УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТОМ 1 А - БОРОНА

ТОМ 2 БОРОНУВАННЯ - ГЕРГЕЛІ

ТОМ 3 ГЕРДАН - ЕЛЕКТРОГРАФІЯ

ТОМ 4 ЕЛЕКТРОД - КАНТАРИДИН

ТОМ 5 КАНТАТА - КУЛИКИ

ТОМ 6 КУЛИКІВ - МІКРОКЛІМАТ

ТОМ 7 МІКРОКЛІН - ОЛЕУМ

YPE

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

АНТОНОВ О. К.
БАБИЧЕВ Ф. С.
(заступник голови редколегії)
БАБІЙ Б. М.
БАГРІЙ П. І.
БАЖАН М. П.
(головний редактор,
голова редколегії)
БІЛОДІД І. К.
БОГДАНОВ Г. О.
ГАВРИЛОВА Т. А.
ГЕРШЕНЗОН С. М.
ГІТАЛОВ О. В.
ГЛУШКОВ В. М.
ГОНЧАР О. Т.
ДЕНИСОВ А. Ф.
(відповідальний секретар, заступник головного редактора)
ДЗЕВЕРІН І. О.
ЄРШОВ І. Д.
ЄФИМЕНКО Г. Г.
КОНДУФОР Ю. Ю.
КОСТЮК П. Г.
КУДРИЦЬКИЙ А. В.
(заступник головного редактора,
заступник голови редколегії)
КУНДІЄВ Ю. І.
ЛОПУХОВ О. М.
ЛУКІНОВ І. І.
ЛЯШКО І. І.
МАЙБОРОДА Г. І.
МАРИНИЧ О. М.
МАРКЕВИЧ О. П.
МАСОЛ В. А.
МОССАКОВСЬКИЙ В. І.
МЯЛОВИЦЬКИЙ А. В.
НЕСЕН К. І.
(заступник головного редактора)
ПАЛАМАРЧУК М. М.
ПАТОН Б. Є.
ПІДСТРИГАЧ Я. С.
ПОГОРЄЛОВ О. В.
ПРОСКУРІН Є. П.
РЕМЕСЛО В. М.
РОМОДАНОВ А. П.
СИТНИК К. М.
СТРЕЛЬЧЕНКО І. І.
ТРОНЬКО П. Т.
ТРОЯН О. І.
ШАМОТА М. З.
ШИНКАРУК В. І.
ЩЕРБАК М. П.
ЮРЧУК В. І.

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТОМ 7

МІКРОКЛІН — ОЛЕУМ

ВИДАННЯ ДРУГЕ

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ
КИЇВ — 1982

О3
У45

Е $\frac{00101\text{-}001}{М\ 222\,(04)\,82}$ 001-82 5 000 000 000

© ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ УРЕ, 1982 р.

М

МІКРОКЛІ́Н (від *мікро...* і грец. κλίνω — нахиляю) — мінерал класу силікатів, групи *польових шпатів*. К $[AlSi_3O_8]$. *Сингонія* триклінна. Густина 2,57. Твердість 6,5. Колір рожевий, рожево-червоний, бурувато-жовтий, рідше — білий, голубувато-зелений (амазоніт). Блиск скляний. М.— важливий породоутворюючий мінерал, входить до складу гранітів, гранодіоритів, гнейсів, пегматитів. У Рад. Союзі родовища М. є в РРФСР (у Карелії, на Уралі, в Сибіру), на Україні (на Волині, в Приазов'ї). Використовують при виготовленні керамічних виробів, амазоніт — як *виробне каміння*.

МІКРОКО́КИ (Micrococcus) — рід неспороутворюючих сферичних *бактерій*. Розмір — 0,5 — 3,5 мкм. М. розмножуються *поділом*. Розташовані поодинці, в парах або скупченнями. Звичайно нерухомі. Грампозитивні (див. *Грама метод*). Всі М. — облігатні *аероби, сапрофіти*. Поширені у воді, грунті, зустрічаються на шкірі людини і тварин.

МІКРОЛІ́ТИ (від *мікро...* і грец. λίθος — камінь). 1) В археології — дрібні (довж. 1—2 см) кам'яні знаряддя геометричних форм (у вигляді трикутника, трапеції, сегмента та ін.). Були поширені за часів *мезоліту* на тер. Африки, Європи і Азії. Їх застосовували як наконечники стріл або крем'яні леза. На тер. СРСР знаходять на Україні, в Нижньому Поволжі та деяких ін. районах. 2) В геології — дрібні голчасті або пластинчасті кристали породоутворюючих мінералів, властиві для основної маси *ефузивних гірських порід*.

МІКРОМАНІПУЛЯ́ТОР (від *мікро...* і *маніпулятор*) — прилад, що дає можливість здійснювати тонкі й точні рухи спеціальних інструментів у полі зору *мікроскопа* і виконувати складні маніпуляції на клітинах. М. складається з мікроскопа і штативів, в яких затискуються мікроінструменти (голки, скальпелі, піпетки та ін.), що можуть рухатись у трьох взаємно перпендикулярних площинах. Кінці мікроінструментів входять у спец. камеру, яку розміщують на предметному столику мікроскопа; в цій камері створюють умови для підтримування життєдіяльності вміщуваних там біол. об'єктів (див. мал.). М. можуть мати пневматичне, гідравлічне, мех. або електр. керування. В нових моделях М. передбачено використання телевізійних, електронних та ін. приладів. Див. також *Мікрургія*.

МІКРО́МЕТР (від *мікро...* і грец. μετρέω — вимірюю) — універсальний прилад (інструмент) для вимірювань лінійних розмірів (довжин) деталей та ін. виробів контактним способом. Осн. частиною М. (мал.) є мікрометричний гвинт, що обертається в гайці, скріпленій з скобою і стеблом. За призначенням розрізняють М. гладенькі (найпоширеніші), листові, трубні, зубомірні (*нормалеміри*) і різьбові. Вони бувають ручні й настільні (у т. ч. із стрілковим відліковим пристроєм). Мікрометрами вимірюють довжини до 2000 мм. Ціна поділки М. переважно до 0,01 мм, границі допустимої похибки ±0,5 мкм. *Р. В. Якірін.*

МІКРОМЕ́ТР (від *мікро...* і *метр*), мкм — частинна одиниця довжини, дорівнює 10^{-6} м. Застаріла назва М.— *мікрон*.

МІКРОМІНІАТЮРИЗА́ЦІЯ (від *мікро...* і франц. miniaturisation — граничне зменшення розмірів) — значне зменшення габаритів і маси радіоелектронної апаратури з одночасним підвищенням її надійності. Полягає у раціональному конструюванні і виготовленні вузлів і елементів апаратури, використанні *друкованих схем, мікромодулів, інтегральних схем* тощо. Безпосередньо пов'язана з розвитком *мікроелектроніки*. До М. вдаються у радіотехніці, кібернетиці, космонавтиці, обчислювальній техніці тощо. *Л. І. Дадеко.*

МІКРОМО́ДУЛЬ (від *мікро...* і *модуль*) — уніфікований функціональний вузол радіоелектронної апаратури (модуль), складений з мікроелементів: *резисторів, транзисторів* тощо; засіб *мікроминіатюризації*. Розрізняють М. етажеркові (мал.), плоскі, таблеткові та циліндричні. Вони відрізняються щільним розміщенням мікроелементів (в 1 см³ їх налічується 5—30), високою надійністю, малими габаритами і масою. Застосовуються гол. чин. в обчислювальній, авіац., ракетній і космічній техніці.

МІКРО́Н (від грец. μικρόν — мало), мк, μ — застаріла назва частинної одиниці довжини — *мікрометра*.

МІКРОНЕЗІ́ЙСЬКІ МО́ВИ — мови *мікронезійців*. Традиційно їх вважають за групу (чи гілку) *малайсько-полінезійських мов*. Досліджені мало. До М. м. належать мови трук, понапе, кусайє, маршалльська, гілбертська та ін. Характерною рисою М. м. є наявність кількох рядів числівників. У граматичній будові М. м. є багато спільного з *меланезійськими мовами*. М. м. безписемні. *Ю. Х. Сірк.*

МІКРОНЕЗІ́ЙЦІ — група споріднених народів, корінне населення *Мікронезії*. Чисельність — бл. 170 тис. чол. (1978, оцінка). Колонізація Мікронезії (з кін. 16 ст.) призвела до значного зменшення чисельності М. Антропологічний тип М. склався в результаті змішання *меланезійців, полінезійців* та *індонезійців*. Говорять *мікронезійськими мовами*. Поряд з християнством у М. поширені й традиційні місц. вірування. Осн. заняття М.— рибальство і (меншою мірою) землеробство.

МІКРОНЕ́ЗІЯ — група численних островів (бл. 1500) в *Океанії*, на Зх. Тихого ок. Пл. 2622 км². Нас. понад 200 тис. чол. До М. належать острови: Науру (незалежна д-ва *Науру*), Гілберта, Ошен (входять до складу д-ви *Кірібаті*); Каролінські, Маршаллові й Маріанські — підопічна тер. ООН *Мікронезія* та *Гуам* (володіння США). За походженням острови М. поділяють на коралові *атоли* (Науру-Ошен), оточені рифами, та вулканічні (Маріанські, Каролінські) з діючими вулканами (о. Агрихан, заввишки 965 м). Родовища бокситів (Каролінські о-ви), фосфоритів (о-ви Науру, Ошен). Клімат екваторіальний і субекваторіальний. Пересічна річна т-ра +26, +28°. Опадів 1000—6000 мм на рік. У районі Каролінських о-вів часті руйнівні *циклони*. Природна рослинність М. дуже змінена людиною. На вулканічних островах подекуди — тропічні вічнозелені ліси (пальми, деревовидні папороті, бамбуки) та *савани*. Коралові острови мають бідну рослинність. З тварин характерні кажани, крокодили, змії, ящірки; мор. птахи. *Ю. А. Амброз.*

МІКРОНЕ́ЗІЯ (Каролінські, Маршаллові і Маріанські острови), Підопічна Територія Тихоокеанські Острови — підопічна територія ООН під управлінням США. Включає три архіпелаги — Маріанські (без о. Гуам), Каролінські й Маршаллові острови, розташовані в зх. частині Тихого ок. Заг. площа 1,8 тис. км². Нас. бл. 120 тис. ж. (1975), гол. чин. *мікронезійці*. Основа економіки — с. г., яке не задовольняє потреб населення у продовольстві. Більшість с.-г. угідь належить американцям. Плантації кокосової пальми, цукр. тростини, бананів, цитрусових. Вирощують також хлібне дерево, батат, таро. Тваринництво (розводять переважно свиней). Рибальство. Виробн. копри (на експорт). Незначна місц. пром-сть — у руках іноз. власників. На островах — численні військ. об'єкти США. Бл. 13% працездатного населення — безробітні (1979).

МІКРОНУ́КЛЕУС (від *мікро...* і лат. nucleus — ядро) — менше ядро (генеративне) у *інфузорій*; здебільшого диплоїдне (див. *Диплоїд*). Ділиться шляхом *мітозу*. М. відіграє активну роль у статевому процесі — *кон'югації*, при якому з М.

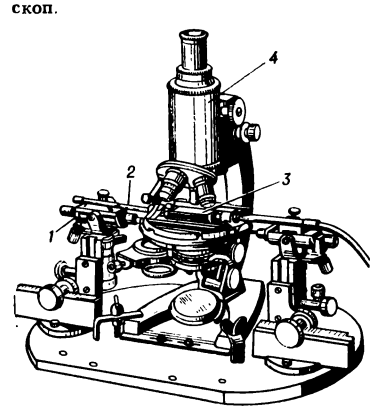

Мікроманіпулятор: *1* — штатив з системою гвинтів, що пересувають мікроінструменти; *2* — тримач інструментів; *3* — зволожувальна камера з досліджуваним об'єктом; *4* — мікроскоп.

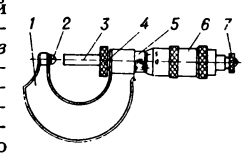

Гладенький **мікрометр**: *1* — скоба; *2* — п'ятка; *3* — мікрометричний гвинт; *4* — стопор; *5* — стебло з поздовжньою шкалою для відліку повних обертів мікрометричного гвинта; *6* — барабан з коловою шкалою для відліку часток оберту мікрометричного гвинта; *7* — тріскачка, що забезпечує постійне зусилля під час вимірювання.

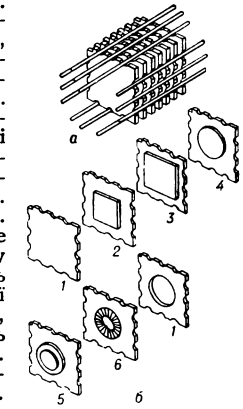

Етажерковий **мікромодуль** (до герметизації): *а* — складений за допомогою шин з мідного дроту; *б* — розібраний (*1* — кінцева плата; мікроелементи: *2* — плата з конденсатором; *3* — плата з резистором; *4* — плата з діодом; *5* — плата з транзистором; *6* — плата з котушкою індуктивності і конденсатором).

Мікроракетний двигун тягою від 2 до 450 мН, який працює на метані й кисні; призначений для системи орієнтації космічних літальних апаратів (США).

утворюються статеві ядра — *пронуклеуси*. У вегетативному періоді М. неактивний. Див. також *Макронуклеус*.

МІКРООРГАНІ́ЗМИ, мікроби — переважно одноклітинні тваринні й рослинні організми, які можна побачити лише під мікроскопом. До М. належать *мікоплазми, бактерії, актиноміцети, дріжджі,* плісеневі *гриби,* мікроскопічні *водорості*. Іноді до М. відносять *віруси* та *найпростіші*.

МІКРОПІ́ЛЕ (від *мікро...* і грец. πύλη — ворота, прохід) — 1) Отвір в оболонці яєць комах, павукоподібних, деяких молюсків, риб та ін. тварин, через який *сперматозоїд* потрапляє в яйце. 2) Пилковхід, сім'явхід — отвір на верхівці *насінного зачатка,* через який у більшості квіткових рослин проникає пилкова трубка (див. *Пилкове зерно*).

МІКРОПРОЦЕ́СОР (від *мікро...* і *процесор*) — програмно керований пристрій обробки *інформації,* виконаний на одній або кількох *великих інтегральних схемах*. Являє собою один або кілька плоских кристалів з напівпровідникового матеріалу, площею у кілька десятків мм², з нанесеною на них електронною схемою процесора. Розміщується в одному або кількох герметично закритих корпусах, що мають відповідні виводи для підключення решти пристроїв *електронної обчислювальної машини*. Використовується М. для побудови *мікро-ЕОМ, міні-ЕОМ* тощо. *Б. М. Малиновський.*

МІКРОРАЙО́Н (від *мікро... район*) — первинна одиниця сучасної житлової забудови міста. М. складається із комплексу житл. будинків і культурно-побутових закладів (дит. садки і ясла, школи, магазини тощо), спорт. майданчиків і скверів.

МІКРОРАКЕ́ТНИЙ ДВИГУ́Н — *ракетний двигун* з тягою від сотих часток до кількох десятків *ньютонів,* що має малі розміри і розрахований на багаторазові запуски і велику кількість спрацювань (мал.). Застосовують як стабілізуючий і орієнтаційний двигун, а також як індивідуальний двигун для пересування космонавта у вільному просторі поза кабіною корабля. Робочим тілом М. д. служить стиснутий газ або одночи двокомпонентне *ракетне паливо*. *В. Г. Денисов.*

МІКРОРЕЛЬЄ́Ф (від *мікро...* і *рельєф*) — невеликі нерівності земної поверхні, дрібні форми рельєфу місцевості з коливанням висот у межах кількох метрів (горбки, невеликі улоговини, *блюдця степові,* рівчаки та ін.). Особливості М. впливають на поверхневий стік, місц. зміни рослинного покриву тощо. М. має велике значення в комплексі природних умов рівнинних місцевостей.

МІКРОСЕ́ЙСМИ (від *мікро...* і грец. σεισμός — потрясіння, землетрус) — постійні невеликі коливання земної поверхні. Виникають від діяння коливань *атмосферного тиску,* ударів океанічних хвиль у береги, проходження *тайфунів* тощо. У *сейсмології* розрізняють М. першого роду (гармонічні коливання з періодом 3—9 с і амплітудою до 100 мкм) та другого роду (безладні коливання з періодом від тисячних до десятих часток секунди). Коливання грунту, зумовлені діянням вітру, дощу, роботою машин тощо, відносять до категорії випадкових перешкод у сейсмометричних дослідженнях. Реєструються М. високочутливими сейсмоприймачами. *Є. І. Антонюк.*

Мал. 2. Дослідницький **мікроскоп.**

МІКРОСКО́П (від *мікро...* і грец. σκοπέω — розглядаю) — оптичний прилад для спостерігання дрібних об'єктів, а також деталей

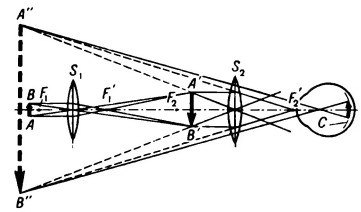

Мал. 1. Схема ходу променів у **мікроскопі**.

їхньої структури, невидимих неозброєним оком. Винахідник М. невідомий. Є дані про те, що бл. 1590 прилад типу М. побудував З. Янсен (Нідерланди). Перші успіхи в застосуванні М. для наук. досліджень пов'язані з іменами Р. *Гука* і А. *Левенгука*. Великий внесок у створення теорії і конструкції М., а також у розробку принципів і методів мікроскопії зробили Л. *Ейлер,* Дж. Б. *Амічі,* Е. *Аббе,* Ф. *Церніке,* В. П. *Лінник,* Д. С. *Рождественський,* Л. І. *Мандельштам* та ін. М. являє собою комбінацію двох оптичних систем (мал. 1) — *об'єктива* S_1 і *окуляра* S_2, кожна з яких складається з однієї або кількох лінз. Досліджуваний об'єкт AB розміщують поблизу гол. фокуса F_1 об'єктива, який дає дійсне, збільшене і перевернуте зображення $A'B'$. При візуальному спостереженні М. фокусують так, щоб $A'B'$ містилося безпосередньо за переднім фокусом окуляра F_2. За таких умов окуляр працює як *лупа*: створюючи додаткове збільшення, він дає уявне зображення $A''B''$; проходячи через оптичні середовища ока спостерігача, промені від $A''B''$ створюють на сітківці ока C дійсне зображення об'єкта. Звичайно $A''B''$ міститься на віддалі найкращого зору $D = 0{,}25$ м. Якщо окуляр зсунути так, щоб $A'B'$ було перед F_2, то зображення, яке дає окуляр, стане дійсним і його можна спроектувати на екран або фотоплівку. *Збільшення оптичне* М. $N = \frac{\Delta \cdot D}{f_1 \cdot f_2}$, де Δ — віддаль між F_1 і F_2; f_1 і f_2 — відповідно фокусні віддалі об'єктива і окуляра. Як правило, збільшення М. підбирають так, щоб раціонально використати *роздільну здатність* М., яка обмежена *дифракцією* світла на оправі об'єктива і визначається як найменша віддаль d між двома точками досліджуваного об'єкта, які ще роздільно можна спостерігати. Величина $d = \lambda\,(2n \sin u)^{-1} = \lambda/2A$, де λ — *довжина хвилі* світла, n — *заломлення показник* середовища між предметом і об'єктивом, $2u$ і A — відповідно кутова і числова *апертури* об'єктива. Для видимої області спектра корисне збільшення М. (тобто таке, при якому око спостерігача розрізняє всі елементи структури предмета, які дає М.) лежить у межах від 500 A до 1000 A. Оскільки $A = 0{,}8 \div 1{,}5$, воно не перевищує 1500. Корисне збільшення в кілька мільйонів раз дає *електронний мікроскоп*.

Більшість М. за конструкцією подібні до зображеного на мал. 2 дослідницького М. Над предметним столиком (3), на якому закріплюється досліджуваний об'єкт (препарат), розміщено пристрій для кріплення оптичної системи (6), а під столиком встановлено *конденсор* (*2*), на який падає світло від спец. освітлювача (*1*) або спрямовується денне світло за допомогою спец. дзеркальця. Об'єктиви в сучас. М. здебільшого змінні, їх вибирають залежно від умов спостерігання. Часто кілька об'єктивів закріплюють у т. з. револьверній головці (*4*); зміна об'єктива в цьому разі здійснюється простим поворотом головки. Кожен М. має тубус (трубу), в який вставляється відповідний окуляр; часто застосовують т. з. бінокулярні тубуси (*5*), які дають змогу спостерігати препарат одночасно обома очима. В М. передбачено й механізм для грубого (*7*) та точного (*8*) фокусування, яке здійснюється зміною відносного положення препарата, об'єктива й окуляра. В т. з. інвертованому М. об'єктив міститься під спостережуваним предметом, а конденсор — зверху. Напрям ходу променів, що пройшли зверху вниз через об'єктив, змінюється системою дзеркал, і в око спостерігача вони (як і в звичайному М.) попадають знизу вгору.

М. широко застосовують у різних галузях науки і техніки. Створено цілий ряд спец. М., зокрема для спостерігання об'єктів у невидимих для ока ділянках спектра (ультрафіолетові та інфрачервоні М.), у поляризованому світлі (поляризаційні М.), у світлі люмінесценції цих об'єктів (люмінесцентні М.), а також М. для спостерігання прозорих об'єктів з використанням явища інтерференції світла (інтерференційні М.). Див. також *Мікроскопічна техніка*.

Літ.: Федин Л. А. Микроскопы, принадлежности к ним и лупы. М., 1961; Ландсберг Г. С. Оптика. М., 1976.

І. І. Конділенко.

МІКРОСКОПІ́ЧНА ТЕ́ХНІКА, гістологічна техніка — сукупність методів і прийомів для вивчення за допомогою *мікроскопа* хім. складу, фіз. властивостей, життєдіяльності і будови біологічних об'єктів. При вивченні живих об'єктів для підвищення контрастності зображення в мікроскопі використовують фазово-контрастний пристрій, конденсор темного поля (див. *Ультрамікроскоп*), поляризаційну, інтерференційну мікроскопії та *ультрафіолетову мікроскопію*. Досліджуючи зміни будови клітин під час їхнього поділу, рухи тощо, використовують мікрокінозніманння. При вивченні живих і нежив. об'єктів застосовують *люмінесцентну мікроскопію* з використанням флуоресцентних барвників. Для одержання т. з. постійних

(неживих) препаратів об'єкти фіксують (див. *Фіксація* у біології), заморожують або обезводнюють та заливають у парафін, целоїдин, епоксидну смолу; з непрозорих об'єктів на *мікротомі* (для електронної мікроскопії — на ультрамікротомі) виготовляють тонкі зрізи. Щоб підвищити контрастність постійних препаратів, застосовують барвники (особливо широко — в *гістохімії*), які вибірково забарвлюють клітинні структури. Для збільшення контрастності об'єктів, що досліджуються під *електронним мікроскопом*, їх здебільшого вкривають тонким шаром металевого пилу, застосовують «електронні барвники» (чотирокис осмію, ураніл тощо). З метою досягнення негативного контрасту об'єкт вміщують в розчин щільнішої речовини (напр., фосфорновольфрамової кислоти), яка заповнює проміжки між частинками, що вивчаються. *В. О. Майський.*

МІКРОСОЦІОЛО́ГІЯ (від *мікро...* і *соціологія*) — одна з назв напряму бурж. соціології, що досліджує міжособові відносини в т. з. малих соціальних групах. Див. *Соціометрія*.

МІКРОСПО́РА (від *мікро...* і *спори*) — дрібна спора у різноспорових вищих рослин. М. утворюються з *археспорія* у вигляді дрібних округлих клітин у т. з. мікроспорангіях. Як і *мегаспора*, мікроспора має гаплоїдний (одинарний) набір *хромосом*, характерний для статевого покоління. М. різноспорових папоротеподібних проростає в редукований чоловічий *зароросток*, на якому розвиваються чоловічі статеві органи — *антеридії*. У *насінних рослин* з М. утворюється *пилкове зерно* в пилковому гнізді (мікроспорангії). У голонасінних пилкові зерна потрапляють безпосередньо на *насінний зачаток*, а у покритонасінних вони проростають на приймочці *маточки* в пилкову трубку, яка проникає у насінний зачаток до *зародкового мішка*.

МІКРОСПОРИ́ДІЇ (Microsporidia) — клас безхребетних тварин типу *найпростіших*. Внутрішньоклітинні паразити багатьох безхребетних (особливо членистоногих) та хребетних (переважно риб) тварин. Мають вигляд амебоїдних організмів. Розмноження нестатеве шляхом поділу з наступним утворенням одноклітинних спор (розмір 2—25 мкм), що містять багатоядерні зародки, які й заражають тварину-хазяїна. Понад 800 видів, поширювсесвітньо. В СРСР бл. 200 видів, з них в УРСР бл. 40. Найшкідливіші нозема бджоляна (Nosema apis) — паразитує у кишечнику бджіл, нозема шовкопрядова (N. bombycis) — збудник пебрини шовковичного шовкопряда. Ці види М. зустрічаються і в УРСР. *О. П. Маркевич.*

МІКРОСПОРІ́Я (від *мікро...* і грец. σπορά — засів), стригучий лишай — шкірне заразне захворювання людини і деяких тварин, спричинюване мікроскопічними грибами. Один вид грибів — збудників М. паразитує лише на шкірі людини, другий — також у котів і собак. Зараження відбувається від хворих людей (при контакті чи через предмети побуту) або тварин. На М. хворіють здебільшого діти, іноді дорослі. Найчастіше М. уражує волосисту частину голови і гладеньку шкіру. Волосся на уражених ділянках тьмяне, сіруватого кольору, крихке, обламується на однаковому рівні. Вогнища ураження на шкірі правильної круглої або овальної форми, нагадують поверхневу *трихофітію*. Профілактика — див. *Дерматомікози*. Лікування провадиться лікарем-дерматологом.

МІКРОТО́М (від *мікро...* і грец. τομή — відрізок, розсікання) — прилад, за допомогою якого виготовляють найтонші зрізи залитих у парафін, целоїдин або заморожених (здебільшого за допомогою рідкого двоокису вуглецю) тканин рослинних і тваринних організмів для мікроскопічного дослідження. Осн. принцип будови М. полягає в спільній дії двох частин — ножа й системи, що тримає об'єкт. За конструкцією розрізняють такі типи М.: об'єкт закріплений у тримачі й піднімається за допомогою мікрометричного гвинта, мікротомний ніж рухається в горизонтальній площині (див. мал.); об'єкт рухається, ніж нерухомий. За допомогою М. виготовляють зрізи завтовшки 1—2 мкм (при заливці в парафін) або 10—12 мкм (при заливці в целоїдин). Для виготовлення зрізів, досліджуваних під електронним мікроскопом, сконструйовано особливу модифікацію М.— ультрамікротом (товщина зрізів — до 20 нм). Див. також *Мікроскопічна техніка*.

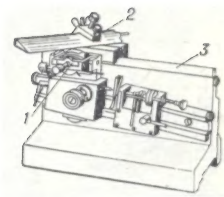

Мікротом санний: *1* — система, що тримає об'єкт; *2* — полозок із закріпленим ножем; *3* — станина.

МІКРОТРО́Н — циклічний резонансний прискорювач електронів. У М. прискорення частинок здійснюється за рахунок енергії високочастотного електр. поля порожнистого *резонатора*, який вони багато разів проходять, рухаючись в однорідному і постійному магн. полі. В резонаторі електрони одержують такий приріст енергії, при якому період їх обертання змінюється на величину, рівну або кратну періодові прискорюючої напруги. М. застосовують як джерело високоенерг. електронів і γ-квантів у ядерній фізиці, медицині, дефектоскопії тощо. Див. також *Прискорювачі заряджених частинок*.

МІКРОФА́ГИ (від *мікро...* і грец. φάγος — пожирач) — група *лейкоцитів* у хребетних тварин і людини. До М. відносять *нейтрофіли* і *базофіли*.

МІКРОФІЛЬМУВА́ННЯ, мікрофотокопіювання — одержання фотографічним способом зменшених у десятки й сотні разів копій (мікрофільмів) текстових або графічних оригіналів; один з процесів, використовуваних в *оргтехніці*. На відміну від звичайного фотографування М. пов'язане з застосуванням спец. оптики в знімальних або читально-копіювальних апаратах, а також плівок з більшою *роздільною здатністю*. Дає змогу тривалий час зберігати оригінали, не пошкоджуючи їх при частому використанні, оперативно відтворювати копії мікрофільмів, заощаджувати папір, скорочувати потребу в сховищах носіїв інформації. До М. вдаються в інформаційних центрах, н.-д. і проектно-конструкторських установах, архівах, б-ках тощо. Перспективним є застосування М. у книгодрукуванні, обчислювальній техніці.

МІКРОФЛО́РА (від *мікро...* і *флора*) — сукупність *мікроорганізмів* у певному середовищі існування — у ґрунті, воді, повітрі, харчових продуктах, в організмі людини, тварин і рослин тощо. Кількість мікроорганізмів у різних природних середовищах дуже велика; так., напр., в 1 г ґрунту їх міститься 2—3 млрд. Шкіра, слизові оболонки, кишечник (див. *Кишкова флора*) здорових тварин і людини мають постійну т. з. нормальну мікрофлору, що не виявляє шкідливої дії на організм.

МІКРОФО́Н (від *мікро...* і грец. φωνή — звук) — пристрій, що перетворює звукові коливання на електричні. Розрізняють М. (мал.) порошкові вугільні (в них під впливом звукових хвиль коливається мембрана, змінюючи електр. опір прилеглого до неї вугільного порошку і, отже, силу протікаючого струму) і електродинамічні (у створеному в них магн. полі коливається котушка або стрічка, де виникає електрорушійна сила). Є також М. конденсаторні (з рухомою мембраною і нерухомим електродом, які утворюють пластини змінного електр. *конденсатора*), електретні (різновид конденсаторних, в яких джерелом електр. поля є пластина з *електрета*), п'єзоелектричні (див. *П'єзоелектрика*) й електромагнітні (див. *Електромагніт*). М. застосовують у телефонії, телебаченні, радіомовленні, при звукозаписі тощо.

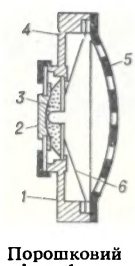

Порошковий вугільний мікрофон: *1* і *2*— рухомий і нерухомий електроди, що їх підключають до електричного кола; *3* — вугільний порошок; *4* — корпус; *5* — захисний кожух; *6* — мембрана.

МІКРОФОТОКОПІЮВА́ННЯ — те саме, що й *мікрофільмування*.

МІКРОФОТО́МЕТР (від *мікро...* і *фотометр*), мікроденситометр — прилад, яким вимірюють ступінь поглинання світла (опт. густину) на малих ділянках проявлених чорнобілих і кольорових *фотографічних матеріалів*. М. (мал.) являє собою *денситометр* з оптичним пристроєм, що збільшує (звичайно в 25—40 раз) зображення. До особливих типів М. належать: спектромікрофотометри, якими вимірюють оптичну густину залежно від довжини хвилі випромінювання, та ізомікрофотометри, за допомогою яких визначають на фотографічному зображенні точки з однаковою оптичною густиною. Крім того, є М., що ними вимірюють інтенсивність діючого на фотографічний матеріал випромінювання. М. застосовують для фотометричних вимірювань спектрограм, рентген. плівок та ін. фотографічних зображень.

Г. Л. Буренков.

МІКРОХІМІ́ЧНИЙ АНА́ЛІЗ — сукупність методів якісного та кількісного визначення складу дуже малих кількостей речовини. М. а. дає можливість досліджувати малі кількості речовин: напівмікрометодом — до 10^{-2} мг, мікрометодом — до 10^{-3} мг, ультрамікрометодом — до 10^{-9} мг. В М. а. використовують здебільшого ті самі реакції і методи визначення, що й при звичайних *кількісному аналізі* та *якісному аналізі*. М. а. застосовують для дослідження дорогоцінних виробів без їхнього руйнування, вибухових та отруйних ре-

Мікрофотометр.

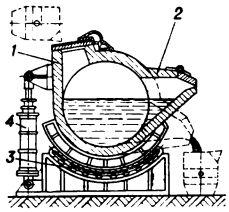

Металургійний міксер: *1* — горловина, через яку заливають (з ковша) чавун; *2* — носик для виливання (в ківш) чавуну; *3* — ролики; *4* — механізм нахилу.

човин, нових синтетичних елементів та ізотопів тощо. Див. також *Краплинний аналіз, Гравіметричний аналіз, Титриметричний аналіз* та ін.

МІКРОЦЕФАЛІЯ, мікрокефалія (від *мікро...* і грец. κεφαλή — голова) — значно зменшені розміри черепа при нормальних розмірах інших частин тіла і виявленій недостатності розумового розвитку у людей. При М. має місце і мікроенцефалія (малі розміри головного мозку). Недостатність розвитку розумових здібностей у мікроцефалів різна: від нерізко виявленої імбецильності (див. *Олігофренія*) до глибокої розумової відсталості (*ідіотії*).

У т в а р и н — менші, ніж звичайно, розміри голови при нормальних розмірах ін. частин тіла.

МІКРУРГІЯ, мікродисекція (від *мікро...*, грец. ἔργον — дія та лат. dissectio — розсікання) — сукупність методичних прийомів, що дають змогу проводити під *мікроскопом* операції над дрібними об'єктами — *мікроорганізмами*, окремими клітинами багатоклітинних організмів або внутрішньоклітинними структурами (*ядром, хромосомами* та іншими). Такі операції провадяться з використанням *мікроманіпуляторів* і спеціальних мікроінструментів. Завдяки мікрургії можливо виділити окремі клітини, розрізати їх на частини, виділити і пересадити частини однієї клітини (напр., ядро) до іншої, ввести в клітину мікроелектроди (див. *Мікроскопічна техніка*), вивчити фізико-хім. властивості клітини, дослідити реакції клітин на діяння різноманітних чинників тощо. Під час М. порушуються будова і життєдіяльність клітини, тому при проведенні операцій необхідний суворий фізіол. контроль.

МІКСАТ (Mikszáth) Калман (16.I 1847, Склабоня — 28.V 1910, Будапешт) — угор. письменник, почесний член Угор. АН (1889). Творчий шлях почав під впливом романтичної прози М. *Йокаї*. Уже в перших оповіданнях і повістях виявилось глибоке знання життя народу, історії і природи рідної країни. В 90-х рр. відбувається перехід М. на позиції критичного реалізму. Розвінчував бурж. лад Угорщини. Пафосом боротьби проти клерикальної реакції, всевладдя магнатів пройнято роман М. «Дивний шлюб» (1900). Соціальне й моральне виродження дворянства показав у повісті «Кавалери» (1897) й романі «Облога Бестерце» (1898), продажність і безпринципність бурж. політиканів — у романі «Вибори в Угорщині» (1897), соціальні контрасти — в романі «Чорне місто» (1910). Укр. мовою твори М. перекладали Марко Черемшина, М. Томчаній.

Тв.: У к р. п е р е к л.— Син чи пасинок; К., 1908; Дивний шлюб. К., 1972; Р о с. п е р е к л.— Собрание сочинений. т. 1—6. М., 1966—69.

К. О. Шахова.

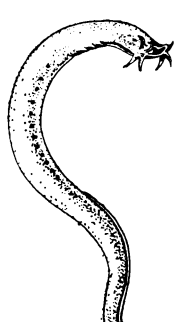

Міксина європейська.

МІКСБО́РДЕР (від англ. mix — змішувати й border — облямівка) — мішаний квітниковий *бордюр* у вигляді широкої стрічки з різних видів рослин. Застосовується в зеленому будівництві при обрамуванні шляхів, перед стінами будинків, живоплотами і деревними насадженнями. При створенні М. на задньому плані садять найвищі рослини, на передньому — найнижчі, сланкі. Рослини для М. добирають також за строками цвітіння і поєднанням кольорів. Добір декоративних рослин для М. повинен забезпечити цвітіння протягом усього літнього сезону.

МІКСЕДЕ́МА (від грец. μύξα — слиз та οἴδημα — пухлина, набряк), слизовий набряк — те саме, що й *гіпотиреоз*.

МІ́КСЕР (англ. mixer, від mix — змішувати) — 1) М. м е т а л у р г і й н и й — циліндрична або бочкоподібна сталева посудина, де нагромаджують рідкий доменний чавун, що його мають переробляти в сталеплавильному агрегаті. Викладений всередині вогнетривкою цеглою. В М. (мал.) усереднюється хім. склад і т-ра чавуну. Розрізняють М. активні (з обігрівом) і неактивні (їх не обігрівають або обігрівають слабо). Місткість М. до 2500 т. 2) М. п о б у т о в и й — прилад для швидкого приготування *коктейлів*, фруктових і овочевих пюре, кремів тощо. Вихідні продукти змішуються або подрібнюються мішалками чи ножами, закріпленими на валу електродвигуна міксера.

МІКСИ́НИ (Myxini) — ряд водяних тварин класу *круглоротих*. Довж. тіла до 1 м. На відміну від *міног* у М. очі приховані під шкірою, зяброві мішки відкриваються в глотку, зовн. зябрових отворів 1—15 пар, непарні плавці розвинені слабо, рот свердлячого типу, оточений вусиками, язик з роговими зубцями. Живляться мертвими, хворими або ослабленими рибами, виїдаючи в них нутрощі. Розмножуються, відкладаючи у воду яйця (20—30 шт.), оточені роговидною капсулою. Розвиток без *метаморфозу*. Ряд поділяють на 3 родини: Myxinidae, Paramyxinidae, Bdellostomidae. 15 видів, поширені у помірних і субтропічних морях. В СРСР (у Баренцовому м.) зустрічається 1 вид — М. є в р о п е й с ь к а (M. glutinosa). М'ясо М. в їжу не вживають. У деяких районах М. шкодять рибальству, живлячись спійманою у снасті рибою.

МІКСОБАКТЕ́РІЇ (Myxobacteriales) — порядок *бактерій*. Представлений 4 родинами. *Аероби*. Клітини М. видовженої форми. Більшість видів, на відміну від справжніх бактерій, має *ядро*. М. рухливі (рух має «реактивний» характер, відбувається за рахунок виділення слизу); розмножуються шляхом перешнуровування або поперечного *поділу*. М. утворюють плоскі колонії. В старих культурах клітин М. перетворюються на мікроцисти, які скупчуються у *плодові тіла*. М. поширені в грунті, у воді, в гною тощо. Беруть участь у розкладанні рослинних решток.

МІКСОМАТО́З КРОЛІ́В — гостра вірусна хвороба, що характеризується запаленням слизової оболонки очей, носа, драглистим набряком голови (т. з. лев'ячий вигляд) і зовн. статевих органів. Хворіють кролі й зайці. Джерело інфекції — хворі тварини. Поширюють хворобу жалкі комахи (комарі, блохи, москіти). Захворілі кролі гинуть на 6—12-й день. З а х о д и б о р о т ь б и: лікування не розроблене. При виявленні М. г-во об'являють неблагополучним, хворих і підозрілих у захворюванні кролів забивають. Трупи спалюють. Проводять мех. очищення і *дезинфекцію* приміщень та кліток. Див. також *Хвороби сільськогосподарських тварин*.

МІКСОМІЦЕ́ТИ (Myxomycota), слизовики, слизисті гриби — відділ безхлорофільних організмів. Вегетативне тіло у вигляді багатоядерної рухливої цитоплазматичної маси — *плазмодія*. З часом він вкривається оболонкою і перетворюється на плодові тіла із спорами. Спори проростають однією або кількома рухливими дводжгутиковими *зооспорами*. Згодом зооспори втрачають джгутик, стають амебовидними, розмножуються поділом і, попарно копулюючи, утворюють диплоїдні клітини, які зливаються одна з одною з утворенням плазмодія. М. бл. 500 видів, більшість яких — *сапрофіти* на рештках рослин; деякі — збудники захворювань культурних рослин (*гілі*, порошистої парші картоплі).

Н. П. Масюк.

МІКСОСПОРИ́ДІЇ, слизові споровики (Myxosporidia) — ряд безхребетних тварин класу *кнідоспоридій*. Внутрішні паразити риб, зрідка земноводних і черепах. Являють собою амебоподібні багатоядерні організми — *плазмодії* (діаметр від 15 мкм до 11 мм). В процесі росту плазмодія в ньому утворюються *спори*, які виводяться з тіла живителя у воду. Разом з водою їх заковтує новий живитель. В його кишечнику з спор вивільняються амебоїдні зародки, що через слизову оболонку потрапляють в кров'яне русло і розносяться до відповідних тканин і органів, де й відбувається розвиток М. до стадії плазмодія. Понад 1000 видів, поширені в усіх частинах світу, в СРСР — бл. 300, на Україні — бл. 125, з них найвідоміший Myxosoma cerebralis — збудник вертежу лососевих риб, зокрема форелі.

О. П. Маркевич.

МІКСОТРО́ФИ, міксотрофні організми (від грец. μῖξις — змішування і τροφή — їжа, живлення) — організми, яким властиве мішане живлення — автотрофне (див. *Автотрофи*) і гетеротрофне (див. *Гетеротрофи*). М. є деякі *залізобактерії* і *сіркобактерії*, хлорофілоносні *джгутикові*, що живуть у дуже забруднених водоймах, рослини-напівпаразити (очанка, дзвінець та ін. рослини род. ранникових), *комахоїдні рослини*.

МІКСТУ́РА (лат. mixtura — суміш) — рідка лікарська форма для внутрішнього вживання. Суміш кількох твердих або рідких лікарських речовин з водою (*відвари, розчини, екстракти, настої* тощо).

МІКУ́ЛІ (Mikuli) Кароль (20.IX 1821, Чернівці — 21.V 1897, Львів) — польс. і рум. піаніст, педагог, композитор, диригент, муз. фольклорист, муз.-громад. діяч. За походженням вірменин. Муз. освіту здобув у Парижі (фортепіано — в Ф. Шопена, композиція — в Г. Ребера). В 1848 — 58 виступав як піаніст у країнах Європи (зокрема в Росії, 1858 — в Києві). Протя-

гом трьох десятиріч очолював муз. життя Львова. В 1858—87 — директор і професор муз. школи (з 1880 — консерваторії) Галицького муз. т-ва, одночасно — диригент оркестру й хорів цього ж т-ва. В 1887 засн. власну муз. школу, якою керував до кінця життя (серед його учнів — М. *Солтис*, Д. *Січинський*, М. Розенталь та ін.). Був ред. першого повного зібрання творів Шопена (1879, Лейпціг). Автор фп. п'єс, творів для скрипки і кларнета, хорів, пісень; обробок для фортепіано «48 румунських національних арій», збірок польс., молд., українського муз. фольклору. М. належить теор. праця «Монографія про канон».

Літ.: Старух Т. Кароль Микули. В кн.: Музыкальное исполнительство, сб. 10. М., 1979. *Т. М. Старух.*

МІКУ́ЛІН Олександр Олександрович [н. 2 (14).II 1895, Владимир] — рад. конструктор авіац. двигунів, академік АН СРСР (з 1943), генерал-майор інженерно-технічної служби, Герой Соціалістичної Праці (1940). Член КПРС з 1954. Вчився (1913—14) в Київ. політех. ін-ті, згодом — у Моск. вищому тех. уч-щі. З 1923 почав працювати конструктором (з 1935 — гол. конструктор) в Наук. автомоторному ін-ті. Створив (1931) двигун АМ-34, що його встановлювали на літаках Р-5, АНТ-25 і Пе-8. В 1939 під керівництвом М. побудовано двигун АМ-35А (його використовували на винищувачах МіГ), в роки Великої Вітчизн. війни — двигуни АМ-38 і АМ-38ф (на штурмовиках Іл-2), двигун ГАМ-35ф (на катерах берегової охорони). З 1943 М.— ген. конструктор авіац. двигунів. Брав участь у розробленні турбореактивних двигунів. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1942, 1943, 1946.

МІ́КУЛЬЧІЦЕ — слов'янське городище поблизу однойменного села біля м. Годонін у Чехословаччині. Систематичні розкопки ведуться з 1954. В 7—8 ст. М.— невелике поселення, в 9 — на поч. 10 ст.— один з найбільших центрів Великоморавської д-ви, укріплений земляним валом з кам'яними і дерев'яними спорудами. Поблизу фортеці виник великий посад. Досліджено залишки кам'яних храмів, князівського палацу, дерев'яних жител. У численних похованнях знайдено позолочені орнаментовані шпори, прикраси тощо.

МІЛА́ЄВ Євген Тимофійович [н. 22.II (7.III) 1910, Тбілісі] — рос. рад. артист цирку, еквілібрист, нар. арт. СРСР (з 1969), Герой Соціалістичної Праці (1979). Член КПРС з 1952. В цирку — з 1929. З серед. 40-х рр. виступає як еквілібрист, очолює груповий номер балансерів під спільним псевд.— Мілаєви. Серед рекордних номерів, що мають єдине виконання,— балансування на ногах 9-метрової драбини, на якій партнери виконують серію гімнастичних і акробатичних трюків. Група під керівництвом М. гастролювала за кордоном (Швеція, Великобританія, Франція, Японія). З 1977 М.— директор Моск. цирку на Ленінських горах. Нагороджений орденом Леніна.

МІЛА́Н — місто на Пн. Італії, адм. ц. обл. Ломбардія і провінції Мілан. Значний екон. центр країни. Вузол з-ць, автомоб. шляхів та авіасполучень міжнар. значення. Судноплавними каналами сполучений з р. По. 1,7 млн. ж. (1975, з передмістями). Засн. в кін. 5 чи на поч. 4 ст. до н. е. В 1395—1535 (з перервою) — столиця герцогства. З 1535 — у складі володінь Іспанії, 1706 захоплений Австрією, 1796 окупований військами Наполеона Бонапарта. В 1815—59 — центр Ломбардо-Венеціанського королівства, 1859 ввійшов до *Сардінського королівства*. В 19 ст.— один із центрів робітн. руху (1882 тут засновано Італ. робітн. партію). Під час 2-ї світової війни в М. перебував нац. к-т визволення Пн. Італії. Від нім.-фашист. загарбників визволений внаслідок всенар. повстання 26.IV 1945. Гол. галузь пром-сті — машинобудування (автомобіле-, авіа-, тракторо-, локомотиво-, моторо-, верстато- і приладобудування; виробн. устаткування, електротех. і радіоелектронних приладів, с.-г. машин). Значного розвитку набули металург., нафтопереробна, хім., воєнна, гумова, поліграф., текст., швейна, шкіряно-взут. і харч. пром-сть. У М. зосереджені правління ряду монополій країни, численні банки, торг. і фондова біржі. Ун-т, політех. ін-т, консерваторія, Академія красних мистецтв та ін. вузи. Академія наук і л-ри. Нац. б-ка, б-ка Амброзіана та ін. Численні театри, у т. ч. всесвітньо відомий оперний театр «*Ла Скала*». Серед музеїв — Пінакотека Брера, Пінакотека Амброзіана, Нац. музей науки і техніки Леонардо да Вінчі, Галерея сучас. мистецтва, музей природничої історії та ін. У М.— відоме вид-во «Турінг-клуб Італьяно», що випускає геогр. карти, атласи, путівники, журнали, щорічники. Серед архіт. пам'яток: романські церкви Сан-Лоренцо Маджоре (буд-во почато в 4 ст., перебудовано в 11 й 16 ст.), Сант-Амброджо (з 9 ст., 11—12 ст.; портик каноніки й клуатри — з 1492, арх. Браманте), готичний собор (з 1386, будівничі — А. і Ф. дельї Органі, Дж. А. Амадео, К. Соларі та ін.), Кастелло Сфорцеско (з 1450, арх. Дж. да Мілано, Філарете й Браманте; в Зала делле Ассе — фрески за ескізами Леонардо да Вінчі), церкви — Санта-Марія пресso Сан-Сатіро (1479—83, арх. Браманте), Санта-Марія делле Граціе (1466—97, арх. Г. Соларі й Браманте; в трапезній — розпис «Тайна вечеря» Леонардо да Вінчі), Палаццо Маріно (з 1557, арх. Г. Алессі), численні будівлі в стилі *барокко* (Палаццо Брера, з 1651, арх. Ф. Рікіні), *рококо* та *класицизму* 18 ст. (театр «Ла Скала», 1778, арх. Дж. П'ермаріні). В 20 ст. споруджено: будинок Рустічі (1935, арх. П. Лінджері й Дж. Терраньї), Комерційний ун-т (1942, арх. Дж. Пагано), хмарочос Торре Веласка (1956—58) та ін. З М. пов'язана творча діяльність укр. співаків М. *Іванова*, В. *Їжака*, М. *Голинського*, С. *Крушельницької*, М. *Донець-Тессейр* та ін. У «Ла Скала» стажувалися нар. артисти СРСР, зокрема укр.— М. *Кондратюк*, А. *Солов'яненко*, Є. *Мірошниченко*, Б. *Руденко* та ін.

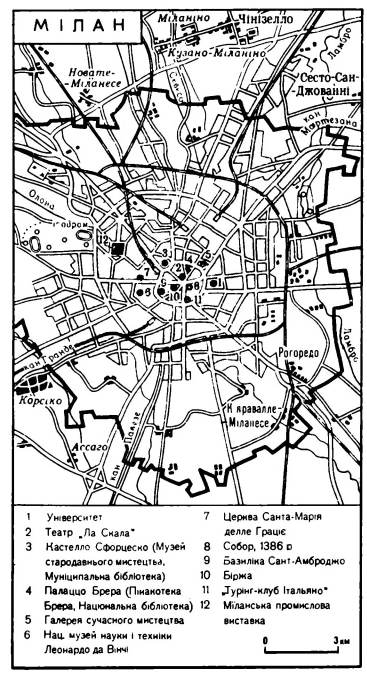

Мілан. Церква св. Батіла. 13 ст.

МІ́ЛДЬЮ (англ. mildew) — хвороба рослин (найчастіше винограду), спричинювана грибами родини пероноспорових класу ооміцетів. Див. *Несправжня борошниста роса*.

МІЛЕ́СКУ Микола Гаврилович (Ніколає Спетарул; 1636—1708) — молд. учений і держ. діяч. Див. *Спафарій* М. Г.

МІЛЕ́Т — стародавнє місто в Іонії біля гирла р. Меандру в Малій Азії. В 14 ст. до н. е. М.— велике місто *ахейців*. На межі 2 і 1-го тис. до н. е. в М. переселились *іонійці*. У 8—6 ст. до н. е. М.— *поліс*, торг., ремісничий і культур. центр античності. Відіграв провідну роль у грец. колонізації (див. *Колонії античні*). Зокрема, вихідці з М. заснували Кізік, Сінопу, Абідос, *Істрію, Ольвію, Пантікапей*, Феодосію та ін. В М. в 6 ст. до н. е. виникла *мілетська школа*. Розкопки М. провадяться з поч. 20 ст. (з перервами). Відкрито залишки святилища Аполлона Дельфінія (з 6 ст. до н. е.), храму Афіни (4 ст. до н. е.), терм та ін. пам'яток. Іл. с. 10.

Літ.: Кобылина М. М. Милет. М., 1965.

МІЛЕ́ТСЬКА ШКО́ЛА — перша філософська школа у Стародавній Греції. Виникла в 6 ст. до н. е. в м. Мілеті (зх. узбережжя Малої

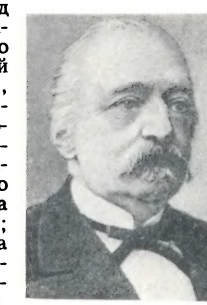
К. Мікулі.

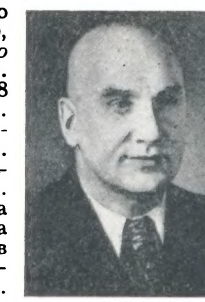
О. О. Мікулін.

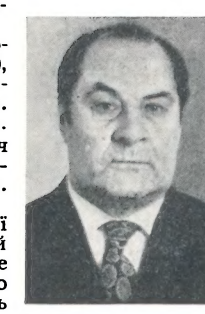
Є. Т. Мілаєв.

Мікульчіце. Золоті й срібні прикраси з поховання. 9—10 ст.

Азії). Найвідомішими її представниками були *Фалес, Анаксімандр, Анаксімен.* З позицій наївної *діалектики* і *стихійного матеріалізму* філософи М. ш. намагалися розв'язати проблему єдності світу, яку вбачали в тілесному рухомому першоначалі (воді — Фалес; невизначеній матерії, апейроні — Анаксімандр, повітрі — Анаксімен). Розглядаючи все існуюче як вічний рух матеріального першоначала, філософи М. ш. заперечували будь-яке втручання богів у природні процеси. Філософія мілетців ще невіддільна від їхніх природничих поглядів (Фалес пояснював причини затемнення Сонця; Анаксімандр висловлював еволюційні ідеї щодо походження життя, висунув здогадку про множинність світів, Анаксімен розрізняв планети і зірки). М. ш. справила значний вплив на розвиток матеріалістичної філософії Стародавньої Греції.

МІЛІ́М — розмінна монета Тунісу, дорівнює 1/1000 туніського *динара.*

МІЛІМЕ́ТР ВОДЯНО́ГО СТОВПА́, мм вод. ст., mm H_2O — позасистемна одиниця тиску. 1 мм вод. ст.= 9,80665 Па (див. *Паскаль*).

МІЛІМЕ́ТР РТУ́ТНОГО СТОВПА́, мм рт. ст., mm Hg — позасистемна одиниця тиску. Те саме, що й *тор.* 1 мм рт. ст.= 133, 322 Па (див. *Паскаль*). 760 мм рт. ст.= 1013,25 ГПа.

МІЛІТАРИЗА́ЦІЯ КАПІТАЛІСТИ́ЧНОЇ ЕКОНО́МІКИ (від лат. militaris — воєнний) — переведення господарства на переважно воєнний розвиток, прискорене зростання воєнної промисловості і пов'язаних з нею галузей, притаманні капіталістичним країнам. Мілітаризація випливає з самої суті експлуататорського капіталістичного суспільства (див. *Мілітаризм*), особливо прискореними темпами розвивається в епоху імперіалізму. Характеризується *гонкою озброєнь,* розширенням воєнної пром-сті і скороченням цивільного виробн., створенням *воєнно-промислових комплексів,* перерозподілом нац. багатства на користь воєнного споживання, посиленням податкового тягаря на трудящих, *інфляцією,* підвищенням цін на товари масового споживання тощо. В умовах М. к. е. з нар. г-ва відволікається велика кількість робочої сили, наук. кадрів, нар. коштів, що призводить до зменшення цивільного виробн., погіршення становища трудящих, зниження купівельної спроможності і зниження темпів *відтворення.* Мілітаризація служить збагаченню монополій, дає їм колосальні прибутки. На мілітаризацію, на виробн. зброї витрачено в роки підготовки і проведення 1-ї і 2-ї світових воєн величезні кошти. З створенням блоку НАТО імперіалістичні д-ви під егідою США дедалі більше мілітаризують свою економіку, воєнні витрати їх непомірно зростають. У США, зокрема, військ. бюджет досяг (1980) астрономічної суми — понад 160 млрд. доларів на рік, в найближчі роки планують збільшити його до 253 млрд. У сучас. умовах імперіалістичні країни тримають курс на кількісне й якісне зростання озброєнь і збройних сил, прискорюють розробку і впровадження нових видів наступальної зброї — лазерної, променевої, стратегічних ракет, літаків та ін. За допомогою М. к. е. монополістичний капітал намагається зміцнити свої позиції всередині своїх країн, посилює боротьбу проти нац.-визвольного руху, проти *країн, що розвиваються,* за сфери впливу. Здійснюючи розроблену КПРС Програму миру, Рад. Союз спільно з народами всіх країн веде боротьбу проти гонки озброєнь, за розрядку і мирний розвиток економіки.

М. М. Кирієнко.

МІЛІТАРИ́ЗМ (від лат. militaris — воєнний) — реакційна політика нарощування військ. могутності, яку проводять правлячі кола капіталістичних держав з метою підготовки до загарбницьких воєн (див. *Війна*), а також для придушення класових виступів всередині країни. М., як система економіки, політики та ідеології, склався в період капіталізму. Вперше термін «мілітаризм» було застосовано в серед. 19 ст. для характеристики режиму *Наполеона III* у Франції. З поч. 20 ст., з переходом капіталізму у найвищу стадію — *імперіалізм,* М. набув нечуваних масштабів. З появою першої соціалістичної д-ви — СРСР характерною рисою М. стає його антирад. спрямованість. Напередодні 2-ї світової війни М. особливо поширився в країнах фашист. блоку — Німеччині, Італії, Японії, які домагалися нового переділу світу. Нарощували збройні сили і збільшували військ. витрати також Великобританія, Франція і США. 2-а світова війна сприяла дальшому зростанню військ. витрат. Після війни, яка викликала докорінні зміни в розстановці сил на міжнар. арені, вістря М. найбільших імперіалістичних держав спрямовано на боротьбу проти країн *соціалістичної співдружності* і *національно-визвольного руху.* З цією метою під егідою США створено воєнно-політичні блоки імперіалістичних держав (НАТО, СЕНТО, СЕАТО та ін.). М. на сучас. етапі властиві нестримна *гонка озброєнь,* зростання військ. бюджетів в інтересах монополій, пов'язаних з військ. виробн., посилення впливу *воєнно-промислового комплексу* на економіку (див. *Мілітаризація капіталістичної економіки*) і політику імперіалістичних д-в, розгул шовіністичної пропаганди. Військ. витрати НАТО на поч. 80-х рр. становили кількасот млрд. доларів на рік. «Ідейна» база сучас. М.— *антикомунізм.* М. є осн. перешкодою на шляху до розрядки міжнар. напруженості. Після 2-ї світової війни найбільш мілітаристською д-вою стали США. Амер. війська і військ. бази розміщені в багатьох капіталістичних країнах. Амер. імперіалізм намагається відігравати роль світового жандарма. Всіляко перешкоджаючи мирному врегулюванню міжнар. проблем, імперіалістичні кола домагаються посилення напруженості в міжнар. становищі, проводять політику «*холодної війни*» та «з позиції сили». З політикою імперіалістичної реакції і М. змикається великодерж. курс керівництва КНР.

М. широко захоплює бурж. науку і техніку. Наук. відкриття, досягнення сучас. техніки імперіалістичні д-ви використовують для виробн. найсучасніших видів *ядерної зброї* та ін. *зброї масового ураження.* М. завдає незліченних бід народам. Він супроводиться наступом реакції на життєвий рівень і демократичні завоювання трудящих капіталістичних країн, є джерелом *інфляції,* валютних і екон. криз (див. *Валютна криза, Економічні кризи*). М., загострюючи весь комплекс суперечностей сучас. капіталізму, поглиблює разом з тим його заг. кризу (див. *Загальна криза капіталізму*). Боротьбу проти М., проти політики підготовки нової світової війни ведуть прогресивні сили всього світу. Виняткове значення в згуртуванні всіх сил, які виступають проти М., має політика Рад. Союзу, який, спираючись на підтримку ін. країн соціалістичної співдружності, послідовно відстоює мир в усьому світі, співробітництво між народами, викриває імперіалістичні плани підготовки війни. СРСР та ін. соціалістичні країни ведуть невтомну боротьбу за стримання гонки озброєнь. За ініціативою соціалістич. країн ряд важливих рішень у цьому напрямі прийняли ООН, *Нарада з питань безпеки і співробітництва в Європі.* Політиці М. протистоїть проголошена XXIV з'їздом КПРС *Програма миру,* розвинута і доповнена на XXV і XXVI з'їздах КПРС. На гарантування миру, проти воєнної небезпеки і гонки озброєнь спрямоване Звернення Верховної Ради СРСР до парламентів і народів світу від 23. VI 1981.

Н. М. Маркіна.

МІЛІ́ЦІЯ (лат. militia — військо) — 1) В СРСР держ. орган, що здійснює охорону *громадського порядку,* соціалістичної власності, законних прав та інтересів громадян, підприємств, організацій і установ, веде боротьбу зі *злочинністю* та ін. антигромадськими діяннями. Створена постановою Наркомату внутр. справ від 28.X (10.XI) 1917 «Про робітничу міліцію». 9.II 1919 Раднарком УРСР ухвалив декрет «Про організацію міліції». М.— складова частина системи М-ва внутр. справ СРСР, союзних і авт. республік. Органи М. створюються за адм.-тер. ознакою. На залізн., вод. і повітр. транспорті є підрозділи транспортної М.; в селах, с-щах, мікрорайонах міст діють дільничні інспектори. У складі М. є служби карного розшуку, охорони громад. порядку, боротьби з розкраданням держ. і громад. майна, позавідомчої охорони, паспортна, контролю за виконанням іноземцями і особами без громадянства встановле-

Мілет. Статуя лева. 6 ст. до н. е.

них для них правил проживання в СРСР, забезпечення додержання правил придбання, зберігання, перевезення зброї, боєприпасів і вибухових матеріалів, держ. автомобільна інспекція, інспекція в справах неповнолітніх. Осн. напрямом діяльності М. є припинення, розкриття й запобігання злочинам та ін. антигромад. діянням. М. вживає оперативно-розшукових заходів по встановленню *злочинів* і осіб, що їх вчинили, порушує кримінальні справи і проводить невідкладні слідчі дії, а в справах, віднесених до її компетенції,— *дізнання, арешт,* затримання тощо. М. здійснює нагляд за порядком у громад. місцях; за додержанням правил вуличного руху і користування транспортом; контролює виконання паспортного режиму, розшукує злочинців, які переховуються від слідства та суду. На М. також покладено обов'язки надавати допомогу особам, що потерпіли від правопорушень і нещасних випадків; брати участь у рятуванні людей та майна при стихійному лихові, сприяти проведенню карантинних заходів (див. *Карантин*), охороняти природні багатства, вести боротьбу з порушеннями правил рибальства та полювання тощо. Комплектується М. в добровільному порядку, як правило, за направленням *трудових колективів,* з громадян, які за своїми політ. і діловими якостями, підготовкою і станом здоров'я здатні забезпечувати охорону громад. порядку, вести боротьбу з злочинністю. Основи організації й діяльності М. визначено Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8.VI 1973 «Про основні обов'язки і права радянської міліції по охороні громадського порядку і боротьбі з злочинністю». Порядок і умови служби в М. визначені Положенням про проходження служби в органах внутр. справ, Дисциплінарним статутом органів внутр. справ. У своїй діяльності М. керується принципами *соціалістичної законності,* законами СРСР, союзних і авт. республік, постановами та розпорядженнями виконавчо-розпорядчих органів, працює в тісному контакті з ін. держ. органами, спирається на допомогу і підтримку трудових колективів, громад. орг-цій. 2) В окремих країнах вид ополчення, що комплектується здебільшого під час війни для несення тилової служби. *Я. П. Нагнойний.*

МІЛЛЕ (Millet) Жан Франсуа (4.X 1814, Грюші, поблизу Гревіля, Нормандія — 20.I 1875, Барбізон, поблизу Парижа) — франц. живописець і графік, представник *барбізонської школи.* В 1837—38 навчався живопису в П. Делароша. Автор картин з селянського побуту, в яких правдиво відтворював їхнє нелегке життя («Збирачки колосків», 1857; «Жінка стереже корову», 1859; «Анжелюс», 1859; «Молода пастушка», 1872; «Молотники», 1874), портретів і пейзажів. Працював у техніці *офорта* і *пастелі.* Кращі твори зберігаються в Луврі в Парижі.

Ж. Ф. Мілле. Збирачки колосків. 1857. Лувр. Париж.

МІЛЛЕР (Miller) Артур (н. 17.X 1915, Нью-Йорк) — амер. драматург. Популярність М. принесла п'єса «Всі мої сини» (1947). Осн. спрямування творів М.— критика моральних підвалин бурж. суспільства. Найвідоміші з п'єс — «Смерть комівояжера» (1949), «Вид з мосту» (1955), «Ціна» (1967). У 1956 був притягнутий до судової відповідальності за відмову співробітничати з комісією по розслідуванню антиамер. діяльності. В 1965 створив антифашист. драму «Це трапилось у Віші». В 70-х рр. у вирішенні моральних проблем зближається в *екзистенціалізмом* («Створення світу та інші справи», 1972). Автор кіносценаріїв, статей з естетики. П'єси М. ставляться на радянській сцені.

Тв.: Рос. перекл.— Пьесы. М., 1960.

Літ.: Левидова И. М. Артур Миллер. Биобиблиографический указатель. М., 1961. *Т. Н. Денисова.*

МІЛЛЕР Всеволод Федорович [7 (19).IV 1848, Москва — 5 (18).XI 1913, Петербург, похований у Москві] — рос. фольклорист, мовознавець, етнограф і археолог, акад. Петерб. АН (з 1911). Закінчив Моск. ун-т (1870), професор цього ун-ту (з 1884). Був директором Лазаревського ін-ту сх. мов (1897—1911). Осн. праці: «Погляд на „Слово о полку Ігоревім"» (1877), «Осетинські етюди» (ч. 1—3, 1881—87), «Нариси російської народної словесності» (т. 1—3, 1897—1924) та ін. У дослідженнях виходив з принципів міграційної теорії. У 90-х рр. очолив істор. школу в *фольклористиці,* методологію якої виклав у працях про билинний епос. Дотримувався хибного погляду про аристократичне походження *билин,* допускав довільні істор. аналогії й коментування. У своїх працях використовував укр. фольклор («Екскурси в сферу російського народного епосу», 1892; «Відгомін галицько-волинських сказань у сучасних билинах», 1893; «Перекази про зцілення Іллі Муромця», 1894, та ін.), автор статей про М. Костомарова, П. Чубинського.

О. І. Дей.

МІЛЛЕР Дмитро Петрович [19.IX (1.X) 1862, с. Котельва, тепер смт Полтав. обл.— 1 (14).VI 1913] — укр. історик бурж.-ліберального напряму. В 1888 закінчив Харків. ун-т. Автор праць з історії Слобідської і Лівобережної України 18 ст.: «Нариси з історії і юридичного побуту старої Малоросії» (т. 1—2, 1895—97), «Архіви Харківської губернії» (1902) та ін. У співавторстві з Д. І. *Багалієм* М. написав «Історію міста Харкова за 250 років його існування» (т. 1—2, 1905—12). У своїх працях М. ідеалізував діяльність царської адміністрації на Україні. М. запровадив у наук. обіг значну кількість документальних матеріалів.

МІЛЛЕР Орест Федорович [23.VII (4.VIII) 1833, Гапсаль, тепер Хаапсалу, Ест. РСР — 20.V (1.VI) 1889, Петербург] — рос. фольклорист і літературознавець. Закінчив Петерб. ун-т (1855), професор цього ун-ту (з 1870). Послідовник *міфологічної школи* в фольклористиці, слов'янофіл. Автор праць: «Ілля Муромець і богатирство київське» (1869), «Російська література після Гоголя» (1874). Досліджував рос.-укр. фольклорні зв'язки («Великоруські билини і малоруські думи», 1876; «До питання про сліди великоруського епосу в Малоросії» та ін.), укр. фольклор («Малоруські народні думи і кобзар Остап Вересай», 1875). *О. І. Дей.*

МІЛЛЕС (Milles) Карл (23.VI 1875, Лагга, поблизу Упсали — 19.IX 1955, Стокгольм) — швед. скульптор. У 1897—1904 навчався в Парижі, 1905—06— в Мюнхені. З 1931 працював у США. На творчість М. вплинув О. *Роден.* Твори: «Посейдон» (1930), «Орфей», (1936), «Зустріч вод» (1940) та ін.

Літ.: Кравченко К. С. Карл Миллес. М., 1965.

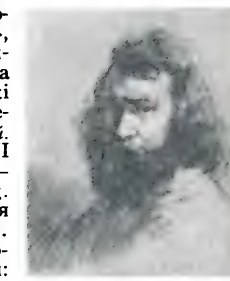

Ж. Ф. Мілле. Автопортрет. 1847. Лувр. Париж.

МІЛЛІКЕН (Millikan) Роберт Ендрус (22.III 1868, Моррісон — 19.XII 1953, Сан-Маріно) — амер. фізик, член Нац. АН США, іноземний чл.-кор. АН СРСР (з 1924). Закінчив Оберлінський коледж (1891). Наук. праці з атомної фізики і фізики космічного проміння. Провів прецизійні вимірювання заряду електрона (1909—13), експериментально перевірив рівняння фотоефекту А. *Ейнштейна* і перший визначив числове значення *Планка сталої* (1912). Нобелівська премія, 1923.

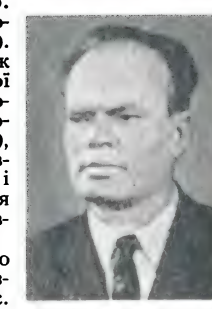

М. Д. Мілліощиков.

МІЛЛІОЩИКОВ Михайло Дмитрович [3 (16).I 1913, Грозний — 27.V 1973, Москва] — рос. рад. вчений у галузі механіки і прикладної фізики, громадський діяч, акад. і віце-президент АН СРСР (з 1962), Герой Соціалістичної Праці (1967). Член КПРС з 1947. Закінчив Грозненський нафтовий ін-т (1932). Викладав у Моск. авіац. ін-ті (1934—43), а потім у Моск. інженерно-фіз. ін-ті. Працював в Ін-ті механіки АН СРСР (1944—49), з 1949 — в Ін-ті атомної енергії. Осн. наук. праці — з теорії турбулентності, фільтрації і прикладної механіки. Крім того, дослідження з питань розділення ізотопів, створення високотемпературних ядерних реакторів, фізики плазми і прямого перетворення теплової енергії на електричну. М. був головою Рад. пагуошського комітету (з 1964). Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції. Держ. премія СРСР, 1951, 1954. Ленінська премія, 1961.

МІЛЛС (Mills) Чарлз Райт (28.VIII 1916, Уейко, штат Техас — 20.III 1962, Нью-Йорк) — амер. бурж. соціолог. Закінчив Техаський ун-т (1939). З 1956 — професор соціології Колумбійського ун-ту. Послідовник вчення М. *Вебера* і К. *Мангейма.* Перебував під певним впливом ідей К. Маркса, проте вважав, що марксист. вчення нібито «застаріло». В працях, написаних з позицій бурж. *лібералізму* («Еліта,

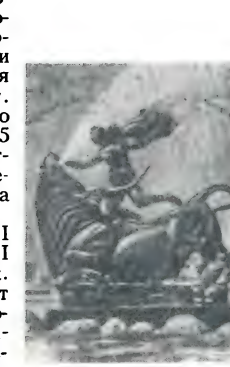

К. Міллес. Фонтан «Викрадення Європи» в місті Хальмштаде. Центральна частина. Бронза. 1926.

Д. О. Мілютенко.

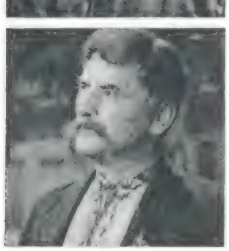

Д. О. Мілютенко в ролях Шмаги («Без вини винуваті» О. Островського) та Саливона Часника («В степах України» Корнійчука).

що володарює», 1956; «Соціологічне уявлення», 1959, та ін.), піддавав критиці сучас. амер. суспільство, де все більшу роль відіграє промислова, політ. і військова верхівка — «еліта, що володарює». Виступав проти різних напрямів сучас. соціології США, доводив їхній формалізм і підпорядкування інтересам монополій. Однак, заперечуючи революц. роль робітничого класу, пов'язував надії на гуманізацію суспільства з інтелігенцією. Поглядами М. справили вплив на формування ідеології *«нових лівих»* у США. *А. К. Бичко.*

МІЛЛЬ (Mill) Джеймс (6.IV 1773, Нортуотер-Брідж, Шотландія — 23.VI 1836, Кенсінгтон) — англ. економіст, філософ і публіцист. Батько Дж. С. *Мілля*. Закінчив богословський ф-т Едінбурзького ун-ту (1798), але від духовного сану відмовився. Осн. праця — «Елементи політичної економії» (1821), в якій М. виступив як послідовник вчення Д. *Рікардо*. За висловом К. Маркса, він першим «виклав теорію Рікардо в систематичній формі, хоч тільки в досить абстрактних обрисах» (Маркс К. і Енгельс Ф., Тв., т. 26, ч. III, с. 77). Виражаючи інтереси пром. буржуазії, М. підкреслював у теорії Рікардо ті ідеї, які б вона могла використати проти землевласників. М. вульгаризував теорію Рікардо, ігноруючи її суть — теорію трудової вартості; поклав початок розкладу рікардіанської школи. Відомий як один з авторів вульгарної теорії «фонду заробітної плати» (див. *Заробітної плати буржуазні теорії*). За філос. поглядами — суб'єктивний ідеаліст, послідовник філософії Д. *Юма*.

МІЛЛЬ (Mill) Джон Стюарт (20.V 1806, Лондон — 8.V 1873, Авіньйон, Франція) — англ. філософ, економіст і громад. діяч. Син Джеймса *Мілля*. М.— засновник англ. *позитивізму*, послідовник О. *Конта*. В «Системі логіки» (1843) розробив *індуктивну логіку*, яку тлумачив як методологію наук. В етиці поєднував принципи *егоїзму* (*утилітаризму*) з *альтруїзмом*. Представник *класичної буржуазної політичної економії*. Як член палати громад англ. парламенту (1865—68) підтримував ліберальні й демократичні реформи.

Критикував вади капіталістичного ладу, стояв на позиціях буржуазного реформізму. Основна праця — «Основи політичної економії з деякими застосуваннями їх до соціальної філософії» (1848). За своїми екон. поглядами М.— еклектик; теорію трудової вартості А. *Сміта* і Д. *Рікардо* замінив вульгарною теорією витрат виробн., за якою основою прибутку є «праця машин». Соціальні перетворення зводив в основному до заходів у галузі перерозподілу прибутків. Був прихильником мальтузіанської теорії народонаселення (див. *Мальтузіанство*).

МІЛН (Milne) Едуард Артур (14.II 1896, Галл — 21.IX 1950, Дублін) — англ. астрофізик, член Лондонського королівського т-ва (з 1926). Закінчив Кембріджський ун-т (1920). Проф. Манчестерського (з 1925) та Оксфордського (з 1928) ун-тів. Досліджував перенесення енергії внаслідок випромінювання, іонізацію речовини в атмосферах *зір*, зоряні спектри, внутр. будову зір тощо. Створив т. з. кінематичний варіант заг. *відносності теорії*, щоб пояснити явище *червоного зміщення* у спектрах *галактик*.

МІЛОВЕ́ — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, райцентр. Залізнич. ст. Чорткове (на тер. Ростов. обл. РРФСР). 5,5 тис. ж. (1980). Засн. в кінці 19 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1938 М.— с-ще міського типу. В селищі — дослідний з-д рослинних жирів та білка, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв., музична та спорт. школи; лікарня. Будинок культури, 2 б-ки, музей геології. На честь початку визволення укр. земель від нім.-фашист. окупантів у М. 1972 встановлено монумент «Україна — визволителям» (іл. див. т. 2, с. 397).

МІЛО́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх. частині Ворошиловгр. обл. УРСР. Утворений 1924. Пл. бл. 1 тис. км². Нас. 18,9 тис. чол. (1980). У районі — 30 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 6 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Мілове*. Поверхня району — хвиляста рівнина, подекуди розчленована долинами річок, балками і ярами. Поклади крейди, мергелю, глин. Гол. річка — *Комишна* (бас. Сіверського Дінця). Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. В межах району — філіал *Луганського заповідника* — Стрільцівський степ.

У районі — Міловський дослідний з-д рослинних жирів та білка, Зоринівський елеватор. Комбінат побутового обслуговування (Мілове). С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових, соняшнику та виробн. м'яса, молока, яєць і вовни. Площа с.-г. угідь 1979 становила 81,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 62,2 тис. га, луки і пасовища — 18,5 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, соняшник. Скотарство, свинарство, вівчарство, конярство. У М. р.— 10 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізнична станція Зоринівка. Автомоб. шляхів — 335 км, у т. ч. з твердим покриттям — 267 км.

У районі — 18 заг.-осв., музична і спорт. школи; 19 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 6 будинків культури, 13 клубів, кінотеатр, 22 кіноустановки, 18 б-к. У М. р. видається газ. «Слово хлібороба» (з 1932). *М. М. Чередниченко.*

МІЛУО́КІ — місто на Пн. США, у шт. Вісконсін. Порт на зх. березі оз. *Мічіган* при впадінні в нього р. Мілуокі. Вузол з-ць і автомоб. шляхів. 666 тис. ж. (1975). Найрозвинутіші машинобудування і металообробка (один з найбільших у США з-дів заг. машинобудування; виробн. ковальсько-пресового устаткування, верстатів, буд., дорожніх і с.-г. машин, тракторів, екскаваторів, турбін, двигунів, електромоторів). Підприємства поліграф., шкіряно-взут., трикотажної, харчосмакової (особливо пивоварної) пром-сті. Університет.

МІЛЮКО́В Павло Миколайович (1859—1943) — рос. політ. діяч, лідер партії *кадетів*, історик і публіцист, білоемігрант. Член 3-ї і 4-ї *Державних дум*. Підтримував великодержавницьку політику царського уряду, зокрема щодо укр. народу. Під час 1-ї світової війни виступав як апологет загарбницької політики царизму. Після Лютневої революції 1917 — міністр закорд. справ у 1-му складі бурж. *Тимчасового уряду*. Нота М. від 18.IV (1.V) 1917, в якій підтверджувалася готовність продовжувати імперіалістичну війну до переможного кінця, викликала обурення нар. мас (див. *Квітнева криза 1917*). 2 (15).V М. змушений був піти у відставку. З 1920 — в еміграції. Як історик стояв на суб'єктивно-ідеалістичних позиціях.

МІЛЮТЕ́НКО Дмитро Омелянович [9 (21).II 1899, Слов'янськ, тепер Донец. обл.— 25.I 1966, Ташкент, похований у Києві] — укр. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1960). Член КПРС з 1942. В 1920 в Слов'янську вступив на профес. сцену. В 1927—36 — актор театру «Березіль» (з 1935 — Харків. укр. драм. театр ім. Т. Г. Шевченка), 1923—27 і 1936—60 — в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. М.— актор широкого творчого діапазону. Серед ролей: Микола Задорожний («Украдене щастя» Франка), Харлампій («Не судилось» Старицького), Пузир, Калитка («Хазяїн», «Сто тисяч» Карпенка-Карого), Півень («Диктатура» Микитенка), Аркадій, Часник («Платон Кречет», «В степах України» Корнійчука), Тарас Шевченко («Петербурзька осінь» Ільченка), Шмага («Без вини винуваті» О. Островського), Князь Н. («Дядечків сон» за Достоєвським), Блазень («Король Лір» Шекспіра). Знімався в кінофільмах: «Щорс» (1939), «Богдан Хмельницький» (1941), «Подвиг розвідника» (1947), «Тарас Шевченко» (1951), «Наш чесний хліб», «Сон» (обидва — 1964). Нагороджений орденом Леніна, медалями.

Літ.: Терещенко Р. Дмитро Омелянович Мілютенко. К., 1961.
Л. М. Дворниченко.

МІЛЮ́ТІН Володимир Олексійович [4 (16).XII 1826, Петербург —

5 (17).VIII 1855, Емс, Німеччина] — російський публіцист, економіст, представник утопічної соціалістичної думки Росії 40-х рр. 19 ст. Брат Д. О. *Мілютіна* та М. О. Мілютіна. Закінчив Петерб. ун-т (1847). Ад'юнкт-професор (1850) і професор права (1853). Брав участь у революц. гуртку *петрашевців*. Соціальні погляди М. формувалися під впливом О. І. *Герцена* і В. Г. *Бєлінського*. Екон. статті М. публікував 1847 у журналах «Современник» і «Отечественные записки». М. належать перша у вітчизн. л-рі критика теорії Мальтуса, а також перші праці з історії екон. вчень. Майбутнє безкласове, гармонійне суспільство вбачав в об'єднанні д-вою дрібної власності виробників. М. виступав з позицій дрібнобурж. соціалізму, що виражав надії селян.

МІЛЮ́ТІН Дмитро Олексійович [28.VI (10.VII) 1816, Москва — 25.I (7.II) 1912, Сімеїз] — рос. держ. і військ. діяч, генерал-фельдмаршал (з 1898), граф (з 1878). Закінчив Військ. академію (1836). Служив у Ген. штабі (1838—39), військах на Кавказі та Причорномор'ї (1839—45, 1856—59), професор Військ. академії (1845—56). З кін. 1861 — військ. міністр. З його ініціативи проведено бурж. військ. реформи 60—70-х рр. Після *Берлінського конгресу 1878* фактично керував зовн. політикою Росії. За політ. поглядами — поміркований ліберал. З 1881 — у відставці.

МІ́ЛЯХ Олександр Миколайович [н. 16 (29).VIII 1906, Сімферополь] — укр. рад. вчений у галузі електродинаміки, член-кор. АН УРСР (з 1964), засл. діяч науки УРСР (з 1981). Член КПРС з 1939. Після закінчення (1931) Харків. електротехнічного (тепер політех.) ін-ту викладав у ньому, 1941—47 працював в Ін-ті енергетики АН УРСР. З 1947 — в Ін-ті електродинаміки АН УРСР (1959—73 — директор). Осн. праці стосуються теорії складних електр. кіл і електродинамічних систем, методів дослідження електромагн. процесів. Під керівництвом М. створено електр. машини для автом. керування об'єктами в просторі, нові схеми перетворення енергії, розроблено стабілізатори, інвертори і перетворювачі частот з високими енерг. властивостями. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР, 1975.

МІЛЬ Михайло Леонтійович [9 (22).XI 1909, Іркутськ — 31.I 1970, Москва] — рад. вчений і конструктор вертольотів, доктор тех. наук (з 1945), Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1943. Після закінчення (1931) Новочеркаського авіац. ін-ту працював у Центр. аерогідродинамічному ін-ті. З 1947 — гол. конструктор, з 1964 — ген. конструктор дослідного конструкторського бюро з вертольотобудування. Під керівництвом М. 1951 сконструйовано перший рад. серійний тримісний вертоліт Мі-1, пізніше — Мі-2, Мі-4, Мі-6, Мі-8, Мі-10 (вертоліт-кран), Мі-10К, В-12 (найбільш вантажопідйомний у світі) та ін. вертольоти, на яких установлено 60 офіційних світових рекордів. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1958. Держ. премія СРСР, 1968.

МІЛЬ — спільна назва багатьох шкідливих комах групи *молевих*.

МІЛЬ — розмінна монета Кіпру, дорівнює $^1/_{100}$ кіпрського *фунта*.

МІЛЬЄ́М — розмінна монета Єгипту і Судану, дорівнює $^1/_{1000}$ єгипетського і суданського *фунта*.

МІЛЬЄРА́Н (Millerand) Александр Етьєнн (10.II 1859, Париж — 6.IV 1943, Версаль) — франц. політичний і держ. діяч, соціаліст-реформіст, адвокат і публіцист. У 1885 обраний до палати депутатів. У 90-х рр. примкнув до соціалістів. У 1899, ввійшовши до складу кабінету Вальдека-Руссо (перший в історії випадок участі соціаліста у бурж. уряді — «казус Мільєрана»; див. *Мільєранізм*), став прихильником реформістської політики, захисником капіталістичного ладу, за що 1904 був виключений з Франц. соціалістичної партії. Згодом разом з А. *Бріаном* заснував реформістську партію «незалежних соціалістів». У 1909—10, 1912—13, 1914—15 входив до складу бурж. урядів Франції. М.— один з організаторів антирад. інтервенції. З вересня 1920 — президент Франції. Проводив антидемократичну політику. З 1924 — у відставці.

МІЛЬЄРАНІ́ЗМ, міністеріалізм, «міністерський соціалізм» — форма політ. співробітництва опортуністичних лідерів соціалістичних партій з буржуазією в кін. 19 — на поч. 20 ст. Термін «мільєранізм» виник у зв'язку зі входженням франц. соціаліста А. *Мільєрана* 1899 до складу бурж. уряду. «Казус Мільєрана» викликав гостру боротьбу між опортуністичними та революц. тенденціями у франц. і міжнар. соціалістичному русі. В. І. Ленін викрив М. як зраду інтересів пролетаріату, як практичний вираз *ревізіонізму* і розкрив його соціальне коріння (див. Повне зібр. тв., т. 19, с. 274).

МІЛЬЙО́Н (франц. million), тисяча тисяч — число, що у *десятковій системі числення* зображається одиницею з 6 нулями, тобто 10^6.

МІЛЬРЕ́ЙС (португ. milréis, від mil — тисяча і réis — рейс) — грошова одиниця Бразилії і Португалії, що перебувала в обігу в серед. 19 ст., дорівнювала 1000 рейсам. У Бразилії з 1942 замінений *крузейро*, в Португалії з 1911 — *ескудо*.

МІЛЬТІА́Д Молодший (Μιλτιάδης; бл. 550—489 до н. е.) — держ. діяч і полководець Стародавніх *Афін*. Між 523 і 513 до н. е. був висланий тираном Гіппієм на Херсонес Фракійський, де, успадкувавши владу свого брата, став тираном. Учасник *Дарія походу на скіфів* (514 або 513 до н. е.). Підтримував грецькі міста Малої Азії, які повстали проти Персії 500—494 до н. е. Після поразки повстання втік до Афін. Очолював грец. військо під час битви під *Марафоном* (490 до н. е.).

МІЛЬТІ́НІС Юозас Йонович [н. 3 (16).IX 1907, с. Дабікіне, тепер Акмянського р-ну Лит. РСР] — лит. рад. режисер і актор, нар. арт. СРСР (з 1973). Закінчив драм. студію при Каунаському театрі (1931), 1932—38 вивчав театр. і кіномистецтво у Франції, Англії, працював у театрі (Ш. *Дюллена* та ін.). З 1939 керував театр. студією, в 1940—54 і з 1959 — гол. режисер створеного на базі цієї студії Паневежиського театру (водночас в 1954—59 працював у кіно). Вистави: «Гроза проходить» Паукштяліса, «Піднята цілина» за Шолоховим, «Падь Срібна» Погодіна, «Макбет» Шекспіра, «Франк V» Дюрренматта, «Танок смерті» Стріндберга та ін. З 1940 викладає в студії при театрі. Серед учнів М.— Д. *Баніоніс*, Б. Бабкаускас та ін. Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями.

МІЛЬТОН (Milton) Джон (9.XII 1608, Лондон — 8.XI 1674, там же) — англ. поет, публіцист, політ. діяч. Писав англ., італ. і лат. мовами. Серед ранніх творів — вірш «До Шекспіра» (1630); диптих «Життєрадісний», «Задумливий» (1632); драм. поема «Комус» (1634), елегія «Люсідас» (1638). У 1638—39 подорожував по Франції та Італії. З 1640 підтримував ідеї англ. бурж. революції. В трактаті «Ареопагітика» (1644) виступив на захист свободи друку. В 1649—52 вів міжнар. державне листування О. *Кромвеля*. В кн. «Іконоборець» (1649), двох трактатах «Захист англійського народу» (1650, 1654) та ін. творах стверджував право народу усунути тиранів-володарів. Після реставрації Стюартів написав найзначніші твори — поему «Втрачений рай» (1667), в якій створив образ Сатани — один з найкращих образів богоборців у світовій л-рі; поему «Повернений рай» та сповнену революц. пафосу трагедію «Самсон-борець» (обидві — 1671). Автор «Історії Британії» (1670), «Короткої історії Московії» (1682). На Україні твори М. вперше переклав рос. мовою П. Гулак-Артемовський (уривки «Втраченого раю» в «Украинском вестнике», 1817). Перший укр. переклад здійснив І. Франко (1906, уривок з драми «Самсон-борець», 1913 — повністю). Укр. мовою твори М. перекладали також Т. Франко, В. Мисик, М. Пилинський та ін. Творчість М. досліджували І. Франко, Леся Українка.

Тв.: Укр. перекл.— Самсон-борець. [Передмова І. Франка]. В кн.: Франко І. Зібрання творів, т. 12. К., 1978; [Вірші]. «Всесвіт», 1958, № 6; [Твори]. «Всесвіт», 1976, № 3; Рос. перекл.— Потерянный рай.— Стихотворения.— Самсон-борец. М., 1976. *Літ.:* Українка Л. Джон Мільтон. В кн.: Українка Л. Зібрання творів, т. 8. К., 1977; Воронович Т. М. Джон Мільтон. «Всесвіт», 1958, № 6; Самарин Р. М. Творчество Джона Мильтона. М., 1964; Бортник Є. П. Мовні засоби вираження емоціональності в трагедії «Самсон-борець» Мільтона. «Іноземна філологія», 1972, в. 29.

Р. П. Зорівчак.

МІЛЬЯ́РД (франц. milliard), тисяча мільйонів — число, що у *десятковій системі числення* зображається одиницею з 9 нулями, тобто 10^9. М. іноді наз. *більйоном*.

МІМ (від грец. μῖμος — наслідувач; наслідування) — комедійний жанр античного театру. Існував у Старод. Греції з найдавніших часів як складова частина обрядових ігор, що відбувалися під час хліборобських свят; це були жар-

М. Л. Міль.

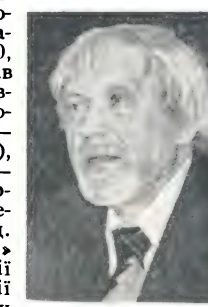

Ю. Й. Мільтініс.

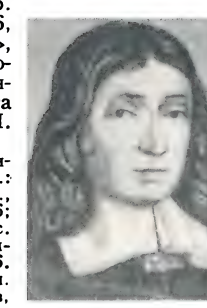

Дж. Мільтон.

Кераміка з Мінгечаура:
1 — чорноглиняна лощена посудина з інкрустацією білою пастою. 12—9 ст. до н. е.; 2 — зооморфна посудина. 2—1 ст. до н. е.

Мімоза соромлива. Гілка із суцвіттями та квітка.

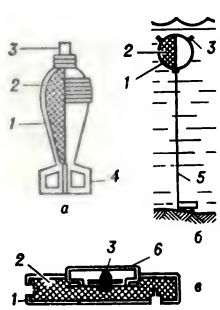

Схеми мін:
а — артилерійської; *б* — морської; *в* — наземної; *1* — корпус; *2* — заряд; *3* — підривач; *4* — стабілізатор; *5* — мінреп; *6* — кришка.

тівливі побутові сценки, що їх імпровізували самі учасники свят. У 5 ст. до н. е. сіцілійський поет Софрон і його син Ксенарх надали М. літературних форм. Починаючи з епохи еллінізму (4—3 ст. до н. е.) і до кінця античності М. був дуже популярний, особливо в Страод. Римі (в 1 ст. до н. е.), де він у реалістично-гумористичному плані відтворював картини побуту, звичаї всіх верств тодішнього суспільства. Вистави М. супроводилися піснями, танцями й акробатичними трюками. Виконували М. актори-професіонали, яких називали мімами. Вони грали без масок, широко застосовуючи міміку і жестикуляцію. Християнська церква проводила тривалу боротьбу з виставами М. Деякі елементи античного М. використав середньовічний театр у Європі. В сучас. театрі М. часто наз. акторів — виконавців *пантоміми*. Серед відомих акторів-мімів — франц. актори М. *Марсо*, Ж. Л. *Барро*. Елементи М. є в сучас. мистецтві народів Індії тощо.

Літ.: Варнеке Б. В. Актёры Древней Греции. Одесса, 1919.

МІ́МАС — один із супутників *Сатурна*. Діаметр — бл. 500 км, серед. віддаль від центра планети — 185 400 км. Відкрив 1789 В. *Гершель*. Див. також *Супутники планет*.

МІ́МЕСИС (грец. μίμησις — наслідування) — термін давньогрец. філософії, який характеризує людську творчість, у т. ч. мистецтво, як наслідування дійсності. Вперше ідею М. висунув *Демокріт*. В античній філософії тлумачився матеріалістично (*Арістотель* та ін.) та ідеалістично (*Платон*).

МІМЕТИ́ЗМ (від грец. μιμητής — наслідувач) — уподібнення одних тварин іншим; один з видів *мімікрії*.

МІ́МІКА (від грец. μιμικός — наслідувальний) — виражальні рухи м'язів обличчя людини, які супроводять її психічні процеси. В М. яскраво виявляються людські *емоції* — радість, сум, гнів тощо. М. здебільшого здійснюється мимовільно, за безумовнорефлекторними механізмами. Разом з тим мімічні рухи можуть викликатися й довільно, що дає змогу людині користуватися ними свідомо. М. є одним з додаткових засобів спілкування людей.

М. в театрі та кіно — важливий елемент *акторського мистецтва*. Зумовлюється відповідною колізією твору та психологічним станом дійової особи, який виникає внаслідок цієї колізії. М. відображає внутр. світ людини, пов'язана з ходом її думок, з вчинками, емоціями, отже, допомагає розкрити на сцені або екрані характер людини. М. лежить в основі *пантоміми*.

МІМІКРІ́Я (англ. mimicry, від грец. μιμέομαι — наслідую, уподібнююсь) — подібність одних тварин чи рослин (або їхніх органів) до інших або до предметів навколишнього середовища. М.— захисне пристосування організмів, що виникло в процесі *еволюції* внаслідок нагромадження під контролем *добору природного* дрібних вдалих *мутацій* у *видів* і сприяє виживанню їх у *боротьбі за існування*.

Мімікрія у тварин — захисне пристосування їстівних незахищених видів, яке властиве представникам усіх класів, але найчастіше зустрічається у комах. Вона представлена двома видами: маскуванням і міметизмом. Маскування — це поєднання *криптичного забарвлення* тварини і наслідувальної подібності форми її тіла до певних предметів. Так, деякі богомоли або їхні личинки дуже нагадують квітки, рослиноїдні клопи — плоди, метелики — сухе або пожовкле листя, паличники і гусінь метеликів п'ядунів — гілочки й сучки рослин, на яких вони сидять. Деякі ін. членистоногі формою і забарвленням нагадують камінці, грудочки землі, екскременти різних тварин тощо. Прикладами маскування серед хребетних можуть бути риби морські голки, які дуже нагадують листки мор. трави зостери; сплющене тіло жаби Bufotymphonius важко відрізнити від листка; гекони, які лазять по деревах, мають забарвлення, що зливається із забарвленням кори. Криптичне забарвлення і форма тіла поєднуються у тварин з відповідною поведінкою. Так, у момент небезпеки або в стані спокою вони сидять абсолютно нерухомо в позі, яка збільшує подібність тварини до імітованого нею предмета, або, навпаки, відтворюють рухи такого предмета тощо. Міметизм — це уподібнення одних тварин іншим. Розрізняють 2 форми цього виду М.: бейтсівську М. і мюллерівську М. Бейтсівська М.— це уподібнення незахищеної тварини тварині, якимось чином захищеній від ворогів і звичайно яскраво забарвленій; перша наз. імітатором, друга — моделлю. Імітатор має псевдоапосематичне, або несправжнє застережне, забарвлення, модель — апосематичне, або застережне. Так, метелик осовидка імітує осу лісову, муха джмелевидка — джмеля Семенова; схожі на джмелів і деякі жуки, метелики бражники; метелики пістрянки дуже подібні до жуків наривників, що містять отруту. З хребетних деякі неотруйні змії (Erythrolampus venustissimus та ін.) копіюють яскраво забарвлених отруйних (Elaps fulvius та ін.). Імітатор, як правило, наслідує і поведінку моделі, тримається в тих самих *біотопах*, що й модель. Мюллерівська М.— це подібність однієї захищеної тварини до іншої захищеної тварини або подібність кількох видів захищених тварин («кільця мімікрії»). Такою М. досягається збільшення чисельності захищених тварин, які мають однаковий вигляд, хоч і належать до різних видів, а отже, і зменшення кількості тварин кожного з цих видів, що можуть загинути в результаті нападу «недосвідченого» ворога (оскільки ворог перестає брати захищених тварин лише після того, як уже покуштував таку тварину).

Мімікрія у рослин звичайно стосується окремих органів, а не цілого організму і служить для приваблення корисних рослинам тварин або відлякування шкідливих. Напр., у багатьох видів *комахоїдних рослин* роду непентес ловильні апарати яскраво забарвлені, наче квітки, а їхні краї виділяють пахучу рідину — «нектар». Це приваблює комах, які й потрапляють у пастку. Це т. з. ароматична М. Відомі рослини, квітки яких пахнуть трупом, сечею, екскрементами і цим приваблюють спец. мух. У *рафлезії* квіти не тільки пахнуть гниючим м'ясом, а й нагадують його своїм виглядом. Рослинами, що своїм запахом відлякують травоїдних тварин, є, напр., коріандр, який пахне клопами, болиголов — мишами. У деяких *зозулинцевих* квітки імітують самок тих видів комах, самці яких є їхніми спеціалізованими запилювачами. М. відома й серед нижчих рослин, зокрема серед грибів. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Шмальгаузен И. И. Проблемы дарвинизма. Л., 1969; Правдін Ф. М. Дарвінізм. К., 1973; Яблоков А. В., Юсуфов А. Г. Эволюционное учение. М., 1976. *О. С. Сенченко.*

МІМО́ЗА — 1) Мімоза (Mimosa) — рід рослин родини мімозових. Багаторічні трави, кущі, іноді *ліани* та дерева. Листки складні, двічіперисті. Квітки дрібні, зібрані в головчасті або колосовидні суцвіття. Плід — біб. 450—500 видів, поширених гол. чин. у тропіках і субтропіках Америки. В умовах СРСР, зокрема України, вирощують в оранжереях М. соромливу (M. pudica), яка здатна швидко реагувати на подразнення, складаючи свої листочки і опускаючи увесь листок. Ці рухи (настії) листків зумовлюються зміною *тургору*. 2) Неправильна назва ряду видів з роду *акація*, напр. акації сріблястої (Acacia dealbata), яка має яскраво-жовті квітки; вирощують на Чорноморському узбережжі Кавказу.

МІН — династія імператорів Китаю (1368—1644). Заснована *Чжу Юаньчжаном*. За правління М. Китай поширив свій вплив на Маньчжурію, Тібет, Бірму, Корею, 1407 захопив В'єтнам. Було здійснено кілька мор. експедицій до Індії, Суматри, Яви, Шрі-Ланки та Африки. В 1521 було заборонено в'їзд європейців до Китаю і закрито для них всі порти, крім Аоминя (Макао). Встановлено перші контакти з Росією (місія І. Петліна до Пекіна 1618). Загострення соціальних суперечностей привело до *селянської війни 1628—45*, в результаті якої дин. М. було повалено.

МІ́НА (франц. mine) — вид боєприпасів, які застосовують для влаштування сухопутних або морських *загороджень військових*, стрільби з *мінометів* та гладкоствольних безвідкатних гармат. М. складається з корпусу, розривного заряду і підривача. Бувають осколкові, запалювальні, осколково-фугасні, фугасні й спец. призначення. За способом вибуху виділяють контактні (вибухають при зіткненні), неконтактні (автом., акустичні, магн., керовані та ін.). Сучасні М. поділяють на наземні, мор. і артилерійські. М. наземні (протитанкові, протипіхотні,

протитрансп., об'єктові та спец.) призначені для влаштування мінновибухових загороджень з метою ураження живої сили, військ. техніки, руйнування шляхів, споруд, утруднення просування і маневру військ противника. М. морські (якірні, донні й плаваючі) призначені для ураження підвод. човнів, кораблів, суден противника та обмеження району їхнього плавання. З 2-ї пол. 19 ст. почали застосовувати «саморушні» М. (див. *Торпеда*). М. артилерійські — снаряди для стрільби з мінометів та безвідкатних гармат. Застосовують для знищення живої сили, вогневих засобів, бойової техніки, укріплень противника.

МІ́НА-ЕЛЬ-АХМАДІ́ — місто на Сх. Кувейту. Значний порт по вивозу нафти на узбережжі Перської зат. Бл. 10 тис. ж. (1973). Нафтопереробна промисловість. З-д по опрісненню мор. води.

МІНАМО́ТО — перша династія (1192—1333) *сегунів* (військ.-феод. правителів) середньовічної Японії. Заснована Йорітомо М. За М. влада імператора формально зберігалася, сегуни діяли від його особи номінально. В період сегунату М. з'явилися ремісничі й торг. цехи та гільдії, виникли ринки, було запроваджено єдину грошову систему. Створення сегунату М. свідчило про піднесення військ.-феод. стану на противагу старій аристократії на чолі з імператором. У 14 ст. сегунів з дому М. заступили сегуни з дому Асікага.

МІНАНГКАБА́У — народ, який живе в зх. і центр. районах о. Суматра, в ін. районах Індонезії, а також у Малайзії. Чисельність — 5,1 млн. чол. (1975, оцінка). Мова близька до *малайсько-полінезійських мов*. За релігією М.— мусульмани. В 13 ст. у М. існувало одноіменне ранньофеод. князівство. Осн. заняття М.: вирощують рис, тех. культури (каучук та ін.); розвинуті також тваринництво і різні ремесла.

МІНАРЕ́Т (тур. minare, з араб.) — баштоподібна споруда при *мечеті*, з якої глашатай (муедзин) скликає мусульман на молитву. Зовн. стіни М. нерідко мають худож. мистецьке оздоблення у вигляді фігурної цегляної кладки або облицювання полив'яною цеглою. Серед М. відомі пам'ятники архітектури — Калян у Бухарі (1127), Кутб-Мінар у Делі (бл. 1200).

МІ́НАЧ (Mináč) Владімір (н. 10. VIII 1922, Кленовець) — словац. письменник. У першому романі «Смерть ходить по горах» (1948) зобразив події Словац. національного повстання 1944, в якому брав участь. Повісті «Вчора й завтра» (1949), «Сині хвилі» (1951) та ін. присвятив будівництву соціалізму в ЧССР. В трилогії «Покоління» (романи «Довгий час чекання», 1958; «Живі і мертві», 1959; «Дзвони звістують день», 1961) показав духовну еволюцію словацького народу в боротьбі проти фашизму і реакції. Сатиричний роман «Виробник щастя» (1965) спрямовано проти міщанства. Автор роману про молодь «Ти ніколи не самітня» (1962); збірок філос.-публіцистичних оповідань «Ведмежий кут» (1960), збірок статей «Парадокси» (1966), «Залежності» (1970) тощо. В кн. есе «Збірка суперечок Йозефа Мирослава Гурбана» (1974) відтворив суспільно-політ. життя Словаччини серед. 19 ст.

Тв.: Укр. перекл.— Смерть ходить по горах. К., 1952; Живі і мертві. К., 1961; Дзвони звістують день. К., 1964; Довгий час чекання. Львів, 1979; Рос. перекл.— Поколение. М., 1974. *Г. М. Сиваченко.*

МІНАЧО́В Хабіб Міначович [н. 11 (24).XII 1908, с. Нові Бікшики, тепер Яльчицького р-ну Чуваської АРСР] — рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1979). Член КПРС з 1944. Після закінчення МДУ (1939) працює в Ін-ті органічної хімії ім. М. Д. Зелінського АН СРСР. Осн. праці — з органічного каталізу та нафтохімії. М. встановив можливість застосування у процесах риформінгу (процес переробки нафтопродуктів для добування високооктанових бензинів, ароматичних вуглеводнів та тех. водню) каталізаторів з низьким вмістом металів VIII групи періодичної системи елементів. Уперше вивчив властивості оксидів рідкісноземельних елементів в органічному каталізі. Відкрив здатність цеолітів проводити реакції гідрогенізації, розробив кілька нових цеолітних каталізаторів для нафтохім. процесів. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами і медалями. Держ. премія СРСР, 1977.

МІНГЕЧАУ́Р — місто республіканського підпорядкування Аз. РСР. Розташований на берегах р. Кури при вході в *Мінгечаурське водосховище*. Залізнична станція (за 17 км від міста на лінії Тбілісі — Баку). 63 тис. ж. (1980). В місті — ГЕС; з-ди: дорожніх машин, кабельний, скловолокна, «Електроізоліт», гумотехнічних виробів. Підприємства будівельних матеріалів (залізобетонних виробів і домобуд. з-ди) та деревообр. пром-сті. Текстильний та м'ясний комбінати, рибозавод. Будується Новоазербайджанська ДРЕС (1981). Політехнікум, мед. уч-ще, істор.-краєзнавчий музей. Туристська база. Засн. 1945 у зв'язку з буд-вом Мінгечаурської ГЕС, з 1948 — місто.

Поблизу М.— один з найбільших на Закавказзі археол. комплекс, що включає 4 поселення і 3 великі могильники різного часу. Систематичні розкопки провадилися 1946—53. Найраніші пам'ятки — нижній шар поселення № 1 і поховання 3-го тис. до н. е. Серед. шар поселення № 1, грунтовий могильник і кургани належать до кін. 2 — поч. 1-го тис. до н. е. Виявлено залишки жител, госп. ями, гончарські печі й понад 200 поховань. Знайдено кістяні муз. інструменти (дудки-флейти). Досліджено пам'ятки раннього *залізного віку* (8—2 ст. до н. е.). Окрему групу пам'яток становлять *глекові поховання* (їх понад 300). Виявлено також понад 30 гончарських печей, понад 200 катакомбних поховань 1—8 ст. н. е., невідомих раніше на Закавказзі. До середньовічних пам'яток М. належать поселення № 2—3 (3—13 ст.) і № 4 (14—17 ст.), християнські храми тощо.

МІНГЕЧАУ́РСЬКЕ ВОДОСХО́ВИЩЕ — водосховище на р. Курі, в межах Аз. РСР. Утворилося після спорудження греблі Мінгечаурської ГЕС, заповнення М. в. закінчено 1959. Пл. 605 км², об'єм понад 16 км , глиб. до 75 м. М. в. здійснює багаторічне регулювання стоку, забезпечує потреби енергетики, с. г., судноплавства тощо. Із М. в. беруть початок Верхньокарабахський і Верхньоширванський зрошувальні канали.

МІНДАНА́О — острів у Тихому ок., поблизу пд.-сх. берегів Азії. Входить у групу Філіппінських о-вів, є частиною тер. *Філіппін*. Пл. 94,6 тис. км². Поверхня переважно гориста, вис. до 2954 м (вулкан Апо), часті землетруси. Родовища кам. вугілля, заліз. руди, кольорових металів. Поширені тропічні ліси, на узбережжі подекуди мангрові зарості. Культивують кокосову пальму, ананаси, рис та ін. Найбільші міста — Давао, Замбоанга.

МІНДО́ВГ, Міндаугас (р. н. невід.— п. 1263) — великий князь литовський (приблизно з кін. 30-х рр. 13 ст.). Об'єднав під своєю владою більшу частину лит. земель, захопив *Чорну Русь*. Боровся проти агресії *Лівонського ордену*. Після поразки уклав з ним компромісну угоду (1250), прийняв католицтво (1251) і був коронований від імені папи (1253). Одночасно уклав союз з *Галицько-Волинським князівством* (1253 видав заміж свою дочку за Шварна — сина *Данила Галицького*), зміцнив зв'язки з *Олександром Невським*. У 1260 лит. військо розбило об'єднане військо Лівонського і Тевтонського орденів біля оз. Дурбе. М. зрікся католицтва. Був убитий внаслідок змови феод. знаті.

МІНЕЗІ́НГЕРИ (нім. Minnesänger, Minnesinger, букв.— співці кохання) — нім. рицарські поетиспівці. Діяльність М. розвивалася з 2-ї пол. 12—13 ст. під впливом провансальських *трубадурів*. Поезія М. пройнята життєрадісними мотивами, оспівувала кохання до жінки. Найвідоміші М.: Кюренбергер, Д. фон Айст, Г. фон Фельдеке, Ф. фон Гаузен, В. фон дер Фогельвейде. В кін. 14 ст. поезія М. занепала.

«МІНЕЇ-ЧЕ́ТЬЇ», «Четьї-Мінеї» (від грец. μηνιαίος — місячний і давньорус. четье — читання; «Щомісячні читання») — церковно-релігійні збірники, в яких «житія святих», перекази, повчання тощо розміщені по днях кожного місяця. Виникли у Візантії в 9 ст. У Київській Русі вперше з'явилися в 11 ст. В 30—40-х рр. 16 ст. митрополит Макарій склав у Москві т. з. «Великі Четьї-Мінеї» (в 12 тт.), куди ввійшов ряд пам'яток давньорус. л-ри. Існували також «М.-Ч.» ченця *Троїце-Сергієвої лаври* Г. Тулупова, священика І. Мілютіна та ін. Чернець Києво-Печерської лаври Д. С. *Туптало* (з 1702 — митрополит Димитрій Ростовський) 1689—1705 створив «М.-Ч.», які перевидавалися зі змінами аж до 20 ст. «М.-Ч.» бу-

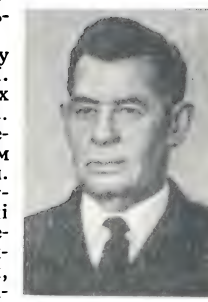

Х. М. Міначов.

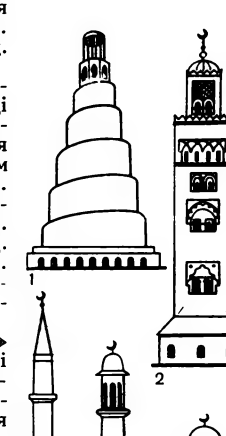

Мінарети:
1 — іракський, середина 9 ст.; 2 — марокканський, 12 ст.; 3 — турецький, 16 ст.; 4 — індійський, 17 ст.; 5 — єгипетський.

ли засобом реліг.-морального виховання в дусі офіц. догм православної церкви.

МІНЕ́ЙСЬКЕ ЦА́РСТВО — давня держава у Пд. Аравії. Друга назва — *Маін*.

МІНЕРАГРА́ФІЯ (від *мінерали* і грец. γράφω — пишу) — розділ *мінералогії*, що досліджує рудні мінерали. Вивчає їхній речовинний склад, внутр. будову та оптичні властивості шляхом мікроскопічного дослідження *аншліфів* у відбитому світлі. Осн. методи М.— вивчення відбивної здатності, ефектів *анізотропії*, визначення мікротвердості, електро- та магнітопровідності, мікрохім. реакцій, протравлювання хім. реагентами та ін. Мінераграфічні дослідження сприяють розробленню теорії рудоутворення і виявленню закономірностей розміщення рудних корисних копалин. На Україні, зокрема, мінераграфічними методами широко користуються при дослідженні залізорудних формацій *Криворізького залізорудного басейну*, рудних родовищ Донбасу, Карпат та ін. районів.

Є. Ф. Шнюков.

МІНЕРА́ЛИ (франц. minérals, від minerai — руда) — природні хім. сполуки кристалічної будови, які виникають внаслідок фіз.-хім. процесів і входять до складу гірських порід, руд та ін. мінеральних тіл. М.— переважно тверді тіла з певними хім. складом і фіз. властивостями, якими вони відрізняються один від одного; рідше трапляються рідкі М. (напр., *ртуть*). Воду більшість дослідників до М. не відносять, але *лід* вважається М. У природі М. поширені у вигляді *мінеральних індивідів* (*кристалів* або зерен), з яких складаються моно- або полімінеральні агрегати (див. *Агрегат* у петрографії). Мінеральні індивіди, що мають однакові або близькі структуру і склад, відносять до *мінерального виду*. В *земній корі* кількість мінеральних індивідів необмежена, кількість мінеральних видів становить (залежно від розуміння поняття «вид») від 2000 до 3000. За конституцією (хім. складом і структурою) М. дуже різноманітні — від простих сполук (*алмаз, сірка*) до досить складних, напр. *турмалін*. Структурними одиницями М. є *атоми, іони*, а також *молекули*. Найголовнішими типами зв'язку в М. є *іонний зв'язок*, ковалентний (див. *Хімічний зв'язок*), мол. і *металічний зв'язок*. За характером поєднання структурних одиниць М. поділяють на острівні, ланцюжкові, шаруваті й каркасні. У складі М. виявлено всі хім. елементи *періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва* (за винятком недовговічних), але їх роль неоднакова — одні є головними (мінералоутворюючими), інші являють собою ізоморфні домішки (див. *Ізоморфізм* у хімії, фізиці, мінералогії). Завдяки ізоморфізму склад М. непостійний, і тому вони частіше представлені ізоморфними сумішами (твердими розчинами). У земній корі найпоширеніші М. класу *силікатів* та класу *оксидів* і *гідроксидів* (92% становлять М. цих класів). М. утворюються у вигляді кристалів різної форми і розмірів — від мільярдних часток метра до кристалів-гігантів вагою в десятки тонн. Форма виділень визначається їхньою конституцією та умовами утворення. Для морфологічної характеристики М. користуються термінами габітус (сукупність граней у їхньому відносному розвиткові) й обрис (розвиток індивідів у трьох взаємно перпендикулярних напрямах). Фіз. властивості М. є функцією їхньої конституції. Найважливішими з них є: *густина*, оптичні, мех., магн., електричні, термічні, люмінесцентні (див. *Люмінесценція*) властивості. На їх вивченні базуються значною мірою дослідження генетичних питань та діагностика М., застосування їх у нар. г-ві. Розрізняють *породоутворюючі мінерали*, рудоутворюючі, *акцесорні мінерали*, рідкісні й дуже рідкісні М. Їх широко застосовують у нар. г-ві. На базі переробки *мінеральної сировини* розвивається паливно-енерг., металург., гірничо-хім. і хім. пром-сть. М. використовують також і як *абразивні матеріали*, у радіотехніці, оптиці, деякі М.— як *дорогоцінне каміння* та *виробне каміння*. На сучас. етапі понад 70% потреб матеріального виробн. задовольняється за рахунок продуктів переробки М. Мінерали одержують і штучно (див. *Мінерали штучні*). Склад, внутр. будову, властивості, умови утворення й зміни М., у т. ч. *космогенних мінералів*, досліджує *мінералогія*.

Літ.: Вернадский В. И. История минералов земной коры. В кн.: Вернадский В. И. Избранные сочинения, т. 4, кн. 1—2. М., 1959—60; Поваренных А. С. Кристаллохимическая классификация минеральных видов. К., 1966; Лазаренко Є. К. Курс мінералогії. К., 1970; Белов Н. В. Очерки по структурной минералогии. М., 1976.

В. І. Павлишин.

МІНЕРА́ЛИ ШТУ́ЧНІ — продукти лабораторного (заводського) чи тех. процесу, які за хім. складом, структурою і властивостями аналогічні або близькі до природних мінералів. На сучас. етапі налагоджено одержання в пром. масштабах багатьох М. ш. (корунду, рубіну, п'єзокварцу, алмазу, слюди та ін.), що має важливе практичне значення. Одержання М. ш. має також і наук. значення для пізнання (моделювання) природних процесів мінералоутворення. Нерідко спочатку одержані в лабораторних умовах хім. сполуки пізніше були знайдені в природі. М. ш. широко застосовують у пром-сті, зокрема в ювелірній справі, науці й техніці, особливо в тих випадках, коли їхні природні аналоги є дефіцитними.

В. І. Павлишин.

МІНЕРАЛІЗА́ТОРИ — розчинені в *магмі* леткі й хімічно активні речовини (хлор, фтор, бром, сірка та ін.), які сприяють процесові кристалізації *мінералів* при утворенні гірських порід і руд. М. знижують т-ру плавлення і в'язкість магми, зумовлюють зміни порядку виділення мінералів у процесі диференціації магми, сприяють ростові великих *кристалів*. Іноді М. входять до складу *породоутворюючих мінералів* або утворюють *включення в мінералах*.

МІНЕРАЛО́ГІЯ (від *мінерали* і грец. λόγος — вчення) — наука, що вивчає мінерали, їхній хім. склад, внутрішню будову, фіз. і хім. властивості, умови утворення й зміни. Об'єктом дослідження М. є численні *мінеральні індивіди*, з яких складаються гол. чин. різні *гірські породи* і *руди*. При мінералогічних дослідженнях користуються такими осн. методами: макроскопічним, мікроскопічним, хіміко-аналітичним, рентгеноструктурним, спектральним тощо. М. тісно пов'язана з геологією, фізикою, хімією, кристалографією, кристалохімією та ін. науками. Залежно від того, в якому аспекті досліджують мінерали, у М. виділяють такі осн. напрями: описова М. (дає характеристику хім. складу, структури, морфології та властивостей мінералів); регіональна М. (досліджує розподіл мінералів у *земній корі*); генетична М. (вивчає умови утворення мінералів); експериментальна М. (досліджує фіз.-хім. умови мінералоутворення за допомогою моделювання). М. почала формуватися на перших етапах розвитку людського суспільства на основі практичних потреб людини — виготовлення знарядь праці, зброї, предметів побуту, прикрас тощо. Перші відомості про мінерали є в працях учених античного світу. Найстародавніший трактат «Про каміння» належить давньогрец. ученому *Теофрасту*. В зведенні про мінеральні речовини *Плінія* Старшого дано систематику мінералів за практичним використанням їх. Більш досконалий і повний опис мінералів є в працях середньоазіат. учених *Ібн-Сіни* і *Біруні*. Пізніше важливі праці з М. опублікував у Європі Г. *Агрікола*. Розвиток вітчизн. М. пов'язаний з працями М. В. *Ломоносова* і В. М. *Севергіна*, якого вважають основоположником хім. напряму в М., що його продовжував Д. І. *Соколов*. Розвиткові фізико-морфологічного напряму М. сприяли німецький мінералог А. Г. *Вернер* і французький кристалограф Р. Ж. Аюї (1743—1822), у Росії послідовниками цього напряму були М. І. Кокшаров (1818—92) і П. В. Єремеєв (1830—99). У розвитку хім. напряму в М. у нашій країні велику роль відіграли Є. С. *Федоров*, В. І. *Вернадський*, О. Є. *Ферсман*, А. Г. *Бетехтін* та ін.

З серед. 20 ст. розвивається кристалохім. напрям М., осн. рисою якого є дослідження взаємозв'язку внутр. будови і хім. складу мінералів, що дає ключ до пізнання властивостей, морфології і генезису їх. На Україні значний внесок у розвиток М. зробили М. Д. *Сидоренко*, М. І. *Безбородько*, М. К. Шматько (1875—1959), Є. К. *Лазаренко* та ін. В республіці мінералогічні дослідження проводяться в *Геохімії і фізики мінералів інституті* АН УРСР, Київ. і Львів. ун-тах та ін. установах. З 1979 видається «*Минералогический журнал*».

Літ.: Вернадский В. И. Избранные сочинения, т. 2—3. М., 1955—59; Бетехтин А. Г. Курс минералогии. М.,

1961; Поваренных А. С. Кристаллохимическая классификация минеральных видов. К., 1966; Лазаренко Є. К. Курс мінералогії. К., 1970; Лазаренко Є. К., Винар О. М. Мінералогічний словник. К., 1975; Годовиков А. А. Минералогия. М., 1975; Белов Н. В. Очерки по структурной минералогии. М., 1976. *О. С. Поваренних.*

МІНЕРАЛОКОРТИКОЇДИ — *гормони* кори *надниркових залоз*. Належать до *кортикостероїдів*. М. впливають на обмін іонів Na^+ і K^+ в організмі, регулюючи виділення електролітів нирками. М. є *альдостерон* та *дезоксикортикостерон*. Надлишковий вміст М. в організмі спричинює підвищення вмісту Na^+ в крові, що в кінцевому результаті призводить до розвитку *набряків*. Дефіцит М. посилює виділення Na^+ з *сечею*, що спричинює посилене виведення з організму води та обезводнювання тканин.

МІНЕРА́ЛЬНА ВА́ТА — волокнистий матеріал, одержуваний з розплавів гірських порід і *шлаків* або їхніх сумішей. При виготовленні М. в. гірські породи, розплавлені у *вагранках*, ванно-дугових або електродугових печах, і вогняно-рідкі шлаки перетворюють на волокна дуттьовим, відцентровим чи відцентрово-дуттьовим способом. Довж. волокон М. в. переважно 5—60 мм, діаметр 6—8 мкм. М. в. відзначається малою об'ємною масою (75—125 *кг/м*^{3}), низьким коеф. *теплопровідності* [при т-рі 25 ± 5° С становить 0,042—0,046 Вт/(м · К)], *вогнестійкістю*, *морозостійкістю* і низькою *гігроскопічністю*. М. в., вироблювану з шлаку, наз. також шлаковою ватою. З М. в. виготовляють повсть, мати, плити та ін. вироби, а також мінераловатну суміш. Використовують їх для теплоізоляції устаткування, тепло- і звукоізоляції буд. конструкцій (у т. ч. великопанельних).

МІНЕРА́ЛЬНА ПІДГОДІ́ВЛЯ — кормові добавки, що містять хім. елементи, яких не вистачає в *кормовому раціоні* для повноцінної годівлі тварин. Найчастіше це солі кальцію, фосфору, натрію, хлору, рідше заліза, марганцю, йоду, кобальту тощо. Велике значення в М. п. має кухонна сіль, яку дають усім с.-г. тваринам, оскільки майже всі рослинні *корми* містять малу кількість натрію і хлору. В місцевостях, де ґрунти і води бідні на йод, тваринам згодовують йодовану сіль. Джерелом кальцію є кормова *крейда*, вапняк, мелені черепашки молюсків, яєчна шкаралупа, *сапропель* тощо. Якщо в кормах не вистачає кальцію і фосфору, використовують кормовий преципітат, *кісткове борошно* та ін. *фосфати* кормові. На заводах виготовляють різні сольові домішки, брикети-лизунці й таблетки, збагачені також і *мікроелементами*. Мінеральні добавки — обов'язкові компоненти *комбікормів*.

Літ.: Клиценко Г. Т. Минеральное питание сельскохозяйственных животных. К., 1980. *Г. Т. Кліценко.*

МІНЕРА́ЛЬНА СИРОВИНА́ — природні мінеральні утворення, видобуті з надр землі як *корисні копалини*, а також природні розчини мінеральних солей озер, морів і джерел, мінеральні грязі для використання у різних галузях нар. г-ва в неперероблено му або переробленому вигляді.

Відомо понад 200 видів М. с. За геолого-економічними і техніко-економічними ознаками розрізняють 4 види М. с. Паливно-енергетична і хімічна сировина — викопне вугілля, нафта, природні горючі гази, горючі сланці, торф. Металева М. с.— руди чорних металів (заліза, марганцю, хрому, титану), руди кольорових металів (алюмінію, магнію, міді, свинцю тощо), руди рідкісних металів (літію, ніобію, берилію тощо), руди розсіяних елементів (скандію, германію тощо), руди благородних металів (золота, срібла, платини і платиноїдів), руди радіоактивних металів (урану, торію, радію). Неметалева М.с.—металургійна (вапняки, вогнетривкі глини, магнезит), технічна (алмази технічні, азбест, графіт, п'єзокварц, ісландський шпат, слюди, каолініти тощо), *дорогоцінне каміння* і *виробне каміння*, гірничо-хімічна М. с. (калійні солі, апатити, фосфорити, самородна сірка, сірчаний колчедан, борати тощо), сировина для будівельної індустрії (див. *Мінеральні будівельні матеріали*). Гідромінеральна сировина — природні розчини солей озерних і мор. басейнів, *мінеральні води*, мінеральні грязі тощо. На Україні видобувають близько 50 видів М. с. З них найбільше значення мають паливно-енерг. і хім. сировина, металева сировина (особливо залізні, марганцеві та ін. руди), тех. М. с. (каолініти, графіт), сировина для виробн. буд. матеріалів тощо. Виявлення, добування і використання М. с. є важливою сферою матеріального виробн. З М. с. і продуктами її переробки пов'язана діяльність багатьох галузей нар. г-ва. З розвитком науки і техніки, формуванням нових галузей пром-сті відбуваються зміни в структурі використання різних видів М. с. і залучаються нові види її. В умовах науково-тех. революції синтезують речовини, аналогічні природним мінеральним сполукам, комплексно переробляють природну М. с., переробляють і утилізують гірничопром. відходи, що підвищує екон. ефективність використання окремих видів М. с. Див. також *Мінеральні ресурси*.

Літ.: Каганович С. Я. Экономика минерального сырья. М., 1975; Быховер Н. А. Научно-технический прогресс и проблемы минерального сырья. М., 1979. *В. Д. Войлошников.*

МІНЕРА́ЛЬНЕ ЖИ́ВЛЕННЯ РОСЛИ́Н — вбирання рослинами і включення до *метаболізму* необхідних елементів в результаті обміну речовин між рослинним організмом і зовнішнім середовищем; один із факторів регуляції росту, розвитку і продуктивності рослин. Елементи М. ж. р. надходять у рослини у вигляді іонів шляхом трансмембранного перенесення (див. *Мембрани біологічні*). У квіткових рослин переважна маса елементів мінерального живлення потрапляє через всисну зону кореневої системи, тому М. ж. р. пов'язують з кореневим живленням рослин. Елементи М. ж. р. входять до складу багатьох речовин та беруть участь у біохімічних і фізико-хімічних реакціях рослинних клітин. В М. ж. р. кожен елемент відіграє лише йому властиву роль в *обміні речовин* і не може бути повністю замінений ін. елементом. За участю полівалентних металів здійснюється регулювання процесів відновлення і окислення в рослинній клітині. На мінеральні елементи припадає бл. 5% усіх елементів рослинного організму. За кількістю окремих необхідних рослинам елементів мінерального живлення розрізняють макроелементи (азот, фосфор, калій та ін.) і *мікроелементи* (бор, марганець, мідь та ін.). Джерелом елементів М. ж. р. є їхні рухомі форми в ґрунтовому розчині. Достатня і правильно збалансована кількість елементів забезпечує нормальне функціонування клітини. Для забезпечення рослин елементами живлення, в т. ч. мінерального живлення, в ґрунт вносять *мінеральні добрива*.

Літ.: Микроэлементы в обмене веществ растений. К., 1976; Сабинин Д. А. Избранные труды по минеральному питанию растений. М., 1971; Сатклифф Дж. Ф. Поглощение минеральных солей растениями. Пер. с англ. М., 1964. *А. І. Тернавський.*

МІНЕРА́ЛЬНИЙ ВИД — сукупність *мінеральних індивідів*, що мають однакову або однотипну кристалічну структуру і склад; основна класифікаційна одиниця *мінералів*. Розрізняють М. в. постійного і змінного складу. Хім. склад М. в. може змінюватися у певних межах внаслідок ізоморфного (див. *Ізоморфізм* у хімії, фізиці, мінералогії) заміщення *атомів* та *іонів* одних хім. елементів у вузлах *кристалічних граток* іншими, їхніми аналогами.

МІНЕРА́ЛЬНИЙ ІНДИВІ́Д — природне однорідне мінеральне тіло, відмежоване від інших поверхнями розділу. М. і. є кожний природний *кристал*, обмежений кристалічними гранями, а також кожне мінеральне зерно, відділене від сусідніх поверхнями дотику. Див. також *Мінерали*, *Мінеральний вид*.

МІНЕРА́ЛЬНИЙ О́БМІН — споживання неорганічних речовин, їх всисання, розподіл в організмі, участь у фізико-хімічних і біохімічних реакціях та виведення з організму. Осн. значення М. о. полягає в підтриманні певних фіз.-хім. умов в організмі (*осмотичний тиск* та *кислотно-лужна рівновага* рідин), формуванні й збереженні опорного апарату (кісток), специфічній регуляції активності ферментативних систем, участі у високоспеціалізованих фізіол. процесах (нервове *збудження*, *м'язове скорочення*). Осн. частину неорганічних речовин організм людини і тварин одержує з їжею і водою. Добова потреба людини в окремих хім. елементах залежить від статі, віку, роду діяльності, клімату. У середньому з їжею і водою щодоби людина повинна одержувати (в мг): 4000—6000 Na, 2000—3000 K, 1200—2000 P, 800—1500 Ca, 500—600 Mg, бл. 15 Fe, 0,1 J.

Мінеральні речовини засвоюються організмом переважно у вигляді

Мінерва. Римська статуя Лувр. Париж.

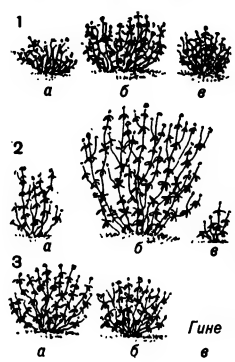

Мінливість:
1—3 — генотипна (різні раси перстачу, вирощені в однакових умовах: 1 — високогірна; 2 — з помірних висот; 3 — прибережна); *а — в* — фенотипна (рослини однієї раси, вирощені на різній висоті над рівнем моря).

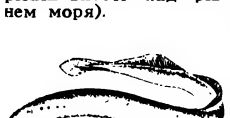

Міноги. Річкова міног українська.

іонів. Деякі елементи (Na, K) легко і повністю всмоктуються з шлунково-кишкового тракту, інші (Fe, Ca) — частково. Іони, що всмоктались, потрапляють у *кров* і *лімфу*. У крові деякі елементи зв'язуються зі специфічними білками плазми (див. *Металопротеїди*) і переносяться плином крові. Багато які елементи специфічно нагромаджуються в різних органах і тканинах організму (напр., Fe —у печінці у вигляді білка феритину, Ca, P, C, Mg — в кістках). Вміст різних неорганічних сполук та іонів неоднаковий в клітині й позаклітинних рідинах організму (див. таблицю). Концентрація неорганічних елементів в організмі підтримується на певному рівні гормональними і ферментативними системами. Надлишок солей виводиться нирками, кишечником, шкірою. Порушення вмісту елементів в організмі спричинює серйозні порушення функцій організму, наслідком чого буває виникнення *паралічів, анемій, рахіту, остеомаляції*, гормональних розладів тощо. Див. також *Водно-сольовий обмін, Біогенні елементи, Мікроелементи* та статті про окремі елементи (напр., *натрій* в організмі). Про М. о. у рослин див. *Мінеральне живлення рослин*.

Літ.: Семёнов Н. В. Биохимические компоненты и константы жидких сред и тканей человека. М., 1971; Сорокина З. А. Состояние калия, натрия и воды в цитоплазме клеток. К., 1978.

О. В. Стефанов.

МІНЕРА́ЛЬНИХ РЕСУ́РСІВ ІНСТИТУ́Т — науково-дослідна установа в галузі геології твердих корисних копалин і підземних вод на Україні. Перебуває в системі М-ва геології УРСР (до 1964 — в системі АН УРСР). Створений 1956 у Сімферополі на базі Крим. філіалу АН УРСР. Ін-т включає (1981) 15 відділів, має відділення у Дніпропетровську. Осн. напрями наук. досліджень: металогенічні дослідження (див. *Металогенія*), прогнозування корисних копалин, вугільна геологія, гідрогеологія, інженерна геологія, вивчення екзогенних геодинамічних процесів, геофізичні методи дослідження, розроблення технології збагачування руд (див. *Збагачування корисних копалин*), техніка й технологія буріння колонкових свердловин та ін. Експериментально-методичні партії М. р. і. здійснюють апробацію методичних розробок, тех. засобів і технології буріння свердловин з наступною передачею геол. організаціям для впровадження у виробництво.

С. І. Кирикилиця.

Концентрація іонів у рідинах організму людини (мекв/л)

Рідина	Na^+	K^+	Ca^{2+}	Mg^{2+}	Cl^-	PO_4^{3-}	HCO_3^-
Плазма крові	142	5	5	1,1	103	2	27
Спинномозкова рідина	142	3	2,5	2	124	—	21
Внутрішньоклітинна рідина (цитоплазма еритроцита)	19	136	—	35	2	140	8

МІНЕРА́ЛЬНІ БУДІВЕ́ЛЬНІ МАТЕРІА́ЛИ — гірські породи, які використовують у будівництві, та матеріали, які одержують з них шляхом мех., термічної та ін. обробки. До М. б. м. відносять деякі *магматичні гірські породи* (граніти, сієніти, лабрадорити, базальти та ін.), *метаморфічні гірські породи* (напр., мармур, кварцити), *осадочні гірські породи* (глини. піски, пісковики, вапняки, доломіти). М. б. м. використовують як природні *заповнювачі* для бетонів і будівельних розчинів, сировину для виготовлення штучних заповнювачів для *легкого бетону* (*керамзиту* й *аглопориту*), в'яжучих матеріалів (цементу, гіпсу), глиняної й силікатної цегли, як стінові матеріали — пиляний камінь (вапняк), *облицьовувальні матеріали*; для виготовлення тепло- і звукоізоляційних матеріалів — *мінеральної вати* та ін.

На Україні відомі численні родовища М. б. м., зокрема гіпсу (Микитівське родовище), вапняків, мармурів, пісковиків, гранітів (*Кіровоградські родовища гранітів, Коростишівське родовище граніту* та ін.), лабрадоритів (*Головинське родовище лабрадоритів*), базальтів тощо. М. б. м. одержують також з гірничопром. відходів — металург. шлаків, паливних зол, глиноземних та ін. шлаків.

Е. Я. Жовинський.

МІНЕРА́ЛЬНІ ВО́ДИ — підземні (іноді поверхневі) води з підвищеним вмістом мінеральних (рідше органічних) компонентів та газів і специфічними фіз.-хім. властивостями (т-ра, радіоактивність тощо), що справляють цілющий вплив на людський організм. Деякі М. в. є промисловими (див. *Промислові підземні води*). Генезис М. в. залежить від особливостей самої *підземної води*, газів, якими вона насичена, розчинених у ній мінеральних солей та органічних речовин. Вважають, що формування М. в. відбувається за рахунок *вадозних вод*, морських вод, захоронених у процесі осадконагромадження, вивільнення води в умовах регіонального і контактового *метаморфізму* гірських порід тощо. Рухаючись по тріщинах і порах гірських порід, М. в. збагачуються солями й газами, що містяться у цих породах. Хім. склад і закономірності поширення М. в. зумовлені геоструктурними особливостями та геол. історією певних ділянок *земної кори*, геоморфологічними, метеорологічними та гідрологічними факторами. За т-рою М. в. поділяються на холодні (т-ра до 20°), теплі, або субтермальні, та *термальні води*. М. в. розрізняють за заг. мінералізацією (сума всіх розчинених речовин, виражена в г/л, газовим та іонним складом, наявністю специфічних біологічно активних компонентів, *водневим показником, радіоактивністю*. Залежно від наявності газів і специфіч. елементів та за бальнеологічним значенням М. в. поділяють на 7 груп: вуглекислі; сульфідні; залізисті; миш'яковисті і з високим вмістом марганцю, міді та ін.; бромисті, йодисті та з високим вмістом органічних речовин: радонові; кремнієві і М. в. без специфічних компонентів.

У Рад. Союзі М. в. поширені в РРФСР, зокрема на Пн. Кавказі (Мінераловодська група курортів), Забайкаллі, Саянах, в республіках Серед. Азії, в Грузії (див. *Боржомі*), Вірменії, Азербайджані, Литві (див. *Друскінінкай*). На території УРСР зареєстровано понад 500 джерел різних М. в.; значна частина зосереджена в зоні *Карпат Українських* (Нафтуся, Свалява, Поляна-Квасова та ін.), *Українського щита* (Хмільник, Миронівка та ін.), *Дніпровсько-Донецької западини* (Миргород). На основі використання М. в. створено бальнеологічні курорти, де М. в. вживають для пиття, промивання шлунка і кишечника, інгаляцій, гінекологічних зрошень, ванн (див. *Бальнеологія, Бальнеотерапія*). 36 різних М. в. ідуть в розлив, їх застосовують з лікув. метою поза курортами, а також як столові води. Деякі М. в. з високою т-рою і помірною мінералізацією використовують у *теплоенергетиці*.

Літ.: Овчинников А. М. Минеральные воды. М., 1963; Яновский П. Л. Минеральные воды СССР. М., 1968; Горчакова Г. А., Серебрина Л. А. Лечебные свойства минеральных вод Украины. К., 1972; Бабинец А. Е., Марус В. И., Койнов И. М. Минеральные и термальные воды Советских Карпат. К., 1978.

А. Є. Бабинець, О. Б. Орлов (лікувальні властивості).

МІНЕРА́ЛЬНІ ВО́ДИ — місто крайового підпорядкування Ставр. краю РРФСР, райцентр. Розташовані в долині р. Куми. Залізничний вузол, аеропорт. 68 тис. ж. (1980). У М. В.— підприємства залізнич. транспорту, харч. пром-сті (з-д по виробн. желатину, м'ясокомбінат). Виробн. буд. матеріалів, з-д «Сувенір». Муз. учще. М. В. засн. 1878.

МІНЕРА́ЛЬНІ ДО́БРИВА — мінеральні речовини, в основному солі, які містять необхідні для рослин елементи живлення. Правильне застосування М. д. у комплексі з іншими агротех. заходами сприяє значному збільшенню врожаю с.-г. культур, поліпшенню його якості, а також підвищенню стійкості рослин до несприятливих умов. За виробництвом М. д. Радянський Союз посідає перше місце в світі. Застосування М. д. становить головний напрям *хімізації* с. г. в СРСР. Для нормального росту і розвитку рослин потрібно багато хім. елементів (див. *Мінеральне живлення рослин*). Найчастіше в грунті не вистачає азоту, фосфору і калію, потрібних рослинам в найбільших кількостях. Тому азотні, фосфорні й калійні М. д. наз. основними. М. д., активним началом яких є *мікроелементи*, наз. *мікродобривами*. За фіз. станом М. д. поділяють на тверді й рідкі. Тверді М. д. за вмістом осн. елементів живлення бувають односторонні й багатосторонні, або комплексні. Односторонні М. д. містять в осн. один з поживних елементів, необхідних для рослин, — азот, калій чи фосфор. До них належать *азотні добрива, фосфорні добрива, калійні добрива, борні добрива* та

ін. Багатосторонні М. д. містять кілька елементів живлення (див. *Комплексні добрива*). Рідкі М. д. — це мінеральні речовини, які випускає промисловість у вигляді рідини. До рідких добрив належать рідкий *аміак, аміачна вода* та ін. азотні М. д. За характером впливу на реакцію грунту і залежно від того, яка частка внесеної солі засвоюється рослинами, М. д. поділяють на хімічно кислі, напр. *суперфосфат*; фізіологічно кислі, напр. *амофос*; біологічно кислі (аміачна вода та ін.); лужні, напр. *фосфатшлаки*; фізіологічно лужні (натрієва та кальцієва селітра тощо); фізіологічно нейтральні, напр. *калійні солі*. Лужні й фізіологічно лужні М. д. застосовують насамперед на кислих, зокрема *підзолистих грунтах* та *опідзолених грунтах*, а кислі — на грунтах з лужною реакцією грунтового розчину. Високу ефективність М. д. забезпечує застосування їх разом з *органічними добривами* та хім. засобами *меліорації* грунтів за найдосконалішої технології вирощування сільськогосподарських культур, а також в умовах *зрошення*.

П. О. Дмитренко.

МІНЕРА́ЛЬНІ РЕСУ́РСИ — сукупність запасів різних видів корисних копалин країни, континенту чи всього світу, які розвідані й використовуються або можуть використовуватися в народному господарстві за певного рівня розвитку виробництва; один з найважливіших видів *природних ресурсів*. Як складова частина природних ресурсів М. р. являють собою, з одного боку, природно-геогр. категорію, з другого — розглядаються як важлива екон. категорія, складова частина *продуктивних сил;* цим самим зумовлене проміжне положення М. р. між близькими до них категоріями *корисні копалини* і *мінеральна сировина*. М. р. є джерелом мінеральної сировини. У заг. балансі природних ресурсів, що використовуються в нар. г-ві, на М. р. припадає бл. 80%. На базі використання їх розвиваються не лише *гірнича промисловість*, а й численні ін. галузі пром-сті, які забезпечують тех. прогрес,— зокрема, металургійна промисловість, *паливна промисловість, енергетика, хімічна промисловість* та ін. Залежно від галузі нар. г-ва, в якій використовують М. р., їх поділяють на паливно-енерг., ресурси чорної та кольорової металургії, хім. пром-сті, пром-сті буд. матеріалів тощо. На сучас. етапі розвитку нар. г-ва М. р. є важливим фактором тер. організації виробн., зокрема формування *виробничо-територіальних комплексів*.

Гол. завдання вивчення М. р. країни—сприяти повному забезпеченню ними потреб нар. г-ва, досягненню макс. ефективності підприємств, що розвиваються на їхній базі, удосконаленню суспільної, зокрема тер., організації матеріального виробн. за рахунок комплексного використання цих ресурсів. XXVI з'їзд КПРС поставив завдання дальшого прискореного розвитку робіт по геол. вивченню тер. країни, збільшенню розвіданих запасів мінерально-сировинних ресурсів, у першу чергу паливно-енергетичних.

На тер. України виявлено численні родовища різних М. р. У надрах республіки зосереджено бл. 30% загальносоюзних запасів *залізних руд*, 80% *марганцевих руд*, понад 25% *вугілля викопного*, значні запаси самородної сірки, кам. і калійної солей, каолінів, графіту, вогнетривких і бентонітових глин, гідромінеральних ресурсів (*підземні води* і природні розчини солей озерних і мор. басейнів та мінеральних джерел), *озокериту* тощо. При значній забезпеченості нар. г-ва республіки багатьма важливими видами М. р. дальше видобування їх пов'язане з залученням до експлуатації родовищ з гіршими гірничо-геол. та економіко-геогр. умовами (з більш значними глибинами залягання М. р., меншим вмістом корисних компонентів, більш віддалених від пром. центрів тощо). М. р. належать до практично *неповновлюваних природних ресурсів*. Цим пояснюється необхідність бережливого і цілеспрямованого використання багатств надр. Охорона надр насамперед передбачає раціональне використання М. р. та їхніх родовищ, збереження їх при проектуванні водоймищ, буд-ві пром. підприємств тощо. В УРСР ці вимоги регламентуються «Кодексом Української РСР про надра» (1976). Мінеральні ресурси є об'єктом дослідження *геології, економіки, економічної географії* та ін. наук.

Літ.: Удовенко В. Г. Минеральные ресурсы в структуре промышленных комплексов. М., 1973; Комар И. В Рациональное использование природных ресурсов и ресурсные циклы. М., 1975; Потемкин Л. А. Охрана недр и окружающей природы. М., 1977; Паламарчук М. М., Горленко И. А., Яснюк Т. Е. Минеральные ресурсы и формирование промышленных территориальных комплексов. К., 1978.

І. О. Горленко, В. С. Міщенко.

МІНЕ́РВА (лат. Minerva) — в римській міфології богиня мудрості, покровителька ремесел і мистецтв. Її ототожнювали з грец. *Афіною*.

«МИНЕРАЛОГИ́ЧЕСКИЙ ЖУРНА́Л» — науково-теоретичний журнал, який видають Відділення геології, геофізики і геохімії АН СРСР і Відділення геології, геохімії і геофізики АН УРСР. Засн. 1979 в Києві. Висвітлює питання теор., прикладної, регіональної та генетичної мінералогії, у т. ч. заг. проблеми мінералогії, питання мінералогічної *кристалографії, кристалохімії* і фізики *мінералів*, генезису мінералів, історії мінералогії. Публікує статті з методики мінералогічних досліджень і мінералогічних методів розшуків та оцінки родовищ корисних копалин. Виходить 6 раз на рік.

М. П. Щербак.

МІНІАТЮ́РА (франц. miniature, від лат. minium — кіновар або сурик, що ними в давнину оздоблювали рукописні книжки) — твір образотворчого мистецтва, невеликого розміру, відзначається особливо тонкою технікою виконання. Термін «мініатюра» вживають і для позначення невеликих муз. і літ. творів. Різновид М.— живопис лаком, олією або *темперою* на поверхні лакових виробів (див. *Лаки художні*). М. зустрічається як книжкова ілюстрація і як невелике портретне зображення. Ілюстрування тексту було відоме вже в Старод. Єгипті, пізніше — в античному світі. Найбільшого поширення М. набула за доби середньовіччя. У візантійських кодексах вона мала переважно реліг. зміст, текст оздоблювався сюжетними й орнаментальними композиціями. Пам'ятки 6—7 ст. («Віденський кодекс»), 9—10 ст. (Паризький псалтир) мають яскраво виявлені класичні традиції, які поступово зникають до 11 ст., на зміну їм приходить абстрагований, суто візантійський стиль. М. 12 ст. відзначається витонченістю, увагою до деталей. Відомі й портрети візантійських імператорів (напр., Андроника Палеолога, 1301). У Зх. Європі з часом виникли придворні й монастирські майстерні М. У 7—8 ст. особливого значення в М. набула химерна плетінка й зооморфний орнамент. Стилізовані композиції з стрічкових спіралей та геометричних елементів, зображення людини й тварин траплялися рідко («Книга Дурроу», 7 ст.). Широко відомі М. в рукописах часів «*Каролінгського відродження*» (Утрехтський псалтир, 820), що відзначаються віртуозними малюнками в тексті. М. 10—11 ст. мають умовний характер (Євангеліє Оттона, 983 — 991). М. 13 ст. ще залежні від техніки *вітража*. В 14—15 ст. на зх.-європ. М. мала значний вплив французька школа (Ж. Пюцель, А. Бонево, С. Мартіні, брати Лімбург, Я. Ван-Ейк). Готичні М. різноманітні за змістом, жанрами, вишукані за формою. Давньоруська М. відображає високий рівень майстерності мініатюристів манускриптів.

Пам'ятки раннього періоду, які збереглися, тісно пов'язані як з технікою емалі, так і з монументальним живописом (*Остромирове євангеліє*, 1056—57; *Ізборник Святослава*, 1073; «Кодекс Гертруди», 1078—87). М. часів феодальної роздробленості свідчать про зв'язок з візантійським мистецтвом і про вплив на них нар. витворів (Добрилове євангеліє, 1164; *Галицьке євангеліє*, 12—13 ст.).

В 14—15 ст. М. властиві витонченість, багатоманітність принципів ілюстрування рукописів, висока техніка виконання; пам'ятки цього часу свідчать про стилістичну близькість мистецтва Москви і Києва (Євангеліє Хитрово, поч. 15 ст.; *Київський псалтир*, 1397). Виникають регіональні центри, в них, поряд з релігійними, ілюструються історичні тексти (Онезький псалтир, Смоленський псалтир, 1395; «Кенігсберзький літопис»). В 16 ст. в Москві при дворі Івана IV виникла майстерня, організована митрополитом Макарієм, яка проілюструвала російські літописи («Лицевий літописний звід», що має понад 10 тис. мініатюр). Вона справила помітний вплив на стиль

Мініатюра. Є. Ф Крендовський. Груповий портрет дітей. Акварель. 1849. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

Портрет жінки. Франція. 16 ст. Київський музей західного та східного мистецтва.

Мінімальне мистецтво. Т. Сміт. Блукаючі скелі. Дерево. 1967.

МІНІСТЕРСТВА СРСР (за станом на 1.I 1981)

Загальносоюзні міністерства:

Міністерство авіаційної промисловості
Міністерство автомобільної промисловості
Міністерство будівельного, шляхового і комунального машинобудування
Міністерство будівництва в районах Далекого Сходу і Забайкалля
Міністерство будівництва підприємств нафтової і газової промисловості
Міністерство важкого і транспортного машинобудування
Міністерство верстатобудівної та інструментальної промисловості
Міністерство газової промисловості
Міністерство електронної промисловості
Міністерство електротехнічної промисловості
Міністерство енергетичного машинобудування
Міністерство загального машинобудування
Міністерство зовнішньої торгівлі
Міністерство машинобудування
Міністерство машинобудування для тваринництва і кормовиробництва
Міністерство машинобудування для легкої і харчової промисловості та побутових приладів
Міністерство медичної промисловості
Міністерство морського флоту
Міністерство нафтової промисловості
Міністерство оборони
Міністерство оборонної промисловості
Міністерство по виробництву мінеральних добрив
Міністерство приладобудування, засобів автоматизації і систем управління
Міністерство промисловості засобів зв'язку
Міністерство радіопромисловості
Міністерство середнього машинобудування
Міністерство суднобудівної промисловості
Міністерство тракторного і сільськогосподарського машинобудування
Міністерство транспортного будівництва
Міністерство хімічного і нафтового машинобудування

рос. живопису того часу. М. була дуже поширена в араб. країнах, на Кавказі, в Середній Азії, Індії. Вірменська М. існувала в 6—19 ст. Її вершиною є ілюстрації до Євангелія цариці Млке (852) й Ечміадзінське євангеліє (989). Відомі кілікійська (художник С. Піцак) й татевська школи (Г. Татевані, 1346—1411). Грузинські М. 9—12 ст. розвивалися в руслі візант. системи. До 13 — 15 ст. їхній рівень знизився. В 16—17 ст. ілюструються твори худож. л-ри (Шота Руставелі «Витязь у тигровій шкурі», художник М. Тавкарашвілі, 1646). Для азербайджанської М. характерна різноманітність тем і напрямів. Її ранні твори близькі до багдадської школи («Варга та Гюль», художник А. М. Мухаммед аль Хойї, 13 ст.). Особливою самобутністю відзначалися М. 14 ст. («Шах-наме», 1330). До 15 ст. М. набули декоративно-орнаментального характеру (Айналь-Казаті Хамадані «Тамхідат», 1479—80). В історії сх. М. було ряд шкіл. У 15 ст. виникла *Герат ська школа мініатюри;* її засновником був Кемаледдін *Бехзад*. На 16 ст. припадає розквіт *Тебрізької школи мініатюри* (Султан Мухаммед, його сини Мірза Алі й Мухаммед, Мір Сеїд Алі та ін.). В 15 — на поч. 16 ст. в Індії розвивалася місцева раджпутська М. Поряд з індійськими художниками тут працювали майстри з Тебріза (*Мір Сеїд Алі*) й Шираза (Ходжа Абдус Самад). В 16 ст. поширилася портретна М. як вид живописного портрета невеликого розміру, яка виконувалася *емаллю, гуашшю, акварелю* на папері, кістці, металі, фарфорі. Найвідомішими майстрами портретної М. були Г. Гольбейн Молодший — в Німеччині, С. Купер — в Англії, Ж. Б. Ізабе — у Франції, Р. Кар'єра — в Італії.

В Росії перші портретні М. з'явилися у 18 ст.; наприкінці 18 — на поч. 19 ст. тонкі й одухотворені портрети створили Г. Скородумов, В. Боровиковський, П. Соколов, О. Кіпренський та ін.

Укр. М. зустрічається в книгах, гол. чин. реліг. змісту. Повторення сюжетів у них не виключало стилістичної розмаїтості. Поряд з використанням давньорус. традицій, в 15 ст. на оздобленні рукописів позначився вплив готичної орнаментики, в 16 ст.— ренесансної. Автором, який змінив у 1-й пол. 16 ст. образний лад українського манускрипта, був *Андрійчина* (Служебник, Новгородське євангеліє, Холмське євангеліє). В серед. 16 ст. на Волині було створено кілька пам'яток, в яких поєднувалося ренесансне вирішення декору аркуша з традиційними лицевими зображеннями (*Пересопницьке євангеліє*, 1556—61; «Загоровський Апостол», 1554). У 16 ст. в демократичних колах майстрів укр. М. помітні дві тенденції — графічна, що перебувала під певним впливом гравюри (Євангеліє з Вовкова), й декоративна (Євангеліє з Хишевич, 1646). Про рівень львів. цехової майстерності дає уявлення Євангеліє з Гримна (1602) майстра А. *Пеленички*. В ньому він прагнув подолати середньовічну умовність у зображенні постатей, які змальовував на тлі краєвидів або архіт. споруд. З серед. 19 ст. в зв'язку з появою дагеротипу й фотографії портретна М. зникає. Іл. див. на окремому аркуші, с. 32—33.

Літ.: Свєнціцький І. Прикраси галицьких рукописів XIV в., в. 1—3. Жовква, 1922—23; Запаско Я. П. Орнаментальне оформлення української рукописної книги. К., 1960; Свирин А. Н. Миниатюра древней Армении. М.— Л., 1939; Свирин А. Н. Древнерусская миниатюра. М., 1950; Амиранашвили Ш. Грузинская миниатюра. М., 1966; Логвин Г. Н. З глибин. К., 1974.

Л. С. Міляєва.

МІНІАТЮРА в літературі — невеликий прозовий або віршований твір строго викінченої форми. Прикладами прозової М. можуть бути цикл «З глибини» М. Коцюбинського, «Революціонер» Дніпрової Чайки, «Короткі історії» Ю. Яновського («Червоноармєць» та ін.). Віршовані М. зустрічаються у багатьох рос. і укр. поетів — від О. Пушкіна і Т. Шевченка до наших днів. До М. належать східні *рубаї*, японські *танка* і *хоку*, укр. *коломийки*. М. наз. і невеликі драм. твори («Послідній крейцар» І. Франка).

МІНІАТЮРИЗА́ЦІЯ (франц. miniaturisation — граничне зменшення розмірів) — 1) Зменшення розмірів і маси приладів, пристроїв, виробів тощо. 2) Створення радіоелектронної апаратури, у якої порівняно із звичайною зменшені габарити і маса та підвищена надійність. Грунтується на раціональному *конструюванні* несучих конструкцій, джерел живлення та електромех. частин апаратури, на використанні *напівпровідникових приладів*, електронних *модулів, друкованих схем* тощо. Подальшим етапом М. є *мікромініатюризація*. М. застосовують у кібернетиці, обчислювальній техніці тощо.

МІНІ-ЕОМ — електронна *цифрова обчислювальна машина*, яка, на відміну від потужних універсальних ЕОМ, має простішу структуру й архітектуру. Сконструйована для автоматизації різних процесів (обчислювальних, вимірювальних, контролю й управління, розпізнавання та ін.) у багатьох галузях науки, техніки, пром-сті. М.-ЕОМ з'явились у 60-х рр. 20 ст., утворивши новий клас *електронних обчислювальних машин*. Центр. частиною М.-ЕОМ є *процесор*. М.-ЕОМ має модульну побудову основних пристроїв (див. *Модуль* у техніці), менше число операцій, менші об'єми *запам'ятовувальних пристроїв*, програмні способи виконання складних операцій, спрощений інтерфейс (система спряження машини із зовн. устаткуванням) для підключення широкої номенклатури периферійних пристроїв, засобів зв'язку з процесами і оператором тощо. М.-ЕОМ мають потужну систему переривання, що забезпечує роботу в реальному масштабі часу (див. *Операційна система*).

Вартість, розміри, енергоспоживання М.-ЕОМ істотно нижчі, а надійність роботи значно вища, ніж у потужних універсальних ЕОМ. В СРСР випускається Система Малих ЕОМ — СМ ЕОМ, яка включає кілька модифікацій М.-ЕОМ (СМ1, СМ2, СМ3, СМ4). М.-ЕОМ є центр. ланкою систем автоматизації. При побудові таких систем, крім М.-ЕОМ, потрібні зовн. нагромаджувачі, термінальні пристрої (див. *Термінал*) та ін. периферійні пристрої, а також засоби зв'язку з об'єктом. Попередниками М.-ЕОМ були цифрові керуючі машини і машини для інженерних розрахунків. У *Кібернетики інституті* АН УРСР було розроблено одні з перших таких машин — «Дніпро» і «Промінь». З простіших систем М.-ЕОМ витісняються машинами *мікро-ЕОМ*, які дешевші, компактніші, надійніші. Див. також *Автоматизована система управління, Загальнодержавна автоматизована система.*

Літ.: Брусенцов Н. П. Миникомпьютеры. М., 1979: Справочник по цифровой вычислительной технике (процессоры и память). К., 1979.

Б. М. Малиновський.

МІНІМА́ЛЬНЕ МИСТЕ́ЦТВО, мінімалізм (від лат. minimum — найменше) — напрям у модерністській скульптурі 60 — 70-х рр. 20 ст., що оперує найпростішими, звичайно геометризованими, формами, один з різновидів *абстрактного мистецтва*. Представники М. м. й близькі до нього скульптори (Д. Джадд, С. Левіт, Р. Морріс, Д. Сміт, Т. Сміт, Д. Флейвін — у США; К. Андре, А. Каро — у Великобританії, та ін.) нерідко використовують у своїх творах виготовлені на ф-ці структури. Роль художника зводиться до попереднього замовлення цих структур, а також до компонування їх в експозиційному просторі виставки тощо. Іл. с. 19.

Літ.: Рейнгардт Л. Отречение от искусства. В кн.: Модернизм. Анализ и критика основных направлений. М., 1973.

М. М. Соколов.

МІНІМА́ЛЬНІ ПОВЕ́РХНІ — поверхні, *середня кривина* яких в усіх точках дорівнює нулеві. *Повна кривина* М. п. менша або дорівнює нулеві. Достатньо мала область на М. п. має найменшу площу серед близьких *поверхонь* з тією ж межею (звідси назва). Якщо поверхня в *евклідовому просторі* задана рівнянням $z = z(x, y)$, то умова мінімальності дається рівнянням Лагранжа:

$$\frac{\partial^2 z}{\partial x^2}\left[1+\left(\frac{\partial z}{\partial y}\right)^2\right]-2\frac{\partial^2 z}{\partial x \partial y}\times$$

$$\times\frac{\partial z}{\partial x}\cdot\frac{\partial z}{\partial y}+\frac{\partial^2 z}{\partial y^2}\times$$

$$\times\left[1+\left(\frac{\partial z}{\partial x}\right)^2\right]=0$$

Приклади М. п.— *гвинтова поверхня, катеноїд* та ін. Бельг. фізик Ж. Плато (1801—83) запропонував спосіб експериментального здійснення М. п. за допомогою мильної плівки, натягнутої на дротяний каркас.

Теорія М. п., тісно пов'язана з теорією *аналітичних функцій* і *варіаційним численням*, розвивалась у працях Ж. *Лагранжа*, Г. *Монжа* та ін. відомих математиків. Одна з осн. задач цієї теорії —

побудова М. п., що має заданий граничний контур (задача Плато). *Літ.:* Аминов Ю. А. Минимальные поверхности. Х., 1978; Курант Р. Принцип Дирихле, конформные отображения и минимальные поверхности. Пер. с англ. М., 1953. *Ю. А. Амінов.*

МІНІМУМ (лат. minimum — найменше) — найменше значення величини. М. ф у н к ц і ї локальний — найменше значення функції порівняно з її значеннями у всіх достатньо близьких точках. Див. *Екстремум.*

МІНІН Кузьма (Сухорук; р. н. невід.— п. у серед. 1616) — один з організаторів і керівників *народного ополчення 1611—12* у період *польської і шведської інтервенції початку 17 століття*, нац. герой рос. народу. З нижегородських *посадських людей*. 1 (11).IX 1611 був обраний земським старостою і очолив збирання коштів на створення нар. ополчення. В боях за Москву, які вело нар. ополчення 22—24.VIII (1—3.IX) 1612, М. виявив великі організаторські здібності і особисту хоробрість. У 1613 М. було введено до складу *Боярської думи*. Йому встановлено 2 пам'ятники в м. Горькому; в Москві на Красній площі 1818 встановлено пам'ятник М. і Д. М. *Пожарському* (скульптор І. П. Мартос).

МІНІН Сергій Костянтинович [29.VI (11.VII) 1882, м. Дубовка, тепер Волгогр. обл.— 8.I 1962, Москва] — учасник революц. руху в Росії. Член Комуністичної партії з 1905. Н. в сім'ї священика. У революц. русі з 1903. У 1917 — голова Царицинської Ради і к-ту РСДРП(б). У 1918—19 — член Реввійськради Пн.-Кавказ. військ. округу, Реввійськради 10-ї армії, колегії НКВС РРФСР. У 1920—21 — член Реввійськради 1-ї Кінної армії. В 1921—22 — пом. командуючого військами України і Криму по політ. частині. В 1920—22 — член ЦК КП(б)У. В 1923—27 — на держ. і парт. роботі, потім за станом здоров'я відійшов від громад. діяльності. З 1954 — на пенсії. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

МІНІСТЕ́РСТВА СРСР — центр. органи держ. управління СРСР; здійснюють керівництво дорученою їм галуззю госп., соціально-культур. або адм.-політ. управління в межах СРСР. М. СРСР поділяються на загальносоюзні, що здійснюють керівництво дорученими їм галузями на всій тер. СРСР безпосередньо або через створювані ними органи, й союзно-республіканські, які керують дорученими їм галузями управління, як правило, через однойменні м-ва союзних республік (див табл.). У кожній союзній і авт. республіці є союзно-респ. і респ. міністерства (див. *Міністерства УРСР*). *Рада Міністрів СРСР* може покласти на М. СРСР здійснення окремих функцій міжгалузевого управління. М. СРСР несуть відповідальність за стан і розвиток відповідних галузей, за виконання ними держ. планів і вирішення ін. завдань, що стоять перед цими галузями. Правовий статус, завдання, функції та обов'язки міністерств, порядок їх утворення й діяльності визначаються Конституцією СРСР, *Законом СРСР про Раду Міністрів СРСР*, Заг. положенням про М. СРСР, положеннями про окремі м-ва, а також ін. нормативними актами. М. СРСР організують свою роботу на основі поєднання *колегіальності* й *єдиноначальності*. Персональну відповідальність за виконання покладених на міністерство завдань і функцій несе *міністр*, який призначається Верховною Радою СРСР. Він очолює міністерство і входить до складу Уряду СРСР. У кожному М. СРСР утворюється колегія в складі міністра (голова), заступників міністра, а також ін. керівних працівників м-ва. Колегія м-ва на своїх засіданнях, що проводяться регулярно, розглядає осн. питання розвитку галузі, керівництва підприємствами, орг-ціями, їхніми об'єднаннями та ін. Рішення колегії втілюються в життя, як правило, наказами міністра. В м-ві створюються дорадчі органи — наук.-тех. ради (НТР). До їхнього складу входять визначні вчені, висококваліфіковані фахівці, новатори виробництва, представники наук.-тех. т-в та ін. орг-цій. НТР розглядають пропозиції по основних напрямах розвитку науки і техніки, розробляють рекомендації по використанню і впровадженню у виробництво новітніх досягнень науки й техніки, передового досвіду. В М. СРСР утворюється апарат, який включає відділи, управління та ін. служби м-ва. Для розгляду госп. спорів між підприємствами, орг-ціями та установами всередині галузі м-во створює арбітраж (див. *Арбітраж в СРСР*). М. СРСР у межах своєї компетенції видають акти на основі й на виконання законів СРСР, рішень *Верховної Ради СРСР* та її Президії, постанов і розпоряджень Ради Міністрів СРСР, організують і перевіряють виконання їх.

Л. П. Юзьков.

МІНІСТЕ́РСТВА УРСР — центр. органи держ. управління УРСР; здійснюють керівництво дорученими їм галузями госп., соціально-культур. або адм.-політ. управління в межах УРСР. Відповідають за стан і розвиток відповідних галузей, за виконання ними держ. планів і вирішення ін. завдань, що стоять перед цими галузями. М. УРСР поділяються на союзно-республіканські й республіканські (див. табл.). Заг. принципи організації й функціонування М. УРСР регламентують *Конституція СРСР, Конституція УРСР*, ін. нормативні акти. Детальну правову регламентацію діяльності М. УРСР та їхній перелік встановлено *Законом УРСР про Раду Міністрів УРСР* від 19.XII 1978. Крім того, кожне респ. м-во УРСР має своє, затверджене *Радою Міністрів УРСР*, Положення, що детально визначає його завдання, повноваження й правовий статус. Положення про союзно-республіканське м-во УРСР узгоджується з Положенням про однойменне союзно-республіканське м-во СРСР. Союзно-республіканські М. УРСР керують дорученими їм галузями управління, підлягаючи як Раді Міністрів УРСР, так і відповідному союзно-республіканському *міністерству СРСР*, а в окремих випадках — *державному комітету СРСР*. Республіканські М. УРСР керують дорученими їм галузями управління, підлягаючи безпосередньо Раді Міністрів УРСР. У межах своєї компетенції М. УРСР видають акти на основі й на виконання законів СРСР, рішень *Верховної Ради СРСР* та її Президії, законів УРСР, рішень *Верховної Ради УРСР* та її Президії, постанов і розпоряджень *Ради Міністрів СРСР*, Ради Міністрів УРСР, відповідних м-в СРСР, організують і перевіряють виконання їх. М. УРСР очолюють *міністри*, які несуть персональну відповідальність за виконання покладених на відповідне м-во завдань і виконання ним своїх функцій. В кожному М. УРСР утворюється колегія, рішення якої проводяться в життя, як правило, наказами міністра, створюються дорадчі органи (напр., науково-технічна рада).

О. М. Купчишин.

МІНІСТЕ́РСТВО (від лат. ministro — служу, керую) — центральний орган, що керує певною галуззю державного управління; очолюється *міністром*. В СРСР 1946 на М. було перетворено *народні комісаріати*. Відповідно до Конституції СРСР та конституцій союзних і авт. республік М. поділяються на загальносоюзні, союзно-республіканські та республіканські.

Див. також *Міністерства СРСР, Міністерства УРСР*.

МІНІСТР (лат. minister — слуга) — *службова особа*, яка є членом уряду і, як правило, очолює *міністерство*.

МІНІХ Бургард Крістоф [Христофор Антонович; 9.V 1683, Ольденбург — 16 (27).X 1767, Тарту] — рос. військовий і держ. діяч, генерал-фельдмаршал (1732), граф (з 1728). За національністю німець. У 1721 перейшов на службу до рос. армії на посаду інженер-генерала. В період *біронівщини* — президент Військ. колегії (з 1732). Під час рос.-тур. війни 1735—39 командував рос. військами в Криму і Бессарабії. Домагався скасування політ. автономії *Лівобережної України* (володів там великими помістями), прагнув стати «управителем Малоросії». Після усунення від влади Е. Бірона був відправлений на заслання (1742—62).

МІНКО́ВСЬКИЙ (Minkowski) Герман (22.VI 1864, Алексоти, тепер Каунаського р-ну Лит. РСР — 12.I 1909, Геттінген) — нім. математик і фізик. Навчався в Кенігсберзькому, а потім у Берлін. ун-тах. Професор ун-тів у Бонні (з 1893), Кенігсберзі (з 1894), Цюріху (з 1896) і Геттінгені (з 1902). М. розробив т. з. геометрію чисел (одночасно й незалежно від Г. Ф. *Вороного*); він — автор праць з теорії многогранників, геометрії опуклих тіл, матем. фізики, гідродинаміки й теорії капілярності. У 1907—08 дав геом. інтерпретацію кінематики спец. *відносності теорії*, запровадивши т. з. *Мінковського простір*. Портрет с. 23.

Міністерства СРСР (продовження)

Міністерство хімічної промисловості
Міністерство цивільної авіації
Міністерство шляхів

Союзно-республіканські міністерства:

Міністерство будівництва
Міністерство будівництва підприємств важкої індустрії
Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти
Міністерство внутрішніх справ
Міністерство вугільної промисловості
Міністерство геології
Міністерство енергетики і електрифікації
Міністерство заготівель
Міністерство закордонних справ
Міністерство зв'язку
Міністерство кольорової металургії
Міністерство культури
Міністерство легкої промисловості
Міністерство лісової, целюлозно-паперової і деревообробної промисловості
Міністерство меліорації і водного господарства
Міністерство монтажних і спеціальних будівельних робіт
Міністерство м'ясної і молочної промисловості
Міністерство нафтопереробної і нафтохімічної промисловості
Міністерство освіти
Міністерство охорони здоров'я
Міністерство плодоовочевого господарства
Міністерство промислового будівництва
Міністерство промисловості будівельних матеріалів
Міністерство рибного господарства
Міністерство сільського будівництва
Міністерство сільського господарства
Міністерство торгівлі
Міністерство фінансів
Міністерство харчової промисловості
Міністерство чорної металургії
Міністерство юстиції

МІНІСТЕРСТВА УРСР (За станом на 1.I 1981)

Союзно-республіканські міністерства УРСР

Міністерство будівництва підприємств важкої індустрії
Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти
Міністерство внутрішніх справ
Міністерство вугільної промисловості
Міністерство геології
Міністерство енергетики і електрифікації
Міністерство заготівель
Міністерство закордонних справ
Міністерство зв'язку
Міністерство культури
Міністерство легкої промисловості
Міністерство лісового господарства
Міністерство лісової, целюлозно-паперової і деревообробної промисловості
Міністерство меліорації і водного господарства
Міністерство монтажних і спеціальних будівельних робіт
Міністерство м'ясної і молочної промисловості
Міністерство освіти
Міністерство охорони здоров'я
Міністерство плодоовочевого господарства
Міністерство промислового будівництва
Міністерство промисловості будівельних матеріалів
Міністерство радгоспів
Міністерство сільського будівництва
Міністерство сільського господарства
Міністерство торгівлі
Міністерство фінансів
Міністерство харчової промисловості
Міністерство чорної металургії
Міністерство юстиції

Республіканські міністерства

Міністерство автомобільного транспорту
Міністерство будівництва і експлуатації автомобільних шляхів
Міністерство житлово-комунального господарства
Міністерство місцевої промисловості
Міністерство побутового обслуговування населення
Міністерство соціального забезпечення.

МІНКО́ВСЬКОГО ПРО́СТІР — чотиривимірний простір у *відносності теорії*, який об'єднує фізичний тривимірний простір і час. Уперше запровадив 1907 Г. *Мінковський*. Точки в М. п. задаються 4-вимірним «радіус-вектором» $x_k = (x, y, z, ict)$, де x, y, z — прямокутні декартові координати в деякій *інерціальній системі відліку*, c — *швидкість світла*, t — час, $i = \sqrt{-1}$. «Віддаль» (метрика) в М. п. визначається квадратичною формою $S^2 = -\sum_{k=1}^{4} x_k^2 = c^2t^2 - x^2 - y^2 - z^2$, яка наз. квадратом 4-вимірного інтервалу. Для одночасних подій ($t = 0$) величина $-S^2$ збігається з квадратом віддалі в 3-вимірному просторі. Квадрат 4-вимірного інтервалу інваріантний (див. *Інваріантність*) відносно повороту осей просторових координат і *Лоренца перетворень*. Властивості симетрії М. п. відображають встановлений теорією відносності фундаментальний зв'язок між простором, часом і рухом.

П. І. Фомін

МІНЛИ́ВІСТЬ — різноманітність властивостей і ознак живих організмів і вірусів. Термін «мінливість» означає також властивість організмів набувати нових морфофізіол. або біохім. ознак чи втрачати колишні. В такому розумінні М. протилежна *спадковості*. М., що виникла в природних умовах, наз. природною, або спонтанною, викликана в експерименті — штучною, або індукованою. Джерелами М. можуть бути комбінації та *рекомбінації* генетичного матеріалу, зміни структури *гена* або *хромосоми*, вплив умов навколишнього середовища. Залежно від природи М. її поділяють на дві осн. форми: генотипну, або спадкову, і фенотипну (див. *Фенотип*), або неспадкову. Г е н о т и п н а М. пов'язана зі зміною *генотипу* і тому зберігається в *поколіннях* (невизначена М., за Ч. Дарвіном). Вона є наслідком різких змін ознак — *мутацій* (мутаційна М.) або результатом комбінацій ознак при *схрещуваннях* організмів (комбінативна М.). При ф е н о т и п н і й М. різноманітність особин виникає без змін генотипу і не зберігається при *статевому розмноженні*, якщо немає умов, у яких вона виникла. Одним з видів цієї М. є вікова, або онтогенетична, М., що виявляється у зміні всього комплексу морфофізіол. та біохім. ознак організму протягом його індивідуального розвитку. Інший вид фенотипної М.— модифікаційна М. (див. *Модифікації* в біології), що виникає у генотипно однорідних особин того самого віку, які перебувають у різних умовах середовища, і виявляється в якісних і кількісних відхиленнях від вихідної форми (див. мал.). Модифікаційна М. спричинює зміни певних ознак у певних напрямах і має масовий характер (визначена М., за Ч. Дарвіном). Штучно викликані різними фіз. і хім. факторами модифікації наз. *морфозами*. Деякі з них, що нагадують вияв мутацій відомих генів, наз. *фенокопіями*. Фенотипна М. пояснюється тим, що організми успадковують не ознаки й властивості, а лише можливість їхнього розвитку. Тому для реалізації генотипу у фенотипі необхідні відповідні умови. Напр., для того, щоб рослина була зеленою, світло необхідне так само, як і гени, що контролюють синтез *хлорофілу*. З другого боку, ступінь М. ознаки під впливом умов середовища значною мірою залежить від спадковості, бо генотип визначає т. з. *норму реакції* організму щодо кожної ознаки. Спадкова і неспадкова М. забезпечують усю різноманітність індивідуальних відмінностей організмів: якісних і кількісних, незалежних і корелятивних (взаємозв'язаних), адаптивних (пристосовних) і неадаптивних та ін. Роль кожної з форм М. в *еволюції* органічного світу різна. Спадкова М. є основою органічної еволюції (див. *Мікроеволюція*) та джерелом матеріалу для *селекції*. Неспадкова М. забезпечує пристосування організмів до умов зовн. середовища, що змінюються. Осн. методи вивчення М.— метод *математичної статистики* та порівняльно-описовий. Іл. с. 18.

Літ.: Яблоков А. В., Юсупов А. Г. Эволюционное учение. М., 1976; Филипченко Ю. А. Изменчивость и методы её изучения. М., 1978; Гершензон С. М. Основы современной генетики. К., 1979; Иогансен В. Элементы точного учения об изменчивости и наследственности с основами биологической вариационной статистики. Пер. с нем. М.—Л., 1933; Майр Э. Популяции, виды и эволюция. Пер. с англ. М., 1974

Ю. М. Александров

МІННЕА́ПОЛІС — місто на Пн. США, у штаті Міннесота. Розташований в верх. течії Міссісіпі (початковий пункт судноплавства по річці). Вузол з-ць і автошляхів. 378 тис. ж. (1975), разом з м. Сент-Пол, що фактично злився з М., і заг. приміською зоною — 1,8 млн. ж. Найрозвинутіші металообробка та машинобудування (виробн. радіоелектронних приладів, електротех., пром. устаткування, с.-г. машин, вагонів). Підприємства хім., поліграф. і деревообр. галузей. Значна харч., особливо м'ясна та борошномельна, промисловість, що базується на переробці місц. сировини, зокрема кукурудзи, зерна і м'ясо-мол. продукції. Університет (з 1869).

МІННЕСО́ТА — штат на Пн. США. Площа 218 тис. км². Нас. бл. 4 млн. чол. (1977). Адм. ц.— м. Сент-Пол. Розташований на Зх. від *Великих озер*. Поверхня — хвиляста рівнина. Гол. ріка — *Міссісіпі*. На Пн. Сх. збереглися хвойні ліси; бл. 10 тис. озер. Видобування заліз. руди (понад 60% видобутку в країні). Обробна пром-сть представлена підприємствами чорної металургії, машинобудування (у т. ч. вагоно- та суднобудування), воєн., шкіряної і харч. галузей. Осн. пром. центри: Сент-Пол, Міннеаполіс, пром. вузол Дулут-Сьюпіріор. Гол. галузь с. г.— тваринництво, переважно мол. напряму. Штат посідає провідне місце в країні за виробн. вершкового масла, сухого молока, сиру та відгодівлею індиків. Вирощують пшеницю, кукурудзу, цукр. буряки, бобові, льон-кудряш. Судноплавство по Великих озерах та р. Міссісіпі. Осн. порт — Дулут-Сьюпіріор.

МІ́ННІ ЗАГОРО́ДЖЕННЯ морські — загородження, яке створюють з *мін* у певних районах океанів, морів, озер, річок для ураження кораблів противника (див. *Загородження військові*). Для подолання М. з. використовують *тральщики*.

МІНОВА́ ВА́РТІСТЬ — форма прояву *вартості*, що являє собою кількісне співвідношення або пропорцію, за якою товари обмінюються один на один. М. в. визначається затраченою сусп. необхідною працею товаровиробників на створення обмінюваних товарів, тобто їхньою вартістю. Див. *Товар*.

МІНО́ГИ (Petromyzones) — підклас хребетних тварин класу *круглоротих*. Тіло (довж. до 1 м) вугровидне, без луски. Зябрових отворів 7 пар. На відміну від *міксин* мають пару добре розвинених очей і непарне тім'яне око. Травний канал починається ротовою воронкою з присоском. Більшість видів паразитують на рибах, живлячись їх кров'ю та м'язами, чим завдають шкоди рибному г-ву. Живуть М. в прісних і солоних водах. Розмножуються у річках. Личинка — *піскорийка*. Розвиток з *метаморфозом*. 1 родина — міногові (Petromyzonidae), що об'єднує бл. 30 видів, пошир. у помірних широтах Пн. і Пд. півкуль, пн. частині Атлантичного ок., бас. Пн. Льодовитого ок. В СРСР —9 видів, з них в УРСР (в бас. Чорного м.) — 2: річкова мінога українська (Lampetra mariae) і річкова мінога угорська (L. danfordi). Деякі М.— об'єкти промислу. Іл. с. 18.

МІНОМЕ́Т — артилерійська гармата з опорною плитою, призначена для навісної стрільби *мінами* по живій силі, військ. техніці, розташованих на відкритій місцевості та в укриттях, а також для зруйнування польових укріплень. Вперше М. застосовано рос. військами під час рос.-япон. війни 1904—05. Широко застосовували М. під час 1-ї та 2-ї світових воєн. Сучас. М. мають калібр від 81 до 240 мм, дальність стрільби від 2,5 до 10 тис. м. Велика крутість траєкторії польоту мін (45—85°) дає змогу вести вогонь і на невеликих віддалях, уражати закриті цілі. За будовою ствола розрізняють М. гладкоствольні й нарізні. Крім звичайних М., бувають ще М. реактивні. Іл. с. 24.

МІНОНО́СЕЦЬ — клас бойових кораблів, призначених для знищення кораблів противника *торпедами*. Існували в 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. М. вперше з'явились у США (1863). В Росії перший М.

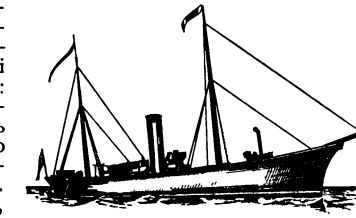

Перший російський міноносець «Взрыв». 1877.

збудовано 1877 (водотоннажність — 160 т, швидкість — бл. 27 км/г, озброєння — один торпедний апарат). Розвивалися М. по шляху збільшення водотоннажності, швидкості, арт., торпедного та мінного озброєння, що привело до створення перед 1-ю світовою війною ескадрених М. (есмінців). М. ескадрений мав на озброєнні до 4 двотрубних торпедних апаратів, до 4 арт. гармат 88—102-мм калібру; водотоннажність 1 — 1,3 тис. т, швидкість — до 69 км/г. Призначався для торпедних атак, охорони кораблів, боротьби проти ворожих підводних човнів і літаків, встановлення мінних загороджень, підтримки десантів та ін. З розвитком реактив. авіації, атомної і ракетної зброї з класу ескадрених М. почали виділятися самостійні класи кораблів середнього тоннажу вузькоцільового призначення (кораблі протиповітр. та протичовнової оборони), однак вони зберегли попередню назву класу кораблів.

МІНО́Р (італ. minóre, від лат. minor — менший) — 1) Лад, стійкі звуки якого (I, III, V ступені) утворюють малий (мінорний) тризвук. На відміну від *мажору* має звукове забарвлення, що асоціюється з настроями смутку, задушевності, а також драматичними й трагічними емоціями. Контраст мажору й М.— один з найважливіших естетичних контрастів у музиці. 2) Переносно — сумний, меланхолійний настрій.

МІНО́Р у математиці — див. *Матриця* в математиці.

МІ́НОС (Μίνως) — у грец. міфології цар Кноса (на о. Кріт). Син *Зевса* і *Європи*, чоловік Пасіфаї (дочки *Геліоса*), яка породила *Мінотавра*. З ім'ям М. пов'язано багато міфів. Грец. традиція приписує М. запровадження першого на о. Кріт законодавства, створення могутньої морської держави. Археол. розкопки на о. Кріт дають деякі підстави порівняти легенди про М. з історією о-ва 17—15 ст. до н. е. У сучас. історіографії давній період історії о. Кріт наз. мінойським. Іл. с. 25.

МІНОТА́ВР (Μινώταυρος) — у грец. міфології люте страховище з людським тулубом і бичачою головою, яке породила від морського бика дружина *Міноса* Пасіфая. Жив М. у *лабіринті* (спорудженому для нього *Дедалом*), пожирав людей. М. убив *Тесей*.

МІНО́ТІС (Μινώτης) Алексіс (н. 1900, Ханья, о. Кріт) — грец. актор і режисер. Творчу діяльність почав 1925. З 1932 виступав у Нац. театрі (Афіни). В 1942 в період фашист. окупації виїхав у США, 1950 повернувся в Грецію. З 1955 — актор і режисер Нац. театру, де поставив спектаклі: «Візит старої дами» Дюрренматта, «Антігона» Софокла, «Медея» Евріпіда, «Король Лір» Шекспіра та ін. Серед ролей — Шейлок, Гамлет («Венеціанський купець», «Гамлет» Шекспіра), Борис Годунов («Смерть Іоанна Грозного» О. К. Толстого).

МІНОШУКА́Ч — прилад для виявлення *мін*, встановлених у грунті, снігу або під водою. Поширені переносні індукційні М., які реагують на металеві деталі мін. Складаються з розшукового елемента, генератора електромагнітних коливань, джерел електр. струму, штанги, кабеля та індикатора. Для виявлення мін розшуковий елемент переміщують над поверхнею. При появі під ним металевого предмета змінюється електромагнітне поле. Внаслідок цього у М. змінюється сила звуку в звуковому індикаторі (звичайно в телефоні), спалахує лампочка або відхиляється стрілка візуального індикатора. Вперше М. створено в СРСР 1934. Застосовувався в рад.-фінл. війні 1939—40. Під час 2-ї світової війни М. використовували всі воюючі армії. Після війни створено дорожні М. і розроблено М. для виявлення мін, які не мають металевих деталей. Такий М. подає сигнал, коли його розшуковий пристрій опиняється над предметом, який має відмінний від грунту опір. Іл. с. 24.

МІНСЬК — столиця БРСР, обласний та районний центр. Розташований на річці Свіслочі (басейн Дніпра). 1295 тис. ж. (1980). Поділяється на 9 міських районів. Вперше згадується в літописі під 1067. З 12 ст.— центр князівства. З 14 ст.— у складі *Великого князівства Литовського*. В 1499 місту надано *магдебурзьке право*. За 2-м поділом Польщі (1793) М. увійшов до складу Росії. З 1796 — центр Мін. губ. В 70-х рр. 19 ст. в М. виникли народницькі, у 80-х рр.— марксистські гуртки. Перший страйк робітників М. відбувся 1876. В місті проходили *Перший з'їзд РСДРП* [1—3 (13—15). III 1898] та об'єднавчий з'їзд соціал-демократії Польщі та Литви (січень 1900). В 1901 виникла іскрівська група, що стала ядром групи РСДРП (оформилася 1903). Під час революції 1905—07 страйки робітників М. відбувалися в січні, травні, жовтні і грудні 1905. Рад. владу встановлено 25.X (7.XI) 1917. З 1919 М.— столиця БРСР. В період тимчасової нім.-фашист. окупації М. (28.VI 1941—3.VII 1944) діяли підпільні міськ. і районний к-ти КП(б) Білорусії. Місто нагороджено орденом Леніна (1966), 1974 йому присвоєно почесне звання «Місто-герой» з врученням ордена Леніна і медалі «Золота Зірка».

За роки Рад. влади М. став найбільшим екон. центром БРСР з потужною важкою індустрією, високорозвинутими легкою і харч. пром-стю, виробн. будівельних матеріалів, транспортом, широкою мережею підприємств сфери обслуговування. У місті — понад 130 великих промислових підприємств. Провідна галузь пром. комплексу міста — машинобудування і металообробка, представлена *Мінським тракторним заводом* та *Мінським автомобільним заводом*, а також заводами: підшипниковим, автоматичних ліній, мотовелосипедним, верстатобудівними ім. Жовтневої революції та ім. С. М. Кірова, годинниковим, електронних обчислювальних машин ім. Г. К. Орджонікідзе, виробничими об'єднаннями «Інтеграл» та ім. В. І. Леніна тощо. Значного розвитку набула легка пром-сть. Осн. підприємства цієї галузі: камвольний та тонкосуконний комбінати, виробничі об'єднання ім. Н. К. Крупської та «Комсомолка», ф-ка худож. виробів, виробниче взут. об'єднання «Луч» та ін. З галузей харчової промисловості найрозвинутіші хлібопекарська, кондитерська, плодоовочева, лікеро-горілчана, м'ясна, молочна. Швидкими темпами розвивається промість буд. матеріалів (виробн. збірного залізобетону, теплоізоляційної та керамічної плиток, перліту тощо). Хім. з-д, виробниче об'єднання «Мінмедпрепарати», поліграф. комбінат ім. Я. Коласа. Підприємства деревообр. пром-сті. В місті — 3 ТЕЦ. М.— значний трансп. вузол: залізничні магістралі на Москву, Брест, Гомель, Вільнюс; місто перетинає автомоб. магістраль Брест — Москва; аеропорт. У 1977 розпочато буд-во першої черги Мінського метрополітену.

М.— важливий культурний центр. В 1979/80 навч. р. у М. було 150 заг.-осв. шкіл (160,9 тис. учнів), 24 серед. спец. навч. заклади (34,9 тис. учнів), 31 профес.-тех. уч-ще (20,7 тис. учнів). У 14 вищих навч. закладах, а також філіалі Всесоюз. заочного електротех. ін-ту зв'язку налічувалось 95,5 тис. студентів. Вузи: *Білоруський університет* імені В. І. Леніна, ін-ти — Білорус. політех., радіотех., мед., Білорус. технологічний, Білорус. консерваторія тощо. Мінська вища парт. школа. В М.— *Академія наук Білоруської РСР* і 32 її наук. установи, зокрема н.-д. ін-ти л-ри ім. Янки Купали, філософії і права, математики, фізики твердого тіла й напівпровідників, ядерної енергетики, експериментальної ботаніки та ін. Працюють Ін-т історії партії при ЦК Компартії Білорусії—філіал Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС 3х. відділення ВАСГНІЛ, науково-дослідні ін-ти картоплярства і плодоовочівництва, економіки й орг-ції с. г.,

Г. Мінковський.

Мінотавр. Фрагмент розпису чорнофігурної вази. 6 ст. до н. е. Лувр. Париж.

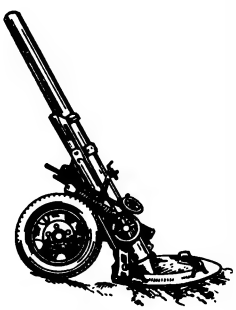

Радянський 160 мм казнозарядний міномет.

Радянський 120 мм дульнозарядний міномет.

Міношукач.

Мінтай.

Центр. н.-д. ін-т механізації і електрифікації с. г. нечорноземної зони, н.-д. ін-т будівництва й архітектури, Білорус. ін-т промислового проектування, Білорус. н.-д. і проектний ін-т містобудування тощо. В місті — 213 масових б-к (фонд понад 5 млн. одиниць зберігання), респ. б-ки — Держ. б-ка БРСР ім. В. І. Леніна, Урядова б-ка ім. М. Горького, Фундаментальна б-ка АН БРСР ім. Якуба Коласа та ін.; 51 клубний заклад, філармонія, у складі якої вокально-інструмент. ансамбль «Песняры», академічна хорова капела, нар. хор, ансамбль танцю, цирк; 68 кіноустановок; 6 театрів — Білорус. академічний театр ім. Янки Купали, Білорус. академічний Великий театр опери та балету, Рос. драм. театр ім. Максима Горького, респ. театр юного глядача тощо; 6 музеїв: Держ. музей Білорус. РСР, музей історії Великої Вітчизн. війни, Будинок-музей І з'їзду РСДРП, літературні музеї Янки Купали та Якуба Коласа та ін. Позашкільні заклади: 3 будинки піонерів та школярів, станції юних техніків і натуралістів, екскурсійно-туристська тощо.

В М. працюють вид-ва «Беларусь», «Мастацкая літаратура», «Народная асвета», «Навука і тэхніка», вид-во ЦК Компартії Білорусії, «Вышэйшая школа», Головна редакція Білорус. рад. енциклопедії та ін. Виходить 26 журналів, 13 газет, у т. ч. обл. і міська — «Мінська праўда», «Вечерний Минск», білорус. і рос. мовами, 23 багатотиражні газети. Респ. радіомовлення працює за трьома програмами, телебачення — за двома. Телецентр.

Архіт. пам'ятки: бароккові монастирі (в т. ч. бернардинців і бернардинок, обидва — 17 ст.), Петропавлівська церква (1622). В 20—30-і рр. 20 ст. споруджено великі пром. комплекси, громад. та адм. будинки (Б-ка ім. В. І. Леніна, 1930—32, арх. Г. Лавров; будинок Уряду БРСР, 1930—33; гол. корпус АН БРСР, 1935—39; іл. див. до ст. *Білоруська РСР*, т. 1, обидва — арх. І. Лангбард; готель «Беларусь», 1938, арх. О. Воїнов). У роки нім.-фашист. окупації М. було зруйновано на 74%. У післявоєн. роки М. відбудовано, створено новий громад. центр (арх. Г. Баданов, М. Барщ, В. Король та ін.) з ансамблями площ (Леніна, Центральної, Перемоги, Якуба Коласа), які пов'язані з гол. магістраллю міста — Ленінським проспектом. Серед споруд: будинок ЦК Компартії БРСР (1940—41, закінчено 1947, арх. Воїнов та В. Вараксін), Держбанк (1950, арх. М. Парусников), Головпоштамт (1950—53, арх. В. Король), будинок міськвиконкому (1964, арх. С. Мусінський та Г. Сисоєв), Палац спорту (1966, арх. С. Філімонов та В. Малишев), готель «Ювілейний» (1968, арх. Г. Бенедиктов та ін.). Пам'ятники: В. І. Леніну (1933, скульптор М. Манізер, арх. Лангбард), Монумент Перемоги (1954, арх. Г. Заборський та В. Король, скульптори З. Азгур, О. Бембель, О. Глєбов, С. Селіханов), Якубу Коласу (1972, скульптор З. Азгур), Янці Купалі (1972, скульптори О. Анікейчик та ін.).

Г. Г. Бартошевич.

МІНСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі БРСР. Утворена 15.I 1938. Розташована в центр. частині Білорусії. Площа 40,8 тис. км². Нас. 1554 тис. чол. (на 1.I 1980, без м. Мінська). Осн. населення — білоруси, живуть також росіяни, поляки, українці та ін. Міськ. нас.— 36%. Поділяється на 23 райони, має 17 міст і 24 с-ща міськ. типу. Центр — м. *Мінськ*. Нагороджена 2 орденами Леніна (1967, 1970). Поверхня області рівнинна, з чергуванням височин (Мінська заввишки до 345 м, відроги Оршанської та Ошмянської; Копильське пасмо), низовинних рівнин (Центральноберезинська і Стовбцовська) та низовин (Верхньоберезинська, Поліська). Корисні копалини: калійна і кам. солі, торф, буд. сировина та ін. Є мінеральні джерела. Клімат помірно континентальний, вологий. Пересічна т-ра січня від —6,1 до —7,4° (абс. мінімум —41°), липня від +17,3 до +18,4 (абс. максимум +37°). Опадів 580—668 мм на рік. Гол. ріки: *Березина* (прит. Уша, Бобр, Гайна, Свіслоч та ін.), Птич і Случ (прит. Прип'яті). На Зх. області — верхів'я річок *Німану* та *Вілії*. Найбільші озера: Нароч, Свір, Мядель, Мястро, Селява, Палик; Заславльське, Вілейське, Любанське, Краснослободське та ін. водосховища. Переважають дерново-підзолисті, торфово-болотні та алювіальні грунти. Ліси займають 37% тер. області (сосна, ялина, береза, вільха), 14% тер.— під болотами. На Пн. Сх.— частина Березинського заповідника.

У нар.-госп. комплексі республіки М. о. виділяється розвинутим машинобудуванням, харч. пром-стю та інтенсивним с. г. На область припадає 55,8% заг.-союзного виробн. калійних добрив; 37,9% металорізальних верстатів, 41,4% паливного торфу, 36% торф'яних брикетів, 22,8% заготівлі ділової деревини, 55% сірників, 52% цукру-піску республіки (1979). Енергетика базується на місц. торфі й довізному паливі (вугілля, нафтопродукти, природний газ). Машинобудування представлене *Білоруським автомобільним заводом* (Жодіно) та заводами: автотракторного електроустаткування, агрегатів, авторем., «Автогідропосилювач» та ін. (Борисов), силових напівпровідникових вентилів, верстатобуд., металоконструкцій, металовиробів (Молодечно) та ін.

Значного розвитку набула гірничодобувна і хім. (Солігорськ, *Борисов*), а також лісохім. і деревообробна (виробн. фанери, сірників, піаніно, меблів тощо) пром-сть. Виробн. буд. матеріалів — у Борисові, *Молодечно*, Солігорську, Слуцьку, Заславлі. Легка пром-сть представлена філіалами мінських виробничих об'єднань: швейного — у Молодечно, шкіряного — у Сміловичах, взут.— у Молодечно, Мар'їній Горці, Узді тощо. Осн. галузі харч. пром-сті: м'ясна, маслоробна, сироробна, овочеконсервна, цукр., борошномельна, спиртова. В Слуцьку, Молодечно, Борисові — підприємства худож. виробів, у смт Івенці — ф-ка худож. кераміки та вишивки. Кришталевий (Борисов), склоробний (с-ще Партизанське) та муз. інструментів (Молодечно) з-ди. С. г. спеціалізується на виробн. мол.-м'ясної продукції, картоплі, овочів, льону й цукр. буряків. У 1980 було осушено 541 тис. га земель. Посівна площа всіх с.-г. культур становила 1180 тис. га (1980). Вирощують зернові (ячмінь, жито, пшениця, овес, гречка), зернобобові, тех. (льон-довгунець, цукр. буряки), картоплю, овочеві й кормові культури. За посівами картоплі й плодово-ягідними насадженнями М. о. посідає перше місце в республіці, а за збором льону та цукр. буряків — друге. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець. У приміських районах — мол.-м'ясне скотарство, птахівництво, овочівництво та картоплярство. Головні підприємства: Мінське виробниче об'єднання по птахівництву, Смолевичська бройлерна фабрика, рибгоспи «Любань» і «Вілейка».

Осн. вид транспорту — залізничний. Гол. залізничні магістралі: Москва — Мінськ — Брест, Вільнюс — Мінськ — Гомель, Осиповичі — Слуцьк — Барановичі. Дільниці Мінськ — Борисов, Мінськ — Молодечно, Мінськ — Осиповичі, Мінськ — Стовбці електрифіковано. Автомоб. магістралі: Москва — Мінськ — Брест, Могильов — Бобруйськ — Слуцьк — Брест, Мінськ — Гродно, Мінськ — Могильов, Мінськ — Нароч та ін. Судноплавство по Березині. Тер. області проходить газопровід Торжок — Мінськ — Брест. У М. о. (без м. Мінська) — 9 н.-д. ін-тів, 13 серед. спец. навч. закладів. Музеї: краєзнавчі в Молодечно, Слуцьку, Борисові та в ін. містах, меморіальний музей Ф. Е. Дзержинського у смт Івенці, народної слави в м. Борисові, Любані та смт Мяделі.

Меморіальний комплекс *Хатинь*. На базі мінеральних джерел у смт

Мінськ. Площа Якуба Коласа.

Нарочі та с. Ждановичах функціонують курорти.

Літ.: Белорусская ССР. Минская область. Минск, 1968; География Белоруссии. Минск, 1977.

Р. О. Жмойдяк.

МІ́НСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — давньорус. удільне князівство, що займало територію басейну рік Свісслочі, Друті, Березини. Виділилося 1101 з Полоцького князівства, коли кн. Гліб Всеславич після смерті свого батька, полоцького кн. Всеслава Брячиславича захопив Мінськ. В 1-й пол. 12 ст. між М. к. і київ. князями велися спустошливі війни. В 1129 великий кн. київський *Мстислав Володимирович* підкорив М. к., але з серед. 12 ст. там знову утвердилися сини Гліба Всеславича. В 1249 поблизу Мінська військо М. к. разом з лит. загонами розбило загони монголо-татар, що вторглися на ці землі. У 1326 *Гедимін* приєднав М. к. до *Великого князівства Литовського*.

МІ́НСЬКИЙ АВТОМОБІ́ЛЬНИЙ ЗАВО́Д — головне підприємство Білоруського об'єднання по виробництву великовантажних автомобілів ім. 60-річчя Великого Жовтня («БілавтоМАЗ», створене 1975). Буд-во М. а. з. почато 1946. Перші автосамоскиди МАЗ-205 випущено 1947. У наступні роки освоєно моделі: бортовий вантажний автомобіль МАЗ-200, сідельний тягач МАЗ-200В, лісовозний тягач-всюдихід МАЗ-501, тягач-всюдихід МАЗ-502, 2- та 4-тонні самоскиди МАЗ-525 і МАЗ-530 та одновісний тягач МАЗ-529. У 1966 після докорінної реконструкції з-д перейшов на випуск автомобілів МАЗ-500. Осн. моделі автомобілів М. а. з. (1980): бортові МАЗ-5335 (вантажопідйомність 8 т), МАЗ-516Б (14,5 т), МАЗ-7310 (20 т); самоскиди МАЗ-5549 (8 т), МАЗ-7516 (19 т); сідельні тягачі МАЗ-504В, МАЗ-5430, МАЗ-5428, МАЗ-6422; лісовози МАЗ-509А, МАЗ-73101. Крім того, підприємство виготовляє причепи, напівпричепи та трейлери. Освоюється (1981) виробн. 2- та 3-вісних автопоїздів вантажопідйомністю 20, 25 та 30 т для міжміських та міжнародних перевезень. М. а. з. нагороджено орденами Леніна (1966) та Жовтневої Революції (1971).

МІ́НСЬКИЙ ТРА́КТОРНИЙ ЗАВО́Д імені В. І. Леніна — виробниче об'єднання тракторної пром-сті. Утворено 1973 на базі Мінського тракторного з-ду, буд-во якого почато 1946 на місці зруйнованих під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 авіаремонтних майстерень. Перший трактор КД-35 випущено 1950. У 1953 створено універсальний колісний трактор «Беларусь» МТЗ-2. З 1963 випускається трактор МТЗ-50 потужністю 50 к. с. У 1974 на підприємстві освоєно серійне виробн. трактора МТЗ-80 (базова модель) з двигуном потужністю 80 к. с. та ряду його модифікацій. У 1972 на з-ді випущено мільйонний, 1978 — півторамільйонний трактор. М. т. з.— комплексне підприємство, до складу якого входять заготівельні, обробні, складальні та допоміжні цехи. Діють 12 комплексно-механізованих дільниць, 49 автоматичних ліній, 735 одиниць автом. та напівавтом. устаткування. Трактори «Беларусь» експортують у багато країн світу. Продукції з-ду не раз присуджувалися медалі та дипломи на міжнар. виставках. З-д нагороджено орденами Леніна (1966) та Жовтневої Революції (1971).

П. І. Бойков.

МІНТА́Й (Theragra chalcogramma) — риба родини *тріскових*. Довж. 40—75 см, маса до 1,5 кг. Риба зграйна. Поширена у пн.-зх. частині Тихого океану. Живе М. в товщі води на глибині до 300 м, під час нересту мігрує на мілководдя, ікра плаваюча. Статевої зрілості досягає на 3—4-му році. Плодючість бл. 200 тис. ікринок. Живиться М. ракоподібними і дрібною рибою. Печінковий жир М. містить більше вітамінів, ніж тріскový. Об'єкт промислу.

МІНУСІ́НСЬК — місто крайового підпорядкування Краснояр. краю РРФСР, райцентр. Розташований у *Мінусінській улоговині*. Пристань на правому березі Єнісею, залізнична станція за 12 км від міста. М. перетинає Усинський тракт. 51 тис. ж. (1980). Споруджується (1981) комплекс заводів електротех. пром-сті. Філіали меблевого та швейного об'єднань, рукавична ф-ка. Розвинута харч. пром-сть. Технікум механізації та електрифікації с. г., пед. і культур.-осв. уч-ща. Драм. театр, краєзнавчий музей (засн. 1877), який 1897—1900 відвідували В. І. Ленін та Н. К. Крупська.

МІНУСІ́НСЬКА УЛОГО́ВИНА — міжгірна улоговина у Сх. Сибіру, на Пд. Краснояр. краю РРФСР. Поверхня переважно рівнинна, подекуди погорбована, розчленована долинами Єнісею та його приток. Вис. до 700 м. Родовища кам. вугілля, заліз. руд та ін. Багато озер, зокрема солоних. Поширені степи (Абаканський, Койбальський), подекуди — лісові масиви (береза, сосна, осика та ін.). М. у.— значний с.-г. район. Розвинуті землеробство, тваринництво, садівництво. В межах М. у. формується Саянський територіально-виробничий комплекс. У М. у. розташоване смт Шушенське, де 1897—1900 жив на засланні В. І. Ленін.

МІНУСІ́НСЬКИЙ ВУ́ГІЛЬНИЙ БАСЕ́ЙН — у Хакаській а. о. Краснояр. краю РРФСР. Пл. 1100 км². Пром. запаси вугілля—бл. 4,9 млрд. т (1981). В геоструктурному відношенні М. в. б. пов'язаний з Мінусінською западиною, що являє собою складну *синеклізу*, витягнуту між Кузнецьким Алатау та Сх. Саяном. Вугленосна товща, представлена відкладами пермської і кам.-вуг. систем, вміщує до 80 пластів вугілля, з них бл. 40 пластів мають робочу потужність (більше як 0,7 м). Іноді при зближенні кількох пластів утворюється складний пласт потужністю до 10 м і більше. Заг. потужність вугленосної товщі досягає 1800 м. Глиб. залягання до 2000 м. Осн. родовища: Чорногорське, Ізихське, Аскізьке і Бейське (значною мірою розвідані). Вугілля кам'яне, переважно гумусове, малосірчисте, вміст золи до 37%. Теплота згоряння 7800—8200 ккал/кг. Добувати вугілля в М. в. б. почали 1904. Видобувають його як шахтним, так і відкритим способами. Використовують вугілля басейну як енерг. паливо.

В. Х. Череповський.

МІНУ́СКУЛЬНЕ ПИСЬМО́ (від лат. minusculus — крихітний) — давнє й середньовічне латинське, а також грецьке (в т. ч. візантійське) письмо, що складалося лише з мінускул — малих літер. Виникло в кін. 8 ст. під впливом *скоропису* чи *курсиву*. До лат. М. п. належить, напр., каролінгський мінускул (кін. 8—15 ст.) і готичний мінускул (12—15 ст.), до грецького — грец. скоропис (9—10 ст.). З 13 ст. у *латинському алфавіті* почали вживати мінускули й маюскули (див. *Маюскульне письмо*) з різною функцією.

МІНУ́ТА (від лат. minutus — маленький, дрібний) — одиниця плоского *кута*, що дорівнює 1/60 *градуса*, позначається...'; м е т р и ч н а М.— одна десятитисячна частка прямого кута, позначається ся...^{c}.

МІНУ́ЮЧІ МУ́ШКИ (Agromyzidae) — родина комах ряду *двокрилих*. Довж. тіла 1—5 мм, забарвлення темне, крила з характерним *жилкуванням* (поперечні жилки розташовані поблизу основи крила). Личинки більшості видів ушкоджують («мінують») листки і стебла рослин, виїдаючи в них ходи, деякі розвиваються в камбії деревних порід, окремі — в квітках різних рослин. В родині бл. 600 видів, поширених в усіх частинах світу; в Європ. частині СРСР — понад 250 видів. Найшкідливіші з них злакові мінери: Agromyza mobilis, A. ambigua, личинки яких живляться листками злаків; багатоїдний мінер Phytomyza atricornis, що ушкоджує буряки, капусту, картоплю та ін. с.-г. культури.

Мінос. Мікеланджело. Фрагмент фрески Сікстинської капели, 1508—12. Ватікан.

І. І. Мінц.

О. Л. Мінц.

МІНХ Григорій Миколайович [7 (19).IX 1836, селище Грязі Липецького пов. Тамбовської губ., тепер місто Липец. обл. РРФСР — 11 (23).XII 1896, Київ] — рос. та укр. патологоанатом і епідеміолог. Закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту (1861). В 1870 захистив докторську дисертацію. В 1876—95 — професор Київ. ун-ту. Брав участь (1879) в експедиції по вивченню *чуми*. Праці М. присвячені вивченню *прокази* (експедиція на південь Росії, в Туркестан, Єгипет і Палестину), тифу. В 1882—86 М. був головою Т-ва київ. лікарів.

МІНЦ Ісак Ізраїльович [н. 22.I (3.II)1896, с. Кринички, тепер селище міськ. типу Дніпроп. обл.] — рад. історик, акад. АН СРСР (з 1946), Герой Соціалістичної Праці (1976). Член КПРС з 1917. Н. у сім'ї службовця. Під час громадян. війни 1918—20 — на політ. роботі в Червоній Армії на Україні. В 1926 закінчив істор. відділ Ін-ту червоної професури в Москві. Викладав у вузах Москви. З 1954 — старший наук. співробітник Ін-ту історії СРСР АН СРСР. Голова (з 1962) Наук. ради АН СРСР по комплексній проблемі «Історія Великої Жовтн. революції». Осн. праці: «Історія громадянської війни в СРСР» (т. 1—2, 1936—43; співавтор), «Історія дипломатії» (т. 2—3, 1945; співавтор), «Історія Великого Жовтня» (т. 1—3, 1967—73). М.— член авторського колективу книги «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу» (К., 1959—1971, 4 видання), член Гол. редколегії та співавтор багатотомної історії КПРС. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1946. Ленінська премія, 1974.

МІНЦ Олександр Львович [27. XII 1894 (8.I 1895), Ростов-на-Дону — 29.XII 1974, Москва] — рад. вчений у галузі радіотехніки і фізики, акад. АН СРСР (з 1958), Герой Соціалістичної Праці (1956). Закінчив Донський (тепер Ростовський) ун-т (1918) і Моск. ін-т інженерів зв'язку (1932). З 1934 — професор Ленінгр. ін-ту зв'язку, 1946—70 — директор Радіотех. лабораторії (згодом Радіотех. ін-т) АН СРСР. З 1967 — голова Наук. ради АН СРСР з проблем прискорення заряджених частинок. Осн. праці — з теорії і методів розрахунку систем радіотелефонної модуляції, методів одержання великих потужностей радіомовних станцій, створення систем спрямованих антен, генераторних ламп, а також застосування радіотехніки і електроніки в прискорювачах заряджених частинок. Керував проектуванням і буд-вом потужних радіостанцій (ім. Комінтерну, Куйбишевської та ін.), брав участь у створенні прискорювачів Об'єднаного ін-ту ядерних досліджень. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1951. Ленінська премія, 1959. Золота медаль ім. О. С. Попова АН СРСР, 1950.

МІНЬЄ (Mignet) Франсуа Огюст Марі (8.V 1796, Екс-ан-Прованс — 24.III 1884, Париж) — франц. історик ліберального напряму, член Академії моральних і політ. наук (з 1833), член Франц. академії (з 1836). Юрист. У 1830—48 — директор Архіву м-ва закорд. справ. Поряд з О. *Тьєррі*, Ф. *Гізо* — один із засновників бурж. теорії класової боротьби. Розглядаючи боротьбу класів як гол. рушій істор. подій, М. вважав, що її завершенням має стати перемога буржуазії. Осн. праця — «Історія французької революції» (1824).

МІНЬКІ́ВСЬКИЙ Олександр Захарович [13 (25).XII 1900, с. Сніжна, тепер Погребищенського р-ну Вінн. обл.— 12.IV 1979, Київ] — укр. рад. хоровий диригент, педагог, нар. артист СРСР (з 1960). В 1930 закінчив Київ. муз.-драм. ін-т ім. М. В. Лисенка, викладав у муз. і пед. технікумах Києва. В 1934—41 — худож. керівник і гол. диригент хорової капели Укр. радіокомітету. В 1942—44 — наук. співробітник АН УРСР. У 1946—74 — худож. керівник і гол. диригент Капели бандуристів УРСР; з 1951 — викладач, з 1965 — професор Київ. консерваторії. Автор обробок нар. пісень, музикознавчих статей; укладач зб. «Українські класичні хори» (1955). Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1969.

Літ.: Матусевич Н. Олександр Захарович Міньківський. К., 1964; Лаба Б. Олександр Міньківський. К., 1980.

МІОГЛОБІ́Н [від грец. μῦς (μυός) — м'яз і (*гемо*)*глобін*], м'язовий гемоглобін — глобулярний *білок* м'язів людини та багатьох тварин. Мол. маса — 17 000. За хім. складом і властивостями близький до гемоглобіну крові, від якого відрізняється будовою білкової частини молекули. Активним центром молекули М. є *гем*. М. легко зв'язує кисень, утворюючи нестійку сполуку — оксиміоглобін, і таким чином забезпечує м'язи киснем. Має життєво важливе значення для ряду мор. тварин (тюлень, кит та ін.), здатних тривалий час перебувати під водою.

МІОГЛОБІНУРІ́Я (від *міоглобін* і грец. οὖρον — сеча) — гостра незаразна хвороба коней робочого віку, здебільшого вгодованих, важкого типу. Характеризується розладом рухів і червоним забарвленням сечі та ін. Виникає М. від нерегулярного використання тварин і надмірної годівлі *концентрованими кормами*. Заходи боротьби. Хворих тварин поміщають в тепле з *підстилкою* приміщення. Призначають *дієту*, серцеві засоби, антибіотики тощо. У раціон вводять настій хвої, йодовану сіль, вітаміни А і Е.

МІОГРА́ФІЯ [від грец. μῦς(μυός) —м'яз і γράφω — пишу] — реєстрація скорочень м'язів за допомогою спец. приладу — міографа. Існують міографи механічний, що записує *м'язове скорочення* за допомогою важеля, вільний кінець якого пише на стрічці *кімографа* відповідну криву — міограму, і оптичний, що реєструє м'язове скорочення на світлочутливій плівці або на папері, та ін. Найдосконалішою є М. з використанням *датчиків біологічних*.

МІОЗИ́Н [від грец. μῦς (μυός) — м'яз] — фібрилярний *білок* м'язів, що є основним компонентом їх скоротливих волокон (*міофібрил*). Мол. маса — бл. 500 000. Виконує функції скоротливого білка і *ферменту;* при сполученні з білком *актином* утворює білковий скоротливий комплекс — *актоміозин*; каталізує розщеплення аденозинтрифосфорної к-ти, або АТФ (див. *Аденозинфосфорні кислоти*) на аденозиндифосфорну (АДФ) та фосфорну к-ти. При цьому хім. енергія макроергічних зв'язків АТФ перетворюється на механічну енергію м'язового скорочення.

МІОЗИ́Т [від грец. μῦς (μυός) — м'яз] — запалення скелетних м'язів. М. бувають інфекційні (при *грипі*, хронічному *тонзиліті*, *ревматизмі*, *сифілісі* тощо), паразитарні (при ураженні м'язів паразитами — *трихінелами*, цистицерками), токсичні (при *діабеті*, *променевій хворобі*), травматичні осифікуючі (при великому роздробленні і крововиливах у м'язи відбувається утворення кісткової тканини) і трофоневротичні осифікуючі (невідомої *етіології* — скованість рухів у м'язах, що призводить до повної нерухомості), професійні (при тривалому перенапруженні певних м'язів, впливі вібрації та ін.). Перебіг хвороби може бути гострим, підгострим і хронічним. М. звичайно охоплює *м'язову систему* в цілому (поліоміозит). У хворих з'являється ниючий біль у м'язах рук, ніг, тулуба, що посилюється при русі. Нерідко м'язові прояви поєднуються зі шкірними (дерматоміозит). Лікування: усунення осн. причин захворювання, вітаміни, знеболювальні засоби, теплові процедури, фізіотерапія, грязелікування.

МІОКА́РД [від грец. μῦς (μυός) — м'яз і καρδία — серце] — середній, найпотужніший шар стінки *серця*. Складається з особливої поперечносмугастої *м'язової тканини*, що являє собою щільне з'єднання м'язових волокон, внаслідок скорочень яких здійснюється робота серця (ці скорочення мимовільні). Товщина М. лівого шлуночка серця у людини досягає 20 мм, правого шлуночка — 5—8 мм, передсердь — 2—3 мм.

МІОКА́РДИТ — *запалення* серцевого м'яза *(міокарда)*, яке може призвести до серцевої недостатності. Причини розвитку М. різні — *інфекційні хвороби* (*дифтерія*, *поліомієліт* та ін.), алергія, але найчастіше зустрічаються інфекційно-алергічні або токсико-алергічні М. Виникнення двох останніх зумовлене тим, що мікроби або деякі хім. речовини спричинюють утворення в організмі *антитіл*, які, сполучаючись з *антигенами*, призводять до утворення імунних комплексів, що вражають серцевий м'яз (див. *Алергія*, *Алергічні хвороби*). М.— часте виявлення *колагенових хвороб* (*ревматизму*, системного *вовчака червоного*, *склеродермії*). Ревматичний М. (ревмокардит) нерідко поєднується з *ендокардитом*. За перебігом захворювання М. можуть бути гострими, підгострими і хронічними. Клініка М.: від майже не-

виявлених хворобливих ознак до тяжкої серцевої недостатності, що швидко розвивається, або раптової смерті від зупинки серця. Осн. ознаки М.: недостатність кровообігу (*задишка,* серцебиття, *набряки* нижніх кінцівок), порушення ритму серця (перебої). Деякі хворі скаржаться на болі в ділянці серця, що нагадують болі при *ішемічній хворобі серця*. При гострому перебігу М. т-ра тіла підвищується, змінюється картина крові (збільшуються *швидкість осідання еритроцитів,* кількість *лейкоцитів* тощо), з'являється характерний для запалення С-реактивний *протеїн* тощо. Профілактика: своєчасне раціональне лікування інфекційних хвороб, що спричинюють М., боротьба з хронічними вогнищами інфекції (*тонзиліт, гайморит* та ін.), заг. загартовування організму. Лікування: в гострому періоді — постільний режим, режим харчування, медикаментозне (нестероїдні протизапальні засоби); в тяжких випадках — *кортикостероїди*. Симптоматичне лікування недостатності кровообігу і порушення ритму серця. *І. М. Ганджа.*

МІОКАРДІОДИСТРОФІЯ (від *міокард* і *дистрофія*), кардіоміопатія — незапальний патологічний процес у міокарді, пов'язаний з порушенням у ньому *обміну речовин*. Виникає при багатьох захворюваннях, порушеннях електролітичного складу крові, змінах кислотно-лужної рівноваги тощо. При М. знижується скоротлива функція міокарда без морфологічних ознак його ураження. М. спричинюється як зовн. (екзогенними) факторами (отруєння, надмірне фіз. напруження, емоційні *стреси* тощо), так і внутр. (ендогенними) факторами (ендокринні порушення, напр. *тиреотоксикоз;* порушення обміну речовин, напр. цукровий *діабет;* захворювання крові, напр. *анемія*; *ниркова недостатність,* захворювання печінки тощо). Клінічно М. виявляється ознаками серцевої недостатності, що розвиваються поступово (задишка, збільшення печінки, набряки нижніх кінцівок), тривалими неінтенсивними болями в ділянці серця. В діагностиці М. велику роль відіграє *електрокардіографія*.

Лікування спрямоване на усунення осн. захворювання; засоби, що поліпшують обмін речовин у міокарді. *І. М. Ганджа.*

МІОЛО́ГІЯ [від грец. μῦς (μυός) — м'яз і λόγος — вчення] — розділ *анатомії,* що вивчає *м'язи*.

МІО́МА [від грец. μῦς (μυός) — м'яз і ὄγκωμα — пухлина] — доброякісна пухлина, що розвивається з м'язової тканини. Складається з клітин гладеньких м'язів — лейоміома, яка утворюється в шлунку та кишечнику, або з поперечносмугастих м'язових волокон скелета чи серцевого м'яза — рабдоміома. Лейоміоми та рабдоміоми зустрічаються рідко і виявляються випадково під час операції або при розтині. Звичайно М. захоплює і сполучну тканину — фіброміома (матки).

Лікування переважно хірургічне.

МІОМЕ́РИ [від грец. μῦς (μυός) — м'яз і μέρος — частина] — парні м'язові сегменти, послідовно розташовані в напрямі поздовжньої осі тіла *зародка* в усіх хордових тварин і людини. У деяких хордових (ланцетників, круглоротих і риб) М. зберігаються і в період *постембріонального розвитку*. М. відмежовані один від одного сполучнотканинними прошарками — міосептами. Див. також *М'язова система.*

МІОПІ́Я [від грец. μύωψ (μύωπος) — короткозорий] — те саме, що й *короткозорість*.

МІОРЕЛАКСА́НТИ [від грец. μῦς (μυός) — м'яз і лат. relaxo — послаблюю, вгамовую] — лікарські речовини, що спричинюють розслаблення поперечносмугастих м'язів, яке виявляється зниженням їх рухової активності або повним *паралічем*. Залежно від механізму дії М. поділяють на речовини центр. дії (які пригнічують структури *центральної нервової системи,* що регулюють тонус поперечносмугастих м'язів, напр., мепропан) і периферичної (що порушують перехід збудження з рухових нервів на м'язи; див. *Кураре*). М. центр. дії застосовуються при спинномозкових і центр. паралічах, розсіяному склерозі та ін. захворюваннях центр. нервової системи, а також при *наркозі,* лікуванні *правця*.

МІОФІБРИ́ЛИ [від грец. μῦς (μυός) — м'яз і лат. fibrilla — волоконце] — скоротливі елементи м'язових клітин. Будова М. гладеньких (соматичні *м'язи* більшості нижчих безхребетних і мускулатура внутр. органів хребетних) та поперечносмугастих (соматична й серцева мускулатура членистоногих і хордових тварин) м'язів різна. Найкраще вивчені М. поперечносмугастих м'язових волокон. Осн. елементами М. є тонкі білкові нитки (міофіламенти, або протофібрили) двох типів: товсті міозинові (складаються гол. чин. з білка міозину; діаметр 100—200 Å), що утворюють анізотропний диск (диск А) з подвійним променезаломленням, і тонкі актинові (складаються в осн. з *актину;* діаметр 40—80 Å), що утворюють ізотропний диск (диск І), посередині якого проходить т. з. смужка Z — складне переплетення білкових ниток. Ділянка М., обмежена двома смужками Z, наз. саркомером (див. мал.). Дана схема будови не є абсолютною. Див. також *М'язове скорочення.*

МІОЦЕ́НОВА ЕПО́ХА І МІОЦЕ́НОВИЙ ВІ́ДДІЛ, міоцен (від грец. μεῖον — менше і καινός — новий) — рання епоха неогенового періоду кайнозойської ери і відклади, що утворилися в той час. Виділив міоцен Ч. *Лайєль* 1833. М. е. настала після олігоценової епохи (див. *Олігоценова епоха і олігоценовий відділ*). Їй властиві інтенсивні гороутворюючі рухи (див. *Горотворення*) і чергування солоних і майже прісноводних мор. басейнів. Тваринний світ М. е. характеризувався розвитком гіпаріонів, жираф, страусів, мавп (у т. ч. людиноподібних). Рослинність була близькою до сучасної, але представники тропічної флори були поширені значно північніше, ніж тепер. У межах України відклади міоцену (піски, глини, вапняки та ін.) поширені гол. чин. у *Передкарпатському прогині, Закарпатському прогині,* на *Волино-Подільській плиті,* в *Причорноморській западині*. З цими відкладами пов'язані родовища калійної *(Калусько-Голинське родовище калійних солей, Стебницьке родовище калійної солі)* і кам. *(Солотвинське родовище кам'яної солі)* солей та ін. Див. також *Кайнозойська ера і група.*

В. Я. Дідковський.

«МИР» — об'єднані електроенергетичні системи (ОЕС) європейських країн — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги*. Першою ланкою створення системи «Мир» було спорудження (1958) міжсистемних ліній електропередачі між енергосистемами УНР і ЧССР, 1960 до них підключилась енергосистема НДР, 1961 — ПНР, з 1961 НДР, ПНР і ЧССР почали працювати паралельно, утворивши кільце, до якого радіально було підключено енергосистему УНР, а в липні 1962 через ЛЕП Мукачеве (СРСР) — Шайосегед (УНР) до них підключено систему «Львівенерго» (СРСР). У 1963 до ОЕС «М.» підключилась енергосистема СРР, 1967 — НРБ. Енергосистеми країн — членів РЕВ, включаючи лінії передач між ними і СФРЮ, працюють паралельно по 31 міжсистемній лінії електропередачі (в т. ч. одна лінія напругою 750 кВ), їхня пропускна здатність — 7,2 млн. кВа. На 1.I 1980 сумарна потужність паралельно працюючих електростанцій систем «М.» становила 133,3 млн. кВт, міжнар. обмін електроенергією 52 (1979) млрд. кВт·год (враховуючи поставки між ОЕС «М.» і енергосистемами поза ОЕС—Австрією, Югославією, Туреччиною). Створення єдиної мережі ОЕС країн — членів РЕВ — один з осн. напрямів розвитку співробітництва братніх країн у галузі електроенергетики, в розв'язанні енерг. проблем цих країн. Об'єднання енергосистем дає змогу збільшити взаємний обмін електроенергією між країнами-учасницями, зменшити заг. необхідний резерв потужності в енергосистемах, підвищити економічність їхньої роботи і надійність електропостачання споживачів. Керує системами «М.» *Центральне диспетчерське управління* (ЦДУ) об'єднаних енергосистем, місцеперебування його — Прага. Управління забезпечує найекономічніші режими експлуатації системи, регулює надходження електроенергії відповідно до укладених угод. У листопаді 1977 країни — члени РЕВ підписали Генеральну угоду про перспективний розвиток об'єднаних електроенергетичних систем на період до 1990, яка передбачає спорудження в найближчі роки кількох міжсистемних ЛЕП напругою 750 тис. кВ. Це дасть можливість країнам-учасницям значно збільшити взаємні поставки електроенергії.

В. І. Дудчак.

«МИР», машина для інженерних розрахунків — сімейство малих *електронних обчислювальних ма-*

О. З. Міньківський.

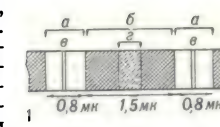

Міофібрили:
1 — схема будови ділянки міофібрили; 2 — схема розміщення тонких і товстих міофіламентів (*а* — диск І; *б* — диск А; *в* — лінія Z; *г* — зона Н).

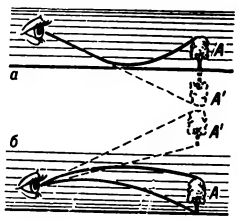

Міраж:
а — нижній; б — верхній; А — наземний предмет; А′ — уявне зображення предмета під час міражу.

шин, призначених для розв'язування інженерно-технічних і математичних задач. Машини «М.» створено в Ін-ті кібернетики АН УРСР під керівництвом В. М. *Глушкова.* Характерна риса машин «МИР» — високий рівень і складність матем. операцій, закладених в їхню структуру. В «М.-1» (1965) уперше в світі структурно реалізована *алгоритмічна мова,* близька до математичної,— мова МИР. Мова АНАЛИТИК, яка є дальшим розвитком мови МИР і структурно реалізована в машині «М.-2» (мал.), дозволяє працювати не тільки з числами, а й з аналітичними (формульними) виразами. Машини «М.-2» та «М.-3» можуть виконувати операції символьного диференціювання та інтегрування, спрощення і перетворення формул за допомогою алгебр. співвідношень тощо. Машини «М.» допускають ефективну роботу в режимі діалогу, істотно полегшують взаємодію з людиною при створенні програм, проведенні обчислювальних експериментів, розв'язуванні науково-технічних та інженерних задач.

Літ.: Программное обеспечение ЭВМ МИР-1 и МИР-2, т. 1—3. К., 1976.

О. А. Летичевський.

МІР ДЖАЛА́Л [справж. прізв. та ім'я — Пашаєв Мір Джалал Алі-огли; 13 (26).IV 1908, Ардебіль, тепер в Ірані — 28.IX 1978, Баку] — азерб. рад. письменник, літературознавець, засл. діяч науки Аз. РСР. Член КПРС з 1944. Друкуватися почав 1928. Автор романів «Воскресла людина» (1935), «Маніфест молодої людини» (1939), «Відкрита книга» (1944), «Ровесники» (1948), «Нове місто» (1951), «Куди ведуть дороги?» (1957), новел, оповідань (збірки «Зростання», 1935; «Городній злодюжка», 1937; «Поздоровлення», 1939; «Слово про людяність», 1961, та ін.), літературознавчих праць «Особливості поезії Фізулі» (1940), «Літературні школи в азербайджанській літературі XX ст.» (1947), «Реалізм Мамедкулізаде» (1970). В оповіданнях «Насолода», «Перед балом» (обидва — 1942) змалював самовіддану боротьбу укр. народу проти фашист. загарбників. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Оповідання. К., 1953; Рос. перекл.— Куда ведут дороги. М., 1979.

В. І. Ціпко.

«МИР ИСКУ́ССТВА» — рос. художнє об'єднання. Сформувалося наприкінці 90-х рр. 19 ст. (офіційно — в 1900) в Петербурзі на основі гуртка молодих художників та любителів мистецтва на чолі з О. *Бенуа* та С. Дягілевим. Як виставочний союз під егідою журн. «Мир искусства» в первісному вигляді існувало до 1904; в розширеному складі — в 1910—24. Ідейним центром об'єднання був журнал «М. и.» (1898—1904), який пропагував естетику *символізму,* зарубіжне мист. стилю *модерн;* велику увагу приділяв рос. мист. 18 — поч. 19 ст., а також нар. декоративно-ужитковому мистецтву. В літ. частині журналу вміщувалися релігійно-філос. твори Д. Мережковського, З. Гіппіус, Л. Шестова, В. Брюсова, А. Бєлого та ін. Діяльність журн. і об'єднання «М. и.» відзначалася значними суперечностями. Протиставляючи бурж. дійсності принцип «вільного» мистецтва, покликаного надати життю справжнього духовного змісту, теоретики «М. и.» водночас відкидали традиції рос. революційно-демократичної естетики. Однак учасники виставок «М. и.» виступали з реалістич. творами, а в роки революції 1905—07 створювали зразки антицаристської політ. сатири. Крім основного ядра (Є. Лансере, Г. Остроумова-Лебедєва, К. Сомов), серед якого були й прихильники *неокласицизму* (Л. Бакст, М. Добужинський, В. Сєров), до «М. и.» входило багато петерб. і моск. живописців і графіків (І. Білібін, О. Головін, І. Грабар, К. Коровін, Б. Кустодієв, Д. Митрохін, М. Реріх, В. Сєров, С. Чехонін та ін.). У виставках «М. и.» брали участь також М. Врубель, І. Левітан, М. Нестеров, з укр. майстрів — Г. *Нарбут.*

Літ.: Гусарова А. П. «Мир искусства». Л., 1972; Лапшина Н. «Мир искусства». М., 1977.

МІР СЕЇД АЛІ́ (рр. н. і см. невід.) — художник-мініатюрист 16 ст., представник *тебрізької школи мініатюри.* Навчався у свого батька — Мір Муссавіра та *Бехзада.* Автор іл. до «Хамсе» Нізамі (дата рукопису 1539—43, Британський музей, Лондон). З 1555 жив в Індії, де заснував могольську школу мініатюри. В цей час з групою митців виконав іл. до рукопису «Хамзанаме» (1564—79).

МІР ТАКІ́ (справж. ім'я — Мір Мухаммад Такі; 1724, Агра — 1810, Лакхнау) — інд. поет. Писав урду і частково перс. мовою. Деякий час був придворним поетом в аудхського наваба (князя) в Лакхнау. Прожив повне знегод життя. У творчості М. Т. особливо виділяються ліричні газелі (6 збірок мовою урду й одна перською) та поеми-месневі. Найвідоміші месневі — «Полум'я кохання», «Море кохання» та ін. В поемі «Дракон» викривав поетів-заздрісників, своїх ворогів. Перс. мовою написав автобіографію і уклав антологію поезії урду.

Ю. В. Покальчук.

МІ́РА, о Кита — перша відома довгоперіодична *змінна зоря.* Змінює блиск від 2,0 до 10,1 візуальної *зоряної величини* з періодом 331,5 доби; змінність її відкрито 1596. Діаметр М. бл. 500 млн. км (в 400 разів більший за діаметр *Сонця*), віддаль від Сонця 77 *парсек.* Колір — червоний. Спектр М. змінюється із зміною блиску.

МІ́РА — філософська категорія для позначення єдності *якості і кількості.* Під М. розуміють інтервал, в якому зміна кількості не призводить до зміни якісної визначеності предмета. Збільшення або зменшення кількості тільки до певної межі не впливає на дану якість, дальші ж зміни приводять до її знищення, до появи нової якості (див. *Перехід кількісних змін у якісні*). В свою чергу, зміна якості даного об'єкта веде до зміни її кількісних характеристик і М. Виникнення нового предмета або явища, а значить, і нової М.— закономірний процес розвитку природи, суспільства й мислення. Моменти переходу від однієї М. до іншої називають вузловими точками переходу від одного стану до іншого, а весь ланцюг переходу від одних кількісно-якісних станів до інших — вузловою лінією мір. У фіз.-хім. процесах ці вузлові точки можна визначити досить точно (агрегатні стани, М. ваги, М. інерції, молекула як певне співвідношення атомів тощо). В ширшому розумінні М.— це єдність протилежностей *сутності і явища, змісту і форми, свободи і необхідності* тощо. В галузі моралі М. має нормативний відтінок, у мистецтві сприймається як пропорційність, симетрія, гармонія.

В. І. Плотников.

МІ́РА (франц. mire, від mirer — прицілюватися, мітити; розглядати на світло) у фотографії — випробна таблиця, за допомогою

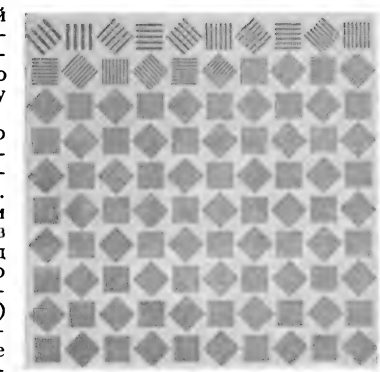

Штрихова міра.

якої визначають *роздільну здатність* світлочутливих фотографічних матеріалів і об'єктивів. Штрихова М. (мал.) являє собою таблицю з паралельними або радіальними штрихами, нанесеними з різною густотою на скляну пластинку або папір. Є також М. секторна — таблиця з темними та світлими секторами, що чергуються. Спостерігаючи зображення М., створюване оптичними пристроями, визначають, на якій його ділянці штрихи (зі збільшенням їхньої густоти) починають зливатися і, отже, граничну роздільну здатність фотоматеріалів і об'єктивів.

МІ́РА МНОЖИ́Н — поняття, яке узагальнює поняття довжини відрізка на прямій, площі фігури на площині і об'єму тіла в просторі на множини більш загальної природи.

Найважливішим у сучасній математиці є поняття міри Лебега, яка на прямій будується так: для довільної точкової множини A на прямій спочатку визначається зовн. міра $\mu^*(A)$ як нижня грань (див. *Верхня та нижня грані*) су-

Цифрова обчислювальна машина «МИР-2».

ми довжин інтервалів із зліченних наборів інтервалів, що покривають A. Множина A наз. вимірною, якщо для будь-якої множини B

$$\mu^*(B) = \mu^*(B \cap A) + \mu^*(B \setminus A).$$

Мірою Лебега множини на класі всіх вимірних множин є зовн. міра цієї множини. Вимірними за Лебегом є відрізки і об'єднання скінченного числа відрізків, а також множини складнішої природи, напр. множина всіх раціональних чисел на прямій (її міра 0), множина всіх ірраціональних чисел на відрізку (0, 1) (її міра 1). Аналогічно визначається міра Лебега на площині і в просторі. Поняття М. м. має дуже важливе значення у *функціональному аналізі, імовірностей теорії, ігор теорії* та ін. розділах сучас. математики. Запровадив його 1890 М. Е. К. *Жордан* для вузького класу множин (множини, вимірні за Жорданом), в якому об'єднання і перетин скінченного числа вимірних множин приводять до вимірних множин. Поняття міри Лебега ввів А. *Лебег* 1902 у зв'язку з побудовою сучас. теорії інтеграла (див. *Лебега інтеграл*). Дальший розвиток математики привів до створення так званої абстрактної теорії міри, де міра множини вводиться аксіоматично.

Літ.: Колмогоров А. Н., Фомин С. В. Элементы теории функций и функционального анализа. М., 1976; Халмош П. Теория меры. Пер. с англ. М., 1953.

А. Я. Дороговцев.

МІРАБЕ́ЛІ (франц. mirabelle) — група сортів сливи з дрібними, твердими, кислувато-солодкими жовтими плодами округлої або овальної форми. Кісточка вільно відокремлюється. Плоди споживають свіжими і переробляють на варення, компоти й повидло. Відомі сорти: М. жовта, М. нансійська, М. дрібноплода, М. вереснева. У побуті М. неправильно наз. також плоди *аличі*.

МІРАБІЛІ́Т (від лат. mirabilis — дивний), глауберова сіль — мінерал класу *сульфатів*. $Na_2[SO_4] \times \times 10H_2O$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 1,46—1,49. Твердість 1,5—2,0. Частіше безбарвний і прозорий, іноді — мутний, білий з жовтуватим, синюватим або зеленуватим відтінками. Блиск скляний. Найбільші родовища М.— в СРСР, зокрема на Україні (в озерах Кримського п-ова і в Прикарпатті), в РРФСР — в озерах Кулундинського і Барабинського степів, у Туркменії (зат. *Кара-Богаз-Гол*). За рубежем великі родовища М. є в США, Мексиці, Аргентині. Використовують головним чином у хімічній (для одержання соди) і скляній промисловості, а також у медицині.

МІРАБО́ (Mirabeau) Віктор Рікеті, маркіз де (5.X 1715, Пертюї, Прованс — 13.VII 1789, Аржантей) — франц. економіст. Поділяв ідеї *меркантилізму*, згодом примкнув до *фізіократів*. Свої погляди виклав у книзі про податки. Проповідував принцип невтручання д-ви в економіку, критикував відкупну систему податків, був прихильником встановлення єдиного податку на «чистий продукт» землевласників. Відстоював дрібне патріархальне сел. господарство.

МІРАБО́ (Mirabeau) Оноре Габрієль Рікеті де (9.III 1749, Біньйон, поблизу Немура — 2.IV 1791, Париж) — діяч *Великої французької революції*, граф. Син В. *Мірабо*. Видав ряд антимонархіч. памфлетів. У 1789 від третього стану обраний депутатом *Генеральних штатів*. Здобув популярність завдяки ораторському хисту. Боровся проти феод.-абсолютистського режиму, виражав погляди ліберальних бурж. і дворянських кіл. Проте його політ. платформа обмежувалася вимогою конституц. монархії. З посиленням у ході революції ролі нар. мас М. зайняв консервативну позицію й очолив велику буржуазію, яка прагнула припинити революцію. М. за велику винагороду уклав таємну угоду з королівським двором (квітень 1790). Зраду М. було доведено після повалення монархії (10.VIII 1792). Прах М. перенесли з Пантеону на кладовище для злочинців.

В. С. Білецький.

МІРА́Ж (франц. mirage), марево— явище аномальної *рефракції світла*, коли людина бачить, крім предметів у дійсному положенні або замість них, їхнє уявне зміщене зображення — перевернуте, збільшене або зменшене. Це зображення може спостерігатись під предметом (нижній М.), над предметом (верхній М.) і збоку від нього (боковий М.). М. виникає внаслідок викривлення світлових променів при незвичайному розподілі густини у нижніх шарах повітря. Найчастіше спостерігається у степах, пустелях, арктичних широтах, на морі та ін. Див. також *Оптичні явища* в атмосфері, *Фата-Моргана*.

МІРА́КЛЬ (франц. miracle, від лат. miraculum — чудо) — жанр середньовічної релігійно-повчальної драми, сюжет якої закінчується «чудом», здійсненим богородицею або святими. Виник у Франції в 13 ст. («Гра про святого Миколая» Ж. Боделя, «Міракль про Теофіля» Рютбефа) і поширився в ін. країнах Європи в 14 ст. Сюжети М. являли собою драматизацію *житій*, християнських легенд, *апокрифів*, сх. переказів тощо. Незважаючи на релігійно-моралізаторську спрямованість жанру, в М. згодом вносяться побутові і розважальні мотиви. До жанру М. зверталися Л. Ф. *Вега Карпйо, Кальдерон де ла Барка, Тірсо де Моліна*. В укр. л-рі подібними до М. були деякі шкільні драми («Олексій, чоловік божий», 1673). В 19 — на поч. 20 ст. елементи поетики М. проявились у драматургії символізму, напр. у сатирич. легенді М. Метерлінка «Чудо святого Антонія» (1903).

Р. Т. Гром'як.

МІРА́НДА (Miranda) Франсіско (28.III 1750, Каракас — 14.VII 1816, Кадіс) — венесуельський патріот, один з керівників боротьби за незалежність ісп. колоній в Америці в 1-й пол. 19 ст. Офіцер ісп. армії. Під час служби на Кубі зблизився з патріотично настроєними креольськими колами. В 1783, переслідуваний ісп. владою, був змушений втекти до США. Після невдалих переговорів у США про подання допомоги патріотам Лат. Америки М. вирушив до Європи. М.— перший з відомих латиноамериканців, хто відвідав Росію (1786—87), більше 7 місяців подорожував по Україні, ознайомився з життям трудового народу. Виданий 1929 в Каракасі «Архів генерала Міранди», що містить воєнно-політ., геогр. і етногр. відомості, є важливим джерелом з історії України кін. 18 ст. В 1790 М. відвідав Англію, 1792 — Францію (де зблизився з *жірондистами*, став генералом революц. армії і відзначився в боях з *роялістами*). Під час *війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26* у грудні 1810 очолив боротьбу за незалежність Венесуели. На поч. 1812 конгрес призначив М. генералісимусом і надав йому диктаторські повноваження. В липні 1812 армія М., будучи неспроможною чинити опір іспанцям, капітулювала. М. був узятий в полон і висланий до Іспанії, де помер у тюрмі.

В. В. Пащук, А. А. Стрілко.

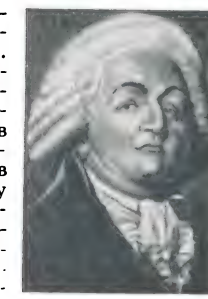

О. Мірабо.

МІРА́НДА — найближчий супутник *Урана*. Діаметр — бл. 500 км, серед. віддаль від центра планети— 130 400 км. Відкрив 1948 Дж. П. *Койпер*. Див. також *Супутники планет*.

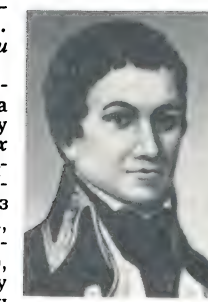

Ф. Міранда.

МІРАЦИ́ДІЙ (від грец. μειρακίδιον — немовля) — перша личинкова стадія індивідуального розвитку плоских червів — *дигенетичних присиснів*. Тіло видовжене, довжиною 0,03—0,3 мм, вкрите *війками*. Звичайно М. виходить з яйця у воду, деякий час плаває, потім потрапляє в тіло проміжного хазяїна (гол. чин. молюска), де перетворюється на нерухому спороцисту, з особливих клітин якої утворюються особини наступної стадії розвитку — *редії*.

МІРБО́ (Mirbeau) Октав (16.II 1848 чи 1850, Трев'єр, деп. Кальвадос — 16.II 1917, Париж) — франц. письменник. Літ. шлях почав кн. новел «Листи з моєї халупи» (1886), де змалював злиденне існування селян. У романах «Голгофа» (1886), «Абат Жюль» (1888), «Себастьєн Рок» (1890) антибурж. і антиклерикальні тенденції послаблені анархічними ідеями, заглибленням в еротику, хворобливу психіку героя. З 90-х рр. приєднався до демократичного руху. Разом з Е. Золя захищав А. Дрейфуса (див. *Дрейфуса справа*). В соціалістичній газ. «Ороr» («Зоря») надрукував статті «Лист до пролетаря» (1897), «Голос вулиці». П'єса «Лихі пастухи» (1897, є укр. перекл.) — про антагонізм між фабрикантом і робітниками. В романах «Щоденник покоївки» (1900), «Справи є справи» (1903) картав бурж. мораль, владу грошей. Разом з А. Франсом виступив проти репресій царського уряду після революції 1905—07, проти арешту Максима Горького.

В. І. Пащенко.

Мірмекій. Маска Діоніса-Винограду. 3 ст. до н. е.

МІРЗА́ (перс. мірза, скор. від мірзаде — син еміра, принц) — у шахському Ірані — титул членів царської родини.

МІ́РИ — засоби вимірювань, що відтворюють задані розміри фіз.

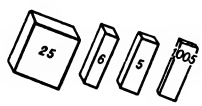

1

2

Кінцеві міри довжини: 1 — прямокутні плоскопаралельні (плитки) 2 — циліндрична.

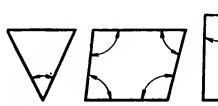

1

2

Міри кутові: 1 — кутові плитки; 2 — призма (стрілками позначено відтворювані мірами кути).

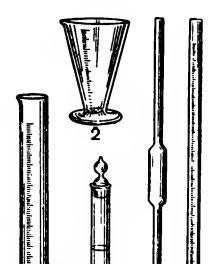

Міри місткості: 1 — мірний циліндр; 2 — мензурка; 3 — колба; 4 — піпетка; 5 — бюретка.

Міроунга південна.

величини. Розрізняють М. однозначні (з відтворенням одного розміру фіз. величини) і багатозначні (за їх допомогою відтворюють різні розміри однієї фіз. величини, напр. довжини). Однозначною М. є, напр., гиря певної (однієї) маси, багатозначною — *лінійка* зі шкалою (багатьма поділками). Сукупність засобів вимірювань, що їх застосовують у різних сполученнях, наз. набором М.; деякі з них утворюють вимірювальні *магазини*. М. поділяють за фіз. величиною, розмір якої вони відтворюють (напр., *міри довжини, міри електричних величин, міри кутові, міри місткості*), та за *класом точності*. Є М. робочі (для практичних вимірювань), зразкові (по них звіряють робочі засоби вимірювань) і еталонні (див. *Еталон*). До М. належать також деякі речовини з відомими і відтворюваними властивостями: чисті гази (водень, кисень) і метали (золото, платина, срібло, цинк), чиста вода, бензойна к-та тощо. Крім того, як М. використовують спец. стандартні зразки (напр., зразки сталі визначеного складу і твердості).

МІРИ ДОВЖИНИ — засоби вимірювань *(міри)*, що ними відтворюють задані розміри довжини. Розрізняють М. д.: штрихові (з нанесеними на них штрихами), кінцеві (з двома плоскими паралельними вимірювальними поверхнями, що обмежують міру) і штрихо-кінцеві (кінцеві міри з штрихами); одно- і багатозначні; зразкові і робочі. Їх поділяють також за *класом точності*. Штрихові М. д. (вимірювальні *лінійки* та стрічки, рулетки тощо) бувають найчастіше багатозначні, кінцеві (напр., вимірювальні плитки, мал.) — тільки однозначні. М. д. використовують у вимірювальній техніці, машинобудуванні, метрології та ін.

МІРИ ЕЛЕКТРИЧНИХ ВЕЛИЧИН — засоби вимірювань *(міри)*, що відтворюють задані розміри електричної величини. Є М. е. в. одно- і багатозначні (регульовані); зразкові і робочі; різні за *класом точності*. З М. е. в. комплектують набори, їх об'єднують також у вимірювальні *магазини* електр. опорів, ємностей або індуктивностей. До однозначних М. е. в. належать, напр., вимірювальні *резистори*, вимірювальні електричні *конденсатори*, до багатозначних — радіотех. *варіометри*, електр. конденсатори змінної ємності. М. е. в. застосовують у вимірювальній техніці, електроніці, метрології тощо.

МІРИ КУТОВІ — засоби вимірювань *(міри)*, що відтворюють задані розміри кута. М. к. (мал.) бувають: одно- і багатозначні; зразкові і робочі; різні за *класом точності*. До однозначних мір належать кутові плитки, що відтворюють один розмір кута, до багатозначних — кутові плитки з кількома відтворюваними кутами, *лімби* і призми. З кутових мір складають набори. М. к. застосовують в астрономії, вимірювальній техніці, геодезії, метрології тощо.

МІРИ МІСТКОСТІ, міри об'єму рідин або газів — засоби вимірювань *(міри)*, що відтворюють задані розміри об'єму. Бувають одно- і багатозначні; зразкові і робочі. Їх розрізняють також за *класом точності*. М. м. (мал.) являють собою металеві або неметалеві посудини з однією або багатьма поділками, по яких і визначають об'єм. Застосовують їх у вимірювальній техніці, медицині, метрології, хімії тощо.

МІРИКА́РІЯ (Myricaria) — рід кущових або напівкущових рослин родини тамариксових. Листки видовжено-лінійні, дрібні, лускоподібні. Квітки в китицях, часто колосовидних, двостатеві, здебільшого дрібні, білі, рожеві або лілові. Плід — коробочка. Понад 10 видів, поширених у Європі й Азії. В СРСР — 6 видів, з них в УРСР — два: М. лускувата (M. squamosa), росте на піщаних берегах гірських річок, щебенистих схилах у Криму; М. німецька (M. germanica), росте по берегах, долинах річок у Карпатах, зх. частині Лісостепу. М. культивують у садах і парках, застосовують в озелененні. Вся рослина містить *дубильні речовини* і чорний барвник; у листках понад 80 мг% вітаміну С, 7—11% танідів.

А. П. Лебеда.

«МІРИЛО ПРА́ВЕДНЕ» — збірник законів і моральних настанов Давньої Русі 2-ї пол. 13 ст.; одна з пам'яток феодального законодавства Русі. Дійшло до нас у рукописах 14—16 ст. «М. п.» складається з двох частин: 1-а містить судження про праведні й неправедні суди; 2-а має характер судебника і об'єднує велику к-сть норм візантійського, слов'янського й давньорус. права («*Руську правду*», Статут Володимира Всеволодовича та ін.).

Видання: Мерило праведное. По рукописи XIV в. М., 1961.

МІРІВІ́ЛІС (Μυριβήλης) Стратіс (справж. ім'я та прізв. — Евстратіос Стаматопулос, 1892, с. Сікам'я, о. Лесбос — 12.VII 1969, Афіни) — грец. письменник, член Афінської академії (з 1958). У першій зб. оповідань «Червоні історії» (1914) відтворив події Балканських воєн 1912—13, учасником яких був. Осн. твір — антивоєнний роман «Життя в могилі» (1924). В повісті «Василь Арнаут» (1943) тема Руху Опору перегукується з темою нар.-визвольної боротьби 18 ст. проти тур. поневолення. Автор романів «Золотоока вчителька» (1933), «Аргонавт» (1936), «Пречиста русалка» (1949). Деякі оповідання перекладено укр. мовою.

Тв.: Рос. перекл.— Жизнь в могиле. М., 1961.

Т. М. Чернишова.

МІРКУВА́ННЯ — ланцюг *умовиводів*, викладених у логічно послідовній формі. М. називають також послідовний ряд *суджень* щодо якогось питання, де з попередніх суджень неодмінно випливають наступні, внаслідок чого випливає відповідь на поставлене в М. питання.

МІРМЕ́КІЙ — давньогрец. місто 6 ст. до н. е.— 3 ст. н. е. на пн. березі Керченської бухти (тепер тер. Крим. обл.). Спочатку був самостійним містом, згодом увійшов до складу *Боспорської держави*. Систематичні розкопки провадяться з 1934. Виявлено залишки оборонних мурів, башт, житл. кварталів, культового району, виробничих споруд. Інтерес становлять залишки численних виноробень (існували з 3 ст. до н. е.) і рибозасолювальних цистерн 2—3 ст. Населення М. займалося землеробством, виноградарством, виноробством, заготівлею солоної риби, ремеслами і торгівлею. Місто карбувало свою монету з зображенням мурашки (М. грец. мовою означає «Мурашник»). Іл. с. 29.

Мірмекій. Розкопані залишки міського кварталу елліністичного періоду.

МІРМЕКОФІ́ЛЬНІ РОСЛИ́НИ [від грец. μύρμηξ (μύρμηκος) — мурашка і φιλέω — люблю] — рослини, що їх використовують мурашки. Мурашки або оселюються в порожнистих органах рослин — у стеблах, *міжвузлях*, колючках тощо, або живляться багатими на білки, цукри й жири т. з. мюллеровими, белтовими та ін. тільцями, що утворюються при основі черешків, на листках тощо. М. р. зустрічаються переважно в тропіках Америки та Пд.-Сх. Азії.

МІРМУХСІ́Н (повне ім'я—Мірсаїдов Мірмухсін, н. 3.V 1921, Ташкент) — узб. рад. письменник. Член КПРС з 1946. Літ. діяльність почав 1938. Збірки віршів — «Вірність» (1945), «Фергана» (1949), «Серце і філософія» (1963); поеми «Зелений кишлак» (1948), «Рідні» (1953), «Авеста» (1980), роман у віршах «Зіяд і Адіба» (1958) — про сучасника, трудівника, дружбу народів. Автор повістей «Білий мармур» (1958), «Нічні блискавки» (1964), «Жінка в чадрі» (1979), романів «Загартування» (кн. 1, 1964), «Син сталевара» (1972), «Зодчий» (1974). «Коріння і листя» (1981), твори для дітей. Україні присвятив кілька віршів. Перекладач віршів Т. Шевченка. Нагороджений 3 орденами «Знак Пошани», ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Маленька лікарка. К., 1956; Слива та урюк. К., 1960; Рос. перекл.— Цветы, Узбекистан! Ташкент, 1951; Лирические строки. М., 1958; Зодчий. М., 1979; Чаткальский тигр. М., 1980.

З. Умарбекова.

«МИРОВА́Я ЭКОНО́МИКА И МЕЖДУНАРО́ДНЫЕ ОТНОШЕ́НИЯ» — щомісячний журнал Інституту світової економіки і міжнародних відносин АН СРСР. Виходить у Москві з липня 1957. Висвітлює проблеми сучас. держ.-монополістичного капіталізму, аналізує найбільш важливі й актуальні питання економіки, внутр. і зовн. політики капіталістичних країн, світового революц. процесу та соціальні, політ. і екон. зміни в країнах, що розвиваються. Значне місце посідає міжнар. і внутріполіт. огляд, характеристика класо-

вої і парт. структури капіталістичних д-в. Журнал публікує матеріали, присвячені рад. зовн. політиці, поглибленню зовнішньоекон. зв'язків і поділу праці соціалістичних країн. Постійна увага приділяється критиці сучас. бурж. і реформістських соціальних і політ. доктрин.

МІ́РОН (Μύρων) — давньогрец. скульптор серед. 5 ст. до н. е. Н. в Елевтерах (на кордоні Беотії з Аттікою). Працював у Афінах. У своїх творах звільнився від архаїчної умовності, прагнув передати постаті в русі. Створював переважно статуї атлетів, переможців у спортивних змаганнях. Найбільш відома статуя М. «Дискобол» дійшла до нас у римських мармурових копіях (одна з них — у Нац. музеї в Римі). Скульптурна група «Афіна і Марсій», яка знаходилася колись на Афінському Акрополі (дійшла у рим. мармурових копіях, кожна постать окремо). З літ. джерел відомо й про ін. статуї М. із зображенням давньогрец. богів і тварин. Античні поети не раз славили його скульптуру «Телиця». М. відомий і як майстер *торевтики* (виконував кубки з рельєфними зображеннями). Іл. див. також до ст. *Афіна*, т. 1, с. 301; на окремому аркуші до ст. *Греція* Стародавня, т. 3, с. 448—449.

Літ.: Мирон и Поликлет. [Альбом]. М., 1961.

МІРОУ́НГА, морський слон, хоботорилий тюлень (Mirounga) — рід морських ссавців род. *справжніх тюленів*. Тіло (довж. самців 4,5—6 м, маса до 3,5 т) вкрите коротким, грубим волосяним покривом від світло-бурого до коричневого й чорного кольорів. Самці більші від самок, а також відрізняються наявністю на кінці морди своєрідного хобота завдовжки до 40 см. М.— стадні мігруючі тварини. Живляться переважно рибою або головоногими молюсками. Самка щорічно після бл. 350-денної вагітності народжує 1 маля. 2 види: М. північна, або північний морський слон (M. angustirostris), поширена вздовж Тихоокеанського узбережжя Пн. Америки від Каліфорнії до Пд. Аляски; М. південна, або південний морський слон (M. leonina), поширена в субантарктичних водах. У зв'язку зі зменшенням чисельності промисел М. обмежений.

МІРОШНИЧЕ́НКО Євгенія Семенівна (н. 12.VI 1931, с. Радянське, тепер Вовчанського р-ну Харків. обл.) — укр. рад. співачка (ліричноколоратурне сопрано), нар. арт. СРСР (з 1965). В 1957 закінчила Київ. консерваторію (клас сольного співу М. *Донець-Тессейр*) і стала солісткою Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. В 1961 стажувалась у театрі «Ла Скала» (Мілан). Партії: Венера («Енеїда» Лисенка), Йолан («Милана» Г. Майбороди), Стася («Перша весна» Жуковського), Віолетта, Джільда («Травіата», «Ріголетто» Верді), Манон («Манон» Массне), Розіна («Севільський цирульник» Россіні); заголовна роль у телефільмі «Лючія ді Ламмермур» (1980). Концертна діяльність. Нагороджена орденами Леніна, Жовтневої Революції, Дружби народів. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1972.

Літ.: Зоценко М. Срібні струни. К., 1963.

МІРОШНИЧЕ́НКО Тетяна Кузьмівна (н. 18.II 1933, с. Пашкове, тепер Барвінківського р-ну Харків. обл.) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1960. Після закінчення 1956 Харків. ін-ту мист. ім. І. Котляревського працює в Запоріз. укр. муздрам. театрі ім. М. Щорса. Ролі: Юнона («Енеїда» за Котляревським), Маруся («Маруся Богуславка» Старицького), Кассандра («Кассандра» Лесі Українки), Тетяна і Мавра («У неділю рано зілля копала...» Кобилянської), Юлька («Сторінка щоденника» Корнійчука) та ін. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями.

В. М. Гайдабура.

МІРТО́ВСЬКИЙ Микола Васильович [24.II (8.III) 1894, Саратов — 16.IV 1959, Львів] — укр. рад. невропатолог, засл. діяч науки УРСР (з 1948). Член КПРС з 1952. Закінчив мед. ф-т Сарат. ун-ту (1916), з 1920 — співробітник цього ун-ту. В 1930—55 — професор Дніпроп., в 1955—59 — Львів. мед. ін-ту. Праці М. присвячені питанням клініки й лікування *епілепсії*, *ботулізму* і *гіперкінезів*, захворюванням *вегетативної нервової системи*, гострим порушенням мозкового кровообігу тощо.

МІРУ́ТСЬКИЙ ПРОЦЕ́С — судовий процес 1929—32, інспірований англ. колонізаторами в м. Мератху (Міруті, Індія) над 32 лівими лідерами робітн. руху. Заарештованих (Ш. А. *Данге*, М. Ахмеда та ін.) звинуватили в змові нібито з метою позбавити англ. короля влади у Брит. Індії й засудили до тривалого ув'язнення, а М. Ахмеду винесли смертний вирок. Проте під тиском громадськості рішення суду було переглянуто (строк ув'язнення скорочено, а М. Ахмеду смертний вирок замінено ув'язненням).

МІРША́КАР (Міршакаров) Міргаїд [н. 23.IV (6.V) 1912, кишлак Сіднев, тепер Рушанського р-ну Горно-Бадахшанської а. о.] — тадж. рад. письменник, нар. поет Тадж. РСР (з 1962). Член КПРС з 1944. Друкуватися почав 1930. Автор поем «Стяг перемоги» (1934), «Золотий кишлак» (1942), «Непокірний Пяндж» (1949; за дві останні — Держ. премія СРСР, 1950), «Ленін на Памірі» (1955), «Погляд Леніна» (1962), «Сторінки кохання» (1972), «Бунт розуму» (1980), п'єс «Ташбек і Гулькубран» (1946), «Трагедія Усманова» (1957), «Караван щастя» (1974) та ін., зб. віршів і поем, у яких показав істор. віхи в житті тадж. народу. М. — один із зачинателів тадж. дитячої л-ри. Перекладач творів Т. Шевченка; присвятив йому вірш. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Полум'яний подих. К., 1979; Рос. перекл.— Любовь и долг. М., 1964; Поводья жизни. М., 1972; Избранное. М., 1977.

Х. Шодикулов.

МІС (Mies) Герберт (н. 23.II 1929, Мангейм, тепер ФРН) — діяч нім. й міжнар. комуністичного руху. Н. в сім'ї робітника. Працював на з-дах в Мангеймі. В 1945 вступив до Компартії Німеччини (КПН), з 1954 — член її Правління. Після заборони КПН (1956) продовжував активну політ. діяльність. В 1968 — чл. Федерального к-ту по створенню *Німецької комуністичної партії* (НКП), з 1969 — член Президії Правління і заст. голови НКП. З 1971 очолював також Секретаріат Правління НКП. З 4 листопада 1973 — голова НКП. Нагороджений орденом Леніна.

МІС ВАН ДЕР РО́Е (Mies van der Rohe) Людвіг (27.III 1886, Ахен, тепер у ФРН — 17.VIII 1969, Чікаго, США) — нім. і амер. архітектор. У 20-х рр.— один з лідерів *функціоналізму*, в 1930—33 — директор «Баугаузу» в Дессау. З 1938 — в США, де розвивав ідею завершеної «універсальної форми», створив тип будівлі паралелепіпеда з сталевим каркасом, нерозчленованим внутр. простором і суцільними скляними стінами (комплекс Іллінойського технологічного ін-ту в Чікаго, 1942—58; конторські будинки — Сігрем-білдінг у Нью-Йорку, 1958). В 50—60-х рр. його творчість мала вплив на архітекторів США й Зх. Європи. Іл. с. 33.

Літ.: Мачульский Г. К. Мис ван дер Роэ. М., 1969.

МІСІОНЕ́РСТВО (від лат. missio — вирядження, доручення) — діяльність релігійних організацій по поширенню свого віровчення і навернення до нього іновірців. Характерне для всіх релігій, але особливо для *християнства* та *ісламу*. Фактично являє собою замасковану форму політ. поневолення народів колоніальних і залежних країн. Так, насадження *католицизму* було ідеологічним прикриттям нім. феод. колонізаторського наступу на Схід. Місіонери брали активну участь у *хрестових походах*, у здійсненні політики *Ватікану*, спрямованої на покатоличення слов'янських народів. За допомогою ордену *єзуїтів* Ватікан підтримував загарбницьку політику польс. феодалів на Україні, став ініціатором *Брестської унії 1596*. На зх.-укр. землях уніатська церква широко використовувала М. для придушення революц.-визвольного руху. В 20—30-х рр. 20 ст. під прапором «Католицької акції», проголошеної папою Пієм XI, уніатські місіонери разом з укр. бурж. націоналістами намагалися перетворити Зх. Україну на «санітарний кордон» проти комунізму. *Руська православна церква* за допомогою М. здійснювала насильницьку християнізацію нерос. народностей. В епоху імперіалізму М. стало складовою частиною імперіалістичної політики *неоколоніалізму*. 2-й Ватіканський собор 1965 прийняв декрет про місіонерську діяльність католицької церкви, спрямований на дальшу активізацію католицького місіонерства.

С. М. Возняк.

МІСІОНЕ́РСЬКІ ШКО́ЛИ — навч.-виховні заклади, які відкриваються і утримуються релігійними (переважно християнськими) місіями для поширення *християнства* й підготовки місіонерів з місцевого населення. Перші М. ш. виникли під час *хрестових походів*. На Україні М. ш. не було,

Є. С. Мірошниченко.

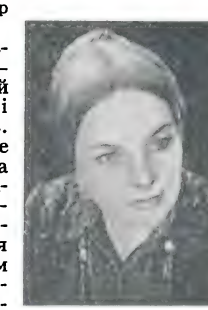

Т. К. Мірошниченко.

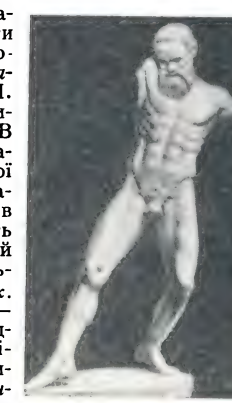

Мірон. Статуя Марсія. Мармур. Середина 5 ст. до н. е. Латеранський музей. Рим.

хоч діяльність численних католицьких навч. закладів у 16 — на поч. 20 ст. за своїм спрямуванням була близькою до *місіонерства*. М. ш. в Росії виникли ще в кін. 14 ст. Ліквідовані в зв'язку з декретом РНК РРФСР від 11.XII 1917 про передачу всієї справи виховання й освіти з духовного відомства у відання Наркомосу РРФСР.

Т. Л. Пономаренкo.

МІСНИЦТВО — система феод. *ієрархії* в Російській державі 15—17 ст. Місце феодала на службовій шкалі визначалося родовитістю, знатністю, заслугами його і предків перед царем. Розвиток у Росії *абсолютизму*, держ. інтереси країни привели до поступового обмеження, а згодом (1682) і до ліквідації М. На Україні подібною до М. була система призначення місц. феодалів на урядові посади *Великого князівства Литовського* і Речі Посполитої в 15—17 ст. Переносно — дотримання вузькомісцевих, дуже обмежених інтересів, що завдають шкоди заг. справі.

МІССІСІПІ — ріка в Пн. Америці, в межах США. Довж. 3950 км, від витоків Міссурі — 6420 км (одна з найбільших рік світу). Площа бас. 3268 тис. км². Бере початок на височині Блек-Хілс витоком Ніколлет-Крік, впадає у Мексіканську зат. Атлантичного ок. шістьма рукавами, утворюючи велику *дельту* (пл. бл. 32 тис. км²). У верх. течії (до гирла р. Міссурі) М. тече у вузькій долині, перетинає невеликі озера, місцями — пороги, перекати. В серед. течії (від гирла Міссурі до впадіння р. Огайо) ширина долини становить 10—15 км, швидкість течії уповільнюється, русло розгалужується на рукави. В нижній частині ширина русла становить 2—2,5 км, воно звивисте, обвалуване; долина розширюється до 70—100 км. Характерні численні рукави, стариці. Гол. притоки: Міссурі, Арканзас, Ред-Рівер (праві), Вісконсін, Іллінойс, Огайо (ліві). Живлення переважно снігове й дощове. Для режиму М. характерні весняно-літня повінь і дощові паводки. Часто бувають великі, навіть катастрофічні поводі. Пересічна витрата води змінюється від 1900 м³/с у верхів'ї до 19 000 м³/с у гирлі. Щорічно вода виносить бл. 360 млн. т наносів. Замерзає М. у верх. течії на 3—4 місяці. М.— важлива трансп. магістраль США. Судноплавна від гирла до м. Сент-Пол (понад 3000 км), океанські судна підіймаються по М. до м. Батон-Руж. Судноплавні канали та каналізовані річки з'єднують її з бас. Великих озер. Довжина судноплавних шляхів у бас. М. понад 25 тис. км. Вантажооборот на нижній М. становить 7 млн. т на рік. Осн. вантажі — нафтопродукти, буд. матеріали, кам. вугілля тощо. Води М. забруднені пром., побутовими та с.-г. відходами. Гол. міста і порти: Міннеаполіс з Сент-Полом, Давенпорт, Сент-Луїс, Мемфіс, Батон-Руж, Новий Орлеан.

Г. Є. Гришанков.

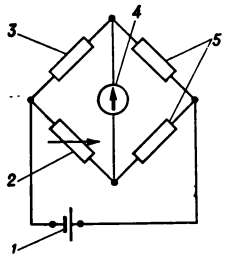

Одинарний міст вимірювальний постійного струму:
1 — джерело струму; *2* — регульований зразковий опір; *3* — вимірюваний опір; *4* — гальванометр; *5* — нерегульований зразковий опір.

МІССІСІПІ — штат на Пд. США. Площа 123,6 тис. км². Нас. 2,4 млн. чол. (1977). Адм. ц.— м. Джексон. Поверхня рівнинна. На Пд. омивається водами Мексіканської зат. Гол. ріка — *Міссісіпі*. На Пн. і Пд. збереглися масиви лісів. Провідна галузь г-ва — землеробство. Значні плантації бавовнику, за збором якого М. посідає одне з провідних місць у країні. Вирощують також пшеницю, кукурудзу, сою, рис, цукр. тростину. Розвинуте тваринництво та птахівництво. Підприємства суднобуд., нафтопереробної, хім., текст., швейної, целюлозно-паперової й харчової пром-сті. Видобування нафти і газу. Найбільше місто — Джексон.

МІССУ́РІ — ріка в Пн. Америці, в межах США, права, найбільша притока *Міссісіпі*. Довж. 4740 км, площа бас. 1370 тис. км² (частина басейну — в Канаді). Бере початок у Скелястих горах двома витоками. У верхів'ї тече в глибоких ущелинах, подекуди — порожиста. У середній течії перетинає плато Міссурі, у пониззі — Центральні рівнини, має звивисте, нестале річище; заплава обвалована. Гол. притоки: Йєллоустон, Платт, Канзас (праві). Живлення снігове й дощове. Пересічна витрата води у гирлі бл. 2250 м³/с, максимальна — 19 000 м³/с. Характерні катастрофічні повені. Вода каламутна (твердий стік — бл. 220 млн. т на рік). На М. споруджено водосховища, греблі. Використовують для зрошування, потреб енергетики, судноплавства. На М.— міста: Су-Сіті, Омаха, Сент-Джозеф, Канзас-Сіті.

Г. Є. Гришанков.

МІССУ́РІ — штат у центр. частині США. Площа 180,4 тис. км². Нас. 4,8 млн. чол. (1977). Адм. ц.— м. Джефферсон-Сіті. Більшу частину тер. займає хвиляста рівнина, на Пд.—плато Озарк (заввишки до 540 м). Гол. ріки — Міссісіпі та Міссурі. Видобувають свинцеву і залізну руди, цинк, кам. вугілля, барит, буд. матеріали. Провідні галузі пром-сті — маш.-буд. (особливо авіаракетна, автомоб., радіоелектронна, виробн. дорожньо-буд. і с.-г. машин тощо) і харч. (м'ясоконсервна і борошномельна). Підприємства металург., хім., цем., швейної, шкіряно-взут. галузей. Гол. пром. центри — Сент-Луїс, Канзас-Сіті. У с. г. переважає тваринництво. Вирощують кукурудзу, сою, пшеницю і овес, з тех. культур — бавовник.

МІСТ — споруда, що прокладає шлях над перешкодою. Мости зводять через річки або ін. водотоки (власне М.), шляхи (*шляхопроводи*), яри та ущелини (*віадуки*), замість насипів (*естакади*). За призначенням розрізняють *автошляхові мости, залізничні мости, міські мости, пішохідні мости*, М. суміщені (наприклад, для автомоб. шляху й залізниці), *акведуки* і М.-канали, М. для газо- і нафтопроводів. Осн. елементами М. є *опори* і *прогонові будови моста*. Розрізняють *аркові мости, балкові мости, висячі мости* (у т. ч. вантові мости), *рамні мости*, М. консольні (див. *Консольна система* в будівельній механіці) і комбіновані (див. *Комбінована система* в будівельній механіці). Є також *наплавні мости* (у т. ч. *понтонні мости*), *розвідні мости* і М. збірно-розбірні. М. поділяють на одно- і багатопрогонові; з їздою по верху, по низу або посередині (з проїзною частиною відповідно в верхній, нижній частині або в межах висоти прогонової будови); низько- і висоководні; залізобетонні (у т. ч. з *попередньо напруженого залізобетону*), сталезалізобетонні, металеві, кам'яні й дерев'яні (гол. чин. тимчасові). Осн. *параметри* М. і *мостових переходів* (заг. довжину, довжину прогону, що його перекривають, ширину, підмостовий *габарит*) встановлюють у процесі проектування. В СРСР за розмірами, складністю проектування і буд-ва М. класифікують на малі, середні й великі (заг. довжиною відповідно до 25, 25—100 і більш як 100 м або з довжиною прогону понад 60 м). Будують їх за типовими або індивідуальними проектами спеціалізовані організації. М., побудовані за індивідуальними проектами, М. з дослідними конструкціями та деякі ін. піддають випробуванням на статичне і динамічне навантаження. М. зводили ще в давнину (дерев'яні споруди через рр. Тібр, Дунай, Рейн, кам'яні аркові споруди в Китаї, Страод. Римі, Іспанії). На Русі буд-во дерев'яних М. (здебільшого наплавних) набуло розвитку з 10 ст., кам'яних — з поч. 16 ст. Перший металевий (чавунний) М. побудовано в Англії через р. Северн (1779), пізніше — в Росії (Петербург, 1784) та ін. країнах. Водночас розвивалось (США, Англія) буд-во ланцюгових споруд. Перші висячі М. в Росії зведено у Петербурзі (1824—27), великий *ланцюговий міст* споруджено у Києві (1847—53). З поч. 20 ст. одним з осн. матеріалів для М. став залізобетон (М. аркові, балкові). Перший в практиці мостобудування вантовий залізобетонний М. споруджено (1963) у Києві через гавань р. Дніпро. До найбільших сучасних М. вантової системи належить Московський міст через р. Дніпро в Києві (1976). В розвитку мостобудування велике значення мали праці М. А. *Бєлелюбського*, Д. І. *Журавського*, Л. Ф. *Ніколаї*, Є. О. *Патона*, Г. П. *Передерія*, Л. Д. *Проскурякова*, М. С. *Стрєлецького*, Ф. С. *Ясинського*, Г. К. Євграфова, С. В. Кербедза та ін. вітчизняних учених, а також Е. *Фрейсіне*, швейц. інж. Р. Майяра (1872—1940) та ін. Осн. тенденціями сучас. мостобудування є використання збірних мостових конструкцій, *уніфікація* і *типізація* збірних елементів, розвиток конструктивних систем М., збільшення довжини прогонів, застосування високоміцних сталей, легких сплавів і високоміцних бетонів, заміна клепання зварюванням (перший в СРСР металевий суцільнозварний М.— *міст імені Є. О. Патона*), розробка типових *опалубок* і монтажних агрегатів. Іл. див. до ст. *Будівництво* (т. 2), *Залізобетонні конструкції* (т. 4) та *Київ* (т. 5).

Літ.: Стрелецкий Н. Н. Сталежелезобетонные мосты. М., 1965; Евграфов Г. К., Богданов Н. Н. Проектирование мостов. М., 1966; Мосты и сооружения на дорогах, ч. 1—2. М., 1972; Индустриальное строительство мостов. К., 1978; Проектирование дере-

До ст. **Мініатюра.**

Євангеліст Лука. Мініатюра з Остромирового євангелія. 1056–57. Державна публічна бібліотека імені М. Є. Салтикова-Шедріна в Ленінграді.

До ст. **Мініатюра.**

1. Христос у славі вінчає Ярополка та княгиню Ірину. Мініатюра з Трірського псалтиря в Чівідале (Італія). 1078–87. **2.** Танці перед Саулом. Мініатюра з Київського псалтиря. Фрагмент. 1397. **3.** Облога міста. Мініатюра з «Хроніки Георгія Амартола». 1293. Державна бібліотека СРСР імені В. І. Леніна в Москві. **4.** Портрет Богдана Хмельницького з «Літопису Самійла Величка». 1720. **5.** Плетінчаста заставка з Євангелія. Кінець 16 ст. Бібліотека Академії наук СРСР у Ленінграді. **6.** Мініатюра з рукопису «Житіє Зосими і Савватія». Кінець 16 ст. Державний історичний музей у Москві. **7.** Торос Рослін. Аркуш із зображенням ангелів і жінок мироносиць із святої мінеї (Чашоц) Гетума II. 1288. Матенадаран. Єреван. **8.** Індійська мініатюра «Хосров-шах виявляє покірність Бабурові». 16 ст. Державний музей мистецтва народів Сходу в Москві. **9.** Мініатюра з зображенням сцени урочистого піднесення «Великих французьких хронік» абатом Гільйомом Філятром Філіппові Доброму, герцогові Бургундському. 15 ст. **2, 4 і 9** — Державна публічна бібліотека імені М. Є. Салтикова-Шедріна в Ленінграді.

вянных и железобетонных мостов. М., 1978; Шаповал И. П. Проектирование мостов и путепроводов на автомобильных дорогах. К., 1978.

МІСТ ВИМІРЮВАЛЬНИЙ — прилад з мостовою (здебільшого з мостиками-діагоналями між зажимами) схемою з'єднання елементів, яким вимірюють опір, ємність, індуктивність та ін. електричні величини; різновид вимірювального *електричного приладу*. Принцип дії М. в. полягає у порівнянні вимірюваної величини з відповідними зразковими *мірами електричних величин*. Опір вимірюють мостами постійного або змінного струму (мал.): одинарними (для значних опорів), подвійними (ними визначають невеликі опори) або комбінованими. В разі безперервної зміни опору використовують автом. мости такого типу. Ємність, індуктивність та ін. електр. величини вимірюють мостами змінного струму. М. в. наз. зрівноваженим, якщо в ньому, коли включити джерело живлення, електр. струму (за показанням гальванометра або ін. індикатора) не буде. Менш точними є незрівноважені мости. Об'єднуючи М. в. з *вимірювальними перетворювачами*, визначають деякі неелектр. величини (напр., т-ру). М. в. використовують у лабораторіях, на підприємствах.

МІСТ ІМЕНІ Є. О. ПАТО́НА — металевий суцільнозварний *міський міст* через Дніпро у Києві. Споруджений 1953. Довжина моста (мал.) 1543 м, ширина проїзної частини (по ній прокладено трамвайну лінію) — 21 м. Міст балкової конструкції (з суцільними гол. балками двотаврового перерізу, прогонами 58 і 87, вис. 3,6 м), двадцятишестипрогоновий, з *опорами* на кесонній основі (див. *Кесон*). *Прогонові будови моста* складаються з 264 однотипових великих блоків (довж. кожного 29 м), під час монтажу яких зварено 10 668 м швів. Щоб підвищити безпеку руху, на мосту 1968 (вперше в СРСР) встановлено напівжорстке огородження. В'їзд на міст з правого берега Дніпра оформлено *пропілеями* доричного ордера, а з лівого — двома колонами вис. по 20 м. Проектували і споруджували міст: ін-т «Укрпроектсталь-конструкція», Мостозагін № 2 тресту «Мостобуд № 1», Ін-т електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР та Дніпроп. з-д металоконструкцій ім. І. В. Бабушкіна. Безпосередню участь у проектуванні і будівництві моста брав Є. О. *Патон*, ім'ям якого названо цю споруду. *І. Ю. Баренбойм.*

Міст імені Є. О. Патона.

МІСТА́-ГЕРО́Ї — найвищий ступінь відзнаки, який встановлено для міст СРСР. Почесне звання «Місто-герой» присвоюють Указом Президії Верховної Ради СРСР. Першими цього почесного звання були удостоєні міста Москва, Ленінград, Київ, Волгоград, Севастополь, Одеса (8.V 1965), потім — Новоросійськ, Керч (14.IX 1973), Мінськ (26.VI 1974) і Тула (7.XII 1976). За Положенням, затвердженим Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8.V 1965, М.-г. вручаються орден Леніна, медаль «Золота Зірка» та грамота Верховної Ради СРСР. Окремим указом тоді ж Брестській фортеці було присвоєно почесне звання «Фортеця-герой» з врученням ордена Леніна та медалі «Золота Зірка». За «Загальним положенням про ордени, медалі і почесні звання СРСР», затвердженим 3.VII 1979 Президією Верховної Ради СРСР, звання «Місто-герой» і «Фортеця-герой» присвоюються за масовий героїзм та мужність їхніх захисників, виявлені в боротьбі за свободу і незалежність соціалістичної Батьківщини.

І. В. Архипов.

МІСТА́-ПОБРАТИ́МИ, поріднені міста — міста різних країн, які встановлюють між собою контакти з метою налагодження взаєморозуміння і дружби, зміцнення миру і співробітництва між народами шляхом обміну досвідом в галузі культури, освіти, економіки, спорту, туризму, а також ведення міського господарства. Рух М.-п. виник у роки 2-ї світової війни, коли мешканці Сталінграда і *Ковентрі* обмінялись посланнями солідарності (1942). Понад 140 рад. міст встановили товариські зв'язки майже з 470 містами зарубіжних країн (1979), Москва підтримує контакти більш як із 50 столицями. Наприклад, 17 міст УРСР та 2 райони Києва мають зв'язки в різних галузях сусп. життя з 42 містами 13 капіталіст. країн. Черговий, 9-й Всесвітній конгрес поріднених міст зібрався 1977 в Гваделупі. У серпні 1978 в Києві відбулася п'ята зустріч представників рад. і фінських М.-п. Рад. М.-п. 1964 створили Асоціацію по зв'язках рад. і зарубіжних міст, яка є колективним членом *Всесвітньої федерації поріднених міст* (ВФПМ). Ряд міст СРСР має індивідуальне членство у ВФПМ. Остання неділя квітня відзначається як Всесвітній день поріднених міст. *В. І. Євінтов.*

МІСТЕ́РІЯ (грец. μυστήρια — таємні священнодійства, таїнства) — жанр середньовічного релігійного театру в Зх. Європі. Зародилася й розвинулася з *літургійної драми;* остаточно сформувалася в 14 ст., її розквіт припав на 15—16 ст. Сюжети в М. (як і тематика) були традиційно релігійні; брали їх переважно з *Біблії* та *Євангелія*, але часто трактували в побутовому плані. Між сценами реліг. змісту вставляли світські *інтермедії*. Текст М. складався з віршів; вистави тривали кілька днів, їх давали в святкові й ярмаркові дні на майданах. Сцену будували у формі півкола 30—100 м завдовжки й на ній одночасно показували до 20 місць дії. Гол. ролі виконували аматори — переважно міські ремісники; в масових сценах іноді брало участь понад 500 осіб. Популярною була «Містерія страстей господніх» А. Гребана (серед. 15 ст.). У Франції йшли М. й на істор. сюжети (про Жанну д'Арк, про св. Людовіка та ін.). В 17—18 ст. духівництво і влада заборонили вистави М., бо вони далеко відходили від тексту й догматів «св. письма». В 19—20 ст. М. збереглися лише в Німеччині (в баварському селі Обераммергау) і в Іспанії (с. Ельче). Елементи М. відобразилися в укр. драмі 17—18 ст. Використовувались М. у виставах *польського* «*Театру Народового*» (Варшава). В світовій літературі терміном «містерія» називають і романтичні алегоричні драматизовані твори, для яких характерні поєднання фантастичного з реальним, таємничість, філософічність. Ці риси притаманні, напр., творам «Каїн» Байрона, «Дзяди» Міцкевича, «Ізорський» Кюхельбекера, «Великий льох» Шевченка. В жанрі М. написана «Містерія-буф» Маяковського (1918). В 1920 в першотравневі дні в Петрограді була поставлена «Містерія визволення праці».

МІСТИ́ФІКА́ЦІЯ (від грец. μύστης — втаємничений, той, хто знає таїнства, і лат. facio — роблю) — вигадка з метою ввести когось в оману — жартома, на розвагу або зі злісним наміром.

МІСТИФІКА́ЦІЯ ЛІТЕРАТУ́РНА — навмисне приховування авторства, приписування власного твору іншій, реальній або вигаданій особі, нар. творчості. Напр., шотландець Дж. Макферсон 1760—63 видав власні твори, приписавши їх нар. поету Оссіану, який, за переказами, жив у 3 ст. В 1817—23 в Чехії під виглядом нар. епосу було опубліковано «*Краледворський рукопис*», списки якого нібито виявив В. *Ганка*. Характер М. л. мав виступ молодої укр. письменниці під прибраним чоловічим ім'ям Марко Вовчок. Один з видів М. л.— публікація оригінального твору як перекладу — в умовах царської цензури часто був засобом політ. конспірації.

Г. К. Сидоренко.

МІСТИЦИ́ЗМ (від грец. μυστικός — таємничий) — у широкому розумінні — погляди і уявлення, які приписують природним і суспільним явищам надприродне, таємниче, недоступне пізнанню і поясненню начало. У вузькому розумінні— релігійно-філософські концепції можливості безпосереднього спілкування людини з надприродними силами — *богами, демонами, духами* тощо. Містицизм властивий усім релігіям і течіям ідеалістичної філософії. На рівні буденної свідомості виражається в ілюзійних видіннях, «одкровеннях», «осяяннях» тощо. М. лежить в основі всіх форм *магії*. В давнину був характерний для *конфуціанства, піфагореїзму,* на поч. н. е.— для *неоплатонізму* і неопіфагореїзму.

Розквіт М. припадає на середньовіччя, коли він відігравав не лише негативну роль, оскільки опозиція феодалізму й офіц. церкві часто

Міс ван дер Рое. Домініон-сентер у Торонто. 1967.

Міста-побратими. Емблема поріднених міст.

Містобудування. План забудови Львова. 15—18 ст. Реконструкція.

Найбільші міста СРСР

Міста	1980 тисяч чоловік
Алма-Ата	928
Баку	1030
Волгоград	939
Горький	1358
Дніпропетровськ	1083
Донецьк	1032
Єреван	1036
Казань	1002
Київ	2192
Красноярськ	807
Куйбишев	1226
Ленінград	4638
Мінськ	1295
Москва	8099
Новосибірськ	1328
Одеса	1057
Омськ	1028
Перм	1008
Рига	843
Ростов-на-Дону	946
Саратов	864
Свердловськ	1225
Ташкент	1816
Тбілісі	1080
Уфа	986
Харків	1464
Челябінськ	1042

знаходила вираз у містичних вченнях *єресей*. Нині М. притаманний *окультизму, спіритизму, теософії, антропософії, ірраціоналізму, інтуїтивізму*. Криза бурж. ідеології призводить до посилення в ній тенденцій М. Загалом усі різновиди М. антинаукові і відіграють реакційну соціальну роль.

О. С. Онищенко.

МІСТО — великий населений пункт, жителі якого зайняті головним чином у промисловості, торгівлі, а також у сфері обслуговування, в науці, культурі, управлінні. М. є центрами зосередження населення, не зв'язаного безпосередньо з с. г. Для них характерна тер. концентрація виробн., підвищена густота заселення і компактність забудови. М. тісно пов'язане з навколишнім районом, активно впливає на нього, є госп. і культур., а здебільшого й адм. центром. При віднесенні поселень до категорії М. законодавчі органи різних країн застосовують різні критерії й показники: чисельність населення (людність), адм. функції, нар.-госп. функції, міські ознаки (рівень благоустрою) та ін. Тому в різних країнах до М. віднесені поселення з різною кількістю жителів. Правовий статус. В СРСР М. поділяються на три категорії: респ., обл. і районного підпорядкування. Віднесення того чи ін. населеного пункту до категорії М. регулюється законодавством союзних республік. В УРСР діє «Положення про порядок перетворення, обліку, найменування і реєстрації населених пунктів, а також розв'язання деяких інших адміністративно - територіальних питань в Українській РСР», затверджене Указом Президії Верховної Ради УРСР від 28.VI 1965. М. респ. підпорядкування в УРСР — це великі екон., культур. і адм. центри з населенням понад 500 тис. ж. До категорії М. обл. підпорядкування належать населені пункти з розвинутою пром-стю, значним комунальним г-вом, держ. *житловим фондом* і населенням понад 50 тис. ж., які є екон. і культур. центрами для близько розташованих населених пунктів. До М. районного підпорядкування відносять благоустроєні населені пункти, що мають пром. підприємства, комунальне г-во та ін., з населенням не менше як 10 тис. ж., переважну більшість яких становлять робітники, службовці та члени їхніх сімей. Органами держ. влади в М. є міські Ради нар. депутатів (див. *Місцеві Ради народних депутатів*).

М. виникли з переходом від первіснообщинного до класового устрою в процесі сусп. *поділу праці*, який «приводить насамперед до відокремлення промислової і торгової праці від праці землеробської і, тим самим, до відокремлення м і с т а від с е л а» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 3, с. 19). Перші М. виникли в 4—3-му тис. до н. е. у Месопотамії, Єгипті, Індії, Китаї, в басейнах і поблизу великих рік.

У 2—1-му тис. до н. е. найбільшими М. були столиці рабовласницьких д-в (Рим, Карфаген та ін.). Для античного суспільства характерні рабовласницькі М.-держави (поліси) — у Греції (Афіни, Корінф), Малій Азії (Мілет, Ефес). Найдавніші М. на тер. СРСР відомі з 1-го тис. до н. е. в Закавказзі (Еребуні та ін.), Серед. Азії (Самарканд), на узбережжі Чорного м. (див. *Античні держави Північного Причорномор'я*). У сх. слов'ян М. були укріпленими поселеннями (М. означало огороджене місце), пізніше М. стають центрами князівської влади, ремесел і торгівлі. В *Київській Русі* в кінці 10 ст. було бл. 25 М., у т. ч. Київ, Чернігів, Смоленськ, Новгород, Псков та ін., у 12 ст.— бл. 220 М. В період монголо-тат. навали (1236—40) більшість М. була зруйнована.

Зі створенням і зміцненням Рос. централізованої д-ви М. відроджуються, зростає їхня кількість, у т. ч. на Україні, особливо після возз'єднання України з Росією (1654), возз'єднання укр. правобережних і пд. земель у 18 ст. Зростанню М. сприяло формування єдиного загальнорос. капіталістичного ринку.

Після скасування кріпосного права (1861) прискорюється розвиток капіталізму, а з ним і зростання М. Вони стають центрами пром-сті, торгівлі, фінанс. капіталу, культури. Разом з тим М.— це центри формування робітн. класу і революц. руху. За переписом 1897 в Рос. імперії було понад 900 М., у т. ч. в губерніях України — 112; в них проживало відповідно 16,8 млн. ж. і 2,6 млн. ж. Найбільші міста (тис. ж.): Петербург — 1265, Москва — 1039, Одеса — 404, Рига — 282, Київ — 248, Харків — 174, Тбілісі — 160, Ташкент — 156. На Україні тільки 11 М. мали понад 50 тис. ж., у т. ч. 4 — понад 100 тис. ж. У 1913 міське населення в сучас. межах СРСР становило 18%, в УРСР — 19%. Рівень благоустрою був дуже низький — водопровід мали всього 10% квартир, каналізацію — 2—3%, переважала (80%) одноповерхова забудова з великими контрастами центру і робітн. околиць з нетрями, особливо у пром. районах Донбасу, Катеринослава, в портових та ін. районах. За роки Рад. влади в СРСР, у т. ч. на Україні, здійснено велику програму *містобудування*, а також *житлово-цивільного будівництва* на основі соціалістичних перетворень, *індустріалізації*, розвитку всіх галузей економіки і культури, що супроводилося швидкою *урбанізацією*. Кількість М. в СРСР за 1926—76 зросла з 709 до 2013, а міське населення 1980 досягло 167,3 млн. ж., що становило 63% всього населення країни. За планами рад. архітекторів збудовано бл. 1000 нових М., які стали пром., енерг., трансп., адм.-культур. та ін. центрами; трудящі одержали мільйони квартир з усіма вигодами, в М. існує сучас. система культур.-побутового (див. *Побутове обслуговування населення*) і мед. обслуговування. Житл. фонд в М. і селищах міськ. типу УРСР збільшився з 97 млн. м² 1940 до 427,6 млн. м² 1979. Великої шкоди М. завдали фашист. окупанти. На Україні, зокрема, зруйновано 714 міст і селищ. За повоєнні роки їх відбудовано й реконструйовано. Нові М. виросли в Донбасі (Вуглегірськ, Молодогвардійськ та ін.), Придніпров'ї (Нова Каховка, Дніпрорудне, Світловодськ та ін.), в зх. областях УРСР (Нововолинськ, Красноград, Долина) та в ін. районах. Сотні М. оновлено архіт. ансамблями, різними спорудами, озелененими житл. масивами в нових *мікрорайонах* (див. *Благоустрій населених місць, Озеленення міст, Міський транспорт*). На основі генеральних планів, розроблених для всіх М., здійснюється архіт. планувальне зонування територій, упорядкування старих забудов. Забудовування ведеться переважно 5—9-поверховими будинками з застосуванням індустріальних методів буд-ва і прогресивних матеріалів. Новими по суті стали такі великі М., як Запоріжжя, Донецьк, Макіївка, Краматорськ та ін., які були раніше робітн. селищами.

На поч. 1980 в УРСР налічувалося 412 міст, у т. ч. з населенням понад 100 тис. ж.— 46 (1939—24). Зростає кількість М.-«мільйонерів»: 1959 — 1, 1979 — 5 (Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ, Донецьк). Урбанізація в 20 ст. охопила всі країни і швидко зростає, особливо в період сучас. наук.-тех. революції. В 1800 в М. жило 3% населення Землі, 1909 — 13,6%, 1970 — 36,3%, 2000 (за експертною оцінкою ООН) їх буде 51%. Вели-

Зростання міст і міського населення в УРСР

	1919	1939	1959	1970	1979
Кількість міст	103	264	332	387	406
Кількість селищ міського типу	—	469	744	861	901
Міське населення, млн. чол.	6,8	13,6	19,2	25,7	30,5
В % до всього населення УРСР	19	34	46	55	61

Найбільші міста світу з населенням 5 млн. і більше жителів

Міста	Населення, тис. чол.	Рік оцінки або перепису
Бомбей	8200	1981
Буенос-Айрес	2972 (8436) *	1975
Джакарта	4973 (понад 5000)	1973
Каїр	5144	1977
Калькутта	(9200)	1977
Лондон	6970	1977
Лос-Анджелес	2727 (7032)	1975
Мехіко	(13 906)	1977
Москва	7915 (8099)	1980
Нью-Йорк	7481 (11 572)	1975
Париж	2290 (10 000)	1975
Пекін	7570	1970
Сан-Паулу	5187 (5870)	1970
Сеул	6879	1975
Токіо	8433 (11 696)	1978
Чікаго	3099 (6978)	1975
Шанхай	(10 820)	1970

* Цифри в дужках — населення з передмістями.

ких М. з населенням понад 100 тис. ж. у світі бл. 2000, в СРСР — 272 (поч. 1979). В СРСР відповідно до рішень ЦК КПРС і Рад. уряду здійснюється планомірний розвиток М., обмеження надмірного зростання великих і стимулювання росту малих і середніх М. Розвитком М. керують Ради нар. депутатів, він базується на нар.-госп. плануванні, використанні сучас. містобудівних методів і довгострокових програм розвитку М. з урахуванням наук.-тех. прогресу і його соціально-екон. наслідків на перспективу. Див. також *Агломерація населених пунктів, Архітектура, Житло,* статті про столиці та окремі міста союзних республік, зарубіжних держав.

Літ. див. до статей *Архітектура, Містобудування, Житлово-цивільне будівництво.* *Л. М. Корецький.*

МІСТОБУДУВА́ННЯ — теорія і практика планування та забудови міст, що охоплює широкий комплекс соціально-економічних, санітарно-гігієнічних, технічних і архітектурних проблем. М. як вид архіт. й будівельної діяльності визначається соціальним ладом і рівнем розвитку продуктивних сил суспільства, культурою, природно-кліматичними умовами й нац. особливостями країни. М. має глибоку історію. Вже в серед. 3-го — на поч. 2-го тис. до н. е. давні цивілізації при забудовах населених пунктів (Хараппа й Мохенджо-Даро в Індії, *Вавілон,* столичні міста стародавніх Китаю, Єгипту, Ірану, Бірми та ін.) використовували елементи регулярного планування. В М. *Греції* Стародавньої склалися принципи регулярного планування міст з виділенням політ. і реліг. центрів (агора й *акрополь*). Таке планування набуло поширення й у буд-ві міст у грец. колоніях (*Херсонес* у Криму, 5 ст. до н. е., та ін.). У *Римі* Стародавньому воно стало панівним (Помпея, Остія та ін.). Зароджувалася теорія М. (трактати *Вітрувія,* 1 ст. до н. е.). Для середньовічних міст Європи характерна нерегулярна, лінійна й радіально-кільцева планувальна структура, з фортечними стінами по периметру (Нердліген, Німеччина; Краків, Польща; Прага, Чехія, та ін.). В давньорус. М. характер планування визначався особливостями рельєфу; міста частіше будували на височинах біля злиття рік (Київ, Чернігів, Новгород, Псков). Центром міста був *дитинець,* який, крім оборонної ролі, мав значення громад. й політ. центру. Вулиці звичайно сходилися до воріт (місто Ярослава в Києві) або до міської торг. площі (Новгород). Класичним прикладом радіально-кільцевого планування є забудова середньовічної Москви. В епоху *Відродження* для міст Зх. Європи характерне регулярне планування центрів і створення ансамблів площ (ансамбль пл. Капітолію в Римі, 1546, арх. Мікеланджело). Тоді розроблялися проекти т. з. міст-фортець (арх. Ф. Мартіні, *Вазарі* Молодший, В. *Скамоцці*), розвивалася теорія М. (Л. Б. *Альберті*). Регулярне планування центрів характерне для міст зх. областей України [Львів, Станіслав (тепер Івано-Франківськ) Броди та ін.]. Для М. епохи *барокко* типові парадні ансамблі, які мали уособлювати силу й велич влади (*Версаль,* П'яцца дель Пополо в Римі). В серед. 18 — на поч. 19 ст. міста Європи будували з прямокутною мережею вулиць і системою відкритих площ, до ансамблів входили й набережні (площа Згоди в Парижі, 1753—75, арх. Ж. *Габрієль*). На основі трипроменевої планувальної схеми будувався Петербург (1703, арх. Леблон). На Пд. України розвивалася трипроменева схема центру міста [Катеринослав (тепер Дніпропетровськ) 1790, арх. І. *Старов*] і прямокутна мережа кварталів (Миколаїв, з 1789, інж. І. Князєв; Одеса, 1794, інж. Ф. Деволан). До найбільш відомих містобудівних ансамблів належить *Кругла площа* в Полтаві (з 1809). В епоху капіталізму міста розвивалися стихійно. Криза капіталізму стимулювала розвиток містобудівних теорій: *дезурбанізм,* пов'язаний з ідеєю міста-саду, й *урбанізм* (проекти арх. *Ле Корбюзьє*). В 20-х рр. 20 ст. виникли нові теорії М.— територіальне планування, або *районне планування.* Було створено проект районного планування (м. Донкастер, Великобританія, 1921—22, арх. Л. Аберкромбі й Т. Джонсон). В 50-х рр. бурхливе стихійне зростання міст викликало чергову кризу М. капіталістичних країн. Виникли нові теорії М. (арх. К. Доксіадіс та ін.), які пропонували зростання міст здійснювати створенням уздовж доріг безперервних смуг поселень, що привело до *агломерації населених пунктів.* У Великобританії розвивається буд-во *міст-супутників.* У 60-х рр. набули поширення япон. теорія *метаболізму* (арх. К. *Танге* та ін.) й теорія європ. мобільного буд-ва й просторового (тривимірного) розвитку міст (франц. арх. Е. Альбер, І. Фрідман та ін.). Автори цих теорій пропонували зведення штучних ярусів над старими містами, створення гігантських споруд деревовидного характеру чи у вигляді конусів, що підносяться вгору, а також міст над мор. затоками тощо. До найбільш досконалих містобудівних ансамблів сучасності належить м. Чандигарх в Індії (1951—56, арх. Ле Корбюзьє), столиця Бразилії — Бразіліа (1960—77, арх. Л. *Коста,* О. *Німейєр* та ін.), ансамбль центру Гавра у Франції (1955—60, арх. О. *Перре,* Ж. Турнан).

У перші роки Рад. влади в СРСР почалася розробка нових принципів планування й забудови міст. Для рад. М. 1917—33 характерне селищне буд-во, створення нових (Магнітогорськ, Кузнецьк, Комсомольськ-на-Амурі) і реконструкція старих міст на основі *генеральних планів.* У 1924 складено один з перших у практиці світового М. проект районного планування Апшеронського п-ова в Аз. РСР (проф. А. Іваницький та ін.), 1929—30 розроблено проект районного планування Донбасу (арх. А. Станіславський, Д. Богорад та ін.). На Україні від буд-ва робітничих с-щ при пром. підприємствах Донбасу, Харкова, Дніпропетровська перейшли до створення великих житлових районів і адм. центрів (соцмістечко в Кривому Розі, 1929—33, арх. В. *Заболотний; Дзержинського площа* в Харкові, 1925—32). У 1936—40 для міст України було розроблено ген. плани з чітким зонуванням території, з виділенням зон для розвитку пром-сті, буд-ва житла й зон відпочинку. Трудовим подвигом рад. народу стали відбудова й реконструкція численних міст, селищ, сіл, зруйнованих нім. фашистами під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Відбудовано міста Волгоград, Мінськ, Тернопіль, Севастополь і багато ін.; проведено радикальну перебудову центр. магістралей Києва *(Хрещатик),* Дніпропетровська (проспект Карла Маркса, арх. О. Малишенко), Запоріжжя (проспект Леніна, арх. Г. Вегман, Ю. Романенко); створено нові адм.-культур. центри в Херсоні, Миколаєві, Луцьку, Ровно, Кіровограді; збудовано нові міста (Нова Каховка, Нововолинськ).

Специфіка розселення в СРСР забезпечує рівномірне розміщення продуктивних сил, залучення до господарського використання природних ресурсів, комплексну охорону навколишнього середовища, що сприяє прискореному екон. і політ. розвитку всіх республік Радянського Союзу. За роки Рад. влади збудовано понад 1 тис. нових міст (Волзький, Тольятті, Братськ, Навої, Шевченко, Мирний, Іллічевськ, Дніпрорудний, Енергодар та ін.). Містобудівні проблеми в них розв'язуються з урахуванням створення пром. і житлових районів, а також зон відпочинку й дотриманням сан.-тех. вимог (див. *Водопостачання, Повітряний басейн, Інсоляція, Очищення населених місць, Санітарно-захисна зона*). Передбачається *інженерна підготовка* і *благоустрій населених місць,* формуван-

Містобудування. Мінськ. Схема плану Ленінського проспекту. 50-і роки 20 ст.

Містобудування. Запоріжжя. 60—70-і роки 20 ст. Схематичний план.

Г. Містраль.

Містобудування. Центр міста Каракаса «Сімон Болівар». Венесуела. 1938. Архітектор С. Домінгес.

ня раціональної системи міських шляхів, а також організація розгалуженої мережі культур.-побутового, мед. та ін. обслуговування населення.

В 1966 затверджено нові ген. плани Москви (під керівництвом арх. М. *Посохіна*) й Ленінграда (арх. В. *Каменський* та ін.). В 1967 затверджено ген. план Києва (арх. Б. Приймак, В. Гречина, Г. Слуцький та ін.), за яким осн. композиційною віссю стає Дніпро й житл. райони в його заплаві (Русанівка, 1963—72; Березняки, 1968—74; Оболонь, 1974—78; Виноградар, 1974—79). Великі архіт. комплекси створено в Алма-Аті, Баку, Владивостоку, Донецьку та ін. містах; збудовано нові житл. райони в Харкові (Салтівський, 1973—80, арх. Л. Тюльпа, І. Демешко), Дніпропетровську (Перемога, 1972—80, арх. О. Хавкін, М. Кудрявський та ін.), Мінську (Зелена Лука, арх. Е. Левіна, А. Волк та ін.), Єревані (Аван-Арінди, арх. К. Мартіросян та ін.), Вільнюсі (Лаздинай, 60-і рр., арх. В. Чеканаускас та ін.) і багатьох ін. містах.

Велика увага приділяється збереженню містобудівної спадщини. Створено проекти комплексного розвитку міст-заповідників (Суздаль, Ростов-Великий, Псков, Новгород, Бухара, Таллін), на Україні — Кам'янець-Подільський (1969, арх. А. Іванова. Є. Водзинський, Ю. Нельговський), Луцьк (1970, арх. Б. Колосок, Л. Санджаров). В істор. містах (Москва, Ленінград, Київ, Чернігів, Львів) визначено зони регульованої забудови й зони ландшафту, що охороняється.

Багато в чому схожі проблеми розвитку М. в країнах соціалізму. Розроблено ген. план відбудови й реконструкції Варшави (1946, арх. Р. Піотровський, В. Скибневський, Я. Захватович та ін.), створено проекти реконструкції центрів Софії (1948, арх. Г. Овчаров, Д. Цолов), Берліна (1964—69, арх. И. Нетер, Р. Крон та ін.); збудовано нові міста й житлові комплекси (м. Нове Тихе, ПНР, 1947, арх. К. Вейхерт, А. Адамовська; м. Димитровград, НРБ, 1948, арх. Л. Тонев та ін.; житлові райони: Західний парк у Софії, 1958—65, арх. К. Босев та ін.; Стегни у Варшаві, 1975—78, арх. Я. Гребська, Т. Кобилянський). Соціалістичне М. розвивається на основі районного планування відповідно до довгострокових прогнозів розвитку продуктивних сил, на основі комплексного проектування й буд-ва всіх осн. частин міста — житл. районів, пром. і міських комунальних зон, громад. і загальноміських центрів, магістральних вулиць, зон масового відпочинку й курортних зон при раціональному використанні землі з максимальним благоустроєм та озелененням. Для забудови якнайбільше використовуються непридатні для с.-г. угідь землі, складний рельєф, заплави річок з намивом грунту під забудову, а також підземний простір. Див. *Архітектура, Ландшафтна архітектура,* статті про окремі міста, розділи Архітектура в статтях про окремі країни. Іл. див. на окремому аркуші, с. 432—433.

Літ.: Бунин А. В., Саваренская Г. Г. История градостроительного искусства, т. 1—2. М., 1953—71; Баранов Н. В. Современное градостроительство. М., 1962; Основы советского градостроительства, т. 1—4. М., 1966—69; Градостроительство СССР. М., 1967; Станиславский А. И. Планировка и застройка городов Украины. К., 1971; Смоляр И. М. Развитие социалистических городов. М., 1970; Головко Г. В., Кілессо С. К., Коломієць М. С., Хохол Ю. Ф. Сучасна архітектура Радянської України. К., 1974; Рагон М. Города будущего. Пер. с франц. М., 1969; Реконструкция и развитие крупных городов УССР. К., 1974.

С. К. Кілессо

МІСТОБУДУВА́ННЯ НАУКО́ВО-ДОСЛІ́ДНИЙ І ПРОЕ́КТНИЙ ІНСТИТУ́Т, Київндіпмістобудування). Створений 1963 в Києві на базі науково-дослідного інституту містобудування колишньої Академії будівництва й архітектури Української РСР та Архітектурно-планувальних майстерень Укрндіпроекту. Ін-т проводить дослідження з питань розвитку та економіки *містобудування,* розселення, *районного планування,* планувальної структури та архітектурно-просторової композиції забудови міст і селищ України й Молдавії, розробляє проблеми транспорту, *ландшафтної архітектури,* оздоровлення й перетворення навколишнього середовища, розміщення й планування курортних районів, зон відпочинку, здійснює експериментальну перевірку і впроваджує результати наук. досліджень у *проектування.* Готує кадри наук. працівників у галузі містобудування в стаціонарній та заочній аспірантурі. Ін-т виконує проектні роботи з осн. напрямів своєї діяльності. За проектами ін-ту забудовуються нові міста України (Дніпрорудне, Червоноград, Нововолинськ, Дніпродзержинськ, Південне та ін.).

Г. П. Крутенко.

МІ́СТО-СУПУ́ТНИК — місто або селище міського типу, що розвивається поблизу більшого міста й тяжіє до нього як до центру у виробничому, господарському й культурно-побутовому відношеннях. Основою для створення М.-с. є пром. підприємства, н.-д. установи, вищі навч. заклади, які будуються поблизу великого центру або виносяться з нього в результаті реконструкції. Створення М.-с. сприяє усуненню надмірної концентрації пром-сті й населення у великому місті та впорядкуванню розвитку всієї очолюваною ним агломерації (див. *Агломерація населених пунктів*).

МІСТРА́ЛЬ (Mistral) Габрієла (справж. ім'я та прізв.— Лусіла Годой Алькаяга; 7.IV 1889, Вікунья, пров. Кокімбо — 10.I 1957, Гемпстед, США) — чілійська поетеса і громад. діячка. Вчителювала з 16 років. В 1922 уряд Мексіки запросив М. взяти участь у здійсненні реформи нар. освіти. З 1924 як чіл. консул подовгу жила в Італії, Іспанії, Португалії, Бразилії, США. Брала участь у діяльності Ліги націй, згодом — ООН. Зб. поезій «Відчай» (1922) поставила М. в число провідних латиноамер. поетів. Зб. «Тала» (1938) пройнята фольклорними індіанськими мотивами. Автор збірки «Давильня» (1954), публіцистичної статті «Прокляте слово» (1950), що є пристрасним закликом до миру. Нобелівська премія, 1945.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. «Всесвіт», 1979, № 4; [Вірші]. В кн.: Поезія 80, в. 1. К., 1980; [Вірші]. «Дніпро», 1981, № 3; Рос. перекл. — Стихи. М., 1959; Лирика. М., 1963. *Літ.:* Сіро Алегрія. Мій друг Габріела Містраль. «Всесвіт», 1979, № 4.

В. С. Харитонов.

МІСТРА́ЛЬ (Mistral) Фредерік (8.IX 1830, с. Майан, департамент Буш-дю-Рон, на Пд. Франції — 25.III 1914, там же) — прованс. поет. Перші твори опублікував в антології «Провансальці» (1852). З 1854 — учасник, далі — ватажок руху *фелібрів,* метою якого було відродження *провансальської мови,* розвиток провансальської л-ри. Поезія М. (як і фелібрів загалом) формувалася в руслі романтизму. На фольклорній основі побудовано поему «Мірейо» (1859), «Поему про Рону» (1897) тощо. Творам М. властива певна ідеалізація народного життя Провансу й національної старовини, деякий релігійно-містичний відтінок. Склав словник провансальської мови («Скарбниця Феліб рижу», 1879—87). Нобелівська премія, 1904.

Тв.: Укр. перекл.— Мірейо. К., 1980; Рос. перекл.— Мирей. М., 1977.

Д. С. Наливайко.

МІСТРА́ЛЬ (франц. mistral) — холодний пн. або пн.-зх. вітер на Середземноморському узбережжі Франції. Досягає 30 м/с. Утворюється внаслідок проникнення холодного повітря з суходолу між Альпами й Піренеями. Найчастіше спостерігається у грудні, січні й червні. Див. також *Вітри місцеві.*

МІСХО́Р — приморський кліматичний курорт на *Південному березі Криму,* за 13 км на Зх. від Ялти, з якою його з'єднує шосе. Лікувальні заходи: морські купання, клімато- і виноградолікування. Показання: захворювання серцево-судинної системи, органів дихання (нетуберкульозного характеру), первової системи, а також порушення обміну речовин, недокрів'я та ін. Санаторії, будинки відпочинку, пансіонати.

МІ́СЦЕ ПРОЖИВА́ННЯ — місто, село або інший населений пункт, у якому громадянин живе постійно або переважно. Визначення М. п. особи має юрид. значення (напр., для вирішення питання про *підсудність,* відкриття *спадщини,* здійснення *виборчого права*). Рад. закон не встановлює обов'язкового М. п., проте можна мати лише одне М. п. Тимчасове, навіть тривале проживання особи в ін. місці (в зв'язку з навчанням, перебуванням на військовій службі тощо) не можна вважати новим М. п. Для *неповнолітніх,* що не досягли 15 років, або громадян, які перебувають під *опікою,* М. п. визначається місцем проживання їхніх батьків (усиновителів) або опікунів (ч. 2 ст. 17 ЦивК УРСР).

МІСЦЕ́ВА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — сукупність промислових підприємств, об'єднань, фірм, пром. ком-

бінатів, науково-дослідних, проектно-конструкторських та ін. організацій, підпорядкованих міністерствам М. п. союзних республік і одночасно (крім підприємств республіканського підпорядкування) — Радам Міністрів автономних республік та місцевим Радам народних депутатів. Підприємства галузі допомагають місцевим Радам розв'язувати в областях, районах і містах госп. проблеми в інтересах дедалі повнішого задоволення потреб населення та місцевого г-ва. Створюючи різні, як правило, невеликі за розмірами виробничі підприємства, в т. ч. в невеликих містах та великих сільс. населених пунктах, М. п. розвиває пром. виробн. у віддалених від пром. центрів районах; залучає до продуктивної праці в сусп. виробн. місцеве населення, зайняте в особистому г-ві, пенсіонерів та ін. категорії населення обмеженої працездатності, використовує для випуску продукції не тільки фондову сировину, а й місцеві ресурси сировини, матеріалів, відходи пром. і с.-г. виробн. Підприємства М. п. виробляють різні товари нар. споживання та продукцію виробничого призначення. Розвиткові М. п. сприяли постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по забезпеченню дальшого розвитку виробництва товарів масового попиту» (1971), «Про розвиток у 1976—1980 роках виробництва товарів масового попиту і про заходи по підвищенню їх якості» (1976). М. п. СРСР має розвинуту матеріально-тех. базу. Поряд з дрібними й середніми підприємствами в М. п. є великі підприємства й об'єднання, зокрема ленінгр. ф-ки муз. інструментів «Красный Октябрь» та ім. А. В. Луначарського, Моск. комбінат по виробн. муз. інструментів та меблів, Могильовський металург. з-д, Оренбурзька ф-ка пухових хусток, фірма «Туркменкилим» та ін. До складу М. п. України входять 13 галузей пром-сті. В структурі М. п. республіки за виробн. продукції найбільшу питому вагу мають легка пром-сть (40,3%), машинобудування і металообробка (26,3%), хімічна та нафтохімічна пром-сть (15%). Вироби нар. споживання в заг. обсязі валової продукції М. п. республіки становлять бл. 73%. Багато товарів нар. споживання М. п. посідають провідне місце в загальнореспубл. виробн. їх, а, напр., випуск піаніно, баянів, щипкових і духових муз. інструментів, виробів нар. худож. промислів, торфових брикетів, столових приборів з мельхіору, олівців цілком зосереджено на підприємствах М. п. На поч. 1980 у М. п. республіки налічувалось 396 підприємств і орг-цій. Найбільші з них: ф-ки муз. інструментів у Чернігові та Житомирі, з-ди столових приборів у Вільнянську (Запоріз. обл.) та Києві, виробниче об'єднання «Металіст» (Дніпропетровськ), прокатно-штампувальний з-д у Жданові, львів. виробниче об'єднання «Галантерея», виробничо-художні об'єднання «Гуцульщина» (м. Косів Івано-Фр. обл.), «Полтавчанка» (Полтава), «Вінничанка» (Вінниця), ім. Т. Г. Шевченка (Київ), «Україна» (Харків), з-д «Київпластмас» та ін. На підприємствах М. п. УРСР діє (1981) понад 1500 потокових та потоково-механізованих ліній, 36 автоматичних і напівавтоматичних, 190 комплексно-механізованих дільниць, 45 комплексно-механізованих цехів і 10 автоматизованих дільниць. В Основних напрямах економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року передбачено збільшити обсяг продукції М. п. за одинадцяту п'ятирічку приблизно в 1,4 раза, поліпшити якість і асортимент товарів і виробів. Наукові проблеми розвитку М. п. УРСР розробляють Український проектно-конструкторський технологічний ін-т місцевої промисловості (Київ), Укр. держ. ін-т по проектуванню підприємств місцевої пром-сті (Харків), центр. конструкторсько-технологічні бюро та ін. орг-ції, підпорядковані М-ву місцевої промисловості УРСР. Див. також *Музичних інструментів промисловість, Народні художні промисли.*

В. Т. Резніков.

МІСЦЕ́ВЕ САМОВРЯДУВА́ННЯ — одна з форм держ. управління на місцях, що полягає в праві місцевих представницьких органів розв'язувати справи в межах, встановлених для них *державою.* Виникає з її утворенням. Початок широкого розвитку М. с. поклали бурж. революції 17—19 ст. в Європі. З ліквідацією феодалізму органи М. с. увійшли до системи бурж. держави, зокрема, в Австро-Угорщині, в Росії (діяли до Великої Жовтневої соціалістич. революції), в т. ч. на Україні. М. с. формувалося тут на основі *куріальної системи,* яка позбавляла трудящих можливості брати участь у місцевому самоврядуванні. В різних капіталістичних країнах форми М. с. мають свої особливості, але вони були й залишаються знаряддям класового панування буржуазії. Виходячи зі значення М. с. в питаннях поліпшення життєвих умов трудящих, комуністичні й робітн. партії в капіталістичних країнах борються за демократизацію системи М. с., добиваючись обрання своїх кандидатів до складу місцевих представницьких органів і на керівні посади в них. Значних успіхів у цьому досягли в 70-х рр. 20 ст. комуністи Франції, Італії та Іспанії. Дійсно демократичне М. с. створено в соціалістичних д-вах (див., зокрема, *Місцеві Ради народних депутатів*).

В. І. Калинович.

МІСЦЕ́ВИЙ ЧАС — *час,* визначений для даного місця на Землі. М. ч. однаковий у всіх точках Землі, розміщених на одному меридіані; для точок, розміщених на різних меридіанах, різниця М. ч. пропорційна різниці їхніх геогр. *довгот* (1 год. різниці М. ч. відповідає 15° різниці довгот). М. ч. застосовувався раніше у побуті, але з кінця 19 ст. в більшості країн (в СРСР з 1919) його почали замінювати *поясним часом.*

МІСЦЕ́ВІ БЮДЖЕ́ТИ — бюджети місцевих органів держ. влади і держ. управління. В капіталістичних країнах до М. б. належать бюджети місцевих органів управління. Їх затверджують місц. органи і до держ. бюджету не включають. Однак бюджетні права місц. органів самоврядування визначаються актами центр. урядів. На сучас. етапі М. б. широко використовують для держ.-монополістичного регулювання економіки.

В соціалістичних країнах М. б. є планами утворення і використання коштів, необхідних місц. органам влади для здійснення покладених на них функцій. Складаються на основі планів розвитку нар. г-ва. Система М. б. кожної соціалістичної країни зумовлюється держ. устроєм і побудована на принципах *демократичного централізму* в управлінні нар. г-вом. М. б. затверджують місц. органи влади, вони є невід'ємною частиною *бюджету державного* кожної країни.

У Рад. Союзі, в т. ч. в Укр. РСР, кожна область, район, місто, селилищна і сільс. Рада має свій М. б. Ці бюджети включаються в держ. бюджет республіки і в його складі — в держ. бюджет СРСР, що відповідає орг. єдності бюджетної системи СРСР. Бюджет області об'єднує обл. бюджет та бюджети районів і міст обл. підпорядкування, бюджет району — районний бюджет і міські (міст районного підпорядкування), сільс. та селищні бюджети. Бюджет міста, яке має районний поділ або підпорядковані міськ. Раді цього міста ін. Ради, об'єднує міськ. бюджет, районні бюджети і бюджети підпорядкованих Рад. Бюджет району в місті, районній Раді якого підпорядковані ін. Ради, об'єднує районний бюджет і бюджети підпорядкованих Рад. Обсяги М. б. Укр. РСР зросли з 3,4 млрд. крб. 1965 до 7,1 млрд. крб. 1980 (більше ніж у 2 рази). Їхня частка в держ. бюджеті республіки становить понад $^1/_3$. З М. б. 95% видатків спрямовуються на задоволення житл.-побутових і соціально-культур. потреб населення. За рахунок М. б. утримуються бл. 150 тис. шкіл, дит. садків-ясел, лікарень, б-к та ін. бюджетних установ. У 1980 видатки М. б. становили: на фінансування нар. г-ва, підпорядкованого місц. Радам,— 1,9 млрд. крб., на соціально-культур. заходи — 4,9 млрд. крб. У М. б. надходять доходи від підприємств місц. підпорядкування та *місцеві податки і збори.* Крім того, у М. б. проводяться у встановлених розмірах відрахування від загальносоюзних держ. податків і доходів та *платежів від прибутку* підприємств респ. підпорядкування, що підвищує заінтересованість місц. Рад у виконанні планів надходження цих податків і доходів. У складі доходів М. б. республіки 85% становлять надходження від соціалістич. підприємств і організацій.

І. О. Забродін.

МІСЦЕ́ВІ ДОБРИВА — добрива, що їх нагромаджують або виготовляють безпосередньо у господарствах. До М. д. належать *гній, гноївка, компости,* пташиний послід, *зола, мул* ставків і озер. М. д. містять майже всі необхідні для

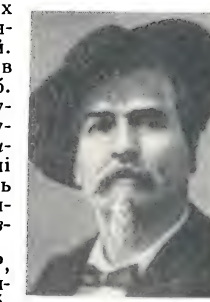

Ф. Містраль.

рослин поживні речовини (азот, фосфор, калій та ін.), в т. ч. *мікроелементи*. Як М. д. використовують також різні вапнякові породи (вапно, мергель тощо), які добувають на місці і застосовують для *хімічної меліорації ґрунтів*. *Е. Г. Дегодюк.*

МІСЦЕ́ВІ ПОДА́ТКИ І ЗБО́РИ — податки і збори, які зараховують у доход *місцевих бюджетів*. В СРСР М. п. і з. регулює Указ Президії Верховної Ради СРСР від 10.IV 1942 «Про місцеві податки і збори» (з наступними змінами й доповненнями). До М. п. і з. належать: податки з будівель, зем. рента, збори з власників трансп. засобів і разовий збір на колг. ринках; на тер. окремих місцевостей встановлено також курортний збір. М. п. і з. зараховують у доходи міськ., селищних і сільс. Рад. Осн. питому вагу в М. п. і з. мають податок з будівель і зем. рента. Ці платежі збирають тільки в міськ. місцевостях як з окремих громадян, так і з кооп. підприємств і орг-цій. Об'єктами оподаткування з будівель є житл. будинки та ін. будови, зем. рентою обкладають зем. ділянки несільськогосподарського призначення, виділені власникові в безстрокове користування. Для населення встановлено одну податкову ставку — 1% від вартості будівель, для кооп. орг-цій — дві ставки (1 і 0,5%), при цьому беруть до уваги призначення будівель. Зем. ренту сплачують у розмірах від 0,4 до 1,8 коп. за 1 м² зем. ділянки залежно від класу поселення. Клас поселення визначає Рада Міністрів союзної республіки відповідно до адм. підпорядкованості міст та ряду екон. показників. Ці платежі мають велику кількість пільг. Власники трансп. засобів (автомобілів, мотоциклів, моторних човнів та ін.) сплачують збір, розмір якого залежить від виду трансп. засобів і адм. значення місцевості. Громадяни і колгоспи, які реалізують продукцію на ринках, сплачують разовий збір, розмір якого залежить від способу торгівлі (зі столів, з возів, автомашин тощо). Всі надходження з разового збору витрачають на буд-во, благоустрій і розширення колг. ринків. Курортним збором оподатковують громадян, які приїжджають на відпочинок у курортні місцевості в неорганізованому порядку. Ці кошти надходять у доход місц. бюджету і витрачаються на благоустрій курортної території. М. п. і з. в доходах *бюджету державного* СРСР мають незначну питому вагу. Див. також *Податки*

МІСЦЕ́ВІ РА́ДИ НАРО́ДНИХ ДЕПУТА́ТІВ — в СРСР представницькі органи держ. влади в краях, областях, авт. областях, авт. округах, районах, містах, районах у містах, селищах, сільських населених пунктах. Разом з *Верховною Радою СРСР*, Верховними Радами союзних і авт. республік вони становлять єдину систему органів держ. влади. М. Р. н. д. вирішують усі питання місц. значення, виходячи з загальнодержавних інтересів та інтересів громадян, проводять у життя рішення вищестоящих держ. органів, керують діяльністю нижчестоящих Рад нар. депутатів, беруть участь в обговоренні питань респ. і загальносоюзного значення, вносять свої пропозиції з цих питань. М. Р. н. д. УРСР відповідно до *Конституції СРСР*, *Конституції УРСР* керують на своїй території держ., госп. і соціально-культур. будівництвом; затверджують плани екон. і соціального розвитку та місц. бюджет; здійснюють керівництво підпорядкованими їм держ. органами, підприємствами, установами й орг-ціями, забезпечують додержання законів, охорону держ. і громад. порядку, прав громадян, сприяють зміцненню обороноздатності країни. Депутатів М. Р. н. д. обирає населення відповідних адм.-тер. одиниць строком на 2,5 року на основі заг., рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні (див. *Закон УРСР про вибори до місцевих Рад народних депутатів УРСР*). Найважливіші питання, віднесені до відання відповідних М. Р. н. д., розглядаються і вирішуються на їхніх сесіях, які в УРСР скликаються не менш як чотири рази на рік. Діяльність М. Р. н. д. будується на основі колективного, вільного, ділового обговорення і вирішення питань, гласності, регулярної звітності виконавчих і розпорядчих органів, ін. створюваних Радами органів перед Радами та населенням, широкого залучення громадян до участі в їх роботі. В межах своїх повноважень М. Р. н. д. приймають рішення, обов'язкові для виконання всіма розташованими на тер. Ради підприємствами, установами й орг-ціями, а також *службовими особами* і громадянами. Виконавчими і розпорядчими органами М. Р. н. д. є *виконавчі комітети місцевих Рад народних депутатів*. З числа депутатів місц. Ради обирають відповідні постійні комісії (див. *Постійні комісії Рад народних депутатів*) для попереднього розгляду та підготовки питань, що належать до відання відповідних Рад, а також для сприяння проведенню в життя рішень Рад, їхніх виконавчих комітетів і вищестоящих органів держ. влади і управління. М. Р. н. д. утворюють *органи народного контролю*. М. Р. н. д. і створювані ними органи систематично інформують населення про свою роботу і прийняті рішення. Діяльність місц. Рад здійснюється в тісному зв'язку з *громадськими організаціями* і *трудовими колективами*, найважливіші питання виносяться на обговорення громадян, які широко залучаються також до роботи постійних комісій, виконавчих к-тів та ін. підзвітних Радам органів. Порядок організації та діяльності М. Р. н. д. регулюється Конституцією СРСР, конституціями союзних і авт. республік, загальносоюзними і респ. законодавчими актами (див. *Законодавчі акти СРСР про місцеві Ради*, *Закони УРСР про місцеві Ради*). Суттєвою частиною заходів, передбачених рішеннями XXV з'їзду КПРС про розвиток соціалістич. державності, є прийняття 3-ю сесією Верховної Ради СРСР 10-го скликання 25.VI 1980 «Закону СРСР про основні повноваження крайових, обласних Рад народних депутатів, Рад народних депутатів автономних областей і автономних округів». Цим Радам належить важлива роль у системі органів держ. влади. Вони здійснюють керівництво держ., госп. і соціально-культур. будівництвом на територіях з великою кількістю пром., будівельних, с.-г. та ін. підприємств, вносять вагомий вклад у зміцнення екон. потенціалу країни, підвищення добробуту рад. людей, їхнє комуністичне виховання.

XXVI з'їзд КПРС підкреслив, що з прийняттям нової Конституції СРСР у діяльності Рад почався новий етап. М. Р. н. д., не ослаблюючи уваги до питань місц. г-ва, обслуговування населення, активніше координують і контролюють роботу підприємств і орг-цій, що містяться на їхній території, роблять усе більший внесок у забезпечення комплекс. характеру екон. і соціального розвитку країни.

Літ.: В. И. Ленин, КПСС о работе Советов. М., 1979; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Компартії України. К., 1981; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1979; Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1979; Місцеві Ради Української РСР і комуністичне будівництво. К., 1970; Куликова Г. Б. Демократические основы деятельности местных Советов в развитом социалистическом обществе. 1959—1975. М., 1978; Павловский Р.С. Конституционные основы деятельности местных Советов народных депутатов. Х., 1979. *В. Е. Бражников.*

Вибори до місцевих Рад УРСР

Дата виборів	Скликання	Обрано депутатів
24.XII 1939 (зх. обл. 15.XII 1940)	1-е	232 118
21.XII 1947	2-е	307 372
17.XII 1950	3-є	322 618
22.II 1953	4-е	326 989
27.II 1955	5-е	332 641
3.III 1957	6-е	336 822
1.III 1959	7-е	381 477
5.III 1961	8-е	392 033
3.III 1963	9-е	412 534
14.III 1965	10-е	419 604
12.III 1967	11-е	422 586
16.III 1969	12-е	425 402
13.VI 1971	13-е	513 899
17.VI 1973	14-е	518 447
15.VI 1975	15-е	521 395
19.VI 1977	16-е	522 021
24.II 1980	17-е	524 185

МІСЦЕ́ВІСТЬ — просторове поєднання спільних за походженням *урочищ*, найбільша морфологічна частина *ландшафту* географічного. Кожній М. притаманні індивідуальні та заг. риси. Індивідуальні риси М. залежать від місцевих особливостей геол. будови, рельєфу, мікроклімату та ін. Заг. риси М. пов'язані з характерними для даного ландшафту поверхневими відкладами, розчленуванням території, ресурсами тепла і вологи, грунтово-рослинним покривом. Останні становлять типологічні особливості М., за якими в *ландшаф-*

тознавстві виділяють типи М., напр., для тер. України — поліські лучно-болотні, яружно-балкові, заплавні, степово-подові, гірсько-лучні (полонинні) та ін. Іноді термін «місцевість» вживають в заг. розумінні, близькому до нар. тлумачення,— територія з своєрідним поєднанням природних умов.

В. М. Пащенко.

МІСЦЕ́ВОЇ ПРОМИСЛО́ВОСТІ УКРАЇ́НСЬКИЙ ПРОЄ́КТНИЙ КОНСТРУ́КТОРСЬКО-ТЕХНОЛО́ГІЧНИЙ ІНСТИТУ́Т, УкрПКТІмісцевпром — установа Міністерства місцевої промисловості УРСР. Створений 1929 у Києві як філіал Всесоюзного н.-д. ін-ту торфової пром-сті, з 1933 — Укр. н.-д. ін-т торфу, з 1978 — УкрПКТІмісцевпром. У складі ін-ту (1980) — 2^{4} осн. відділи і лабораторії, дослідно-експериментальний завод. Філіали у Дніпропетровську та Донецьку. Осн. напрями роботи ін-ту: створення виробів культурно-побутового призначення і господарського вжитку з металу, пластмас, місцевої сировини та відходів пром. виробн.; розроблення документації для серійного виробництва нових товарів і підвищення тех. рівня підприємств галузі; виконання н.-д. і дослідно-конструкторських робіт, пов'язаних зі створенням і впровадженням у виробн. прогресивних технологічних процесів. Ін-т здійснює методичне керівництво діяльністю підприємств і організацій, спрямованою на підвищення якості і стандартизацію продукції місцевої пром-сті, розробляє заходи щодо розвитку виробн. товарів різних груп, займається питаннями нормування, наук. організації праці й управління, проводить техніко-екон. дослідження.

Б. І. Мусієнко.

МІСЯЦІ РО́КУ — календарні *місяці*, проміжки часу від 28 до 31 доби (табл.). В сучас. григоріанському *календарі* рік поділяють на 12 місяців.

Сі́чень (лат. Januarius). Лат. назва походить від імені давньорим. бога Януса. В давньорус. мові цей місяць наз. «просиньць» (очевидно, пов'язано з «просинанням» після довгих зимових ночей, збільшенням дня) і «сѣчьнь». Остання назва перейшла до укр. мови і походить, найімовірніше, від слова «сікти». Лю́тий (лат. Februarius). Лат. назва пов'язана з давньорим. святом «очищення» (februum — обряд очищення). В давньорус. мові цей місяць наз. «снѣжьнь». Укр. і білорус. («лютый») назви відображають особливості погоди (люті морози). Бе́резень (лат. Martius). Лат. назва — від імені давньорим. бога Марса. У давньорус. мові — «березозолъ», «березолъ» (від березового попелу, золи). Укр. назва — від слова «береза», білорус.— «сакавік» — від «сік» (в цей час з беріз звичайно добувають сік). Кві́тень (лат. Aprilis). Сербохорватська (цвјетањ), польська (kwiecień) і укр. назви означають настання весни, цвітіння рослин. Ін. слов. назви: «красавик» (у білорусів), «травањ» (у сербів і хорватів), «dubeň» (у чехів). Тра́вень (лат. Majus). Лат. назва — від імені давньорим. богині Майї. В давньорус. мові — «травьнъ». Остання назва перейшла до укр. мови і пов'язана з буйним ростом трав. У ін. слов. народів: «май» (у болгар), «maj» (у сербів і хорватів), květen (у чехів). Че́рвень (лат. Junius). Лат. назва — від імені давньорим. богині Юнони. В давньорус. мові — «изокъ» (від назви польового коника). Укр. назва походить від слів черв, черв'як (нар. назва гусені, що шкодить в цей час садам, городам і полям). Ін. слов. назви: «чэрвень» (у білорусів), czerwiec (у поляків), smažnik (у лужичан), červen (у чехів), jún (у словаків). Ли́пень (лат. Julius). Лат. назва — на честь *Юлія Цезаря*. Слов. назви означають розпал літа. У давньорус. мові — «червень», «червець». Укр., польська (lipiec) і білорус. («ліпень») назви походять від слова «липа» (відображають час цвітіння липи). У сербохорватській мові цей місяць наз. «серпањ» і «јул(и)», у чеській — «červenec», словацькій — júl. Се́рпень (лат. Augustus). Лат. назва походить від імені рим. імператора *Августа*. Укр. назва — від слова «серп», тобто пов'язана з хлібозбиральними роботами. Вона є в давньорус., польській, чеській і сербохорватській мовах. У давньорус. мові — «заревъ» (час гону і ревіння оленів). У білорус.— «жнівень». Ве́ресень (лат. September, від septem — сім). Лат. назва (як і назви трьох наступних місяців) пов'язана з номером цього місяця в давньорим. календарі. У білорус. («верасень»), польській (wrzesień) і укр. мовах вихідною послужила назва рослини *верес*, яка цвіте і восени. Жо́втень (лат. October, від octo — вісім). Давньослов. назви — «листопадъ», «руенъ» та ін. Укр. назва пов'язана з осінніми жовтінням листя, білорус. («кастрычнік») — з первинною обробкою льону та конопель. Ли́стопад (лат. November, від nowem — дев'ять). Давньорус. назва «грудень». Укр., білорус., болг., чес., сербохорватська назви «листопад» відображають осіннє явище природи. Гру́день (лат. December, від decem — десять). Давньорус. назва — «студьнь». Укр. і польс. (grudzień) назви пов'язані зі станом шляхів і ріллі в цей час року (змерзлі грудки).

Отже, укр. та багато ін. слов. назв місяців, що виникли на основі давньослов'янських, пов'язані з с.-г. роботами або відображають сезонність погоди та ін. геогр. особливості тієї чи ін. місцевості. В рос. мові закріпилися рим. назви місяців (январь, февраль, март, апрель, май, июнь, июль, август, сентябрь, октябрь, ноябрь, декабрь).

А. П. Критенко.

МІ́СЯЦЬ — єдиний природний супутник *Землі*, астрономічний знак ☾. Рухається навколо неї по складній траєкторії, яку наближено вважають *еліпсом*. *Ексцентриситет* орбіти дорівнює 0,0549, кут між її площиною і площиною *екліптики* — 5° 8′ 43″. Серед. віддаль між Землею і М. 384 401 ± 1 км, сидеричний період обертання (відносно зір) — 27,321661 *доби*, синодичний (період зміни *фаз Місяця*) — 29,530588 доби. Площина місячного екватора утворює з площиною екліптики кут 1° 32′ 30″, з площиною *орбіти* — кут 6° 41′. Періоди обертання М. навколо осі і навколо Землі збігаються, через що М. повернений до Землі одним боком. Однак внаслідок *лібрації Місяця* з Землі видно бл. 60% його поверхні. Маса М. дорівнює 7,345 10^{25} г (1/81,301 маси Землі), серед. густина — 3,34 г/см^3, прискорення сили тяжіння на поверхні — 162,2 см/с^2, друга *космічна швидкість* — 2,38 км/с. Напруженість магн. поля на поверхні М. не перевищує 5 · 10^{-5} Е. Виявлено магн. аномалії (до 3 · 10^{-3} Е) розмірами від десятків до сотень км. Поверхня М. в цілому досить темна — середнє сферичне *альбедо* дорівнює 0,073. Вона ділиться на світлу («материки») і темну («моря»). «Моря», що займають бл. 30% поверхні видимого і 2,5% — зворотного боку, бувають круговими (утворені ударами *метеоритів* і пізніше залиті темною базальтовою лавою) і неправильними (залиті тією ж лавою низинні ділянки поверхні). У центрах деяких кругових морів виявлено т. з. маскони — локалізовані концентрації маси у вигляді дисків щільніших порід, розташованих на деякій глибині під місячною поверхнею. Крім них, для М. характерні кільцеві гори («цирки») і кратери (що мають кільцевий вал і гірку в центрі); місячні гірські хребти (часто довжиною в сотні км і висотою 3—5 км); довгі тріщини і борозни; світлі промені, що тягнуться від деяких великих кратерів на сотні і навіть тисячі км. Перепади висот ~ 10 км. Поверхневий шар М. складається з дрібноуламкового і дрібнодисперсного матеріалу (див. *Місячний ґрунт*). Т-ра поверхні на екваторі змінюється протягом місячної доби від +120 до —160° С. Місячні породи, доставлені на Землю, є осн. магматичними породами, що зазнали впливу ударного метаморфізму і *космічного проміння*. Осн. мінерали — плагіоклази, піроксени, олівін і ільменіт, є домішки кількох десятків ін. мінералів. Місячні породи збагачені тугоплавкими і збіднені легкими елементами. Води немає навіть у складі мінералів. М. практично позбавлений атмосфери (концентрація атомів і іонів біля поверхні 10^4—10^5 см$^{-3}$). М. має оболонкову внутр. будову. Товщина кори анортозитового складу — бл. 60 км, на зворотному боці, можливо,— 100 км. В «морях» кора двошарова — верхні 1—20 км складаються з мор. базальтів. До глибини 800—1000 км — тверда мантія (літосфера), нижче розташована частково розплавлена зона — астеносфера. Можливе існування ядра з заліза або його сульфіду радіусом 200—300 км і т-рою 1000—1600° С. Величина теплового потоку на поверхні — бл. $^1/_3$ земного. Сейсмографи зареєстрували бл. 8000 місяцетрусів низької інтенсивності і з великою тривалістю сигналу (1—2 год). Кілька сотень їх пов'язані з ударами метеоритів. Виявлено 60 активних осередків припливних місяцетрусів з магнітодою 0,5—1,3 і глиб. 800—1000 км,

Назви і тривалість місяців року

Місяці	Тривалість (у добах)
Січень	31
Лютий	28 (29— у високосний рік)
Березень	31
Квітень	30
Травень	31
Червень	30
Липень	31
Серпень	31
Вересень	30
Жовтень	31
Листопад	30
Грудень	31

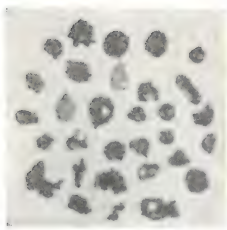

Основні типи частинок **місячного ґрунту,** доставленого автоматичною станцією «Луна-16» з Моря Достатку 24.IX 1970.

які розташовані в морях і групуються в 4 глобальні пояси сейсмічності. Поблизу країв цих поясів відмічено 25 тектонічних місяцетрусів з магнітодою 4—5 і глиб. до 300 км.

М. досліджували як з Землі (оптичними і радіоастр. методами, а також *радіолокацією*), так і з космосу, використовуючи космічні апарати («*Зонд*», «*Луна*», «*Лунар орбітер*», «*Рейнджер*») і космічні кораблі «*Аполлон*». Безпосередні дослідження М. дали цінну інформацію про зворотний бік М., про рельєф його поверхні, про магнетизм тощо. Іл. див. на окремому аркуші, с. 432—433.

Літ.: Космохимия Луны и планет. М., 1975; Физика космоса. Маленькая энциклопедия. М., 1976; Філіпов Є. М. Всесвіт, Земля, життя. К., 1977; Физика и астрономия Луны. Пер. с англ. М., 1973: Луна. Пер. с англ. М., 1975.

М. М. Євсюков.

МІСЯЦЬ — проміжок часу, близький до періоду обертання *Місяця* навколо Землі. Розрізняють (табл.): синодичний М.— проміжок часу між двома послідовними однаковими *фазами Місяця* (лежить в основі місячних *календарів*); сидеричний (зоряний) М.— час, протягом якого Місяць здійснює повний оберт навколо Землі і займає вихідне положення відносно зір; тропічний М.— проміжок часу, через який Місяць повертається до тієї ж *довготи;* аномалістичний М.— проміжок часу між двома послідовними проходженнями Місяця через *перигей*; драконічний (вузловий) М.— проміжок часу між двома послідовними проходженнями Місяця через той самий вузол його *орбіти* (застосовують у передобчисленні *затемнень*). Закономірність і наочність зміни фаз Місяця стали причиною того, що це явище обрали для запровадження одиниці часу, проміжної між *роком* і *добою*. Календарні М. григоріанського календаря (див. *Місяці року*) виникли на основі синодичного М., але вони не узгоджені з фазами Місяця.

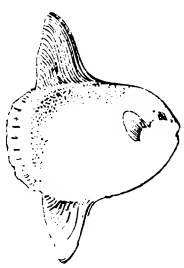

Місяць-риба.

МІСЯЦЬ-РИБА (Mola mola) — риба ряду зрослощелепних класу *кісткових риб*. Тіло майже кулясте, дуже стиснене з боків, хвостової частини немає. Спинний і анальний плавці високі. Довж. тіла понад 3 м, маса 1 т і більше. М.-р. живиться зоопланктоном, іноді дрібною рибою. Ікра пелагічна (плаваюча). Найплодючіша риба: відкладає до 300 млн. ікринок. Поширена в теплих морях; в СРСР зустрічається біля Владивостока. Пром. значення не має.

МІСЯЧНА АВТОМАТИ́ЧНА СТА́НЦІЯ — див. *Автоматична місячна станція.*

Тривалість місяця

Місяць	Тривалість	
	в середніх сонячних добах	в добах, год, хв, с середнього сонячного часу
Синодичний	29,530588	29 діб 12 год 44 хв 3 с
Сидеричний	27,321661	27 діб 7 год 43 хв 12 с
Тропічний	27,321582	27 діб 7 год 43 хв 4 с
Аномалістичний	27,554550	27 діб 13 год 18 хв 33 с
Драконічний	27,212220	27 діб 5 год 5 хв 36 с

МІ́СЯЧНИЙ ҐРУНТ, місячний реголіт — пухкий поверхневий шар уламкового матеріалу, що вкриває поверхню *Місяця* (мал.). Характеризується непротяжною (косою) шаруватістю; товщина його в «морських» районах — 4—6 м, у «материкових» перевищує 10 м. М. г. формується в результаті процесів, пов'язаних з метеоритним і мікрометеоритним бомбардуванням поверхні: дроблення, переносу, агрегації, плавлення й випаровування речовини. Хім. склад М. г. визначається в основному типом корінних порід району і наслідує їхню специфіку (відсутність води, збагаченість важколеткими елементами тощо). Геохімічно важливими процесами є надходження речовини з ін. районів Місяця, привнесення метеоритного матеріалу (до 3% за вагою в дрібній фракції М. г.) і вибіркове випаровування, що призводить до втрат лугів, кремнезему та ін. летких компонентів. Ряд специфічних характеристик М. г. (аномально високий вміст інертних газів, аморфізація поверхневих шарів часток і виникнення в них відновлених до елементарного стану заліза, титану і кремнію, тощо) визначається дією *космічного проміння.*

А. В. Іванов.

МІ́СЯЧНИЙ РІК — період часу, що лежить в основі місячних і місячно-сонячних *календарів*. Див. також *Рік*.

МІ́СЯЧНИЙ САМОХІ́ДНИЙ АПАРА́Т, місяцехід — автоматичний або керований космонавтами транспортний пристрій, здатний пересуватися по Місяцю і призначений для його дослідження. Першим в історії *космонавтики* М. с. а. став рад. трансп. пристрій «Луноход-1» (див. «*Луноход*»). Амер. експедиції на космічних кораблях «Аполлон-15», «Аполлон-16» і «Аполлон-17» (див. «*Аполлон*») для переміщення астронавтів на поверхні Місяця використовували двомісні місяцеходи «Ровер».

Ю. М. Михайлов

МІСЬКА́ ДУ́МА — виборний орган *місцевого самоврядування* в містах дореволюційної Росії. Створювалися з 1785 відповідно до «Жалуваної грамоти містам» на підставі станового представництва (в містах *Правобережної України* — з 1793). *Міська реформа 1870* встановлювала обрання членів М. д. на основі бурж. виборчого цензу, що забезпечувало бажаний для уряду класовий склад М. д. До компетенції М. д. входили деякі питання благоустрою міст, піклування про місц. торгівлю, охорону здоров'я тощо. Городове положення 1892 ще більше обмежило кількість виборців, посилило нагляд царської адміністрації за діяльністю М. д. та її виконавчого органу — міської управи. М. д. ліквідовано після Великої Жовтн. соціалістич. революції.

МІСЬКА́ РЕФО́РМА 1870, Городове положення 16 червня 1870— одна з бурж. реформ у Росії. Викликана зростанням міськ. населення і чисельності міст після падіння *кріпосного права* і в зв'язку з розвитком капіталізму. М. р. мала на меті підняти г-во міст і залучити до управління ними велику фінанс. і торг. буржуазію. М. р. замінила в більшості міст країни (крім Польщі, Фінляндії, Серед. Азії) колишні станові думи загальностановими міськ. установами місц. самоуправління. Розпорядчими органами були *міські думи,* виконавчими — обрані думами міські управи. Бажаний для уряду класовий склад міськ. дум забезпечувався, зокрема, виборами їх за *куріальною системою,* встановленням майнового цензу. Думи й управи контролювалися губернаторами і міністром внутр. справ. При всій своїй обмеженості М. р. була значно урізана «*контрреформами*».

МІСЬКЕ́ ГОСПОДА́РСТВО — комплекс підприємств. організацій, служб та інженерних споруд, розташованих на території міст і селищ міського типу для задоволення комунальних, побутових і соціально-культурних потреб населення. До М. г. належать *житлове господарство, комунальне господарство,* підприємства *побутового обслуговування населення, торгівлі* і *громадського харчування, міського транспорту, зв'язку,* заклади *охорони здоров'я,* соціального забезпечення, культури, освіти тощо. Рівень комплексного розвитку М. г. значно впливає на умови праці населення, його побут, відпочинок, всебічний розвиток, а також на *продуктивність праці.* В царській Росії М. г. було однією з найвідсталіших галузей г-ва. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції М. г. почало розвиватися як комплексне г-во. Вже в перші роки Рад. влади було вжито заходів щодо відбудови й реконструкції М. г. За роки довоєнних п'ятирічок (1929—40) було збудовано нові впорядковані міста й селища міськ. типу, реконструйовано багато старих. Збільшився житл. фонд, інтенсивно розвивалося водопровідне й каналізаційне г-во, міськ. енерг. г-во тощо. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 нім.-фашист. загарбники заподіяли М. г. величезної шкоди. Повністю або частково було зруйновано і спалено 1710 міст і с-щ міськ. типу, понад 6 млн. будинків, 40 тис. лікарень та ін. лік. закладів, без житла залишилися бл. 25 млн. чол., виведено з ладу водопроводи, каналізацію, міськ. транспорт. На Україні було зруйновано бл. 40% житл. фонду. В СРСР плановий і інтенсивний розвиток М. г.— частина програми підвищення матеріального добробуту народу. Сучас. М. г. країни має величезні осн. фонди, споруди, оснащені найновішим устаткуванням, засобами механізації і автоматизації. Осн. фонди житл. і комунального г-ва, побутового обслуговування, охорони здоров'я і освіти СРСР на 1.I 1978 становили 30,9% вартості всіх осн. фондів нар. г-ва країни (в порівнянних цінах 1973), в УРСР — 30,7%. Заг. (корисна) площа міськ. житл. фонду країни на кін. 1978 дорівнювала 2070 млн. м² (у т. ч. усуспільнений фонд — 1574 млн. м²), на 1 міськ. жителя припадало 12,9 м² (1913 — 180 млн. м² і 6,3 м²); в УРСР відповідно — 415,4 млн. м² (263,3 млн. м²) і 13,2 м².

Далі розвивався міський транспорт. На початку 1978 в країні 1980 міст (96%) мали водопроводи, в т. ч. в УРСР — 389 (97%). На поч. 1978 усуспільнений житл. фонд СРСР було забезпечено каналізацією на 84,7%, в УРСР — на 84,7%, водопроводом — на 87,1%, в УРСР — на 87%, центр. опаленням — на 83%, в УРСР — на 78,7%, газом — на 78,1%, в УРСР — на 82,3%, електр. освітленням — на 100%. Інтенсивно розвивається газифікація жигл. фонду і підприємств М. г. на базі використання природного і зрідженого газу. На кін. 1978 у містах і с-щах міськ. типу країни налічувалось 33,9 млн. газифікованих квартир (в 3 рази більше, ніж 1965), в УРСР — 7,2 млн. (в 3,2 раза більше, ніж 1965). Збільшилася кількість підприємств роздрібної торгівлі, громад. харчування, пошти, телеграфу і телефону тощо. В СРСР у містах і с-щах міськ. типу кількість підприємств роздрібної торгівлі на кін. 1977 збільшилася порівняно з 1965 на 17%, підприємств громад. харчування — на 43,6%; в УРСР відповідно — на 15% і 44%; за цей же період кількість підприємств пошти, телеграфу і телефону зросла на 44%, в УРСР — на 44%, кількість підприємств побутового обслуговування міськ. населення — на 37%, в УРСР — на 52%. Держ. планами передбачено дальший розвиток М. г.: підвищення якості житл. буд-ва, комфортабельності житла та його планування; поліпшення благоустрою та архітектури міст, підвищення забезпеченості їх централізованим водопостачанням, переведення житл. фонду на опалення від великих джерел теплозабезпечення, розширення його газифікації; поліпшення експлуатації і підвищення збереження житл. фонду. В УРСР з 1962 видається зб. «Міське господарство України». Див. також *Благоустрій населених місць, Місто, Містобудування.*

В. Ф. Берестовський.

МІСЬКЕ́ УЧИ́ЛИЩЕ — в дореволюц. Росії та деяких зарубіжних країнах *початкове училище* підвищеного типу. В Росії М. у. створені за Положенням 1872 на базі *повітових училищ* і *парафіяльних шкіл*. Призначалися для дітей дрібних урядовців, торговців, ремісників та ін. Навчання тривало 6 років. Програми М. у. не узгоджувалися з програмами *гімназій*, і т. ч. царський уряд не допускав «нижчі» верстви населення до середньої та вищої освіти. М. у. були майже в усіх містах України. В 1912 в Росії М. у. реорганізовано у *вищі початкові училища*.

МІСЬКИ́Й МІСТ — *міст* у межах міста, призначений для руху транспорту й пішоходів. Звичайно складається з прогонів річкової частини (власне мосту) та *шляхопроводів*, що їх зводять над набережними. Такі мости (мал.) найчастіше споруджують з залізобетону та сталі. Конструкція їх — аркова (див. *Арковий міст*), балкова (див. *Балковий міст*), балково-консольна (з їздою по верху) або висяча (з їздою по низу, див. *Висячий міст*). Ширину М. м. визначають за числом трансп. смуг, беручи її кратною 3,5 м. Передмостові площі М. м. служать для трансп. розв'язок. По М. м. (напр., трамвайному й *автошляховому мосту*, метромосту) переміщується транспорт різних видів або одного з них.

МІСЬКИ́Й ТРА́НСПОРТ — сукупність різних видів *транспорту*, що здійснюють перевезення населення і вантажів на території міст, селищ міського типу та приміських зон. М. т.— галузь *міського господарства*, що включає: трансп. засоби (рухомий склад), шляхові споруди (станції, колії, тунелі тощо), пристані і човнові станції, засоби енергопостачання (тягові електропідстанції, кабельну й контактну мережу, бензозаправні станції), ремонтні майстерні та з-ди, депо й гаражі, станції тех. обслуговування та ін. М. т. поділяють на пасажирський, вантажний і спеціальний. Пасажирський М. т. об'єднує масовий громад. транспорт, що поділяється на вуличний *(трамвай, тролейбус, автобус)* і позавуличний швидкісний *(метрополітен,* швидкісний трамвай, *монорейкові дороги)*, легковий *автомобільний транспорт*, двоколісний, водний, повітряний (вертольоти) транспорт. До поч. 20 ст. всі види перевезень пасажирів у містах здійснювали переважно кінним транспортом. У 1892 в Києві було відкрито першу в Росії трамвайну лінію. З 1924 в містах СРСР почало розвиватись автобусне сполучення; 1933 в Москві було пущено перший тролейбус (у Києві — 1935). В Москві 1935 відкрито метрополітен. У Києві першу чергу метрополітену введено в дію 1960. Швидке зростання *транспортного машинобудування*, особливо на поч. 2-ї пол. 20 ст., сприяло насиченню міст механізованими трансп. засобами і переключенню на них більшості пасажирських перевезень. На кін. 1977 в СРСР трамвайне сполучення мали 109 міст, тролейбусне — 151. Діють метрополітени в Москві, Ленінграді (з 1955), Києві, Тбілісі (з 1966), Баку (з 1967), Харкові (з 1975), Ташкенті (з 1977), Єревані (1981), будуються (1981) в Мінську і Горькому. Кількість міст і с-щ міськ. типу, що мають внутрішньоміське автобусне сполучення, 1977 становила 2331. Заг. обсяг перевезень на масовому громад. транспорті в містах СРСР за 1977 становив 56,4 млрд. пасажирів.

Протяжність ліній пасажирського М. т. в країні на кін. 1977: метрополітену — 292 км (подвійної колії), трамвая — 8934 км, тролейбуса — 12 398 км (одиничного шляху), в т. ч. в УРСР — відповідно 30,3 км, 2008 км, 2888 км. Частка окремих видів М. т. у пасажирських перевезеннях 1977 становила: трамвая — 14,8%, тролейбуса — 15,3%, метрополітену — 6,0%, автобуса — 49,8% і легкового автомоб. транспорту (таксомотори та особисті автомобілі) — 14,1%. Збудовано швидкісний трамвай (відокремлений від автомоб. руху) у Києві, будується (1981) у Волгограді та Кривому Розі. До вантажного М. т. належать вантажний автотранспорт, вантажні трамвай і тролейбус, кінний вантажний транспорт та ін. Спеціальний М. т. включає парк спеціалізованих автомобілів для обслуговування потреб міста і його населення: сміттєвози, підмітально-прибиральні машини, снігонавантажувачі тощо.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Бронер Д. Л. Транспорт города. М., 1975; Овечников Е. В., Фишельсон М. С. Городской транспорт. М., 1976; Народное хозяйство Украинской ССР в 1977 году. Статистический ежегодник. К., 1978.

В. Ф. Берестовський.

МІСЬКИ́Й ШЛЯ́Х — шлях, призначений для руху міського і позаміського транспорту, прокладений у межах міста, переважно поза забудованою територією. Шляхи такого типу разом з вулицями й площами утворюють вулично-шляхову мережу міста. Розрізняють М. ш. швидкісні, магістральні (загальноміського й районного значення, вантажного руху) і місцевого значення. Швидкісні М. ш. використовують для трансп. зв'язку віддалених р-нів міста між собою, з *автомобільними шляхами* заг. мережі, а також з великими пром. р-нами, розміщеними за межами міста. Перехрещення швидкісних шляхів з вулицями, залізницями, автомоб. шляхами і пішохідними *переходами* влаштовують на різних рівнях. На сельбищних територіях проїзні частини швидкісних М. ш. відмежовують від навколишньої забудови широкими

Кількість міст УРСР, що мають масовий пасажирський транспорт (на кінець року)

Вид транспорту	1940	1965	1970	1980
Метрополітен	—	1	1	2
Трамвай	26	26	25	24
Тролейбус	4	20	30	39
Автобус *	63	264	320	436

* Включаючи селища міського типу.

Обсяг пасажирських перевезень у містах УРСР за рік (млн. пасажирів)

Вид транспорту	1940	1965	1970	1977
Метрополітен	—	60,4	126,8	430
Трамвай	1489	1913	1785	2368
Тролейбус	30	1002	1536	2368
Автобус	27,1	1984	3247	7801

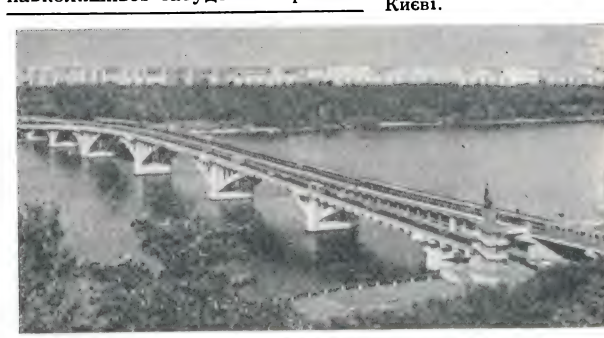

Міський міст (метроміст) через Дніпро в Києві.

МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ І КОНСТРУКТОРСЬКО-ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ

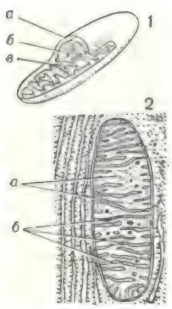

Мітохондрії:
1 — схема будови (*а* — зовнішня мембрана; *б* — внутрішня мембрана; *в* — кристи); *2* — електронна мікрофотографія мітохондрії з клітини підшлункової залози (*а* — матрикс; *б* — кристи).

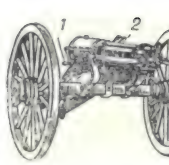

Мітральєза:
1 — рукоятка; *2* — воронка для спорядження патронами.

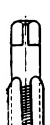

Мітчик.

смугами зелених насаджень або огорожами. Магістральні М. ш. загальноміського значення (безперервного і регульованого руху) забезпечують трансп. зв'язок між житл. і пром. р-нами й громад. центрами у межах міста, районного значення — у межах р-ну. Магістральні М. ш. вантажного руху прокладають в обхід житл. р-нів для трансп. зв'язку між пром. і складськими р-нами. М. ш. місцевого значення забезпечують трансп. зв'язок у межах пром. і складських р-нів. Розрахункова швидкість руху на швидкісних М. ш.— 120, на магістральних шляхах — 100—80, на шляхах місцевого значення — 60 км/год. Проектують і споруджують їх відповідно до *Будівельних норм і правил*.

Я. В. Хом'як.

МІСЬКО́ГО ГОСПОДА́РСТВА НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ І КОНСТРУ́КТОРСЬКО-ТЕХНОЛО́ГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа М-ва житлово-комунального господарства УРСР. Організований 1963 у Києві. У складі ін-ту (1980) 54 н.-д., конструкторсько-технологічні та експериментальні підрозділи. Ін-т розробляє принципово нові технологічні процеси, машини, механізми та засоби автоматики для житл., водопровідного і каналізаційного г-ва, дорожнього будівництва, міського електротранспорту тощо. Колективу співробітників ін-ту присуджено (1976) Держ. премію УРСР. Ін-т публікує респ. міжвідомчий збірник «Наука и техника в городском хозяйстве».

В. П. Веклич.

МІТА́ВА — колишня назва м. *Єлгави* Латв. РСР.

МІТА́ННІ, Ханігальбат — ранньорабовласницька держава в пн. *Месопотамії* (тер. сучас. пн. Сірії), яка існувала в 16—13 ст. до н. е. В період розквіту (16 ст. до н. е.) до складу М. входили землі від узбережжя Середземного м. і гір Малоазійського Тавру до гір Ірану. Населення М. становили хурити й семіти. В 15 ст. до н. е. М. поступилася землями на Зх. від р. Євфрату на користь Єгипту і встановила з ним дружні відносини. Бл. 1400 до н. е. М. зазнала поразки від *хеттів*, у 13 ст. до н. е. її завоювала *Ассірія*.

МІТЕЛЬШПІ́ЛЬ (від нім. Mittel— середина і Spiel — гра) — середина гри в шаховій партії; в більшості випадків — її вирішальний період. Характеризується конкретним планом гри, наступальними діями й захистом, позиційним маневруванням та різними комбінаціями. М. передує заключній фазі шахової партії — *ендшпілеві*.

МІ́ТИНГ (англ. meeting, від meet — зустрічатися, збиратися) — масові збори для обговорення злободенних, переважно політ., питань.

МІ́ТІН Марко Борисович [н. 22. VI (5.VII) 1901, Житомир] — рад. філософ і громад. діяч, акад. АН СРСР (з 1939). Член КПРС з 1919. Закінчив філос. відділення Ін-ту червоної професури (1929). В 1930—44 — заст. директора Ін-ту філософії АН СРСР, гол. редактор журн. «Под знаменем марксизма», директор ІМЕЛ при ЦК ВКП(б). У 1950—56 — шеф-редактор газ. «*За прочный мир, за народную демократию!*», 1956—60 — голова правління Всесоюзного т-ва для поширення політ. і наук. знань, 1960—67 — гол. редактор журн. «Вопросы философии», з 1967 — голова Наук. ради з проблем зарубіжних ідеологіч. течій при Секції сусп. наук Президії АН СРСР. На XVIII—XX з'їздах партії обирався членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 3—5-го скликань. Осн. праці присвячені проблемам ленінського етапу розвитку марксистської філософії, питанням теорії д-ви і соціалістич. демократії, проблемам гносеології, критиці бурж. ідеології та опортуністичних концепцій. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами й медалями. Держ. премія СРСР (1943) за участь у створенні «Історії філософії» (1940—43).

МІ́ТКАЛЬ (перс.) — сирова *бавовняна тканина* полотняного *переплетення ниток*. З М., піддаючи його спец. обробці, виготовляють *ситець* та деякі білизняні тканини (напр., *мадаполам, муслін*). М. використовують також у виробн. дерматину, клейонки, *леде́рину* тощо.

МІТКЕ́ВИЧ Володимир Федорович [22.VII (3.VIII) 1872, Мінськ— 1.VI 1951, Москва] — рад. вчений у галузі електротехніки, акад. АН СРСР (з 1929). Закінчив (1895) Петерб. ун-т, викладав у Електротехнічному і Гірничому ін-тах (Петербург), 1902—38— у Петерб. (Ленінгр.) політех. ін-ті. З 1938 — в установах АН СРСР. Брав участь у складанні плану *ГОЕЛРО*. Осн. праці — з питань електромагн. явищ, проводового і безпроводового зв'язку, передачі електр. енергії. Вперше запропонував (1910) розщеплення проводів для високовольтних ліній електропередачі. Один із засновників рад. школи теоретичної електротехніки. Премія ім. О. С. Попова, 1907. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Премія імені В. І. Леніна, 1928. Держ. премія СРСР, 1943.

Літ.: Владимир Фёдорович Миткевич. М.—Л., 1948.

МІТО́З (від грец. μίτος — нитка), каріокінез, непрямий поділ ядра — складний поділ *ядра*, що забезпечує тотожний розподіл генетичного матеріалу між дочірніми клітинами і спадкоємність *хромосом* в ряду клітинних поколінь. М. являє собою універсальний спосіб розмноження клітин з диференційованим ядром. У процесі М. розрізняють чотири послідовні фази — профазу, *метафазу, анафазу* і *телофазу* (див. мал. до ст. *Мейоз*, II поділ). В період між двома клітинними поділами ядро перебуває в інтерфазі, в якій відбуваються найважливіші біосинтетичні процеси, що підготовляють клітину до поділу (див. *Інтерфаза*, автосинтетичний період). У процесі М. в ядрі і *цитоплазмі* клітин відбувається ряд послідовних змін. У профазі хромосоми вкорочуються і потовщуються, видно *хроматиди* (результат поздовжнього поділу хромосом в інтерфазі), розчинюється ядерна оболонка, утворюється *мітотичний апарат*. У метафазі хромосоми розташовуються в екваторіальній площині утвореного *веретена поділу клітини*. В анафазі хроматиди розходяться до різних полюсів веретена, внаслідок чого в телофазі формується два інтерфазних ядра. У вищих тварин зміни під час М. контролюються системою *нейрогуморальної регуляції*, яка здійснюється *нервовою системою, гормонами* надниркових залоз, гіпофіза, щитовидної залози, статевих залоз та ін. Добовий ритм М. залежить від ритмічних добових змін середовища й активності організму. Тривалість М. залежить від розмірів клітини, *плоїдності* ядер, умов навколишнього середовища, зокрема т-ри. У тваринних клітинах М. триває 30—60 хв, в рослинних — 2—3 години.

Є. Л. Кордюм.

МІТОТИ́ЧНИЙ АПАРА́Т — структура клітини, що виникає тільки в період її поділу (див. *Мейоз, Мітоз*), здійснює рух *хромосом* або *хроматид* до полюсів клітини та їхній рівномірний розподіл між дочірніми клітинами. Складається з ниток *веретена поділу клітини*, а у тварин — ще й з *центріолей*. Утворюється М. а. у *профазі* й *метафазі*, а в *анафазі* починає руйнуватися. Утворений М. а. год. чин. *білками* (бл. 90%).

МІТОХО́НДРІЇ (від грец. μίτος — нитка і χονδρίον — крихта), хондріосоми — *органели*, постійно наявні в рослинних і тваринних клітинах (відсутні у *прокаріотів*). Являють собою округлі, паличковидні, нитковидні або розгалужені тільця діаметром 0,1—1 мкм і завдовжки до 7 мкм. Розміри, форма, кількість і розміщення М. у клітині залежать від її типу та функціонального стану. М. складаються з матриксу (осн. речовини), оточеного подвійною мембраною (див. *Мембрани біологічні*). Зовн. мембрана — гладенька, внутрішня утворює впинання, що наз. кристами (див. мал. 1, 2). Осн. хім. компонентами М. є *білки* і *ліпіди*. На мембранах М. розташована більшість *ферментів*, що каталізують процеси *окислення біологічного, окислювального фосфорилювання* та ін.; в матриксі сконцентровані ферменти *трикарбонових кислот циклу*, окислення жирних к-т тощо. Невід'ємні компоненти М. — *дезоксирибонуклеїнова кислота* (ДНК) і всі типи *рибонуклеїнових кислот* (РНК), що забезпечують автономний синтез деяких власних білків М. Життєвий цикл М. не перевищує кількох днів. Вважають, що оновлення і поповнення М. відбуваються за рахунок росту і поділу М., наявних у клітині.

МІ́ТРА — в давнину один з головних індоіранських богів. Вшановувався як бог денного світла, чистоти й правди. З 6 ст. до н. е. культ М. поширився в Малій Азії та Дворіччі. Згодом виникла особлива релігія з культом М.— мітраїзм, що поширилася в еллініст. світі, з 1 ст. н. е.— в Римі, з 2 ст.— в усій Римській імперії. У 2—4 ст. мітраїзм був одним з гол. суперників *християнства*, яке запозичило в нього, зокрема, міфи про непорочне зачаття, про воскресіння з мертвих, віру в дру-

ге пришестя Христа та кінець світу, обряд причащання тощо.

МІТРАЛЬЄЗА (франц. mitrailleuse, від mitraille — картеч) — франц. назва багатоствольної швидкострільної зброї, яка була на озброєнні в 2-й пол. 19 ст. Діяла на зразок *револьвера* при обертанні барабана або стволів. З винаходом *кулемета* вийшла з ужитку.

МІТРІДА́Т — гора на Сх. Керченського п-ова, в межах м. Керчі. Вис. 91 м над р. м. Названа за ім'ям царя *Понтійського царства* (121—63 до н. е.) *Мітрідата VI Євпатора*. Тут, у *Пантікапеї*, був розташований його Боспорський палац, де Мітрідат загинув. На схилах гори виявлено численні археол. пам'ятки. На М. встановлено обеліск Слави (1944) і чашу з Вічним вогнем (1959) на честь рад. воїнів, які загинули у боях за визволення Криму в листопаді 1943 — квітні 1944.

МІТРІДА́Т VI ЄВПА́ТОР (грец. Μιθριδάτης Εὐπάτωρ; 132—63 до н. е., Пантікапей) — цар *Понтійського царства* з 121 (фактично з 111) до 63 до н. е. На поч. свого правління тричі посилав війська на чолі з *Діофантом* у Крим для подання допомоги *Херсонесові* і *Боспорській державі* в боротьбі проти *скіфів*. Після 3-го походу Боспор було приєднано до Понтійського царства. М. VI Є. підкорив також всі грец. міста Чорномор'я, Малу Вірменію, Колхіду. Внаслідок т. з. Мітрідатових воєн з Римом (89—84, 83—81, 74—63 до н. е.) римські війська розгромили збройні сили М. VI Є., який втік до *Пантікапея*. В той час у боспорських містах вибухнуло проти нього повстання, яке очолив його син Фарнак. Переконавшись у безнадійності свого становища, М. VI Є. заподіяв собі смерть.

МІТТЕРА́Н (Mitterand) Франсуа (н. 26.X 1916, Жарнак, деп. Шаранта) — франц. політ. і держ. діяч. За фахом юрист. В роки 2-ї світової війни — учасник *Руху Опору* (з 1942). Очолював Нац. рух військовополонених. У 1944 — генеральний секретар у справах військовополонених в уряді де *Голля*. З 1946 — депутат парламенту. В 1947—48, 1950—53, 1954—57 — у складі уряду. В 1965—68 — лідер Федерації демократичних і соціалістичних лівих сил. З 1971 — 1-й секретар *Французької соціалістичної партії*. З 1972 — заступник голови *Соціалістичного інтернаціоналу*. З травня 1981 М. — президент Франції.

МІ́ТЧЕЛЛ (Mitchell) Едгар (н. 17.IX 1930, Герефорд, шт. Техас) — астронавт США, капітан 1-го рангу військ.-мор. флоту. Закінчив Вищу військ.-мор. школу і до 1959 служив льотчиком. Закінчив Технологіч. ін-т ім. Карнегі у Пітсбурзі (шт. Пенсільванія) і Массачусетський технологічний ін-т (1964). З 1966 — у групі астронавтів. 1—10.II 1971 разом з А. *Шепардом* та С. *Руса* здійснив політ на Місяць на космічному кораблі «Аполлон-14». На Місяці перебував 33 год 30 хв, включаючи 2 виходи на його поверхню тривалістю по 4 год. За цей час М. провів селенологічні дослідження й ряд технологічних експериментів.

МІ́ТЧЕЛЛ (Mitchell) Пітер (н. 29.IX 1920, Мітчем, графство Суррей, Великобританія) — англ. вчений. Закінчив ун-т у Кембріджі. В 1950 здобув ступінь доктора філософії, 1955—63 очолював біохім. групу кафедри зоології Едінбурзького ун-ту. З 1964 керує Глінніvськими дослідницькими лабораторіями в Корнуеллі. Висунув гіпотезу щодо природи поєднання окислення і *фосфорилювання*, яка згодом була підтверджена експериментально. Нобелівська премія, 1978.

МІ́ТЧЕЛЛ (Mitchell) Уеслі Клер (5.VIII 1874, Рашвілл, шт. Іллінойс — 29.X 1948, Нью-Йорк) — амер. економіст і статистик. Представник *гарвардської школи*, основоположник *інституціоналізму*. Навчався в Чікагському ун-ті. Професор політ. економії Каліфорнійського (1909—12) та Колумбійського (1914—19, 1922—44) ун-тів. М. відомий дослідженнями екон. циклів та кон'юнктури. Автор праць з історії політ. економії та грош. обігу. Заперечував неминучість екон. криз, став одним з теоретиків «регульованого капіталізму». В 1920—45 очолював Нац. бюро екон. досліджень. М. вважав, що банківська система і регулювання держ. витрат здатні нібито ослабити екон. спади.

МІ́ТЧИК — металорізальний інструмент, яким нарізають внутрішню *різьбу* в попередньо просвердленому отворі; різновид *різьбонарізного інструменту*. Розрізняють М. (мал.) верстатні та ручні. Виготовляють їх звичайно з інструментальних, зокрема швидкорізальних, сталей. Використовують гол. чин. у машино- та приладобудуванні.

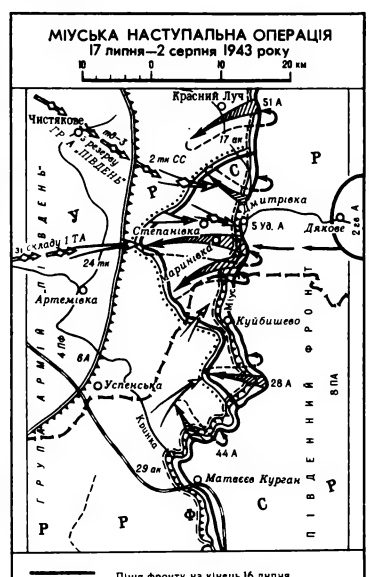

МІУ́С — річка в межах Донец. і Ворошиловгр. областей УРСР та Ростов. обл. РРФСР. Бере початок на *Донецькому кряжі*, впадає в Міуський лиман Азовського м. Довж. 258 км, площа бас. 6680 км². Гол. притоки — *Кринка, Нагольна*. Живлення переважно снігове й дощове. Замерзає в грудні, скресає у березні. На М. споруджено водосховища. Використовують для водопостачання і зрошування. В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 на М. була здійснена наступальна *Міуська операція 1943*.

МІУСИ́НСЬК — місто Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Краснолуцькій міськраді, за 10 км від залізнич. ст. Красний Луч. У 1923 в зв'язку з будівництвом Штерівської районної електростанції виникло с-ще Штергрес. У 1965 на його базі і смт Новопавлівки утворено м. Міусинськ. У місті — з-д кріпильних виробів, енерг. технікум, профес.-тех. уч-ще, 2 середні школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, бібліотека.

МІУ́СЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1943 — наступальна операція під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, здійснена 17.VII — 2.VIII рад. військами Пд. фронту (командуючий — генерал-полковник Ф. І. *Толбухін*) у взаємодії з військами Пд.-Зх. фронту (командуючий — генерал армії Р. Я. *Малиновський*). Мета операції — скувати, а при можливості розгромити угруповання противника в Донбасі, не допустити перекидання його сил у район Курського виступу, де в той час точилися вирішальні бої (див. *Курська битва 1943*). Гол. удар рад. війська Пд. фронту завдавали в центрі з району на Пд. Зх. від Ровеньок у напрямі на Артемівку, Успенську, Федорівку з метою охоплення з Пн. Таганрозького угруповання ворога, допоміжні удари завдавали на правому і лівому крилах фронту. Гол. оборона нім.-фашист. військ (11 д-зій) проходила по р. Міусу (т. з. Міусфронт). 17.VII рад. війська перейшли в наступ. Противник чинив запеклий опір. Нім.-фашист. командування перекинуло з Харків. напряму танковий корпус СС і д-зію. 30.VII ворог перейшов у контрнаступ. Рад. війська змушені були відійти на вихідний рубіж. Оборону ворога не було прорвано, але мету М. о. значною мірою було досягнуто: нім.-фашист. командування не змогло перекинути війська під Курськ, де вирішувалася доля літньо-осінньої кампанії 1943. Див. також *Донбаська наступальна операція 1943*.

МІ́ФИ (грец. μῦθος — переказ) — 1) Фантастичні символічні уявлення стародавніх людей про світ. 2) Витвори наївної віри, первісного колективного художньо-образного мислення на чуттєвому рівні. 3) Оповідання про поганських богів і надприродних героїв, створені в період, коли людина не відділяла себе від природи, коли вона в своїй пізнавальній діяльності ще не проводила чіткої межі між матеріальним та ідеальним і олюднювала все в навколишньому сере-

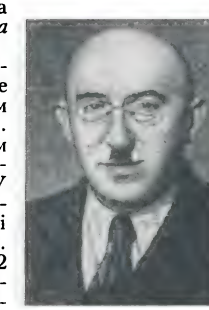
М. Б. Мітін.

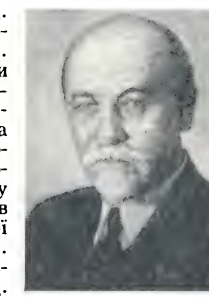
В. Ф. Міткевич.

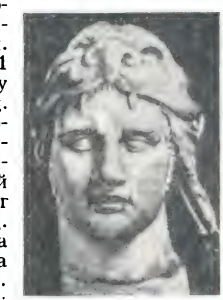
Мітрідат VI Євпатор.

Е. Мітчелл.

Міфологія. Півфігура Деметри з Ольвії. Теракота. 3 ст. до н. е. Археологічний музей Центрального науково-природничого музею АН УРСР у Києві.

Міфологія. Битва бога Сонця з чудовиськом. Рельєф із Хафаджі. Теракота. Початок 2-го тис. до н. е. Іракський музей. Багдад.

Міфологія. Силен і менада. Антефікс із Сатірікума. 6 ст. до н. е. Музей Вілла Джулія. Рим.

довищі. Сукупність М. одного або групи старод. (найчастіше споріднених) народів становила їхню *міфологію,* яка первісно була прообразом сусп. ідеології. За словами К. Маркса, «всяка міфологія переборює, підкоряє і формує сили природи в уяві і за допомогою уяви» (К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори, т. 12, с. 693). У первісному суспільстві М. виконували пізнавальну функцію. об'єднували в синкретичній злитості знання і фантазію, поезію і релігію, початки філософії, даючи уявну модель Всесвіту, а особливо процесу його виникнення, та доістор. життя племен. При цьому відносини людей родоплемінної доби їхньою уявою переносились на природу і Всесвіт, усі явища й предмети перетворювались на живі істоти. У М. своєрідно втілені первісний *фетишизм, тотемізм* і *анімізм.* М. поділяються на космогонічні (про перетворення *хаосу* на космос), теогонічні (про богів, про надзвичайних героїв, напівбогів, які виступають посередниками між богами й людьми, діючи на користь людей), етіологічні (про походження місцевостей, річок, морів, тварин, рослин тощо), календарні (про природно-часові й госп. цикли та агр. ритуали) й есхатологічні (про потойбічний світ і про кінець світу). Міфічні образи й сюжети стали основою багатьох епосів старод. народів, а також *легенд* і *казок.* М. впливали на *ідеологію, мистецтво* й *літературу* всіх наступних істор. епох і сусп. формацій.

Літ.: Золотарев А. М. Родовой строй и первобытная мифология. М., 1964; Стеблин-Каменский М. И. Миф. Л., 1976; Мелетинский Є. Міф у романі XX століття. «Всесвіт», 1977, № 3; Мифы народов мира, т. 1. М., 1980.

О. І. Дей.

МІФОЛОГІ́ЧНА ШКО́ЛА — напрям у *фольклористиці* й *літературознавстві* 19 ст. Філос. основою його є естетика Ф. В. Й. *Шеллінга* і А. та Ф. Шлегелів. Базувалась на визнанні фольклору, вірувань, обрядів і звичаїв залишками давнього первісно-міфологічного світогляду праіндоєвропейців (предків сучас. індоєвроп. народів). Міфологи трактували подібні фантастичні фольклорні сюжети й образи, близькі вірування різних народів як спадщину глибокої давнини, відшукували в явищах фольклору, нар. побуту й уявленнях про світ міфологічну основу, розглядали їх поза істор. і соціальним розвитком народів і їхньої культури. Вони приділяли велику увагу реконструкції нац. культур. старожитностей, яку провадили з ідеалістично-романтичних позицій. Для представників М. ш. характерні довільні зіставлення фольклорних даних і їх тлумачення. Теоретиками М. ш. були брати В. і Я. *Грімм,* М. Мюллер. У рос. та укр. фольклористиці й літературознавстві різних концепцій М. ш. більшою чи меншою мірою дотримувались Ф. І. *Буслаєв,* О. М. Афанасьєв, І. О. Худяков, І. Г. *Прижов,* О. Ф. *Міллер,* М. І. *Костомаров,* О. О. *Котляревський,* О. О. *Потебня,* М. Ф. *Сумцов,* М. О. *Дикарєв* та ін. Незважаючи на ідеалістичне розуміння міфології і перебільшення її ролі в історії мистецтва, М. ш. відіграла позитивну роль у порівняльному вивченні фольклору й вірувань багатьох народів, зокрема слов'янських.

О. І. Дей.

МІФОЛОГІ́ЧНИЙ ЖАНР — різновид образотворчого мистецтва, який бере сюжети з *міфології.* На противагу реліг. мистецтву у творах М. ж. вільніше трактувалися легендарні сюжети, не пов'язані з канонічними культовими формами. За доби *Відродження* М. ж. відзначався гуманістичним спрямуванням. В творах П. П. *Рубенса,* напр., міфологічним образам надавався алегоричний зміст, художник часто наповнював їх життєвістю. Утвердившись у худож. академіях як осн. жанр, М. ж. став гальмом в освоєнні тематики, пов'язаної з дійсністю. У 19 ст. майже виродився.

МІФОЛО́ГІЯ (грец. μυθολογία, від μῦθος — переказ і λόγος — слово, вчення) — 1) Наука про *міфи* й міфологічну свідомість різних народів. 2) Система міфів і міфологічна свідомість того чи ін. народу. Різні наук. школи по-різному оцінюють і сприймають міфи, вважаючи їх або способом і формою певного донаук. мислення й світогляду, або різновидом реліг. свідомості, тісно пов'язаним з обрядовою, ритуальною дією, спрямованою передусім на природу, її сили, або розповіддю, що грунтується на *уособленні* (персоніфікації) явищ природи і соціальних відносин з виразною тенденцією до їхньої символізації. Але треба визнати синкретичність міфа. Для нього характерна велика кількість різних уявлень про один і той же предмет чи явище, які в умовах сучас. логічного мислення сприймаються як образні (метафоричні). Саме тому міфи включають у корпус літ. творів старод. і новішого часу. Інтерес до міфів з'явився в давнину. Давньогрец. філософи намагалися пояснити міфи як *алегорії* (напр., Зевс — алегорія вогню), як інакомовні повчання або філос. ідеї. У тому самому середовищі виникло й інше тлумачення міфів і богів — як обожування істор. подій і осіб (Геродот, 5 ст. до н. е., Евгемер, 4—3 ст. до н. е.). Принципово ін. підхід до міфів виник в епоху *романтизму* й *передромантизму.* Й. Г. *Гердер* вбачав у міфотворчості вияв поетичного начала. Г. *Гейне* бачив у М. намагання розкрити причинність явищ. Він висловив думку про особливе, відмінне від сучас. мислення, міфол. сприйняття, яку пізніше, в 20-х рр. 20 ст., сформулював Л. *Леві-Брюль* у концепції про «первісне мислення». Ф. В. Й. *Шеллінг* розглядав міф «зсередини», як самостійне явище, як світ, побудований за своїми законами. Один із засновників порівняльно-істор. мовознавства — Я. *Грімм* поставив собі завдання — створити й порівняльну індоєвроп. М. У цьому напрямі в 20 ст. працював франц. учений Ж. Дюмезіль та ін. В кін. 19 — на поч. 20 ст. значну роль у міфологічних дослідженнях відіграла «антропологічна школа» Е. Тейлора, Дж. Фрезера та ін. В. *Вундт* вважав, що міф пов'язаний з емоційними спалахами, з психологічним станом, близьким до естетичного співпереживання. Нім. учений Е. Кассірер розглядав М., поряд з мовою і мистецтвом, як особливу символічну форму культури. Істотну сторону міфа — функціональну підкреслив англ. учений Б. К. Малиновський, вказавши на соціально-організуючу силу міфа в суспільстві, що його створило й «переживає». На основі праць Б. К. Малиновського виникла т. з. функціональна школа. Структуральна школа франц. ученого К. Леві-Строса визнає вторинність ритуалу щодо міфа і приділяє велику увагу формальній стороні міфа. Але М. як наука про міфи й міфологічну свідомість може успішно розвиватися тільки на основі комплексних досліджень формальної, змістової, функціональної та соціальної сторони міфа з урахуванням істор. і соціально-екон. умов, у яких перебував етнос, що його породив. Міфи, як і мова, мають універсалії. Віднесення міфа до того самого ряду, що й мова та інформація, і розгляд його у рамках *семіотики* характерне для ряду сучас. учених (Р. Бард, Є. М. Мелетинський, В. М. Топоров, Вяч. Вс. Іванов та ін.). Міфи й системи міфологічних поглядів за формою й змістом мають етнічно чи локально забарвлений характер. До старод. писемно зафіксованих міфологічних систем належать давньоєгип., шумерська й аккадська, хеттська, ханаанська, давньокитайська, давньояпонська, давньоіндійська, давньоіранська, давньогрец., давньоримська та ряд ін. Міфологічні системи й уявлення зберігались і в усній формі. М. відтворена в образотворчому мист. і л-рі. Кожен народ має свою М., як і мову. Укр. М. становить закінчену й автономну систему міфів, міфологічних персонажів, міфологічних уявлень і дій, що виявляються в нар. *обрядах* і в *фольклорі* — в *піснях, казках, загадках* тощо. З генетичної й типологічної точок зору українська М. є невід'ємною частиною сх.-слов'ян. і, ширше,— всієї слов'ян. М. Укр. М. має ряд особливостей, характерних для окремих етногр. зон (Карпати, Полісся, Волинь, Полтавщина та ін.). Істор. корінням вона сягає далекого минулого — праслов'янського і, глибше,— індоєвроп. періоду. Сліди цього минулого у вигляді сюжетів міфів, окремих мотивів, символів, *табу,* оберегів та ритуальних дій зберігаються й досі чи зберігалися донедавна. Історичних свідчень про давньоруську міфологію періоду Київ. Русі небагато. Найдавнішими вважаються запис київ. літописця *Нестора* під 980 про т. з. київ. пантеон — про те, як великий кн. *Володимир Святославич* поставив поза своїм «теремним двором» кумирів — *Перуна, Хорса, Дажбога, Стрибога, Симаргла* і *Мокош,* а також згадка про Перуна і *Велеса* в клятвах давньорус. послів. «Київ. пантеон» більшість учених вважає не локально київським, а спільнодавньоруським, а деякі вчені — навіть спільнослов'янським. Але для

останньої думки немає вагомих доказів, тим більше, що зх.-слов'ян. пантеон — поморський (у Зх. Прибалтиці) мало подібний до київського і за структурою, і за характером богів (*Святовит*, Триглав та ін.), а в пд. слов'ян взагалі не зафіксовано ніякого пантеону. Однак імена таких божеств, як Перун і Велес, залишили слід у пд.-слов'ян. *топоніміці* й фітонімії. Коли ця, «вища», М. у слов'ян була мало виражена і пантеон божеств відновлюється в осн. гіпотетично, то персонажі «нижчої» М. представлені дуже широко. Великим багатством відзначається «нижча» М. в українців. Персонажі укр. М. пов'язані переважно з дуже розвиненою агр. *магією* і з культом предків, що підпорядкований агр. циклові і багато в чому його доповнює. Ряд персонажів циклічний, як і сам агр. культ. Так, *русалки* найчастіше з'являються на «русальному тижні» (тиждень після *Трійці*), вони сприяють цвітінню жита і «красуються» разом з ним. Аналогічну функцію, спрямовану на підвищення родючості, виконують «залізна баба» й польовик. Все це добрі, хоч чимось і небезпечні духи, яким протиставлені злі духи або істоти, пов'язані з «нечистою силою», які здатні нівечити врожай, відбирати молоко в корів — *відьми*, босоркуни, *мари* та ін. С.-г. магія яскраво виражена в усіх укр. календарних обрядах починаючи з зимової *Коляди* і кінчаючи літнім *Купалом* і жнивним обрядовим циклом. Для цих обрядів характерне запалювання вогнів (багать), «чатування» сонця, яке «купається» і «виграє», прикрашування «бороди» з колосся в останній день жнив, ряд дій, що «оберігають» від «нечистої сили» тощо. В зв'язку з ними в українців, як і в ін. слов'ян. народів, дуже поширений культ рослин — дуба (що асоціюється з громом і, як вважають, з Перуном), берези, клена, липи, барвінку — у весільній і поховальній обрядності; осики, кропиви, маку, льону й часнику як оберегу. З культових тварин і птахів у реліктовому вигляді в деяких ритуалах виступають коза, вовк, свиня, заєць, півень, лелека, зозуля та ін. Існували марновірства щодо земноводних (змії, вужа, жаби) і комах (сонечка, павука, мурашки, мухи). Особливі міфологічні уявлення пов'язані з *упирями*, «нечистими» і «ходячими» покійниками й чортом, який в укр. традиції найчастіше після багатьох метаморфоз (кіт, що котиться клубком, немовля, свиня тощо) стає вихором. Майже всі ці моменти і явища мають паралелі і в ін. слов'янських та деяких ін. європ. міфологічних системах. Укр. М. яскраво (хоч і фрагментарно) відображена в творах М. Гоголя, Т. Шевченка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, О. Кобилянської, О. Олеся, О. Стороженка та ін. Істотний внесок у розробку питань української і слов'ян. М. загалом зробили О. О. Потебня, П. П. Чубинський, М. Ф. Сумцов, В. М. Гнатюк, П. С. Єфименко, М. П. Драгоманов, Ф. К. Волков, Б. Д. Грінченко, М. І. Коробка та ін. Див. також *Поганство* і статті про окремі міфологічні персонажі. Іл. див. на окремому аркуші, с. 432—433, а також до статей про міфологічні персонажі.

Літ.: Потебня А. А. Объяснение малорусских и сродных народных песен, т. 1—2. Варшава, 1883—87; Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. Х., 1914; Аничков Е. В. Язычество и древняя Русь. СПБ, 1914; Стеблин-Каменский М. И. Миф. Л., 1976; Мелетинский Е. М. Поэтика мифа. М., 1976; Мифы народов мира. т. 1. М., 1980; Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. М., 1981; Мифологии древнего мира. Пер. с англ. М., 1977; Фрезэр Дж. Дж. Золотая ветвь. Пер. с англ. М., 1980.

М. І. Толстой.

МІФТА́ХОВ Сагіт Міфтахович [10 (23).I 1907, с. Красний Яр, тепер Нуріманівського р-ну Башк. АРСР — 15.II 1942] — башк. рад. драматург. Член Комуністичної партії з 1925. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1925. Автор п'єс «У країні панів» (пост. 1929), «Кров Уралу» (пост. 1933), «Зимогори» (пост. 1936). Перемозі соціалістичного ладу на селі присвячені п'єси «Сакмар» (1934), «Дружба і любов» (1939), «Дочка степів» (1939) та ін. Загинув на фронті.

МІФУ́НЕ Тосіро (н. 1.IV 1920, Ціндао, Китай) — япон. кіноактор. У кіно дебютував 1947, знімався в багатьох фільмах А. *Куросави*. Ролі: Тадземару («Расьомон», 1950), Анама («Ідіот» за Ф. Достоєвським, 1951), самурай («Сім самураїв», 1954; «Охоронець», 1961; «Повсталий», 1967), Такетокі Васідзу («Замок павука» за «Макбетом» Шекспіра, 1957), Сутекіті («На дні» за М. Горьким, 1957), лікар Нійде («Червона борода», 1965) та ін. Творчість М. пов'язана з традиційним япон. театральним мист. У 1963 організував власну кінокомпанію «Міфуне-про». Нагороджений преміями на Міжнар. кінофестивалях.

МІХАЕ́ЛІСА КОНСТА́НТА (K_m) — один із найважливіших параметрів, що характеризує кінетику ферментативних реакцій. Поняття K_m запровадили нім. вчені Л. Міхаеліс та М. Ментен (1913) на основі вивчення впливу концентрації субстрату на швидкість ферментативної реакції. Вони показали, що в міру збільшення концентрації субстрату при постійній концентрації *ферменту* швидкість ферментативної реакції (v) підвищується і при певній концентрації субстрату стає постійною, тобто спостерігається ефект насичення ферменту субстратом. На основі дослідження ефекту насичення Л. Міхаеліс та М. Ментен створили заг. теорію ферментативної кінетики, за якою першим етапом будь-якого ферментативного процесу є зворотна взаємодія ферменту (E) з субстратом (S) з утворенням проміжного фермент-субстратного комплексу (ES), який потім зазнає практично незворотного розщеплення на продукт реакції (P) та вихідний фермент (E):

$$E + S \underset{k_2}{\overset{k_1}{\rightleftarrows}} ES' \xrightarrow{k_3} P + E \qquad (1)$$

Константи швидкості k_1, k_2, k_3 характеризують реакції утворення і розпаду комплексу ES. Коли концентрація субстрату значно перевищує концентрацію ферменту ($[S] \gg [E]$) і увесь фермент перебуває в комплексі з субстратом (ES), швидкість ферментативної реакції виражається рівнянням:

$$v = \frac{V[S]}{\frac{k_2 + k_3}{k_1} + [S]}, \qquad (2)$$

де V — максимальна швидкість реакції при повному насиченні ферменту субстратом. Співвідношення констант швидкості реакцій $\frac{k_2 + k_3}{k_1} \in K_m$. Підставляючи в рівняння (2) K_m, одержуємо рівняння Міхаеліса — Ментен:

$$v = \frac{V[S]}{K_m + [S]}, \qquad (3)$$

що відбиває кількісне співвідношення між швидкістю ферментативної реакції та концентрацією субстрату (S) при умові, що V та K_m відомі. В окремому випадку, коли $v = \frac{1}{2} V$, маємо:

$$K_m = [S], \qquad (4)$$

тобто K_m чисельно дорівнює концентрації субстрату, при якій швидкість реакції становить половину максимальної. В ряді випадків величина k_3 незначна і нею можна знехтувати. Тоді $K_m = \frac{k_2}{k_1}$ і є мірою спорідненості субстрату з ферментом. K_m має розмірність моль $л^{-1}$. Практично K_m знаходять різними графічними методами, досліджуючи залежність швидкості ферментативної реакції від концентрації субстрату.

О. В. Стефанов.

МІ́ХАЛ КОРИ́БУТ Вишневецький (Michał Korybut Wiśniowiecki; 31.VII 1640—10.XI 1673, Львів) — польс. король з 1669. Син Я. *Вишневецького*. За М. К. у Польщі посилилася феод.-шляхет. анархія, ослабилася королівська влада. Під тиском магнатів, які виношували плани загарбання всієї України, М. К. відмовився від пропозиції рос. уряду перетворити *Андрусівське перемир'я 1667* на постійний мир. За правління М. К. Польща вела невдалу війну проти Туреччини, в ході якої було підписано невигідний для Польщі *Бучацький мирний договір 1672*.

МІХАЛО́ВСЬКИЙ (Michałowski) Петро (2.VII 1800, Краків — 9.VI 1855, маєток Кшижтопожице, поблизу Кракова) — польс. живописець, представник *романтизму*. В 1817—18 навчався в Кракові, 1832—33 — в Парижі. Брав участь у польському повстанні 1830—31. Значний вплив на М. справила творчість О. *Орловського*. М.— автор картин на батальні й жанрові сюжети: «Сутичка кірасирів», «Переправа артилерії через річку», «Крокуси», «Наполеон на коні» (бл. 1832—37), «Селянин у капелюсі» (бл. 1846), «Битва під Самосьєррою», «Голубий гусар» та ін. Твори М. зберігаються в музеях Варшави, Кракова, Парижа.

МІХНЕ́ВИЧ Петро Герасимович [н. 9 (22).X 1901, м. Бердичів,

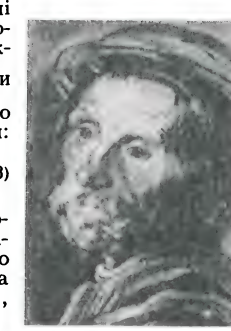

П. Міхаловський. Сенько. Фрагмент. Близько 1846. Національний музей. Краків.

Міхаеліса константа. Залежність швидкості ферментативної реакції (v) від концентрації субстрату [s].

П. Г. Міхневич.

С. М. Міхоелс.

Пам'ятник А. Б. Міцкевичу у Львові. Скульптори М. І. Паращук і А. Л. Попель. 1905—06.

тепер Житомир. обл.] — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1957). В 1925 закінчив Київ. муз.-драм. ін-т ім. М. В. Лисенка. Сценічну діяльність почав у Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка (1926—31), з 1931 — в трупі Харків. театру Революції, який 1937, об'єднавшись з Театром робітничої молоді, став Театром ім. Ленінського комсомолу (тепер Чернів. укр. муз.-драм. театр ім. О. Кобилянської). Ролі: Хвиля («Житейське море» Карпенка-Карого), Тодор Гуцуляк («Весняний потік» Прокопенка), Онуфрій («Земля» за Кобилянською), Городничий («Ревізор» М. Гоголя), Де Сільва («Урієль Акоста» Гуцкова) та ін. Знімався в кіно. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора та «Знак Пошани».

Літ.: Селезінка В. Людяні герої Петра Міхневича. «Український театр», 1971, № 1.

МІХНЬО́В Анатолій Львович [18.VI (1.VII) 1909, селище Радуль, тепер Ріпкинського р-ну Чернігів. обл.— 3.X 1970, Київ] — укр. рад. терапевт, проф. (з 1950), засл. діяч науки УРСР (з 1958). Закінчив Київ. мед. ін-т (1933), 1944—50 працював у ньому доцентом і професором. З 1949 — в Укр. н.-д. ін-ті клінічної медицини (тепер кардіології), в 1952—70 — його директор. Праці М. присвячені обміну речовин при захворюванні печінки, проблемам ревматизму, питанням апробації нових лікарських речовин у терапевтичній клініці тощо.

МІХО́ЕЛС Соломон Михайлович [справж. прізв.— Вовсі; 4 (16).III 1890, Двінськ, тепер Даугавпілс — 13.I 1948, Мінськ] — єврейський рад. актор і режисер, нар. арт. СРСР (з 1939). Навчався в Київ. комерційному уч-щі і Петроград. ун-ті. В 1919 вступив до Єврейського театральної студії в Петрограді, на основі якої було створено Моск. євр. камерний театр (з 1925 — Моск. держ. євр. театр). З 1929 був худож. керівником цього театру. Серед ролей — Король Лір («Король Лір» Шекспіра), Тев'є-молочник («Тев'є-молочник» за Шолом-Алейхемом). Режисерські роботи: «Фрейлехс» (за мотивами євр. муз. фольклору), «Чотири дні» Данієля, «Сім'я Овадіс» Маркіша. В 1940 разом з М. *Крушельницьким* здійснив у Харків. укр. драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка постановку «Тев'є-молочник». Не раз виступав на Україні. Викладав в уч-щі при Моск. євр. театрі (з 1941 — професор). Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1946.

Тв.: Статьи. Беседы. Речи.—Воспоминания о Михоэлсе. М., 1965.

МІХУ́РНИК (Colutea) — рід рослин родини *бобових*. Листопадні кущі до 5 м заввишки. Листки непарноперисті. Квітки жовті або оранжево-червоні в пазушних китицях. Плоди — багатонасінні здуті боби (звідси й назва). Бл. 25 видів у Середземномор'ї, Пн.-Зх. і Сх. Африці, в Зх. і Центр. Азії. В СРСР — 13 видів, з них в УРСР (Крим) — 3. Найчастіше культивують М. деревовидний (C. arborescens) — декоративний кущ.

МІ́ЦАР, ζ Великої Ведмедиці — потрійна зоря (див. *Кратні зорі*) в сузір'ї *Великої Ведмедиці*. Світність М. у 74 рази більша за сонячну, віддаль від Сонця 27 *парсек*. Яскравіші компоненти М. (візуальні *зоряні величини* яких 2,4 і 4,0), розміщені на кутовій віддалі 14″, є спектрально *подвійними зорями*. Третя, слабкіша зоря міститься на віддалі 11′ від них.

МІЦЕ́ЛА (від лат. mica — крихта, крихітка) — окрема частинка дисперсної фази (див. *Дисперсні системи, Колоїдні системи*) колоїдного розчину в рідкому середовищі. Складається з ядра, покритого оболонкою, яка містить молекули рідини (дисперсійного середовища). Ця оболонка підвищує стійкість системи, утруднюючи зчеплення колоїдних частинок при *броунівському русі*.

МІЦЕ́ЛІЙ (від грец. μύκης — гриб) — вегетативне тіло грибів, те саме, що й *грибниця*.

МІ́ЦИК Володимир Юхимович (н. 25.V 1925, с. П'ятихатки П'ятихатського р-ну Дніпроп. обл.) — український рад. учений у галузі тваринництва, біохімії м'яса, доктор біол. наук (з 1964), професор (з 1966). Член КПРС з 1945. В 1950 закінчив Дагестанський с.-г. ін-т. Працював у Київ. вет. ін-ті (тепер ф-т Укр. с.-г. академії) на Передкарпатській с.-г. дослід. станції, в Укр. н.-д. ін-ті фізіології і біохімії с.-г. тварин, Укр. н.-д. ін-ті м'ясної і молочної пром-сті. З 1974 — професор Київ. торговельно-екон. ін-ту. Осн. напрям наук. робіт — застосування мікроелементів у тваринництві, біохімія м'яса. Нагороджений 2 орденами Слави, орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР, 1978. *О. В. Дядечко.*

МІЦКЕ́ВИЧ (Mickiewicz) Адам Бернард (24.XII 1798, Заосся, побл. м. Новогрудка, тепер Грод. обл. БРСР — 26.XI 1855, Константинополь) — польс. поет, діяч нац.-визв. руху. В 1815—19 навчався у Віленському ун-ті. Був одним із організаторів патріотичних студентських т-в «*філоматів*» і «*філаретів*». Після суду над «філоматами» висланий і протягом 1824—29 перебував у Росії, а також на Україні (1825). Відвідав Київ, Єлизаветград, Одесу, Харків, подорожував по Криму. Зблизився з декабристами, літ. колами Москви, Петербурга, Харкова (О. Пушкін, П. Вяземський, М. Надеждін, М. Максимович, П. Гулак-Артемовський). У 1829 виїхав з Росії. Майже весь час жив у Парижі. В лекціях із слов'ян. л-р, які він у 40-х рр. читав у Коллеж де Франс, високо оцінював слов'ян. л-ри, зокрема російську. З захопленням говорив про укр. нар. творчість і мову. Під впливом містицизму на деякий час відійшов від сусп. життя, але події 1848 повернули М. до революц. боротьби [участь у революц. подіях в Італії, редагування газ. «Трібун де пепль» («Трибуна народів»)]. Помер у Константинополі. В 1890 останки поета з Парижа перевезено до Польщі й поховано в замку *Вавель*. Перші твори — «Ода до молодості», «Пісня філаретів» (обидві — 1820), «Балади й романси» (1822), поеми «Дзяди» і «Гражина» (обидві — 1824) — знаменували початок революц. романтизму в польс. л-рі. В Росії написано і видано «Кримські сонети» (1826) і поему «Конрад Валленрод» (1828). Участь у нац.-визв. боротьбі зумовила появу третьої частини «Дзядів» (1832) і поеми «Пан Тадеуш» (1834). Творчість М. мала великий вплив на розвиток польс. культури, на світову л-ру. Його твори високо оцінювали О. Пушкін, О. Герцен, Т. Шевченко, М. Чернишевський, Леся Українка, І. Франко. Є відомості, що Т. Шевченко передав для М. у Париж рукопис своєї поеми «Кавказ». Укр. мовою твори М. перекладали П. Гулак-Артемовський, М. Старицький, І. Франко, Леся Українка, П. Тичина, М. Рильський, М. Бажан. На тексти творів М. написали музику С. Монюшко, М. Глинка, М. Лисенко, Б. Лятошинський. У 1905 споруджено пам'ятник М. у Львові.

Тв.: Укр. перекл.— Вибрані твори, т. 1—2. К., 1955; Рос. перекл. — Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1948—54; Стихотворения. Поэмы. М., 1979.

Літ.: Рильський М. Про поезію Адама Міцкевича. К., 1955; Живов М. Адам Мицкевич. М., 1956; Вервес Г. Д. Адам Міцкевич. К., 1979; Богатырь Б. М. [та ін.]. Адам Мицкевич в русской печати. 1825—1955. Библиографические материалы. М.—Л., 1957; Вєдіна В. П. Бібліографічний покажчик перекладів поезій Адама Міцкевича на українську мову (1827—1955). К., 1957. *Г. Д. Вервес.*

МІЦКЕ́ВИЧ Олександр Миколайович (1801, Новогрудський повіт, тепер Гродн. обл. БРСР — 22.XI 1871, Кобринський повіт, тепер Брест. обл. БРСР) — вітчизняний юрист, фахівець з римського і цивільного права. Н. в родині адвоката. Брат А. *Міцкевича*. Навчався у Віленському ун-ті. З 1834 — перший професор юрид. ф-ту Київ. ун-ту. В 1839—58 — професор римського права Харків. ун-ту. В 1858 залишив викладацьку діяльність.

МІЦКЯ́ВІЧЮС-КА́ПСУКАС Вінцас Сімонович [Міцкевич-Капсукас Вікентій Семенович, 26.III (7.IV) 1880, с. Будвечяй, тепер Вілкавішкського р-ну Лит. РСР — 17.II 1935, Москва] — один з організаторів і керівників Компартії Литви, діяч міжнар. комуністичного руху, публіцист. Н. в сім'ї селянина. У 1902—04 навчався в Бернському ун-ті (Швейцарія). В 1903 вступив у ряди литовської соціал-демократії. Учасник революції 1905—07 у Литві. Зазнавав репресій, був в еміграції. В червні 1917 в Петрограді вступив у РСДРП(б). Член Петрогр. ВРК. Один з редакторів більшовицької литовської газ. «Тієса» («Правда»). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції 1917 — комісар Рад. уряду у литовських справах, член Центр. бюро литовських секцій при ЦК РСДРП(б) [потім РКП(б)], член ЦК КП Литви. В 1918—19 — голова Раднаркому Лит.-Білорус. РСР. Після падіння Рад. влади в Литві — на підпільній роботі у Вільнюсі (1920—21). З кін. 1921 — на парт. роботі в Москві. З 1923 — у Виконкомі Комінтерну, з 1924 —

кандидат, з 1928 — член ВККІ. На VIII з'їзді партії обирався кандидатом у члени ЦК РКП(б). Автор праць з питань історії, філософії, літератури.

МІЦНІСТЬ матеріалів — властивість матеріалів чинити опір руйнуванню (поділу на частини), а також необоротній зміні форми (пластичній *деформації*) під впливом зовнішніх навантажень; у вузькому розумінні — чинити опір руйнуванню. Зумовлюється силами взаємодії між частинками (атомами, іонами) матеріалу. Розрізняють М. теоретичну (М. кристалічної гратки монокристала ідеально правильної будови) і М. технічну (М. реального матеріалу). Теор. М. характеризується величиною енергії, яку треба витратити, щоб утворити при руйнуванні дві нові поверхні. Розрахункове значення такої М. на розтяг при одночасному порушенні всіх міжатомних зв'язків на поверхні розриву, визначене методами *фізики твердого тіла*, становить $0{,}1E$, де E — *Юнга модуль*. Тех. М. (її визначають експериментально) у 100—1000 разів менша за теоретичну через наявність *дефектів в кристалах* і нерівномірний розподіл внутр. напружень. Така М. залежить від структури, форми і розмірів тіла, виду напруженого стану (*розтягу-стиску, згину, зсуву, кручення* тощо), особливостей навантажування, т-ри, впливу навколишнього середовища, стану поверхні та ін. Розрізняють М. власне матеріалу і *конструкційну міцність*, короткочасну і тривалу (див. також *Втомленість металів, Жароміцність, Крихкість, Ударна в'язкість*). Показниками М. є тимчасовий опір, або границя міцності, границя *витривалості*, границя *пластичності*, границя *текучості*. Для ниток, дроту або волокон користуються поняттям питомої М. (відношенням розривного зусилля до лінійної густини цих виробів). В *опорі матеріалів* в основу розрахунків на міцність покладено умову міцності $\sigma_{розрах} \leqslant [\sigma]$, де $[\sigma]$ — *допустиме напруження*. Його оцінюють рівнянням:

$$[\sigma] = \frac{\sigma_0}{n},$$

де σ_0 — небезпечне напруження (границя текучості — для пластичного матеріалу, тимчасовий опір — для крихкого); n — коеф. запасу, або запас міцності. Величину запасу міцності вибирають залежно від властивостей і ступеня неоднорідності матеріалу, призначення й умов експлуатації конструкції та ін. чинників. М. підвищують термічною, мех., хім. або комбінованою обробкою матеріалів (див. *Зміцнення*), радіоактивним опромінюванням їх, *легуванням*, *армуванням* (див. *Армовані матеріали*, зокрема *Залізобетон*), створенням бездислокаційних (див. *Дислокації*) кристалів (у т. ч. ниткоподібних), відповідним підбором складових частин *композиційних матеріалів* тощо. В УРСР дослідження з проблем М. проводять у *Електрозварювання інституті* ім. Є. О. Патона АН УРСР, *Міцності проблем інституті* АН УРСР, *Механіки інституті* АН УРСР, *Матеріалознавства проблем інституті* АН УРСР, ін. н.-д. інститутах, вузах. *Г. В. Ісаханов.*

МІЦНОСТІ ПРОБЛЕ́М ІНСТИТУ́Т АН УРСР — науково-дослідна установа. Створений 1966 у Києві. В складі ін-ту (1980) 13 відділів, 1 лабораторія, спец. конструкторсько-технологічне бюро з дослідним виробництвом. Є аспірантура. Осн. напрями роботи ін-ту: дослідження міцності матеріалів і елементів конструкцій в екстремальних умовах, дослідження механіки руйнування конструкційних матеріалів і елементів конструкцій при різних видах силового і теплового навантаження, розробка критеріїв міцності і наук. основ прогнозування міцності матеріалів і елементів конструкцій машин, відшукування методів підвищення вібраційної надійності високонапружених елементів конструкцій машин. Ін-т видає журн. «*Проблемы прочности*». *Г. С. Писаренко.*

МІЦУБІ́СІ — одна з найбільших фінансово-монополістичних груп Японії. Почала створюватися на базі концерну, засн. 1870 сім'єю Івасакі. В роки 2-ї світової війни 1939—45 М.— найбільший виробник озброєнь у Японії. Після 2-ї світ. війни М. контролюється кількома провідними сім'ями *олігархії фінансової*, в т. ч. Івасакі. Фінансовим центром групи є Міцубісі банк, який має бл. 200 відділень. Пром. ядром групи є «Міцубісі корпорейшен» і одна з найбільших маш.-буд. монополій «Міцубісі хеві індастріз». Група М. панує в нафтохім., нафтопереробній, металург. та ін. галузях промисловості. *С. В. П'ятенко.*

МІЦУЇ — одна з найбільших фінансово-монополістичних груп Японії. Почала створюватися в 17 ст. навколо торг.-банкірського дому М. Хазяї М. були активними натхненниками агресивної політики Японії. В 70—80-х рр. 20 ст. до складу групи входило понад 50 компаній і 10 кредитно-фінанс. ін-тів. Центром групи є Міцуї банк, який має понад 160 відділень, і торг. фірма «Міцуї енд корпорейшен» («Міцуї буссан»). Інтереси М. зосереджені в алюмінієвій, хім., нафтопереробній промисловості, у виробн. синтетичних матеріалів. М. має свої фірми та їхні відділення й агентства в Канаді, США, Мексиці, Бразилії, Аргентині та ін. країнах. *С. В. П'ятенко.*

МІ́ЧЕНИХ А́ТОМІВ МЕ́ТОД — 1) У б і о л о г і ї — метод дослідження *обміну речовин*, транспорту та розподілу їх за допомогою *атомів мічених* або сполук, в яких вони містяться. Для цього такі сполуки вводять у досліджуваний об'єкт (організм, клітину, біохім. систему та ін.) і спостерігають за хім. перетворенням їх, змінами фізико-хім. стану, переміщенням тощо. Типовими для біол. і медико-біохім. досліджень є речовини, мічені радіоактивними *ізотопами* водню (^{3}H), вуглецю (^{14}C), фосфору (^{32}P), сірки (^{35}S) або стабільними ізотопами азоту (^{15}N), кисню (^{18}O). Реєструють радіоактивність за допомогою методів радіометрії, радіоавтографії, зокрема мікрорадіоавтографії, тощо. Мічені стабільними ізотопами речовини визначають методом *масспектрометрії*. За допомогою М. а. м. встановлено шляхи *біосинтезу* багатьох біологічно важливих речовин, розкрито механізми *фотосинтезу*, вивчено механізми багатьох біохім. циклів та окремих реакцій, досліджено осн. молекулярно-біол. процеси і явища транспорту речовин у клітині. 2) В м е д и ц и н і — див. *Ізотопні індикатори.* *Д. М. Гродзинський.*

МІ́ЧЕННЯ ТВАРИ́Н — позначення тварин мітками різного типу. М. т. провадять для вивчення *міграцій тварин*, кількісних співвідношень особин різного в'іку або статі в *популяції*, тривалості життя тварин тощо. На мітках вказують назву країни (столиці) або орг-ції, що позначила тварину, і номер мітки. Земноводних, плазунів, кажанів, кротів мітять кільцями, птахів — кільцями (див. *Кільцювання птахів*), іноді — криломітками; зайців, білок, копитних — вушними мітками у вигляді сережок, кнопок; китів — загостреними циліндричними стрижнями, що їх випускають із рушниці, мишовидних гризунів — відрізуючи фаланги пальців, риб — пластинками, які прикріплюють до щелепи, зябрової кришки, плавця; безхребетних (ракоподібних і комах) — лаком, кольоровою фольгою. Для мічення хребетних тварин застосовують також фосфорні сполуки, радіоактивні речовини, мініатюрні радіопередавачі тощо. Роботу нац. центрів М. т. координує Міжнар. к-т по кільцюванню. В СРСР центр М. т. — у Москві. М. т. с і л ь с ь к о г о с п о д а р с ь к и х — позначення тварин умовними мітками або цифрами для обліку поголів'я, продуктивності та належності г-ву. Мітять с.-г. тварин татуюванням на вухах, випалюванням номерів на рогах, прикріпленням до вух металевих сережок (кнопок, пластмасових бирок), вищипами на вухах, тавруванням — випіканням тавра (номера або знака) на шкірі (здебільшого на крупі коня, *мула*). Птицю мітять кільцюванням, криловими мітками і проколюванням перетинки між пальцями ніг. Татуюванням можна мітити всіх свійських ссавців. Для цього шкіру на внутрішній поверхні вушної раковини проколюють татуювальними щипцями з вставленими в них відповідними цифрами, а потім у місце проколу втирають незмивну фарбу. Вушними сережками мітять овець і велику рогату худобу. Сережки прикріплюють до вух спец. щипцями. Свиней мітять татуюванням (білошкірих), а також вищипами (чорношкірих). Вищипи на вухах роблять у молодняка с.-г. тварин через кілька днів після народження. Кожний вищип на вусі відповідає певному числу. Номер тварини й умовні позначення вищипів заносять в інвентарну і *племінну книгу*.

А. П. Федоренко
(мічення диких тварин).

МІЧІГА́Н — озеро в Пн. Америці, в межах США. Належить до системи *Великих озер*. Розташоване на вис. 177 м над р. м. Площа 58 тис. км², глиб. до 281 м. Западина озера тектонічного походження. Прот.

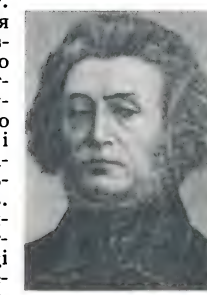

А. Б. Міцкевич

В. С. Міцкявічюс-Капсукас.

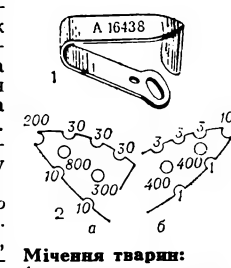

Мічення тварин:
1 — металева сережка;
2 — мічення вищипами на вухах тварин (*а* — праве вухо, *б* — ліве вухо).

І. В. Мічурін.

В. А. Мічуріна-Самойлова.

Макіно сполучений з оз. *Гурон*, судноплавним каналом — з системою р. *Miccicini*. Пн. частина озера замерзає. Має важливе трансп. значення. Води озера дуже забруднені, тому багато видів тварин зникли (напр., лосось). Найбільші порти — Чікаго і Мілуокі.

МІЧІГА́Н — штат на Пн. Сх. США. Пл. 150,8 тис. км². Нас. 9,1 млн. чол. (1974). Адм. ц.— м. Лансінг. Розташований на двох півостровах між озерами Верхнє, Мічіган і Гурон (система *Великих озер*). Поверхня — хвиляста рівнина. Масиви хвойних лісів. Провідна галузь пром-сті — автомобільна (підприємства найбільших автомоб. монополій «Дженерал моторс», «Форд» і «Крайслер» у Детройті та його передмістях, у Флінті, Лансінзі та ін.). З автомоб. пром-стю пов'язаний розвиток металург., металообр., маш.-буд. (виробн. верстатів, приладів, електроустаткування та ін.) та хім. (виробн. лаків, фарб, гуми тощо) пром-сті. Розвинута також силікатно-керамічна, деревообр., меблева, паперова, харч. та воєнна пром-сть. Видобування зал. і мідної руд, кам'яної солі. У с.-г. виробн. переважає продукція мол. тваринництва. Вирощують цукр. буряки, кормові трави, овочі, фрукти, виноград. Розвинуте судноплавство по Великих озерах. Гол. порт — Детройт. Туризм.

МІ́ЧМАН (від англ. midshipman — курсант військово-мор. училища) — військове звання військовослужбовців у ВМФ (ВМС) ряду країн. Службове становище М. не раз змінювалося. В Росії званню «мічман» відповідали звання «унтерофіцер», потім—«поручик». В СРСР з 1940 — вище старшинське звання у ВМФ, з 1972 М. займає становище, близьке до мол. офіцерів. 24.XII 1980 в СРСР установлено військ. звання старший М. У Великобританії, США військове звання М. присвоюється курсантам військово-мор. училищ (академії).

МІЧУ́РІН Іван Володимирович [15 (27).X 1855, маєток Вершина поблизу с. Довгого, тепер Мічуровка Пронського р-ну Ряз. обл.— 7.VI 1935, Мічурінськ Тамб. обл.] — рад. біолог, основоположник в СРСР наук. селекції плодово-ягідних і ін. культур; почесний чл. АН СРСР (з 1935), акад. ВАСГНІЛ (з 1935). Зібрав велику колекцію плодово-ягідних дерев і кущів. М. довів, що *акліматизація* пд. сортів плодових рослин можлива лише способом насінного розмноження їх у нових р-нах. Удосконалюючи селекц. методи, М. перейшов до *гібридизації* рослин, розробив принципи гібридизації географічно віддалених форм, міжвидової і міжродової гібридизації, створив вчення про спрямоване виховання *гібридів*, успішно застосовуваши його на практиці (див. також *Ментора метод*). За своїм світоглядом М. був матеріалістом-діалектиком. Найплодотворнішою була робота М. за Рад. влади. Уже в 1920 В. І. Ленін дав вказівку наркому землеробства С. П. Середі про організацію вивчення наук. праць і практичних досягнень М. У 1929 на базі мічурінського розсадника було створено селекційно-генетичну станцію плодоягідних культур ім. І. В. Мічуріна (тепер Центр. генетична лабораторія ім. Мічуріна). М. створив багато нових сортів плодових і ягідних рослин для середньої смуги СРСР. М. нагороджений орденом Леніна і орденом Трудового Червоного Прапора.

В. К. Завець.

МІЧУ́РІН Іван Федорович (1700—63) — російський архітектор. У 1723—29 навчався в Голландії. В 1734—39 працював над складанням ген. плану Москви й керував буд. роботами в Москві. Проектував будівлі для Твері, Коломни, Нижнього Новгорода, для Троїце-Сергієвої лаври. В Києві керував будівництвом *Андріївської церкви* (1747—53), проект якої склав В. Растреллі, та брав участь у будівництві *Маріїнського палацу* (1752—55).

МІЧУ́РІНА-САМО́ЙЛОВА Віра Аркадіївна [5 (17).V 1866, Петербург — 2.XI 1948, Ленінград] — рос. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1939). Творча діяльність М.-С. з 1886 пов'язана з Олександринським театром (тепер Ленінгр. академічний театр драми ім. О. С. Пушкіна). Ролі: Реньова («Світить, та не гріє» О. Островського і Соловйова), Наталія Петрівна («Місяць на селі» Тургенєва), Раневська («Вишневий сад» Чехова), Хлестова («Лихо з розуму» Грибоєдова), Поліна Бардіна («Вороги» Горького). В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 під час блокади Ленінграда М.-С. залишалась у місті, виступала в спектаклях «Театру біля мікрофона», концертах. Нагороджена орденом Леніна. Державна премія СРСР, 1943.

Тв.: Шестьдесят лет в искусстве. Л.—М., 1946.

Літ.: Державин К. Н. Вера Аркадьевна Мичурина-Самойлова. М.—Л., 1948.

МІЧУ́РІНСЬК (до 1932 — Козлов) — місто обласного підпорядкування Тамб. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на правому березі р. Лісового Воронежа (бас. Дону). Залізнична ст. Мічурінськ-Уральський. 102 тис. ж. (1980). У М.— з-ди: локомотиворем., автоагрегатний, поршневих кілець (80% загальносоюзного виробн.), автонасосів, авторем. та по ремонту верстатів. Консерв. та м'ясний комбінати, лижно-меблева, швейна та ткацька ф-ки. Виробн. буд. матеріалів. Плодоовочевий та пед. ін-ти, 5 серед. спец. навч. закладів. Центр. генетична лабораторія ім. І. В. Мічуріна, Всесоюзний н.-д. ін-т садівництва ім. І. В. Мічуріна. Драм. театр. Будинки-музеї І. В. Мічуріна та О. М. Герасимова, краєзнавчий музей. В районі М.— значні плодорозсадник та плодівницькі радгоспи. Місто засн. 1636, перейменоване на честь І. В. *Мічуріна*, який тут жив і працював з 1872 по 1935.

«МІ́ШАНА ЕКОНО́МІКА» — бурж. і соціал-реформістська концепція про «перетворення» сучасної капіталістичної економіки на «мішану», тобто таку, яка сполучає нібито різнотипні за природою приватний і державний сектори для забезпечення безкризового розвитку господарства та загального добробуту. Виникла на грунті *державно-монополістичного капіталізму* і становить складову частину ідеї *«трансформації капіталізму»* в нове суспільство. Основи «М. е.» заклали в 20—30-х рр. 20 ст. В. *Зомбарт* (Німеччина) і С. Чейз (США). Дальший розвиток і велике поширення ця концепція набула в працях бурж. економістів Д. М. *Кларка*, А. *Хансена*, П. Семюелсона (США), правих лейбористів Е. Кросленда, Дж. *Стрейчі* (Великобританія) та ін. Для «М. е.» характерна формально юридична та емпірична оцінка явищ, ідеалізм, що зумовлює корінні вади цієї концепції — протиставлення приватного і держ. секторів, перекручення екон. ролі і соціальних функцій бурж. д-ви. Насправді за характером *виробничих відносин* приватні й держ. підприємства в умовах капіталізму однотипні, а втручання бурж. д-ви в економіку здійснюється перш за все в інтересах монополістичного капіталу. Концепція «М. е.» заперечує необхідність класової боротьби трудящих і неминучість революц. заміни капіталізму соціалізмом.

П. М. Леоненко.

МІ́ШАНИЙ ДОБУ́ТОК трьох векторів — див. *Векторне числення*.

МІ́ШАНИХ ЛІСІ́В ЗО́НА — природна зона земної кулі, характерною ознакою якої є лісова рослинність з хвойних та широколистяних порід. Зональні природні комплекси. М. л. з. є перехідними від *тайги зони* до *широколистяних лісів зони*. М. л. з. простягається несуцільною смугою в межах помірного поясу Євразії й Пн. Америки. Найбільшу площу займає на Зх. Європи, у Пн. Америці — в районі Великих озер; у Сх. Азії завдяки особливостям рельєфу та впливові *мусонів* проникає далеко на Пд. Для М. л. з. характерна холодна сніжна зима (пересічна т-ра січня —5, —14°) і тепле літо (пересічна т-ра липня +20°). Опадів 400—1000 мм на рік. Річкова сітка густа. В умовах вологого клімату й неглибокого залягання грунтових вод розвиваються процеси заболочування. Осн. зональний тип грунтів — дерново-підзолистий з великою кількістю різновидів. Залежно від місц. умов у межах М. л. з. формується кілька типів рослинних угруповань. У складі рослинного покриву М. л. з. Європ. частини СРСР переважають з хвойних порід ялина й сосна, з широколистяних — дуб, липа, клен, ясен і в'яз, у підліску — ліщина, калина, бруслина, жимолость. Під лісами добре розвинутий трав'яний покрив. Далекосхідні хвойно-широколистяні ліси відзначаються більшою різноманітністю деревних і чагарникових угруповань, що формуються гол. чин. на бурих лісових грунтах. Осн. породи: корейський кедр, ялиця, аянська ялина, монгольський дуб, липа, береза, кедрова сосна та ін. Поширені чагарники, ліани (амурський виноград, лимонник тощо). У мішаних лісах Пн. Америки домінують бук, клен, береза, веймутова сосна, ялина, ялиця бальзамічна. Тваринний

До ст. **Мозаїка.**

«Дмитро Солунський». Мозаїка з Михайлівського Золотоверхого собору в Києві. Фрагмент. Початок 12 ст. Державна Третьяковська галерея в Москві.

До ст. **Мозаїка.**

1. «Іоанн Златоуст». Мозаїка нижньої частини апсиди Софійського собору в Києві. Фрагмент. 11 ст. **2.** Орнамент у Софійському соборі в Києві. 11 ст. **3.** «Імператор Юстініан з почтом». Церква Сан-Вітале в Равенні. До 547. **4.** Деталь фриза мозаїчної підлоги Великого імператорського палацу в Константинополі. 1-а половина 5 ст. Стамбул. **5.** Портрет жінки. Помпеї. 1 ст. до н. е. **6.** В. А. Фаворський. «1905 рік» Фрагмент. 1957. **7.** С. А. Кириченко, Н. Г. Клейн. «Наша дума, наша пісня». Частина триптиха. 1961. Канівський музей-заповідник «Могила Т. Г. Шевченка». **8.** Г. О. Зубченко, Г. Д. Пришедько. Панно «Наука» в Інституті кібернетики АН УРСР у Києві. Фрагмент. 1975.

світ складається як з тайгових видів, так і з тварин, що характерні для широколистяних лісів, степових, лугових і болотних місцевостей (бурий ведмідь, вовк, лисиця, лось, козуля, уссурійський тигр, маньчжурський заєць, єнотовидний собака та ін.).

Для М. л. з. характерний високий рівень пром. і с.-г. освоєння. Це важливий район лісового г-ва, в лісах багато цінних порід дерев і лікар. рослин. У мішаних лісах водяться цінні хутрові звірі (норка, куниця, білка, горностай, кріт та ін.), які є об'єктом мисливського промислу. Природні луки і пасовища М. л. з. — важлива кормова база для розвитку тваринництва. Кліматичні умови зони сприяють використанню значних площ під с.-г. угіддя. У межах СРСР М. л. з. простягається смугою в Європ. частині, охоплюючи, зокрема, Пн. України (див. *Мішаних лісів зона України*), включає рівнини й передгір'я Приамур'я і Пд. Примор'я на Далекому Сході. Див. також *Лісові зони*.

Є. І. Стеценко.

МІ́ШАНИХ ЛІ́СІВ ЗО́НА УКРАЇ́НИ — частина природної зони мішаних лісів Сх.-Європейської рівнини. Займає пн. частину України, яка за природними ландшафтами являє собою Полісся (у межах республіки — *Полісся Українське*). Пд. межа зони проходить поблизу Володимира-Волинського, Луцька, Ровно, Шепетівки, Чуднова, Житомира, Корнина, Києва, Ніжина, Кролевця, Глухова, включає також *Мале Полісся*. Пл. понад 113 тис. км² (19% тер. України). В межах М. л. з. У. розташована більшість районів Волин., Ровен., Житомир. і Черніг. областей, частково Хмельн., Київ. та Сум. областей. Зона характеризується рівнинним, переважно низинним рельєфом, помірно континентальним кліматом з достатньою зволоженістю, домінуванням на поверхні піщаних і супіщаних відкладів, на яких розвинуті підзолисті й болотні грунти, зайняті хвойно-широколистяними лісами, луками та болотами. Формування зональних ландшафтів зумовлене гол. чин. балансом тепла і вологи та характером поверхневих відкладів. За рік зона одержує 98—100 ккал/см² сонячної радіації. Річний радіаційний баланс становить 44—46 ккал/см². Вегетаційний період триває 190—205 днів. Пересічна т-ра січня —4,5, —8°, липня +17, +19°. Опадів 550—650 мм на рік, випаровуваність не перевищує 400—450 мм. Кліматичні умови і особливості рельєфу спричинюють значне обводнення й заболочування земель. М. л. з. У. має густу річкову сітку (0,29 км/км²), багато боліт, значні запаси підземних вод. Ріки належать до бас. Дніпра та Бугу. Багато озер (долинних, карстових, льодовикових), найбільші — *Світязь, Пулемецьке озеро,* Турське, Лука. Зональними типами грунтів є дерново-підзолисті й болотні, вони займають бл. 75% тер. зони. Трапляються перегнійно-карбонатні, сірі лісові та опідзолені чорноземи. В цілому грунтовий покрив відзначається значною строкатістю. Бл. 30% тер. зони зайнято лісами, переважно сосновими (бори — 64% всього лісового фонду зони), а також сосново-дубовими (субори), сосново-дубово-грабовими (сугрудки) і вільховими. Надмірна зволоженість зумовлює також розвиток лучної і болотяної рослинності. Тваринний світ М. л. з. У. багатий і різноманітний. Тут водяться лось, козуля, свиня дика, вовк, лисиця, куниця лісова, горностай, борсук, заєць, білка; з птахів — глухар, рябчик, тетерев, дрозди, лелеки, журавлі, качки та ін. У поліських водоймах — коропи, лящ, плітка, линь, карась, сом, щука та ін. риби. В межах М. л. з. У. виділяють 6 фізико-геогр. областей: Волинське, Мале, Житомирське, Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське Полісся.

Природно-тер. комплекси зони значною мірою змінені в процесі госп. діяльності людини. Бл. третини тер. зони займають орні землі, площі їх зростають у результаті меліорації заболочених і перезволожених земель. М. л. з. У.— важливий район вирощування зернових, льону, хмелю, картоплі, овочів і кормових культур, м'ясомол. тваринництва та лісового г-ва. З метою збільшення продуктивності с.-г. угідь і запобігання розвиткові шкідливих явищ природи зонального характеру (заболочування, розвіювання піщаних грунтів тощо) розробляється і впроваджується комплекс гідротех., агротех. і меліоративних заходів, що включає регулювання стоку, освоєння заболочених земель, поліпшення водно-фіз. властивостей грунтів, залісення пісків тощо. Для вивчення й охорони зональних природних ландшафтів створено *Поліський заповідник, Дніпровсько-Тетерівське заповідно-мисливське господарство, Заліське заповідно-мисливське господарство* та кілька заказників.

Літ.: Физико-географическое районирование Украинской ССР. К., 1968; Ланько А. І., Маринич О. М., Щербань М. І. Фізична географія Української РСР. К., 1969; Мильков Ф. Н. Природные зоны СССР. М., 1977.

О. М. Маринич.

МІ́ШАНІ ДО́БРИВА — механічні суміші кількох видів односторонніх *мінеральних добрив* (в основному *суперфосфату* з *азотними добривами* і хлористим калієм); вид *комплексних добрив*. Додержання правил змішування поліпшує фізико-хім. властивості *добрив*, підвищує їхню ефективність. Виготовляють М. д. безпосередньо в г-вах, що дає змогу мати широкий асортимент комплексних добрив з різними співвідношеннями елементів *живлення рослин*. Внесення в грунт М. д. вимагає значно менших затрат праці, ніж роздільне застосування односторонніх добрив. До М. д. часто додають *мікродобрива*, різні відходи промисті, нейтралізуючі речовини (вапняк, доломіт тощо). Змішуючи мінеральні добрива з органічними, виготовляють органо-мінеральні суміші.

МІШЕ́ЛЬ (Michel) Луїза (29.V 1830, Вронкур — 10.I 1905, Марсель) — франц. революціонерка, письменниця. За фахом педагог. Учасниця *Паризької комуни 1871*. Після поразки Комуни віддана до військового суду. В 1873 заслана до Нової Каледонії. Повернувшись після амністії 1880 до Франції, брала участь у робітн. русі. Пропагувала ідеї анархістів, була прибічницею П. О. *Кропоткіна*. В 1883 заарештована за участь у демонстрації паризьких безробітних, 1886 амністована. В 1890—95 — в еміграції в Лондоні. М.— автор віршів, романів, п'єс. М. присвячена драм. поема Х. О. *Алчевської* «Луїза Мішель».

Л. Мішель.

МІШЕ́НІ ТЕО́РІЯ, мішені принцип — сукупність тверджень і математичних підходів, що становлять основу кількісної *радіобіології* і пояснюють *біологічну дію іонізуючих випромінювань*. Осн. положеннями М. т. є принципи влучення, мішені та посилювача. Принцип влучення констатує необхідність поглинання енергії іонізуючого випромінювання клітинами, що реагують на опромінення. Принцип мішені твердить, що реакція клітини на опромінення залежить від того, влучить чи ні *квант* або частинка іонізуючого випромінювання у певний життєво важливий об'єм клітини — її «мішень» (напр., молекулу *дезоксирибонуклеїнової кислоти*). Імовірність цього влучення залежить від об'єму «мішені» й описується *Пуассона рівнянням*. Іноді для вияву радіобіол. ефекту необхідно не одне, а два, три і більше влучень у «мішень» (це — «дво-, три- або багатоударні «мішені»). Принцип посилювача пояснює причини масових порушень осн. процесів у опроміненій клітині, що виникають навіть при невеликих значеннях заг. енергії іонізуючих випромінювань, які влучають у «мішень».

Д. М. Гродзинський.

В. П. Мішин.

МІШЕ́НЬ (від тур. nişan — знак)— штучна ціль, що імітує одну, кілька або всі найхарактерніші ознаки реальної цілі і служить для тренування в стрільбі. Як М. використовують макети військ. техніки і реальні зразки. За призначенням розрізняють навчальні, випробувальні та спортивні М. За місцем розташування М. поділяють на наземні, повітряні й морські.

МІ́ШИН Василь Павлович [н. 5 (18).I 1917, Павлово-Посад, тепер Московської обл.] — рад. вчений у галузі механіки, процесів управління і фізико-технічних проблем енергетики, академік АН СРСР (з 1966), Герой Соціалістичної Праці (1956). Член КПРС з 1943. Закінчив (1941) Моск. авіац. ін-т (МАІ), працював у н.-д. установах і конструкторських орг-ціях. З 1959 — професор, з 1974 — зав. кафедрою МАІ. Осн. праці — з питань прикладної механіки. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1957.

МІШКОЗЯ́БРОВІ — клас безщелепних хребетних тварин. Те саме, що й *круглороті*.

МІ́ШКОЛЬЦ — місто на Пн. Сх. Угорщини, адм. центр медє Боршод-Абауй-Земплен. Вузол з-ць і автошляхів. 200 тис. ж. (1976). Другий після Будапешта пром.

Є. М. Мішустін.

Мія піщана.

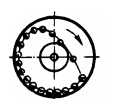

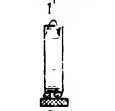

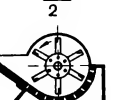

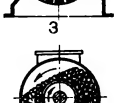

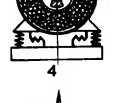

Млини (схеми дії): 1 — барабанний (кульовий); 2 — бігуни; 3 — молотковий; 4 — вібраційний; 5 — струминний.

центр країни. Провідні галузі — чорна металургія (металург. комбінат ім. В. І. Леніна, один з найбільших в країні) та важке машинобудування. Виробн. вогнетривів, цементу, скла. Підприємства текст., швейної, харч. (у т. ч. виноробної) пром-сті. В районі М.— добування бурого вугілля. Політех. ін-т. Музей. Поблизу міста, на схилах гірського масиву Бюкк — бальнеологічні курорти.

МІШКОРОТОПОДІБНІ (Saccopharyngiformes) — ряд глибоководних риб класу *кісткових риб*. 2 родини, 2 роди, 6 видів. Тіло вугроподібне з довгими спинним і анальними *плавцями*, голе. Рот великий, щелепи у 7—9 разів перевищують довж. черепа. Зяброві отвори на череві у вигляді овальних щілин. Вздовж основи спинного плавця у борозенках розташовані світні органи. Довж. тіла мішкорота Saccopharynx ampullaceus понад 1 м, великорота Eurypharynx pelecanoides — 60 см. Біологія нересту не досліджена. Живляться рибою і ракоподібними. Поширені на глибині 2000—5000 м в Атлантич., Індійському і Тихому океанах. *А. Я. Щербуха.*

МІШЛЕ́ (Michelet) Жюль (21.VIII 1798, Париж — 9.II 1874, Йер) — франц. історик, член Академії моральних і політ. наук (з 1838). З 1827 — професор Вищої нормальної школи, з 1838 — *Колеж де Франс*. Автор «Історії Франції» (17 тт., 1833—67, доведена до 1789) та «Історії Французької революції» (7 тт., 1847—53). Героєм істор. процесу вважав народ (без поділу на класи). Пристрасний борець проти католицької церкви. Як прихильник республіки М. відмовився присягнути *Наполеону III*, за що 1852 його було позбавлено професорської кафедри. *Л. В. Таран.*

МІШУ́СТІН Євген Миколайович [н. 9 (22).II 1901, Москва] — рад. мікробіолог, акад. АН СРСР (з 1974), засл. діяч науки РРФСР (з 1961). Закінчив Моск. с.-г. академію ім. К. А. Тімірязєва (1924). З 1939 — зав. відділом грунтової мікробіології Ін-ту мікробіології АН СРСР. З 1930 викладає у вузах Москви, з 1961 — зав. кафедрою мікробіології Моск. с.-г. академії ім. К. А. Тімірязєва. Осн. праці — з мікробіології грунтів та біол. фіксації атм. азоту. Створив вчення про специфічність мікробних угруповань у грунті, запропонував мікробіол. діагностику якості зерна, розробив мікробіол. основи силосування кормів тощо. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950, 1970.

МІЩА́НИ — стан у дореволюційній Росії, зокрема на Україні, до складу якого входили ремісники, торговці, дрібні домовласники та інші категорії міського населення. Термін «міщани» відомий з 14 ст., так називали жителів міст Пд. і Зх. Русі, що перебували під владою феод. Польщі і Литви. Для захисту своїх станових і нац.-реліг. інтересів М. України і Білорусії створювали *братства*. М. вели постійну боротьбу за розширення своїх прав, одержання самоврядування за *магдебурзьким правом*, проти соціального і нац.-реліг. гніту (див. *Київське міське повстання 1536, Черкаське міське повстання 1536, Брацлавське і Вінницьке міські повстання 1541, Білоцерківське міське повстання 1589—90, Брацлавське міське повстання 1594—95*). Міське населення брало активну участь у *визвольній війні українського народу 1648—54*, нар. рухах 17—18 ст. В Росії за царським указом 1775 до стану М. було включено всіх *посадських людей*, які володіли капіталом до 500 крб. Станові права та обов'язки М. було визначено Жалуваною грамотою містам (1785). М. сплачували подушну подать, виконували рекрутську повинність. У кожному місті, посаді, містечку М. становили міщанське т-во, яким управляли староста та його помічники. Одночасно з розвитком капіталістичних відносин відбувався процес класової диференціації М. З багатої верхівки формувалася торгово-пром. буржуазія, з серед. верств (осн. маси М.) — *дрібна буржуазія*, а зубожіла частина М. поповнювала лави робітників. Стан М. було ліквідовано після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції *Декретом про скасування станів та цивільних чинів*. Див. також *Міщанство*.

Літ.: Рындзюнский П. Г. Городское гражданство дореформенной России. М., 1958; Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. К., 1962; Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569—1654). К., 1975. *О. М. Дзюба.*

МІЩА́НСТВО — дрібнобуржуазні ідеологія, психологія й поведінка людей, що характеризуються егоїстичними інтересами, обмеженим світоглядом, споживацьким підходом до життя, культом речей, пристосовництвом. М. властиві боягузтво і пристосовництво в політиці, святенництво в моралі, вульгарність у смаках, лицемірство в побуті. Смисл життя міщанин вбачає в досягненні будь-якою ціною особистого добробуту та благополуччя. Як соціальне явище М. породжене панування приватної власності на знаряддя і засоби виробництва та експлуатацією людини людиною. Соціальною базою М. є *дрібна буржуазія* і *робітнича аристократія*, ідеологія яких певною мірою проникає і в середовище робітн. класу. В соціалістичному суспільстві М. є пережитком минулого в свідомості й поведінці окремих осіб. Комуністична мораль засуджує будь-які прояви М. Найважливіша форма боротьби з ними — виховання у людей комуністичної свідомості, духовної культури, високих естетич. смаків.

МІЩА́НСЬКА ДРА́МА — жанр драматичної творчості. Виникла на поч. 18 ст. в англ., а згодом і в ін. зх.-європ. л-рах. Зародившись під впливом ідей бурж. *Просвітительства*, М. д. відображала гострі конфлікти «третього стану» з феодалами, виражала сусп. і естетичні запити буржуазії, що піднімалась, її протест проти аристократичної моралі, станової нерівності. На противагу трагедії класицизму М. д. в сентиментальній, зворушливо-почуттєвій формі відображала повсякденне сімейне життя й побут, висуваючи нового героя — людину просту, незнатного походження, ідеалізуючи її бурж. «добропорядність». Популярними були М. д. Дж. Лілло (Англія) і Л. С. *Мерсьє* (Франція). Найвидатніші теоретики і представники М. д.— Д. Дідро, Бомарше (Франція), Г. Лессінг (Німеччина), у творчості яких цей жанр збагатився політ. ідеями боротьби з тиранією феодалізму. В їхній теорії вперше визначилося поняття просто *драми* як особливого жанру драматургії. У 19 ст., коли все більше стала виявлятися реакц. роль буржуазії, М. д. втратила свої громадян. традиції і перетворилася на *мелодраму*.

МІ́ЩЕНКО Дмитро Олексійович (18.XI 1921, с. Зелене, тепер Верхньорогачицького р-ну Херсон. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1948. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ун-т (1951). Друкуватися почав з 1949. Перша зб. оповідань — «Сини моря» (1955). Окремими виданнями вийшли зб. оповідань «Батьківська лінія» (1960), «Доля поета» (1961), «Очі дівочі», куди ввійшла також повість «Батальйон необмундированих» (1964) та ін., істор. роман «Сіверяни» (1959), романи «Вітри приносять грозу» (1968), «Честь роду» (1977), «Найвищий закон» (1978) та ін. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, орденом Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Віра, надія, любов. К., 1971; Друге заміжжя. К., 1980; Рос. перекл.— Почему не сходятся пути.— Лично ответственен. М., 1974; Ветры приносят грозу. М., 1979.

МІ́Я (Муа) — рід *двостулкових молюсків*. Раковина (довж. до 10 см) овальна, товстостінна, рівностулкова. Живе на невеликих глибинах, закопується у грунт на глибину до 30 см. Відомо кілька десятків видів (у т. ч. й викопних), поширених у бореальних і пн. морях Атлантичного й Тихого океанів. У Чорному м. — М. піщана (M. arenaria), вперше виявлена 1966. Істівна. У викопному стані відома з еоцену.

А. Л. Путь.

МІЯМО́ТО Кендзі (н. 17.X 1908, Камісімата, преф. Ямагуті) — діяч комуністичного руху Японії. Н. в сел. сім'ї. Член КП Японії (КПЯ) з 1931. В 1932 закінчив екон. ф-т Токійського ун-ту. В 1930—32 брав участь у студент. русі, в роботі Товариства по вивченню соціальних наук. З 1932 — член ЦК, Секретаріату і Президії (до 1955 — Політбюро) ЦК КПЯ. В 1933—45 — в ув'язненні. В 1946—49 — редактор теор. органу КПЯ журн. «Дзен'ей» («Авангард»). У 1947—50 — голова Контрольної комісії партії. В 1955—58 — секретар ЦК КПЯ, гол. редактор ЦО КПЯ газ. «*Акахата*» (до 1957). В 1958—70 — ген. секретар ЦК КПЯ. З 1964 — чл. Постійного бюро Президії ЦК КПЯ. З липня 1970 — голова Президії ЦК КПЯ. В 1949—50 та з 1977 — депутат парламенту.

МІЯМО́ТО Юріко (13.II 1899, Токіо — 21.I 1951, там же) — япон.

письменниця. Член Компартії Японії з 1931. Дружина К. *Міямото*. У повістях «Бідні люди» (1916) і «Блаженний Міяда» (1917) змальовано тяжке життя япон. села. В 1927—30 жила в СРСР. У 30-х рр.— учасниця пролет. літ. руху. Найвідоміші повісті цього періоду: «Весна 1932 року» (1932), «За часом час» (1933), «Груди» (1935). В 1932—45 зазнавала арештів. Автобіогр. повісті «Футісо» (1946) та «Рівнина Бансю» (1946—47) — про япон. комуністів і відродження демократичного руху в країні. В автобіогр. трилогії «Нобуко» (1924—26), «Дві сім'ї» (1947) і «Віхи» (1947—49) — панорама життя 20—30-х рр. 20 ст.

Тв.: Рос. перекл.— Повести. М., 1958.

Літ.: Логунова В. В. Жизнь и творчество Юрико Миямото. М., 1957.

Б. П. Яценко.

МКСА СИСТЕ́МА ОДИНИ́ЦЬ — система одиниць електричних і магнітних величин, основними одиницями якої є *метр, кілограм, секунда* і *ампер*. Принцип побудови МКСА с. о. запропонував італ. учений Дж. Джорджі, тому її наз. також *Джорджі системою одиниць*. МКСА с. о. входить як складова частина в *Міжнародну систему одиниць* (СІ).

МЛАДЕ́НОВ Стефан Стоянов (15.XII 1880, Видин — 1.V 1963, Софія) — болг. мовознавець, акад. Болг. АН (з 1929) та ін. академій, чл.-кор. АН СРСР (з 1931). Закінчив Софійський ун-т (1902), професор цього ун-ту (1921—47). Автор праць з історії болг. мови, з індоєвроп., слов'ян. і заг. мовознавства: «Вступ до загального мовознавства» (1927), «Історія болгарської мови» (1929), «Порівняльне індоєвропейське мовознавство» (1936). Уклав словники болг. мови. Укр.-болг. зв'язкам присвятив розвідку «Із історії українсько-болгарських літературних відносин» (1920).

В. В. Німчук.

МЛИН — машина для подрібнення (помелу) матеріалів. У М., на відміну від *дробарок*, утворюються дрібніші частинки — розміром до 5, а в деяких — до 0,001 мм. Матеріали зазнають в М. ударів рухомих робочих органів або розмелювальних тіл, перетираються, роздавлюються або співударяються. За формою і видом робочого органа розрізняють М. (мал.): барабанні (кульові, стрижневі, галькові, самоподрібнювання); роликові, валкові, кільцеві, фрикційно-кульові й бігуни; молоткові, або шахтні, й пальцеві (*дезинтегратори*); вібраційні, або вібромлини; струминні й аеродинамічні. Залежно від швидкості руху робочих органів барабанні М. є тихохідними машинами, роликові, валкові, кільцеві, фрикційно-кульові й бігуни — середньохідними, інші — швидкохідними. Барабанні М. в разі потреби об'єднують з *класифікаторами* або з повітряними *сепараторами*. М., здебільшого барабанні (діам. 0,9—5 м і більше, довж.— 0,9—15 м), застосовують у гірничій, хім., металург., фармацевтичній пром-сті, у виробництві будівельних матеріалів тощо. Див. також *Млин борошномельний*.

МЛИН БОРОШНОМЕ́ЛЬНИЙ, борошномельний завод — підприємство *борошномельно-круп'яної промисловості*, на якому зерно перероблюють на *борошно*. Складається з зерноочисного, розмельного і вибійного відділень. В зерноочисному відділенні зерно, що надходить з *елеватора*, очищають від домішок — в повітряно-ситових *сепараторах, трієрах* і магн. апаратах, а також від пилу і бруду — на щіткових і *оббивальних машинах* («сухий» спосіб) або машинах мийних («мокрий» спосіб), після чого його зволожують і витримують (відволожують) протягом 6—24 год. В розмельному відділенні М. б. сортового помелу зерно подрібнюють на *вальцьових верстатах*, одержуючи проміжний продукт — крупку, яку сортують за величиною частинок на просіювальних машинах (розсівах). Далі крупку збагачують, відділяючи від неї плодові оболонки на ситовіяльних машинах, і остаточно подрібнюють, одержуючи борошно. На М. б. оббивного помелу зерно лише подрібнюють і просіюють. У вибійному відділенні М. б. борошно машиною автоматично зважується і засипається у мішки. В разі потреби його зберігають у залізобетонних або металевих ємкостях. На потужних М. б. багатосортового помелу переробляють за добу до 1500 т зерна. На Україні найбільші М.' б.— у Дніпропетровську, Донецьку, Ворошиловграді, Києві, Одесі, Харкові та ін. містах.

О. С. Зубко.

МЛИ́НІВ — селище міського типу Ровен. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Ікві (бас. Прип'яті), за 26 км від залізнич. ст. Дубно. 5,8 тис. ж. (1980). Перші відомості про М. належать до початку 16 ст. Після 3-го поділу Польщі (1795) М. у складі Зх. Волині возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в грудні 1917. За *Ризьким мирним договором 1921* М. відійшов до Польщі. З 1926 тут діяв підпільний райком КПЗУ. В 1939 М. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. У селищі — маслосироробний та виноробний заводи, промисловий і хлібний комбінати, міжколг. будівельна організація, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 2 середні, музична, художня та спорт. школи, вет. технікум; лікарня, поліклініка, будинок відпочинку. Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки, краєзнавчий музей.

В М. бували укр. громадський діяч і поет Д. *Братковський* (кін. 17 ст.), Т. *Косцюшко* (1792), польс. письменник-етнограф Ю. І. *Крашевський* (40-і рр. 19 ст).

МЛИ́НІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Ровен. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 1,3 тис. км². Нас. 65,3 тис. чол. (1980). У районі — 123 населені пункти, підпорядковані 2 селищним і 35 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Млинів*. М. р. міститься у межах *Волинської височини*. Корисні копалини: торф, крейда, глина, пісок. Річки — *Стир* з прит. *Іква* (бас. Прип'яті). Грунти: опідзолені чорноземи й болотні. Розташований у межах лісостепової зони. Ліси (дуб, ялина, липа, ясен, модрина, сосна) займають 15,1 тис. га. Підприємства в основному по переробці с.-г. продукції (млинівські маслосироробний та виноробний з-ди, Демидівський плодоконсервний з-д тощо). Комбінат побутового обслуговування (Млинів) та 3 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 99,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 88,9 тис. га, сіножаті й пасовища — 9,3 тис. га. Осн. культури: пшениця, жито, ячмінь, овес, гречка, цукр. буряки, картопля та овочеві. Скотарство, птахівництво, свинарство. У М. р.— 30 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями, райсільгоспхімія. Автомобільних шляхів — 568 км, у тому числі з твердим покриттям — 303 км. У районі — 60 заг.-осв., музична, художня та спорт. школи, сільс. профес.-тех. уч-ще (смт Демидівка); 60 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні, будинок відпочинку (Млинів) і турбаза «Стир» (с. Хрінники). 25 будинків культури, 60 клубів, 2 кінотеатри, 80 кіноустановок, 76 б-к. Музеї: краєзнавчий (Млинів) та 2 історичні (с. Війниця і с. Новини). У с. Перекалях М. р. народилась новатор с.-г. виробн. А. Ф. *Гладчук*, у с. Більчому — укр. поет В. Л. *Поліщук*. У с. Чекні (тепер с. Межиріччя) 1881 були Олена Пчілка та Леся Українка. У М. р. видається газ. «Зоря» (з 1945).

М. Ф. Безкоровайний.

МЛИНКІ́ВСЬКА ПЕЧЕ́РА, Млинки — карстова печера в Терноп. обл. УРСР, поблизу с. Залісся Чортківського р-ну. Утворилась у гіпсових відкладах. Заг. довжина ходів 16,9 км, є кілька підземних залів (Піонер, Дружби та ін.). Відома численними натічними утворами. Досліджена 1960—80. Пам'ятка природи респ. значення.

В. О. Радзієвський.

МЛОТКО́ВСЬКА Любов Іванівна [дівоче прізв.— Колосова, за першим чоловіком — Острякова; 1804 або 1805, Курськ — 19 (31).X 1866, Київ] — укр. і рос. актриса. Дебютувала 1823. Працювала в трупах І. *Штейна*, П. Соколова, свого другого чоловіка Л. *Млотковського*, з якими гастролювала в Хар-

Л. І. Млотковська.

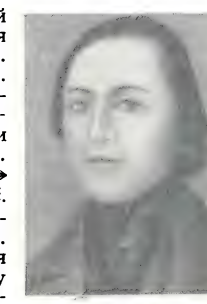

Л. Ю. Млотковський.

кові, Києві, Одесі, Курську та ін. містах. У Харкові 1836—50 успішно виступала разом з М. *Щепкіним*, К. *Соленико*м, П. *Мочаловим*, М. *Рибаковим*. У 1850—56 працювала в Одесі, 1856—66 — в Києві. Перша виконавиця ролей Тетяни, Наталки («Москаль-чарівник», «Наталка Полтавка» Котляревського), Насті й Уляни («Бой-жінка» і «Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка). Серед ін. ролей — Коробочка («Мертві душі» Гоголя), Офелія, Анна («Гамлет», «Річард III» Шекспіра), Есмеральда («Собор Паризької богоматері» за Гюго), Луїза («Підступність і кохання» Шіллера), Мірандоліна (однойменна п'єса Гольдоні).

Літ.: Клінчин О. П. Л. І. Млотковська. К., 1958. *М. Ф. Дібровенко.*

МЛОТКО́ВСЬКИЙ (Млатковський, Молотковський) Людвіг Юрійович (бл. 1795—27.III 1855) — укр. і рос. актор, режисер і антрепренер. У 1816 виступав у польс. трупі антрепренера А. Жмієвського у Києві, потім — у трупах І. *Штейна*, О. Ленкавського. В 1833 в Курську очолив частину кол. трупи І. Штейна (серед акторів були К. *Соленик*, М. *Рибаков*, Л. *Млотковська*). В 1836 М. орендував Харків. театр, а з 1837 два сезони — Київський. В 1843 збудував у Харкові нове театральне приміщення, де відкрив театр. школу. Вистави: за п'єсами І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, а також «Лихо з розуму» О. Грибоєдова, «Ревізор» М. Гоголя, «Гамлет» У. Шекспіра, «Мірандоліна» К. Гольдоні та ін. Залучав до гастролей М. *Щепкіна*, П. *Мочалова*, І. *Дрейсіга* та ін. Портрет с. 51.

Літ.: Клінчин О. П. Л. І. Млотковська. К., 1958. *М. Ф. Дібровенко.*

МНДОЯ́НЦ Ашот Ашотович [28. XII 1909 (10.I 1910), Батумі — 29.IX 1966, Москва] — рад. архітектор. У 192?—32 навчався на архіт. ф-ті Політехнікуму образотворчих мист. та в Ін-ті інженерів цивільного і комунального буд-ва в Одесі. В 1932—35 працював у Батумі (1934—35 — гол. архітектор міста), пізніше — в Москві. Роботи в Москві: висотний житл. будинок на пл. Повстання (1950—54), *Кремлівський Палац з'їздів* (1959—61), забудова проспекту Калініна (1964—69; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Містобудування*, с. 432—433) з комплексом будівель РЕВ (1969), кінотеатром «Октябрь» (1967), всі — в співавт. з арх. М. *Посохіним* та ін. Нагороджений орденами і медалями. Держ. премія СРСР, 1949. Ленінська премія, 1962.

МНЕМОЗІ́НА (Мнемосіна; Μνημοσύνη) — у грец. міфології богиня пам'яті, дочка *Урана* й *Геї*, сестра *титанів*. Була матір'ю дев'яти *муз*, яких вона народила від Зевса.

МНЕМО́НІКА [грец. μνημονικόν (τέχνημα) — мистецтво запам'ятовування] — система засобів, що полегшують запам'ятовування й збільшують обсяг *пам'яті*. В основі лежить процес створення нових асоціацій між об'єктами, що важко запам'ятовуються, та предметами і явищами, які легше запам'ятовуються. М. абстрагується від логічного і смислового змісту матеріалу й використовує лише його зовн. форму. Мнемонічні зв'язки підкріплюють запам'ятання матеріалу, але не компенсують його. М. виникла ще в Старод. Греції. Відродження її почалося в 16 ст., особливого розвитку досягла в 17—19 ст. М. використовують головним чином для демонстрування мистецтва запам'ятовування на естраді або в цирку.

О. Т. Губко.

МНЕМОНІ́ЧНА СХЕ́МА, мнемосхема — сукупність сигнальних пристроїв і умовних зображень устаткування та внутрішніх зв'язків контрольованого об'єкта, яка полегшує запам'ятовування його структури, контроль режимів дії і, отже, керування ним. Сигнальними пристроями на М. с. (мал.) є гол. чин. візуальні *індикатори*; устаткування і внутр. зв'язки об'єкта зображують на ній символами. Розрізняють М. с. мімічні (з використанням фарб, кольорових плиток тощо), світлові та комбіновані (напівсвітлові). М. с. розміщують звичайно на диспетчерських пультах або спец. панелях. Застосовують їх на машинобудівних підприємствах, підприємствах транспорту, в енерг. системах. Крім того, використовують як демонстраційні моделі на тех. виставках, з навч. метою тощо.

МНЕСІ́КЛ (Μνησικλῆς) — давньогрец. архітектор 2-ї пол. 5 ст. до н. е., представник стилю високої *класики*. Брав участь у спорудженні ансамблю афінського Акрополя (зокрема, збудував Пропілеї, 437—432 до н. е.; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Греція* Стародавня, т. 3, с. 448—449). В пн. крилі Пропілеїв міститься *пінакотека*.

МНІ́ШЕКИ (Mniszechy) — польс. магнатська родина. Відомі: Є ж і М. (р. н. невід.— п. 1613) — воєвода сандомирський, один з ініціаторів збройної інтервенції польс.-лит. феодалів проти Рос. д-ви на поч. 17 ст. М а р и н а М. (бл. 1588—1614) — політична авантюристка. Дочка Є ж і М. В інтересах здійснення загарбницьких планів польс.-лит. феодалів щодо Рос. д-ви 1606 вступила в шлюб з *Лжедмитрієм I*. У 1606 коронувалася в Москві. Після загибелі Лжедмитрія I опинилася в Тушині, де визнала *Лжедмитрія II* нібито «врятованим» своїм чоловіком. Після його смерті 1610 разом з своїм покровителем отаманом донських козаків І. М. Заруцьким і сином від Лжедмитрія II Іваном (н. 1611) втекла на Урал. Козаки видали їх рос. урядові. Заруцького і Івана було страчено, Марина М. померла в ув'язненні.

МНО́ГА — річка в УРСР, у межах Черніг. і Полтав. областей, ліва притока р. Удаю (бас. Дніпра). Довж. 59 км, площа бас. 589 км². Живлення переважно снігове і грунтове. Використовують для госп.-побутових потреб.

МНОГОГРА́ННИЙ КУТ — частина простору, обмежена трьома або більше площинами, що попарно перетинаються і мають одну спільну точку (мал.). Ця спільна точка наз. в е р ш и н о ю, лінії перетину площин — р е б р а м и, самі площини — г р а н я м и многогранного кута. М. к., розміщений по один бік від площини будь-якої своєї грані, наз. о п у к л и м. Див. також *Піраміда, Тілесний кут*.

МНОГОГРА́ННИКИ — поверхні, складені зі скінченного числа *многокутників* (поповнених), що прилягають один до одного сторонами так, що: 1) кожна сторона належить рівно двом з них і 2) будь-які два многокутники, що належать поверхні, можна включити в ланцюжок, сусідні ланки-многокутники якого мають спільну сторону. Самі многокутники наз. г р а н я м и, а їхні сторони і вершини — р е б р а м и і в е р ш и н а м и многогранника. М., що не перетинає сам себе, обмежує деяке геом. тіло, яке також наз. М. (тілесним). Він має певні *об'єм* і *площу* поверхні. Іноді М. наз. аналогічне утворення з многокутників-ліній. М., розміщений по один бік від площини будь-якої своєї грані, наз. о п у к л и м. Числа його вершин (В), граней (Г) і ребер (Р) пов'язані рівністю В + Г — Р = 2 (формула Л. *Ейлера*). Сума плоских кутів при вершині такого М. менша за 360°. Тілесний опуклий М.— *опукла множина*. Розгорткою М. наз. сукупність многокутників, для якої вказано правило склеювання (ототожнення) їхніх сторін, що задовольняє умови 1 і 2. Розгортка задає метрику М. (див. *Внутрішня геометрія*). З усякої розгортки, при кожній вершині якої сума кутів не перевищує 360° і для якої виконується формула Ейлера, можна склеїти єдиний опуклий М. (теорема О. Д. *Александрова*).

Опуклий М. наз. п р а в и л ь -

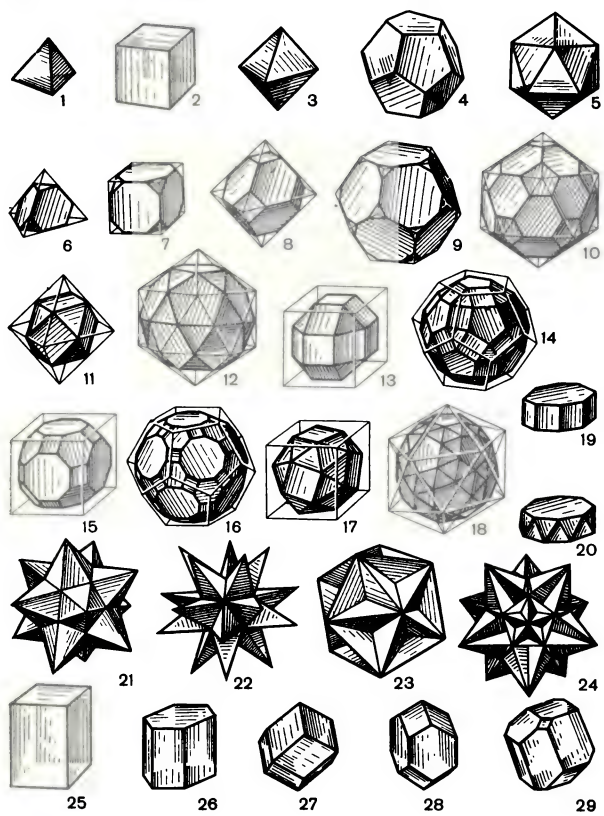

Многогранники. **1—5.** Правильні опуклі многогранники (тіла Платона): **1** — тетраедр; **2** — гексаедр (куб); **3** — октаедр; **4** — додекаедр; **5** — ікосаедр. **6 — 20.** Напівправильні многогранники (тіла Архімеда): **6—10** — відповідні зрізані аналоги многогранників **1—5**; **11, 12**— кубооктаедр та ікосододекаедр; **13, 14** — їхні ромбо-прототипи; **15, 16** — зрізані аналоги многогранників **11,12**; **17,18** — плосконосі куб і додекаедр; **19,20** — призма й антипризма. **21—24.** Правильні неопуклі многогранники (тіла Кеплера — Пуансо). **25—29.** Опуклі паралелоедри (тіла Федорова).

н и м, якщо гранями його є однакові правильні многокутники, а в вершинах сходиться одне й те саме число ребер. Правильні М.— істинні зразки *симетрії*. Зокрема, вони допускають самосуміщення, при яких кожна вершина може зайняти місце будь-якої іншої. Подібну однорідність будови мають і н а п і в п р а в и л ь н і М., у яких всі грані також правильні, але не однакові многокутники, а *многогранні кути* рівні. Є (мал.) 5 типів правильних опуклих (тіла Платона), 15 — напівправильних (тіла Архімеда) і 4 — правильних неопуклих зірчастих (тіла Кеплера — Пуансо) М. Тілесний М., паралельно розташованими копіями якого можна заповнити весь простір без пропусків і перекрить, наз. п а р а л е л о е д р о м. Опуклі паралелоедри знайшов 1881 Є. С. *Федоров*. Всі вони та їхні грані мають центри симетрії. М. широко застосовують у *кристалографії*, а також у *математичній економіці* і *графів теорії*. *А. Г. Медяник.*

МНОГОГРІШНИЙ Дем'ян Гнатович (рр. н. і см. невід.) — гетьман Лівобережної України 1668—72. Походив з селян. Учасник *визвольної війни українського народу 1648—54*. У 1649 як генеральний осавул підписав *Зборівський договір 1649*. Обраний гетьманом, М. проводив політику, вигідну заможному козацтву. М. уклав з рос. урядом *Глухівські статті 1669*. Допоміг царським воєводам придушити *Дзиковського повстання 1670*. В 1672 звинувачений у таємних зв'язках з ставленником султанської Туреччини П. *Дорошенком*, заарештований і засланий царським урядом в Іркутськ. У 1688 звільнений. У 1696 постригся в ченці. Востаннє М. згадується в документах 1701.

МНОГОЗВ'ЯЗНА ОБЛАСТЬ — *область* у математиці, в якій існують замкнуті криві, що їх не можна стягнути в точку, залишаючись у межах цієї області (мал.). Найпростішим прикладом М. о. є к і л ь ц е — множина точок, декартові *координати* яких задовольняють нерівності: $r < x^2 + y^2 < R$, де $0 < r < R$. Див. також *Однозв'язна область*. Іл. с. 54.

МНОГОКУ́ТНИКИ — замкнуті ламані лінії. Ланки ламаної лінії наз. с т о р о н а м и, їхні кінці — в е р ш и н а м и (мал., *а*), відрізки, що сполучають несуміжні вершини — *діагоналями* М. Якщо всі вершини М. лежать в одній площині, М. наз. п л о с к и м (далі розглядатимемо саме такі М.). Залежно від числа сторін розрізняють *трикутники*, чотирикутники (напр., *паралелограми*, *трапеції*) і взагалі *n*-кутники. М., що не перетинає сам себе, за теоремою М. Е. К. *Жордана* обмежує деяку скінченну частину площини (мал., *б*), яка також наз. М. (поповненим). Він має певну *площу*. Сума внутр. кутів такого *n*-кутника дорівнює 180° (n — 2). М. наз. о п у к л и м, коли він лежить по один бік від будь-якої прямої, що містить його сторону (мал., *в*, *г*). Кожний його внутр. *кут* менший за 180°, а сума зовн. (тобто суміжних внутрішнім, взятих по одному біля кожної вершини) кутів дорівнює 360°. Поповнений опуклий М.— *опукла множина*. Всі проведені з однієї вершини діагоналі опуклого *n*-кутника ділять його на (n — 2) трикутники (мал., *в*). М. наз. п р а в и л ь н и м, якщо у нього сторони і внутр. кути рівні (мал., *г*, *д*). Правильний М. можна вписати в коло і описати навколо нього (див. *Вписані і описані фігури*). К. Ф. *Гаусс* довів, що правильний *n*-кутник можна побудувати за допомогою циркуля і лінійки лише тоді, коли $n = 2^m \times F_1 F_2 \ldots F_k$, де m — будь-яке ціле невід'ємне число, а $F_1, F_2, \ldots, F_k$ ($k = 0, 1, 2, 3 \ldots$) — різні прості числа вигляду $2^{2^l} + 1$. Опуклий правильний *n*-кутник існує при $n \geqslant 3$, а неопуклий, або з і р ч а с т и й (сторонами якого є рівні діагоналі однойменного опуклого М.),— при будь-якому $n \geqslant 5$, крім $n = 6$. *А. Г. Медяник.*

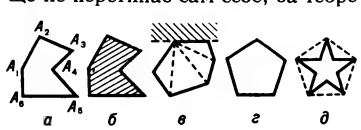

Многокутники:
а — сторони і вершини довільного шестикутника; *б* — поповнений многокутник; *в* — опуклий многокутник; *г* — правильний опуклий п'ятикутник; *д* — правильний зірчастий п'ятикутник.

МНОГОЧЛЕ́Н, поліном — сума скінченної кількості *одночленів*. С т е п е н е м М. наз. найбільший з степенів одночленів, що входять до нього. Якщо степені всіх одночленів однакові, то М. наз. о д н о р і д н и м, або *формою*. Додавання, віднімання та множення М. виконують на базі переставного (див. *Комутативність*), сполучного (див. *Асоціативність*) та розподільного (див. *Дистрибутивність*) законів.

Коли припустити, що коеф. всіх одночленів, які входять до М., належать одному *полю*, то за цієї умови сукупність усіх М. з коеф. з даного поля утворюють кільце (див. *Кільце* в математиці) многочленів над даним полем. Для двох М. $P(x)$ і $Q(x)$ [степінь $P(x)$ не менший за степінь $Q(x)$] завжди можна знайти такі М. $R(x)$ і $S(x)$, що $P(x) = Q(x) R(x) + S(x)$, причому степінь $S(x)$ менший за степінь $Q(x)$. Якщо $S(x) \equiv 0$, то кажуть, що $P(x)$ ділиться на $Q(x)$. Будь-який М. від однієї змінної можна подати у вигляді $a_0 x^n + a_1 x^{n-1} + \ldots + a_n = a_0 (x - \alpha_1)(x - \alpha_2) \ldots (x - \alpha_n)$, де $\alpha_1, \alpha_2, \ldots, \alpha_n$ — *корені* цього многочлена.

МНОЖИ́Н ТЕО́РІЯ — розділ *математики*, в якому вивчаються властивості множин незалежно від природи їхніх складових елементів. Поняття «множина» — одне з початкових фундаментальних матем. понять, які не можна виразити через інші, простіші початкові поняття. Інтуїтивно воно розуміється як певна сукупність (зібрання, колекція) деяких об'єктів, що в М. т. наз. елементами. Множини мають застосування в кожному розділі математики, напр., в арифметиці і матем. аналізі — множини чисел (натуральних, дійсних) і функцій (дійсної і комплексної змінної), в геометрії — множини точок, прямих, геом. фігур і т. п. Виходячи з цього, в сучас. математиці поширилась теор.- множинна концепція будови будь-якої матем. теорії. Згідно з цією концепцією, кожна матем. теорія має справу з однією або кількома множинами об'єктів, пов'язаних між собою деякими *відношеннями*. Всі властивості цих об'єктів і відношень виражаються за допомогою *аксіом*. Теорія вважається строго логічно побудованою, якщо при її розвитку не використовуються ніякі, раніше не описані аксіомами, властивості і відношення, а всі нові об'єкти чи відношення, що вводяться з розвитком теорії, визначаються через ці первісні. М. т. заснована Г. *Кантором* і як окрема матем. теорія існує з кінця 70-х рр. 19 ст. Завдяки зручності й універсальності понять М. т. стала фундаментом, на якому були побудовані такі розділи математики, як теорія функцій дійсної змінної, заг. *топологія*, заг. алгебра тощо. Роль М. т. в сучас. математиці характеризується тим, що в ній відносно до множин сформульовано ряд заг. положень (які стосуються простих операцій над множинами, відображень множин, їхньої класифікації тощо), що відіграють важливу роль в абстрактних розділах сучас. математики. Розглянемо деякі найпростіші теоретико-множинні поняття.

Нехай кожний елемент множини A є елементом множини B. Тоді кажуть, що A — підмножина множини B ($A \subset B$). Очевидно, що кожна множина є своєю підмножиною і порожня множина ($\varnothing$) є підмножиною будь-якої множини. Над множинами можна виконувати операції об'єднання, перетину, віднімання (різниця множин) та ін. О б ' є д н а н н я м множин A і B ($A \cup B$) наз. множина, що містить всі елементи, які належать хоча б одній з множин A чи B (мал., *а*). П е р е т и н о м множин A і B ($A \cap B$) наз. множина, що містить всі елементи, які належать і множині A, і множині B (мал., *б*). Р і з н и ц е ю множин A і B ($A \setminus B$) наз. множина, що містить усі елементи множини A, які не належать множині B (мал., *в*). Коли $B \subset A$, то $A \setminus B$ наз. доповненням множини B (до множини A). Операції об'єднання і перетину можна узагальнити на нескінченне число множин. Поняття відображення множин об'єднує в собі в абстрактній формі такі матем. поняття, як поняття функції (дійсної чи комплексної змінної), геом. поняття перетворення фігур та ін. Кажуть, що φ: $A \to B$ є відображенням множини A у множину B, якщо кожному елементу множини A ставиться у відповідність один і тільки один елемент множини B [якщо елементу a ставиться у відповідність елемент b, то це записують у вигляді $\varphi(a) = b$]. Відображення φ наз. взаємно-однозначним, якщо для будь-яких $a_1 \neq a_2$ має місце $\varphi(a_1) \neq \varphi(a_2)$ і для всякого b знайдеться таке a, що $\varphi(a) = b$. На базі взаємно однозначних відображень

А. А. Мидоянц.

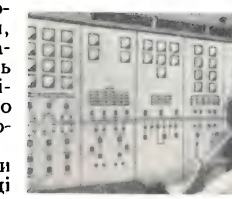

Мнемонічна схема на диспетчерському пульті електростанції.

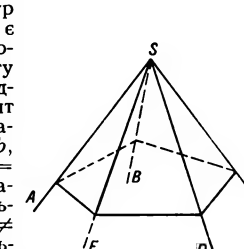

Многогранний кут.

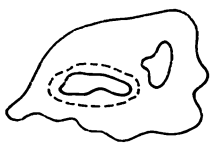

Многозв'язна область. Пунктиром позначено криву, яку не можна стягнути в точку в межах цієї області.

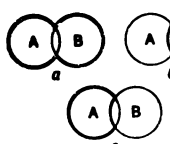

Множин теорія. Об'єднання (*а*), перетин (*б*) і різниця (*в*) множин *A* і *B*.

будується поняття *потужність множини*. Вони ж лежать в основі поняття *ізоморфізму* в математиці. Теорія операцій над множинами, їх відображень, упорядкувань тощо — це т. з. загальна теорія множин.

Дослідження понять ефективної визначеності матем. об'єктів і розв'язності матем. проблем вивчає дескриптивна М. т., а строге вивчення поняття множини на основі *аксіоматичного методу* і побудову відповідних формальних теорій, вільних від суперечностей,— аксіоматична М. т. Дослідження двох останніх розділів М. т. тісно пов'язані з дослідженнями в галузі *основ математики*.

Літ.: Александров П. С. Введение в теорию множеств и общую топологию. М., 1977; Хаусдорф Ф. Теория множеств. Пер. с нем. М.—Л., 1937; Лузин Н. Н. Лекции об аналитических множествах и их приложениях. Пер. с франц. М., 1953; Френкель А., Бар-Хиллел И. Основания теории множеств. Пер. с англ. М., 1966; Куратовский К., Мостовский А. Теория множеств. Пер. с англ. М., 1970.

М. І. Кратко.

МНОЖИНА́ — форма *числа*, яка в іменниках означає здебільшого невизначену кількість однорідних предметів (сестри, столи, озера). Число дієслів, прикметників, порядкових числівників, займенників залежить від числа слів, з якими вони узгоджені (ці столи, глибокі озера). У більшості сучас. індоєвроп. мов М. протиставляється *однині*. Див. також *Двоїна*.

МНОЖИНА́ в математиці — див. *Множин теорія*.

МО́А — загальна назва вимерлих безкільових нелітаючих птахів з ряду моаподібних, або динорніс-подібних (Dinornithiformes). Налічують понад 20 видів М., що існували у Новій Зеландії. Найдавніші рештки М. відомі з міоценових відкладів, останні М. винищені людиною на поч. 19 ст. Розміри М. варіювали від невеликих (1 м заввишки) до велетенських. Напр., динорніс (Dinornis) досягав висоти 3,1 м. М. мали масивні ноги з трьома або чотирма пальцями, за рядом ознак споріднені з *нанду* та *страусами*. Жили в лісах, трималися парами, живилися рослинною їжею. Зникнення М. є прикладом несвідомого винищення птахів, яких можна було б одомашнити.

М. А. Воїнственський.

МОБІЛІЗА́ЦІЯ (франц. mobilisation, від лат. mobilis — рухомий) — 1) Зосередження сил, засобів для досягнення певної мети. 2) Комплекс заходів щодо переведення на воєнний стан збройних сил та перебудови економіки і держ. інститутів країни для забезпечення потреб війни. Підготовка до М. здійснюється в мирний час, а сама М. проводиться напередодні або з початком війни відповідно до мобілізаційного плану. Може бути загальною або частковою. Загальна М. здійснюється на всій тер. країни і поширюється на всі збройні сили та економіку д-ви. Часткова М. проводиться в районах, розташованих звичайно на тер. одного з театрів воєнних дій. М. здійснюється відкритим або скритним способом. М. збройних сил — один з важливих елементів їхнього стратегічного розгортання, полягає в збільшенні чисельності збройних сил за рахунок призову військовозобов'язаних (резервістів) і створення нових формувань, мобілізації з нар. г-ва трансп. засобів та ін. техніки. В СРСР право оголошення М. належить Президії Верховної Ради СРСР, а наступні призови у воєнний час проводяться наказами міністра оборони СРСР. Військовозобов'язані, які не з'явилися по М. в указані їм пункти і строки, несуть відповідальність за законами воєнного часу.

І. В. Архипов.

МОБІ́ЛЬНІСТЬ (від лат. mobilis — рухомий) — рухомість, готовність до швидкого виконання завдань.

МОБІ́ЛЬНІСТЬ СОЦІА́ЛЬНА — соціологічне поняття, яке означає рухомість *груп соціальних* або індивідів у соціальній структурі. Розрізняють «горизонтальну» М. с. (тобто перехід з однієї соціальної групи в іншу, розташовану на тому самому соціальному рівні) й «вертикальну» М. с. (тобто переміщення в ін. соціальну верству чи клас). Тією чи ін. мірою М. с. властива всякому суспільству, однак найоптимальніші можливості для неї створює соціалізм, який ліквідує антагоністичну протилежність класів; за соціалізму освіта загальнодоступна й становище людини в суспільстві визначається не багатством чи походженням, а її суспільно корисною працею. В соціалістич. суспільстві М. с. зв'язана з поступовою ліквідацією істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею, між містом і селом і відображає закономірну тенденцію формування майбутньої соціальної однорідності комуністичного суспільства. Зовсім ін. характер має М. с. в капіталістич. суспільстві. Хоч бурж. соціологи, пов'язуючи М. с. з ученням про *соціальну стратифікацію*, твердять, ніби при капіталізмі М. с. відбувається в напрямі пом'якшення класових суперечностей, встановлення соціальної однорідності, насправді «шлях угору», тобто зміни в соціальному становищі окремих осіб, є винятком і не змінює становища всього класу чи соціальної групи в системі виробництва. Гол. напрям М. с. в бурж. суспільстві — не «вгору», а «вниз», він відображає процес розорення дрібної буржуазії, веде до загострення класових суперечностей капіталізму.

МОБУ́ТУ (Mobutu; повне ім'я — Мобуту Сесе Секо Куку Нгбенду Ва за Банга; до січня 1971 — Жозеф Дезіре; н. 14.X 1930, Лісала) — держ. і політ. діяч Республіки Заїр. Закінчив військ. школу, 1958 навчався в Брюссельському ун-ті. З 1959 — член партії Нац. рух Конго. Після надання незалежності Бельг. Конго (1960) М.— статс-секретар уряду, з 1961 — головнокомандуючий армією. Після здійснення армією 1965 військ. перевороту М.— президент країни. Голова і засновник партії Народний рух революції (засн. 1967).

МОБУ́ТУ-СЕ́СЕ-СЕ́КО (до 1973— оз. Альберт) — озеро в Центр. Африці, на кордоні Уганди та Заїру. Лежить у глибокій западині на вис. 619 м над р. м. Площа 5,6 тис. км², глиб. до 58 м. В озеро впадає р. Вікторія-Ніл, витікає р. Бахр-ель-Джебель. Судноплавне. Рибальство. В 1886 озеро досліджував рос. мандрівник В. В. *Юнкер*.

МО́ВА Василь Семенович [літ. псевд.—Лиманський; 1 (13). I 1842, хутір Солодкий Лиман, побл. станиці Стародерев'янківської, тепер Каневського р-ну Краснодарського краю — 1 (13).VI 1891, м. Катеринодар, тепер Краснодар] — укр. письменник. Походив з козацької старшини війська Кубанського. Закінчив Харків. ун-т (1867). Працював на Кубані вчителем, судовим слідчим, мировим суддею. Літ. діяльність почав 1860. Один з перших віршів надруковано в журн. «*Основа*» (1861, № 4). У творчому доробку М.—ліричні вірші, поеми, прозові і драм. твори, переклад «Слова о полку Ігоревім» (неповний) укр. мовою. У віршах і поемі «На степи» показав процес зубожіння селянства, переселення укр. селян на кубанські степи. У п'єсі «Старе гніздо й молоді птахи» відтворив побут кубанських українців в 50-х рр. 19 ст. Працював над укладанням російсько-українського словника.

Тв.: Поезії. К., 1965. *В. І. Мазний.*

МО́ВА Денис Миколайович (справж. прізв.— Петров; р. н. невід., Бердянськ, тепер Запоріж. обл.— 1922, Одеса) — укр. співак (тенор) і драм. актор. Закінчив Петерб. консерваторію. Працював у трупах М. Старицького і М. Кропивницького (1885—89), М. Садовського (1889—90, 1893—95), П. Саксаганського (1890—93, 1895—1909). В 1909 керував власною трупою «Товариство під орудою Д. М. Мови». Цього ж року залишив сцену. Серед ролей: Петро («Наталка Полтавка» Котляревського), Андрій («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Олексій («Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка), Левко («Утоплена» Лисенка), Національський, Савка («Мартин Боруля», «Сто тисяч» Карпенка-Карого).

Л. М. Товстоліс.

МО́ВА — основний засіб спілкування і взаємного розуміння в людському суспільстві, сукупність відтворюваних мовними органами загальноприйнятих у межах певного суспільства звукових знаків для предметів, явищ дійсності та відображень їх у свідомості, а також загальноприйнятих правил комбінування цих знаків у процесі вираження думок. «Мова —найважливіший засіб людського спілкування» (Ленін В. І. Повне збр. тв., т. 25, с. 246). Вона існує у вигляді конкретних актів *мовлення* (окремих висловлювань, розповідей, групових розмов тощо), в т. ч. й повторюваних усно або мех. способом і фіксованих за допомогою *письма*. Наук. аналіз, зіставлення й узагальнення структурних особливостей великої кількості конкретних актів мовлення дає змогу усвідомити й описати сукупність наявних у даній М. елементів і відношень між ними як єдину складну знакову систему. Усього налічують зараз по-

Моа Euryapteryx elephanthopus.

над 2500 М., які належать різним *націям, народностям* і *племенам* (див. *Мови світу*). У кожній з них виявляються деякі спільні для всіх М. універсальні структурні властивості. Такими універсальними властивостями М. в плані мовної системи є наявність численних усталених *знаків мовних — слів* і загальних (граматичних) правил їхнього використання, а також виділення в складі слів найдрібніших звукових одиниць М.— *фонем*. У рамках окремого слова фонеми можуть об'єднуватися в один чи кілька *складів*. Менш загальною структурною властивістю М. є виділення в межах окремих слів дрібніших фонетико-семантичних компонентів — *морфем*. У процесі мовлення універсальною властивістю будь-якої звукової М. є організація кожного мовного акту в *речення*. В межах заг. властивостей спостерігається необмежене варіювання в різних М. їхніх складових елементів і взаємодії цих елементів у актах мовлення (див. *Граматика, Семасіологія, Синтаксис, Словниковий склад мови*). Разом з *працею* і суспільною *свідомістю* М. становить одну з трьох взаємопов'язаних особливостей, які найістотніше відрізняють людину від тварин. Провідну роль серед цих особливостей відіграє праця, що є матеріальною основою існування суспільства. Свідомість і М. розвиваються лише в зв'язку з розвитком трудової діяльності суспільства, стаючи разом з тим неодмінними факторами дальшого безперервного вдосконалення знарядь праці і способів застосування їх. Особливо тісним є зв'язок М. з *мисленням*, суспільною свідомістю. Мовні знаки — слова, словосполучення і речення — це матеріальні форми, в яких об'єктивно виражаються всі ідеальні витвори свідомості — від конкретних *уявлень* до найбільш абстрактних і узагальнюючих *понять* чи *суджень*. Отже, М.— не тільки засіб вираження думок чи обміну думками, а й засіб формування і закріплення думок у суспільній свідомості. К. Маркс і Ф. Енгельс у праці «Німецька ідеологія» писали: «М о в а є безпосередня дійсність думки» (Твори, т. 3, с. 427). «Мова така ж давня, як і свідомість; мова є практична, існуюча і для інших людей і лише тим самим існуюча також і для мене самого, дійсна свідомість, і, подібно до свідомості, мова виникає лише з потреби, з настійної необхідності спілкування з іншими людьми» (там же, с. 28). Початок формування М., як зазначав Ф. Енгельс у творі «Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину», збігається з становленням людського суспільства в процесі праці, коли «люди прийшли до того, що в них виникла п о т р е б а щ о с ь с к а з а т и одне одному» (Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 455—456). Природною основою розвитку М. були інстинктивні вигуки тваринних предків людей, які поступово почали використовуватися свідомо, комбінуватись і видозмінюватися для позначення певних речей і явищ дійсності. Безперервне вживання елементів М. щоразу з ін. конкретною метою зумовлює поступову зміну й розвиток кожної М. Характер змін у М. і напрями мовного розвитку визначаються двома різнорідними факторами: істор. змінами в житті суспільства і конкретними особливостями структури М. на даному етапі її розвитку. Зв'язок історії М. з *історією* суспільства виявляється в змінах внутр. структури М. (переважно в галузі *лексики* й *фразеології*) і в змінах масштабів поширеності даної мови (у т. ч. в розвитку її функціональних *стилів*) та ступеня диференційованості її на *діалекти*. Зміни в галузі *фонетики* й *морфології* з явищами сусп. життя безпосередньо не пов'язані. Істотні зміни мовної структури зумовлюються процесами взаємодії мов. Характерними для зв'язку історії М. з історією суспільства є відмінності в мірі діалектної *диференціації мов* на різних етапах істор. розвитку суспільства. Коли процеси екон. і політ. дроблення суспільства на окремі тер. частини переважають над процесами екон. і політ. згуртування (що є майже заг. правилом для всіх докапіталістичних формацій), єдині М. дробляться на тер. діалекти. Навпаки, в періоди, коли процеси екон. і політ. згуртування суспільства починають переважати над процесами тер. дроблення, поряд з діалектною диференціацією проявляється тенденція до витворення єдиної загальнонар. М., що закріплюється в л-рі як *літературна мова*. Формування загальнонар. *національної мови* відбувається в період формування відповідної *нації*. Див. також *Мовлення, Мовознавство, Штучні мови*.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 3. Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія; т. 20. Енгельс Ф. Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 25. Про право націй на самовизначення; т. 29. Філософські зошити; Потебня А. А. Мысль и язык. В кн.: Потебня А. А. Эстетика и поэтика. М., 1976; Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. К., 1959; Булаховський Л. А. Вибрані праці, т. 1. К., 1975; Білодід І. К. Розвиток мов соціалістичних націй СРСР. К., 1967; Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. М., 1970; Общее языкознание. Внутренняя структура языка. М., 1972; Мова і процеси суспільного розвитку. К., 1980.

О. С. Мельничук.

МО́ВА НАУ́КИ — сукупність засобів формулювання і обгрунтування положень науки, понятійний апарат наукової *теорії* разом із методами доказу та підтвердження. Поняття «М. н.» є абстракцією, за допомогою якої в *логіці науки* вивчається структура знань. До «звичайної» мови уподібнюються формально-логічні засоби М. н., тобто правила побудови доказів розглядаються за аналогією з граматичними правилами. М. н. розглядається також як «звичайна» мова, до словника якої додаються особливі терміни і знаки для вираження наук. понять, а до граматики — деякі розділи логіки і математики. Філос. проблема оцінки наук. теорії як кроку до абс. істини набуває форми оцінки виражальних можливостей мови даної теорії, здійснюваної, зокрема, методами *семантики*. Як і кожна наук. *абстракція*, абстракція М. н. пов'язана з плідними засобами досліджень і корисними аналогіями і водночас вимагає обережного користування. Насправді понятійний апарат теорій та використовувані ними засоби доказу мають не лінгвістичну природу. Аналіз М. н. неминуче потребує використання філос., діалектико-матеріалістичних ідей про роль абстракцій у наук. відображенні дійсності.

Літ.: Попович М. В. О философском анализе языка науки. К., 1966; Попович М. В. Философские вопросы семантики. К., 1975; Костюк В. Н. Методология научного исследования. К.— Одесса, 1976.

М. В. Попович.

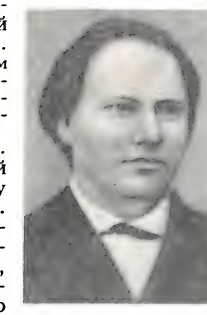

В. С. Мова.

МО́ВА ХУДО́ЖНЯ — основний засіб втілення художнього образу в літературі, її першоелемент. Одна з різновидностей *літературної мови* — поряд з мовою публіцистики, наук. творів, документів, поточної інформації та ін. Специфічність М. х. по відношенню до ін. видів літ. мови полягає в додатковій функції естетичного впливу на читача. Худож. л-ра відображає людину і явища дійсності в безпосередньо життєвій формі. Людина виступає в худож. творі як певна особистість, як характер зі своїми індивідуальними особливостями, тому й мова персонажів твору відзначається своєрідністю, зберігає форми живого спілкування. Ознаками М. х. є лексичне багатство (у мові худож. твору виступають слова з різноманітних груп лексики загальнонар. мови: *архаїзми, діалектизми* тощо), розмаїтість синтаксичних конструкцій (див. *Паралелізм, Риторичні фігури*), емоційність. Усі засоби М. х. підпорядковані завданню створення худож. образу. Звідси випливає найголовніша її якість — образність, яка виявляється насамперед у т. з. мікрообразах (див. *Тропи, Фігура стилістична, Порівняння, Метафора, Метонімія*). З цих первісних елементів будуються образи ширшого плану: характери персонажів, картини соціального середовища, природи. М. х. властива ритмічна організація мовного матеріалу у вузькому й широкому значенні цього вислову — від наочно виявленої ритміки віршового рядка (див. *Вірш, Ритм*) до не таких очевидних, але реально існуючих ритмічних властивостей худож. прози. Мова письменника має яскраво виражений індивідуальний характер, виступає засобом втілення авторського *стилю*. Черпаючи з живого джерела загальнонар. мови, письменники закріплюють все краще, що створив і створює народ, і, в свою чергу, збагачують і розвивають нац. мову. М. х. нерозривно зв'язана зі змістом конкретного твору і тільки в цьому зв'язку може розглядатися як худож. явище.

Літ.: Потебня О. О. З лекцій теорії словесності. Х., 1930; Виноградов В. В. О языке художественной литературы. М., 1959; Чичерин А. В. Идеи и стиль. М., 1968; Лотман Ю. М. Структура художественного текста. М., 1970; Фролова К. П. Аналіз художнього твору. К., 1975; Мова і час. К., 1977.

В. В. Коптілов.

МО́ВА-ПОСЕРЕ́ДНИК — допоміжна *штучна мова,* що застосовується в процесі *машинного перекладу* текстів природними мовами для записування відомостей про смисл та будову перероблюваного тексту в очевидній, однозначній і мінімально надмірній формі. Переклад тексту з використанням М.-п. полягає в перекладі тексту на вхідній мові в текст на М.-п. (аналіз) і перекладі тексту на М.-п. в текст на вихідній мові (синтез). М.-п., як і кожна мова, містить набір елементарних одиниць і правила побудови похідних одиниць з елементарних. За призначенням і структурою М.-п. близькі до *інформаційних мов*. *Є. Ф. Скороходько.*

МО́ВИ МАШИ́ННІ — *мови програмування,* які задаються системами команд відповідних *цифрових обчислювальних машин* і безпосередньо реалізуються (інтерпретуються) ними. *Програма ЦОМ* на М. м. складається з послідовності команд і визначає порядок і тип дій, які має виконати машина. Характерною особливістю М. м. є цифрове кодування команд. Кожна М. м. визначає відповідний *процесор,* кожному процесору відповідає своя М. м. Як правило, М. м. призначаються для програмістів, які працюють на обслуговуванні ЦОМ при системному програмуванні. Описування програм на М. м. пов'язане із значними труднощами, спричиненими їх малою наочністю. Виняток становлять М. м. машин з високим рівнем інтерпретації, напр. мови машин «*МИР*». На М. м. універсальних машин можна описати програми будь-яких *алгоритмів,* зокрема програми, які складають ін. програми (*транслятори,* генератори програм тощо).

К. Л. Ющенко.

МО́ВИ ПРОГРАМУВА́ННЯ — формальні мови, призначені для описування даних (інформації) та алгоритмів (програм) їхньої обробки на *електронних обчислювальних машинах*. Визначаються своїм синтаксисом і семантикою, які встановлюють вигляд виразів для запису *програм ЦОМ* та їхнє операційне значення. Теор. основу М. п. становлять *алгоритмічні мови*. Виникнення і розвиток М. п. пов'язані з розвитком *цифрових обчислювальних машин* та з поширенням їхньої сфери застосування. Першими М. п. стали *мови машинні*. Мови універсальних ЦОМ алгоритмічно повні, тобто дають засоби для описування будь-яких мислимих *алгоритмів* (враховуючи скінченну швидкість і об'єм пам'яті). Проте описування алгоритму на них утруднюється необхідністю надмірної деталізації його окремих кроків. Тому виникла необхідність автоматизації *програмування* на ЦОМ шляхом створення М. п., зручних для формалізації задач і процесів їх розв'язування, та методів побудови відповідних мовних *процесорів* — систем, які забезпечують виконання на ЦОМ програм, написаних на цих мовах,— *трансляторів,* інтерпретаторів тощо.

Сучасні М. п. поділяються на три основні види: машинно-, процедурно- і проблемно-орієнтовані (пакети програм). Описування процесів обробки даних машинно-орієнтованими М. п. пов'язане з труднощами, спричиненими їх малою наочністю. Ці мови найпоширеніші, їх застосовують звичайно у системному програмуванні. Кожна процедурно-орієнтована М. п. визначає певне коло типових (елементарних) *процедур*, з яких такою мовою можна складати алгоритми. Здебільшого ці мови мають кожна свою спеціалізацію, тобто націлюються на описування алгоритмів певного класу (див. *АЛГОЛ, КОБОЛ, ФОРТРАН* та ін.). Окремий клас процедурно-орієнтованих мов становлять мови для обслуговування інформаційно-довідкових систем; ці мови включають засоби для задавання запитів до системи та алгоритмів формулювання відповідей на них. Використання процедурно-орієнтованих мов для розв'язування задач, що виходять за межі їхньої орієнтації, пов'язане зі значними труднощами. Ця обставина та необхідність проведення дедалі складніших обчислень привели до створення процедурно-орієнтованих мов широкого призначення — універсальних М. п., таких як ПЛ-1, СИМУЛА-67, АЛГОЛ-68. Проблемно-орієнтовані М. п. призначаються для автоматизованого розв'язування задач вузького класу. Засновані на цих М. п. системи надають користувачам великих переваг за рахунок підбору бібліотечних (завантажувальних) модулів. Прикладами цих М. п. є мови різних пакетів прикладних програм (див. *Програм пакети*), мови запитів інформаційно-пошукових систем та ін. У деяких з них користувачі звільнені від необхідності складання програм; для розв'язування тієї чи іншої задачі необхідно сформулювати певним чином лише її умову та початкові дані.

Сучас. етап використання М. п. характеризується переходом до діалогових систем, які забезпечують оперативність програмування. М. п. подібних систем (на відміну від процедурно-орієнтованих) включають відповіді («репліки») машини, тобто мовні засоби, за допомогою яких ЕОМ інформує про хід виконання дорученого їй завдання і повідомляє користувача про ситуації, що вимагають його втручання. Діалогові системи надають можливість користувачеві автономно оперувати даними і програмами (введення, виведення, корекція, виконання програми частинами тощо).

Літ.: Енциклопедія кібернетики, т. 2. К., 1973; КОБОЛ. (Программированное учебное пособие). К., 1978; Халилов А. И., Ющенко А. А., АЛГОЛ-60. К., 1979; ФОРТРАН (Программированное учебное пособие). К., 1976. *К. Л. Ющенко.*

МО́ВИ СВІ́ТУ — мови сучасних і давніх народів земної кулі. Всього налічують понад 2500 М. с. (за ін. даними — до 5000, точну цифру встановити важко, бо відмінності між різними мовами і діалектами тієї самої мови досить умовні). Найпоширеніші М. с.: китайська, англійська, російська, іспанська, гінді й урду, індонезійська, арабська, бенгальська, португальська, японська, німецька, французька, італійська, панджабі, українська та ін. За спорідненістю (див. *Генеалогічна класифікація мов, Класифікація мов*) М. с. об'єднують у *сім'ї мов*. Найбільш вивченою є індоєвропейська сім'я (див. *Індоєвропейські мови*). Окрему її групу становлять *індійські мови* (індоарійські). В історії розвитку цих мов розрізняють давньоінд. період — мова вед і санскрит, середньоіндійський — палі й пракрити та новоіндійський — сучасні мови гінді й близька до неї урду, бенгальська, маратхі, панджабі, гуджаратська, орія, синдхі, непальська, сингальська та ін. Генетично найближчими до інд. мов є *іранські мови,* серед яких розрізняють давньоіранські — давньоперську, авестійську, скіфську мови; середньоіранські — середньоперську (пехлеві), парф'янську, согдійську, хорезмійську тощо, й новоіранські — перську (фарсі), таджицьку, пушту (афганську), курдську, осетинську, памірські та ін. мови. Починаючи з 1-го тис. до н. е. відомі пам'ятки індоєвроп. мов у Європі, зокрема вимерлих *італьських мов,* до яких належать фалісська, оскська, умбрська, латинська та ін. мови. З місцевих різновидів лат. мови (нар. латині) розвинулися *романські мови,* до яких належать іспанська, португальська, французька, каталанська, провансальська, італійська, сардінська, ретороманські, румунська, молдавська та ін. До італьських мов близькі *кельтські мови,* які становлять окрему групу індоєвроп. сім'ї. Вони включають сучасні бретонську, валлійську (уельську), ірландську, гельську, менкську, а також вимерлі галльську й корнуельську (корнську) мови. Групою індоєвроп. сім'ї є *германські мови.* Сучасні герм. мови поділяють на підгрупи: північногерманську (або скандінавську), до якої відносять шведську, норвезьку, датську, ісландську й фарерську мови, а також західногерманську, куди належать англійська, німецька, нідерландська (голландська), фризька, ідиш та африкаанс мови. Мови колишньої східногерманської підгрупи (готська та ін.) вимерли.

Близькими між собою є групи індоєвроп. мов — балтійська і слов'янська. До *балтійських мов* належать сучасні латиська й литовська, а також вимерлі — прусська та ін. мови. До *слов'янських мов* належать східнослов'янські — російська, українська та білоруська; західнослов'янські — польська, чеська, словацька, лужицькі й мертва полабська мова; південнослов'янські — болгарська, македонська, сербохорватська, словенська, а також старослов'янська. Окремі групи індоєвроп. сім'ї становлять грецька, вірменська й албанська мови. Давніми індоєвропейськими є *хетто-лувійські мови, тохарські мови,* фригійська, фракійська, іллірійська та ін. До *семіто-хамітських мов* (так традиційно наз. афразійську, або афроазіатську, сім'ю мов)

належать *семітські мови* (вимерлі аккадська, еблаїт, давньоханаанська, давньоєврейська, давньоарамейська, ефіопська та ін. мови, а також сучасні — іврит, арабська, амхарська, тигринья та ін. мови), берберо-лівійські, чадські (з них найпоширеніша — хауса), кушитські (сомалі, галла та ін.), давно вимерла *єгипетська мова*, продовженням якої була *коптська мова*. У складі *фінно-угорських мов* виділяють, з одного боку, *угорські мови* (угорська, хантийська і мансійська мови), а з другого — чотири підгрупи: пермську (удмуртська, комі-зирянська й комі-перм'яцька мови), волзьку (марійська й мордовські мови), прибалтійсько-фінську (фінська, естонська, карельська та ін.), саамську. Існують і ін. класифікації. Фінно-угорські мови об'єднують з *самодійськими мовами* (ненецька, енецька, селькупська, нганасанська мови) в уральську сім'ю (див. *Уральські мови*), всередині якої виявлено особливо тісні зв'язки між угорськими й самодійськими мовами. До уральських мов близька юкагірська мова. До *тюркських мов* належать турецька, азербайджанська, узбецька, туркменська, татарська, казахська, киргизька, чуваська, башкирська, каракалпацька, якутська та багато ін. сучасних, а також ряд мертвих мов. До сучас. *монгольських мов* входять бурятська, власне монгольська, близькі між собою калмицька й ойратська та ін. *Тунгусо-маньчжурськими мовами* є маньчжурська, евенкійська, близька до неї евенська, та ін. мови. Деякі вчені об'єднують тюркські, монгольські й тунгусо-маньчжурські мови в алтайську мовну сім'ю, а інші заперечують спорідненість цих мов і вважають, що вони становлять не сім'ю, а *мовний союз*. Уральські мови іноді об'єднують разом з алтайськими в ширшу урало-алтайську сім'ю. Ще остаточно не з'ясовано місце серед М. с. японської мови (й спорідненої з нею рюкюської); деякі вчені включають її (як і корейську) до складу алтайських мов. До *дравідійських мов* належать мови телугу, тамільська, ка́нада, малаялам, тулу, гонді та ін.; з ними спорідnена еламська мова. За ностратичною гіпотезою (див. *Ностратичні мови*), індоєвропейські, семіто-хамітські, картвельські, уральські, алтайські, дравідійські мови становлять широку, т. з. ностратичну, сім'ю мов.

До картвельських (південнокавказьких) мов належать грузинська, занська (або мегрело-чанська) й сванська мови. До північнокавказьких мов входять три групи: абхазько-адигська, нахська й дагестанська. До абхазько-адигської групи належать абхазька, абазинська, адигейська, кабардинська й убихська мови; до на́хської — чеченська, інгушська та бацбійська; до *дагестанських мов* належать аварська, андійська, каратинська, лакська, даргинська, лезгинська та ін. Нахські й дагестанські мови іноді об'єднують у нахсько-дагестанську групу. Деякі вчені припускають існування генетичної спорідненості між кавказькими мовами і об'єднують їх у т. з. кавказьку (іберійсько-кавказьку) сім'ю [див. *Кавказькі (іберійсько-кавказькі) мови*], але це не доведено. За найновішими дослідженнями, з пн.-кавказькими мовами споріднені єнісейські (сучасна кетська та ряд мертвих мов Сибіру) і деякі мови Сх. Азії. Залишається неясним відношення цих мов до *баскської мови* та мови бурушаскі, яка має деякі спільні риси з єнісейськими. До китайсько-тібетської сім'ї мов (див. *Китайсько-тібетські мови*) належать китайська, тібето-бірманські мови (тібетська, бірманська, вимерла тангутська, качинська), а також гімалайські, неварські та ін. мови. За деякими класифікаціями вважають окремою сім'єю *австроазіатські мови*, куди входять мови мон-кхмер, палаунг-ва, в'єтнамська, малаккські мови, мунда, мяо-яо та ін. *Малайсько-полінезійські мови* (австронезійські) багато вчених вважає сім'єю; в її складі традиційно виділяють 4 групи (чи гілки): *індонезійські мови, меланезійські мови, полінезійські мови, мікронезійські мови*. Припускають, що існує спорідненість між австроазіатськими, тайськими й малайсько-полінезійськими мовами. Особливе місце серед мов Азії займають різні за походженням *палеоазіатські мови*. До них належать чукотська, коряцька, ітельменська, які становлять окрему чукотсько-камчатську групу, а також нівхська та ін. Ескімоську й алеутську мови виділяють в окрему ескімосько-алеутську сім'ю. Палеоазіатські мови, як і айнська мова, що вимирає, мають риси, спільні з деякими індіанськими мовами Пн. Америки. Однією сім'єю є *австралійські мови* — мови племен гарадьєрі, нариньєрі, мудура, аранда, вадюг та ін. Встановлено, що існує спорідненість індо-тихоокеанських (в т. ч. багатьох *папуаських мов*) з андаманськими мовами. Остаточно не розроблено класифікацію мов корінного населення Африки. Найчисленнішою є нігеро-кордофанська, або конго-кордофанська, сім'я (див. *Нігеро-кордофанські мови*). До цієї сім'ї входять мови манде, ква, банту (з них найпоширеніша — суахілі), гур та ін. групи мов. У складі *ніло-сахарських мов*, що їх за деякими класифікаціями об'єднують у сім'ю, виділяють здебільшого 6 груп. До цих мов належать мови сонгаї, маба, фур, сахарські, шарі-нільські, кома та багато ін. Особливе місце серед мов народів Африки займають койсанські, готтентотські та деякі ін. Малодослідженими мовами, генетичні зв'язки яких остаточно не з'ясовано, є *індіанські мови* Америки. Існує кілька класифікацій індіанських мов, за якими їх об'єднують у сім'ї. За однією з класифікацій виділяють такі найбільші сім'ї: на-дене (яку зіставляють з деякими мовами Сх. Азії), алгонкіно-мосанську, пенуті, хока-сіу, ацтеко-тано, чибча, отоманзьку, тупі-гуарані та ін. Найпоширенішою з сучас. індіанських мов є мови кечуа, ацтекська, гуарана та ін.

Значна кількість М. с. відома лише з пам'яток, що дійшли до нас, багато мов зникло без сліду. Класифікація мов народів Пд.-Сх. Азії, Африки й Америки детально не розроблена і не загальновизнана. Тому картина мовної історії людства, яку дає сучасна наука, досить приблизна. Див. також статті про окремі мови, а також розділ «Населення» в статтях про держави. Карту мов світу див. на окремому аркуші між с. 80—81.

Літ.: Иванов В. В. Генеалогическая классификация языков и понятие языкового родства. М., 1954; Атлас народов мира. М., 1964; Реформатский А. А. Введение в языковедение. М., 1967; Языки народов СССР, т. 1—5. М., 1966—68; Иллич-Свитыч В. М. Опыт сравнения ностратических языков, ч. 1—2. М., 1971—76; Языки Азии и Африки, кн. 1—3. М., 1976—79.

Вяч. Вс. Іванов.

МО́ВЛЕННЯ — функціонування *мови* в процесах вираження й обміну думок, конкретна форма існування мови як особливого виду суспільної *діяльності*. Безпосередніми виявами М. є його різноманітні акти в усній (звуковій) і писемній реалізації. У лінгвістичній теорії поняття М. протиставляється абстрактному поняттю мови як системи засобів вираження, прийнятих у даному мовному колективі, і конкретному, найзагальнішому поняттю мови як одного з найхарактерніших виявів сусп. буття. Власне М., розраховане на передачу інформації ін. людям з метою впливу на їхню *поведінку* й діяльність, відбувається або у вигляді сприйманої органами слуху усної артикуляції *знаків мовних* (яка може бути зафіксована й відтворена за допомогою звукозаписувальних пристроїв), або у вигляді умовного відображення цих знаків на письмі (писемне М.). Писемне М. відрізняється від усного більшою організованістю, ретельнішим добором лексики, складнішим і чіткішим граматичним оформленням, неможливістю безпосереднього застосування інтонації, міміки й жестів, якими супроводиться усне М. Розрізняють М. монологічне й діалогічне (див. *Діалог, Монолог*). Поряд з власне М. (т. з. зовн. М.) виділяють *внутрішнє мовлення*, розраховане на постановку й розв'язання в *свідомості* мовця різноманітних пізнавальних завдань. Внутр. М. здійснюється на основі зовнішнього, але без звукового чи писемного виявлення, лише у формі розумових дій з уявленнями про слова звукового М., а також з конкретними уявленнями про предмети і явища дійсності. Внутр. М. слід відрізняти від внутр. промовляння (М. «про себе», зокрема у випадках беззвучного повторення відомого тексту, пригадування минулого висловлювання тощо) і внутр. програмування М. (вироблення плану наступного М.). Крім комунікативної й пізнавальної функцій, М. виконує й деякі інші, зокрема поетичну. Окремим видом М. є читання. М. кожної людини має індивідуальні особливості, хоч осн. елементи мови — її словниковий склад і граматична будова — є суспільними й не залежать від індивіда. М. нерозривно пов'язане з *мисленням* людини, з її свідомістю.

Могар:
1 — загальний вигляд рослини; *2* — суцвіття; *3* — плід.

Могильник.

Думки не лише виявляються в М., але в ньому формуються й існують. Завдяки М. і на його основі можливе узагальнене абстрактне відображення дійсності, абстрактно-логічне поняттєве мислення, яке виходить за межі індивідуального й перетворюється на суспільний продукт. Не менш важливу роль відіграє М. у вияві й функціонуванні ін. сторін психіки людини, її *відчуттів, сприймань, пам'яті, уяви, емоцій, волі,* в розвитку самосвідомості. З психологічної і фізіол. точок зору М.— одна з вищих психічних функцій людини, друга сигнальна система. Це складний умовнорефлекторний динамічний процес, що здійснюється за допомогою *голосового апарата.* М. пов'язане з роботою всієї *кори великих півкуль головного мозку.* Проте окремі ділянки кори відіграють у М. специфічну роль. Так, у слуховому сприйманні мови бере участь задній відділ верхньої вискової звивини лівої півкулі — центр Верніке; у задній частині третьої лобної звивини лівої півкулі міститься руховий центр мови — центр Брока; виділяють і центр письма, читання та ін. У психологічній л-рі є різні погляди на суть і функції М. Одні дослідники (О. Дітріх, К. Яберг, К. Фосслер) приписують М. функції вираження й комунікації; інші (Б. *Кроче,* К. Бюлер) вважають М. засобом емоційного вираження, звернення і повідомлення, треті (А. Марті, П. Вегенер)— засобом впливу. Рад. психологи виділяють у М. функції спілкування, або комунікативну, означення, або сигніфікативну, вираження, або експресивну, і функцію впливу. Про розлади М. див. *Алалія, Афазія, Дизартрія, Дислалія, Німота.*

Літ.: Выготский Л. С. Избранные психологические исследования. М., 1956; Жинкин Н. И. Механизмы речи. М., 1958; Раєвський О. М. Мовлення та його розвиток у дітей. В кн.: Радянська психологічна наука за 40 років. К., 1958; Синиця І. О. Психологія писемної мови учнів 5—8 класів. К., 1965; Баєв Б. Ф. Психологія внутрішнього мовлення. К., 1966; Леонтьев А. А. Язык, речь, речевая деятельность. М., 1969; Синиця І. О. Психологія усного мовлення учнів 4—8 класів. К., 1974; Леонтьев А. А. Основы теории речевой деятельности. М., 1974.

О. С. Мельничук, Л. М. Проколієнко.

МО́ВНИЙ СОЮ́З — спільність генетично споріднених і неспоріднених мов, яка характеризується специфічними структурно-типологічними ознаками, набутими внаслідок тривалих *мовних контактів* за певних геогр. і істор. обставин. Напр., у балканському М. с., до складу якого входять болг., македонська, частково сербохорватська, рум., алб. та новогрец. мови, розвинувся ряд подібних рис (т. з. балканізмів). Розрізняють інтенсивні й екстенсивні М. с. Дослідження М. с. має важливе значення для з'ясування ролі *конвергенції* в утворенні сучасних і стародавніх лінгвістичних *ареалів.*

Літ.: Георгиев В. К вопросу о балканском языковом союзе. В кн.: Новое в лингвистике, в. 6. М., 1972.

Й. Ф. Андерш.

МО́ВНІ КОНТА́КТИ — форма міжмовних відносин, за якої дві або кілька мов стають учасниками однієї спільної лінгвістичної ситуації, коли ними постійно користуються в спілкуванні окремі індивіди або мовні групи. З М. к. пов'язане виникнення *двомовності* (рідше — багатомовності). Наслідком М. к. є взаємодія мов, яка спричинює конкретні зміни в одній мові під впливом іншої — т. з. інтерференцію, а далі *конвергенцію* мов. М. к. можуть бути прямими або опосередкованими, епізодичними або постійними, природними (виникають в умовах безпосередньої комунікації носіїв різних мов) або штучними (напр., у навчальній обстановці). Теорія М. к. входить до складу *інтерлінгвістики.*

Літ.: Жлуктенко Ю. О.Мовні контакти. К., 1966; Семчинський С. В. Семантична інтерференція мов. К., 1974; Вайнрайх У. Языковые контакты. Пер. с англ. К., 1979.

Ю. О. Жлуктенко.

МОВОЗНА́ВСТВА ІНСТИТУ́Т імені О. О. Потебні АН УРСР — наук.-дослідна установа в Києві, центр досліджень у галузі *мовознавства* на Україні. Створений 1921 на базі Правописно-термінологічної комісії АН УРСР і Термінологічної комісії Укр. наук. т-ва в Києві (під назвою Ін-т укр. наук. мови). У 1930 на базі цього ін-ту й мовознавчих закладів, що працювали при істор.-філол. відділі АН УРСР та ін., було створено Ін-т мовознавства. У 1945 Ін-тові надано ім'я О. О. *Потебні.* У складі ін-ту 7 відділів, одна група й лабораторія. Осн. наук. напрями роботи: теорія й методологія рад. мовознавства, ленінська теорія нац.-мовного будівництва в соціалістичному суспільстві, рос. мова як засіб міжнар. і міжнац. спілкування, взаємодія і взаємозбагачення мов народів СРСР, дослідження структури й системи укр., рос. та ін. слов'янських, а також романських і герм. мов, критика антимарксистських ідей і концепцій у сучас. зарубіж. мовознавстві тощо. В Ін-ті працювали М. Я. *Калинович,* Л. А. *Булаховський,* Є. К. *Тимченко,* О. Н. *Синявський,* І. М. *Кириченко,* М. К. *Грунський* та ін. Очолювали його в різний час А. Ю. *Кримський,* М. Я. Калинович, Л. А. Булаховський та ін., з 1961 директор — І. К. *Білодід.* Ін-т видав ряд праць: «Українсько-російський словник» (т. 1—6, 1953—63); «Русско-украинский словарь» (т. 1—3, 1968; Держ. премія УРСР, 1971), «Словник української мови» (т.1— 11, 1970—80), «Сучасна українська літературна мова» (т. 1—5, 1969—73), «Русский язык — язык межнационального общения и единения народов СССР» (К., 1976), «Мова. Людина. Суспільство» (1977). Видано зібрання праць Л. А. Булаховського (т. 1—4, 1975—80). Виходить журнал «*Мовознавство*» і щоп'ятирічник «Культура слова». Ін-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1972).

Літ.: Інститут мовознавства імені О. О. Потебні АН УРСР. К., 1975.

Й. Ф. Андерш.

МОВОЗНА́ВСТВО, лінгвістика — наука про *мову,* про функції та універсальні характеристики мови, про її структуру й історичний розвиток. М. складається з багатьох галузей і розділів. Розділ М.— *семасіологія* вивчає значення мовних величин. *Фонетика* й *фонологія* розглядають звукову будову мови. *Лексикологія* й *фразеологія* досліджують словесний матеріал мови. *Словотвір* — це розділ М., предметом якого є способи творення *слів* та їхня продуктивність. *Словозміну,* й закономірності поєднання слів у *речення* й *словосполучення* розглядає *граматика* (*морфологія* й *синтаксис*). Усередині кожної галузі М. можуть існувати менші спец. відгалуження. Так, у межах лексикології є *ономастика,* що, в свою чергу, поділяється на *топоніміку, антропоніміку* та ін. Тер. диференціацію мови вивчає *діалектологія.* У кожному з цих розділів досліджується сучасний стан мови або її істор. розвиток (див. *Діахронія, Синхронія*). Взаємодію мов, теорію і практику створення допоміжних міжнар. мов, а також проблеми перекладу з однієї мови на іншу досліджують *інтерлінгвістика* й перекладознавство.

М. як наука має велике значення не тільки при вивченні рідної та іноз. мов, для розробляння *термінології,* у наук. коментуванні мовних текстів, *машинному перекладі,* вона дає і теор. висновки для розв'язання проблеми взаємовідношення матеріального й ідеального, для правильного розуміння суспільної свідомості і самої людини як суспільної істоти. Проблема взаємозв'язку мови й мислення, мовних і логічних величин вивчається одночасно М. і *філософією.* Осн. види лінгвістичних методів — описовий (зіставний, конфронтативний, контрастивний, типологічний), історичний (порівняльно-історичний, компаративний) і нормативно-стилістичний. У М. є й спец. прийоми дослідження — це спостереження мовних фактів, мовний експеримент, лінгвістичне моделювання й лінгвістична інтерпретація.

М. виникло на межі філософії й *філології.* Мовознавчі проблеми розробляли ще в Старод. Індії (граматичний трактат *Паніні,* 5— 4 ст. до н. е., та ін.). У Старод. Греції мову вивчали і в зв'язку з *логікою,* і з погляду її граматичної будови (праці *Платона* й *Арістотеля,* «Граматика» Діонісія Фракійця, бл. 100 до н. е., та ін.). Певний внесок у розвиток М. зробили *александрійська школа* та пергамська. Грец. мовознавчі традиції розвивались у дослідженні лат. мови (праці М. Т. Варрона, Е. Доната, Прісціана та ін.). Пізніше предметом наукового описування стали арабська мова (граматичні школи в Басрі, Куфі та Багдаді), давньоєврейська, арамейська (праці андалузьких філологів 9—12 ст.) й тюркські (праця Махмуда Кашгарського). Філологічні науки розвивалися й на Далекому Сході, зокрема в Китаї та Японії. В епоху Відродження інтерес до культур. спадщини античного світу зумовив розвиток класичної філології. Поряд з цим починається вивчення й нових європ. мов (А. Арно і К. Лансло

«Загальна й раціональна граматика», 1660,— т. з. граматика Пор-Рояля). Застосування порівняльної методики й принципу історизму поклало початок *порівняльно-історичному мовознавству*, яке досягло великих успіхів у вивченні *спорідненості мов*, розробці питань *генеалогічної класифікації мов*, у вивченні істор. розвитку споріднених мов, *сімей мов* (передусім індоєвропейської), у реконструкції давнього стану мов тощо. Великий внесок у розвиток цього напряму в М. зробили Ф. *Бопп*, Р. К. *Раск*, Я. *Грімм*, А. Ф. *Потт*, А. *Шлейхер*, Ф. *Діц*, Й. *Добровський*, О. Х. *Востоков*, Ф. *Міклошич* та ін. Основи заг. мовознавства, розуміння мови як «діяльності» й «продукту діяльності», вчення про зовн. й внутр. форми мови, типологічну класифікацію мов та ін. проблеми розробляв В. *Гумбольдт*. Його ідеї великою мірою позначилися на багатьох напрямах М. 19—20 ст. У серед. 19 ст. А. Шлейхер зробив спробу застосувати в М. біол. теорії. На критиці лінгвістичного натуралізму сформувалася школа молодограматиків — А. Лескін, К. *Бругман*, Г. Остгоф, Б. Дельбрюк, Г. Пауль та ін., яка звертала осн. увагу на вивчення живих мов. *Молодограматизм* багато дав для розвитку порівняльно-істор. мовознавства. У 19 ст. остаточно склалися осн. галузі індоєвропеїстики — елліністика, романістика, *германістика, слов'янознавство*, балтистика, кельтологія та ін. Принципи порівняльно-істор. методу, розроблені для індоєвроп. мов, було перенесено на вивчення неіндоєвроп. мов. Так сформувалися семітологія, *тюркологія*, фінно-угрологія, *африканістика* та ін. У розвитку М. поч. 20 ст. визначну роль відіграли праці Ф. де *Соссюра*, передусім «Курс загальної лінгвістики» (1916). Він створив *знакову теорію мови*, розробляв проблеми синхронії й діахронії, *внутрішньої лінгвістики, зовнішньої лінгвістики* та ін. Ідеї Ф. де Соссюра знайшли розвиток у школах (напрямах) лінгвістичного *структуралізму*: Празька лінгвістична школа (центром її був *Празький лінгвістичний гурток*), *женевська школа, глосематика, дескриптивна лінгвістика*. Паралельно до структуралістських течій розвивалися ін. концепції й напрями в М.: психологічний напрям (праці Г. Штейнталя, В. М. Вундта, до цього напряму примикав О. О. *Потебня*), *неолінгвістика* та ін. З поширенням матеріалістичного світогляду розвинулися експериментальна фонетика й *лінгвістична географія*. Пізніше в М. виникли нові напрями й галузі — *психолінгвістика, соціолінгвістика, етнолінгвістика*, семіотична лінгвістика, трансформаційна лінгвістика та ін. У сучас. зарубіжному М. поряд з матеріалістичними лінгвістичними теоріями поширені теорії, що грунтуються на ідеалістичних засадах (теорія мовної відносності, неогумбольдтіанство тощо).

У розвитку слов'ян. М. визначну роль відіграла праця М. В. Ломоносова «Російська граматика» (1755, опубл. 1757). Глибокі мовознавчі дослідження провели О. Х. Востоков, Ф. І. *Буслаєв*, І. О. *Бодуен де Куртене*, М. В. *Крушевський*, П. Ф. *Фортунатов*, О. О. *Шахматов*, В. О. *Богородицький*, Л. В. *Щерба*, О. М. *Пєшковський*, В. В. *Виноградов* та ін. Значний внесок у розвиток М. зробили укр. мовознавці О. П. *Павловський*, М. О. *Максимович*, П. Г. *Житецький*, О. О. Потебня, Д. М. *Овсянико-Куликовський*, Й. *Левицький*, І. С. *Свєнціцький*, К. П. *Михальчук*, Є. *Желехівський*, Є. К. *Тимченко*, А. Ю. *Кримський* та ін.

Рад. М. спирається на марксистсько-ленінський метод пізнання — діалектичний та істор. матеріалізм. Воно виходить з визнання заг. зв'язку розвитку мови з розвитком людського суспільства, який, проте, не може безпосередньо відбиватись у всіх елементах мовної структури. Протягом певного часу успішний розвиток рад. М. гальмувало т. з. нове вчення про мову (див. *Яфетична теорія*). Незважаючи на це, рад. мовознавці досягли визначних успіхів у дослідженні старописемних мов і *молодописемних мов*, для яких було розроблено графічні системи, створено їхні *літературні мови*. Рад. М. належить заслуга в опрацюванні історії літературних мов і в розробці багатьох проблем заг. М. Найважливішим теоретичним питанням, над яким працюють радянські мовознавці, є проблема закономірності розвитку *національних мов* у період переходу від соціалізму до комунізму, а також вивчення функції *російської мови* як мови міжнац. спілкування СРСР та як однієї з світових мов. Швидко розвивається прикладне мовознавство, зокрема такі його напрями, як створення *інформаційних мов*, машинне реферування, машинний переклад та ін. У розвитку рад. М. чимало заслуг належить укр. мовознавцям М. Я. *Калиновичу*, М. К. *Грунському*, Л. А. *Булаховському*, І. К. *Білодідові*, О. С. *Мельничуку*, П. П. *Плющеві*, В. М. *Русанівському*, А. О. *Білецькому*, Л. Л. Гумецькій, Г. П. *Їжакевич*, І. І. Коваликові, Ю. О. Жлуктенку, С. П. Бевзенкові та ін. На Україні проблеми М. розробляють *Мовознавства інститут* ім. О. О. Потебні АН УРСР, *Суспільних наук інститут* АН УРСР (Львів), мовознавчі кафедри університетів та педагогічних інститутів. Виходить журн. «*Мовознавство*».

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 3. Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія; т. 19. Енгельс Ф. Франкський період; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 25. Про право націй на самовизначення; т. 29. Філософські зошити; Теоретические проблемы советского языкознания. М., 1968; Ленинизм и теоретические проблемы языкознания. М., 1970; Філософські питання мовознавства. К., 1972; Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. М., 1970; Общее языкознание. Внутренняя структура языка. М., 1972; Общее языкознание. Методы лингвистических исследований. М., 1973; Звегинцев В. А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях, ч. 1—2. М., 1960; Новое в лингвистике, в. 1—8. М., 1960—78; Новое в зарубежной лингвистике, в. 9. М., 1980; Мовознавство на Україні за п'ятдесят років. К., 1967; Розвиток мовознавства в УРСР.1967—1977. К., 1980; Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. К., 1959; Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства, серія 2. В кн.: Булаховський Л. А. Вибрані праці, т. 1. К., 1975; Березин Ф. М. История лингвистических учений. М., 1974; Амирова Т. А., Ольховиков Б. А., Рождественский Ю. В. Очерки по истории лингвистики. М., 1975; Питання теорії мови в сучасному зарубіжному мовознавстві. К., 1976; Виноградов В. В. История русских лингвистических учений. М., 1978; Семереньи О. Введение в сравнительное языкознание. Пер. с нем. М., 1980; История лингвистических учений. Л., 1980; Березин Ф. М. История советского языкознания. М., 1981; Философские основы зарубежных направлений в языкознании. М., 1977; Сепир Э. Язык. Пер. с англ. М.—Л., 1934; Вандриес Ж. Язык. Пер. с франц. М., 1937; Общее языкознание. Библиографический указатель литературы. М., 1965.

А. О. Білецький, С. В. Семчинський.

«МОВОЗНА́ВСТВО» — науково-теоретичний журнал, орган Відділення літератури, мови й мистецтвознавства АН УРСР. Виходить з 1967 в Києві, 6 разів на рік. Висвітлює осн. напрями сучас. *мовознавства*, друкує статті про соціальну природу *мови*, зв'язок мови з *мисленням*, про *мовні контакти*, про взаємозв'язок і взаємозбагачення укр., російської, а також ін. мов соціалістичних націй та ін. матеріали. Журнал публікує архівні документи, пам'ятки, статті з історії лінгвістичної думки, матеріали про вітчизн. та зарубіжних мовознавців, інформацію про наук. життя в СРСР і за кордоном.

В. М. Калюжна.

МОВСЕ́С ХОРЕНАЦ'І (Мойсей Хоренський; рр. н. і см. невід.) — вірм. історіограф 5 — поч. 6 ст. Прозваний батьком вірм. історії. Навчався в Александрії (Єгипет). Учень *Месропа Маштоца*. Автор «Історії Вірменії» — першої систематичної історії вірм. народу (з найдавніших часів до 428). Написана на основі вірм., а також сірійських, грец. та ін. зарубіжних джерел, пам'яток нар. творчості. Її перекладено багатьма мовами світу.

МОВЧА́Н Борис Олексійович (н. 9.I 1928, с. Макіївка, тепер Носівського р-ну Черніг. обл.) — укр. рад. вчений у галузі фізичного металознавства і металургії, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1964. Після закінчення (1951) Київ. ун-ту працює в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Осн. праці — з питань взаємозв'язку між кристалічною структурою і мех. властивостями металів (сплавів), теорії кристалізації і міжкристалітного руйнування литих сплавів, жароміцності, вакуумної конденсації, електроннопроменевої плавки й електроннопроменевого випаровування металевих і неметалевих матеріалів у вакуумі. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора. Державна премія УРСР, 1974.

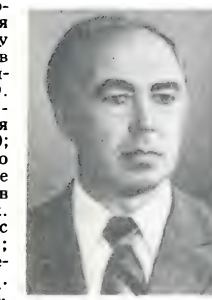

Б. О. Мовчан.

Є. Х. Мовчан.

П. Ф. Мовчун. Статуя до пам'ятника Т. Г. Шевченкові в місті Золотоноші Черкаської області. 1976.

Могилів-Подільський. Дзвіниця. 18 ст.

МОВЧА́Н Василь Архипович [1 (14).I 1903, с. Неморож, тепер Звенигородського р-ну Черкас. обл.— 2.VII 1964, Київ] — укр. рад. іхтіолог-рибовод, чл.-кор. АН УРСР (з 1951), чл.-кор. ВАСГНІЛ (з 1955). Член КПРС з 1927. Закінчив Київ. ветеринарно-зоотех. ін-т (1929). У 1930—41 — директор Н.-д. ін-ту ставкового рибного г-ва в Києві, з 1945 — професор Київ. ун-ту. Праці присвячені теор. питанням іхтіології та ставкового рибництва, вивченню закономірностей росту риб, впливу на них умов існування тощо. М. запропонував ефективний метод комплексної інтенсифікації росту риб. Державна премія СРСР. 1949.

МОВЧА́Н Єгор Хомич [19.IV (I.V) 1898, с. Велика Писарівка, тепер смт Сум. обл.— 22.III 1968, Київ] — укр. рад. кобзар. У дитинстві осліп від віспи. Кобзарського мистецтва вчився у С. *Пасюги*. В дожовтневий час у репертуарі М. були думи («Невільницький плач», «Про вдову і трьох синів», «Про самарських братів»), істор., побутові й жартівливі пісні. За рад. часу репертуар М. збагатився думою «Хто ж той сокіл, товариші», його власними піснями й думами («Великий Жовтень», «Першотравнева», «Про мир» та ін.). Виступав 1939 на Республ. нараді кобзарів та лірників, 1955 — на Всесоюзній нараді з вивчення епосу сх. слов'ян, 1958 — на IV Міжнародному з'їзді славістів у Москві. У Великій Писарівці 1978 М. встановлено пам'ятник.

Літ.: Рильський М. Т., Лавров Ф. І. Кобзар Єгор Мовчан. К., 1958; Правдюк А. А. Кобзарь Егор Мовчан. М., 1966; Лавров Ф. Кобзарі. К., 1980.

М. П. Полотай.

МОВЧУ́Н Петро Феодосійович (н. 6.IX 1925, с. Біличі, тепер у складі Києва) — укр. рад. скульптор, засл. художник УРСР (з 1975). В 1944—50 навчався в Київ. худож. ін-ті в М. *Лисенка*. Твори: «В. Бєлінський» (1951), «В. І. Ленін» (1960); портрети — М. Салтикова-Щедріна (1952), Т. Шевченка (1962), І. Франка (1964), Д. Менделєєва (1967); пам'ятники — Т. Шевченкові в м. Новій Одесі Микол. обл. (1967), воїнам-водіям і Героям Рад. Союзу В. Рябку, В. Сафроновій, І. Кустову в м. Брянську (1967—68, в співавт.), Марку Вовчкові в смт Немирові Вінн. обл. (1971), В. І. Леніну в м. Гадячі Полтав. обл. (1980) та ін. Станкові твори М. зберігаються в ДТГ, ДМУОМ. Держ. премія СРСР, 1952.

МОГА́БІ — гірський масив у центр. частині *Головного пасма Кримських гір*, на Зх. від Ялти. Має конусовидну форму, складений вапняками. Схили М. вкриті лісами з сосни кримської. *О. В. Єна.*

МОГАДІ́ШО, Могадішу — столиця *Сомалі*, адм. ц. обл. Бенадір. Порт на узбережжі Індійського ок., вузол автомоб. шляхів, міжнар. аеропорт. Понад 300 тис. ж. (1977). Засн. на межі 9 і 10 ст. З 17 ст.— під владою Оману, з 19 ст.— Занзібару. З 1905 — адм. ц. колонії Італійське Сомалі. Під час 2-ї світової війни 1939—45 захоплений англійцями. В 1950—60 — адм. ц. італ. підопічної тер. Сомалі. З 1960 — столиця незалежної Сомалійської Республіки (з 1969 — Сомалійська Демократична Республіка). Невелика судноверф, підприємства деревообр., шкіряно-взут. і харч. (у т. ч. з-д по переробці молока, збудований з допомогою СРСР) пром-сті. Нац. ун-т Сомалі. Коледжі по вивченню ісламу, індустр. та ін., школа мореплавства і ри-

Могадішо. В центральній частині міста.

бальства. Геологічна служба, Інститут вакцин і сироваток та ін. наукові заклади. Бібліотека Національного університету, Нац. бібліотека. Нац. музей.

МОГА́Р, мишій італійський (Setaria italica mocharicum) — однорічна трав'яниста рослина роду *мишій* родини злакових. Утворює кущ з 2—7 добре облистнених стебел заввишки 80—150 см. Суцвіття — колосоподібна волоть до 25 см завдовжки. Зернівки дрібніші, ніж у проса, видовжені. Дико росте в Азії. В культурі поширений у країнах з субтропіч. і помірним кліматом; в СРСР його вирощують переважно на Україні (у пд. і пд.-сх. районах), у Молдавії, на Пн. Кавказі, в Закавказзі, Казахстані, Поволжі. Сіють на сіно, зелений корм, силос і зерно. 100 кг сіна містять 55—57 корм. од. і 5,5 кг перетравного протеїну, а 100 кг зеленої маси відповідно — 16 і 1,4.

Урожай сіна 40—50 ц/га і більше, зерна — 15—20 ц/га. На Україні поширені сорти: Дніпропетровський 11, Дніпропетровський 15, Дніпропетровський 31. Іл. с. 58.

МОГИ́ЛА Петро Симеонович [31.XII 1596 (10.I 1597), Молдавія — 1 (11).I 1647, Київ] — політ., церковний і осв. діяч України, митрополит Київський і Галицький (з 1632). Батько його був господарем (князем) спочатку Валахії (1601 — 07), згодом — Молдавії (1607—09). Освіту здобув у *Львівській братській школі*, слухав лекції у ряді зх.-європ. ун-тів. У 1627 М. обрано Києво-Печерським архімандритом. Був виразником інтересів укр. магнатсько-шляхет. верхівки, тому в політ. питаннях орієнтувався на угоду з Польщею, але виступав проти унії православної церкви з католицькою. Добився у польс. короля легального становища на Україні православної церкви поряд з уніатською, а також передачі їй уніатами *Софійського собору, Видубицького монастиря* та ін. церков. Реставрував Софійський собор і Києво-Печерський монастир. В 30-х рр. 17 ст. з ініціативи М. почалися розкопки *Десятинної церкви* в Києві. Дбав про розвиток *Києво-Печерської друкарні*. В 1631 відкрив *лаврську школу*, яка 1632 була об'єднана з *Київською братською школою* і 1633 дістала назву Києво-Могилянська колегія (з 1701 — *Київська академія*). В 1634 відкрив філіал цієї колегії у Вінниці, а 1636 створив лат. колегію в Кременці. За ініціативою М. було засновано Слов'яно-греко-латинську академію в м. Яссах (1640). Сприяв письменникам і художникам, дбав про поширення книгодрукування у Валахії й Молдавії. М.— автор ряду книг: «Євангеліє учительне» (1616), «Анфологіон» (1636), «Євхологіон» (1646), численних полемічних проповідей та ін.

Літ.: Мединський Є. М. Братські школи України і Білорусії в XVI—XVII століттях. К., 1958; Махновець Л. Є. Українські письменники. Біобібліографічний словник. т. 1. К., 1960; Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. К., 1970.

М. П. Ніжинський.

МОГИ́ЛА — 1) Поховальна яма. 2) Місце поховання, насип на місці поховання. 3) На Україні нар. назва давніх курганних поховань (див. *Курган*). Відомі «*Козацькі могили*» — місце поховання укр. козаків, які полягли в *Берестецькій битві 1651*. 4) На Україні нар. назва природного горба овальної або округлої форми, складеного кристалічними (напр., *Бельмак-Могила, Корсак-Могила,* Савур-Могила та ін.) або осадовими (*Кам'яна Могила*) породами.

МОГИ́ЛА-ГОНЧАРИ́ХА — одна з вершин Приазовської височини, в межах Донец. обл. УРСР. Розташована у пн.-сх. частині височини, на вододілі басейнів Азовського м. і Дніпра. Вис. 277 м. М.-Г.— *останець*, складений кристалічними гірськими породами. Схили вкриті степовою трав'янистою рослинністю. *Л. Б. Поліщук.*

МОГИ́ЛА-МЕЧЕ́ТНА — найвища точка *Донецького кряжа*, в межах Ворошиловгр. обл. УРСР. Розташована на Головному вододілі кряжа, між річками басейнів Азовського м. і Сіверського Дінця. Вис. 367 м. М.-М. — *останець*, складений осадочними породами кам.-вуг. системи. На схилах — степова рослинність, зарості чагарників. *Л. Б. Поліщук.*

МОГИЛІ́В-ПОДІ́ЛЬСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1918 — збройний виступ селян і солдатів у Могилівському пов. Подільської губ. проти австро-нім. окупантів. Повстання селян почалося вночі проти 14.VIII. Повстанці на визволеній ними території проголошували Рад. владу. До повсталих селян приєднався 20-й австр. полк, що складався в основному з мобілізованих селян Сх. Галичини і дислокувався в Могилеві-Подільському. Однак повстання солдатів після 20-годинного бою було придушено. Частина солдатів влилася до сел. загонів, які відступили в Ямпільський пов., де разом з місц. повстанцями продовжували збройну боротьбу.

МОГИЛІ́В - ПОДІ́ЛЬСЬКИЙ — місто обласного підпорядкування Вінн. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Дністрі. Залізнична станція, пристань. Засн. 1595

під назвою Могилів на загарбаній шляхет. Польщею території. Влітку 1648, визволений від польс.-шляхет. загарбників сел.-козац. військом, став полковим містом *Могилівського полку*. В 1649 ввійшов до складу *Брацлавського полку*. За *Андрусівським перемир'ям 1667* місто відійшло до шляхет. Польщі. В 1664 і 1671 його визволяли козаки на чолі з І. *Сірком*. З 1672 — під владою Туреччини. В 1699 місто знову відійшло до Польщі. В 1743 йому надано *магдебурзьке право*. Трудящі міста брали участь у *Коліївщині* 1768. З 1793 Могилів у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено 24.XII 1917 (6.I 1918). Під час австро-нім. окупації в місті вибухнуло повстання (див. *Могилів-Подільське повстання 1918*). У 1923 місто офіційно названо М.-П. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації М.-П. (19.VII 1941—19.III 1944) в місті діяла підпільна парт. орг-ція, в районі — партизан. загони.

У місті — маш.-буд., приладобуд., рем.-мех., маслоробний, консервний, виноробний, хлібний, пивобезалкогольних напоїв з-ди; швейна, нетканих матеріалів, побутової хімії ф-ки, комбінат побутового обслуговування. Монтажний та рад. торгівлі технікуми, мед. уч-ще, 8 заг.-осв., музична та спорт. школи; 10 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень; турбаза «Дністер». Будинок культури, 12 клубів, кінотеатр, 21 б-ка, краєзнавчий музей. Архіт. пам'ятки: Миколаївська церква (1757), собор (19 ст.). Пам'ятники: В. І. Леніну, М. В. Гоголю (1872). В місті жили рос. письменник Г. О. *Мачтет* (в 70-х рр. 19 ст.), польс. поет Ю. *Словацький* (у 20-х рр. 19 ст.), укр. письменники М. П. *Старицький* (у 80-х рр. 19 ст.), Олена *Пчілка* (1920—24); тут народився академік АН УРСР М. К. *Гудзій*.

МОГИЛІ́В-ПОДІ́ЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Вінн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,5 тис. км². Нас. 90,2 тис. чол. (1980). В районі — 94 населені пункти, підпорядковані 35 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Могилів-Подільський*. М.-П. р. розташований у межах *Подільської височини*. Корисні копалини: граніти, пісковики, вапняки, гравій, глини, мергель, пісок, крейда. Річки — *Дністер* (на пд. межі району) та його притоки — *Лядова, Немія, Мурафа*. Грунти темно-сірі й сірі опідзолені та опідзолені чорноземи. Район лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, ясен, клен, берест, в'яз, граб, осика, береза) займають бл. 7% території. В межах району — держ. заказники: Бронницький, Грабарківський та Вендичанська Дубина. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Могилів-Подільський. У районі — вендичанські комбінат хлібопродуктів та цукр. з-д, Моївський цукр. з-д, Ізраїлівський вапновий з-д (с. Грабарівка), Сулятицьке кар'єроуправління (с. Юрківці). Районний комбінат побутового обслуговування (Могилів-Подільський). Землеробство району зерново-буряківничого і тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 119,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 109,5 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, жито, горох, ячмінь, овес, гречка, цукр. буряки, соняшник, тютюн, овочеві. Садівництво, виноградарство. Скотарство, вівчарство, бджільництво, рибництво, шовківництво. У районі — 28 колгоспів, 6 радгоспів, птахофабрика, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Могилів-Подільський, Сулятицька, Ізраїлівка, Вендичани. Автомоб. шляхів — 644 км, у т. ч. з твердим покриттям — 574 км. Річкова пристань на Дністрі. У районі — 66 заг.-осв. та музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще (с. Мазурівка); 103 лік. заклади, у т. ч. 11 лікарень. 6 палаців культури, 24 будинки культури, 62 клуби, кінотеатр, 81 кіноустановка, 90 б-к. Архіт. пам'ятки: скельний монастир (11 ст.) у с. Лядовій, залишки фортеці (17 ст.) в с. Озаринцях, церква (тепер музей, 1-а пол. 19 ст., за проектом художника В. А. *Тропініна*) в с. Кукавці. В с. Гонтівці (кол. с. Серби) — пам'ятник одному з керівників *Коліївщини* — І. *Гонті*, якого тут було страчено. В с. Борщівцях М.-П. р. народився укр. фольклорист і етнограф А. І. *Димінський*, у с. Яришеві — польс. зоолог В. *Дзедушицький*. У М.-П. р. видається газ. «Наддністрянська правда» (з 1917). *А. Г. Ткачук*.

МОГИЛІ́ВСЬКИЙ ПОЛК, Подільський, або Придністровський полк — адм.-тер. і військова одиниця на Правобережній Україні в 2-й пол. 17 ст. Створений улітку 1648. До складу М. п. входила пд. частина тер. теперішньої Вінн. обл. Адм. центром М. п. було м. Могилів (тепер Могилів-Подільський Вінн. обл.). В 1649 М. п. було розформовано, а його територію приєднано до *Брацлавського полку*. В 1657 відновлено під назвою Подільського полку. За *Андрусівським перемир'ям 1667* тер. полку відійшла до шляхет. Польщі. В 1672 в зв'язку з загарбанням Поділля тур. агресорами Подільський полк ліквідовано, козаків переселено на Пн. Київщину. Козаки М. п. брали участь у нар.-визвольній війні 1648—54, нар. повстанні 1664—65 під проводом В. *Дрозденка*.

Літ.: Максимович М. А. Собрание сочинений, т. 1. К., 1876.

МОГИ́ЛЬНИК, орел-могильник (Aquila heliaca) — птах род. *яструбових*. Довж. тіла 726—835 мм, маса до 3 кг, розмах крил до 2 м. Оперення темно-буре, часто з білими плямами на плечах, на голові світла «шапочка»; молоді птахи бурі з білими поздовжніми пістрявинами. Поширений у Пд. Європі, Азії, Пд.-Зх. Африці. В СРСР — у лісостеп. і степ. зонах, частково в пустелі, на Сх. до оз. Байкал; в УРСР — рідкісний птах у Лісостепу, є в Криму. Селиться в лісах поблизу відкритих просторів. М. часто можна побачити на курганах-могильниках (звідси й назва). Гнізда влаштовує на деревах. Кладку з 2—3 яєць насиджують самець і самка 43 доби. Живиться в осн. дрібними ссавцями, рідше — птахами, падлом. Іл. с. 58.

МОГИ́ЛЬНИК — місце багатьох могил і поховань. М. Стародавнього Сходу та античного світу звичайно називають *некрополями*, християнські — *кладовищами*. Перші М. з'явилися в епоху *мезоліту*. Розрізняють М. курганні (див. *Курган*) і М. без збережених насипів, т. з. грунтові. За обрядом поховання поділяються на М. з трупопокладеннями і М. з трупоспаленнями. На тер. України відомо багато М. різного типу. Поширені, зокрема, ранньослов'ян. грунтові М. з трупоспаленнями в археології свого часу дістали назву *полів поховань*.

МОГИЛЬНИ́ЦЬКИЙ Антін Любич (3.III 1811, с. Підгірки, тепер Калуського р-ну Івано-Фр. обл.— 13.VIII 1873, с. Яблунька, тепер Богородчанського р-ну цієї ж обл.) — укр. поет. Закінчив духовну семінарію у Львові (1840). Літ. діяльність почав 1838. Осн. твори: балада «Русин вояк» (1849), у якій показано картини рекрутчини, поема «Скит Манявський» (1854) — переспів нар. переказів про заснування Манявського монастиря. Відстоював нар. мову в л-рі (вірш «Рідна мова»), певною мірою продовжуючи діяльність «*Руської трійці*».

Тв.: [Вірші]. В кн.: Письменники Західної України 30—50-х років XIX ст. К., 1965. *Ф. П. Погребенник*.

МОГИЛЬНИ́ЦЬКИЙ Іван (1777—1831) — культурно-осв. і церковний діяч на зх.-укр. землях. Був каноніком, виконував одночасно обов'язки наглядача шкіл Перемишльської єпархії, сприяв поширенню укр. нар. шкіл. Автор першої в Галичині граматики укр. мови (1829), яка востаннє була видана 1910. В наук. розвідці «Відомості о руськом язиці» (1829) спростував погляди деяких польс. учених, що не визнавали самостійності укр. мови. Заснував перше в Галичині культурно-осв. т-во (1816).

Тв.: Філологічні праці, т. 5. Львів, 1910.

Літ.: Головацький Я. Ф. Розправа о язиці южноруськім і його наріччях. Львів, 1849.

МОГИЛЬО́В — місто, центр Могильов. обл. БРСР, райцентр. Розташований на берегах Дніпра. Вузол залізнич. та автомоб. шляхів, пристань. 300 тис. ж. (1980). Перша згадка про М. належить до

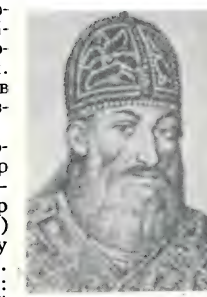

П. С. Могила.

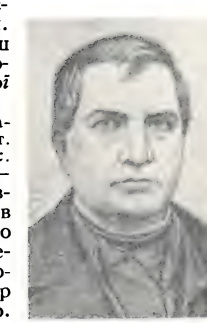

А. Л. Могильницький.

1267. До серед. 14 ст. входив до Вітебського князівства, потім відійшов до Литви, з 1569 — у складі Речі Посполитої. В 1561 М. надано *магдебурзьке право.* В 1595 місто зайняв загін повсталих козаків на чолі з С. *Наливайком.* У 1606—10 відбулося повстання міськ. бідноти і ремісників. З 1772 М.— у складі Росії. В 1773—78 і з 1802 — губернський центр. Могильов.орг-цію РСДРП створено 1904. В серпні 1917 М.— вогнище контрреволюції (див. *Корніловщина*). Рад. владу встановлено 18.XI (1.XII) 1917. З 1938 — обл. центр. На поч. Великої Вітчизн. війни з 1 до 26.VII 1941 тривала оборона міста від нім.-фашист. військ. У період окупації в М. діяли підпільні групи. М. нагороджено орденом Вітчизн. війни 1-го ступеня (1980). Сучасний М.— важливий центр хім. пром-сті (виробниче об'єднання «Хімволокно» ім. В. І. Леніна), металообробки, машинобудування, в т. ч. приладобудування (з-ди: «Строммашина», автомоб. ім. С. М. Кірова, «Електродвигун», ліфтобудівний, з-д пристроїв для підготовки первинної інформації); металургійний з-д ім. О. Ф. Мясникова. Розвинута харч. (м'ясо- та хлібокондитерський комбінати, мол., пивоварний і виноробний з-ди) та легка (комбінат шовкових тканин, стрічкоткацька, швейна, трикотажна і взут. ф-ки, шкіряний з-д) пром-сть. Виробн. буд. матеріалів, деревообробка. 2 ТЕЦ. У М.— маш.-буд., технологічний і педагогічний інститути, 9 середніх спеціальних навчальних закладів. Театри: драм. та ляльок; краєзнавчий музей.

МОГИЛЬО́ВСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі БРСР. Утворена 15.I 1938. Площа 29,0 тис. км². Нас. 1254 тис. чол. (на 1.I 1980). Осн. населення — білоруси, живуть також росіяни, євреї, українці, поляки та ін. Міськ. нас.— 57%. Ділиться на 20 районів, має 13 міст і 11 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Могильов.* М. о. нагороджено орденом Леніна (1967).

Поверхня області переважно рівнинна (вис. 150—200 м). На Пн. Сх. — Оршансько-Могильовська, на Пд. Зх.— Центральноберезинська рівнини. Поширені невисокі моренні горби. Корисні копалини: торф, глини, крейда, вапняки, доломіти, піски; в районі Могильова і Бобруйська — мінеральні джерела. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня —6,6, —8,2°, липня +17,8, +18°. Річна кількість опадів 550—650 мм. Найбільші ріки: *Дніпро* (довжина у межах області 202 км), Сож, Березина, Птич. Багато озер (Вигода, Чорне, Неропля). Ґрунти переважно дерново-підзолисті, є і торфово-болотні. Під лісами — 31% тер. області, переважають хвойні породи (сосна, ялина), ростуть також дуб, ясен, клен, береза, осика, граб та ін. Болота займають бл. 7% території.

В нар.-госп. комплексі республіки М. о. виділяється високорозвинутою пром-стю і механізованим с. г. На М. о. припадає 100% загальнореспл. виробн. відцентрових насосів, пасажирських ліфтів, 87% електродвигунів, 62% цементу і жорстких шкір, 60% хім. волокна. Електроенергія надходить з ТЕЦ (Могильов, Бобруйськ, Кричев), діє Осиповицька ГЕС. На місц. торфі працює ряд торфопідприємств. Провідне місце в економіці області посідають машинобудування, металообробка та хім. пром-сть. Найбільші пром. підприємства цих галузей — у Могильові: об'єднання «Хімволокно» ім. В. І. Леніна; з-ди — ліфтобуд., автомоб. ім. С. М. Кірова (скрепери, самоскидні поїзди для підземних робіт), «Електродвигун», «Строммашина» (устаткування для рулонно-покрівельного, азбоцем. та керамічного виробн.), металург. ім. О. Ф. Мясникова (сталевий лист, водопровідні труби); у Бобруйську — об'єднання «Бобруйськшина», «Бобруйськферммаш». Розвивається деревообр. (фанера, меблі, папір, деревноволокнисті плити, етиловий спирт, вуглекислота) та буд. матеріалів пром-сть. Легка пром-сть представлена швейною, шкіряною, текст., харчова — мол., м'ясною, маслоробною, кондитерською, консервною та ін. галузями. В області — 11 льонозаводів. Головні пром. центри: Могильов, *Бобруйськ,* Осиповичі, Кричев та ін. Провідні галузі с. г.— землеробство (переважно льонарство) і тваринництво мол.-м'ясного напряму. Область розташована в зоні надмірного зволоження. Осушених земель 197,3 тис. га, у т. ч. використовується в с.-г. виробн. 190,6 (1978). Крім льону, вирощують також зернові (жито, ячмінь, овес, пшеницю), картоплю, овочі і кормові культури. Є плодово-ягідні насадження. Розводять велику рогату худобу, свиней та овець. Птахівництво. Осн. вид транспорту — залізничний (гол. лінії: Ленінград — Одеса, Орша — Унеча, Бахмач — Бобруйськ — Мінськ — Вільнюс, Кричев — Могильов — Осиповичі — Барановичі). Гол. автомоб. магістралі: Ленінград — Одеса, Могильов — Мінськ, Могильов — Бобруйськ. Судноплавство по Дніпру, Березині. У Могильові — аеропорт. Тер. області проходить нафтопровід Унеча — Полоцьк. У М. о.— маш.-буд., технологічний і пед. ін-ти (Могильов), с.-г. академія у м. Горках, 17 серед. спец. навч. закладів, філіал фізико-технологічного ін-ту АН БРСР та філіал Ін-ту фізики АН БРСР. Театри: драм. та ляльок у Могильові та театр драми і комедії в Бобруйську; 9 музеїв (у т. ч. краєзнавчі в Могильові, Бобруйську і Кричеві; Музей рад.-польс. бойової співдружності в с. Леніно, художній музей ім. В. К. *Бялиницького-Бірулі* в с-щі Бєлиничах).

МОГИ́ЛЬЧЕНКО Григорій Сергійович [17(29).XII 1900, с. Катеринівка, тепер Лозівського р-ну Харків. обл.— 18.VIII 1976, там же] — новатор с.-г. виробн., двічі Герой Соціалістичної Праці (1948, 1958). Член КПРС з 1949. З 1929 і до останніх днів життя очолював колгосп ім. Орджонікідзе Лозівського р-ну Харків. обл. Під керівництвом М. колгосп став зразковим інтенсивним г-вом, в 1967 нагороджений орденом Леніна. М.— делегат XXI, XXII і XXIV з'їздів КПРС та XXV з'їзду Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 3—9-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

МОГИ́ЛЬЩИК (Necrophorus) — рід жуків род. *мертвоїдових.* Тіло (довж. 15—30 мм) чорного кольору, на надкрилах (у більшості видів) 2 оранжеві смуги. Має добре розвинені органи нюху, що допомагає М. на далекій віддалі відшукувати їжу (трупи тварин). Яйця відкладає на трупи дрібних тварин, яких попередньо закопує, вигрібаючи з-під них землю (звідси й назва). М. поширений переважно в країнах із помірним кліматом; в СРСР — 27 видів, у т. ч. в УРСР — 10, з них найвідоміший — N. investigator. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Жуки.*

МОГІКА́НИ — індіанське плем'я в Пн. Америці. До 17 ст. М. (бл. 3 тис. чол.) жили в долині р. Гудзону. Говорили *алгонкінськими мовами.* Внаслідок європ. колонізації (18 ст.) більшість М. було винищено. Ті, які залишилися (бл. 300 чол.), були поселені в резервації Стокбрідж (шт. Віскон-

сін). Чисельність разом з індіанським племенем мунсі — бл. 600 чол. Говорять англ. мовою. За релігією — християни. Переносно М.— останні представники якої-небудь людської групи.

МОГОЛИСТА́Н, Могулістан, Моголістанське ханство — феод. держава, заснована в 40-х рр. 14 ст. нащадком *Чінгісхана* Тоглук-Тімуром після розпаду Джагатайського улусу (див. *Джагатай*). Включав Сх. Туркестан, Семиріччя, частину Пд. Сибіру. З 1360—61 до 1363 до М. входив *Мавераннахр*. Наступники Тоглук-Тімура володіли лише Сх. Туркестаном (до 70-х рр. 16 ст.). Іноді в л-рі термін «Моголистан» ідентичний Сх. Туркестану.

«МОГУ́ЧА КУ́ЧКА» — творча співдружність рос. композиторів М. *Балакірєва*, О. *Бородіна*, М. *Римського-Корсакова*, М. *Мусоргського*, Ц. *Кюї*, яка склалася в кін. 50 — на поч. 60-х рр. 19 ст. Її ідеологами були М. Балакірєв і В. *Стасов*. Ідейно-естетичні позиції членів «М. к.» формувалися під впливом революц. демократів. Спадкоємці М. *Глинки* й О. *Даргомижського*, учасники «М. к.» розвивали їхні худож. принципи. Значну увагу вони (зокрема Мусоргський) приділяли зображенню життя знедоленого селянства; у творчості широко використовували фольклор. Найвищі мистецькі досягнення «кучкистів» виявилися в оперному жанрі («Борис Годунов», «Хованщина» Мусоргського; «Князь Ігор» Бородіна; «Псковитянка», «Садко», «Снігуронька», «Царева наречена», «Золотий півник» Римського-Корсакова) й симф., переважно програмній, музиці (симфонії Бородіна, Балакірєва, симф. твори Римського-Корсакова). Учасники «М. к.» залишили високохудожні зразки хорової й сольної вокальної творчості; крім рос., розробляли також чес., польс., іспан., груз., вірм., араб. та ін. нар. мелодії. Значну увагу приділяли укр. тематиці (опера «Сорочинський ярмарок», симф. картина «Ніч на Лисій горі», солоспіви «Гопак» і «На Дніпрі» Мусоргського; опери «Майська ніч» та «Ніч перед різдвом» Римського-Корсакова). Члени «М. к.» пропагували зх.-європ. класику. Вони мали великий вплив на становлення й розвиток нац. муз. культур народів Росії. Під керівництвом Римського-Корсакова вдосконалювали свою майстерність композитори України — М. Лисенко, Я. Степовий, Ф. Якименко; Вірменії — О. Спендіаров; Грузії — М. Баланчивадзе; Естонії — М. Саар; Латвії — Я. Вітол та ін. *Літ.:* Стасов В. В. Избранные сочинения, т. 1—3. М., 1952; Римский-Корсаков Н. А. Летопись моей музыкальной жизни. М., 1955; Лисенко М. Про народну пісню і про народність в музиці. К., 1955; Ефремова Л. Мусоргський і Україна. К., 1958; Гордеева Е. М. Могучая кучка. М., 1966.

М. М. Гордійчук.

МО́ДА (франц. mode, від лат. modus — міра, спосіб, образ) — 1) Нетривале панування певного смаку в будь-якій сфері життя або культури. На відміну від поняття *стилю* М. характеризується короткочасними змінами зовн. форм побутових предметів, худож. творів, одягу. 2) Нестійка популярність, що швидко минає.

МО́ДА в статистиці, модальна величина — величина ознаки, яка найчастіше спостерігається в статистичній сукупності або варіаційному ряду. В ряду розподілу — це величина ознаки, що має найбільшу частоту.

М. застосовують для визначення величини найпоширенішої ознаки. Її використовують в сукупностях великої чисельності. Якщо величини ознак у ряду розподілу задано у вигляді інтервалів, то спочатку знаходять модальний інтервал, тобто інтервал, який має найбільшу частоту, а потім — наближене значення модальної величини ознаки за формулою:

$$M_0 = x_0 + i \times$$

$$\times \frac{f_m - f_{m-1}}{(f_m - f_{m-1}) + (f_m - f_{m+1})},$$

де x_0 — нижня межа модального інтервалу; i — величина модального інтервалу; f_{m-1} — частота інтервалу, що передує модальному; f_m — частота модального інтервалу; f_{m+1} — частота інтервалу, що йде за модальним. Використовують також графічний метод визначення моди.

МОДА́ЛЬНА ЛО́ГІКА — розділ *логіки*, в якому досліджуються відношення «дійсності», «необхідності», «можливості», «випадковості» тощо, які називають *модальностями*, шляхом побудови особливого виду числень. Виникнення М. л. відносять до 20-х рр. 20 ст. Її осн. представники — К. І. Льюїс, Я. *Лукасевич*, Р. *Карнап* та ін. В М. л., крім висловлювань, які містять стандартні пропозиційні числення (числення висловлювань), розглядають твердження з модальними операторами (символами) □ (необхідно) і ◇ (можливо). Ідею інтерпретації модальних висловлювань розвинув Г. В. *Лейбніц*. Складні гносеологічні та онтологічні проблеми виникають у теорії квантифікації (зведення якісних характеристик до кількісних) модальних висловлювань, де необхідно якимось чином ототожнювати об'єкти, властивості та відношення різного порядку. Дослідження в М. л. значною мірою розширили можливості логіки як науки. Формальні засоби М. л. успішно використовуються при розробці проблем логіки норм, оцінок, дій, епістемічної логіки, логіки доведення, логіки запитань, логіки вірогідності тощо.

Літ.: Фейс Р. Модальная логика. М., 1974; Слинин Я. А. Современная модальная логика. Л., 1976; Костюк В. Н. Элементы модальной логики. К., 1978.

А. Т. Ішмуратов.

МОДА́ЛЬНІ СЛОВА́ — група слів, за допомогою яких виражається *модальність*. Передають суб'єктивну оцінку висловлювання, його істинність (справді, звичайно, безсумнівно, правда) або можливість, сумнів у його реальності (можливо, очевидно, ймовірно, здається). У реченні М. с. часто бувають *вставними словами*.

МОДА́ЛЬНІСТЬ (від лат. modus — міра, спосіб) — поняття філософії, логіки й лінгвістики, яке виражає оцінку дійсності або оцінку змісту висловлювання чи *судження* по відношенню до дійсності. Існуюче явище може бути необхідним або випадковим; ситуація, яка описується висловлюванням, може вважатися дійсною або недійсною, можливою або неможливою, бажаною або небажаною. Модальні висловлювання становлять предмет дослідження *модальної логіки*. У мовознавстві — граматична (синтаксична) категорія, яка виражає характер відношення змісту речення до дійсності. Розрізняють М. об'єктивну — відношення повідомлюваного до певного плану дійсності (повідомлюване мислиться як реальне чи нереальне — можливе, зумовлене, бажане, необхідне тощо) і суб'єктивну — ставлення мовця до повідомлюваного — його оцінка висловленого (експресивна оцінка, підкреслення, впевненість чи невпевненість, ймовірність чи достовірність та ін.). М. виражається різними мовними засобами: граматичними, зокрема формами *способу* дієслова; лексичними — *модальними словами* та модальними *частками* (так, ні, не, мов); *інтонацією*, що може передавати впевненість, сумнів, підсилення тощо; порядком слів.

А. Т. Ішмуратов (М. у логіці), *І. К. Кучеренко* (М. у мовознавстві).

МОДЕ́ЛІ в біології. Застосовуються при дослідженнях біологічних систем на різних рівнях організації: від молекулярного до популяційно-біоценотичного (див. *Популяція*, *Біоценоз*). За допомогою М. можна пояснити спостережувані явища, передбачити поведінку об'єкта в певних умовах. М., що їх використовують у біології, можуть бути матем., імітаційними та фізико-хім. Математичні М. являють собою рівняння, які описують досліджуваний процес або явище; при створенні їх в осн. використовують методи *математичної статистики* й мову *диференціальних рівнянь*. Приклад матем. М. фізіол. явищ — М. *збудження* нервового волокна, розроблена англ. вченими А. *Ходжкіном* і А. *Хакслі*. Імітаційні М.— логіко-матем. уявлення системи, запрограмованої для рішення на електронній обчислювальній машині (ЕОМ). Створено велику кількість імітаційних М. *нейронів* і нервових сіток, що відтворюють окремі функції *нервової системи*. Особливий інтерес становлять імітаційні М., у яких структура або інтенсивність зв'язків між елементами змінюється в результаті *навчання*. Такі М. застосовуються для моделювання *умовних рефлексів*, розпізнавання образів, процесів навчання. Фізико-хімічні М. відтворюють фіз. або хім. засобами деякі властивості біол. структур, функцій, процесів (найбільшого успіху досягнуто в моделюванні фіз.-хім. умов існування живих організмів або їхніх органів і клітин). Напр., М. *мембран біологічних* дають змогу досліджувати процеси *мембранного транспорту* і вплив на нього різних факторів. Створення й використання М. ві-

Г. С. Могильченко.

діграє важливу роль у розвитку теор. біології; М. екологічних систем, що створюються останнім часом, мають велике нар.-госп. значення.

Літ.: Позин Н. В. Моделирование нейронных структур. М., 1970; Смолянинов В. В. Математические модели биологических тканей. М., 1980; Моделирование в биологии. Пер. с англ. М., 1963.

Б. Я. П'ятигорський.

МОДЕ́ЛІ в мовознавстві — 1) Теорія або аналог до оригіналу, реальної мови. Такий тип М. загальний і відповідає цьому поняттю в ін. науках. М. відображає об'єкт пізнання, що не підлягає безпосередньому спостереженню, і дає змогу шляхом дослідження зробити висновки про істотні якості та співвідношення елементів об'єкта. Сучас. теорії М. вважають доведеними лише тоді, коли на їх підставі можна вивести нову систему правил, сформулювати нові закономірності, властивості, що не відбиваються безпосередньо. Великого значення М. надає *структурна лінгвістика,* яка використовує логіко-матем. засоби. Сучас. лінгвістичні дослідження неможливі без визначення вихідної теорії, або М. 2) Структурний елемент мови (фонологічні, морфологічні, синтаксичні й семантичні М.). Цей тип М. стосується не об'єкта мови, а *метамови* як засобу описування мовних явищ. У синтаксисі, напр., розрізняють п'ять типів М. *речень*. Найпростішими серед них є структурні (формальні) М., утворені за ознакою наявності *членів речення* та порядку їх, а також ядерні М.— прості речення, які лежать в основі всіх речень певної мови, структура яких пояснює структуру ін. речень.

Л. І. Прокопова.

МОДЕ́ЛІ ПРИРО́ДНИХ КО́МПЛЕКСІВ — моделі, які відображають будову, властивості, функціонування *природно-територіальних комплексів* і використовуються для одержання нової інформації, у т. ч. географічного прогнозування. На відміну від моделей окремих природних компонентів і процесів М. п. к. спрямовані на дослідження механізму генетичної цілісності, взаємодії та взаємозв'язків природних компонентів і є обов'язковим елементом їхнього *системного аналізу*. При геогр. дослідженнях використовують понятійні, графічні, картографічні, логіко-математичні, фіз. та ін. М. п. к. (описи, карти, схеми, формули).

Понятійна (словесно-ілюстративна) модель — традиційний опис геогр. комплексу. Всі ін. М. п. к. створюються за відповідними правилами, що базуються на теоретичних положеннях, які відображають подібність природних комплексів їхнім моделям (див. *Моделювання, Моделювання географічне*). Останні як власне М. п. к. і являють собою наук. абстракцію, одержану в результаті формалізації, змістової *генералізації* тощо. М. п. к. відображають оригінал у спрощеному вигляді, роблять його доступнішим для розуміння і вивчення. При цьому дотримуються правил ізоморфізму щодо властивостей, які є предметом дослідження, і гомоморфізму відносно комплексу в цілому (див. *Ізоморфізм і гомоморфізм*). При геогр. дослідженнях значного поширення набули картографічні М. п. к. (див. *Картографічне моделювання*), які відображають просторову, зокрема морфологічну, ландшафтну структуру комплексів. Менш поширені динамічні моделі, що розкривають їхнє функціонування. Розроблення таких моделей потребує спец. стаціонарних і напівстаціонарних спостережень. Ефективними є тематичні серії (системи) М. п. к., які дають можливість показати різні аспекти будови й функціонування комплексів, а також проаналізувати їхні зв'язки, розглядаючи різні моделі (зокрема, картографічні і логіко-математичні) одного й того ж комплексу. М. п. к. є невід'ємною частиною теоретичних досліджень, одним із засобів розв'язання прикладних геогр. задач. Складність моделювання природних комплексів зумовлена великою кількістю складових компонентів та взаємозв'язків між ними, а також їхньою різнорідністю.

Літ.: Беляев В. И. Управление природной средой. К., 1973; Арманд Д. Л. Наука о ландшафте (Основы теории и логико-математические методы). Л., 1975; Сочава В. Б. Введение в учение о геосистемах. Новосибирск, 1978.

Г. І. Швебс.

МОДЕЛЮВА́ННЯ — непрямий, опосередкований метод наукового дослідження об'єктів пізнання (безпосереднє вивчення яких з певних причин неможливе, ускладнене чи недоцільне) шляхом дослідження їхніх *моделей*. Як специфічний пізнавальний прийом, своєрідна форма відображення об'єктивної дійсності виникло в античному світі одночасно з появою наук. пізнання. Наук. основи М. почали закладатися з виникненням точного *природознавства* — в епоху *Відродження*. Перший етап його наук. розвитку пов'язаний з генезисом і становленням теорії *подібності* (Г. *Галілей*, І. *Ньютон* та ін.). В епоху *науково-технічного прогресу* М. фактично перетворилося на загальнонаук. метод пізнання, стало ефективним теор. і експериментальним засобом дослідження складних процесів і явищ дійсності (див., напр., *Моделювання географічне, Моделювання економічних процесів, Моделювання математичне, Моделювання психіки, Моделювання соціальне, Моделювання статистичне*). Розвитку М. особливо сприяла поява *кібернетики* і *електронних обчислювальних машин* (ЕОМ). Моделюванню, модельному, зокрема модельно-кібернетичному експериментові, належить важлива роль у верифікації наук. *гіпотез*, побудові і розвитку *теорій*. М., широко застосовуючи абстрагування та *ідеалізацію*, дає змогу виділяти (а потім відтворювати в моделях і досліджувати) саме ті параметри, характеристики чи властивості модельованих об'єктів, які безпосередньо підлягають пізнанню. Метод М. надзвичайно розширює можливості наук. пізнання, оскільки дозволяє наочніше уявляти досліджувані явища, «наближувати» їх, змінювати реальний режим їх протікання, усувати шкідливий вплив супровідних сторонніх факторів тощо. Структура процесу М. включає такі осн. етапи: постановку проблеми, побудову (вибір) моделі, її дослідження, *екстраполяцію* одержаних результатів на оригінал. Теор. основою М. є теорія фіз. подібності, що служить основою фіз. М., при якому модель і оригінал мають однакову фіз. природу; теорія фіз. аналогії, що становить основу предметно-матем. М., коли модель і оригінал відрізняються матеріальним субстратом, але мають еквівалентний матем. опис; теорія *ізоморфізму і гомоморфізму* систем, що лежить в основі знакового М., яке зводиться до оперування знаковими моделями (формулами, знаками тощо) за певними фіксованими системами закінчених правил. Особливо важливу роль у наук. пізнанні відіграє такий вид знакового М., як логіко-математичне, зокрема інформаційне М., що здійснюється засобами *математики, математичної логіки* і кібернетики. В практиці наук. пізнання зустрічається також мислене М., яке полягає в мисленому оперуванні чуттєвонаочними образами, умоглядними конструкціями, схемами, системами *суджень* тощо. Наведена класифікація, звичайно, досить умовна. Класифікація М. може здійснюватися і за ін. критеріями чи принципами.

Літ.: Новик И. Б. О моделировании сложных систем (Философский очерк). М., 1965; Штофф В. А. Моделирование и философия. М.—Л., 1966; Морозов К. Е. Математическое моделирование в научном познании. М., 1969; Уемов А. И. Логические основы метода моделирования. М., 1971; Мороз О. Я. Логіко-гносеологічний аналіз принципів кібернетичного моделювання. К., 1972; Растригин Л. А., Марков В. А. Кибернетические модели познания. Рига, 1976.

О. Я. Мороз.

МОДЕЛЮВА́ННЯ в образотворчому мистецтві — відтворення об'ємно-пластичних і просторових властивостей предметного світу за допомогою *світлотіні* (в живописі та графіці) або відповідної пластики тривимірних форм (у скульптурі). М. відіграє значну роль в образному розв'язанні твору, допомагає типізації, узагальненню, виявленню найістотнішого в образі.

МОДЕЛЮВА́ННЯ В ЕНЕРГЕ́ТИЦІ ПРОБЛЕ́М ІНСТИТУ́Т АН УРСР, Інститут проблем моделювання в енергетиці АН УРСР (ІПМЕ). Організований 1981 в Києві на базі Сектора електроніки і моделювання *Електродинаміки інституту* АН УРСР. До складу ІПМЕ входять 14 відділів та дослідне виробництво. Осн. напрями наук. роботи: дослідження фундаментальних проблем електроенергетики і теор. електротехніки; вивчення швидкоплинних процесів в енергетиці і передаванні енергії; розробка методів моделювання та застосування засобів обчислювальної техніки в енергетиці. Ін-т видає журнал «Электронное моделирование» (орган відділень фіз.-тех. проблем енергетики

АН СРСР і АН УРСР), збірник «Гибридные вычислительные машины и комплексы»; має аспірантуру.

МОДЕЛЮВА́ННЯ ГЕОГРАФІ́ЧНЕ — дослідження географічних об'єктів або процесів з використанням *моделей*. М. г. спрямоване на вивчення будови (структури), а також розвитку (динаміки, функціонування) *географічної оболонки* та окремих її компонентів. Основний методологічний принцип М. г.— *системний підхід*. М. г. застосовують переважно разом з іншими методами, зокрема експериментом і спостереженням. При М. г. у більшості випадків ставиться таке заг. дослідницьке завдання: показати, як характер просторової організації компонентів, особливості функціонування їх формують цілісні геогр. утворення — природні й соціально-екон. комплекси різного типу і масштабу (див. *Виробничо-територіальні комплекси, Природно-територіальний комплекс*). Результати, одержані в ході дослідження геогр. моделей, переносять на реальність на основі попереднього обгрунтування їхньої адекватності оригіналу. Останнє здійснюють на підставі логічних висновків, *гіпотез* чи теорії досліджуваних явищ, що уточнюють ідею подібності, пов'язану з формалізованою процедурою М. г. На початкових стадіях М. г. здійснюється на рівні «модельних уявлень» — мислене, уявне моделювання. У фіз. географії, зокрема в гідрології, застосовують фіз. і предметно-матем. моделювання, напр. моделі ріки, каналу тощо. Найпоширеніше *картографічне моделювання*. При теор. дослідженнях дедалі ширше застосовують матем. моделювання, тобто геогр. явища й процеси представляють у вигляді логіко-матем. схем, рівнянь, *алгоритмів*. Воно є основою машинного моделювання — чисельного (з використанням ЕОМ) або імітаційного (на аналогових машинах). М. г. може бути детермінованим (з строго однозначними висновками) або стохастичним, коли результат його полягає у імовірності появи тих чи ін. подій. М. г. спрямоване на розв'язання певних теор., методичних чи прикладних питань геогр. науки. Мета його визначає вибір матем. апарату і напрям змістової *інтерпретації* результатів. Див. також *Моделювання, Моделі природних комплексів*.

Літ.: Модели в географии. М., 1971; География и математика. Тарту, 1974; Харвей Д. Научное объяснение в географии. М., 1974; Математические методы в географии. Казань, 1976.

О. Г. Топчієв, Г. І. Швебс.

МОДЕЛЮВА́ННЯ ЕКОНОМІ́ЧНИХ ПРОЦЕ́СІВ — метод дослідження екон. об'єктів за їхніми *моделями*. Здійснюється за допомогою знакових та матеріальних систем, що відображають властивості, зв'язки, відношення об'єктів та економічних явищ.

В економіці *моделювання* застосовують як метод пізнання та добору господарських рішень. М. е. п. дає можливість уникнути небажаного експериментування з реальними екон. об'єктами. В процесі *управління народним господарством* використовують моделі прогнозування, перспективного і *поточного планування* та оперативного регулювання. В М. е. п. широко застосовують знакові моделі. Матеріальні моделі (по суті вони не фізичні, оскільки не мають одніеї і тієї ж природи, що й об'єкт) для об'єктів екон. природи створюються на предметних аналогах типу електронно-обчислювальних машин. Використання такої техніки для моделювання екон. процесів насамперед пов'язане з *моделюванням математичним*. Знакові моделі екон. процесів будуються за допомогою слів, речень, малюнків, схем, діаграм, картограм, циклограм, графіків, креслеників, графів (див. *Графів теорія*), окремих формул, функціональних залежностей, рівнянь та нерівностей тощо. Серед моделей знакових систем екон. процесів найважливішими вважаються матем. моделі, в яких за допомогою цифрових і функціональних співвідношень відображаються осн. властивості екон. процесу. Моделі в економіці почали використовувати з 2-ї пол. 18 ст. «Економічна таблиця» Ф. Кене стала першою числовою моделлю процесу *відтворення*, як його уявляв автор. Іншим прикладом таких моделей є схеми простого і розширеного відтворення, створені К. Марксом та розвинуті В. І. Леніним. Вони стали теор. основою, зокрема, *балансу міжгалузевого* та *балансового методу* моделювання в цілому. Для моделювання екон. процесів поряд з балансовим методом широко застосовують оптимізаційні методи (див. *Оптимальне планування*), для яких розробляють моделі екстремального (максимального або мінімального) типу. Розробку екстремальних моделей екон. процесів, в яких враховується лінійний взаємозв'язок між змінними, вперше виконав рад. учений Л. В. *Канторович*. Згодом розробка моделей такого типу була узагальнена терміном «лінійне програмування» (див. *Лінійна функція*), який запровадив у своїх працях амер. вчений Т. Купманс. Поряд з лінійними моделями екон. процесів широко відомі нелінійні та стохастичні (ймовірні) моделі, в яких між змінними моделі відображається відповідно нелінійний взаємозв'язок і взаємозв'язок, пов'язаний з невизначеністю. За допомогою матем. моделей досліджують проблеми розвитку світової економіки, нар. г-ва, окремих галузей та регіонів, нар.-госп. комплексів, *територіально-виробничих комплексів*, виробничо-госп. комплексів, пром. та виробничих об'єднань тощо, для яких створюють моделі виробничого типу, транспортні, виробничо-транспортні та ін. Процес моделювання в економіці має ряд послідовних стадій. На першій стадії в заг. вигляді ставиться мета моделювання. На другій стадії виділяють об'єкт (процес). Для третьої стадії характерне виявлення внутр. властивостей та внутр. і зовн. зв'язків процесу, що моделюється. Це дає можливість сформулювати найважливіші обмеження для матем. моделі і конкретизувати мету її розробки, а також визначити в разі потреби критерій оптимальності. На четвертій стадії проводиться матем. постановка економічної задачі, для розв'язання якої застосовують один з методів матем. програмування з використанням електронно-обчислювальної техніки. Розробка екстремальних моделей та застосування їх в екон. теорії та практиці народно-господарського управління дають основу для оптимального функціонування економіки в цілому та її окремих ланок.

Див. також *Моделювання статистичне*.

Літ.: Канторович Л. В. Экономический расчёт наилучшего использования ресурсов. М., 1960; Лурье А. Л. Экономический анализ моделей планирования социалистического хозяйства. М., 1973; Юдин Д. Б., Юдина А. Д. Экстремальные модели в экономике. М., 1979; Войцеховский В. Б. Моделирование и оптимизация развития производства. К., 1980.

Див. також *літ.* до ст. *Моделювання статистичне*.

В. М. Гевць.

МОДЕЛЮВА́ННЯ МАТЕМАТИ́ЧНЕ — метод дослідження процесів (чи явищ) шляхом побудови системи математичних співвідношень (математичних моделей), що описують їх. При М. м. використовують заг. закони природознавства, спец. закони конкретних наук, результати спостережень та експериментів, імітаційне *моделювання* за допомогою *обчислювальних машин* тощо. М. м. здійснюється засобами математики та логіки з використанням, як правило, *електронних обчислювальних машин*, зокрема *аналогових обчислювальних машин* і *цифрових обчислювальних машин*. Знання матем. моделей дає змогу передбачити розвиток процесу, розрахувати його характеристики, керувати цим процесом, проектувати системи з бажаними характеристиками тощо.

Б. М. Бублик.

МОДЕЛЮВА́ННЯ ПСИХІКИ — метод наук. пізнання психічних процесів і властивостей на основі створення та вивчення їхніх моделей. Грунтується на здатності людського розуму абстрагувати схожі ознаки чи властивості різних за природою об'єктів і встановлювати певні відношення між ними. М. п. здійснюється як щодо складних цілісних психіч. структур (*характеру, темпераменту*), так і щодо окремих феноменів психіки, окремих її процесів (сприймання, увага, *мислення*, *пам'ять* тощо). М. п. набуло значного поширення починаючи з 40—50-х рр. Цьому особливо сприяло виникнення *кібернетики* та ін. суміжних галузей наук, де застосовується логіко-математичне моделювання, ЕОМ. М. п. стало основою інтеграції засобів психології, нейрофізіології, кібернетики, лінгвістики та ін. наук для ефективного дослідження психіч. феноменів. По суті сучас. М. п.— нова галузь дослідження, що сформувалася на стику ряду наук. Потужний поштовх М. п. дали проблеми штучного інтелекту, моделювання процесів сприймання та ін. За допомогою цього методу вдається

Модерн.
Камін, виконаний за ескізами М. О. Врубеля. Початок 20 ст.
Цирк Крутикова в Києві. Архітектор Е. П. Брадтман. 1903. Не зберігся.

моделювати мозкові структури, що лежать в основі психічного, досліджувати структуру психічних процесів і властивостей, насамперед тих, які з огляду на свою складність мало піддаються вивченню ін. сучас. методами. Є спроби моделювати творчу діяльність людини, інтуїтивні, евристичні акти (див. *Евристика*). Моделювання дає змогу поглиблювати пізнання досліджуваних явищ психічної діяльності і відіграє важливу роль у верифікації наук. гіпотез та побудові психологічних теорій.

В. І. Войтко.

МОДЕЛЮВА́ННЯ СОЦІА́ЛЬНЕ — науковий метод опосередкованого пізнання соціальних процесів і явищ шляхом створення і дослідження їхніх *моделей*. Здійснюється на основі тих самих заг. принципів, що й *моделювання* в цілому. Водночас М. с. властиві специфічні особливості, зумовлені характером соціальних феноменів, перш за все надзвичайною складністю їх (на відміну від природи, де панують стихійні, сліпі сили, у суспільстві діють люди, наділені розумом, свідомістю, відносною свободою дій), швидкоплинністю, неповторністю конкретних ситуацій тощо. М. с. відрізняється високим рівнем абстрагування та *ідеалізації*. При М. с. використовується великий арсенал теор. і тех. засобів методу моделювання. Успішне впровадження М. с. стало можливим завдяки досягненням *кібернетики*, яка сприяє інтенсивному проникненню в сусп. науки логіко-матем. методів, формалізації і алгоритмізації (див. *Алгоритм*) соціальних процесів, застосуванню *електронних обчислювальних машин* (ЕОМ). Як специфічний, непрямий метод пізнання соціальної дійсності М. с. застосовується тоді, коли використання прямих, градиційних методів дослідження нераціональне або неможливе. Цим визначаються як його переваги, так і обмеження. Переваги М. с. полягають насамперед у тому, що воно дає змогу «програвати» на ЕОМ довільні моделі досліджуваних явищ, багато разів імітувати їх у різних штучно створюваних умовах, спостерігати їх протікання у змінюваних часових режимах, розглядати одиничні явища як масові, прогнозувати розвиток соціальних процесів, відбираючи оптимальні в певному відношенні варіанти і відкидаючи неможливі в соціальній дійсності чи небажані. М. с. відкриває можливості здійснення соціального експерименту, зближує за характером дослідження соціальні науки з природничими. М. с.— важливий засіб соціального прогнозування і управління.

О. Я. Мороз.

МОДЕЛЮВА́ННЯ СТАТИСТИ́ЧНЕ — метод дослідження складних систем за допомогою математичної *моделі* процесу функціонування системи у вигляді *алгоритму*. Алгоритм дає можливість по заданих значеннях параметрів системи і початкових умовах за допомогою арифметичних і логічних операцій у тій послідовності елементарних актів, яка характерна для процесу, що моделюється, обчислити середні характеристики цієї системи. При М. с. враховують певну структуру системи, її залежність від зовн. середовища, стан системи в часі, участь випадкових факторів у її функціонуванні, статистичний взаємозв'язок складових частин системи. М. с. є основою для побудови імітаційних моделей. При М. с. спочатку змістовно описують всю систему, статистично досліджують її, складають формалізовану схему, будують моделі, потім алгоритм і досліджують модель, оцінюють результати дослідження та впроваджують їх. Методами М. с. вивчають найскладніші економічні, соціальні, демографічні та ін. процеси і явища.

Див. також *Моделювання економічних процесів, Моделювання математичне.*

Літ.: Бусленко Н. П. Метод статистического моделирования. М., 1970; Ермаков С. М., Михайлов Г. А. Курс статистического моделирования. М., 1976; Бакаев А. А., Костина Н. И., Яровицкий Н. В. Имитационные модели в экономике. К., 1978.

О. Д. Шарапов.

МОДЕ́ЛЬ (франц. modèle, від лат. modulus — міра, мірило, зразок) — 1) У широкому розумінні — предмет, явище, система (опис, схема, знак, графік, план, макет, форма тощо), що за певних умов виступають у значенні замінника чи представника якогось іншого предмета, явища чи системи. 2) Наук. поняття, пов'язане з методом *моделювання*. В цьому значенні М.— речова, знакова або уявна (мислена) система, що відтворює, імітує чи відображає принципи внутр. організації або функціонування, певні властивості, ознаки чи характеристики об'єкта дослідження (оригіналу), безпосереднє вивчення якого неможливе, ускладнене або недоцільне, і може замінити цей об'єкт у пізнавальному процесі з метою одержання нових знань про нього. Т. ч., відношення «модель — оригінал» не природне, а зумовлене процесом пізнання, і питання про їхнє співвідношення, ступінь подібності, адекватності є одним з найважливіших і найскладніших у процесі застосування М. у наук. пізнанні. Спрощене, однобічне розуміння М. як тотожної оригіналу або як такої, що має мало спільного з ним, не тільки спричиняє хибні наук. результати, а й є джерелом серйозних помилок методологічного характеру, призводить до філос. *заблуджень*, особливо при моделюванні процесів мислення, інтелектуальної діяльності людини (див. *Штучний інтелект*). Лише у значенні певної аналогії з оригіналом при чіткому визначенні їх подібності і відмінності М. виступає ефективним засобом наук. дослідження. Тому явно чи не зовсім явно побудова (вибір) М. об'єкта пізнання грунтується на теоріях фіз. подібності, фіз. аналогії або *ізоморфізму і гомоморфізму* систем. Класифікація наук. М. може здійснюватись на основі різних принципів, критеріїв чи ознак. Так, за фіз. природою М. поділяються на фізичні, що мають ідентичну з оригіналом природу; предметно-математичні, природа яких відмінна від природи оригіналу, однак матем. формалізми, що їх описують, еквівалентні; знакові — формули, схеми, графіки та ін.; уявні (мислені) — умоглядні конструкції, чуттєво-наочні образи тощо. Останнім часом у ролі М., моделюючих систем дедалі ширше використовуються *електронні обчислювальні машини* (ЕОМ). Посідаючи істотне місце в арсеналі засобів наук. пізнання, М. відіграють велику роль в дослідженні складних і різноманітних процесів та явищ *мега-, макро- і мікросвіту*.

О. Я. Мороз.

МОДЕ́ЛЬНИЙ КОМПЛЕ́КТ — набір пристроїв, за допомогою яких в *ливарній формі* створюють зовнішні контури і внутрішні порожнини відливки. Осн. частинами М. к. є *ливарна модель*, моделі елементів *ливникової системи*, дерев'яні або металеві стрижневі скриньки (в них виготовляють ливарні стрижні, що відтворюють внутр. порожнини відливки) і модельна плита, на якій встановлюють ливарну модель (звичайно її половину). Склад М. к. залежить від технології, за якою виготовляють ливарну форму.

МО́ДЕНА (Módena) Густаво (13.II 1803, Венеція — 20.II 1861, Турін) — італ. актор, театральний педагог. Н. в акторській сім'ї. Здобув юрид. освіту в Падуанському ун-ті. Брав участь у Болонському повстанні 1831, був тісно пов'язаний з підпільною революц. орг-цією «*Молода Італія*» та її керівником Дж. *Мадзіні*. Перебуваючи під впливом ідей діячів *Рисорджименто*, М. прагнув перетворити театр. мист. на зброю в боротьбі за свободу й незалежність Італії. З 1824 працював у різних антрепренерів, був організатором власних труп. Ролі: Адельгіз («Адельгіз» Мандзоні), Брут, Саул, Філіпп (однойменні твори Альф'єрі), Магомет («Магомет» Вольтера). Серед учнів М.— А. *Ріскорі*, Е. *Россі*, Т. *Сальвіні*.

МО́ДЕНА — місто на Пн. Італії, в обл. Емілія-Романья, адм. ц. провінції Модена. Вузол з-ць і автошляхів. 175 тис. ж. (1974). В давнину — етруське місто, з 183 до н. е.— рим. колонія (Мутіна). В 1167 М. ввійшла до *Ломбардської ліги*. В 12 ст. здобула права *комуни*. З 1598 до 1860 (з перервою) — центр однойменного герцогства. В роки 2-ї світової війни під час окупації Італії нім.-фашист. військами 1943—45 в пров. М. розгорнувся Рух Опору, силами якого М. було визволено у квітні 1945. У М.— виробництво спорт. автомобілів, автобусів, тракторів, с.-г. і друкарських машин, електротех. і залізнич. устаткування тощо. Підприємства хім., цем., шкіряно-взут., тютюнової та харч. пром-сті. Ун-т (з 12 ст.). Академія л-ри і мистецтва (засн. 1680), військ. академія. Музей з колекцією стародавніх манускриптів, геогр. карт, муз. інструментів; худож. музей. Архіт. пам'ятки 11—17 ст.

МОДЕ́РАТО (італ. moderato, букв.— помірно) — помірний темп у музиці. Термін «модерато», в поєднанні з ін. муз. терміном, що визначає рух, надає йому зна-

чення помірності (напр., алегро модерато).

МОДЕ́РН (франц. moderne — новітній, сучасний) — умовна назва стильового напряму в європейському та амер. мистецтві (переважно в архітектурі й декоративно-ужитковому мистецтві) кін. 19 — поч. 20 ст. В різних країнах був відомий також як «нове мистецтво» (Art Nouveau), «Югенд-стиль» (Jugendstil), стиль *Сецесіону* (Sezessionstil). М. виник в умовах кризи бурж. культури як один з видів неоромантичного протесту проти антиестетичності бурж. способу життя. *Еклектизму* 19 ст. М. протиставив єдність, органічність і свободу розвитку стилізованих природних форм. М. в образотворчому мистецтві притаманні естетика *символізму* з відтінком містики, спроба передати драматизм становища людини в буржуазному суспільстві. Для графіки характерні витонченість ліній, динамізм композиції.

Основні риси М.— в архітектурі: асиметрія планів й експресивність композиції, використання параболи та ін. криволінійних обрисів у віконних і дверних отворах, металевих карнизах і огорожах. Творам М. притаманні пишність декоративної символічної орнаментики й скульптури (жіноча голова, стилізоване волосся, рослини, квіти, лінія «удар бича», худож. використання металу, бетону й кераміки, фактури кольору матеріалів). Осн. суперечність М.— між теорією, що претендувала на зміну суті архітектури, й практикою, що виявилася переважно у формотворчості. Розрізняють ранній (1890—1907) і пізній (1907—10-і рр. 20 ст.) періоди М.; графічний та ін. різновиди М., що вплинули на творчі напрями (*неокласицизм*, зокрема, неоукраїнський напрям) і відіграли значну роль у формуванні сучас. арх-ри 20 ст. Джерела М. беруть початок від *прерафаелітів* (Великобританія, художники У. Морріс, У. Блейк, О. Бердслі). В Зх. Європі в поширенні М. відіграли роль об'єднання художників ряду країн — «сецесіони». Поширився в Австрії (арх. О. Вагнер, Й. Ольбріх, художник Е. *Мунк*), Бельгії (арх. В. Орта, Г. ван де Велде), Німеччині (арх. А. Мессель, Г. Матезіус, художник Ф. Штук), Іспанії (арх. А. *Гауді*).

В Росії цікаві твори в стилі М. створили арх. Ф. Шехтель у Москві (особняк, 1900; Ярославський вокзал, 1902; готель «Метрополь», 1898—1902), а також арх. Ф. *Лідваль*, Л. Лекушев, І. Іванов-Шіц та ін. М. своєрідно виявився в живописі М. *Врубеля*, а також майстрів «*Мира искусства*» О. *Бенуа*, Л. Бакста, К. *Сомова*, частково в творчості укр. художника Г. *Нарбута*, в творах ужиткового мистецтва майстерень у *Абрамцеві* й Талашкіні. Найзначніші твори М. на Україні: готель «Великий Московський» в Одесі (1901, арх. Л. Влодек), особняк з химерами (1902—03, арх. В. *Городецький*) і цирк (1903, арх. Е. Брадтман; не зберігся) у Києві, вокзал у Ковелі (1907, арх. О. *Вербицький*), Волзько-Камський банк у Харкові (1908, арх. О. *Бекетов*).

Літ.: Кириченко Е. И. Русская архитектура 1830 — 1910-х годов. М., 1978; Ясиевич В. Е. У истоков архитектуры XX века. «Строительство и архитектура», 1975, № 10; Русская художественная культура конца XIX — начала XX века (1895—1907), кн. 2. М., 1969.

М. М. Соколов, В. Є. Ясієвич.

МОДЕРНІЗА́ЦІЯ (франц. modernisation, від moderne — новітній, сучасний) — оновлення, удосконалення, надання будь-чому сучасного вигляду, зміна (відповідно до новітніх вимог і норм) устаткування, виробничих процесів, машин.

МОДЕРНІ́ЗМ (франц. modernisme, від moderne — новітній, сучасний) — основний напрям буржуазного мистецтва доби імперіалізму, що характеризується розривом з ідейними і художніми принципами класичного мистецтва. В М. відображується криза буржуазної свідомості. Йому властива особлива концепція особи та її буття, зумовлена, в своїй кінцевій меті, основною суперечністю капіталізму—між суспільним характером виробництва й приватним способом присвоєння, внаслідок чого виникає загальна відчуженість людини від людини, людини від суспільства, підкорення соціальної сутності особистості її фізичному існуванню. М. пройшов своєрідну еволюцію художнього відношення до дійсності, що виявляється в постійній зміні моделей сучасності й постійному запереченні попередньої системи знаків мови мистецтва. Від зародження М. й аж до 30-х рр. 20 ст. він відображав дрібнобурж., обивательський протест розчарованої інтелігенції проти перетворення її на найманих робітників, проти поширення принципів товарного виробництва на духовні цінності. М., що охопив усі види худож. творчості, найяскравіше виявився в образотворчому мист., зокрема, в *експресіонізмі, футуризмі, дадаїзмі, кубізмі, сюрреалізмі*. Художники-модерністи Е. Кірхнер, Д. Енсор, Е. *Мунк*, Е. Нольде, В. *Кандінський*, П. Клеє, О. *Кокошка*, частково Ж. *Брак*, Ф. Пікабія, К. *Малевич* та ін. проповідували, в різних модифікаціях, інтуїтивізм та автоматизм у творчому процесі, використання фізичних властивостей геометричних фігур і кольору в формі, відмови від ілюзії простору, деформацію предметів у зображенні, символізм і суб'єктивізм у змісті.

Поняттям «модернізм» характеризують і різні течії бурж. нереалістичної л-ри, починаючи з крайніх форм натуралізму і кінчаючи багатьма різноманітними напрямами і школами — футуризм (Ф. Т. Марінетті), експресіонізм (Е. Кірхнер, В. Газенклевер, Л. Франк), «*потік свідомості*» (М. Пруст, Дж. Джойс), «*антироман*» (А. Камю, Н. Саррот), *театр абсурду* (С. Беккет, Е. Йонеску) та ін. Раннім етапом М. в л-рі було *декадентство*. При всій відмінності цих напрямів усіх їх об'єднує відхід від реалізму, суб'єктивістські і формалістичні тенденції, в тій чи іншій мірі ослаблення гуманістичних і демократичних традицій світової л-ри. В укр. л-рі під прапором М. на поч. 20 ст. виступали М. *Вороний*, В. *Пачовський*. В сучас. формах М., від елітарних [*абстрактного мистецтва, супрематизму, оп-арту, «ленд-арту», кінетичного мистецтва, мінімального мистецтва*, «боді-арту» («тілесного мистецтва»)] до «масових» (*поп-арту*, мистецтва жахів, *хепенінгу* тощо), заперечуються соціальні функції мист., які демократизують і революціонізують як свідомість людини, так і самі сусп. відносини. М. в його крайніх правих проявах властива пропаганда вседозволеності, аморалізму, споживацького ставлення до життя. Одна з течій М.— *авангардизм*, що висуває на перший план негативний, анархістський бік бурж. свідомості, має два обличчя. З одного боку, це ультраліві течії, з другого — «правий радикалізм». Прояви модерністського мистецтва антибурж. спрямування («контркультура», «лівий авангард»), як правило, не характерні й досить швидко сприймають осн. ідейні настанови правлячого класу. Це не виключає можливості появи в рамках М. окремих прогресивних явищ і діяльності деяких демократично настроєних художників.

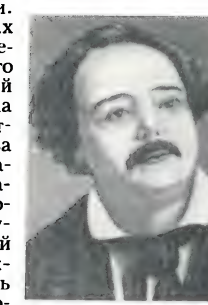

Г. Модена.

Бурж. естетика вважає М. закономірним явищем, виразом одвічної абсурдності людського існування (*екзистенціалізм*), проявом порочної натури людини (*фрейдизм*), образним втіленням дегуманізації життя («*філософія життя*»). Послідовні захисники реалістичних принципів у мист. (П. Лафарг, Ф. Мерінг, Г. В. Плеханов) піддали критиці М. ще в період його зародження. На Україні з критикою М. виступали І. Франко, Леся Українка, М. Лисенко, М. Мурашко. Сучасна марксистсько-ленінська естетика й мистецтвознавство вбачають у М. відображення загальної кризи капіталізму, відзначаючи суперечливий і навіть прогресивний характер деяких його проявів у мистецтві.

Літ.: Модернизм. Анализ и критика основных направлений. М., 1973; Куликова И. С. Философия и искусство модернизма. М., 1980.

В. П. Михальов.

МОДЕРНІ́ЗМ у релігії — спроби церковників осучаснити віровчення, культ, організацію, форми діяльності церкви, пристосувати їх до існуючих соціальних, політичних і екон. умов з метою виправдання *релігії* і зміцнення її впливу на віруючих. У такому широкому розумінні М. супроводить релігію протягом усієї її історії. У вузькому розумінні — як течія у *теології* — з'являється в 2-й пол. 19 ст. в *католицизмі, протестантизмі, ісламі, іудаїзмі*. М. тією чи ін. мірою характерний для більшості реліг. орг-цій. Він не змінює сутності релігії, а лише очищає її від архаїзмів, робить гнучкішою. М. здебільшого обмежується підчисткою, оновлюванням, пристосуванням релігії до тих чи ін. умов. Найчастіше М. проявляється не як самостійна богословсько-церк. течія, а в переплетенні з традиційним богослов'ям. Консервативна частина духівництва завжди виступала про-

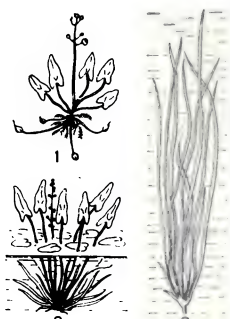

Модифікації. Зміни листків стрілолиста під впливом умов навколишнього середовища: 1 — наземна рослина; 2 — частково занурена у воду; 3 — повністю занурена у воду.

ти М. *Ватікан* тривалий час засуджував М. як «синтез усіх єресей». І нині, незважаючи на проголошений 2-м Ватіканським собором (1962—65) курс на «оновлення», в католицизмі існує сильне крило прихильників традиційного богослов'я. У протестантизмі М. протистоять течії фундаменталізму, який вимагає беззастережного визнання «священого писання» як фундаменту віри, і неоортодоксії, що пропагує повернення до ортодоксального протестантизму часів його виникнення. Прихильники М. є в усіх релігіях, зокрема на Україні в православ'ї, католицизмі, іудаїзмі, у *баптистів, адвентистів, п'ятидесятників, свідків*. Реліг. М. не однорідний. Відмінності соціально-політ. та історико-культур. умов існування різних його течій позначаються на доктринах М. Однак усім течіям М. притаманні спроби погодити віровчення з даними науки, зобразити релігію основою цивілізації і розвитку суспільства, вдосконалити орг. структуру церкви, активізувати її культову і місіонерську діяльність. Проте М. не спроможний стримати об'єктивний процес занепаду релігії і формування масового атеїзму під впливом соціального і *науково-технічного прогресу*.

Літ.: Ідейна криза релігії і релігійний модернізм. К., 1974; Онищенко А. С. Социальный прогресс, религия, атеизм. К., 1977; Новиков М. П. Тупики православного модернизма. М., 1979; Религия в век научно-технической революции. М., 1979.

О. С. Онищенко.

МОДЕ́СТОВ Василь Іванович [24.I (5.II) 1839, Валдайський пов. Новгородської губ.— 13 (26).II 1907, Рим] — рос. історик античності, філолог, професор (з 1868). Закінчив історико-філологічний ф-т Петерб. ун-ту (1860). Викладав у Новоросійському ун-ті в Одесі (1865—67, 1889—93), в Казанському (1867—68), Київ. (1869—78) і Петерб. (1886—89) ун-тах. Довго жив у Римі, вивчаючи археологію Італії. Осн. праці: «Римська писемність у період царів» (1868), «Таціт і його твори. Історико-літературне дослідження» (1864), «Вступ до римської історії» (ч. 1—2, 1902—09). Написав також ряд праць з історії Німеччини, Франції, Італії кінця 19 ст.

МОДЖЕЄ́ВСЬКА (Modrzejewska) Гелена (12.X 1840, Краків — 8.IV 1909, Ньюпорт, Каліфорнія, США, похована в Кракові) — польс. актриса. Сценічну діяльність почала 1861 в польс. мандрівній трупі К. Лобойка в Сх. Галичині. Виступала в польс. театрах у Львові (1862—63), Чернівцях (1863—65), Кракові (1865—69), Варшаві (1869—76). В 1876 переїхала до США, де до1907 виступала у складі власної трупи англ. мовою. Періодично гастролювала в Польщі й Великобританії. Ролі: Марія Стюарт («Марія Стюарт» Словацького), Пракседа («Карпатські верховинці» Коженьовського), Марія («Варшав'янка» Виспянського), Офелія, леді Макбет, Клеопатра («Гамлет», «Макбет», «Антоній і Клеопатра» Шекспіра), Марія Стюарт (однойменна п'єса Шіллера), Адрієнна Лекуврер (однойменна п'єса Скріба й Легуве), Магда («Магда» Зудермана), Нора («Нора» Ібсена). *Р. Я. Пилипчук.*

Модрина європейська: *1* — гілка з довгими і вкороченими пагонами; *2* — гілка з чоловічими (*а*) і жіночими (*б*) шишечками; *3* — шишка.

МОДЖУ́З Мірза Алі (Мовджуз; 29.III 1873, Шебустар, Пд. Азербайджан — 25.IX 1934, Шахруд, Іран) — азерб. поет. Перші вірші опублікував у Туреччині, куди переїхав 1889. Повернувся на батьківщину 1905. Писав сатиричні твори, спрямовані проти деспотизму іран. шахів, реліг. фанатиків і колоніальної політики зх.-європ. імперіалістів. Пропагував ідеї волелюбства, освіти, науки, екон. і культур. прогресу. Оспівував В. І. Леніна («Ленін»), Велику Жовтн. соціалістич. революцію («Нарешті», «В Нахічевані Радянська влада» та ін.).

Тв.: Рос. перекл.— Стихи. Баку, 1956.

МОДЗАЛЕ́ВСЬКИЙ Вадим Львович [28.III (9.IV) 1882, Тбілісі — 3.VIII 1920, Київ] — укр. історик бурж.-ліберального напряму. Н. в сім'ї урядовця. В 1902 закінчив Миколаївське інженерне училище. Служив військ. інженером у Києві. В 1906 ув'язнений у *Косому капонірі* за співробітництво в нелегальній газеті Київської військ. орг-ції РСДРП «*Голос солдата*». Після звільнення — вихователь у 1-му Кадетському корпусі в Петербурзі (1907—11), директор земського музею старожитностей у Чернігові і керуючий справами Черніг. губернської архівної комісії (1911—18). М.— автор «Малоросійського родословника» (т. 1—4, 1908—14), праць «Гути на Чернігівщині» (1926), «Актові книги Полтавського городового уряду XVII ст.» (в. 1—3, 1912—14), «Актова книга Стародубського городового уряду 1693 року» (1914). Був послідовником О. М. *Лазаревського*.

МОДИЛЕ́ВСЬКИЙ Яків Самійлович [16 (28).I 1883, Київ — 8.III 1968, там же]— укр. рад. цитолог і ембріолог рослин, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Закінчив Мюнхенський (1907) і Київ. (1908) ун-ти. З 1922 працював у системі АН УРСР (з 1931 — в Ін-ті ботаніки), 1920—49 також викладав у Київ. ун-ті, Київ. пед. ін-ті та ін. учбових закладах. Праці — з питань ембріології покритонасінних рослин, цитоембріології хлібних злаків, *гібридизації, поліплоїдії*, історії вітчизн. ембріології вищих рослин.

МОДИФІКА́ТОРИ (від лат. modifico — розмірюю, встановлюю міру) — речовини, що їх вводять при *модифікуванні* в розплавлені метали (сплави). Розрізняють М., що створюють в металі (сплаві) додаткові центри *кристалізації* (інокулятори), впливаючи на її перебіг, і М., які запобігають росту зерна (інгібітори). Модифікаторами чавунів та сталей служать магній, літій, кремній, рідкісноземельні елементи і їхні сплави, феробор, фероцерій, ферованадій (див. *Ферросплави*) та деякі хім. сполуки (напр., окис церію, нітрид ванадію). М., що їх додають у чавуни, поділяють на графітизуючі (напр., силікокальцій, *лігатура* кремній — марганець — цирконій), що сприяють *графітизації*, стабілізуючі (лігатури хром — марганець — кремній, ферохром — кремній тощо), які протидіють їй, і комплексні. Для *магнію сплавів* і *міді сплавів* використовують цирконій, титан, ванадій, бор, спільну добавку титану і бору, для *алюмінію сплавів* — титан, бор, ніобій, рідкісноземельні елементи і цирконій. М. вводять у ківш або в струмінь металу, що його випускають з печі, а також безпосередньо в ливарну форму.

МОДИФІКА́ЦІЇ в біології — неспадкові фенотипні (див. *Фенотип*) відмінності, спричинювані факторами зовнішнього середовища, в однакових за генетичною структурою організмів. У всіх генетично подібних особин, що зазнали того самого впливу середовища (зміни т-ри, вологості, умов живлення тощо), виникають однакові М. Вони виявляються пропорційно силі й часу впливу модифікуючого фактора. Найчастіше М. являють собою корисну пристосовну (адаптивну) реакцію організму на вплив факторів зовнішнього середовища, які неодноразово зустрічались протягом тривалої *еволюції* даного виду. М., що виникають у відповідь на вплив факторів, які не зустрічалися раніше у процесі еволюції виду, не мають адаптивного характеру. Діапазон модифікаційної мінливості організму, що виникла внаслідок дії того чи іншого фактора, визначений генотипно (див. *Генотип*) і наз. його *нормою реакції*, яка виробляється в процесі *добору природного*. М. часто мають зворотний характер і можуть поступово зникати протягом життя особини після припинення дії факторів, що їх спричинили. Вивчення М. має велике значення для розуміння закономірностей еволюції організмів, а також для с. г. і медицини, оскільки знання закономірностей їхнього виникнення дає змогу створити умови, сприятливі для максимального вияву визначених генотипом корисних ознак.

В. А. Труханов.

МОДИФІКА́ЦІЯ (лат. modificatio — встановлення міри, визначення розміру) — видозміна, перетворення, поява нових ознак, властивостей; модифікації — якісно відмінні стани або різновиди чого-небудь. Див. *Модифікації* в біології.

МОДИФІКО́ВАНА СТАЛЬ — сталь, що її піддано *модифікуванню*. До модифікованих належать гол. чин. сталі конструкційні (див. *Конструкційні матеріали*), *інструментальні сталі, жароміцні сталі* і *нержавіючі сталі*. У М. с. значна *рідкотекучість*, мала *усадка*, велика густина, поліпшені макро- і мікроструктура (див. *Структура металу*) та мех. властивості, вона містить незначну кількість шкідливих домішок. З М. с. виготовляють деталі машин і механізмів, штампові і різальні інструменти тощо.

МОДИФІКО́ВАНИЙ ЧАВУ́Н — чавун, що його піддано *модифікуванню*. До модифікованих належать *високоміцні чавуни, ковкі чавуни* (їх обробляють, щоб скоротити тривалість *відпалу*), деякі *жаростійкі чавуни, сірі чавуни* і чавуни антифрикційні (див. *Ан-*

тифрикційні матеріали). Відливками з М. ч. іноді замінюють сталеві відливки і поковки. При одержанні М. ч., поряд з модифікуванням, застосовують *легування*, додають в *шихту* сталевий брухт тощо. З М. ч. виготовляють вироби підвищеної міцності, а також вироби, що зазнають значних навантажень: колінчасті вали, деталі турбін та ін.

МОДИФІКУВА́ННЯ металів — уведення в розплавлені метали (сплави) *модифікаторів* (звичайно не більше десятих часток процента), які, майже не змінюючи хімічний склад, поліпшують їхні механічні та деякі ін. властивості. Впливаючи на процес *кристалізації*, М. сприяє подрібненню первинної *структури металів*, зміні форми, розмірів і розподілу *неметалевих включень* або графіту (в чавуні). Крім того, М. дає змогу створювати нові антикорозійні (див. *Антикорозійні покриття*), високоміцні (див. *Високоміцний чавун* з кулястим графітом) і жароміцні матеріали (див. *Жароміцні сплави*), одержувати спец. сталі й чавуни (див. *Модифікована сталь, Модифікований чавун*). Ефекту, подібного до М., досягають (з метою економії дефіцитних модифікаторів) при ультразвуковій обробці, накладенні електромагн. поля та ін. фіз. діяннях на рідкі метали (сплави).

К. І. Ващенко.

МОДІЛЬЯ́НІ (Modigliani) Амедео (12.VII 1884, Ліворно — 25.I 1920, Париж) — італ. живописець і скульптор. Навчався в АМ у Флоренції. З 1906 жив у Парижі. На творчість М. справили вплив А. де Тулуз-Лотрек, П. *Сезанн* і П. *Пікассо*. Писав портрети (А. Ахматової, 1911; «Сільський хлопець», «Вікторія», обидва — 1917; «Портрет Х. Сутіна», 1917—18; «Жіночий портрет», 1918; «Портрет поета Блеза Сандрара», 1919; два останні — в Музеї образотворч. мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві; та ін.). Твори М. відзначаються гостротою психологічної характеристики, пластичною виразністю експресивної форми.

Літ.: Виленкин В. Я. Амедео Модильяни. М., 1970.

МОДРИ́НА (Larix) — рід рослин родини соснових. Великі однодомні дерева заввишки до 50 м, з м'якою хвоєю, що обпадає на зиму. Має довгі і вкорочені пагони. Макроспорангії та мікроспорангії зібрані у невеликі, яйцевидно-довгасті, циліндричні або кулясті шишки. Насіння дрібне, крилате, достигає восени того ж року. М.— дуже світлолюбна, морозостійка і швидкоростуча порода. Найкраще росте на зволожених структурних ґрунтах з доброю аерацією. Живе до 500 (іноді 900) років. Понад 20 видів, поширених в Америці, Європі й Азії. В СРСР — 11 видів, з них в УРСР — два: М. польська (L. polonica) і М. європейська, або опадаюча (L. decidua), — обидва в Карпатах. В СРСР (в Зх. і Сх. Сибіру) найбільші площі займають М. сибірська (L. sibirica) і М. даурська (L. dahurica). Деревина М. має велике червоно-буре смолисте ядро, вона міцна, стійка проти гниття; використовують її у гідротех. спорудах, суднобудуванні тощо. З кори добувають *дубильні речовини* й фарби для тканин, з хвої — цінні ефірні олії. Підсочуванням з М. одержують високоякісну *живицю*. М. вирощують і як декоративні рослини.

С. М. Стойко.

МО́ДУЛІ ПРУ́ЖНОСТІ — величини (модуль), що характеризують пружні властивості матеріалу. Ці величини визначають, користуючись даними вимірювань пружних *деформацій* при статичних випробуваннях або результатами відповідних динамічних випробувань. При малих деформаціях, коли діє *Гука закон*, М. п. є коефіцієнтами пропорційності між напруженнями й спричиненими ними деформаціями. При *розтягу-стиску* нормальному напруженню відповідає модуль E поздовжньої *пружності* (*Юнга модуль*) — відношення величини нормального напруження до відносного подовження. Напруженому стану чистого *зсуву* відповідає модуль зсуву G, що дорівнює відношенню дотичного напруження до величини кута зсуву. Об'ємний модуль пружності K характеризує спроможність матеріалу чинити опір зміні об'єму, яка не супроводиться зміною форми. Він являє собою відношення серед. значення гол. напружень до величини об'ємної деформації. М. п. пов'язані між собою співвідношеннями: $G = E/2(1 + \mu)$ і $K = E/3(1—2\mu)$, де μ — коеф. Пуассона (у більшості металевих матеріалів він близький до 0,3). В однорідному ізотропному (див. *Ізотропія*) тілі М. п. однакові в усіх напрямах, в анізотропному (див. *Анізотропія*) тілі — різні в різних напрямах. Якщо в матеріалі анізотропного тіла немає симетрії відносно пружних властивостей, кількість М. п. у нього становить 21. При наявності симетрії ця кількість менша. Значення М. п. для одного й того самого матеріалу не є постійними, вони залежать від його складу, попередньої обробки, т-ри та ін. чинників.

І. Є. Прокопович.

МОДУЛЯ́ТОР — 1) У радіотехніці — пристрій для *модуляції* електромагнітних коливань у відповідності з керуючими сигналами — передаваними повідомленнями. До найпоширеніших належать М. для амплітудної, частотної та імпульсної модуляції. М. для амплітудної модуляції являє собою *підсилювач* високочастотних електричних коливань, у якого під дією керуючих сигналів змінюється коефіцієнт підсилення. В М. для частотної модуляції застосовують елемент (*варикап, вариконд, транзистор* тощо), у якого під впливом керуючих сигналів змінюється реактивний опір (див. *Електричний опір*), внаслідок чого стає іншою частота генератора, з яким з'єднано цей елемент, і, отже, відбувається модуляція. М. для імпульсної модуляції має механічний (наприклад, телеграфний *ключ*) або електронний комутуючий елемент (*тиратрон, тиристор*, транзистор тощо), що створює імпульси, різні за амплітудою, тривалістю та частотою. Є також М. для фазової модуляції, в якому використовують помножувачі і *перетворювачі частоти* та електр. кола, що змінюють фазу. 2) В оптиці — пристрій для модуляції електромагнітного випромінювання світлового діапазону, що його генерує *лазер* або ін. *джерело світла*; один із засобів *оптичного зв'язку*. Осн. частиною такого М. є елемент, що змінює свої оптичні властивості під дією змінюваного керуючими сигналами магн. або електр. поля (див. *Електрооптичні явища*).

А. В. Зирін.

МОДУЛЯ́ЦІЯ (лат. modulatio — розмірність, ритмічність) — зміна в часі за певним законом параметрів (характеристик) регулярного фізичного процесу. М. відбувається внаслідок зовн. діяння. Прикладами М. є: зміна за певним законом амплітуди, частоти або фази вихідного *гармонічного коливання* для внесення в коливний процес відповідної інформації; зміна в часі й просторі інтенсивності електронного потоку в *електронопроменевій трубці* для формування на люмінесцентному екрані зображення; зміна густини або швидкості електронного потоку в *лампах електронних* або *клістронах*. Див. також *Модуляція світла, Модулятор*.

О. Г. Влох.

МОДУЛЯ́ЦІЯ в музиці — перехід з однієї тональності в іншу; один з важливих засобів художньої виразності. Основні ознаки М.: спорідненість тональностей (М. першого, другого й третього ступенів), спосіб переходу певного *акорду* в нову тональність (М. діатонічна, мелодико-хроматична та енгармонічна). Відрізняють М. завершену від модуляційного відхилення. Мелодичне модулювання було властиве одноголосій нар. муз. творчості ще в давні часи. Спосіб модулювання в укр. муз. фольклорі полягає в переміщенні опорних тонів *ладу* (т. з. змінний лад), а також у зміні ладу при збереженні тональності (т. з. ладова М.). В профес. музиці різноманітні засоби М. розвивалися в процесі істор. розвитку *гармонії*. Прийоми М. значною мірою зумовлюють стиль композитора.

Літ.: Золочевський В. Н. Про модуляцію. К., 1972.

В. Д. Кирейко.

МОДУЛЯ́ЦІЯ СВІ́ТЛА — зміна за певним законом (*модуляція*) параметрів електромагнітних хвиль оптичного діапазону (видимого світла, інфрачервоного та ультрафіолетового проміння). Залежно від змінюваних параметрів хвилі розрізняють амплітудну, частотну, фазову та поляризаційну М. с. При цьому М. с., яка відбувається в самому джерелі світла, наз. внутрішньою, а така, яка здійснюється за допомогою спец. пристроїв (т. з. модуляторів світла),— зовнішньою. Внутр. М. с. здійснюють, напр., змінюючи за певним законом напругу і струм живлення штучних джерел світла. Застосування в *лазері* внутр. модуляції, здійснюваної за допомогою елементів, розташованих у його резонаторі, дозволяє одержати короткотривалі імпульси світла надзвичайно великої інтенсивності. В основі різноманітних методів зовн. М. с. ле-

Г. Моджеєвська.

А. Модільяні. Жінка з народу. Колекція А. Хаммера. США.

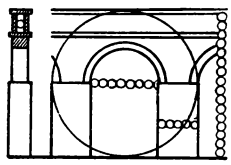

1

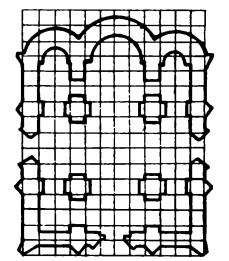

2

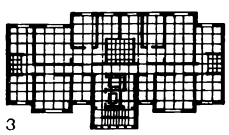

3

Модуль в архітектурі.
1. Римський акведук — модуль перерізу водогону.
2. Давньоруський храм — модуль товщини стіни.
3. Типова житлова секція — модульна сітка 120 × 120 см.

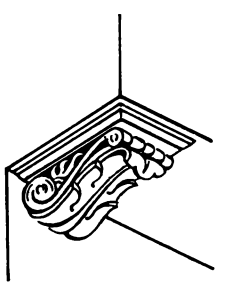

Модульйон.

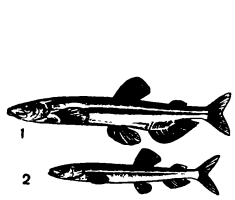

Мойва:
1 — самка; 2 — самець.

жать фіз. процеси, які впливають на проходження світла крізь середовище. Найпростішим модулятором світла є мех. пристрій, що дозволяє керувати світловий потік на певні інтервали часу. В складніших модуляторах використовують явища, які зумовлюють зміну *фазової швидкості* світла (заломлення показників), зокрема *електрооптичні явища, магнітооптичні явища* та акустооптичні явища. М. с. застосовують у квантовій електроніці, оптоелектроніці, обчислювальній техніці, світлолокації, телепроекційних системах тощо.

Літ.: Мустель Е. Р., Парыгин Н. В. Методы модуляции и сканирования света. М., 1970. *О. Г. Влох.*

МО́ДУЛЬ (від лат. modulus — міра) в архітектурі та будівництві — умовна одиниця виміру, прийнята для всіх частин будівлі або комплексу. В давні часи за М. обирався важливий елемент конструктивної системи, який визначав її основні співвідношення, що забезпечували міцність. В античних стояко-балкових конструкціях (див. *Архітектурні ордери*) М. звичайно був радіус чи діаметр *колони*, в стінових структурах — сторона підкупольного квадрата тощо. Для дрібних деталей, які виготовляються з штучних матеріалів (цегли, плитки, брусків), М. міг бути їхній розмір. Модульна розмірність, за основу якої вважали елемент конструкції, була зручною в умовах різних мір довжини. Розвиток будівельної техніки й науки, запровадження метричної системи мір привело до прийняття чисельного М. В СРСР М. дорівнює 100 мм. Застосування М. сприяє визначенню кратних відношень між частинами споруди й закономірній їхній єдності, що має виробниче й естетичне значення (див. *Пропорції* в пластичних мистецтвах). Принципи модульної розмірності є основою для типізації й стандартизації в архітектурі. *О. О. Тіц.*

МО́ДУЛЬ у математиці — 1) М. *комплексного числа* $z = a + bi$ є число $|z| = \sqrt{a^2 + b^2}$. Якщо z подано в тригонометричній формі $z = r(\cos\varphi + i\sin\varphi)$, то $|z| = r$. М. дійсного числа часто наз. *абсолютною величиною* цього числа. 2) М. переходу від системи *логарифмів* при основі a до системи логарифмів при основі b є число $M = 1/\log_a b$ ($\log_a x = M \cdot \log_b x$). 3) М. порівняння — всяка сукупність чисел, що разом з будь-якими двома числами містить їх різницю і суму. В теорії чисел кажуть, що a порівняне з b за М. m [$a \equiv b \pmod m$)], якщо $a - b$ ділиться на m, тобто належить до М. порівняння чисел, кратних m.

МО́ДУЛЬ у техніці — 1) Назва важливого коефіцієнта або величини (напр., *модуль пружності, Юнга модуль*, М. зубчастого зачеплення). 2) Уніфікований функціональний вузол (або частина складного кола) радіоелектронної апаратури, який складається із взаємозамінюваного набору деталей і призначений для самостійної дії у приладі або апараті. М. бувають плоскі, об'ємні та об'ємно-площинні. Див. також *Мікромодуль*. 3) Вживана в іноз. літературі назва складових частин космічного корабля (напр., основний, або орбітальний, та місячний, або посадочний, М. амер. космічного корабля «Аполлон»). 4) Метрична величина, що її додержують при оформленні книги.

МОДУЛЬЙО́Н, модільйон (італ. modiglióne) — архітектурна деталь типу кронштейна, яка підтримує виносну плиту, що увінчує карниз, частіше в ордерній архітектурі (див. *Архітектурні ордери*). Іноді М. відіграє лише декоративну роль.

МО́ДУС (лат. modus — міра, спосіб, образ) — у домарксистській філософії термін, який означав властивість предмета, притаманну йому лише в деяких станах, на відміну від *атрибуту*. У формальній логіці М. називають різновиди *силогізму*. Термін використовується і в міжнар. праві (див., напр., *Модус вівенді*).

МО́ДУС ВІВЕ́НДІ (лат. modus vivendi — спосіб життя, існування) — у *міжнародному праві* й дипломатичній практиці тимчасова, звичайно короткострокова угода, укладена, коли за існуючих обставин немає умов для підписання *договору міжнародного*.

МО́ЕМ (Maugham) Уїльям Сомерсет (25.I 1874, Париж — 16.XII 1965, Сен-Жан-Кап-Ферра, Франція) — англ. письменник. Писав п'єси («Коло», 1921; «Шеппі», 1933), есе («Підводячи підсумки», 1938), оповідання. У кращих соціально-психологічних романах зображував моральне виховання молодого героя («Тягар пристрастей людських», 1915; «На жалі бритви», 1944), порушував проблеми мистецтва («Місяць і мідний шеляг», 1919; «Радощі життя, або Сімейна таємниця», 1930; «Театр», 1937), викривав жорстокість колонізаторів (зб. оповідань «Тремтіння листя», 1921, та ін.). Непослідовність М. виявляється в тому, що іронічний об'єктивізм його соціальних характеристик часом межує зі скептицизмом в оцінках проблем людського буття («Різдвяні канікули», 1939).

Тв.: Укр. переклад.— Лицедії. К., 1967; На жалі бритви. К., 1970; Радощі життя, або Сімейна таємниця. К., 1970; Рос. перекл.— Подводя итоги. М., 1957; Бремя страстей человеческих. М., 1959; Дождь. Рассказы. М., 1964; Луна и грош. М., 1980.

Літ.: Владавська І. Цей «загадковий» Сомерсет Моем. «Всесвіт», 1974, № 2. *Н. Ю. Жлуктенко.*

МОЖ, Мжа — річка в межах Харків. обл. УРСР, права притока Сіверського Дінця (бас. Дону). Довж. 74 км, площа бас. 1810 км². Живлення переважно снігове й грунтове. Використовують для зрошування. На М.— м. *Валки*, при впадінні в Сіверський Донець — м. *Готвальд*.

МОЖА́ЙСЬК — місто обласного підпорядкування Моск. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на р. Москві, на якій поблизу М. споруджено Можайське водосховище. Залізнична станція. Місто вперше згадується в Никонівському літописі під 1231. В 1303 увійшов до складу Моск. князівства. В 20-х рр. 17 ст. воєвода Д. М. *Пожарський* спорудив у М. кам. кремль. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 в районі М. відбувалися бої в ході *Московської битви 1941—42*. Підприємства харч. пром-сті (м'ясокомбінат, мол. з-д та ін.), поліграф. комбінат, швейна ф-ка. Поблизу М.— медико-інструм. завод.

МОЖА́ЙСЬКИЙ Олександр Федорович [9 (21).III 1825, м. Роченсальм, тепер м. Котка, Фінляндія — 20.III (1.IV) 1890, Петербург] — рос. винахідник у галузі літальних апаратів, важчих за повітря; один з основоположників *авіації*. Після закінчення (1841) Морського кадетського корпусу служив у військово-морському флоті (1841—62, 1879—82), у цивільних відомствах (1862—79). Протягом багатьох років вивчав польоти птахів, повітр. зміїв, моделей літальних апаратів, діяння повітр. гвинтів; виконав важливі теоретичні дослідження, пов'язані з створенням літальних апаратів. В 1869—76 М. неодноразово приїжджав у с. Вороновицю (тепер смт Вінницької області), де працював над моделлю майбутнього літака. 3.XI 1881 одержав привілей (за заявкою від 4.VI 1880) на винайдений ним «повітролітальний снаряд» (літак-*моноплан*), що мав усі осн. частини сучас. літака. Влітку 1882 літальний апарат з двома паровими машинами було побудовано, однак виконати самостійний політ на ньому не вдалось. Ім'я М. присвоєно Ленінградській військово-повітряній інженерній академії.

Літ.: Александр Фёдорович Можайский — создатель первого самолета. Сборник документов. М., 1955; Шавров В. Б. История конструкций самолетов в СССР до 1938 г. М., 1978.

МОЖЛИ́ВИХ ПЕРЕМІ́ЩЕНЬ ПРИ́НЦИП — загальна (необхідна й достатня) умова рівноваги механічної системи з ідеальними в'язями (див. *В'язі механічні*). Можливими, або віртуальними, переміщеннями наз. нескінченно малі переміщення, що їх можуть здійснювати точки мех. системи з положення, яке вони займають у даний момент часу, не порушуючи накладених на систему в'язей. М. п. п. стверджує, що система з ідеальними в'язями буде перебувати в рівновазі тоді і тільки тоді, коли сума елементарних робіт δA активних сил на будь-якому її можливому переміщенні або дорівнює нулеві (для двосторонніх в'язей), або від'ємна (для односторонніх): $\delta A = \sum_{i=1}^{n} \vec{F}_i \delta\vec{r}_i \leqslant 0$, де $\vec{F}_i$ — рівнодійна активних сил, прикладених до i-ї точки, $\delta\vec{r}_i$ — можливе переміщення цієї точки. М. п. п. застосовують при вивченні умов рівноваги складних мех. систем (машин, механізмів і т. д.), а також у статиці деформівних (твердих і рідких) тіл.

Б. Н. Фрадлін.

МОЖЛИ́ВІСТЬ І ДІЙСНІ́СТЬ — філософські категорії, що відображають діалектичний характер розвитку, *взаємозв'язок* між двома послідовними етапами становлення й формами буття будь-якого явища. Можливість — зу-

мовлена певною закономірністю об'єктивна тенденція виникнення явища, його потенціальне буття. Дійсністю називають реалізовану можливість, актуальне буття. Розрізняють можливості формальні й реальні, абстрактні й конкретні. Формальна — це можливість, що відповідає вимогам формально-логічної несуперечливості і визначена безвідносно до об'єктивних умов її реалізації. Реальна можливість має підстави в об'єктивних умовах, завдяки яким вона може реалізуватися.

Абстрактна й конкретна можливості розрізняються за ступенем визрівання умов їх реалізації (або за ступенем конкретності визначення цих умов, якщо йдеться про пізнання можливостей). В міру створення (або відкриття) відповідних умов абстрактна можливість перетворюється на конкретну. Будь-яка можливість має певний ступінь імовірності реалізації. Можливість, для реалізації якої є всі достатні умови, перетворюється на дійсність. Перетворення можливості на дійсність пов'язане з діалектикою *необхідності і випадковості*. В кожній наявній ситуації існує певний набір реальних, у т. ч. протилежних, можливостей, реалізація однієї з яких означає усунення інших. На «протиборство» і характер реалізації можливостей накладають відбиток умови, які є зовнішніми й випадковими щодо внутрішньо необхідних тенденцій. Тому дійсність завжди являє собою діалектичну єдність *зовнішнього і внутрішнього, сутності і явища*, необхідного і випадкового. У сфері сусп. розвитку й підкорення природи перетворення можливості на дійсність опосередковується свідомим вибором і діяльністю людей. Люди можуть не тільки свідомо нейтралізувати небажані й реалізувати бажані об'єктивні можливості, а й цілеспрямовано створювати нові можливості. *О. І. Яценко.*

МОЗАЗА́ВРОВІ (Mosasauridae)— родина вимерлих великих (до 12 м завдовжки) морських ящірок ряду *лускатих*. Мали видовжені голову і тулуб, перетворені на ластоподібні органи кінцівки, довгий хвіст, сильні щелепи з гострими зубами. Живилися М., мабуть, рибою, молюсками, *голкошкірими*. Рештки М. відомі з крейдових відкладів усіх материків, за винятком Австралії. М. існували також у пізньокрейдових морях на тер. України.

МОЗА́ЇКА (франц. mosaïque, італ. mosáico, від лат. musivum, букв. присвячене музам; грец. μοῦσα — муза) — сюжетні або орнаментальні композиції, виконані з природних каменів, *смальти*, керамічних плиток. М.— давня техніка виконання настінних панно, оздоблення підлог; широко застосовується в декоративно-ужитковому мистецтві. М. набирають з шматочків каменю або смальти одного розміру та керамічних плиток, каменю або смальти різного розміру. Іноді застосовуються плитки, що вирізають за шаблонами. Камені, смальту, кераміку в інтер'єрі викладають на розчині цементу або в'язкішої маси (суміші цементу з олією), а також на відкритих поверхнях будівель; камені, гальку, кераміку, метал — на масі асфальту. Для М. створюють ескіз, після чого збільшують малюнок до натурального розміру, т. з. *картону*, й набирають на ньому малюнок. Існує два методи виконання М.: прямий і зворотний набори. При прямому наборі матеріали безпосередньо укладають за малюнком в

М. А. Стороженко. Київська академія. Мозаїка в Інституті теоретичної фізики АН УРСР у Києві. 1969—72.

нанесений на площину розчин. До прямого набору відносять цементні плити з попередньо набраними фрагментами. Плити закріплюються на площині, створюючи завершену композицію. При зворотному наборі смальту, камені, кераміку наклеюють лицьовим боком за малюнком на папір або тонку тканину, потім зворотним боком так, щоб папір або тканина були зверху, фрагменти закріплюються на розчині цементу. Тканину або папір знімають, і панно відповідає картону. М. відома з 3-го тис. до н.е., особливої довершеності досягла у 1—4 ст. в Стародавньому Римі (Неаполі, Римі та ін.; див. *Елліністична культура*). В період феодалізму високою худож. довершеністю відзначалися М. Візантії (храм св. Софії у Константинополі), Франції, Німеччині, Іспанії, Серед. та Малої Азії. У 16 ст. розвинулася «флорентінська» М., виконувана з натуральних каменів, плиток для панно, в оздобленні меблів і прикрас. На території Київ. Русі було створено видатні пам'ятки М.: мозаїчна підлога в *Десятинній церкві* (10 ст.), настінні М. в Софійському та Михайлівському Золотоверхому соборах (11—12 ст.) у Києві, Спаській церкві (12 ст.) у Переяславі-Хмельницькому (тут були майстерні по виготовленню смальти; є припущення, що в них виготовляли смальту для оздоблення Софійського собору). Відродження мистецтва М. в Росії пов'язане з діяльністю М. Ломоносова, який удосконалив техніку виготовлення смальти й створив панно «Полтавська баталія» та ін. Великого розвитку набуло мистецтво М. за рад. часів. В 30—40-х рр. художники О. Дейнека, П. Корін, О. Мизін, А. Мильников створили мозаїчні панно для станцій метрополітену ім. В. І. Леніна, Палацу з'їздів, в 60—70-х рр. створено М. на будинку кіноконцертного залу «Октябрь» (А. Васнецов, М. Андронов, В. Ельконін), всі — у Москві; у вестибюлі Музею історії космонавтики в Калузі (А. Васнецов), на будинках Палацу культури профспілок у Тбілісі (З. Церетелі), науково-дослід. ін-ту буд. матеріалів (Е. Мікаелян). На Україні в галузі М., починаючи з 30-х рр., працювали А. Таран, Г. Довженко та ін. Ряд значних творів виконано укр. митцями в цій галузі. Шукаючи нові форми, художники сполучають М. з *рельєфом* (адміністратив. будинок у Ворошиловграді, художники І. Литовченко, В. Прядко; на фасаді Будинку одружень в Олександрії Кіровоград. обл.; на станції метро «Більшовик» у Києві — І. Литовченко, М. Литовченко, В. Прядко; в залі Слави музею «Молодої гвардії» у Краснодоні — В. Зарецький, В. Смирнов; у санаторії у Миргороді — С. Кириченко, Н. Клейн; Ін-ті теоретичної фізики АН УРСР — І. Марчук, М. Стороженко; Палаці піонерів і школярів — А. Рибачук, В. Мельниченко: Українському музеї історії Великої Вітчизняної війни 1941—45 — група під керівництвом С. Кириченка, три останні — в Києві). Іл. див. на окремому аркуші, с. 48—49.

Літ.: Лазарев В. Н. История византийской живописи, т. 1—2. М., 1947—48; Толстой В. П. Монументальное искусство СССР. М., 1978; Попова Л. І. Український радянський монументальний живопис. К., 1973.

Л. Є. Жоголь.

МОЗАЇ́ЧНА ЕВОЛЮ́ЦІЯ — один із напрямів *еволюції* організмів, при якому різні органи й частини тіла розвиваються незалежно й нерівномірно, досягаючи при цьому неоднакового рівня розвитку і спеціалізації. Термін «мозаїчна еволюція» запропонував англійський вчений Г. де Беєр (1954). М. е. властива різним групам організмів, але найбільш виявлений характер має у спеціалізованих форм. При М. е. у зв'язку з пристосуванням до спец. умов існування організація одних органів різко спрощується, других — значно ускладнюється, а третіх — істотно не змінюється, наслідком чого є *гетеробатмія*.

Б. Г. Новиков.

МОЗАЇ́ЧНІ ХВОРО́БИ РОСЛИ́Н — група вірусних хвороб рослин, що характеризуються строкатим (мозаїчним) забарвленням листків, іноді плодів, стебла та ін. органів рослин, утворенням світлих нерівних плям, які чергуються з зеленими здоровими частинами листка. Нерідко М. х. р. спричинюють деформацію і зморшкуватість листків. М. х. р. дуже поширені і завдають великої шкоди зерновим, бобовим, технічним, овочевим, плодовим, декоративним і лісовим культурам. Серед М. х. р.— мозаїка тютюну, помідорів, картоплі, гороху, буряків, хмелю, огірків, малини, вишні, яблуні,

У. С. Моем.

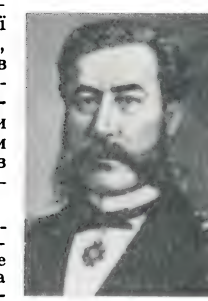

О. Ф. Можайський.

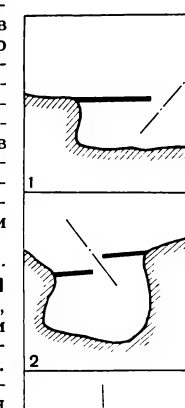

Моли:
1 — поодинокий;
2 — парні;
3 — такі, що сходяться.

Мозазавр. Відтворений вигляд (Tylosaurus dyspelor).

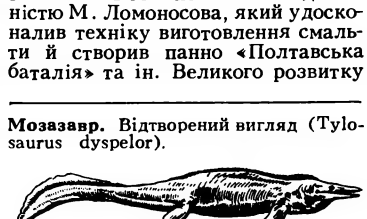

смугаста мозаїка картоплі, пшениці, штрихувата мозаїка ячменю, жовта мозаїка квасолі, кільцева мозаїка груші та ін. Збудниками М. х. р. є віруси різної форми діаметром від 12 до 25 і завдовжки від 130 до 700 мкм. Передаються вони механічним шляхом або за допомогою комах, мають широкий діапазон пристосувань до різних природних умов. Про заходи боротьби див. *Вірусні хвороби рослин.*

Літ.: Шелудько Ю. М. Фітовірусологія. К., 1970; Пересыпкин В. Ф. Болезни зерновых культур. М., 1979.

В. Ф. Пересипкін.

МОЗАЛЄ́ВСЬКИЙ Олександр Євтихійович [1808 — 7 (19).VI 1851, с. Устьянськ Єнісейської губ.] — декабрист. Н. в поміщицькій сім'ї. Служив прапорщиком у Черніг. полку, розквартированому в м. Василькові. Був прихильником знищення самодержавства і встановлення в Росії респ. ладу. Брав участь у підготовці *Чернігівського полку повстання.* Посланий С. І. *Муравйовим-Апостолом* до Києва для розповсюдження революц. відозви, М. був заарештований. Засуджений до страти, яку замінено довічною каторгою.

Герб Мозамбіку.

МОЗАМБІК

Площа — 783 тис. км²

Населення — 9,9 млн. чол. (1978, оцінка)

Столиця — м. Мапуту

МОЗАМБІК, Народна Республіка Мозамбік — держава на Пд. Сх. Африки. На Сх. омивається водами Індійського ок.

В адм. відношенні поділяється на 10 провінцій.

Державний лад. М.— республіка. Глава д-ви і уряду — президент, якого призначає ЦК Партії ФРЕЛІМО. Найвищий законодавчий орган—Нар. збори (226 депутатів, що їх обирають на 5 років нар. збори провінцій), очолювані президентом.

Природа. Пн. частина країни зайнята плато вис. 500—1800 м з окремими останцевими горами, сх. і пд. — рівниною, обмеженою з Зх. гірським масивом Іньянга (г. Бінга, 2436 м — найвища точка М.). На Пд.— вулканічні гори Лебомбо. Поклади вугілля, уранових і заліз. руд, азбесту, фосфоритів, слюди, золота, рідкісних металів, бокситів. Клімат на Пн. екваторіальний мусонний, на Пд.— тропічний. Середня річна кількість опадів 750—1000 мм, на узбережжі — до 1500 мм. Річкова сітка густа, найбільші ріки — *Замбезі* і *Лімпопо*. Поширені червонобурі й коричнево-червоні грунти. В рослинному покриві переважають *савани,* на Пн.— тропічне рідколісся, на узбережжі — місцями мангрові зарості. Великий нац. парк Горонгоза.

Населення. Понад 98% нас. становлять народи мовної сім'ї *банту* — макуа, малаві, маконде, *суахілі,* тсонга, *машона, зулу, свазі* та ін. Пересічна густота нас. — понад 12 чол. на 1 км² (1978, оцінка). Офіц. мова — португальська. Міське населення становить 8%. Найбільші міста: *Мапуту, Бейра.*

Історія. В кін. 1 — на поч. 2-го тис. н. е. на тер. М. склалися ранньокласові держ. утворення, найзначнішим з яких була д-ва *Мономотапа.* В 1498 тер. М. відвідала експедиція Васко да *Гами.* З 16 ст. почалася колонізація тер. М. португальцями. В 1629 Мономотапа визнала себе васалом Португалії. В 1752 володіння Португалії на сх.-афр. узбережжі було перетворено на колонію М. Колонізацію внутр. районів М. було завершено лише на поч. 20 ст. Населення М. вело постійну нац.-визвольну боротьбу. В 1964 в М. почалися збройні виступи проти колонізаторів, які очолила нац.-патріотична орг-ція — Фронт визволення М. (ФРЕЛІМО, засн. 1962). За роки боротьби збройні сили ФРЕЛІМО визволили і контролювали значну частину тер. М. Після ліквідації фашист. режиму в Португалії (1974) португ. уряд визнав право М. на самовизначення і незалежність. 25.VI 1975 було проголошено незалежність М. В 1975 встановлено дипломатичні відносини між М. і СРСР. Уряд М. проводить лінію на зміцнення нац. суверенітету країни, її політ. і екон. незалежності. Проголошена мета— створення в країні суспільства, вільного від експлуатації людини людиною. На міжнар. арені уряд М. проводить антиімперіалістичну, антиколоніальну політику, виступає за встановлення рівноправних відносин з усіма д-вами, розвиток співробітництва з СРСР та ін. соціалістичними країнами. В 1976 між М. і СРСР підписано угоду про наук. і культур. співробітництво, 1977 — договір про дружбу і співробітництво. З 1975 М.— член ООН.

М. С. Хмельницький.

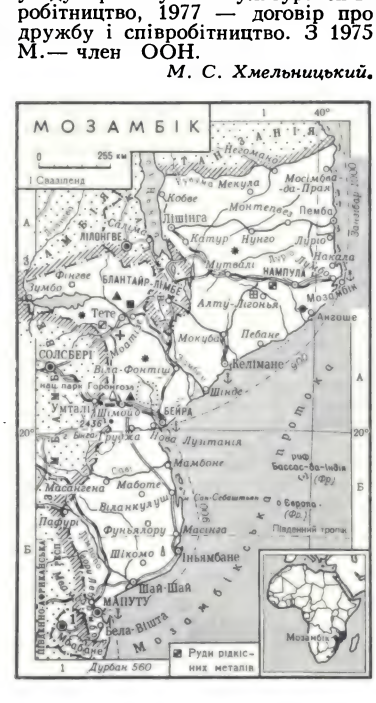

Політичні партії. Партія ФРЕЛІМО, засн. 1977 на базі нац.-патріотичної орг-ції Фронт визволення М. (ФРЕЛІМО), утвореної 1962. З 1977 — правляча і єдина партія в країні. Ідеологічною основою її проголошено наук. соціалізм.

Господарство. М.— економічно слаборозвинута агр. країна, г-во якої довгий час перебувало в повній колоніальній залежності від Португалії. Після проголошення незалежності й переходу країни на некапіталістичний шлях розвитку землю і мінеральні ресурси оголошено заг.-нар. власністю. Націоналізовані найбільші приватні банки, окремі гірничодобувні компанії. Встановлено держ. контроль над діяльністю найбільших підприємств пром-сті й транспорту. На селі створено держгоспи, виробничі кооперативи. Значну допомогу М. в розвитку нац. економіки надає СРСР. Екон. труднощі змушують уряд також залучати в країну іноз. капіталовкладення. Основа економіки — с. г. (зайнято 70% самодіяльного населення), створюється бл. 45% валового нац. продукту і бл. 80% вартості експорту. Під с.-г. угіддями—60% тер. країни. Експортне значення мають (збір, тис. т, 1978): горіхи кеш'ю—90, бавовна-сирець — 80,2, цукр. тростина — 2700 (1977), чай — 16,8, сизаль — 16,7, банани. Для внутр. споживання вирощують маніок, просо, кукурудзу, рис, пшеницю, арахіс. Розвиток тваринництва ускладнюється поширенням мухи цеце. Поголів'я (тис., 1977): великої рогатої худоби — 1350, овець і кіз — 445, свиней — 185. На узбережжі — морський промисел (вилов риби і ракоподібних). У лісах — заготівля деревини. С. г. не задовольняє потреб країни в продовольстві. В промисловості зайнято 3% самодіяльного населення. Добувають вугілля, боксити, мідну і берилієву руди. З галузей обробної пром-сті відносно розвинуті нафтопереробна (великий з-д у Мапуту, працює на довізній сировині) і переробка с.-г. продукції (ф-ки по обробці горіхів кеш'ю, цукр. з-ди, млини та ін.). У 1976 вироблено (тис. т): нафтопродуктів — 307, цукру-сирцю — 232 (1978). Невеликі підприємства цементної, текстильної і швейної, деревообр., харч., тютюнової пром-сті. Вироблено електроенергії 7680 млн. кВт · год (1978). Довжина (тис. км, 1977): з-ць — 3,8, автошляхів — 39,2, у т. ч. асфальтованих — понад 4 (1978). Осн. мор. порти — Мапуту і Бейра. В Мапуту і Бейрі — міжнар. аеропорти. Осн. статті експорту — горіхи кеш'ю, бавовна-волокно, цукор-сирець, чай, деревина і лісоматеріали та ін.; імпорту — машини і устаткування, нафта, чорні й кольорові метали, трансп. засоби, продовольство. Гол. торг. партнери: Португалія, ПАР, США. Розвиваються зовн.-торг. зв'язки з СРСР та ін. соціалістичними країнами. Грошова одиниця— метикал.

А. Г. Кокієв.

Медичне обслуговування. В 1971 було 11 041 лікарняне ліжко (1,3 ліжка на 1 тис. ж.); мед. допо-

Мапуту. Площа Героїв революції.

могу подавали 510 лікарів (1 лікар на 16 680 тис. ж.), 16 зубних лікарів, 140 фармацевтів. У М. в основному держ. система мед. обслуговування.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. На час проголошення незалежності (1975) понад 90% нас. М. становили неписьменні. Після 1975 всі навч. заклади перейшли у відання держави, навчання на всіх ступенях стало безплатним. Здійснюється широка

На ріці Лімпопо.

кампанія по ліквідації неписьменності. З 1977 строк навчання в загальноосв. школі 10 років: 5 у поч. школі і 5 — у середній. Кількість учнів поч. шкіл збільшилася з 690 тис. 1975/76 навч. р. до 1,4 млн. 1978/79. У серед. навч. закладах налічувалося 103 тис. учнів (1977/78). У Мапуту є ун-т ім. Е. Мондлане (засн. 1962; 1977/78 — 1,3 тис. студентів), при ньому — науковий центр. Працює центр. парт. школа ФРЕЛІМО (засн. 1975). Наук. установи: Ін-т наук. досліджень (засн. 1955), Ін-т бавовни (засн. 1962), Гірничогеол. служба (засн. 1930), метеоастр. обсерваторія (засн. 1907), ін-т гігієни (засн. 1955), усі — в Мапуту. Б-ки: Нац. (засн. 1961), Ін-ту ім. Е. Мондлане, Муніципальна й публічна робітнича (усі — в Мапуту); музеї революції і Нац. музей історії — там же.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення. В М. 1979 виходили 3 щоденні газети заг. тиражем 47 тис. примірників і кілька ін. періодичних видань. Усі органи преси перебувають під контролем д-ви і Партії ФРЕЛІМО. Осн. видання: щоденні газети — «Нотісіаш» («Новини», з 1926) — урядова, «Нотісіаш да Бейра» («Новини Бейри», з 1915), щотижневі журнали — «Вож да революсау» («Голос революції», з 1973) — орган ЦК Партії ФРЕЛІМО, «Темпу» («Час», з 1977); всі — португ. мовою. Інформ. агентство М. засн. 1976. Радіо М.— урядова радіостанція, засн. 1975, веде передачі португальською і місц. мовами.

Література М. розвивається переважно португ. мовою. В кін. 19—на поч. 20 ст. в М. виникло кілька газет і журналів. Найважливішим з них був тижневик антиколоніального спрямування «У браду африкану» («Заклик Африки»), засн. 1918 основоположниками мозамбікської л-ри братами Жуаном та Жозе Албазіні і Е. Діашем. Перші значні художні твори — зб. оповідань Ж. Албазіні «Книга смутку» (1925) і вірші Р. де Нороньї (1909—43) — порушували тему протесту проти колоніалізму, тему пробудження самосвідомості народів Африки. Після 2-ї світової війни ці традиції продовжували в прозі Ж. Діаш, в поезії — Ж. Кравейрінья, діяч визвольного руху М. душ Сантуш, перша мозамбікська поетеса Ноемія ді Соза. З молодих поетів найвідоміші — Р. Ногар, С. Вієйра; з прозаїків — Л. Бернарду Онвана. Деякі вірші Н. ді Сози перекладено укр. мовою («Всесвіт», 1980, № 3).

В. К. Кухалашвілі.

Архітектура і мистецтво. Нар. житла М. традиційні для афр. поселень. У великих містах — будівлі сучас. архітектури. Серед видів декор.-ужиткового мист. найпоширеніші різьблення на дереві, плетіння, виготовлення калебасів (посуду з калебасового дерева або гарбуза).

Музика М.— це поєднання двох осн. типів: сх.-африканської на Пн. і т. з. зімбабвійсько-мозамбікської музики в ін. частинах країни. Збереглися давні ритуальні танці (у народу маконде), поширені оркестри ксилофонів тимбіла (в народу чопі). Муз. інструменти: барабани нгома, ндзумба, нкомане та ін.; ксилофони мохамбі; флейта кситиримба; роги, муз. луки. Після 1975 розвиваються нові форми муз. життя, муз. освіта. Нац. музику популяризують радіо й телебачення, Нац. ін-т книги і грамплатівок. З 1970 в М. почалося виробн. повнометражних фільмів. У 1975 створено Нац. ін-т кіно, який випускає фільми (серед них — «Двадцять п'ять», реж. Жозе Селсу і Селсу Лукаш, «Спогад про Муедо», реж. Р. Гера та ін.).

Літ.: Гагант Г. Е. Мозамбик. М., 1974; Гладкий Ю. Н. Африка: проблемы регионального развития. Л., 1979; Исаева А. Н. Экономика Мозамбика накануне независимости. М., 1976; Ряузова Е. А. Португалоязычные литературы Африки. М., 1972.

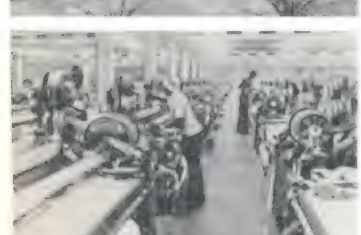

На плантації агави.
В одному з цехів текстильної фабрики в Мапуту.

МОЗГОВИ́Й Василь Федотович (н. 2. II 1929, с. Данине, тепер Ніжинського р-ну Черніг. обл.) — новатор у вугільній пром-сті, шахтар, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1961. Працюючи з 1951 вибійником, машиністом вуг. комбайна, бригадиром механізованої комплексної бригади, вибійником шахти ім. К. А. Румянцева (Донец. обл.), досяг значних успіхів у виконанні й перевиконанні виробничих планів, узятих соціалістич. зобов'язань. Бригада шахтарів, очолювана М., виступила ініціатором соціалістич. змагання за широке впровадження і освоєння нової техніки на крутоспадних вуг. пластах. Делегат XXIV з'їзду КПРС, XXIII та XXV з'їздів Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 7—8-го скликань. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, медалями.

О. Г. Кандала.

В. Ф. Мозговий.

МОЗГОВИ́Й Іван Олексійович (н. 27.IX 1927, с. Новомихайлівка, тепер Мар'їнського р-ну Донец. обл.) — парт. і держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1951. Після закінчення 1953 Херсон. с.-г. ін-ту працював агрономом радгоспу. В 1953—55 — другий секретар Херсонського обкому комсомолу, 1955—62 — секретар ЦК ЛКСМ України. З 1962 — другий секретар Закарпатського обкому партії. У 1966 обраний першим секретарем Ровенського, 1972 — першим секретарем Херсонського обкомів Компартії України. З березня по травень 1980 — перший заст. Голови Ради Міністрів УРСР. З травня 1980 — секретар ЦК Компартії України. В 1976 — 81—член Центр. Ревізійної Комісії КПРС. З 1981 — член ЦК КПРС. З 1966 — член ЦК Компартії України. З квітня 1980 — кандидат у члени Політбюро, з травня 1980 — член Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

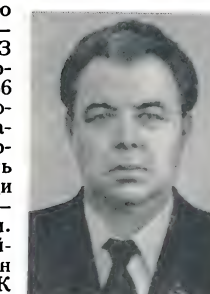

І. О. Мозговий.

МО́ЗЕР (Moser) Лукас (рр. н. і см. невід.) — нім. живописець 1-ї пол. 15 ст., представник мистецтва, перехідного від *готики* до *Відродження*. Родом з Вейльдер-Штадта (Вюртемберг). Працював у Швабії. Серед творів — вівтар св. Магдалини (1431) у церкві в Тіфенбронне (Баден). Іл. с. 75.

МО́ЗЖУ́ХІН Іван Ілліч (1888, Пенза — 18.I 1939, Париж) — рос. кіноактор. Навчався на юридичному ф-ті Моск. ун-ту. Залишивши навчання, вступив до драм. трупи в м. Черкасах. Протягом трьох років грав на провінційній сцені. З 1910 почав зніматися в кіно (фільми «Крейцерова соната», «Оборона Севастополя», «Будиночок у Коломні»). Найбільшого творчого успіху досяг у фільмах реж. Я. *Протазанова* («Пікова дама», «Отець Сергій»). В 1920 емігрував у Францію, де знімався у фільмах «Дитя карнавалу», «Дім таємниць», «Кін» та ін.

МО́ЗИР — місто обласного підпорядкування Гомельської обл. БРСР. Розташований на правому березі р. *Прип'ять*. Річковий порт,

О. О. Мойсеєнко.

П. О. Мойсеєнко.

І. О. Мойсєєв.

О. М. Мокій.

залізнична станція. 75 тис. ж. (1980). Важливий центр маш.-буд. (з-ди: меліоративних машин, кабельний, авторем. та ін.), деревообр. (деревообробний та меблевий комбінати) та хім. (нафтопереробний з-д) пром-сті. Розвинута легка (трикотажна, швейна, худож. виробів ф-ки) та харч. пром-сть. У М. — пед. ін-т, політехнікум, мед. і муз. уч-ща. Меморіальний комплекс «Курган Слави». Поблизу М. проходить нафтопровід «Дружба». Перші відомості про М. датовані 1155, місто — з 1795.

МОЗИ́РЯ Лук'ян (Лукаш; р. н. невід.— п. 1652) — корсунський полковник. Брав участь у битвах під Корсунем (1648), Зборовом (1649), Берестечком (1651). Був послом у Польщі (1648) і Росії (1651). Після підписання *Білоцерківського договору 1651* М. керував виступом селян і козаків, невдоволених поверненням польс.-шляхет. військ на Лівобережну Україну. М. було страчено за наказом Б. Хмельницького, оскільки М. підтримував М. *Гладкого*, який намагався обійняти посаду гетьмана.

МОЗКОВІ́ ОБОЛО́НКИ — сполучнотканинні оболонки, що оточують головний та спинний мозок у хребетних тварин і людини. У дорослих ссавців і людини розрізняють три М. о. Т в е р д а (зовн.) М. о. вистилає порожнину черепа, спускається в стовбурний канал, вкриває *спинний мозок* і закінчується у вигляді сліпого мішка. В ділянці спинного мозку тверда М. о. представлена двома листками (зовн.— *окістям* і внутр.), розділеними т. з. епідуральним простором, заповненим жировою клітковиною і венозними сплетіннями. В порожнині черепа вона складається з двох шарів. Від внутр. шару відходять кілька відростків (найміцніший — серповидний). В місцях розщеплення шарів утворюються венозні синуси, або пазухи, куди відтікає кров з *головного мозку* і частково з вен обличчя та черепа. П а в у т и н н а М. о.— тонка напівпрозора мембрана, яка нещільно прилягає до твердої оболонки. В порожнині черепа вона прилягає до поверхні закруток *кори великих півкуль головного мозку* і утворює т. з. цистерни, а в ділянці спинного мозку щільно з'єднується з внутр. листком твердої оболонки. С у д и н н а М. о. щільно прилягає до поверхні мозку, входячи в борозни, супроводить кровоносні судини, що живлять мозок. Між судин. і павутинною М. о. утворюється підпавутинний простір. Він сполучається зі шлуночками головного мозку і заповнений *спинномозковою рідиною*. В ділянці кори гол. мозку павутинна й судинна М. о. зростаються і мають спільну назву — м'яка М. о. Про запальні процеси М. о. див. *Арахноїдит, Менінгіт*.

МО́ЗЛІ (Moseley) Генрі Гвін Джефріс (23.XI 1887, Уеймут — 10. VIII 1915, Галліполі, тепер Геліболу, Туреччина) — англ. фізик. Після закінчення Оксфордського ун-ту (1910) працював у Манчестерському ун-ті під керівництвом Е. *Резерфорда*. Дослідження з β- і γ-спектроскопії та спектроскопії рентгенівського проміння. Установив (1913) зв'язок між частотою характеристичних ліній рентгенівського проміння і атомним номером випромінюючого хім. елемента (див. *Мозлі закон*). Загинув під час першої світової війни.

МО́ЗЛІ ЗАКО́Н — закон, який пов'язує частоту спектральних ліній характеристичного *рентгенівського проміння* з порядковим номером випромінюючого хімічного елемента. Експериментально встановив 1913 Г. *Мозлі*. За М. з., квадратний корінь з частоти ν лінії характеристичного випромінювання елемента пропорційний його атомному номеру Z : $\sqrt{\nu/R} = a\,(Z - \sigma)$, де R — *Рідберга стала*, σ — т. з. стала екранування, яка слабко зростає зі збільшенням Z, a — стала, величина якої залежить від *квантових чисел* оболонок, між якими відбувається енергетичний перехід. М. з. став незаперечним підтвердженням правильності розміщення елементів у *періодичній системі елементів Д. І. Менделєєва*. Мав велике значення для доведення того, що порядковий номер, а не атомна вага визначає хім. індивідуальність атома.

МО́ЗОК — 1) Центральний відділ *нервової системи* у людини й тварин, що забезпечує найдосконаліші форми регулювання життєвих функцій організму і його зв'язки з середовищем. У б е з х р е б е т н и х т в а р и н М. наз. скупчення нервових клітин — вузли (*гангліїв*), сполучені поздовжніми й поперечними перемичками. У кільчастих червів, молюсків і членистоногих вони утворюють черевний ланцюжок (т. з. черевний М.). У багатьох із них особливо розвинений передній відділ ланцюжка — т. з. головний М., що складається з підглоткового і надглоткового вузлів. У деяких молюсків і комах надглотковий вузол складається з т. з. первинного, вторинного і третинного М. У х р е б е т н и х т в а р и н і л ю д и н и є *головний* і *спинний мозок*. На певних етапах еволюційн. розвитку тварин головний М. диференціюється на передній, середній і задній, або ромбовидний, М. У процесі дальшого розвитку передній М. диференціюється на кінцевий і *проміжний мозок*, а ромбовидний — на задній і *довгастий мозок*. У ряду хребетних особливого розвитку набуває кінцевий М. (великі півкулі). У ссавців, у т. ч. в людини, як центр координації та контролю всієї діяльності організму формується *кора великих півкуль головного мозку*. Ниж. поверхня кінцевого М. спереду закінчується двома нюховими луковицями. В проміжному М. формуються т. з. зорові горби і 2 придатки: верхній — *епіфіз* і нижній — *гіпофіз*. *Середній мозок* добре розвинений у нижчих хребетних. У вищих хребетних в ньому з'являються утвори у вигляді чотирьох горбків, зв'язаних з органами зору, слуху й рівноваги. Задній М. у риб, земноводних, плазунів і птахів представлений *мозочком*; у ссавців, крім того, в нижньому відділі заднього М. виникає утвір — т. з. вароліїв міст. Довгастий М. в усіх тварин побудований однотипно; безпосереднім його продовженням є спинний М. М. хребетних вкритий *мозковими оболонками*, простори між якими, як і порожнини М., заповнені *спинномозковою рідиною*.

2) Тканина (*кістковий мозок*), що заповнює порожнини кісток у хребетних тварин і людини.

О. С. Генченко.

МОЗОЛЕНО́ГІ (Tylopoda) — ряд *ссавців*. Тіло (довж. від 120 см до 3,6 м, маса 45—690 кг) незграбне, шия довга, голова відносно невелика. Волосяний покрив високий, густий і м'який. На кінцівках та на грудях — шкірні мозолі. Ряд включає 1 родину — верблюдових (Camelidae) з двома родами: *верблюд* і *лама*. Поширені в Пд. Америці та в Центр. Азії (пустеля Гобі). Тримаються групами, живляться різними рослинами. Самка після 360—440 днів вагітності народжує 1 (рідше 2) маля. Тривалість життя 15—45 років. М. мають госп. значення (використовуються як в'ючні тварини, дають шерсть, м'ясо, шкури). Викопні М. відомі з верх. еоцену Пн. Америки.

МОЗО́ЛЯ — 1) У л ю д и н и — обмежене потовщення рогового шару *шкіри*, яке виникає під впливом тривалого тиску або тертя. М. часто утворюються на руках при фіз. праці й на ногах (на підошвах, пальцях і в міжпальцьових складках стоп), коли носять незручне, неправильно підібране взуття. М. нерідко є болючими і утруднюють ходіння; у тріщини, що з'являються на їхній поверхні, можуть потрапляти мікроби і викликати *бешиху*, *флегмони* та ін. Л і к у в а н н я: місцеві ванночки, мозольний пластир тощо. 2) У т в а р и н — утвори різної структури. У вузьконосих мавп М. є в ділянці сідничної поверхні, у великих людиноподібних мавп — на тильному боці середніх фаланг пальців кисті; у верблюдів — на зап'ястках, ліктях, колінах, грудях і (в усіх *мозоленогих*) на нижній поверхні стопи; у жаб (шлюбні М.) — шорсткі утвори на передніх кінцівках.

МО́ЗОЧОК — відділ *головного мозку* хребетних тварин і людини, який бере участь у координації рухів та збереженні пози, тонусу і рівноваги тіла. У людини М. міститься під потиличними частками великих півкуль мозку над *довгастим мозком*, у задній черепній ямці. Складається з двох півкуль, з'єднаних т. з. черв'яком. Сіра речовина утворює поверхневий шар М.— його кору, а також парні ядра, розташовані в білій речовині. М. з'єднується з частинами *центральної нервової системи*, що лежать вище та нижче, за допомогою трьох пар ніжок. Нервові зв'язки М. з спинним і головним мозком зумовлюють його роль у здійсненні високої координації довільних рухів тіла. Крім того, в мозочку міститься один з головних центрів *вегетативної нервової системи*.

МОЇ́ССІ (Moissi) Александр (Сандро; 2.IV 1880, Трієст — 23.III

1935, Лугано) — нім. актор. За походженням албанець. Навчався у Віденській консерваторії. З 1898 почав виступати в «*Бургтеатрі*» (Відень). З 1904 працював в театрі під керівництвом М. *Рейнгардта*, 1905 — 33 — в Нім. театрі «Коммершпіле» (обидва — в Берліні). Ролі: Едіп («Цар Едіп» Софокла), Гамлет, Ромео («Гамлет», «Ромео і Джульєтта» Шекспіра), Освальд («Привиди» Ібсена), Франц Моор («Розбійники» Шіллера), Мефістофель («Фауст» Гете). Ролі в п'єсах А. Чехова, Л. Толстого, Б. Шоу, М. А. Стріндберга та ін. У 1912 гастролював у Росії (зокрема, в Києві), 1924 і 1925 в СРСР. В 1933 після приходу фашистів до влади емігрував в Австрію.

Літ.: Клюев В. Моисси. В кн.: Труд актёра, в. 4. М., 1959.

І. П. Нестеровська.

МО́ЙВА (Mallotus villosus) — морська, зграйна риба родини корюшкових. Довж. тіла до 22 см, маса до 17 г. Живе у відкритому морі у верхньому шарі води. До берегів підпливає лише під час *нересту*. Живиться ракоподібними. Статева зрілість настає на 2—3-му році життя. Плодючість 6—40 тис. ікринок. Нерест весною і влітку на піщаних грунтах; ікра дрібна, донна. 2 підвиди: М. атлантична (M. v. villosus) і М. тихоокеанська (M. v. socialis); поширені в Пн. Атлантиці, Пн. Льодовитому ок., а також у Берінговому, Охотському і Японському морях. Об'єкт промислу. Іл. с. 70.

МОЙИНКУ́М — піщана пустеля в межах Каз. РСР. Розташована між хребтами Каратау і Киргизьким та пониззям р. Чу, на вис. від 300 м (на Пн.) до 700 м (на Пд. Сх.). Являє собою розчленовані піщані масиви, подекуди — *бархани*, напівзарослі рослинністю. Опадів до 200 мм на рік. Великі запаси підземних вод, є озера. Поширені злакові луки, степи, зарості астрагалу, піщаної акації, саксаулу. Тваринництво, подекуди — землеробство.

МО́ЙРИ [Мойра; Μοῖραι (множ.), Μοῖρα (одн.)] — у грец. міфології три богині долі, дочки *Зевса* й *Феміди*. Їм було підвладне людське життя. Уявляли М. здебільшого бабусями. Перша з них—Клото пряде нитку життя, друга — Лахесіс визначає людську долю, а третя — Атропа (Неминуча) обриває нитку життя. М. були невблаганними, не підкорялися навіть богам. У рим. міфології їм відповідали *парки*.

МОЙСЄЄНКО Овсій Овсійович [н. 15 (28).VIII 1916, с. Уваровичі, тепер Буда-Кошельовського р-ну Гом. обл. БРСР] — рос. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1970), дійсний член АМ СРСР (з 1973). В 1936—47 навчався в АМ у Ленінграді. Автор батальних картин, пейзажів, портретів, монументальних панно [«Генерал Доватор», 1947; «За владу Рад», 1950; «На новобудови», 1951; «Партизани», 1952; «Перша Кінна», 1957, Сум. худож. музей; «Червоні прийшли», 1961; «Товариші», 1963—64; «Матері. Сестри» («Російські жінки»), 1967; «Перемога», 1970—72]. Твори М. зберігаються в ДТГ, ДРМ. З 1958 викладає в Ін-ті живопису, скульптури та архітектури ім. І. Ю. Рєпіна в Ленінграді (з 1963 — професор). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Ленінська премія, 1974.

Літ.: Кривенко И. А. Евсей Евсеевич Моисеенко. Л., 1960.

МОЙСЄЄНКО Петро Онисимович (1852, с. Обиденне Сичовського пов. Смол. губ.— 30.XI 1923, Харків, похований в Орєхово-Зуєві Моск. обл.) — один з перших рос. робітників-революціонерів. Член Комуністичної партії з 1905. Н. в сел. сім'ї. За професією ткач. У 1874 приїхав до Петербурга, де брав участь у робітн. гуртках. Учасник *Казанської демонстрації 1876*. Член «*Північного союзу російських робітників*» (1878). Працював в Орєхово-Зуєві (1883—85; один з організаторів *Морозовського страйку 1885*), Ростові-на-Дону (1893—94), Донбасі (з 1899), Баку (1909—10), Горлівці (з 1912). М.—один з керівників *Горлівсько-Щербинівського страйку 1916*. Кореспондент газ. «*Правда*». Не раз був на засланні. В 1917—18 — на рад. роботі в Баку і на Пн. Кавказі. Учасник громадян. війни 1918—20. З 1922 працював у *Істпарті* в Харкові. Написав «Спогади. 1873—1923» (1924, перевидано 1966).

Літ.: Мальцев М. І. Людина революційного подвигу. К., 1978.

МОЙСЄЄНКО (Моїсеєнко) Федір Петрович [11 (22).XI 1754, Лебедин, тепер Сум. обл.— 13 (24). XI 1781, місце см. невідоме] — перший укр. учений-мінералог. Закінчив гімназію і ун-т при Петерб. АН (1775). Навчався у Фрейберзькій гірничій академії в Саксонії (1776—79). З 1780 — викладач Берг-колегії у Петербурзі, яка пізніше була реорганізована на Гірничий ін-т. Наук. праці — з *мінералогії*. Розробив класифікацію мінералів, що містять олово, вказав на деякі розшукові ознаки *олов'яних руд*. Уперше висловив припущення про наявність олова на Уралі й у Сибіру. М. (разом з М. В. Ломоносовим) вважають основоположником динамічного напряму в мінералогії.

МОЙСЄЙ — за біблійною легендою, пророк, який у давні часи (ймовірно, в 13 ст. до н. е.) очолив ізраїльські племена і визволив їх з т. з. єгипетського полону. Здійснивши ряд чудес, М. нібито вивів євр. народ з Єгипту й після 40 років блукань по Сінайській пустелі й тяжких випробувань привів до «землі обітованої» — Палестини. За легендою, М. реформував віру, одержав від бога скрижалі (кам'яні дошки) з «10 заповідями», є автором П'ятикнижжя — перших п'яти книг *Старого завіту*. Істор. дослідженнями доведено міфічність особи М. Образ М. як борця за свободу народу використано в світовій літературі, зокрема в укр. (поема І. Франка «Мойсей» та ін.), в образотворчому мистецтві (напр., «Мойсей» Мікеланджело).

МОЙСЄЄВ Ігор Олександрович [н. 8 (21).I 1906, Київ] — рос. рад. артист балету та балетмейстер, нар. арт. СРСР (з 1953), Герой Соціалістичної Праці (1976). В 1924 закінчив Моск. хореографічне уч-ще. В 1924—39 — соліст балету Великого театру СРСР, тут поставив кілька балетів. Один з основоположників рад. сценічного нар. танцю. В 1937 створив *Ансамбль народного танцю СРСР*, відтоді — його худож. керівник. Постановки: танцювальні програми — «Танці народів СРСР» (1937—38), «Танці слов'янських народів» (1945), «Мир і дружба» (1953); жанрові хореографічні сцени — «Картинки минулого», рос. сюїта «Пори року», укр. сюїта «Веснянки»; композиції — «Партизани», «Призовники», «Старовинна міська кадриль», «Арагонська хота», «Дорога до танцю», «Половецькі танки» та ін. М.— автор теор. досліджень з питань хореографії й нар. танцю. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1947, 1952. Ленінська премія, 1967.

А. О. Березова.

МО́КВИН — колишня (до 1962) назва смт *Першотравневого* Ровен. обл. УРСР.

МОКІЄ́ВСЬКА Людмила Георгіївна (1896, Чернігів — 9.III 1919) — учасниця громадянської війни на Україні. Н. в сім'ї революціонера-народника. В 1913—17 навчалася в Психоневрологічному ін-ті в Петербурзі, брала участь у революц. русі. В листопаді 1917 відряджена Петроградським Військ.-революц. к-том на Україну. Учасниця встановлення Рад. влади в Катеринославі. З лютого 1918 — комісар, потім — командир бронепоїзда, що брав участь у боях проти австро-нім. окупантів на Україні, у придушенні контрреволюц. заколоту в Ярославлі, обороні Царицина (тепер м. Волгоград). Загинула в бою проти денікінців поблизу ст. Дебальцеве.

МОКІЙ Олена Михайлівна (н. 7.III 1940, с. Зубряче Леського пов., тепер Краківського воєводства ПНР) — новатор с.-г. виробн., Герой Соціалістичної Праці (1976). З 1958 — буряковод, а з 1961 — ланкова Бучацького радгоспу-технікуму Бучацького р-ну Тернопільської обл. Ланка, яку очолює М., вирощує високі сталі врожаї (в середньому щорічно збирає за останні 5 років понад 600 ц цукр. буряків з кожного із 60 га плантації). Депутат Верховної Ради УРСР 9—10-го скликань. Нагороджена 2 орденами Леніна, медалями.

М. С. Федик.

МОКО́Ш, Макош — у східнослов'ян. міфології поганське жіно-

Л. Мозер. Відпочинок святих. Фрагмент вівтаря св. Магдалини в церкві в Тіфенбронні. 1431.

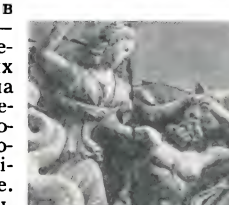

Мойра й гігант. Деталь великого фриза Пергамського вівтаря. Мармур. Близько 180 до н. е. Пергамський музей. Берлін.

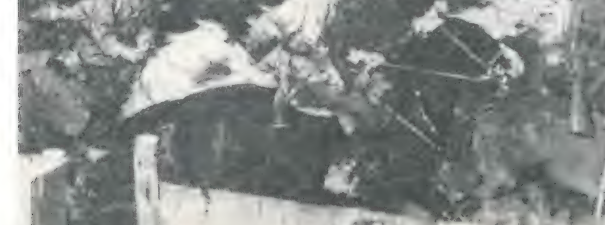

О. О. Мойсеєнко. Червоні прийшли. 1961. Державний Російський музей у Ленінграді.

А. Ю. Мокренко.

А. М. Мокрицький. Автопортрет. Фрагмент. 1840. Державний Російський музей у Ленінграді.

А. М. Мокрицький. Портрет невідомої. 1853. ДМУОМ у Києві.

Портрет Є. П. Гребінки. 1840. Ніжинський педагогічний інститут імені М. В. Гоголя.

че божество плодючості й води, покровителька породіль, жіночої праці й дівочої долі. Згадується в «Повісті временних літ» поряд з *Перуном*, *Велесом* та ін. поганськими богами. Іноді М. ототожнюють з *Мареною*. За князювання Володимира Святославича ідол М. стояв у Києві на горбі поблизу князівського терема.

МО́КРА ВОЛНОВА́ХА — річка у Донец. обл. УРСР, права притока *Кальміусу* (бас. Азовського м.). Бере початок на пн.-сх. схилах Приазовської височини. Довжина 63 км, площа бас. 909 км². На М. В. споруджено два водосховища. Використовують для зрошування.

МО́КРА КАЛИ́ГІРКА — селище міського типу Катеринопільського р-ну Черкас. обл. УРСР, за 20 км від залізничної ст. Шпола. 2,5 тис. ж. (1980). У селищі — з-д прод. товарів, філіал Катеринопільського хлібокомбінату, мол. цех Тальнівського молочноконсервного комбінату, виробниче спеціалізоване відділення Катеринопільської райсільгосптехніки, комбінат побутового обслуговування. Середня та муз. школи, лікарня. Будинок культури, бібліотека. Відома з поч. 18 ст.

МО́КРА МОСКО́ВКА — річка в Запоріз. обл. УРСР, ліва притока Дніпра, в який впадає у межах м. Запоріжжя. Довж. 62 км, площа бас. 475 км². Живлення переважно снігове й грунтове. На М. М. споруджено 9 ставків; використовують для зрошування.

МО́КРА СУРА́ — річка у Дніпроп. обл. УРСР, права притока *Дніпра* (впадає у Дніпровське водосховище). Довж. 138 км, площа бас. 2830 км². Бере початок на Придніпровській височині. Живлення переважно дощове і снігове. Влітку подекуди пересихає. На М. С.— водосховище, ставки. Використовують для зрошування, риборозведення. У бас. М. С., біля смт Криничок, виявлено сарматське курганне поховання (2 ст. до н. е.).

МОКРЕНЕ́ЦЬ Григорій Федорович, молодший (1755, Чернігів — 1804, Рязань) — вітчизн. лікар. Після навчання в Черніг. колегіумі вступив до Моск. госпітальної мед. школи (1770). Учасник боротьби з чумою в Москві (1770—71). З 1773 — помічник лікаря у військ. частинах, потім навчався в Петерб. мед. школі і 1777 став лікарем. За наук. працю «Про переломи черепа» (1785) йому присвоєно звання штаб-лікаря. З. 1787 — викладач хірургії Московської медико-хірургічної школи. З 1800 — інспектор (керівник) Рязан. губернської лікарської управи.

М. К. Бородій.

МОКРЕ́НКО Анатолій Юрійович (н. 22.I 1933, с. Терни, тепер смт Недригайлівського р-ну Сум. обл.) — укр. рад. співак (баритон), нар. арт. СРСР (з 1976). Член КПРС з 1974. В 1956 закінчив Київ. політех. ін-т, 1963 — Київ. консерваторію (в О. *Гродзинського*), 1963—68 — соліст її оперної студії. З 1968 — в Київ. театрі опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Партії: Микола, Остап («Наталка Полтавка», «Тарас Бульба» Лисенка), Султан («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Щорс («Полководець» Лятошинського), Максим, Гаральд («Арсенал», «Ярослав Мудрий» Г. Майбороди), Перелесник («Лісова пісня» Кирейка), Онегін («Євгеній Онегін» Чайковського), Грязной («Царева наречена» Римського-Корсакова), Фігаро («Севільський цирульник» Россіні), Ескамільо («Кармен» Бізе), ді Луна («Трубадур» Верді), Скарпіа («Тоска» Пуччіні). Знявся у телефільмі «Лючія ді Ламмермур» (1980). Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1967. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1979.

МОКРЕЦЕ́ВІ (Heleidae, синонім Ceratopogonidae) — род. комах ряду *двокрилих*. Довж. тіла 1—4 мм. Крила у спокійному стані складені плоско над черевцем. Розвиток *личинок* і *лялечок* відбувається у вологому грунті або в мулі. Зимують у фазі личинки, дорослі з'являються в квітні. Самки багатьох видів живляться кров'ю ссавців (у т. ч. й людини), плазунів та земноводних, самці всіх видів — солодкими соками рослин. Бл. 900 кровосисних видів, поширених у Пд. і Пн. півкулях від Лісотундри до тропіків включно; в СРСР — понад 130 видів, у т. ч. на Україні — понад 60. М. є переносниками збудників деяких хвороб людини (напр., у тропіках — філяріозу) й тварин (*онхоцеркозу* коней). Заходи захисту та боротьби: захисні сітки Павловського, застосування *репелентів*, осушувальна *меліорація* місцевості.

Г. В. Бошко.

МО́КРИЙ ЄЛА́НЧИК, Мокрий Яланчик — річка в Донец. обл. УРСР і Ростов. обл. РРФСР, впадає в Таганрозьку затоку Азовського м. Довж. 105 км, площа бас. 1390 км². Живлення переважно снігове й грунтове. Використовують для зрошування і водопостачання.

МОКРИ́ЦІ — підряд рівноногих ракоподібних. Те саме, що й *стоноги*.

МОКРИ́ЦЬКИЙ Аполлон Миколайович (12.VIII 1810, м. Пирятин, тепер Полтав. обл.— 8 або 9.III 1870, Москва) — укр. і рос. живописець, акад. петерб. АМ (з 1849). Малювання навчався в Ніжинському ліцеї у К. *Павлова*. В 1830 виїхав до Петербурга, де став вільнослухачем АМ і пансіонером Т-ва заохочування художників; був учнем О. *Венеціанова* та К. *Брюллова*. З 1840 працював на Україні, пізніше поїхав до Італії. Твори: портрети — лікаря П. Пузино та його дружини Є. Пузино (обидва — 1835, ДРМ), письменника Є. Гребінки (1840, Ніжинський краєзнавчий музей), «Автопортрет» (1840, ДРМ), «Портрет невідомого», «Портрет невідомої» (1853, ДМУОМ); картини — «Італійка кидає квіти на карнавалі» (1845), «Італійський пейзаж» (1847, ДРМ). В 1851—70 М.— професор Моск. уч-ща живопису, скульптури та архітектури. М. був другом Т. Шевченка. Брав активну участь у викупі поета з кріпацтва.

Тв.: Дневник художника А. Н. Мокрицкого. М., 1975.

МО́КРІ ЯЛИ́ — річка в Донец. обл. УРСР, ліва притока Вовчої (бас. Дніпра). Довж. 147 км, площа бас. 2660 км². Бере початок на Приазовській височині. Живлення переважно снігове. На М. Я. споруджено водосховище. Використовують для зрошування.

МОКРІ́ЄВ Юрій Олексійович [н. 1 (14).IV 1901, м. Новомиргород, тепер Кіровогр. обл.] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1961. Літ. діяльність почав 1930 як драматург. Окремими виданнями вийшли п'єси М. «Реп'яхи» (1930), «Союз відважних» (1935), «Жита цвітуть» (1939), «Скрипка гуцула» (1940), «Журавлі летять» (1943), «Мати» (1945), «Зорі над копрами» (1949), «Королева тюльпанів» (1968), «Три гополі» (1972), зб. гумореск «Веселий салют» (1945), «Карась у сметані» (1948), «Сто колючок в боки» (1961), трилогія «Плавні палають» (ч. 1—3, 1959—79), книга спогадів «Таке близьке...» (1974), та ін. За сценаріями М. поставлено фільми «Рейд» (1932), «Весела змова» (1957), «Долина синіх скель» (1958).

Тв.: П'єси. К., 1959; А мимо пролітають поїзди. К., 1975; Рос. перекл. — Плавни пылают. М., 1963.

В. Х. Косян.

МОКРІЄ́ВИЧ Самійло (рр. н. і см. невід.) — укр. поет кінця 17 ст. Видав книгу «Виноград домовитом благим насажденный...» (1697), у якій силабічними віршами переказав зміст окремих сюжетів Старого і Нового завітів. У книзі зустрічаються й автобіографічні моменти.

МОКРОТИ́ННЯ — патологічні виділення (продукт надмірної активності слизових залоз) із дихальних шляхів при кашлі. Те саме, що й *харкотиння*.

МОКРОУ́СОВ Борис Андрійович [14 (27).II 1909, Нижній Новгород, тепер м. Горький — 27.III 1968, Москва] — російський радянський композитор, заслужений діяч мист. Чув. АРСР (з 1962). В 1936 закінчив Моск. консерваторію (клас композиції М. *Мясковського*). Твори: опера «Чапаєв» (пост. 1942; 2-а ред. «Чапай», 1961), оперета «Троянда вітрів» (пост. 1947), симф., камерно-інструм. твори, музика для театру й кіно («Весілля з приданим», 1953), пісні (в т. ч. «Заветный камень», «Хороши весной в саду цветочки», «Песня о родной земле», «Одинокая гармонь»). Держ. премія СРСР, 1948.

МОКРОУ́СОВ Олексій Васильович [справж. ім'я та по батькові — Хома Матвійович; 9 (21).VI 1887, с. Понирі, тепер Золотухінського р-ну Курської обл.— 28.X 1959, Сімферополь] — один з керівників партизанського руху в Криму в роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн, полковник. Член КПРС з 1928. Учасник революції 1905—07 в Донбасі. В жовтні 1917 — член Севастопольської Ради військ. і робітн. депутатів. Учасник Жовтн. збройного повстання в Петрограді. В березні 1918 — нач. обласного штабу Червоної Армії в Криму, з серпня 1919 — командир бригади, учасник боїв проти денікінців. З липня 1920 — команд. Крим. повстанською армією в тилу врангелівців. У 1937 брав участь у нац.-революц.

війні в Іспанії. В 1941—42 — один з керівників партизанського руху в Криму. В 1943—46 — командир гвард. стріл. полку. Нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. *Літ.:* П'ятков Г. І. Олексій Васильович Мокроусов. Сімферополь, 1971.

МОКРЯК Марко Ісайович (1884, м. Новоукраїнка, тепер Кіровогр. обл.— 26.X 1919, біля ст. Комаричі, тепер Брян. обл.) — герой громадянської війни. Н. в сім'ї селянина-наймита. Учасник 1-ї світової війни, унтер-офіцер. Як командир Червоної Армії уславився на фронтах громадян. війни, зокрема на Пд. фронті. Загинув у бою з денікінцями. Посмертно нагороджений орденом Червоного Прапора. Похований у Москві на Красній площі біля Кремлівської стіни. М. встановлено пам'ятник на його батьківщині.

МОКУЛЬСЬКИЙ Стефан Стефанович [26.VII (7.VIII) 1896, Тбілісі — 25.I 1960, Москва] — рос. рад. театрознавець і літературознавець, професор, доктор філологічних наук (з 1937). Член КПРС з 1940. В 1918 закінчив філол. ф-т Київ. ун-ту. В 1919 М. разом з Л. *Собіновим*, К. *Марджанішвілі*, Г. Крижицьким входив до складу Всеукр. театр. комітету (Київ). В 1923—42 в Ленінграді викладав в ун-ті й театр. ін-ті, 1943—60 у Москві працював у Держ. ін-ті театр. мистецтва (1943—48 — його директор, 1952—60 — зав. кафедрою), Інституті мист. АН СРСР, був гол. редактором «Театральной энциклопедии». Серед найвизначніших праць М.— двотомна «Історія західноєвропейського театру», монографії про творчість Мольєра (1953), Буало, Корнеля (обидві — 1956). Укр. мовою вийшла праця М. «Вольтер і ,,Орлеанська діва"» (в кн. Вольтер. «Орлеанська діва». К.—Х., 1937).

МОКША — етнографічна група *мордви*.

МОЛ (франц. môle, італ. mòlo, від лат. moles — маса, насип) — споруда у вигляді вузької стінки, що примикає до берега й захищає портову *акваторію* від хвиль; вид *огороджувальних споруд*. Розміщують залежно від форми берега й дна, напряму вітрів і течій, сполучаючи в разі потреби з *хвилеломами*. Розрізняють М.: вертикального, укісного та комбінованого типів; гравітаційні (масивні) та пальові; залізобетонні, кам'яні й дерев'яні. На гол. частині М., що виступає у море, встановлюють портовий сигнальний вогонь або *маяк*. На деяких М. є причальні та перевантажувальні пристрої. Іл. с. 71.

МОЛАМ'ЯЙН, Моулмейн — місто на Пд. Бірми, адм. ц. обл. Тенассерім. Порт на березі зат. Моутама Андаманського м., залізнична станція. 172 тис. ж. (1973). Суднорем. майстерні, невеликі підприємства текст., лісопильної, рисоочисної пром-сті. Кустарні промисли.

МОЛАСИ (франц. mollasses, від лат. mollis — м'який) — потужні товщі уламкових гірських порід, що утворилися в передгірних і міжгірних прогинах. Складаються гол. чин. з пісковиків, конгломератів, алевролітів, глин, іноді з проверстками вапняків і мергелів. Утворення М. відбувається на заключній стадії розвитку *геосинкліналі*. На Україні М. відкладалися в міоцені (див. *Міоценова епоха і міоценовий відділ*) у *Передкарпатському прогині* та в *Закарпатському прогині*. З М. пов'язані родовища викопного вугілля, нафти й газу, кам. і калійної солей, гіпсу, мідистих пісковиків та ін. корисних копалин.

МОЛДАВА́НИ (самоназва — молдовень) — нація, основне населення Молд. РСР. Живуть також в УРСР, РРФСР, Каз. РСР, Груз. РСР, за межами СРСР — в Румунії. Чисельність М. в СРСР — 2968 тис. чол. (1979, перепис), у т. ч. в Молд. РСР — 2526 тис., в УРСР — 294 тис. чол. Мова — молдавська (див. *Молдавська мова*). Віруючі М.— православні. В етногенезі М. виділяють два етапи: формування східноромансько етнічної спільності — волохів і формування молдавської народності. Волохи сформувалися на тер. Балканського п-ова і Карпат на основі фракійських племен *гетів* і *даків*, які зазнали романізації, а з 6 ст. були під впливом слов'ян. Молд. народність склалася в 14 ст. з волохів у сх. передгір'ях Карпат. В її формуванні значну роль відіграли сх. слов'яни. У той час утворилося і *Молдавське князівство*. На поч. 20 ст. в складі Росії М. сформувалися в бурж. націю. За роки Рад. влади молд. народ досяг великих успіхів у своєму політ., екон. і культур. розвитку. В ході соціалістичного будівництва М. сформувалися в соціалістичну націю і разом з ін. соціалістичними націями і народностями СРСР утворили нову істор. спільність — *радянський народ*. Значна частина М. працює в пром-сті. Осн. заняття М.-селян — землеробство, тваринництво, виноградарство. Впорядковано міста і села, старі житла замінюються сучасними, при будівництві яких використовують елементи і форми нац. архітектури. Нац. одяг витісняється сучасним міським одягом. Розвинулись нац. л-ра, мистецтво, пісенна й танцювальна творчість. Про історію, економіку і культуру М. див. *Молдавська РСР*.

Літ.: Народы Европейской части СССР, ч. 2. М., 1964; Мохов Н. А. Формирование молдавского народа и образование молдавского государства. Кишинёв, 1969; Молдаване. Очерки истории, этнографии, искусствоведения. Кишинёв, 1977.

В. С. Зеленчук.

МОЛДА́ВСЬКА МО́ВА — мова *молдаван*. Належить до *романських мов* індоєвроп. сім'ї. Розмовляють нею в СРСР понад 2,7 млн. чол. (1979, перепис). Внаслідок багатовікових тісних контактів молдаван із слов'янами в сучасній М. м. є багато слов'ян. елементів (передусім у лексиці та словотворі). Характерні фонетичні риси: наявність специфічних нелабіалізованих «э» та «ы», висхідних і низхідних *дифтонгів*. За типологією М. м. флективна (з елементами аналітизму). Граматичних родів три: чоловічий, жіночий і обопільний, широко вживаються артиклі (характерною є постпозиція означеного артикля), замість інфінітива часто вживається кон'юнктив. Літ. М. м. почала складатись у 16—17 ст., остаточно сформувалась у 19 ст. До 19 ст. для М. м. використовували письмо на основі *кирилиці*, сучас. алфавіт — на основі російського. Про л-ру М. м. див. *Молдавська РСР*, розділ Література.

Літ.: Восточнославяно-молдавские языковые взаимоотношения, т. 1—2. Кишинёв, 1961—67; Корлэтяну Н. Г. Лимба молдовеняскэ литерарэ, контемпоранэ, в. 1—2. Кишинэу, 1969—70. Филолоҗия советикэ молдовеняскэ. Кишинэу, 1974.

МОЛДА́ВСЬКА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА, Молдавія (Молдова).

Загальні відомості. Молд. РСР утворена 12.X 1924 спочатку як авт. республіка у складі УРСР, 2.VIII 1940, після возз'єднання *Бессарабії* з СРСР, була перетворена на Молд. РСР. Розташована на крайньому Пд. Зх. Європ. частини СРСР. На Пн. Сх. та Пд. межує з УРСР, на Зх. проходить частина держ. кордону СРСР з Румунією. В республіці — 37 районів, 21 місто та 44 с-ща міськ. типу. Карти див. на окремому аркуші, с. 80 — 81.

Державний лад. Молд. РСР — суверенна радянська соціалістична держава, що входить до складу СРСР. Діючу Конституцію Молд. РСР прийнято 15.IV 1978 позачерговою 8-ю сесією Верховної Ради Молд. РСР 9-го скликання. Найвищий орган держ. влади і єдиний законодавчий орган — однопалатна Верховна Рада Молд. РСР, що обирається населенням на 5 років. Верховній Раді Молд. РСР підзвітна обирана нею Президія Верховної Ради Молд. РСР — постійно діючий орган Верховної Ради республіки, який здійснює, в межах, передбачених Конституцією Молд. РСР, функції найвищого органу держ. влади республіки в період між сесіями Верховної Ради Молд. РСР. Верховна Рада Молд. РСР утворює Уряд Молд. РСР — Раду Міністрів Молд. РСР — найвищий виконавчий та розпорядчий орган держ. влади республіки, відповідальний перед нею і їй підзвітний. Місцевими органами державної влади в районах, містах, селищах і сільських населених пунктах Молд. РСР є відповідні Ради народних депутатів, що обираються населенням на 2,5 року. У виборах до всіх Рад народних депутатів Молд. РСР беруть участь громадяни СРСР, які досягли 18 років, на основі заг., рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Найвищий суд. орган республіки — Верховний Суд Молд. РСР, який обирається Верховною Радою Молд. РСР строком на 5 років.

Природа. Поверхня республіки — погорбована рівнина, яку перетинають численні долини річок та балки. В центр. частині підноситься Центральномолдавська височина, найбільш піднятою й розчленованою ділянкою якої є *Кодри* (вис. до 429 м, г. Баланешти). Вздовж правого берега Дністра

Герб Молдавської РСР.

МОЛДАВСЬКА РСР

Площа — 33,7 тис. км²

Населення — 3968 тис. чол. (на 1.I 1980)

Столиця — м. Кишинів

простягається Придністровська височина (вис. до 347 м., г. Ведень). На Пн.— Молдавське плато з переважними висотами 240—320 м, на Зх. якого — розчленовані вапнякові пасма (товтри), та Пн.-Молдавська рівнина. На Пд.— Нижньодністровська та Пд.-Молдавська рівнини. В межах останньої виділяється Тігецька височина заввишки до 300 м.

Серед корисних копалин найбільше промислове значення мають буд. матеріали (вапняки, гіпс, мергель, граніт, глини, трепел, піски тощо), є поклади нафти, газу та бурого вугілля, джерела мінеральних вод. Клімат помірно континентальний, з відносно теплою зимою та тривалим жарким літом. Пересічна т-ра січня від —3 до —5° (абсолютний мінімум —36°), липня — від +19,5 до +22° (максимум +41°). Річна кількість опадів від 400 мм на Пд. Зх. до 560 мм на Пн., максимум їх влітку. Часто бувають грози з градом. У республіці створено службу протиградового захисту с.-г. угідь. Вегетаційний період до 200 днів. М. має розвинуту річкову сітку, проте більшість річок маловодні, влітку міліють. Гол. ріка — *Дністер* (довж. в межах М. 657 км) з притоками Реут, Бик, Ботна та ін. Друга за значенням ріка М.— *Прут* (довж. в межах М. 695 км) з притоками Чугур, Кам'янка, Ларга та ін. В долинах Дністра та Пруту — невеликі озера (Белеу, Ротунда, Руптура та ін.). Створено 53 водосховища (Дубоссарське, Гідігіцьке, Костештське та ін.) та понад 1600 ставків, що використовуються для зрошування. У грунтовому покриві переважають родючі чорноземи, що поширені на 75% зем. угідь республіки. Бл. 10% тер. М. зайнято бурими та сірими лісовими грунтами, в заплавах річок — алювіально-лучні грунти. Природна рослинність М. багата (1900 видів), представлена в основному двома типами — лісовим і степовим. Ліси займають понад 8% площі М. (переважає дуб, є ясен, граб, клен, бук, липа та ін.). Проводяться значні роботи щодо відновлення й розведення лісів та поліпшення їхнього породного складу. Степова рослинність збереглася на окремих ділянках, переважно на крутих схилах. У зв'язку з розвитком грунтової та яружної *ерозії* на значних площах впроваджується протиерозійна агротехніка. Фауна республіки нараховує бл. 13 тис. видів, найбільш характерні: козуля, дика свиня, вовк, борсук, ласка, горностай та ін.; понад 70 видів птахів: жайворонки, дрозди, сіра гуска, яструби, кулики та ін.; з гризунів — заєць, ховрахи, миші тощо. Реакліматизовано благородного оленя, завезено лань, плямистого оленя, фазана, з риб пром. значення мають короп, товстолобик, білий амур. На тер. М.— заповідник *Кодри*, ряд об'єктів (типові природні ландшафти, ділянки лісу, парки тощо) взято під держ. охорону. *В. Ю. Прока.*

Населення. Осн. населення — *молдавани* (64%; 1979, перепис). В М. живуть також українці, росіяни, гагаузи, євреї, болгари, білоруси та ін. Пересічна густота нас.— 117,7 чол. на 1 км² (на 1.I 1980). Міське населення становить 40% (1980). Найбільші міста: *Кишинів, Тирасполь, Бєльці, Бендери.*

Історія. На тер. М. поселення людей відомі з періоду раннього *палеоліту*. Неолітичні пам'ятки *буго-дністровської культури* свідчать про зародження тут землеробства й скотарства. Значного розвитку на тер. М. в серед. 4 — на поч. 2-го тис. до н. е. досягла *трипільська культура*. З 4 ст. до н. е. на тер. М. жили фракійські племена — *гети* й *даки*, які в 2—1 ст. до н. е. створили племінні союзи. В 2—3 ст. н. е. на тер. Дакії, завойованої римлянами, гетів і даків було романізовано. В 2—4 ст. в межиріччі Дністра і Пруту жили племена *черняхівської культури*. В кін. 5—7 ст. тер. М. інтенсивно заселяли слов'ян. племена. В результаті контактів слов'ян з романізованим населенням у Карпато-Дунайських землях сформувалась етнічна спільність волохів, найближчих предків молдаван. До 9 ст. в основному відбувся розпад патріархально-родового ладу, формувалися феод. відносини. Протягом 10—11 ст. частина тер. М. періодично входила до складу Давньорус. д-ви. В 12—14 ст. волохи заселили тер. Сх. Прикарпаття. Їхні контакти зі сх. слов'янами відіграли вирішальну роль у формуванні молд. народності. З серед. 13 ст. пд.-сх. частина тер. М. була під владою монголо-татар. На поч. 14 ст. пд.-зх. частина М. перебувала під владою угор. феодалів. У 1359 виникло самостійне *Молдавське князівство*, до якого в 2-й пол. 14 ст. входила вся територія розселення молд. народності на Сх. від Карпат до Дністра. В 16—18 ст. молдавани інтенсивно заселяли лівобережні райони Дністра. В 2-й пол. 15 ст. виник молд.-рос. військово-політ. союз, спрямований проти агресії польс. феодалів. З серед. 15 ст. над М. нависла загроза османського завоювання. В 1487 *Стефан Великий* змушений був погодитися на сплату данини Туреччині. В 1-й пол. 16 ст. встановилося тур. іго. Широкого розмаху набула нац.-визвольна боротьба молд. народу проти тур. завойовників. Боротьбу молд. народу за незалежність підтримували рос. і укр. народи. В 16—17 ст. проти тур. загарбників у М. здійснювали численні походи *запорізькі козаки* під проводом *Івана Підкови*, Г. *Лободи*, С. *Наливайка* та ін. Молдавани брали участь у *визвольній війні українського народу 1648—54*. В 1656 М. вперше звернулася до Росії з проханням про прийняття в рос. підданство. Спробу добитися визволення з допомогою Росії зробив 1711 Д. *Кантемір*. М. було визволено від османського іга в результаті рос.-тур. воєн 2-ї пол. 18 — поч. 19 ст. (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*), у яких молдавани брали активну участь на боці рос. армії. В ході їх рос. військова тричі (1739, 1770—74 і 1788—91) визволяли М. Але через суперництво європ. д-в М. за мирними договорами повертала Туреччині. В 1775 Туреччина віддала Австрії пн. частину Молд. князівства. *Кючук-Кайнарджійський мир 1774* привів до ослаблення тур. гніту в М. і встановлення тут протекторату Росії. За *Ясським мирним договором 1791* до Росії було приєднано частину лівобережжя молд. Придністров'я, за 2-м поділом Речі Посполитої — ін. її частину. За *Бухарестським мирним договором 1812* сх. землі Молд. князівства (між Прутом і Дністром), що дістали назву Бессарабської обл. (з 1873 — губернія, див. *Бессарабія*), були приєднані до Росії. Адм. центром області стало м. Кишинів. Тер. Молд. князівства на Зх. від р. Пруту залишилась у складі Османської імперії, а 1859 об'єдналася з Валахією, створивши Румунську д-ву. Населення Бессарабії позбавилось османського гніту, припинилися руйнівні наскоки тур. і тат. орд. Почалося піднесення економіки. За 1812—1912 чисельність населення Бессарабії зросла з 240 тис. до 2,5 млн. чол. В 1868 в Бессарабії було проведено сел. реформу. Вона прискорила розвиток капіталістичних відносин у краї, як і в усій країні. М. розвивалася переважно як агр. район Рос. д-ви, торг. центрами стали міста Кишинів, Бєльці та ін. В післяреформений період проходило формування пролетаріату і багатонац. буржуазії. Сформувалася молд. бурж. нація. Революц. рух у М. розвивався як частина загальнорос. революц. руху. В Кишиневі діяли орг-ції т-в *декабристів* — «*Союзу благоденства*» і *Південного товариства декабристів*, розгорнули діяльність декабристи М. Ф. *Орлов*, В. Ф. *Раєвський*, О. П. *Юшневський* та ін., сюди не раз приїздив П. І. *Пестель*. У 1820—23 в місті відбував заслання О. С. Пушкін. У серед. 70-х рр. в М. виникли народницькі гуртки. Перші виступи робітників відбулися на поч. 70-х рр. В кін. 19 ст. в Кишиневі створено перші марксист. гуртки, що 1900 об'єдналися в Кишинівську с.-д. групу. З квітня 1901 до березня 1902 діяла Кишинівська іскрівська підпільна друкарня. В кін. 1902 в Кишиневі було створено к-т РСДРП; згодом к-ти виникли і в ін. містах. Трудящі М. брали активну участь у революції 1905—07 в Росії. Після перемоги Лютн. революції 1917 в М., як і в усій країні, встановилося *двовладдя*. Поряд з органами бурж. Тимчасового уряду виникли Ради робітничих депутатів. Бурж. націоналісти створили свій контрреволюц. орган — «*Сфатул-Церій*» («Раду країни»). Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції в центр. районах Росії активізувалася боротьба за владу Рад і в М. В грудні в Кишиневі було створено самостійну більшовицьку орг-цію. Спираючися на створений для боротьби проти контрреволюції Революц. штаб рад. військ Бессарабського району і Фронтвідділ *Румчероду*, що переїхав до Кишинева з Одеси, Кишинівська та ін. Ради почали діяти як органи держ. влади. 1 (14).I 1918 на тер. М. перемогла Рад. влада. Однак ще в грудні 1917 війська бурж.-поміщицької Руму-

ЗРОСТАННЯ ЗАГАЛЬНОГО ОБСЯГУ ПРОДУКЦІЇ ПРОМИСЛОВОСТІ (1940=1)

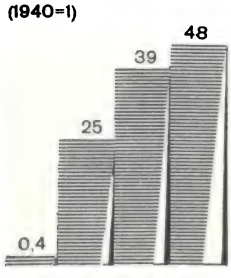

нії при сприянні країн *Антанти* і з допомогою зрадницького «Сфатул-Церію» вторглися до Бессарабії, почавши інтервенцію проти Країни Рад. До серед. березня вони зайняли всю Бессарабію. Встановився 22-річний окупаційний режим. В лівобережних районах М. 1918—19 господарювали австронім. окупанти, петлюрівці, війська Антанти, денікінці. В лютому 1920 тут було остаточно встановлено Рад. владу. 12.X 1924 було створено Молд. АРСР у складі УРСР. До серед. 30-х рр. у Молд. АРСР, як і в усій країні, було побудовано соціалізм. В окупованій бурж.-поміщицькою Румунією Бессарабії трудящі краю під керівництвом комуністів самовіддано боролися проти окупантів (див. *Хотинське повстання 1919, Татарбунарське повстання 1924*). Рад. уряд вів наполегливу боротьбу за визволення окупованої частини М. і постійно шукав шляхів мирного розв'язання питання про Бессарабію. Обмін нотами 26—28.VI 1940 між урядами Рад. Союзу і бурж.-поміщицької Румунії привів до мирного розв'язання питання про Бессарабію. Тут було відновлено органи Рад. влади. 2.VIII 1940 7-а сесія Верховної Ради СРСР прийняла закон про утворення Молд. РСР, куди ввійшли 6 повітів Бессарабії та 6 районів Молд. АРСР. У визволених районах відновилися соціалістичні перетворення — націоналізація землі, банків, транспорту, пром. підприємств, почалося створення колгоспів, МТС. Дальше здійснення цих заходів було перервано віроломним нападом фашист. Німеччини на СРСР. З перших днів Великої Вітчизн. війни М. стала ареною воєн. дій. Окупація республіки нім.-рум. загарбниками тривала 3 роки. Протягом цього періоду трудящі М. не припиняли боротьби проти окупантів — діяли підпільно-патріотичні групи, партизанські загони. Визволення М. почалося навесні 1944, завершилось у серпні внаслідок здійснення *Яссько-Кишинівської операції 1944*. Сотні тисяч жителів республіки билися в рядах Рад. Армії, 85 тис. з них було нагороджено орденами й медалями, 16 удостоєно звання Героя Рад. Союзу. За короткий час трудящі М. ліквідували тяжкі наслідки війни. В правобережних районах М. було проведено соціалістичну індустріалізацію, колективізацію с. г., здійснено культур. революцію. Разом з усім рад. народом трудящі М. під керівництвом Комуністичної партії побудували розвинуте соціалістичне суспільство. Змінилася класова структура суспільства. Молд. народ консолідувався в соціалістичну націю. Нинішня Рад. М.— республіка з високорозвинутою пром-стю, великим механізованим с. г., передовою культурою. Республіку нагороджено орденами Леніна (1958), Дружби народів (1972), Жовтневої Революції (1974).

Д. М. Драгнев, В. І. Царанов.

Комуністична партія Молдавії. В 1924 з утворенням у складі УРСР Молд. АРСР було створено Молд. обл. парт. орг-цію КП(б)У. Після визволення 1940 Правобережної Молдавії (Бессарабії) і утворення Молд. РСР ЦК ВКП(б) 14.VIII 1940 перетворив Молд. обл. парт. орг-цію на Комуністичну партію (більшовиків) Молдавії — КП(б) Молдавії. З жовтня 1952 має сучасну назву. На 1.I 1981 налічувала 163 902 члени і кандидати у члени партії. Черговий, XV з'їзд відбувся 22—24.I 1981. Перший секретар ЦК Компартії Молдавії — С. К. Гроссу (з 1980).

ЛКСМ Молдавії у січні 1925 оформлено як обл. комсомольську орг-цію Молд. АРСР, у березні 1941 — як ЛКСМ Молдавії. На 1.I 1980 в її лавах було 564 012 комсомольців.

Профспілки Молдавії на 1.I 1980 налічували 1 936 925 чол.

Народне господарство. М.— індустр.-агр. республіка. Нар. г-во М. є складовою частиною *єдиного народногосподарського комплексу СРСР*. Виділяється розвинутою харч. пром-стю та швидкими темпами зростання машинобудування й металообробки. Серед галузей с. г. розвинуті виноградарство, садівництво, овочівництво, тютюництво та ін. В 1979 у валовому сусп. продукті М. на пром-сть припадало 57,3%, с. г.— 24,1%, буд-во — 9,1%, транспорт і зв'язок — 2,4%. Капіталовкладення в нар. г-во М. 1979 становили 1471 млн. крб. (1940 — 9 млн. крб., 1965 — 587 млн. крб.). Продуктивність праці 1979 зросла проти 1965 в пром-сті в 1,57 раза, в с. г.— в 1,7, в будівництві — в 1,4 раза. Нац. доход республіки збільшився за 1971—79 в 1,6 раза. Виплати й пільги з сусп. фондів споживання за 1971—79 зросли на 90%, роздрібний товарооборот — на 80%. За цей час введено в дію 13,3 млн. м² заг. (корисної) житл. площі.

Промисловість. Обсяг валової пром. продукції М. 1979 збільшився порівняно з 1940 в 48 раз. За вартістю валової продукції 1-е місце посідають галузі харчової, 2-е —важкої і 3-є — легкої пром-сті. Електроенергетика республіки представлена Молд. ДРЕС, Дубоссарською ГЕС, Кишинівською і Бельцькою ТЕЦ та ін. На харч. пром-сть припадає 50% вартості валової пром. продукції республіки. Загальносоюзне значення мають виноробна (Кишинів, Калараш, Тирасполь, Бельці, Комрат та ін.), плодоовочеконсервна (Тирасполь, Красне, Кантемір, Кишинів, Кагул, Унгени та ін.), цукр. (Біруїнца, Глодяни, Фрунзе, Дрокія, Калінінськ, Ленінський), олійницька (Бельцький олійно-жировий комбінат — один з найбільших в країні, Атакський і Бендерський олійноекстракційні з-ди), тютюнова (Кишинів, Дубоссари, Оргєєв, Шолданешти, Флорешти та ін.), ефіроолійницька (олії з троянд, лаванди, шавлії і м'яти) галузі пром-сті. Розвинуті також м'ясна (Кишинів, Бельці, Бендери, Чадир-Лунга), кондитерсько-макаронна, маслосироробна, борошномельно-круп'яна та ін. галузі харч. пром-сті. Машинобудування і металообробка спеціалізуються на випуску машин, апаратів і приладів, виготовлення яких не потребує великої кількості металу (малогабаритні садово-виноградникові трактори, с.-г. машини, електродвигуни, холодильники, трансформатори, деревообробні верстати, лічильні машини і т. д.— Кишинів, Тирасполь, Бельці, Бендери, Рибниця, Єдинці та ін.). Успішно розвивається хім. (штучна шкіра та гумотех. вироби, лаки, фарби — Кишинів, Тирасполь), мікробіологічна (Бельці, Унгени), буд. матеріалів (Рибниця, Бельці, Кишинів, Бендери, Кагул, Тирасполь — виробн. цементу, шиферу, гіпсу, залізобетонних виробів), лісова і деревообр. (Кишинів, Бельці, Тирасполь, Бендери, Оргєєв та ін.), склоробна (Кишинів, Тирасполь, Флорешти) пром-сть. Серед галузей легкої пром-сті розвинуті бавовняна (Тирасполь, Бендери), трикотажна (Рибниця, Кишинів), шовкова (Бендери), взуттєва (Кишинів, Бендери), хутрова (Бельці), швейна (Кишинів, Тирасполь, Сороки) і килимарство (Кишинів, Унгени, Комрат).

Сільське господарство. М.— великий виробник плодів, винограду, овочів, тютюну, а також кукурудзи (зерна). Заг. обсяг с.-г. продукції М. 1979 зріс проти 1913 в 6,1 раза. В кін. 1979 в республіці було 417 колгоспів і 336 радгоспів. С.-г. угіддя 1979 становили понад 76% заг. зем. площі, з них орні землі — 69,2%. У най-

Посівні площі сільськогосподарських культур (тис. га)

Посівна площа	1940	1979
Вся посівна площа	2057,1	1847
Зернові культури	1672,2	889
в т. ч. озима пшениця	447,0	409
кукурудза на зерно	841,6	307
Технічні культури	261,4	374
в т. ч. цукрові буряки (фабричні)	4,4	109
тютюн	4,9	67
Картопля	28,8	40
Овочі	10,8	69*
Кормові культури	75,6	462

* Без площі посіву й посадок овочів на насіння.

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	Одиниця виміру	1940	1970	1975	1979
Електроенергія	млрд. кВт·год	0,02	7,6	13,7	14,2
Електричні машини великі	шт.	—	371	870	1682
Насоси відцентрові	тис. шт.	—	61,3	75,1	86,2
Трактори	» »	—	7,6	8,4	9,9
Пральні машини	» »	—	185,9	223,2	241,5
Холодильники	» »	—	162,7	204,7	280,4
Білизняний трикотаж	млн. шт.	—	24,0	44,7	47,8
Верхній трикотаж	» »	0,1	5,7	7,7	8,1
Взуття шкіряне	млн. пар	0,1	13,0	13,0	16,4
Цукор-пісок	тис. т	11,8	356,5	395,1	376,5
М'ясо	» »	5,6	106,2	161,5	162,3
Олія	» »	14,0	154,7	147,5	93,2
Консерви	млн. ум. банок	48,5	945,7	1273,2	1452,1
Вино виноградне	млн. дал	1,3	24,8	23,0	21,8

посушливіших пд. районах зрошуються землі, площа яких 1979 становила 206,5 тис. га. Велике значення в рослинництві мають високотоварні галузі — виноградарство (розвинуте в центр. і пд. районах; вирощують столові й винні сорти) і плодівництво (в Придністров'ї, на Пн. і в центр. районах; в основному насіннячкові породи — яблуня, груша, айва, а також кісточкові — слива, абрикос, черешня, вишня). В 1979 площа плодово-ягідних насаджень у плодоносному віці становила 114 тис. га (1940 — 61 тис. га), виноградників — відповідно 185 і 105. Осн. зернові культури — озима пшениця і кукурудза, технічні — соняшник, цукр. буряки і тютюн.

Тютюн вирощують в основному в пн. і центр. районах. Серед ефіроолійних культур — казанлицька і кримська троянди, мускатна шавлія, м'ята, лаванда й герань. Овочівництво розвинуте на плавневих і поливних землях Придністров'я і Припруття.

Тваринництво М. спеціалізоване на розведенні великої рогатої худоби і свиней. Майже в усіх районах республіки створено великі механізовані міжколг. тваринницькі комплекси. Поголів'я (тис., 1.I 1980): великої рогатої худоби — 1150 (у т. ч. корів — 429), свиней — 2079, овець і кіз — 1226. Розвинуте птахівництво. В 1979 було вироблено: м'яса (в забійній вазі) — 271 тис. т, молока — 1200 тис. т, яєць — 880 млн. шт., вовни — 2,6 тис. т. Парк с.-г. машин становив (тис. шт., 1979): тракторів (фіз. одиниць) — 50,0, зернозбиральних комбайнів — 3,8. У республіці широко здійснюється спеціалізація і концентрація с.-г. виробн. на основі *міжгосподарського кооперування* і *агропромислової інтеграції*. На кін. 1979 в М. створено 221 міжгосп. підприємство і орг-ція, в т. ч. будівельних — 34, тваринницьких — 40.

Транспорт. У міжресп. перевезеннях 72% припадає на залізничний транспорт. Довжина з-ць заг. користування на кін. 1979 становила 1,11 тис. км. Гол. залізничні лінії: Роздільна — Тирасполь — Бендери — Кишинів — Унгени — Бєльці — Окниця — Чернівці, Бєльці — Рибниця — Слобідка, Бендери — Бессарабка — Рені. Осн. роль у внутрішньоресп. перевезеннях відіграє автомоб. транспорт. Довжина автошляхів (кін. 1979) — 10,4 тис. км, в т. ч. 8,9 тис. км з твердим покриттям. Гол. шосейні дороги: Одеса — Тирасполь — Бендери — Кишинів — Бєльці — Ліпкани — Чернівці, Кишинів — Котовськ — Комрат — Болград та ін. Судноплавство по Дністру. Авіалінії сполучають міста й селища М., а також Кишинів з великими центрами СРСР. Газопровод Шебелинка — Дніпропетровськ — Одеса — Кишинів. У Основних напрямах економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року в М. на одинадцяту п'ятирічку передбачено: збільшити виробн. пром. продукції на 30—33%. Забезпечити дальший розвиток агропром. комплексу. Завершити буд-во з-ду кольорових телевізорів і Резінського цем. з-ду. Збільшити середньорічний обсяг валової продукції с. г. на 20—22%. Забезпечити середньорічне виробн. зерна в кількості 3,6—3,8 млн. т, цукр. буряків — 4,1—4,2 млн. т, насіння соняшнику — 310—320 тис. т, плодів і ягід — 1,4—1,6 млн. т, овочів — 1,3—1,4 млн. т, винограду — 1,5—1,6 млн. т, м'яса (в забійній вазі)— не менш як 300—310 тис. т, молока — 1250—1350 тис. т. Ввести в експлуатацію 120 тис. га зрошуваних земель. *В. Ю. Прока.*

Охорона здоров'я. В 1979 в М. налічувалося 46,9 тис. лікарняних ліжок (118,1 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 12 тис. лікарів усіх спеціальностей (30,3 лікаря на 10 тис. ж.) та 36,3 тис. осіб серед. мед. персоналу. Жіночих консультацій, дитячих поліклінік та амбулаторій — 222. Мед. кадри готують Кишинівський мед. ін-т і 7 мед. уч-щ. Курорти М.— Кагул (клімато-бальнеологічний), Кодри (бальнеологічний).

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1914/15 навч. р. у М. (в сучас. межах) налічувалося 1314 загальноосв. шкіл, у т. ч. 26 гімназій і реальних уч-щ. У поч. школах навчалося лише 20% дітей шкільного віку. Серед. школи були недоступні для дітей трудящих, вищих навч. закладів не існувало. Неписьменність серед населення Бессарабії сягала 85%. Сучас. М.— республіка суцільної письменності. В 1979/80 навч. р. у М. функціонувало 1,8 тис. загальноосв. шкіл (742,8 тис. учнів), 50 серед. спец. навч. закладів (59,4 тис. учнів), 8 вищих навч. закладів (50,5 тис. студентів). Вузи: *Кишинівський університет* імені В. І. Леніна, політех., с.-г., мистецтв, пед. ін-ти — у Кишиневі, Тираспольський пед. ін-т ім. Т. Г. Шевченка, Бєльцький пед. ін-т ім. А. Руссо. В 1979 профес.-тех. уч-ща М. підготували 27,5 тис. кваліфікованих робітників.

Провідний наук. центр республіки — *Академія наук Молдавської РСР* (19 н.-д. установ; 46 академіків і членів-кореспондентів, 962 наук. працівники, у т. ч. 74 доктори і 586 кандидатів наук); працюють Ін-т історії партії при ЦК Компартії Молдавії, Молд. н.-д. ін-т грунтознавства й агрохімії, Всесоюзний н.-д. ін-т біол. методів захисту рослин, Молд. н.-д. ін-т садівництва, виноградарства і виноробства, Всесоюзний н.-д. ін-т неруйнуючих методів контролю, н.-д. ін-ти харчової пром-сті, електроприладобудування, наук.-тех. інформації і техніко-екон. досліджень та ін. Усього в М. налічується (1979) 8,3 тис. наук. працівників, зокрема 240 докторів і 3,4 тис. кандидатів наук. Серед позашкільних закладів — 69 палаців та будинків піонерів і школярів, 25 станцій юних техніків, 11 — юних натуралістів, 7 — екскурсійно-туристських станцій, дит. і юнацькі спорт. школи тощо. В республіці — 2 тис. масових б-к (фонд — 23,5 млн. одиниць зберігання), 1,8 тис. клубних закладів, 1,8 тис. кіноустановок з платним показом, 48 музеїв (історії Комуністичної партії Молдавії та його філіал — Музей Кишинівської підпільної друкарні ленінської газ. «Искра», істор.-краєзнавчий, Держ. худож. музей Молд. РСР, меморіальний музей Г. І. Котовського та С. Лазо, Літ. музей, Будинок-музей О. С. Пушкіна, всі — у Кишиневі, історико-краєзнавчі в Тирасполі, Кагулі, Будинок-музей Г. І. Котовського в м. Котовську, картинна галерея в Бендерах та ін.), 7 театрів, філармонія, у Кишиневі — зал органної музики.

Преса, радіомовлення, телебачення. В М. працюють 7 вид-в: вид-во ЦК Компартії Молдавії, «Література артістіке» («Художня література»), «Луміна» («Світло»), «Картя Молдовеняске» («Молдавська книга»), «Штіїнца» («Наука»), «Тімпул» («Час»), Головна редакція Молд. Рад. Енциклопедії. В 1979 в республіці видано 1431 назву книг і брошур тиражем 13,2 млн. прим., зокрема 538 назв молд. мовою тиражем 6,2 млн. прим.; 43 журнали та ін. періодичні видання річним тиражем 36,6 млн. прим.; 163 газети разовим тиражем 1943 тис. прим. Друковані органи ЦК Компартії Молдавії — газ. «Култура» («Культура», молд. мовою), журн. «Комунистул Молдовей» («Комуніст Молдавії», молд. і рос. мовами). Друковані органи ЦК Компартії Молдавії, Верховної Ради і Ради Міністрів Молд. РСР — газети «Молдова Сочіалісте» («Соціалістична Молдавія») і «Советская Молдавия». В Кишиневі міститься інформ. агентство Молд. РСР — АТЕМ. Перші радіопередачі почалися 1930 у Тирасполі. З 1958 в Кишиневі працює телецентр. Респ. радіомовлення і телебачення ведуть передачі молд. і рос. мовами по 3 радіо- і 2 телепрограмах.

Література. Писемна л-ра в М. виникла на основі багатої усної нар. творчості, яка бере початок з глибокої давнини. Перші пам'ятки писемності з'явилися в М. на межі 9—10 ст. церк.-слов'ян. (середньоболгарською) мовою, яка до 17 ст. була офіц. мовою церкви й д-ви, а також літ. мовою («Життє святого Іоанна Нового», анонімні літописи 15—16 ст., літописи Макарія, Євфімія, Азарія в 16 ст. та ін.). Перша молд. книга — «Казання» митрополита Варлаама видана 1643. У 17 ст. з'явилися відомі молд. літописці Г. Уреке, М. Костін, Й. Некулче та ін., у творах яких багато згадок і про істор. події на Україні. Вершина

Валовий збір основних сільськогосподарських культур (тис. т)

С.-г. культури	1940	1979
Зернові культури	1810	2798
в т. ч. пшениця	343	1288
кукурудза на зерно	1150	1165
Цукрові буряки (фабричні)	119	2807
Тютюн	5	93
Картопля	147	335
Овочі	98	1227
Виноград	403	1377
Фрукти і ягоди	177	929

І. Д. Вієру. Балада про землю. Права частина триптиха. 1970. Державний художній музей Молдавської РСР. Кишинів.

Л. І. Дубиновський. Молодість. Частина трилогії «Батьки і діти». Дерево. 1957. Державний художній музей Молдавської РСР. Кишинів.

МОВИ НАРОДІВ СВІТУ

МОЛДАВСЬКА РСР

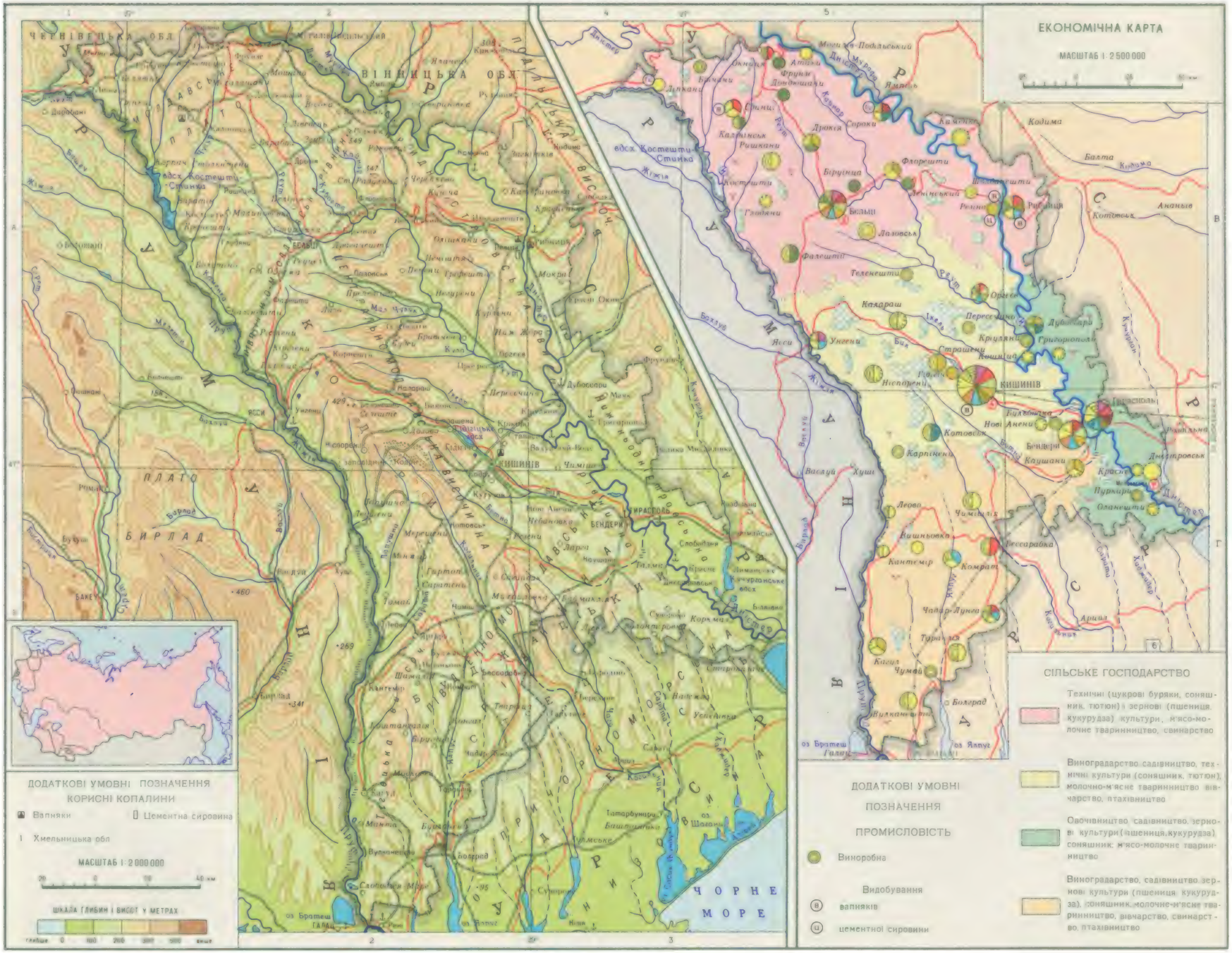

розвитку молд. культури 18 ст.— творчість Д. *Кантеміра* — вченого-енциклопедиста, письменника-гуманіста, політ. і держ. діяча. В кін. 18 ст. зародилася молд. лірична поезія (Й. Контакузіно, М. Міло та ін.). Серед молд. письменників 1-ї пол. 19 ст. виділяються А. *Хиждеу*, К. Конакі, К. Стаматі, Г. *Асакі*; в серед. 19 ст.— А. *Доніч*, К. *Негруці*, А. *Руссо*, В. *Александрі*, Б. П. *Хашдеу*. В розвитку молд. л-ри 2-ї пол. 19 ст. значну роль відіграли Й. *Крянге*, М. *Емінеску*; в останній чверті 19 ст.— В. *Кресеску*, З. *Арборе-Раллі* та ін. На початку 20 ст. виступили поети О. Матеєвич, Т. Роман. Після утворення Молд. АРСР (1924) у складі УРСР вийшли твори перших молд. рад. письменників Д. Мілева, Н. Маркова, Л. *Корняну*, І. Канни, Л. Барського, М. Андрієску, Н. Кабака та ін. В тяжких умовах буржуазно-поміщицького гніту (до 1940) прийшлося жити й працювати групі письменників Бессарабії — Є. *Букову*, А. *Лупану*, Б. *Істру*, Л. *Деляну*, Г. *Менюку*, Д. Вєтрову, Г. Адаму, Вері Панфіл та ін. Утворення Молд. РСР (1940) відкрило широкі можливості для розвитку молд. л-ри. В роки Великої Вітчизн. війни молд. літератори присвятили свої твори боротьбі за перемогу над нім.-фашист. загарбниками (Є. Буков, Б. Істру, А. Лупан, Г. Менюк, П. *Крученюк*, Л. Деляну та ін.). Післявоєнний період характеризується новим піднесенням молдавської літератури (твори прозаїків Й. К. Чобану, Я. Кутковецького, А. Липкана, Анни Лупан, Й. *Друце*, Й. Канни, В. Бешляче; поетів Є. Букова, А. Лупана, Б. Істру, Г. Менюка, В. Рошки, Ф. Пономаря, П. Крученюка, П. *Дарієнка*, Й. Балцана, П. Задніпру, А. Бусуйока; драматургів Л. Корняну, Л. Деляну, Г. Маларчука, І. Подоляну та ін.). Плідною є також творчість письменників О. Даміан, В. Василаке, Р. Лунгу, Л. Даміана, Г. Вієру, П. Боцу, Е. Лотяну, О. Чиботару, В. Телеуке, Д. Матковськи, С. С. Вангелі та ін. В галузі перекладу працюють І. Крецу, П. Старостін, О. Козмеску, Ю. Баржанський та ін.; критики і літературознавства — В. Коробан, С. Чиботару, Й. Вартічан, К. Попович, Х. Корбу, М. Чимной та ін.

Багатовікову історію мають молд.-укр. літ. зв'язки. В укр. думах та істор. піснях оспівуються молдавани — побратими українців по боротьбі з тур. поневолювачами, польс. шляхтою. Молд. теми й мотиви є в творах І. Котляревського, Т. Шевченка, С. Руданського, Ю. Федьковича, М. Кропивницького, особливо у творчості М. Коцюбинського, який жив у Молдавії. В 1873—85 в Кишиневі працював І. Нечуй-Левицький. У творах молд. літераторів також багато місця приділено Україні. А. Хиждеу був першим дослідником життя і творчості Г. Сковороди. П. Хашдеу в творі «Йон-воєвода Лютий» (1865) писав про братерську допомогу українських козаків молд. народові. Цій же темі присвятив багато сторінок Г. Асакі. Життям укр. народу і його фольклором цікавився К. Стаматі-Чуря, який на матеріалі укр. нар. пісень та переказів написав оповідання «Лісова квітонька». Творча співдружність молд. і укр. літераторів зміцніла в роки Рад. влади. До 1940 письменницька орг-ція Молд. АРСР входила до складу СП України. Братні почуття молдаван до укр. народу не раз висловлювали молд. письменники. Образи України, її народу зустрічаються в творах П. Крученюка, П. Дарієнка, А. Рошки, П. Задніпру та ін. Молд. мовою перекладено твори Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського та укр. рад. письменників. У перекладі укр. мовою вийшли збірки творів молд. письменників «Молдавія» (1953), «Весняні кодри» (1973), «Молдавська радянська поезія» (1975), твори Й. Крянге, М. Емінеску, І. К. Чобану, Є. Букова, Й. Друце, Г. Менюка, С. Шляху, С. Вангеля, О. Маріната, П. Дарієнка.

Архітектура. На тер. М. розкопано рештки поселень трипільської культури, які належать до 3 — поч. 2-го тис. до н. е., пам'ятки культури *фракійців* (з 9 ст. до н. е.), черняхівської культури (2—4 ст. н. е.), слов'ян. племен (з 6 ст. н. е.). З 10—11 ст. слов'ян. міста мали деревоземляні й кам'яно-земляні укріплення. З серед. 14 ст. інтенсивно розвивається молд. архітектура. Навколо міст зводилися оборонні мури, фортеці з могутніми баштами й арковими в'їздами (фортеця в Сороках, 1543; у Бендерах, закладена 1538, арх. Сінан, перебудова у 16—20 ст.). В культовій архітектурі 14—18 ст. виникають місц. типи православного храму з елементами готичної та візантійської архітектури, з оригінальною системою перекриттів — 2 яруси арок, які підтримують барабан з куполом (церкви Успіння в монастирі Капріяни, серед. 16 ст.; в монастирі Рудь, 1774). На кін. 18 ст. склався тип міськ. й сільс. будинку — здебільшого 3-частинного, нерідко з виносним ганком. Тур. владарювання призвело до зруйнування багатьох архіт. пам'яток. Від 16—17 ст. збереглися печерні монастирі (в Сахарні, Жабці) й церкви (в с. Бутучени). Після приєднання Бессарабії до Росії (1812) зводяться споруди в стилі *класицизму* (кафедральний собор у Кишиневі, 1830—35, арх. А. Мельников; колона в пам'ять битви при Кагулі, 1845, арх. Ф. Боффо; монастир Циганешти, 1846; Грецька церква в Кишиневі, кін. 19 ст., арх. А. Бернардацці). Під час окупації Бессарабії Румунією будували гол. чин. особняки в стилі *модерн*. У Молд. АРСР активно проводилася реконструкція міст. У 40—50-х рр. зводили багатоповерхові пром. та житл. споруди, в архітектурі яких використано елементи класицизму й нар. буд-ва, кераміку, різьблення на камені та ін. З 60-х рр. просторові рішення стають більш живописними, в будовах широко застосовують лоджії, балкони. Серед громад. споруд: залізнич. вокзал (1948, арх. Л. Чуприн), будинок АН Молд. РСР (1951, арх. В. Меднек та О. Веденкін), будинок Уряду Молд. РСР (1964) і палац «Октомбріє» (1974, обидва — арх. С. Фрідлін), будинок ЦК КП Молд. РСР (1976, арх. О. Черданцев), Будинок політосвіти (1975, арх. Б. Вайсбейн, О. Киреєв), Органний зал (1978, реконструкція арх. Ю. Леонченко), готель «Інтурист» (1978, арх. А. Горбунцов та В. Шалашнов), усі — в Кишиневі, річковий вокзал (1977, арх. Киреєв) в Бендерах. Збудовано ряд меморіальних комплексів, присвячених героям Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1945 засн. Спілку архітекторів Молд. РСР в Кишиневі.

В. П. Меднек.

Образотворче мистецтво. На тер. М. знайдено твори мист. часів пізнього палеоліту («жезл» з рогу) й неоліту (орнаментована кераміка). Різноманітна кераміка трипільської культури — посудини з живописним декором, фігурки людей і тварин. До 2—1-го тис. до н. е. належать металеві прикраси і зброя, бронзові фігурки. В 1-й пол. 1-го тис. до н. е. великого розвитку досягло виробництво керамічного посуду, ювелірних прикрас з дорогоцінних металів. З поширенням давньорус. культури пов'язаний розквіт різьблення на камені й кістці. В 13—14 ст. на декор.-ужиткове мист. мала вплив Візантія та мусульм. Схід. У 15—16 ст. рукописи оздоблювали мініатюрами. В церкві Успіння в Каушанах збереглися розписи 18 ст., в т. ч. портрети титарів, з кін. 18 — поч. 19 ст.— ікони. У 19 ст. з'являється світське мистецтво, зокрема портретний живопис (художник І. Краус, серед. 19 ст.). В 1887 в Кишиневі було засн. Рисувальну школу. В кін. 19 — на поч. 20 ст. почали організовувати худож. виставки. В той час під впливом *передвижників* працювали В. Окушко, Є. Малешевська; розвивалися різні види образотворчого мист. (живописець А. Фойницький, графік Є. Мерега). На мист. окупованої Бессарабії (1918—40) позначилися модерністичні впливи, однак провідні майстри працювали в реалістичних традиціях (живописець М. Гамбурд, скульптор О. Пламадяла, графік Ш. Коган). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 художники створювали патріотичні полотна, скульптури, плакати тощо. В повоєнний час митці М. у своїх творах відображають соціалістичні перетворення республіки, її історичне минуле. Серед відомих молдавських митців: живописці В. Руссу-Чобану, М. Греку, І. Вієру, К. Китайка, Г. Саїнчук; скульптори Л. *Дубиновський*, К. Кобизєва; графіки І. *Богдеско*, Л. *Григорашенко* та ін. Розвиваються різні види декор.-ужиткового мист.: різьблення на камені, кераміка, вишивання, килимарство тощо. У 1945 створено Спілку художників Молд. РСР. Між творчими спілками України й Молдавії існують традиц. зв'язки. Багато художників Молдавії закінчили спец. навч. заклади в Києві та Львові; між Кишиневом, Києвом та Одесою часто проводиться обмін худож. виставками.

М. Я. Лівшиць.

Н. М. Сажина. Цирк. Шамот. 1968. Державний художній музей Молдавської РСР. Кишинів.

М. Гамбурд. Лікнеп. 1947. Державний художній музей Молдавської РСР. Кишинів.

Килим. 30-і роки 20 ст. Артіль імені Г. І. Котовського

І. Т. Богдеско. З ілюстрацій до балади В. Александрі «Міоріца». 1966.

Музика. Молд. муз. культура сформувалася на основі самобутнього нац. фольклору. Будучи переважно одноголосим (у районах, що межують з Україною, існує двоголосий спів), муз. фольклор Молдавії ладово різноманітний (в основному діатонічні лади). Пісні трудові, обрядові, ліричні, епічні, революційні та ін. Найпоширеніший жанр нар. музики — *дойна*. Нар. танці (*жок, молдовеняска,* хора та ін.) темпераментні, барвисті, ритмічно різноманітні. Поряд з носіями сел. фольклору, відомі профес. виконавці нар. музики — леутари. Муз. інструменти: струнні — кобза, цимбали; язичкові — дримба (*варган*); духові — флуєр і кавал (мала й велика пастушачі сопілки), чимпой (*волинка*), бучум (*трембіта*) та ін. Здавна популярна скрипка. В 19 ст. з'явилися перші зразки композиторської творчості — діяльність Г. Музическу (Музиченко), К. Мікулі, Е. Кауделли, Ч. Порумбеску. В Кишиневі було створено муз. т-во «Гармонія» (1880), відділення Рос. муз. т-ва (1889), відкрито приватні муз. школи, муз. уч-ще (1900). Справжнього розквіту молд. музика досягла в роки Рад. влади. Було створено широку мережу муз. навч. закладів, виконавські колективи, концертні й творчі орг-ції — хорову капелу «Дойна» (1930), симф. оркестр (1935), філармонію і консерваторію (1940). Молд. композитори розвивають усі жанри муз. творчості. В післявоєнні роки було написано опери «Грозован» (1956) та «Ауреліа» (1959) Д. Гершфельда, «Серце Домніки» (1960, 3-я ред. — «Героїчна балада», 1970) О. Стирчі, «Гліра» Г. Няги (1974), «Революцією покликаний» (1970) та «Дракон» (1976) Е. Лазарєва, опера-казка «Коза з трьома козенятами» (1967) та радіоопера «Голуби в косу лінійку» (1974) З. Ткач; балети: «Світанок» (1960) та «Перехрестя» (1977) В. Загорського, «Зламаний меч» (1960) та «Антоній і Клеопатра» (1965) Е. Лазарєва, «Андрієш» (1979) З. Ткач. Симфонії створили Л. Гуров, С. Лобель, В. Поляков, Г. Няга, П. Рівіліс, І. Маковей, Б. Дубоссарський; інструм. концерти — Шт. Няга, С. Лобель, В. Поляков, З. Ткач, Г. Няга, В. Бітків. Широко відома пісенна творчість і музика до кінофільмів Є. Доги. Серед виконавців: диригенти — нар. арт. СРСР Т. Гуртовий, Д. Гоя, А. Самоїле, А. Гершфельд; співаки — нар. артисти СРСР Т. Альошина, М. *Бієшу,* Л. Єрофеєва, Т. *Чебан*; артисти балету — нар. артисти Молд. РСР В. Пшенична, С. Мокану, І. Фурніка, П. Андрейченко, Т. Усач, М. Кафтанат та ін.; керівники оркестрів нар. музики — скрипалі нар. арт. СРСР С. Лункевич, засл. арт. Молд. РСР В. Негруца. В республіці працюють Молд. театр опери та балету (1957), філармонія, при ній — симф. оркестр, акад. хорова капела «Дойна», акад. ансамбль нар. танцю Молд. РСР «Жок» (1945), оркестр молд. нар. інструментів «Флуєраш» (1946). При Комітеті по телебаченню і радіомовленню Молд. РСР працюють естрадно-симф. оркестр (1964), хор (1966), струнний квартет (1966), ансамбль нар. музики «Фольклор» (1968). Спілку композиторів Молд. РСР засн. 1940. В Молдавії працювали укр. рад. диригенти К. Пігров і О. Климов, балетмейстер Г. Клоков. Багатьом укр. рад. композиторам, зокрема Л. Ревуцькому, К. Данькевичу, В. Гомоляці, належать обробки молд. нар. пісень. У Молд. РСР гастролюють укр. рад. виконавські колективи, на Україні — молдавські, зокрема ансамбль нар. танцю Молд. РСР «Жок», акад. хорова капела «Дойна», оркестр молд. нар. інструментів «Флуєраш»; виступала М. Бієшу. *Ю М. Ткач*

Театр. Елементи театр. мист. були вже в старовинних нар. обрядах (колінде — коляда, хеїтул — нар. новорічне привітання та ін.), іграх. Популярними були видовища — ірозій (іроди), виступи силачів, акробатів (пехлівань, соітар), ляльководів (пепушар) та самобутній гайдуцький театр. У період феодалізму з театр. виставами виступали придворні та *мандрівні трупи*. У 1816 під керівництвом письменника і просвітителя Г. *Асакі* було здійснено першу виставу молд. мовою. Важливу роль у становленні молдавськ. театру відіграли драматурги В. *Александрі*, К. *Негруці*, А. *Руссо*, М. *Когелнічану* та ін. Після приєднання Бессарабії до Росії в Кишиневі виступали різні трупи рос., укр., франц. та ін. мовами. Розквіт нац. театр. мистецтва почався після встановлення в М. Рад. влади. На основі драм. гуртків 1927 в м. Балті було створено муз.-драм. трупу (згодом — драм. студія; з 1930 — в Тирасполі, з 1932 — в Одесі). Випускники цієї студії склали ядро Молд. драм. театру, організованого 1933 в Тирасполі (тепер Молд. академічний муз.-драм. театр ім. О. С. Пушкіна в Кишиневі). В М. працюють також Респ. рос. драм. театр ім. А. П. Чехова (засн. 1934 в Тирасполі, з 1940 — в Кишиневі), респ. театр «Лучаферул» (засн. 1960), театр ляльок «Лікурич» (засн. 1945), обидва — в Кишиневі; Бельцький молд. муз.-драм. театр ім. В. Александрі (засн. 1957), Тираспольський російський театр (засн. 1970). Театри ставлять п'єси молд. драматургів — А. Лупана, Л. Корняну, Е. Букова, укр. авторів — Т. Шевченка («Назар Стодоля»), І. Котляревського («Наталка Полтавка»), за твором О. Кобилянської («Дівчина щастя шукала»), О. Корнійчука, О. Левади, М. Зарудного, твори класичної світової драматургії. Серед діячів театру — нар. артисти СРСР Д. *Дарієнко,* Н. *Массальська,* Є. Ureke, К. Штирбу; нар. артисти Молд. РСР М. Апостолов, П. Баракчі, Т. Грузин, К. Казимірова, К. Константинов, А. Плацинда, Ю. Соколов, В. Герлак, В. Купча, І. Волонтір, В. Бурхарт, В. Ізбещук, Є. Тодарашку, І. Шкуря та ін. Кадри для театрів готує Ін-т мистецтв ім. Г. Музическу в Кишиневі. *Л М Чемортан*

Кіно. Перші кінознімання на тер. Молд. РСР проводили режисери Київської кінофабрики, з 1928 укр. кіножурнал «Кіонеділя» вміщував сюжети, присвячені Молдавії. З 1940 в Кишиневі працював постійний кінокореспондентський пункт, перетворений 1952 на кіностудію хронікальних фільмів (з 1957 — кіностудія «Молдова-фільм»). У розвитку молд. кіно брали активну участь кіндіячі братніх республік: О. Улицька, Л. Проскуров, В. Дербеньов, В. Лисенко та ін. В 1955 поставлено перший молд. худож. фільм — «Молдавські наспіви» (реж. А. Золотницький, укр. кінооператори П. *Тодоровський* та Р. *Василевський*). Серед фільмів, створених на кіностудії «Молдова-фільм»: «Отаман Кодр» (1958, оператор В. Дербеньов), «Останній місяць осені» (1965, реж. В. Дербеньов, призи міжнар. кінофестивалів), «Сергій Лазо» (1967, реж. А. Гордон), «Звинувачуються у вбивстві» (1969, реж. Б. Волчек), «Лаутари» (1971, реж. Е. Лотяну, призи міжнар. кінофестивалів), «Дмитро Кантемір» (1973, реж. В. Іовіце й В. Калашников), «Довгота дня» (1974), «Коли поряд чоловік» (1978; обидва — реж. В. Гажіу). Серед акторів молд. кіно: Д. Дарієнко, М. Волонтір, К. Тирцеу, С. Тома, М. Сагайдак, Г. Григоріу. Спілка кінематографістів Молд. РСР засн. 1962. Іл. див. на окремому арк., с. 432—433 *В Д Андон*

Літ.: Природа и хозяйство Молдавии. Кишинев, 1977; Лассе Г. Ф. Климат Молдавской ССР. Л., 1978; Почвы Молдавии и их использование в условиях интенсивного земледелия. Кишинев, 1978; Геологическое строение и минеральные ресурсы Молдавской ССР Кишинев, 1976; Прока В. Е. Географическое районирование и территориальная организация хозяйства Молдавской ССР. Кишинев, 1977; Украина и Молдавия. М., 1972; История Молдавской ССР, т. 1—2. Кишинев, 1965—68; Иванов Ю. Г. Революционное движение в Молдавии (с 1895 по февраль 1917 г.) Кишинев, 1980; Победа Советской власти в Молдавии. М., 1978; Мохов Н. А. Очерки истории формирования молдавского народа. Кишинев, 1978; История народного хозяйства Молдавской ССР 1959—1975 гг Кишинев, 1978; Чиботару С. С. Формирование социалистического реализма в молдавской литературе. 1917—1941. М., 1974; Очерк истории молдавской советской литературы. М., 1963; Очерки молдавско-русско-украинских литературных связей. Кишинев, 1978; Молдавско-русско-украинские литературные связи второй половины XIX в. Кишинев, 1979; Савка П. Х. Молдавско-русско-украинские литературные связи. Указатель литературы. Кишинев, 1973; Этнография и искусство Молдавии. Кишинев, 1972; Молдаване. Очерки истории, этнографии, искусствоведения. Кишинев, 1977; Искусство Мол-

Молдавський народний танець хора у виконанні Державного академічного ансамблю народного танцю Молдавської РСР «Жок».

давской ССР. Л., 1972; Роднин К. Д., Понятовский И. И. Памятники молдавской архитектуры XIV—XIX вв. Кишинев, 1960; Роднин К. Д. Изобразительное искусство Молдавской ССР. М., 1971; Гольцов Д. Д., Лившиц М. Я., Тома Л. А. Художники Молдавии. К., 1979; Лившиц М. Я. Декоративно-прикладное искусство Молдавии. Кишинев, 1980; История музыки народов СССР, т. 1—5. М., 1970—74; Музыкальная культура Молдавской ССР. М., 1978; Прилепов Д. И. Молдавский театр. М., 1967; Голубева Э. С. Из истории балета в Молдавии. Кишинев, 1979; Андон В. Д. Актеры молдавского кино, в. 1—2. Кишинев, 1974—79; Молдавская ССР. Энциклопедический справочник. Кишинев, 1979.

МОЛДА́ВСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО, Молдавська земля, Волощина — феод. держава на Пд. Сх. Європи, що виникла в серед. 14 ст. в долині р. Молдови як васал Угорщини.

В 1359 здобуло незалежність. Столиця — Байя, згодом Сучава, з 2-ї пол. 16 ст.— Ясси. У 2-й пол. 14 ст. розширило свої володіння, приєднавши пд. землі *Галицько-Волинського князівства.* З поч. 16 ст. потрапило в залежність від Туреччини, що тривала понад 300 років. Між М. к., Росією і Україною існували постійні екон. і політ. зв'язки. Ведучи визвольну боротьбу проти тур. панування, молд. народ часто виступав разом з *запорізькими козаками* (в антитур. війні 1574, де брали участь українські козаки під проводом І. *Свирговського,* в походах *Івана Підкови* 1577, С. *Наливайка* 1594, 1595). Спільним був і ряд антифеод. виступів молд. і укр. селян (*Мухи повстання 1490—92,* рухи гайдуків і *опришків* у Карпатах). Особливо активними були культурні взаємини. Староукр. мовою написано частину молд. грамот 14—16 ст., які є спільними пам'ятками укр. і молд. культур. За допомогою Києво-Могилянської колегії в Яссах відкрито Слов'яно-греколат. академію (1640), обладнано першу друкарню (1641). Діячем культури молд. і укр. народів був П. С. *Могила.* Взаємини між М. к. і Україною широко відображені у фольклорі та л-рах обох народів. Панування турків у М. к. ослабилося внаслідок рос.-тур. воєн 18 — поч. 19 ст. За *Кючук-Кайнарджійським миром 1774* Австрія захопила пн. частину тер. М. к.— Буковину (крім Хотинського пов.). За *Бухарестським мирним договором 1812* до складу Росії ввійшла *Бессарабія.* Решта земель М. к. 1859 об'єдналася з *Валахією* в єдину державу (з 1861 — Румунія). Див. також *Молдавська РСР,* розділ Історія.

МОЛДА́ВСЬКІ ПОХО́ДИ Б. ХМЕЛЬНИ́ЦЬКОГО 1650 І 1652— походи селянсько-козацького війська під проводом Б. Хмельницького проти союзниці шляхет. Польщі — феод. Молдавії. Відбувалися в період *визвольної війни українського народу 1648—54.* В серпні 1650 в похід виступило 70-тис. сел.-козацьке військо, в складі якого були загони крим. татар. Передові полки під командуванням Д. *Нечая* оволоділи столицею Молдавії — Яссами. В кінці вересня 1650 було укладено угоду, за якою Молдавія вступала в союз з Україною. Для зміцнення союзу молд. господар В. *Лупу* мав видати заміж свою дочку Руксанду за сина гетьмана — Т. *Хмельницького.* Внаслідок цього договору польс. уряд втрачав союзника, а Україна забезпечувала свій лівий фланг на випадок відновлення війни з Польщею. Але після невдачі, яка спіткала сел.-козац. військо в *Берестецькій битві 1651,* В. Лупу відмовився від своїх зобов'язань. У зв'язку з цим Б. Хмельницький організував весною 1652 2-й похід у Молдавію. Розгромивши польс.-шляхет. військо в *Батозькій битві 1652,* сел.-козац. військо вступило в Молдавію. В. Лупу змушений був прийняти умови Б. Хмельницького. Молд. походи сел.-козац. війська сприяли політ. і екон. зближенню України з Молдавією і мали великий вплив на розвиток нац.-визвольного руху молд. народу.

МОЛДОБАСА́НОВ Калий (н. 28. IX 1929, с. Терек, тепер Ак-Талінського р-ну Нарин. обл. Кирг. РСР) — кирг. рад. диригент і композитор, нар. арт. СРСР (з 1979). В 1954 закінчив Моск. консерваторію. З 1954 — диригент (1965 — 72 — гол. диригент) Кирг. театру опери та балету, з 1979 — на пед. роботі в Кирг. ін-ті мистецтв; голова Правління Спілки композиторів Киргизії. За його участю поставлено: опери «Манас» Власова, Малдибаєва і Фере (1966), «Невідомий солдат» Молчанова (1967), «Отелло» Верді (1968), «Борис Годунов» Мусоргського (1972); балет «Асель» Власова (1967). Твори: балет «Куйручун» (1960, в співавт.), балет-ораторія «Материнське поле» (1974), кантати, оркестрові твори, камерно-інструм. ансамблі, романси, пісні. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1976.

МОЛДО́ВА — 1) Історична область на Пд. Сх. Європи між Дунаєм і Карпатами. Заселена ще з епохи *палеоліту.* В 7—6 ст. до н. е. тут жили фракійські (гето-даки) та скіфські племена. В 106—271 тер. М. входила до складу рим. провінції Дакія. З 3 ст. зазнавала навали *готів, гуннів* та ін. племен. У 6 ст. тут осіли слов'яни, які взяли участь в етногенезі молд. народу. В 10—11 ст. М. частково входила до складу Київської Русі, а потім — Галицького і Галицько-Волинського князівств. У середині 14 ст. на цих землях утворилася феод. д-ва *Молдавське князівство.* 2) Те саме, що і Молдавія. Див. *Молдавська РСР.* 3) Історична область в СРР.

МОЛДОВЕНЯ́СКА (букв.— молдавська) — молд. нар. масовий парний танець. Муз. розмір 2/4. Темп швидкий. Осн. хореографічна фігура — замкнене коло (чергується з ін. фігурами — маленькими колами тощо).

МО́ЛЕВІ, молі — група метеликів. Включають бл. 30 родин, з яких найбільшої шкоди завдають справжні молі (Tineidae), молімінери (Gracilariidae), виїмчастокрилі (Gelechiidae), *горностаєві молі* та ін. Передні крила (розмах 2—15 мм) однотонні, з крапчастим або поперечно-смугастим малюнком, задні — з бахромою з волосків. Гусениця (довж. 2—14 мм) зелена або жовта, живе у павутинних гніздах або чохликах, живиться їжею рослинного чи тваринного походження. 2000 видів, поширені всесвітньо; в СРСР — бл. 600, у т. ч. в УРСР — бл. 300, серед них комірна (Nemapogon granellus) і хлібна (Haplotinea ditella) молі ушкоджують усі види зерна і продукти його переробки; шубна (Tinea pellionella), одежна (Tineola biselliella), килимова (Trichophaga tapetzella) ушкоджують вовняний одяг, хутра та ін.; стеблова міль (Ochsenheimeria taurella) — озимі злаки. Викопні М. відомі з палеогенових відкладів.

З. С. Гершензон.

МОЛЕ́КУЛА (новолат. molecula, зменшувальне від лат. moles — маса) — найменша частинка даної речовини, яка зберігає всі її основні хімічні властивості і здатна самостійно існувати. М. складається з однакових (проста речовина) або різних (складна речовина, або хім. сполуки) атомів, з'єднаних між собою *хімічними зв'язками* (див. *Валентність*). Кількість атомів у М. може бути від двох (напр., М. водню, кисню, оксиду азоту та ін.) до сотень тисяч (макромолекулярні сполуки: поліетилен, каучук, целюлоза, білки). Через малі розміри М. не видно неозброєним оком і в оптичний мікроскоп. Напр., діаметр М. води дорівнює бл. 3Å. Найбільші М. можна побачити в *електронний мікроскоп* (мал.). Існування М. підтверджується явищами *дифузії* і *броунівського руху,* великою стисливістю газів, *дифракцією* рентгенівських променів і електронів та ін. властивостями речовини. Склад М., просторове розташування атомів у ній і послідовність зв'язків між ними, а також характер взаємного впливу атомів наз. хімічною будовою. Теорію хім. будови органічних сполук створив (1861) О. М. *Бутлеров,* підтвердили Ф. А. *Кекуле,* В. В. *Марковников* та ін. Про будову М. роблять висновки на підставі хім. перетворень (хім. реакцій) даної речовини, за сукупністю її фіз. властивостей. Геом. форма М. однозначно визначається довжинами хім. зв'язків і кутами між ними (див. *Конформаційний аналіз, Стереохімія*). Напр., у М. води довжина кожного зв'язку O—H дорівнює 0,9584 Å, валентний кут H—O—H становить 104°27′. Просторова будова М. може бути лінійною, плоскою і об'ємною. Напр., у М. ацетилену H—C≡C—H всі атоми лежать на одній прямій. У плоскій М. бензолу C_6H_6 атоми вуглецю розташовані у вершинах правильного шестикутника і кожний з них зв'язаний з атомом водню; всі валентні кути в цій М. дорівнюють 120°. М. метану CH_4 має форму *тетраедра,* в центрі якого є атом вуглецю, а в кожній з чотирьох вершин зв'язаний з ним атом водню; величина валентних кутів H—C—H = 109°28′. М. пентакарбонілу заліза Fe $(CO)_5$ має конфігурацію тригональної *дипіраміди,* в якій довжини зв'язків Fe — C дорівнюють 1,84 та 1,80 Å. Енергію утворення М. з атомів можна виз-

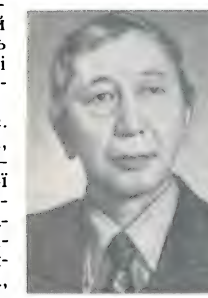

К. Молдобасанов.

Молеві:
1 — міль одежна:
2 — міль стеблова:
3 — міль килимова.

Молекула. Поверхня кристала під електронним мікроскопом (світлі місця — великі молекули у вузлах кристалічної гратки).

начити експериментально з термохім. і спектральних даних. Міцність хім. зв'язку (енергія його розриву або утворення) становить кілька сот кДж/моль. Атоми в М. постійно здійснюють коливальні рухи, а М. в цілому — поступальний і обертальний рухи. Тип теплового руху М. залежить від *агрегатного стану речовини*. Утворення хім. зв'язків відбувається за рахунок електр. сил взаємодії електронів і ядер. Природу цих сил розглядає *квантова хімія*. Взаємодію М. з електромагнітним випромінюванням досліджують методами *молекулярної спектроскопії, лазерної спектроскопії, рентгеноскопії* та ін. Походження *спектрів молекулярних* (ультрафіолетових, видимих, інфрачервоних тощо) пов'язане з існуванням дискретних енерг. станів (рівнів) М., між якими можливі переходи. Кожному переходові в спектрі відповідає певна смуга (лінія) з частотою $\nu = E/h$, де E — енергія переходу, h — стала Планка. Хім. властивості М. виявляються при хім. реакціях і визначаються її складом та будовою, характером середовища та ін. умовами, наявністю каталізатора тощо (див. *Міжмолекулярна взаємодія*). З'ясування зв'язку між хім. і фіз. властивостями М. і її хім. будовою є одним з важливих завдань хімії. Див. також *Молекулярна фізика*.

Літ.: Некрасов Б. В. Основы общей химии, т. 1. М., 1969; Татевский В. М. Строение молекул. М., 1977; Минкин В. И., Симкин Б. Я., Миняев Р. М. Теория строения молекул (электронные оболочки). М., 1979; Харгиттаи М., Харгиттаи И. Геометрия молекул координационных соединений в парообразной фазе. Пер. с англ. М., 1976.

В. В. Скопенко, М. Ю. Корнилов.

МОЛЕКУЛЯ́РНА БІОЛО́ГІЯ — наука, що досліджує основні процеси життєдіяльності на субклітинному та молекулярному рівнях. М. б. вивчає механізми таких біол. явищ, як *спадковість, мінливість*, ріст і розвиток, *біосинтез* білків, ферментативний *каталіз*, перетворення енергії, *мембранний транспорт* та ін. прояви життя, міру їх зумовленості структурою, функціональною активністю та взаємодією біологічно важливих молекул, в першу чергу двох класів *біополімерів* — білків та *нуклеїнових кислот*. Об'єктами М. б. є також субклітинні *органели* (клітинні *ядра, хромосоми, рибосоми, мітохондрії, мембрани біологічні* та ін.) та системи, що перебувають на межі живої та неживої природи — *віруси*, у т. ч. *бактеріофаги*. В становленні М. б. велика роль належить успіхам *біохімії, біоорганічної хімії, біофізики, генетики, молекулярної фізики*, хімії полімерів та ін. наук. Так, досягнення біохімії нуклеїнових к-т дали змогу розкрити молекулярні механізми ряду явищ генетики, у т. ч. збереження та передавання *генетичної інформації*. Однією з найважливіших складових частин М. б. є *молекулярна генетика*. В свою чергу, без ідей та методів генетики важко уявити швидкий і такий плодотворний розвиток чисто біохім. досліджень в галузі М. б. Вичленення М. б. з класичної біохімії багато в чому зумовлене її зв'язком з фізикою, а також специфікою нових методичних підходів до досліджень. Після встановлення тримірної структури ряду білків (про четвертинну структуру говорять у тому випадку, коли молекули взаємодіють одна з одною у вигляді т. з. субодиниць) були сформульовані уявлення про різні рівні просторової організації *макромолекул*. Строго детермінована просторова структура біополімерів є основою виконання ними специфічних біол. функцій. Принцип підходу до вивчення сутності живого, що грунтується на уявленнях про різні рівні просторової орг-ції макромолекул, є найхарактернішою рисою М. б. Термін «молекулярна біологія» запропонував англ. вчений У. Астбері. Датою виникнення М. б. як сформованої науки прийнято вважати 1953, коли Ф. *Крік* та Дж. *Уотсон* у Кембріджі (Великобританія) на основі даних біохімії та *рентгеноструктурного аналізу* запропонували модель тримірної структури *дезоксирибонуклеїнової кислоти* (ДНК). Ця модель, що дістала назву подвійної спіралі Уотсона—Кріка, є наочним прикладом того, як просторова структура визначає біол. функції макромолекули, зокрема ДНК як матеріального носія генетичної інформації. Дальші досягнення М. б. сприяли пізнанню корінних закономірностей живої природи. Зокрема, слід відзначити розкриття молекулярної природи *гена*, встановлення *генетичного коду*, структури і біол. функцій ДНК та всіх видів РНК (*рибонуклеїнових кислот*), розкриття принципу матричного синтезу та дослідження всіх етапів механізму біосинтезу білків на рибосомах, відкриття зворотної *транскрипції*, ізолювання окремих генів, хім. і ферментативний синтез їх поза клітиною, перенесення генів з одного організму в інший, розкриття структури вірусів і механізмів їх *реплікації*, визначення функціональної ролі тримірної структури в дії *ферментів*, виявлення явища «самозбирання» біол. структур різної складності, з'ясування ряду осн. принципів регулювання біол. функцій і процесів. Перед М. б. поряд з теор. проблемами стоять важливі практичні завдання, у т. ч. з'ясування молекулярних основ пухлинного росту, пошук шляхів подолання *спадкових хвороб*. Особливої уваги заслуговує генна інженерія (див. *Генетична інженерія*). Посиленому розвитку М.б. і молекулярної генетики в СРСР, використанню їхніх досягнень в нар. г-ві сприяла постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, прийнята 1974, а постанова 1981 накреслила перспективи подальшого розвитку цих галузей. Провідними наук. установами в галузі М. б. в СРСР є ряд ін-тів системи АН СРСР (Ін-т молекулярної біології, Ін-т біоорганічної хімії, Ін-т білка, відділи М. б. в ін-тах Сибірського відділення АН СРСР), Ін-т молекулярної біології і генетики АН УРСР та ін. В становленні та розвитку М. б. в СРСР значну роль відіграли праці таких вчених, як О. О. Баєв, А. М. Білозерський, О. О. Брауштейн, С. М. Гершензон, Д. Г. Кноре, О. С. Спірін, В. О. Енгельгардт.

Літ.: Молекулярные основы биосинтеза белков. М., 1971; Бреслер С. Е. Молекулярная биология. Л., 1973; Ингрэм В. Биосинтез макромолекул. Пер. с англ. М., 1966.

Г. В. Єльська.

МОЛЕКУЛЯ́РНА ГЕНЕ́ТИКА — розділ *генетики* і *молекулярної біології*, що вивчає молекулярні основи *спадковості* й *мінливості* живих організмів і *вірусів*. М. г. виділилась у самостійний напрям в 40-х рр. 20 ст. у зв'язку з впровадженням у біологію нових фіз., хім. і кібернетичних методів, що дали змогу глибше й точніше, ніж раніше, дослідити будову й функції генетичного апарата вірусів і клітин. Одне з гол. досягнень М. г.— з'ясування хім. природи *гена*. В 1944 амер. вчений О. Т. Евері (Ейвері) зі співробітниками вперше показав, що спадкові ознаки одного *штаму* бактерій можуть бути передані іншому, генетично відмінному штаму шляхом введення в його клітини *дезоксирибонуклеїнової кислоти* (ДНК), виділеної з першого штаму. З часом таку трансформацію за допомогою ДНК було здійснено ін. вченими у ін. бактерій і деяких багатоклітинних організмів (квіткові рослини, дрозофіла). Так, було встановлено, що гени складаються з ДНК, а у РНК-вмісних вірусів — з *рибонуклеїнової кислоти* (РНК). З'ясування генетичної ролі нуклеїнових к-т стало поштовхом до всебічного вивчення їх. В 1953 амер. вчений Дж. *Уотсон* і англ.— Ф. *Крік* розшифрували структуру молекули ДНК. Пізніше було показано, що принципово так само побудовані й молекули РНК, тільки вони здебільшого складаються не з двох, а з однієї полінуклеотидної нитки. Згодом було показано, що різні гени відрізняються як числом пар *нуклеотидів* (у РНК-вмісних вірусів — окремих нуклеотидів), що входять до них, так і суворо визначеною для кожного гена послідовністю нуклеотидів, у якій закодована *генетична інформація*. М. г. з'ясувала тонку структуру генів. Визначено, що ген складається з десятків і сотень ділянок — *сайтів*, здатних незалежно мутувати (див. *Мутації*) і рекомбінувати (див. *Рекомбінація*). Межею подрібнюваності гена є одна пара нуклеотидів (у РНК-вмісних вірусів — один нуклеотид). Дані про хім. природу і тонку будову генів дали змогу розробити методи їх виділення і штучного синтезу поза організмом. Вперше невеликий ген був синтезований 1968 амер. вченим Г. Г. *Корана;* потім у ряді ін. лабораторій, в т. ч. в СРСР, за допомогою *ферментів* було синтезовано більші гени. Таким чином, М. г. з'ясувала в принципі, як записана і зберігається в молекулах нуклеїнових к-т генетична інформація. Визначення структури молекул ДНК відкрило можливості для дослідження молекулярних механізмів її *біосинтезу — реплікації*, що лежить в основі передачі генетичної інформа-

ції від клітини до клітини і від покоління до покоління. Показано, що біосинтез ДНК має матричний характер [необхідна наявність готової молекули ДНК, на якій, як на шаблоні (матриці), синтезуються нові тотожні їй молекули ДНК] і що здійснюється він особливими білками, серед яких гол. роль відіграють т. з. ДНК-полімерази.

М. г. багато дала для розуміння того, як ген визначає ту чи ін. ознаку організму, тобто як відбувається реалізація генетичної інформації. Було з'ясовано, яким чином гени зумовлюють хім. структуру білків, специфічних для даного організму. Зіставлення хім. структури ДНК та білків привело до концепції *генетичного коду*. Його принципові основи було розшифровано 1962 Ф. Кріком зі співробітниками. Виявилось, що кожна трійка нуклеотидів у ланцюгу ДНК (триплет, *кодон*) визначає, яка саме *амінокислота* займе дане місце в молекулі ДНК, що синтезується. Наступні праці дали змогу з'ясувати нуклеотидний склад усіх триплетів, що кодують амінокислоти. Ці праці відіграли визначну роль у з'ясуванні молекулярного механізму біосинтезу білків В результаті встановлено, що передача генетичної інформації відбувається за схемою ДНК → РНК → білок (див. *Транскрипція* в генетиці, *Трансляція* в генетиці). Проте, як було відкрито 1970 амер. вченими Г. *Теміном* і Д. *Балтімором,* при репродукції деяких пухлинотвірних вірусів тварин генетична інформація передається від РНК віруса до ДНК — т. з. зворотна транскрипція. Пізніше її було виявлено і в деяких здорових клітинах.

М. г. багато в чому сприяла розкриттю генетичного регулювання біосинтезу білків. Установлено, що можливість і інтенсивність біосинтезу кожного білка визначаються особливими регуляторними білками, які здатні пригнічувати або активувати його біосинтез. Регуляторні білки є продуктами не того гена, що кодує даний білок, а ін. генів.

М. г. поглибила розуміння мутаційного процесу. Було показано, що мутації являють собою або заміни окремих нуклеотидів, або їх вставки чи випадіння в молекулі ДНК і виникають як внаслідок випадкових помилок при реплікації ДНК, так і в результаті ушкоджуючого нуклеїнові к-ти діяння різних фіз. і хім. агентів — *мутагенів*; але не всі ушкодження ДНК, спричинювані мутагенами, реалізуються у вигляді мутацій — значна частина їх виправляється (явище *репарації*) особливими ферментами.

Методами М. г. з'ясовано осн. механізми *кросинговеру*. Показано, що кросинговер — це складний ферментативний процес, при якому відбуваються розриви молекул ДНК і возз'єднання ділянок, що утворилися, в новому порядку. М. г. своїми відкриттями зробила великий вплив на багато біол. наук. Вона стала основою, на якій виросла молекулярна біологія, сприяла розвитку біохімії, біофізики, цитології, мікробіології, вірусології, біології розвитку, відкрила нові підходи до розуміння походження життя на Землі. Досягнення М. г. обіцяють у майбутньому важливі практичні перспективи для медицини, с. г. і пром. мікробіології. Деякі з цих перспектив уже реалізуються в роботах з *генетичної інженерії*.

Літ.: Пехов А. П. Введение в молекулярную генетику. М., 1973; Стент Г. Молекулярная генетика. Пер. с англ. М., 1974; Уотсон Дж. Молекулярная биология гена. Пер. с англ. М., 1978.

С. М. Гершензон.

МОЛЕКУЛЯ́РНА МА́СА — маса *молекули,* виражена в умовних атомних одиницях. Дорівнює сумі *атомних мас* усіх атомів, що входять у дану молекулу. За М. м. часто беруть середню масу молекули з урахуванням ізотопного складу всіх елементів, що утворюють хімічну сполуку. Для високомол. сполук (полімерів) М. м.— серед. маса молекули даного *гомологічного ряду* і досягає 5—100 тис. і більше а. о. м. Як одиницю вимірювання М. м. спочатку запропонували масу атома водню — найлегшого елемента, а потім — $^1/_{16}$ частину маси атома кисню. Оскільки природний кисень являє собою суміш 99,975% ізотопу ^{16}O, 0,037% — ^{17}O і 0,204% — ^{18}O, було введено дві шкали — фізичну, в якій за одиницю взято $^1/_{16}$ маси ізотопу ^{16}O, і хімічну — $^1/_{16}$ середньої маси атома природного кисню. У новій (єдиній) шкалі за одиницю взято $^1/_{12}$ маси атома ізотопу ^{12}C, тому вона наз. вуглецевою. Поняття М. м. застосовують до речовин, які перебувають у газоподібному стані або в розчині; для твердих речовин — тільки тоді, коли вони мають мол. кристалічну структуру. М. м.— одна з найбільш фундаментальних характеристик речовини. Вона входить до складу багатьох рівнянь і співвідношень, які виражають зв'язок між різними фіз.-хім. величинами. М. м. лежить в основі визначення молярних величин — молярної маси, об'єму, *концентрації, теплоємності, електропровідності,* теплоти реакції тощо; використовується у всіх стехіометричних розрахунках (див. *Стехіометрія*). Найпоширеніші методи вимірювання М. м.: за густиною і тиском газу; *кріоскопія* і *ебуліоскопія*— для розчинів нелетких речовин; осмометрія, світлорозсіяння, ультрацентрифугування, *віскозиметрія* —для високомол. сполук.

М. В. Артеменко.

МОЛЕКУЛЯ́РНА О́ПТИКА — розділ *оптики,* який вивчає закономірності поширення світла в речовині залежно від її молекулярної будови. Зокрема, з цієї точки зору М. о. розглядає явища поглинання, дисперсії, розсіяння, заломлення і відбивання світла в різних середовищах, *оптичну активність,* а також оптичні явища, пов'язані з дією на середовище зовн. електр. і магн. полів (див. *Електрооптичні явища, Магнітооптичні явища*), тощо. М. о. тісно пов'язана з *молекулярною спектроскопією.* Методи М. о. широко застосовують при визначенні структурних параметрів речовини в різних агрегатних станах, а також при розв'язуванні аналітичних задач з технології виробництва високомол. сполук та ін. матеріалів.

МОЛЕКУЛЯ́РНА СПЕКТРОСКОПІ́Я — розділ *спектроскопії,* який вивчає *спектри молекулярні,* а також енергетичні стани молекул і молекулярних іонів. Відповідно до видів руху в молекулі (електронного, коливального та обертального) розрізняють електронну, коливальну та обертальну М. с. Вивчення електронних спектрів дає можливість одержувати відомості про електронні оболонки молекул, визначати збуджені рівні та їхні характеристики, встановлювати природу *хімічних зв'язків.* Коливальні та обертальні спектри дають змогу судити про просторове розташування атомів у молекулі, структуру її рівноважного стану, енергію дисоціації, а також обчислювати моменти інерції молекул, довжини хім. зв'язків тощо. Див. також *Лазерна спектроскопія.*

Літ.: Ельяшевич М. А. Атомная и молекулярная спектроскопия. М., 1962.

І. І. Конділенко.

МОЛЕКУЛЯ́РНА ФІ́ЗИКА — розділ *фізики,* який вивчає фіз. властивості речовин в різних агрегатних станах. Охоплює такі чотири групи питань: 1) будова речовини в газоподібному, рідкому і твердому (кристалічному та аморфному) станах, сили *міжмолекулярної взаємодії,* характер теплового руху частинок; 2) фіз. властивості речовини в стані *термодинамічної рівноваги* (стисливість, теплове розширення, теплоємність, поверхневий натяг і т. д.), залежність цих властивостей від т-ри і тиску, а також їх зв'язок з будовою речовини і силами міжмол. взаємодії; 3) кінетичні властивості речовини (в'язкість, теплопровідність, дифузія і т. д.), їх залежність від зовн. умов, зв'язок з будовою речовини і силами міжмол. взаємодії; 4) *фазові переходи* (випаровування, конденсація, плавлення, кристалізація і т. п.), вплив на них зовн. умов, мол. механізм цих процесів. При розгляді перелічених питань М. ф. спирається на *термодинаміку* і *статистичну фізику.* Основи М. ф. були закладені в працях П. С. *Лапласа,* Дж. К. *Максвелла,* Л. *Больцмана,* Дж. У *Гіббса,* М. *Смолуховського,* Я. Д. *Ван дер Ваальса* та ін. Велику роль у становленні й розвитку М. ф. відіграв *періодичний закон Д. І. Менделєєва,* який стверджує зв'язок між фіз. і хім. властивостями речовини, з одного боку, та зв'язок цих властивостей з мол. будовою речовини, з другого. В сучас. вигляді М. ф. сформувалася в 30-х рр. 20 ст. Істотний внесок у її розвиток зробили вітчизн. вчені Я. І. *Френкель,* А. Ф. *Йоффе,* П. Л. *Капіца,* Л. Д. *Ландау,* М. М. *Боголюбов,* Л. Ф. *Верещагін,* І. К. *Кікоїн,* Б. В. Дерягін та ін. М. ф. тісно пов'язана з *хімією, біологією,* теплотехнікою та багатьма ін. науками. На стику М. ф. з цими науками виникли нові наук. напрями: фізика *полімерів, молекулярна біологія, молекулярна генетика,* теплофізика тощо. В УРСР дослідження з

М. ф. проводяться в ін-тах фізико-технічному (Харків), фізико-технічному низьких т-р, технічної теплофізики АН УРСР, а також Київському, Харківському, Одеському, Львівському ун-тах.

Літ.: Кикоин А. К., Кикоин И. К. Молекулярная физика. М., 1976; Постников В. С. Физика и химия твёрдого состояния. М., 1978; Сивухин Д. В. Общий курс физики, т. 2. М., 1979; Физика простых жидкостей, ч. 1—2. Пер. с англ. М., 1971—73; Адамсон А. Физическая химия поверхностей. Пер. с англ. М., 1979.

О. З. Голик.

МОЛЕКУЛЯ́РНИЙ ГЕНЕРА́ТОР — квантовий генератор з робочою речовиною у вигляді пучка молекул, який пролітає крізь об'ємний резонатор (див. *Квантові генератори і підсилювачі*). В М. г. використовують пучки молекул, що мають електр. дипольний момент (див. *Диполь електричний*). Стан робочої речовини, при якому більше молекул перебуває на вищому енерг. рівні, ніж на нижчому,— т. з. інверсію населеностей рівнів, одержують електростатичним сортуванням молекул вихідного пучка в неоднорідному полі (напр., у квадрупольному конденсаторі; див. *Квадруполь*). Електростатичне сортування ґрунтується на тому, що дипольні молекули в неоднорідному електр. полі відхиляються від прямолінійного шляху по-різному залежно від їхньої енергії. В резонатор М. г. попадають лише молекули, що перебувають на вищому енерг. рівні; генерація електромагн. проміння відбувається внаслідок стимульованих квантових переходів молекул у стан з нижчою енергією. М. г. на молекулах аміаку NH_3, створені 1954 М. Г. *Басовим* і О. М. *Прохоровим* (СРСР) та незалежно від них Ч. *Таунсом*, Дж. Гордоном і Х. Цейгером (США), були першими квантовими генераторами. Завдяки високій стабільності частоти коливань М. г. застосовують як стандарти надвисоких частот.

Літ.: Ораевский А. Н. Молекулярные генераторы. М., 1964.

С. М. Рябченко.

МОЛЕКУЛЯ́РНОЇ БІОЛО́ГІЇ І ГЕНЕ́ТИКИ ІНСТИТУ́Т АН УРСР — науково-дослідна установа в Києві. Засн. 1973 на базі сектора АН УРСР тієї ж назви, організованого 1968. До складу ін-ту (1980) входять 15 наук. відділів і 4 лабораторії. Ін-т розробляє проблеми: «Дослідження структури й функції білків і нуклеїнових кислот», «Дослідження закономірностей спадковості й мінливості організмів, розробка методів керування процесами передачі та реалізації генетичної інформації». З ін-том пов'язана діяльність С. М. *Гершензона*, В. П. *Зосимовича* та ін. Ін-т видає журн. «*Цитология и генетика*».

Г. Х. Мацука.

МОЛЕ́НЦЬКИЙ Антон Матвійович (справж. прізв.— Найбок; 1843, м. Золочів, тепер Львів. обл.— 1874, Львів) — укр. актор і режисер. Сценічну діяльність почав 1864 в польс.-укр. трупі К. Лобойка в Галичині. В 1864—67 грав у *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові (1869 — 71 очолював цей театр). У 1868 — 69 і 1872 — 73 керував власними мандрівними трупами. Ролі: Возний, Финтик («Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник» Котляревського), Скорик («Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка), Гнат («Назар Стодоля» Шевченка), Вийт («Підгіряни» Гушалевича), Мандатор («Верховинці» Коженьовського). Вистави: «Ревізор», «Одруження» М. Гоголя.

Р. Я. Пилипчук.

МОЛЕСКІ́Н (англ. moleskin, від mole — кріт і skin — шкіра) — густа міцна бавовняна тканина підсиленого сатинового *переплетення ниток*. Відзначається гладенькою гляНсуватою поверхнею лицьового боку, що її створюють переважно нитки *піткання*. Піддаючи М. *ворсуванню*, одержують молескін-сукно. З М. шиють робочий, спортивний і спец. одяг, виготовляють верхню частину взуття тощо. Найгустіші сорти М. іноді наз. «чортовою шкірою».

МОЛЕШО́ТТ (Moleschott) Якоб (9.VIII 1822, Гертогенбос, Нідерланди — 20.V 1893, Рим) — нім. фізіолог і філософ, представник *вульгарного матеріалізму*. Розглядав мислення як фізіол. перетворення мозкової речовини, вважав, що свідомість людини залежить від якості харчування, зробивши з цього антинаук. висновок про неповноцінність мислення робітників через недостатнє харчування. Справив певний вплив на деяких італ. учених, зокрема на Ч. *Ломброзо*. Гол. твори: «Кругообіг життя» (1852), «Фізіологічні ескізи» (1863). Погляди М. різко критикували Л. *Фейєрбах*, К. Маркс і Ф. Енгельс.

МОЛИ́ТВА — звертання до бога, до надприродних сил з проханням про дарування блага і відвернення зла. М.— невід'ємна частина всіх реліг. культів, обов'язковий атрибут обрядів, богослужінь, церк. свят. М. склалася на основі первісних магічних *замовлянь* і заклинань, пов'язаних з вірою в магічну силу слова, за допомогою якого нібито можна впливати на надприродні сили (див. також *Магія*). М. завжди використовувалась і використовується церковниками як засіб впливу на віруючих з метою поглиблення і закріплення реліг. уявлень.

МОЛІБДА́ТИ — солі молібдатної кислоти H_2MoO_4. Відомі нормальні або середні М. і полімолібдати. Нормальні М. лужних металів та магнію добре розчинні у воді, інші — малорозчинні. Серед розчинних М. найбільше значення має Na_2MoO_4, що його застосовують для виробн. лаків, фарб, як *мікродобриво*. При підкислюванні розчину нормальні М. переходять у полімолібдати. З них найважливішим є парамолібдат амонію $(NH_4)_6Mo_7O_{24} \cdot xH_2O$, який використовують в аналітич. хімії і для одержання MoO_3.

МОЛІБДЕ́Н (Molybdaenum; від грец. μόλυβδος — свинець), Mo — хімічний елемент VI групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 42, ат. м. 95,94. Природний М.— суміш 7 стабільних ізотопів з масовими числами 92, 94—98 і 100, серед яких найпоширеніший ^{98}Mo (23,75%). Відкрив М. 1778 швед. хімік К. Шеєле. М.— рідкісний елемент, вміст його в земній корі $1{,}5 \cdot 10^{-4}$%, трапляється переважно як мінерал *молібденіт*, а також у формі молібдатів (див. *Молібденові руди*). М.— тугоплавкий пластичний сріблястий метал; густ. 10 200 кг/м³, $t_{пл}$ 2620° С, $t_{кип}$ 4627° С. На повітрі при звичайній т-рі М. стійкий. Окислюється при т-рі, вищій за 400° С, лаючи оксид MoO_3. М. взаємодіє з галогенами (з йодом при t бл. 1000° С), з сіркою. Реагує з вуглецем, вуглеводнями, моноксидом вуглецю при т-рі, вищій 1000° С, утворюючи дуже твердий карбід Mo_2C. На холоді слабо взаємодіє з соляною та сірчаною к-тами. Добре розчиняється в азотній к-ті та сумішах з нею. Одержують М. окисленням молібденіту і наступним відновленням MoO_3 воднем. Застосовують у виробн. легованих сталей, феромолібдену тощо (див. *Молібдену сплави*); М.— важливий конструкційний матеріал електровакуумної, ракетної, авіац. техніки, ядерної енергетики. Див. також *Молібдати*, *Молібденування*. М. в о р г а н і з м і рослин, тварин і людини наявний у дуже малих кількостях. Як *мікроелемент* бере участь переважно в *азотистому обміні*. Нестача М. у ґрунті спричинює деякі хвороби рослин та їх загибель. Надмірна кількість М. в кормі тварин зумовлює хронічні молібденові *токсикози*. У людини надлишок М. може призвести до порушення *обміну речовин* та виникнення різних захворювань.

В. Л. Павлов

(М.— хімічний елемент).

МОЛІБДЕНІ́Т (від грец. μόλυβδος — свинець) — мінерал класу сульфідів. MoS_2. *Сингонія* гексагональна. Густ. 4,7—5,0. Твердість 1—1,5. Колір голубувато-сірий. Блиск металевий. Найбільші родовища М.— в США і Мексиці. В СРСР є на Кавказі, у Сх. Сибіру, на Далекому Сході, в Забайкаллі, Серед. Азії, на Україні (*Український щит*, Донбас). Молібденіт одержують і штучно. М. — важливий мінерал *молібденових руд*.

МОЛІБДЕ́НОВІ ДО́БРИВА — *мікродобрива*, які містять *молібден* у доступній для рослини формі. Як М. д. використовують молібдат амонію, або молібденовокислий амоній, молібденовокислий натрій, а також таке *комплексне добриво*, як молібденовий суперфосфат та ін. Застосовують М. д. для передпосівного намочування або обпудрювання насіння. М. д. підвищують врожай, поліпшують його якість — збільшують вміст білка і каротину. Ефективні М. д. гол. чин. на кислих ґрунтах.

МОЛІБДЕ́НОВІ РУ́ДИ — мінеральні утворення з вмістом молібдену в кількостях, при яких молібден економічно доцільно вилучати за сучасного стану розвитку виробництва. Відомо багато мінералів з істотним вмістом молібдену. Осн. з них — *молібденіт* (містить 60% молібдену). Великі родовища М. р.— в США і Мексиці; в Рад. Союзі— в РРФСР, Вірменії, Казахстані, Узбекистані.

МОЛІБДЕ́НУ СПЛА́ВИ — сплави на основі *молібдену*. Відзначаються *жароміцністю*, високими *модулями пружності* і зсуву, відносно малим коеф. термічного розширення, значною *корозійною стійкістю* в рідких лужних металах, їхній парі та в повітрі. Добре піддаються обробці різанням, порівняно малорозчинні в мінеральних к-тах. Осн. вадами М. с. є низькі *пластичність* і *жаростійкість*. Жароміцність і пластичність сплавів підвищують введенням титану, цирконію, ніобію, вольфраму, ренію та ін. елементів. Додаючи рідкісноземельні елементи, очищають сплави від кисню. *Захисні покриття* дають змогу експлуатувати вироби з М. с. при т-рі 1200—2000° С в повітрі або ін. окислювальних середовищах. З М. с. виготовляють частини ракет та ін. літальних апаратів, деталі і вузли турбін тощо. *В. М. Мінаков.*

МОЛІБДЕНУВА́ННЯ — дифузійне насичення поверхні металевих виробів *молібденом* або нанесення на них покриттів з чистого молібдену. При дифузійному М. (див. *Дифузія*) вдаються звичайно до газофазного способу (з використанням, напр., порошків молібдену або феромолібдену, до яких добавлено галоїдні *промотори*) або способу рідкофазному (напр., *електролізом*· розплавленого молібденокислого натрію). Нанесення покриттів (завтовшки звичайно 20—200 мкм) полягає гол. чин. у напиленні розплавленого металу газовим струменем, в осадженні металу з газової фази (напр., відновленням воднем *галогенідів* молібдену) або у випаровуванні металу, нагрітого пучком прискорених електронів, з наступною його конденсацією на поверхні. Молібденуванням поліпшують антифрикційні властивості виробів з сплавів титану, підвищують жаростійкість (після *алітування* і *силіціювання*) виробів із сплавів ніобію, танталу, вольфраму і ренію, збільшують міцність і стійкість у рідкому літії виробів з нержавіючої сталі. Крім того, молібденуванням створюють проміжний підшар, що дає змогу посилювати зчеплення з матеріалом основи карбідних, оксидних та ін. напилених покриттів. До М. вдаються в електро- і радіотехніці, електроніці, ядерній техніці, ракетобудуванні тощо.

МОЛІ́НІЯ (Molinia) — рід рослин родини *злакових*. Трав'янисті багаторічники з довгими міцними мотузковидними коренями, утворюють густі дернини. Стебла майже безлисті, прямостоячі з дуже вкороченими нижніми і видовженими верхніми міжвузлями. Листки лінійні, плоскі, жорсткі. Суцвіття — довга стиснена вузька волоть. Колоски ланцетні, 2—5-квіткові. Плід — зернівка. Понад 10 видів, поширених у помірних країнах Пн. півкулі. В СРСР — 4 види, в т. ч. в УРСР — два. Найпоширеніша М. голуба (M. coerulea), росте по всій Україні на болотах, вогких луках, у лісах. Кормова рослина (в молодому віці), має декоративні форми; з коренів виготовляють щітки. *А. П. Лебеда.*

МОЛЛАМУ́РТ Аллаберди Ходжаніяз-огли (1879, с-ще Серахсі, тепер Марійської обл. Туркм. РСР — 1930) — туркм. рад. поет. Один із зачинателів туркм. рад. поезії. В ранніх творах викривав феодалів і баїв. Після Великого Жовтня оспівував рад. лад («Більшовик», «Славний Жовтень», «Свобода» та ін.), виступав проти пережитків минулого («Неписаний закон темного минулого»), на захист прав жінок. Один із перших у туркм. л-рі оспівав образ В. І. Леніна («Ленін», «Туркменистану ти дорогий» та ін.). Художник-самоук, М. ілюстрував сатиричний журнал «Токмак», в якому друкував свої вірші.

МОЛЛАНЕПЕ́С Кадирберди-огли (бл. 1810, поблизу Серахса, Іран — 1862) — туркм. поет. Писав любовну й громадян. лірику. Автор ліричної поеми «Я прийшов» і дастану «Зохре і Тахір», який можна вважати літ. обробкою нар. варіанту. М. був також музикантом, співцем-імпровізатором. *Тв.:* Рос. перекл.— Сказание о Зохре и Тахире. М., 1960; Лирика. Ашхабад, 1963.

МО́ЛНАР (Molnár) Ференц (12.1 1878, Будапешт — 2.IV 1952, Нью-Йорк) — угор. письменник. З 1940 жив у Нью-Йорку. Збірки оповідань «Голодне місто» (1901), «Розкрадачі вугілля» (1918), романи «Таємниця Арувімського лісу» (1917), «Андор» (1918) позначені співчуттям до знедолених. Успіх М. принесли комедії, в яких висміювались звичаї і мораль бурж. суспільства («Пан захисник», 1902; «Охоронець», 1910; «Вовк», 1912; «Гра в замку», 1926; «Олімпія», 1928), зображувались мешканці міських нетрів («Ліліом», 1910; «Любов небесна і земна», 1922; «Скляні черевики», 1924). Твори М. перекладалися укр. мовою («Олімпія», «Ліліом» тощо), ставилися в театрах (Ужгород, Львів).

Тв.: Рос. перекл.— Комедии. М., 1967. *Л. І. Барабан.*

«МО́ЛНИЯ» — назва серії рад. *штучних супутників Землі* (ШСЗ), призначених для ретрансляції телевізійних програм, а також для далекого телефонного, телеграфного і фототелеграфного радіозв'язку. Входять до складу системи далекого космічного радіозв'язку «*Орбита*». Створено кілька типів ШСЗ «М.», усі вони виконані на основі однакових конструктивних принципів і мають бортові ретранслятори (з гостронапрямленими антенами), системи енергоживлення (з хім. джерелами струму і сонячними батареями), системи орієнтації, стабілізації і терморегулювання, бортові командні комплекси, рушійні установки. Перший ШСЗ «М.-1» був виведений на орбіту 23.IV 1965. З 24.XI 1971 провадяться також запуски ШСЗ «М.-2» (мал.), а з 21.XI 1974 — і «М.-3». Супутники «М.-1», «М.-2» і «М.-3» виводять на витягнуті еліптичні орбіти з *апогеєм*, розташованим над Пн. півкулею. Параметри орбіт: вис. *перигея* 435—683 км, вис. апогея 37 970—40 900 км, нахил до площини екватора 62,4—65,6°, період обертання бл. 12 год. При русі по такій орбіті один ШСЗ «М.» забезпечує неперервний зв'язок на території СРСР та ін. країн Пн. півкулі протягом 6—8 год, а система з трьох-чотирьох супутників — цілодобово. Бортові ретранслятори ШСЗ «М.-1» працюють у дециметровому діапазоні радіохвиль, а «М.-2» і «М.-3» — у сантиметровому. Відповідно до програми по дальшому вдосконаленню систем зв'язку з використанням ШСЗ 29.VII 1974 запущено експериментальний супутник «М.-1С», який виведено на майже геостаціонарну орбіту з параметрами: вис. 35 850 км, нахил 0° 4′, період обертання 1 439 хв. На 1.I 1980 запущено 75 ШСЗ «М.», які забезпечують регулярний зв'язок і прийом телевізійних програм на території СРСР та ін. країн. *В. Д. Перов.*

Штучний супутник Землі «Молния-2».

«МОЛОДА́ БЕ́ЛЬГІЯ» («La Jeune Belgique») — літ. об'єднання 80—90-х рр. 19 ст. в Бельгії. В 1881—97 видавала журнал під тією ж назвою. До «М. Б.» входили: Е. *Верхарн*, М. *Валлер*, Ж. *Роденбах*, Ж. Екаут, К. *Лемоньє*, М. *Метерлінк* (всього 14 чол.), які виступали за самобутність бельг. л-ри. Заслуга об'єднання полягала в згуртуванні літ. сил Бельгії, в пробудженні інтересу до нац. л-ри.

«МОЛОДА́ ГВА́РДІЯ» — підпільна комсомольська організація, що діяла у вересні 1942 — січні 1943 в м. Краснодоні Ворошиловгр. обл. та навколишніх селищах під час нім.-фашист. окупації. «М. г.» була створена і вела боротьбу проти ворога під керівництвом Краснодон. парт. підпілля, яке очолював П. П. *Лютиков*. Після окупації в липні 1942 Краснодона в місті та с-щах Первомайське й Сімейкине з допомогою комуністів-підпільників почали створюватися антифашист. молодіжні групи. Вони розповсюджували листівки, збирали зброю. 30.IX на орг. зборах представників цих груп було створено підпільну орг-цію «М. г.». До її штабу ввійшли І. В. *Туркенич* (командир), О. В. *Кошовий* (комісар), У. М. *Громова*, І. О. *Земнухов*, В. І. Левашов, В. Й. *Третякевич*, С. Г.

Тюленін, Л. Г. *Шевцова*. У грудні 1942 орг-ція налічувала 92 чол. (серед них 15 комуністів); 22 молодогвардійці вступили до комсомолу під час окупації. «М. г.» поділялася на окремі групи (п'ятірки), мала радіоприймачі, підпільну друкарню, зброю, вибухівку. Підпільники вели антигітлерівську пропаганду серед населення. «М. г.» випустила і розповсюдила 5 тис. листівок 30 назв; напередодні 25-ї річниці Великої

Меморіальний комплекс «Молода гвардія» в місті Краснодоні. Архітектори В. Г. Смирнов і Г. Г. Головченко, інженер О. С. Кошелєва. 1970. На передньому плані — пам'ятник «Клятва». Скульптори В. І. Агібалов, В. І. Мухін і В. Х. Федченко, архітектор О. О. Сидоренко. 1954

Жовтн. соціалістич. революції молодогвардійці вивісили в місті 8 червоних прапорів. Підпільники здійснювали диверсії на підприємствах міста, зривали плани окупантів по ремонту шахтного устаткування і видобуванню вугілля, не раз виводили з ладу водо- і енергопостачання. Групи молодогвардійців здійснили ряд бойових операцій: знищили кілька ворожих автомашин зі зброєю та боєприпасами, визволили з табору 70 рад. військовополонених, спалили біржу праці. На поч. січня 1943 фашистам удалося натрапити на слід патріотів і вчинити масові арешти. Але й у фашист. катівнях герої продовжували боротьбу, мужньо витримали тортури на допитах. 15, 16 і 31.I 1943 фашисти розстріляли і скинули в шурф шахти № 5 71 чол.; 5 чол. розстріляли в Гримучому лісі поблизу м. Ровеньки (серед них О. В. Кошового), 4 чол.— в ін. районах. У. М. Громовій, І. О. Земнухову, О. В. Кошовому, С. Г. Тюленіну й Л. Г. Шевцовій посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу, 3 учасників «М. г.» нагороджено орденом Червоного Прапора, 36 — орденом Вітчизн. війни 1-го ступеня, 6 — орденом Червоної Зірки, 66 — медаллю «Партизану Вітчизняної війни» 1-го ступеня. У 1944 відкрито *Краснодонський музей «Молода гвардія»*. Героїзм «М. г.» широко відображено в л-рі й мистецтві. В центрі Краснодона споруджено пам'ятник «Клятва», такий самий пам'ятник відкрито і в Ленінграді. Молодогвардійцям присвячено роман О. О. Фадєєва «Молода гвардія», фільм режисера С. А. Герасимова, оперу Ю. С. Мейтуса, багато творів образотворчого мистецтва. На честь героїв названо нове місто Ворошиловградської області (*Молодогвардійськ*), радгоспи, колгоспи, кораблі.

Літ.: Молодая гвардия. Документы и воспоминания о героической борьбе подпольщиков Краснодона в дни временной фашистской оккупации. (Июль 1942 — февраль 1943 г.). Донецк, 1973. *А. Г. Никитенко.*

«МОЛОДА́ ГВА́РДІЯ» — республіканський піонерський табір ЦК ЛКСМУ. Засн. 1924 в Лузанівці (Одеса). У 1924 Рос. т-во Червоного Хреста організувало на березі Чорного м. табір для голодуючих дітей Поволжя. У 1925 табір передано Одес. губкому комсомолу. В 1935 на базі двох піонертаборів було створено респ. дитячий санаторій «Український Артек», який 10.I 1956 став респ. піонерським табором «М. г.». З 1959 функціонує протягом цілого року. За зміну відпочиває 1500 піонерів з Рад. Союзу, а також зарубіж. країн. З 2.XI 1960 «М. г.» — республіканський піонерський табір ЦК ЛКСМУ. В таборі постійно діють восьмирічна школа, піонерські дружини «Сонячна» і «Зоряна», а влітку ще й «Морська». Працюють різноманітні гуртки, проводяться спартакіади, військово-спортивні естафети, респ. збори тимурівців, юних прикордонників, юних друзів Рад. Армії, зміни юних техніків, натуралістів, респ. фінали змагань школярів «Старти надій» та ін. Тут є музей підпільної комсомольської орг-ції *«Молода гвардія»* (з 1961). В таборі відбулися 6, 7 і 8-й (1972, 1974, 1976) респ. піонерські збори, збори активістів трудових об'єднань старшокласників.

Літ.: Есть лагерь у Черного моря. М., 1979.

«МОЛОДА́ ЄВРО́ПА» — таємне міжнародне об'єднання революційно-демократичних організацій (1834—36), метою яких було встановлення респ. ладу в країнах Європи (див., зокрема, *«Молода Італія»*, *«Молода Польща»*). Створена Дж. *Мадзіні* у Швейцарії.

«МОЛОДА́ ІРЛА́НДІЯ» (англ. «Young Ireland») — угруповання ірл. бурж.-демократичної інтелігенції. Сформувалася всередині Асоціації рипілерів (від англ. repeal — розрив; засн. 1840), з 1842 згуртувалася навколо дублінського щотижневика «Нейшн» («Нація») і виділилася в самостійну орг-цію. Ліберальне крило (Ч. Даффі та ін.) «М. І.» обмежувалося пропагандою національної культури, ліве крило (Т. Девіс, Дж. Мітчел, Дж. Ф. Лалор) виступало за створення незалежної Ірл. республіки, за задоволення вимог ірл. селян. У 1846 «М. І.» відокремилася від рипілерів і в січні 1847 створила партію Ірл. конфедерація, що очолила ліве крило нац.-визвольного руху. В зв'язку з поразкою ірл. повстання 1848 і пов'язаними з цим репресіями «М. І.» припинила свою діяльність.

С. В. Толстов.

Республіканський піонерський табір **«Молода гвардія»**. Корпус «Зоряний». Одеса. 1977.

«МОЛОДА́ ІТА́ЛІЯ» («Giovine Italia») — таємна революц. організація італ. еміграції. Засн. в липні 1831 Дж. *Мадзіні* в Марселі. Входила до *«Молодої Європи»*. Програма «Молодої Італії» передбачала революц. визволення Італії від австр. панування та створення незалежної єдиної Італійської республіки. Головну революц. силу вбачала в народі, проте при цьому повністю ігнорувала інтереси селянства. Практична діяльність «М. І.» звелася до організації змов, які незмінно закінчувалися невдачею. В 1834 тимчасово припинила діяльність. Була відновлена Дж. Мадзіні навесні 1840. Напередодні *революції 1848—49 в Італії* «М. І.» була реорганізована на «Італ. нац. асоціацію», яка заявила про відмову від гасла республіки.

«МОЛОДА́ МУ́ЗА» — літературне угруповання укр. письменників-декадентів. Виникла 1906 у Львові під впливом зх.-європ. модерністських течій, проіснувала до 1909. «Молодомузівці» (О. Луцький, П. Карманський, В. Пачовський, Б. Лепкий, С. Твердохліб, частково М. Яцків) проповідували аполітизм, безідейність, «чисте мистецтво», втечу від злободенності у світ емоцій, містичні настрої, культ підсвідомого. Група видавала журн. «Світ» (1906), випустила ряд збірок і альманахів. Реакційність теор. тверджень творчості декадентів викрив І. Франко у статтях «Маніфест „Молодої музи“» (1907) та «Привезено зілля з трьох гір на весілля» (1907), що спричинило розпад «М. м.». Частина «молодомузівців», перебороши свої помилкові погляди й хитання, стала на шлях реалізму і згодом була прийнята до Спілки письменників України (М. Яцків, П. Карманський, В. Пачовський та ін.). *Ф. П. Погребенник.*

«МОЛОДА́ НІМЕ́ЧЧИНА» (Junges Deutschland») — літ. рух, що виник на поч. 30-х рр. 19 ст. Під цією назвою відома група прогресивних письменників (Л. Берне, Л. *Вінбарг*, К. *Гуцков* та ін.), які обстоювали активну громадську роль мистецтва, вважали, що л-рі необхідні соціальна критика й актуальні теми. У виданнях «М. Н.» друкувався молодий Ф. Енгельс. На поч. 40-х рр. перестала існувати.

МОЛОДА́ ПА́РТІЯ «НАРО́ДНОЇ ВО́ЛІ» — революц. організація народників поч. 80-х рр. 19 ст. Опозиція, що виникла 1882—83 в рядах *«Народної волі»*, в січні 1884 сформувалась як самостійна орг-ція — М. п. «Н. в.». Її групи діяли в Петербурзі, Москві, Києві, Ростові-на-Дону, Тарту. Вона була пов'язана з народницькими групами Казані, Саратова, Харкова, Одеси, Луганська і деяких ін. міст. Члени орг-ції створили друкарні в Петербурзі, Києві, Тарту, видавали прокламації, го-

тували друкований орган «Народна боротьба». «Молоді» вважали за необхідне зосереджувати увагу на пропаганді соціалізму серед робітників, хоч і не розуміли істор. ролі пролетаріату. Вони були, зокрема, пов'язані з *Благоєва групою*. В березні і листопаді 1884 багато членів М. п. «Н. в.» було заарештовано. В червні 1884 було досягнуто угоди про об'єднання М. п. «Н. в.» з «Народною волею». Частина членів орг-ції, яка не визнала об'єднання, злилася з групою Д. Благоєва, деякі продовжували працювати самостійно.

«МОЛОДА́ ПО́ЛЬЩА» («Młoda Polska») — революційна організація польс. демократич. еміграції 1834—36. Засн. в Берні як федеративна частина *«Молодої Європи»*. Програма «М. П.» передбачала відновлення Польщі як незалежної бурж.-демократичної республіки в межах 1772. У зверненні до укр. народу «М. П.» проголошувала рівні права укр. народу з польським. Ідеолог і керівник «М. П.» — Й. *Лелевель*.

«МОЛОДА́ ПО́ЛЬЩА» («Młoda Polska») — умовна назва періоду в розвитку польської літератури і пластичних мистецтв 1890—1918. Естетична програма представників «М. П.», сформульована в статтях А. Гурського, С. Пшибишевського, З. Пшесмицького, була суперечливою. З одного боку, вона відображала містичні й елітарні настрої частини творчої інтелігенції, з другого — індивідуалістичний протест проти капіталістичного ладу, бурж. культури. «М. П.» об'єднувала явища різного ідейно-естетичного спрямування — від декадентських до реалістичних. У рамках «М. П.» розглядають і творчість таких видатних письменників-реалістів, як С. Жеромський, В. Реймонт, В. Оркан, а також С. Виспянський, Я. Каспрович, К. Тетмайєр та ін. «М. П.» об'єднувала художників, які виступили проти консервативних напрямів. Ці майстри шукали нові виражальні засоби. Деякі живописці працювали в традиціях *імпресіонізму* (Ю. Панкевич, Л. Вичулковський, Я. Станіславський), інші — *символізму* (Ф. Руниць, Я. Мальчевський) та *модерну* (С. Виспянський, Ю. Мегоффер, В. Войткевич). Серед скульпторів «М. П.» — К. Лящка, В. Шимановський, К. Дуніковський. Для архітектури часів «М. П.» характерне використання нар. мотивів (т. з. стиль Закопане, арх. С. Віткевич) і стилю модерн (арх. Т. Стриєнський, Ф. Мончинський). Представники «М. П.» виступали за розвиток декоративно-ужиткового мистецтва. Композитори поч. 20 ст. М. Карлович, Г. Фітельберг, К. Шимановський, Л. Ружицький, А. Шелюто, які належали до «М. П.», ставили своїм завданням розвивати нац. муз. культуру, використовуючи муз. фольклор і кращі досягнення вітчизн. й зарубіжної класики.

«МОЛОДА́ УКРАЇ́НА» — назва укр. журналів, що виходили протягом 1900—26 у Львові і Києві. 1) Перший на Україні щомісячний молодіжний громадсько-політ. і літ.-осв. журнал нац.-демократич. характеру. Виходив у Львові 1900—03 за ред. М. Залітача, А. Крушельницького, Я. Стефановича та ін. Переважно з вузько-нац. позицій виступав за політ. й соціальну свободу України, возз'єднання всіх укр. земель в одній незалежній демократичній державі, проти ополячування й понімечування західноукраїнських земель, за розвиток укр. шкіл. У журналі друкувалися твори Лесі Українки, Леся Мартовича, М. Яцківа, С. Чарнецького, С. Яричевського, В. Щурата, В. Пачовського та ін.; переклади творів А. Чехова й М. Горького. «М. У.» переслідувалася цісарською цензурою. Вийшло 33 номери.
2) Громадсько-політ. журнал демократич. напряму для укр. студентської молоді та учнів старших класів гімназій. Виходив 1905 у Львові. Робив спроби в популярній формі подавати теор. основи наук. соціалізму, радив читачам знайомитися з працями К. Маркса і Ф. Енгельса, виступав за соціальне й нац. визволення укр. народу, за відкриття укр. ун-ту, поширення укр. шкіл в Галичині. Вітав бурж.-демократич. революцію в Росії 1905—07. Вийшло 4 номери.
3) Журнал осв.-демократич. характеру для дітей молодшого і старшого віку. Виходив у Києві 1906, 1908—12 та 1914 як щомісячний літ. і загальноосв. додаток до журн. *«Рідний край»* за ред. Олени Пчілки. З 1914 виходив у Гадячі Полтав. губ. Журн. друкував твори Т. Шевченка, С. Руданського, Лесі Українки та ін., переклади з рос. і зарубіж. л-р. Вийшло 64 номери.
4) Щомісячний осв. журнал нац.-демократич. напряму для студентської молоді. Виходив 1910 у Львові за ред. М. Вітошинського та В. Лотоцького. Журнал виступав за відкриття укр. ун-ту у Львові, висвітлював життя зх.-укр. шкіл. Вийшло 7 номерів.
5) Літературно-осв. журнал бурж.-націоналістич. спрямування для шкільної молоді. Виходив 1923—26 у Львові один-два рази на місяць з додатком для дошкільнят «Світ дитини». *В. П. Лета.*

«МОЛОДА́Я РОССИ́Я» — прокламація, одне з найреволюційніших видань 60-х рр. 19 ст. в Росії. Написана П. Г. *Заічневським* у тюрмі, надрукована в травні 1862 в таємній друкарні в Рязанській губернії. Поширювалась у Петербурзі, Москві та в провінції. В прокламації розвинуто ідеї рос. різновиду *бланкізму*. Закликала до повалення монархії шляхом революції, яку здійснить інтелігенція та армія. В прокламації висувався лозунг встановлення в Росії федеративної республіки, проголошувалося право націй на самовизначення. «М. Р.» вела полеміку з *«Колоколом»* і *«Великоруссом»*, вважаючи їхню позицію ліберальною.

«МОЛОДЕ́ СЕЛО́» — щотижнева газета селянської молоді, орган ЦК КСМ України. Видавалося в Харкові 1920—23 укр. мовою. Почало виходити 7.IV 1920 як окрема сторінка газ. *«Селянська біднота»*. З 8.VI 1921 друкувалося як окрема сторінка газ. *«Селянська правда»*, з 7.XI 1922 — як додаток до неї. Останній номер «М. с.» вийшов 7.IV 1923.

МОЛОДЕ́ЧНО — місто обласного підпорядкування Мінської обл. БРСР, райцентр. Розташоване на р. Уші (прит. Вілії). Залізнична ст. 74 тис. ж. (1980). З-ди: металоконструкцій, напівпровідникових вентилів, верстатобуд., металовиробів і залізобетонних виробів. Харч. пром-сть представлена м'ясним і виноконсервним комбінатами, кондитерською ф-кою, мол. з-дом; легка — швейними та взуттєвою ф-ками. Виробн. меблів, муз. інструментів, худож. виробів та підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту. В місті — політехнікум, обліково-плановий технікум, муз. уч-ще. Краєзнавчий музей. Вперше згадується 1388, місто — з 1940.

«МОЛОДИ́Й БІЛЬШОВИ́К» — літ.-художній, суспільно-політ. і науково-популярний журнал для сільської молоді. Виходив щомісяця 1925—26 у Харкові як орган ЦК ЛКСМ України, 1926—33 — двічі на місяць у Києві як орган ЦК ЛКСМ України і Київ. окружкому ЛКСМ України. В 1933 вийшло 8 номерів. «М. б.» знайомив молодь з важливими подіями в країні й за рубежем, друкував переклади творів рос. і білорус. письменників, подавав допомогу письменникам-початківцям, вміщуючи статті й консультації з питань літ. творчості. В журналі була рубрика «Поезія молодих».

«МОЛОДИ́Й БІЛЬШОВИ́К» — щомісячний літературно-художній і суспільно-політ. журнал. У 1927—37 виходив під назвою «Молодняк» і до № 6 1936 був органом ЦК ЛКСМУ, потім — ЦК ЛКСМУ і правління Спілки рад. письменників України. Видавався 1927—34 в Харкові, з 1935 — в Києві. З № 8 1937 журнал став виходити під назвою «М. б.». У ньому друкувалися твори укр. рад. письменників. Журнал публікував переклади творів рос. л-ри і л-р народів СРСР, а також творів іноз. письменників. У 1941 вийшло 5 номерів журналу. З поч. Великої Вітчизн. війни видання «М. б.» було припинено. З 1944 виходить під назвою *«Дніпро»*.

«МОЛОДИ́Й СПАРТА́К» — підпільний журнал ЦК *Комуністичної Спілки Молоді Західної України*. Виходив нерегулярно з серпня 1931 до лютого 1934 у Львові (1933 — під назвою «Спартак»). У 1932—33 видавався укр. і польс. мовами. Всього вийшло 7 номерів. «М. С.» закликав трудящу молодь до боротьби проти фашизму, викривав антинар. характер польс. і укр. націоналістич. орг-цій. На сторінках журналу висвітлювалася революційна боротьба трудящих, у т. ч. робітн. молоді, за соціальне й нац. визволення.

«МОЛОДИ́Й ТЕА́ТР» — товариство укр. акторів у Києві (1916—19). Заснований з молоді, що закінчила *Музично-драматичну школу Миколи Лисенка*. Фундаторами театру були Л. *Курбас*, С. К. *Бондарчук*, С. *Мануйлович*,

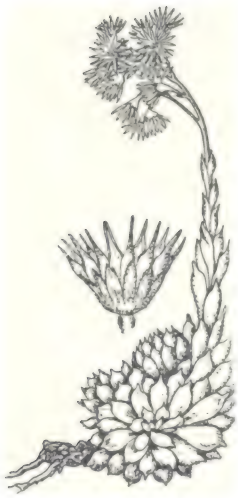

Молодило руське. Загальний вигляд рослини та плід.

П. *Самійленко*, М. *Терещенко*, Й. *Шевченко*, В. Васильєв та ін. Пізніше до «М. т.» вступили Г. *Юра*, О. *Ватуля*, В. *Василько*, П. *Долина*, Ф. *Лопатинський*, С. *Семдор*, В. *Калин*, Р. *Нещадименко*, О. *Юра-Юрський*, художник А. *Петрицький* та ін. Перший прилюдний виступ «М. т.» відбувся в березні 1917. Колектив показав символічну картину «Революційний рух» (серед дійових осіб — декабристи, розкутий Прометей). «М. т.» виступав проти *натуралізму*, побутовізму та етнографізму в театр. мистецтві, висунув гасло «революції в театрі». Одним з першочергових завдань «М. т.» ставив виховання укр. актора нового типу, озброєного художніми прийомами театр. систем різних епох і народів. З цією метою ставилися різні за стильовим розв'язанням спектаклі. Серед вистав «М. т.» — реалістичні («У пущі» Лесі Українки), умовно-реалістичні («Цар Едіп» Софокла), романтичні («Йола» Жулавського), гротескові («Горе брехунові» Грільпарцера), символічні (драм. етюди «Осінь», «Танець життя», «При світлі ватри» Олеся, «Затоплений дзвін» Гауптмана), психологічні («Лікар Керженцев» Андрєєва, «Кандіда» Шоу). Театр реконструював старовинний укр. *вертеп*, здійснив вистави за інсценізованими поезіями Т. Шевченка — «Іван Гус», «Великий льох», «І небо невмите...», «Не спалося, а ніч як море...», «У неділеньку та ранесенько» та ін. При «М. т.» діяла драм. студія, в якій навчалися Л. *Болобан*, Г. *Ігнатович*, В. Маслюченко, Л. Предславич, П. *Нятко*, О. *Швачко*, М. Склярова, Л. Липківський та ін. Студійці брали участь у виставах «М. т.», поставили дитячу оперу «Коза-дереза» М. Лисенка. 15.III 1919 «М. т.» націоналізовано й перейменовано в Перший театр Київ. Ради робітн. депутатів, а в квітні того ж року приєднано до *Першого театру Української Радянської Республіки* імені Шевченка. В січні 1920 на базі акторських труп колишнього «М. т.» засновано Новий драматичний театр ім. І. Франка (тепер — *Київський український драматичний театр* імені І. Франка) і «*Кий-драмте*».

Літ.: Лесь Курбас. Спогади сучасників. К., 1969; Самійленко П. Незабутні дні горінь. К., 1970; Стеценко Л. На світанку. «Мистецтво», 1967, № 3.

МОЛОДИ́К — 1) Нар. назва молодого Місяця — новомісяччя (див. *Фази Місяця*). 2) Молодики, пахолки, хлоп'ята, джури, новики — новоприйняті козаки *Запорізької Січі* в 16—17 ст. Виконували обов'язки зброєносців, слуг козац. старшини та заможної верхівки укр. козацтва, не мали права брати участі в *козацьких радах*. Після трирічного перебування на Січі М. записували в число товаришів — повноправних козаків. За часів *Нової Січі* М. називали козаків-наймитів, які працювали в г-вах заможних козаків — *зимівників*, на рибних промислах, чумакували тощо. 3) Народна назва молодої неодруженої людини.

«МОЛОДИ́К» — укр. літературно-художній та історико-науковий альманах (1843—44). Видавав І. *Бецький* при допомозі Г. Квітки-Основ'яненка, М. Костомарова, В. Каразіна. Три книги вийшло в Харкові, четверта — в Петербурзі. В альманасі надруковано твори укр. і рос. письменників — І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, Є. Гребінки, О. Пушкіна, М. Лермонтова, А. Фета, майбутніх петрашевців О. Пальма, С. Дурова та ін., переклади з нім., англ., польс. і чес. л-р, а також фольклорні й етногр. матеріали (В. Даля, О. Бодянського та ін.), документи й розвідки з історії освіти і культури України й зокрема Києва (М. Костомарова, В. Каразіна, М. Берлинського та ін.). Альманах відіграв прогресивну роль в історії укр. культури. В. Белінський, позитивно оцінюючи видання, критикував консервативні тенденції у творах А. Метлинського, М. Костомарова та інших. *П. М. Федченко.*

МОЛОДИ́ЛО (Sempervivum) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини товстолистих. Листки чергові, м'ясисті, соковиті, зібрані на неплідних пагонах у густі, майже кулясті прикореневі розетки. Неплідні пагони вкриті черговими довгасто-яйцевидними листками. Квітки 6—20-членні, правильні, двостатеві, жовтуваті, рожеві або пурпурові в щитковидно-волотистих суцвіттях. Плід — листянка. Бл. 30 видів, поширених переважно в Серед. і Пд. Європі. Ростуть здебільшого в горах — на скелях, рідше — на пісках. В СРСР — 11 видів, гол. чин. на Кавказі, з них в УРСР — 4. Найчастіше зустрічається М. р у с ь к е (S. ruthenicum) в соснових лісах, на пісках, скелях; на Поліссі — зрідка, в Лісостепу і в пн. частині Степу — частіше. Деякі види вирощують як декоративні.

МОЛОДІ́ РОБІТНИКИ́ — особи, направлені на роботу після закінчення загальноосвітніх шкіл, професійно-тех. і тех. училищ і курсів, а також особи, які пройшли навчання безпосередньо на виробництві. Працю молоді, в т. ч. М. р., регулюють розд. 9 *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю*, відповідні розділи кодексів законів про працю (в УРСР — гл. 13 КЗпП УРСР). Для всіх підприємств і орг-цій встановлюється броня (від 0,5 до 10% заг. чисельності робітників) прийняття молоді (молодшої за 18 років) на роботу і на виробниче навчання. Для М. р. не встановлюється випробувальний строк при прийомі на роботу; за погодженням з ФЗМК М. р. можуть затверджуватися знижені норми виробітку, для них встановлено і ряд ін. пільг. М. р., які закінчили проф.-тех. і тех. училища, зобов'язані відпрацювати на підприємстві, куди їх направлено на роботу відповідно до плану розподілу, 2—3 роки (залежно від типу навчального закладу). Адміністрації підприємств заборонено звільняти, переводити М. р. на ін. роботу, не зв'язану з набутою ними спеціальністю і кваліфікацією, знижувати їм кваліфікаційні розряди, присвоєні після закінчення навчання. Питання щодо премію вання М. р., розподілу для них житла і місць у гуртожитках, *охорони праці, звільнення з роботи* тощо розглядаються за участю представника комітету комсомолу відповідних підприємств, організацій. *О. І. Процевський.*

МОЛОДІ́ СПЕЦІАЛІ́СТИ — особи, які закінчили вищі та середні спец. навчальні заклади з відривом від виробництва і направлені, відповідно до плану розподілу, на роботу за спеціальністю і згідно з кваліфікацією, яку вони здобули в навчальному закладі. За положенням про персональний розподіл М. с., затвердженим наказом міністра вищої і серед. спец. освіти СРСР від 18.III 1968, та ін. нормативними актами, М. с. зобов'язані після закінчення навчання відпрацювати в місці призначення не менше як 3 роки (крім тих спеціалістів, для яких встановлено ін. строки роботи). Керівникам підприємств і орг-цій заборонено приймати на роботу М. с. до закінчення 3-річного строку після навчання без документа відповідного м-ва або довідки навчального закладу про право самостійного *трудовлаштування*. М. с., яких відрядили на навчання підприємства, орг-ції чи установи, направляються на роботу, як правило, на ці підприємства, в орг-ції. З часу видачі направлення на М. с. повністю поширюється *законодавство про працю* і *соціальне страхування*. Так, М. с., що їх направляють на роботу в ін. місцевість, мають право на *гарантії та компенсації трудові*, зокрема, в зв'язку з переїздом. Для М. с. не встановлюється випробування при прийнятті на роботу; протягом перших 3 років роботи вони не підлягають *атестації*; керівникам підприємств заборонено використовувати М. с. в апараті управління, а також переміщати їх на роботу, не пов'язану зі спеціальністю, звільняти з роботи без дозволу міністерства. *О. І. Процевський.*

МОЛОДІ́ЖНА ПЕЧЕ́РА — карстова печера-шахта в Крим. обл. УРСР, на *Головному пасмі Кримських гір*, у районі *Карабі-яйли*. Розташована у верхньоюрських вапняках вздовж розлому. Глиб. 260 м. Починається колодязем завглибшки 50 м, за яким є ще кілька вертикальних шахт глиб. 60, 90, 20 і 30 м. Стіни їхні вкриті *кар*рами. У шахті відслонюються давні карстові порожнини, заповнені глиною з кристалами *ісландського шпату*. Пам'ятка природи.

В. М. Дублянський.

МОЛОДІ́ЖНЕ — селище міського типу Долинського р-ну Кіровогр. обл. УРСР. Розташоване на р. Березівці (бас. Пд. Бугу), за 10 км від залізнич. ст. Долинська. 2,4 тис. ж. (1980). У М.— цукр. з-д. Середня школа, лікарня. Будинок культури, бібліотека. Утворене 1960.

МОЛОДІ́ЖНЕ — селище міського типу Сімферопольського р-ну Крим. обл. УРСР, за 6 км від Сімферополя. 6,8 тис. ж. (1980). У селищі — Крим. с.-г. ін-т, середня школа, поліклініка, 2 будинки культури, б-ка. Засн. 1929.

«МОЛОДНЯ́К» — літ. організація комсомольських письменників України. Засн. 1926 у Харкові. До орг-ції увійшла літ. молодь Харкова й Києва, що належала до «*Плугу*» і «*Гарту*»; згодом філії «М.» утворилися в Донецьку, Миколаєві, Запоріжжі, Дніпропетровську та ін. містах. Очолив «М.» та 1927—31 був редактором однойменного журналу поет П. Усенко. «М.» спільно з ВУСПП вів боротьбу проти ворожих і занепадницько-міщанських проявів в укр. л-рі, відстоював єднання укр. рад. письменників з письменниками братніх народів СРСР, виступав за об'єднання пролет. та революц. письменників. Поділяючи загалом ідейно-худож. настанови *РАПП* і *ВУСПП*, «М.» припускався окремих ідейно-творчих помилок. Активними учасниками орг-ції були О. Донченко, М. Шеремет, Б. Коваленко, Т. Масенко, І. Ковтун (Ю. Вухналь), В. Кузьмич, О. Кундзіч. А. Клоччя, Я. Гримайло, І. Гончаренко, Є. Фомін, О. Корнійчук, Л. Первомайський та ін. «М.» припинив діяльність 1932 у зв'язку з постановою ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій». Більшість учасників «М.» увійшла до Спілки рад. письменників України.

С. А. Крижанівський.

«МОЛОДНЯ́К» — літературно-мистецький та громадсько-політ. журнал, орган ЦК ЛКСМУ, з 1936 — ЦК ЛКСМУ та правління Спілки рад. письменників України. В 1927—34 виходив у Харкові, 1935—37 — у Києві. Осн. завданням журналу було виховання молодих творчих кадрів, які під проводом Комуністичної партії боролись за ідейність, партійність і народність, реалізм та високу художність укр. рад. л-ри й мистецтва. З 1937 журнал мав назву «*Молодий більшовик*».

С. А. Крижанівський.

МОЛОДОАФГА́НЦІ — учасники нац.-патріотичного руху в Афганістані, що виник під впливом революції 1905—07 в Росії. Виступали за нац. незалежність, обмеження влади *еміра*, розширення світської освіти, розвиток нац. економіки. В 1919 М. на чолі з Амануллою (див. *Аманулла-хан*) прийшли до влади. 28.II 1919 Аманулла-хан проголосив незалежність країни від англ. колоніалізму, встановив 1919 дипломатичні відносини з Рад. Росією, уклав з нею договори 1921 і 1926 (див. *Радянсько-афганські документи*). М. провели ряд прогресивних реформ (1919—28). Внаслідок повстання уряд М. 1929 було скинуто.

МОЛОДО́ВЕ — село Сокирянського р-ну Чернів. обл., на околиці якого, на правому березі Дністра, виявлено групу палеолітичних стоянок (найвідоміші багатошарові стоянки Молодове I та Молодове V). Стоянку Молодове I виявлено в 20-х рр. 20 ст., досліджувалась 1955—61, 1963 та 1974—80. При розкопках відкрито залишки 9 різночасних поселень: 5 поселень *мустьєрської культури*, 3 пізньопалеолітичні та 1 часів *мезоліту*. В шарі мустьєрського часу відкрито залишки спорудженого з кісток мамонтів житла типу яранги (найдавнішого з досі відомих), яке датують, за радіовуглецевим методом, часом понад 44 тис. років тому. Знайдено найдавніші предмети палеолітичного мистецтва, зокрема лопатку мамонта з гравіруванням, слідами живопису та вигравіруваною фігурою тварини. Стоянка Молодове V відкрита 1948, досліджувалась 1951, 1953—58, 1960—62, 1964. Виявлено залишки 20 різночасних поселень з рештками житл. споруд мустьєрського та пізньопалеолітичного часу, знайдено численні вироби з кременю, кістки та рогу тощо. Археол. матеріали з стоянок М. дають можливість простежити розвиток людської культури від мустьєрського до ранньомезолітичного часу включно.

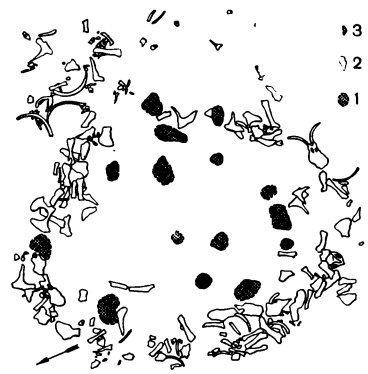

Залишки житла мустьєрського часу: 1 — кострища; 2 — кістки; 3 — зуби мамонта.

Літ.: Черниш О. П. Палеолітична стоянка Молодове V. К., 1961; Черныш А. П. Палеолит и мезолит Приднестровья. М., 1973; Черниш О. П. До питання про час виникнення мистецтва. «Вісник АН УРСР», 1979, в. 8.

О. П. Черниш.

МОЛОДОГВАРДІ́ЙСЬК — місто Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Краснодонській міськраді, за 3 км від залізнич. ст. Сімейкіне Нове. Будівництво міста почалось 1955 в зв'язку з спорудженням кам.-вугільних шахт. У 1959 селище названо на честь підпільної комсомольської орг-ції «*Молода гвардія*» Молодогвардійським. З 1961 М.— місто. У М.— 4 кам.-вуг. шахти, центр. збагачувальна ф-ка, з-д «Буддеталь», виробниче об'єднання «Ворошиловграднерудпром». 4 заг.-осв. та музична школи, 2 профес.-тех. уч-ща; лікарняний комплекс. Палац культури, 9 бібліотек.

МОЛОДОГЕГЕЛЬЯ́НСТВО, лівогегельянство — ідеалістична течія, яка виникла в 30—40-х рр. 19 ст. в Німеччині внаслідок розкладу гегелівської філософської школи (див. *Гегельянство*). Представниками М. були Б. *Бауер*, Д. *Штраус*, М. *Штірнер* та ін. До гуртка молодогегельянців деякий час входили Л. *Фейєрбах*, молоді К. Маркс і Ф. Енгельс, але вони пішли по шляху матеріалістичної критики філософії Г. В. Ф. *Гегеля*. На відміну від старогегельянців, які робили з гегелівської філософії найконсервативніші висновки, М. намагалося використати її для обгрунтування прагнення радикальної буржуазії до ліквідації феодалізму. Молодогегельянці критикували релігію, але не виходили при цьому за межі ідеалізму. Вони пропагували культ «критично мислячих осіб», применшуючи роль нар. мас в історії. К. Маркс і Ф. Енгельс у своїх працях «*Святе сімейство*» і «*Німецька ідеологія*» піддали М. нищівній критиці.

МОЛОДОГРАМАТИ́ЗМ, неограматизм — напрям у мовознавстві 19 ст. Назва походить від слова «молодограматики» — назви групи нім. мовознавців; до її складу входили К. *Бругман*, Б. *Дельбрюк*, А. Лескін, Г. Остгоф, Г. *Пауль*. Концепцій М. дотримувалися К. Вернер (Данія), М. Бреаль (Франція), Ф. де *Соссюр* (Швейцарія), У. Д. Уїтні (США). В Росії близькими до М. були П. Ф. *Фортунатов* і О. О. *Шахматов*. Осн. завданням *мовознавства* представники М. вважали вивчення живих мов, а не реконструкцію *прамови*. Вони відкинули метафізичний натуралізм А. *Шлейхера*, М. Мюллера та ін., що розглядали мову як організм, розвиток якого нібито відбувається за законами природи. М. зібрали й опрацювали великий фактичний матеріал з багатьох мов, розробили методику мовного аналізу. Послідовники М. висунули положення про єдність мови протягом її істор. розвитку. Але мова при цьому не розглядалася як цілісна система, а вивчалася однобічно — переважно *фонетика* й *морфологія*. Хибними в М. були й теза про непохитність *фонетичних законів*, перебільшення ролі *аналогії*. Незважаючи на хибність деяких теор. положень М., його представники зробили значний внесок у *порівняльно-історичне мовознавство*. На поч. 20 ст. М. перестав бути осн. напрямом у мовознавстві.

Літ.: Звегинцев В. А. История языкознания XIX—XX веков в очерках и извлечениях, ч. 1. М., 1964; Пауль Г. Принципы истории языка. Пер. с нем. М., 1960. *Ф. О. Нікітіна.*

«МОЛОДО́Й РАБО́ЧИЙ» — щотижнева газета, орган ЦК і Харків. к-ту КСМ України. Виходив у Харкові 1921—24 рос. мовою. Перший номер вийшов 10.VI 1921. Газета відіграла важливу роль у зміцненні комсомольських орг-цій, у вихованні молоді в дусі комунізму, у згуртуванні її навколо Комуністичної партії. 26.I 1924 перейменована на «Молодой ленинец». 22.IX 1925 видання газети було припинено.

МОЛОДОЛАТИШІ — учасники нац.-ліберального, реформістського руху в Латвії в 50—60-х рр. 19 ст. Виражали погляди латис. буржуазії, що зароджувалася. Виступали проти залишків кріпосництва, засилля нім. баронів, за капіталістичний розвиток Латвії, за політ. та екон. орієнтацію на Росію. Засновниками та ідейними керівниками руху були публіцист К. М. Валдемар, поет Ю. А. *Алунан*, фольклорист К. Ю. Барон та ін. Друкованим органом М. була «Петербургас авізес» («Петербурзька газета»; видавалась 1862—65 у Петербурзі). Діяльність М.

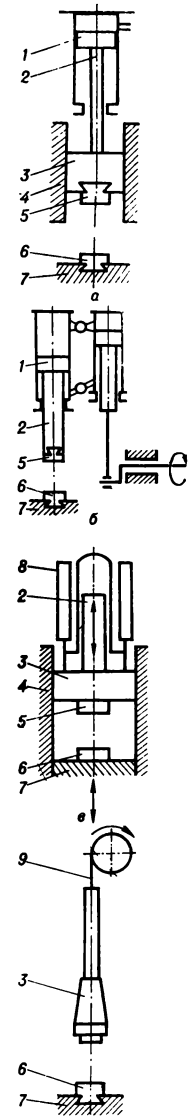

Молоти (схеми дії): *а* — пароповітряний; *б* — пневматичний; *в* — гідравлічний; *г* — механічний з гнучким зв'язком; *1* — поршень; *2* — шток; *3* — баба; *4* — напрямні пристрої станини; *5* — верхній бойок (або штамп); *6* — нижній бойок (або штамп); *7* — шабот; *8* — гідроциліндр; *9* — пас.

В. О. Молодцов.

О. Г. Молодчий.

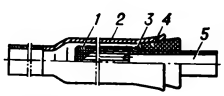

Молокоочисник: *1* — фільтрувальний елемент; *2* — корпус молокоочисника; *3* — затискувальне кільце; *4* — гумова ущільнювальна втулка; *5* — патрубок.

сприяла розвиткові латис. культури, зміцненню зв'язків з рос. народом. Загострення класових суперечностей призвело до розшарування руху М. (70-і рр.). Осн. частина його учасників перейшла на націонал-шовіністичні, решта — на бурж.-демократичні позиції.

МОЛОДОПИСЕ́МНІ МО́ВИ — термін, поширений у рад. *мовознавстві* щодо мов, писемність у яких з'явилася порівняно недавно. За рад. часу внаслідок здійснення ленінської нац. політики Комуністичної партії Рад. Союзу бл. 50 раніше безписемних народів одержали власну писемність. Серед М. м.— абазинська, аварська, адигейська, алтайська, інгушська, кабардинська, коряцька, лезгинська, мансійська, хантийська, чукотська та ін.

Алфавіти мов цих народів тепер базуються на рос. алфавіті. М. м. стали мовами навчання в школах, ними видається художня, суспільно-політ. і наук. л-ра, газети, ведуться радіо- й телепередачі, здійснюється масово-політична й культур.-осв. робота серед населення тощо. М. м. з'являються після звільнення від колоніалізму в Африці (йоруба, сомалі, чокве та ін.), а також в Океанії й Америці.

Літ.: Языки народов СССР, т. 1—5. М., 1966—68; Дешериев Ю. Д., Протченко И. Ф. Развитие языков народов СССР в советскую эпоху. М., 1968.

М. А. Жовтобрюх.

МОЛОДОТУРЕ́ЦЬКА РЕВОЛЮ́ЦІЯ 1908 — перша бурж. революція в Туреччині (*Османській імперії*). Почалася під впливом революції 1905—07 в Росії. Метою М. р. було знищення деспотичного режиму султана *Абдул-Гаміда II*, визволення країни від імперіалістич. залежності, відновлення дії конституції 1876 і створення бурж. парламентарної імперії. Активну роль у революції відігравала бурж. інтелігенція, зокрема офіцерство. Керувала революцією орг-ція «Єднання і прогрес» (засн. 1889). Наляканий рядом повстань у військових частинах, особливо в розташованих у *Македонії*, Абдул-Гамід II погодився відновити конституцію та скликати парламент. У квітні 1909 феодально-клерикальна і компрадорська опозиція при підтримці імперіалістичних держав вчинила контрреволюц. заколот і на короткий час поновила самодержавство Абдул-Гаміда II. Після придушення заколоту парламент 27.IV 1909 скинув Абдул-Гаміда II і обрав новим султаном Мехмеда V. Боячись дальшого розвитку революції, молодотур. буржуазія прагнула лише зміцнити свою владу. Бурж. реформи, по суті, не були здійснені. Об'єктивно прогресивні тенденції тур. бурж. націоналізму (тюркізму) було підмінено шовіністичною ідеологією *пантюркізму*. В 1910—11 М. р. фактично зазнала поразки. З 1913, після здійсненого Енвер-пашею держ. перевороту, конституція і парламент втратили своє значення. Нерозв'язані М. р. завдання становили істор. спадщину для нового етапу тур. бурж. революц. руху (див. *Кемалістська революція*).

О. І. Ганусець.

МОЛОДОТУ́РКИ — учасники бурж.-революц. руху в *Османській імперії* в кін. 19 — на поч. 20 ст., завданням якого була заміна султанського самодержавства конституц. ладом. У вузькому розумінні — члени орг-ції «Єднання і прогрес», що очолювала *Молодотурецьку революцію 1908*.

МОЛОДОФІ́ННИ — представники націоналістичної ліберально-бурж. течії у Великому князівстві Фінляндському (80-і рр. 19 ст.— 1918). В період наступу рос. царизму на автономію Фінляндії М. дотримувалися в основному тактики пасивного опору, прагнули до встановлення контактів з радикальними бурж. рухами Скандинавії. В 1902 М. разом із шведською нар. партією утворили т. з. Партію фін. конституціоналістів. У 1918 в результаті розколу ліберальне крило М. утворило респ. Нац. прогресивну партію, а меншість М. ввійшла до монархічної Нац. коаліційної партії.

МОЛОДОЧЕ́ХИ (офіц. назва — Національна вільнодумна партія)— бурж.- ліберальна політ. партія Чехії. Засн. 25.XII 1874. Програма М. передбачала перетворення Австро-Угорщини на триєдину Австро-Угорсько-Чеську імперію, автономію чес. земель, бурж.-демократичні свободи. В серед. 90-х рр. М. від опозиції щодо уряду *Габсбургів* перейшли до його підтримки, що призвело до зменшення їхнього політ. впливу в чес. землях. Прогабсбурзька політика М. відображена в новій програмі партії, прийнятій 1907. В 1918 М. ввійшли до складу партії Чеська держ.-правова демократія.

МОЛОДЦО́В Володимир Олександрович (підпільне прізв.— Бадаєв; 5.VI 1911, м. Сасово, тепер Рязан. обл.— 30.VI 1942) — учасник Одеського антифашистського підпілля під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії з 1930. Н. в сім'ї залізничника. Працював на шахтах Підмосков'я, на керівній госп. роботі, в органах держ. безпеки. Восени 1941 залишений для підпільної роботи в окупованій фашистами Одесі. Очолював диверсійно-розвідувальний загін, що базувався в одес. катакомбах у районі с. Нерубайського (тепер Біляївського р-ну). Загін налічував 65 чол. і складався з двох груп — підземної (в катакомбах) і міської. В лютому 1942 фашисти схопили М. та 16 бійців його загону і після тортур розстріляли.

МОЛО́ДЧИЙ Олександр Гнатович (н. 27.VI 1920, Луганськ) — рад. військ. льотчик, генерал-лейтенант авіації (1962), двічі Герой Рад. Союзу (1941, 1942). Член КПРС з 1942. В Рад. Армії з 1937. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик, заст. командира ескадрильї гвард. авіаполку в складі бомбардувальної авіації далекосяжної дії. Здійснив 311 бойових вильотів. Після війни — на командній роботі у ВПС Рад. Армії. В 1959 закінчив Академію Генштабу. З 1965 — в запасі. Нагороджений 3 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Літ.: Булкин С. П. Александр Игнатьевич Молодчий. Донецк, 1974.

«МО́ЛОДЬ» — книжкове видавництво ЦК ЛКСМ України. Засн. 1923 у Харкові під назвою «Молодий робітник» на базі сектору преси ЦК КСМ України, що видавав книги і брошури з 1920. У 1930—41 наз. «Молодий більшовик». З 1934 — у Києві. В 1945 поновлює роботу як Держ. вид-во дит. та юнацької л-ри України, з 1948 — вид-во ЦК ЛКСМ України «М.». Видає суспільно-політ., худож.-документальну л-ру й публіцистику для юнацтва, сучас. поезію, прозу, а також перекладну л-ру. Постійно ведуться серії: «Шкільна бібліотека», «Джерело», «Компас», «Уславлені імена», «Герої, роки, звершення», «Перша книжка молодого автора». У вид-ві вийшли книги «Ленін» (перший зб-к спогадів про В. І. Леніна, що вийшов за його життя; 1923), «Як гартувалася сталь» М. Островського (вперше укр. мовою, 1934), «Молодість» О. Бойченка (перша публікація; 1946), «Прапороносці» О. Гончара (1946), твори П. Тичини, М. Рильського, О. Довженка, А. Головка, П. Панча, А. Малишка, М. Бажана, П. Усенка, Л. Первомайського, П. Воронька, П. Загребельного, Д. Павличка, Б. Олійника, І. Драча, В. Коротича. Протягом 1969—78 у серії «Молода поезія країни» видано 16 антологій творів молодих поетів республік СРСР. Вид-во нагороджено орденом «Знак Пошани» (1973).

В. П. Прокопенко.

«МО́ЛОДЬ УКРАЇ́НИ» — газета, орган ЦК ЛКСМУ. Видається в Києві 5 раз на тиждень укр. мовою. Почала виходити 4.XII 1925 в Харкові під назвою «Комсомолець України» як орган ЦК ЛКСМУ. З 1926 — орган ЦК і Харків. окружного к-ту ЛКСМУ. В 1934 — 41 видавалася в Києві; орган ЦК і Київ. обл. к-ту ЛКСМУ. Знову почала видаватися з 10.X 1943 в Харкові під тепер. назвою як орган ЦК і Харків. обл. к-ту ЛКСМУ; з кін. 1943 видається в Києві, спочатку як орган ЦК і Київ. к-ту ЛКСМУ, з 1953 — орган ЦК ЛКСМУ. В 1946 «М. У.» нагороджено орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, 1964 — орденом Трудового Червоного Прапора, 1975 — орденом Дружби народів.

МОЛО́ЗИВО — секрет, виділюваний *молочними залозами* людини і ссавців у перші дні після родів (пологів). М.—густа жовтувата рідина, має солодкувато-солонуватий смак і специфічний запах. Порівняно із звичайним *молоком* М. містить більше сухої речовини, білків (переважно альбуміну й глобуліну), мінеральних солей, вітамінів A, D та ін. В М. є також велика кількість імунних тіл (див. *Імунітет*), антитоксинів, ферментів, які полегшують боротьбу організму з хвороботворними мікробами. Годівля ним новонародженого забезпечує поступову заміну утробного живлення плоду речовинами, що надходять з їжею. М. стимулює діяльність шлунково-кишкового тракту. Протягом 3—10 днів М. поступово змінюється, наближаючись до складу звичайного молока.

МОЛОКА́Н (Mulgedium) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини *складноцвітих*. Листки сидячі, чергові, глибоко виїмчасто-надрізані. Кошики зібрані у волотеві суцвіття; квітки блакитні або сині. Плід — сім'янка, на верхівці має чубок із волосків (летючку). Бл. 25 видів, поширених у Європі, помірній зоні Азії та в Пн. Америці. В СРСР — 6 видів, з них в УРСР — один: М. татарський (М. tataricum, син. Lactuca tatarica) — багаторічна трав'яниста рослина заввишки до 90 см, злісний бур'ян посівів у степовій зоні. Всі частини рослини містять молочний сік (звідси й назва). Заходи боротьби: глибока зяблева оранка, обробка рослин *гербіцидами*.

МОЛОКА́НИ, духовні християни — християнська релігійна секта. Виникла в 2-й пол. 18 ст. в Тамб. губ. і поширилася в ряді ін. районів країни. Походження назви «молокани», за однією версією, пов'язане з місцем оселення їх на річці Молочній, за другою — з тим, що члени секти п'ють у піст молоко, за третьою — з тим, що сектанти називали своє віровчення «молоком духовним». М. не визнають *таїнств* християнської церкви, обрядів, молитов тощо. Джерелом віровчення вважають *Біблію*, яку тлумачать алегорично. М відкидають необхідність духівництва й чернецтва, оскільки вважають, що віруючий може безпосередньо звертатись до бога. М. жили окремими громадами, в яких «духовні наставники» нещадно експлуатували рядових «братів». На поч. 20 ст. багато М. перейшло до баптистів і євангелістів (див. *Євангельські християни*). В СРСР існують лише невеликі групи М.— в Грузії, Вірменії, на Пд. України, в деяких місцевостях РРФСР (Ставр. край, Тамб. обл. тощо).

МОЛОКО́ — секрет *молочних залоз* ссавців і людини, що виробляється в період *лактації* і фізіологічно призначений для годівлі малят. В перші дні після родів (пологів) виділяється *молозиво*, яке поступово перетворюється на звичайне молоко.

Жіноче М.— це біла з жовтуватим відтінком висококалорійна (65—70 ккал/100 г) рідина лужної реакції (pH 6,9—7,5). До його складу входять усі речовини, необхідні для росту дитини (в %): вода — 86—87, молочний цукор — понад 6, білки (казеїн, альбуміни, глобуліни) — до 1, жир — до 4, а також мінеральні речовини (солі K, Na, Ca, Mg, Fe, Cl, S, P) і вітаміни (A, B, C і D).

М. с.-г. тварин — високопоживний легкозасвоюваний організмом продукт, широко використовується в харчуванні людей; осн. сировина *молочної промисловості*. З М. виготовляють масло, сир, сметану, вершки, кефір, ряжанку, ацидофілін, консерви, морозиво, *кумис, молочні відвійки* та ін. Найбільше одержують М. від корів, менше — від кіз, овець, кобил та ін. М.— складна колоїдна рідина, в яку входить понад 100 компонентів: вода, білки, жир, молочний цукор (*лактоза*), мінеральні речовини (в т. ч. мікроелементи), вітаміни, ферменти, *гормони*, імунні тіла тощо (табл.). Склад і властивості М. залежать від виду і породи тварин, їх годівлі, умов утримання, віку, здоров'я, періоду лактації та ін. Білки М. складаються переважно з казеїну, альбуміну, глобуліну тощо. Під діянням кислот і ферментів вони зсідаються, на чому і ґрунтується виробн. сиру й молочнокислих продуктів. Білки засвоюються на 75—100%. Свіжовидоєне М. має бактерицидні властивості (див. *Бактерицидність*).

МО́ЛОКОВ Василь Сергійович [н. 1 (13).II 1895, с. Ірининське, тепер с. Молоково Ленінського р-ну Моск. обл.] — рад. льотчик, генерал-майор авіації (1940), один з перших Героїв Рад. Союзу (1934). Член КПРС з 1925. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. З 1918 — авіамеханік, з 1921 — льотчик. У 1929 закінчив курси вдосконалення при Військ.-повітр. академії ім. М. Є. Жуковського. З 1931 — льотчик цивільного повітр. флоту. В 1934 — учасник рятування *челюскінців*. У 1937 брав участь в експедиції на Пн. полюс. З 1938 — нач. Гол. управління цивільного повітр. флоту. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував авіац. д-зією нічних бомбардувальників на Зх. і 3-му Білорус. фронтах. З 1947 — у відставці. Нагороджений 3 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

МОЛОКООЧИ́СНИК — пристрій, головною частиною якого є фільтр, призначений для очищення *молока* від мех. домішок тощо. Найпростіший М.— цідилка періодичної дії. Вона працює внаслідок гідростатич. тиску стовпа молока, яке фільтрується. Краще очищають молоко закриті молочні фільтри, що працюють при розрідженні, утворюваному вакуумним насосом. Їх використовують у *доїльних установках*. Фільтри встановлюють на молочному шлангзі доїльного апарата, в кінці магістрального молокопроводу при вході у повітророзділювач, вакуумний охолодник чи танк. Найдоцільніше очищати молоко в *очисниках-охолодниках молока*.

МО́ЛОСТОВА Ірина Олександрівна (н. 29.I 1929, Москва) — укр. рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1976). Член КПРС з 1958. В 1952 закінчила Моск. ін-т театрального мистецтва ім. А. В. Луначарського. У 1952—58 та 1978—80 працювала в Київ рос. драм. театрі ім. Лесі Українки (вистави — «Весна в Москві» Гусєва, «Цокотуха» Барагашвілі, «Вишневий сад» Чехова, «Сподіватися» Ю. Щербака, «Сині коні на червоній траві» Шатрова), 1956—78 і з 1980 — в Київ. театрі опери та балету ім. Т. Г. Шевченка (опери — «Богема» Пуччіні, «Приборкання непокірної» Шебаліна, «Катерина Ізмайлова» Д. Шостаковича, «Євгеній Онєгін» П. Чайковського). Разом з В. Лапокнишем поставила фільм-оперу «Наймичка» за Т. Шевченком. З 1968 — викладач Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого (з 1976 — професор).

МО́ЛОТ — 1) Машина ударної дії для обробки металевих заготовок тиском. Складається з ударних частин (поршня, штока, баби); масивної основи — шабота, що сприймає удар; *станини*; *привода* і механізму керування. Створено також безшаботні М.— з двома бабами, які рухаються назустріч одна одній з однаковою швидкістю. Розрізняють М. для *кування* (кувальні М.) і об'ємного або листового *штампування* (штампувальні М.). За видом привода М. (іл. с. 91) поділяють на пароповітряні, пневматичні, гідравлічні, механічні та ін. Є М. дії простої (з вільно падаючими ударними частинами) та подвійної (їхні ударні частини додатково розганяють). Швидкість руху ударних частин М. звичайно 3—6, у високошвидкісних М.— до 30 м/с. М.— один з осн. засобів *ковальсько-штампувального виробництва*. 2) Будівельна машина, якою забивають в грунт *палі*, шпунти тощо; різновид *палебійного устаткування*. Розрізняють молоти: ударної та вібраційної (див. *Вібромолот*) дії; пароповітряні (одно- і двобічної дії), дизельні, або дизель-молоти (штангові, трубчасті), та механічні (з приводом від *лебідки*). Частота ударів (за хвилину) М.: пароповітряних однобічної дії — 10—45, двобічної дії — 100—500, дизельних — 50—60. М. застосовують у мостобудуванні, гідротехнічному, дорожньому, пром. та ін. будівництві.

«МО́ЛОТ» — укр. літ.-громадський збірник революційно-демократич. напряму. Видали «М.» 1878 у Львові М. Павлик та І. Франко. Див. також *«Громадський друг»*.

«МО́ЛОТ» — газета, орган Полтав. к-ту РСДРП(б). Виходив у жовтні — листопаді 1917 в Полтаві раз на два тижні рос. мовою. Перший номер вийшов 19.X 1917. Всього було видано 4 номери. «М.» широко висвітлював боротьбу трудящих Полтавщини за владу Рад, об'єднував їх навколо більшовицької партії. У № 2 (1.XI 1917) «М.» надрукував ленінські *Декрет про мир, Декрет про землю*. Випуск «М.» було припинено у зв'язку з переходом Полтав. к-ту РСДРП(б) у підпілля під час загарбання влади на Україні бурж.-націоналістичною контрреволюцією.

МОЛОТА́РКА — машина для обмолоту с.-г. культур. Будувати М. почали в 17 ст. В Росії 1655 пер-

В. С. Молоков.

І. О. Молостова.

Склад (%) і калорійність (ккал/кг) молока тварин

Тварини	Вода	Жир	Білок		Молочний цукор	Мінеральні речовини	Калорійність
			загальний	у т. ч. альбумін і глобулін			
Корова	87,5	3,8	3,3	0,6	4,7	0,70	713
Вівця	82,1	6,7	5,8	0,8	4,6	0,82	1082
Коза	86,6	4,1	3,8	0,7	4,6	0,85	758
Буйволиця	82,7	7,9	4,3	0,5	4,3	0,80	1050
Кобила	90	1	2	1	6,7	0,30	497
Верблюдиця	85,4	5,5	3,5	0,9	4,9	0,70	797
Самка оленя	67,3	18,5	10,3	—	2,9	1,40	2725
Свиня	84	4,8	7,2	—	3,1	1,10	872
Кролиця	69,4	10,5	13,5	2	2	2,6	1700

Молочай лозяний: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — цвіт; *3* — плід.

ший молотильний пристрій зробили майстри Андрій Терентьєв і Мусій Крик. В кінці 18 ст. у Шотландії було сконструйовано обертовий молотильний барабан з тригранними билами. У першій половині 19 ст. почали виробляти молотильні апарати з зубовими барабанами і зубчастими деками (підбарабанням). Цей механічний вузол став основою для конструювання М., а потім і комбайнів з зубовим барабаном. До появи *зернозбиральних комбайнів* М. була основною машиною для виділення насіння із колосків, волотей, початків чи кошиків с.-г. культур. Тепер пром-сть серійно випускає зернові М. лише спец. призначення, до яких належать: кукурудзяна М. МПК-12 для обмолоту сухих початків кукурудзи на фураж; продуктивність 12 т/год; конопляномолотарка МЛК-4,5 А (див. *Коноплезбиральні машини*); *льономолотарка*. Малосерійним випуском пром-сть СРСР поставляє М. зернові МГПУ-300 і МГПУ-500 для обмолоту пучків зернових, зернобобових, круп'яних культур і соняшнику в селекційних сортовипробувальних установах і г-вах.

С. О. Карпенко.

МО́ЛОТ-РИ́БА звичайна (Sphyrna zygaena) — риба родини молотоголових акул класу *хрящових риб*. Довж. тіла до 6 м, маса до 450 кг. Голова схожа на молот (звідси й назва) з великими бічними виростами, на яких містяться очі. М.-р. живиться рибою і безхребетними тваринами. Живородяща. В самки одночасно може розвиватися до 40 ембріонів. Малят народжує в кінці літа — восени. Поширена в теплих водах океанів. Великі особини небезпечні для людей. З печінки М.-р. одержують жир. Пром. значення невелике.

МОЛО́ТЬБА, обмолот — процес виділення насіння або плодів з колосся, волотей, стручків, початків, головок, кошиків с.-г. рослин; одна із завершальних операцій на *збиранні врожаю* зернових, зернобобових, олійних та ін. культур. Для М. використовують *молотарки, зернозбиральні комбайни*, ін. комбайни та спеціальні до них пристрої. При М. насіння засмічується, тому його додатково очищають, сортують на *зерноочисних машинах, сортувалках, зерноочисно-сушильних комплексах*.

В. С. Гапоненко.

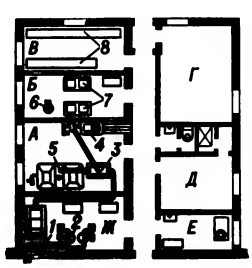

Молочарня для ферми на 200—400 корів: *А* — молокозливна; *Б* — мийна; *В* — відділення для зберігання чистого посуду; *Г* — котельня; *Д* — службове відділення; *Е* — лабораторія; *Ж* — компресорна з вакуум-насосною. *1* — вакуум-провід; *2* — вакуум-насос; *3* — очисник-охолоджувач; *4* — приймальний бак для молока; *5* — танк для зберігання молока; *6* — пропарювач фляг; *7* — устаткування для миття апаратури і фляг; *8* — стелажі для фляг.

МОЛО́Х (фінікійське молек — цар, володар) — 1) Божество у західносемітських племен. У жертву М. приносили людей (переважно дітей), спалюючи їх живцем. На думку деяких дослідників, М. наз. сам ритуал жертовного спалювання дітей. Особливо поширився культ М. в Карфагені (туди його занесли фінікійці). Про це свідчать тисячі урн з попелом спалених дітей і численні написи. Смисл і значення цього ритуалу й досі не зовсім з'ясовано. 2) Переносно М.— страшна, ненажерлива сила, що безнастанно вимагає людських жертв (напр. М. війни).

МО́ЛО́Х (Moloch horridus) — ящірка род. *агамових*, єдиний вид роду молох. Тіло (довж. 18—22 см) вкрите щитками, кожний з яких має шип; на голові та шиї є ще по два великі шипи у вигляді рогів. Ноги міцні, пальці короткі з довгими кігтями. Забарвлення каштаново-руде з оранжевими смугами, може змінюватися залежно від освітлення й т-ри зовн. середовища. Поширений лише в піщаних пустелях більшої частини Австралії. Живиться мурашками. Розмножується, відкладаючи яйця.

МОЛОЧА́Й (Euphorbia) — рід рослин родини молочайних. Багато- і однорічні трави (переважно в помірних широтах) або дерево- і кактусоподібні рослини (в тропіках). Листки здебільшого чергові, цілісні. Квітки одностатеві, у невеликих простих суцвіттях (т. з. ціатіях), зібраних у більшменш складні зонтикоподібні суцвіття. Плід — «тригорішок», розпадається на 3 однонасінні горішки. Бл. 2000 видів, поширених на всій земній кулі, переважно в тропічних, субтропічних і помірних зонах. В СРСР — бл. 170 видів, з них в УРСР — 41. Всі поширені на Україні види містять отруйний молочний сік (звідки й назва), у якому є невелика кількість каучуку і смоли. Свіжі рослини М. худоба не їсть, а домішки їх у сіні отруйні, особливо для молодих тварин. Як бур'ян у посівах с.-г. культур найбільше поширений М. лозяний (E. virgata)— багаторічна рослина з прямостоячим стеблом заввишки 40—80 см, росте скрізь на Україні. Заходи боротьби. Виснажують кореневу систему М., часто підрізуючи її під час обробітку грунту, застосовують *гербіциди* тощо. Деякі М. застосовують у ветеринарії як подразнювальне, а в нар. медицині — як проносне і глистогінне та при хворобах шлунка й нирок. Деякі види М. вирощують як декоративні.

І. В. Веселовський.

МОЛОЧА́НСЬК — місто Запоріз. обл. УРСР, підпорядковане Токмацькій міськраді, на р. Молочній. Залізнична станція. Виник 1803 як поселення нім. колоністів Гальбштадт (Півмісто). В 1915 перейменовано на М. Рад. владу встановлено в кінці листопада 1917. У місті — меблевий та молочноконсервний комбінати, асфальтобетонний, гренажний і пивоварний з-ди, ливарно-мех. цех Токмацького з-ду металогосп. товарів, держ. плем. станція, елеватор, підприємства побутового обслуговування. 5 заг.-осв. шкіл, сільс. профес.-тех. уч-ще; 2 лікарні, поліклініка, дит. санаторій. 2 будинки культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

МОЛОЧА́РНЯ — комплекс об'єднаних за технолог. ознаками приміщень, призначених для збирання, первинної обробки й переробки *молока*. Найпростішу М. влаштовують у прибудові до *корівника*. Вона складається з вакуум-насосного і молокозливного приміщень. На великих фермах М. розміщують в окремих будівлях. Розрізняють 3 осн. типи М. Є М., де провадиться лише збір молока, яке потім транспортують на загальнофермські М. або молокозаводи. В ін. М. провадять збір і первинну обробку молока. Вони розраховані на обслуговування 1—2 корівників. На загальнофермських М. приймають молоко, яке доставляють з усіх корівників або сусідніх ферм; тут його очищають, охолоджують, піддають *сепарації, пастеризації*, тимчасово зберігають та ін. Такі М. створюють на великих фермах, які реалізують молоко або молочні продукти в готовому для вживання вигляді.

МОЛО́ЧКО — *сперма* риб. Має молочно-білий колір (звідси назва). *Сперматозоїди* в М. нерухомі. М. містять повноцінні тваринні *білки*. Зокрема з М. осетрових, лососевих та ін. риб добувають білки — *протаміни*. Іноді М. наз. сім'яники риб.

МОЛО́ЧНА, Токмак — річка у Запоріз. обл. УРСР. Бере початок на пд.-зх. схилах Приазовської височини, впадає в Молочний лиман Азовського м. Довж. 197 км, площа бас. 3450 км². Живлення переважно снігове. На М. споруджено три водосховища та ставки. Використовують для тех. водопостачання, зрошування, риборозведення. На М.— міста *Токмак, Молочанськ, Мелітополь*.

МОЛО́ЧНА КИСЛОТА́, α-оксипропіонова кислота — одноосновна оксикарбонова кислота $CH_3CH(OH)COOH$. М. к. — безбарвні кристали, легко розчинні у воді. Існують оптично активні ізомери (див. *Антиподи оптичні*): *D*-М. к. і *L*-М. к. з $t_{пл}$ 25—26° С, а також оптично неактивна М. к. з $t_{пл}$ 18° С. М. к.— важливий проміжний продукт *обміну речовин* у гваринних, рослинних і мікроорганізмах. Утворюється в процесі *бродіння* цукристих речовин під впливом бактерій *молочнокислого бродіння*, напр. при скисанні молока, квашенні капусти, силосуванні кормів тощо. Застосовують М. к. та її солі в харч., текст. і шкіряній пром-сті, у медицині тощо.

МОЛО́ЧНА КУ́ХНЯ — медичний заклад, що забезпечує немовлят (див. *Грудна дитина*), а також хворих дітей у віці до 3 років спеціально виготовленими продуктами харчування: простими, спеціальними та лікувально-харчувальними сумішами (див. *Молочні суміші*), різними стравами для підгодовування тощо. Продукти дит. харчування М. к. виготовляють і видають за рецептом лікаря-педіатра, який враховує фізіол. потреби організму дитини в осн. інгредієнтах їжі, стан її здоров'я і особливості розвитку. До послуг М. к. звертаються найчастіше при відсутності або нестачі материнського молока, або коли дитина погано його переносить, а також у випадках захворювань, що потребують призначення спец. *дієти*. При М. к. функціонують пункти по збиранню грудного молока.

МОЛО́ЧНА ПЛІ́СЕНЬ (Geotrichum candidum) — мікроскопічний гриб з групи *незавершених грибів*. На поверхні багатьох кисломолочних продуктів, огіркового розсолу утворює пухнасті сріблясто-білі колонії; спричинює появу білих нальотів на слизовій оболонці порожнини рота, гол. чин. у немовлят.

МОЛО́ЧНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь харчової промисловості, підприємства якої випускають молочні продукти. Охоплює маслосироробну, сироробну, молочноконсервну галузі, виробн. продукції з незбираного молока. В Росії пром. виробництво молочних продуктів виникло у 2-й пол. 19 ст. У 1913 було перероблено 2,3 млн. т молока і виготовлено 129 тис. т тваринного масла, 7,9 тис. т сиру. Наприкінці 19 ст. виникла нова галузь М. п.— виробництво продукції з незбираного молока. Незважаючи на значні масштаби маслоробства в країні в тех. відношенні воно було дуже відсталим і мало мануфактурний характер. В СРСР М. п. набула широкого розвитку. В 30-х рр. в результаті здійснення індустріалізації країни і колективізації с. г. було створено умови для організації держ. закупівель і пром. переробки молока. Сучасна М. п. налічує сотні механізованих молокопереробних підприємств.

На Україні пром. виробн. тваринного масла й сиру виникло на поч. 20 ст. В 1913 тут діяло 96 дрібних молокопереробних підприємств. За роки Рад. влади М. п. республіки по суті створено заново. Поряд з реконструкцією на новій тех. базі діючих підприємств М. п. республіки споруджувалися нові механізовані маслоробні з-ди, підприємства для виробн. продукції з незбираного молока, мол. комбінати, створювалась широка мережа мол. з-дів. Було освоєно виробн. мол. консервів; швидкими темпами розвивалося сироваріння. Інтенсивне буд-во високомеханізованих підприємств М. п. в республіці розгорнулося у післявоєнні роки. Тепер в усіх пром. центрах республіки діють міські молочні з-ди. В с.-г. районах споруджують здебільшого з-ди по випуску тваринного масла, сиру, молочних консервів та сухого молока. Найбільші підприємства по виробн. продукції з незбираного молока: київські, дніпропетровські, донецькі, харківські, одеські та львівські міські молочні з-ди, Красноокнянський (Одес. обл.), Ковельський (Волин. обл.), Чортківський (Терноп. обл.) сироробні заводи.

Всього республіка випускає продукцію М. п. майже 180 найменувань. Швидко розвивається виробн. продукції дит. харчування, фасованої молочної продукції. В М. п. поширилися кооперування й комбінування молокопереробних підприємств з підприємствами ін. галузей пром-сті, а також спеціалізоване машинобудування. Проблеми розвитку М. п. на Україні розробляють *М'ясної і молочної промисловості український науково-дослідний інститут, Укрдіпром'ясомолпром*. Див. також *Масло вершкове, Молоко, Сир*.

А. С. Головіна.

МОЛО́ЧНА СТИ́ГЛІСТЬ — початкова фаза достигання зерна, під час якої зернівка ще зелена, наповнена густою біло-молочною рідиною. Див. *Стиглість насіння*.

МОЛО́ЧНЕ ДЕ́РЕВО, коров'яче дерево (Brosimum galactodendron) — дерево родини шовковицевих. Вис. до 30—35 м. Листки цілісні. Квітки різностатеві, дуже редуковані, без оцвітини. Росте в тропіках Пд. Америки. Культивують у тропічній Азії. Містить солодкуватий і терпкий на смак молочний сік, що його місц. населення вживає в їжу. При кип'ятінні соку утворюється жовтувато-біла маса, яка містить віск. Деревина М. д. дуже важка (питома вага 1,2), бурого кольору з чорними смугами; йде на виготовлення коштовних виробів.

МОЛО́ЧНИЙ ЛИМА́Н, Молочне озеро — солоний лиман на Пд. Зх. Запоріз. обл. УРСР. Утворився внаслідок затоплення мор. водою пониззя р. *Молочної*. Від Азовського м. відокремлений піщаним пересипом завширшки до 500 м. Довж. 32 км, шир. до 8 км, переважні глибини 1,5—2 м, найбільша — до 9 м. До лиману впадають річки Тащенак, Молочна, Джекельня. Грязі та ропу використовують з лік. метою (Кирилівський курорт).

МОЛО́ЧНИЙ СЕПАРА́ТОР — див. *Сепаратор молочний*.

МОЛО́ЧНИЙ ЦУ́КОР — те саме, що й *лактоза*.

МОЛО́ЧНИЙ ШЛЯХ, Чумацький Шлях — світла туманна смуга, яку спостерігають на *зоряному небі* в ясні безмісячні ночі; проекція на *небесну сферу* плоскої підсистеми *Галактики* (для спостерігача з Землі). М. ш. складається з величезної кількості слабких зір, які для неозброєного ока зливаються в суцільну смугу, що охоплює все зоряне небо. В напрямі до центра Галактики (сузір'я Стрільця та Скорпіона) М. Ш. широкий та яскравий, у протилежному (сузір'я Персея та Візничого) — вузький і менш яскравий. У багатьох місцях М. Ш. спостерігаються темні плями, що зумовлено поглинанням світла хмарами *космічного пилу*. Між сузір'ями Орла та Центавра смуга поглинаючої речовини (за якою міститься ядро Галактики) поділяє М. Ш. на дві гілки.

МОЛО́ЧНИКИ, молочні судини — окремі клітини та ланцюжки клітин, що злилися і містять *латекс*. Характерні для деяких видів рослин родин молочаєвих, складноцвітих та ін. Стінки М. відзначаються високою еластичністю; складаються з *клітковини* і не підлягають *здерев'янінню*. М. поділяють на членисті і нечленисті. Членисті М. утворюються з поздовжніх рядів окремих видовжених клітин в результаті розчинення перегородок, що знаходяться між ними. Нечленисті М. формуються в результаті галуження й розростання особливих клітин *зародка*. М. звичайно утворюють систему, яка пронизує тіло рослин. Існує думка, що М. виконують ряд функцій, найважливіші з яких, мабуть, провідна, запасальна та екскреторна.

МОЛО́ЧНІ ВІДВО́ЙКИ — знежирене *молоко*, яке одержують після видалення з нього *вершків* на *сепараторі молочному*. Склад М. в. залежить від складу незбираного молока та ступеня його знежирення. Середній хім. склад М. в. з молока корови (в %): води 90,9, протеїну 3,3, молочного цукру 4,8, жиру 0,3, золи 0,7. Загальна поживність 1 кг М. в. становить 0,2 корм. од. В 1 кг М. в. міститься 31 г перетравного протеїну, 1,2 г кальцію, 1,1 г фосфору і 1 мг каротину. М. в. використовують для виготовлення харч. продуктів (сухого і згущеного молока, простокваші, ацидофіліну, кефіру, *кумису*, сиру тощо) та годівлі с.-г. тварин.

В. Ю. Міцик.

МОЛО́ЧНІ ЗА́ЛОЗИ — парні органи ссавців і людини, які виробляють молоко в самок тварин і в жінок у період вигодовування малят і немовлят (див. *Лактація*). У процесі *еволюції* М. з. виникли з *потових залоз*. У самців тварин і в чоловіків М. з. рудиментарні (див. *Рудиментарні органи*). М. з. *однопрохідних* мають трубчасту будову, *плацентних* — грановидну. У *сумчастих* від 2 до 26, у плацентних від 2 до 22 М. з., розташованих на різних ділянках черевного боку тіла. М. з. людини розташовані на грудях між 3-м і 6-м ребрами. Формуються з настанням статевої зрілості, повного розвитку досягають під час *вагітності* і в період *вигодовування дитини*. М. з. складаються із залозистої тканини, вкритої *фасцією*, товстим шаром жиру і тонкою шкірою ззовні. В центрі М. з. міститься сосок з пігментованою ділянкою шкіри. Залозиста тканина розділена на 15—20 часток, орієнтованих радіально відносно соска. Всередині кожної частки проходить вивідна протока, яка перед входом у сосок утворює молочну пазуху, що відкривається на поверхні соска 10—15 молочними порами. Кількість жирової клітковини після закінчення вигодовування зростає. З настанням *клімаксу* М. з. зазнають атрофічних (див. *Атрофія*) змін. Захворювання М. з., що найчастіше зустрічаються,— *гіперплазія, фіброаденома, рак*, в період вигодовування — *мастит*.

М. П. Черенько.

МОЛО́ЧНІ СУ́МІШІ — різні види їжі з молока тварин, які застосовуються для догодовування і штучного вигодовування немовлят (див. *Вигодовування дитини*). Звичайно такі суміші виготовляють *молочні кухні* або підприємства харч. пром-сті. М. с. поділяють на 3 осн. групи: прості, кислі і складні (калорійні). Прості суміші одержують розведенням коров'ячого молока у певній пропорції водою (суміші № 1, № 2, № 3) або 5—10-процент. відварами крупів (суміші А,Б,В) — рисо-

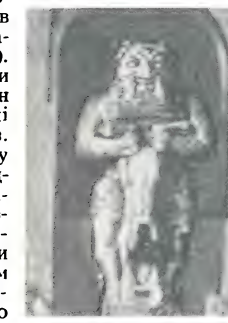

Молох. Камінь. 1-е тисячоліття до н. е.

Молох.

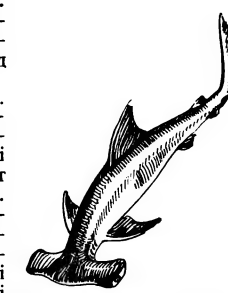

Молот-риба звичайна.

Виробництво основних видів продукції молочної промисловості СРСР

Продукція	1965		1979	
	СРСР	у т. ч. УРСР	СРСР	у т. ч. УРСР
Продукція з незбираного молока в перерахунку на молоко, млн. т	11,7	2,2	25,0	4,7
Масло тваринне, тис. т	1072	281	1325	348
Сир жирний (включаючи бринзу), тис. т	310	50	701	151
Консерви молочні, млн. умовних банок	707	185	1398	334

Мольберт, за яким працював Т. Г. Шевченко.

вих, вівсяних, гречаних і перлових, або з борошна цих крупів. Відвари підвищують секрецію травних залоз, зменшують бродіння вуглеводів тощо. Кислі М. с. — це найчастіше кефір та його розведення (звичайно відварами). Залежно від розведення розрізняють Б- і В-кефір. Використовують також ацидофільні молочнокислі продукти: кисле молоко, ряжанку, біолакт та ін. В молочнокислих продуктах вищий вміст вітамінів А, Д і групи В, а також речовин, які пригнічують розвиток гнильної мікрофлори в кишечнику. До складних (калорійних) М. с. відносять «іонітне молоко», суміші «Малюк», «Малятко», «Віталакт» та ін. Всі вони за своїм складом максимально наближені до жіночого молока. Застосовують для штучного вигодовування дітей, що страждають ексудативним діатезом, гіпотрофією, диспепсією, *анемією* та ін. захворюваннями.

МОЛОЧНОКИ́СЛЕ БРОДІ́ННЯ — процес зброджування вуглеводів *молочнокислими бактеріями* з утворенням переважно *молочної кислоти*. М. б. знаходить застосування у харч. пром-сті при виготовленні молочнокислих продуктів, одержанні молочної кислоти з оцукреного *крохмалю*, а також при квашенні овочів і *силосуванні* кормів. Див. також *Бродіння*.

МОЛОЧНОКИ́СЛІ БАКТЕ́РІЇ (Lactobacterium) — група *бактерій*, які мають здатність спричинювати *молочнокисле бродіння*. М. б.— *анаероби*, нерухомі, не утворюють *спор*, грампозитивні (див. *Грама метод*), не мають *пігментів*, характеризуються високою спиртостійкістю. Мають форму *коків* (напр., Streptococcus lactis) або паличок (Lactobacillus plantarum). Дуже поширені в природі: у філосфері й *ризосфері* рослин, кишковому тракті людини й тварин, рослинних рештках, що бродять, тощо. М. б. відіграють важливу роль у нар. г-ві (застосовуються для виготовлення кисломолочних продуктів, при *силосуванні* кормів, квашенні овочів, фруктів тощо). Деякі М. б. можуть шкодити спиртовому виробн., зменшуючи вихід спирту. Окремі види М. б. спричинюють псування вина, пива та ін. напоїв.

Є. І. Квасников.

МОЛО́ШНИКОВ Ігор Іванович (н. 16.VIII 1927, Харків) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1977). Член КПРС з 1965. В 1950 закінчив Харків. театр. ін-т, де навчався в О. *Крамова*. В 1949—51 й 1957—60 працював у Харків. рос. драм. театрі ім. О. Пушкіна, з 1960 — в Донец. укр. муз.-драм. театрі ім. Артема. Ролі: Гнат («Безталанна» Карпенка-Карого), Гриць («Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» Старицького), Террачіні («Пам'ять серця» Корнійчука), Воєвода («Свіччине весілля» Кочерги), Т. Г. Шевченко («Марина» Зарудного), Шабельський («Іванов» Чехова), Лестер («Дженні Герхардт» за Драйзером), Пан майор («Дами й гусари» Фредро) та ін.

Мольва звичайна.

МОЛУ́ККСЬКІ ОСТРОВИ́ — група островів у *Малайському архіпелазі*, частина території Індонезії. Пл. 83,7 тис. км². Рельєф гірський, макс. вис. до 3019 м (о. Серам), часто бувають землетруси, є діючі вулкани (бл. 10). Родовища олова, золота, нафти. Клімат вологий, екваторіальний. Поширені вічнозелені ліси (пальми, фікуси, бамбук, деревоподібні папороті). З тварин характерні сумчасті, кажани, казуари, райські птахи, крокодили, удави та ін. Плантації кокосової й сагової пальм, гвоздичного дерева, перцю тощо. Гол. місто — Амбон (о. Амбон).

МОЛЧА́НОВ Ігор Миколайович (н. 3.IX 1929, Тула) — укр. рад. математик, доктор фізико-математичних наук (з 1971), професор (з 1972). Член КПРС з 1952. Закінчив (1957) Миколаївський пед. ін-т. У 1953—59 був на комсомольській роботі (м. Миколаїв). З 1959 — в Ін-ті кібернетики (до 1962 — Обчислювальний центр) АН УРСР (з 1964 — зав. відділом). Праці М. стосуються розробки і створення чисельного програмного забезпечення ЕОМ, розробки і теор. обґрунтування *чисельних методів* розв'язування прикладних задач, пов'язаних з розрахунком на міцність елементів вузлів і конструкцій. Держ. премія СРСР, 1968.

МОЛЧА́НОВ Павло Степанович [н. 1 (14).III 1902, с. Івольськ, тепер Буда-Кошелевського р-ну Гом. обл. БРСР] — білорус. рад. актор і режисер, нар. арт. СРСР (з 1949). Член КПРС з 1945. В 1920—21 працював учителем на Чернігівщині, де організував хор і драм. гурток, грав в укр. п'єсах. У 1922—26 навчався в Білорус. драм. студії (Москва). Профес. діяльність почав 1926 у Білорус. 2-му держ. театрі у Вітебску (тепер театр ім. Я. Коласа). З 1951 — в театрі ім. Я. Купали (Мінськ). Ролі: Кутас («Приймаки» Купали), Дарвідошка («В пущах Полісся» Коласа), Колиберов («Вибачайте, будь ласка» Макайонка), Самосад («Крила» Корнійчука), Гамлет («Гамлет» Шекспіра) та ін. Створив образ В. І. Леніна в п'єсах Погодіна («Людина з рушницею», вперше на білорус. сцені), Зоріна, Каплера. Нагороджений 3 орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946.

МОЛЧА́НОВ Порфирій Устинович [12 (24).II 1863, Харків — 13.IV 1945, Одеса] — укр. рад. композитор і педагог. У 1887 закінчив Петерб. консерваторію (класи композиції М. *Римського-Корсакова* та А. *Лядова*). З 1888 викладав муз.-теор. дисципліни в муз. класах, (згодом — муз. уч-ще) в Одесі. З 1926 — професор Одес. муз.-драм. інституту (з 1934 — консерваторія). Твори: 2 симфонії, скерцо для симф. оркестру, кантата, струнний секстет та ін. Відредагував клавір опери «Катерина» М. Аркаса (1891).

МОЛЧАНО́ВСЬКИЙ Никандр Васильович [1858, с. Лозувата Балтського пов. Подільської губ. — 4 (17).XII 1906, Київ] — укр. бурж.-ліберальний історик. Навчався на істор.-філологічному ф-ті Київ. ун-ту (закінчив 1884). В 1879 за участь у студентському русі був виключений з ун-ту і засланий на 2,5 роки до Вятської губ. Автор праць «Нарис відомостей про Подільську землю до 1434 року» (1885), «Київське міське управління в 1786 р.» («Киевская старина», 1889, № 5—7) та ін. В 1898—99 працював у Шведському держ. архіві над документами з історії України 17 ст., які опублікував в «*Архиве Юго-Западной России*».

В. Г. Сарбей.

МОЛЧАНО́ВСЬКИЙ Степан Федорович (бл. 1860, Чернігівщина — р. і місце см. невід.) — укр. і рос. співак (бас). У 1885 закінчив Петерб. консерваторію. Працював в оперних театрах Тбілісі, Казані, Харкова (1891—92). Партії: Мельник («Русалка» Даргомижського), Кочубей («Мазепа» Чайковського), Мефістофель («Фауст» Гуно). Брав участь у Шевченківських ювілейних концертах.

І. М. Лисенко.

МОЛЮ́СКИ, м'якуни (Mollusca) — тип безхребетних тварин. Тіло (довж. від 1 мм до 20 м) двобічно-симетричне, не сегментоване (у черевоногих спірально закручене, у примітивних М. збереглися певні ознаки *метамерії*), поділяється на голову (крім двостулкових М.), тулуб і ногу. Тулуб вкриває мантія (див. *Мантія* в біології). Між нею і тілом міститься мантійна порожнина, в якій розташовані зябра, відкриваються анальний, видільні та статеві отвори. Мантія виділяє речовину, що утворює раковину, яка буває суцільною, двостулковою або з 8 поперечних пластинок; у деяких М. раковина відсутня. Нога — м'язовий виріст черевної стінки тіла, служить для пересування. У прикріплених та малорухливих М. нога рудиментарна чи її немає. У переважної більшості М. у глотці є тертка (радула), — спец. апарат для захоплювання та подрібнення їжі (водоростей тощо). *Кровоносна система* незамкнена; серце складається з шлуночка, 1—2 (іноді 4) передсердь, міститься у навколосерцевій сумці (перикардії), що являє собою залишок целома. Органами дихання найчастіше є двопір'ясті первинні зябра (ктенідії) та їх модифікації, у багатьох — легені або вторинні (адаптивні) зябра. Органи виділення — нирки, що за будовою нагадують *метанефридії*. Центральна нервова система у примітивних форм складається з навкологлоткового кільця і двох пар поздовжніх стовбурів, у більш високоорганізованих М. на стовбурах формується 3—5 пар нервових вузлів (*гангліїв*), у головоногих та вищих черевоногих М. внаслідок концентрації гангліїв утворився складний головний мозок. Органи чуттів (очі, щупальця, *статоцисти*, осфрадії — органи хім. чуття) добре розвинені. М. роздільностатеві, є й гермафродити. Розмноження статеве. Розвиток з *метаморфозом* (личинки — *трохофора, велігер*), рідше — прямий. Тип М. об'єднує 7 класів: *панцирні молюски, борозенчасточереві молюски, моноплакофори, черевоногі молюски, лопатоногі молюски, двостулкові молюски, головоногі молюски*; включає бл. 130 тис. видів, з них в СРСР бл.

МОНГОЛЬСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА

НІГЕРІЯ

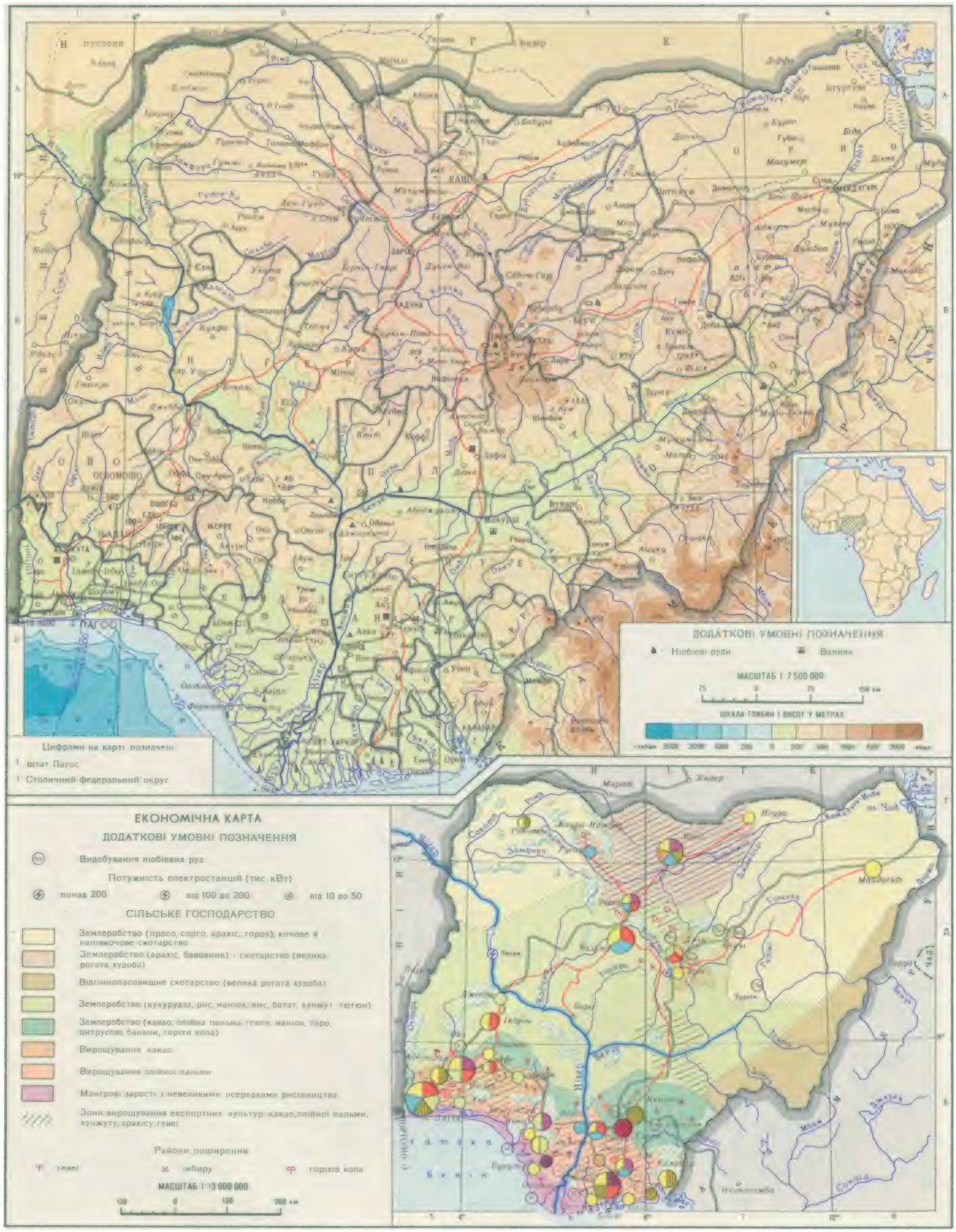
ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ
Ніобієві руди
Вапняк
МАСШТАБ 1: 7 500 000
ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ У МЕТРАХ
Цифрами на карті позначені
1 штат Лагос
1 Столичний федеральний округ
ЕКОНОМІЧНА КАРТА
ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ
Видобування ніобієвих руд
Потужність електростанцій (тис. кВт)
понад 200
від 100 до 200
від 10 до 50
СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО
Землеробство (просо, сорго, арахіс, горох), кочове й напівкочове скотарство
Землеробство (арахіс, бавовник) і скотарство (велика рогата худоба)
Відгіннопасовищне скотарство (велика рогата худоба)
Землеробство (кукурудза, рис, маніок, ямс, батат, кунжут, тютюн)
Землеробство (какао, олійна пальма, гевея, маніок, таро, цитрусові, банани, горіхи кола)
Вирощування какао
Вирощування олійної пальми
Мангрові зарості з невеликими осередками рисівництва
Зони вирощування експортних культур: какао, олійної пальми, кунжуту, арахісу, гевеї
Райони поширення
гевеї
імбиру
горіхів кола
МАСШТАБ 1: 13 000 000

1750, у т. ч. на Україні — понад 360. Більшість М. живе в морських і солонуватих водах, порівняно небагато видів черевоногих і двостулкових М.— у прісних, значна кількість (легеневі М.) пристосувалася до життя на суходолі. М. є важливим джерелом харчування багатьох водних, зокрема пром. тварин (риб, птахів, ссавців). Багато М. (напр., *кальмари, мідії, устриці, гребінці,* равлик садовий) — їстівні, деяких (*беззубок*, жабурниць) використовують для підгодівлі с.-г. тварин. Перлівниць, особливо морських, добувають заради *перлів*. Промисл. М. розводять у спец. мор. г-вах (див. *Аквакультура*). З раковин багатьох М. виготовляють гудзики та ін. перламутрові вироби. Раковини деяких М. (напр., *рапани*) широко використовують як прикраси і сувеніри. Шкідниками с.-г. рослин є слимаки та деякі ін. представники легеневих М. *Деревоточці морські* (з молюсків, напр., *тередо*) пошкоджують підводні дерев'яні споруди та дерев'яні днища суден (див. *Обростання*). Багато М. є проміжними хазяями *гельмінтів*. У викопному стані М. відомі з кембрію. Предками М. вважають стародавніх малочленистих кільчастих червів з неповною метамерією тіла. Іл. див. до окремих статей за їхніми назвами.

Літ.: Лихарев М. М., Раммельмейер Е. С. Наземные молюски фауны СССР. М.—Л., 1952; Путь А. Л. До пізнання фауни прісноводних молюсків Української РСР. «Труди Інституту зоології АН УРСР», 1957, т. 14; Догель В. А. Зоология беспозвоночных. М., 1975. *О. П. Маркевич.*

МОЛЮХІ́В БУГО́Р — поселення первісної людини, виявлене 1955 в урочищі Молюхів Бугор (звідси назва) біля с. Новоселиці Чигиринського р-ну Черкас. обл. Культурні залишки залягають трьома шарами. Нижній культурний шар належить до *дніпро-донецької культури* часів *неоліту*, два верхні — до епохи міді-бронзи. В шарі раннього періоду епохи міді-бронзи виявлено залишки напівземлянкового житла, уламки посуду (орнаментовані гостродонні горщики з вінцями), знайдено рогову мотику та ніж з ікла дикого кабана, кістки диких і свійських тварин (бика й коня). Поселення належало скотарському населенню, яке співіснувало з племенами *трипільської культури*.

МОЛЯ́ВКО Григорій Іванович [н. 10 (23).I 1901, с. Алтинівка, тепер Кролевецького р-ну Сум. обл.] — укр. рад. геолог, доктор геолого-мінералогічних наук (з 1959). Член КПРС з 1948. Після закінчення Київ. ін-ту нар. освіти (1926) був учителем. З 1932 працював у Ін-ті геол. наук АН УРСР (1955—69 — зав. відділом), 1951—54 і 1969—71 — у Київ. ун-ті. Осн. праці з *стратиграфії* неогенових і антропогенових (четвертинних) відкладів України, палеогеографії України, історії геол. науки. Держ. премія УРСР, 1976.

В. В. Пермяков.

МОЛЯ́ЛЬНІСТЬ РО́ЗЧИНУ — *концентрація* розчину, виражена кількістю *молів* розчиненої речовини в 1 кг розчинника. Розмірність моль/кг. Напр., при розчиненні 1 моля сахарози в 1 кг води одержують 1 *m* (одномоляльний) водний розчин сахарози. Поняття М. р. використовується в багатьох фіз.-хім. законах і застосовується при різних розрахунках.

МОЛЯ́РНІСТЬ РО́ЗЧИНУ — *концентрація* розчину, виражена кількістю *молів* розчиненої речовини, що міститься у 1 л розчину. Розмірність моль/л. Напр., для приготування 2 М (двомолярного) розчину сахарози необхідно розчинити 2 молі її у такій кількості води, щоб заг. об'єм розчину досяг 1 л. Застосовують М. р. у кількісному аналізі в об'ємних методах визначення речовин.

МОЛЬ (Mohl) Гуго (8.IV 1805, Штутгарт — 1.IV 1872, Тюбінген)— нім. ботанік. Професор ун-тів у Берні (1832—35) і Тюбінгені (1835—72). Осн. дослідження присвячені *цитології*. Запровадив (1844—46) у ботаніці поняття *протоплазми* та висловив думку про її роль у житті клітин; одним з перших спостерігав розвиток судин рослин з клітин; описав прямий поділ клітин та розвиток клітинних оболонок, виникнення й форму *продихів*, будову багатьох органів рослин, запропонував класифікацію *тканин* рослин.

МО́ЛЬ — одиниця кількості речовини у системі, яка містить стільки ж структурних елементів (молекул, атомів, іонів, електронів та ін. частинок або груп частинок), скільки атомів міститься у 0,012 кг вуглецю ^{12}C; тобто дорівнює *Авогадро числу*. М.— одна з осн. одиниць кількості речовини в *Міжнародній системі одиниць* (СІ). Можна застосовувати кратні (кмоль) і дольні (ммоль, мкмоль) одиниці моля. Одиницю М. широко використовують у хімії, мол. фізиці.

М. В. Артеменко.

МОЛЬБЕ́РТ (від нім. Malbrett) — дерев'яний верстат для *живопису*, на якому встановлюється підрамок з полотном, картон тощо. Найпоширеніші — переносні складані триніжні й стаціонарні вертикальні М., закріплені на горизонтальній основі.

МО́ЛЬВА, морська щука (Molva) — рід риб родини *тріскових*. Зовні дуже схожі на *миня*. В роді 2 види, поширені у водах Пн.-Зх. Атлантики. Хижаки, живляться переважно рибою. В СРСР, у зх. частині Баренцового моря, поширена М. звичайна (M. molva). Довж. тіла до 1,75 м, маса до 25 кг. Статевої зрілості досягає у 8—10 років. Нерест у березні — червні; ікра дрібна, плаваюча. Об'єкт промислу.

МОЛЬЄ́Р (Molière; справж. ім'я та прізв.— Жан Батіст Поклен; 15.I 1622, Париж — 17.II 1673, там же) — франц. драматург і актор. У 1643 заснував «Блискучий театр», після банкрутства якого (1645) став актором, а з 1650 — керівником провінційного мандрівного театру. Створені М. фарси й комедії «Навіжений...» та «Знегоди кохання» (обидві вид. 1663) принесли трупі популярність. П'єсою «Кумедні манірниці» (1660) виступив проти феод.-аристократичного суспільства. Цю тему продовжив у «Школі чоловіків» (1661) і «Школі жінок» (1663). Сатирична тенденція виявилася в комедії-балеті «Надокучливі» (1661), п'єсах на любовні й міфологічні теми «Принцеса Елідська» (1664) та ін. Вершина творчості М.— комедії «Тартюф...» (три редакції — 1664, 1666, 1669, вид. 1669), де він викривав реакц. роль релігії і створив образ лицеміра-святенника. Найреалістичніша з його комедій «Дон Жуан, або Кам'яний гість» (1665, вид. 1683) — пройнята вільнодумством сатира на розбещеність та самоуправство знаті. Інтелектуальна, т. з. висока, комедія «Мізантроп» (1667) — історія боротьби чесної, безкомпромісної людини проти суспільства, побудованого на егоїзмі та облуді. В останній період творчості гол. об'єктом його сатири стає буржуазія («Жорж Данден», 1669; «Міщанин-шляхтич», 1671; «Хворий, та й годі», 1674). Осн. принципом естетики М. була правдивість та наслідування природи. Поєднуючи традиції нар. театру з передовими гуманістичними ідеями, використавши досягнення *класицизму*, М. створив новий тип комедії, що проклала шлях реалістичному театру. Укр. мовою твори М. перекладали В. Самійленко, М. Рильський та ін. Комедії «Тартюф», «Скупий», «Міщанин-шляхтич», «Витівки Скапена», «Хворий, та й годі», «Кумедні манірниці», «Лікар мимоволі» було поставлено на сцені укр. театрів.

Тв.: Укр. переклад.— Комедії. К., 1958; Комедії. К., 1970; Лікар не по своїй волі. «Всесвіт», 1978, № 4; Рос. переклад.— Полное собрание сочинений, т. 1—4. М., 1965—67; Комедии. М., 1978.

Літ.: Мокульский С. Мольер. Проблемы творчества. Л., 1935; Модестова Н. Творчість Мольєра. В кн.: Мольєр Ж. Б. Комедії. К., 1958; Булгаков М. Жизнь господина де Мольера. М., 1962; Бояджиев Г. Мольер. М., 1967; Бояджиев Г. Мольер на советской сцене. М., 1971.

Н. О. Модестова.

МО́ЛЬНАР (Molnár) Михайло (н. 4.XI 1930, с. Велика Чингава, тепер Боржавське Виноградівського району Закарп. обл.) — чес. і словац. літературознавець. Досліджує укр.-чес.-словац. літ. зв'язки. Упорядкував і написав вступну статтю до зб. «Словаки і українці» (1965), упорядник збірника публікацій (у співавт.) «Зв'язки Івана Франка з чехами та словаками» (1957). У кн. «Україна в піснях» (1954) опублікував (з нотами) 21 пісню на слова Т. Шевченка. Автор книг «Тарас Шевченко у чехів та словаків» (1961), «Зустрічі культур» (1980). М. належать вступна стаття і коментарі (разом з М. *Неврлим*) до двотомника творів Т. Шевченка словац. мовою (1959—62).

Тв.: Тарас Шевченко у чехів та словаків. Пряшів, 1961; Зустрічі культур. Пряшів, 1980

МО́ЛЬТКЕ (Молодший; Moltke) Гельмут Йоганн Людвіг (25.V 1848, Герсдорф, Мекленбург — 18.VI 1916, Берлін) — нім. військ. діяч, генерал-полковник, граф. Племінник Г. К. Б. *Мольтке* Старшого. З 1906 — нач. Генштабу. Активний учасник розв'язання 1-ї світової війни, при підготовці якої поклав в основу плану

І. І. Молошников.

П. С. Молчанов.

Мольєр.

М. С. Момот.

війни задум свого попередника — А. *Шліфена*: розгром франц. армії гол. силами та оборона в Сх. Пруссії, а потім завдання удару по Росії. На поч. 1-ї світової війни — нач. штабу Ставки і одночасно нач. Генштабу (фактично головнокомандуючий). Після поразки нім. військ у битві на *Марні* (Пн. Франція) у вересні 1914 усунутий з посади.

МО́ЛЬТКЕ (Старший; Moltke) Гельмут Карл Бернгард (26.X 1800, Пархім, Мекленбург — 24.IV 1891, Берлін) — прусський і нім. військ. діяч, граф (1870), генерал-фельдмаршал (1871). З 1822 — у прусській армії. В 1858—88 — нач. прусського (з 1871 — імперського) Генштабу, фактично головнокомандуючий під час воєн проти Данії, Австрії і Франції (див. *Австро-прусська війна 1866, Франко-прусська війна 1870—71*). У своїх працях проводив ідеї про неминучість воєн, про необхідність раптового нападу і блискавичного розгрому ворога шляхом оточення. Один з ідеологів нім. *мілітаризму*.

МОМБА́СА — місто на Пд. Кенії. Розташована на невеликому прибережному острові в Індійському ок. З материком сполучена 2 дамбами і мостом. Гол. порт країни, залізнична станція; поблизу М., на материку,— аеропорт. 351 тис. ж. (1976). Підприємства металообр., цем. і текст. пром-сті. Металург. та нафтопереробний з-ди. Виробн. олії, обробка кави. Мор. курорт.

МОМЕ́НТ (від лат. momentum — рушійна сила, поштовх; мить) — 1) Дуже короткий проміжок часу, мить. 2) Певний проміжок часу, етап у розвитку чого-небудь. 3) Обставина, окремий бік якогось явища. Див. *Момент* як математичне поняття, *Момент імпульсу, Момент опору, Момент сили*.

МОМЕ́НТ як математичне поняття — числова характеристика, що відіграє важливу роль у механіці і теорії імовірностей. М. k-го порядку виражається формулою $\mu_k = m_1 \cdot r_1^k + m_2 \cdot r_2^k + \ldots = \sum_i m_i r_i^k$ ($k = 0, 1, 2, \ldots$). У механіці величина r_i — віддаль точки $M_i(x_i, y_i, z_i)$ з масою m_i від деякої точки, прямої або площини. М. 1-го порядку наз. статичним М., 2-го порядку — *моментом інерції*. Для *випадкових величин* величини r_i — значення випадкової величини X, які зображуються абсцисами x_i точок осі OX, а маси m_i — їхні *імовірності* p_i; μ_k — *математичне сподівання* величини X^k. М. 2-го порядку відносно точки μ_1 є *дисперсія* $\sum_i p_i (x_i - \mu_1)^2$. При неперервному *розподілі випадкової величини* X суми замінюються інтегралами. Так, $\mu_k = \int_{-\infty}^{\infty} x^k f(x)\,dx$, де $f(x)$ — густина розподілу.

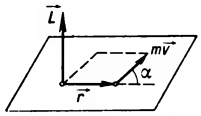

Момент імпульсу.

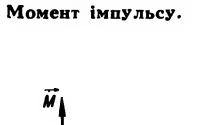

Момент сили.

МОМЕ́НТ ІМПУЛЬСУ, момент кількості руху — динамічна характеристика тіла або системи тіл. Розрізняють М. і. відносно полюса (точки) і М. і. відносно осі. М. і. $\vec{L}$ *матеріальної точки* відносно полюса O дорівнює векторному добутку радіус-вектора $\vec{r}$, проведеного з полюса O до матеріальної точки, на вектор *імпульсу* $\vec{mv}$ цієї точки (m — її маса, $\vec{v}$ — швидкість): $\vec{L} = \vec{r} \times \vec{mv}$. Вектор $\vec{L}$ перпендикулярний до площини, яка проходить через $\vec{r}$ і $\vec{mv}$, і напрямлений так, що з його кінця обертання по найкоротшій віддалі від $\vec{r}$ до $\vec{mv}$ буде спостерігатися проти годинникової стрілки (мал.). М. і. системи n матеріальних точок відносно полюса наз. вектор, рівний геом. сумі М. і. всіх цих точок відносно того ж полюса: $\vec{L} = \sum_{i=1}^{n} \vec{r}_i \times m_i \vec{v}_i$. Для тіла такий М. і. дорівнює: $\vec{L} = \int \vec{r} \times \vec{v}dm = \int \vec{r} \times \vec{v}\rho dV$, де $\vec{r}$, $\vec{v}$ і ρ — відповідно радіус-вектор, швидкість і густина малого елемента тіла з масою dm і об'ємом dV. М. і. системи матеріальних точок (тіла) відносно осі a наз. скалярна величина L_a, яка дорівнює проекції на вісь a вектора М. і. системи відносно будь-якого полюса, що належить цій осі. При обертанні тіла навколо осі a з кутовою швидкістю $\vec{\omega}$ $L_a = J_a\omega$, де J_a — *момент інерції* тіла відносно осі a. Похідна по часу від М. і. $\vec{L}$ мех. системи відносно будь-якого нерухомого полюса дорівнює сумі моментів $\vec{M}$ відносно цього полюса всіх зовн. сил (див. *Момент сили*), прикладених до системи: $\frac{d\vec{L}}{dt} = \vec{M}$. М. і. замкнутої системи в процесі її руху не змінюється (закон збереження М. і.). В *Міжнародній системі одиниць* (СІ) М. і. вимірюють у кг · м²/с.

МОМЕ́НТ ІНЕ́РЦІЇ — фізична величина, яка характеризує розподіл *мас* у тілі і є мірою його інертності (поряд з масою) в обертальному русі. Розрізняють осьовий та відцентровий М. і. О с ь о в и й М. і. *матеріальної точки* відносно заданої осі чисельно дорівнює добутку маси m цієї точки на квадрат її віддалі h від осі: $J = mh^2$. М. і. системи n матеріальних точок відносно осі a дорівнює сумі М. і. всіх цих точок (відносно a): $J_a = \sum_{i=1}^{n} m_i h_i^2$. М. і. тіла відносно осей прямокутної системи координат визначаються:

$$J_x = \int (y^2 + z^2)\,dm = \int (y^2 + z^2)\rho dV,$$

$$J_y = \int (x^2 + z^2)\,dm = \int (x^2 + z^2)\rho dV,$$

$$J_z = \int (x^2 + y^2)\,dm = \int (x^2 + y^2)\rho dV,$$

де m, ρ і V — маса, густина і об'єм тіла; x, y, z — координати малого елемента тіла з масою dm і об'ємом dV. Осьовий М. і. є мірою інертності тіла при його обертанні навколо осі. Між М. і. тіла відносно довільної осі a і М. і. цього ж тіла відносно осі a', яка паралельна a і проходить через *центр мас* тіла, існує співвідношення $J_a = J_{a'} + md^2$, де d — віддаль між осями. В і д ц е н т р о в и м и М. і. відносно прямокутної системи координат наз. величини

$$J_{xy} = \int xydm, \quad J_{xz} = \int xzdm$$

і $J_{yz} = \int yzdm$,

вони характеризують несиметричність розподілу мас відносно осі обертання, а також визначають дію обертового тіла на підшипники цієї осі. М. і. тіла відносно будь-якої осі a, яка проходить через початок прямокутної системи координат O, пов'язаний з М. і. відносно осей цієї системи співвідношенням $J_a = J_x\cos^2\alpha + J_y\cos^2\beta + J_z\cos^2\gamma - 2J_{xy}\cos\alpha \cdot \cos\beta - 2J_{xz}\cos\alpha \cdot \cos\gamma - 2J_{yz}\cos\beta \times \cos\gamma$, де α, β і γ — кути, що їх утворює вісь a відповідно з осями Ox, Oy і Oz. Вісь Ox наз. гол. віссю інерції, якщо J_{xy} і J_{xz} одночасно дорівнюють нулю. Через кожну точку тіла можна провести 3 взаємно перпендикулярні гол. осі інерції Ox', Oy' і Oz' так, що $J_a = J_1\cos^2\alpha' + J_2\cos^2\beta' + J_3\cos^2\gamma'$, де α', β' і γ' — кути, утворені віссю a відповідно з Ox', Oy' і Oz', а J_1, J_2, J_3 — М. і. тіла відносно цих осей — т. з. головні М. і. Знаючи гол. осі інерції тіла і М. і. відносно них, можно визначити його М. і. відносно будь-якої осі. Гол. М. і. тіл знаходять або розрахунком (для однорідних тіл правильної геом. форми), або з досліду (за значенням кінетичної енергії обертового тіла, періоду коливань фіз. *маятника* тощо). В *опорі матеріалів* для характеристики жорсткості тіла в даному поперечному перерізі запроваджують поняття про осьовий, полярний та відцентровий М. і. площі F цього перерізу, які визначаються відповідно формулами:

$$I_x = \int y^2 dF, \quad I_y = \int x^2 dF;$$

$$I_p = I_x + I_y; \quad I_{xy} = \int xydF.$$

У *Міжнародній системі одиниць* (СІ) М. і. вимірюють у кг · м² (м⁴ — в опорі матеріалів).

МОМЕ́НТ КІЛЬКОСТІ РУ́ХУ — те саме, що й *момент імпульсу*.

МОМЕ́НТ О́ПОРУ — геометрична величина, що характеризує опірність тіла (стрижня, балки, вала) напруженням залежно від форми і розмірів його поперечного перерізу. Дає змогу визначати величини найбільших нормальних (при *згині*) і дотичних (при *крученні*) напружень. М. о. при згині (W_z) становить $W_z = \frac{I_z}{y_{макс}}$, де I_z — осьовий *момент інерції* поперечного перерізу тіла відносно нейтральної осі z; $y_{макс}$ — віддаль до нейтральної осі найвіддаленішої точки контура перерізу. Найбільший М. о. при крученні (по-

лярний момент опору W_p) круглого поперечного перерізу дорівнює $W_p = \frac{I_p}{r}$, де I_p — полярний момент інерції поперечного перерізу тіла; r — радіус поперечного перерізу. Розмірність М. о. — (довжина)^3. Поняттям «М. о.» користуються в буд. механіці, опорі матеріалів. *Г. В. Ісаханов.*

МОМЕ́НТ СИ́ЛИ — механічна величина, яка характеризує зовн. діяння на тіло (або систему тіл) і визначає зміну обертального руху цього тіла. Розрізняють М. с. відносно полюса (точки) і М. с. відносно осі. М. с. відносно полюса O наз. вектор $\vec{M}$, який дорівнює векторному добутку радіус-вектора $\vec{r}$, проведеного з O в точку прикладання сили, на вектор сили $\vec{F}$: $\vec{M} = \vec{r} \times \vec{F}$. Вектор $\vec{M}$ перпендикулярний до площини, яка проходить через $\vec{r}$ і $\vec{F}$, і напрямлений так, що з його кінця обертання по найкоротшій віддалі від $\vec{r}$ до $\vec{F}$ буде спостерігатися проти годинникової стрілки (мал.). Числове значення М. с. знаходять за формулою: $M = F \cdot l$, де l — т. з. плече сили $\vec{F}$, яке дорівнює віддалі від O до лінії прикладання сили; $l = r \cdot \sin\alpha$, де α — кут між $\vec{r}$ і $\vec{F}$. М. с. відносно осі a наз. скалярна величина M_a, яка дорівнює проекції на цю вісь вектора $\vec{M}$ відносно будь-якої її точки (величина M_a не залежить від положення полюса на осі). М. с. відносно осей прямокутної системи координат визначаються співвідношеннями: $M_x = yF_z - zF_y$, $M_y = zF_x - xF_z$, $M_z = xF_y - yF_x$, де F_x, F_y, F_z — проекції $\vec{F}$ на відповідні осі, x, y, z — координати точки прикладання сили $\vec{F}$. У *Міжнародній системі одиниць* (СІ) М. с. вимірюють в Н · м.

МО́ММЗЕН (Mommsen) Теодор (30.XI 1817, Гардінг — 1.XI 1903, Шарлоттенбург) — нім. історик. Професор в ун-тах Лейпціга (з 1848), Цюріха (з 1852), Бреслау (Вроцлав; з 1854), Берліна (з 1858). Під час революції 1848—49 в Німеччині примкнув до лівого крила нім. буржуазії. Депутат ландтагу (1863—66 і 1873—79) і рейхстагу (1881—84) від партії прогресистів. Спеціаліст з історії та права Старод. Риму. Автор праць «Римська історія» (доведена до 46 до н. е.; рос. переклад —ч. 1—2, 1858—61, т.1—3, 5, 1936—49), «Римське державне право» (т. 1—3, 1871—87), «Римське кримінальне право» (1899). Нобелівська премія, 1902.

МО́МОТ Іван Дем'янович [10 (23).II 1905, м. Валки, тепер Харків. обл.— 27.V 1931, Харків] — укр. рад. літературознавець. Учився в Харкові на курсах журналістів (1925). Був на видавничій роботі. Належав до літ. орг-ції «*Молодняк*». З 1925 друкував статті про творчість письменників-молодняківців у газетах і журналах «Червоний юнак», «Комсомолець України», «Молодий більшовик», «*Молодняк*», «*Плужанин*». *Тв.:* Літературний комсомол. Х., 1927. *І. М. Лисенко.*

МО́МОТ Микола Семенович (н. 6.XI 1932, с. Гродівка, тепер смт Красноармійського р-ну Донец. обл.) — укр. рад. співак (драматичний тенор), нар. арт. УРСР (з 1976). В 1965 закінчив Ленінгр. консерваторію. В 1965—66 — соліст Ленконцерту, 1966—69 — Центрального ансамблю пісні й танцю групи рад. військ у НДР. З 1969 — в Донец. театрі опери та балету. Партії: Андрій («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Гаральд («Ярослав Мудрий» Мейтуса), Герман («Пікова дама» Чайковського), Шеньє («Андре Шеньє» Джордано). *Т. І. Бірченко.*

МОНА́ДА [від грец. μονάς (μονάδος) — одиниця, проста сутність] — в ряді філософських систем найпростіша, неподільна єдність, першоначало, основа явищ. Учення про М. називають монадологією. Термін «монада» вживався у філос. системах *піфагореїзму*, Дж. *Бруно*, *Миколи Кузанського*, а у Г. В. *Лейбніца* став основним поняттям філософії. В сучас. бурж. філос. л-рі термін «монада» майже не трапляється, але близькі до нього за змістом поняття («субстанціальний діяч», «особистість»), що позначають динамічні духовні «істоти», які нібито становлять «живе» буття, вживаються у вченнях *персоналізму* та *інтуїтивізму*.

МОНА́КО, Князівство Монако — держава в Пд. Європі, на узбережжі Середземного м. На суходолі межує з Францією. У складі населення (1979) — 15,6 тис. франц. і бл. 4 тис. італ. громадян; монегасків (підданих М.) — бл. 5 тис. Офіц. мова — французька.

В адм. відношенні поділяється на 3 адм. округи — три з'єднані між собою міста (*Монако, Монте-Карло* і Кондамін).

Державний лад. М.— конституційна монархія (князівство); перебуває під протекторатом Франції. Діючу конституцію прийнято 1962. Глава д-ви — князь. Законодавчу владу здійснюють князь і однопалатна Нац. рада (18 депутатів), яка обирається населенням строком на 5 років, виконавчу — Урядова рада, очолювана держ. міністром (цей пост згідно з договором з Францією посідає франц. громадянин).

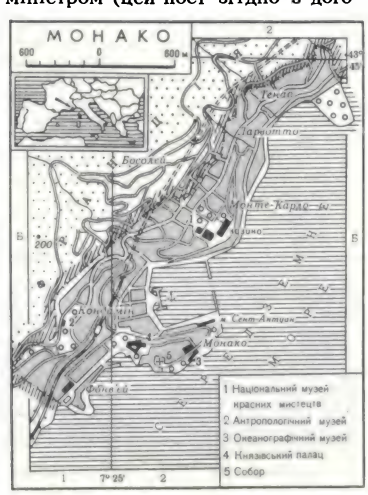

Природа. М. розташоване у передгір'ях *Альп*. Займає частину *Лазурового берега*. Клімат середземноморський, м'який. Пересічна т-ра січня +8°, липня +22°. Рослинність субтропічна (зарості кам'яного дуба, карликової пальми, *маквіс*).

Історія. В 10—1 ст. до н. е. на тер. сучасного М. існували спочатку фінікійська, згодом — грец. колонії. В 1 ст. до н. е. ця територія підпала під владу Риму, згодом нею оволоділи *араби*. З 11 ст. М.— володіння Генуї. З 1346 — князівство під протекторатом Генуї, 1524—1641 — під владою Іспанії, з 1641 — під протекторатом Франції. В 1793—1814 М.— у складі Франції. В 1814 князівство було відновлено (до 1848 — під протекторатом *Сардінського королівства*). В 1861 князь М. продав Франції права на міста Ментону та Рокбрюн і погодився на франц. протекторат. У 1865 між Францією та М. укладено митний союз. З 1918 М.— під протекторатом Франції, але має (з її згоди) свою дипломатичну службу. Осн. політ. партія М.— Нац. демократичний союз. *В. С. Білецький.*

Господарство. Одним із джерел прибутку д-ви є обслуговування іноз. туристів, відвідувачів курортів та грального будинків (найбільший — у Монте-Карло), а також випуск поштових марок. У зв'язку з широким розповсюдженням туризму і в ін. країнах економіка Монако (яке продовжує залишатись одним з світових туристичних центрів) перебудовується також на розвиток пром-сті. Створено підприємства точного машинобудування, електронної, хім.-фарм., буд., текст. і харчової пром-сті; по виробництву фаянсу, майоліки, виготовленню сувенірів. У пром-сті й торгівлі зайнято бл. 80% самодіяльного населення. На невеликих ділянках вирощують виноград, маслини, інжир, цитрусові. Завдяки пільговій системі оподаткування в М. зареєстровано 50 банків і бл. 800 нац. та іноз. компаній. Осн. статті експорту — електронне устаткування, трикот. вироби, кераміка, вино та ін. Грошова одиниця — франц. *франк*. *А. П. Ревенко.*

Культура. Система освіти в М. схожа з французькою. Викладання — франц. мовою за програмою франц. школи. Поряд з держ. існують і приватні навч. заклади. В 1975/76 навч. р. у держ. поч. та середніх школах налічувалося 3,5 тис. учнів, у приватних — 1,3 тис. Вищих навч. закладів немає. В м. Монте-Карло — наук. центр М. (засн. 1960), у м. Монако — Академія музики (засн. 1934), центр океанографічних досліджень — Океанографічний музей (засн. 1899). При князівському палаці М. є архів та б-ка, в яких зберігаються документи з 13 ст. і грошові знаки з 1640. Б-ка М. (засн. 1909), б-ка при Океанографічному музеї. Нац. музей М., Музей доістор. антропології. В М. міститься одна з найпотужніших у Європі середньохвильових радіостанцій — «Монте-Карло».

Герб Монако.

МОНАКО

Площа — 1,9 км²

Населення — понад 25 тис. чол. (1979)

Столиця — м. Монако

Монашка: метелик і гусениця.

У столиці М. збереглися житлові квартали й терасні сади 16—18 ст., князівський палац (16—19 ст.), який включає фрагменти фортеці 13—14 ст., капела Ла Мізерікорд (1639—46), псевдоготичний собор Непорочного зачаття (1874—98, арх. Ш. Ленорман). У Монте-Карло — Оперний театр (1878—79, франц. арх. Ш. Гарньє). У містах М.— численні вілли (2—3-поверхові, з плескатими дахами). Тепер міста забудовуються багатоповерховими готелями сучасної архітектури.

МОНА́КО — столиця держави Монако. Розташоване на скельному виступі Приморських Альп, на березі Середземного м. Бл. 2 тис. ж. (1980). Один з курортів Лазурового берега. У М.— Океанографічний музей (засн. 1899), Академія музики, Міжнар. гідрографічне бюро, б-ка Океанографічного музею. Музей доістор. антропології. Архіт. пам'ятки 13—19 ст. (палац князя, собор та ін.).

МОНА́РХІЯ (грец. μοναρχία — єдиновладдя) — форма правління в експлуататорських державах, за якої вища державна влада цілком або частково зосереджена в руках одноособового глави д-ви (царя, імператора, короля, фараона, султана тощо). В рабовласницьких д-вах, переважно в країнах Сходу, М. часто набували форм *деспотії, теократії*. Розрізняють М. абсолютні (див. *Абсолютизм*), станові, що характерні для феод. д-ви, та конституційні (обмежені), властиві гол. чин. *буржуазним державам* з монархічною формою правління. М. існує і досі у Великобританії, Японії, Непалі та деяких ін. країнах.

МОНАСТИРИ́СЬКА — місто Тернопільської обл. УРСР, райцентр. Розташоване на р. Коропці (притоці Дністра), за 19 км від залізнич. ст. Бучач. Найраніші згадки про М. є в документах 1454. До 18 ст. М. перебували під владою шляхет. Польщі. Після 1-го поділу Польщі (1772) місто захопила Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). В 70-х рр. 19 ст. в М. вели соціалістичну пропаганду серед селян М. І. *Павлик* і Г. І. *Павлик*. У 1919 М. загарбала бурж.-поміщицька Польща. В 1939 М. в складі Зх. України возз'єднано з УРСР. У місті — тютюново-ферментаційний комбінат, швейне об'єднання, заводоуправління буд. матеріалів, комбікормовий з-д, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжколг. буд. орг-ція, 2 лісництва, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня. Будинок культури, 2 клуби, кінотеатр. 4 бібліотеки.

МОНАСТИРИ́СЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Терноп. обл. УРСР. Утворений 1966. Площа 0,6 тис. км². Нас. 40,2 тис. чол. (1980). У районі — 49 населених пунктів, підпорядкованих міській і 23 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Монастириська*.

М. р. розташований у межах *Подільської височини*. Корисні копалини — вапняки, глини. Річки — *Дністер* та його притоки Золота Липа і Коропець. Грунти чорноземні й сірі опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, ясен, в'яз, липа, дуб, осика, верба, береза) займають 13,8 тис. га. Найбільші підприємства: монастириський тютюново-ферментаційний комбінат, швейне об'єднання, заводоуправління буд. матеріалів, Ковалівський спиртовий з-д. Комбінат побутового обслуговування (Монастириська) та 5 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 36,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 30,7 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, цукр. буряки, картопля, тютюн, овочеві. Скотарство, свинарство, вівчарство. У М. р.— 13 колгоспів, міжгосп. об'єднання по виробн. яловичини та продуктів птахівництва, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 218 км, у т. ч. з твердим покриттям — 199 км. У районі — 46 заг.-осв. та музична школи; 45 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 16 будинків культури, 36 клубів, 47 кіноустановок, кінотеатр. 45 б-к, 2 музеї (меморіально-етногр. В. М. *Гнатюка* в с. Велесневі, де він народився, та історико-краєзнавчий в с. Коропці). В с. Коржовій М. р. народився укр. актор К. О. *Підвисоцький*. У М. р. видається газ. «Ленінський промінь» (з 1941).

М. Г. Павлишен.

МОНАСТИРИ́ЩЕ — слов'янське городище 8—10 ст. в урочищі Монастирище (звідси й назва) в м. Ромнах (тепер Сум. обл.) на березі р. Ромену. Відкрите 1901, досліджувалося 1906 і 1924. Розкопано залишки 5 жител-напівземлянок з глинобитними печами, керамічної майстерні та госп. ями. В напівземлянках знайдено ліпний і кружальний глиняний посуд, оздоблений заглибленим орнаментом, біконічні прясельця, кістяні проколки, залізні ножі й долітце, а також підвіски-амулети із зубів тварин, зокрема ведмедя, кістки свійських і диких тварин. М. було невеликим укріпленим поселенням сх.-слов'ян. племені *сіверян*. Аналогічні поселення в археол. науці дістали назву *роменських городищ*.

Літ.: Макаренко М. О. Городище «Монастирище». В кн.: Науковий збірник за рік 1924. К., 1925.

МОНАСТИРИ́ЩЕ — селище міського типу Черкас. обл. УРСР, райцентр, за 6 км від залізнич. ст. Монастирище. 5,8 тис. ж. (1980). Вперше згадується в літописах у 2-й пол. 16 ст. Після 2-го поділу Польщі (1793) М. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в лютому 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації М. (23.VII 1941—10.III 1944) в районі діяли підпільний райком партії, партизан. загін. У селищі — маш.-буд. (котлобудування), асфальтовий, обозобудівний, спиртовий і прод. товарів з-ди, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжгосп. буд. організація, комбінат побутового обслуговування. 5 заг.-осв. і музична школи, вечірнє відділення Харків. маш.-буд. технікуму, тех. уч-ще; лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки, історико-краєзнавчий музей.

МОНАСТИРИ́ЩЕНСЬКИЙ РАЙО́Н — у зх. частині Черкас. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,7 тис. км². Нас. 43,3 тис. чол. (1980). У районі — 46 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 18 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Монастирище*. М. р. розташований у межах *Придніпровської височини*. Корисні копалини: граніти, пісок, глина. Найбільша річка — *Гірський Тікич* (бас. Пд. Бугу). Грунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, дуб, ясен, клен, липа, акація) займають 2,6 тис. га. Найбільші пром. підприємства — монастирищенські маш.-буд., спиртовий, прод. товарів і обозобуд.,

Князівство Монако.

Цибулівський цукр. з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Монастирище). Землеробство зерново-буряківничого, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 54,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 51,6 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, цукр. буряки, соняшник. Скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. У М. р.— 13 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Монастирище, Івахни. Автомоб. шляхів — 261 км, у т. ч. з твердим покриттям — 184 км. У районі — 31 заг.-осв. та музична школи, тех. уч-ще, вечірнє відділення Харків. маш.-буд. технікуму; 28 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 44 клубні установи, кінотеатр, 41 кіноустановка, 41 б-ка. У с. Летичівці М. р. народилися укр. рад. композитор П. О. *Козицький* та укр. рад. актор А. І. *Бондар-Білгородський*. У М. р. видається газ. «Зоря» (з 1930).

Б. Г. Капустянський.

МОНАСТИРІ (від грец. μοναστήριον — келія самітника) — в ряді релігій основна форма організації *чернецтва*, чернечі громади, які володіють побутовими і культовими приміщеннями та ін. власністю і керуються єдиними правилами (статутом), що проголошують аскетичний спосіб життя. В *буддизмі* виникли в 6—5 ст. до н. е., в *християнстві* — в 3—4 ст. н. е., в *ісламі* — в 8—9 ст. Спочатку ченцями були представники зубожілих верств населення. Згодом панівне становище в М. посіли вихідці з привілейованих кіл, а М. перетворились на великих феод. власників, на жорстоких експлуататорів навколишніх селян, які часто потрапляли до них у кріпосну залежність. М. наживалися також на реліг. забобонах, були розсадниками реліг. фанатизму і святенництва, оплотом феод. ладу. Водночас М. брали активну участь у загарбницькій колоніальній політиці правлячих кіл (див. *Місіонерство*). Особливо відзначалися цим створювані в католицьких М. *духовно-лицарські ордени* та ін. чернечі ордени. Так, після *Брестської унії 1596* для насильницького насаджування *католицизму* на укр., білоруських і лит. землях було створено понад 150 монастирів *василіан*. В Київ. Русі М. (православні) з'явилися після *хрещення Русі* 988—989. Найдавніші і найбільші православні М. — *Києво-Печерська лавра, Києво-Михайлівський Золотоверхий монастир, Олександро-Невська лавра, Троїце-Сергієва лавра*, Києво-Софійський М., *Почаївська лавра, Видубицький монастир* та ін. За феодалізму окремі М. сприяли поширенню культури. В них створювалися літописи, виникали школи (див., зокрема, *Київська братська школа, Лаврська школа*), друкарні (напр., *Києво-Печерська друкарня*). В 19—20 ст. М. остаточно стали оплотом мракобісся та реакції. Вони не тільки насаджували містицизм і реліг. світогляд, а й вели боротьбу проти революційно-визвольного руху. Нині в СРСР залишилося декілька православних М., які є суто реліг. орг-ціями. В капіталістичних країнах М. є осередками *клерикалізму*.

І. І. Мигович.

МОНА́ХОВ Володимир Васильович (н. 30.IX 1922, ст. Довгинцеве, тепер Дніпроп. обл.) — рос. рад. кінооператор і режисер, засл. діяч мист. РРФСР (з 1964). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1952 закінчив ВДІК. Зняв фільми: «Висота» (1957), «Доля людини» (1959), «Оптимістична трагедія» (1963). Як режисер поставив картини: «Непрошена любов» (1965), «Про дива людські» (1968), «Нежданий гість» (1972). Нагороджений 2 орденами Червоної Зірки, орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, медалями. Ленінська премія, 1960.

МОНАЦИ́Т (від грец. μονάζω — відокремлююсь) — мінерал класу фосфатів. (Ce, La) $[PO_4]$. Містить домішки ThO_2. *Сингонія* моноклінна. Густ. 5,0—5,3. Твердість 5,5—6,0. Колір червонувато-бурий, червоний, рідше зелений. Блиск скляний. М.— *акцесорний мінерал* гранітів і пегматитів. Радіоактивний. Родовища М. є в США, Шрі-Ланці, Бразилії, Індії, Індонезії, Австралії, на Мадагаскарі. Використовують як руду *церію* і *торію*.

МОНА́ШКА, черниця (Ocneria monacha) — метелик род. *хвилянкових*. Шкідник хвойних дерев, рідше дуба, берези, бука. Передні крила (розмах до 60 мм) білі з чорними зубчастими поперечними смугами, задні — сірі. Гусениця жовто-сіра з червоними та синіми бородавками, густо вкрита волосками. Поширена М. в Європі й Азії, в СРСР — в лісовій і лісостеповій зонах, на Кавказі, Уралі, в Сибіру і на Далекому Сході, на Україні — на Поліссі, в Лісостепу, в Криму. Літають метелики в червні — серпні. Самка відкладає за сезон до 300 яєць. Зимує сформована гусінь. М. при масовому розмноженні майже повністю об'їдає хвою.

Заходи боротьби див. *Кільчастий шовкопряд*.

МОНБЕЛЬЯ́РДСЬКА ПОРО́ДА великої рогатої худоби — порода молочно-м'ясного напряму продуктивності. Виведена у Франції 1883 схрещуванням місцевої ельзаської (оберлан) худоби з швейцарськими сименталами. Поширена в сх. частині Франції на кордоні з Швейцарією. Одна з високопродуктивних франц. порід. Масть червоно-ряба і темно-полово-ряба. Худоба М. п. нагадує симентальську, але у неї більш розвинені молочні статі. Жива маса корів 650—750 кг, бугаїв 900—1100 кг; середньорічний надій понад 4000 кг молока жирністю 3,64%. Молоко використовують гол. чин. для виготовлення сиру. Поряд з високою молочною продуктивністю худоба характеризується і добрими м'ясними якостями. Бугайці на інтенсивній відгодівлі дають по 1500 і більше грамів середньодобового приросту. В СРСР, у т. ч. на Україну, худобу М. п. завозили 1972—76. Бугаїв використовують на держ. *станціях по племінній роботі і штучному осіменінню* тварин для підвищення молочності худоби *симентальської породи*.

М. В. Зубець.

Корова монбельярдської породи.

МОНБЛА́Н — гірський масив у Зх. Альпах, на кордоні між Францією, Італією та Швейцарією. Простягається з Пд. Зх. на Пн. Сх. на 50 км. Вис. до 4807 м (найвищий у Зх. Європі). На М.— бл. 30 льодовиків, заг. площа зледеніння — 277 км². Через М. споруджено автодорожній тунель завдовжки 11,6 км з Франції до Італії. Центр альпінізму. На М.— астр. та метеорологічна обсерваторії. У 1873 на М. загинув рос. мандрівник О. *Федченко*. Першим на М. зійшов швейцарець Ж. Балмат (1768).

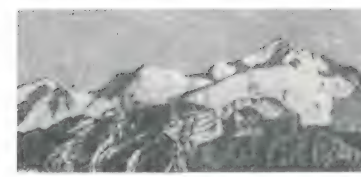

Монблан.

МОНГО́, монго-нкундо — народ у Республіці Заїр, який формується з багатьох племінних груп. Переважна більшість М. живе в тропічних лісах в закруті р. Конго (Заїр), частина — в містах. Чисельність — 4,5 млн. чол. (1977, оцінка). Мова належить до *нігерокордофанських мов*; деякими діалектами мови М. існує писемність. За релігією більшість М.— християни (католики), зберігаються також родоплемінні культи. Основне заняття монго — землеробство, частина працює на плантаціях.

МОНГО́ЛИ (самоназва — монгол) — у широкому розумінні назва всіх народів, які говорять *монгольськими мовами* [монголи МНР і КНР, баоань, дунсян, ту (монгори), даури, моголи Афганістану, буряти, калмики; заг. чисельність 4,8 млн. чол., 1978]; у вузькому розумінні — власне М., які живуть у МНР і КНР. Віруючі М.— буддисти (ламаїсти). Монг. етнічна спільність склалася на тер. *Монголії* і Пн.-Сх. Китаю на основі давнього аборигенного населення. Монголи МНР — соціалістична нація. Чисельність — 1,47 млн. чол. (1978). Осн. ядро нації — халха, з якими практично злилися дариганга, хотогойти, сартули, узумчини, хорчини, чахари та ін. етнографічні групи. Консолідуються навколо халха і зх. М., які зберігають відмінності в мові й культурі: дербети, баїти, захчини, ольоти, торгути. Після перемоги *Монгольської народної революції 1921* М., минувши капіталізм, стали на шлях будівництва соціалістичного суспільства.

Створено умови для розвитку економіки, і культури, виникли нац. робітн. клас та інтелігенція. Про історію, г-во, культуру М. див. *Монгольська Народна Республіка.* Монголи К Н Р. На тер. КНР розселено кілька монг. народностей (переважно в авт. районах — Внутрішній Монголії і Сіньцзян-Уйгурському). Розмовляють різними діалектами пд., зх. і сх. груп монг. мов. Заг. чисельність — 2,4 млн. чол. (1978). З кін. 50 — поч. 60-х рр. кит. влада проводить щодо М., як і ін. нац. меншостей, політику дискримінації і насильницької асиміляції. Осн. заняття М. в КНР — скотарство, частково — землеробство.

Літ.: Викторова Л. Л. Монголы. Происхождение народа и истоки культуры. М., 1980.

МОНГО́ЛІЯ — історична область у Центр. Азії. Згадується в істор. джерелах з 8 ст. До 13 ст. М.— один з монг. *улусів.* З 13 ст. М.— ранньофеод. д-ва. Здійснені нею в 13 ст. завойовницькі походи привели до утворення Монг. феод. імперії (див. *Чінгісхан, Золота орда).* В 15—17 ст. М.— сукупність феод. володінь. У 15 ст. поділилася на Східну і Західну, в 16 ст.— на Північну і Південну. В 17 — на поч. 20 ст. М., перебуваючи під владою маньчжурської династії, поділилася на *Монголію Внутрішню* і М. Зовнішню. На тер. Зовн. М. в результаті *Монгольської народної революції 1921* виникла незалежна монг. нар. д-ва, 1924 створено *Монгольську Народну Республіку* (МНР). Внутр. М.— в складі КНР.

МОНГО́ЛІЯ ВНУ́ТРІШНЯ — автономний район на Пн. Китаю. Пл. майже 1,4 млн. км². Нас. бл. 14 млн. чол. (1979, оцінка). Адм. ц.— м. Хух-Хото. Поверхня М. В.— плато заввишки бл. 1000 м, на Сх.— хр. Великий Хінган. Поклади кам. вугілля, заліз. руди, кольорових металів. Переважає степова рослинність. Тер. М. В. у минулому займали пд.-монг. князівства, що 1636 підпали під владу *маньчжурів,* які в подальшому встановили своє панування в Китаї. В складі Китаю ця територія здобула назву М. В. У 1931—45 значну частину М. В. окупували япон. імперіалісти, 1945 її визволила Рад. Армія разом з військами МНР та місц. партизанськими загонами. 1.V 1947 було створено авт. район М. В. В 70-х рр. площу М. В. було різко скорочено, 1979 відновлено в межах 1969.

Сучас. кит. керівництво проводить щодо корінного населення М. В., як і щодо місц. населення ін. нац. районів Китаю, великодержавну, асиміляторську політику. Осн. галузь економіки — с. г. Вирощують гол. чин. посухостійку пшеницю, гаолян, просо; з технічних — сою, соняшник, коноплі, кунжут, льон-довгунець, цукр. буряки. У М. В. зосереджено бл. 10% поголів'я худоби країни (велика рогата худоба, вівці, кози, верблюди та ін.). Розвинуті гірничодобувна, металургійна, маш.-буд. (у м. Баотоу з допомогою СРСР збудовано металург. комбінат і з-д по виробн. металург. устаткування), хім., текст., деревообр., харч. (у т. ч. цукрова) галузі пром-сті. Гол. пром. центри: Баотоу, Хух-Хото, Цзінін.

М. В. Фурманов (географія), *Ю. В. Чудодєєв* (історія).

МОНГОЛО́ЇДНА РА́СА, азіатсько-американська раса — одна з великих рас людства (див. *Раси людини*). Охоплює корінне населення Пн., Центр., Сх., Пд.-Сх. Азії, Пн. та Пд. Америки. Ознаками М. р. є жовтувата шкіра, плескувате обличчя з дуже випнутими вилицями, наявність *епікантуса,* жорстке чорне пряме волосся, слабий розвиток волосся на обличчі. Всередині великої М. р. виділяють кілька рас: північноазіатську (*монголи, якути, буряти, евени, евенки*), арктичну (*чукчі, ескімоси*), далекосхідну (*китайці,* за винятком південних), південноазіатську (більшість народів Пд. Китаю, Індокитаю, Бірми, Індонезії, Філіппін) і американську (*індіанці*). Комплекс типових ознак М. р. чітко виявлений вже в палеоантропологічних знахідках часів мезоліту. На тер. України представники народів М. р. відомі з часів Київ. Русі (половці), монголо-татарської навали (татари).

В. Д. Дяченко.

МОНГО́ЛО-ТАТА́РСЬКЕ ЇГО — панування монг.-тат. ханів над рус. землями в 13—15 ст., встановлене ними в результаті завойовницьких походів на Русь. Монг.-тат. орди вперше вторглися на Русь 1223, коли вони на р. *Калці* завдали поразки об'єднаному війську рус. князів і половців. У 1236 військо завойовників на чолі з ханом *Батиєм* вдерлось у Сх. Європу. Незважаючи на героїчний опір населення і військ окремих князівств, які діяли розрізнено через феод. роздробленість Русі, монголо-татари протягом 1237—38 спустошили багато міст Пн.-Сх. Русі, 1239—40 захопили Переяслав, Чернігів і Київ, пройшли через Волинську і Галицьку землі, вдерлися в Польщу, Закарпатську Русь, Угорщину та Чехію. Виснажені війною і опором населення Русі, зазнавши в липні 1241 поразки від чес. військ у Моравії, монголо-татари 1242 повернули в понизя Волги, де заснували д-ву *Золоту орду.*

Формально М.-т. і. на Русі було встановлено 1243, коли кн. *Ярослав Всеволодович,* батько *Олександра Невського,* одержав від монголо-татар *ярлик* на Велике князівство Владимирське і був визнаний старшим серед рус. князів. Рус. князівства до поч. 60-х рр. 13 ст. перебували у васальній залежності від великих монг. ханів, а потім — від ханів Золотої орди. Завойовники зберегли місц. князівську адміністрацію. Населення було обкладене тяжкою *даниною* та численними повинностями. Від данини звільнялося лише духівництво, яке завойовники намагалися використати для зміцнення своєї влади. Побори знекровлювали економіку Русі, затримували розвиток товарно-грошових відносин. У рус. землі призначалися чиновники — *баскаки* з військ. загонами. Вони збирали данину, контролювали діяльність князів. Завойовники гальмували процес держ. об'єднання рус. земель, штучно підтримували феод. роздробленість Русі, сіяли розбрат між князями. Особливо тяжким М.-т. і. було для народних мас, які зазнавали подвійного гніту: від своїх і монг.-тат. феодалів. Як зазначав К. Маркс у праці «Секретна дипломатія XVIII століття», «іго не тільки гнітило, воно ображало душу народу, який став його жертвою». Результатом героїчної боротьби народних мас Русі та інших народів Східної Європи було поступове ослаблення М.-т. і. Повстання — в Новгороді 1259, в Ростові 1289 і 1320, в Твері 1293 і 1327 — привели до ліквідації системи баскацтва. Проти М.-т. і. виступав також галицько-волинський кн. *Данило Галицький.*

Право збирати данину на користь хана — «вихід» — з усіх рус. князівств було передано моск. кн. *Івану I* (князював 1325—40). Скориставшись з ослаблення Золотої орди і використавши прагнення сх.-слов. населення визволитися від М.-т. і., *Велике князівство Литовське* в 14 ст. захопило всі білорус. землі, більшу частину укр. земель (Чернігово-Сіверщину, Сх. Волинь, Поділля і Київщину з Переяславщиною) і частину рос. території (Брянськ та ін. міста), Польща захопила Зх. Волинь і Галицькі землі. Молд. князівство приєднало до себе Пн. Буковину.

Найбільшу роль у боротьбі проти М.-т. і. відіграло *Московське велике князівство.* Великий князь московський *Дмитрій Донський* (князював 1359—89) 1378 на р. Вожі розбив золотоординські каральні загони.

У *Куликовській битві 1380* об'єднані рус. сили під його командуванням за участю укр. і білорус. загонів вщент розгромили монг.-тат. військо на чолі з *Мамаєм,* що поклало початок визволенню Пн.-Сх. Русі від монг.-тат. завойовників. Після походу *Тохтамиша* і захоплення 1382 Москви Русь змушена була знову визнати владу хана і сплачувати данину. Однак уже починаючи з князювання *Василія I* М.-т. і. на Русі мало номінальний характер, данина виплачувалася нерегулярно. Вирішальне значення в створенні умов для ліквідації М.-т. і. мало політ. об'єднання рус. земель навколо Москви. Русь остаточно визволилася від М.-т. і. 1480. М.-т. і. мало глибоко негативні наслідки для Русі, затримало більш ніж на два століття її екон., політ. і культур. розвиток.

Літ.: Історія Української РСР, т. 1, кн. 2. К., 1979; Насонов А. Н. Монголы и Русь. М.—Л., 1940; Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и её падение. М.—Л., 1950; Каргалов В. В. Освободительная борьба Руси против монголо-татарского ига. «Вопросы истории», 1969, № 2—4.

А. А. Вовк.

МОНГО́ЛЬСЬКА АКАДЕ́МІЯ НАУ́К, Академія наук МНР — вищий наук. центр країни. Засн. 1921 як Комітет наук. Реорганізований в академію 1961. Має три відділення: суспільних наук, що об'єднує ін-ти економіки, історії, мови й л-ри, філософії, соціології та права, а також відділи схо-

дознавства і наук. інформації; біології та наук про Землю — ін-ти ботаніки, заг. та експериментальної біології, географії та мерзлотознавства, біологічно активних речовин; фізико-матем. і хім. наук — ін-ти математики, фізики, хімії. М. а. н. видає квартальник «Вісті АН МНР» та ін. наук. видання. Підтримує творчі контакти з академіями наук зарубіжних країн, насамперед соціалістичних (СРСР, ЧССР, УНР та ін.).

А. В. Санцевич.

МОНГО́ЛЬСЬКА МО́ВА — мова *монголів*. Належить до *монгольських мов*. Сформувалась М. м. у 14—16 ст. Характерні риси: наявність довгих і коротких голосних, *сингармонізм, аглютинація,* відсутність категорії роду, препозиція підмета й означення та ін. Нац. М. м. почала складатись на основі халхаського діалекту після перемоги Монг. народної революції 1921. Для М. м. використовується *монгольське письмо*. Про літературу М. м. див. *Монгольська Народна Республіка,* розділ Література.

Літ.: Санжеев Г. Д. Современный монгольский язык. М., 1960.

І. О. Дяченко.

МОНГО́ЛЬСЬКА НАРО́ДНА РЕВОЛЮ́ЦІЯ 1921 — антиімперіалістична, антифеодальна революція, здійснена *аратами* під керівництвом *Монгольської народно-революційної партії* (МНРП). Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції в Монголії, яка була окупована кит. мілітаристами і рос. білогвардійцями, розгорнувся нац.-визвольний рух. Ленінський *Декрет про мир,* звернення Рад. уряду до монг. народу і уряду Зовн. Монголії (1919), в якому підтверджувалося скасування всіх нерівноправних договорів і угод, що стосувалися Монголії, мали благотворний вплив на зростання класової свідомості монг. трудящих. Вирішальним фактором в організації нар. виступів стало утворення МНРП (організаційно оформилася 1921; до 1925 наз. Монг. нар. партія). І з'їзд МНРП (1921) взяв курс на збройне повстання, визволення країни від іноз. поневолювачів, на встановлення нар. влади. З'їзд проголосив союз трудящих Монголії з робітн. класом Росії неодмінною умовою перемоги монг. революції. Тоді ж було створено Тимчасовий нар. уряд. Партизанські загони, що виникли в лютому 1921, об'єднано в Монг. нар. армію (МНА), головнокомандуючим і нач. штабу якої став Д. *Сухе-Батор*. 18.III частини МНА визволили від кит. мілітаристів м. Маймачен (сучас. Алтан-Булак). Тимчасовий нар. уряд звернувся (квітень 1921) до уряду РРФСР з проханням про допомогу для боротьби проти білогвардійських банд барона Р. Ф. Унгерна фон Штернберга. Внаслідок спільних дій МНА і частин Червоної Армії білогвардійців було розгромлено. 10.VII 1921 сформовано постійний Нар. уряд Монголії. В результаті перемоги М. н. р. в країні було встановлено нар. владу. Монг. народу відкрився шлях до будівництва соціалізму і комунізму, минаючи капіталізм.

Літ.: Ширендыб Б. Народная революция в Монголии и образование Монгольской Народной Республики (1921—1924). М., 1956; Кунгуров Г., Сороковиков И. Аратская революция. Иркутск, 1957; Хейфец А. Н. Советская дипломатия и народы Востока. 1921—1927. М., 1968.

І. Ф. Черников.

МОНГО́ЛЬСЬКА НАРО́ДНА РЕСПУ́БЛІКА, МНР — держава в Центральній Азії. Межує з СРСР і Китаєм.

В адм. відношенні поділяється на 18 аймаків; міста Улан-Батор і Дархан виділені в окремі адм. одиниці. Карти див. на окремому аркуші, с. 96—97.

Державний лад. МНР — соціалістична д-ва. Діючу конституцію прийнято 1960. Найвищим органом держ. влади і єдиним законодавчим органом є однопалатний Великий народний хурал (ВНХ), що обирається населенням строком на 4 роки. В період між сесіями ВНХ його повноваження здійснює обирана ним Президія — постійно діючий орган ВНХ. Найвищий виконавчий і розпорядчий орган держ. управління — Рада Міністрів (уряд), яку утворює Великий нар. хурал. Місц. органами держ. влади в аймаках, містах та ін. адм.-тер. одиницях є хурали депутатів, які обираються населенням строком на 3 роки.

Природа. Зх. і пн. частини країни гористі — хребти Монгольський Алтай вис. до 4362 м (г. Мунх-Хайрхан-Ула), Гобійський Алтай, Хентей та ін., нагір'я Хангай, розділені широкими долинами й улоговинами, найбільші з них — Улоговина Великих Озер. На Пд. і Пд. Сх.— високі (до 1500 м) степові й напівпустельні рівнини, які поступово переходять у пустелю *Гобі*. Місцями вони перетинаються середньовисокими горами (вулканічна область Дариганга та ін.). Рельєф сх. частини Монголії переважно рівнинний. Поклади кам. вугілля, заліз., мідних, молібденових і вольфрамових руд, фосфоритів, золота, олова, цинку, гіпсу, азбесту, плавикового шпату та інших корисних копалин. Клімат сухий, різко континентальний, з великими сезонними й добовими коливаннями температури повітря. Пересічна т-ра січня на Пн. —35° (мінімальна до —50°), на Пд. —10°; липня — від +18 до +26° (максимальна до +40°). Середньорічна кількість опадів на Пн. до 300 мм, на крайньому Пд. і Пд. Зх.— менш як 100 мм, в горах — до 500 мм. Опади випадають гол. чин. влітку. В горах Монгольського Алтаю трапляються льодовики. Річкова сітка пн. районів порівняно густа, але річки маловодні; найбільші з них — Селенга, Керулен і Онон, у пд. районах річок з постійним водотоком майже немає. Найбільші озера: Убсу-Нур, Хяргас-Нур (солоні), Хубсугул і Хара-Ус-Нур. Судноплавні пониззя рр. Орхону і Селенги, а також озеро Хубсугул.

Поширені гол. чин. каштанові і бурі грунти. В пн. і пн.-сх. районах переважають злаково-різнотравні степи, на Пд. і Пд. Сх.— пустелі й напівпустелі (ковилі, солянки, саксаул). В горах — лісостепові ландшафти; на крайній Пн. трапляються ділянки хвойної тайги.

Населення. Понад 90% нас. становлять *монголи*. Живуть також казахи, китайці та ін. Пересічна густота нас.— 1 чол. на 1 км² (1980, оцінка). Міське населення становить 51% (1979). Найбільші міста: *Улан-Батор, Дархан, Чойбалсан, Кобдо.*

Історія. Людські поселення на тер. МНР відомі з часів *палеоліту*. Першими ранньофеод. союзами племен на тер. МНР були союз протомонг. племен хунну (3 ст. до н. е.— 1 ст. н. е.) і племен сянбі (1 ст. н. е.). В 4—10 ст. тер. МНР входила до Жужанського, Тюркського, Уйгурського і Киргизького каганатів, у 10—12 ст.— до імперії *кіданів* — Великий Ляо. На поч. 13 ст. відбулось об'єднання численних монг. племен під владою одного з нойонів (представника феод. верхівки, що народжувалася) — Темучина, якого 1206 на великому курултаї (з'їзді) було проголошено великим ханом — *Чінгісханом*. Створена в інтересах великих феодалів, військ.-феод. д-ва Чінгісхана стала на шлях загарбницьких воєн. На серед. 13 ст. під її владою опинилися Пн. Китай і Тангутська д-ва, Серед. Азія і Закавказзя, тер. Ірану. Було встановлено *монголо-татарське іго* на Русі. Створена внаслідок завоювань Монг. феод. імперія, не маючи єдиної екон. основи, в останній чверті 14 ст. розпалася. Істотну роль у цьому відіграла *Куликовська битва 1380,* яка поклала початок повсталенню монголотат. іга на Русі. В кін. 16 — на поч. 17 ст. посилилася експансія *маньчжурів*.

У 1636 пл. монг. нойони визнали владу правителя маньчжурів Абахая. В зв'язку з цим Пд. Монголія стала називатися *Монголією Внутрішньою* на відміну від Зовнішньої (так маньчжури назвали пн. частину Монголії — тер. сучас. МНР). В 1691 нойони Внутр. і Зовн. Монголії визнали себе підлеглими дин. *Цін* (утворена маньчжурами після загарбання ними Китаю). Перебування Монголії під владою цінського Китаю загальмувало розвиток продуктивних сил, призвело до занепаду економіки. Монг. народ опинився на грані вимирання. Після перетворення Китаю на напівколонію, що почалося з серед. 19 ст., для експансії капіталістичних д-в було відкрито й Монголію. В країну проникав також рос. купецький капітал, діяльність якого було легалізовано рос.-кит. договорами 1860 і 1881. В кін. 19 — на поч. 20 ст. Монголія стала об'єктом міжімперіалістичної боротьби на Далекому Сході (Японії, Росії, США, Великобританії, Німеччини). З 2-ї пол. 19 ст. у Монголії розгорнувся антиколоніальний рух, який на поч. 20 ст. під впливом рос. революції 1905—07 набув широкого розмаху. В пд.-зх. частині Кобдоської округи Зовн. Монголії нац.-визвольний рух очолив *Аюші*. Проте в масштабах усієї країни керівництво боротьбою було в руках нойонів. У 1911 було оголошено про утворення незалежної монг. д-ви на чолі з богдо-гегеном (світський та ду-

Герб Монгольської Народної Республіки.

МОНГОЛЬСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА

Площа — 1565 тис. км²

Населення — понад 1,68 млн. чол. (кінець 1980, оцінка)

Столиця — м. Улан-Батор

МОНГОЛЬСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА

Сенгецохіо. Портрет художника Шарава. Гуаш. 1962. Музей мистецтва народів Сходу. Москва.

Небожитель з символом щастя. Деталь настінного розпису в монастирі Ердені-дзу. Кінець 16 — початок 17 ст.

ВИДОБУТОК КАМ'ЯНОГО ВУГІЛЛЯ (тис. т)

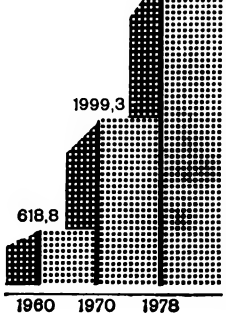

ховний правитель). У 1912 між царським урядом Росії і урядом богдо-гегена було укладено угоду, за якою царська Росія в обмін на надання займу одержувала виключні права в Монголії, які фактично перетворювали її на сферу впливу Росії. В 1915 монг. уряд змушений був погодитися на визнання Зовн. Монголії авт. територією Китаю.

Велика Жовтн. соціалістич. революція і утворення Рад. д-ви відкрили реальні перспективи революц. оновлення Монголії. Країна Рад анулювала всі нерівноправні договори та угоди царської Росії, що стосувалися Монголії. Рад. уряд звернувся (серпень 1919) до монг. народу та уряду Зовн. М. з пропозицією встановити дипломатичні відносини. Проте уряд богдо-гегена не відповів на це звернення. Він погодився на введення в країну військ кит. мілітаристів (1918), на ліквідацію автономії (листопад 1919), надав підтримку япон. ставленикові білогвардійському барону Р. Ф. Унгерну фон Штернбергу. За цих умов революц. сили Монголії почали підготовку антиімперіалістичної та антифеод. революції (див. *Монгольська народна революція 1921*). Білогвардійські банди Унгерна окупували Монголію і встановили режим військ. диктатури. У березні 1921 в Кяхті відбувся І з'їзд Монг. нар. партії (з 1925 — Монгольська народно-революційна партія, МНРП), який націлив нар. маси на боротьбу за соціальне і нац. визволення. Було створено Тимчасовий нар. уряд, а також штаб Монг. народної армії, головнокомандуючим якої став Д. *Сухе-Батор*. У результаті спільних дій Монгольської народної армії і частин Червоної Армії, які на прохання Тимчас. нар. уряду прийшли на допомогу, білогвардійські банди Унгерна було розгромлено. 10.VII 1921 ЦК МНРП ухвалив рішення про передачу центр. влади нар. урядові. В Монголії перемогла революція. Розширювалися зв'язки Монголії з Рад. Росією. 5.XI 1921 в Москві було підписано рад.-монг. угоду про взаємне дипломатичне визнання і встановлення дружніх відносин (див. *Радянсько-монгольські документи*). Після перемоги нар. революції ген. лінією МНРП стала боротьба за забезпечення поступового переходу країни від феодалізму до соціалізму, минаючи капіталізм. У період загальнодемократичного етапу революції (1921—40) монг. народ, спираючись на допомогу СРСР, ліквідував політ. і екон. підвалини феодалізму, здійснив демократизацію сусп. життя. Нар. д-ва приступила до створення пром-сті. В країні розгорнулася культур. революція, було ліквідовано засилля ламаїстської церкви. Виник робітн. клас, з'явилася нар. інтелігенція. 26.XI 1924 в Монголії було ліквідовано монархію і проголошено Монгольську Народну Республіку. В 1934 укладено радянсько-монгольську угоду про взаємну допомогу в разі нападу на одну з сторін, яку було закріплено 1936 протоколом про взаємну допомогу. Відповідно до цих зобов'язань СРСР допоміг МНР захистити свою незалежність від япон. агресорів, які вчинили 1939 напад у районі р. *Халхін-Гол*. З поч. 40-х рр. МНР приступила до створення основ соціалізму. Під час 2-ї світової війни 1939—45 монг. народ, МНРП і уряд МНР зайняли послідовно інтернаціоналістську позицію підтримки справедливої справи народів СРСР, подавши їм як моральну, так і значну матеріальну допомогу. В 1945 МНР взяла участь у розгромі військ імперіаліст. Японії. В післявоєнний період МНР при техніко-екон. сприянні СРСР та ін. соціалістичних країн досягла значних успіхів у соціалістичному будівництві. З 1962 М.— член *Ради Економічної Взаємодопомоги*. В 1966 в ході переговорів на найвищому рівні було підписано Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу, який замінив аналогічний договір 1946. В 1974 між СРСР і МНР підписано угоду про екон. співробітництво, 1976 — документи з питань дальшого розширення і поглиблення рад.-монг. співробітництва. Про дальший розвиток і зміцнення дружби монг. і рад. народів свідчить спільний космічний політ у березні 1981 на орбітальному н.-д. комплексі «Салют-6» — «Союз Т-4» — «Союз-39» рад. космонавтів і громадянина МНР Ж. Гуррагчі. Зовн. політика МНР грунтується на принципах соціалістичного інтернаціоналізму. МНР послідовно бореться за зміцнення єдності і співробітництва соціалістичних країн, за дальшу розрядку міжнар. напруженості, за зміцнення миру і безпеки в Азії на основі спільних зусиль азіат. країн. З 1961 МНР — член ООН. *І. Ф. Черников.*

Політичні партії, профспілки та інші громадські організації. *Монгольська народно-революційна партія,* організаційно оформилася 1921. Професійні спілки МНР, засн. 1927. Входять до ВФП. Монгольська революційна спілка молоді, створена 1921. Входить у ВФДМ.

Народне господарство. До перемоги нар. революції Монголія була відсталою агр.-феод. країною з переважанням кочового тваринництва. За роки нар. влади, внаслідок корінних соціально-екон. перетворень, всебічного братерського співробітництва з СРСР та ін. соціалістич. країнами, вона перетворилася на соціалістич. агр.-індустр. д-ву, що швидко розвивається. Суспільне виробн. характеризується високими й стабільними темпами росту: обсяг валової пром. продукції 1978 збільшився проти 1960 в 4,7 раза, с. г.— в 1,4 раза, капіталовкладень — у 6,4 раза. Головна особливість сучас. етапу екон. розвитку полягає в дальшій індустріалізації країни і підвищенні ефективності виробн. Поряд з традиційною галуззю економіки — тваринництвом швидко розвиваються пром-сть, буд-во, транспорт і зв'язок. У 1978 в структурі нац. доходу пром-сть становила 27,3%, с. г.— 19,5%, транспорт і зв'язок — 10,3%. Динамічний розвиток економіки сприяє підвищенню матеріального добробуту трудящих. За період з 1960 по 1978 нац. доход збільшився в 2,1 раза, реальні доходи трудящих — у 3 рази, житл. фонд — у 3,5 раза. Народногосподарський комплекс країни формується з урахуванням розвитку *соціалістичної економічної інтеграції*. Профіль спеціалізації МНР в системі країн — членів РЕВ визначає продукція харч. і легкої промсті, яка переробляє в основному тваринницьку сировину. Зміцненню матеріально-тех. бази нар. г-ва країни великою мірою сприяє Рад. Союз, з допомогою якого споруджено і будується ряд великих підприємств, у т. ч. ТЕЦ в Улан-Баторі, Дархані і Чойбалсані, вугільні шахти і кар'єри Шарин-Гол, Налайха, Адун-Чулун, авторем. з-д, деревообр. і домобуд. комбінати в Улан-Баторі, м'ясокомбінати і вовномийні ф-ки, спільний радянсько-монг. гірничо-збагачувальний комбінат «Ерденет» та ін., ведуться геологорозвідувальні роботи, освоюються цілинні землі.

Сільське господарство має важливе значення в економіці МНР. В ньому зайнято понад 41% працездатного населення (1978). Існують дві форми с.-г. підприємств: держгоспи, в яких зосереджено 81% усіх посівних площ, і кооперативні сільгосп. об'єднання, в яких зосереджено 75% заг. поголів'я худоби. Бл. 80% валової с.-г. продукції дає тваринництво м'ясо-вовнового і м'ясо-мол. напрямів. За поголів'ям худоби і виробн. тваринницької продукції на душу населення МНР посідає одне з перших місць у світі. Провідна галузь тваринництва — вівчарство. Розводять також велику рогату худобу, коней, кіз, верблюдів. У кін. 1978 налічувалося 24 млн. голів худоби. В приміських районах створено свинарські й птахівницькі г-ва. Є ферми хутрового звірівництва. Розвивається рослинництво. Посівні площі збільшилися з 265 тис. га 1960 до 697 тис. га 1979. За період 1976—79 освоєно 260 тис. га цілинних земель. У 1979 с. г. МНР поставлено 22,8 тис. тракторів (у 15-сильному обчисленні) і 2,4 тис. комбайнів. Вирощують (збір, тис. т, 1978): зернові — понад 320, картоплю — 49,9, овочі — 25,2, кормові культури — 135,5.

Промисловість. У МНР створено багатогалузеву пром-сть, яка значною мірою є базою для тех. реконструкції нар. г-ва, основою підвищення продуктивності праці, зростання матеріального добробуту трудящих. Важливою особливістю соціалістич. індустріалізації країни є те, що вона спочатку базувалася на розвиткові галузей харч. та легкої пром-сті. В 40—60-х рр. поряд з цими галузями почала розвиватися важка пром-сть. Переважають підприємства малої і серед. потужності. Бл. 50% обсягу пром. виробн. припадає на легку (гол. чин. шкіряне, взуттєве, шубне, килимове, швейне виробн.) і харч. пром-сть. Осн. центри — Улан-Батор, Улегей, Чойбалсан, Сухе-Батор, Дархан. З галузей

важкої пром-сті найрозвинутіші електроенергетична, паливна, гірничодобувна. Гірничодобувна пром-сть представлена підприємствами по добуванню і збагаченню руд кольорових (у т. ч. вольфраму й флюориту) і благородних металів, серед них — найбільший в Азії мідно-молібденовий гірничо-збагачувальний комбінат «Ерденет» (потужність 16 млн. т руди на рік), перша черга якого достроково стала до ладу 1978, друга — 1980. Осн. значення для паливно-енерг. бази МНР має вугілля, більша частина якого добувається на вуг. розрізі Шарин-Гол поблизу Дархана та шахті Налайха поблизу Улан-Батора. Електроенергія виробляється на ТЕЦ (1,2 млрд. кВт · год, 1978), найбільші з яких Улан-Баторська, Дарханська й Чойбалсанська. Значного розвитку набули виробн. буд. матеріалів (збірного залізобетону, цементу, цегли, вапна, туфу та ін.) й лісова пром-сть (щорічно заготовляють 600—800 тис. м³ деревини, гол. чин. у пн. районах країни). Деревообр. комбінати працюють у Сухе-Баторі, Тосон-ценгелі, Улан-Баторі. Металообр. пром-сть представлена авторемонтним, механічним, по ремонту буд. машин і механізмів з-дами в Улан-Баторі, автором. майстернями в Кобдо, Чойбалсані та ін. Підприємства біохім., скляної, фарфорової, поліграф. пром-сті.

Транспорт. Осн. вид транспорту — залізничний, питома вага його в заг. вантажообороті МНР — 67,7% (1978). Довжина (км, 1978): залізниць — понад 1400, автошляхів — 75 тис., у т. ч. з твердим покриттям — бл. 47 тис., внутр. водних шляхів — 397. В Улан-Баторі — міжнар. аеропорт.

Зовнішні економічні зв'язки здійснюються гол. чин. з соціалістич. країнами (понад 90% зовнішньоторг. обороту МНР, у т. ч. бл. 80% — з СРСР). Осн. статті експорту — продукція тваринництва, а також гірничорудної, легкої, буд. матеріалів і харч. пром-сті; імпорту — машини і устаткування, паливо, мінеральна сировина, товари широкого вжитку. Грош. одиниця — *тугрик*. За курсом Держбанку СРСР 100 тугриків = 22,5 крб. (травень 1981).

А. С. Філіпенко.

Охорона здоров'я. В 1978 було 16,4 тис. лікарняних ліжок (103 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 3,3 тис. лікарів усіх спеціальностей (20,9 лікаря на 10 тис. ж.). Лікарів готує Монг. держ. мед. ін-т. В МНР — держ. система охорони здоров'я, усе населення забезпечується безплатною мед. допомогою. Відомі сучас. здравниці «Худжірт», «Жанчівлін», «Гурвуннур», «Отгон Тенгер».

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. МНР — країна суцільної письменності з високим рівнем освіти. Завершується заг. 8-річна освіта (від 8 до 16 років). Згідно з директивами XVII з'їзду МНРП (1976) розпочато перехід до заг. повної серед. 10-річної освіти. Всі види навчання безплатні. В 1978/79 навч. р. у М. було 570 загальноосв. початкових і серед. шкіл (350 тис. учнів), 61 серед. спец. навч. заклад і технікум (36,6 тис. учнів), у вищих навч. закладах — 19,8 тис. студентів. Вузи: Монг. ун-т ім. Чойбалсана (засн. з допомогою СРСР 1942), при якому працює політех. ін-т, засн. 1969 з допомогою ЮНЕСКО, пед. (засн. 1951), с.-г. (засн. 1958), мед. (засн. 1961) ін-ти, всі — в Улан-Баторі, там же міститься Вища парт. школа при ЦК МНРП і Вища військ. школа ім. Сухе-Батора. В Улан-Баторі працює *Монгольська академія наук* з мережею н.-д. ін-тів. У 1978 в М. налічувалася 41 н.-д. установа. В країні — 612 б-к і 387 клубів і будинків культури. Найбільші б-ки: Держ. публічна б-ка, б-ка АН МНР і університетська, усі — в Улан-Баторі. Музеї: Держ. центр. музей МНР, Музей історії релігії, Центр. музей Революції, Музей В. І. Леніна, Музей Сухе-Батора і Чойбалсана, Музей історії і реконструкції Улан-Батора, образотворчих мистецтв, Будинок-музей монг. поета Д. Нацагдоржа, всі — в Улан-Баторі. В усіх центрах аймаків є краєзнавчі музеї, в Алтан-Булаку — Музей Революції.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1979 в МНР виходило понад 70 газет і журналів заг. тиражем понад 1200 тис. примірників. Осн. газети: «*Унен*» («Правда», з 1920) — щоденна, орган ЦК МНРП і Ради Міністрів МНР; «Худулмур» («Праця», з 1930), виходить тричі на тиждень; «Залучудин унен» («Молодіжна правда», з 1924), виходить тричі на тиждень. Осн. журнали: «Намин амьдрал» («Партійне життя», з 1923) — орган ЦК МНРП, «Монголин емегтейчуд» («Монгольські жінки», з 1925), «Монгол улс» («Монголія», з 1956, виходить монг., рос. і англ. мовами). Монг. телеграфне агентство — *МОНЦАМЕ*, засн. 1957. Радіомовлення — з 1934 (ведеться монг., рос., кит., англ., франц. і казах. мовами), телебачення — з 1967. Радіомовленням та телебаченням керує Держ. к-т Ради Міністрів МНР по інформації, радіомовленню і телебаченню.

Література. Зародження монг. л-ри припадає на 1-у пол. 13 ст. Найзначніша стародавня істор. й літ. пам'ятка «Потаємна оповість монголів» (1240) містить значну кількість фольклорних матеріалів. У середньовічних монг. літописах («Алтан товчо» Лувсанданзана, 17 ст., та ін.) збереглося немало зразків літ. творчості. На поч. 18 ст. записано й видано епічну оповість про Гесер-хана. В л-рі 19 — поч. 20 ст. поряд з панівною феод.-ламаїстською ідеологією почали з'являтися демократичні тенденції. Світська тематика переважала у віршах Х. Сандага, Б. Гелегбалсана, в прозі В. Інжінаша та ін. У поезіях Гулрансаа, Хішігбата лунав заклик до боротьби за свободу.

Після перемоги нар. революції 1921 виникла нова л-ра. В лавах партизанських загонів народжувалася революц. поезія (пісні «Шіве Кяхта», «Червоний прапор», «Інтернаціонал»). Одним з основоположників нової л-ри був Д. *Нацагдорж*. У своїх поезіях він прославляв батьківщину, волелюбних аратів, які піднялися проти феод.-ламаїстської сваволі й стали на шлях будівництва нового життя. Зароджувалася сучасна реалістична проза. З'явилися повісті «Знехтувана дівчина» (1929) Ц. *Дамдінсурена*, оповідання Д. Нацагдоржа. З історико-революц. п'єсами виступив С. Буяннемех. Широку популярність здобула драма Д. Нацагдоржа «Біля трьох пагорбів» (1934).

Особливого розквіту л-ра досягла після 2-ї світової війни. Вона збагатилася новими жанрами. Значні поетичні твори написали Д. Сенгее, Ц. Гайтав, Ч. Чімід, Ч. Лхамсурен, Б. Явуухулан, М. *Цедендорж*, Д. Тарва, Д. Пуревдорж та ін., новели й повісті — Д. Сенгее, Ц. Уламбаяр, С. *Удвал*, С. Ердене, Д. Мягмар та ін. Створено й розвивається жанр роману. Цьому сприяв вихід твору Ч. Лодойдамби «На Алтаї» (1949), істор. трилогії Б. Рінчена «Світанок у степу» (1951—55), історико-революц. романів Д. Намдага, Ч. Лодойдамби, Л. *Тудева*, С. Дашдендева, романів про сьогоднішній день країни Ч. Чіміда, Н. Банзрагча, Ц. Цеденжава, Л. Тудева, Д. Гарми та ін. Чільне місце в драматургії посідають п'єси Е. Оюун, Б. Бааста, Л. Вангана, Д. Намдага та ін., в яких автори порушують актуальні проблеми будівництва соціалістич. суспільства, нових соціальних відносин.

У МНР перекладається багато творів л-ри народів СРСР, зокрема українського. Ще в 30-х рр. 20 ст. там почали перекладати твори Т. Шевченка (Х. *Перлее*). З перекладами творів укр. поета виступали Ж. Намсрай, О. Жігмідготов, Б. Цедендамба, Д. Сенгее, Д. *Гомбожав*, М. Цедендорж та ін. Вийшли окремі твори І. Франка, Лесі Українки, М. Рильського, О. Гончара, І. Драча та ін. В 1971 в перекладі укр. мовою видано зб. «Поезія Народної Монголії», куди ввійшли вірші 30 поетів, зокрема Д. Нацагдоржа, Б. Ахтаана, Д. Тарви, Д. Цевегміда, Ч. Чіміда та ін.

І. О. Дяченко.

Архітектура. На тер. М. від періоду уйгурського каганату (8—9 ст.) збереглися руїни столиці Орду-Балик (згодом — Хара-Балгас) з чітким плануванням, оборонними спорудами, будинками, храмами; від періоду кіданів (10—12 ст.) — залишки давнього міста Барс-Хот І з буддійським храмом і пагодами; від часів утворення монг. феод. д-ви (поч. 13 ст.) — залишки палацу хана Угедея в Каракорумі. В 16 — на поч. 20 ст. осн. типом житла була повстяна юрта на дерев'яному каркасі. З кін. 16 ст. ведеться буд-во монастирів і храмів, в основу яких лягла композиція юрти,— круглих, пізніше прямокутних, а з серед. 17 ст.— квадратних у плані. Поширилися цегляні будівлі кит. типу і кам'яні тібет. типу (в монастир. ансамблях Улан-Батора, в Ердені-дзу і Амур-Баясхулантухіте). Збереглися храми мішаного типу — монголо-кит., тібетсько-кит., тібетсько-монгольського (монастирі Да-Хуре і Гандан в Улан-

Буддійське божество Тара «зелена». Бронза. Друга половина 17 ст. Музей образотворчих мистецтв Монгольської Народної Республіки. Улан-Батор.

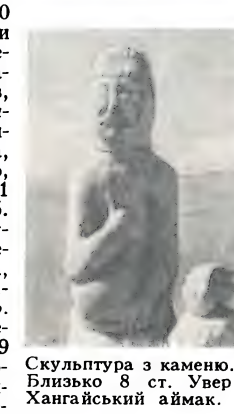

Скульптура з каменю. Близько 8 ст. Увер Хангайський аймак.

Автопортрет скульптора Йондьонгегена. Позолочена бронза. 17 — початок 18 ст. Музей історії релігії. Улан-Батор.

МОНГОЛЬСЬКА НАРОДНО-РЕВОЛЮЦІЙНА ПАРТІЯ

З'їзди Монгольської народно-революційної партії *

I (МНП) — 1 — 3.III 1921,	Кяхта
II (МНП) — 18.VII — 18.VIII 1923	
III (МНП) — 4 — 31.VIII 1924	
IV (МНП) — 23.IX — 2.X 1925	
V — 26.IX — 4.X 1926	
VI — 22.IX — 5.X 1927	
VII — 23.X — 11.XII 1928	
VIII — 21.II — 3.IV 1930	
IX — 28.IX — 5.X 1934	
X — 20.III — 5.IV 1940	
XI — 8—23.XII	1947
XII — 19—24.XI	1954
XIII — 17—22.III	1958
XIV — 3—7.VII	1961
XV — 7—11.VI	1966
XVI — 7—11.VI	1971
XVII — 14—18.VI	1976
XVIII — 26—30.V	1981

*Всі з'їзди, за винятком I, відбулися в Улан-Баторі.

Баторі). З утворенням МНР (1924) з допомогою СРСР розгорнулися цивільне і пром. буд-во, реконструкція старих (Улан-Батор) і створення нових (Дархан, Налайха, Сайн-Шанд) міст з регулярним плануванням, споруджуються великі житл. й громад. будівлі з урахуванням місц. кліматичних умов (Будинок уряду, 50—60-і рр., арх. Чімід, М. Щепетильников, В. Павлов; Музей В. І. Леніна в Улан-Баторі, 1975, арх. Г. Лувсандорж; Музей Революції в Алтан-Булаці, 1974, за участю рад. архітекторів). В 70-х рр. реконструйовано багато архіт. пам'яток (монг. комплекс Амар-Балхулантутих, фортеця Херлен-Барс, палац Цецен-хана).

Образотворче мистецтво. Найдавніші пам'ятки мист., знайдені на тер. М., належать до доби бронзи (зображення тварин на скелях, мідні й бронзові ножі). З початку залізного віку на виробах з бронзи відтворювали скіфські мотиви *«звіриного стилю»*. З кін. 1 ст. до н. е.— поч. 1 ст. н. е. в похованнях гуннської знаті знаходили тканини, килими з повсті тощо. В часи Тюркського каганату (6—8 ст.) виготовляли кінську збрую, зброю, які оздоблювали рослинним орнаментом. У той час була поширена меморіальна скульптура (фігури з каменю, стели). З часів Уйгурського каганату (745—840) дійшли рельєфи на кам. стелах, керамічні вироби. Під час розкопок м. Барс-Хот I (10—12 ст.) знайдено глиняні статуї, створені під впливом *буддизму*. В 16—20 ст. розвивалися живопис (настінні розписи й живопис на полотні з буддійськими сюжетами), храмова скульптура (скульптор Дзанабазар, 2-а пол. 17 ст.). Наприкінці 19 ст. розвинувся світський живопис. Після утворення МНР (1924) реформаторами нац. живопису виступили Шарав і Манібадар. Серед сучас. митців: живописці Ядамсурен, Сенгецохіо, Дамдінсурен, Чойдог, Гава, Д. Амгалан, О. Мягмар та ін.; скульптори Чоймбол, Жамба. В декор.-ужитковому мист. поширені карбування, різьблення, вишивка, фарфор тощо.

Музика. Монг. нар. музика (виділяються 3 різновиди — пісні, епічні сказання, інструм. музика) грунтується на *пентатоніці*. Носії муз. культури — дуучі (співаки-солісти), улігерчі (нар. співці), хурчі, хогжимчі (виконавці на нар. інструментах). Муз. інструменти: струнні смичкові — моринхур, хучир; струнні ударні — йоочин (рід цимбал), духові — лімба (рід флейти) та ін. Профес. муз. мист. зародилось і розвивається в роки нар. влади (пісні нар. композиторів У. Лубсан-хурчі, М. Дугаржави та ін.). В 40—50-х рр. монг. виконавські і композиторські кадри готувалися в СРСР та ін. соціалістич. країнах. Серед сучас. монг. композиторів — С. Гончіксумла, Б. Дамдінсурен, Д. Лувсаншарав, Е. Чойдог, Л. Мурдорж; виконавців: співаки — нар. арт. МНР Д. Пуревдорж, засл. арт. МНР Г. Хайдав; солісти балету — засл. арт. МНР Т. Туул, О. Ганбатор, балетмейстер засл. діяч мист. МНР Б. Жам'яндагва; диригенти — нар. арт. МНР Ж. Чулун, засл. арт. МНР Ц. Намсрайжав. В Улан-Баторі діють Держ. театр опери та балету (1942—63 — муз.-драм. театр), Держ. філармонія (1972), оркестри нар. інструментів, ансамбль пісні і танцю Монг. нар. армії, нар. ансамбль пісні і танцю МНР (1950, не раз виступав в СРСР), Держ. симф. оркестр (1957), муз.-хореографічне уч-ще. Спілка композиторів МНР — з 1964.

Театр. Джерела театр. мист. М.— в глибокій давнині у формах нар. видовищ, у яких є елементи театралізації,— танець бієлег, побутові обряди, що супроводили весілля, народження дитини, свята врожаю тощо. Пізніше театралізовані елементи цих обрядів увійшли в містеріальний театр — цам, що виник у 17 ст. в зв'язку з поширенням у Центр. Азії буддизму, та в світський придворний театр. У 30-х рр. 19 ст. в Тушетуханівському аймаку поставлено першу публічну виставу «Місячна зозуля». Після перемоги нар. революції (1924) в МНР розвивається худож. самодіяльність. У 20-х рр. в Улан-Баторі було створено муз.-драм. гуртки, з яких пізніше виникли профес. театри. В 1930 в Улан-Баторі відкрилася театр. студія, в 1931 на її базі було створено Центр. держ. монг. театр. У 1942 його реорганізовано в Держ. муз.-драм. театр, який 1963 розділився на Держ. театр опери та балету й Держ. театр драми ім. Д. Нацагдоржа. В репертуарі драм. театру — п'єси монг. драматургів (Д. Нацагдоржа, С. Буяниемеха, Ш. Аюуша, Д. Намдага, Ч. Ойдова та ін.), твори рад. драматургів (зокрема, укр.— О. Корнійчука, В. Минка), рос. та європ. класики. В Улан-Баторі працюють також Центр. дитячий театр (з 1950), Театр ляльок (з 1948), муз.-драм. театри є в аймачних центрах Улегеї, Кобдо, Улангомі, Чойбалсані.

Кіно. Виробн. фільмів у М. почалося 1935, коли з допомогою рад. спеціалістів в Улан-Баторі було створено студію «Монголкіно». В 1938 вийшов перший худож. фільм «Шлях Норжми» (реж. Т. Нацагдорж, Л. Шеффер). На поч. 40-х рр. було створено спільні рад.-монг. картини: «Його звуть Сухе-Батор» (1942, реж. О. Зархі, Й. Хейфіц), «Степові витязі» (1945, реж. Ю. Тарич). В 1947 починається випуск кіноперіодики. Найбільших успіхів кіно МНР досягає у висвітленні історико-революц. теми («Посланець народу», 1959; «Повінь», 1966; «Суворий ранок», 1969, всі — реж. Д. Жігжід), а також у зображенні подій на Халхін-Голі («Син солдата», 1966, реж. Ц. Церендорж; «Оповідання про війну», 1970, реж. Ж. Бунтар і Н. Нямдаваа; «Слухайте на тому боці», 1971, реж. Б. Єрмолаєв і Б. Сумхуу, спільне рад.-монг. виробн.). Серед ін. фільмів: «Зустріч» (1974, реж. Н. Нямдаваа), «Супутниця життя» (1975, реж. Б. Сумхуу), «За перевалом перевал» (1977, реж. Ж. Бунтар), «За людину» (1978, реж. Д. Жігжід), «Небо прояснюється» (1979, реж. Р. Доржпалам). Іл. див. на окремому аркуші, с. 432—433.

М. М. Черненко.

Літ.: Ленін В. І. Розмова з делегацією Монгольської Народної Республіки. 5 листопада 1921 р. Повне зібрання творів, т. 44; XVII съезд Монгольской народно-революционной партии. М., 1977; Цеденбал Ю. Избранные статьи и речи. 1962—1973 гг. М., 1974; История Монгольской Народной Республики. М., 1967; Великий Октябрь и Монголия. М., 1977; Бира Ш. Монгольская историография (XIII—XVII вв.). М., 1978; Матвеева Г. С. Создание материально-технической базы социализма в МНР. М., 1978; Гербова А. А., Шурубович А. В. Развитие промышленности МНР на современном этапе. М., 1978; Рощин С. К. Развитие социалистических производственных отношений в Монгольской Народной Республике. М., 1979; Баврин Е. П. Монгольская Народная Республика: уверенная поступь. М., 1980; Монгольская Народная Республика. Справочник. М., 1976; Балдаев Р. Л. Народное образование в Монгольской Народной Республике. М., 1971; Герасимович Л. К. Литература Монгольской Народной Республики 1921—1964 годов. Л., 1965; Михайлов Г. И., Яцковская К. Н. Монгольская литература. М., 1969; Книга братства. М.— Улан-Батор, 1971; Майдар Д. Архитектура и градостроительство Монголии. М., 1971; Ломакина И. И. Изобразительное искусство социалистической Монголии. Улан-Батор, 1970; Смирнов Б. Ф. Музыка Народной Монголии. М., 1975; Черненко М. М. Кино Монголии. М., 1976.

МОНГОЛЬСЬКА НАРОДНО-РЕВОЛЮЦІЙНА ПАРТІЯ

(МНРП). В 1919 в м. Урга (нині Улан-Батор) в умовах окупації Монголії кит. мілітаристами Д. *Сухе-Батор* і Х. *Чойбалсан* створили два нелегальні революц. гуртки. 25.VI 1920 ці гуртки об'єдналися, утворивши Монг. нар. партію (МНП). Організаційно МНП оформилася на I з'їзді 1.III 1921 в м. Кяхті. З'їзд прийняв програму партії, в якій визначив її завдання: боротьба за ліквідацію імперіалістичного гніту, завоювання нац. незалежності, встановлення нар. влади, демократизація сусп. життя країни. В 1921 МНП як співчуваюча партія вступила до Комінтерну. Під її керівництвом перемогла *Монгольська народна революція 1921*. III з'їзд МНП (1924) визначив генеральну лінію партії — розвиток Монголії по некапіталістичному шляху, до соціалізму, спираючись на інтернаціональну допомогу СРСР. У 1924 було проголошено Монгольську Нар. Республіку. IV з'їзд МНП (1925) прийняв другу програму партії, що визначила її конкретні завдання в справі будівництва соціалізму: завоювання екон. незалежності країни, ліквідація класу феодалів, обмеження й витіснення капіталістичних елементів з економіки, наступ на позиції ламаїстської церкви. З'їзд перейменував партію на МНРП. X з'їзд (1940) прийняв третю програму МНРП, в якій намітив осн. завдання партії по створенню основ соціалізму. В період 2-ї світ. війни МНРП очолювала всенар. рух по наданню допомоги радянському народові в боротьбі проти фашистської Німеччини, під її керівництвом МНР брала участь у розгромі японського мілітаризму. В післявоєнні роки під керівництвом МНРП монг. народ досяг значних успіхів у соціалістичному будівництві. XV з'їзд МНРП (1966) прийняв четверту

програму, в якій визначив ген. лінію партії в період завершення будівництва соціалізму. XVIII з'їзд МНРП (1981) прийняв «Основні напрями розвитку народного господарства і культури МНР на 1981—1985 роки», вніс зміни до статуту партії. Під керівництвом МНРП працюють професійні спілки МНР (ств. 1927) і Монг. революц. спілка молоді (ств. 1921). МНРП брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960 і 1969. Чисельність — понад 76 тис. чол. (1981). Ген. секретар ЦК — Ю. *Цеденбал* (1940—54 та з 1981; 1958 — 81 — перший секретар ЦК). Друк. органи: ЦО — газ. «*Унен*», політ. і теор.— щоміс. журн. «Намин амьдрал» («Партійне життя», з 1923) та ін.

Літ.: Цеденбал Ю. Избранные статьи и речи. 1962—1973 гг. М., 1974; Очерки истории Монгольской народно-революционной партии. Пер. с монг. М., 1971. *В. В. Седнєв.*

МОНГО́ЛЬСЬКЕ ПИСЬМО́ — письмо, яке використовують народи, що говорять *монгольськими мовами*. Давнє М. п. *монголи* запозичили в *уйгурів* на поч. 13 ст. і пристосували до особливостей своєї мови. Знаки його поліфонічні (багато з них передають 2—3 фонеми), пишуться згори вниз і справа наліво. Тепер це М. п. наз. старим письмом. Ним користуються в авт. р-ні Внутр. Монголія (КНР), у МНР його застосовують у спец. наук. виданнях. Існували й ін. варіанти М. п., які не дістали широкого розповсюдження. У МНР протягом 1941—45 впроваджено новий алфавіт, створений на слов'яно-кириличній графічній основі. *І. О. Дяченко.*

МОНГО́ЛЬСЬКІ МО́ВИ — мови монг. народів (див. *Монголи*), що утворилися в 14—16 ст. у зв'язку з розпадом імперії *Чінгісхана* та його наступників. Сформувалися на основі діалектів монг. племен. Серед М. м. розрізняють пн.-монгольські (власне *монгольська мова, бурятська мова, калмицька мова,* ойратська), характерною рисою яких є *сингармонізм* (сингармонічні мови), пд.-східні (баоанська, дагурська, дунсянська, монгорська), яким не властивий сингармонізм (несингармонічні М. м.), і проміжні (давньомонг. писемна мова й могольська мова). Писемними з сучас. М. м. є монгольська, бурятська й калмицька.

Літ.: Санжеев Г. Д. Сравнительная грамматика монгольских языков, т. 1—2. М., 1953—64. *І. О. Дяченко.*

«МОНД» («Le Monde» — «Весь світ») — франц. щоденна вечірня газета. Засн. 19.XII 1944. Відображає погляди кіл держ.-монополістичного капіталу і бурж. інтелігенції. Одна з найвпливовіших та найінформованіших газет. Близька до МЗС Франції. Виходить у Парижі.

МО́НДОК Іван Ілліч (21.V 1893—8.XII 1941) — діяч комуністичного руху на Закарпатті. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в с. Руські Грабовець (тепер Сх. Словаччина, ЧССР) в сім'ї сільс. вчителя. Учасник боротьби за Рад. владу в Астрахані . В 1917—18 — у Червоній гвардії. В 1918 брав участь у роботі Угор. комуністичної секції при ЦК РКП(б) у Москві. Активний учасник революц. боротьби в Угорщині й на Закарпатті 1918—19. У 1920 — один з організаторів *Міжнародної соціалістичної партії Підкарпатської Русі,* потім редактор її друк. органу газ. «Правда». У 1920—29 — секретар Закарп. крайкому КПЧ. У 1923—29 — член ЦК КПЧ. У 1924—29 був депутатом чехосл. парламенту від КПЧ. На VI конгресі Комінтерну обраний членом Міжнар. контрольної комісії Виконкому Комінтерну. У 1930 за рішенням ЦК КПЧ виїхав до СРСР. Навчався у ВУАМЛІНІ.

М. П. Якименко.

МО́НДРІАН (Mondrian, Mondriaan) Піт (власне — Пітер Корнеліс; 7.III 1872, Амерсфорт, поблизу Утрехта — 1.II 1944, Нью-Йорк) — нідерл. живописець. У 1892—97 навчався в АМ в Амстердамі. Працював у Парижі, Лондоні, з 1940 — в Нью-Йорку. На творчості М. позначився *кубізм,* «неопластицизм» (один із різновидів *абстрактного мистецтва*). Твори: «Млин на березі річки» (1900), «Червоне дерево» (1909—10), «Композиція в червоному, жовтому й синьому» (1921), «Нью-Йорк» (1942) та ін.

Літ.: Рейнгардт Л. Абстракционизм. В кн.: Модернизм. М., 1973.

МОНЕ́ (Monet) Клод Оскар (14. II 1840, Париж — 6.XII 1926, Живерні, Нормандія) — франц.

К. Моне. Бульвар Капуцинок у Парижі. 1873. Музей образотворчих мистецтв імені О. С. Пушкіна в Москві.

живописець, один із засновників *імпресіонізму.* В 1858—59 навчався в Е. Будена в Гаврі, 1859—60 — в академії Сюїса, 1862—63 — в майстерні Ш. Глейра в Парижі. В своїх ранніх творах розвивав традиції *барбізонської школи* («Сніданок на траві», 1866, Музей образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна в Москві). Пізніше малював пейзажі, в яких тонко передавав різноманітні стани природи, її мінливість, світлоповітряне середовище («Враження. Схід сонця», «Бульвар Капуцинок у Парижі», обидва — 1873; «Стіжки сіна», 1890—91; «Руанський собор», 1893—95; та ін.). В останні роки художник захопився експериментами в розкладанні кольорів («Туман у Лондоні», 1903, ДЕ; серія панно «Латаття», 1914—22). Більшість творів зберігається в музеях Франції. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Імпресіонізм,* т. 4, с. 120—121.

Літ.: Моне Клод. Альбом. М., 1974.

МОНЕ́ТА (лат. moneta) — грошовий знак, виготовлений з металу (золота, срібла, міді або сплавів) встановлених законом ваги і форми, що використовується як засіб обігу та платежу. Перші М. з'явилися в малоазійській д-ві *Лідії* на поч. 7 ст. до н. е. Великого розвитку монетна справа набула в античному світі — Греції та особливо в Римі, де було створено перший у світі *монетний двір* при храмі Юнони-Монети (звідси й термін «монета»). Монетна справа поширилася і в ін. країни. На Русі М. власного карбування давньоруських князів з'явилися наприкінці 10 ст.; проте в той час поряд з давньорус. М. в грош. обігу країни перебували араб. та візант. монети.

Кожна країна має свою монетну систему. Д-ва встановлює назву М., її вагу й форму. В усіх країнах для здійснення дрібних платежів карбують лише неповноцінні *білонні монети.*

Першу рад. М. було викарбовано 1921. Розмінні М., що перебувають нині в обігу, карбують з 1.I 1961: мельхіорові (сплав нікелю з міддю) вартістю в 1 крб., 50, 20, 15, 10 коп. і бронзові вартістю в 5, 3, 2 і 1 коп. У 1965 було випущено ювілейний карбованець до 20-річчя перемоги над Німеччиною, 1967 — ювілейну серію до 50-річчя Рад. влади (М. вартістю в 1 крб., 50, 20, 15 і 10 коп.), 1970 — ювілейний карбованець до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, 1977 — ювілейний карбованець до XXII Олімпійських ігор у Москві. Наука, що вивчає М., наз. *нумізматикою.* Іл. див. на окремому аркуші, с. 464—465.

МОНЕТА́РНА ТЕО́РІЯ — один з сучасних напрямів бурж. *політичної економії,* який в механізмі функціонування капіталістичної економіки надає вирішального значення грошовому регулюванню. М. т. виникла в 60-х рр. 20 ст. Її прихильники М. Фрідмен, Г. Хаберлер (США), О. Файт (ФРН), Ж. Рюєфф (Франція) та ін. абсолютизують гроші як автономний і визначальний фактор стимулювання госп. активності; всі екон. явища та процеси пояснюють змінами в грош. сфері. Зокрема, причини *інфляції* та ін. порушень процесу *відтворення* вбачають не в природі капіталізму, а в недостатньо обґрунтованій емісійній політиці. Серед форм державно-монополістичного регулювання економіки прихильники М. т. віддають значну перевагу забезпеченню «здорової» *конкуренції* і сталої кон'юнктури за допомогою грош.-кредитного механізму. Їхні практичні рекомендації спрямовані переважно на регулювання грошової маси залежно від стану кон'юнктури ринку. М. т. грунтується на бурж. міновій концепції, суперечить трудовій теорії *вартості* і наук. теорії *грошей,* має апологетичний характер. Її ідеї не раз використовувалися для розробки урядових програм, зокрема в США, по оздоровленню капіталістичної економіки, проте це не усунуло інфляцію, *безробіття, економічні кризи.* *М. І. Савлук.*

МОНЕ́ТНИЙ ДВІР — держ. підприємство, що карбує металеві монети, виготовляє ордени, медалі та ін. держ. знаки. Перший М. д. у Росії засновано в Москві 1534.

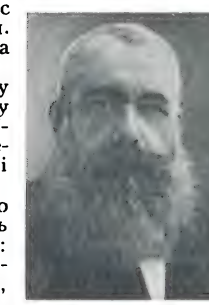

К. Моне.

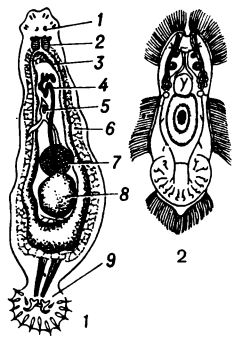

Моногенетичні присисні:
1 — Dactylogyrus vastator (будова статевозрілої особини: *1* — очі; *2* — глотка; *3* — кишечник; *4* — копулятивний апарат; *5* — матка з яйцем; *6* — жовточники; *7* — яєчник; *8* — сім'яник; *9* — прикріпний диск); 2 — личинка.

У 1724 М. д. відкрито у Петербурзі (з 1876 був єдиним у країні). В Рад. Союзі є два М. д.— Ленінградський (кол. Петербурзький) і Московський (засн. 1942). Ленінградський М. д. карбує розмінну монету зразка 1961, Московський виготовляє ордени й медалі СРСР та ін. знаки, вироби з дорогоцінних металів.

МОНЕ́ТНИЙ ПАРИТЕ́Т — 1) Законодавчо встановлений вміст валютного металу в *монеті*. 2) Співвідношення грошових одиниць різних країн відповідно до кількості законодавчо встановленого в монетах чистого золота (срібла). Навколо М. п. коливається *валютний курс*. Після скасування *золотого стандарту* валютні курси визначають на основі офіційних золотих паритетів, що їх законодавчо встановлюють відповідно до номінального золотого вмісту *валют*. В умовах обігу нерозмінних банкнот поняття «монетний паритет» втратило своє значення.

МОНЖ (Monge) Гаспар (10.V 1746, Бон, деп. Кот-д'Ор — 28.VII 1818, Париж) — франц. математик і громадський діяч, чл. Паризької АН (з 1780). Один з засновників Політех. і Вищої нормальної шкіл. Створив заг. методи проекційного креслення та його основу — *нарисну геометрію*. Багато його праць присвячено *диференціальній геометрії*. М. належать також дослідження з мат. аналізу, хімії, оптики, метеорології та практичної механіки. Під час Великої франц. революції М. був членом комісії по встановленню системи мір і ваги, займав різні посади в уряді.

МО́НІ, талаїн — народ, який живе на півдні Бірми (560 тис. чол.; тут і нижче оцінка на 1978) і на Пд. Зх. Таїланду (110 тис. чол.); до Таїланду М. переселилися з Бірми у 18 ст. Мова належить до мон-кхмерської групи мов; є писемність (бере початок з 6 ст. н. е.). За релігією — буддисти. Їхня давня культура мала значний вплив на культуру *бірманців*, які асимілювали більшість М. Осн. заняття — поливне рисосіяння; розвинуті ремесла.

МОНІЄЗІО́ЗИ — гельмінтозні хвороби жуйних тварин. Збудники — *стьожкові черви* роду моніезія, завдовжки від 60 см до 10 м, які паразитують в кишечнику тварин. У процесі розвитку моніезії мають проміжних хазяїв — грунтових кліщів орибатид. Тварини заражаються, проковтуючи разом з травою кліщів, уражених личинками паразитів. В умовах України зараження починається у квітні — травні. У хворих тварин настають розлади травлення і приступи колік, вони худнуть. Часто спостерігається масовий падіж молодняка. Заходи боротьби: лікувальна і профілактична *дегельмінтизація* тварин, зміна і переорювання заражених *пасовищ*.

МОНІ́ЗМ (від грец. μόνος — один, єдиний) — протилежний *дуалізмові* і *плюралізмові* філософський принцип пояснення різноманітності світу як прояву єдиного начала — *матерії* (матеріалістичний М.) або *духу* (ідеалістичний М.). Типовий зразок ідеалістичного М.— вчення Г. В. Ф. *Гегеля*, за яким єдиним началом усього існуючого є *абсолютна ідея*. Найпослідовніший матеріалістичний М.— М. марксистсько-ленінської філософії, яка, відкривши заг. закони розвитку природи, суспільства і мислення, вперше в історії філософії з позицій матеріалізму пояснила процеси і явища сусп. життя.

МОНІТО́Р (англ. monitor, від лат. monitor — той, що контролює) — клас низькобортних броньованих кораблів з малою осадкою, які призначалися для завдання артилерійських ударів по берегових об'єктах, військах, для знищення кораблів противника. Вперше збудований у пн. штатах у період *громадянської війни в США 1861—65*. Потужні М. мали водотоннажність до 8 тис. т; озброєння: 2 гармати калібру 381 мм, 8 гармат— 102 мм, 2 гармати — 76 мм та 2 гармати — 40 мм, товщину броні до 330 мм, швидкість до 26 км/г. Після 2-ї світової війни з розвитком авіації та ракетно-ядерної зброї будівництво мор. і річкових М. у всіх країнах припинилося.

МОНІТО́Р — те саме, що й *відеоконтрольний пристрій*.

МОНКРЕТЬЄ́Н (Montchrétien, Montchrestien) Антуан де (бл. 1575, Фалез, деп. Кальвадос — 8.X 1621, Турай, деп. Орн) — французький економіст. Перший запровадив термін «політична економія». В праці «Трактат політичної економії» (1615) відобразив екон. політику буржуазії, що складалася як клас, в дусі *меркантилізму*. Гол. мета виробн., за М.,— торгівля. Він виділив третій стан суспільства, який займається виробн. і торгівлею, поставивши вище за всіх купців. Виступав за розвиток торгівлі, але вимагав обмежити діяльність іноз. купецтва. Співчував нар. масам, які були під феод. гнітом.

МОНМУССО́ (Monmousseau) Гастон (17.I 1883, Люїн, деп. Ендр і Луара — 11.VII 1960, Париж) — діяч французького робітничого руху, письменник. Н. в селянській сім'ї. З 1910 — робітник-залізничник. У 1920—21 — генеральний секретар Федерації залізничників, 1921—22 — генеральний секретар Об'єднання профспілок Паризького р-ну. Один із засновників і ген. секретар Унітарної заг. конфедерації праці (1922—36). Беззмінний (з 1922) директор профспілкової газ. «Ві увріер» («Робітниче життя»). В 1922 зустрічався в Москві з В. І. Леніним. Член Французької КП (ФКП) з 1925. Під час нім.-фашистської окупації Франції (1940—44) — один з керівників *Руху Опору*. В 1945—60 — секретар *Загальної конфедерації праці*. Не раз зазнавав репресій. У 1926—45, 1956—60 — член ЦК ФКП, 1932—45 — Політбюро ЦК ФКП. В 1936—39 — депутат парламенту. Автор прозових творів (зб. вибраних тв.— «Торбина Гастона Монмуссо», 1963).

МОНО́ (Monod) Жак Люсьєн (9. II 1910, Париж — 1976, Ніцца) — франц. біохімік і мікробіолог. Член ряду закордонних АН. З 1959 — проф. Париз. ун-ту, з 1967 — проф. Колеж де Франс. З 1971 — директор Пастерівського ін-ту в Парижі. Один із авторів гіпотез перенесення генетичної інформації з *дезоксирибонуклеїнової кислоти* на *рибосоми* та механізму генетичної регуляції синтезу білка в бактеріальних клітинах (концепція оперона). Нобелівська премія, 1965 (разом з Ф. *Жакобом* та А. *Львовим*).

МОНО... (від грец. μόνος — один, єдиний) — частина складних слів, що означає «один», «одно...», «єдино...» (*моногамія, монокліналь*).

МОНОГА́МІЯ (від *моно...* і грец. γάμος — шлюб), одношлюбність — форма шлюбу і сім'ї, міцний союз чоловіка і жінки. Виникнувши з *парного шлюбу* в епоху розкладу первісного суспільства, М. стала згодом панівною формою *шлюбу*.

МОНОГА́МІЯ у тварин — такі відносини між статями, коли самець протягом більш або менш тривалого часу (один або кілька сезонів, а то й усе життя) спарюється з тією самою самкою і звичайно бере участь у турботах про потомство. М. властива багатьом птахам і ссавцям. М. спостерігається також у тих тварин, зокрема комах, особини обох статей яких (або тільки самець) незабаром після першого спарювання гинуть. Див. також *Полігамія* в біології.

МОНОГЕНЕ́ТИЧНІ ПРИ́СИСНІ, багатоустки, моногенеї (Monogenoidea) — клас *плоских червів*. Здебільшого ектопаразити (паразитують на зябрах, плавцях або шкірі риб), рідше — ендопаразити (зустрічаються в сечовому міхурі та ін. органах амфібій і рептилій); живляться епітеліальними клітинами, виділенням залоз і кров'ю тварини-хазяїна. Тіло М. п. (довж. 1—40 мм) сплощене, листкоподібне, видовжене, іноді майже округле. На передньому і задньому кінцях тіла є спец. органи прикріплення. Кровоносної системи немає. Видільна система представлена *протонефридіями*. Центр. нервова система складається з парного головного ганглія (вузла) і трьох пар поздовжніх стовбурів. Гермафродити. Розвиток відбувається без зміни хазяїв та без *чергування поколінь*. Відомо понад 2500 видів М. п., з них в УРСР — бл. 70. Клас поділяють на 2 підкласи: нижчі М. п. (Polyonchoinea) і вищі М. п. (Oligonchoinea). Деякі М. п. (напр., Dactylogyrus vastator) іноді завдають великої шкоди ставковому г-ву, призводячи до загибелі молоді коропа.

В. П. Коваль.

МОНОГЕНІ́ЗМ (від грец. μονογενής — єдинорідний) — вчення в *антропології* про монофілітичний (див. *Монофілія*) розвиток людства. Суть М.— в твердженні, що *раси людини* кровно споріднені між собою і походять від спільних предків. М. підтверджується численними антропологічними фактами, зокрема тим, що в усіх без винятку мішаних шлюбах (між представниками різних рас) народжуються плодючі нащадки. Протилежним М. є *полігенізм*.

МОНОГРА́МА (від *моно...* і грец. γράμμα — письмовий знак, літера) — одна або кілька початкових лі-

тер (наприклад, імені чи прізвища), з'єднаних в один знак або переплетених у вигляді візерунка. Відома з перших століть н. е., її вміщують на медалях, посуді, екслібрисах, ювелірних виробах, одязі тощо. У вигляді М. буває авторський підпис на мистецькому творі.

МОНОДА́КНА (Monodacna) — рід *двостулкових молюсків*. Раковина (довж. до 34 мм) округлоовальна, опукла, з широкими радіальними ребрами на зовн. поверхні. У кожній стулці — по одному головному замковому зубу. У роді — 3 сучас. види, поширені в Каспійському м., в лиманах Чорного й Азовського морів, з них в УРСР — 2 види: М. кольорова (M. colorata) і М. чорноморська (M. pontica). У викопному стані М. відома починаючи з пліоцену (лиманні відклади Причорномор'я).

МОНО́ДІЯ (грец. μονῳδία — пісня одного співака) — 1) У Стародавній Греції — спів сольний або в супроводі інструменту. 2) Вид сольного співу з інструментальним супроводом, який склався в Італії в 16 ст. й сприяв виникненню нових форм і жанрів (*речитатив, арія, опера, кантата* тощо). 3) У широкому розумінні — будь-який одноголосий спів з інструментальним супроводом або без нього.

Л. З. Мазепа.

МОНО́ЕДР (від *моно...* і грец. ἕδρα — основа, грань) — проста кристалографічна форма мінералів, що має лише одну грань. У кристалах буває тільки в комбінаціях з ін. простими формами. Трапляється в усіх *сингоніях*, крім кубічної.

МОНОКАРПІ́ЧНІ РОСЛИ́НИ (від *моно...* і грец. καρπός — плід) — рослини, які цвітуть і плодоносять раз у житті. Після плодоношення М. р. гинуть. До них належать всі однорічні (льон, коноплі, жито, пшениця тощо) і дворічні (капуста, буряк, морква та ін.) рослини, з багаторічних — деякі агави, бамбуки, пальми, ферули тощо.

МОНОКЛІНА́ЛЬ (від *моно...* і грец. κλίνω — нахиляю) — форма залягання верств гірських порід на великих територіях з пологим нахилом в один бік. М. характерні для структур осадочного покриву *платформ*. Часто М. є одним з крил великих платформених структур — *антекліз* і *синекліз* з нахилом верств 0,1—3,0°. На Україні прикладом М. є пн. борт *Причорноморської западини*. М. наз. і невеликі частини крил складчастих структур.

І. Н. Сулимов.

МОНОКЛІ́ННА СИНГОНІ́Я — кристалографічна *сингонія*, що об'єднує три види симетрії: діедричний осьовий (має вісь симетрії 2-го порядку), діедричний безосьовий (з однією площиною симетрії), призматичний (з віссю симетрії 2-го порядку, площиною симетрії та центром інверсії). Кристали М. с. мають багато поодиноких і симетрично-рівних напрямів, кожен елемент симетрії є лише в одному числі. Кристалографічні константи М. с.: $a \neq b \neq c$; $\beta \neq 90°$, $\alpha = \gamma = 90°$. Прості форми М. с. відкриті, не замикаються у просторі: *моноедр* (одна грань), *діедр* (дві грані, що перетинаються), пінакоїд (дві паралельні грані) та ромбічна *призма*. Всі вони не утворюють замкнених многогранників, а трапляються в комбінаціях. Кристали М. с. оптично двоосьові, деякі з них оптично активні. У М. с. кристалізується бл. 30% мінералів (*ортоклаз, мусковіт, рогова обманка, гіпс* та деякі інші).

Т. М. Агафонова.

МОНОКО́РМ — продукт із однієї або кількох частин кормових рослин одного виду. Його можна доповняти різними добавками або *premіксами*, щоб забезпечити потребу тварин у поживних речовинах. Маса кормових рослин у М. повинна становити не менш як 90% сухої речовини. Готують М. найчастіше із *зернових культур*. М.— однорідна суміш у розсипному, брикетованому або гранульованому вигляді. Роздавання М. легше механізувати, ніж багатокомпонентні *кормові раціони*, тому його використовують переважно на *тваринницьких комплексах*.

М. І. Коробко.

МОНОКУЛЬТУ́РА — беззмінне вирощування однієї с.-г. культури на тому самому полі або ділянці протягом багатьох років. Значне зменшення врожаїв за М. пояснюється тим, що на полях посилено розмножуються специфічні шкідники й поширюються хвороби, збільшується кількість бур'янів, пристосованих до умов розвитку вирощуваної рослини, однобічно використовуються поживні речовини й волога грунту. Значно погіршуються й фіз.-хім. та мікробіол. властивості грунту, зменшуються запаси органічних речовин, розвивається *ерозія грунту*. Велике зниження врожайності, до якого призводить М., дістало назву *грунтовтоми*. З підвищенням культури *землеробства* М. втратила значення. Див. також *Сівозміна*.

В. О. Пастушенко.

МОНОЛІ́Т (грец. μονόλιθος — висічений з одного каменю, зроблений з однієї брили) — 1) Суцільна кам'яна брила. 2) Споруда або її частина, висічені з суцільного каменю чи зведені з бетону. 3) Зразок грунту або гірської породи, висічений одним великим непорушеним куском.

МОНОЛІ́ТНІ КОНСТРУ́КЦІЇ — будівельні конструкції, виготовлені як єдине ціле (*моноліт*) безпосередньо на місці зведення будинку або споруди. До монолітних належать переважно бетонні (див. *Бетонні вироби і конструкції*) і *залізобетонні конструкції*. Монолітними роблять (застосовуючи *опалубку*), напр., масивні *фундаменти* під колони та енергетичне або технологічне устаткування, *балки, колони*, стіни, аркові і склепінчасті *покриття* з тонкостінних *оболонок*, ребристі й безбалкові *перекриття*, деякі багатоповерхові будинки, *градирні*, баштові *копри, водонапірні башти*, резервуари, *силосні споруди*, димові труби, басейни. Конструкціями такого типу є унікальні залізобетонні споруди (напр., телевізійні вежі, ядерні реактори), деякі гідротех. споруди тощо. М. к. застосовують в разі нестандартності і малої повторюваності елементів будинків і споруд, при великих навантаженнях, при зведенні будинків і споруд в сейсмічних районах тощо.

МОНОЛО́Г (від *моно...* і грец. λόγος — слово, мова) — в літературному (переважно драматичному) творі, виставі, кінофільмі звернення персонажа до самого себе або до оточуючих його дійових осіб, відособлене від реплік інших персонажів. М. вимагає від актора великої майстерності. Через М. розкривається духовне життя персонажа, складність його характеру. К. *Станіславський* і В. *Немирович-Данченко*, виходячи з вимоги безперервності сценічної дії й життя актора в образі, висунули, крім того, поняття т. з. внутрішнього М. (див. *Станіславського система*). Внутрішній М. у фільмі — один із засобів посилення кінематографічної виразності, коли актор грає мовчки, а за кадром чути його голос. На естраді монологом наз. самостійний номер розмовного жанру, що його виконує один актор.

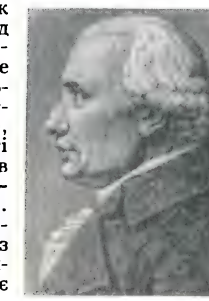

Г. Монж.

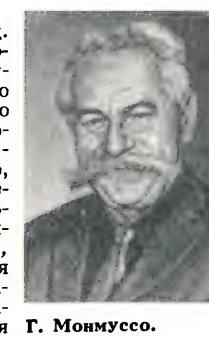

Г. Монмуссо.

МОНОМЕ́РИ (від *моно...* і грец. μέρος — частина, частка) — речовини, *молекули* яких здатні вступати в реакцію (*полімеризації* або *поліконденсації*) між собою або з молекулами ін. речовин, утворюючи *полімери*. У молекули полімеризаційних М., як правило, входять групи з *кратним зв'язком* (*ненасичені вуглеводні, альдегіди, нітрили* тощо) або циклічні угруповання (напр., *лактами, лактони*). Внаслідок розкриття груп з кратним зв'язком або циклічних угруповань М. сполучаються між собою. Мономерами для поліконденсації можуть бути сполуки, що містять у молекулі мінімум дві реакційноздатні групи (напр., *карбонові кислоти, амінокислоти*). Якщо реакційноздатних груп дві, то одержують лінійні полімери, якщо більше — сітчасті й розгалужені полімери.

Ю. П. Гетьманчук.

МОНОМЕТАЛІ́ЗМ (від *моно...* й *метали*) — грошова система, за якої на відміну від *біметалізму* один метал є *загальним еквівалентом* і основою *грошового обігу*. М. може бути мідним, срібним або золотим. За М. в обігу перебувають не лише золоті або срібні монети, які є основою обігу, а й монети з ін. металів, а також кредитні гроші (банкноти) й *гроші паперові*. Всі вони вільно розмінюються на золото. З розвитком капіталізму *грошовою системою* стає золотий М., перехід до якого почався з кінця 19 ст.

МОНОМОТА́ПА (правильніше Мвене Мутапа) — раннє держ. утворення на тер. Африки в межиріччі Замбезі — Лімпопо. Соціально-екон. структура М. склалася на основі культури *Зімбабве*. Найвищого розквіту досягла в 14—15 ст. В М. при наявності сильної політ. влади верховних вождів з'явилися зародки держ. апарату, характерні для *військової демократії*. Значного розвитку досягли землеробство, металургія залі-

Моноплан Ан-72.

за, керамічне виробн., монументальне кам. будівництво, торг. зв'язки. В 1693 М., ослаблена в результаті міжусобних воєн та боротьби з португ. колонізаторами, була завойована племенами розві.

МОНОНУКЛЕО́З ІНФЕКЦІ́ЙНИЙ, залозиста гарячка, лімфоцитарна ангіна, моноцитарна ангіна, хвороба Філатова — гостре інфекційне захворювання, що спричинюється вірусом, який уражає переважно лімфатичну тканину. Передається М. і. гол. чин. повітряно-крапельним шляхом, спостерігається найчастіше у дітей і осіб молодшого віку. За перебігом захворювання розрізняють тяжку, середню, легку, рецидивуючу і хроніч. форми М. і. Симптоми: *ангіна,* збільшення і болісність *лімфатичних вузлів* (особливо задньошийних і підщелепних) та селезінки, гарячка, ураження печінки, рідше — легень, серця, нервової системи, шлунково-кишкового тракту. В крові — помірний *лейкоцитоз* (збільшений вміст лімфоцитів, моноцитів), наявність плазматичних клітин та атипових мононуклеарів. Лікування: симптоматичне (вітаміни, десенсибілізуючі засоби), при тяжких формах — *кортикостероїди, антибіотики. А. Ф. Романова.*

МОНОПЛАКОФО́РИ (Monoplacophora) — клас морських глибоководних безхребетних типу *молюсків.* Представлені переважно викопними формами. Бл. 60 видів, у т. ч. 6 сучас., об'єднаних в 1 рід — неопіліна (Neopilina), з них найвідоміший вид — N. galatheae, вперше описаний 1957. Раковина М. (діаметр до 3 см) схожа на раковину морського *блюдечка;* цим М. нагадують *черевоногих молюсків,* до яких їх раніше й відносили. Тіло М. складається з голови, тулуба і ноги. Є мантія, борозенчаста мантійна порожнина, первинні зябра (ктенідії), тертка (радула) тощо. За будовою багатьох органів, центральної нервової системи, мускулатури М. наближаються до *панцирних молюсків.* М. мають й інші примітивні риси: спинний відділ *вторинної порожнини тіла,* метамерне розміщення і збільшене число окремих органів (напр., 1—8 пар м'язів-ретракторів ноги, 5—6 пар ктенідіїв тощо). Викопні М. відомі з відкладів кембрію, силуру і девону.

О. П. Маркевич.

МОНОПЛА́Н (від *моно...* й лат. planum — площина) — літак або планер з однією несучою поверхнею *(крилом).* М. (мал.) поділяють: за розміщенням крила відносно *фюзеляжу* — на низько-, середньо- і високоплани; за кріпленням крила до фюзеляжу — на вільнонесучі, підкісні і розтяжкові. Вільнонесучий М.— осн. тип сучасних літаків.

МОНОПО́ДІЙ [від *моно...* і грец. πούς (ποδός) — нога] — один із типів *галуження* у рослин (моноподіальне).

МОНОПО́ЛІЇ КАПІТАЛІСТИ́ЧНІ — великі підприємства, фірми та об'єднання (союзи) капіталістів, що зосереджують значну частину виробництва та збуту тієї чи іншої продукції і панують на ринку з метою вилучення *монопольного надприбутку.* Виникнення монополій — закономірний результат *концентрації виробництва* і *концентрації капіталу.* Розвиток капіталістичних монополій пов'язаний з новою роллю банків та ін. фінанс. ін-тів і з т. з. *системою участі.* Панування монополій — перша ознака, гол. екон. риса *імперіалізму.* «Імперіалізм є монополістична стадія капіталізму» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 27, стор. 362). Заміна вільної *конкуренції* монополіями становить екон. основу монополістичного капіталізму. Період *загальної кризи капіталізму* характеризується дальшим зростанням М. к. Проте воно відбувається нерівномірно. Це зумовлює велику різницю в ступені монополізації окремих галузей г-ва. В міру зростання екон. могутності монополій посилюється їхній вплив на держ. апарат, відбувається переплетення монополій з бурж. д-вою, дедалі більше розвивається *державно-монополістичний капіталізм.* М. к. виступають у різних формах, основні з них — *картель, синдикат, трест, концерн.* За імперіалізму виникли й поширюються *міжнародні монополії і транснаціональні монополії.* Зростання М. к. в усіх формах і видах призводить до посилення ними експлуатації робітн. класу і пограбування трудящих мас як імперіалістичних країн, так і економічно слаборозвинутих країн, вкрай загострює осн. суперечність капіталізму — суперечність між сусп. характером виробн. і приватнокапіталістичною формою привласнення його результатів, посилює паразитизм і загнивання капіталізму. М. к., пов'язані з воєнним бізнесом, наживаються на гонці озброєнь, штовхають д-ву на проведення реакційної внутрішньої і агресивної зовн. політики (див. *Воєнно-промисловий комплекс*).

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 28. Зошити з імперіалізму; Колыбанов В. А. Основные признаки империализма. К., 1972; Капиталистическая интенсификация производства: тенденции и противоречия. К., 1978; Современные международные монополии. М., 1978; Иванов И. Д. Современные монополии и конкуренция. М., 1980.

В. А. Колибанов.

МОНОПОЛІСТИ́ЧНІ ОБ'ЄДНАННЯ В ДОРЕВОЛЮЦІЙНІЙ РОСІЇ — великі об'єднання капіталістів, що виникли на основі високого рівня концентрації виробництва та капіталу; панували в окремих галузях промисловості в період імперіалізму. Монополістичні тенденції в дореволюц. Росії, в т. ч. на Україні, виявилися у 80-х рр. 19 ст. Проте визначальну роль в економіці країни вони почали відігравати після екон. кризи 1900—03. Осн. формою монополій були *синдикати,* частково поширилися *картелі.* До 1914 в Росії діяло 150—200 торг.-пром. синдикатських і картельних угод. Вони охоплювали 65—70% виробн. пром. продукції. Хоч в цілому Росія відставала від розвинутих капіталістичних країн за рівнем розвитку пром-сті, ступінь монополізації провідних галузей важкої індустрії тут був досить високий. Одним з перших великих монополістичних об'єднань Росії був синдикат цукрозаводчиків, утворений 1887. Виникли й діяли такі великі монополії як «Продвугілля», що зосередило 60% видобутку вугілля Донбасу (1912), «Продаруд» — понад 80% видобутку руди позазаводських рудників, «Продвагон» — понад 90% виробн. вагонів, «Продамет» — 80—95% металевих виробів тощо. Більшість провідних монополістичних об'єднань Росії концентрувалася на Україні. Деякі з них виникли з ініціативи укр. буржуазії (напр., синдикат цукрозаводчиків) і, як правило, в процесі розвитку «зрощувалися» з столичними банками, перетворюючись на загальнорос. монополії. На поч. 2-го десятиліття 20 ст. в Росії виникають монополістичні об'єднання банків. Проникнення банківського капіталу в пром-сть та ін. галузі призводило до утворення вищих форм *монополій капіталістичних — трестів* і *концернів* (напр., «Русуд — Наваль», «Брати Нобель», «Російська нафтова генеральна корпорація» тощо). Початок і розгортання 1-ї світової війни спричинилися до дальшого розвитку монополістичних об'єднань в Росії. За визначенням В. І. Леніна, «війна подесятерила їх число, роль і значення» (Повне зібр. тв., т. 34, с. 181). Виникли нові великі концерни Путілова — Стахєєва, Батоліна, Второва, братів Рябушинських. Особливо розвинулись монополістичні об'єднання, пов'язані з воєнним виробн. М. о. в д. Р. було ліквідовано в результаті перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції, в ході націоналізації пром-сті і банків 1917—18.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 30. Воєнна програма пролетарської революції; т. 34. Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися; Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции. Март — октябрь 1917 г. Документы и материалы, ч. 1—2. М., 1957; Лившин Я. Монополии в экономике России. М., 1961; Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні, ч. 2. К., 1962; Дерев'янкін Т. І. Промисловий переворот на Україні. Питання теорії та історії. К., 1975.

Т. І. Дерев'янкін.

«МОНОПОЛІСТИ́ЧНОЇ КОНКУРЕ́НЦІЇ ТЕО́РІЯ» — сучасна бурж. концепція щодо проблем реалізації в умовах конкурентної боротьби *монополій.* За цією концепцією, на ринку відбувається внутрігалузева *конкуренція* торг.-пром. монополій і окремих фірм як продавців і покупців, переплітаються елементи вільної конкуренції і монополій, які ведуть боротьбу за надвисокий *монопольний надприбуток.* За «М. к. т.», в основі *ціноутворення* лежать повні конкурентні витрати виробництва. Зовні виходить, нібито не виробництво, а ринок формує ціни товарів і прибуток капіталістів. Цим затушовується процес дійсного створення *вартості* і *додаткової вартості,* експлуатація трудящих. «М. к. т.» поширилася з кін. 20-х рр. 20 ст.

Осн. положення її сформулював Е. *Чемберлін* (США), послідовники її — Н. Калдор (Великобританія), Дж. Нейман, У. Баумол, У. Фелнер (США) та ін. Виходячи з абсолютизації сфери обігу, представники «М. к. т.» свідомо маскують дійсні джерела монополістичних прибутків, намагаються довести, нібито монополії служать інтересам суспільства.

М. М. Кирієнко.

МОНОПО́ЛІЯ (грец. μονοπωλία — право виключного продажу) — виключне право на володіння будь-чим або здійснення якихось заходів (напр., *валютна монополія*); характерне для *імперіалізму* панування в певній галузі *трестів, концернів, синдикатів* тощо (див. *Монополії капіталістичні*), які зосереджують під своїм контролем значну частину виробництва і збуту тієї чи іншої продукції і панують на ринку з метою вилучення *монопольного надприбутку;* зосередження будь-чого в розпорядженні держави, організації, фірми тощо (напр., *монополія зовнішньої торгівлі*).

МОНОПО́ЛІЯ ЗО́ВНІШНЬОЇ ТОРГІ́ВЛІ — виключне право держави на здійснення спеціальними органами зовнішньоторговельних операцій; один з принципів *економічної політики* соціалістичної держави. В СРСР М. з. т. почала запроваджуватися з перших років Рад. влади декретом «Про націоналізацію зовнішньої торгівлі» (1918). Метою встановлення М. з. т. є захист планомірно організованої соціалістичної економіки від стихійних коливань капіталістичного ринку, раціональне використання нац. багатства, концентрація зовнішньоторг. доходів у руках загальнонародної д-ви, розвиток соціалістичної економіки. Організаційно М. з. т. в СРСР здійснюють Рада Міністрів СРСР, М-во зовн. торгівлі СРСР, у складі якого створено спеціалізовані об'єднання та організовано торг. представництва в зарубіжних країнах, і Держ. к-т Ради Міністрів СРСР по зовн. екон. зв'язках. Широку участь у розширенні торг. контактів із зарубіж. країнами беруть громад. орг-ції, серед яких важливу роль відіграє *Торговельно-промислова палата СРСР*. Зовнішньоторг. монополія органічно входить у систему соціалістичних зовнішньоекон. відносин і відіграє значну роль у сусп. відтворенні. Див. також *Зовнішньоторговельні об'єднання* всесоюзні, *Зовнішньоторговельні організації СРСР, Зовнішні економічні зв'язки СРСР.* *О. М. Розинко.*

МОНОПО́ЛЬ МАГНІ́ТНИЙ (від *моно...* і грец. πόλος — полюс), монополь Дірака — гіпотетична частинка з позитивним або негативним магнітним зарядом. Гіпотезу про існування М. м. висловив 1931 П. А. М. *Дірак*. Вона спирається на властивість часткової симетрії *Максвелла рівнянь* відносно перестановки місцями векторів електр. і магн. індукції. Ця симетрія була б повною, коли б у природі крім електр. зарядів (електр. монополів) існували й М. м. Із законів *квантової механіки* випливає, що теорія руху М. м. з магн. зарядом μ у полі, створеному електр. зарядом e, буде несуперечливою, якщо виконується умова: $e\mu = {}^1/_2\, n\hbar c$, де $\hbar$ — *Планка стала*, c — *швидкість світла*, n — додатне або від'ємне ціле число. Незважаючи на експеримент. пошуки, М. м. не виявлено. *П. І. Фомін.*

МОНОПО́ЛЬНА РЕ́НТА — див. *Земельна рента.*

МОНОПО́ЛЬНА ЦІНА́ — специфічна форма ринкової *ціни* товару, яка відхиляється від *вартості* та *ціни виробництва* внаслідок монопольного становища на ринку продавця або покупця і забезпечує одержання *монопольного надприбутку*. Переростання капіталізму в імперіалізм і виникнення монополій призводять до того, що ціна виробн. поступається місцем М. ц., яку встановлюють монополістичні об'єднання і підприємства в результаті монопольного панування в сфері виробн. і обігу. Існують монопольно-високі ціни, за якими монополії реалізують свої товари, і монопольно-низькі, за якими монополії скуповують сировину й ін. товари у немонополізованих виробників. Монопольно-високі ціни включають *витрати виробництва* і монопольний прибуток. Монопольно-низькі ціни встановлюються нижче вартості й інколи навіть не покривають витрат виробн. немонополізованих виробників. Монополії за допомогою д-ви встановлюють ціни різними методами, зокрема встановленням прямого контролю над цінами, тарифною податковою політикою, держ. закупівлями. В умовах *державно-монополістичного капіталізму* функції встановлення М. ц. починає виконувати д-ва, яка забезпечує монополіям високі прибутки, що призводить до посилення експлуатації трудящих.

Ф. М. Протас.

МОНОПО́ЛЬНИЙ НАДПРИБУ́ТОК — специфічна форма *прибутку*, який одержують *монополії капіталістичні* внаслідок встановлення їхнього панування в одній або кількох галузях економіки; є надлишком над середньою *нормою прибутку*. Забезпечує одержання М. н. *монопольна ціна*. Джерелом М. н. є *додаткова вартість* монополістичних підприємств, перерозподіл додаткової вартості немонополізованих підприємств на користь монополій, пограбування дрібних виробників шляхом встановлення «ножиць цін», тобто встановлення монопольно-високих цін на пром. товари і монопольно-низьких цін на с.-г. продукцію, експлуатація народів ін. країн, особливо економічно слаборозвинутих, внаслідок *нееквівалентного обміну* з ними, *мілітаризація капіталістичної економіки* тощо. Одержання М. н. є однією з форм прояву *основного економічного закону капіталізму*. Гонитва за М. н. породжує жорстоку конкурентну боротьбу між монополістичними об'єднаннями, призводить до ще більшого загострення антагонізмів в усій капіталістичній системі. Див. також *Надприбуток*.

Ф. М. Протас.

МОНОРЕ́ЙКОВА ДОРО́ГА — підйомно-транспортна споруда з однією рейкою-балкою (монорейкою), по якій переміщуються пасажирські вагони або вантажні вагонетки. Розрізняють М. д. навісні й підвісні (див. *Підвісна дорога*); з рейкою-балкою на *естакаді* або на окремих масивних опорах. У навісних М. д. (мал.) рухомий склад (переважно моторні вагони з причепами або без них), спираючись на ходові візки, ру-

хається над рейкою-балкою. У підвісних М. д. підвішений до ходових візків рухомий склад переміщується під рейкою-балкою (колію таких М. д. роблять закритою — всередині порожнистої несучої балки — або відкритою). Місткість вагонів — 60—120 чоловік, швидкість руху — переважно до 100 км/год. Вантажопідйомність вагонеток— 0,5—2, іноді 5 т, швидкість їхнього руху — 2—4 км/год. М. д.— засіб позавуличного *міського транспорту*, приміського і *промислового транспорту*. Відзначається безпекою руху, високою енерг. економічністю, відносно низькою металоємністю, незалежністю траси від рельєфу й умов планування вуличної мережі. Застосування М. д. доцільне для трансп. зв'язку великих міст з аеропортами, містами-супутниками, місцями відпочинку тощо. Перспективними є високошвидкісні (швидкість руху вагонів до 500 км/год) пасажирські М. д. на повітр. подушці або з магн. *підвіскою*. М. д. діють у м. Вупперталі (ФРН, 13 км, 1902), Токіо (до аеропорту Ханеда, 15 км, 1964). Їх зводять у парках, на виставках тощо.

Я. В. Хом'як.

МОНОРИ́М (франц. monorime, від грец. μόνος — один і франц. rime — рима) — вірш або частина його з однозвучною римою. М. був особливо поширений у давній східній поезії. М. Бажан переклав поему Шота Руставелі «Витязь у тигровій шкурі» чотирирядями з М. Моноримічні фрагменти є у вірші А. Малишка «Пісенька про Джона». Традиція укр. М. має джерелом нар. думи.

МОНОСАХАРИ́ДИ, прості вуглеводи — органічні речовини звичайно з загальною формулою $C_nH_{2n}O_n$ (де $n = 3$ або не набагато більше). Містять гідроксильну та альдегідну (альдози) або кетонну (кетози) групи. За кількістю атомів вуглецю М. поділяють на тріози, тетрози, пентози і т. п. Найбільше значення з М. мають *гексози* (*глюкоза, галактоза, фруктоза*) та пентози (арабіноза, ксилоза, *рибоза*). М.— кристалічні речовини, добре розчинні у воді, солодкі на смак. Поширені в рослинних і тваринних організмах як у вільному стані, так і в складі *гліко-*

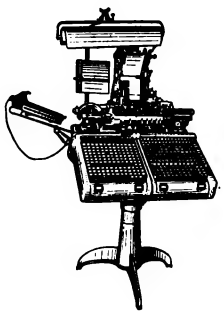

а

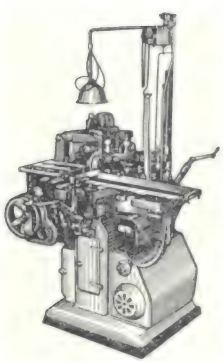

б

Монотип:
а — складально-програмуючий апарат;
б — відливний рядкоскладальний автомат.

Монпельє.
Центральна частина міста.

зидів, олігомерів та полімерів, а також деяких біополімерів. У вільному стані відіграють важливу роль в обміні речовин, беручи участь у процесах *дихання, бродіння* та синтезу складніших вуглеводів. М. та їхні похідні використовують в харч. пром-сті й медицині.

МОНОСО́МІЯ (від *моно...* і грец. σῶμα — тіло) — відсутність в організмі або клітині в диплоїдному хромосомному наборі однієї *хромосоми.* Таку клітину або організм наз. моносоміком. М. виникає гол. чином внаслідок порушень під час розходження гомологічних (парних) хромосом при *мейозі* (найчастіше) або *мітозі.* Моносоміки широко використовуються у селекційній роботі. М.— причина деяких *хромосомних хвороб.* Див. також *Хромосомні перебудови.*

МОНОТЕЇ́ЗМ (від *моно...* і грец. θεός — бог) — система реліг. вірувань, яка полягає в поклонінні єдиному богові, на відміну від *політеїзму* — багатобожжя. Монотеїстичні уявлення про єдиного бога вперше виникли з утворенням д-в і появою культу земних деспотів і царів. Розкриваючи соціальну основу М., Ф. Енгельс писав: «Єдиний бог ніколи не міг би появитись без є д и н о г о ц а р я, ... єдність бога, який контролює численні явища природи..., є тільки відображенням єдиного східного деспота...» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 27, с. 54). Більшість сучас. релігій (*християнство, іслам, буддизм, іудаїзм*) монотеїстичні. Проте в жодній з них М. не проведений послідовно до кінця і поєднується з політеїзмом, зокрема в християнстві — з віруванням у пророків, бога-отця, бога-сина, богоматір, святих тощо.

МОНОТИ́П (від *моно...* і грец. τύπος — відбиток) — буквовідливна машина, на якій рядки тексту складають і відливають з окремих *літер* і *пробільних матеріалів;* тип *складальної машини.* В М. (мал.) є складально-програмуючий апарат з клавіатурою і відливний рядкоскладальний автомат. При натискуванні на клавіші текст фіксується у вигляді комбінованих отворів на рухомій паперовій стрічці, одночасно визначаються проміжки між словами. У рядкоскладальному автоматі, куди надходить паперова стрічка, з її допомогою відливаються літери і пробільні матеріали, з яких формуються рядки певного формату. Продуктивність такого автомата 180 літер за хвилину. М. створив (1897) Т. Ланстон (США). В СРСР М. виготовляє Ленінградський з-д поліграфічних машин. М. поступово замінюють *фотоскладальними машинами.*

Т. О. Стародуб.

МОНОТИ́ПІЯ (від *моно...* і грец. τύπος — відбиток) — вид друкованої *графіки.* Фарби одного чи кількох кольорів від руки накладають на рівну поверхню металевої дошки; на друкарському верстаті дістають один якісний відбиток М. (звідси назва цієї техніки), а інколи — декілька. М. дозволяє домогтися особливої прозорості й ніжності тонів. Її іноді застосовують у сполученні з ін. техніками (*офортом* тощо). Техніка М. відома з 17 ст., набула поширення в кінці 19 ст. В Росії техніку М. застосовувала О. Кругликова, на Україні до М. зверталися М. *Глущенко,* М. *Дерегус,* Ю. *Кратохвиля-Відимська,* О. *Пащенко* та ін.

МОНОТО́ННА ФУ́НКЦІЯ (від грец. μονότονος — однотонний) — функція дійсної змінної, визначена на інтервалі (a, b), прирости якої $\Delta f(x) = f(x + \Delta x) - f(x)$ при $\Delta x > 0$ [$x \in (a, b)$, $x + \Delta x \in (a, b)$] не міняють знака. Якщо $\Delta f(x) \geqslant 0$, М. ф. наз. неспадною (при $\Delta f(x) > 0$ — зростаючою), якщо $\Delta f(x) \leqslant 0$ — незростаючою (при $\Delta f(x) < 0$ — спадною). Умова монотонності може виконуватись як для всієї області визначення функції, так і для деякої її частини. Напр., функція $y = x^3$ є зростаючою, функція $y = \log_a x$ при $0 < a < 1$ — спадною у всій області визначення, функція $y = x^2$ є зростаючою при $x > 0$ і спадною при $x < 0$. Див. також *Зростання і спадання функції.*

МОНОФА́ГІЯ (від *моно...* і грец. φάγος — пожирач) — вузькоспеціалізоване живлення тварин єдиним видом їжі; крайній ступінь *стенофагії.* Характерна для комах, які живляться одним видом рослин (багато видів земляних блішок, філоксера виноградна та ін. тлі, деякі жуки-короїди тощо), вузькоспецифічних *паразитів,* пристосованих до одного виду хазяїна, і т. ін. У хребетних тварин М. зустрічається рідко: напр. деякі види амер. колібрі, живляться *нектаром* орнітофільних (див. *Орнітофілія*) рослин певного виду.

МОНОФІЛІ́Я (від *моно...* і грец. φῦλον — рід, плем'я), монофілетичний розвиток — вчення про походження органічного світу від єдиної предкової групи близькоспоріднених організмів. Щодо окремих груп організмів М.— походження від однієї предкової групи близькоспоріднених організмів. З уявлень про монофілетичне походження організмів виходить сучас. *еволюційне вчення.* Вихідною при монофілетичному розвитку є не окрема пара особин, а *популяція.* Прикладом монофілетичного розвитку може бути походження численних порід свійських ссавців і птахів. Усі сучас. численні та різко відмінні між собою породи голубів виникли від дикого голуба сизого. Графічно монофілетичний розвиток зображують у вигляді *родовідного дерева.* Переконливі докази на користь монофілетичного характеру еволюційного процесу дають *ембріологія, порівняльна анатомія, палеонтологія* та ін.

Численні палеонтологічні знахідки дали змогу точно відтворити безперервні ряди форм, що беруть початок від малодиференційованих спільних предків. Такі ряди відновлено для парнокопитних, носорогів, слонів та ін. Поняттям, протилежним М., є *поліфілія.* Відносно людини див. *Моногенізм.*

Б. Г. Новиков.

МОНОФІСИ́ТСТВО (від *моно...* і грец. φύσις — природа, єство) — одна з течій *християнства,* основою віровчення якої є догма про єдину (божественну) природу Ісуса Христа, а не подвійну — божественну і людську. Засн. в 5 ст. константинопольським архімандритом Євтихієм під час боротьби проти *несторіанства.* Ефеський собор 449 визнав М. правовірним, але Халкідонський собор 451 проголосив його *єресєю,* внаслідок чого християнство поділилося на халкідонські й нехалкідонські (монофіситські) церкви. М. найбільш поширилося у сх. провінціях Візантії в 5—6 ст. і стало реліг.-політ. основою сепаратистських тенденцій, реліг. формою протесту нар. мас проти гніту Римської імперії й офіц. християнської церкви. М. втратило політ. значення після завоювання в 7 ст. сх. провінцій Візантії арабами. Нині М. дотримується більшість віруючих вірмен (див. *Вірменська апостольська церква*), яковіти Бл. Сходу й Пд. Індії, а також християнське населення Ефіопії.

О. С. Онищенко.

МОНОХРОМАТИ́ЧНЕ СВІ́ТЛО [від *моно...* і грец. χρῶμα (χρώματος) — колір] — видиме електромагнітне проміння однієї певної й строго постійної частоти ν_0. Походження терміна пов'язане з тим, що зміна частоти світлових променів сприймається людиною як зміна їх кольору (див. *Світло*). Означення «монохроматичний» вживають і відносно електромагн. проміння ін. діапазонів (ультрафіолетового, інфрачервоного, рентгенівського), хоч ніякого відчуття кольору воно не дає. Строго М. с. в природі не існує. Теор. аналіз показує, що випромінювання строго монохроматичних хвиль має відбуватися нескінченно довго. Будь-яке ж реальне випромінювання обмежене в часі й охоплює деякий інтервал частот $\Delta\nu$. Якщо відношення $\Delta\nu/\nu_0$ дуже мале, проміння наз. квазімонохроматичним. Джерелами проміння, близького до монохроматичного, є квантові генератори (див. *Квантові генератори і підсилювачі*). Для одержання квазімонохроматичного світла з немонохроматичного застосовують *монохроматори.*

МОНОХРОМА́ТОР в оптиці — прилад для виділення вузького інтервалу довжин хвиль (або частот) із складного спектра оптичного випромінювання (див. також *Монохроматичне світло*). У М. (мал.) світло, пройшовши крізь вхідну щілину *1*, попадає в об'єк-

тив-коліматор (лінзовий або дзеркальний) *2*, який формує пучок паралельних променів і спрямовує його на диспергуючий елемент *3* (див. *Дисперсія світла*). Після проходження диспергуючого елемента промені з різним значенням довжини хвилі λ поширюються під різними кутами, і в фокальній площині об'єктива *4* утворюється спектр—сукупність просторово рознесених зображень вхідної щілини у променях з різним λ. Вихідна щілина *5* пропускає лише певну невелику ділянку $\Delta\lambda$ цього спектра. При цьому із М. виходить випромінювання не однієї довжини хвилі λ_0, а деякого вузького інтервалу довжин хвиль $\lambda_0 \pm \frac{\Delta\lambda}{2}$.

Вибір λ_0 здійснюється поворотом диспергуючого елемента. Розроблено різноманітні конструкції М., в яких диспергуючими елементами можуть бути *призми оптичні* або *дифракційні гратки*. Для різних спектральних областей призми і лінзові об'єктиви (як коліматорні, так і фокусуючі) М. виготовляють із скла, кварцу, флюориту тощо. Для зменшення шкідливого впливу розсіяного світла, утвореного гол. чином внаслідок відбивання від оптичних деталей М., створені т. з. подвійні М., що складаються з двох простих М., в яких вихідна щілина першого служить вхідною для другого. М. є найважливішою складовою частиною багатьох *спектральних приладів*, які застосовуються в різних галузях науки і техніки.

Літ.: Топорец А. С. Монохроматоры. М., 1955; Зайдель А. Н., Островская Г. В., Островский Ю. И. Техника и практика спектроскопии. М., 1976.

С. Г. Шевель.

МОНОХРО́МІЯ (від *моно...* і грец. χρῶμα — колір) — одноколірність. В образотворчому й декоративно-ужитковому мист. монохромними називають твори, написані одним кольором і його відтінками. Існує окремий вид декоративного живопису — *гризайль*, що цілком базується на монохромії.

МОНОЦЕНТРИ́ЗМ (від *моно...* і лат. centrum — осереддя, центр) — вчення про походження людини сучас. типу (Homo sapiens) і людських рас в одній області земної кулі від однієї форми стародавньої людини (див. *Антропогенез, Моногенізм*). На позиціях М. стоїть більшість рад. антропологів. Протилежним М. є *поліцентризм*.

МОНОЦИ́ТИ (від *моно...* і грец. κύτος — вмістище, тут — клітина) — одна з форм білокрівців — *агранулоцитів*. Утворюються з клітин-попередників *кісткового мозку*. Мають бобовидну форму, ядро, слабкобазофільну (див. *Базофіли*) *цитоплазму*. М. здатні до *фагоцитозу*. При локалізації М. у різних органах вони перетворюються на *макрофаги*. В крові здорової людини М. становлять 4—6% заг. кількості *лейкоцитів*, їхній діаметр 12—20 мкм.

МОНПЕЛЬЄ — місто на Пд. Франції, адм. ц. департаменту Ero. Розташоване на р. Лез, поблизу узбережжя Ліонської зат. Середземного м. Вузол з-ць і автомоб. шляхів. 191 тис. ж. (1975). Підприємства маш.-буд., електротех., хім. (виробн. добрив), швейної і харч. пром-сті. Значний центр виноробства і виноторгівлі. Ун-т (засн. 1289). Вища фарм. школа. Худож. музей Фабра. Обсерваторія. Бот. сад (засн. 1593). Архіт. пам'ятки 14—18 ст. М. виник у 8 ст.

МОНРЕА́ЛЬ — місто на Пд. Сх. Канади, в пров. Квебек. Розташований на р. Св. Лаврентія при впадінні в неї р. Оттави. Вузол з-ць і

автомоб. шляхів, найбільший порт Канади, доступний для мор. суден. 2,8 млн. ж. (1976, з передмістями). Поблизу міста — великий аеропорт Дорваль. Гол. торг.-фінанс. і пром. центр країни. Значного розвитку набули машинобудування (заг., авіа-, судно-, дизеле- і вагонобудування), металообр., нафтопереробна, хім. пром-сть. Підприємства кольорової металургії, меблевої, шкіряно-взут., текст., швейної, поліграф. і харч. галузей. У М.— ун-ти Мак-Гілла, Монреальський (засн. 1876) і Джорджа Уїльямса; консерваторія. Публічна б-ка М., б-ка Монреальського ун-ту та красних мистецтв. Архіт. пам'ятки 17—18 ст. Місто засн. 1642. У 1967 в М. відбулася Всесвітня виставка, 1976 — XXI Олімпійські ігри.

МОНРО́ ДОКТРИ́НА — декларація принципів зовнішньої політики США. Проголошена 2.XII 1823 у формі послання президента США Дж. Монро конгресу в зв'язку з загрозою інтервенції в Лат. Америку з боку європ. д-в — членів *Священного союзу* для відновлення панування Іспанії в її колишніх колоніях. М. д. декларувала принцип взаємного невтручання країн амер. і європ. континентів у внутр. справи один одного (звідси принцип «Америка для американців», що на практиці означав «Америка для США»). Разом з тим М. д. мала експансіоністський характер. Так, під прапором М. д. США в ході *Американо-мексіканської війни 1846—48* відторгнули понад половину мекс. території. Особливо реакційного характеру М. д. набула в епоху імперіалізму, коли США здійснили інтервенцію на Кубу, Гаїті, в Мексіку, Колумбію, Панаму, Домініканську Республіку. В обстановці загальної кризи капіталізму, реакційні кола США використовують М. д. для боротьби проти зростаючого нац.-визвольного руху в країнах Лат. Америки (див., зокрема, *Карибська криза 1962*).

Н. Н. Маркіна.

МОНРО́ВІЯ — столиця Ліберії. Гол. політ. і екон. центр країни. Розташована на узбережжі Атлантичного ок., в гирлі р. Сент-Пол. Залізнична станція, вузол автомоб. шляхів, значний мор. порт, аеропорт міжнар. значення (за 80 км від М., у Робертсфілді). 180 тис. ж. (1976). Підприємства деревообр., буд. матеріалів, текст., харч. пром-сті; нафтопереробний з-д. Держ. ун-т Ліберії (засн. 1951). Держ. публічна б-ка, б-ка Держ. ун-ту. М. засн. 1822.

МО́НСТЕРА (Monstera) — рід рослин родини *ароїдних*. Багаторічні вічнозелені *ліани* з довгими повітряними коренями, з яких одні служать для прикріплення до опори, інші вкорінюються. Листки великі, шкірясті, спочатку цілісні, з розвитком М. глибоко перисторозсічені, з довгими міцними черешками. Квітки двостатеві, зібрані в початок з покривалом. Плід — ягода. Бл. 50 видів, поширених у лісах тропіч. Америки. Деякі види в СРСР вирощують як декоративні кімнатні та оранжерейні рослини. Найвідоміша М. п р и є м н а (M. deliciosa), яку в побуті наз. філодендроном, із стеблом до 12 м завдовжки і до 10 см у діаметрі. Початки до 25 см завдовжки, запашні, на батьківщині вживаються в їжу.

МОНТА́Ж (франц. montage, букв. — підйом, піднімання) — 1) Добір (складання) і з'єднання частин (елементів) у єдине ціле. 2) М. будівельних конструкцій — зведення (складання) будинків і споруд з елементів (конструкцій) заводського виготовлення; осн. напрям *індустріалізації* будівництва. М. складається з операцій транспортних, підготовчих і власне монтажних. До транспортних операцій належать перевезення елементів та розміщення їх на складах (в разі потреби), до підготовчих — укрупнювальне складання і попе-

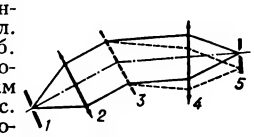

Схема **монохроматора.**

Монреаль. Панорама міста.

Б. Л. Монтгомері.

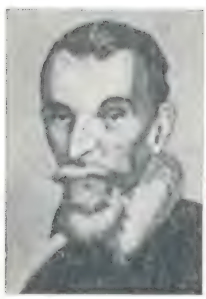

К. Дж. А. Монтеверді.

реднє оснащування конструкцій частинами монтажних пристосувань та пристроїв. Власне М. полягає у встановленні елементів у проектне положення, тимчасовому закріпленні їх, вивірянні точності встановлення та остаточному закріпленні (напр., зварюванням, бетонуванням). Розрізняють М. окремими елементами, М. укрупненими, або монтажними, *блоками* конструкцій (див. *Повнозбірне будівництво*) і М. всієї споруди (її складають на землі, після чого встановлюють у проектне положення). Деякі багатоповерхові будинки різного типу і призначення зводять *підйому поверхів методом*. При М. споруд з *листових конструкцій* застосовують рулонування. М. виконують з трансп. засобів, із складальних стендів або з проміжним розміщенням елементів на приоб'єктних складах. Для монтажних операцій використовують *підйомні крани, домкрати, лебідки, поліспасти, талі*, блоки, а також монтажні пристосування та пристрої (*кондуктори, риштування*, захвати, траверси тощо). Застосовують потокові методи буд-ва (див. *Потокове виробництво*), забезпечують безперервність та рівномірність монтажних робіт, а також можливість поєднання М. буд. конструкцій з ін. буд. процесами і з М. технологічного устаткування. 3) М. технологічного устаткування — складання, встановлення у проектне положення і налагодження технологічного устаткування з приєднанням до нього належних тех. засобів і комунікацій. Виконується переважно в процесі буд-ва нових, розширення і реконструкції діючих підприємств. В СРСР М. проводять, як правило, спеціалізовані організації, рідше — заводи, що постачають устаткування. 4) М. радіоелектронної апаратури — складання апаратури з електронних і радіотех. елементів, електроізолюючих деталей, несучих конструкцій і з'єднувальних проводів. Розрізняють М. на *шасі* і друкований М.— на друкованих *платах* (див. також *Друкована схема*). Друкований М. дає змогу зменшувати габарити і масу апаратури, підвищувати її надійність. *Г. П. Кривобороденко* (М. будівельних конструкцій).

МОНТА́Ж у кіно — творчий і водночас технічний процес; інтерпретація знятого кіноматеріалу шляхом з'єднання окремих *кадрів* фільму. Один із найважливіших і найвпливовіших засобів кінематографічної виразності й драматургічної побудови. Кінокадри об'єднуються у великі й малі групи, монтажні фрази й цілі епізоди, між кадрами встановлюються смислові, зображальні, масштабно-просторові, динамічні та звукові співвідношення. Серед видів худож. М.— паралельний (чергування кількох дій, що відбуваються одночасно в різних місцях), асоціативний (реальна дія поєднується з уявною, суб'єктивними образами). Розвиток М., оцінка якого на різних етапах історії кіномистецтва змінювалась (див., зокрема, *«Німе кіно»*), пов'язаний з творчою практикою й теор. узагальненнями зарубіжних (Д. У. *Гріффіт*) і вітчизн. (С. *Ейзенштейн*, В. *Пудовкін*, О. *Довженко*, Дз. *Вертов*, Г. і С. *Васильєви*) кінорежисерів. Прийоми кінематографічного М. мають вплив на телебачення, окремі твори худож. л-ри й образотворчого мист., на експозиції виставок. Як тех. процес М. проводиться на *кіностудіях* у спец. цехах.

МОНТА́ЛЕ (Montale) Еудженіо (н. 12.X 1896, Генуя) — італ. поет і критик. У 20 — 1-й пол. 40-х рр. належав до герметизму — літ. течії, характерними рисами якої були настрої тривоги, смутку, трагізму і водночас — неприйняття фашизму. Поезія М. відзначається насиченістю образів і складністю змісту. Автор збірок «Кістки сепії» (1925), «„Дім митника“ та інші вірші» (1932), «Обставини» (1939), «Фіністерре» (1943). Прояви герметизму значною мірою долав у творах повоєнного часу (зб-ки «„Буря“ та інші вірші», 1956; «Са́тура», 1972; «Зошит за чотири роки». 1977). Виступав як літ. і муз. критик. Нобелівська премія, 1975.

Тв.: Рос. перекл.— [Вірші]. «Иностранная литература», 1976, № 7.

Д. С. Наливайко

МОНТА́НА — штат на Пн. Зх. США. Площа 381,1 тис. км². Нас. 735 тис. чол. (1974). Адм. ц.— м. Геліна. Рельєф гористий. На Зх.— хребти Скелястих гір, на Сх.— Плато Прерій. Осн. річка — *Міссурі*. Поширені хвойні ліси. На тер. М. розташовані нац. парк Глейшер та частина *Єллоустонського національного парку*. Гол. галузь пром-сті — гірничодобувна. Видобувають мідну, хромітову, свинцеву, цинкову, марганцеву й уранову руди, нафту, газ, золото, срібло. Обробна пром-сть представлена підприємствами по виплавці міді, свинцю, цинку, алюмінію, по виробн. цукру і борошна. В лісах — заготівля деревини. Гол. пром. центри — Анаконда, Біллінгс і Грейт-Фолс. Гол. с.-г. культури — пшениця і цукр. буряки. Тваринництво переважно мол. напряму. Розвинутий туризм.

МОНТА́НЬ-ПЕЛЕ́ — діючий вулкан у *Вест-Індії*, у групі Малих Антільських о-вів (на о. *Мартініка*). Вис. 1397 м. У 1902 відбулося катастрофічне виверження М.-П., під час якого загинуло м. Сен-П'єр (26 тис. чол.). Виверження меншої сили відбулися 1929—32.

МОНТАНЬЯ́РИ (франц. montagnards, від montagne — гора) — ліва течія *Конвенту* під час *Великої французької революції*. Див. *Гора*.

МО́НТВІЛА Вітаутас Миколасович [19.II (4.III) 1902, Чікаго — 19.VII 1941] — лит. рад. поет. З 1906 жив у Литві. У 1929—31 за антифашист. діяльність був ув'язнений. Друкуватися почав 1923. У збірках «Ночі без нічлігу» (1933), «На широку землю» (1940) виступав як поборник прав трудящих. За Рад. влади оспівував вільне життя лит. народу. Окремі поезії присвятив В. І. Леніну («Леніну», «Дайна про Леніна»). Вірші М. пройняті почуттям рад. патріотизму (зб. «Вінок Радянській Литві», вид. 1946). Розстріляний гітлерівцями під Каунасом.

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. М., 1956; Свет ваш не погас. М., 1959; Стихи. М., 1962; Туда, где солнце. Вильнюс, 1965.

МОНТГО́МЕРІ (Аламейнський; Montgomery of Alamein) Бернард Лоу (17.XI 1887, Лондон — 25.III 1976, там же) — англ. військ. діяч, фельдмаршал (1944), віконт (1946). Учасник 1-ї світової війни 1914—18. Під час 2-ї світової війни 1939—45 з 1942 М.— командуючий 8-ю англ. армією в Пн. Африці, що завдала поразки італо-нім. військам (див. *Ель-Аламейнська операція 1942*). З 1944 — командуючий союзними арміями, що висадилися у Франції і діяли в Нормандії, Бельгії та Пн. Німеччині. Нагороджений орденами «Перемога» та Суворова 1-го ступеня. З 1945 — головнокомандуючий брит. окупаційними військами в Німеччині. З 1946 — на різних військ. посадах, зокрема 1951—58 — 1-й заст. головнокоманд. збройними силами НАТО.

МОНТЕВЕ́РДІ (Monteverdi; Монтеверде) Клаудіо Джованні Антоніо (хрещений 15.V 1567, Кремона — 29.XI 1643, Венеція) — італ. композитор. Один з основоположників жанру опери, видатний майстер *мадригалу*. В 1590—1612 — музикант, співак, капельмейстер у капелі герцогів Гонзага в Мантуї. З 1613 керував капелою собору Сан-Марко у Венеції. Засновник реалістичної муз. драми. Твори: 8 опер (у т. ч. «Орфей», 1607; «Повернення Улісса на батьківщину», 1640; «Коронація Поппеї», 1642), балет, 8 збірників мадригалів (1587—1638), духовна музика.

Літ.: Конен В. Д. Клаудио Монтеверди. М., 1971.

МОНТЕВІДЕО — столиця Уругваю, адм. ц. департаменту Монтевідео. М. розташоване на березі зат. Ла-Плата Атлантичного ок. Вузол з-ць і автомоб. шляхів, найбільший мор. порт країни, аеропорт міжнар. значення Карраско. 1,2 млн. ж. (1976). Засн. ісп. завойовниками 1726. В 1777 окуповане Португалією, в лютому — липні 1807 — Великобританією, 1816—28 — у складі Бразилії. З серпня 1828 — столиця незалежного Уругваю. В 1843—51 обложене аргент.

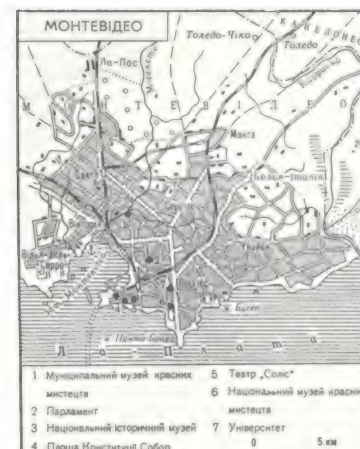

військами; в обороні М. до 1848 брав участь Дж. *Гарібальді*. З поч. 20 ст. М.— центр робітн. руху. Після 2-ї світової війни М.— арена широких класових битв і антиімперіалістичних виступів.

М.— гол. торг.-фінанс., пром. і культур. центр країни. Розвинута харчова (у т. ч. м'ясохолодобойна, м'ясоконсервна, олійна, борошномельна), текст. і шкіряно-взут. пром-сть. Підприємства металург., металообр., електротех., нафтопереробної, хім., цем. і паперової галузей. У місті зосереджені численні філіали іноз. монополій і банків. М.— база норв., англ. та япон. риболовних і китобійних флотилій, що ведуть промисел у Антарктиці. Респ. ун-т (засн. 1849) та Ун-т праці. Нац. академія л-ри, Нац. інженерна академія, Ін-т географії і історії та ін. наук. заклади. 10 б-к, у т. ч. Нац. б-ка, Нац. б-ка конгресу. Музеї: Нац. історичний, природничої історії, пед., Нац. красних мистецтв та ін. Численні театри і театр. зали. Кліматичний мор. курорт.

Монтевідео. В центрі міста.

МОНТЕ́ГО-БЕЙ — місто на Пн. Зх. Ямайки. Порт на Атлантичному узбережжі, з-цею сполучений з м. *Кінгстоном,* аеропорт міжнар. значення. 42,8 тис. ж. (1970). Підприємства харчосмакової (гол. чин. цукрової) пром-сті. Вивіз цукру, кави, бананів. Курорт, центр туризму.

МО́НТЕГЮ (Montagu) Айвор (н. 23.IV 1904, Лондон) — англ. громадський діяч, публіцист. Член Компартії Великобританії (КПВ) з 1931. Закінчив Кембріджський ун-т (1925). В 1932—33 і 1937—47 співробітничав у ЦО КПВ газеті «Дейлі уоркер» («Щоденна робітнича газета»). В 1944—47 — член Виконкому КПВ. Після 2-ї світової війни 1939—45 — учасник Руху прихильників миру. В 1948—67 — секретар, з 1969 — член Президії Всесвітньої Ради Миру. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1959.

МО́НТЕГЮ (Montague) Уїльям Пеппереллл (24.XI 1873, Челсі, Массачусетс — 1.VIII 1953, Нью-Йорк) — амер. філософ-ідеаліст, представник *неореалізму*. Професор Колумбійського ун-ту (з 1920). Один з авторів «Програми і першої платформи шести реалістів» (1910) і збірника «Новий реалізм» (1912). В дусі неореалізму претендував на подолання протилежності матеріалізму й ідеалізму, створивши концепцію анімістичного матеріалізму, або «гілопсихізму», згідно з якою матерія і психіка становлять дві різні форми енергії. Прагнув поєднати онтологічний *плюралізм* (розглядав дійсність як суму речей, об'єктів, незалежних від свідомості) і гносеологічний *монізм* (спираючись на т. з. теорію іманентності, за якою відмінність між свідомістю і речами є лише функціональною). Звідси теза про безпосереднє «входження» речей у свідомість. Суперечності своєї неореалістичної концепції М. намагався подолати за допомогою елементів *персоналізму* й *неотомізму*.

МОНТЕ́ДІСОН (Montedison) — фінансово-монополістична група в Італії. Почала формуватися в кін. 19 ст. Центром групи є компанія «Монтедісон С. П. А.» (сучас. назва — з 1971). У складі групи бл. 400 фірм, які функціонують в різних капіталістичних країнах. Активи групи зосереджено в хім., нафтохім. і текст. пром-сті. Гол. фірми, які вона контролює: «Формталія», «Карлоебра груп», «Мотефебр», «Станда», «Тешімонт». Група М. підписала 1973 і 1980 угоди про співробітництво з рад. зовнішньоторг. організаціями.

С. В. Пятенко.

МОНТЕ́ЙРУ ЛУБА́ТУ (Monteiro Lobato) Жозе Бенту (18.IV 1883, Таубате — 4.VII 1948, Сан-Паулу) — браз. письменник, журналіст, видавець. У збірках оповідань «Урупес» (1918), «Мертві міста» (1919), «Негритянка» (1920) реалістично змалював сільське життя. З серед. 20-х рр. працював як журналіст, займався видавничою діяльністю, приділяючи багато уваги л-рі для дітей. У публіцистичних творах виступав за нац. незалежність економіки й культури (кн. «Нафтовий скандал», 1936). Спадщина М. Л.— важливий фактор формування нац. браз. л-ри.

Тв.: Рос. перекл.— Сказки тётушки Настасии. М., 1958; Орден Жёлтого Дятла. М., 1961.

В. С. Харитонов.

МО́НТЕ-КА́РЛО — місто в Монако, розташоване на *Лазуровому березі* Середземного м. Бл. 10 тис. ж. Курорт, один з центрів міжнар. туризму. У М.-К.— Оперний театр, нац. музей красних мистецтв. Відоме гральним будинком (казіно).

МО́НТЕ-КА́РЛО МЕ́ТОД, метод статистичних випробувань — метод наближених обчислень, в якому використовують деяке джерело випадкових величин (напр., в ЕОМ— датчик випадкових чисел); один з методів *моделювання математичного*. Шукану величину *a* подають у вигляді *математичного сподівання* функції *f* від випадкових величин. Одержуючи за допомогою датчика випадкових чисел деяку кількість реалізацій (значень) цих випадкових величин, обчислюють відповідні значення *f*, а потім *a* оцінюють їхнім *арифметичним середнім*. М.-К. м. застосовується для обчислювання інтегралів, розв'язування диференціальних рівнянь, дослідження характеристик реальних систем (у фізиці, техніці, економіці, біології, *операции дослідженні*), що їх описують *випадкові процеси*. Назва походить від м. Монте-Карло.

М. Коваленко.

МОНТЕ́ЛІУС (Montelius) Оскар (9.IX 1843, Стокгольм — 4.XI 1921, там же) — швед. археолог. Розробив типологічний метод в археології, заснований на класифікації знарядь праці, зброї, посуду, прикрас за матеріалом, способом обробки, розвитком форми і орнаменту. На основі цього М. створив одну з хронологічних класифікацій *неоліту, бронзового віку* і раннього *залізного віку* Європи. Метод М., за допомогою якого встановлюють відносну й абсолютну хронологію археол. пам'яток (див. *Археологічне датування*), застосовується і сучас. археологами.

А. Монтегю.

МОНТЕ́НЬ (Montaigne) Мішель де (28.II 1533, замок Монтень, поблизу Бордо — 13.IX 1592, там же) — франц. філософ і письменник. За філос. поглядами був попередником Вольтера, Ф. Бекона. Характерною рисою філософії М. був *скептицизм* як спосіб критики середньовічної *схоластики,* церк. авторитетів. М. був непримиренним ворогом реліг. *фанатизму, аскетизму* і святенництва, хоч і визнавав існування бога. Він спростовував церк. вчення про безсмертя душі, стверджував залежність свідомості від тіла, вірив у пізнавальність природи, відстоював наук. метод пізнання, що спирається на факти. М. проголошував ідею природної рівності людей, ідеалізував природний стан людства в первісний період історії. М.— прихильник абс. монархії, хоч і критикував хиби її законодавства. Йому належать важливі пед. ідеї про необхідність поєднання розумової освіти з фіз. вихованням, про зв'язок освіти з життям.

Тв.: Опыты, кн. 1—3. М., 1979.

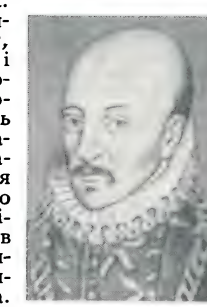

М. Монтень.

МОНТЕРРЕ́Й — місто на Пн. Мексіки, адм. ц. штату Нуево-Леон. Вузол з-ць і автошляхів. 1,1 млн. ж. (1976). М.— другий за значенням (після Мехіко) пром. центр країни. Найрозвинутіші чорна та кольорова металургія. Підприємства металообр., маш.-буд. (автоскладання), електротех., хім., цем., текст., склоробної, керамічної, бавовноочисної, харч., зокрема тютюнової та пивоварної, галузей. Ун-т, Ін-т технологічних досліджень. У районі міста — поклади свинцю, срібла, золота. М. засн. 1546.

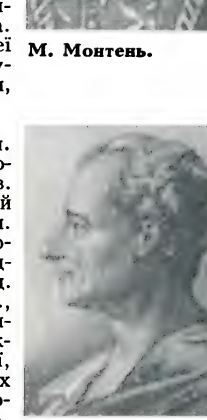

Ш. Л. Монтеск'є.

МОНТЕСК'Є (Montesquien) Шарль Луї (де Секонда, барон де ла Бред і де М.; 18.I 1689, Лабред, побл. Бордо — 10.II 1755, Париж) — франц. філософ-просвітитель, письменник, учасник створення «Енциклопедії» (див. *Енциклопедисти*). Закінчив католицький колеж (1705), вивчав право в Бордо і Парижі. В 1714 — радник, з 1716 — віце-президент парламенту Бордо. За філос. поглядами М.— деїст (див. *Деїзм*), хоч і тяжів до матеріалізму. За богом визнавав лише створення і охорону світу. Природа, на думку М., підпорядковується своїм власним об'єктивним законам. Людина

Монумент, встановлений на автомагістралі Одеса — Київ, біля в'їзду в село Дачне Біляївського району Одеської області. Архітектор А. Родіонов. 1967.

А. А. Монферран. Олександрівська колона на Двірцевій площі в Ленінграді. 1830—34.

являє собою частину природи, її вищий витвір. У теорії пізнання був прихильником матеріалістичного *сенсуалізму* і *раціоналізму*. Незважаючи на визнання необхідності віри в бога, піддав критиці гол. догми християнства, паразитизм церковнослужителів, реліг. фанатизм. Один з фундаторів *географічної школи* в соціології. Вважав, ніби природне середовище, особливо клімат, справляє вирішальний вплив на сусп. розвиток. Прибічник теорій *природного права* і *«суспільного договору»*, критикував теологічне тлумачення істор. процесу, реліг. *провіденціалізм*. М. захищав ідею закономірного розвитку сусп. життя, хоч і не зміг вийти за межі ідеалістичного розуміння історії, вважаючи гол. рушійною силою соціального прогресу діяльність законодавців. Політ. ідеалом М. була конституційна «освічена» монархія. Свої ідеї М. виклав насамперед у книзі «Про дух законів» (1748). Популярність М. як письменникові приніс його соціально-філос. роман «Перські листи» (1721), що являє собою гостру сатиру на абсолютистську Францію. З ін. творів М. відомі «Діалог Сіли та Євкрата» (1722) і «Кнідський храм» (1725). Ідейна спадщина Монтеск'є відіграла значну роль в ідеологічній підготовці Великої французької революції.

Тв.: Персидские письма. М., 1956. *Літ.:* Баскин М. П. Шарль Луи Монтескье — выдающийся французский мыслитель XVIII века. М., 1955.

І. П. Головаха.

МОНТЕССО́РІ (Montessori) Марія (31.VIII 1870, К'яравалле, поблизу Анкони — 6.V 1952, Нордвейк-ан-Зе, Нідерланди) — італ. педагог. У 1896 закінчила Рим. ун-т (одна з перших жінок, яка одержала ступінь доктора медицини). Автор поширеної в бурж. країнах методики виховання дітей у дошкільних закладах («будинках дитини») і поч. школах. Пед. система М. — різновидність теорії *вільного виховання* й *сенсуалізму* в педагогіці. В системі М. багато суперечностей. Експеримент. дані про фіз. і психіч. розвиток уживаються з містикою й реліг. вихованням. Вона помилково вважала, що процес розвитку особистості не залежить від суспільства.

Тв.: Рос. перекл.— Метод научной педагогики, применяемый к детскому воспитанию в «домах ребёнка». М., 1920; Самовоспитание и самообучение в начальной школе. М., 1922.

МОНТЕСУ́МА, Моктесума. 1) М. (1390 — бл. 1469) — вождь *ацтеків*. Очолив союз індіанських племен Центр. Мексіки з центром у м. *Теночтітлан* (сучас. м. Мехіко). 2) М. (1466—1520) — правитель ацтеків з 1503. З приходом іспанців у Теночтітлан М. був захоплений у полон Е. *Кортесом*; убитий повсталими індіанцями за те, що закликав підкоритися іспанцям.

МОНТМОРИЛОНІ́Т (від назви м. Монморійон у Франції) — мінерал класу *силікатів*. (Ca, Na) $(Mg, Fe)_2$ $(OH)_2$ $[Si_4O_{10}] \cdot n\ H_2O$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 2. Тв. 1—2. Колір білий з сіруватим, буруватим і червонуватим відтінками, зелений. Блиск матовий. М.— породоутворюючий мінерал бентонітових глин (див. *Бентоніти*). Монтморилоніт одержують і штучно. Використовують у нафтовій, текстильній, миловарній, косметичній, гумовій, паперовій, керамічній та ін. галузях промисловості.

МОНТРЕ́ КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1936. Скликана за пропозицією Туреччини для перегляду конвенції про режим чорноморських проток, прийнятої на *Лозаннській конференції 1922—23*. Проходила 22.VI—21.VII в м. Монтре (Швейцарія) за участю СРСР, Туреччини, Великобританії, Франції, Болгарії, Румунії, Греції, Югославії, Австрії та Японії. Завдяки твердій позиції СРСР М. к. ухвалила нову конвенцію, яка брала до уваги інтереси чорноморських д-в: було визнано їхнє особливе становище — пропуск у мирний час військ. кораблів через протоки без обмежень; прохід військ. кораблів нечорноморських країн у мирний час обмежувався класом і тоннажем, установлювався порядок і терміни попередження тур. уряду про передбачуваний прохід військ. кораблів. Під час війни, в якій Туреччина не брала участі, протоки мали бути закритими для військ. кораблів воюючих д-в; при участі Туреччини у війні їй надавалося право дозволяти і забороняти прохід через протоки будь-яких військ. кораблів; за торг. суднами зберігалася свобода проходу через протоки як у мирний, так і у воєнний час; було ліквідовано комісію з питань проток, передбачену Лозаннською конвенцією, а її функції покладалися на тур. уряд. Туреччина набула також права терміново мілітаризувати зону проток. Конвенція укладалася на 20 років з автом. подовженням за умови, якщо не буде її *денонсації* за два роки до закінчення встановленого терміну; вступила в силу 9.XI 1936. В 1938 до неї приєдналася Італія.

Н. Н. Завойська.

МОНТСЕРРА́Т — володіння Великобританії у Вест-Індії, на острові тієї ж назви в Карибському м. Пл. 101 км². Нас. 13,3 тис. чол. (1975), переважно негри. Адм. ц.— м. Плімут. Поверхня острова гориста, заввишки до 915 м. Клімат тропічний, пасатний. Острів відкрив 1493 Х. *Колумб*. З 1783 — колонія Великобританії. В 1959—62 — у складі Вест-Індської федерації. З 1974 — член *Карибського співтовариства*.

Політичні партії, профспілки: Прогресивна демократична партія, Лейбористська партія Монтсеррату, Прогресивна робітнича партія, Народний визвольний рух, Об'єднана спілка робітників Монтсеррату, Спілка моряків і портових робітників Монтсеррату. Осн. заняття населення — землеробство; вирощують бавовник, цукр. тростину, цитрусові, банани, батат, овочі. Невеликі підприємства по очистці бавовнику, по виробн. цукру, рому і консервів. Кустарні промисли. Іноз. туризм. Довжина автомобільних шляхів понад 260 км. Морський порт — Плімут.

МОНУМЕ́НТ (лат. monumentum, від moneo — нагадую) — архітектурна або скульптурна споруда значних розмірів на честь визначної події або особи; пам'ятник. М. створюють з тривких матеріалів: граніту, мармуру, бронзи тощо. Див. *Монументальне мистецтво, Монументальна пропаганда*.

МОНУМЕНТА́ЛЬНА ПРОПАГА́НДА — система держ. заходів Рад. уряду, спрямованих на розвиток монументального мистецтва й використання його для пропаганди ідей комунізму. М. п. здійснювалася на основі підписаного В. І. Леніним декрету Раднаркому РРФСР від 12. IV 1918 «Про пам'ятники Республіки» (інша назва — «Про зняття пам'ятників, споруджених на честь царів та їхніх слуг, і вироблення проектів пам'ятників Російської Соціалістичної Революції»). За цим декретом у Москві, Петрограді та ін. містах було споруджено створені рад. скульпторами М. Андреєвим, Т. Залькалном, С. Коненковим, М. Манізером, О. Матвєєвим, С. Меркуровим, В. Мухіною, В. Синайським, І. Шадром, Л. Шервудом та ін. монументи на честь значних революц. подій та пам'ятники видатним діячам революції і культури: К. Марксу, Ф. Енгельсу, О. М. Радіщеву, О. І. Герцену, М. Г. Чернишевському, М. О. Добролюбову, Т. Г. Шевченкові (в Москві — роботи скульптора С. Волнухіна, в Петрограді — роботи художника Я. Тільберга). Декретом було передбачено також встановлення пам'ятника Г. С. Сковороді в Москві. М. п. здійснювалася і в ін. братніх республіках, зокрема на Україні. На виконання ленінського декрету Раднарком УРСР прийняв 7.V 1919 декрет «Про знесення з майданів та вулиць пам'ятників, збудованих царям та царським посіпакам». У Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі (тепер Дніпропетровськ), Ромнах, Лохвиці, Кам'янському (тепер Дніпродзержинськ) та ін. містах 1918—22 встановлено монументи на честь Великої Жовтн. соціалістичної революції та її героїв, пам'ятники К. Марксу, Ф. Енгельсу, В. І. Леніну, К. Лібкнехту, Р. Люксембург, Т. Г. Шевченкові, Г. С. Сковороді та ін. У їх створенні взяли участь скульптори Ф. Балавенський, Л. Блох, М. Гельман, І. Кавалерідзе, Б. Кратко, Г. Нерода, А. Страхов, Г. Теннер, Й. Чайков, арх. О. Сокол та ін. Характерною особливістю М. п. на Україні є те, що вона включала в себе й монументальне малярство. В 1918—22 тут створено перші в рад. мистецтві монументальні розписи: в Києві — в червоноармійських (т. з. Луцьких) казармах (автори: М. Бойчук з учнями — Т. Бойчуком, І. Падалкою, О. Павленко, В. Седляром та ін.; М. Струнников з групою учнів), у районних комсомольських клубах на Подолі та Шулявці (автор З. Толкачов); у Харкові — в Центр. гарнізонному червоноармійському клубі (автор В. Єрмилов), у газетному залі будинку УкРОСТА (автор О. Хвостенко-Хвостов) та

ін. Більшість творів М. п. за умов громадян. війни було виконано з нетривких матеріалів, і вони, за невеликими винятками, не збереглися. М. п., в основі якої лежать провідні принципи ленінського вчення про партійність і народність мистецтва, мала величезне значення для розвитку не лише монументального, а й усього рад. образотворчого мистецтва. Див. також *Монументальне мистецтво, Настінні розписи.*

Літ.: Толстой В. П. Монументальное искусство СССР. М., 1978; За ленінським планом. Монументальна пропаганда на Україні в перші роки Радянської влади. 1918—1922. К., 1969.

Л. В. Владич.

МОНУМЕНТА́ЛЬНЕ МИСТЕ́ЦТВО — вид образотворчого мистецтва, розрахований на масове сприйняття в ансамблі з архітектурою чи природним оточенням. М. м. — це архітектурні та скульптурні *монументи* й *пам'ятники* на площах і вулицях, *настінні розписи* в екстер'єрах та інтер'єрах громад. споруд. Образотворчо-тематичні твори М. м. втілюють і пропагують провідні соціальні й філос. ідеї часу, увічнюють пам'ять видатних діячів або значні істор. події. Сюжетно-орнаментальні та орнаментальні твори М. м., які становлять його окремий різновид — монументально-декоративне мистецтво, служать озодбленню, естетичному збагаченню ансамблів і споруд. Взаємодіючи з архітектурою (див. *Синтез мистецтв*), твори М. м. виявляють і конкретизують ідейний зміст споруди, ансамблю, архітектурно організованого середовища, нерідко стають їхнім ідейно-змістовим центром. Величезна сила впливу М. м. здавна забезпечила йому поширення в світі. В класовому суспільстві, за експлуататорського ладу, М. м. має суперечливий характер, бо виражає панівну ідеологію правлячих класів і лише в періоди загального суспільного піднесення втілює передові гуманістичні ідеї і має загальнонародне значення (М. м. античності, доби *Відродження*). За капіталізму монументальне мистецтво перебуває в занепаді; стає прогресивним тільки тоді, коли зближується з демократичними визвольними ідеями, служить боротьбі проти імперіалізму, фашизму, колоніалізму (сучас. монументальне малярство Мексіки, розписи комуністичних муніципалітетів у містах Італії, Франції). Соціалізм відкрив найширші можливості для розквіту М. м. В СРСР воно розвивається за розробленим В. І. Леніним планом *монументальної пропаганди* й, виражаючи загальнонародні інтереси, служить вихованню трудящих у дусі ідей комунізму. Успішно розвивається М. м. в країнах соціалістичної співдружності.

Джерела М. м. сягають первісного суспільства (*менгіри,* культові статуї, *наскельні зображення,* в яких виражено тогочасні уявлення людини про могутність сил природи, відбито її трудові навички). В рабовласницькому суспільстві М. м. своїми статичністю, монументальністю, масштабами утверджувало ідеї непорушності соціального ладу, обожнення особи владаря (піраміди, сфінкси, статуї стінопис в Старод. Єгипті), в правдивих формах втілювало віру в красу, гідність людини, гармонію її внутр. і зовн. образу (архітектурно-скульптурні ансамблі Старод. Греції). За доби середньовіччя скульптурне й живописне (*вітражі*) оздоблення готичних храмів (собори в Реймсі, Шартрі тощо) виражали ідеї феод. суспільної та реліг. ієрархії, систему реліг.-догматичного світогляду, але разом з тим і громадську активність трудових верств населення міст, загальне духовне піднесення, гуманізм (доба Високого Відродження в Італії).

У Київській Русі значного розвитку набули монументальні споруди 11—12 ст. (Софія Київська та ін.), монументальний живопис (фрески й мозаїки в храмах Києва, Новгорода та ін. міст). Піднесення громадської нац. самосвідомості в епоху рос. *класицизму* (2-а пол. 18—1-а третина 19 ст.) живило творчість Ф. Щедріна, І. Мартоса, В. Демут-Малиновського. На Україні М. м. переживало піднесення в 2-й пол. 17—1-й пол. 18 ст. (розписи церкви св. Юра в Дрогобичі, Троїцької надбрамної церкви в Києво-Печерській лаврі та ін.). Риси радянського М. м.— висока громадянськість, реалізм, різноманітність і національна своєрідність. Див. *Архітектура, Декоративне мистецтво.*

Літ.: Лобановський Б. Б. Мозаїка і фреска. К., 1966; Толстой В. П. Монументальное искусство СССР. М., 1978.

Л. В. Владич.

МОНУМЕНТА́ЛЬНО-ДЕКОРАТИ́ВНЕ МИСТЕ́ЦТВО — те саме, що й *монументальне мистецтво;* термін, який вживають для визначення того напряму монументального мистецтва, в якому переважає декоративне начало.

МОНФЕРРА́Н (Montferrand) Август Августович [Огюст Рікар де Монферран; 24.I 1786, Шайо, Франція — 28.VI (10.VII) 1858, Петербург] — рос. архітектор, декоратор і рисувальник, представник пізнього *класицизму.* За походженням француз. Навчався в Політех. школі та в арх. Ш. *Персьє* і П. Фонтена в Парижі. З 1816 працював у Росії. Роботи: *Ісаакіївський собор* (1818—58), Олександрівська колона (1830—34), будинок Лобанова-Ростовського (1817—20), оздоблення Фельдмаршальського, Петровського та буд-во Круглого залів *Зимового палацу* (1827 — поч. 30-х рр. 19 ст.), перебудова будинку Гагаріної (тепер Будинок композиторів; 40-і рр. 19 ст.).

МОНЦА́МЕ — телеграфне агентство МНР. Засн. 1957. Входить до складу Держ. к-ту Ради Міністрів МНР з інформації, радіомовлення і телебачення. Має угоди з агентствами ін. соціалістичних країн. Видає газ. «Новости Монголии» рос. і кит. мовами. Міститься в Улан-Баторі.

МОНЦОНІ́Т (від назви гори Монцоні в Італії) — щільна, грубозерниста магматична гірська порода, що складається переважно з калієвого *польового шпату* та основного *плагіоклазу.* Містить до 35% кольорових мінералів — *авгіту, амфіболу, біотиту* тощо. М. є в багатьох районах Рад. Союзу — в РРФСР (на Уралі і в Прибайкаллі), на Україні (в межах *Українського щита*). Використовують як будівельний матеріал.

МОНЧЕГО́РСЬК — місто обласного підпорядкування Мурм. обл. РРФСР. Розташований на оз. Імандра. Залізнична станція. 53 тис. ж. (1980). Провідне підприємство — комбінат «Північнонікель» (виробн. нікелю, кобальту, міді, сірчаної кислоти). Харч., деревообр. та буд. матеріалів пром-сть. Вечірній ф-т Ленінгр. гірничого ін-ту. Політех. та фіз. культури технікуми. Виник 1937 у зв'язку з розробкою родовища мідно-нікелевих руд.

МОНЮ́ШКО (Moniuszko) Станіслав (5.V 1819, Убель, поблизу Мінська — 4. VI 1872, Варшава) — польс. композитор, диригент, педагог, муз.-громадський діяч. Один з основоположників польс. класичної музики. Музики навчався 1827—40 приватно. В 1840—58 М. жив у Вільні, служив органістом у костьолі, давав уроки фортепіано й композиції (серед його учнів — Ц. *Кюї*); з 1850 — диригент в оперному театрі, провадив муз.-освітню діяльність. Перша операвводевіль «Нічліг в Апеннінах» (пост. у Львові, 1841). У Вільно створив ін. муз.-драм. твори, кантати «Мільда», «Ніола», увертюру «Казка» («Зимова казка»); тут вийшли перші випуски камерно-вокальних зб.— «Домашні пісеники» (зб. 1—6 видано 1844—59, 7—12 — посмертно). В 1842, 1849 та 1856 відвідав Петербург, де познайомився з М. Глинкою, О. Даргомижським, О. Сєровим. З 1858 працював у Варшаві, був диригентом Великого театру (тут 1858 відбулася прем'єра його кращої опери «Галька»); з 1864 — професор Муз. ін-ту. Музика М. позначена яскравим нац. колоритом, ліричністю. У творчій спадщині М.— 17 опер, у т. ч. «Плотар», 1858, «Графиня», 1860, «Слово честі», 1861, «Зачарований замок» («Страшний двір»), 1865, а також балети, водевілі, бл. 400 романсів і пісень, кантати, симф., камерні, і фп. твори тощо. У вокальній ліриці М. широко використано мелодійні й ритмічні особливості нар. пісень і танців (польс., білорус., укр., зокрема в пісні «Козак»). У 1870 оперу «Галька» поставлено в Петербурзі, 1874 — в Києві. Серед уславлених виконавиць партії Гальки були й укр. співачки — С. Крушельницька, О. Петляш, М. Литвиненко-Вольгемут і З. Гайдай, партії Йонтека — О. Мишуга, В. Микиша.

Портрет с. 119.

Літ.: Поляков А. Станіслав Монюшко. К., 1950; Станислав Монюшко. Сборник статей. М.—Л., 1952; Рудзинский В. Монюшко. Пер. с польс. М., 1960.

М. П. Загайкевич.

МООНЗУ́НДСЬКИЙ АРХІПЕЛА́Г, Західно-Естонський архіпелаг — група островів у Балтійському м., входять до складу Ест. РСР. Об'єднує понад 500 островів (найбільші — Сааремаа, Хійумаа, Муху, Вормсі). Заг. площа 4 тис. км². Поверхня переважно рівнинна, заввишки до 54 м. Поширені

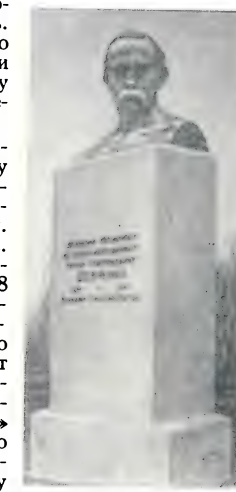

Монументальна пропаганда. Я. Х. Тільберг. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові в Петрограді. 1918.

Монументальна пропаганда. О. Т. Матвєєв. Пам'ятник К. Марксу в Петрограді. 1918.

Д. С. Моор. Плакат «Ти записався добровольцем?». 1920.

луки, подекуди ліси, по берегах — *дюни*. Рибальство, землеробство, тваринництво. Гол. місто — Кінгісепп (на о. Сааремаа).

МОО́Р (справж. прізв.— Орлов) Дмитро Стахійович [22.X (13.XI) 1883, Новочеркаськ — 24.X 1946, Москва] — рос. рад. графік, засл. діяч мист. РРФСР (з 1932). Член Комуністичної партії з 1940. В 1908—17 співробітничав у журн. «Будильник». В роки громадян. війни 1918—20 виступив з плакатами («Радянська ріпка», 1919; «Ти записався добровольцем?», 1920). Пізніше виконував плакати («Допоможи!», 1921—22; «Ти чим допоміг фронту?», 1941), сатиричні малюнки для газ. «Правда» (з 1920), журн. «Крокодил» (з 1922); іл. до творів А. Барбюса, В. Маяковського, Г. Гейне та ін. У 1922—30 викладав у ВХУТЕМАСі — ВХУТЕІНі. В М. навчалися *Кукринікси*, А. *Каневський* та ін.

Літ.: Халаминский Ю. Я. Д. Моор. М., 1961.

МОПАССА́Н (Maupassant) Гі (повне ім'я — Анрі Рене Альбер Гі) де (5.VIII 1850, замок Міроме поблизу с-ща Турвіль-сюр-Арк — 6.VII 1893, Париж) — франц. письменник. В роки франко-прусської війни 1870—71 був солдатом. У 70-х рр.— урядовець у різних міністерствах. Популярність здобув новелою «Пампушка» (1880). Новели М., яких налічується понад 300, відзначаються широтою охоплення сусп. життя тогочасної Франції, драматичною насиченістю сюжету, психологічною виразністю, часто іронічним або сатиричним забарвленням в зображенні життя буржуазії, міщанства, вищого світу. Гуманістичні своїм пафосом новели присвячені життю трудящих, селян, декласованих елементів суспільства. М.— майстер пейзажу, видатний стиліст. Новелістика М. мала значний вплив на розвиток цього жанру в світовій л-рі. У романі «Життя» (1883), високо оціненому Л. Толстим, занепад дворянства розкрито через сумну долю жінки з поміщицької родини. В соціально-сатиричному романі «Любий друг» (1885) викривав бурж. суспільство доби імперіалізму. В романі «Монт-Оріоль» (1886) викрив буржуа-діляка, який використав організацію нового курорту для наживи. Автор романів «П'єр і Жан» (1888), «Сильніша за смерть» (1889), «Наше серце» (1890). Писав есе, статті, книги про подорожі. Останні три роки життя тяжко хворів. Прихильником таланту М. був І. Франко, який підготував збірку його новел «Дика пані» (1899). Укр. мовою твори М. перекладали Марко Вовчок, В. Щурат, О. Маковей, І. Рильський. За рад. часу в укр. перекладах видано більшість творів Мопассана.

Тв.: Укр. перекл.— Твори, т. 1—10. Х.—К., 1927—30; Твори, т. 1—8. К., 1969—72; Рос. перекл.— Полное собрание сочинений, т. 1—12. М., 1958; Избранные произведения, т. 1—2. М., 1954; Собрание сочинений, т. 1—7. М., 1977.

Літ.: Данилин Ю. И. Жизнь и творчество Мопассана. М., 1968; Лану А. Любий друг Мопассан. Пер. з франц. К., 1971; Грецько М. М. Твори Гі де Мопассана на Україні. Бібліографічний покажчик... Львів, 1960.

К. О. Шахова.

Мопед «Верховина-6».

МОПЕ́Д [від *мо(тоцикл)* і *(веліси)пед*] — легкий малопотужний мотоцикл з педальним (як у велосипеда) ланцюговим приводом заднього колеса або тільки з ланцюговим приводом. В СРСР на М. встановлено двигуни внутр. згоряння робочим об'ємом до 49,8 см³, потужність двигуна — до 1,84 кВт. Швидкість руху таких М. (мал.) — до 50 км/год, виготовляють їх на з-дах Львова, Риги і Пензи.

МОР (Mohr) Крістіан Отто (8.X 1835, Вессельбурен, Гольштейн — 3.X 1918, Дрезден) — нім. вчений у галузі буд. механіки і опору матеріалів. Закінчив Політех. ін-т у Ганновері. З 1868 викладав у Штутгартському, з 1873 — у Дрезденському політех. ін-тах. Створив одну з теорій міцності (теорія міцності Мора), графічні методи визначення напружень при складному напруженому стані (коло Мора), теорію розрахунку статично невизначуваних систем методом сил. Вперше застосував розрахунок конструкцій на невигідне завантаження, користуючись лініями впливу. Розробив також метод розрахунку нерозрізних балок за допомогою рівнянь трьох моментів, графічний метод побудови *пружної лінії* в простих і нерозрізних балках.

МОР (More) Томас (7.II 1478, Лондон — 6.VII 1535, там же) — англ. мислитель-гуманіст, політ. діяч, один із засновників *утопічного соціалізму*. В 1492—94 навчався в Оксфордському ун-ті. Був головою палати громад (1523—29), канцлером Англії (1529—32). Відстоював *католицизм*. За відмову присягнути королю як верховному главі англіканської церкви був ув'язнений у *Тауері* і страчений. Гол. твір М.— «Утопія», в якому піддано гострій критиці жорстоку експлуатацію трудящих і змальовано ідеальний сусп. устрій фантастичного о-ва Утопія. Гол. соціально-екон. і політ. принципами життя на о-ві проголошувалися відсутність приватної власності, заг. участь у виробничій діяльності, розподіл за потребами, свобода і рівність усіх громадян, демократизм управління тощо. Незважаючи на істор. обмеженість М. (збереження в Утопії рабства, релігії, патріархальних відносин, ідеалізація середньовічної ручної праці, засудження нар. рухів тощо), він передбачив деякі риси майбутнього комуністичного суспільства. Ідеї М. справили значний вплив на розвиток соціалістичних учень пізнішого часу.

Тв.: Рос. перекл.— Утопия. М., 1978.

Літ.: Политические учения: история и современность. М., 1976.

В. О. Курганський.

МО́РА ВАЛЬВЕ́РДЕ (Mora Valverde) Мануель (н. 27.VIII 1909, Сан-Хосе) — діяч комуністичного руху Коста-Ріки. Н. в робітн. сім'ї. Адвокат. У 20—30-х рр. керував демократичним молодіжним і студентським рухом. Один із засновників *Партії Народний авангард Коста-Ріки* (ПНА, 1931; до 1943 — КП Коста-Ріки). Був одним із керівників збройної боротьби демократичних сил країни під час громадян. війни 1948. Після перемоги реакції висланий до Мексіки. В 1950 повернувся на батьківщину. Не раз зазнавав арештів. У 1949—57 — голова ПНА, 1962—66 — перший секретар ЦК ПНА, 1948—49, 1957—62 та з 1966 — ген. секретар ЦК ПНА. У 1934—48 і 1970—74 — депутат парламенту. Нагороджений орденом Дружби народів.

МОРА́ВІА (Moravia) Альберто (справж. прізв.— Пінкерле; н. 28. XI 1907, Рим) — італ. письменник. Популярність М. приніс його перший роман «Байдужі» (1929), в якому реалістично змальовано духовну й моральну спустошеність італ. суспільства періоду фашист. диктатури. Належав до антифашист. опозиції, зазнав переслідувань. У творах повоєнного часу правдиво показав життя бурж. Італії, його соціальні контрасти. Автор романів «Римлянка» (1947), «Презирство» (1954). «Чочара» (1957) тощо, збірок «Римські оповідання» (1954), «Нові римські оповідання» (1959), «Рай» (1970). Враження про відвідання 1966 Рад. Союзу описав у статтях і нарисах.

Тв.: Укр. перекл.— Римські оповідання. К., 1974; [Оповідання]. «Всесвіт», 1978, № 2; Рос. перекл.— Римские рассказы. М., 1956—57; Чочара. М., 1958; Римлянка.— Презрение.— Рассказы. М., 1978.

Д. С. Наливайко.

МОРА́ВІЯ — історична область у ЧССР. Бл. 400 до н. е. була заселена *кельтами*, на поч. нової ери — *германцями*, з серед. 1-го тис.— слов'янами (моравани та ін.). В 623—658 М.— в складі князівства *Само*, в 9 — на поч. 10 ст.— *Великоморавської держави*, з 1029 — давньочес. д-ви. З 1182 М.— маркграфство в складі «*Священної Римської імперії*», з 1197 підкорялося чес. князю (королеві). В 1-й пол. 15 ст. моравські селяни і городяни брали участь у *гуситському революційному русі*. З 1526 М.— під владою *Габсбургів*. З 1918 М.— в складі Чехословацької республіки. В 1938—45 М. окупована фашист. Німеччиною. У квітні — травні 1945 визволена Рад. Армією. За конституцією 1969 М.— в складі Чеської Соціалістичної Республіки ЧССР.

МОРА́ВСЬКІ БРАТИ́ — релігійна секта в Чехії, що виникла в серед. 15 ст. Див. *Чеські брати*.

МОРАЛІТЕ́ (франц. moralité, від лат. moralis — моральний) — жанр повчальної драми в середньовічному театрі Зх. Європи. Виник з *містерії*. Був поширений у 15—16 ст. Дійовими особами в М. виступали алегоричні постаті — персоніфікації абстрактних понять, людських чеснот і вад (Віра, Любов, Справедливість, Розум, Війна, Смерть, Скнарість тощо). У кожній п'єсі вони чітко поділялися на позитивних (добро) та негативних (зло) і вели між собою боротьбу за душу людини. Перемагало завжди добро. Незважаючи на релігійно-моралізаторський зміст М., в них було багато реалістичних елементів, особливо у відтворенні різноманітних людських пристрастей. М. широко

використовувала *шкільна драма* в Зх. Європі та на Україні у 18 ст.

МОРА́ЛЬ (лат. moralis — моральний, від mores — звичаї) — суспільний інститут, одна з форм сусп. свідомості; система поглядів і уявлень, норм і оцінок, що регулюють поведінку людей. М. також виконує пізнавальну, оціночну, виховну функції. Предмет спеціального вивчення *етики*. Складовими частинами М. є: моральна *діяльність* (вчинки, поведінка людини); моральні відносини; моральна свідомість. Норми і принципи М., моральні *ідеали*, почуття становлять систему М., яка визначає життєву позицію певної соціальної спільності (класу, *групи соціальної*), індивіда, орієнтує їх у світі цінностей. Специфікою М. є те, що вона, на відміну від таких форм сусп. регулювання, як екон., правова, адм. тощо, які спираються на спец. установи, силу держ. примусу (*право*), базується на силі переконання, *громадської думки*, традицій, моральних авторитетів. М.— істор. категорія. Її вимоги, норми, принципи, ідеали визначаються панівними сусп.-політ. відносинами, *суспільно-економічною формацією*. У класово антагоністичному суспільстві М. має класовий характер. Інтереси й потреби антагоністичних класів, різних соціальних груп визначають їхнє уявлення про *добро і зло, обов'язок, щастя, справедливість і несправедливість* та ін. етичні цінності. Ф. Енгельс відзначав, що не тільки кожний клас, а й кожна професія мають свою власну М. (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 21, с. 285). Проте класовий характер М. поєднується з наявністю в ній елементів загальнолюдського. Це— найпростіші елементарні норми М., осн. правила людського співжиття (співчуття, дружелюбність, ввічливість тощо), деякі заг. морально-психологічні почуття (сором, вдячність та ін.), логічні форми моральної свідомості. При цьому загальнолюдське завжди проявляється через класове. Міра наближення класової М. до загальнолюдської (моральний прогрес) свідчить про ступінь істор. прогресивності класу. Марксизм-ленінізм довів, що саме М. робітн. класу «представляє інтереси майбутнього» (К. Маркс і Ф. Енгельс. Тв., т. 20, с. 90), найбільше відображає загальнолюдські інтереси. Пролетарська, комуністична за своєю сутністю, М.— найвищий етап морального прогресу людства. Вона надає моральним нормам справді гуманістичного змісту. Соціалізм породив якісно новий тип моральних зв'язків, заснованих на принципах *гуманізму, колективізму*, пролет. солідарності, соціалістичного *інтернаціоналізму*. Найвищим критерієм нової М., гол. орієнтиром діяльності людей у соціалістичному суспільстві є відданість справі комунізму. Для *розвинутого соціалістичного суспільства* характерні зростання моральної зрілості людей, зміцнення колективістських відносин; принципи і норми М. робітн. класу стають загальнонародними, роль моральних засад як важливого компонента суб'єктивного фактора в житті суспільства значно зростає, підвищується рівень індивідуальної та колективної моральної відповідальності, підвищується моральна культура суспільства (див. *Моральний кодекс будівника комунізму*). З подальшим удосконаленням зрілого соціалізму, його переростанням у комунізм відбувається становлення загальнолюдської, комуністичної М., правове регулювання поступово заміниться моральним.

Літ.: Енгельс Ф. Анти-Дюринг. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20; Ленин В. И. О коммунистической нравственности. М., 1965; Брежнєв Л. І. Про комуністичне виховання трудящих. К., 1974; Щербицкий В. В. Воспитывать сознательных, активных строителей коммунизма. М., 1974; Надольний І. Ф. Людина і мораль. К., 1972; Мораль развитого социализма. М., 1976; Анисимов С. Ф. Мораль и поведение. М., 1979; Горбатова Л. С. Моральні принципи соціалістичного суспільства. К.. 1979. *В. С. Пазенок.*

МОРА́ЛЬНЕ ВИХОВА́ННЯ — один з найважливіших видів *виховання*, полягає у цілеспрямованому формуванні моральної свідомості, розвитку морального почуття і формуванні звичок і навичок моральної поведінки людини відповідно до певної ідеології. На відміну від бурж. суспільства, де культивуються принципи бурж. моралі, М. в. в соціалістичному суспільстві є складовою частиною заг. системи *комуністичного виховання* і спрямоване на систематичне й планомірне формування, засвоєння рад. людьми норм комуністичної моралі, якостей комуністичної поведінки (див. *Мораль*). М. в. починається в *сім'ї*, продовжується у *дошкільних закладах, загальноосвітніх школах*, пізніше — у вузах та ін. навч. закладах. В СРСР М. в. молодого покоління здійснюється відповідно до настанови В. І. Леніна: «Треба, щоб уся справа виховання, освіти і навчання сучасної молоді була вихованням в ній комуністичної моралі» (Повне зібр. тв., т. 41, с. 294). В розвинутому соціалістичному суспільстві М. в. підростаючого покоління і дорослого населення здійснюється в процесі праці на благо соціалістичної Батьківщини (див. *Трудове виховання*), активної участі в будівництві комунізму, в сусп.-політич. діяльності, під впливом ідеологічної, політико-виховної роботи КПРС, держ. і громад. орг-цій, засобів масової інформації, худож. л-ри, мистецтва тощо. В умовах розвинутого соціалізму в основу виховання комуністичної моралі покладено принципи, сформульовані у *моральному кодексі будівника комунізму*. Осн. методами М. в. є переконання, привчання, заохочення та ін. В рад. педагогіці принципи М. в. розробляли М. І. Калінін, Н. К. Крупська, А. С. Макаренко, В. О. Сухомлинський та ін.

Літ.: Надольний І. Ф. Людина і мораль. Соціологічні проблеми формування моралі і особи соціалістичного суспільства. К., 1972; Строительство коммунизма и формирование личности. К., 1976; Кондратюк О. П. Розвиток соціалістичної теорії морального виховання молоді. К., 1977.

М. Д. Василевський.

МОРА́ЛЬНЕ ЗНО́ШУВАННЯ — економічна категорія, що характеризує конструктивне старіння і знецінення машин, устаткування та ін. основних *засобів виробництва* в результаті впровадження досконаліших на основі *науково-технічного прогресу*. М. з. проявляється у двох формах. Перша пов'язана з втратою осн. фондами частини їхньої вартості в результаті підвищення *продуктивності праці* у галузях, які їх виробляють. Ця форма не викликає необхідності заміни функціонуючого устаткування новим, тому що тех. рівень діючого і нового устаткування лишається одним і тим самим. Друга форма М. з. пов'язана з виникненням нової, більш продуктивної і екон. техніки. Це призводить до того, що існуюча техніка, яка фізично цілком придатна до експлуатації (див. *Фізичне зношування*), застаріває, починає гальмувати зростання продуктивності праці. В різних сусп.-екон. формаціях М. з. проявляється по-різному. За капіталізму М. з. *основного капіталу* відбувається стихійно внаслідок капіталістичної *конкуренції*, гонитви капіталістів за найвищим прибутком, що призводить до загострення антагоністичних суперечностей. Масового характеру М. з. набуває в період *економічних криз* надвиробництва. За соціалізму М. з. осн. фондів враховується в планомірному регулюванні розвитку сусп. *виробництва* на базі тех. прогресу. Систематична своєчасна заміна застарілого устаткування більш продуктивним здійснюється в плановому порядку і є необхідною умовою зростання продуктивності праці, ефективності сусп. виробн. та поліпшення на цій основі матеріального добробуту трудящих. Фізичне і М. з. враховують, визначаючи строки функціонування *основних фондів*, норми *амортизації*.

І. О. Гріненко.

МОРА́ЛЬНЕ СТИМУЛЮВА́ННЯ ПРА́ЦІ — форми й засоби морального заохочення, залучення людей до суспільно корисної праці, підвищення *продуктивності праці* та *якості роботи*, що існують поряд *з матеріальним стимулюванням праці*.

Широке застосування М. с. п. стало можливим лише в соціалістич. суспільстві з ліквідацією приватної власності на засоби виробн., експлуатації людини людиною, де особисті інтереси працівників збігаються з інтересами всього суспільства. В основі нового, свідомого ставлення до праці в умовах соціалізму лежить розуміння трудящими того, що зростання *добробуту*, гармонійний розвиток особи безпосередньо залежать від рівня розвитку *народного господарства* країни в цілому, ефективності *виробництва* на кожному окремому підприємстві, кожному робочому місці. М. с. п. базується на врахуванні сусп. значущості праці, громад. визнанні трудових заслуг. Розвиток моральних стимулів передбачає комуністичне виховання трудящих, зміцнення свідомої дисципліни. В СРСР найвищим визнанням трудових успіхів і моральним стимулом є при-

С. Монюшко.

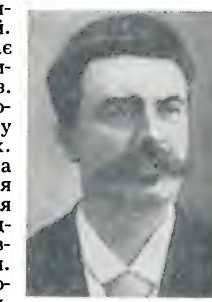

Гі де Мопассан.

Т. Мор.

своєння звання Героя Соціалістичної Праці, присудження Ленінських і Держ. премій. Самовіддану працю трудящих заохочують також нагородженням орденами і медалями, нагрудними знаками, присвоєнням почесних звань (див. *Звання почесні в СРСР*). Передові колективи трудящих, крім орденів, нагороджують також пам'ятними прапорами ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС. Існують також і респ. форми й засоби М. с. п. На Україні, зокрема, нагороджують Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради УРСР, присвоюють *звання почесні УРСР*, вручають пам'ятні прапори ЦК Компартії України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР і Укрпрофради, перехідні Червоні прапори; присвоюють звання кращих по професії, визначають переможців у *соціалістичному змаганні*.

До М. с. п. належать занесення прізвищ кращих працівників на Дошку пошани, до Книги пошани, нагородження грамотами, перехідними вимпелами, присвоєння звання ударника комуністичної праці, оголошення подяки. Ефективним засобом морального стимулювання творчого ставлення до праці є залучення кращих працівників до участі в управлінні д-вою, виробн. і громад. орг-ціями шляхом обрання до Верховної Ради СРСР, респ. і місц. Рад нар. депутатів, до парт., профспілкових, комсомольських к-тів. Зростання морального задоволення працею забезпечується також високим рівнем організації виробн. і праці, неухильним підвищенням змістовності праці, створенням найсприятливіших умов для всебічного прояву творчих здібностей рад. людини на благо всього суспільства. Існуючі дві форми стимулювання праці доповнюють одна одну, тісно переплітаються, створюючи найсприятливіші умови для залучення людей до високоефективної творчої праці, перетворення її на першу життєву потребу кожної рад. людини. Див. також *Рух за комуністичне ставлення до праці*.

В. М. Данюк.

МОРА́ЛЬНИЙ КО́ДЕКС БУДІВНИКА́ КОМУНІ́ЗМУ — сукупність основних принципів *моральності*, які визначають сутність комуністичного ставлення особи до суспільства, однієї людини до іншої і до самої себе, моральних основ взаємовідносин між націями і народами. М. к. б. к. в концентрованому вигляді охоплює моральні *ідеали*, вироблені трудящими в їхній боротьбі проти експлуатації і гноблення, вимоги пролет. *моралі*, правила соціалістичного співжиття, народжені практикою створення нового суспільства. Він відображає сутність моральної культури, особливості моральних відносин і моральної свідомості суспільства, що будує комунізм, *соціально-політичну й ідейну єдність радянського суспільства*, проголошує вищий принцип комуністичної моралі — відданість справі комунізму. М. к. б. к. характеризується справжнім гуманізмом. Поряд з принципами сумлінної праці на благо суспільства, піклування про сусп. власність, виконання громад. обов'язку він містить вимоги зміцнення *колективізму* й товариської взаємодопомоги, взаємоповаги, піклування про виховання дітей. Гуманізм М. к. б. к. виразно виступає і в положеннях, які характеризують моральні якості громадянина розвинутого соціалістичного суспільства — чесність і правдивість, моральну чистоту, простоту і скромність у громад. та особистому житті. М. к. б. к., закріплений у *Програмі Комуністичної партії Радянського Союзу*, має інтернац. значення. Він проголошує як високу моральну цінність братську солідарність з ін. соціалістич. країнами, з трудящими всього світу, непримиренність до ворогів комунізму, справи миру і прогресу. М. к. б. к. чужий догматизмові й декларативності, він постійно збагачується новим змістом, визначає напрям дальшого морального прогресу суспільства й особи, створює основу реальної програми морального виховання широких мас.

В. С. Пазенок.

МОРА́ЛЬНІСТЬ — 1) Етичне поняття, яке в широкому розумінні є синонімом *моралі*. 2) Характеристика особливого виду практичної діяльності людей, що мотивується моральними ідеалами, переконаннями, нормами та принципами. Розрізняючи ці поняття, Г. В. Ф. *Гегель* визначав мораль як сферу суб'єктивних уявлень людини про *добро і зло* та ін. етичні цінності, мотиви поведінки, цілі і наміри, а М.— як практичні звичаї і нрави, об'єктивовану мораль. Як сутність моралі, М., на думку Гегеля, має вищий смисл, бо означає здатність людини творити добро не за зовн. примусом, а в силу внутр. свідомості та добровільності, а тому збігається з моральною свободою особи. Поняття «мораль» і «моральність» розрізняють і деякі рад. вчені. Одні вбачають відмінність між ними в способі регуляції поведінки: мораль — за допомогою зовнішніх щодо індивіда засобів (контроль, примус, *громадська думка*), М.— в силу внутр. моральних переконань. Інші вважають, що мораль— специфічна форма духовного відображення сусп. буття й діяльності людей (гносеологічний підхід), а М.— функціонування певного виду сусп. відносин (соціологічний аспект). Третя точка зору розрізняє мораль, моральну свідомість, моральні норми та М.— втілення їх у життя. Сенс цього підходу в тому, що він методологічно пояснює діалектику перетворення духовного (моральна свідомість) на практичне (моральна поведінка) через моральне виховання, освіту і навчання. Цей аспект поняття правомірно наголошує на тому, що М. є сфера відносин людей, прояву їхньої цілеспрямованої активності. В умовах розвинутого соціалізму саме на моральне виховання покладається важливе завдання формування активної життєвої позиції та високих моральних якостей особи — будівника комунізму. «В основі комуністичної моральності лежить боротьба за зміцнення і завершення комунізму. Ось у чому полягає і основа комуністичного виховання, освіти і навчання»,— відзначав В. І. Ленін (Повне зібр. тв., т. 41, с. 298).

МОРА́ЛЬНО-ПОЛІТИ́ЧНА Є́ДНІСТЬ РАДЯ́НСЬКОГО НАРО́ДУ — див. *Соціально-політична й ідейна єдність радянського суспільства*.

МОРА́НТЕ (Morante) Ельза (н. 18.VIII 1912, Рим) — італ. письменниця. Дружина А. *Моравіа*. Літ. діяльність почала перед 2-ю світовою війною збірками новел і казок. У романі «Обман і ворожіння» (1948) подано історію трьох поколінь жінок з дрібнобурж. родини. В романі «Острів Артура» (1957) зображення соціального середовища поєднується з поглибленим психологізмом. Автор поетичних збірок «Світ, врятований дітьми» (1968) та ін. Найзначніший твір М.— роман «Історія» (1974) — правдива розповідь про життя простих людей Італії під час 2-ї світової війни та в повоєнні роки.

Д. С. Наливайко.

МОРАТО́РІЙ (від лат. moratorius — той, що затримує, уповільнює) — відстрочка виконання *зобов'язань*, встановлена держ. органами на певний час, у зв'язку з настанням надзвичайних подій чи обставин — війни, *непереборної сили* тощо. З М., зокрема, пов'язане зупинення перебігу строків *позовної давності*. В СРСР М. встановлюється *Радою Міністрів СРСР* або Радою Міністрів союзної республіки. М. встановлюється і в міжнародних відносинах.

МОРАЧЕ́ВСЬКИЙ (Moraczewski) Вацлав Даміан (27.XI 1867, Варшава — 13.IX 1950, Львів) — польс. і укр. рад. хімік, ветеринарний лікар, засл. діяч науки УРСР (з 1941). З 20-х рр. жив у Львові, довгий час працював у Львів. ветеринарному ін-ті. Автор понад 180 праць з питань органічної хімії та фізіології тварин. Виявляв інтерес до укр. культури, популяризував творчість Т. Шевченка, І. Франка, особливо — В. Стефаника, про якого написав кілька статей і спогади. Перекладав новели В. Стефаника, листувався з ним. Колекціонував твори мистецтва.

Тв.: Укр. перекл.— Василь Стефаник. В кн.: Василь Стефаник у критиці та спогадах. К., 1970.

Ф. П. Погребенник.

МОРГ (польс. morga) — одиниця земельної площі. Відомий з 16 ст. у феод. Польщі, Литві та на загарбаних ними укр. землях. У Польщі найпоширеніші були: М. старий коронний (0,5985 га), новопольський (0,5602 га). В 1919 запроваджено М., що дорівнював 0,5599 га. В Литві М. дорівнював 0,7123 га. М. до 1939 застосовувався і на Зх. Україні.

МОРГ (франц. morgue) — спеціально обладнане приміщення для прийому, судовомедичного дослідження, розтинання та видачі трупів для захоронення. Влаштовують при лікарнях, клініках, при бюро *судовомедичної експертизи*, кафедрах патологічної анатомії і

судової експертизи медичних інститутів.

МО́РГАН (Morgan) Льюїс Генрі (21.XI 1818, Орора, шт. Нью-Йорк — 17.XII 1881, Рочестер, шт. Нью-Йорк) — амер. етнограф, археолог, історик первісного суспільства, член Нац. АН США (з 1875). За освітою юрист. Осн. праці: «Ліга ірокезів» (1851), «Стародавнє суспільство...» (1877; рос. переклад, **2-е** вид.— 1934), «Будівлі й домашнє життя американських тубільців» (1881; рос. переклад — 1934). Центр. місце в концепції М.— положення про *рід* як осн. ланку первісного суспільства, про еволюцію сім'ї та шлюбу, про розвиток власності. М. розробив також наук. періодизацію первісної історії, поділивши її на періоди *дикості* та *варварства*. Дослідження М. високо оцінили К. Маркс і Ф. Енгельс.

Літ.: Маркс К. Конспект книги Льюиса Г. Моргана «Древнее общество». В кн.: Архив Маркса и Энгельса, т. 9. М., 1941; Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. К., 1976; Косвен М. О. Л. Г. Морган. Жизнь и учение. Л., 1935; Семёнов Ю. И. Учение Моргана, марксизм и современная этнография. «Советская этнография», 1964, № 4.

МО́РГАН (Morgan) Томас Хант (25.IX 1866, Лексінгтон, Кентуккі — 4. XII 1945, Пасадена, Каліфорнія) — американський зоолог, член Нац. АН США (її президент у 1927—31), іноз. чл.-кор. АН СРСР (з 1923), почесний член АН СРСР (з 1932), член Лондон. королівського т-ва (з 1919). Закінчив ун-т Кентуккі (1886) та ун-т Дж. Гопкінса в Балтіморі (1891). Професор Жіночого коледжу в Брін-Морі (1891—1904) та Колумбійського ун-ту в Нью-Йорку (1904—28); керівник біол. лабораторії в Каліфорнійському технологічному ін-ті в Пасадені (1928—45). Проводячи дослідження мутацій у дрозофіли, експериментально обгрунтував (разом з Г. *Меллером,* А. *Стертевантом* та К. Бріджесом) уявлення про матеріальних носіїв *спадковості* (корпускулярна природа генетичного матеріалу, лінійне розташування *генів* у *хромосомах*), яке було покладено в основу *хромосомної теорії спадковості*. Встановив разом із співробітниками закономірності *зчеплення генів* та *кросинговеру*. Нобелівська премія, 1933. *В. А. Труханов.*

МОРГАНАТИ́ЧНИЙ ШЛЮБ (лат. matrimonium ad morganaticam) — нерівнорідний шлюб, за яким дружина не користується становими привілеями чоловіка (і навпаки). Приклад М. ш.— шлюб особи царського роду з жінкою не царського роду. М. ш. не дає права престолонаслідування ні дружині, ні дітям.

МО́РГАНИ (Morgan) — одна з найстаріших і найбільших фінансово-монополістичних груп США і всього капіталістичного світу. М. представляють велику коаліцію банківських і пром. монополій. Група почала створюватися в серед. 19 ст. Дж. С. Морганом та його сином Дж. П. Морганом-старшим, які нажили велике багатство під час громадян. війни в США 1861—65. На рубежі 19 і 20 ст. М. зайняли провідні позиції в ряді галузей обробної промисті, транспорту і особливо в банківській справі. Бл. половини активів групи (1979) зосереджено в кредитно-фінанс. сфері. Основою групи є два комерційні банки— «Морган гаранті траст компані» і «Банкерс траст», що входять у десятку надвеликих банків США. Важливу роль відіграє також інвестиційний банк «Морган Стенлі енд К°». Серед компаній, що перебувають під контролем групи М.,— найбільший електротех. концерн «Дженерал електрік» (виробляє військове, пром. і побутове електроустаткування), нафтогазова компанія «Сіті сервіс», провідний виробник прохолодних напоїв «Кока-Кола компані» та ін. У сфері впливу групи перебувають також концерн «Інтернейшенал бізнес машин» (найбільший у капіталістич. світі виробник електронно-обчислювальних машин), «Юнайтед Стейтс Стіл корпорейшен» (найбільша металург. монополія), корпорація «Дженерал моторс» та багато ін. Група М. має великий вплив на політ. життя США, відіграє значну роль у проведенні політики «холодної війни».

С. В. П'ятенко.

МОРГАНІ́ДА (від імені амер. біолога Т. Х. *Моргана*) — одиниця відносної віддалі між *генами*, що визначається частотою *кросинговеру*. Відповідає частоті кросинговеру в 1%. Назву М. прийнято лише в рад. генетичній л-рі. Застосовується при складанні *генетичних карт хромосом*.

МОРГА́ньї (Morgagni) Джованні Баттіста (25.II 1682, Форлі — 5.XII 1771, Падуя) — італ. лікар і анатом, професор Болонського (з 1706) і Падуанського (з 1711) ун-тів, іноз. почесний член Петерб. АН (з 1739). В результаті численних спостережень і на основі фактичного матеріалу, одержаного ним при розтині трупів тварин і людей, опублікував (1761) працю «Про місцезнаходження і причини хвороб, виявлених анатомом», у якій заклав основи патологічної анатомії як самостійної мед. науки. Ім'ям М. названо анатомічні утвори, вперше описані ним. Автор ряду праць з фізіології та археології.

МОРГІЛЕ́ВСЬКИЙ Іполит Владиславович (12.IX 1889, с. Радовка, тепер Абдулінського р-ну Оренб. обл.— 7.XII 1942, Київ) — історик архітектури, чл.-кор. Академії архітектури СРСР (з 1941). В 1917 закінчив Київ. політех. ін-т. Розробив методику архіт. досліджень давньорус. споруд. Вивчав пам'ятки архітектури Давньої Русі та Кавказу. Осн. праці: «Київська Софія в світлі нових спостережень» (у кн.: «Київ та його околиця в історії і пам'ятках». К., 1926); «Спасо-Преображенський собор у Чернігові за новими дослідженнями»; «Успенська церква Єлецького монастиря в Чернігові» (обидві — в кн. «Чернігів і північне Лівобережжя». К., 1928). М. викладав у київських ін-тах — архітектурному, художньому та інженерно-будівельному, з 1923 — професор.

Літ.: Асеев Ю. С. Ипполит Владиславович Моргилевский. «Строительство и архитектура», 1980, № 8.

Ю. С. Асєєв.

МОРГУ́ЛІС Наум Давидович [1 (14).V 1904, Летичів, тепер райцентр Хмельн. обл.— 1.IX 1976, Київ] — укр. рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1926). В 1929—61 працював в Ін-ті фізики АН УРСР, з 1932 водночас викладав у Київ. ун-ті (з 1952 — зав. кафедрою). Осн. наук. праці — з фізики високого і надвисокого вакууму, емісійної електроніки, фізики плазми. Спільно з укр. фізиком П. М. Марчуком запропонував 1949 метод прямого перетворення теплової енергії на електричну за допомогою термоелектронних діодів, наповнених парою цезію.

МОРГУ́Н Федір Трохимович (н. 12.V 1924, с. Новоолександрівка на Донеччині) — парт. і держ. діяч УРСР, письменник, Герой Соціалістичної Праці (1976), кандидат с.-г. наук. Член КПРС з 1952. Н. у сел. сім'ї. Учасник Великої Вітчизн. війни. Після закінчення 1949 Дніпроп. с.-г. ін-ту працював за фахом на Полтавщині. З 1954 — в Каз. РСР на освоєнні цілинних земель. Працював директором радгоспу, першим секретарем Ленінградського райкому партії Кокчетавської обл., нач. Кокчетавського обл. управління заготівель, першим заст. голови Павлодар. облвиконкому, другим секретарем Павлодарського обкому партії, першим заст. голови Цілинного крайвиконкому, нач. крайового управління с. г. У 1965—69 — на роботі в апараті ЦК КПРС. З 1969 — перший заст. Голови Ради Міністрів Кирг. РСР. З 1973 — перший секретар Полтав. обкому Компартії України. З 1976 — кандидат, член ЦК КПРС. З 1976 — член ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 8—10-го скликань. Автор книг «Думи про цілину» (1969), «Хліб і люди» (1964), «Господарі хлібних ланів», «Поле без плуга» (1980), «Розкажи, поле...» (1981). Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

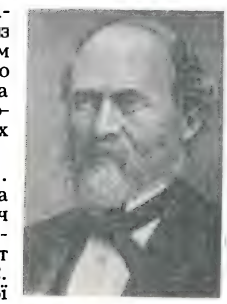

Л. Г. Морган.

В. С. Моргуненко

МОРГУНЕ́НКО Володимир Степанович [29.IX (12.X) 1905, с. Катеринка, тепер Первомайського р-ну Микол. обл.— 28.II 1943] — рад. підпільник періоду Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1958). В 1927 працював учителем історії, з 1937 — директором школи в с. Кримці (тепер Первомайського р-ну Микол. обл.). М. був членом Первомайського райкому ЛКСМУ. За тимчасової окупації села фашист. загарбниками М. за дорученням парт. підпілля створив підпільну комсомольську орг-цію «*Партизанська іскра*», безпосередньо керував її діяльністю і брав особисту участь у багатьох диверсійних операціях проти ворога. Був заарештований фашистами і після катувань розстріляний на околиці с. Кримки.

МОРДВА́ — нація, корінне населення Морд. АРСР. Живуть також у Саратовській, Пензенській, Ульяновській, Горьковській, Оренб., Куйбишев. областях, Тат.

М. Д. Мордвинов.

Д. Л. Мордовець.

АРСР, Чув. АРСР і Башк. АРСР, у Сибіру, Серед. Азії і на Далекому Сході. Заг. чисельність — 1192 тис. чол. (1979, перепис). Віруючі М.— православні. М. поділяється на 2 осн. етногр. групи: ерзю і мокшу, які зберігають деякі особливості в матеріальній культурі, нар. творчості. Ерзянська і мокшанська мови становлять окрему групу фінно-угорських мов (див. *Мордовські мови*). Майже все морд. населення говорить і рос. мовою. Серед М. виділялися ще 2 дрібніші етногр. групи: терюхани і *каратаї*. Морд. племена — автохтонне населення межиріччя Оки і серед. Волги. З розвитком феод. відносин почалася консолідація морд. племен у народність. За рад. часу морд. народ дістав автономію, склалася морд. соціалістична нація. Виникла нац. інтелігенція. Про г-во, історію і культуру М. див. *Мордовська АРСР*.

МОРДВИ́НОВ Аркадій Григорович [справж. прізв.— Мордвишев; 15 (27). I 1896, с. Журавлиха, тепер Починковського р-ну Горьк. обл. — 23. VII 1964, Москва] — рос. рад. архітектор. Член КПРС з 1919. В 1930 закінчив інж.-буд. ф-т Московського військ. тех. уч-ща. Член *ВОПРА* (1929—32). Президент Академії архітектури СРСР (1950—55). Ініціатор потоково-швидкісного буд-ва житл. будинків у Москві (на вул. Горького, 1937—39; на Великій Калузькій, тепер початок Ленінського проспекту, 1939—40). Серед ін. робіт М.—готель «Україна» (у співавт., 1957), планування й забудова центр. частини р-ну Нові Черьомушки (в співавт., 1956—65) в Москві. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1941, 1949.

МОРДВИ́НОВ Микола Дмитрович [2 (15). II 1901, м. Ядрін, тепер Чув. АРСР — 26. I 1966, Москва] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1949). В 1925 вступив до студії під керівництвом Ю. *Завадського* (Москва), 1927 реорганізованої в Театр-студію. З 1936 грав у театрі ім. М. Горького в Ростові-на-Дону, 1940—66 — в Моск. театрі ім. Мосради. Ролі: Мурзавецький («Вовки та вівці» О. Островського), Арбенін («Маскарад» Лермонтова, грав цю роль також у кіно), Яровий («Любов Ярова» Треньова), Ваграм («Ваграмова ніч» Первомайського), генерал Огнєв («Фронт» Корнійчука), Отелло («Отелло» Шекспіра) та ін. Серед ролей у кіно — Богдан Хмельницький (1941), Котовський (1943) в однойменних фільмах. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1949, 1951. Ленінська премія, 1965.

Літ.: Образцова А. Николай Дмитриевич Мордвинов. М., 1950.

І. П. Нестеровська.

МОРДВИ́НОВ Микола Семенович [17 (28). IV 1754, с. Покровське Новгородської губ.— 30.III (11. IV) 1845, Петербург] — рос. держ. і громадський діяч, граф (з 1834). Президент *Вільного економічного товариства* (1823—40). Служив на флоті, з 1799 — адмірал, з 1802 — мор. міністр. За екон. поглядами — дворянський ліберал, вважав можливим проведення бурж. екон. перетворень в умовах самодержавства і кріпацтва. Виступав за створення в Росії розвинутої пром-сті. Важливу роль у здійсненні своєї програми відводив дворянству, був прихильником поступової ліквідації кріпосного права шляхом викупу селянами особистої свободи без землі за високу ціну. Ряд праць присвячений питанням держ. бюджету, грош. обігу, кредиту тощо. М.— єдиний з членів Верховного кримінального суду, який відмовився підписати смертний вирок декабристам, хоч не поділяв їхніх поглядів.

МОРДЕНІ́Т (від назви населеного пункту Морден у Канаді) — мінерал класу *силікатів*, належить до групи *цеолітів*. $Na_2Ca[AlSi_5O_{12}]_4 \cdot 12H_2O$. *Сингонія* ромбічна. Твердість 5,5. Густ. 2,08—2,15. Колір білий, жовтуватий, блідо-рожевий, зеленувато-сірий. Блиск скляний. В СРСР великі родовища М. є на Україні (в Кримських горах та на Закарпатті); за кордоном — в Японії, США, Болгарії, Угорщині, ЧССР, на Кубі. М. одержують і штучно. Застосовують як адсорбент (див. *Адсорбція*) при осушуванні газів, очистці питної та стічних вод; використовують як сировину для одержання цементу, у тваринництві (як добавку до корму) тощо.

В. А. Супричов.

МОРДЄ́НТ (італ. mordènte від mòrdere — кусати) — мелодійна прикраса, вид *мелізму*. Швидке послідовне виконання трьох нот: головної, допоміжної (на ступінь вище або нижче) і знову головної.

МО́РДІНОВ Микола Єгорович [літ. псевд.— Амма Аччигийа; н. 24.XII 1905 (6.I 1906), Нижньоамгінський насліг, тепер Алексєєвського р-ну Якут. АРСР] — якут. рад. письменник, нар. письменник Якут. АРСР (з 1966). Друкуватися почав 1927. Перша зб. оповідань — «Ніж колодочки не ріже» (1934). Автор повістей «На відпочинку» (1937), «Образа» (1939), «Друзі» (1947), «Лихоліття» (1961—62), поеми «Думи на площі» (1932), віршів, п'єс «Розрив павутиння» (1936), «Широкою дорогою» (1964) та ін. Зб. нарисів «Війна» (1942) і новел «На ходу» (1944) — про події Великої Вітчизн. війни. Роман «Весняна пора» (1944) — про боротьбу якут. народу за встановлення Рад. влади в Якутії. На укр. матеріалі написані оповідання «Привіт» (1937), «Похвала», «Професор» (обидва — 1940), «Дівчина-красуня» (1941), п'єса «Батьківщина» (1943), окремі епізоди роману «Весняна пора». Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, двома орденами «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Весняна пора. К., 1957; Рос. перекл.— Повести. М., 1960; Беда. М., 1972; Друзья-товарищи. Якутск, 1976.

Г. М. Васильєв.

МО́РДКІН Михайло Михайлович (21.XII 1880—15.VII 1944) — рос. артист балету, балетмейстер і педагог. Після закінчення 1899 Моск. театр. уч-ща працював 1900—18 солістом балету в моск. Великому театрі. В 1918—22 працював у Києві, де поставив танц. номери у виставах «*Молодого театру*» (1918) та в *Театрі Української Радянської Республіки* ім. Леніна («Фуенте овехуна» Лопе де Вега), був гол. балетмейстером «*Музичної драми*» (1919), в якій здійснив балет «Азіаде» Гютеля (в ролі Шейха — Л. *Курбас*). В 1923 виїхав за кордон, з 1924 — в США, де мав власну балетну трупу.

П. І. Тернюк.

МОРДО́ВЕЦЬ (Мордовцев) Данило Лукич [7 (19). XII 1830, слобода Данилівка, тепер смт Волгогр. обл.— 10(23). VI 1905, Кисловодськ, похований у Ростові-на-Дону] — укр. і рос. письменник, історик. Походив із старовинного козацького роду. Закінчив Петерб. ун-т (1854). Працював у Саратові та Петербурзі редактором, цензором, статистиком. У 1886 вийшов у відставку. Ще студентом переклав віршами укр. мовою «*Краледворський рукопис*». В романтич. поемі «Козаки і море» (1854, опубл. 1859) розробляв тему істор. минулого України. В оповіданнях «Старці» (1855, опубл. 1886), «Дзвонар» та «Солдатка» (обидва — 1859) відобразив життя укр. села. В 50—70-х рр. співробітничав у демократич. журналах «Русское слово», «*Отечественные записки*», «Дело». Істор. праці «Самозванці і понизова вольниця» (1867), «Гайдамаччина» (1870), «Політичні рухи російського народу» (т. 1—2, 1871), «Напередодні волі» (1872, опубл. 1889) присвячені нар. рухам. У романі «Знамення часу» (1869) відбито настрої демократичної інтелігенції, зародження народництва. В гостро полемічній статті «За крашанку — писанка П. Ол. Куліševі» (1882) виступив проти Куліша, який намагався заперечити роль нар. мас в історії, фальсифікувати істор. твори Т. Шевченка. Але в цій статті, як і в ряді інших, виявились і консервативні тенденції, прояви ідеалізації істор. минулого України. Користувались популярністю численні істор. романи М., написані рос. мовою: «Дванадцятий рік» (1879), «Соловецьке сидіння» (1880), «Господар Великий Новгород» (1882). Кращі з творів М., присвячених минулому України, розкривають єдність інтересів та спільність істор. долі укр. і рос. народів («Сагайдачний», 1882; «Великий розкол», 1881; «Палій», 1902, укр. мовою). М. двічі (1883 і 1886) був на Україні (Харків, Київ). Враження від поїздок відтворив у нарисах «Під небом України», «За що ж?». Залишив спогади про зустрічі з Т. Шевченком 1859 («З минулого й пережитого», 1902), М. Драгомановим, М. Костомаровим. Написав рецензію на «Кобзар» Т. Шевченка (1860), статтю «Роковини Шевченка в Петербурзі» (1886), організував у Петербурзі видання творів укр. письменників, виступав на захист українського театру від нападок реакційної преси.

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—50. СПБ, 1901—02; Твори, т. 1—2. К., 1958.

В. Г. Бєляєв.

МОРДО́ВСЬКА АВТОНО́МНА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА, Мордовія — в складі РРФСР. Утворена 20.XII 1934. Розташована в Європ. частині СРСР, у Поволжі. Поділяється на 21 район, має 7 міст та 17 с-щ міськ. типу.

Природа. За характером рельєфу М. поділяється на дві частини: східну, зайняту *Приволзькою височиною* (вис. до 337 м), та західну, що лежить у межах рівнинної

Річка Мокша.

Оксько-Донської низовини. Корисні копалини: буд. сировина (мергель, крейда та ін.) і торф. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня —12°, липня +19,8°. Опадів 450—525 мм на рік, бувають посухи. Найбільші річки: Мокша та *Сура* (бас. Волги). Багато невеликих озер, найбільші — Інерка та Інорка. Грунти в пн.-зх. частині переважно підзолисті, в центр. та сх.— вилуговані чорноземи та сірі лісові. М. розташована в межах лісостепової зони. Під лісом — 26,7% території (сосна, дуб, липа, береза, осика, ялина). На тер. М.— Мордов. держ. заповідник ім. П. Г. Смідовича.

С. П. Євдокимов.

Населення. Корінне населення — *мордва*. Живуть також росіяни, татари, українці та ін. Пересічна густота нас.— 37,5 на 1 км² (1980). Міське населення становить 47% (1979, перепис). Найбільше місто — *Саранськ*.

Історія. Археол. знахідки свідчать про заселення тер. Мордов. АРСР з епохи *неоліту*. Перша писемна згадка про племена з заг. етнічною назвою мордва датується 6 ст. н. е. Монголо-тат. іго (13—15 ст.) загальмувало екон. і політ. розвиток краю. В 13 ст. тер. М. входила до складу Рязан. і Нижегородського князівств. Разом з рос. народом мордва брала участь у боротьбі проти монголо-татар, у т. ч. в *Куликовській битві 1380*. В 1552, після падіння *Казанського ханства*, М. добровільно увійшла до складу Рос. д-ви. Це сприяло розвиткові краю. Мордовський народ брав участь у *народному ополченні 1611—12*, у селянських війнах під проводом І. І. *Болотникова* (1606—07), С. Т. *Разіна* (1667—71), О. І. *Пугачова* (1773—75). В період *Вітчизняної війни 1812* в ряді населених пунктів М. було організовано полки нар. ополчення. Після *селянської реформи 1861* в М. посилилося класове розшарування селянства. Розвивалася місц. пром-сть. У серед. 19 ст. у мордов. селах почали відкривати школи. У поширенні шкільної освіти в М. велику роль відіграв І. М. *Ульянов* — батько В. І. Леніна. На поч. 20 ст. у Саранську та ін. населених пунктах організовано революц. гуртки. Трудящі М. взяли активну участь у революції 1905—07. Після Лютн. революції 1917 в М. виникли Ради. В кін. 1917 у ряді міст М. створено більшовицькі орг-ції. Після перемоги Великого Жовтня в краї протягом листопада 1917 — березня 1918 було встановлено Рад. владу. В 1928 у складі Середньоволзького краю РРФСР утворено Мордов. округ, 10.I 1930 його перетворено на Мордов. а. о., 20.XII 1934 — на Мордов. АРСР. У роки довоєн. п'ятирічок мордов. народ при підтримці рос. та ін. народів СРСР досяг значних успіхів у розвитку пром-сті, с. г., здійснив культур. революцію. Мордовський народ консолідувався в соціалістичну націю. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 в М. було розміщено підприємства, евакуйовані із зх. областей СРСР. Десятки тисяч жителів М. билися на фронтах війни, понад 75 тис. нагороджено орденами й медалями, 103 удостоєно звання Героя Рад. Союзу. В післявоєн. час М. досягла значних успіхів у розвиткові економіки й культури. Трудящі республіки в умовах розвинутого соціалістичного суспільства разом з усіма народами СРСР беруть активну участь у створенні матеріально-тех. бази комунізму. Республіку нагороджено орденом Леніна (1965), Дружби народів (1972), Жовтневої Революції (1980).

А. І. Брижинський, М. Ф. Жиганов.

Народне господарство. За роки соціалістичного буд-ва М. перетворилася на індустр.-агр. республіку з багатогалузевою пром-стю та розвинутим с. г. У 1979 виробн. пром. продукції зросло проти 1965 у 3,8 раза. Провідні галузі пром-сті — машинобудування та металообробка. Осн. продукція — електролампи (27% загальносоюзного виробн.), напівпровідникові прилади, екскаватори (бл. 21%), автосамоскиди та ін. Електроенергія надходить з теплових електростанцій (Алексєєвська, Ромодановська та ТЕЦ у Саранську). В 1979 вироблено 856 млн. кВт · год електроенергії. Розвивається чавуноливарне виробн., хім. пром-сть. Підприємства пром-сті буд. матеріалів випускають цемент, азбоцементні та залізобетонні вироби, стінові матеріали та ін. Дальшого розвитку набула лісопильна та деревообр. пром-сть (меблева). Харч. пром-сть представлена м'ясною, молочною, консервною, спиртовою, крохмале-патоковою, цукр. та іншими галузями, що переробляють в основному місц. сировину, легка — коноплеобробною, текстильною, швейною та ін. Гол. пром. центри: Саранськ, Рузаївка, Ковилкіно. В с. г. провідне місце посідає мол.-м'ясне тваринництво, зернове г-во, вирощування картоплі. В 1978 в М. було 79 радгоспів та 274 колгоспи. Посівна площа всіх с.-г. культур становила 1224 тис. га. Вирощують зернові (пшеницю, ячмінь, жито), кормові культури, картоплю, соняшник, махорку, коноплі, цукр. буряки, овочі. Поголів'я (тис., 1980): великої рогатої худоби — 631,3, свиней — 313,6, овець і кіз — 458,0. Птахівництво, бджільництво та рибне г-во. В М.— 22 тваринницькі комплекси (1978). Заг. довжина з-ць — 543 км. Тер. М. з Зх. на Сх. перетинає електрифікована з-ця Москва — Куйбишев. У сх. частині проходять залізничні магістралі Горький — Пенза, Красний Вузол — Казань. Довж. автошляхів — понад 8,6 тис. км. У Саранську — аеропорт. Територією М. проходить газопровід Саратов — Горький.

С. П. Євдокимов.

Культура. До Великої Жовтн. соціалістич. революції мордов. народ не мав своєї писемності, шкіл і л-ри рідною мовою. В 1917 письменних було 11,1% серед чоловіків і 1,5% серед жінок. Рад. Мордовія — республіка високорозвинутої соціалістичної культури. В 1978/79 навч. р. у республіці налічувалося 1041 загальноосв. школа (181,7 тис. учнів), 22 серед. спец. навч. заклади (18,8 тис. учнів), 38 серед. профес.-тех. уч-щ (14,9 тис. учнів), два вищі навч. заклади — *Мордовський університет* імені М. П. Огарьова (з філіалом у м. Рузаївці) і Мордов. пед. ін-т імені М. Є. Євсев'єва, а також філіал Моск. кооперативного ін-ту, усі — в Саранську; в усіх вузах — 21,7 тис. студентів. У М. працюють Всесоюзний н.-д. проектно-констр. технолог. ін-т джерел світла ім. О. М. Лодигіна, н.-д. проектно-констр. технолог. ін-т силової напівпровідникової техніки, н.-д. ін-т мови, л-ри, історії й економіки при Раді Міністрів Мордов.

МОРДОВСЬКА АРСР

Площа — 26,2 тис. км²

Населення — 984 тис. чол. (1980)

Столиця — м. Саранськ

Автоматична лінія на Саранському заводі «Центролив» імені 50-річчя ВЛКСМ.

Продукція Саранського екскаваторного заводу.

С. Д. Ерзя. Жіночий портрет. Квебрахо. 1940.

В. Д. Ілюхін. Портрет доярки О. Г. Чевтайкіної з колгоспу «40 років Жовтня». 1971.

АРСР, Мордов. с.-г. дослідна станція, Мордов. заповідник ім. П. Г. Смідовича та ін. наук. установи й проектні орг-ції. В республіці — 600 масових б-к (7,4 млн. одиниць зберігання), 800 клубних закладів, 872 кіноустановки, 3 театри, філармонія, 12 музеїв, серед яких — Мордов. респ. музей образотворчих мистецтв, респ. краєзнавчий (має філіали у Рузаєвці та Темникові) — у Саранську, краєзнавчий музей у Краснослободську та ін. У 1977 в республіці видано 179 назв книг і брошур, у т. ч. мокша-мордовською, ерзя-мордовською мовами, тиражем 1542,6 тис. прим., 4 журнали річним тиражем 351 тис. прим., 38 газет разовим тиражем 271 тис. прим. Виходять респ. газети «Мокшень правда» («Мокшанська правда»), «Ерзянь правда» («Ерзянська правда»), «Советская Мордовия», «Молодой ленинец», літ. журнали «Сятко» («Іскра») ерзя-мордовською мовою та «Мокша» мокша-мордовською. В Саранську працює Мордов. книжкове вид-во, Держ. комітет Мордов. АРСР по телебаченню й радіомовленню. Передачі мордов. телебачення і радіо ведуться трьома мовами — ерзя-мордовською, мокша-мордовською й російською. Телецентр — у м. Саранську.

До Великої Жовтн. соціалістичної революції розвивалася гол. чин. усна нар. творчість. Відомими оповідачами билин були Ю. Кривошеєва, Т. Беззубова. Морд. писемна л-ра виникла лише після встановлення Рад. влади. Розрізняють дві форми літературної мови — ерзянську і мокшанську (див. *Мордовські мови*). Зачинателі морд. рад. л-ри — З. Дорофєєв, Я. Григошин, Ф. Чесноков, Ф. Бездольний. Спочатку переважали малі поетич. форми, а в серед. 30-х рр. з'являються поеми, драми, повісті, романи (прозаїки О. Лук'янов, Т. Раптанов, Т. Кірдяшкін; поети А. Куторкін, М. *Безбородов*, І. Кривошеєв, Н. *Еркай*; драматурги К. Петрова, П. Кирилов та ін.). У роки Великої Вітчизн. війни мордов. письменники виступали з патріотичними творами (О. Малькін, М. Бебан, І. Прончатов та ін.). У перше повоєнне десятиліття з'явилися твори С. Вечканова, І. Девіна, І. Антонова, І. Чигодайкіна, А. Щеглова та ін.; в 60—70-х рр.— К. Абрамова, О. Мартинова, Л. Макулова, А. Інчина, П. Прохорова, М. Сайгіна, С. Ларіонова, Г. Меркушкіна, В. Радіна та ін. Сучас. мордов. л-ра представлена іменами молодих письменників: Р. Кінякіна, А. Тяпаєва, А. Ескіна, І. Калинкіна, П. Черняєва, А. Брижинського та ін. Між народами і л-рами Мордовії та України існує давня дружба. Україні присвятили свої твори О. Мартинов, І. Девін, М. Кавкайнін, С. Платонов, І. Осьмухін та ін. На мордов. мови перекладено твори Т. Шевченка, Лесі Українки, О. Корнійчука, М. Рильського, П. Тичини, М. Бажана, В. Сосюри, П. Воронька та ін.; на укр. мову — Н. Еркая, О. Мартинова, Я. Пінясова, І. Чигодайкіна, І. Калинкіна та ін. Відділення Спілки письменників СРСР — з 1934.

Саранськ. Театральна площа.

На тер. М. знайдено залишки укріплених поселень епохи раннього заліза (Ош-Пандо в долині р. Сури), могильники 7—11 ст. (Шокшинський, поблизу с. Шокша; Кельгинський у с. Зарубкіно). Мордов. нар. житло подібне до російського, деталі житл. будинків (фронтони, наличники та ін.) оздоблено барельєфним або ажурним різьбленням з геом. і рослинним орнаментом. З 17 ст. будували міста, споруджували будинки й церкви за типом російських. В рад. час міста забудовують за ген. планами, проводять великі роботи з реконструкції старої частини Саранська й створюють нові райони, зводять житл., громад. та адм. будівлі (Будинок Рад, 1940, арх. І. Меєрзон; Будинок Спілок, 1957, арх. С. Левков; обидва — в Саранську).

На тер. М. знайдено кераміку доби бронзи. З часів раннього заліза збереглися бронзові нагрудні бляхи, підвіски тощо. Сучас. мистецтво М. розвинулося під впливом рос. художників (живописець Ф. Сичков). З поч. 20 ст. відомі твори скульптора С. Ерзі. Серед митців М.— живописці І. Абрамов, В. Березін, Д. Хримов, В. Ілюхін, Є. Ноздрін, В. Беднов, П. Рябов, скульптор М. Нефедов. Розвиваються різні види декор.-ужиткового мистецтва (різьблення, вишивання тощо). В 1935 засн. Спілку художників Мордов. АРСР. Нар. пісні (землеробські, ліричні, епічні та ін.) багатоголосі, засн. на *пентатоніці*. Інструм. нар. музика включає виконання нар. пісень і танц. награшів. Муз. інструменти: тростинна сопілка (нуді, нюді, нудей), саморобна скрипка (карзе), пила; пізніше увійшли в ужиток гармонь, балалайка, гітара, баян. З 30-х рр. 20 ст. розвивається профес. муз. культура. Серед мордов. композиторів: Л. Кирюков, Л. Воїнов, Г. Вдовін, Г. Сураєв-Корольов; виконавців: співаки — нар. арт. РРФСР Р. Безпалова, засл. арт. РРФСР М. Антонова, Д. Єремєєв, нар. арт. Мордов. АРСР В. Кіушкін, Є. Охотіна та ін.; диригент засл. діяч мист. РРФСР П. Ємець; виконавець нар. пісень засл. арт. РРФСР І. Яушев, балетмейстер засл. діяч мист. Мордов. АРСР Є. Осмоловський; танцюристи — засл. арт. Мордов. АРСР Т. Градусова, В. Кирюшкін, В. Учватов та ін. В республіці працюють Театр муз. комедії (з 1969; 1937—48 — Театр опери та балету), Ансамбль пісні і танцю «Умарина», муз. уч-ще ім. Л. Кирюкова, Будинок нар. творчості, при якому — нар. ансамбль пісні і танцю «Келу», мережа муз. шкіл. Об'єднання композиторів Мордов. АРСР (з 1955).

До великої Жовтн. соціалістич. революції профес. театру в М. не було. В перші роки Рад. влади виникають самодіяльні драм. гуртки. В 1930 в Саранську було створено Мордов. муз.-драм. студію, яку 1932 реорганізовано в Мордов. держ. драм. театр. З 1959 театр функціонував як музично-драматичний, 1969 реорганізований в драматичний. В репертуарі — п'єси рос., мордов. та укр. («Платон Кречет» О. Корнійчука) рад. драматургів, класичні твори. В Саранську працює театр ляльок (з 1935). У 1947 створено відділення Всеросійського театр. т-ва.

М. М. Сусарєва (література).

Літ.: Природная и социально-экономическая характеристика районов Мордовской АССР. Саранск, 1978; Воронин И. Д. Достопримечательности Мордовии. Саранск, 1967; Очерки истории Мордовской АССР, т. 1—2. Саранск, 1955—61; История Мордовской АССР, т. 1. Саранск, 1979; Мордовия. Этапы большого пути (1917—1977 гг.). Саранск, 1978; История мордовской советской литературы, т. 1—3. Саранск, 1968—74; Кузнецова А. Г. Писатели Советской Мордовии. Биобиблиографический справочник. Саранск, 1970; Народные певцы и композиторы Мордовии. Саранск,1975; Пашутина О. В. Искус-

Збирання зернових. Свинокомплекс у радгоспі імені 50-річчя ВЛКСМ Чамзинського району.

ство Мордовии. Биобиблиографический справочник. Саранск, 1973; Горина Г. С. Художники Мордовии. Библиографический справочник. Саранск, 1974.

МОРДО́ВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені М. П. Огарьова — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти РРФСР. Засн. 1957 у м. Саранську на базі пед. ін-ту, організованого 1931. У 1970 присвоєно ім'я М. П. Огарьова. В складі ун-ту (1980): 16 ф-тів — історико-геогр., юрид., філол., іноз. мов, матем., фіз., хім., біол., електроніки й автоматики, світлотехніки й джерел світла, інженерно-будівельний, екон., економіки с. г., механізації с. г., с.-г., мед.; вечірнє, підготовче й заочне відділення; філіал у м. Рузаєвці; аспірантура. М. у. є гол. вузом М-ва з наук.-тех. програм «Нечорнозем'я» та «Людина і світло». Працюють три галузеві лабораторії, ін-т сусп. професій, обчислювальний центр, бот. сад, біостанція, навч.-дослідне г-во, б-ка (фонд — 1,2 млн. одиниць зберігання). В 1979/80 навч. р.— понад 17,5 тис. студентів; зокрема на денному відділенні — 7,5 тис. Ун-т видає збірники наук. праць тощо. З часу засн. у М. у. підготовлено 32 тис. спеціалістів (1980).

В. Н. Теребов.

МОРДО́ВСЬКІ МО́ВИ — мови народу *мордва* — мокша-мордовська (мокшанська) й ерзя-мордовська (ерзянська). Належать до *фінно-угорських мов*. Говорить ними понад 865 тис. чол. (1979, перепис). У М. м. є багато діалектів. За типологією М. м.— *аглютинативні мови*. В значенні *прийменників* вживаються *післяйменники*. Іменникові властиві категорії числа, відмінка (є понад 10 відмінків), категорії роду немає; у дієсловах 7 способів, 2 дієвідміни. Найдавніші писемні пам'ятки — з кін. 17 ст. Сучас. алфавіт М. м. — на рос. графічній основі. Про л-ру М. м. див. *Мордовська АРСР*, розділ Культура.

Літ.: Грамматика мордовских (мокшанского и эрзянского) языков, ч. 1. Саранск, 1962; Серебренников Б. А. Историческая морфология мордовских языков. М., 1967. *В. І. Щанкіна.*

МОРДЮКО́ВА Нонна (Ноябрина) Вікторівна (н. 25.XI 1925, станиця Костянтинівська, тепер райцентр Костянтинівка Донец. обл.) — рос. рад. кіноактриса, нар. арт. СРСР (з 1974). В 1950 закінчила ВДІК. В кіно знімається з 1948. Ролі: Уляна Громова («Молода гвардія», 1949), Стеша («Чужа рідня», 1956), Саша Потапова («Проста історія», 1960), Доня Трубникова («Голова», 1965), Білотілова («Одруження Бальзамінова», 1965), Федосья Угрюмова («Російське поле», 1972), Антоніна Каширіна («Воротя немає», 1974), Матрьона («Трясовина», 1978). Нагороджена орденом «Знак Пошани».

МО́РЕ — частина *Світового океану*, яка більш-менш відособлена від нього суходолом, підводним підвищенням чи групою островів і відрізняється від відкритого океану фізико-географічними особливостями, гол. чин. гідрологічним режимом. Залежно від ступеня відособлення та режиму М. поділяють на внутрішні (середземні та напівзамкнені), окраїнні й міжострівні. Більшість сучасних М. мають молодий геол. вік: всі вони визначилися у межах, близьких до сучасних, у палеоген-неогеновий час і набули остаточних обрисів в антропогені (див. *Геохронологія*). На земній кулі є бл. 60 водойм, які названо морями. Окремі М. наз. затоками (Мексіканська, Гудзонова, Перська). Відкриті частини океанів або великі озера іноді наз. морями (Саргасове, Каспійське). У зв'язку з тим, що водообмін між М. та відкритим океаном певною мірою обмежений, його гідрометеорологічний режим формується під значним впливом материкового стоку, опадів та випаровування. В окремих М. спостерігаються підвищена солоність води (у Червоному м. до 41,5‰), значні коливання т-ри води по сезонах, більша континентальність клімату порівняно з відкритим океаном. Органічний світ М. має велику кількість своєрідних форм (див. *Ендеміки*), що пов'язано з різноманітністю умов його розвитку. М. мають велике екон. значення. По М. пролягають важливі трансп. шляхи, їхній органічний світ є значним джерелом харчування. В М.— великі поклади хім. сировини і корисних копалин (розчинені у воді, відклади мор. дна тощо). Інтенсивне використання біологічних ресурсів М. призвело до значного вичерпання їх, а забруднення М. пром. відходами, нафтопродуктами та отрутохімікатами, особливо поблизу узбережжя Пн. Америки та Зх. Європи, набуло значних масштабів. Тому питання *охорони навколишнього середовища*, зокрема М., відіграють важливу роль у міжнар. співробітництві по створенню правових та орг. основ *охорони природи*. Про М., що омивають тер. УРСР, див. статті *Азовське море, Чорне море*. Див. також табл. морів у статтях *Атлантичний океан, Індійський океан, Тихий океан, Північний Льодовитий океан*.

М. П. Булгаков, В. С. Латун.

МОРЕЛЛІ (Morelly; 1769, Вітрі-ле-Франсуа — р. см. невід.) — франц. утопічний комуніст 18 ст. Осн. твір — «Кодекс природи, або Істинний дух її законів» (1755). Спираючись на теорію *природного права*, М. доводив, що капіталістичний сусп. лад, заснований на приватній власності, не відповідає «кодексу природи» і природному стану людини. На думку М., внаслідок помилок законодавців, які всупереч законам природи встановили приватну власність, сучас. йому світ на противагу первісному суспільству став нерозумним і його треба замінити комуністичним суспільством. Перехід до нового ладу можна здійснити шляхом видання законів, які б скасували приватну власність, соціальну нерівність, експлуатацію, гарантували право на працю. М. уявляв комуністичне суспільство як централізовану в масштабах країни госп. комуну з сусп. власністю, планомірним розвитком виробництва і рівним розподілом благ, сусп. вихованням дітей. В цьому суспільстві не буде класів і соціальних відмінностей, усі працюватимуть і житимуть в цілком однакових умовах. У вченні М. досить сильні ідеї *зрівняльного комунізму*. Вчення М. мало утопічний характер. Воно справило вплив на формування поглядів Г. *Бабефа*, Ш. *Фур'є*, Е. *Кабе* та ін.

А. Г. Слюсаренко.

МОРЕ́ЛОС (Морелос-і-Павон; Morelos y Pavón) Хосе Марія (30. IX 1765, Вальядолід, тепер Морелія — 22.XII 1815, Мехіко) — нац. герой Мексіки, керівник визвольної війни мекс. народу проти ісп. колонізаторів (1811—15). Священик. З початком нар. повстання в Мексіці (1810) М. приєднався до повстанської армії М. *Ідальго*. Після його загибелі (1811) очолив боротьбу за незалежність. У 1812—13 повстанці під керівництвом М. здобули ряд перемог над ісп. військами. Нац. конгрес, що зібрався 1813 з ініціативи М., проголосив декларацію про незалежність Мексіки від Іспанії, в основу якої було покладено написаний М. програмний документ під назвою «Почуття нації», що передбачав встановлення незалежності, здійснення ідеї нар. суверенітету, скасування рабства та ін. Конгрес призначив М. генералісимусом. Однак до кінця 1815 іспанці за допомогою місц. поміщиків розгромили повстанців. М. було взято в полон і страчено.

Н. М. Маркіна.

МОРЕ́НА (франц. moraine) — скупчення несортованих уламків гірських порід, які переносяться або відкладені льодовиками. М. складаються з валунів, пісків, супісків, суглинків і глин. Розрізняють М. переміщувані (натиску, донна, внутр., бокова) і відкладені (кінцева, основна). Внаслідок нагромадження М. утворюються моренні пасма, горби тощо. На Україні давні моренні відклади відомі, зокрема, в пн. частині *Волинської височини* та в межах *Поліської низовини*.

МОРЕ́НО (Moreno) Джекоб (Якоб) Леві (20.V 1892, Бухарест — 14. V 1974, Бікон, шт. Нью-Йорк) — соціальний психолог і психіатр, засновник *соціометрії*. Закінчив Віденський ун-т, де вивчав філософію і медицину. Працював у психіатричних клініках і ін-тах Австрії й США (з 1927). Фундатор ін-ту соціометрії й психодрами (1940), засновник міжнар. журн. «Соціометрія» й «Психотерапія». В 1951—66 — професор Нью-Йоркського ун-ту. Осн. увагу приділяв вивченню міжособових психологічних відносин людей у т. з. малих групах. Під соціометрією М. розумів не лише експериментальні методи дослідження малих груп, а й висунуту ним спекулятивну загальносоціологічну теорію, за якою взаємини людей у малих групах є вирішальним фактором сусп. розвитку. Засіб розв'язання соціальних проблем вбачав не в соціально-екон. перетвореннях суспільства, а в «соціометричній революції», яка нібито упорядковує психологічні взаємини людей. Ідеалістична соціально-філос. доктрина М. є утопічною, оскільки ігнорує об'єктивний характер антагонізмів капіталістичного суспіль-

Н. В. Мордюкова.

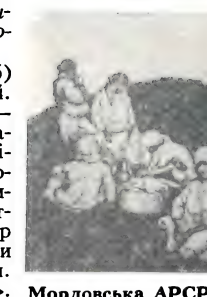

Мордовська АРСР. Л. С. Трембачевська-Шаніна. Обід у полі. Лінограв'юра. 1966.

Мордовська АРСР. В. А. Бєднов. Білять полотно. 1967.

Моринці.
Пам'ятник Т. Г. Шевченкові. Скульптори О. П. Олійник і М. К. Вронський, архітектор О. І. Заваров. 1956. Меморіальний камінь на місці хати, де народився Т. Г. Шевченко.

ства. Експериментальні методи, запропоновані М., набули значного поширення в соціальній психології й психіатрії.

А. М. Феоктистов.

МОРЕПЛА́ВНА АСТРОНО́МІЯ — розділ *практичної астрономії*, що вивчає і розробляє методи визначення *координат географічних* місця корабля та поправки компаса у відкритому морі за спостереженнями небесних світил і навігаційних *штучних супутників Землі*. Орієнтування по небесних світилах відоме з глибокої давнини. Початок розвитку М. а. як наук. дисципліни припадає на 15 ст. Висоти світил над лінією видимого *горизонту* вимірюють *секстантом*, а *всесвітній час* відмічають по хронометру. За цими даними знаходять місцеположення корабля. Поправку компаса визначають, порівнюючи компасний *пеленг* на світило з азимутом цього світила, обчисленим за астр. спостереженнями.

Л. Ф. Чернівв.

МОРЕТРУ́С — різкі коливання поверхні води в морях та океанах під час *землетрусів*, що їхні епіцентри містяться на мор. дні. Див. також *Цунамі*.

МОРЕХІ́ДНІ ЯКО́СТІ судна — сукупність якостей, що зумовлюють безпеку плавання судна в будь-яких умовах погоди і стану моря. Осн. М. я. є: *остійність*, *плавучість*, здатність розвивати задану швидкість при мінім. потужності гол. двигуна (хідкість), а також залишатись на плаву при пошкодженні корпуса (незатоплюваність) та рухатися заданим курсом, швидко реагуючи на зміну положення керма (керованість). Залежать М. я. гол. чин. від лінійних розмірів судна і співвідношень між ними, від форми *обводів судна*, розподілу мас за довжиною і висотою.

МОРЖ (Odobaenus) — рід водяних ссавців род. моржових, ряду *ластоногих*. Єдиний вид роду й родини — морж (O. rosmarus), представлений трьома підвидами; поширений в Пн. Льодовитому ок. і пн. частині Атлантичного і Тихого океанів. Довж. тіла 3—4,5 м, маса 800—1000 (іноді 2000) кг. Самці й самки мають великі *бивні*. Шкіра груба з товстим шаром підшкірного жиру. М. тримаються стадами. Живляться донними тваринами, переважно молюсками. Самка раз на рік у квітні — червні після 11—12 міс. вагітності народжує 1 маля. Статевозрілими стають у 4—7-річному віці. Тривалість життя до 40 років. Чисельність М. невелика. В Рад. Союзі полювання на М. (тихоокеанський підвид — O. r. divergens) дозволено лише жителям Чукотки (добувають м'ясо, жир, шкури, бивні використовують для худож. виробів). Лаптєвський підвид (O. r. laptevi) включений до *Червоної книги* СРСР.

МО́РЗЕ (Morse) Семюел Фінлі Бріз (27.IV 1791, Чарлстаун, шт. Массачусетс — 2.IV 1872, Нью-Йорк) — амер. художник і винахідник у галузі *телеграфії*. Один із засновників і перший президент (1826—45) Нац. академії малюнка у Нью-Йорку. Винайшов (1837) електромагн. *телеграфний апарат*, розробив (1838) для нього код, названий його ім'ям (див. *Код телеграфний*). Вдосконалені ним апарати були встановлені 1844 на першій амер. комерційній телеграфній лінії між Вашінгтоном і Балтімором.

МО́РИНЦІ — село, тепер Звенигородського р-ну Черкас. обл. УРСР. Розташовані за 35 км на Пн. від залізничної станції Звенигородка. М. — давнє поселення, про що свідчать залишки оборонних валів часів Ярослава Мудрого. В кін. 18 ст. М. належали Г. О. Потьомкіну, згодом — Енгельгардтам. В М. нар. Т. Г. Шевченко, бував тут 1843, 1845 і 1859. Під час революції 1905—07 в селі відбувалися селянські заворушення. Тепер у М.— колгосп «Батьківщина Шевченка». На місці, де стояла хата, в якій нар. Шевченко, 1956 споруджено пам'ятник поетові, а 1964 встановлено меморіальний камінь. При серед. школі створено кімнату-музей поета, його ім'ям названо одну з вулиць села. Пам'ятники: борцям, розстріляним нім. загарбниками 1918, і воїнам, які загинули 1944 в боях за визволення села від нім.-фашист. окупантів.

МОРИ́ЇСКИ (ісп. moriscos, від moro — мавр) — мусульманське населення Гранади, яке залишилося після *реконкісти*, формально прийнявши нав'язане йому в кінці 15 — на поч. 16 ст. християнство, але потай продовжуючи сповідувати іслам. М. зазнали жорстоких переслідувань з боку *інквізиції*. В 1609—10 М. було вигнано з Іспанії. Більшість М. переселилася до Пн. Африки (Марокко, Алжір, Пн. Туніс). Вигнання М., які були вмілими ремісниками і землеробами, негативно позначилося на економіці Іспанії.

МОРІА́К (Mauriac) Франсуа (11.X 1885, Бордо — 1.IX 1970, Париж) — франц. письменник, член Франц. академії (з 1933). Літ. творчість почав як поет. У романах «Поцілунок прокаженому» (1922), «Зло» (1924), «Тереза Декейру» (1927), «Гніздо гадюк» (1932), «Дорога в нікуди» (1939), «Фарисейка» (1941) та ін. критика капіталістичного суспільства поєднується з морально-реліг. проблемами. Учасник Руху Опору. В 1943 під псевд. Форез видав зб. антифашист. статей «Чорний зошит». Автор п'єс «Лихий поплутав» (1948), «Вогонь на землі» (1950), публіцистичних нарисів і політ. роздумів «Блокноти» (1952—70), істор. дослідження «Де Голль» (1964), романів «Мавпочка» (1951), «Ягнятко» (1954), «Підліток минулих часів» (1969). У працях з естетики «Роман» (1928), «Внутрішні мемуари» (1959), «Нові внутрішні мемуари» (1965) виступав за реалістичне мистецтво (з християнських позицій), проти модернізму. Нобелівська премія, 1952.

Тв.: Укр. перекл.— Тереза Декейру. К., 1967; Гадючник.— Дорога в нікуди. К., 1980; Рос. перекл.— Дорога в никуда. М., 1957; Клубок змей. М., 1957; Тереза Дескейру.— Фарисейка. — Мартышка. — Подросток былых времён. М., 1971.

Літ.: Кирнозе З. И. Франсуа Мориак. М., 1970.

В. І. Пащенко.

МОРІО́Н — мінерал класу *силікатів*, напівпрозорий, часто майже непрозорий різновид *кварцу* чорного або темно-коричневого кольору. Родовища М. відомі в Канаді, США, Бразілії, на о. Мадагаскар. У Рад. Союзі — в РРФСР (на Уралі, в Забайкаллі), в Казахстані, на Україні (в межах *Українського щита*). На Волині знайдено кристал М. довжиною 2,7 м і 1,5 м у поперечнику, вага його 10 т. Застосовують в оптиці, радіотехніці; використовують у ювелірній справі.

В. А. Супричов.

МО́РІЦ (Móricz) Жігмонд (2.VII 1879, Тісачече, тепер Саболч-Сатмар. обл., УНР — 4.IX 1942, Будапешт) — угорський письменник, один із найвидатніших реалістів угорської літератури. Популярність здобув оповіданням «Сім крейцерів» (1909) і однойменною збіркою оповідань (1909). В романах «Золото в бруді», «У божому закутку» (обидва — 1911), «Троянда в росі» (1912), «Круглий Ферко» (1913), «Смолоскип» (1917) показав життя селянства, звичаї угор. провінції, боротьбу прогресивно мислячого інтелігента з бездуховністю міщанського існування. В період Угор. Рад. республіки 1919 співробітничав у революц. пресі. Найзначніші твори — роман «Будь чесним до самої смерті» (1920) — історія життя бідного хлопця; істор. трилогія «Трансільванія» (закінч. 1935), романи «До самого світанку» (1924), «Панська учта» (1927), «Родичі» (1930). Автор роману «Сирітка» (1941), дилогії «Рожа Шандор сідає на коня» (1941), «Рожа Шандор супить брови» (1942), збірок оповідань, п'єс.

Тв.: Укр. перекл.— Оповідання. Ужгород, 1954; Будь чесним до самої смерті. К., 1979; Родичі. К., 1979; Рос. перекл.— Избранное, т. 1—2. М., 1958; Пьесы. М., 1962; Жужанна в Клагенфурте. М., 1970.

Літ.: Мегела І. Співець народної надії. «Всесвіт», 1979, № 7.

К. О. Шахова.

МО́РІЦ ОРА́НСЬКИЙ [Нассауський; Maurits van Oranje (Nassau); 14.XI 1567, Ділленбург — 23.IV 1625, Гаага] — держ. діяч і полководець Республіки Сполучених провінцій (сучас. Нідерланди). Син *Вільгельма I Оранського*. Статгаудер (правитель) з 1585 провінцій Голландія, Зеландія і Зх. Фрісландія, з 1590 також Утрехта і Оверейсела, з 1591 — Гелдерна, з 1621 — Гронінгена. З 1590 — головнокомандуючий. Під керівництвом М. О. в 90-х рр. 16 ст. було завершено визволення республіки від ісп. колонізаторів. Проводив політику державної централізації та зміцнення особистої влади.

МО́РІЦСАЛА — заповідник на Пн. Зх. Латв. РСР. Розташований на о. Моріца і в зх. частині оз. Усмас. Пл. бл. 0,9 тис. га. Створений 1912 для охорони ландшафтних комплексів і окремих видів мисливських тварин. Поширені ліси (дуб, ясен, липа, береза, сосна); подекуди — луки. На озері багато водоплавних птахів, нерестовища риб. Серед птахів рідкісними є скопа, сіра сова, тетерев'ятник.

О. К. Ющенко.

МО́РКВА (Daucus) — рід трав'янистих рослин родини *зонтичних*. Дво-, рідше одно- або багаторічні жорстковолосисті рослини. Листки перисторозсічені. Квітки дрібні, білі. Плід — двосім'янка. Бл. 60 видів, поширений у середземноморських країнах та в Африці, Австралії, Америці. В СРСР, у т. ч. й на Україні, всюди як бур'ян росте М. д и к а (D. carota) — дворічна рослина з грубим деревʼянистим білуватим коренем. У культурі — М. п о с і в н а (D. sativus), вирощується як овочева й кормова рослина майже по всій земній кулі. В 1-й рік утворює розетку листків і коренеплід, на 2-й — розетку листків, квіткові стебла й насіння. Коренеплід м'ясистий, з 2 шарів: ніжного зовнішнього й грубого за будовою — внутрішнього; забарвлення червоне (середземноморський підвид), біле й жовте (афганський підвид). Коренеплід М. столової містить в серед. (%): води — 88,8, азотистих речовин — 1,1, жиру — 0,2, вуглеводів — 9,2, золи — 0,7, значну кількість *каротину*, *вітамінів* (B_1, B_2, B_6, PP, C, E, K), солей заліза тощо. Споживають М. свіжою, вареною; тваринам згодовують свіжою або у вигляді *силосу*. Сік з інтенсивно забарвлених коренеплодів містить до 25 мг% каротину, його застосовують як лікувальний засіб. Урожай М. досягає 300—400 ц/га. Районовані (1981) сорти М. на Україні: Бірючекутська 415, Вітамінна 6, Нантська харківська, Нантська 4, Шантане сквирська, Шантане 2461. *Літ.:* Білецький П. М. Овочівництво. К., 1970; Потапенко М. Т. Червона морква і використання її на кормові цілі. К., 1965.

П. М. Білецький.

МОРМО́НИ (англ. Mormons, самоназва «Latter-day Saints» — «Святі наших днів») — члени релігійної секти, створеної в США 1830. Її засновник Д. Сміт видав містичний твір «Книгу Мормона», проголосивши її новим «одкровенням» Христа, записаним «пророком» Мормоном, який нібито жив в Америці в 4 ст. «Книга Мормона» і *Біблія* — гол. джерела віровчення М. Реліг. погляди М. являють собою еклектичну суміш елементів *християнства, ісламу, буддизму*, давньорим. і давньогрец. релігій та ін. М. проголошують віру в християнську *трійцю*, спокутну жертву Христа, в «царство небесне», майбутнє покарання людей за гріхи. З *таїнств* визнають *хрещення* і покаяння. Нині, крім США, громади М. існують у Канаді, Мексиці. М. ведуть активну місіонерську діяльність у країнах Америки, Зх. Європи, Пд. Африки, в Японії, Австралії тощо.

«МО́РНІНГ СТАР» («Morning Star» — «Ранкова зірка») — щоденна прогресивна газета Великобританії. Заснована 1.I 1930 в Лондоні. До 25.IV 1966 виходила під назвою «Дейлі уоркер» («Щоденна робітнича газета») як ЦО КП Великобританії. Видається в Лондоні.

МО́РО (від ісп. moro — мавр) — група народів (сулу, самаль, магінданао, ланао, або маронао, якани та ін.), які живуть на архіпелазі Сулу і о-вах Мінданао, Палаван, Басілан (Філіппіни). Заг. чисельність — 2,1 млн. чол. (1978, оцінка). Мови М. належать до *малайсько-полінезійських мов*. Релігія — іслам. У кін. 19 ст. М. завоювали іспанці. Осн. заняття — землеробство, рибальство, ремесла, мореплавство і торгівля. За осн. елементами культури М. близькі до малайських народів Індонезії і Малайзії.

МОРОДУ́НКА (Xenus cinereus) — птах род. *сивкових*. Довж. тіла до 27 см, маса до 76 г. Забарвлення сірувато-буре з білим і чорним. Дзьоб довгий, тонкий, загнутий догори. Гніздиться лише в СРСР (зустрічається по берегах водойм лісової і лісотундрової зон); в УРСР гніздиться по р. Прип'яті. Зимує в Африці, Пд.-Сх. Азії й Австралії, живе невеликими колоніями. М. властива *моногамія*. Гніздо — ямка в грунті без підстилки. Кладку з 4 коричнево-жовтих з темно-бурими плямами яєць в кінці травня насиджує самка. Живиться переважно водяними безхребетними.

МОРО́З Анатолій Трохимович (н. 30.I 1928, хутір Запсілля, тепер село Кременчуцького р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1951. Закінчив Київ. ун-т (1952). Працював на видавничій роботі, з 1979 — секретар Спілки письменників України. Автор повістей «25 сторінок однієї любові» (1960), «Троє і одна» (1963), «Легке завдання» (1976) та ін.; романів «Чужа кохана» (1966), «Товариші» (1978), «Четверо на шляху» (1980), зб. оповідань «Ліда» (1968), літ.-критичної праці «Про народність у літературі» (1958).

МОРО́З Данило Костянтинович [літ. псевд.— Д. Костянтинович, Д. Недоля; 11 (23). VIII 1841, с. Сахнівка, тепер Ленінівка Менського р-ну Чернігів. обл.— 1894] — укр. письменник. Закінчив Київ. ун-т. Для недільних шкіл на Україні видав підручник «Арифметика» (1862), в журн. «*Основа*» опублікував оповідання «Безталанна» (1862), на якому позначився вплив творчості Марка Вовчка. Видав комедію «Був кінь, та з'їздився» (1864) і драму «Неспарована пара» (1885).

Тв.: Безталанна. В кн.: Антологія української оповідання, т. 1. К., 1960.

МОРО́З Захар Петрович [30.X (12.XI) 1904, м. Немирів, тепер смт Вінн. обл.— 29.VI 1958, Київ] — укр. рад. літературознавець і драматург. Член КПРС з 1926. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Ін-т червоної професури у Києві (1937). Викладав у вузах, з 1947 був наук. співробітником Ін-ту л-ри ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Автор праць з історії укр. драматургії, п'єс («Звичайна дівчина», «Чудодійна сила», «Моряк і чорнобурка» та ін.).

Тв.: П'єси. К., 1959; Проблема конфлікту в драматургії. Нариси з історії української реалістичної драми другої половини XIX ст. К., 1961; В боротьбі за реалізм. К., 1966; На позиціях народності, т. 1—2. К., 1971.

МОРО́З, морозиха, айстра верболиста (Aster salicifolius) — вид рослин з роду *айстра*. Багаторічники майже з голими стеблами. Листки лінійно-ланцетні, вузькі. Квітки блідо-лілові або блідо-блакитні, зібрані у кошики. Походить з Пн. Америки. На Україні вирощують як декоративну рослину; в пн.-зх. частині УРСР зустрічається здичавіло. Цвіте до пізньої осені, не боїться заморозків (звідси й назва).

МОРОЗЕ́НКО Нестор (Мрозовицький Станіслав; р. н. невід.— п. 1649) — корсунський наказний полковник. Походив з укр. шляхти. Влітку 1648 на чолі повстанського загону разом із загонами М. *Кривоноса*, І. *Ганжі* та ін. брав участь у визволенні Поділля. Відзначився в *Пилявецькій битві 1648*. В 1649 очолював козац. кінноту. Загинув під час *Збаразької облоги 1649*.

МОРО́ЗИВО — освіжаючий десертний продукт, виготовлений з молока, вершків, масла, цукру, плодів або ягід та ін. харчової сировини. Осн. видами М. є: молочне, вершкове, пломбір і фруктово-ягідне. В процесі виробн. М. з сировини спочатку готують суміш, яку піддають *пастеризації* і гомогенізації, створюючи (подрібнюванням частинок жиру) однорідну масу. Охолоджену суміш збивають і заморожують в спец. апаратах, одержуючи «м'яке» М. (в ньому до 60% води перетворено на дрібні кристалики льоду), яке потім розфасовують і знову заморожують в холодильних камерах або різних охолодних апаратах, де воно твердне.

МОРО́ЗІВСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1783—85 — антифеод. повстання селян с. Морозівки Остерського пов. Київ. намісництва (тепер Баришівського р-ну Київ. обл.) проти кріпосницького гніту. Кріпаки в листопаді 1782 під час ревізії (перепису) подали до Київ. казенної палати скаргу на своїх поміщиків. Селяни протестували проти насильницького закріпачення і вимагали запису їх до стану *державних селян*, до якого раніше належали. Спроба Остерського нижнього суду примусити селян підкоритися поміщикам не мала наслідків. 12 (23).VI 1783 в село прибули карателі, які заарештували 4 активних учасників руху і почали грабувати населення. Обурені селяни вигнали з села карателів, звільнили заарештованих, заарештували поміщиків і відправили їх у Київ. Але під Києвом 18 повстанців, які конвоювали поміщиків, було заарештовано. В село знову прибув загін карателів, якому селяни вчинили збройний опір. Побоюючись розгортання сел. руху, Київ. казенна палата 1785 змушена була перевести морозівців на становище держ. селян.

Літ.: Гуржій І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.). К., 1958.

МОРО́ЗНЕ ВИВІ́ТРЮВАННЯ — руйнування гірських порід внаслідок їхнього розтріскування під впливом періодичного замерзання й танення води, яка міститься в тріщинах і порах гірської породи. Див. також *Вивітрювання*.

МОРО́ЗОВ Володимир Іванович (н. 4.III 1940, м. Красноводськ

Морж.

Морква сорту Нантська харківська: *1* — верхня частина рослини; *2* — квітка; *3* — коренеплід; *4* — плід.

Мородунка.

Г. Ф. Морозов.

Моронобу Х. Пралі. Ксилографія. 1681.

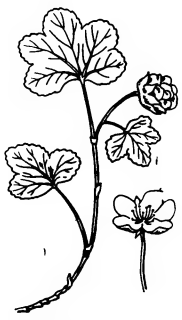

Морошка. Гілка з листками й плодом та квітка.

Морська авіація. Сучасний радянський протичовновий літак.

Туркм. РСР) — укр. рад. спортсмен, засл. майстер спорту з веслування на байдарках (з 1964). Член КПРС з 1974. Олімпійський чемпіон (1964, 1972 з веслування на четвірці, 1968 — на двійці з О. *Шапаренком*). Чемпіон світу (1966, 1970, 1971), чемпіон Європи (1967, 1969). Багаторазовий чемпіон СРСР (1962—73) у гонках одиночок, двійок і четвірок на різних дистанціях. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медаллю.

МОРО́ЗОВ Георгій Федорович [7 (19).I 1867, Петербург — 9.V 1920, Сімферополь] — російський лісівник, ботанік і географ. В 1893 закінчив Петерб. лісовий ін-т, у 1901—17 там же професор. У 1918—20 — професор Таврій. ун-ту у Сімферополі. Редактор «Лесного журнала» (1904—18). М. створив перше в світі єдине цілісне вчення про *ліс* і типи лісу, розробив багато методів та прийомів степового лісорозведення. Своє вчення про ліс М. побудував на базі еволюційного вчення про розвиток живого світу і генетичного вчення про грунт В. В. *Докучаєва*.

МОРО́ЗОВ Микола Олександрович [25.VI (7.VII) 1854, Борок, тепер Некоузького р-ну Яросл. обл. — 30.VII 1946, там же] — рос. революціонер-народник, учений, письменник, почесний член АН СРСР (з 1932). Син поміщика і кріпачки. В 1874 ввійшов до моск. гуртка *чайковців*, брав участь у «*ходінні в народ*». У 1875 був заарештований, засуджений за «*процесом 193-х*». Після звільнення 1878 вступив до орг-ції «*Земля і воля*». З 1879 — член Виконавчого к-ту «*Народної волі*». В 1880 в Лондоні познайомився з К. Марксом. У 1881 при поверненні в Росію М. був заарештований і засуджений на довічну каторгу. Відбував покарання в Петропавловській, потім у Шліссельбурзькій фортецях. Звільнений 1905, присвятив себе наук.-пед. діяльності. Висловив думки про складну будову атома, взаємну перетворюваність атомів, можливість одержання ядерної енергії, про існування інертних елементів тощо. М.— автор революц. поезій, а також праць з історії релігії та культури. Після перемоги Великого Жовтня і до кінця свого життя очолював Природничонаук. ін-т ім. П. Ф. Лесгафта в Ленінграді. Ім'ям М. названі мала планета-астероїд Морозовія, кратер на зворотному боці Місяця. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Повести моей жизни. Мемуары, т. 1—2. М., 1965.

Літ.: Внучков Б. С. Узник Шлиссельбурга. Ярославль, 1969; Жданов С. М. М. О. Морозов. К., 1971.

А. М. Катренко.

МОРО́ЗОВ Олександр Олександрович [16 (29).X 1904, Бєжиця, тепер у складі м. Брянська — 14.VI 1979] — радянський конструктор танків, генерал-майор-інженер (1945), доктор тех. наук (з 1972), двічі Герой Соціалістичної Праці (1942, 1974). Член КПРС з 1943. Після закінчення машинобудівного технікуму (1930) — на конструкторській роботі. З 1940 — гол. конструктор. Брав участь у розробці танків Т-24 (1930), БТ-2 (1931), БТ-5 (1932), БТ-7 (1935), БТ-7М (1939). М. разом з М. І. *Кошкіним*, М. О. Кучеренком очолював розробку танка Т-34 (1940). Після війни під керівництвом М. створено ряд нових типів танків та ін. бронетанк. техніки. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1946, 1948. Ленінська премія, 1967.

МОРО́ЗОВ Павлик (Павло Трохимович; 14.XI 1918, с. Герасимовка, тепер Тавдинського р-ну Свердл. обл.— 3.IX 1932) — піонер, учасник боротьби з куркульством під час колективізації с. г. Н. в бідній сел. сім'ї. На загальних зборах жителів села М. виказав куркулів, які ховали і нищили зерно. М. разом з своїм молодшим братом був по-звірячому вбитий ними у лісі. Ім'я М. присвоєно колгоспові в с. Герасимовці, багатьом палацам піонерів, школам, б-кам. М. відкрито пам'ятники у Москві (1948), у с. Герасимовці (1954), Свердловську (1957).

МОРО́ЗОВА Анастасія Іванівна [н. 29.XII 1906 (11.I 1907), с-ще Сулін, тепер м. Красний Сулін Ростов. обл.] — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1946. Навчалася в Моск. театр. ін-ті ім. А. В. Луначарського. В 1924—33 працювала в Робітничо-колгоспному театрі на Донбасі, 1933—36 — у Вінн. драм. театрі ім. Третього вирішального, з 1936 — в Житомир. укр. муз.-драм. театрі ім. М. Щорса (з 1944 — в Запоріжжі). Ролі: Анна («Украдене щастя» Франка), Маруся («Маруся Богуславка» Старицького), Варка («Безталанна» Карпенка-Карого), Оксана, Ага Щука, Варвара («Загибель ескадри», «Калиновий гай», «Богдан Хмельницький» Корнійчука), Васса («Васса Желєзнова» М. Горького), Лауренсія («Овеча криниця» Лопе де Вега) та ін. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

МОРОЗО́ВСЬКИЙ СТРАЙК 1885 — страйк робітників текстильної фабрики Морозова в містечку Нікольському (тепер у межах м. Орєхово-Зуєва Моск. обл.). Причина М. с.— різке погіршення екон. становища ткачів: зниження заробітної плати, систематичні штрафи та ін. Керівники — робітники П. О. *Мойсеєнко*, В. С. Волков, Л. І. Іванов. М. с. почався 7 (19).I, в ньому брало участь бл. 8 тис. чол. М. с. було придушено тільки 17 (29).I. В листопаді 1923 в Орєхово-Зуєві встановлено пам'ятник на честь учасників страйку.

МОРОЗОСТІ́ЙКІСТЬ будівельних матеріалів — властивість насичених водою матеріалів протистояти руйнівній дії багаторазового поперемінного заморожування й відтавання. Залежить переважно від *густини* й *пористості* матеріалів. Показником М. (маркою) є число циклів заморожування (у холодильній камері при т-рі не вище —15° С) і відтавання (у воді при т-рі 15—20° С) до втрати матеріалом не більше 5% маси і зниження міцності на стиск не більше як на 25%. М. значною мірою визначає довговічність огороджувальних конструкцій будинків і споруд, гідротех. споруд, дорожніх покриттів тощо.

МОРОЗОСТІ́ЙКІСТЬ РОСЛИ́Н — здатність рослин витримувати періоди з від'ємними температурами. Формується в ході *філогенезу* та *онтогенезу*. М. р. неоднакова у різних видів рослин і може відрізнятися навіть у різних сортів того самого виду рослин. Визначається М. р. насамперед спадковими особливостями рослин. М. р. зумовлюється певними фіз.-хім. процесами в клітинах, що ведуть до нагромадження в зимуючих частинах рослин цукрів, *ліпідів* та ін. захисних речовин. Крім того, білкові речовини рослин, частково гідролізуючись, перетворюються на *амінокислоти*, які при дії від'ємних т-р меншою мірою піддаються денатурації (див. *Денатурація білків*). Велике значення для підвищення М. р. мають підготовка їх до зими (див. *Загартовування рослин*), грунтово-кліматичні умови, застосування певних агротехнічних заходів тощо. Див. також *Зимостійкість рослин*.

МОРО́НІ — столиця Коморських Островів. Порт на зх. узбережжі о-ва Гранд-Комор у Мозамбікській прот. Індійського ок. 16,3 тис. ж. (1976). Невеликі підприємства по переробці с.-г. сировини.

МОРОНО́БУ Хісікава (бл. 1618, с. Хода провінції Ава — бл. 1694) — япон. графік і живописець, засновник школи *Укійо-е*. Автор книг-альбомів, зокрема «Осакських історій» (1668), «100 зображень жінок цього тлінного світу» (1681), а також естампів із зображенням сцен нар. побуту.

МОРО́ШКА (Rubus chamaemorus) — багаторічна трав'яниста рослина родини *розових*. Кореневище довге, розгалужене. Надземні стебла однорічні, прямостоячі, до 25—30 см заввишки, біля основи вкриті нечисленними лусковидними листками. Стеблові листки нирковидні, лопатеві, темно-зелені. Квітки одностатеві, одиночні, верхівкові. Плід — збірна кістянка. Поширена в пн. частині Євразії та Пн. Америки (на торфових болотах, у моховій тундрі). В УРСР зрідка зустрічається на Зх. Поліссі. Плоди їстівні; містять цукри, лимонну та яблучну к-ти, вітамін С. Використовують для виготовлення варення, наливок. Добрий медонос.

МО́РРІС (Morris) Уїльям (24.III 1834, Уолтемстоу, Ессекс — 3.X 1896, Лондон) — англ. письменник, художник, громад. діяч. Перші твори — зб. поезій «Захист Гіневри» (1858), цикл поем «Життя й смерть Ясона» (1867) та ін. В 1861 організував художнє т-во по відновленню середньовічних ремесел. У 80-х рр. брав участь в англ. робітн. русі. Один із засновників Соціалістичної ліги (1884). Осн. твори — «Гімни для соціалістів» (1884—85), поема «Пілігрими надії» (1886), істор. повість «Сон про Джона Болла» (1888), соціально-утопічний роман «Вісті нізвідки...» (1891), статті «Комунізм» (1893), «Як я став соціалістом» (1896).

Тв.: Рос. перекл.— Вести ниотку-

ТЕЧІЇ ТА ТЕМПЕРАТУРА ВОДИ НА ПОВЕРХНІ СВІТОВОГО ОКЕАНУ (ЛІТО В ПІВНІЧНІЙ ПІВКУЛІ)

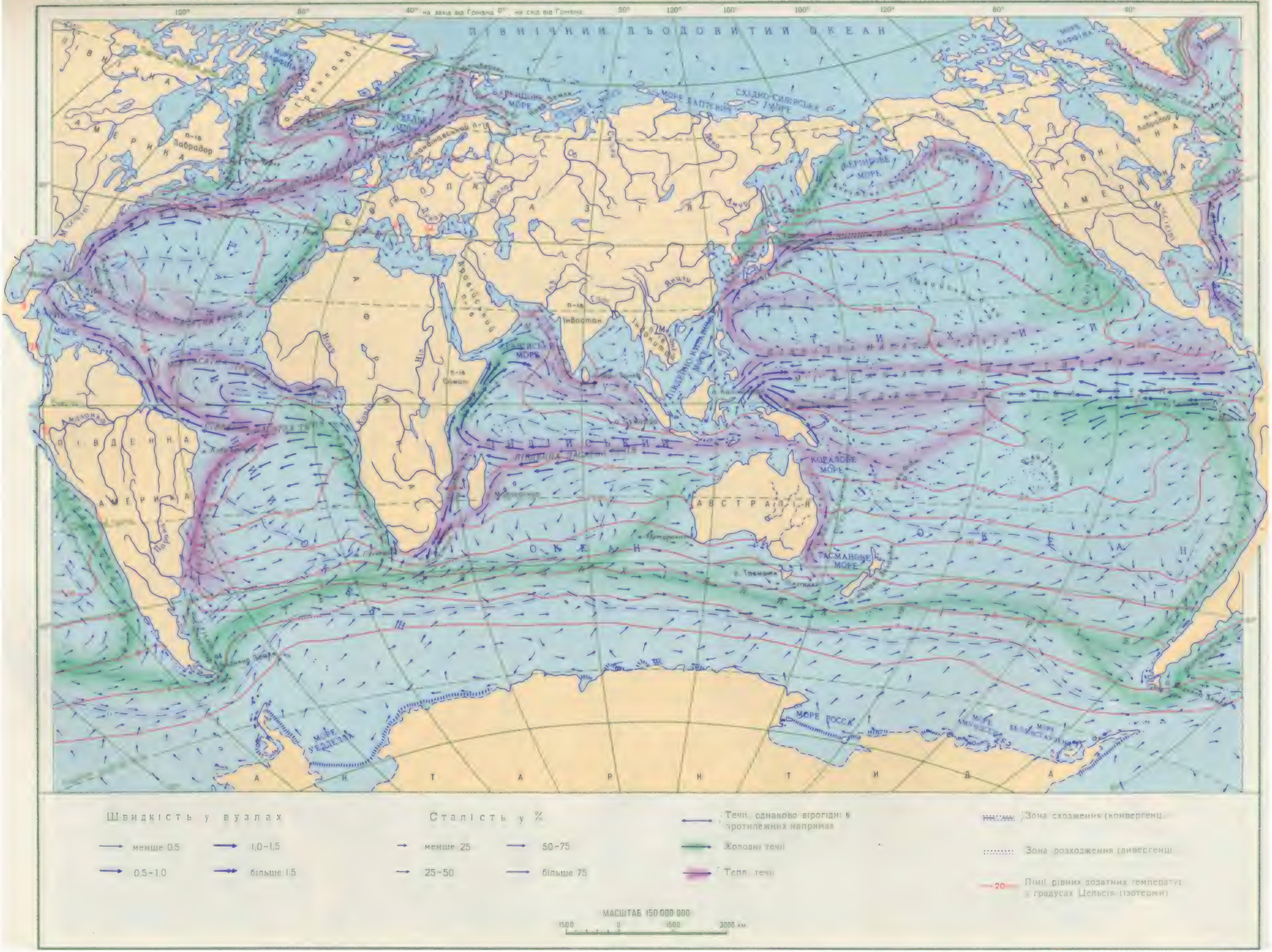

ТЕЧІЇ ТА ТЕМПЕРАТУРА ВОДИ НА ПОВЕРХНІ СВІТОВОГО ОКЕАНУ (ЗИМА В ПІВНІЧНІЙ ПІВКУЛІ)

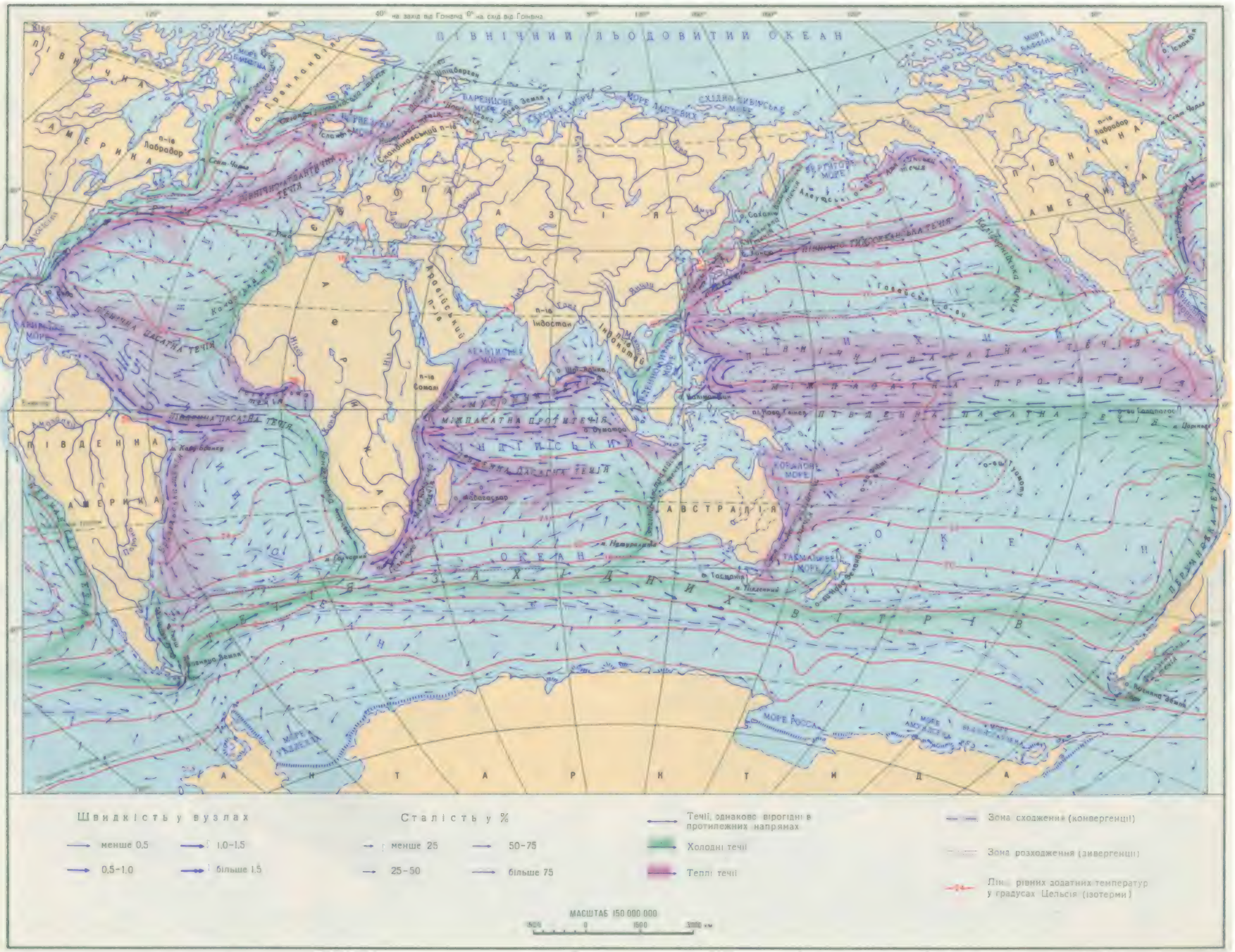

да, или Эпоха спокойствия. М., 1962; Искусство и жизнь. М., 1973.
Літ.: Українка Л. Утопія в белетристиці. В кн.: Українка Л. Зібрання творів, т. 8. К., 1977. *Д. С. Яхонтова.*

МОРСЬКА́ Марія Іванівна (справж. прізв.— П'єткевич-Фессінг; 1895, м. Остропіль, тепер с. Старий Остропіль Старокостянтинівського р-ну Хмельн. обл.— 28.XI 1932) — укр. рад. драм. актриса. В 1919—21 — актриса Першого театру Укр. Рад. Республіки ім. Шевченка в Києві. В 1921 разом з чоловіком О. *Загаровим* виїхала до Львова, де працювала в *Театрі товариства «Руська бесіда»* (до 1923). В 1923—25 — в укр. театрах Ужгорода та Подебрадах (тепер ЧССР). Ролі: Анна Андріївна («Ревізор» М. Гоголя), Доріна («Тартюф» Мольєра), в п'єсах Ібсена, Гауптмана, Шніцлера та ін.

МОРСЬКА́ АВІА́ЦІЯ — авіація Військово-Морського Флоту, рід сил флоту, призначений для знищення сил флоту противника, його транспортних засобів, прикриття корабельних угруповань, а також для ведення повітряної розвідки. Бойові завдання виконує самостійно й у взаємодії з ін. родами сил флоту, з'єднаннями (частинами). В різних країнах М. а. поділяється на ракетоносну, протичовнову, винищувальну, штурмову, розвідувальну та допоміжного призначення. В Росії М. а. з'явилася напередодні 1-ї світової війни. Рад. М. а. була створена 1918. За роки Великої Вітчизн. війни 259 авіаторів М. а. удостоєно звання Героя Рад. Союзу, 5 льотчиків — звання двічі Героя Рад. Союзу. Сучас. М. а. здатна виконувати оперативно-стратегічні завдання.

МОРСЬКА́ АРБІТРА́ЖНА КОМІ́СІЯ — один з постійно діючих *третейських судів* при *Торгово-промисловій палаті СРСР*. Створена 1930. Положення про М. а. к. затверджено Указом Президії Верховної Ради СРСР 9.X 1980. Її діяльність, як і *Зовнішньоторговельної арбітражної комісії*, спрямована на зміцнення торг. відносин між рад. орг-ціями та іноземними фірмами. Розв'язує на громадських засадах шляхом арбітражного розгляду спори, що виникають у галузі *морського права*, зокрема: спори про винагороду за надання суднами одне одному допомоги і врятування на морі; спори щодо фрахтування морських суден, здійснення морського риболовного промислу тощо. М. а. к. розглядає такі ж спори, що виникають у зв'язку з плаванням морських і річкових суден по *міжнародних ріках*. М. а. к. складається з 25 членів, що затверджуються на чотири роки Президією Торг.-пром. палати. Розгляд справи починається при наявності письмової угоди сторін про передання спору до М. а. к. З числа членів Комісії сторони обирають одного, двох або трьох арбітрів. На покриття витрат М. а. к. з сторін стягується збір у межах 2% від спірної суми.
Н. П. Лещенко.

МОРСЬКА́ ГО́ЛКА — назва кількох родів риб родини іглицевих. Тіло видовжене (до 45 см), вкрите кістковими щитками. Рило трубкоподібне, з маленьким ротом. Черевних плавців немає, хвостовий — дуже малий, спинний — один. На хвості або черевці у самця є виводкова камера, де виношується ікра, відкладена туди самкою. Живиться донними ракоподібними і молоддю риб. Поширені гол. чин. в морях тропічних і помірних поясів; в СРСР—у Чорному, Каспійському, Балтійському і Японському морях. У Чорному морі поширені М. г. щоката (Syngnathus nigrolineatus) і чор-

Морська голка чорноморська довгорила: 1 — самка; 2 — самець.

номорська довгорила (Syngnathus typhle argentatus). Пром. значення не мають.

МОРСЬКА́ КАПУ́СТА — 1) Промислова назва деяких *ламінарієвих водоростей*, що їх вживають у їжу і застосовують у медицині. Особливо цінується ламінарія японська, яка росте біля берегів пн. частини Японського м., пд. узбереж Сахаліну й Курильських о-вів, має розміри: 5—35 см завширшки і 2—6 (іноді 12) м завдовжки. М. к. утворює зарості з *біомасою* 5—10 кг/м² і більше. У сухій М. к. 5—20% білка, 1—3% жиру, 6—12% харчових вуглеводів, 0,1—0,6% йоду, мікроелементи. Ламінарію цукристу використовують у медицині як проносний засіб. 2) Квіткова рослина. Те саме, що й *катран* приморський. Іл. с. 130.

МОРСЬКА́ КОРО́ВА (Hydrodamalis) — рід вимерлих ссавців ряду *сиреноподібних*. Включає єдиний вид — морська, або Стеллерова, корова (H. gigas, синонім H. stelleri). Описана 1741 Г. Стеллером — учасником експедиції В. Й. *Берінга*. Тіло М. к. було масивне, веретеноподібне (довж. до 9 м, маса до 4 т), шкіра товста, гола, коричневого кольору; передні кінцівки — ласти, задніх не було, хвостовий плавець великий, дволопатевий, зубів не мали (їхню функцію виконували рогові пластинки). Живилися в основному водоростями. Жили стадами на мілководді біля Командорських о-вів. В результаті хижацького полювання заради шкіри, жиру і м'яса М. к. до 1765—68 були повністю винищені. Іл. с. 130.

МОРСЬКА́ ПІХО́ТА — рід сил Військ.-Морського Флоту, призначений і спеціально підготовлений для ведення бойових дій у складі морських десантів, а також для оборони баз, портів і виконання ін. завдань. Вперше М. п. була створена в Англії 1664. В Росії виникла 1705. М. п. широко використовували воюючі країни під час 1-ї і 2-ї світових воєн. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 рад. М. п. уславилась у боях на Балт. і Чорному морях (зокрема при обороні Одеси, Севастополя, Новоросійська), на Тихому океані. Десятки тисяч мор. піхотинців нагороджено орденами і медалями, 122 з них присвоєно звання Героя Рад. Союзу.

МОРСЬКА́ СВИ́НКА — ссавець род. кавієвих ряду гризунів. Те саме, що й *кавія*.

МОРСЬКА́ СВИНЯ́ (Phocoena) — ряд ссавців род. *дельфінових*. 4 види, поширені у прибережній зоні Пн. Атлантики і в пн. частині Тихого ок. У водах СРСР — 1 вид — М. с. звичайна (Ph. phocoena) з трьома підвидами (деякі автори вважають їх окремими видами): чорноморським, або *пихтуном*, північноатлантичним (Біле, Баренцове, Балтійське моря) і тихоокеанським. Довж. тіла до 1,8 м, маса до 90 кг. Тримаються невеликими групами, живляться переважно донною рибою. Самка в травні — червні після 7—10-місячної вагітності народжує 1 маля. В СРСР з 1965 промисел М. с. заборонено. Іл. с. 130.

МОРСЬКА́ СИГНАЛІЗА́ЦІЯ — система сигналів, якими передають повідомлення з берега на судна, з суден на берег або між суднами, підвищуючи тим самим безпеку мореплавства, сприяючи *судноводінню*. Розрізняють М. с. видиму, звукову, за допомогою радіотех. пристроїв та гідроакустичну (див. *Гідроакустика*). До засобів видимої М. с. належать сигнальні вогні (суднові, берегові), фігури (кулі, конуси тощо) і прапорці, прапорні семафори і піротех. пристрої (напр., сигнальні ракети). Сигнали звукової М. с. подають *наутофонами*, свистками, сиренами, судновими дзвонами, пострілами тощо. Засобами радіотехнічної і гідроакустичної М. с. повідомлення передають у вигляді умовних сигналів, користуючись спец. таблицями. Виділяють сигнали (міжнародні, напр. SOS), що ними сповіщають про біду. Їх передають усіма засобами М. с., використовуючи тільки за прямим призначенням. В Росії перший збірник морських сигналів видано 1710.
М. І. Бусько.

МОРСЬКА́ ТРАВА́ — рід рослин родини камкових. Те саме, що й *камка*.

МОРСЬКА́ ХВОРО́БА — хворобливий стан, що виникає у людини під час хитавиці на морі. М. х. пов'язана в основному з подразненням *вестибулярного апарата*, розташованого у внутр. вусі. Найбільш схильні до М. х. збудливі особи, що страждають на неврастенію, найчастіше жінки. М. х. виявляється збліднінням шкіри, пітливістю, зміною дихання, пульсу, появою нудоти, блюванням, запамороченням, *депресією*. Особам, схильним до М. х., рекомендується на кораблі вибирати місце поблизу центру, їм необхідні свіже повітря, лежаче положення, аерон. Не схильні до М. х. лише 6—8% людей.

МОРСЬКА́ ЦИБУ́ЛЯ (Urginea maritima) — багаторічна трав'яниста (цибулинна) рослина родини *лілійних*. Дико росте по берегах Середземного моря, на Канарських о-вах, у Пн. Африці. Суцвіття — багатоквіткова китиця на довгому квітконосі (стрілці). Квітки зеленувато-білі. Листки видовженоовальні, розвиваються навесні і до часу цвітіння рослини відмирають. Плід — коробочка. Розрізняють М. ц. з білими і червони-

М. О. Морозов.

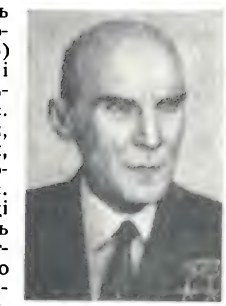

О. О. Морозов.

Павлик Морозов.

А. І. Морозова.

ми цибулинами. Цибулини М. ц. містять глікозиди, сапоніни та ін. речовини. Препарати з М. ц. стимулюють серцево-судинну систему, підсилюють сечовиділення. Червона цибулина і препарати з неї — ефективний засіб боротьби з гризунами, але майже не шкідливі для ін. ссавців і птахів. В СРСР М. ц. культивують на Чорноморському узбережжі Кавказу. М. ц. вирощують і як декоративну рослину.

Морська капуста — ламінарія цукриста.

МОРСЬКА́ Я́ЩІРКА, морська ігуана (Amblyrhynchus cristatus) — ящірка род. *ігуанових*. Тіло (довж. до 140 см, маса до 12 кг) вкрите лускою, вздовж спини і хвоста є гребінь із загострених лусок; забарвлення темно-буре, оливкове або чорне з нечіткими плямами. Ноги порівняно короткі, пальці з'єднані короткими плавальними перетинками. М. я. поширені на Черепашачих о-вах (див. *Галапагос*). Живуть групами на скелястих берегах, добре пірнають і плавають за допомогою змієвидних рухів хвоста. Єдина сучас. ящірка, що здобуває їжу (мор. водорості) у воді. М. я.— полігами (див. *Полігамія* в біології). У період розмноження самка відкладає 1—3 яйця у ямку в піску.

Морська корова.

МОРСЬКЕ́ БЛЮ́ДЕЧКО — рід черевоногих молюсків. Те саме, що й *блюдечко*.

Морська свиня звичайна.

МОРСЬКЕ́ ПРА́ВО — 1) Національне морське право — в СРСР сукупність встановлених д-вою правових норм, що регулюють сусп. відносини в сфері торговельного мореплавства. Ці відносини виникають у зв'язку з перевезенням вантажів, пасажирів, багажу та пошти морським транспортом (див. *Морського перевезення договір*). М. п. не є самостійною галуззю права. Воно об'єднує норми цивільного, адм. та ін. галузей права. Джерелами рад. М. п. є Конституція СРСР, *Кодекс торговельного мореплавства СРСР*, відповідні постанови Ради Міністрів СРСР, правила та інструкції м-ва мор. флоту СРСР, а також норми *міжнародного приватного права*, які регулюють міжнар. майнові відносини безпосередніх користувачів мор. просторів — орг-цій та громадян різних д-в. Включає норми, що стосуються мор. перевезень вантажів, фрахтування суден за *тайм-чартером* тощо, які містяться в нац. законодавстві, *договорах міжнародних* та міжнар. звичаях. 2) Міжнародне морське право — система принципів і норм міжнародного права, які визначають правове становище морських просторів і регламентують відносини між д-вами в процесі різних видів мореплавства, експлуатації ресурсів та ін. видів використання морів і *Світового океану* в мирний і воєнний час. Джерелами міжнар. М. п. є міжнар. договори і звичаї, зокрема Женевські конвенції з морського права 1958. З 1973 на 3-й *Конференції ООН з морського права* розробляється нова конвенція з М. п., що охоплює всі осн. питання міжнар. морського права. *О. Ф. Висоцький.*

Морська цибуля. Рослина й суцвіття.

МОРСЬКИ́Й А́ТЛАС — унікальне видання, у якому узагальнено матеріали дослідження *Світового океану*. Створений в СРСР. Складається з трьох томів. 1-й том (вийшов 1950) містить навігаційно-геогр. карти, на яких суходіл та море відображено з однаковим ступенем докладності. 2-й том (1953) — фізико-геогр., відображає взаємодію Світового океану та ін. компонентів *географічної оболонки* Землі. 3-й том складається з 1-ї (1958) і 2-ї (1963) частин і висвітлює військ.-мор. історію від античних до наших часів. Воєнно-істор. події подано у взаємозв'язку з екон. та політ. умовами. До 1-ї частини дано опис карт (1959). Авторський колектив М. а. відзначено Держ. премією СРСР, 1951. *М. О. Корольова.*

Морська ящірка.

МОРСЬКИ́Й ВОКЗА́Л — комплекс споруд для обслуговування пасажирів морських міжнародних і внутрішніх ліній, виконання вантажних, поштових і багажних операцій у морських *портах*. Розрізняють М. в. (іл.): пасажирські й вантажопасажирські, кінцеві й проміжні, з пірсовою (див. *Пірс*) або причальною системою швартування суден. До морських вокзалів (особливо до вантажопасажирських) підходять розгалужені залізничні колії й автомоб. шляхи; значна протяжність причальної лінії дає змогу одночасно обслуговувати кілька суден. В будинку М. в. (найчастіше дво- або триповерховому) є приміщення: операційні, для чекання й відпочинку пасажирів, службові та ін. Склади вантажопасажирських М. в. розміщують на першому поверсі — на рівні *причальних споруд*, операційні та ін. приміщення — на другому і третьому поверхах. У таких М. в. застосовують спец. посадочні пристрої, зокрема підйомно-поворотні й телескопічні *трапи*. В СРСР найбільші М. в.— у Ленінграді, Ризі, Баку, Владивостоці, зокрема в УРСР — в Одесі, Севастополі, Ялті, Ізмаїлі. *П. Р. Дубинський.*

Морський вокзал в Одесі. 1968.

МОРСЬКИ́Й ГІДРОФІЗИ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т АН УРСР — науково-дослідна установа в галузі фіз. *океанографії*. Створений 1948 у Москві в системі АН СРСР, 1961 переданий АН УРСР (1963 перебазований до Севастополя). Ін-т включає (1980) 13 відділів, спеціальне конструкторсько-технологічне бюро з дослідним виробництвом, три відділення: експериментальне в смт Кацівелі Кримської області, гідроакустики та екології й економіки Світового океану в Одесі. Ін-ту підпорядковано також *Сектор географії* АН УРСР. Ін-т має н.-д. флот у складі двох великотоннажних океанографічних суден «Михайло Ломоносов» і «Академік Вернадський», експедиційних суден малого радіуса дії «Ай-Тодор», «Муксун», «Кібернетика», які здійснюють регулярні рейси за різними наук. програмами дослідження *Світового океану*. Гол. наук. напрями: теоретичні й експериментальні дослідження великомасштабної циркуляції вод Світового ок.; вивчення процесів взаємодії океану й атмосфери; розроблення теоретичних основ вивчення поверхневих і внутр. хвиль, принципів і методів супутникової океанології; дослідження океанічної турбулентності. Ін-т є гол. організацією з ряду міжвідомчих та міжнар. програм океанографічних досліджень; з 1976 керує створенням н.-д. центру з океанографії та геліофізики в Гвінеї. В ін-ті працювали відомі рад. вчені—акад. АН СРСР В. В. *Шулейкін*, акад. АН УРСР А. Г. *Колесников* та ін. Ін-т видає періодичний зб. «Морские гидрофизические исследования».

Б. О. Нелєпо.

МОРСЬКИ́Й ЗА́ЄЦЬ — науково неточна назва тюленя *лахтака*.

МОРСЬКИ́Й ЙОРЖ, скорпена (Scorgaena) — рід риб родини скорпенових. Довж. тіла до 30 см. Голова велика, з шипами. В променях спинного плавця містяться отруйні залози, уколи цими променями дуже болісні. Живиться дрібною рибою і ракоподібними. Ікра плаваюча. Живе М. й. в прибережній зоні теплих морів. В СРСР у Чорному морі 2 види; найпоширеніший М. й. чорноморський, або скорпена звичайна (S. porcus). Пром. значення невелике. Іл. с. 132.

МОРСЬКИ́Й КАРА́СЬ, ласкир (Diplodus annularis) — риба родини спарових ряду *окунеподібних*. Тіло (довж. до 33 см) високе, стиснене з боків. Спинний плавець довгий. Зуби великі, розміщені в 2—3 ряди. Забарвлення тіла сріблясте з темними поперечними смугами. Прибережна риба. Живиться молюсками і ракоподібними. Нерест влітку, ікра плаваюча. Поширений гол. чин. в Атлантич. океані, Середземному, Чорному і Азовському морях. Пром. значення невелике. Іл. с. 132.

МОРСЬКИ́Й КІТ — побутова назва риби родини хвостоколів. Те саме, що й *хвостокол*.

МОРСЬКИ́Й КЛІ́МАТ — клімат океанів, великих морів і частин суходолу, які перебувають під впливом сформованих над океанами та морями *повітряних мас*. Для М. к. характерні незначні (порівняно з внутр. частинами материків) добові та річні коливання т-ри повітря, тепліша зима і прохолодніше літо, значна вологість повітря, хмарність і відносно велика кількість опадів. Типовий М. к. характерний для ряду країн Зх. Європи.

МОРСЬКИ́Й КО́НИК (Hippocampus) — рід риб родини іглицевих. Тіло (довж. до 12 см) стиснене з боків, вкрите суцільним панциром з кісткових щитків. Спинний плавець високий, грудні — малі, інших немає. Хвіст перетворився

на орган хапання, яким М. к. причіплюється до водяних рослин. Живиться *планктоном*. В період нересту (червень — липень) в хвостовій частині самця утворюється виводкова камера, в якій він виношує ікру, відкладену самкою. Живе в теплих морях; в СРСР 2 види: М. к. чорноморський (H. guttulatus microstephanus) і М. к. японський (H. japonicus). Пром. значення не має. Іл. с. 132.

МОРСЬКИ́Й КО́ТИК північний — водяний ссавець род. вухатих тюленів ряду ластоногих. Див. *Котик*.

МОРСЬКИ́Й ЛЕВ — збірна назва ластоногих з родів: *сивуч*, каліфорнійський М. л. (Zalophus), південний М. л. (Otaria), новозеландський М. л. (Phocarctos), австралійський М. л. (Neophoca), що належать до родини *вухатих тюленів*.

МОРСЬКИ́Й О́КУНЬ (Sebastes) — рід риб родини скорпенових. За будовою тіла і біологією дуже схожий на *морського йоржа*. Живородящий і надзвичайно плодючий — самка навесні викидає до 2 млн. личинок довж. 4—6 мм. В році — 3 види, поширені в водах Пн. Атлантики. Найпошир. М. о. звичайний (S. marinus). В СРСР трапляється в Баренцовому морі. Тіло довж. до 84 см, маса до 9 кг, яскраво-червоного кольору, вкрите дрібною лускою. В колючих променях спинного і анального плавців є отруйні залози, укол цими променями дуже болісний. Живиться ракоподібними і рибою. Цінна пром. риба. Іл. с. 132.

МОРСЬКИ́Й ПРОТЕ́СТ — заява капітана судна про подію, що мала місце в період плавання або стоянки судна і може призвести до пред'явлення судновласникові майнових вимог. М. п. передбачено нормами *Кодексу торговельного мореплавства СРСР*. Протест має бути заявлений нотаріусові не пізніше 24 годин з моменту приходу в порт, а під час перебування судна в порту — не пізніше 24 год. з моменту події. Нотаріус складає акт про М. п., один примірник якого видають капітанові або уповноваженій ним особі, а про подію негайно повідомляють управління порту. Акт про М. п. використовують як доказ при встановленні роду *аварії* у морському праві, що має значення для визначення збитків.

МОРСЬКИ́Й САЛА́Т — їстівні морські водорості. Здебільшого — представники *червоних водоростей* роду порфіра — т. з. червоний М. с. і *зелених водоростей* з роду *ульва* — зелений М. с. Використовують у сирому вигляді — для приготування салатів, а також вареними — як приправу до страв. Порфіру споживають, крім того, замість хліба, тому її іноді називають ще «водяним хлібом». Водорості М. с. ростуть у різних морях СРСР, в т. ч. і в радянській частині Чорного моря.

Н. В. Кондратьєва.

МОРСЬКИ́Й СЛОН — науково неточна назва тюленя *міроунги*.

МОРСЬКИ́Й ТРА́НСПОРТ — один з основних видів транспорту, що перевозить вантажі та пасажирів спеціальними морськими суднами по океанах і морях. М. т. широко використовують для міжнар. та внутр. перевезень (див. *Каботаж*). М. т. Рад. Союзу — складова частина *Єдиної транспортної системи СРСР*. Він включає судна різних видів і призначень, *морські лінії* й порти, судноремонтні підприємства та суднопідйомне устаткування, засоби зв'язку й електрорадіонавігації тощо. М. т. має ряд тех.-екон. переваг порівняно

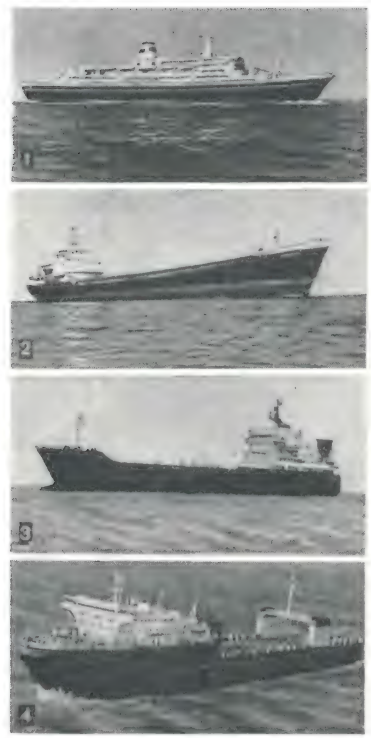

Морський транспорт.
1. Теплохід «Тарас Шевченко».
2. Рудовоз «Запоріжжя».
3. Ролерне судно «Академік Губер».
4. Ліхтеровоз «Герої Шипки».

з ін. видами транспорту: відносно менші затрати праці на здійснення перевезень, використання природного шляху необмеженої пропускної здатності, порівняно висока провізна спроможність рухомого складу, менші питомі затрати енергії й палива, відносно низька собівартість перевезень. У заг. обсязі вантажообороту СРСР частка М. т. становить 14,2% (1979). М. т. був відомий у давніх країнах ще задовго до нашої ери.

Значний розвиток мореплавання мало в Київській Русі. В Росії, в т. ч. на Україні, М. т. почав розвиватися з кінця 17 ст. У 18 ст. розвиткові його на Чорному морі сприяло буд-во морських портів — Херсона (1778), Севастополя (1784), Одеси (1794). В 19 ст. вітрильний флот був витіснений паровим. За роки Рад. влади М. т. країни удосконалювався разом із зростанням пром. виробн., розширенням міжнар. торгівлі. Велике значення має М. т. у розвитку зовн. торгівлі СРСР. Він виконує (1980) 60% зовн.-торг. перевезень. Судна М. т. СРСР здійснюють рейси у 1500 портів 120 країн світу. М. т. також відіграє велику роль у внутр. перевезеннях, особливо в районах Півночі і Далекого Сходу, де він є осн. видом транспорту.

В 1979 вантажооборот М. т. СРСР становив 851,1 млрд. т·км (1913—20,3), пасажирооборот — 2,5 млрд. пасажиро-кілометрів (1913 — 1,0). М. т. країни налічує понад 1700 суден (заг. вантажопідйомність 18 млн. т) усіх видів. Це, зокрема, *танкери*, контейнеровози, судна з горизонтальним способом вантажних операцій, унікальні агломератовози, *пороми*, ліхтеровози. На УРСР припадає (1979) 21,4 % вантажообороту морського транспорту Радянського Союзу. Через осн. порти України — *Іллічівський морський порт, Одеський морський порт, Ждановський морський порт, Херсонський річковий порт, Ізмаїльський морський порт*, порт Рені — здійснюється значна частина мор. перевезень СРСР, а також зовн.-торг. зв'язки більш ніж з 80 країнами світу. Чорне й Азовське моря через Дніпро, Пд. Буг, Дністер та Дон зв'язані з внутр. районами країни, тому М. т. відіграє значну роль у зв'язках УРСР з ін. союзними республіками, а через Дунай — з європ. країнами. На тер. України містяться управління трьох пароплавств: *Чорноморського морського пароплавства, Азовського морського пароплавства* та *Радянського Дунайського пароплавства*. В заг. обсязі вантажообороту Укр. РСР частка М. т. становить 23,3% (1979).

СРСР бере активну участь у роботі *Міжурядової морської консультативної організації* (ІМКО). Серед ін. соціалістичних країн найбільший сучас. флот мають Польща (813 суден; валова місткість 3580 тис. рег. т), Югославія (478; 2407), Румунія (286; 1797), НДР (453; 1552).

В. С. Єфремов.

МОРСЬКИ́Й ЧОРТ, лофіус (Lophius piscatorius) — риба родини вудильщикових надряду *костистих риб*. Тіло (довж. до 1,5 м, маса 20 кг) голе, плоске, з численними шкірястими відростками; голова велика, займає майже 2/3 довжини тіла. Великий рот з рядом гострих зубів. У першому спинному плавці є 3 ізольовані промені, перший з них з шкірястою лопат-

Дані про склад морського флоту СРСР за Реєстром СРСР на 1.VII 1980 (судна валовою місткістю 100 реєстрових т і вище)

Типи суден	Кількість одиниць	Валова місткість, реєстрових т
Пасажирські та вантажо-пасажирські	233	656 157
Суховантажні	2327	10 297 058
Нафтоналивні та газовози	483	5 190 022
Службово-допоміжні	823	478 281
Промислові	2794	4 665 658
Технічні	416	360 699
Інші	384	549 054
Всього:	7460	22 196 929

Основні показники роботи морського вантажного транспорту УРСР

Роки	Вантажооборот, млрд. тонно-миль	Перевезено вантажів, млн. т	Середня дальність перевезень 1 т вантажу, миль
1960	16,6	19,8	836
1970	93,0	38,2	2434
1975	104,0	45,9	2267
1979	98,4	49,8	1977

Основні показники роботи морського пасажирського транспорту УРСР

Роки	Пасажирооборот, млн. пасажиро-миль	Перевезено пасажирів, млн.
1960	247,2	13,7
1970	418,9	19,8
1975	572,7	28,7
1979	715,7	29,3

Кількість та валова місткість суден морського флоту ряду країн світу за Реєстром Ллойда на 1.VII 1979 (судна валовою місткістю 100 реєстрових т і вище)

Флаг країни	Кількість суден	Валова місткість, тис. реєстрових т
Японія	9981	39 993
Греція	3827	37 353
Великобританія	3211	27 951
Норвегія	2531	22 349
США	5088	17 542
Франція	1247	11 946
Італія	1711	11 695
ФРН	1926	8563
Іспанія	2773	8314
Індія	601	5854

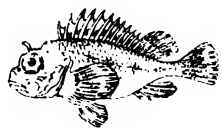

Морський йорж чорноморський.

Морський окунь звичайний.

Морський коник чорноморський

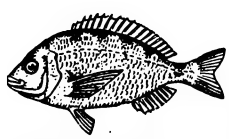

Морський карась.

Морський чорт.

тю на кінці служить для приманювання здобичі. Хижак, живиться рибою. Нерест весною, ікра плаваюча. Поширений у помірнотеплих водах океанів, у Балтійському, Баренцовому, Чорному і Середземному морях. Пром. значення не має.

МОРСЬКИЙ ЯЗИК (Solea) — рід риб ряду камбалоподібних. Тіло видовжене, листовидне, вкрите дрібною лускою. Очі на правому боці голови, верхня щелепа виступає вперед. У роді 1 вид — М. я. звичайний (S. solea). Довж. тіла до 60 см, маса до 4 кг. Живиться безхребетними і дрібною рибою. Ікра плаваюча. Нерест весною і влітку. Поширений вздовж узбережжя Європи; в СРСР М. я. зустрічається в Чорному морі та у водах Пд. Примор'я. Пром. значення невелике.

МОРСЬКІ АНЕМО́НИ — науково неточна назва морських кишковопорожнинних тварин — *актиній*.

МОРСЬКІ БУТО́НИ — те саме, що й *бластоїдеї*.

МОРСЬКІ ВІ́ДКЛАДИ — геологічні відклади, що утворюються на дні сучасних морів і океанів та морських басейнів минулих геологічних епох. Склад М. в. залежить гол. чин. від кліматичних умов, геол. будови і рельєфу прилеглого суходолу, глибини басейну та рельєфу мор. дна, донних течій, т-ри і солоності води. За походженням розрізняють такі групи М. в.: *теригенні відклади* (галька, гравій, піски, глини, мули); біогенні — складаються з решток мор. організмів і продуктів їхньої життєдіяльності (органогенні вапняки, крейда, діатоміти тощо); *хемогенні відклади* (гіпси, доломіти, кам. сіль, залізомарганцеві конкреції тощо); вулканогенні (з продуктів виверження надводних і підводних *вулканів*); полігенні (утворилися внаслідок діяння багатьох факторів — червона океанічна глина). Залежно від глибин, на яких утворюються М. в., виділяють *літоральні відклади, неритові відклади, батіальні відклади* та *абісальні відклади*. М. в. на земній кулі відомі з архею (див. *Архейська ера і група*), вони становлять понад 90% *осадочних гірських порід* земної кори. На Україні поширені різні за віком товщі М. в.— від архейських до кайнозойських включно. З М. в. пов'язані поклади заліза, марганцю, фосфоритів, кам. і калійної солей, нафти та ін. корисних копалин.

В. О. Міщенко.

МОРСЬКІ ЖО́ЛУДІ (Balanomorpha) — надродина *вусоногих ракоподібних*. Тіло (діаметр 0,3—11 см, вис. 0,4 — 26 см) має форму зрізаного конуса, вкрите раковиною з вапняковими пластинками, що зрослися між собою. 2 родини, які об'єднують понад 250 видів, поширених в усіх морях та солонуватих гирлах річок, в СРСР — бл. 25 видів, у т. ч. в УРСР (у Чорному та Азовському морях) — 3: Balanus eburneus, B. improvisus і Chthamalus stellatus. М. ж. ведуть сидячий спосіб життя. Живляться дрібними планктонними організмами. Гермафродити. Часто масами оселяються на підводних предметах, зокрема днищах суден (див. *Обростання*). Окремі види оселяються на шкірі деяких мор. тварин (акул, китів). Плаваючі личинки (*науплiуси*) М. ж. є кормом планктоноїдних риб. Викопні М. ж. відомі з еоцену.

МОРСЬКІ ЗІ́РКИ (Asteroidea) — клас безхребетних тварин типу *голкошкірих*. Тіло (діаметр від 1 см до 1 м) являє собою диск, від якого відходять промені (звичайно їх 5, у деяких до 50), часто нагадує зірку (звідки й назва). Забарвлення яскраве. Скелет складається з вапнистих пластинок. Ротовий отвір—на нижньому боці тіла, мішковидний шлунок може вивертатись назовні й обгортати здобич. М. з. роздільностатеві, розвиток з *метаморфозом*, личинки — біпінарія, брахіолярія. Деяким видам властиве *живородіння*. Понад 1700 видів, поширення у водах з високою солоністю, в морях СРСР — понад 150 видів. М. з.— донні малорухливі тварини, живуть на різних глибинах, живляться дрібними мор. тваринами (молюсками, рибою, кораловими поліпами). Деякі завдають шкоди, спустошуючи устрицеві та мідієві банки, об'їдаючи рибу, пійману сітками: окремі (напр., терновий вінець) знищують рифоутворюючі корали. Викопні М. з. відомі з силуру.

МОРСЬКІ ЗМІЇ (Hydrophiidae) — родина отруйних змій, пристосованих до життя у воді. Тіло (довж. до 2,7 м) сплющене з боків, особливо задня частина, що переходить у веслоподібний хвіст. Голова маленька, на слизовій оболонці рота є сітка кровоносних судин (має значення для газообміну під час перебування під водою), парні отруйні зуби розміщені на передньому кінці верхньощелепної кістки. 16 родів (49 видів), поширених у тропічних морях Тихого та Індійського океанів. В СРСР був виявлений один екземпляр М. з.— пеламіда двоколірна, викинутий на берег на Пд. від Владивостока. Живляться М. з. рибою та головоногими молюсками, яких заздалегідь вбивають отрутою. Більшість М. з. народжує живих малят. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Змії*.

В. І. Таращук.

МОРСЬКІ ЇЖАКИ (Echinoidea) — клас безхребетних тварин типу *голкошкірих*. Тіло (діаметром 1—30 см) переважно кулясте, трохи сплюснуте з полюсів, зовні (крім ротового поля) вкрите панцирем з вапнистих пластинок, на яких стирчать тверді рухливі голки (органи захисту, частково руху). На нижньому боці тіла розміщений рот, у багатьох видів його оточують т. з. зуби, що є частиною жуйного апарата — арістотелевого ліхтаря. *Амбулакральна система*, кровоносна та нервова системи радіального типу. Органи дихання — гол. чин. шкірні зябра. Донні тварини. Живляться водоростями, *детритом*, дрібними тваринами. Роздільностатеві. Вільноплаваюча личинка (ехіноплутеус; див. *Плутеус*) двобічно-симетрична. Клас поділяють на 2 підкласи: правильні М. ї. (Regularia) та неправильні М. ї. (Irregularia), які об'єднують понад 800 видів, поширення переважно в теплих морях. В СРСР — бл. 40 видів, на Україні немає. У викопному стані (бл. 2500 видів) відомі з нижнього силуру. Ікра деяких М. ї. їстівна. Іл. с. 134.

МОРСЬКІ КАЧЕ́ЧКИ, лепадоморфи (Lepadomorpha) — надродина *вусоногих ракоподібних*. Тіло складається з широкого головного відділу (довж. 0,6—6 см) і видовженого стебельця (довж. 0,3—80 см), за допомогою якого М. к. прикріплюються до підводних предметів або водяних тварин (напр., види родів Temnapsis, Octolasmis живуть на зябрах або тілі великих ракоподібних, Alepas — на медузах). 3 родини, що об'єднують бл. 350 видів, поширених у теплих морях, з них в морях СРСР — бл. 20; на Україні немає. М. к. є одним з осн. компонентів *обростання* суден та гідротехнічних споруд; деякі (напр., Mitella pollicepes) — їстівні; окремих використовують для виготовлення мінеральних добрив.

О. П. Маркевич.

МОРСЬКІ ЛІ́ЛІЇ, криноїдеї (Crinoidea) — клас безхребетних тварин типу *голкошкірих*. Зовні нагадують квітку. Тіло (вис. із стебельцем до 2,5 м) складається з чашечки і п'яти розгалужених променів (т. з. рук) з рухливими членистими відростками — пінулами, мають стебельце (стебельчасті М. л.) або вусики (безстебельчасті М. л.), якими тварина прикріплюється до субстрату. Ротовий і анальний отвори містяться на верхній поверхні чашечки, амбулакральні ніжки (див. *Амбулакральна система*) виконують функції захвату їжі, дихання і чуття дотику. Живуть на глибинах від 10 до 9700 м, ведуть переважно прикріплений спосіб життя. Живляться планктонними організмами. Роздільностатеві. Розвиток з плаваючою личинкою. Бл. 700 сучас. видів, поширення переважно в теплих морях, в СРСР — 8 видів, на Україні М. л. немає. Викопні види (понад 5000) відомі починаючи з кембрію.

МОРСЬКІ ЛІ́НІЇ — заздалегідь встановлені маршрути та основні пункти навантаження (розвантаження) морських суден, що їх використовують для перевезення вантажів (пасажирів) між певними портами зарубіж. країн відповідно до укладених угод та визначеного розкладу (напр., Новоросійськ — Іскандерун, Жданов — порти Італії, Іллічівськ — порти Індонезії тощо). Робота флоту на зазначених регулярних лініях наз. лінійним судноплавством на відміну від іншого виду — трампового судноплавства, де перевезення здійснюють на основі одноразових договорів між портами різних країн.

В. С. Єфремов.

МОРСЬКІ МИ́ШІ — родина риб ряду окунеподібних. Те саме, що й *лірові*.

МОРСЬКІ ПАВУКИ́ (Pantopoda) — клас безхребетних тварин типу *членистоногих*. Довж. тіла від 0,8 мм до 6 см, розмах ніг до 50 см. Зовні дуже схожі на *павукоподібних*. 1-а пара кінцівок —

хеліцери — клішневидна, служить для захоплювання їжі; 2 і 3-я пари — для дотику; наступні чотири пари, зрідка 5—7 пар—ходильні ноги. М. п.— морські донні тварини, трапляються на різних глибинах (до 7500 м). Живляться дрібними тваринами (м'якими тканинами кишковопорожнинних, молюсків, голкошкірих). Клас об'єднує бл. 500 видів, що трапляються у морях усіх частин світу, крім Антарктиди, в т. ч. в Чорному м.— 7 видів; біля берегів Криму відомий Tanystylum conirostre. Іл. с. 134. *О. П. Маркевич.*

МОРСЬКІ ПЕ́РА (Pennatularia)— ряд морських тварин класу *коралових поліпів*. Утворюють нерозгалужені, досить великі (напр., у Umbellula encrinus вис. до 2,6 м), яскраво забарвлені, часто здатні до світіння колонії. Багато видів зовн. виглядом нагадують пташине перо (звідси назва). Донні тварини. Ведуть прикріплений спосіб життя. Роздільностатеві. Розмножуються відкладаючи яйця, деяким властиве живородіння. Бл. 300 видів, поширені переважно у тропічних, субтропічних і помірних водах; в СРСР у далекосхідних морях — 6 видів, у пн. морях — 4 види. Іл. с. 136.

МОРСЬКІ ПУХИРІ — клас вимерлих морських тварин типу *голкошкірих*, те саме, що й *цистоїдеї*.

МОРСЬКІ ТЕ́ЧІЇ, океанічні течії — переміщення значних мас води в морях і океанах. Утворюються під впливом дії вітру, припливоутворювальних сил Місяця й Сонця, внаслідок нерівномірного розподілу сонячної радіації, опадів та випаровування. На формування й напрям М. т. значний вплив справляє відхиляюча сила обертання Землі. М. т. розрізняють за походженням (вітрові, припливно-відпливні, течії, що виникають внаслідок неоднакової щільності води на різних ділянках водної поверхні, та ін.), положенням (поверхневі, підповерхневі, проміжні, глибинні, придонні), фіз.-хім. особливостями (теплі, холодні, солоні, опріснені тощо). Як правило, найбільші, тривалий час існуючі, М. т. формуються під впливом дії кількох факторів. Потужні поверхневі течії *Світового океану* утворюють системи замкнутих антициклональних круговоротів: у Пн. півкулі рухаються за стрілкою годинника, у Пд.— у зворотному напрямі (див. *Коріоліса сила*). Осн. круговороти Атлантичного й Тихого океанів та пд. частини Індійського ок. у заг. рисах подібні між собою; на течії пн. частини Індійського ок. значний вплив справляють *мусони*. Найбільші М. т.: *Гольфстрім, Північно-Атлантична течія, Антільська течія,* Канарська, Бразільська, Бенгельська — в Атлантичному ок.; *Куросіо,* Пн.-Тихоокеанська, *Каліфорнійська течія, Східно-Австралійська течія* — у Тихому ок. Серед постійних М. т. добре виявлені також *Північна Пасатна течія, Південна Пасатна течія* та *Західних Вітрів течія*.

М. т. відіграють велику роль у процесах водообміну Світового ок., а також переносу й обміну енергією між елементами системи океан — атмосфера — материк. М. т. досліджують за допомогою різних методів, напр. для адекватного описання їх проводять довгострокові інструментальні (за допомогою самописців, поплавців, буйкових станцій тощо) вимірювання вектора швидкості М. т. та ін. характеристик на різних глибинах у багатьох точках Світового ок. На Україні М. т. вивчає Мор. гідрофіз. ін-т АН УРСР, вчені якого, зокрема, відкрили й дослідили підповерхневу *Ломоносова течію* в Атлантичному океані. Карту див. на окремому аркуші с. 128—129. *Літ.:* Шулейкин В. В. Физика моря. М., 1968; Каменкович В. М. Основы динамики океана. Л., 1973; Саркисян А. С. Численный анализ и прогноз морских течений. Л., 1977; Морские гидрофизические исследования, в. 4. Севастополь, 1979.

М. П. Булгаков, В. С. Латун.

МОРСЬКІ ЧЕРЕПА́ХИ (Chelonioidea) — ряд *черепах,* пристосованих до життя в морі. Найбільші представники понад 1 м завдовжки, важать до 450 кг. Спинний щит закруглений спереду й трохи загострений ззаду, кінцівки перетворені на ласти й не втягуються під панцир. Ряд включає 1 рід — власне М. ч. (Chelonidae), що об'єднує 4 роди з 4 сучас. видами, поширеними в тропічних і субтропічних водах Атлантичного, Індійського й Тихого океанів, є в Середземному м. Все життя проводять у воді, на суходіл виходять лише для розмноження. Живляться водоростями та рибою. Самка відкладає за сезон до 400 яєць. Яйця і м'ясо М. ч. (зокрема, зеленої, або супової, черепахи) вживають у їжу, з рогових пластинок панцира (гол. чин. *бісси*) виготовляють дрібні вироби. Викопні М. ч. відомі починаючи з крейдових відкладів. Іл. с. 134, а також на окремому аркуші до ст. *Плазуни.* *В. І. Таращук.*

МОРСЬКО́ГО ПЕРЕВЕ́ЗЕННЯ ДО́ГОВІР — договір, на підставі якого здійснюється перевезення морськими шляхами вантажів, пасажирів тощо. До М. п. д. належать: договір морського перевезення вантажів, що укладається на різних умовах (див., зокрема, *Фрахт, Чартер*), договір морського перевезення пасажирів, договір фрахтування судна на певний час (*тайм-чартер, тайм-шип*), договір морського буксирування. Порядок укладення та зміст М. п. д., права та обов'язки сторін, їхню відповідальність за невиконання або неналежне виконання його регламентує Кодекс торговельного мореплавства СРСР. М. п. д. застосовується на *внутрішніх морях* при каботажному плаванні (див. *Каботаж*) і в закордонному плаванні.

МОРСЬКО́Й Гаврило Олексійович [справж. прізв.— Янчевецький; 1862, Черніг. губ.— 26.XII 1914 (8.I 1915), Петербург] — рос. співак (тенор). Хлопчиком співав у київ. митрополичому хорі. Закінчив співацькі класи Придворної співацької капели (одержав звання регента) і Петерб. консерваторію (1889, її професор — з 1907). Був солістом Одес. (1889—92), Київ. (1892—93, 1894—95), Харків. (1893—94) опер, Маріїнського театру (Петербург, 1895—1907). Партії: Герман, Ленський («Пікова дама», «Євгеній Онєгін» Чайковського), Левко («Ніч перед різдвом» Римського-Корсакова), Лоенгрін (однойменна опера Вагнера). Влаштовував концерти укр. музики в Петербурзі. Автор романсів на тексти Шевченка («У гаю, гаю вітру немає» та ін.).

І. М. Лисенко.

МОРТИ́РА (голл. mortier, від лат. mortarium — ступа) — артилерійська гармата великого калібру з коротким стволом. Застосовували її для ведення навісного вогню, руйнування особливо міцних споруд. Відомі з 15 ст. Спочатку М. були гладкоствольні, потім нарізні. В 1-й світовій війні застосовувалися М. калібру 152—420 мм (дальність стріляння до 14 км). Під час 2-ї світової війни М. застосовували рідко, їхню роль виконували *міномети, гаубиці*. Іл. с. 135.

Морський язик звичайний.

МОРТІЛЬЄ́ (Mortillet) Габріель де (29.VIII 1821, Мелан — 25.IX 1898, Сен-Жермен-ан-Ле)— франц. археолог. Учасник *революції 1848 у Франції*. В 1868—85 — співробітник і керівник відділу доістор. старожитностей у Сен-Жерменському музеї. М. розробив хронологічну схему етапів розвитку палеолітичних культур, що застосовується до цього часу, але із значними уточненнями і змінами.

МО́РТОН (Morton) Артур Леслі (н. 4.VII 1903, Генгрейв, графство Суффолк) — англ. історик, літературознавець і публіцист. Член Компартії Великобританії (КПВ) з 1929. Закінчив Кембріджський ун-т. Один з керівників групи істориків-марксистів при КПВ. Осн. праці: «Історія Англії» (1937; рос. переклад 1950), «Англійська утопія» (1952; рос. переклад 1956), «Історія англійського робітничого руху. 1770—1920» (1956; рос. переклад 1959), «Соціалізм в Англії» (1963), зб. «Справа Британії» (1966; рос. переклад «От Мэлори до Элиота», 1970).

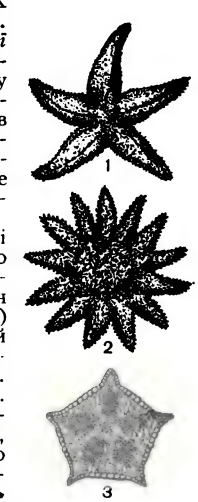

Морські зірки: 1 — Asterias rubens; 2 — Crossaster papposus; 3 — Ceratomaster granularis.

МОРТУ́К (Eremopyrum) — рід рослин родини *злакових*. Невисокі трав'янисті однорічники з колінчастими стеблами. Суцвіття — густий, яйцевидно-еліптичний колос. Колоски 3—6-квіткові, одиночні, сидячі, стиснені з боків. Плід — зернівка. Бл. 10 видів, поширених переважно в Пд. Європі, Перед. і Серед. Азії. В СРСР — 6 видів, з них в УРСР — два: М. пшеничний (E. triticeum), росте в Степу, зрідка в Лісостепу на солонцях, у степах, на сухих схилах і як бур'ян біля доріг; М. східний (E. orientale), росте в полинових степах, на пісках, сухих схилах у пд. частині Степу та в Донецькому лісостепу. М.— цінні ранньовесняні кормові рослини. *Л. П. Лебеда.*

МОРТЬЄ́ (Mortier) Едуар Адольф (13.II 1768, Като-Камбрезі — 28.VII 1835, Париж) — франц. військ. діяч, маршал Франції (1804), герцог Тревізький (1808). З 1791 — в армії. У війнах 1805—07 проти Австрії та Пруссії командував корпусом, 1812—13, зокрема під час походу на Росію,— т. з. Молодою

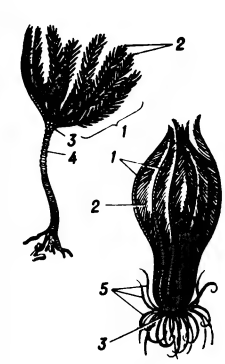

Морські лілії: стебельчаста Bothryocrinus decadactylus (викопна) та безстебельчаста Heliometra glacialis (*1* — руки; *2* — пінули; *3* — чашечка; *4* — стебельце; *5* — вусики).

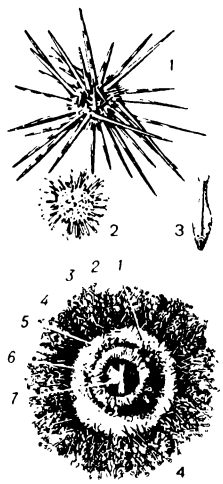

Морські їжаки: 1 — Acanthocidaris maculicollis; 2 — Arbacia spatuligera; 3 — Echinosigra paradoxa; 4 — ротове поле морського їжака Strongylocentrotus droebachiensis (*1* — шкіра ротового поля; *2* — амбулакральні ніжки; *3* — голки; *4* — зябра; *5* — ротові амбулакральні ніжки; *6* — навколоротовий валик; *7* — ротовий отвір, видно зуби арістотелевого ліхтаря).

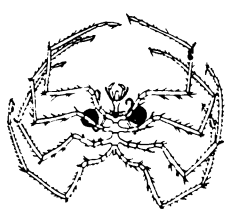

Морський павук Nymphon rubrum.

Морські черепахи. Зелена, або супова, черепаха.

гвардією. В 1812 — військ. губернатор окупованої наполеонівською армією Москви. В 1814 підписав акт про капітуляцію Парижа і перейшов на бік *Бурбонів*, став пером Франції. В період «*Ста днів*» приєднався до Наполеона. В 1830—31 — посол у Росії. В 1834—35 — військ. міністр Франції. Убитий під час замаху на *Луї Філіппа*.

МОРУА́ (Maurois) Андре (справж. ім'я та прізв.— Еміль Ерцог; 26. VII 1885, Ельбеф, деп. Приморська Сена — 9.X 1967, Париж) — франц. письменник, член Франц. академії (з 1938). В романах «Бернар Кене» (1926), «Родинне коло» (1932), «Обітована земля» (1945), збірках новел «Завжди трапляється несподіване» (1943) й «Обід під каштанами» (1951) показав життя різних верств бурж. суспільства. Автор літ. есе, спогадів, істор. праць. Популярність здобув біогр. романами «Аріель, або Життя Шеллі» (1923), «Вольтер» (1935), «Шатобріан» (1938), «Лелія, або Життя Жорж Занд» (1952), «Три Дюма» (1957), «В пошуках Марселя Пруста» та ін. Твори М. мають гуманістичне спрямування.

Тв.: Укр. перекл.— Олімпіо, або Життя Віктора Гюго. К., 1974; Байрон. «Вітчизна», 1975, № 8—11; 1976, № 1, 3—6; Прометей, або Життя Бальзака. К., 1977; Тургенєв. «Всесвіт», 1977, № 9; Рос. перекл.— Жизнь Александра Флеминга. М., 1964; Фиалки по средам. М., 1964; Превратности любви.— Семейный круг. М., 1966; Литературные портреты. М., 1971.

Літ.: Наркирьер Ф. С. Андре Моруа. М., 1974; Лещинская Г. И. Андре Моруа. Библиографический указатель. М., 1977. *В. І. Пащенко.*

МО́РУЛА (від лат. morum — ягода шовковиці) — одна із стадій розвитку *зародка* багатоклітинних тварин, що виникає внаслідок *дроблення яйцеклітини;* передує стадії *бластули*. Зародок на цій стадії складається з великої кількості клітин і нагадує суплідя (ягоду) шовковичного дерева.

МО́РУ-МАНГБЕ́ТУ — група споріднених народів (мору, маді, лугбара, келіко, лого, авукайя, мангбету та ін.), які живуть гол. чин. у Заїрі, а також в Уганді і на Пд. Судану. Говорять мовами мору-мангбету, що належать до *нілo-сахарських мов*. Заг. чисельність — 1,6 млн. чол. (1978, оцінка). Переважна більшість М.-м. зберігає давні традиційні вірування, незначна частина — християни (католики). Осн. заняття — землеробство, в деяких районах — скотарство. Розвинуті ремесла.

МО́РФА (від грец. μορφή — вигляд, форма) — дрібна внутрішньовидова таксономічна категорія, сукупність особин, які відрізняються всередині *виду* або його окремої *популяції* певними фенотипними (див. *Фенотип*) ознаками. Відмітні ознаки М. не завжди є спадковими. Розрізняють морфологічні, екологічні, географічні та ін. М. Морфологічною М. є, напр., рудоволосі в популяції білої людини. Екологічні М. виникають внаслідок життя в різних умовах середовища (напр., озерні й річкові форми деяких риб, весняні та осінні форми деяких комах тощо). Геогр. М.— результат життя в певній частині *ареалу* даного виду. Види й популяції, що мають М., наз. поліморфними.

О. П. Криштальович.

МОРФЕ́Й (Морфеу́с) — 1) У грец. міфології бог сну і сновидінь, син *Гіпноса*. Зображували його здебільшого крилатим. 2) Переносно М.— стан сну; «перебувати в обіймах Морфея» — спати.

МОРФЕ́МА (від грец. μορφή — вигляд, форма) — найменша неподільна значуща частина *слова*. До М. відносять *корінь слова* й *афікси* (*префікс, суфікс, інфікс* та *закінчення*), а в деяких мовах — ще й певні службові слова. Значення М. виявляється при зіставленні різних слів або різних форм того самого слова. Так, при відмінюванні слова, напр., «заливк-а» «заливк-и», «заливк-ою») виявляються його граматичні значення називного, родового, орудного відмінків однини іменників жіночого роду. Єдність М. не порушується модифікаціями в її звуковому оформленні. Так, корінь у формах «рук-а», «руц-і», «руч-к-а» вважається тотожним, бо представлений різновидами даної М., т. зв. морфами. Морфи однієї М. наз. аломорфами.

К. К. Трофимович.

МО́РФІ (Morphy) Пол Чарлз (22.VI 1837, Новий Орлеан — 10.VII 1884, там же) — найсильніший шахіст світу середини 19 ст. (офіційного титулу чемпіона світу тоді не існувало). В 1857 здобув перемогу на 1-му Амер. шаховому конгресі, 1858 й 1859 виграв матчі у ряду найкращих шахістів Європи.

МО́РФІЛЛ (Morfill) Уїльям Річард (17.XI 1834, Мейдстоун, графство Кент — 9.XI 1909, Оксфорд) — англ. славіст, член Брит. академії (з 1903) та ряду зарубіжних академій і т-в. Вивчав мови, л-ру й історію слов'ян, зокрема росіян. Багато подорожував по слов'ян. країнах. Бував у Києві і Львові. З 1870 викладав слов'ян. л-ри, з 1889 — рос. та ін. слов'ян. мови в Оксфорд. ун-ті. З 1900 до 1909 очолював першу славістичну кафедру в Великобританії. Автор граматик рос. (1889) та ряду ін. слов'ян. мов, історії слов'ян. л-р (1883), праць з історії Росії і Польщі, численних статей до «Британської енциклопедії». Вивчав україністику, листувався й особисто зустрічався з М. Драгомановим (1892). У трьох статтях про Т. Шевченка подав перший життєпис укр. поета англ. мовою. Переклав деякі його твори. Про Україну писав також у працях про Росію і Польщу. *Р. П. Зорівчак.*

МОРФІ́Н, $C_{17}H_{19}O_3N$ — алкалоїд *опію*. Належить до групи *знеболювальних засобів*, має невелику снотворну дію, спричинює стан *ейфорії*, пригнічує дихальний, кашльовий та блювотний центри, збуджує центри блукаючих та окорухових нервів. У мед. практиці застосовують гідрохлорид М. як знеболювальний засіб, при підготовці до операції та в післяопераційному періоді; іноді М. призначають при деяких видах задишки, пов'язаних із серцевою недостатністю. При тривалому застосуванні М. може розвинутися *наркоманія*.

МОРФОГЕНЕ́З (від грец. μορφη — вигляд, форма і γένεσις — походження), формоутворення — 1) В біології — процес виникнення й розвитку органів, систем і частин тіла організмів як в індивідуальному (див. *Онтогенез*), так і в історичному, або еволюційному, розвитку (див. *Філогенез*). Див. також *Гаметогенез, Гістогенез, Органогенез, Зародковий розвиток* тварин і людини. 2) В геології — походження й історія розвитку форм земної поверхні. Зумовлений взаємодією *ендогенних процесів* та *екзогенних процесів*. Послідовність зміни рельєфу встановлюють на основі палеогеогр. (див. *Палеогеографія*) аналізу, за допомогою якого виявляють умови формування, генезис і вік як окремих форм, так і типів рельєфу. Встановлення морфогенезу є одним з гол. завдань *геоморфології*.

МОРФОГРА́ФІЯ (від грец. μορφή — вигляд, форма і γράφω — пишу, описую) — розділ геоморфології, що описує та класифікує форми рельєфу земної поверхні й систематизує їх за зовнішніми ознаками, незалежно від походження, віку та розвитку рельєфу. Морфографічний аналіз, що включає складання схем морфографічних типів рельєфу, схем орогідрографії тощо,— початкова і важлива ступінь геоморфологічного вивчення території.

МОРФО́ЗИ (від грец. μόρφωσις — образ, вигляд) — неспадкові зміни організму, спричинені впливом зовнішніх факторів (високої т-ри, радіації, хім. речовин тощо), виникають внаслідок порушення дії *генів*. На відміну від *модифікацій* не мають пристосовного значення (напр., вирізка на крилі) й іноді імітують *мутації*. Див. також *Фенокопія*.

МОРФОЛОГІ́ЧНА КЛАСИФІКА́ЦІЯ МОВ — *класифікація мов* за деякими спільними ознаками їхньої граматичної будови. Осн. її принципи — формальна змінність чи незмінність при сполученні в текстах семантичних відтинків — морфем і слів. Запровадив М. к. м. А. Сміт, удосконалювали А. В. *Шлегель*, В. *Гумбольдт* та ін. З розвитком лінгвістичної *типології* на її основі виникла *типологічна класифікація мов*.

А. О. Білецький.

МОРФОЛО́ГІЯ (від грец. μορφή — вигляд, форма і λόγος — вчення) — розділ *граматики*, граматичне вчення про *слово*. У М. вивчаються різні аспекти будови слова з погляду залежності його значення від тих *морфем*, що складають слово. Осн. поняттями у М. є граматична форма, граматичне значення і *граматична категорія*, а також частини мови. Граматична форма слова — це конкретне слово як носій його граматичного змісту, тобто системи властивих йому граматичних значень. Важливим завданням М. є вивчення форм слів, уживаних у *контексті* в зв'язках з ін. словами, і змін, що в них відбуваються внаслідок функціонування їх у реченні, тобто *словозміни*. Словозміна — це система граматичних форм слів, виражених *закінченнями*. Слово-

зміну інколи наз. М. у вузькому значенні слова.

У М. вивчається будова (морфемний склад) слів та утворення властивих мові типів їх — *словотвір*, об'єктом дослідження якого є способи утворення слів за допомогою поєднання морфем. Проте питання про місце словотвору залишається не розв'язаним. Те, що він служить для утворення нових слів, які поповнюють *словниковий склад мови*, дало деяким ученим підставу вважати його розділом *лексикології*. Інші вважають його окремим розділом *мовознавства*, проміжним між лексикологією і граматикою. А віднесення його до М. пояснюється тим, що система словотвору нерозривно зв'язана з системою власне морфологічних форм слів. Новоутворені слова набувають форм існуючих у мові слів з властивими їм граматичними значеннями і характерними особливостями словозміни, відповідно до чого диференціюються словотворчі засоби. Граматичні значення — це різноманітні значення граматичних форм, виражені різними мовними засобами. У них відображаються реально існуючі особливості предметів і явищ, позначених словами, напр. кількісні (у значенні числа), а також існуючі між ними різні відношення, напр. значення відмінкових форм. Граматична категорія — це узагальнене поняття, в змісті якого об'єднується ряд споріднених співвідносних граматичних значень. Напр., категорія *числа* об'єднує значення *однини* й *множини*, категорія *часу дієслова* — граматичні значення минулого, теперішнього і майбутнього часів тощо. Граматичні категорії і способи вираження їх у різних мовах неоднакові. На основі спільності в значенні і в характерних формальних ознаках у мові виділяються великі класи слів, які наз. частинами мови. У М. вивчаються особливості граматичних категорій, властивих частинам мови, способи їх вираження, особливості словозміни та словотвору частин мови. Див. також *Синтаксис*.

Літ.: Виноградов В. В. Русский язык. (Грамматическое учение о слове). М., 1972; Курс сучасної української літературної мови, т. 1. К., 1951; Грамматика русского языка, т. 1. М., 1960; Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови, ч. 1. К., 1965; Сучасна українська літературна мова. Морфологія. К., 1969.

І. К. Кучеренко.

МОРФОЛО́ГІЯ ЛЮДИ́НИ — вчення про форму, будову й мінливість тіла людини у зв'язку з його розвитком та життєдіяльністю. М. л. включає *анатомію* (описову, топографічну, функціональну, еволюційну, патологічну), *ембріологію, гістологію, цитологію* і тісно пов'язана з *морфологією тварин*. З часу сформування *антропології* як самостійної науки багато які питання М. л. ввійшли до її складу.

М. л. як один з найважливіших розділів антропології вивчає статеві, вікові, територіальні та ін. варіації шкірного покриву (пігментації, рельєфу шкіри долонь і підошов — дерматогліфіка) та його придатків (гол. чин. волосяного покриву), розмірів, пропорцій тіла та маси його окремих компонентів (зокрема, *головного мозку*), форми і розмірів черепа та кісток посткраніального скелета, об'єму мозкової коробки, форми м'яких тканин обличчя (складок верх. повіки, носа, губ, вушних раковин). М. л. як розділ антропології, на відміну від деяких розділів описової й топологічної анатомії, *судової медицини, гігієни дітей і підлітків*, вивчає тіло людини в часі (вікові та епохальні зміни), просторі (територіальні, локальні та ін. особливості) і з урахуванням впливу формотворних факторів (кліматичних, геогр. і соціально-екон. умов тощо) і користується спец. методиками (*антропометрії*, одонтології, системою балів для описових ознак) із залученням методів математичного і *генетичного аналізу*. Вона взаємопов'язана з *антропогенезом* та етнічною антропологією, а також з різними галузями *медицини*, з *генетикою людини* та пластичною анатомією. Антропометричні дані використовують для обгрунтування стандартів одягу, взуття, розмірної типології меблів тощо.

Літ.: Рогинский Я. Я., Левин М. Г. Антропология. М., 1978; Свиридов А. И. Анатомия человека. К., 1976; Харрисон Дж. [и др.]. Биология человека. Пер. с англ. М., 1979.

Є. І. Данилова.

МОРФОЛО́ГІЯ РОСЛИ́Н — наука, що вивчає зовнішню і внутрішню будову рослин і закономірності їх формоутворення в процесі індивідуального (*онтогенез*) та історичного (*філогенез*) розвитку, один з розділів *ботаніки*. З М. р. виділились *анатомія рослин, ембріологія рослин, цитологія* рослин і *гістологія* рослин. М. р. вивчає морфологічну різноманітність рослин, закономірності змін їхньої заг. структури і структури окремих органів під впливом зовн. і внутр. факторів, а також різні відхилення від норми в будові тих або ін. органів (див. *Тератологія*). Осн. методи М. р.: описовий, історичний (філогенетичний), порівняльний, експериментальний. Відомості про будову рослин наводяться вже в працях давньогрец. і давньорим. учених — *Теофраста, Плінія* Старшого та ін. До 19 ст. М. р. формувалась як описова наука. К. *Лінней* у «Філософії ботаніки» (1751) підсумував наявні на той час відомості про будову рослин. Термін «морфологія» запровадив у науку Й. В. *Гете* (1817). В 1-й пол. 19 ст. розвиваються уявлення про єдність органів та їхній *метаморфоз* (О. П. *Декандоль*). У розвитку порівняльної М. р. значну роль відіграли нім. ботаніки А. Браун і К. Шімпер, які створили вчення про матем. закономірності *листкорозміщення*. В 1-й пол. 19 ст. було закладено основи онтогенетичного (М. *Шлейден*) і філогенетичного (нім. ботанік В. Гофмейстер) напрямів М. р.

У розвитку онтогенетичного напряму М. р. значну роль відіграли праці нім. ботаніка А. Ейхлера, рос.— М. М. Кауфмана, С. І. Ростовцева, Б. М. Козо-Полянського. Великий вплив на розвиток М. р. зробило *еволюційне вчення* Ч. *Дарвіна*. Еволюційна, або філогенетична, М. р. набула дальшого розвитку в працях рос. ботаніків І. Д. Чистякова, І. М. *Горожанкіна*, В. І. Беляєва, В. М. *Арнольді* та ін., які довели *гомологію* органів розмноження різних груп рослин. Ін. напрям в еволюційній М. р. базувався на вивченні викопних рослин (англ. ботанік Ф. Боуер, нім.— Г. Потоньє, В. Цімерман, франц.— О. Ліньє) й далі розвинувся в працях рад. ботаніків К. І. Мейєра, А. Л. *Тахтаджяна* та ін. У 1890 К. А. *Тімірязєв* запропонував термін «експериментальна морфологія», основи якої було закладено працями М. Ф. *Леваковського* (1871). В цьому напрямі працювали австр. учений Ю. Візнер, нім.— К. Гебель, К. Клебс, чес. — Б. Нємець, Р. Досталь, голл.— Ф. Вент, англ.— К. Уордлоу, рос. і укр. ботаніки М. П. Кренке, М. Г. *Холодний* та ін. В розробці однієї з осн. проблем екологічної М. р., що зародилася в кін. 19 — на поч. 20 ст. в Данії (її основоположники — Е. Вармінг, К. Раункієр),— вивченні *життєвих форм* рослин активну участь брали рад. вчений І. Г. Серебряков і його послідовники. М. р. тісно пов'язана з *палеоботанікою, систематикою* рослин, *екологією* рослин, *фізіологією рослин, лісівництвом, рослинництвом*. На Україні проблеми М. р. розробляються в Ін-ті ботаніки АН УРСР, на кафедрах вищих навч. закладів, у *ботанічних садах*. Наук. праці з М. р. публікує «*Український ботанічний журнал*».

Літ.: Серебряков И. Г. Морфология вегетативных органов высших растений. М., 1952; Тахтаджян А. Л. Основы эволюционной морфологии покрытосеменных. М.— Л., 1964; Курсанов Л. И. [и др.]. Ботаника, т. 1. М., 1966; Ботаника. Анатомия и морфология растений. М., 1978; Имс А. Морфология цветковых растений. Пер. с англ. М., 1964.

О. В. Брайон.

МОРФОЛО́ГІЯ ТВАРИ́Н — наука, що вивчає зовнішню і внутрішню будову тварин та закономірності їхнього формоутворення в процесі індивідуального (*онтогенез*) і історичного, або еволюційного (*філогенез*), розвитку. Включає *анатомію* (у т. ч. порівняльну й топографічну), *ембріологію, гістологію*, частково *цитологію* (цитоморфологію), *остеологію, конхіологію*.

МОРФОНОЛО́ГІЯ (від *морфологія* і *фонологія*) — лінгвістична дисципліна, яка вивчає використання фонологічних засобів мови для побудови *морфем* і *слів*. Предметом М. є теорія морфонологічних чергувань, яка вивчає співвідношення між різними, частково фонологічно нетотожними морфами тієї самої морфеми (напр., «ног-» і «ноз-» при відмінюванні слова «нога»), а також теорія фонологічної будови морфем (вона визначає допустимі комбінації *фонем* у різних типах морфем). При описуванні мови на рівні *синхронії* необхідно розрізняти морфонологічні й фонетичні чергування. Перші не зумовлені сучас. фонетичними процесами, а другі — зумовлені

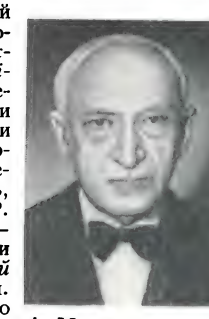

А. Моруа.

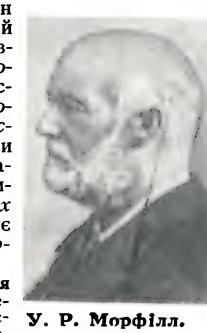

У. Р. Морфілл.

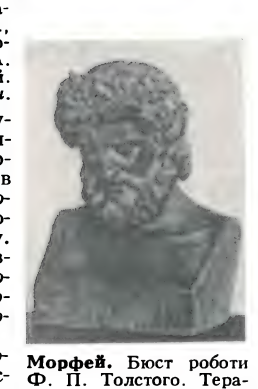

Морфей. Бюст роботи Ф. П. Толстого. Теракота. 1822. Державний Російський музей у Ленінграді.

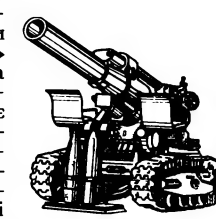

Мортира 280 мм зразка 1939. СРСР.

МОРФОСКУЛЬПТУРА

О. Г. Мосін.

К. С. Москаленко.

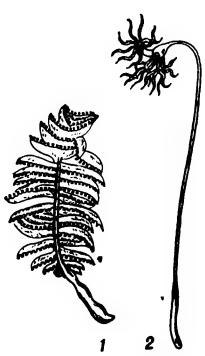

Морські пера:
1 — Pennatula phosphorea; 2 — Umbellula encrinus.

[напр., у чергуванні аломорф «пис-» і «пиш-» кінцевий **с** є характерним для неозначеної форми дієслова («писати»), а **ш** — для форм теперішнього часу («пишу», «пишуть»), тоді як у фонетичному чергуванні у формах слова «кручá», «кручу», «кручею», «на кручі» твердість **ч** зумовлена наступними голосними **а**, **у**, **е**, а м'якість **ч** — голосним і].

Літ.: Бромлей С. В. Морфонология и грамматика. В кн.: Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. М., 1974; Чурганова В. Г. Очерк русской морфонологии. М., 1973. *К. К. Трофимович.*

МОРФОСКУЛЬПТУ́РА (від грец. μορφή — вигляд, форма і лат. sculptura — різьба, ліплення) — порівняно невеликі форми рельєфу земної поверхні, у виникненні яких головна роль належить *екзогенним процесам*. До М. відносять річкові долини, балки, яри, форми рельєфу, походження яких пов'язане з *карстом*, діяльністю *льодовиків* тощо.

МОРФОСТРУКТУ́РА (від грец. μορφή—вигляд, форма і лат. structura — будова) — великі нерівності рельєфу континентів або дна океанів, у виникненні яких при взаємодії внутрішніх і зовнішніх сил Землі головна роль належить *ендогенним процесам*. До М. відносять низовини, рівнини, плато, гірські кряжі, улоговини тощо.

МОРФОТЕКТУ́РА (від грец. μορφή — вигляд, форма і лат. tectura — покриття) — найбільші елементи рельєфу Землі. Те саме, що й *геотектура*.

МОРФОФІЗІОЛОГІ́ЧНИЙ ПРОГРЕ́С — те саме, що й *ароморфоз*.

МО́РШИН — селище міського типу Львів. обл. УРСР, підпорядковане Стрийській міськраді. Розташований у передгір'ї Карпат на р. Бережниці (прит. Дністра). Залізнична станція. 7,5 тис. ж. (1980). Заг.-осв. та музична школи, лікарня, Палац культури, кінотеатр, бібліотека.

М.— бальнеологічний (переважно питний) курорт. У М. є чотири джерела (хлоридно-сульфатно-натрієво-магнієве, хлоридно-натрієве, сульфатно-хлоридне, кальцієво-натрієве), вода яких використовується для пиття й ванн. Торф'яна грязь, озокерит. Показання: захворювання органів травлення, хронічні захворювання суглобів, периферичної нервової системи. Санаторії, ванний будинок, питні бювети, торфоозокеріголікарня. Курорт функціонує цілий рік.

МОСАШВІ́ЛІ Ілo Онисимович (7.I 1896, с. Чаргалі, тепер Душетського р-ну Груз. РСР — 4.VIII 1954, Тбілісі) — груз. рад. письменник. Навчався в Харків. ун-ті (1914—17). Друкуватися почав 1916. Вірші «Гамборська ніч» (1927), «В Білорусії» (1935—36), «Ось вона, Москва» (1944) — про успіхи соціалістич. будівництва. Автор п'єс: «Начальник станції» (1947), «Потоплене каміння» (1949; Держ. премія СРСР, 1951), «Його зоря» (1950), «Шлях у майбутнє» (1953). Писав вірші для дітей, кіносценарії, оповідання й нариси. Україні присвятив вірш «Ти, Україно, мати сива». Перекладач творів Т. Шевченка. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Потоплене каміння. К., 1952; [Поезії]. В кн.: Радянська література народів СРСР. К., 1952; Поезія грузинського народу. Антологія, т. 2. К., 1961; Рос. перекл.— Избранное. Тбилиси, 1957: Стихи. Тбилиси, 1967.

МО́СІ — народ у Зх. Африці, становить понад 50% населення Верхньої Вольти. Живуть також на Пн. Гани. Заг. чисельність — 5,4 млн. чол. (1978, оцінка). Мова — море, належить до групи нігерконго. Більшість М. зберігає давні традиційні вірування, частина — християни і мусульмани. Осн. заняття М.— землеробство, займаються також тваринництвом.

МО́СІН Олександр Григорович (16.X 1871, с. Шестірня, тепер Широківського р-ну Дніпроп. обл.— 9.IX 1929, Київ) — укр. рад. співак (тенор), засл. арт. Республіки (з 1928). В 1897 закінчив Моск. консерваторію. Співав на оперних сценах Петербурга (Народний дім, 1903—05, 1910—16), Києва (1905—08), Москви (Великий театр, 1908—10), Тбілісі (1923—25). В 1925—26 — соліст Харків., 1926—29 — Київ. театрів опери та балету (одночасно співав і в Одес. опері). Партії: Герман («Пікова дама» Чайковського), Князь («Русалка» Даргомижського), Вакула («Ніч перед різдвом» Римського-Корсакова), Хлопуша («Орлиний бунт» Пащенка), Отелло («Отелло» Верді), Микола («Різдвяна ніч» Лисенка).

МО́СІН Сергій Іванович [2 (14).IV 1849, с. Рамонь, тепер смт Рамонського р-ну Ворон. обл.— 26.I (8.II) 1902, Сестрорєцьк] — рос. конструктор стрілецької зброї, генерал-майор (1900). Після закінчення Михайловської арт. академії (1875) працював на Тульському збройовому з-ді. В 1890 створив 7,62-мм магазинну п'ятизарядну гвинтівку, яка з 1891 була на озброєнні рос. і рад. армій (застосовувалась під час громадян. війни, з деякими удосконаленнями — у Великій Вітчизн. війні 1941—45). В 1894—1902 М.— нач. Сестрорецького збройового з-ду. В Тулі 1958 М. встановлено пам'ятник.

МОСКАЛЕ́НКО Кирило Семенович [н. 28.IV (11.V) 1902, с. Гришине, тепер Красноармійського р-ну Донец. обл.] — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1955), двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1978), Герой ЧССР (1969). Член КПРС з 1926. В Рад. Армії з 1920. Учасник громадян. війни. В 1939 закінчив Арт. академію ім. Ф. Е. Дзержинського. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував 38-ю, 1-ю танк., 1-ю гвард., 40-ю арміями. Війська, очолювані М., брали участь у визволенні тер. України, Чехословаччини і Польщі. З 1948 — команд. військами ППО Моск. військ. округу, з 1953 — військами Моск. військ. округу, 1960—62 — головнокоманд. ракетними військами стратегічного призначення й заст. міністра оборони СРСР. З 1962 — гол. інспектор М-ва оборони і заст. міністра оборони СРСР. З 1956 — член ЦК КПРС. Нагороджений 6 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 5 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: На Юго-Западном направлении. 1941—1943. Воспоминания командарма, кн. 1—2. М., 1979.

МОСКАЛЬО́В Митрофан Миколайович [2 (14).I 1873, Єлець, тепер Липец. обл. РРФСР — 20.VIII 1940, Київ] — укр. рад. хірург та уролог, доктор мед. наук (з 1913). Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1902). У 1911 працював при цьому ж ун-ті, 1921—31 — зав. кафедрою Київ. мед. ін-ту, а з 1932 — консультант лік. закладів Києва. Праці присвячені питанням хірургічного лікування туберкульозу легень. М. довів відсутність специфічного збудника пієлонефриту.

МОСКВА́ — ріка в РРФСР, у межах Моск. і Смол. областей, ліва притока Оки (бас. Волги). Довж. 502 км, площа бас. 17,6 тис. км². Бере початок на Московській височині. У серед. течії протікає через м. Москву. Живлення мішане з переважанням снігового. Замерзає в листопаді — грудні, скресає у березні — квітні. Гол. притоки: Руза, Істра, Яуза (ліві), Пахра, Сєвєрка (праві). Стік М. зарегульовано водосховищами (Можайське, Рузьке, Озернінське, Істринське) й греблями. *Каналом імені Москви* сполучена з Волгою. Нижче каналу судноплавна. Використовують для водопостачання. На М., крім Москви, — міста: Можайськ, Звенигород, Воскресенськ, Коломна.

МОСКВА́ — столиця СРСР і РРФСР, центр Моск. обл. Місто-герой. М.— найважливіший у країні та один з найбільших у світі політ., пром., наук. і культур. центрів. Територія — 878,7 км². Межі міста встановлено по Моск. кільцевій автомоб. дорозі (1961). В адм. відношенні М. поділяється на 31 район; як окремий район включає м. Зеленоград.

Природа. М. розташована в центрі Європ. частини СРСР, на Руській рівнині, в межиріччі Оки і Волги. Найбільш підвищену, пд.-зх. частину міста займає Теплостанська височина (заввишки до 253 м), на Пн. Зх.— пд. схили Моск. ви-

Кутузовський проспект.

сочини, сх. і пд.-сх. частини міста — в межах *Мещорської низовини*. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня —10,2°, липня +18,1°. Опадів 540—650 мм на рік. Територією міста протікає р. *Москва*, яка впадає в *Оку* і сполучена *каналом імені Москви* з Волгою; притоки Москви — Яуза та Сетунь (в межах міста). У М. — бл. 500 відкритих водойм заг. площею понад 80,0 га. М. розташована в зоні мішаних лісів, значна частина міськ. тер. під зеленими насадженнями. В місті — бл. 100 парків, більше 700 скверів, понад 100 бульварів.

Історія. Археол. розкопки свідчать про існування людини на тер. сучас. М. ще за *неоліту*. В 11—13 ст. тут були поселення *в'ятичів*. У кін. 11 ст. на Боровицькому пагорбі в гирлі р. Неглинної вже існувало невелике місто, захищене валом з частоколом і ровом. Перша згадка в літописі про М. як володіння кн. *Юрія Долгорукого* датується 1147. У 12—13 ст. М.— у складі *Владимиро-Суздальського князівства*. Взимку 1237—38 її захопили і спалили монголо-татари. З 2-ї пол. 13 ст.— центр удільного Моск. князівства, з 14 ст.— *Московського великого князівства*. З часу князювання *Івана I* навколо М. почався процес об'єднання Русі, зосередження її сил для боротьби за визволення від *монголо-татарського іга*. В М. формувалися рус. війська, які на чолі з кн. *Дмитрієм Донським* здобули перемогу над монголо-татарами в Куликовській битві 1380. За великого кн. *Івана III* з кін. 15 ст. М. стала столицею *Російської централізованої держави*. В 1485—95 споруджено нині існуючі стіни й башти Кремля (див. *Кремль Московський*). Зростання політ. значення М. супроводилося перетворенням її на важливий екон. і культур. центр Росії. В 1610 М. захопили польс.-лит. інтервенти, від яких місто було визволено *народним ополченням 1611—12*. В 17 ст. в М. загострилася антифеод. боротьба (див. *Московське повстання 1648, Московське повстання 1662, Московське повстання 1682, Стрілецьке повстання 1698*). В 1712, за *Петра I*, столицю було перенесено до Петербурга, але М. залишалася столичним містом, важливим екон., політ. і культур. осередком. У 18 ст. відбулися виступи ремісників і робітних людей моск. мануфактур, стався «чумний бунт» 1771. Значні заворушення трудящих мас М. відбувалися під час *селянської війни під проводом О. І. Пугачова 1773—75*. З 1708 М.— губ. центр. З початком *Вітчизняної війни 1812* М. стала організатором загальнорос. опору ворогові. Після *Бородінської битви 1812* за рішенням військ. ради в Філях (тепер у межах М.) рос. армія 2 (14).IX залишила М. Інтервенти завдали значних руйнувань місту, почалися пожежі, що охопили всю М. 11 (23).X 1812 рос. війська ввійшли в М. В 2-й пол. 19 ст. М. стала другим після Петербурга пром. містом Рос. імперії, значним осередком легкої, особливо текст. пром-сті, гол. залізничним вузлом країни. М. тісно пов'язана з рухом революц. народників, відіграла важливу роль у поширенні марксизму в Росії. Перші гуртки марксистського напряму виникли в М. у 80-х рр. 19 ст. Під впливом В. І. Леніна марксистські гуртки об'єдналися 1894 в *московський «Робітничий союз»*, у кін. 1897 — в моск. «Союз боротьби за визволення робітничого класу», навесні 1898 — в Моск. к-т РСДРП. Важливу роль відіграла М. в революції 1905—07 в Росії. Моск. робітники почали *Жовтневий всеросійський політичний страйк 1905*. В листопаді 1905 в місті виникла Рада робітничих депутатів. Грудневе повстання в М. (див. *Грудневі збройні повстання 1905*) було найвищим етапом першої рос. революції. В період нового революц. піднесення (1910—14) розгорнувся широкий політ. рух моск. робітників. Лютн. революція 1917 слідом за Петроградом перемогла в М., в місті встановилося *двовладдя*. В березні було обрано Раду робітничих депутатів і Раду солдатських депутатів. У жовтні 1917 слідом за збройним повстанням у Петрограді на боротьбу проти буржуазії піднялися моск. робітники. В результаті 7-денних боїв на 3 (16).XI Рад. влада перемогла в М. Почалася нова епоха в розвитку М. 11.III 1918 в М. з Петрограда переїхав Рад. уряд на чолі з В. І. Леніним. М. стала столицею РРФСР. Трудящі міста ліквідували *лівоесерівський заколот 1918*. Починаючи з VIII з'їзду РКП(б) (березень 1919), в Москві проходили всі з'їзди Комуністичної партії Рад. Союзу. 10.V 1919 тут відбувся перший масовий *комуністичний суботник* (див. *«Великий почин»*). Під час громадян. війни і воєн. інтервенції 1918—20 М. була центром, звідки партія, уряд, В. І. Ленін здійснювали керівництво боротьбою проти білогвардійців та іноз. інтервентів. У М., в зв'язку з *австро-німецькою окупацією України 1918*, відбулися I (липень 1918) і II (жовтень 1918) з'їзди КП(б)У. 30.XII 1922 в М. на 1-му з'їзді Рад СРСР було проголошено створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. М. стала столицею СРСР. У М. на з'їздах і конференціях Комуністичної партії, Всесоюзних з'їздах Рад, сесіях Верховної Ради СРСР було прийнято важливі рішення, що визначили весь хід розвитку Рад. Союзу на шляху соціалізму. В М. було проголошено *Комуністичний Інтернаціонал*, проходили його конгреси. З М. тісно пов'язана діяльність В. І. Леніна. Він приїздив у М. 1893—95, 1897, 1900 і 1906. В М. і під М. пройшли останні роки життя В. І. Леніна.

За роки соціалістичного будівництва в М. створено багатогалузеву пром-сть. М. перетворилася на місто машинобудування і металообробки. В 1940 пром-сть міста дала продукції в 21 раз більше, ніж 1913, і майже в 2 рази більше, ніж пром-сть всієї дореволюц. Росії. В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 ЦК Комуністичної партії, Рад. уряд, ДКО і Ставка Верховного Головнокомандування керували з М. бойовими діями на фронтах і роботою в тилу. В М. було сформовано 16 дивізій народного ополчення.

В результаті *Московської битви 1941—42* нім.-фашист. війська зазнали великої поразки. 1.V 1944 встановлено медаль «За оборону Москви». 24.VI 1945 в М. відбувся *Парад Перемоги*. В 1947 встановлено медаль «В пам'ять 800-річчя Москви». Москвичі стали передовим загоном рад. народу у відбудові й дальшому розвитку нар. г-ва в післявоєнні роки. На XXIV з'їзді КПРС (1971) було поставлено завдання перетворити М. на зразкове комуністичне місто. М.— політ. центр Рад. Союзу. Тут містяться ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР і Ради Міністрів СРСР, РРФСР. М.—також значний міжнар. політ. і громад. центр. Тут відбуваються міжнар. Наради представників комуністичних і робітн. партій, зустрічі керівників цих партій, міжнар. форуми (1957 в М. проходив 6-й *Всесвітній фестиваль молоді та студентів*, 1973 — *Всесвітній конгрес миролюбних сил*), наук. конгреси і з'їзди, міжнар. художні конкурси. В 1980 в М. відбулися XXII *Олімпійські ігри*. М. нагороджено орденами Леніна (1947), Жовтневої Революції (1967). В 1965 їй присвоєно звання «Місто-герой» з врученням ордена Леніна і медалі «Золота Зірка».

М. І. Кузнецов.

Пам'ятник В. І. Леніну перед Електромеханічним заводом імені Володимира Ілліча. Скульптор С. Д. Меркуров. Бронза, граніт. 1947.

Народне господарство. М.— центр найбільшого в країні Центрального екон. району. Для пром. комплексу М. характерні значні масштаби (бл. 5% пром. продукції СРСР), різноманітність (поєднання численних галузей важкої та легкої пром-сті, випуск різного устаткування і широкого асортименту товарів нар. споживання), тісна взаємодія виробн. з наукою та проектно-конструкторською діяльністю. Широкого розвитку набули виробничі й наук.-виробничі об'єднання. Валова продукція пром-сті 1978 зросла проти 1913 в 223 рази, проти 1940 — в 11 раз.

Провідне місце в пром-сті М. посідають машинобудування і металообробка (бл. 50% пром.-виробничих фондів М. та бл. 60% заг. кількості пром.-виробничого персоналу), в т. ч. автомобілебудування, верстатобудування, електротехніка, радіоелектроніка, приладобудування, виробн. засобів

Населення

Рік	Кількість жителів. тис.
14 ст.	30—40
1784	217
1811	275
1871	602
1897	1039
1912	1618
1917	2017
1926	2026
1939	4542
1959	6053
1961	6323
1970	7077
1980	8099

Вид на Великий Москворецький міст і готель «Росія».

автоматизації та обчислювальної техніки. Більшість підприємств цих галузей є головними: *Московський автомобільний завод* імені І. О. Лихачова, *московський верстатобудівний завод «Красный пролетарий»* імені О. І. Єфремова; з-ди: Перший Держ. підшипниковий, автомобільний ім. Ленінського комсомолу, електромех. ім. Володимира Ілліча, електромашинобудівний «Динамо» ім. С. М. Кірова, приладобудівний «Манометр», «Фрезер» ім. М. І. Калініна та ін. Металург. підприємства (з-д «Серп и молот», комбінат твердих сплавів, трубний з-д) постачають свою продукцію маш.-буд. виробництву. Розвивається хімічна (виготовлення гумотехнічних виробів, барвників, плівки, виробів з пластмас, лаків, парфюмерії; заводи: Дорогомиловський, Дербеньовський, «Каучук») пром-сть. Створено нафтоперероб-ну (з-д у Капотні) та нафтохім. галузі. Поряд з важкою індустрією розвивається легка пром-сть: виробн. бавовняних, вовняних (бавовняний комбінат «Трёхгорная мануфактура» ім. Ф. Е. Дзержинського, Перша ситцевибивна ф-ка, Краснохолмський камвольний комбінат) і шовкових тканин (шовкові комбінати «Красная роза» ім. Рози Люксембург, ім. Я. М. Свердлова, ім. П. П. Щербакова). Найбільшого розвитку серед галузей легкої пром-сті набула швейна (об'єднання «Большевичка» та ін.). Створено також взут. пром-сть (ф-ки: «Буревестник», «Парижская коммуна», ім. В. П. Капранова). Харч. пром-сть орієнтована гол. чин. на задоволення потреб міста, є підприємства і всесоюзного значення, серед них — кондитерські ф-ки ім. П. А. Бабаєва, «Красный Октябрь», «Большевик». Значна пром-сть буд. матеріалів, особливо виробн. залізобетонних конструкцій. Електроенергія до М. надходить з Єдиної електроенерг. системи Європ. частини СРСР. М.— значний залізничний вузол країни: 11 з-ць зв'язують столицю з усіма районами Рад. Союзу та з багатьма зарубіжними країнами. Докорінно реконструйовано водні шляхи, створено водосховища, греблі, канал ім. Москви. З побудовою Волго-Балтійського водного шляху та Волго-Донського судноплавного каналу імені В. І. Леніна М. стала річковим портом 5 морів. Всього в місті 3 річкові порти — Західний, Північний і Південний. У М. сходяться найважливіші автомагістралі (навколо міста — кільцева автомоб. дорога) і трубопроводи країни. 4 аеропорти — Внуково, Шереметьєво, Домодєдово, Быково. У внутрішніх міських перевезеннях велику роль відіграє *Московський метрополітен* імені В. І. Леніна.

Г. М. Лаппо.

Вид на Калінінський міст і Смоленську набережну.

Охорона здоров'я. Перші 2 лікарні було створено в М. у серед. 17 ст. В 1707 відкрито перший у країні військ. госпіталь (тепер Головний військ. госпіталь ім. М. М. Бурденка), при якому було організовано госпітальну школу. В 1755 організов. мед. ф-т Моск. ун-ту. В 18 ст. створено кілька лікарень, дит. будинків. У 19 ст. сформувалася моск. лікарняна школа (М. Я. *Мудров*, С. П. *Боткін*, У. Є. Дядьковський, Г. І. Сокольський, Г. А. *Захар'їн*, О. О. Остроумов). Однак кваліфікована мед. допомога була недоступна для трудівників. На 1913 у М. налічувалося 60 лікарняних закладів на 11,1 тис. ліжок, 29 амбулаторій і 14 пологових будинків на 700 ліжок. Усього в М. працювало 2,3 тис. лікарів (1 лікар на 714 ж.) і 0,9 тис. осіб серед. мед. персоналу. В травні 1918 керування охороною здоров'я було централізовано. В 1940 налічувалося 190 мед. закладів з 36,6 тис. ліжок (3,4 ліжка на 1 тис. ж.). Кількість лікарів досягла 18,2 тис. (1 лікар на 240 ж.), кількість осіб серед. мед. персоналу— 29,4 тис. На 1979 кількість лікарняних закладів досягла 256 з більш як 118 тис. ліжок (бл. 15 ліжок на 1 тис. ж.). Мед. допомогу подавали 90,3 тис. лікарів (1 лікар на 89 ж.) і 171,1 тис. осіб серед. мед. персоналу. Кількість пологових будинків на 1978 досягла 23 (на 5,7 тис. ліжок), амбулаторно-поліклініч. закладів — понад 900, дит. дошкільних закладів — 2647 (на 381,2 тис. місць), у т. ч. дит. ясел, які входять у мережу охорони здоров'я. В М. 1944 створено *Академію медичних наук СРСР*. У 1978 в мережі АМН і в підпорядкуванні союзному й респ. МОЗ було 74 НДІ і самостійні н.-д. лабораторії, Центр. ін-т удосконалення лікарів, 3 мед. ін-ти й 30 мед. уч-щ. Споруджений і став до експлуатації комплекс Онкологічного центру АМН СРСР, Кардіологічний центр АМН СРСР. В М. — єдиний у світі науково-дослідний інститут гігієни дітей і

підлітків, найбільший у Європі центр *гіпербаричної оксигенації* (насичення організму киснем під тиском) Ін-ту клінічної та експериментальної хірургії. В М. виходять 53 мед. союзні й республіканські журнали. М.—центр міжнародних мед. зв'язків з Всесвітньою організацією охорони здоров'я. В мережі місц. охорони здоров'я (1978) — 67 санаторіїв. Крім того, в М. і Підмоскров'ї функціонують санаторії та будинки відпочинку Моск. тер. ради. Серед курортних місцевостей Підмосков'я найбільш відомі Дорохово, Звенигород, Михайловське, Тишково. Місц. джерела мінеральних вод (Дороховська, Московська та ін.).

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Перші школи виникли в 16 ст. при монастирях. У 1687 відкрито *Слов'яно-греко-латинську академію*. На поч. 18 ст. виникли спец. навч. заклади: 1701 — Школа матем. і навігацьких наук, 1712 — інженерна. В 1755 в М. засн. перший у Росії ун-т (див. *Московський державний університет* імені М. В. Ломоносова). В 1-й пол. 19 ст. відкрито 12 парафіяльних (1-річних) і 3 повітові (2-річні) уч-ща, при деяких фабриках — 2-річні поч. уч-ща. В 1804 засн. Практичну комерційну академію та Комерційне уч-ще, 1848 — Лазаревський ін-т сх. мов, 1822 — Землеробська школа, 1824 — Кадетський корпус, 1830 — Тех. уч-ще. Правом на освіту в серед. навч. закладах (гімназіях, реальних і комерційних уч-щах) користувалися діти забезпечених верств населення. В 1865 створено Петровську землеробську і лісову академію, 1872 — Вищі жіночі курси, 1907 — Комерційний ін-т та ін. В 1914/15 навч. р. в місті було 752 загальноосв. школи усіх видів (140,2 тис. учнів), 150 серед. спец. навч. закладів (42,9 тис. учнів), 20 вузів (33,9 тис. студентів). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції систему нар. освіти почали перебудовувати на соціалістичних принципах. Було відкрито широкий доступ у вищі навч. заклади дітям робітників і селян, для їхньої підготовки організовано робітн. ф-ти. В денних загальноосв. школах збільшувалася кількість учнів. У 1939/40 навч. р. працювало 689 загальноосв. шкіл (618,8 тис. учнів), 1940/41 навч. р.— 116 технікумів і уч-щ (40,2 тис. учнів), у вузах навчалося 95 тис. студентів. У 1978/79 навч. р. в М. налічувалося 1033 загальноосв. школи (736,4 тис. учнів), 69 дит. муз. шкіл, 68 вечірніх муз. шкіл для дітей і дорослих, 140 серед. спец. навч. закладів (215,9 тис. учнів), 113 серед. профес.-тех. уч-щ (66,1 тис. учнів), 75 вищих навч. закладів (понад 632 тис. студентів). Найбільші вузи: Моск. ун-т ім. М. В. Ломоносова, *Московське вище технічне училище* імені М. Е. Баумана, ін-ти — енергетичний, гірничий, авіац., архіт., всесоюзні заочні машинобудівний, текстильної та легкої пром-сті, інженерно-буд., юрид., пед. ім. В. І. Леніна, три мед. ін-ти, Всесоюзний ін-т кінематографії (ВДІК), Ін-т сталі й сплавів, Консерваторія ім. П. І. Чайковського, С.-г. академія ім. К. А. Тімірязєва, Літ. ін-т ім. О. М. Горького тощо. З 1934 в М. перебуває *Академія наук СРСР* та 79 її н.-д. установ, зокрема ін-ти прикладної математики, фіз. проблем ім. С. І. Вавилова, математичний ім. В. А. Стеклова, радіотехніки й електроніки, хім. фізики, біохімії ім. О. М. Баха, фізики Землі ім. О. Ю. Шмідта.

Петровський палац. Архітектор М. Ф. Казаков. 1776—96.

історії СРСР, заг. історії, рос. мови, світової л-ри ім. М. Горького тощо. Працюють *Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*, галузеві академії — *Академія суспільних наук при ЦК КПРС, Академія сільськогосподарських наук Всесоюзна* імені В. І. Леніна, Академія мед. наук СРСР, *Академія педагогічних наук СРСР*, Академія мистецтв СРСР з наук. установами, що входять до академій. Численні галузеві н.-д. ін-ти: Всесоюзний електротех. ім. В. І. Леніна, атомної енергії ім. І. В. Курчатова, експериментальної і теор. фізики, Центральний аерогідродинамічний ім. М. Є. Жуковського; багато наук.-виробничих об'єднань — всього 700 н.-д. установ (1978), у т. ч. бл. 400 н.-д. ін-тів, їхніх філіалів та відділень, у яких працюють 220 тис. наук. робітників (понад 600 академіків і чл.-кор., більш як 10 тис. докторів наук, бл. 70 тис. кандидатів наук). У М.— понад 4 тис. б-к (фонд — 339 млн. одиниць зберігання), понад 2 тис. тех. б-к; найбільші б-ки: *Бібліотека СРСР імені В. І. Леніна* (фонд — понад 29 млн. одиниць зберігання), *Бібліотека медична центральна наукова, Бібліотека наукова педагогічна* імені К. Д. Ушинського, *Бібліотека науково-технічна публічна СРСР, Бібліотека політехнічна центральна, Бібліотека всесоюзна іноземної літератури* тощо; 30 профес. театрів, 306 клубних закладів; 493 кіноустановки, в т. ч. 120 кінотеатрів (кінотеатри «Россия», «Октябрь», «Мир» та ін.); 66 музеїв (з філіалами), найвідоміші з них — *Музей Революції СРСР, Центральний музей В. І. Леніна*, Музей К. Маркса і Ф. Енгельса, *Історичний музей*, Політех. музей, *Третьяковська галерея, Музей образотворчих мистецтв* імені О. С. Пушкіна, *Оружейна палата, Музей мистецтва народів Сходу*, Музей-панорама «Бородінська битва», музеї письменників О. Пушкіна, М. Островського, Л. Толстого, М. Горького. В. Маяковського тощо. Функціонують 39 палаців і будинків піонерів і школярів, 6 станцій юних техніків, 2 екскурсійно-туристські станції, міський клуб юних автомобілістів, клуб юних моряків, річковиків і полярників, 14 дит. парків.

Г. О. Бухвалов.

Преса, радіомовлення, телебачення. В М. зосереджено 71 вид-во, 120 поліграфічних підприємств, зокрема центр. книжкові вид-ва, респ. вид-ва РРФСР, редакції всесоюзних газет і респ. газет РРФСР, більшості журналів з усіх галузей науки, техніки, культури, інформ. агентства — *Телеграфне агентство Радянського Союзу* і *Агентство преси Новини*. Вид-ва: Політвидав, «Наука», «Детская литература», «Художественная литература», «Прогресс», «Просвещение», «Советский писатель», «Современник», «*Советская энциклопедия*», міські — «Московский рабочий», «Московская правда». Поряд з центр. газетами («*Правда*», «*Известия*», «*Комсомольская правда*», «*Труд*», «Сельская жизнь», «Советская культура» та ін.) виходять міські — «Московская правда» і «Вечерняя Москва», міська і обласна — «Московский комсомолец» та ін., усього 37 назв. Центр. журнали: «*Коммунист*», «Октябрь», «*Дружба народов*», «*Новый мир*», «Вопросы литературы», «Наука и жизнь», «Техника — молодёжи» та ін. Моск. письменницька орг-ція разом із Спілкою письменників РРФСР випускає журн. «Москва», Виконком Мосради видає журн. «Строительство и архитектура Москвы» та ін. З 1924 в М. ведуться регулярні радіопередачі. Центр. внутрісоюзне радіо працює за чотирма програмами. Телебачення з 1939. З 1967 ведуться кольорові передачі. Центр. телебачення працює за чотирма програмами. Телецентри — на Шаболовці та в Останкіно.

Г. О. Бухвалов.

Література. М. належить велика роль у створенні й розвитку рос. л-ри, яка бере свій початок у 14—15 ст. з літописних зводів («Троїцький літопис», бл. 1423, та ін.). У 16 ст. з'явилася публіцистична л-ра (алегоричні повісті І. Пересвєтова, послання Івана Грозного). В 17 ст. у л-рі М. великого поширення набула сатира на пануючу верхівку («Повість про Єрша Єршовича», «Сказання про Курку і про Лисицю»), духівництво («Повість про бражника» та ін.), суддів («Шемякин суд»). У кін. 17 — на поч. 18 ст. в л-рі посилився інтерес до світського життя (твори С. Полоцького). З М. пов'язана діяльність рос. письменників 18 ст. В. Тредіаковського, А. Кантеміра, М. Ломоносова, О. Сумарокова, М. Хераскова, Г. Державіна, М. Новикова, Д. Фонвізіна, І. Дмитрієва, І. Крилова, О. Радищева. З М. пов'язана на поч. 19 ст. літ. та видавнича діяльність М. Карамзіна і В. Жуковського. В 1811 засновано при Моск. ун-ті Т-во любителів рос. словесності. В М. деякий час жили й працювали поети Д. Давидов, К. Батюшков, П. Вяземський, О. Пушкін, Є. Баратинський, В. Тютчев, М. Лермонтов, М. Не-

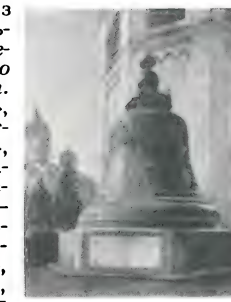

Цар-дзвін. Скульптори І. Ф. та М. І. Маторіни. 1733—35.

Архангельський собор у Кремлі. Архітектор Алевіз Фрязін Новий. 1505—08.

Пам'ятник Т. Г. Шевченку. Скульптори М. Я. Грицюк, Ю. Л. Синькевич, А. С. Фуженко. Бронза, граніт. 1964.

красов, В. Брюсов та ін.; прозаїки С. Аксаков, В. Даль, М. Гоголь, І. Гончаров, О. Герцен, І. Тургенєв, Ф. Достоєвський, М. Салтиков-Щедрін, Л. Толстой, В. Короленко, А. Чехов, О. Купрін, І. Бунін та ін.; драматурги О. Грибоєдов, О. Сухово-Кобилін, О. Островський; критики М. Надєждін, В. Бєлінський.

На початку 20 ст. в М. з'явилися твори, що відображали революційну боротьбу пролетаріату і поклали початок пролетарській літературі. Подіям революції 1905—07 в М. присвятили свої твори М. Горький, О. Серафимович, В. Вересаєв. У роки між двома революціями велику роль у розвитку літературно-громадської думки відіграла марксистська літературна критика, більшовицька преса, зокрема діяльність в М. публіциста-більшовика В. Воровського.

Після Великої Жовтн. соціалістич. революції М. стає центром літ.-худож. життя всієї країни. Тут відбуваються з'їзди письменників, містяться керівні органи Спілок письменників СРСР і РРФСР, працює Московська письменницька організація.

За Рад. влади в М. жили й працювали В. Маяковський, С. Єсенін, О. Толстой, О. Фадєєв, М. Островський, І. Еренбург, О. Твардовський, В. Шишков, Л. Соболєв, К. Федін, К. Симонов, М. Тихонов та ін.

Між М. і Україною літ. зв'язки встановилися в 16—17 ст. (діяльність в М. укр. вчених А. *Корецького-Сатановського* і *Єпіфанія Славинецького* та ін.). Вони зміцніли після 1654. Багато українських діячів прибуло до М. у 2-й пол. 17 ст. (Л. *Баранович*, І. *Гізель* та ін.). Не раз бував у М. Т. Шевченко (1843, 1844, 1845, 1858 і 1859). На поч. 19 ст. в університеті та ін. навч. закладах М. працювали українські вчені М. *Максимович*, О. *Бодянський*, з 1896 — Д. *Яворницький*, з 1898 — А. *Кримський* та ін. В М. друкувалися укр. фольклорні й оригінальні твори: «Малоросійські пісні» (1827), зібрані М. Максимовичем, «Малоросійські повісті...» (1834, 1837) Г. Квітки-Основ'яненка, «Наські українські казки» (1835), «Про народну поезію слов'янських племен» (1837) О. Бодянського, «Українська граматика» (1861) І. Деркачова тощо. Революція 1905—07 сприяла появі в М. укр. періодичних видань (літ.-громад. журнали «Зоря», 1906; «Украинская жизнь», 1912—17, тощо). У зв'язку з 50-річчям з дня смерті Т. Шевченка (1911) у М. вийшов українською і російською мовами «Збірник, присвячений пам'яті Тараса Григоровича Шевченка» (1912).

За рад. часу ще тісніше налагодилися літ. зв'язки між М. і Україною. В М. надруковано мовою оригіналу і в перекладах багато творів укр. письменників. Тут містилися вид-ва «Село і місто», а в роки Великої Вітчизн. війни — «Укрвидав» та ін. вид-ва і редакції укр. періодичних видань, а також творчі орг-ції. В М. постійно працює книжковий магазин «Українська книга». Урочисто відзначаються в М. ювілеї широковідомих укр. письменників. Успіхи укр. рад. л-ри вже 1929 демонструвалися в М. під час Тижня укр. л-ри, а починаючи з 1936— під час Декад і днів українського мистецтва і літератури.

Укр. письменники часто приїздять до М., виступають там на творчих вечорах, беруть активну участь у наук. сесіях і засіданнях з питань л-ри. Образ М. втілено в багатьох творах українських радянських письменників, зокрема в поезіях М. Рильського, В. Сосюри, П. Тичини, М. Бажана та ін.

М. М. Зозуля.

Архітектура. В 12 ст. біля злиття Москви-ріки та р. Неглинної виникла фортеця (з 1331—Кремль; див. *Кремль Московський*). Поряд з Кремлем — центр. площа міста — *Красна площа* (з 15 ст.), на якій — *Василія Блаженного храм*. На основі шляхів, що розходилися від Кремля, і трьох поясів міськ. укріплень (Китай-города, Білого міста та Земляного міста, 16 ст.), склалася радіально-кільцева планувальна система М. В 14—16 ст. у М. було споруджено укріплені монастирі (Андроників монастир, Симонів, засн. 1379; Новоспаський, засн. 1462; Донський монастир, Новодівичий монастир, 16—17 ст.). У 16 ст. будували стовпоподібні шатрові церкви (Вознесіння в *Коломенському*, 1532), монументальні п'ятиверхі храми (церква Усікновіння глави Іоанна Предтечі в Дьяковському, 1547). У 17 ст. велося велике кам. буд-во культових і цивільних споруд із складним силуетом і пишним білокам'яним різьбленням, візерунчастим цегляним муруванням, кольоровими кахлями, у «візерунковому» та наришкінському стилях [церкви Ніколи в Хамовниках, 1679—82; Воскресіння в Кадашах, 1687 — 1713; Покрови у Філях, 1693—94; житл. будинки (палати) Волкових у Великому Харитоньєвському пров., кін. 17 ст.; Троєкурових у Георгіївському пров., 1696]. У 1734—39 для врегулювання дальшого буд-ва арх. І. *Мічуріним* та А. Мордвиновим було складено перший план М. У 1-й пол. 18 ст. в спорудах М. традиційні давні форми поєднуються з ордерними деталями стилю *барокко* (церква Архангела Гавриїла, Меншикова башта, 1704—07, арх. І. *Зарудний*). У 2-й пол. 18 ст. споруджувалися великі громад. будівлі, дворянські міські садиби в стилі класицизму (Пашков будинок, тепер один з корпусів Бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна, 1784—86, арх. В. *Баженов*; Голицинська лікарня, тепер корпус 1-ї міськ. лікарні, 1797—1801; будинок Демидова, тепер Ін-т інженерів геодезії, аерофотознімання і картографії, 1779—91, обидва — арх. М. *Казаков;* Будинок для прочан, тепер Ін-т швидкої допомоги ім. М. В. Скліфосовського, 1792—1807, арх. Є. Назаров, Дж. *Кваренгі* та ін.). Після пожежі 1812 М. забудували на основі перспективного плану і проектів «Комісії для будівництва в Москві» (1813—43, один із керівників — арх. О. *Бове*). Формуються ансамблі Красної і Театральної (тепер Свердлова) площ, бульвари Садового й Бульварного кільця, зводяться монументальні громад. споруди (Великий театр, арх. О. Бове; Московський університет, стара будівля, 1786—93, арх. М. Казаков, перебудовано 1817—19, арх. Д. *Жилярді*; Тріумфальні ворота, 1827—34, арх. О. Бове; Удовиний будинок, тепер Ін-т удосконалення лікарів, 1809—11, арх. І. Жилярді, перебудований 1818, арх. Д. Жилярді; Провіантські склади, 1829—31, арх. В. Стасов, Ф. Шестаков) та житл. будинки за «візерунковим» проектом. У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. з'явилися нові типи будівель (прибуткові будинки, торговельні фірми, банки, вокзали тощо), в архітектурі яких переважає еклектика й *модерн* (Казанський вокзал, 1914—26, 1941, арх. А. Щусєв; гол. фасад Третьяковської картинної галереї, 1902, за рис. В. Васнецова; Художн. театр і Ярославський вокзал, обидва — 1902, арх. Ф. Шехтель). Докорінна перебудова М. на основі нових принципів містобудування почалася після Великої Жовтн. соціалістич. революції. В 1918—25 було розроблено план «Нова Москва» (колектив архітекторів під керівництвом Щусєва). В 20-х рр. збудовано комплекси житл. будинків для трудящих і громад. будівлі, для яких характерні прості об'єми, раціональність планувальних і конструктивних рішень (радіобашта, 1921, інж. В. Шухов; будинок газ. «Известия», 1925—27, арх. Г. Бархін; Центр. статистичне управління СРСР, 1929—36, арх. Ле *Корбюзьє*, за участю арх. М. Коллі; Планетарій, 1928, арх. М. Барщ, М. Синявський; Палац культури автозаводу ім. І. А. Лихачова, 1930—34, арх. брати Весніни). В 1924—30 на Красній площі споруджено *Мавзолей В. І. Леніна* (архітектор Щусєв).

Будинок Ігумнова. Архітектор М. І. Позднєв. 1889—93.

Тронний зал Теремного палацу в Кремлі. 1635—36.

За генеральним планом реконструкції міста 1935 (арх. В. Семенов, С. Чернишов та ін.) зберігалася істор. радіально-кільцева структура міста, передбачалася реконструкція і створення нових районів і магістралей. Серед громад. споруд того часу — готель «Москва» (1-а черга — 1935, арх. Щусєв та ін., 2-а — 1977, арх. А. Борецький та ін.), будинок Держплану СРСР (1932—36, арх. О. Лангман), нові корпуси Б-ки СРСР ім. В. І. Леніна (1928—58, арх. В. Щуко і В. Гельфрейх), Академія ім. М. В. Фрунзе (1937, арх. Л. Руднєв і В. Мунц). У 1935—39 стали до дії перші черги метрополітену, 1932—37 збудовано *канал імені Москви* (арх. А. Рухлядєв, В. Кринський, інж. В. Перлін та ін.). У 40—50-х рр. тривало буд-во метрополітену, реконструювали бульвари і сквери, створювали нові житл. райони (в Ізмайлові, на Жовтневому полі), споруджували висотні будинки (ун-т на Ленінських горах, 1949—53; М-во закорд. справ, 1948—52; арх. Гельфрейх, М. Мінкус; готель «Україна», 1957, арх. А. Мордвинов та ін.). З 1955 створюються великі житл. райони (Нові Черемушки, Хімки-Ховріно, Тропарьово), нові проспекти (Комсомольський, 1958—65, арх. Мордвинов та ін.; Калініна, 1964—69, арх. М. Посохін, А. Мндоянц та ін.), зводяться громад. споруди — *Кремлівський Палац з'їздів,* Палац піонерів та школярів ім. 40-річчя піонерської організації, телецентр в Останкіно (башта — 1967, інж. М. Нікітін, Б. Злобін, арх. Д. Бурдін та ін., будинок — 1968, арх. Л. Баталов та ін.), будинок РЕВ (1969, арх. Посохін, Мндоянц, Свірський), готель «Росія» (1970, арх. Д. Чечулін та ін.), нове приміщення МХАТу, 1972, арх. В. Кубасов та ін., будинок Держ. картинної галереї СРСР (1-а черга, 1978, арх. Ю. Шевердяєв та ін.), новий учбовий корпус Муз.-пед. ін-ту ім. Гнесіних (1978), Міжнар. виставочний комплекс (1980) та ін. В 1976—80 проведено великі роботи по спорудженню об'єктів XXII Олімпійських ігор і Олімпійського селища (керівники авторського колективу арх. Є. Стамо та В. Костенко). У 1971 було затверджено ген. план розвитку М., розрахований на 25—30 років (арх. М. Посохін, Н. Улас та ін.), за яким передбачено дальшу реконструкцію центру міста, створення нових житлових і промислових районів, архітектурних ансамблів.

В М. споруджено численні пам'ятники, в т. ч. Мініну і Пожарському (1804—18, скульптор І. Мартос), О. С. Пушкіну (1880, скульптор О. Опекушин); М. В. Гоголю (скульптори — М. Андреєв, 1904 — 09, М. Томський — 1952), Ф. М. Достоєвському (1911 — 13, скульптор С. Меркуров), К. А. Тімірязєву (1923, скульптор Меркуров), Максиму Горькому (1951, скульптори І. Шадр, В. Мухіна та ін.), Юрію Долгорукому (1954, скульптор С. Орлов та ін.), В. В. Маяковському (1958, скульптор О. Кибальников), К. Марксу (1961, скульптор Л. Кербель), Т. Г. Шевченкові (1964, скульптори Ю. Синькевич, М. Грицюк, А. Фуженко), обеліск «Підкорювачам космосу» (1964, арх. М. Барщ, О. Колчин, скульптор А. Файдиш-Крандієвський), М. Ю. Лермонтову (1965, скульптор І. Бродський), В. І. Леніну в Кремлі (1967, скульптор В. Пінчук), В. І. Леніну на пл. Ілліча (1967, скульптор Г. Йокубоніс), меморіал «Могила Невідомого солдата» (1967, арх. Д. Бурдін і В. Климов, скульптор Томський), Г. Димитрову (1972, скульптор Вл. Цигаль), Л. М. Толстому (1972, скульптор О. Портянко), О. О. Фадєєву (1973, скульптор В. Федоров), Н. К. Крупській (1976, скульптори К. Бєлашова та О. Бєлашов), Ф. Енгельсу (1976, скульптор І. Козловський), Я. М. Свердлову (1978, скульптор Р. Амбарцумян), М. І. Калініну (1978, скульптор Б. Дюжев) та ін. В М. працює найстаріший в СРСР навч. та наук. заклад у галузі архітектури — Моск. архітектурний інститут (з 1866). В 1932 організовано Спілку архітекторів СРСР.

М. В. Баранов.

Образотворче мистецтво. Найдавніші пам'ятки мист., знайдені на тер. М., належать до часів неоліту (глиняний орнаментований посуд). З часів бронзового віку до нас дійшли вироби з кераміки, міді й бронзи (посуд, намисто, сережки тощо). Образотворче мист. М. почало розвиватися з кін. 14 — поч. 15 ст. Високого рівня досяг монументальний живопис (А. *Рубльов,* Д. Чорний). У той час розвинулася книжкова мініатюра й ужиткове мист., особливо ювелірна справа, худож. шитво, різьблення на дереві та камені тощо. В кін. 15 ст. в М. працював художник *Діонісій* з синами Володимиром і Феодосієм. В іконах і фресках 16 ст. поряд з релігійними мали місце й світські сюжети (розписи Золотої і *Грановитої палат* Кремля). Тоді ж, разом з книгодрукуванням, з'явилася гравюра на дереві. В 17 ст. худож. центром М. стала *Оружейна палата,* з якою пов'язана творчість живописців С. Ушакова, І. Безміна, І. Салтикова, гравера А. Трухменського. Наприкінці 17 ст. в Оружейній палаті працювали укр. гравери Л. *Тарасевич* та І. *Щирський,* запрошені з Києва. У 18 — на поч. 19 ст. у М. творили живописці І. Нікітін, Ф. Рокотов, В. Тропінін, скульптори Ф. Шубін, І. Мартос, гравери М. Махаєв, О. Зубов та ін. В 30—40-х рр. 19 ст. в М. було створено Уч-ще живопису, скульптури та архітектури, яке відіграло велику роль у розвитку рос. демократичного мист. Художники, які вчилися і викладали в уч-щі, стали засновниками (В. Перов) й активними учасниками Т-ва *передвижників* (В. Маковський, І. Прянишников, А. Саврасов та ін.). Уч-ще виховало багатьох укр. художників, деякі з них згодом тут викладали (А. *Мокрицький,* К. *Трутовський,* С. *Світославський*). В останній чверті 19 — на поч. 20 ст. в М. працювали видатні живописці В. Суриков, В. та А. Васнецови, І. Левітан, В. Полєнов, В. Сєров, С. та К. Коровіни, М. Врубель та ін. В 1903 в М. було створено Спілку рос. художників, яка об'єднала майстрів реалістичного напряму, членами її були й укр. художники (О. *Мурашко* та ін.). В 1911 в М. організовано першу Шевченківську виставку, присвячену 50-річчю з дня смерті великого поета і художника. Після Жовтн. соціалістич. революції М. відіграла провідну роль у розвитку рад. образотворчого мист. За ленінським планом *монументальної пропаганди* споруджено пам'ятники видатним діячам революції й культури (роботи скульпторів М. Андреєва, С. Коненкова та ін.); серед них — пам'ятник Т. Г. Шевченкові (скульптор С. Волнухін). У 1922 в Москві створено *АХРР,* на виставках якої експонували свої роботи укр. художники С. *Прохоров,* М. *Самокиш* та ін. Починаючи з 1929 в М. влаштовуються виставки укр. образотворчого мист. [укр. гравюри і малюнка, 1929; укр. нар. мист., 1936; Українська ювілейна виставка, 1937; «Радянська Україна», 1960; до 125-річчя з дня смерті Т. Г. Шевченка, 1964; до 300-річчя (1954) і 325-річчя (1979) возз'єднання України з Росією; творів художників Закарпаття, Львова, 1980; окремих майстрів: Т. Яблонської, 1959, С. Шишка, 1976, О. Шовкуненка, 1980, та ін.]. В М. містяться Державна *Третьяковська галерея,* де поряд з творами рос. художників і провідних майстрів рад. образотворчого мист. експонуються твори укр. художників К. Костанді, С. Світославського, В. Касіяна, О. Шовкуненка, С. Григор'єва, Т. Яблонської та ін.; *Музей образотворчих мистецтв* ім. О. С. Пушкіна, Державні музеї Московського Кремля, *Музей мистецтва народів Сходу* та ін. В Москві — *Академія мистецтв СРСР,* Худож. ін-т ім. В. І. Сурикова, Вище худож.-пром. уч-ще (кол. Строгановське). З радянських художників, які працювали в Москві, — живописці А. Архипов, С. Герасимов, І. Грабар, О. Дейнека, М. Касаткін, П. Кончаловський, П. Корін, М. Нестеров, Ю. Пименов, В. Попков, К. Юон, скульптори М. Андреєв, К. Бєлашова, Є. Вучетич, С. Коненков, С. Лебедєва, М. Манізер, В. Мухіна, І. Шадр, графіки О. Кравченко, Б. Пророков, В. Фаворський та ін. В М. містяться видавництва «Искусство», «Советский художник», редакції журналів «Искусство», «Творчество», «Декоративное искусство СССР» та ін. В 1957 засновано Спілку художників СРСР.

А. А. Гайдук.

Музика. Здавна серед населення М. побутували нар. пісні (істор., ліричні, сатиричні та ін.) і танці, гра на муз. інструментах. У 15 ст. з'явилися збірки церк. співів — «обіход»; було створено хор государевих півчих дяків (1703 переведений до Петербурга). В 17 ст. до складу царського хору входило чимало укр. співаків — майстрів багатоголосого співу. Укр. хоровий спів поширився тут під назвою партесного. Його теор. основи було викладено укр. композитором і педагогом М. *Ділецьким,*

Пам'ятник Л. М. Толстому в сквері на Дівочому полі. Скульптор О. М. Портянко. Граніт. 1972.

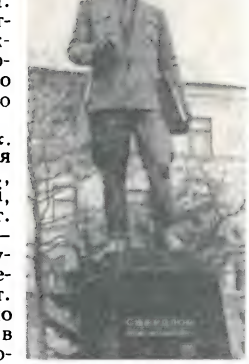

Пам'ятник Я. М. Свердлову. Скульптор Р. Є. Амбарцумян. Бронза, граніт. 1978.

Педагогічна бібліотека імені К. Д. Ушинського (колишня садиба Демидових). 18—19 ст.

який працював у М. з кін. 70-х рр. 17 ст., у трактаті «Мусікійська граматика». У 80-х рр. 18 ст. регентом і капельмейстером капели моск. генерал-губернатора був укр. композитор, хоровий диригент і співак А. *Ведель*. З України до М. було виписано також композитора і хорового диригента С. *Пекалицького*. Значне місце посідала музика (хор, інструм. ансамбль) у виставах придворного театру (засн. 1672). В 1776 засн. перший постійний театр (з 1780 у спец. збудованому приміщенні — Петровський театр), на сцені якого ставилися майже всі рос. (зокрема, «Мельник — чаклун, обманщик і сват» М. Соколовського) та зарубіжні опери 18 ст. Високохудожніми були вистави кріпацьких театрів П. М. Волконського та М. П. Шереметєва, які містилися поблизу М. В кін. 18 ст. М. стала одним з центрів вітчизн. муз. культури (інтенсивне концертне життя, перші друковані нотні видання). На поч. 19 ст. у М. було бл. 10 тис. музикантів. У 1-й пол. 19 ст. вели активну творчу діяльність композитори О. Аляб'єв, О. Варламов, О. Гурильов, О. Верстовський. У 2-й пол. 19 ст. тут працювали П. Чайковський, С. Рахманінов, О. Скрябін, С. Танєєв, А. Аренський; серед оперних співаків виступали С. *Гулак-Артемовський*, Й. *Петров* — українці за походженням. У 1860 почалася діяльність Моск. відділення Рос. муз. т-ва, яке з 1862 провадило загальнодоступні (т. з. народні) концерти. В 1866 відкрито *Московську консерваторію*. Значну роль у розвитку рос. оперного мист. відіграли моск. приватна рос. опера С. Мамонтова (1885—87, 1895—1904) і оперний театр Зиміна (1904—24), в якому, зокрема, співали українці І. *Алчевський* та М. *Донець*, у М. вчився і працював вокальний педагог Г. *Алчевський*. У Великому театрі працювали диригенти С. Рахманінов, В. Сук, Е. Купер; співаки Ф. Шаляпін, А. Нежданова, Л. Собінов; режисери П. Мельников, В. Лосський та ін. Під час першої рос. революції 1905—07 в різних районах М. для широких кіл населення було відкрито муз. школи, 1906 почала роботу Нар. консерваторія. За роки Рад. влади М. стала одним з центрів світової муз. культури. З М. пов'язані імена рад. композиторів О. Александрова, С. Василенка, Р. Глієра, М. Гнесіна, І. Дунаєвського, М. Іполитова-Іванова, М. Мясковського, С. Прокоф'єва, А. Хачатуряна, Д. Шостаковича та багатьох ін.; диригентів О. Гаука, М. Голованова, О. Мелік-Пашаєва, С. Самосуда, хорового диригента О. Юрлова; співаків Н. Обухової, В. Барсової, С. Лемешева, М. Михайлова, О. Пирогова; артистів балету О. Лепешинської, Г. Уланової та багатьох ін. У М. працюють: *Великий театр СРСР*, Муз. театр ім. К. С. Станіславського та В. І. Немировича-Данченка, Моск. камерний муз. театр, Моск. театр оперети, Дит. муз. театр; кілька концертних залів, у т. ч. Великий і Малий зали Моск. консерваторії, Моск. філармонія; Держ. оркестр СРСР, Великий симф. та симф. оркестри Всесоюзного радіо і Центр. телебачення, Оркестр рос. нар. інструментів ім. М. П. Осипова; Держ. акад. рос. хор СРСР, Рос. нар. хор ім. Пятницького, Ансамбль народного танцю СРСР, Ансамбль пісні і танцю Рад. Армії; камерні оркестри і ансамблі, естрадні колективи; дит. худож. колективи; Моск. консерваторія ім. П. І. Чайковського, Муз.-пед. ін-т ім. Гнесіних, мережа муз. уч-щ та шкіл; Спілка композиторів СРСР; вид-ва «Музыка» та «Советский композитор»; видаються журнали «Советская музыка» і «Музыкальная жизнь». Серед майстрів Великого театру СРСР — вихідці з України та вихованці укр. консерваторій і театрів — К. Держинська, А. Іванов, І. Козловський, О. Кривченя, Н. Шпіллер, Г. Неллеп, П. Норцов, І. Масленникова, Л. Масленникова, Г. Олійниченко, В. Борисенко, Б. Руденко, Ю. Гуляєв та ін. У М. не раз гастролювали Київ. театр опери та балету ім. Т. Г. Шевченка, Донец. театр опери та балету, виступали видатні укр. співаки і музиканти.

Театр розвивався з поч. 17 ст., першими акторами були *скоморохи*. В 1672 відкрито придворний театр (трупа І. Грегорі), 1702—публічний, 1757 — Університетський, який поклав початок рос. профес. театру в М. У спорудженому 1780 міськ. публічному (Петровському) театрі поряд з оперними ставились і драм. вистави. В 1-й пол. 18 ст. існував *шкільний театр*, у 2-й пол. 18 ст.— *кріпацький театр*, з 1806 засновуються імператорські (казенні) театри. В 1824 відкрито *Малий театр*, у трупі якого були М. Щепкін, П. Мочалов, Г. Федотова, М. Єрмолова, П., М. та О. Садовські, О. Южин. Після 1882 відкрилися приватні театри, один з кращих — Ф. Корша. В 1898 К. Станіславський та В. Немирович-Данченко заснували Московський художній загальнодоступний театр (пізніше МХАТ— *Московський художній академічний театр* імені М. Горького), в якому працювали І. Москвін, В. Качалов, О. Кніппер-Чехова, Л. Леонідов, М. Тарханов, М. Хмельов. В М. проходили гастролі відомих петерб. та провінційних акторів, а також акторів зх.-європ. театрів (Дузе, Сарра Бернар, Сальвіні, Россі, Режан). У 1885 було збудовано «Інтернаціональний театр», або театр «Парадіз». З поч. 20-х рр. 20 ст. організовано загальнодоступні драм. театри в нар. будинках. У 1913 відкрито 1-у студію МХТ, 1916 — 2-у, 1914 — Камерний театр, театр ім. В. Ф. Комісаржевської.

За рад. часу в М. було відкрито театри: Театр РРФСР 1-й (1920, в 1926—38 — ім. В. Мейєрхольда), Театр Революції (1922, пізніше — Театр ім. В. Маяковського), Театр МГСПС (1923, згодом театр ім. Московської Ради), 3-я студія МХАТ (1921, з 1926 — Театр ім.Є. Вахтангова), Театр Транспорту (1938, тепер театр ім. М. Гоголя), театри для дітей, національні театри (циганський «Ромен», єврейський, латиський «Скатуве»). В роки Великої Вітчизн. війни моск. театри брали активну участь у обслуговуванні фронту, чотири з них (ім. Є. Вахтангова, МХАТ, Малий театр, ім. Московської Ради) поставили «Фронт» О. Корнійчука. Разом з військами 1-го Українського фронту працівники Театру ім. Є. Вахтангова входили у визволені міста — Київ, Харків, Суми, Чернівці, Львів — і давали в них свої вистави. В повоєнний час у М. працюють академічні театри (Малий, МХАТ, *Вахтангова імені театр*, ім. В. Маяковського, ім. Московської Ради), Центр. театр Рад. Армії — ЦТРА (з 1930), Театр сатири (з 1924), «Современник», «Ромен», Театр драми і комедії на Таганці, ім. Ленінського комсомолу, ім. М. Гоголя, ім. О. Пушкіна, ім. К. Станіславського, ім. М. Єрмолової, Театр на Малій Бронній, Центр. театр ляльок, театри для дітей, Театр міміки і жесту, Театр гіней, Театр кіноактора та ін. В М. жили й працювали провідні митці сцени: Б. Равенських, Л. Варпаховський, О. Яблочкіна, В. Пашенна, М. Астангов, А. Тарасова, О. Остужев, Б. Щукін, Б. Бабочкін, М. Мордвинов, В. Марецька, М. Охлопков, Ю. Завадський, Р. Симонов, О. Попов, С. Міхоелс, Л. Добржанська, М. Гриценко та ін. Давні творчі зв'язки існують між театр. мистецтвом М. та України. В серед. 19 ст. М. Щепкін грав на сцені Малого театру в п'єсах І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, тут же в 70-х рр. йшла п'єса Т. Шевченка «Назар Стодоля». В М. гастролювали трупи М. Старицького (1886—87), М. Кропивницького (1887, відбулося перше знайомство з п'єсами І. Карпенка-Карого), М. Садовського (1894, у бенефіс М. Заньковецької було поставлено «Талан» М. Старицького, де показано тогочасний укр. театр). У 1930 в Першій Всесоюзній олімпіаді мистецтв народів СРСР у М. взяли участь театри з України (*Харківський Червонозаводський російський драматичний театр* і *харківський театр «Весёлый пролетарий»*), 1932 в Першій Всесоюзній олімпіаді самодіяльного мист.— 15 укр. колективів. У 1932 в Москві відкрився Держ. укр. театр РРФСР. У 1932 в масовому нар. святкуванні «Українська сюїта» брали участь колективи худож. самодіяльності й майстри укр. сцени А. Бучма, Л. Гаккебуш. Театри були учасниками декад укр. л-ри і мист. у Москві 1936, 1951 і 1960. На ювілейному вечорі, присвяченому 125-річчю Малого театру (1949), А. Бучма і Г. Юра виконали драм. етюд В. Чаговця «Зустріч», у якому відтворили образи Шевченка і Щепкіна. В М. періодично гастролювали Київський театр ім. І. Франка (з 1926), Харківський ім. Т. Шевченка (з 1939), Львівський ім. М. Заньковецької (з 1936), Київський ім. Лесі Українки (з 1948), а також Одеський театр ім. Жовтневої революції, Вінницький ім. М. Садовського, Тернопільський ім. Т. Шевченка, Запорізький ім. М. Щорса, Донецький обласний з м. Жданова. В моск. театрах поставлено п'єси укр. драматургів:

О. Корнійчука — в МХАТі, Малому театрі, ім. Є. Вахтангова, Театрі на Малій Бронній; І. Микитенка — в МХАТі 2-му, Театрі ім. О. Пушкіна; Ю. Яновського, О. Левади — в Театрі ім. В. Маяковського; Я. Галана, М. Зарудного — в Театр. ім. Московської Ради; О. Коломійця — в Театрі ім. М. Гоголя; І. Кочерги, Р. Феденьова — в ЦТРА. М. також один з центрів міжнар. театр. культури. В М. сконцентровано відомі театр. учбові заклади: Держ. ін-т театр. мист., Театр. уч-ще ім. Щукіна, Школа-студія ім. В. Немировича-Данченка та ін. З 1944 працює Ін-т історії мист., наук. організаторську роботу веде Всеросійське театр. т-во. В М. видаються театр. журнали — «Театр» (з 1937) і «Театральная жизнь» (з 1958). *І. М. Давидова.*

Кіно. В 1907—08 в М. кінопідприємець О. *Ханжонков* заснував першу в Росії кінофабрику, де працювали режисери П. *Чардинін*, Е. Бауер, Л. *Кулешов*, актори І. *Мозжухін*, В. *Холодна*, В. Полонський, режисер лялькового кіно В. Старевич та ін., які зробили значний внесок у розвиток рос. кіно. В 1922 в М. було створено «Держкіно», з 1926 — «Радкіно», на базі цих установ організовано кіностудію, яка 1935 одержала назву «*Мосфільм*» (нове приміщення споруджено 1927—30). На цій студії працювали видатні рад. режисери С. Ейзенштейн, В. Пудовкін, О. Довженко; було поставлено фільми: «Веселі хлоп'ята» (1934, реж. Г. Александров), «Аероград» (1935, реж. О. Довженко), «Ми з Кронштадта» (1936, сценарій В. Вишневського, реж. Ю. Дзиган), «Ленін у Жовтні» (1937), «Ленін у 1918 році» (1939; обидва — сценарій О. Каплера, реж. М. Ромм), «Олександр Невський» (1938, реж. С. Ейзенштейн), «Балада про солдата» (1959, реж. Г. Чухрай), «Летять журавлі» (1957, реж. М. Калатозов), «Комуніст» (1958, сценарій Є. Габриловича, реж. Ю. Райзман), «Голова» (1965, реж. О. Салтиков), «Визволення» (1970—71, реж. Ю. Озеров), «Сходження» (1978, реж. Л. Шепітько), «Осінній марафон» (1979, реж. Г. Данелія) та ін. В М. також працюють *Центральна кіностудія дитячих і юнацьких фільмів* імені М. Горького, *Центральна студія документальних фільмів*, «*Центрнаукфільм*», «Союзмультфільм». Серед худож. навч. закладів М.— Всесоюзний держ. ін-т кінематографії (ВДІК), у якому викладали й укр. режисери О. Довженко та І. Савченко. З 1959 в М. проводиться міжнар. кінофестиваль. Іл. див. на окремому аркуші, с. 144—145.

Літ.: Ленин о Москве. М., 1975; Ленинские декреты о Москве. М., 1978; Очерки истории Московской организации КПСС, кн. 1. М., 1979; Саушкин Ю. Г. Москва. М., 1964; География Москвы и Подмосковья. М., 1975; История Москвы, т. 1—6. М., 1952—59; История Москвы. Краткий очерк. М., 1980; История Москвы в годы Великой Отечественной войны и в послевоенный период. 1941—1965. М., 1967; Андрєєв П. П., Буков К. І. Москва — місто-герой. К., 1971; Москва — город-герой. М., 1978; Сытин П. В. История планировки и застройки Москвы, т. 1—3. М., 1950—72; Иконников А. В. Каменная летопись Москвы. М., 1978; Музыка в камне. Архитектурные сокровища Москвы. М., 1981; МХАТ і українська театральна культура. К., 1949; Дурилін С. М. Творча єдність. К., 1957; Богуславська З. Драматург і театр. П'єси О. Корнійчука на сценах московських театрів. К., 1961; Москва в цифрах. 1917—1977 гг. Статистический сборник. М., 1977; Москва. Энциклопедия. М., 1980; Москва. Архитектурный путеводитель. М., 1960; Москва и Подмосковье. Справочник-путеводитель. М., 1979; Курлат Ф. Л., Соколовский Ю. Е. С путеводителем по Москве. М., 1980; Мячин И. К. [та ін.]. Москва-80. Олимпийский путеводитель. М., 1980; История Москвы. С древнейших времен до наших дней. Указатель литературы. М., 1974—76.

МОСКВІН Андрій Миколайович [1 (14).II 1901, Царське Село, тепер м. Пушкін Ленінгр. обл.— 28.II 1961, Ленінград] — рос. рад. кінооператор, засл. діяч мист. РРФСР (з 1935). Більшість картин знімав з режисерами Г. *Козінцевим* і Л. *Траубергом*. Серед фільмів — «С. В. Д.» (1927), «Новий Вавілон» (1929), кінотрилогія — «Юність Максима» (1935), «Повернення Максима» (1937) і «Виборзька сторона» (1939, разом з Г. Філатовим), «Іван Грозний» (1-а серія — 1945, 2-а — 1959, разом з Е. *Тіссе*; цей фільм поклав початок естетичного освоєнню кольору в кіно), «Овід» (1955), «Дама з собачкою» (1960, разом з Д. Месхієвим). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1946, 1948.

МОСКВІН Іван Михайлович [6 (18).VI 1874, Москва — 16.II 1946, там же] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1936). В 1896 закінчив муз.-драм. уч-ще Моск. філармонічного т-ва (педагог — В. *Немирович-Данченко*). З 1898 працював у Моск. худож. театрі (з 1943 — директор). Ролі: цар Федір («Цар Федір Іоаннович» О. К. Толстого), Єпіходов («Вишневий сад» Чехова), Лука («На дні» М. Горького), Протасов («Живий труп» Л. Толстого), Горностаєв («Любов Ярова» Треньова), Хлинов і Прибитков («Гаряче серце» і «Остання жертва» О. Островського), Іван Горлов («Фронт» Корнійчука), Гай Лігарій («Юлій Цезар» Шекспіра) та ін. З 1919 знімався в кіно (фільми «Полікушка»], «Колезький реєстратор», «Чини та люди», «Хірургія» та ін.). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами та медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1946.

Тв.: Москвин И. Статьи и материалы. М., 1948.
Літ.: Волков Н. Иван Михайлович Москвин. М.—Л., 1948.

І. П. Нестеровська.

МОСКВІНА Неля Трохимівна (н. 26.XII 1937, Київ) — укр. рад. бандуристка, нар. арт. УРСР (з 1977). В 1966 закінчила Київ. консерваторію. Відтоді разом з Н. *Павленко* та В. *Третяковою* — в складі тріо бандуристок Київ. філармонії. В репертуарі — укр. нар. пісні, твори рад. композиторів.

«МОСКВОФІЛИ» — суспільно-політ. течія в Галичині, на Буковині та Закарпатській Україні в 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст., що об'єднувала частину духівництва, консервативної інтелігенції і сільської буржуазії, які орієнтувалися на реакц. сили царської Росії. Виникло на грунті одвічного прагнення трудящих зх.-укр. земель возз'єднатися з рос. народом. Однак всупереч демократичним силам Галичини, які вбачали шлях до визволення свого народу в розвитку рос. визвольного руху, лідери «москвофільства», пропагуючи «єдину, неділиму російську народність» (до неї вони зараховували й всіх українців), вислужувалися перед рос. царизмом. Водночас вони намагалися здобути прихильність польс. шляхти, австр. пануючих верств.

У «М.» були свої установи і товариства, вони видавали газети і журнали, публікували давні акти, літописи, етнографічні матеріали, бібліографічні праці, твори російських письменників. Проте осн. напрямом їхніх видань була боротьба проти передової сусп. думки і революц. руху. Ідеологи «М.» пропагували реакційні ідеї рос. слов'янофілів О. С. *Хом'якова* і К. С. *Аксакова*. «М.» заперечували право укр. народу на нац. існування, намагалися запровадити штучне «*язичіє*» (суміш старослов'янської, рос., укр., почасти польс. мов). Проти реакційної суті «М.» виступали М. Г. Чернишевський, І. Я. Франко, М. І. Павлик та ін. рос. і укр. прогресивні діячі. В. І. Ленін у статті «Як поєднують прислужництво реакції з грою в демократію?» дав нищівну оцінку «М.», вказавши, що їхня антинародна діяльність субсидувалась царським урядом (див. Повне зібр. тв., т. 26, с. 257, 258). «М.» вороже зустріли перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції. В 20—30-х рр. 20 ст. «М.» вели боротьбу проти комуністичного і революц.-визвольного руху трудящих зх.-укр. земель. В 20-х рр. 20 ст. від москвофільської течії відокремилася група, яка 1926 остаточно порвала з «москвофільством» і під впливом КПЗУ перейшла на соціалістичну платформу «*Сельробу*».

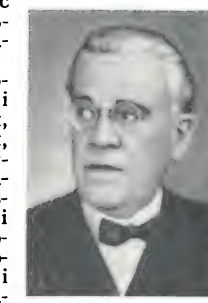

І. М. Москвін.

Н. Т. Москвіна.

МОСКІТИ (Phlebotomidae) — родина кровосисних комах ряду *двокрилих*. Тіло (довж. 1,3—3,5 мм) вкрите волосками. Самки живляться кров'ю людини, свійських та диких ссавців, птахів, іноді плазунів і земноводних; самці — соками рослин і *детритом*. Розвиток з повним перетворенням. Зимують личинки в льохах, норах гризунів, приміщеннях для свійських тварин, у смітних ямах тощо, живляться органічними речовинами, що розкладаються. М.— переносники вірусу москітної гарячки (папатачі гарячка) та *лейшманіозів*. Бл. 500 видів, пошир. на всіх материках, переважна більшість — у тропіч. і субтропіч. зонах. В СРСР (Серед. Азія, Кавказ, Пд. Європ. частини) — бл. 30 видів, зокрема в УРСР — 7, у т. ч. Phlebotomus papatasi, Ph. chinensis та ін. Заходи боротьби. Знищення дорослих М. та їх личинок за допомогою *інсектицидів*, ліквідація місць виплоду (замазування щілин, нір гризунів тощо); для захисту застосовують *репеленти*.

Г. В. Бошко.

Москіти: Москіт Phlebotomus papatasi.

МОСКОВЕ́ЦЬ Семен Микитович [3 (16).I 1900, с. Санжарівка, тепер с. Полтавка Запоріз. обл.— 24.IX 1971, Київ] — укр. рад. вірусолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). Закінчив Київ. ун-т (1929). З 1960 — зав. відділом і заст. директора (1962—71 — директор) Ін-ту мікробіології і вірусології АН УРСР. Осн. наук. праці присвячені вивченню вірусних хвороб с.-г. рослин, шляхів їх поширення, розробці методів боротьби з ними. М. виявив збудників ряду хвороб бавовнику; досліджував віруси, їхні біол. та антигенні (див. *Антигени*) властивості, взаємодію вірусів і клітин.

МОСКО́ВСЬКА БИ́ТВА 1941—42 — одна з вирішальних битв Великої Вітчизняної і 2-ї світової воєн; поділялась на оборонні (30.IX—5.XII 1941) та наступальні (5.XII 1941—20.IV 1942) операції, проведені рад. військами з метою оборони Москви і розгрому наступаючої на неї нім.-фашист. групи армій «Центр». У М. б. брали участь війська Західного (команд.— генерал-полковник І. С. *Конєв*, з 10.X — генерал армії Г. К. *Жуков*), Резервного (до 10.X, команд.— Маршал Рад. Союзу С. М. *Будьонний*), Брянського (до 10.X, команд.— генерал-полковник А. І. *Єременко*, з 18.XII — генерал-полковник Я. Т. *Черевиченко*), Калінінського (з 17.X, команд.— генерал-полковник І. С. Конєв) і правого крила Пд.-Зх. фронтів. У складі групи армій «Центр» було зосереджено 74,5 д-зії (1800 тис. чол.), 1700 танків, понад 14 тис. гармат і мінометів, 1390 літаків. Рад. війська поступалися ворогові в кількості військ в 1,4, в гарматах і мінометах — у 1,8, в танках — у 1,7, в літаках — у 2 рази. 30.IX нім.-фашист. війська перейшли в наступ проти лівого крила Брян., а 2.X — Резервного і Зх. фронтів. Маючи на гол. напрямах перевагу, ворог прорвав оборону рад. військ на ряді ділянок фронту. Над Москвою нависла безпосередня загроза. 10.X війська Зх. і Резервного фронтів було об'єднано в Зх. фронт, 17.X з військ правого крила Зх. фронту сформовано Калінін. фронт. Ціною героїчних зусиль (див., зокрема, *Панфіловці*) Рад. Армія при підтримці народного ополчення (було сформовано 16 д-зій) зупинила наступ нім.-фашист. військ на рубежі на Пд. від Волоколамського водосховища — Дмитров — Яхрома — Красна Поляна (за 27 км від Москви) — на Сх. від Істри — на Зх. від Кубінки — Наро-Фомінськ — на Зх. від Серпухова — на Сх. від Алексіна — Тула і знекровила противника. В тилу ворога рішуче діяли партизани. 5—6.XII рад. війська перейшли в контрнаступ, а 7—10.I 1942 розгорнули заг. наступ на всьому фронті. В січні — квітні 1942 війська Зх., Калінін., Брян. та Пн.-Зх. (команд.— генерал-лейтенант П. О. *Курочкін*) фронтів завдали поразки противникові, розгромивши 11 танк., 4 моторизовані, 23 піхотні д-зії, і відкинули його на 100—250 км, визволивши при цьому міста Калінін, Калугу, Клин, Істру, Волоколамськ, Наро-Фомінськ, Боровськ, Можайськ. У М. б. вперше було здобуто велику перемогу над нім.-фашист. армією і розвіяно міф про її непереможність, зірвано план «*блискавичної війни*» і досягнуто рішучого повороту подій на користь СРСР, що мало великий вплив на дальший хід війни. Москві 1965 присвоєно почесне звання «Місто-герой». *Б. І. Святишенко.*

Військовий парад 7.XI 1941 у Москві.

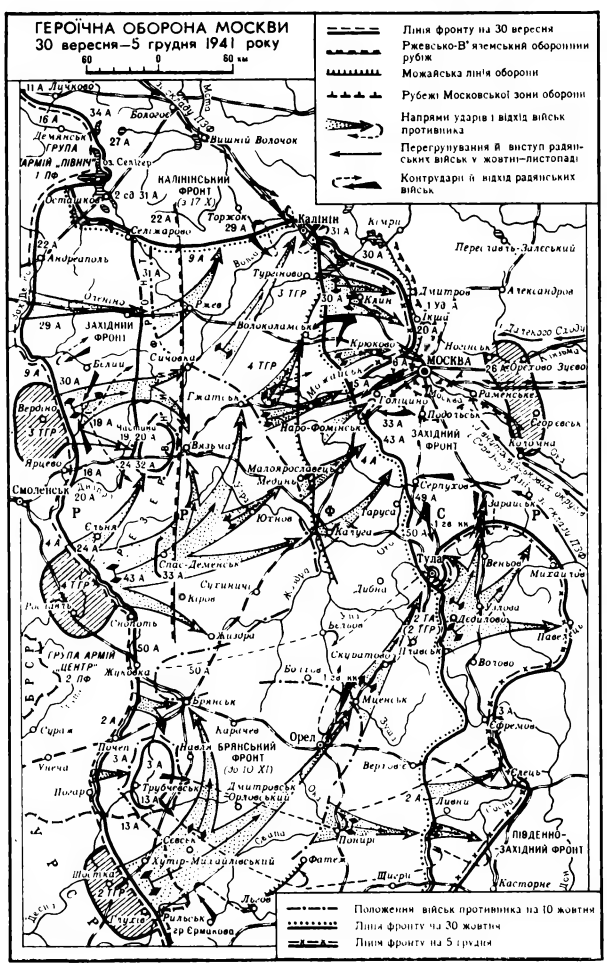

МОСКО́ВСЬКА КОМПА́НІЯ, Російська компанія — англ. торговельна компанія, що дістала 1554 від свого уряду право монопольної торгівлі з Рос. державою. Прагнучи до розширення зв'язків з країнами Зх. Європи, *Іван IV* надав М. к. право вільного пересування і безмитної торгівлі з Рос. д-вою, а 1569 — право транзитної торгівлі по волзькому шляху з країнами Сходу. М. к. прагнула монопольно заволодіти рос. ринком. Припинила діяльність після 1649, коли рос. уряд вислав з Росії її агентів та ін. англійців у зв'язку зі стратою англійського короля *Карла I*.

МОСКО́ВСЬКА КОНСЕРВАТО́РІЯ імені П. І. Чайковського — музичний навч. заклад системи М-ва культури СРСР, всесоюзний науково-методичний центр музичної освіти і музикознавства. Засн. 1866 Рос. муз. т-вом за ініціативою М. Рубінштейна (1866—81 — її директор). У дореволюційний час у М. к. склалися творчі й пед. школи — П. Чайковського, С. Танєєва, А. Аренського (композиція і теорія музики), М. Рубінштейна, В. Сафонова, К. Ігумнова, О. Гольденвейзера (фортепіано), Ф. Лауба, І. Гржімалі (скрипка), В. Фітценгагена (віолончель), О. Александрової-Кочетової (спів); у рад. час — М. Мясковського, Ю. Шапоріна, Г. Нейгауза, О. Брандукова, Д. Ойстраха, С. Козолупова, С. Розанова, С. Фейнберга, Л. Оборіна, С. Кусевицького, Ю. Янкелевича. М. к. закінчили С. Танєєв, С. Рахманінов, О. Скрябін, А. Нежданова, Р. Глієр, М. Голованов, Н. Обухова, В. Барсова, С. Лемешев, А. Хачатурян, Т. Хренников, Д. Кабалевський, Л. Оборін, С. Ріхтер, Л. Коган та багато ін. видатних діячів вітчизн. муз. культури. В складі М. к.: ф-ти — теоретико-композиторський (музикознавче й композиторське відділення), вокальний (диригентсько-хорове та вокальне відділення), фп., оркестровий (струнне й духове від-

МОСКО́ВСЬКА БІ́ЛА ПОРО́ДНА ГРУ́ПА КАЧО́К — птиця м'ясного напряму продуктивності. Виведена в радгоспі «Птичное» Моск. обл. відтворювальним схрещуванням *пекінської породи качок* і хакі-кемпбел. Оперення біле. Качки скороспілі, мають широкий і глибокий тулуб, ноги короткі оранжево-червоного кольору. Жива маса селезнів 3,5—4 кг, качок — 3—3,5 кг. Несучість 100—120 яєць на рік. Молодняк у 2-місячному віці досягає 2 кг і більше. М'ясо ніжне, соковите. Розводять цих качок у прибалтійських республіках, Моск., Тул., Костром., Бєлгород. областях, Узб. РСР. Іл. с. 147.

До ст. **Москва.**

1. Вид центральної частини міста.

2. Центральний музей Революції СРСР.

3. Будинок Московської міської Ради народних депутатів. 1782. Архітектор М. Ф. Казаков. Перебудова. Середина 40-х рр. 20 ст. Арх. Д. М. Чечулін.

4. Пам'ятник В. І. Леніну в Кремлі. 1967. Скульптор В. Б. Пінчук, арх. С. Б. Сперанський.

5. Проспект Калініна. 1964—69. Арх. М. В. Посохін, А. А. Мндоянц та ін.

6. Будинок Рад РРФСР. 1968—79. Арх. Д. М. Чечулін та ін.

7. Панорама міста.

8. Обеліск «Підкорювачам космосу». 1964. Скульптор О. П. Файдиш-Крандієвський, арх. М. О. Барш та О. М. Колчин.

1
2
3
4
5
6
7
8

До ст. **Москва.**

1. Великий Кремлівський палац. 1839—49. Арх. К. О. Тон та ін.
2. Теремний палац у Кремлі. 1635—36. Будівничі А. Константинов, Т. Шарутін, Л. Ушаков і Б. Огурцов.
3. Церква Николи в Хамовниках. 1679—82.
4. Третьяковська галерея. 1902. За рисунком художника В. М. Васнецова.
5. Будинок колишньої Опікунської ради (тепер — будинок Президії АМН СРСР). 1823—26. Арх. Д. І. Жілярді і А. Г. Григор'єв.
6. Новодівичий монастир. 16—17 ст.
7. Пам'ятник О. С. Пушкіну. 1880. Скульптор О. М. Опєкушин, арх. П. С. Богомолов.
8. Панорама «Бородінська битва». 1962. Арх. С. І. Кучанов та ін.
9. Станція метро «Київська» на Арбатсько-Покровській лінії. 1953. Арх. Л. В. Лільє та ін.
10. Спортивний комплекс «Олімпійський». 1980. Керівник проекту — арх. М. В. Посохін.

ділення, оперно-симф. диригування), підвищення кваліфікації викладачів муз. вузів; аспірантура, асистентура-стажування, оперна студія (з 1934), муз. уч-ще зі школою-семирічкою, центр. муз. школа-десятирічка, кабінет по вивченню нар. музики (з 1937); фонотека, б-ка (бл. 700 тис. одиниць зберігання), проблемна лабораторія (з 1978). В 30—50-х рр. у М. к. працювали нац. муз. студії (узб., туркм., тадж., кирг., казах., тат., башк., бурят-монг., пд.-осетинська), в яких навчалися відомі рад. композитори. М. к. закінчило чимало укр. артистів і муз. теоретиків, зокрема Г. Любомирський та Л. Спасокукоцький. Тут працювали укр. музикознавець і фольклорист К. Квітка, композитор Б. Лятошинський. З Україною пов'язані життя і творчість професорів М. к. Б. Яворського, С. Богатирьова, Ф. Блуменфельда, Е. Гілельса, Р. Глієра, Г. Нейгауза, Д. Ойстраха. В 1940 М. к. присвоєно ім'я П. І. Чайковського. Консерваторію нагороджено 2 орденами Леніна (1946, 1966).

МОСКО́ВСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1922 по скороченню озброєнь. Проходила 2—12.XII за участю представників РРФСР (ініціатор конференції), Польщі, Фінляндії, Латвії, Литви та Естонії. Запропонована Рад. урядом конкретна програма роззброєння передбачала пропорційне скорочення збройних сил, обмеження військ. бюджетів, розпуск усіх іррегулярних військ. формувань, створення нейтральних прикордонних зон. Проте через обструкціоністську позицію Польщі та прибалтійських д-в М. к. закінчилася безрезультатно. *М. В. Оснач.*

МОСКО́ВСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 14.I 1929. Розташована в центрі Європ. частини СРСР. Площа 46 тис. км². Нас. 6410 тис. чол. (1980, без м. Москви). Осн. населення — росіяни. Міськ. нас.— 75%. В області — 39 районів, 71 місто, 74 с-ща міськ. типу. Центр — м. *Москва*. М. о. нагороджено 3 орденами Леніна (1934, 1956, 1966). Рельєф області рівнинний з чергуванням погорбованих височин та низовин. На Пн.— Верхньоволзька низовина, що переходить у Московську височину (вис. 270—310 м) з Клинсько-Дмитровським пасмом. На Сх.— *Мещорська низовина*, на крайньому Пд.— відроги *Середньоросійської височини*. Корисні копалини: фосфорити, торф, глини, піски, трепел. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня —10, —11°, липня +17, +18°. Опадів 450—650 мм на рік. Ріки належать до бас. Волги. Найбільші — *Ока* з прит. *Клязьма*, *Москва*, Дубна та ін. У північній частині області — судноплавний *канал імені Москви*. На його трасі — великі водосховища (Учинське, Клязьминське та ін.). Переважають дерново-підзолисті грунти, в пд. районах — сірі лісові й опідзолені чорноземи, на Верхньоволзькій і Мещорській низовинах — підзолисто-глейові й болотні. В заплавах рік — алювіальні грунти. М. о. розташована в *мішаних лісів зоні*. Під лісом бл. 40% її території. У пн. частині переважають хвойні (ялинові), в центр.— мішані, в пд.— широколистяні, на Мещорській низовині — соснові ліси, на крайньому Пд. подекуди збереглися *діброви*. В межах М. о.— Приокско-Терасний заповідник. М. о.— найрозвинутіша частина провідного в СРСР Центр. екон. району з високорозвинутою багатогалузевою пром-стю (машинобудування, хім., текст., буд. матеріалів пром-сть) і інтенсивним с. г. приміськ. типу. Складний нар.-госп. комплекс М. о. тісно пов'язаний з пром. комплексом Москви. Енерг. г-во М. о. базується на довізному паливі (донец. і підмосковному вугіллі, мазуті, природному газі), а також на місц. торфі. Електроенергія надходить також з ін. районів; є ряд теплових електростанцій (Каширська, Шатурська, Люберецька). Електростанції Москви, М. о. і прилеглих областей об'єднані в систему «Мосенерго». Машинобудування і металообробка представлені верстатобуд., виробн. устаткування для чорної металургії, енергетики, буд-ва, транспорту, с. г., текст. та ін. галузей (Коломна, Дмитров, Єгор'євськ, Люберці, Подольськ, Климовськ, Раменське, Митищі, Електросталь). Значного розвитку набула електроніка, приладобуд., оптико-мех. пром-сть. Металургія тісно пов'язана з машинобудуванням, використовує вторинну сировину (дає якісний металевий прокат і литво). Хім. пром-сть базується на довізній сировині і спеціалізується на виробн. мінеральних добрив (Воскресенськ), засобів захисту рослин (Щолково), пластмас (Орєхово-Зуєво), штучного волокна (Клин, Серпухов).

Текстильна пром-сть представлена бавовняною, вовняною, шовковою галузями, виробн. тех. тканин (Орєхово-Зуєво, Ногінськ, Павловський Посад, Єгор'євськ та ін.). За обсягом її продукції М. о. посідає одне з провідних місць у країні. Розвинуті також трикотажне, швейне, взут. виробн. Загальносоюзне значення мають скляна (Клин, Солнечногорськ), фарфоро-фаянсова, деревообр. пром-сть. Розвивається буд. матеріалів пром-сть. Харч. пром-сть розміщена в усіх районах області. На базі старовинних нар. промислів розвинуте виробн. худож. кераміки (с. Гжель), розпис дерев'яних

шкатулок (с. Федоскіно) та металевих підносів (с. Жостово), виготовлення дитячих іграшок (Загорськ), муз. щипкових інструментів, скляних ялинкових іграшок тощо.

С. г.— приміськ. типу з переважним розвитком мол.-м'ясного тваринництва, картоплярства та овочівництва. Створено с.-г. комплекси пром. типу: теплично-парникові комбінати, м'ясовідгодівельні комплекси, птахофабрики. Землеробство зосереджене в пд. та зх. районах області. Вирощують зернові (пшениця, ячмінь, жито, овес), картоплю, овочі, кормові культури (багаторічні та однорічні трави, кукурудза тощо). Садівництво, особливо навколо Москви. У тваринництві переважає мол. скотарство та свинарство.

Тер. М. о. перетинають 11 залізнич. магістралей, які входять до складу найбільшого в СРСР Моск. залізнич. вузла. Заг. довжина з-ць 2724 км (1978), вони майже повністю електрифіковані. В області — густа сітка (11,9 тис. км) автошляхів, у т. ч. ряд магістралей союзного значення. Судноплавство по ріках Оці, Москві й каналу ім. Москви. Природний газ надходить по магістральних газопроводах з України, Пн. Кавказу, Середньої Азії та Поволжя. На тер. М. о. розміщені аеропорти Домодєдово, Внуково, Шереметьєво, Быково.

В М. о.— *Об'єднаний інститут ядерних досліджень* (Дубна), комплекс біол. ін-тів (Пущино) та ін. наукові установи. 9 вузів, 103 серед. спец. навч. заклади. 26 музеїв, у т. ч. Будинки-музеї В. І. Леніна в *Горках Ленінських*, Калінінграді (с. Костіно), Подольську, Музей героїв-панфіловців у с. Нелідово, Меморіальний музей Зої Космодем'янської у с. Петрищево, Загорський історико-худож. музей-заповідник, Серпуховський історико-худож. музей, музеї-садиби *Архангельське,* Мураново — садиба Ф. І. Тютчева, *Абрамцево,* Будинок-музей П. І. Чайковського в Клину, літ. музей-заповідник А. П. Чехова у с. Мелихово, воєн.-істор. музей-заповідник у с. Бородіно та ін.; 11 краєзнавчих. 6 театрів, у т. ч. 5 — у Москві, драм. театр — у Ногінську. Навколо Москви — лісопарковий пояс, де розміщені санаторії та будинки відпочинку. численні турбази, пансіонати.

Літ.: Природа города Москвы и Подмосковья. М.—Л., 1947; Ильин М. А. Подмосковье. М., 1974; Барышев А. Д. Подмосковье — край новостроек. М., 1976.

Г. М. Лаппо.

МОСКО́ВСЬКА ПОРО́ДА ІНДИ́КІВ — свійська птиця, виведена в радгоспі «Берёзки» Моск. обл. схрещуванням місцевих білих голл. і амер. белтсвільських білих індиків (1946—59). Оперення сніжно-біле. М'ясні якості добре виявлені, тулуб глибокий, груди широкі й випуклі, м'язи ніг розвинуті. Жива маса індиків 12—15 кг, індичок — 6—7 кг. Індиченята (*бройлери*) у 110—120-денному віці досягають 4 кг. Несучість 90—100 яєць на рік. Маса яйця 84—90 г. Виводимість 80—90%. Індики скороспілі, пристосовані до пасовищного утримання. Розводять у Моск. обл., Сибіру, на Україні.

МОСКО́ВСЬКА ПОРО́ДНА ГРУ́ПА КУРЕ́Й — птиця яйце-м'ясного напряму продуктивності. Виведена схрещуванням орловських курей з бурими *леггорнами* і *нью-гемпширами*. Оперення чорне з жовтими пір'їнами на шиї. Кури мають масивний тулуб; груди широкі й глибокі, шия коротка товста, гребінь листовидний, ноги міцні. Жива маса півнів 3,5—3,7 кг, курок — 2,4 — 2,7 кг. Несучість 160—230 яєць на рік. Маса яйця 56—63 г. Крім Братцевської птахофабрики, цих курей розводять в ін. господарствах Московської області. Для одержання *бройлерів* М. п. г. к. схрещують з *корнішами*.

МОСКО́ВСЬКЕ ВЕЛИ́КЕ КНЯЗІ́ВСТВО — феод. держава в Пн.-Сх. Русі. Утворилося бл. серед. 14 ст. в результаті зростання Моск. князівства, яке виділилося в 2-й пол. 13 ст. як уділ Владимиро-Суздальського князівства. За князювання Данила Олександровича (1276—1303) Моск. князівство стало незалежним, а на поч. 14 ст. майже вдвоє розширило свою територію за рахунок приєднання Коломни (1301), Переяславля-Залеського (1302), Можайська (1303). Використовуючи зростаючі матеріальні сили, спираючись на дрібних і серед. феодалів і на верхи міськ. населення, моск. князі розгорнули боротьбу за політ. зверхність у рус. землях, за об'єднання їх у єдину д-ву. Вміла політика *Івана I* (1325—40) забезпечила Моск. князівству тривалий перепочинок від монг. вторгнень, що сприяло його госп. і культурному піднесенню. Завдяки зростанню могутності М. в. к. кн. *Дмитрій Донський* (1359—89) у боротьбі проти суздальсько-нижегор. князя закріпив велике князювання за Москвою і почав відкриту боротьбу проти *монголо-татарського іга*. Перемога об'єднаних загальнорус. сил над військами *Золотої орди* в *Куликовській битві 1380* закріпила провідне становище М. в. к. серед рус. земель. Дальше зміцнення великокнязівської влади відбулося за *Василія II* (1425—62), який у ході тривалої феод. війни в 2-й чверті 15 ст. придушив опір феод. опозиції удільних князів. На цей час тер. М. в. к. становила 430 тис. км², населення — бл. 3 млн. чол. В 2-й пол. 15 ст. М. в. к. стало ядром *Російської централізованої держави*. Московський великий князь *Іван III* (1462—1505) називав себе великим князем і «государем всієї Русі».

А. А. Вовк.

МОСКО́ВСЬКЕ ВИ́ЩЕ ТЕХНІ́ЧНЕ УЧИ́ЛИЩЕ імені М. Е. Баумана (МВТУ) — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти СРСР. Засн. 1830 як ремісниче уч-ще (з 1868 — Імператорське тех. уч-ще з мех. і хіміко-технологічним ф-тами, з 1917 — МВТУ з ф-тами: механічним, хіміко-технологічним, електротехнічним, інженерно-будівельним і аеродинамічним). Аеродинамічна лабораторія МВТУ стала (1918) основою Центр. аерогідродинамічного ін-ту (ЦАГІ). У 1924 до складу уч-ща ввійшов Ін-т цивільних інженерів. У 1930 на базі ф-тів МВТУ створено авіаційний, механіко-машинобудівний і енергетичний ін-ти, академії хім. захисту й інженерно-будівельна, Вище інженерно-буд. уч-ще (згодом Моск. інженерно-буд. ін-т). У 1932 уч-щу присвоєно ім'я М. Е. *Баумана*. У складі МВТУ (1980)—

5 денних (профілюючих) ф-тів (механізації й автоматизації машинобудівного виробн., конструкторсько-механічний, приладобудівний, машинобудівний, енергомашинобудівний), вечірній ф-т, загальнотех. і підготовче відділення, Н.-д. ін-т проблем машинобудування; є аспірантура, відділення при деяких з-дах. Філіал у м. Калузі. Фонд б-ки налічує (1980) 2 млн. одиниць зберігання. В уч-щі працювали С. І. *Вавилов*, М. Є. *Жуковський*, П. П. *Лазарєв*, О. І. *Некрасов*, В. П. *Нікітін*, М. С. *Стрєлецький*, К. К. *Хрєнов*, О. І. *Цєликов*, С. О. *Чаплигін*, О. П. Гавриленко, В. Г. Гриневецький, К. А. Круг та ін. вчені. Вихованцями уч-ща були В. В. *Воровський*, Ф. А. Сергєєв (*Артем*), Д. Ф. *Устинов*, В. Е. *Димшиць*, Б. Л. *Ванников*. Серед випускників уч-ща вчені В. П. *Бармін*, А. А. *Бочвар*, В. І. *Дикушин*, М. А. *Доллежаль*. М. М. *Дубинін*, С. Т. *Кишкін*, В. Я. *Климов*, І. Л. *Кнунянц*, С. П. *Корольов*, В. О. *Котельников*, В. С. *Кулебакін*, С. О. *Лебедєв*, О. О. *Мікулін*, М. О. *Пилюгін*, Б. С. *Стєчкін*, А. М. *Туполєв*, Є. О. *Чудаков*, В. В. *Шулейкін*, В. Г. *Шухов*, Б. М. *Юр'єв*, льотчики-космонавти О. С. *Єлисєєв*, О. Г. *Макаров*, Г. М. *Стрекалов*, К. П. *Феоктистов*. У 1979/80 навч. році кількість студентів становила 24,5 тис. За час існування в уч-щі підготовлено понад 80 тис. спеціалістів. МВТУ нагороджено орденами Трудового Червоного Прапора (1933), Леніна (1955) і Жовтневої Революції (1980).

Г. О. Ніколаєв.

МОСКО́ВСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1648, «Соляний бунт». Було викликане невдоволенням тяглого населення (див. *Тягло*) політикою рос. уряду, який замінив, з метою поповнення держ. скарбниці, всі прямі податки одним — на сіль, що викликало її подорожчання в кілька разів. Хоча податок незабаром було скасовано, але попередні недоїмки збиралися за три останні роки зразу. Повстання, в якому брали участь *посадські люди, дворові люди*, стрільці, почалося 1 (11).VI. Наступного дня повстанці прорвалися до Кремля. Було розгромлено деякі боярські й купецькі двори, вбито бояр, причетних до запровадження соляного податку. Цар пішов на деякі поступки. Указом 12 (22).VI було відкладено збирання недоїмок. Стрільцям видали подвійну платню. Розколовши таким чином ряди повсталих, уряд жорстоко розправився з ними, вжив заходів для зміцнення своїх позицій (див., зокрема, *Соборне уложення 1649*). М. п. викликало виступи в ряді ін. міст країни (Козлов, Воронеж, Курськ, Томськ, Нарим та ін.).

МОСКО́ВСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1662, «Мідний бунт» — антифеод. виступ, викликаний погіршенням становища народних мас. Тривалі війни Росії з Польщею і Швецією, недороди призвели до спустошення держ. скарбниці. Щоб поповнити її, уряд випускав (з 1654) мідні гроші, що прирівнювалися до вартості срібних. Внаслідок цього знецінилися гроші, розквітли спекуляція, виготовлення фальшивої монети. Повстання відбулося і 25.VII (4.VIII). Повстанців налічувалося 9—10 тис. чол.— *посадських людей*, солдатів, стрільців, *холопів*, селян. М. п. жорстоко придушили царські війська — бл. 1 тис. повстанців було вбито, кілька тисяч заарештовано й заслано. Але під його впливом уряд 1663 скасував мідні гроші.

МОСКО́ВСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1682, «Хованщина» (за іменем кн. І. А. Хованського, керівника руху стрільців) — антифеод. виступ, викликаний посиленням кріпосницького гніту, зростанням зловживань боярсько-дворянської адміністрації. Учасники М. п. — стрільці і солдати Москви, яких підтримала частина жителів міста і його околиць, зокрема *холопи*. Тривало з кінця квітня — початку травня до осені. Приводом до повстання стала боротьба за владу між близькими до трону боярами, що почалася після смерті царя *Федора Олексійовича*. 15 (26).V стрільці і солдати, зайнявши Кремль, розправилися з боярами, звинуваченими в зловживаннях. Це змусило правлячу верхівку задовольнити осн. вимоги повсталих. Було розширено права і привілеї моск. стрільців. 26.V (5.VI) з чолобитною до уряду (регентом при малолітніх царях Івані V і *Петрі I* була їхня сестра *Софія Олексіївна*) звернулися холопи, які вимагали ліквідації своєї залежності, але уряд за допомогою стрільців жорстоко розправився з ними. Зібравши ополчення дворян, уряд у вересні розправився і зі стрільцями. М. п. викликало численні відгуки в ряді міст і сіл європ. Росії та Сибіру.

Московська біла породна група качок.

Московська порода індиків.

Московська породна група курей.

МОСКО́ВСЬКИЙ АВТОМОБІ́ЛЬНИЙ ЗАВО́Д імені І. О. Лихачова (ЗІЛ) — головне підприємство (з 1971) виробничого об'єднання автомобільної пром-сті СРСР. До складу об'єднання входять ще 9 спеціалізованих з-дів, розташованих у Москві та ін. містах країни. Випускає вантажні автомобілі (ЗІЛ-130, ЗІЛ-131) та легкові автомобілі вищого класу (ЗІЛ-114, ЗІЛ-117), побутові електрохолодильники, двигуни, запасні частини до автомобілів, спеціальне й нестандартне устаткування, а також всі види оснащення для власних потреб. М. а. з. засн. 1916. До Великого Жовтня на з-ді збирали автомобілі з імпортних деталей. У 1918 з-д було націоналізовано. До 1924 підприємство освоювало виробн. автомоб. двигунів, ремонтувало автомобілі, проводило підготовку до випуску вантажних машин. 7 листопада 1924 перші 10 півторатонних автомобілів АМО-Ф-15 пройшли на чолі колони демонстрантів по Красній площі у Москві. З 1924 підприємство випустило значну кількість різних моделей вантажних (ЗІС-5, ЗІС-6, ЗІС-150, ЗІС-151, ЗІЛ-157 та ЗІЛ-164), легкових (ЗІС-101, ЗІС-110) автомобілів та автобусів (ЗІС-8, ЗІС-16, ЗІС-154, ЗІЛ-155, ЗІЛ-158). У 1956 заводу присвоєно ім'я І. О. Лихачова. На з-ді здійснено кілька тех. реконструкцій. На підприємстві працюють сотні автоматичних ліній, усі осн. агрегати автомобілів збираються на конвейєрах. М. а. з. нагороджено 3 орденами Леніна (1942, 1949, 1971) та орденом Трудового Червоного Прапора (1944).

МОСКО́ВСЬКИЙ ВЕРСТАТОБУДІВНИ́Й ЗАВО́Д «КРА́СНЫЙ ПРОЛЕТА́РИЙ» імені О. І. Єфремова. Засн. 1857 підприємцями братами Бромлей. Виготовляв верстати, двигуни, насоси, лісопилки та ін. Робітники заводу брали активну участь у революц. русі, не раз страйкували, боролися на барикадах під час Грудневого повстання 1905. У жовтневі дні 1917 червоногвардійці з-ду брали участь у боях проти юнкерів, пізніше на фронтах громадян. війни. В 1918 з-д було націоналізовано. В 1922 йому присвоєно назву «Красный пролетарий». В роки першої п'ятирічки підприємство докорінно реконструйовано. В 1932 почато випуск нової моделі токарного верстата «ДІП». З 1934 з-д спеціалізовано на випуску металорізальних верстатів. У 1945 вперше в світовій практиці верстатобудування на з-ді впроваджено потокове виробн. верстатів. Осн. продукція (1981): універсальні токарні й прецизійні верстати, верстати з числовим програмним керуванням, вертикальні багатошпиндельні напівавтомати, спец. верстати різних моделей. На з-ді використовується електронно-обчислювальна техніка, діє 50 потокових ліній. Значна кількість верстатів експортується у 70 країн світу. В 1951 підприємству присвоєно ім'я О. І. Єфремова. З 1977

М. в. з. «К. п.» — гол. підприємство Моск. верстатобудівного виробничого об'єднання «Красный пролетарий». Нагороджений орденом Леніна (1939), орденами Трудового Червоного Прапора (1957) і Жовтневої Революції (1971).

В. П. Федотьєв.

МОСКО́ВСЬКИЙ ВІК І ЯРУС — пізній вік середньокам'яновугільної епохи та відклади, що утворилися в той час. На тер. України відклади М. я. (гол. чин. вапняки, пісковики, аргіліти, алевроліти з пластами, лінзами і проверстками кам. вугілля) поширені в Донбасі й *Дніпровсько-Донецькій западині*. Потужність їх до 3000 м. З відкладами М. я. пов'язані поклади кам. вугілля, нафти і газу. Див. також *Кам'яновугільний період і кам'яновугільна система.*

МОСКО́ВСЬКИЙ ДЕРЖА́ВНИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені М. В. Ломоносова (МДУ) — найбільший вуз СРСР, один з провідних центрів світової науки. Засн. з ініціативи і за планом М. В. Ломоносова 1755 у складі філос., юрид., мед. ф-тів і гімназії для майбутніх студентів. При вузі були засн. т-ва історії й старожитностей російських (1804), дослідників природи (1805), любителів рос. красного письменства (1811). В ун-ті в різний час навчалися декабристи, революц. демократи, видатні діячі Комуністич. партії і Рад. держави, відомі діячі культури й науки. Революц. гуртки, організовані при ун-ті, відіграли велику роль у розвитку революц.-демократич. руху в країні. В 1905 створено в ун-ті с.-д. орг-цію. В зв'язку з подіями 1905—07 В. І. Ленін назвав цей ун-т революційним університетом (див. Повне зібр. творів, т. 11, с. 358). З метою придушення революц. руху царський уряд не раз закривав навч. заклад. Ун-т завжди був значним наук. центром. Створені тут наук.-пед. школи відіграли велику роль у становленні й розвитку рос. і рад. науки.

У 1979/80 навч. р. у складі ун-ту було 17 ф-тів: механіко-матем., обчислювальної математики й кібернетики, фіз., хім., біол., грунтознавства, геогр., геол., істор., філол., філос., психології, юрид., екон., журналістики, підвищення кваліфікації викладачів вузів і підготовчий для іноз. громадян; аспірантура; навчалося понад 28 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — понад 21 тис., 2,5 тис. іноземних студентів з 105 країн; працювало 120 академіків і членів-кореспондентів АН СРСР і академій наук союзних республік, бл. тисячі докторів наук і професорів, бл. 4,5 тис. кандидатів наук, 23 Герої Соціалістич. Праці. При ун-ті працюють: ін-т країн Азії і Африки, ін-т підвищення кваліфікації викладачів сусп. наук; н.-д. ін-ти ядерної фізики, механіки, Астр. ін-т ім. П. К. Штернберга, антропології; музеї — зоол., антропології, землезнавства; обчислювальний центр, наук.-методичний центр рос. мови; т-ва: дослідників природи і Моск. матем. (засн. 1867); обсерваторії, бот. сад. У наук. б-ці (засн. 1756) — понад 6 млн. одиниць зберігання. Ун-т має вид-во (друкарню засн. 1756; протягом 1756—1909 ун-т видавав газ. «Московские ведомости»), виходять журнали: «Вестник Московского университета», «Бюллетень Московского общества испытателей природы», «Жизнь Земли», «Антропология», «Славянская филология» та ін. З часу заснування ун-т підготував бл. 200 тис. спеціалістів, зокрема бл. 140 тис. за роки Рад. влади. Ун-т є членом Міжнародної асоціації університетів. М. у. завжди був тісно пов'язаний з передовими діячами української культури. Багато професорів ун-ту працювало в різні роки на Україні: К. О. Андрєєв, Ф. О. Бредіхін, В. В. Марковников, І. М. Сєченов, М. В. Склифосовський, М. О. Умов та ін. Першим ректором Київ. ун-ту (1834—36) був М. О. Максимович— професор М. у. Вихованець Харків. ун-ту М. М. Ковалевський працював професором М. у. (1877—88). Ректор М. у. (1818—26) А. А. Антонський-Прокопович приділяв багато уваги підготовці фахівців з українців, засн. у Москві колонію укр. студентів. Проф. О. М. Бодянський регулярно друкував у виданнях ун-ту матеріали з історії України. Членами наук. т-в при М. у. були укр. письменники і вчені (Марко Вовчок, О. О. Потебня, І. І. Срезневський та ін.). До 1953 М. д. у. займав ряд будинків, споруджених М. Ф. Казаковим (гол. будинок 1786—93, перебудований 1817—19 після пожежі Д. І. Жілярді), Є. Д. Тюріним та ін. У 1949—70 на Ленінських горах споруджено ансамбль-комплекс нових будинків ун-ту. Автори комплексу — архітектори Л. В. Руднєв, С. Є. Чернишов, П. В. Абросимов, О. Ф. Хряков, інженер В. М. Насонов та ін.

В 1940 ун-ту присвоєно ім'я М. В. Ломоносова. М. д. у. нагороджено орденом Леніна (1940), орденом Трудового Червоного Прапора (1955), орденом Жовтневої Революції (1980), за допомогу у підготовці спеціалістів і за проведення спільних досліджень — орденом «Прапор праці» НДР, орденом «Народна Республіка Болгарія» 1-го ступеня, орденом Дружби (СРР), орденом «Заслуги Польської Народної Республіки», орденом Сухе Батора (МНР) і золотою медаллю Я. А. Коменського (ЧССР).

Літ.: Московский университет за пятьдесят лет Советской власти. М., 1967; Летопись Московского университета. М., 1979; Московскому университету — 225 лет. М., 1979; Наука в Московском университете, в 1—3. М., 1976—78.

Г. О. Бухвалов.

Головний корпус Московського державного університету імені М. В. Ломоносова.

МОСКО́ВСЬКИЙ ДОГОВІ́Р 1963, Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі і під водою — міжнародний договір, підписаний у Москві 5.VIII першими його учасниками — урядами СРСР, США й Великобританії; набрав чинності 10.X 1963. Учасниками договору є понад 120 д-в (1981), у т. ч. УРСР. Кожний з учасників договору узяв на себе зобов'язання забороняти, відвертати і не провадити випробувальні та всі інші ядерні вибухи в місцях, які входять до трьох зазначених у договорі сфер і перебувають під його юрисдикцією або контролем. Укладення М. д. 1963 є наслідком миролюбного зовнішньополіт. курсу СРСР, його наполегливої боротьби за *роззброєння*. В 1975 СРСР виступив з договірною ініціативою і вніс в ООН проект Договору про повну й загальну заборону випробувань ядерної зброї.

МОСКО́ВСЬКИЙ ДО́ГОВІР 1970—див. *Радянського Союзу — ФРН договір 1970.*

МОСКО́ВСЬКИЙ МЕТРОПОЛІТЕ́Н імені В. І. Леніна. Буд-во почато 1932. Перші лінії заг. протяжністю 11,6 км з 13 станціями і всім комплексом споруд збудовано за 3 роки і здано в експлуатацію 15.V 1935. Добовий пасажирооборот становив 177 тис. чол., або 2% загальноміськ. пасажирських перевезень. Розвиток мережі М. м. щодо міськ. забудови здійснюється за діаметрально-кільцевою схемою, яка передбачає напрям усіх ліній з одного кінця міста в інший через центр. частину міста. В 1979 заг. протяжність ліній М. м. дорівнювала 184 км, середньодобовий пасажирооборот становив 6,2 млн. чол., або 41,1% загальноміськ. перевезень. Щоденно по лініях М. м. пропускається 6462 поїзди. М. м. налічує 114 станцій, розташованих у різних кінцях міста. Найменший інтервал між поїздами в години «пік» — 80 с, найвища швидкість — до 90 км/год. На лініях курсують 6-ти й 7-вагонні поїзди. М. м.— складне тех. г-во, оснащене сучас. устаткуванням із широким застосуванням автоматики й телемеханіки. Архітектура та оздоблення станцій М. м. відтворюють історичне й революц. минуле рад. народу, розквіт економіки, науки і культури Рад. Союзу. За якістю споруд, тех. оснащеністю, експлуатаційними характеристиками та комфортабельністю М. м. значно перевищує зарубіжні метрополітени. За протяжністю ліній він займає 4-е місце в світі (після метрополітенів Нью-Йорка, Лондона, Парижа). Відповідно до Ген. плану розвитку Москви, прийнятого 1971 і розрахованого на 25—30 років, протяжність мережі М. м. намічено довести до 320 км. В 1955 М. м. присвоєно ім'я В. І. Леніна. Нагороджений орденом Леніна (1947).

Ю. В. Сенюшкін.

МОСКО́ВСЬКИЙ НАРО́ДНИЙ БАНК — акціонерний комерційний банк в Лондоні. Створений у жовтні 1919; у січні 1932 до нього перейшли справи Банку для рос. торгівлі, відомого під назвою «Аркос бенкінг корпорейшен». Акціонерами банку є Держбанк СРСР, Зовнішторгбанк СРСР, ряд зовнішньоторг. об'єднань тощо. Оплачений акц. капітал М. н. б. на 1.I 1981 — 57 млн. фунтів стерлінгів. Осн. функція М. н. б.— ведення міжнар. розрахунків СРСР та ін. соціалістичних д-в з банками Великобританії та ряду ін. капіталістичних країн. Крім того, банк надає кредити орг-ціям і фірмам, що проводять через нього розрахунки, і здійснює касове обслуговування рад. зовнішньоторг. орг-цій у Великобританії. М. н. б. підтримує кореспондентські відносини з банками багатьох країн, у т. ч. з банками всіх соціалістичних країн і з великими банками Великобританії, США, Франції, ФРН тощо. Активно співробітничає з банками країн, що розвиваються. Має два відділення — в Бейруті й Сінгапурі, представництво — в Москві.

МОСКО́ВСЬКИЙ «РОБІТНИ́ЧИЙ СОЮЗ» — перша с.-д. орг-ція московського пролетаріату. Створена 1894 на базі с.-д. гуртків, що виникли в Москві у 80-х рр. 19 ст. У вересні 1893 оформилася марксист. група для пропаганди серед робітників. У квітні 1894 група скликала нелег. збори представників с.-д. робітн. гуртків, на яких було утворено Центр. робітн. гурток. У 1895 на першій нелег. маївці Моск. с.-д. орг-ція прийняла назву «Робітничий союз». М. «Р. с.» перебував під впливом В. І. Леніна. Заг. чисельність членів М. «Р. с.» досягала 2000 чол. У 1896—97 керував робітн. страйками. В кін. 1897 на його основі виник моск. «Союз боротьби за визволення робітничого класу».

МОСКО́ВСЬКИЙ ХУДО́ЖНІЙ АКАДЕМІ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені М. Горького (МХАТ). Засн. 1898 К. С. *Станіславським* і В. І. *Немировичем-Данченком* як Моск. художній загальнодоступний театр (перша вистава — «Цар Федір Іоаннович» О. К. Толстого). Ядром трупи стали вихованці драм. відділу Музично-драматичного уч-ща Моск. філармонічного товариства (О. *Кніппер-Чехова*, І. *Москвін*, В. *Мейєрхольд*) і учасники аматорських вистав (М. Ліліна, М. *Андрєєва*). Пізніше в трупу прийшли В. *Качалов*, Л. *Леонідов*. Вирішальна роль в успішному народженні нового театру належить драматургії А. Чехова («Чайка», «Дядя Ваня», «Три сестри», «Іванов», «Вишневий сад») та М. Горького («Міщани», «На дні», «Діти сонця»), яка відображала настрої передової демократичної інтелігенції й відтоді стала провідною в репертуарі театру. Значне місце в театрі посідала вітчизняна та зарубіжна класика: «Лихо з розуму» Грибоєдова, «Ревізор» М. Гоголя, «На всякого мудреця доволі простоти» О. Островського, «Живий труп» Л. Толстого, «Юлій Цезар» Шекспіра та ін. Переборюючи захоплення *натуралізмом* і *символізмом*, театр ще в дожовтневі часи підніс на високий рівень вітчизняне сценічне мистецтво, вдосконалив його, запровадив у творчу практику *Станіславського систему*. Після Великого Жовтня поряд з виставами драм Чехова, Горького, ін. творів класичної спадщини — «Мертві душі» за М. Гоголем, «Гаряче серце» О. Островського, «Воскресіння» та «Анна Кареніна» за Л. Толстим, на сцені театру ставилися п'єси рад. драматургів: «Пугачовщина» та «Любов Ярова» Треньова, «Бронепоїзд 14-69» В. Іванова, «Страх» Афіногенова, «Дні Турбіних» Булгакова, «Кремлівські куранти», «Третя патетична» Погодіна, «Платон Кречет», «Фронт», «Над Дніпром» Корнійчука. Серед кращих вистав 60—80-х рр.— «Єгор Буличов», «Останні» Горького, «Іванов», «Чайка» Чехова, «Брати Карамазови», «Село Степанчиково» за Достоєвським, «Милий брехун» Кітлі, «Сталевари» Бокарева (Держ. премія СРСР, 1970), «Соло для годинника з боєм» Загрядника, «Засідання парткому», «Зворотний зв'язок» Гельмана, «Старий новий рік», «Валентин і Валентина» Рощина та ін.

В театрі працювали засл. арт. РРФСР М. *Баталов*, нар. артисти СРСР Б. *Добронравов*, А. *Тарасова*, М. *Тарханов*, О. *Андровська*, К. *Єланська*, Ф. *Шевченко*, М. *Кедров*, О. *Грибов*, Б. *Ліванов*, В. *Топорков*, М. *Хмельов*, В. *Станіцин*, М. *Яншин*, А. *Которов*, П. *Массальський*. В трупі театру (1981) — нар. артисти СРСР М. *Болдуман*, А. *Георгіївська*, А. *Зуєва*, Б. Петкер, О. *Попов*, М. *Прудкін*, Б. *Смирнов*, А. *Степанова*, І. *Смоктуновський*, О. *Єфремов* (з 1970 — гол. режисер) та ін. Театр мав значний вплив на розвиток укр. рад. сценічного мистецтва. В театрах і театр. навчальних закладах України працювали його вихованці — О. *Загаров*, І. Чужой, К. *Хохлов*, Б. Вершилов. Театр не раз виступав на Україні (вперше 1912). При театрі є школа-студія ім. В. І. Немировича-Данченка (з 1943). В 1920 МХТ став академічним, 1932 йому присвоєно ім'я М. Горького. Нагороджений орденами Леніна (1937), Трудового Червоного Прапора (1938), Жовтневої Революції (1978).

Літ.: Московский художественный театр в советскую эпоху. Материалы и документы. М., 1974; МХАТ і українська театральна культура. К., 1949; Московский художественный театр. М., 1978. *А. В. Кеслер.*

МОСКО́ВСЬКИЙ ЧАС — *декретний час* другого годинного поясу (див. *Поясний час*), що в ньому розташована Москва. Випереджає *всесвітній час* на 3 год. За М. ч. на всій території СРСР складається розклад руху поїздів, літаків, пароплавів тощо. Див. також *Час*.

МОСКО́ВСЬКІ НАРА́ДИ (1941, 1943, 1945) — переговори представників СРСР, США, Великобританії з окремих питань політики і співробітництва трьох держав під час *другої світової війни 1939—45* і в післявоєнний період. На М. н. 1941 (29.IX—1.X) підписано протокол про взаємні поставки з 1.X 1941 по 30.VI 1942. М. н. 1943 (19—30.X) прийняла «Декларацію чотирьох держав з питань загальної безпеки» (підписав також Китай), що передбачала ведення війни проти країн фашист. блоку до повної їх поразки і беззастережної капітуляції, а також заходи щодо встановлення заг. миру в післявоєнний період; «Декларацію про Італію», що визначила спільні дії до повного знищення в країні фашизму і встановлення демократичного режиму; «Декларацію про Австрію», що проголосила *аншлюс* недійсним і водночас вказала на відповідальність Австрії за участь у війні на боці гітлерівської Німеччини; «Декларацію про відповідальність гітлерівців за вчинені звірства», яка стала правовою основою для покарання воєнних злочинців. М. н. 1943 прийняла рішення про створення Європ. консультативної комісії в Лондоні для координації дій урядів трьох д-в. М. н. 1945 (16—26.XII) розв'язала ряд питань організації післявоєнного миру в Європі і на Далекому Сході, погодила процедуру підготовки і укладення мирних договорів з Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною, Фінляндією (див. *Паризькі мирні договори 1947*) і досягла угоди про створення Далекосхідної комісії і Союзної ради для Японії. В післявоєн. час рішення М. н. були порушені США, яких підтримали Великобританія і Франція. *А. К. Мартиненко.*

МОСКО́ВСЬКІ ПЕРЕГОВО́РИ 1939. Проходили в квітні — серпні між СРСР, Великобританією і Францією, в обстановці загрози війни в Європі, що посилювалася з боку гітлерівської Німеччини (див. *Мюнхенська угода 1938*). За цих обставин Радянський уряд виступив з пропозицією про негайне скликання наради представників заінтересованих європейських держав і Туреччини для обговорення заходів щодо відвернення агресії. Англ. уряд, відхиливши пропозицію Рад. уряду, зі свого боку, запропонував СРСР дати односторонні гарантії сусіднім з ним д-вам Сх. Європи, виконуючи які, СРСР опинився б у стані війни з Німеччиною. Рад. уряд, вказавши на необхідність взаємності зобов'язань трьох д-в, вніс 17.IV нову пропозицію про укладення троїстої англо-франко-рад. угоди про взаємодопомогу і воєнні конвенції, яка й стала осн. питанням М. п. Рад. уряд домагався укладення конкретної угоди про форми і розміри допомоги, що подавалась д-вами одна одній і гарантувалась д-вам на випадок нападу агресора. Однак небажання англо-франц. урядів укласти троїсту угоду на основі рівності і взаємності підтверджувалося затягуванням з їхнього боку М. п. Одночасно з М. п. англ. уряд вів таємні переговори з Німеччиною про поділ сфер впливу (див. *Лондонські переговори 1939*). Привівши М. п. в безвихідь, правлячі кола Великобританії і Франції заохотили гітлерівську Німеч-

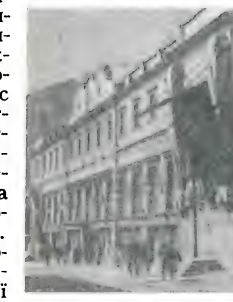

Будинок Головної сцени **Московського художнього академічного театру** імені М. Горького (проїзд Художнього театру).

В. І. Моссаковський.

чину на розв'язування *другої світової війни 1939—45.*

А. К. Мартиненко.

МОСКО́ВСЬКІ СТАТТІ 1665 — договірні умови між козацькою старшиною і царським урядом, які були підписані 11.X в Москві гетьманом І. *Брюховецьким.* Підтверджуючи права та привілеї козац. старшини, встановлені *Березневими статтями 1654* і *Переяславськими статтями 1659,* М. с. значно обмежували політ. автономію Лівобережної України й посилювали її адм. і фінанс. залежність від царського уряду. За М. с. українські землі оголошувалися володіннями рос. монархів. Збільшувалися гарнізони рос. військ у Києві, Чернігові, Переяславі й Ніжині. Крім того, рос. гарнізони розміщувалися в Полтаві, Кременчуці, Новгороді-Сіверському, Острі, Каневі та ін. містах, а також у *Кодаку* на Запорізькій Січі. Було розширено права рос. воєвод. Вони зосереджували в своїх руках ряд військ.-поліцейських і фінанс. функцій (збирання з населення податей, хліба на утримання рос. військ тощо). Погоджуючись на певне обмеження політ. автономії, козац. старшина сподівалася за допомогою рос. царизму зміцнити своє панівне становище. М. с. свідчили про єдність класових інтересів укр. і рос. феодалів.

МОСКО́ВЧЕНКО Володимир Петрович [16 (29).IV 1909, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 17.I 1970, Донецьк] — укр. рад. художник театру, засл. діяч мист. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1943. В 1931 закінчив Київ. художж. ін-т. У 1934—41 працював у Донец. укр. драм. театрі ім. Артема, де оформив вистави: «Дівчата нашої країни» Микитенка (1934), «Платон Кречет» О. Корнійчука (1935), «Кремлівські куранти» М. Погодіна (1941). З 1946 працював у Донец. театрі опери та балету, де оформив вистави: «Мазепа» П. Чайковського, «Богдан Хмельницький» К. Данькевича (обидві — 1951), «Тихий Дон» І. Дзержинського (1956). В 1965 М. розписав фойє Палацу культури Ясинівського коксохім. з-ду в Макіївці Донец. області. Нагороджений 2 орденами Червоної Зірки.

МО́СПИНЕ (до 1938 — село Махорівка) — місто Донец. обл. УРСР, підпорядковане Пролетарській райраді м. Донецька. Розташоване на р. Грузькій (бас. Кальміусу). Залізнична станція. Виникло 1800. Рад. владу встановлено в кінці 1917. З 1938 — місто з сучас. назвою. У місті — кам.-вуг. шахта, центр. збагачувальна ф-ка, рем.-мех., мол. та хлібний заводи, птахофабрика. 6 загальноосвітніх шкіл, лікарня, поліклініка, Палац культури, 3 клуби, 3 бібліотеки.

МОССАКО́ВСЬКИЙ Володимир Іванович (н. 27.VIII 1919, м. Мелітополь Запоріз. обл.) — укр. рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1978). Член КПРС з 1959. Закінчив (1950) Дніпропетровський ун-т, де й працює (з 1964 — ректор). Осн. праці — з контактних задач теорії пружності, теорії оболонок. Депутат Верховної Ради УРСР 9—10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1970.

МОССАКО́ВСЬКИЙ Євген Михайлович [12 (24).II 1839, с. Боровичі, тепер Маневицького р-ну Волин. обл.— бл. 1884] — укр. революц. демократ. Н. в сім'ї священика. В 1859 вступив на істор.-філологічний ф-т Київ. ун-ту. В 1860 зблизився з членами *Харківсько-Київського таємного товариства.* Брав участь в організації *недільних шкіл.* У грудні 1860 в Київ. військ. училищі, де М. був викладачем, організував революц. гурток, який розповсюджував нелегальні видання *Вільної російської друкарні,* заборонені цензурою твори Т. Г. Шевченка, М. О. Некрасова та ін. В кін. 1861 групу було розгромлено, М. заарештовано і 1862 вислано в Харків під нагляд поліції.

МО́СТАР — місто на Зх. Югославії, в Соціалістичній Республіці Боснія і Герцеговина. Розташований у долині р. Неретви. Залізнична станція. 62 тис. ж. (1974). Підприємства авіабуд., текст. і харчосмакової (у т. ч. тютюнової) пром-сті. В районі М.— добування бокситів, бурого вугілля, лігнітів. Засн. у 15 ст. Міст і мечеть 16 ст. Один з центрів боротьби проти турецького (16—19 ст.) і австроугорського (кін. 19 ст. — 1918) гніту.

МОСТВА́, Льва — ріка у Ровен. обл. УРСР і Брест. обл. БРСР, ліва притока Ствиги (бас. Прип'яті). Довж. 159 км, площа бас. 2400 км². Живлення мішане, переважно снігове й дощове. Долина М. заболочена. М. частково зарегульована. є водоприймачем осушувальних систем.

МОСТИ́НСЬКИЙ Василь Андрійович [2.I (14.I) 1870, м. Сінне, тепер Вітебської обл. БРСР — 1.IV (14.IV) 1913] — український вчений в галузі вет. фармакології, біохімії і зоогігієни. Закінчив Харків. вет. ін-т (1897), з 1907 — професор цього ін-ту. Наукові праці — з питань зоогігієни, фармакології, біохімії. Автор першого вітчизн. посібника з рецептури «Основи рецептури для ветеринарних лікарів, студентів і фельдшерів» (1908). Переклав російською мовою «Компендіум фармакології для ветеринарних лікарів» проф. О. Регенбогена (1907) і «Основи гігієни молока» проф. Єнсена (1909).

МОСТИ́СЬКА — місто Львів. обл. УРСР, райцентр, на р. Січні (бас. Вісли), за 4 км від залізнич. ст. Мостиська-І. Вперше згадуються в документах 1392. В 1404 М. надано *магдебурзьке право.* Після 1-го поділу Польщі (1772) М. захопила Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина), в 1918 — бурж.-поміщицька Польща. В 1939 М. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. У місті—з-д «Електрон» —філіал львів. виробн. об'єднання «Електрон», хлібокомбінат, маслоцех Городоцького мол. з-ду, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 3 заг.-осв. та музична школи, лікарня. Будинок культури, 2 клуби, кінотеатр, 4 бібліотеки.

МОСТИ́СЬКИЙ РАЙО́Н — у зх. частині Львів. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 0,9 тис. км². Нас. 69,0 тис. чол. (1980). У районі — 116 населених пунктів, підпорядкованих 2 міським і 24 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Мостиська.* Поверхня пн. частини району рівнинна, пд.— погорбована (Прикарпаття). Корисні копалини: природний газ, нафта. Найбільша річка — *Вишня* (бас. Вісли). Грунти дерново-підзолисті,

чорноземні. Ліси (сосна, дуб, вільха, липа, граб) займають 12,6 тис. га. Найбільші підприємства: мостиські з-д «Електрон»—філіал львів. виробничого об'єднання «Електрон» і хлібокомбінат, Судововишнянське заводоуправління буд. матеріалів та Хідновицький газопромисел. Комбінат побутового обслуговування (Мостиська), 7 будинків побуту. В с. г. переважає тваринництво м'ясо-мол. напряму та вирощування льону, цукр. буряків, пшениці, жита і ячменю. Площа с.-г. угідь 1979 становила 56,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 41,1 тис. га. Гол. галузі тваринництва — скотарство, вівчарство, свинарство. У М. р.— 16 колгоспів, 3 радгоспи, у т. ч. один спеціалізується на вирощуванні лікар. рослин (м'ята, валеріана, ромашка, подорожник та ін.), райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Мостиська-І, Мостиська-ІІ, Судова Вишня, Хоросниця. Автомоб. шляхів — 569 км, у т. ч. з твердим покриттям — 402 км. У районі — 62 заг.-осв. і музична школи, зоовет. технікум (м. Судова Вишня) і с.-г. бухгалтерського обліку (с. Крукеничі); 66 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 8 будинків культури, 87 клубів, 2 кінотеатри, 81 б-ка, істор.-краєзнавчий музей (Судова Вишня). У м. Судовій Вишні народилися укр. живописець І. *Бродлакович* та укр. письменник І. *Вишенський.* У М. р. видається газ. «Соціалістичний шлях» (з 1939).

В. Ф. Очеретяний.

МОСТОВИ́Й Савелій Іванович [6 (19).X 1916, с. Карпилівка, тепер Срібнянського р-ну Черніг. обл.— 27.VII 1974, Київ] — укр. рад. отоларинголог, доктор мед. наук (з 1963), засл. діяч науки УРСР (з 1968). Член КПРС з 1944. Закінчив Київ. мед. ін-т 1941. З 1946 працював у Київ. ін-ті удосконалення лікарів на кафедрі отоларингології (з 1966 — зав.

кафедрою). Осн. праці присвячені питанням діагностики і лікування *раку* гортані, перихондритам гортані, склеромі, лікуванню гострих *отитів* та *мастоїдитів,* використанню хім. препаратів для лікування отоларингологічних онкологічних захворювань. Нагороджений орденом Вітчизняної Війни 1-го ступеня, 2 ін. орденами, медалями. *О. І. Циганов.*

МОСТОВИ́Й ПЕРЕВАНТА́ЖУВАЧ, перевантажувальний міст — *підйомний кран* мостового типу, яким перевантажують масові сип-

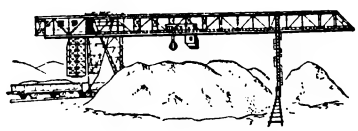

кі вантажі. М. п. (мал.) складається з консольної мостової *ферми* і двох опор. Вздовж ферми пересувається візок або стріловий кран з вантажозахватним пристроєм (*грейфером,* гаком, іноді *електромагнітом*); у опор є ходові візки, що переміщуються по рейках. Створено також М. п., одна опора яких повертається, а друга переміщується по коловій колії. Деякі кранові М. п. обладнують стрічковими *конвейєрами.* Вантажопідйомність М. п. 5—30 т, швидкість переміщення 10—30 м/хв, довжина прогонів до 120 м. М. п. використовують на рудних подвір'ях металург. заводів, паливних складах електростанцій, залізничних станціях, у портах тощо.

МОСТОВИ́Й ПЕРЕХІ́Д — сукупність інженерних споруд, що їх зводять в місцях, де шлях перетинає річкову долину. До складу М. п. входять: власне *міст,* насипи (або *естакади*) підходів до нього (у межах затоплення заплави), *регуляційні споруди* (гол. чин. *дамби*) і *берегоукріпні споруди.*

МОСТОВЩИ́НА, мостівщина, мостове — 1) Феод. повинність, яка існувала на Русі з 11 ст. («Статут Ярослава про мости»). Населення міст і сіл було зобов'язано безплатно будувати й ремонтувати дороги і мости або сплачувати «мостові гроші». На Західній і Правобережній Україні М. називалася шарварком. На Зх. Україні скасовано *селянською реформою 1848.* На Правобережній Україні М. було замінено т. з. будівельними днями, запровадженими *інвентарними правилами 1847—48.* На Слобідській і Лівобережній Україні М. скасовано *селянською реформою 1861.* 2) Мито з возів і товарів, яке збирали держава або феодали (в їхніх вотчинах і маєтках) за переїзд через міст. Служилих людей, гінців та іноземців було звільнено від сплати М. В Рос. імперії, у т. ч. на Слобідській і Лівобережній Україні, скасовано законом 1754 про ліквідацію внутр. мит, на Правобережній Україні — 1793, у Сх. Галичині — в 40-х рр. 19 ст.

МОСУ́Л — місто на Пн. Іраку, адм. ц. мухафази (губернаторства) Найнава. Розташований на р. Тігрі. Вузол автошляхів, залізнична станція. 857 тис. ж. (1975). Невеликі підприємства металообр., буд. матеріалів (поблизу міста — цем. і асфальтовий з-ди), текст., шкіряно-взут. і харч. пром-сті. Поблизу М.— добування нафти, розробка сірки. Центр торгівлі зерном, фруктами та худобою. Ун-т (засн. 1967). Публічна б-ка. Музей. Архіт. пам'ятки 10—13 ст. Засн. у 6 ст. поблизу руїн стародавньої *Ніневії* (за деякими даними, М. був її передмістям). У середні віки був значним торг. і ремісничим центром.

«МОСФІ́ЛЬМ» — кіностудія художніх фільмів у Москві, найбільша в СРСР і одна з найбільших у світі. Засн. 1924 як «Союзкіно», 1935 перейменована на «Мосфільм». Значний внесок у розвиток рад. кіномист. зробили режисери, які працювали на «М.»: О. Довженко, С. Ейзенштейн, М. Калатозов, О. Птушко, В. Пудовкін, І. Пир'єв, М. Ромм, В. Шукшин. З «М.» пов'язана діяльність (1981) режисерів Г. Александрова, С. Бондарчука, Г. Данелії, Ю. Дзигана, О. Зархі, Ю. Озерова, Ю. Райзмана, Г. Рошаля, Ю. Солнцевої, А. Тарковського, Г. Чухрая, С. Юткевича та ін. Серед фільмів, які здобули широке визнання — «Веселі хлоп'ята» (1934, реж. Г. Александров), «Аероград» (1935, реж. О. Довженко), «Ленін у Жовтні» (1937), «Ленін у 1918 році» (1939, обидва — реж. М. Ромм), «Олександр Невський» (1938), «Іван Грозний» (1944—45, обидва — реж. С. Ейзенштейн), «Повість про справжню людину» (1948, реж. О. Столпер), «Летять журавлі» (1957, реж. М. Калатозов), «Комуніст» (1958, реж. Ю. Райзман), «Дев'ять днів одного року» (1962, реж. М. Ромм), «Голова» (1965, реж. О. Салтиков), «Калина червона» (1974, реж. В. Шукшин) та ін. Фільми студії, удостоєні Ленінської премії: «Поема про море» (1959, сценарій О. Довженка, реж. Ю. Солнцева), «Доля людини» (1960, реж. С. Бондарчук), «Балада про солдата» (1959, реж. Г. Чухрай), «Визволення» (1970—71, реж. Ю. Озеров). Бл. 50 фільмів відзначено Держ. преміями СРСР та РРФСР; понад 100 нагороджено преміями на міжнар. та всесоюзних кінофестивалях. «М.» здійснює постановки спільно з студіями братніх рад. республік і зарубіжними. В співдружності з кінематографістами України створено фільми «Аероград» (1935), «Трактористи» (1939). З 1945 при «М.» працює Театр-студія кіноактора. Кіностудію нагороджено орденами Леніна (1939) і Жовтневої Революції (1974). *О. Б. Шупик.*

МОСЦЕПА́НОВ Максим (рр. н. і см. невід.) — укр. архітектор 2-ї пол. 18 ст. У 1763—65 навчався в А. *Квасова,* 1766 — в Петербурзі у В. *Баженова,* з яким потім переїхав до Москви. В 1773 повернувся на Україну й оселився в м. Коропі (тепер смт Черніг. обл.). Ймовірно, М. був автором палацу в с. Вишеньках Черніг. обл. (1887). У 90-х рр. 18 ст. працював над добудуванням Троїцької церкви й дзвіниці в м. Глухові, спорудження яких почав А. Квасов.

МОСЯ́ЖНИЦТВО (від польс. mosiądz, чес. mosaz, словац. mosadz — жовта мідь, латунь) — різновид художньої обробки міді, а також латуні. Мосяжні вироби знаходили ще в єгипетських, етруських, кельтських, фінських і слов'янських похованнях. Перші відомості про М. на тер. України пов'язані з *трипільською культурою.* Високого рівня М. досягло в *Київській Русі.* З 17 ст. найбільшого розвитку набуло у Сх. Карпатах. Нар. майстри за допомогою примітивної техніки відливали з латуні та оздоблювали карбуванням, гравіруванням і металевою інкрустацією різні предмети домашнього вжитку (ножі, кресала, лускоріхи), жіночі прикраси, убрання, гуцульські топірці, за формою споріднені з стародавньою зброєю. Складну декоративну форму мали предмети кінської збруї — стремена, пряжки, бляхи. В гуцульському жіночому костюмі виділялися «згарди» — своєрідні намиста, які складалися з плоских кружечків або частіше хрестів дуже багатого і складного силуету і застібалися за допомогою двох парних дисків — «чепраг». До гуцульського чоловічого костюма належала «табівка» — сумка для дрібних речей, оздоблена мідними гудзиками або металевими таблицями, розетками. Широкий ремінь, на якому її носили, прикрашався круглими пацьорками. Ювелірною майстерністю відзначалось оздоблення «путилівських» люльок. Художня цінність виробів карпатського М. зумовлена строгою чистотою й оригінальністю їхнього стилю, органічним поєднанням декору з формою та призначенням речі.

Головними центрами М. були села Річки, Брустурів, Путила. Серед майстрів: Л., Н. та Д. *Дудчаки,* М. Медвідчук, Ф. Якиб'юк, І. Кищук, В. *Девдюк* та ін. За рад. часу М. продовжується у тих формах, які відповідають вимогам сучас. побуту. В худож.-пром. об'єднаннях виробляються топірці, персні, одягові прикраси.

Літ.: Суха Л. Художні металеві вироби українців Східних Карпат дру-

Мосяжництво. Зразки українських мосяжних виробів: 1. Замок для дверей. Залізо. Гравірування. 16—17 ст. 2. Шаплик. Мідь. Карбування, гравірування. 18 ст. 3. М. Медвідчук. Пряжка (чепрага). Латунь. Гравірування. 19 ст. 4. Топірець. Латунь, дерево. Карбування, гравірування. 1-а половина 19 ст.; палиця жіноча. Дерево. Інкрустація латунню та оловом. Кінець 19 ст. 5. Ф. Якиб'юк. Табівка (сумка). Латунь, шкіра. Орнаментація накладна, частково карбована. Кінець 19 ст. 6. Д. Дудчак. Ніж. Метал. Карбування. Кінець 19 ст. 7. Д. Дудчак. Люлька. Гравірування. 2-а половина 19 ст.

МОТАЛЬНА МАШИНА

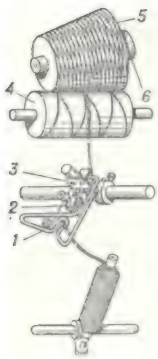

Мотальна машина: *1* — напрямний пристрій; *2* — натяжний пристрій; *3* — очищувальний пристрій; *4* — мотальний барабанчик; *5* — паковка; *6* — патрон, надітий на веретено.

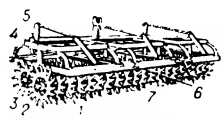

Мотика обертова: *1* — рама; *2* — задній вал; *3* — передній вал; *4* — голчасті диски; *5* — площадка для баласту; *6* — секції голчастих дисків; *7* — секція мотики.

Мотовоз.

Мотороле́р «Тулица».

Мотоцикл «Днепр» МТ10-36.

гої половини XIX—XX ст. К., 1959.

П. М. Жолтовський.

МОТА́ЛЬНА МАШИ́НА — машина, що перемотує пряжу (і нитки) на котушку, шпулю, бобіну або ін. паковку, форма якої зручна для виконання наступних виробничих операцій. До того ж при перемотуванні пряжа очищається від дрібного сміття, ліквідуються потовщення та ін. дефекти. В М. м. (мал.) є *веретено* з паковкою, на яку мотальний барабанчик намотує пряжу. Мотальну машину застосовують у ткацькому, трикотажному і скручувальному виробництвах.

МОТЕ́ЛЬ (англ. motel, скор. від motorist's hotel — готельдля автотуристів) — готель, призначений для обслуговування автотуристів. В М. (мал.) є житл. корпус, *гараж,* намети або відкриті стоянки для автомобілів, станція техніч. обслуговування, *автозаправна станція,* тех. (котельна, трансформаторна підстанція) і госп. споруди, налагоджено побутове обслуговування туристів. В УРСР до найбільших належать М. «Пролісок» (Київ), «Дружба» (Харків) і «Дельфін» (Одеса).

МО́ТЕС (Mothes) Курт (н. 3.XI 1900, Плауен) — нім. біохімік (НДР), член Нім. АН у Берліні, президент Нім. академії природодослідників «Леопольдіна» в Галле (1954—74), іноз. чл. АН СРСР та Лондонського королівського т-ва (з 1971). Закінчив Лейпцігський ун-т (1925). Проф. Кенігсберзького ун-ту (1935—45) та ун-ту в Галле (з 1950). Зав. відділом біохімії Ін-ту по вивченню культурних рослин в Гатерслебені (1949—57), директор Ін-ту ботаніки ун-ту в Галле (1958—60) та Ін-ту біохімії рослин Нім. АН (1958—65) також у Галле. Осн. праці — з біохімії *алкалоїдів,* азотистого обміну, а також регуляторів росту рослин, у т. ч. *цитокінінів.*

МОТИ́В (франц. motif, від лат. moveo — рухаю) у м у з и ц і — найменша музична побудова (послідовність звуків, в якій сконцентровані найхарактерніші особливості муз. теми). Складається з кількох нот, об'єднаних здебільшого одним метроритмічним наголосом. У побутовому розумінні — мелодія, наспів, награш.

МОТИВА́ЦІЇ (спонуки) в б і о л о г і ї — збудження *центральної нервової системи,* що викликають у людини і тварин акти поведінки, спрямовані на самозбереження (добування їжі, уникнення нападу ворогів тощо) або на продовження роду. Іноді вони не мають чітко виявленого пристосовного значення (у випадку дослідницької поведінки, ігрової діяльності та ін.). Такі акти поведінки можуть мати характер *інстинктів* або виробляться внаслідок нагромадження досвіду (див. *Умовні рефлекси*). Розрізняють М. індивідуальні, пов'язані із задоволенням насущних потреб особини, і групові, що виявляються при взаємовідносинах індивідуумів у процесі розмноження, при зграйовому або колоніальному способі життя. Джерелом М. можуть бути як зовнішні, так і стан організму (голод, гормональний баланс тощо). Локалізація в центр. нервовій системі структур, що реалізують різні М., досліджена ще недостатньо. Істотну роль при виявленні найпростіших М. (голоду, статевого потягу та ін.) у ссавців, у т. ч. людини, відіграє *гіпоталамус.* Звідси мотиваційне збудження спрямовується у лімбічну систему і *кору великих півкуль головного мозку,* які організують запуск механізмів відповідної поведінки. Більша частина М. вищого типу у людини забезпечується нервовим субстратом лобних часток переднього мозку.

Літ.: Леонтьев А. Н. Потребности, мотивы и эмоции. М., 1971; Судаков К. В. Биологические мотивации. М., 1971; Дельгадо Х. Мозг и сознание. Пер. с англ. М., 1971; Хайнд Р. Поведение животных. Пер. с англ. М., 1975.

МОТИ́ВИ у п с и х о л о г і ї — спонукальні причини дій і вчинків людини. Породжуються особистими і суспільними *потребами* й залежно від них бувають первинними (природними) і вторинними (матеріальними й духовними). М. можуть виявлятись у формі *почуття, уявлення, поняття, ідеї, ідеалу, мрії.* Мотивація буває простою і складною, більш і менш усвідомленою. Проте, на відміну від *фрейдизму,* рад. психологія не розриває свідомих і підсвідомих спонук діяльності і наголошує на провідній ролі перших. Виховання у молоді сталих, ідейно наснажених М. і трудової діяльності є одним із гол. завдань *комуністичного виховання* підростаючого покоління.

Літ.: Алексєєва М. І. Мотиви навчання учнів. К., 1974; Москвичов С. Г. Проблемы мотивации в психологических исследованиях. К., 1975.

О. Т. Губко.

МОТИ́КА Ярослав Миколайович (н. 10.1 1943, с. Староміщина, тепер Підволочиського р-ну Тернопол. обл.) — укр. рад. скульптор. У 1960—66 навчався у Львів. ін-ті прикладного та декоративного мист. Твори: «Т. Г. Шевченко на засланні» (1964), «Юність», «Думи», «Материнство» (всі — 1966), монумент на братській могилі рад. воїнів «Мати-Батьківщина» в с. Яблунівці Стрийського р-ну Львів. обл. (1967), пам'ятник на могилі рад. воїнів у с. Семигинові Стрийського р-ну Львів. обл. (1968), «В. І. Ленін» (1970), портрет художника Л. Левицького (1978—79), композиція «Спортивна юність» (1979) та ін. Державна премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1972.

МОТИ́КА ОБЕРТО́ВА — знаряддя для руйнування грунтової кірки на посівах зернових і техніч. культур, знищення бур'янів при *обробітку грунту.* В СРСР, зокрема на Україні, використовують М. о. (мал.), що складається з кількох секцій голчастих дисків, які, обертаючись на осі, проколюють грунт, знищують бур'яни і кірку, що утворюється на поверхні грунту після дощу або *поливу.* М. о. можна застосовувати і для закриття вологи в агрегаті з шлейфбороною (див. *Борона*) та легкою бороною. Агрегатують М. о. з тракторами класу 0,6 т.

Г. І. Якименко.

МОТИ́ЛЬ — 1) Народна назва багатьох видів дорослих комах з ряду *метеликів,* яким властиве масове розмноження. 2) Народна назва деяких дорослих комах з родин довгоніжкових, товстунчикових, *дзвінцевих* та личинок цих комах. 3) Личинки комарів роду дзвінець (Tendipes). Тіло (довж. 2—3 см) яскраво-червоного кольору. Живуть у мулі неглибоких озер і ставків. Живляться органічними речовинами, що розкладаються, та дрібними рослинними й тваринними організмами. Цінний корм для риб. Використовується як жива при вудінні риби і як корм для акваріумних риб.

МОТОВИ́ЛО (ім'я, рр. н. і см. невід.) — укр. письменник-полеміст кін. 16 ст., аріанин (див. *Аріанство*). За дорученням князя К. *Острозького* написав на захист православ'я працю (назва її невідома), спрямовану проти книги єзуїта П. Скарги «Про єдність церкви божої під одним пастирем» (1577).

МОТОВО́З — локомотив (*тепловоз*) з карбюраторним або дизельним *двигуном внутрішнього згоряння* невеликої (до 220 кВт) потужності. Рух від двигуна до ведучих коліс М. (мал.) передається найчастіше за допомогою *коробки передач* або *гідравлічної передачі.* М. застосовують для маневрових робіт на залізницях, як трансп. засіб на пром. підприємствах, в кар'єрах тощо.

МОТОНО́БУ Кано (1476—1559) — япон. живописець. Разом зі своїм батьком Кано Масанобу заснував живописну школу *Кано.* М. розписував ширми, створював сувої з зображенням пейзажів, квітів, птахів, сцен з буддійських легенд. Більшість творів М. зберігається в монастирях Кіото.

МОТОРО́ЛЕР (нім. Motorroller, від Motor — двигун і rollen — котити) — мотоцикл з колесами малих розмірів, призначений для пересування по шляхах з твердим покриттям. Порівняно із звичайним *мотоциклом* у водія М. комфортабельніші умови. В СРСР на М. (мал.) встановлено двигуни внутр. згоряння робочим об'ємом до 199 см³, потужність двигуна — до 10,3 кВт. Швидкість руху таких М.— до 97 км/год.

МОТОСТРІЛЕ́ЦЬКІ ВІЙСЬКА́ — рід сухопутних військ у Збройних Силах СРСР, призначений для ведення бойових дій самостійно і разом з іншими родами та спец. військами. Перед Великою Вітчизн. війною 1941—45 почався процес моторизації *піхоти* і насичення її автом. стрілецькою зброєю, артилерією на мех. тязі, інженерною технікою, засобами зв'язку. З'я-

Мотель «Пролісок» у Києві.

вилися перші моторизовані й мотострілецькі підрозділи, частини, з'єднання. Найменування М. в. як роду військ було запроваджено 1963. Сучас. М. в. оснащені ракетними комплексами, танками, бронетранспортерами, бойовими машинами піхоти, різноманітною артилерією, міномета́ми, протитанковими керованими ракетами, ефективними засобами розвідки та керування. Мотострілецькі частини (підрозділи) входять також до складу *танкових військ* та *морської піхоти*. М. в. здатні швидко здійснювати маневр, прориває оборону противника, навально розвивати наступ, захоплювати рубежі і об'єкти, створювати стійку оборону. В збройних силах США, Великобританії, ФРН та ін. д-в М. в. іменуються піхотою, мотопіхотними військами.

МОТОЦИ́КЛ (від лат. motor — рушій і грец. κύκλος — коло, колесо) — дво- або триколісна (з причіпною коляскою) самохідна машина, призначена для пересування по шляхах різного профілю. Розрізняють М. дорожні, спортивні і спеціальні (вантажні, патрульні тощо). Вперше М. почали застосовувати у деяких країнах Зх. Європи наприкінці 19 ст. В СРСР серійне виробн. М. було налагоджено (1933) на з-дах Ленінграда й Іжевська. На вітчизн. М. (мал.) встановлено карбюраторні двигуни внутр. згоряння робочим об'ємом понад 49,8 см³, потужність двигуна — до 26,5 кВт. Швидкість руху таких М.— до 140 км/год. В УРСР М. випускає *Київський мотоциклетний завод*. Різновидом М. є *мотороле́р*. Див. також *Мопе́д*.

МОТОЦИКЛЕ́ТНИЙ СПОРТ, мотоспорт — різні види змагань на *мотоциклах,* що проводяться на спец. трасах, шляхах, поза шляхами і для кожного класу мотоциклів окремо. Включає шосейні лінійні гонки; шосейні кільцеві гонки по замкненій кільцевій трасі завдовжки від 1,5 до 5 км; мотокрос — гонки по пересіченій місцевості; мотоциклетне багатоборство — багатоденні змагання по шляхах і бездоріжжю з дотриманням графіка руху й додатковими швидкісними гонками; трекові гонки (спідвей) на гаровій або льодовій доріжках стадіону; іподромні гонки; фігурне водіння — на площадці з штучними перешкодами; заїзди на встановлення рекордів на трасах, що дають змогу розвинути макс. швидкість для даного класу мотоциклів; мотобол — командна гра на мотоциклах з м'ячем та ін. Перші змагання, в яких брали участь мотоциклісти, відбулися 1895 за маршрутом Париж — Бордо — Париж; в Росії перші офіційні мотогонки — 1898 (під Петербургом); в СРСР перші всесоюзні змагання з М. с. (іподромні гонки) — 1924. З 1949 розігруються чемпіонати світу з шосейно-кільцевих гонок; з 1957 — з мотокросу; з 1949 — з трекових гонок на гаровій доріжці, а з 1966 — на льодовій доріжці; з 1913 — з багатоборства. У 1904 засновано Міжнар. мотоциклетну федерацію (ФІМ), до якої 1956 вступив Центр. автомотоклуб СРСР. В 1960 створено Федерацію автомотоспорту СРСР, в 1962 — самостійну Федерацію М. с. Кращі рад. спортсмени з М. с.: В. Арбеков (чемпіон світу з мотокросу, 1965), Г. Кадиров (6-разовий чемпіон світу в гонках на льодовій доріжці; 1966, 1968, 1969, 1971—73), Г. Мойсеєв (3-разовий чемпіон світу з мотокросу; 1974, 1977—78). Команда СРСР виграла Крос націй (1968), була багаторазовим чемпіоном Європи. М. с. входить до програми Всесоюзної спартакіади ДТСААФ з військовотех. видів спорту.

МОТРО́НИНСЬКИЙ ТРО́ЇЦЬКИЙ МОНАСТИ́Р — один з осередків антиуніатського руху на Правобережній Україні в 17—18 ст. Засн. 1568 в Мотронинському лісі поблизу Чигирина (тепер місто Черкас. обл.). Зважаючи на вплив монастиря на місцеве населення, польс.-шляхет. уряд змушений був підтвердити за ним право на володіння окремими селами та надати монастирю ряд привілеїв. Антиуніатська діяльність М. Т. м. особливо посилилася 1753—68, коли ігуменом його був М. К. *Значко-Яворський*. Навесні 1768 у монастир вступив послушником М. *Залізняк,* який у *Холодному Яру* поблизу М. Т. м. почав підготовку антифеод. повстання (див. *Коліївщина*). Після возз'єднання Правобережної України з Росією (1793) М. Т. м. перетворився на осередок релігійно-монархічної пропаганди. В 20-х рр. 20 ст. монастир було закрито. Троїцька церква (1801) М. Т. м. є пам'яткою архітектури.

МОТТ (Mott) Невілл Френсіс (н. 30.IX 1905, Лідс) — англ. фізик, член Лондон. королівського т-ва (з 1936). Закінчив Кембріджський ун-т (1927). У 1933—54 — професор Брістольського ун-ту, 1954—71 — директор Кавендішської лабораторії. Осн. праці — з квантової механіки і фізики твердого тіла. Передбачив поляризацію електронів при їх розсіянні атомами (1929), розробив теорію внутр. конверсії (1932), запровадив поняття про екситон слабкого зв'язку (екситон Ваннье — Мотта, 1938). Пояснив явище випрямлення струму на енерг. бар'єрі електронів провідності (теорія Мотта — Шотткі), запропонував теорію термоерс металів, створив теорію електропровідності невпорядкованих систем. Нобелівська премія, 1977.

МО́ТТЕЛЬСОН (Mottelson) Бенжамін (Бен) Рей (н. 9.VII 1926, Чікаго) — дат. фізик амер. походження. В 1947 закінчив ун-т Пердью (шт. Індіана). В 1951 переїхав до Данії. В 1953—57 працював у Європ. центрі ядерних досліджень (ЦЕРН), з 1957 — професор Ін-ту теор. ядерної фізики в Копенгагені. Осн. праці — з ядерної фізики. Спільно з О. *Бором* розробив колективну модель ядра. Нобелівська премія, 1975.

МОФЕ́ТИ (італ. mofète) — виділення вуглекислого газу з невеликих каналів і тріщин на схилах та біля підніжжя вулканів, один з видів *фумарол*. Крім вуглекислого газу, М. в невеликій кількості містять азот, водень, метан, водяну пару. Т-ра газів до 100°. Наявність М. свідчить про припинення виверження вулкана та перехід його в стадію затухання. Улоговини, в яких є М., наз. долинами смерті, тому що тварини, потрапляючи туди, задихаються внаслідок великої концентрації вуглекислого газу.

МОХА́ВЕ — пустеля у Пн. Америці, в межах США (штат Каліфорнія). Пл. бл. 30 тис. км². Поверхня — піщана рівнина з окремими гірськими масивами (до 3506 м), розчленована улоговинами. Клімат різко континентальний. Опадів 45—150 мм на рік. Є тимчасові водотоки, невеликі солоні озера. Рослинність збіднена (кактуси, чагарники). У межах М.— *Долина Смерті*. У пд. частині — заповідник Джошуа-Трі.

МОХЕ́НДЖО-ДА́РО — руїни міста 3—2-го тис. до н. е. в Пакистані. Розкопками 20—30-х рр. 20 ст. встановлено, що місто було центром ремесла і торгівлі. Відкрито залишки дво- і триповерхових цегляних будинків заможного населення, плетених, обмазаних глиною халуп бідноти, громад. будівель. В місті були каналізація та система водопостачання. Розкопки в М.-Д. підтвердили, що Стародавня Індія поряд з Єгиптом і Месопотамією була одним з найдавніших осередків цивілізації.

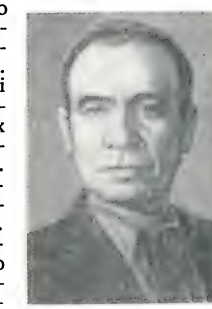

Х. Мохіеддін.

МОХИ́, листостеблові мохи, бріопсиди (Bryopsida, або Muscі) — клас спорових рослин відділу *мохоподібних*. Багаторічні, рідше однорічні рослини, здебільшого дрібні, від 1 мм до кількох см висоти, рідко більше як 40 см. Гаметофор — стебловий пагін (стебло) вкритий листковидними виростами, т. з. листками (філоїдами), прямостоячий, або лежачий, сланкий, простий чи з нитчастими в основі розгалуженими *ризоїдами* (відсутні у сфагнових мохів). Листки сидячі, різноманітні за формою і анатомічною будовою, з жилкою або без неї. Статеві органи (*антеридії* і *архегонії*) звичайно розміщені групами на верхівці стебла або бічних пагонів, оточені покривними листками. Поширені М. всюди на земній кулі, зростають переважно на вологих місцях, на різних субстратах, певні представники їх домінують у рослинному покриві особливо тундри, на болотах, у лісах. Суцільний моховий покрив зумовлює водоохоронне значення його в житті лісу, місцями спричинює заболочування місцевості. Мохи є піонерами в заселенні відкритих та порушених місцевиростань, відіграють роль у *грунтоутворювальному процесі*. Відомо бл. 14 500 видів М., в СРСР—понад 1150, у т. ч. в УРСР — бл. 590 видів. В межах класу мохів розрізняють три підкласи: *сфагнові мохи,* андреєві мохи (Andreaeidae) та брієві мохи (Bryidae). *Г. Ф. Бачуріна.*

Я. М. Мотика. Маті-Батьківщина. Пам'ятник на братській могилі радянським воїнам в селі Яблунівці Стрийського району Львівської області Камінь. 1967.

МОХІЕ́ДДІН Халед (н. 17.VIII 1922, Каїр) — єгип. політ. і громадський діяч, журналіст. У 1951 закінчив Каїрський ун-т. Брав участь у липневій революції 1952 в Єгипті. В 1956—59 — гол. редактор газ. «Аль-Масаа» («Вечір»), 1964—65 очолював вид-во «Ахбар аль-Яум». Обирався до парламен-

Ю. П. Мохор. Плакат «1 вересня!». 1972.

ту 1957, 1964, 1969. В 1968—71 — член ЦК Араб. соціалістичного союзу. З 1958 — генеральний секретар єгип. Нац. ради миру, член *Всесвітньої Ради Миру* (з 1964 — член її Президії). Автор книги «Рух за мир. Мета, методи» (1969). Золота медаль Миру ім. Жоліо-Кюрі, 1965. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1970.

МОХОВИ́КИ — група трубчастих грибів роду Boletus. Поверхня шапинки суха, бархатиста, іноді клейка, ніжка без кільця. У хвойних і листяних лісах найбільш поширений М. зелений, або решітка (B. subtomentosus), та М. тріщинуватий (B. chrysenteron); в листяних і мішаних лісах поширений М. різнобарвний (B. versicolor), що відрізняється від двох згаданих, які мають оливкувато-коричневу шапинку, пурпуровим або вишневим її забарвленням. М. жовто-бурий (B. variegatus) росте у соснових лісах, має світло-жовту шапинку, яка часом темніє, стає жовто-бурою. М.— їстівні гриби, при сушінні чорніють. М. жовто-бурий маринують. *І. О. Дудка.*

МОХОВИ́НКА (Sagina) — рід рослин родини гвоздикових. Одно- або багаторічні трави, ростуть здебільшого дернинками. Листки вузьколінійні, при основі зрослі. Квітки дрібні, одиночні, пазушні або в суцвіттях, на довгих квітконіжках. Плід — коробочка. Бл. 30 видів, поширених переважно в Пн. півкулі, в горах Пд. Африки, Пд. Америки і на о-ві Нова Гвінея. В СРСР — 8 видів, з них в УРСР — 4. Найпоширеніші: М. вузлувата (S. nodosa) і М. лежача (S. procumbens) ростуть на вологих луках, галявинах, біля берегів, на піщаних місцях, вздовж доріг.

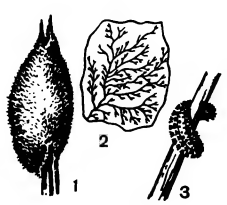

Мохуватки: 1 — клубчаста; 2 — повзуча; 3 — гребінчаста.

МОХОПОДІ́БНІ, бріофіти (Bryophyta) — відділ *вищих рослин.* Осн. життєва форма, вегетативне тіло М.— *гаметофіт* має вигляд *слані,* т. з. талому (у антоцеротових і деяких печіночників) або простого чи розгалуженого облисненого пагона, т. з. стебла, позбавленого коріння, з простою внутр. будовою, без розвиненої провідної системи. Талом з нижнього боку, а стебло здебільшого в основі (крім сфагнових мохів) вкриті *ризоїдами.* Статеві органи— *антеридії* й *архегонії.* Після запліднення яйцеклітини дводжгутиковим сперматозоїдом всередині архегонія виникає зародок — *зигота,* з якої розвивається спорогон (стадія *спорофіта*). Він залишається з'єднаним з гаметофітом і по суті є споротвірним спороносним органом. Осн. частина спорогона — коробочка, в ній з спорогенної тканини після редукційного поділу клітин (див. *Мейоз*) утворюються одноклітинні спори, а в деяких (*печіночні мохи*) одночасно й особливі стерильні пружинки — елатери, що сприяють розпушуванню маси спор і висіюванню їх. Достигла коробочка відкривається кришечкою, рідше — поздовжніми розривами, щілинами. З проростанням спори виникає багатоклітинний передросток — *протонема,* яка, розвиваючись, дає початок таломному чи листостебловим гаметофітам. Крім розмноження спорами, М. властиве й вегетативне — підземними пагонами, відокремленими частинами гаметофіта і за допомогою особливих органів — *виводкових бруньок,* тілець, ниток, бульбочок пагонів та ін.

М. — давня група рослин, рештки яких відомі з карбону. Це дозволяє припустити можливу появу їх ще в девонський період. Походження М. здебільшого пов'язують з *водоростями.* Є думки про можливе виникнення їх від однієї з найдавніших груп рослин — *псилофітів.* М. поширені по всій земній кулі, переважно в помірних і холодних зонах Пн. півкулі, в тропічних районах, гол. чин. у горах. Ростуть у різних екологічних умовах, на різноманітному субстраті, створюючи суцільний покрив, особливо на болотах, а також у лісах певних типів. Відомо бл. 25 000 видів М. За особливостями гаметофіта і спорофіта в межах відділу М. розрізняють три класи: антоцеротові (Anthocerotopsida), печіночні мохи і *мохи,* або листостеблові мохи.

Літ.: Лазаренко А. С. Определитель лиственных мхов Украины. К., 1955; Зеров Д. К. Флора печіночних і сфагнових мохів України. К., 1964; Шуляков Р. Н. Печеночные мхи. Морфология, филогения, классификация. Л., 1975; Отдел моховидные (Bryophyta). В кн.: Жизнь растений, т. 4. М., 1978; Бачурина А. Ф., Партыка Л. Я. Печеночники и мхи Украины и смежных территорий. К., 1979.

Г. Ф. Бачуріна.

МО́ХОР Юрій Павлович (н. 20.III 1922, Київ) — укр. рад. графік, засл. художник УРСР (з 1976). В 1955 закінчив Київ. худож. ін-т, де вчився у В. *Касіяна.* Автор плакатів: «Комунізм — це молодість світу, і його будувать молодим» (1959), «Слався, Вкраїно Радянська» (1967), серії «Шість орденів ВЛКСМ» (1968), «Ленін — творець першої в світі соціалістичної держави» (1969), всі — в співавт. з О. *Терентьєвим;* «Сьогодні рекорд — завтра норма» (1973), «КПРС» (1979), «Заради життя на землі» (1980). Респ. премія ім. В. І. Касіяна, 1980.

МОХОРО́ВИЧИЧА ПОВЕ́РХНЯ — поверхня, по якій проводять межу між *земною корою* і *верхньою мантією* Землі. Названа на честь югосл. сейсмолога М. Мохоровичича (1857—1936), який встановив цю межу на підставі стрибкоподібного зростання швидкості *сейсмічних хвиль* при проходженні через неї. Швидкість поздовжніх сейсмічних хвиль зростає від 6,7—7,4 км/с (у «базальтовому» шарі земної кори) до 7,8—8,3 км/с (у підкоровому субстраті), поперечних — відповідно від 3,7 до 4,7 км/с. Щільність гірських порід на М. п. збільшується від 2,8—2,9 до 3,2—3,3 г/см³. Вважають, що М. п. розмежовує шари порід з різним хім. складом. Глибина залягання цієї поверхні під океанами — від 5 до 10 км, під континентами — від 30 до 75 км. У деяких районах земної кулі М. п. виділяється нечітко. Природа її ще недостатньо вивчена. *Є. І. Антонюк.*

МОХУ́ВАТКИ (Bryozoa) — клас безхребетних водних тварин типу *щупальцевих.* Ведуть прикріплений спосіб життя, утворюють колонії розміром від кількох мм до десятків см (довж. окремої особини до 1 мм). Оселяються на підводних предметах, дещо нагадують мох (звідки й назва). Живляться одноклітинними водоростями, найпростішими. Гермафродити. Розмноження статеве та нестатеве (*пупкуванням*). Розвиток з *метаморфозом.* Поширені в морях і прісних водоймах усіх материків. Понад 4000 видів. В СРСР — бл. 500 видів, у т. ч. на Україні — понад 20, з них найпоширеніші прісноводні М.: клубчаста (Plumatella fungosa), повзуча (P. repens) та гребінчаста (Cristatella mucedo). М. важливий компонент *бентосу.* Прісноводні форми іноді пошкоджують водопровідні споруди, закупорюючи і засмічуючи їх. Викопні види (бл. 5000) відомі починаючи з силуру. *Б. М. Мазурмович.*

Моховинка лежача. Загальний вигляд рослини та квітка.

МОЦА́К Григорій Іванович (н. 6.VI 1928, с. Котлярка, тепер Попільнянського р-ну Житомир. обл.) — новатор виробництва у вугільній промисловості, шахтар, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1963. З 1947 працює на шахтах Донец. і Ворошиловгр. областей робітником очисного вибою, прохідником, наваловибійником, бригадиром очисного вибою. М.— один з ініціаторів Всесоюзного соціалістичного змагання за ефективне використання гірничої техніки та високопродуктивну працю. Делегат XXIV—XXVI з'їздів Компартії України, був обраний членом її ЦК (1976). Депутат Верховної Ради СРСР 8—10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медаллю. *О. М. Семененко.*

МО́ЦАРТ (Mozart) Вольфганг Амадей (27.I 1756, Зальцбург — 5.XII 1791, Відень) — австр. композитор, представник *віденської класичної школи.* Музики навчався у свого батька — скрипаля і композитора Леопольда Моцарта. З 4 років грав на клавесині, а з 5—6 почав складати музику й концертувати. З 1762 гастролював у Німеччині, Австрії, Франції, Англії, Швейцарії. Виступав як клавесиніст, скрипаль, співак, органіст і диригент. У 1769—77 — концертмейстер, 1779—81 — органіст при дворі зальцбурзького князя — архієпископа. У 1769—74 тричі відвідав Італію, був обраний членом Філармонічної академії в Болоньї (вивчав композицію у Дж. *Мартіні*). В 1781 оселився у Відні. В 1787 дістав посаду камерного музиканта при дворі імператора Йосифа II. Постійні злидні, напружена творча робота, приватні уроки підірвали здоров'я М. На 36-му році життя він помер і був похований у спільній могилі (до цього часу не знайдений. На віден. кладовищі встановлено пам'ятник. М.).

Творчість М.— одна з вершин європ. музики 18 ст. Для зрілих творів композитора, в яких переважають світлі настрої, характерні яскравий мелодизм, барвиста гармонія, темброве багатство оркестровки, завершене відчуття форми. Творча спадщина М.

(понад 600 творів) охоплює всі жанри й форми музики: 16 опер (у т. ч. «Викрадення з Сералю», 1782; «Весілля Фігаро», 1786; «Дон Жуан», 1787; «Так поводяться всі жінки», 1790; «Чарівна флейта», 1791); церковна музика, «Реквієм» (завершений учнем М. композитором Ф. К. Зюсмайром); бл. 50 симфоній [найзначніші 3 останні (1788) — мі бемоль мажор, соль мінор та до мажор]; концерти — 23 фп., 7 скрипкових, 4 валторнові, 2 флейтові та ін.; оркестрові твори (дивертисменти, серенади, марші, танці); камерні твори — 7 струнних квінтетів, 23 квартети; тріо, дуети тощо; для скрипки і фортепіано — 34 сонати, варіації; для фортепіано — 18 сонат, фантазії, фуги, варіації; сольні пісні, вокальні ансамблі. Образ М. втілив О. Пушкін у трагедії «Моцарт і Сальєрі», П. Чайковський створив оркестрову сюїту «Моцартіана». Музику М. високо цінував Т. Шевченко, називав його «великим представителем слышимой гармонии». В 1880 в Зальцбурзі створено міжнар. заклад Моцартеум — наук. центр моцартознавства; в будинку, де народився М., відкрито меморіальний музей.

Літ.: Берлянд-Чёрная Е. С. Моцарт. М., 1956; Кремнев Б. Вольфганг Амадей Моцарт. М., 1958; Чёрная Е. С. Моцарт. Жизнь и творчество М., 1966; Чечерин Г. В. Моцарт. Л., 1973; Вейс Д. Возвышенное и земное. Пер. с англ. М., 1970; Аберт Г. В. А. Моцарт. Пер. с нем. М., 1980.

Л. З. Мазепа.

МО́ЦАРТ (Mozart) Франц Ксавер Вольфганг (26.VII 1791, Відень — 29.VII 1844, Карлсбад, тепер Карлові Вари, ЧССР)— австр. піаніст, композитор, диригент і муз. педагог. Молодший син В. А. *Моцарта*. Фортепіано й композицію вивчав у Відні та Львові. В 1808—19 й 1822—38 жив у Львові, був приватним учителем музики, в 1826—29 очолював засноване ним муз. т-во св. Цецілії, хор та ін-т співу. Виступав на Україні (зокрема, в Житомирі й Києві), гастролював у країнах Європи. З 1838 жив у Відні. З 1841 — почесний капельмейстер зальцбурзького Моцартеума (з 1880 — міжнар. центр моцартознавства). Автор 2 кантат, 2 фп. концертів, симф., камерно-інструм. і вокальних творів.

Літ.: Колбін Д. «Львівський» Моцарт. «Музика», 1972, № 4.

Л. З. Мазепа.

МОЦЗИ́ (Мо Ді; 479—400 до н. е.) — давньокит. філософ і політ. діяч, засновник школи моїстів. Н. в царстві Лу. Центральними в творчості М. є суспільно-політ. та етичні проблеми. Захищаючи інтереси трудових верств — ремісників і землеробів, М. різко засуджував рабство, розкіш і паразитизм панівних класів, свавілля й несправедливість кит. правителів. Виступаючи проти увічнення поділу людей на «шляхетних» і «низьких», багатих і бідних, М. піддав різкій критиці етичні принципи *конфуціанства*. Шляхом до поліпшення сусп. життя М. вважав утвердження у відносинах між людьми принципу «загальної любові і взаємної вигоди», що нібито може принести мир і братерство всім верствам суспільства. Незважаючи на утопічний характер, сусп.-політ. вчення М. було прогресивним. У філос. поглядах М., особливо в теорії пізнання, мали місце матеріалістичні тенденції. Вперше в кит. філософії М. висунув категорію причини (гу), принципи класифікації (лей) і три критерії оцінки істинності знань. Учення М. та його послідовників викладено в кн. «Моцзи», яка в завершеному вигляді склалася в кін. 3 — на поч. 2 ст. до н. е.

МОЦІО́Н [від лат. motio (motionis) — рух] — прогулянка з метою відпочинку або для виконання лікувального режиму. Як лікувальна процедура призначається точно дозовано щодо часу та за спец. маршрутами.

МОЦІО́Н ТВАРИ́Н — госп. захід, що передбачає перебування і рух тварин на свіжому повітрі. Має велике гігієніч. значення для організму і є обов'язковим при стійловому *утриманні сільськогосподарських тварин*, особливо для вагітних маток, високопродуктивних тварин, плідників і молодняка. М. т. активізує процеси травлення, дихання, кровообіг, засвоєння поживних речовин, статеву потенцію, сприяє підвищенню *надоїв* і жирності молока, приросту живої маси, несучості птиці, запобігає розвитку захворювань тощо. М. т. буває пасивним (тварин випускають на вигульні двори, в загони) і активним (тварин примушують проходити певну відаль з відповідною швидкістю).

В. М. Хрящевський.

МОЧА́ЛОВ Павло Степанович [3 (15).XI 1800, Москва — 16 (28). III 1848, там же] — російський актор. Народився в сім'ї акторів-кріпаків. В 1817 дебютував на сцені Моск. імператорського театру (з 1824 — *Малий театр*) у ролі Полініка («Едіп у Афінах» В. Озерова). Серед ін. ролей — Чацький («Лихо з розуму» Грибоєдова), Гамлет, Отелло, Річард III, король Лір, Коріолан (у однойменних трагедіях Шекспіра), Дон Карлос, Карл Моор («Дон Карлос», «Розбійники» Шіллера). Творчість М. була тісно пов'язана з передовими тогочасними суспільно-політичними ідеями. М. створив образи бунтарів проти соціальної несправедливості й пригноблення людини. Не раз гастролював на Україні (1838 з трупою Л. *Млотковського* — у Києві; грав у Харкові, Одесі).

Літ.: Дмитриев Ю. Мочалов — актер-романтик. М., 1961; Беньяш Р. М. Павел Мочалов. Л., 1976; Алперс Б. В. Театр Мочалова и Щепкина. М., 1979.

МОЧА́ЛЬСЬКИЙ Дмитро Костянтинович [н. 2 (15).II 1908, Петербург] — рос. рад. живописець і графік, нар. художник СРСР (з 1980), дійсний член АМ СРСР (з 1973). В 1929—36 навчався в АМ у Ленінграді. Твори: картини «Перемога. Берлін, 1945 рік» (1947), «Після демонстрації» (1949), серія «Люди цілини» (1957). З 1937 викладає в Моск. худож. ін-ті ім. В. І. Сурикова (з 1950 — професор). Нагороджений орденом «Знак Пошани». Іл. с. 156.

Літ.: Глобачева С. И. Дмитрий Константинович Мочальский. Л., 1962.

МОЧУ́ЛЬСЬКИЙ Василь Миколайович [1 (13).I 1856, с. Стрюкове, тепер Миколаївського р-ну Одеської обл.— 21.I 1920, Одеса] — рос. та укр. історик л-ри, професор. Дослідник рос. л-ри й журналістики. Вивчав рос.-укр. літ. зв'язки («До історії малоруського наріччя», 1894; «Малоросійські та петербурзькі повісті М. В. Гоголя», 1902; «Відношення південноросійської схоластики XVII ст. до псевдокласицизму XVIII ст.», 1904).

С. І. Білокінь.

МОЧУ́ЛЬСЬКИЙ Михайло Михайлович (13.XI 1875, м. Миколаїв, тепер Львів. обл.— 14.II 1940, Львів) — укр. літературознавець, критик, перекладач. Закінчив Львів. ун-т (1898), працював юристом. Вивчав творчість Т. Шевченка, І. Манжури, І. Франка, поетів «української школи» в польс. л-рі (С. Гощинський, Б. Залеський, А. Мальчевський та ін.). Перекладав твори В. Стефаника польс. мовою (зб. «Кленові листки», 1904). Писав статті з укр. етнографії, художні твори. Праці М. цінні гол. чином фактичним матеріалом.

Тв.: Іван Франко. Львів, 1938; Погруддя з бронзи. Микола Цертелев і Іван Манджура. Львів, 1938.

Ф. П. Погребенник.

МОЧУТКО́ВСЬКИЙ Йосип Йосипович [1845, Херсон. губ.— 23.V (5.VI) 1903] — укр. інфекціоніст, невропатолог, бальнеолог. Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1869). У 1870—93 працював в Одес. міській лікарні; 1877 захистив докторську дисертацію на тему «Матеріали для патології і терапії поворотного тифу». З 1893 — консультант і професор невропатології в Клінічному ін-ті удосконалення лікарів у Петербурзі. Під час епідемії поворотного тифу 1873—76 М., наслідуючи приклад Г. М. *Мінха*, прищепив собі кров хворого і, завдяки цьому дослідові, встановив роль кровосисних комах у передачі хвороби. Ряд праць присвячено проблемам бальнеології та нервовим хворобам.

С. М. Старченко.

МОШИ́НСЬКИЙ (Moszyński) Казімеж (5.III 1887, Варшава — 30.III 1959, Краків) — польс. етнограф. З 1926 — професор Краківського ун-ту. Перший почав планомірне порівняльно-етнограф. вивчення матеріальної і духовної культури слов'ян. народів. Значну увагу приділяв етнографії українців, рос.-польс. етнічним зв'язкам. Осн. праці: «Обряди, вірування і народні перекази з околиць Бережан» (1913), «Східне Полісся» (1928), «Народна культура слов'ян» (т. 1—2, 1929—39), «Людина. Вступ до загальної етнографії і етнології» (1958).

МО́ШКИ (Simuliidae) — родина комах підряду довговусих ряду *двокрилих*. Довж. тіла 2—6 мм. Самки більшості видів — кровососи. Понад 1000 видів, поширених всесвітньо; в СРСР — 400 видів, зокрема на Україні — понад 20, у т. ч. М. срібляста (Simulium argyreatum). Укуси М. виснажують тварин і людину, знижують працездатність. Вони є також специфіч. переносниками збудників деяких гельмінтозних хвороб свійських тварин (напр., онхоцеркозу,

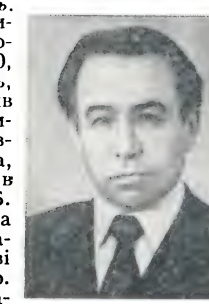

Г. І. Моцак.

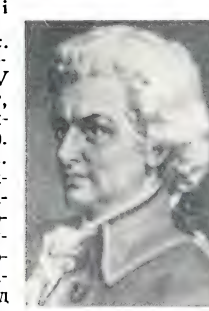

В. А. Моцарт.

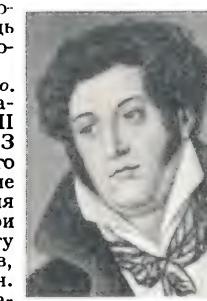

П. С. Мочалов.

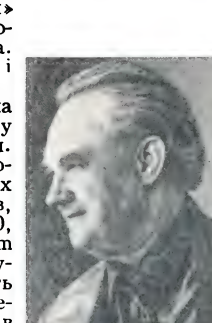

Д. К. Мочальський.

Д. К. Мочальський. Молодожони-цілинники. 1959—61. Державний Російський музей у Ленінграді.

філярюзу), іноді передають збудників інфекційних хвороб (напр., туляремії). У викопному стані М. відомі починаючи з юри. **Заходи боротьби** див. у ст. *Гнус*. *Г. В Бошко.*

МО́ШНА (Mošna) Індржіх (1.VIII 1837, Прага — 6.V 1911, там же) — чес. актор. Один з основоположників нац. реалістичної акторської школи. В 1856—59 виступав, гастролюючи з пересувною трупою, в Австрії. З 1860 грав у чес. провінційних театрах, з 1864 — актор Тимчасового театру в Празі, з 1883 — Нац. театру. Ролі: Шванди («Волинщик із Страконіць» Тила), Дивишек, Грушка («Батько», «Войнарка» Ірасека), Бобчинський («Ревізор» Гоголя), Расплюєв («Весілля Кречинського» Сухово-Кобиліна), Гробокоп («Гамлет» Шекспіра) та ін.

МОШНІ́ВСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1862 — виступ селян містечка Мошни (тепер село Черкаського р-ну Черкас. обл.) і навколишніх сіл проти запровадження *уставних грамот*. Згідно з уставною грамотою селяни мали повернути поміщиці 1076 дес. землі і виплачувати щорічно 26 тис. крб. оброку. 14 (26).III в Мошни з'їхалося кількасот селян, які зажадали, щоб їм повернули уставну грамоту. Оскільки волосний старшина відмовив їм у цьому, селяни його заарештували. Для придушення виступу в село прибули 3 роти солдатів. 46 учасників виступу було висічено різками, 21 віддано до суду. Події в Мошнах викликали заворушення в 16 навколишніх селах.

Літ.: Крестьянское движение в России в 1861—1869 гг. Сборник документов. М., 1964; Лещенко Н. Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года (60-е годы XIX ст.). К., 1959.

М. Н. Лещенко.

МОШУ́РІВСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1826 — антифеод. виступ селян с. Мошурова (тепер Тальнівського р-ну Черкас. обл.). Почалося в квітні. Очолив виступ О. *Семенов*, солдат Дніпровського піх. полку, розташованого на Уманщині. Він видавав себе за флігель-ад'ютанта царя, нібито присланого ним для арешту всіх поміщиків Київ. губ. Семенов оголосив по селах «царську грамоту» про скасування панщини і звільнення селян з-під влади поміщиків. Рух охопив кілька сіл Уманського пов.; селяни відмовлялися виконувати панщину, заарештовували поміщиків, посесорів. Царський уряд жорстоко придушив М. с. з. 150 учасників його було притягнуто до судової відповідальності. Семенова засуджено до смертної кари, яку замінено покаранням канчуками й засланням на каторгу; найактивніших учасників виступу — до заслання в Сибір на каторжні роботи, решту — до тюремного ув'язнення на різні строки. Учасників виступу, молодших за 30 років, за наказом Миколи I було віддано в солдати.

Літ.: Гуржій І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.). К., 1958; Крестьянское движение в России в 1826—1849 гг. Сборник документов. М., 1961.

МО́ЩИЧ Петро Степанович (н. 27.IV 1928, с. Волосате Кросненського воєводства, Польща) — укр. радянський педіатр, професор (з 1968). Член КПРС з 1974. В 1952 закінчив медичний ф-т Ужгородського ун-ту. З 1956 працює на кафедрі госпітальної педіатрії Київ. мед. ін-ту (з 1971 — зав. кафедрою). З 1973 — гол. педіатр М-ва охорони здоров'я УРСР. Праці М. присвячені питанням ревматизму, туберкульозного менінгіту, хроніч. тонзиліту, дизентерії, вірусного гепатиту, менінгококової інфекції, коклюшу та ін. інфекційним захворюванням. Держ. премія УРСР, 1979.

МО́ЩІ — останки «святих», предмет релігійного поклоніння (*реліквії*) в *католицизмі* і *православ'ї*. Церква приписує М. «нетлінність» та «чудодійну силу». Культ М. виник у 3 ст., був відкинутий у Візантії іконоборцями (див. *Іконоборство*), відновлений 7-м Вселенським собором 787. На Русі поклоніння М. з'явилося з 11 ст. і особливо пропагувалося *Києво-Печерською лаврою*. Церковники широко використовували «святі» М. як знаряддя духовного одурманювання мас та джерело прибутків.

МПЛА — ПА́РТІЯ ПРА́ЦІ (МПЛА — ПП). Створена 4—10.XII 1977 на I з'їзді *Народного руху за визволення Анголи* (МПЛА) на основі його політ. організації. Організатором і керівником МПЛА і МПЛА — ПП був А. *Нето*. З'їзд перетворив МПЛА на МПЛА — ПП, прийняв її програму і статут, у яких висунув завдання будівництва незалежної, нар.-демократичної Анголи, ліквідації засилля іноз. капіталу, створення передумов для побудови соціалізму. В 1978 було прийнято доповнення до конституційного закону країни, які законодавчо закріпили керівну роль МПЛА — ПП у державі й суспільстві.

За конституційним законом, голова партії — одночасно президент республіки. І, позачерговий з'їзд МПЛА — ПП (грудень 1980) підтвердив, що гол. метою ангольської революції є створення в країні матеріально-тех. бази будівництва основ соціалізму, відмітив необхідність зміцнення керівної ролі партії в житті суспільства, її ідейної і політ. єдності на принципах наук. соціалізму. Під керівництвом МПЛА — ПП працюють Нац. спілка трудящих Анголи (засн. 1954), Молодь МПЛА та ін. масові орг-ції. Чисельність партії — понад 31 тис. чол. (1980). Голова — Ж. Е. душ *Сантуш* (з 1979). Друк. орган — щоденна газ. «Жорнал ді Ангола» («Газета Анголи»), що є одночасно органом уряду.

В. Н. Денисов.

МРАВ'І́НСЬКИЙ Євген Олександрович [н. 22.V (4.VI) 1903, Петербург] — рос. рад. диригент, нар. арт. СРСР (з 1954), Герой Соціалістичної Праці (1973). В 1931 закінчив Ленінгр. консерваторію (класи диригування О. Гаука та М. *Малька*). В 1932—38 — диригент Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова. З 1938 — гол. диригент симф. оркестру Ленінгр. філармонії. В 1936—37 та з 1961 — викладач Ленінгр. консерваторії (з 1963 — професор). М.— один з визначних майстрів сучас. диригентського мистецтва. В його репертуарі: симфонії Л. Бетховена, Г. Берліоза, П. Чайковського, О. Бородіна, А. Брукнера, Г. Малера, рад. композиторів — Д. Шостаковича, С. Прокоф'єва, А. Хачатуряна, Б. Лятошинського та ін. Нагороджений орденами Леніна, Дружби народів, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946. Ленінська премія, 1961.

Літ.: Фомин В. Оркестром дирижирует Мравинский. Л., 1976.

Г. О. Радченко.

МРА́ЗЕК (Mrazec) Людовік [17. VII 1867 (місце народження невідоме) — 9.VI 1944, Бухарест] — рум. геолог, член Рум. АН (з 1905). З 1894 — професор Бухарестського ун-ту. Організатор і директор (1906—28) Рум. геол. ін-ту. В 1932—35 — президент Рум. АН. Провадив геол. дослідження в Альпах, на Уралі, Добруджі й Карпатах; вивчав нафт. родовища Румунії. Осн. праці—з тектоніки, мінералогії, петрографії; сформулював поняття *діапіризму*. Значну увагу приділяв вивченню геол. будови та історії формування Сх. Карпат, у т. ч. і тер. *Карпат Українських*.

МРЕВЛІ́ШВІЛІ Маквала Олександрівна [н. 14 (27).II 1909, Тбілісі] — груз. рад. поетеса. Член КПРС з 1950. Дочка художника О. Р. *Мревлішвілі*. Друкуватися почала 1940. Автор багатьох творів для дітей (збірки «Добрий ранок», 1949; «Кіклі-кіклі», 1957; «В серці Картлі», 1972, та ін.). Збірки поезій «Лірика» (1940), «Життя моє» (1958) сповнені віри в перемогу миру над силами війни. Декілька поезій присвятила Україні («В Миргороді», «Київ», «Золоті ворота»). Переклала груз. мовою ряд творів Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки. Т. Шевченкові присвятила вірші «Біля Дніпра», «Тарасові Шевченку» (обидва — 1939), «В музеї Шевченка», «В Каневі», «На ювілей Шевченка» (всі — 1958). Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. *Тв.:* Укр. перекл.— В Каневі.— В музеї Шевченка. В кн.: Поезія грузинського народу. Антологія, т. 2. К., 1961; Зелені фіранки. К., 1968.

Р. Ш. Чилачава.

МРЕВЛІ́ШВІЛІ Михайло Миколайович [6 (19).VIII 1904, м. Оні, Зх. Грузія — 1.III 1980, с. Іскалто Телавського р-ну Груз. РСР] — груз. рад. письменник, засл. діяч мист. Груз. РСР (з 1961). Член КПРС з 1951. Друкуватися почав на поч. 20-х рр. Перший роман — «Інон» (1926). Автор оповідань «Страх» (1934), «Кинджал із золотою насічкою» (1944), «Майстер Йона» (1952); повісті «Вогнище Харателі» (1947; однойменна п'єса, 1954); п'єс «Доля поета» (1949), «В тіні старого дуба», «Лавина» (обидві — 1956), «Палкий мрійник» (1957), «Мучеництво цариці» (1968), роману «Небезпечний поворот» (1964), присвячених життю сучасної Грузії, рад. молоді. Виступав з критичними статтями, нарисами. Нагороджe-

ний орденом «Знак Пошани», медалями. *Р. Ш. Чилачава.*

МРЕВЛІШВІЛІ Олександр Романович [3 (15).VIII 1866, Мцхета — 25.XII 1933, Тбілісі] — груз. рад. живописець. В 1884—90 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури у В. Поленова, 1898—1901 — в академії Жюльєна в Парижі. Твори: «Біля сільської канцелярії» (1899), «Низький тин» (1901), «Збір податків» (1900-і рр.), «У вихідний день»

О. Р. Мревлішвілі. Низький тин. 1901. Музей мистецтв Грузинської РСР. Тбілісі.

(1931) та ін. Автор малюнка «Життя селянина» (1905). Твори М. зберігаються в Музеї мист. Груз. РСР у Тбілісі.

Літ.: Урушадзе И. Александр Романозович Мревлишвили. М., 1954.

МРІЯ — створюваний творчою уявою образ бажаного як можливого в майбутньому розвитку подій, звершень чи надбань. М. пов'язана з проекціями людиною свого буття в майбутнє, в можливий та бажаний збіг сприятливих обставин, з уявною реалізацією життєвих планів, очікувань і сподівань. М.— важлива категорія духовного життя людини. Вона є своєрідною формою відтворювання важливих для життя реальних і абстрактних можливостей, прихованих у майбутньому. В. І. Ленін високо цінував розрізнення Д. І. Писарєвим мрії як поштовху до дії і «пустого мріяння» (див. Повне зібр. тв., т. 29, с. 312). М. стає поштовхом до успішної дії, коли вона відображає реальні можливості, закономірний хід подій. А для цього уява, фантазія повинні керуватися раціональним мисленням, правильним світорозумінням. *В. І. Шинкарук.*

МСТИСЛА́В ВОЛОДИ́МИРОВИЧ (1.VI 1076—14.IV 1132) — давньоруський князь, старший син *Володимира Мономаха* і *Гіти Гарольдівни*. В 1088—93 і 1095—1117 князював у Новгородській, 1093—95 — у Ростовській і Смоленській землях. У 1117—25 — князь білгородський і співправитель Володимира Мономаха у Києві. З 19.V 1125 до кінця життя — великий князь київський. Мстислав Володимирович — учасник військ. походів на *половців* 1093, 1107, 1111. В 1129 йому вдалося «загнати» половецькі орди за Дон і Волгу.

МСТИСЛА́В ВОЛОДИ́МИРОВИЧ Хоробрий (р. н. невід.— п. 1036) — князь тмутараканський і чернігівський, син великого київ. князя *Володимира Святославича*. В 988 отримав від батька в уділ *Тмутараканське князівство*. Вів боротьбу проти *хозарів* (1016), 1022 підкорив *касогів*, перемігши в двобої їхнього князя Редедю. В 1024, скориставшись з відсутності свого брата *Ярослава Мудрого* в Києві, намагався захопити великокнязівський престол, але кияни не прийняли його. В *Лиственській битві 1024* розбив військо Ярослава й став незалежним від Києва князем Чернігівської землі. В 1031, допомагаючи Ярославові повернути *Червенські міста*, здійснив похід у Польщу. В Тмутаракані М. В. збудував кам'яну церкву, в Чернігові заклав собор Спаса (там його й поховано).

МСТИСЛА́В МСТИСЛА́ВИЧ Удалий (р. н. невід.— п. 1228) — давньоруський князь. Князював 1193 в Трипіллі, 1203 і 1227—28 у Торческу, 1209 у Торопці, 1210—15 і 1216—18 у Новгороді, 1219—27 у Галичі. В 1193 і 1203 здійснив успішні походи проти *половців*. З ініціативи М. М. 1223 було організовано похід руських удільних князів проти монголо-татар, під час якого в битві на р. *Калці* він командував авангардом руських військ. М. М. воював також проти польс. і угор. феодалів, вів міжусобну боротьбу з *Данилом Галицьким*.

МСТИСЛА́ВЕЦЬ Петро Тимофійович (Тимофієв; р. н. невід., можливо м. Мстиславль, тепер Могильов. обл. БРСР — бл. 1580) — вітчизн. друкар, соратник першодрукаря І. *Федорова*. У 1564 разом з ним надрукував «*Апостол*», 1565 — два видання Часовника, 1569 у Заблудові (Білорусія) — Учительне євангеліє. В 1569 М. переїхав у Вільнюс, де влаштував друкарню на кошти купців Мамоничів. Тут надрукував Євангеліє (1574—75), до якого додав свій життєпис, Псалтир (1676) і Часовник (недатований). У 1576 М. розірвав стосунки з Мамоничами, яким, за вироком суду, було передано надруковані М. книжки, а обладнання залишено друкареві. Друкарський матеріал М. зустрічається в острозьких виданнях кін. 16 — поч. 17 ст., завдяки цьому стало можливим висунути гіпотезу про те, що М. працював в *Острозькій друкарні*.

Літ.: Книга і друкарство на Україні. К., 1965; Анушкин А. На заре книгопечатания в Литве. Вильнюс, 1970; Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Львів, 1975.

МСТИСЛА́ВСЬКИЙ Сергій Дмитрович [справж. прізв.— Масловський; 23.VIII (4.IX) 1876, Москва — 22.IV 1943, Іркутськ] — рос. рад. письменник. Брав участь у революц. русі, зокрема 1919 — на підпільній роботі в Києві під час денікінщини, працював на відповідальних посадах в органах Рад. влади РРФСР і УРСР. Друкуватися почав 1900. Романи «На крові» (1927), «Партіонці» (1932), «Напередодні. 1917 рік» (1937) — з історії революц. руху в Росії; «Дах світу» (1925), «Чорний Магома» (1932) — про життя народів Середньої Азії і Кавказу. Найзначніший твір — роман «Грак, птах весняний» (1937; під наз. «Бауман», 1936).

Тв.: Укр. перекл.— Грак, птах весняний. К., 1958.

МСТЬО́РСЬКА МІНІАТЮ́РА — один із видів рос. нар. мініатюрного підлакового живопису, гол. чин. на виробах з пап'є-маше (див. *Лаки художні*). Цей промисел виник у селищі Мстьора (тепер смт Вязниковського р-ну Владимир. обл.), де існував стародавній осередок *іконопису* та народного художнього ремесла. В 1923 в Мстьорі було організовано артіль «Древнерусская народная живопись», 1931 її живописний цех перетворено на артіль «Пролетарское искусство» (з 1960 — ф-ка), яка виготовляє розписні скриньки, пудреници тощо. Для М. м. (розписи переважно на побутові, фольклорні, істор. та літ. сюжети) характерні живописна м'якість колориту, глибина пейзажних фонів, тонкість обрамлюючого візерунка. Провідні майстри М. м.: Н. Кликов, О. Котягін, В. Овчинников, Є. Юрін, І. Фомичов, Ф. Шилов, І. Балакін, В. Корсакова та ін.

Літ.: Лаковая миниатюра Мстеры. Л., 1972.

МТС — див. *Машинно-тракторна станція*.

МУА́ВР (Moivre) Абрахам де (26.V 1667, Вітрі-ле-Франсуа — 27.XI 1754, Лондон) — англ. математик. Член Лондон. королівського т-ва (з 1697), іноз. чл. Берлін. і Паризької АН. За походженням француз. М. знайшов правила піднесення до *n*-го степеня і добування кореня *n*-го степеня з *комплексних чисел* (див. *Муавра формула*), досліджував степеневі *ряди*, незалежно від Дж. *Стірлінга* одержав формулу для обчислення *n*! (див. *Стірлінга формула*). В теорії імовірностей довів окремий випадок т. з. теореми Лапласа.

МУА́ВРА ФО́РМУЛА — формула для знаходження *n*-го степеня *комплексного числа* в тригонометричній формі. Якщо $z = r(\cos\varphi + i\sin\varphi)$, то за М. ф. $z^n = r^n(\cos n\varphi + i\sin n\varphi)$. Якщо n — дробове число, то М. ф. дає змогу обчислювати *корінь* з комплексного числа. М. ф. одержав 1707 А. *Муавр*, сучас. вигляду їй надав 1748 Л. *Ейлер*.

МУА́Р, муаре (франц. moire, moiré) — 1) Густа шовкова або напівшовкова тканина з хвилеподібними полисками, що переливається (на світлі) різними відтінками. З М. шиють плаття, виготовляють стрічки тощо. 2) Папір з тисненим візерунком на поверхні. 3) Побічний візерунок (темні і світлі смуги, що чергуються) на друкарському відбитку. Виникає через неправильне положення *растра* при виготовленні *кліше* або офсетних форм, якими відтворюють напівтонові зображення в дві і більше фарб.

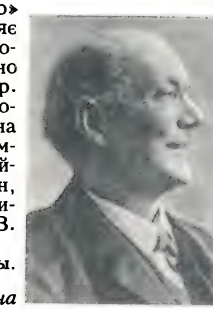

І. Мошна.

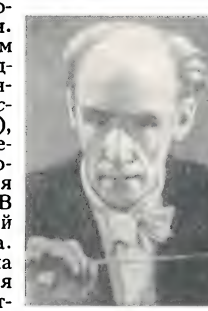

Є. О. Мравінський.

Мстьорська мініатюра.
Л. Фомічев. Скринька «Літній вечір». Пап'є-маше, мініатюрний живопис. 1959.

МУАССА́Н (Moissan) Фердінанд Фредерік Анрі (28.IX 1852, Париж — 20.II 1907, там же) — франц. хімік, член франц. АН (з 1891), іноз. чл.-кор. Петерб. АН (з 1904). Вперше добув вільний фтор (1886) і вивчив властивості фтору та його сполук. Сконструював електродугову піч, в якій одержав карбіди кальцію, калію, натрію та ін. Електротермічним способом виділив у чистому вигляді молібден, вольфрам тощо. Нобелівська премія, 1906.

МУГА́БЕ Роберт Габрієль (н. 1925, с-ще Кутама, біля Солсбері) — держ. і політ. діяч Зімбабве. Н. в сел. сім'ї. В 1954 закінчив ун-т у Форт-Гейрі (ПАР). З 1963 — генеральний секретар, з 1976 — президент партії Афр. нац. союз Зімбабве (ЗАНУ). З 1976 разом з президентом Союзу афр. народу Зімбабве (ЗАПУ) Дж. Нкомо очолив Патріотичний фронт Зімбабве, що об'єднав обидва союзи і розгорнув боротьбу за незалежність країни. Після перемоги ЗАНУ на виборах 1980 М. — прем'єр-міністр і міністр оборони Зімбабве.

МУГА́М — 1) Лад у азерб. нар. музиці. Гами М. включають малі, великі, збільшені секунди, що розміщуються в різноманітних варіантах. Кожен М. (їх понад 70) має свою систему підпорядкування ступенів і певну назву — раст, шур, сегях та ін. 2) Жанр азерб. нар. й професійної музики, вокально-інструментальна циклічна п'єса, яка витримана в одному з ладів-М. і має відповідну назву (раст, шур тощо).

МУГОДЖА́РИ — гори в Каз. РСР, у межах Актюбинської обл. Простягаються з Пн. на Пд. на 200 км, шир. до 30 км, двома паралельними пасмами, відокремленими Алабаською улоговиною. Вис. до 657 м (г. Великий Боктибай). Родовища хромітів, міді, нікелю, кобальту, фосфоритів, кам'яного вугілля тощо. Ріки, що починаються у М., належать до бас. Каспійського м. (Емба, Ор), частина (прит. р. Іргізу) губиться у пісках. Поширені степи, є зарості чагарників. Район тваринництва.

МУДРО́В Матвій Якович [23.III (3.IV) 1776, Вологда — 8 (20).VII 1831, Петербург] — рос. лікар, один з засновників рос. клінічної школи. В 1800 закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту. З 1809 — професор цього ун-ту і директор клініч. ін-ту, 1813—17 — професор Моск. медико-хірургічної академії. Вперше в Росії запровадив методику наук. опитування хворого і складання історії хвороби, розробив схему клінічного дослідження пацієнтів. Зазначав, що лікувати слід не хворобу, а хворого. М.— один з основоположників *гігієни військової*. Брав безпосередню участь у боротьбі проти епідемій холери (1830—31), помер від холери.

МУЕДЗИ́Н (тур. müezzin, з араб.) — в *ісламі* служитель при мечеті, який з мінарета в певний час закликає мусульман до молитви.

МУЖИ́ЛІВСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1906 — антиурядовий виступ с.-г. робітників с. Мужилова (тепер Бережанського р-ну Терноп. обл.) під час *революції 1905—07 в Росії*. Жителі села Мужилова 7.V оголосили страйк, вимагаючи збільшення заробітної плати, скорочення робочого дня і поділу поміщицьких пасовищ. Поміщик найняв штрейкбрехерів, які під охороною жандармів вийшли в поле. Але селяни й батраки (бл. 800 чол.) вигнали штрейкбрехерів і жандармів. Мужилівці розіслали своїх представників у сусідні села, щоб умовити селян не йти до поміщика на роботу. Для придушення страйку 12.V в повіт було направлено військо. 13 активних учасників виступу було заарештовано. До суду притягнуто 76 учасників заворушення, яких засудили до різних строків тюремного ув'язнення.

МУЖИЛО́ВСЬКИЙ Андрій (Андрій із Слуцька; рр. н. та см. невід.) — укр. письменник-полеміст 1-ї третини 17 ст. Був православним священиком у м. Слуцьку (Білорусія), з 1631 — ієромонах Києво-Печерського монастиря. Тісно співробітничав з гуртком київ. культур.-осв. діячів-антиуніатів. Написав спрямований проти уніатської церкви «Отпис на лист унитов...» (1616). В 1629 видав полемічний твір «Антидот, или возраженіе на книгу Апологія, написанную ієромонахом Мелетієм Смотрицким..», в якій засуджував перехід в унію М. *Смотрицького*, пояснюючи це прагненням до наживи. *В. П. Колосова.*

МУЖИЛО́ВСЬКИЙ Силуян Андрійович (рр. н. і см. невід.) — укр. дипломат, полковник, учасник нар.-визвольної війни 1648—54. Один з найближчих радників Б. Хмельницького. Був першим послом Б. Хмельницького до рос. уряду в січні — березні 1649. В квітні — травні 1653 М. разом з К. Д. *Бурляєм* очолив укр. посольство до Москви, переговори якого з рос. урядом сприяли здійсненню возз'єднання України з Росією. М. брав участь у переговорах з Литвою і Кримським ханством. Востаннє М. згадується в документах 1657.

«МУЗАГЕ́Т» — літературно-мистецьке угруповання (від лат. слів, що означають «водій муз»). Виникло 1919 в Києві і об'єднувало письменників та митців переважно естетсько-символістського напряму. Плутаність ідейно-творчих позицій визначили нежиттєвість угруповання: воно проіснувало менше року. Більшість членів угруповання згодом перейшла на позиції соціалістичного реалізму. Вийшов один номер журн. «Музагет» (1919, № 1—3), в передмові до якого редакція декларувала неприйняття революц. дійсності, ремствувала на умови життя, нібито шкідливі для творчості. У журналі, поруч з символістськими віршами Я. Савченка, Д. Загула, О. Слісаренка, В. Ярошенка та статтями критика Ю. Меженка, в яких обстоювалася аполітичність мистецтва, опубліковано поезії П. Тичини «Плуг», «Міжпланетні інтервали», статті і рецензії П. Филиповича, П. Тичини й В. Кобилянського, що критикували твори символістів; вміщено розділ бібліографії та хроніку мистецького життя Рад. України. *С. А. Крижанівський.*

МУЗА́ЄВ Нурдін Джамалдинович [н. 2 (15).X 1913, аул Белгатой, тепер Шалінського р-ну Чеч.-Інгуш. АРСР] — чеченський рад. письменник. Член КПРС з 1940. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1930. Теми творів М.— соціалістичне будівництво, дружба народів. Збірки віршів «Крок на вірному шляху» (1933), «Голос серця» (1939), «Вибрані вірші і поеми» (1956), «Дзюрчання струмочка» (1968), роман у віршах «Говорить Селім» (1957). Автор романів «Похід мужніх» (1960), «Сила мрії» (1971) — про сучас. робітн. клас Чеч.-Інгушетії; п'єс «Паросток нашої епохи» (1934), «Асет» (1937), «Колгоспне свято» (пост. 1948), комедії «Вусач Мірза» (1940) та ін.; повістей, оповідань, нарисів, фейлетонів. Дослідження «Чеченська література на шляхах соціалістичного реалізму» (1963). Перекладач творів Т. Шевченка. Написав пісню про дружбу укр. та чеч.-інгуш. народів — «Привіт Україні».

Тв.: Рос. перекл.— Говорит Селим. М., 1958; Горсть земли. М., 1960; Продолжение песни. М., 1967; Сила мечты. Грозный, 1976.

Х. В. Туркаєв.

МУЗЕЄЗНА́ВСТВО, музеологія — одна з допоміжних історичних дисциплін, що вивчає історію розвитку *музеїв* та теорію й методику музейної справи. М. виникло в 2-й пол. 19 ст. Рад. М. розробляє питання організації наук. комплектування, облікової, охоронної, експозиційної, науково-осв. та дослідної роботи музеїв; висвітлює шляхи розвитку музеїв різних профілів; узагальнює досвід роботи музеїв і сприяє дальшому розвиткові музейного будівництва. Досягненням рад. М. є розробка комплексно-тематич. принципу побудови експозицій та наукового опрацювання основ комплектування й експонування. До М. входять теорія музейної справи, історія музейної справи, музеєзнавча історіографія і джерелознавство, наук. методика всіх сторін діяльності музеїв. М. пов'язане з усіма сусп., природничими й тех. науками. Воно сприяє формуванню світогляду, допомагає в боротьбі на ідеологіч. фронті. Питання М. на Україні розробляють наук.-методич. відділ М. при *Історичному музеї УРСР* (Київ) та кафедра археології і М. істор. ф-ту Київ. університету.

Літ.: Законодавство про пам'ятники історії та культури. К., 1970; Основы советского музееведения. М., 1955; Мезенцева Г. Г. Музеи Украины. К., 1959; История музейного дела в СССР, в. 1. М., 1957; Очерки истории музейного дела в СССР, в. 6, 7. М., 1968—71; Музейное дело в СССР. М., 1968—73; Мезенцева Г. Г. Музеєзнавство. К., 1980. *Г. Г. Мезенцева.*

МУЗЕЇ (грец. μουσεῖον — святилище муз) — н.-д. і наук.-осв. заклади, які збирають, вивчають, зберігають і популяризують пам'ятки природничої історії, матеріальної і духовної культури — першоджерела знань про розвиток природи й людського суспільства. Осн. форма діяльності М.— *експозиція,* виставка. М. бувають дослідницько-науково-освітні (біль-

шість М.), дослідницькі (наук. лабораторії при н.-д. ін-тах) і навчальні. За профілем М. поділяють на істор., краєзнавчі, худож., меморіальні та ін. (див. *Історичні музеї, Краєзнавчі музеї, Літературні музеї, Меморіальні музеї, Музей-заповідник, Музичні музеї, Художні музеї* та ін.). Попередниками сучас. М. в СРСР можна вважати цінні колекції книг, худож. виробів тощо, які зберігалися в храмах *Київської Русі — Десятинній церкві, Софійському соборі* (обидва — в Києві) та ін. Першими М. в Росії були *Оружейна палата* в Москві (перетворена на установу музейного типу в 17 ст.) та створена 1714 *Кунсткамера* в Петербурзі (як М. відкрита 1719). Інтенсивно М. почали розвиватися в 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. Всього на Україні в дореволюц. час було 36 різних М. За рад. часу в УРСР створено велику мережу цих установ. Провідне місце посідають Київський та Львівський філіали *Центрального музею В. І. Леніна*. Відомими є Історичний музей УРСР, Меморіальний комплекс «Український музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—45», Київський музей українського образотворчого мистецтва, Київський музей російського мистецтва, Київський музей західного та східного мистецтва, Київський музей Т. Г. Шевченка, Музей історичних коштовностей УРСР, Києво-Печерський істор.-культурний заповідник, Книги і книгодрукування музей УРСР, усі — у Києві, Музей історії Полтавської битви у Полтаві, Харківський художній музей, Дніпропетровський історичний музей імені академіка Д. І. Яворницького, Львівська картинна галерея, Херсонеський історико-археологіч. заповідник у Севастополі, Феодосійська картинна галерея імені І. К. Айвазовського, Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини, М.-заповідник Асканія Нова (Херсон. обл.) та ін. (див. окремі статті). У 1980 в УРСР працювало бл. 180 державних, 310 *народних музеїв* та понад 5 тис.— на громадських засадах. М. сприяють комуністичному вихованню трудящих. Наук.-інформаційна та науково-дослідницька діяльність М. включає видання документальних публікацій, наук. каталогів, монографій, оглядів музейних колекцій тощо. 11-а Генеральна конференція Міжнар. ради музеїв прийняла рішення проводити щороку 18 травня, починаючи з 1978, Міжнар. день музеїв. Відомості про М. див. також у статтях про країни, про рад. союзні та автономні республіки, їх столиці, про області, райони та ін. адм. центри УРСР.

Літ. див. до ст. *Музеєзнавство.*

С. М. Чайковський.

МУЗЕ́Й ІМПРЕСІОНІ́ЗМУ в Парижі (галерея Же де Пом) — одне з найбільших у світі зібрань франц. живопису 1860—1910-х рр. Засн. 1920, адміністративно підпорядкований *Лувру*. В М. і. експонуються твори попередників *імпресіонізму* та імпресіоністів (Е. Будена, Е. Мане, Е. Дега, К. Моне, А. Сіслея, О. Ренуара), а також нео- і постімпресіоністів (Ж. Сера, П. Сезанна, В. ван Гога, П. Гогена, А. Тулуз-Лотрека та ін.).

МУЗЕ́Й ІСТОРИ́ЧНИХ КОШТО́ВНОСТЕЙ УРСР. Відкритий в Києві 1969 як філіал *Історичного музею УРСР*. Міститься в т. з. Ковнірівському корпусі *Києво-Печерського історико-культурного заповідника*. Експозиція музею — зібрання творів мистецтва різних епох з дорогоцінних металів, здебільшого оздоблених коштовним камінням (діамантами, смарагдами, рубінами тощо). Серед них — художні вироби скіфо-античного часу (6 ст. до н. е.— 3 ст. н. е., в т. ч. шедеври світового значення — срібна ваза з *Гайманової могили*, пектораль з *Товстої могили*, золота гривна з *Нагайчинського кургану*), вироби слов'ян. і давньорус. майстрів 6—12 ст., твори укр. золотарів 16—19 ст. та російських ювелірів 17—20 ст., а також нумізматичний матеріал 5 ст. до н. е.— 20 ст. н. е. У фондах музею зберігається бл. 130 тис. предметів (1980).

О. Д. Ганіна.

МУЗЕ́Й ІСТО́РІЇ ВЕЛИ́КОЇ ВІТЧИ́ЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941—45 у Києві —див. *Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—45*.

МУЗЕ́Й ІСТО́РІЇ КО́РСУНЬ-ШЕВЧЕ́НКІВСЬКОЇ БИ́ТВИ. Засновано 1945. Міститься у палаці 18 ст. В музеї зібрано понад 30 тис.

Музей історії Корсунь-Шевченківської битви в місті Корсуні-Шевченківському.

експонатів, з них понад 4 тис.— в експозиції. Матеріали розповідають про *Корсунь-Шевченківську операцію 1944*. Серед експонатів — вітчизн. зброя і бойова техніка, нагороди героїв боїв, фотографії, фронтові газети, картини на батальні теми, діорама завершення розгрому ворожих військ у цій битві 17.II 1944. Філіали музею — в містах Звенигородці, Лисянці, Городищі, в с. Моринцях Звенигородського району.

Літ.: Музей истории Корсунь-Шевченковской битвы. Путеводитель. Днепропетровск, 1976.

М. П. Гупало.

Музей історії Полтавської битви.

МУЗЕ́Й ІСТО́РІЇ ПОЛТА́ВСЬКОЇ БИ́ТВИ. Відкритий 1950 на місці *Полтавської битви 1709*. В музеї — понад 4 тисячі експонатів, у т. ч. в експозиції — бл. 1 тисячі. Серед них: зразки тогочасної зброї, документи 17 — поч. 18 ст., діорама «Полтавська битва 27 червня 1709 р.».

На території поля битви і в Полтаві є 21 істор.-архіт. пам'ятка Полтавської битви. Видано нариси «250 років перемоги під Полтавою» (1960), фотоальбом «Полтавська битва» (1960).

Літ.: Музей истории Полтавской битвы. Путеводитель. Х., 1979.

С. М. Нємчин.

МУЗЕ́Й МИСТЕ́ЦТВА НАРО́ДІВ СХО́ДУ в Москві — зібрання давнього й сучасного образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва країн Близького, Середнього й Далекого Сходу, народів рад. республік Середньої Азії, Закавказзя та ін. Засн. 1918. У відділі Близького та Серед. Сходу представлено пам'ятки мист. Індії, Ірану, Туреччини, Бірми, Індонезії, арабських країн та країн Пд.-Сх. Азії. У відділі Далекого Сходу зберігаються пам'ятки мист. Китаю, Японії, В'єтнаму, Кореї, Монголії та Тібету. Широко експонується мистецтво Радянського Сходу.

МУЗЕ́Й ОБРАЗОТВО́РЧИХ МИСТЕ́ЦТВ імені О. С. Пушкіна в Москві — один з найбільших музеїв в СРСР, де зберігаються пам'ятки образотворчого та ужиткового мистецтва з найдавніших часів до наших днів. Засн. 1912. Виник на базі «Кабінету красних мистецтв» Моск. ун-ту. В 1937 музею надано ім'я О. С. Пушкіна. Музей має відділи давнього Сходу (Єгипет, країни Передньої Азії), Старод. Греції (в т. ч. грец. колоній Пн. Причорномор'я), Старод. Риму, Візантії, країн Зх. Європи (Італія, Голландія, Франція, Англія та ін.), Америки, країн соціалістичної співдружності (Угорщини, Польщі, Болгарії та ін.). Тут представлено твори: Рембрандта, П. П. Рубенса, Ж. Л. Давіда, П. Сезанна, П. Гогена, А. Матісса, П. Пікассо та ін. В музеї — одне з найбільших зібрань графіки, збірка зліпків з античної скульптури й скульптури доби *Відродження*, бібліотека, реставраційна майстерня. Будинок музею споруджено 1898—1912 за проектом арх. Р. Клейна. Іл. с. 160.

МУЗЕ́Й РЕВОЛЮ́ЦІЇ СРСР, Центральний музей революції СРСР — найбільше зібрання пам'яток, що відображають історію революц. руху в Росії, перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції та успіхи соціалістичного і комуністичного будівництва. Створений 1924 в Москві, з 1968 — Центральний. В музеї на 1980 зібрано понад 1 млн. одиниць зберігання. Серед них: істор. документи, перші видання творів основоположників марксизму-ленінізму, підпільні більшовицькі видання, листівки і газети часів громадян. війни та іноз. інтервенції, матеріали періоду Великої Вітчизн. війни 1941—45, колекція прапорів, плакатів, зброя, ордени, речі видатних діячів КПРС і

МУЗЕЙ-ЗАПОВІДНИК

Я. Л. Музика. Дружба. Гравюра на дереві. 1958.

Рад. д-ви. Музей має унікальне зібрання книг з історії революц. руху в Росії і соціалістич. будівництва в СРСР. Фонд музею з історії міжнар. революц. робітн. та комуністич. руху містить матеріали більш як 40 мовами з 130 країн світу. В музеї представлено картини, скульптуру, графіку на істор.-революц. теми. Експозиція музею, розміщена в 50 залах, подана в істор.-хронологічному порядку. Філіали музею в Москві: «Червона Пресня», «Підпільна друкарня ЦК РСДРП 1905—1906 рр.», «Музей-квартира Г. М. Кржижановського», філіал у Ленінграді — Держ. музей Великої Жовтневої соціалістич. революції. Музей нагороджено орденами Леніна (1967). Жовтневої Революції (1974).

О. С. Хануков.

МУЗЕ́Й-ЗАПОВІ́ДНИК — науково-дослідний і культурно-осв. заклад, сховище пам'яток природничої історії, матеріальної й духовної культури, до складу якого, крім експозицій, входять архітектурні або історичні пам'ятки, що містяться на території заповідника. Є М.-з. істор.-худож., істор.-архіт., істор.-культурні, воєнно-істор., а також комплексні. На Україні 1980 функціонували *Києво-Печерський історико-культурний заповідник*, істор.-культур. заповідник на о. Хортиця (м. Запоріжжя), *Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник*, *Канівський музей-заповідник Т. Г. Шевченка*, архіт.-істор. заповідник *Софійський собор* у Києві з філіалами у Чернігові та смт Судаку Крим. обл., *Карпенка-Карого І. К. заповідник-музей «Хутір Надія»* (Кіровогр. обл.), істор.-архіт. заповідник у м. Переяславі-Хмельницькому, істор.-археол. заповідник у м. Севастополі, М.-з. *Асканія Нова* (Херсон. обл.), М.-з. «Олеський замок» (м. Буськ Львів. обл.), заповідник-музей М. В. Гоголя (с. Гоголеве Полтав. обл.), М.-з. *«Козацькі могили»* (с. Пляшева Червоноармійського р-ну Ровен. обл.).

С. М. Чайковський.

МУЗЕ́ЙНИЙ ФОНД СРСР — сукупність пам'яток природничої історії, матеріальної й духовної культури в країні (незалежно від часу їхнього походження), які мають наукове, політ., істор. або художнє значення. Положення про М. ф. СРСР затверджено М-вом культури СРСР 1965. До складу М. ф. СРСР входять пам'ятки, що перебувають у віданні *музеїв*, у т. ч. *народних музеїв*, постійно діючих виставок, наук. установ, навч. закладів, підприємств та ін. Порядок комплектування, обліку, збереження, використання пам'яток М. ф. СРСР встановлено М-вом культури СРСР. У 1981 М.ф. СРСР налічував понад 50 млн. одиниць зберігання; осн. М. ф. УРСР (без нар. музеїв) — бл. 5 млн. одиниць зберігання.

МУЗЕОЛО́ГІЯ (від *музеї* і грец. λόγος — вчення) — одна із допоміжних дисциплін, що вивчає історію розвитку музеїв, теорію й методику музейної справи. Див. *Музеєзнавство*.

МУ́ЗИ (Μοῦσαι) — 1) У грец. міфології богині-покровительки поезії, мистецтв і наук, дочки *Зевса* й *Мнемозіни*. Імена дев'яти М. уперше наз. в «Теогонії» Гесіода (7 ст. до н. е.). *Кліо* пізніше почали вшановувати як М. історії, Евтерпу — ліричної поезії, *Талію* — комедії, *Мельпомену* — трагедії, *Терпсіхору* — танців, Ерато — любовної лірики, Полігімнію — гімнів, Уранію — астрономії, *Калліопу* — епічної поезії. Улюбленими місцями перебування М. вважали гори *Парнас* і Гелікон. Покровителем М. був *Аполлон*. Імена деяких М. згодом почали вживатись як синоніми різних видів мистецтва. Образи М. відтворено в античному й зх.-європ. мист. (С. Боттічеллі, Я. Тінторетто, Дж. Тьєполо та ін.). 2) Переносно «М.» — натхнення.

Музи. Деталь грецького саркофага. Лувр. Париж.

МУЗИ́КА Ярослава Львівна (10.I 1898, с. Залісці, тепер Шумського р-ну Терноп. обл.— 24.XI 1973, Львів) — укр. рад. живописець і графік. Художню освіту здобула в Парижі (1935). Твори: живописні — «Старий з бородою» (1923), «Княгиня Ольга» (1925), «Гуцул з люлькою» (1928), «Жіночий портрет» (1933); портрети М. Рудницького (1936) й М. Федюка (1964); натюрморти; живопис на склі — «Коза-дереза», «Пастушка», «Анна Ярославна» (всі — 1965—68); графічні серії — «Тварини» (1932—65), «Природа» (1958—61), «Мати» (1958—65), «Шевченкові» (1961—64), «Переміська легенда» (1966), «Символи Г. Сковороди» (1969), «Сон про митців» (1970); екслібриси; кольорові емалі — «Народні повір'я» (1965—66); мозаїка «Зустріч Довбуша з Дзвінкою» (1962).

Літ.: Ярослава Музика. Каталог виставки. Львів. 1968.

МУ́ЗИКА (грец. μουσική, букв.— мистецтво муз) — вид мистецтва, який відображає дійсність у художніх звукових образах. М.— специфічний різновид творчої діяльності й спілкування людей. Вона відображає почуття, думки, діалектичні процеси внутрішнього світу людини, їх становлення, розвиток, взаємодію. Змістом М. є втілений в муз. образах ідейно-худож. задум композитора, результат емоційного відображення, перетворення й естетичної оцінки явищ об'єктивної дійсності в свідомості музиканта. М. не може, як слово, виражати конкретні поняття і наочно, як *образотворче мистецтво*, зображувати зміст. Їй властиві розвиток, перетворення і зіткнення узагальнених образів-емоцій, що в людській свідомості може асоціюватися з динамікою соціальних і психологічних процесів, явищ природи. Образні системи М. дають змогу втілювати поняття, що визначають соціальні і філософські ідеї. Для конкретизації ідей своїх творів композитори вдаються до синтезу М. із словом (вокальна та програмна інструм. М.; див. *Програмна музика*), сценічною дією, танцем, зображенням (муз.-сценічні жанри, *кіномузика*). Однією з визначальних рис М. як мистецтва самовираження є возвеличення й оспівування позитивного, прекрасного в людині. М. має велике пізнавальне, виховне, організуюче значення в житті суспільства. Як важливий засіб духовного виховання людини М. формує естетичні смаки та ідеали, розвиває емоційну чутливість, відчуття прекрасного. Вона здатна збуджувати співпереживання, впливати на сферу почуттів, інтелект людини, скеровувати її поведінку. М. брали на своє озброєння всі соціальні системи і рухи.

Офіційним символом держави є *гімн державний*. Величезне значення для зростання революц. свідомості мас мали, зокрема, такі революц. пісні як *«Інтернаціонал»*, *«Заповіт»*, *«Варшавянка»* та ін. Бойовий дух рад. народу в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 підносила пісня «Священна війна» О. Александрова. Найвидатніші муз. звершення пов'язані з передовими гуманістичними ідеями епохи і загальнолюдськими ідеалами.

Втіленням ідейно-емоційного змісту М. є *музична форма* — система засобів муз. виразності. Протягом віків у М. виробилися певні закони горизонтальної і вертикальної організації звукового матеріалу (на них грунтується т. з. муз. драматургія твору), які роблять можливим безліч комбінацій у повторності, видозміні і контрастному зіставленні різних засобів муз. виразності (див. *Мелодія*, *Гармонія* в музиці, *Фактура*, *Лад* у музиці, *Ритм*, *Метр* у музиці, *Тембр*, *Темп* у музиці, *Регістр*, *Динаміка* в музиці, *Структура*, *Композиція*, *Тональність*). Історично складалися типові муз. форми, зокрема, в європ. М.— період, двочастинна, тричастинна форми, *варіації*, *рондо*, *сонатна форма*, *фуга* та ін. Типові муз. форми є і в муз. культурах ін. континентів. Муз. діяльність має три осн. різновиди — творчість, виконавство й сприйняття. Якщо компонування й виконання відбуваються одночасно, це — *імпровізація*.

Один із залів **Музею образотворчих мистецтв** імені О. С. Пушкіна в Москві.

М. може бути диференційована за різними ознаками: за авторством — М. народна (див. *Народна творчість*), самодіяльна, професіональна; за характером змісту — лірична, епічна, драматична, героїчна, трагічна, комічна тощо; т. з. серйозна і *легка музика*; за виконавським призначенням — М. вокальна та інструментальна; в ін. аспекті—сольна, ансамблева (див. *Ансамбль*), оркестрова, хорова, мішана, *камерна музика, симфонічна музика*, механічна, яку виконують механічні та *електромузичні інструменти*; за синтезом з ін. видами мист. та зі словом — М. театральна, хореографічна, кіномузика, М. програмна інструментальна, а також *мелодекламація*; за життєвими функціями — М. прикладна (див. *Музичне оформлення*), побутова, обрядова (для культових і світських обрядів), що об'єднує жанри — пісенний (*гімн*, колискова, *серенада* і т. д.), танцювальний (*менует, вальс, гопак, козачок* і т. п.), маршовий (стройовий, церемоніальний і жало́бний *марші*); за кількістю голосів — одноголоса М. (див. *Монодія, Одноголосся, Унісон*) і багатоголоса (див. *Поліфонія, Гомофонія*); за системою ладо-гармонічного мислення — тональна і атональна музика; за стилями (історичним, регіональним, національним, груповим, індивідуальним). У рамках осн. різновидів М. історично склалися муз. *жанри*: вокальні й вокально-інструментальні — пісня (лірична, жартівлива, трудова, масова, історична, революційна, військова тощо), *дума, романс*; хорові твори (поема, сюїта, фантазія, *кантата, оратоpія*), *опера* (т. з. серйозна, комічна, епічна, героїчна, нар. муз. драма тощо), *оперета, музична комедія, мюзикл*; інструментальні — *танець*, марш, *елегія, ноктюрн, скерцо, увертюра, сюїта, соната, симфонія*, симфонічна поема, *рапсодія*, фантазія тощо. М. є предметом дослідження окремої галузі мистецтвознавства — *музикознавства*.

М. виникла як наслідування голосів природи, невід'ємний елемент трудової діяльності людини, культових обрядів, розваг, військ. походів тощо і була пов'язана з ритмікою праці, танцю, поезії. Про це свідчать літ., живописні й архіт. пам'ятки стародавніх цивілізацій Індії, Китаю, Єгипту, Вавілону, Греції та ін. Поступово відбувалося виділення М. як окремого виду мистецтва. У *Греції* Стародавній муз. культура (на базі розвитку осн. тенденцій якої зародилася європ. профес. М.) досягла значного рівня, удосконалювались муз. інструменти (*авлос, арфа, ліра* та ін.), розвивалося профес. виконавство на них (див. *Рапсоди, Аеди*), з'явилися муз. твори, призначені тільки для слухання, розвивалися пісенні й танц. жанри, зароджувалися системи письмової фіксації М. (хоч осн. формою її зберігання й поширення залишалася усна), а також муз.-естетичні й теор. вчення і системи. За середньовіччя зх.-європ. М. розвивалася як профес. церковна (одноголосий григоріанський хорал), а також світська (її творцями і виконавцями були *барди, скальди, трубадури, трувери, мінезингери*) і народна (багатоголоса вокальна й інструментальна; нар. професіонали — сказителі, жонглери, *міми, менестрелі, штільмани*), які впливали на культову. Творчість поєднувалась з виконавством (як правило в одній особі). Існувала невменна система запису музики за допомогою рисок, крапок, ком та ін., яка лише приблизно вказувала напрям мелодичної лінії. Винайдена в 11 ст. Гвідо д'Ареццо лінійна нотація дала можливість точно фіксувати висоту тонів. Пізніше її не раз вдосконалювали (див. *Ноти, Нотне письмо*).

В епоху *Відродження* (14—16 ст.) розвивалися світська М., інструментальне (*лютня, віола*) й побутове вокальне музикування (*мадригал*). Масові соціальні, нац. і реліг. рухи породили власний культово-пісенний репертуар — *гуситські пісні* (Чехія), лютеранський хорал (*Реформація* і Селянська війна 16 ст. у Німеччині), гугенотський псалом (Франція). У профес. М. досягло вершини хорове багатоголосся *а капела* (поліфонія строгого стилю) в жанрах *меси*, мотету світської багатоголосої пісні, з використанням складних імітаційних форм (*канон*). Сформувалися композиторські школи: англійська (Дж. Данстейбл. 15 ст.), нідерландська (Жоскен Депре, О. Лассо, 15—16 ст.), римська (Палестріна), венеціанська (А. та Дж. Габрієлі), французька (К. Жанекен, К. Гудімель), німецька (Г. Ізаак, Л. Гаслер).

В 17 — 1-й пол. 18 ст. інтенсивно розвивалася світська М., великі вокально-інструментальні форми — опера (Італія — К. Монтеверді, А. Скарлатті; Франція — Ж. Б. Люллі, Ж. Ф. Рамо; Англія — Г. Перселл), оратоpія (Г. Ф. Гендель), кантата (Й. С. Бах); інструм. жанри — оркестровий і сольний *концерт* (А. Кореллі, А. Вівальді, Й. С. Бах, Г. Ф. Гендель), камерний ансамбль, одночастинна соната (А. Кореллі, Д. Скарлатті); М. для *органа* (Дж. Фрескобальді, Бах, Гендель), *клавесина* (Англія — У. Берд, Г. Перселл, Франція — Ф. Куперен, Рамо). Сюїта об'єднувала побутові танці епохи; відокремлювався як самостійний жанр *балет*. У цей час утворилися оперні театри, філармонічні (концертні) т-ва, було запроваджено нотодрукування; розвивалася музична освіта, з'явилися *консерваторії*, удосконалювався інструментарій (*скрипка, віолончель, фортепіано*). Досягла розквіту поліфонія вільного стилю (Й. С. Бах), утверджувався гомофонно-гармоніч. склад, рівномірно темперований стрій, кристалізувались гармонічні функції (див. *Мажор, Мінор*). В серед. 18 — на поч. 19 ст. на європ. М. позначився вплив ідей Просвітительства і Великої франц. революції, яка породила нову масово-побутову М. (марші, героїчні пісні, у т. ч. «*Марсельєзу*», М. для масових і революц. свят). Яскравими представниками цієї епохи в М. були К. В. Глюк і композитори *віденської класичної школи* (Й. Гайдн, В. А. Моцарт, Л. Бетховен), у творчості яких утвердилися класичні типи симфонії, сонати, камерно-інструм. ансамблю, а також сонатна форма, формувався новий діалектичний метод муз. мислення— симфонізм. На основі нар. муз. творчості і органічного засвоєння досягнень профес. М. в 19 ст. сформувалися нац. муз. школи — польська (Ф. Шопен. С. Монюшко), чеська (Б. Сметана, А. Дворжак), угорська (Ф. Еркель, Ф. Ліст), норвезька (Е. Гріг), іспанська (І. Альбеніс, Е. Гранадос), фінська (Я. Сібеліус). Утверджувався *романтизм* (К. М. Вебер, Ф. Шуберт, Ф. Мендельсон, Р. Шуман, Г. Берліоз), розвивалися різні жанри опери (Дж. Мейєрбер, Дж. Россіні, В. Белліні, Г. Доніцетті, Р. Вагнер, Дж. Верді, Ш. Гуно, Ж. Бізе, Ж. Массне), програмна інструментальна М. (Ф. Ліст, Е. Гріг), інструм. мініатюра (*прелюдія*, музичний момент, експромт і т. п.), симфонія (Й. Брамс, А. Брукнер), балет (Л. Деліб), формувалася оперета (Ж. Оффенбах, Ш. Лекок, Й. Штраус-син, Ф. Легар, І. Кальман), розважальна, естрадна М. У творчості ряду зх.-європ. композиторів (Верді, Бізе, Вольф та ін.)посилилися тенденції реалізму. В кін. 19—на поч. 20 ст. завершився розвиток романтич. симфонії (Г. Малер, Р. Штраус), зародилися *імпресіонізм, модернізм* (К. Дебюссі, М. Равель), *експресіонізм* (А. Шенберг, А. Берг), *веризм* (П. Масканьї, Р. Леонкавалло, Дж. Пуччіні). Велике значення для фіксації і поширення муз. творів мав винахід звукозапису, розвиток радіомовлення і телебачення. У 20 ст. в М. поряд з реалістичними напрямами розвиваються течії, які виникли внаслідок кризи бурж. культури, посилення тенденцій дрібнобурж. *індивідуалізму, космополітизму* й елітарності, зокрема різні види *авангардизму*, конкретна М., сонорізм, алеаторика (див. також *Абстрактне мистецтво, Атональна музика, Електронна музика, Додекафонія, Неокласицизм*). Демократична муз. культура зх.-європ. країн представлена діяльністю багатьох музикантів, які боролися за утвердження гуманістичних ідеалів і народності мист. (Угорщина — Б. Барток, З. Кодай; Франція — А. Онеггер, Ф. Пуленк, Д. Мійо; Німеччина — Г. Ейслер, К. Орф; Польща — К. Шимановський; Чехословаччина — Л. Яначек, Б. Мартіну; Румунія — Дж. Енеску; Англія — Б. Бріттен).

У 20 ст. відбуваються інтенсивний розвиток музичних культур країн, що розвиваються (в Азії, Африці, Лат. Америці), їхня взаємодія і зближення з культурами європейського типу. Див. розділи Музика в статтях про окремі країни світу). У муз. культурі *Київської Русі* бере початок М. рос., укр. і білорус. народів. Свідчення про розвинену муз. культуру Київської Русі є у фольклорі, старовинних літописних і худож. пам'ятках. У нар. побуті було поширене мистецтво *скоморохів*. М. супроводи-

ла нар. обряди й свята, військ. походи. При князівських дворах були співаки й виконавці-інструменталісти. Зображення музикантів (фрески *Софійського собору* в Києві), які грають на духових, лютнеподібних інструментах, арфі, своєрідному органі, тарілках, дають змогу зробити висновок про жанрову різноманітність тогочасної М. З прийняттям і поширенням християнства розвивався церк. спів (школа співу при Києво-Печерській лаврі), з'явилися рукописні співацькі книги з умовним записом наспівів. У 13 ст. після монголо-татарської навали муз. культура Київ. Русі занепала. Після визволення від монголотат. іга на Русі розвивалася нар. і профес. (знаменний, в т. ч. київський, розспів) М., існувала система нотації (*крюки*), функціонували великі муз. колективи («хор государевих півчих дяків», 16 ст.). У 17 ст. в Росії створювались інструм. капели, М. звучала у придворному театрі в Москві, формувалася композиторська школа багатоголосого хорового письма (В. Титов).

У 17—18 ст. найважливішими жанрами в творчості російських композиторів були партесний концерт (М. Калашников, Ф. Редриков, М. Бавикін) і різновиди *канта*. В 30-х рр. 18 ст. в Петербурзі створено придворну італ. оперу, 1763 — Придворну співацьку капелу. В серед. 18 ст. у Москві і Петербурзі було відкрито публічні оперні театри (1776 — Великий театр); опери (зокрема, твори М. Соколовського, В. Пашкевича, Є. Фоміна, Д. Бортнянського) ставили і в *кріпацьких театрах*. Поширилося домашнє музикування, інструментальна М. (І. Хондошкін, Й. Козловський). З'явилися перші збірки нар. пісень В. Трутовського, М. Львова, І. Прача. В 19 ст. тривав розвиток різних жанрів інструм. і вокальної М. (О. Аляб'єв, О. Гурильов, О. Варламов, Мих. Вієльгорський), а також опери (О. Верстовський, К. Кавос). Формувалася нац. муз. школа. Основоположником рос. класичної музики став М. Глинка, а найвидатнішими представниками — О. Даргомижський, члени «*Могучої кучки*» (М. Балакірєв, О. Бородін, М. Мусоргський, М. Римський-Корсаков, Ц. Кюї), а також П. Чайковський. Їхні традиції розвивали С. Танєєв, О. Глазунов, А. Лядов, С. Рахманінов, О. Скрябін, І. Стравінський. Під впливом рос. муз. культури відбувалося становлення нац. муз. класичних шкіл у Грузії (З. Паліашвілі), Вірменії (Комітас, О. Спендіаров), Азербайджані (У. Гаджибеков), Литві (М. Чюрльоніс), Латвії (Я. Вітол), Естонії (А. Капп), що, як і російська, спиралися на демократичні тенденції й фольклорні джерела, на реалістичне відображення дійсності. Етнічна єдність російського, українського і білоруського народів, спільність їхніх фольклорних джерел благотворно вплинули на розвиток муз. культури цих народів.

У 15—16 ст. на Україні виник своєрідний вид укр. нар. героїчного епосу — думи, розвивалося *кобзарське мистецтво* (див. також *Кобзарі*), інструм. музикування (див. *Бандура, Бандуристи, Лірники, Троїста музика*). В 17 ст. одноголосий знаменний розспів змінився багатоголосим *партесним співом* (школи при православних братствах у Львові, Києві, Луцьку, Острозі та ін. містах), теоретиком якого був укр. композитор М. *Ділецький*. Мистецтво партесного співу підняли на високий рівень видатні діячі рос. і укр. муз. культури А. Ведель, М. Березовський, Д. Бортнянський у своїх хорових концертах. Розвивалася музична освіта. В Києво-Могилянській колегії (з 1701 — академія) вивчали нотну грамоту, хоровий спів, пізніше — інструм. музику; існували хор і оркестр, відбувалися вистави *шкільного театру, вертепу*, які супроводила М. У 1738 засновано *Глухівську співацьку школу*. Світську М. культивували в містах (*музикантські цехи на Україні, оркестри* — т. з. капелії; при *Київській міській капелії* існувала *Київська музична школа*). Оркестри були у гетьманів М. Корсака, Д. Апостола, І. Брюховецького, К. Розумовського. Серед відомих укр. музикантів 18 ст. — Т. Білоградський, П. Бережанський, С. Давидов, Г. Любисток, М. Полторацький, Г. Рачинський, В. Трутовський. Зародилась і поширювалась пісня-романс літ. походження (на слова Г. Сковороди, С. Климовського, М. Петренка). Під впливом рос. М. сформувалася укр. муз. школа, яка грунтувалась на укр. нар. пісні. Вечірні гуртові імпровізовані співи сільс. молоді, т. з. «вулиця», лягли в основу творів багатьох укр. композиторів. У 18—19 ст. були написані твори І. Вітковського, А. Галенковського, О. Лизогуба, Г. Рачинського, П. Селецького, П. Сокальського. Зародилась укр. нац. опера («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, 1863).

На Західній Україні розвиток муз. жанрів обмежувався переважно хоровою і камерно-вокальною творчістю (композитори М. Вербицький, І. Лаврівський, І. Воробкевич, А. Вахнянин, В. Матюк). Відсутність на Зх. Україні муз.-концертних організацій і нац. муз. театрів змушувала укр. митців, зокрема видатних співаків С. Крушельницьку, О. Мишугу, М. Менціńського, виступати на зарубіжних оперних сценах. Основоположником укр. класичної М. став М. Лисенко. Його сучасники й послідовники — М. Калачевський, В. Сокальський, П. Ніщинський, М. Аркас, Б. Підгорецький, І. Рачинський, П. Сениця, Г. Козаченко. Традиції Лисенка розвивали М. Леонтович, К. Стеценко, Я. Степовий, О. Нижанківський, Д. Січинський, Г. Топольницький, Я. Лопатинський, С. Людкевич, В. Барвінський. Велике значення мало заснування 1903 *Вищого музичного інституту* ім. М. Лисенка у Львові, відкриття консерваторій в ін. містах України (див. *Музична освіта*).

Після Великої Жовтн. соціалістич. революції розквітла багатонац. демократична муз. культура рад. народів. Рад. влада створила необхідні умови для творчої діяльності композиторів, виконавців, музикознавців, виконавських колективів, муз. театрів, філармоній, муз. видавництв і навч. закладів. Ідейно-естетичну основу рад. М. становлять принципи *партійності* і *народності мистецтва*, метод соціалістичного реалізму (див. розділи Музика в статтях про окремі республіки СРСР). Профес. композитори об'єднані в *Спілку композиторів СРСР*, зокрема укр.— в *Спілку композиторів України*. У скарбницю багатонац. рад. муз. культури значний внесок зробили Б. Асаф'єв, Р. Глієр, М. Мясковський, Д. Шостакович, С. Прокоф'єв, А. Хачатурян, Д. Кабалевський, Т. Хренников, Г. Свиридов, Ю. Шапорін, Р. Щедрін, укр. рад. композитори — Л. Ревуцький, Б. Лятошинський, С. Людкевич, В. Косенко, П. Козицький, М. Вериківський, Г. Верьовка, В. Верховинець, М. Коляда, М. Скорульський, Г. Жуковський, В. Барвінський, К. Данькевич, Г. Майборода, П. Майборода, А. Штогаренко, А. Філіпенко, П. Гайдамака, Ю. Мейтус, М. Колесса, В. Кирейко, І. Шамо, О. Білаш, В. Губаренко та ін., а також композитори братніх республік — Кара-Караєв, Н. Жиганов, О. Такташвілі, А. Бабаджанян, Б. Дварионас та ін. Музичній освіті й муз. вихованню мас, зокрема на Україні, сприяють телебачення і радіомовлення, *музичні журнали*, вид-во «*Музична Україна*», *Музичне товариство УРСР*. В поширенні муз. культури значну роль відіграє *художня самодіяльність* трудящих. Див. також статті про композиторів, муз. театри, виконавські колективи, консерваторії, *музичні школи* і розділи Музика, Мистецтвознавство, Народна творчість у томі Українська Радянська Соціалістична Республіка.

Літ.: Грубер Р. И. История музыкальной культуры, т. 1—2. М.— Л., 1941—59; История русской музыки, т. 1—3. М., 1957—60; Грінченко М. Вибране. К., 1959; Боровик М. Музичні форми та жанри. К., 1962; Архімович Л., Каришева Т., Шеффер Т., Шреєр-Ткаченко О. Нариси з історії української музики, ч. 1—2. К., 1964; Ляшенко І. Музика в житті людини. К., 1967; Історія української дожовтневої музики. К., 1969; Сохор А. Музыка как вид искусства. М., 1970; История музыки народов СССР, т. 1—5. М., 1970—74; Павлишин С. С. Зарубежная музыка XX века. Пути развития. К., 1980; Шреєр-Ткаченко О. Я. Історія української музики, ч. 1. К., 1980. Див. також *літ.* до ст. *Музична форма, Музичні інструменти, Музикознавство*.

А. Й. Кос-Анатольський.

«МУЗИКА» — укр. рад. музичний журнал. Засн. 1923 в Києві як орган *Музичного товариства імені М. Д. Леонтовича*. Виходив 1923—25 (щомісяця, Київ; 1926 виходила «Українська музична газета»), 1927 (раз на 2 місяці, Київ, Харків), 1928—30 — під назвою «Музика — масам» і 1931 — «Музика мас» (щомісяця, Харків). У 1933—34 і 1936—41 видавався в Києві (раз на 2 місяці) під назвою «Радянська музика» як орган Оргбюро *Спілки композиторів України*. З 1970 «М.» виходить у Києві (раз на 2 місяці)

як орган М-ва культури УРСР, Спілки композиторів України, *Музичного товариства УРСР*. Висвітлює питання муз. естетики, історії та теорії музики, муз. педагогіки, критики тощо; вміщує статті з критикою бурж.-естет. концепцій муз. мистецтва, публікує бібліографію, нотографію, хроніку муз. життя, нові твори українських радянських композиторів. У журналі співробітничали К. Квітка, М. Грінченко, П. Козицький, М. Вериківський та ін.

Е. Н. Яворський.

«МУ́ЗИКА МАС» — укр. рад. музичний журнал, що виходив 1931 у Харкові. Одна з назв журналу «*Музика*».

«МУ́ЗИКА — МА́САМ» — укр. рад. музичний журнал, що виходив 1928—30 у Харкові. Одна з назв журналу «*Музика*».

МУЗИКА́НТСЬКІ ЦЕХИ́ НА УКРАЇ́НІ — професійні об'єднання нар. музикантів на Україні в 16 — серед. 19 ст. Існували поряд з ін. *цехами*, про що свідчать писемні джерела, нар. пісні (зокрема, пісня «Про Купер'яна», записана М. Лисенком). Найдавніші М. ц. («братства») утворені в Кам'янці-Подільському (1578) і Львові (1580), пізніше — в усіх більших містах Сх. і Зх. України. Кожний муз. цех (об'єднував скрипалів, цимбалістів, бубнярів, бандуристів та ін.) мав свій статут, який затверджувався міським магістратом, цехові значки, печатку й певну емблему (напр., емблемою *Київського музикантського цеху* була квітка крокусу). Статут муз. цеху визначав права та обов'язки членів-братчиків, які обирали з-поміж себе старшого братчика— цехмайстра. Вступаючи до цеху, музикант повинен був сплачувати вступний внесок «не більше, як талер»; за свою роботу брати помірну плату. Порушника правил виключали з «братства» за рішенням зборів цеховиків, які скликав цехмайстер. Братчики мали право виступати в містах і навколишніх селах, «у дворах міщанських», в «шинкових домах», на весіллях, похоронах тощо. Репертуар складався з побутових танців, маршів, пісень. Найактивніша діяльність М. ц. припадає на 17—18 ст. З появою міських оркестрів і кріпацьких інструм. капел роль М. ц. у побуті укр. міст зменшилася. Проте вони мали певне значення для розвитку нар. інструм. музики, становлення характерних для України форм муз. побуту міст і особливостей нар. інструм. ансамблів та їхнього репертуару.

Літ.: Назаревский А. А. К истории киевского музыкантского цеха. К., 1913.

О. Я. Шреєр-Ткаченко.

МУЗИКОЗНА́ВСТВО — наука про музику, одна з галузей *мистецтвознавства*. Поділяється на теорію музики, історію музики, музичну фольклористику. Теоретичне М. охоплює ряд дисциплін, відповідних осн. елементам музики — *гармонію, поліфонію, мелодику* (див. *Мелодія*), метроритміку (див. *Метр* у музиці, *Ритм*), *інструментовку*, вчення про муз. форми (див. *Музична форма*). З ним пов'язані науково-методичні дисципліни, що висвітлюють принципи муз. виконавства й педагогіки. Історія музики вивчає процес розвитку муз. культури, муз. мистецтва окремих народів, різних муз. жанрів залежно від соціально-екон. формацій, суспільного життя. Муз. критика аналізує явища сучас. муз. практики, знайомить з ними громадськість. Муз. фольклористика вивчає нар. муз. побут, нар. пісні, танці, інструментарій. Методологічні основи М. визначає муз. *естетика*. Відгалуженнями М., що стикаються з ін. видами наук, є муз. інструментознавство, *акустика музична*, муз. психологія й муз. соціологія. Зародки М. виникли в Старод. Єгипті, Китаї, Індії, Греції. Середньовіччя збагатило М. удосконаленим нотним письмом (реформа Гвідо д'Ареццо), теорією поліфонії. В добу Відродження започатковано розробку вчення про гармонію, мажоро-мінорну ладову систему. Важливу роль у розвитку муз. естетики відіграли франц. енциклопедисти (Д. Дідро, Ж. Л. д'Аламбер, Ж. Ж. Руссо). Як самостійна наука М. існує з 2-ї пол. 18 ст. Широкого розвитку воно набуло в 19 — на поч. 20 ст.: праці з теорії та історії музики А. В. Амброса і Г. Адлера (Австрія), Е. Курта (Швейцарія), Х. Рімана (Німеччина), З. Неєдлого (Чехословаччина). Засади реалізму й народності музики обстоювали рос. муз. критики і композитори О. Серов, В. Стасов, Г. Ларош, П. Чайковський та ін. Фундаментальні дослідження з естетики, теорії та історії музики належать рад. музикознавцям Б. Асаф'єву, Л. Мазелю, В. Цуккерману, І. Келдишу, І. Белзі, С. Скребкову, Т. Лівановій, Ю. Тюліну та ін. Значний внесок у розвиток муз. фольклористики зробили слов'ян. вчені О. Кольберг, Ф. Кухач, Д. Христов, Л. Куба. На Україні початки теор. М. пов'язані з появою «Мусикійської граматики» М. *Ділецького* (17 ст.). З 19 ст. розвивалася муз. фольклористика (збірники М. *Максимовича*, М. *Маркевича*, А. *Єдлічки*, А. *Коціпінського*, праці М. *Лисенка*, П. *Сокальського*, на поч. 20 ст.— Ф. *Колесси*, С. *Людкевича*). В 20 — 30-х рр. 20 ст. значними в М. були фольклористичні й муз.-істор. дослідження К. *Квітки*, В. *Верховинця*, М. *Грінченка*, Д. *Ревуцького*, П. *Козицького*. В УРСР робота в галузі М. зосереджена в *Мистецтвознавства, фольклору та етнографії інституті* імені М. Т. Рильського АН УРСР, вищих муз. закладах. Музикознавців готують у Київ., Одес., Львів. консерваторіях, Харків. інституті мистецтв та Донец. музично-педагогічному інституті.

Літ.: Грінченко М. Вибране. К., 1959; Довженко В. Д. Нариси з історії української радянської музики, т. 1—2. К., 1957—67; Гордійчук М. М. Українська радянська музика. К., 1957; Серов А. Н. Музыка, музыкальная наука, музыкальная педагогика. В кн.: Серов А. Н. Избранные статьи, т. 2. М.—Л., 1957; Глебов И. [Асафьев Б. В.]. Теория музыкально-исторического процесса, как основа музыкально-исторического знания. В кн.: Задачи и методы изучения искусств. Пг., 1924; Рыжкин И. Я., Мазель-Л. А. Очерки по истории теоретического музыкознания, в. 1—2. М.—Л., 1934—39; Кремлев Ю. Русская мысль о музыке, т. 1—3. Л., 1954—60.

М. П. Загайкевич.

МУЗИЧЕ́НКО Іван Миколайович [28.VIII (10.IX) 1901, Ростов-на-Дону — 8.XII 1970, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант (1940). Член КПРС з 1919. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. Командував д-зією під час рад.-фінл. війни 1939—40. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував 6-ю армією Пд.-Зх. фронту. В серпні 1941 М. був тяжко поранений і потрапив до нім.-фашист. полону; визволений 1945. В 1945—47 — на командних посадах у Рад. Армії, закінчив Вищі академічні курси Вищої військ. академії. З 1947 — у відставці. Нагороджений орденом Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. нагородами.

МУЗИЧЕ́НКО Олександр Федорович (1878—1940) — укр. рад. педагог, методист. Закінчив Новоросійський ун-т в Одесі. До 1917 викладав педагогіку в Ніжинському істор.-філологічному ін-ті, пізніше працював у навч. закладах Києва; у 20-х рр.— професор педагогіки в Київ. ін-ті нар. освіти, завідував трудовою школою в Києві. Відомий як методист початкової школи й автор праць з теорії та історії педагогіки «Що таке педагогіка і чому вона учить» (1912), «Філософсько-педагогічна думка і шкільна практика в сучасній Німеччині» (1909), «Сучасні педагогічні течії в Західній Європі і Америці» (1919), «Читання і культура слова в сучасній школі» (1930).

М. Д. Ярмаченко.

МУЗИЧЕ́СКУ (Musicescu) Гавриїл Вакулович [Музиченко; 20.III (1.IV) 1847, Ізмаїл, тепер Одес. обл.— 8 (21).XII 1903, Ясси, Румунія] — рум. і молд. композитор, хормейстер, музично-громадський діяч. За походженням українець. У 1866 закінчив Ясську консерваторію, вдосконалював майстерність у Придворній співацькій капелі та в консерваторії в Петербурзі. В 1872—1903 — професор консерваторії, 1876—1903 — керівник хору митрополії в Яссах. У репертуар хору ввів нар. пісні у власних чотириголосих обробках. Поклав початок рум. й молд. профес. хоровому мист. Автор хорових творів, романсів, пісень, обробок рум. і молд. нар. пісень, фп. перекладів нар. мелодій; гармонізував і переклав на сучас. нотацію старовинні церк. пісні. Ім'я М. присвоєно Кишинівському інститутові мистецтв.

МУЗИ́ЧКА Андрій Васильович [24.XI (6.XII) 1886, с. Добровади, тепер Збаразького р-ну Терноп. обл.— 8.IX 1966, м. Семипалатинськ] — укр. рад. літературознавець. Викладав укр. л-ру в Одес. ін-ті нар. освіти, пізніше — рос. л-ру в Семипал. пед. ін-ті. Досліджував творчість Лесі Українки («Леся Українка, її життя, громадська діяльність і поетична творчість», 1925), І. Франка («Шляхи поетичної творчості Івана Франка», 1927), І. Карпенка-Карого («З творчості І. Тобілевича», 1927),

Г. Сковороди, Марка Черемшини та ін. *І. М. Лисенко.*

МУЗИ́ЧНА ДРА́МА — 1) Одна з ранніх назв *опери* в Італії (16—17 ст.). Вживалась поряд з терміном «опера» до 18 ст. 2) Поняття, що виникло у 2-й пол. 19 ст. для визначення творів, які відрізнялися від традиційної опери відсутністю поділу актів на окремі завершені номери, симфонічним розвитком, широким використанням *речитативу* тощо. Розвиток М. д. в 19 ст. пов'язаний з оперною творчістю Р. Вагнера (тетралогія «Перстень нібелунгів» та ін.) і рос. композиторів О. Даргомижського («Кам'яний гість»), М. Мусоргського («Борис Годунов», «Хованщина»). М. д. інколи називають твори оперного жанру з гострими драм. колізіями. 3) Драм. твір, в якому важлива роль у розвитку сюжету належить музиці. Зразки М. д. дають античний театр, театр Китаю, Індії, *літургійна драма* католицьких країн Європи.

З. І. Василенко.

«МУЗИ́ЧНА ДРА́МА» — перший укр. рад. оперний театр. Створений 1919 в Києві заходами Всеукраїнських муз. (голова Л. *Собінов*) і театр. (голова К. *Марджанішвілі*) комітетів, за активною участю С. *Бондарчука*, С. Бутовського і Леся *Курбаса*. На чолі «М. д.» стояли: гол. диригент композитор Я. *Степовий*, диригент М. Багриновський, гол. режисер М. Бонч-Томашевський, режисери Лесь Курбас, В. Гаєвський, гол. художник А. *Петрицький*, художник О. *Хвостенко-Хвостов*; гол. балетмейстер М. *Мордкін*. У творчому складі були: Л. Собінов, М. Литвиненко (М. *Литвиненко-Вольгемут*), О. *Петляш*, П. Цесевич, М. Скибицька та ін. Колектив театру підготував вистави: «Утоплена» М. Лисенка, «Азіаде» Гютеля, «Галька» С. Монюшка, «Тарас Бульба» М. Лисенка. Останні дві не показані глядачам, бо наприкінці серпня 1919 театр було закрито у зв'язку з тимчасовим захопленням Києва білогвардійцями.

П. І. Тернюк

МУЗИ́ЧНА КОМЕ́ДІЯ — термін, що його застосовують до *оперети*, іноді до ін. музично-сценічних творів комедійного характеру (комічна опера, зінгшпіль тощо). Ряд театрів оперети в СРСР наз. театрами М. к. З появою звукового кінозапису М. к.— один з жанрів сучас. кіномистецтва.

МУЗИ́ЧНА ОСВІ́ТА — сукупність знань, умінь і навичок, необхідних для практичної музичної діяльності, а також процес їх засвоєння; система потрібних для цього навчальних осередків. М. о. зародилася ще до н. е. в старод. Китаї, Греції, Індії та ін. країнах. В епоху середньовіччя в більшості європ. країн М. о. перебувала під впливом католицької церкви. Розвиток муз. мистецтва, пов'язаного з нар. муз. творчістю (*трувери, мінезингери*), поширення світської музики, поява муз. театрів, оркестрів сприяли утворенню співочих т-в, музикантських цехів тощо. В 17 ст. в Італії виникли *консерваторії*. За часів *Київської Русі* існували співацькі школи в Києві, Владимирі й ін. містах. У 15—16 ст. в Росії була розгалужена мережа шкіл, де навчали «співу псалтирному». На Україні в 15—16 ст. осн. осередками М. о. були братства. *Братські школи* в Києві, Острозі, Львові та ін. містах готували кваліфікованих музикантів — регентів і співаків церк. хорів. Поширення багатоголосого хорового співу, перехід до 5-лінійної нотації спричинили докорінні зміни у методиці навчання музики. Свідченням цих змін і високого рівня тогочасної М. о. є трактат М. *Ділецького* «Мусикійська граматика» (1675). З 2-ї пол. 17 ст. центром М. о. стала *Київська академія*. В 1727 відкрився *Харківський колегіум* (при ньому 1770 — муз. класи), 1738 — *Переяславський колегіум* та *Глухівська співацька школа*, 1768 — *Київська музична школа* (з 1831 — *Київська міська капелія*). Певне значення для поширення М. о. мали *музикантські цехи на Україні*. В 1740 організовано класи оркестрових інструментів при петерб. Придворній співацькій капелі, що готувала хористів і хор. диригентів. Приватну муз. школу заснував у Москві Д. Кашин. У 1862 відкрито Петерб., 1866 — Моск. консерваторії. На Україні (2-а пол. 19 ст.) створено кілька муз. уч-щ Рос. муз. т-ва, зокрема у Києві (1868; див. *Київське музичне училище* імені Р. М. Глієра), Харкові (1883), Одесі (1897). З'явилися приватні муз. школи М. Тутковського, Г. Нейгауза (Київ), П. Столярського (Одеса), Л. Марека, К. Мікулі (Львів) та ін.; 1904 в Києві було відкрито *Музично-драматичну школу Миколи Лисенка* (з 1918 — *Музично-драматичний інститут імені М. В. Лисенка*). На базі муз. уч-щ створено консерваторії в Києві і Одесі (1913), Харкові (1917). В 1838 *Галицьке музичне товариство* засн. у Львові муз. школу (з 1854 — консерваторія, з 1919 — консерваторія Польс. муз. т-ва), 1902 відкрито Львів. муз. ін-т А. Нементовської (з 1931 — консерваторія ім. К. Шимановського). При *Союзі співацьких і музичних товариств* 1903 засн. перший у Львові укр. навч. заклад — *Вищий музичний інститут*; 1912 у Львів. ун-ті відкрито кафедру музикознавства (1914 — Ін-т історії музики, з 1920 — Ін-т музикознавства).

Після Великої Жовтневої соціалістич. революції М. о. поставлено на службу соціалістичного будівництва, духовного збагачення трудящих. М. о. організовано відповідно до завдань комуністичного виховання мас, розвитку рад. муз. культури. Початкову М. о. надають муз. школи-семирічки, середню — муз. та муз.-пед. уч-ща й середні спеціальні муз. школи-десятирічки, вищу — консерваторії, муз.-пед. ін-ти, муз. факультети при пед. ін-тах та інститутах мистецтв, культури. Діє мережа початкової, середньої та вищої заочної і вечірньої форм М. о. В ряді муз. вузів і наук. центрів є аспірантура, здійснюється стажування працівників М. о. Значний внесок у розвиток М. о. в УРСР зробили *Київська консерваторія* імені П. І. Чайковського, *Львівська консерваторія* імені М. В. Лисенка, *Одеська консерваторія* імені А. В. Нежданової, *Харківський інститут мистецтв* імені І. П. Котляревського, *Донецький музично-педагогічний інститут*, *Київський інститут культури*. Див. також *Музичне виховання*.

О. Г. Костюк.

«МУЗИ́ЧНА УКРАЇ́НА» — респ. видавництво системи Держкомвидаву УРСР. Засн. 1966 на базі муз. редакцій вид-ва «*Мистецтво*». Має 5 фахових редакцій: музикознавчої л-ри, рад. пісні та вокальної музики, інструм. музики, учбово-пед. видань, естетичного виховання дітей та юнацтва. Серед нотних видань: серії — «Українська симфонічна музика», «Перлини світової музики», «Симфонічна музика XX століття»; серія збірок для худож. самодіяльності «Музичні вечори» (виходять щомісяця); учбово-пед. серії — «Фортепіано», «Скрипка». Серед книжкових серій — «Творчі портрети українських композиторів», «Музиканті-педагогу», «Письменник і музика»; щорічник «Українське музикознавство». «М. У.» видає журн. «*Музика*».

Ю. П. Шерих.

МУЗИ́ЧНА ФО́РМА — в широкому розумінні — система засобів музичної виразності (*мелодія, гармонія, фактура, лад, тональність, ритм, метр, темп, тембр, регістр*, динамічні відтінки, композиційна будова тощо), що втілює в музичному творі його ідейно-емоційний зміст. Єдність змісту і форми — необхідна умова худож. досконалості муз. твору. У вузькому розумінні М. ф.— композиційна будова твору, його структура, схема. На базі викристалізованих в нар. творчості й розвинутих у профес. мистецтві осн. принципів формотворення (точної і неточної повторності, контрастності, мелодико-тематичної розробки, репризності, вільного розгортання) склалися типові муз. форми, кожна з яких має свої різновиди. Період — найменша М. ф., в якій викладена завершена муз. думка. Прості дво- і тричастинні форми складаються відповідно з 2 і 3 періодів. Варіаційна форма складається з теми й кількох її повторень у зміненому вигляді — *варіацій* (фінал з 2-го фп. тріо Б. Лятошинського). Рондо — форма, в якій гол. тема проводиться не менше 3 разів в осн. тональності, чергуючись з епізодами, побудованими на матеріалі гол. теми або на новому тематичному матеріалі. Сонатна форма — форма самостійного твору або частини сонатного циклу, побудована на тональному протиставленні, розвитку й тональному зближенні 2 і більше контрастуючих тем (увертюра-фантазія П. Чайковського «Ромео і Джульєтта»). Якщо великий твір складається з кількох частин, самостійних за формою, контрастуючих за характером і пов'язаних єдиним ідейно-худож. задумом, він наз. циклічним. Найважливіші циклічні форми інструм. музики — *сюїта* і сонатна циклічна форма. Сонатна циклічна М. ф. застосовується в камерній (*соната, тріо,*

квартет, квінтет) і симф. музиці (*симфонія*). Поширені сонатні цикли з 3 або 4 частин (2-а симфонія Л. Ревуцького, 2-й струнний квартет А. Філіпенка). Існують мішані М. ф., в яких поєднуються риси різних форм — сонатної і варіаційної, сонатної і сонати («Ісламей» Балакірєва, «Прелюди» Ліста). Окрему групу становлять поліфонічні форми (*канон, фуга*, поліфонічні варіації; див. також *Поліфонія*).

Літ.: Асафьев Б. В. [Игорь Глебов]. Музыкальная форма как процесс, кн. 1—2. Л., 1971; Способин И. В. Музыкальная форма. М., 1972; Мазель Л. Строение музыкальных произведений. М., 1979. *Н. І. Матусевич.*

МУЗИ́ЧНЕ ВИХОВА́ННЯ — процес цілеспрямованого пізнання музики, розвиток музично-естетичних смаків людини, збагачення її музичної культури та здібностей. Розвиває любов до музики, вдосконалює здатність розуміти муз. мистецтво, співпереживати, сприймати його з естетичною насолодою. Засобами М. в. є *музична освіта*, практична муз. діяльність, слухання музики. М. в.— предмет наук. дослідження. В справі М. в. провідна роль належить пед. процесові в загальноосвітніх школах, велике значення має вплив середовища, муз. оточення в сім'ї. Масове М. в. здійснюється радіо й телебаченням, пресою, позашкільними аматорськими муз. колективами, університетами культури, гуртками любителів музики та ін. Питаннями М. в. займаються наукові центри Академії пед. наук СРСР (Ін-т худож. виховання, Москва), н.-д. ін-ти педагогіки (зокрема, н.-д. ін-т педагогіки М-ва освіти УРСР), комісії по музично-естетичному вихованню дітей та юнацтва при Спілці композиторів СРСР та при спілках композиторів союзних республік. Проблеми М. в. розглядаються Міжнародним т-вом з муз. виховання.

Літ.: Сохор А. Н. Воспитательная роль музыки. Л., 1975; Белобородова В. К., Рогина Г. С., Алиев Ю. Б. Музыкальное восприятие школьников. М., 1975. *О. Г. Костюк.*

МУЗИ́ЧНЕ ОФО́РМЛЕННЯ — музичний супровід драм. вистави, кінофільму, радіо- і телепостановки та ін. Існує 2 види М. о.— компіляція (використання фрагментів з існуючих муз. творів) і створення спец. музики. Див. також *Кіномузика*.

МУЗИ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО ІМЕНІ М. Д. ЛЕОНТО́ВИЧА, Всеукраїнське музичне товариство імені М. Д. Леонтовича — перша укр. радянська музично-громадська організація. Створене 1922 в Києві на базі Комітету пам'яті Леонтовича з метою налагодження муз. життя на Україні, розвитку соціалістичної культури. Серед активних діячів т-ва були художник Ю. Михайлів (голова), композитори П. Козицький, М. Вериківський, М. Радзієвський, музикознавець М. Грінченко. В 1928 т-во було реорганізоване у *Всеукраїнське товариство революційних музикантів*.

МУЗИ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО ІМЕНІ М. ЛИ́СЕНКА. Створене 1908 у Львові на основі *Союзу співацьких і музичних товариств*. Осн. завдання т-ва — сприяти розвиткові укр. муз. культури на землях Зх. України. Утримувало *Вищий музичний інститут* імені М. Лисенка та його філіали в ін. містах Зх. України, влаштовувало концерти укр. виконавців, конкурси на кращі твори, займалось нотодрукуванням, пропагувало творчість укр., зокрема рад., композиторів. Серед діячів т-ва В. Барвінський, С. Людкевич, Н. Нижанківський, М. Колесса, Р. Сімович. Існувало до 1939. *Л. З. Мазепа.*

МУЗИ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО УРСР — громадська організація, що об'єднує музикантів-професіоналів і аматорів. Засн. 1959 як Хорове т-во УРСР, з 1967 — Музично-хорове т-во УРСР, з 1975 — сучасна назва. Завдання т-ва — сприяти засобами муз. мистецтва розвиткові соціалістичної культури, самодіяльної худож. творчості. Форми роботи т-ва: організація муз. ф-тів у нар. ун-тах культури, муз. лекторіїв, лекцій-концертів у трудових колективах, семінарів для підвищення кваліфікації керівників самодіяльних колективів; влаштування конкурсів, фестивалів тощо. Т-во проводить роботу по естетичному вихованню дітей. Об'єднує (1980) 2703 первинні орг-ції (понад 93 160 індивідуальних і 1730 колективних членів). В різні роки т-во очолювали: композитор засл. діяч мист. УРСР П. Козицький (1959—60), нар. арт. УРСР С. Козак (1960—73); з 1973 голова правління — нар. арт. СРСР М. Кондратюк.

МУЗИ́ЧНИЙ МОМЕ́НТ — невелика інструментальна п'єса, близька за характером до *експромту*. В основі М. м. лежить певний поетичний образ. Класичні зразки М. м. створили Ф. Шуберт і С. Рахманінов.

МУЗИ́ЧНИЙ ФОНД СРСР — громадська організація при Спілці композиторів СРСР. Створена 1939 з метою сприяння творчій діяльності рад. композиторів і музикознавців — членів М. ф. СРСР і поліпшення їхніх матеріальних та побутових умов. Кошти М. ф. СРСР складаються з вступних і членських внесків його членів, відрахувань від прибутків вид-в, концертних, театральних та ін. установ, авторського гонорару за публічне виконання муз. творів, власних виробничих підприємств. М. ф. СРСР має свої житл. будинки, будинки творчості та відпочинку. Відділення М. ф. СРСР — в усіх союзних і автономних республіках та окремих містах. Керують діяльністю М. ф. СРСР та його відділеннями правління, які утворюються спілками композиторів СРСР, союзних і автономних республік. Укр. композиторів і музикознавців об'єднує Укр. відділення Музфонду СРСР, яке має відділ пропаганди та нотний прокатний фонд, Будинок творчості «Ворзель», виробничий комбінат і нотний магазин. *М. М. Жербін.*

МУЗИ́ЧНИХ ІНСТРУМЕ́НТІВ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *місцевої промисловості*, підприємства якої виробляють усі види *музичних інструментів*. У дореволюц. Росії перші підприємства по виробн. муз. інструментів виникли на поч. 19 ст. У 1913 діяло 57 переважно кустарних закладів. За роки Рад. влади в країні збудовано потужні ф-ки по випуску піаніно і роялів в РРФСР, на Україні, в Білорусії, Естонії, Грузії, Вірменії, духових інструментів — у Москві, Ленінграді, Києві, Енгельсі (Сарат. обл.) та численні підприємства по виробн. ін. муз. інструментів. У 1979 в країні вироблено 167 тис. шт. роялів та піаніно, 51,2 тис. шт. смичкових інструментів, 95,0 тис. шт. духових та 1827 тис. шт. щипкових інструментів. На Україні М. і. п. виникла в роки довоєнних п'ятирічок. У 1980 в республіці діяло 12 спеціалізованих підприємств по виробн. муз. інструментів, зокрема Київський дослідно-експериментальний з-д духових і ударних муз. інструментів, Житомирська ф-ка по виробн. баянів і гармоній, Одес. ф-ка — піаніно, смичкових інструментів, Черніг. ф-ка — піаніно і щипкових інструментів, Полтав. ф-ка — акордеонів і електроакордеонів, Ізяславська (Хмельн. обл.) ф-ка— гітар і щипкових інструментів, Львівська дослідно-експериментальна ф-ка — нар. інструментів, ф-ки баянів у м. Горлівці (Донец. обл.) та м. Кремінній (Ворошиловгр. обл.). Крім того, є 3 підприємства, де виробляють напівфабрикати для М. і. п. (Харків, Звенигородка, Чернігів). Найбільшою в країні та Європі є *Чернігівська фабрика музичних інструментів* імені П. П. Постишева. В 1979 в УРСР вироблено 27 тис. шт. роялів і піаніно, 100 тис. шт. гармоній, баянів і акордеонів. У республіці випускають також укр. нар. інструменти — бандури, цимбали та ін.

МУЗИ́ЧНІ ЖУРНА́ЛИ — періодичні видання, присвячені питанням муз. мистецтва. Публікують критичні статті, огляди, хроніку, рецензії на концерти, муз.-історичні й теор. дослідження, бібліографію, нотографію. Існують також спеціальні нотні журнали. Перші М. ж. з'явилися в 18 ст. у зх.-європ. країнах. У Росії першим М. ж. був нотний журнал «Музыкальные увеселения...» (Москва, 1774—75). Серед ін. М. ж.: петерб.— «Музыкальный и театральный вестник» (50-і рр. 19 ст.), «Музыкальный листок» (1872—73, 1876—77), «Русская музыкальная газета» (1894—1918), «Музыка и пение» (1894—1917), «Известия С.-Петербургского общества музыкальных собраний» (1896—1909), «Хоровое и регентское дело» (1909—1917); моск.— «Музыкальный труженик» (1906—10), «Оркестр» (1910—12), «Музыка» (1910—16). В рад. час у Москві видавалися М. ж.: «К новым берегам» (1923), «Современная музыка» (1924—29), «Музыкальное образование» (1925—30), «Пролетарский музыкант» (1929—32) та ін. З 1933 видається журн. «Советская музыка», з 1957 — «Музыкальная жизнь». Матеріали про муз.-сценічне мистецтво публікують журнали «Театр», «Театральная жизнь».

На Україні М. ж. почали виходити в 2-й пол. 19 ст. Вони видавалися в Одесі — «Детский музыкальный

мирок» (1887—88), «Сцена и музыка» (1903—05), «Музыкальное самообразование» (1906—07), «Южный музыкальный вестник» (1915—16); Єлизаветграді (тепер Кіровоград) — «Бюллетень театра и музыки» (1912), «Музыкально-литературный вестник» (1913—14). У 1923 в Києві засн. журнал «*Музика*», який в різний час виходив під назвами «Музика — масам», «Музика мас», «Радянська музика». Проблеми музики розглядалися на сторінках журналу «*Мистецтво*» (1954—70), висвітлюються у щорічнику «Українське музикознавство» (з 1960, обидва — Київ). Ряд міжнар. М. ж. видає *ЮНЕСКО*. Див. також *Мистецтвознавчі журнали*.

МУЗИ́ЧНІ ІНСТРУМЕ́НТИ — інструменти для відтворення ритмічно організованих, фіксованих за висотою звуків або чітко визначеного ритму, а також шумів, що застосовуються в музиці. М. і. прийнято поділяти на нар. і професійні. Проте цей поділ досить умовний, оскільки такі нар. інструменти, як бандура, баян, балалайка, домра та ін. використовуються і в профес. муз. виконавстві. До профес. відносять М. і., що входять до складу симф., духового й естрадного оркестрів, а також духові та струнні клавішні (орган, фортепіано, клавесин). В муз. практиці іноді використовують побутові предмети, що дають неорганізоване звучання або шум (напр., свисток, деркач, калатало), а також інструменти ужиткового призначення (натуральні дзвони, сирена). Осн. частиною М. і. є вібратор — джерело коливання (струна, мембрана, повітряний стовп тощо); його властивості визначають висоту звуку й мають вплив на *тембр*. Предмет, що спонукає вібратор коливатися, наз. генератором (смичок, палички, молоточки й ін.). Посилення звучання досягається за допомогою резонатора-ампліфікатора (резонаторний ящик, дека тощо). Деякі М. і. (гонг, тарілки) не потребують резонатора, оскільки сам вібратор коливається з відповідною силою. Детальна класифікація М. і. розроблена 1914 музикознавцями Е. Горнбостелем (Австрія) і К. Заксом (Німеччина). За прийнятою в СРСР системою, М. і. поділяються на 5 груп: струнні (хордофони), духові (аерофони), ударні — мембранні (мембранофони) та самозвучащі (ідіофони), електромузичні (електрофони), механічні. Струнні М. і. поділяються на підгрупи: щипкові, смичкові (фрикційні) й молоточково-ударні. На цих інструментах звук видобувається: на щипкових — щипком струни пальцем (арфа, гітара, лютня, укр. бандура й торбан, рос. гуслі), плектром (7-струнна гітара, мандоліна, банджо, домра), пером (клавесин); на смичкових — смичком (скрипка, альт, віолончель, контрабас, укр. басоля й гудок) або фрикційним колесом (укр. ліра); на молоточково-ударних — ударом по струні молоточком (піаніно, фортепіано) або паличками (цимбали).

Духові М. і. поділяються на мідні й дерев'яні. Хоч деякі з цієї групи (сучас. флейти, саксофони, сарюзофони) виробляють з металу, інші (кларнети, гобої) — іноді з пластмаси, вони належать до підгрупи дерев'яних. Джерелом звуку духових є повітряний стовп, коливання якого збуджується вдуванням повітря. Всі вони за способом вдування повітря і звуковидобування поділяються на: лабіальні, або флейтові, — флейти, най, окарини, укр. нар. денцівка, дводенцівка (або жаломіга), зубівка (або теленка), кувиці (або свиріль, флояра); язичкові — з вільним язичком (укр. нар. луска, дримба — язичковий ідіофон), одинарним язичком (кларнети, саксофони, укр. волинка) і подвійним (гобої, англ. ріжок, сарюзофон, фаготи, укр. сурма). До них за традицією відносять самозвучащі інструменти з язичком, що проскакує (акордеон, баян, усі ін. види гармонік, фісгармонія), мундштучні, або амбушюрні (валторна, корнет, рожки, або флюгельгорни, труба, тромбон, туба, укр. нар. лігава, ріг, грембіта), клавішні флейтово-язичкові (орган). В ударних мембранних М. і. джерелом звуку є туго натягнута перетинка (переважно — шкіра), по якій вдаряють рукою, паличками, або видобувають звук фрикційним способом. Поділяються вони на інструменти: з визначеною висотою звуку (литаври, укр. тулумбаси) й без неї (барабани — великий, малий і циліндричний, бубон, укр. нар. інструмент бугай); сюди відносять мірлітони — інструменти з мембраною, що надає особливого тембру й посилює чоловічий голос (укр. нар. гребінець, очеретяна цівка — очеретинка). В самозвучащих М. і. джерелом звуку є сам корпус, по якому вдаряють різноманітними предметами, або з якого видобувають звук фрикційним способом. Поділяються на інструменти з визначеною висотою звуку (металеві — дзвіночки, натуральні дзвони, трубчасті дзвони, металофон, вібрафон, тубафон, флексатон, челеста; дерев'яні — ксилофон, маримба, ксилоримба; скляні — пляшки, скляна гармоніка) й без неї (металеві — сафайль, бразільська пандейра, балабончики, бунчук, дзвіночки — альпійські, овечі, або карпатські, коров'ячий — тронка, різноманітні тарілки, гонги, тамтами, трикутник, ластра, укр. нар. брязкальця, підкова; дерев'яні — бич, клевес, кастаньєти, афр. дерев'яний барабан, маракаси, укр. нар. деркач, калатало).

Механічні М. і. відтворюють музику за допомогою заводного, рідше — електр. механізму, крутіння валу рукою (оркестріон, піанола, фонола, бальгармоніка). Деякі з них є одночасно духовими (шарманка) або самозвучащими (куранти). Див. також *Електромузичні інструменти, Оркестр, Оркестр українських народних інструментів, Оркестр народних інструментів* і статті про окремі муз. інструменти.

Літ.: Хоткевич Г. Музичні інструменти українського народу. Х., 1930; Рогаль-Левицкий Д. Р. Современный оркестр, т. 1—4. М., 1953—56; Лисенко М. В. Народні музичні інструменти на Україні. К., 1955; Рогаль-Левицкий Д. Р. Беседы об оркестре. М., 1961; Чулаки М. Инструменты симфонического оркестра. М., 1972; Гуменюк А. Українські народні музичні інструменти. К., 1967; Вертков К., Благодатов Г., Язовицкая Э. Атлас музыкальных инструментов народов СССР. М., 1975; Закс К. Современные оркестровые музыкальные инструменты. Пер. с нем. М., 1932.

Л. З. Мазепа.

МУЗИ́ЧНІ КО́НКУРСИ. Змагання музикантів проводилися ще в Старод. Греції та Римі; в середні віки змагалися *трубадури, трувери, мінезингери, мейстерзингери*. В сучас. формі М. к. зародилися в 19 ст. (1803, Париж). Перший міжнар. конкурс (гітаристів) відбувся в Брюсселі 1856 з ініціативи й на кошти рос. гітариста М. Макарова. В 1890 в Петербурзі на кошти А. Рубінштейна проведено перший міжнар. конкурс піаністів і композиторів (проходив 1 раз на 5 років до 1910 в різних європ. столицях). У 20 ст. М. к. стали основною формою виявлення талантів. З 1957 в Женеві існує Федерація міжнар. М. к. Для кожного М. к. визначається програма змагання за турами, кількість і розмір премій, вік учасників тощо. Склад журі — інтернаціональний. Міжнар. М. к. мають здебільшого постійне місце проведення. Найзначніші з них — ім. П. І. Чайковського (Москва), ім. бельг. королеви Єлизавети (Брюссель), ім. М. Лонг — Ж. Тібо (Париж), ім. Ф. Шопена (Варшава), ім. Г. Венявського (Познань), молодих оперних співаків (Софія), ім. Дж. Енеску (Бухарест) та ін. Популярні міжнар. балетні конкурси і фестивалі.

В Росії М. к. влаштовувало Російське музичне товариство (з 1860), Петерб. т-во камерної музики (в 1877), приватні фірми, окремі особи. В СРСР проводяться держ. республіканські (перші — 1927, Москва; 1930, Харків), всесоюзні (перший — 1933, Москва) конкурси музикантів-виконавців (раз на 4 роки), вокалістів ім. М. Глинки (раз на 2 роки), диригентів (1 раз на 5 років); влаштовуються конкурси композиторів, майстрів естради, виконавців на оркестрових інструментах. На Україні раз на 4 роки проводиться Респ. конкурс музикантів-виконавців ім. М. В. Лисенка.

МУЗИ́ЧНІ МУЗЕ́Ї — установи, які збирають, зберігають, вивчають, експонують і пропагують істор. пам'ятки муз. культури. Типи М. м.: зібрання інструментів, рукописів, видань, образотворчих матеріалів; колекції (муз. інструментів тощо); меморіальні М. м., присвячені окремим музикантам. М. м. почали формуватися в епоху середньовіччя на основі зібрань церков та монастирів, а також приватних колекцій (колекція Ф. Медічі у Флоренції, 17 ст.). У 2-й пол. 19 ст. музеї муз. інструментів створено в Парижі, Брюсселі, Берліні, Лейпцігу, Відні, Лондоні, Празі, Будапешті, Нью-Йорку та ін. У Росії приватні колекції муз. інструментів існували з 18 ст. В 19 ст. було створено музеї муз. інструментів при Петерб. і Моск. консерваторі-

ріях, на поч. 20 ст.— Музей Придворного оркестру в Петербурзі. М. м. в СРСР — центри музосвітньої роботи різноманітних форм (екскурсії, лекції, цикли істор. концертів, вечори нар. музики, концерти звукозапису тощо). Найзначніші з них — Музей муз. культури ім. М. І. Глинки (Москва, 1943), зібрання муз. інструментів Ін-ту театру, музики й кінематографії (Ленінград, 1940), Колекція унікальних муз. інструментів у Москві (засн. 1919). Значні зібрання пам'яток муз. культури є в Театральному музеї ім. Бахрушина в Москві. Серед меморіальних М. м.— будинки-музеї Й. С. Баха в Ейзенаху, В. А. Моцарта в Зальцбурзі й Празі, Л. Бетховена в Бонні, Р. Шумана в Цвіккау, Ф. Шопена в м. Желязовій Волі, Ф. Ліста у Веймарі та Будапешті, Б. Сметани й А. Дворжака в Празі, будинки-музеї П. І. Чайковського в Клину й Воткінську, М. А. Римського-Корсакова в Тіхвіні, музей-квартира О. Скрябіна в Москві. На Україні працюють *Косенка В. С. кабінет-музей, Лисенка М. В. музей, Київський музей театрального, музичного та кіномистецтва,* Центральний держ. архів-музей літератури і мистецтва УРСР (усі — в Києві), літ.-меморіальний музей О. С. Пушкіна й П. І. Чайковського (Кам'янка Черкас. обл.), меморіальні кімнати-музеї Лисенка (с. Гриньки Полтав. обл.) й М. Д. Леонтовича (м. Тульчин Вінн. обл.). М. м. існують при Великому театрі СРСР, Ленінгр. театрі опери та балету ім. С. М. Кірова, Київ. театрі опери та балету ім. Т. Г. Шевченка та ін.

МУЗИ́ЧНІ ТОВАРИ́СТВА — об'єднання професіональних музикантів і аматорів музики. Перші об'єднання нар. музикантів, т. з. братства, або муз. цехи, виникли в середньовічних містах Європи, найдавніше — «Братство св. Миколи», 1288, у Відні (див. також *Київський музикантський цех, Музикантські цехи на Україні*). Перші М. т. (муз. академії) утворилися в 16 ст. в Італії. В Росії М. т. з'явилися в кін. 18 ст. (петерб. «Музичний клуб», 1772). В 1802 було засн. Петерб. філармонічне т-во, яке об'єднувало профес. музикантів (оркестрантів) і систематично влаштовувало концерти симф. й ораторіальної музики. В 1859 почало діяльність *Російське музичне товариство,* відділення якого були організовані в Москві та ін. великих містах, у т. ч. й на Україні — в Києві (1863; див. *Київське відділення Російського музичного товариства*), Харкові (1871), Одесі (1884) та ін. Ряд М. т. утворився в 19 ст. у Львові — «Музичне товариство св. Цецілії» (засн. 1826 Ф. К. В. *Моцартом*), *Галицьке музичне товариство* (1838), співацьке й муз. т-во «*Торбан*» (1870), муз.-хорове т-во «*Боян*» (1891). Згодом подібні т-ва існували в багатьох містах Галичини й Буковини і відіграли велику роль у розвитку укр. муз. культури. У Львові діяли також польс. М. т.— «Гармонія» (1875), «Лютня» (1881), «Луна» (1887) й ін. В 1903 укр. муз. діячі заснували *Союз співацьких і музичних товариств,* 1907 — *Музичне товариство імені М. Лисенка,* з яким тісно пов'язана діяльність Ф. *Колесси,* С. *Людкевича,* О. *Нижанківського,* А. *Вахнянина,* Д. *Січинського.* Т-ва «Боян» діяли також у Києві (1905) та Полтаві (бл. 1910). Організатором київ. «Бояна» був М. Лисенко, який 1908—12 очолював також «*Український клуб*». Після Великої Жовтн. соціалістич. революції було створено громад. муз. організації — Асоціацію сучас. музики (1924—31, Москва, Ленінград), Об'єднання революційних композиторів і музичних діячів (1925—32) та ін.; на Україні — *Музичне товариство імені М. Д. Леонтовича* (1922—28), реорганізоване у *Всеукраїнське товариство революційних музикантів* (ВУТОРМ, 1928—31). В 1928—32 діяла *Асоціація пролетарських музикантів України* (АПМУ), що ідеологічно й організаційно була пов'язана з Рос. асоціацією пролетарських музикантів (1923—32). В 1932 на основі постанови ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій» створено *Спілку композиторів СРСР* і респ. спілки, зокрема *Спілку композиторів України.* В 1959 при Спілці композиторів України було організовано Хорове т-во УРСР, з 1967 — Музично-хорове т-во УРСР, з 1975 — *Музичне товариство УРСР.* При ньому з метою сприяти гармонійному розвиткові дітей та юнацтва 1978 відкрито клуб «Тоніка», що об'єднує хормейстерів дит. та юнацьких колективів і композиторів. Спілки композиторів і виконавців існують і в ін. країнах. З 1949 при *ЮНЕСКО* діє *Міжнародна музична рада.* *Б. М. Фільц.*

МУЗИ́ЧНІ ШКО́ЛИ — спеціальні музичні навч. заклади системи М-ва культури УРСР. Першу держ. рад. муз. школу відкрито 1924. Є денна і вечірня форми навчання. На 1980/81 навч. рік на Україні працює 1063 муз. школи, які надають муз. освіту з спеціальностей: фортепіано, баян, акордеон, скрипка, бандура, цимбали, арфа, домра, гітара, віолончель, контрабас, балалайка, духові та ударні інструменти. Діють 4 спеціалізовані муз. школи: Одес. муз. школа ім. П. Столярського (відкрито 1933), Київ. муз. школа-десятирічка ім. М. В. Лисенка (засн. 1934), Харків. середня муз. школа-інтернат, Львів. муз. школа-інтернат ім. С. А. Крушельницької (засн. 1939). Див. також *Музична освіта.*

МУЗИ́ЧНО-ДРАМАТИ́ЧНА ШКО́ЛА МИКО́ЛИ ЛИ́СЕНКА — спец. навчальний заклад, заснований М. В. Лисенком 1904 в Києві (з 1913 — імені М. В. Лисенка). Школа мала муз. і драм. відділи. У школі викладалися дисципліни: спеціальні (гра на фортепіано, скрипці, віолончелі й оркестрових інструментах, солоспів, композиція, симфонічне та хорове диригування, сценічна гра, декламація, режисура) і допоміжні (сольфеджіо, елементарна теорія музики, гармонія, інструментування, хоровий спів, оркестрова гра, камерний і оперний ансамблі, історія музики, історія драми, історія культури й літератури, психологія, естетика, міміка, фехтування, танці й гримування, італ. мова та ін.). Викладання велося за програмами в обсязі вищих навч. закладів — консерваторій та Моск. музично-драм. училища. До школи приймали дітей з 9 років — у клас фортепіано й скрипки, 11 — в клас віолончелі, 12 — арфи, 14 — контрабаса, 16 — духових інструментів. До класів співу, сценічного мист. й декламації приймали дівчат з 16, хлопців — з 17 років. У школі викладали висококваліфіковані педагоги: М. Лисенко (фортепіано), О. Вонсовська (скрипка), М. Зотова, О. *Муравйова,* О. *Мишуга* (сольний і оперний спів), Г. *Любомирський* (теорія музики і композиція), М. *Старицька,* Г. Гаєвський (сценічне мист.), В. *Перетц* (історія драми) та ін. Тут здобули освіту укр. композитори К. *Стеценко* й Л. *Ревуцький,* співак М. *Микиша;* актори Б. *Романицький,* С. *Мануйлович,* С. К. *Бондарчук,* О. *Ватуля*; режисер М. *Терещенко* та ін. діячі вітчизн. культури. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції школа була реорганізована в *Музично-драматичний інститут імені М. В. Лисенка.*

Літ.: Єсипенко Р. Музично-драматична школа Лисенка. «Український театр», 1980, № 4. *О. А. Правдюк.*

МУЗИ́ЧНО-ДРАМАТИ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т ІМЕНІ М. В. ЛИ́СЕНКА, Державний музично-драматичний інститут імені М. В. Лисенка — вищий мистецький навч. заклад. Засн. 1918 на базі *Музично-драматичної школи Миколи Лисенка.* Серед його фундаторів і педагогів перших років були відомі діячі вітчизн. культури: композитори — К. *Стеценко,* М. *Леонтович,* П. *Козицький,* Д. *Ревуцький*; піаністи — Г. *Нейгауз,* Г. *Беклемішев*; викладачі співу — О. *Муравйова,* М. *Микиша*; хореограф і композитор В. *Верховинець;* режисери й актори — І. *Мар'яненко,* Л. *Курбас,* О. *Загаров,* Й. *Стадник,* М. *Старицька.* В 1925 до складу інституту ввійшли всі (крім виконавських) факультети консерваторії (яку було реорганізовано в муз. технікум), 1928 приєднались і виконавські ф-ти. Ін-т готував митців-виконавців, педагогів і керівників профес. та самодіяльних мистецьких колективів. Мав ф-ти: педагогічний (з відділом профес. освіти й муз. виховання), диригентський (хоровий і симф. відділи; окремий відділ теорії та композиції), драматичний (з режисерським відділом). При ін-ті був робітфак. У різні роки в ін-ті викладали: композитори — В. *Косенко,* Г. *Любомирський,* Р. *Глієр,* Л. *Ревуцький,* Б. *Лятошинський,* В. *Золотарьов,* М. *Вериківський*; вокаліст Д. *Євтушенко,* піаніст К. *Михайлов,* музикознавець Б. *Яворський* та ін. Серед вихованців: співаки — нар. артисти СРСР З. *Гайдай,* І. *Козловський,* нар. арт. УРСР І. *Воликівська*; диригенти — нар. арт. СРСР Н. *Рахлін,* засл. діяч мист. УРСР О. *Климов*; хорові

МУЗИЧНО-ДРАМАТИЧНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ТЕАТР

С. М. Муканов.

диригенти — нар. арт. СРСР О. *Міньківський,* нар. артисти УРСР М. *Тараканов,* Г. *Верьовка,* О. *Сорока*; артисти драм. театру — нар. артисти СРСР Д. *Антонович,* О. *Сердюк,* В. *Магар,* нар. артисти УРСР Б. *Тягно,* П. *Нятко.* В 1934 ін-т було поділено на самостійні вищі навч. заклади: *Київську консерваторію* імені П. І. Чайковського та *Київський інститут театрального мистецтва* імені І. К. Карпенка-Карого.

І. Р. Піскун.

МУЗИ́ЧНО-ДРАМАТИ́ЧНИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ ТЕА́ТР Казахської РСР. Засн. 1936 в Харкові на базі *Харківського третього робітничо-селянського театру.* Худож. керівник театру — Д. І. *Козачківський.* Протягом 1937—38 театр гастролював у Каз. РСР. З 1938 — Казахстанський респ. укр. муз.-драм. театр з базою в м. Уральську. В творчому складі театру: худож. керівники Г. Зорін і Г. Квітко, художник В. Кулішов, балетмейстер А. Дальгейм, актори — С. *Коваль,* А. *Носачов,* П. Семернін, П. Борщ, І. Кутовий, В. Милорадович та ін. В репертуарі театру — «Юрко Довбуш» М. Старицького, «Богдан Хмельницький» О. Корнійчука, «Весілля в Малинівці» Л. Юхвіда (муз. О. Рябова) та ін. Гастролював у Челябінську, Свердловську, Караганді, Петропавловську та ін. У 1941 театр припинив свою діяльність.

М. Г. Лабінський.

МУЗИЧУ́К Василь Опанасович (н. 8.I 1930, с. Стара Котельня, тепер Андрушівського р-ну Житомир. обл.) — укр. рад. художник розпису на фарфорі, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1977). Член КПРС з 1975. Закінчив Київ. уч-ще ужиткового мистецтва (1949—54). Розпису навчався у П. *Глущенко.* З 1956 — художник Київ. експериментального кераміко-худож. заводу. Працює у співавт. з В. *Лапіним.* Серед робіт — розписи фарфорових ваз, виготовлених до видатних дат; декоративних ваз, розписаних у традиціях укр. нар. мист.: «Ранок» (1975), «Чарівні птахи» (1977) та ін. Твори М. експонувалися на Міжнар. (Лейпціг, 1978), всесоюзних та респ. виставках; зберігаються в музеях України.

МУ́ЗІЛЬ (Musil) Роберт (6.XI 1880, Клагенфурт — 15.IV 1942, Женева) — австр. письменник. Автор роману «Клопоти вихованця Терлеса» (1906), збірок новел «Об'єднання» (1911), «Три жінки» (1924), драми «Мрійники» (1921) та ін. Центр. тема творчості — відчуженість і самотність людини в бурж. суспільстві. Осн. твір — незакінчений роман «Людина без властивостей» (т. 1—3, 1930—43), де гостра соціальна сатира на монархічну Австрію передодня 1-ї світової війни поєднується з модерністськими концепціями.

Тв.: Рос. перекл.— Тонка. «Иностранная литература», 1970, № 3.

Н. М. Матузова.

МУЇСКИ — група індіанських племен мовної сім'ї чибча. Жили на високогірному плато в Сх. Кордільєрі на тер. сучас. Колумбії. М. були творцями однієї з давніх культур Америки. Основою г-ва було землеробство, високого розвитку досягли ремесла — ткацтво, гончарство, ювелірне мистецтво. Релігія — культ сил природи і предків. У 16 ст. в М. існувало кілька ранньокласових д-в (Богота, Тунха, Согамосо та ін.). Міжусобна боротьба між цими д-вами призвела до того, що М. не змогли чинити опір іспанським завойовникам, які 1536—41 оволоділи всією країною. Нащадки М. влилися до складу сучас. мішаного населення Колумбії.

Літ.: Созина С. А. Муиски — ещё одна цивилизация древней Америки. М., 1969.

МУКА́ННА (справж. ім'я — Хашім Ібн-Хакім; р.н. невід., Мерв — 783 або 785, фортеця Санам, поблизу м. Кеш) — вождь антифеод. і антираб. повстання 70—80-х рр. 8 ст. в *Мавераннахрі.* Повстання, відоме як рух «людей у білому одязі», було придушене арабами 783 (за ін. даними — 785). М., щоб не потрапити в полон, покінчив життя самогубством.

МУКА́НОВ Сабіт Муканович [9 (22). IV 1900, Таузарська волость Акмолінської губ., тепер радгосп ім. Муканова Джамбульського р-ну Пн.-Каз. обл.— 18.IV 1973, Алма-Ата] — каз. рад. письменник і громад. діяч, акад. АН Каз. РСР (з 1954). Член КПРС з 1920. Один з основоположників каз. рад. л-ри. Учасник громадян. війни 1918—20. Друкуватися почав 1922 як поет. Збірки віршів і поем «Батрак» (1926), «Сирітка» (1927), роман у віршах «Сулушаш» (1928), поеми «Білий ведмідь» (1935), «З висоти на висоту» (1965) та ін. Автор повістей і романів «Заблудлі» (1931, з 1959 — «Світла любов»), «Теміртас» (1935), «Загадковий стяг» (1940, з 1946 — «Ботагоз»), «Мої мектеби» (1940, з 1955 — трилогія «Школа життя»), «Сирдар'я» (1948), «Степові хвилі» (1957), «Метеор, що промайнув» (1967—70). П'єси, лібретто опер, нариси про колгоспи Одещини, про цілинників, наукові розвідки з історії каз. л-ри. Написав цикл віршів про Україну, нарис «Форт Шевченка» і статтю про укр. поета. Переклав поему Т. Шевченка «Гайдамаки». Нагороджений двома орденами Леніна. ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Сир-Дар'я. К., 1957; Школа життя. К., 1960; Рос. перекл.— Стихи и поэмы. Алма-Ата, 1960; Сказание о современнике. Алма-Ата, 1962; Ботагоз. Алма-Ата, 1977.

Б. Іскаков.

МУКА́ЧЕВЕ — місто обласного підпорядкування Закарп. обл. УРСР, райцентр. Розташоване у передгір'ях Карпат, на р. Латориці (бас. Тиси). Залізнична станція. Вузол автошляхів. 74 тис. ж. (1980). У 10 ст. входило до складу *Київської Русі.* В 11 ст. М. захопили угор. феодали. В 1396 — 1414 містом володів подільський князь Ф. *Корятович.* У 1445 М. надано *магдебурзьке право.* В 16—17 ст. М. входило до складу Трансільванського князівства. В кінці 17 ст. М. захопила Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). М.— один з осередків *Ракоці Ференца II руху 1703—11* проти австр. панування. Населення міста брало активну участь у бурж. *революції 1848—49 в Угорщині.* Під час соціалістичної революції в Угорщині 22.III 1919 в М. був створений *директоріум,* який узяв владу в свої руки. 28.IV 1919 рум. окупаційні війська повалили Рад. владу. В травні 1919 М. захопила бурж. Чехословаччина. В 1938—44 під час окупації Закарп. України хортистською Угорщиною в М. діяла підпільна комуністична орг-ція. В 1945 М. у складі Закарп. України возз'єднано з УРСР. У післявоєнні роки М. виросло у значне пром. місто. Гол. галузі пром-сті: маш.-буд. (з-ди: верстатобуд., «Мукачівприлад», комплектних лабораторій), деревообр. (меблевий комбінат, лижна ф-ка), легка (швейна та худож. виробів ф-ки, трикотажне об'єднання), харч. (м'ясний і хлібний комбінати, мол., пивоварний, плодоконсервний, соковий і виноробний з-ди) та буд. матеріалів (об'єднання «Закарпатзалізобетон», з-ди «Будкераміка» і керамічної плитки). Райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. У М.— Закарп. лісова дослідна станція, Укр. н.-д. ін-т лісового г-ва і агролісомеліорації, кооп. технікум, радгосп-технікум, пед. і 4 профес.-тех. (у т. ч. 1 — сільське) уч-ща, 19 заг.-осв., музична, художня та спорт. школи; 3 лікарні. Рос. драм. театр, Будинок культури, 2 кінотеатри, 19 б-к, відділ Закарп. краєзнавчого музею, 2 турбази.

Архіт. пам'ятки: замок «Паланок» (засн. в 14 ст., перебудовувався до 18 ст.), готична каплиця (14 ст.), барокковий, т. з. Білий будинок (серед. 17 ст.; перебудова 1746, арх. Б. Нейман), арсенал (тепер Історико-краєзнавчий музей ім. Т. Легоцького, 1624), ансамбль Микільського монастиря (собор, 1806; келії й службові приміщення 1772, всі — арх. Д. Рац), ратуша (тепер міськрада; 1904, арх. Я. Табула Молодший). Серед сучас. споруд — турбаза «Латориця» (1965, архітектори Є. Бавикіна і П. Жилицький), пед. уч-ще (1973, арх. Ю. Черничко). Пам'ятники: обеліск ополченцям революції 1846—49 (1901), воїнам Рад. Армії і закарпатським партизанам (1945, арх. О. Юсов), меморіал на честь визволення М. Рад. Армією (1970, скульптори К. Лозовий та М. Попович, арх. Д. Сяурусайтене). В М. народився угор. художник М. *Мункачі.*

МУКА́ЧІВСЬКА УЧИ́ТЕЛЬСЬКА СЕМІНА́РІЯ — середній педагогічний навч. заклад на Закарпатті. Створена 1914 для підготовки вчителів нар. (початкових) шкіл. До М. у. с. приймали юнаків і дівчат з неповною серед. освітою.

В. О. Музичук. Ваза «Чарівні птахи». Фарфор. Київ. 1977.

Мукачеве. Замок «Паланок». 14—18 ст.

Строк навчання тривав 4 роки. З 1914 по 1918 семінарія була угорською, з 1919 по 1939 викладання проводилось укр. та рос. мовами. За 1914—45 семінарія підготувала бл. 1000 вчителів. Після возз'єднання Закарпаття з Рад. Україною 1945 замість М. у. с. було відкрито пед. училище.

МУКА́ЧІВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — православний монастир у кінці 14 — середині 17 ст. в Мукачевому на Закарпатті. Засн. князем Ф. *Корятовичем*. Монастир володів значними маєтностями. В 1-й пол. 17 ст. М. м. був одним з осередків антиуніатської боротьби в краї. В зв'язку з запровадженням 1649 на Закарпатті унії (див. *Брестська унія 1596*) М. м. захопили уніати. Одним з протоігуменів М. м. був укр. церк. історик І. *Базилович*.

МУКА́ЧІВСЬКИЙ ПРИЛАДОБУДІВНИ́Й ЗАВО́Д, «Мукачівприлад». Розташований у м. Мукачевому Закарп. обл. Створений 1961. З-д спеціалізовано на випуску радіоелектронних приладів складних конструкцій для тепло-, електро- й радіовимірювань, регулювання й автом. керування. Підприємство виробляє також товари нар. споживання. На з-ді освоєно нові технологічні процеси, зокрема полімерне покриття деталей та виробів, електроерозійну обробку металів тощо; впроваджено автоматизовану систему управління виробництвом.

М. К. Диканъ.

МУКА́ЧІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у зх. частині Закарп. обл. УРСР. Утворений 1944. Площа 1,0 тис. км². Нас. 103,2 тис. чол. (1980). У районі — 83 населені пункти, підпорядковані 2 селищним і 33 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Мукачеве*. На Пн. району — відроги Вигорлат-Гутинського вулканічного хребта і передгір'я Карпат, на Пд. і Пд. Зх.— *Закарпатська низовина*. Корисні копалини: липарит, андезит, базальт, цегельно-черепичні й керамічні глини; джерела мінеральних вод. Гол. річка — *Латориця* (бас. Тиси). Грунти дернові опідзолені, дерново-глейові, бурі лісові, гірсько-лучні. Ліси (дуб, бук, граб, ялина) займають 33,1 тис. га. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Мукачеве. У районі найбільші підприємства — верстатобуд. з-д (смт Кольчине), лісокомбінат (смт Чинадієве), плодоконсервний і соковий з-ди (Мукачеве). Районний комбінат побутового обслуговування (Мукачеве), 10 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— тваринництво м'ясо-мол. (скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво) напряму, землеробство зернового напряму, виноградарство, садівництво та овочівництво. Площа с.-г. угідь 1980 становила 50,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 28,3 тис. га, садів і виноградників — 6,8 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, тютюн. У М. р.— 10 колгоспів, 7 радгоспів, птахофабрика, рибокомбінат, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Мукачеве, Чинадієве, Кольчине, Баркасове, Страбичове. Автомоб. шляхів — 418 км (усі з твердим покриттям). Тер. району проходить траса нафтопроводу «Дружба», газопроводу «Братерство» та високовольтної лінії електропередач «Мир». У районі — 79 заг.-осв. і 2 муз. школи; 68 лікувальних закладів, у т. ч. 8 лікарень; санаторії «Синяк» (с. Синяк) і «Карпати» та будинок відпочинку «Берегвар» (смт Чинадієве). 29 будинків культури, 69 клубів, 4 кінотеатри, 90 кіноустановок, 97 б-к. У с. Іванівцях М. р. народився укр. рад. співак О. М. *Врабель*, у с. Зняцевому — укр. рад. поет Ю. А. *Гойда*, у с. Зубівці — укр. письменник у Чехословаччині Ф. В. *Іванчов*, у с. Великих Лучках — новатор с.-г. виробн. Г. М. *Ладані*. Архіт. пам'ятки: в с. Вільховиці — дерев'яна Миколаївська церква (18 ст.), в смт Чинадієву — замок (14—15 ст.), костьол (15 ст.), мисливський замок (тепер гол. корпус санаторію «Карпати», 1890). У М. р. видається газ. «Прапор перемоги» (з 1945).

В. Ф. Гецянин.

МУКДЕ́Н — одна з назв міста *Шеньяна* в Китаї.

МУКДЕ́НСЬКИЙ БІЙ 1905 — найбільша битва між рос. і япон. військами [6 (19).II— 25.II (10.III)] під час *російсько-японської війни 1904—05*. Япон. війська (270 тис. чол., 1062 гармати, 220 кулеметів) першими почали наступ з метою оточення і знищення 3 рос. маньчжурських армій (головнокоманд.— ген. О. М. Куропаткін, 293 тис. чол., 1494 гармати, 56 кулеметів). Вище рос. командування виявило пасивність, нездатність організувати чітке управління військами. В результаті дій япон. військ створилася безпосередня загроза оточення рос. армій під м. Мукденом (Шеньяном). Почавши відступ у винятково тяжких умовах, рос. війська до 8—11 (21—24). III відійшли на 175 км на Пн. від Мукдена, де й залишалися до кінця війни. Втрати рос. військ у М. б. становили 89 тис. чол., японських — 71 тис. чол. Поразка рос. армій у М. б. визначила результат війни на користь Японії (див. *Портсмутський мирний договір 1905*).

МУКІМІ Мухаммад Амін-ходжа (1.V 1851, Коканд — 25.V 1903, там же) — узб. поет-демократ. В сатиричних віршах М. виступав проти баїв, мулл, купців і чиновників («Землеміри», «Син ганьби», «Мінгбаші», «Подорожні нариси»), співчував простим трудівникам. Писав ліричні твори (газелі), багато з яких стали нар. піснями — «Далеко я», «Рання весна», «Не тільки я» та ін.

Тв.: Укр. перекл.— Сатира та лірика. К., 1954; Рос. перекл.— Лирика и сатира. М., 1957; Избранные произведения. Л., 1972.

МУКЛЕ́ВИЧ Ромуальд Адамович [25.XI (7.XII) 1890—9.II 1938] — рад. військ. діяч. Член Комуністичної партії з 1906. Н. в м. Супраслі (тепер ПНР). В 1907—09 — секретар Бєлостоцького, 1911 — Лодзинського к-тів РСДРП. У 1912 призваний на фронт. Учасник штурму Зимового палацу. В Рад. Армії з 1918. Член Петрогр. Ради та Військ. орг-ції при ЦК РСДРП(б). Учасник громадян. війни на Зх. фронті. З 1926 — нач. Військ.-Мор. Сил СРСР і член Реввійськради Республіки. У 1931—36 — інспектор Військ.-Мор. Сил РСЧА, нач. Гол. управління суднобудівної пром-сті. З 1936 — заст. наркома оборонної пром-сті СРСР. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

МУКО́ЇДИ (від лат. mucus — слиз і грец. εἶδος — вигляд) — застаріла назва складних білків, що входять до складу різних біол. об'єктів (*синовіальної рідини* суглобів, різних видів *сполучної тканини* тощо). За сучас. класифікацією М. наз. *мукополісахаридами*.

МУКОПОЛІСАХАРИ́ДИ (від лат. mucus — слиз і *полісахариди*) — високомолекулярні вуглевод-білкові комплекси, в яких вміст вуглеводної частини досягає 70—80%. М. значно різняться за складом, будовою, фізико-хім. та функціональними властивостями. Мол. м. різних М. коливається від кількох тис. до кількох мільйонів. Вуглеводна частина М. є звичайно лінійним *полімером*, що являє собою повторення ланки, яка складається з залишку N-ацетил- або N-сульфоаміноцукру та уронової к-ти. Найкраще вивчені кислі М., до складу яких входять також залишки сірчаної, оцтової або сіалових к-т. Осн. представниками М. є гіалуронова та хондроітинсірчана к-ти, кератосульфат, *гепарин*. М. поширені в організмі людини і тварин. Гіалуронова та хондроітинсірчана к-ти входять до складу осн. речовини сполучної тканини, хрящів, зв'язок, а також внутрішньосуглобових рідин. Гепарин є природним *антикоагулянтом*. Порушення обміну М. спричинюється до *колагенових хвороб, ревматизму*.

О. В. Стефанов.

М. А. Мукімі.

МУКОПРОТЕЇДИ (від лат. mucus — слиз і *протеїди*) — складні високомолекулярні природні речовини (*біополімери*), побудовані з неміцно зв'язаних вуглеводного та білкового компонентів. Різняться за вмістом білка, структурою та розмірами вуглеводної частини. Містяться в секреторних рідинах тварин і людини, в плазмі крові, еритроцитах, сечі, яйцях земновод-

Мул (самка).

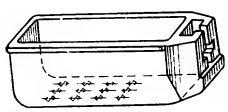

Мульда.

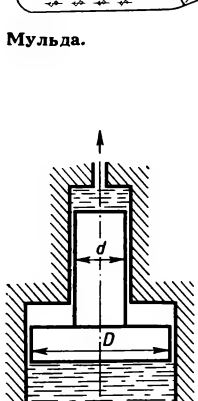

Гідравлічний **мультиплікатор:** *D* — діаметр поршня з боку низького тиску (від насоса); *d* — діаметр поршня з боку високого тиску (до робочого циліндра).

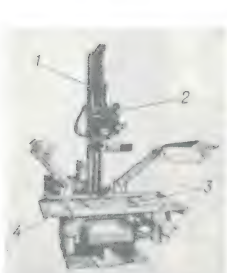

Мультиплікаційний верстат: *1* — станина; *2* — кінознімальний апарат; *3* — притискне скло; *4* — рухомий знімальний стіл.

них та безхребетних, в білку курячих яєць, клітинній оболонці мікроорганізмів. М. зумовлюють еластичність та проникність тканин, беруть участь в міжклітинних взаємодіях. Значна кількість М. має високу біол. активність, яка спричинює імунні (див. *Імунітет*) властивості організмів. *Біосинтез* М. відбувається за участю *рибосом* та *Гольджі комплексу*. Замість «мукопротеїди» часто вживають термін *глікопротеїди*.

Літ.: Гликопротеины. т. 1—2. Пер. с англ. М., 1969.

МУКОРМІКО́З, фікомікоз — інфекційна хвороба тварин і людини. Збудники — *мукорові гриби*. Зараження відбувається через дихальні органи, травний тракт, ушкоджену шкіру. Перебіг хвороби хронічний. Тварини худнуть, абортують, в ушкоджених місцях виникають виразки, лімфатич. вузли на шиї набрякають з наступним гнійним витіканням. Діагноз встановлюють на основі мікологіч., патологоанатоміч. і гістологіч. досліджень та біопроби. Лікування не розроблене. Хворих тварин ізолюють. Шкірну форму лікують хірургіч. шляхом. Профілактика — не згодовувати запліснявілих кормів.

МУКО́РОВІ ГРИБИ́, мукоральні гриби (Mucorales) — порядок грибів, що належать до класу *зигоміцетів*. *Грибниця* добре розвинена, переважно неклітинної будови. Органи нестатевого розмноження — спорангії з спорангіоспорами. Статевий процес — зигогамія (зливається вміст двох однакових нерухливих багатоядерних клітин). Відомо бл. 350 видів (44 роди), що об'єднані в 8 родин. М. г. дуже поширені у природі, зокрема в грунті, беруть активну участь в розкладанні й мінералізації органічних решток. Розвиваються як *сапрофіти* на харч. продуктах, кормах для худоби, овочах та фруктах при зберіганні їх, спричинюючи їхнє псування. Відомі М. г.—збудники *мікозів* людини і тварин, хвороб вищих рослин, в т. ч. с.-г. культур. *І. О. Дудка.*

МУКРАНІ́ ПОВСТА́ННЯ 1871—72 — повстання араб. і кабільських племен Алжіру проти франц. колоніального панування. Було викликано загарбанням франц. колоніальною владою земель корінного населення, відправкою у Францію алжірських солдатів та ін. Почалося в окрузі Мерджана. Повстання очолили правитель цієї округи Сі аль-Хадж Мухаммед Мукрані, а після його смерті — його брат Ахмед Бу Мезарг. Повстанці (гол. чин. селяни і кочовики) оволоділи майже всією сх. частиною Алжіру. Роз'єднаність повстанців привела до розгрому їх осн. сил у липні 1871. В січні 1872 було ліквідовано останні вогнища повстання.

МУ́КША — річка у Хмельн. обл. УРСР, ліва притока Дністра. Довж. 56 км, площа бас. 336 км². Тече *Подільською височиною* серед крутих берегів, у пониззі глибина долини досягає 80 м. Живлення снігове і дощове. Риборозведення.

МУЛ (лат. mulus) — свійська тварина; *гібрид* коня (кобили) й осла. М. неплідні, лише в кількох випадках зареєстровано одержання приплоду. М. невибагливі до кормів і утримання, менш сприйнятливі до хвороб, ніж коні, витривалі, відзначаються великою силою, довговічністю (живуть до 30—40 років); їх використовують в запрягу і як в'ючних тварин. У віці 1—2 міс. М.-самців каструють, бо інакше вони стають дуже вперті й злі. М. розводять в Азії, Африці, Пн. і Пд. Америці, Пд. Європі, в СРСР — у Закавказзі, Серед. Азії. Гібрид від ослиці і *жеребця* наз. лошаком. Він менший і слабкіший від мула.

МУЛ — тонкозернистий, насичений водою осадок водоймищ. З М. в результаті *діагенезу* утворюються *осадочні гірські породи*. Складається М. з продуктів руйнування гірських порід (теригенний, глинистий, вапнистий М.) і мікроскопічних черепашок або скелетних решток мор. організмів (глобігериновий, діатомовий, радіоляріевий М. та ін.). Деякі М. застосовують як добриво, у медицині — для грязелікування. Див. також *Морські відклади*.

МУЛА́ТИ (ісп. mulato, одн., від араб. муваллад— нечистокровний араб) — нащадки від змішаних шлюбів негрів з представниками *європеоїдної раси*. М. становлять значну частину населення багатьох країн Лат. Америки, а також деяких країн Африки (особливо ПАР).

МУЛЕ́Н (Moulin) Жан (20.VI 1899, Безьє — 8.VII 1943, район Франкфурта-на-Майні) — герой франц. *Руху Опору*. В 1940 — префект деп. Ер і Луар (усунутий з посади урядом «*Віші*»). В 1941 приєднався до руху «*Вільна Франція*» в Лондоні. З січня 1942 — представник Франц. нац. к-ту (ФНК) у пд. зоні Франції, з лютого 1943 — генеральний представник ФНК на всій тер. Франції. М.— один з засновників Нац. ради Опору (створена 27.V 1943) та її 1-й голова. 21.VI 1943 заарештований гестапо і закатований. У 1964 прах М. перенесено до Пантеону. В Шартрі (адм. ц. деп. Ер і Луар) М. встановлено пам'ятник.

МУЛІНЕ́ (від франц. mouliner — сукати шовк) — бавовняні або віскозні штапельні скручені *нитки* для вишивання і тонкого рукоділля. Буває біле і пофарбоване. Випускають М. у мотках.

МУЛЛА́ (від араб. маула — пан, володар) — служитель релігійного культу в *ісламі*.

МУ́ЛОВА МУ́ХА — рід мух род. дзюрчалкових. Те саме, що й *бджоловидка*.

МУ́ЛОВА РИ́БА — риба ряду кісткових ганоїдів. Те саме, що й *амія*.

МУЛТА́Н — місто в центральн. частині Пакистану, в пров. Пенджаб. Вузол з-ць і автошляхів. 544 тис. ж. (1972). Найрозвинутіша текст., особливо бавовняна, пром-сть. Окремі підприємства хім., скляної, харч. галузей. Кустарні промисли. Старовинний центр худож. ремесел — виготовлення глазурованих плиток і кераміки, виробів з шкіри, килимів. Архіт. пам'ятки 12—14 ст. Заснування М. відносять до 4 ст. до н. е.

МУЛЯ́Ж (франц. moulage, від mouler — формувати) — точне відтворення (з гіпсу, воску, пап'є-маше) якого-небудь предмета, що служить гол. чином наочним посібником. Найчастіше М. розфарбовують. У скульптурі М. іноді називають зліпок з обличчя померлого (див. *Маска*).

МУ́ЛЬДА (нім. Mulde, букв.— корито) в геології — форма залягання верств гірських порід *земної кори* у вигляді чаші або коритоподібного прогину. М. мають круглу або овальну, дуже видовжену форму. Розрізняють успадковані М., пов'язані з давніми, підстелюючими структурами, та накладені, що лежать з різким неузгодженням на більш давніх структурах. Крім того, виділяють М. просідання, в яких прогин виповнений молодшими геол. відкладами (напр., у зоні соляних куполів *Дніпровсько-Донецької западини*). Нерідко термін «мульда» застосовують як синонім *синкліналі*. *І. Н. Сулимов.*

МУ́ЛЬДА в металургії — 1) Сталева коробка, з якої шихтові (вихідні) матеріали вивантажують *завалювальною машиною* у сталеплавильні агрегати. Місткість М. (мал.) 0,25—3,3 м³. 2) Металева горизонтальна форма (*виливниця*), в яку на *розливних машинах* заливають чавун, щоб одержати зливок.

МУЛЬТАТУ́ЛІ (Multatuli; справж. ім'я та прізв.— Едуард Дауес Деккер; 2.III 1820, Амстердам — 19.II 1887, Нідер-Інгельгайм, тепер Інгельгайм, ФРН) — нідерланд. письменник, публіцист, критик. З 1838 служив чиновником колоніальної адміністрації Нідерландської Індії (Індонезії). Захищав інтереси пригноблених індонезійців, і за це 1856 був увільнений від служби. В автобіогр. романі «Макс Хавелаар, або Кавові аукціони Нідерландського торговельного товариства» (1860) таврував рабство. В епістолярному романі «Любовні листи» (1861) та в публіцистичних «творах у справі Хавелаара» (як назвав їх сам М.) викриття колоніалізму переростає в критику капіталістичного суспільства в цілому. В монументальному творі «Ідеї» (т. 1—7, 1862—77) М., світогляд якого склався під впливом просвітительства та утопічного соціалізму, обстоював провідну роль л-ри й мистецтва у вихованні народу. Окремі оповідання М. перекладено укр. мовою.

Тв.: Укр. перекл.— Саїд та Адінда. Х., 1927; Під чужим ярмом. Х., 1929; Рос. перекл.: Избранные произведения. М., 1949; Макс Хавелаар или Кофейные аукционы Нидерландского торгового общества. М., 1959.

Літ.: Ошис В. В. Мультатули. Библиографический указатель. М., 1971.
А. А. Розанова.

МУЛЬТИВАЛЕ́НТ [від лат. multum — багато і valens (valentis) — сильний] — об'єднання більш ніж двох кон'югуючих *хромосом*. М. спостерігається переважно в анеуплоїдних (див. *Анеуплоїдія*) та поліплоїдних (див. *Поліплоїдія*) організмів. Утворення М. спричинює появу організмів з порушеннями в *каріотипі* та статевих

клітин зі зниженою життєздатністю. Див. також *Бівалент*.

МУЛЬТИВІБРА́ТОР [від лат. multum — багато і vibro — коливаю(сь)] — генератор релаксаційних (несинусоїдальних) електричних коливань, що відзначаються майже прямокутною формою; один із засобів *імпульсної техніки*. Найчастіше складається з двох *транзисторів* або двох *ламп електронних*, з'єднаних таким чином, що вони по черзі пропускають електр. струм, генеруючи тим самим електр. коливання. В М. коливання виникають самовільно (режим самозбудження) або (при запуску) під впливом імпульсів від зовн. джерела. Крім імпульсної техніки, М. застосовують в автоматиці, вимірювальній і обчислювальній техніці, радіолокації тощо.

МУЛЬТИПЛЕ́ТНІСТЬ (від лат. multiplex — багатократний) — число, яке визначає кількість енергетичних рівнів *терму спектрального* атома або молекули. М. дорівнює $2S + 1$ при $L \geqslant S$ або $2L + 1$ при $L < S$ (S і L відповідно спінове і орбітальне *квантові числа*), тобто кількості значень квантового числа повного моменту J (J набуває значень $L + S$, $L + S - 1$, ..., $|L - S|$). Залежно від значення $\varkappa = 2S + 1$ розрізняють сингулентні ($\varkappa = 1$), дублетні ($\varkappa = 2$), триплетні ($\varkappa = 3$) і т. д. терми. Сукупність спектральних ліній, яка виникає при переходах (дозволених *добору правилами*) між рівнями двох мультиплетних термів, наз. м у л ь т и п л е т о м. При цьому мультиплет, що виникає при переходах між рівнями двох дублетних термів, наз. дублетом, двох триплетних — триплетом і т. д.; кількість ліній у мультиплеті звичайно перевищує М. термів.

МУЛЬТИПЛІКА́ТОР (лат. multiplicator — збільшувач, посилювач) — 1) У т е х н і ц і — пристрій, що посилює дію механізму або машини. В гідравлічних пресах М. (мал.) підвищує тиск рідини, переміщуваної насосом в робочі циліндри під час робочого ходу; в мех. передачах машин і вимірювальних приладів дає змогу підвищувати швидкість обертання, збільшувати переміщення ланок. Конструкції М. різноманітні і залежать від призначення цих пристроїв. Найпростішим М. є *ланцюгова передача* у велосипеді. 2) В е к о н о м і ц і — коефіцієнт, що показує залежність змін прибутку від зміни *інвестицій* (див. *Мультиплікатора теорії*).

МУЛЬТИПЛІКА́ТОРА ТЕО́РІЯ (від лат. multiplicator, тут — множник) — бурж. концепція, основана на використанні принципу *мультиплікатора* — коефіцієнта (К — множник), застосовуваного в сучас. бурж. *макроекономіці*, який показує, у скільки разів збільшується приріст доходу при даному прирості *інвестицій*, тобто $\Delta Y = K\Delta I$, де ΔY і ΔI відповідно приріст доходу і приріст інвестицій. Величина мультиплікатора залежить від розмірів «граничної схильності до споживання» (С) і відповідно «граничної схильності до заощадження» (S): $K = \frac{1}{1 - c} = \frac{1}{S}$. Отже, чим більша частина додаткового доходу населення піде на споживання (відповідно меншу частину буде заощаджено), тим більший мультиплікатор. Принцип мультиплікатора вперше застосував Р. Ф. Кан (Великобританія, 1931) в період світової екон. кризи, коли вкрай загострилась проблема *безробіття*. Він показав, що початкове збільшення інвестицій створює «первинну» зайнятість у даному виробн., а збільшення витрат додаткових робітників забезпечує «повторну» зайнятість у галузях, що виробляють споживчі товари. Співвідношення між заг. і первинним збільшенням зайнятості і є «мультиплікатор зайнятості». Принцип мультиплікатора в заг. вигляді характеризує посилений вплив інвестицій на доход. Його досліджували Дж. М. *Кейнс*, А. *Хансен*, П. *Семюелсон*, Ф. Маклуп та ін. Принцип мультиплікатора в поєднанні з принципом акселератора (див. *Акселератора теорія*) увійшов у моделі екон. зростання (див. *«Економічного зростання теорії»*). Модель мультиплікатора відображає деякі реальні залежності між зайнятістю, нагромадженням, споживанням і нац. доходом в умовах диспропорційного, кризового розвитку капіталістичної економіки. Вона припускає наявність невикористаних виробничих потужностей і вільної робочої сили, тобто безробіття. Однак автори М. т. абстрагуються від аналізу капіталістичних *виробничих відносин*, законів капіталістичного *відтворення*, дійсних причин *капіталістичного циклу*. Суб'єктивно-психологічний підхід до екон. явищ, висування на перший план не виробн., а споживання, обмін і розподіл — осн. методологічні хиби цієї концепції. Вона не враховує, де відбуваються первинне збільшення зайнятості і доходу — в галузях, що виробляють засоби виробн. чи предмети споживання, в *інфраструктурі* чи у воєнному виробн. М. т. виправдовує навіть мілітаризацію як благо для капіталістичної економіки. Як знаряддя антикризового регулювання вона неспроможна. *В. М. Мазур.*

МУЛЬТИПЛІКАЦІ́ЙНЕ КІНО́, мультиплікація (лат. multiplicatio — множення; збільшення) — вид кіномистецтва, що відображує дійсність за допомогою знятих на плівку малюнків (мальоване кіно, графічна мультиплікація) або фотографій об'ємних предметів (лялькове кіно, скульптурне кіно, об'ємна мультиплікація). Кожне зображення мальованих або об'ємних предметів відповідає певній фазі руху, внаслідок чого в процесі проекціювання послідовно розташованих численних зображень створюється ілюзія руху. Відомо багато спроб створення докінематографічної мультиплікації («Оптичний театр» Е. Рено, 1892, в якому діяли «світлові пантоміми, що рухаються» тощо). М. к. в сучас. його вигляді було винайдено 1905—12 (Іспанія, США, Франція). В Росії виникло 1911 (художник В. Старевич). Велике значення для розвитку М. к. особливо в другій пол. 20—30-х рр. мала творчість У. *Діснея*. Перші рад. мультфільми зроблено в Москві 1923—24 (художники О. Бушкін та О. Іванов під керівництвом Дз. Вертова). В 1936 було створено студію «Союзмультфільм»; серед її режисерів — І. Іванов-Вано, Л. Атаманов, М. Цехановський, М. Пащенко та ін. В 2-й пол. 50-х рр. значно розширився жанровий і стильовий діапазон М. к., з'явилися нові засоби худож. виразності. Найвідомішими представниками т. з. нової мультиплікації стали режисери Й. *Попеску-Гопо* (Румунія), Т. Динов (Болгарія), В. Міміца та ін. представники «загребської школи» (Югославія), І. *Трнка*, К. *Земан* (Чехословаччина). В СРСР виникли нові осередки мультиплікаційного виробн.; рад. М. к. стало багатонаціональним. Серед його майстрів — Ф. Хитрук, Б. Степанцев, Р. Качанов, В. Котьоночкін, Ю. Норштейн (РРФСР), Е. Туганов, Х. Парс (Естонія), А. Буровс (Латвія), В. Бахтадзе, А. Хінтибідзе (Грузія), А. Хайдаров (Казахстан).

Мультатулі.

Укр. рад. М. к. було започатковане В. *Левандовським* 1927 (перший фільм — «Казка про солом'яного бичка»). При центр. лабораторії ВУФКУ існував мультиплікаційний кабінет. В 1934 при Київ. кінофабриці засновано відділ худож. мультиплікації (фільми — «Тук-Тук і його приятель Жук» режисерів-художників С. *Гуєцького*, Є. Горбача та «Лісова угода» І. *Лазарчука*). В 1959 було створено Творче Об'єднання худож. мультиплікації на Київ. студії науково-популярних фільмів (перші фільми — «Пригоди Перця», реж. І. *Гурвич* та І. Лазарчук; «Веснянка», реж. Н. Василенко, обидва — 1961). Серед майстрів укр. М. к.— І. Лазарчук, («Життя навпіл» та ін.), І. Гурвич («Як жінки чоловіків продавали» та ін.), Н. Василенко («Маруся Богуславка» та ін.), А. Грачова («Ведмедик і той, що в лісі живе» та ін.), В. Дахно («Як козаки куліш варили» та ін.), Є. Сивокінь («Людина і слово»), Д. Черкаський («Чарівник Ох», «Пригоди капітана Врунгеля» — перший укр. багатосерійний телевізійний мультфільм, та ін.). Серед художників М. к.— Г. Уманський, Е. Кирич, Р. Сахалтуєв, М. Чурилов. Укр. мультиплікатори працюють у різних жанрах, використовують багаті традиції укр. нар. декор. мистецтва, фольклору, класичної л-ри. Багато укр. мультфільмів нагороджено на всесоюз. та міжнарод. кінофестивалях.

Літ.: Мультипликационный фильм. М., 1936; Гинзбург С. Рисованный и кукольный фильм. М., 1957; Крижанівський Б. М. Мальоване кіно України. К., 1968; Асенин С. Волшебники экрана. М., 1974; Художники советского мультфильма. Альбом. М., 1978; Мультипанорама. Збірник. К., 1979; Крижанівський Б. Мистецтво мультиплікації. К., 1981.

Б. М. Крижанівський.

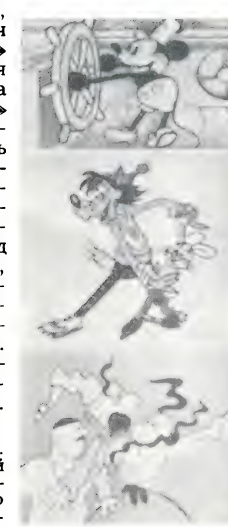

Мультиплікаційне кіно. Кадри з фільмів «Пароплав „Уїллі"». Режисер У. Дісней 1928; «Ну, постривай!». Режисер В. Котьоночкін. 1976; «Як козаки наречених визволяли». Режисер В. Дахно. 1973.

МУЛЬТИПЛІКАЦІ́ЙНИЙ ВЕРСТА́Т, мультверстат — верстат, на якому покадрово знімають

Ж. Муне-Сюллі.

Е. Мунк.

Е. Мунк. Дівчата на мосту. Близько 1901. Національна галерея. Осло.

мультиплікаційні малюнки, заголовні написи і фотографії у фільмах. Найпростіший М. в. (мал. с. 170) складається з *кінознімального апарата,* що переміщується по вертикальній *станині*, рухомого знімального стола, на якому фотографії або в кілька шарів малюнки чи написи (звичайно на прозорому матеріалі) фіксують установочними штифтами і притискним склом, та освітлювальних приладів. Є М. в. з приставками для покадрової рирпроекції (див. *Рирпроекції метод*) і покадрової фронтпроекції (див. *Фронтпроекції метод*).

МУЛЬТИПО́ЛЬ (від лат. multum — багато і грец. πόλος — полюс), мультипольний момент — величина, що характеризує систему, яка створює статичне або змінне електромагнітне поле, і визначає поведінку цього поля на великих віддалях r від системи. Якщо *потенціал* поля з ростом віддалі спадає за законом $1/r^{l+1}$ (l — додатне ціле число), то систему характеризують 2^l-полем або М. l-го порядку. Поля М. різних порядків відрізняються не лише законом спадання, а й характером кутової залежності. М. l-го порядку є тензором з $2l + 1$ незалежними компонентами. Розрізняють електр. і магн. М. (створені ними поля мають різну *парність стану*). Електр. М. при $l = 0$ є повним електр. зарядом, при $l = 1$ — електр. дипольним моментом, при $= 2$ — електр. квадрупольним моментом і т. д. Статичне поле системи електр. зарядів на великій віддалі можна подати як суму полів точкового заряду, диполя, квадруполя і т. д. Оскільки в природі магн. зарядів не існує, магн. М. при $l = 0$ завжди дорівнює 0. Див. також *Мультипольне випромінювання*. *О. Г. Ситенко.*

МУЛЬТИПО́ЛЬНЕ ВИПРОМІ́НЮВАННЯ — електромагнітне випромінювання системи електричних зарядів, зумовлене зміною її електричних або магнітних *мультиполів*. На великих віддалях від системи рухомих зарядів поле М. в. можна подати у вигляді суперпозиції (суми) полів випромінювання електр. і магн. *диполів, квадруполів* і т. д. Амплітуда поля випромінювання для будь-якого мультиполя спадає за законом $1/r$, де r — віддаль до випромінюючої системи. Ймовірність М. в. W_l визначається матричним елементом мультиполя. Оскільки $W_l \sim \left(\frac{R}{\lambda}\right)^{2l}$, де R — розміри випромінюючої системи, l — порядок мультиполя, λ — довжина хвилі М. в., то при $R \ll \lambda$ випромінювання відбувається з найменшим значенням l. Напр., в атомах має місце практично лише дипольне випромінювання. У випадку, коли для даного стану дипольний перехід заборонений *добору правилами,* відбувається квадрупольне випромінювання, якщо заборонений і квадрупольний перехід — відбувається октупольне випромінювання і т. д. *О. Г. Ситенко.*

МУЛЬТИПРОГРАМУВА́ННЯ (від лат. multum — багато і *програма*) — спосіб організації і використання *цифрової обчислювальної машини* для сумісного виконання кількох *програм ЦОМ* з метою підвищення продуктивності *обчислювальної системи*. В однопроцесорній обчислювальній системі М., як правило, досягається розподілом часу *процесора* (обчислювача) на малі порції (кванти) і поданням їх у певному порядку програмам користувачів, які працюють за індивідуальними пультами; велика швидкість обчислювача створює при цьому у користувачів ілюзію особистого контакту з машиною. Мультипроцесорні системи, які включають ряд центральних обчислювачів, можуть одночасно виконувати кілька програм у режимі мультиобробки або паралельно (в синхронному чи асинхронному режимах) ряд відгалужень однієї програми. *А. В. Анисимов.*

МУЛЬЧУВА́ННЯ (англ. mulching) — вкривання поверхні грунту між с.-г. рослинами різними матеріалами (мульчею — соломʼяною січкою, перегноєм, торфовою потертю, мульчпапером тощо). Застосовують М. у боротьбі з бур'янами для захисту грунту від пересихання і перегрівання. М. посилює процес *нітрифікації*.

МУ́МІЯ (араб., перс.) — труп людини або тварини, збережений від розкладу штучним способом або внаслідок діяння природних чинників. З виникненням уявлень про загробне життя і безсмертя душі та прагненням у зв'язку з цим зберегти тіло після смерті давні єгиптяни та ін. народи винайшли способи штучного консервування трупів (див. *Бальзамування*). Найдавніша з відомих М.— мумія єгип. цариці Хетепхерес (3-є тис. до н. е.). Звичайно муміфікація трупа трапляється в жарких країнах, але відомі випадки природної муміфікації і в місцевостях помірного клімату (напр., у печерах *Києво-Печерської лаври*). На тер. СРСР М. були виявлені також при розкопках *Пазирикських курганів* на Алтаї.

МУ́НГУ — розмінна монета Монгольської Народної Республіки, дорівнює 1/100 *тугрика*.

МУ́НДА — група народів Індії (власне М., сантали, хо, кхаріа, корку, бірхори, бхуміджі та ін.), які живуть переважно на Пд. штату Біхар і в штатах Орісса і Зх. Бенгалія. Заг. чисельність — 7,6 млн. чол. (1978, оцінка). Говорять мунда мовами; більшість користується також мовами навколишніх народів — хінді, бенгалі, орія та ін. В релігії М. анімістичні вірування (див. *Анімізм*) змішані з індуїстськими (див. *Індуїзм*). М.— нащадки найдавнішого населення Індії, яке дравіди відтіснили в гірські лісові райони Центр. Індії. В деяких народів М. зберігаються пережитки родоплемінного ладу. Осн. заняття М. — землеробство, ремесла. Частина М. працює в гірничорудній і металургійній промисловості.

«МУ́НДО ОБРЕ́РО» («Mundo Obrero» — «Робітничий світ») — щотижнева газета, ЦО *Комуністичної партії Іспанії*. Заснована 14.XI 1931. В 1939—77 виходила нелегально. Видається в Мадріді.

МУНЕ́-СЮЛЛІ́ (Mounet-Sully) Жан (27.II 1841, Бержерак — 1.III 1916, Париж) — франц. актор. У 1868 закінчив Паризьку консерваторію. Сценічну діяльність почав у театрі «Одеон», з 1872 грав у театрі *«Комеді Франсез»*. Серед ролей — Нерон («Британнік» Расіна), Едіп («Цар Едіп» Софокла), Гамлет («Гамлет» Шекспіра), Рюї Блаз («Рюї Блаз» Гюго). Гастролював за кордоном, зокрема в Росії (1894 та 1899: виступав у Києві). Автор мемуарів.

МУ́НІ (Mooney) Том (1883, Чікаго — 6.III 1942, Сан-Франціско) — учасник робітн. руху США. За фахом ливарник. З 1907 — член Соціалістичної партії США. Був присутній на Копенгагенському конгресі *Інтернаціоналу 2-го* (1910). Брав активну участь у профспілковій орг-ції *«Індустріальні робітники світу»*. В 1916 заарештований за фальшивим звинуваченням в організації вибуху бомби під час мілітаристської демонстрації в Сан-Франціско (22.VII 1916). Незважаючи на непричетність до даної акції, М. був засуджений 1917 до страти. Проте під тиском руху протесту, що розгорнувся в США, смертний вирок було замінено 1918 довічним ув'язненням. У 1939 нова хвиля протестів змусила американську владу звільнити Муні.

МУНІЦИПАЛІЗА́ЦІЯ (від лат. municipium — місто з правом самоврядування) — примусове безоплатне вилучення у приватних осіб нерухомого *майна* і передача його у відання органів місцевого самоврядування. В Рад. країні, у т. ч. в УРСР, здійснювалася як один із засобів експропріації капіталістичної приватної власності, гол. чин. щодо будівель, протягом 1918—24. За постановою ВУЦВК і Раднаркому УРСР 1926 скасовано поділ майна на муніципалізоване і націоналізоване (див. *Націоналізація*). У чинному рад. законодавстві термін «муніципалізація» не вживається.

МУНІЦИПАЛІТЕ́Т (нім. Munizipalität, від лат. municipium — місто з правом самоврядування) — в бурж. державах виборні органи *місцевого самоврядування* і місц. управління. Обираються населенням відповідних адм.-тер. одиниць. Як правило, М. складаються з виборної колегії, очолюваної мером, бургомістром та ін., і виконавчого апарату (чиновників). У період імперіалізму М. усе більше втрачає самостійність у вирішенні місц. справ. Водночас М. як виборний орган є одним з важливих інститутів бурж. демократії. В зв'язку з цим робітн. клас, компартії бурж. країн ведуть постійну боротьбу за використання М. в інтересах трудящих.

МУНК (Munk) Анджей (16.X 1921, Краків — 20.IX 1961, поблизу Освенціма) — польс. кінорежисер. В 1951 закінчив Держ. вищу школу кінематографії і театр. мистецтва (Лодзь). З 1949 — оператор та режисер кінохроніки (фільми «Недільний ранок», «Прогулянка по Старому місту»), з 1955 — в худож. кіно. Поставив фільми: «Людина на рейках» (1957), «Героїка» (1958), «Косооке щастя» (1960, в рад. прокаті — «Шість перетворень Яна Пищика»).

«Пасажирка» (завершений 1963 В. Лесевичем). Загинув у автомобільній катастрофі. Фільми М. нагороджені на міжнар. кінофестивалях. У Польщі встановлена премія ім. А. Мунка за кращий режисерський дебют.

МУНК (Munch) Едвард (12.XII 1863, Летен — 23.I 1944, Екелі, поблизу Осло) — норв. живописець і графік. У 1881—86 навчався в Хрістіанії (тепер Осло) в Королівській школі рисування. Довгий час жив у Франції. На творчість М. вплинули *постімпресіонізм*, стиль *модерн*. Його вважають попередником *експресіонізму*. Твори: «Хвора дівчинка» (1885—86), «Сестра художника» (1892), «Крик» (1893), «Портрет Ібсена в Гранкафе» (бл. 1898), «Дівчата на мосту» (бл. 1901), «Робітники прибирають сніг» (1910) та ін.
Літ.: Стенерсен Р. Эдвард Мунк. Пер. с норв. М., 1972.

МУ́НКАЧІ (Munkácsy), Міхай (власне — Ліб; 20.II 1844, Мункач, тепер м. Мукачеве Закарп. обл.— 1.V 1900, Енденіх, поблизу Бонна, Німеччина) — угор. живописець. У 1862—63 навчався в художника Е. Самоші, 1865 — у віденській, 1866—68 — мюнхенській АМ, 1868—69 — в Дюссельдорфі у Л. Кнауса. В 1872 М. переїхав до Парижа, де створив свої жанрові, соціально загострені картини з життя угор. народу («Камера смертника», 1870; «Нічні бродяги», «Дівчина з хмизом», обидві — 1873), картини, присвячені революц. подіям 1846—49 («Бій під Ішагесом», 1867; «Жінки скубуть корпію», 1871), портрети («Ласло Паал», бл. 1876—77; «Ф. Ліст», 1886), пейзажі («Курний шлях», 1881). Серед творів останніх років — «Вмираючий Моцарт» (1888), «Страйк» (1895). Полотна М. пройняті суворою правдою, їм властиві глибокий драматизм, що особливо підкреслюється контрастністю темних і світлих фарб, та гострота психологіч. характеристики образів. Картини М. зберігаються в Угор. нац. галереї, Закарп. худож. музеї в Ужгороді. Творчість М. мала значний вплив на розвиток реалістич. живопису в Угорщині.
Літ.: Алешина Л. С. Михай Мункачи. М., 1960. *І. М. Блюміна.*

МУНЬЄ́ (Mounier) Емманюель (1.IV 1905, Гренобль — 22.III 1950, Шатне-Малабрі, біля Парижа) — франц. філософ-ідеаліст, засновник сучас. франц. *персоналізму*. Основу філософії М. становить вчення про людську особистість як «вищу духовну сутність». Він різко розмежовував поняття «індивід» (як ізольоване людське «Я», занурене в свій внутр. світ і не здатне до самовдосконалення) від поняття «особистість», справжній зміст якого, за М., полягає в постійному прагненні до «надлюдського світу абсолютних цінностей». Критикуючи обмеженість егоїстичних інтересів індивіда в бурж. суспільстві, М. вбачав покликання особистості в духовній діяльності, спрямованій на моральне оновлення суспільства за принципами «божественного натхнення». В закликах до потойбічних, містичних ідеалів він у своєрідній формі повторював заповіді *християнства* про шляхи морального самовдосконалювання людини. М. викривав дегуманізуючу сутність капіталізму, але як бурж. теоретик виступав проти марксистського вчення про соціалістичну революцію, протиставляючи їй утопічну ідею «персоналістської та общинної духовної революції». Прогресивний аспект поглядів М.— засудження фашизму і колоніалізму, виступи на захист заг. миру. Персоналізм М. являв собою спробу на основі бурж.-ліберального світогляду еклектично синтезувати ідеї християнства й *екзистенціалізму* та деякі положення марксизму.
Літ.: Табачковський В. Г. Криза буржуазного раціоналізму та проблема людської особистості. К., 1974; Вдовина И. С. Французский персонализм. М., 1977. *В. О. Курганський.*

МУР (Mooге) Генрі (н. 30.VII 1898, Каслфорд, Йоркшір) — англ. скульптор. У 1921—25 навчався в Королівському коледжі мист. в Лондоні. На творчості М. позначився вплив примітивного мистецтва і скульптури *проторенесансу*. Серед творів — «Три стоячі постаті» (1947—48, Баттерсі-парк, Лондон), «Сімейна група» (1948—49, школа Барклі, Стівенедж), «Лежача постать» (1957—58, будинок ЮНЕСКО, Париж), «Лежача мати і дитина» (1961, Центр мистецтв, Міннеаполіс) та ін. Іл. див. також на окремому аркуші, до ст. *Великобританія*, т. 2, с. 448—449. Іл. с. 174.

МУР (Mooге) Джордж Едуард (4.XI 1873, Лондон — 24.X 1958, Кембрідж) — англ. філософ-ідеаліст, засновник т. з. «реалістичного» напряму в сучас. бурж. філософії (див. *Неореалізм* у філософії). Закінчив Кембріджський ун-т (1892), в якому згодом викладав філософію (1925—39). Гол. редактор (1921—47) міжнар. філос. журналу «Майнд» («Розум»), на сторінках якого 1903 в статті «Спростування ідеалізму» започаткував «реалістичну» філософію. Визначаючи свідомість як спільне у відчуттях, а об'єкт — як те, що відрізняє одне відчуття від іншого, М. прагнув звести відмінність між матерією і свідомістю до відмінностей «усередині» реальності. Проте «реалізм» М. насправді є ідеалізмом, оскільки «реальність» у тлумаченні М. тотожна відчуттям. Велику увагу М. приділив аналізові звичайної мови; його ідеї покладено в основу *лінгвістичної філософії*. *І. В. Бичко.*

МУР (Mooге) Станфорд (н. 4.IX 1913, Чікаго) — американський біохімік, член Нац. АН США та Амер. академії наук і мистецтв. Закінчив (1935) ун-т Вандербілта. З 1952 — професор Рокфеллерівського ін-ту мед. досліджень (Нью-Йорк). Осн. наук. праці—з питань хімії ряду *білків*. Встановив первинну структуру ферменту *рибонуклеази*; розробляв хроматографічні методи хім. аналізу білків; сконструював амінокислотний аналізатор. Нобелівська премія, 1972 (разом з К. *Анфінсеном* та У. Стайном).

МУР (Mooге) Томас (28.V 1779, Дублін — 25.II 1852, Лондон) — англ. поет ірл. походження. В романтичній поемі «Лалла Рук» (1817) та «Ірландських мелодіях» (1807—34) оспівував нац.-визвольну боротьбу ірл. народу. До рос. розділу циклу віршів «Пісні народів» (1818—27) включив відому пісню «Вечірній дзвін» (рос. переклад І. *Козлова*). Проти політ. реакції спрямовані «Байки для Священного союзу» (1823). Досліджував життя і творчість Дж. Г. Байрона і Р. Б. Шерідана.
Тв.: Укр. перекл. — Тебе забути? В кн.: Франко І. Зібрання творів, т. 12. К., 1978.

МУРА́ВІН Лев Давидович [23.X (5.XI) 1906, м. Белгород — 25.XI 1974, Москва] — укр. рад. скульптор, засл. діяч мистецтва УРСР (з 1943). В 1929 закінчив Харків. худож. ін-т, де навчався в *Л. Блох*. Твори: пам'ятник Ф. Дзержинському в Штерівці (тепер Ворошиловгр. обл., 1932—33, у співавт. з *Я. Ражбою*), пам'ятник 61-му комунарові в Миколаєві (1935—36), скульпт. групи для павільйону СРСР на Міжнар. виставці в Нью-Йорку (1938—39), пам'ятник П. Осипенко в м. Осипенко (1941), всі — у співавт. з М. *Лисенком*, статуя «О. Пушкін» (1935), портрети академіків О. Богомольця (1945), О. Палладіна (1946), «Леся Українка» (1947, встановлено в Луцьку 1964), «Ванда Василевська» (1949); композиція «М. Лермонтов» (1973); пам'ятник В. І. Леніну біля Старобешівської ДРЕС (1969—70). В 1940 викладав у Харків. худож. ін-ті, 1943—49 — в Київ. худож. ін-ті; з 1951 працював у Москві.

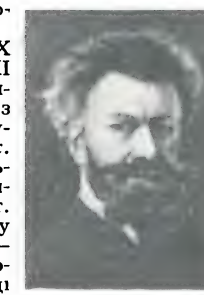

М. Мункачі.

МУРАВЙОВ Артамон Захарович [1794—4 (16).XI 1846, с. Мала Розводна Ірк. губ.] — декабрист, полковник. Учасник Вітчизняної війни 1812 і закордонних походів рос. армії 1813—14. З кін. 1817 — член «*Союзу порятунку*», потім — «*Союзу благоденства*» і *Південного товариства декабристів*. Прихильник рішучих революц. дій. Однак пізніше, будучи командиром Охтирського гусарського полку (з 1824), відмовився підтримати *Чернігівського полку повстання*. В 1826 М. заарештовано в Бердичеві. Засуджено до страти, яку замінено 20 роками каторги. Відбував її в Сибіру. З 1839 — на поселенні в Ірк. губернії.

М. Мункачі. Дівчина з хмизом. 1873. Угорська національна галерея. Будапешт.

МУРАВЙОВ Володимир Павлович [3 (15).VI 1885, м. Херсон — 23.V 1963, Київ] — укр. рад. фітопатолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1951). Член КПРС з 1940. Закінчив Київ. ун-т (1910). У 1950—53 — директор Ін-ту ентомології та фітопатології АН УРСР. Праці присвячені вивченню хвороб с.-г. рослин, питанням селекції, міжсортової гібридизації, підвищення стійкості рослин до захворювань, зберігання цукрових буряків тощо. М. дослідив ряд хвороб цукрових буряків, розробив заходи боротьби з ними, вніс вклад у розробку методики виведення стійких до хвороб сортів с.-г. культур.

МУРАВЙОВ Микита Михайлович [19 (30).VII 1796, Москва — 28.IV (10.V) 1843, слобода Уриковська, тепер с. Урик Іркутського р-ну Ірк. обл.] — декабрист, капітан гвардії (1825). Навчався

Л. Д. Муравін. Портрет академіка О. О. Богомольця. Бронза. 1945 Академія наук УРСР.

Мик. М. Муравйов.

С. І. Муравйов-Апостол.

Г. Мур. Мати й дитина. Камінь. 1943—44.

в Моск. ун-ті. З 1813 — на військ. службі. Один із засновників «*Союзу порятунку*», «*Союзу благоденства*», *Північного товариства декабристів*, член директорії *Південного товариства декабристів*. Автор проекту конституції майбутньої рос. д-ви, обстоював ідею конституційної монархії. Заарештований 23.XII 1825 (4.I 1826). Засуджений до страти, яку було замінено 20 роками каторги. Відбував каторгу в Нерчинських рудниках. У 1835 переведений на поселення в Ірк. губернію.

Літ.: Дружинин Н. М. Декабрист Никита Муравьев. М., 1933.

МУРАВЙОВ Михайло Микитович [25.X (5.XI) 1757, Смоленськ — 29.VII (10.VIII) 1807, Петербург] — рос. письменник, громад. діяч. З 1803 — товариш міністра нар. освіти, попечитель Моск. ун-ту. Сприяв організації при ун-ті наук. т-в, бот. саду, виданню газет і журналів. М.— представник *сентименталізму*, попередник М. *Карамзіна*. Збірки «Байки у віршах» (1773), «Слово похвальне М. В. Ломоносову» (1774), «Оди» (1775), повість «Мешканець з околиць» (1790, надрук. 1810) та ін. У 80—90-х рр. написав перші рос. балади, передромантичну повість «Оскольд».

МУРАВЙОВ Михайло Миколайович [1 (12).X 1796, Москва — 29.VIII (10.IX) 1866, Петербург] — рос. держ. діяч, генерал від інфантерії (1863). Учасник Вітчизняної війни 1812. Брав участь у декабристському русі, 1821 відійшов від нього. Заарештований у справі *декабристів* (1825), але виправданий. З 1826 — вітебський віцегубернатор. Брав участь у придушенні *польського повстання 1830—31* на тер. Білорусії. З 1850 — член Держ. ради. В 1857—61 — міністр держ. маєтностей. Призначений генерал-губернатором Пн.-Зх. краю, М. за жорстокість у придушенні *польського повстання 1863—64* дістав титул графа, а в народі — прізвисько «вішателя».

МУРАВЙОВА Олена Олександрівна [22.V (3.VI) 1867, Москва — 11.III 1939, Київ] — укр. і рос. рад. співачка (лірико-колоратурне сопрано) й педагог, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1938). Співу навчалася приватно, в 1886 — в Моск. консерваторії. З кін. 80-х рр. співала в оперній трупі А. Церетелі та в рос.-італ. опері І. Труффі. З 1901 викладала спів у Катеринославському муз. уч-щі, Моск. школі Буніної, з 1906 — в Муз.-драм. школі М. В. Лисенка, Муз.-драм. ін-ті ім. М. В. Лисенка, Київ. консерваторії (з 1920 — професор). Серед учнів М.— І. *Козловський*, З. *Гайдай*, Л. *Руденко*, Н. Захарченко.

МУРАВЙОВ-АПО́СТОЛ Іван Матвійович [1770, Москва — 12 (24).III 1851, Петербург] — рос. письменник-просвітитель, перекладач, дипломат, акад. Рос. АН (з 1811). Батько декабристів Сергія, Матвія та Іполита. Н. в сім'ї військового; мати М.-А.— дочка гетьмана Лівобережної України Д. П. *Апостола*. З 1784 служив у колегії іноз. справ, 1796—1805 перебував на дипломатичній службі за кордоном. Після відставки (1806) жив у с. *Хомутці* (тепер Миргородського р-ну Полтав. обл.), займався наук. і літ. діяльністю: перекладав твори зарубіжних письменників, написав «Подорож по Тавріді в 1820 році» (1823) — одну з перших наук. праць з історії та географії Криму. З 1826 до кін. 40-х рр. жив у Франції.

Літ.: Кузьменко А. Ю. Іван Матвійович Муравйов-Апостол. К., 1964.

МУРАВЙО́В-АПО́СТОЛ Іполит Іванович [1806, Петербург — 3 (15). I 1826, с. Ковалівка, тепер Васильківського р-ну Київ. обл.] — декабрист, прапорщик. Син І. М. *Муравйова-Апостола*. Брат С. І. і М. І. Муравйових-Апостолів. У 1821 вступив до *Північного товариства декабристів*. 13 (25).XII 1825 відряджений Пн. т-вом на Україну, щоб повідомити керівників *Південного товариства декабристів* про початок повстання в Петербурзі й домовитися про спільні дії. Разом з братами брав участь у *Чернігівського полку повстанні*. Поранений у бою з каральним загоном. Щоб не потрапити до рук карателів, застрелився.

МУРАВЙО́В-АПО́СТОЛ Матвій Іванович [25.IV (6.V) 1793, Петербург — 21.II (5.III) 1886, Москва] — декабрист, підполковник у відставці (з 1823). Син І. М. *Муравйова-Апостола*. Брат І. І. і С. І. Муравйових-Апостолів. Учасник Вітчизняної війни 1812 і закорд. походів рос. армії 1813—14. Один із засновників «*Союзу порятунку*», член «*Союзу благоденства*» і *Південного товариства декабристів*, представником якого був у Петербурзі (травень 1823 — серпень 1824); вів переговори про об'єднання Пд. і Пн. т-в. Учасник *Чернігівського полку повстання*. Заарештований у січні 1826 і засуджений до страти, яку було замінено 20-річною каторгою; (пізніше скорочено до 15 років) після відбуття її жив на поселенні. Амністований 1856.

МУРАВЙО́В-АПО́СТОЛ Сергій Іванович [28.IX (9.X) 1796, Петербург — 13 (25).VII 1826, там же] — декабрист, підполковник, один з керівників декабристського руху на Україні. Син І. М. *Муравйова-Апостола*, брат І. І. та М. І. Муравйових-Апостолів. Після закінчення 1811 Петерб. ін-ту інженерів шляхів служив в армії. Брав участь у Вітчизняній війні 1812 і закорд. походах рос. армії 1813—14. З 1815 служив у Семенівському полку, після повстання якого переведений 1820 на Україну в Черніг. полк. Один із засновників «*Союзу порятунку*», член корінної управи «*Союзу благоденства*». Прийнятий 1822 П. І. *Пестелем* у Пд. т-во декабристів, М.-А. разом з М. П. *Бестужевим-Рюміним* очолив *Васильківську управу* Пд. т-ва (1823), встановив (1823) зв'язок з польс. «*Патріотичним товариством*», організував приєднання *Товариства об'єднаних слов'ян* до Пд. т-ва (1825). Брав участь (1822—25) у з'їздах, нарадах декабристів у Києві, Кам'янці. Підтримував респ. ідеї «*Руської правди*» *П. І. Пестеля*, вів антимонархічну, антикріпосницьку агітацію серед солдатів, висунув ряд планів збройного повстання в армії. Разом з М. П. Бестужевим-Рюміним склав революц. прокламацію «Катехізис» і розповсюджував її серед населення. Організував і очолив *Чернігівського полку повстання*. Повішений у Петербурзі разом з ін. керівниками повстання декабристів.

Літ.: Лисенко М. М. Повстання Чернігівського полку. К., 1956; Медведская Л. А. Сергей Иванович Муравьев-Апостол. М., 1970.

М. М. Лисенко.

МУРА́ВСЬКИЙ Митрофан Данилович (1838, с. Горлівка Богодухівського пов. Харків. губ.— листопад 1879) — укр. революц. діяч, народник. З дворян. Навчався в Харків. (1854—58) і Київському (1859—60) ун-тах. У 1856 був у числі засновників *Харківсько-Київського таємного товариства*, разом з ін. членами т-ва 1860 заарештований у Києві. Висланий у Бірськ (тепер місто Башк. АРСР), потім до Оренбурга, М. продовжував революц. пропаганду. Вдруге був заарештований у вересні і 1863 засуджений до 8 років каторги, яку відбував у Нерчинську Читин. обл. В 1868 вийшов на поселення в Оренб. губ. В 1874 заарештований за революц. пропаганду. Судився за «*процесом 193-х*» і засуджений до 10 років каторги. Помер у Новоборисоглібському централі (Тамб. губернія).

Г. І. Марахов.

МУРА́ВСЬКИЙ Павло Іванович [н. 17 (30).VII 1914, с. Дмитрашківка, тепер Піщанського р-ну Вінн. обл.] — укр. рад. диригент і педагог, нар. арт. УРСР (з 1960). Член КПРС з 1955. В 1941 закінчив Київ. консерваторію (клас Г. *Таранова*). Був диригентом вокального ансамблю Укр. радіо, худож. керівником і гол. диригентом Ансамблю пісні й танцю Пн. Тихоокеанської флотилії (1944—46), капел «Трембіта» (1948—64), «Думка» (1964—69; 1941 та 1946—48 — її диригент). В 1949—55 — викладач Львів., з 1969 — Київ. консерваторій (з 1971 — професор). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1979.

Р. А. Радченко.

МУРА́ВСЬКИЙ ШЛЯХ — один із головних шляхів 16 — поч. 18 ст., яким користувалися кримські й ногайські татари для нападів на Лівобережну і Слобідську Україну та на пд. частину тер. Рос. держави. Починався від Перекопу, йшов на Пн. між верхів'ями річок Молочних Вод і Кінських Вод, перетинав річки Вовчі Води, Самару й Оріль. Далі проходив поблизу міст Валок і Охтирки. Між верхів'ями річок Сіверського Дінця, Осколу, Ворскли й Псла М. ш. з'єднувався з *Ізюмським шляхом*, а під м. Ливнами — з *Кальміуським шляхом* і йшов до м. Тули. Після збудування оборонної *Бєлгородської лінії* для захисту пд. кордонів Рос. держави на поч. 18 ст. М. ш. перетворився на торг. шлях.

МУРАДЕ́ЛІ Вано Ілліч [24.III (6.IV) 1908, м. Горі, тепер у Груз. РСР — 14.VIII 1970, Томськ, похований в Москві] — радянський композитор, народний артист СРСР (з 1968). Член КПРС з 1942. В 1931 закінчив Тбіліську консерваторію. В 1942—44 — начальник

і худож. керівник Центрального ансамблю Військово-Морського Флоту СРСР. Твори: опери — «Велика дружба» (1947, 2-а ред. 1960), «Жовтень» (1962); оперети — «Дівчина з блакитними очима» (1966), «Москва — Париж — Москва» (1968); симфонії, пісні (в т. ч. «Гімн Москві», «Гімн Міжнародної спілки студентів», «Партія — наш рульовий», «Пісня борців за мир», «Бухенвальдський дзвін»), музика до вистав і кінофільмів. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1951.

МУРА́ДОВА Баріят Солтан Меджидівна [н. 3 (16).I 1914, Петровськ-Порт, тепер Махачкала] — кумицька радянська актриса, нар. арт. СРСР (з 1960). Сценічну діяльність починала в худож. самодіяльності. В 1930 закінчила муз.-драм. технікум і була прийнята до трупи Кумицького муз.-драм. театру ім. А. П. Салаватова в Махачкалі. Серед ролей — Сусан («Намус» Ширванзаде), Кистаман («Червоні партизани» Салаватова), Джумайсат («Молла Насретдін» Курбанова), Шакерхан («Під деревом» Рустамова), Живка («Пані міністерша» Нушича). Виконавиця нар. пісень. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

МУРА́ДОВА Сона (н. 31.XII 1914, аул Херрік-кала, тепер Геок-Тепинського р-ну Туркм. РСР) — туркм. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1955). Член КПРС з 1940. З 1934 — актриса Туркм. театру драми ім. Малланепеса (1955—60 — його директор). Ролі: Акнабат («Вирішальний крок» Кербабаєва), Біке («Сім'я Аллана» Мухтарова), Джеулан («Аязхан» Ахманова), Ашура («Горянка» Гамзатова), Оксана («Загибель ескадри» Корнійчука), Кабаниха («Гроза» О. Островського), Емілія («Отелло» Шекспіра). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1951.

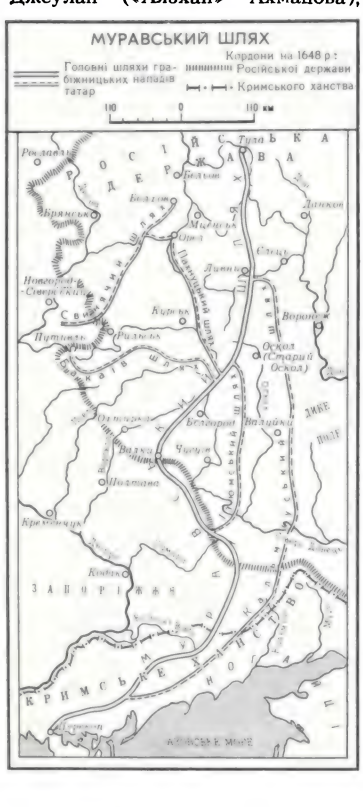

МУРА́НОВ Матвій Костянтинович [29.XI (11.XII) 1873, с. Рибці, тепер Полтав. р-ну Полтав. обл.— 9.XII 1959, Москва] — учасник революц. руху і боротьби за встановлення Рад. влади в Росії та на Україні. Член Комуністичної партії з 1904. Н. в сел. сім'ї. З 1900 працював робітником на ст. Харків. У 1905 — член Харків. більшовицької групи «*Вперёд*». У 1907 — один з керівників Залізничного районного к-ту РСДРП у Харкові. В 1912 — член Харків. к-ту РСДРП, депутат 4-ї Держ. думи по робітн. курії від Харків. губ. (див. *Більшовицька фракція 4-ї Державної думи*), вів нелегальну революц. роботу в Петрограді, Харкові та ін. містах. У листопаді 1914 заарештований разом з ін. більшовиками-депутатами 4-ї Держ. думи і засуджений 1915 на довічне заслання до Туруханського краю. Після Лютн. революції 1917 повернувся до Петрограда, брав участь у виданні газ. «Правда». В квітні — липні 1917 працював у Харкові. Після VI з'їзду партії ввійшов до складу секретаріату ЦК РСДРП(б). В 1917—23 — інструктор ЦК РКП(б), з 1923 — член колегії Верховного Суду СРСР, 1931—39 — на відповідальній роботі в Моск. к-ті партії. На VI і VIII з'їздах партії обирався до складу ЦК, на IX з'їзді — кандидатом у члени ЦК РКП(б), 1922—34 — член ЦКК ВКП(б). З 1918 — член ВЦВК. З 1939 — персональний пенсіонер. Нагороджений 2 орденами Леніна. Портрет с. 176.

МУРАТАЛИ́ КУРЕНКЕ́ЄВ (26.V 1860, Талди-Булат, на Іссик-Кулі —12.I 1949, с. Чон-Кемін Кеміньського р-ну Кирг. РСР)—кирг. рад. народний композитор, нар. арт. Кирг. РСР (з 1939). Основоположник кирг. рад. музики, виконавець на нац. нар. інструментах (кияк, комуз, чоор). Навчався в свого батька — відомого кирг. нар. музиканта Куренкея (1826—1907). Був солістом Кирг. філармонії. Автор бл. 80 творів, серед яких — кюї (нар. інструм. п'єси) «Шинграма», «Кер толгоо», «Киз Кербез», «Кок сандал» та ін. Мелодії М. використовували рад. композитори (А. Малдибаєв, М. Раухвергер та ін.). Нагороджений орденом Леніна.

МУРА́ТОВ Ігор Леонтійович [15 (28).VII 1912, Харків — 29.III 1973, там же] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1940. Учасник Великої Вітчизн. війни. Трудову діяльність почав 1930 на заводі. Закінчив Харків. ун-т (1939). У довоєнних збірках віршів та поемах («Комсо-графік», 1933; «Загибель синьої птиці», 1934; «Важкий прогін», 1935; «Остап Горбань», 1938, та ін.) показав духовний світ будівників соціалізму, романтику трудових буднів. Подвигові рад. народу у Великій Вітчизн. війні, його трудовим звершенням присвячені збірки віршів і поем «Поетичні трилогії» (1946), «Повість про щастя» (1948), «Лірика» (1954), «Осінні сурми» (1964), «Розчахнута брама» (1967), «Жовтневі мажори» (1970) та ін. М.— автор повістей і романів: «Буковинська повість» (1951, Держ. премія СРСР, 1952), «Жила на світі вдова» (1960), «Свіже повітря для матері» (1962), «У сорочці народжений» (1964), «Саксаганські портрети» (1974). Виступав як драматург (п'єси «Остання хмарина», 1959, «Земля моїх правнуків», 1969, та ін.) і публіцист. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Портрет с. 177.

Тв.: Вибрані поезії, т. 1—2. К., 1972; Поезії. К., 1980; Рос. перекл.— Исповедь на вершине. М., 1973; Стихотворения. М., 1975.

М. Ф. Гетьманець.

МУРА́ТОВ Федір Спиридонович (н. 29.IV 1921, с. Витязево, тепер Анапського р-ну Краснодар. краю) — новатор с.-г. виробн., Герой Соціалістич. Праці (1965). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1954 голова ордена Трудового Червоного Прапора колгоспу ім. Петровського Охтирського р-ну Сум. обл. Колгосп, який очолює М., перетворився на високорентабельне зразкове г-во. М.— делегат XXIII з'їзду КПРС і XXIV з'їзду Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 8—10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Портрет с. 177.

В. К. Савченко.

МУРА́ФА — річка у Вінн. обл. УРСР, ліва притока Дністра. Довж. 163 км, площа бас. 2440 км². Тече *Подільською височиною*. Живлення переважно снігове й дощове. ГЕС. Воду М. використовують для водопостачання і зрошування. Риборозведення.

МУРАХОЇ́ДОВІ (Myrmecophagidae) — родина ссавців ряду *неповнозубих*. Довж. тіла 15—120 см, маса від 350 г до 25 кг. Волосяний покрив від сірого до золотисто-бурого кольорів з чорними смугами або плямами. Передні кінцівки з міцними гачкоподібними кігтями на 2-му і 3-му пальцях. Морда трубкоподібна, зубів немає, язик (довжина до 60 см) червоподібний, за допомогою якого М. здобувають їжу — мурашок, термітів та їхніх личинок. Живуть М. у тропічних лісах або саванах Центр. і Пд. Америки. Самка раз на рік народжує 1 маля. В родині 3 роди, у кожному по 1 виду: мурахоїд велетенський, або трипалий (Myrmecophaga tridactyla); тамандуа, або чотирипалий мурахоїд (Tamandua tetradactyla); карликовий, або двопалий мурахоїд (Cyclopes didactylus). М. часто утримують у зоопарках. Іл. с. 176.

МУРАЦА́Н Григор [справж. прізв. — Тер-Ованісян; 1 (13).XII 1854, Шуша, тепер Нагірно-Карабахської а.о. Азерб. РСР — 12 (25). IX 1908] — вірм. письменник. Почав писати у 80-х рр. Повісті «Ноїв ворон» (1899), «Апостол» (1902) — про злиденне життя вірм. селянства. В оповіданні «Багатії розважаються» та романі «Центр освіти» (1892) показав звичаї і побут міськ-

П. І. Муравський.

В. І. Мураделі.

Б. Мурадова.

С. Мурадова.

кої буржуазії. Автор істор. роману «Геворг Марзпетуні» (1896, надрук. 1912) — з життя Вірменії 10 ст. та істор. п'єси «Рузан» (пост. 1882, вид. 1900).

Тв.: Рос. перекл.— Ноев ворон. М., 1961; Геворг Марзпетуни. М., 1963; Каждодневные беседы. Ереван, 1968.

МУРАШИНА КИСЛОТА́, HCOOH — найпростіша одноосновна *карбонова кислота*. Безбарвна рідина з різким запахом; густ. 1220 кг/м³, $t_{кип}$ 100,8° С; $t_{пл}$ 8,25° С. Змішується у всіх співвідношеннях з водою, ефіром, спиртом; при попаданні на шкіру спричинює опіки. Сильний відновник. М. к. утворює солі (форміати), ефіри, легко окислюється; від діяння концентрованої сірчаної к-ти розкладається на оксид вуглецю і воду. Міститься в кропиві, хвої соснового дерева, їдких виділеннях бджіл і мурашок (з яких вперше виділено М. к., звідси назва). У пром-сті М. к. одержують гол. чин., діючи оксидом вуглецю на їдкий натр, а потім за допомогою H_2SO_4 виділяють чисту к-ту. Застосовують у хім., текст., харч. пром-сті, у медицині тощо.

МУРАШИ́НИЙ АЛЬДЕГІ́Д — те саме, що й *формальдегід*.

МУРАШИНОЛЕ́ВОВІ, мурашині леви (Myrmeleonidae) — родина комах ряду *сітчастокрилих*. Довж. тіла до 7,5 см, розмах до 17 см. Дорослі комахи зовні схожі на *бабок*, проте вусики у М. значно коротші, а кінчики крил загострені. В спокійному стані крила складають дахоподібно. М. зустрічаються в сухих піщаних місцях. Хижаки (полюють на дрібних комах). Личинки риють в піску ямки-пастки, в які ловлять звичайно мурашок. В родині 300 родів, що об'єднують бл. 1200 видів, поширених в жарких і помірних поясах. В СРСР — бл. 15 видів. На Україні поширені кілька видів, з яких найвідоміший мурашиний лев звичайний (Myrmeleon formicarius).

МУРА́ШКА — річка у Вінн. обл. УРСР, права притока *Мурафи* (бас. Дністра). Довж. 68 км, площа бас. 444 км². Тече *Подільською височиною*. Долина глибока (подекуди до 80 м), з крутими схилами. Живлення снігове і дощове. Використовують для с.-г. водопостачання. Риборозведення.

МУРА́ШКО Микола Іванович [8 (20).V 1844, Глухів, тепер Сум. обл.— 9 (22).IX 1909, Київ] — укр. живописець і педагог. У 1863—68 навчався в петерб. АМ. З 1868 жив і працював у Києві. В 1875 заснував приватну худож. школу, яка увійшла в історію укр. мист. під назвою *Київської рисувальної школи* (1875—1901). Школа відіграла важливу роль у розвитку образотворчого мист. і худож. освіти на Україні. Як худож. критик та історик мист. М. послідовно й наполегливо пропагував мист. *передвижників*, обстоював принципи ідейного мист., виступав проти декадентства й формалізму. М. — автор книги «Спогади старого вчителя», у якій зібрано його враження про закордонні подорожі (відвідав Німеччину, Італію, Францію. Польщу), зв'язки з петербурзькою АМ, укр., рос., зокрема довголітні дружні зв'язки з І. Рєпіним, і зарубіж. митцями, про систему виховання у Київ. рисувальній школі, її історію і діяльність. Твори: пейзажі — «Мотив околиць Києва» (1879), «Осінь», «Дніпро», «Над Дніпром» (80—90-і рр. 19 ст., ДМУОМ), «Крим» (1892); портрети — М. Ге (1906), Т. Шевченка (1864—67), Петра Могили (1868), два останні — літографія. Іл. див. на окремому аркуші, с. 176—177.

Тв.: Воспоминания старого учителя, в. 1—3. К., 1907—09; Спогади старого вчителя. К., 1964. *Л. Г. Членова.*

МУРА́ШКО Олександр Олександрович [26.VIII (7.IX) 1875, Київ — 14.VI 1919, там же] — укр. живописець. Перші художні навики здобув у іконописній майстерні свого батька О. І. Мурашка. Деякий час відвідував *Київську рисувальну школу* М. І. Мурашка. В 1894—1900 навчався в петерб. АМ у І. Ю. *Рєпіна*. В 1901 учився в Мюнхені у А. *Ажбе*, удосконалював також свою майстерність в Парижі. Працював у галузі портретного й жанрового живопису. На ранніх творах М. відчутний вплив його вчителя. Вони відзначаються своєрідною композиційною побудовою, впевненим рисунком, стриманою кольоровою гамою, тонкою психологічною характеристикою (портрети — М. Петрова, 1898; Г. Цисса, кін. 90-х рр. 19 ст.; М. Нестерова, 1900; картина «Похорон кошового», 1900). В 1902—04 як пенсіонер АМ перебував у Парижі й створив цикл картин — «У кафе» (1902), «Паризанка» (1902), «На вулицях Парижа» й «Біля кафе» (1902—03), які сповнені життєвих спостережень і яким властива гострота характеристик, багатство колористичного ладу. Пошуки монументальної живописно-узагальненої худож. форми знайшли відображення у ряді портретів, які відзначаються виразністю силуету, глибиною психологічної характеристики портретованих [«Дівчина в червоному капелюсі», 1902—03; «Старий вчитель» (портрет М. І. Мурашка), портрет О. Нестерової, 1900; «За кроснами. Портрет О. А. Прахової», 1905; портрет Яна Станіславського, 1906]. В пізніших творах посилюється інтерес художника до передачі *пленеру*, світлоповітряного середовища; це яскраво виявилося в його жанрових картинах. Розробляючи сюжети з народного життя, М. декоративною звучністю і мажорністю кольорової гами стверджує життєрадісність і цілісність народного характеру, поетичну красу людини і природи («Карусель», 1906; «Неділя», 1909; «Недільний день», 1911; «Селянська родина», 1913; «Праля», 1914, та ін.). В останні роки життя М. досягає ще більшої кольорової звучності й сміливості живописних пошуків, які поєднуються з міцним пластичним об'ємним ліпленням форми («Портрет старої жінки», 1916; «Жінка з настурціями», 1918; «Продавщиці квітів», 1917, не закінчена). Велике місце у творчості М. належить графічним портретам, виконаним вуглем, сангіною і пастеллю (К. Мукалової, 1910; професора Воскобойникова, художниці Л. Ковалевської, 1914, та ін.). Картини М. зберігаються в ДМУОМ, Харків. худож. музеї, Одес. худож. музеї та ін. Творчість М. здобула широке визнання, його твори експонувалися на міжнар. виставках в Мюнхені, Берліні, Відні, Венеції, Римі, Амстердамі та ін. Художник підтримував тісні зв'язки з діячами рос. мистецтва, брав участь в організації «Нового товариства художників», де виставляв свої твори в 1904—07, з 1911 експонувався на виставках «Спілки російських художників», з 1915 став експонентом, а з 1916 — членом Т-ва *передвижників*, у цьому ж році був одним з організаторів Т-ва київських художників. Викладав у Київ. худож. уч-щі (1907—12), з 1913 — у власній студії. З 1917 — професор Укр. АМ. Після встановлення на Україні Рад. влади активно включився в діяльність худож. організацій та Наркомосу УРСР. Трагічно загинув. Іл. див. на окремому аркуші, с. 176—177, а також до ст. *Історичний жанр*, т. 4, с. 400—401.

Літ.: Шпаков А. Олександр Олександрович Мурашко. К., 1959; Виставка творів Олександра Олександровича Мурашка. Каталог. К., 1966; Олександр Мурашко. Альбом. К., 1981. *Л. Г. Членова*

МУРА́ШКОВІ (Formicoidea) — надродина гуртосімейних комах ряду *перетинчастокрилих*. Довж. тіла робочої мурашки 0,8—30 мм, самки більші. Черевце з'єднується з грудьми тонким рухомим стебельцем; мають отруйну залозу, що виробляє *мурашину кислоту*. Відомо бл. 6000 видів, поширених всесвітньо. В СРСР — бл. 300, у т. ч. на Україні — понад 70. Живуть М. у гніздах (мурашниках) колоніями, які звичайно складаються з безкрилих робочих мурашок (недорозвинені самки), плідних безкрилих самок (т. з. цариць) і з тимчасово крилатих самок і самців (див. *Поліморфізм*); після шлюбного польоту самці гинуть, а запліднені самки втрачають крила і утворюють нові колонії. Розвиток з повним перетворенням. Живляться М. рослинною і тваринною їжею. Для деяких рослиноїдних М. характерний тісний зв'язок з певними видами рослин (див. *Мірмекофільні рослини*). Серед М. є шкідники садових, лісових та баштанних культур (напр., кампонотус червоногрудий — Camponotus herculeanus). Деякі види (хатня мурашка — Monomorium pharaonis та ін.) пошкоджують харч. продукти. Хижі М., напр. мурашка лісова темно-бура (Formica fusca), мурашка лісова руда (F. rufa), відіграють значну роль у лісових *біоценозах* як регулятори чисельності шкідливих комах. Їх часто використовують для біологічної боротьби (штучно розселюють колонії М.). У багатьох країнах, у т. ч. в СРСР корисних М. охороняють.

МУРГА́Б — ріка в Афганістані й СРСР (Туркм. РСР). Бере початок у горах Афганістану. Довж. 978 км, площа бас. 46,9 тис. км². Тече вузькою долиною, нижче розширюється й губиться в пісках

М. К. Мураное.

Мурахоїдові. Мурахоїд велетенський.

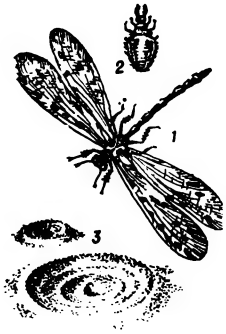

Мурашинолевові. Мурашиний лев Myrmeleon formicarius: *1* — доросла комаха; *2* — личинка; *3* — ямки-пастки в піску.

Мурашкові. Мурашка лісова руда: *1* — самець; *2* — самка; *3* — робоча мурашка

До ст. **Мурашко О. О.**

1. Натюрморт. 1912. Приватна збірка. Київ.
2. Селянська родина. 1914.
3. Портрет дівчини в червоному капелюсі. 1902—03.
4. Паризьке кафе. 1903. Харківський художній музей. **2** і **3** — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

1

2

3

4

До ст. **Мурашко М. І.**

1. Над Дніпром. 80–90-і роки 19 ст.
2. На лузі.
3. Портрет М. М. Ге. 1906.
4. Український пейзаж. 1896. Сімферопольський художній музей.
1, 2, 3, — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

пустелі *Каракуми*. Гол. притоки: Абікайсор (права), Кашан, Кушка (ліві). Живлення переважно снігове. В ниж. течії споруджено кілька водосховищ. М. сполучений з Амудар'єю *Каракумським каналом* імені В. І. Леніна. Використовують для зрошування. Долина М.— район поливного землеробства, садівництва, вівчарства. На М.— міста: Байрам-Алі, *Мари*; археол. пам'ятки (давнє місто *Мерв* та ін.).

МУРГУЛЕ́СКУ (Murgulescu) Ліє (н. 27.I 1902, Корну, повіт Долж)— рум. хімік, громад. і держ. діяч, акад. Академії наук СРР (з 1952), іноз. член АН СРСР (з 1966). Член ЦК РКП (з 1969). У 1960—63 — міністр освіти і культури та віце-президент Академії наук СРР, 1963 — 66 — її президент. Осн. праці присвячені проблемам фіз. і аналітичної хімії. Держ. премія СРР, 1963.

МУРЕ́НА (Muraena helena) — риба родини муренових. Тіло (довж. до 1,5 м, маса до 6 кг) голе, видовжене, вугроподібне. Спина жовта з темними плямами. Грудних плавців немає. На щелепах є численні гострі зуби. М. живиться ракоподібними, головоногими молюсками і дрібною рибою. Поширена в Середземному морі, прилеглій частині Атлантичного океану і в Індійському океані. Об'єкт місцевого промислу. Іл. с. 178.

МУРЗА́ (тюрк., від перс. мірза — володар) — титул феод. знаті в Астраханському, Казанському, Касимовському, Кримському і Сибірському ханствах та в Ногайській орді.

МУРЗА́Й Галина Миколаївна (н. 4.VIII 1943, с. Лантратівка, тепер Троїцького р-ну Ворошиловгр. обл.) — укр. рад. співачка (сопрано), нар. арт. УРСР (з 1978). Була учасницею худож. самодіяльності. З 1968 — солістка Ворошиловгр. обл. філармонії. Виконує укр. й рос. нар. пісні, твори рад. композиторів. Портрет с. 178.

МУРЗА́К-КОБА́ — мезолітична стоянка, що належить до *тарденуазької культури*, на лівому березі р. Чорної в Криму. Досліджувалася 1936 і 1938. При розкопках знайдено багато кам'яних знарядь (*скребачки*, різці, ножовидні пластинки, геометричні *мікроліти*), вироби з кістки та рогу (гарпуни, шила, проколки, лощила), кістки тварин. Інтерес становить поховання чоловіка та жінки. В жіночому кістяку бракувало останніх фаланг обох мізинців, очевидно ампутованих з ритуальною метою.

МУРЗЕ́НКО Володимир Григорович (н. 26.IV 1937, с. Провалля, тепер Свердловського р-ну Ворошиловгр. обл.) — новатор виробництва у вугільній пром-сті, шахтар, Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1973. З 1959 працював на шахті «Червоний партизан» м. Свердловська Ворошиловгр. обл. робітником, з 1972 — бригадир бригади робітників очисного вибою; виступив ініціатором Всесоюзного соціалістичного змагання та патріотичних починів за ефективне використання гірничої техніки і високопродуктивну працю в лаві. В 1963 закінчив Кадіївський гірничий технікум, 1980 — Вищу партійну школу при ЦК Компартії України. Делегат XXV і XXVI з'їздів КПРС. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями. Портрет с. 179.

О. М. Семененко.

МУ́РІ (Muhri) Франц (н. 21.X 1924, Штайрегг, земля Штірія) — діяч австр. і міжнар. комуністичного руху. Н. в сім'ї шахтаря. Трудову діяльність почав з 15 років. Під час нім.-фашист. окупації Австрії (1938—45) брав участь у діяльності молодіжної антифашист. групи в м. Граці. З 1945 — член КП Австрії (КПА). Після визволення країни працював у Центр. парт. школі КПА, обирався секретарем ряду райкомів партії. В 1959—61 — секретар Штірійської орг-ції КПА. В 1954—61 — канд. у члени ЦК, з 1961 — член ЦК і Політбюро ЦК КПА. З травня 1965 — голова КПА. З 1970 — також член Секретаріату ЦК КПА. Нагороджений орденом Дружби народів.

МУРІ́ЛЬЙО (Murillo) Бартоломе Естебан (хрещений 1.I 1618, Севілья — 3.IV 1682, Рим) — іспан. живописець. Жив і навчався в Севільї. Твори: цикл картин для монастиря францисканців у Севільї (1645—46), «Св. сімейство» (1645—50), «Різдво богоматері» (1655), «Відпочинок на шляху до Єгипту» (1665—70), «Звільнення св. Петра з в'язниці», «Архангел Рафаїл з єпископом Ф. Домонте» (бл. 1680). Крім релігійних композицій, М. малював жанрові картини («Хлопчик з собакою», «Хлопчики з фруктами»), портрети. Картини М. зберігаються в Прадо в Мадріді, ДЕ, Музеї образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві. М.— один із засновників (1660) і перший президент Севільської АМ. Іл. с. 179, а також на окремому аркуші до ст. *Іспанія*, т. 4, с. 448—449.

Літ.: Левина И. М. Картины Мурильо в Эрмитаже. Л., 1969.

МУ́РМАНСЬК (до 1917 — Романов-на-Мурмані) — місто, центр Мурм. обл. РРФСР. Розташований на сх. узбережжі Кольської зат. Баренцового м. Важливий незамерзаючий порт, залізнична станція. 388 тис. ж. (1980). Поділяється на 3 міські райони. Засн. 21.IX (4.X) 1916 у зв'язку з будівництвом Мурманської з-ці і порту. Рад. владу встановлено 26.X (8.XI) 1917. З 1921 — губернський центр, з 1938 — обл. центр. М. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1971).

М.— центр рибодобувної та рибопереробної пром-сті країни. Потужна база пром. океанічного рибальства, приймально-трансп. та атомного криголамного флотів. Серед пром. підприємств: об'єднання «Мурманрибпром» та «Мурманська судноверф»; рибообробний, домобуд. і тарний комбінати. База тралового флоту. Виробн. знаряддь лову. Харч. та буд. матеріалів пром-сть. У М.—Полярний н.-д. ін-т морського рибного г-ва та океанографії ім. М. М. Книповича, Вище інженерне мор. уч-ще, пед. ін-т, 4 серед. спец. навч. заклади. Театри: драм., лялька та Червонопрапорного Північного флоту; краєзнавчий і військ.-мор. музеї.

МУ́РМАНСЬКА О́БЛАСТЬ — область у складі РРФСР. Утворена 28.V 1938. Розташована на Пн. Зх. Європ. частини СРСР, за Північним полярним колом. На Зх. проходить частина держ. кордону СРСР з Норвегією та Фінляндією. Площа 144,9 тис. км². Нас. 987 тис. чол. (на 1.I 1980). Осн. населення — росіяни, живуть також українці, білоруси, саами, ненці й комі. Міськ. нас.— 89%. Поділяється на 4 райони, має 11 міст і 23 с-ща міськ. типу. Центр — м. *Мурманськ*. У 1966 М. о. нагороджено орденом Леніна. М. о. займає *Кольський півострів* та прилеглу до нього частину материка. Омивається водами Білого моря та Баренцового моря, води якого біля Кольського п-ова не замерзають завдяки впливу *Північно-Атлантичної течії*. Поверхня дуже розчленована. В центр. частині підносяться *Хібіни* (вис. до 1191 м, г. Часначорр) і Ловозерські Тундри (вис. до 1120 м). На Сх. від них лежить пасмо Кейви. Корисні копалини: апатито-нефелінові, мідно-нікелеві й залізні руди, кіаніти, кобальт, слюди, керамічна та буд. сировина, а також дорогоцінне каміння. Клімат помірно холодний. Пересічна т-ра січня від —8 до —18°, липня від +8 до +14°. Опадів від 350 мм до 1000 мм (у гірських районах) на рік. Ріки належать до бас. Баренцового і Білого морів, порожисті, багаті на гідроенергію. Найважливіші з них: Поной, Варзуга, Стрельна, Тулома, Кола, Воронья. Найбільші озера: *Імандра*, Умбозеро, Ловозеро, Ковдозеро. Грунти переважно підзолисті й тундрові. Понад 30% тер. області займають ліси (сосна, ялина, береза), 37% — заболочених земель. У М. о.— Лапландський заповідник і *Кандалакшський заповідник*. У нар.-госп. комплексі республіки М. о. виділяється розвинутою гірничодобувною, хімічною та рибною пром-стю. Електроенергетика базується на довізних нафтопродуктах, вугіллі й місц. гідроенергоресурсах. На річках — каскади ГЕС. У М. о.— перша в СРСР припливна дослідна електростанція — Кислогубська ПЕС, а також Кіровська ДРЕС і Кольська АЕС. Гірничодобувна пром-сть представлена видобуванням апатито-нефелінових (у Хібінах), мідно-нікелевих (у Печенгському р-ні та Мончегорську) руд, а також заліз. руди (біля Оленегорська і Ковдора) для Череповецького металург. з-ду Волог. обл. Підприємства кольорової та чорної металургії: комбінати «Североникель» у Мончегорську і «Печенганікель» у с-щі Нікелі, гірничозбагачувальні комбінати у Ковдорі та Оленегорську, алюм. з-д у Кандалакші. Найбільше підприємство хім. пром-сті — гірничохім. об'єднання «Апатит» у Кіровську. Продукція комбінату — апатитовий концентрат надходить на підприємства країни, а також експортується за кордон. Рибна пром-сть представлена потужним риболовецьким флотом, рибокомбінатами і

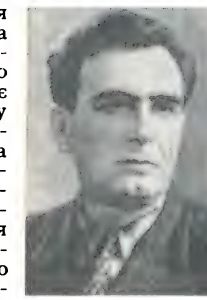

І. Л. Муратов.

Ф. С. Муратов.

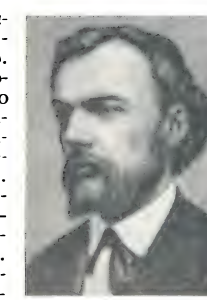

М. І. Мурашко.

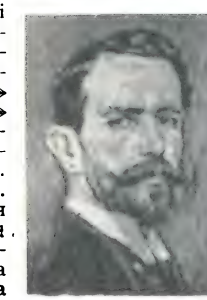

О. О. Мурашко. Автопортрет. Фрагмент. 1918. ДМУОМ у Києві.

Г. М. Мурзай.

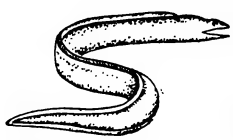

Мурена.

рибозаводами в Мурманську, Кандалакші та ін. Рибну пром-сть обслуговують суднорем., підприємства по виробн. рибопромислового устаткування й тари. Розвинута лісова, деревообр. та буд. матеріалів пром-сть. Гол. галузь с. г.— тваринництво (мол. скотарство, свинарство, птахівництво, оленярство). Землеробство створене за роки Рад. влади. Вирощують морозостійкі й скоростиглі сорти картоплі, овочів, кормових культур. Поблизу міст розвивається парникове г-во. Хутрове звірівництво. Гол. залізнична магістраль — Петрозаводськ — Кандалакша — Мурманськ. Велике значення має мор. (гол. порт — Мурманськ), автомоб. і повітр. транспорт. У М. о.— Полярний н.-д. ін-т морського рибного г-ва і океанографії ім. М. М. Книповича; вище інженерне мор. уч-ще, пед. і-нт (Мурманськ), 8 серед. спец. навч. закладів. Кольський філіал АН СРСР ім. С. М. Кірова (Апатити), що включає 5 н.-д. ін-тів, найпівнічніший у світі Полярно-альп. бот. сад та ін. наук. установи. Театри: драм., Червонопрапорного Північного флоту і ляльковий (Мурманськ); музеї: краєзнавчий і військ.-мор. (Мурманськ), Будинок-музей С. М. Кірова (Кіровськ).

МУРО́ВАНІ КУРИ́ЛІВЦІ — селище міського типу Вінн. обл. УРСР, райцентр, на р. Жвані (прит. Дністра), за 21 км від залізнич. ст. Котюжани. 5,9 тис. ж. (1980). Вперше згадуються 1493. Рад. владу проголошено в лютому 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (17.VII 1941 — 25.III 1944) в М. К. діяла підпільна антифашист. орг-ція, в районі — партизанський загін. З 1956 М. К.—с-ще міськ. типу. У селищі — плодоконсервний, хлібний, комбікормовий, мінеральної води «Регіна» з-ди, філіал калинівського швейного об'єднання «Подолянка», райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-осв. і музична школи, лікарня, Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки. Архіт. пам'ятки: ансамбль палацу — палац (тепер школа-інтернат, іл. див. на окремому аркуші до ст. *Класицизм*, т. 5, с. 96—97), арсенал, оранжереї (18—19 ст.); заїжджі двори (19 ст.).

МУРОВАНОКУРИЛОВЕ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — у зх. частині Вінн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,9 тис. км². Нас. 45,6 тис. чол.

(1980). У районі — 61 населений пункт, підпорядкований селищній і 22 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Муровані Курилівці*. М. р. розташований у межах *Подільської височини*. Корисні копалини: граніти, вапняки, пісковики, цегельні глини. Є джерела мінеральних вод. Річки: Жван, *Лядова, Немия* (бас. Дністра). Ґрунти переважно сірі й світло-сірі опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, ясен, клен, липа, береза) займають понад 12 тис. га. У районі переважають підприємства по переробці с.-г. сировини (Вищельчедаївський цукр., муровано-курилівецькі плодоконсервний, хлібний, комбікормовий та мінеральної води «Регіна» з-ди). Комбінат побутового обслуговування (Муровані Курилівці). Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Пл. с.-г. угідь 1979 становила 67,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 59,6 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, горох, кукурудза, цукр. буряки, тютюн, овочеві, картопля. Садівництво. Свинарство, скотарство, вівчарство, птахівництво, бджільництво. У М. р.— 19 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Котюжани і Немерче. Автомоб. шляхів — 372 км, у т. ч. з твердим покриттям — 296 км. У районі — 38 заг.-осв. і музична школи, профес.-тех. уч-ще; 59 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 19 будинків культури, 29 клубів, кінотеатр, 49 кіноустановок, 47 б-к. У с. Попелюхах М. р. народився академік АН УРСР Д. А. *Дудко*. У М. р. видається газ. «Маяк комунізму» (з 1931).

П. А. Боднар.

МУ́РОМ — місто обласного підпорядкування Влад. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на лівому березі Оки. Вузол з-ць, річковий порт. 116 тис. ж. (1980). У М.— машинобудування (виробн. тепловозів, холодильників тощо, а також продукції радіопромисловості), деревообр. і легка (льонопрядильно-ткацька) пром-сть. Філіал Владимир. політех. ін-ту, 3 серед. спец. навч. заклади. Краєзнавчий музей, меморіальний Будинок-музей акад. живопису І. С. Куликова, який тут жив і працював. Пам'ятки архітектури 16—19 ст. М. вперше згадується в літописі під 862.

МУРОРА́Н — місто в Японії, на о. Хоккайдо, адм. ц. округу Ібурі. Порт на Тихому ок., залізнична станція. 167 тис. ж. (1973). Значний центр металург. пром-сті, підприємства маш.-буд., нафтопереробної, хім. і деревообр. пром-сті. судноверф. Риболовна база. Поблизу М. — видобування вугілля.

МУ́РРЕЙ, Маррі — ріка на Пд. Сх. Австралії. Бере початок в Австралійських Альпах, впадає в зат. Александрина Індійського ок. Довж. 2570 км, площа бас. 1160 тис. км². Гол. притоки — Дарлінг, Маррамбіджі (праві). Живлення переважно дощове й снігове. Пересічна річна витрата води 470 м³/с. Взимку дуже міліє. Судноплавна до м. Олбері, наявність підводного *бару* в гирлі М. перешкоджає пароплавному сполученню з мор. портами. На М. споруджено водосховища, ГЕС. Використовують для зрошування і водопостачання. Рибальство, у водосховищах — розведення риби.

МУ́РСІЯ — історична область на Пд. Сх. Іспанії, біля узбережжя Середземного м. Центр — м. Мурсія. Тер. М. на поч. 8 ст. завоювали *араби*, які утворили на ній адм.-тер. одиницю Тодмір. З поч. 10 ст. провінція М.— в *Кордовському халіфаті*. З 1031 М.— емірат. З 1091 М.— в складі д-ви *Альморавідів*, потім *Альмохадів*. У 1248 (або 1243) її відвоювала *Кастілія* (остаточно приєднана до Кастілії після придушення повстання *маврів* 1264—66).

МУ́РСІЯ — місто на Пд. Сх. Іспанії, центр істор. обл. Мурсія

і пров. Мурсія. Розташована в пониззі р. Сегури. Вузол з-ць і автошляхів. 248 тис. ж. (1971). Гол. галузь пром-сті — шовкова (натуральний шовк). Виробн. мотоциклів, устаткування для консервної пром-сті, скла, бавовняних тканин, плодоовоч. консервів, вин. Ун-т. Архіт. пам'ятки 13—18 ст.

МУ́РЧІСОН (Мерчісон; Murchison) Родерік Імпі (19.II 1792, Таррадейл, Шотландія — 22.X 1871, Лондон) — англ. геолог, член Королів. т-ва (з 1826), член Петерб. АН (з 1845). Слухав лекції з природознавства в Едінбурзі. З 1831 — президент Лондонського геол. т-ва. З 1855 — директор геол. музею в Лондоні і директор геол. служби Великобританії. З 1871 — професор Едінбурзького ун-ту. Вивчав геол. будову Брит. островів та Альп, провадив геол. дослідження в Європ. частині Росії, у т. ч. на Україні, на Уралі. В складі палеозою (див. *Палеозойська ера і група*) виділив силурійську, девонську (разом з англ. геологом А. Седжвіком) та пермську системи. На честь М. встановлено медаль, яку щорічно присуджує Лондонське геол. т-во за видатні роботи з геології.

МУСА́ ДЖАЛІ́ЛЬ (1906 — 44) — тат. рад. поет. Див. *Джаліль* М.

«МУСАВА́Т» («Рівність») — контрреволюційна бурж.-націоналістична партія в Азербайджані. Виникла 1911 в Баку. Прийняла ідеологію *панісламізму* і *пантюркізму*, виступала за створення під егідою Туреччини єдиної мусульманської д-ви, яка включала б і Азербайджан. Гол. друкований орган — газ. «Істіглал» («Незалежність»). Під час громадян. війни в Росії — одна з осн. контрреволюц. сил в Азербайджані. В березні 1918 мусаватисти вчинили заколот, але були розгромлені бакинським пролетаріатом. Восени влада в Азербайджані формально перейшла до уряду мусаватистів (створений на поч. травня 1918 на тер. Грузії), фактично ж установилася тур. військ. диктатура, а в листопаді — влада англ. інтервентів. Контрреволюц. мусаватистський режим було повалено повсталим народом у квітні 1920. Після встановлення Рад. влади в Азербайджані «М.» припинила існування.

МУСІЄ́НКО Іван Данилович (н. 15.I 1919, с. Терешківка, тепер Сумського р-ну Сум. обл.)—новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1965). Член КПРС з 1947. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1949 — голова ордена Леніна колгоспу ім. Леніна Білопільського р-ну Сум. обл. Колгосп, очолюваний М., став високорентабельним зразковим г-вом. М.— делегат XXII з'їзду КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. *В. К. Савченко.*

МУСІЄ́НКО Олекса Григорович (н. 25.II 1935, с. Велика Павлівка Зіньківського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1958. Закінчив Київ. ун-т (1957). Друкується з 1955. Автор повістей «Перевал» (1975), «Спалах» (1976), новел, нарисів, наук. розвідок на істор. теми. У співавт. з І. Головченком написав тетралогію — романи «Золоті ворота» (1962), «Чорне сонце» (1966), «Білий морок» (1970), «Голубий берег» (1978), в яких відображено оборону Києва в перші місяці Великої Вітчизн. війни, героїчні подвиги київ. підпільників. *В. Х. Косян.*

МУСІ́ЙКО Олександр Самсонович [17 (30).VIII 1903, с. Мусійки, тепер Решетилівського р-ну Полтав. обл. — 30.X 1980, Одеса] — укр. рад. рослинник-селекціонер, чл.-кор. ВАСГНІЛ (з 1956). Член КПРС з 1938. В 1927 закінчив Полтавський с.-г. ін-т. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941 — 45. В 1939 — 41 і з 1945 працював у Всесоюзному селекційно-генетичному ін-ті в Одесі (з 1958 до 1971 — директор). Праці з біології, селекції і насінництва с.-г. культур. М. вивів гібрид кукурудзи Одеський 27 МВ, Одеський 50 М, сорти кукурудзи Одеська 10, Кремениста скороспіла, сорт гречки Одеська, сорт озимого жита Одеське 1 та ін. Делегат XXII з'їзду КПРС, XX і XXI з'їздів Компартії України. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1947. Ленінська премія, 1963. *О. О. Созінов.*

МУ́СІН-ПУ́ШКІН Аполлос Аполлосович [17 (28).II 1760—18 (30).IV 1805, Грузія] — рос. учений і держ. діяч, почесний член Петерб. АН (з 1796). Перший в Росії досліджував хімію і технологію платини і паладію; добув хлороплатинати магнію, барію і натрію (1797). Розробив спосіб одержання ковкої платини з її амальгами, досліджував сплави платини з ін. металами, відкрив хромовий галун. Організував і керував експедиціями по вивченню корисних копалин Кавказу. Брав участь у переговорах про приєднання Грузії до Росії.

МУ́СІН-ПУ́ШКІН Олексій Іванович [16 (27).III 1744—1 (13).II 1817, Петербург] — російський історик, археограф і колекціонер, член Російської АН (з 1789); граф. В 1794—99— президент Академії мистецтв. Відкрив і опублікував *Лаврентіївський літопис*, список *«Руської правди»*, *«Слово о полку Ігоревім»*, *«Большому чертежу книгу»* та ряд ін. писемних літ. та істор. джерел 12—17 ст. Частина колекції літ. пам'яток, зібраних М.-П., загинула під час моск. пожежі 1812. Автор «Історичного дослідження про розташування давньої Російського Тмутараканського князівства» (1794) та ін. праць.

МУСКА́Т (франц. muscat, від лат. muscus — мускус) — десертне *вино*, що його виготовляють з мускатних сортів білого, рожевого або чорного винограду. Містить спирт (12—16 об.%) і цукор (16—30%). Відзначається специфічним ароматом і смаком. В СРСР кращі М. (напр., білий Червоного каменя, білий Ливадія, білий десертний) виготовляють на винзаводах Кримської області.

МУСКА́ТИ — група сортів винограду з сильним характерним (т. з. мускатним) ароматом ягід. До М. відносять сорти: М. білий (ладанний), М. рожевий (червоний), М. олександрійський, М. гамбурзький, М. угорський та М. чорний. Розводять їх в СРСР, у т. ч. на Україні, в Молд. РСР, республіках Серед. Азії, Закавказзі та пд. районах Рос. Федерації. В СРСР схрещуванням сортів Катта-курган і М. олександрійський виведено новий сорт — М. узбекистанський, який відзначається доброю якістю ягід і високою урожайністю. З ягід М. білого, рожевого та чорного виготовляють найкращі десертні вина. Ягоди М. олександрійського, угорського, гамбурзького використовують також свіжими. М. вирощують в Італії, Франції, Іспанії, Португалії, ФРН, Румунії, Угорщині, Болгарії та ін.

МУСКА́ТНИК, мускатне дерево (Myristica) — рід рослин родини мускатникових. Вічнозелені дводомні дерева і кущі. Квітки одностатеві в китице- або зонтикоподібних суцвіттях. Плід кістянковидний, однонасінний, м'ясистий. До 100—120 видів, пошир. гол. чин. в Азії і Полінезії, деякі ростуть у Пд. Америці та Африці. Найвідоміший М. звичайний, або мускатне дерево (M. fragrans), до 18 м заввишки з темно-зеленими, дуже запашними листками, плід жовтий, до 7 см у діаметрі з м'ясистим *оплоднем*, має сильний запах та пекучо-пряний смак. М. дико росте на Молуккських о-вах; широко культивують у багатьох тропічних країнах. Насіння М., або «мускатний горіх», використовують як пряність і для одержання ефірної олії, яку застосовують у парфюмерії. Іл. с. 180.

МУСКОВІ́Т (англ. muscovite, від Muscovy — Московська держава) — мінерал класу *силікатів*. $KAl_2(OH)_2[AlSi_3O_{10}]$. *Сингонія* частіше моноклінна. Густ. 2,83. Твердість 2,0—3,0. Безбарвний, нерідко з жовтуватим, сіруватим, зеленуватим або червонуватим відтінками. Блиск скляний. Виділяють кілька різновидів М.: френгіт (з підвищеним вмістом SiO_2), фуксит (яскраво-зелений М., що містить хром), феримусковіт (містить до 13% оксиду заліза), *серицит* та ін. М.— породоутворюючий мінерал гранітних *пегматитів*, *грейзенів* і *кристалічних сланців*. У Рад. Союзі родовища М. є в РРФСР (в Сх. Сибіру, на Уралі, Кольському п-ові); за рубежем — в Індії, Мадагаскарі, Канаді, США, Бразілії. М. одержують і штучно. Використовують в електротехніці (як ізоляційний матеріал), для виробництва фарб, керамічних виробів, у будівництві тощо. *В. А. Супричов.*

МУСКО́ГИ — група близьких за мовою індіанських племен: крики, чокто, чикасо, мобіле, начези, аппалачі, тимуква. До колонізації жили на Пд. Сході Пн. Америки. Осн. заняттями їх були мотичне землеробство, мисливство і збиральництво. В 18 ст. на тер. М. зіткнулися інтереси Іспанії, Франції та Англії. Колонізатори винищили ряд племен М. Ті, які залишилися, були насильно виселені з Пд. Сх. на Зх., в Оклахому. Сучас. М. (40 тис. чол.; 1978) сильно метисовані; за релігією

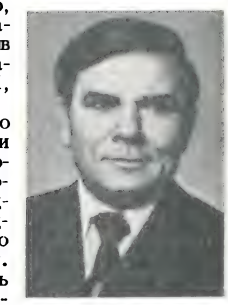

В. Г. Мурзенко.

І. Д. Мусієнко.

Б. Е. Мурільйо. Автопортрет. Фрагмент. 1675.

Б. Е. Мурільйо. Хлопчик з собакою. 50-і роки 17 ст. Державний Ермітаж у Ленінграді.

М. П. Мусоргський.

Г. М. Мусрепов.

Мускатник запашний. Гілка з плодами та плід у розрізі.

належать до християн. Зайняті переважно в с. г., частина М.— дрібні ремісники, робітники, наймити.

МУ́СКУЛИ (від лат. musculus — м'яз, букв.— маленька миша, мишеня) — те саме, що й *м'язи*.

МУ́СКУС (лат. muscus, від санскр. мушкас — мошонка, яєчко) — пахуча речовина тваринного або рослинного походження. Тваринний М.— продукт виділення *мускусних залоз*. Добувають гол. чин. із залоз *кабарги*. Рослинний М. міститься в корінні дягелю лікарського, ферули, плодах гібіску та ін. Пахуча основа тваринного М.— макроциклічні *кетони*, рослинного М.— макроциклічні *лактони*. М. використовують у парфюмерній пром-сті. Замість М. застосовують також синтетичні речовини з інтенсивним запахом природного мускусу.

МУ́СКУСНІ ЗА́ЛОЗИ — шкірні *залози*, що виділяють *мускус*, запах якого приваблює особини ін. статі. Розвинені у самців крокодилів і гатерії (на нижній щелепі та по боках *клоаки*), деяких черепах (в зоні з'єднання спинного і черевного щитів) і змій (в ділянці клоаки), деяких ссавців — кабарги, бобра, вівцебика (в паховій ділянці), вихухолі (на хвості).

МУСЛІ́Н (франц. mousse, з італ. mussolina) — бавовняна або шовкова тканина полотняного *переплетення ниток*. Бавовняний М. виробляють з *міткалю*, що його піддають *вибілюванню* й т. з. м'якій обробці. З такого М. шиють гол. чин. білизну. Шовковий М. виробляють з однониткового натурального шовку підвищеного скручування. З нього виготовляють плаття, театральні костюми тощо.

МУСО́НИ (франц. moussons, від араб. маусім — пора року) — сталий сезонний перенос повітряних мас над поверхнею материків і океанів, що змінює свій напрям на протилежний залежно від пори року. Одночасно змінюється і суха погода на хмарну, дощову, або навпаки. Причиною виникнення М. є неоднакове нагрівання материків і океанів. Переміщення повітря відбувається від охолоджених районів, де атм. тиск більший, до нагрітих, де він менший (див. *Циклон, Антициклон*). Розрізняють М. тропічні, або екваторіальні, і позатропічні. Тропічні М. спостерігаються у пн. частині Індійського ок., на Пд. Азії, в екваторіальній Африці, на Пн. Австралії. Позатропічні М. характерні також для Далекого Сходу СРСР, Пн. Сх. Китаю, Корейського п-ова. Під впливом дії М. в океанах виникають мусонні течії.

МУ́СОРГСЬКИЙ Модест Петрович [9 (21).III 1839, с. Карєво, тепер Куньїнського р-ну Псков. обл.— 16 (28).III 1881, Петербург] — рос. композитор, учасник «*Могучої кучки*». Музики вчився з 6 років. В 1852—56 навчався в Школі гвардійських підпрапорщиків у Петербурзі, одночасно брав уроки у піаніста А. Герке. В 1856—57 познайомився з О. Даргомижським, В. Стасовим, М. Балакірєвим, які відіграли вирішальну роль у муз. розвитку М., становленні його творчих принципів. В 1858 залишив військ. службу й повністю присвятив себе музиці. Творчість композитора визначають яскравий нац. колорит, пісенність, інтонаційна близькість муз. мови до розмовної, глибокий психологізм муз. образів, багатство гармонічних засобів і фактури, жанрова самобутність драматургічного розвитку форми. Спадщину М. становлять вокальні, муз.-драм., інструм. (переважно програмні) твори. Актуальність і соціальна загостреність притаманні пісням і романсам, створеним у 60-х рр. на слова М. Некрасова («Каліострат», «Колискова Єрьомоньці»), О. Островського («Сину, спи, селянський сину»), на власні тексти («Сирітка», «Семінарист») та ін. Вершиною камерно-вокальної творчості М. є цикли «Дитяча» (1868—72), «Без сонця» (1874), «Пісні і танці смерті» (1875—77). Серед інструм. творів М. особливим багатством звукових барв відзначаються симф. картина «Ніч на Лисій горі» (1867), в якій використано укр. нар. мелодії, і сюїта для фп. «Картинки з виставки» (1874). Найвеличнішими творами М. є опери «Борис Годунов» (за однойменн. трагедією О. Пушкіна, 1869, 2-а ред. 1872; ред. М. Римського-Корсакова — 1896, Д. Шостаковича — 1959) і «Хованщина» (лібретто М., 1872—80; завершена М. Римським-Корсаковим 1883, ред. Д. Шостаковича— 1959). «Борис Годунов» — новий тип істор. опери, в якій дію сконцентровано навколо гол. конфлікту — між царською владою і народом. Психологічна драма Годунова з реалістичною глибиною розкрита на тлі драми народної. У широких, сповнених динамізму й могутності масових сценах, народ виступає активною діючою силою. Народною музичною драмою назвав М. «Хованщину», в якій відтворено епоху стрілецьких бунтів 17 ст. М. належать опери «Саламбо» (1863—66, незакінчена), «Одруження» — на текст комедії М. Гоголя (1868, завершена М. Іполитовим-Івановим 1931) і «Сорочинський ярмарок» (за М. Гоголем, 1874—80, завершена Ц. Кюї 1916; ред. В. Шебаліна 1931), в якій правдиво відтворено картини укр. побуту. Влучність і майстерність комедійних характеристик поєднуються з витонченістю пісенно-мелодичного матеріалу, засн. на укр. нар. мелодіях («Ой чумаче, дочумакувався», «Зелений барвінок» та ін.). М. перший з рос. композиторів звернувся до творчості Т. Шевченка, з яким був особисто знайомий. На тексти уривків з Шевченкових «Гайдамаків» 1866 написав пісні «Гопак» («Ой гоп-гопака») та «Дніпро» («Пісня Яреми»; цей варіант не зберігся; 2-а ред.— «На Дніпрі», 1879), вірш «Утоптала стежечку» використав у пісні Хіврі в опері «Сорочинський ярмарок». У 1879 М. подорожував з Д. *Леоновою* по Україні (Полтава, Єлизаветград, Херсон, Одеса), Криму (Севастополь, Ялта), знайомився з історією, фольклором, побутом і життям народу. Опери М. на Україні вперше поставлено в Києві (1892 — «Хованщина», 1902 — «Борис Годунов») та Харкові (1925 — «Сорочинський ярмарок»).

Тв.: Литературное наследие, кн. 1—2. М., 1971—72.

Літ.: Зноско-Боровський О. М. П. Мусоргський. К., 1949; Єфремова Л. Мусоргський і Україна. К., 1958; Хубов Г. Мусоргский. М., 1969; Гордійчук М. Шевченко і російська музика. В кн.: Гордійчук М. На музичних дорогах. К., 1973; Шлифштейн С. Мусоргский. Художник. Время. Судьба. М., 1975.

МУСРЕ́ПОВ Габіт Махмудович [н. 9 (22).III 1902, аул Жанажол, тепер Джамбульського р-ну Пн.-Каз. обл.] — каз. рад. письменник, громад. діяч, акад. АН Каз. РСР (з 1958), Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1927. Друкуватися почав 1927. Автор повістей «У вирі» (1928), «Перші кроки» (1932), «Один раз—і на все життя» (1967), циклу новел «Мужність матері» (1934); романів «Солдат з Казахстану» (1945) — про події Великої Вітчизн. війни, «Пробуджений край» (1953)— про формування казах. робітничого класу; «Це його сліди» (1962), «Улпан її ім'я» (1974) та ін. Лібретто опери «Киз-Жібек» (1934), п'єси «Амангельди» (1936), «Кози-Корпеш і Баян-Слу» (1939), «Ахан-Сере і Актокти» (1942, 2-га ред.— «Трагедія поета», 1958), кіносценарії. Збірники літературознавчих праць і критичних статей «Обов'язок художника» (1970), нарисів і публіцистичних статей «Сліди часу» (1977). Перекладач п'єс О. Корнійчука і Я. Галана. Присвятив статті Т. Шевченкові. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Пробуджений край. К., 1961; Рос. перекл.— Однажды — и на всю жизнь. Алма-Ата, 1968. *Б. Іскаков.*

МУССІНА́К (Moussinac) Леон (19.I 1890, Міжен, деп. Йонна — 10.III 1964, Париж) — франц. письменник, режисер, кіно- і театрознавець. Член Франц. компартії з 1924. Учасник Руху Опору. В 1921—32 — оглядач відділу кіно в газ. «Юманіте». В квітні 1940 був кинутий до тюрми, потім потрапив до концтабору, де створив автобіогр. книгу «Пліт „Медузи"». Щоденник політв'язня. 1940—1941» (1945). Автор збірок віршів «Розв'язаний шарф» (1920), «Нечисті вірші» (1945), сатиричної антибурж. п'єси-фарсу «Батько Липень» (1927; разом з П. *Вайяном-Кутюр'є*), романів «Стрімголов» (1931), «Нотатки Е. Ж. Кудерка. Соляні статуї» (1947). Справа Н. Сакко і Б. Ванцетті (див. *Сакко-Ванцетті процес*), боротьба прогресивних сил за їхнє визволення — в центрі роману «Заборонена демонстрація» (1935). Книги з історії і теорії кіно й театру: «Народження кінематографа» (1925), «Радянське кіно» (1928), «Сергій Ейзенштейн» (1964) тощо. В написаній з приводу смерті О. Довженка статті «До найвищого в житті» (1956) називав його найвидатнішим майстром укр. кіномистецтва.

Тв.: Укр. перекл.— Стрімголов. Х., 1935; Рос. перекл.— Очерть голову. Л., 1934; Избранное. М., 1981. *В. І. Пащенко.*

МУССО́ (Musso) Мановар (12.VIII 1898, с. Пагу, Сх. Ява — 31.X 1948,

поблизу м. Мадіун, пров. Сх. Ява) — діяч індонез. і міжнар. комуністичного руху. Н. в сел. сім'ї. Закінчив учительську семінарію. У зв'язку з сел. повстанням на Зх. Яві (1920) заарештований і засуджений до 3 років каторги. В 1923 вступив до КП Індонезії (КПІ). В 1923—25 — член ЦК КПІ, керівник профспілки поштових робітників. З 1925 — в еміграції. Був членом ВККІ та Викон. бюро Профінтерну (з 1928). В 1935 нелегально повернувся в Індонезію, керував відновленням у підпіллі центр. керівництва партії. В 1936 знову емігрував. У 1948 повернувся на батьківщину, у вересні обраний ген. секретарем ЦК КПІ. Вбитий під час спровокованих реакцією у вересні — жовтні 1948 збройних сутичок у районі Мадіуну.

МУССОЛІ́НІ (Mussolini) Беніто (29.VII 1883—28.IV 1945) — глава італ. фашистів, фашистський диктатор Італії 1922—43. В 1929 підписав *Латеранські угоди* з Ватіканом. Уряд М. проводив агресивну зовн. політику (див., зокрема, *Італо-ефіопські війни*), разом з гітлерівською Німеччиною підтримав фашист. заколот ген. *Франко* в Іспанії, розв'язав *другу світову війну 1939—45*. Розгром фашизму привів до падіння диктатури М. (25.VII 1943). В 1943—45 М. очолив маріонетковий уряд в окупованій гітлерівцями Пн. Італії. В 1945 М. був захоплений італ. партизанами і за вироком військ. трибуналу К-ту нац. визволення Пн. Італії повішений.

МУСТА́НГ (англ. mustang, ісп. mustango) — здичавілий нащадок *коня свійського*, завезеного у Пн. Америку європейцями. У 18—19 ст. чисельність М. досягла 4 млн. Жителі прерій полювали на М. заради м'яса, шкури і відловлювали для приручення. Чисельність М. в наш час зменшилась до кількох десятків тисяч.

В. І. Крижанівський.

МУСТА́ФІН Габіден [н. 16 (29).XI 1902, місцевість Сартюбе, тепер Тельманський р-н Караганд. обл.] — казах. рад. письменник, громад. діяч, чл.-кор. АН Каз. РСР (з 1958). Член КПРС з 1940. Друкуватися почав 1927. Перша зб. оповідань — «Єр Шойин» (1929). В оповіданнях і нарисах 30-х рр. показав зміни в житті та свідомості казах. народу. Романи «Життя або смерть» (1940), «Караганда» (1952) — про робітн. клас; «Шиганак» (1945) і повість «Мільйонер» (1948) — про героїку колг. праці. В романі «Після бурі» (1960) відобразив соціалістичні перетворення в казах. аулі. Автор автобіогр. роману «Очевидець» (ч. 1., 1963), зб. літ. і критичних статей «Плин думки» (1977). Т. Шевченкові присвятив працю «Великий Кобзар» (1964). Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Караганда. К., 1956; Рос. перекл.— Караганда. М., 1953; Шиганак. Алма-Ата, 1957; После бури. М., 1963; Очевидец. М., 1967; Миллионер. Алма-Ата, 1975. *Б. Іскаков.*

МУ́СТЕЛЬ Евальд Рудольфович [н. 21.V (3.VI) 1911, Севастополь] — рад. астроном, чл.-кор. АН СРСР (з 1953). Член КПРС з 1964. Закінчив (1935) Моск. ун-т. У 1935—51 працював у Держ. астрономічному ін-ті ім. П. К. Штернберга та в Моск. ун-ті (з 1944 — професор), 1946 — 60 — в *Кримській астрофізичній обсерваторії* АН СРСР, з 1957 — в Астр. раді АН СРСР (з 1963 — голова). Віце-президент *Міжнародного астрономічного союзу* (1970—76). Осн. наук. праці стосуються проблем фізики Сонця, зоряних атмосфер, *нових зір, наднових зір,* а також проблем сонячних корпускулярних потоків і їхнього впливу на магнітосферу й атмосферу Землі. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

МУСТЬЄ́РСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура часів *палеоліту*. Поширена в Європі, Азії та Африці. Виділена в 60-х рр. 19 ст. Назва походить від печерної стоянки Ле-Мустьє в Пд.-Зх. Франції. Розглядається тепер як заключна пора (епоха) раннього палеоліту. Інколи виділяється в окрему епоху — середній палеоліт. Для М. к. характерні кам. знаряддя (*гостроконечники* і *скребла*). Носії М. к. жили в умовах первісно-общинного ладу, полювали на мамонтів, носорогів, печерних ведмедів, зубрів та ін. тварин і займалися *збиральництвом*. Жили в природних печерах, споруджували заслони і примітивні житла в річкових долинах. За часів М. к. було винайдено спосіб добування *вогню*. Носіями М. к. вважають т. з. *палеоантропів*. Дослідження останніх років, проте, свідчать, що тоді вже існували й люди сучас. фізичного типу. Пам'ятки М. к. є на тер. СРСР — у Серед. Азії (*Тешик-Таш*) і на Кавказі (Ільська і Ахштирська стоянки), на Волзі (Волгоградська стоянка). На Україні відомі пам'ятки М. к.: Молодовські стоянки (див. *Молодове*), *Антонівські стоянки* на Донеччині та *Кіїк-Коба, Чокурча, Старосіллівська стоянка, Шайтан-Коба* і *Заскальнинські стоянки* в Криму та ін. М. к. датується часом бл. 100 (150)—40 (35) тис. років тому.

Літ.: Ефименко П. П. Первобытное общество. К., 1953; Замятнин С. Н. Очерки по палеолиту. М.—Л., 1961; Мустьєрська епоха. В кн.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971. *І. Г. Шовкопляс.*

МУСУЛЬМА́НСТВО (від перс. мусульман, араб. муслім — покірний богові, відданий ісламові) — одна з трьох (поряд з *буддизмом* і *християнством*) світових релігій. Див. *Іслам.*

МУСХЕЛІШВІ́ЛІ Микола Іванович [4 (16).II 1891, Тбілісі — 15.VII 1976, там же] — рад. математик і механік, акад. АН СРСР (з 1939) і АН Груз. РСР (з 1941), президент (1941—72) і почесний президент (з 1972) АН Груз. РСР, Герой Соціалістичної Праці (1945). Член КПРС з 1940. Закінчив (1914) Петерб. ун-т. З 1920 працював у Тбіліському ун-ті (з 1922 — професор), з 1941 — директор Матем. ін-ту ім. А. М. Размадзе АН Груз. РСР. Осн. наук. праці — в галузі теорії пружності, інтегральних рівнянь, граничних задач; одним з перших почав застосовувати теорію функцій комплексної змінної до задач теорії пружності. Нагороджений 6 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1947. Золота медаль ім. М. В. Ломоносова АН СРСР, 1972.

О. І. Бородін.

МУТАГЕ́НЕЗ — процес виникнення спадкових змін — *мутацій*. Умовно розрізняють природний, або спонтанний, М., що виникає під впливом факторів зовн. середовища і фізіолого-біохім. змін у живому організмі, та штучний, або експериментальний, М., спричинюваний різними фіз. і хім. факторами — *мутагенами*. М. порушує самовідтворення осн. керуючих систем організмів і *вірусів* (*нуклеїнових кислот, хромосом, генів*). М. та його проблеми досліджуються на рівні молекул нуклеїнових кислот (у мікроорганізмів і вірусів) і на рівні хромосом (у вищих організмів). М. відбувається при таких пошкодженнях генетичного матеріалу, як порушення вуглеводно-фосфатного кістяка молекул нуклеїнових к-т (випадіння, вставка, хім. модифікація окремих *нуклеотидів*); зшивка між азотистими основами та між молекулами нуклеїнових к-т і білків. Штучний М. залежить від дози або концентрації мутагена, тривалості дії та наявності модифікуючих факторів. Він може виникнути як відразу після діяння мутагенів, так і через деякий час, іноді через кілька клітинних поколінь (уповільнений М.). Більшість мутагенів підвищують частоту мутацій однаково для всіх генів. Ряд хім. речовин можуть вибірково збільшувати частоту М. у мікроорганізмів і вірусів, а нуклеїнові к-ти і самі віруси — у багатоклітинних організмів (специфічність М.). Механізм дії різних мутагенів не однаковий. Відомі речовини (антимутагени), що пригнічують природний М. і дію мутагенів. *Ю. М. Александров.*

МУТАГЕ́НИ — фізичні та хімічні фактори, що спричинюють спадкові зміни (*мутації*). До фіз. М. відносять різні види випромінювання (ультрафіолетове випромінювання, рентгенівські промені, гамма-випромінювання та ін.), нейтрони, низькі та високі т-ри; до хім.— різні хім. сполуки (напр., алкілуючі сполуки, аналоги азотистих основ, акридинові барвники та ін.), *віруси*. Чутливість організмів до дії М. різна, залежить від типу і дози М., фізіол. стану організму та багатьох зовн. факторів. М. можуть діяти на генетично важливі структури клітини (*гени, хромосоми* та ін.) безпосередньо або через кілька ступенів попередніх змін. Дія деяких М. може спричинитися до виникнення в *цитоплазмі* речовин, що самі діють як хім. М. Мутагени використовують у *селекції* с.-г. рослин і корисних мікроорганізмів з метою одержання мутацій, які є матеріалом для *добору штучного*. Див. також *Мутагенез*.

МУТАЛІЄВ Хаджі-Бекір Шаухалович (20.VI 1910, с-ще Екажево, тепер Назранівського р-ну Чеч.-Інг. АРСР — 11.IX 1964, Грозний)

М. Муссо.

М. І. Мусхелішвілі.

— інгушський рад. письменник. Член КПРС з 1940. Друкуватися почав 1928. Автор зб. віршів «Ми йдемо» (1934), «Батьківщина» (1935), «Не забудемо» (1944), «Суворий день» (1960), зб. повістей і оповідань «У друзів» (1960), «Перші дні» (1961); п'єс «Культармійці», «Око за око, зуб за зуб» (обидві — 1930). У своїх творах М. показав соціалістичні перетворення в нашій країні, події громадян. і Великої Вітчизн. воєн, дружбу народів. Писав і для дітей. У перекладі М. видано зб. поезій Т. Шевченка (1940).

Тв.: Рос. перекл.— Стихотворения. М., 1971; Горение. М., 1971; Первые дни. Грозный, 1976.

Х. В. Туркаєв.

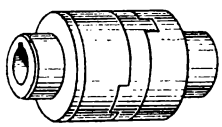

Жорстка рухома кулачково-дискова **муфта.**

МУТАНА́ББІ (аль-Мутанаббі) Абу-т-Тайіб Ахмед Ібн-аль-Хусейн (915, Куфа — вересень 965, Рахт) — араб. поет. Автор багатьох касид і уривків у жанрах панегірика, сатири тощо. Доробок його за часом написання ділять на 5 частин: «Шамійат», «Сейфійат», «Кяфурійат», «Амідійат», «Адудійат». Виступав як патріот і оновлювач середньовічної араб. поезії. Спадщина М. мала великий вплив на розвиток араб. і перс. л-ри. Його творчість досліджував А. Кримський.

Ю. М. Кочубей.

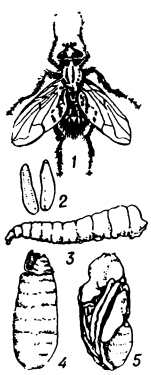

Муха кімнатна:
1 — комаха; *2* — яйця; *3* — личинка; *4* — пупарій; *5* — лялечка, вийнята з пупарія.

МУТА́ЦІЇ (лат. mutatio — зміна) — стійкі дискретні (переривчасті) зміни генетичного апарату, що виникають раптово і впливають на ознаки й властивості організмів та *вірусів*; успадковуються поколіннями клітин або нащадками. Термін запровадив Г. *Де Фріз* 1901. Розрізняють М. спонтанні (природні) й індуковані (штучні), викликані діянням різних *мутагенів*. За характером змін у генетичному апараті М. поділяють на геномні, хромосомні й точкові, або генні. Геномні М. пов'язані зі зміною числа повних наборів *хромосом*, що виявляється в явищах *поліплоїдії* й *гаплоїдії*, або окремих хромосом у диплоїдному наборі (див. *Анеуплоїдія*). Хромосомні М.— структурні зміни хромосом, що виникають внаслідок переміщення або випадіння окремих частин хромосом. До них належать *транслокації*, транспозиції (переміщення в хромосомах з місця на місце маленьких відрізків *дезоксирибонуклеїнової кислоти* — ДНК), *інверсії*, *делеції*, *дуплікації*. Всі ці типи хромосомних М. інакше наз. *аберраціями хромосом*.

Точкові М.— результат зміни молекулярної структури ДНК або *рибонуклеїнової кислоти* (РНК) або цитологічно непомітних хромосомних мікроаберацій, що легко виявляються за допомогою біохімічного чи *гібридологічного аналізу*. Відомі також М. *генів*, локалізовані не у хромосомах, а в деяких *органелах* цитоплазми (в *мітохондріях*, *пластидах* та ін.; див. *Спадковість цитоплазматична*). Генні М. становлять переважну більшість усіх М. і за характером виявлення бувають домінантними, напівдомінантними та рецесивними (див. *Домінантність*, *Рецесивність*). М. гена нормального, або дикого, типу наз. прямою; повернення мутантного гена до дикого типу — зворотною М. (див. *Реверсія*). Молекулярною основою генних М. є зміни порядку чергування *нуклеотидів* у молекулі ДНК або РНК (у РНК-вмісних вірусів), які виникають внаслідок *транзицій* або *трансверсій*, випадіння або вставки однієї пари чи групи пар азотистих основ нуклеїнової кислоти. Умовно М. класифікують за *фенотипом*, напр. морфологічні, фізіол., біохім. За ступенем фенотипного виявлення М. можуть бути різко виявлені (великі М.) або представлені у вигляді незначних відхилень від відповідної форми (малі М.). За впливом на життєдіяльність і плодючість М. поділяють на шкідливі (летальні, напівлетальні й стерильні), корисні та нейтральні. Корисні М. виникають порівняно рідко, вони поліпшують властивості та якості організмів, тому мають велике значення (як матеріал для *добору природного* й *добору штучного*) в *еволюції* та *селекції*. У *багатоклітинних організмів* М. можуть виникати в клітинах різних тканин і на будь-якій стадії розвитку. М., що виникли в статевих клітинах, наз. генеративними, в клітинах тканин і органів — соматичними. Частоти виникнення М. точно визначені для багатьох видів рослин, тварин і мікроорганізмів. Вони виявилися близькими і становлять у середньому від 10^{-5} до 10^{-6} (тобто одна з 100 000 або одна з 1 000 000 *гамет* несе нововиниклу в певному *локусі* М.). Частота виникнення М. залежить від *генотипу* організму, від його внутр. факторів — фізіол. стану, фази розвитку, статі, віку та ін. На частоту М. можуть впливати як абіотичні (екстремальна т-ра, вологість, тиск, іонізуюче випромінювання, хім. агенти), так і біотичні (віруси) фактори. Частоту М. підвищують т. з. гени-мутатори. Оскільки причиною багатьох *спадкових хвороб* і *виродливостей* у людини є М., важливим завданням є захист людини від дії мутагенів. Профілактика вірусних інфекцій має значення для захисту потомства від мутагенної дії вірусів. Іл. на окрем. арк., с. 448—449.

Літ.: Общая генетика. (Мутагенез. Мутации). М., 1969; Гершензон С. М., Александров Ю. Н., Малюта С. С. Мутагенное действие ДНК и вирусов у дрозофилы. К., 1975; Дубинин Н. П. Общая генетика. М., 1976; Гершензон С. М. Основы современной генетики. К., 1979; Ауэрбах Ш. Проблемы мутагенеза. Пер. с англ. М., 1978.

Ю. М. Александров.

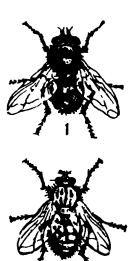

М'ясні мухи:
1 — синя м'ясна муха; 2 — сіра м'ясна муха.

МУТАЦІ́ЙНА ТЕО́РІЯ — теорія мінливості й еволюції, створена Г. *Де Фрізом*. В своїй теорії Де Фріз вірно охарактеризував *мутації* як раптові стрибкоподібні, цілком стійкі зміни окремих властивостей організму, а також деякі особливості мутаційного процесу, проте він помилково стверджував, що мутації відразу, без переходів спричинюють утворення завершених форм — елементарних *видів*. Заперечуючи роль умов зовн. середовища у виникненні мутацій, він протиставляв свою теорію дарвінівській теорії *добору природного*. Правильне розуміння ролі мутацій в еволюції сформувалося в 20-х рр. 20 ст. у працях С. С. *Четверикова*, Дж. *Холдейна* та ін. засновників еволюційної генетики.

Ю. М. Александров.

МУТАЦІ́ЙНИЙ ВАНТА́Ж — спектр шкідливих *мутацій* в *популяції*. Створюється за рахунок безперервного виникнення мутацій. Пристосованість частини популяції, що несе М. в., до навколишнього середовища менша, ніж особин з оптимальним *генотипом*. М. в. у різних популяціях різний і змінюється по роках. Вплив М. в. істотний у тих популяціях, в яких дія *добору природного* послаблена (напр., в популяціях людини нагромадження шкідливих мутацій спричинює появу різних дефектів розвитку та *спадкових хвороб*), оскільки добір створює системи генів-модифікаторів, які гасять шкідливий ефект мутацій, що виникли.

Ю. М. Александров.

МУТАЦІОНІ́ЗМ — антидарвіністична концепція у біології щодо *еволюції* органічного світу. Основоположником М. є Г. *Де Фріз* — автор *мутаційної теорії* еволюції. Згідно з М. спадкові зміни виникають стрибкоподібно під впливом внутр. імпульсів і незалежно від зовн. умов. Такі раптові спадкові зміни, або *мутації*, за Де Фрізом, виникають в особливі рідкісні «мутаційні періоди» і спричинюють утворення нових елементарних видів, які відразу виявляються незмінними і замкненими в собі формами. Отже, Де Фріз виключає будь-яку роль у *видоутворенні* боротьби за існування та *добору природного*, а значення його зводить лише до знищення невдалих форм. Див. також *Автогенез*, *Преадаптація*.

Б. Г. Новиков.

МУТО́ВКА — група органів рослин, кільцеподібно розміщених щодо осьового органа. Те саме, що й *кільце*.

МУТУАЛІ́ЗМ (від лат. mutuus — взаємний) — один із видів співжиття організмів, при якому кожний з них приносить іншому певну користь (напр., рак-самітник і актинія); форма *симбіозу*.

МУ́ФЕЛЬ (нім. Muffel) — замкнена камера (або посудина), куди вміщують, захищаючи від діяння пічних газів, вироби або сировину при нагріванні чи випалюванні у печах. В разі *безокислювального нагріву* М. заповнюють захисним газом. Виготовляють М. з вогнетривких матеріалів або жароміцної сталі.

МУФЛО́Н (Ovis ammon musimon) — жуйна парнокопитна тварина роду *вівця*; підвид *архара* (деякі зоологи вважають М. окремим видом). Представлений багатьма різновидностями. Типова форма М. поширена в горах Корсіки, Сардинії і Кіпру; акліматизована в Європі, в СРСР — у Кримському заповіднику та в заповіднику *Асканія-Нова*. На території СРСР (Закавказзя, гори Алтаю та Серед. Азії) зустрічаються також ін. різновидності М. (група закавказької вівці, група туркменської вівці, група памірської вівці). Довж. тіла до 75 см, маса — до 40 кг. Волосяний покрив в основному темно-коричневий. Роги відносно не-

великі, самки бувають і комолі. Живиться М. рослинами. *Гін* в осінньо-зимовий період. Тривалість вагітності бл. 5 міс. У виплоді 1—2 ягнят. М.— предок *вівці свійської*. У викопному стані відомий з антропогенових відкладів Європи й Пн. Азії. Перебуває під охороною.

МУ́ФТА (від нім. Muffe) в техніці — пристрій, що постійно або тимчасово з'єднує між собою *вали, труби,* сталеві *кабелі* чи ін. циліндричні деталі (вироби). М., якою з'єднують вали, передає обертовий рух і обертальні моменти з одного вала на інший або з вала на вільно розміщену на ньому деталь (напр., зубчасте колесо). До того ж, така М. компенсує невеликі монтажні відхилення, роз'єднує вали, запобігає виходу з ладу машини в аварійному режимі тощо. Розрізняють М. (мал.): жорсткі некомпенсуючі, або глухі,— з жорстким з'єднанням деталей; жорсткі компенсуючі (напр., деякі зубчасті) — з невеликим взаємним зміщенням з'єднуваних деталей; жорсткі рухомі (напр., кулачково-дискові) — зі значним взаємним зміщенням з'єднуваних деталей; пружні, що зменшують коливання і динамічні навантаження (деякі — з незначним зміщенням з'єднуваних деталей). Є М. керовані, або зчіпні (напр., фрикційні — з використанням тертя) — зі з'єднанням і роз'єднанням деталей під час дії машини; самокеровані, або автоматичні, кінцеві, стопорні та ін.

МУ́ФТІЙ (араб. муфті, від афта— висловлювати думку) — в *ісламі* вища духовна особа, якій надано право розв'язувати релігійно-юрид. питання, давати роз'яснення щодо застосування *шаріату*.

МУ́ХА КІМНА́ТНА (Musca domestica) — комаха род. *мух справжніх*. Довж. тіла 6—8 мм, забарвлення темно-сіре. Личинки білі, безногі, розвиваються в екскремнетах, а також в органіч. рештках, що розкладаються. Поширена всесвітньо. В умовах України за літо дає 4—5 поколінь (іноді більше); в теплих приміщеннях може розмножуватись і взимку. М. к.— пасивний переносник збудників бактеріальних, протозойних і гельмінтозних хвороб людини і свійських тварин (тифів, дизентерії, дифтерії, аскаридозу тощо). Заходи боротьби — див. *Дезинсекція*.

МУХАММЕ́Д (Мохаммед, Магомет; бл. 570, Мекка, тепер Саудівська Аравія — 8.VI 632, Медіна, там же) — арабський реліг. і політ. діяч, засновник *ісламу*. Вшановується мусульманами як найвищий «пророк» і «посланець бога» — *аллаха* на землі, що нібито передав через нього віруючим «священну книгу» — *Коран*. Вірогідних біографічних даних про М. немає. За переказами, був пастухом, прикажчиком, потім багатим купцем. У 610 почав проповідувати ісламу, 622 внаслідок реліг. чвар здійснив *гіджру* (переселення) з Мекки до Ясріба (згодом дістало назву Медіна— «місто пророка»), де очолив мусульм. громаду. В 630—31 на чолі мусульм. війська оволодів Меккою, а пізніше й значною частиною ін. районів Аравії. Став главою нової ісламської теократичної д-ви. Гробниця М. стала другою після *Кааби* в Мецці святинею ісламу.

МУХА́ММЕД Азіз (н. 1.VII 1924, с. Бер-Кот, поблизу м. Ербіль) — діяч комуністичного і нац.-визвольного руху Іраку. Н. в бідній сел. сім'ї. З юнацьких років брав участь у робітн. і нац.-визвольному русі. В 1945 вступив до Іракської КП (ІКП). В 1948 заарештований і засуджений до 15 років ув'язнення та 5 років заслання. Звільнений після Липневої революції 1958. З 1958 — член ЦК, з 1959 — член Політбюро ЦК ІКП. З 1964 — 1-й секретар ЦК ІКП.

МУХА́ММЕД Алі Насер (н. 1939, Дафія) — держ. і політ. діяч Народної Демократичної Республіки Ємен, бригадний генерал (1978). Н. в сел. сім'ї. З 1963 — член Нац. фронту окупованого Пд. Ємену (з 1967 — Нац. фронт, НФ). Після утворення пд.-йменської д-ви (1967) обіймав ряд відповідальних адм. посад. У 1969—71 — міністр оборони. З 1971 — член, з 1978 — голова Президентської ради НДРЙ. З 1971 — прем'єр-міністр. З 1978 — член Політбюро ЦК, з 1980 — генеральний секретар ЦК Йменської соціалістичної партії. З 1980 — голова Президії Верховної нар. ради НДРЙ. Нагороджений орденом Дружби народів.

МУХА́ММЕД АЛІ́ (Мехмет Алі; 1769, м. Кавала, Македонія — 2.VIII 1849, Александрія) — правитель Єгипту 1805—49. За походженням албанець, яничар. Спираючись на мусульманське духівництво Каїра, захопив владу в Єгипті. Владу тур. султана визнавав формально. Заснував династію, що правила до липневої революції 1952. Реорганізував управління країною, створив регулярну армію, зосередив всі землі в руках д-ви, провів ряд заходів, спрямованих на розвиток пром-сті і с. г. Вів завойовницькі війни в Аравії, Сх. Судані, Мореї, а також проти *Османської імперії*.

МУХА́НОВ Петро Олександрович [7 (18).I 1799 —19.II (3.III) 1854, Іркутськ] — декабрист, штабс-капітан. Член «*Союзу благоденства*» (з 1818). В 1823—25 в Києві був ад'ютантом командуючого 4-м піхотним корпусом, зокрема 1823—24 — ад'ютантом М. М. *Раєвського*. В Києві зблизився з членами *Південного товариства декабристів*. За дорученням К. Ф. Рилєєва пропагував альманах «*Полярная звезда*»; поет присвятив М. баладу «Смерть Єрмака». Після поразки повстання 14 (26).XII 1825, перебуваючи в Москві, закликав декабристів до рішучіших дій, зголошувався на царевбивство. В 1826 засуджений до 12 років каторги (скорочено до 8 років). Відбував покарання в казематах Свеаборга і Виборга, потім — у Нерчинських рудниках. У 1832 М. переведено на поселення. *Т. Б. Слюдикова.*

МУХА́ТОВ Велі [Велімухамед; н. 22.IV (5.V) 1916, аул Багір, тепер Ашхабадського р-ну Туркм. РСР] — туркм. рад. композитор і громад. діяч, нар. арт. СРСР (з 1965). В 1941 закінчив Туркм. студію при Моск. консерваторії, 1951 — Моск. консерваторію (клас С. *Василенка*). М.— один з основоположників туркм. профес. музики. В його творчості виявилися характерні особливості туркм. фольклору, обробленого М. на основі сучас. композиторської техніки; нац. колорит поєднується з профес. майстерністю. Автор Держ. гімну Туркм. РСР (1946). Твори: опери «Поет і суддя» (1947), «Зохре і Тахир» (1953), обидві — у співавторстві; «Кривавий водорозділ» (1967), балет «Біла бавовна» (1945, в співавт. з О. Зноско-Боровським), симф. твори — «Туркменська сюїта» (1950), симф. поема «Моя Батьківщина» (1951), вокально-симф. поема «Оповідь про комуніста», «Пісня про Леніна» (обидві — 1970), симфонія «Пам'яті Махтумкулі» (1974); кантати; твори для оркестру нар. інструментів, хорові і сольні пісні (понад 150), музика до вистав і кінофільмів. З 1972 — пед. діяльність. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1951, 1952.

В. Мухатов.

МУ́ХИ, коротковусі двокрилі (Brachycera) — підряд комах ряду *двокрилих*. Довж. тіла 15—28 мм. Вусики короткі, тричленикові, ротовий апарат у вигляді хоботка, крила перетинчасті, на кінці лапок по 2 присоски. Бл. 70 родин, представники яких поширені в усіх частинах світу. До М. належать *мухи справжні, оводи, гедзеві, кровососкові, злакові мушки, тахіни, мінуючі мушки, м'ясні мухи* та ін.

МУ́ХИ ПОВСТА́ННЯ 1490—92 — антифеод. повстання селян Галицької землі проти кріпосницького гноблення, нац. і реліг. утисків польс. феодалів. Почалося 1490 в Коломийському пов. на *Покутті*. Очолив його селянин Муха, який із загоном укр. і молд. повстанців прийшов з Пн. Буковини. Повсталих селян підтримувала значна частина дрібної укр. шляхти, невдоволеної пануванням польс. феодалів. Муха сформував 9—10-тисячне військо. Повстанці здобули Снятин, Коломию і Галич. Визволивши від польс. феодалів Галицьку землю, військо вирушило на Львів. Успіхи повстанців занепокоїли польс. уряд. За наказом короля *Казимира IV* було створено ополчення польс. шляхти *Руського воєводства*. Об'єднані сили шляхет. ополчення, королівського війська та найманих загонів Тевтонського ордену завдали поразки повстанцям під Рогатином (тепер місто Івано-Фр. обл.). Муха з невеликим загоном відступив до Пн. Буковини. Але повстанський рух не припинився. В 1491 його очолив А. Боруля. За деякими даними, під цим ім'ям виступав Муха. В 1492 Муха знову зробив спробу підняти повстання на Покутті, але укр. шляхта видала його польс. феодалам. Помер Муха в ув'язненні у Кракові. М. п. було одним з перших великих антифеод. повстань укр. селян.

Літ.: Грабовецький В. В. Селянське повстання на Прикарпатті під прово-

В. І. Мухін. Хлібороби. Фрагмент композиції. Тонований цемент. 1966.

Є. Й. Мухін.

Мучниця звичайна. Гілка з плодами.

дом Мухи 1490—1492 років. Львів, 1979. *В. В. Грабовецький.*

МУ́ХИ СПРА́ВЖНІ (Muscidae) — родина комах ряду *двокрилих*. Тіло (довж. 2—15 мм) темного, рідше жовтого, синього або зеленого кольорів, вкрите волосками або щетинками. Дорослі М. с. живляться соками квітів, харч. продуктами людини, екскрементами, речовинами, що розкладаються, тощо; окремі види — хижаки і кровососи. Личинки багатьох видів живляться тканинами рослин, у т. ч. культурних, деяких — гниючими рослинними і тваринними рештками; личинки окремих видів — хижаки (поїдають личинок різних комах, у т. ч. мух) або паразити саранових, жалячих перетинчастокрилих і навіть людини. Бл. 3000 видів, поширених по всьому світу, крім Крайньої Півночі і Антарктиди; в СРСР — бл. 800, з них в УРСР — 48. М. с. (напр., *муха кімнатна*) поширюють патогенних мікробів, яйця гельмінтів; кровососні види (напр., *жигалка осіння*) — збудників сибірки, туляремії та ін. хвороб. Деякі М. с. є проміжними хазяями окремих паразитич. червів. Заходи боротьби — див. *Дезинсекція*. *Г. В. Бошко.*

МУ́ХІН Віктор Іванович (28.IX 1914, с. Зайцеве, тепер Донец. обл.— 9.II 1977, Ворошиловград) — укр. рад. скульптор, засл. діяч мист. УРСР (з 1956). В 1931—32 навчався в Харків. худож. ін-ті у Л. *Блох*, 1938 закінчив Київський художній інститут, де навчався в Ж. *Діндо* й Л. *Шервуда*. Твори: пам'ятники — В. І. Леніну в м. Красному Лучі Донецької обл. (1944), радянським воїнам на братських могилах у Ворошиловграді (1944) і Кадіївці (1946), молодогвардійцям у Краснодоні (1954, в співавт.), героям Біловодського повстання 1918 в смт Біловодську Ворошиловгр. обл. (1968—69); станкові — «В. І. Ленін з робітником» (1967), монумент «Україна — визволителям» у смт Міловому Міловського р-ну Ворошиловгр. обл. (1972, у співавт.) та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1973. Іл. див. також до статей *Ворошиловградська область*, т. 2, с. 397 і *Краснодон*, т. 5, с. 479.

МУ́ХІН Єфрем Йосипович [26.I (6.II) 1766, Чугуїв, тепер Харків. обл.—січ. 1850, с. Кольцово, тепер Смол. обл.] — рос. лікар-хірург, анатом, фізіолог, гігієніст, судовий медик. Вчився в Харків. духовному колегіумі та *Єлизаветградській медико-хірургічній школі*. Професор Моск. медико-хірургічної академії (1808—18) і Моск. ун-ту (1813—35). М.— пропагандист і організатор *вакцинації* в Росії, один з основоположників анатомофізіол. напряму в медицині; розробляв питання з травматології, запровадив у мед. практику масаж, *гальванізацію*, брав участь у боротьбі з епідемією холери в Москві (1830). Автор посібників з хірургії (1806) та анатомії (1813—15). М. був обраний почесним членом Харків. університету.

МУ́ХІНА Віра Гнатівна [19.VI (1.VII) 1889, Рига — 6.X 1953, Москва] — рос. рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1943), дійсний член АМ СРСР (з 1947). В 1907—12 навчалася в Москві в К. *Юона* та І. Машкова, 1912—14 — в Парижі в Е. А. *Бурделя*. Брала участь у здійсненні ленінського плану *монументальної пропаганди*, в конкурсі на проект пам'ятника Т. Шевченкові для Харкова (1930). Твори: «Полум'я революції» (1922—23), «Селянка» (1927), група «Робітник і колгоспниця» для павільйону СРСР на Всесвітній виставці в Парижі (1935—37, тепер перед пн. входом ВДНГ у Москві), група «Хліб» (1939), «Партизанка» (1942), композиція «Вимагаємо миру!» (у співавт., 1950), пам'ятник П. Чайковському в Москві (у співавт., відкритий 1954); портрети (акад. О. Крилова, 1945; О. Довженка, 1946—47, та ін.). Твори М. зберігаються в ДТГ, ДРМ, Київ. музеї рос. мистецтва та ін. музеях. Ім'я Мухіної присвоєно Ленінгр. вищому худож.-промисловому учщу. Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Державна премія СРСР, 1941, 1943, 1946, 1951, 1952. Іл. див. також до ст. *Бюст*, т. 2, с. 40.

Літ.: Суздалев П. К. Вера Мухина. М., 1971.

МУХОЛО́ВКОВІ (Muscicapidae) — родина птахів ряду *горобцеподібних*. Довж. тіла 9—30 см, маса до 30 г. Дзьоб широкий і невисокий, при основі його є щетинкоподібні пера, ніздрі розміщені ближче до розрізу рота. Ноги відносно короткі. Забарвлення різноманітне, у тропіч. видів — здебільшого яскраве. Зустрічаються в лісах, рідше в чагарникових або культурних ландшафтах. Моногами. Кладку з 2—10 яєць насиджують протягом 12—20 днів. Пташенята вилітають з гнізда на 14—20-й день. Живляться М. комахами (здебільшого *мухами*) та ін. безхребетними, ягодами. 398 видів, поширених у Старому Світі майже повсюдно, в СРСР — 15 видів, з них на Україні — 4: мухоловка сіра (Muscicapa striata), строката мухоловка (Ficedula hypoleuca), білошийка (F. albicollis) і мала мухоловка (Siphia parva).

Л. О. Смогоржевський.

МУХОМО́Р (Amanita) — рід шапинкових грибів родини мухоморових. Плодове тіло у молодих М. замкнене в загальне покривало, яке потім розривається, залишаючись лише при основі ніжки (у вигляді чашечковидної плівки) і на шапинці (у вигляді білих клаптиків). Після розриву часткового покривала, що вкриває шапинку зісподу, у верхній частині ніжки залишається кільце. Найчастіше зустрічаються М. червоний (A. muscaria) з цегляно-червоною різних відтінків, жовто-червоною, червоно-оранжевою шапинкою, М. пантерний (A. pantherina) з буро-коричневою, іноді з легким рудуватим відтінком, сіруватo-коричневою або бурою шапинкою, *бліда поганка* та ін. Ростуть М. в лісах; плодові тіла утворюють у липні — жовтні. Більшість М.— отруйні гриби. Настій М. червоного та деяких ін. у солодкій воді чи молоці застосовують для винищення мух (звідки і назва). Іл. див. на окремому аркуші, т. 3, с. 400—401.

МУХТА́Р Аскад (н. 23.XII 1920, Фергана) — узб. рад. письменник. Член КПРС з 1954. Друкуватися почав 1935. М. перший в узб. л-рі порушив тему робітн. класу: поема «Сталевар» (1947), збірки віршів «Мої співгромадяни» (1949), нарисів і оповідань «Місто сталі» (1950), повість «Там, де зливаються ріки» (1950), роман «Народження» (1961). Автор романів «Сестри» (1954), «Каракалпацька повість» (1958), «Час у моїй долі» (1961), «Чинара» (1969), повістей «Немов у бурях спокій є» (1978), «Звивисті вулички Бухари», п'єси «Самандар» (1975), літ.-критичних статей. Перекладач творів Т. Шевченка, О. Корнійчука. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Дружби народів, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Сестри. К., 1969; Рос. перекл.— Там, где сливаются реки. Ташкент, 1951; Каракалпакская повесть. М., 1960; Время. Стихи М., 1969.

З. У. Умарбекова.

МУХТА́Р Махмуд (10.V 1891, с. Тунбара, поблизу м. Махаллаель-Кубра — 27.III 1934, Каїр) — єгип. скульптор, засновник нац. скульптурної школи 20 ст. З 1908 навчався в Худож. ін-ті в Каїрі, на поч. 20 ст.— в Школі красних мист. у Парижі. На творчості М. позначився вплив О. *Родена*. Твори: монумент «Пробудження Єгипту» в Каїрі (1919—28), станкова серія із зображенням селян («Селянка», 1928; «Хамсін», 1929, та ін.). Іл. див. на окремому аркуші до статті *Арабська Рес. публіка Єгипет*, т. 1, с. 224—225, *Літ.:* Ковтунович О. Махмуд Мухтар. М., 1971.

МУХТА́РОВ Гусейн (н. 11.VII 1914, Мешхед, Іран) — туркменський рад. драматург. Член КПРС з 1950. Друкуватися почав 1941. Автор п'єс: «Честь сім'ї» (1946; Державна премія СРСР, 1951), «Веселий гість» (1954), «Тридцяті роки» (1958), «Хто злочинець?» (1963), «В'єтнамка» (1970), «Бен шик у вогні» (1971), «Красуня» (1972), «Я одружуюся з бабусею» (1979) та ін. П'єси М. ставляться на сцені укр. театрів (у Києві, Львові, Тернополі). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Честь сім'ї. К., 1953; Чортове плем'я. К., 1971; Красуня. В кн.: Голоси Туркменії. К., 1978. *І. М. Давидова.*

МУЦИ́НИ (від лат. mucus — слиз) — вуглевод-білкові сполуки з групи *глікопротеїдів*. Виділяються епітеліальними клітинами слизових оболонок дихальних, травних, сечостатевих шляхів, а також підщелепних та під'язикових слинних залоз людини і тварин. Зумовлюють в'язкість і тягучість виділень слизових залоз (напр., слинних). Стійкі до дії *протеолітичних ферментів*. Відіграють захисну роль в організмі (напр., послаблюють ступінь подразливості слизової оболонки шлунково-

кишкового тракту хім. та мех. чинниками, пригнічують *гемаглютинацію*, спричинювану вірусом грипу).

МУ́ЦІЙ СЦЕВО́ЛА Гай (Gaius Mucius Scaevola) — легендарний герой у Стародавньому Римі. Див. *Сцевола* Гай Муцій.

МУ́ЧНИК Леонід Овсійович (17. XII 1896, Одеса — 8.I 1966, там же) — укр. рад. живописець. У 1911—14 навчався в Одес. худож. уч-щі в К. *Костанді* та Г. *Ладиженського*, 1926 закінчив Одес. худож. ін-т. Твори: «Підвіз провіанту до броненосця „Потьомкін"» (1934, ДМУОМ), «Повстання на крейсері „Очаков"» (1937, Харків. худож. музей), «Ми ще повернемося!» (1944—47), «Потьомкінці виносять на берег тіло вбитого Г. Вакуленчука» (1947—57), обидва — в Одес. худож. музеї; морські краєвиди.

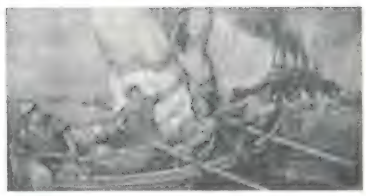

Л. О. Мучник. Підвіз провіанту до броненосця «Потьомкін». 1934. ДМУОМ у Києві.

МУЧНИ́ЦЯ ЗВИЧА́ЙНА, ведмеже вушко (Arctostaphylos uva-ursi) — невеликий вічнозелений напівсланкий кущик родини вересових. Стебло лежаче розгалужене. Листки шкірясті, довгасто-оберненояйцевидні. Квітки двостатеві, блідо-рожеві, у небагатоквіткових китицях на верхівках гілок. Плід — кістянкоподібний. Пошир. у Пн. і Серед. Європі (на Пд.— лише в горах), в Сибіру, на Далекому Сході і в Пн. Америці. В УРСР росте розсіяно на Поліссі. В листках М. з. містяться глікозид арбутин і *дубильні речовини*. Листки використовують в медицині. Потребує охорони і відновлення.

МУШИ́НСЬКИЙ Антон Олександрович (н. 22.I 1919, Бершадь, тепер місто Вінницької обл.) — новатор виробництва в цукровій промисловості, слюсар-наладчик, Герой Соціалістичної Праці (1971). В 1933—47 працював слюсарем на цукр. з-дах Київ., Черкас. та Житомир. областей; 1947 — слюсарем-наладчиком Степанівського цукр. з-ду Вінн. обл. З 1980 — на пенсії. За час роботи на з-ді вніс багато цінних раціоналізаторських пропозицій, запровадив у виробн. найновіші досягнення науки і передового досвіду. Наставник молоді. Депутат Верховної Ради УРСР 5—8-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями. *Ю. С. Жугін.*

МУШКЕ́Т (ісп. mosquete, від лат. musca — муха) — ручна вогнепальна зброя з гнотовим затвором. М. з'явився в 20-х рр. 16 ст. в Іспанії, потім в ін. країнах Зх. Європи та в Росії. Мали калібр до 23 мм, вагу 8—10 кг, куля важила 50 г і пробивала лицарські *лати*, далекобійність — до 250 м. Для зручності стрільби з М. застосовували сошки (підпори) типу *алебарди*. В 16—17 ст. М. були на озброєнні і в запоріз. козаків. У кінці 17 ст. М. були замінені кремінними рушницями. Іл. с. 186.

МУШКЕТЕ́РИ (франц. mousquetaires, від mousquet — мушкет) — з поч. 16 ст. в європ. арміях різновид піхоти, озброєної *мушкетами*. У Франції підрозділи королівських М. формувалися виключно з дворян. Хоч у кінці 17 ст. мушкет був замінений кремінною рушницею, назва «мушкетери» за традицією в багатьох арміях, в т. ч. в Росії, існувала до поч. 19 ст. Іл. с. 186.

МУШКЕ́ТИК Юрій Михайлович (н. 21.III 1929, с. Вертіївка, тепер Ніжинського р-ну Черніг. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1951. Закінчив Київ. ун-т (1953). Почав друкуватися 1952. Перші твори — істор. повість «Семен Палій» (1954) і роман «Гайдамаки» (1957). Важливі суспільні, морально-етичні проблеми сучасності висвітлюються в романах «Крапля крові» (1964; Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1965), «Жорстоке милосердя» (1972), «Біла тінь» (1974), «Позиція» (1978; Державна премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1980), повістях «Біль», «Суд над Сенекою», «Старий у задумі» (всі — 1978). Автор п'єс «Вернися в дім свій» (1977), «Поки живу — люблю» (1978), літ.-критичного нарису «Анатолій Ширян» (1960). Нагороджений орденами Дружби народів і «Знак Пошани».

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1979; Рос. перекл.— Жестокое милосердие.— Белая тень. М., 1978. *Г. О. Бандура.*

МУШКЕ́ТОВ Іван Васильович [9 (21).I 1850, станиця Алексєєвська, тепер Алексєєвського р-ну Волгогр. обл. РРФСР — 10 (23).I 1902, Петербург] — рос. геолог і географ. Закінчив Петерб. гірничий ін-т (1872). З 1882 працював у *Геологічному комітеті*, викладав в Інституті шляхів та в інших вузах. Проводив геол. дослідження на Пд. Уралі, в Серед. Азії, на Кавказі; відкрив три нові мінерали, кілька родовищ корисних копалин. Один з авторів першої геол. карти Туркестану (1884), автор грунтової праці «Туркестан» (т. 1—2, 1886—1906). М. дав першу наук. схему геол. будови і рельєфу Серед. Азії. Велику увагу приділяв вивченню тектонічних, сейсмічних і геоморфологічних процесів. М.— один з перших дослідників гірського зледеніння. Вивчав *зсуви* району Одеси і солоні озера Криму. Опублікував посібник з геології — «Фізична геологія» (1 і 2 частини, 1888—91). На честь М. названо гору на Вітімському плоскогір'ї, льодовик на Тянь-Шані та ін. Портрет с. 186.

МУШМУЛА́ (Mespilus) — рід рослин родини розових. 1 вид — М. звичайна (M. germanica). Листопадне дерево або кущ 3—6 м заввишки. Листки ланцетні або яйцевидні. Квітки одиночні, великі, білі. Плід кістянковидний, округлий, з твердим м'якушем. Плоди М. містять цукри, яблучну к-ту, вітамін С, їх споживають свіжими й солять, виготовляють пастилу, вино. М. дико росте на Кавказі, в Криму, Туркменії, на Балканському п-ові, в Малій Азії. М. звичайну вирощують у пд. р-нах СРСР, в окремих країнах Європи і США. Часто М. наз. *японську мушмулу*.

МУШФІ́К Мікаїл (справж. прізв. — Ісмаїл-заде; 5.VI 1908, Баку — 1939) — азерб. рад. поет. Друкуватися почав 1926. Перша зб. віршів — «Вітри» (1930). Автор поем «Гая», «Мій друг», «Дядько Джабі», «Пастух» та ін., зб. поезій «Перше травня», «Голоси дня» (обидві — 1932), «Скеля» (1935) та ін. Оспівував успіхи рад. будівництва, героїчну працю бакинських нафтовиків, перемогу колг. ладу, дружбу народів. Т. Шевченкові присвятив вірш «З'їзд» (1932), перекладав його твори.

МУШФІКІ́ (Мулло Мушфікі) Абдурахман (1525, Бухара — 1588, там же) — тадж. поет-сатирик. Жив у Бухарі й Самарканді, був придворним поетом. Залишив диван — збірку сатиричних віршів, збірки газелей і касид, поеми «Квітник Ірема», «Поема про вино» та ін. У деяких віршах, епіграмах, анекдотах викривав феод. порядки, засуджував жорстокість емірів і ханів, зажерливість баїв і купців, нечесність мулл і алхіміків. Увійшов у тадж. фольклор як позитивний герой нар. анекдотів.

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. Стихотворения и поэмы. М., 1973.

МУЮНКУ́М — піщана пустеля в межах Казахської РСР. Див. *Мойинкум*.

МХІТАРЯ́Н Арташес Мелконович [н. 1 (14).VIII 1912, м. Діліжан, тепер Вірм. РСР] — укр. рад. вчений у галузі гідроаеромеханіки, доктор тех. наук (з 1953), професор (з 1953), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1944. Закінчив (1940) Моск. інженерно-буд. ін-т, працював у спец. будівельно-монтажних управліннях. У 1946—61 викладав у Вірменському с.-г., Куйбишевському гідротех. і Київ. політех. ін-тах. З 1961 — у Київ. ін-ті інженерів цивільної авіації. Осн. праці — з проблем електрогазодинаміки, струменевих течій, пограничного шару на несучих поверхнях літальних апаратів, фільтрації води в земляних спорудах. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

МЦХЕ́ТА — місто Груз. РСР, райцентр. Розташована на р. Курі при впадінні в неї річки Арагві, на Військово-Груз. дорозі. Залізнична станція. Стародавнє місто. Засн. в 2-й пол. 1-го тис. до н. е. До кін. 5 ст. н. е.— столиця схід.-груз. д-ви Картлі (Іберії). За середньовіччя М.— торг.-ремісничий та реліг. центр (резиденція глави груз. церкви — католікоса). Сучасна М.— значний культур. і пром. центр. У місті — меблева, трикотажна ф-ки, кераміч., виноробний, консерв. з-ди. Історико-архітектурний музей-заповідник. Поблизу М.— храм *Джварі*. Земо-Авчальська ГЕС ім. В. І. Леніна (ЗАГЕС; 1927, арх. О. Кальгін, К. Леонтьєв, М. Мачаваріані) з пам'ятником В. І. Леніну (1927, скульптор І. Шадр). Археол. розкопки 70-х рр. 19 ст. і 1937 виявили в М. за-

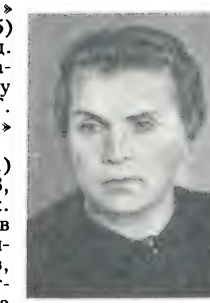

В. Г. Мухіна.

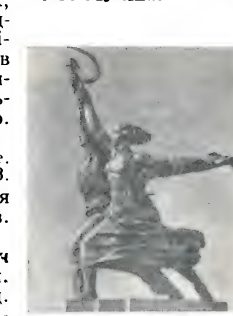

В. Г. Мухіна. Робітник і колгоспниця. Хромонікелева сталь. 1937. Статую встановлено на ВДНГ у Москві

А. О. Мушинський.

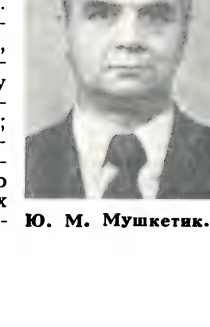

Ю. М. Мушкетик.

І. В. Мушкетов.

Український козак з **мушкетом.** З герба Запорізького війська

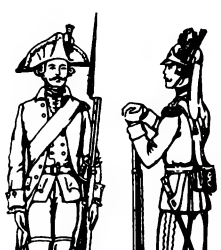

Мушкетери російської армії: 1 — рядовий мушкетерської роти гвардійського полку. Початок 2-ї половини 18 ст.; 2 — рядовий мушкетерського полку. Кінець 18 ст.

лишки укріплених резиденцій, міськ. кварталів, могильники (напр., *Самтаврський могильник*). На правому березі р. Кури розкопками відкрито руїни акрополя Армазціхе (2-а пол. 1-го тис. до н. е.— поч. 1-го тис. н. е.). В Армазісхеві, вище за течією Кури, знайдено руїни палацового комплексу, лазню (2—3 ст.) й некрополь (перші ст. н. е.). Серед середньовічних пам'яток — комплекс монастиря Самтавро з кафедральним собором *Светіцховелі*.

МЧЕ́ДЛОВ-ПЕТРОСЯ́Н Отар Петрович (н. 3.X 1918, Тифліс) — рад. вчений у галузі фізичної хімії і технології неорганіч. будівельних матеріалів, чл.-кор. АН Груз. РСР (з 1974), засл. діяч науки УРСР (з 1979), засл. винахідник УРСР (з 1965). Член КПРС з 1975. Після закінчення Груз. політех. ін-ту (1940) викладав у ньому. Працював у Ін-ті металу й гірничої справи АН Груз. РСР (1947—52), Харків. ін-ті інженерів залізнич. транспорту (1952—76). З 1976 — у Харків. інженерно-буд. ін-ті, водночас (з 1964) — в ін-ті «Південдіпроцемент» (Харків). Осн. праці — з термодинаміки силікатів, теорії випалу цементного клінкеру, тверднення цементу, фізико-хім. основ технології бетону.

МЮЗА́М (Mühsam) Еріх (6.IV 1878, Берлін — 11.VII 1934, концтабір Оранієнбург) — нім. поет, драматург, публіцист. Перша зб. віршів — «Пустеля» (1904). До 1914 в сатиричних творах висміював бурж. суспільство, але захоплювався ідеями анархізму. Під час 1-ї світової війни виступав як антимілітарист. У 1919 брав участь у боротьбі за встановлення Рад. влади в Баварії, за що був ув'язнений (1919—25). У збірках віршів «Палаюча земля» (1920), «Революція», «Тривога» (1925), в п'єсах «Іуда» (1920), «Державний інтерес» (1929), «Погода для всіх» (1930) таврував капіталізм, фашизм, закликав до революції. Страчений гітлерівцями.

Тв.: Укр. перекл.— Юда. Х., 1923; Рос. перекл.— Земля в огне. М., 1925.

Літ.: Павлова Н. С. Творчество Эриха Мюзама. М., 1965. *Н. М. Матузова.*

МЮЗИКЛ (англ. musical — музичний) — музично-сценічний твір комедійного характеру, що поєднує виражальні засоби муз., драм. і хореографічного мистецтва. Близький до *музичної комедії, оперети.* М. виник у кін. 19 — на поч. 20 ст. в США. Серед авторів М.— Дж. Гершвін, Р. Роджерс, А. Берлайн, К. Портер, Ф. Лоу, Л. Бернстайн. У 60—70-х рр. до М. звертаються й рад., зокрема укр. композитори — В. Ільїн, Ж. і Л. Колодуби, О. Красотов, М. Скорик та ін. *Л. З. Мазепа.*

МЮЗИК-ХОЛ (англ. music-hall — концертний зал) — вид естрадного театру, в якому виконуються концертні програми й естрадні огляди (ревю). На поч. 18 ст. М.-х. називались вистави в англ. тавернах, де використовувалися прийоми *фарсу, буфонади, гротеску.* М.-х. поширені в багатьох країнах Європи та Америки. У їхніх виставах поєднуються естрадні, циркові, балетні та муз. номери. Велика увага в них звертається на пишність і виразність декорацій, на наявність значної кількості виконавців. На поч. 60-х рр. були створені Моск., Ленінгр., Київ. (див. *Київський мюзик-хол*) та ін. мюзик-холи.

МЮ́ЛЛЕР (Müller) Йоганн — нім. астроном і математик. Див. *Регіомонтан.*

МЮ́ЛЛЕР (Müller) Фріц (31.III 1821, Віндішгольцгаузен, поблизу Ерфурта — 21.V 1897, Блуменау, Бразілія) — німецький зоолог. Закінчив Берлінський (1844) і Грейфсвальдський (1849) ун-ти. В 1852—97 — у Бразілії; з 1856 — професор ряду навчальн. закладів. Праці присвячені проблемам *ембріології* та *екології* безхребетних тварин. Розвинув багато положень вчення Ч. *Дарвіна.* Один з авторів *біогенетичного закону.*

МЮЛУ́З — місто на Сх. Франції, в Ельзасі. Порт на каналі Рона — Рейн. Вузол з-ць і автошляхів. 116 тис. ж. (1975). Провідні галузі пром-сті — текст. і маш.-буд. Підприємства електротех., текст., маш.-буд., паперової та хім. (виробн. фарб) пром-сті. Поблизу М.— добування калійної солі.

МЮ́ННІХ (Münnich) Ференц (16. XI 1886, с. Шерегейеш, обл. Фейєр — 29.XI 1967, Будапешт) — діяч угор. комуністичного руху, держ. діяч УНР. Н. в сім'ї ветеринара. В 1910 закінчив юрид. ф-т Клужського ун-ту. Призваний 1914 під час 1-ї світ. війни до австро-угор. армії, 1915 потрапив у рос. полон. У 1917 в Томську вступив до РСДРП(б). Брав участь у Великій Жовтн. соціалістичній революції та громадян. війні в Росії. В 1918 повернувся до Угорщини. Один із засновників КП Угорщини (1918; з 1948 — УСРП) та організаторів Червоної Армії в *Угорській Радянській республіці 1919.* Після падіння республіки емігрував. З 1922 — в СРСР на відповідальній господарській роботі. Брав участь у нац.-революц. війні іспан. народу 1936—39, командуючи 11-ю Інтернац. бригадою. Учасник Великої Вітчизн. війни. Після визволення Угорщини (1945) повернувся на батьківщину. В 1950—56 — на дипломатичній роботі. Під час *контрреволюційного заколоту в Угорщині 1956* взяв участь у створенні Угор. революц. робітн.-сел. уряду. З 1956 — заст., з 1957 — 1-й заст. голови Ради Міністрів. У 1956—58 — одночасно міністр збройних сил і внутр. справ. У 1958—61 — голова Ради Міністрів. У 1961—65— держ. міністр. З 1956 — член ЦК, 1956—65 — Політбюро ЦК УСРП. Нагороджений 2 орденами Леніна.

МЮ́НСТЕР — місто на Зх. ФРН, в землі Пн. Рейн-Вестфалія. Вузол з-ць і автошляхів, значний порт на каналі Дортмунд — Емс. 264 тис. ж. (1976). Найрозвинутіша харч. (у т. ч. мол., пивоварна, виноробна) і текст. пром-сть. Підприємства с.-г. машинобудування, хім., шкір. та металообр. пром-сті. Ун-т (з 1780). Музеї. Засн. 800.

МЮ́НСТЕРСЬКА КОМУ́НА (1534—35) — революц. нар. влада на чолі з *анабаптистами* в м. *Мюнстері.* Встановлена 23.II 1534 в результаті перемоги збройної боротьби городян проти князя-єпископа. На чолі М. к. стояли ідеологи анабаптистів, спочатку Я. Матіс, а після його загибелі *Іоанн Лейденський.* Анабаптисти проголосили Мюнстер «Новим Сіоном», центром «царства божого», під яким вони розуміли нове суспільство соціальної рівності. В умовах 16-місячної облоги міста військами феодалів влада анабаптистів здійснила ряд соціальнозрівняльних заходів: конфіскувала майно церков і монастирів, скасувала гроші та приватну власність на дорогоцінні метали, заборонила торгівлю, запровадила рівний розподіл продуктів споживання, зобов'язала всіх жителів працювати та брати участь в обороні міста. 25.VI 1535 М. к. розгромили феодали. Її керівників було страчено.

Т. П. Брянцева.

МЮ́НХЕН — місто на Пд. ФРН, адм. ц. землі Баварія. Розташований на р. Ізарі. Вузол з-ць, автошляхів і авіасполучень (2 аеропорти міжнар. значення). 1,3 млн. ж. (1978). Поселення на місці М. виникло в 8 ст. Права міста здобув 1158. З 13 ст. по 1871 М.— столиця герцогства *Баварія* (1618—48 окупований швед., 1701—14 — австр. військами). З 1871 — у складі Німецької імперії. В 1900—02 в М. жив В. І. Ленін (в ці роки тут видавалася «*Искра*»). В квітні 1919 в М. було проголошено *Баварську Радянську республіку.* В 1923 М.— центр фашист. путчу, пізніше — один із центрів фашист. реакції. Тут було укладено *Мюнхенську угоду 1938.* Після 2-ї світової війни входив до амер. зони окупації, з 1949 — у складі ФРН. М. — важливий екон. і культур. центр, в якому зосереджені пром. підприємства найбільших концернів країни. Провідні галузі пром-сті — електронна, електротех., приладобуд. та маш.-буд. (заг. і важке машинобудування, авіаракето- та моторобудування, виробн. автобусів, вантажних автомашин тощо).

Хім. пром-сть представлена виробн. хіміко-фарм. і гумових виробів, кінофотоплівки, штучних матеріалів. Підприємства паперової, поліграф., швейної, текст., харчосмакової (особливо пивоварної) галузей. Атомна пром-сть. Розвинуті ремесла. М.— один з гол. фінанс. і торг. центрів країни. В М. періодично проводять міжнародні ярмарки.

Серед архіт. пам'яток: церкви Фрауенкірхе (1466—92), Санкт-Міхаель-кірхе (1583—97), Театі-

Мюнхен. На одній з вулиць міста.

неркірхе (1663—1767); Стара ратуша (1470), будівлі резиденції баварських герцогів (16—19 ст.), палац Німфенбург (1663—1728), Пропілеї (1846—60), Нова ратуша (1867—1908), Нім. музей (1903—25). Ун-т ім. Людвіга Максиміліана (засн. 1472, з 1826 — у М.). Тех. ун-т, Баварська академія образотворчих мистецтв і вища школа музики. Баварська держ. б-ка. Численні музеї, у т. ч. Нім., Баварський нац., Гліптотека, театр., Стара і Нова пінакотеки та ін. Театри. Центр туризму.

МЮНХЕНСЬКА УГО́ДА 1938. Укладена 29.IX главами урядів Великобританії (Н. Чемберлен), Франції (Е. Даладьє), фашист. Німеччини (А. Гітлер) і фашист. Італії (Б. Муссоліні) про розчленування Чехословаччини. М. у. стала кульмінацією політики потурання фашист. агресорам з боку зх. д-в напередодні *другої світової війни 1939—45* і спрямування міжнар. імперіалізмом фашист. агресії проти СРСР. Після *аншлюсу* Австрії (березень 1938) Німеччина, спираючись на профашист. судето-нім. партію, поставила вимогу перед чехосл. урядом надати повну автономію Судетській обл., що фактично означало б відмову Чехословаччини від суверенітету над Судетською обл. В ситуації, що склалася, Рад. уряд запропонував Чехословаччині (відповідно до рад.-чехосл. договору 1935 про взаємодопомогу) всебічну підтримку для збереження її тер. цілісності. 13.IX судетські фашисти вчинили проти чехословацького уряду збройний заколот, а коли заколот було придушено, Німеччина почала загрожувати Чехословаччині воєнною розправою. Зустріч Чемберлена з Гітлером (15. IX), що відбулася слідом за цим, англо-франц. ультиматум чехосл. урядові (19.IX) про негайне передання Німеччині ряду територій Чехословаччини і капітуляція чехосл. бурж. уряду Е. *Бенеша* (21.IX) повністю розчистили шлях до М. у. Наслідком М. у. було рішення про відторгнення від Чехословаччини на користь Німеччини Судетської обл. і задоволення тер. вимог Польщі (загарбання Тешінської Сілезії) й Угорщини (передання Угорщині *Закарпатської України*). 1.X гітлерівські війська окупували Судетську обл. М. у. прирекла всю Чехословаччину на загарбання Німеччиною (1939). Уряд СРСР заявив про невизнання розчленування Чехословаччини. В 1973 згідно з договором між ЧССР і ФРН про нормалізацію відносин М. у. було визнано недійсною. *Г. С. Бабичев, Л. О. Пашковський.*

МЮ́НХЕНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені Людвіга Максиміліана — один з найстаріших університетів Німеччини. Засн. 1472 в Інгольштадті; на поч. 19 ст. переведено до Ландогута; з 1826 — у Мюнхені. У М. у. працювали Ю. *Лібіх*, Р. *Вільштеттер*, Р. *Кун* та ін. відомі учені. В складі ун-ту ф-ти: права і політ. економії, математики, фізики, хімії і фармацевтики, наук про Землю, медицини, два філос. (філософія й історія, філологія й культура), католицько-богословський та ін. При ун-ті — н.-д. ін-ти, астр. і геофіз. обсерваторії, бот. сад; у бібліотеці — понад 1 млн. томів.

МЮ́НЦЕР (Münzer) Леопольд Давидович (8.III 1901, Львів — червень 1943, там же) — польський і український піаніст і педагог. Гри на фортепіано навчався в Є. Лялевича в консерваторії Галицького музичного товариства у Львові, в Е. Штоєрмана і Е. Зауера у Відні. Дипломант 1-го Міжнар. конкурсу ім. Ф. Шопена (Варшава, 1927). З 1928 — викладач консерваторії Польс. муз. т-ва, з 1939 — професор держ. консерваторії у Львові. Гастролював у містах Європи, зокрема 1940—41 — в Москві, Ленінграді, Києві, Харкові, Ростові, Одесі. Страчений нім. фашистами. *Л. З. Мазепа.*

МЮ́НЦЕР (Münzer, Müntzer) Томас (бл. 1490, м. Штольберг, Гарц — 27.V 1525, біля м. Мюльгаузена, Тюрінгія) — вождь селянсько-плебейського табору в *Селянській війні 1524—26* у Німеччині, ідеолог нар. течії в *Реформації*. Виступав проти догматів католицької церкви та її організації. В 1520—21 обгрунтував найрадикальніше вчення про характер і завдання Реформації, яку пов'язував з антифеод. рухом народу. За визначенням Ф. Енгельса, «подібно до того як релігійна філософія Мюнцера наближалась до атеїзму, його політична програма була близька до комунізму» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 7, с. 353). В 1521 М. відвідав Чехію, опублікував там «Празький маніфест», в якому виклав свої революц. погляди. Політ. програма М. передбачала перехід влади до рук народу і встановлення «царства божого», під яким він розумів сусп. лад без класових відмінностей, приватної власності, експлуатації та без відособленої держ. влади князів. На поч. 1525 М. очолив революц. рух у Тюрінгії та утворений революц. уряд у м. Мюльгаузені, намагався перетворити Тюрінго-Саксонський р-н на оплот усієї війни. Проте 15.V 1525 в бою поблизу м. Франкенгаузена загін М. було розбито князівським військом. М. взято в полон і після катувань страчено. Портрет с. 188. *Т. П. Брянцева.*

МЮНШ (Münch) Шарль (26.IX 1891, Страсбург — 6.XI 1968, Річмонд, США) — франц. диригент і скрипаль. З 1932 жив у Парижі, де керував філармонічним оркестром (1935—38). У визволеному від нім.-фашист. окупації Парижі перший виконав «Пісню визволення» А. Онеггера та 7-у симфонію Д. Шостаковича. З 1946 — у США; в 1949—62 — керівник Бостон. оркестру. Гастролював як диригент; в СРСР — 1956 і 1965.

МЮО́НИ (стара назва — μ-мезони) — нестабільні *елементарні частинки* зі спіном 1/2, часом життя $2{,}2 \cdot 10^{-6}$ і масою, яка в 207,3 раза перевищує масу електрона; належать до *лептонів*. Вперше М. виявили 1936 в *космічному промінні* амер. фізики К. *Андерсон* і С. Неддермейер. Існують позитивно заряджений (μ^+) і негативно заряджений (μ^-) М., які є *античастинками* один відносно одного. Від'ємний М. розпадається на електрон, мезонне нейтрино та електронне антинейтрино: $\mu^- \to e^- + \nu_\mu + \tilde{\nu}_e$, а додатний — на позитрон, мюонне антинейтрино та електронне нейтрино: $\mu^+ \to e^+ + \tilde{\nu}_\mu + \nu_e$. Осн. джерелом М. в космічному промінні й на *прискорювачах заряджених частинок* високих енергій є розпад π- і K-мезонів, які інтенсивно народжуються при зіткненні *адронів*, напр. протонів, з атомними ядрами. Див. також *Мюоній*.

МЮО́НІЙ (μ^+e^-, Mu) частинка, яка складається з позитивного *мюона* (μ^+) і електрона (e^-). Будова М. аналогічна будові *атома* водню, від якого М. відрізняється заміною протона на μ^+. Час життя М. $\tau = 2{,}2 \cdot 10^{-6}$ с визначається часом життя мюона.

МЮРА́Т (Murat) Йоахім (25.III 1767, Лабастід-Фортюньєр, тепер Лабастід-Мора, деп. Ло — 13.X 1815, Піцца, Калабрія) — франц. військ. діяч, сподвижник *Наполеона I*, маршал Франції (1804), король *Неаполітанського королівства* (1808—15). Учасник усіх наполеонівських воєн. У 1812 під час походу в Росію (див. *Вітчизняна війна 1812*) командував кав. корпусом. Після втечі Наполеона I з Росії командував франц. армією, що відступала. В 1814, щоб зберегти за собою неаполітанський престол, вступив у таємний союз з Австрією і Великобританією, зрадивши Наполеона I. Проте, не здобувши підтримки на *Віденському конгресі 1814—15*, під час «*Ста днів*» знову виступив на боці Наполеона I. Був розбитий австрійцями і втік на Корсіку. Прагнув повернути престол, але був схоплений, засуджений австр. військ. судом і розстріляний.

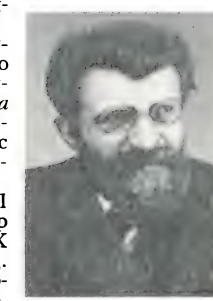

Е. Мюзам.

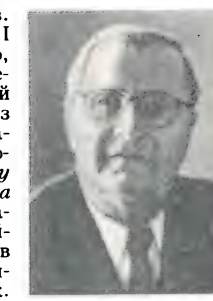

Ф. Мюнніх.

МЮРДА́ЛЬ (Myrdal) Гуннар Карл (н. 6.XII 1898, Густафс) — швед. економіст, громад. діяч. У 1923 закінчив Юрид. школу в Стокгольмі, продовжував освіту у Великобританії (1925—30). Доктор економічних наук (1927). 1930—31 — професор Ін-ту міжнар. відносин у Женеві. З 1931 — професор політичної економії і міжнародної економіки Стокгольмського ун-ту, 1945—47 — міністр торгівлі Швеції, 1947—57 — виконуючий секретар Екон. комісії ООН для Європи. Автор праць з питань міжнар. екон. відносин, які містять теор. обгрунтування та практичні рекомендації щодо зміцнення екон. зв'язків між розвинутими капіталістичними д-вами і країнами, що розвиваються, для збереження цих країн у рамках бурж. системи. М.— прихильник посилення екон. контактів з соціалістичними країнами. Нобелівська премія з економіки, 1974.

МЮРИ́Д (араб. мурід, букв.— той, хто бажає, прагне) — у мусульман-суфіїв послушник, послідовник і учень якогось релігійного наставника (мюршида) — *імама* або *шейха*.

МЮРИДИ́ЗМ (від *мюрид*) — релігійно-містична течія в *ісламі*, яка виникла в 14 ст. в Серед. Азії на грунті *суфізму*. В основу М. лягло вчення про тарикат — пізнання бога шляхом духовного

Т. Мюнцер.

вдосконалення. М. передбачав безоглядне служіння мюрида реліг. наставникові, фанатичну ненависть до іновірців. Ідеї М., поєднані з проповіддю *газавату*, були використані мусульм. духівництвом на Кавказі в 19 ст. для згуртування різноплемінних горців Дагестану і Чечні у збройній боротьбі проти експансії рос. царизму (див. *Кавказька війна 1817—64*). З розгромом у 2-й пол. 19 ст. *імамату* (мюридистської д-ви) М. втратив політ. значення.

МЮССЕ́ (Musset) Альфред де (11.XII 1810, Париж — 2.V 1857, там же) — франц. письменник-романтик, член Франц. академії (з 1852). В 1828—29 був близький до очолюваного В. Гюго прогресивного літ. гуртка «Сенакль» («Співдружність»).

Перший поетич. зб. «Іспанські й італійські повісті» (1830), спрямований проти консервативних романтиків, притаманні бунтарські тенденції. Драми «Андреа дель Сарто» (1833), «З коханням не жартують» (1834), поеми «Ролла» (1833), «Ночі» (1835—37) пройняті настроями скептицизму. В центрі поеми «Вуста й чаша» (1832), драми «Лоренцаччо» (1834) — образ бунтаря-одинака, який протестує проти лицемірства й пошлості бурж. світу. В романі «Сповідь сина віку» (1836) розкрив ідейну кризу свого покоління. Твори М. укр. мовою перекладали М. Рильський, В. Щурат, М. Терещенко.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. «Всесвіт», 1960, № 12; [Вірші]. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 2. К., 1971; [Вірші]. В кн.: Співець. К., 1972; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М.,1957; Исповедь сына века.— Новеллы. Л., 1970.

Літ.: Розанова А. Альфред де Мюссе — лірик і драматург. «Всесвіт», 1960, № 12; Тетеревникова А. Альфред де Мюссе. В кн.: Писатели Франции. М., 1964. *А. А. Розанова.*

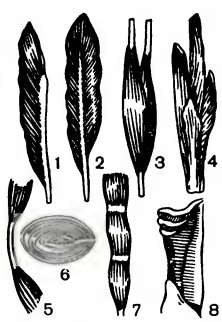

М'язи (форма і напрям м'язових пучків): 1 — одноперистий; 2 — двоперистий; 3 — двоголовий; 4 — триголовий; 5 — двочеревцевий; 6 — коловий; 7 — прямий; 8 — поперечний.

МЯ́ГКИЙ Віктор Іванович (н. 28.IX 1918, Київ) — укр. рад. актор і режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1960). Член КПРС з 1944. Закінчив студію при Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки (1941), навчався в К. *Хохлова*. З 1938 — актор, з 1958 — директор цього театру; з 1963 — директор Одес. укр. муз.-драм. театру ім. Жовтневої революції, з 1971 — Одес. цирку, з 1978 — Одес. ТЮГу ім. М. Островського. Серед ролей: Скалозуб («Лихо з розуму» Грибоєдова), Обаб («Бронепоїзд 14-69» В. Іванова), Макаров («Під золотим орлом» Я. Галана). Знімався в кіно. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Ю. Г. Токарєв.

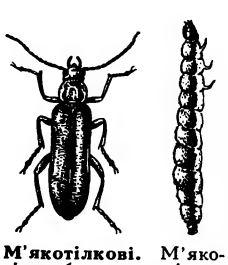

М'якотілкові. М'якотілка бура: жук і личинка.

МЯГКО́В Віталій Олексійович (н. 26.VIII 1936, Кіровабад Аз. РСР) — укр. рад. живописець, засл. діяч. мист. УРСР (з 1978). Член КПРС з 1962. В 1960—66 навчався у Київ. художньому ін-ті у В. *Пузиркова*. Твори: «Патруль революції» (1967), «Народні традиції» (1969), «Проводи на полонину» (1972), «Після рейду» (1974), «Прапор Перемоги» (1975), «Трудові ритми» (1976), «Склодуви» (1977), «Перший радянський комендант м. Києва А. Полупанов» (1978), «Юність» (1978), «Жовтень» (1979 — 80). Нагороджений орденом Дружби народів.

М'ЯЗГА́ — 1) Відхід крохмального виробництва; корм для с.-г. тварин. Одержують після виділення крохмалю із бульб картоплі, зерна кукурудзи (майцена) і пшениці (клейковина). М. використовують свіжу, силосовану й сушену, рідше варену. Найбільше значення має картопляна М., яка містить (у %): протеїну — 0,5, клітковини — 0,7, води — 90,5. За поживністю 1 кг її дорівнює 0,13 корм. од. Добова норма свіжої М. (в кг): худобі на відгодівлі — до 30, дійним коровам — 15—20, свиням — 6—10; 2) Суміш роздавлених ягід винограду, підготовлена для наступної переробки у *виноробстві*. *М. І. Коробко.*

М'ЯЗИ, мускули — органи тіла більшості тварин і людини, що здійснюють рухову функцію тіла в цілому і його окремих органів; входячи до складу інших органів, забезпечують їхню скоротливу функцію. М. утворені *м'язовою тканиною*, здатною до скорочення (див. *М'язове скорочення*). За будовою і функціональними ознаками розрізняють гладенькі та поперечносмугасті М. У хребетних тварин і людини гладенькі М. (вісцеральна мускулатура) входять до складу *нутрощів*, кровоносних та лімфатичних судин. Гладенькі М. іннервуються в основному *вегетативною нервовою системою*, скорочуються мимовільно, їх дія значною мірою автоматизована. Поперечносмугасті М. (соматична мускулатура) здебільшого є окремими органами в організмі хребетних тварин і людини. Кожний М. має м'язову і сухожильну частини. М'язова частина утворена пучками волокон, які зв'язані між собою прошарками *сполучної тканини*, багатої на судини і нерви, і утворюють пучки наростаючих порядків. Сполучнотканинні прошарки переходять в сухожильну частину М., за допомогою якої М. прикріплюються до кісток. Поперечносмугасті М. іннервуються *центральною нервовою системою*, скорочуються довільно. В організмі людини — понад 400 скелетних М.; назви їм дають відповідно до функції (згиначі, розгиначі, обертачі), форми (прямі, косі, колові М., *дельтовидний м'яз* та ін.), кількості головок (*двоголовий м'яз, триголовий м'яз* тощо), розташування (поверхневі, глибокі, зовн., внутр.) тощо. Розрізняють червоні і білі М. Червоні М. виконують здебільшого статичну роботу; вони скорочуються повільніше, ніж білі, але можуть працювати довше. У людини волокна червоних і білих М. звичайно перемішані. Роботу М. полегшують додаткові утвори — *фасції*, піхви *сухожилків*, слизові сумки тощо. У дорослих людей маса М. становить бл. 42% заг. маси тіла, у новонароджених — понад 20%, при старінні вона зменшується до 25—30%. Тренування М. (фіз. вправи, фіз. праця) сприяє пропорційному розвиткові М. і збільшенню їх маси. Див. також *М'язова система*. Іл. див. до ст. *Анатомія*, т. 1, с. 128—129. *К. І. Кульчицький.*

В. О. Мягков. Дзержинський у Києві. 1977.

М'ЯЗОВА́ СИСТЕ́МА — сукупність здатних до скорочення тканинних структур, що забезпечують у тварин та людини рух тіла, його частин та органів. Складається в основному з *м'язів* та допоміжних елементів (*фасцій, зв'язок* тощо). М'язи як окремі цілісні органи утворюються з поперечносмугастої *м'язової тканини*; в них містяться кровоносні і лімфатичні судини, чутливі і рухові нерви. Найпримітивніша М. с. у кишковопорожнинних тварин (напр., у гідри), у яких вона ще не відокремлена і являє собою лише особливі скоротливі м'язові відростки клітин *епітелію*. У більшості червів М. с. представлена гладенькими коловими, поздовжніми та косими м'язами, які відокремлені від епітелію і тісно зв'язані зі шкірою, утворюючи т. з. шкірно-мускульний мішок. М. с. членистоногих складається з поперечносмугастих м'язів, що прикріплені до зовнішнього скелета. Поперечносмугасті м'язи виникли внаслідок удосконалення гладеньких і здатні швидше й енергійніше скорочуватись. У хордових, починаючи з ланцетника, вся мускулатура за своїм походженням, розташуванням і функціями поділяється на парієтальну та вісцеральну. Парієтальна, або соматична (скелетна), мускулатура, що забезпечує рухи тіла і його окремих частин, утворена поперечносмугастими м'язами; в *онтогенезі* розвивається з міотомів (походять від серед. *зародкового листка*), розташованих по боках хорди. Вісцеральна мускулатура, що забезпечує діяльність внутр. органів (див. *Нутрощі*), утворена гладенькими м'язами; в онтогенезі розвивається з *мезенхіми*. У головохордових і круглоротих м'язова система складається з *міомерів*. М. с. вище організованих хребетних, починаючи з риб, диференціюється на м'язи голови, тулуба і кінцівок. Відбувається розподіл міомерів на *дорсальну* і *вентральну* мускулатуру. Найкраще розвинена М. с. у ссавців. В дорсальній мускулатурі виділяють групи м'язів, що забезпечують фіксацію хребта, його згинання і розгинання, бокові й обертальні рухи. Вентральна мускулатура в грудному відділі сприяє акту дихання, в черевному — виконує функцію че-

ревного преса. Сильно розвинені м'язи кінцівок, у формуванні яких бере участь як дорсальна, так і вентральна мускулатура.

К. І. Кульчицький.

М'ЯЗОВА́ ТКАНИ́НА — тканина, що становить осн. масу *м'язів* і характеризується здатністю до скорочення. Розрізняють М. т. поперечносмугасту, гладеньку та з подвійною косою посмугованістю. Поперечносмугаста М. т. складається з багатоядерних м'язових волокон; поділяється на скелетну і серцеву; в *онтогенезі* розвивається з *мезодерми*; поперечна посмугованість її пов'язана з чергуванням в *міофібрилах* ділянок з різними фізико-хім. і оптичними властивостями. Гладенька М. т. складається з одноядерних веретеноподібних клітин; розвивається з *мезенхіми* (М. т. шкіри, стінок органів шлунково-кишкового тракту, сечостатевої системи, кровоносних судин) і *ектодерми* (М. т. слинних, потових та молочних залоз). М. т. з подвійною косою посмугованістю зустрічається рідко (у деяких червів і в м'язах-замикачах двостулкових молюсків); характерною особливістю цієї М. т. є повільне, але тривале (на кілька годин) скорочення. Див. також *М'язове скорочення*.

М'ЯЗОВЕ́ СКОРО́ЧЕННЯ — вкорочення *м'яза*, що відбувається під впливом *імпульсів нервових* і забезпечує виконання механічної роботи. В М. с. беруть участь білки м'язів — *міозин* і *актин*, що входять до складу *міофібрил*. Під час М. с. відбувається взаємодія цих білків; утворюється комплекс — актоміозин. Для М. с. необхідна енергія, яка виділяється під час взаємодії актоміозину з аденозинтрифосфорною к-тою (див. *Аденозинфосфорні кислоти*). Крім того, встановлено, що М. с. відбувається лише при наявності в середовищі певної кількості іонів Ca^{+2}.

М'ЯКА́ ПШЕНИ́ЦЯ (Triticum vulgare, синонім Triticum aestivum) — вид *пшениці*, найпоширеніший на земній кулі.

МЯ́КЕЛІН (Mäkelin) Юр'є Есаяс Емануель (1.VI 1875, Тампере — 20.IX 1923, Хельсінкі) — діяч фінл. робітничого руху, один із засновників Робітничої партії Фінляндії (1899; з 1903 — С.-д. партія Фінляндії). В 1899—1917 — член її керівних органів. У 1900—17 — гол. редактор ряду робітн. газет. У 1905—06, 1908—10, 1914—17 — депутат фінл. парламенту. М.— автор «Червоного маніфесту» (листопад 1905), що містив осн. вимоги фінл. робітн. руху в період *революції 1905—07 в Росії* (встановлення демократичних свобод і справжньої автономії Фінляндії у складі Росії, скликання Установчих зборів та ін.). Після поразки Фінляндської революції 1918 засуджений до страти, яку було замінено довічним ув'язненням, 1922 — помилувано. В 1922 вступив до Компартії Фінляндії. В 1923 заарештований. У в'язниці заподіяв собі смерть.

М'ЯКИ́Й ЛАК — різновид *гравюри* (заглибленої). Назва походить від жирного м'якого лаку, який застосовується в процесі створення друкарської форми. На дошку, вкриту таким лаком, через тонкий папір олівцем наносять зображення. В місцях натиску олівця лак прилипає до паперу, оголюючи поверхню металевої дошки для наступного травлення. Технікою М. л. досягається факсимільна передача в *естампі* фактури олівцевого малюнка. Цю техніку застосовували й застосовують зарубіжні та вітчизняні майстри (на Україні — В. Касіян, О. Пащенко та ін.).

М'ЯКОТІ́ЛКОВІ (Cantharidae) — родина *жуків*. Довж. 5—15 мм. Покриви тіла та надкрила м'які (звідси й назва). Жуки живуть на рослинах, личинки і лялечки — у грунті або під корою. Хижаки (живляться гол. чин. комахами і кліщами). Личинки взимку у відлигу часто зустрічаються на снігу, відомі під назвою «сніжних черв'яків». Родина об'єднує бл. 4000 видів, поширених на всіх материках; в СРСР — бл. 700, у т. ч. на Україні — 103 види, з них найвідоміші: м'якотілка бура (Cantharis fusca) — незначний шкідник плодових культур, м'якотілка темна (C. obscura) та інші.

М'ЯКУ́Н — тип безхребетних тварин. Те саме, що й *молюски*.

М'ЯКШЕ́ННЯ в шкіряному і хутровому виробництві — короткочасна обробка шкури або напівфабрикату шкіри — голини (шкірного покриву без волосу, *епідермісу* і підшкірної клітковини) водними розчинами ферментів-пом'якшувачів. М. провадиться в обертових барабанах; т-ра процесу 36—38° С. Пом'якшувачами служать в осн. водні витяжки підшлункової залози великої рогатої худоби, тех. панкреатин і протосубтилін. У хутровому виробн. використовують також солодові розчини — продукти розкладу вівсяного та ячмінного борошна. Після М. лицьовий шар шкіри стає м'яким, пластичним і гладеньким; збільшується еластичність і тягучість шкіри.

МЯ́ННІК Едуард [30.XII 1905 (12.I 1906), Тарту — 30.I 1966, Таллін] — ест. рад. письменник, засл. письменник Ест. РСР (з 1965). Член КПРС з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1921. Оповідання і повісті (зб. «Випробування сердець», 1946; «П'ятнадцять кроків», 1947, та ін.) — про героїзм рад. воїнів у роки Великої Вітчизн. війни, їхню моральну перевагу над ворогом. У романі «Сірий будинок» (1930) показав соціальні пороки бурж. суспільства; у зб. оповідань «За колючим дротом» (1954) — тяжке життя ест. трудящих за бурж. ладу. Етичні проблеми в житті сучасників відобразив у зб. оповідань «Люди на чаші терезів» (1959). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Рос. перекл.— За колючей проволокой. Таллин, 1956.

С. Г. Ісаков.

МЯО — народ, який живе переважно в Пд. Китаї п'ятьма ізольованими групами, кожна з яких має свою самоназву (гусу, му, монг, амої, гаме), частково — в країнах Пд.-Сх. Азії (В'єтнам, Лаос, Таїланд, Бірма), де вони наз. мео. Заг. чисельність — 4 млн. чол. (1975, оцінка). Мова належить до групи мяо-яо. За релігією — переважно шаманісти (див. *Шаманство*). Осн. заняття — землеробство, тваринництво, кустарні промисли.

МЯСКО́В Костянтин Олександрович (н. 15.VIII 1921, Полтава) — укр. рад. композитор, засл. діяч мист. УРСР (з 1979). В 1958 закінчив Київ. консерваторію (клас К. Ф. *Данькевича*). Твори: опери «Браво, сеньйор Антоніо» (1976), «Балада про хлопчаків» (1979), кантати «Світанок над Африкою» (1963), «Донбас» (1966), «Прометей» (1971), «Робітнича слава» (1977), симф. сюїта «Червоні вітрила» (1968), увертюри для оркестру нар. інструментів (зокрема, «Святкова», 1972), концерти з оркестром — для баяна (1961, 1971), бандури (1976), балалайки (1977); інструм. ансамблі.

МЯСКО́ВСЬКИЙ (Miaskowski) Войцех (р. н. невід.— п. 1650) — польський дипломат, служив на Поділлі (з 1625) та у Львові (з 1637). В лютому 1649 разом з А. *Кисілем* входив до польської урядової комісії, що вела в Переяславі переговори з Б. Хмельницьким і козац. старшиною. Залишив щоденник з описом цих переговорів, який є цінним джерелом з дипломатичної історії визвольної війни укр. народу 1648—54. Щоденник М. вперше опублікував Ю. У. *Немцевич* (1822).

МЯСКО́ВСЬКИЙ Микола Якович [8 (20).IV 1881, Новогеоргіївськ, тепер Модлін, ПНР — 8. VIII 1950, Москва] — рос. рад. композитор, нар. арт. СРСР (з 1946). В 1911 закінчив Петерб. консерваторію (в А. *Лядова* й М. *Римського-Корсакова*). З 1921 — професор Моск. консерваторії (серед учнів — А. Хачатурян, Д. Кабалевський, В. Мураделі, А. Ешпай). М.— один з визначних симфоністів сучасності. Його творчості властиве глибоке осмислення тем і образів рад. дійсності й висока худож. майстерність у їх втіленні. Твори: 27 симфоній (у т. ч. 5-а, 1918, написана на мелодії західно-укр. колядок; 6-а, 1923; 16-а, 1936; 21-а, 1940; 27-а, 1950), 13 струнних квартетів (у т. ч. 9-й і 13-й), концерти з оркестром — для скрипки (1938), для віолончелі (1944); 9 сонат для фортепіано, 2 — для віолончелі, кантати, в т. ч. «Кіров з нами» (1942); романси (понад 100), масові пісні, хори та ін. Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1941, 1946 (двічі), 1950, 1951.

Літ.: Ливанова Т. Н. Я. Мясковский. Творческий путь. М., 1953; Иконников А. Художник наших дней Н. Я. Мясковский. М., 1966.

М. К. Боровик.

М'ЯСНА́ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь харчової пром-сті, підприємства якої здійснюють заготівлю та забій худоби, птиці, кролів та виготовляють *м'ясо*, ковбасні вироби, м'ясні консерви, напівфабрикати (котлети, пельмені та ін. кулінарні вироби). Поряд з виробн. харч. продуктів М. п. випускає сухі тваринні корми, цінні мед. препарати (*інсулін, гепарин,*

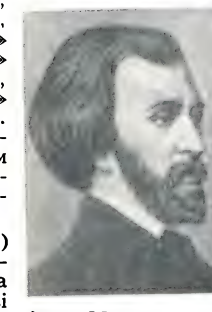

А. де Мюссе.

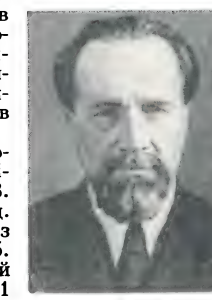

М. Я. Мясковський.

М'ята перцева. Частина квітучої рослини та квітка.

О. Ф. Мясников.

Г. Г. Мясоєдов.

Г. Г. Мясоєдов. На шляху до знання. 1904. Полтавський художній музей.

ліпокаїн та ін.), а також амінокислоти та перо-пухові вироби. Асортимент продукції М. п. становить бл. 400 найменувань. У дореволюц. Росії перші комунальні бойні збудовано у 80-х рр. 19 ст. в Петербурзі та Москві. В 1913 в Росії вироблено 1,3 млн. т м'яса. В СРСР М. п.— високорозвинута галузь, що включає значну кількість великих механізованих підприємств. В 1979 в Рад. Союзі вироблено 9,6 млн. т м'яса, 3,1 млн. т ковбасних виробів, 1,2 млн. т м'ясних напівфабрикатів.

На тер. дореволюц. України підприємства по забою худоби і птиці та переробці м'яса працювали в Києві, Одесі, Харкові, Херсоні, Львові та ін. містах. У довоєнні роки в республіці було збудовано потужні м'ясокомбінати з холодильниками в Полтаві, Києві, Вінниці, Мелітополі, Кременчуці, Миколаєві, Дніпропетровську, Ворошиловграді та Одесі і птахокомбінати — в Козятині (Вінн. обл.), Первомайську (Микол. обл.), Бахмачі (Черніг. обл.). Докорінно реконструйовано діючі підприємства. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 підприємствам м'ясної пром-сті СРСР заподіяно великих збитків. Так, на Україні було зруйновано майже всі м'ясокомбінати. Дуже потерпіло і тваринництво. В післявоєнні роки підприємства М. п. відбудовано на новій тех. базі. Широко розгорнулось нове буд-во, що велося за типовими проектами, для яких характерні комплексність споруд, механізація та конвеєризація технологічних процесів. Було збудовано потужні підприємства М. п. у великих пром. центрах. Найпотужніші підприємства галузі в УРСР: *Київський м'ясокомбінат, Вінницький м'ясокомбінат,* Дніпропетровський, Ворошиловградський, Одеський, Полтавський м'ясокомбінати. Крім держ. пром-сті, переробкою худоби децентралізованих заготівель займається споживча кооперація.

Широкого розвитку набуває виробн. пташиного м'яса, зокрема *бройлерів* на спеціалізованих птахофабриках М-ва радгоспів УРСР, які містяться поблизу пром. центрів республіки. В 1979 в республіці було вироблено 213,4 тис. т м'яса птиці (1965 — 32,1 тис. т). Виробн. м'яса (включаючи субпродукти 1-ї категорії) із сировини держ. ресурсів за 1981—85 порівняно з 1980 в країні зросте на 34%. Для М. п. важливе значення мають випереджаючі темпи розвитку холодильного й енергетичного господарства, повне використання відходів виробн. для випуску сухих білкових кормів. Розробкою наук. питань дальшого розвитку М. п. займаються Всесоюзний н.-д. ін-т м'ясної пром-сті (Москва), *М'ясної і молочної промисловості український науково-дослідний інститут,* Укр. держ. інститут по проектуванню м'ясної і молочної промисловості (Київ).

А. С. Головіна.

Виробництво основних видів продукції м'ясної промисловості УРСР

Продукція	1965	1970	1979
М'ясо (включаючи субпродукти 1-ї категорії), тис. т	1107	1565	2223,2
Ковбасні вироби, тис. т	295,5	436,4	672,2
М'ясні консерви, млн. умовних банок	92,4	122,8	148,4

М'ЯСНЕ БОРОШНО — білковий корм, який виготовляють розмелюванням висушених м'ясних обрізків, нутрощів, боєнських відходів, непридатного для харчування м'яса. Містить (за стандартом, у %): протеїну 54—64, жиру 12—18, золи 12—14. Вологість не більше як 10—12%. В 1 кг М. б. бл. 1 корм. од. Згодовують М. б. переважно птиці, свиням та ін. сільськогосподарським тваринам, збагачуючи *кормовий раціон* на *протеїн.* М'ясне борошно виробляють із м'яса морських тварин. Див. також *Китобійний промисел, Корми.*

МЯСНИКО́В (справж. прізв.— Мяснікян) Олександр Федорович [28.I (9.II) 1886, м. Нахічевань (тепер у складі м. Ростова-на-Дону) — 22.III 1925] — рад. держ. і парт. діяч, літератор. Член Комуністичної партії з 1906. Н. в сім'ї дрібного торговця. В 1911 закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту. В революц. русі з 1904. З 1917 — голова Пн.-Зх. обл. к-ту РСДРП(б), ком. Зх. фронтом, виконував обов'язки Верх. головнокомандуючого Збройними Силами Рад. республіки, ком. Поволзьким фронтом. На поч. 1919 — голова ЦВК Білорусії, Центр. бюро КП(б) Білорусії. В 1919—21 — військ. організатор при Моск. к-ті РКП(б), потім секретар Моск. к-ту РКП(б). В 1920 — нач. Політуправління Зх. фронту. З 1921 — Голова РНК Вірменії, перший секретар Закавказького крайкому партії, заст. Голови РНК ЗСФРР, член Реввійськради СРСР. На XII і XIII з'їздах обирався кандидатом у члени ЦК РКП(б). Був членом Президії ЦВК СРСР. Автор ряду праць з теорії марксизму-ленінізму, історії революц. руху, а також з питань вірменської літератури. Загинув в авіац. катастрофі. Похований у Тбілісі.

М'ЯСНІ МУ́ХИ — спільна назва двокрилих комах 2 родин: мух каліфор, або синіх та зелених м'ясних мух (Calliphoridae) і сірих м'ясних мух (Sarcophagidae). Довж. тіла 4,5—18 мм. Забарвлення синє або зелене з металічним блиском та сіре з шаховим малюнком. Живляться гниючими речовинами, екскрементами та соками рослин. Відкладають яйця, бувають і живородящі. Личинки розвиваються в м'ясі, гниючих покидьках, трупах тварин, екскрементах тощо. Деякі види (напр., *вольфартова муха*) відкладають личинки у тканини живих тварин. Крім того, М. м. розповсюджують яйця гельмінтів, патогенні мікроби. М. м. поширені переважно в екваторіальних країнах Європи і Азії. В СРСР — 394 види (69 родів), у т. ч. на Україні — 33 види (15 родів), з них найвідоміші: муха синя м'ясна (Calliphora erythrocephala), муха зелена м'ясна (Lucilia sericata), муха сіра м'ясна (Sarcophaga carnaria). Заходи боротьби див. до статті *Дезинсекція.* Іл. с. 182.

Г. В. Бошко.

М'ЯСНО́Ї І МОЛО́ЧНОЇ ПРОМИСЛО́ВОСТІ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т, Укрндім'ясомолпром — установа М-ва м'ясної і молочної промисловості СРСР. Створений 1959 у Києві на базі Укр. н.-д. лабораторії М-ва м'ясної і молочної пром-сті УРСР. У складі ін-ту (1980) 7 відділів, 17 н.-д. лабораторій, конструкторське бюро, експериментально-механічний і експериментально-технологічний з-ди. Є аспірантура. Осн. напрями роботи ін-ту: розробка прогресивної технології, машин і апаратів для механізації й автоматизації виробничих процесів; створення високоякісних біологічно повноцінних м'ясних і молочних продуктів; розробка, удосконалення й освоєння нових продуктів дитячого і дієтичного харчування; розробка для підприємств галузі нормативно-тех. документації.

Г. О. Єресько.

М'ЯСО — важливий продукт харчування; цілі або частини туш забійних їстівних тварин. Складається з м'язової, жирової, сполучної та ін. тканин. М. містить повноцінні білки, жири, азотисті екстрактивні речовини, мінеральні солі, вітаміни, ферменти тощо. Хім. склад (табл.) і харчова цінність М. залежать від співвідношення тканин, виду, віку, статі, породи і *вгодованості* тварини. Найціннішою в М. є м'язова тканина, до складу її білків входять необхідні для людини *амінокислоти.* Важливим показником якості М. є також *жири.* Тварини м'ясних порід дають цінне мармурове М., в якому жир рівномірно розподілений в товщі м'язів тонкими прошарками. Залежно від виду тварин розрізняють яловичину (М. великої рог. худоби), свинину, баранину, козлятину, конину тощо; за віком поділяють на М. молодняка і М. дорослих тварин, за вгодованістю — на категорії, за якістю (харч. цінність) — на сорти. У продаж М. надходить остигле, охолоджене в спец. камерах та заморожене до —6° і нижче. Свіжість і доброякісність М. встановлюють органолептично (за зовн. виглядом, запахом тощо) і хімікобактеріолог. дослідженням. Доброякісне М. має суху або трохи

Хімічний склад м'яса (в %)

Показники	Яловичина	Телятина	Свинина	Баранина	Конина
Вода	55—69	68—70	49—58	48—65	74,27
Білки	16,2—19,5	19,1—19,4	13,5—16,4	12,8—18,6	21,71
Жири	11—28	5—12	25—27	16—37	2,55
Мінеральні речовини	0,8—1	1—1,3	0,7—0,9	0,8—0,9	1
Калорійність 100 г (в ккал*)	180—320	140—190	300—390	220—380	181,5

* 1 ккал = 4,19 кдж.

вологу поверхню, рожевий колір без сірого або зеленуватого відтінку, пружну консистенцію, білу жирову тканину (для яловичини і конини допускається жовтуватий відтінок). На М., що надходить у продаж, залежно від виду і вгодованості тварин ставлять відповідне клеймо вет.-сан. огляду, яке свідчить про якість М. і його придатність для споживання. Див. також *Нагул тварин, Відгодівля сільськогосподарських тварин, М'ясна промисловість.*

МЯСОЄ́ДОВ Григорій Григорович [7 (19).IV 1834, с. Паньково, тепер Новодеревеньківського р-ну Орлов. обл.— 18 (31).XII 1911, Полтава] — рос. живописець. У 1856—62 навчався в петерб. АМ, 1863— 68 — пенсіонер у Німеччині, Італії, Франції. З 1870 — академік, з 1893 — дійсний член петерб. АМ. М.— один з організаторів і активних діячів Т-ва *передвижників*. У своїх побутових картинах показав безправне злиденне становище селянства пореформеної Росії («Земство обідає», 1872), оспівав красу і велич трудівника-селянина («Косарі», 1887). Ряд творів М. присвятив істор. та літ. темам («Читання маніфесту 19 лютого 1861 року», 1873; «Самоспалювачі», 1884). В серед. 90-х рр. М. оселився в Полтаві, де прожив бл. 20 років і створив жанрові картини («Портрет селянської дівчини», 1897; «Старий з книгою», 1902; «На шляху до знання», 1904, та ін.), пейзажі України («Скелі над морем», «Водоспад Учан-Су», «Дорога в лісі» та ін.). Твори М. зберігаються в ДТГ, Київському музеї російського мистецтва та Полтавському художньому музеї.

Літ.: Шувалова И. Н. Мясоедов. Л., 1971.

М'ЯСО-КІСТКОВЕ́ БО́РОШНО — білково-мінеральний корм. Виготовляється гол. чин. з відходів м'ясокомбінатів і боєнь. Сировину протягом кількох годин обробляють парою під тиском, потім висушують і подрібнюють. М.-к. б.— порошок сіро-бурого кольору із специфіч. запахом. Залежно від якості розрізняють 3 сорти М.-к. б. В борошні 1-го сорту (в %): протеїну не менше як 50, жиру — 11, золи — 28 (гол. чин. фосфорнокислого кальцію) і вологи не більш як 9. В 1 кг такого борошна бл. 0,8 корм. од. Згодовують М.-к. б. переважно свиням і птиці, збагачуючи *кормовий раціон* на протеїн; входить до складу *комбікормів*. Див. також *Корми*.

М. І. Коробко.

М'ЯСО-МОЛО́ЧНА І ХАРЧОВА́ КОНТРО́ЛЬНА СТА́НЦІЯ — держ. вет. установа в СРСР, що здійснює *ветеринарно-санітарний нагляд* за якістю харчових продуктів тваринного і рослинного походження, які продаються на колг. ринках (крім продуктів у держ. торг. мережі), та контроль за торгівлею живою худобою і птицею. Станція провадить *ветеринарно-санітарну експертизу* м'яса, молока, жиру, м'ясних виробів, риби, меду та ін. харч. (у т. ч. і рослинних) продуктів з метою недопущення до реалізації недоброякісних продуктів. На всі м'ясні продукти, що надходять на ринок, ставиться клеймо — знак вет. огляду, а на ін. продукти, визнані доброякісними, видається довідка про дозвіл на продаж. Недоброякісні продукти знешкоджуються, утилізуються або знищуються. Очолює станцію вет. лікар. Станція здійснює також нагляд за санітарним станом місць торгівлі на ринку.

М'ЯСТКІ́ВСЬКИЙ Андрій Пилипович (н. 14.I 1924, с. Соколівка, тепер Крижопільського р-ну Вінн. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1962. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Вінн. пед. ін-т (1964). Друкувати вірші почав з 1938. Окремими виданнями вийшли збірки поезій «Над Бугом-рікою» (1955), «Від землі» (1957), «Тятива» (1963), «Літо вповні» (1969) та ін. Романи «Жито на камені» (1960), «Місяць вересень» (1965), «Земля — не мачуха» (1974), повісті «Вирій» (1965), «Через вогонь», «Червоні черешні» (обидві — 1971), зб. новел «При світлі соняшників» (1967) та ін. відтворюють життя сучас. села. Автор віршів і оповідань для дітей. Перекладає твори румунських та молдавських письменників.

Тв.: Дорога через молодість. К., 1973; Ходімо по райдузі. К., 1974; Руки над колосками. К., 1976.

М'ЯТА (Mentha) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини *губоцвітих*. Листки довгасто-еліптичні. Квітки дрібні, зібрані в густі кільчасті суцвіття, більшість — неплідні. Плід — горішок. Пошир. гол. чин. у помір. поясі Пн. півкулі. В СРСР — бл. 40 (за ін. джерелами — 22) видів, з них в УРСР — 10. Пром. значення має М. перцева, або холодна (M. piperita), — дуже кущиста ефіроолійна рослина гібридного походження, пошир. в культурі. З листків і суцвіть добувають ефірну олію (містить 45—65% *ментолу*), яку використовують у медицині, парфумерії, конд. і лікеро-горілчаній пром-сті. Настойку і відвар з листя М. застосовують як болезаспокійливий засіб при шлункових захворюваннях; сухе листя — як пряноші при консервуванні овочів і виготовленні фруктового чаю. В УРСР (Київ., Полтав., Черніг., Сум. області) площа під М. перцевою становить 75—80% загальносоюзної. На Україні урожай М.— 6—13 ц/га. Найпоширеніший сорт М. перцевої — Прилуцька 6. М. споріднена (M. gentilis) та М. довголиста (M. longifolia) ростуть у Лісостепу на вологих місцях, засмічують посіви М. перцевої. Іл. с. 189.

С. О. Резникова.

Набережна Дніпра в Києві.

Н

Н — сімнадцята буква укр. алфавіту. Є в усіх алфавітах, створених на слов'яно-кириличній графічній основі. За формою накреслення — видозмінена кирилична літера, що походить з грецької. В сучас. укр. літ. мові цією буквою позначають сонорний носовий передньоязиковий приголосний звук, твердий (нива, закон) або м'який (ніж, день).

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ БУКВИ *Н*
Давньо-єгипетська	
Синайська	
Фінікійська	
Давньо-грецька	
Візантійська	
Латинська	
Романська	
Готична	
Кирилиця	
Глаголиця	
Російська й українська	Н н *Н н*

«НА ВІ́ЧНУ ПА́М'ЯТЬ КОТЛЯРЕ́ВСЬКОМУ» — укр. літературний збірник. Виданий 1904 у Києві з нагоди відкриття в Полтаві пам'ятника І. Котляревському (1903). У зб. взяли участь І. Франко, М. Коцюбинський, Леся Українка, І. Карпенко-Карий, Панас Мирний, В. Стефаник, О. Маковей, Н. Кобринська, Т. Бордуляк та ін. До зб. додано «Бібліографічний покажчик видань Котляревського, творів та писань про нього», складений М. Комаровим. Художнє оформлення та ілюстрації Ф. Красицького, О. Сластіона. В. Корнієнка, Л. Позена.

НААПЕ́Т КУЧА́К — вірм. поет 16 ст. Див. *Кучак Наапет*.

НА́БЕРЕЖНА — споруда, що облямовує берег водойми, укріплюючи його та надаючи правильної (у плані і поперечному профілі) форми. Н. бувають у вигляді *підпірної стінки* або пальової чи шпунтової (див. *Шпунт*) конструкції. Є Н. (мал.) міські (по них переміщуються люди, трансп. засоби) і портові (до них безпосередньо причалюють судна на території порту). На міських Н. влаштовують *балюстради, парапети*, металеві гратки, їх обладнують сходами або похилими спусками до води. Н. наз. також міські проїзди (вулиці) вздовж берегів водойми.

НА́БЕРЕЖНІ ЧЕЛНИ́ — місто респ. підпорядкування Тат. АРСР. Розташовані на лівому березі Ками (прит. Волги), за 17 км від залізнич. ст. Кругле Поле, пристань. 319 тис. ж. (1980). Діляться на 2 міські райони. В місті — *Камське об'єднання по виробництву великовантажних автомобілів*. Підприємства буд. індустрії, харч. та ін. галузей пром-сті. У Н. Ч.— Камський політех. ін-т, філіал Єлабузького пед. ін-ту, автомех. технікум, медичне і педагогічне училища, училище мистецтв. Поблизу міста будується Нижньокамська ГЕС (1981). Н. Ч. утворені 1930.

НАБІ́ЄВ Рахман (н. 5.X 1930, кишлак Шайхбурхан, тепер Ходжентського р-ну Ленінабадської обл. Тадж. РСР) — держ. і парт. діяч Тадж. РСР. Член КПРС з 1960. Н. у сел. сім'ї. В 1954 закінчив Ташкентський ін-т іригації та механізації с. г. В 1954—55 і 1956—

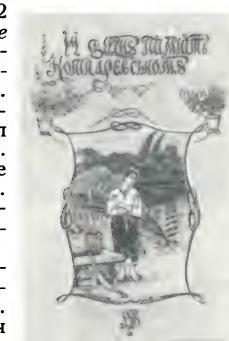

Обкладинка збірника **«На вічну пам'ять Котляревському».**

Р. Набієв.

58 — гол. інженер Іспісорської МТС, 1959—60 — директор Ходжентської РТС. У 1960—61 працював в апараті М-ва с. г. Тадж. РСР. У 1961—63 та 1964—71 — в апараті ЦК КП Таджикистану; 1963—64 — в апараті Середазбюро ЦК КПРС. У 1971—73 — міністр с. г. Тадж. РСР. З 1973 — Голова Ради Міністрів і міністр закорд. справ Тадж. РСР. З 1976 — член Центр. ревізійної комісії КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 9—10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами та медалями.

НАБЛИ́ЖЕНЕ ІНТЕГРУВА́ННЯ — розділ *обчислювальної математики*, в якому вивчаються методи наближеного обчислювання визначених інтегралів (див. *Інтегральне числення*). Нехай $f(x)$ — *функція*, неперервна на відрізку $[a, b]$; потрібно знайти її інтеграл $I(f) = \int_a^b f(x)\,dx$. Якщо для функції $f(x)$ відомі значення первісної $F(x)$ у точках a і b, то за формулою Ньютона — Лейбніца $I(f) = F(b) - F(a)$. Якщо ж значення $F(a)$ і $F(b)$ невідомі, то інтеграл обчислюють наближено; найчастіше для цього використовують *квадратурні формули*, напр.: формулу трапецій; формулу Сімпсона

$$I(f) \approx \frac{h}{3}\,[f_0 + f_{2n} + 4(f_1 + f_3 + \ldots + f_{2n-1}) + 2(f_2 + f_4 + \ldots + f_{2n-2})],$$

де $h = (b - a)/2n$, $f_i = f(a + ih)$, $i = 0, 1, \ldots, 2n$; формулу прямокутників

$$I(f) \approx h\,[f(\xi_0) + f(\xi_1) + \ldots + f(\xi_{n-1})],$$

де $h = (b - a)/n$, $\xi_i = a + \frac{2i + 1}{2}\,h$, $i = 0, 1, \ldots, n - 1$, за допомогою яких можна обчислити інтеграл від будь-якої *неперервної функції* з якою завгодно точністю. Для *наближеного обчислювання* невизначених інтегралів їх подають як визначені із змінною верхньою межею інтегрування, після чого застосовують ті ж методи. *Кратні інтеграли* обчислюють як повторні, застосовуючи квадратурні формули, використовуючи *кубатурні формули* або за допомогою спец. методів (для інтегралів високої кратності).

Літ.: Крылов В. И. Приближённое вычисление интегралов. М., 1967; Никольский С. М. Квадратурные формулы. М., 1974; Соболев С. Л. Введение в теорию кубатурных формул. М., 1974; Бахвалов Н. С. Численные методы. М., 1975.

М. П. Слободенюк.

НАБЛИ́ЖЕНІ ОБЧИ́СЛЮВАННЯ — процес одержування наближених розв'язків різноманітних математичних задач, до яких приводить *моделювання математичне* реальних процесів та явищ. Найпоширенішими з цих задач є: розв'язування алгебр. і трансцендентних рівнянь, а також систем таких рівнянь; *наближення функцій*; *чисельне диференціювання* та *чисельне інтегрування*; чисельне розв'язування *диференціальних рівнянь* як звичайних, так і з частинними похідними тощо. Н. о. здійснюються за певними *алгоритмами*, які розробляються і вивчаються в теорії *чисельних методів*, що є складовою частиною *обчислювальної математики*. При цьому широко використовуються сучас. *електронні обчислювальні машини*. Алгоритми розв'язування задач, що найчастіше зустрічаються на практиці, входять у *математичне забезпечення ЕОМ*. В інженерних розрахунках часто використовуються *графічні обчислювання* та *номографія*. Щоб одержати розв'язок даної матем. задачі з заданою точністю, добирають відповідний чисельний метод, якщо такий вже існує, або будують новий у противному разі. При цьому треба, щоб чисельний метод був: економічним, тобто давав змогу знаходити шуканий розв'язок з необхідною точністю за мінімальну кількість арифметичних операцій; стійким щодо *похибок* заокруглень; універсальним, тобто щоб його можна було застосовувати не до однієї конкретної задачі, а до цілого класу задач. Розвиток сучас. *обчислювальної техніки* впливає на ці методи: переглядаються старі, створюються нові, більш пристосовані для реалізації на сучас. ЕОМ. Значні досягнення в космонавтиці, літакобудуванні, ядерній фізиці, астрономії, машинобудуванні та ін. галузях науки і техніки неможливо собі уявити без високорозвиненої обчислювальної математики і, зокрема, методів Н. о. Великий внесок у розвиток теорії Н. о. зробили радянські математики А. О. *Дородницин*, М. М. *Крилов*, Г. І. *Марчук*, О. А. *Самарський*, А. М. *Тихонов* та інші.

Літ.: Ляшко И. И., Макаров В. Л., Скоробогатько А. А. Методы вычислений. К., 1977; Самарский А. А. Теория разностных схем. М., 1977; Калиткин Н. Н. Численные методы. М., 1978.

В. Л. Макаров.

НАБЛИ́ЖЕННЯ ФУ́НКЦІЙ — один з розділів *функцій теорії*, присвячений питанням: наближеного подання окремих функцій дійсної чи комплексної змінної (або кількох таких змінних), а також найбільш важливих у математиці класів функцій за допомогою функцій простішої природи; одержання точних значень або оцінок *похибок*, що виникають при цьому. Найчастіше для такого подання функцій використовують алгебр. *многочлени* фіксованого степеня, раціональні дроби виду

$$R_{nm}(x) = P_n(x)/Q_m(x),$$

тригонометричні поліноми виду

$$T_n(x) = a_0/2 + \sum_{k=1}^{n} (a_k \cos kx + b_k \sin kx),$$

сплайни, цілі функції скінченного степеня тощо. Теорія Н. ф. включає: теорію найкращого наближення заданих функцій і класів функцій поліномами і способи утворення таких поліномів; питання *інтерполяції*, сплайн-апроксимації, конструктивної характеристики різних класів функцій; вона тісно пов'язана також з теорією *ланцюгових дробів*, питаннями підсумовування *рядів* різних типів тощо. Методи і особливо результати теорії Н. ф., використовують у процесі досліджень в більшості розділів математики, особливо в *обчислювальній математиці*.

Основоположниками теорії Н. ф. є П. Л. *Чебишов* та К. Т. В. *Вейєрштрасс*. Великий внесок у неї зробили Е. *Борель*, Б. *Секефальві-Надь*, Л. *Фейєр*, рос. математик А. А. *Марков*, рад. математики С. Н. *Бернштейн*, А. М. *Колмогоров*, М. О. *Лаврентьєв*, С. М. *Нікольський* та ін.

Літ.: Тиман А. Ф. Теория приближения функций действительного переменного. М., 1960; Ахиезер Н. И. Лекции по теории аппроксимации. М., 1965; Корнейчук Н. П. Экстремальные задачи теории приближения. М., 1976; Дзядык В. К. Введение в теорию приближения функций полиномами. М., 1977; Никольский С. М. Приближение функций многих переменных и теоремы вложения. М., 1977; Сеге Г. Ортогональные многочлены. Пер. с англ. М., 1962.

В. К. Дзядик.

НАБО́ЙКІН Юрій Володимирович (н. 24.XI 1923, м. Богодухів, тепер райцентр Харків. обл.) — укр. рад. фізик, доктор тех. наук (з 1970), професор (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1952. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив 1952 Харків. політех. ін-т. З 1960 працює у Фізико-тех. ін-ті низьких т-р АН УРСР. Осн. наук. праці — з квантової електроніки та мол. спектроскопії, зокрема розробки лазерів з перестроюваною частотою на основі складних органічних сполук, дослідження фотохромізму складних молекул, вивчення властивостей сильно збуджених мол. кристалів при низьких т-рах.

НА́БРЯК — надмірне скупчення рідини в тканинах організму. Найчастіше Н. спостерігається в шкірі, підшкірній клітковині, плевральній, черевній порожнинах, навколосерцевій сумці, мошонці тощо. Крізь судинні капіляри відбувається постійний обмін між *тканинною рідиною* та рідкою частиною крові. Коли в оточуючу тканину з судин виділяється велика кількість рідини, а зворотне всмоктування утруднене або зовсім припинилося, утворюється Н. Набряки поділяють на з а г а л ь н і, що характеризуються великими розмірами, поширеністю, іноді симетричністю; виникають при серцевій недостатності, деяких захворюваннях нирок, *цирозі печінки*, порушеннях *водно-сольового обміну* та ін. та м і с ц е в і, що виникають частіше під впливом стиснення якої-небудь венозної судини або внаслідок запального процесу (при *варикозному розширенні вен*, *тромбофлебіті*, травмах та ін.). Л і к у в а н н я спрямоване на усунення осн. захворювання, сечогінні засоби тощо. Н. у т в а р и н за величиною бувають обмежені й дифузні (поширені на значній ділянці), а за характером виникнення — застійні (при захворюваннях серця і нирок), запальні (при запаленні), токсичні (внаслідок дії отруйних

Навага звичайна.

1
2

До ст. **Нарбут Г. І.**

1. Ілюстрація до поеми І. П. Котляревського «Енеїда». Гуаш 1919
2. Обкладинка до журналу «Солнце труда». Туш, гуаш 1919.
3. Заставка. Туш 1912.
4. Заставка «Робітник» до журналу «Мистецтво». Туш 1919
5. Українська абетка Туш, акварель 1917.

3

4
5

До ст. **Народна творчість.**

1. Скриня. 19 ст. Катеринославщина.
2. Олекса Бахматюк. Кахля. 1875. Місто Косів Івано-Франківської області.

3. М. К. Тимченко. Декоративна тарілка. «Два півники, два півники горох молотили». Фарфор. 1971. Київ.

4. Г. Ю. Герасимович. Рушники. Вишивка. 1970. Місто Косів Івано-Франківської області.

5. Мисник. 19 ст. Київська область.

6. Я. О. Гоменюк. «Рибалка». Папір, гуаш. 1970. Місто Умань Черкаської області.

речовин) та ін. Лікування спрямоване на усунення осн. захворювання. При запальних Н.— хірург. втручання, при застійних— *моціон тварин, дієта, масаж,* серцеві й сечогінні засоби.

Є. М. Забелло (Н. у тварин).

НАБУ́, Небо — у давньовавілонській та ассірійській міфології бог злаків, зростання, син *Мардука,* пізніше — бог мудрості й писемності. Іл. див. на окр. аркуші до ст. *Міфологія.*

НАБУ́ТІ ОЗНА́КИ — *модифікації,* що виникли під впливом зовнішнього середовища в процесі індивідуального розвитку організмів. У зміст терміна вкладалось уявлення про спрямованість змін організму в бік пристосування до умов навколишнього середовища, тому Н. о. називали благонабуттями. Довго точилася суперечка щодо можливості адекватної передачі нащадкам соматичних (тілесних) змін, набутих організмом протягом його індивідуального життя. Ретельними дослідженнями показано неуспадковуваність Н.о., що виникли внаслідок діяння незвичайної т-ри, умов освітленості й вологості, їжі тощо, а також при т. з. вегетативній *гібридизації*; показано неможливість успадковування *умовних рефлексів.* Так, було доведено необгрунтованість антидарвінівської концепції успадковування Н. о., за якою гол. рушійною силою *еволюції* є не *добір природний,* а пряме пристосування організмів до умов навколишнього середовища. Спростування успадковуваності Н. о. має велике практичне значення, оскільки стало ясно, що неможливо поліпшити спадкову природу рослин і тварин, змінюючи лише їхній *фенотип* (напр., шляхом доброї годівлі або використання добрив). Для переробки *генотипу* необхідні спец. генетичні прийоми, що грунтуються на одержанні сприятливих *мутацій* і закріпленні їх у нащадків. Термін «набуті ознаки» застарів і мало конкретний, оскільки про зміни, спричинені мутаціями, можна також говорити як про набуті ознаки.

Літ.: Бляхер Л. Я. Проблема наследования приобретённых признаков. М., 1971; Гершензон С. М. Основы современной генетики. К., 1979.

Ю. М. Александров.

НАВА́ГА (Eleginus) — рід риб родини *тріскових.* Тіло (довж. до 30 см, маса до 700 г) помірно видовжене, вкрите дрібною лускою. На підборідді непарний вусик. Холодолюбні, прибережні, донні морські риби; заходять у пониззя річок. Статевої зрілості досягають у 2—4 роки. Ікру (6—210 тис. шт.) відкладають у грудні — січні. Живляться безхребетними та дрібною рибою. Відомо 2 види: Н. звичайна, або європейська (E. navaga), поширена від Білого моря до Обської губи; Н. далекосхідна, або вахня (E. gracilis), — в морях Далекого Сходу, зустрічається також вздовж узбережжя Пн. Америки. Цінна пром. риба.

НАВАНТА́ЖУВАЧ, навантажувальна машина — самохідна, причіпна або стаціонарна підйомно-транспортна машина, що захоплює, навантажує, переміщує і укладає в транспортні засоби, штабелі або відвали сипкі, грудкові чи поштучні вантажі. Розрізняють Н.: безперервної дії (самохідні *конвеєри* з самозавантаженням) і дії періодичної (напр., *автонавантажувачі*); універсальні і спеціальні (напр., *буряконавантажувачі, кормонавантажувачі*). Їх обладнують *грейферами, ковшами* та ін. вантажозахватними пристроями, вантажопідйомниками. Застосовують у буд-ві, гірничій промсті, комунальному і сільському г-ві тощо. Див. також *Розвантажувач.*

НАВА́РРА — середньовічна держава в районі Піренеїв, що існувала в 10—16 ст. У 8—9 ст. Н.— графство (перебувало під владою *арабів*), з 905 — королівство. В 1076—1134 Н. підкорялася *Арагону.*

В 1234—84 і 1328—1512 королівський престол Н. обіймали франц. графи, 1285—1328 — франц. королі. В 1512 більша частина Н. (Верхня Н.) була завойована *Фердінандом II* Арагонським і включена до складу Іспанії. Пн.-сх. частину Н. 1589 було приєднано до Франції у зв'язку з тим, що король Н. Генріх Наваррський став франц. королем (*Генріх IV*).

НАВА́ШИН Сергій Гаврилович [2 (14).XII 1857, с. Царевщина, тепер Балтайського р-ну Сарат. обл. — 10.XI 1930, Детське Село, тепер м. Пушкін Ленінгр. обл.] — рад. біолог, акад. АН СРСР (з 1918), акад. АН УРСР (з 1924), засл. діяч науки РРФСР (з 1929). Після закінчення Моск. ун-ту (1881) працював у ньому ж та в Петровській с.-г. академії, з 1887 — викладачем Петерб. ун-ту. В 1894—1915 — професор Київ., а 1918—23 — Тбіліського ун-тів. У 1923—29 — директор Держ. біол. ін-ту ім. К. А. Тімірязєва в Москві. Осн. наук. праці в галузі ембріології та цитології рослин. Н. відкрив явище халазогамії — проходження пилкової трубки через основу (халазу) *насінного зачатка* в однопокривних рослин, *подвійне запліднення* у покритонасінних; заклав основи вчення про морфологію *хромосом* і її таксономічне значення. Створив рос. школу цитоембріологів.

Тв.: Избранные труды, т. 1. М.—Л., 1951.

НАВВА́Б Мір Мохсун (1833, Шуша, тепер Нагірно-Карабах. а. о. — 1918, там же) — азерб. художник, каліграф, теоретик музики і поет. Твори: настінні розписи (не збереглися), портрет Тімура (1902), іл. до власних творів [«Море страждань» («Бахр-уль-Хезень»), 1864]. Автор трактату «Музичне мистецтво».

НАВЕРСТВУВА́ННЯ — залягання осадочних або метаморфічних гірських порід земної кори у вигляді шарів (*верств,* пластів), що відмежовуються один від одного майже паралельними площинами. Товщина окремих шарів від кількох міліметрів до кількох метрів. Розрізняють згідне та незгідне Н. Див. також *Залягання гірських порід.*

НАВ'Є (Navier) Луї Марі Анрі (15.II 1785, Діжон—23.VIII 1836, Париж) — франц. інженер і вчений у галузі будівельної механіки, опору матеріалів і теорії пружності, гідравліки й гідромеханіки; член франц. АН (з 1824). Закінчив (1808) паризьку Школу мостів і шляхів (з 1820 — її професор). З 1831 — професор Політех. школи. Н. вперше вивів рівняння зігнутої осі для прямого і кривого брусів при згині, дослідив згин прямокутної пластини, дав заг. рівняння рівноваги й руху пружного тіла. Розробив метод аналітичного розрахунку висячих мостів, вивів рівняння руху в'язкої нестисливої рідини (рівняння Нав'є — Стокса). Автор підручників з механіки, курсу опору матеріалів. Відомий також як мостобудівник.

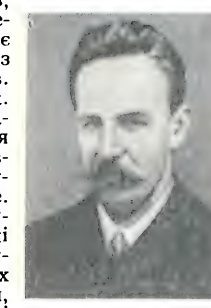

С. Г. Навашин.

НА́ВИЧКИ — дії, складові частини яких у процесі формування стають автоматичними. При наявності Н. діяльність людини відбувається швидше і продуктивніше. Відповідно до видів дії розрізняють і види Н.: рухові, сенсорні (дії за сприйманням), інтелектуальні. Н. необхідні в усіх видах діяльності: навчальній, трудовій, ігровій тощо. Формуються в ході засвоєння дій, через *вправляння.* Н. людини мають системний характер. Різні елементи і сторони в Н. об'єднуються, розходяться, взаємно впливають, підкріплюють, гальмують, включають, поглинають або відштовхують один одного. Цю здатність їх позначають у спец. понятті ієрархії навичок.

І. Д. Бех.

НАВІГАЦІ́ЙНІ ПРИ́ЛАДИ — прилади за допомогою яких визначають місцеположення і забезпечують переміщення судна в морі; один із засобів *навігації.* Розрізняють Н. п. автономні (вони діють, не приймаючи випромінювання від зовн. джерел) і неавтономні. До автономних Н. п. належать, напр., *компаси* і *пеленгатори* деяких типів, *гірокомпаси, ехолоти, лаги, секстанти,* до неавтономних — *радіокомпаси, радіопеленгатори* тощо. Крім того, є прилади, що без втручання людини підтримують постійним або змінюють *курс судна* (*авторульові*), прокладають на карті (див. *Автопрокладач*) і записують його (див. *Курсограф*). Авіа (аеро) навігаційними і навігаційно-пілотажними приладами є *авіакомпаси, авіасекстанти, автоштурмани, автопілоти, висотоміри,* вимірювачі швидкості та ін. Сукупність Н. п. на судні або літальному апараті становить їхнє навігаційне (навігаційно-пілотажне) устаткування.

Г. Г. Єрмолаєв.

НАВІГА́ЦІЯ (лат. navigatio — судноплавство, мореплавство) — 1) Судноплавство (річкове, озерне), мореплавство. 2) Період року (сезон), протягом якого, залежно від місцевих кліматичних умов, можливе судноплавство. Штучними заходами (напр., застосуванням *криголамів*) цей період іноді продовжують і навіть роблять цілорічним. 3) Осн. розділ науки *судноводіння,* пов'язаний з теоретичним обгрунтуванням і практичними прийомами водіння суден. Морська Н. виникла одночасно з мореплавством, під час якого перші судноводії (єгиптяни, фінікійці) орієнтувалися гол. чин. по бе-

І. М. Навізівський.

А. Навої.

регах (удень) та небесних світилах (уночі). Користуючись такими орієнтирами, мореплавці з деяких слов'ян. племен досягали країн Середземномор'я. Як наука Н. сформувалася в період поширення (2-а пол. 16 ст.) морських карт у нормальній рівнокутній циліндричній проекції Меркатора. В Росії перший посібник з морської Н. було створено 1703. Значний внесок у розробку основ цієї науки зробили Л. *Ейлер*, М. В. *Ломоносов*, С. І. Мордвинов та ін. Дальшого розвитку навігаційна наука набула у працях рад. учених М. А. Сакелларі, В. В. Каврайського, М. М. Матусевича та ін. Осн. задачі сучасної морської Н. полягають: у виборі безпечного і найвигіднішого шляху судна за відомостями, вміщеними у *лоціях* та ін. посібниках для плавання; у водінні судна по такому шляху з урахуванням впливу зовн. факторів на напрям і швидкість руху судна; у визначенні його місцеположення. Основними засобами морської Н. є навігаційні *карти*, що на них прокладено курс судна, та *навігаційні прилади*. Невідповідність справжнього шляху судна прокладеному на карті курсу (через дію вітру, течії, похибки приладів, *хитавицю судна* та ін.) усувають, спостерігаючи об'єкти з відомими координатами або приймаючи випромінювання від них (див. *Мореплавна астрономія*, *Обсервація* в навігації, *Радіонавігаційна система*), використовуючи також *інерціальні навігаційні системи* з *гіроскопічними пристроями*. Особливостями Н. на внутр. водних шляхах є часта зміна (переформування) *фарватеру*, коливання рівня води, наявність гідротех. споруд, перекатів тощо. Для безпеки судноплавства на цих шляхах використовують *бакени*, *маяки* та ін. засоби *обстави судноплавної*. Див. також *Біонавігація*, *Космічна навігація*, *Навігація повітряна*, *Радіонавігація*.

Літ.: Лесков М. М., Баранов Ю. К., Гаврюк М. И. Навигация. М., 1980.

Г. Г. Єрмолаєв.

НАВІГА́ЦІЯ ПОВІТРЯ́НА, аеронавігація — наука про теоретичні основи і практичні прийоми та засоби водіння *літальних апаратів*, виведення їх у задану точку простору (місцевості) в заданий час. Розв'язування задач Н. п. полягає у безперервному зіставлянні фактичних координат літального апарата з заданими, у відповідному корегуванні напряму його руху. Засобами для цього є польотні *карти*, *аеролоції*, авіа(аеро)навігаційні та навігаційно-пілотажні прилади. На перших літальних апаратах вдавались до візуального спостерігання земної поверхні. Згодом для навігаційних потреб почали застосовувати *авіакомпаси*, *авіасекстанти*, *автоштурмани*, *автопілоти*, *висотоміри*, вимірювачі повітряної або шляхової швидкості та ін. Набули поширення *радіомаяки*, *радіокомпаси*, *радіопеленгатори* та ін. пристрої і системи *радіонавігації*. До важливих засобів Н. п. належать *радіонавігаційні системи*, *інерціальні навігаційні системи*.

Ю. Ф. Буйновський.

НАВІЗІ́ВСЬКИЙ Іван Михайлович (29.IX 1888, с. Ворвулинці, тепер Заліщицького р-ну Терноп. обл.— 25.IV 1954) — діяч укр. прогресивних організацій у Канаді. Член Комуністичної партії Канади. Н. в сім'ї ремісника. Закінчив учительську семінарію. В 1908 емігрував до США, 1911 переїхав до Канади. Брав участь у створенні Компартії Канади (1922), тривалий час був членом її ЦК. Один із засновників *Товариства Український Робітничо-Фермерський дім* і *Робітничого запомогового товариства*. Учасник VI конгресу Комінтерну. В післявоєнні роки очолював Канадсько-Укр. видавничу спілку, що видавала укр. прогресивні газети.

НАВІСНА́ СИСТЕ́МА ТРА́КТОРА — обладнання роздільноагрегатного типу, призначене для приєднання до трактора с.-г. машин і керування ними з робочого місця тракториста. Н. с. т. розрахована на агрегатування з трактором *навісних сільськогосподарських машин і знарядь*, а також напівнавісних і гідрофікованих причіпних машин і знарядь. Перші навісні системи пром-сть СРСР почала випускати 1934 для навішування на трактор культиваторів і керування ними в районах зрошуваного бавовництва. Тепер в СРСР роздільноагрегатною Н. с. т. обладнують усі трактори всіх тягових класів, що забезпечує масове запровадження навісних, напівнавісних і гідрофікованих причіпних машин різного призначення. Н. с. т. являє собою поєднання гідравлічної системи з механізмом навішування машин. Гідравлічна система, її осн. частини розміщені в різних місцях трактора (мал.) у вигляді окремих агрегатів. Агрегати з'єднані між собою сталевими і гумовими маслопроводами. Сучасні гідросистеми мають додаткові гідромеханізми для збільшення зчіпної ваги трактора, силовий регулятор, що регулює глибину ходу робочих органів навісних знарядь та ін. За допомогою гідросистеми діють тягово-зчіпні пристрої колісних тракторів тощо. Робочий процес гідросистеми відбувається так. Шестеренний насос, що приводиться в рух від двигуна трактора, подає масло з бака по

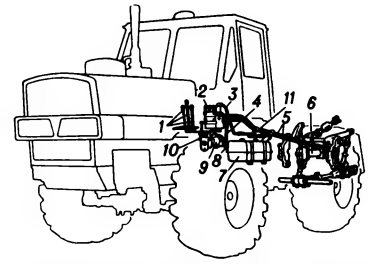

Навісна система трактора: *1* — важелі керування розподільником; *2* — розподільник; *3* — маслопровід від розподільника до бака; *4* — маслопровід від розподільника до насоса; *5* — маслопроводи від розподільника до основного циліндра; *6* — основний циліндр; *7* — масляний бак; *8* — маслопровід від масляного бака до насоса; *9* — шестеренчастий насос; *10* — механізм включення насоса; *11* — індикатор стану фільтра.

грубопроводу через золотниковий розподільник до силових циліндрів, де воно переміщує поршні, а разом з ними і штоки, з'єднані з навісним механізмом. За допомогою золотникового розподільника тракторист може змінювати напрям або припинити і знову поновлювати рух рідини до силових циліндрів. Механізм навішування машин — це важільно-шарнірний чотириланковий пристрій, за допомогою якого приєднують до трактора машини і забезпечують їм правильне положення під час роботи.

С. О. Карпенко.

НАВІСНІ́ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКІ МАШИ́НИ І ЗНАРЯ́ДДЯ — спеціальні с.-г. машини і знаряддя, які на відміну від причіпних для виконання робіт монтують (навішують) на корпусі трактора або самохідного шасі. Навісні агрегати порівняно з аналогічними *причіпними сільськогосподарськими машинами і знаряддями* значно ефективніші. Вони відзначаються високою маневреністю, набагато легші і продуктивніші за причіпні, керує Н. с. м. і з. тракторист за допомогою гідравлічної *навісної системи трактора* або шасі.

НАВІ́ТРЯНІ ОСТРОВИ́ — група вулканічних островів у Вест-Індії, у складі архіпелагу *Антільських островів* у Карибському м. Площа бл. 8 тис. км². Нас. 1,1 млн. чол. (1972). На найбільших з Н. о. — держави *Гренада*, *Домініка*, *Сент-Люсія*, *Сент-Вінсент і Гренадіни*; володіння Франції — *Гваделупа* та *Мартиніка*; володіння Великобританії — *Антігуа*. Рельєф переважно гористий (найбільша вис. 1447 м, вулкан Дьяблотен на о. Домініка). Клімат тропічний. Вирощують цукр. тростину, цитрусові, бавовник, банани. Рибальство.

НАВІ́ЮВАННЯ, сугестія — в широкому розумінні — будь-який психічний вплив однієї людини на іншу (прохання, наказ, порада), внаслідок якого в людини, що зазнає Н., всупереч (а іноді й проти) її волі і свідомості виникають певні уявлення, судження, вчинки. У вужчому розумінні Н.— психічний вплив на людину, яка перебуває у стані *гіпнозу*. Об'єктом Н. може бути як окрема людина, так і групи людей. Психологічні механізми Н. значною мірою лежать у сфері *несвідомого* (див. також *Апперцепція*, *Установка* в психології). Н.— один із регуляторів взаємовідносин між людьми. Використовується в мед. практиці (*психотерапія*), в розв'язанні деяких питань навчання й виховання (див. *Гіпнопедія*). На акти Н. спираються дія реклами, поширення моди. Н. є осн. засобом формування віри й реліг. переконань, а також одним з психологічних механізмів появи конформізму (див. *Конформізм і негативізм*).

НАВКО́ЛИШНЄ СЕРЕДО́ВИЩЕ — середовище життя та діяльності людства. Складається з природного середовища (див. *Абіотичні фактори*, *Біотичні фактори*) і сукупності соціально-екон. факторів, характерних для даного етапу розвитку суспільства у його

взаємодії з природою. Людське суспільство в процесі госп. діяльності істотно змінило своє природне оточення: виведено культурну рослинність, значних перетворень зазнали річкові системи, споруджено водосховища, осушено великі площі заболочених земель тощо. Втручання людини в природні процеси супроводжується й негативними наслідками — скороченням площ лісів, зникненням багатьох видів рослин і тварин, посиленням *ерозії, дефляції*, забрудненням атмосфери, *Світового океану*, зменшенням запасів багатьох видів *мінеральних ресурсів*. Особливий вплив на умови життя людини має *урбанізація*. Забруднення Н. с. сприяє виникненню екологічної кризи (див. *Екологія, Екологія соціальна*), що особливо гостро проявляється у деяких капіталістичних країнах, особливо в США, Японії, ФРН. В СРСР та ін. соціалістичних країнах, в умовах планового г-ва, вживаються ефективні заходи щодо *охорони природи й раціонального природокористування*. Проте в сучас. умовах заходи щодо охорони Н. с. у рамках однієї країни недостатні. Ця проблема стала глобальною і має комплексний характер, вона включає політ., юридичні, екон., технологічні, геогр. та ін. аспекти. Заходи по оптимізації Н. с. передбачають раціональне використання *природних ресурсів, меліорацію* та створення *культурних ландшафтів*, а також часткове обмеження госп. використання до повного заповідання окремих найбільш цінних у наук. і природоохоронному відношенні територій. Необхідною передумовою поліпшення Н. с. є всебічне дослідження *природно-територіальних комплексів* і прогноз можливих змін їх внаслідок того чи ін. впливу. Для практичного розв'язання проблем оптимізації Н. с. велике значення має удосконалення технології виробн. (повна переробка відходів, оборотне водопостачання, нові джерела енергії тощо). У Рад. Союзі відповідно до Конституції СРСР здійснюється система заходів щодо охорони Н. с. і раціонального використання його елементів в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь. СРСР виступає ініціатором міжнар. співробітництва в області *охорони навколишнього середовища*.

Часто під Н. с. розуміють лише навколишнє природне середовище, у такому значенні цим терміном користуються в міжнар. угодах, зокрема між країнами — членами РЕВ. *А. Г. Ісаченко.*

НАВОЇ Нізамеддін Мір Алішер (Алішер Навої; 9.II 1441, Герат — 3.I 1501, там же) — узб. поет, учений і держ. діяч. Був відомий як поет з 15 років. Учився в Гераті, Мешхеді і Самарканді. В 1469 став охоронцем печатки, згодом був призначений візирем і одержав титул еміра. Н.— співець свободи, великий гуманіст свого часу, противник середньовічної схоластики, деспотизму. Залишив бл. 30 збірок віршів, поем, прозових творів і наук. трактатів. Писав поетичні твори перською, публікуючи їх під прізвищем Фані. староузбецькою (джагатайською) і тадж. мовами. «Скарбниця думок» — звід віршів, зібраних і розміщених самим поетом 1498—99 хронографічно в чотирьох збірках — диванах. Поет залишив також «Диван Фані» — зб. віршів на фарсі. Вершина творчості Н.— «П'ятериця» складається з п'яти поем — «Неспокій праведних» (1483), «Лейлі і Меджнун» (1484), «Фархад і Ширін» (написана 1484), «Сім планет» (1484), «Іскандерів мур» (1485), в яких Н. оспівав любов до батьківщини, повагу до праці, боротьбу за справедливість і щастя народу. Автор філос. алегоричної поеми «Мова птахів» (1499), зб. афоризмів «Коханий сердець» (1500), наук. праці з теорії л-ри «Терези розмірів» (1494) та ін. Поему «Фархад і Ширін» укр. мовою переклав 1947 М. Бажан, окремі ліричні твори — М. Терещенко.

Тв.: Укр. перекл.— Фархад і Ширін. К., 1968; Газелі. «Вітчизна», 1948, № 5; Рос. перекл.— Сочинения, т. 1—10. Ташкент, 1968—70. *Літ.:* Султан И. Книга признаний Навои. Жизнь и творчество великого поэта со слов его самого и современников. Ташкент, 1979.

НАВОЇ (до 1958 — с-ще Керміне) — місто обласного підпорядкування Бухар. обл. Узб РСР. Розташоване в долині р. Зеравшан. Залізнична станція, аеропорт. 86 тис. ж. (1980). В місті — виробн. об'єднання «Навоїазот»; з-ди: цем., електрохім., бавовноочисний, хлібний та молочний. Комбінат хлібопродуктів. ДРЕС. Пром. технікум. Назване на честь А. *Навої*. Створення в пустельній місцевості нового міста Н. (буд-во почато 1958) з своєрідним архіт. обличчям, численними зеленими насадженнями, басейнами, фонтанами тощо є одним із значних досягнень рад. містобудування.

НАВРО́ЦЬКИЙ Борис Олексійович [14 (26).IV 1894, Київ — 10.II 1943] — укр. рад. літературознавець. Закінчив Київ. ун-т (1917). У 1934—35 — професор Моск. консерваторії, 1935 — 37 — Ростов. пед. ін-ту. Досліджував переважно творчість Т. Г. Шевченка: «Шевченко як прозаїк» (1925), «Проблеми Шевченкової поетики» (1926), «„Гайдамаки“ Тараса Шевченка» (1928), «Проблематика Шевченкових повістей» (1930). Серед ін. праць — «Мова та поезія» (1925). Досліджував і питання теорії мистецтва. *І. М. Лисенко.*

НАВРО́ЦЬКИЙ Василь Корнійович [30.I (11.II) 1897, с. Дідне Бобруйського пов. Мінської губ., тепер Могильов. обл. БРСР — 6.X 1975, Харків] — укр. рад. гігієніст, акад. АМН СРСР (з 1960), засл. діяч науки УРСР (з 1968). Закінчив Харків. мед. академію (1921), після чого працював сан. інспектором у Донбасі. В 1927—53 працював у Харків. н.-д. ін-ті гігієни праці та профзахворювань. В 1944—72 — професор, зав. кафедрою Укр. ін-ту вдосконалення лікарів (Харків). Н. вивчав питання гігієни праці в хім., вугільній, гірничорудній і металургійній пром-сті, експериментальної пром. токсикології, силікозу, впливу шкідливих факторів виробничого середовища невеликої інтенсивності на імунобіол. реактивність організму.

В. М. Макотченко.

НАВРО́ЦЬКИЙ Володимир Михайлович (18.XI 1847, с. Котузів, тепер Теребовлянського р-ну Терноп. обл.— 1882) — укр. публіцист, економіст-статистик. У 1871 закінчив юрид. ф-т Львів. ун-ту. З 1871 — фінанс. урядовець в м. Жешуві (тепер ПНР). З 1873 проводив статистико-екон. дослідження. В ряді статей («Реформи домового порядку», 1875; «Що нам коштує пропінація?», 1875; «Класові інтереси й інтереси народу», 1876, та ін.) показав тяжке екон. становище нар. мас Галичини. Н. не піднявся до наук. розуміння класів і класової боротьби, але бачив, що капіталістичне суспільство ділиться на експлуататорів і експлуатованих, вказав на антагонізми між ними. В своїх дослідженнях спирався на теор. концепції А. *Сміта*, Д. *Рікардо*, вчення *фізіократів*. Значний вплив на світогляд Н. мали рос. революціонери-демократи, твори Т. Г. Шевченка та ін.

В. К. Навроцький.

НАВРО́ЦЬКИЙ Олександр Олександрович [28.VII (9.VIII) 1823, с. Антипівка, тепер Золотоніського р-ну Черкас. обл.— 10 (22).X 1892, Темір-Хан-Шура, тепер м. Буйнакськ Даг. АРСР] — укр. громадський і культурний діяч революц.-демократичного напряму, поет і перекладач. Н. в сім'ї безмаєтних дворян. У 1847 закінчив філос. факультет Київ. ун-ту. Під впливом свого двоюрідного брата М. І. *Гулака* вступив до *Кирило-Мефодіївського товариства*, в якому приєднався до революц.-демократичної частини т-ва, очолюваної Т. Г. Шевченком, прибічник федерації слов'ян. народів. У 1847 Н. заарештовано і заслано до В'ятки (тепер м. Кіров), де він відбув 6-місячне ув'язнення. Звільнений 1853 з-під поліцейського нагляду, Н. служив у держ. установах ряду міст, у т. ч. в Миколаєві. Перекладав укр. мовою твори класиків світової л-ри, зокрема «Іліаду», «Одіссею» Гомера, твори О. С. Пушкіна, М. Ю. Лермонтова, А. Міцкевича та ін. В поетичній творчості і перекладацькій роботі Н. (публікації в журналах «*Основа*», «*Киевская старина*») визначне місце посідала істор. тематика — політ. події минулого, повстання нар. мас, захист батьківщини від іноземних загарбників тощо.

О. О. Навроцький.

Г. Я. Сергієнко.

НАВУХОДОНО́СОР II—цар *Вавілонії* 605—562 до н. е. За правління Н. II Вавілонія досягла екон. і культур. розквіту. Навколо

Навчальні машини в автоматизованому класі.

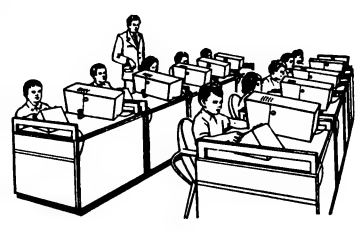

Золотий браслет з Нагайчинського кургану.

Револьвер системи Наган зразка 1895

Вавілона було споруджено могутні оборонні укріплення. Н.II проводив завойовницьку політику. В 605 до н. е. захопив Сірію і Палестину. В 601 до н. е. здійснив похід до кордонів Єгипту, 598 до н. е.— у Пн. Аравію. Двічі (597 і 587 до н. е.) захоплював Єрусалим, перетворив *Іудейське царство* на вавілонську провінцію.

НАВЧА́ЛЬНА МАШИ́НА — пристрій, призначений для реалізації навчальних програм, тобто учбового матеріалу, в якому описуються знання і навики, які потрібно засвоїти, а також способи їх формування. Н. м. (мал.) виконує такі функції: подає порції учбового матеріалу і контрольні завдання до них у тій послідовності, в якій учень повинен їх вивчити і виконати; визначає правильність виконання контрольних завдань, у ряді випадків указує характер допущених помилок; визначає послідовність проходження курсу залежно від досягнутих успіхів; забезпечує індивідуальну роботу в зручному для учня темпі, а часто також той чи ін. ступінь адаптації до індивідуальних особливостей учня (т. з. адаптивні Н. м.). Як Н. м. дедалі ширше застосовують універсальні *електронні обчислювальні машини* колективного користування, а також індивідуальні спеціалізовані *мікроЕОМ*. При цьому учні одержують також можливість використовувати для навчання обчислювальні та інформаційні можливості сучас. ЕОМ. Іл. с. 195. *О. М. Довгялло.*

НАВЧА́ЛЬНА ПРОГРА́МА — в системі *навчання* документ, що визначає зміст і обсяг знань, умінь та навичок, які необхідно засвоїти з кожного навч. предмета, а також зміст розділів і тем з розподілом їх за роками навчання. Осн. принципи побудови Н. п.: відповідність змісту сучасним досягненням науки, техніки і культури, соціальним цілям виховання учнів і розвиткові їхніх творчих здібностей; наступність у вивченні матеріалів; взаємозв'язок між навч. предметами. Зміст *освіти*, що визначається Н. п., конкретизується в *підручниках, навчальних посібниках* і методичних вказівках. В СРСР діють держ. Н. п., єдині для навч. закладів і спеціальностей одного типу й профілю. *О. І. Пенішкевич.*

НАВЧА́ЛЬНЕ КІНО́ — один із видів наук. кіно, використовується як допоміжний засіб у навч. процесі. Фільми Н. к. дозволяють побачити на екрані зображення багатьох недоступних візуальному спостереженню фіз., хім. і біол. процесів, роботу різних механізмів, природу й побут віддалених країн, роздивитися явища, які протікають дуже повільно (ріст рослини) або, навпаки, дуже швидко (рух блискавки) тощо. Застосування Н. к. значно прискорює і полегшує засвоєння навч. матеріалу, активізує увагу та пізнавальну діяльність. Як правило, фільми Н. к. мають короткий метраж і кожен з них присвячений одній невеликій темі. В СРСР навч. фільми створюються на студіях наук.-популяр. фільмів, зокрема на Україні — на *Київській кіностудії науково-популярних фільмів*. В М-ві освіти СРСР створено мережу фільмотек, через які школи одержують кінокартини. В Академії пед. наук СРСР та НДІ вищої школи працюють н.-д. лабораторії Н. к. і наук. телебачення.

НАВЧА́ЛЬНИЙ ПРОЦЕ́С — система організації навч.-виховної діяльності, в основі якої — органічна єдність і взаємозв'язок викладання й *учіння*; спрямована на досягнення цілей *навчання* й *виховання*. Визначається навч. планами, *навчальними програмами*, а також планами виховної роботи відповідних навч. закладів, включає всі види обов'язкових навч. занять (*уроки, лекції, семінари*, лабораторні заняття, навч. і виробничу практику) і позакласної (позааудиторної) роботи учнів. Н. п. у кожному навч. закладі має спец. особливості й організується відповідно до його типу й профілю, до форми навчання (денної, вечірньої, заочної та ін.), а також до системи навчання (*класно-урочної системи навчання, курсової системи навчання* і *предметної системи навчання*), яка також встановлюється залежно від типу навч. закладу й форми навчання. Див. також статті *Середня школа, Професійно-технічна освіта, Середня спеціальна освіта, Вища освіта, Вечірня освіта, Заочна освіта.* *О. І. Пенішкевич.*

НАВЧА́ЛЬНИЙ РІК — час, що відводиться для занять у навч. закладі, від їхнього початку до літніх канікул. В СРСР Н. р. у школах і серед. спец. навч. закладах починається 1.IX; у школах закінчується (включаючи проведення екзаменів і практики) в I—VII класах — 30.V, у VIII класі — 10.VI, в IX—X (XI) класах — 25.VI. За рішенням М-ва освіти СРСР у школах, де викладання провадиться не рос. мовою, Н. р. може бути продовжений, але не більше як на тиждень. Н. р. в школі поділяється на навч. чверті (перша — з 1.IX по 4.XI, друга — з 10.XI по 29.XII, третя — з 11.I по 23.III, четверта—з 1.IV до кінця Н. р.), а в серед. спец. навч. закладах та вузах — на *семестри*. З метою організації відпочинку учнів шкіл, збереження їхнього здоров'я встановлюються *канікули*: осінні з 5 по 9.XI, зимові — з 30.XII по 10.I, весняні — з 24 по 31.III, літні — з дня закінчення Н. р. по 31.VIII. В серед. спец. і вищих навч. закладах є зимові та літні канікули. *Д. І. Румянцева.*

НАВЧА́ЛЬНІ ПОСІ́БНИКИ — предмети та матеріали, які використовують у процесі *навчання*, щоб забезпечити краще засвоєння учнями знань, умінь і навичок. До Н. п. належать *підручники*, словники, довідники, навч. карти, картини, таблиці, кінофільми, діафільми, прилади, моделі, макети тощо. Як натуральні посібники використовують овочі, фрукти, зоологічні препарати, гербарії, предмети техніки та ін. Н. п. поділяють на друковані, об'ємні, екранні й звукотехнічні. Екранні й звукотехнічні Н. п. разом з оснащенням для демонстрування, а також *навчальні машини* становлять *технічні засоби навчання*. Застосування Н. п. забезпечує *наочність* у навчанні, сприяє активізації пізнавальної діяльності, розвиткові самостійності учнів. Н. п. мають задовольняти пед. вимоги, відповідати віковим особливостям учнів, бути зручними для користування і безпечними для здоров'я. В СРСР їх випускають держ. навч.-педагогічні видавництва союзних республік і підприємства навч.-тех. промисловості.

Л. Л. Момот.

НАВЧА́ННЯ — цілеспрямований процес передачі і засвоєння знань, умінь, навичок і способів пізнавальної діяльності людини. Н.— процес двосторонній: діяльність учня — *учіння* і діяльність учителя — викладання. Н. виконує центр. функцію в розумовому розвитку й підготовці учнів до праці. В усіх видах пізнавальної і практичної навч. діяльності рад. школа спирається на всебічну активність учнів, на діалектичну єдність і взаємозв'язок відтворювальної і творчої діяльності, інтелекту, волі, емоцій і почуттів. Рад. педагогіка заперечує спрощений погляд на Н. як на звичайний акт передачі знань учням. Знаряддям мислення і практичної діяльності людини, її переконанням стають лише ті знання, що активно засвоєні, що є результатом не лише мислення, а й пізнавальної діяльності в цілому. Вчення марксистсько-ленінської філософії про *розвиток* дає змогу визначити внутр. рушійні сили процесу Н. як суперечність між пізнавальними і практичними завданнями, що висуваються самим ходом Н., і наявним рівнем знань, умінь і розумового розвитку школярів. Розвиткові творчої пізнавальної діяльності учнів сприяє *проблемне навчання*. В структурі навч. процесу виділяють такі його елементи (ланки): постановка проблеми й усвідомлення пізнавальних завдань; сприймання предметів і явищ, формування понять, спостережливості, уяви й мислення учнів; закріплення й систематизація знань, формування умінь і навичок; застосування знань, умінь і навичок; аналіз досягнень учнів, перевірка й оцінка їхніх знань, досягнутого рівня розумового розвитку.

Освіта (загальна, політехнічна, професійна тощо), розвиток і виховання людини — основні результати Н., яке починається з раннього дитячого віку і триває протягом усього життя людини як у вигляді організованої освіти (дитячий садок, школа, вуз, курси підвищення кваліфікації, політико-виховна робота тощо), так і шляхом *самоосвіти*. Мета, зміст освіти, форми організації й *методи навчання* визначаються соціально-екон. потребами, зумовленими характером сусп. відносин, політикою пануючих класів, станом розвитку засобів виробництва, науки й техніки, рівнем освіти і педагогіки, віковими особливостями учнів. Експлуататорські класи використовують Н. як засіб зміцнення свого панування. В соціалістичному суспільстві Н. поставлено на службу інтересів народу, підготовки всебічно освічених людей, здатних до фіз. і розумової праці, активної

участі у виробництві матеріальних і духовних цінностей комуністичного суспільства. Теорією Н. є *дидактика*. Осн. формою організації Н. в рад. серед. школі є *урок* (див. *Кабінетна система навчання, Класно-урочна система навчання*), у вищій школі — *лекції й семінари* (див. також *Курсова система навчання*). В СРСР Н. в школах ведеться рідною мовою учнів.

Літ.: Талызина Н. Ф. Управление процессом усвоения знаний. М., 1975; Проблема единства обучения и воспитания. Л., 1978; Бабанский Ю. К. Об актуальных проблемах совершенствования обучения в общеобразовательной школе. «Советская педагогика», 1979, № 3. Див. також літ. до ст. *Дидактика*. *А. М. Алексюк.*

НАВЧЕ́ННЯ в етології — одне з осн. понять, що характеризує індивідуальне пристосування тварини до умов існування шляхом зміни природженої *поведінки*. Розрізняють облігатне (обов'язкове) Н., яке властиве всім особинам даного виду (напр., *відбиття в дзеркалі*), і факультативне (необов'язкове), що стосується поведінки окремих особин відповідно до конкретних умов їхнього життя (напр., *навичка*, наслідування тощо).

НАВЧЕ́ННЯ, научіння, научування в психології — набуття людиною знань, умінь, *навичок* і нових форм *поведінки*. На відміну від педагогічного поняття *навчання*, термін «навчення» застосовується переважно в психології поведінки і охоплює широке коло процесів формування індивідуального досвіду. Н. має багаторівневий характер: рефлекторний рівень, який включає сенсорне, моторне й сенсорно-моторне Н.; когнітивний — Н. фактичним знанням, практичним операціям і діям; інтелектуальний — Н. теор. знанням і системам ідеальних операцій та дій. Істор. досвід людства передається окремим людям шляхом активного навчання, що становить одну з найважливіших функцій суспільства, яка покладається, зокрема, на школи та ін. пед. заклади. Н. здійснюється людьми, які живуть у певних соціальних умовах, а тому в змісті і спрямованості Н. слід розрізняти соціально-класовий і загальнолюдський моменти. *С. Д. Максименко.*

НАВ'Я́ЗЛИВІ СТА́НИ — хворобливий стан, який полягає в тому, що в свідомості людини всупереч її бажанню виникають настирливі спогади, страхи, потяги; нав'язливими бувають і дії. Хворий розуміє їх непотрібність і безглуздість, але позбавитися від них не може, тому подібні стани наз. нав'язливими. Н. с. бувають при *неврозах, психопатіях*, деяких психічних хворобах, а в легкій формі іноді й у здорових людей (напр., при перевтомі). Безпосередньою причиною розвитку Н. с. є психічна травма. У хворого нав'язливі думки можуть мати різний зміст, напр. безцільне рахування (кроків, сходинок); сумніви (чи виключив газ? чи зачинив двері?) тощо. Нав'язливі дії проявляються у формі нав'язливих ритуалів. Нав'язливі страхи супроводяться серцебиттям, пітливістю, нудотою, запамороченням, болями у животі тощо. Лікування: медикаментозне, психотерапія, загальнозміцнюючі засоби тощо.

НА́ГА — група споріднених гірських племен і народностей (ангамі, ао, сема, лхота та ін.), які населяють штати *Нага-Прадеш* і частково *Маніпур* і *Ассам* на Пн. Сх. Індії. Живуть також у прикордонних районах пн.-зх. Бірми. Заг. чисельність — понад 500 тис. чол. (1970, оцінка). Говорять мовами тібето-бірманської групи. У Н. збереглися давні анімістичні вірування (див. *Анімізм*). Заняття — землеробство, скотарство і рибальство.

НАГА́Ї Кафу (справж. ім'я — Сокіті; 3.XII 1879, Токіо — 30.IV 1959, Ітікава, префектура Тіба) — япон. письменник, член Япон. академії мист. Перший роман «Квіти пекла» (1902) написав під впливом франц. натуралізму, зокрема Е. Золя. В 1903—08 жив у США і Франції. Осн. тема творів зрілого періоду — життя столичного півсвіту. Автор романів «Ріка Суміда» (1909), «Змагання» (1916—17), «Сніг тане» (1921), «До і після сезону дощів» (1931). Під час 2-ї світової війни твори Н. були заборонені. Друкувався після 1946 («Орден», «Танцівниця»).

Б. П. Яценко.

НАГАЙЧИ́НСЬКИЙ КУРГА́Н — сарматський курган 1 ст. до н. е. біля смт Нижньогірського Крим. обл. Досліджений 1974. Розкопками відкрито багате жіноче поховання в розписному двосхилому дерев'яному саркофазі. Знайдено сарматський гончарний, алебастровий посуд, бронзове дзеркало, понад 570 високохудожніх прикрас із золота та коштовних каменів (заг. вагою понад 2 кг) сарматського, грецького і сх. походження. На голові жінки була діадема із золотих ланцюжків, на шиї масивна гривна, прикрашена грифонами, на руках і ногах — браслети з фігурками людей, на грудях — брошка. В ногах у шкатулці лежали золоті персні, флакон для пахощів, срібні ложечки, різноманітні намистини, фігурка дельфіна з гірського кришталю, оздоблена золотом.

Літ.: Щепинський А. О. Скарби сарматської знаті. «Вісник АН УРСР», 1977, № 10. *Є. В. Черненко.*

НАГА́Н — револьвер системи бельг. зброяра Л. Нагана калібру 7,62 мм. Н. сконструйовано наприкінці 19 ст. Мав семизарядний барабан, який одночасно служив магазином і патронником, дальність стрільби — до 100 м. Був на озброєнні багатьох армій, у т. ч. російської. В Рад. Армії Н. називався «револьвер зразка 1895». Перед Великою Вітчизн. війною замінений автом. *пістолетом*.

НАГА́НО — місто в Японії, адм. ц. префектури Нагано. Розташоване в центр. частині о. Хонсю. Вузол з-ць і автошляхів. 305 тис. ж. (1975). Підприємства верстато-інструм., деревообр., харч. пром-сті. Виготовлення муз. інструментів та виробів з натурального шовку. Один із реліг. центрів країни (храм Дзенкодзі).

НАГАО́КА Хантаро (18.VIII 1865, Нагасакі — 11.XII 1950) — япон. фізик, іноз. член АН СРСР (з 1930). Після закінчення 1887 Токійського ун-ту до 1931 працював там же (з 1896 — професор), з 1931 — президент ун-ту в Осаці. Наук. праці з питань магнітострикції, спектроскопії, структури атома, матем. фізики, геофізики. В 1904 запропонував модель атома, за якою атом складається з позитивно зарядженого ядра, навколо якого обертається кільце, що складається із значної кількості електронів. Хоч модель Н. не звернула на себе уваги фізиків, її можна вважати попередницею планетарної моделі атома Е. *Резерфорда*.

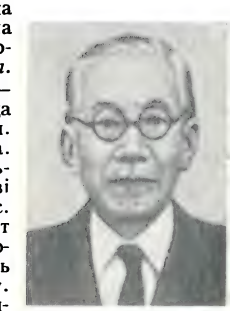

Х. Нагаока.

НА́ГА-ПРА́ДЕШ, Нагаленд — штат на Пн. Сх. Індії. Площа 16,5 тис. км². Населення 0,5 млн. чол. (1971). Адм. ц.— м. Кохіма. Розташований в Ассамо-Бірманських горах. В рослинному покриві переважають тропічні ліси (до вис. 1000 м). Найменше населений штат країни. Основа г-ва — підсічно-вогневе землеробство. Вирощують переважно рис. Заготівлі лісу. Кустарні промисли (у т. ч. виробн. тканин).

НАГАСА́КІ — місто в Японії, адм. ц. префектури Нагасакі. Розташоване на Зх. о. Кюсю. Значний порт у зат. Нагасакі. 448 тис. ж. (1975). Розвинуті машинобудування, особливо суднобудування, і судноремонт. Підприємства металург., нафтохім., лісопильної, текст., харч. (у т. ч. рибоконсервній) пром-сті. Важлива база мор. рибальства. Поблизу Н.— видобування вугілля. Ун-т. Під час 2-ї світової війни 9.VIII 1945 на місто було скинуто амер. атомну бомбу, від вибуху якої зруйновано частину міста і вбито та поранено бл. 75 тис. чол. У наступні роки від тяжких захворювань, пов'язаних з вибухом, загинуло ще бл. 100 тис. чол. Н. відоме з 12 ст. як рибальське селище. Архіт. пам'ятки 16—17 ст.

НА́ГЕЛЬ (Nagel) Отто (27.IX 1894, Берлін — 12.VII 1967, там же) — нім. живописець і графік, почесний член АМ СРСР (з 1958). Член Компартії Німеччини з 1919. Спеціальної худож. освіти не мав. У 1928 разом з Г. *Ціллє* заснував сатиричний журн. «Ейленшпігель». У своїх картинах відтворював життя й боротьбу робітн. класу Німеччини: «Ювіляр» (1924); «Озброєні робітники» (1931); писав портрети (Б. Келлермана, автопортрет, обидва — 1949). Після створення НДР виконав картину «Будівельник-каменяр» (1953) та ін. Н.— один з організаторів (1950) і президент (1956—62) Німецької АМ у Берліні.

Літ.: Марченко Е. И. Отто Нагель. М., 1960.

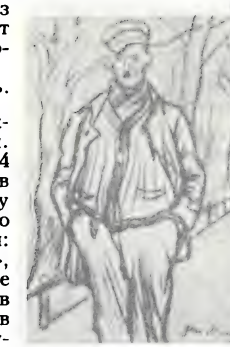

О. Нагель. Безробітний. 1920.

НАГІ Мухаммед (27.I 1888, Александрія — 5.IV 1956, Каїр) — єгип. живописець і графік. У 1910—14 навчався в Школі красних мистецтв у Парижі. В 1931—32 працював у Ефіопії. В 1932 організував т-во «Ательє» в Александрії. Твори: картини — «Буйвіл і фелах», «Розлив Нілу»; монументальне панно «Відродження Єгипту» (в залі засідань Нац. асамблеї в Александрії). Був директором Худож. ін-ту (з 1937) та Музею сучас. мистецтва (з 1939) в Каїрі.

Є. В. Нагірний.

НАГІ́ДКИ, календула (Calendula) — рід трав'янистих і напівкущових рослин родини *складноцвітих*. Стебло прямостояче. Листки прості. Квітки оранжеві, жовті, зібрані в кошики. Плід — сім'янка. 20 видів, поши́р. переважно в середземноморських країнах. В СРСР — 4 види, з них в УРСР — 2: Н. лікарські (C. officinalis) і Н. польові (C. arvensis). Н. лікарські поширені в культурі як лікарська й декоративна рослина. Походять з Центр. і Пд. Європи. Квітки використовують у медицині для виготовлення мазі та настойки, що їх застосовують як *протизапальний засіб*. Н. польові — невисокі (10—20 см) рослини з дрібними (0,7 см у діаметрі) кошиками. Зустрічаються як бур'ян у Хмельн. та Вінн. областях.

НАГІ́РНИЙ Василь Степанович [31.XII (11.I) 1848, с. Гірне, тепер Стрийського р-ну Львів. обл.— 25.II 1921, Львів] — укр. архітектор. У 1870—71 навчався в Тех. академії у Львові, 1871—75 — у Федеральній політех. школі в Швейцарії. Збудував у зх. областях України багато церковних, переважно мурованих споруд, у яких застосував неороманські архіт. форми та прийоми нар. дерев'яної архітектури (церкви в с. Тухлі, тепер Сколівського р-ну Львів. обл., 1895; в с. Лисичинцях, 1903, та с. Гнилицях, 1905; обидва тепер Підволочиського р-ну Тернопол. обл.). Після 1905 будував спільно з сином Є. В. *Нагірним*. У 1898 Н. разом з І. *Трушем* та Ю. *Панкевичем* утворив першу професійну орг-цію укр. художників Львова «Товариство для розвою руської штуки».

НАГІ́РНИЙ Євген Васильович [13 (25).VIII 1885, с. Рудне, тепер у складі Львова — 8.VI 1951, Львів] — укр. рад. архітектор. Син В. С. *Нагірного*. В 1912 закінчив архіт. ф-т політех. школи у Львові. До 1921 працював з батьком. Збудував у зх. областях України бл. 300 житл., громад. та культових споруд. Для творчості Н. характерне використання мотивів укр. *барокко* та нар. архітектури (церква в Стебнику, тепер місто Львів. обл., 1938). На спорудах пізнішого часу позначився вплив нової архітектури (будинок лікарні на вул. Пирогова у Львові, 1934). З 1946 викладав у вищих навч. закладах Львова.

НАГІ́РНО-КАРАБА́ХСЬКА АВТОНО́МНА О́БЛАСТЬ — у складі Аз. РСР. Утворена 7.VII 1923. Розташована в сх. частині Малого Кавказу. Площа 4,4 тис. км². Нас. 162,6 тис. чол. (1980). Поділяється на 5 районів, має 2 міста та 6 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Степанакерт*.

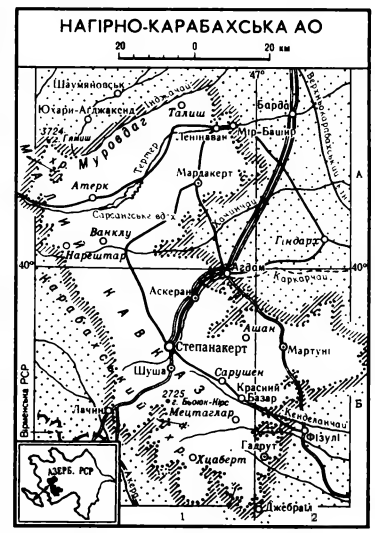

Природа. Рельєф Н.-К. а. о. гірський. На Пн. простягається хребет Муровдаг (заввишки до 3724 м, г. Гямиш), у центр. і пд.-зх. частинах — Карабахський хребет (заввишки до 2725 м). Корисні копалини: поліметалеві руди, літографський камінь, ісландський шпат, мармур, графіт, азбест та ін. Є також мінеральні джерела. Клімат на більшій частині території помірно теплий з сухою зимою. Пересічна т-ра січня в передгір'ях від +3 до —2°, у горах від —6 до —10°; липня відповідно від +25 до +20° та від +15 до +10°. Опадів 400—600 мм на рівнині та понад 800—850 мм у горах. Річки належать до бас. *Кури* (Тертер, Хачинчай, Каркарчай) і Араксу (Кенделанчай, Ішханчай), їх використовують для зрошування і як джерело електроенергії. На р. Тертер — Сарсангське водосховище та ГЕС. Передгірні частини області вкриті каштановими ґрунтами, вище — гірсько-каштановими та гірсько-лучними. В Н.-К. а. о. налічується бл. 2000 видів рослин. На рівнині — полинова та полиново-злакова напівпустельна, у передгір'ях — злакова та гірсько-ксерофітна рослинність, вище — широколистяні ліси (зокрема, дубово-грабові й букові), субальп. та альп. луки.

Населення. В Н.-К. а. о. живуть вірмени, азербайджанці, росіяни та ін. Пересічна густота населення — 36,6 чол. на 1 км² (1979). Міське населення становить 44% (1979).

Історія. Тер. Н.-К. а. о. заселена людьми з епохи раннього *палеоліту*. В 1 ст. н. е. вона входила до складу *Албанії Кавказької* В 3—5 ст. тут розвинулися феод. відносини. Тер. області завойовували араби (поч. 8 ст.), турки-сельджуки (серед. 11 ст.), монголи (30-і рр. 13 ст.). У 17 — 1-й пол. 18 ст. Карабах став ареною безперервних воєн між Туреччиною та Іраном. В серед. 18 ст. створено Карабахське ханство, населення якого чинило героїчний опір іран. завойовникам. Ханство мало дружні стосунки з Росією. В 1805 було підписано договір про перехід його під владу Росії (див. *Російсько-іранські війни 18—19 століть*). Приєднання до Росії, незважаючи на колоніальну політику царизму, відіграло позитивну роль в історії Карабаху. В 1822 Карабахське ханство було ліквідоване. Влітку 1905 в м. Шуші оформилась більшовицька група. В 1918—20 владу в краї захопили бурж. націоналісти (див. «*Мусават*», «*Дашнакцутюн*»). Рад. владу встановлено на поч. травня 1920. 7.VII 1923 утворено Н.-К. а. о. За роки соціалістичного будівництва за допомогою рос. та ін. народів СРСР ліквідовано екон. і культур. відсталість краю. В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 трудящі Н.-К. а. о. разом з усім рад. народом боролися проти нім.-фашист. загарбників, самовіддано працювали в тилу. Бл. 15 тис. жителів області нагороджено орденами й медалями, з них 20 удостоєно звання Героя Рад. Союзу, а Н. Г. *Степанян* — двічі. В післявоєнні роки трудящі Н.-К. а. о. досягли нових успіхів у розвитку економіки й культури. Область нагороджено орденом Леніна (1967) і орденом Дружби народів (1972).

Господарство Н.-К. а. о. базується гол. чин. на переробці місц. сировини. Провідна галузь пром-сті — харчова. Представлена виноробними (Степанакерт, Гадрут, Мартуні, Мардакертський та ін.), маслосироробними, хлібними та ін. підприємствами. З галузей легкої пром-сті найрозвинутіші шовкова (шовковий комбінат), є також килимова, взут. і швейна ф-ки (Степанакерт). Значне місце в економіці області належить Степанакертському електротех. з-ду. Розвинута лісова та деревообр. (меблева ф-ка в Степанакерті, Мардакертський виробничий комбінат) і буд. матеріалів пром-сть (комбінат буд. матеріалів та асфальтобетонний з-д у Степанакерті). У м. Шуші — ф-ка східних муз. інструментів. Електроенергія надходить з Мадагізької та Мінгечаурської гідроелектростанцій. С. г. спеціалізується на виноградарстві, вирощуванні зернових культур, плодівництві, бавовництві в поєднанні з тваринництвом м'ясо-мол. та м'ясо-вовнового напряму. Н.-К. а. о.— один з гол. виноградарських і плодоягідних районів Аз. РСР (1980 зібрано 137,0 тис. т винограду). В посівах зернових переважають озима пшениця та ячмінь. Вирощують зернобобові, кукурудзу, бавовник (на зрошуваних землях), а також тютюн. Важливе значення має ви-

Нагірно-Карабахська автономна область.
1. Гірський краєвид.
2. Степанакерт. Площа В. І. Леніна.
3. Панорама міста Шуші

рощування шовковиці. Поголів'я (1980, тис.): великої рогатої худоби — 63,1, овець і кіз — 185,9, свиней — 66,3. Розвинуті птахівництво та шовківництво. Осн. вид транспорту — автомобільний, найважливіші шляхи: Євлах — Агдам — Степанакерт — Шуша — Лачин, Євлах — Мардакерт — Кельбаджар. Діє газопровід Євлах — Степанакерт. Авіац. сполучення з Баку, Єреваном, Нальчиком та ін. Гірсько-кліматичний курорт Шуша.

Культура. За роки Рад. влади ліквідовано неписьменність. У 1979/80 навч. р. в області було 188 заг.-осв. шкіл, 5 серед. спец. навч. закладів, 4 профес.-тех. уч-ща, пед. ін-т у Степанакерті. Працюють Степанакертська комплексна зональна станція, Карабахська наук.-експериментальна база Ін-ту генетики і селекції АН Аз. РСР у селищі Ленінавані, центр наук.-тех. інформації. В області налічується 200 масових б-к (фонд 1300 тис. одиниць зберігання), 237 будинків культури і клубів, 188 кінотеатрів і кіноустановок з платним показом, драм. театр імені М. Горького, два держ. худож. ансамблі, 8 музеїв (1980). Виходить обл. газ. «Совєтакан Карабах» («Радянський Карабах») вірм. мовою. Місцеві радіопередачі ведуться вірм., азерб. і рос. мовами. Ретранслюються програми Центр. і респ. телебачення. Найдавніші пам'ятки худож. культури відомі з серед. 3-го — серед. 2-го тис. до н. е. (вироби з бронзи, кераміка). В 19 — на поч. 20 ст. тут працювали художники Мір Мохсун *Навваб* і Уста Гамбар Карабачі. Поширені різні види декоративно-ужиткового мист.: килимарство, ткацтво, шитво золотом. На тер. Н.-К. а. о. з 5 ст. збереглися Амарський монастир (5 ст.), храм монастиря Гандзасар (13 ст.), залишки фортеці (т. з. замок Ібрагім-хана, 18 ст., в Шуші), житл. будинки (18—19 ст.). За рад. часу в містах (Степанакерт, Шуша) і селах споруджено багато житл., культурно-побутових та громад. будівель.

НАГІ́Р'Я — значні за площею ділянки земної поверхні з характерним поєднанням гірських масивів, плоскогір'їв, хребтів та долин, розташованих у цілому високо над рівнем моря (напр., *Вірменське нагір'я, Іранське нагір'я, Памір, Тібет*).

НА́ГЛЯД АДМІНІСТРАТИ́ВНИЙ — діяльність спеціальних органів держ. управління по здійсненню систематичного контролю за додержанням підприємствами, організаціями, установами, *службовими особами* та громадянами встановлених адміністративно-правових норм. Здійснюється гол. чин. органами внутр. справ, митними органами, держ. інспекціями (санітарною, ветеринарною) тощо. Н. а. стосується контролю за здійсненням правил певного виду (напр., правил торгівлі) з тим, щоб запобігти і покласти край порушенню їх, притягти винних до відповідальності. Він спрямований на забезпечення *громадського порядку*. Органи, які здійснюють Н. а., у випадках порушення відповідних правил застосовують встановлені *Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про адміністративні правопорушення* заходи організаційно-виховного і примусового характеру, мають право здійснювати обстеження підпаглядних органів, вимагати від них необхідних відомостей і документів, дозволяти або забороняти ті чи ін. види діяльності, накладати *адміністративні стягнення* тощо. Н. а. регулюють також такі підзаконні акти, як Положення про паспортну систему СРСР від 28.VIII 1974. Деякі функції Н. а. покладено на громад. орг-ції: профспілки, народні дружини, громадських інспекторів. *І. М. Пахомов.*

НАГЛЯДО́ВЕ ПРОВА́ДЖЕННЯ — надзвичайний порядок перегляду вироків, рішень та ін. актів суду. Див. *Перегляд у порядку судового нагляду*.

НАГНИ́БІДА Микола Львович [н. 7 (20).IX 1911, с. Попівка, тепер с. Смирнове Куйбишевського р-ну Запоріз. обл.] — укр. рад. поет, засл. працівник культури БРСР (з 1974). Член КПРС з 1940. Навчався в Харків. Комуністич. ін-ті журналістики, закінчив Київ. пед. ін-т (1946). Друкуватися почав 1930. Перша зб. поезій «Дніпровська весна» (1932) — про будівників Дніпрогесу. Вийшли зб. віршів Н. «Зерна» (1933), «Дніпроград» (1937), «Дорога на південь» (1940), «Здрастуй, Харків!» (1943), «Незабутнє» (1946), «Правий берег» (1948), «Гірські вершини» (1960), «Зерна граніту» (1963), «Жовтнева книга» (1967), «На полі битви» (1969), «Вам присвячую» (1975), «Благословенна будь» (1980) та ін., кілька збірок нарисів. Перекладає з білорус. та ін. мов братніх республік СРСР. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР 1952. Державна премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1970.

Тв.: Вибрані твори, т. 1—2. К., 1961; Вибране, т. 1—2. К., 1971; День побачення. К., 1977; Висота. К., 1978; Дзвони Хатині. Колокола Хатыни. Званы Хатыні. К., 1979; Рос. перекл.— Избранное. М., 1981.

П. О. Сердюк.

НАГНІ́ЗДНІ ПТАХИ́ — група птахів, у яких період *зародкового розвитку* порівняно нетривалий, запас поживного *жовтка* обмежений; вони залишаються в гнізді, поки не почнуть літати. Пташенята Н. п. вилуплюються безпорадними, голими, сліпими, з несталою т-рою тіла; батьки їх годують і обігрівають. До Н. п. належать *горобцеподібні, дятлоподібні, зозулеподібні, пеліканоподібні, лелекоподібні* та ін. Деякі птахи, напр. *соколоподібні* і *совоподібні*, займають проміжне положення між Н. п. і *виводковими птахами:* їхні пташенята вкриті густим пухом, а у соколоподібних вони вилуплюються зрячими.

НАГНІТА́Ч — компресор, яким нагнітають повітря в циліндри *двигунів внутрішнього згоряння*, здійснюючи тим самим *наддув*. Приводиться в дію через *зубчасту передачу* від колінчастого вала двигунів або від газової турбіни, що використовує енергію вихлопних газів двигуна.

НА́ГОЛОС — виділення *складу* або *слова* силою голосу, висотою тону чи тривалістю. З погляду *фонетики* розрізняють Н. силовий, динамічний, або експіраторний (у чес. мові), музикальний, мелодичний, тонічний, або тоновий (у лит., кит. мовах), кількісний, довготний, або квантитативний (у новогрец., рос., укр. мовах). З погляду *морфонології* розрізняють Н. постійний, фіксований, або стійкий (в ест. мові — на першому складі, у франц. мові — на останньому, у польській — на передостанньому), і вільний, нефіксований (у рос., укр. мовах). Н. може бути рухомий, або змінний, і нерухомий, або сталий (пор. по́ле — поля́ і бере́за — бере́зи). Деякі слова, крім гол. Н., можуть мати ще й побічний (напр., у слові елéктромонтáж). Розрізняють Н. складу, пов'язаний зі змінами сили звука або руху тону в середині складу (у в'єтнамській, кит., лит., швед. мовах), Н. слова — виділення фонетичними засобами одного зі складів у кількаскладовому слові, Н. фразовий, яким виділяють якесь слово в реченні. У межах фразового Н. розрізняють синтагматичний Н., що падає в *синтагмі* на останнє слово, *логічний наголос* та емфатичний — емоційне виділення слова в реченні для підсилення його виразності («Це чуде-е-сна річ!»). З погляду *фонології* Н. об'єднує звуки в слові або слова в реченні. За Н. можуть розрізнятися слова і форми слів (во́ди — води́, прúклад — приклáд).

Літ.: Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. К., 1969; Зиндер Л. Р. Общая фонетика. М., 1979.

Н. І. Тоцька.

НАГО́ЛЬНА — річка у Ворошиловгр. та Донец. областях УРСР, ліва притока Міусу (бас. Азовського м.). Довж. 70 км, площа бас. 978 км². Бере початок на Донецькому кряжі. Живлення переважно снігове. На Н. споруджено 2 шлюзи-регулятори. Воду річки використовують для зрошування. В долині Н. досліджено кургани та поселення *бронзового віку* (кін. 2-го — поч. 1-го тис. до н. е.).

НАГО́ЛЬНИЙ КРЯЖ — пд.-сх. частина *Донецького кряжа*. Розташований в бас. р. Нагольної, у межах Ворошиловгр. обл. УРСР та Ростов. обл. РРФСР. Від Головного вододілу відмежований денудаційним (див. *Денудація*) уступом. Складений дислокованими породами кам.-вуг. системи, гол. чин. пісковиками, вапняками і сланцями. Рельєф ускладнений пасмами та гривами з тривких щодо руйнування порід. Річкові долини і балки неглибокі, лише в місцях перетину щільних гірських порід урвисті. Виділяються відслонені ерозією куполоподібні підняття — куполи Грибоваха (222 м), Центральний, Дяківський. Є поклади хім. сировини, буд. матеріалів, прояви поліметалевого зруденіння.

І. М. Рослий.

НАГО́ЛЬНО-ТАРА́СІВКА — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Ровеньківській міськраді. Розташована на р. Нагольній, за 12 км від залізнич. ст. Дар'ївка. 2,5 тис.

М. Л. Нагнибіда.

Є. В. Нагірний. Церква в Стебнику (тепер місто Львівської області). 1938.

Нагідки лікарські. Верхня частина квітучої рослини і плід.

ж. (1980). Населення селища працює в основному на підприємствах м. Ровеньок. Середня школа, мед. пункт, клуб, б-ка. Селище виникло на поч. 18 ст.

НАГО́РНИЙ Олександр Васильович [29.VIII (10.IX) 1887, Харків — 11.V 1953, там же] — укр. рад. фізіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1948), засл. діяч науки (з 1943). Закінчив Харків. ун-т (1912), де й працював до кінця життя (з 1924 — професор). Праці Н. присвячені вивченню *газообміну* у комах, хім. властивостей *протоплазми*, явища *гістерезису* гідрофільних колоїдів, питанням вікової фізіології та біохімії. Вивчаючи проблему передчасного старіння з метою розробки відповідних запобіжних заходів, Н. підкреслював роль нервової системи в процесі старіння, а також значний вплив умов навколишнього середовища на *онтогенез* вищих тварин.

НАГОРО́ДИ ДЕРЖА́ВНІ СРСР — див. *Ордени СРСР, Медалі СРСР, Звання почесні в СРСР*.

НАГОРО́ДИ ДЕРЖА́ВНІ УРСР. Державними нагородами республіки є *звання почесні УРСР, Почесна Грамота Президії Верховної Ради УРСР* і *Грамота Президії Верховної Ради УРСР*. 7.V 1981 Указом Президії Верховної Ради УРСР затверджено «Положення про державні нагороди Української РСР», яке визначає: заг. положення; заслуги, успіхи, за які надаються Н. д. УРСР; порядок представлення до нагородження Н. д. УРСР; порядок вручення нагород; права і обов'язки нагороджених; позбавлення Н. д. УРСР; відповідальність за незаконні дії щодо Н. д. УРСР. Вид нагороди визначається характером і ступенем заслуг нагороджуваного. Н. д. УРСР удостоюються *громадяни СРСР*, підприємства, об'єднання, установи і орг-ції, військ. частини, р-ни, міста, селища і села УРСР та ін. союзних республік. Їх можуть бути удостоєні й особи, які не є громадянами СРСР. Клопотання про присвоєння чи нагородження тією чи іншою Н. д. УРСР порушується перед вищестоящим органом чи орг-цією, як правило, в *трудовому колективі*, де працює особа, яку представляють до нагороди; про нагородження підприємств, орг-цій тощо клопотання порушуються вищестоящими органами, щодо військ. частин — вищестоящим військ. командуванням. Удостоєним Н. д. УРСР вручаються відповідно посвідчення до почесного звання, грамота, а також знак, зразки яких затверджує Президія Верховної Ради УРСР. Позбавити держ. нагород УРСР може тільки Президія Верховної Ради УРСР у випадках: засудження нагородженого за тяжкий *злочин*, вчинення особою проступку, що порочить як нагороджену, позбавлення нагородженого громадянства СРСР. Носіння знаків до Н. д. УРСР особою, яка не має на те права, а так само привласнення їх або вчинення ін. незаконних дій щодо держ. нагород УРСР тягнуть за собою встановлену законодавством відповідальність. *Р. І. Гричук.*

НАГОРЯ́НСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — поселення лісостепових землеробсько-скотарських племен Серед. Придністров'я ранньоскіфського часу (кін. 7 — поч. 6 ст. до н. е.) поблизу с. Нагорян Кельменецького р-ну Чернів. обл. Досліджувалося 1950. Розкопками виявлено залишки трьох напівземлянок з відкритими вогнищами та печами-кам'янками. Знайдено знаряддя праці (мотики з рогу оленя й кременю, прясла), глиняний посуд (горщики з наліпним розчленованим валиком і проколами на вінцях, миски із загнутими краями, черпаки з високими ручками тощо) та кістки свійських тварин.

НАГО́Я — місто в Японії, адм. ц. префектури Айті. Розташована в центр. частині о. Хонсю, на узбережжі зат. Ісе, в дельті р. Кісо. Вузол з-ць і автошляхів, один з гол. портів країни. Понад 2 млн. ж. (1975). Значний екон., фінанс., торг. і культур. центр країни, екон. ядро індустр.-агр. району Токай. У Н. та містах-супутниках розвинуті машинобудування (автомобіле-, авіа-, електротех., точне, текст., суднобудування і судноремонт), металообробна пром-сть, чорна і кольорова металургія. Найбільший центр текст. пром-сті Японії. Підприємства хім., поліграф., фарфоро-керамічної (у т. ч. виробн. ізоляторів), меблевої, харч. та ін. галузей. Військ.-мор. та авіац. арсенали. Ун-т та ін. вузи. 2 музеї. Театри. Бот. сад, зоопарк. Метрополітен. Архіт. пам'ятки 8—17 ст.

НАГПУ́Р — місто в центр. частині Індії, у штаті Махараштра. Розташований на р. Наг. Вузол з-ць і автошляхів. 866,1 тис. ж. (1971). Провідна галузь пром-сті — бавовняна. Розвинута також керамічна, скляна, поліграф., хім. (шинний з-д) пром-сть, виробн. холодильників. Кустарне виготовлення тканин, гончарних, худож. та ін. виробів. У районі Н.— видобування марганцю. Ун-т (з 1923). Археол. музей. Н. засн. у 18 ст.

НАГРІ́В МЕТА́ЛУ — підвищення температури металу до рівня, нижчого за температуру його *плавлення*. До Н. м. вдаються перед *обробкою металів тиском*, щоб надати їм належної пластичності, а також при *термічній обробці* (зокрема, *хіміко-термічній обробці*) металів і *спіканні* металевих порошків, які під впливом т-ри змінюють свої мех., фіз. і хім. властивості. Для Н. м. використовують *нагрівальні печі* і *термічні печі*. Характеризують Н. м. т-рою нагріву, до якої мають бути нагріті вироби (або заготовки) перед надходженням з печі, і його швидкістю — зміною т-ри за одиницю часу. Т-ра нагріву і режим її зміни протягом певного часу залежать від виду металу і застосовуваної обробки. Швидкість нагріву, що її визначають переважно за зміною т-ри поверхні металу, зумовлюється конструкцією і тепловою потужністю печі, умовами зовн. теплопередачі і передачі тепла всередині виробів (заготовок), фіз. властивостями металів. Окислюванню і зневуглецьовуванню поверхні металу запобігають *безокислювальним нагрівом*. Н. м. автоматизують, регулюючи температурний режим, витрату палива і переміщення виробів (заготовок). Див. також *Електричний нагрів*. *В. Ф. Копитов.*

НАГРІВА́ЛЬНА ПІЧ — промислова піч, де вироби (заготовки) або матеріали нагрівають до т-ри, нижчої за т-ру їхнього *плавлення* (на відміну від *плавильної печі*, в якій матеріали плавлять). Розрізняють нагрівальні *електричні печі* (в т. ч. *високочастотні печі*) і *полуменеві печі*; печі періодичної дії (*камерні печі, обертові печі* та ін.) і безперервної дії (напр., *методичні печі*). Н. п. застосовують у кольоровій та чорній металургії, машинобудуванні.

НАГРІВА́ЛЬНІ ПРИ́ЛАДИ — прилади, що ними нагрівають речовину (матеріал) або середовище, що оточує їх. Розрізняють Н. п. теплогенеруючі, де згоряє паливо (газові плитки, паяльні лампи та ін.) або протікає електр. струм (напр., електр. паяльники, електроконвектори), і теплообмінні (*конвектори* деяких типів, *бойлери, повітронагрівники, радіатори* тощо), в яких циркулює *теплоносій* (див. також *Теплообмін*). Н. п. застосовують у різних галузях науки і техніки, у побуті. Див. також *Опалювальні прилади*.

НАГРОМА́ДЖЕННЯ КАПІТА́ЛУ — перетворення частини *додаткової вартості* на *капітал*. Здійснюється у формі розширеного капіталістичного *відтворення*; зумовлюється системою капіталістичних виробничих відносин, *основним економічним законом капіталізму*. В результаті розширеного відтворення капіталу капіталісти привласнюють все більшу масу додаткової вартості. В сучас. капіталістичному суспільстві з відповідною йому великою машинною індустрією Н. к. супроводиться зростанням *органічної будови капіталу* і внаслідок цього зменшенням маси живої праці, застосовуваної капіталом, порівняно з масою *засобів виробництва*. Все це прискорює витіснення робітників з виробн., створюючи на одному полюсі багатство, на другому — злидні, породжує резервну армію робітників або *перенаселення відносне* (див. *Безробіття*). Представники вульгарної політ. економії намагалися тлумачити Н. к. як наслідок «збереження» капіталістами доходу, їхнього «стримування» від споживання. Насправді факторами Н. к. є посилення експлуатації *робочої сили*, підвищення продуктивності сусп. праці (див. *Загальний закон капіталістичного нагромадження*). Процес Н. к. веде до розвитку продуктивних сил і водночас поглиблює антагоністичні суперечності між працею і капіталом, що призводить до *відносного й абсолютного погіршення становища пролетаріату*. *В. О. Ломакін.*

НАГУ́Л ТВАРИ́Н — дорощування і відгодівля на *пасовищах* великої рог. худоби, овець та ін. тварин, призначених для забою на м'ясо; найдешевший спосіб збільшення живої маси тварин та підвищення їх *вгодованості*. В СРСР Н. т. є одним з способів *відгодівлі сільськогосподарських*

тварин. Поширений в РРФСР, Казахстані, Киргизії та ін. р-нах з степовими пасовищами, в умовах України — на Поліссі, у гірськокарпатській зоні, в дніпровських заплавах та на культурних пасовищах з підгодівлею *концентрованими кормами*. Найкраще нагулюються тварини спеціалізованих м'ясних і м'ясо-сальних порід. При правильній організації Н. т. добові прирости живої маси тварин досягають 0,7—1 кг на голову великої рог. худоби, а за весь період нагулу — 80—120 кг і більше, овець — на 20—30%. Нагул дорослої худоби триває 3—4 міс., молодняка 4—5 міс., овець 2—3,5 міс. Успіх Н. т. залежить від забезпечення їх вдосталь кормами, водою, а також правильного формування гуртів і *отар*, організації праці тощо.

Літ.: Семак І. Л. Відгодівля і нагул великої рогатої худоби та овець. К., 1956; Мосолов М. І., Семак І. Л. Технологія інтенсивного вирощування та відгодівлі худоби. К., 1973; Скотарство. К., 1979.

В. М. Хрящевський.

НАДАННЯ ЖИТЛОВОЇ ПЛОЩІ — забезпечення громадян житлом у будинках держ. і громадського *житлового фонду*. Відповідно до п. 5 ст. 9 *Основ житлового законодавства Союзу РСР і союзних республік* питання Н. ж. п. (поза межами компетенції СРСР) підлягають віданню союзної республіки. В УРСР регламентується ст. 278 ЦивК УРСР і Положенням про порядок Н. ж. п. в УРСР від 20.XII 1974. Житл. площа надається лише громадянам, які перебувають на квартирному обліку, крім випадків невідкладного відселення (в разі стихійного лиха, знесення будинків тощо), а також ін. випадків, передбачених законодавством. Громадяни, які перебувають на квартир. обліку, одержують житлові приміщення в порядку заг. черги, крім осіб, які мають право на переважне або першочергове забезпечення житлом: Герої Радянського Союзу, Герої Соціалістичної Праці, особи, нагороджені орденами Слави, Трудової Слави або «За службу Батьківщині у Збройних Силах СРСР» усіх трьох ступенів; особи, які проживають у підвалах, а також в аварійних і ветхих будинках, що не підлягають ремонту; хворі на тяжкі форми деяких хронічних захворювань; інваліди Великої Вітчизн. війни, сім'ї військовослужбовців і партизанів, які загинули чи пропали безвісти під час війни, та прирівняні до них особи; сім'ї, що мають троє і більше дітей; сім'ї осіб, які загинули внаслідок нещасного випадку та ін. Житло надають не менше за середню забезпеченість житловою площею громадян у даному населеному пункті і не більше за 13,65 кв. м на одну особу, крім випадків, коли кімната (однокімнатна квартира), що надається, перевищує вказану норму. Єдиною правовою підставою для вселення в житлове приміщення, незалежно від належності будинку, є ордер, виданий виконкомом районної, міської, районної в місті Ради народних депутатів. Службове житлове приміщення заселяється за спец. ордером, що видається виконкомом місц. Ради, який включив це приміщення в число службових.

М. О. Голодний.

НАДБА́ВКИ — 1) Н. (знижки) до оптових цін за якість — відхилення ціни від прейскурантної в зв'язку зі змінами споживчих властивостей виробів. Застосовують (на вимогу споживача) при відхиленні від базового виконання виробу, на яке встановлено *оптову ціну*, при зміні комплектації виробів, при відхиленні фактичної *якості продукції* від нормативної, зазначеної в прейскуранті (стандарті), при держ. атестації якості продукції тощо. Н. встановлюють для екон. стимулювання підприємств щодо підвищення якості продукції та усунення множинності цін у прейскурантах. Н. використовують для покриття економічно обгрунтованих додаткових витрат на підвищення якості продукції виробником. Знижки до цін встановлюють на морально застарілі вироби, що їх мають зняти з виробн., і на продукцію, яку тимчасово випускають (за дозволом органів стандартизації) з відхиленням від вимог стандартів. Н. і знижки до оптових цін за якість широко застосовують і в міжнар. торгівлі. 2) Н. до заробітної плати — в СРСР грошові виплати, що їх систематично нараховують робітникам і службовцям понад їхні основні ставки (оклади) у випадках, передбачених трудовим законодавством. Н. до заробітної плати виплачують кваліфікованим працівникам при присвоєнні їм певної категорії або класу, за роботу в районах Крайньої Півночі і місцевостях, прирівняних до них, за роботу на підприємствах і в орг-ціях, розміщених у пустелях, безводних та високогірних місцевостях тощо.

НАДБРІ́ВНІ ДУ́ГИ — потовщення лобної кістки над *орбітами* у багатьох ссавців, у т. ч. людини. У сучас. людини в ранньому дитинстві Н. д. немає, у жінок вони розвинені значно слабіше, ніж у чоловіків, що служить однією з ознак для визначення статі по черепу.

НАДБУДО́ВА — категорія *історичного матеріалізму*. Див. *Базис і надбудова*.

НАДВИРО́БНИЦТВО — лишок товарів порівняно з платоспроможним попитом на них. Існує в капіталістичних країнах під час *економічних криз*. Проявляється в переповненні ринку масами товарів, що не мають збуту, в падінні цін, закритті підприємств, внаслідок чого робітники втрачають свою роботу, поповнюючи ряди безробітних. Н. є не абсолютним, тому що лишаються незадоволеними елементарні потреби широких мас трудящих, а відносним, тобто лишком порівняно з *купівельною спроможністю* населення. Н. породжується осн. суперечністю капіталізму — суперечністю між сусп. характером виробн. і приватнокапіталістичною формою привласнення.

НАДВИСОКОЧАСТО́ТНА ТЕРАПІ́Я — один з методів *фізіотерапії*. Див. *Ультрависокочастотна терапія*.

НАДВИСОКОЧАСТО́ТНІ ПРИ́ЛАДИ — прилади, що генерують, підсилюють або перетворюють надвисокочастотні (від 300 МГц до 300 ГГц) електромагнітні коливання. Розрізняють Н. п. активні, що збільшують енергію надвисокочастотних коливань, і пасивні. До активних Н. п. належать спеціальної конструкції *тріоди* (зокрема, *нувістори*) та ін. *лампи електронні*, що в них надвисокочастотна складова анодного струму спричинена зміною потенціалу керуючої сітки. Дія деяких активних Н. п. (*клістронів, ламп біжучої хвилі, ламп зворотної хвилі, магнетронів, платинотронів* та ін.) грунтується на взаємодії електронів, прискорених сталим електр. полем, зі змінним електричним полем системи надвисокочастотних *резонаторів* або спіральної сповільнюючої системи. Активними надвисокочастотними є також *напівпровідникові прилади* деяких типів, наприклад надвисокочастотні *діоди, транзистори*. Пасивні Н. п. — *атенюатори*, вимірювальні лінії та ін. Н. п. використовують гол. чин. в електроніці й радіотехніці.

Літ.: Кацман Ю. А., Гоголев Г. П., Генералов Е. И. Электронные и квантовые приборы сверхвысоких частот. Л., 1974; Федоров Н. Д. Электронные приборы СВЧ и квантовые приборы. М., 1979.

НАДВІ́РНА — місто Івано-Фр. обл. УРСР, райцентр. Розташована у передгір'ї Карпат, на р. Бистриці Надвірнянській (бас. Дністра). Залізнична станція. Вузол автомоб. шляхів. Засн. в кінці 16 ст. Після 1-го поділу Польщі (1772) Н. у складі Галичини захоплена Австрією (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919 — бурж.-поміщицькою Польщею. З 20-х рр. в Н. діяла орг-ція КПЗУ. В 1939 Н. разом з усією Зх. Україною возз'єднано з УРСР. З того самого року Н.— місто. У Н.— *Надвірнянський нафтопереробний завод*, цегельний і мол. з-ди, нафтогазодобувне управління, лісокомбінат, харчосмакова ф-ка, комбінат побутового обслуговування тощо. Автотрансп. технікум, профес.-тех. уч-ще, 4 заг.-осв., музична та спорт. школи; 7 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 2 будинки культури, 2 клуби, кінотеатр, 2 б-ки, спорт. комплекс.

НАДВІ́РНІ КОЗАКИ́ — феодально залежні селяни, що служили в збройних загонах польс. і укр. *магнатів* на Україні в 16—18 ст. Для придушення сел. виступів магнати у своїх маєтках утримували власне, т. з. надвірне військо, сформоване переважно з селян-кріпаків, які за службу одержували платню, зем. наділи та звільнялися від виконання феод. повинностей. Магнати Вишневецькі, Острозькі, Заславські, Потоцькі та ін. мали по кілька тисяч чоловік надвірного війська. Під час сел.-козац. повстань кін. 16 — 1-ї пол. 17 ст., нар.-визвольної боротьби 2-ї пол. 17 — поч. 18 ст., гайдамацьких рухів 18 ст. чимало Н. к. переходило на бік повсталих нар. мас. Зокрема, сотник Н. к. князів Любомирських *Верлан* керував гайдамацьким повстанням

НАДВІРНЯНСЬКИЙ НАФТОПЕРЕРОБНИЙ ЗАВОД

Надгробок на могилі П. Г. Тичини на Байковому кладовищі в Києві. Скульптор В. З. Бородай, архітектор А. Ф. Ігнащенко. Граніт. 1970.

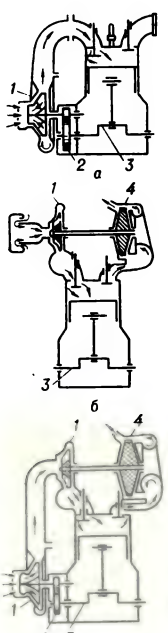

Агрегатний **наддув** двигунів: *а* — з приводним компресором; *б* — з турбокомпресором; *в* — з компресором і турбокомпресором; *1* — компресор; *2* — зубчаста передача; *3* — колінчастий вал; *4* — газова турбіна (стрілками показано напрям руху повітря).

1734, сотник надвірного війська Потоцьких І. *Гонта* разом з запорожцем М. *Залізняком* очолювали *Коліївщину* 1768 та ін. Загони Н. к. ліквідовано на Лівобережній Україні на початку нар.-визвольної війни 1648—54, на Правобережній Україні — після її возз'єднання 1793 з Росією, на Зх. Україні — після загарбання її 1772 Австрією.

НАДВІРНЯ́НСЬКИЙ НАФТОПЕРЕРО́БНИЙ ЗАВО́Д імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — підприємство нафтопереробної пром-сті. Розташований у м. Надвірна Івано-Фр. обл. Засн. 1897 як нафтоперегінний сезонний з-д. Робітники підприємства брали активну участь у страйках. За роки Рад. влади Н. н. з. перетворився на високомеханізоване і автоматизоване підприємство. На з-ді діють сучасні установки первинної переробки нафти, термічного крекінгування сировини, виробництва нафтококсу, парафіну, синтетичних жирних к-т, каталітичного риформінгування бензинів. Всього виробляється нафтопродуктів і продуктів нафтохімії понад 20 видів. *Л. П. Буній.*

НАДВІРНЯ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд. частині Івано-Фр. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 1,9 тис. км². Нас. 100,7 тис. чол. (1980). У районі — 46 населених пунктів, підпорядкованих міській, 3 селищним і 19 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Надвірна*. Пн. частина району розташована у межах Прикарпаття, пд.— *Карпат Українських*. Корисні копалини: нафта, природний газ, сірка, буре вугілля, озокерит, калійна і кухонна солі, буд. матеріали. Є мінеральні джерела. Найбільші річки — *Прут* (бас. Дунаю) та *Бистриця Надвірнянська* (бас. Дністра). Грунти дерново-підзолисті, гірські (бурі лісові, переважно щебенюваті). Ліси (смерека, ялиця, бук, дуб, граб, береза) займають бл. 100 тис. га. В межах району Тавпишірківський, «Садки», Джурджійський, Бродулецький та Кливський держ. заказники. Найбільші підприємства району — *Надвірнянський нафтопереробний завод*, надвірнянське нафтогазодобувне управління, Надвірнянський та Ділятинський лісокомбінати, комбінат побутового обслуговування. Землеробство спеціалізується на вирощуванні зернових (жито, пшениця, ячмінь, овес) і тех. (льондовгунець) культур, тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1979 становила 29,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 13,3 тис. га. У Н. р.— 9 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Надвірна, Ділятин, Ланчин, Яремча, Ворохта. Автомоб. шляхів — 339 км (усі з твердим покриттям). У районі — 51 заг.-осв., 2 муз. і спорт. школи, автотранспо. технікум, профес.-тех. уч-ще; 49 лік. закладів, у т. ч. 9 лікарень; у курортній зоні м. *Яремчі* — санаторії, будинки відпочинку, пансіонати і турбази. 23 будинки культури, 18 клубів, 4 кінотеатри, 57 кіноустановок, 59 б-к. У с. Білих Ославах Н. р. народилася укр. рад. поетеса М. *Підгірянка*, у смт Ланчині — укр. рад. поет Ю. А. *Шкрумеляк*. У Н. р. видається газ. «Радянська Верховина» (з 1939). *А. М. Ромась.*

НАДГРО́БОК — твір скульптури або мала архітектурна форма, що встановлюється на могилі для увічнення пам'яті померлого. Н. відомі з давніх часів у різних країнах. Створюються у вигляді *стел, каплиць, мавзолеїв, обелісків, статуй, бюстів* тощо. На характер і форму Н. мають вплив соціальні та реліг. чинники, а також панівний худож. стиль. Н. часто виконують відомі скульптори й архітектори. Див. також статті *Гробниця, Монумент*.

НАДДА́ЧИНИ — учасники народницького руху, робітники, члени «*Південноросійського союзу робітників*». Брати Микола Борисович (н. 1852 — р. см. невід.), Сергій Борисович (1853—83). Н. в Севастополі в сім'ї міщанина. Микола Н. 1871, Сергій Н. 1872 переїхали до Одеси. В 1872 вступили до народницького робітн. гуртка. Разом з Є. Й. *Заславським* Н. брали участь у створенні «Південноросійського союзу робітників». Н. вели революц. пропаганду в Криму. В червні 1875 Микола Н. організував відділення «Союзу» в Ростові-на-Дону. В січні 1876 його було заарештовано. В жовтні 1877, відбувши тюремне ув'язнення, Микола Н. виїхав до Севастополя. В 1879 він перебував під слідством за революц. пропаганду, 1880 — за зберігання нелегальної л-ри. Дальша доля його невідома. Сергій Н. після тюремного ув'язнення оселився 1877 у Києві, організував на з-ді Донато народницький робітн. гурток, пізніше ввійшов до революц.-демократичного гуртка І. І. *Басова*. В 1879 був заарештований і засланий до Селенгинська (тепер Бурят. АРСР), де влітку 1883 покінчив життя самогубством.

«НАДДНІПРЯ́НСЬКА ПРА́ВДА» — газета, орган Херсон. обкому Компартії України та обл. Ради нар. депутатів. Виходить у Херсоні 6 раз на тиждень. Почала видаватись 1917 як орган Херсон. Ради робітн. і солдат. депутатів під назвою «Солдат и рабочий» (1917—18). Потім виходила під назвами «Херсонская правда» (1919), «Известия» (1919—21), «Херсонский коммунар» (1922—25), «Херсонський комунар» (1925), «Червоний селянин» (1925—28), «Рабочий» (1925—28). З 1.III 1928 замість газ. «Рабочий» і «Червоний селянин» було створено «Н. п.». Під час нім.-фашист. окупації Херсонщини 1941—44 не видавалася. З 1944 стала обл. газетою. В 1967 «Н. п.» нагороджено орденом «Знак Пошани», в 1977 — Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

НАДДНІПРЯ́НСЬКА УКРАЇ́НА, Наддніпрянщина — умовний термін, що вживався й інколи вживається в літературі для позначення території Правобережної та Лівобережної України.

НАДДНІПРЯ́НСЬКЕ — селище міського типу Херсон. обл. УРСР, підпорядковане Дніпровській райраді м. Херсона, за 12 км від Херсона. 0,9 тис. ж. (1980). У селищі — Укр. н.-д. ін-т зрошуваного землеробства з дослідним г-вом, Херсон. зональна агрохім. лабораторія, будинок побуту. Восьмирічна школа, фельдшерський пункт, 2 б-ки, дендропарк. Засн. 1966.

НАДДНІСТРЯ́НСЬКИЙ ГО́ВІР, наддністрянські говірки — говір укр. мови. Належить до її пд.-зх. наріччя. Пошир. на більшій частині тер. Львівської, у пд. районах Тернопільської та пн.-зх. районах Івано-Фр. областей. Характерні риси: сильне укання (твурúти, го́рлу, ти́ху), перехід наголошеного **а** після м'яких приголосних в **е** (д'е́кувати), пом'якшення (майже до щепелявості) приголосних **с, з, ц, дз** перед **і**, перед м'якими приголосними (зрідка й перед твердими) та в кінці слів (з'і́ле, ц'іна́, дз'у́ра, дес'), перехід **т в к** (ск'іна́), **д в г** (задньоязиковий прорив м'який; напр., г'іста́ти), наявність форми інфінітива на **-чи** (б'і́шчи, пичи). Є своєрідна лексика (пудити — «лякати», ко́пнути — «штовхнути ногою» тощо).
М. М. Онишкевич.

НАДДОМІНА́НТНІСТЬ, наддомінування — окремий випадок переваги гетерозиготного (див. *Гетерозиготність*) стану *алелів* над гомозиготним (див. *Гомозиготність*), напр. АА⟨Аа⟩ аа. При звичайному домінуванні (див. *Домінантність*) гетерозиготи Аа нічим не відрізняються від гомозигот АА або бувають за своїм *фенотипом* проміжними між АА і аа (проміжне успадковування). Н. виявляється у вищому рівні розвитку ознак і властивостей у гетерозигот і пристосованості їх до певних умов середовища. Вважають, що дія різноспрямованих і незалежних алелів дикого і мутантного (див. *Мутації*) типів у разі їх об'єднання в гетерозиготі набуває характеру спільного домінування. Н. можна пояснити також як *гетерозис*, що виникає при моногібридному *схрещуванні*.
Ю. М. Александров.

НАДДУ́В — 1) Н. у двигунах внутрішнього згоряння — заповнення циліндрів поршневих *двигунів внутрішнього згоряння* повітрям, тиск якого переви-

щує тиск навколишнього середовища. Є Н. агрегатний і безагрегатний. Для агрегатного Н. (мал.) використовують *компресори,* турбокомпресори або компресори разом з турбокомпресорами. Безагрегатний Н. буває динамічний (пов'язаний з коливальними явищами в трубопроводах), швидкісний (з використанням кінетичної енергії повітря, яке надходить у впускний пристрій) і рефрижераційний (зумовлений випаровуванням у повітрі, що надходить, горючої суміші з низькою т-рою кипіння і великою теплотою пароутворення). Н. дає змогу підвищувати потужність двигунів, не збільшуючи їхні масу і розміри, а також компенсувати зниження потужності в умовах високогір'я, зменшувати токсичність і димність відхідних газів. 2) Н. ємкостей (гол. чин. з рідким паливом) — штучне підвищення тиску газу в ємкостях, яке дає змогу збільшувати стійкість конструкцій, витісняти рідину з паливних баків, запобігати її кипінню в умовах розрідження та ін.

НАДЕ́ЖДІН Микола Іванович [5(17).X 1804, с. Нижній Бєлоомут, тепер с-ще Бєлоомут Луховицького р-ну Моск. обл.— 11 (23).I 1856, Петербург] — рос. критик, журналіст, історик і етнограф. З першими літ.-критичними статтями виступив 1828. З 1831 видавав журн. «Телескоп» з додатком газ. «Молва». В 1836 за опубл. «Філософічного листа» П. Чаадаєва журн. було закрито, а Н. заслано. Повернувся 1838. В 1838—42 жив в Одесі, очолював Одес. т-во історії і старожитностей, редагував «Одеський альманах». Н.— один із зачинателів рос. філос. естетики. Під впливом філософії Ф. *Шеллінга* розробляв ідеї діалектики. Досліджував розвиток мистецтва. Н. відіграв значну роль у формуванні естетичних принципів реалізму, виступив як попередник В. Бєлінського. З 1848 — голова відділу етнографії Рос. геогр. т-ва. Істор. погляди Н. відображені в статтях «Європеїзм і народність стосовно російської словесності» (1836), «Про історичні праці в Росії» (1837) та ін. У світогляді Н. суперечливо поєднувалися монархізм з ідеями демократизації суспільства.

Е. Г. Гайнцева.

НАДЕ́ЖДІН Олександр Іванович [19.VI (1.VII) 1858, с. Верхопенье, тепер Івнянського р-ну Бєлг. обл.— 6 (18).VI 1886, Франценбад, тепер Франтішкові-Лазне, ЧССР; похований у Києві] — вітчизняний фізик. Закінчив Київ. ун-т (1882). У 1882—86 викладав у 1-й Київ. жіночій гімназії. Наук. дослідження розпочав ще у студентські роки під керівництвом М. П. *Авенаріуса.* В 1886 захистив магістерську дисертацію «Етюди з порівняльної фізики», в якій зробив критичний аналіз попередніх робіт з властивостей рідин та пари і навів велику кількість одержаних ним самим експериментальних даних. У 1885 перший запропонував і застосував оригінальний спосіб визначення критичної т-ри рідин у непрозорих трубках.

НАДЕ́ЖДІНА Надія Сергіївна [21.V (3.VI) 1908, Вільно — 10.X 1979, Москва] — рос. рад. артистка балету, балетмейстер і педагог, нар. арт. СРСР (з 1966), Герой Соціалістичної Праці (1978). В 1918—24 навчалась у 2-й Держ. балетній школі в Петрограді. В 1925—34 — артистка балету Великого театру СРСР. Балетмейстерська діяльність — з 1941. В 1948—79 — організатор і худож. керівник хореографічного ансамблю «*Берёзка*». Н. створила хореографічні композиції, в яких опоетизувала образ рос. жінки: «Берізка», «Лебідонька», «Пряля», «Візерунки». Серед кращих постановок Н.— композиції «Російський фарфор», «Сибірська сюїта», «Ямщики», «Баламути». У 1959 Всесвітня Рада Миру нагородила Н. і керований нею ансамбль Золотою медаллю Миру ім. Жоліо Кюрі. Нагороджена орденом Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

В. С. Мурза.

НАДЕ́ЖДІНСЬК — колишня (до 1939) назва м. *Сєрова* в Свердлов. обл. РРФСР.

НАДЕ́МСЬКИЙ Микола Захарійович (27.IX 1892, Київ — 27.XII 1937) — укр. рад. актор театру і кіно. Навчався в Київ. худож. уч-щі. В 1923—25 працював у театрі ім. І. Франка, 1925—26 — в Одес. театрі укр. драми. З 1926— актор Одес. кіностудії. Кращі театральні ролі: Дід з ціпком («97» М. Куліша), Режисер («За двома зайцями» М. Старицького, в сценічній редакції В. Василька), Маркіз («Мірандоліна» Гольдоні). Знявся у фільмах: «Черевички», «Беня Крик», «Ягідка кохання», «Бенефіс клоуна Жоржа», «Приємного апетиту» та ін. У фільмах О. Довженка зіграв ролі Діда і Генерала («Звенигора»), Чиновника («Арсенал»), діда Семена («Земля»).

НАДЕ́НЕНКО Федір Миколайович [13 (26).II 1902, Льгов, тепер Курської обл.— 2.XII 1963, Київ] — укр. рад. композитор. Закінчив у Києві Муз.-драм. школу М. В. Лисенка (1914) і консерваторію (1921, клас фортепіано і композиції Б. *Яворського*). Працював гол. концертмейстером в оперних театрах Києва (1926—35), Ленінграда (1935—37), був худож. керівником Київ. філармонії (1938—40), муз. редактором вид-ва «Мистецтво». Твори: для фортепіано (бл. 80), в т. ч. «Поема» (1953), «Танцювальна сюїта» (1959), «Акварелі» (1961); для хору й бандур — кантата (1948); хори — 2 оди Леніну (1952), цикли «Героїка праці» (1937), «Моя Батьківщина» (1950); для голосу з оркестром — «Корейська сюїта» (1950), романси (понад 100) на тексти Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, О. Пушкіна, М. Лермонтова та ін.; вокальні ансамблі, обробки нар. пісень.

НАДЖА́КОВ Георгій Стефанов (н.26.XII 1896, Дупниця, тепер Станке-Димитров) — болг. фізик, акад. (з 1945) і віце-президент (1945—58) Болг. АН, іноземний член АН СРСР (з 1958), Герой Соціалістичної Праці НРБ (1967). Член Болг. компартії з 1950. Закінчив Софійський ун-т (1920). У 1925—26 працював у Парижі під керівництвом П. *Ланжевена* і М. *Склодовської-Кюрі*. З 1927 — у Софійському ун-ті (з 1932 — професор, у 1947—52 — ректор), з 1947 — директор Фіз. ін-ту Болг. АН. Наук. праці з фізики діелектриків і напівпровідників, магнетизму і ядерної фізики. Відкрив (1937) явище фотоелектретного стану. Член Всесвітньої Ради Миру (1950), учасник Пагуошського руху (з 1956).

НАДЖМІ Каві Гібятович [справж. прізв.— Нежметдінов; 2 (15).XII 1901, с. Красний Остров, тепер Сєченовського р-ну Горьк. обл.— 24.III 1957, Казань] — тат. рад. письменник і громад. діяч. Член КПРС з 1919. Друкуватися почав 1919 як поет. В оповіданні «Жеребок» (1926) показав дружбу тат. і укр. народів у роки громадян. війни. Повісті «Прибережні вогнища» (1929) — про героїку громадян. війни; «Світла стежка», «Перша весна» (обидві — 1930) — про колективізацію в Татарії. У роки Великої Вітчизн. війни писав патріотичні твори (поеми «Хаят апа», 1941, «Фаріда», 1944). В історико-революц. романі «Весняні вітри» (1948, Держ. премія СРСР, 1951) показав формування тат. пролетаріату, боротьбу за встановлення Рад. влади в Татарії. Писав твори для дітей. Переклав тат. мовою оповідання І. Франка «Хліб». Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Рос. перекл.— Повести и рассказы. М., 1957; Весенние ветры. М., 1972; Укр. перекл.— Весняні вітри. К., 1972.

Р. К. Ганієва.

НАДЗВИЧА́ЙНА ДЕРЖА́ВНА КОМІ́СІЯ по встановленню і розслідуванню злодіянь німецько-фашистських загарбників і їхніх пособників і заподіяної ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР (НДК) — створена Указом Президії Верховної Ради СРСР 2.XI 1942 під час Великої Вітчизн. війни Радянського Союзу 1941—45. До складу комісії увійшло 10 чол. на чолі з М. М. *Шверником.* У міру визволення рад. території НДК через місц. комісії сприяння, своїх представників, місц. держ. органи і громадськість зібрала й перевірила дані і склала бл. 55 тис. актів і понад 250 тис. протоколів про звірства нім. загарбників і про заподіяні ними збитки СРСР, його громадянам, орг-ціям, установам тощо. Матеріальні втрати, яких завдали нім.-фашист. загарбники та їхні пособники Рад. Союзові, визначено НДК у сумі 679 млрд. крб. (у цінах 1941), в т. ч. по УРСР — 285 млрд. крб. У містах і селах України окупанти знищили понад 200 тис. будинків, залишивши без житла бл. 10 млн. чол. З УРСР до Німеччини на каторжні роботи було вивезено більше як 2 млн. чол. На тер. УРСР гітлерівці та їхні пособники вбили і закатували бл. 3 млн. 200 тис. мирного населення і понад 1 млн. 300 тис. військовополонених. Акти про руйнування і звірства, що їх вчинили нім.-фашист. загарбники в Києві, а також у Донецькій, Львівській та ін. обл.,

Н. С. Надеждіна.

М. З. Надемський.

Г. С. Наджаков.

К. Г. Наджмі.

було використано як незаперечні докази на *Нюрнберзькому процесі*. НДК припинила свою діяльність 1945 після закінчення війни.

НАДЗВИЧА́ЙНЕ ПОВНОВА́ЖНЕ ПОСО́ЛЬСТВО ЦВК Рад України і Народного Секретаріату України 1918 — урядова делегація Рад. України в складі М. О. Скрипника, Ю. М. Коцюбинського, М. Є. Врублевського. Надіслане 25.III 1918 в Москву для переговорів з урядом Рад. Росії про її взаємовідносини з Україною в зв'язку з підписанням *Брестського миру 1918* і початком окупації України австро-нім. військами. 3.IV на засіданні Раднаркому РРФСР під головуванням В. І. Леніна посольство виголосило декларацію про вимушений умовами Брестського миру розрив федеративних зв'язків з Рад. Росією і проголошення України самостійною Рад. республікою, не зв'язаною умовами Брестського договору щодо австро-нім. окупантів. Декларація заявляла, що укр. народ продовжуватиме боротьбу проти окупантів та укр. націоналістичної контрреволюції, за відновлення Рад. влади на Україні і братніх зв'язків з Рад. Росією. Раднарком РРФСР вітав уряд Рад. України і висловив упевненість у перемозі трудящих України над австронім. окупантами.

НАДЗВИЧА́ЙНИЙ БЮДЖЕ́Т — розпис доходів і видатків, що передбачається додатково до звичайного *бюджету державного,* але формально не входить до його складу. Н. б. характерні для бюджетних систем капіталістичних країн. Затверджуються в особливому порядку, що відрізняється від процесу затвердження звичайного бюджету. Звичайні бюджети складають і виконують з перебільшенням доходів над видатками, а великі дефіцити приховують у Н. б., де зазначають частину асигнувань на військ. цілі, погашення держ. боргу, буд-во стратегічних об'єктів тощо. У бюджеті Рад. д-ви поділ доходів і видатків на звичайні й надзвичайні було скасовано в жовтні 1918.

НАДЗВИЧА́ЙНИЙ ВО́СЬМИЙ З'ЇЗД РАД СРСР — з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, що відбувся 25.XI—5.XII 1936 у Москві. В роботі з'їзду взяло участь 2016 делегатів з ухвальним голосом. Був скликаний для розгляду і затвердження проекту другої Конституції СРСР. Після обговорення проекту Конституції (доповідач — Й. В. Сталін) з'їзд схвалив його й прийняв за основу, обрав Редакційну комісію у складі 220 чол. для розгляду поправок і доповнень, внесених на з'їзді та під час всенар. обговорення проекту Конституції і для підготовки її остаточного тексту. 5.XII 1936 з'їзд одноголосно затвердив другу Конституцію СРСР, яка законодавчо закріпила перемогу в СРСР соціалістич. сусп. відносин і привела у відповідність з цим всю систему органів влади й управління, а також порядок виборів. З'їзд доручив ЦВК СРСР на основі Конституції розробити і затвердити Положення про вибори та встановити строк виборів до Верховної Ради СРСР.

Літ.: Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг., т. 3. М., 1960.

НАДЗВИЧА́ЙНИЙ ВСЕРОСІ́ЙСЬКИЙ З'ЇЗД РАД СЕЛЯ́НСЬКИХ ДЕПУТА́ТІВ 1917 — з'їзд представників губернських, повітових, волосних *Рад селянських депутатів,* фронтових, армійських, корпусних і дивізійних селянських Рад і комітетів. Відбувся 10—25.XI (23.XI—8.XII) в Петрограді. Порядок денний: питання про владу та аграрне і продовольче питання. Правоесерівський виконком Рад сел. депутатів, передбачаючи, що більшість на з'їзді належатиме лівим есерам і більшовикам, намагався зірвати його, але ця спроба не вдалася. Праві есери залишили зал засідань. На з'їзді тричі виступав В. І. Ленін (в агр. питанні, з приводу заяви представника *Вікжелю* про його «нейтралітет» у дні революц. боротьби і з заключним словом в агр. питанні). Він підкреслив, що більшовики стоять за тверду владу робітників і селян, що союз робітників і селян є основою для угоди лівих есерів з більшовиками. З'їзд схвалив декрети, прийняті *Другим Всеросійським з'їздом Рад,* та політику Рад. уряду й висловився за об'єднання Рад сел. депутатів з *Радами робітничих і солдатських депутатів.* З'їзд позитивно вирішив питання про участь лівих есерів у Рад. уряді. З'їзд обрав тимчасовий Виконком Рад сел. депутатів (у кількості 108 членів), що злився 15 (28). XI 1917 з ВЦВК Рад робітн. і солдатських депутатів. Це значно полегшило об'єднання Рад на місцях.

НАДЗВИЧА́ЙНИЙ СТАН — тимчасовий особливий правовий режим у країні або в окремих її місцевостях, що запроваджується за надзвичайних умов (напр., під час війни). Полягає в передачі функцій держ. влади спеціально створеним або військ. органам, у розширенні повноважень органів управління тощо. Видами Н. с. є стан облоги, *воєнний стан* тощо. У капіталістич. д-вах приводом для запровадження Н. с. найчастіше є загострення класової боротьби.

НАДЗВИЧА́ЙНИЙ ЧЕТВЕ́РТИЙ ВСЕРОСІ́ЙСЬКИЙ З'ЇЗД РАД 1918 — з'їзд Рад робітничих, селянських, солдатських і козачих депутатів, що відбувся 14—16.III 1918 у Москві. В роботі з'їзду взяли участь 1204 делегати з ухвальним голосом, у т. ч. 795 більшовиків. З'їзд був скликаний для вирішення питання про ратифікацію мирного договору з Німеччиною (див. *Брестський мир 1918*). З доповіддю по цьому питанню виступив В. І. Ленін. Він обгрунтував необхідність негайної ратифікації мирного договору. 15.III з'їзд поіменним голосуванням прийняв більшістю голосів (784) написану В. І. Леніним резолюцію про ратифікацію договору. На з'їзді було оголошено декларацію Укр. ЦВК Рад робітн., сел. і солдат. депутатів і делегатів з'їзду від рад. орг-цій України, яка схвалювала ратифікацію мирного договору. З'їзд прийняв постанову про перенесення столиці РРФСР з Петрограда до Москви. Було також прийнято резолюцію, в якій підкреслювалося, що Рад. Росія не відступить від свого рішення покінчити з імперіалістичною війною. З'їзд обрав ВЦВК у складі 207 чол.

Літ.: Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг., т. 1. М., 1959; История государства и права Украинской ССР. К., 1976.

НАДЗВИЧА́ЙНИЙ ЧОТИРНА́ДЦЯТИЙ ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ З'ЇЗД РАД 1937 — з'їзд Рад робітн., сел. і червоноармійських депутатів, що відбувся 25—30.I 1937 в Києві. В роботі з'їзду взяло участь 1029 делегатів, з них 965 — з ухвальним голосом. З'їзд скликано для розгляду й затвердження проекту нової Конституції УРСР. Після всебічного обговорення проекту Конституції УРСР, доповідь про який зробив голова Конституційної комісії ЦВК УРСР П. П. Любченко, з'їзд 28.I схвалив його і прийняв за основу. З'їзд утворив Редакційну комісію в складі 160 чол., доручивши їй подати з'їздові остаточний текст Конституції з врахуванням поправок і доповнень, внесених під час всенародного обговорення і обговорення на з'їзді. З'їзд прийняв усі пропозиції комісії. 30.I 1937 з'їзд одноголосно затвердив нову Конституцію УРСР, складену на основі Конституції СРСР 1936. Окремою постановою з'їзд доручив ЦВК УРСР на основі нової Конституції республіки розробити й затвердити Положення про вибори та встановити строк виборів до Верховної Ради УРСР.

Літ.: Съезды Советов в документах 1917—1937 гг., т. 5. М., 1964; История государства и права Украинской ССР. К., 1976.

М. М. Страхов.

НАДЗВИЧА́ЙНИЙ ШО́СТИЙ ВСЕРОСІ́ЙСЬКИЙ З'ЇЗД РАД 1918 — з'їзд Рад робітн., сел., козачих і червоноармійських депутатів, що відбувся 6—9.XI у Москві. В роботі з'їзду взяло участь 1296 делегатів (963 — з правом ухвального голосу), у т. ч. 1260 комуністів. Порядок денний: річниця революції; міжнар. становище; воєнне становище; будівництво Рад. влади в центрі; *комітети бідноти* та Ради на місцях; додержання революційної законності; вибори ВЦВК. З перших двох питань порядку денного доповідачем був В. І. Ленін (його обрали почесним головою з'їзду). Він дав глибокий аналіз осн. підсумків першого року Рад. влади й накреслив програму діяльності Рад. уряду. В резолюції «Про міжнародне становище» з'їзд відзначив консолідацію сил міжнар. буржуазії з метою придушення революц. руху, закликав до всебічного зміцнення Червоної Армії. З'їзд схвалив миролюбну зовн. політику Рад. уряду і прийняв звернення до урядів країн, які вели війну проти Рад. Росії, запропонував почати переговори про мир. З'їзд прийняв ряд привітань та постанов. У постанові про будівництво Рад. влади в центрі, про комбіди й Ради на місцях з'їзд визнав за необхідне ліквідувати к-ти бідноти, оскільки вони виконали поставлені перед ними завдання, і

провести повсюди перевибори повіт. та сільс. Рад. Постанова «Про революційну законність», проект якої написав В. І. Ленін, закликала до якнайсуворішого додержання законів, намітила шляхи дальшого зміцнення соціалістичної законності. З'їзд обрав ВЦВК у складі 207 членів і 39 кандидатів.

Літ.: Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг., т. 1. М., 1959; Советы в период Октябрьской революции и гражданской войны, кн. 2. Советы в первый год пролетарской диктатуры. Октябрь 1917 г.— ноябрь 1918 г. М., 1967. *А. І. Рогожин.*

НАДЗВИЧА́ЙНІ ЗБРО́ЙНІ СИ́ЛИ ООН — контингенти національних збройних сил держав — членів ООН, виділені ними в розпорядження *Ради Безпеки ООН* на підставі спеціальних угод. Згідно з *Статутом ООН* формуються Радою Безпеки не як постійна міжнар. армія, а як сила для усунення акту *агресії* або певної загрози миру. Статут ООН передбачає створення Військовоштабного к-ту, підпорядкованого Раді Безпеки, з метою надання їй допомоги у всіх питаннях, що стосуються використання Н. з. с. ООН. З вини зх. д-в передбачений Статутом механізм організації збройних сил ООН не створено. Тому всі випадки практичного застосування Н. з. с. ООН тією чи ін. мірою пов'язані з порушенням Статуту ООН. Зокрема, грубим порушенням Статуту ООН було прикриття прапором ООН амер. агресії в Кореї 1950—53. Країни соціалістичної співдружності виступають за додержання передбаченого Статутом ООН порядку проведення операцій з використанням Н. з. с. ООН. Питання про порядок застосування Н. з. с. ООН відповідно до Статуту ООН обговорюються в Спец. к-ті 33-х по операціях по підтримці миру.

В. С. Семенов.

НАДЗВИЧА́ЙНІ ПОДА́ТКИ — обов'язкові платежі в держ. бюджет, що їх сплачує населення, а також підприємства та деякі заклади, за надзвичайних обставин (війна, стихійне лихо тощо).

НАДИ́Р (араб. назір, від на́зара — дивитись на, бачити) — точка *небесної сфери,* протилежна *зеніту.*

НАДІЇ́Н Дмитро Пимонович (1907, с. Володимирівка, тепер Казанківського р-ну Микол. обл.— січень 1942) — укр. рад. письменник. Закінчив Микол. пед. ін-т. Працював журналістом, викладачем Одес. пед. ін-ту. В роки Великої Вітчизн. війни — на фронті, загинув у бою. Автор збірок поезій «На світанні» (1929), «Вручання поета» (1931), «Я був бійцем» (1958).

Тв.: Пісня бійця. Одеса, 1966; Прозорість. К., 1972. *Г. Г. Єжелов.*

НАДІЙ, удій — кількість *молока,* яке одержують від с.-г. тварин (корів, кіз, овець, кобил та ін.) за певний проміжок часу: за одне доїння, за добу, місяць, квартал, *лактацію,* рік або за весь час використання тварини (довічний надій). Н. залежить від виду тварини, породи, віку, періоду лактації, продуктивної здатності тварини, умов її годівлі й утримання тощо. Найвищі Н. дають корови спеціалізованих молочних порід. Найбільший добовий Н. в СРСР одержано від корови *ярославської породи* — 82,1 кг молока, за лактацію (305 днів) від корови *чорно-рябої породи* одержано 17 517 кг молока жирністю 4,2%, а від корови *костромської породи* за весь час її використання надоїли 120 247 кг молока. Середній річний Н. на корову є показником виробничої діяльності молочної ферми. В передових г-вах України він становить 4—6 тис. кг молока.

НАДІЙНІ́СТЬ ВИ́РОБІВ — властивість виробів виконувати задані функції, зберігаючи протягом певного часу і в певних межах значення встановлених експлуатаційних показників за відповідних умов експлуатації, тех. обслуговування, ремонту, зберігання і транспортування.

До осн. понять теорії надійності належать поняття відмови (повної або часткової втрати виробами експлуатаційних властивостей) та інтенсивності відмов. Залежно від призначення й умов експлуатації Н. в. включає (нарізно або у певному поєднанні): безвідмовність виробів (властивість зберігати деякий час працездатність), довговічність (див. *Довговічність виробів*), ремонтопридатність, а також здатність виробів зберігати експлуатаційні показники в процесі (і по закінченні) зберігання й транспортування. Показники Н. в. визначають здебільшого розрахунками, випробуваннями (визначальними, контрольними, прискореними, неруйнівними, зокрема з використанням даних, одержуваних методами *дефектоскопії* та *інтроскопії*), *моделюванням* на ЕОМ, статистичною обробкою даних про експлуатаційні відмови. Н. в. підвищують оптимальним використанням фіз.-хім. властивостей конструкційних матеріалів, конструктивними рішеннями (напр., методами резервування й надлишковості). Вдаються також до досконаліших способів виготовлення, складання, контролю і випробування виробів, забезпечують належні умови експлуатації, тех. обслуговування, ремонту, зберігання і транспортування виробів. Перспективними є: прогнозування відмов з урахуванням процесів пошкодження й руйнування, оцінка надійності за результатами випробувань малої кількості зразків. Н. в.— один з найважливіших показників *якості продукції.*

С. С. Городецький.

НАДІ́ЛЬНЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІ́ННЯ — система селянського землекористування, встановлена *селянською реформою 1861.* «Положенням про селян, які вийшли з кріпосної залежності» від 19.II 1861 селянам надавалась у користування земля, яка після переведення їх на викуп ставала формально сел. власністю. Система Н. з. зберігала риси феод. агр. відносин. Селян. до сплати викупу позбавляли права купувати й продавати надільну землю, вони мали відбувати феод. повинність. Юрид. особою, якій відводилася надільна земля, була сільс. громада, кількість землі визначалась кількістю ревізьких душ, а також розміром встановленого наділу. З розвитком капіталізму зрівняльний принцип розподілу надільної землі втрачав своє значення, класове розшарування селянства проходило не тільки по орендній і купленій, але й по надільній землі. До 1917 на Україні у заможного селянства було в середньому на двір по 15,5 дес. надільної землі, у незаможних селян — лише по 3 дес. Всього у бідняків було (разом з купленою) бл. 3,2 дес. землі, у куркулів — 25 дес. у середньому на двір. Малоземелля вело до розвитку різних форм оренди. Найбідніше селянство через систему половинщини і відробітків потрапляло в нову напівкріпосницьку залежність від поміщика або змушене було здавати землю в оренду куркулям. Н. з. не спроможне було розв'язати зем. питання. Лише внаслідок *націоналізації землі* після Жовтня 1917 в країні вирішено проблему землекористування.

І. О. Гриненко.

НАДІ́Р-ША́Х Афшар (22.X 1688, Дерегез, Хорасан — 20.VI 1747, Хабушан, там же) — шах Ірану з 1736. Проводив централізаторську політику. Приєднав до Ірану (як провінції або васальні території) Вірменію, Азербайджан, Грузію, Дагестан, Афганістан, Белуджистан, Хівинське і Бухарське ханства. В 1737—39 здійснив похід у Пн. Індію і 1739 захопив Делі. Визвольна боротьба поневолених народів, сел. і міські повстання, міжусобні війни привели до розпаду імперії Н.-ш. ще за його життя. Н.-ш. було вбито внаслідок змови феодалів.

НАДІ́Я — одна з форм сприйняття майбутнього в духовному житті людини, де бажане, потрібне чи необхідне бачиться й очікується як реальність, що повинна здійснитися. На відміну від *мрії,* Н. сприймає майбутнє не тільки як можливе, а й як належне і необхідне. В Н. відображаються життєві інтереси, потреби й сподівання особи і суспільства, а також *класів суспільних* і *груп соціальних.* Тому зміст Н. завжди конкретно-історичний. В наук. світогляді Н. і *віра* базуються на знаннях, практичних переконаннях, наук. передбаченні майбутнього перебігу подій, на революц. перетворенні дійсності як засобу визволення від соціального гноблення. В системі реліг. світогляду Н.— ілюзорна мрія про врятування від соціальних злигоднів і страждань у потойбічному світі, яка спирається на сліпу віру в надприродні сили.

В. І. Шинкарук.

НАДЛИМА́НСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — скіфське городище (пл. 6600 м²) 4—3 ст. до н. е. на сх. березі Карагольської затоки Дністровського лиману біля с. Надлиманського Овідіопольського р-ну Одес. обл. Досліджувалося 1957, 1959 і в 60-х рр. Виявлено залишки глинобитних жител з кам. фундаментами і велику кількість зернових ям. Знайдено зернотерку та різні вироби ремісників. Тут жило місцеве скіфське населення, що займалося землеробством і ремеслами, підтримувало зв'яз-

ки з грец. містами (знайдено амфору, чорнодаковий посуд тощо).

НАДЛИШКО́ВА ДОДАТКО́ВА ВА́РТІСТЬ — див. *Додаткова вартість*.

НАДНИРКО́ВІ ЗА́ЛОЗИ — парний орган *внутрішньої секреції* у вищих хребетних тварин і людини. Н. з. містяться над верх. полюсами *нирок* і складаються із зовн. кіркового шару (кори), утвореного стероїдогенною (див. *Стероїди*) тканиною, і внутр. частини (мозкової речовини), яка утворена хромафінною (адреналовою) тканиною. Як відокремлені органи Н. з. виникли в процесі еволюції хребетних. У риб стероїдогенна і хромафінна тканини в ділянці нирок утворюють окремі скупчення, у земноводних такі скупчення прилягають одне до одного, зберігаючи самостійність, у деяких плазунів вони пронизують одне одного. В кірковому шарі Н. з. ссавців, у т. ч. людини, розрізняють клубочкову, пучкову і сітчасту зони, клітини яких виробляють гормони *кортикостероїди*. Секреція гормонів кори Н. з. (за винятком *альдостерону*) регулюється *адренокортикотропним гормоном*. Мозкова речовина Н. з. виділяє гормони *адреналін* і *норадреналін*. Гормони Н. з. відіграють велику роль у захисних і пристосовних реакціях організму. Підвищення чи зниження секреції гормонів Н. з. внаслідок пухлинних і інфекційних уражень Н. з., а також при порушенні регуляції функцій Н. з. з боку центр. нервової системи може призвести до захворювань (хвороба Іценка — Кушінга, *Аддісонова хвороба* тощо). *В. П. Комісаренко.*

НАДНОВІ ЗО́РІ — *змінні зорі*, блиск яких протягом кількох днів зростає у сотні мільйонів разів, а потім повільно спадає. Назва — за аналогією з назвою *нові зорі*, але відображає значно більші масштаби явища. У максимумі блиску світність Н. з. порівнянна з сумарною світністю всіх *зір* її *галактики* або навіть перевищує її. До поч. 80-х рр. 20 ст. в різних галактиках зареєстровано понад 500 Н. з. Останні спалахи Н. з. у нашій *Галактиці* спостерігались 1572 і 1604. Вважають, що причиною спалаху Н. з. є *колапс гравітаційний*, що призводить до вибуху з викидом речовини і утворення *нейтронної зорі*. Широко відома *Крабоподібна туманність* — залишок галактичної Н. з., спалах якої спостерігався у 1054. *Літ.:* Шкловский И. С. Сверхновые звёзды и связанные с ними проблемы. М., 1976. *М. Я. Орлов.*

НА́ДОВБИ, надовбні — протитанкові загородження з деревини (діаметром не менш як 25 см), металевих балок, рейок, залізобетонних пірамід'і каміння, що міцно вкопані у грунт на глибину до 2,5 м і виступають над поверхнею землі на 0,5—1,2 м вертикально або з нахилом 60—75° у бік очікуваної появи ворожих танків; установлюються в 3—5 рядів у шаховому порядку. Н., обплетені колючим дротом, є одночасно і протипіхотним загородженням. Застосовували їх під час 1-ї та 2-ї світових воєн. У сучас. умовах можуть використовуватися не тільки як протитанк. загородження, а й проти ін. рухомих засобів.

Надплинність. Рух плівки Не II по стінках пробірки (стрілками показано напрям течії гелію в поверхневій плівці).

НАДОРБІТА́ЛЬНИЙ ВА́ЛИК — значне неперервне підвищення надперенісся, надорбітальної і носової частин лобної кістки у деяких ссавців. Характерний для *людиноподібних мавп, архантропів, палеоантропів, неандертальців*.

НАДПЛАСТИ́ЧНІСТЬ — властивість металів (сплавів) сильно і рівномірно пластично деформуватися, не руйнуючись, під впливом зовнішніх сил. Зумовлюється ультрадрібнозернистою мікроструктурою металів, що її одержують термічною і термомеханіч. обробкою, обробкою тиском, методами *порошкової металургії*. Надпластичне деформування не супроводиться *зміцненням* металів. Надпластичність спричинює велике відносне подовження металів, яке залежить від температури і швидкості деформування. Найчастіше Н. проявляється у поліморфних (див. *Поліморфізм*) металів (заліза, кобальту, титану, цирконію, урану, плутонію), притаманна за певних умов однофазним сплавам (напр., залізо — нікель), дво- і багатофазним евтектичним (див. *Евтектика*) сплавам (напр., *ніхрому*) тощо. Н. дає змогу одержувати вироби дуже складної форми з глибоким і тонким рельєфом, знижувати зусилля при обробці металів тиском, скорочувати втрати металу, зменшувати затрати праці та ін.

НАДПЛИ́ННІСТЬ, надтекучість — явище зникнення в'язкості (тертя) в рідкому *гелії* при *низьких температурах*. Відкрив 1938 П. Л. *Капіца*.

Рідкий ^{4}He — єдина в природі квантова бозе-рідина (див. *Квантова рідина*), яка при звичайному тиску не замерзає аж до т-ри абс. нуля. При т-рі $T_\lambda = 2{,}17$ К (т. з. ламбда-точка) в ^{4}He відбувається *фазовий перехід* 2-го роду, коли звичайний гелій (гелій-один, He I) переходить у стан з надплинною компонентою (гелій-два, He II), вміст якої зростає від 0 (при T_λ) до 100% (при $T = 0$ К). Гелій-два здатний без тертя просочуватися крізь капіляри і пори розміром до 10^{-7} см. Він утворює на стінках посудини, в якій міститься, плівку завтовшки 100 атомних шарів і перетікає по ній в ін. посудини, поки рівні не стануть однакові (мал.). Перехід гелію у стан Н. супроводиться різким зростанням ($\sim 10^6$) його *теплопровідності*. В He II можуть поширюватися з певною швидкістю незгасаючі коливання т-ри — т. з. д р у г и й з в у к. Вперше такі температурні хвилі виявив 1946 рад. фізик В. П. Пешков. Н. в He II існує лише до певного критичного значення швидкості течії $v_к$, яке залежить від т-ри і радіуса капіляра (здебільшого $v_к \sim$ $\sim 0{,}5$ м/с). При швидкостях, що перевищують критичну, відбувається зрив Н., який супроводиться утворенням квантових вихрів і появою відмінної від нуля в'язкості. Феноменологічну теорію He II побудував 1941—46 Л. Д. *Ландау*, який передбачив вигляд спектра елементарних збуджень (*фононів* і *ротонів*) у He II. Великий внесок у виявлення мікроскопічної природи Н. зробили рад. вчені М. М. *Боголюбов*, С. Т. *Бєляєв*, Е. Л. Андронікашвілі, І. М. Халатников, Л. П. Пітаєвський та ін. В основі мікроскопічного розгляду Н. лежить уявлення про т. з. бозе—ейнштейнівську конденсацію атомів ^{4}He, тобто їх скупчення на найнижчому енерг. рівні. Такий бозе-конденсат являє собою макроскопічний когерентний стан квантової рідини, відокремлений від збуджених (некогерентних) станів певною забороненою зоною (енерг. щілиною). Тому при т-рах $T < T_\lambda$ і малих швидкостях течії $v < v_к$ конденсат ^{4}He не взаємодіє зі стінками капіляра і може рухатися як ціле без тертя. Легкий ізотоп гелію ^{3}He при $T <$ < 3 К є квантовою фермі-рідиною, яка при $T = 2{,}6 \cdot 10^{-3}$ К і підвищеному тиску переходить у надплинний стан. Н. ^{3}He аналогічна *надпровідності* електронів у металах і зумовлена спарюванням атомів ^{3}He. Проте, на відміну від електронних куперівських пар, енергетично вигідніше спарювання атомів ^{3}He не з протилежно направленими, а з паралельними спінами. Внаслідок цього структура і властивості надплинної фази ^{3}He складніші, ніж ^{4}He.

За сучас. теор. уявленнями, Н. може бути поширеним явищем у природі. Зокрема, вважають, що Н. властива речовині у важких атомних ядрах і нейтронних зорях (*пульсарах*).

Літ.: Капица П. Л. Сверхтекучесть гелия-II. «Успехи физических наук», 1967, т. 93, в. 3; Халатников И. М. Теория сверхтекучести. М., 1971; Растворы квантовых жидкостей He^3 — He^4. М., 1973; Кеезом В. Гелий. Пер. с англ. М., 1949. *І. М. Дмитренко, Е. А. Пашицький.*

НАДПРИБУ́ТОК — надлишок *прибутку*, одержуваний капіталістичними підприємствами і монополіями понад середню *норму прибутку*. В пром-сті Н. одержують технічно передові підприємства, у яких внаслідок високої *органічної будови капіталу* рівень *витрат виробництва* нижчий від середньогалузевих. У сільс. г-ві Н. одержують в результаті більш сприятливих природних і трансп. умов та послідовного вкладення капіталу в землю (див. *Земельна рента*). На стадії домонополістичного капіталізму Н. мав тимчасовий характер. За імперіалізму, особливо на стадії *державно-монополістичного капіталізму*, Н. перетворюється на *монопольний надприбуток* і стає постійною рушійною силою і регулятором капіталістичного *виробництва*.

НАДПРОВІДНИКИ́ — матеріали, що відзначаються *надпровідністю*. До Н. належать майже всі *чисті метали*, дво- і багатокомпонентні сплави (найпоширеніші — надпровідні *ніобію сплави*), *інтерметалеві сполуки*, сполуки металів з неметалами, деякі *напівпровідники* і *неорганічні полімери*. Н. використовують переважно при виготовленні надпровідних магн. систем для термоядерних реакторів, кріотурбогенераторів, магнітогідродинамічних генераторів, для

швидкісних поїздів на магн. *підвісці* тощо. Застосовуються також у виробн. надчутливих вимірювальних приладів (див. *Магнітометр*) і *резонаторів*. Вони перспективні при створенні надпровідних ліній електропередачі, надпровідних елементів електронних обчислювальних машин.

Літ.: Сверхпроводящие материалы. М., 1976: Физика микромира. М., 1980. *В. М. Пан.*

НАДПРОВІ́ДНІСТЬ — явище повного зникнення *електричного опору* R постійному струмові в деяких речовинах при *низьких температурах*. Відкрив 1911 Г. *Камерлінг-Оннес*. Відомо бл. 200 речовин, в яких спостерігається Н.,— *надпровідників*. Н. настає при охолодженні нижче за певну, характерну для даної речовини, т. з. критичну т-ру $T_к$. Величина $T_к$ відомих надпровідників лежить у межах від 0,001 до 23,5 К. При т-рах $T < T_к$ у слабкому магн. полі, напруженість H якого не перевищує певного (критичного) значення $H_к$, речовина є не тільки ідеальним провідником ($R = 0$), а й абс. діамагнетиком (див. *Діамагнетизм*). Магн. поле проникає в надпровідник на дуже малу ($\sim 10^{-6}$ см) глибину, і магн. *індукція* B в його об'ємі дорівнює нулю (т. з. явище Мейсснера). Величина $H_к$ залежить від форми надпровідника і зменшується з зростанням т-ри, спадаючи до нуля при $T = T_к$. У надпровідних сплавах існує два критичні поля — нижнє $H_{к1}$ і верхнє $H_{к2} > H_{к1}$. При $H < H_{к1}$ магн. поле повністю виштовхується з надпровідника ($B = 0$), а при $H > H_{к1}$ воно частково проникає в його об'єм ($B \neq 0$). При цьому Н. зберігається аж до $H = H_{к2}$ і зникає тільки при $H > H_{к2}$. Величина $H_{к2}$ деяких надпровідників у десятки й сотні разів перевищує $H_{к1}$ і досягає значень $\sim 10^6$ Е. Стан надпровідника при $H_{к1} < H < H_{к2}$ наз. змішаним, або фазою Шубникова. В змішаному стані надпровідника магн. поле проникає в його об'єм у вигляді окремих тонких ниток, оточених надпровідним струмом,— т. з. вихрів Абрикосова. Н. руйнується також при протіканні через надпровідник сильного електр. струму, густина якого перевищує певне (критичне) значення $j_к$. Створено надпровідники, $j_к$ яких досягає 10^7 А см². Н. є проявом квантових властивостей речовини в макроскопічних масштабах, наслідком якого є квантування магн. потоку в надпровідниках, квантова інтерференція струмів у надпровідниках, розділених тонким шаром діелектрика (т. з. ефект Джозефсона), та ін. квантові когерентні явища. В основі Н. лежить явище притягування між електронами провідності металу, яке виникає внаслідок їхньої взаємодії з коливаннями кристалічної гратки — *фононами*. Таке притягування приводить до утворення зв'язаних, т. з. куперівських електронних пар з подвоєним електр. зарядом $2e$ і нульовими сумарними імпульсом та спіном. Мікроскопічну теорію Н. побудували 1957 Дж. *Бардін*, Л. *Купер* і Дж. *Шріффер* (теорія БКШ). Значний внесок у вивчення природи Н. зробили рад. вчені М. М. *Боголюбов*, Л. Д. *Ландау*, В. Л. *Гінзбург*, О. О. Абрикосов, Л. П. Горьков та ін. Важливою проблемою сучас. фізики Н. є з'ясування можливості існування надпровідного стану речовини при високих (в т. ч. кімнатних) температурах.

Літ.: Кулик И. О., Янсон И. К. Эффекты Джозефсона в сверхпроводящих туннельных структурах. М., 1970; Проблема высокотемпературной сверхпроводимости. М., 1977; Линтон Э. Сверхпроводимость. Пер. с англ. М., 1971. *І. М. Дмитренко, Е. А. Пашицький.*

НАДРОДИ́НА — систематична категорія, що об'єднує в межах *ряду* філогенетично більш близькі *родини* тварин. Напр., Н. кашалотів (Physeteroidea) об'єднує род. кашалотових і род. дзьоборилових.

НАДРЯ́Д — систематична категорія, що об'єднує в межах *класу* філогенетично більш близькі *ряди* тварин. Напр., Н. хижаків об'єднує ряд хижих звірів і ряд ластоногих.

НАДСІМ'ЯДО́ЛЬНЕ КОЛІ́НО, епікотиль — частина стебла у проростків рослин між *сім'ядолями* й першими справжніми листками (перше *меживузля*). У одних рослин (квасоля, гарбуз) Н. к. разом з сім'ядолями виноситься на поверхню грунту, у інших (горох, слива, дуб) — сім'ядолі залишаються в грунті, а Н. к. випростовується і разом з *брунькою* і першими листками виходить на поверхню грунту.

НА́ДСОН Георгій Адамович (23.V 1867, Київ — 5.XII 1940) — рад. мікробіолог і ботанік, акад. АН СРСР (з 1929), засл. діяч науки РРФСР (з 1933). Після закінчення Петерб. ун-ту (1889) викладав у ньому. З 1897 — професор ботаніки Жіночого (тепер 1-го Ленінгр.) мед. ін-ту. Зав. ботаніко-мікробіол. лабораторією Держ. рентгенологічного та радіологічного ін-ту (1918—37), зав. Лабораторією мікробіології АН СРСР (1930—34), директор Ін-ту мікробіології АН СРСР (1934—38). Осн. наук. праці з питань штучного одержання *мутацій* під діянням іонізуючої радіації. Досліджував закономірності індукованої *мінливості* мікробів, експериментальне одержання їх нових стійких рас. Вивчав *пігменти* у зв'язку з з'ясуванням філогенетичних питань (висловив припущення про подібність рослинних і тваринних пігментів).

НА́ДСОН Семен Якович [14 (26). XII 1862, Петербург — 19 (31).I 1887, Ялта, похований у Петербурзі] — рос. поет. Навчався в київ. гімназії (1870—72). Закінчив Павловське військ. уч-ще. Друкуватися почав 1878. Співробітничав у журн. «*Отечественные записки*». Перша зб. «Вірші» (1885) пройнята громадян. мотивами. Вірші Н. сповнені ненавистю до тиранії і деспотизму самодержавства, прагненням до свободи і щастя, віри в світле майбутнє народу («Вперед», 1878, «Мить», 1880, «Якщо душно тобі...», 1880, «Друже мій, брате мій...» 1881, та ін.). Водночас деяким віршам Н. притаманні настрої песимізму, почуття приреченості і трагічної безвиході свого покоління («Скільки фраз брехливих», 1881, «Померла моя муза...», 1885, «Боляче тягнуться дні», 1886). Оспівував героїзм борців проти самодержавства («Пам'яті Ф. М. Достоєвського», 1881, «На могилі О. І. Герцена», 1886). Писав любовну і пейзажну лірику. Автор творів на істор. теми («З пітьми часів», 1882), незакінченої драми «Томас Мюнцер», п'єси «Царівна Софія», критичних статей. Жив у Києві (1864—72), Ялті (1886—87). У віршах «Прощай, туманна столице!», «Пишу вам з глушини українських полів» (обидва — 1885) та ін. оспівав укр. природу. Деякі поезії Н. покладені на музику рос. композиторами. Укр. мовою твори Н. перекладали М. Старицький, Леся Українка, П. Грабовський та ін.

Тв.: Полное собрание стихотворений. М.—Л., 1962. *І. Д. Бажинов.*

Г. А. Надсон.

С. Я. Надсон.

НАДСЯ́НСЬКИЙ ГО́ВІР, надсянські говірки — говір укр. мови. Належить до її пд.-зх. наріччя. Поширений у верхів'ї р. Сян на крайньому Зх. Львів. обл. і деяких населених пунктах у районі Пшемисля — Ярослава (ПНР). Характерні риси: перехід **е** в **а** (гра́чка, чарво́ниї), **в** у функції прийменника й префікса переходить в **г, х** (г л'і́т'і, гмира́ти, хчи́ти), відсутність епентетичного **л** (ро́бју, спју), збереження давнього **і** (î): (ко́мîн, запира́тî), в орудному відмінку однини іменників жіночого роду й узгоджених з ними прикметників, порядкових числівників та деяких займенників у пн. частині говорів — закінчення **-ом** (мо́јом ста́ром косо́м), а в південній — оў (мно́ў, старо́ў ба́боў), втрата особового закінчення у формі 2-ої особи наказового способу теперішнього часу дієслова (бер' — «бери», вос' — «візьми»). Є своєрідна лексика (халу́па — «хата», варца́би — «віконні рами» та ін.). *М. М. Онишкевич.*

НАДТВЕРДИ́Х МАТЕРІА́ЛІВ ІНСТИТУ́Т АН УРСР — науково-дослідна установа. Створений 1961 у Києві (з 1972 у складі Академії наук УРСР). Провідна установа в СРСР у галузі розробки і впровадження в нар. господарство надтвердих матеріалів, устаткування для виробництва таких матеріалів та інструментів на їхній основі. В складі ін-ту (1980) 20 відділів і лабораторій, спец. конструкторсько-технологічне бюро, дослідний з-д. Є аспірантура. Основні напрями роботи інституту: дослідження механізму утворення і росту кристалів алмазу та ін. надтвердих матеріалів; розробка устаткування для виробн. надтвердих матеріалів і високоефективного інструменту з них, а також прогрес. технологічних процесів мех. обробки; вивчення фізико-хімічних процесів взаємодії алмазу й кубічного нітриду бору з металами і іншими матеріалами при різних термодинамічних умовах. Інститут видає науково-теоретичний журнал «Сверхтвёрдые материалы». В 1963 інститут нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

М. В. Новиков.

І. Д. Назаренко.

НАДТВЕРДІ́ МАТЕРІА́ЛИ — матеріали, *твердість* яких перевищує твердість *корунду*. У Н. м. високі міцність на стиск і теплопровідність, низькі теплоємність і коеф. тертя, вони хімічно інертні. Розрізняють Н. м. природні (див. *Алмаз*) і синтетичні, одержувані штучно з 50-х рр. 20 ст. Найпоширенішими синтетичними Н. м. є *синтетичні алмази* і кубічний *нітрид* бору (боразон — в США, ельбор і кубоніт — в СРСР). В СРСР уперше в світі виготовлено (1962) белбор, ельбор-Р, гексаніт, ісміт (на основі кубічного нітриду бору), балас, карбонадо, дісміт, карбоніт, окмал та ін. (на основі алмазу), що являють собою щільні полікристалічні матеріали. Н. м. одержують: *кристалізацією* з розчинів вуглецю або нітриду бору в розплавлених металах, сплавах, неорганічних сполуках при високому статичному тиску; упорядкованим нарощуванням поверхні затравки (центру кристалізації) протягом тривалого часу при атмосферному або меншому тиску та високій т-рі. Н. м. утворюються також у процесі динамічного (миттєвого) навантаження на матеріал, що містить вуглець або гексагональний нітрид бору, та *конденсації* потоку іонізованої *плазми*. Н. м. використовують у вигляді порошків, паст і *суспензій*. Застосовують їх переважно у виробн. *абразивних інструментів, металорізальних інструментів*, гірничо-бурових і вимірювальних інструментів.

Літ.: Бакуль В. Н., Прихна А. И. Состав, структура и свойства кубического нитрида бора. «Синтетические алмазы», 1971, в. 1; Энциклопедия неорганических материалов, т. 1—2. К., 1977; Эльбор в машиностроении. Л., 1978; Калашников Я. А. Проблема синтеза алмазов. «Природа», 1980, № 5.

М. В. Новиков.

НАДУРО́ЧНІ РОБО́ТИ — роботи, виконувані за розпорядженням адміністрації понад нормальну, встановлену для даної категорії працівників тривалість *робочого часу*. Н. р., згідно з ст. 27 *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю* (в УРСР — ст. 62 КЗпП УРСР), як правило, не допускаються. Адміністрація може застосовувати Н. р. лише у виняткових випадках, передбачених законодавством Союзу РСР і законодавством союзних республік. До Н. р. забороняється залучати вагітних жінок і матерів, які годують груддю, а також жінок, що мають дітей віком до одного року, осіб, молодших за 18 років, робітників і службовців, що навчаються в загальноосв. і профес.-тех. училищах без відриву від виробництва, в дні занять. Жінки, які мають дітей віком від одного до восьми років, можуть залучатися до Н. р. лише за їхньою згодою, так само й інваліди (за умови, що це не суперечить мед. рекомендаціям). Н. р. можуть провадитись лише з дозволу ФЗМК і не повинні перевищувати для кожного працівника 4 годин протягом двох днів підряд і 120 годин на рік. Н. р., виконані особами з погодинною оплатою праці, оплачуються за перші дві години в полуторному розмірі, в наступний час — у подвійному розмірі годинної тарифної ставки присвоєного працівникові розряду, при відрядній — у розмірі, встановлюваному законодавством СРСР. Компенсація Н. р. відгулом не допускається. Право на оплату Н. р. мають лише працівники з нормованим робочим днем.

Є. О. Монастирський.

НАДШВИ́ДКІСНЕ КІНОЗНІМА́ННЯ — кінознімання з швидкістю (частотою) понад $4 \cdot 10^3$ кадрів на секунду. Здійснюють його, користуючись високочутливою (до кількох сотень одиниць ГОСТу) плівкою, що рівномірно переміщується або нерухома. При зніманні (на рухому плівку) з швидкістю до $4 \cdot 10^4$ кадр/с застосовують спосіб поділу кадру, або оптичної компенсації, при зніманні з швидкістю до 10^5 кадр/с — спосіб ультракоротких (з мінім. часом *експозиції*) видержок із застосуванням імпульсних *джерел світла* (див. *Високошвидкісне кінознімання*). Швидкості знімання (на нерухому плівку) до 10^6 кадр/с досягають способом іскрового освітлювання об'єкта, швидкості до 10^7 і 10^8 кадр/с — відповідно способами оптичної й електронно-оптичної комутації кадрів: зображення в кадрі утворюється променями світла, відбитими від обертового дзеркала через лінзи на нерухому плівку. Найбільші швидкості знімання (до 10^9 кадр/с) одержують, напр., растровим способом, за яким розкладене за допомогою *растра* оптичне зображення, створене *об'єктивом*, переміщують відносно нерухомої плівки, одержуючи на ній зображення у вигляді *розгортки оптичної*. Н. к. застосовують при досліджуванні швидкоплинних процесів і явищ (напр., ядерних реакцій, вибухів, поширення ударних хвиль), створенні учбових і наук.-популярних фільмів.

Б. О. Калашников.

НАЗАРЕ́ВСЬКИЙ Олександр Адріанович [30.XI (12.XII) 1887, м. Златопіль, тепер м. Новомиргород Кіровогр. обл.— 30.IX 1977, Київ] — укр. рад. літературознавець і педагог. Закінчив Київ. ун-т (1910). З 1914 до останніх років життя викладав у цьому ун-ті. В 1928—50 працював наук. співробітником в АН УРСР. Друкувався з 1907. Автор досліджень з історії української і російської літератур (зокрема, давніх), текстології, бібліографії, фольклористики, мистецтвознавства. Брав участь в текстологічній підготовці 10-томного видання творів Т. Шевченка.

Тв.: Библиография древнерусской повести. М.—Л., 1955; Очерки из области русской исторической повести начала XVII века. К., 1958; К истории русско-украинских литературных связей. К., 1963.

Літ.: Крекотень В. Пам'яті вченого-філолога. «Радянське літературознавство», 1978, № 3.

В. П. Колосова.

НАЗАРЕ́ЙЦІ (нім. Nazarener, за легендарним місцем народження Христа — Назаретом) — іронічна назва угруповання нім. і австр. художників «Союз св. Луки» (Lukasbund). Засн. 1809 у Відні. З 1810 художники Н.-Ф. Овербек, П. Корнеліус, В. Шадов, Ф. Фейт та ін. працювали в Римі в монастирі Сан-Ісідоро. Н. виступали проти пізнього *класицизму*, намагалися відродити реліг. мистецтво середньовіччя й Раннього *Відродження*. Їхні твори мали абстрактний, стилізаторський характер. Н. писали тематичні картини, виконували колективні розписи на біблійні теми (фрески в будинку Бартольді, 1816—17), створювали безпосередньо з натури портрети, пейзажі. На поч. 19 ст. більшість Н. повернулася на батьківщину.

Назарейці. Ф. Овербек. Брати продають Йосифа в рабство. Фреска з будинку Бартольді в Римі. 1816—17. Національна галерея. Берлін.

НАЗА́РЕНКО Василь Андрійович [н. 11 (24).VIII 1908, м. Чигирин, тепер Черкас. обл.] — укр. рад. хімік-аналітик, чл.-кор. АН УРСР (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1970). Закінчив (1931) Одеський хіміко-фармацевтичний інститут. Учасник Великої Вітчизн. війни. З 1957 очолює відділ Лабораторій Ін-ту загальної і неорганічної хімії АН УРСР (з 1977—Фізико-хімічний інститут АН УРСР). Наук. праці присвячені аналітичній хімії рідкісних елементів, аналізу високочистих речовин та напівпровідникових матеріалів. Розробив методи контролю виробн. германію, аналізу чистих германію, ніобію, танталу, кремнію, індію, талію тощо. Розробив методи визначення хімізму аналітичних реакцій. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Червоної Зірки і медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

НАЗА́РЕНКО Іван Дмитрович [н. 3 (16).VIII 1909, с. Бірки, тепер Великобагачанського р-ну Полтав. обл.] — парт. і держ. діяч УРСР, укр. рад. філософ. Член КПРС з 1929. Н. в сім'ї селянина-бідняка. Закінчив Харків. електротех. ін-т (1935), вчився в Ін-ті червоної професури (1933—35), в Академії сусп. наук при ЦК ВКП(б) (1947—48). В 1936—41 — зав. кафедрою філософії ряду вузів Харкова. На поч. Великої Вітчизн. війни — комісар, згодом командир д-зії нар. ополчення. З 1942 — на парт. роботі, зокрема 1946—47, 1949—56 — секретар ЦК Компартії України, 1956—1974 — директор Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України. На XVI—XIX, XXI—XXIV з'їздах Компартії України обирався членом ЦК. У 1950—56 — член Політбюро (1953—56 — Президії) ЦК Компартії України.

Депутат Верховної Ради СРСР 3 і 4-го скликань і Верховної Ради УРСР 2—8-го скликань. Автор праць з філософії та історії партії. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами і медалями. Ленінська премія (1964) за монографію «Суспільно-політичні, філософські, естетичні та атеїстичні погляди Т. Г. Шевченка».

НАЗА́РОВ Іван Миколайович [30.V (12.VI) 1906, с. Кошелєво, тепер Кіржацького р-ну Влад. обл.— 30.VII 1957, Москва] — рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1953). Член КПРС з 1944. Учень О. Є. *Фаворського*. Закінчив 1931 Моск. с.-г. академію ім. К. А. Тімірязєва. У 1934—47 працював в Ін-ті органічної хімії АН СРСР, 1947—57 — Моск. ін-ті тонкої хім. технології. Осн. наук. праці Н. присвячені хімії ацетилену та його похідних (особливо вінілацетилену). Завдяки дослідженням Н. вінілетилкарбінолів одержано клеї, різні фізіологічно активні сполуки (*промедол* тощо). Автор теор. праць з механізму реакцій циклізації, дієнового синтезу, полієнових перегрупувань тощо. Нагороджений 3 орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1942, 1946.

НАЗА́РОВО — місто крайового підпорядкування Краснояр. кр. РРФСР, райцентр. Розташоване на лівому березі р. Чулиму (прит. Обі). Залізнична станція. 55 тис. ж. (1980). Назаровська ДРЕС. З-ди: залізобетонних конструкцій, дробарно-сортувальний, цегельний, швейна і меблева ф-ки, мол.-консервний комбінат. Буд. та енерг. технікуми, мед. уч-ще. Краєзнавчий музей. Поблизу Н.— розробка бурого вугілля (Назаровське родовище). Місто утворене 1961.

НАЗАРЯ́Н Степан Ісайович [15 (27).V 1812, Тбілісі — 27.IV (9.V) 1879, Москва] — вірм. просвітитель, історик літератури, сходознавець, педагог. Закінчив Дерптський (Тартуський) ун-т (1840). З 1849—професор перської і араб. словесності Лазаревського ін-ту східних мов у Москві. Автор праць «Огляд Гайканської писемності з XIV століття до новітнього часу» (1846), «Абул Касем Фердаусі і Туський творець книги... Шах-Наме» (1849) та ін. У 50-х рр. очолив вірм. просв. рух. У 1858—64 видавав у Москві прогрес. журн. «Юсісапайл» («Північне сяйво»). Боровся проти кріпосництва, клерикалізму, за духовне відродження вірм. народу, але заперечував класову боротьбу. Виступав за нац. світську школу, за навчання рідною мовою, за заміну грабара (стародавньої вірм. мови) на нову літературну — ашхарабар, склав підручники з психології і вірм. мови. В філософії був прибічником *деїзму*.

НАЗИ́М ХІКМЕ́Т (1902—63) — тур. письменник. Див. *Хікмет Назим Ран*.

НА́ЗОР (Nazor) Владимир (30.V 1876, с. Постире, о. Брач — 19.VI 1949, Загреб) — хорв. письменник, громад. і політ. діяч. З 1942 — учасник нар.-визв. війни народів Югославії 1941—45. Перший голова Земальського антифашист. віча Нар. визволення Хорватії (з 1943), голова Президії Сáбору Нар. Республіки Хорватії (з 1945). Тематика поетичних збірок Н. різноманітна — від обробки слов'ян. фольклору й міфології («Слов'янські легенди», 1900), ліричної сповіді («Лірика», 1910; «Інтима», 1915), пошуків сенсу життя («Низка перлів», 1922) до соціально спрямованих поезій («Про брата Гавана і сестру Сиромаштину», 1931) і партизанської лірики («Пісні партизанки», 1944). Автор прозових творів — істор. романів «Криваві дні» (1908) та «Пастух Лода» (1938—39), збірок новел «Істранські оповідання» (1913), «Загребські новели» (1942) та ін., щоденників «З партизанами» (1945), партизанських повістей «Кур'єр Лода» і «Партизанка Мара» (обидві — 1946), публіцистичних та літературознавчих книг.

Тв.: Рос. перекл.— Новеллы. М., 1959.

В. Г. Гримич.

НАЇ́ВНИЙ РЕАЛІ́ЗМ — стихійне світосприймання людини, яке формується у повсякденній свідомості на основі безпосереднього життєвого досвіду. В. І. Ленін характеризував Н. р. як звичайний, нефілософський, наївний погляд усіх людей, які не задумуються над тим, чи існують вони самі і чи існує середовище, зовнішній світ (див. Повне зібр. тв., т. 18, с. 57). Див. *Стихійний матеріалізм*.

НАЇ́ЗНИКИ, їздці справжні (Ichneumonidae) — родина паразитичних комах ряду *перетинчастокрилих*. Тіло (довж. 4—50 мм) стрункe, видовжене, груди та черевце з'єднані рухомо; самки мають добре розвинений, іноді довгий яйцеклад; більшість видів Н. крилаті. Дорослі комахи живляться переважно *нектаром* квіток. Розмножуються, відкладаючи яйця, деяким (напр., представникам родів Netelia, Polyblastus) властиве *яйцеживородіння*. Розвиток з *метаморфозом*. Личинки розвиваються зовні або всередині личинок або лялечок різних комах (рідше павуків), живлячись внутр. вмістом їх. Н. поширені всесвітньо. Родина включає понад 1250 родів (бл. 100 тис. видів), з них в СРСР — бл. 400 родів, у т. ч. на Україні трапляються представники бл. 200 родів. Н. мають велике значення в обмеженні чисельності шкідливих комах. Їх використовують у практиці біологічної боротьби з шкідниками с.-г. і лісових культур. Наїзниками наз. також ін. паразитичних перетинчастокрилих (напр., *браконідових, хальцид*).

В. Г. Толканіц.

НАЇ́РІ — урартське племінне об'єднання, союз племен (див. *Урарту*). Назва «Наїрі» згадувалася в ассірійських написах (13—8 ст. до н. е.) щодо території, розташованої на Пн. від *Ассірії* в басейнах Урмійського і Ванського озер.

НАЙБІ́ЛЬШИЙ СПІ́ЛЬНИЙ ДІЛЬНИ́К кількох цілих чисел — найбільше додатне число, на яке діляться всі ці числа. Напр., Н. с. д. чисел 36 і 54 є 18. Щоб знайти Н. с. д., потрібно числа розкласти на прості множники (див. *Розкладання на множники*) і спільні для всіх чисел множники перемножити між собою, взявши кожний з них найменшу кількість разів, що він зустрічається; застосовують також *Евкліда алгоритм* (Н. с. д. двох цілих чисел $a > b > 0$ дорівнює останній з відмінних від нуля остач (r_n), що одержуються так: $a = bg_1 + r_1$; $b = r_1g_2 + r_2$; $r_1 = r_2g_3 + r_3$; ...; $r_{n-2} = r_{n-1}\ g_n + r_n$; $r_{n-1} = r_ng_n$). Н. с. д. двох натуральних чисел дорівнює добуткові цих чисел, поділеному на їхнє *найменше спільне кратне*. Якщо Н. с. д. кількох чисел дорівнює 1, числа наз. взаємно простими. Поняття «Н. с. д.» застосовне не тільки до цілих чисел. Так, Н. с. д. кількох *многочленів* є многочлен найвищого степеня, на який ділиться кожний з цих многочленів.

НАЙБІ́ЛЬШОГО СПРИЯ́ННЯ РЕЖИ́М — принцип *міжнародного права*, за яким держави надають одна одній той же самий сприятливий режим (прав, привілеїв, пільг тощо) у галузі торг.-екон. та ін. відносин, який надано або буде надано в майбутньому кожною з цих держав будь-якій третій державі. Н. с. р. встановлюється переважно договірним шляхом (напр., включенням до угоди окремої статті про Н. с. р.) і охоплює лише певну галузь відносин, щодо якої погодились сторони (заг. умов торгівлі, платежів і митних тарифів, транспортних зв'язків і режиму транспортних засобів та ін.). Н. с. р. дедалі частіше застосовується в зв'язку з визначенням статусу іноземних громадян та *юридичних осіб*, режиму дипломатичних, консульських та ін. представництв. Режим, наданий даною д-вою іншій, має бути не менш сприятливий, ніж режим, який надано або буде надано третій д-ві. Надання третій д-ві сприятливішого режиму в певній галузі міжнар. відносин означає, що сукупність прав, що ними користуються ін. д-ви, з якими укладено угоди про Н. с. р. в цій галузі, повинна бути відповідно розширена. Відмова в такому розширенні є *дискримінацією*. СРСР завжди прагнув до встановлення з усіма країнами рівноправних і взаємовигідних торг.-екон. та ін. відносин шляхом закріплення Н. с. р. у відповідних угодах. Разом з ін. країнами соціалістичної співдружності СРСР виступає в органах ООН з пропозиціями, спрямованими на правове закріплення норм, що стосуються Н. с.р., у міжнар. конвенціях і деклараціях. В 1964 Конференція ООН по торгівлі й розвитку (ЮНКТАД) завдяки активній підтримці соціалістичних країн, а також країн, що розвиваються, ухвалила Принципи міжнар. торг. відносин і торг. політики, згідно з якими міжнар. торгівля має здійснюватись, зокрема, на основі Н. с. р. Ці принципи було розвинуто далі в Хартії екон. прав і обов'язків д-в, прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН 1974.

О. О. Зінченко.

НАЙДИЧ Юрій Володимирович (н. 6.VIII 1929, Харків) — укр. рад. вчений у галузі матеріало-

І. М. Назаров.

Наїзник нетелія буровуса (Netelia fuscicornis), яка відкладає яйця на гусеницю совки, та її личинки на гусениці.

знавства, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1975. Закінчив (1953) Київ. політех. ін-т. З 1954 — в Ін-ті проблем матеріалознавства АН УРСР. Осн. праці стосуються фізико-хімії металевих розплавів і твердих тіл, розробки і впровадження у пром-сть процесів паяння і металізації неметалевих матеріалів, створення паяних композиційних виробів різного призначення. Премія ім. Є. О. Патона АН УРСР, 1973. Держ. премія УРСР, 1975.

НАЙДЬО́НОВ Сергій Олександрович [справж. прізв.— Алексєєв; 14 (26). IX 1868, Казань — 5.XII 1922, Ялта] — рос. драматург. Був актором. У першій п'єсі «Діти Ванюшина» (1901) змалював реалістичну картину життя дореволюц. рос. купецтва з його хижацтвом і невіглаством. Автор п'єс «Номер тринадцятий», «Блудний син» (обидві — 1903), «Явдошине життя» (1904), «Гарненька» (1907), «Роман тьоті Ані» (1912), «Робітниця» (1915) та ін. За рад. часу написав п'єсу-хроніку «Москва» (1921) — про революцію 1905—07 та істор.-революц. драму «Незгасне світло» (1922).

Тв.: Укр. перекл.— Діти Ванюшина. Львів, 1904.

Літ.: Чернышев А. А. Путь драматурга. С. А. Найдёнов. М., 1977.

І. Д. Бажинов.

НАЙЛО́Н, нейлон (англ. nylon) — поширена торговельна назва синтетичного волокна з *поліамідів* (США, Великобританія), в СРСР відомий також як *анід*.

НА́ЙМАНА ПРА́ЦЯ — праця юридично вільних працівників у капіталістичному суспільстві, позбавлених *засобів виробництва* і змушених продавати свою *робочу силу* капіталістам і створювати їм *додаткову вартість*. За капіталізму Н. п. виступає як форма сусп. *праці*, є осн. джерелом і основою зростання *капіталу*, джерелом додаткової вартості. К. Маркс і Ф. Енгельс, підкреслюючи формально вільний характер Н. п., вважали її формою експлуатації робітників, розкрили антагонізм Н. п. і капіталу, показали, що повна екон. залежність робітника від власника засобів виробн. перетворює його на найманого раба капіталістів. Наймана форма праці завуальовує капіталістичну експлуатацію, створює видимість, нібито заробітна плата робітника оплачує всю його працю, а не лише *вартість* його робочої сили, як це є насправді. *М. М. Кирівнко.*

НА́ЙМАНІ А́РМІЇ — військ. формування, які комплектуються на основі системи найму (вербування) професіональних військових. Перша згадка про Н. а. належить до епохи Старод. Єгипту (3-є тис. до н. е.). Найбільше поширилися в 15—17 ст. Створювалися державами, містами та окремими феодалами для несення військ. служби. Осн. контингент Н. а. в Європі становили швейц. та ірл. найманці, нім. *ландскнехти*, в Азії — *гуркхи, белуджі* та ін. Принцип комплектування нац. армій шляхом найму за контрактами корінних жителів існує в ряді капіталістич. країн (США, Великобританія та ін.). Разом з тим у деяких капіталістичних д-вах створюються і спец. військ. формування шляхом вербування найманців з іноз. громадян для придушення нац.-визвольних рухів (див. *Іноземний легіон*). Злочинну практику найманства засуджено в рішеннях ООН та Організації Африканської Єдності.

О. М. Федотов.

НАЙМЕ́НШЕ СПІ́ЛЬНЕ КРА́ТНЕ кількох цілих чисел — найменше додатне число, яке ділиться на кожне з цих чисел. Напр., Н. с. к. чисел 12, 15 і 20 є 60. Щоб знайти Н. с. к., потрібно числа розкласти на прості множники (див. *Розкладання на множники*) і перемножити всі прості множники, що є хоч би в одному з розкладів, взявши кожний множник найбільшу кількість разів, що він зустрічається в одному з цих чисел. Н. с. к. двох натуральних чисел дорівнює добуткові цих чисел, поділеному на їхній *найбільший спільний дільник*.

НАЙМЕ́НШИХ КВАДРА́ТІВ МЕ́ТОД — один з методів розв'язування задач прикладної математики. Широко використовують в теорії вимірювань. Якщо результати вимірювань $y_1, y_2, \ldots, y_n$ пов'язані з невідомими величинами $x_1, x_2, \ldots, x_m$ $(m < n)$ залежністю $y_i = f_i(x_1, x_2, \ldots, x_m) + \delta_i$, $i = 1, 2, \ldots, n$, де δ_i — випадкові *похибки*, то за наближені значення величин x_k слід обрати такі величини α_k, $k = 1, 2, \ldots, m$, для яких сума квадратів похибок

$$\sum_{i=1}^{n} \delta_i^2 = \sum_{i=1}^{n} [y_i - f_i(\alpha_1, \alpha_2, \ldots, \alpha_m)]^2$$

була б найменшою. Н. к. м. використовують при *наближених обчислюваннях*, у *похибок теорії*, матем. статистиці, астрономії, геодезії тощо як для обробки результатів спостережень, так і наближеного зображення даної функції іншими, простішими (див. *Наближення функцій*). Розробили його К. Ф. *Гаусс* та А. М. *Лежандр*, далі розвинули А. А. *Марков* та А. М. *Колмогоров*. Узагальнення Н. к. м. застосовують для наближеного розв'язування операторних рівнянь.

НАЙМЕ́НШОЇ ДІЇ ПРИ́НЦИП — один з *варіаційних принципів механіки*, за яким для даного класу порівнюваних один з одним рухів механічної системи дійсним є той, для якого *дія* має мінімум. Н. д. п. застосовують в одній з двох форм: у формі Гамільтона — Остроградського або у формі Мопертюї — Лагранжа. Матем. вираз Н. д. п. у першій формі має вигляд: $\delta W = 0$, де W — дія за Гамільтоном, δ — символ ізохронної варіації (див. *Варіаційне числення*), тобто такої, при якій не варіюється час переміщення системи з однієї конфігурації в іншу. Матем. вираз Н. д. п. у другій формі: $\Delta S = 0$, де S — дія за Лагранжем, Δ — символ повної варіації. Н. д. п. у формі Мопертюї— Лагранжа справедливий лише для *консервативних систем* з геом. *в'язями механічними*. Н. д. п. у формі Гамільтона — Остроградського є більш загальним, і його можна застосовувати до неконсервативних систем.

НАЙМИТ — наймані робітники в капіталістичному сільс. г-ві, частина с.-г. пролетаріату, позбавлена всіх або частини *засобів виробництва* і змушена продавати свою *робочу силу*. Див. *Наймана праця*.

НАЙПРОСТІ́ШІ (Protozoa) — тип *безхребетних* тварин. Переважно мікроскопічні організми — розміри 2—200 мкм (окремих інфузорій — до 1,5—3 мм, грегарин — 16 мм, раковини викопних форамініфер — до 5—20 см). Найчастіше Н.— окремо існуючі *клітини*, але іноді вони об'єднані в колонії. Представники типу Н. мають складну морфо-функціональну організацію. Вміст тіла Н. (клітини) — *протоплазма* складається з *цитоплазми* і *ядра* (іноді кількох) типової для клітинних ядер будови. В цитоплазмі містяться *органоїди*, що є в клітинах багатоклітин. організмів, та *включення клітини*. Тіло більшості Н. вкрите плазматичною мембраною — плазмалемою. У багатьох Н. (напр., джгутикових, інфузорій) є еластична оболонка — *пелікула*. Деякі Н. мають внутр. або зовн. скелет (раковини, вирости тощо). Рухаються Н. за допомогою тимчасових випинів протоплазми — *псевдоподій* (нібиніжок) або постійних цитоплазматичних утворів — джгутиків, війок тощо. За характером живлення Н.— *гетеротрофи* (лише деякі представники джгутикових — *автотрофи*). Живляться Н. бактеріями, одноклітинними водоростями, іншими Н., детритом тощо. Тверда пожива надходить у тіло Н. через будь-яку ділянку поверхні або через клітинний рот (цитостом), перетравлюється їжа в порожнині травної *вакуолі*. Виділення та газообмін здійснюються за допомогою пульсуючих (скоротливих) вакуолей або через цитоплазматичні мембрани. Вакуолі виконують також функцію регуляції *осмотичного тиску*. Н. мають такі органоїди, як рецепторні (дотику, рівноваги, світлочутливі), нападу та захисту (трихоцисти, жалкі капсули, або кнідоцисти) тощо. Розмножуються Н. шляхом поділу клітини (надвоє чи множинного) або *пупкуванням*. Відомий статевий процес — *копуляція* чи *кон'югація*. Важливою біол. особливістю більшості Н. є здатність за несприятливих умов або на перших стадіях *життєвого циклу* утворювати *цисти*. Н. поширені всесвітньо. Відомо понад 30 тис. видів Н., в дійсності їх існує набагато більше, в СРСР — понад 4500 видів, з них на Україні — бл. 1500. Живуть у морях, океанах і прісних водоймах, чимало їх і в грунті. Вони є важливою ланкою в *ланцюгах живлення* водних тварин, у т. ч. промисл. риб; велику роль відіграють у водних *екосистемах*, зокрема в процесах самоочищення (див. *Біологічне самоочищення водойм*), а також є біологіч. індикаторами ступеня забрудненості води. Викопні Н., що мають мінеральні скелети (*форамініфери*, променяки), утво-

рили потужні товщі земної кори, чимало їх є провідними *скам'янілостями,* за допомогою яких визначають відносний вік осадочних порід; результати вивчення розподілу викопних корененіжок у геол. нашаруваннях широко використовують при пошуках нафти та ін. корисних копалин. Велике практичне значення має вивчення паразитичних Н.— збудників небезпечних хвороб людини і тварин (*малярії, амебіазу, сонної хвороби, токсоплазмозу, піроплазмідозів, кокцидіозів* та ін.). Н. поділяють на 6 класів: *саркодові, джгутикові, споровики, кнідоспоридії, мікроспоридії, інфузорії*. Н. формувались протягом протерозойської ери; їх безпосередніми предками були примітивні амебоподібні організми; у викопному стані Н. відомі починаючи з кембрію. Наука, що вивчає Н., наз. *протистологією*.
Іл. див. до окремих статей за їхніми назвами.

Літ.: Маркевич А. П. Проблема происхождения простейших (Protozoa). К., 1954; Догель В. А., Полянский Ю. И., Хейсин Е. М. Общая протозоология. М.—Л., 1962; Жизнь животных, т. 1. М., 1968; Определитель фауны Черного и Азовского морей, т. 1. К., 1968. *О. П. Маркевич.*

НА́ЙРА — грошова одиниця Федеративної Республіки Нігерії, поділяється на 100 *кобо*. 1 Н. дорівнює 1,6 долара США (1979).

НАЙРО́БІ — столиця Кенії. Адміністративно утворює столичний округ, прирівняний до провінції. Головний політ., пром. і культур.

Найробі. В центрі міста.

центр країни. Вузол з-ць і автошляхів, поблизу Н.— аеропорт міжнар. значення Ембакасі. 736 тис. ж. (1976, з передмістями). Засн. 1899 під час будівництва з-ці Момбаса — Кісуму. Пізніше — адм. центр англ. колонії Кенії. Один із центрів нац.-визвольного руху народів Кенії. З 1963 — столиця незалежної Кенії (з 12.XII 1964 — Республіка Кенія). Підприємства металообр., цем., текст., шкіряно-взут., харч. пром-сті. Нац. ун-т (засн. 1956). Меморіальна б-ка Макміллана, Нац. музей. Нац. театр. Поблизу Н.— нац. парк Найробі. Іл. див. до ст. *Кенія*, т. 5, с. 98.

НАЙРО́БІ ХВОРО́БА — гостре вірусне захворювання жуйних тварин, особливо овець та кіз, що характеризується гарячкою і геморагічним *гастроентеритом*. Джерело інфекції — хворі тварини, переносники — кліщі. Хвороба поширена в Кенії, Уганді, Південно-Африканській Республіці та ін. У хворих тварин підвищується т-ра тіла до 41—42°, часте і утруднене дихання, гнійне витікання з носа, аборти. Смертність до 70%. У перехворілих тварин настає стійкий *імунітет*. З а х о д и б о р о т ь б и. Ефективних засобів лікування немає. Застосовують симптоматичну терапію. Профілактика — захист тварин від кліщів.

НАКА́З АРБІТРА́ЖУ — виконавчий документ, що видається стягувачеві для виконання рішення будь-якого органу *арбітражу* в СРСР. Відповідно до Правил розгляду госп. спорів держ. арбітражами, затверджених Радою Міністрів СРСР 5.VI 1980, виданий Н. а. можна пред'явити до виконання не пізніше трьох місяців після прийняття арбітражем рішення. Н. а. про стягнення грошових сум видаються стягувачам; при стягненні сум на рахунок бюджету Н. а. направляються місц. фінанс. органам. Інші Н. а. виконуються *судовими виконавцями*. Н. а. держ. арбітраж може направляти для виконання безпосередньо кредитній установі за місцем знаходження організації-боржника.

НАКА́ЗИ ВИ́БОРЦІВ — доручення виборців *народним депутатам*, що схвалені на передвиборних зборах, мають громадське значення і спрямовані на поліпшення діяльності *Рад народних депутатів*. Н. в. є важливим інститутом *соціалістичної демократії*, формою прямого нар. волевиявлення. Виконання наказів є важливою частиною роботи Рад та їхніх депутатів. Порядок роботи з Н. в. визначено Конституцією СРСР (ст. 102), конституціями союзних (в УРСР — ст. 91 Конституції УРСР) і авт. республік, Законом про статус депутатів, Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про організацію роботи з наказами виборців» від 1. IX 1980, відповідними респ. актами, законами про місцеві Ради тощо. Ради народних депутатів розглядають Н. в., враховують їх при розробці планів економічного і соціального розвитку та складанні бюджету, організують виконання наказів та інформують громадян про їхню реалізацію. Затвердження планів заходів по реалізації Н. в. належить до виключної компетенції даної Ради. Рішення Ради про результати розгляду наказів доводяться до відома виборців. Н. в., прийняті Радою до виконання, набувають характеру обов'язкового акта і втілюються в життя. *Р. К. Давидов.*

НАКАЗНИ́Й ГЕ́ТЬМАН — на Україні у 17—18 ст. особа, яка тимчасово обіймала посаду *гетьмана*. Н. г. обирала *козацька старшина* чи призначала *генеральна старшина*, як правило, з свого складу. Призначали Н. г. (найчастіше полковників) також для очолювання в поході козац. війська, коли гетьман залишався в своїй резиденції. Призначення Н. г. оформлялося універсалом, а з 20-х рр. 18 ст.— царським указом.

НАКА́НО Сігехару (н. 25.I 1902, префектура Фукуї, о. Хонсю) — япон. письменник і публіцист. У 20-х рр.—один з організаторів руху за пролетарську л-ру і мистецтво Японії. Був ув'язнений. Зб. віршів «Пісня» (1926) — революц. спрямування. Перший роман — «Вітер ранньої весни» (1928). Автор романів «Письменник, який не може писати романи» (1936), «Паровозний кочегар» (1937). Після 2-ї світової війни — один із організаторів товариства літераторів Японії. Н. належать і автобіографічні твори «Сільський будинок» (1935), «Прощання з піснею» (1939), «Потаємне» (1954), «Квітка груші» (1958), «ABCD» (1969) та ін.

Тв.: Рос. перекл.— Волны Японии. М., 1964; Пляшущий мужчина. М., 1970. *Б. П. Яценко.*

НАКА́ТКА, накатування — пластичне деформування поверхневих шарів металу накатними інструментами: роликами, *плашками* тощо. Накаткою створюють різьбу на заготовках, шорстку поверхню на циліндричних головках гайок або гвинтів, на рукоятках та ін. виробах, наносять риски на шкали приладів, утворюють або обробляють зубці зубчастих коліс (формоутворювальна Н.). Крім того, накаткою підвищують міцність від втомленості, стійкість проти зношування та ін. властивості валів, осей або втулок (зміцнювальна Н.). Для Н. використовують спец. пристрої або зубонакатні верстати (див. *Зубообробний верстат*), *різьбонакатувальні автомати* тощо.

НАКЛАДНІ́ ВИ́ТРАТИ — витрати, пов'язані з управлінням, організацією й обслуговуванням виробничого процесу, а в сфері товарного обігу — з утриманням апарату управління, зберіганням і реалізацією продукції. Н. в. включають заробітну плату управлінського і госп. персоналу, амортизаційні відрахування та витрати на утримання і поточний ремонт об'єктів і госп. інвентаря, поштові, телеграфні й канцелярські витрати, різні податки і збори, витрати на охорону праці, зберігання і реалізацію *готової продукції*, деякі *непродуктивні витрати* (від браку, простоїв, нестачі) тощо. В п р о м и с л о в о с т і Н. в. поділяють на загальноцехові, пов'язані з обслуговуванням і управлінням виробничого процесу в межах окремих цехів, та загальнозаводські, пов'язані з організаційно-господарським обслуговуванням усього виробн. в межах підприємства (орг-ції). Загальноцехові витрати, в свою чергу, поділяють на загальногосп., управлінські та непродуктивні витрати. В б у д і в н и ц т в і розрізняють такі Н. в.: адм.-госп., по обслуговуванню робітників, будівельного виробництва та непродуктивні витрати. В с і л ь с ь к о м у г о с п о д а р с т в і Н. в. поділяють на загальновиробничі (витрати по конкретному виробничому підрозділу, бригаді, фермі), загальногалузеві (витрати по основних галузях г-ва — рослинництву, тваринництву, пром. виробн.) і загальногосподарські (витрати, що належать до всього підприємства). В т о р г і в л і Н. в. включають витрати по заготівлі, на зберігання, упаковку, транс-

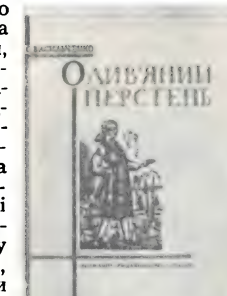

С. О. Налепинська-Бойчук. Обкладинка до книги С. Васильченка «Олив'яний перстень». 1930.

портування і реалізацію продукції. Величина й питома вага Н. в. у собівартості продукції різних галузей нар. г-ва різна і залежить від трудомісткості та форми організації виробн., структури підприємств і системи управління ними. Н. в. у пром-сті відносять на собівартість продукції пропорційно сумі основної заробітної плати виробничих робітників і витрат на утримання й експлуатацію устаткування, або сумі прямих витрат чи кількості, вартості або питомій вазі сировини, матеріалів тощо.

Д. А. Налбандян.

НА́КЛЕП — поширення у будь-якій формі завідомо неправдивих вигадок, які ганьблять іншу особу. На відміну від *дифамації* Н. за рад. правом є одним із *злочинів проти життя, здоров'я, волі і гідності особи* (в УРСР — ст. 125 КК УРСР). Карається позбавленням волі на строк до 3 років. Справи про Н. без обтяжуючих обставин порушуються тільки за скаргою потерпілого (див. *Приватне обвинувачення*). В окремих випадках Н. є способом вчинення злочину: доведення до самогубства або до спроби вчинити його внаслідок систематичного цькування чи Н. (ч. 2 ст. 99 КК УРСР); поширювання наклепницьких вигадок з метою підриву чи ослаблення Рад. влади (ст. 62 КК УРСР).

М. Налбандян

НАКЛЁП металів і сплавів — зміна структури і, отже, властивостей металів (сплавів), спричинювана їхнім пластичним деформуванням. Відбувається при обробці заготовок різанням, обкатуванні циліндричних поверхонь роликами, дробоструминній обробці фасонних поверхонь, *волочінні* або *прокатці* металу тощо. Зумовлюється діянням зовн. деформуючих сил або (рідше) *фазовими переходами*. Внаслідок Н. збільшується границя текучості, твердість і міцність металу. Поряд з цим він стає крихким, знижується його пластичність, у магнітно-м'яких металів погіршуються магн. властивості. В техніці Н. використовують для поверхневого *зміцнення* металів. Властивості наклепаного металу поліпшують *термічною обробкою*.

Я. Налепка.

НАЛБАНДЯ́Н Дмитро Аркадійович [н. 2 (15).IX 1906, Тбілісі] — вірм. і рос. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1969), дійсний член АМ СРСР (з 1953), нар. художник Вірм. РСР (з 1965), Герой Соціалістичної Праці (1976). Член КПРС з 1948. В 1924—29 навчався в Тбіліській АМ у Є. *Лансере* і Є. Татевосяна. Автор картин на історико-революц. теми, портретів, пейзажів. Твори: «Виступ С. М. Кірова на 17-му з'їзді партії» (1935), «Влада Радам — мир народам» (1950, в співавт.), «Напередодні Жовтневої революції» (1970—73), «Мала земля» (1975), «Виступ В. І. Леніна на заводі „АМО"» (1978). Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора. Державна премія СРСР, 1946, 1951.

Літ.: Лапунова Н. Ф. Дмитрий Аркадьевич Налбандян. М., 1968.

НАЛБАНДЯ́Н Мікаел Лазарович [2 (14).XI 1829, м. Нова Нахічевань, тепер у складі м. Ростова-на-Дону — 31.III (12.IV) 1866, м. Камишин, тепер Волгогр. обл.] — вірм. революц. демократ, письменник. Н. в сім'ї ремісника. З 1853 жив у Москві, де викладав у Лазаревському ін-ті сх. мов. Навчався на мед. ф-ті ун-ту, 1858—60 співробітничав у заснованому ним разом з С. І. Назаряном вірм. журн. «Юсісапайл» («Північне сяйво»). У 1860—62 виїздив за кордон, де зблизився з О. І. *Герценом*, М. П. *Огарьовим*, брав участь у створенні революц. орг-цій. В 1862 ув'язнений у Петропавловській фортеці, 1865 висланий до Камишина. Сусп.-політ. і філос. погляди Н. склалися під впливом рос. революц. демократів. Він виступав проти кріпосництва і самодержавства, таврував бурж. націоналізм і лібералізм, пов'язуючи соціальне і нац. визволення вірм. народу з перемогою загальнорос. антифеод. революції. В філософії Н. був послідовником антропологічного матеріалізму Л. *Фейєрбаха* і М. Г. *Чернишевського*, прагнув поєднати його з діалектикою, в теорії пізнання виходив з єдності чуттєвого і раціонального; критикував ідеалізм і релігію. Н.— зачинатель критичного реалізму у вірм. л-рі. Почав друкувати вірші 1851. Автор романів «Одному — слово, іншому — наречену» (1858), «Опитання мертвих» (1859, незакінч.), «Щоденника» (1858—60), антирелігійної поеми «Пригода праотця» (1864, опубл. 1903), громадян. лірики. Н. заклав основи вірм. реалістичної критики й естетики. Наук. праці — «Слово про вірменську писемність» (1854—55, опубл. 1895), «Критика» (1858), «Національний театр у Константинополі» (1861) та ін. Боровся за впровадження нової вірм. літ. мови (ашхарабар) замість мертвої книжної мови (грабар). Перекладав вірші О. Пушкіна, М. Лермонтова, Г. Гейне та ін.

Тв.: Рос. перекл.— Стихотворения. М., 1967; Сочинения, т. 1—2. Ереван, 1968—70.

Літ.: Даронян С. К. М. Налбандян и русские революционные демократы. М., 1979.

НАЛЕПІ́НСЬКА-БОЙЧУ́К Софія Олександрівна (30.VII 1884, Лодзь, тепер у ПНР — 1939) — укр. рад. графік. Навчалася в Худож. школі Я. Ціонглінського в Петербурзі, в Ш. Голлоші в Мюнхені (1908), в Академії Ронсона в Парижі у Ф. Валлотона і М. Дені (1909). В 20-х рр. була членом *АРМУ*. Працювала в галузі станкової та книжкової графіки, переважно в техніці гравюри на дереві. Твори: станкові — «Фабзаєць» (1925), «Мені тринадцятий минало», «Молотьба», «На вакаціях» (усі — 1926), «Перед наступом білих», «Голодні діти» (обидва — 1927), «Пацифікація Західної України» (1930), «Робітфаківці» (1931) та ін.; іл.— до творів Т. Шевченка, С. Васильченка, Д. Маміна-Сибіряка, Л. Толстого. З 1919 Н.-Б. викладала в Миргородській худож. школі, з 1922 очолювала ксилографічну майстерню Київ. ін-ту пластичних мистецтв, 1925—29 викладала в Київ. художн. інституті. Іл. с. 211.

Д. О. Горбачов.

НА́ЛЕПКА (Nalepka) Ян (партизанський псевд.— Рєпкін; 20.IX 1912, с. Сміжани біля м. Спішська-Нова-Весь, тепер ЧССР — 16.XI 1943) — командир словац. партизанського загону, що діяв 1943 проти нім.-фашист. загарбників на Україні, Герой Рад. Союзу (1945). Н. присвоєно (посмертно) й звання Героя Словацького нац. повстання (1945). Член Комуністичної партії з 1943. В 1931—33 — вчитель. У 1934—38 — поручик Чехословац. армії. В 1939 мобілізований маріонетковим словац. урядом в армію. В 1941 відправлений на рад.-нім. фронт. Н. створив у 101-му словацькому полку, нач. штабу якого він був, антифашист. орг-цію, що встановила влітку 1942 зв'язок з білорус. партизанами. Наприкінці 1942 Н. зв'язався з укр. партизан. з'єднанням під командуванням О. М. *Сабурова*. 15.V 1943 з групою словаків-антифашистів перейшов у це з'єднання. Загинув у бою за визволення м. Овруча Житомирської області. В містах Овручі і Спішська-Нова-Весь Н. встановлено пам'ятники.

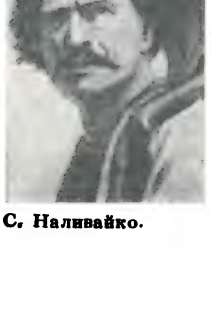

С. Наливайко.

НАЛИВА́ЙКА ПОВСТА́ННЯ 1594—96 — народне повстання на Україні і в Білорусії під проводом С. *Наливайка* проти гніту польс., лит., укр. і білорус. феодалів. Почалося в жовтні 1594 в м. Брацлаві, куди прибув С. Наливайко після походу в Молдавію проти тур.-тат. агресорів. Козаки, яким активно допомагала брацлавська біднота (див. *Брацлавське міське повстання 1594—95*), розгромили на р. Пд. Бузі польс.-шляхет. військо. Повстання було підтримано й запорізьким козацтвом, яке відрядило на допомогу повстанцям загін козаків на чолі з Г. *Лободою*. В 1595 повстання з Брацлавщини поширилося на Наддніпрянщину й Волинь. Відбувалося масове покозачення селян і міської бідноти. З Волині частина повстанців на чолі з С. Наливайком вирушила в Білорусію, де нар. маси піднялися на боротьбу проти гнобителів. Протягом літа 1595 загони С. Наливайка, при підтримці білорус. повстанців, оволоділи Слуцьком, Бобруйськом і Могильовом на Дніпрі. Посилився антифеод. рух у Литві й Польщі. Водночас Г. Лобода і частина старшини прагнули до угоди з польс. шляхтою. Найбільш

Д. А. Налбандян. В. І. Ленін у 1919. 1957. Центральний музей В. І. Леніна в Москві.

рішуче настроєні козаки виділилися в окремий загін на чолі з отаманом М. *Шаулою,* щоб йти на з'єднання з С. Наливайком. Але їм вдалося дійти тільки до Пропойська (на р. Сожі). На придушення повстання польс. уряд кинув значні сили під командуванням коронного гетьмана С. Жолкевського. Щоб об'єднати сили повстанців, С. Наливайко із загоном на поч. 1596 вирушив з Білорусії на Поділля, а потім — у напрямі Білої Церкви, поблизу якої перебувало повстанське військо на чолі з Г. Лободою. Останній, дізнавшись про наближення С. Наливайка, вирушив на Трипілля, де об'єднався із загоном М. Шаули. Невдоволені нерішучими діями Г. Лободи, козаки усунули його від командування і обрали гетьманом М. Шаулу. Поблизу Білої Церкви відбулося об'єднання всіх повстанських сил. Розгромивши тут передовий загін польс.-шляхет. карателів, сел.-козац. військо відійшло до Дніпра. 23.III (3.IV) 1596 в урочищі Гострий Камінь відбувся бій між повстанцями і гол. польс.-шляхет. силами. Незважаючи на значну перевагу ворога, повстанці вистояли, хоч і зазнали серйозних втрат. Повстанське військо вирушило через Трипілля на Київ, а звідти — на Переяслав. Тут було вирішено просуватись до Лубен, щоб перейти в межі Рос. д-ви. Діставши підмогу, Жолкевський відрізав повстанцям шляхи відступу. Опинившись в оточенні, сел.-козац. загони на чолі з С. Наливайком, обраним гетьманом замість тяжко пораненого М. Шаули, отаборилися в урочищі Солониця, де протягом двох тижнів боролися проти карателів, але зазнали поразки (див. *Солоницький бій 1596*). Н. п. було важливим етапом у боротьбі укр. народу проти соціального й нац. гноблення, за возз'єднання з братнім рос. народом.

Літ.: Історія Української РСР, т. 1, кн. 2. К., 1979; Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. К., 1957.

О. І. Путро.

НАЛИВА́ЙКО Дем'ян (р. н. невід.— 1627) — укр. церковний діяч, письменник. Брат С. *Наливайка.* Закінчив *Острозьку школу,* вважався високоосвіченою людиною. Брав участь в антифеод. селянсько-козацькому *Наливайка повстанні 1594—96.* Згодом був священиком у м. Острозі і входив до гуртка викладачів Острозької школи, які виступали проти католицизму та унії. Автор ряду антиуніатських церк. творів («Проповіді про Івана Златоуста»), віршів та передмов до укр. видань, що виходили у Дермані та Острозі.

Тв.: [Вірші]. В кн.: Українська поезія. Кінець XVI — початок XVII ст. К., 1978.

В. П. Колосова.

НАЛИВА́ЙКО Северин [р. н. невід., м. Гусятин, тепер смт Тернопільської обл.— п. 11 (21). IV 1597, Варшава] — керівник нар. повстання на Україні і в Білорусії проти гніту польс., лит., укр. і білорус. феодалів (див. *Наливайка повстання 1594—96*). Військ. гарт Н. здобув на *Запорізькій Січі,* беручи участь у козац. походах проти тур.-тат. загарбників. У м. Острозі Н. вступив на службу до укр. магната кн. К. *Острозького* сотником надвірної *корогви.* Навесні 1594 Н. залишив службу і під приводом необхідності відсічі турецько-татарським агресорам створив козац. загони, що незабаром перетворилися на кістяк повстанського війська, яке на чолі з Н. виступило на боротьбу за соціальне й нац. визволення укр. народу, за возз'єднання його з братнім рос. народом. Виданий зрадницькою частиною козац. верхівки ворогам, Н. 28.V (7.VI) 1596 був кинутий до варшавської в'язниці. Після тортур його було четвертовано. Про Н. народ склав думи й легенди. До образу нар. героя зверталися в своїй творчості Т. Г. *Шевченко* і поет-декабрист К. Ф. *Рилєєв.*

Літ.: Історія Української РСР, т. 1, кн. 2. К., 1979; Мишко Д. І. Северин Наливайко. К., 1962.

О. І. Путро.

НАЛИ́ВКА — солодкий фруктово-ягідний спиртний напій. Містить спирт (16—20 об.%), цукор (28—40 г/100 мл) і лимонну к-ту (0,2—1 г/100 мл). Виготовляється з спиртованих соків і настоїв, свіжих фруктів і ягід, цукрового сиропу, ректифікованого спирту, лимонної к-ти і зм'якшеної води. Для виробн. деяких сортів Н. застосовують спиртовані настої сушених фруктів і ягід, *пряноші* та карамельну *патоку.*

НАЛИ́ВКІН Дмитро Васильович [н. 13 (25).VIII 1889, Петербург] — рад. геолог і палеонтолог, акад. АН СРСР (з 1946), акад. Сербської АН (з 1968), Герой Соціалістичної Праці (1963).

Закінчив Петербурзький гірничий ін-т (1915), з 1920 — професор цього ін-ту. З 1908 працював у *Геологічному комітеті* (з 1939 Всесоюзний н.-д. геол. інститут). У 1946—51 — голова Президії Туркм. філіалу АН СРСР, 1946—53 — директор Лабораторії озеронавства АН СРСР, з 1954 — голова Міжвідомчого стратиграфічного к-ту АН СРСР. Осн. праці — з питань *стратиграфії, палеонтології, палеогеографії,* вчення про *фації.* Н. деталізував і уточнив стратиграфію середньо- та верхньодевонських відкладів Уралу, Східно-Європейської платформи, Казахстану, Серед. Азії, Арктики. Геол. дослідження Н. сприяли визначенню стратиграфічного положення родовищ бокситів Уралу та нафти Передуралля. Брав участь у дослідженні геол. будови України, зокрема Донбасу (вказав на дельтове походження кам.-вуг. відкладів), Криму (довів зв'язок грязьового вулканізму з нафтогазоносністю) і Карпат. Н.— редактор оглядових геол. карт СРСР. Йому присуджено золоту медаль АН СРСР ім. М. М. Пржевальського (1927) і золоту медаль АН СРСР ім. О. П. Карпінського (1949). Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1946. Ленінська премія, 1957.

Д. В. Наливкін.

НАЛИ́ВНЕ СУДНО́ — те саме, що й *танкер.*

НАЛИ́ЧНИК—конструктивне (в дерев'яному будівництві) та декоративне (в кам'яному будівництві) обрамлення віконного прорізу. Складається з вертикальних та горизонтальних тяг (колонок або напівколонок). У дерев'яній архітектурі Н., які часто бувають оздоблені різьбленням, прикривають щілини між стіною й віконною коробкою.

Наличник та ліпне оздоблення Успенського собору Києво-Печерської лаври. 18 ст.

НАЛІТО́ВСЬКИЙ Данило Данилович (рр. н. і см. невід.) — укр. бандурист 18 ст. Служив при дворі Петра I в Петербурзі (10—20-і рр.). В 1723 повернувся на Україну.

НАЛКО́ВСЬКА (Nałkowska) Зоф'я (10.XI 1884, Варшава — 17.XII 1954, там же) — польс. письменниця. Дебютувала як поетеса. Повісті «Жінки» (1906),

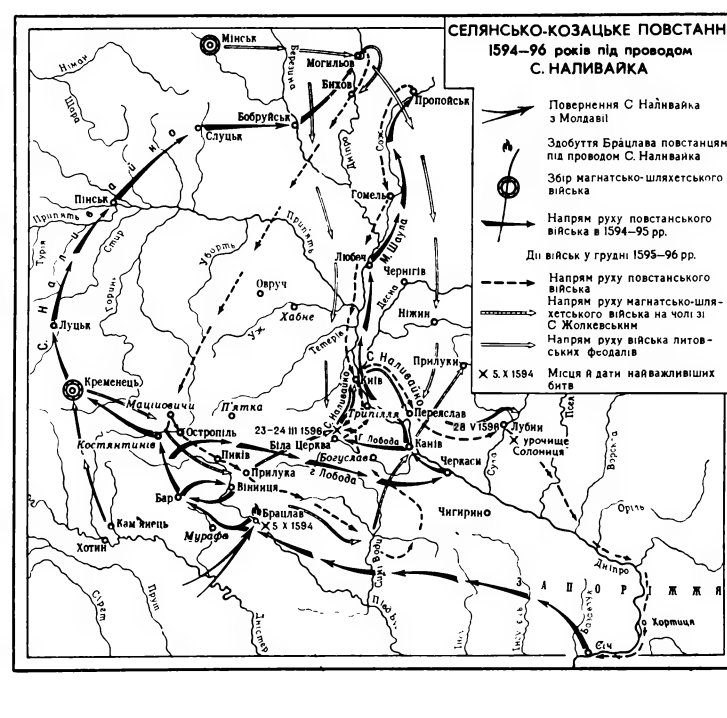

Намазга-Депе. Предмети з найдавнішого шару: 1, 2 — глиняні горщики; 3 — жіноча статуетка; 4 — намисто.

«Князь» (1907), «Ровесниці» (1908), «Нарциза» (1910), збірки оповідань «Кішечка, або Білі тюльпани» (1909), «Дзеркала» (1913) позначені впливом модернізму. Події 1-ї світової війни зумовили перехід Н. на позиції критичного реалізму. В соціально-психологічних романах «Роман Терези Геннерт» (1923) і «Межа» (1935) відобразила духовне виродження пануючої верхівки бурж. Польщі. Автор повісті «Недобре кохання» (1928), роману «Нетерплячі» (1938), п'єс «Дім жінок» (1930), «День його повернення» (1931). У 30-х рр. брала участь в кампаніях Нар. фронту, належала до об'єднання прогресивних письменників «Пшедмесце» («Передмістя»). Зб. оповідань «Медальйони» (1946) створена на основі матеріалів, зібраних Н. як членом Міжнар. комісії по розслідуванню гітлерівських злочинів. У романі «Вузли життя» (1948, доп. вид. т. 1—2, 1950—54) подано передумови поразки Польщі у війні 1939. Обиралася депутатом сейму Народної Польщі, працювала в Комітеті захисту миру. В 1970 видано «Щоденники воєнних років» Налковської.

Тв.: Укр. перекл.— Роман Терези Геннерт.— Межа. К., 1978; Рос. перекл.— Роман Терезы Геннерт. М., 1926; Избранное. М., 1979.

Літ.: Агапкина Т. П. Зофья Налковская. В кн.: Писатели Народной Польши. М., 1976.

В. П. Вєдіна.

НАЛЬО́ТОВА Катерина Василівна (1787—1869) — укр. і рос. актриса. З 1813 виступала в аматорських виставах у Полтаві, якими керував І. Котляревський. Була першою виконавицею ролі Наталки («Наталка Полтавка» Котляревського). На профес. сцені виступала, крім того, в п'єсах І. Крилова, А. Ф. Ф. Коцебу, О. Шаховського та ін. У 1821—22 працювала в трупі М. *Щепкіна* (зокрема, під час гастролей в Києві), де грала в «Наталці Полтавці». Пізніше виступала в Харкові.

НА́ЛЬЧИК — місто, столиця Каб.-Балк. АРСР. Розташований у пн. передгір'ї Великого Кавказу, на р. Нальчику (бас. Тереку). Залізнична станція. 211 тис. ж. (1980). Ділиться на 2 міські райони. Засн. 1817 як рос. прикордонне укріплення на Кавказ. лінії. Військ. поселення біля фортеці виникло 1838; 1871 перетворене на слободу. В період революції 1905—07, в грудні 1905 повсталі солдати і трудящі Н. протягом трьох днів утримували владу в слободі. Рад. владу проголошено 21.III 1918. З 1.IX 1921 Н.— місто, центр Каб. а. о., з 16.I 1922 — центр Каб.-Балк. а. о., з 1936 — столиця Каб.-Балк. АРСР. Значний пром., культур. та наук. центр республіки. Розвинута металург., машинобудівна, електротех., хім., легка, харч. та буд. матеріалів пром-сть. Найбільші підприємства: гідрометалург., маш.-буд., по виробн. електроприладів, телемех., високовольтної апаратури з-ди; меблевий, штучних шкір, трикотажний, м'ясний і птахокомбінати, швейна, взут., шкіряно-галантерейна та кондитерська ф-ки. Центр туризму та альпінізму на Пн. Кавказі.

Н.— бальнеологічний і кліматичний курорт. Санаторії, будинки відпочинку, пансіонати, турбази, бальнеологічні установи зосереджені в курортній місцевості Долинськ, за 3 км від Н. Лікувальні засоби: вода 14 мінеральних джерел різного хім. складу; мулова грязь Тамбуканського оз. Показання: захворювання органів руху, дихання нетуберкульозного характеру, нервової системи, гінекологічні, захворювання шкіри, органів травлення тощо. У Долинську з поч. 1906 жила Марко *Вовчок*, там вона померла й похована. В її будинку — літ.-меморіальний музей-бібліотека. В Н. встановлено їй пам'ятник.

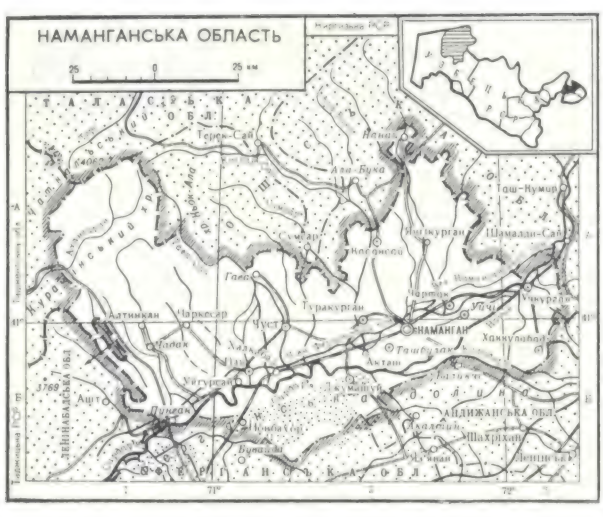

НАМАГНІ́ЧЕНІСТЬ — векторна величина, яка характеризує стан *магнетика* в зовнішньому магнітному полі. Чисельно дорівнює *магнітному моменту* одиниці об'єму речовини і визначається за формулою: $\vec{I} = d\vec{p}_m/dV$, де $d\vec{p}_m$ — магн. момент малого елемента речовини об'ємом dV. Н. наз. однорідною в межах об'єму V, якщо у всіх його точках вектор $\vec{I}$ однаковий за величиною і напрямом, тобто $\vec{I} = \vec{p}_m/V$, де $\vec{p}_m$ — сумарний магн. момент частинок речовини в об'ємі V. Н. залежить від величини напруженості зовн. магн. поля $\vec{H}$, т-ри, а також природи магнетика. В не дуже сильних полях $\vec{I} = \varkappa\vec{H}$, де $\varkappa$ — *магнітна сприйнятливість*. Н. *феромагнетиків* може бути відмінною від нуля і при $\vec{H} = 0$ (див. *Гістерезис, Залишкова намагніченість*). У *Міжнародній системі одиниць* (СІ) Н. вимірюють у амперах на метр (А/м).

НАМА́З (тур. namaz, із перс.) — щоденна п'ятиразова молитва в *ісламі*. Включає уривки з *Корану*.

НАМАЗГА́-ДЕПЕ́, Намазга-Тепе, Намазгатепе — залишки поселення часів *мідного віку* і *бронзового віку* на тер. Туркм. РСР, за 7 км на Зх. від залізничної станції Каахка. Досліджується з 1952. Заг. площа поселення бл. 70 га, товщина *культурних шарів* до 34 м. При розкопках шару мідного віку виявлено залишки будинків з цегли-сирцю, мідні вироби, глиняні жіночі статуетки, ліпний, зокрема з зображеннями тварин, гончарний посуд, плоскі теракотові жіночі фігурки. При дослідженні шару, що датується кін. 3 — поч. 2-го тис. до н. е. (Н.-Д. V), виявлено залишки багатокімнатних будинків, двох'ярусні гончарські горна, мідні й бронзові литі вироби (ножі, кинджали, дзеркала), глиняні моделі візків тощо. Н.-Д. і *Алтин-Депе* були гол. центрами міської цивілізації давньосх. типу.

НАМАНГА́Н — місто, центр Наманганської обл. Узб. РСР. Розташований в пн. частині Ферганської долини, місто перетинає Пн. Ферганський канал. Залізнична станція. 234 тис. ж. (1980). Перші згадки про поселення Н. належать до кін. 15 ст. З 1610 — місто. Рад. владу встановлено в кін. 1917— на поч. 1918. В 1941—60 і з 1967 — обл. центр.

Н.— великий центр легкої (2 бавовноочисні з-ди, комбінати шовкових та аврових тканин; ф-ки: нетканих матеріалів, худож. виробів, взут.; швейне об'єднання та ін.) та харч. (олієекстракційний, консервний, мол., виноробний з-ди, м'ясний, хлібопродуктів та пивобезалкогольних напоїв комбінати тощо) пром-сті. Є також з-ди: хім., маш.-буд., авторемонтний, об'єднання «Електротерм»; домобуд. комбінат. У місті — пед. інститут, філіал Ташк. політех. ін-ту, 5 серед. спец. навч. закладів. Театр муз. драми і комедії, краєзнавчий музей.

НАМАНГА́НСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Узб. РСР. Утворена 18.XII 1967 (раніше існувала з 6.III 1941 по 25.I 1960). Розташована у сх. частині республіки. Площа 7,9 тис. км². Нас. 1130 тис. чол. (1980). Осн. населення — узбеки, живуть також таджики, росіяни, татари, киргизи та ін. Міськ. нас.— 36%. Поділяється на 10 районів, має 8 міст і 8 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Наманган*. Н. о. нагороджено орденом Леніна (1973). Більша частина тер. області — рівнинна (частина *Ферганської долини*), оточена смугою передгір'я — адирів заввишки до 1200 м, які на Пн. і Пн. Зх. переходять у Чаткальський та Кураминський хребти. Корисні копалини: кварц, сурма, сланці, свинцеві та мідні руди, нафта тощо. Літо в Н. о. жарке й тривале, зима м'яка й коротка. Пересічна т-ра січня — 3,5°, липня +25°. Опадів 100—200 мм на рік на рівнині та в передгір'ях, до 600 мм — у горах. Найбільша ріка — *Сирдар'я* та її витоки Нарин і Карадар'я. Води річок широко використовують для зрошування. Ґрунти переважно сіроземні, в горах — каштанові й чорноземні. Рослинність степова та напівпустельна. Місцями — ліси з волоського горіха, яблунь та ін., вище — угруповання з арчі та субальп. луки. У нар.-госп. комплексі Узб. РСР Н. о. виділяється розвинутим бавовництвом. Розвиваються садівництво, виноградарство, шовківництво, овоче-баштанне г-во і тваринництво. Пром-сть базується гол. чин. на переробці с.-г. сировини. Переважають легка (у т. ч. бавовноочисна, шовкова, взут., швейна) та харч. (олій-

но-жирова, виноробна, мол., консервна) галузі. З-ди — маш.-буд. та авторемонтний, об'єднання «Електротерм», комбінат «Узбекпокрівля». Виробн. буд. матеріалів. Більша частина підприємств — у Намангані, а також у містах Чуст, Учкурган, Пап, Чартак, Касансай. Розвинуті нар. худож. промисли — килимарство, вишивання, різьблення на дереві, гончарство. Добування корисних копалин. Електроенергія надходить по лінії електропередачі Ангрен — Наманган, є газопровід. Провідна галузь с. г.— землеробство (на зрошуваних землях). Діють іригаційні канали: Пн. Ферганський, Великий Наманганський, ім. Ю. Ахунбабаєва та ін. Вирощують бавовник (бл. 63,2% всієї посівної площі області), зернові, кормові, картоплю, овоче-баштанні культури. Значні площі—під плодово-ягідними насадженнями (інжир, гранат, абрикоси) і виноградниками (столові високоцукристі сорти). Шовківництво (1979 заготовлено 3057 т коконів, 10,8% збору республіки). Розводять велику рогату худобу, курдючних овець, кіз ангорської породи. Рибальство. Н. о. перетинає з-ця Коканд — Наманган — Учкурган — Андижан; від Учкургана — відгалуження на Таш-Кумир (Киргизія). Велике значення для г-ва області має автомоб. транспорт. На Пд. Зх. область перетинає автомагістраль Ташкент — Коканд. У Намангані — аеропорт. У Н. о.— пед. ін-т та філіал Ташкентського політех. ін-ту (Наманган), 13 серед. спец. навч. закладів. Театри — муз. драми і комедії; краєзнавчий музей у Намангані. Бальнеологічний курорт Чартак.

С. К. Караєв.

НАМДІ́НЬ — місто на Пн. В'єтнаму, адм. ц. провінції Ханамнінь. Розташований у дельті р. Хонгха. Залізнична станція. Бл. 200 тис. ж. Один із центрів текст. пром-сті країни (бавовняні, шовкові тканини, пряжа). Невеликі підприємства суднобудівної, скляної, рисоочисної, виноробної промисловості.

НАМИВНІ СПОРУ́ДИ — земляні споруди, що їх намивають методом *гідромеханізації* або (рідше) комбінованим способом — транспортуванням грунту машинами і укладанням його за допомогою води. До Н. с. належать *земляні греблі* річкових гідровузлів, *дамби, перемички,* відвали, насипи тощо. Такі споруди бувають безнапірні та напірні — з протифільтраційною завісою з найдрібніших частинок грунту в центрі (Н. с. ядерного типу) або на одному з укосів (Н. с. екранного типу). Вони відзначаються високими якісними показниками при порівняно невеликій вартості.

М. І. Губина.

НАМИ́К КЕМА́ЛЬ (Namık Kemal; 21.XII 1840, Текірдаг — 2.XII 1888, о. Хіос) — тур. письменник, журналіст і громад. діяч. Один з активних членів т-ва «*Нові османи*», що виступало за конституційний розвиток країни. Літ. діяльність почав 1859. Писав вірші, п'єси («Батьківщина, або Сілістрія», «Нещасне дитя», обидві — 1873; «Акиф-бей», 1874; «Джелялеттін, хорезмський шах», 1885), романи («Пробудження», 1876; «Джезмі», 1880), критичні праці. Виступав проти тиранії султанів, на захист людської гідності. Творчість Н. К. мала значний вплив на розвиток турецької літератури.

О. І. Ганусець.

НАМИ́СТО — шийна, переважно жіноча, прикраса у вигляді нитки або шнурка з нанизаними на них дрібними, здебільшого округлими, кольоровими предметами. З найдавніших часів Н. з різних матеріалів (каменю, кістки, скла, гірського кришталю, сердоліку, янтарю, коралів тощо) поширене в багатьох народів світу. Н.—**елемент** українського національного одягу.

НА́МІБ — пустеля на пд.-зх. узбережжі Африки, розташована гол. чином у межах Намібії. Пн. частину пустелі займають піщані *дюни* (заввишки до 40 м), пд.— кам'янисте плато. Під впливом холодної Бенгельської течії клімат океанічний пустельний, опадів до 50—100 мм на рік, на Пн.— до 25 мм. Взимку часто бувають тумани. Характерна рослинність— акації, алое, *вельвічія*. Родовища алмазів (бухта Людеріц).

НАМІ́БІЯ — країна в Пд. Африці, територія якої незаконно окупована Південно-Африканською Республікою (ПАР). На Зх. омивається водами Атлантичного ок. Площа — 824,3 тис. км². Населення — 1,2 млн. чол. (1977, оцінка ООН), з них 46,5% африканців племені овамбо, 11,6% білих. Живуть також готтентоти, дамара, бушмени та ін. Офіц. мови — африкаанс і англійська. Адміністративний центр — м. Віндгук. Н. управляє адміністратор, якого призначає президент ПАР. З 1977 відмінено представництво Н. в парламенті ПАР.

Природа. Більшу частину тер. Н. займає плоскогір'я заввишки до 2601 м (г. Брандберх), розчленоване численними западинами та долинами річок. Вздовж узбережжя простягається погорбована рівнина — берегова пустеля Наміб. Значні поклади міді, свинцю, марганцю, ванадію, германію, кадмію, олова, вольфраму, літію, берилу, алмазів, природного газу. Клімат тропічний, посушливий. Пересічна т-ра найтеплішого місяця (січня) від +18 до +27°, найхолоднішого (липня) — від +12 до +16°. Пересічна річна кількість опадів від 10—50 мм на узбережжі до 500—700 мм на крайньому Пн. Сх. Найбільші річки країни — *Оранжева* і Кунене. Численні *ваді*. Поширена ксерофітно-чагарникова і злаково-чагарникова рослинність на пустельних тропічних і червоно-бурих грунтах, на підвищеннях — подекуди *савана*. На тер. Н.— один з найбільших нац. парків світу *Етоша-Пан*.

Історія. На поч. 19 ст. народи, що населяли тер. Н., ще перебували на стадії розкладу первісно-общинних відносин. З 1802 почалося проникнення на тер. Н. європ. колонізаторів. У 1884 Німеччина оголосила тер. Н. своїм протекторатом під назвою Нім. Пд.-Зх. Африка (ПЗА). Народ Н. вів боротьбу проти колонізаторів (див., зокрема, *Гереро і готтентотів повстання 1904—07*). Під час 1-ї світової війни 1914—18 ПЗА 1915 окупували війська Пд.-Афр. Союзу (ПАС), який 1920 одержав мандат *Ліги націй* на управління ПЗА. Після 2-ї світової війни 1939—45, коли всі підмандатні території було включено в систему міжнар. опіки ООН, ПАС (з 1961 — ПАР) відмовився передати ПЗА під опіку ООН, а 1949 перетворив її на свою провінцію. Генеральна Асамблея ООН 1966 скасувала мандат ПАР на управління ПЗА, 1968 ухвалила рішення про перейменування ПЗА на Намібію. Уряд ПАР ігнорує рішення Генеральної Асамблеї про Н. З 60-х рр. народ Н. веде збройну боротьбу за нац. визволення, яку очолює Нар. орг-ція Пд.-Зх. Африки (СВАПО, засн. 1958). Генеральна Асамблея ООН проголосила 1979 рік міжнар. роком солідарності з народом Н.

Господарство Н. розвинуте слабо внаслідок тривалого іноз. панування. Основа економіки — гірничодобувна пром-сть, частка якої у валовому нац. продукті становить 60%. Галузь цілком контролюється іноз. капіталом; 1979 в ній діяло 24 іноз. компанії, провідне місце серед яких належить компаніям США. Видобувають (тис. т, 1978): мідну — 37,7, олов'яну — 38,6, цинкову — 36,6 (концентрат), свинцеву, марганцеву та ін. руди, кадмій — 79 т, срібло, берил, ванадій, літій, вольфрам, уран, ювелірні алмази — 1,9 млн. каратів (4-е місце в капіталістичному світі). Обробна пром-сть представлена окремими підприємствами металург. (виплавка міді, свинцю, олова й цинку) та харч. (виробн. рибного борошна та консервів, переробка лангустів тощо) галузей. Щорічно виробляють бл. 200 млн. кВт · год електроенергії. На с. г. та рибальство припадає 20% валового нац. продукту. Характерне існування великих капіталістич. ферм, що займають кращі землі, та натуральних г-в африканців. Переважає тваринництво. Розводять гол. чин. каракульських овець (1978 — 4,6 млн. голів), а також велику рогату худобу (2,8 млн.).

К. В. Нальотова.

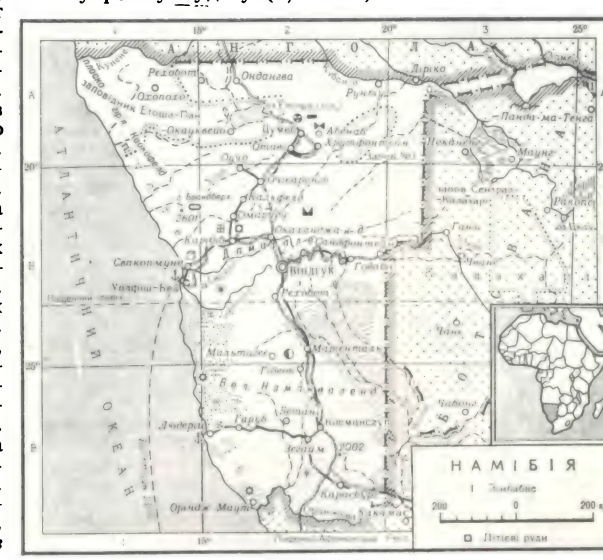

Намітка.

Землеробство не задовольняє потреб країни у продовольстві. Вирощують в невеликій кількості кукурудзу, сорго, пшеницю. У 1978 було виловлено 409,5 тис. т риби. Довж. (км, 1978): з-ць — 2700, автошляхів з твердим покриттям — 12 772. Осн. мор. порти — Уолфіш-Бей і Людеріц. З Н. вивозять мінеральну сировину та алмази (70,2% експорту, 1977), рибу і рибні консерви, с.-г. сировину. Гол. торг. партнери — країни *Європейського економічного товариства,* США та Японія; бл. 90% імпорту припадає на долю ПАР. Грош. одиниця — ренд ПАР. 1 ренд = 1,15 дол. США (1979).

А. Г. Кокієв.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. За даними ПАР (далеко не повними), в Н. 63% афр. населення було неписьменним (1973). Система освіти в Н. будується на основі дискримінації афр. населення. В 1970 ПАР офіційно запровадила *апартеїд* у галузі освіти. Є школи для білих і окремо — для африканців. Усі діти білих віком від 7 до 16 охоплені навчанням, строк навчання у поч. школі для них 7 років, у середній— 5. Вищу освіту діти білих здобувають у ПАР. Для африканців обов'язкового навчання немає, строк навчання у поч. школі 8 років, у середній — 5. У 1973/74 навч. р. у поч. школах налічувалося 103,5 тис. афр. учнів, з яких понад 75% відвідувало лише перші чотири класи, в середніх — 1,9 тис. учнів. Вузів у країні немає. У Віндгуку є приватне тех. уч-ще для білих. Наук. т-во у Віндгуку (засн. 1925, перебуває під контролем ПАР), там же — Публічна б-ка, Держ. музей (засн. 1958), музеї в Свакопмунді (засн. 1951) та Людеріці (засн. 1966). Б-ки й музеї для африканців закрито.

В. З. Клепиков.

НАМІ́СНИЦТВО — 1) Найбільша адм.-тер. одиниця держ., адм.-поліцейського і фінанс. управління в царській Росії в кін. 18 ст. Запроваджена «Установленням про губернії» 1775 для більшої централізації влади після придушення *селянської війни під проводом О. І. Пугачова 1773—75.* Було утворено 34 Н., в т. ч. на тер. України: Харківське (1780), Київське і Чернігівське (1781), Катеринославське (1783), Брацлавське, Подільське і Волинське (1793). Очолював Н. намісник, якому підпорядковувалося здебільшого кілька *губерній.* Він був главою місц. адміністрації і поліції, здійснював заг. нагляд за всім апаратом управління і суду, становими органами. Йому підпорядковувались війська, що перебували на тер. Н. Указом Павла I 1796 Н. було ліквідовано. В 19 ст. Н. існували в Царстві Польському (1815—74) і на Кавказі (1844—83). 2) Орган місц. адм.-поліцейського управління, запроваджений 1849 у 9 коронних краях Австрії, в т. ч. у Галичині. Н. поділялося на департаменти, до його компетенції входили підтримання бурж.-поміщицького правопорядку, поліцейського нагляду, питання освіти, реліг. культів тощо. Майже всі галицькі намісники були польськими магнатами, які вороже ставились до укр. населення краю, захищали інтереси австр. уряду, проводили антинар. політику. Галицьке Н. припинило свою діяльність у жовтні 1918 в зв'язку з розпадом Австро-Угорщини.

В. С. Кульчицький.

Нанду звичайний.

НАМІ́ТКА, перемітка — старовинний укр. жіночий святковий головний убір у вигляді вузького лляного, конопляного або шовкового полотнища, що ним заміжні жінки повивали голову, найчастіше поверх *очіпка.* На поч. 20 ст. Н. майже вийшла з ужитку. Головні убори такого типу були поширені також у росіян (ширинка, сарпанка, убрус), білорусів (наметка) та ін. слов'ян. народів.

НАМПХО́ — місто на Зх. КНДР, аванпорт *Пхеньяна* на Жовтому м., в гирлі р. Тедонгану. Залізнична станція. Понад 100 тис. ж. Значний пром. центр країни. Провідні галузі пром-сті — кольорова металургія (виплавка цинку, свинцю, міді, алюмінію; за допомогою СРСР споруджено з-д кольорових металів) та суднобудування. Шовкоткацькі, склоробні й борошномельні підприємства. Розвинуте рибальство. В районі Н.— соляні промисли.

НАМСАРА́ЄВ Хоца Намсарайович [27.IV (9.V) 1889, містечко Кіжинча, тепер Хоринський аймак Бурят. АРСР — 28.VII 1959, Улан-Уде] — бурят. рад. письменник, один з основоположників бурят. рад. л-ри. Член КПРС з 1925. Друкуватися почав 1919. Автор п'єс «Темрява» (1919), «Оракул Дамбі» (1920), «Темне життя» (1921), істор. драми «Батіг тайші» (1945) та ін.; численних віршів, поем («Слово старого Гелена», 1926), зб. сатиричних новел «Так було» (1935), повістей «Циремпіл» (1935), «Якось уночі» (1938), яку згодом поклав в основу роману «На світанку» (1950). Подіям Великої Вітчизн. війни присвячені повісті «Промінь перемоги» (1942), «Золота стріла» (1944), зб. віршів «До перемоги» (1944). Писав і твори для дітей. Досліджував і збирав бурят. фольклор. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. М., 1959; На утренней заре. Улан-Удэ, 1962.

НАМЮ́РСЬКИЙ ВІК І ЯРУС (від назви м. Намюр у Бельгії) — пізній вік ранньокам'яновугільної (в Зх. Європі — ранній вік пізньокам'яновугільної) епохи та відклади, що утворилися в той час. З 1974 нижню частину Н. я. офіційно відносять до серпуховського ярусу нижнього відділу, верхню — до башкирського ярусу серед. відділу кам.-вуг. системи. Див. також *Башкирський вік і ярус, Серпуховський вік і ярус.*

НАМЬО́ТКІН Сергій Семенович [21.VI (3.VII) 1876, Казань — 5.VIII 1950, Москва] — рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1939). Після закінчення Моск. ун-ту (1902) працював там же. Учень М. Д. *Зелінського.* З 1948 — директор Ін-ту нафти АН СРСР. Осн. праці — з теор. хімії вуглеводнів, наук. і практичних проблем хімії нафти. Н. досліджував склад і властивості нафти та природних газів СРСР, створив методику визначення ненасичених вуглеводнів у нафтопродуктах; брав участь у розробці каталітичної ароматизації нафтових фракцій. Н. відкрив камфенове перегрупування 2-го роду (перегрупування Намьоткіна). Синтезував багато миючих засобів, запашних речовин, вивчав металоорганічні сполуки тощо. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1943, 1949.

НА́НА СА́ГІБ (бл. 1824 — р. см. невід.) — один з керівників *Індійського народного повстання 1857—59.* Названий син глави (пешви) д-ви маратхів (див. *Маратхські князівства*) Баджі Рао II, який до самої смерті (1851) був на пенсії в англ. Ост-Індської компанії. Відмова компанії сплачувати пенсію Н. С. стала однією з причин його участі в повстанні. Н. С. очолив повстанців у м. Канпурі та його околицях і проголосив себе пешвою. Після поразки під Канпуром у серед. липня 1857 Н. С. відступив до Ауду, а після придушення осн. вогнищ повстання переховувався в джунглях. Дальша доля його невідома.

НАНА́ЙЦІ (самоназва — нанай, застаріла назва — гольди) — народ, який живе в Хабаровському і Приморському краях РРФСР. Заг. чисельність в СРСР — 10,5 тис. чол. (1979, перепис). Незначна група Н. живе в Китаї. Мова — нанайська, належить до *тунгусо-маньчжурських мов.* До поч. 20 ст., незважаючи на поширення православ'я, у віруваннях Н. переважало *шаманство.* В СРСР за роки Рад. влади в житті Н. відбулися докорінні зміни. Більшість їх зайнято в колгоспах, де поряд з традиційними галузями г-ва — рибальством і мисливством — розвиваються тваринництво і землеробство. Частина Н. працює в промисловості.

НА́НАК (15.IV 1469, Талванді, Пенджаб — 22.IX 1539, Картарпур) — інд. поет, засновник секти сикхів. Н. в сім'ї торговця. Проповідував віротерпимість, реліг. єднання, соціальну і кастову рівність, духовне самовдосконалення, єдинобожжя (прагнув до злиття *ісламу* й *індуїзму*). Вчення Н. об'єктивно відображало ідеологію торг.-ремісничих кіл і частково селянства.

НА́НДІ — група споріднених народів (власне Н., кіпсигіс, камасіа, кейо, сук, ендо, мараквет та ін.), які живуть на Пн. Сх. від оз. Вікторія (переважно в Кенії, незначна частина в Уганді й Танзанії). Заг. чисельність — бл. 1 млн. чол. (1970, оцінка). Говорять мовами нілосахарської сім'ї мов. Більшість Н. зберігає давні традиційні вірування (культи предків і духів природи), частина — християни. Осн. заняття — скотарство і гірське поливне землеробство.

НАНДУ́, американський страус (Rhea) — єдиний рід ряду нандуподібних надряду *безкільових птахів.* Висота тіла до 170 см, маса понад 20 кг. Крила розвинені, але непридатні до польоту, ноги довгі, тригалі. 2 види: Н. звичайний

(R. americana) і Н. Дарвіна (R. darvini, синонім Pteroclemia pennata). Поширені в степах Пд. Америки. Живляться переважно м'якою рослинною їжею. Полігами (див. *Полігамія* в біології). Кілька самок відкладають яйця (кожне масою до 700 г) в одно гніздо; в повній кладці 13—30 яєць; інкубація 6 тижнів. Насиджує кладку та водить виводок самець. Статевозрілими стають у 2—3 роки. Значною мірою винищувались заради м'яса і пір'я. У викопному стані відомі з нижньоеоценових відкладів. Н. утримують в зоопарках.

НАНІ́ЗМ (від грец. νάννος — карликовий) — те саме, що й *карликовий зріст*.

НА́НКЕ Алоїз (бл. 1780, Брно — 1835, Перемишль, тепер Пшемисль, ПНР) — чес. композитор, диригент, педагог. Муз. освіту здобув приватно в Брно і Відні. В 1828 — учитель музики і співу, 1829—34 — регент кафедрального собору в Перемишлі. Автор хорових творів.

НАНКІ́Н — місто на Сх. Китаю, адм. ц. провінції Цзянсу. Розташований на березі р. Янцзи. Вузол з-ць і автошляхів, річковий порт, доступний для мор. суден, аеропорт. Бл. 2 млн. ж. (1974). Засн. 472 до н. е. В 1368—1421 був столицею Китаю за дин. *Мін*. У 1421—1911 — центр намісництва Цзяннань. Під час *тайпінського повстання* 1850—64 був (з 1853) столицею тайпінської д-ви. В 1911—13 — один з гол. центрів *Сіньхайської революції*. З грудня 1911 до квітня 1912 — місцеперебування першого респ. уряду на чолі з *Сунь Ятсеном*. У 1912—27 — адм. ц. пров. Цзянсу. Після контрреволюц. перевороту *Чан Кайші* (1927) став столицею Китаю. В 1937—45 окупований Японією. В 1946—49 — місцеперебування уряду Кит. республіки. Важливий екон. і культур. центр країни. Розвинуте машинобудування (верстато-, турбіно-, с.-г. й автомобілебудування, виробн. електрорадіоапаратури). Металург., хім. (виробн. хім. добрив і синтетичних волокон), цем., текст. і харч. пром-сть. Кустарні промисли. ТЕС. Ун-т та ін. вузи. Н.-д. ін-ти АН Китаю (у т. ч. географії та грунтознавства). Нанкінська б-ка. Нанкінський музей. Найбільша в країні обсерваторія (з великою колекцією старовинних астроном. приладів). Бот. сад. Серед архіт. пам'яток: у сх. частині — «Імператорське місто» (14—15 ст. з фортечними мурами; пагода Шеліта монастиря Цісяси (10 ст.), храм «уляндянь» у монастирі Лінгуси (1398), поховання імператорів дин. Лян (502—557) з монументальними статуями фантастичних тварин. Поблизу Н.— гробниця Сунь Ятсена (1926—29).

НА́НСЕН (Nansen) Фрітьйоф [10.X 1861, садиба Стуре-Фреєн, поблизу Хрістіанії (тепер Осло) — 13.V 1930, садиба Люсакер, поблизу Осло] — норв. мандрівник, океанограф, громадський діяч. Вчився в ун-ті в Хрістіанії (1880—82). З 1897 — професор зоології цього ж ун-ту. Почесний член Петерб. АН (1898). У 1888 вперше здійснив лижний перехід через *Гренландію*, встановив наявність суцільного зледеніння внутр. її районів. У 1893—96 Н. керував експедицією на судні «Фрам» у високі широти Арктики, яка довела існування великих глибин у Пн. Льодовитому океані, встановила структуру і походження його водних мас, відкрила вплив добового руху Землі на дрейф криги. У 1900 Н. вивчав течії в Пн. Льодовитому океані. В 1913 здійснив плавання вздовж берегів Пн. Льодовитого ок. до гирла Єнісею, потім мандрував по півдню Сх. Сибіру і Далекому Сходу. В 1920—21 — верховний комісар Ліги націй у справах військовополонених, один із організаторів допомоги голодуючим Поволжя (1921). У 1925—29 — голова комісії по репатріації вірм. біженців у Рад. Вірменію. Нобелівська премія Миру, 1922. Ім'ям Н. названо мис у архіпелазі Земля Франца-Йосифа, улоговину в Арктичному басейні, гору на п-ві Таймир та ін. геогр. об'єкти.

НА́НСЕНА УЛОГО́ВИНА — зниження дна у зх. частині Пн. Льодовитого ок., між хр. Гаккеля на Пн. та материковим схилом на Пд. Пересічна глиб. до 3430 м, найбільша — 5449 м (в ущелині Літке). Дно Н. у. полого нахилене на Пд., вкрите глинистими мулами. Названа на честь Ф. *Нансена*.

НАНСІ́ — місто на Пн. Сх. Франції, адм. ц. департаменту Мерт і Мозель, істор. і екон. центр. Лотарінгії. Розташоване на р. Мерт і каналі Марна — Рейн. Вузол з-ць і автошляхів. 108 тис. ж. (1975). Розвинуте трансп. і електротех. машинобудування. Підприємства швейної, взут. та харч. пром-сті. Виготовлення художніх виробів із скла й фаянсу. В районі Н.— видобування заліз. руди, металург. з-ди. 2 ун-ти та ін. вузи (енерг., металург., гірничий, вод і лісів, торг. ін-ти). Худож. музей. Серед архіт. пам'яток: собор (буд-во почато 1703, арх. Ж. Ардуен-Мансар; закінчено 1742, арх. Г. Ж. Бофран), церква де Корделье (15 ст.), герцогський палац (1-а пол. 16 ст.). Н. відоме з 947.

НАНТ — місто на Зх. Франції, адм. ц. департаменту Атлантична Луара. Значний мор. порт у гирлі р. Луари. Вузол з-ць і автошляхів. 257 тис. ж. (1975). Провідна галузь пром-сті — машинобудування, переважає судно- й авіабудування. Розвинуті також металургійна, нафтопереробна, хім., паперова, швейна, харч. (цукрорафінадна, рибоконсервна, борошномельна, кондитерська) галузі. Університет.

НА́НТСЬКИЙ ЕДИ́КТ 1598 — едикт, підписаний франц. королем *Генріхом IV* у Нанті; завершив *релігійні війни* у Франції. За Н. е. католицизм залишився панівною релігією. *Гугеноти* здобули свободу віросповідання та богослужіння в містах (крім Парижа та деяких інших), право обіймати суд.-адм. і військ. посади. Суд. справи їх мали розглядати особливі палати, які складалися наполовину з гугенотів. За секретними статтями Н. е. за гугенотами залишалося 100 фортець. Політ. права гугенотів, передбачені Н. е., ліквідував 1629 кардинал *Рішельє*, а право вільного віросповідання — 1685 король *Людовік XIV*.

НАНЬНІ́Н — місто на Пд. Китаю, адм. ц. Гуансі-Чжуанського автономного р-ну. Річковий порт на р. Сіцзяні. Вузол з-ць і автошляхів, аеропорт. Понад 350 тис. ж. Судноверф, виробн. гірничого устаткування, верстатів і с.-г. машин, виплавка алюмінію. Підприємства хім., паперової, буд. матеріалів, харч. (м'ясної, цукр., борошномельної) пром-сті. Кустарні промисли. Ун-т, мед. і с.-г. інститути.

НАНЬЧА́Н — місто в Китаї, на р. Ганьцзяні, адм. ц. провінції Цзянсі. Річковий порт, вузол з-ць. Понад 500 тис. ж. Розвинуті машинобудування (виробн. локомотивів, верстатів, електротех. устаткування, двигунів, с.-г. машин), текст. (гол. чин. бавовняна) і харч. (рисоочисна, борошномельна) пром-сть. З-д мінеральних добрив, паперова та сірникова ф-ки. Ун-т та ін. вузи. Одне з найдавніших міст Китаю. Тут відбулося *Наньчанське повстання 1927*.

НАНЬЧА́НСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1927 — організований КПК революц. виступ військ. частин нац.-революц. армії проти уряду *гоміндану*. Повстання почалося 1.VIII в м. Наньчані. В ньому взяли участь понад 30 тис. чол. Повстанці розгромили реакційні військ. частини і скинули гоміндановську владу. Було створено Революц. к-т (голова — *Сун Цінлін*), до якого ввійшли комуністи і ліві гоміндановці. Військ. справами керував штаб повстання (Лю Бочен, *Чжоу Еньлай*, Е Тін та ін.). 3—5.VIII повстанці рушили до пров. Гуандун, щоб створити в м. Гуанчжоу (Кантоні) революц. базу. 24.IX вони зайняли м. Шаньтоу (Сватоу), але під тиском переважаючих сил гоміндановців 30.IX були змушені залишити його. Загін, очолений Е Тіном, пробився до повітів Хайфин і Луфин, де з'єднався з сел. збройними загонами, які очолював Пен Бай. Другий загін під керівництвом *Чжу Де* рушив у пд. райони пров. Хунань, де було піднято збройне повстання селян. Ці загони повстанців стали основою Нар.-визвольної армії. *Р. М. Бродський.*

НАНЬЧУ́Н — місто в центр. частині Китаю, у провінції Сичуань. Вузол автошляхів, залізнична станція, пристань на р. Цзялінцзяні. 300 тис. ж. (1971). Центр переробки нафти, яку видобувають у районі міста. Підприємства шовкової пром-сті та по переробці с.-г. продукції.

НАНЬША́НЬ — гірська система в Центр. Азії, в межах Китаю. З Пн. обмежовує Цайдамську западину, з Пд.— пустелю Алашань. Довж. бл. 800 км, шир. бл. 320 км. Складається з хребтів, розчленованих долинами. Пересічні висоти 3000—4000 м, макс.— 6346 м, хр. Суленаньшань (Зюсса). В геол. будові Н. беруть участь переважно сланці, пісковики, вапняки. У вапняках часто поширений *карст*. Значні площі вкриті льодовиками (понад 1000), переважно на Пн. На сх. схилах Н.— ліси, альп. луки, на більш посушливих

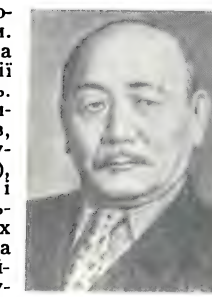

Х. Н. Намсараєв.

С. С. Намьоткін.

Ф. Нансен.

зх. схилах рослинності майже немає. На Н. розташоване одне з найбільших озер Центр. Азії — *Кукунор*.

НА́ОС (грец. ναός), целла — гол. внутрішнє приміщення античного храму, де знаходилося скульптурне зображення божества.

Наос.

НАО́ЧНІСТЬ у навчанні — один з основних принципів *дидактики*, відповідно до якого навчання будується на конкретних образах, що безпосередньо сприймаються учнями. Вперше цей принцип обґрунтував Я. А. *Коменський*. Пізніше його розробляли Й. Г. *Песталоцці*, К. Д. *Ушинський*. В рад. дидактиці Н. у навчанні досліджували М. О. Данилов, Б. П. Єсипов, Л. В. Занков, А. І. Зільберштейн та ін. Вони розглядали Н. як джерело знань, на основі якого формуються чуттєві уявлення і поняття, як ілюстрацію до положень, що вивчаються, опору для абстрактного мислення. Наочне навчання в рад. школі спрямоване на те, щоб, з одного боку, викликати в учнів потребу в знаннях, стимулювати роботу їхньої думки і, з другого,— забезпечити тісну єдність сприймання з абстрактним мисленням. Засоби наочності застосовуються перед вивченням нового матеріалу, в процесі засвоєння понять, повторення і перевірки знань тощо. Особливо сприятливі умови для застосування наочності при *кабінетній системі навчання*. В навч. процесі використовують різні види наочності: натуральну і зображувальну, образну і схематичну, аудіовізуальні засоби й обладнання для *програмованого навчання*.

В. О. Онищук.

НАПА́ЛМ [англ. napalm, скор. від na(phtenic acid)] — нафтенова кислота і palm(itic acid) — пальмітинова кислота] — алюмінієві мила нафтенової і пальмітинової та ін. кислот. Загусник для рідкого пального. Найчастіше під Н. розуміють запалювальні суміші бензину з 4—11% алюмінієвого мила, що робить їх густими і липкими. Підпалений і викинутий з вогнемета, Н. не розбризкується, а щільним струменем летить до цілі (т-ра горіння бл. 1100° С). Часто до Н. додають білий фосфор, полістирол, порошки алюмінію, магнію, перхлорат калію. Ці добавки підвищують т-ру горіння Н. до 2000° С. Емульсії Н. з рідкими сплавами легких металів (Na — K) наз. *супернапалмом*. Він спалахує на великій віддалі від вогнеметника, стикаючись з водою чи снігом. Крім вогнеметів, Н. використовують у авіабомбах, ракетах, мінах тощо. Застосовували Н. війська США під час 2-ї світової війни, у війнах проти корейського народу (1950—53) і особливо широко — проти В'єтнаму (1964—73).

М. Д. Василега-Дерибас.

Наперстянка пурпурова. Верхня квітуча частина рослини, листок і плід.

«НАПЕРЕ́Д ВИЗНАЧЕНОСТІ ТЕО́РІЯ» — релігійно-богословське вчення про детермінованість поведінки й життя людини богом. Ідея божого визначення наперед людської долі набула розгорнутого догматичного оформлення в *іудаїзмі*, *ісламі* й особливо в *християнстві*. *Кальвінізм*, напр., обстоює фаталістичне вчення про абс. визначеність наперед, за яким вічне «спасіння» або «засудження» людини не залежать від неї самої, а цілком і безумовно визначені наперед богом. *Православ'я* і *католицизм*, як і осн. течії ісламу (*сунізм* і *шиїзм*), дотримуються компромісної лінії, визнаючи і свободу волі людини, і боже визначення наперед. Схоластична і логічно суперечлива, «Н. в. т.» принижує гідність людини, значення її волі в боротьбі за перетворення дійсності.

«НАПЕРЕ́Д ВСТАНО́ВЛЕНОЇ ГАРМО́НІЇ ТЕО́РІЯ» — ідеалістичне вчення, яке для пояснення загального взаємозв'язку і узгодженості в світі допускало існування наперед встановленої богом гармонії між незалежними фізичною й духовною субстанціями. Виникла в 17 ст. Найбільшого розвитку досягла в монадології Г. В. *Лейбніца*.

НАПЕРСТЯ́НКА, наперсник (Digitalis) — рід трав'янистих рослин або кущів родини ранникових. Листки великі, прикореневі — зібрані в розетку, стеблові — чергові. Квітки з трубчасто-дзвониковатим віночком, схожим на наперсток (звідки й назва), зібрані в китиці. Плід — коробочка. Бл. 36 видів, поширених в Європі, Середземномор'ї, Пн. і Зх. Азії. В СРСР 6 видів, з них в УРСР — 3. Н. *пурпурова* (D. purpurea) — однорічна сірувато-повстиста рослина 40—120 см заввишки. Квітки пурпурово-рожеві, зрідка білі. Культивують як лікар. і декоративну рослину. Н. *шерстиста* (D. lanata) — дворічник з білуватими квітками. Культивують як лікар. рослину. Н. *великоквіткова* (D. grandiflora) — кущ з ясно-жовтими квітками. Росте в лісах, по чагарниках гол. чин. у Закарпатті, Поліссі, Лісостепу. Всі види Н. отруйні рослини через вміст у них глікозидів, деякі — цінні лікарські рослини, препарати з їхніх листків застосовують як *серцево-судинний засіб*.

С. І. Шабарова.

НА́ПИС ВИКОНА́ВЧИЙ — за рад. законодавством *нотаріальний акт*, яким нотаріус у безспірному порядку підтверджує наявність у особи певного права на стягнення заборгованості без звернення з позовом до суду. Н. в. має силу *виконавчого листа*. Вчиняється на стягнення тільки такої заборгованості і на підставі тільки таких документів, які передбачено спец. переліком (при заборгованості по квартирній платі, по прострочених платежах при купівлі товарів у кредит тощо). Вчинення Н. в. можна оскаржити чи опротестувати в позовному порядку (див. *Позов*) згідно з ст. 285 ЦПК УРСР.

НАПІВКОЛО́НІЯ — формально незалежна країна з слаборозвинутою економікою, внутрішня і зовнішня політика якої повністю контролювалася імперіалістичними державами (див., зокрема, *Колоніальна система імперіалізму*, *Мандатна система*).

НАПІВМА́РКОВСЬКИЙ ПРОЦЕ́С — *випадковий процес* зі ступінчастими *траєкторіями*, що служить математичною моделлю поведінки частинки, яка змінює своє положення шляхом випадкових стрибків. Якщо $t_1 < t_2 < \ldots$ — моменти стрибків, а i_n — положення частинки після n-го стрибка, то випадкова послідовність $\{i_n\}$ є *Маркова ланцюгом*; величина $t_n - t_{n-1}$ при відомих значеннях $i_{n-1} = i$ й $i_n = j$ не залежить від поведінки процесу поза інтервалом (t_{n-1}, t_n) і є *випадковою величиною* з *функцією розподілу* $F_{ij}(x)$. Зокрема, коли для довільних i й j $F_{ij}(x) = 1 - e^{-\lambda_i x}$, $x \geqslant 0$, Н. п. зводиться до *марковського процесу*. Осн. матем. метод дослідження Н. п.— метод *Лапласа перетворень*. Стаціонарні характеристики Н. п. знаходяться так. При достатньо заг. умовах стаціонарна *імовірність* знаходження процесу в стані i дорівнює $\pi_i\tau_i : \sum_j \pi_j\tau_j$, де π_i — стаціонарна імовірність стану i для ланцюга Маркова $\{i_n\}$, τ_i — серед. час перебування Н. п. в стані i після попадання в цей стан.

Звичайно розглядають Н. п. зі скінченною або зліченною множиною станів. Такі процеси описують поведінку широкого класу систем масового обслуговування (див. *Масового обслуговування теорія*). Н. п. широко використовують також у матем. теорії надійності. Ввів Н. п. франц. математик П. П. Леві (1886—1971) на поч. 50-х рр. 20 ст.

Літ.: Гихман И. И., Скороход А. В. Теория случайных процессов, т. 2. М., 1973; Королюк В. С., Турбин А.Ф. Полумарковские процессы и их приложения. К., 1976; Коваленко И. Н., Сарманов О. В. Краткий курс теории случайных процессов. К., 1978.

І. М. Коваленко.

НАПІВПА́Р, напівпаровий зяблевий обробіток грунту — система обробітку грунту у літньо-осінній період після збирання врожаю зернових колосових та ін. с.-г. культур. Застосовують Н. у р-нах достатнього зволоження, на полях з підвищеною забур'яненістю малорічними бур'янами. В системі Н. обов'язкові такі агротех. заходи: *лущення стерні*, наступна рання *глибока оранка* (під цукр. буряки і на меншу глибину — під ін. культури), а також (в міру потреби) *боронування* і *культивація* з боронуванням. Пізно восени грунт розпушують на глибину 16—20 см без перевертання і без боронування. Систему агрозаходів напівпарового обробітку грунту, час їх застосування і агрегатування необхідної для цього техніки (*лущильників*, *культиваторів*, *плугів*, *борін*, *котків польових*) визначають агрономи, виходячи з конкретних грунтово-кліматичних умов, стану забур'яненості поля та біол. особливостей культур, що їх мають сіяти по Н. В СРСР поширений Н. в пд. степу і лісостепу України, в Молдавії, на Пн. Кавказі та ін. р-нах. Порівняно з звичайним *зяблевим обробітком грунту* Н. зменшує забур'яненість полів і підвищує врожаї цукр. буряків та ін. с.-г. культур.

С. С. Рубін.

НАПІВПАРАЗИ́ТИ, геміпаразити — вищі зелені, здатні до *фото-*

синтезу рослини, які за допомогою спец. присосок (гаусторіїв) прикріплюються до інших рослин і беруть від них воду та розчинені в ній поживні речовини. У Н. коренева система або зовсім не розвинена (напр., у омели), або розвинена слабо (напр., у видів з родів дзвінець, перестріч). Між Н. і справжніми *паразитами* є перехідні форми. Так, деякі рослини з роду тоція, що поширені в горах Серед. Азії, перші роки життя є справжніми паразитами, потім у них розвиваються зелені листки і вони стають Н. Напівпаразити дуже виснажують рослини, на яких оселюються. Відомо кілька сот видів Н., що належать переважно до род. санталових, ранникових, омелових.

НАПІВПРИЧІП — одно-, дво- або тривісна безмоторна повозка, буксирувана тягачем (автомобілем, трактором), на якому встановлено опорно-зчіпний пристрій. Н. (мал.), на відміну від *причепа*, спирається передньою частиною на опорно-зчіпний пристрій, передаючи йому частину своєї ваги. Порівняно з причепом дає змогу підвищувати продуктивність автотранспорту (при використанні з одним тягачем двох-трьох Н.), поліпшувати його маневреність. На Н. перевозять вантажі (у *контейнерах*), буд. конструкції, харч. продукти, тварин та ін. Є пасажирські Н. Спеціально обладнані Н. використовують як автокрамниці, майстерні тощо.

НАПІВПРОВІДНИКИ́ — велика група речовин, які за характерним для них значенням *електропровідності* σ займають проміжне місце між добрими провідниками (*металами*) та *діелектриками*. Осн. ознакою Н., яка відрізняє їх від металів, є зростання σ з підвищенням т-ри. Електропровідність та ін. кінетичні коефіцієнти, які характеризують *переносу явища* в Н., дуже чутливі до зміни т-ри, а також ін. зовн. впливів — освітлення, опромінення ядерними частинками, зовн. електр. та магн. полів тощо (див. *Термоелектричні явища, Фотопровідність, Гальваномагнітні явища*). До Н. належать *германій, кремній, селен, телур, кремнію карбід*, сполуки типу $A^{III}—B^{V}$ (елементів III групи з елементами V групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва) — *арсеніди, фосфіди*, антимоніди, нітриди (GaAs, InAs, GaP, InP, InSb, AlN та ін.), сполуки типу $A^{II}B^{IV}$ (напр., ZnTe, CdTe, CdS, ZnS), а також багато ін. неорганічних та органічних сполук. Характерні властивості Н. зумовлені особливістю їхньої електронної будови і пояснюються *зонною теорією*, за якою Н.— кристали з лише порожніми та цілком заповненими (при абс. нулі т-ри) *зонами енергетичними*. Від діелектриків Н. відрізняються лише шириною забороненої зони E_g, яка відокремлює валентну зону від зони провідності. Як правило, до Н. відносять кристали з $E_g < 2 \div 3$еВ. Існують і т. з. безщілинні Н., в яких зона провідності безпосередньо примикає до валентної зони. Чисті (без домішок) кристали з $E_g < 1$еВ вже при кімнатній т-рі (300 К) мають помітну електропровідність внаслідок того, що тепловий рух «закидає» частину електронів з валентної зони в зону провідності. При цьому рівноважна концентрація електронів n_e у зоні провідності дорівнює концентрації дірок n_p у валентній зоні і виражається формулою: $n_e = n_p = A \exp(-E_g/2kT)$, де T — абс. т-ра, k — *Больцмана стала*, A — стала, яка може слабко залежати від т-ри. Електропровідність, зумовлена рухом (під дією електр. поля) однакової кількості електронів і дірок у чистих Н., наз. власною. В більшості Н., які містять домішкові атоми та ін. *дефекти в кристалах*, частіше реалізується т. з. домішкова провідність, зумовлена переходом електронів *донорів* у зону провідності або захопленням *акцепторами* електронів з валентної зони і створенням у ній дірок. При різному співвідношенні між донорами й акцепторами переважна провідність Н. може здійснюватись або електронами (*n*-провідність), або дірками (*p*-провідність). Залежно від типу переважної провідності в Н. розрізняють власні, електронні та діркові Н. Вводячи в напівпровідник ті чи ін. домішкові атоми, можна в широких межах змінювати його електр. властивості. Область Н., в якій має місце зміна типу провідності (*електронно-дірковий перехід*), характеризується випрямними властивостями (опір електр. струмові через неї в одному напрямі набагато більший, ніж у протилежному), а також нелінійною залежністю струму від прикладеної напруги. Випрямні властивості та нелінійність вольт-амперної характеристики можуть мати і контакт Н. з металом (т. з. поверхнево-бар'єрний перехід) та контакт двох різних за хім. складом Н. (*гетероперехід*). Н., завдяки високій чутливості їхніх електр. та ін. властивостей до зовн. впливів, широко застосовуються в науці і техніці (див. *Напівпровідникові прилади*). Особливо велику роль відіграють Н. у сучас. електро- і радіотехніці, електроніці, автоматиці та обчислювальній техніці. На Україні дослідження в галузі фізики і техніки Н. проводяться в ін-тах напівпровідників, фізики, фізико-технічних (у Харкові й Донецьку) АН УРСР, а також на кафедрах ряду університетів республіки.

Літ.: Иоффе А. Ф. Физика полупроводников. М.—Л., 1957; Бонч-Бруевич В. Л., Калашников С. Г. Физика полупроводников. М., 1977; Ансельм А. И. Введение в теорию полупроводников. М., 1978. *П. М. Томчук.*

НАПІВПРОВІДНИКІ́В ІНСТИТУ́Т АН УРСР. Створений 1960 в Києві на базі відділів і лабораторій *Фізики інституту* АН УРСР. Ін-т (1981) має 17 відділів. Осн. напрями наук. діяльності: дослідження взаємодії електромагн. випромінювання з напівпровідниками і створення оптичних, фотоелектр. та оптоелектронних приладів. При ін-ті створено спец. конструкторсько-технологічне бюро, а також галузеві та міжвідомчі лабораторії, які безпосередньо пов'язані з пром. підприємствами і використовують їхню виробничу базу. Є аспірантура. Організатором і першим директором ін-ту був В. Є. *Лашкарьов* (1960—70). З ін-том пов'язана діяльність С. І. *Пекаря*, М. Ф. *Дейгена*, М. П. *Лисиці*, С. В. *Свєчникова*, О. В. *Снітка*, В. І. *Ляшенка* та ін. вчених. Ін-т видає збірники «Квантовая электроника» і «Полупроводниковая техника и микроэлектроника».

НАПІВПРОВІДНИКО́ВИЙ ДЕТЕ́КТОР у ядерній фізиці — прилад для реєстрування іонізуючого випромінювання (*гамма-випромінювання, електронів, протонів, дейтронів* і т. д.). Являє собою монокристал *напівпровідника* (здебільшого кремнію або германію), на протилежні поверхні якого напиленням у вакуумі нанесено *електроди*, до яких прикладається різниця електр. потенціалів. Розрізняють однорідні та неоднорідні Н. д. В однорідних Н. д. використовують високоомні кристали з одним типом *електропровідності* (електронної або діркової), в неоднорідних — кристали з *електронно-дірковим переходом* (до електродів таких Н. д. прикладається обернена для p — n-переходу напруга). Дія Н. д. грунтується на *іонізації* або збудженні ядерним випромінюванням носіїв струму в чутливій області детектора. Для однорідних Н. д. такою областю є весь об'єм кристала, для неоднорідних — збіднений на носії струму високоомний шар поблизу p — n-переходу. Проходячи крізь чутливу область Н. д., ядерна частинка гальмується, віддаючи свою енергію на утворення електронно-діркових пар, які під дією електр. поля «розсмоктуються», рухаючись до електродів (мал.). Внаслідок цього у зовн. колі Н. д. створюється електр. імпульс, який потім підсилюється і реєструється. Заряд, зібраний на електродах Н. д., пропорційний енергії E, яку втратила частинка при проходженні чутливої області. Тому, якщо частинка повністю гальмується в чутливій області, знаючи серед. енергію утворення пари електрон — дірка, можна з великою точністю ($\sim 0{,}1\%$ при $E \simeq 1$ МеВ) визначити її енергію. Н. д. широко застосовуються для вимірювання енерг. спектра ядерних випромінювань, ідентифікації продуктів ядерних реакцій, визначення їхнього кутового розподілу тощо.

Літ.: Акимов Ю. К. [и др.]. Полупроводниковые детекторы ядерных частиц и их применение. М., 1967; Полупроводниковые детекторы в дозиметрии ионизирующих излучений. М., 1973. *П. М. Курило.*

НАПІВПРОВІДНИКО́ВІ ПРИЛАДИ — прилади, дія яких грунтується на електронних явищах, що відбуваються у *напівпровідниках*. Найпоширенішими є контактні Н. п.— з неоднорідними напівпровідниками, в яких використано нелінійні властивості *електронно-діркового переходу* у контакті типу метал — напівпровідник, напівпровідник— напівпровідник, метал — діелектрик — напівпровідник. До

Напівпричіп-борошновоз.

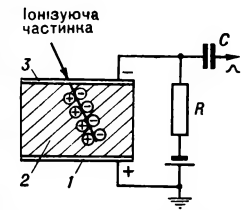

Схема напівпровідникового детектора на основі електронного кремнію (*n*-Si): *1* — шар фосфору; *2* — *n*-Si; *3* — шар алюмінію; *R* — резистор; *C* — конденсатор.

таких приладів належать напівпровідникові *діоди, транзистори, тиристори, варикапи* та ін. Деякі контактні Н. п. змінюють *електричний опір* під дією тиску (тензодатчики), тепла (напр., напівпровідникові *термоелементи*), світла (напр., *фотодіоди, фототранзистори*), магн. поля (магніто-діоди) або радіації (детектори іонізуючих випромінювань). Крім контактних, є резистивні Н. п.— з однорідним напівпровідником, що змінює *електропровідність* при деформуванні, під впливом тепла, світла, електромагнітного або радіаційного випромінювання. Резистивні прилади — *терморезистори, фоторезистори*, тензо- або магніторезистори. Контактні і резистивні Н. п. об'єднують в *інтегральних схемах*. Удосконалення Н. п. пов'язане із застосуванням тонких (до 100 Å) напівпровідникових плівок, з використанням рідких та органічних напівпровідників та ін. Н. п. застосовують у радіотехніці, зокрема імпульсній техніці, в електроніці, енергетиці тощо.

Літ.: Богдан Г. И., Некрасов М. М. Плёночная электроника и полупроводниковые интегральные схемы. К., 1979; Галкин В. И., Прохоренко В. А. Полупроводниковые приборы. Минск, 1979; Викулин И. М., Стафеев В. И. Физика полупроводниковых приборов. М., 1980.

Р. В. Конакова.

НАПІВПРОХІДНІ РИ́БИ — риби, що живуть у передгирлових опріснених частинах морів, а для розмноження або й на зимівлю заходять у річки. На відміну від *прохідних риб* не піднімаються високо по річках і не йдуть далеко в море. Н. р. іноді можуть жити осіло в прісноводних водоймах. Н. р. є вобла, тараня, лящ, сазан, сом та ін. Багато які Н. р. мають промислове значення.

НАПІВПУСТЕ́ЛЬ ЗО́НИ — географічні зони, для яких характерне чергування ділянок, вкритих рослинністю (переважно ксерофітними травами, напівчагарниками та чагарниками), з ділянками, позбавленими рослинного покриву. Утворюються в умовах сухого континентального клімату при значній перевазі випаровування над опадами. Н. з. поширені в помірних широтах (де їх природний комплекс є перехідним від степів до пустель), у субтропічних і тропічних широтах (перехідні від саван до тропічних пустель). Крім зональних, є і гірські напівпустелі. Напівпустель зони помірних поясів Пн. півкулі простягаються суцільною смугою в Євразії (від Прикаспійської низовини до Джунгарської рівнини і далі продовжуються у Зх. Китаї і Монголії); в Пн. Америці напівпустелі простягаються майже меридіонально, займаючи частину внутр. районів Кордильєр. У Пд. півкулі вони простежуються у пд.-сх. частині Пд. Америки. Клімат різко континентальний: сухе, жарке літо (пересічна т-ра липня понад +24°), холодна зима (пересічна т-ра всіх зимових місяців нижча 0°, у січні до —20°), невелика річна кількість опадів (100—300 мм). Гідрографічна сітка розвинута мало. Поширені безстічні солоні озера. Грунти переважно світло-каштанові, бурі, чимало солончаків і солонців. Рослинний покрив складається з степової (типчак, ковила, пирій тощо) і пустельної (полин, кураї) рослинності. З тварин характерні: ховрашки, тушканчики, хом'яки, вовк, антилопи, плазуни тощо. Напівпустель зони субтропічних і тропічних поясів поширені в Пд.-Зх. Азії, на півдні Пн. Америки, у внутр. районах Австралії. В Африці вони оточують з Пн. і Пд. *Сахару*, займають більшу частину *Калахарі*. Порівняно з напівпустелями помірних поясів вони мають жаркіший і посушливіший клімат (пересічна т-ра всіх зимових місяців вище 0°; сухий період триває 9—10 місяців на рік). Опадів 200—300 мм на рік. Грунти переважно червоно-бурі й світло-бурі з плямами солонців. Характерні дрібнолисті й колючі чагарники. В межах СРСР Н. з. простягається вузькою смугою через Казахстан і займає частину Нижнього Поволжя. В нашій країні здійснюються значні роботи щодо госп. освоєння напівпустель, які перетворюються на важливі райони тваринництва м'ясо-вовнового напряму, а при зрошуванні використовуються під тех. та ін. культури. Карту див. до ст. *Зони фізико-географічні*, т. 4, ст. 304—305.

М. С. Кожуріна.

НАПІВТВЕРДОКРИ́ЛІ — ряд комах. Те саме, що й *клопи*.

НАПІВФАБРИКА́ТИ — продукти праці, які перш ніж стати готовими виробами, мають пройти дальшу обробку. Один і той самий продукт може бути і Н., і готовим виробом (див. *Готова продукція*). Так, тканина для продажу є готовим продуктом, для швейної ф-ки або ательє мод — напівфабрикатом. Розрізняють Н. власного виробн. й ті, що їх одержують з ін. підприємств (куповані).

НАПІВЧАГАРНИ́К, півкущ — *життєва форма* рослин; представлена рослинами, пагони яких у нижній частині здерев'янілі багаторічні з бруньками відновлення, а у верхній — щороку відмирають (на відміну від *чагарників* і *чагарничків*). Н. звичайно заввишки не більш ніж 80 см, зрідка — 150—200 см. Зустрічаються здебільшого в місцях з *аридним кліматом* (напр., види полину, астрагалу, зіробою).

НАПІВЧАГАРНИЧО́К — *життєва форма* рослин, що представлена дрібними *напівчагарниками* (напр., чебрець).

НАПІ́Р у гідравліці — лінійна величина, що виражає питому (віднесену до одиниці ваги) енергію потоку рідини в даній точці. Повний запас питомої енергії потоку (повний Н.) складається з повного запасу питомої *потенціальної енергії* (гідростатичного Н.) і питомої *кінетичної енергії* (швидкісного Н.). В греблях та ін. гідротех. спорудах Н. визначають як глибину води перед спорудою або як різницю рівнів води перед спорудою та за нею. Враховуючи значення Н., проектують гідротех. споруди, розв'язують ін. задачі *гідравліки*. Розмірність Н.— в метрах.

НАПІ́РНІ ВО́ДИ — підземні води, що залягають у водовмісних породах між двома верствами водотривких порід і перебувають під певним гідростатичним тиском. У криницях та свердловинах Н. в. підносяться вище від того рівня, на якому їх виявлено. Див. *Артезіанські води*.

НАПЛА́ВЛЕННЯ — нанесення розплавленого шару металу на поверхню виробів. Товщина наплавленого шару становить звичайно 0,3—40 мм. Найпоширенішими є Н. дугове (метал розплавляють теплом *дуги електричної*), електрошлакове (з використанням тепла, що виділяється в рідкому шлаку при пропусканні через нього електр. струму) і газове (метал стає рідким під впливом газового полум'я). Наплавленням відновлюють зношену поверхню деталей та інструментів, створюють міцний, стійкий проти зношування і кислотостійкий поверхневий шар.

НАПЛА́ВНИЙ МІСТ — міст на плавучих опорах, закріплених *якорями*. Основні частини моста: річкова (власне наплавний міст), берегові (*естакади* на жорстких опорах) і перехідні (вони забезпечують плавне переміщення трансп. засобів з берегових частин на річкову). Плавучими опорами Н. м. є *понтони* (див. також *Понтонний міст*), *човни, плоти* або *баржі*. На судноплавних (або лісосплавних) річках у Н. м. влаштовують рухому (розвідну) частину або вивідні ділянки (ланки), через які пропускають судна (або ліс). Н. м., що належить гол. чин. до тимчасових споруд, найчастіше застосовують у військовій справі. Мости такого типу зводили з давніх давен. Є літописні відомості про великий Н. м., споруджений (1115) через Дніпро біля Києва.

НАПЛИ́В у біології — потовщення або наріст на стовбурах, гілках чи коренях деревних рослин. Є результатом місцевого розростання тканин у відповідь на ушкодження клітин *камбію* фіз., мех. та ін. чинниками (напр., пожежами, деякими грибами, надрізами тощо). Початком утворення Н. є поява *калюсу*, який у вигляді валика оточує ушкоджене місце. Згодом в калюс проникає прошарок камбію, який утворює нові тканинні комплекси *деревини* та *лубу*, що істотно збільшує масу та розміри наросту. Своєрідним Н. є кап, який утворюється в результаті аномального розростання групи сплячих бруньок разом з ділянкою прилеглої деревини. Деревина Н. твердіша і щільніша за нормальну, має характерну і оригінальну текстуру; використовується для виготовлення оздоблювального матеріалу, а також дрібних побутових і художніх виробів. Найчастіше Н. утворюється на стовбурах плодових дерев над місцем щеплення, а також при загоюванні великих поверхонь, де зідрана кора і пошкоджена деревина.

О. В. Брайон.

НАПО́ВНЮВАЧІ — речовини, що додаються до складу сумішей при виготовленні *гуми, пластичних мас, лакофарбових матеріа-*

лів тощо. Вони полегшують обробку сумішей, надають матеріалам необхідних експлуатаційних властивостей (напр., міцнісних, електричних, хімічних), збільшують об'єм сумішей, що знижує витрату осн. компонента (напр., *каучуку* при виготовленні гуми) і здешевлює готові вироби. Н. бувають активні, або підсилювальні, — такі, що поліпшують фіз.-мех. властивості матеріалів, та інертні (неактивні), які не змінюють цих властивостей. Цей поділ є умовним, оскільки ефект підсилювання визначається багатьма факторами: формою і розміром частинок, характером фіз.-хім. взаємодії з матеріалом, кількістю Н., а особливо — будовою і хім. складом матеріалу. Існує оптимум наповнення, тобто такий вміст Н., при якому досягаються необхідні властивості. Найпоширеніші — тверді тонкодисперсні порошкоподібні Н. неорганічного або органічного походження (тех. вуглець, діоксид кремнію, *крейда, тальк, лігнін, феноло-формальдегідні смоли, полістирол* та ін.), а також волокнисті матеріали (напр., *азбест, скловолокнисті матеріали*). Як Н. для гуми застосовують здебільшого тех. вуглець (вуглецева сажа), діоксид кремнію («біла сажа», аеросил); для пластичних мас — деревне борошно, азбест, скловолокно, *графіт,* крейду, *каолін, слюду* тощо; для лакофарбових матеріалів — *барит, ангідрит, доломіт,* слюду та ін. Н. часто використовують при виробн. *мила, паперу, отрутохімікатів,* лікар. препаратів.

Літ.: Справочник резинщика. М., 1971; Технология пластических масс. М., 1976; Кошелев Ф. Ф., Корнев А. Е., Буканов А. М. Общая технология резины. М., 1978. *Г. А. Блох.*

НАПОЛЕО́Н I [Наполеон Бонапарт; Napoléon Bonaparte (Buonaparte); 15.VIII 1769, Аяччо, Корсіка — 5.V 1821, о. Св. Єлени] — франц. полководець, політ. і держ. діяч, імператор Франції (1804—14 і 1815). Н. у дворянській сім'ї. В 1779 і 1784—85 навчався у військ. школах в м. Брієнні і Парижі. В 1785 почав службу в армії. В період *Великої французької революції* служив у революц. військах. У 1796—97 командував франц. армією, що діяла проти Австрії і П'ємонту в Італії (здобув ряд перемог у битвах під Лоді, Арколе, Кастільйоне, Ріволі). В 1798—99 очолював франц. військ. колоніальну експедицію (1798—1801) до Єгипту. Спираючись на підтримку великої буржуазії, *вісімнадцятого брюмера* (9.XI 1799) здійснив держ. переворот і встановив військ. бурж. диктатуру спочатку у формі *консульства,* а з 18.V 1804 — імперії (див. *Бонапартизм*). Внутр. і зовн. політика Н. I була спрямована на захист інтересів великої, насамперед промислової, буржуазії і зміцнення бурж. д-ви (див. *Кодекс Наполеона*). Н. I створив централізований поліцейсько-бюрократичний держ. апарат, нещадно розправлявся з залишками революц. свобод. У зовн. політиці Н. I прагнув забезпечити політ. і екон. гегемонію франц. пром. капіталу в Європі (див., зокрема, *Континентальна блокада, Тільзітський мир 1807*). Внаслідок воєн, що їх вела Франція проти коаліцій європ. д-в (*Аустерліцька битва 1805,* розгром Пруссії під Єною і Ауерштедтом 1806, битви з рос. армією під Прейсіш-Ейлау, Фрідландом, з австрійцями під *Ваграмом* 1809 та ін.), більша частина Зх. і Центр. Європи підпала під владу Н. I. В 1808 франц. армія Н. I наштовхнулася на мужній опір ісп. народу. Розгром франц. армії в Росії (див. *Вітчизняна війна 1812*) був початком краху імперії Н. I. Народи Зх. Європи виступили проти наполеонівського панування (див. *Лейпцігська битва 1813*). У квітні 1814, після вступу союзних військ до Парижа, Н. I зрікся престолу і був відправлений на о. Ельба. В 1815 він зробив спробу повернути собі владу (див. «*Сто днів*»), але після битви під *Ватерлоо* 22.VI 1815 вдруге зрікся престолу. Був висланий на о. Св. Єлени, де й помер (1840 прах Н. I перевезено до Парижа).

У загарбницьких планах Н. I щодо Росії значне місце посідала Україна, яку він розглядав як майбутню колонію. Н. I мав намір утворити на укр. землях три військ.-адм. області, т. з. наполеоніди. За задумом Н. I, Україна мала стати сировинним придатком і ринком збуту для франц. пром-сті, продовольчою базою для франц. армії і плацдармом для походу франц. військ в Азію (до Індії), щоб завдати нищівного удару Англії. Заснування *Варшавського герцогства* і намір Н. I розширити свою територію створили загрозу відриву від Росії *Правобережної України.* Завданням вторгнення Франції на Україну служила і створена Н. I спец. шпигунська орг-ція, т. з. урядова комісія (містилась у Варшаві).

В історію воєнного мистецтва Н. I увійшов як видатний полководець, стратег і тактик, що уміло використовував переваги регулярної масової армії, створеної Великою франц. революцією на основі заг. військ. повинності, революц. принципу комплектування командного складу за особистими заслугами.

Літ.: Тарле Е. В. Наполеон. М., 1957; Манфред А. З. Наполеон Бонапарт. М., 1973; Котов В. Н. Завойовницькі плани Наполеона I щодо України та їх крах у 1812 р. «Вісник Київського університету», 1965, № 7. Серія історії і права. *А. В. Кудрицький.*

НАПОЛЕО́Н II (Napoléon II), Жозеф Франсуа Шарль Бонапарт (20.III 1811, Париж—22.VII 1832, Відень) — син *Наполеона I.* В 1815 Наполеон I, зрікшися престолу, проголосив його франц. імператором (фактично престолу не посів). З 1818 — герцог Рейхштадтський.

НАПОЛЕО́Н III (Napoléon III), Шарль Луї Наполеон Бонапарт (20.IV 1808, Париж — 9.I 1873, Чізлгерст, поблизу Лондона) — франц. імператор 1852—70. Племінник Наполеона I. З 1815 — у вигнанні. Після смерті *Наполеона II* претендував на франц. престол. У 1836 і 1840 відкрито намагався захопити владу, за що був засуджений на довічне ув'язнення. В 1846 втік до Великобританії. Повернувся на батьківщину після *революції 1848 у Франції.* Використавши невдоволення нар. мас податковою політикою *Другої республіки,* загострення класових суперечностей, Н. III за допомогою великої буржуазії домігся свого обрання (10.XII 1848) президентом республіки. При підтримці вояччини здійснив контрреволюц. держ. переворот (2.XII 1851), був проголошений імператором (2.XII 1852; див. *Друга імперія*). Дотримувався політики *бонапартизму.* Уряд Н. III вів численні загарбницькі війни, зокрема Франція брала участь у Кримській війні 1853—56, в інтервенціях в Індокитаї 1858—62, Мексиці — 1862—67). Під час *франко-прусської війни 1870—71* здався в полон під Седаном. Революція 4.IX 1870 скинула Н. III з престолу.

Наполеон I.

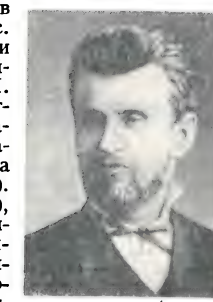

Е. Ф. Направник.

НАПРА́ВНИК Едуард Францович [12 (24).VIII 1839, Бішть, поблизу Градець-Кралове — 10 (23). XI 1916, Петроград] — рос. диригент, композитор і муз. діяч. За національністю чех. Муз. освіту здобув у Празькій школі органістів. З 1861 жив у Росії, був капельмейстером оркестру князя М. Юсупова. З 1863 працював у Маріїнському театрі в Петербурзі (з 1869 — гол. диригент). Керував (1869—81) симф. концертами Рос. муз. т-ва. У його репертуарі були 80 опер, зокрема опери П. Чайковського, А. Рубінштейна, М. Римського-Корсакова, М. Мусоргського, Ц. Кюї, О. Сєрова, постановки яких здійснив уперше. Загальне визнання здобула його опера «Дубровський» (1894, пост. 1895). Автор опер «Нижегородці» (1868), «Гарольд» (1885, пост. 1896), симфоній, камерно-інструм. композицій, хорів, фп. п'єс, романсів. Виступав як диригент на Україні, зокрема в Одесі. *Л. Б. Архімович.*

НАПРАВНІ ТІЛЬЦЯ — утвори, що виникають під час *овогенезу,* те саме, що й *полярні тільця.*

НАПРУ́ГА ЕЛЕКТРИ́ЧНА — енергетична характеристика ділянок *кола електричного* або *електричного поля.* Н. е. на ділянці поля між точками *1* і *2* чисельно дорівнює роботі по перенесенню одиничного позитивного заряду з точки *1* у точку *2*: $U_{12} = \int_1^2 E_l dl$, де E_l — проекція *напруженості поля* на елементарне переміщення dl. Для потенціального поля ця робота не залежить від шляху, по якому переміщується заряд, і збігається з різницею *потенціалів* φ_1 і φ_2 між зазначеними точками: $U_{12} = \varphi_1 - \varphi_2$. Якщо поле непотенціальне, величина Н. е. залежить від шляху переміщення заряду. Для однорідної ділянки кола з постійним струмом I Н. е. $U = IR$, де R — опір ділянки. Якщо ділянка неоднорідна, $U = IR + E$, де E — *електрорушійна сила* на цій ділянці. Для замкнутого кола постійного струму Н. е. на затискачах джерела $U = E_0 - Ir$, де E_0 і r — ерс і внутр. опір джерела. У разі змінного струму під Н. е. розуміють її ефективне значення $U = \frac{U_{max}}{\sqrt{2}}$, де U_{max} — амплітудне

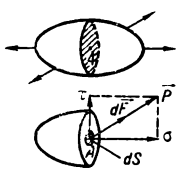

Напруження механічне.

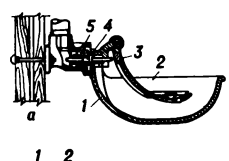

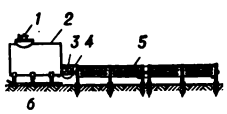

Напувалки: *а* — індивідуальна з клапанним механізмом (*1* — дно чашки; *2* — стінка чашки; *3* — натискна педаль; *4* — клапанний механізм; *5* — пружина); *б* — групова з вакуумним пристроєм (*1* — кришка; *2* — цистерна; *3* — вакуумна трубка; *4* — кран; *5* — корито).

(максимальне) значення напруги. Для вимірювання Н. е. застосовують *вольтметри*. В *Міжнародній системі одиниць* (СІ) одиницею Н. е. є *вольт*.

НАПРУ́ЖЕНІСТЬ ПО́ЛЯ — силова характеристика поля. 1) Напру́женість електри́чного по́ля в даній точці — векторна величина, яка чисельно дорівнює відношенню сили $\vec{F}$, з якою поле діє на точковий позитивний електр. заряд q_0, вміщений у цю точку, до величини q_0: $\vec{E}=\vec{F}/q_0$. Заряд має бути настільки малим, щоб його внесення в досліджуване поле не змінювало значення і розподілу в просторі електр. зарядів, які створюють це поле. Для електростатичного поля Н. п. дорівнює градієнту *потенціалу* φ з оберненим знаком: $\vec{E} = -\operatorname{grad}\varphi$. У *Міжнародній системі одиниць* (СІ) напруженість електричного поля вимірюють у В/м. 2) Напру́женість магні́тного по́ля в точці в системі СІ дорівнює геом. різниці магн. *індукції* $\vec{B}$, поділеної на *магнітну сталу* μ_0, і *намагніченості* середовища $\vec{J}$ в цій точці: $\vec{H} = \vec{B}/\mu_0 - \vec{J}$. У *СГС системі одиниць* $\vec{H} = \vec{B} - 4\pi\vec{J}$. Для магн. поля у вакуумі $\vec{H} = \vec{B}/\mu_0$ (в СІ) і $\vec{H} = \vec{B}$ (в СГС системі). Якщо середовище ізотропне (див. *Ізотропія*), $\vec{H} = \vec{B}/\mu\mu_0$ (в СІ) і $\vec{H} = \vec{B}/\mu$ (в СГС системі), де μ — відносна *магнітна проникність*. Одиницею вимірювання напруженості магн. поля є *А*/м (в СІ) і *ерстед* (в СГС системі).

НАПРУ́ЖЕННЯ механічне — міра внутр. сил, які виникають у тілі (в елементах конструкцій машин та споруд) під впливом зовн. діянь (навантажень, зміни т-ри тощо). Для вивчення Н. у довільній точці тіла *А* через цю точку уявно проводять переріз і відкидають одну з частин тіла (мал.). Дію відкинутої частини на залишену замінюють внутр. силами. Якщо на малий елемент перерізу (на якому лежить точка *А*) з площею *dS* діє сила $d\vec{F}$, то відношення $\vec{P} = d\vec{F}/dS$ наз. ве́кто́ром Н. у точці *А* по площині *dS*. При розрахунках вектор $\vec{p}$ замінюють складовими: нормальним Н. (σ) і дотичним Н. (τ), причому $p^2 = \sigma^2 + \tau^2$. Нормальному Н. відповідає лінійна деформація (розтяг або стиск), дотичному — зсув. Напружений стан тіла у точці *А* визначається сукупністю векторів Н. для всіх можливих перерізів, що проходять через цю точку. Величини Н. та їх розподіл у елементах конструкцій знаходять аналітично методами *опору матеріалів*, теорії пружності та пластичності, а також експериментально за допомогою *тензометрів*, оптико-поляризаційними та ін. методами. В *Міжнародній системі одиниць* (СІ) Н. вимірюють у *паскалях*.

НАПРУ́ЖУЮЧИЙ ЦЕМЕ́НТ — швидкотужавіючий і швидкотвердніючий цемент, що, розширюючись при твердненні, створює попередні напруження в *залізобетоні*; різновид *розширного цементу*. Одержують Н. ц. сумісним тонким помелом портландцементного клінкеру (65%), глиноземистого цементу або високоглиноземистого шлаку (20%) та двоводного гіпсу (15%). Він характеризується високою водо-, газо- і бензонепроникністю. Його міцність на стиск через 24 год тверднення 20—30МПа. Н. ц. застосовують при виготовленні залізобетонних *попередньо напружених конструкцій*, гол. чин. напірних труб і тонкостінних виробів.

НАПРЯМНІ КО́СИНУСИ — косинуси кутів α, β і γ, що їх утворює *вектор* з додатними напрямами координатних осей у прямокутній декартовій системі *координат*. Н. к. пов'язані співвідношенням $\cos^2\alpha + \cos^2\beta + \cos^2\gamma = 1$.

НАПУВА́ЛКА — пристрій для напування с.-г. тварин. Н. встановлюють у тваринницьких приміщеннях, на вигульних майданчиках, *пасовищах* і в літніх таборах. Найбільш поширені автоматичні Н. (автонапувалки). Вони бувають індивідуальні, групові, стаціонарні, пересувні; за принципом роботи — клапанні (педальні, поплавкові, соскові) і вакуумні. Н. підключають до водопровідної мережі або спец. місткостей. Пром-сть випускає понад 20 видів Н. В одних Н. тварина натисканням на педаль відкриває водяний клапан і вода надходить у напувальну чашку; в других є клапан з поплавковим механізмом, що забезпечує потрібний рівень води в чашці чи кориті; у третіх — наявність регулюючого вакуумного пристрою. Для напування с.-г. тварин у холодний період року застосовують напувалку з підігріванням води.

О. О. Омельченко.

НАРА́ДА БІЛЬШОВИ́ЦЬКИХ ОРГАНІЗА́ЦІЙ ПІ́ВДНЯ РОСІ́Ї (1905) — відбулася 30.VII (12.VIII) в Києві. Скликана за рішенням ЦК РСДРП. В її роботі взяли участь 5 делегатів більшовицьких орг-цій України (Києва, Харкова, Катеринослава) і представник Курського к-ту РСДРП. Нарада обговорила і схвалила резолюції про посилення політ. роботи в масах, про ставлення до профспілок, про боротьбу проти політ. орг-цій ліберальної буржуазії, а також накреслила заходи щодо підготовки збройного повстання проти царизму, обговорила питання заг.-парт. роботи пд. орг-цій. Для керівництва політ. і орг.-тех. діяльністю пд. к-тів у Києві було створено *Південне бюро ЦК РСДРП 1905* і *Південно-технічне бюро ЦК РСДРП*. Усі резолюції наради було повністю надруковано в центр. органі більшовиків — газ. «*Пролетарий*» (1905, № 15).

НАРА́ДА 22-х БІЛЬШОВИКІ́В 1904 — відбулася в кінці липня — на початку серпня на околиці Женеви (Швейцарія) з ініціативи й під керівництвом В. І. Леніна. В нараді взяли участь 19 більшовиків (В. І. Ленін, В. Д. Бонч-Бруєвич, С. І. Гусєв, Н. К. Крупська, М. М. Лядов, П. М. Лепешинський, М. С. Ольмінський та ін.). Пізніше до рішень наради приєдналися В. В. Воровський, Р. С. Землячка, А. В. Луначарський. Нарада увійшла в історію як «нарада 22-х більшовиків». Вона обговорила питання про кризу, що виникла в партії після *Другого з'їзду РСДРП* (1903) внаслідок розкольницької діяльності меншовиків. Нарада прийняла написане В. І. Леніним звернення «До партії», в якому було глибоко проаналізовано розходження між більшовиками і меншовиками, накреслено практичні заходи до виходу з кризи. Звернення стало програмою боротьби більшовицьких орг-цій за скликання III з'їзду партії. До цього документа на Україні зразу ж приєдналися Одес., Катериносл. і Миколаїв. к-ти РСДРП. На трьох обл. конференціях більшовицьких к-тів у кін. 1904 (Південній, Кавказькій і Північній) було обрано *Бюро комітетів більшості*, яке здійснювало практичну підготовку до скликання III з'їзду партії.

НАРА́ДА З ПИТА́НЬ БЕЗПЕ́КИ І СПІВРОБІ́ТНИЦТВА В ЄВРО́ПІ, Загальноєвропейська нарада. Була скликана за ініціативою СРСР та ін. соціалістичних країн та завдяки їхній багаторічній боротьбі за мирне і справедливе врегулювання проблем післявоєнної Європи, за зміцнення миру на європ. континенті і розвиток всебічного співробітництва між європ. д-вами, подолання розколу Європи на воєнно-політ. блоки. Проти такого курсу соціалістичних країн виступали мілітаристські та реваншистські кола зх. д-в, які намагалися переглянути наслідки розгрому гітлерівського фашизму, і кордони, які склалися на європ. континенті після війни, перешкодити зміцненню сил соціалізму в Європі. Політика розрядки міжнар. напруженості, двостороннє врегулювання важливих проблем між СРСР, ЧССР, ПНР, НДР, з одного боку, та ФРН — з другого, підписання *Чотиристоронньої угоди по Західному Берліну* між СРСР, США, Францією та Великобританією створили в 70-х рр. сприятливі умови для проведення загальноєвроп. наради. В нараді взяли участь 33 європейські д-ви (Албанія відмовилась), а також США та Канада, зважаючи на їхню роль у післявоєнному врегулюванні в Європі. Нарада мала 3 етапи. На першому етапі в Хельсінкі (3 — 7.VII 1973) було затверджено порядок денний, який передбачав обговорення питань про безпеку в Європі, співробітництво в галузі економіки, науки і техніки та навколишнього середовища, співробітництво в гуманітарних та ін. галузях та подальші кроки після наради. На другому етапі в Женеві (18.IX 1973 — 21.VII 1975) було вироблено й погоджено домовленості з усіх пунктів порядку денного. Перший етап був проведений на рівні міністрів закордонних справ, другий — на рівні делегатів та експертів, призначених д-вами-учасницями. Третій етап наради відбувався в Хельсінкі 30.VII—1.VIII 1975 на рівні найвищих політ. та держ. керівників країн. Рад. делегацію очолював Генеральний секретар ЦК КПРС

Л. І. Брежнєв. Нарада підбила політ. підсумки 2-ї світової війни 1939—45, зафіксувала непорушність політико-тер. статус-кво в Європі, внесла значний вклад у зміцнення *європейської безпеки,* миру в усьому світі. Нарада завершилася підписанням усіма її учасницями 1.VIII 1975 *Заключного акта,* в якому сформульовано принципи, що визначають правила і норми взаємовідносин та співробітництва д-в. На нараді було заплановано подальшу конкретизацію домовленостей, у т. ч. на спец. нарадах з окремих питань. У 1977—78 в Белграді, 1980—81 в Мадриді відбулися зустрічі, на яких розглядалися питання про хід реалізації Заключного акта. Рад. Союз виступає за втілення в життя всіх принципів і положень цього документа, за розвиток мирного співробітництва в Європі, за подальші заходи довір'я та роззброєння на європ. континенті. Реакційні кола імперіалістичних д-в всіляко порушують принципи і положення Заключного акта.

М. М. Білоусов.

НАРА́ДА ЗАКОРДО́ННИХ БІЛЬШОВИ́ЦЬКИХ ГРУП (1911) — відбулася 14—17 (27—30). XII в Парижі. Підготовлена і проведена під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна. В нараді взяли участь 11 делегатів з ухвальним голосом від більшовицьких груп Парижа, Нансі, Цюріха, Давоса, Льєжа, Берна, Женеви та латиських груп Берліна і Бремена; з дорадчим голосом — представники Орг. бюро по скликанню наради і редакції «*Рабочей газеты*». Метою наради було згуртування більшовицьких сил за кордоном і сприяння скликанню Всерос. парт. конференції. В. І. Ленін виступив на нараді з вітальною промовою і доповіддю про стан справ у партії. Нарада схвалила діяльність Рос. орг. комісії по скликанню парт. конференції (РОК), створеної за рішенням червневої наради ЦК РСДРП (1911), констатувала остаточний відхід ліквідаторів (див. *Ліквідаторство*) і *одзовістів* від РСДРП, ухвалила створити «Закордонну організацію РСДРП» і обрала К-т закордонної орг-ції. Нарада відіграла важливу роль у скликанні *Шостої (Празької) Всеросійської конференції РСДРП* (1912).

НАРА́ДА КОМУНІСТИ́ЧНИХ І РОБІТНИ́ЧИХ ПА́РТІЙ 1969 — відбулася 5—17.VI в Москві за участю представників 75 партій: Австралії, Австрії, Алжіру, Аргентіни, Бельгії, Болгарії, Болівії, Бразилії, Великобританії, Венесуели, Гаїті, Гайани, Гваделупи, Гватемали, Гондурасу, Греції, Данії, Домініканської Республіки, Еквадору, Зх. Берліна, Ізраїлю, Індії, Іраку, Ірану, Ірландії, Іспанії, Італії, Йорданії, Канади, Кіпру, Колумбії, Коста-Ріки, Лесото, Лівану, Люксембургу, Марокко, Мартініки, Мексіки, МНР, Нігерії, Нікарагуа, НДР, Норвегії, Панами, Парагваю, Перу, Пд.-Африканської Республіки, Пн. Ірландії, Польщі, Португалії, Пуерто-Ріко, Реюньйону, Румунії, Сальвадору, Сан-Маріно, Сірії, СРСР, США, Судану, Сх. Пакистану, Тунісу, Туреччини, Угорщини, Уругваю, ФРН (КП Німеччини), Фінляндії, Франції, Цейлону, Чехословаччини, Чілі та Швейцарії. В Нараді також взяли участь дві партії, які працювали в підпіллі, та як спостерігачі — делегації КП Куби і Лівої партії — комуністи Швеції. В ході роботи Наради відбулося 21 пленарне засідання, на яких виступили представники всіх делегацій. Працювали також робочі органи Наради — секретаріат, редакційна комісія і міжнар. прес-група секретаріату. Напрям роботи Наради було визначено її порядком денним: 1) Завдання боротьби проти імперіалізму на сучас. етапі і єдність дій комуністичних і робітн. партій, усіх антиімперіалістичних сил. 2) Про документ у зв'язку з 100-річчям з дня народження В. І. Леніна. Учасники Наради проаналізували міжнародну обстановку, стан і проблеми розвитку *світового революційного процесу,* відзначивши, що в світі розгортається визвольний процес, зростають можливості для просування вперед революц. і прогрес. сил у боротьбі проти імперіалізму. Нарада прийняла підсумковий документ «Завдання боротьби проти імперіалізму на сучасному етапі і єдність дій комуністичних і робітничих партій, всіх антиімперіалістичних сил», у якому підкреслено, що осн. революц. силами сучасності є *світова система соціалізму,* міжнар. робітничий клас (див. *Міжнародний комуністичний рух*) і *національно-визвольний рух.* Разом з тим, зазначалось в документі, імперіалізм, заг. криза якого поглиблюється, залишається головним джерелом загрози мирові. Тому, підкреслила Нарада, необхідна єдність дій усіх революц. сил в антиімперіалістич. боротьбі, вирішальну роль у якій відіграє світова система соціалізму, а найважливішим фактором об'єднання всіх антиімперіалістич. сил є згуртування комуністич. і робітн. партій на базі марксизму-ленінізму. Нарада прийняла також «Відозву на захист миру», звернення «Про 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», заклик «Незалежність, свободу і мир В'єтнамові!», заяву на підтримку боротьби араб. народів проти ізраїльської агресії, заяви солідарності з комуністами і демократами Греції, які боролися проти військ.-фашист. диктатури, з комуністами та ін. патріотами Гаїті, звернення до індонез. комуністів, які в умовах терору вели боротьбу за відновлення КП Індонезії.

Літ.: Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969.

Б. М. Забарко.

НАРА́ДА РОЗШИ́РЕНОЇ РЕДА́КЦІЇ «ПРОЛЕТА́РИЯ» — відбулася 8—17 (21—30).VI 1909 в Парижі з ініціативи і під керівництвом В. І. Леніна. На нараді були присутні 9 членів Більшовицького центру — органу більшовицької фракції *П'ятого (Лондонського) з'їзду РСДРП* (1907), представники Петерб., Моск. обласної і Уральської орг-цій, секретарі редакції «*Пролетария*» і Рос. бюро ЦК РСДРП. На порядку денному стояли питання про *одзовістів* і *ультиматистів,* про богобудівничі тенденції в с.-д. середовищі; про ставлення до думської діяльності, про парт. школу, що влаштовується на о. Капрі, про єдність фракції; про агітацію за окремий більшовицький з'їзд або конференцію та ін. В. І. Ленін виступав з промовами з усіх осн. питань. Нарада засудила спроби одзовістів і ультиматистів створити новий центр фракції під прикриттям парт. школи на о. Капрі і закликала до найрішучішої боротьби з одзовізмом і ультиматизмом. Вона піддала гострій критиці тенденції *богобудівництва.* Лідера одзовістів Богданова за відмову підкоритися рішенням наради було виключено з партії. Нарада підтвердила правильність лінії Більшовицького центру на зближення з *меншовиками-партійцями.* Було прийнято резолюцію про характер і мету використання більшовиками трибуни Держ. думи, намічено нові завдання більшовиків у боротьбі за нелегальну революц. партію. Ідейна боротьба, що розгорнулася на нараді, відіграла велику роль у політ. вихованні кадрів партії, сприяла згуртуванню дійсно парт. елементів навколо більшовиків.

НАРА́ДИ ПРЕДСТАВНИКІ́В КОМУНІСТИ́ЧНИХ І РОБІТНИ́ЧИХ ПА́РТІЙ 1957 і 1960. Нарада представників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн 1957. Відбулася 14—16.XI в Москві за участю делегацій 12 партій: Албанії, Болгарії, Демократичної Республіки В'єтнам, Китаю, КНДР, МНР, НДР, Польщі, Румунії, СРСР, Угорщини й Чехословаччини. Нарада розглянула питання міжнародного становища, боротьби за мир і соціалізм, а також питання відносин між компартіями і прийняла *Декларацію Наради представників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн 1957.*

Нарада представників комуністичних і робітничих партій 1957. Відбулася 16—19.XI в Москві за участю делегацій 64 партій: Австралії, Австрії, Албанії, Алжіру, Аргентіни, Бельгії, Болівії, Болгарії, Бразилії, Великобританії, Венесуели, Гватемали, Гондурасу, Греції, Данії, Демократичної Республіки В'єтнам, Домініканської Республіки, Еквадору, Ізраїлю, Індії, Індонезії, Іраку, Іспанії, Італії, Йорданії, Канади, Китаю, Колумбії, КНДР, Коста-Ріки, Куби, Люксембургу, Малайї, Марокко, Мексіки, МНР, Нідерландів, НДР, Нової Зеландії, Норвегії, Панами, Парагваю, Перу, Польщі, Португалії, Румунії, Сан-Маріно, Сірії і Лівану, СРСР, Таїланду, Тунісу, Туреччини, Угорщини, Уругваю, ФРН, Фінляндії, Франції, Цейлону, Чехословаччини, Чілі, Швейцарії, Швеції, Югославії та Японії. Учасники Наради обговорили проблеми міжнар. становища і прийняли

Г. І. Нарбут.

Манифест миру 1957. Нарада представників комуністичних і робітничих партій 1960. Відбулася 10.XI—1.XII в Москві за участю делегацій 81 партії: Австралії, Австрії, Албанії, Алжіру, Аргентіни, Бельгії, Бірми, Болгарії, Болівії, Бразілії, Великобританії, Венесуели, Гаїті, Гваделупи, Гватемали, Гондурасу, Греції, Данії, Демократичної Республіки В'єтнам, Домініканської Республіки, Еквадору, Ізраїлю, Індії, Індонезії, Іраку, Ірану, Ірландії, Іспанії, Італії, Йорданії, Канади, Китаю, Кіпру, Колумбії, КНДР, Коста-Ріки, Куби, Лівану, Люксембургу, Малайї, Марокко, Мартініки, Мексіки, МНР, Непалу, Нідерландів, Нікарагуа, НДР, Нової Зеландії, Норвегії, Панами, Парагваю, Перу, Пд.-Африканського Союзу, Пн. Ірландії, Польщі, Португалії, Реюньйону, Румунії, Сальвадору, Сан-Маріно, Сірії, СРСР, Судану, Таїланду, Тунісу, Туреччини, Угорщини, Уругваю, ФРН, Фінляндії, Франції, Цейлону, Чехословаччини, Чілі, Швейцарії, Швеції, Японії та деяких ін. країн. Учасники Наради обмінялися досвідом, обговорили питання міжнар. розвитку й комуністичного руху в інтересах боротьби за мир, демократію, нац. незалежність і соціалізм і прийняли *Заяву Наради представників комуністичних і робітничих партій 1960* та Звернення до народів усього світу. У Зверненні Нарада закликала народи боротися за розрядку міжнар. напруженості й мирне співіснування, проти «холодної війни» і гонки озброєнь, за відвернення нової світової війни, збереження й зміцнення миру, за заборону випробувань, виробництва і застосування ядерної зброї та ін. видів зброї масового знищення, за негайне укладення договору про заг., повне і контрольоване роззброєння.

Програмні положення Н. п. к. і р. п. 1957 і 1960 набули дальшого розвитку в документах *Наради комуністичних і робітничих партій 1969*.

Літ.: Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961. *В. Н. Гулевич.*

НАРА́ЇВКА — річка в УРСР, у межах Терноп. та Івано-Фр. областей, ліва притока Гнилої Липи (бас. Дністра). Довж. 56 км, площа бас. 357 км². Тече у низьких берегах, долина має мальовничі схили. Споруджено ставки, використовують для с.-г. водопостачання. В долині Н. знайдено знаряддя праці *бронзового віку* та виявлено залишки поселень *липицької культури* (12 ст. до н. е.— 3 ст. н. е.), *черняхівської культури* (3—6 ст.) і часів *Київської Русі*.

НАРАНО́ВИЧ Павло Андрійович [1801, с. Чапліївка Кролевецького повіту Чернігівської губ., тепер Шосткинського району Сумської обл.— 2 (14).I 1874, Царське Село, тепер м. Пушкін] — укр. і рос. лікар, доктор медицини, заслужений професор. Брат П. А. *Нарановича*. Закінчив петерб. Медико-хірургічну академію (1824), після чого перебував на військовій службі. З 1839 — проф. петербурзької Медико-хірургіч. академії, начальником якої він був (1867—69), лейб-хірург Височайшого двору (1858). Праці Н. присвячені питанням анатомії та хірургії, а також військово-санітарній справі. Н. редагував «Военно-медицинский журнал» (1839—40), був головою Т-ва рос. лікарів у Петербурзі (1852—66) й одним із засновників Т-ва піклування про хворих і поранених воїнів (1867), яке згодом було перетворене на Рос. т-во Червоного Хреста.

НАРАНО́ВИЧ Петро Андрійович [1805, с. Чапліївка Кролевецького пов. Чернігів. губ., тепер Шосткинського р-ну Сумської обл.— 8 (20).V 1858, Харків] — укр. лікар. Закінчив петерб. Медико-хірургічну академію (1826). З 1837 — професор анатомії, а з 1843 — хірургії у Харків. ун-ті. Праці Н. присвячені вивченню органів руху людини, питанням практичної хірургії, зокрема оперативному видаленню каменів сечового міхура тощо. Запропонував ряд нових хірургічних інструментів. Н. був обраний почесним членом петерб. Медико-хірургічної академії.

НАРА́ЯН Разіпурам Крішнасвамі (н. 10.X 1906, Мадрас) — інд. письменник. Пише англ. мовою. Популярність Н. принесла повість «Свамі і його друзі» (1935). Для його поглядів характерні ідеї непротивлення злу насильством і водночас осудження пасивності, нездатності брати активну участь у житті. Серед кращих творів Н.— романи «Фінансовий інспектор» (1947), «Чекаючи Махатму» (1955), «Гід» (1958), «Людожер в Мальгуді» (1961), «Продавець солодощів» (1967), в яких зображено сучасне інд. суспільство.

Тв.: Укр. перекл.— Боги, демони та інші. «Всесвіт», 1967, № 5—6; Гід.— Продавець солодощів. К., 1974; Рос. перекл.— Святой Раджу. М., 1961; Людоед в Мальгуди М., 1964; Художник малюет вывески. М., 1979.

Літ.: Покальчук Ю. Післямова. В кн.: Нараян Р. К. Гід.— Продавець солодощів. К., 1974; Калинникова Е. Я. Разипурам Кришнасвами Нарайан. М., 1981. *Ю. В. Покальчук.*

НАРАЯНГА́НДЖ — місто в центр. частині Бангладеш, поблизу *Дакки*, з якою утворює міську *агломерацію*. Річковий порт на р. Сіталакх'я, вузол з-ць. 271 тис. ж. (1974). Значний центр текст. пром-сті країни (джутова, бавовняна, трикотажна, швейна галузі). Підприємства суднобуд., склоробної, деревообр. і харчосмакової промисловості.

НА́РБУТ Георгій Іванович [25.II (9.III) 1886, хутір Нарбутівка, тепер село Глухівського р-ну Сум. обл.— 23.V 1920, Київ] — укр. і рос. графік. Технікою рисунка пером, шрифтовим мистецтвом оволодів самотужки. Після закінчення гімназії в Глухові оселився в Петербурзі, де зблизився з майстрами худож. об'єднання «*Мир искусства*». Ранні твори Н. виконані під впливом І. *Білібіна* (книги рос. казок «Горошеня», «Снігуронька», 1906; «Війна грибів», 1909). В 10-х рр. 20 ст. Н. виробив власний стиль, що відзначається винятковою чіткістю рисунка, умінням творчо підійти до мистецьких досягнень минулих епох, зокрема рос. *ампіру* («1812 рік у байках Крилова», 1912; «Три байки Крилова», «Врятована Росія за байками Крилова», обидві — 1913) й укр. *барокко* («Малоросійський гербовник» В. Лукомського і В. Модзалевського, 1914). Властиве Н. почуття гумору, інтерес до укр. фольклору відобразилися в аркушах нездійсненого вид. «Українська абетка» (1917, Харків. художній музей). Гострохарактерні силуетні портрети (1913—17, ДРМ, ДМУОМ), чудові за своїм колоритом і тонкістю малюнка пейзажні фони у «Військових алегоріях» (гуаш, 1914—16, ДРМ), натюрморти («Троянди», акварель, ДРМ), елегійні «Архітектурні фантазії» (акварель, 1914—18, ДМУОМ) свідчать про багатогранність таланту Н. У 1917 Н. переїхав до Києва. В 1918 створив сатиричний образ старосвітського укр. хуторянина Лупи Грабуздова і карикатуру «Пес Мочащий», гостро спрямовану проти гетьманщини і петлюрівщини. З відновленням Рад. влади в Києві в лютому 1919 Н.— ректор Укр. Академії мистецтв, голова комісії по організації музею Б. І. та В. М. Ханенків (тепер Київ. музей західного та східного мистецтва), начальник відділу образотворчих мист. Наркомосу УРСР. Твори Н., зокрема ілюстрація до «Енеїди» І. Котляревського «Еней з військом», трактована в монументально-героїчному плані (1919, Харків. худож. музей), обкладинки, заставки, емблеми, іл. до періодичних видань та ін., є одним з перших прикладів втілення соціалістичного змісту в національній формі (журн. «Мистецтво», «Солнце Труда» та ін.). Творчість Н. вплинула на його учнів (Л. *Лозовський*, М. *Кирнарський*) та колег (М. Алексєєв, А. *Середа*, О. *Маренков*, А. *Страхов*). Іл. див. на окремому аркуші, с. 192—193, а також до статей *Віньєтка*, т. 2, с. 306; *Графіка*, т. 3, с. 144—145; *Книга*, т. 5, с. 236; *Книжковий знак*, т. 5, с. 238; *Крилов* І. А., т. 5, с. 507.

Літ.: Георгій Нарбут. Посмертна виставка творів. К., 1926; Білецький П. О. Георгій Іванович Нарбут. К., 1959. *П. О. Білецький.*

НА́РВА, Нарова — річка на Пн. Зх. Європ. частини СРСР. Протікає по межі Ест. РСР та Ленінгр. обл. РРФСР. Бере початок з Чудського оз., впадає у Нарвську зат. Балтійського м. Довж. 77 км, площа бас. 56,2 тис. км². Живлення переважно снігове. Замерзає у грудні, скресає у березні. У нижній течії добре виявлені згінно-нагінні коливання рівня. На Н. споруджено Нарвську ГЕС з Нарвським водосховищем пл. 200 км². Судноплавна нижче ГЕС та в межах водосховища. Багата на рибу. На Н.— міста *Нарва* та Івангород, курорт Нарва-Йиесуу.

НА́РВА — місто республіканського підпорядкування Ест. РСР. Розташована на лівому березі р. Нарви. Залізнична станція. 74 тис. ж. (1980). Вперше згадується в Новгородському літописі під 1171. В 1220—1346 належала Данії,

потім (до 1558) — *Лівонському ордену*. Під час *Лівонської війни 1558—83* Н. здобули рос. війська (1558), 1581 її захопила Швеція. Визволена рос. військами 1704 під час *Північної війни 1700—21*. В серед. 19 ст.— значний центр текст. пром-сті. В Н. відбувся *Кренгольмський страйк 1872*. К-т РСДРП створено під час революції 1905—07. Рад. владу встановлено 25.X (7.XI) 1917. В березні — листопаді 1918 Н. була в руках нім. окупантів. 29.XI в Н. проголошено Ест. рад. республіку (Естляндська трудова комуна). З січня 1919 — у складі бурж. Естонії. З 21.VII 1940 — місто Ест. РСР, з 6.VIII 1940 — у складі СРСР. Розвинута енерг. (поблизу Н.— Прибалтійська ДРЕС, Ест. ДРЕС), текст. (Кренгольмська мануфактура — найбільше бавовняне підприємство Естонії) та буд. матеріалів (з-ди залізобетонних виробів, комбінат буд. матеріалів) пром-сть. Є ливарно-мех. дослід. з-д, підприємства деревообр. та харчової пром-сті. Політехнікум. Історичний музей.

НАРВА́Л, єдиноріг (Monodon monoceros) — ссавець родини *дельфінових*. Довж. тіла 5—6 м, маса — до 1 т. Лівий зуб у самців розвивається у спірально закручений вперед бивень довж. до 3 м (звідси й назва — єдиноріг). Забарвлення дорослих Н. жовтувате з темно-бурими плямами, молодих — сіре, однотонне. Живиться головоногими молюсками, ракоподібними і рибою. Самка народжує 1—2 малят. Поширений в арктичних водах. Раніше Н. добували гол. чин. заради *бивнів*, з яких вирізьблювали коштовні палиці, патериці тощо. Тепер Н.— рідкісна тварина.

НА́РВІК — місто в Норвегії. Незамерзаючий порт на березі Уфутфіорду Норвезького м., залізнична станція. 20 тис. ж. (1974). Судноремонт. Харч. пром-сть. Через Н. вивозять заліз. руду (з Швеції), деревину та целюлозу (з Фінляндії). Розвинуте рибальство. Під час 2-ї світової війни Н. був одним з місць вторгнення в Норвегію нім.-фашист. військ і районом боїв між ними та англо-франц. військами.

НАРИ́В — те саме, що й *абсцес*.

НАРИ́ВНИКОВІ (Meloidae) — родина *жуків*. Тіло (довж. 7—50 мм) звичайно яскравого кольору, пістряве, надкрила іноді дуже вкорочені або довгі й м'які. *Гемолімфа* містить отруйну речовину *кантаридин*, яка, потрапляючи на шкіру людини, може спричинити запалення, нариви (звідси й назва — Н.). Розвиток з гіперметаморфозом (див. *Метаморфоз*). Личинки живляться вмістом яєць деяких сараноподібних, запасами у гніздах бджіл та ін. перетинчастокрилих. Жуки рослиноїдні. Деякі види — шкідники с.-г. культур і лісових насаджень. Окремих Н. (напр., ясеневу *шпанку*) використовують у медицині для виготовлення наривного пластиру. Н., личинки яких живляться яйцями саранових, корисні. В родині бл. 3000 видів, поширених переважно в тропіках і субтропіках, з них в СРСР — бл. 200 видів, у т. ч. в УРСР — бл. 60 з родів *майка*, шпанка та ін. *І. К. Загайкевич.*

НАРИ́Н, Великий Нарин — ріка у Середній Азії, в межах Кирг. РСР і Узб. РСР (пониззя), один з витоків *Сирдар'ї*. Довж. 807 км, площа бас. 59,1 тис. км². Бере початок з льодовика в масиві Ак-Шийрак (Центр. Тянь-Шань). Живлення переважно льодовикове й снігове. Не замерзає, взимку характерні шуга та забережні. Гол. притоки: Малий Нарин (права), Ат-Баші й Ала-Бука (ліві). Воду Н. використовують для зрошування культур. земель та пасовищ. Від Н. бере початок *Великий Ферганський канал*. На Н.— водосховища; Учкурганська, Токтогульська й Ат-Башинська ГЕС, будується (1981) Курпсайська ГЕС; м. *Нарин*.

НАРИ́Н — місто, центр Наринської обл. Кирг. РСР. Розташований на р. Нарин (бас. Сирдар'ї), на вис. понад 2000 м над р. м., за 180 км від залізнич. ст. Рибаче. Вузол автомоб. шляхів. Засновано 1867 як укріплений пункт на торг. шляху з Кашгарії (Китай) в Чуйську долину. Рад. владу встановлено в квітні 1918. З 1927— місто. В 1939—62 — центр Тянь-Шанської обл., з грудня 1970 — центр Наринської області. Розвинута харч. пром-сть (у т. ч. м'ясний комбінат), цегельний та комбікормовий з-ди, швейна ф-ка. С.-г. технікум, мед. та пед. уч-ща. Муз.-драм. театр.

НАРИ́НСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Кирг. РСР. Утворена 11.XII 1970 (1939—62 — Тянь-Шанська обл.). Вздовж пд. межі Н. о. проходить частина держ. кордону СРСР з Китаєм. Площа 50,2 тис. км². Нас. 232 тис. чол. (1980). Осн. населення — киргизи, живуть також росіяни, узбеки, татари, українці та ін. Міськ. нас.—18%. Поділяється на 6 районів, має 1 місто та 2 с-ща міськ. типу. Центр — м. *Нарин*.

Рельєф Н. о. переважно гірський, область лежить у межах Внутр. Тянь-Шаню. Осн. хребти: Джумгал-Тоо, Терскей-Ала-Тоо, Молдо-Тоо, Ферганський, Ат-Баші та Кокшаал-Тоо з найвищою вершиною області — 5982 м, пік Данкова. У міжгір'ях — значні улоговини та долини: Кочкорська, Джумгальська, Наринська, Атбашинська, Аксайська, Чатиркольська, Тогузтороуська. Корисні копалини: вугілля, залізні руди, нефелінові сієніти, кам. сіль, буд. сировина; джерела мінеральних вод. Клімат різко континентальний. Зима сувора, літо прохолодне. Пересічна т-ра січня від —10,1° у Кочкорді до —27,7° в Аскайській долині, липня від +21° до +9°. Опадів 200—300 мм на рік. Найбільший центр зледеніння на території області на хр. Кокшаал-Тоо (у районі піка Данкова). Гол. ріка — Нарин, на Пн.— витоки р. Чу. Ріки мають великі запаси гідроенергії, використовуються для зрошування. На р. Чу — Орто-Токойське водосховище. Найбільші озера — прісне Сонг-Кьоль та безстічне солонувате — Чатир-Кьоль. Переважає гірсько-степова та напівпустельна рослинність. У горах — субальп. та альп. луки. На високогір'ї — гірська тундра. Трапляються чагарникові угруповання з шипшини, барбарису, жимолості; в долинах — ліси з тополі, верби; на схилах гір — з тянь-шанської ялини, білої берези, арчі тощо.

Провідну роль в г-ві області відіграє с. г., яке за роки Рад. влади перетворилося на високоефективну галузь. Найбільше значення має тонкорунне та напівтонкорунне вівчарство (на область припадає 24% загальноресп. поголів'я овець і 25% заготівель вовни, 1980). Розводять також велику рогату худобу, коней, яків. Землеробство спеціалізується на вирощуванні кормових (однорічні і багаторічні трави) та зернових (ячмінь, пшениця, овес, просо) культур, вирощують також картоплю, овочі. Садівництво в Кочкорській, Джумгальській та Тогузтороуській долинах — холодостійкі сорти слив, яблук, абрикосів, груш. Проводяться значні роботи по меліорації земель. Пром-сть Н. о. базується на розробці корисних копалин та переробці с.-г. сировини. Більшість підприємств — у Нарині (м'ясокомбінат, молочний, хлібний, мех. і цегельний заводи, швейна ф-ка), у смт Мін-Куші — завод «Оргтехніка», у с. Чаєк — філіал Рибачинського м'ясокомбінату, мол. з-д; у с. Кочкорці — пивоварний і цегельний з-ди. Гол. вид транспорту — автомобільний. Осн. дороги: Рибаче — Нарин — Торугарт, Нарин — Казарман. Авіац. сполучення з м. Фрунзе, Ошською та Іссик-Кульською областями. В Н.о.— с.-г. технікум, мед. і пед. уч-ща (в Нарині), дослідна станція по тваринництву Кирг. н.-д. ін-ту тваринництва та ветеринарії. Наринський муз.-драм. театр. *К. О. Оторбаєв, К. Р. Рахманов.*

НА́РИС — художньо-публіцистичний жанр в літературі й журналістиці; невеликий розповідний твір, у якому, на відміну від оповідання, відтворюються дійсні, реальні події, факти, явища. Зберігаючи особливості худож. зображення, Н. відзначається злободенністю і оперативністю, стислою формою, жвавим, популярним викладом. Худож. вимисел допускається в плані психологічного аналізу. Водночас Н. не є простою копією дійсного факту. Для Н. відбираються найтиповіші явища, характерні риси подій і поведінки людей. Різновиди Н.— художній,

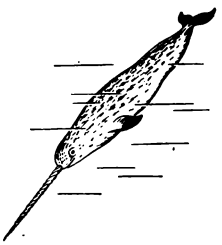

Нарвал.

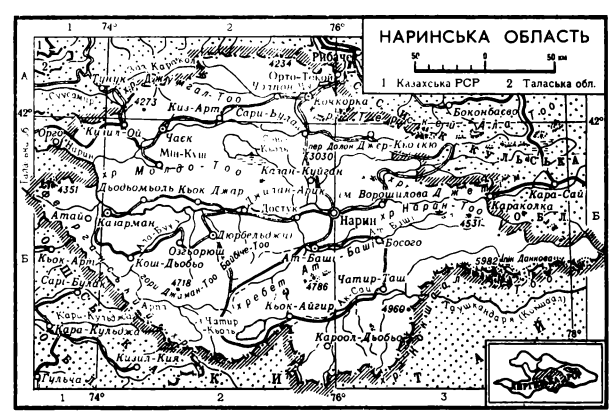

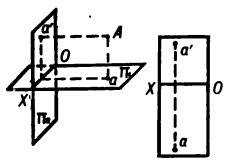

Нарисна геометрія. Ортогональні проекції точки *A* на горизонтальну (Π_1) та вертикальну (Π_2) площини. *OX* — лінія перетину цих площин.

літ.-критичний, або есе (розповідь про творчість письменника, митця), історичний (портрет певної істор. особи), географічний тощо. За жанровими особливостями розрізняють Н. проблемний, портретний, дорожній, судовий та ін. Сучас. Н. поділяють також на літературний, кіно-Н., радіо-Н., теле-Н. тощо.

Коріння жанру — в давніх літописах, хроніках, записках мандрівників. У 18 ст. Н. поширився у зв'язку з діяльністю просвітителів (в Англії — Р. Стіла і Д. Аддісона, у Франції — Вольтера і Д. Дідро, в Росії — М. Новикова, О. Радищева). *Натуральна школа* в Росії широко використовувала *фізіологічний нарис*. Важливі соціальні проблеми в своїх Н. ставили Г. Успенський, В. Короленко, А. Чехов, М. Горький та ін. В укр. л-рі одним із перших у жанрі Н. виступив Г. Квітка-Основ'яненко, пізніше — Панас Мирний, І. Франко, М. Коцюбинський та ін. У рад. л-рі Н. розвивається як оперативний жанр, який знайомить з досягненнями соціалістичного будівництва, показує зразки патріотизму, нові взаємини між людьми в рад. суспільстві. В рос. рад. л-рі широко відомі нариси М. Кольцова, В. Овечкіна, Г. Троепольського, В. Тендрякова, Ф. Абрамова, Ю. Дороша, в л-рах ін. республік розвиткові цього жанру сприяли Ю. Смуул, С. Муканов, М. Ауезов, Р. Кочар та ін. На Україні відомими нарисовцями були О. Довженко, Ю. Яновський, О. Десняк, Я. Галан. Працю рад. людей висвітлено також в нарисах І. Волошина, П. Автомонова, В. Большака, С. Колесника та ін.

Літ.: Пути советского очерка. Л., 1958; Об очерке. М., 1958; Бондар Є. П. Становлення і розвиток українського радянського нарису. К., 1962; Гурладі М. С. Великі роки. Шляхи розвитку українського радянського нарису, його проблеми та герої. К., 1968; Автомонов П. Ф. Жанр рідного краю. К., 1976.

С. П. Плачинда.

НАРИСНА́ ГЕОМЕ́ТРІЯ — розділ *геометрії*, в якому вивчаються властивості просторових фігур за їхніми зображеннями, а також методи побудови та властивості таких зображень. Фігури простору, що оточує нас, і сам простір наз. оригіналами (прообразами), відображення їх на якусь поверхню (переважно на площину) — зображеннями (образами, кресленнями). Осн. способом відображення у Н. г. є проеціювання; одержане при цьому зображення наз. *проекцією*. Щоб повніше відобразити геом. властивості фігури-оригіналу, її положення в просторі та залежно від вимог до зображення користуються різними методами проеціювання, внаслідок чого утворюються різні типи проекцій. Найпоширеніші з них такі.

1) Паралельні проекції. До них належать ортогональні, аксонометричні (див. *Аксонометрія*) та проекції з числовими відмітками. Ортогональні проекції — прямокутні проекції на дві (чи більше) взаємно перпендикулярні площини проекцій (метод Монжа). Площини проекцій Π_1 розташовують горизонтально, другу — Π_2 — вертикально (мал.). Кожну точку фігури-оригіналу проектують прямокутно на ці площини. Побудовані проекції якимсь способом (напр., обертанням площин Π_1 і Π_2 навколо осі *OX*) суміщують в одну площину. Одержане комплексне креслення складається з двох взаємно пов'язаних проекцій. Найбільш поширеними видами аксонометричних проекцій є прямокутна ізометрія, прямокутна диметрія і косокутна фронтальна диметрія, що розрізняються розташуванням координатних осей та коефіцієнтами спотворення (відношеннями зображення відрізка прямої, паралельної відповідній координатній осі, до його натурального розміру). В прямокутній ізометрії осі координат утворюють між собою рівні кути, а коеф. спотворення рівні між собою. В прямокутній диметрії вісь *OZ* вертикальна, осі *OX* та *OY* утворюють з горизонтальним напрямом кути 7°10′ та 41°25′ відповідно, коеф. спотворення по осях *OX* та *OZ* рівні між собою, а по осі *OY* цей коеф. вдвічі менший. У косокутній фронтальній диметрії осі *OZ* та *OX* перпендикулярні, вісь *OY* утворює з ними кут 135°, відрізки, паралельні осям *OX* та *OZ*, не спотворюються, а паралельні осі *OY* зменшуються вдвоє. Якщо всі три коеф. різні, то одержуємо триметрію. Проекції з числовими відмітками — прямокутні проекції точок на горизонтальну площину, що супроводяться числами, які вказують віддалі точок-оригіналів від цієї площини. Застосовуються в геодезії, топографії, будівництві, гірничій справі, геології тощо. 2) Центральні проекції, що є геом. основою *перспективи*. Перші спроби встановлення правил побудови зображень були ще в 4—3 ст. до н. е. Основи Н. г. як науки заклав Г. *Монж*. Сучас. Н. г. розширила свої можливості за рахунок застосування проеціювання зв'язками і пучками площин, прямими лінійних *конгруенцій*, конгруенціями кривих ліній, проеціювання багатовимірного простору на простір тієї ж чи меншої *розмірності*, використання ідей *проективної геометрії*. геом. моделювання тощо.

Літ.: Глаголев Н. А. Начертательная геометрия. М., 1953; Четверухин Н. Ф. [та ін.]. Начертательная геометрия М., 1963; Русскевич Н. Л. Начертательная геометрия. К., 1978.

М. Л. Русскевич.

НАРІ́ЖНИЙ (Нарєжний) Василь Трохимович [1780, с. Устивиця, тепер Великобагачанського р-ну Полтав. обл.— 21.VI (3.VII) 1825, Петербург] — рос. письменник. Друкуватися почав 1804 (трагедія «Димитрій Самозванець»). У романі «Російський Жілблаз, або Пригоди князя Гаврила Симоновича Чистякова» (ч. 1—3, опубл. 1814; повністю надрук. 1938) сатирично змалював дворянсько-кріпосницьке суспільство. Один з перших в рос. л-рі звернувся до укр. тематики — роман «Аріστіон», 1822; повісті «Багатий бідняк», «Запорожець», в яких дав колоритні картини укр. побуту, сатирично змалював пануючі верстви суспільства. Україні присвятив також романи «Бурсак» (1824), «Два Івани, або Пристрасть до позовів» (1825), незакінчений роман «Гаркуша, малоросійський розбійник» (1825; вид. 1956), позначений антикріпосницькою спрямованістю. Прототип одного з героїв «Російського Жілблаза...» — Г. Сковорода.

Тв.: Избранные сочинения, т. 1—2. М., 1956; Укр. перекл.— Два Івани. Х., 1931.

І. Я. Заславський.

НАРІМА́НОВ Наріман Кербалай Наджаф - огли [2 (14).IV 1870, Тбілісі— 19.III 1925, Москва] — рад. державний і парт. діяч, письменник, публіцист. Член Комуністичної партії з 1905. Н. в сім'ї дрібного торговця. Закінчив вчительську семінарію (Горі, 1890) і мед. ф-т Новоросійського ун-ту (Одеса, 1908). Працював учителем, лікарем. У 1905 вступив у с.-д. орг-цію «Гуммет», переклав азерб. мовою Програму РСДРП. З 1913 вів парт. роботу в Баку. В 1917 — голова к-ту «Гуммет» і член Бакинського к-ту РСДРП(б). З 1918 — на відповідальній держ. роботі. В 1920 — голова Азерб. ревкому, голова Раднаркому Азерб. РСР. З 1922 — голова Союзної Ради ЗРФСР і один з голів ЦВК СРСР. На XII, XIII з'їздах РКП(б) обирався кандидатом у члени ЦК. Н.— автор істор. драми «Надіршах» (1899), роману «Бахадур і Сона» (1896). В літ.-критичних статтях розглядав питання реалізму. Автор спогадів про В. І. Леніна. Похований у Москві біля Кремлівської стіни.

НАРІ́ЧЧЯ — найширше діалектне угруповання певної мови, яке об'єднує структурно споріднені *діалекти, говори* й *говірки*. Від ін. Н. тієї самої мови відмежовується пасмом *ізоглос*. У процесі істор. розвитку мови відбувається перегрупування діалектів і говорів, тому з часом кількість Н. мови може змінюватися. На укр. мовній території виділяють три Н.— північне, південно-східне і південно-західне (див. *Північні говори, Південно-західні говори, Південно-східні говори*).

Й. О. Дзендзелівський.

НАРКО́З (від грец. νάρκωσις — заціпеніння) — стан глибокого штучного сну, що викликається діянням деяких хімічних речовин або ін. факторів і супроводиться непритомністю, тимчасовою втратою больової чутливості та довільних рухів. У медицині Н. застосовується як один з видів знеболювання перш за все при хірургічному втручанні. Залежно від шляхів введення наркотичної речовини в організм хворого розрізняють Н. інгаляційний (пари ефіру, флюотану, циклопропану, закису азоту, хлороформу тощо вводять через дихальні шляхи), неінгаляційний — внутрішньовенний (в основному використовують *снотворні засоби* — похідні барбітурової к-ти; перевага цього Н.— швидке настання сну і повна відсутність ускладнень з боку дихальних шляхів); внутрішньом'язовий, підшкірний, прямокишковий (ці три види Н. застосовують рідко): внутрішньо-

кістковий (застосовують тоді, коли підшкірні вени розвинені погано, напр. у дітей). Ще буває комбінований Н., якщо послідовно застосовують дві або кілька наркотичних речовин з різним способом введення (внутрішньовенно та інгаляційно). Починають Н. з введення наркотичної речовини внутрішньовенно; коли хворий засне, переходять до інгаляційного. Для проведення інгаляційного Н. застосовують спец. апаратуру, яка дає змогу строго дозувати кількість вдихуваної наркотичної речовини. Див. також *Анестезіологія*. У ветеринарії Н. користуються, щоб позбавити тварину опору та ін. рухів (адинамія), відчуття болю (анальгезія) та щоб домогтися повного розслаблення її мускулатури (релаксація) при хірург. операціях і діагностичних дослідженнях. Як правило, застосовують комбінаційний Н. з премедикацією (спец. фармаколог. підготовкою тварини для усунення шкідливого впливу наркозу).

Літ.: Батрак Г. Е., Хрусталев С. И. Местное обезболивание и наркоз. К., 1979; Берлин А. З., Мещеряков А. В. Наркоз и дозирование анестетиков. М., 1980.

НАРКОМА́НІЯ (від грец. νάρκη — заціпеніння і *манія*) — захворювання, що виникає як наслідок зловживання *наркотиками* і речовинами, які мають наркотичну дію. Спричинюється Н. здатністю наркотиків викликати стан *ейфорії*. Перебіг захворювання хронічний. Відомі два шляхи розвитку Н. Перший — зловживання наркотиками через необізнаність (найчастіше це буває при неправильному прийманні призначених лікарем наркотиків, а також тоді, коли хворий боїться болю, безсоння та ін. тяжких симптомів захворювання і збільшує частоту приймання і дози наркотика). Другий шлях — свідоме приймання наркотиків з метою наркотичного сп'яніння. До цього шляху, як правило, схильні емоційно нестійкі, психічно незрілі, з обмеженим колом інтересів, егоїстичні особи. Самоконтролю спонук у таких осіб немає, тому Н. розвивається швидко і супроводжується поглинанням великих доз наркотиків. Перебіг хвороби в таких випадках дуже тяжкий і закінчується, як правило, катастрофічно. Н. призводить до грубого порушення життєдіяльності організму і соціальної деградації особи. Н. нівечить життя не тільки хворих, а й їхніх родин. Якщо на початку хвороби потяг до наркотиків виявляється в розладі психічних функцій, то згодом з'являються ознаки порушення фіз. стану. Загальний стан організму наркомана дедалі більше погіршується, виникають *депресія*, розлади травного апарату, глибоке виснаження, хворий гине. *Алкоголізм* і *куріння* наз. побутовою Н. Лікування примусове і можливе тільки в умовах стаціонару.

За рад. законодавством Н., що викликає тимчасовий психічний розлад, до якого особа прагне з власної *вини*, не виключає наявності *осудності* винної особи за вчинений *злочин*. Тому закон (в УРСР ст. 14 КК УРСР) встановлює, що вчинення злочину в стані наркологічного сп'яніння не звільняє від відповідальності. Незалежно від призначеного кримінального покарання за злочин, вчинений на грунті наркманії, суд може направити засудженого наркомана на примусове лікування. Воно провадиться (залежно від міри кримінального покарання) відповідно в місцях позбавлення волі або в спец. мед. закладах. Якщо покарання не пов'язане з позбавленням волі, то суд може в інтересах членів сім'ї винного за їхнім клопотанням або за клопотанням профспілкової орг-ції, прокурора, органу опіки і піклування чи лікувального закладу визнати винну у зловживанні наркотиками особу обмежено дієздатною (див. *Дієздатність*). Над нею встановлюється піклування в порядку, передбаченому *Кодексом про шлюб та сім'ю УРСР*. Боротьбі з Н. присвячено спец. держ. акти. Так, 14.IV 1969 Президія Верховної Ради УРСР прийняла Указ «Про примусове лікування і трудове перевиховання хворих на наркоманію», 25.IV 1974 Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ «Про посилення боротьби з наркоманією».

І. В. Пінчук, І. П. Лановенко.

НАРКО́ТИКИ (від грец. ναρκωτικός — приголомшливий, дурманний) — група речовин різної природи (рослинного походження або синтетичні), зловживання якими призводить до розвитку *наркоманії*. Термін «наркотики» часто вживається для позначення груп речовин, здатних викликати стан *наркозу* (закис азоту, етиловий ефір, хлоретил тощо), їх наз. наркотичними засобами. До Н. відносять групу *опію*, *гашиш*, марихуану, кокаїн, *промедол*, морфій (*морфін*) та ін. У мед. практиці і ветеринарії використовують лише нетоксичні в певних дозах і безпечні для життя наркотичні речовини. До Н. відносять також алкоголь, *нікотин* (див. *Куріння*).

НАРКОТИ́ЧНІ РОСЛИ́НИ — рослини, які містять речовини, що спричинюють своєрідне збудження з наступним пригніченням *центральної нервової системи*. Багато Н. р. є *отруйними рослинами* і *лікарськими рослинами*. З Н. р. одержують препарати (див. *Наркотики*), які застосовують у медицині як *знеболювальні засоби* і *снотворні засоби*; зловживання цими препаратами спричинює *наркоманію*. Діючими речовинами Н. р. здебільшого є *алкалоїди*. Більшість Н. р.— вищі квіткові рослини, менше — нижчі рослини (деякі гриби). Н. р. трапляються в різних геогр. широтах; особливо багата на Н. р. *флора* тропічних областей. Найважливіші Н. р., які дико ростуть або вирощуються в УРСР,— мак снотворний, гармала звичайна, блекота чорна, мухомор червоний та деякі інші.

НАРМА́ДА, Нарбада — ріка на п-ові Індостан, в Індії. Довж. 1250 км, площа бас. бл. 100 тис. км². Бере початок на Пн. плоскогір'я *Декан*, впадає в Камбейську зат. Аравійського м., утворюючи *естуарій*. Тече глибокою каньйоноподібною долиною. Живлення переважно дощове, під час літніх мусонних дощів характерні паводки. Воду Н. використовують для зрошування. У гирлі — судноплавна.

НАРОВЧА́ТОВ Сергій Сергійович (3.X 1919, м. Хвалинськ, тепер Сарат. обл.— 22.VII 1981, Москва) — рос. радянський поет, Герой Соціалістичної Праці (1979). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1941. Автор збірок поезій «Вогнище» (1948), «Солдати свободи» (1952), «Чверть віку» (1965), «Через війну» (1968), «Полудень» (1969), «Широчінь» (1979), поеми «Василь Буслаєв» (1973). Збірники істор.-літ. досліджень «Лірика Лермонтова» (1970), «Незвичайне літературознавство» (1970), «Жива ріка» (1974). Перекладач творів укр. рад. поетів. Головний редактор журн. «Новый мир» (1974—81). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. *Тв.:* Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1977—78; Избранное. М., 1979.

І. М. Давидова.

В. Т. Наріжний.

Н. Наріманов.

НАРО́Д — 1) У звичайному розумінні — населення держави, країни. 2) Спільність людей, яка змінюється на різних етапах істор. розвитку і включає соціальні верстви і класи, які за своїм об'єктивним становищем у сусп. виробництві визначають прогресивний розвиток суспільства. Н.— насамперед трудящі, творці матеріальних і духовних цінностей, вирішальна сила докорінних соціальних перетворень. Зміст поняття «народ» як соціологічної категорії відображає зміни соціальної структури суспільства. Так, для первіснообщинного ладу поняття «народ» і «населення» майже адекватні, в антагоністич. класових формаціях — між ними суттєва відмінність, оскільки існує величезна різниця між трудящими масами й експлуататор. верхівкою. Лише за соціалізму поняття «народ» охоплює всі *групи соціальні*. Місце і роль Н. в історії (див. *Роль народних мас і особи в історії*) вперше розкрив *марксизм-ленінізм*. У той час, як ідеологи реакційних класів зображують Н. як пасивну масу, яка нібито нездатна до самостійної діяльності і тому потребує керівної верхівки (див. *Еліти теорія*), марксизм-ленінізм розглядає Н. як осн. рушійну силу історії. У політ. пробудженні Н. за капіталізму гол. роль відіграє *робітничий клас* і його авангард — марксистсько-ленінські партії. Конкретно-істор. підхід до Н. дає змогу комуністич. партіям виробляти науково обґрунтоване ставлення до всіх верств населення, залучаючи широкі верстви Н. до революц. боротьби. В процесі побудови соціалізму і *розвинутого соціалістичного суспільства* в СРСР склалася нова істор. спільність людей — *радянський народ*, творча діяльність якого в будівництві комунізму — фактор величезної ваги, який впливає на прогрес усього людства.

«НАРО́Д» — двотижневий громадсько-політ. журнал прогресивного напряму, орган радикальної партії в Галичині. Виходив 1890—

95 у Львові (з 1890) та Коломиї (з 1892) за редакцією М. І. Павлика і І. Я. Франка. Журнал вміщував матеріали про тяжке становище селянства Галичини, викривав угодовство укр. бурж.-націоналістичних партій та орг-цій, вміщував огляди про визвольний і робітн. рух у Росії. Значна частина матеріалів присвячувалася культур.-освітнім справам, жіночому питанню, проблемам мистецтва.

НАРО́ДЖУВАНІСТЬ — один з основних показників *демографічної статистики*; відображає частоту народження дітей на певній території протягом року. Разом з *дитячою смертністю* і *смертністю* Н. характеризує природний рух населення. Рівень Н. вимірюється заг. коефіцієнтом Н.— відношенням числа живонароджених до заг. чисельності або на 1 тис. населення конкретної території та коефіцієнтами заг. і вікової плодючості, які обчислюються кількістю народжень на 1 тис. жінок віком 15—49 років або окремих їх вікових груп. Інтенсивність Н. залежить від соціальних умов і підпорядковується відповідним законам *народонаселення*. У країнах соціалістич. системи коефіцієнт Н. вищий, ніж у ряді капіталістич. країн. У 1977 він становив: у НРБ — 16,1; у ЧССР — 18,7; у НДР — 13,3; в УНР — 16,7; у ПНР — 19,1; у Румунії — 19,6; в Югославії — 17,6; у Франції — 14,0; в Англії і Уельсі — 11,6; у ФРН — 9,5. Рівень Н. в СРСР в останні 15 років приблизно однаковий, коефіцієнт Н. у 1978 в СРСР становив 18,2, зокрема на Україні — 14,7. *Л. Й. Бугай.*

НАРО́ДИЦЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Сх. Житомир. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км². Нас. 31,4 тис. чол. (1980). У районі — 84 населені пункти, підпорядковані селищній і 20 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Народичі*. Поверхня району рівнинна, переважає долинно-зандровий тип місцевості (див. *Зандри*). Поклади торфу. Річки — *Уж* з прит. Кам'янка, Жерев, Звіздаль, Грезля, Норин (бас. Дніпра). Грунти дерново-підзолисті та болотні. Розташований у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, дуб, граб, осика, береза, вільха) займають 54 тис. га. Найбільше підприємство у районі — Народицька стрічко-ткацька ф-ка. Комбінат побутового обслуговування (Народичі). Землеробство спеціалізується на вирощуванні картоплі, льону та жита, тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1980 становила 57,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 38,7 тис. га. Скотарство, вівчарство, свинарство, птахівництво. У Н. р.— 17 колгоспів, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізнич. ст. Рача. Автомоб. шляхів — 324 км, у т. ч. з твердим покриттям — 210 км. У районі — 41 заг.-осв. і музична школа, сільс. профес.-тех. уч-ще (с. Бабиничі); 40 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні; санаторій «Нова Рача». 10 будинків культури, 41 клуб, 2 кінотеатри, 46 кіноустановок, 45 б-к. У Н. р. видається газ. «Жовтневі зорі» (з 1932). *І. С. Кучер.*

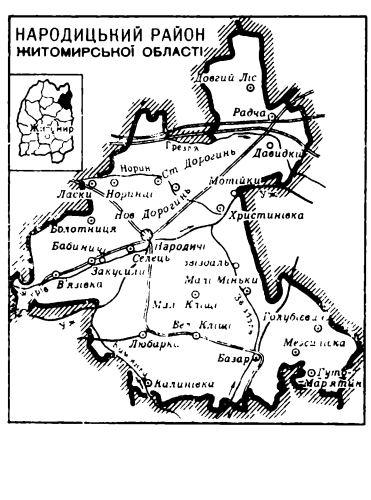

НАРО́ДНА ВО́ЛЯ» — таємна революційно-народницька централізована організація в Росії, що утворилася в серпні 1879 в результаті розколу «*Землі і волі*» (див. *Народництво*). На чолі «Н. в.» стояв Виконавчий к-т, до складу якого входили професіональні революціонери А. І. *Желябов*, О. Д. *Михайлов*, М. О. *Морозов*, С. Л. *Перовська*, В. М. *Фігнер*, М. Ф. *Фроленко* та ін. Гуртки і групи «Н. в.» діяли серед робітників, військових, учнівської молоді майже в 50 містах Рос. імперії, в т. ч. у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Єлизаветграді, Кам'янці-Подільському. Друк. органами «Н. в.» були газети «Народная воля» (1879—85), «Рабочая газета» (1880—81) і «Листок „Народной воли“» (1880—86). Програма «Н. в.» включала вимоги повалення самодержавства; скликання Установчих зборів, запровадження заг. виборчого права і постійного нар. представництва, проголошення демократичних свобод; передання землі, заводів і фабрик у нар. власність; запровадження безплатної освіти; заміни постійної армії місц. нар. ополченням; надання всім народам Росії, в т. ч. українському, права на самовизначення. Висунувши завдання політ. боротьби, народовольці, порівняно з народниками 70-х рр., зробили крок уперед. Разом з тим, залишаючись соціалістами-утопістами, вони поділяли осн. положення народницької ідеології і насамперед — віру в можливість переходу Росії до соціалізму через сел. *общину*, минувши капіталізм. У процесі підготовки і проведення повстання «Н. в.» гол. роль відводила революц. меншості — Центр. бойовій орг-ції. Остаточний успіх повстання вона пов'язувала з підтримкою його міськими робітниками і залученням на свій бік (або нейтралізацією) війська. Розгорнувши революц. агітацію і пропаганду серед нар. мас, члени «Н. в.» не змогли запоручитися їхньою широкою підтримкою. Успішній пропаганді революц. ідей значною мірою перешкоджали терористичні методи боротьби проти самодержавства, на здійснення яких було кинуто кращі сили «Н. в.». Незважаючи на успішне здійснення гол. терористичного акту — вбивства *Олександра II* (на нього було вчинено 7 замахів; див. *Первомартовці*), повстання, на яке розраховували народовольці, не вибухнуло. Самодержавство перейшло в наступ. У 1879—83 відбулося понад 70 політ. народовольських процесів, до яких притягувалося бл. 2 тис. чол. Виконавчий к-т було знекровлено, народовольство вступило в ідейну й організаційну кризу. Спроби Г. О. *Лопатіна* (1884), П. Ф. Якубовича (1883—84), Б. Д. Оржиха, В. Г. *Богораза*, Л. Я. *Штернберга* (1885), С. М. Гінзбург (1889) відновити «Н. в.» успіху не мали. Особливе місце в революц. народовольському русі 80-х рр. посідала «Терористична фракція партії „Народна воля“» О. І. *Ульянова* (1886—87), що намагалася внести до своєї програми елементи наук. соціалізму. Героїчну боротьбу народовольців високо оцінили К. Маркс і Ф. Енгельс (див. Твори, т. 22, с. 428). В. І. Ленін, критикуючи утопічну програму народовольців, водночас зазначав, що їхня діяльність сприяла «дальшому революційному вихованню російського народу» (Повне зібр. тв., т. 30, с. 298).

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів. [Про «Народну волю» див. Довідковий том до Повного зібрання творів, ч. 1]; «Народная воля» в документах и воспоминаниях. М., 1930; Волк С. С. Народная воля. 1879—1882. М.—Л., 1966; Седов М. Г. Героический период революционного народничества. М., 1966; Троицкий Н. А. Безумство храбрых. М., 1978.

С. О. Сосновчик.

НАРО́ДНА ГАЗЕ́ТА» — укр. прогресивна газета в Канаді. Видавалася 1919—40 Робітничо-фермерським видавничим т-вом. До 1937 виходила під назвою «Українські робітничі вісті». «Н. г.» відстоювала інтереси канад. робітн. класу, в т. ч. укр. трудящих Канади, боролася проти фашизму і загрози війни, за нар. фронт демократичних сил, висвітлювала на своїх сторінках діяльність укр.

прогресивних орг-цій у Канаді, успіхи Рад. Союзу тощо. В липні 1940 «Н. г.» було закрито канад. урядом.

«НАРО́ДНА ГВА́РДІЯ», «Народна гвардія імені Івана Франка» — підпільно-партизан. антифашист. орг-ція, що діяла на тер. Львів., Станісл. (тепер Івано-Фр.), Терноп. і Дрогобицької обл. під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Створена у Львові у вересні 1942 на базі антифашист. підпільних груп, що виникли в місті влітку і восени 1941. Їхніми організаторами були комуністи і комсомольці, колишні члени Комуністичної партії Зх. України і Компартії Польщі В. Я. Грушин, М. Д. Березін, Т. А. Гаєвський, П. П. Перчинський, А. П. Полуб'як, А. Т. Дацюк та ін. Діяльну участь у становленні і зміцненні орг-ції взяв ЦК Польс. робітн. партії, який направляв сюди своїх представників, допомагав орг-ції налагодити бойову й політ. роботу. Орг-ція поділялася на бойові групи, при яких діяли політ. к-ти. Керівництво орг-цією спочатку здійснювала Окружна рада. До літа 1943 вона налагодила зв'язки і очолила керівництво підпільними комуністичними орг-ціями і партизанськими загонами, що діяли на Дрогобиччині, Станіславщині, Тернопільщині. Це зумовило зміну орг. будови «Н. г.». Зона її діяльності була поділена на три округи. Окружні командування підлягали Військ. раді «Н. г.» у Львові, до складу якої увійшли М. Д. Березін, В. Я. Грушин, І. П. Курилович і Й. Г. Матвишин. Орг-ція дістала нову назву — «Народна гвардія західних областей України», а з грудня 1943 — «Партизанський рух західних областей України». На цей час налічувала понад 600 чол., серед яких були українці, росіяни, білоруси, поляки, чехи, словаки, німці, угорці. Вона мала тісні зв'язки з підпільними антифашист. орг-ціями і партизан. загонами, зокрема «*Визволення Вітчизни*», «*Патріоти слов'ян*». «Н. г.» приділяла велику увагу масово-політ. роботі серед населення. Вона видавала нелегал. газ. «Боротьба», «Новини дня», «Партизан», «Глос вольності» — «Голос свободи», «Пшеглед тигодня» — «Тижневий огляд», «Пшеглед дня» — «Щоденний оглял», листівки та відозви. Вийшло понад 90 номерів підпільних газет. «Н. г.» вела активну збройну боротьбу проти окупантів. Було пущено під укіс понад 30 ворожих ешелонів, підірвано бл. 20 залізничних і шосейних мостів, знищено ряд пром. підприємств і військ. складів, десятки танків і автомашин. Значну допомогу «Н. г.» подала партизан. з'єднанню С. А. *Ковпака* під час здійснення ним *Карпатського рейду 1943* та з'єднанню М. І. *Наумова* в березні 1944. Багато членів «Н. г.» вступило в ці партизан. з'єднання. Орг-ція діяла аж до визволення зх. областей України Червоною Армією.

Літ.: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 1—3. К., 1975; Нариси історії Львівської обласної партійної організації. Львів, 1969; Нариси історії Івано-Франківської обласної партійної організації. Ужгород, 1979; Нариси історії Тернопільської обласної партійної організації. Львів, 1980; Варягіна В. Д., Вакуленко Г. С. Народна гвардія імені Івана Франка, Львів, 1979; Замлинський В. О. З вірою в перемогу. Комуністична партія на чолі партизанської боротьби проти німецько-фашистських загарбників у західних областях України. 1941—1944. К., 1976.

В. О. Замлинський.

НАРО́ДНА ДЕМОКРАТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА ЙЄ́МЕН, НДРЙ — держава в Азії. Розташована на Пд. Зх. Аравійського п-ова та на кількох островах у Червоному м. та Індійському ок. (найбільший з них — *Сокотра*). На Пд. омивається водами Аденської зат. та Аравійського м. В адм. відношенні поділяється на 6 мухафаз (провінцій).

Державний лад. НДРЙ — республіка. Діє конституція 1978. Найвищим органом держ. влади і єдиним законодавчим органом є Верховна нар. рада (ВНР; 111 депутатів, обираних населенням на 5 років). Постійним органом, що здійснює функції ВНР в період між її сесіями, є Президія у складі 11—17 членів на чолі з головою. Найвищий виконавчий і адм. орган — Рада міністрів, очолювана прем'єр міністром. Місц. органами держ. влади є нар. ради, обирані населенням на 2,5 року.

П. Ф. Мартиненко.

Природа. Вздовж узбережжя простягається нешироka прибережна рівнина. Рельєф зх. та центр. частин країни гористий, вис. до 2513 м (г. Адаран — найвища точка країни). Є згаслі вулкани. На Пн.— пустеля *Руб-ель-Халі*. Поклади мармуру, вапняку, солі, буд. матеріалів. Клімат тропічний, сухий. На узбережжі пересічна т-ра січня +25, червня +32°, в горах прохолодніше. Опадів у Адені 125 мм, у горах до 700 мм на рік. Річок з постійною течією майже немає, поширені *ваді*. Переважає трав'яниста й чагарникова напівпустельна рослинність на червоно-бурих грунтах, у горах — *савана* з акацією та коміфорою. На узбережжі — оазиси.

Населення. Понад 90% всього нас. становлять *араби*. Живуть також вихідці з Індії і Пакистану (гуджаратці, панджабці, гіндустанці) й сомалійці. Офіц. мова — арабська. Пересічна густота нас.— 5,6 чол. на 1 км² (1980, оцінка). Міське населення становить 29%. Найбільші міста: *Аден, Шайх-Осман*, Ель-Мукалла.

Історія. Перші держ. утворення на території сучас. НДРЙ виникли в кін. 2-го тис. до н. е. На поч. 6 ст. її захопили *ефіопи*, в кін. 6 ст.— *перси*. В 7 ст. вона увійшла до складу араб. *Халіфату*. В той час тут утвердилися феод. відносини, панівною релігією став *іслам*. У 9—16 ст. тер. сучас. НДРЙ перебувала під владою єгип.-сірійських монархій. З 16 ст. зазнавала вторгнень турків-османів. У кін. 17 ст. емірати, що виникли тут у 9 ст., стали самостійними. В 1839 Великобританія захопила Аден, а на кінець 19 ст. встановила своє панування над пд.-йеменськими еміратами. Після проголошення 1919 незалежного королівства Йємен (див. *Йеменська Арабська Республіка*) Великобританія зберегла за собою Аден і Аденські протекторати (тер. на Пд. Аравійського п-ова). В 1937 Аден було проголошено колонією Великобританії. Протекторати було поділено на Сх. і Зх. З метою посилення свого колоніального панування Великобританія створила 1959 маріонеткову Федерацію араб. еміратів Півдня (з 1962 — Федерація Південної Аравії), з якою вона уклала угоду «про дружбу і захист». У жовтні 1963 під керівництвом Нац. фронту визволення окупованого Півдня Йємену почалася збройна боротьба проти брит. колонізаторів. На поч. жовтня 1967 майже вся тер. Пд. Йємену перебувала в руках патріотів. 30.XI 1967 було проголошено незалежну Народну Республіку Південного Йємену (з 30.XI 1970 — НДРЙ), яка того самого року встановила дипломатичні відносини з СРСР. У червні 1969 керівництво Нац. фронтом перейшло до революц.-демократичного крила. Нова влада приступила до соціального та екон. відродження країни, спрямувавши її розвиток по шляху соціалістич. орієнтації. В 1975 було створено Об'єднану політ. орг-цію Нац. фронт (ОПОНФ), до якої увійшли Нац. фронт, Партія нар. авангарду та Нар.-демократичний союз. У 1978 на базі ОПОНФ засновано Йеменську соціалістичну партію (ЙСП), яка проголосила своєю ідеологічною і політ. платформою наук. соціалізм. На міжнар. арені НДРЙ проводить курс, спрямований на гарантування миру й міжнар. безпеки, підтримку нац.-визвольної боротьби народів, протидію підступам імперіалізму й реакції. НДРЙ підтримує тісні зв'язки з СРСР та ін. соціалістич. країнами. В 1969 між НДРЙ і СРСР підписано угоду про торгівлю, екон. і тех. співробітництво, 1974 — угоду про розвиток екон. і тех. співробітництва, 1979 — договір про дружбу і співробітництво, 1980 — угоди про екон. і тех. співробітництво. З 1967 НДРЙ — член ООН. НДРЙ — член *Ліги арабських держав*, *Національного фронту стійкості і протидії*. З 1979 НДРЙ бере участь у роботі *Ради Економічної Взаємодопомоги* як спостерігач. *І. М. Хворостяний.*

Політичні партії, профспілки. Йеменська соціалістична партія, засн. 1978. Правляча. Загальна кон-

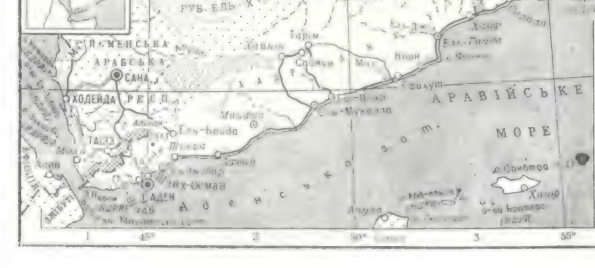

Герб Народної Демократичної Республіки Йємен.

НАРОДНА ДЕМОКРАТИЧНА РЕСПУБЛІКА ЙЄМЕН

Площа — 336,5 тис. км² (за оцінкою уряду країни)

Населення — 1,9 млн. чол. (1980, оцінка)

Столиця — м. Аден

федерація робітничих профспілок НДРЙ, засн. 1956. Входить до ВФП. Союз селян НДРЙ, засн. 1976.

Господарство. НДРЙ — агр. країна, що розвивається. Тривале колоніальне брит. панування та феод. відносини значно затримали її екон. розвиток. Після утворення 1967 республіки в країні відбулися значні соціально-екон. перетворення: конфісковано султанські землі, обмежено приватне землеволодіння, створено кооперативи, націоналізовано іноз. банки, страхові й торг. компанії, соледобувну пром-сть, окремі пром. підприємства, зовн. торгівлю. Певну роль в окремих галузях продовжує відігравати також іноз. капітал. На кін. 1979 на держ. та сусп. сектори економіки припадало бл. 85% пром. і бл. 70% с.-г. виробн., понад 96% зовн. торгівлі. Майже завершено агр. реформу; в країні створено 45 виробничих с.-г. кооперативів, 40 держгоспів і 18 машинопрокатних та рем. станцій (поч. 1980). Значну допомогу НДРЙ подають СРСР та ін. соціалістич. країни. Зокрема, при сприянні СРСР виконується майже 50 різних проектів (1980): будуються іригаційні споруди, пром. підприємства, ведуться пошуки корисних копалин, підготовка кадрів, створюється сучас. риболовецький флот тощо.

Основа економіки — с. г., в якому зайнято бл. 55% самодіяльного населення і створюється понад 90% вартості експорту. Переважає рослинництво, розвиток якого можливий лише на зрошуваних землях. Гол. експортні культури — бавовник (1979 зібрано 11,2 тис. т бавовни-сирцю) та кава (0,8 тис. т). Для власного споживання вирощують пшеницю, просо, кукурудзу, ячмінь, овочі, фініки, банани, кунжут, тютюн та ін. Поголів'я (тис., 1979): великої рогатої худоби — 87,3, кіз — 1273, овець — 849, верблюдів — 103, коней — 41. На узбережжі та островах — рибальство та мор. промисли (1979 виловлено 73,5 тис. т риби і морепродуктів). Осн. пром. підприємства створено за роки незалежності: нафтопереробний з-д в Адені, що працює на довізній нафті, його продукція (2,5 млн. т нафтопродуктів, 1979) становить майже 40% вартості всієї пром. продукції країни; діють також рибоконсервний, лакофарбовий та шкіряний з-ди, сірникова, цигаркова, швейна ф-ки, судноремонтні майстерні, підприємства по виготовленню побутових виробів з пластмаси, рибної муки, по первинній обробці бавовни тощо. Розвинуті кустарні промисли. На узбережжі, поблизу Адена,— випарювання солі (75 тис. т, 1979). Гол. пром. центри — Аден і Ель-Мукалла. В 1979 вироблено 251 млн. кВт × × год електроенергії. З-ць в країні немає. Осн. вид транспорту — автомобільний. Довж. автошляхів (тис. км, 1979) — 7,5 (у т. ч. 1,4 з твердим покриттям). Гол. мор. порт і міжнар. аеропорт — Аден. З НДРЙ вивозять нафтопродукти, рибу і морепродукти, бавовну-сирець, каву, сіль, шкірсировину тощо. Довозять машини і устаткування, транспортні засоби, пром. і прод. товари. Гол. торг. партнери: СРСР, Японія, Саудівська Аравія, Кувейт, Італія. Частка соціалістич. країн у зовнішньоторг. балансі НДРЙ становить 31,2% (1979). Відносини між НДРЙ та СРСР розвиваються на основі договору про дружбу та співробітництво. Грош. одиниця — динар НДРЙ. За курсом Держбанку СРСР 1 динар НДРЙ = 2,18 крб. (липень 1981).

Д. В. Сущевський.

На прядильній фабриці в місті Адені. Обробіток землі в держгоспі.

Медичне обслуговування. В 1976 в НДРЙ було 2,65 тис. лікарняних ліжок (15,1 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу 1976 подавали 190 лікарів (1 лікар на 10 тис. ж.), 8 зубних лікарів і 6 фармацевтів. Лікарів готують за кордоном.

А. М Сточик.

Освіта. На час проголошення республіки (1967) понад 60% нас. було неписьменним. У 1973 прийнято закон про заг. обов'язкове навчання грамоти всіх жителів віком від 12 до 45 років. З 1974 навчання в держ. школах безплатне, є невелика кількість приватних шкіл. Строк навчання в поч. школі, обов'язковій для дітей віком від 7 до 12 років, 6 років, у середній — 6 (3 + 3). В 1974/75 навч. р. у поч. школах було 196,5 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 39,7 тис. У 1970 в Адені створено перший вищий навч. заклад — Вищий пед. коледж (1974/75 навч. р. — 300 студентів), 1975 — перший ун-т (1977/78 навч. р.— 1,5 тис. студентів), обидва — в Адені. Університет став першим н.-д. центром країни. В Адені є бібліотеки — «Місват» і університетська, два археологічні музеї.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1980 в НДРЙ видавалися араб. мовою 3 газети і 1 журнал заг. тиражем бл. 30 тис. прим. Осн. газети: щоденна — «Арбааташар октобр» («14 жовтня», з 1968), щотижневі — «Ас-Саурі» («Революціонер», з 1967) — орган ЦК Йеменської соціалістич. партії, «Саут аль-Уммаль» («Голос робітників»). Щомісячний журнал «Ас-Сакафа аль-Джадіда» («Нова культура», з 1970) — орган М-ва культури. Аденське інформ. агентство (AIA) засн. 1970. Радіомовлення з 1954, телебачення з 1964, перебувають у віданні радіомовної служби НДРЙ.

Література. В давнину л-ра нинішніх НДРЙ і *Йеменської Арабської Республіки* розвивалася як частина араб. л-ри. Становлення нової л-ри відбувається під впливом як араб. літ. традицій і зх. культури, так і л-ри країн соціалізму. Осн. місце в ній займає революц.-демократична поезія Фаріда Бараката, Абдуррахмана Фахрі, Алі Махді аш-Шінваха, Абадана Мухаммеда Духейса. Романтичним спрямуванням відзначається творчість Джаафара Лютфі Амана. З реалістичними новелами й невеликими драм. творами виступають Мухаммед Саїд Місват, Мухаммед Абдель Валі, Ахмед Махфуз Омар, Алі Баазіб, Мухаммед Абдуррахман Ахмед, Мухаммед Саліх Хейдарі.

Архітектура та мистецтво. На території НДРЙ збереглися руїни столиці царства Катабан — м. Тімни (9—1 ст. до н. е.): частина кам'яних укріплень, залишки кам'яних будинків з написами на стінах, стели з рельєфними схематичними зображеннями; в Хадрамауті — руїни міст (3—4 ст. до н. е) з оборонними стінами з тесаного каменю, залишки баштових будинків, скельні гробниці (поблизу Ель-Хурейди) й водоймища (в Адені). В різних районах НДРЙ знайдено наскельні зображення (кін. 1-го тис. до н. е.), фігурки людей і тварин з бронзи й золота, кераміка з геом. орнаментом, у Тімні — настінні бронзові рельєфи й статуї елліністичного характеру

Аден. Панорама частини міста.

(1 ст. до н. е.). В Адені збереглися укріплення (серед. 19 ст.), мечеті з плоскими або купольними перекриттями галерей, мінарети, мавзолеї «куба». В 20 ст. в містах споруджують будівлі сучас. архітектури.

На йеменській музиці позначився вплив візант., перської, афр. та інд. культур. Збереглися зразки архаїчної музики (декламування фольклорної поезії тощо); склалися системи ладів (макамів), ритмічних формул, певних пісенних та інструм. стилів (такасим та ін.). Муз. інструменти: уд (лютня), канун (цитра), мізмар (рід гобоя), ударні — табл, деф, мірвас, хагер та ін. Після утворення НДРЙ почали розвиватися сучас. форми музики. Муз. освіту надає Ін-т музики і театру в Адені. Нац. ансамбль пісні і танцю НДРЙ гастролював в СРСР.

Літ.: Кузнец Ю. Л., Наумкин В. В. Народная Демократическая Республика Йемен: 10 лет независимости. М., 1977; Материалы I съезда Йеменской социалистической партии. Пер. с араб. М., 1979; Десять лет национальной независимости Народной Демократической Республики Йемен. Пер. с араб. М., 1978; Александров И. А. Народная Демократическая Республика Йемен. (Справочник). М., 1976.

Т. Х. Стародуб (архітектура, образотворче мистецтво).

НАРО́ДНА ДЕМОКРА́ТІЯ — форма політичної організації суспільства, що утворилася в ряді країн Європи і Азії внаслідок перемоги *народно-демократичних революцій* в 40-х рр. 20 ст. Відобразила особливості розвитку нар.-демократичних і *соціалістичних революцій* в умовах *загальної кризи капіталізму* і зміни співвідношення сил на міжнар. арені на користь соціалізму. В процесі переростання нар.-демократичної революції в соціалістичну Н. д. стає специфічною формою *диктатури пролетаріату*. Своєрідність внутр. і зовн. умов боротьби за соціалізм у країнах Н. д. зумовила деякі відмінності в соціально-екон. перетвореннях та певні специфічні риси в системі політ. організації суспільства — багатопартійність при керівній ролі марксистсько-ленінської партії; наявність широкого нар. (нац., вітчизн.) фронту, до якого поряд з робітн. класом і трудящим селянством входять патріотично настроєні представники ін. соціальних груп. Разом з тим Н. д. властиві заг. принципи й закономірності, притаманні всім країнам, що йдуть по шляху соціалістичного будівництва,— влада трудящих при авангардній ролі робітн. класу, керівництво процесом сусп. розвитку з боку марксистсько-ленінської партії, сусп. власність на засоби виробництва, плановий розвиток нар. г-ва, виховання всього народу в дусі ідеології наук. комунізму, пролет., соціалістичного *інтернаціоналізму* та ін. Н. д. забезпечила розгортання будівництва соціалізму відповідно до конкретно-істор. умов кожної країни.

НАРО́ДНА ДРА́МА — один із жанрів народнопоетичної творчості; драматичне дійство на основі народнопоетичної творчості. За формою Н. д. будувалися *весілля*, весняні та літні календарні *обряди*. Вони мали здебільшого синкретичний характер (див. *Синкретизм*). У період Київ. Русі Н. д. грали бродячі актори-*скоморохи*. Найпошир. на Україні була лялькова вертепна драма (див. *Вертеп*). Крім того, були відомі Н. д., що їх грали актори. Зокрема, набули популярності «Мельниця, дід і баба», «Коза», «Лодка», «Трон» (або «Цар Максиміліан»), «Цар Ірод». Побутова комедія «Мельниця» була поширена в основному на зх.-укр. землях, персонажі її, передусім дід і баба, наділені колоритними нар. рисами. Первісна форма Н. д. «Коза» мала виразно синкретичний характер. Грали її в супроводі музики або наряженого хору, який співав пісні, а сама «коза» танцювала, імітувала рухами те, про що співав хор. Звичай «водити козу» відомий з дуже давніх часів. Церква ще в 11 ст. виступала проти поганських звичаїв водити «бісовську кобилу». У деяких варіантах драми звучала критика на духівництво. Наприкінці 18 ст. із Росії на Україну прийшла Н. д. «Лодка». В ній ішлося про астраханський похід С. Разіна 1670, коли повстанці при підтримці місцевого населення визволили від воєвод Царицин, а потім Астрахань. Твір є драматизацією пісні «Вниз по матушке, по Волге». Драма мала антифеод. спрямування. Популярна в Росії п'єса «Цар Максиміліан» на Україні мала ще й назву «Трон». У ній розповідається про царя-деспота, який за непокірливість наказав відрубати голову рідному синові. У цій драмі відбилося тяжке життя селян, звучала сатира на царів. Не ляльки, а живі актори виконували вертепну драму під назвою «Цар Ірод», у якій використано реліг. частину вертепу і поєднано її з окремими сценками із світського життя. Під час виконання драми особливо наголошувалось на деспотизмі царя Ірода, що асоціювалося з антинар. політикою рос. царизму. Герої драми висловлювали радість з приводу смерті Ірода. Н. д. була важливим культурним здобутком минулого. Див. також *Народна творчість*, розділ Театр.

Літ.: Франко І. До історії українського вертепа XVIII в. «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», 1906, т. 71—73; Возняк М. Початки української комедії (1619—1819). Львів, 1919; Марковський Є. Український вертеп. К., 1929; Кузьмина В. Русский демократический театр XVIII века. М., 1958; Волошин І. О. Джерела народного театру на Україні. К., 1960; Білецький О. Зародження драматичної літератури на Україні. В кн.: Білецький О. І. Зібрання праць, т. 1. К., 1965.

М. С. Грицай.

НАРО́ДНА ЕТИМОЛО́ГІЯ — зміна значення слова в розмовній мові за звуковою подібністю до інших слів. Напр., як причина ще більшого звукового уподібнення — розмовне «мазелін», замість «вазелін» (через зближення з «мазати»). Первісне значення слова виявляє наук. *етимологія*. Народноетимологічні асоціації виникають у процесі засвоєння запозичених (рідше з рідної мови) слів, які зближують з загальновідомими словами. Напр., лат. слово colica — «різкий біль у шлунку чи кишках» зближується внаслідок звукової подібності з етимологічно неспорідненим словом «колоти». У сучас. укр. літ. мові поряд з «коліка» часто вживається як мед. термін у такому самому значенні споріднений із «колоти» варіант — «колька». Хибне тлумачення за Н. е. власних назв (передусім топонімів) часто ставало джерелом нар. легенд.

А. П. Кока.

НАРО́ДНА МЕДИЦИ́НА — сукупність набутих народом емпіричних відомостей про цілющі засоби, лікарські трави і гігієнічні навики, що спрямовані на охорону здоров'я людей, запобігання хворобам і лікування хворих. В епоху первіснообщинного ладу народна медицина була єдиним видом *медицини* (люди вміли лікувати переломи, вправляти вивихи, мали уявлення про *лікарські рослини* тощо). З утворенням класового суспільства почали складатися різні форми професійної медицини, а Н. м. набула поширення гол. чин. серед незаможного населення. Хлібороби, скотарі, мисливці використовували льон як проносний засіб, а також для перев'язок; проти цинги — риб'ячий жир, брусницю, горобину, як сильні дезинфектори — дьоготь, березовий сік та ін. Мед був панацеєю в усіх народів. Народна гігієна заклала основи знань, на яких розвивалася наук. *гігієна*. Так, відомості про значення правильного харчування, фіз. вправ, про вплив клімату, пори року на стан здоров'я знаходять у літературних пам'ятках Старод. Індії та ін. народів, у творах *Галена*, *Гіппократа*, *Ібн-Сіни*. Істор. оцінка Н. м. суперечна, але видатні лікарі всіх часів не зневажали Н. м. і вміло поєднували її з досвідом наук. медицини (Н. М. *Амбодик-Максимович*, Є. Й. *Мухін*, М. Я. *Мудров*, Ф. І. Іноземцев, С. П. *Боткін*, Г. А. *Захар'їн* та ін.). В СРСР для вивчення дії лікарських рослин створено Н.-д. ін-т лікарських рослин.

Літ.: Петров Б. Д. Очерки истории отечественной медицины. М., 1962; Кархут В. В. Ліки навколо нас. К., 1978.

НАРО́ДНА МУ́ЗИКА, музичний фольклор — пісенна й музично-інструментальна творчість народу. Див. *Народна творчість*.

НАРО́ДНА ОСВІ́ТА — система освітніх і виховних закладів і заходів, що забезпечують *освіту* й *виховання* народу відповідно до інтересів і потреб суспільства й держави. Охоплює заклади дошкільного виховання, заг.-осв. школи всіх типів, профес.-технічні, серед. спец. і вищі навч. заклади, різні форми профес. навчання і підвищення кваліфікації працівників, позашкільні заклади. Н. о. має багатовікову історію. До 18 ст. навчання і виховання фактично були доступні лише рабовласникам, феодалам. В кінці 18 — на поч. 19 ст. почала складатися держ. система Н. о. Видавалися закони щодо організації освіти всіх громадян. Однак ці закони не ліквідували привілеїв заможних класів на освіту. З ут-

вердженням капіталістичних відносин і бурж. держав розвиток продуктивних сил об'єктивно вимагав піднесення культур. рівня робітників і поширення освіти серед трудящих мас, збільшення кількості шкіл, що давали заг. і нижчу профес. освіту. Розвиткові Н. о. сприяли також зростання класової і політ. свідомості робітників, їхня боротьба за заг. освіту. В 19 ст. у більшості капіталістичних країн було прийнято закони про заг. обов'язкове поч. навчання всіх дітей шкільного віку. Однак там фактично існує дві системи освіти: одна для заможних класів, друга — для трудящих. В результаті такої осв. політики, а також через зубожіння трудящих і расову дискримінацію переважна більшість дітей трудящих у капіталістич. країнах не має змоги вчитись у серед. і вищій школі. Освіта жінок значно відстає від освіти чоловіків. Церква зберігає значний вплив на зміст навчання і виховання в школах. Існують приватні навч. заклади. Трудящі продовжують боротьбу за зміну політики в Н. о., за розширення можливостей освіти мас. Справді народна на всіх її ступенях освіта можлива лише в умовах соціалістичного суспільства. В соціалістичних країнах забезпечується широкий розвиток і загальнодоступність всіх видів і форм навчання. Воно розглядає будівництво соціалізму й комунізму як комплексне завдання, в якому розв'язання екон. і соціально-політ. проблем органічно пов'язано з формуванням нової людини, з вихованням і навчанням всебічно розвинених і всебічно підготовлених людей (див. *Культурна революція* соціалістична).

На низькому рівні перебувала освіта і в дореволюц. Росії. Царизм гальмував екон. і культур. розвиток нац. окраїн Рос. імперії. У школах заборонялось викладання рідною мовою. Неписьменність на територіях тепер. союзних республік Серед. Азії та ін. окраїн царської Росії була майже суцільною. Через нестачу шкіл і низький життєвий рівень трудящих переважна більшість дітей шкільного віку лишалась поза школою. За переписом 1897, серед населення віком 9—49 років грамотність становила 27,9%, в т. ч. серед чоловіків — 41,7%, серед жінок — 14% (в сільс. місцевості відповідно 25,5%, 37,4% і 9,8%). В 1914/15 навч. р. на території України (в межах УРСР до 17 вересня 1939) налічувалось 20,2 тис. шкіл (1728 тис. учнів), із них бл. 19,4 тис.— початкових, не було жодної держ. школи з викладанням рідною мовою. 80% дітей шкільного віку не мали змоги вчитися. Велика Жовтн. соціалістич. революція ліквідувала монополію пануючих класів на освіту і всі обмеження за становою ознакою й нац. належністю, відкрила широкий шлях до знань і культури для всього трудового народу і створила умови для перетворення школи із засобу класового панування буржуазії на засіб повного знищення поділу суспільства на класи та його комуністичної перебудови. За роки Рад. влади високого рівня розвитку досягла Н. о. в усіх союзних республіках. З 1921 розвивається мережа шкіл і пунктів *ліквідації неписьменності*. В 1923 створено т-во *«Геть неписьменність»*. З 1930 введено заг. поч. освіту, а з 1949 — заг. 7-річну. В 1959/60 навч. р. в країні розпочався перехід до заг. 8-річної освіти, а з 1966/67 — до заг. серед. освіти молоді. До 1976 в осн. завершено перехід до заг. обов'язкової серед. освіти. Конституцією СРСР проголошено право громадян на освіту. Це право забезпечується безплатністю всіх її видів — заг. обов'язкової середньої, профес.-технічної, серед. спец. і вищої освіти, розвитком *заочної освіти* і *вечірньої освіти*, наданням держ. стипендій та пільг учням і студентам, безплатними підручниками, можливістю навчатися в школі рідною мовою, створенням умов для *самоосвіти*, наявністю кваліфікованих пед. кадрів. Мету, завдання, осн. принципи побудови Н. о. викладено в «Основах законодавства СРСР і союзних республік про народну освіту» (19.VII 1973).

Система Н. о. в СРСР включає: дошкільне виховання, загальну серед. освіту, позашкільне виховання, профес.-тех. освіту, серед. спец. освіту, вищу освіту. Н. о. в СРСР забезпечує підготовку висококосвічених, всебічно розвинених активних будівників комуністичного суспільства. Виховання й освіта здійснюються спільними зусиллями держави, сім'ї, громадськості.

В 1979 в СРСР було 125,4 тис. постійних дошкільних закладів (13 177 тис. дітей), на Україні — 21,6 тис. дошкільних закладів (2366 тис. дітей). У 1979/80 навч. р. в СРСР працювало 147,2 тис. заг.-осв. шкіл (44,4 млн. учнів), у т. ч. 134,6 тис. денних (39,6 млн. учнів); учителів у школах — 2509 тис. чол.; на Україні — 23,4 тис. заг.-осв. шкіл (7,6 млн. учнів), у т. ч. 21 961 денна (6594,1 тис. учнів); учителів у школах—433,7 тис. В СРСР було 7072 профес.-тех. уч-ща (3617 тис. учнів); 4358 се-

Загальноосвітні школи всіх видів по областях УРСР, кількість учнів та вчителів

Області	1979/80 навчальний рік		
	Кількість шкіл усіх видів	Кількість учнів, тисяч	Кількість учителів, тисяч
Українська РСР	23 378	7566,9	452,2
Вінницька	1176	315,1	19,8
Волинська	835	179,5	12,7
Ворошиловградська	995	397,8	21,0
Дніпропетровська	1174	538,2	27,8
Донецька	1418	700,2	36,0
Житомирська	1144	276,1	17,6
Закарпатська	771	219,1	13,5
Запорізька	719	291,6	16,2
Івано-Франківська	756	232,7	14,7
Київська (без Києва)	923	296,3	18,6
м. Київ	301	278,7	14,6
Кіровоградська	719	196,4	12,6
Кримська	658	334,5	18,7
Львівська	1353	423,8	26,6
Миколаївська	694	203,9	12,4
Одеська	1033	393,6	22,6
Полтавська	1104	246,4	15,9
Ровенська	807	203,2	13,1
Сумська	794	210,7	13,3
Тернопільська	922	191,2	13,1
Харківська	1107	395,3	22,4
Херсонська	636	197,4	11,6
Хмельницька	1109	247,4	17,8
Черкаська	739	230,7	14,9
Чернівецька	464	151,0	10,0
Чернігівська	1027	216,1	14,7

Вищі й середні спеціальні навчальні заклади по областях УРСР, кількість студентів і учнів

Області	1979/80 навчальний рік			
	Кількість вищих навчальних закладів	В них студентів, тисяч	Кількість середніх навчальних закладів	В них учнів, тисяч
Українська РСР	145	876,4	725	802,9
Вінницька	3	16,4	27	25,9
Волинська	1	5,7	14	11,1
Ворошиловградська	5	39,4	36	42,2
Дніпропетровська	11	77,3	70	86,4
Донецька	10	67,2	82	101,5
Житомирська	2	7,6	21	18,5
Закарпатська	1	9,4	15	11,2
Запорізька	7	29,7	26	29,2
Івано-Франківська	3	14,4	17	14,0
Київська (без Києва)	1	3,7	15	15,1
м. Київ	18	147,6	41	61,3
Кіровоградська	3	10,5	18	16,9
Кримська	4	24,1	26	25,5
Львівська	12	74,5	42	48,6
Миколаївська	2	13,3	14	16,5
Одеська	16	87,6	36	44,9
Полтавська	5	21,3	28	26,8
Ровенська	3	15,7	15	13,8
Сумська	2	7,6	23	22,2
Тернопільська	3	13,2	14	12,8
Харківська	21	132,3	48	63,4
Херсонська	2	11,7	20	21,8
Хмельницька	3	15,3	16	17,2
Черкаська	3	9,2	20	18,8
Чернівецька	2	13,1	18	14,7
Чернігівська	2	8,6	19	16,1

ред. спец. навч. закладів (4646,5 тис. учнів); 870 вузів (5185,9 тис. студентів); на Україні — 1063 профес.-тех. уч-ща (629,3 тис. учнів); 725 серед. спец. навч. закладів (802,9 тис. учнів); 145 вузів (876,4 тис. студентів).

У 1978 в СРСР серед. освіту (заг. і спец.) одержали 5180 тис. чол., у т. ч. в УРСР — 961,7 тис. У 1979 в нар. г-ві Рад. Союзу було зайнято 26 400 тис. спеціалістів, у т. ч. 11 100 тис.— з вищою і 15 300 тис.— з серед. спец. освітою; в нар. г-ві України — 5260 тис. спеціалістів, у т. ч. 2200 тис.— з вищою і 3060 тис.— з серед. спец. освітою. Всього в СРСР у 1978/79 навч. р. різними видами навчання було охоплено понад 98 млн. чол., на Україні — понад 18 млн. чол. Див. також статті *Грамотність, Загальна освіта, Початкова школа, Восьмирічна школа, Середня школа, Середня освіта, Професійно-технічна освіта, Професійно-технічні навчальні заклади, Середня спеціальна освіта, Вища освіта, Вищі учбові заклади,* відповідні розділи в статтях *Союз Радянських Соціалістичних Республік, Українська Радянська Соціалістична Республіка,* про ін. союзні та авт. республіки і області, в статтях про ін. країни світу.

Літ.: Маркс К. и Энгельс Ф. О воспитании и образовании, т. 1—2. М., 1978; Ленін В. І. Про народну освіту. Статті і промови. К., 1958; Луначарский А. В. Ленин и народное образование. Сборник статей и выступлений. М., 1960; Народное образование в СССР. Сборник документов 1917—1973 гг. М., 1974; Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР. 1917—1967. К., 1967; Здобутки народної освіти Української РСР. К., 1976; Прокофьев М. А. Советская система просвещения к 60-летию Великой Октябрьской социалистической революции. «Советская педагогика», 1978, № 1; Экономика народного образования. М., 1979.

М. В. Фоменко, Я. П. Корнієнко.

НАРО́ДНА ПАЛА́ТА — 1) Найвищий орган держ. влади НДР. Складається з однієї палати (500 деп.). Обирається населенням на 5 років. 2) Одна з палат двопалатного найвищого органу держ. влади ЧССР — *Федеральних зборів* (200 деп., обираних населенням ЧССР на 5 років). 3) *Нижня палата* двопалатного парламенту Індії (542 деп., що обираються населенням на 5 років, і 3, які можуть бути призначені президентом).

НАРО́ДНА ПА́РТІЯ Швеції (Ліберальна). Засн. 1934. Об'єднує представників гол. чин. серед. буржуазії, а також частину великої і дрібної буржуазії, чиновників, службовців, селян і робітників. В 1945—76 — в опозиції. Прийнята 1972 програма Н. п. Ш. являє собою розпливчасту платформу «соціально-ліберального курсу», спрямованого на захист класових інтересів монополій. Н. п. Ш. перебувала при владі з жовтня 1978 до вересня 1979. *Т. В. Чирко.*

НАРО́ДНА ПА́РТІЯ ІРА́НУ (НПІ; Туде). Попередницею НПІ була заснована в травні 1917 с.-д. партія «Адалят» («Справедливість»), 22—24.VI 1920 на I з'їзді в м. Ензелі перейменована на Іранську КП (ІКП). З'їзд прийняв програму і статут партії, в яких визначено її завдання: визволення Ірану від імперіалістичного панування, повалення монархічного режиму, ліквідація великого феод. землеволодіння.

В 1920 ІКП вступила до Комінтерну. В 1925 зазнала репресій, 1931 була заборонена. В 1929—31, перебуваючи в підпіллі, керувала страйковим рухом у країні. В 1937 партію було розгромлено, багато її членів заарештовано. 2.X 1941 звільнені з ув'язнення комуністи і демократи створили НПІ. І з'їзд НПІ (1944) прийняв програму партії, яка націлювала її на боротьбу за зміцнення нац. незалежності Ірану, здійснення демократичних перетворень, і статут. В умовах піднесення демократичного руху в Ірані 1945—46 НПІ перетворилася на масову політ. організацію (на поч. 1946 — понад 50 тис. чол.). У 1946 зазнала переслідувань. II з'їзд НПІ (1948) закликав активізувати боротьбу за незалежність і суверенітет Ірану, прийняв новий статут партії. В 1949 НПІ оголошено поза законом. У період піднесення нац.-визвольного руху 1951—53 НПІ легалізувалася, очолила антиімперіалістичні виступи нар. мас. Після державного перевороту 1953 знову зазнала репресій. 15-й пленум ЦК НПІ (1975) прийняв нові статут і програму, в якій визначив гол. завдання партії: ліквідація засилля іноземного капіталу, завоювання повної політичної і економічної незалежності Ірану, здійснення демократичних га соціально-екон. перетворень. Повалення 1979 монархії, в якому партія взяла діяльну участь, та удар, завданий імперіалістичному пануванню в країні, НПІ характеризувала як завершення першого етапу народної революції. Своїм завданням на новому етапі революції партія оголосила продовження боротьби за повне визволення Ірану від екон. панування імперіалізму, знищення залишків монархічного режиму, за демократичні реформи. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960 і 1969. Перший секретар ЦК — Нуреддін Кіянурі (з 1979). Друк. органи: ЦО — газ. «Мардом» («Народ», з 1942), теор.— щоміс. журн. «Донья» («Всесвіт», з 1960).

В. М. Зайцев.

НАРО́ДНА ПА́РТІЯ ПАНА́МИ (НПП). Ств. під назвою КП Панами 4.IV 1930 з комуністичних груп (виникли в 20-х рр.) і лівого крила Трудової партії, яка на той час розпалася. В 1935 вступила до Комінтерну. В 1937 внаслідок розкольницьких дій опортуністів партія розпалася на окремі групи. На з'їзді в грудні 1943 її було відновлено під сучас. назвою. III з'їзд НПП (1951) виключив опортуністів з її рядів. IV з'їзд НПП (1951) прийняв програмну декларацію і статут, обрав нове керівництво партії. В 1953 НПП заборонено. Пленум ЦК НПП (1962) висунув як гол. завдання партії боротьбу проти місц. олігархії, за створення демократичного уряду, що зміг би боротися проти засилля в країні монополій США, за націоналізацію *Панамського каналу,* за справжню нац. незалежність. У 1964 за ініціативою НПП створено К-т захисту нац. суверенітету. Після держ. перевороту 1968 партія фактично вийшла з підпілля, підтримала прогресивні заходи уряду. В 1970 під керівництвом НПП створено Нац. профспілковий центр панамських трудящих. У 1978 партію було офіц. легалізовано. VII з'їзд НПП (липень 1981) прийняв основоположні документи —декларацію принципів парт. діяльності, програму і статут. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960 і 1969. Ген. секретар ЦК — Р. Д. *Соуса Батіста* (з 1951). Друк. орган — щоміс. газ. «Унідад» («Єдність», з 1973). *Є. Г. Лапшев.*

НАРО́ДНА ПІ́СНЯ — музично-поетичний твір, найпоширеніший вид народної музики. Див. *Народна творчість.*

НАРО́ДНА ПРОГРЕСИ́ВНА ПА́РТІЯ (НПП) Гайани. Засн. 1.I 1950 з ініціативи групи марксистів на чолі з Ч. *Джаганом* на базі К-ту політ. дій (ств. 1946). Прийнята I з'їздом (1951) програма НПП підкреслювала, що гол. завданням країни є завоювання незалежності від англ. панування. В 1953 НПП перемогла на виборах і сформувала перший нац. уряд Гайани, проте наприкінці року англ. колонізатори усунули його від влади, заарештували багатьох членів партії. В 1955 з НПП внаслідок розколу виділилося угруповання, що утворило партію Нар. нац. конгрес. У 1957—64 НПП знову перебувала при владі, здійснивши ряд прогрес. заходів. У 1969 парт. конференція прийняла рішення про перебудову партії з метою перетворення її на марксистсько-ленінську. XVI з'їзд НПП (1970) офіц. закріпив це рішення, прийняв програму соціально-екон. перетворень у країні з метою побудови соціалістич. суспільства. XX з'їзд НПП (серпень 1979) прийняв нові програму і статут партії, закликав до єдності всіх трудящих, до створення уряду, який об'єднав би всі прогресивні сили країни. Брала участь у Нараді комуністичних і робітн. партій 1969. Ген. секретар — Ч. Джаган (з 1970; 1950 — 70 — лідер). Друк. органи: ЦО — щоденна газ. «Міррор» («Дзеркало», з 1962), теор.— щоквартальний журнал «Сандер» («Грім», з 1950). *Є. Г. Лапшев.*

НАРО́ДНА РА́ДА ЗАКАРПА́ТСЬКОЇ УКРАЇ́НИ — крайовий орган народної держ. влади, встановленої на Закарпатті 1944 після визволення його від фашистських окупантів Радянською Армією. Н. Р. З. У. обрали представники трудящих на *Першому з'їзді народних комітетів Закарпатської України,* який відбувся в Мукачевому 26.XI 1944 і прийняв історичне рішення про возз'єднання Закарпаття з Рад. Україною. Місцем перебування Н. Р. З. У. був Ужгород. Усю свою діяльність Н. Р. З. У. спрямувала на здійснення споконвічного прагнення трудящих Закарпат. України до возз'єднання з Рад. Україною та рішення Першого з'їзду народних комітетів про це. Спираючись на ініціативу й підтримку

Народна творчість. Вироби з хохломським розписом. Дерево. 1959—60. Горьковська область.
Підвісна сумка. Повсть. Аплікація. 19 ст. Киргизька РСР.
Ворсовий килим. Ширванська група. Початок 19 ст. Азербайджанська РСР.
Платівка із зображенням трьох дітей. Бронза. 15—17 ст. Бенін.

нар. мас, Н. Р. З. У. під керівництвом *Комуністичної партії Закарпатської України* здійснила широкі соціалістичні перетворення в галузі політ., соціально-екон. і культур. життя: аграрну реформу, націоналізацію пром-сті, банків тощо. Всім трудящим було надано широкі права і свободи. Після ратифікації рад.- чехословацького договору про возз'єднання Закарпатської України з УРСР у січні 1946 Н. Р. З. У. припинила свою діяльність. Закарпатську Україну було перетворено на *Закарпатську область* в складі УРСР. *Б. М. Бабій*

НАРО́ДНА РЕВОЛЮ́ЦІЯ — *революція соціальна,* в якій, на противагу «верхівковим» революціям і двірцевим переворотам, беруть активну участь широкі нар. маси, що борються за здійснення своїх політ. і екон. вимог. Залежно від змісту вимог розрізняють *буржуазно-демократичну революцію, народно-демократичну революцію, національно-визвольну революцію.* Найвищий тип Н. р.— *соціалістична революція,* в результаті перемоги якої встановлюється *диктатура пролетаріату.*

«НАРО́ДНА РОЗПРА́ВА» — таємне революційно-змовницьке т-во, організоване восени 1869 в Москві С. Г. *Нечаєвим.* В основу орг-ції було покладено диктаторський централізм, тактику визначали політ. авантюризм її керівника, змовництво і тероризм. У грудні 1869 г-во було розгромлене. 1 (13).VII—11 (23).IX 1871 відбувся судовий процес над нечаєвцями. Серед них було кілька уродженців України (Ф. В. Волховський, В. К. *Дебогорій-Мокрієвич,* В. І. Мілютін та ін.). 4 обвинувачених засуджено до каторжних робіт, решту — до заслання в Сибір чи до тюремного ув'язнення. В 1869—70 у Женеві С. Г. Нечаєв від імені г-ва «Н. р.» видав два номери журн. «Народная расправа».

НАРО́ДНА ТВО́РЧІСТЬ — вид творчої діяльності народу, яка виявляється в усній поезії, музиці, архітектурі, образотворчому, декоративно-ужитковому, театральному, танцювальному мистецтві. В нар. худож. творчості відображається трудова діяльність людини, сусп. лад і побут, багатий світ почуттів, втілюються духовні запити і прагнення трудящих, протест проти гноблення й визиску, притаманних експлуататорському суспільству.

Н. т., що увібрала в себе багатовіковий досвід нар. мас, відзначається реалістичним сприйманням і глибоким худож. освоєнням дійсності, романтичним поривом у краще майбутнє; в ній яскраво виявляється нац. самобутність народу. Для Н. т. характерне поєднання індивідуальної творчості з колективною. Це сприяє виробленню традицій, які передаються з покоління в покоління. Стійкість традицій в Н. т. поєднується з їхньою варіативністю в окремих творах. Колективність, що є основою Н. т., включає в себе принцип імпровізації і тривалий процес її закріплення. Характерною рисою Н. т. є те, що творці будь-якого з її видів виступають водночас і його виконавцями. Для Н. т. важливим є контакт з людьми, які сприймають мистецтво і які можуть самі стати учасниками творчого процесу. Для Н. т. характерний *синкретизм* — поєднання кількох видів мист. В обрядах, зокрема, поєднуються поезія, музика, танець, театральне, декоративно-ужиткове мист.; нерозривним цілим у нар. житлі є архітектура, різьблення, розпис, кераміка (кахлі). Н. т. стала істор. основою всієї світової худож. культури і продовжує бути джерелом збагачення професійного мист. Зародження її сягає в первіснообщинне суспільство (див. *Первісне мистецтво*). Пізніше Н. т. зазнавала впливів панівної ідеології, зокрема *релігії,* але в своїй основі завжди виявляла прагнення і сподівання трудящих мас. В класовому суспільстві на грунті Н. т. виникло профес. мистецтво, яке, в свою чергу, спираючись на систематичну худож. освіту, впливає на спрямування і розвиток Н. т. В умовах капіталізму Н. т. розвивається нерівномірно, певні її галузі пристосовуються до вимог ринку. В 19 ст. зі зростанням нац. самосвідомості інтерес до Н. т. посилюється. Соціалістичний лад розкриває перед Н. т. широкі можливості вільного розвитку. Наслідуючи й утверджуючи нац. нар. традиції, вона проникається ідеями соціалізму. Н. т. систематично підтримують держава й громад. орг-ції, її майстрам присуджуються премії й почесні звання. Мережа закладів — музеїв та інститутів по вивченню Н. т. — сприяє її розвиткові. Інтенсивно розвивається художня самодіяльність, яка значною мірою використовує скарбницю Н. т. Високохудожні зразки Н. т. є набутком культур. спадщини народних мас.

Народна поетична творчість, народна словесна творчість, народна словесність, фольклор, усна поезія — заг. назва словесного мист. нар. мас, сукупність різних форм і видів усної худож. творчості певного народу. Термін «словесна народна творчість» вживається звичайно як органічний складник ширшого поняття «фольклор». Для усної поезії старод. часу характерна недостатня розчленованість її форм, т. з. первісний синкретизм, словесний елемент виявлявся в нерозривній єдності з ін. зображувальн. засобами — *мелодією,* ритмом, танковим рухом, мімікою, жестом тощо. Як і ін. форми тогочасної нар. культури, вона зазнавала впливу різних форм сусп. свідомості, характерних для тієї чи ін. істор. доби,— міфологічних уявлень (див. *Міфологія*), різних видів первісної релігії тощо і мала утилітарне призначення. З розвитком абстрагуючої діяльності людського мислення, мови і збагаченням людей практичним та худож. досвідом словесна Н. т. набувала й естетичних функцій. У створенні, розвитку й збереженні поетичної Н. т. найактивнішу участь брали передусім широкі верстви трудового народу. Тому в ній широко відбились психологія, вдача, побут, істор., соціальні, етичні, естетичні та ін. погляди й ідеали трудівників, їхній багатющий колективний життєвий досвід. Усе це здавна надавало усній Н. т. великої суспільної ваги, важливого виховного значення. Пізніше усна словесність відігравала винятково важливу роль у становленні й розвитку нац. *культур* (зокрема *літератур*) різних народів світу.

Широчінь і універсальність зв'язку усної поезії з життям і почуттями її творців та носіїв, різні форми ставлення їх до життєвого матеріалу, різноманітність худож. завдань зумовлювали й різноманітність ідейно-емоційного звучання словесного мист. мас, забезпечуючи появу в ньому різнорідних за характером способів худож. відображення дійсності — епічного, ліричного, драм., філос. чи сатиричного. Це відбувалося в органічному зв'язку з виникненням і розвитком в усній творчості відповідних жанрових видів і форм — пісенних, прозових, драм., сатирично-гумористичних, філос., дитячого фольклору тощо.

Переважно колективний спосіб творення худож. зразків протягом тривалого часу, усний шлях поширення, масовість побутування, постійне варіювання твору в межах певної традиції зумовили формування в нар. словесності своєрідної *поетики* з розвиненою системою «загальних місць», постійних *епітетів,* усталених *символів* та художніх зворотів, специфічного *стилю,* який найповніше виявляється у відповідній жанровій формі. Водночас в усній поезії нар. мас здавна відіграє важливу роль й індивідуальне творче начало, яке постійно взаємодіє, діалектично поєднується з колективною традицією. Це закономірно викликало появу в уснопоетичній творчості різних народів багатьох яскравих виконавців, майстрів худож. слова — *оповідачів,* співаків, *казкарів,* гумористів та ін. Записування зразків нар. словесності почалося порівняно пізно. Так, у країнах Старод. Сходу одним з найраніше записаних вважається епос про *Гільгамеша* — аккадсько-шумерська пам'ятка з виразним відбиттям традицій нар. поезії. Міцно увійшли в культ. скарбницю людства й ін. пам'ятки худож. словесності народів світу — *«Панчатантра», «Тисяча й одна ніч», «Давид Сасунський», «Джангар», «Калевала», билини* та багато ін. У різних народів світу розвинулись багатоманітні форми усної поезії. Високим рівнем розвитку, різноманітністю тематики, багатством і досконалістю форм відзначається усна поезія укр. народу — *думи* й *історичні пісні, казки, легенди* й *перекази,* нар. пісенна лірика, *балади, коломийки, обрядова поезія.* Майстри нар. творчості — співаки, *кобзарі* та *лірники,* казкарі й оповідачі здавна користуються великою популярністю, здобули високу оцінку й широке визнання. Важливим джерелом зростання і творчого натхнення була усна поезія для багатьох письменників, композиторів, художників. За рад. часу в умовах постійного піклування Комуністичної партії і Рад. держави

про зростання нар. талантів, в атмосфері широкого розгортання худож. самодіяльності склалися сприятливі умови для дальшого піднесення худож. творчості мас, з'явилися численні яскраві її творці й носії, посилилося й урізноманітнилося використання усної поезії в різних видах професійного мистецтва. Найвідоміші зразки української нар. поетичної творчості зібрано в таких виданнях: Українські приказки, прислів'я і таке інше. Спорудив М. Номис. СПБ, 1864; Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, т. 1—7. СПБ, 1872—78; Гнатюк В. Галицько-руські анекдоти. В кн.: Етнографічний збірник, т. 6. Львів, 1899; Казки та оповідання з Поділля. К., 1928; Колядки та щедрівки. К., 1965; Жартівливі пісні. К., 1966; Радянська пісня. К., 1967; Коломийки. К., 1969; Украинские народные думы. М., 1972; Рекрутські та солдатські пісні. К., 1974; Наймитські та заробітчанські пісні. К., 1975; Чумацькі пісні. К., 1976. Див. також *Фольклористика*.

Народна архітектура. Існує з давніх-давен. Протягом століть поступово складалися традиційні типи будівель, створюваних нар. майстрами. У різних народів об'ємно-планувальна структура будівель і їхній зовнішній вигляд залежать від соціальних і природних умов життя, місцевих будівельних матеріалів, худож. смаків народу тощо. Для нар. архітектури характерною є органічна єдність функціонального, конструктивного і худож. вирішення будівлі, водночас вона має більш чи менш яскраво виражені ознаки примітивізму і технічної недосконалості. Нар. архітектура України охоплює переважно сільське та дрібномістечкове будівництво (жигло, господарські, частково виробничі та ін. будівлі). Ці будівлі споруджували з дерева, глини, соломи, очерету, каменю. Залежно від місцевих умов створилися свої особливості будівель, напр., на Поліссі, в Лісостепу, де було досить деревини, будувались рублені хати — з стовбурів дерева (найчастіше сосни, дуба), покладених взруб (див. *Зруб*), дерев'яні будови в районах Карпат характеризувалися досконалістю і різноманітністю архітектурних форм — піддашків (див. *Піддашшя*) на стовпах або *аркадах*, кронштейнів, різьблених *сволоків*. Нар. архітектура окремих районів Лісостепу та Пд. України відзначалася мальовничістю будівель, широким застосуванням декоративних *настінних розписів* та кольорового оздоблення. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції в нар. архітектурі України відбулися великі зміни. Застосовуються нові будівельні матеріали і конструкції, будівлі під впливом міської архітектури набирають нових об'ємно-просторових форм. Разом з тим використовуються кращі традиційні риси нар. архітектури. З 50-х рр. розвивається будівництво за типовими проектами, в якому поєднується творча праця архітекторів, інженерів і народних майстрів. Див. також *Дерев'яна архітектура*.

Народне образотворче мистецтво. Виявляється в різноманітних видах, формах, матеріалах і техніці — у ткацтві, *гончарстві*, худож. обробці дерева, металу, скла, в різних видах живопису і графіки, в одязі та прикрасах. Нар. образотворче мист. тісно пов'язане з повсякденним побутом (звідси його утилітарність), воно вносить у предметне середовище декоративне начало, виконує естетичні функції. Нар. образотворче мист. було відоме вже в первіснообщинному суспільстві; в ньому відобразились риси первісної свідомості, міфологічні способи спілкування з природою. З розвитком суспільства та в зв'язку з особливостями його істор. розвитку нар. образотворче мист. набувало своєрідних рис у кожного народу. Так, в Київській Русі було поширене різьблення на камені, в Китаї — *лаки художні*, вироби з напівдорогоцінного каменю, в Центр. та Пд. Америці — фігурна *кераміка*, у Вірменії та Грузії — різьблення на камені, *карбування* на металі тощо. В умовах класового суспільства провідне місце в нар. образотворчому мист. займають різні види *декоративно-ужиткового мистецтва*, пов'язані з побутом (різьблені з дерева речі, різні види тканин, оздоби одягу, керамічні та ювелірні вироби, іграшки тощо).

За час багатовікового розвитку Н. т. нар. майстри з покоління в покоління передавали найкращі досягнення, що склалися в сталі худож. традиції, на основі яких формувалися місцеві особливості Н. т., а згодом і її нац. характер. З розподілом і диференціацією праці на основі нар. мист. виникають нар. художні ремесла, а з появою товарних відносин — і художні промисли, вироби яких уже призначалися для ринку. В Росії та на Україні ці промисли досягли найбільшого розвитку в кін. 19 ст. Згодом, не витримавши конкуренції дешевих фабричних виробів, вони занепадали. В Росії на базі промислів виросли худож. осередки з чітко визначеним виробничим профілем (*вологодське мереживо*, вятська іграшка, курські килими, богородське різьблення, *палехська мініатюра* тощо). Укр. нар. образотворче мист. відзначається різноманітністю видів, своєрідністю форм, колориту та багатством локальних рис. Більшість його видів здавна поширена по всій території України: *килимарство, ткацтво художнє, вишивка, різьблення художнє* — у лісовій та лісостеповій смузі, кераміка (див. також *Кахлі, Майоліка*) — по всій Україні, за винятком кількох пд. районів, де немає покладів гончарної глини, настінні розписи — від Поділля до Дніпропетровщини, худож. вироби з скла — на Поліссі. Історично склалися і діють багатопрофільні худож.-пром. осередки: *Опішня, Петриківка, Косів, Львів* тощо. У творах нар. образотворчого мист., поширених на Україні (особливо у вишивці та кераміці), із зміною території (від зх. областей на пд. схід) змінюються риси та форми речі — вона стає плинністю, більш круглястою, її декоративний рисунок з прямолінійного переходить у криволінійний, геом. *орнамент* змінюється на рослинний і тваринний. В СРСР нар. образотворче мист. стало на новий шлях розвитку, відродилося багато його видів. Колишні кустарні промисли перетворилися на *народні художні промисли*, в яких колективна творча праця покликана задовольняти естетичні потреби трудящих. Покладено початок спільній праці нар. майстрів з художниками-професіоналами, внаслідок чого виникли нові (тематичний килим) або відродилися зниклі види декоративно-ужиткового мист. (дерев'яна та керамічна скульптура). Розвиткові рад. нар. образотворчого мист. сприяло також утворення мережі худож.-пром. навч. закладів, які працюють на засадах всебічного використання нац. мистецьких традицій. У післявоєнні роки відновлено і значно розширено діяльність багатьох худож. осередків, утворено нові фабрики та худож. виробничі об'єднання, збагачено їхній асортимент, виховано нові кадри нар. митців. Зокрема, відновлено давній укр. нар. промисел *гутного скла* у Львові, Києві та ін. містах, майстри сучас. укр. *скла художнього* розвивають його традиції; широко популярний підлаковий розпис (с. Петриківка Дніпроп. обл.). Нар. художниця К. *Білокур* заклала основи укр. рад. декоративного нар. станкового живопису. Широку популярність здобули вироби багатьох укр. майстрів: різьбярів на дереві, килимарниць та вишивальниць, майстрів декоративного розпису, керамістів. Традиції нар. мист. є основою, на якій розвивається декоративно-ужиткове мистецтво; на сучас. етапі відбувається процес їхнього активного взаємовпливу. Твори укр. нар. мист. експонуються в *Київському музеї українського народного декоративного мистецтва, Українському музеї етнографії та художнього промислу* у Львові та в ін. і зібрані в *Народної архітектури та побуту музеї УРСР* (Київ) та музеях під відкритим небом в Ужгороді, Переяславі-Хмельницькому.

Народна музика, музичний фольклор — вокальна та інструментальна музична народна творчість. Нар. музика, як і всі види фольклору, зародилася в трудовій діяльності людей. Першотворцем того чи ін. нар. муз. твору найчастіше є один безіменний автор. Муз. твір удосконалюється, збагачується новими худож. барвами і свій завершений вигляд дістає в результаті творчості кількох поколінь людей. Деякі види муз. фольклору (гуртові нар. пісні, *коломийки,* частівки) створюються переважно колективно. Н. т. у музиці відзначається різноманітністю жанрів і форм. Найпоширеніше з них є *пісня*, яка становить органічний синтез музики й поетичного слова. В укр. нар. музиці особливе місце належить *думам*, заснованим на принципах вільної мелодичної декламації. Яскравою

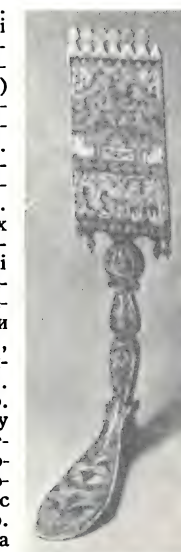

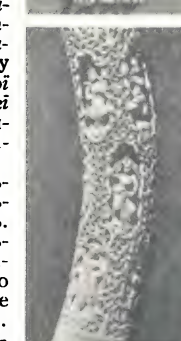

Народна творчість. Прялка з розписами. Перша половина 19 ст. Архангельська область. Жіноча прикраса. Срібло, накладне золото, карбування. 80-і роки 19 ст. Туркменська РСР. Різьблення на слоновій кістці. 19 ст. Бірма.

нац. своєрідністю позначені нар. танц. мелодії, що значною мірою зумовлюються особливостями їхньої ритмічної структури. На Україні поширені також інструм. награші (виконуються соло на бандурі, цимбалах, сопілці, скрипці тощо); серед інструм. ансамблів найвідоміша *троїста музика*. Протягом багатовікового розвитку в муз. фольклорі різних народів викристалізувалися певні системи виражальних засобів.

В нар. музиці беруть початок ладова організація, *поліфонія* й ритміка. Велике місце в світовій музиці посідає *пентатоніка*, на якій грунтується китайська, корейська, монгольська, татарська, шотландська нар. музика. Пісні, засн. на пентатоніці, трапляються також і в рос. та укр. муз. фольклорі. В рос. та укр. нар. музиці широко застосовуються різноманітні види 7-ступеневих діатонічних ладів. Росіяни, українці, білоруси, грузини й деякі ін. народи мають розвинене багатоголосся, позначене яскравими самобутніми нац. рисами. Протягом багатьох віків народи світу створили величезну кількість мелодій, які лягли в основу нац. муз. культури й використані у творах найвидатніших композиторів (у т. ч. укр.— М. Лисенка, М. Леонтовича). Укр. народні мелодії використовували у своїх творах також композитори інших народів (М. Глинка, П. Чайковський, М. Римський-Корсаков, Й. С. Бах, Л. Бетховен, Ф. Ліст та ін.). Нар. музика перебуває в процесі постійного розвитку. В СРСР створено найсприятливіші умови для піднесення нар. муз. мистецтва: існують численні колективи, покликані популяризувати кращі зразки муз. фольклору, всіляка підтримка надається *художній самодіяльності*. Рад. народ склав багато пісень про Комуністичну партію, соціалістичну Батьківщину, про героїку громадян. і Великої Вітчизн. воєн. В пісенній творчості славляться трудові подвиги народу — будівника комуністичного суспільства.

Народний танець тісно пов'язаний з нар. музикою та ін. видами нар. мистецтва. З давніх-давен він був невід'ємною складовою частиною свят та обрядів (укр. *веснянки*, рос. ігрища на масницю та ін.). У старовинних танцях відбилися мисливські (танці «бізона» та «ведмедя» в північноамер. індіанців) й військові (груз. танець «хорумі», укр. танці *аркан, гонта*) мотиви. Багато нар. танців пов'язано з трудовими процесами (білорус. *бульба*, укр. *шевчик*, лит. млин та ін.). В старовинних нар. святах та обрядах беруть свій початок *хороводи*. Особливо поширені вони в слов'ян. народів. Щодо характеру виконання нар. танці дуже різноманітні: швидкі й повільні, масові й групові, парні й сольні. Виконання їх у побуті найчастіше супроводиться грою на народних музичних інструментах. Важливу роль у народному танці відіграє костюм. На основі народного виник *бальний танець*. Зміст і характер танців змінюються в процесі істор. розвитку кожного народу. Докорінні соціальні перетворення в житті народів СРСР стали передумовою для виникнення нових танців, тісно пов'язаних із сучасністю (колгоспна полька, колгоспний вальс, *лісоруби* та ін.); було створено *ансамблі пісні і танцю*, 1937 — *Ансамбль танцю УРСР*.

Народний театр. Елементи театр. мист. побутували ще в первісному суспільстві (трудові обрядові пісні, мисливські дії). В родовому суспільстві вони виявлялися в обрядах, святкових іграх тощо. Розвиваючись в рабовласницькому суспільстві, а пізніше — в середньовіччі, ці елементи театр. мист. стали основою для різноманітних видів *народної драми*, творчості *мімів* (Греція), гусанів-мімосів (Вірменія), *штільманів*, буфонів та ін. (Зх. Європа), *скоморохів* (Київська Русь). В епоху середньовіччя в Зх. Європі в Н. т. зародилися такі театр. види, як *фарс, комедія дель арте* та ін. Нар. реалістичні елементи поступово проникали і в *містерії, міраклі, мораліте*. Протягом століть нар. театр Росії, України й Білорусії пройшов кілька стадій розвитку. В часи Київської Русі розвивався фольклорний театр, тісно пов'язаний з усною нар. творчістю. Цей тип нар. театру вбирав у себе театр. календарні й побутові обряди, театр. елементи в нар. ігрищах і хороводах, мистецтво скоморохів. Вищою формою фольклорного театру в 17—19 ст. були вистави усних нар. драм («Цар Максиміліан і його непокірливий син Адольф», «Човен», «Цар Ірод», «Меланка» та ін.), нар. лялькового театру (укр. *вертепу*, рос. *петрушки*, білорус. батлейки). В 30-х рр. 17 ст. зародився новий тип нар. театру — аматорський, який на противагу *кріпацькому театру* і театру придворної аристократії був загальнодоступним, демократичним. До його репертуару входили п'єси *шкільного театру*, сатиричні комедії, пізніше — твори профес. драматургії. Вистави аматорських нар. театрів, зберігаючи самобутність, за сценічними формами наближалися до профес. театру. Проте, розраховані на демократичну аудиторію, вони в естетичному й соціальному відношенні відрізнялися від вистав аматорських гуртків і театрів для привілейованих шарів суспільства. На Україні у 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. були аматорські гуртки в Київ. ун-ті (1857—65), при «Товаристві, кохаючому рідну мову» в Чернігові (1861—66), в Бобринці та Єлизаветграді (1856—76) за участю М. Кропивницького та І. Карпенка-Карого; театр М. Бабича в Сумах (1865—75), гурток укр. ремісничого т-ва «Зоря» (1901—05) в Чернівцях, *Гуцульський театр*, керований Г. Хоткевичем (с. Красноїлів, тепер Івано-Франк. обл.; 1910—12), Укр. людовий театр (1910—14) у Львові та ін., які ставили твори рос. і української класики. На поч. 20 ст. на Україні діяло бл. 1 тис. аматорських гуртків. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції народився нар. театр нового типу — рад. самодіяльний театр. З перших днів Рад. влади при заводах, фабриках, сільбудах, військ. частинах створювалися тисячі драм. гуртків. У 20-х рр. був поширений *агітаційний театр* («Живі газети», «*сині блузи*» тощо). На Україні працює бл. 23 тис. драм. гуртків (1980), серед них 258 нар. самодіяльних театрів (див. *Народні самодіяльні театри*), які об'єднують 365 тис. учасників. В СРСР збирають і вивчають нар. творчість спец. наук. установи (на Україні — *Мистецтвознавства, фольклору та етнографії інститут* ім. М. Т. Рильського АН УРСР, *Народної творчості та культурно-освітньої роботи науково-методичний центр* Міністерства культури УРСР, обласні науково-методичні центри нар. творчості, респ. та обласні міжспілкові будинки самодіяльної творчості). Іл. див. на окремому аркуші, с. 192—193.

Літ.: Потебня А. А. Объяснения малорусских и сродных народных песен, ч. 1—2. Варшава, 1883—87; Українська народна поетична творчість, т. 1—2. К., 1958; Кирдан Б. П. Украинские народные думы (XV — начало XVII в.). М., 1962; Молдавский Д. М. Русская народная сатира. Л., 1967; Кравцов Н. И., Лазутин С. Г. Русское устное народное творчество. М., 1977; Аникин В. П. Русская народная сказка. М., 1977; Русское народное поэтическое творчество. М., 1978; Дей О. І. Поетика української народної пісні. К., 1978; Самойлович В. П. Народна творчість в архітектурі сільського житла. К., 1961; Юрченко П. Г. Дерев'яна архітектура України. К., 1970; Таранушенко С. А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. К., 1976; Історія українського мистецтва, т. 1—6. К., 1966—68; Бутник-Сіверський Б. С. Українське радянське народне мистецтво, кн. 1—2. К., 1966—70; Українське народне мистецтво. Кераміка і скло. Альбом. К., 1974; Сучасне українське народне мистецтво. Альбом. К., 1976; Художні промисли України. Альбом. К., 1979; Сучасне українське художнє скло. Альбом. К., 1980; Гоберман Д. Н. Искусство гуцулов. М., 1980; Лисенко М. Про народну пісню і про народність в музиці. К., 1955; Грінченко М. З питань музичного фольклору. В кн.: Грінченко М. Вибране. К., 1959; Сокальський П. Руська народна музика... К., 1959; Попова Т. В. Русское народное музыкальное творчество, т. 1—2. М., 1962—64; Гордійчук М. Фольклор і фольклористика. К., 1979; Українські народні танці. К., 1969; Український драматичний театр, т. 1—2. К., 1959—67; Волошин І. О. Джерела народного театру на Україні. К., 1960; Казимиров О. А. Український аматорський театр. К., 1965; Овруцька І. М. На сцені народного театру. К., 1979.

І. П. Березовський (народна поетична творчість),
Б. С. Бутник-Сіверський (народне образотворче мистецтво),
М. М. Гордійчук (народна музика),
О. А. Казимиров (народний театр).

«НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ» — двомісячний ілюстрований журнал, орган Ін-ту укр. фольклору АН УРСР та управління в справах мистецтва при РНК УРСР. Виходив у Києві 1937—41. Див. *«Народна творчість та етнографія»*.

«НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ ТА ЕТНОГРАФІЯ» — журнал, орган *Мистецтвознавства, фольклору та етнографії інституту* імені М. Т. Рильського АН УРСР і М-ва культури УРСР. Видається з 1925 укр. мовою у Києві. Спочатку виходив під назвою «Етно-

графічний вісник» (1925—32), згодом «Український фольклор» (1937—39), «Народна творчість» (1939—41), «Наукові записки» (т. 1—3, 1947—54). З 1957 — сучас. назва. В журналі друкуються статті з фольклору, етнографії, декоративно-ужиткового мистецтва, матеріали на допомогу худож. самодіяльності, огляди, рецензії, анотації на нові видання тощо. Виходить 6 раз на рік (1957—64 — 4 рази на рік). *С. М. Музиченко.*

«НАРО́ДНА ТРИБУ́НА» — газета, орган *Українського селянського об'єднання*. Видавалася з 2.XI 1930 до 25.IX 1932 в Самборі та Львові. Всього вийшло 53 номери. «Н. т.» захищала інтереси трудящого селянства, виступала проти колонізаторської політики бурж.-поміщицької Польщі, викривала укр. бурж. націоналістів. Газету часто конфісковувала цензура, 1932 видання її було заборонено.

«НАРО́ДНАЯ ЭНЦИКЛОПЕ́ДИЯ НАУ́ЧНЫХ И ПРИКЛАДНЫ́Х ЗНА́НИЙ» — енциклопедичний словник для самоосвіти. Підготовлений до друку *«Харківським товариством грамотності»*, виданий 1910—12 в 14 тт. у друкарні І. Д. *Ситіна* в Москві. Кожний том присвячено окремій галузі знань (1-й — фізико-матем. науки, 2-й — природничі, 3-й — технічні, 4-й — с. г., 5-й — медицина, 10-й — нар. освіта в Росії тощо). Передмову до видання написав В. Я. *Данилевський*. В окремих томах широко представлено галузеву бібліографічну інформацію, дано предметні покажчики, вміщено ілюстрації. *Н. Ф. Королевич.*

«НАРО́ДНАЯ ПЕДАГО́ГІЯ ВЪ ПО́ЛЬЗУ УЧИ́ЛИЩЪ И УЧИТЕЛЕ́Й СЕ́ЛЬСКИХЪ» — перший на Україні методичний посібник з педагогіки для учителів народних шкіл. Автор — О. В. *Духнович*. Вийшла у Львові 1857. О. В. Духнович обстоював ідеї виховуючого навчання, виховання, пройнятого патріотизмом і народністю. Складена у формі питань і відповідей, книга містить думки про освіту, виховання, гармонійний розвиток дитини, формування моралі, патріотичних почуттів. У ній даються дидактичні поради, що сприяють успішному засвоєнню знань і трудовому вихованню, вказівки щодо розвитку творчого мислення учнів. У зверненні до вчителя, вміщеному в книзі, автор приділяє велику увагу його покликанню як просвітителя народу. «Н. п.» відіграла значну роль у пропаганді прогресивних пед. ідей на зх. землях України і в Сх. Словаччині. *М. Ф. Коваль.*

НАРО́ДНЕ ВІРШУВА́ННЯ — будова вірша народної *пісні*, зумовлена як її *мелодією*, так і словесним матеріалом. Сформувавшись одночасно з мелодією і під впливом мелодії, воно є специфічним різновидом власне мовного *ритму*. Н. в. виявляється в залежності від звукового ладу й інтонаційної організації мови. У сх.-слов'ян. народів Н. в. вважається силабічним, бо воно базується на стійкому поєднанні груп складів у рядку з виділенням у кожній групі провідного *наголосу*, фіксованого перед *цезурою* та прикінцевою паузою. У рос. Н. в. розрізняють тридво- та чотиринаголосний вірші. В укр. Н. в. є два типи ритмічної будови: силабічний (рівноскладовий) вірш та речитативний (нерівноскладовий, з домінуючим у кінці рядка наголосом). Силабічні розміри різноманітні: 12-складові, 10-складові (в історичних, обрядових, соціально-побутових та ін. піснях), 8- та 6-складові (переважно в танцювальних та жартівливих піснях). Дуже популярний *коломийковий вірш* (див. *Коломийки*). У Н. в. велика роль належить *римі*. Народні *думи* та *голосіння* складалися в речитативному ритмі. Н. в. справило великий вплив на розвиток літ. *віршування*.

Літ.: Штокмар М. П. Исследования в области русского народного стихосложения. М., 1952; Колесса Ф. М. Ритміка українських народних пісень. В кн.: Колесса Ф. М. Музикознавчі праці. К., 1970; Грица С. Й. Мелос української народної епіки. К., 1979.

Г. К. Сидоренко.

НАРО́ДНЕ ГОСПОДА́РСТВО — історично сформований комплекс (сукупність) галузей суспільного *відтворення*, що пов'язані між собою *поділом праці* і охоплюють всю систему відтворення в певних територіальних межах (країна, союзна республіка, область). Термін «народне господарство» часто вживають як синонім виразу «економіка країни» або «національна економіка». Н. г. включає галузі матеріального виробн. та галузі *невиробничої сфери*. Матеріальне виробн., в свою чергу, поділяється на галузі, що виробляють *засоби виробництва* (I підрозділ сусп. виробн.), та галузі, що виробляють предмети споживання (II підрозділ). Матеріальною основою Н. г. є *матеріально-технічна база суспільства*. Соціально-екон. природа Н. г. визначається характером панівних у даному суспільстві *виробничих відносин*. Історично Н. г. виникає в період утвердження капіталістичного способу виробн. (див. *Капіталізм*), коли внаслідок розвитку великої машинної індустрії, розширення нац. ринку значно поглиблюється сусп. поділ праці, зростають екон. зв'язки між спеціалізованими ланками виробн. Н. г. капіталістичних країн грунтується на приватній власності на засоби виробн., функціонує на базі притаманних капіталістичному відтворенню законів. Це виявляється у стихійності та циклічності його розвитку, посиленні соціально-екон. суперечностей. Державно-монополістичне регулювання економіки не здатне протидіяти *економічним кризам, інфляції, безробіттю*, що охоплюють Н. г. капіталістичних країн. Соціалістичне Н. г. базується на суспільній власності на засоби виробн., що в процесі його розвитку дає змогу широко використовувати притаманні соціалізмові корінні соціально-екон. переваги над капіталізмом. Найважливішими з них є планомірний розвиток Н. г., гармонійне поєднання інтересів усіх ланок Н. г., всіх учасників сусп. виробн., підпорядкованість Н. г. найвищій меті соціалістичного виробн.— найповнішому задоволенню матеріальних і духовних потреб людини. Важливою особливістю сучас. етапу розвитку Н. г. є прискорення темпів *науково-технічного прогресу*, що зумовлює інтенсивне нарощування *потенціалу науково-технічного* і *потенціалу економічного*.

Структура народного господарства СРСР постійно ускладнюється. На сучас. етапі вона включає 164 галузі і 203 підгалузі. В 1979 в Н. г. країни налічувалося 43,9 тис. підприємств на самостійному балансі, 20,8 тис. радгоспів, 26,4 тис. колгоспів, 9,3 тис. міжгосп. підприємств і орг-цій, 26,8 тис. буд.-монтажних орг-цій, тисячі підприємств ін. галузей. Ускладнення структури Н. г. та екон. зв'язків між його ланками зумовлює зростання ролі виробничої *інфраструктури — матеріально-технічного постачання, зв'язку, транспорту* та ін. Під впливом *науково-технічної революції* зростає питома вага провідних галузей Н. г.— *машинобудування, хімічної промисловості* та *нафтохімічної промисловості*, електроенергетики. Особливо прискореними темпами розвиваються *приладобудування* і виробн. засобів автоматизації, електроніка, радіопромисловість, виробн. пластмас та синтетичних смол, що справляють значний вплив на зростання продуктивності сусп. праці, підвищення *економічної ефективності соціалістичного виробництва* та *якості продукції*. Особливого значення їхній розвиток набуває у процесі створення *матеріально-технічної бази комунізму*, поліпшення змісту та умов праці.

Управління народним господарством здійснюється на основі ленінського принципу демократичного централізму, тобто поєднання централізованого керівництва з активною участю трудових колективів, усіх трудящих в управлінні. Це забезпечує не лише концентрацію зусиль та ресурсів на найважливіших ділянках госп. буд-ва, послідовне здійснення науково обгрунтованого плану розвитку Н. г., а й сприяє ефективнішому використанню ресурсів в інтересах суспільства й кожного його члена. В процесі істор. розвитку нар. г-ва СРСР під впливом значного поглиблення сусп. поділу праці, зростання масштабів економіки та ускладнення системи екон. зв'язків формується *єдиний народногосподарський комплекс СРСР*. Він охоплює виробн., розподіл та обмін на території країни, є якісно вищим ступенем розвитку Н. г. СРСР, що притаманний етапові розвинутого соціалізму. Н. г. союзних республік — органічні складові частини нар.-госп. комплексу, які є матеріальною основою зміцнення братерської співдружності всіх націй і народностей Рад. країни, передумовою зміцнення нової істор. спільності людей — рад. народу. Нар. г-во СРСР характеризується високими і сталими темпами екон. та соціального розвитку. Так, за 1965—79 валовий сусп. продукт зріс на 130%, нац. доход — на 128%, виробничі осн. фонди — на 199%, обсяг пром. продукції — на 158%, валова продукція с. г.— на 38%, обсяг капі-

Обкладинка книги О. Духновича **«Народная педагогія въ пользу училищъ и учителей сельскихъ»**.

таловкладень — на 134%, чисельність робітників і службовців — на 44%, продуктивність сусп. праці — на 97%. За цей період реальні доходи на душу населення підвищилися на 88%, середня заробітна плата робітників і службовців — на 67%, оплата праці колгоспників — на 122%, виплати та пільги з сусп. фондів споживання — на 162%. Н. г. країн соціалістичної співдружності, що становлять *світову систему соціалістичного господарства,* дедалі тісніше пов'язуються між собою в процесі *соціалістичної економічної інтеграції*. Розвиток взаємовигідного співробітництва з капіталістичними країнами визначає місце Н. г. Рад. Союзу в системі *світового господарства*. Див. *Союз Радянських Соціалістичних Республік*, а також *Українська Радянська Соціалістична Республіка* та окремі статті про ін. союзні республіки.

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 2. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 24; Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії. Повне зібрання творів, т. 3; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1979; Брежнєв Л. І. Про основні питання економічної політики КПРС на сучасному етапі. Промови і доповіді, т. 1—2. К., 1980; Лященко П. И. История народного хозяйства СССР, т. 1—3. М., 1947—56; История социалистической экономики СССР, т. 1—6. М., 1976—80; Перспективы развития социалистической экономики и проблемы повышения эффективности общественного производства. К., 1978; Чухно А. А. Экономическая система СССР на этапе развитого социализма. К., 1979; Народное хозяйство СССР в 1979 году. Статистический ежегодник. М., 1980

І. С. Ступницький

НАРО́ДНЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1944 в Румунії — антифашистське повстання рум. трудящих, у ході якого було повалено військ.-фашист. диктатуру *Й. Антонеску*; поклало початок нар.-демократичній революції. Підготовку і керівництво повстанням здійснювала Компартія Румунії (КПР), з ініціативи якої влітку 1943 було створено *Патріотичний антигітлерівський фронт*. Весною 1944 досягнуто угоди про єдність дій між КПР і С.-д. партією. Створення Нац.-демократичного блоку (20.VI) дало можливість залучити до боротьби проти фашизму і реакції різнорідні політ. сили країни. Успішно проведена Рад. Армією *Яссько-Кишинівська операція 1944* та активізація визвольної боротьби рум. народу створили сприятливі умови для масового і організованого збройного виступу. Повстання почалося 23.VIII. Вже 24.VIII Румунія припинила воєнні дії проти антигітлерівської коаліції. 24—30.VIII патріотичні загони, а також частини і з'єднання рум. армії, що перейшли на бік повсталих, вели боротьбу проти нім.-фашист. військ у Бухаресті, в долині Прахови та ін. районах. Вступ 31.VIII до Бухареста Рад. Армії завершив перемогу повстання. В СРР 23.VIII — національне свято.

Г. С. Бабичев, Л. О. Пашковський.

НАРО́ДНЕ ОПОЛЧЕ́ННЯ 1611—12 під керівництвом Мініна і Пожарського, Друге ополчення — об'єднання патріотичних сил Росії, що відіграло вирішальну роль у визволенні Москви на завершальному етапі боротьби проти *польської і шведської інтервенції початку 17 століття*. Створене у Нижньому Новгороді восени 1611 на заклик К. *Мініна* після захоплення інтервентами значної частини країни, в т. ч. Москви і Смоленська, і розпаду першого ополчення 1611. Військ. керівником Н. о. було запрошено кн. Д. М. *Пожарського*. Гол. сили — *посадські люди* і селяни, а також дрібне і серед. дворянство, козацтво. Було створено тимчасовий урядовий орган — «Раду всієї Землі». 22—24.VIII (1—3.IX) Н. о. розгромило під Москвою польс. армію на чолі з гетьманом К. Ходкевичем. 22—26.X (2—5.XI) капітулювала залога інтервентів у Москві. Після визволення столиці масовий рух проти інтервентів розгорнувся по всій країні. З ініціативи керівників Н. о. 1613 для виборів нового царя зібрався Земський собор (див. *Земські собори*).

НАРО́ДНЕ ОПОЛЧЕ́ННЯ У ВЕЛИ́КІЙ ВІТЧИЗНЯ́НІЙ ВІЙНІ 1941—45 — нар. добровільні військ. збройні формування з осіб, які не підлягали першочерговому призову по мобілізації; створені під час Великої Вітчизняної війни для допомоги діючій армії і участі в охороні тилу; одна з форм патріотичного руху рад. народу. Під керівництвом місц. парт. орг-цій у прифронтових містах, районах формувалися робітн. загони самооборони, які в перші дні війни взяли участь у боях на вулицях Бреста, Перемишля, Ліепаї та ін. На кінець липня 1941 в прифронтовій смузі було організовано 1755 (328 тис. чол.) *винищувальних батальйонів*. Ініціатива створення масових ополченських формувань належала парт. орг-ціям і трудящим Ленінграда. Всього по країні вступили в ополчення понад 4 млн. чол. Було сформовано бл. 60 д-зій, 200 окремих полків та ін. підрозділів. Проте в зв'язку з швидким наближенням фронту їхню організацію не було завершено. Через ополчення в діючу армію влилося понад 2 млн. бійців. Так у липні — листопаді 1941 в Москві та Моск. обл. було сформовано 16 д-зій нар. ополчення (160 тис. чол., потім їх було перетворено на кадрові стріл. д-зії), в Ленінграді в липні—вересні 1941 10 д-зій нар. ополчення та 16 кулеметно-арт. батальйонів (130 тис. чол.). На Україні, гол. чин. в її центр. і сх. областях, формувалися 2 ополченські корпуси (в Харкові і Дніпроп. обл.) та 8 д-зій нар. ополчення [Ворошиловгр., Сталінській (Донец.) і Сум. областях, в містах Кременчуці і Кіровограді]. З них у боях, як самостійні з'єднання, брала участь Кременчуцька д-зія, а інші в зв'язку з незавершеністю формування вели бойові дії окремими частинами, вливалися в партизан. загони, використовувалися для поповнення з'єднань Рад. Армії. Значний контингент нар. ополчення брав участь в обороні міст-героїв Києва (бл. 35 тис. чол.), Одеси (бл. 55 тис.), а також Харкова Донбасу. В Білорусії, в основному в її сх. областях, було створено понад 200 різних ополченських формувань (бл. 33 тис. чол.). Три полки нар. ополчення діяли в Карелії. Комуністичні і робітн. полки було створено в Естонії, Литві, Молдавії. На тер. Латвії вели боротьбу проти ворога загони парт.-рад. активу. Створення масових нар. ополчень в роки війни відіграло важливу роль у зміцненні прифронтового тилу та поповненні військ резервами. В діючу армію влилося 36 д-зій, з них 26 пройшли всю війну, 8 — закінчили війну під гвард. прапорами. За мужність і героїзм багато воїнів нагороджено орденами та медалями, удостоєно звання Героя Рад. Союзу. Іл. див. т. 2, с. 149.

М. В. Погребінський.

НАРО́ДНЕ ОПОЛЧЕ́ННЯ У ВІТЧИЗНЯ́НІЙ ВІЙНІ 1812 — допоміжні військ. формування, створені в Росії згідно з маніфестом *Олександра I* від 6 (18).VII 1812 на час війни. Були одним з проявів патріотичного піднесення народу під час *Вітчизняної війни 1812*. До земських піхотних полків набирали кріпаків і держ. селян. Сподіваючись на звільнення від кріпацтва після війни, кріпаки охоче йшли в ополчення. За маніфестом райони формування ополчень обмежувалися 16 центр. губерніями. Кінні козачі полки формувалися на Україні, Дону, Уралі та в ін. районах. На Лівобережній Україні було сформовано 15 козачих полків, а також 5 кінних підрозділів — загони *лісових козаків* у Київ., Подільській, Волинській губерніях і Тернопільському окрузі та ескадрон херсон. козаків. Із загонів черніг. ополчення було створено т. з. *кордонний цеп*. Заг. кількість ополченців досягла 220 тис. чол., у т. ч. на Україні — бл. 70 тис. чол. Більшість ополчень утримувалася на кошти населення. У формуванні ополчення на Полтавщині брав участь І. П. *Котляревський*. Ратники укр. ополчень успішно захищали пн.-зх. кордони України, брали участь у *партизанському русі у Вітчизняній війні 1812* і в закордонних походах рос. військ. Після повернення в Росію нар. ополчення було розформовано; кріпаків повернено поміщикам.

В. Є. Спицький.

НАРО́ДНЕ ПОВСТА́ННЯ 1945 в Чехії — антифашистське повстання в травні 1945. Див. *Травневе повстання 1945* в чеських землях.

НАРО́ДНИЙ ДЕПУТА́Т — в СРСР повноважний представник виборців у *Раді народних депутатів*. Правове становище Н. д. в системі рад. представницької демократії, форми і методи його діяльності, а також її осн. гарантії визначаються *Конституцією СРСР* (глава 14), конституціями союзних і авт. республік (в УРСР — глава 11), Законом СРСР про статус народних депутатів в СРСР, ін. законодавчими актами про представницькі органи держ. влади. Н. д. дістає свої повноваження в результаті обрання його до Ради на основі загального, рівного і прямого *виборчого права* при таємному голосуванні. Н. д. може бути

кожний громадянин СРСР, який досяг 18 років; депутатом *Верховної Ради СРСР* — громадянин СРСР, який досяг 21 року. Депутати Верховної Ради СРСР, Верховних Рад союзних і авт. республік обираються строком на 5 років, місц. Рад — на 2,5 року. Н. д. уповноважені народом брати участь у здійсненні Радами держ. влади, виражати його волю та інтереси. Беручи участь у роботі Рад, вони розв'язують питання держ., госп. і соціально-культур. будівництва, організують проведення рішень Рад у життя, здійснюють контроль за роботою держ. органів, підприємств, установ і орг-цій. У своїй діяльності вони керуються загальнодерж. інтересами, враховують запити населення *виборчого округу*, домагаються втілення в життя *наказів виборців*. Депутати Верховної Ради СРСР, Верховних Рад союзних і авт. республік мають право *законодавчої ініціативи* у Верховній Раді, до якої їх обрано. Н. д. має право запиту до відповідних держ. органів і службових осіб (див. *Запит депутатський*), а також право звертатися до всіх держ. і громад. органів, підприємств, установ, орг-цій у питаннях депутатської діяльності і брати участь у розгляді поставлених питань. З метою забезпечення своєчасного розгляду і правильного розв'язання питань, поставлених у листах депутатів Верховної Ради СРСР, Президія Верховної Ради СРСР 21.V 1980 прийняла постанову «Про порядок розгляду листів депутатів Верховної Ради СРСР». В ній, зокрема, встановлено, що керівники держ. і громад. органів, підприємств, установ, орг-цій особисто відповідають за своєчасний розгляд і правильне вирішення питань, поставлених у листах та ін. зверненнях депутатів. Н. д. здійснює свої повноваження, не пориваючи з виробничою або службовою діяльністю, він користується депутатською недоторканністю (див. *Недоторканність депутата*). Н. д. підтримує зв'язок з виборцями, з колективами і *громадськими організаціями*, які висунули його кандидатом у депутати, і звітує перед ними про свою роботу і роботу Ради. В будь-який час Н. д., який не виправдав довір'я, може бути відкликаний за рішенням більшості виборців (див. *Відкликання депутата*).

Я. Я. Колотуха.

НАРО́ДНИЙ КАПІТАЛІ́ЗМ» — бурж.-апологетична концепція, що зображує сучасний капіталізм як новий суспільний лад, позбавлений усіх минулих негативних рис. Виникла і поширилася в 40—50-х рр. 20 ст. Родоначальниками цієї концепції були амер. економісти М. Надлер, А. Берлі, Г. Мінс. Згодом її стали проповідувати П. Семюелсон, Е. Мейсон, П. Дракер (США), Л. Ерхард (ФРН), Дж. Коул (Великобританія) та ін. В основі тверджень прихильників «Н. к.» лежать концепції т. з. *«демократизації капіталу»*, або розсіювання приватнокапіталістичної *власності* шляхом поширення *акцій* серед населення (див. *«Дифузія власності»*); *«революції керуючих»*, або т. з. переходу влади на монополістичних підприємствах до рук найманих керуючих — менеджерів; *«революції в доходах»*. Внаслідок цього нібито зменшується різниця між класами і верствами капіталістичного суспільства в рівні доходів, настає *«гармонія інтересів»* і створюється *«загального добробуту держава»*, капіталістична власність нібито стає колективною, народною. Купівля робітниками або службовцями акцій розглядається як доказ перетворення робітника на капіталіста, на співвласника підприємства. Насправді ж поширення дрібних акцій сприяє мобілізації додаткових коштів і полегшує контроль над *акціонерним товариством* з боку великих акціонерів, які володіють *контрольним пакетом акцій*. Концепція «Н. к.» спрямована на відвернення уваги робітн. класу і всіх трудящих від боротьби за повалення капіталістичного ладу, на створення ілюзії про можливість автоматичного перетворення капіталізму на новий лад, т. з. «народний капіталізм».

Літ.: Хромушин Г. Б. Развеянные мифы. Критика доктрины «американской исключительности». М., 1969; Панова М. «Народный капитализм» сегодня. М., 1970; Критика буржуазных реформистских и ревизионистских экономических теорий. М., 1979; Ландберг Ф. Богачи и сверхбогачи. Пер. с англ. М., 1975.

С. В. Мочерний.

НАРО́ДНИЙ КОМІСАРІА́Т У СПРА́ВАХ НАЦІОНА́ЛЬНОСТЕЙ, Наркомнац — центр. галузевий орган держ. управління РРФСР, що спрямовував роботу по здійсненню ленінської нац. політики, принципи якої було закріплено в *Декларації прав народів Росії*. Створений за Декретом *Другого Всеросійського з'їзду Рад* від 26.X (8.XI) 1917 «Про заснування Робітничого і селянського уряду». При Наркомнаці було організовано 18 нац. комісаріатів (відділів), у т. ч. укр. відділ, створений у травні 1918 для допомоги укр. народові у визвольній війні проти австро-нім. окупантів. На Рад. Україні в складі *Народного Секретаріату* діяло нар. секретарство міжнац. справ, згодом перетворене на секретарство закордонних справ. Діяльність Н. к. у с. н. сприяла зміцненню дружби народів, здійсненню ними права на самовизначення, відіграла важливу роль у створенні нац. рад. республік та об'єднанні їх у Союз РСР. Наркомнац ліквідовано в квітні 1924 за постановою ВЦВК від 7.VII 1923, оскільки він закінчив свою основну місію.

НАРО́ДНИЙ КОНТРО́ЛЬ — в СРСР система державного і громадського контролю за роботою держ. органів, кооперативних і громадських орг-цій, підприємств та установ, службових осіб, за виконанням директив партії, рад. законів, рішень Уряду. Н. к. відіграє важливу роль у здійсненні завдань і функцій рад. загальнонар. д-ви, є однією з форм *соціалістичної демократії*, знаряддям поліпшення і вдосконалення *державного апарату*, зміцнення держ. і трудової дисципліни, додержання *соціалістичної законності*, всебічного зміцнення і охорони *соціалістичної власності*, боротьби за збереження й доцільне витрачання держ. коштів, охорони прав і законних інтересів рад. громадян. Право контролю належить рад. народові і здійснюється трудящими з перших днів перемоги Великої Жовтн. соціалістичної революції. На різних етапах розвитку Рад. д-ви змінювалися форми організації держ. і громад. контролю, але його суть, осн завдання, спрямованість залишались незмінними. Конституція СРСР 1977 у ст. 92 (ст. 81 Конституції УРСР) закріпила принципові засади організації і діяльності Н. к. у *розвинутому соціалістичному суспільстві*. 30. XI 1979 прийнято Закон СРСР про народний контроль в СРСР, у якому визначено завдання, систему, порядок утворення, функції, повноваження і організацію діяльності *органів народного контролю*.

Літ.: Закон Союзу Радянських Соціалістичних Республік про народний контроль в СРСР. К., 1980; Потарикіна Л. Л. Ленінські принципи державного контролю. К., 1969.

Л. Л. Потарикіна.

НАРО́ДНИЙ РУХ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ АНГО́ЛИ, МПЛА) португ. MPLA; Movimento Popular de Libertaçao de Angola) — революц.-демократична організація, яка очолювала нац.-визвольну боротьбу народів Анголи проти португ. колоніального панування. Засн. 1956. В 1961 очолила збройне повстання в Анголі, що переросло в загальнонар. боротьбу проти португ. колонізаторів. Після проголошення незалежності Анголи (1975) стала правлячою орг-цією. В 1977 перетворена на авангардну партію робітн. класу — *МПЛА — Партію праці*.

НАРО́ДНИЙ СЕКРЕТАРІА́Т — перший Рад. робітничо-сел. уряд України. Утворений у Харкові 17 (30).XII 1917 за постановою обраного *Першим Всеукраїнським з'їздом Рад* ЦВК Рад України. До складу Н. С. входили 12 нар. секретарств — колегіальних органів, що відали окремими галузями держ. управління (секретарства внутр. справ, військ. справ, праці, торгівлі і пром-сті, фінансів, продовольства, зем. справ, міжнаціональних справ, нар. освіти, пошт і телеграфів, шляхів, юстиції), очолюваних нар. секретарями, і керуючого справами Н. С. Всі нар. секретарі були більшовиками [Артем (Ф. А. Сергєєв), С. С. Бакинський, Є. Б. Бош, В. П. Затонський, М. О. Скрипник та ін.], лише секретарство зем. справ очолював лівий есер. Нар. секретарство міжнац. справ фактично відало й іноз. справами. Першим головою Н. С. (з березня 1918) був М. О. Скрипник. Н. С., підтримуваний трудящими України, очолив їх боротьбу проти *Центральної ради* і *каледінщини*, згодом — проти австро-нім. окупантів, керуючи водночас рад. будівництвом на місцях. Оскільки в умовах громадян. війни Н. С. не зміг сконструювати власний апарат, він використовував апарат місц. Рад, здійснюючи керівництво як через них, так і шляхом призначення на місця спец. комісарів.

Н. С. діяв у тісному контакті з Радою Народних Комісарів Рад. Росії. 19.XII 1917 (1.I 1918) РНК призначив Г. К. Орджонікідзе своїм надзвичайним комісаром на Україні, а Н. С. 6 (19).I 1918 — В. П. Затонського повноважним представником при Раднаркомі з правом ухвального голосу в питаннях, що стосуються України. 30.I (12.II) — 28.II 1918 Н. С. працював у Києві, згодом, у зв'язку з наступом австро-нім. військ, — у Полтаві, Катеринославі, Таганрозі. 18.IV 1918 на спільному засіданні ЦВК Рад України і Н. С. його було реорганізовано у *Всеукраїнське бюро для керівництва повстанською боротьбою проти німецьких окупантів 1918.*

В. С. Левін.

НАРО́ДНИЙ СУД — в СРСР суд першої інстанції. Див. *Районний (міський) народний суд.*

НАРО́ДНИЙ СУДДЯ — в СРСР суддя в складі *районного (міського) народного суду.* Відповідно до ст. 152 Конституції СРСР Н. с. обираються громадянами району або міста на основі заг., рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні строком на 5 років. Н. с. може бути обраний кожний громадянин СРСР, який досяг до дня виборів 25-річного віку і користується виборчим правом. Н. с. відповідальні перед виборцями, що їх обрали, звітують перед ними і, якщо не виправдають довір'я, можуть бути достроково відкликані у встановленому законом порядку.

Н. с. та два народні засідателі утворюють склад суду. При розгляді справи Н. с. є головуючим у судовому засіданні. Справи про адміністративні *проступки,* віднесені до компетенції нар. суду, Н. с. розглядає одноособово. Йому також надано право одноособово розглядати заяви про вчинені злочини, що надійшли до нар. суду, і при наявності підстав порушувати кримінальні справи, а також вирішувати питання про віддання обвинуваченого до суду, коли для цього немає потреби проводити *розпорядче засідання суду.* Н. с. незалежні й підкоряються тільки законові (див. *Незалежність суддів*). Н. с. може бути притягнений до *відповідальності кримінальної* й усунений з посади або заарештований лише за згодою Президії Верховної Ради відповідної союзної республіки, за службові проступки може бути притягнений до дисциплінарної відповідальності дисциплінарною колегією обл. суду.

Я. П. Нагнойний.

НАРО́ДНИЙ ТА́НЕЦЬ — див. *Народна творчість.*

НАРО́ДНИЙ ТЕАТР, Державний народний театр — створений в Києві в жовтні 1918 під керівництвом П. К. *Саксаганського.* В складі трупи були відомі діячі дожовтн. укр. театру — Л. *Ліницька,* Ф. *Левицький,* І. *Замичковський,* Г. *Затиркевич-Картинська,* О. *Корольчук,* С. *Паньківський,* Р. Чичорський та ін. Н. т. продовжував кращі реалістичні традиції дожовтневого демократичного мистецтва. В репертуарі Н. т. були п'єси укр. класики — «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Дай серцю волю, заведе в неволю», «По ревізії» М. Кропивницького, «Сава Чалий», «Суєта», «Наймичка», «Безталанна», «Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого тощо: зарубіжних авторів — «Розбійники» Ф. Шіллера, «Уріель Акоста» К. Гуцкова. Велике художнє й громад. значення мала вистава «Розбійники» (в ролі Франца Моора — П. Саксаганський, Карла Моора — Б. *Романицький*). Діяльність Н. т. припинилася навесні 1922. Безпосереднім його спадкоємцем став організований того ж року театр ім. М. К. Заньковецької (тепер — *Львівський український драматичний театр* імені М. Заньковецької), до якого ввійшло осн. акторське ядро митців Народного театру.

Є. С. Хлібцевич.

«НАРО́ДНИЙ УЧИ́ТЕЛЬ» — газета для вчителів, орган Всеукр. комітету профспілки працівників освіти. Видавалась укр. мовою (1925—30) у Харкові з тижневим додатком «Виробнича думка» (1928—30) і місячними додатками «Самонавчання» (1928) та «Література і побут» (1928—29). В газеті вміщувались переважно методичні матеріали.

НАРО́ДНИЙ ФРОНТ — форма організації широких народних мас для спільної боротьби проти *фашизму* і війни, за міжнародний *мир,* демократію, нац. незалежність і соціальний прогрес. Н. ф. виник у серед. 30-х рр. у ряді капіталістичних країн. Ініціатором створення Н. ф. та його керівною силою став робітн. клас на чолі з марксистсько-ленінськими партіями. Н. ф. об'єднує під керівництвом робітн. класу селянство, прогресивну інтелігенцію та серед. прошарки (див. *Єдиний фронт*). Залежно від істор. умов завдання, склад і форми діяльності Н. ф. змінюються. Необхідність створення Н. ф. гостро постала в 1-й пол. 30-х рр. у зв'язку з виникненням загрози фашизму і війни. Після спроби фашист. перевороту у Франції (лютий 1934) тут за ініціативою комуністів 1935 було створено Н. ф. Перемога на парламентських виборах (квітень — травень 1936) партій, що ввійшли до Н. ф., і перебування 1936—38 у Франції при владі урядів, що спиралися на Н. ф. (комуністи не входили до їхнього складу, але підтримували їх у питанні виконання програми Н. ф.), дало змогу перешкодити встановленню фашист. диктатури й здійснити ряд заходів щодо поліпшення становища трудящих. VII конгрес Комінтерну (1935) на основі доповіді Г. *Димитрова* дав глибокий аналіз тактики Н. ф. і вказав, що вона може привести до створення урядів Н. ф., а також зазначив, що в колоніальних і залежних країнах Н. ф. виступає у формі єдиного антиімперіалістичного, антиколоніального фронту. В 1936 Н. ф. було створено в Іспанії (див. *Іспанська революція 1931—39*), де він здобув перемогу на виборах 1936 і протягом 1936—39 очолював боротьбу народу проти ісп. фашистів і нім.-італ. інтервентів. У Китаї компартія домоглася створення антияпон. Н. ф. (1937), який, незважаючи на зрадництво *гоміндану,* відіграв значну роль у війні проти япон. загарбників. У Чілі Н. ф., що був створений 1936, домігся сформування на його базі уряду за участю комуністів (1938—41). На початку *другої світової війни 1939—45* в окупованих країнах, а пізніше під впливом переможних дій Рад. Армії — в країнах фашист. блоку на основі тактики Н. ф. розгорнувся *Рух Опору.*

В післявоєнний період Н. ф. відіграв значну роль у перемозі нар.-демократичних і соціалістичних революцій у ряді країн Європи і Азії, в завоюванні нац. незалежності народами багатьох країн Африки та Азії. Таким чином, в умовах розгрому фашизму та зміцнення сил соціалізму Н. ф. (Нац. фронт) перетворився з визвольного, загальнодемократичного на антикапіталістичний, антиімперіалістичний рух. Єдність демократичних сил відіграла значну роль у перемозі *Кубинської революції* 1959. В Чілі напередодні президентських виборів 1970 було створено демократичну коаліцію Нар. єдність, що об'єднала всі ліві партії. Уряд блоку Нар. єдності (1970—73), очолений С. *Альєнде Госсенс,* здійснив у країні ряд революц. перетворень, але внаслідок фашист. перевороту 1973 був підступно повалений чілійською реакцією, що діяла у зговорі з амер. імперіалізмом. Партії Нар. єдності перейшли на нелегальне становище. В Уругваї 1971 було створено Широкий фронт, що об'єднав демократичні й патріотичні сили країни і під керівництвом компартії повів боротьбу проти диктаторського режиму, проти втручання США у внутрішні справи, за демократію і мир. У Нікарагуа прогресивні сили народу, об'єднавшись для боротьби проти військово-поліцейської тиранії А. Сомоси, утворили орг-цію Патріотичний фронт і Рух єдиного народу, які під керівництвом бойового авангарду революц. руху Нікарагуа — Сандіністського фронту нац. визволення — 19.VII 1979 скинули диктатуру А. Сомоси. В Сальвадорі внаслідок консолідації патріотичних і демократичних сил на чолі з компартією 1980 утворилося єдине політ. керівництво і заг. штаб орг-цій, що повели збройну боротьбу проти реакц. режиму військово-цивільної хунти. Досвід створення і зміцнення Н. ф. відображено у програмних документах міжнар. *Наради представників комуністичних і робітничих партій 1957 і 1960,* а також *Наради комуністичних і робітничих партій 1969.*

Літ.: Ленін В. І. Зауваження до тез про єдиний фронт. Повне зібрання творів, т. 44; Резолюции VII Всемирного конгресса Коммунистического Интернационала. М., 1935; Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961; Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. Москва, 5—17 червня 1969 р. К., 1969; VII конгресс Коминтерна и борьба за

создание Народного фронта в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. М., 1977; Димитров Г. М. Наступление фашизма и задачи Коммунистического Интернационала в борьбе за единство рабочего класса против фашизма. М., 1935; Димитров Г. Народный фронт. К., 1972; Международное коммунистическое движение. Очерк стратегии и тактики. М., 1972.

А. К. Мартиненко.

НАРО́ДНИЦТВО — ідеологія і рух різночинної інтелігенції на бурж.-демократичному етапі визвольної боротьби в Рос. державі (1861—95). За визначенням В. І. Леніна, Н. «є ідеологія (система поглядів) селянської демократії в Росії» (Повне зібр. тв., т. 22, с. 290). Н. поєднувало в собі радикальну бурж.-демократичну програму з ідеями *утопічного соціалізму*. Виступало одночасно проти кріпосництва та його залишків і проти бурж. розвитку країни. З самого початку в Н. намітилися дві тенденції — революційна і ліберальна. Революц. народники 60—80-х рр. прагнули різними шляхами підняти сел. революцію. З серед. 80-х рр. панівним став ліберальний (реформістський) напрям. Н. мало всерос. характер, у русі брали участь представники багатьох національностей. Значного розвитку набуло Н. на Україні. Родоначальниками Н. були О. І. Герцен і М. Г. Чернишевський. Своїми ідеями й діяльністю вони зробили величезний вплив на сучасників і наступні революц. покоління. Виникнення Н. зумовлювалося назрілими потребами корінних соціально-екон. перетворень у Росії в умовах кризи кріпосництва і самодержавного ладу. Центр. ланкою системи поглядів Н. стала ідея некапіталістичного шляху розвитку Росії, ідея переходу до соціалізму через збереження, використання і перетворення колективістських засад сільс. общини. Наприкінці 60— у 70-х рр. теоретичним обґрунтуванням цієї ідеї стала суб'єктивна соціологія (див. *Суб'єктивна школа* в соціології), яка, хоч і відображала за своїм соціальним змістом революц.-демократичні тенденції, була проявом ідеалізму в тлумаченні процесів сусп. розвитку. Ідеологами революц. Н. в 70-х рр. були П. Л. *Лавров*, М. О. *Бакунін*, П. М. *Ткачов*. Під їхнім впливом у Н. склалися пропагандистський, бунтарський і політико-змовницький напрями. Революц. народники в теорії і практиці боротьби зробили значний крок уперед порівняно з дворянськими революціонерами. Вони стали ближче до нар. мас у захисті їхніх інтересів і поглядах на роль трудящих у революції. Народники прагнули викликати сел. революцію, забезпечити народові «землю і волю», знищити поміщицьке землеволодіння, самодержавний лад. Революц. народники виходили з примату соціальної революції над політичною, тісного зв'язку демократичних і соціалістичних перетворень, вели боротьбу проти лібералізму. У 80-х рр. в Н. поширився «економічний романтизм» (В. П. Воронцов, М. Ф. *Даніельсон* та ін.) — дрібнобурж. теорія, що зводилася до обґрунтування безперспективності капіталістичного розвитку Росії і необхідності переходу до «нар. виробництва» — некапіталістичної індустріалізації, артільно-общинного методу організації г-ва тощо.

Початок руху Н. належить до періоду революц. ситуації 1859—61. Окремі елементи Н. були вже в політ. прокламаціях («К молодому поколению», 1861; «*Молодая Россия*», 1862). В умовах піднесення масового руху і боротьби демократичної інтелігенції виникла революц.-демократична орг-ція «*Земля і воля*» (1861—64). Тенденції Н. набули дальшого розвитку в діяльності *Ішутінського гуртка* (1863—66) та *нечаєвців* (1869; див. також «*Народна розправа*»). З кін. 60-х рр. почалося нове піднесення революц.-демократичного руху в Росії. Великий вплив на його посилення зробили *Паризька комуна 1871*, діяльність *Інтернаціоналу 1-го*. Значно зросли кількість учасників руху, його розмах і дійовість. Робилися спроби реалізувати на практиці народницькі ідеї. На поч. 70-х рр. виникли численні народницькі гуртки. Особливо діяльними були гуртки *чайковців*, які існували в Петербурзі, Москві, Одесі, Києві, а також братів Жебуньових (див. С. О. *Жебуньов*), «*Київська комуна*». Навесні та влітку 1874 почалося масове «*ходіння в народ*», яке було першою серйозною перевіркою ідеології революц. Н. До кін. 1875 царська влада заарештувала значну частину пропагандистів, найактивніших з них засуджено за «*процесом 193-х*» (1877—78). «Ходіння в народ» виявило організаційну слабкість Н. і гостро поставило питання про необхідність створення єдиної централізованої суворо законспірованої орг-ції революціонерів. Одним з кроків у цьому напрямі було створення «Всерос. соціально-революц. орг-ції» (кін. 1874 — поч. 1875). Активну діяльність на Україні 1875—76 розгорнули «*південні бунтарі*». В 1876 у Петербурзі виникла нова народницька орг-ція, яка 1878 дістала назву «*Земля і воля*». Її організаторами і активними учасниками були М. А. *Натансон*, О. Д. *Михайлов*, Г. В. *Плеханов*, Й. В. *Аптекман*, Д. А. *Лизогуб*, В. А. *Осинський* та ін. Тісні зв'язки з «Землею і волею» підтримували учасники кол. гуртка «південних бунтарів». У 1877 його члени Я. В. *Стефанович*, Л. Г. *Дейч*, І. В. *Бохановський* створили в Чигиринському пов. таємну орг-цію серед селян для підготовки повстання (див. *Чигиринська змова 1877*). Надії землевольців підняти селянство на революцію не здійснилися. Народники знайомили робітників (яких вони розглядали як частину селянства) з ідеями соціалізму, організовували робітн. гуртки, готували з передових пролетарів пропагандистів у сел. середовищі, підтримували їхню боротьбу (див. *Казанська демонстрація 1876*). Хоч вони своєю діяльністю не формували класову самосвідомість робітників Росії, але сприяли революц.-демократичному вихованню і залученню їх до визвольного руху. Окремі народники брали участь у діяльності одес. «*Південноросійського союзу робітників*». Розчарування в результатах пропагандистської діяльності серед селян, посилення урядових репресій, а також сусп. піднесення в період назрівання нової революц. ситуації в Росії спонукали більшість народників перейти до безпосередньої боротьби проти самодержавства. Цей перехід спочатку виявився в терористичних актах проти представників царської адміністрації, збройних опорах під час арештів, в організації звільнення ув'язнених революціонерів тощо. Активною діяльністю в цьому напрямі відзначався гурток В. А. Осинського в Києві в кін. 1877 — на поч. 1879. Незгоди в програмних і тактичних питаннях боротьби, насамперед щодо застосування терору, спричинилися до розколу в серпні 1879 «Землі і волі» на дві самостійні орг-ції — «*Народну волю*», що об'єднала прихильників нової тактики політ. боротьби, і «*Чорний переділ*», що зберегла пропагандистський характер діяльності. Визначними діячами першої були А. І. *Желябов*, О. Д. Михайлов, С. Л. *Перовська*, В. М. *Фігнер*, М. І. *Кибальчич*, М. Ф. *Фроленко* та ін., другої — Г. В. Плеханов, В. І. *Засулич*, П. Б. Аксельрод, Є. М. *Ковальська*, М. Р. *Попов* та ін.

В багатьох містах, зокрема в Києві, Харкові, Одесі, Єлизаветграді, Кам'янці-Подільському (див. «*Подільська дружина*»), виникли численні гуртки і групи «Народної волі». Після вбивства революціонерами 1(13).III 1881 *Олександра II* (див. *Первомартовці*) царизмові вдалося шляхом жорстоких репресій (див., зокрема, «*Процес 17-ти*») розгромити осн. сили народовольської орг-ції. У 80-х рр. подекуди продовжували діяти старі й утворювалися нові народовольські гуртки і групи (див. *Молода партія «Народної волі»*), які вже не мали належного зв'язку між собою; тоді ж робилися спроби відродити «Народну волю». В 1885 у Катеринославі було скликано з'їзд пд. народовольців з метою об'єднати революц. сили Пд. Росії. В грудні 1886 у Петербурзі виникла «Терористична фракція партії „Народна воля"», 1891— «*Група народовольців*», а в Києві — «Південноросійська група народовольців». За кордоном розгорнули роботу «Союз рос. соціалістів-революціонерів», «Група старих народовольців». У 90-х рр. діяли й ін. народницькі орг-ції. Однак відродити «Народну волю» було вже неможливо. В 1880 кол. чорнопередільці Є. М. Ковальська і М. П. *Щедрін* організували в Києві «*Південноросійський робітничий союз*», до якого, зокрема, входила й С. М. *Богомолець*. На поч. 80-х рр. частина членів «Чорного переділу» приєдналася до «Народної волі», окремі чорнопередільці-емігранти порвали з Н. і 1883 утворили марксистську *групу «Визволення праці»*. В. І. Ленін назвав плеяду революціонерів 70-х рр. у числі попередників рос. соціал-демократії, високо цінував практичну революц. діяльність на-

родників (див. Повне зібр. тв., т. 6, с. 24; т. 30, с. 298). Рух революц. народників помітно вплинув на демократичну культуру Росії того часу (л-ру, живопис, музику, історіографію). Кращі демократичні традиції революц. Н. сприйняло нове покоління борців. В умовах політ. реакції 2-ї пол. 80 — поч. 90-х рр. 19 ст. ліберальні народники намагалися підмінити революц.-визвольний рух дрібнобурж. реформаторством. Ідейними виразниками ліберально-народницького напряму були В. П. Воронцов, С. М. Кривенко, С. М. *Южаков,* М. К. *Михайловський* та ін. Представниками його на Україні були М. В. *Левитський,* Б. Д. *Грінченко,* Т. І. *Осадчий* та ін. У 80—90-х рр. народницька ідеологія стала перешкодою на шляху поширення в Росії марксизму. В боротьбі проти ліберального Н. значну роль відіграв Г. В. Плеханов і керована ним група «Визволення праці». Ідейний розгром Н. здійснив В. І. Ленін, який дав чіткий аналіз його класових коренів, соціального грунту й істор. зумовленості. В серед. 90-х рр. Н. перестало бути панівним напрямом рос. сусп. й революц. думки. *Літ.:* К. Маркс, Ф. Энгельс и революционная Россия. М., 1967; Ленін В. І. Повне зібрання творів. [Про народництво див. Предметний покажчик Довідкового тому до Повного зібрання творів В. І. Леніна]; Революционное народничество 70-х годов XIX века. Сборник документов и материалов, т. 1—2. М.—Л., 1964—65; Итенберг Б. С. Движение революционного народничества. М., 1965; В. И. Ленин и русская общественно-политическая мысль XIX — начала XX в. Л., 1969; Твардовская В. А. Социалистическая мысль России на рубеже 1870—1880-х годов. М., 1969; Малинин В. А. Философия революционного народничества. М., 1972; Пантин И. К. Социалистическая мысль в России: переход от утопии к науке. М., 1973; Рудько М. П. Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.). К., 1973; Волощенко А. К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х — на початку 80-х років XIX ст. К., 1974; Социологическая мысль в России. Л., 1978; Троицкий Н. А. Безумство храбрых. Русские революционеры и карательная политика царизма. 1866—1882. М., 1978; Карпачёв М. Д. Русские революционеры-разночинцы и буржуазные фальсификаторы. М., 1979; Крайнева Н. Я., Пронина П. В. Народничество в работах советских исследователей за 1953—1970 гг. Указатель литературы. М., 1971. *А. М. Катренко.*

НАРОДНІ БІБЛІОТЕКИ — безплатні бібліотеки для широких верств населення в дореволюц. Росії. Н. б. засновувались і утримувались земствами, міськ. думами, культур.-осв. і кооп. орг-ціями, селянськими общинами й окремими особами. Перші Н. б. на Україні виникли в 60—70-х рр. 19 ст. на Херсонщині, Харківщині, пізніше — в Одесі. Н. б. були і на Зх. Україні: у Львові, Станіславі (тепер Івано-Франківськ), Тернополі та ін. Н. б. контролювались місцевою владою й духівництвом, однак демократична інтелігенція часто використовувала їх для поширення прогрес. літератури. Див. також *Народні читання, «Просвіта».*

НАРОДНІ БУДИНКИ — культурно-осв. заклади клубного типу в дореволюц. Росії. Виникли в кін. 19 — на поч. 20 ст. Засновувались громад., земськими та ін. орг-ціями в містах і селах для поширення елементарних знань. При них діяли б-ки, читальні, книжкові магазини, лекційні й театр. зали, працювали різні курси чи гуртки. На Україні Н. б. існували в Києві (з 1900), Харкові (з 1903), Львові (з 1851), а також в Одесі, Полтаві, Житомирі, Лохвиці, Прилуках та ін. містах. В ряді Н. б. на Україні керівництво було в руках бурж. інтелігенції, яка в своїй більшості перебувала під впливом націоналістичних партій. Царський уряд сподівався, що Н. б. допоможуть відвернути трудящих від політ. боротьби проти самодержавства. Н. б. часто використовували більшовики для ведення революц. пропаганди, організації мітингів та підпільних гуртків. *П. Д. Соломуха.*

НАРОДНІ ЗАСІДАТЕЛІ — в СРСР громадяни, обрані у встановленому законом порядку до складу судів, які розглядають цивільні та кримінальні справи в першій інстанції.

Обов'язкова участь Н. з. у здійсненні правосуддя — один з демократичних принципів радянського *судочинства* і водночас — одна з форм залучення трудящих до держ. діяльності. Відповідно до ст. 152 Конституції СРСР Н. з. *районних (міських) народних судів* обираються на зборах громадян за місцем роботи або проживання відкритим голосуванням строком на 2,5 року, а Н. з. *військових трибуналів* — зборами військовослужбовців на той же строк. Н. з. вищестоящих судів [крайових, обл., міських, авт. областей та округів, Верховних Судів союзних (див. *Верховний Суд УРСР*) та авт. республік, *Верховного Суду СРСР*] обираються разом з суддями крайовими, обл. *Радами народних депутатів,* Верховними Радами союзних та авт. республік, Верховною Радою СРСР. Н. з. відповідальні перед виборцями або органами, що їх обрали, звітують перед ними й можуть бути ними відкликані у встановленому законом порядку. Н. з. нар. суду може бути обраний кожний громадянин, який досяг на день виборів 25 років, а військ. трибуналу — особа, що перебуває на дійсній військ. службі. При здійсненні правосуддя Н. з. користуються всіма правами судді; вони незалежні й підкоряються тільки законові (див. *Незалежність суддів*). На час виконання обов'язків Н. з. за ними зберігається середній заробіток за місцем осн. роботи. *Я. П. Нагнойний.*

НАРОДНІ ЗБОРИ — 1) Найвищий орган держ. влади Болгарії. Складаються з однієї палати (400 депутатів). Обираються населенням на 5 років. 2) Найвищий орган держ. влади Албанії. Складаються з однієї палати (250 деп., обираних населенням на 4 роки). 3) Однопалатний парламент Єгипту, Мозамбіку, Сейшельських Островів та деяких ін. країн.

НАРОДНІ ЗБОРИ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ — установчий орган народної влади *Західної України,* обраний її населенням 22.X 1939 шляхом загальних, рівних і прямих виборів при таємному голосуванні. Осн. завдання і мета Н. З. З. У.— розв'язати найсуттєвіші питання сусп. і держ. устрою Зх. України. З перших днів визволення краю Червоною Армією від іноземних поневолювачів у вересні 1939 розгорнувся всенар. рух за встановлення Рад. влади, за входження Зх. України до складу СРСР з возз'єднанням з УРСР. 22.X 1939 на всій тер. Зх. України було проведено перші вільні, дійсно демократичні вибори депутатів до Н. З. З. У. За кандидатів революц. блоку робітників, селян та інтелігенції віддали свої голоси 90, 93% виборців, що брали участь у голосуванні. До Н. З. З. У. було обрано 1494 депутати, у т. ч. 402 робітники, 819 селян, 234 представники трудової інтелігенції. Нар. Збори зібралися 26—28.X 1939 у Львові. Серед почесних гостей були керівники Компартії України та Уряду УРСР. Після всебічного обговорення питань порядку денного Н. З. З. У. одностайно прийняли істор. акти: Декларацію про встановлення Рад. влади на Зх. Україні; Декларацію про прийняття Зх. України до складу СРСР і включення її до складу УРСР; Декларацію про конфіскацію земель поміщицьких, монастирських та великих держ. урядовців; Декларацію про націоналізацію банків і великої пром-сті (див. *Декларації Народних Зборів Західної України*). Н. З. З. У. обрали Повноважну Комісію в складі 66 депутатів, якій доручили подати Верховній Раді СРСР та Верховній Раді УРСР декларації Нар. Зборів і від імені всього населення Зх. України просити прийняти її до складу СРСР та возз'єднати з УРСР. Таким чином, Н. З. З. У., виявляючи одностайну волю трудящих Зх. України, розв'язали корінні питання про сусп. лад і держ. устрій зх.-укр. земель на засадах і принципах соціалістичної революції. Див. також *Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі.*

Літ.: Бабій Б. М. Возз'єднання Західної України з Українською РСР. К., 1954; Торжество історичної справедливості. Львів, 1968; Социально-политическая закономерность и правовые основы воссоединения Западноукраинских земель с Украинской ССР. Львов, 1979. *Б. М. Бабій.*

НАРОДНІ КАРТИНКИ — див. *Лубок.*

НАРОДНІ КОМІСАРІАТИ, наркомати — центральні галузеві органи державного управління СРСР, радянських союзних та автономних республік. За постановою *Другого Всеросійського з'їзду Рад* від 26.X (8.XI) 1917 про утворення Робітничого і Селянського уряду, було сформовано Раду Народних Комісарів на чолі з В. І. Леніним. Цією постановою встановлено перші 13 наркоматів (під назвою комісій), кожний з яких очолював нар. комісар. За Конституцією РРФСР (1918) комісії були названі нар. комісаріатами. В УРСР наркомати (12) під назвою нар. секретарств

уперше створено в складі *Народного Секретаріату* 17 (30).XII 1917. З 29.I 1919, коли уряд Рад. України почав іменуватися *Радою Народних Комісарів УРСР,* нар. секретарства стали Н. к. На той час в УРСР були наркомати закорд. справ, військ. справ, рад. пропаганди, внутр. справ, освіти, землеробства, юстиції, продовольства, праці, фінансів, шляхів, охорони здоров'я, а в лютому створено наркомат соціального забезпечення. За Конституцією СРСР 1924 Н. к. поділялись на загальносоюзні, об'єднані та республіканські. З деякими змінами (замість об'єднаних — союзно-респ.) цей поділ внесено до Конституції СРСР 1936. Відповідно до закону, прийнятого Верховною Радою СРСР 15.III 1946, Н. к. перетворено на міністерства. Див. *Міністерства СРСР, Міністерства УРСР.*

НАРО́ДНІ КОМІТЕ́ТИ — 1) Місцеві органи держ. влади на *Закарпатській Україні* в листопаді 1944 — січні 1946. Виникли нелегально ще під час фашист. окупації як органи боротьби трудящих проти нім.-угор. загарбників. Після визволення Закарпаття Рад. Армією перетворені на місц. органи нар. влади. *Перший з'їзд народних комітетів Закарпатської України* (26.XI 1944) прийняв Маніфест про возз'єднання Закарпаття з Рад. Україною. Після утворення в складі УРСР *Закарпатської області* (22.I 1946) було обрано місц. Ради депутатів трудящих, у зв'язку з чим Н. к. припинили існування. 2) В КНР і КНДР — місц. органи держ. управління.

НАРО́ДНІ МУЗЕ́Ї — в СРСР культурно-осв. установи, які створюються за ініціативою і безпосередньою участю населення на громадських засадах. Збирають, зберігають, вивчають і експонують предмети матеріальної і духовної культури, що становлять істор., наук. і худож. цінність народу. Є істор., краєзнавчі, літ., театр., худож. та ін. Н. м. Положення про Н. м. затверджене М-вом культури СРСР 1965. Діяльність шкільних музеїв регламентується «Положенням про шкільний музей» (1974). Роботою Н. м. керує громад. рада музею. Методичне керівництво здійснює держ. музей відповідного профілю. В УРСР за «Типовим положенням про музей на громадських засадах» (1978) звання «Народний музей» надається музею, що працює на громад. засадах не менш як три роки, має окреме приміщення, понад 500 оригінальних експонатів і досяг високого орг. та ідейно-політ. рівня наук.-освітньої, пропагандистської і виховної роботи і якщо відвідує його не менш як 5 тис. чол. на рік. На 1.I 1981 в УРСР було понад 300 Н. м. Серед них: з-ду «Арсенал» (Київ), шахти «Кочегарка» (м. Горлівка Донец. обл.), Стрийський музей В. І. Леніна (Львів. обл.) та ін. *А. О. Леонова.*

НАРО́ДНІ РА́ДИ — місцеві органи держ. влади в Албанії, Болгарії, В'єтнамі, Румунії та ін. країнах. Обираються безпосередньо населенням на основі заг., рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні.

НАРО́ДНІ САМОДІЯ́ЛЬНІ ТЕА́ТРИ — вища форма театр. самодіяльності в СРСР. Звання Н. с. т. присвоюється постійно діючим колективам худож. самодіяльності, які проводять активну роботу по комуністичному вихованню і культур. обслуговуванню населення, досягли високого ідейно-худож. рівня репертуару й виконавської майстерності, навч.-виховної і творчої роботи, а також мають необхідну матеріальну базу. Присвоюють звання Н. с. т. респ. М-ва культури, ради профспілок за поданням відповідних органів культури. Порядок роботи Н. с. т. регламентується спільною постановою Секретаріату Всесоюзної центр. ради проф. спілок і колегії М-ва культури СРСР від 15.IX 1978 «Про положення про народні самодіяльні колективи» та «Примірним положенням про колективи художньої самодіяльності і технічної творчості», затвердженим постановою колегії М-ва культури СРСР від 24.V 1978. В УРСР, зокрема, 1959 вперше присвоєно звання Н. с. т. 29 театр. колективам республіканських систем М-ва культури УРСР. У республіці діє 258 Н. с. т. (на 1980). Серед них 219 драматичних і муз.-драм., 10 — юного глядача, 3— муз. комедії, 2— оперних, 2 — балету, 5 — літературних, 10 — естради і мініатюр, 7 — театрів ляльок. Більшість Н. с. т. працює у місцевостях, де нема профес. театрів. Основу їхнього репертуару становить рад. драматургія, класичні твори, п'єси прогресивних зарубіж. авторів. Н. с. т. республіки працюють укр., рос., молд., польс. та угор. мовами. При більшості колективів є підготовчі студії. Частина Н. с. т. має колективи-супутники, які здебільшого працюють у сільс. місцевості. Постійну допомогу в роботі Н. с. т. подають профес. театри, Укр. театр. т-во. В республіці проводяться традиційні обласні театр. декади, періодично — респ. огляди, конкурси. Провідні Н. с. т. України — Гайсинського та Іллінецького районних будинків культури Вінн. обл., Палацу культури хіміків ім. 50-річчя Великого Жовтня виробн. об'єднання «Азот» м. Сєвєродонецька Ворошиловгр. обл., Володимир-Волинського районного будинку культури Волин. обл., Палацу культури ім. В. І. Леніна Новокраматорського маш.-буд. з-ду, Севастопольського та Краснoперекопського міських будинків культури Крим. обл., Кременецького районного будинку культури та Копиченського міськ. будинку культури Терноп. обл., польс. театр Львів. обл. будинку вчителя, оперний театр Палацу культури виробн. об'єднання «Восход» працівників текст. і легкої промисловості м. Чернівців.

Літ.: Овруцька І. М. На сцені народного театру. К., 1979.

Г. В. Довбищенко.

НАРО́ДНІ СОЦІАЛІ́СТИ, енеси, Народно-соціалістична (трудова) партія, Трудова народно-соціалістична партія — дрібнобурж. партія в Росії. Виділилася 1906 з правого крила партії *есерів.* Офіц. органи — журн. «Народно-социалистическое обозрение» (1906—07), газ. «Народное слово» (1917—18). Програма була розрахована на легальне існування партії. Зокрема, вимагаючи відчуження поміщицької землі, Н. с. допускали її викуп, виступали за збереження куркульських г-в. Після *третьочервневого перевороту 1907* партія Н. с. фактично перестала існувати. Після Лютн. революції 1917 її орг-ції відродилися. Влітку 1917 Н. с. об'єднались з *трудовиками.* Підтримували бурж. Тимчасовий уряд. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції брали участь у контрреволюц. орг-ціях і змовах. Партія припинила існування 1918.

НАРО́ДНІ УНІВЕРСИТЕ́ТИ — громадські навч. організації, що сприяють самоосвіті, культурному розвиткові і підвищенню професіонального рівня трудящих. В Росії і на Україні виникли в 70-х рр. 19 ст. У 1905—06 Н. у. було відкрито в багатьох повітових містах Росії. Їх широко використовували більшовики для пропаганди марксизму серед робітників. В період реакції 1907—11 Н. у. було закрито. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції в СРСР сформувався тип і виникла мережа вечірніх робітн. ун-тів як завершальної ланки робітн. освіти. На новій основі Н. у. почали створювати в кін. 50-х рр. Першими ун-тами нового типу стали ун-ти культури. Цілі і завдання Н. у. визначено в постанові ЦК КПРС від 8.X 1968 «Про поліпшення роботи народних університетів». Відповідно до потреб сусп. розвитку й запитів трудящих процес навчання диференційовано. Навчання в Н. у. безплатне, без відриву від виробництва, тривалість навч. року 7—8 міс. Засновниками Н. у. є Всесоюзне т-во *«Знання»,* ВЦРПС, комсомол, м-ва освіти, культури, охорони здоров'я. Держ. к-т Ради Міністрів СРСР по телебаченню і радіомовленню організував «Н. у. мільйонів». Заг. керівництво і координацію діяльності орг-цій, що відповідають за роботу Н. у., здійснює Центр. рада Н. у. в Москві (з 1968). В УРСР діє понад 5 тис. ун-тів, слухачі яких здобувають освіту з 30 галузей знань. *А. О. Леонова.*

НАРО́ДНІ УЧИ́ЛИЩА — загальноосвітні навчальні заклади в дореволюційній Росії, в яких навчали елементарної грамоти. Див. *Початкові училища.*

НАРО́ДНІ ХУДО́ЖНІ ПРО́МИСЛИ — одна з форм *народної творчості*; організація виробництва творів *декоративно-ужиткового мистецтва,* призначених для продажу. Н. х. п. відомі в усіх країнах світу. В капіталістичних країнах кустарні Н. х. п. не витримували конкуренції дешевих фабричних виробів. У Росії в кін. 19— на поч. 20 ст. Н. х. п. підтримувалися земствами, хоча іноді на догоду замовникам заохочувалося створення і виробів низького міщанського гатунку, що призводило до витіснення нар. традицій і зниження худож. цінності виробів. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції традиційні Н. х. п. дістали можливість для широкого розвитку в усіх республі-

ках Рад. Союзу: в РРФСР — *Вологодське мереживо, Єлецьке мереживо,* Гжельська кераміка, *Палехська мініатюра, Мстьорська мініатюра, Холуйська мініатюра* (підлаковий розпис), Богородське різьблення на дереві, *Хохломський розпис* на дереві; в Білорусії — ткацтво, худож. обробка дерева; в Азербайджані — килимарство, худож. обробка металу; у Вірменії — мереживо, худож. метал; в Грузії — худож. обробка металу, кераміка; в Молдавії — ткацтво, кераміка; в Латвії, Литві, Естонії — ткацтво, худож. метал, кераміка, обробка шкіри; в Туркменії — килимарство; в Узбекистані — кераміка, обробка каменю, дерева. На Україні Н. х. п. є в усіх областях. Тут історично склалися худож. центри, кожен з яких має свої особливості. Найбільш відомі — *Косів, Пистинь, Яворів* (Івано-Фр. обл.), *Опішня, Решетилівка* (Полтав. обл.), *Дибинці* (Київ. обл.), *Ічня, Дігтярі* (Черніг. обл.), *Петриківка* (Дніпроп. обл.), *Бубнівка, Клембівка* (Вінн. обл.), *Вижниця* (Чернів. обл.), *Кролевець* (Сум. обл.). До 1960 Н. х. п. були зосереджені в кооперативних артілях, згодом реорганізованих у держ. ф-ки худож. виробів. Багато з них з 1968 увійшли в виробн.-худож. об'єднання. Помітне піднесення в розвитку нар. декоративно-ужиткового мист. відбулося після прийняття постанови ЦК КПРС «Про народні художні промисли» (1974). Модернізуються діючі підприємства, розширюється асортимент продукції Н. х. п. В 1970 переважна більшість Н. х. п. зосередилася в Респ. виробничо-худож. пром. об'єднанні худож. промислів М-ва місцевої пром-сті УРСР (Укрхудожпромі), де творчу роботу скеровує центр. худож. конструкторсько-технологічне бюро (ЦХКТБ). В кін. 70-х рр. багато нар. майстрів почало працювати на підприємствах худож. фонду УРСР, що існують паралельно з підприємствами м-ва місц. пром-сті. Виробн. творів нар. мистецтва організовується й на підприємствах ін. м-в (сільського, лісового г-ва) та в окремих колгоспах (найбільше в Івано-Фр. та Закарп. областях). У системі Укрхудожпрому є 5 виробничо-худож. об'єднань (ВХО): ім. Т. Г. Шевченка в м. Києві (вишивка, худож. ткацтво); «Вінничанка» з філіями в Клембівці та Городківці (вишивка); «Гуцульщина» в Косові (кераміка, килимові вироби, худож. обробка дерева); «Полтавчанка» з виробничими дільницями в Опішні (вишивка), Нових Санжарах (килимарство), Великих Сорочинцях (вишивка), Лубнах (вишивка), Кременчуці (вишивка); «Україна» в Харкові (вишивка); 25 фабрик, головні з яких — ужгородська «Художпром» (кераміка, дерево), Івано-Фр. ф-ка худож. виробів ім. Рози Люксембург (вишивка), Коломийська ф-ка худож. виробів ім. 17 вересня (килими), Львів. ф-ка худож. виробів ім. Лесі Українки (вишивка, різьблення на дереві), Кролевецька ф-ка худож. виробів (ткацтво), львів. ф-ка худож. виробів «Перемога» (вишивка), Решетилівська ф-ка худож. виробів ім. Клари Цеткін (вишивка, килими, декоративне ткацтво), богуславська ф-ка худож. виробів «Перемога» (ткацтво), петриківська ф-ка «Дружба» (худож. розписи); а також опішнянський завод «Художній керамік». Унікальні та естетично самостійні твори нар. мист. виготовляють і майстри-надомники, які об'єднані в обл. худож.-виробничих майстернях. В системі М-ва місц. пром-сті УРСР є спеціалізовані навч. заклади: Вижницьке уч-ще прикладного мист., Косівський технікум нар. худож. промислів ім. В. І. Касіяна, Ужгород. уч-ще прикладного мист. і проф.-тех. уч-ща (Решетилівське, Кролевецьке). Розвиткові Н. х. п. УРСР сприяє торговельна мережа системи Укрхудожпрому з центрами в 9 областях України. Крім того, продукція Н. х. п.— килими, скатерки, рушники, сорочки, хустки, скриньки, барильця, куманці, посуд, жіночі прикраси, іграшки тощо — широко постачається в інші республіки Рад. Союзу та експортується в різні країни світу (щороку в 24—26 країн). Вироби Н. х. п. експонуються на обласних, респ., всесоюзних і міжнар. виставках, у музеях (*Київському музеї українського народного декоративного мистецтва, Українському музеї етнографії та художнього промислу* у Львові, *Коломийському музеї народного мистецтва Гуцульщини,* в музеях нар. архітектури та побуту УРСР у Києві, Ужгороді, Переяславі-Хмельницькому). Н. х. п. Рад. Союзу та ін. соціалістичних країн відроджують кращі традиції нар. мист., поєднуючи їх з новими образами, сюжетами, орнаментикою; співробітничають з індустріальною *художньою промисловістю* і художниками-професіоналами. Вироби Н. х. п. знаходять широке застосування, вносячи творче й естетичне начало в життя і побут людей.

Літ.: Манучарова Н. Д. Художні промисли Української РСР. К., 1953; Бутник-Сіверський Б. С. Українське радянське народне мистецтво [кн 1—2]. К., 1966—70; Русские художественные промыслы. Вторая половина XIX—XX вв. М., 1965; Долінська М. Д. Майстри народного мистецтва Української РСР. Довідник. К., 1966; Народні художні промисли України. Збірник наукових праць. К., 1979; Художні промисли України. Альбом. К., 1979. *І. В. Сакович.*

НАРО́ДНІ ЧИТА́ННЯ — публічні читання популярних книг і брошур для дорослих і підлітків у дореволюц. Росії. Проводились осв. т-вами, земськими діячами, вчителями та ін. представниками інтелігенції. Перші Н. ч. почалися в 60-х рр. 19 ст. На Україні організацією Н. ч. займалися *київські освітні товариства, «Харківське товариство грамотності»,* т-во *«Просвіта»* та ін. Для цього використовували б-ки, читальні, *народні будинки,* приміщення шкіл. Незважаючи на заборону укр. слова, Н. ч. на Україні проводилися й укр. мовою — читалися твори Т. Шевченка, І. Франка та ін. укр. письменників. Н. ч. перебували під суворим контролем поліції; вибір книжок для читання обмежувався особливими каталогами. Більшовики використовували Н. ч. для революц. пропаганди. *П. Д. Соломуха.*

НАРО́ДНІСТЬ — територіальна, мовна, економічна і культурна спільність людей, що склалася історично, наслідувала *племені* й передувала *нації.* Розвиток продуктивних сил привів до руйнування *первіснообщинного ладу,* виникнення приватної *власності* й *класів суспільних,* витіснення кровнородинних зв'язків територіальними. В процесі утворення племінних союзів племінні спільності поступово змішувалися, посилювалися міжплемінні госп. і культур. зв'язки, що привело до появи нової істор. спільності — Н. В процесі утворення Н. мова одного з етнічних компонентів (найрозвиненішого чи найчисленнішого) ставала спільною мовою Н. Першими в історії були Н. рабовласницького суспільства (давньоєгип., давньоелліська Н. та ін.). У Європі Н. формувалися в основному за *феодалізму* (давньорус., франц., нім. Н. тощо). Утворення й розвиток Н. в антагоністичних *суспільно-економічних формаціях* супроводжувалися зростанням класових суперечностей усередині Н. Будучи більш розвиненими, ніж племена, спільностями людей, Н. сприяли розвиткові виробництва, обмінові виробничим досвідом і досягненнями культури. З розвитком капіталістичних сусп. відносин Н. стали перетворюватися на нації. При цьому одна Н. могла бути основою для утворення кількох націй (так, давньорус. Н. була спільним коренем рос., укр. і білорус. Н., які згодом стали націями), а ряд Н. міг скластися в одну націю. Деякі Н., насамперед невеликі, не завжди перетворюються на нації. Завдяки тісним взаємозв'язкам з розвинутішими Н. і націями, вони засвоюють їхні мову і культуру й поступово зливаються з ними. Оскільки в країнах, що розвиваються, поряд з бурж. сусп. відносинами часто зберігаються докапіталістичні, не всі Н. там перетворюються на нації. В колоніальних і залежних країнах процес консолідації Н. у нації, як правило, затримується. За соціалізму відбувається перетворення Н. на соціалістичні нації. Однак Н. як етнічне утворення зберігається. Зокрема, деякі соціалістичні Н. не стають націями через свою нечисленність. За соціалізму Н. позбавлені внутр. класових суперечностей. Найхарактернішою їхньою рисою є єдність екон. і політ. інтересів. Розквіт соціалістичних Н. і націй, взаємозбагачення їх, як свідчить практика СРСР, особливо інтенсивно здійснюються в умовах *розвинутого соціалістичного суспільства.*

В країнах Азії й Африки, які визволилися від колоніального гноблення і стали на шлях самостійного розвитку, і нині йде процес формування нових Н. у ході злиття різних племен, а також консолідації Н. у нації.

Літ.: Калтахчян С. Т. Исторические формы общности людей. М., 1966; Агаев А. Г. Судьбы народностей. М., 1978. *В. О. Пелих.*

НАРО́ДНІСТЬ МИСТЕ́ЦТВА — одна з осн. категорій марксистсько-ленінської *естетики,* яка виражає і узагальнює сукупність взаємовідносин між *мистецтвом* і *народом,* що виявляється насамперед у художньому відображенні загальнонар. інтересів, ідеалів і потреб, в естетичній і соціальній доступності мистецтва нар. масам. Н. м.— поняття конкретно-історичне. Її зміст визначається соціальним буттям народу, місцем і роллю мистецтва в сусп. житті. Для класово антагоністич. суспільств характерні відрив мистецтва від народу, відособлення трудящих від худож. здобутків людства. Н. м.— найхарактерніша риса мистецтва соціалістичного суспільства. «Мистецтво належить народові,— відзначав В. І. Ленін.— Воно повинно сягати своїм найглибшим корінням у саму товщу широких трудящих мас. Воно має бути зрозумілим для цих мас, і вони повинні любити його» (Спогади про В. І. Леніна, т. 5. К., 1972, с. 16). Мистецтво стає народним, коли творчість передових митців, вбираючи мудрість народу, відображає його прагнення до свободи, до революц. оновлення світу. Справжнє нар. мистецтво сягає корінням у товщу нар. мас, об'єднує їхні почуття, думки і волю. Н. м., поряд з *партійністю* мистецтва,— основоположний принцип мистецтва *соціалістичного реалізму.*

НАРО́ДНО-ВИЗВО́ЛЬНА ВІЙНА́ В КИТА́Ї 1946—49 — громадянська війна між революц. силами під керівництвом Компартії Китаю (КПК) і реакційним блоком поміщиків і компрадорської буржуазії, чиї інтереси захищав *гоміндан* при підтримці США. Війна стала завершальним етапом нар.-демократичної революції, спрямованої проти феод.-поміщицького гніту і засилля іноз. імперіалізму в країні. На кінець 2-ї світової війни 1939—45 частина тер. Китаю була під контролем гоміндану, інша — під контролем КПК. В кінці серпня 1945 — в червні 1946 гоміндан за посередництвом дипломатії США провів переговори з КПК, внаслідок чого було створено Політ. консультативну комісію (ПКК), досягнуто домовленості про створення коаліційного уряду, перегляд конституції тощо. Однак у липні 1946 війська гоміндану (4,3 млн. солдатів) при підтримці США перейшли в наступ проти нар. збройних сил (з 1947 — Нар.-визвольна армія, НВА; 1,2 млн. солдатів). Ціною великих втрат гомінданівській армії вдалося захопити частину території, що перебувала під контролем КПК. Улітку 1947 НВА перейшла в контрнаступ. На серед. 1948 гомінданівські війська в пн., пн.-сх., сх. і центр. частинах Китаю були в основному ізольовані в окремих містах і районах. Агр. реформа, яка проводилася КПК з 1945, забезпечила активну участь селян у революції. В той же час у тилу гомінданівської армії широкі верстви населення виступали проти антинац. політики уряду гоміндану, що сприяла закабаленню Китаю амер. імперіалізмом, проти посилення експлуатації робітників і селян, проти гноблення нац. меншостей. Зростала опозиція кит. реакції і з боку нац. серед. і дрібної буржуазії. Створювався Єдиний нар.-демократичний фронт під керівництвом КПК. Важливим фактором була підтримка революц. сил з боку СРСР і нар.-демократичних країн, прогресивних сил усього світу. В квітні 1949 відбулися переговори між делегаціями КПК і гоміндану, де було досягнуто угоди про припинення громадян. війни на основі умов, висунутих КПК. Але уряд гоміндану відмовився її затвердити. 21.IV 1949 НВА відновила наступ. На поч. 1950 було визволено в основному всю тер. Китаю (крім Тібету). Гомінданівці втекли на о. Тайвань під захист амер. збройних сил. Н.-в. в. в К. завершилася перемогою революц. сил. 30.IX 1949 Нар. політ. консультативна рада Китаю утворила Центр. нар. уряд. 1.X 1949 було проголошено утворення КНР. *А. В. Пасько.*

НАРОДНОГОСПОДА́РСЬКИЙ О́ПТИМУМ (лат. optimum — найкраще) — найбільш ефективний стан *народного господарства.* Н. о. характеризується найдоцільнішим використанням матеріальних, трудових і фінанс. ресурсів, найраціональнішою взаємодією суспільства і природи. Н. о. передбачає не тільки найкращу організацію продуктивних сил, але й оптимальну, тобто відповідну станові продуктивних сил, систему виробничих відносин. Суперечності між сусп. характером виробн. і приватнокапіталістичною формою привласнення виключають можливість досягнення в капіталістичному г-ві оптимальності, йому властиві диспропорційність і анархія виробн. За соціалізму сусп. власність на засоби виробн. забезпечує можливість організувати нар. г-во планомірно і на цій основі найбільш ефективно, тобто досягти оптимальності. Важливою ознакою оптимальності соціалістичного нар. г-ва є пропорційність між виробн. засобів виробн. і виробн. предметів споживання, окремими галузями виробн., між *розподілом* сукупного продукту на *фонди заміщення* і *національний доход, фондом нагромадження* і *фондом споживання,* між пропозицією товарів і попитом на них тощо. Оптимальність соціалістичної економіки в динаміці найчіткіше виявляється у високих темпах розширеного *відтворення,* зростанні продуктивності сусп. праці, дедалі повнішому задоволенні матеріальних і духовних потреб усіх членів суспільства тощо. *О. Д. Заруба.*

НАРО́ДНО-ДЕМОКРАТИ́ЧНА ДЕРЖА́ВА — політична організація влади робітників і селян у формі народно-демократичної (соціалістичної) республіки; одна з форм *соціалістичної держави.* Виникла в ряді країн внаслідок *народно-демократичних революцій* [у Європі в 40-х рр. 20 ст.; в МНР — 1932 (влада до трудового аратства перейшла 1921); в СРВ — 1960; на Кубі — 1961]. Створення Н.-д. д. пов'язане з другим етапом *загальної кризи капіталізму,* розгромом нім. фашизму і япон. мілітаризму в 2-й світовій війні 1939—45 при вирішальній ролі СРСР. Н.-д. д. є формою *революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства,* яка в ході переростання нар.-демократичної революції в соціалістичну перетворюється на форму *диктатури пролетаріату.* Згодом у ряді Н.-д. д. відбувається процес переростання диктатури пролетаріату в загальнонар. владу. Найважливіша особливість Н.-д. д.— наявність масових суспільно-політ. орг-цій типу *Народного фронту,* що включає різні демократичні партії та ін. прогресивні орг-ції, які об'єднані заг. платформою побудови соціалізму і визнають провідну роль марксистсько-ленінської партії. Соціалістичні принципи держ. ладу Н.-д. д. закріплено в їхніх конституціях і конституційних актах. Характер Н.-д. д. як соціалістичної д-ви виявляється й у *формі правління,* формі *державного устрою* тощо, які відображають в той же час істор. та нац. особливості тієї чи іншої країни. Політ. основа Н.-д. д. — система представницьких органів типу Рад. Органи держ. влади і держ. управління Н.-д. д. діють на принципах *соціалістичної законності* й *демократичного централізму.*

Літ.: 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС. К., 1967; Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року. К., 1977; Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969; Конституции зарубежных социалистических государств Европы. М., 1973; Государственное право зарубежных социалистических стран. М., 1976.

В. Н. Денисов.

НАРО́ДНО-ДЕМОКРАТИ́ЧНА РЕВОЛЮ́ЦІЯ — антиімперіалістична, загальнодемократична *революція соціальна,* яка тісно пов'язана з нац.-визвольною, антифеод., антифашист. боротьбою і має своїм завданням встановлення ладу *народної демократії* — форми суспільної організації, що розвивається в напрямі до соціалізму. Здійснюючи широкі демократичні перетворення в інтересах нар. мас, Н.-д. р. завершує виконання завдань *буржуазно-демократичної революції* й відкриває шлях до корінної соціалістичної перебудови суспільства. Запорука перемоги Н.-д. р.— забезпечення керівної й спрямовуючої ролі робітн. класу і його комуністичного авангарду в підготовці, здійсненні й закріпленні завоювань революції. Наприкінці і після закінчення 2-ї світової війни Н.-д. р. перемогли в ряді країн Європи і Азії. Вони мали яскраву нац.-визвольну, антиімперіалістичну спрямованість і злилися з боротьбою народів проти небезпеки фашист. поневолення. Рушійною силою Н.-д. р. був широкий заг.-нац. *Народний фронт,* основу якого становив союз робітн. класу з селянством та ін. патріотичними верствами, включаючи дрібну й середню буржуазію, під керівництвом пролетаріату і його комуністичних і робітн. партій. Перемозі Н.-д. р. сприяли заг. ослаблення імперіалізму внаслідок розгрому фашизму і япон. мілі-

НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ПОБУТУ МУЗЕЙ УРСР

ризму при вирішальній участі СРСР, зміна співвідношення сил на міжнар. арені на користь соціалізму. Сусп. практика підтвердила марксистсько-ленінське вчення про нерозривний зв'язок боротьби за демократію з боротьбою за соціалізм. Загострення загальної кризи капіталізму, посилення наступу монополій на демократичні свободи й життєві інтереси трудящих ведуть до розширення як соціальної бази Н.-д. р., так і кола країн у зоні розвинутого капіталізму й національно-визвольного руху, в яких визріли передумови Н.-д. р. Для багатьох з цих країн Н.-д. р. є прологом *соціалістичної революції*, необхідним етапом консолідації всіх демократичних і патріотичних сил, формування єдиного антимонополістичного загальнонар. фронту, очолюваного робітничим класом.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 11. Дві тактики соціал-демократів в демократичній революції; т. 33. Держава і революція; Красин Ю. А. Теория социалистической революции: ленинское наследие и современность. М., 1977.

Ф. Я. Горовський.

НАРО́ДНОЇ АРХІТЕКТУ́РИ ТА ПО́БУТУ МУЗЕ́Й УРСР — музей просто неба. Засн. 1969 на околиці Києва в районі с. Пирогова. Площа — понад 150 га. Експозиція музею створена за історико-етногр. районуванням тер. України поч. 20 ст., зважаючи на локальні особливості в розвитку матеріальної культури, нар. архітектури та побуту: «Середня Наддніпрянщина», «Полтавщина і Слобожанщина», «Полісся», «Поділля», «Карпати», «Південь України». В експозиції, крім будівель (починаючи з 1587), показано й типи г-ва, характерні для певних районів, заняття і промисли населення, відображено соціальну диференціацію селянства в минулому. Фондова колекція музею налічує понад 40 тис. експонатів — зразків укр. нар. одягу, тканин, предметів побуту, керамічних і дерев'яних виробів, бл. 700 одиниць нар. інструментів. У 1979 в музеї відкрито експозицію «Народна архітектура та побут соціалістичного села». 35 архітектурних об'єктів (у т. ч. 25 будинків-експонатів з інтер'єрами, 10 госп. споруд) є характерними зразками сільс. буд-ва 60—70-х рр. 20 ст. Ця експозиція відображає великі зміни, що відбулися в житті селян за роки Радянської влади. Іл. див. т. 4, с. 64.

І. В. Ніколаєнко.

НАРО́ДНОЇ ТВО́РЧОСТІ ТА КУЛЬТУ́РНО-ОСВІ́ТНЬОЇ РОБО́ТИ НАУКО́ВО-МЕТОДИ́ЧНИЙ ЦЕНТР, Республіканський науково-методичний центр народної творчості та культурно-освітньої роботи (РНМЦ) — установа Міністерства культури УРСР. Створений 1979 на базі Центр. Будинку нар. творчості УРСР (працював з 1938) і Центр. наук.-статистичного кабінету культур.-осв. роботи. РНМЦ має 5 відділів — наук.-методичний, культур.-осв. роботи, нар. творчості, орг.-методичної роботи та підвищення кваліфікації кадрів працівників і керівників художньої самодіяльності, а також редакційно-видавничий.

Осн. завданнями і функціями РНМЦ є забезпечення підвищення ролі й ефективності культур.-осв. роботи і самодіяльної худож. творчості в справі ідейно-політ., трудового, морального й естетичного виховання, орг-ції вільного часу трудящих, розширення масштабів і урізноманітнення форм культур. обслуговування населення міст і сіл республіки. З цією метою РНМЦ спільно з наук. установами, учбовими закладами культури і мист. на підставі наук. і соціологічних досліджень, вивчення досвіду й аналізу стану культур.-осв. роботи і самодіяльної худож. творчості розробляє рекомендації та пропозиції по дальшому вдосконаленню діяльності клубних установ, парків культури і відпочинку, розвитку художньої самодіяльності в республіці. РНМЦ розповсюджує методичні матеріали, посібники й рекомендації; бере участь у підготовці й проведенні конкурсів на кращі твори драматургії, музики, хореографії, всесоюзних і респ. фестивалів, конкурсів самодіяльної худож. творчості тощо; аналізує статистичні та звітні дані про роботу клубних установ, парків культури і відпочинку, наук.-методичних обласних центрів; готує відповідні інформаційні матеріали, пропозиції, рекомендації.

А. О. Леонова.

НАРО́ДНО-РЕВОЛЮЦІ́ЙНА ПА́РТІЯ ЛАО́СУ (НРПЛ). Засн. 22.III 1955 на I (установчому) з'їзді в пров. Самниа (тепер пров. Хуапхан) на базі лаоської секції (ств. 1936) КП Індокитаю (див. *Комуністична партія В'єтнаму*) під назвою Нар. партія Лаосу. II з'їзд партії (лютий 1972) перейменував її на НРПЛ. Враховуючи надзвичайно складну обстановку в країні, до вересня 1975 НРПЛ офіційно не оголошувала про своє існування. НРПЛ була організатором нац.-визвольного і революц. руху в країні. За її ініціативою 1956 створено Патріотичний фронт Лаосу (з 1979 — *Фронт національного будівництва Лаосу*). Під керівництвом НРПЛ 1975 перемогла нац.-демократична революція. Після проголошення 2.XII 1975 Лаоської Нар.-Демократичної Республіки партія розгорнула боротьбу за згуртування всіх трудящих у справі будівництва нового суспільства, перетворення на соціалістичних засадах економіки і всіх сусп. відносин. Під керівництвом НРПЛ діють Фронт нац. будівництва Лаосу, Федерація патріотичних профспілок, Нар.-революц. молодь Лаосу та ін. громад. орг-ції. Ген. секретар ЦК — К. *Фомвіхан* (з 1955). Друк. орган — щоденна газ. «Сієнг пасасон» («Голос народу», з 1975).

«НАРОДО́ВЦІ» — ліберально-бурж. політ. націоналістична течія проавстр. орієнтації, що виникла в Галичині і на Буковині в 60-х рр. 19 ст. серед укр. інтелігенції, уніатського і православного духівництва. В перші роки своєї діяльності «Н.» проводили культурницьку роботу ліберально-бурж. характеру: заснували перший укр. профес. театр у Львові (1864), Літ. т-во ім. Т. Г. Шевченка (1873), культур.-осв. орг-ції «*Просвіта*» і «*Руська бесіда*», видавали журнали «*Вечерниці*» (1862—63), «*Мета*» (1863—65), «*Нива*» (1865), «*Русалка*» (1866), «*Правда*» (1867—98, з перервами), «*Зоря*» (1880—97). Органом галицьких «Н.» була газ. «*Діло*» (1880—1939), буковинських — газ. «*Буковина*» (1885—1910). В 70-х рр. 19 ст. «Н.» конституювались у нац.-клерикальну партію, що відображала інтереси націоналістич. інтелігенції, сільс. і міськ. буржуазії та духівництва — як уніатського, так і православного. Прагнучи підпорядкувати визвольний рух зх.-укр. трудящих класовим інтересам нац. буржуазії, «Н.» закликали нар. маси до «нац. єдності». Лідери «Н.» (О. Барвінський, К. Левицький, Ю. Романчук, А. Вахнянин та ін.) 1890 уклали угоду з австр. намісником у Галичині графом К. *Бадені*, згідно з якою зобов'язалися підтримувати політику австр. уряду та польс. правлячих кіл. З того часу галицькі «Н.» проголосили «нову еру» у відносинах з урядом. Політику «Н.» підтримали бурж.-націоналістичні діячі київ. *громади* В. *Антонович*, О. *Кониський* та ін. прихильники австр. орієнтації. Політ. курс галицьких «Н.» повністю підтримувала верхівка буковинських «Н.» (С. Смаль-Стоцький, В. Винницький та ін.). У 1899 галицькі «Н.» реорганізувались у т. з. «Українську національно-демократичну партію» (УНДП). Одним з її засновників був М. *Грушевський*. Націонал-демократи визначали політику контрреволюц. уряду «*Західноукраїнської народної республіки*» (ЗУНР) 1918—19. В 1919 УНДП з метою маскування своєї антинар. політики прибрала назву «Українська трудова партія», а 1925 разом з ін. націоналістичними угрупованнями створила нову бурж.-націоналістичну партію — «*Українське національно-демократичне об'єднання*» (УНДО), яку використовував польс. фашист. уряд у боротьбі проти трудящих Зх. України. Буковинські «Н.» з демагогічною метою почали називати себе з 1908 «поступовою» («прогресивною») партією. Бурж.-націоналістичну діяльність «Н.», консерватизм і антинар. характер їхньої політ. програми викривали революц. демократи І. *Франко*, М. *Павлик*, О. *Терлецький* та ін.

Літ.: Історія Української РСР, т. 3—4. К., 1977—78; Нариси історії Львова. Львів, 1956; Компаніець І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини і Закарпаття на початку XX ст. (1900—1919 роки). К., 1960.

В. Є. Спицький.

НАРОДОЗНА́ВСТВО — термін, який з кін. 19 ст. до 20—30-х рр. 20 ст. вживався як синонім *етнографії*.

НАРОДОНАСЕ́ЛЕННЯ — сукупність людей, які живуть на Землі (людство) або в межах певної території, континенту, країни, району, міста. Н. є об'єктом вивчення багатьох сусп. і ряду природничих наук. Спеціально Н. досліджує *демографія*. Процеси формування чисельності (народжуваність, смертність, *міграція населення*) та складу Н.— статевовікового, соціально-екон., етніч-

Кількість осіб, які мають вищу й середню (повну й неповну) освіту в Українській РСР (тис. чол.)

	1970	1979
Всього осіб, які мають вищу й середню (повну й неповну) освіту	19 560	26 794
в тому числі:		
вищу	1583	2766
незакінчену вищу	472	559
середню спеціальну	2674	4482
середню загальну	5484	9568
неповну середню	9347	9419

ного та ін. (див. *Раси людини, Етнографія, Нація*), а також процеси розміщення Н.— розселення, *урбанізація* (див. *Географія населення*) відбуваються під впливом взаємодії біол., геогр. та соціально-екон. факторів. Останні мають вирішальне значення. Рад. теорія Н. є складовою частиною марксистсько-ленінської теорії пізнання закономірностей розвитку природи і суспільства. Кожній соціально-екон. формації властивий свій об'єктивний закон Н. (див. *Народонаселення закон*). Чисельність Н. земної кулі і темпи його приросту в цілому безперервно зростають, лише в деяких місцях або в окремі періоди в результаті воєн, епідемічних хвороб, стихійних лих темпи ці тимчасово знижуються і кількість населення може на-

Територія та чисельність населення земної кулі (на середину 1979)

Території і групи країн	Територія		Населення		Густота
	млн. км²	в %	млн. чол.	в %	чол. на 1 км²
Європа	10,5	7,7	675	15,6	64
Азія	44,4	32,7	2579	59,5	58
Африка	30,3	22,3	456	10,5	15
Пн. і Центр. Америка	24,3	17,9	364	8,4	15
Пд. Америка	17,8	13,1	239	5,5	13
Австралія і Океанія	8,5	6,3	23	0,5	3
Весь світ	135,8	100,0	4336	100,0	32

Кількість населення в союзних республіках (тис. чол., 1980)

	Всього	в тому числі	
		міське	сільське
СРСР	264 486	166 210	98 276
РРФСР	138 365	96 796	41 569
Українська РСР	49 953	30 972	18 981
Білоруська РСР	9611	5398	4213
Узбецька РСР	15 765	6500	9265
Казахська РСР	14 858	8070	6788
Грузинська РСР	5041	2629	2412
Азербайджанська РСР	6112	3254	2858
Литовська РСР	3420	2106	1314
Молдавська РСР	3968	1586	2382
Латвійська РСР	2529	1745	784
Киргизька РСР	3588	1389	2199
Таджицька РСР	3901	1349	2552
Вірменська РСР	3074	2029	1045
Туркменська РСР	2827	1354	1473
Естонська РСР	1474	1033	441

віть скоротитися. Приблизно за 15 тис. років до н. е. на Землі було 3 млн. чол., за 2 тис. років до н. е.— 50 млн. чол., на початок нашої ери — 250 млн. чол. Далі зростання Н. уповільнилося — в 1000 році воно досягло 300 млн. чол., а в наступні періоди швидко зростало. В 1500 воно становило 440—450 млн. чол., 1900 — 1656 млн. чол., 1950 — 2486 млн. чол., 1980 — 4,3 млрд. чол. За прогнозами ООН, до 2000 Н. досягне 5,8—6,6 млрд. чол. Прискорене зростання Н. (назване «демографічним вибухом») 1950—80 в основному є результатом зниження смертності (до 10—20 чол. на 1000 жителів) при збереженні високої народжуваності (34—49 чол. на 1000 жителів) у країнах Африки, Азії, Лат. Америки, що визволились від колоніалізму, де зосереджено понад 50% населення світу. Народжуваність у світі в середньому за 1970—74 становила 31‰, смертність — 12‰, приріст — 19‰, або бл. 72 млн. чол. за рік. В економічно розвинутих країнах показники відтворення Н. значно нижчі. В Європі в соціалістич. країнах народжуваність становить 11—19‰, в капіталістичних — 10—18‰; в США — 15—16‰, в Японії — 17—18‰. Смертність в економічно розвинутих країнах становить 9—13‰, природний приріст — 0—10‰. Для процесів Н. світу характерні такі осн. тенденції: зниження народжуваності, збільшення тривалості життя і чисельності людей похилого віку, а також зростання населення в містах. Особливо зросла урбанізація в 19—20 ст. як прояв індустріалізації, концентрації виробн., підвищення ролі несільськогосподарських та невиробничих форм діяльності населення. За 1800—1980 міське населення зросло з 29,3 млн. чол. до 1,8 млрд. чол., або в 60 раз, а все населення — тільки в 4,6 раза. В містах живе 40% населення, а до 2000 його частка збільшиться (за даними ООН) до 50%. У світі налічується понад 2 тис. народів (націй, народностей, племен), у т. ч. в СРСР — понад 100. Рад. Союз за кількістю населення є однією з найбільших країн світу. За переписом 1979, чисельність населення СРСР становила 262,4 млн. чол. Порівняно з 1913 вона зросла на 103,2 млн. чол., хоч країна зазнала величезних людських втрат у 1-й світовій імперіалістичній війні, під час громадян. війни та іноз. воєнної інтервенції 1918—20 і особливо в період Великої Вітчизняної війни 1941—45. Зміни в чисельності й складі населення СРСР сталися також у зв'язку з возз'єднанням зх. земель України та Білорусії з УРСР і БРСР та входженням до СРСР Литви, Латвії, Естонії, Тувинської Народної Республіки, Бессарабії. Індустріальний розвиток нар. г-ва СРСР спричинив виникнення нових міст і зміну співвідношення між міським і сільс. населенням. У 1913 міське населення країни становило в усій чисельності Н. лише 18%, сільське — 82%, 1979 відповідно — 62% і 38%. Така зміна є результатом швидкого пром. розвитку, *науково-технічного прогресу* в нар. г-ві, механізації с. г. і вивільнення сільс. населення для участі у виробн. ін. галузей нар. г-ва, в т. ч. для розвитку *невиробничої сфери*. Істотні зрушення відбулися і в тер. розміщенні населення. За роки Рад. влади утворено понад 1200 міст (1980), з них 46 мають понад 500 тис. ж., 20 — понад 1 млн. ж., у т. ч. на Україні — 5.

В СРСР немає експлуататорських класів. Суспільство складається з дружніх класів — *робітничого класу* і колг. *селянства*. Значну частину Н. становить *інтелігенція*. Відповідно до об'єктивних екон. законів соціалізму Комуністична партія і Рад. уряд в умовах рівності і дружби між народами — одного з найбільших завоювань соціалізму здійснюють широку програму екон. і соціального розвитку, спрямовану на дальше піднесення *життєвого рівня* трудящих. За роки Рад. влади сталися великі соціально-екон. зміни в народонаселенні СРСР, у т. ч. Укр. РСР: знизилася смертність в 3—3,5 раза, а дитяча — більше ніж в 10—11 раз, збільшилася серед. тривалість життя до 70 років (1897 — 33 роки). Цього досягнуто на основі неухильного зростання добробуту і культури в усіх республіках. В СРСР ліквідовано неписьменність. Перепис 1979 показав, що на 1000 працюючих в СРСР вищу й середню освіту (пов-

Кількість населення в областях Української РСР (на 1.I 1980)

Області	Кількість населення, тис. чол.	В процентах до всього населення	
		міське населення	сільське населення
Українська РСР	49 953	62	38
Вінницька	2034	36	64
Волинська	1020	41	59
Ворошиловградська	2797	85	15
Дніпропетровська	3670	81	19
Донецька	5192	89	11
Житомирська	1594	45	55
Закарпатська	1162	38	62
Запорізька	1962	72	28
Івано-Франківська	1337	37	63
Київ	2192	100	—
Київська	1928	46	54
Кіровоградська	1247	53	47
Кримська	2208	68	32
Львівська	2592	54	46
Миколаївська	1248	61	39
Одеська	2556	63	37
Полтавська	1738	51	49
Ровенська	1127	38	62
Сумська	1457	54	46
Тернопільська	1162	32	68
Харківська	3068	76	24
Херсонська	1175	59	41
Хмельницька	1555	37	63
Черкаська	1544	45	55
Чернігівська	1495	45	55
Чернівецька	893	38	62

О. Л. Нарочницький.

Нарціс. Настінний розпис. Близько 50 н. е. Помпеї.

Нарцис вузьколистий.

ну й неповну) мають 805 чол. (1970 — 653), в УРСР — 813 чол. (табл., с. 246). УРСР — одна з найбільших за Н. республік СРСР. На тер. України живуть люди понад 100 національностей і народностей — частина рад. народу — нової істор. спільності людей, яка виникла в СРСР на основі успішного проведення ленінської нац. політики (див. *Українська Радянська Соціалістична Республіка*, розділ Населення).

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23; Ленін В. І. Робітничий клас і неомальтузіанство. Повне зібрання творів, т. 23; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Народонаселение стран мира. Справочник. М., 1978; Население СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 года. М., 1980; Развитые капиталистические страны. Социально-экономический справочник. М., 1979; Народное хозяйство СССР в 1979 году. Статистический ежегодник. М., 1980. *Л. М. Корецький.*

НАРОДОНАСЕ́ЛЕННЯ ЗАКО́Н — економічний закон, який виражає динаміку трудящого населення і характер його використання в процесі виробництва. Кожному суспільно-екон. ладу притаманний свій Н. з. На основі аналізу капіталістичного способу виробн. К. Маркс дослідив закономірності відтворення *робочої сили* за капіталізму і відкрив екон. Н. з., властивий цій формації. Суть його полягає в тому, що з розширенням масштабів виробн., зростанням *продуктивності праці* та *органічної будови капіталу* утворюється відносно надлишкова частина працездатного населення, яка приречена на *безробіття* й злидні (див. *Перенаселення відносне*). Масове й хронічне безробіття — одна з характерних рис *загальної кризи капіталізму*.

З перемогою соціалістичних виробничих відносин починає діяти соціалістичний Н. з. Основою його виникнення є перетворення засобів виробн. на сусп. власність. Екон. закони соціалізму, перш за все *основний економічний закон соціалізму* та *планомірного, пропорційного розвитку народного господарства закон* визначають суть Н. з., яка полягає в тому, що в процесі планомірного розвитку виробн. матеріальних благ забезпечуються умови для дедалі повнішої й раціональнішої зайнятості всього працездатного населення та підвищення його добробуту. За соціалізму на відміну від капіталізму зростання органічної будови фондів і впровадження досягнень технічного прогресу не призводить до безробіття. Дія Н. з. здійснюється через розширене *відтворення* робочої сили, планомірний оптимальний перерозподіл трудових ресурсів між сферами та галузями виробн., а також по території країни. Пізнання особливостей соціалістич. Н. з. дає можливість прогнозувати динаміку населення і впливати на демографічні процеси в країні. Див. *Демографія, Народонаселення.*

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23; Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії. Повне зібрання творів, т. 3; Марксистско-ленинская теория народонаселения. М., 1974; Проблемы народонаселения. М., 1977; Урланис Б. Ц. Проблемы динамики населения СССР. М., 1974; Лармин О. В. Методологические проблемы изучения народонаселения. М., 1974; Рубин Я. И. Проблема народонаселения как объект идейно-политической борьбы. Минск, 1976; Законы и закономерности развития народонаселения. М., 1976. *В. Ф. Казанцева.*

НА́РО-ФОМІ́НСЬК — місто обласного підпорядкування Моск. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на р. Нарі (прит. Оки). Залізнична ст. Нара на лінії Москва — Сухиничі. 57 тис. ж. (1980). У місті — легка (шовковий комбінат), харч. та місц. пром-сть. Виник 1840, місто — з 1926. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня (1976).

НА́РОЧ — озеро у Мін. обл. БРСР, найбільше в республіці. Пл. 79,6 км², глиб. до 25 м, об'єм понад 700 млн. м³. Замерзає у серед. грудня, скресає в березні — квітні. Сезонні коливання рівня досягають 2 м. З озера витікає р. Нароч (бас. Німану). За хім. складом вода Н. придатна для водопостачання. Рибальство (11 видів промислових риб). Туризм.

НАРОЧНИ́ЦЬКИЙ Олексій Леонтійович [н. 3 (16).II 1907, Чернігів] — рад. історик, акад. АН СРСР (з 1972), дійсний член АПН СРСР (з 1968), засл. діяч науки РРФСР. Член КПРС з 1961. Закінчив Київ. ун-т (1930). В 1946—60 — старший наук. співробітник Ін-ту історії АН СРСР, 1955—60 — професор Академії сусп. наук при ЦК КПРС. У 1949—74 — на пед. роботі у вузах Москви. В 1962—74 — гол. редактор журн. «Новая и новейшая история». В 1974—79 — директор Ін-ту історії СРСР АН СРСР. З 1980 — зав. відділом Ін-ту історії СРСР АН СРСР. З 1974 — голова Наук. ради АН СРСР з історії зовн. політики СРСР і міжнародних відносин. Н.— автор монографії «Колоніальна політика капіталістичних держав на Далекому Сході. 1860—1895» (1956), один з авторів «Історії дипломатії» (т. 1, 1941; Держ. премія СРСР, 1942), ряду ін колективних праць, у т. ч. підручників для вузів. Нагороджений орденами Жовтневої Революції і Трудового Червоного Прапора, медалями.

НА́РТЕКС, нарфік (грец. *νάρθηξ*, букв.— скринька) — притвор, передня частина храму. Розміщувався здебільшого під хорами.

НА́РТОВ Андрій Костянтинович [1693 — 16 (27).IV 1756, Петербург] — рос. механік і винахідник. Навчався в Школі математичних і навігацьких наук (Москва). З 1712, працюючи у Петербурзі, сконструював і збудував кілька верстатів різних типів і призначення, в т. ч. перший у світі токарно-гвинторізний верстат з механізованим супортом і набором змінних зубчастих коліс (1738). Брав участь у створенні Тріумфального стовпа, спец. підйомних механізмів, арт. систем тощо. Один із засновників мех. майстерень Петерб. АН.

Літ.: Данилевский В. В. Нартов. М., 1960.

НА́РТСЬКИЙ Е́ПОС, нартовський епос — епос народів Кавказу — кабардинців, черкесів, адигейців, осетинів, абхазів та ін. Герої епосу — велетні нарти становлять могутню співдружність, душею якої є мудра чарівниця Сата́на. Вони борються проти іноземних загарбників, проти ворожих людині сил природи. Ядром Н. е. був стародавній аланський епічний цикл, який сягає 7—4 ст. до н. е. Н. е. почали записувати з серед. 19 ст. За рад. часу вперше видано зведені тексти. Укр. мовою Н. е. переклала В. І. *Чередниченко.*

НАРУШЕ́ВИЧ (Naruszewicz) Адам Станіслав (20.X 1733, с. Логішин, тепер Пінського р-ну Брест. обл. БРСР — 6.VII 1796, Янув-Подляський, тепер Польська Народна Республіка)— польс. поет, історик, діяч польс. просвітительства. Єзуїт. З кін. 60-х рр. 18 ст. придворний короля С. А. *Понятовського.* З 1788 — смоленський, з 1790 — луцький єпископ. Автор ряду праць з історії Польщі. У своїх працях подав відомості про Україну і Крим. Залишив 230 томів джерел з історії Польщі — т. з. «Теки Нарушевича», в яких вміщено важливі документи про визвольну війну укр. народу 1648—54. Автор ліричних віршів, байок, сатир, перекладів Горація, Анакреонта, Таціта та ін. Уривки з «Історії польського народу» переклав рос. мовою П. П. *Гулак-Артемовський.*

НАРЦИ́С (Narcissus) — рід трав'янистих рослин родини амарилісових. Цибулини багаторічні. Листки лінійні, прикореневі. Квітки двостатеві, правильні, білі, жовті, двокольорові, запашні, прості й махрові, поодинокі або зібрані в зонтикоподібну китицю на безлистому квітконосі, що досягає 40 см заввишки. Плід — коробочка. Бл. 40 видів, поши. у країнах Середземномор'я та пд. смузі Європи. В СРСР — 3 дикорослі види, з них в УРСР — 1: Н. вузьколистий (N. angustifolius) з брудновато-білими квітками, зустрічається на гірських луках Закарпаття. Рідкісна зникаюча декоративна рослина, єдиний вид Н. в УРСР, що зростає в природі, занесений до Червоної книги СРСР та *Червоної книги* Української РСР. Серед Н. є багато декоративних видів. В УРСР культивують Н. поетичний (N. poeticus) — дуже зимостійкий, з сніжно-білими запашними квітками і Н. несправжній (N. pseudonarcissus) з великими золотисто-жовтими квітками. Створено велику кількість садових сортів (понад 1200) для озеленення, на зрізування та для зимової вигонки (див. *Вигонка рослин*). *К. Д. Харченко.*

НАРЦИ́С (Νάρκισσος) — 1) У грец. міфології красень-юнак, персонаж міфів про *метаморфози* — чудесні перетворення. За те, що Н. нікого не кохав, а особливо за те, що він відкинув любов німфи *Ехо*, боги покарали його. Н. закохався у своє відображення у воді й помер від нерозділеного кохання. Після смерті перетворився на квітку *нарцис*. Міф про Н. відтворено в л-рі (Овідій, Кальдерон), музиці (Кавалліі, Скарлатті, Глюк) та образотворчому мист., зокрема в українському — в Т. Шевченка.

2) Переносно — самозакохана людина.

НАР'ЯН-МАР — місто, центр Ненец. авт. округу Арх. обл. РРФСР. Морський порт і річкова пристань на правому березі р. Печори. В місті — рибообробний комбінат, лісопильний та маслоробний з-ди, м'ясокомбінат. Зооветеринарний технікум, пед. уч-ще. Краєзнавчий музей. Засн. 1931, місто — з 1935.

НАСЕ́ЛЕННЯ в міжнародному праві — сукупність людей, які перебувають у межах даної держави і підлягають її *юрисдикції*. До складу Н. входять громадяни даної країни, *іноземці*, які живуть у ній тривалий час, особи без громадянства (*апатриди*) і особи з подвійним (і більше) громадянством (*біпатриди*). Правове і фактичне становище Н. в цілому, як і кожної з його складових частин, залежить від соціально-екон. і політ. ладу д-ви і визначається переважно її внутр. законодавством. На противагу капіталістичним країнам, де права людини всіляко обмежуються і де формальною рівністю часто прикривають *дискримінацію* і *сегрегацію*, у країнах соціалістичної співдружності все Н., що проживає на їхній території, є і юридично, і фактично рівноправним. В СРСР це положення встановлено Конституцією СРСР. У ст. 37 іноземцям і особам без громадянства гарантуються передбачені законом права і свободи. Щодо Н., яке не є громадянами даної д-ви, існує й міжнародно-правова регламентація відносно становища різних його категорій у формі угод між д-вами. Д-ви — учасниці таких угод зобов'язуються застосовувати узгоджені норми у сфері внутр. законодавства і політики, не втручаючись у внутр. справи одна одної.

М. К. Михайловський.

НА́СЕР Гамаль Абдель (Гамаль Абд-ан-Насір; 15.I 1918, Бені-Мур, пров. Асьют, Єгипет — 28.IX 1970, Каїр) — держ. і політ. діяч Єгипту. Н. в сім'ї службовця. В 1946 закінчив військ. коледж Генштабу. Учасник арабо-ізраїльської війни 1948—49. Заснував і очолив таємну політ. орг-цію «Вільні офіцери», яка підготувала і здійснила 23.VII 1952 революц. переворот, що поклав початок антиімперіалістичній і антифеод. революції. Був заступником, а потім головою Ради революц. командування. В 1954—56 (з невеликими перервами) — прем'єр-міністр, водночас виконував обов'язки президента. З 1956 — президент Єгипту та головнокомандуючий збройними силами. З 1963 — голова *Арабського соціалістичного союзу*. З ім'ям Н. пов'язані найважливіші досягнення єгип. революції у 50-х рр. (див. *Арабська Республіка Єгипет*). У 60-і рр. під його керівництвом в Єгипті було проведено значні соціально-екон. перетворення. За ініціативою і безпосередньою участю Н. було підготовлено і прийнято програмні документи єгип. революції — Хартію нац. дій 1962 і «Програму 30 березня» 1968, які проголошували некапіталістичний шлях розвитку Єгипту. Н. активно виступав за єдність араб. народів у боротьбі проти імперіалізму, за зміцнення нац. незалежності, за ліквідацію наслідків ізраїл. агресії проти араб. країн 1967. Н. послідовно проводив курс на розвиток відносин дружби і всебічного співробітництва з Рад. Союзом та ін. країнами соціалістичної співдружності.

В. І. Нагайчук.

НАСЄ́ДКІН Анатолій Леонідович (н. 22.IV 1924, Новгород) — укр. рад. живописець, нар. художник УРСР (з 1974). Учасник Великої Вітчизняної війни. В 1951 закінчив Харків. худож. ін-т, де навчався в М. *Дерегуса*. Твори: «Дубинушка» (1952), «Проводи М. Горького в Новгороді» (1955), «До колгоспу» (1960), «Хліб революції» (1965), «Продзагін. 20-і роки» (1967), «За Волгою землі немає» (1975), «Г. Квітка-Основ'яненко на ярмарку в Харкові у 1820-х роках» (1978), «Харківський державний університет — батьківщині» (1979—80). Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Літ.: Анатолій Насєдкін. К., 1980.

НАСИ́ЛЬСТВА ТЕО́РІЯ — ідеалістична теорія в бурж. філософії, яка твердить, що поділ суспільства на класи спричинюється *насильством* одних людей над іншими, приписує насильству вирішальну роль в історії. За висловом Ф. Енгельса, уявлення про вирішальну роль насильства у виникненні соціальної нерівності «таке ж старе, як і сама історіографія» (К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, с. 153). На позиціях Н. т. стояли, зокрема, Є. *Дюрінг*, К. *Каутський*. Нині Н. т. використовується ідеологами імперіалізму з метою захисту *неоколоніалізму*, обгрунтування політики «з позиції сили», роздмухування «*холодної війни*». Марксизм-ленінізм теоретично спростував цю теорію.

В. І. Касьян.

НАСИ́ЛЬСТВО — застосування будь-яким *класом суспільним* або *групою соціальною* засобів примусу щодо інших класів чи соціальних груп з метою збереження або завоювання політ. і екон. панування, певних прав чи привілеїв. Марксизм-ленінізм, відкидаючи бурж. *насильства теорію*, яка вважає Н. вирішальним фактором у розвитку людства, не заперечує певної ролі Н. в істор. процесі, оскільки перехід від одного суспільного ладу до іншого в умовах *класової боротьби* не міг звершитися без Н. Застосування Н. в історії суспільства пов'язане насамперед з існуванням антагоністичних класів, тобто з об'єктивними факторами, які визначаються в кінцевому підсумку рівнем розвитку *продуктивних сил*. Марксизм-ленінізм уперше вирішив питання про сфери застосування Н. в революц. боротьбі пролетаріату за побудову соціалізму і комунізму. Характер Н. залежить від опору відживаючих класів. Після перемоги *соціалістичної революції* воно є однією з функцій д-ви *диктатури пролетаріату*, спрямованою на боротьбу проти залишків експлуататор. класів. У період комуністич. будівництва функція політ. Н. зберігається гол. чин. проти дій ворожих соціалізмові сил міжнар. імперіалізму. Марксизм-ленінізм вимагає зводити Н. до мінімуму там, де можливе використання більш гуманних форм революц. боротьби.

В. І. Касьян.

НАСИ́РІ Каюм [справж. прізв. та ім'я — Насиров Габделькаюм Габденнасирович; 2 (14).II 1825, с. Верхні Ширдани, тепер Зеленодольського р-ну Тат. РСР — 20.VIII (2.IX) 1902, Казань] — тат. учений-просвітитель і письменник. Після закінчення медресе в Казані (1855) був вільним слухачем Казан. ун-ту. Викладав тат. мову в рос. духовному уч-щі (з 1855) і семінарії, вчителював у відкритій ним першій рос.-тат. школі в Казані (1871—76). Пед. погляди сформувалися під впливом К. Д. *Ушинського* і Л. М. Толстого. Діяльність Н. мала енциклопедичний характер: склав і видав наук. граматику, словники, правила правопису, підручники з математики, географії, історії, книги з природнич. наук, землеробства, лінгвістики, фольклору (праці «Книга для співбесідників з літератури», 1884, татарською мовою; «Повір'я та обряди казанських татар...», 1880, рос. мовою; «Зразки народної літератури казанських татар», 1896, рос. мовою). Н. зачинатель тат. дит. л-ри, його реалістичні новели сприяли розвиткові тат. худож. прози.

Літ.: Гайнуллин М. Каюм Насыров и просветительское движение среди татар. Казань, 1955; Гайнуллин М. Каюм Насыри. Казань, 1975.

Г. А. Насер.

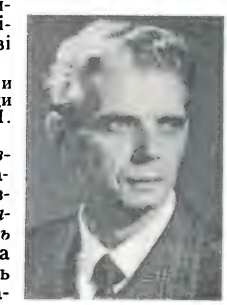

А. Л. Насєдкін.

НАСИ́ЧЕНИЙ РО́ЗЧИН — *розчин*, що перебуває в сталій динамічній рівновазі з надміром розчинюваної речовини. *Концентрація* Н. р. характеризує *розчинність* речовини за даних умов (природа розчинника, т-ра, тиск, наявність ін. компонентів розчину) і є сталою величиною.

НАСИ́ЧЕНІ ВУГЛЕВО́ДНІ, алкани, парафіни — *вуглеводні* з відкритим ланцюгом, у яких атоми вуглецю зв'язані між собою простими зв'язками. Н. в. мають заг. формулу C_nH_{2n+2} (напр., CH_4 — метан, C_2H_6 — етан, C_3H_8 — пропан і т. д.). Н. в. від CH_4 до C_4H_{10} — гази, від C_5H_{12} до $C_{17}H_{36}$ — рідини, вищі Н. в.— тверді речовини. Н. в. хімічно інертні, вступають у реакції заміщення. При *крекінгу* (залежно від умов) розкладаються на вуглеводні меншої мол. маси та *ненасичені вуглеводні*; при дегідрогенізації утворюють ненасичені й *ароматичні вуглеводні*. Добувають Н. в. з природних та нафтових газів, нафти та ін. Н. в.— важлива сировина для хім. промисловості, складова частина моторного і ракетного палива; використовуються також як розчинники.

О. І. Толмачов.

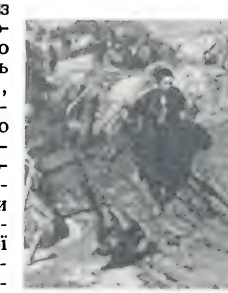

А. Л. Насєдкін. До колгоспу. 1960. Харківський художній музей.

НАСІ́НИНА — утвір у *насінних рослин*, що містить *зародок*. Розвивається з *насінного зачатка* після *запліднення*, іноді без нього (див. *Апоміксис*). Зовні Н. вкрита насіннєвою шкіркою, на поверхні якої часто є різні вирости, волоски тощо, які сприяють поширенню Н. Звичайно в Н. буває один зародок, іноді два або кілька (*поліембріонія*). Зародок в Н. розвивається за рахунок поживних речовин, що відкладаються в *ендоспермі* (напр., у злакових), *перисперм-*

Насирі Каюм.

мі (напр., у каннових) або сім'ядолях (напр., у бобових). Ознаки зовн. і внутр. будови Н. спадково постійні і використовуються в систематиці рослин. Вага Н. у різних рослин значно відрізняється (напр., у гудайєри повзучої — 0,002 мг, у сейшельської пальми — до 9 кг). Н. багатьох рослин використовують у нар. господарстві.

НАСІННЄВИДІЛЬНІ МАШИНИ — агрегати, машини, потокові лінії для виділення насіння з плодів, овочевих і баштанних культур та підготовки його до сівби, а також для одержання побічної продукції. В СРСР, зокрема на Україні, застосовують такі Н. м.: в и д і л ь н и к н а с і н н я із п о м і д о р і в ВСТ-1,5 (мал.) — для роздільного одержання насіння, шкірок і томатного соку із біологічно дозрілих помідорів; продуктивність 1,5 т/г. Ця машина, як правило, працює в агрегаті з м и й к о ю п о м і д о р і в МПП-1,5 (мал.); продуктивність 1,5 т/г. М а ш и н а СОМ-2 — для виділення насіння з насіннєвих огірків, продуктивність 2 т/г. П о т о к о в а л і н і я ЛСБ-20 для приймання плодів огірків і баштанних культур, виділення із них насіння, відділення від насіння слизової оболонки, відмивання, попереднього зневоднювання, сушіння, шліфування насіння. Продуктивність до 20 т/г. П о т о к о в а л і н і я ЛСТ-10 для виділення, промивання і сушіння насіння помідорів. Продуктивність 10 т/г.

В. С. Гапоненко.

НАСІННЄЗНА́ВСТВО — розділ біол. науки, що вивчає насіння з часу запліднення яйцеклітини на материнській рослині й до утворення самостійної рослини, а також розробляє методи оцінки й контролю якості насіння. Розрізняють Н. б о т а н і ч н е (*карпологія*), що вивчає насіння рослин дикої флори, і Н. с і л ь с ь к о г о с п о д а р с ь к е, або агрономічне, яке вивчає насіння культурних рослин та бур'янів. Н. тісно пов'язане з *насінництвом*. Результати досліджень з Н. становлять теоретичну базу для практики насінництва, яка, в свою чергу, є джерелом наук. пошуків і проблем для насіннєзнавства. Н. тісно пов'язане з ботанікою, фізіологією, біохімією, генетикою та ін. Основоположником вітчизн. Н. є О. Ф. Баталін. Він заснував першу в Росії (1877) станцію випробування насіння при Головному бот. саду в Петербурзі. Значний внесок у розвиток Н. зробили вітчизн. вчені П. Р. Сльозкін, І. О. Стебут, М. М. *Кулешов* та ін. Н. досягло широкого розвитку за роки Рад. влади. Особлива роль у цьому належить Харків. контрольно-насінній станції. Проблемами Н. в СРСР займається понад 300 н.-д. інститутів, станцій і навч. закладів. Досліджения з Н. в СРСР координує *Рослинництва, селекції і генетики український науково-дослідний інститут* імені В. Я. Юр'єва (Харків). Н. є науковою базою для практики вирощування насіння та контролю *насінного матеріалу*. Роль Н. зростає в умовах промислового насінництва, де технологія вирощування, збирання та післязбиральної обробки насіння грунтується на наукових дослідженнях насіння. Осн. напрями досліджень в Н. є вивчення процесу формування врожайних властивостей насіння, питання його якості, зберігання, його передпосівної обробки, шляхів зниження травмування та ін. питання, які мають велике значення для практики с.-г. виробництва. Фахівців з Н. готує Харківський с.-г. інститут та н.-д. ін-ти через аспірантуру. Питання з Н. висвітлюють журнали «Селекция и семеноводство» (Москва) та науково-виробничий збірник «Насінництво» (Київ).

Літ.: Кулешов Н. Н. Агрономическое семеноведение. М., 1963; Строна И. Г. Общее семеноведение полевых культур. М., 1966; Гриценко В. В., Калошина З. М. Семеноведение полевых культур. М., 1976. *І. Г. Строна.*

НАСІННЄОЧИ́СНА МАШИ́НА ЕЛЕКТРОМАГНІ́ТНА — машина для розподілу суміші насіння за станом його поверхні з використанням магнітного металевого порошка. В СРСР, у т. ч. на Україні, застосовують Н. м. е. ЭМС-1А та СМЩ-0,4 для очищення насіння трав (люцерни, конюшини, буркуну), льону та ін. дрібнонасінних культур, що мають гладеньку поверхню, від насіння бур'янів з шорсткою поверхнею (повитиця, гірчак та ін.). Принцип роботи Н. м. е. грунтується на властивості насіння, що має шорстку поверхню, обволікатися магнітним металевим порошком і притягатися до електромагнітного барабана. Будову Н. м. е., а також схему її роботи див. на мал. Насіннєву суміш попередньо очищають на повітрорешітних *зерноочисних машинах* або *трієрах*.

В. С. Гапоненко.

НАСІННЄСХО́ВИЩЕ — приміщення для зберігання посівного матеріалу с.-г. культур. Н. є спеціалізовані, де зберігають лише посівне зерно, та універсальні, в яких одночасно зберігають *насінний матеріал*, продовольче і фуражне зерно (див. також *Зерносховище*).

НАСІ́ННИЙ ЗАЧА́ТОК — утвір у *насінних рослин*, з якого звичайно після *запліднення* розвивається *насінина*. Здебільшого Н. з. має кулясту або яйцевидну форму. Н. з. складається з *нуцелуса* (центр. частина Н. з.), одного або двох *інтегументів* (Н. з. санталових, омелових та деяких ін. рослин не мають інтегументів) і насінної ніжки. В нуцелусі розвивається *зародковий мішок*. Інтегументи обростають нуцелус ззовні, але на верхівці Н. з. не зростаються один з одним, залишаючи отвір — *мікропіле*. Н. з. закладається на плаценті. Насінна ніжка, через яку в Н. з. входить судинний пучок, з'єднує сформований Н. з. з плацентою. Частина Н. з., від якої відходить насінна ніжка, наз. халазою. Н. з. виник у *філогенезі* спороносних органів. Уперше він з'являється у *насінних папоротей*. У голонасінних Н. з. містяться на *плодолистках* відкрито, у покритонасінних — всередині *зав'язі*. В зав'язі може утворюватись від одного Н. з. (напр., у злакових) до багатьох сотень тисяч (напр., у зозулинцевих). За розміщенням на плаценті, ступенем розвитку нуцелуса, будовою провідної тканини та ін. ознаками розрізняють кілька типів насінних зачатків.

В. П. Банникова.

НАСІ́ННИЙ МАТЕРІА́Л, посівний матеріал — насіння, плоди, частини плодів, суплідця, що їх використовують для сівби та садіння. Доброякісний Н. м.— основа високого врожаю. За посівною і сортовою якістю Н. м. в СРСР має відповідати вимогам держ. стандарту. Посівні якості (*схожість насіння*, його чистота, зараженість хворобами та шкідниками, вологість, *маса 1000 насінин*) і сортову якість (сортова чистота) Н. м. визначають держ. *насінні інспекції*, проводячи лабораторний аналіз насіння, грунтовий контроль, польову і комірну *апробацію*. Держ. стандартами встановлено високі вимоги до Н. м. Згідно з ГОСТом Н. м. залежно від п о с і в н и х я к о с т е й поділяють: зернові і зернобобові культури на 3 класи, цукр. буряки та овочеві культури на 2 класи. Для кожного класу нормують вміст насіння осн. культури, відходи осн. культури, домішки, кількість насіння ін. рослин (зокрема, бур'янів), схожість і вологість. Напр., для м'яких пшениць встановлено такі норми осн. культури (в %): 1-й клас — 99, 2-й клас — 98,5, 3-й клас — 97; схожість (у %) відповідно: 95, 92 і 90. Насіння 3-го класу дозволяють висівати як виняток і лише на товарних площах. За с о р т о в и м и я к о с т я м и Н. м. поділяють (за даними

Насіннєочисна машина електромагнітна: I — загальний вигляд; II — схема роботи (*а* — очищуване насіння; *б* — насіння, змішане з порошком і водою; *в* — порошок); *1* — електромагнітний барабан; *2* — похилий шнек; *3* — лотковий транспортер; *4* — насіннєприймач; *5* — засипний ківш; *6* — селеновий випрямляч; *7* — циклон; *8* — вентилятор; *9* — рама; *10* — ящики для насіння; *11* — зволожник; *12* — змішувальний шнек; *13* — дозатор магнітного порошка.

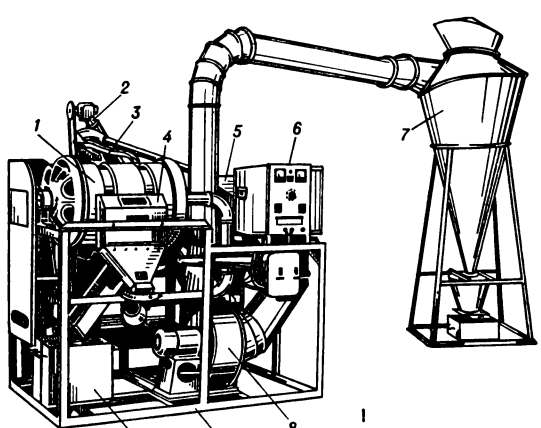

I

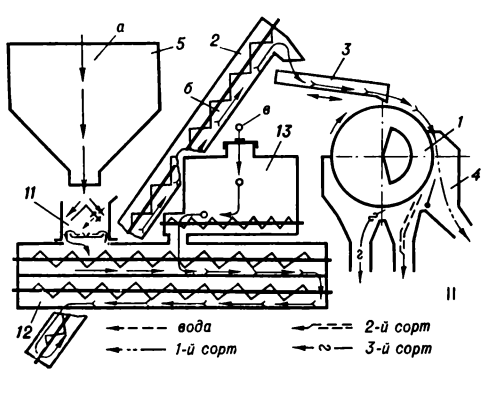

II

апробації) на 3 категорії. Для більшості зернових і зернобобових сортова чистота насіння 1-ї категорії не нижча за 99,5%, 2-ї — 98, 3-ї — 95%, причому до сівби на насіння (див. *Насінні посіви*) допускають насіння лише 1-ї категорії.

Літ.: Рубін С. С. Загальне землеробство. К., 1976: Основи агрономії. К., 1977. *П. Н. Івончик.*

НАСІ́ННИЙ ФОНД — в СРСР запас насіння с.-г. культур для майбутнього посіву. Колгоспи і радгоспи щороку створюють Н. ф. по кожній культурі в розмірах повної потреби на всю заплановану *посівну площу*, виходячи з встановлених норм висіву. До Н. ф. г-ва засипають добірне насіння районованих сортів з урожаю *насінних посівів*, у крайньому разі — з найурожайніших площ загальних посівів. Крім основного Н. ф., г-ва створюють також поновлюваний щорічно страховий Н. ф. в розмірі 10—15% річної потреби *насінного матеріалу* та перехідні Н. ф. (в р-нах, де озимі культури збирають під час або після сівби озимини). Н. ф. зберігають в *насіннєсховищах*, за його станом і використанням встановлюють суворий контроль.

НАСІ́ННИЦТВО — галузь с.-г. виробництва, яка забезпечує для внутрішніх і зовнішніх потреб держави високоякісне сортове та гібридне насіння. Теоретич. основою Н. є *насіннєзнавство*. Основи рад. Н. закладено декретом «Про насінництво», підписаним В. І. Леніним (13 червня 1921). Сучасне Н.— чітка система окремих взаємопов'язаних ланок, підпорядкованих єдиному завданню — давати в достатній кількості насіння, здатне забезпечувати високі врожаї. З цією метою поліпшують старі та виводять нові сорти і гібриди (див. *Селекція*), проводять *сортовипробування* цих сортів та *сортове районування, сортооновлення* (якщо потрібно), здійснюють насінний та сортовий контроль (див. *Насінні інспекції*). Н. постійно удосконалюється й на сучасному етапі стало на шлях промислового виробництва насіння на базі спеціалізації, концентрації й індустріалізації. Відповідно до постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів Союзу РСР від 4 листопада 1976 «Про заходи по дальшому поліпшенню селекції та насінництва зернових, олійних культур і трав» чітко визначено порядок виробництва сортового насіння та забезпечення ним колгоспів і радгоспів, а також структурну організацію Н. При М-ві с. г. СРСР створено Всесоюзне виробниче сортонасінне об'єднання «Сортонасінпром» СРСР, а в союзних та автономних республіках, краях і областях — відповідні об'єднання. Створена мережа *насінницьких господарств* для вирощування насіння зернових, олійних культур і трав. Н.-д. установи та ін. оригінатори нових сортів дають вихідний *насінний матеріал* дослідним та учбово-дослідним г-вам, які вирощують з нього *еліту* або 1-у репродукцію в достатній кількості для забезпечення потреб спеціалізованих насінницьких г-в (або насінницьких бригад великих колгоспів і радгоспів), де розмножують це насіння для всіх виробничих посівів у певній зоні та заготівель у державні ресурси. Н. всіх інших культур побудоване за такою ж схемою, але з певними відмінами, що зумовлено їхніми біол. особливостями. Мають специфічні відміни Н. кукурудзи, сорго, льону і конопель, цукрових буряків, картоплі, овочевих і баштанних культур, квіткових культур, лукопасовищних трав та ін. Див. також *Апробація* польова і комірна.

Літ.: Насінництво овочевих і баштанних культур. К., 1973; Попова Г. М., Абрамова З. В. Семеноводство полевых культур на промышленной основе. Л., 1978; Чазов С. А., Симонов Ю. А. Семеноводство на промышленной основе. М., 1978; Промышленное семеноводство. Справочник. М., 1980; Справочник агронома-семеновода. М., 1979; Справочник по семеноводству. Донецк. 1980.

І. Г. Строна.

НАСІ́ННИЦЬКЕ ГОСПОДА́РСТВО — спеціалізоване господарство (спецнасінгосп), яке вирощує для колгоспів, радгоспів та ін. держ. г-в сортове і гібридне насіння районованих с.-г. культур. Н. г. для вирощування насіння зернових культур створені на базі передових колгоспів і радгоспів з високою культурою землеробства і підпорядковані об'єднанням Сортонасінпрому. Кількість Н. г. визначають, виходячи з потреби в насінні для посівів, створення держ. ресурсів, страхових та перехідних (для озимих культур) *насінних фондів*. На Україні в кожному районі виділено по 1—2 спецнасінгоспи 1-ї групи та 2—3 (іноді до 5) 2-ї групи. Н. г. 1-ї групи вирощують насіння 1-ї репродукції (іноді *еліти*), доводять до кондицій 1 класу і передають Н. г. 2-ї групи, де вирощують насіння 2-ї і 3-ї репродукцій, яке продають господарствам усіх категорій на виробничі посіви. Для вирощування насіння кукурудзи, сорго, олійних культур, трав, цукрових буряків, овочевих і квіткових культур, лікарських рослин, садивного матеріалу картоплі та ін. культур також створено насінницькі господарства. *І. Г. Строна.*

НАСІ́ННІ ІНСПЕ́КЦІЇ — установи, що здійснюють в г-вах контроль за якістю насіння с.-г. культур у процесі його вирощування, заготівлі, зберігання і підготовки до сівби, за додержанням ГОСТів на сортові й посівні якості насіння. В СРСР, у т. ч. і на Україні, контроль, що його здійснюють Н. і., є однією з ланок планової наукової системи *насінництва*. На Україні мережу районних та обласних інспекцій, а також республіканську Н. і. було створено 1965 на базі реорганізованих контрольно-насінних лабораторій. Р а й о н н і Н. і. в своїх лабораторіях перевіряють посівні якості насіння всіх с.-г. культур за ГОСТами у г-вах та організаціях зони своєї діяльності і видають документи про його якість (належність до 1-го, 2-го чи 3-го класу; див. *Насінний матеріал*); некондиційне насіння до сівби не допускають. У своїй діяльності районні Н. і. підпорядковані о б л а с н и м Н.і., які перевіряють їхню роботу і готують кадри. Р е с п у б л і к а н с ь к а Н. і. здійснює загальне й методичне керівництво мережею Н. і.; підпорядкована М-ву с. г. СРСР. *І. П. Яковлев.*

НАСІ́ННІ ПА́ПОРОТІ (Lyginopteridopsida, синонім Pteridospermidae) — клас вимерлих *голонасінних* рослин. Існували з пізнього девону до кінця тріасу, розквіту досягли в кам'яновугільний період. Більшість Н. п. зовн. виглядом була схожа на сучас. деревовидні *папороті*, за анатом. будовою стебла, кореня і насінних зачатків — на саговники. Н. п. розмножувалися насінням. *Насінні зачатки* мали пилкові камери. Н. п.— анемофільні рослини (див. *Анемофілія*). Мікроспорангії (див. *Спорангій*) були крайові або верхівкові, іноді, зростаючись, утворювали синангії. Листки зовні нагадували листки справжніх папоротей, але відрізнялися будовою *епідермісу, продихів* та листкових черешків. Клас включає родини лігіноптеридових, медулозових, пельтоспермових та ін. До Н. п. звичайно відносять і *кейтонієві*. *Н. О. Щекіна.*

НАСІ́ННІ ПОСІ́ВИ — посіви районованих сортів с.-г. культур, урожай яких призначений виключно для створення необхідних фондів *насінного матеріалу*. Н. п. закладають в спеціалізованих г-вах або насінницьких бригадах чи відділках. Засівають відведені під Н. п. площі насінням еліти або 1-ї репродукції, одержаним від н.-д. установ, насінницьких господарств, а також власним насінням, вирощеним на ділянках попереднього розмноження. Н. п. ретельно доглядають (проводять сортове прополювання, додаткове запилення тощо). Обов'язковою на Н. п. є *апробація*. Див. також *Насінництво*.

НАСІ́ННІ РОСЛИ́НИ, сперматофіти (Spermatophyta) — велика група вищих (судинних) рослин, які утворюють насіння. У циклі розвитку Н. р. переважає нестатеве покоління — *спорофіт* (сама рослина — дерево, кущ тощо); статеве покоління — *гаметофіт*, редукований до кількох клітин, розвивається на спорофіті. До Н. р. відносять два відділи: *голонасінні* і *покритонасінні*. Н. р. в процесі *еволюції* рослинного світу виникли від *спорових рослин*. Завдяки тому, що Н. р. краще пристосовані до наземних умов існування, оскільки їхні *насінні зачатки* забезпечені запасом поживних речовин і захищені (у покритонасінних) щільними покривами від несприятливих умов навколишнього середовища, вони зайняли домінуюче становище в рослинному світі. Покритонасінні в наш час посідають перше місце серед рослин як за кількістю видів, так і за зайнятою ними територією на суходолі.

НАСІ́ННЯ — див. *Насінний матеріал*.

НАСКЕ́ЛЬНІ ЗОБРА́ЖЕННЯ, петрогліфи, писаниці — давні зображення на скелях, окремих каменях, стелях і стінах печер, виконані різьбленням, вибиванням заглибин по контуру та фарбами

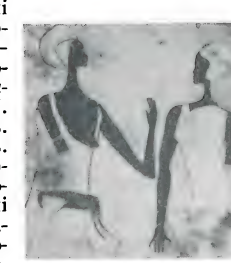

Наскельні зображення. Постаті дівчат на скелях Джаббарен. Тассілі.

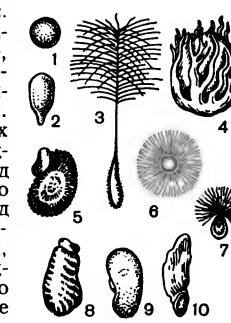

Насіннини:
1 — гороху; 2 — соняшнику; 3 — строфанта; 4 — мускатного горіха; 5 — рясту; 6 — бавовнику; 7 — ваточника; 8 — рицини; 9 — квасолі; 10 — сосни.

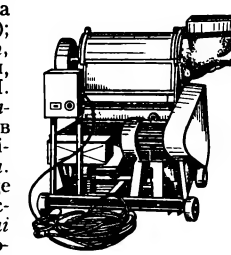

Насіннєвидільні машини.
Видільник насіння з помідорів ВСТ-1,5 (вгорі).
Мийка помідорів МПП-1,5.

НАСКРІЗНІ БРИГАДИ

М. В. Насонов.

(переважно вохрою). Відомі в різних частинах світу від палеоліту до середньовіччя (див. *Первісне мистецтво*). Найбільше Н. з. належать до часів міді-бронзи й раннього залізного віку. Вони відтворюють переважно тварин, а також постаті людей, сцени полювання і рибальства, війни і побуту, житла і поселення, господарські та побутові предмети, культові сцени й загадкові знаки. Окремі великі камені з такими зображеннями в ранньому залізному віці були надмогильними пам'ятниками (найчастіше в курганах). Найвідоміші Н. з. збереглися в печерах *Альтаміра* (Пн. Іспанія) і Фон-де-Гом (Пд.-Зх. Франція), в *Тассілін-Аджер* (Центр. Африка) та ін. На території СРСР багато Н. з. є в Карелії, на Уралі (*Капова печера*), в Сибіру, на Далекому Сході, в Серед. Азії, на Кавказі. На Україні найзначніші Н. з. відомі на писковикових брилах *Кам'яної Могили* в Приазов'ї. Н. з.— важливе джерело для вивчення господарства, побуту, культури й реліг. уявлень стародавнього населення.

Літ.: Рудинський М. Я. Кам'яна Могила. К., 1961; Формозов А. А. Очерки по первобытному искусству. М., 1969; Формозов А. А. Памятники первобытного искусства на территории СССР. М., 1980.

НА́СКРІЗНІ БРИГА́ДИ — різновид *бригад виробничих,* що їх створюють для виконання єдиних виробничих завдань робітниками різних змін, забезпечення послідовності та безперервності в роботі на певних робочих місцях протягом доби.

НА́СЛІДОК — філософська категорія. Див. *Підстава і наслідок.*

НАСО́НОВ Всеволод Миколайович [н. 17 (30).VII 1900, Варшава] — рад. вчений у галузі будівельних конструкцій, доктор тех. наук (з 1962), дійсний член Академії будівництва і архітектури СРСР (1956—64). Син М. В. *Насонова.* Після закінчення (1923) Петроград. ін-ту інженерів шляхів працював у буд. і проектних організаціях Ленінграда, Москви, Свердловська. З 1956 (до 1969 — директор) — у Центр. н.-д. інституті буд. конструкцій ім. В. О. Кучеренка (Москва). Автор проектів комплексу будинків Моск. ун-ту ім. М. В. Ломоносова, Палацу науки й культури у Варшаві, Центр. стадіону ім. В. І. Леніна у Лужниках (Москва), складального корпусу Луганського (Ворошиловградського) паровозобудівного з-ду, деяких мостових споруд тощо. Наук. діяльність Н. пов'язана в осн. із створенням і розробкою легких буд. конструкцій, зокрема з застосуванням пластмас, тонколистових металів і азбестоцементу. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Червоної Зірки, медалями. Держ. премія СРСР, 1949. Ленінська премія, 1959.

НАСО́НОВ Микола Вікторович [14 (26).II 1855, Москва — 10.II 1939, там же] — рос. рад. зоолог, акад. Петерб. АН (з 1906). Закінчив Моск. ун-т (1879). В 1889—1906 — професор Варшавського ун-ту. В 1906—21 — директор Зоол. музею АН в Петербурзі. З 1921 — керівник ряду експериментальних зоол. лабораторій АН СРСР, 1924—30 — директор Севастопольської біол. станції. Осн. праці — з морфології, ембріології, систематики, фауністики, зоогеографії, екології червів, ракоподібних, комах, деяких хребетних (дикі вівці, африканський страус тощо), з бджільництва, рибництва та ін. В 1911 організував видання праці «Фауна Росії та суміжних країн» (пізніше — «Фауна СРСР»).

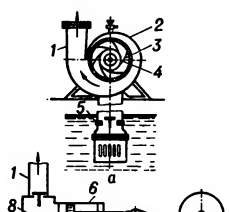

Насоси: *а* — відцентровий; *б* — поршневий; *1* — напірний патрубок; *2* — корпус; *3* — робоче колесо; *4* — лопатка; *5* — всмоктувальний патрубок; *6* — циліндр; *7* — поршень; *8* — робоча камера (стрілками показано напрям руху рідини).

НАСО́С — машина, якою переміщують рідину або механічну суміш рідини з твердими речовинами. Розрізняють Н. (мал.): відцентрові, осьові, поршневі, роторні та струминні. Принцип дії відцентрових Н. полягає в переміщенні рідини відцентровими силами, що виникають внаслідок обертального руху робочого колеса. В осьових Н. рідина переміщується паралельно осі робочого колеса під тиском його лопаток. Поршневі Н. переміщують рідину в процесі зворотно-поступального руху *поршня,* при якому вона спочатку засмоктується у робочу камеру, а потім виштовхується у напірний патрубок. В роторних Н. рідину засмоктує і витискає обертовий робочий орган (напр., ексцентрично закріплений барабан, шестерні, гвинт). Дія струминних Н. (напр., *гідроелеваторів, ежекторів, інжекторів*) грунтується на прискоренні, яке створює струмина допоміжної рідини, пари або газу. Струминними є також магнітогідродинамічні насоси. Такими Н. переміщують електропровідні рідини (напр., розплавлені метали), використовуючи енергію рухомого магнітного поля. Газоподібні рідини та гази переміщують звичайно *компресорами.* Продуктивність відцентрових Н.— 200—50 000 м³/год, осьових — 100—100 000, поршневих — до 200, роторних — 0,5—100, струминних — 0,1—100 м³/год. Н. застосовують у нафтопереробній і гірничій промисловості, системах водопостачання та каналізації, в гідроприводах верстатів, літальних апаратів, промислових роботів тощо. Див. також *Бетононасос, Буровий насос.*

О. П. Клименко.

НАСО́СНА СТА́НЦІЯ — станція, обладнана *насосами,* якими переміщують рідину. Крім насосів, на Н. с. є всмоктувальний і напірний *трубопроводи,* допоміжне (пускове, очисне, розподільне) устаткування, засоби автоматизації і телекерування. Н. с., якими переміщують воду, часто об'єднують з водозабірними пристроями. Розрізняють Н. с.: наземні, заглиблені (нижче рівня землі), глибокі (шахтного типу) та плавучі (на *понтонах, баржах*); стаціонарні і пересувні (самохідні, буксировані). Н. с.— складова частина систем водопостачання, каналізації, гідротех. споруд, нафтопроводів, зрошувальних та осушувальних систем тощо.

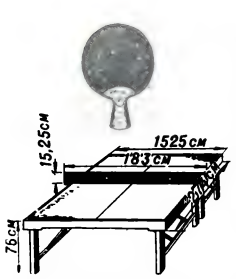

Настільний теніс. Стіл із сіткою та ракетка для гри.

НА́СПІВ — мелодія, призначена для вокального виконання; інструментальна мелодія, яка виконується голосом.

НАСРЕТДІ́НОВА Зайтуна Агзамівна (н. 14.VIII 1923, Уфа) — башк. рад. артистка балету, нар. арт. СРСР (з 1955). Член КПРС з 1952. Після закінчення Ленінгр. хореографічного уч-ща з 1941— солістка балету Башк. театру опери та балету. Партії: Марія, Зарема («Бахчисарайський фонтан» Асаф'єва), Зайтунгуль («Журавлина пісня» Степанова), Зафіра («Гірська бувальщина» Ключарьова), Жізель (однойменний балет Адана). Нагороджена орденом «Знак Пошани».

НА́ССАУ, Нассо — столиця *Багамських Островів.* Розташована на о. Нью-Провіденс у Атлантичному ок. Значний мор. порт, аеропорт міжнар. значення. 58 тис. ж. (1977, оцінка). Незначна місц. пром-сть. Курорт.

НАСТА́ВНИЦТВО — індивідуальна форма виховання молоді кращими представниками робітн. класу шляхом передавання їй своїх трудових навичок, політ., ідейних та моральних принципів. Н.— один з ефективних методів комуністичного виховання. Н. як соціальний ін-т, як масовий патріотичний рух почало швидко розвиватися в умовах *науково-технічної революції* і набуло розмаху в дев'ятій п'ятирічці (1971—75). Зачинатель Н.— С. С. *Вітченко.* «Наставники — це кадрові робітники, які мають високу майстерність, багатий життєвий досвід... Вони з доброї волі, за покликанням душі учать молодь працьовитості, майстерності, виховують її на героїчних традиціях нашого славного робітничого класу» (Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 5, с. 46). У 30-х рр. шефи молоді — робітники-інструктори — керувались принципом «Роби, як я». В сучас. умовах розвиток Н. полягає в тому, що в ньому беруть участь не лише десятки й сотні тисяч передових трудівників, ветеранів виробн., майстрів, бригадирів, а й цілі виробничі колективи. Рух Н. охоплює також школи, профес.-тех. уч-ща, сферу обслуговування, культуру тощо. В 1980 в країні налічувалося 2,6 млн. наставників. Н., все послідовніше спираючись на наук. принципи педагогіки, соціальної і заг. психології, прискорює соціалізацію молоді, виховання активної життєвої позиції юнацтва. Комуністична партія і Рад. уряд надають великого значення дальшому розвиткові руху Н. Постановою ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС «Про дальше зміцнення трудової дисципліни і скорочення плинності кадрів у народному господарстві» (1980) передбачено посилення уваги до молодих робітників, розвиток руху Н. В СРСР запроваджено (1980) почесне звання «Заслужений наставник молоді». На підприємствах найдостойнішим присвоюється звання «Кращий наставник молоді». На ряді великих виробничих об'єднань країни діють ун-ти наставників молодих робітників. Наставники працюють під керівництвом рад наставників, які координують виховну роботу з молоддю підприємств, організовують зльоти наставників, огляди-конкурси кращої наставницької роботи, підбивають підсумки со-

ціалістичного змагання наставників. *Р. А. Сліпоморий.*

НА́СТІЇ (від грец. ναστός — ущільнений)— рухи листків, пелюсток та інших органів рослин, зумовлені зовн. подразниками (напр., т-рою, вологістю, заг. освітленням тощо). Н.— результат нерівномірного росту клітин верхньої та нижньої частин органа або неоднакової зміни *тургору* в цих клітинах. При швидкому рості морфологічно верхньої сторони органа рух наз. епінастією (спостерігається при розкриванні бруньок, пуп'янків тощо), при швидкому рості морфологічно нижньої сторони — гіпонастією (при закриванні квіток тощо). Залежно від діючого фактора розрізняють: фотонастії — рухи листків і пелюсток при зміні інтенсивності освітлення (напр., у латаття, кульбаби); термонастії — рухи пелюсток та ін. органів у відповідь на зміну т-ри (напр., розкривання квіток тюльпана при підвищенні т-ри); ніктинастії — рухи листків і пелюсток, спричинені зміною дня і ночі (напр., розкривання квіток деяких рослин зранку і закривання їх на ніч); сейсмонастії — рухи органів рослин у відповідь на мех. подразнення (напр., рухи листків у *комахоїдних рослин*); хемонастії — рухи рослин, зумовлені діянням хім. речовин (напр., рухи листків у помідорів під діянням незначних концентрацій етилену, ацетилену). Біол. значення Н. полягає у пристосуванні деяких рослин до *перехресного запилення,* до живлення (у комахоїдних рослин), у захисті пелюстками тичинок і маточок від несприятливих умов тощо. Див. також *Рухи* у рослин.

НАСТІЙ — рідинна лікарська форма, що являє собою водну витяжку з лікарської рослинної сировини. Виготовляється настоюванням або заварюванням у воді подрібнених лікарських рослин.

НАСТІЛЬНИЙ ТЕ́НІС — спортивна гра. Грають целулоїдним м'ячиком (діаметр 37,2—38,2 мм; маса 2,4—2,57 г) і ракетками довільної форми, обклеєними, як правило, спец. гумовими пластинами, на прямокут. столі (274 × 152,5 см, висота 76 см) через сітку (183 × × 15,25 см). Змагання проводяться одиночні (чоловічі й жіночі) й парні (чоловічі, жіночі або змішані). Учасники гри ударами ракеток перекидають м'яч, після того як він один раз відскочить від столу, через сітку. Якщо противник не зуміє відбити м'яча на протилежний бік, він програє, а той, що виграв, одержує очко. Щоб виграти партію, треба набрати 21 очко з перевагою у 2 очка. При офіційних зустрічах розігрується 3 або 5 партій. Виник Н. т. у Великобританії в кінці 19 ст. В 1926 створено Міжнар. федерацію Н. т. (ІТТФ). В СРСР Н. т. набув поширення в 60-х рр. 20 ст. В 1950 створено всесоюзну секцію Н. т. (з 1959 перетворена на федерацію), яка 1954 вступила до ІТТФ.

НАСТІННІ РО́ЗПИСИ — живописні зображення, виконані безпосередньо на стіні й пов'язані з архітектурою; вид *монументального мистецтва.* Н. р. існують у вигляді власне розписів, *мозаїки, панно,* вони бувають тематичні або орнаментальні; виконуються технікою *фрески, темпери,* мозаїчного набору, клейового, олійного, силікатного та *воскового живопису.* Останнім часом застосовують також різні синтетичні матеріали (поліхлорвінілові смоли, вінілацетат та ін.). Н. р. були вже в Старод. Єгипті (3—1-е тис. до н. е.), Урарту (1-е тис. до н. е.), Індії (6—7 ст.), Серед. Азії (7—8 ст.) та ін. країнах світу. За середньовіччя вони широко розвинулися у Візантії, Болгарії, Грузії, на Русі (мозаїки й фрески церков у Києві, Чернігові, Новгороді; розписи А. *Рубльова, Діонісія*). Справжнього розквіту Н. р. набули за доби *Відродження* в Італії (фрески Джотто, Рафаеля, Мікеланджело, П. Веронезе, Д. Тьєполо). В 20 ст. високим ідейним і мистецьким рівнем відзначаються Н. р. в Мексіці (Д. Рівера, Д. *Сікейрос*). В Рад. Союзі Н. р. відіграють велику громадсько-виховну роль (художники Є. Лансере, В. Фаворський, О. Дейнека, П. Корін, Ю. Корольов, А. Васнецов та ін.). Визначних успіхів досягли монументалісти Грузії (З. Церетелі, М. Ігнатов, Б. Бердзенашвілі), Білорусії (Г. Ващенко, М. Савицький), Узбекистану (Г. Ахмаров) та ін. рад. республік. На тер. сучас. України Н. р. відомі з часів Київ. Русі, зокрема як різновид нар. декоративного мист. Починаючи з 16 ст. в Н. р. вже виявилися риси нац. самобутності (Онуфріївська церква в с. Лаврові та церква Святого духа в с. Потелич на Львівщині). В 17 ст. Н. р. було оздоблено церкви Воздвиження та святого Юра в Дрогобичі, Троїцький собор Густинського монастиря на Слобожанщині. У 18 — на поч. 19 ст. Н. р. збагачувалися місцевою тематикою, укр. типажем. Оригінальними Н. р. було вкрито стіни Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври, палаци в Ляличах (тепер Брянської обл.), Хотіні (тепер Сумської обл.).

Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. Н. р. оздоблено міський театр, політех. ін-т і Музичний ін-т ім. Лисенка у Львові, будинок Полтав. земства. Інтенсивно розвивається мистецтво Н. р. на Україні в роки Рад. влади. В Києві були виконані перші рад. стінописи в т. з. Луцьких казармах (1919). В галузі Н. р. багато працювали М. Бойчук та його учні — І. Падалка, О. Павленко, В. Седляр (напр., розписи Селянського санаторію ім. ВУЦВК в Одесі на Хаджибеївському лимані, та ін.), а також В. Єрмилов, З. Толкачов, Л. Крамаренко. Н. р. широко застосовуються в оздоблені театрів (у м. Тернополі), палаців культури (в м. Горлівці Донецької обл.; Новій Каховці Херсонської обл.), павільйонів на ВДНГ УРСР в Києві, вокзалів (у Харкові, Ужгороді). Відомими майстрами Н. р. є В. Задорожний, І. Литовченко, Е. Котков, В. Ламах, В. Мельниченко, А. Рибачук. Іл. див. на окремому аркуші, с. 432—433.

Літ.: Лобановський Б. Б. Мозаїка і фреска. К., 1966; Толстой В. П. Монументальное искусство СССР. М., 1978; Валериус С. С. Монументальная живопись. Современные проблемы. М., 1979. *В. А. Афанасьєв.*

НАСТО́ЙКА, тинктура у фармакопеї — рідинна лікарська форма, що являє собою спиртову витяжку з лікарської рослинної сировини. Виготовляється настоюванням подрібнених лікарських рослин на етиловому спирті або на суміші його з мед. ефіром чи шляхом розчинення *екстрактів.* Призначаються для внутр. і зовн. вживання.

НАСТО́ЙКА — спиртний напівсолодкий, солодкий або гіркий напій. Напівсолодкі міцні, напівсолодкі малоградусні і солодкі Н. містять спирт (відповідно 30—40, 20—28 і 16—25 об.%), цукор (9—10, 4—10 і 8—30 г /100 мл) та лимонну к-ту (0—0,8, 0—0,8 і 0—0,9 г/100 мл). Їх виготовляють з суміші соків і спиртових настоїв сушених фруктів та ягід, цукрового сиропу, додаючи зм'якшену воду, лимонну к-ту, а іноді — карамельну *патоку.* Для виробн. гірких Н. (міцних — 40—45, малоградусних — 25—28 об.% спирту) застосовують суміші спиртових настоїв різних трав, коріння, листя, плодів та ін. рослинної сировини, ароматизований і ректифікований спирт, спиртові розчини ефірних олій та зм'якшену воду. Н. (напр., тернівка, слив'янка, вишнівка) здавна поширені на Україні. Рецепти виготовлення багатьох з них покладено в основу виробн. сучасних настойок.

З. А. Насретдінова.

НА́СТРІЙ — загальний емоційний стан особистості, що позначається на її поведінці й результатах діяльності. На відміну від *почуттів, афектів, пристрасті* Н. не викликається будь-якою конкретною подією й виникає поза свідомим контролем (іноді важко усвідомити причину того або іншого Н.). Основу Н. становить єдність фіз. самопочуття, заг. психічного тонусу й несвідомої емоційної оцінки значущих життєвих обставин, умов діяльності і взаємовідносин з ін. людьми. Н. характеризують за переважаючим емоційним, інтелектуальним або вольовим станом (радісний, бадьорий, іронічний, рішучий тощо), за ситуацією (святковий, буденний), за спрямованістю діяльності (діловий, поетичний) тощо. Мотивація і стійкість Н. залежать від характерологічних особливостей особистості. Розумовими та вольовими зусиллями Н. можна і потрібно регулювати. *Л. А. Лепихова.*

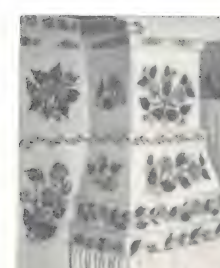

Настінні розписи. Розписна піч в селі Пасицелах Балтського району Одеської області. 1956.

НА́СТУП — основний вид бойових дій військ, який проводиться з метою розгрому противника і оволодіння важливими районами місцевості (рубежами, об'єктами). Полягає в ураженні противника всіма наявними засобами, рішучій *атаці,* прориві його оборони та навальному просуванні військ у глибину його розташування, знищенні і полоненні живої сили, захопленні зброї, військ. техніки та намічених районів місцевості (рубежів). Н. здійснюється проведенням боїв, битв, операцій. На суші може вестися на противника, що обороняється, наступає (див. *Зустрічний бій*) або відходить

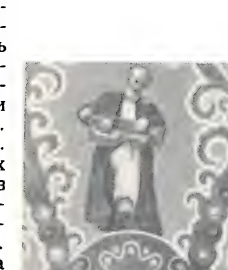

Настінні розписи. М. Д. Сосенко. Фрагмент розпису в будинку Вищого музичного інституту імені М. В. Лисенка у Львові. 1914—15.

(див. *Переслідування*). Різновидом Н. є *контрнаступ*. У ході Н. здійснюється вогневе ураження противника, яке складається з періодів вогневої підготовки атаки, вогневої підтримки атаки і вогневого супроводження військ у глибині. Залежно від мети, масштабу, кількості сил та засобів Н. може мати стратегічне, оперативне або тактичне значення. Способи Н. безперервно змінювались під впливом розвитку засобів збройної боротьби, якісної зміни особового складу та організації військ. З появою *ракетно-ядерної зброї*, реактивної авіації, удосконаленої військ. техніки з'явилася можливість значно збільшити глибину ураження противника, просторовий розмах і темпи Н. Зросла роль повітр. і мор. десантів, ППО, взаємодії видів збройних сил та родів військ.

Літ.: Сидоренко А. А. Наступление. М., 1970. *І. В. Архипов.*

Настурція лікарська: *1* — верхня частина квітучої рослини; *2* — нижня частина рослини; *3* — плід; *4* — квітка в розрізі.

НАСТУ́ПНІСТЬ, спадкоємність — зв'язок між різними етапами або ступенями розвитку, сутність якого полягає у збереженні тих чи ін. елементів цілого або окремих сторін його організації при переході від одного етапу до іншого і взагалі при будь-яких якісних змінах. Н.— одна з найважливіших сторін діалектичного *заперечення заперечення закону. Діалектика* розглядає Н., виходячи з тлумачення розвитку як спіралевидного висхідного руху, кожна вища форма якого, грунтуючись на нижчих, не скасовує їх, а включає в себе. В сусп. розвитку Н. форм матеріального виробн. визначає Н. різних форм духовного життя, які, проте, підлягають і своїм внутр. законам розвитку, безпосередньо залежачи від нагромадженого попередніми поколіннями матеріалу. Наук. розуміння Н. має особливе значення для аналізу закономірностей розвитку духовної *культури*, для боротьби як з некритичним ставленням до досягнень минулого, так і з нігілістичним запереченням культурної спадщини.

НАСТУ́РЦІЯ (Nasturtium) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини *хрестоцвітих*. Листки перисторозсічені. Плід — стручок. 6 видів, поширених в помірній зоні Євразії, у Пн. Африці і Пн. Америці. В СРСР, в т. ч. й УРСР,— один вид — Н. лікарська (N. officinale), листки якої містять вітамін С, каротин, йод.

НАСУВ, надвиг — форма порушеного залягання верств гірських порід з розривом їхньої суцільності. Утворюється внаслідок насування одних мас гірських порід на інші, зумовленого *тектонічними рухами* земної кори. Залежно від величини кута падіння поверхні розриву розрізняють пологі й круті Н. Амплітуда горизонтального переміщення порід при Н. сягає 15—20 км. На Україні Н. є в Карпатах.

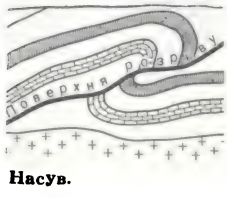

Насув.

НАТА́Л — місто на Сх. Бразілії, адм. ц. штату Ріу-Гранді-ду-Норті. Порт на узбережжі Атлантичного ок., залізнична станція. 264,6 тис. ж. (1970). Шкіряно-взуттєва, текст., харч. (зокрема, солеварна) пром-сть. Вивіз цукру, бавовни, солі, карнаубського воску та ін.

НАТА́ЛЬ, Натал — провінція на Сх. ПАР. Адм. ц.— м. Пітермарицбург. У 19 ст. тер. Н., населену племенами зулусів, було захоплено англ. і бурськими колоністами і 1842 проголошено англ. колонією. В сучас. кордонах Н. оформилася 1897 після приєднання до неї колонії Зулуленд. З 1910 Н.— провінція Пд.-Афр. Союзу (з 1961 — ПАР).

НАТА́Н Жак Примо (28.X 1902, Софія — 3.III 1974, там же) — болг. історик і економіст, громадський діяч, акад. Болг. АН (з 1961), нар. діяч науки (з 1965). Герой Соціалістичної Праці НРБ (1964). Член Болг. компартії з 1920. Перебуваючи 1926—30 в Москві як політ. емігрант, здобув екон. освіту. В 1931 повернувся до Болгарії. За нелегальну діяльність був ув'язнений 1934—36 та 1941—43. З 1944 — на відповідальній держ. і парт. роботі. В 1952—62 — ректор Вищого екон. ін-ту ім. К. Маркса в Софії. З 1949 — відповідальний редактор журн. «Исторически преглед» («Історичний огляд»). Автор праць з історії нар. господарства Болгарії, історії економічної думки, політичної економії, історії національно-визвольного руху в Болгарії в 19 ст., історії партії. Димитровська премія, 1950, 1966.

Тв.: Рос. перекл.— Болгарское возрождение. М., 1949; История экономического развития Болгарии. М., 1961.

НА́ТАНС (Nathans) Даніел (н. 30.X 1928, м. Уїлмінгтон) — амер. генетик, доктор медицини (з 1954). Закінчив Ун-т штату Делавер (1950). З 1972 — директор відділу мікробіології мед. ф-ту Ун-ту Джона Гопкінса. Осн. праці в галузі молекулярної біології. Відкрив рестрикційні ензими (*ферменти*), застосував їх до проблем молекулярної генетики. Нобелівська премія (разом з Г. *Смітом*), 1978.

НАТАНСО́Н Марк Андрійович [псевд.— Бобров; 25.XII 1850 (6.I 1851), м. Швенчоніс, тепер Лит. РСР — 29.VII 1919, Берн, Швейцарія] — рос. революціонер, народник. З міщан. Навчався в Медико-хірургічній академії (1868—71) і Землеробському ін-ті (1871) в Петербурзі. Один із засновників т-ва *чайковців* та орг-ції *«Земля і воля»*. Учасник *Казанської демонстрації 1876*. Не раз зазнавав арештів, заслання. З 1905 — есер, член ЦК партії есерів. З 1907 — в еміграції. В роки 1-ї світової війни займав інтернаціоналістські позиції. В 1917, повернувшись у Росію, примкнув до *лівих есерів*. Відмежувався від них після *лівоесерівського заколоту 1918*. Був членом Президії ВЦВК.

НА́ТО (англ. NATO; North Atlantic Treaty Organization — Організація Північноатлантичного договору) — агресивне воєнно-політ. угруповання 15 зх. держав. Договір про створення НАТО підписано 4.IV 1949 у Вашінгтоні. В НАТО входять: з 1949 — США, Великобританія, Франція, Італія, Бельгія, Данія, Ісландія, Канада, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Португалія, з 1952 — Греція і Туреччина, з 1955 — ФРН. Блок НАТО, створений з ініціативи США і при їхній панівній ролі, спрямований проти соціалістичних країн і нац.-визвольних рухів, посідає провідне місце в системі замкнутих воєнно-політ. угруповань, створених зх. д-вами після 2-ї світової війни.

Географічна сфера впливу НАТО (відповідно до вашінгтонського договору) охоплює територію всіх його учасників і поширюється на «район Північної Атлантики — на північ від тропіка Рака». Договір обгрунтовує втручання НАТО у внутр. справи його учасників, напр. у разі виникнення революц. ситуації в окремій з країн-учасниць. Договором не визначено строк його дії, хоча декларується право виходу через 20 років після підписання або через рік після *денонсації*. В 1966 з воєнної орг-ції НАТО вийшла Франція, залишившись учасником договору. З серпня 1974 по жовтень 1980 у воєнній орг-ції блоку не брала участі Греція, яка була змушена повернутися під тиском реакц. кіл країни. Агресивне спрямування НАТО спонукало соціалістичні країни створити оборонну *Організацію Варшавського Договору* (1955), яка на відміну від НАТО відкрита для будь-якої держави. Країни Північноатлантичного блоку за роки його існування вчинили понад сто агресивних акцій, з яких найнебезпечніші: 1945—54 — у В'єтнамі, Лаосі, Камбоджі; 1948—51 — на Філіппінах; 1948—54 — у Малайзії; 1950—53 — у КНДР; 1954 — у Гватемалі; 1954—62 — в Алжирі; 1955—59 — на Кіпрі; 1956 — в Єгипті; 1958 — у Лівані, Йорданії; 1960—62, 1964 — у Конго (Кіншаса); 1965 — у Домініканській Республіці; 1969—75 — у Камбоджі, Лаосі; 1978 — у Заїрі (див. також *Агресія США у В'єтнамі, Карибська криза 1962*). Воєнні витрати НАТО неухильно зростають. У 1949 вони становили 18,7 млрд. дол., 1969 досягли 106,4 млрд. дол., а 1979 — перевищили 200 млрд. доларів (без Греції і Туреччини); 3/4 їх припадає на США. НАТО постійно відхиляє пропозиції країн соціалістичної співдружності про розпуск воєнно-політ. союзів, ліквідацію їхніх воєнних орг-цій або про укладення акта про ненапад. У травні 1978 на зустрічі керівників д-в, що входять до НАТО, затверджено довгострокову програму кількісного і якісного нарощування озброєнь до 1993 (підтверджено рішення, прийняте в травні 1977, про збільшення воєнних витрат на 3% на рік, враховуючи *інфляцію*). В 1978 на сесії ради НАТО у Вашінгтоні розглянуто питання про розширення сфери впливу НАТО в зв'язку із зростанням нац.-визвольного руху. Мирну ініціативу, висунуту Рад. Союзом у жовтні 1979 про скорочення в односторонньому порядку чисельності рад. військ і певної кількості воєнної техніки в Центр. Європі, не було підтримано з боку НАТО. Всупереч широким протестам світової громадськості Рада НАТО у грудні 1979 в Брюсселі прийняла рішення про виробництво і розміщення в зх.-європ. краї-

нах бл. 600 нових надсучасних амер. ядерних засобів серед. радіуса дії — крилатих ракет «Томагавк» і балістичних ракет «Першінг-2».

Найвищий керівний орган НАТО — сесія Ради НАТО (скликається два рази на рік), в період між сесіями керівні функції здійснює Постійна рада і Військ. к-т. У рамках НАТО постійно діють три спец. органи — К-т планування оборони, Група ядерного планування і «Єврогрупа», до складу якої входять міністри оборони зх.-європ. країн—учасниць НАТО, крім Франції і Ісландії. Виконавчий орган — Міжнар. секретаріат на чолі з ген. секретарем. Штабквартира — в Брюсселі (до 1966— в Парижі).

Літ.: Смирнова В. П. НАТО проти розрядки. К., 1980.

І. М. Кравченко.

НА́ТОРП (Natorp) Пауль (24.I 1854, Дюссельдорф — 17.VIII 1924, Марбург) — нім. філософ-ідеаліст, представник марбурзької школи *неокантіанства*. Відповідно до її вихідних принципів вважав світ як предмет пізнання результатом людської активності. Остання, за Н., керується не довільними потягами і бажаннями, а об'єктивним цілеспрямуванням людської свідомості відповідно до абстрактних моральних принципів, які через потяги, волю і розум спрямовують людське єство до свободи. Однак свободу Н. тлумачить у неокантіанському дусі як «регулятивну ідею», тобто ідею, що тільки спрямовує моральний прогрес особистості і людства, а сама лишається принципово недосяжною. З цих міркувань і виходить Н. у своїй «соціальній педагогіці», осн. завдання якої тлумачаться в дусі неокантіанського *«етичного соціалізму»*.

І. В. Бичко.

НАТР ЇДКИЙ — те саме, що й *натрію гідроксид*.

НА́ТРІЄВА ЛА́МПА — лампа, що випромінює світло внаслідок електричного розряду між електродами в парі натрію; газорозрядне *джерело світла*. Являє собою наповнений парою натрію та *інертними газами* балон (скляний або з *глинозему*), в торці якого впаяно *електроди*. Розрізняють Н. л. з низьким (1,3—1,9 кПа) і високим (2,6—6,6 кПа) тиском газів. Світло Н. л. жовте (лампи низького тиску) або золотисто-біле. Строк експлуатації Н. л. від 5—7 (лампи низького тиску) до 20 (лампи високого тиску) тис. годин. Лампами такого типу освітлюють гол. чин. вулиці та автомоб. шляхи; лампи високого тиску використовують, крім того, для внутр. освітлення.

НА́ТРІЄВА СЕЛІ́ТРА — див. *Натрію сполуки*.

«НА́ТРІЄВИЙ НАСО́С», «натрієво-калієвий насос» — один з механізмів *мембранного транспорту*, спрямований на підтримання певного співвідношення між іонами Na^+ та K^+ в клітині та позаклітинному середовищі організму. В основі роботи «Н. н.» лежить активний транспорт іонів K^+ та Na^+ проти концентраційного та електрохім. градієнтів особливою надмолекулярною транспортною системою — (Na^+, K^+) — активованою *аденозинтрифосфатазою*. В клітинах більшості тканин концентрація іонів K^+ вища, ніж іонів Na^+, а в міжклітинній рідині, крові, лімфі, навпаки, вища концентрація іонів Na^+. Рух іонів через мембрану по концентраційному та електрохім. градієнтах (пасивний транспорт), спрямований на вирівнювання концентрації іонів у клітині та позаклітинному середовищі, компенсується в нормі активним транспортом іонів («Н. н.»), що потребує затрат енергії. Ця енергія вивільнюється за рахунок *гідролізу* високоенергетичного фосфатного зв'язку аденозинтрифосфорної кислоти (див. *Аденозинфосфорні кислоти*). Робота «Н. н.» в цілому залежить від рівня *метаболізму* в клітині.

О. В. Стефанов.

НА́ТРІЙ (Natrium; від араб. натрун — сода), Na — хімічний елемент I групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 11, ат. м. 22,98977. Природний Н. складається з одного стабільного ізотопу ^{23}Na. Одержано радіоактивні ізотопи ^{20}Na, ^{21}Na, ^{22}Na, ^{24}Na і ^{25}Na з періодами піврозпаду відповідно 0,385 і 23,000 с; 2,6 р.; 15,0 год і 60 с. Природні сполуки Н.— кухонна сіль NaCl і сода Na_2CO_3 — відомі з давніх часів. Металевий Н. уперше виділив Г. *Деві* 1807 *електролізом* їдкого натру. Вміст Н. у земній корі 2,5% за масою. Входить до складу багатьох мінералів (напр., *кам'яна сіль, мірабіліт, тенардит,* трона, *бура, кріоліт*), міститься у мор. воді, рослинних і тваринних організмах та ін. У вільному стані в природі не зустрічається.

Н.— м'який сріблясто-білий метал, густина (температура 0° С) 972,7 кг/м³, $t_{пл}$ 97,83° С, $t_{кип}$ 882,9° С. Хімічна активність Н. дуже велика. На повітрі швидко окислюється, з водою утворює гідроксид NaOH і H_2. Енергійно реагує з киснем, утворюючи оксид Na_2O і пероксид Na_2O_2; з к-тами, галогенами, сіркою, фосфором дає відповідні солі, з воднем — гідрид NaH (див. *Натрію сполуки*). З металами утворює *інтерметалеві сполуки*. Одержують Н. при електролізі розплавленого хлориду NaCl або гідроксиду NaOH. Застосовують Н. у металургії як відновник, для зміцнення сплавів, як теплоносій в ядерних реакторах, як каталізатор в органіч. синтезі.

Н. в організмі. Н. входить до складу рослинних і тваринних організмів (один з *біогенних елементів*). Бере участь у *мінеральному обміні* тварин і людини. Міститься гол. чин. в *еритроцитах*, у *сироватці крові*. Має значення для підтримання *осмотичного тиску* та *кислотно-лужної рівноваги*, проведення *імпульсів нервових* (див. *Мембранна теорія збудження*). Регуляція концентрації іонів Н. в організмі здійснюється в основному гормоном *альдостероном*. Добова потреба людини в NaCl становить 2—10 г. Роль Н. в житті рослин з'ясовано мало. Див. також *Водно-сольовий обмін*.

М. В. Артеменко
(Н.— хімічний елемент).

НА́ТРІЮ ГІДРОКСИ́Д, їдкий натр, каустична сода, каустик, NaOH — біла непрозора кристалічна речовина; густ. 2130 кг/м³, $t_{пл}$ 321,8° С. Н. г. гігроскопічний, добре розчиняється у воді з виділенням тепла. Водні розчини мають сильну лужну реакцію, руйнують шкіру, барвники, багато ін. органічних речовин. Одержують Н. г. *електролізом* водних розчинів хлориду натрію, взаємодією металевого натрію з водою та ін. Н. г. широко використовують у різних галузях хім. пром-сті, металургії; для виробн. *мила, целюлози,* штучних волокон, *мерсеризації* бавовняних тканин, очищення нафтопродуктів, в органічному синтезі, хімічному аналізі тощо.

В. Л. Павлов.

НА́ТРІЮ СПОЛУ́КИ — хімічні сполуки, до складу яких входить натрій у ступені окислення +1. Н. с. можна поділити на: 1) *інтерметалеві сполуки*, напр. з золотом $NaAu_2$, барієм NaBa, ртуттю $NaHg_2$, свинцем NaPb, сурмою Na_3Sb тощо; 2) *металоорганічні сполуки*, напр. етилнатрій C_2H_5Na; 3) *солі* неорганічних та органічних к-т. Такі Н. с., як *алкоголяти*, напр. C_2H_5ONa, також можна віднести до групи солей. Солі містять натрій у формі безбарвного катіона Na^+ і при безбарвному аніоні — безбарвні або білого кольору. Деякі Н. с. зустрічаються у великій кількості в природі як мінерали, напр. *альбіт, нефелін,* галіт, *мірабіліт, кріоліт,* майже всі інші виготовляються штучно. До найважливіших солей належить натрію хлорид NaCl — безбарвні кристали, густ. 2165 кг/м³, $t_{пл}$ 801° С; розчинні у воді; важливий харч. продукт, використовують для консервування м'яса, риби, овочів, як хім. сировину для одержання *натрію гідроксиду, хлору, соди, соляної кислоти* тощо. Натрію фторид NaF — безбарвна кристалічна речовина, густ. 2790 кг/м³, $t_{пл}$ 992° С, малорозчинний у воді. З фторидами багатовалентних елементів утворює *координаційні сполуки*, напр. кріоліт Na_3AlF_6. Застосовують для консервування деревини, виготовлення *емалей, флюсів* та ін. Натрію бромід NaBr — безбарвні кристали, густ. 3200 кг/м³, $t_{пл}$ 760° С, добре розчинні у воді; застосовують для одержання світлочутливих кінофотоматеріалів і в медицині. Натрію гідрокарбонат (харч. соду, бікарбонат $NaHCO_3$) одержують при виробн. кальцинованої соди, використовують у харч. пром-сті, в медицині тощо. Натрію нітрат (натрієва селітра, чілійська селітра) $NaNO_3$ — безбарвні кристали, густ. 2257 кг/м³, $t_{пл}$ 308° С, сильний окислювач; вище 380° С розкладається з утворенням кисню та нітриту $NaNO_2$. Використовують як *добриво*, в харч. пром-сті для консервування, у металургійний пром-сті тощо. Натрію нітрит $NaNO_2$— безбарвні або злегка жовтуваті кристали, розчинні у воді, густ. 2170 кг/м³, $t_{пл}$ 271° С, вище 320° С розкладається. Застосовують у виробництві органічних *барвників, діазосполук* тощо. Натрію сульфат Na_2SO_4 — безбарвні кристали, густ. 2700 кг/м³,

$t_{пл}$ 884° С; розчиняються у воді. Використовують у виробн. скла, *целюлози, мила,* в текст. і шкіряній пром-сті, металургії, медицині. Натрію сульфіт Na_2SO_3 — безбарвна кристалічна речовина, розчинна у воді, густ. 2630 кг/м³, при нагріванні розкладається. Входить до складу фотографічних проявників, використовується як відновник. *В. Л. Павлов.*

НА́ТТА (Natta) Джуліо (26.II 1903, м. Імперія, Італія — 2.V 1979) — італ. хімік-органік, іноз. член АН СРСР (з 1966). Закінчив Міланський політех. ін-т (1924). Н. вніс великий вклад у вивчення полімеризації органічних сполук та виробн. синтетичного каучуку. Виявив клас полімерів з упорядкованою структурою. Відкрив стереоспецифічну полімеризацію вінілових мономерів на т. з. металоорганічних каталізаторах К. Ціглера, застосування якої дало змогу здійснити в пром. масштабі виробн. поліпропілену, полібутену, а також багатьох синтетичних каучуків. Нобелівська премія, 1963. Золота медаль ім. М. В. Ломоносова АН СРСР, 1970.

НАТУ́РА (лат. natura — природа) в образотворчому мистецтві — реальні явища, істоти та предмети, які художник бачить у процесі їх зображення. Безпосередньо з Н., як правило, виконують *портрет, пейзаж, натюрморт* (де Н. служить моделлю), а також *етюд, ескіз,* зарисовку, що мають звичайно підготовчий характер до значних тематичних композицій в живописі, графіці та скульптурі.

НАТУ́РА ЗЕРНА́ — те саме, що й *об'ємна маса зерна.*

НАТУРАЛІЗА́ЦІЯ (від лат. naturalis — природний; дійсний, справжній) — надання *громадянства* даної країни іноземцям або особам без громадянства (*апатридам*). Н. призводить, як правило, до втрати даною особою її попереднього громадянства. Підстави й порядок набуття громадянства визначаються внутр. законодавством д-ви, яка його надає. В СРСР відповідно до Закону «Про громадянство СРСР», прийнятому 1.XII 1978 (вступив у силу з 1. VII 1979), питання про надання громадянства вирішує Президія Верховної Ради СРСР або Президія Верховної Ради союзної республіки, в межах якої проживають особи, що порушили таке клопотання. Вони можуть одержати *громадянство радянське* незалежно від расової і нац. належності, статі, освіти, мови, місця проживання (ст. 15 Закону). Законодавство капіталістичних д-в містить ряд умов, що утруднюють Н. або роблять її неможливою: крім підстав політ., нац. і расового характеру, висуваються ще вимога проживання на тер. країни Н. протягом певного строку, який іноді сягає 15 років, а також намір особи проживати там постійно, здатність заробляти на життя, володіння мовою країни Н., стан здоров'я тощо. *О. О. Зінченко.*

НАТУРАЛІЗА́ЦІЯ в біології — повне пристосування інтродукованих (див. *Інтродукція*) рослин чи тварин до нових умов життя. При Н. можливі зміни *обміну речовин* організмів, що визначаються їхньою *нормою реакції* (див. *Модифікації* в біології), організми легко розмножуються в нових умовах без зміни *генотипу*. Прикладом Н. є значне поширення в Австралії завезених туди кролів. Іноді під Н. розуміють переселення рослин чи тварин з одних районів в інші, які не відрізняються умовами існування.

НАТУРАЛІ́ЗМ (франц. naturalisme, від лат. naturalis — природний) — напрям у літературі та мистецтві Європи і США, що виник і склався в останні десятиріччя 19 ст. на основі філософії *позитивізму* (О. *Конт*) й естетичної теорії І. *Тена*. На теорію й практику Н. великий вплив зробили успіхи природничих наук у 2-й пол. 19 ст. Натуралісти прагнули до наук. точності в зображенні навколишнього середовища і людини, соціальні явища й людські характери пояснювали біол. законами. Заради зовн. правдоподібності представники Н. зосереджували увагу на відтворенні окремих явищ життя без ідейно-естетичного осмислення і худож. узагальнення їх. У вужчому розумінні Н. наз. окремі епізоди в мистецьких творах різних напрямів, коли в них наголошується на актах жорстокості, на фізіол. стороні людського життя.

В літературі Н. оформився як літ. напрям у теор. виступах Е. Золя («Експериментальний роман», 1880; «Романісти-натуралісти», 1881), хоч у худож. творчості письменник об'єктивно виходив за рамки своєї теорії. Натуралістична школа, яка склалася навколо Е. Золя (Г. де Мопассан, брати Гонкури, А. Доде, О. Мірбо, брати Роні та ін.) характеризується наявністю глибоких суперечностей і літ. боротьби. В пору розквіту Н. значною мірою сприяв розвиткові реалізму в л-рі. В Німеччині втілився у творчості Г. Гауптмана, В. Бельше, А. Гольца. В Італії під впливом Н. виник *веризм* (Дж. Верга, Л. Капуана). Перебільшенням ролі біологічних законів у житті людини і суспільства, проповіддю песимізму, смакуванням еротики натуралісти кін. 19 — поч. 20 ст. змикалися з різними декадентськими течіями. В рос. л-рі Н. не набув поширення (творчість П. Боборикіна, М. Арцибашева), але безпосередній вплив Е. Золя виявився в окремих творах О. Писемського, Д. Маміна-Сибіряка та ін. На Україні риси Н. відбилися у творах В. Винниченка. З критикою Н. виступали І. Франко, М. Горький.

В образотворчому мистецтві Н. копіює зовн. оболонку явищ та предметів реального світу без проникнення в їхню соціальну суть, пропагує відмову від типізації та від узагальнення худож. форми. Поширився в 19 ст. (художники П. Деларош, Л. Бонна — у Франції; Ф. фон Уде, Л. Корінт — в Німеччині, та ін.). У різних течіях сучас. бурж. мистецтва Н. переплітається з *авангардизмом*.

В музиці Н. виявляється в підміні емоційної виразності звуконаслідуванням та ілюстративністю, в ігноруванні мелодії, часом у передачі грубих, патологічних почуттів. У поєднанні з різними проявами бурж. декадентства Н. руйнує закономірності побудови муз. форми, перетворює гармонію на механічний набір звукових сполучень. Натуралістичні тенденції частково виявляються у творчості А. *Шенберга* (опера «Місячний П'єро»), властиві представникам т. з. конкретної музики.

В театрі Н. виявився в тому, що його представники прагнули «переживати, а не грати» п'єсу, детально і точно відтворювати середовище, яке оточує героїв. Борючись з умовністю і професіон. штампами театру, представники Н. прагнули до точного, протокольного показу явищ життя, що стояло на перешкоді поглибленій художній інтерпретації дійсності й узагальненню зображуваного. Відомі діячі, в творчості яких виявився Н.,— режисери А. Антуан (Франція), О. Брам (Німеччина), актори — Е. Цакконі (Італія), П. Орленєв, П. Гайдебуров (Росія) та ін. Н. позначився на діяльності Мейнінгенського театру в Німеччині, деякою мірою на окремих виставах моск. Худож. театру в перші роки його діяльності. На Україні Н. проявився у виставах мандрівних труп В. Суходольського, Л. Сабініна, Д. Гайдамаки та ін.

М. М. Плісецький.

НАТУРАЛІ́ЗМ у філософії — система поглядів, за якою *природа* є єдиним, універсальним принципом пояснення всього існуючого. Властивий деяким різновидам *матеріалізму* (стихійному, природничонауковому, механістичному), а також ряду течій ідеалізму (*панпсихізму, пантеїзму*).

У соціології — методологіч. принцип, притаманний деяким домарксистським бурж. теоріям, які намагалися пояснити розвиток суспільства природ. умовами (кліматом, географічним середовищем), а також біол. і расовими особливостями людей. Н. близький до *антропологізму, географічної школи* в соціології, які також не беруть до уваги специфічних закономірностей сусп. життя. Н. в етиці, який виводить принципи *моралі* з якогось природного начала, виявляється в таких етич. напрямах, як *гедонізм, евдемонізм, утилітаризм.*

Літ.: Каримский А. М. Философия американского натурализма. М., 1972.

НАТУРА́ЛЬНА ШКО́ЛА — умовна назва початкового етапу розвитку критичного реалізму в рос. л-рі 40-х рр. 19 ст. Термін «натуральна школа» утвердив у літ.-критичному вжитку В. Бєлінський. Осн. принципи Н. ш.— різке заперечення тогочасної соціально-політ. дійсності, підкреслений інтерес до повсякденного життя, співчутливе зображення представників демократичних верств суспільства. Для Н. ш. характерна увага до жанрів художньої прози («фізіологічний нарис», повість, роман). Представники Н. ш.: О. Герцен, Ф. Достоєвський, М. Некрасов, М. Салтиков-Щедрін, І. Тургенєв та ін. В дусі Н. ш. писав

укр. письменник Є. Гребінка (повість «Кулик», нарис «Петербурзька сторона»). Традиції Н. ш. відчуваються в повістях Т. Шевченка, оповіданнях Марка Вовчка, певною мірою позначились і на творчості Панаса Мирного, І. Нечуя-Левицького, А. Свидницького.

Літ.: Чалий Д. В. Бєлінський — теоретик натуральної школи. «Радянське літературознавство», 1949, № 11; Кулешов В. И. Натуральная школа в русской литературе XIX в. М., 1965.

НАТУРА́ЛЬНЕ ГОСПОДА́РСТВО — тип відокремленого господарства, оснований на індивідуальній праці, приватній власності на засоби виробництва, в якому продукти виробляють для внутрігосподарського споживання. Історично передувало товарному виробн. і було переважаючим за *первіснообщинного ладу, рабовласницького ладу* і *феодалізму*. Характеризується традиційністю вироблюваної продукції, відсталою технікою, низькими темпами розвитку, повторенням процесу відтворення в незмінному масштабі та відносною стабільністю економіки на основі безпосереднього зв'язку виробн. з споживанням. З перетворенням простого товарного виробн. на капіталістичне Н. г. руйнується, зберігаючи деякі елементи в окремих випадках у сел. г-вах до перемоги соціалістичної революції, або співіснує поряд з ін. екон. укладами певний час після неї, або співіснує з капіталістичним господарством.

В. О. Сизоненко.

НАТУРА́ЛЬНИЙ ЗВУКОРЯ́Д — послідовність основного звука і його складових часткових тонів, т. з. гармонічних співзвуків, або обертонів. Висотне співвідношення гармонічних обертонів з осн.

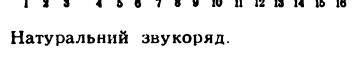

Натуральний звукоряд.

звуком відповідає зростаючому ряду цілих чисел (т. з. натуральному ряду: 1, 2, 3, 4, 5 і т. д.). Від кількості обертонів і сили їхньої звучності залежить тембр звука. Найчутніші нижні часткові тони, їхні співвідношення (2-й, 3-й і 5-й або 4-й, 5-й і 6-й) утворюють мажорний тризвук.

М. К. Боровик.

НАТУРА́ЛЬНИЙ ЛОГАРИ́ФМ — *логарифм*, основа якого — *Непера число e*. Н. л. числа x позначається $\ln x = \log_e x$. Перші таблиці Н. л. опублікував англ. математик Дж. Спейдель 1619; назву запропонував нім. вчений Н. Меркатор 1668.

НАТУРА́ЛЬНИЙ РЯД — сукупність цілих невід'ємних чисел, розміщених у порядку їхнього зростання, тобто 0, 1, 2, 3, 4, ... Кожне число Н. р. наз. натуральним числом.

НАТУ́РНИЙ МАЙДА́НЧИК — земельний майданчик для *кінознімання* натурних кінодекорацій просто неба. Обладнують його на території *кіностудії* або поза нею (заміський Н. м.) — на місцевості з якомога різноманітнішим ландшафтом. Від сторонніх шумів Н. м. захищають смугами дерев і чагарника, що ними огороджують весь майданчик та окремі його ділянки (площею до 1 га). В разі потреби на Н. м. споруджують кінознімальні басейни, гірки для знімання комбінованих кадрів, шляхи з різним покриттям, залізнич. колії, встановлюють макети тощо. Площа деяких заміських Н. м.— понад 200 га.

В. В. Халяпін.

НАТУРФІЛОСО́ФІЯ (від лат. natura — природа і *філософія*) — система умоглядних і часом фантастичних уявлень про природу, якими заповнювались прогалини в її пізнанні при низькому рівні розвитку суспільно-істор. практики, особливо техніки, експерименту, засобів комунікації. Прагнучи дати всеосяжну картину світу, але не маючи для цього наукових даних, Н. заміняла невідомі їй факти довільними умоглядними конструкціями. Виникла в античні часи, коли її представники висунули ряд гіпотез, що відіграли значну роль в історії науки (напр. атомістична гіпотеза). К. Маркс і Ф. Енгельс високо оцінювали значення давньої Н., вказуючи водночас на її обмеженість. Особливого розвитку Н. досягла в 17—18 ст. Найтиповіший вираз дістала в нім. ідеалістичній філософії (Ф. *Шеллінг*, Л. Окен). У Росії Н. дотримувалися Д. М. *Велланський*, М. Павлов та ін. На Україні курси Н. викладали в 17—18 ст. у *Київській академії*. З 2-ї пол. 19 ст. у зв'язку з найважливішими відкриттями в *природознавстві* й виникненням *діалектичного матеріалізму*, що розкрив дійсні зв'язки явищ, Н. перетворилася на гальмо в розвитку природничих наук. У сучас. реакційній бурж. філософії є спроби відновити Н. (*неотомізм*, *неокантіанство* тощо).

НАТХНЕ́ННЯ — особливий стан людини, що характеризується піднесенням її творчих сил, активізацією всіх психічних процесів. В стані Н. одночасно приводяться в дію всі сфери психіки. Спостерігаються особлива ясність *свідомості*, висока продуктивність *мислення* й творчої фантазії, наплив *почуттів* і виняткова зосередженість уваги на об'єкті творчості. Фізіологічною основою Н. є *домінанта*. Ідеалістична психологія пояснює Н. як «божественне осяяння», як підсвідомий інтуїтивний прояв «творчого духу» і пов'язує його тільки з худож. творчістю. Матеріалістична психологія, спростовуючи ідеалістичні тлумачення Н., розглядає його як результат напруженої праці. Воно зумовлене суспільними та індивідуальними стимулами творчості, навколишнім середовищем і соціальними умовами життя особистості. Натхненним і творчим може бути будь-який вид трудової діяльності.

НАТЮРМО́РТ (франц. nature morte — мертва природа) — 1) жанр образотворчого мистецтва (переважно *живопису*), який зображає квіти, плоди, забиту дичину, предмети побуту тощо. Натюрмортні мотиви були відомі вже в Стародавніх Єгипті та Римі, в Китаї (з 7 ст.). Самостійного значення набув у 2-й пол. 16 — на поч. 17 ст., хоч елементи Н. траплялися й раніше в іконах, світських портретах, нар. картинках. Розквіту жанр Н. досяг у Голландії (В. К. Геда, В. Калф, П. Клас), Фландрії (Ф. Снейдерс, Я. Фейт), Іспанії (Ф. Сурбаран), Франції (Ж. Б. С. Шарден). Багато уваги Н. приділяли постімпресіоністи (В. Ван Гог, П. Сезанн). Реалістичні традиції Н. в 20 ст. продовжували художники Д. Рівера й Д. Сікейрос у Мексіці, Р. Гуттузо в Італії. В Росії до Н. почали звертатися з 18 ст. В цьому жанрі працювали живописці О. Венеціанов, І. Хруцький, М. Врубель. Значного піднесення Н. набув на зламі 19 і 20 ст. у творчості І. Грабаря, К. Коровіна, М. Сар'яна, П. Кузнецова, А. Головіна, І. Машкова та ін. Життєво переконливе, пластично виважене бачення світу, одухотворене присутністю людини, несуть у своїх Н. радянські митці, зокрема П. Кончаловський, К. Петров-Водкін, Ю. Пименов, А. Никич, В. Стожаров, Т. Наріманбеков, Л. Свемп. На Україні до Н. зверталися П. Левченко, М. Кузнецов, С. Світлицький, О. Новаківський, І. Труш. В рад. час своєрідні Н. створили О. Шовкуненко, А. Петрицький, М. Глущенко, А. Ерделі, К. Білокур. Твори в жанрі Н. виконали також М. Максименко, Г. Меліхов, С. Шишко, Г. Неледва, В. Цвєткова, В. Ласкаржевський, Т. Хитрова, М. Примаченко та ін. 2) Н. називають і твір цього жанру.

Іл. див. на окремому аркуші, с. 288—289.

Літ.: Пружан И. Н., Пушкарёв В. А. Натюрморт в русской и советской живописи. Л., 1971; Натюрморт. Альбом. К., 1978.

Л. І. Масловська.

НАУА́ТЛЬ — мова *ацтеків*. Див. *Ацтекська мова*.

НАУ́КА — соціально значуща сфера людської *діяльності*, функцією якої є вироблення й використання теоретично систематизованих об'єктивних знань про дійсність. Н. є складовою частиною духовної культури суспільства. Поняття «наука» включає в себе як діяльність по здобуванню нового знання, так і результат цієї діяльності — суму набутих на даний момент наук. знань. Термін «наука» вживають також для позначення окремих галузей наук. знання. Н. характеризується доцільно орієнтованою (сусп. завданнями й потребами, певними стратегіями наук. пошуку) творчою діяльністю по постановці, вибору й розв'язанню проблем духовного й практичного освоєння світу. Н. вивчає різні рівні системи організації й форми руху *матерії* з погляду пізнання істотних властивостей явищ, встановлення їхніх законів, різних причинних залежностей і взаємодій з метою управління природними й соціальними процесами, передбачення характеру і напряму їхнього перебігу, створення нових технологій і розвитку виробництва.

Як система знань Н. охоплює не тільки фактичні дані про предмети навколишнього світу, людської думки й дії, не лише закони і

принципи вивчення об'єктів, а й певні форми й способи усвідомлення їх, а в кінцевому підсумку — філос. тлумачення. Цим самим Н. виступає як форма сусп. свідомості (див. *Суспільне буття і суспільна свідомість*).

Марксизм-ленінізм розглядає Н. як найважливіший фактор тех. і соціально-культур. прогресу на шляхах соціалістичного і комуністичного перетворення дійсності, всебічного розвитку людських здібностей і можливостей. Передова Н. завжди сприяла виробленню прогресивного *світогляду*, обґрунтуванню матеріалістичного погляду на світ. Н. є способом встановлення і усвідомлення *об'єктивної істини*. Цим вона радикально протистоїть *релігії, марновірству, містицизму*, спекулятивним домислам. Ідеологічна боротьба в сучас. бурж. Н. яскраво виявляється у виникненні, з одного боку, позитивістської концепції *сцієнтизму*, яка абсолютизує «точне» знання, протиставляючи його гуманістичним цінностям *культури*, а з другого боку, — антисцієнтизму, що скочується на позиції ірраціонального заперечення ролі наук. пізнання.

Ідеологічний аспект Н. спирається на її соціально-діяльні підстави і сусп. організацію. Як соціальний інститут Н. включає в себе вчених з їхніми знаннями, кваліфікацією і досвідом, наук. заклади, експериментальне, лабораторне устаткування, науково-дослідні програми творчої діяльності, систему інформації, підготовки й атестації кадрів, форми функціонування і використання всіх нагромаджених знань. Наступність досвіду і знань, єдність традицій і новаторства — суттєва особливість розвитку Н. Однією з форм її втілення є *наукові школи*, функціонування яких передбачає боротьбу думок, творчі дискусії та критику. Наук. знанню властиві методологічна усвідомленість і системність, об'єктивність розгляду і його детермінованість, доказовість істинності всіх положень, спирання на факти, результати вірогідних, емпіричних досліджень. Критерієм *істини* в Н. виступає сусп. *практика* в усіх її формах і компонентах (експеримент, виробнича і соціальна діяльність, внутр. досвід пізнання тощо). Осн. структурною одиницею наук. знання є *теорія*, що систематизує експериментальний матеріал, організовує науково-дослідний пошук у нових галузях, дає опис, пояснення і передбачення фактів, орієнтує практичну діяльність. Н. розвивається за допомогою заг. *методології* і спец. методів (кількісний і якісний аналіз, прийоми класифікації та виміру, формалізації, *моделювання, порівняльно-історичний метод* та ін.). Заг. методом сучас. науково-теор. *мислення* є матеріалістична *діалектика*. Стимулюючою, рушійною силою Н. виступають матеріальне *виробництво* і *духовне виробництво*. Єдність теорії і практики, науки і виробництва — найважливіша закономірність розвитку наук. пізнання. Н. виникла з практичних потреб людей, пов'язаних з розвитком землеробства, будівельної техніки, мореплавства, ремесел. В античну епоху вже складаються перші теор. системи знання: в галузі *геометрії, механіки, астрономії* (*Евклід, Архімед, Птолемей*), розвивається натурфілософська концепція атомізму (*Демокріт, Епікур*), робляться спроби аналізу закономірностей суспільства і мислення (*Арістотель, Платон, Геродот* та ін.). За середньовіччя з появою *феодалізму* розвиваються (особливо в країнах араб. Сходу й Серед. Азії) позитивні наук. ідеї в галузі *математики*, астрономії, *фізики, медицини, історії* та ін. наук. дисциплін (*Ібн Сіна, Ібн Рушд, Біруні* та ін.). У Зх. Європі, долаючи опір богослов'я, йде процес нагромадження фактичного матеріалу в *біології*, робляться спроби розвитку елементів матем. і дослідного *природознавства* (Р. *Бекон, Альберт Великий* та ін.). На високому рівні були наук. знання в *Київській Русі*. Виникнення *капіталізму*, розвиток пром-сті й торгівлі, мореплавства і військ. техніки стимулювали бурхливе зростання Н. Вже в епоху *Відродження* Н. пориває з *теологією*, сприяючи утвердженню матеріалістичних ідей (Дж. *Бруно, Леонардо да Вінчі*, Ф. *Бекон*). Великого поширення набуває експериментальне вивчення природи, обґрунтування якого мало революц. значення для Н. Справжній переворот відбувається в астрономії (М. *Коперник*, Г. *Галілей*). У 17—18 ст. створюються класична механіка, *диференціальне числення й інтегральне числення, аналітична геометрія*, хім. атомістика, система класифікації рослин і тварин, стверджується принцип збереження матерії і руху (І. *Ньютон*, Г. В. *Лейбніц*, Р. *Декарт*, Д. *Дальтон*, К. *Лінней*, М. В. *Ломоносов* та ін.). В цей же час відбувається дальше оформлення Н. як соціального інституту, створюються перші європ. академії, наук. т-ва, починається видання наук. періодичної л-ри.

У зв'язку з *промисловим переворотом* (кін. 18 ст.) почався новий етап у розвитку Н. В 19 ст. виникли нові фіз. дисципліни (*термодинаміка, електродинаміка класична*), створюються *еволюційне вчення* і *клітинна теорія* в біології, формулюється закон збереження і перетворення енергії, розвиваються нові концепції в астрономії і математиці (Дж. *Максвелл*, М. *Фарадей*, Ж. *Ламарк*, Ч. *Дарвін*, Т. *Шванн*, М. *Шлейден* та ін.). В кінці 18—19 ст. плеяда видатних учених працювала в Росії (О. М. *Бутлеров*, П. М. *Лебедєв*, М. І. *Лобачевський*, Д. І. *Менделєєв*, О. С. *Попов*, К. А. *Тімірязєв*, О. Г. *Столєтов*, К. Е. *Ціолковський* та ін.). В 1-й пол. 18 ст. починається піднесення Н. на Україні (Ф. *Прокопович*, Г. С. *Сковорода* та ін.; див. також *Київська академія*). В 19 ст. визнаними наук. центрами стали Харків. і Київ. ун-ти та Новорос. ун-т в Одесі, де успішно працювали видатні рос. вчені І. М. *Сєченов*, І. І. *Мечников*, М. І. *Пирогов*, О. О. *Ковалевський*, В. В. *Докучаєв* та ін., а також відомі українські вчені М. О. *Максимович*, В. О. *Бец*, О. С. *Рогович*, А. О. *Потебня* та ін. Дальшого розвитку в 19 ст. набули й суспільні науки. Соціалісти-утопісти закликали до заміни капіталістичного суспільства соціалістичним. Класики бурж. політ. економії заклали основи трудової теорії вартості. Праці в галузі діалектики й *матеріалізму* були видатним досягненням філос. думки. Закономірним наслідком соціально-істор. розвитку, революц. класової боротьби трудящих, успіхів Н. стало виникнення марксизму. К. Маркс і Ф. Енгельс здійснили революц. переворот у розвитку сусп. наук і *філософії*, що привело до створення методологічної бази наук. мислення. Новий етап в історії Н. пов'язаний з ім'ям В. І. Леніна, який розвинув у нову істор. епоху всі складові частини марксизму. На рубежі 19 і 20 ст. великі зміни в наук. картині світу і ряд нових відкриттів у фізиці (*електрон, рентгенівське проміння, радіоактивність* та ін.) призводять до кризи класичного природознавства і насамперед його механістичної методології. Сутність цієї кризи глибоко проаналізував В. І. Ленін у праці «*Матеріалізм і емпіріокритицизм*».

У 20 ст. значних успіхів досягли математика і фізика, виникли такі галузі тех. наук, як *радіотехніка, електроніка*. З'являється *кібернетика*, яка постійно збільшує свій вплив на дальший розвиток Н. і техніки. Успіхи фізики і хімії сприяють глибшому вивченню біолог. процесів у клітинах, що стимулює розвиток сільськогосподарських і мед. наук. Відбувається тісне зближення Н. з виробництвом, зростають і зміцнюються її зв'язки з сусп. життям. Сучас. Н. становить важливу складову частину *науково-технічної революції*.

Система Н. в цілому підрозділяється на три великі групи — природничі, тех. і сусп. Н. Кожна з цих груп диференціюється на численні конкретні наук. дисципліни. Класифікація наук. дисциплін будується на основі координації і субординації їх відповідно до форм руху матерії і переходів між ними.

В суміжних галузях наук. дисципліни виражають великі і перспективні проблеми наук. пошуку, що нині зумовлює широке розгортання міждисциплінарних і комплексних досліджень. Яскравим прикладом цього є проблема *охорони природи*, що перебуває на стику тех. наук.— наук про землю, біології, математики, медицини, економіки та ін. Для розв'язання подібних наук. і науково-тех. проблем у сучас. Н. широко застосовується програмно-цільовий метод організації досліджень.

Наук. дослідження прийнято поділяти на фундаментальні (пізнання законів, що управляють поведінкою і взаємодією базисних структур природи, суспільства і мислення) і прикладні (застосування результатів фундаментальних досліджень для розв'язання пізнавальних і соціально-практичних проблем). Фундаментальні дослідження, як правило, випере-

джають прикладні і створюють для них теор. заділ. Зміцнення взаємозв'язків між фундаментальними і прикладними дослідженнями, скорочення строків впровадження наук. досягнень у практику, у виробництво — одне з осн. завдань сучас. організації Н.

Велика Жовтнева соціалістична революція, яка відкрила нову еру в історії людства, створила широкі можливості для прогресу Н. і планомірного використання її досягнень на благо трудящих. В. І. Ленін розглядав Н. як важливу частину всієї революційно-перетворюючої діяльності партії. З ім'ям В. І. Леніна пов'язані становлення і дальший прогрес рад. Н. Вже в перші місяці після перемоги Великого Жовтня В. І. Ленін розробив план науково-тех. робіт, який по суті став програмним документом розвитку рад. Н. Розвиток Н. в СРСР планується в загальнодерж. масштабі в інтересах усього народу. На наук. основі здійснюються планове господарство і перетворення сусп. відносин, завдяки чому Н. відіграє першорядну роль як у справі створення матеріально-технічної бази комунізму, так і у формуванні нової людини. В *розвинутому соціалістичному суспільстві* Н. стала безпосередньою продуктивною силою. Рад. Н. володіє небаченим в історії людства потенціалом, що дає змогу розв'язувати найскладніші науково-тех. і нар.-госп. проблеми. Нині вона дає бл. $^1/_3$ наук. продукції всього світу. В країні трудиться 1300 тис. наук. працівників — це найбільший наук. загін у світі. Рад. Н. сьогодні під силу будь-які сучас. завдання. Вона дала світу десятки таких учених, як В. І. Вернадський, С. І. Вавилов, О. О. Богомолець, Д. К. Заболотний, М. Д. Зелінський, О. П. Карпінський, В. Л. Комаров, І. В. Курчатов, С. П. Корольов, І. П. Павлов, Є. О. Патон, В. І. Липський, П. І. Кравчук, Д. М. Прянишников, М. М. Покровський, Б. Д. Греков, М. В. Келдиш, Л. Д. Ландау та ін.

Рад. Н., яка грунтується на марксистсько-ленінській методології, посідає важливе місце в розв'язанні проблем, що стоять перед соціалістичним суспільством. У космосі слідом за польотом першого в світі рад. супутника Землі і першого в світі космічного польоту людини, здійсненого Ю. О. *Гагаріним*, почали працювати штучні супутники, станції з космонавтами на борту. Передові позиції займає в сучас. світі рад. Н. в розробці шляхів мирного використання термоядерної енергії, в дослідженні *галактик* і зоряної *космології*, в розвитку проблем квантової оптики, фізики *напівпровідників* та в ін. напрямах.

На рахунку рад. учених — 230 відкриттів, понад 750 тис. винаходів, бл. 20 тис. патентів, що видані Радянському Союзу. Триває активний обмін високоефективними винаходами з країнами — членами РЕВ.

В систему єдиної рад. Н. тепер входять *Академія наук СРСР*, республіканські Академії наук, філіали, центри, відділення АН СРСР, вищі навч. заклади, дослідницькі центри *Академії медичних наук СРСР, Академії педагогічних наук СРСР, Академії сільськогосподарських наук Всесоюзної*, галузеві н.-д. ін-ти, науково-виробничі об'єднання й лабораторії в пром-сті. Чільне місце в цій системі посідають академічні установи, гол. завдання яких — розвиток *фундаментальних наук*.

Нині, коли Рад. країна розв'язує грандіозні за масштабами нар.-госп. і соціально-політ. завдання, роль Н. особливо зростає. «Животворне джерело техніко-економічного і соціального прогресу, зростання духовної культури народу і його добробуту — ось що таке для нас наука сьогодні»,— відмітив у своїй промові на урочистому засіданні, присвяченому 250-річчю Академії наук СРСР, Л.І. Брежнєв (Ленінським курсом, т. 5, с. 353). Важливі завдання висунули перед рад. Н. XXIII—XXVI з'їзди КПРС, насамперед, у галузі прискорення тех. прогресу. Розроблена ними довгострокова програма екон. і соціального розвитку СРСР спрямована на посилення взаємозв'язків Н. і виробництва, зміцнення дослідно-виробничої бази н.-д. і проектно-конструкторських орг-цій, своєчасне визначення і зміну спрямованості наук. досліджень тощо. Значно посилився вплив Н. на матеріальне виробництво шляхом створення на основі результатів найновітніших фундаментальних досліджень і розробок передумов глибоких, якісних змін у технології, скорочення часу від моменту появи відкриття чи винаходу до практичного втілення їх, всемірного розширення масштабів використання нових досягнень Н. і техніки. «У великому значенні науки переконувати нікого не доводиться. Партія комуністів виходить з того, що будівництво нового суспільства без науки просто немисліме» (Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 50).

Учені Рад. України в творчій співдружності з наук. співробітниками братніх союзних республік вносять вагомий вклад у скарбницю вітчизн. і світової науки, успішно розвивають наук. напрями. Багато їхніх розробок стали основою створення нових галузей пром-сті, прогресивних технологій, матеріалів, машин і механізмів. У республіці успішно працює 194 тис. наук. працівників, у т. ч. 62 тис. докторів і кандидатів наук.

В Укр. РСР налічується 147 вузів, в яких трудяться майже 1400 професорів і докторів наук і бл. 16 тис. доцентів і кандидатів наук. Великий загін учених працює в дослідних закладах ряду респ. м-в і відомств, *Південного відділення Всесоюзної Академії сільськогосподарських наук* імені В. І. Леніна. Найбільшим наук. центром УРСР є *Академія наук Української РСР*. В її установах працює 81 тис. чол., у т. ч. 14 тис. наук. працівників, серед яких понад 1000 докторів і 7000 кандидатів наук, 344 академіки і чл.-кор. АН УРСР. В установах АН республіки створено сучас. експериментально-виробничу базу.

Результати фундаментальних досліджень учених Укр. РСР дали змогу пояснити ряд явищ при поділі атомних ядер, створити принципово нові стани речовини з наперед заданими властивостями, розшифрувати структуру складних хім. речовин, створити наук. передумови управління спадковістю й мінливістю живих організмів. Постійно вдосконалюються й урізноманітнюються форми і методи впровадження результатів наук. досліджень. Це і участь у розв'язанні конкретних науково-тех. проблем у рамках держ. планів країни і республіки, організація спільної роботи з окремими м-вами і відомствами за комплексними планами наук. досліджень та впровадження, комплексні науково-тех. і соціально-екон. програми наук. установ і виробничих колективів, організація проблемних н.-д. галузевих лабораторій, договори з підприємствами про соціалістичну співдружність.

Наук. установи АН УРСР мають значний досвід по підвищенню ефективності наук. досліджень і скороченню строків впровадження їхніх результатів у практику. Цей досвід було 1976 схвалено ЦК КПРС, він дістав високу оцінку в доповіді Л. І. Брежнєва на зустрічі з президентами Академій наук соціалістичних країн 1977. Важливим фактором дальшого прискорення науково-тех. прогресу є створення й широке використання принципово нових технологій. Тільки в 10-й п'ятирічці вчені АН УРСР дали їх більше 300. Підтвердженням високої якості цих технологій є продаж установами АН УРСР 41 ліцензії промислово розвинутим країнам. Досвід АН УРСР по створенню і впровадженню нових технологій був схвалений ЦК КПРС. Загалом 1976 — 80 науковці АН УРСР впровадили у виробництво понад 3000 робіт з загальним екон. ефектом понад 1,5 млрд. крб., одержали більш як 9 тис. авторських свідоцтв на винаходи. Комуністична партія і Рад. уряд приділяють постійну увагу розвиткові Н., її всезростаючій ролі в комуністичному будівництві, великому внескові Н. в усі сфери сусп. життя. В 1979 встановлено професійне свято наук. працівників — День рад. науки.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19. Енгельс Ф. Начерк надгробної промови на могилі Маркса; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— Діалектика природи; т. 21. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави; т. 25, ч. 1—2. Маркс К. Капітал, кн. 3; Маркс К. і Енгельс Ф. Вибрані листи. К., 1954; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 18. Матеріалізм і емпіріокритицизм; т. 29. Філософські зошити; т. 36. Начерк плану науково-технічних робіт; т. 41. Завдання спілок молоді; т. 45. Про значення войовничого матеріалізму; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Брежнев Л. И. Ленинским курсом, т. 1—8. М., 1970—81; Брежнєв Л. І. Актуальні питання ідеологічної роботи КПРС, т. 1—2. К., 1978; Щербицкий В. В. Избранные речи и статьи. М., 1978; Габриэльян Г. Г.

Наука и ее роль в обществе. Ереван, 1956; Карпов М. М. Наука и развитие общества. М., 1961; Волков Г. Н. Социология науки. М., 1968; Копнин П. В. Логические основы науки. К., 1968; Организация научной деятельности. М., 1968; Научное творчество. М., 1969; Очерки истории и теории развития науки. М., 1969; Добров Г. М. Наука о науке. К., 1970; В. И. Ленин и методологические вопросы современной науки. К., 1971; Ученые о науке и ее развитии. М., 1971; Патон Б. Е. Расцвет науки Советской Украины. В кн.: Наука Союза ССР. М., 1972; Философия в современном мире. Философия и наука. М., 1972; Семенов Н. Н. Наука и общество. М., 1973; Человек — наука — техника. М., 1973; Патон Б. Є. До висот науки. К., 1977; Бернал Дж. Д. Наука в истории общества. Пер. с англ. М., 1956; Наука о науке. Пер. с англ. М., 1966.

Б. Є. Патон.

«НАУ́КА І СУСПІ́ЛЬСТВО» — щомісячний науково-популярний ілюстрований журнал т-ва «*Знання*» УРСР. Виходить з 1951 у Києві. До 1965 мав назву «Наука і життя». Знайомить читачів з гол. наук. проблемами соціально-екон. розвитку рад. суспільства. Висвітлює досягнення вітчизн. і зарубіж. учених у галузі природознавства і техніки, впровадження наук. розробок у практику. Публікує статті, репортажі про найважливіші відкриття і дослідження в галузі природничих наук, матеріали з питань історії СРСР, л-ри та мистецтва, охорони навколишнього середовища, медицини, розповіді про рослинний і тваринний світ, геогр. подорожі, друкує науково-фантастичні твори тощо, організовує конкурси та вікторини. Журнал нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1976).

Ю. Г. Романюк.

НАУ́КА УПРАВЛІ́ННЯ — сукупність систематизованих знань про загальні закономірності функціонування технічних, біологічних і соціальних систем, принципи і методи настроювання їх на досягнення певної мети (кінцевого стану). Предмет Н. у.— організаційні рівні складних систем і здійснювані на цих рівнях процеси *комунікації*, регулювання і саморегулювання. Основою таких процесів служать інформаційні зв'язки — одержання, передавання й перетворення *інформації*, що забезпечують упорядковане функціонування і взаємодію компонентів системи. Процеси управління в техніці вивчаються технічними, в живій природі — природничими, в суспільстві та суспільних групах (колективах) — соціальними науками. Заг. принципи і способи управління і переробки інформації, притаманні системам різної природи (технічної, біологічної, соціальної), вивчає *кібернетика*. Становлення і розвиток Н. у. як окремої галузі знань пов'язані в основному з вивченням управління в суспільстві. Тому Н. у. звичайно розуміють як галузь суспільних наук, що вивчає принципи й способи регулювання соціальних сфер (насамперед виробництва), організаційні відношення людей та колективів, методи комплексного впливу на людей, технологію управлінської праці, переробки інформації, прийняття та реалізації рішень. Н. у. виділилась у самостійну галузь на поч. 20 ст. Розвиток виробництва, ускладнення політ., екон. та ін. суспільних зв'язків зумовили перехід в управлінні від простої опори на інтуїцію, досвід і знання до систематизації і комплексного розвитку цих зв'язків у вигляді міждисциплінарної науки, пов'язаної з екон. теорією, правознавством, психологією, кібернетикою, *системотехнікою, інформації теорією, операцій дослідженням*. Розвиток Н. у. багато де в чому пов'язаний з *кібернетикою економічною*. Внаслідок цього в арсеналі Н. у. з'явились такі ефективні засоби, як *моделювання математичне* об'єктів складної природи (підприємств, галузей, нар. г-ва в цілому) з використанням аналогових (моделюючих) машин, а також дуже поширились *автоматизовані системи управління* (АСУ).

Н. у. має класовий характер, тому що організаційні відношення, цілі, способи, засоби регулювання виробництва та ін. суспільних сфер визначаються класовою будовою суспільства, політ. системою. Бурж. Н. у. («теорія організації», «теорія менеджменту», «методи ведення бізнесу») відрізняється двоїстістю, пов'язаною з суперечливою сутністю капіталістичного управління, яке «поєднує в собі витончене звірство буржуазної експлуатації і ряд багатющих наукових завоювань у справі аналізу механічних рухів при праці, вигнання зайвих і невправних рухів, вироблення найправильніших прийомів роботи, запровадження найкращих систем обліку і контролю» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 36, с. 178). Марксистсько-ленінська Н. у. вивчає і виробляє рекомендації по удосконаленню управління соціалістичною суспільною системою та її підсистемами всіх рівнів — від державного до рівня підприємств, установ та їхніх ланок. Вона критично підходить до бурж. менеджменту, творчо оцінює те, що є в ньому позитивного, і відмітає те, що породжено специфічними рисами капіталізму і незастосовне до практики соціалістичного будівництва. В. І. Ленін підкреслював, що не можна керувати «... без знання науки управління...» (там же, т. 40, с. 213), вказував на необхідність раціоналізації в галузі управління, обгрунтував стрижньову роль планування і принципи управління в умовах соціалізму: демократичного централізму, єдності політ. і госп. підходів, єдиноначальності, матеріальної зацікавленості. Н. у. розрізняє соціально-політ. базу (принципи) управління та його технологію. Сучас. НТР та електронно-обчислювальна техніка привели до широкого запровадження людино-машинної технології управління, яка реалізується у вигляді АСУ та інтеграції цих систем у *загальнодержавну автоматизовану систему* переробки планово-управлінської інформації. Раціоналізація управління пов'язана також з використанням програмно-цільового підходу, насиченням діловодства сучас. оргтехнікою. Слід розрізняти науку і мистецтво управління. Останнє визначається навиками, інтуїцією керівників і працівників апарату, їхнім умінням творчо застосовувати висновки Н. у. Процес управління — поєднання науки і такого мистецтва.

Роль Н. у. в життєдіяльності соціалістичного суспільства зростає. XXVI з'їзд КПРС поставив завдання: «Послідовно поліпшувати управління народним господарством з урахуванням зростаючих масштабів виробництва, дедалі складніших економічних зв'язків, вимог науково-технічної революції з метою максимального використання можливостей і переваг економіки зрілого соціалізму» (Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 235). Нова Конституція СРСР передбачає дальше розгортання соціалістичної демократії: дедалі ширшу участь трудящих в управлінні справами суспільства і д-ви, удосконалення держ. апарату, підвищення активності громад. орг-цій, посилення нар. контролю і правової бази держ. і громад. життя, поширення гласності, постійне урахування громад. думки. Повне перетворення в життя цих вказівок пов'язане з дальшим розвитком марксистсько-ленінської науки управління.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 36. Чергові завдання Радянської влади; т. 37. Начерк правил про управління радянськими установами; Глушков В. М. Введение в кибернетику. К., 1964; Гвишиани Д. М. Организация и управление. М., 1972; Афанасьев В. Г. Научное управление обществом. М., 1973; Правдин Д. И. Наука управления: функции и пути развития. М., 1978; Алексеев Б. И. Централизация управления экономикой в промышленном объединении. К., 1979; Глушков В. М., Кожурин Ф. Д. Региональные автоматизированные системы управления К., 1980; Бир С. Наука управления. Пер. с англ. М., 1971.

В. М. Глушков, Ю. М. Канигін.

«НАУКО́ВА ДУ́МКА» — видавництво Академії наук УРСР і Держкомвидаву УРСР, одне з найбільших у країні по випуску наук. літератури. Засн. 1922 у складі Редакційно-видавничої комісії УРСР, 1927 відокремилося в самостійну академічну установу — Вид-во АН УРСР, з 1964 — вид-во «Наукова думка». Випускає л-ру з усіх галузей сучас. науки, монографії, тематичні зб-ки, довідники, словники, наук.-популярну л-ру, вибрані твори видатних рад. учених і класиків укр. л-ри, видає 41 наук. журнал, у т. ч. 13 всесоюзних. «Н. д.» здійснила видання 8-томної «Історії Української РСР» (1977—79), 3-томної «Археології Української РСР» (1971—75), 8-томної «Історії української літератури» (1967—72), «Історії Академії наук Української РСР» (1979), Повного зібрання творів Т. Г. Шевченка в 10 тт. (1939—64), його «Мистецької спадщини» в 4 тт. (1961—64). У 1975—81 вийшло 30 тт. 50-томного зібрання творів І. Франка, п'ятитомник «Сучасна українська літературна мова» (1969—73), 11-томний тлумачний «Словник української мови» (1970—80). Видано серії «Ленін і Україна», «Науково-технічна революція», «Економіка

розвинутого соціалізму», «Наука і технічний прогрес», «Фауна України» та ін. *Ю. О. Храмов.*

НАУКО́ВА ОРГАНІЗА́ЦІЯ ПРА́ЦІ (НОП) — процес удосконалення організації праці, що здійснюється з урахуванням найновіших досягнень науки й передового досвіду. В капіталістичному суспільстві НОП підпорядкована одержанню підприємцями макс. прибутків (див. *Тейлоризм, Фордизм*). Становлення й розвиток рад. школи НОП нерозривно пов'язані з ім'ям В. І. Леніна. Він сформулював теоретичні положення НОП в соціалістичному виробн. і підкреслював, що для Рад. влади саме організація праці є найголовніше, корінне і злободенне питання всього громадського життя (див. Повне зібр. тв., т. 36, с. 139). На сучас. етапі НОП має сприяти розв'язанню таких гол. завдань: е к о н о м і ч н о г о (неухильне зростання продуктивності праці внаслідок макс. економії робочого часу, ефективного використання матеріальних і трудових ресурсів), п с и х о ф і з і о л о г і ч н о г о (організація трудових процесів з урахуванням вимог *ергономіки*, фізіології і психології праці, підвищення працездатності людини) та с о ц і а л ь н о г о (подолання монотонності праці, підвищення її змістовності і привабливості, збереження і зміцнення здоров'я людини, поступове перетворення праці на першу життєву потребу). З метою планомірного підвищення рівня організації праці підприємства, всіх галузей нар. г-ва країни проводять роботу щодо НОП у таких найважливіших напрямах: вдосконалення форм поділу й кооперації праці; поліпшення організації та обслуговування робочих місць; проектування і впровадження найпрогресивніших прийомів і методів праці, поширення передового досвіду; вдосконалення нормування і стимулювання праці; поліпшення форм підготовки та підвищення кваліфікації кадрів; поліпшення умов праці на виробн.; виховання трудящих у дусі свідомого ставлення до праці, найсуворішого дотримання держ., технологічної і трудової дисципліни, підвищення виробничої активності трудящих. На більшості виробничих підприємств створено служби організації праці, які спільно з ін. функціональними підрозділами та громад. орг-ціями сприяють планомірному підвищенню рівня організації праці. Вдосконалення організації праці на наук. основі являє собою найважливіше завдання *наукової організації управління*. Наук.-методичну та координаційну роботу ведуть галузеві спеціалізовані центри і лабораторії НОП (1980 в СРСР було 182 такі орг-ції). З 1971 запроваджено єдину систему планування заходів щодо НОП на всіх рівнях нар. г-ва країни.

Літ.: Ленін В. І. про наукову організацію праці. К., 1975; Дубровский Ю. Н. Система понятий и категорий научной организации труда. М., 1973; Методические рекомендации по НОТ рабочих на промышленном предприятии. М., 1978; Научная организация труда в промышленности. М., 1978; Данюк В. М., Кожаринов И. В., Москалюк В. Е. Организация труда на участке мастера машиностроительного завода. К., 1980. *В. М. Данюк.*

НАУКО́ВА ОРГАНІЗА́ЦІЯ УПРАВЛІ́ННЯ (НОУ) — система заходів по вдосконаленню (раціоналізації) побудови й діяльності апарату управління на основі новітніх досягнень сучасної науки, техніки і передового досвіду. Основоположні ідеї та завдання НОУ як об'єктивної закономірності комуністичного будівництва обгрунтовані В. І. Леніним і творчо розвинуті в матеріалах та документах КПРС. В умовах соціалізму НОУ набуває планомірного характеру і охоплює управління всіма сферами соціального життя. Починаючи з 10-ї п'ятирічки заходи по вдосконаленню управління в СРСР виділяються як самостійний розділ держ. планів екон. і соціального розвитку. Основним об'єктом НОУ в СРСР є управління нар. г-вом. Важливе значення науково-обгрунтованого вдосконалення управління економікою розвинутого соціалістичного суспільства має постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12.VII 1979 «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва й якості роботи». НОУ базується на марксистсько-ленінській філософії, досягненнях економіки, юриспруденції, кібернетики, психології (див. *Психологія управління*) та деяких ін. наук, які інтегровані соціалістичною наукою управління. НОУ передбачає комплексне вдосконалення орг. та функціональної побудови апарату управління, процесу його впливу на керовані об'єкти і вдосконалення самої праці його співробітників, тобто управлінської праці. Безпосередньо це вимагає раціонального співвідношення осн. принципів побудови як апарату управління в цілому — галузевого, територіального і міжгалузевого, так і окремих його ланок; чіткого розмежування завдань, функцій, прав, обов'язків та відповідальності між органами, їхніми підрозділами і службовими особами; впровадження обгрунтованих структурно-штатних схем; уточнення взаємозв'язків, усунення паралелізму і дублювання інформаційних потоків між управлінськими ланками тощо. НОУ також передбачає чітку регламентацію процедур підготовки, прийняття й виконання рішень і нормування управлінської праці; впровадження сучас. методів збирання, переробки і оцінки інформації; вдосконалення документообороту й діловодства в апараті управління та ін. Важливий напрям НОУ — впровадження *автоматизованих систем управління* (АСУ). Необхідними умовами НОУ є наявність мережі спец. ланок, які здійснюють в апараті управління раціоналізаторські заходи і наук.-методичне керівництво ними, а також системи підготовки кваліфікованих управлінських кадрів, які професійно та психологічно готові до активного сприйняття нововведень, передових методів і досвіду управління, застосування прогресивних тех. засобів. НОУ тісно пов'язана з *науковою організацією праці*.

Літ: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 36. Чергові завдання Радянської влади; т. 45. Постанова про роботу заступників (заступників голови РНК і РПО).— Як нам реорганізувати Робсельінспекцію.— Краще менше, та краще; т. 54. Керівникам центральних установ і організацій. — Лист В. О. Аванесову 1.IX 1922; Брежнєв Л. І. Питання управління економікою розвинутого соціалістичного суспільства. К.,1976; Разнатовський І.М. Управління промисловістю Української РСР. К., 1970; Качалина Л. Н. Научная организация управленческого труда — оргпроектирование. М., 1973; Атаев А. А. Научная организация управленческого труда. М., 1980; Эффективность и качество управленческой деятельности. Государственно-правовой аспект. К., 1980.

В. Б. Авер'янов.

НАУКО́ВА ШКО́ЛА — 1) Неформальна творча співдружність у межах будь-якого наукового напряму висококваліфікованих дослідників, об'єднаних спільністю підходів до розв'язання проблеми, стилю роботи, спільного наук. мислення, ідей і методів їх реалізації. Гол. ознаки Н. ш.: значущість одержаних результатів, високий наук. авторитет у певній галузі *науки* та громад. визнання; оригінальність методики досліджень, спільні наук. погляди; наявність наук. лідерів — видатних учених, які володіють умінням підбирати творчу молодь і навчати її мистецтву дослідження, створювати в колективі творчу, ділову, доброзичливу обстановку, заохочувати самостійність мислення й ініціативу; висока наук. кваліфікація дослідників, згуртованих навколо лідера. Поняття «наукова школа» є історичним. Елементи колективної форми творчості і Н. ш. типу відносин «учитель — учні чи послідовники» (елементарна структура Н. ш.) виникли в античну епоху. Прикладами стародавніх філос. шкіл можуть бути *мілетська школа*, піфагорейська (див. *Піфагореїзм*), атомісти (див. *Атомістика*), школа *Платона, перипатетична школа*. В цьому ж розумінні можна говорити про школу Г. *Галілея* (17 ст.). Н. ш. в сучас. розумінні виникли в 19 ст., коли набули поширення лабораторії, почали створюватися н.-д. інститути й наукові товариства, ввійшли в практику колоквіуми, з'явилися спеціалізовані наук. журнали. Ці зміни в організації наук. досліджень, які є закономірним наслідком дії соціально-екон. факторів, зближення науки з виробництвом, привели до того, що форма колективної творчості виявилася домінуючою й необхідною для дальшого прогресу науки. Тільки за цих умов виникає можливість існування чотириланкового ланцюга: «наук. лідер — учбовий заклад (кафедра) — наук. ін-т (лабораторія) — колоквіум (семінар)», у якому продуктивно функціонує колектив дослідників на чолі з наук. лідером. Згодом у цьому колективі можуть скластися вищезазначені гол. ознаки Н. ш. і він перетвориться на Н. ш. В умовах *науково-технічної революції* Н. ш., щоб зберегти свій прогресивний характер (без чого

вона не може відігравати будь-якої ролі в розвитку науки), повинна володіти передовою методологією, професійною мобільністю, виявляти інтерес до досліджень в ін. наук. напрямах. Умови й передумови для появи Н. ш. у різних науках і країнах склалися в різний час. У Росії одними з перших Н. ш. були школа О. М. *Бутлерова* в хімії, школа І. М. *Сєченова* — у фізіології, П. Л. *Чебишова* — в математиці, П. М. *Лебедєва* — у фізиці. В СРСР широко відомі Н. ш. М. І. *Вавилова* (рослинництво, генетика, селекція), М. Є. *Жуковського* (механіка), М. Д. *Зелінського* (хімія), А. Ф. *Йоффе* (фізика), С. П. *Корольова* (ракетна техніка, космонавтика), Л. Д. *Ландау* (теор. фізика), М. М. *Лузіна* (математика), І. П. *Павлова* (фізіологія) та ін. На Україні лише в рад. період виникли Н. ш. О. О. *Богомольця* (патофізіологія), Д. О. *Граве* (алгебра, теорія чисел), О. М. *Динника* (механіка), О. В. *Палладіна* (біохімія), Є. О. *Патона* (зварювання), Л. В. *Писаржевського* (хімія), К. Д. *Синельникова* (фізика), В. П. *Філатова* (офтальмологія), М. Г. *Холодного* (ботаніка) та ін. 2) В широкому розумінні — сукупність учених, які працюють в одній країні або місті в певній галузі науки (напр., рад. матем. школа, геттінгенська школа математиків і фізиків), або вчених, що дотримуються певних наук. положень (напр., школа класичної фізики, школа сучас. фізики).

Літ.: Ланге К. А. Организация управления научными исследованиями. Л., 1971: Школы в науке. М., 1977.

Ю. О. Храмов.

НАУКО́ВЕ КІНО́ — галузь кінематографії, яка об'єднує в собі чотири самостійні види: *науково-популярне кіно, навчальне кіно, науково-дослідне кіно* та *технікопропагандистське кіно*. В 1947 створена Міжнар. асоціація наук. кіно (МАНК), до якої входять і кінематографісти СРСР.

НАУКО́ВЕ ТОВАРИ́СТВО ІМЕНІ ШЕВЧЕ́НКА у Львові (НТШ). Створене 1892 групою укр. діячів бурж.-ліберального напряму. Виникло внаслідок реорганізації Літературного т-ва ім. Т. Г. Шевченка, заснованого 1873 з ініціативи О. Я. *Конисього*, М. П. *Драгоманова* та ін. Т-во об'єднувало вчених різних наук. профілів. Мало два ідейно-політ. напрями — демократичний на чолі з І. Я. Франком, В. М. *Гнатюком* і бурж.-націоналістичний, ідеологом якого став М. С. *Грушевський*. У НТШ було три секції: історико-філософська, філологічна і математико-природничо-медична, до складу яких входило ряд комісій: археографічна, бібліографічна, етнографічна, правова, статистична та ін. НТШ мало друкарню, б-ку, музей. Видавало «*Записки Наукового товариства імені Шевченка*», «Літературно-науковий вісник», журн. «*Зоря*», «Етнографічний збірник», «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури» та ін., серійні видання — «Руську історичну бібліотеку», «Українсько-руську бібліотеку», а також твори Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка та ін. укр. письменників, наук. праці й матеріали. Участь передових діячів укр. культури і науки в роботі т-ва надавала в певні періоди прогресивного характеру діяльності його окремих секцій і комісій. Це насамперед стосується філологічної секції та етнографічної комісії, якими тривалий час керували І. Я. Франко і В. М. Гнатюк. Історико-філософську секцію очолював М. С. Грушевський, який 1897—1913 був головою НТШ. Бурж.-націоналістичні концепції Грушевського не раз піддавали гострій критиці передові члени т-ва — І. Я. Франко, О. С. *Маковей* та ін. Під час перебування Зх. України під владою бурж.-поміщицької Польщі (1919—39) видання т-ва часто мали антирад. спрямування. НТШ як наук. центр занепало. Після возз'єднання Зх. України з УРСР передові члени НТШ включилися в роботу рад. наук. закладів. Деякі антирадянськи настроєні члени т-ва емігрували до США й Канади, де заснували проамериканське НТШ, яке не має нічого спільного з наукою.

О. І. Дей.

НАУКО́ВИЙ КОМУНІ́ЗМ — складова частина *марксизму-ленінізму*, наука про закономірності виникнення, становлення і розвитку *комунізму* як цілісної *суспільно-економічної формації*. Н. к. органічно пов'язаний з *діалектичним матеріалізмом, історичним матеріалізмом* і *політичною економією*, які є його методологічною, загальнотеор. основою. Водночас Н. к. є логічним продовженням і завершенням філос. і екон. вчення марксизму-ленінізму. Поняття «науковий комунізм» у широкому розумінні вживається й для характеристики марксизму-ленінізму в цілому як філософ. і соціально-політ. обґрунтування необхідності революц. знищення капіталізму і побудови комунізму. Н. к. як складова частина марксизму-ленінізму має свою специфіку, яка визначається насамперед специфікою об'єкта дослідження — комунізму як сусп.-екон. формації, а також характером корінних інтересів робітн. класу, з позицій якого цей об'єкт досліджується. Тому в Н. к. на різних етапах історії в центрі уваги були питання, які висувались об'єктивним розвитком суспільства по шляху до комунізму і від розв'язання яких залежала реалізація інтересів робітн. класу і всіх трудящих. Так, в умовах загострення внутр. суперечностей *капіталізму*, коли стала очевидною неможливість розв'язати їх у межах існуючого ладу, коли протилежність інтересів робітн. класу і буржуазії вилилась у загострення *класової боротьби*, на перший план виступила необхідність дослідження об'єктивних законів розвитку капіталізму, які зумовлюють його неминучу загибель і перехід до соціалізму, висвітлення всесвітньоістор. місії робітн. класу, розкриття матеріальних, соціальних і духовних передумов *соціалістичної революції*. В епоху, коли капіталізм переміг у світовому масштабі і перетворився на світову систему, а в своєму внутр. розвитку досяг ступеня *імперіалізму*, в центрі уваги стали питання безпосереднього здійснення соціалістич. революції, визначення конкретних шляхів, форм, засобів революц. перетворення суспільства. Після перемоги соціалістич. революції і з утворенням *світової системи соціалізму* поряд з питаннями дальшого розвитку революц. боротьби робітн. класу, *національно-визвольного руху, світового революційного процесу* першорядного значення набуває дослідження закономірностей соціалістичного і комуністичного будівництва, питань наук. управління соціальними процесами, *комуністичного виховання* трудящих. Н. к. досліджує виникнення, становлення і розвиток комуністичного суспільства, розглядає різні аспекти його. По-перше, він вивчає матеріальні, соціальні й духовні передумови загибелі капіталізму і виникнення комунізму, доводить істор. необхідність і неминучість виникнення комунізму. По-друге, Н. к. розкриває діалектику переходу від класово антагоністичного суспільства до соціалізму і комунізму, заг. закономірності і особливості здійснення соціалістичної революції, її рушійні сили, визначає, що могильником капіталізму, класово антагоністичного суспільства в цілому і будівником комунізму є пролетаріат. Як теор. вираз пролет. руху, Н. к. має своїм завданням розкрити перед робітн. класом зміст його істор. місії, вказати шляхи здійснення ним політ. керівництва напівпролет. і непролет. верствами трудящих у боротьбі за повалення капіталізму і побудову комунізму. По-третє, Н. к. досліджує внутр. зміст комуністичної сусп.-екон. формації та її якісну відмінність від усіх попередніх формацій, тобто показує сутність комунізму. По-четверте, Н. к. розкриває внутр. діалектику, закономірності, етапи, істор. фази розвитку комунізму, його майбутнє. По-п'яте, Н. к. формулює заг. принципи наук. керівництва і управління розвитком суспільства, визначає наук. основи комуністичного виховання трудящих. Отже, виражаючи корінні інтереси робітн. класу і всіх трудящих, Н. к. є теор. обґрунтуванням практики революц. боротьби робітн. класу, національно-визвольних рухів, практики будівництва соціалізму і комунізму, теор. основою боротьби за перемогу соціалізму і комунізму в усьому світі. Оскільки інтереси робітн. класу збігаються з напрямом дії об'єктивних законів сусп. прогресу, у Н. к. об'єктивна науковість збігається з його *партійністю*. Він непримиренний до будь-яких проявів бурж. ідеології, *реформізму, ревізіонізму*, бурж. *націоналізму* тощо.

Н. к. має творчий характер, він ворожий *догматизмові*. Це зумовлене тим, що теор. освоєння предмета Н. к. здійснюється історично в міру розвитку самого предмета і корінних інтересів робітн. класу, тобто історія і логіка об'єктивного процесу виникнення і розвитку комуністичного суспільства відображається в історії і логіці теорії

Н. к. через призму історії і логіки корінних інтересів робітн. класу. Відображаючи практику революц. боротьби та об'єктивний розвиток суспільства по шляху до комунізму, Н. к. нерозривно зв'язаний з життям. Він являє собою стрункy систему наук. знань, яка розвивається, поглиблюється, доповнюється, змінюється відповідно до зміни самої дійсності. Критерієм науковості й основою реалізації творчого характеру Н. к. є практика *міжнародного комуністичного руху,* національно-визвольних рухів, практика здійснення соціалістичних революцій і будівництва соціалізму й комунізму. Теор. узагальнення цієї практики здійснюється комуністичними партіями, воно є основою вироблення науково обгрунтованої політики, визначення осн. принципів стратегії і тактики революц. сил сучасності, генеральної лінії світового комуністичного руху.

Н. к.— інтернац. вчення за своєю суттю і характером. Це зумовлене тим, що корінні інтереси робітн. класу всіх країн єдині, що вони виражають інтереси всіх трудящих, що сам процес революц. переходу від капіталізму до соціалізму має інтернац. характер, а також тим, що Н. к. узагальнює досвід боротьби за здійснення соціалістичних революцій і будівництва соціалізму в усіх країнах. Інтернац. характер Н. к. включає необхідність урахування істор. і нац. особливостей революц. боротьби робітн. класу, здійснення соціалістичних революцій, будівництва соціалізму в різних країнах при розв'язанні інтернац. завдань комуністичного будівництва. Це має величезне значення для практики побудови комуністичного суспільства і для боротьби проти намагань бурж. ідеологів, реформістів, ревізіоністів перекрутити, спотворити, дискредитувати теорію Н. к., практику комуністичного будівництва.

Н. к., як наука, має власну систему *понять, категорій, законів,* у яких відображено істотні риси і сторони процесу революц. переходу від капіталізму до соціалізму. Осн. категорії Н. к.— комуністична суспільно-екон. формація, соціалістична революція, *диктатура пролетаріату,* союз робітничого класу і селянства, світовий революц. процес, перехідний період від капіталізму до соціалізму, соціалізм, комунізм тощо. Ці категорії є загальними стосовно всього процесу революц. переходу від капіталізму до соціалізму і водночас сповнені конкретно-істор. змісту відповідно до особливостей істор. розвитку суспільства, а також окремих країн.

У сучас. умовах роль Н. к. все більше зростає. Дальше поглиблення й загострення *загальної кризи капіталізму,* посилення революц. боротьби робітн. класу, нац.-визвольних рухів, прискорення темпів світового революц. процесу, поглиблення осн. суперечності сучас. епохи — між капіталізмом і соціалізмом, величезні успіхи соціалістичного й комуністичного будівництва, залучення до активної участі в сусп. житті найширших верств трудящих — усе це вимагає наук. обгрунтування закономірностей розвитку сучас. суспільства на шляху до комунізму, розкриття перспектив майбутнього всього людства.

Особливого значення набуває Н. к. у розв'язанні завдань комуністичного виховання трудящих. Озброюючи їх знанням об'єктивних закономірностей побудови комунізму, сприяючи усвідомленню кожною людиною своєї причетності до успішного розв'язання завдань комуністичного будівництва, Н. к. стає одним з найважливіших факторів формування в усіх трудящих наук. комуністичного світогляду, активної життєвої позиції, вміння, готовності і волі будувати комунізм, усвідомлення єдності цілей і смислу життя суспільства і особи.

У Програмі КПРС, матеріалах і рішеннях з'їздів партії, пленумів ЦК КПРС, міжнар. нарад комуністичних і робітн. партій на основі узагальнення всього світового комуністичного руху розроблено ряд важливих теор. положень і висновків, які збагатили і розвинули теорію Н. к. відповідно до нових істор. умов. Разом з тим марксистсько-ленінські партії озброюють теор. положеннями Н. к. широкі маси трудящих, згуртовуючи їх на цілеспрямовану боротьбу проти сил імперіалізму, за мир, соціальний прогрес, за соціалізм, керуються цими положеннями в боротьбі з реакційною бурж. ідеологією, антикомунізмом, реформізмом, ревізіонізмом, вони активно втілюють теор. положення Н. к. в життя, в безпосередню практику боротьби за повалення капіталізму і побудову комунізму в усьому світі.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 3. Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія; т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 19. Маркс К. Критика Готської програми.— Енгельс Ф. Розвиток соціалізму від утопії до науки; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 23. Три джерела і три складових частини марксизму; т. 26. Карл Маркс; Проблемы научного коммунизма. М., 1970; Ковалев А. М. Наука о коммунизме. М., 1967; Тадевосян Э. В. Коммунизм как наука. М, 1971; Научный коммунизм. Словарь. М., 1980.

Ю. В. Осічнюк.

НАУКО́ВІ ЗАПИСКИ́», «Учені записки» — збірники друкованих праць наук. товариств, установ, вищих навч. закладів тощо. Як тип видання з'явилися в Зх. Європі в 2-й пол. 17 ст., у Росії — в 2-й пол. 18 ст., на Україні — в 2-й пол. 19 ст. Уміщували наук. розвідки, доповіді, публікували звіти й протоколи засідань учених рад. У дореволюц. час на Україні Київ., Харків. і Новоросійський (в Одесі) ун-ти випускали «Н. з.» рос. мовою. *Наукове товариство імені Шевченка* у Львові та *Українське наукове товариство* в Києві видавали «Н. з.» укр. мовою. Інтенсивний розвиток науки, наявність великого числа висококваліфікованих кадрів учених в СРСР зумовили появу «Н. з.» з багатьох галузей знань. «Н. з.», зокрема на Україні, випускають наук. установи АН УРСР, численні н.-д. установи, ун-ти, ін-ти, музеї. З'явився новий тип видання «Н. з.» — респ. міжвідомчий наук. збірник, публікується і під ін. назвами. На Україні виходять: «*Вісник Академії наук Української РСР*», «Вісник Київського університету», міжвідомчі респ. збірники: «Слов'янське літературознавство і фольклористика», «Питання історії народів СРСР» тощо.

Ф. К. Сарана.

«НАУКО́ВІ ЗАПИСКИ» — збірник наукових праць музично-дослідної секції *Всеукраїнського товариства революційних музикантів* (ВУТОРМ). У 1931 в Харкові у вид-ві «*Рух*» вийшов один випуск. У збірнику надруковано статті з питань укр., рос. і зарубіж. муз. культури й естетики, муз. педагогічної практики. Вміщено муз. бібліографію за перші 10 років Рад. влади на Україні.

НАУКО́ВІ ПРАЦІВНИКИ́ — спеціалісти, які ведуть дослідження наук. проблем або окремих питань у тій чи іншій галузі знань у науково-дослідних установах або в вузах, куди вони поступають на роботу в порядку *конкурсу.* Рівень кваліфікації Н. п., як правило, визначається *вченими званнями* і *вченими ступенями.* Специфіка дослідницької роботи, ступінь напруженості розумової діяльності зумовлюють встановлення для Н. п. певних пільг і переваг у галузі умов праці. Так, оплата праці працівників н.-д. установ і вузів залежить від вченого ступеня і звання. За успішне розв'язання наук. проблем і впровадження досягнень науки і техніки у виробництво Н. п. виплачуються премії за рахунок спец. преміального фонду. З дотриманням встановленого порядку їм дозволяється вести пед. роботу як за сумісництвом, так і на умовах погодинної оплати. Чергова відпустка Н. п. провідних н.-д. установ надається строком від 24 до 48 робочих днів залежно від вченого ступеня і посади, яку вони займають: професорсько-викладацькому складові вузів — 48 робочих днів, крім того, їм встановлено скорочений робочий день (6 годин). Н. п., які мають вчене звання професора або вчений ступінь доктора наук, виплачується підвищена пенсія. Крім того, особи, які перейшли на пенсію, можуть працювати у вузах на посадах професорів-консультантів і в н.-д. установах — на посадах старших наук. співробітників-консультантів.

А І. Процевський.

НАУКО́ВІ СТУДЕ́НТСЬКІ ТОВАРИ́СТВА — в СРСР добровільні студентські об'єднання, що організовуються у вузах з метою залучення студентів до науково-дослідної роботи. Є важливим засобом підвищення якості підготовки й виховання спеціалістів, здатних творчо застосовувати у практичній діяльності досягнення науково-тех. і культур. прогресу. Н. с. т. мають свої статути. Н.-д. діяльність студентів координують всесоюз., респ., крайові, обл. і вузівські ради. Зокрема, М-во вищої і серед. спец. освіти УРСР, ЦК ЛКСМ України, Укр. профспілка працівників вищої школи проводять конкурси з природни-

чих, тех. і гуманітарних наук, олімпіади «Студент і науково-технічний прогрес», виставки, наук.-тех. конференції. В 1978 у вузах УРСР налічувалось 9,5 тис. наук. гуртків і проблемних груп, у яких брало участь 217 тис. студентів; у 75 вузах республіки функціонують об'єднання типу конструкторських, проектно-конструкторських, технологічних, екон. бюро. В 1979 11 студентських робіт удостоєно медалей і премій АН УРСР, 10 — грамот Президії АН УРСР.

Б. Я. Константиновський.

НАУКО́ВІ ТОВАРИ́СТВА — добровільні об'єднання спеціалістів, покликані сприяти розвиткові окремих галузей науки, техніки, виробництва та культури, поширювати наук. знання серед населення. Почали виникати в країнах Зх. Європи з 2-ї пол. 17 ст. Першим Н. т. в Росії було *Вільне економічне товариство* (засн. 1765). Особливого розвитку т-ва набули після ліквідації кріпацтва. З організацією ун-тів при багатьох з них було створено Н. т. На Україні виникли *Київське товариство дослідників природи*, Харківське товариство дослідників природи (обидва засн. 1869) та ін. (див. *Природознавців товариства на Україні*). Відомі також *Одеське товариство історії і старожитностей* (1839—1922), *Харківське математичне товариство* (з 1879), *медичні наукові товариства* (напр., у Києві, 1840), *Наукове товариство імені Шевченка* у Львові (1893—1939), *педагогічні товариства, Київське юридичне товариство* (1877—1916), *Історичне товариство Нестора-літописця* в Києві (1873—1917), *Історико-філологічне товариство при Харківському університеті* (1877—1919), *Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті* в Одесі (1889—1917), *Історико-філологічне товариство при Ніжинському історико-філологічному інституті* (1894—1917) та ін. *історичні товариства, Київське фізико-математичне товариство* (1890—1917), *Київське фізико-хімічне товариство* (1910—33), *Українське наукове товариство* в Києві (1907—21) та ін. Значна увага в роботі дореволюц. т-в приділялась питанням громадсько-політ. характеру. Як правило, ці питання розв'язувались з ліберально-бурж. позицій. Після встановлення Рад. влади частина Н. т. проводила далі свою роботу в значно ширших масштабах, стаючи на позиції буд-ва соціалізму. Деякі Н. т. поєднали роботу з відповідними кафедрами ун-тів, а також з АН СРСР і академіями союзних республік. Найбільші Н. т. при АН СРСР: Всесоюзне бот. т-во (з 1916), Всесоюзне т-во фізіологів, біохіміків і фармакологів (з 1918; 1961 з нього виділилось три окремі т-ва), Географічне товариство СРСР (з 1845; див. також *Географічне товариство УРСР*), Всесоюзне астрономічне т-во (з 1932), Всесоюзне ентомологічне т-во (з 1859) та ін. До найбільших Н. т. належать також *науково-технічні товариства* в СРСР. У 1947 створено науково-осв. Всесоюзне т-во «*Знання*» (див. також ст. про т-во «*Знання*» УРСР). Всесоюзні Н. т. мають свої відділення та філіали в республіках СРСР, в т. ч. на Україні, і великих містах, а на підприємствах і в установах — групи. З 1959 на Україні діє *Одеське археологічне товариство*, з 1961 — *Педагогічне товариство УРСР*, з 1966 — *Українське товариство охорони пам'яток історії та культури* та ін.

Н. т. в СРСР відіграють певну роль в розробці актуальних проблем науки, оскільки вони об'єднують учених і фахівців однієї або кількох споріднених спеціальностей, які працюють у різних установах або на пром. і с.-г. підприємствах. Н. т. сприяють розвиткові і пропаганді передової рад. науки, широкому впровадженню у практику комуністичного будівництва найновіших досягнень науки і техніки. З метою залучення студентів до наукової роботи в СРСР створено *наукові студентські товариства*.

С. А. Литвинов.

НАУКО́ВО-АТЕЇСТИ́ЧНА ПРОПАГА́НДА — одна з ділянок *ідеологічної роботи КПРС* по формуванню у рад. людей науково-матеріалістичного світогляду. Н.-а. п. має на меті остаточне подолання в свідомості мас реліг. пережитків, які в соціалістичному суспільстві продовжують відігравати негативну роль, оскільки відвертають увагу трудящих від завдань комуністичного будівництва, знижують їхню творчу активність, обмежують коло духовних інтересів і потреб. Н.-а. п. є конституційним правом громадян, закріпленим у Конституції СРСР (ст. 52), конституціях союзних (зокрема, ст. 50 Конституції УРСР) і авт. республік. Партія приділяє Н.-а. п. велику увагу. В Програмі КПРС, у ряді постанов вона вимагає використовувати всі засоби ідейного впливу для виховання людей у дусі науково-матеріалістичного світорозуміння і подолання реліг. забобонів, не допускаючи образження почуттів віруючих. Н.-а. п. базується на вченні *марксизму-ленінізму*. Наук. обгрунтованість Н.-а. п. досягається розгортанням н.-д. роботи в галузі наук. *атеїзму* і релігії. На Україні її ведуть Київ. філіал ін-ту наук. атеїзму Академії сусп. наук при ЦК КПРС, відділи наук. атеїзму ін-ту філософії та ін-ту сусп. наук АН УРСР, кафедри наук. атеїзму вузів, зокрема кафедра історії й теорії атеїзму Київ. ун-ту. Видаються журнал «*Людина і світ*», міжвідомчий наук. збірник «Вопросы атеизма» (з 1965), значна кількість наукової і науково-популярної літератури.

Н.-а. п в СРСР здійснюють парт., комсомольські і профспілкові організації, товариство «*Знання*», культурно-освітні та ін. установи, *засоби масової інформації і пропаганди*, радянська література і мистецтво. Див. також *Атеїстичне виховання*.

Літ.: Маркс К., Енгельс Ф., Ленін В. І. Про релігію. К., 1975; КПРС і Радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду (Збірник документів і матеріалів). К., 1962.

В. К. Танчер.

НАУКО́ВО-ВИРОБНИ́ЧЕ КІНО́ — див. *Техніко-пропагандистське кіно*.

НАУКО́ВО-ВИРОБНИ́ЧІ КО́МПЛЕКСИ — господарська або організаційна спільність науково-дослідних, проектних, конструкторсько-технологічних організацій, виробничих підрозділів, що забезпечує поєднання основних ланок циклу «дослідження — виробництво», виконання комплексних науково-технічних програм, впровадження розробок у виробництво. Н.-в. к. є однією з форм *інтеграції* науки і виробництва в умовах розвинутого соціалізму. Створюються відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо підвищення ефективності роботи наукових організацій і прискорення використання в народному господарстві досягнень науки і техніки» (1968). Осн. форми Н.-в. к.: комплексні н.-д. орг-ції, що включають н.-д., конструкторські, технологічні підрозділи, дослідно-експериментальне виробн.; *науково-виробничі об'єднання*; спеціалізовані госпрозрахункові виробничо-тех. об'єднання, що включають проектно-конструкторські, технологічні підрозділи і дослідне виробн., забезпечують впровадження *комплексної механізації і автоматизації виробництва* та *наукової організації праці* на підприємствах певної галузі; наук.-тех. центри у складі великих пром. підприємств і об'єднань, що формуються на базі н.-д. ін-тів. Особливою формою Н.-в. к. є міжвідомчі цільові наук.-виробничі об'єднання (виникли в Зх. наук. центрі АН УРСР на поч. 70-х рр.), які організовують діяльність н.-д., проектно-конструкторських та ін. орг-цій, підприємств і об'єднань у рамках виконання цільових наук.-тех. програм. Н.-в. к. мають забезпечувати: орг. поєднання наук. і виробничого циклів, що дає змогу скоротити їхню тривалість; узгодження планів *науково-технічного прогресу* з планами виробн.; стандартизацію, уніфікацію, комплексність наук.-тех. розробок; найефективніше впровадження розробок у виробн.; підвищення наук.-тех. рівня в галузях (підгалузях) виробн. і регіонах.

Літ.: Интеграция науки и производства в условиях развитого социализма. К., 1979; Бляхман Л. С. Экономика научно-технического прогресса. М., 1979; Косолапов В. В. Научно-техническая политика общества развитого социализма. К., 1979.

В. Ю. Шевченко.

НАУКО́ВО-ВИРОБНИ́ЧІ ОБ'ЄДНА́ННЯ — єдині госпрозрахункові науково-виробничі господарські комплекси, до складу яких входять науково-дослідні, конструкторські, проектно-конструкторські й технологічні організації, заводи (фабрики), пусконалагоджувальні та інші структурні одиниці; одна з форм *науково-виробничих комплексів*. Гол. завдання Н.-в. о.— створення і впровадження в нар. г-во нових машин, приладів, устаткування, матеріалів, сортів і гібридів с.-г. рослин і порід тварин, технологічних процесів, що відповідають за своїми тех.-екон. та ін. показниками вищим

досягненням вітчизн. і зарубіжної науки і техніки. Н.-в. о. створюються за галузевим принципом. Як правило, всі підприємства і орг-ції Н.-в. о. в пром-сті не мають прав *юридичної особи* і на них не поширюється дія заг. Положення про н.-д., конструкторські і технологічні орг-ції і Положення про соціалістичне держ. виробниче підприємство. Н.-в. о. очолює генеральний директор. Керівництво об'єднанням здійснює апарат управління гол. структурної одиниці (гол. підприємства, орг-ції). У Н.-в. о. створюються ради об'єднання (ради директорів) та наук.-тех. ради. Діяльність Н.-в. о. в пром-сті регламентує Положення про науково-виробниче об'єднання, затверджене постановою Ради Міністрів СРСР від 30.XII 1975. Дія цього Положення поширюється також на Н.-в. о. в сільс. г-ві, буд-ві, на транспорті і в зв'язку. Особливості застосування його в цих галузях визначають відповідні м-ва. Н.-в. о. функціонують в електротех., радіотех., газовій, лісовій пром-сті, пром-сті хім. і нафт. машинобудування тощо. В УРСР на поч. 1980 діяло 30 Н.-в. о. в пром-сті, буд-ві і на транспорті та 6 — в сільс. г-ві (по садівництву, виноградарству, цукр. буряках, виробн. племінної *грени*, ефіроносах).

П. В. Щепінко.

НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНЕ КІНО́ — один із видів наукового кіно, засіб наукового дослідження. Відтворює на екрані досліджувані об'єкти, явища й процеси так, як їх сприймає людина при безпосередньому спостереженні. Для наукових досліджень на плівці за допомогою спец. апаратури фіксують динамічні, часто приховані від сприйняття процеси і явища, для чого використовують різні методи *кінознімання* [швидкісне (рапідне) та уповільнене (цейтраферне), підводне та авіаційне; поєднання знімального апарата з мікроскопом, телескопом, рентгенівським апаратом; знімання в поляризованому світлі, в інфрачервоних та ультрафіолетових променях тощо]. Розрізняють чотири види Н.-д. к.— кінодокументація, кінореєстрація, кіновимірювання і кінодослідження. Багато методів науково-дослідних кінознімань вимагають спеціальної знімальної апаратури, складних пристосувань та приладів, зокрема надшвидкісних кінознімальних камер. Лабораторії Н.-д. к., як правило, включені в систему н.-д. інститутів.

Є. П. Загданський.

НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ВСЕСОЮ́ЗНИЙ ІНСТИТУ́Т ПО ВИПРО́БУВАННЮ МАШИ́Н І ОБЛА́ДНАННЯ ДЛЯ ТВАРИ́ННИЦТВА І КОРМОВИРОБНИ́ЦТВА. Підпорядкований Держкомсільгосптехніці СРСР. Засн. 1976 у с. Дослідницькому (Київ. обл.) на базі Укр. машиновипробувальної станції (1948—76). В ін-ті — 15 відділів та спец. лабораторія, дослідне г-во. Осн. завданням ін-ту є розробка наук. основ, методів і тех. засобів випробування нової сільськогосподарської техніки для тваринництва і кормовиробництва, удосконалення на цій основі технологій виробн. в рослинництві й тваринництві. Ін-том випробувано бл. 4 тис. с.-г. машин і рекомендовано у виробн. майже 600 конструкцій тракторів, комбайнів, обладнання для тваринницьких ферм, а також різних комплексів машин; розроблені технологічні рекомендації по вирощуванню цукр. буряків без затрат ручної праці, по безприв'язному утриманню високоудійних корів, сінажуванню трав у баштах тощо.

Л. В. Погорілий.

НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНІ ІНСТИТУ́ТИ — в СРСР держ. установи, де проводяться основні наук. дослідження і підготовка наук. кадрів з різних галузей науки, техніки і виробництва. Н.-д. і., що здійснюють фундаментальні дослідження в галузі природничих і сусп. наук, підпорядковані *Академії наук СРСР* і академіям союз. республік. Дослідження з окремих галузей нар. г-ва проводять галузеві Н.-д. і., підпорядковані відповідним галузевим м-вам і відомствам. Деякі м-ва і відомства СРСР у своєму підпорядкуванні мають галузеві академії наук Так, М-ву с. г. СРСР підпорядкована *Академія сільськогосподарських наук Всесоюзна*, М-ву охорони здоров'я СРСР — *Академія медичних наук СРСР*; М-ву освіти СРСР — *Академія педагогічних наук СРСР*; М-ву культури СРСР — *Академія мистецтв СРСР*. Діяльністю Н.-д. і. керує директор. Осн. структурними підрозділами ін-ту є відділи, сектори, лабораторії. В 1979 в СРСР налічувалось бл. 3 тис. Н.-д. і., їх філіалів і відділень. В Укр. РСР сформувалась широка мережа заг.-наук. і галузевих Н.-д. і., підпорядкованих *Академії наук Української РСР*, респ. м-вам і відомствам, які ведуть дослідження майже в усіх галузях сучас. науки. З метою забезпечення дальшого розвитку наук. досліджень в екон. районах України, зміцнення зв'язків науки з виробництвом і посилення координації наук. роботи в УРСР організовано наук. центри (*Дніпропетровський науковий центр АН УРСР, Донецький науковий центр АН УРСР, Західний науковий центр АН УРСР* у Львові, *Північно-західний науковий центр АН УРСР* у Києві, *Північно-східний науковий центр АН УРСР* у Харкові, *Південний науковий центр АН УРСР* в Одесі тощо), розвивається нова форма зв'язку науки й виробництва — *науково-виробничі об'єднання*. Ряд Н.-д. і. створено при Раді Екон. Взаємодопомоги, установи типу Н.-д. і. працюють при ЮНЕСКО і кількох міжнар. наук. орг-ціях.

В. М. Пелих.

НАУКО́ВОЇ І ТЕХНІ́ЧНОЇ ІНФОРМА́ЦІЇ ДЕРЖА́ВНА СИСТЕ́МА — сукупність узгоджено і постійно взаємодіючих органів, що здійснюють збирання, аналітико-синтетичну обробку, зберігання, пошук і поширення наукової і тех. *інформації* (НТІ), а також науково-тех. пропаганду, і об'єднаних у СРСР в єдину систему (мал.). Розподіл функцій між органами НТІ базується на таких принципах. Всі джерела НТІ (журнали, книги, патентні описи, наук.-тех. звіти, інформаційні листки і т. п.) діляться на три окремі потоки. Перший потік утворюється в результаті централізованої обробки світової наук.-тех. літератури і «тече» зверху вниз, «живлячи» всі ланки системи НТІ, а також вчених і спеціалістів. Другий потік НТІ утворюють усі документи, що не публікуються, проте відбивають результати н.-д., проектних і дослідно-конструкторських робіт, передовий технологічний досвід, винаходи, раціоналізаторські пропозиції і т. п. Ці документи надходять з підприємств і орг-цій кожної галузі нар. г-ва в центр. галузеві ін-ти НТІ, які на їх базі під-

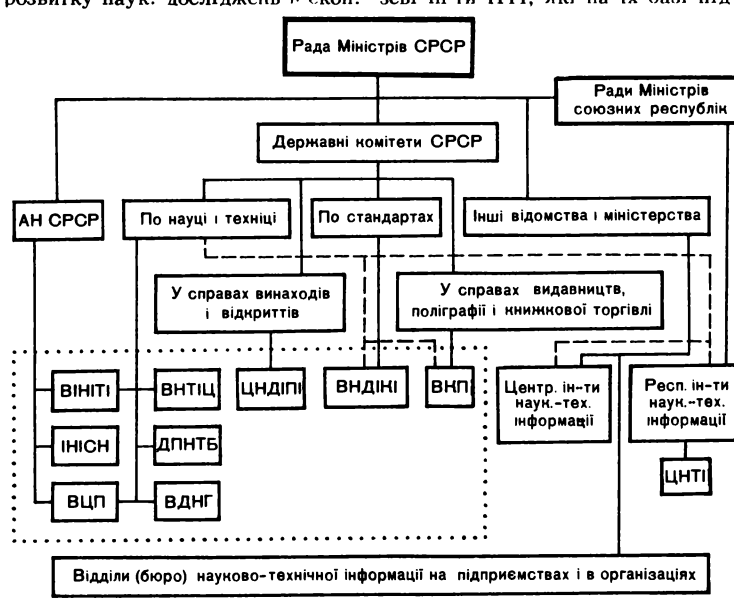

Структура державної системи наукової і технічної інформації СРСР.

готовляють різноманітні інформаційні видання, що надходять у всі ін. органи НТІ даної галузі, а також здійснюють різні види інформаційного обслуговування. Третій потік НТІ утворюють документи, що містять відомості про наук.-тех., технологічні та ін. досягнення міжгалузевого характеру, якими через органи НТІ обмінюються одна з одною різні галузі нар. г-ва. Держ. систему НТІ СРСР утворюють інформаційні органи чотирьох типів: всесоюзні (функціональні), центр. галузеві, міжгалузеві територіальні та бюро НТІ на підприємствах і в орг-ціях. Всесоюзні органи: Всесоюзний ін-т наук. і тех. інформації (ВІНІТІ), Ін-т наук. інформації з суспільних наук (ІНІСН), Всесоюзний наук.-тех. інформаційний центр (ВНТІЦ), Держ. публічна наук.-тех. бібліотека СРСР (ДПНТБ), Центр. н.-д. ін-т патентної інформації і тех.-екон. досліджень (ЦНДІПІ), Всесоюзний науково-дослідний ін-т класифікації і кодування (ВНДІКІ), Всесоюзний центр перекладів науково-технічної літератури і документації (ВЦП), Всесоюзна книжкова палата (ВКП), Виставка досягнень нар. г-ва (ВДНГ). Центр. галузеві органи НТІ: 87 н.-д. ін-тів НТІ і тех.-екон. досліджень у кожній галузі нар. г-ва. Міжгалузеві територіальні органи: 15 респ. ін-тів наук.-тех. інформації і пропаганди (на Україні — *Науково-технічної інформації і техніко-економічних досліджень український науково-дослідний інститут*) і 111 територіальних центрів в союзних і авт. республіках, краях і областях. Бюро тех. інформації і відділи НТІ (понад 12 тисяч) — на підприємствах, у н.-д. та проектно-конструкторських орг-ціях. Останніми роками в Н. і т. і. д. с. дедалі ширше використовуються ЕОМ та ін. найновіші тех. засоби, в результаті чого ця система перетворюється на автоматизовану. Центр. роль у ній відіграватиме мережа автоматизованих центрів НТІ.

Літ.: Органы научно-технической информации СССР. Справочник. М., 1980.

А. І. Чорний.

НАУКО́ВО-ПОПУЛЯ́РНА ЛІТЕРАТУ́РА — твори про досягнення суспільних, природничих і тех. наук, про видатних політ. і держ. діячів, творців духовних цінностей, адресовані широкому колу читачів. Завдання популяризації науки, як вказував В. І. Ленін, полягає в тому, щоб, не перекручуючи істини, ознайомлювати з нею широкі верстви народу, навчаючи читачів самостійно мислити (див. Повне зібр. тв., т. 5, с. 341). Великого значення Н.-п. л. надавали рос. революц. демократи. На Україні — в Києві, Харкові, Львові, Чернівцях, Ужгороді, Чернігові та ін. містах осв. т-ва, громади, приватні вид-ва випускали для народу серії популярних книг з різних галузей знання. У створенні й виданні Н.-п. л. брали активну участь письменники. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції Н.-п. л. в СРСР досягла великого розвитку, набула справді наук. характеру. Н.-п. л. видається як для висококваліфікованих спеціалістів ін. профілю, так і для малопідготовлених читачів, зокрема для підлітків і дітей. Великими тиражами виходять написані в різних жанрах книги з осн. проблем фундаментальних і прикладних наук, біографії діячів науки, л-ри і мистецтва, описи подорожей. Академія наук СРСР і академії наук союзних республік видають науково-популярні серії книжок з усіх галузей знання, Всесоюзне і респ. т-ва «Знання» — брошури під девізом «Нове в житті, науці і техніці». Вчені, письменники, новатори виробництва розповідають про досягнення вітчизн. і зарубіж. науки й техніки, діляться передовим досвідом, сприяючи формуванню марксистсько-ленінського світогляду і залученню широких мас населення до участі в наук.-технічній творчості. Значним внеском у створення наук.-біографічної л-ри став випуск серії «Жизнь замечательных людей» (з 1933), на Україні — «Уславлені імена» (з 1966; до 1972 — «Життя славетних»). Видаються щорічники «Наука и человечество», «Эврика», «Пути в незнаемое», наук.-популярні журнали «Наука и жизнь», «Знание — сила», «Вокруг света», на Україні — «*Знання та праця*», «*Наука і суспільство*», зб. «*Рідна природа*».

Р. Т. Гром'як.

НАУКО́ВО-ПОПУЛЯ́РНЕ КІНО́ — один із видів наукового кіно; фільми, які служать для поширення наукових знань серед широкого кола глядачів. Н.-п. к. на основі популяризації досягнень науки сприяє вихованню наукового, матеріалістичного світогляду, високих моральних норм. Н.-п. к. також висвітлює життя й діяльність вчених, розповідає про наукові відкриття. Залежно від змісту і кінематографічних засобів виразності існує 3 типи творів Н.-п. к. — науково-популярні, науково-публіцистичні і науково-художні. Вперше наук.-популярні фільми з'явилися 1897 у Франції та Німеччині; в Росії — 1911. Після Великого Жовтня розвиток Н.-п. к. йшов від «культурфільмів» 20-х рр. до «техфільмів» 30-х рр. і до «воєнфільмів» періоду Великої Вітчизн. війни. Н.-п. к. 60—80-х рр. спрямоване на вирішення нових завдань, пов'язаних з науково-тех. революцією і вихованням нової людини. Науково-популярні фільми, які розвивалися від дидактичних кінолекцій до сюжетних картин, створюються в різних жанрах і стилях. Серед найвідоміших наук.-популярних фільмів — «Механіка головного мозку» (1926, реж. В. *Пудовкін*), «В глибинах моря» (1938, реж. О. *Згуріді* й Б. Долін), «Подорож по СРСР» (1946—56, реж. В. Шнейдеров), «Лісова бувальщина» (1950, реж. О. Згуріді), «За життя пророчених» (1957, реж. Д. Яшин), «Дорога до зірок» (1957, реж. П. Клушанцев), «Секрет НСЄ» (1959, реж. С. Райтбурт), «Рукописи В. І. Леніна» (1960, реж. Ф. Тяпкін), «Генетика і ми» (реж. О. Сакаян), «Арам Хачатурян» (реж. Ю. Альдохін), обидва — 1978. На Україні Н.-п. к. виникло 1919. Виходили переважно просвітительські й пропагандистські фільми («Азіатська гостя», «Жертви підвалів») на Одес., а згодом і на Київ. студіях худож. фільмів. На поч. 1941 була організована *Київська кіностудія науково-популярних фільмів*. В кін. 60-х рр. на цій студії склався творчий напрям, характерними рисами якого були: посилена увага до людини та її внутрішнього світу; тенденція до складних композиційних побудов тощо. Основу багатьох картин становили документально зняті й образно осмислені наук. експерименти. Багато фільмів висвітлювали досягнення в галузі економіки, психології, соціології. Широке визнання здобули майстри укр. Н.-п. к. М. *Грачов*, Є. *Григорович*, Л. *Островська*, Ф. *Соболєв*, Л. *Удовенко*, А. *Серебреников*. Серед фільмів — «Вони бачать знову» (1947, реж. М. Грачов), «Індійські йоги: хто вони?» (1970, реж. А. Серебреников), «Мова тварин» (1967), «Чи думають тварини?» (1970), «Сім кроків за горизонт» (1968), «Коли зникають бар'єри» (1979, всі чотири — реж. Ф. Соболєв), «Контакти» (1977, реж. В. Олендер), «Метаморфози» (1979, реж. А. Борисюк), «Жива земля» (1979, реж. Р. Плахов-Модестов). Наук.-популярні фільми, крім спец. кіностудій в Москві, Ленінграді, Києві, випускають також студії союзних республік. Виходять кіножурнали «Наука и техника», «Хочу всё знать», «Сельское хозяйство»; на Україні — «Сільське господарство України». Наук.-популярні фільми створюються в багатьох промислово розвинутих країнах світу; в капіталістичних країнах вони нерідко підпорядковані рекламі. Існує Міжнар. асоціація наук. кіно, яка регулярно проводить конгреси й кінофестивалі. На міжнародних кінофестивалях нагородами відзначено багато рад. наук.-популярних фільмів.

Літ.: Ждан В. Н. Вопросы мастерства в научно-популярной кинематографии. М., 1952; Згуриди А. М., Васильков И. А. Научное кино в СССР. М., 1959; Кино и наука, в. 3. М., 1970; Загданський Є. П. Фільми, образи і формули. К., 1970; Васильков И. А. Научно-популярное кино. М., 1977; Гурова Л. Л. Кино о науке. М., 1980.

Є. П. Загданський.

НАУКО́ВО-ТЕХНІ́ЧНА ПРОПАГА́НДА — усне, друковане і наочно-ілюстративне поширення досягнень науки і техніки, передового виробничого досвіду з метою їх освоєння і подальшого використання у народному господарстві. Тісно пов'язана з партійною пропагандою. Н.-т. п. сприяє прискоренню наук.-тех. прогресу, розкриває сутність і значення відкриттів у науці, винаходів і вдосконалень у галузі техніки і технологічних процесів, передових прийомів і методів праці. Організаційними формами Н.-т. п. є конгреси, симпозіуми, конференції, семінари, школи передового досвіду, лекторії, екскурсії на підприємства, в н.-д. установи тощо. Пропаганда ведеться також за допомогою журналів, газет, радіомовлення, кіно, телебачення та ін. Н.-т. п. проводять установи Державної системи інформації (зокрема, *Науково-техніч-*

ної інформації і техніко-економічних досліджень український науково-дослідний інститут, Виставка досягнень народного господарства СРСР, Виставка досягнень народного господарства УРСР), комітети і відомства Ради Міністрів СРСР, громадські установи і організації (*будинки науково-технічної пропаганди,* товариство «*Знання*», *науково-технічні товариства* та ін.). *Г. В. Блинов.*

НАУКО́ВО-ТЕХНІ́ЧНА РЕВОЛЮ́ЦІЯ — сучасна форма *науково-технічного прогресу,* що зумовлює докорінні зміни *продуктивних сил* внаслідок застосування найновіших науково-технічних досягнень, дедалі більшого перетворення *науки* на безпосередню продуктивну силу, перехід до нового етапу розвитку великого машинного виробництва. Н.-т. р. почалася в 50-х рр. 20 ст. Передумови її були підготовлені в кін. 19 — 1-й пол. 20 ст. в процесі революції у фізиці та ін. галузях природознавства. Під впливом наук. відкриттів докорінно змінилися погляди щодо будови та форми матерії, виникли нові можливості впровадження наук.-тех. досягнень у матеріальне виробн. В умовах Н.-т. р. принципово змінюється роль науки в сусп. виробництві. Вона за темпами свого розвитку випереджає виробн. і перетворюється на один з дійових факторів розвитку виробничого процесу. Сусп. прогрес стає неможливим без широкого розгортання наук. досліджень і швидкого впровадження їх у виробництво.

Внаслідок Н.-т. р. створюються можливості для розробки якісно нових підходів до з'ясування і використання фундаментальних закономірностей розвитку природи. Характерний перехід від описування й аналізу явищ і продуктів природи до синтезу їх, перетворення речовини, створення нових властивостей речей, процесів і керування ними. Великого значення набуває виникнення на стику ряду наук нових галузей знань — *кібернетики, біофізики, біоніки* та ін. Н.-т. р. охоплює різноманітні галузі науки і техніки, сфери людської діяльності, спричинюючи докорінні якісні зміни їх. Н.-т. р. впливає на знаряддя і предмети праці, технологію виробн. і організацію управління, характер трудової діяльності людини. На вищий ступінь свого розвитку піднімається велике машинне виробн. внаслідок впровадження *комплексної механізації і автоматизації виробництва.* Застосування електронно-обчислювальної техніки, промислових маніпуляторів (роботів), верстатів з числовим програмним керуванням і т. д. дає змогу подолати обмежені можливості людини у сфері переробки інформації і управління виробн. Все це створює передумови для зміни змісту праці, функцій і місця працівника у виробн. Н.-т. р. ставить нові вимоги до профес. підготовки і заг. культури працівників. Вона виступає дійовим фактором зростання продуктивних сил, підвищення рівня усуспільнення та ефективності їх внаслідок *концентрації виробництва,* його централізації і вдосконалення управління ним. Н.-т. р. вимагає удосконалення структури сусп. виробн., підвищення питомої ваги галузей, які забезпечують наук.-тех. прогрес (машинобудування, електроенергетика, хімія, радіоелектроніка і т. п.), зростання питомої ваги *невиробничої сфери, інфраструктури.* Досягнення Н.-т. р. відкривають величезні можливості примноження економічного та духовного потенціалів людства.

Напрями, особливості використання і соціально-екон. наслідки Н.-т. р. зумовлюються *виробничими відносинами* даного сусп. ладу. В умовах соціалізму сучасна Н.-т. р. здійснюється планомірно, в інтересах усього народу. Робітники, колгоспники, *інтелігенція,* всі трудящі заінтересовані в її розгортанні, від їхньої активної участі залежать успіхи впровадження Н.-т. р. у виробн. XXIV і XXV з'їзди КПРС поставили завдання великого істор. значення — органічно поєднати досягнення Н.-т. р. з перевагами соціалістичної системи г-ва. Це завдання теоретично узагальнює особливості взаємозв'язку та взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин в умовах розвинутого соціалізму. Втілення в життя досягнень Н.-т. р. є магістральним напрямом розвитку сучас. продуктивних сил, побудови *матеріально-технічної бази комунізму* і відіграє дедалі більшу роль у поступовому переростанні соціалістичних виробничих відносин у комуністичні. Всесвітньо-істор. переваги соціалізму (сусп. власність на засоби виробн., планомірний розвиток економіки, підпорядкованість виробн. інтересам суспільства та його членів і т. п.) створюють сприятливі умови для Н.-т. р. Але з'єднання досягнень Н.-т. р. з перевагами соціалізму відбувається не автоматично. Комуністична партія вживає ефективних заходів щодо поглиблення і розгортання наук.-тех. розвитку, враховуючи особливості соціалістичних виробничих відносин і завдання комуністичного будівництва. XXVI з'їзд КПРС вказав, що прискорення наук.-тех. прогресу є першочерговим завданням, одним з головних напрямів економічної політики партії.

Н.-т. р. за капіталізму неминуче супроводиться загостренням і поглибленням антагоністичних суперечностей. Посилюється суперечність між величезними потенціальними можливостями Н.-т. р. і реалізацією їх лише в інтересах експлуататорів, а не всього суспільства. Прагнення до наживи, гонитва за надприбутками набагато звужують масштаби розгортання Н.-т. р. за капіталізму і надають їй потворного характеру. Дедалі зростаюча частка наук.-тех. відкриттів і матеріальних ресурсів спрямовуються на гонку озброєнь, мілітаризацію економіки. Прискорення усуспільнення виробн., зумовлюване Н.-т. р., в умовах панування *монополій капіталістичних* не тільки загострює всі існуючі суперечності, а й породжує нові, зокрема суперечність між сусп. характером сучас. капіталістичного виробн. і державно-монополістичними методами його регулювання, які не спроможні подолати антагоністичний характер соціально-екон. форм прояву Н.-т. р. Все більше посилюється *загальна криза капіталізму.* Екон. криза 70-х рр. і нова криза, яка починається у 80-х рр., переплітаються з енергетичною, сировинною, екологічною кризами, що значно посилює нестійкість *капіталістичної системи світового господарства.* Оскільки Н.-т. р. стала ареною змагання між соціалізмом і капіталізмом, навколо її проблем точиться гостра ідеологічна боротьба. Серед бурж. ідеологів склалося два антинаукові підходи щодо Н.-т. р. Одні вважають, що Н.-т. р. несе загибель людству від «сваволі» техніки та її впливу на навколишнє середовище, а тому необхідно відмовитися від використання здобутків науки і техніки (див. *Нульового зростання теорія*). Інші розглядають Н.-т. р. як панацею від усіх недуг капіталізму, яка веде до безконфліктного розвитку (див. «*Стадії економічного зростання*», «*Індустріальне суспільство*», «*Постіндустріальне суспільство*», «*Конвергенції теорія*»). Всі ці концепції є науково неспроможними, оскільки вони абсолютизують значення науки і техніки в розвитку суспільства, розглядаючи їх у відриві від виробничих відносин капіталізму. Марксизм-ленінізм доводить, що сама по собі Н.-т. р., яке б велике значення вона не мала в сучас. суспільстві, не спроможна розв'язати антагоністичні суперечності й змінити експлуататорську природу капіталізму. Для цього необхідна соціалістична революція, яка забезпечить безперешкодний розвиток продуктивних сил і використання досягнень Н.-т. р. для побудови комуністичного суспільства.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 1. Енгельс Ф. Начерки до критики політичної економії; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг; т. 23. Маркс К. Капітал, т. 1; т. 27. Маркс К. Павлу Васильовичу Анненкову. Лондон, 28 грудня 1846 р.; т. 47. Маркс К. Машины. Применение природных сил и науки; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 36. Чергові завдання Радянської влади; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС від 13 грудня 1979 р. К., 1979; Черненко М. С. З'єднання досягнень НТР з перевагами розвинутого соціалізму. К., 1977; Економічні і соціальні проблеми науково-технічної революції. К., 1979; Научно-техническая революция и система экономических отношений развитого социализма. М., 1979; Шухардин С. В., Кузин А. А. Теоретические аспекты современной научно-технической революции. М., 1980. *М. С. Черненко.*

НАУКО́ВО-ТЕХНІ́ЧНЕ СПІВРОБІ́ТНИЦТВО соціалістичних країн — один з напрямів *міжнародного соціалістичного поділу праці,* кінцевою метою якого є найраціональніше використання *потенціалу науково-технічного* соціалістичних країн в інтересах як усієї соціалістичної співдружності, так і кожної країни зокрема.

Грунтується на принципах соціалістичного інтернаціоналізму, поважання суверенітету, повної рівноправності і взаємної вигоди. Осн. формами Н.-т. с. соціалістичних країн є обмін між ними наук.-тех. документацією та передовим виробничим досвідом, поділ праці, кооперація та спільне проведення н.-д. та проектно-конструкторських робіт, підготовка наук. кадрів, співробітництво в галузі наук.-тех. інформації. Н.-т. с. почало складатися з появою *світової системи соціалізму* і пройшло у своєму розвитку кілька етапів. Спочатку Н.-т. с. характеризувалося безплатним обміном комплектами наук.-тех. документації на двосторонній (після підписання угод про наук.-тех. співробітництво 1947), а згодом і на багатосторонній (з організацією *Ради Економічної Взаємодопомоги* 1949) основі. Поряд з цим збільшувався обмін фахівцями з метою передачі та запозичення передового наук.-виробничого досвіду, поширювалося співробітництво у сфері підготовки кваліфікованих кадрів. З серед. 50-х рр. дедалі більше поширюються багатосторонні наук.-тех. зв'язки. Створюються міжнар. н.-д. центри (1956 — Об'єднаний ін-т ядерних досліджень у м. Дубна). Внаслідок підвищення наук.-тех. потенціалу соціалістичних країн на цей час важливою проблемою стає кооперація та міжнар. поділ праці в наук. дослідженнях. У 60-х рр. поширюється координація планів наук. досліджень на дво- та багатосторонній основі. Створюються об'єднані н.-д. центри, бюро, розвивається співробітництво безпосередньо між н.-д. ін-тами, відомствами та м-вами. Поряд з безплатним обміном наук.-тех. документацією впроваджується продаж ліцензій та патентів. Сучас. етап Н.-т. с. характеризується науково-тех. *інтеграцією*, яка є важливою складовою частиною *соціалістичної економічної інтеграції*. На базі *Комплексної програми* дальшого поглиблення і вдосконалення співробітництва і розвитку соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ, взаємних консультацій на дво- та багатосторонній основі з гол. питань наук.-тех. політики, прогнозів, координації планів н.-д. робіт складається система планування наук.-тех. розробок. Організовуються об'єднані міжнар. госпрозрахункові наук.-виробничі об'єднання. Дальше широке розгортання Н.-т. с. передбачене довгостроковими цільовими програмами співробітництва.

Л. О. Канищенко.

НАУКО́ВО-ТЕХНІ́ЧНИЙ КО́МПЛЕКС — організаційна форма *інтеграції* науки і виробництва, характерна переважно для сфери фундаментальних наук. досліджень, на основі яких здійснюються науково-тех. розробки. Н.-т. к. формуються в АН УРСР як академічні наук.-тех. об'єднання (АНТО), що включають гол. ін-т, конструкторське бюро, дослідно-експериментальну базу, підрозділи щодо підвищення кваліфікації кадрів. Такими АНТО є *Електрозварювання інститут* імені Є. О. Патона АН УРСР, *Матеріалознавства проблем інститут* АН УРСР, *Надтвердих матеріалів інститут* АН УРСР та ін. До Н.-т. к. належать також навч.-наук.-виробничі об'єднання, що охоплюють на основі договорів про наук.-тех. співдружність академічні та галузеві н.-д. ін-ти, вузи, пром. підприємства й об'єднання та ін. орг-ції. В 1979 в УРСР налічувалося бл. 90 таких об'єднань.

В. Ю. Шевченко.

НАУКО́ВО-ТЕХНІ́ЧНИЙ ПРО́ГРЕС — поступальний, взаємопов'язаний розвиток *науки* і *техніки*, зумовлений потребами матеріального *виробництва*; об'єктивна закономірність розвитку суспільного виробництва, важливе науково-тех. і соціально-екон. явище, що справляє глибокий вплив на всі сфери суспільного життя.

Н.-т. п. нерозривно пов'язаний з *промисловим переворотом* кін. 18 ст. До цього періоду в ремісничому і мануфактурному виробн. (див. *Мануфактура*) обмежений обсяг знань і досвіду був безпосередньо пов'язаний із самою працею, не розвивався як відокремлена від нього сила і тому в цілому ніколи не виходив за межі традиційно поповнюваного і лише дуже повільно і потроху розширюваного збирання рецептів (див. Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. т. 47, с. 554). Одночасно відбувався повільний розвиток наук.-теор. знань про природу. Головну роль у процесі розвитку науки і проникнення її у виробн. поступово починають відігравати природничі науки, на законах яких базується дія тех. засобів. Це зумовило тісний, специфічний взаємозв'язок, що складався між наукою і технікою. В машинному виробн. відбувається процес розкладу виробн. на складові фази, і завдання, що виникають при цьому, починають розв'язувати за допомогою механіки, хімії та ін. природничих наук, тобто виробничий процес стає сферою застосування науки. Внаслідок поглиблення *поділу праці* закінчується процес відокремлення науки як самостійної потенції виробн. від праці, що означає перехід до нового, другого етапу Н.-т. п. Цей етап характеризується тим, що наука і техніка розвиваються нарастаючими темпами, взаємно стимулюючи одна одну. При цьому в першу чергу потреби в розвитку техніки зумовлюють розвиток науки. «Коли... техніка значною мірою залежить від стану науки, то в далеко більшій мірі наука залежить від с т а н у і п о т р е б техніки» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 39, с. 166).

Третьому, теперішньому етапові Н.-т. п. властива така взаємодія науки і техніки, коли, з одного боку, наука випереджає в своєму розвитку техніку, відкриваючи нові закони природи, які потім уречевлюються в найновіших засобах праці і революціонізують виробн. в цілому, а з другого — зберігається визначальна роль техніки, тех. потреби в розвитку науки.

Н.-т. п. включає ряд послідовних етапів: фундаментальні наук. дослідження й пошуки; прикладні наук. дослідження, проектно-конструкторські, технологічні, дослідно-експериментальні й соціально-екон. розробки; тех. і соціально-екон. розвиток матеріального виробн. і *невиробничої сфери* на базі досягнень науки і техніки. Н.-т. п. виступає як єдність двох форм розвитку — еволюційної і революційної, або як єдність еволюційних і революційних змін у науці і техніці. Еволюційна форма розвитку пов'язана з поступовим вдосконаленням традиційних тех. засобів, предметів праці й технологій. Засоби праці, напр., набувають нових кількісних характеристик при збереженні принципу дії і особливостей конструкції, тобто відбувається безперервне «нагромадження поліпшень, нагромаджуваний розвиток продуктивних сил» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 26, ч. II, с. 545). В процесі еволюційного розвитку нагромаджуються знання і матеріальні передумови для революц. переходу до якісно нової техніки. Таким чином, *науково-технічна революція* входить до Н.-т. п. як етап докорінного перетворення науки і техніки.

Залежно від панівного сусп. ладу Н.-т. п. має різні соціально-екон. наслідки. Капіталізм з його анархією виробн., пануванням приватних корисливих інтересів монополій не здатний у принципі розв'язати проблеми Н.-т. п. в інтересах людини. Осн. суперечність бурж. суспільства, породжувана приватною власністю на засоби виробн., проявляється і в Н.-т. п.: наукові відкриття і тех. удосконалення використовуються *монополіями капіталістичними* як засіб для одержання все вищих прибутків, дальшого посилення експлуатації трудящих, *мілітаризації капіталістичної економіки*. «Прогрес техніки і науки означає в капіталістичному суспільстві прогрес в умінні видавлювати піт» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 23, с. 19). Н.-т. п. за капіталізму здійснюється стихійно, загострюючи всі його антагоністичні суперечності. Впровадження у виробн. засобів механізації і автоматизації, які є могутнім знаряддям полегшення праці людини, супроводиться надмірним посиленням інтенсифікації праці, витісненням робітників з виробн., зростанням *безробіття* (див. *Тейлоризм, Фордизм*) і зниженням *життєвого рівня* трудящих. Ці риси особливо проявляються за імперіалізму, коли суперечність між сусп. характером виробн. і приватновласницькою системою розподілу досягає свого апогею і перетворюється на гальмо Н.-т. п. і зростання *продуктивних сил*. Прискорюючи *концентрацію виробництва* і *усуспільнення праці*, Н.-т. п. створює матеріальні передумови для заміни капіталістичних *виробничих відносин* соціалістичними.

В соціалістичному суспільстві, що базується на сусп. власності на засоби виробн., на плановій системі г-ва, закладені необмежені можливості для прискорення Н.-т. п. як вирішальної умови підвищення *економічної ефективності соціалістичного виробництва*, поліпшення *якості продукції*.

Комуністична партія, спираючись на принципи марксизму-ленінізму, для кожного істор. періоду будівництва соціалізму розробляла відповідну держ. тех. політику. Визначались конкретні шляхи розвитку науки і використання її досягнень в інтересах усього суспільства, для створення матеріально-технічної бази соціалізму (див. *ГОЕЛРО, Індустріалізація*). Особливого значення питання розвитку науки і техніки набувають на етапі зрілого соціалізму, коли на базі перетворення науки на безпосередню продуктивну силу виробн. поступово перетворюється з простого процесу праці на наук. процес. За сумою щорічних витрат на науку СРСР посідає (1980) 2-е, за кількістю наук. працівників — 1-е місце, а за часткою цих витрат у національному доході — одне з перших місць у світі. Вироблена XXV і XXVI з'їздами КПРС тех. політика забезпечує узгодженість усіх напрямів розвитку науки і техніки, розгортання фундаментальних наук. досліджень, а також прискорення і широке впровадження їх результатів у *народне господарство*. Намічено на основі єдиної технічної політики в усіх галузях нар. г-ва прискорити тех. переоснащення виробн., широко впроваджувати прогресивну техніку і технологію, *комплексну механізацію і автоматизацію виробництва*, що забезпечать зростання *продуктивності праці* і якості продукції, економію матеріальних ресурсів, поліпшення умов праці, охорону навколишнього середовища і раціональне використання природних ресурсів. З метою найповнішого підпорядкування Н.-т.п. вимогам розвинутого соціалізму постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979) встановлено обов'язковість розробки комплексної програми Н.-т. п. на 20 років (за п'ятирічками) і осн. напрямів екон. і соціального розвитку СРСР на 10 років (за п'ятирічками). Н.-т. п. в нар. г-ві, що здійснюється під активним впливом виробничих відносин розвинутого соціалізму, є важливим фактором, який прискорює створення *матеріально-технічної бази комунізму* і переростання соціалізму в комунізм. Прискорення темпів Н.-т. п. в СРСР та в ін. соціалістичних країнах — членах РЕВ у поєднанні з *соціалістичною економічною інтеграцією* є однією з передумов перемоги соціалізму в екон. і науково-тех. змаганні з капіталізмом.

Сьогодні і на перспективу «першочерговим завданням лишається прискорення науково-технічного прогресу... Тільки на основі прискореного розвитку науки і техніки можуть бути розв'язані кінцеві завдання революції соціальної — побудоване комуністичне суспільство» (Матеріали XXV з'їзду КПРС, 1976, с. 52—53). Див. також *Управління науково-технічним прогресом*.

Літ.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Могучая поступь советской экономики. М., 1977; Наука и производство при социализме. М., 1978; Бубнов И. Н. Научно-технический прогресс в СССР за 60 лет. М., 1978; Научно-технический прогресс и проблемы социального развития социалистического предприятия (объединения). К., 1979; Черевко И. А., Франко А. Ф. Проблемы интенсификации научно-технического прогресса. К., 1979; Экономические проблемы научно-технического прогресса. М., 1979.

С. П. Тимошенко.

НАУКО́ВО-ТЕХНІ́ЧНІ ТОВАРИ́СТВА — в СРСР добровільні масові організації, що об'єднують наук. працівників, інженерів, техніків, спеціалістів і передовиків сільс. г-ва, робітників — новаторів виробн., викладачів і студентів вищих і серед. навч. закладів. Н.-т. т. сприяють *науково-технічному прогресові*, підвищенню ефективності суспільного виробництва і якості роботи, прискоренню темпів росту продуктивності праці. Вони виявляють і використовують резерви нар. г-ва, беруть участь у розробці й виконанні планів розвитку науки і впровадження нової техніки у виробн., пропагують досягнення науки і техніки (див. *Науково-технічна пропаганда*) тощо. Діяльність Н.-т. т. спрямовує Всесоюзна Центральна Рада професійних спілок разом з м-вами, Держпланом СРСР, АН СРСР, АН союзних республік, з колективами виробничих і наук.-виробничих об'єднань, підприємств, колгоспів, установ, Всесоюзним товариством «*Знання*», т-вом винахідників і раціоналізаторів тощо. В 23 галузевих Н.-т. т. налічується (на 1.I 1981) 122 тис. первинних орг-цій, що об'єднують понад 9,6 млн. чол. Н.-т. т. підпорядковані 51 будинок техніки, 3,8 тис. нар. університетів тех. прогресу й екон. знань. Н.-т. т. провадять наук.-тех. конференції і симпозіуми, створюють школи передового досвіду; праці членів т-в публікуються у журналі «Техника и наука». На Україні до найбільших належать т-ва сільського г-ва (240 тис. чол.), буд. індустрії (206), машинобудівної пром-сті (204 тис. чол.). В Росії Н.-т. т. (зокрема, Російське тех. т-во) виникли у 2-й половині 19 ст. В СРСР 1931 створено наук. інженерно-тех. т-ва, які 1954 реорганізовано в масові Н.-т. т. за галузями виробництва. Деякі Н.-т. т. є членами всесвітніх наук.-тех. організацій: Міжнар. ін-ту зварювання, Міжнар. комітету тех. асоціацій ливарників та ін. Економічний ефект від використання пропозицій Н.-т. т. становить (1979) понад 3 млрд. крб. Н.-т.т. нагороджено (1973) орденом Леніна. Див. також *Наукові товариства*.

Літ.: НТО в борьбе за научно-технический прогресс в десятой пятилетке. М., 1978.

О. Є. Чубова.

НАУКО́ВО-ТЕХНІ́ЧНОЇ ІНФОРМА́ЦІЇ І ТЕХНІКО-ЕКОНОМІ́ЧНИХ ДОСЛІ́ДЖЕНЬ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т, УкрНДІНТІ — установа Держплану УРСР. Гол. орг-ція республіки з питань наук.-тех. інформації. Створений 1966 у Києві на базі н.-д. ін-ту наук.-тех. інформації. У ін-ті (1980) 15 відділів. Ін-ту підпорядковані 17 міжгалузевих тер. центрів наук.-тех. інформації і пропаганди, Держ. респ. наук.-тех. б-ка, виробничо-поліграфічне підприємство і респ. курси підвищення кваліфікації інформаційних працівників. Осн. напрями роботи ін-ту: оптимізація структури і контроль за ефективним використанням респ. довідково-інформаційного фонду; забезпечення керівних і планових органів, об'єднань, підприємств і орг-цій республіки належною інформацією; проведення на основі вітчизн. і зарубіжних інформаційних матеріалів тех.-екон. досліджень з метою підготовки узагальненої інформації, необхідної для прийняття оптимальних управлінських рішень; орг-ція наук.-тех. пропаганди. Колектив ін-ту працює над створенням автоматизованої системи наук.-тех. інформації.

С. Я. Огородник.

НАУКО́ВО-ФАНТАСТИ́ЧНА ЛІТЕРАТУ́РА — особливий вид літератури, який у художніх образах втілює більш чи менш науково обгрунтоване життя людини і суспільства в майбутньому. Твори наук. фантастики розкривають вплив науки і техніки, суспільного прогресу на майбутню долю людства, проникнення людини в таємниці природи тощо. Специфіку Н.-ф. л. найчастіше вбачають в органічному поєднанні принципів наук. і худож. мислення. Зародився цей жанр ще в античній л-рі (Арістофан, Лукіан). Розвиток Н.-ф. л. пов'язаний із становленням сучас. науки в 17—18 ст. (твори Т. Мора, Т. Кампанелли, Дж. Свіфта). Остаточно жанр сформувався в 19 — на поч. 20 ст. у творчості Ж. Верна, Г. Уеллса, А. Конан-Дойля, Б. Келлермана та ін. Набули популярності наук.-фантастичні твори К. Чапека, Р. Бредбері, К. Воннегута, А. Кларка, Кобо Абе, А. Веркора та ін. В сучас. бурж. європ. і амер. Н.-ф. л. переважають картини атомних катастроф, проповідуються ідеї загибелі цивілізації.

В Росії Н.-ф. л. започаткована романами В. Ф. Одоєвського («4338 рік») і М. Г. Чернишевського («Що робити?»), дореволюційними творами К. Е. Ціолковського, В. О. Обручева. Важливий внесок у розвиток рад. наук. фантастики зробили О. М. Толстой («Аеліта», «Гіперболоїд інженера Гаріна»), О. Бєляєв («Людина-амфібія» та ін.). В 60—70-х рр. новий напрям Н.-ф. л. дали романи І. Єфремова («Туманність Андромеди», «Лезо бритви»), братів О. і Б. Стругацьких («Тяжко бути богом»). На Україні Н.-ф. л. розвивали Ю. Смолич («Прекрасні катастрофи»), В. Владко («Аргонавти всесвіту», «12 оповідань»), ряд творів цього жанру написали М. *Романівська*, М. *Дашкієв*, В. *Бережний* та ін. Помітного розвитку набула наук.-художня фантастика в Чехословаччині, Польщі, Угорщині. Особливе місце у світовій л-рі посідає творчість польс. письменника-фантаста С. Лема («Повернення з зірок», «Соляріс», «Кіберіада» та ін.). Н.-ф. л. прогнозує розвиток науки і техніки, показує якості, що їх мусить проявити людина

Н. М. Наум.

М. І. Наумов.

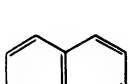

Нафталін.

в складних ситуаціях і випробуваннях: волю, мужність, інтелект, допомагає осягнути велич людини в боротьбі за майбутнє.

Літ.: Гуревич Г. Карта страны фантазий. М., 1967; Бритиков А. Русский советский научно-фантастический роман. Л., 1970; Черная Н. И. В мире мечты и предвидения. К.. 1972.

Г. Ф. Федосєєв.

НАУКОЗНА́ВСТВО — комплекс наукових дисциплін, які узагальнюють і досліджують закономірності функціонування *науки* як системи знань і соціального інституту, здійснюють прикладний системний аналіз організаційно-економічних і соціально-управлінських умов підвищення ефективності процесів наукової діяльності. Н. оформилося в самостійну галузь досліджень у 60-х рр. 20 ст. як історично зумовлена відповідь на соціальне замовлення сучас. *науково-технічної революції* (НТР), оскільки з розвитком процесів перетворення науки на безпосередню продуктивну й соціальну силу суспільства об'єктивно зростає потреба ефективно організовувати й спрямовувати наук. діяльність. Осн. аспекти Н.— автоматизація й механізація н.-д. діяльності, інформаційне забезпечення науки, *прогнозування* перспективних наук. напрямів, аналіз розвитку науки, історія наук. відкриттів, вивчення взаємин у наук. колективах, екон. ефективності наук. досліджень, фінансування й матеріально-тех. забезпечення науки тощо. Методологічною основою рад. Н. є марксизм-ленінізм, зокрема його положення: про революційно-перетворюючий потенціал союзу філософії і природознавства; про соціальну місію науки в умовах соціалізму; про плановий розвиток науки і *науково-технічного прогресу*; про основи формування прогнозних науково-тех. *гіпотез*; про освоєння інтелектуальних багатств, вироблених людством, критичний аналіз та активне використання світового науково-тех. досвіду; про поєднання галузевих і регіональних критеріїв при формуванні мережі наук. установ країни та ін. Велике значення мають практика програмно-цільового підходу до розв'язання найважливіших науково-тех. проблем, принципи і досвід побудови системи держ. органів управління наукою в СРСР тощо. Праці рад. учених (Б. М. Гессен, С. Г. *Струмилін* та ін.) і особливо досвід організації науки, нагромаджений у 20—30-х рр. в умовах соціалістичної д-ви, справили значний вплив на дослідження проблем Н. і його формування, на розробку питань Н. зарубіжними вченими. Зокрема, це стосується групи прогресивних дослідників, що сформувалася в 30-х рр. 20 ст. у Великобританії навколо Дж. Д. *Бернала*, книга якого «Соціальна функція науки» (1939) є першим монографічним дослідженням з проблем Н. В післявоєнні роки в розробку проблематики Н. включилися історики науки і техніки, соціологи й методологи науки, спеціалісти з інформатики та кібернетики, економісти, психологи та ін. фахівці. До середини 60-х рр. в СРСР вийшов ряд праць, у яких було поставлено проблеми Н. в умовах НТР, узагальнено перший практичний досвід розробки теоретико-методологічних та соціологічних проблем науки. Це справило значний вплив на вибір напрямів дальшого розвитку Н. Рад. Н. кін. 70-х — поч. 80-х рр. притаманне прагнення до методологічної єдності теоретико-пізнавальних та прикладних соціально-екон. і організаційно-управлінських аспектів досліджень для розв'язання поставленого КПРС завдання: поєднати переваги соціалізму з досягненнями науково-тех. революції. Це стимулювало дальший розвиток заг. Н.— теорії організації наук. досліджень, зокрема методологічних досліджень наук. діяльності, а також становлення розвиненої системи кількісних вимірників її процесів та результатів (наукометрія), системних досліджень сукупних ресурсів та передумов наук. діяльності (наук. потенціал). Дальшого розвитку й визнання набули роботи з економіки і соціології науки, *логіки науки*, методології та практики науково-тех. прогнозування і програмно-цільового управління по створенню нових орг. форм поєднання науки і виробництва. Спільними зусиллями вчених ряду соціалістичних країн (НДР, НРБ, ПНР, ЧССР, УНР) досягнуто значного прогресу у формуванні загальнотеор. основ Н., що сприяє консолідації його як галузі наук. знання, доведено наук. неспроможність спроб бурж. учених пояснити суперечності наук.-тех. прогресу в капіталістич. світі не соціально-економічними, а суто тех. причинами, тим більше, що ці спроби набрали форми закликів до орієнтації переважно на малі і прості тех. нововведення, до фактичної відмови від виробничого використання новітніх наук. досягнень. Досвід країн соціалістич. співдружності й теор. узагальнення марксистсько-ленінського Н. свідчать, що планові засади наук.-тех. прогресу і його гуманістична спрямованість на підвищення життєвого рівня людства є вирішальними умовами дійсно прогресивного характеру сучас. і майбутнього наук.-тех. розвитку.

Літ.: Кедров Б. М. Предмет и взаимосвязь естественных наук. М., 1967; Добров Г. М. Наука о науке. К., 1970; Рачков П. А. Науковедение. Проблемы, структура, элементы. М., 1974; Добров Г. М. Прогнозирование науки и техники. М.. 1977.

Г. М. Добров.

НА́УМ Наталія Михайлівна (н. 14. І 1933, с. Старий Мізунь, тепер Долинського р-ну Івано-Фр. обл.) — укр. рад. кіноактриса, нар. арт. УРСР (з 1974). Член КПРС з 1979. В 1958 закінчила Київ. ін-т театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. В кіно працює з 1953, з 1958 — актриса Київ. кіностудії худож. фільмів ім. О. Довженка. Серед ролей — Поліна Попик («Партизанська іскра», 1957), Марічка («Олекса Довбуш», 1960), Галя («За двома зайцями», 1961), Ядвіга Гусаковська («Сон», 1964), Варвара («Важкий колос», 1971), Мати («Білий птах з чорною ознакою», 1971), Наталка Нечай («Повість про жінку», 1973), Терпилиха («Наталка Полтавка», телевізійний, 1979). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

НАУ́МЕНКО Іван Якович (н. 16.II 1925, селище Василевичі, тепер Речицького р-ну Гом. обл.) — білорус. рад. письменник, літературознавець, акад. АН БРСР (з 1980). Член КПРС с 1948. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкується з 1955. Збірки оповідань: «Сімнадцятою весною» (1957), «Хлопці-однолітки» (1958), «Верес на випалинах» (1960), «Тополі юності» (1966), «Та сама земля» (1971), «Віхола жовтолистя» (1977) та ін.— про героїчний ратний і трудовий шлях рад. молоді. Романи «Сосна при дорозі» (1962), «Вітер у соснах» (1967), «Сорок третій» (1973), «Смуток білих ночей» (1979) присвячені боротьбі білорус. народу проти нім.-фашист. загарбників. Автор праць про творчість Янки Купали, Якуба Коласа, літ.-критичних статей (зб. «Книга відкриває світ», 1978). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Рос. перекл.— Ветер в соснах. М., 1975; Сорок третий. М., 1977; Тополя нашей юности. М., 1978; Замять желтолистья. М., 1978.

В. Я. Буран.

НАУ́МОВ Володимир Наумович (н. 6.XII 1927, Ленінград) — рос. рад. кінорежисер, нар. артист РРФСР (з 1974). В 1951 закінчив ВДІК (майстерня І. *Савченка*). Працює спільно з О. Аловим. У 1951 вони завершили фільм І. Савченка «Тарас Шевченко». Поставили фільми: «Тривожна молодість» (1955, за «Старою фортецею» В. Беляєва), «Павка Корчагін» (1957, за романом «Як гартувалася сталь» М. Островського), обидва — на Київ. кіностудії худож. фільмів; «Вітер» (1959), «Мир тому, хто входить» (1961), «Біг» (1971, за твором М. Булгакова), «Легенда про Тіля» (1978, за твором «Легенда про Тіля Уленшпігеля і Ламме Гудзака...» Ш. де Костера), «Тегеран-43» (1981). О. Алов та Н.— автори сценарію укр. телевізійного фільму «Як гартувалася сталь» (1974, реж. М. *Мащенко*).

НАУ́МОВ Михайло Іванович [3 (16).X 1908, с. Велика Сосновка, тепер Великососновського р-ну Перм. обл.— 8.II 1974, Київ] — один з керівників партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, генерал-майор, Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС З 1928. З 1930 — у військах ОДПУ та НКВС. З січня 1942 — у партизан. загоні на тер. Сум. обл., з листопада 1942 до січня 1943 — нач. штабу оперативної групи партизан. загонів Сум. обл. З січня 1943 по березень 1944 — командир партизан. кав. з'єднання, яке здійснило три глибокі рейди на Пд., Правобережну і Зх. Україну. Партизани пройшли з боями по тилах ворога бл. 10 тис. км і провели 336 бойових операцій, завдавши ворогові значних втрат. У 1945 Н. закінчив Вищі курси при Академії Генштабу і перебував на командних посадах у військах МВС. З 1960 — в запасі. Автор книг «Хінельські походи»

(1953), «Степовий рейд» (1961), «Західний рейд» (1969). Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, орденом Богдана Хмельницького 1-го ступеня, ін. орденами, медалями.

НАУМО́ВИЧ Андрій (рр. н. і см. невід.) — укр. друкар і літератор 17 ст. Працював при *Києво-Печерській друкарні*. Брав участь у виданні «Бесід Іоанна Златоустого на діяння апостолів» (1624).

НАУМО́ВИЧ Іван Григорович [26.I 1826, с. Кізлів, тепер Буського р-ну Львів. обл.— 4 (16).VIII 1891, м. Новоросійськ, похований у Києві] — укр. письменник, громад. і осв. діяч «москвофільського» напряму. Закінчив Львів. духовну семінарію (1851), до 1883 був священиком у різних селах і містах Галичини. В 1885 прийняв рос. підданство і переїхав на посаду священика с. Борщагівки під Києвом. З 1849 друкував поезії, оповідання, нариси і статті в галицьких газетах і журналах. Видавав журнал бурж.-клерикального характеру «Наука» (1871—85). Автор кількох п'єс, збірок поетичних і прозових творів «Ластівка для руських дітей» (1860), «Повісті і пісні для руських дітей» (1861). У 70-х рр. цілковито став на «москвофільські» позиції. Проти ідейних концепцій Н. гостро виступав І. Франко та ін. прогресивні діячі укр. культури.

Р. Я. Пилипчук.

НА́УПЛІУС (грец. ναύπλιος — тварина, що має раковину або панцир) — вільноплаваюча личинка більшості *ракоподібних*. Тіло овальне, несегментоване, з трьома парами кінцівок: одногіллясті *антенули*, двогіллясті *антени* і жувальця (*мандибули*); є кишечник, надглотковий та два черевних *ганглії*, видільні органи, непарне око. Між мандибулами і останнім сегментом міститься зона росту, в якій у процесі розвитку утворюються нові сегменти з відповідними кінцівками.

НАУ́РУ, Республіка Науру — держава на о. Науру в пд.-зх. частині Тихого ок. В Н. живуть науруанці (мікронезійці, 60%), китайці, європейці та ін. Офіц. мови — науруанська й англійська.

Державний лад. Н.— республіка. Входить до *Співдружності*, очолюваної Великобританією (без права участі в конференціях країн Співдружності на рівні глав д-в і урядів). Глава д-ви й уряду—президент, який обирається парламентом на 3 роки. Найвищим законодавчим органом є парламент — Законодавча асамблея (18 членів). Виконавчу владу здійснює уряд — Держ. рада.

Природа. Науру — кораловий *атол* заввишки до 65 м, оточений кораловими рифами. В кол. лагуні — родовище фосфоритів. Клімат екваторіальний, жаркий. Пересічна річна т-ра бл. +28°. Опадів бл. 2500 мм на рік. Річок немає. Рослинність тропічна.

Історія. Острів відкрито англійцями 1798. В 1888 був загарбаний Німеччиною і став частиною протекторату Нова Гвінея. В 1914 — 18 окупований Австралією. Після 1-ї світової війни — підмандатна територія Великобританії, Австралійського Союзу і Нової Зеландії, після 2-ї світової війни — підопічна територія ООН під управлінням цих трьох д-в. У 1966 Н. надано самоврядування, 1968 проголошено суверенною д-вою. В країні діють одна політ. партія— Партія Науру (засн. 1976) і єдина профспілка — Організація робітників фосфоритної промисловості (засн. 1953).

Господарство. Основа економіки — видобування фосфоритів (щорічно бл. 2 млн. т), розробка яких з 1970 належить д-ві. Внаслідок багаторічної хижацької експлуатації родовища Брит. Тихоокеанською фосфатною компанією бл. третини тер. острова зруйновано. Вирощують тропічні культури (переважно кокосову пальму). Кустарні промисли. Рибальство. Виробн. електроенергії — бл. 22 млн. кВт·год (1979). Довж. єдиного шосе на узбережжі — 19 км, з-ць —6 км. Вивозять фосфорити, копру; довозять прод. і пром. товари. Осн. торг. партнери— Австралія, Нова Зеландія, Японія. Грош. одиниця — австрал. долар.

Освіта. В Н. запроваджено обов'язкове безплатне навчання дітей і підлітків віком від 6—7 до 16—17 років. Абсолютна більшість дітей навчається. Строк навчання в поч. школі 6 років, у середній — 4 роки. Поряд з державними є приватні школи. В 1975/76 у 9 поч. школах було 1,5 тис. учнів, у 2 середніх — 472. Викладання — англ. мовою. Серед. спец. і вищих навч. закладів немає.

НАУТИ́ЛУС — рід головоногих молюсків. Те саме, що й *кораблик*.

НАУТОФО́Н (від грец. ναύτης — мореплавець і φωνή — звук) — електроакустичний прилад мембранного типу, що подає різкі високого тону звукові сигнали судам за умов обмеженої видимості; один із засобів *морської сигналізації*. Встановлюють Н. на маяках та ін. берегових орієнтирах. Сигнали Н. можна почути на віддалі до 28 км (до 15 мор. миль).

НАУЧІ́ННЯ в психології — див. *Навче́ння* в психології.

НАУ́ЧНИЙ — селище міського типу Крим. обл. УРСР, підпорядковане Бахчисарайській міськраді. Розташований за 26 км від Бахчисарая. 1,0 тис. ж. (1980). У селищі — Крим. астрофіз. обсерваторія АН СРСР. Середня та муз. школи, мед. амбулаторія, клуб, 2 б-ки. Селище виникло 1946.

НА́ФТА (грец. νάφθα, від перс. нефт) — горюча корисна копалина, складна суміш вуглеводнів та невуглеводневих сполук. До Н. входять у різному співвідношенні *насичені вуглеводні* (парафіни), *нафтени* й *ароматичні вуглеводні*. До невуглеводневих (гетероатомних) належать органічні сполуки сірки, кисню, азоту, а також сполуки металів і деяких ін. хім. елементів. Н. містить також високомол. смолисто-асфальтенові сполуки. Пластова Н., що міститься у покладах на значних глибинах, різною мірою насичена вуглеводневими газами (див. *Нафтові гази*). Елементарний склад Н.: вуглець — 80—88%, водень — 11—14,5%, сірка — 0,001 — 5%, кисень — 0,05—0,7%, азот — 0,01—0,6%. Фіз. властивості Н. залежать від її складу. Вона являє собою густу маслянисту рідину від світло-коричневого до темно-бурого, майже чорного, кольору. Густ. Н. змінюється переважно від 760 до 990 кг/м³, теплота згоряння 43,7—46,2 МДж/кг (10,5—11 тис. ккал/кг). Питання про походження Н. остаточно не з'ясовано. Згідно з гіпотезою неорганічного походження, Н. утворюється внаслідок різних реакцій, що відбуваються у *мантії Землі*. Більшість дослідників дотримується гіпотези органічного походження, за якою Н. є продуктом складних перетворень решток рослинних і тваринних організмів, похованих у відкладах давніх мор. басейнів. Можливість утворення вуглеводнів як органічного, так і неорганічного походження доведено експериментально. У *земній корі* Н. заповнює порожнини (пори, тріщини, каверни) переважно в *осадочних гірських породах*, утворюючи поклади, з яких складаються родовища. Більшість родовищ Н. пов'язана з антиклінальними складками гірських порід (див. *Антикліналь*). Багато нафт. родовищ виявлено в районі Близького Сходу (Саудівська Аравія, Іран, Ірак, Кувейт). Великі родовища є в США, Канаді, Мексиці, Лівії, Алжірі, Нігерії, Венесуелі, Індонезії, Китаї, а також у шельфовій частині (див. *Материкова обмілина*) окремих районів *Світового океану*. У Рад. Союзі родовища Н. зосереджені у *Західно-Сибірській нафтогазоносній провінції, Волго-Уральській нафтогазоносній провінції, Тімано-Печорській нафтогазоносній провінції, Бакинському нафтогазоносному районі, Грозненському нафтоносному районі* тощо; в межах УРСР — в *Карпатській нафтогазоносній провінції, Причорноморсько-Кримській нафтогазоносній провінції, Дніпровсько-Донецькій нафтогазоносній області*. Використовують Н. як важливу сировину для одержання рідкого палива, мастил та ін. нафтопродуктів, а також сировину для *нафтохімічної промисловості*. З Н. в природних умовах утворюються *асфальт* і *озокерит*. Див. також *Нафтодобувна промисловість, Нафтопереробна промисловість*.

Літ.: Попов С. Н. Химия нефти и газа. Львов, 1960; Физико-химические свойства нефтей и газов Украины. Справочник. М., 1971; Нефти СССР. Справочник, т. 1—4. М., 1971—74; Бека К., Высоцкий И. Геология нефти и газа. М., 1976; Нефти и газы месторождений зарубежных стран. Справочник. М., 1977; Закономерности образования и размещения залежей нефти и газа. К., 1978; Раабен В. Ф. Размещение нефти и газа в регионах мира. М., 1978.

О. М. Адаменко, Л. С. Мончак.

НАФТАЛІ́Н (від грец. νάφθα — нафта), $C_{10}H_8$ — *вуглеводень* ароматичного ряду з двома конденсованими бензольними ядрами (мал.). Безбарвні лускоподібні кристали з характерним запахом; густ. (при 15° С) 1152 кг/м³, $t_{пл}$ 80,3° С, $t_{кип}$ 218° С; нерозчинний у воді, розчиняється у гарячому спирті, бензолі, ефірі; легко сублімується (див. *Сублімація*). Одержують Н.

Герб Науру.

НАУРУ

Площа — 22 км²

Населення — понад 7,5 тис. ж. (1979, оцінка)

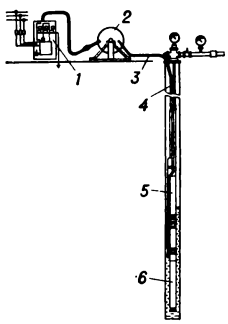

Нафтовидобування глибинонасосним способом: *1* — станція керування електричним приводом; *2* — лебідка, якою спускають електричний кабель у свердловину; *3* — електричний кабель; *4* — насосно-компресорна труба; *5* — заглибний відцентровий насос; *6* — заглибний електродвигун.

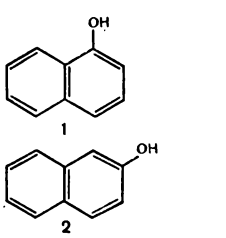

Нафтоли: 1 — α-нафтол; 2 — β-нафтол

Видобуток нафти в окремих країнах (млн. т)

Країни	1979
СРСР	586,0
Румунія	12,3
Великобританія	77,6
Ірак	115,0[1]
Іран	255,0[1]
Кувейт	110,2[1]
Оман	16,1[1]
Саудівська Аравія	410,8[1]
США	420,0

[1] 1978.

в осн. з кам.-вуг. смоли. Атоми водню Н. легко заміщуються на нітрогрупу, сульфогрупу, галогени. Н. окислюється з утворенням *фталевого ангідриду*. Застосовують у виробн. *барвників, вибухових речовин, інсектицидів* тощо.

НАФТЕ́НИ (від грец. νάφθα — нафта), циклопарафіни — аліциклічні *насичені вуглеводні* кільчастої будови, цикли яких складаються з вуглецевих атомів. У відносно великих кількостях Н. є в нафті (звідси назва). За хім. властивостями Н. близькі до насичених вуглеводнів. При високій т-рі відбувається руйнування кільця у Н. з утворенням вуглеводнів лінійної будови. Н. служать джерелом для добування *ароматичних вуглеводнів* (каталітичний крекінг). Н. є також складовою частиною моторних палив і *мастил*. Серед Н. найбільше практичне значення має циклогексан, застосовуваний як розчинник бітумів, мастил, каучуків; з нього також виробляють *капролактам*.

Р. В. Кучер.

НАФТИЗИ́Н — лікарський препарат судинозвужувальної, протизапальної і антиалергічної дії. Застосовують для закапування в ніс при *ринітах, ларингітах*, синуситах, алергічних кон'юнктивітах, кровотечах з носа, при сінній гарячці. Протипоказаний при *гіпертонічній хворобі*, цукровому діабеті, дітям раннього віку, особам похилого віку тощо.

НА́ФТОВА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь важкої промисловості, підприємства якої розвідують, видобувають і переробляють нафту, транспортують і зберігають її та нафтопродукти. Див. *Нафтодобувна промисловість, Нафтопереробна промисловість*.

НАФТОВИДОБУВА́ННЯ — видобування *нафти* і супутних *нафтових газів* із земних надр, збирання цих продуктів і попереднє їх очищення від води та твердих домішок; галузь *нафтодобувної промисловості*. Примітивні способи Н. (з природних джерел або неглибоких колодязів і ям) відомі з давніх часів. Механізовані способи почали застосовувати з 60-х рр. 19 ст. На західноукр. землях першу нафту з свердловин одержано 1862. Нафту видобувають переважно з *бурових свердловин*, куди вона надходить внаслідок різниці тисків у нафтоносному пласті і у *вибої* свердловини. Розрізняють три основні способи піднімання нафти з пластів на поверхню: фонтанний, компресорний і глибинонасосний. При фонтанному способі використовують природне фонтанування нафти по розміщених у свердловині трубах. За компресорним способом (див. *Газліфт*) у свердловину нагнітають *компресором* вуглеводневий газ або повітря, які змішуються з нафтою і по міжтрубному простору або компресорних трубах виносять нафту на поверхню. При глибинонасосному способі (найпоширенішому; мал.) нафту видобувають за допомогою занурених у свердловину штангових, заглибних електр. відцентрових та ін. *насосів*. Щоб підвищити ступінь вибирання нафти, в нафт. пласти нагнітають воду, повітря або газ, гарячу воду або пару, обробляють вибої свердловини поверхнево-активними речовинами, вуглекислотою тощо. З видобутої нафти в *сепараторах* відокремлюють супутний газ і тверді домішки. Далі на термохім. установках нафту збезводнюють і знесолюють. З неї також відбирають леткі вуглеводневі фракції, щоб зменшити втрати від випаровування під час транспортування. Підготовлену таким чином і відстояну в резервуарах нафту перекачують по *нафтопроводах* у *нафтосховища* або до місць переробки. На Україні проблеми Н. досліджують в *Нафтової промисловості науково-дослідному і проектному інституті, Івано-Франківському інституті нафти і газу* та ін. установах.

Літ.: Адонин А. Н. Добыча нефти штанговыми насосами. М., 1979; Семенцов Г. Н., Кукурудз С. Ф., Турянський О. А. Телемеханізація видобутку нафти і газу. Ужгород, 1979; Чекалюк Э. Б., Оганов К. А. Тепловые методы повышения отдачи нефтяных залежей. К., 1979.

Ю. А. Балакіров.

НА́ФТОВІ ГА́ЗИ — 1) Вуглеводневі гази, що супутні *нафті* і відокремлюються під час її *сепарації*. Містять значну кількість *метану, етану, пропану, бутанів* та ін. насичених *вуглеводнів*, а також пару води, іноді — азот, вуглекислий газ, сірководень, гелій і аргон. З Н. г. одержують газовий бензин, що його застосовують як складову автомоб. бензинів, *ацетилен*, оцтову к-ту та ін. 2) Гази термічної та каталітичної переробки (*крекінгу* або *піролізу*) нафти. На відміну від *газів природних горючих* і супутних нафтових більшість Н. г. містить значну кількість ненасичених вуглеводнів (напр., етилену, пропілену, бутилену) і водню. Використовують Н. г. як паливо, як сировину для одержання етилового спирту, барвників тощо.

НА́ФТОВІ МОНОПО́ЛІЇ — група найбільших трестів, які контролюють нафтову промисловість у капіталістичному світі. Провідне місце серед Н. м. посідають сім найбільших монополій (т. з. сім сестер), у руках яких зосереджено транспортування (бл. 75%), переробку (бл. 80%) нафти і продаж (бл. 75%) нафтопродуктів.

Нафтові монополії капіталістичних країн (1976)

Найбільші монополії	Рік заснування	Оборот, млн. дол.	Чистий дохід, млн. дол.
США			
«Екссон»	1882	48 631	2641
«Мобіл ойл»	1882	26 063	943
«Сокал»	...	19 434	880
«Тексако»	1902	26 452	870
«Галф ойл»	1907	16 451	816
«Ройал датч-Шелл» (Великобританія, Нідерланди)	1907	49 262	1970
«Брітіш петролеум» (Великобританія)	1909	32 240	1421

У 70-х рр. з початком нафт. кризи Н. м. почали перебудовувати свою структуру, перетворюючись на багатогалузеві «енергетичні монополії», які поряд з нафтою намагаються взяти під свій контроль вугледобувну, сланцеву промисловість, ядерну енергетику та виготовлення устаткування для них. Н. м.— яскравий приклад *транснаціональних монополій*. Так, «Екссон» має підприємства в 130 країнах світу, «Ройал датч-Шелл» — майже 120 країнах. Представники Н. м. належать до найбільш агресивних імперіалістичних кіл.

В. А. Колибанов.

НА́ФТОВОГО ПРОМИСЛО́ВОСТІ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ І ПРОЄ́КТНИЙ ІНСТИТУ́Т, УкрДІПРОНДІнафта — установа М-ва нафтової пром-сті СРСР. Створений 1966 у Києві. В складі ін-ту (1980) 33 відділи. Є комплексні відділи у Гомелі, Полтаві та Дрогобичі. Осн. напрями роботи ін-ту: обгрунтування пошуків та розвідування нафтових і газових родовищ; розробка й удосконалення техніки і технології буріння свердловин, добування нафти і газу; автоматизація технологічних процесів і проектних робіт; проектування об'єктів нафтових та газових родовищ, ремонтно-мех. з-дів і житлово-цивільного будівництва.

В. К. Мельничук.

НАФТОДОБУВНА́ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь паливної промисловості, підприємства якої розвідують і видобувають *нафту* та попутний *нафтовий газ*, а також транспортують і зберігають нафту (див. *Нафтопереробна промисловість*). Нафта й нафтовий газ — важлива сировина для *хімічної промисловості* і *нафтохімічної промисловості*. В СРСР з неї виробляють продукцію понад 300 найменувань. Питома вага нафти й газу в загальносоюзному виробн. мінерального палива 1978 досягла 70,3% (1960 — 38,4%). В Росії пром. видобування нафти почалося в 60-х рр. 19 ст. в районі Баку, в 90-х рр.— в районі Грозного (найбільше було видобуто нафти 1901 — 11,9 млн. т, 1913 — 10,3 млн. т). За Рад. влади, особливо в післявоєнні роки, поряд із старими нафтовими родовищами відкрито ряд нових: у Башкирській АРСР, Тат. АРСР, Волгогр., Тюм., Оренб. областях РРФСР, Серед. Азії, Каз. РСР, Зх. Сибіру, мор. районах Азербайджану, в Удм. АРСР, Білорусії, на Україні та в ін. місцях. У 1978 в СРСР було видобуто 571,5 млн. т нафти (включаючи газовий конденсат); 1940 — 44,5 млн. т. Рад. Союз за видобутком нафти посідає 1-е місце в світі (1979).

На Україні нафту вперше почали видобувати на Прикарпатті на поч. 17 ст. Як галузь пром. виробн. Н. п. почала розвиватися тут на базі Бориславського родовища в кін. 19 — на поч. 20 ст. Після возз'єднання зх. областей України з Рад. Україною і особливо в післявоєнні роки було докорінно реконструйовано підприємства галузі на новій тех. базі. Значно розширено обсяг геологорозвідувальних робіт, внаслідок чого відкрито нові родовища на Прикарпатті

(*Долинське родовище нафти, Битків-Бабченське нафтогазове родовище,* Ольхівське, Орівсько-Уличненське та ін.), а також у сх. областях республіки (*Качанівське нафтогазове родовище* та Рибальське — в Сум. обл., *Глинсько-Розбишівське нафтогазове родовище,* Радченківське та ін.— в Полтав. обл., *Гнідинцівське нафтогазове родовище,* Прилуцьке, *Леляківське родовище нафти,* Монастирищенське — в Черніг. обл.) та ін. Промислові і прогнозні геол. запаси нафти в республіці розподіляються по трьох нафтогазоносних регіонах — *Дніпровсько-Донецькій нафтогазоносній області, Карпатській нафтогазоносній провінції* і *Причорноморсько-Кримській нафтогазоносній провінції.*

Наук. та екон. проблеми Н. п. на Україні розробляє *Нафтової промисловості науково-дослідний і проектний інститут.* Серед ін. соціалістичних країн Н. п. найрозвинутіша в Румунії. Серед капіталістичних країн 1-е місце за видобутком нафти посідають США (434,2 млн. т). Див. також *Нафтовидобування.*

Літ.: Нефтедобывающая промышленность СССР. 1917—1967. М., 1968; Гонта З. Т., Гонта Т. Т. Нафтові багатства України. К., 1962; Лисичкин С. М. Энергетические ресурсы мира. М., 1977.

В. І. Бережнюк.

НАФТОДО́ЛАРИ — кошти, одержувані нафтодобувними країнами, що розвиваються, від реалізації нафти. Поняття «Н.» виникло на поч. 70-х рр. 20 ст. внаслідок *кризи енергетичної* і зростання цін на нафту. В результаті боротьби нафтодобувних країн (*ОПЕК*) проти міжнар. *нафтових монополій* ці країни дістали можливість встановити контроль над видобутком нафти та умовами продажу її. Внаслідок *інфляції,* знецінення капіталістичних валют і зростання цін на пром. продукцію нафтодобувні країни різко підвищили ціну на нафту, що призвело до нагромадження значних валютних коштів на рахунках країн ОПЕК. Екон. і соціальна відсталість цих країн перешкоджає використанню одержаних від реалізації нафти коштів для потреб нац. розвитку. Нагромаджені Н. використовують на міжнар. ринку позичкових капіталів у вигляді короткострокових вкладів, зовн. позик, вкладів у *цінні папери* та нерухоме майно за кордоном. Н. стали важливим джерелом коштів на зх.-європ. ринку капіталів. Ринок Н. перетворився на арену гострої конкурентної боротьби між банками розвинутих капіталістичних країн, які традиційно диктували свої умови використання цих коштів, і банками країн ОПЕК, які намагаються проводити власну валютно-фінанс. політику у міжнар. економічних відносинах.

В. М. Лінников.

НАФТО́ЛИ, оксинафталіни, $C_{10}H_{8-n}(OH)_n$ — похідні *нафталіну,* що містять *гідроксильні групи* (мал.). Серед Н. з одним гідроксилом розрізняють α- та β-Н.— безбарвні кристали з характерним запахом, малорозчинні у воді, добре розчиняються в лугах і органічних розчинниках. Н. та їхні похідні застосовують у виробн. *барвників,* антиоксидантів для полімерів, у парфумерії як компоненти запашників *мила* тощо; β-Н.— гол. чин. для виробн. феніл-β-нафтиламіну — стабілізатора каучуків та гуми.

НАФТОПЕРЕРО́БНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь важкої промисловості, підприємства якої з сирової *нафти* виробляють різні нафтопродукти. Осн. продукція Н. п.: паливо для карбюраторних (авіаційні та автомобільні бензини), реактивних (авіац. гас), дизельних (дизельне паливо) двигунів, котельне паливо (мазути), моторні масла, спеціальні, різного призначення бітуми, парафіни, кокс для електродної пром-сті, мастила тощо, всього — понад 300 найменувань. На базі нафт. сировини виготовляють велику кількість хім. і нафтохім. продукції (див. *Нафтохімічна промисловість*). Продукцію Н. п. застосовують у різних галузях нар. господарства країни.

В дореволюц. Росії переробку нафти здійснювали за примітивною технологією, осн. продуктом переробки був гас. Нафтопереробні підприємства були зосереджені гол. чин. на Кавказі (Баку, Грозний). В СРСР створено високорозвинуту потужну Н. п. На Україні перші нафтопереробні з-ди виникли на Прикарпатті — в Бориславі, Львові, Дрогобичі, Надвірній. До 1939 тут діяло 19 дрібних нафтопереробних підприємств, оснащених примітивною технікою. Після возз'єднання зх. областей України з Рад. Україною і особливо в післявоєнні роки розвиток Н. п. Прикарпаття значно прискорився. В 1937—38 збудовано перші нафтопереробні з-ди в Одесі, Херсоні, Бердянську. Швидкими темпами розвивається Н. п. республіки після 1950, коли було відкрито нові нафт. родовища на Прикарпатті і в сх. районах республіки. Було реконструйовано діючі нафтопереробні з-ди, деякі підприємства збудовано заново, стали до ладу потужні нові. Всього на Україні 1980 діяло 8 підприємств Н. п., в т. ч. 7 нафтопереробних і 1 нафтомаслозавод. Найпотужніші підприємства Н. п. республіки: *Кременчуцький нафтопереробний завод, Лисичанський нафтопереробний завод, Херсонський нафтопереробний завод, Бердянський дослідний нафтомаслозавод.* В Н. п. застосовуються нова техніка й прогресивна технологія, зокрема каталітичний риформінг, каталітичний *крекінг,* гідроочищення, уповільнене коксування, газофракціонування. Наук. проблеми розвитку Н. п. розробляє *Нафтопереробної і нафтохімічної промисловості всесоюзний науково-дослідний і проектно-конструкторський інститут* (Київ) та ін. При сприянні Рад. Союзу в соціалістичних країнах — членах РЕВ споруджено понад 34 нафтопереробні і нафтохім. підприємства, зокрема Бургаський нафтопереробний з-д (Болгарія), Дунайський з-д (Угорщина), з-д у Плоцьку (Польща) та ін. Серед капіталістичних країн найпотужніші нафтопереробні підприємства мають США, Японія, Італія, Франція, ФРН, Великобританія. Зросли потужності Н. п. у багатьох країнах, що розвиваються,— Ірані, Бахрейні, Мексиці, Аргентині, Венесуелі, на Антільських о-вах, у Трінідаді і Тобаго, Індонезії. Заново організовано Н. п. у Кувейті, Саудівській Аравії, Нігерії.

В. Д. Меркуленко.

НАФТОПЕРЕРО́БНОЇ І НАФТОХІМІ́ЧНОЇ ПРОМИСЛО́ВОСТІ ВСЕСОЮ́ЗНИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ І ПРОЄ́КТНО-КОНСТРУ́КТОРСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т, ВНДІПКнафтохім — установа М-ва нафтопереробної і нафтохімічної пром-сті СРСР. Створений 1966 у Києві на базі *Нафтової промисловості науково-дослідного і проектного інституту.* В ін-ті (1980)—2 відділення, в складі яких 49 відділів, 11 лабораторій і 1 сектор. Є проектний філіал у Львові і дослідний з-д у Дрогобичі. Ін-т — головний у галузі щодо досліджень, розробки та організації пром. виробн. і впровадження у промисловість пластичних мастил заг. призначення, присадок до мастил, мастильно-охолодних технологічних засобів; забезпечення підприємств і установ інформацією про теплофізичні властивості органічних речовин, нафтопродуктів, а також їхніх сумішей; проектування нафтопереробних з-дів УРСР і підприємств та цехів СРСР, що виробляють мастила і присадки до них, та підземних сховищ нафтопродуктів і зріджених газів; розробки автоматизованих систем керування нафтопереробними заводами.

Г. І. Чередниченко.

НАФТОПРОВІ́Д — сукупність споруд, за допомогою яких *нафту* переміщують з районів *нафтовидобування* до *нафтосховищ* і місць переробки. До Н. належать *трубопроводи,* перекачувальні *насосні станції* і допоміжні споруди. Розрізняють Н.: внутрішні (на нафтопереробних з-дах, нафтобазах), місцеві (для переміщення нафти на порівняно невелику віддаль з місць видобування до пунктів збирання і підготовки) та магістральні (по них на значну віддаль з пунктів збирання і підготовки нафту перекачують до місця переробки). Н. бувають наземні, підземні і підводні; самопливні (безнапірні) і несамопливні (напірні). Діаметр труб Н. становить 60—1200 мм, робочий тиск, під яким переміщується нафта,— 0,7—8 МПа, швидкість руху нафти — 0,9—2,6 м/с. Сукупність споруд, за допомогою яких переміщують продукти переробки нафти

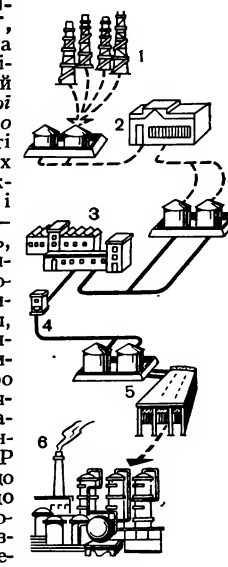

Магістральний **нафтопровід:** 1 — нафтовий промисел; 2 — пункт збирання і підготовки нафти; 3 — насосна станція; 4 — колодязь з регулюючим пристроєм; 5 — розподільний пункт; 6 — нафтопереробний завод.

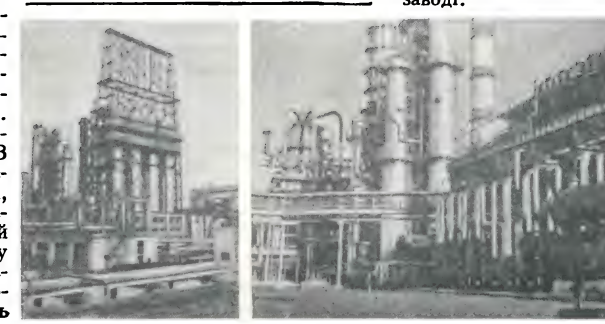

Нафтопереробна промисловість. Установка уповільненого коксування сировини на Херсонському нафтопереробному заводі. Установка по переробці нафти на Лисичанському нафтопереробному заводі.

П. С. Нахімов.

Орден Нахімова 1-го ступеня.

Сферичне нафтосховище.

(бензин, гас та ін.), наз. нафтопродуктопроводом. В Росії перший Н. споруджено 1878 (Баку), перший магістральний нафтопродуктопровід (Баку — Батумі) став до ладу 1907. В СРСР великими є Н.: Нижньовартовськ — Куйбишев, Анжеро-Судженськ — Іркутськ та ін. Протяжність Н. становить (1979) 67,4 тис. км. В УРСР проекти нафтопроводів розробляють в інституті *Південдіпронафтопровід*. По території УРСР проходить один з найбільших у світі магістральний Н. «*Дружба*».

Ю. А. Балакіров.

НАФТОСХО́ВИЩЕ — резервуар, де зберігають *нафту* і продукти її переробки (бензин, гас, дизельне паливо та ін.). Розрізняють Н. (мал.): наземні, напівпідземні і підземні (у т. ч. й споруджувані у відкладах кам'яної солі на глибині від 100 м і нижче); сталеві, бетонні, залізобетонні і пластмасові; циліндричні (вертикальні й горизонтальні), сферичні, прямокутні і краплеподібні. Найпоширенішими є Н. наземні сталеві і підземні залізобетонні. Місткість Н. переважно 100—1000 м³ (деяких — 50 000—100 000 м³). Н. обладнують люками, через які їх оглядають, провітрюють, очищають, відбирають з них проби, а також протипожежними пристроями, запобіжними клапанами, пристроями для дистанційного керування наповненням і спорожненням тощо. В Росії перше сталеве клепане Н. споруджено (1878) на нафт. промислах Баку. В 1935 вперше в СРСР збудовано металеве зварне Н. місткістю 1000 м³.

Ю. А. Балакіров

НАФТОХІМІ́ЧНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь промисловості, яка на основі хім. переробки продукції *нафтопереробної промисловості* і газової пром-сті випускає різні види нафтохім. продуктів. Осн. продукція: синтетичний каучук, продукти осно́вного органічного синтезу, технічний вуглець, різні види шин, гумотех. та азбестотех. виробів, гумового взуття (див. *Гумоазбестова промисловість*), олефіни тощо. Продукцію Н. п. широко використовують в усіх галузях нар. г-ва. Умови для виникнення Н. п. створено в результаті впровадження нових методів переробки *нафти — крекінгу* та *піролізу*. У Рад. Союзі, в т. ч. й на Україні, Н. п. почала розвиватися в роки перших п'ятирічок (1929—40). Розвиток Н. п. безпосередньо пов'язаний із збільшенням масштабів та вдосконаленням процесів комплексної переробки нафти. В СРСР уперше в світі 1932 організовано пром. виробн. синтетичного каучуку, 1949 — одночасне виробн. фенолу й ацетону кумольним методом, 1952 — виробн. синтетичного етилового спирту, 1966—70 — масове виробн. високоякісних пневматичних шин без застосування натурального каучуку та ін. Потужну Н. п. створено в 50—60-х рр. 20 ст. Обсяг виробн. продукції Н. п. країни 1979 зріс проти 1970 в 1,5 раза, у т. ч. в Українській РСР — в 3,5 раза. Проблемами розвитку Н. п. займаються Центр. н.-д. ін-т техн.-екон. досліджень нафтопереробної і нафтохім. пром-сті в Москві, *Нафтопереробної і нафтохімічної промисловості всесоюзний науково-дослідний і проектно-конструкторський інститут* у Києві та ін.

Див. також *Нафтохімія*.

В. В. Калєчиць.

НАФТОХІ́МІЯ — науковий напрям, пов'язаний з вивченням нафти як природного об'єкта й продуктів її переробки, з розробкою та використанням термічного, каталітичного та ін. нових методів перетворення *вуглеводнів*, з одержанням на основі нафт. сировини різних технічно важливих продуктів (*пластифікаторів* пластичних мас, *поверхнево-активних речовин* тощо). Див. також *Нафтохімічна промисловість, Нафтопереробна промисловість*.

НА́ХА — місто в Японії, на острові Окінава, в архіпелазі Рюкю. Адм. ц. префектури Окінава. Мор. порт. 304 тис. ж. (1975). Розвинуті харчосмакова пром-сть, рибальство. Університет.

НАХА́БІН Володимир Миколайович [8 (21).IV 1910, с. Шарівка, тепер смт Богодухівського р-ну Харків. обл.— 20.X 1967, Харків] — укр. рад. композитор, педагог, диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1958). В 1932 закінчив Харків. муз.-драм. інститут (клас композиції С. *Богатирьова*). Був зав. муз. частиною Харків. Червонозаводського театру, худож. керівником і гол. диригентом Харків. театру муз. комедії (1943—44), диригентом і худож. керівником Харків. театру опери та балету. З 1952 викладав у Харків. консерваторії (1963—67 — її ректор). Брав участь у створенні Держ. гімну УРСР. Твори: балети — «Міщанин з Тоскани» (1936, 2-а ред., 1965), «Марійка» (1939), «Данко» (1948). «Весняна казка» (1954), «Таврія» (1960); муз. комедії, симфонії (в т. ч. «Першотравнева», 1959), симф. поема «Дівчина і смерть» (1956); концерт для фп. з оркестром (1951), романси, музика до вистав і кінофільмів. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

НАХИ́ЛЕННЯ МАГНІ́ТНЕ — кут між напрямом напруженості земного магнітного поля (вектором Т) і горизонтальною площиною в певній точці земної поверхні; один з елементів *земного магнетизму*. Н. м. вважають додатним (північним), якщо вектор Т напрямлений вниз від горизонтальної площини (у Північній півкулі) та від'ємним (південним), якщо він напрямлений вгору (у Південній півкулі). Величина Н. м. на земній поверхні змінюється від 0° на магн. екваторі до 90° на магн. полюсах. Н. м., як і ін. елементи земного магнетизму, безперервно змінюється у часі. Вивчення Н. м. має велике значення для дослідження *магнітного поля Землі*. На Україні Н. м. вивчають магн. обсерваторії *Геофізики інституту* АН УРСР.

Є. І. Антонюк.

НАХІ́МОВ Павло Степанович [23.VI (5.VII) 1802, с. Городок, тепер с. Нахімовське Холм-Жирковського р-ну Смол. обл.— 30.VI (12.VII) 1855, Севастополь] — рос. флотоводець, адмірал (1855). Н. у сім'ї офіцера. Після закінчення Мор. кадетського корпусу (1818) служив на Балт. флоті. В 1822—25 взяв участь у кругосвітньому плаванні на фрегаті «Крейсер». Учасник Наварінської битви 1827, рос.-тур. війни 1828—29. З 1834 — командир лінійного корабля на Чорномор. флоті. Під час *Кримської війни 1853—56*, командуючи ескадрою Чорномор. флоту, розгромив гол. сили тур. флоту в *Сінопському бою 1853*. Під час *Севастопольської оборони 1854—55*, після загибелі В. О. *Корнілова*, керував обороною міста 28.VI (10.VII) 1855 був смертельно поранений на *Малаховому кургані*. Н. зробив значний внесок у розвиток рос. військ.-мор. мистецтва. В 1944 встановлено *Нахімова орден* і медаль Нахімова, створено *нахімовські училища*. В Севастополі Н. споруджено пам'ятник (1898, відбудовано 1959).

НАХІ́МОВ Яким Миколайович [8 (19).IX 1782, Богодухівський повіт на Харківщині — 18 (30).VII 1814, там же] — рос. поет-сатирик. Закінчив Харків. ун-т (1808), в якому працював 1809—11, читав лекції. Друкуватися почав 1808. Сатири, байки, епіграми Н. викривають хабарництво, кривосуддя, зловживання владою чиновників та поміщиків («Звіринець», «Пацюк і секретарша», «Правда і піддячий», «Море і ріка»). Н. виступав проти галломанії, неуків-гувернерів (поетичні твори — «Мерзілкін», «Пурсоніада»; прозові — «Сказання про Феміду і про іноплемінних приказних», «Словесні мавпи»; комедія «Закохані педанти»). Твори Н. почали друкуватися лише після смерті поета, зокрема, в журналах «*Харьковский Демокрит*», «*Украинский вестник*».

Літ.: Лещенко П. Несправедливо забытый талант. «Радуга», 1965, № 11.

О. О. Білявська.

НАХІ́МОВА О́РДЕН — рад. військ. орден, встановлений Указом Президії Верховної Ради СРСР від 3.III 1944 на честь рос. флотоводця П. С. *Нахімова*. За статутом ордена ним нагороджують офіцерів Військ.-Мор. Флоту за видатні успіхи в розробці, здійсненні і забезпеченні мор. операцій, в результаті яких було відбито наступальну операцію противника або забезпечено активні операції флоту, завдано ворогові значних втрат і збережено свої осн. сили. Н. о. має 1-й (вищий) і 2-й ступені. Всього за роки Великої Вітчизн. війни проведено понад 500 нагороджень Н. о. обох ступенів.

НАХІ́МОВСЬКІ УЧИ́ЛИЩА — середні військ.-морські навчальні заклади для підготовки юнаків до навчання у вищих військ.-мор. училищах та дальшої служби у ВМФ СРСР офіцерами. Створені згідно з постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 21.VIII 1943 з метою влаштування, навчання та виховання хлопчиків, батьки яких загинули в боротьбі проти фашист. загарбників під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Названі на честь адмірала П. С. *Нахімова*. Організовані в Тбілісі (1943), Ленінграді (1944), Ризі (1945). Спочатку в Н. у. приймали хлопчиків

віком від 10 до 14 років. У зв'язку з скороченням контингенту підлітків-сиріт Ризьке (1953) і Тбіліське (1955) Н. у. припинили діяльність, а їхніх вихованців переведено до Ленінградського Н. у., яке стало єдиним у країні. До нього приймають юнаків від 15 до 16 років, які закінчили 8 класів серед. школи і за станом здоров'я здатні до служби на кораблях військово-морського флоту.

НАХІЧЕВА́НСЬКА АВТОНО́МНА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА, Нахічеванська АРСР — у складі Аз. РСР. Утворена 9.II 1924. Розташована на Пд. Закавказзя. На Пн. та Сх. межує з Вірменською РСР (територія якої відокремлює її від осн. частини Аз. РСР), на Пд. Зх.— частина держ. кордону з Іраном і Туреччиною. Поділяється на 6 адм. районів, має 3 міста й 3 с-ща міськ. типу.

Природа. Рельєф переважно гористий (75% території лежить на вис. понад 1000 м над р. м.). На Сх.— Зангезурський (вис. до 3904 м, г. Капиджиг), на Пн.— Даралагезький хребти. На Пд. Зх. невеликі рівнини (вис. 600—1000 м). Корисні копалини: кам. сіль, буд. сировина — туф, мармур, травертин; поліметалеві руди, численні (бл. 200) мінеральні джерела. Клімат різко континентальний, посушливий. Пересічна т-ра січня —6° (в долинах) та —14° (в горах), липня — відповідно +28° та від +25 до +5°. Опадів в долинах 190—300 мм, в горах — 300—600 мм. Вздовж пд.-зх. кордонів тече найбільша ріка республіки — *Аракс* (бас. Кури), на тер. республіки — його ліві притоки: Арпачай, Нахічеванчай, Гілянчай та ін., які мають велике гідроенерг. та меліоративне значення. Грунти в долині Араксу та на рівнинах сіроземні, лучні сіроземні, подекуди засолені. В горах та передгір'ях — гірсько-каштанові, гірсько-лісові, гірсько-лучні дернові. Рослинність на рівнинах полиново-кураєва напівпустельна, в горах — гірсько-степова, лучно-степова, субальпійська та альпійська.

Населення. Осн. населення — *азербайджанці*. Живуть також вірмени, курди, росіяни. Пересічна густота нас.— 44 чол. на 1 км² (1980). Міське населення становить 26%. Найбільше місто — *Нахічевань*.

Історія. Найдавніші пам'ятки перебування людини на тер. Нахіч. АРСР належать до епохи *неоліту*.

Гірський краєвид.

З 8 ст. до н. е. до 18 ст. ця територія входила до складу різних, спочатку рабовласницьких (*Мідія*, д-ва *Ахеменідів*), а потім феод. д-в. У серед. 18 ст. виникло незалежне Нахіч. ханство, яке за *Туркманчайським договором 1828* було приєднано до Росії. Це благотворно вплинуло на дальший розвиток економіки і культури краю. Проте трудящі зазнавали подвійного гніту царських урядовців і місц. феодалів. Напередодні та в роки революції 1905—07 в Росії в краї посилився сел. рух, подекуди він набував характеру збройних ви-

Гідровузол «Аракс» на ріці Аракс. Нахічеванський соляний рудник.

ступів за землю. В той час виникли с.-д. осередки (в містах Нахічевані, Джульфі та ін.), революц. роботу серед населення вели відділення с.-д. групи «Гуммет» («Енергія»). Після Лютн. революції 1917 в Нахічевані, Джульфі, на залізнич. ст. Шахтахти виникли Ради, але влада фактично перебувала в руках органу бурж. Тимчасового уряду — Особливого Закавказ. к-ту, а з листопада 1917 — адміністрації контрреволюц. бурж.-націоналістичного Закавказ. комісаріату. В червні Нахічевань окупували турецькі, а в листопаді — англ. війська. В липні 1920 трудящі краю звернулися до уряду РРФСР і Аз. РСР з проханням про допомогу у визвольній боротьбі, яку було подано частинами 11-ї Червоної Армії. 28.VII 1920 в краї проголошено Рад. владу, створено ревком. Того самого дня утворено Нахіч. Рад. Соціалістичну Республіку. На поч. 1921 на I крайовій парт. конференції обрано Нахіч. обком Компартії Азербайджану. В лютому 1923 утворено Нахіч. авт. край у складі Аз. РСР, перетворений 9.II 1924 на Нахіч. АРСР. За роки Рад. влади в республіці створено соціалістичну пром-сть, багатогалузеве колг. с. г., здійснено культур. революцію. Виросли нац. кадри робітн. класу і нар. інтелігенції. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 трудящі республіки виявили мужність і героїзм на фронті і в тилу. 3 чол. удостоєно звання Героя Рад. Союзу, тисячі трудящих нагороджено орденами й медалями. В післявоєнний час економіка і культура республіки продовжують розвиватися. Нахіч. АРСР нагороджено орденами Леніна (1967), Дружби народів (1972) і Жовтневої Революції (1974).

Народне господарство спеціалізується на виробн. продукції легкої та харч. пром-сті (базуються в основному на місц. сировині), на вирощуванні тех. культур, виноградарстві та тваринництві. Електроенергія надходить з електроенерг. системи Закавказзя та від ГЕС, збудованих на Араксі. Розвинута добувна пром-сть (Парагачайський молібденовий, Гюмюшлинський свинцево-цинковий, Нахічеванський соляний рудники). Машинобудування і металообробка представлені Нахічеванським електротех. з-дом, Шахбузьким авторем. з-дом та ін. Підприємства по виробн. буд. матеріалів, зокрема цінного облицювального каменю. Серед галузей легкої пром-сті провідне місце посідає шовкова— пром. комплекс з шовкомотальним та шовкоткацьким напрямами (Ордубад); діють також Ілічівський бавовноочисний з-д, Нахічеванська швейна ф-ка; підприємства по виготовленню трикот. виробів, взуття. Осн. галузі харч. пром-сті: виноробна (винзаводи в Нахічевані, Шахбузі, Абракунісі та ін.), виробн. мінеральних вод (Бадамлинський та Сірабський з-ди), консервна (Ордубад), тютюново-ферментаційна (Нахічевань), м'ясо-мол. (м'ясокомбінат і молочний з-д в Нахічевані) та безалкогольних напоїв. У Нахічевані — меблева ф-ка. В 1979 в республіці було 37 радгоспів та 35 колгоспів. Землеробство — на зрошуваних землях. Посівна площа всіх с.-г. культур — 30,1 тис. га (1979). Вирощують зернові, бавовник, тютюн, виноград, овоче-баштанні культури. Садівництво. Тваринництво спеціалізується на вівчарстві м'ясо-вовнового та скотарстві м'ясо-мол. напрямів. Поголів'я (тис., 1980): великої рогатої худоби — 42,4, овець і кіз — 147,2. Розводять овець породи балбас — найпро-

НАХІЧЕВАНСЬКА АРСР

Площа — 5,5 тис. км

Населення — 243 тис. чол. (на 1.I 1980)

Столиця — м. Нахічевань

Нахічеванська АРСР. Відро. Мідь, гравірування. Кінець 18 — початок 19 ст. Музей мистецтва народів Сходу. Москва.

Нахічеванська АРСР. Каптан. Оксамит, золотий сутаж. Кінець 19 ст. Музей мистецтва народів Сходу. Москва.

Нахічевань. У центрі міста.

дуктивнішу породу в Аз. РСР. Шовківництво. Вздовж держ. кордону проходить з-ця Баку — Єреван (187 км) з відгалуженням на Іран (через ст. Джульфа). Розвинута мережа автошляхів. В Нахічевані — аеропорт. На тер. республіки — бальнеологічний курорт Бадамли, численні мінеральні джерела, лікувальні місцевості Сіраб, Нагаджир.

А. М. Гаджі-заде.

Культура. До встановлення Рад. влади на тер. сучасної Нахіч. АРСР існувало 45 поч. шкіл (бл. 2 тис. учнів). Неписьменні становили 96% нас. За роки Рад. влади трудящі досягли значних успіхів у галузі культури. В 1979/80 навч. р. у республіці було 218 загальноосв. шкіл (71,6 тис. учнів), 4 серед. спец. навч. заклади (1,7 тис. учнів), 5 профес.-тех. уч-щ (2,1 тис. учнів), Пед. ін-т ім. Ю. Мамедалієва (2,3 тис. студентів). Працюють нахічеванський науковий центр АН Аз. РСР «Каспій», відділення Ін-ту наук.-тех. інформації Аз. РСР, усі — в Нахічевані, у Шахбузькому р-ні — астр. експедиція Шемахинської астрофіз. обсерваторії АН Аз. РСР. У республіці налічується 242 масові б-ки (1,6 млн. одиниць зберігання), 223 клубні заклади, 175 кінотеатрів і кіноустановок з платним показом; Муз.-драм. театр ім. Дж. Мамедкулізаде — в Нахічевані, 4 держ. музеї: Істор. музей Нахіч. АРСР, Музей л-ри Азербайджану, обидва — в Нахічевані, та ін. Виходить респ. газ. «Совєт Нахічевані» й «Советская Нахичевань» азерб. і рос. мовами, а також 5 районних газет. Місц. радіомовлення ведеться азерб., вірм. та рос. мовами. Ретранслюються програми Центр. і Респ. телебачення, радіопрограми з Москви і Баку. Телецентр — у Нахічевані.

До Великої Жовтн. соціалістич. революції на території сучас. Нахіч. АРСР жили і творили азерб. письменники Дж. *Мамедкулізаде*, Гусейн Джавід, Мамед Тагі Сіддігі, Е. Султанов, Алі Кулі Гамкусар. В 1925 було організовано відділення літ. т-ва «Червоні пера», створеного в Баку, 1927 — Азербайджанську Асоціацію пролет. письменників, що з 1932 стала відділенням Спілки письменників Аз. РСР. З 1933 виходить «Адабіят газетаси» («Літературна газета»). Письменники 20—30-х рр. Е. Абасов, М. Насирлі, М. Джафаров, М. Акпер, А. Садик, А. Кязим, М. Рагіб, М. Гусейнов та ін. відображали у своїх творах життя республіки. В роки Великої Вітчизн. війни з патріотичними творами виступали М. Тарвердієв, Н. Нагієв, А. Матодун, І. Сафарлі. Відомі сучасні поети—Г. Азим, А. Махмуд, К. Агаєва, В. Касумова; прозаїки Г. Разі, Г. Ібрагімов; драматурги А. Юсифлі, А. Аббаскуліев та ін.

На тер. Нахіч. АРСР збереглися залишки циклопічних споруд кін. 2 — 1-го тис. до н. е., середньовічні мавзолеї (в Нахічевані, Джузі, Карабаглярі), житл. будинки в Ордубаді (16—19 ст.). За рад. часу в Нахіч. АРСР споруджено численні житл., громад. й пром. будівлі, реконструйовано архіт. пам'ятки. В Нахічевані жив і працював один з основоположників реалістичного живопису Азербайджану Б. Ш. *Кенгерлі*. Найпоширеніші види декор.-ужиткового мист.— ткацтво, килимарство, вишивання перлами й бісером, вишерунчасте плетіння, худож. обробка металу, різьблення на дереві.

В одному з цехів кокономотальної фабрики в місті Ордубаді.

Отара овець на гірському пасовищі.

Поширені нар. пісні (трудові, побутові, героїчні), хороводні пісні-танці (напр., «Ялли»). Муз. інструменти: духові — зурна, баламан; ударний — нагара; старовинний інструмент — тулум. У 1938 відкрито дит. муз. школу. Працюють ансамбль пісні і танцю «Араз» (з 1959), оркестр нар. інструментів (з 1966), муз. школи. У кін. 19 ст. в Нахічевані було створено аматорську трупу. Значну роль у становленні профес. театру в Нахіч. АРСР відіграли письменник Дж. Мамедкулізаде, азерб. режисер Г. *Араблінський*. У 1923 в Нахічевані створено Держ. драм. театр (реорганізований 1962 в Муз.-драм. театр ім. Дж. Мамедкулізаде). Для діяльності колективу велике значення мала участь в його роботі видатних азерб. акторів М. *Алієва*, С. *Рухулли*, А. Шаріфзаде та ін. В репертуарі театру — п'єси М. Ахундова, Дж. Джабарли, Д. Меджнунбекова, С. Вургуна, Ш. Курбанова, Г. Ібрагімова та ін., твори рос. класичної та зарубіжної драматургії. Серед театральних митців — народні артисти Аз. РСР Е. Ахвердієв, І. Гамзаєв, М. Кулієв, І. Мусаєв.

Літ. див. до ст. *Азербайджанська РСР.*

Н. Г. Джафаров
(освіта, преса).

НАХІЧЕВА́НЬ — місто, столиця Нахіч. АРСР. Розташована на правому березі р. Нахічеванчай (прит. Араксу). Залізнична станція, вузол автошляхів, аеропорт. Засн. в 6 ст. до н. е. В 11 ст.— резиденція султана *сельджуків*, у 12 ст.— столиця д-ви *Ільдегізидів*. У 18 — на поч. 19 ст.— столиця Нахічеванського ханства. В складі його за *Туркманчайським договором 1828* місто приєднано до Росії. С.-д. осередки виникли в період революції 1905—07. При підтримці тур. військ, які окупували Н. в червні 1918, в місті було встановлено режим мусаватистів (див. «*Мусават*»). У листопаді 1918 Н. захопили англ. імперіалісти. Рад. владу встановлено 28.VII 1920. З 1924 — столиця Нахічеванської АРСР. У місті — електротех., виноробний, тютюново-ферментаційний, хлібний, склотарний, алюмінієвого посуду з-ди. Виробн. буд. матеріалів (комбінат буд. матеріалів, з-д залізобетон. виробів), килимів; карбування. Поблизу Н.— видобування солі (у вироблених каменоломнях шахти — лікарня для хворих на астму). В Н.— пед. ін-т, 4 серед. спец. навч. заклади. Муз.-драм. театр, музеї: істор., літератури та мистецтва. Будинок-музей азерб. письменника Гусейна Джавіда. В Н. у 12—14 ст. склалася місцева архіт. школа на чолі з будівничим Аджемі [мавзолеї Юсуфа, сина Кусеїра; Атибека (Моміне-хатун) та ін.]. Серед ін. архіт. пам'яток — фортеця (10—14 ст.), комплекс мечетей і мавзолеїв (18 ст.), мечеть (19 ст.). Іл. с 276.

НАХО́ДКА — місто крайового підпорядкування Примор. краю РРФСР. Розташована в сх. частині затоки Петра Великого, в бухті Находка Японського м. Значний трансп. (4 мор. порти та 7 залізничних станцій, у т. ч. Тихоокеанська) вузол Далекого Сходу. 136 тис. ж. (1980). База сейнерного флоту. Суднорем. з-ди, жерстянобанкова, швейна та рукавична ф-ки. Підприємства харч. та буд. матеріалів пром-сті. Мореплавне і муз. уч-ща. Місто утв. 1950.

НАХО́ДКІН Микола Григорович (н. 25.I 1925, с. Прохорівка, тепер Канів. р-ну Черкас. обл.) — укр. рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1973). Член КПРС з 1960. Після закінчення Київ. ун-ту (1950) працює там же (з 1972 — зав. кафедрою). Осн. наук. праці — з фіз. електроніки і термопластичного запису інформації. Зокрема, дослідив осн. кінетичні особливості збудження електронів у вторинній електронній емісії та рентгенівському фотоефекті, встановив роль непружного розсіяння електронів у твердому тілі і використав це явище для дослідження поверхонь напівпровідників методом іонізаційної спектроскопії. Держ. премія УРСР, 1970. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

НАЦАГДОРЖ Дашдоржійн (бл. 17.XI 1906, Баян-Делгер, Центр. аймак — 13.VII 1937, Улан-Батор) — монг. письменник і громад. діяч. Член Монг. нар.-революц. партії з 1922. Один з основоположників сучас. монг. л-ри. Учасник Монг. нар. революції 1921. В 1924 на 3-му з'їзді МНРП обирався канд. у члени Президії ЦК партії, працював секретарем уряду Нар. Монголії, редактором газ. «Народний воїн». Навчався у Ленінгр. ін-ті нац. меншостей. Автор віршів «Жовтень», «Зоря» (обидва — 1931), «Моя Батьківщина» (1933), «Чотири пори року» (1934), «Нова Монголія» (1935) та ін. Оспівував Велику Жовтн. соціалістич. революцію, красу рідної землі, революц. перетворення в країні. Повість «Нечувані події» (1933) і драма «Біля трьох пагорбів» (1934) — антифеодального спрямування.

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. М., 1956.

Літ.: Яцковская К. Н. Дашдоржийн Нацагдорж. М., 1974; Кайгородов А. М. Дашдоржийн Нацагдорж. Библиографический указатель. М., 1975.

І. О. Дяченко.

НАЦІНКИ — в СРСР надбавки до *роздрібних цін* на продукцію, що її реалізують підприємства *громадського харчування* держ. та кооперативної торгівлі. Н. диференціюють за видами продукції та категоріями підприємств. Призначені для покриття витрат на виготовлення й реалізацію продукції, обслуговування споживачів і забезпечення планового *прибутку*. Застосовують поряд з торг. знижками. Систему Н. використовують і в сфері *матеріально-технічного постачання* при реалізації продукції виробничо-тех. призначення і товарів нар. споживання. За рахунок Н. утворюється прибуток постачально-збутових орг-цій, покриваються витрати обігу, пов'язані з доведенням продукції від виробн. до споживачів. Поліпшення організації матеріально-тех. постачання створює можливості для зниження витрат обігу, в т. ч. і націнок.

НАЦІОНАЛІЗА́ЦІЯ — перехід приватної власності окремих осіб (поміщиків, капіталістів або їхніх об'єднань) на землю, банки, підприємства у промисловості та ін. галузях господарства у власність держави. Соціально-екон. і політ. зміст Н. визначається існуючим у країні суспільним ладом, ким і в інтересах якого класу вона проводиться.

Н. с о ц і а л і с т и ч н а — метод здійснення однієї з гол. заг. закономірностей *соціалістичної революції* і соціалістичного будівництва: ліквідація капіталістичної власності та встановлення сусп. власності на осн. *засоби виробництва*. В різних країнах Н. має свої особливості, зумовлені конкретно-істор. факторами переходу до соціалізму тієї чи ін. країни. Необхідною передумовою соціалістичної Н. є перемога соціалістичної революції, перехід влади в руки *робітничого класу* і його союзника — трудового *селянства*. «Пролетаріат використає своє політичне панування для того, щоб вирвати у буржуазії крок за кроком весь капітал, централізувати всі знаряддя виробництва в руках держави, тобто пролетаріату, організованого як пануючий клас, і якомога швидше збільшити суму продуктивних сил» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 4, с. 429). Соціалістична Н. передає засоби виробн. до рук їхнього дійсного творця, а отже й господаря — пролетаріату, забезпечує виникнення соціалістичного екон. укладу, що базується на сусп. власності на засоби виробн., приводить *виробничі відносини* у відповідність з характером і рівнем розвитку *продуктивних сил*, ліквідує основи експлуатації, спрямовує розвиток виробн. в інтересах народу, закладає умови планомірного розвитку економіки, створює міцні основи екон. незалежності соціалістичної д-ви від капіталістичного світу, захищає від проникнення іноз. капіталу та екон. диверсій з його боку. Соціалістична Н. перетворює на суспільну загальнонар. власність лише власність експлуататорських класів, не зачіпаючи власності трудящих селян, кустарів. Н. в Рад. д-ві включала Н. землі, надр, лісів, вод загальнодерж. значення, пром-сті, засобів транспорту й зв'язку, банків та осн. житлового фонду в містах. *Декретом про землю* Рад. д-ва скасувала приватну власність на землю і зробила її всенар. власністю (див. *Націоналізація землі*). У фінанс. системі було націоналізовано Державний банк, запроваджено контроль над приватними банками, націоналізованими у грудні 1917. З листопада 1917 по лютий 1918 націоналізовано велику кількість пром. підприємств. Згодом, здійснюючи Н., Рад. д-ва гол. увагу приділяла закріпленню завойованих позицій, розв'язанню завдань, як підкреслював В. І. Ленін, усуспільнення виробн. на ділі — оволодіння мистецтвом управління нар. гос-вом, налагодження обліку, контролю тощо (див. Повне зібр. тв., т. 36, с. 161). В 1917—18 здійснено Н. транспорту, 22.IV 1918 — зовн. торгівлі. Згодом було націоналізовано не тільки великі, а й середні й велику кількість дрібних капіталістичних підприємств. Це дало можливість Рад. владі мобілізувати всі ресурси для прискорення перемоги над внутр. контрреволюцією та іноз. інтервенцією. В ін. країнах, що стали на шлях соціалізму (за винятком МНР, де було проведено повну Н.), велика частина конфіскованих поміщицьких земель перейшла у власність селян, а частина — у власність д-ви. В цих країнах безплатно націоналізовано власність фашистських злочинців, а також капіталістів, які зрадили інтереси свого народу. Щодо представників буржуазії, які брали участь в антифашистській боротьбі, Н. здійснювалася з частковим викупом їхньої власності.

Н. к а п і т а л і с т и ч н а — перетворення власності окремих капіталістів або їхніх об'єднань на власність бурж. д-ви, тобто на колективну власність класу буржуазії. Буває безплатна і за викуп. В епоху імперіалізму є одним з характерних рис *державно-монополістичного капіталізму*. Капіталістична Н. не змінює характеру капіталістичної власності на засоби виробн., а отже й бурж. ладу. Капіталістична д-ва — сукупний капіталіст. «Чим більше продуктивних сил візьме вона в свою власність, тим повніше буде її перетворення в сукупного капіталіста і тим більше число громадян буде вона експлуатувати... Капіталістичні відносини не знищуються, а, навпаки, доводяться до крайності, до найвищої точки» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 20, с. 274). Капіталістична Н. проводиться в інтересах монополістичного капіталу, забезпечуючи монополістам одержання *монопольного надприбутку*, посилюючи його позиції в боротьбі проти робітничого, демократичного, нац.-визвольного рухів і світового соціалізму. При проведенні Н. колишнім власникам підприємств виплачується, як правило, велика компенсація, що нерідко значно перевищує вартість націоналізованого майна. Охоплює перш за все воєнні галузі, а також виробн., які потребують великих капіталовкладень або які стали малоефективними і нерентабельними для монополій. Є способом перекладання на плечі трудящих великих витрат на мілітаризацію, функціонування *воєнно-промислових комплексів*, на тех. переозброєння, здійснення н.-д. робіт тощо. Робітн. клас та його партії в імперіалістичних країнах висувають вимоги Н. власності монополій на умовах, які б обмежували всевладдя монополій та надмірне збагачення їх, розширяли можливість участі робітн. класу в управлінні націоналізованими підприємствами. Капіталістична Н. посилює сусп. характер капіталістичного виробн., призводить до дальшого загострення осн. суперечності капіталізму — суперечності між сусп. характером виробн. і приватнокапіталістичною формою привласнення його результатів, створює матеріальні передумови для перемоги соціалізму. Н. в к р а ї н а х, щ о р о з в и в а ю т ь с я, виступає як засіб боротьби проти засилля іноз. капіталу і політики *неоколоніалізму*, сприяє забезпеченню екон. незалежності молодих країн, створенню держ. сектора економіки. Поширюється, як правило, на власність іноз. капіталу.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг; т. 23. Маркс К. Капітал, т. 1; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 31. Завдання пролетаріату в нашій революції; т. 34. Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися; т. 36. Чергові завдання Радянської влади; т. 37. Пролетарська революція і ренегат Каутський; т. 39. Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату; т. 45. Про кооперацію; Брежнєв Л. І. Великий Жовтень і прогрес людства. К., 1977; Брежнєв Л. І. Історичний рубіж на шляху до комунізму. К., 1977.

В. І. Загородній.

Д. Нацагдорж.

НАЦІОНАЛІЗА́ЦІЯ ЗЕМЛІ — скасування приватної *власності* на землю і передача у держ. власність землі з її надрами, водами та лісами. Має різний соціально-екон. і політ. зміст залежно від

істор. епохи та від того, ким і в інтересах якого класу здійснюється (див. *Націоналізація*). К. Маркс довів паразитичний характер приватної власності на землю за капіталізму і обгрунтував істор. неминучість скасування її. Розвиваючи теорію *земельної ренти* К. Маркса, В. І. Ленін розробив питання про Н. з. як складову частину більшовицької аграрної програми (див. *Аграрна програма КПРС*), як вирішальну передумову перемоги соціалістичних відносин на селі (див. *Аграрне питання*).

Відразу ж після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції в Росії *Декретом про землю* в Рад. країні було назавжди скасовано приватну власність на землю, яка передавалась безплатно, без будь-якого викупу в безстрокове користування селянам. У грудні 1917 1-й Всеукр. з'їзд Рад поширив дію Декрету про землю на Україну. Після возз'єднання укр. земель в єдиній Українській Рад. д-ві Н. з. проведено і на тер. Зх. України, Пн. Буковини та Закарпаття.

Внаслідок Н. з. ліквідовано абсолютну земельну ренту. Право розпоряджатися всією землею та диференціальною рентою передано Рад. д-ві. На націоналізованих землях створено великі держ. с.-г. підприємства (*радгоспи*), проведено колективізацію всіх сел. г-в (*колгоспи*). Загальнонар. власність забезпечила необмежені можливості планомірної (в масштабах д-ви) організації раціонального використання зем. ресурсів на основі всебічної механізації виробн., меліорації земель з додержанням всіх вимог щодо охорони природи. Націоналізацію всієї землі проведено також в МНР. В ін. соціалістичних країнах здійснено часткову Н. з. (див. *Аграрні реформи*). Досвід проведення Н. з. в СРСР та в ін. соціалістичних країнах має міжнародне значення.

П. Ф. Веденичев.

НАЦІОНАЛІ́ЗМ — буржуазна ідеологія, політика і психологія в *національному питанні*, яка розглядає *націю* як позаісторичну категорію, вищу форму суспільної єдності, проповідує зверхність нац. інтересів над класовими. Н. виражає класові інтереси буржуазії, що є протилежними корінним інтересам трудящих, їхній боротьбі за своє соціальне і нац. визволення. Буржуазія, особливо в епоху імперіалізму, під виглядом боротьби за «загальнонац.» інтереси розпалює міжнац. ворожнечу, сіє розбрат між трудящими різних національностей, щоб відвернути їх від класової боротьби. Н. проявляється у формах місц. націоналізму пригнобленої нації, який проповідує замикання в нац. «**шкаралупі**», або *великодержавного шовінізму* пануючої нації. Н.— істор. категорія. На поч. розвитку капіталізму, коли буржуазія, борючись проти феодалізму, ще виступала як прогресивний клас, Н. мав певне прогресивне значення як виразник загальнонац. інтересів. В епоху переростання капіталізму в імперіалізм Н. у бурж. країнах втратив будь-який прогресивний зміст і почав набирати таких людиноненависницьких форм, як *расизм, фашизм, геноцид*. Марксизм-ленінізм вчить, що знищення соціального гніту і всіх форм гноблення може забезпечити лише *соціалістична революція* і побудова соціалізму, єднання всіх трудящих на основі пролет. *інтернаціоналізму*, несумісного з бурж. Н. «Буржуазний націоналізм і пролетарський інтернаціоналізм,— писав В. І. Ленін,— ось два непримиренно-ворожі лозунги, що відповідають двом великим класовим таборам усього капіталістичного світу і виражають дві політики (більше того: два світогляди) в національному питанні» (Повне зібр. тв., т. 24, с. 120). В. І. Ленін і більшовики-ленінці в боротьбі за створення революц. марксистської партії і підготовку соціалістичної революції в Росії вели непримиренну боротьбу проти бурж. Н., викривали шовіністичний характер зовн. політики імперіалістичних д-в, у т. ч. царської Росії, а також великодержавницьку внутр. політику царизму. Більшовицька партія і особисто В. І. Ленін вели гостру боротьбу і проти дрібнобурж. націоналістич. партій, які намагалися замаскувати своє єство псевдомарксистською фразеологією, зокрема проти *Української соціал-демократичної робітничої партії* (УСДРП), лідери якої згодом очолили бурж.-націоналістичну контрреволюцію на Україні (див. *Центральна рада, Директорія, Петлюрівщина*). Відзначаючи наявність в Росії різних груп бурж. націоналістів (націонал-реакціонери, націонал-ліберали, націонал-демократи), В. І. Ленін підкреслював, що всі вони за своєю сутністю контрреволюційні (див. Повне зібр. тв., т. 25, с. 303—304). Проте, гавруючи Н. в цілому, марксизм-ленінізм виділяє в Н. пригноблених націй заг.-демократичний зміст, спрямований проти гноблення, до нац. консолідації, до відродження колоніальних і залежних країн, на розгортання антиімперіалістичного, *національно-визвольного руху*. Ворожа будь-якому Н. ленінська політика більшовицької партії в нац. питанні була однією з вирішальних умов перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Вироблення чіткої марксистсько-ленінської *національної програми КПРС* і на її основі *національної політики КПРС*, послідовне здійснення її в роки соціалістичного будівництва, поєднання *інтернаціонального виховання* з нещадною боротьбою проти рецидивів Н., розгром *націонал-ухильництва* в рядах партії стали важливими умовами зміцнення незламної *дружби народів* СРСР, формування соціалістичних націй, розвитку ідеології інтернаціоналізму. Торжеством нац. політики КПРС є побудова в СРСР розвинутого соціалістичного суспільства і утворення на цій основі нової істор. спільності людей — *радянського народу*. В умовах комуністичного будівництва немає соціального коріння для Н. Але націоналістична ідеологія може насаджуватися ззовні, імперіалістичною агентурою, і якоюсь мірою проявлятися у свідомості окремих людей в рецидивах тенденцій до нац. обмеженості й виключності, до ідеалізації минулого і затушковування соціальних суперечностей в історії народів тощо. Пильність і непримиренність до будь-яких проявів Н., зокрема *українського буржуазного націоналізму* та *сіонізму*,— одне з найважливіших завдань *ідеологічної роботи КПРС*. Імперіалістична буржуазія (особливо США) активно використовує весь арсенал Н. у *боротьбі двох суспільних систем*. Вона підтримує залишки колоніалізму й расистські уряди (напр., у ПАР), фашист. та профашист. режими (в Чілі, Пд. Кореї та ін.), націоналістичні елементи в соціалістичних країнах. Величезний апарат сучас. засобів масової інформації і пропаганди бурж. країн спрямований на роздмухування Н., міжнац. ворожнечі. Союзником імперіалістичних кіл у пропаганді і використанні Н. для розколу світових революц. сил є *маоїзм*. Марксистсько-ленінські партії ведуть безкомпромісну боротьбу проти націоналістич. хитань у міжнар. комуністичному русі, проти будь-яких відступів від принципів пролетарського інтернаціоналізму і класової солідарності.

Літ. див. до ст. *Інтернаціоналізм, Національне питання.*

В. С. Костенко.

НАЦІОНА́Л-СОЦІАЛІ́СТСЬКА ПА́РТІЯ, Націонал-соціалістська робітнича партія Німеччини — фашистська партія в Німеччині (1919—45), очолювана (з 1921) *А. Гітлером*. Відображала інтереси найреакційніших і найагресивніших кіл нім. монополістичної буржуазії, що фінансувала її. Для Н.-с. п. були характерними антидемократизм, крайній антикомунізм, шовінізм і расизм, нестримна демагогія. З 1933 — правляча. Добивалася встановлення Німеччиною світового панування шляхом загарбницьких воєн. Розв'язала 2-у світову війну 1939—45. Організувала масовий терор проти нім. робітн. класу та його демократичних орг-цій. Розробила і здійснювала програму винищення ряду народів і рас. Після розгрому нім. фашизму в 2-й світовій війні ліквідована (див. *Денацифікація*).

В. Н. Гулевич.

НАЦІОНА́Л-УХИ́ЛЬНИЦТВО — прояв дрібнобурж. поглядів на розв'язання *національного питання*, що мав місце в рядах більшовицької партії в період боротьби за побудову соціалізму. Н.-у. проявилося на поч. 20-х рр. в Грузії, Татарії, Узбекистані та ряді ін. нац. республік. Це пояснювалося їхньою екон. відсталістю, нечисленністю кадрів робітн. класу, деяким пожвавленням в умовах непу капіталістичних елементів, наявністю залишків націоналістичної ідеології. Н.-у. проявлялося і в КП(б)У. Практично змикаючись з антиленінськими елементами, націонал-ухильники намагалися підірвати непорушну дружбу трудящих України з рос. та ін. народами Країни Рад, відірвати Україну від СРСР, заперечували необхідність братер-

ського екон. співробітництва рад. народів. Лідерами Н.-у. в УРСР були О. Шумський, М. Хвильовий, М. Волобуєв. Компартія України, вірна принципам пролет. *інтернаціоналізму,* вела непримиренну боротьбу проти Н.-у. Величезне значення для подолання Н.-у. мала послідовна ленінська *національна політика КПРС,* здійснення проголошеного X і XII з'їздами РКП(б) курсу на забезпечення фактичної рівності націй, рішуча боротьба проти *великодержавного шовінізму* та місц. *націоналізму.* Н.-у. на Україні, як і в ін. рад. республіках, було розгромлене ідейно і зазнало остаточного організаційного краху. Це збіглося з першими успіхами соціалістичної *індустріалізації* країни та підготовкою суцільної *колективізації сільського господарства.* З побудовою основ соціалізму зникли соціально-економічні корені націонал-ухильництва.

В. П. Шевчук.

НАЦІОНА́ЛЬНА АКАДЕ́МІЯ ДЕЇ ЛІНЧЕЇ — провідна наукова установа в Італії. Засн. 1603 в Римі. Назва походить від слова lince — рись (засновники її присягалися у дослідженнях бути пильними й зіркими, як рись). Після об'єднання Італії 1861 стала наз. королівською, з 1920 — національною. В 1630—1795, 1840—47 і 1939—44 Академію закривали реакц. правителі. Поділяється на два класи: фізики, математики і природ. наук; філософії, історії та філології. До кожного класу входить по 72 члени. Академія має б-ку (засн. 1730), що налічує бл. 450 тис. тт., 4 тис. рукописів та 2293 першодруки. Видає щорічники, доповіді та наук. записки, періодичні видання з окремих наук.

А. В. Санцевич.

НАЦІОНА́ЛЬНА АКАДЕ́МІЯ НАУ́К США — провідний науковий центр США. Засн. 1863 хартією конгресу США, підписаною А. Лінкольном у Вашінгтоні. Є консультаційним органом з питань науки і техніки для уряду США. Академія поділяється на 23 відділення: математики, астрономії, фізики, хімії, геології, геофізики, фізіології, ботаніки, генетики, інженерної справи, прикладної біології, антропології, психології, соціальних і політ. наук, економіки та ін. Налічує у своєму складі бл. 1200 членів (1978). Керує роботою академії Рада, рішення якої затверджують річні збори членів. Фінансується фондами Форда, Рокфеллера, Слоуна, Нац. наук. фондом. Для співробітництва з зарубіжними країнами і міжнар. організаціями створює спец. ради і комітети. З 1959 АН СРСР і Н. а. н. США проводять обмін ученими. Членами академії є і рад. учені (зокрема, П. С. *Александров,* М. М. *Боголюбов*). Академія видає щорічник, наук. записки тощо.

А. В. Санцевич.

НАЦІОНА́ЛЬНА ГАЛЕРЕ́Я в Лондоні — одне з найбільших у світі зібрань зх.-європ. живопису 18—19 ст. Засн. 1824. В Н. г. представлено твори італ. (Паоло Уччелло, П'єро делла Франческа, Джованні Белліні, Леонардо да Вінчі, Тіціана), нідерл. (Я. ван Ейка), нім. (Г. Гольбейна Молодшого), голл. (Рембрандта), ісп. (Д. Веласкеса), франц. (В. ван Гога), англ. (У. Гогарта, Дж. Рейнолдса, Т. Гейнсборо, Дж. Констебла та ін.) художників. Будинок споруджено в 30-х рр. 19 ст. за проектом арх. У. Уїлкінса.

НАЦІОНА́ЛЬНА ГАЛЕРЕ́Я МИСТЕ́ЦТВ у Вашінгтоні — одне з найбільших художніх зібрань у США. Засн. 1937, відкрита 1941. У галереї зберігаються твори зх.-європ. і амер. живопису, скульптури, графіки та декоративно-ужиткового мистецтва. Серед них — картини Рафаеля, Джорджоне, Тіціана, Ф. Клуе, Ель Греко, Рембрандта, Я. Вермера, П. П. Рубенса, Т. Гейнсборо, Е. Мане, скульптури Донателло, Дж. Л. Берніні, Ж. А. Гудона. Будинок спорудив арх. Дж. Р. Поуп.

НАЦІОНА́ЛЬНА ГВА́РДІЯ (Garde Nationale) — 1) Збройне громадське ополчення, створене у Франції під час *Великої французької революції.* Діяла 1789—1871 (з перервою 1827—30). В період *Другої імперії* Н. г. реорганізована. Остаточно розпущена після придушення *Паризької комуни 1871.* Протягом 19 ст. була також у ряді ін. європ. країн. Під час *революції 1848—49 в Австрії* загони Н. г. діяли, зокрема, у Львові (див. *Львівське збройне повстання 1848*). 2) Регулярне формування. Існує, зокрема, у Франції, Іспанії, Швеції. Є також у США (з 1916) як допоміжна збройна сила. Складається з підрозділів армійських і повітр. сил. Формується по окремих штатах. У мирний час використовується разом з поліцією для каральних операцій всередині країни. На випадок війни, як воєнний резерв уряду, діє у складі збройних сил для ведення воєнних дій за межами країни.

НАЦІОНА́ЛЬНА МО́ВА — мова певної *нації.* Зберігає в осн. структурні риси мови *народності,* з якої розвинулась нація. Формуючись, Н. м. закріплюється в літературі і стає *літературною мовою* нації, яка поступово витісняє територіальні *діалекти.* Інтенсивність цього процесу залежить від конкретних історичних умов життя нації. Як і сама нація, її Н. м. виникає в період переходу від феодалізму до капіталізму. В ході будівництва соціалізму, коли бурж. нації перетворюються на соціалістичні, розширюються сусп. функції і сфери вживання Н. м. Якщо формування нації починається після перемоги соціалістичної революції, тобто коли нація не проходить стадії капіталістичного розвитку, Н. м. складається в процесі формування соціалістичної нації. Укр. нац. літ. мова, в основу якої лягли *середньонаддніпрянські говори,* склалась у 2-й пол. 18 — 1-й пол. 19 ст. Формування її було зумовлене процесом перетворення укр. народності в націю. У Радянському Союзі «в умовах братерської дружби і взаємного довір'я народів національні мови розвиваються на основі рівноправності і взаємозбагачення» (Програма КПРС. К., 1977, с. 102).

О. С. Мельничук.

НАЦІОНА́ЛЬНА ПОЛІ́ТИКА КПРС — науково обгрунтована, побудована на основі *марксизму-ленінізму,* принципів пролетарського *інтернаціоналізму* система заходів, спрямованих на об'єднання трудящих незалежно від національності в заг. боротьбі проти всіх видів гноблення, у спільному будівництві соціалізму і комунізму. Н. п. КПРС здійснюється з урахуванням об'єктивних національних і інтернаціональних процесів, їхнього місця і ролі в суспільному прогресі, на основі вивчення потреб *націй* і *народностей,* визначення шляхів і форм всебічного розвитку і неухильного поступового зближення їх, постійного піклування про вдосконалення нац. відносин. Цілі і завдання Н. п. КПРС, осн. зміст, форми і методи втілення якої виробив В. І. Ленін, визначаються рішеннями її з'їздів і конференцій, постановами ЦК партії. Н. п. КПРС займає важливе місце в її діяльності по керівництву суспільством і перебуває в суворій відповідності з *економічною стратегією КПРС, соціальною політикою КПРС,* заходами по зміцненню Рад. багатонац. д-ви, підвищенню духовного потенціалу суспільства. Н. п. КПРС втілюється в життя в практичній діяльності парт., держ. і госп. органів, закладів культури, громад. орг-цій, у свідомості і поведінці *класів суспільних* і *груп соціальних,* націй і народностей, *трудових колективів,* в активній життєвій позиції кожного трудівника. Теор. основою Н. п. КПРС є марксистсько-ленінське вчення про суспільство і його революц. перетворення, в т. ч. вчення про нації і нац. відносини. Осн. принципами розробки і здійснення Н. п. КПРС є: а) підпорядкування завдань нац. розвитку і нац. відносин розв'язанню соціально-класових проблем прогресу суспільства; б) забезпечення можливостей вільного, суверенного вирішення кожним народом своєї долі — вибору сусп. ладу, шляхів нац. розвитку і взаємовідносин з ін. народами на основі *права націй на самовизначення*; в) здійснення рівноправності всіх націй і народностей, суворе додержання добровільності їхніх взаємовідносин; г) непримиренна боротьба проти будь-яких проявів *націоналізму,* забезпечення інтернаціоналістських основ класової боротьби пролетаріату, трудящих усіх національностей у ході звільнення від експлуатації і будівництва нового життя; д) побудова всіх парт. орг цій за інтернац. ознакою. Конкретний зміст і завдання Н. п. КПРС випливають з істор. умов і заг. завдань пролет. партії. В своєму розвитку Н. п. КПРС пройшла три етапи, успішно здійснивши осн. завдання: в дожовтневий період — наполеглива боротьба за інтернаціоналістське виховання і згуртування робітн. класу, трудящих усіх національностей, за зрив планів реакції не допустити створення єдиного революц. фронту на чолі з рос. робітн. класом; у період підготовки й проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції — забезпечення

єдності дій трудящих усіх національностей у зруйнуванні системи соціального і нац. гноблення, в досягненні свободи і рівноправності народів; у роки соціалістич. будівництва — подолання в найкоротші істор. строки ворожнечі між народами, що насаджувалася царизмом, згуртування народів в єдиній багатонац. д-ві, ліквідація фактичної нерівності націй і народностей, забезпечення всебічного зближення їх у процесі співробітництва і взаємодопомоги, виховування непорушної *дружби народів* СРСР. Справжній тріумф Н. п. КПРС цього періоду — створення *Союзу Радянських Соціалістичних Республік* — першої в історії людства багатонац. соціалістич. д-ви. Одним з найвидатніших завоювань соціалізму є повне розв'язання в СРСР *національного питання*. «Це — досягнення,— відзначив Л. І. Брежнєв у зв'язку із святкуванням 50-річчя утворення Союзу СРСР,— яке по праву можна поставити в один ряд з такими перемогами в будівництві нового суспільства в СРСР, як індустріалізація, колективізація, культурна революція» (Ленінським курсом, т. 4. К., 1974, с. 48). Завдяки послідовному здійсненню Н. п. КПРС всі нації і народності СРСР здобули можливість використовувати не тільки власні джерела оновлення всіх сторін життя, а й нове джерело, що його породив соціалізм,— силу їхньої єдності, спільності інтересів і цілей; визначилися найдоцільніші форми і методи забезпечення держ. єдності народів, співробітництва і взаємодопомоги, що відкрило багатьом народностям можливості переходу до соціалізму, минаючи капіталізм; сформувалась і зміцніла *соціально-політична й ідейна єдність радянського суспільства*; в ході всебічного розквіту й неухильного поступового зближення націй і народностей з надзвичайною повнотою розкрились їхня творча енергія і здібності, в основному розв'язано завдання вирівнювання і забезпечення їх дальшого екон., соціально-політ. і культур. розвитку; інтернаціоналізм з ідеалу комуністів перетворився на норму свідомості і поведінки рад. людей, став основою виховання в них почуття *загальнонаціональної гордості радянських людей*. Узагальненим підсумком втілення в життя Н. п. КПРС, усіх екон., соціально-політ. та ідейно-культур. змін у житті націй і народностей є утворення нової історичної спільності людей— *радянського народу*.

В умовах *розвинутого соціалістичного суспільства* Н. п. КПРС визначається новим етапом у розвитку нац. відносин в СРСР, що характеризується дальшим зближенням націй, зміцненням їхньої непорушної дружби, прискоренням процесу інтернаціоналізації. Курс Н. п. КПРС, як відзначив XXVI з'їзд партії,— нарощування матеріального і духовного потенціалу кожної республіки і разом з тим макс. використання його для гармонійного розвитку всієї країни. Інтенсивний екон. і соціальний розвиток кожної з республік прискорює процес їхнього зближення. Н. п. КПРС спрямована на визначення найдоцільніших шляхів розвитку окремих націй і народностей та поєднання інтересів кожної з них з інтересами рад. народу в цілому. Дальший розвиток Н. п. КПРС супроводиться її постійним піклуванням про збагачення теор. основ цієї політики, про розробку принципів наук. керівництва розвитком націй і народностей, їхніми взаємовідносинами. Потребою зрілого соціалізму є всебічний і гармонійний розвиток усіх сусп. відносин, у т. ч. нац. і інтернац. процесів, самого будівника комунізму, виховання трудящих у дусі інтернаціоналізму і патріотизму, глибокого усвідомлення належності до єдиного рад. народу, всемірне зміцнення нових заг. рис націй і народностей, що вже склалися, і формування нових, збільшення вкладу кожної з націй і народностей у заг. справу побудови комунізму, постійна боротьба проти будь-яких проявів націоналізму і *шовінізму*, проти примиренського ставлення до негативних явищ у галузі нац. відносин. Всебічно сприяти розвиткові й духовному збагаченню кожної з націй і народностей СРСР і одночасно великому істор. процесові зміцнення єдності рад. народу як нової істор. спільності — така осн. спрямованість Н. п. КПРС в умовах розвинутого соціалістичного суспільства і будівництва комунізму.

Літ.: Ленін В. І. Про національне і національно-колоніальне питання. К., 1957; Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 1—10. М., 1970—72; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 р. К., 1972; Брежнєв Л. І. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1973; Брежнев Л. И. О Конституции СССР. М., 1977; Ленинизм и национальный вопрос в современных условиях. М., 1974; Осуществление принципов интернационализма в национальной политике КПСС. М., 1975; Баграмов Э. А. Ленинская национальная политика: достижения и перспективы. М., 1977; Великая сила интернационального единства. К., 1979; Куличенко М. И. Расцвет и сближение наций в СССР (Проблемы теории и методологии). М., 1981. *М. І. Куліченко.*

НАЦІОНА́ЛЬНА ПРОГРА́МА КПРС — складова частина *Програми Комуністичної партії Радянського Союзу*, програма боротьби за повну ліквідацію всіх форм нац. і колоніального гноблення, за досягнення фактичної рівності націй і народностей, за зміцнення *дружби народів* на основі демократії і соціалізму. Базується на матеріалістичному розумінні істор. процесу і марксистсько-ленінській теорії з *національного питання*. Вироблення і здійснення Н. п. КПРС безпосередньо пов'язане з ім'ям В. І. Леніна, який не лише розробив її в боротьбі проти опортуністичних лідерів *Інтернаціоналу 2-го*, а й керував у перші роки Рад. влади всією роботою партії по реалізації Н. п. КПРС, був натхненником і організатором *Союзу Радянських Соціалістичних Республік*, утворення якого стало справжнім тріумфом ленінської *національної політики КПРС*. Послідовно йдучи ленінським шляхом, партія постійно збагачує марксистсько-ленінську Н. п. КПРС новими положеннями та висновками, живим досвідом будівництва соціалізму і комунізму в СРСР та ін. країнах соціалістичної співдружності, досвідом міжнародного комуністичного руху, національно-визвольного руху. Конкретний зміст Н. п. КПРС на кожному з етапів її розвитку підпорядковувався осн. програмним завданням партії. У першій Програмі партії, прийнятій *Другим з'їздом РСДРП* (1903), партія ставила своїм гол. завданням повести робітн. клас і всіх трудящих на боротьбу за повалення самодержавства, влади поміщиків і буржуазії і встановлення *диктатури пролетаріату*. Цьому завданню були підпорядковані програмні вимоги рівноправності всіх націй і народностей Росії, *права націй на самовизначення* аж до держ. відокремлення, утворення обл. і тер. автономії, інтернац. принципу побудови партії та ін. орг-цій пролетаріату. Н. п. КПРС уже на цьому етапі висувала завдання виховання трудящих у дусі єднання і братерської взаємодопомоги, пролет. *інтернаціоналізму* і непримиренної боротьби проти будь-яких проявів бурж. *націоналізму*. З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції та встановленням диктатури пролетаріату ці вимоги було реалізовано. Друга програма РКП(б), прийнята на VIII з'їзді (1919), націлювала партію на побудову соціалізму. В галузі нац. відносин висувалися завдання на основі безкорисливої взаємодопомоги досягти фактичної екон. та культур. рівності народів кол. Рос. імперії, подолати недовір'я і відчуження між трудящими різних національностей, насаджувані віками самодержавством; у процесі боротьби за соціалізм зміцнювати незламну братерську дружбу народів; непримиренно боротися проти будь-яких проявів як *великодержавного шовінізму*, так і місц. націоналізму. Програма проголосила завдання об'єднання рад. республік в єдиній союзній д-ві. В ході соціалістичного будівництва положення другої Програми партії в галузі нац. відносин було втілено в життя.

Третя програма, програма побудови комуністичного суспільства, прийнята XXII з'їздом КПРС (1961), визначила осн. завдання національної політики КПРС, спрямовані на дальше зміцнення інтернац. єдності рад. народу. Цими завданнями партія вважає: дальший всебічний розвиток економіки і культури всіх рад. націй і народностей; забезпечення всебічного співробітництва їх, взаємодопомоги, послідовне здійснення принципів соціалістичного інтернаціоналізму, зміцнення дружби народів як одного з найважливіших завоювань соціалізму; зміцнення і вдосконалення форм нац. державності народів СРСР тощо. Величні досягнення партії в реа-

лізації Н. п. КПРС, повне розв'язання нац. питання в тому вигляді, як воно дісталося від минулого, утворення історично нової соціальної й інтернац. спільності людей — *радянського народу*, зміцнення загальносоюзної економіки— *єдиного народногосподарського комплексу СРСР*, формування нової, вищої риси рад. *патріотизму — загальнонаціональної гордості радянських людей* — закріплено в *Конституції СРСР* 1977 і конституціях союзних республік.

Марксистсько-ленінська Н. п. КПРС, багатогранний досвід практичного розв'язання питань, пов'язаних з нац. відносинами, формування інтернац. єдності трудящих усіх націй і народностей є неоціненним скарбом і переконливим прикладом для ін. братніх соціалістичних країн, народів капіталістичного світу і країн, що розвиваються.

Літ.: Маркс К., Енгельс Ф., Ленін В. І. Про пролетарський інтернаціоналізм. К., 1971; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 7. Національне питання в нашій програмі; т. 23. Тези по національному питанню; т. 24. Критичні замітки з національного питання.— Про національну програму РСДРП; т. 25. Про право націй на самовизначення; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1979; Брежнєв Л. І. Про п'ятидесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1973; Брежнєв Л. І. Про проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977.

В. П. Шевчук.

«НАЦІОНА́ЛЬНА РА́ДА» в Галичині — контрреволюц. організація, створена 19.X 1918 у Львові представниками укр. буржуазних і дрібнобуржуазних націоналістичних партій Сх. Галичини. 1.XI 1918 «Н. р.» здійснила військ. переворот у Львові, а в наступні дні — у всій Сх. Галичині і 13.XI 1918 всупереч прагненню нар. мас до возз'єднання з Рад. Україною проголосила утворення контрреволюц. «*Західноукраїнської народної республіки*» (ЗУНР). «Н. р.» очолювали К. Левицький, згодом Є. Петрушевич. «Н. р.», яка фактично виконувала функції парламенту ЗУНР, здійснювала реакційну внутр. і зовн. політику, зберегла старий бурж.-поміщицький держ. устрій, залишила в силі всі закони Австро-Угор. монархії. «Н. р.» санкціонувала встановлення режиму кривавого терору, жорстокого придушення революц. виступів трудящих. Проводила політику перетворення ЗУНР на оплот всеукр. контрреволюції. В січні 1919 схвалила угоду про об'єднання ЗУНР з петлюрівською *Директорією*. Орієнтувалася на міжнар. імперіалізм в його боротьбі проти Країни Рад. Беззастережно виконувала всі розпорядження місій Антанти, які всіляко сприяли бурж.-поміщицькій Польщі в загарбанні зх.-укр. земель. У червні 1919 в умовах наростання революц. руху мас (див. *Дрогобицьке збройне повстання 1919* та ін.) і воєнних поразок у війні проти Польщі «Н. р.» передала владу «диктаторові» Є. Петрушевичу. З розпадом ЗУНР після окупації Зх. України польс. військами в липні 1919 «Н. р.» припинила своє існування.

НАЦІОНА́ЛЬНА ХУДО́ЖНЯ ГАЛЕРЕ́Я в Софії — одне з найбільших зібрань болгарського й західноєвропейського мистецтва. Засн. 1948 в Софії на основі зібрань Нар. археологічного музею, Софійської міської галереї, М-ва нар. освіти і Болг. нар. банку; відкрита для відвідування 1949. З 1954 міститься в кол. царському палаці. В галереї представлено твори з поч. заснування болг. держави й до наших часів, серед них — ікони, гравюри, живопис і скульптура 9—20 ст. (художники З. Граф, Н. Павлович, І. Миркевичка, Я. Вешин, І. Ангелов, Х. Станчев, І. Фунєв, В. Димитров-Майстора, скульптор К. Лазаров та ін.). Тут експонуються також твори західноєвроп. мист., країн Лат. Америки та Сходу.

НАЦІОНА́ЛЬНЕ БАГА́ТСТВО, народне багатство — сукупність матеріальних і культурних благ, створених і нагромаджених суспільством за всю його історію; один з найважливіших показників екон. могутності країни. Сусп. природа Н. б. визначається соціально-екон. ладом. За *капіталізму* більша частина Н. б. перебуває у *власності* експлуататорських класів. За *соціалізму* Н. б. є надбанням усього суспільства, перебуває у власності д-ви, колг.-кооп. підприємств, профспілок та ін. громад. організацій, в особистій власності громадян. Воно є основою зростання виробництва і підвищення *добробуту* трудящих.

Залежно від призначення та ролі різних частин Н. б. в Рад. Союзі воно поділяється на виробничі *основні фонди* і *оборотні фонди*, що складаються із засобів праці і предметів праці; товарні запаси нар. г-ва — готова продукція підприємств, товарні запаси торг. орг-цій, держ. резерви, золотий запас країни тощо; невиробничі фонди суспільства — житл. будинки, готелі, школи, лікарні, санаторії, театри, музеї, підприємства побутового обслуговування тощо; особисте майно громадян — житл. будинки, побутові прилади та трансп. засоби, меблі, одяг та ін.; розвідані та залучені в процес виробн. природні ресурси — с.-г. угіддя, ліси, поклади корисних копалин, гідроенерг. ресурси. Н. б. Рад. Союзу в грош. виразі досягло 1979 2,5 трлн. крб. (не враховуючи землі й лісів). Його найважливіша частина — осн. фонди нар. г-ва на кінець 1979 становили 1638 млрд. крб., у т. ч. виробничі осн. фонди — 1076 млрд. крб. Джерелом зростання Н. б. є підвищення *економічної ефективності соціалістичного виробництва*, збільшення *фонду нагромадження*, а також залучення природних ресурсів у госп. використання, нагромадження й використання наук.-тех. знань і виробничого досвіду, все більше оволодіння силами природи тощо. Неоціненним елементом Н. б. є такі нематеріальні цінності, як нагромаджений виробничий і тех. досвід трудящих, обсяг наук. знань, рівень культури населення.

В. О. Хилько.

НАЦІОНА́ЛЬНЕ ПИТА́ННЯ — питання про відносини між *націями* в багатонаціональних країнах, зокрема між націями імперіалістичних держав і залежних від них країн, про умови їхнього вільного розвитку, досягнення нац. незалежності. Ці відносини є конкретно-історичними і визначаються *суспільно-економічними формаціями*. Н. п. виникає в ході боротьби націй і народів за нац. визволення й особливої гостроти набуває з зародженням *капіталізму* і осн. класів цього суспільства — *буржуазії* і *пролетаріату*, з появою *національно-визвольних рухів*, очолюваних на першому етапі їхнього розвитку буржуазією, яка тоді ще була прогресив. класом. Буржуазія використовує ці рухи насамперед для створення нац. д-в і утвердження свого панування на внутр. ринках. За цих умов формується її ідеологія в Н. п.— бурж. *націоналізм*, якому протистоїть пролет. *інтернаціоналізм*, зв'язаний з виходом на політ. арену робітн. класу. К. Маркс і Ф. Енгельс розглядали Н. п. у тісному зв'язку з соціальними проблемами, від розв'язання яких залежить вирішення Н. п., тобто з ліквідацією будь-якого нац. гноблення. Шлях до цього вони вбачали в інтернац. єднанні трудящих під лозунгом «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». Спираючись на ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса, В. І. Ленін у нових істор. умовах розробив цілісну, стрункy теорію, програму і політику пролет. партії з Н. п. (див. *Національна політика КПРС, Національна програма КПРС*), яке в період імперіалізму розвинулося в нац.-колоніальне питання. В. І. Леніну належить, зокрема, вчення про дві тенденції в Н. п. за капіталізму. Перша тенденція — пробудження нац. життя і нац. рухів, боротьба проти всякого нац. гніту, створення нац. д-в, друга — розвиток і частішання всіляких зносин між націями, ломка нац. перегородок, створення інтернац. єдності капіталу, екон. життя, політики, науки тощо. В. І. Ленін довів, що 1-а тенденція переважає на поч. розвитку капіталізму, 2-а характеризує зрілий капіталізм (див. Повне зібр. тв., т. 24, с. 121). Виходячи з цього, В. І. Ленін дійшов висновку, що в епоху пролет. революцій нац.-визвольна боротьба народів стає однією з невід'ємних частин єдиного революц. процесу, спрямованого проти імперіалізму. Розроблене основоположниками *марксизму-ленінізму* вчення з Н. п. — складова частина теорії *соціалістичної революції*. Тому марксизм-ленінізм розглядає Н. п. як підпорядковане заг. питанню про соціально-політ. розвиток людства на шляху від капіталізму до соціалізму, питанню про перемогу пролет. революції і встановлення *диктатури пролетаріату*. Конкретні шляхи розв'язання Н. п. марксистсько-ленінські партії, в т. ч. КПРС, вбачають у визнанні *права націй на самовизначення*, у здійсненні принципів добровільного об'єднання націй, у вихованні трудящих у дусі пролет. інтернаціоналізму, в боротьбі проти будь-яких проявів бурж. націоналізму як

усередині країни, так і у відносинах між народами різних країн. Завдяки послідовному здійсненню ленінської нац. політики КПРС в СРСР з перемогою соціалізму Н. п. в тому вигляді, в якому воно дісталося від минулого, розв'язане повністю, остаточно, безповоротно (див. Брежнєв Л. І. Ленінським курсом, т. 4. К., с. 48). На основі *ленінського плану побудови соціалізму в СРСР* — здійснення соціалістичної *індустріалізації* країни, *колективізації сільського господарства, культурної революції* — повністю подолано фактичну, тобто екон. і культурну нерівність націй, що дісталась у спадщину від царизму. Виникли нові, соціалістичні нації, які досягли високого розвитку економіки, культури, національної за формою, соціалістичної за змістом, інтернаціоналістської за характером; відносини між ними побудовано на принципах пролет. інтернаціоналізму і *дружби народів*. Склалася нова істор. спільність людей — *радянський народ*. В умовах *розвинутого соціалістичного суспільства* в СРСР набувають посиленого розвитку дві взаємопов'язані тенденції в Н. п. — відбувається процес дальшого зближення націй шляхом розквіту кожної з них. Досвід КПРС у розв'язанні Н. п. в багатонац. країні — *Союзі Радянських Соціалістичних Республік* — став прикладом для марксистсько-ленінських партій, зокрема країн *соціалістичної співдружності*.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії. Твори, т. 4; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 7. Національне питання в нашій програмі; т. 23. Тези по національному питанню; т. 24. Критичні замітки з національного питання; т. 25. Про право націй на самовизначення; т. 26. Про національну гордість великоросів; т. 27. Соціалістична революція і право націй на самовизначення; т. 30. Підсумки дискусії про самовизначення; т. 35. Декларація прав трудящого і експлуатованого народу; т. 40. Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним; т. 45. До питання про національності або про «автономізацію»; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1979; Брежнєв Л. І. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1973; Ленинизм и национальный вопрос в современных условиях. М.,1974; Куличенко М. И. Расцвет и сближение наций в СССР (Проблемы теории и методологии). М., 1981.

В. С. Костенко.

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ БАНК ДА́НИХ — *банк даних,* що використовується на вищих рівнях системи планування і управління народним господарством соціалістичної країни. Містить інформацію про територію країни та її адм.-тер. поділ, природні ресурси, виробничо-екон. структуру нар. г-ва, нац. багатство, *інфраструктуру*, населення та трудові ресурси. Н. б. д. для окремих галузей нар. г-ва і для розв'язування великих проблем народногосподарського значення почали створюватись у 70-х рр. 20 ст. в ряді країн у зв'язку з появою можливості у досконалення інформ. забезпечення процесів держ. планування та управління нар. г-вом на базі використання *електронних обчислювальних машин* і *мереж ЕОМ*. Н. б. д. об'єднує окремі галузеві, відомчі, тер. або цільові банки даних. Така розподілена система банків даних реалізується на мережі *обчислювальних центрів*, що об'єднуються в одне ціле *каналами зв'язку*.

В. М. Мальцев.

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ ДОХО́Д — вся знову створена *вартість* у сфері матеріального виробництва за певний відрізок часу (звичайно за рік); частина *сукупного суспільного продукту*, що лишається після заміщення спожитих *засобів виробництва*. Н. д. є узагальнюючим показником екон. розвитку країни, джерелом розширеного *відтворення* і задоволення потреб людей. За натурально-речовою формою Н. д. складається з маси вироблених предметів споживання і тієї частини засобів виробн., яка йде на виробниче нагромадження і яка призначена для розширення виробн. і збільшення резервів. За вартісною формою Н. д. включає вартість, створену *необхідною працею* і *додатковою працею*. За капіталізму Н. д.— це сума *змінного капіталу* (v) і *додаткової вартості* (m). Характер процесу виробн. і темпи зростання Н. д., принципи його розподілу й використання визначаються панівним *способом виробництва*, рівнем розвитку *продуктивних сил*, формою *власності* на засоби виробн. В капіталістичному суспільстві Н. д.— результат експлуатації *найманої праці* капіталом. Розподіл його здійснюється в інтересах експлуататорських класів. Якщо 1909 у США частка робітників у Нац. доході становила 39,3%, то 1965 вона зменшилася до 24,4%, у Великобританії знизилася з 42,7% у 1891 до 26% у 1963. На частку трудящих мас США й Великобританії, які становлять 90% населення, припадає лише 40% Н. д., тоді як частка десятої частини — великої буржуазії становить 60% (1980). При цьому значна частина Н. д. капіталістичного суспільства йде на паразитичне споживання експлуататорськими класами. Отже реальна дійсність капіталістичного світу повністю спростовує вигадки ідеологів монополістичної буржуазії, що нібито сучас. капіталізм став *«загального добробуту державою»*, де відбувається *«революція в доходах»* тощо. Насправді ж частка робітничого класу і всіх трудящих у Н. д. постійно зменшується.

У країнах соціалізму Н. д. створюється працею вільних від експлуатації робітників, є власністю всього суспільства і планомірно використовується в його інтересах. Як і сукупний суспільний продукт, Н. д. створюється лише в сфері матеріального виробництва. Зростання фіз. обсягу Н. д. визначається діянням таких факторів: збільшенням чисельності працівників матеріального виробн., тобто маси живої праці, підвищенням *економічної ефективності соціалістичного виробництва* внаслідок підвищення *продуктивності праці* та ефективного використання засобів виробництва. Гол. з цих факторів, особливо в умовах *науково-технічної революції*, є зростання продуктивності праці. В СРСР за рахунок цього фактора 1976—79 одержано понад 3/4 приросту Н. д. Переваги планової соціалістичної економіки забезпечують більш високі темпи зростання Н. д. в соціалістичних країнах, ніж у капіталістичних. За 1951—79 середньорічний приріст його в країнах соціалізму становив 7,5%, в розвинутих капіталістич. країнах — 4,2%, у т. ч. в СРСР і США відповідно 7,6% і 3,5%. Обсяг Н. д. Союзу РСР, зокрема Укр. РСР, постійно зростає (табл.). Внаслідок первинного розподілу Н. д. створюються, з одного боку, централізований чистий доход д-ви і чистий доход держ. і кооп. підприємств, а з другого — особисті доходи працівників сфери матеріального виробн. Потім відбувається процес перерозподілу Н. д. гол. чин. через *бюджет державний*, а також через оплату послуг підприємств *невиробничої сфери* і механізм планового *ціноутворення*. Регулюючи розподіл і перерозподіл Н. д., соціалістична д-ва забезпечує фінанс. ресурсами розвиток усього сусп. виробн. і певних його галузей, потреби невиробничої сфери і зайнятих у ній працівників, створення необхідних резервів і страхових запасів, утримання непрацездатних членів суспільства. Внаслідок розподілу й перерозподілу Н. д. утворюються *фонд споживання* і *фонд нагромадження*. Частка першого в соціалістичних країнах становить бл. 3/4 Н. д., другого — 1/4. В Рад. Союзі 1979 із заг. суми Н. д., використаного на споживання й нагромадження, у фонд споживання для задоволення матеріальних і духовних потреб народу надійшло 323,7 млрд. крб., у фонд нагромадження — для розширення виробн., капітального будівництва у невиробничій сфері і приросту резервів — 107,2 млрд. крб. За соціалізму фонд нагромадження і фонд споживання перебувають в органічній єдності, між ними підтримується оптимальне співвідношення, яке забезпечує одночасно і зростання нар. добробуту і розширення соціалістичного виробн. Нагромадження за соціалізму є матеріальною основою, умовою піднесення *життєвого рівня* трудящих.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19. Маркс К. Критика Готської програми; т. 25, ч. 2. Маркс К. Капітал, т. 3; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 2. До характеристики економічного романтизму; т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 33. Держава і революція; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Национальный доход в социалистическом обществе. М., 1977; Абалкин Л. И. Конечные народнохозяйственные результаты. М., 1978.

В. О. Хилько.

Галузева структура національного доходу СРСР і зокрема УРСР (1978, в % до підсумку)

	СРСР	УРСР
Промисловість	51,2	48,4
Сільське господарство	17,4	22,8
Транспорт і зв'язок	6,1	5,3
Будівництво	10,9	9,4
Торгівля, матеріально-технічне постачання, заготівлі та ін.	14,4	14,1

Вироблений національний доход (у млрд. крб., у цінах відповідних років)

	1965	1970	1975	1979
СРСР	193,5	289, 9	363,3	438,3
у т. ч. УРСР	38,2	54,8	65,8	76,4

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ КОМІТЕ́Т ІСТО́РИКІВ РАДЯ́НСЬКОГО СОЮ́ЗУ — організація, що об'єднує істориків СРСР для їхнього представництва в *Міжнародному комітеті історичних наук* та інших міжнар. організаціях істориків. Обраний 1955. В його складі — представники союзних республік і найзначніших наук. центрів країни. При к-ті працюють секції: балканська, візантиністів, екон. історії. Його роботою керує Бюро, що обирає голову к-ту (1955—57 — Г. М. *Панкратова*, 1957—71 — О. А. *Губер*, 1971—80 — Є. М. *Жуков*, з 1980 — С. Л. Тіхвінський).

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ МУЗЕ́Й у Варшаві — одне з найбільших зібрань образотворчого мистецтва в ПНР. Засн. 1862 як Музей красних мистецтв (сучасна назва — з 1916). Тут представлено твори давньоєгип., античного й візантійського мист., живопис, скульптура й графіка різних зх.-європ. країн (зокрема, Нідерландів, Франції), Росії та Бл. й Далекого Сходу. Широко експонуються твори польс. художників, починаючи з доби середньовіччя й до нашого часу (А. Бродовського, П. Міхаловського, В. Герсона, Я. Матейка та ін.). Будинок споруджено 1926—38 арх. Т. Толвінським. Музей має філіали: палаци в Лазенках і Вілянуві, музей К. Дуніковського (всі — у Варшаві), музей в Ловічу, палац у Неборуві.

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ МУЗЕ́Й у Кракові — одне з найбільших зібрань пам'яток образотворчого мистецтва в ПНР. Засн. 1879. В музеї представлено твори живопису, скульптури й графіки 14—20 ст., а також сучасне мистецтво. Серед експонатів — твори Я. Матейка, Ю. Хелмонського, Г. Родаковського, П. Міхаловського, А. Гроттера, Ю. Коссака, Я. Мальчевського, О. Бознанської, С. Виспянського. Є колекція творів мист. Далекого Сходу. Філіали: музей Чарторийських (засн. у 2-й пол. 18 ст.; західноєвроп. і сх. мист. 13—18 ст., де, зокрема, зберігається «Дама з горностаєм» Леонардо да Вінчі), Будинок-музей Я. Матейка (засн. 1894).

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ МУЗЕ́Й у Стокгольмі — один з найбільших музеїв образотворчого мистецтва в Швеції. Створений на основі королівської колекції, відкритий для відвідування 1792. В музеї представлено пам'ятки античного, західноєвроп. [зокрема, голл. (твори Рембрандта), франц.] та східного мист.; рос. ікони. Широко експонуються твори швед. мистецтва 17 — поч. 20 ст. Філіал Н. м.— Сучас. музей (засн. 1958).

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ МУЗЕ́Й СУЧА́СНОГО МИСТЕ́ЦТВА в Парижі — одне з найбільших зібрань західноєвропейського та амер. образотворчого мистецтва 20 ст. Відкритий 1947. В музеї експонуються твори *фовізму* (А. Матісс, Р. Дюфі), *кубізму* (П. Пікассо, Ж. Брака), *сюрреалізму* (С. Далі), *абстрактного мистецтва* (В. Кандінського, Р. Делоне), *конструктивізму* (Н. Габо, А. Певзнера), а також О. Цадкіна, А. Модільяні, А. Марке, А. Майоля, Е. А. Бурделя та ін. Музей розміщено в одному з будинків, споруджених для Всесвітньої виставки 1937.

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ О́КРУГ — в СРСР протягом 1925—77 національно-державне утворення, що входило до складу краю або області. За Конституцією СРСР 1977 перетворені на *автономні округи*.

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ ПАРК — відносно велика територія з особливо цінними з наук., освітнього, виховного і рекреаційного (див. *Рекреаційна територія*) погляду природними ландшафтами і об'єктами. Н. п. належать д-ві, управління ними здійснюють держ. органи. Статус Н. п. у різних країнах неоднаковий. У більшості зарубіжних країн фінансування Н. п. значною мірою залежить від туризму, що знижує ефективність природоохоронних заходів. Тому в Н. п., на відміну від ін. парків («натуральних», регіональних, провінціальних та ін.), створюють окремі заповідні зони, закриті для відвідування. Н. п. розрізняють за об'єктами охорони. В деяких охороняють гол. чин. ландшафти (Великобританія), в інших — окремих представників тваринного світу (країни Африки) тощо. Перший Н. п. створено 1872 у США (див. *Йеллоустонський національний парк*). На кінець 19 ст. їх налічувалося 12, на 1980 — понад 1200 в 100 країнах світу. В СРСР Н. п. наз. території, на яких охорона природних комплексів поєднується з регульованим відвідуванням їх з рекреаційною мет. (*Гауя*, *Лахемааський національний парк*, *Литовський національний парк*, Севанський). У нашій країні деякі парки з таким статусом наз. *природними парками*. Велику роль у збереженні природи Рад. Союзу відіграють *заповідники* з ретельним дотриманням у них природоохоронного режиму. Див. також *Охорона природи*.

О. К. Ющенко

Найбільші національні парки зарубіжних країн

Назва	Місцезнаходження	Площа, тис. га	Рік заснування
Гренландський	Гренландія	7000	1975
Етоша-Пан	Намібія	6500	1907
Вуд-Баффало	Канада	4480	1922
Грейт-Вікторія-Дезерт	Австралія	2130	1976
Цаво	Кенія	2080	1948
Крюгер	ПАР	1817	1898
Північно-Східний Свальбард	Шпіцберген	1555	1972
Серенгеті	Танзанія	1295	1951
Науель-Уані	Аргентіна	785	1903

«НАЦІОНА́ЛЬНИЙ СОЦІАЛІ́ЗМ» — дрібнобуржуазні ідеологічні концепції, в яких еклектично змішано соціалістичні ідеали з нац. традиціями, з різноманітними традиціями, з різноманітними народницькими, утопічними, реформістськими і реліг. ідеями. Виникли після 2-ї світової війни в середовищі дрібної буржуазії й непролетарських верств трудящих країн Азії і Африки, що визволилися з-під колоніального гніту. Прогресивним у концепціях «Н. с.», насамперед революц.-демократичного напряму, є негативне ставлення до капіталізму, до феод. і патріархальних пережитків, прагнення здійснити радикальні соціально-екон. перетворення, які створюють передумови для некапіталістичного шляху розвитку. Водночас для багатьох концепцій «Н. с.», особливо буржуазних і дрібнобуржуазних, характерне спекулювання поняттям «соціалізм», вихолощення з нього революц. змісту, перебільшення ролі нац. особливостей, істор. традицій, морально-етичних факторів, військ.-бюрократичні методи керівництва, недооцінка організаторської й ідеологічної роботи з масами, інтернац. класової солідарності трудящих, що в ряді випадків практично призводить до класового співробітництва з буржуазією.

А. Г. Слюсаренко.

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ ФРОНТ НДР (НФ) — об'єднання, до складу якого входять всі політ. партії, масові організації і позапартійні громадяни. Створений 1949—50. Діє під керівництвом *Соціалістичної єдиної партії Німеччини* (СЄПН). Відіграє активну роль у мобілізації нар. мас на створення розвинутого соціалістичного суспільства в НДР. Під час виборів до найвищих і місц. органів держ. влади разом з блоком демократичних партій і орг-цій висуває кандидатів у депутати. Керівний орган НФ — Нац. рада, яка обирається на конгресах фронту.

В. Н. Гулевич.

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ ФРОНТ СТІЙКОСТІ І ПРОТИДІЇ — організація політ. співробітництва араб. країн, спрямована проти підступів амер. імперіалізму та міжнар. сіонізму. Створений у грудні 1977. До складу фронту входять Алжір, НДРЙ, Лівія, Сірія та *Організація визволення Палестини*. На нарадах на найвищому рівні в Тріполі (грудень 1977), Алжірі (лютий 1978) та Дамаску (вересень 1978) учасники фронту ухвалили рішення порвати політ. та екон. відносини з капітулянтським режимом єгипет. президента А. Садата, вести боротьбу за справедливе врегулювання *близькосхідної кризи*, задоволення законних прав араб. народу *Палестини*.

На нараді глав д-в — членів фронту в квітні 1980 (Тріполі) прийнято Політ. декларацію, в якій країни фронту зобов'язалися слідувати політиці стійкості та протидії підступам амер. імперіалізму і сіонізму; прийнято рішення створити керівні органи фронту: найвище керівництво, політ. керівництво, к-т з питань інформації, військ. командування; сформувати спільні збройні сили під об'єднаним командуванням. Учасники фронту виступають за зміцнення співробітництва з СРСР, ін. соціалістичними країнами.

П. О. Міщенко.

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ ФРОНТ ЧЕХОСЛОВА́ЧЧИНИ (НФ) — об'єднання, до складу якого входять

політ. партії і масові організації країни. Керівна роль в НФ належить Компартії Чехословаччини (КПЧ). Утворений з ініціативи КПЧ у березні 1945 в м. Кошіце (до 1969 наз. Нац. фронт чехів і словаків). Сформувавшись у період нац.-визвольної боротьби народів Чехословаччини проти фашист. загарбників, НФ відігравав вирішальну роль у здійсненні нац.-демократичної і соціалістичної революцій, у перемозі трудящих над реакцією (див. *Лютневі події 1948* в Чехословаччині), у зміцненні нового сусп. ладу. Гол. мета НФ — залучення широких мас трудящих до активної участі в соціалістичному будівництві під керівництвом КПЧ. Керівні органи — ЦК НФ ЧССР, республіканські ЦК НФ в Чехії і Словаччині. Голова ЦК НФ ЧССР — Г. *Гусак* (з 1971).

І. М. Мельникова.

НАЦІОНА́ЛЬНІ ЗБО́РИ — 1) *Установчі збори* у Франції (1789, 1848, 1871), в Німеччині (1848, 1919) та в деяких ін. країнах. 2) У Франції 1870—1940 — об'єднані збори членів обох палат парламенту, що обирали президента республіки. 3) Найвищий орган держ. влади СРВ. Складаються з однієї палати. Обираються населенням на 4 роки. 4) Парламент Камеруну, Танзанії, Тунісу та ряду ін. країн. 5) *Нижня палата* парламенту Франції (491 деп.). Обираються населенням на 5 років.

НАЦІОНА́ЛЬНІ КОМПА́НІЇ, національні корпорації розвитку — спеціалізовані установи в країнах, що розвиваються, створені за безпосередньою участю або при підтримці держави для довгострокового кредитування й фінансування національної економіки. Поширилися після 2-ї світової війни 1939—45 в умовах розпаду *колоніальної системи імперіалізму*. Внаслідок націоналізації приватної іноз. власності та буд-ва нових пром. підприємств у багатьох країнах, що розвиваються, було створено держ. Н. к. в пром-сті. В деяких країнах організовано держ. Н. к. у зовн. та внутр. торгівлі, створено також фінанс. держ. компанії та корпорації. Держ. Н. к. в більшості країн, що розвиваються, створено у формі *акціонерних товариств*. Весь оплачений акц. капітал цих компаній або його осн. частина належить урядові або держ. установам. Розширення активів держ. Н. к. здійснюється в цілому за рахунок бюджетних асигнувань у формі безповоротного субсидування та надання довгострокових позик. У деяких країнах, що розвиваються, набули поширення мішані Н. к., що виникли внаслідок придбання д-вою частини акцій приватних нац. компаній. Н. к. відіграють важливу роль у формуванні відносин держ.-капіталістичної власності й зміцненні держ. сектора економіки країн, що розвиваються. Якщо на поч. 50-х рр. частка держ. сектора в інвестиціях становила 25—30%, то в серед. 70-х рр. вона перевищувала 60%, в деяких країнах — 75%. Ключові позиції в економіці країн, що розвиваються по некапіталістичному шляху, займають держ. сектор і держ. Н. к. Так, в серед. 70-х рр. в Алжірі на держ. сектор припадало 90% всього пром. виробн., в Сирії — 95%. Діяльність держ. Н. к. в таких країнах спрямована на посилення ролі д-ви в піднесенні продуктивних сил і зміцненні екон. і соціальної бази некапіталістичного розвитку.

І. Й. Чужинов.

НАЦІОНА́ЛЬНІСТЬ — термін, що означає належність до певної *нації* чи народності.

НАЦІОНА́ЛЬНО-ВИЗВО́ЛЬНА ВІЙНА́ КИТА́ЙСЬКОГО НАРО́ДУ ПРО́ТИ ЯПО́НСЬКИХ ЗАГА́РБНИКІВ 1937—45 — війна кит. народу проти япон. агресорів; з часом стала частиною *другої світової війни 1939—45*. Після загарбання Японією 1931—36 *Маньчжурії*, частини *Монголії Внутрішньої* та ряду районів Пн. Китаю япон. імперіалісти, користуючись потуранням з боку США, Великобританії та Франції, а також непротивленською політикою уряду *гоміндану*, 7.VII 1937 почали війну з метою завоювання Китаю. Гоміндановська армія (2900 тис. чол.) не змогла відбити напад япон. військ (400 тис. чол.), внаслідок чого вони в перший місяць війни захопили Пекін, Тяньцзінь і значні райони Пн. Китаю. Загроза втрати нац. незалежності викликала патріотичне піднесення в країні. Під тиском народу гоміндан уклав угоду з КПК про створення єдиного антияпон. нац. фронту. Уряд *Чан Кайші* в серпні — жовтні 1937 визнав легальне становище КПК. Революц. базу Шенсі-Ганьсу-Нінся, що перебувала під керівництвом КПК, було перетворено на Особливий район Кит. Республіки, частини Червоної Армії у Пн. Китаї — на 8-у армію, а в Центр. Китаї — на Нову 4-у армію. На кінець 1938 япон. війська захопили весь Пн. Китай, значну частину Центр. Китаю, важливі райони Пд. Китаю. Осн. силою, що протистояла япон. агресорам, були 8-а і Нова 4-а армії. Єдиною д-вою, яка подала ефективну допомогу Китаю, був Рад. Союз. У 1937 СРСР уклав з Китаєм договір про ненапад. СРСР поставляв у Китай літаки, зброю, боєприпаси, 1936—39 надав Китаю позики на суму в 250 млн. доларів, направив до Китаю рад. військ. спеціалістів (понад 3500 чол. на поч. 1939). В Китаї у воєнних діях брали участь рад. льотчики-добровольці. 8-а і Нова 4-а армії вели активну партизанську боротьбу проти ворога. З 1939 загострилися відносини між урядом гоміндану і КПК. З 1944 нар. збройні сили, очолені КПК, перейшли в наступ. 9.VIII 1945 у війну проти Японії вступив Рад. Союз, 10.VIII — МНР. 14.VIII 1945 було підписано договір про дружбу і союз між СРСР і Китаєм, за яким обидві сторони зобов'язувалися взаємно допомагати у війні з Японією. Рад. війська разом з військами МНР розгромили япон. *Квантунську армію* і визволили Пн.-Сх. Китай, значну частину Внутр. Монголії. В розгромі япон. військ взяли участь кит. нар.-визвольні війська, керовані КПК. 2.IX 1945 Японія підписала акт про беззастережну капітуляцію. Кит. народ було визволено від гніту япон. загарбників.

Р. М. Бродський.

НАЦІОНА́ЛЬНО-ВИЗВО́ЛЬНА РЕВОЛЮ́ЦІЯ — соціально-політичний переворот у житті колоніальних, напівколоніальних і залежних від імперіалізму країн, спрямований на знищення іноземного панування й завоювання нац. незалежності, ліквідацію нац.-колоніального гноблення та експлуатації, створення суверенних національних держав. Н.-в. р.— найвищий прояв *національно-визвольного руху* народів колоніальних і залежних країн, активний фактор антиімперіалістичної боротьби. Гол. рушійними силами Н.-в. р. сучас. епохи є робітн. клас і селянство (найчисленніша частина населення колоніальних і залежних країн). Важливу роль у Н.-в. р. відіграють середні верстви — дрібна буржуазія, патріотично настроєні інтелігенція та офіцерство. На окремих етапах в Н.-в. р. бере участь середня і велика нац. буржуазія, яка, проте, в силу своєї класової природи не йде на глибокі соціально-екон. перетворення, а в разі загрози її інтересам вступає у зговір з імперіалізмом. Нерівномірність розвитку капіталізму зумовила різночасність виникнення нац. рухів і розгортання Н.-в. р. у різних районах світу. В країнах Зх. Європи, Пн. Америки Н.-в. р. відбувалися гол. чин. у 18—19 ст. Епоху Н.-в. р. у колоніальних і залежних країнах в умовах імперіалізму відкрила Велика Жовтнева соціалістична революція. В результаті розгрому в другій світовій війні 1939—45 нім. фашизму та япон. мілітаризму при вирішальній ролі СРСР і утворення *світової системи соціалізму* Н.-в. р. вступили в новий етап розвитку. В 50—60-х рр. посилився розпад колоніальної системи імперіалізму. В 1974—75 ліквідовано останню колоніальну імперію — португальську. Добившись нац. і політ. незалежності, народи країн, що визволилися, перейшли до боротьби за екон. незалежність від міжнар. капіталу, за загальнодемократичні перетворення. Цей процес на сучас. етапі в ряді країн характеризується боротьбою трудящих за некапіталістичний розвиток, за створення передумов для переходу до соціалістичних перетворень. Міжнар. імперіалізм, проводячи політику *неоколоніалізму*, подає всебічну підтримку місц. контрреволюції в країнах, що визволилися, не зупиняючись перед втручанням у внутр. справи цих д-в, перед відкритою агресією. Н.-в. р. всім своїм змістом спрямовані проти капіталістичної системи і об'єктивно є складовою частиною *світового революційного процесу*.

А. В. Кудрицький.

НАЦІОНА́ЛЬНО-ВИЗВО́ЛЬНИЙ РУХ — боротьба народів колоніальних і залежних країн за своє нац. і соціальне визволення; складова частина *світового революційного процесу*. Н.-в. р. у різних формах зародився в докапіталістичні часи (зокрема, боротьба слов'янських, вірм., грузин. та ін. народів проти ним., тур., перс.

поневолювачів). Формування й консолідація націй за капіталізму, піднесення нац. самосвідомості, прагнення до незалежності народів, які не мали своєї державності або були позбавлені її, привели до зростання Н.-в. р. у багатьох регіонах земної кулі: бурж. революція в Нідерландах у 17 ст., війна за незалежність у Пн. Америці в 18 ст., війни в Пд. Америці проти ісп. колоніалізму, визв. рухи в 19 ст. за незалежність ряду європ. народів, що були насильствено включені до складу Австро-Угор., Рос., Нім. та Османської імперій. У 20 ст. Н.-в. р. охопили гол. чином Азію, Африку, Латин. Америку. На цих континентах протягом віків склалися колоніальні володіння ряду європ. держав, а згодом і США. З переростанням капіталізму в *імперіалізм* Н.-в. р. набув якісно нового змісту. Разом з революц. боротьбою пролетаріату він став складовою частиною антиімперіалістичної боротьби. Вирішальне значення для розвитку сучас. Н.-в. р. мала *Велика Жовтнева соціалістична революція*. Могутнім фактором дальшого зростання масштабів Н.-в. р. стали перемога соціалізму в СРСР, розгром нім. фашизму і япон. мілітаризму в *другій світовій війні 1939—45*, утворення *світової системи соціалізму*, дальше поглиблення *загальної кризи капіталізму*. В цих умовах боротьба народів колоніальних і залежних країн привела в 70-х рр. до краху *колоніальної системи імперіалізму*. За післявоєнний період на територіях кол. колоній і напівколоній утворилося бл. 90 молодих суверенних д-в. Див. *Азія, Африка* (розділ Політичний поділ). В ряді кол. колоніальних країн відбулися *національно-визвольні революції*, які мали антифеод., антиімперіалістичний характер. На сучас. етапі Н.-в. р. перед молодими незалежними країнами, поряд із завданням зміцнення й захисту політ. незалежності, на перший план висуваються проблеми досягнення екон. самостійності, подолання екон. відсталості, викоренення пережитків колоніалізму. Революц.-демократичні сили, що виражали інтереси широких нар. мас, домоглися переходу частини новоутворених д-в на шлях некапіталістичного розвитку, соціалістичної орієнтації; в них відбуваються глибокі соціально-економічні зміни. Як підкреслив XXVI з'їзд КПРС, осн. напрями розвитку країн соціалістич. орієнтації схожі: поступова ліквідація позицій імперіалістич. монополій, місцевої великої буржуазії і феодалів, забезпечення народній державі командних висот в економіці і перехід до планового розвитку продуктивних сил, заохочення кооперативного руху, підвищення ролі трудящих мас у суспільному житті, антиімперіалістич. характер зовн. політики, зміцнення революц. партій (див. Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 13). Імперіалізм не зупиняється перед спробами придушити силою Н.-в. р. (колоніальні війни Франції в Індокитаї та Алжірі, збройна агресія США в Індокитаї, Ізраїлю — проти араб. народів, інтервенція проти Народної Республіки Анголи та ін.), водночас намагається за допомогою *неоколоніалізму* перешкодити екон. і соціальному прогресові країн, що розвиваються. В ході антиімперіалістичної боротьби в цих країнах загострюється конфлікт прогресивних сил з тими елементами нац. буржуазії, які йдуть на змову з імперіалізмом. В одному напрямі з імперіалістичною реакцією діють лідери КНР, що намагаються підірвати єдність Н.-в. р., протиставити його соціалістичній співдружності (див. також *Маоїзм*).

Прогресивні сили молодих д-в дедалі активніше відстоюють курс на здійснення глибоких демократичних і революц. перетворень, організацію єдиного нац. фронту. Його ядром є союз робітн. класу, ряди якого зростають, і селянства. Велику допомогу Н.-в. р. подають країни соціалістичної співдружності, зокрема СРСР. Саме завдяки його зусиллям Генеральна Асамблея ООН 1960 прийняла Декларацію про надання незалежності колоніальним країнам і народам (див. *Декларації ООН*). Рад. Союз не раз ставав в ООН на захист країн, що визволилися, відстоюючи їхні законні вимоги; розвивається широке екон. і науково-тех. співробітництво, вигідне для обох сторін. Сучас. Н.-в. р. виступає як одна з осн. революц. сил сучасності і об'єктивно є союзником міжнар. пролетаріату, світового соціалізму. *А. В. Кудрицький.*

НАЦІОНА́ЛЬНОГО РЕЖИ́МУ ПРИ́НЦИП — вид правового режиму для іноземних громадян та іноземних юридичних осіб, за яким вони користуються тими ж правами, свободами, пільгами, а також мають ті самі обов'язки, що й громадяни та юридичні особи країни перебування. Н. р. п. визначається внутр. законодавством або *договором міжнародним* на основі взаємності (див. *Взаємності принцип*). В СРСР Н. р. п. є основним правовим режимом для іноземців і осіб без громадянства, які користуються правоздатністю нарівні з рад. громадянами (див. *Правоздатність іноземців і осіб без громадянства*). Відповідно до ст. 37 Конституції СРСР і прийнятого 24.VI 1981 Закону СРСР «Про правове становище іноземних громадян в СРСР» іноземним громадянам в СРСР гарантуються передбачені законом права і свободи, в т. ч. право на звернення до суду та ін. держ. органів для захисту належних їм особистих, майнових, сімейних та ін. прав. Водночас іноземні громадяни, перебуваючи на тер. СРСР, зобов'язані поважати Конституцію країни і дотримуватися рад. законів. Іноземні громадяни в СРСР рівні перед законом незалежно від громадянства, походження, соціального і майнового становища, расової і нац. належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять та ін. обставин. Як правило, на іноземних громадян не поширюються політ. права, зокрема *виборче право* і загальний військовий обов'язок; є певні обмеження щодо роду занять, напр., іноземець не може бути капітаном, штурманом мор. судна, членом екіпажу літака, вести пошуки корисних копалин. У випадках порушення будь-якою д-вою Н. р. п. стосовно осіб ін. д-ви остання має право вдатися до відповідних дій — *репресалій, реторсій.* *А. М. Шостак.*

НАЦІОНА́ЛЬНО - ДЕМОКРАТИ́ЧНА РЕВОЛЮ́ЦІЯ В АЛЖІ́РІ — революція, що виросла з нац.-визвольного руху алжірського народу й спрямована на знищення франц. колоніального панування та завоювання нац. незалежності, на створення нац. держави. Почалася 1.XI 1954 повстанням кількохсот алжірських патріотів і переросла в загальнонац. боротьбу народу Алжіру проти франц. колонізаторів. На першому етапі (1954—62) мала антиімперіалістичний, антифеод. і загальнодемократичний характер. Осн. соціальною базою революції було селянство. Пролетаріат, через свою нац. і соціальну неоднорідність (1/3 його становили європейці, значна частина була с.-г. батраками), на першому етапі гол. ролі не відігравав. На чолі революції стояв *Фронт національного визволення* (ФНВ). Під його керівництвом 1954 було створено Армію нац. визволення. В 1958 було проголошено Алж. Республіку. Важка, кровопролитна боротьба алжірського народу за незалежність закінчилася підписанням Евіанських угод про припинення вогню (18.III 1962), а також проголошенням незалежності Алжіру (5.VII 1962). З 1962 почався другий етап революції, який характеризувався розмежуванням соціально-політ. сил. Перемогу здобули прихильники продовження революції. Тріполійська програма ФНВ (1962) передбачала перехід до нац.-демократичної революції, метою якої є «побудова д-ви на основі соціалістичних принципів і влади в руках народу». В країні здійснено глибокі соціально-екон. перетворення (див. *Алжір*, розділ Історія).

НАЦІОНА́ЛЬНО-ДЕРЖА́ВНЕ РОЗМЕЖУВА́ННЯ РАДЯ́НСЬКИХ РЕСПУ́БЛІК СЕРЕ́ДНЬОЇ А́ЗІЇ — утворення на території Серед. Азії рад. соціалістичних республік і автономних областей, здійснене Рад. державою 1924—25 на основі вільного волевиявлення народів краю; важливий етап у розвитку нац. державності СРСР. Початок цьому процесу поклала перемога *Великої Жовтневої соціалістичної революції*, яка відкрила для всіх народів кол. царської Росії можливість будівництва своєї нац. державності. На тер. Серед. Азії було утворено *Туркестанську АРСР* (1918) у складі РРФСР, *Бухарську народну радянську республіку* і *Хорезмську народну радянську республіку* (обидві — 1920). Однак всі вони були утворені в адм. кордонах кол. Туркестанського генерал-губернаторства, *Бухарського ханства* та *Хівинського ханства*, які не збігалися з фактичним розселенням народів Серед. Азії. 12.VI 1924 Політбюро ЦК РКП(б) прийняло постанову «Про нац. розме-

жування республік Серед. Азії». Надзвичайна сесія ЦВК Рад Туркестанської АРСР (16.IX 1924), 5-й Всебухарський курултай Рад (20.IX) і 5-й Всехорезмський курултай Рад (29.X 1924) прийняли постанову про нац.-держ. розмежування народів Серед. Азії. Були створені Узб. РСР та Туркм. РСР, Тадж. АРСР (у складі Узб. РСР), Кара-кирг. а. о. (у складі РРФСР), Каракалп. а. о. у складі Кирг. АРСР (створена 1920, входила до складу РРФСР). У квітні 1925 відновлено історично правильне найменування казахів: Кирг. АРСР була перейменована на Каз. АРСР. Того самого року кирг. народ також відновив свою самоназву. В зв'язку з цим Каракирг. а. о. перейменовано на Кирг. а. о. У травні 1925 3-й Всесоюзний з'їзд Рад прийняв Узб. РСР і Туркм. РСР до складу СРСР. В 1926 Кирг. а. о. було перетворено на Кирг. АРСР (у складі РРФСР), 1936 — на союзну республіку. В 1924 у складі Узб. РСР створено Тадж. АРСР, перетворену 1929 на Тадж. РСР. Кирг. РСР і Тадж. РСР добровільно ввійшли до складу СРСР як його повноправні члени. У 1932 на базі Каракалп. а. о. було створено Каракалп. АРСР у складі РРФСР, з 1936 входить до Узб. РСР.

Нац.-держ. розмежування рад. республік Серед. Азії, здійснене на основі вільного волевиявлення народів цього краю, покінчило з віковим розчленуванням їхніх земель. Утворення середньоазіатських нац. рад. республік і добровільне входження їх до складу Союзу РСР, здійснення нац. політики Комуністичної партії прискорило процес консолідації цих народів у соціалістичні нації, забезпечило розквіт економіки і культури народів Серед. Азії, сприяло дальшому зміцненню СРСР.

Літ.: История национально-государственного строительства в СССР. 1917—1978, т. 1. 1917—1936. М., 1979 *І. А. Громова.*

НАЦІОНА́ЛЬНО - ДЕРЖА́ВНИЙ УСТРІЙ СРСР — конституційно закріплена національно-територіальна організація Радянської держави. В ньому практично втілені ленінські принципи *національної політики КПРС*, ідеї соціалістичного *інтернаціоналізму*. Відповідно до статті 70 Конституції СРСР за своїм нац.-держ. устроєм Союз РСР є єдиною союзною багатонац. д-вою, утвореною на основі принципу соціалістичного *федералізму*, в результаті вільного самовизначення націй і добровільного об'єднання рівноправних рад. соціалістичних республік. Рад. федерація об'єднує понад 100 націй і народностей, які становлять *радянський народ*. Конституція підкреслює, що СРСР уособлює держ. єдність рад. народу, згуртовує всі нації й народності для спільного будівництва комунізму. Поняття «нац.-держ. устрій СРСР» охоплює: характеристику і склад Союзу РСР як союзної д-ви, обсяг його повноважень, здійснюваних в особі найвищих органів держ. влади і управління, правове становище 15 *союзних радянських соціалістичних республік* і 20 *автономних радянських соціалістичних республік*, а також 8 *автономних областей* і 10 *автономних округів*. Н.-д. у. СРСР забезпечує гармонійне поєднання інтересів усього народу та окремих націй і народностей, сприяє зміцненню єдності соціалістичного суспільства, дружби і братерського співробітництва всіх народів СРСР. Радянський Н.-д. у. відіграє важливу роль у забезпеченні повновладдя народу, здійсненні його суверенітету. Будучи втіленням принципу вільного розвитку націй, глибокого інтернаціоналізму Рад. держ. влади, Н.-д. у. СРСР реально забезпечує і гарантує її здійснення у відповідних національно-держ. формах, які сприяють найтіснішому зв'язку держ. апарату з населенням і максимальній участі трудящих у вирішенні справ суспільства і д-ви. Н.-д. у. СРСР створює необхідні умови для здійснення визначених Конституцією СРСР гол. завдань соціалістичної загальнонар. д-ви: створення *матеріально-технічної бази комунізму*, вдосконалення соціалістичних сусп. відносин і перетворення їх в комуністичні, виховання людини комуністичного суспільства, підвищення матеріального і культур. рівня життя трудящих, гарантування безпеки країни, сприяння зміцненню миру і розвиткові міжнар. співробітництва.

В. Є. Бражников.

НАЦІОНА́ЛЬНО - РЕВОЛЮЦІ́ЙНА ВІЙНА́ ІСПА́НСЬКОГО НАРО́ДУ 1936—39 — див. *Іспанська революція 1931—39*.

НА́ЦІЯ (лат. natio — плем'я, народ) — стійка спільність людей, яка історично склалася на базі спільності екон. життя, території, мови та психічного складу, що виявляється в особливостях *культури* та *побуту*. Н. приходить на зміну *народності* і виникає як результат подолання феод. роздробленості і виникнення капіталістич. сусп. відносин, об'єднання місц. екон. ринків у загальнонаціональний. Важлива роль у формуванні Н. належить *державі*. Цей процес у країнах, які розвиваються, відбувається і тепер. Проте не всі народності та *племена* складаються в Н. Багато з них, невеликі за чисельністю, зливаються з великими Н. Сутність Н. і характер нац. відносин визначаються соціально-екон. ладом. Залежно від нього розрізняють бурж. і соціалістичні Н. В сучас. епоху існують також Н. перехідного типу, сутність яких визначається вибором ними капіталістичного чи соціалістичного шляху розвитку. Найважливішою особливістю всіх бурж. Н. є наявність класових антагонізмів між буржуазією та пролетаріатом. Це накладає відбиток на всі ознаки, які характеризують Н., особливо на її культуру. В бурж. Н. за визначенням В. І. Леніна, наявні дві культури — бурж.-поміщицька, клерикальна й протилежна їй — демократична, соціалістична (див. Повне зібр. тв., т. 24, с. 118). Буржуазія намагається затушувати соціальні конфлікти всередині Н. і підмінити класову боротьбу міжнаціональною, культивуючи з цією метою ідеологію *націоналізму, шовінізму* і *расизму*, проводячи політику гноблення ін. народів і захоплення чужих територій, штучно створює суперечності між Н. і призводить до загострення *національного питання*. Бурж. націоналізмові робітн. клас протиставляє ідеологію і практику пролет. *інтернаціоналізму*. Після перемоги соціалістичної революції обличчя Н. докорінно змінюється. Розвиваються нові, соціалістичні Н., які характеризуються спільністю осн. класових інтересів і соціально-політ. спрямувань, єдиною ідеологією — *марксизмом-ленінізмом*, розвитком заг. інтернац. рис у поєднанні з національними в культурі. Відносини між ними будуються на принципах інтернаціоналізму, *дружби народів*, товариського співробітництва і взаємодопомоги. Як результат послідовного проведення в життя ленінської *національної політики КПРС* в СРСР повністю й остаточно розв'язано нац. питання в тому вигляді, в якому воно дісталося від минулого, створено умови для дальшого всебічного розквіту і зближення соціалістичних Н., сформувалась нова міжнац. істор. спільність людей — *радянський народ*. Економіка всіх рад. республік розвивається в єдиному народногосподарському комплексі СРСР. Нині, як підкреслив XXVI з'їзд КПРС, у Рад. Союзі відсталих нац. окраїн не існує. З побудовою комунізму всебічний розвиток і зближення Н. приведе до поступового стирання істотних міжнац. відмінностей і в істор. перспективі до формування єдиної загальнолюдської спільності.

Літ. див. до ст. *Національна політика КПРС. Національне питання.*

А. М. Феоктистов.

НА́ЦУМЕ Сосекі (справж. ім'я — Кінноске; 5.I 1867, Токіо — 9.XII 1916, там же) — япон. письменник. Літ. діяльність почав як поет. Автор 14 романів, повістей, оповідань, критичних оглядів л-ри, які висунули його в лави класиків япон. л-ри. Найзначніші твори: сатиричний роман «Ваш покірний слуга кіт» (1905), повісті «Хлопчина», «В дорозі» (обидві — 1906), психологічні романи з життя інтелігенції — трилогія «Сансіро» (1908), «Потім» (1909), «Брама» (1910); «Серце» (1914), «Придорожня трава» (1915). Творчість Н.-реаліста й гуманіста мала великий вплив на розвиток япон. літератури.

Тв.: Укр. перекл.— Ваш покірний слуга кіт. К., 1973; Рос. перекл.— Сердце. Л., 1935; Мальчуган. М., 1956; Ваш покорный слуга кот. М., 1960; Сансиро.— Затем.— Врата. М., 1973.

Літ.: Гривнин В. Нацумэ Сосэки. Биобиблиографический указатель. М., 1959.

Б. П. Яценко.

НА́ЧЕРК — твір графіки, живопису або скульптури невеликих розмірів, побіжно й швидко виконаний художником з натури чи без неї — по пам'яті або за уявою. За характером Н. близький до *ескізу*.

«НА́ЧЕРК ПЛА́НУ НАУКО́ВО-ТЕХНІ́ЧНИХ РОБІ́Т» — одна з перших праць В. І. Леніна, присвячених розробці екон. проблем

соціалістичного будівництва. Написана в квітні 1918, вперше опублікована 4.III 1924. Включена до Повного зібрання творів (т. 36). Після встановлення і зміцнення Радянської влади головне завдання пролетарської революції полягало в перетворенні порівняно відсталої в техніко-екон. відношенні Росії на могутню соціалістичну д-ву. Важливу умову успішного розв'язання цієї проблеми В. І. Ленін бачив у плановій реорганізації й розвитку нар. г-ва країни. Розроблені В. І. Леніним положення про раціональне розміщення пром-сті з точки зору наближення її до джерел сировини і зменшення затрат праці на виготовлення продукції, зосередження виробництва на найбільших, технічно краще оснащених підприємствах, забезпечення потреб країни власними пром. виробами та сировиною, електрифікацію пром-сті, транспорту, використання електроенергії в с. г. відіграли велику роль у соціалістичному будівництві, мають важливе значення і для дальшого піднесення економіки СРСР в умовах *розвинутого соціалістичного суспільства*.

М. В. Черненко.

«НА́ША ДО́ЛЯ» — збірник художніх, літературно-критичних і публіцистичних творів. Видала Н. *Кобринська* в серії «Жіноча бібліотека» (перший випуск 1893 у Стрию, другий — 1895 і третій — 1896 у Львові). Навколо збірника групувалась прогресивна частина укр. жінок-письменниць. У «Н. д.» вміщено статті про жіночий рух на Україні, огляд культур.-громад. діяльності жіночих т-в, а також худож. твори та фольклорні матеріали. У третьому випуску надруковано некролог Н. Кобринської на смерть Ф. Енгельса. Збірник обстоював реалізм у л-рі, виступав за правдиве відображення життя і прагнень народу.

«НА́ША ЗЕМЛЯ» — щотижнева газета, неофіційний орган КПЗУ. Видавалася з 9.III 1930 до 25.IX 1932 у Львові. Вийшло 60 номерів. Газета організовувала трудящих Зх. України на революц. боротьбу проти соціального і нац. гноблення, за возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною, нещадно викривала антинар. діяльність укр. бурж. націоналістів. «Н. з.» часто конфісковувала цензура. У 1932 видання «Н. з.» було заборонено.

«НА́ША ЗЕМЛЯ» — щомісячний суспільно-політичний і літературно-художній ілюстрований журнал, неофіційний орган Закарп. крайкому Комуністичної партії Чехословаччини. Виходив в Ужгороді 1927—28 (вийшло 23 номери). Гол. редактор — письменник В. Гренджа-Донський. «Н. з.» послідовно боролася за соціальне і нац. визволення краю і возз'єднання його з Рад. Україною, об'єднувала прогресивних закарп. письменників, друкувала твори укр. рад. авторів, фольклорні та етногр. матеріали. Вміщувала широку інформацію про життя на Рад. Україні. Журнал зазнавав переслідувань цензури і місцевої влади. На початку 1929 заборонений.

О. В. Мишанич.

«НА́ША ПРА́ВДА» — щотижнева газета, центр. орган Комуністичної партії Сх. Галичини. Видавалася з 9.IV 1921 до 11.VIII 1923 у Відні. Всього вийшло 122 номери. «Н. п.» відіграла значну роль в об'єднанні розрізнених комуністичних орг-цій Зх. України та поширенні комуністичних ідей серед трудящих, в їхній боротьбі за соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з Рад. Україною. «Н. п.» популяризувала досягнення трудящих Рад. України. В кін. 1923 замість газети почав виходити журн. «*Наша правда*».

«НА́ША ПРА́ВДА» — журнал, центр. орган КПЗУ. Видавався з грудня 1923 до грудня 1924 та з квітня 1926 до листопада 1935 — спочатку в Німеччині, з 1934 — в Чехословаччині. Всього вийшло 82 номери. Журнал нелегально переправляли на Зх. Україну й розповсюджували в комуністичних осередках. У ньому друкувалися документи Комінтерну, Компартії Польщі, КПЗУ. Багато уваги приділялося соціалістичному будівництву в СРСР та міжнар. комуністичному рухові. Журнал виступав проти укр. бурж. націоналізму, відіграв вагому роль у посиленні комуністичного руху на Зх. Україні, в згуртуванні трудящих навколо КПЗУ.

«НА́ША ШКО́ЛА» — науково-педагогічний журнал бурж.-ліберального напряму. Орган (1909—11) львівського т-ва «Учительська громада» і т-ва вчителів вищих шкіл ім. Сковороди в Чернівцях (з 1911). Виходив у Львові до 1916 4—6 разів на рік. Був розрахований на вчителів середніх і вищих шкіл Галичини й Буковини. «Учительська громада» на сторінках журналу домагалася автономії укр. шкільної справи. Багато уваги «Н. ш.» приділяла укр. правописові, давала огляд підручників, пед. л-ри і періодики; друкувала статистичні відомості про школи та ін. матеріали.

«НА́ШЕ ДЕ́ЛО»—нелегальна с.-д. газета. Видавалася з 20.X (1.XI) 1897 по липень 1903 в Миколаєві. Спочатку — орган «*Союзу миколаївських робітників*», з № 4 — Миколаївського к-ту РСДРП. Вийшло 9 номерів. «Н. д.» розповсюджували серед робітників і селян. У газеті опубліковано багато матеріалів з життя місц. робітників. Газ. «Искра» в № 39 дала високу оцінку «Н. д.». Видання газети припинилося в зв'язку з розгромом поліцією підпільної друкарні.

«НА́ШЕ СЛО́ВО» — щотижнева укр. газета, яку видає Головне правління Укр. суспільно-культурного товариства в ПНР. Виходить з 1956 у Варшаві. Широко висвітлює громад. і культурне життя українців у ПНР, друкує матеріали про Рад. Україну. Має щомісячний літературний і науково-популярний додаток «Наша культура» і двотижневий додаток для шкільної молоді «Світанок». Постійна «Лемківська сторінка» вміщує етнографічні й фольклорні матеріали з життя *лемків*.

НАЯ́ДИ (Ναϊάδες) — у грец. міфології богині вод, водяні *німфи*. Жили в річках, джерелах, рідше— в озерах. У слов'ян. міфології їм відповідають *русалки*.

НГАНАСА́НИ (самоназва — ня, застарілі назви — тавгійці, самоїди-тавгійці) — народність, яка живе в Таймирському автономному окрузі Красноярського краю РРФСР. Чисельність — 0,9 тис. чол. (1979, перепис). Мова — нганасанська, належить до *самодійських мов*. Н. сформувалися внаслідок змішання давнього аборигенного населення Таймиру з прийшлими самодійськомовними племенами (див. *Самодійські народи*).

За релігією в минулому Н.— анімісти (див. *Анімізм*). До поч. 20 ст. у Н. зберігалось багато рис патріархально-родового ладу. За Рад. влади соціально-екон. становище і побут Н. докорінно змінилися. Осн. заняття Н.-колгоспників — оленярство, мисливство, рибальство.

НГВЕ — розмінна монета Замбії, дорівнює 1/100 *квачі*.

НГУА́БІ (Ngouabi, N'Gouabi) Маріан (31.XII 1938, Овандо, кол. Форт-Руссе — 18.III 1977, Браззавіль) — держ. і політ. діяч Народної Республіки Конго (НРК). Н. в сел. сім'ї. В 1962 закінчив військ. училище в Сен-Сірі (Франція). В 1968 очолив Нац. раду революції. З 1969 — голова ЦК Конголезької партії праці, президент, голова Держ. ради і головнокомандуючий конголезькою армією (до 1973 був також прем'єр-міністром). Багато зробив для розвитку дружніх відносин між СРСР і НРК. Убитий групою терористів.

М. І. Маймескул.

НГУЄ́Н ЗУ (Nguyễn Du; 1765, с. Тьєндьєн, пров. Хатінь — 16.IX 1820, Хюе) — в'єтнам. поет. Рання лірика позначена відходом від канонів класичної поетики і близькістю до фольклору. В поемі «Стогін змученої душі» (або «Кім, Ван і К'єу») показав життя феод. суспільства, відобразив внутр. світ людини. Зб. «Різноманітні записи про подорож на Північ» (1813—14) пройнята патріотичними мотивами. Автор зб. «Усе живе».

Тв.: Рос. перекл.— Всё живое. М., 1965; Пространственные записи рассказов об удивительном. В кн.: Старинная вьетнамская проза. М., 1974.

Літ.: Никулин Н. И. Великий вьетнамский поэт Нгуен Зу М., 1965.

НГУЄ́Н КОНГ ХОА́Н (Nguyễn Công Hoan; 6.III 1903, Суанкау, тепер в провінції Хайхинг — 6.VI 1977, Ханой) — в'єтнам. письменник. Член Компартії В'єтнаму з 1948. Учасник антифранц. опору (1946—54). Найзначніші твори: збірки оповідань «Актор Ти Бен» (1935), «Селяни й поміщики» (1956), реалістичний роман «Останній крок» (1938), романи: «Напівтінь і напівсвітло» (1956), «Стовпотворіння» (1961), «Купа старого мотлоху» (1963). Автор мемуарів «Моє життя в літературі» (1971). З 1957 був одним з керівників Спілки письменників В'єтнаму.

Тв.: Рос. перекл.— Женщина — слабое создание. М., 1960; Последний шаг. Ханой, 1963; Заколдованная монета. М., 1973.

М. Д. Кашель.

НГУЄ́Н КХАНЬ ТОА́Н (Nguyễn Khánh Toàn; н. 1.VIII 1905, Вінь)— в'єтнамський громадський діяч, історик, іноземний член АН СРСР

Наяда на дельфіні. К. Міллес. Скульптурна група для фонтана «Відблиск сонця». 1918. Сад Міллеса. Стокгольм.

НГУЄН СУАН ШАНЬ

Нгуєн Тхі Дінь.

(з 1976). Член Компартії В'єтнаму з 1931. В 1926 закінчив Ханойський ун-т. У 1928—45 перебував в еміграції. Автор ряду праць з історії В'єтнаму, заг. історії, а також з питань літератури, мовознавства, педагогіки. Гол. редактор фундаментальних праць з історії В'єтнаму («Історія В'єтнаму», т. 1, 1972), в'єтнамської мови і літератури. Голова Держ. к-ту суспільних наук СРВ.

НГУЄН СУАН ШАНЬ (Nguyễn Huân Sanh; н. 16.XI 1920, м. Далат, Пд. В'єтнам) — в'єтнам. поет. Член Компартії В'єтнаму з 1949. Учасник Серпневої революції 1945 у В'єтнамі, антифранц. опору (1946—54). Осн. твори: поема «Блукання» (1936), віршований щоденник «Земля пахне» (1940—45), поетичні збірки «Пісні рідного краю» (1955), «Кроки весни» (1961), «Поетичний ранок» (1971), «Вітчизна й пісня» (1978). Пише також для дітей. Автор літературознавчих статей. Перекладач віршів Ш. Петефі, А. Міцкевича, поетів Паризької комуни, індонез. поетів. Виступав у періодичних виданнях і перед громадськістю з оглядом життєвого й творчого шляху Т. Шевченка, переклав кілька його творів.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: В'єтнам бореться. К., 1972; [Вірші]. В кн.: Літопису рядки багряні. К., 1979. *М. Д. Кашель.*

НГУЄН ТХІ ДІНЬ (Nguyễn Thi Dinh; н. 1920, громада Лионгхоа, пов. Жонгчом, пров. Бенче) — діяч нац.-визвольного руху в'єтнамського народу, політ. і громадський діяч СРВ. З 18 років — у революц. русі. Брала активну участь у *Серпневій революції 1945 у В'єтнамі*. З 1961 — голова Союзу жінок за визволення Пд. В'єтнаму, заст. головнокомандуючого збройними силами визволення Пд. В'єтнаму, з 1964 — член Президії ЦК Нац. фронту визволення Пд. В'єтнаму. Після об'єднання В'єтнаму (1976) — на керівній роботі в СРВ. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1968.

НГУЄН ХИУ ТХО (Nguyễn Hu'u Tho; н. 10.VII 1910, Тьолон, тепер у складі м. Хошіміна)— діяч нац.-визвольного руху в'єтнамського народу, політ. і громадський діяч СРВ. Здобув вищу юрид. освіту у Франції. Активний учасник війни Опору в'єтнам. народу (1945—54). За патріотичну діяльність був двічі ув'язнений (1950—52, 1954—61). В 1964—77 — голова Президії ЦК Нац. фронту визволення Пд. В'єтнаму. З 1969 — голова Консультативної ради Тимчасового революц. уряду Республіки Пд. В'єтнам. Після об'єднання В'єтнаму (1976) — віцепрезидент, з 1980 — виконуючий обов'язки президента СРВ. З липня 1981— заступник Голови Держ. ради і голова Нац. зборів. Нагороджений орденом Дружби народів (1980).

НГУЄН ЧАЙ (Nguyễn Trãi; 1380—1442) — в'єтнам. поет, учений, держ. діяч. Основоположник поезії розмовною в'єтнам. мовою. Нац. герой В'єтнаму. В 1418—27 — один з керівників нар. боротьби проти кит. загарбників-феодалів. «Збірник віршів рідною мовою» містить філос. і пейзажну лірику. У «Великій відозві на замирення китайців» (1428) висловив глибоку симпатію до поневоленого завойовниками народу. Відомий як географ, історик.

НДЖАМЕ́НА (до 1973 — Форт-Ламі) — столиця Чаду. Гол. політ., екон. і культур. центр країни. Розташована на р. Шарі, поблизу впадіння в неї р. Логоне. Вузол автошляхів, річковий порт, аеропорт міжнар. значення. 300 тис. ж. (1975). Провідна галузь пром-сті — харчова (виробн. вершкового масла й олії; м'ясохолодобойні). Підприємства буд. матеріалів та взут. пром-сті. Важливий торг. пункт (експорт бавовни, продуктів тваринництва). Ун-т (засн. 1971). Нац. школа адміністрації, Ін-т зоотехніки й ветеринарії, Нац. ін-т гуманітарних наук, Ін-т скотарства і ветеринарії тропічних країн, Ін-т бавовництва. Нац. музей. Н. засн. в кін. 19 ст.

НДО́ЛА — місто в Замбії. Вузол з-ць, міжнар. аеропорт, 240 тис. ж. (1974). Один з центрів осн. району видобування міді в країні. Розвинуті кольорова металургія, хім. та маш.-буд. пром-сть. Нафтопереробний і цукровий заводи.

НЕАНДЕРТА́ЛЬЦІ — давні викопні люди, які існували на території Європи, Азії і Африки приблизно 250 — 35 тис. років тому (кінець раннього і середній *палеоліт*). Назва походить від однієї з перших знахідок (1856) решток Н. в долині Неандерталь поблизу Дюссельдорфа (ФРН). Для Н. характерні невеликий зріст (бл. 160 см), дуже похиле чоло з масивним надорбітальним валиком, відсутність виступаючого підборіддя. Недостатній розвиток деяких ділянок головного мозку, що контролюють мову і психіку, свідчить про те, що у Н. не було членоподібної мови. Для ряду знахідок решток пізніх Н. у пд.-зх. Азії і пн.-сх. Африці характерні прогресивніші морфологічні риси. Іл. див. до ст. *Ла-Шапель-о-Сен.*

Літ.: Рогинский Я. Я., Левин М. Г. Антропология. М., 1978; Бунак В. В. Род Homo, его возникновение и последующая эволюция. М., 1980.

В. Д. Дяченко.

НЕАНТАГОНІСТИ́ЧНІ СУПЕРЕ́ЧНОСТІ — вид діалектичної *суперечності*. Див. також *Антагоністичні і неантагоністичні суперечності*.

НЕАПОЛІТА́НСЬКЕ КОРОЛІ́ВСТВО — держава в Пд. Італії, яка утворилася 1282 після розпаду Сицилійського королівства. Столицею д-ви був *Неаполь*. У королівстві до 1442 правила *Анжуйська династія*. В 1442 Н. к. завоював король *Арагону* Альфонс V (до 1458 було об'єднане з Сицилією). В 1504 Н. к. завоювала Іспанія. Разом з Сицилією воно утворило *Сицилій обох королівство*.

НЕАПОЛІТА́НСЬКЕ КОРОЛІ́ВСТВО 1806—15 — італ. держава у континентальній частині *Сицилій обох королівства*, заснована франц. завойовниками під час наполеонівських воєн. Управлялася королями: братом Наполеона I Жозефом Бонапартом (1806—08) і Й. *Мюратом* (1808—15).

НЕАПОЛІТА́НСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — один з найстаріших вищих навч. закладів Італії. Засн. 1224 як держ. ун-т Сицилійського королівства. У 1977/78 навч. р. мав 12 ф-тів: юрид., політ. наук, філології та філософії, екон., математики і природнич. наук, інженерний, архіт., с.-г., мед., хірургічний, фармацевтичний, ветеринарний; навчалося 80 тис. студентів. Об'єднує ряд н.-д. ін-тів та об'єктів прикладного характеру (зокрема, мед. і хірургічний ф-ти працюють на базі 17 ін-тів і 14 клінік). Бібліотека Н. у. (засн. 1615) має 750 тис. томів.

А. В. Санцевич.

НЕА́ПОЛЬ — місто на Пд. Зх. Італії, адм. ц. обл. Кампанія і провінції Неаполь. Розташований біля підніжжя *Везувію*. Значний порт на узбережжі Неаполітанської зат. Тірренського м., вузол з-ць і автошляхів. Нас. 1,2 млн. чол. (1976); т. з. Великого Неаполя (разом з прилеглими невеликими містами) — понад 2 млн. чол. Засн. 600 до н. е. як грец. колонія. В 327—326 до н. е. завойований Римом. У 1504 ввійшов до складу *Сицилій обох королівства*, з 1815— його столиця. В 19 ст. Н.— центр революц. подій (зокрема, *революції 1848—49 в Італії*). З 1861 — у складі об'єднаного Італ. королівства. У вересні 1943 в окупованому нім.-фашист. військами Н. вибухнуло повстання, внаслідок якого місто було визволено від гітлерівців.

У Великому Н. значного розвитку набули металург., коксохім., нафтопереробна, нафтохім., електротех., радіоелектронна галузі, судно-, автомобіле-, літако- й верстатобудування. Підприємства цем., паперової, текст., харч. пром-сті. *Неаполітанський університет*. Академія красних мистецтв. Нац. бібліотека, Вулканологічна станція. Нац. музей та Національні музей і галереї Каподімонте. Оперний театр «Сан-Карло» і драм. театр «Сан-Фердінандо». Один з центрів міжнар. туризму. Серед архіт. пам'яток: баптистерій Сан-Джованні з мозаїками (5 ст.), замки Кастель дель Ово (буд-во почато в 12 ст.) і Кастель Нуово (13—15 ст.), готичні церкви (13 ст.), собор (13—20 ст.), численні палаци і церкви в стилях *ренесансу* й *барокко*; монастир Чертоза ді Сан Мартіно (14—17 ст.), театр «Сан-Карло» (1737—

До ст. **Натюрморт.**

1. А. Г. Петрицький. Півонії. 1932.

2. М. О. Шелюто. Натюрморт з полуницями. 1952.

3. Л. Ю. Крамаренко. Натюрморт із самоваром. 1929.

4. А. М. Ерделі. Натюрморт з лимонами та айвою. 1944. Приватна збірка. Київ.

5. Є. В. Волобуєв. Натюрморт. 1957.

6. Т. О. Хитрова. Хліб. 1975. **1, 3 і 5** — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

До ст. **Натюрморт.**

1. Я. Венікс. Натюрморт з забитим зайцем. 1704. Київський музей західного та східного мистецтва

2. І. Т. Хруцький. Натюрморт (гриби та овочі). 1842. Київський музей російського мистецтва.

3. А. Матісс. Червоні риби. 1911. Музей образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна в Москві

4. К. О. Коровін. Бузок. 1915.

5. К. С. Петров-Водкін. Ранковий натюрморт. 1918.

6. М. Сар'ян. Осінній натюрморт. 1961. Державна Третьяковська галерея в Москві. 4 і 5 — Державний Російський музей у Ленінграді.

1816); вокзал (1954—60, інж. П. Л. Нерві та ін.).

НЕА́ПОЛЬ СКІ́ФСЬКИЙ — місто-фортеця, тепер городище на пд.-сх. околиці м. Сімферополя Крим. обл. Місто виникло в 3 ст. до н. е. Населення його було мішаним: переважали *скіфи*, але жили тут і греки, *сармати, таври*. В 3—2 ст. до н. е. Н. С. був значним ремісничо-торг. містом і столицею Скіфської д-ви в Криму. Найбільшого розквіту Н. С. досяг у 2 ст. до н. е. за царів *Скілура* та його сина *Палака*. На культурі Н. С. позначився вплив греків, сарматів. Місто занепало в 3—4 ст., ймовірно, під ударами *готів* і *гуннів*. Перші розкопки Н. С. провадилися 1827; систематично ведуть їх з 1945. Місто (площею 20 га) було обнесене потужними мурами з баштами. Поза мурами розташовувалися передмістя, *некрополь* з кам'яними й земляними склепами. Виявлено залишки житл. і громад. будівель, портретні рельєфи, фрагменти скульптур, грец. написи тощо. Окремі будинки були вкриті черепицею, оздоблені фресками. Видатними пам'ятками Н. С. є мавзолей з похованнями скіфського царя та знаті і вирубані в скелі поховальні склепи з настінними розписами. Іл. див. на окремому аркуші, с. 432—433, а також до ст. *Крим*, т. 5, с. 509.

Літ.: Шульц П. Н. Мавзолей Неаполя Скифского. М., 1953; Высотская Т. Н. Неаполь — столица государства поздних скифов. К., 1979.

НЕА́РКТИКА, Неоарктика (від грец. νέος — новий і ἀρκτικός — північний) — відділ *Голарктичної біогеографічної області*. Деякі автори вважають його самостійною т. з. Неарктичною біогеографічною областю.

НЕБА́БА Мартин (р. н. невід.— п. 6.VII 1651, під м. Лоєвом, тепер БРСР) — черніг. полковник (1648—51), один з військ. діячів *визвольної війни українського народу 1648—54*. Навесні 1648 очолював нар. повстання на Чернігово-Сіверщині проти польс. шляхти. Брав участь у *Пилявецькій битві 1648*, в боях під Замостям, у *Збаразькій облозі 1649, Зборівській битві 1649*, в поході Б. Хмельницького 1650 на Молдавію. В 1651 керував обороною Чернігово-Сіверщини від нападу польс.-лит. військ. Загинув у бою.

НЕБЕ́РА Володимир Павлович (н. 2.VII 1924, Київ) — укр. рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1960). Член КПРС з 1945. В 1949 закінчив Київ. ін-т театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. З 1950 — режисер Київ. студії документальних фільмів. Поставив фільми: «Великі зміни» (1951), «Львів» (1953), повнометражні — «Земля Київська» (1958), «Ми з України» (1961, спільно з В. Биковцем, автор сценарію спільно з А. Малишком), «Золоті ворота» (1963), «Сто днів за океаном» (1966), «Україна. Кроки п'ятирічки» (1970, телевізійний), «Гвардійці хлібного поля» (1973), «Продовження подвигу» (1974). З 1972 викладає на кінофакультеті Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого.

НЕБЕ́СНА МЕХА́НІКА — розділ *астрономії*, що вивчає рух небесних тіл під дією гравітаційного поля (див. *Тяжіння*), а також опору середовища, реактивних та інших сил. За допомогою методів Н. м. досліджують рух природних та штучних небесних тіл в гравітаційному полі (напр., *двох тіл задача* та *трьох тіл задача*), розробляють матем. теорії цього руху, визначають фундаментальні астр. сталі, порівнюючи теорію зі спостереженнями, та створюють астр. *ефемериди*. Повний розв'язок рівнянь руху одержано тільки в задачі двох тіл. Задача трьох тіл допускає точний розв'язок тільки в окремих випадках (напр., коли кожне з тіл під час руху перебуває в одній з вершин рівностороннього трикутника, що обертається навколо центру мас як одне ціле). Ще складніша задача про рух n тіл. У ній виділяється осн. рух і вивчається вплив притягання решти тіл (див. *Збурення руху небесних тіл*) або аналітично (використовуючи розвинення в матем. *ряди*), або шляхом *чисельного інтегрування*. Методи Н. м. застосовують також при розрахунку *орбіт штучних космічних об'єктів* (див. *Астродинаміка*). Н. м., що базується на *Ньютона законі тяжіння*, досить точно описує рух тіл *Сонячної системи*. Проте деякі явища (напр., рух перигеліїв орбіт Меркурія та ін. планет) вона пояснити не може. Ці явища знаходять своє пояснення в релятивістській Н. м., що використовує закони заг. *відносності теорії*.

Н. м. вивчає також осьове обертання і форму небесних тіл, проблему стійкості Сонячної системи, розробляє способи обчислення елементів орбіти за спостереженням положень небесних тіл на *небесній сфері*. За одержаними елементами обчислюють подальший шлях небесного тіла. Результати обчислень ефемерид руху є основою астр. щорічників, які широко використовуються на практиці. В зв'язку з бурхливим розвитком космічних досліджень Н. м. набуває дедалі більшого значення. Теор. основи сучас. Н. м. заклав І. *Ньютон* у «Математичних початках натуральної філософії». В подальшому Ж. Л. *Лагранж* та П. С. *Лаплас* розробили ряд методів теорії збурень. У. Ж. Ж. *Левер'є* побудував сучас. теорію руху великих *планет*, яку потім розвинули в своїх працях амер. астрономи С. *Ньюком* та Дж. У. Хілл (1838—1914), а удосконалили амер. астрономи Д. Брауер (1902—66) і Дж. Клеменс (1906—74). Теорія руху Місяця створена в працях Ж. Л. *Д'Аламбера*, А. К. *Клеро*, Л. *Ейлера* і П. С. Лапласа. В СРСР розвиток Н. м. пов'язаний, зокрема, з дослідженнями О. Я. *Орлова*, Г. М. Дубошина (н. 1904), О. Д. Дубяго (1903—59), О. І. Казимірчак-Полонської (н. 1902), М. Д. Мойсеєва (1902—55), М. Ф. Субботіна (1893—1966) та ін.

Літ.: Субботин М. Ф. Введение в теоретическую астрономию. М., 1968; Дёмин В. Г. Судьба солнечной системы. М., 1969. *В. П. Цесевич.*

НЕБЕ́СНА СФЕ́РА — допоміжна уявна сфера довільного радіуса, центр якої може бути розташований у будь-якій точці простору; за допомогою Н. с. відтворюють кутові віддалі між світилами та визначають *координати небесні* світил. Для цього на Н. с. та всередині неї фіксуються гол. лінії та точки (мал.), відносно яких роблять всі виміри в кутових одиницях. Найчастіше за центр Н. с. беруть положення ока спостерігача. Вертикальна лінія, що проходить через центр Н. с., перетинається з нею в точках *зеніту* й *надиру*. Перпендикулярно до неї через центр Н. с. проходить площина матем. *горизонту*. Паралельно осі добового обертання Землі через центр Н. с. проходить *вісь світу*; вона перетинає Н. с. у *полюсах світу*. Кут φ між напрямом на видимий полюс світу та матем. горизонтом наз. висотою полюса; за побудовою він дорівнює геогр. *широті* місця спостереження. Перпендикулярно до осі світу через центр Н. с. проходить площина *екватора небесного*. Через вісь світу та вертикальну лінію проходить площина *меридіана небесного*. Площини небесного меридіана та матем. горизонту перерізуються по полуденній лінії, яка перетинає Н. с. у точках п і в н о ч і N та п і в д н я S. Лінія перерізу площин матем. горизонту і небесного екватора перетинає Н. с. в точках с х о д у E і з а х о д у W. *Вертикал*, що проходить через точки E і W, перпендикулярний до меридіана; він наз. першим. Велике коло, по якому Н. с. перерізує площина річного руху Сонця, наз. *екліптикою*; воно перетинається з небесним екватором у точках весняного та осіннього *рівнодень*. Небесний меридіан перетинається з екліптикою в точках літнього та зимового *сонцестоянь*. Велике коло, що проходить через полюси світу та точки рівнодень, наз. к о л ю р о м р і в н о д е н ь, а через полюси світу та точки сонцестоянь — к о л ю р о м с о н ц е с т о я н ь. Віддалі до зірок від Землі чи від Сонця настільки великі, що напрями на них, проведені з місця спостереження чи з центру Землі або Сонця, практично паралельні; отже, їхні положення відносно цих місць спостереження є однаковими. Але для близьких тіл, особливо тіл *Сонячної системи*, напрями істотно залежать від місця спостереження.

Літ.: Абалакин В. К. [та ін.]. Справочное руководство по небесной механике и астродинамике. М., 1971.

К. І. Чурюмов.

НЕБЕ́СНОВ Віктор Іванович [н. 2 (15).II 1915, с. Камизяк, тепер

Нгуєн Хиу Тхо.

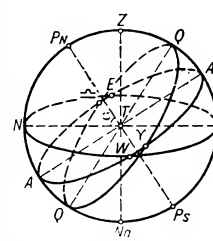

Небесна сфера: Z — зеніт; Na — надир; P_N і P_S — Північний та Південний полюси світу; ♈ і ♎ — точки весняного й осіннього рівнодень; $NESW$ — математичний горизонт; $AWA'E$ — небесний екватор; Q ♈ Q' ♎ — екліптика; T — центр небесної сфери.

Неаполь. У портовій частині міста.

місто Астр. обл.] — укр. рад. вчений у галузі суднобудування, доктор тех. наук (з 1952), професор (з 1953), засл. діяч науки УРСР (з 1975). Член КПРС с 1962. Закінчив (1939) Горьковський ін-т інженерів водного транспорту. З 1944 працює в Одеському ін-ті інженерів мор. флоту. Осн. праці — з механіки корабельних машин і механізмів. Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями.

НЕБІТ-ДАГ — місто обласного підпорядкування Красновод. обл. Туркм. РСР. Залізнична станція. 73 тис. ж. (1980). Один із центрів нафтогазодобувної промисловості республіки — виробниче об'єднання «Туркменнафта», управління туркм. магістральними нафтопроводами тощо. Серед ін. підприємств — газотурбінна ДРЕС, домобуд. комбінат, йодний, молочний, лимонадний заводи, швейна й килимова фабрики, м'ясокомбінат та ін. Видобування бентоніту, аргіліту, щебеню. Агролісомеліоративна дослідна станція. Філіал Всесоюзного н.-д. нафтогазового ін-ту, вечірній ф-т Моск. ін-ту нафтохім. та газової пром-сті, нафтовий технікум. Історико-краєзнавчий музей. Н.-Д. виник 1927, місто — з 1946.

НЕБРА́СКА — штат у центр. частині США, в басейні Міссурі. Пл. 200 тис. км². Нас. 1,6 млн. чол. (1977). Адм. ц.— м. Лінкольн. Поверхня погорбована, на Зх.— відроги Скелястих гір. На схилах гір — хвойні ліси. Основа г-ва — с. г., переважно тваринництво м'ясного напряму. Вирощують кукурудзу, пшеницю, цукр. буряки. Гол. галузь пром-сті — м'ясоконсервна. Підприємства кольорової металургії, с.-г. машинобудування, хім. (виробн. добрив), харч. (борошномельної, маслоробної, цукр.) галузей. Осн. пром. центр — м. Омаха.

НЕВА́ — ріка в Ленінгр. обл. РРФСР. Довж. 74 км, заг. площа басейну (включаючи бас. Онезького, Ладозького та ін. озер) 281 тис. км², власне Н. — 5 тис. км². Витікає з Ладозького оз., впадає у Фінську зат. Балтійського м., утворюючи *дельту* з численними рукавами (основні — Велика і Мала Нева, Велика і Мала Невка) та островами, на яких частково розташований Ленінград. У Н. впадає 26 невеликих річок. Шир. русла від 350 до 1200 м, глиб. від 4,5 до 24 м. Стік регулюється Ладозьким оз. і тому мало коливається по сезонах. Пересічна витрата води у гирлі 2530 м³/с, макс.— 4750 м³/с. Замерзає у грудні, скресає у квітні. Під впливом зх. вітрів, що наганяють воду з Фінської зат., у гирлі Н. бувають катастрофічні повені (найбільші — 1777, 1824, 1924; остання — 1978). У 1979 ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про будівництво споруд захисту м. Ленінграда від повеней» (дамба завдовжки 25,4 км з 2 судноплавними та водопропускними воротами). Нева — важлива складова частина *Волго-Балтійського водного шляху*.

М. В. Разуміхін.

НЕВАГО́МІСТЬ — фізичний стан тіла — складової частини рухомої механічної системи, при якому зовнішні сили, що діють на тіло, чи рухи, які воно здійснює, не спричинюють взаємних тисків частинок тіла одна на одну. Якщо тіло перебуває в спокої на горизонтальній площині в якомусь полі *тяжіння*, то на нього діє сила тяжіння і спрямована в протилежний бік реакція площини, внаслідок чого виникають взаємні тиски частинок тіла одна на одну. Людський організм сприймає такі тиски як відчуття ваги. Н.— не зникнення сили тяжіння, а тільки зникнення її відчуття. В умовах Землі людина відчуває Н. лише при вільному падінні (якщо знехтувати силами опору повітря) чи в польоті на літаку по параболічній *траєкторії*, коли прискорення руху літака дорівнює прискоренню сили тяжіння Землі. В усіх ін. випадках, напр. при занурені людини в рідину, лише дуже наближено моделюються умови Н. Стан повної або близької до неї Н. виникає також при русі *космічного корабля* (КК), *орбітальної станції* (ОС) чи ін. *космічного літального апарата* (КЛА). Проблема Н. займає важливе місце серед ін. проблем *космонавтики*, оскільки умови Н. значно відрізняються від земних умов, в яких живе і працює людина, створюються і налагоджуються прилади й агрегати КЛА. Стан Н. ставить особливі вимоги до конструкції та розміщення різних агрегатів КК, зокрема до систем (деяких агрегатів системи *життєзабезпечення*, паливних баків двигуна, паливних елементів систем енергопостачання тощо), що мають заповнені рідинами ємності. При Н. поведінка рідини визначається силами поверхневого натягу, що необхідно враховувати при проектуванні відповідних систем; зокрема для води та ін. рідин потрібний еластичний посуд та герметичні контейнери, що запобігають розбризкуванню; циркуляція повітря при Н. забезпечується вентиляторами.

При Н. змінюється ряд фізіологічних функцій живого організму: кровообіг, обмін речовин (особливо водно-сольовий), спостерігаються розлади вестибулярного апарату (особливо першої доби), змінюється розвиток мікроорганізмів і вищих рослин тощо. Несприятливому впливові Н. на організм людини можна запобігти чи обмежити його за допомогою комплексу деяких засобів і методів. Такими засобами є: тренажери для фіз. вправ; установки для створення від'ємного тиску, прикладеного до нижньої половини тіла; навантажувальні костюми постійного носіння; водно-сольові добавки до раціону харчування; післяполітні профілактичні костюми тощо. В умовах Н. в композиційних сумішах відбувається однорідний розподіл речовини в усьому об'ємі. Тому Н. стала важливим додатковим технологічним фактором у створенні нових і вдосконаленні відомих матеріалів. На орбітальних станціях «*Салют*» використовуються пристрої й лабораторні установки, що дозволяють вирощувати кристали з властивостями *напівпровідників*, проводити металургійні експерименти з метою одержання *надпровідників* і *магнітних матеріалів*.

Рад. вчені багато зробили для вивчення Н. Політ Ю. О. *Гагаріна* показав, що Н. незагрозлива для організму людини. Тривалі космічні польоти, зокрема 185-добовий політ Л. І. *Попова* і В. В. *Рюміна*, свідчать про те, що людина може не тільки довго жити, а й ефективно працювати в умовах Н., зберігаючи добрий стан здоров'я.

Літ.: Краткий справочник по космической биологии и медицине. М., 1972; Повицкий А. С., Любин Л. Я. Основы динамики и тепломассообмена жидкостей и газов при невесомости. М., 1972; Основы космической биологии и медицины, т. 1. М., 1975; Ваулина Э. Н. [та ін.]. Влияние космического полёта на развивающиеся организмы. К., 1978; Невесомость. Пер. с англ. М., 1964.

В. І. Мишко.

НЕВА́ДА — штат на Зх. США. Площа 286,3 тис. км². Нас. 633 тис. ж. (1977). Адм. ц.— м. Карсон-Сіті. Більша частина тер. розташована в гірській безстічній області *Великий Басейн*, на Зх.— відроги хр. Сьєрра-Невада. Найбільша річка — *Колорадо*. Пустельна та напівпустельна рослинність. Розвинута гірничодобувна пром-сть (видобувають золото, мідь, срібло, залізо, вольфрам, марганець, молібден, поліметали, барит). Обробна пром-сть представлена невеликими підприємствами кольорової металургії, поліграф., харч. галузей. На р. Колорадо — ГЕС. В с. г. переважає екстенсивне тваринництво. На зрошуваних землях вирощують пшеницю, ячмінь, люцерну та ін. культури. Розвинутий туризм.

НЕВА́ЗА, Неваса — залишки багатошарового (від *палеоліту* до середньовіччя) поселення на р.

Нева в межах Ленінграда.

Правара в штаті Махараштра в Індії. Розкопки провадилися в 50-х рр. 20 ст. Велике наук. значення мало відкриття культур давнього і середнього палеоліту, що свідчать про послідовний розвиток матеріальної культури Індії. Шар *мідного віку* характеризує становлення в 2-му тис. до н. е. в Зх. Індії культури осілих землеробських племен (характерні знаряддя праці — т. з. «витягнуті пластини»).

НЕВЕЛЬСЬКО́Й Геннадій Іванович [23.XI (5.XII) 1813, Дракіно, тепер Костром. обл. — 17 (29).IV 1876, Петербург] — рос. мореплавець, дослідник Далекого Сходу, адмірал (1874). Закінчив Мор. кадетський корпус (1832) і офіцерські класи (1836). У 1848—49 керував мор. переходом транспорту «Байкал» з Кронштадта до Петропавловська-Камчатського. Встановив, що Сахалін є островом. В 1850—55 керував дослідженнями Сахаліну, пониззя Амуру та ін. У 1850 Н. заснував Ніколаєвський пост (тепер Ніколаєвськ-на-Амурі). На честь Н. названо найвужчу частину Татарської прот., затоку, гору та місто на о. Сахалін.

НЕВЕ́РЛІ' (Newerly) Ігор (справж. прізв.— Абрамов; н. 24.III 1903, Бяловежа, тепер ПНР) — польс. письменник. З 1914 проживав у Симбірську. В 1921—23 навчався в Київ. ун-ті. В центрі повісті «Хлопчина з Сальських степів» (1947) — життя рад. лікаря, з яким Н. перебував у фашист. концтаборі. Проблему виховання молоді порушив у повісті «Архіпелаг відроджених людей» (1950). Роман «Пам'ятка з фабрики „Целюлоза"» (1952; в рос. перекл.— «Під фригійською зорею») — про становлення характеру польс. комуніста 20—30-х рр. Автор пригодницького роману «Лісове море» (1960). Герой роману «Живі зв'язки» (1966) — польс. педагог Я. *Корчак*, з яким Н. разом працював 1926—32.

Тв.: Укр. перекл.— Пам'ятка з фабрики «Целюлоза». К., 1954; Лісове море. К., 1962; Хлопчина з Сальських степів. К., 1965; Рос. перекл.— Парень из Сальских степей. М., 1958; Лесное море. М. 1963; Под фригийской звездой. М., 1977.

Літ.: Ведіна В. Ігор Неверлі. В кн.: Сучасні польські письменники. К., 1960; Богомолова Н. Игорь Неверли. В кн.: Писатели Народной Польши. М., 1976 *В. П. Ведіна.*

НЕВЕ́РОВ Олександр Сергійович [справж. прізв.— Скобелев; 12 (24).XII 1886, с. Новиковка, тепер Старомайнського р-ну Ульян. обл.— 24.XII 1923, Москва] — рос. рад. письменник. У 1906—16 вчителював. Друкуватися почав 1906. В оповіданнях з селян. життя («Приїхали на базар», 1907; «Баба-Іван», 1910; «Учитель Стройкін», 1911) показав тяжке становище бідноти, класову боротьбу на селі. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — один із перших відтворив образи сільс. комуністів (оповідання «Мар'я-більшовичка», 1921; повість «Андрон Непутящий», 1922), показав моральну стійкість людини, яка переборює труднощі («Ташкент — місто хлібне», 1923). У незакінченому романі «Гуси-лебеді» (1923) показав боротьбу трудового селянства за зміцнення Рад. влади. Писав твори для дітей.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—4. Куйбышев, 1957—58; Избранное. М., 1977; Укр. перекл.— Мишко Додон. Х., 1927; Я хочу жити. Х., 1929; Порося. Х., 1930; Туди, де хліба досить. Х., 1930; Мар'я-більшовичка. Х.—К., 1931. *І. Т. Крук.*

НЕВЄРО́ВСЬКИЙ (Невіровський) Дмитро Петрович [21.X (1.XI) 1771, с. Прохорівка, тепер Канівського р-ну Черкас. обл.— 21.X (2.XI) 1813, Галле, тепер НДР; 1912 прах його перевезено в Росію, поховано на Бородінському полі] — рос. військ. діяч, герой *Вітчизняної війни 1812*, генерал-лейтенант (1812). Н. в сім'ї сотника. В 1812 командував 27-ю піхотною д-зією, яка чинила опір військам Й. *Мюрата* під Красним, брала участь у боях за Смоленськ. 24.VIII (5.IX) д-зія Н. обороняла Шевардінський редут, а під час *Бородінської битви 1812* — Багратіонові флеші, тут Н. був тяжко поранений. Брав участь у битвах під Тарутіном і *Малоярославцем*, у закорд. походах рос. армії 1813—14. В *Лейпцігській битві 1813* був смертельно поранений.

«НЕВИ́ДИМИЙ» ЕКСПОРТ (ІМПОРТ) — операції, здійснювані даною країною в процесі обслуговування міжнародних екон. відносин, *експорту й імпорту* послуг, діяльності урядів та окремих осіб. Характерною особливістю сучас. міжнар. екон. відносин є не тільки абсолютне зростання, а й підвищення питомої ваги «Н.» е. (і.) в міжнар. торгівлі. Зазначені операції здійснюють по трьох напрямах: послуги, надходження доходів від зарубіжних *інвестицій*, приватні перекази грошей громадянами з однієї країни в іншу. На послуги припадає осн. (понад $^3/_4$) частина «Н.» е. (і.) в капіталістичних країнах: перевезення вантажів і пасажирів ін. трансп. операції різні види страхування, наук.-тех. обмін, міжнар. туризм та ін. види послуг. У більшості країн, що розвиваються, «невидимий» імпорт у цілому перевищує експорт і в галузі торгівлі послугами, особливо в зв'язку з виплатою великих *дивідендів* і процентів по іноземних капіталовкладеннях.

НЕВИ́ЗНАЧЕНІ ВИ́РАЗИ — вирази, *границі* яких не можна знайти безпосереднім застосуванням теорем про границі. Осн. типи Н. в.: 1) $\frac{f(x)}{g(x)}$, якщо $\lim f(x) = \lim g(x) = 0$ $\left(\text{символічно: } \frac{0}{0}\right)$; 2) $\frac{f(x)}{g(x)}$, якщо $\lim f(x) = \lim g(x) = \infty$ $\left(\text{символічно: } \frac{\infty}{\infty}\right)$. Ін. типи Н. в. (видів $0 \cdot \infty$, $\infty - \infty$, 1^∞, 0^0, ∞^0) можна алгебр. перетвореннями звести до вказаних двох. Слід відмітити, що дана функція може бути Н. в. при одних значеннях аргументу і не бути таким при інших. Напр., $\frac{\sin x}{x}$ є Н. в. тільки при $x = 0$. Знаходження границь Н. в. (якщо вони існують) наз. розкриттям (або усуненням) невизначеності. Для знаходження границі Н. в. типів $\frac{0}{0}$ та $\frac{\infty}{\infty}$ часто буває корисним *Лопіталя правило*. Найзагальнішим способом розкриття невизначеності є розвинення функцій у *ряди*.

НЕВИ́ЗНАЧЕНІ РІВНЯ́ННЯ — рівняння, в яких кількість невідомих більша за кількість рівнянь. Напр., $x + y = 7$. Див. *Діофантові рівняння*.

НЕВИ́ЗНАЧЕНОСТЕЙ СПІВВІДНО́ШЕННЯ — одне з осн. положень *квантової механіки*, яке стверджує, що будь-яка мікрочастинка (електрон, атом, молекула) не може перебувати в станах, в яких її координати й імпульс одночасно набувають певних, точних значень. Математично записується у вигляді нерівностей:

$$\Delta x \Delta p_x \geqslant \hbar/2, \quad \Delta y \Delta p_y \geqslant \hbar/2,$$
$$\Delta z \Delta p_z \geqslant \hbar/2, \qquad (1)$$

де Δx, Δy, Δz — невизначеності (середньоквадратичні відхилення від серед. значень) координат x, y, z; Δp_x, Δp_y, Δp_z — невизначеності проекцій імпульсу на осі x, y, z; $\hbar$ — *Планка стала*. З (1) видно, що чим точніше визначається імпульс частинки, тим з меншою точністю знаходиться її координата і навпаки. Н. с., сформульоване 1927 В. К. *Гейзенбергом*, відіграло важливу роль у з'ясуванні фіз. змісту понять квантової механіки. Воно випливає не з недосконалості вимірювальної техніки, а з об'єктивних властивостей матерії, корпускулярно-хвильової природи мікрочастинок. Зміст Н. с. тісно пов'язаний з тим, що в квантовій механіці, на відміну від класичної, стан частинок характеризується не координатами й імпульсами, а *хвильовими функціями*, які визначають лише ймовірнісний розподіл цих величин. Співвідношення, аналогічні (1), справджуються й для багатьох ін. пар фіз. характеристик мікрочастинок, зокрема для енергії і часу життя даного стану, кута повороту навколо осі і проекцій моментів імпульсу на неї.

Літ. див. до ст. *Квантова механіка.*
П. І. Фомін.

НЕВИННОМИ́СЬК — місто крайового підпорядкування в Ставр. кр. РРФСР. Розташований на р. Кубані, при впадінні в неї р. Великого Зеленчука. Біля Н. починається *Невинномиський канал*. Залізнична ст. Невинномиська. 106 тис. ж. (1980). В Н.— підприємства хім. (виробниче об'єднання «Азот», з-ди побутової хімії та шинорем.), легкої, маш.-буд. та буд. матеріалів пром-сті. ДРЕС. Філіал Ставр. політех. ін-ту, 6 серед. спец. навч. закладів. Засн. 1825, місто — з 1939.

НЕВИННОМИ́СЬКИЙ КАНА́Л — зрошувальний канал у Ставр. кр. РРФСР. Подає воду з р. Кубані в р. Єгорлик. Буд-во почато 1936, поновлено 1944. Діє з 1948. Заг. довж. 49,2 км. Пропускна спроможність гол. споруди — 75 м³/с. Водами каналу зрошують значну частину с.-г. угідь Ставр. кр., пд.-сх. райони Ростов. обл. та пн. райони Краснодар. кр. РРФСР. Поблизу м. Невинномиська русло

Кубані перекрито греблею. На Н. к.— Свистухінська та Сенгілеївська гідроелектростанції.

НЕВИРОБНИ́ЧА СФЕ́РА — сукупність галузей нар. господарства, в яких об'єктом споживання є *праця*. Результатом діяльності людей у Н. с. є послуги, що задовольняють потреби людини і суспільства в організації і здійсненні *обміну, розподілу* і *споживання* матеріальних благ, виробн. духовних благ і всебічному розвиткові особи, включаючи охорону і зміцнення здоров'я людини. До Н. с. органи ЦСУ і Держплану СРСР відносять житл.-комунальне і *побутове обслуговування населення*, пасажирський транспорт, *зв'язок* (по обслуговуванню орг-цій і невиробничої діяльності населення), охорону здоров'я, фіз. культуру і соціальне забезпечення, освіту, культуру, мистецтво, науку і наук. обслуговування, управління, фінанс. і кредитні органи, громад. орг-ції. Структура і масштаби Н. с. зумовлюються рівнем продуктивності праці в матеріальному виробн. та системою панівних виробничих відносин. За капіталізму Н. с. характеризується гіпертрофованим розвитком і набуває здебільшого паразитичного характеру. Зростання її забезпечується гол. чин. за рахунок видів діяльності, пов'язаних з вилученням макс. прибутків і збереженням капіталістичного ладу (наука, пов'язана з мілітаризацією економіки, реклама, фінанс. апарат, військово-поліцейський апарат тощо). В той же час зменшуються витрати на освіту, науку, культуру, медичне та ін. обслуговування населення. Розвиток галузей Н. с., що надають послуги населенню, підпорядковано *основному економічному закону капіталізму* — виробництву і привласненню додаткової вартості. В соціалістичних країнах розширення Н. с. спрямовано на підвищення добробуту трудящих і всебічний розвиток особи. В процесі обміну діяльністю з матеріальним виробн. Н. с. дедалі більше впливає на піднесення продуктивних сил і підвищення продуктивності праці. З розвитком соціалістичного виробн. і підвищенням продуктивності сусп. праці збільшується кількість працівників, зайнятих у галузях Н. с. Так, в нар. г-ві 1940 частка Н. с. становила 11,7% зайнятого населення, 1950 — 13,8%, 1960 — 17,0%, 1975 — 24,8%, 1979 — 25,9%. Тобто відбуваються зміни структури зайнятості: швидше зростає абсолютно і відповідно збільшується відносно маса праці, яка функціонує у невиробничій сфері. Це свідчить про підвищення ефективності всього сусп. виробн. і разом з тим є умовою дальшого підвищення ефективності праці.

В. Є. Козак.

НЕ́ВІД — сіткове пасткове або відціджувальне знаряддя для промислового *рибальства*; різновид *риболовного знаряддя*. До найбільших належать Н. (мал.) ставні, обкидні й закидні. Ставний Н. (одно- або двосадковий, довж. крила до 300 м) являє собою риболовну пастку, що її встановлюють, як правило, проти течії на палях (на глиб. до 10 м) або на м'якому канатному каркасі, розтягнутому за допомогою якорів або буїв. Обкидним Н. охоплюють місце скупчення риби біля поверхні або дна водойми. Сіткове полотно таких Н. прикріплене до верхнього (з поплавками) і нижнього (з грузилами, стяжним тросом) канатів. Довжина полотна — 400—500, висота — 50—80 м (у деяких знарядь, зокрема кошикових, відповідно до 1500 і до 200 м). Закидними Н.

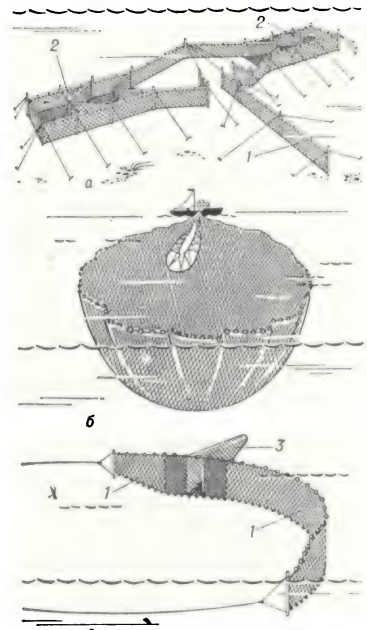

Неводи: *а* — ставний двосадковий; *б* — обкидний; *в* —закидний; *1* — крило; *2* — садок; *3* — сітковий мішок.

(сітковим мішком між двома крилами) перекривають водойму по всій глибині. Н. такого типу бувають рівно- і нерівнокрилі, довжиною відповідно 100—1000 і 1000—3000, висотою 2—20 і 10—30 м.

НЕВІДКЛА́ДНА МЕДИ́ЧНА ДОПОМО́ГА — сукупність медичних заходів, необхідних для подання своєчасної допомоги тим, хто тяжко і раптово захворів. Н. м. д. подають при нещасних випадках, *харчових отруєннях*, інфаркті міокарда, астматичному нападі, *комі* тощо. Хворих, які потребують Н. м. д., обслуговує *швидка медична допомога*.

НЕВІДО́МОМУ СОЛДА́ТОВІ (МАТРО́СОВІ) ПА́М'ЯТНИК — меморіальна споруда в пам'ять рад. воїнів, які загинули на фронтах Великої Вітчизн. війни 1941—45. Пам'ятник у вигляді *стели, обеліска*, меморіального комплексу тощо встановлюють звичайно на могилі з останками загиблих. Навколо нього — меморіальна зона з похованнями рад. воїнів; у центрі — Вічний вогонь. У дні урочистих свят біля Н. с. (м.) п. відбуваються урочисті мітинги, церемонії, покладення вінків на могили воїнів. Серед таких пам'ятників — Могила Невідомого солдата в Москві біля Кремлівської стіни (1970, скульптор М. Томський, арх. Д. Бурдін та ін.), пам'ятник Невідомому матросу в Одесі (1960, скульптор М. Нарузецький, арх. Г. Топуз і П. Томилін), пам'ятник Вічної слави біля могили Невідомого солдата в Києві (1957, арх. А. Милецький, В. Бакланов, Л. Новиков) та ін. Див. також *Меморіальні споруди*.

О. В. Замостьян.

НЕВІ́ЛЬНИЧИЙ БЕ́РЕГ — ділянка узбережжя Гвінейської зат. між гирлами річок Нігер і Вольта. Розташований у межах Гани, Того, Беніну й Нігерії. Берег низовинний, багато лагун, з'єднаних протоками, є болота. Клімат екваторіально-мусонний. У зх. частині на підвищеннях — *савани*, на Сх.— вологі екваторіальні ліси. На берегах лагун та в гирлах річок — мангрові зарості. В 16—18 ст. був гол. районом работоргівлі в Африці (звідки й назва).

НЕ ВІН (У Не Він, Шу Маун; (н. 25.V 1911, Паунгде, округ Проме) — держ. і політ. діяч Бірми. Н. в сім'ї службовця. Навчався в Рангунському ун-ті. Активний учасник боротьби за незалежність Бірми. Після проголошення незалежності (1948) обіймав ряд держ. посад (1958—60 — прем'єр-міністр). 2.III 1962 бірм. армія під керівництвом Н. В. взяла владу в країні. В 1962—74 Н. В.— голова Революц. ради і Революц. уряду (з 1971 — Рада міністрів), з 1974 — голова Держ. ради Нар. зборів і президент країни. З 1971 — голова ЦК Партії бірм. соціалістичної програми. Відвідав СРСР 1961 і 1965.

НЕВЛА́СНІ ІНТЕГРА́ЛИ — узагальнення поняття визначеного інтеграла (див. *Інтегральне числення*) на випадок необмежених функцій або нескінченних проміжків інтегрування. Якщо функція $f(x)$ інтегровна на довільному скінченному відрізку $[a, b]$ і існує $\lim\limits_{b\to+\infty}\int\limits_a^b f(x)\,dx$, то, ця *границя* називається Н. і. функції $f(x)$ на проміжку $[a, +\infty)$ і позначається $\int\limits_a^{+\infty} f(x)\,dx$.

При цьому кажуть, що Н. і. з б і г а є т ь с я. Якщо ж ця границя не існує, то кажуть, що Н. і. р о з б і г а є т ь с я. Напр., $\int\limits_1^{+\infty} x^{-\lambda}dx$ збігається, якщо $\lambda > 1$, і розбігається, якщо $\lambda \leqslant 1$. Аналогічно визначають Н. і. на проміжках $(-\infty, a]$ і $(-\infty, +\infty)$. Якщо функція $f(x)$ задана на відрізку $[a, b)$ і не обмежена в околі точки b, але інтегровна на будь-якому відрізку $[a, c]$, де $a < c < b$, і якщо існує $\lim\limits_{c\to b}\int\limits_a^c f(x)\,dx$, то ця границя наз. Н. і. функції $f(x)$ на $[a, b)$ і позначається $\int\limits_a^b f(x)\,dx$. Аналогічно визначається Н. і., якщо функ-

ція $f(x)$ не обмежена в околі точки a. Н. і. $\int_a^{+\infty} f(x)\,dx$ наз. а б с о л ю т н о з б і ж н и м, якщо збігається також $\int_a^{+\infty} |f(x)|\,dx$. Якщо ж перший Н. і. збігається, а другий — ні, то $\int_a^{+\infty} f(x)\,dx$ наз. у м о в н о з б і ж н и м. Аналогічно запроваджують поняття абсолютної і умовної збіжності для Н. і. $\int_a^b f(x)\,dx$. Н. і. широко використовують у *математичному аналізі* та його застосуваннях. Точні визначення Н. і. дав 1823 О. Л. *Коші*.

НЕВО́ЛІН Костянтин Олексійович [бл. 1806, м. Орлов, тепер м. Халтурін Кіров. обл.— 6 (18).X 1855, м. Бріксен, Тіроль, Австрія] — вітчизн. бурж. історик права, чл.-кор. Петерб. АН (з 1853). Н. в сім'ї священика. В 1827 закінчив Моск. духовну семінарію. З 1835— проф. Київ. ун-ту, 1837—43—ректор цього ун-ту. З 1847 — проректор, декан юрид. ф-ту Петерб. ун-ту. Осн. праці — «Енциклопедія законознавства» (т. 1—2. К., 1839—40), «Історія російських цивільних законів» (т. 1—3. СПБ, 1851).

НЕВО́ЛЬНИЦЬКІ ПЛА́ЧІ — назва двох ліро-епічних укр. народних дум 15—16 ст. «Плач невольників» («Невольники на каторзі») та «Плач невольника в турецькій неволі». Стиль і мелодія цих дум нагадують похоронні *голосіння*. В них укр. козаки ніби плачучи розповідають про свої страждання в тур. неволі і благають допомогти їм. Відомо кілька варіантів цих дум. Думу «Плач невольника в турецькій неволі» талановито виконував рад. кобзар Є. *Мовчан*. Іноді до Н. п. відносять і ін. думи про тяжку долю козаків на тур. каторзі («Самійло Кішка», «Марусся Богуславка», «Іван Богуславець», «Втеча трьох братів з города Азова»). Але ці думи епічні, а не ліро-епічні, осн. їхня тема — визволення з неволі. Не відносив їх до Н. п. і Ф. М. *Колесса*.

Б. П. Кирдан.

НЕВРАЛГІ́Я (від грец. νεῦρον — жила, нерв і ἄλγος — біль) — хворобливий стан, проявом якого є гострий приступоподібний біль вздовж стовбурів або розгалужень певних нервів. Найчастіше бувають Н. трійчастого, сідничного та міжреберних нервів. Н. можуть спричинюватися деякими *інфекційними хворобами, інтоксикацією*, травмами, порушеннями обміну речовин, *атеросклерозом*, переохолодженням тіла, *професійними шкідливостями* тощо. При Н. подразнюються відповідні нервові стовбури або корінці, виникає набряк нервового стовбура, розширення судин, спайки з оточуючими тканинами, деякі структурні зміни нерва (розростання пери- та ендоневральних щілин). Л і к у в а н н я — залежно від причини захворювання: болезаспокійливі та загальнозміцнювальні засоби, фізіотерапія, санаторно-курортне.

М. Я. Ващенко.

НЕВРАСТЕНІ́Я (від грец. νεῦρον — жила, нерв і ἀσθένεια — слабість), нервове виснаження, нервова слабість — захворювання, що виникає при тривалому або надмірно сильному напруженні *нервової системи*. Одна з форм *неврозів*. Розвиткові Н. сприяють *інтоксикації* (часто алкогольна), інфекції, перевтома, недосипання, недоїдання, травми черепа тощо. У зв'язку з порушенням фізіол. діяльності *кори великих півкуль головного мозку* порушуються процеси *збудження* і *гальмування* (змінюються їх сила, співвідношення і рухливість). Осн. ознаки Н.: підвищені дратливість і збудливість, швидке стомлювання при роботі, особливо розумовій, часом *апатія*, головний біль, запаморочення, розлади сну; змінюється настрій, виникають порушення статевої функції. Часто спостерігаються розлади функцій внутр. органів. У деяких хворих виникають парестезії (відчуття свербіння шкіри, похолодніння кінцівок тощо). П р о ф і л а к т и к а: організація правильного режиму праці і побуту, запобігання інфекційним захворюванням, заняття спортом тощо.

Л і к у в а н н я: загальнозміцнювальні і тонізуючі засоби, водолікування тощо.

М. Я. Ващенко.

НЕ́ВРИ — давні племена, які жили, згідно з відомостями *Геродота*, в 6—5 ст. до н. е. на Пн. від скіфів-орачів. Гадають, що землі Н. були на Пд. від Прип'яті й на Зх. від Дніпра між Зх. Бугом і Случчю. Деякі дослідники (зокрема, П. Й. *Шафарик*, Л. *Ніндерле*) вважали Н. предками слов'ян. О. М. Мельниковська і Б. О. *Рибаков* вважають Н. носіями *мілоградсько-підгірцівської культури*.

НЕВРИНО́МА [від грец. νεῦρον — жила, нерв, ἶς, (ἰνός) — волокно і ὄγκωμα — пухлина] — доброякісна *пухлина*, що походить з оболонки нервових стовбурів. Н. буває на периферичних нервах кінцівок (особливо верхніх), шиї, обличчя, шлунка, шкіри тощо. Н. слухового нерва — одна з найпоширеніших екстрацеребральних пухлин мозку. Спричинює шум у вусі, глухоту, запаморочення, *ністагм* тощо. Л і к у в а н н я — хірургічне.

НЕВРИ́Т (від грец. νεῦρον — жила, нерв) — запальне захворювання периферичних нервів. Спричинюється травмою, інтоксикацією, інфекційним захворюванням, порушенням обміну речовин, недостатністю кровопостачання нерва (напр., при *атеросклерозі*) тощо. Виявляється Н. болями, слабкістю і *атрофією* м'язів, що іннервуються (див. *Іннервація*) ураженим нервом, порушенням *чутливості* і рухів (див. *Параліч, Парез*). Здебільшого спостерігається Н. лицьового, зорового, трійчастого, сідничного, серединного, ліктьового, променевого, стегнового нервів тощо. Л і к у в а н н я — залежно від причини захворювання.

НЕ́ВРЛИЙ (Nevrlý) Мікулаш (н.15.XI 1916, Ростов-на-Дону) — літературознавець. Нар. в сім'ї інженера— переселенця з Чехословаччини. З 1934 живе й працює в Чехословаччині. Переважна більшість праць Н. присвячена укр. л-рі (книги «Іван Франко — український поет-революціонер», 1954; «Українська революційна література», 1958, та ін.). Автор кількох досліджень про Т. Шевченка, зокрема книг «Безсмертний Шевченко» (1954, укр. мовою), «Тарас Шевченко — революційний поет України» (1960), а також вступ. статті (разом з М. *Мольнаром*) до двотомника творів Т. Шевченка словац. мовою (1959—62).

НЕВРО́ЗИ (від грец. νεῦρον — жила, нерв) — група функціональних захворювань нервової системи, які виникають внаслідок дії психотравмуючих факторів. Причинами, що зумовлюють схильність до захворювань на Н., бувають мех. і психіч. травми, *інтоксикації*, інфекції тощо. І. П. Павлов і його учні показали, що основою Н. є зміни *вищої нервової діяльності*, які розвиваються внаслідок «зіткнення» нервових процесів. Н. характеризуються оборотними нервово-психічними та соматичними розладами (підвищена втомлюваність, легка збудливість і швидке виснаження, порушення сну, пітливість, неприємні відчуття в ділянці серця тощо), іноді порушеннями з боку *вегетативної нервової системи*, проте хворий може керувати своєю поведінкою. Розрізняють 3 осн. форми Н.: *неврастенію, істерію*, неврози *нав'язливого стану*. Л і к у в а н н я: усунення психотравмуючих факторів, медикаментозне (призначається відповідно до виду Н. та його симптомів), психотерапія, фізіотерапія.

В. Д. Білик.

НЕВРОЛО́ГІЇ І ПСИХІАТРІЇ ХА́РКІВСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т імені В. П. Протопопова — установа М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1922 у Харкові як Укр. психоневрологічний ін-т, 1932 увійшов до складу Всеукр. психоневрологічної академії, 1937 реорганізований в Укр. психоневрологічний н.-д. ін-т. Сучас. назва — з 1965; у 1980 ін-ту присвоєно ім'я В. П. *Протопопова*. В структурі ін-ту 5 відділів (у т. ч. 3 клінічні), 3 лабораторії. Ін-т розробляє проблеми судинних захворювань головного мозку, захворювань *вегетативної нервової системи*, черепномозкових ушкоджень, *епілепсії, алкоголізму, неврозів* та суміжних станів, ендогенних психозів. В ін-ті працювали В. П. Протопопов, К. І. *Платонов*, О. М. Грінштейн та ін. вчені. З 1971 ін-т видає респ. міжвідомчий збірник «Неврологія і психіатрія».

П. В. Волошин.

НЕВРОЛО́ГІЯ (від грец. νεῦρον — жила, нерв і λόγος — вчення) — медико-біологічна дисципліна, яка вивчає будову і функції *нервової системи* в нормі та патології, розвиток її в *філогенезі* та *онтогенезі*. Н. базується на анатомії, гістології, ембріології, порівняльній

анатомії нервової системи, нейрофізіології, нейрофармакології, нейропсихології. З клінічних дисциплін до Н. входять *невропатологія, психіатрія, нейрохірургія*. Формування Н. як науки припадає на 19 — поч. 20 ст., коли на мікроскопічному рівні були детально вивчені *нейрон*, центри та провідні шляхи нервової системи, здійснено фундаментальні дослідження з фізіології нервової системи (І. М. *Сєченов*, М. Є. *Введенський*, І. П. *Павлов*, Л. А. *Орбелі*, В. М. *Черніговський* та ін.). В цей же час визначалась осн. класифікація нервових хвороб — поділ їх на органічні та функціональні ураження. Сучас. Н. використовує складні електронно-мікроскопічні, електрофізіологічні, біохімічні, імунологічні, кібернетичні та ін. методи дослідження. Діяльність нервової системи вивчається за допомогою мікроелектродної техніки на рівні окремих нервових клітин та міжнейронних зв'язків. Значних успіхів досягла клінічна Н. у вивченні розладів мозкового кровообігу, інфекційних та спадкових хвороб нервової системи. В СРСР осн. наук. центрами з проблем Н. є Ін-т мозку АМН СРСР (Москва), Ін-т вищої нервової діяльності і нейрофізіології АН СРСР (Москва), Ін-т неврології АМН СРСР (Москва) та ряд ін., зокрема на Україні — *Нейрохірургії київський науково-дослідний інститут* МОЗ УРСР, Ін-т фізіології АН УРСР (Київ), Харків. н.-д. ін-т неврології і психіатрії.

Літ.: Ходос Х.-Б. Г. Нервные болезни. М., 1974; Проблемы современной невропатологии. М., 1976. *В. Д. Білік*

НЕВРО́МА (від грец. νεῦρον — жила, нерв і ὄγκωμα — пухлина) — збірне поняття для позначення різних розростань *нервової тканини*. До Н. належать гангліоневрома, *невринома, нейрофіброматоз* та ін. Перебіг деяких Н. злоякісний. Лікування хірургічне. Крім того, виділяють ампутаційні Н., які є регенераційними (див. *Регенерація* в біології) потовщеннями кінців перерізаних нервів, утворюються в рубцях. Такі Н. викликають ниючі болі, а іноді трофічні розлади в *куксі*. Лікування фізіотерапевтичне або хірургічне.

НЕВРО́Н — нервова клітина; те саме, що й *нейрон*.

НЕВРОПАТОЛО́ГІЯ (від грец. νεῦρον — жила, нерв, πάθος — хвороба і λόγος — вчення) — галузь клінічної медицини, яка вивчає причини виникнення, механізми розвитку і клініку захворювань *нервової системи*, а також розробляє заходи їх діагностики, профілактики і лікування; розділ *неврології*. Розробкою хірургічних методів лікування захворювань нервової системи займається *нейрохірургія*, психічні захворювання вивчає *психіатрія*. Відомості про окремі захворювання нервової системи і їх лікування зустрічаються в літературі Старод. Греції, Риму, Єгипту, Китаю та ін. країн. *Гіппократ*, Ерасістрат, *Гален*, *Ібн-Сіна*, Цельс та ін. заклали фундамент вивчення багатьох хвороб нервової системи. Однак Н. як самостійна клінічна дисципліна відокремилася від терапії у 2-й пол. 19 ст., чому сприяло вивчення морфології і фізіології головного і спинного мозку. Великий внесок у розвиток Н. зробили рос. вчені-фізіологи І. М. *Сєченов*, І. П. *Павлов*, М. Є. *Введенський* та ін. Франц. лікарі Ж. Шарко, П. Марі, англ. лікар Дж. Паркінсон і рос.— В. М. *Бехтерєв* та ін. описали ряд захворювань нервової системи. Вперше 1875 І. М. Балінський почав читати курс нервових хвороб у Петерб. ун-ті на кафедрі психіатрії, якою він керував. Перше неврологічне відділення в Росії було відкрито 15.IX 1869 в Москві (при клініці мед. ф-ту Моск. ун-ту), там же створено першу кафедру нервових хвороб, яку очолював О. Я. *Кожевников*. Під його керівництвом у 70-х рр. 19 ст. організовано Моск. неврологічний центр. В 1887 була створена кафедра нервових хвороб при Казанському ун-ті. Н. як наука поділяється на два розділи: заг. Н. (вивчає заг. питання патології нервової системи) і спец. Н. (вивчає окремі клінічні форми ураження нервової системи). Осн. проблемами сучас. Н. є порушення мозкового кровообігу (важливу роль у його вивченні відіграли дослідження М. О. Захарченко, М. К. Боголепова, В. І. Шарапова, Е. В. Шмідта та ін.), нейроінфекція (вивчення якої пов'язане з іменами Й. Й. *Мочутковського*, Б. М. *Маньківського*, В. В. Міхєєва та ін.), травма нервової системи і її наслідки (М. Н. *Бурденко*, В. К. Хорошко, О. В. Тріумфова та ін.), пухлини мозку (В. В. Крамер, М. Ю. Рапопорт, І. Я. Раздольський та ін.), дегенеративні захворювання нервової системи (С. М. Давиденко, М. В. Коновалов та ін.). Самостійними розділами Н. стають дитяча Н., що вивчає особливості розвитку, клінічного перебігу і лікування захворювань нервової системи у дітей, особливо раннього віку; нейрогеронтологія, що вивчає захворювання осіб похилого і старечого віку; вивчення професійних захворювань нервової системи та ін. У 2-й пол. 20 ст. значно розширилися діагностичні можливості Н. Широко застосовуються рентгенологічні, особливо контрастні (*пневмографія, ангіографія*, мієлографія та ін.), електрофізіологічні (*електроенцефалографія*, ехоенцефалографія, електроміографія та ін.), радіоізотопні та ін. методи діагностики. Осередками розвитку Н. в УРСР є кафедри нервових хвороб при мед. ін-тах (див. *Медичні інститути*), ін-тах удосконалення лікарів (Київ, Харків, Запоріжжя), мед. ф-т Ужгородського ун-ту, а також *Неврології і психіатрії харківський науково-дослідний інститут* і *Нейрохірургії київський науково-дослідний інститут*. У Москві виходить «Журнал невропатологии и психиатрии им. С. С. Корсакова» (з 1901) та ряд ін. журналів, в яких висвітлюються питання невропатології.

Літ.: Архангельский Г. В. История неврологии от истоков до 20 века. М., 1965. *Г. А. Педаченко.*

НЕ́ВСЬКА БИ́ТВА 1240. Відбулася між рус. і швед. військами на р. Неві 15.VII. Скориставшися з ослаблення Русі внаслідок монг.-тат. навали, швед. феодали зробили спробу загарбати частину пн.-рус. земель (Ладогу, Новгород та ін.). Зважаючи на те, що швед. військо було численнішим за руське, новгородський кн. Олександр Ярославич вдався до раптових дій. Ранком 15.VII його військо зненацька атакувало шведів і розгромило їх. За швидку і славну перемогу кн. Олександра Ярославича було прозвано Невським (див. *Олександр Невський*). Ця перемога усунула загрозу втрати Руссю узбережжя Балт. моря та припинення екон. зв'язків з ін. країнами і полегшила дальшу боротьбу рус. народу за визволення з-під монг.-тат. іга.

НЕ́ВСЬКИЙ Володимир Іванович [справж. прізв., ім'я та по батькові — Кривобоков Феодосій Іванович; 2 (14).V 1876 — 26.V 1937] — рад. держ. і партійний діяч, історик. Член Комуністичної партії з 1897. Н. в Ростові-на-Дону в сім'ї купця. Після ІІ з'їзду РСДРП — більшовик. У 1905 проводив роботу в Катериносл. орг-ції, Поліському к-ті РСДРП по скликанню ІІІ з'їзду партії. У 1906 — 13 — член Петерб. к-ту РСДРП, від парт. роботу в Ростові, Харкові (1912 очолив виборчу кампанію більшовиків до 4-ї Держ. думи). У 1911 закінчив Харків. ун-т. У 1913—17 — на парт. роботі в Пермі та Єкатеринбурзі (тепер Свердловськ). У 1917 брав участь у створенні військ. орг-ції при Петерб. к-ті і ЦК РСДРП(б), член Військ.-революц. к-ту. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — нарком шляхів Рад. Росії, 1919—20 — член Президії, заст. голови ВЦВК. В 1921 — ректор Комуністичного ун-ту ім. Я. М. Свердлова. В 1922—24 — заст. зав. *Істпартом* ЦК РКП(б). З 1924 — директор Держ. б-ки СРСР ім. В. І. Леніна в Москві. Член ВЦВК і ЦВК СРСР. Автор праць з історії революц. руху в Росії й на Україні.

НЕ́ВСЬКИЙ МАШИНОБУДІВНИ́Й ЗАВО́Д імені В. І. Леніна — підприємство енергетичного машинобудування СРСР. Міститься в Ленінграді. Засн. 1857 під назвою «Невський ливарний та механічний завод» (Семянниковський). Випускав чавунні снаряди, литво. З 1865 будував судна та кораблі; з 1869 — паровози. Робітники з-ду брали активну участь у революц. русі. Під час Жовтн. збройного повстання були в перших лавах борців. В 1918 з-д націоналізовано, відновлено виробн. паровозів, котлів та арматури. В 1922 з-ду присвоєно ім'я В. І. Леніна. В 1933 на підприємстві було організовано випуск турбін та відцентрових компресорних машин. У післявоєнні роки з-д реконструйовано і розширено. Н. м. з. проектує і випускає (1980) відцентрові компресорні машини з приводними газовими турбінами потужністю до 25 тис. кВт і паровими турбінами потужністю до 30 тис. кВт для хім., газової, металург. пром-сті; виробляє також складне фасонне литво та поковки. З 1976 входить

до складу виробничого об'єднання «Невський завод» ім. В. І. Леніна. Н. м. з. нагороджений орденом Леніна (1957) та орденом Трудового Червоного Прапора (1939).
Г. Ф. Великанов.

НЕ́ВСЬКИЙ СТРАЙК 1870 — виступ робітників Невської бавовнопрядильної фабрики в Петербурзі (тепер Ленінгр. прядильно-нитковий комбінат ім. С. М. Кірова), один з перших великих екон. страйків у Росії. В травні 63 прядильники, обурені неправильним розрахунком адміністрації, зажадали виплатити належні їм гроші, підвищити розцінки. У відповідь на відмову адміністрації задовольнити ці вимоги 800 робітників ф-ки припинили роботу. Н. с. було придушено, 62 учасників його віддано до суду. В ході слідства розкрилася така картина жорстокої експлуатації робітників, що суд обмежився мінімальною карою (3—7 днів арешту), яку після обжалування вироку робітниками було скасовано. Однак влада в адм. порядку вислала «призвідців» Н. с. з Петербурга.

НЕ́ВТРУЧА́ННЯ ПРИ́НЦИП — один з основних принципів сучасного *міжнародного права*, який зобов'язує кожну д-ву не втручатися (прямо чи опосередковано, індивідуально чи колективно) у внутр. або зовн. справи ін. д-ви. Д-ви повинні утримуватись від будь-якої форми погрози силою чи її застосування, від будь-якого акту політ., екон. або ін. примусу щодо ін. д-ви, від подання прямої чи опосередкованої допомоги терористичній, підривній чи ін. діяльності, спрямованій на насильницьке повалення режиму ін. д-ви. Н. п. бере початок з часів *Великої французької революції*, яка проголосила, що всі д-ви мають бути рівноправними, незалежними одна від одної і не допускати втручання у свої справи інших д-в. Згодом Н. п. увійшов до міжнар. права. Був визнаний *Статутом ООН*, рядом найважливіших міжнар. актів, у т. ч. Декларацією про принципи міжнар. права (див. *Декларації ООН*). Найповніше зміст Н. п. розкривається в *Заключному акті* Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі (Хельсінкі, 1975). СРСР послідовно виступає за додержання Н. п., який визнано в численних актах рад. дипломатії, в ряді двосторонніх декларацій, підписаних СРСР з ін. д-вами і закріплено у ст. 29 Конституції СРСР.
К. С. Забігайло.

НЕВШАТЕ́ЛЬ — місто на Зх. Швейцарії, адм. ц. кантону Невшатель. Розташований на березі Невшательського оз. Залізнична станція, вузол автошляхів. 38 тис. ж. (1973). Один з центрів країни по виробн. годинників. У передмісті — підприємства електротех., паперової, шоколадної та тютюнової галузей. Ун-т (засн. 1909). Худож. музей. Архіт. пам'ятки 13—18 ст. Розвинутий туризм.

НЕГАТИ́В (від лат. negativus — заперечний), негативне зображення — 1) Фотографічне зображення, на якому світлі й темні місця об'єкта знімання протилежні тим, що є в дійсності. Н. одержують після *проявлення фотографічного* і *фіксування фотографічного* прихованого зображення об'єкта, яке виникає на світлочутливому *фотографічному матеріалі* під час фото- або кінознімання. Чорно-білий Н. створюють зерна металевого срібла, кольоровий Н.— барвники, кольори яких є доповняльними до осн. кольорів об'єкта (див. *Кольорова фотографія*). Н. — проміжне зображення, з якого одержують *позитив*. Іноді, напр. під час реєстрації спектрів у *спектральному аналізі*, Н. служить остаточним зображенням. Якість Н. оцінюють за оптичною густиною почорніння, контрастністю, зернистістю тощо. 2) Фото- або кіноплівка, фотопластинка з таким (негативним) зображенням.

НЕГАТИВІ́ЗМ (від лат. negativus — заперечний) — заперечення моральних цінностей, норм поведінки тощо. Див. *Конформізм і негативізм*.

НЕГАТИВІ́ЗМ — одна з ознак психічного розладу, яка виявляється у невмотивованому опорі різним впливам. Розрізняють Н.: а к т и в н и й, коли хворий виконує не те, що від нього вимагають, а прямо протилежне; п а с и в н и й, коли хворий просто не виконує того, що від нього вимагають; в н у т р і ш н і й — опір внутр. імпульсам (напр., затримання слини, сечі). Н. буває здебільшого при кататонічній формі *шизофренії*. Певні риси Н. іноді спостерігаються у дітей та підлітків при неправильному їх вихованні.

НЕГАТО́РНИЙ ПОЗО́В (від лат. negatorius — той, що заперечує, відхиляє) — в цивільному праві один з видів захисту *права власності*; позов власника про усунення порушень його права власності. Н. п. спрямований на усунення обставин, що перешкоджають власникові користуватися, розпоряджатися своїм майном, напр. позов власника будинку про виселення з нього особи, що зайняла без його згоди будь-яке житлове приміщення в цьому будинку. Ст. 28 *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 149 ЦивК УРСР) визначає, що власник може вимагати усунення всяких порушень його прав.

НЕ́ГЕЛІ (Nägeli) Карл Вільгельм (27.III 1817, Кільхберг, біля Цюріха — 10.V 1891, Мюнхен) — нім. ботанік, антидарвініст. Професор у Фрейбурзі (1848—55), Цюріху (1855—58), Мюнхені (1858—91). Праці присвячені питанням цитології, анатомії, фізіології та систематиці рослин. Вивчав будову і розвиток водоростей, розробив їх систематику; запровадив поняття постійних і твірних (див. *Меристема*) тканин; відкрив сперматозоїди у папоротей. У 1844 висунув умоглядну теорію спадковості та *еволюції*, за якою організми спрямовано розвиваються в силу внутр. прагнення до удосконалення (див. *Неоламаркізм*).

НЕГІДА́ЛЬЦІ (самоназва — елькан, бейенін) — нечисленна етнографічна група, яка живе по річках Амгуні і Амуру (Хабаровський край РРФСР). Мова Н. належить до *тунгусо-маньчжурських мов*, близька до евенкійської. За походженням Н.— *евенки*, які, розселившись по р. Амгуні, змішалися тут з *нівхами*, *нанайцями* і ульчами. В минулому займалися мисливством і рибальством. Офіційно вважалися православними, хоча зберігали анімістичні вірування (див. *Анімізм*), *шаманство*. За рад. часу Н. об'єднані в колгоспах з багатогалузевим господарством.

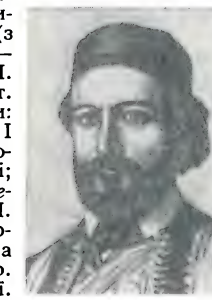
Негош-Петрович Петро (Петар) II.

НЕ́ГОШІ (Негуші; Његуши), Негоші-Пе́тровичі — династія правителів у *Чорногорії* 1697—1918 (з 1910 — королівська). Засновник — Д а н и л о П е т р о в и ч Н. (1697—1735), 1711 встановив політ. відносини з Росією. Представники: С а в а Н. (1735—81); П е т р о І Н. (1781—1830), за якого Чорногорія 1796 добилася самостійності; П е т р о ІІ Н. (1813—51; див. *Негош-Петрович*); Д а н и л о Н. (1851—60), проголосив 1852 Чорногорію князівством; М и к о л а Н. (1860—1918) домігся міжнар. визнання незалежності Чорногорії. З 1910 проголосив себе королем. Усунені від влади Великою нар. скупщиною у зв'язку з приєднанням Чорногорії до Сербії.

НЕ́ГОШ-ПЕ́ТРОВИЧ (Његош-Петровић) Петро (Петар) II (світське ім'я — Радивой Томов; 1.XI 1813, с. Негуші — 19.X 1851, Цетине) — чорногор. поет. З роду Негошів-Петровичів. У 1830 обраний владикою (митрополитом) і правителем Чорногорії під ім'ям Петар II Петрович. Відстоював незалежність Чорногорії від Туреччини й Австрії, виступав за слов'ян. єдність і союз з Росією, куди приїздив 1833 і 1837. Автор поетичних збірок «Цетинський пустельник» і «Образ лютості турецької» (обидві — 1834), збірки серб. нар. пісень (з додатком власних) «Дзеркало сербське» (1845), циклу поем — «Проміння мікрокосму» (1845), «Гірський вінець» (1847), що являє собою вершину творчості Н.-П., та «Лжецар Шчепан Малий» (1847, вид. 1851). Гол. тема більшості творів Н.-П.— боротьба за свободу і незалежність. Укр. рад. прозаїк В. Синенко написав роман «Золото Чорної Гори» (перекладений серб. мовою), в якому Н.-П. є одним з центр. персонажів.
Тв.: У к р. п е р е к л.— Гірський вінець. К., 1967; Р о с. п е р е к л.— Горный венец. М., 1955.
В. Г. Гримич.

НЕ́ГРИ (франц. nègres, ісп. negros, від лат. niger — чорний) — люди, які належать до *негроїдної раси*. 1) Переважна більшість корінного населення Африки на Пд. від Сахари. Складається з різних народів і племен, які говорять мовами багатьох лінгвістичних груп. Чисельність Н. в Африці — 240 млн. чол. (1978). Самі африканці назву «негри» не вживають. 2) В Америці — нащадки різноплемінних рабів, вивезених з Африки в 16—19 ст., які значною мірою змішалися з білим і частково індіанським населенням і сприйняли пануючі в різних країнах мови — англійську, португальську, іспанську, французьку, голландську. Чисельність (1978, оцінка) — бл.

К. Негруці.

А. К. Недбайло.

110 млн. чол. (понад $^2/_3$ з них — мулати), у т. ч. бл. 50 млн. чол.— в Бразілії і понад 25 млн. чол.— в США, де Н.— важливий етнорасовий компонент осн. народів цих двох країн. Більшість інших Н. живе на Гаїті, Ямайці, в Гайані, Сурінамі, Барбадосі (осн. населення), а також на Кубі, в Пуерто-Ріко, Венесуелі, Колумбії та ін. країнах (входять до складу народів цих країн). Самі Н. Америки вважають цей термін зневажливим і називають себе афро-американцями. *С. І. Брук.*

НЕГРИТЮД (франц. négritude, від лат. niger — чорний) — буржуазно-націоналістична концепція, яка стверджує зверхність негритянської культури та її носіїв — негро-африканців над культурою білої раси; різновид *расизму*. Виник у 30—40-х рр. 20 ст. в Парижі серед вихідців з франц. колоній. Гол. представники — Л. *Сенгор*, Е. Сезер, Р. Маніль, Л. Дамас. У період антиколоніальної боротьби, коли переважала ідея відродження нац. самосвідомості, реабілітації негро-африканської цивілізації, Н. відігравав певну позитивну роль, оскільки сприяв формуванню самосвідомості народів Африки, але з 50-х рр. 20 ст. набрав реакційного характеру. Ідеї Н., виступаючи загальнофілос. основою різних теорій «афр. соціалізму», відбилися в практиці ряду країн, що розвиваються. Існують різні соціально-політ. інтерпретації ідей Н.— від ліберально-буржуазних, поширених у Сенегалі, до тоталітарно-поліцейських, переважно в Гаїті.

Літ.: Ерасов Б. С. Тропическая Африка: идеология и проблемы культуры. М., 1972. *А. М. Феоктистов.*

НЕ́ГРІ (Negri) Ада (3.II 1870, Лоді — 11.I 1945, Мілан) — італ. поетеса. Нар. в робітн. сім'ї. Деякий час учителювала. У збірках віршів «Доля» (1892), «Бурі» (1896) звучить протест проти соціальної несправедливості. Але вже збірки «Материнство» (1904), «З глибин» (1910) свідчать про відхід Н. від соціальної проблематики, про заглиблення в світ інтимних переживань. Мотиви самітності, реліг. містики стають основними в збірках «Вигнання» (1914), «Веспертина» (1931), «Джерело кохання» (1939). Зверталася й до жанру прози (автобіогр. роман «Ранкова зоря», 1921). Укр. мовою вірші Н. перекладали П. Грабовський, В. Самійленко, Леся Українка та ін.

Тв.: Укр. перекл.— Вибрані поезії [Передмова О. І. Білецького]. Х., 1931; Рос. перекл.— Стихотворения. К., 1919.

Літ.: Украинка Л. Два направления в новейшей итальянской литературе (Ада Негри и д'Аннунцио). В кн.: Українка Л. Зібрання творів, т. 8. К., 1977. *Т. Т. Духовний.*

НЕГРІ́Н (Негрін Лопес; Negrín López) Хуан (3.II 1894, Лас-Пальмас, о. Тенеріфе, Канарські о-ви — 14.XI 1956, Париж) — іспі. політ. діяч. Член Іспі. соціалістичної робітн. партії з 1929. Під час *Іспанської революції 1931—39* з вересня 1936 до травня 1937 — міністр фінансів, з травня 1937 — прем'єр-міністр, пізніше — також міністр оборони. З березня 1939 — в еміграції, до 1945 — голова респ. уряду Іспанії в еміграції.

НЕГРОВЕ́ЦЬ — гірський хребет Карпат Українських у межах Закарп. обл. Простягається вздовж лівобережжя р. Тереблі. На Пн. обмежований системою *Горганів*, на Пд. — *Красною полониною*. Найвищі точки — г. Негровець, 1712 м та г. *Нижня Передня*. Складений переважно з пісковиків і аргілітів. На схилах — хвойні й букові ліси, вище — зарості гірської сосни, вільхи та ялівцю сибірського, подекуди — *полонини*. На привершинних схилах — осипища. Один з лавинонебезпечних районів Карпат. *М. М. Койнов.*

НЕГРО́ЇДНА РА́СА — африканська гілка *екваторіальної раси*. Термін «негроїдна раса» іноді застосовують як синонім поняття екваторіальна раса.

НЕГРУ́ЦІ Константін [жовтень 1808, м. Тріфешті Век Ясського повіту, тепер у СРР — 25.VIII (6.IX) 1868, там же] — молдавський та румунський письменник. Один з організаторів і керівників національного театру.

У 1821—23 перебував у Бессарабії, де познайомився з О. Пушкіним. Літ. діяльність почав з перекладів. Перший оригінальний твір — «Мої пригоди в Бессарабії» (1824). На ранніх творах (новели «Зоє», 1837; «Скачка», 1840) відчутний вплив романтизму. За твори демократичного і ліберального спрямування (стаття «Вандалізм», 1838, повість «Тодеріке», 1844) зазнав переслідувань. Істор. повість «Александру Лепушняну» (1840) — перший значний твір молд. і рум. реалістичної прози. Перекладав твори О. Пушкіна, В. Жуковського, Г. Державіна, А. Кантеміра, В. Гюго та ін. Досліджував фольклор. Боровся за розвиток молд. нац. мови.

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. Кишинев, 1973. *С. В. Семчинський.*

НЕДБА́ЙЛО Анатолій Костянтинович (н. 28.I 1923, м. Ізюм, тепер Харків. обл.) — рад. військ. льотчик, генерал-майор авіації (1970), двічі Герой Рад. Союзу (квітень, червень 1945). Член КПРС з 1944. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як льотчик, командир ланки, заст. командира і командир ескадрильї гвард. штурмового авіаполку брав участь у боях на Пд., 4-му Укр. і 3-му Білорус. фронтах. Здійснив 219 бойових вильотів. У 1951 закінчив Військ.-повітряну академію. З 1951 — на військ.-пед. і командній роботі. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

НЕДБА́ЙЛО Петро Омелянович [29.VI (12.VII) 1907, с. Новоновицьке, тепер Клинцовського р-ну Брян. обл.— 31.X 1974, Київ] — укр. рад. юрист, чл.-кор. АН УРСР (з 1969), засл. діяч науки УРСР (з 1967). Член КПРС з 1939. В 1930 закінчив Харків. юрид. ін-т. У 1940—41, 1946—59 — зав. кафедрою Львів. ун-ту. В 1941—46 — на службі в Рад. Армії. З 1959 — професор, зав. кафедрою Київ. ун-ту. Осн. праці присвячено питанням теорії д-ви і права, теорії соціалістичного права і законності. З 1958 — постійний представник УРСР у комісії ООН по правах людини. Почесний доктор права Лодзинського ун-ту (Польща). Премія ООН «За видатні досягнення в галузі прав людини», 1968.

Тв.: Основи теорії держави і права. К., 1959; Советские социалистические правовые нормы. Львов, 1959; Применение советских правовых норм. М., 1960; Введение в общую теорию государства и права. К., 1971.

НЕДЕ́ЛІН Митрофан Іванович [27.X (9.XI) 1902, м. Борисоглєбськ, тепер Ворон. обл.— 24.X 1960] — рад. військ. діяч, Гол. маршал артилерії (1959), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1924. В Рад. Армії з 1920. Учасник громадян. війни. Брав участь у нац.-визвольній війні іспанського народу 1936—39. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — на командних посадах на Пд. і Пн.-Кавказ. фронтах, з липня 1943 до кінця війни — команд. артилерією Пд.-Зх. і 3-го Укр. фронтів. Після війни — на відповідальних посадах у Збройних Силах СРСР. З 1955 — заст. міністра оборони СРСР, з 1959 одночасно — головнокоманд. ракетними військами стратегічного призначення. Загинув під час виконання службових обов'язків. Нагороджений 5 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни.

НЕДЗВІ́ДСЬКИЙ Андрій Володимирович [н. 10 (23).XI 1908, Одеса] — укр. рад. літературознавець. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Одес. ін-т нар. г-ва (1930). Був журналістом, з 1944 — викладач Одес. ун-ту. Фахівець в галузі історії укр. дожовтневої і рад. л-ри. Окремими виданнями вийшли літературознавчі праці «Пушкін і Шевченко» (1939), «Російські романи і повісті Марка Вовчка» (1961), «Виховне і пізнавальне значення літератури» (1965), «Література і комунізм» (1966), а також книги нарисів «Ми з Радянського Союзу» (1940), «Лідія Мацієвська» (1958), «Василь Василько» (1960).

НЕДІ́ЛЬНІ ШКО́ЛИ — безплатні школи для дорослих в дореволюц. Росії, які працювали в неділю й святкові дні і давали початкову освіту. Виникли в 50-і рр. 19 ст. Одна з перших Н. ш. засн. 1858 в Полтаві. В 1859 в Києві відкрилося гри Н. ш. для робітників і ремісників. Велика роль у створенні Н. ш. належала М. І. *Пирогову*, проф. Київ. ун-ту П. В. *Павлову*, керівникам *Харківсько-Київського таємного товариства* на чолі з Я. М. *Бекманом*, М. Д. *Муравським* та ін. Н. ш. активно допомагав Т. Г. Шевченко, написав і видав для них *«Букварь южнорусский»*. Пізніше буквар для Н. ш. склав О. О. *Потебня*. Революц. демократи використовували Н. ш. для пропаганди визвольних ідей в нар. масах. У 1859—60 Н. ш. відкрито в багатьох містах і селах країни. На Україні діяло 111 Н. ш.— в Харкові, Одесі, Миколаєві, Катеринославі, Житомирі, Білій Церкві, Могильові-Подільському, Таращі. Каневі та ін. Царський уряд

обмежував діяльність Н. ш., а 1862 заборонив їх. Понад 300 Н.ш. було закрито. В 1864 Н. ш. знову дозволено, але з великими обмеженнями. В 1870 Х. Д. *Алчевська* відкрила *Харківську жіночу недільну школу*, що проіснувала бл. 50 років. У кінці 19 — на поч. 20 ст. діяльність багатьох Н. ш. перебувала під впливом революц. соціал-демократичних орг-цій. В 1905—07 в Росії налічувалось 782 Н. ш. Серед діячів Н. ш. різних років — М. Г. *Пом'яловський*, А. П. *Свидницький*, відомі марксисти Н. К. *Крупська*, Л. М. *Кнiпович* та ін.

Літ.: Чавдаров С. Х. З історії недільних шкіл на Україні.— Тарас Григорович Шевченко — автор букваря для недільних шкіл. В кн.: Чавдаров С. Х. Педагогічні ідеї Тараса Григоровича Шевченка. К., 1953; Ястребов Ф. Революционные демократы на Украине. К., 1960.

О. Я. Синюкова.

НЕДОГО́НОВ Олексій Іванович [19.X (1.XI) 1914, м. Грушевськ, тепер м. Шахти Ростов. обл.— 13.III 1948, Москва] — рос. рад. поет. Член Комуністичної партії з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1934. Єдина зб. віршів — «Прості люди» (1948, посм.). Осн. твір — поема «Прапор над сільрадою» (1947; Держ. премія СРСР, 1948). У роки Великої Вітчизн. війни писав патріотичні твори, багато з них присвячено героям України («Дорога до Дніпра», «Легенда про двох кулеметників», «Черевики», «Балада про позивні»). Нагороджений двома орденами, медалями. *Тв.:* Избранное. М., 1949; Лирика. М., 1964; В открытом бою. Флаг над сельсоветом. Стихи и поэмы. М., 1971; У к р. п е р е к л.— Прапор над сільрадою. К., 1950.

НЕДОКРІ́В'Я — те саме, що й *анемія*.

НЕДОНЕ́СЕННЯ — за рад. кримінальним правом неповідомлення органам держави про достовірно відомий підготовлюваний або вчинений *злочин*. Сприяти *правоохоронним органам* у боротьбі зі злочинністю шляхом повідомлення про злочин — моральний обов'язок радянської людини. Кримінальна відповідальність за Н. відповідно до ст. 19 *Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 21) настає лише в тому разі, якщо йдеться про достовірно відомі підготовлювані або вчинені *державні злочини* (ст. 80), а також про злочини, передбачені ст. 187 КК УРСР (напр., такі посягання на соціалістичну власність, як *грабіж*). Відповідальність за Н. передбачає виправні роботи строком до одного року, позбавлення волі на строк до трьох років. Н. про злочин з боку особи, що є співучасником злочину, не потребує додаткової кваліфікації за ст. кримінального кодексу про Н., бо останнє у цих випадках є частиною тяжчого злочину (див. *Кваліфікація злочину*). *В. Б. Бабій.*

НЕДОНО́ШЕНА ДИТИ́НА — дитина, яка народилася до закінчення повного строку *вагітності* (між 28—38-м тижнями внутрішньоутробного розвитку) з масою від 1000 до 2500 г. Причини недоношеності різноманітні (вони можуть залежати як від плода, так і від організму вагітної), найчастіше це *інфантилізм*, *токсикози вагітності*, деякі інфекційні захворювання (*токсоплазмоз*, грип, вірусний гепатит, ангіна та ін.), запальні ураження статевих органів вагітної, неповноцінне її харчування, природжені вади розвитку яйця, *аномалії* прикріплення плаценти, багатоводдя тощо. Н. д. протягом перших місяців свого життя потребує спец. догляду.

НЕДОТОРКА́ННІСТЬ ДЕПУТА́ТА — в СРСР одна з конституційних гарантій депутатської діяльності. Відповідно до Конституції СРСР (ст. 106, 118), конституцій союзних (ст. 95, 105 Конституції УРСР) і авт. республік Н. д., як і ін. гарантії діяльності *народних депутатів*, встановлюється Законом СРСР 1972 (в новій редакції, затвердженій 19.IV 1979) «Про статус народних депутатів в СРСР» та ін. законодавчими актами СРСР, союзних і авт. республік. Згідно ст. 33 цього Закону депутат Верховної Ради СРСР, Верховної Ради союзної і авт. республіки не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності, арештований або підданий заходам адм. стягнення, що накладаються в судовому порядку, без згоди відповідної Верховної Ради (а в період між сесіями — без згоди Президії Верховної Ради). Ст. 34 зазначеного Закону СРСР встановлює, що депутат *місцевої Ради народних депутатів* не може бути притягнутий до відповідальності та підданий заходам стягнення без згоди відповідної Ради, а в період між сесіями — без згоди її виконкому. Рішення місц. Ради або її виконкому з цього питання може бути скасоване вищестоящою Радою або її виконкомом з передачею питання на повторний розгляд Ради. Якщо Рада підтвердить перше рішення, питання може бути вирішене по суті обласною, крайовою Радою, Президією Верховної Ради авт. або союзної республіки за поданням відповідно прокурора області, краю, республіки.

В. С. Анджиевський.

НЕДОТОРКА́ННІСТЬ ЖИ́ТЛА — в СРСР одне з конституційних особистих прав громадян. Конституція СРСР (ст. 55; в УРСР — ст. 53 Конституції УРСР) гарантує громадянам СРСР право на Н. ж. — «ніхто не має права без законної підстави увійти в житло проти волі осіб, які проживають у ньому». Рад. законодавство дає вичерпний перелік цих підстав і осіб, які мають право увійти до житла громадянина без його дозволу. Цим правом користуються органи слідства і *дізнання* в тих випадках, коли в них є достатні підстави для проведення *обшуку*, виїмки (гл. 16 КПК УРСР) чи для забезпечення цивільного *позову* шляхом накладення *арешту* на майно і його опису (ст. 126 КПК УРСР). Постанова про проведення цих дій обов'язково санкціонується прокурором. Право на безперешкодний вхід до житла мають також *судові виконавці* на підставі суд. рішення. До гарантій Н. ж. належить положення про те, що громадяни можуть бути виселені з житлового приміщення лише за рішенням суду або з санкції прокурора і, як правило, з наданням ін. житл. площі (ст. 36—38 Основ житлового законодавства Союзу РСР і союзних республік). Порушення принципу Н. ж. рад. законодавство кваліфікує як злочин (в УРСР—ст. 130 КК УРСР).

Ф. К. Глух.

НЕДОТОРКА́ННІСТЬ ОСО́БИ — в СРСР одне з конституційних особистих прав громадян, яке наголошує на тому, що ніхто не може бути арештований інакше як на підставі судового рішення або з санкції прокурора (ст. 54 Конституції СРСР; ст. 52 Конституції УРСР). Право на особисту свободу забезпечується нормами *Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік*, кримінально-процесуальними кодексами союзних республік (див. *Кримінально-процесуальний кодекс УРСР*) та ін. нормативними актами. Будь-який запобіжний захід (взяття під варту, *арешт* чи затримання підозрюваної у злочині особи) може бути вжитий виключно органами слідства й дізнання (під наглядом прокурора), а також судом і лише у випадках, визначених законом. Незаконне позбавлення волі є *злочином* (ст. 123 КК УРСР). Прокурор повинен негайно звільнити кожного, хто незаконно позбавлений волі або утримується під вартою понад строк, передбачений законом чи суд. вироком (ст. 14 КПК УРСР). Затримання особи (ст. 106 КПК УРСР) допускається лише за точно визначених законом умов (напр., коли особу затримали при вчиненні злочину). Про кожний випадок затримання повідомляється протягом 24 годин прокурору, який не пізніше 48 годин з моменту одержання повідомлення зобов'язаний дати санкцію на взяття під варту або звільнити затриманого. Завідомо незаконний арешт або затримання, винесення неправосудного вироку тощо є грубими порушеннями *соціалістичної законності*. Такі дії розглядаються рад. законодавством як *злочини проти правосуддя*. Конституція СРСР зафіксувала важливе положення (ст. 57; в УРСР — ст. 55 Конституції УРСР), яким поважання особи, охорона прав і свобод громадян є обов'язком усіх держ. органів, громад. орг-цій і *службових осіб*. Особи, винні в порушенні Н. о., несуть відповідальність за законом.

Ф. К. Глух.

«НЕДОТО́РКУВАНІ» — особи, що належать до *каст*, які займають нижчу ступінь станово-кастової ієрархії в Індії. В серед. віки були рабами, кріпаками, в новий і новітній час — закабаленими наймитами, чорноробами, асенізаторами. В 1955 дискримінацію «Н.» було заборонено законом, проте деякі традиційні обмеження «Н.» певною мірою побутують і досі.

НЕ́ДРА — річка в УРСР, у Київ. та Черніг. областях, ліва притока Трубежа (бас. Дніпра). Довж. 61 км, площа бас. 810 км². У басейні Н.— багато боліт, торфовища. Використовують для зрошування, як приймальник осушувальних сис-

П. О. Недбайло.

М. І. Неделін.

тем та для ін. госп.-побут. потреб. У долині Н., біля с. Софіївки, виявлено стародавнє поселення й розкопано *Софіївський могильник* (2-е тис. до н. е.).

НЕДРИГА́ЙЛІВ — селище міського типу Сум. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Сулі (прит. Дніпра), за 33 км від залізнич. ст. Ромни. 5,7 тис. ж. (1980). Засн. в 30—40-х рр. 17 ст. Рад. владу встановлено в 1-й пол. січня 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (22.IX 1941—8.IX 1943) в Н. діяв підпільний райком партії, в районі — партизанський загін. З 1958 Н.— с-ще міськ. типу. У селищі — мол. і овочесушильний з-ди, філіал сум. з-ду «Ремверстат», біо- та птахофабрики, птахоінкубаторна станція, міжгосп. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, будинок побуту. Середня та муз. школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

Не Ер.

З. Неєдлий.

НЕДРИГА́ЙЛІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд. частині Сум. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1 тис. км². Нас. 43,3 тис. чол. (1980). У районі — 113 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 14 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Недригайлів*. Н. р. розташований в межах *Придніпровської низовини*. Поверхня — слабо розчленована або пологоувалиста рівнина. Корисні копалини— — цегельно-черепичні глини, піски. Річки — *Хорол* (бере початок) і *Сула* з прит. Терн (усі — бас. Дніпра). Грунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, сосна, клен, береза, осика, берест) займають 12,7 тис. га. Переважають підприємства по переробці с.-г. сировини; найбільші — Тернівський цукровий, Коровинцівський конопляний, Вільшанський прод. товарів, Недригайлівський овочесушильний з-ди. 6 будинків побуту. С. г. району спеціалізується на вирощуванні пшениці, ячменю, цукр. буряків та виробн. м'яса, молока, яєць. Площа с.-г. угідь 1980 становила 79,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 68,7 тис. га. У Н. р.— 13 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 286 км, у т. ч. з твердим покриттям — 186 км. У районі — сільс. профес.-тех. уч-ще, 31 заг.-осв. та музична школи; 41 лік. заклад, у т. ч. 6 лікарень. 52 клубні установи, кінотеатр, 56 кіноустановок, 47 б-к. В с. Курманах Н. р. народилися рос. рад. фізик М. М. *Андрєєв*, укр. рад. поет Д. Г. *Білоус*, у с. Городищі — укр. рад. письменник П. Й. *Капельгородський*, в смт Тернах — укр. рад. співак А. Ю. *Мокренко*, в с. Хоружівці — укр. рад. поет О. Я. *Ющенко*. На тер. району є археол. пам'ятки. У Н. р. видається газ. «Світло Жовтня» (з 1930).

М. П. Макаренко.

НЕДРИГАЙЛІВСЬКИЙ РАЙОН СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

НЕДРИГА́ЙЛОВ Віктор Іванович [27.X (8.XI) 1865, м. Курськ — 27.IV 1923, Ленінград] — рад. мікробіолог. Закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту (1893). В 1894—1914 — співробітник Харків. бактеріологічного ін-ту (з 1908 — директор), з 1914 — зав. відділом Ін-ту експеримент. медицини та викладач Жіночого мед. ін-ту в Петрограді. Праці Н. присвячені проблемам імунології, вивченню дифтерії, сказу, холери, газової гангрени. Н. запропонував метод лабораторної діагностики при підозрі на холеру, розробляв методи вакцинації. В Харків. бактеріологічному ін-ті організував масове виготовлення протидифтерійної сироватки.

НЕЕВКЛІ́ДОВІ ГЕОМЕ́ТРІЇ — геометричні теорії, системи *аксіом* кожної з яких не еквівалентні системі аксіом *евклідової геометрії*. Кожну Н. г. можна побудувати поза розглядом геом. перетворень як самостійну науку. Для такої побудови користуються *аксіоматичним методом*. Першу Н. г. побудував 1826 М. І. *Лобачевський*, другу — 1854 Г. Ф. Б. *Ріман*. Будову цих та ін. Н. г. добре видно на моделі, яку запропонував Ф. *Клейн*. У випадку трьох вимірів в основі цієї моделі лежить проективний простір (див. *Проективна геометрія*) і в ньому поверхня другого порядку (а б с о л ю т); для *Лобачевського геометрії* абсолют — овальна поверхня, напр., сфера $x^2 + y^2 + z^2 = R^2$, для *ріманової геометрії* — нульова поверхня, напр., уявна сфера $x^2 + y^2 + z^2 + R^2 = 0$. У геометрії Лобачевського точки всередині абсолюта наз. в л а с н и м и, на абсолюті — н е в л а с н и м и, поза ним — і д е а л ь н и м и. Прямими у цій геометрії служать хорди абсолюта. У рімановій геометрії точками служать всі дійсні точки проективного простору моделі Клейна, прямими — прямі цього простору. Рухами в геометріях Лобачевського і Рімана наз. проективні перетворення, що зберігають абсолют. Вони не змінюють віддалей між точками. У випадку абсолюта, що вироджується, приходять до моделей ін. геометрій, в т. ч. і геометрії Евкліда. Ідеї Н. г. широко застосовують при дослідженні властивостей реального простору, зокрема у *відносності теорії*.

Літ.: Александров П. С. Що таке неевклідова геометрія. К., 1953; Ефимов Н. В. Высшая геометрия. М., 1978; Клейн Ф. Неэвклидова геометрия. Пер. с нем. М.—Л., 1936.

Я. П. Бланк.

НЕЕКВІВАЛЕ́НТНИЙ О́БМІН — нерівноцінний обмін, один з методів експлуатації і пограбування колоніальних і залежних країн імперіалістичними державами. Н. о. існує і всередині капіталістичних країн між містом і селом. Суть його полягає в тому, що монополії, використовуючи різні методи екон. і політ. тиску, продають пром. товари за монопольно високими цінами колоніальним, залежним і економічно слаборозвинутим країнам, а також селянам всередині капіталістичних країн, а купують у них продовольство й сировину за низькими цінами.

НЕ ЕР (15.II 1912, повіт Юйтань, пров. Юньнань — 17.VII 1935, поблизу Кугенуми, Японія) — кит. композитор, один з основоположників нової кит. музики. Член Комуністичної партії Китаю з 1931. Брав участь у революц. русі. Самостійно навчився гри на кит. нар. інструментах та скрипці. З 1929 вивчав європ. теорію музики. Автор одноактної опери «Ураган над Янцзи», революц., патріотичних, ліричних масових пісень. Його «Марш добровольців» на слова поета-комуніста Тянь Ханя з кінофільму «Діти бурі й хмар» (1935) з 1949 став держ. гімном КНР.

НЕ́ЄДЛИЙ (Nejedlý) Віт (22.VI 1912, Прага — 1.I 1945, поблизу Дукельського перевалу, Сх. Бескиди, Карпати, на кордоні Польщі й Чехословаччини) — чехословацький композитор і диригент. Син З. *Неєдлого*. Композицію й диригування вивчав у О. Єреміаша в Празі. З 1939 жив у Москві, був редактором на радіо (1940—43). Організатор і керівник худож. ансамблю чехословацької армії, якому після загибелі Н. на фронті присвоєно його ім'я. Серед творів Н.— опера «Ткачі» (за п'єсою Г. Гауптмана, 1938), кантати «День» (1935), «Клятва українки», «Тобі, Червона Армієе»; 3 симфонії, симфоніета, симф. увертюра; камерно-інструм. ансамблі, марші, масові пісні, обробки нар. пісень. Автор статей про музику.

НЕ́ЄДЛИЙ (Nejedlý) Зденек (10. II 1878, Літомишль — 9.III 1962, Прага) — чехословацький громадський і держ. діяч, історик, музикознавець, літ. критик, член Чеської академії наук і мистецтв (з 1907), засновник і президент (з 1952) Чехословацької АН, член ряду зарубіжних академій, зокрема чл.-кор. АН СРСР (з 1947). Член КПЧ з 1929. Закінчив Празький ун-т (1899). В 1909—39 і 1945—62 — професор цього ун-ту. Активний борець проти загрози війни і фашизму, за дружбу з СРСР. У 1939—45, під час фашист. окупації Чехословаччини, жив і працював в СРСР. З 1945 — на відповідальних держ. посадах у Чехословаччині. З 1945 — депутат Нац. зборів, з 1946 — член ЦК і Президії ЦК КПЧ. Автор ряду праць з історії та культури слов'ян. народів, у т. ч. українців. Один з основоположників марксистського слов'янознавства. Нагороджений 2 орденами Леніна.

Тв.: Рос. перекл.— Избранные труды. М., 1960. *Літ.:* Зденек Неедлы — выдающийся общественный деятель и ученый. М., 1964.

НЕЄЛОВ Петро Іванович (рр. н. і см. невід.) — російський архітектор 18 ст. В 1747—53 під керівництвом І. *Мічуріна* працював на буд-ві *Андріївської церкви*, 1752—55 — *Маріїнського палацу*, з 1753 споруджував *Кловський палац* (буд-во закінчив С. *Ковнір*), усі — в Києві. В київ. парках будував гроти, альтанки, оранжереї. Творчість Н. була близькою до архіт. школи І. Мічуріна та А. Квасова з виразними ознаками стилю *барроко*.

НЕЄЛЯ ТО́ЧКА, антиферомагнітна точка Кюрі — температура T_N, вище якої антиферомагнетик втрачає свої специфічні магнітні властивості (див. *Антиферомагнетизм*) і перетворюється на парамагнетик (див. *Парамагнетизм*). Поблизу T_N досягають макс. значення аномалії немагн. властивостей антиферомагнетиків (теплоємності, коеф. теплового розширення, температурного коеф. електропровідності тощо). Названа ім'ям Л. *Неєля*.

НЕЄ́ЛЬ (Néel) Луї Ежен Фелікс (н 22.XI 1904, Ліон) — франц. фізик, член франц. АН (з 1953), іноз. член АН СРСР (з 1958). Закінчив Вищу нормальну школу в Парижі (1928). Професор Страсбурзького (з 1937) та Гренобльського (з 1945) ун-тів. Директор Центру ядерних досліджень (1956—71), президент Гренобльського політех. ін-ту (з 1971). Наук. праці з теорії магнетизму. Зокрема, висловив припущення про існування антиферомагнетиків (незалежно від Л. Д. *Ландау*; 1932) і запровадив поняття підграток для опису їхньої магн. структури, розробив теорію *феримагнетизму* і пояснив сильний магнетизм феритів, відкрив явище надпарамагнетизму. Ім'ям Н. названо т-ру, вище за яку антиферомагнетик втрачає свої специфічні властивості (*Неєля точка*). Нобелівська премія, 1970.

НЕЖДА́НОВА Антоніна Василівна [4 (16).VI 1873, с. Крива Балка, тепер у межах м. Одеси — 26.VI 1950, Москва] — рос. рад. співачка (лірико-колоратурне сопрано), нар. арт. СРСР (з 1936), Герой Праці (1925). Після закінчення 1902 Моск. консерваторії дебютувала на сцені Великого театру (Антоніда — «Іван Сусанін» Глинки), де працювала понад 30 років. Серед партій — Татьяна («Євгеній Онєгін» Чайковського), Парася («Сорочинський ярмарок» Мусоргського), Джільда, Віолетта («Ріголетто», «Травіата» Верді). Гастролювала за рубежем (зокрема, 1912 — в «Гранд-Опера»). Вела широку концертну діяльність; поряд з рос. й зх.-європ. класикою, виконувала твори укр. композиторів — С. Гулака-Артемовського, М. Лисенка, К. Стеценка, укр. нар. пісні (1908 і 1911 брала участь у шевченківських вечорах у Москві). З 1943 — професор Моск. консерваторії. Ім'я Н. присвоєно Одес. консерваторії. Нагороджена 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

Літ.: Львов М. Л. А. В. Нежданова. М., 1955; Антонина Васильевна Нежданова. Материалы и исследования. М., 1967; Поляновский Г. А. А. В. Нежданова. М., 1976.

НЕЖЕВЕ́НКО Григорій Семенович [н. 9 (22) IX 1912, ст. Голта, тепер Микол. обл.] — передовик виробництва, токар-швидкісник. Член КПРС з 1943. З 1936 працює на Одес. верстатобудівному з-ді ім. В. І. Леніна (з 1947 — з-д радіально-свердлильних верстатів ім. В. І. Леніна). Досяг високої продуктивності праці. Ініціатор впровадження швидкісних методів різання металу. Автор книги «Мій досвід швидкісної обробки металу» (1952) та ін. Делегат XXII з'їзду КПРС. На XVII і XVIII з'їздах Компартії України обирався кандидатом у члени ЦК, на XIX та XX з'їздах — членом ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 4-го скликання. Нагороджений орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1950. *П. О. Кундаров.*

НЕЖИВИ́Й Семен (рр. н. і см. невід.) — один з керівників нар. повстання проти польс.-шляхетського і феод. гніту на Правобережній Україні 1768 (див. *Коліївщина*). За походженням селянин-наймит, гончар з с. Мельників (тепер Чигиринського р-ну Черкас. обл.). Навесні 1768 Н. створив з місц. селян повстанський загін, що діяв у районі Чигирина, Сміли, Черкас, Крилова, Канева й Медведівки. Відображаючи прагнення нар. мас Правобережжя до возз'єднання з Росією і вважаючи рос. війська союзником у боротьбі проти польс. шляхти, Н. намагався підтримувати зносини з командирами прикордонних царських військ. Але Н. був підступно заарештований, а його загін розбитий царськими військами. За вироком Київ. губернської канцелярії Н. було засуджено до покарання батогами і заслання в Нерчинськ на довічні каторжні роботи.

НЕ́ЖИТЬ — запалення слизової оболонки носа. Те саме, що й *риніт*.

НЕЖО́Н (Naigeon) Жак Андре (15.VII 1738, Париж — 28.II 1810, там же) — франц. філософ-матеріаліст і атеїст. Світогляд Н. формувався під впливом *енциклопедистів*. Вважається одним з осн. авторів книги «Воїн-філософ» (1768), що вийшла анонімно і яку 1771 було включено Ватіканом до «*Індексу заборонених книг*». Брав участь у виданні «Енциклопедії», творів М. *Монтеня*, Д. *Дідро*, Ж. Ж. *Руссо* і П. *Гольбаха*, разом з яким написав атеїстичне «Кишенькове богослов'я».

НЕЗАБИТО́ВСЬКИЙ Василь Андрійович [1824, м. Радомишль, тепер Житомир. обл.— 14 (26).VI 1883] — вчений-юрист, спеціаліст у галузі міжнар. права. Н. в сім'ї дрібного службовця. Після закінчення 1846 юрид. ф-ту Київ. ун-ту викладав у Київ. гімназії, згодом — у Ніжинському ліцеї, з 1853 — у Київ. ун-ті, де протягом 8 років був деканом юрид. ф-ту й 2 роки — проректором. Н. перший у науці про міжнар. право висунув теорію юрид. природи держ. влади, за якою д-ва панує не лише над територією, а й над людьми. Н. залишив значну наук. спадщину і з фінанс. права, історії рос. права та філософії права.

Тв.: Собрание сочинений. К., 1884.

НЕЗАБУ́ДКА (Myosotis) — рід рослин родини шорстколистих. Багато- або однорічні трави. Листки суцільні, довгасті чи ланцетні. Квітки правильні, блакитні, рідше білуваті або блідо-рожеві, зібрані в довгасті завитки або китиці. Плід — з чотирьох горішків. Бл. 50 видів (за ін. джерелами, до 80), пошир. у помірних зонах Європи та Азії, в горах тропічної Африки, в Пд. Африці, Австралії, частково в Пн. Америці. В СРСР трапляється 30 видів, з них в УРСР — 19. Найпоширеніші: Н. б о л о т н а (M. palustris) з блакитними, рідше з білуватими квітками; Н. л і с о в а (M. silvatica) з блакитними, часом блідо-рожевими, квітками. Деякі Н. вирощують як декоративні. Іл. с. 300.

НЕЗАВЕ́РШЕНІ ГРИБИ (Fungi imperfecti, або Deuteromycetes) — група вищих грибів, яка об'єднує види, що розмножуються лише нестатевими спорами — *конідіями*. Міцелій (*грибниця*) багатоклітинний. Більшість Н. г. є конідійними стадіями *сумчастих грибів*, які втратили здатність утворювати статеві спороношення або у яких статеве спороношення невідоме. Бл. 30 000 видів, дуже поширені у природі як *сапрофіти* чи паразити рослин (спричинюють деякі *грибні хвороби рослин*); найпоширеніші види родів Penicillium, Aspergillus, Fusarium, Verticillium, Septoria, Phoma та ін. Багато Н. г. утворюють плісені (див. *Плісневі гриби*). Деякі Н. г. (напр., види *пеніцила*) продукують *антибіотики*.

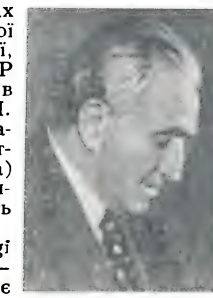

Л. Е. Ф. Неєль.

А. В. Нежданова.

«НЕЗАЛЕ́ЖНИКИ» — укр. дрібнобурж. націоналістична партія, яка в січні 1919 організаційно оформилася з лівого крила *Української соціал-демократичної робітничої партії* (УСДРП). Формально визнаючи Рад. владу, розірвавши на словах з УСДРП, «Н.» фактично стали на шлях організації куркульських повстань. У січні 1920 на з'їзді в Києві «Н.» разом з частиною *боротьбистів*, що в серпні 1919 приєдналася до них, з демагогічною метою присвоїли собі нову назву — «Українська комуністична партія» (див. *Укапісти*).

НЕЗАЛЕ́ЖНІСТЬ у т е о р і ї і м о в і р н о с т е й — одне з основних понять цієї теорії. Випадкові події (в. п.) A_1, A_2, ..., A_n наз. в з а є м н о н е з а л е ж н и м и, якщо виконання будь-яких з них не впливає на виконання решти. Для таких в. п. *імовірність* одночасного виконання кількох подій з цієї сукупності дорівнює добуткові їхніх імовірностей. Напр., для трьох подій A_i, A_j, A_k ($1 \leqslant i < j < k \leqslant n$) виконується рівність

$$P(A_iA_jA_k) = P(A_i)\,P(A_j)\,P(A_k),$$

де $P(A_iA_jA_k)$ — імовірність одночасного виконання в. п. A_i, A_j, A_k, а $P(A_i)$, $P(A_j)$, $P(A_k)$ — імовірність виконання відповідної події. Така рівність для довільної множини подій може служити ак-

Г. С. Нежевенко.

В. Незвал.

сіоматичним визначенням взаємної Н. подій в *імовірностей теорії*. *Випадкові величини* (в. в.) $\xi_1, \xi_2, \ldots, \xi_k$ наз. в з а є м н о н е з а л е ж н и м и, якщо взаємно незалежні будь-які в. п., що визначаються значеннями цих величин. Для взаємної Н. вказаних в. в. необхідною і достатньою є умова: $M\varphi_1(\xi_1)\ \varphi_2(\xi_2)\ \ldots\ \varphi_k(\xi_k) = M\varphi_1(\xi_1) \cdot M\varphi_2(\xi_2) \ldots M\varphi_k(\xi_k)$. Тут $\varphi_1, \varphi_2, \ldots, \varphi_k$ — довільні неперервні обмежені функції на просторі значень в. в. $\xi_1, \xi_2, \ldots, \xi_k$, а M — символ *математичного сподівання* відповідних випадкових величин. *Г. П. Буцан.*

НЕЗАЛЕ́ЖНІСТЬ СУ́ДДІВ — один з конституційних принципів правосуддя в СРСР. Ст. 155 Конституції СРСР (в УРСР — ст. 153 Конституції УРСР) визначає: судді й нар. засідателі є незалежними й підкоряються тільки законові. Відповідно до ст. 10 *Основ кримінального судочинства Союзу РСР та союзних республік* і ст. 94 *Основ цивільного судочинства Союзу РСР та союзних республік* (в УРСР — ст. 18 КПК УРСР і ст. 8 ЦПК УРСР) при здійсненні правосуддя *судді* й *народні засідателі* вирішують кримінальні і цивільні справи на основі закону відповідно до соціалістичної правосвідомості в умовах, що виключають сторонній вплив на них. Це означає, що суддям і нар. засідателям під час розгляду справи будь-які органи чи службові особи не можуть вказувати, яке прийняти рішення в справі (засудити чи виправдати *підсудного*, задовольнити чи відмовити в *позові*). Однією з важливих гарантій Н. с. є вимога закону щодо обґрунтування судом *вироку* лише на тих матеріалах, які було розглянуто в судовому засіданні; судді оцінюють *докази* за своїм внутр. переконанням, яке грунтується на всебічному, повному та об'єктивному розгляді всіх обставин справи в їхній сукупності. Аналогічними правами, але з деякими особливостями, судді користуються і при постановленні *судових рішень* у цивільних справах (ст. 30 ЦПК УРСР). Істотною гарантією Н. с. є таємниця нарадчої кімнати, де постановлюють вирок або рішення. Під час наради і постановлення вироку або рішення в нарадчій кімнаті, крім суддів, які розглядають дану справу, ніхто не може бути присутнім. Встановлене правило виключає можливість впливу сторонніх осіб на суддів під час постановлення ними рішення чи вироку і одночасно створює належні умови для обговорення й вирішення всіх питань, що стосуються справи. Недодержання цього правила є істотним порушенням закону і підставою для скасування вироку або рішення при *касаційному розгляді справи*. Важливою гарантією Н. с. є передбачений законом порядок увільнення їх з посади: судді й нар. засідателі можуть бути достроково позбавлені своїх повноважень не інакше, як за відкликом виборців чи органу, що їх обрав, або в силу винесеного щодо них вироку суду. Відповідно до закону судді всіх ланок можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності, усунуті у зв'язку з цим з посади або заарештовані лише за згодою Президії Верховної Ради республіки, зокрема Верховної Ради УРСР.

Закон встановлює і особливі правила щодо дисциплінарної відповідальності суддів. Дисциплінарні справи про них розглядають спеціально створені дисциплінарні колегії, які складаються із суддів і діють при обл. судах і Верховному Суді союзної республіки.

О. Н. Якименко.

НЕЗАМІ́ННІ АМІ́НОКИСЛО́ТИ — необхідні для нормальної життєдіяльності організму людини і тварин *амінокислоти*, які не синтезуються в ньому або утворюються в дуже обмеженій кількості. До Н. а. належать *треонін, валін, лейцин, ізолейцин, лізин, триптофан, фенілаланін, метіонін, гістидин*. Н. а. надходять в організм звичайно у складі білків їжі. Відсутність або нестача будь-яких Н. а. призводить до істотних порушень в організмі.

НЕЗАСТОСУВА́ННЯ СИ́ЛИ ПРИ́НЦИП — один з основних принципів сучасного *міжнародного права*, що зобов'язує держави утримуватись у міжнар. відносинах від погрози силою та її застосування як проти територіальної цілісності або політ. незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином, не сумісним з цілями ООН (ст. 2, п. 4 Статуту ООН). Н. с. п. не виключає правомірного застосування сили у випадках оборони від *агресії*, національно-визвольної боротьби народів проти колоніального гноблення. Конституція СРСР (ст. 29) законодавчо закріпила принципи, на основі яких будуються відносини СРСР з ін. д-вами, в тому числі Н. с. п., що бере початок з ленінського *Декрету про мир*, який проголосив агресивну війну «найбільшим злочином проти людства». Положення про відмову від війни як принципу міждерж. відносин було включено до ряду міжнар. договорів СРСР, укладених 1920—41. Важливим кроком у становленні Н. с. п. був Договір про відмову від війни як знаряддя нац. політики (див. *Келлога—Бріана пакт 1928*). Внаслідок активної боротьби СРСР та ін. соціалістичних д-в Н. с. п. було закріплено в *Статуті ООН*, Декларації 1970 про принципи міжнар. права (див. *Декларації ООН*). У ній, зокрема, вказано, що Н. с. п. зобов'язує д-ви утримуватись від пропаганди агресивної війни, організації або заохочування організації нерегулярних сил або озброєних банд, у тому числі найманців, для вторгнення на тер. іншої д-ви, від участі в терористичних актах в ін. д-ві тощо. Підкреслено, що жодні тер. надбання, які є наслідком погрози силою або її застосування, не повинні визнаватися законними. Н. с. п. закріплено в *Заключному акті* Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі. СРСР і країни соціалістичної співдружності наполегливо виступають за неухильне дотримання Н. с. п. XXVI з'їзд КПРС, підкресливши, що відмова від застосування сили і погрози її застосуванням повинна стати законом міжнар. життя, заявив про готовність СРСР укласти відповідні угоди з ін. д-вами. СРСР виступив на XXXI сесії Ген. асамблеї ООН з ініціативою укладення Всесвітнього договору про незастосування сили і вніс проект такого договору. Всупереч протидії США, ряду ін. зх. д-в і Китаю Ген. Асамблея в своїй резолюції схвалила ініціативу СРСР і прийняла рішення про розробку такого договору. *Н. М. Ульянова.*

НЕ́ЗВАЛ (Nezval) Вітезслав (26.V 1900, с. Біскоупки в Моравії — 6.IV 1958, Прага) — чес. поет, нар. поет Чехословаччини (1953). Член Компартії Чехословаччини з 1924. Найзначніші збірки: «Пантоміма» (1924), «П'ять пальців» (1932), «Мати Надія» (1938), «Крила» (1952), «Волошки і міста» (1955), поеми: «Пісня миру» (1950, Золота медаль Всесвітньої Ради Миру), «Про рідний край» (1951). Незважаючи на тимчасове захоплення поетизмом (20-і рр.) і сюрреалізмом (30-і рр.), Н. у своїй творчості досяг високої майстерності реалістичного зображення життя, сприйняв ідеали Жовтня і соціалістичної дійсності в СРСР (вірш «Пам'яті Володимира Ілліча Леніна», прозова кн. «Небачена Москва», 1935), вітав перемогу Рад. Армії над фашизмом. Писав також драми, сценарії, лібретто, водевілі. Автор спогадів «З мого життя» (1957—58). Учасник 1-го з'їзду письменників СРСР.

Тв.: У к р. п е р е к л.— [Вірші]. В кн.: Чеська поезія. Антологія. К., 1964; Едісон. «Всесвіт», 1964, № 3; [Вірші]. В кн.: Слов'янське небо. Львів, 1972; Р ос. п е р е к л. — Избранное [Вступ. статтяя Н. Хікмета]. М., 1960; Лирика. М., 1964; Стихи. Поэмы [Передмова К. Симонова]. М., 1972.

Літ.: Шерлаимова С. А. Витеслав Незвал. М., 1968; Токсина И. В Витеслав Незвал. Биобиблиографический указатель. М., 1967.

В. І. Шевчук.

НЕЗВИ́СЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — багатошарове поселення кін. 4-го — поч. 3-го тис. до н. е., виявлене на правому березі Дністра біля с. Незвиська Городенківського р-ну Івано-Фр. обл. Досліджували його в 50—60-х рр. 20 ст. При розкопках *культурного шару*, що належить до *лінійно-стрічкової кераміки культури*, відкрито залишки жител з рештками вогнищ, знайдено крем'яні пластинки, вкладень до серпа, кістяні проколки, рогову мотику, глиняний посуд, у т. ч. оздоблений т. з. «нотним» врізним орнаментом. При розкопках шару, що належить до *трипільської культури*, виявлено залишки наземних і напівземлянкових глинобитних жител, знайдено численні крем'яні, кам'яні, кістяні та рогові знаряддя, дрібні мідні вироби, орнаментований посуд з глини, численні глиняні фігурки жінок, а також тварин. Н. п. належало лісостеповому населенню, яке займалося примітивним мотичним та орним землеробством і приселищним скотарством.

НЕЗМІ́ННІ ЦІ́НИ — ціни за певний період або на певну дату, застосовувані протягом ряду років для оцінки продукції в окремих

Незабудка болотна: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — квітка; *3* — плід.

галузях матеріального виробництва для одержання даних, що характеризують планові й фактичні зміни фізичного обсягу продукції. З 1928 по 1950 в держ. пром-сті СРСР застосовували Н. ц. 1926—27, а для продукції пром. кооперації 1932—50 — Н. ц. 1932, що за допомогою індексів цін переводились у Н. ц. 1926—27. У 1950—55 продукція пром-сті оцінювалася в Н. ц. підприємств (без *податку з обороту*) на 1.I 1952, а 1956—66 — в Н. ц. підприємств (без податку з обороту) на 1.VII 1955. З 1967 в пром-сті за Н. ц. було прийнято *оптові ціни* підприємств на 1.VII 1967. У с. г. 1928—50 використовували Н. ц. 1926—27; 1950—56 — ціни 1951, 1956—58 — ціни 1956, 1958—65 — ціни 1958, з 1965 застосовують середні по СРСР Н. ц. 1965. У буд-ві обсяг капітальних вкладень і буд.-монтажних робіт обчислюють у порівнянних кошторисних цінах, за які було прийнято Н. ц. на 1.I 1969. З 1965 застосовують Н. ц. 1965. Див. також *Порівнянні ціни*.

НЕЙ (Ney) Мішель (10.I 1769, Саарлуї — 7.XII 1815, Париж) — маршал Франції (1804), герцог Ельхінгенський (1808), князь Московський (1812). Учасник революц. і наполеонівських воєн. У *Бородінській битві 1812* командував центром франц. армії, яка атакувала Багратіонові флеші. В 1814 після зречення Наполеона I перейшов на бік *Бурбонів*, став пером Франції. Під час «*Ста днів*» 1815 знову приєднався до Наполеона I. У битві під *Ватерлоо* командував центром франц. армії. Після поразки Наполеона I розстріляний за вироком військ. суду.

НЕ́ЙБЕРГ (Neuberg) Карл (29.VII 1877, Ганновер — 30.V 1956, Нью-Йорк) — нім. біохімік, професор (з 1916), іноземний член АН СРСР (з 1925), член ряду ін. закордонних академій та наук. т-в. Осн. праці присвячені питанням обміну вуглеводів, *бродіння*, вивченню *ферментів*. Розробив шляхи синтезу ряду цукрів та *амінокислот*, схему *спиртового бродіння*. Н. відкрив ряд ферментів (піруватдекарбоксилазу, β-глюкуронідазу та ін.), проміжний продукт обміну вуглеводів — фруктозо-6-фосфат.

НЕ́ЙВА — місто в Колумбії, адм. ц. департаменту Уїла. Розташована на р. Магдалені. Початковий пункт з-ці на Боготу. 125 тис. ж. (1973, з передмістями). Розвинуті текст. пром-сть, виробн. солом'яних капелюхів. Центр с.-г. району. Засн. 1539.

НЕЙВЕ́ЛІ — місто на Пд. Індії, у штаті Тамілнад. 55,4 тис. ж. (1971). Поблизу міста — родовища лігнітів, на базі яких 1962 з допомогою СРСР збудовано потужну ТЕС. Комплекс вуглехім. підприємств (виробн. азотних добрив, карбонізов. брикетів та ін.).

НЕЙГА́УЗ Генріх Густавович [31.III (12.IV) 1888, Єлизаветград, тепер Кіровоград — 10.X 1964, Москва] — рос. рад. піаніст і педагог, нар. арт. РРФСР (з 1956). Навчався в свого батька піаніста-педагога Густава Вільгельмовича Нейгауза (1847—1938); закінчив 1914 Школу вищої майстерності Академії музики й сценічного мист. у Відні, 1915 — Петрогр. консерваторію (екстерном). Н. концертував з 9 років (1904, 1906, 1909 в Німеччині й Італії). З 1916 поєднував виконавську й пед. діяльність. Викладав у Тбіліському муз. уч-щі (1916—18), Київ. (1918—22; з 1919 — професор), Моск. (1922—64; 1935—37 — директор) консерваторіях. Н.— засновник відомої піаністичної школи (його учні — С. *Ріхтер*, Е. *Гілельс*, Я. *Зак* та ін.). Автор праць з фп. виконавства. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Син і учень Н.— Станіслав Генріхович Нейгауз (1927—80) — рос. рад. піаніст і педагог, нар. арт. РРФСР.

Тв.: Об искусстве фортепианной игры. Записки педагога. М., 1967.

Літ.: Дельсон В. Ю. Генрих Нейгауз. М., 1966.

НЕЙЇ́ СЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІ́Р 1919. Укладений у Нейї-сюр-Сен (передмістя Парижа) 27.XI між Болгарією, що в складі австро-нім. блоку зазнала поразки в *першій світовій війні 1914—18*, і державами *Антанти* (США, Великобританія, Франція, Італія, Японія, Греція та ін.). Договір набрав сили 9.VIII 1920. Ввійшов до *Версальсько-Вашінгтонської системи* договорів. За Н. м. д. значна частина болг. території відійшла до Югославії, Зх. Фракія — державам-переможницям (1920 була передана Греції), Добруджа залишилася за Румунією (Пд. Добруджа була повернена Болгарії 1940). Н. м. д. зобов'язував Болгарію обмежити чисельність армії і види озброєння, сплачувати репарації. В 20—30-х рр. імперіалістичні суперечності та боротьба за Балкани призвели до часткового перегляду Н. м. д. Після 2-ї світової війни він повністю втратив силу.

Б. М. Гончар.

НЕ́ЙМАЙР (Ноймайр; Neumayr) Мельхіор (24.X 1845, Мюнхен, тепер ФРН — 29.I 1890, Відень) — австр. палеонтолог і геолог. Освіту здобув у Мюнхені й Гейдельберзі. З 1873 — професор Віденського ун-ту. Досліджував Карпати, Альпи, Балканський та Апеннінський п-ови, Малу Азію. Наук. праці Н. присвячені палеогеографії юрського та крейдового періодів, палеонтології безхребетних (головоногих, черевоногих і двостулкових молюсків). Н. був переконаним дарвіністом.

НЕ́ЙМАН (Neumann) Джон (Янош) фон (28.XII 1903, Будапешт — 8.II 1957, Вашінгтон) — амер. математик, член Національної АН США (з 1937). Закінчив (1926) Будапештський ун-т. З 1927 викладав у Берлін. ун-ті, в 1930—33 — у Прінстонському ун-ті (США), з 1933 — проф. Прінстонського ін-ту перспективних досліджень. З 1940 — член і консультант різних армійських і морських установ. Брав участь у створенні першої атомної бомби. З 1954 — член комісії по атомній енергії. Осн. праці Н. стосуються функціонального аналізу та його застосувань до питань класичної і квантової механіки; один з творців теорії топологічних груп, *автоматів теорії* й *ігор теорії*. Зробив великий внесок у створення перших ЕОМ і розробку методів їх застосування. Ім'ям Н. названо кратер на зворотному боці Місяця.

О. І. Бородін.

НЕ́ЙМАН Леонід Робертович [24.III (6.IV) 1902, Петербург — 9.II 1975, Ленінград] — рос. рад. вчений у галузі електротехніки, академік АН СРСР (з 1970). Закінчив (1930) Ленінгр. політех. ін-т, весь час викладав у ньому. В 1931—35 — одночасно керівник групи сильних струмів Ленінгр. електрофіз. ін-ту, 1946—60 працював в Енергетичному ін-ті АН СРСР. Осн. праці — з проблем поширення електромагн. хвиль в нелінійному середовищі, передачі енергії постійним і змінним струмом, складних електроенерг. систем з перетворювачами, теорії моделювання електромагн. процесів у системах з потужними перетворювачами. Нагороджений орденом Леніна, двома орденами Трудового Червоного Прапора.

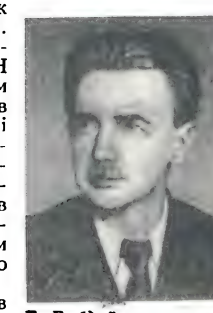

Г. Г. Нейгауз.

НЕ́ЙМАН (Neumann) Станіслав Константін (видавав свої твори за підписами Станіслав К. Нейман і Ст. К. Нейман; 5.VI 1875, Прага — 28.VI 1947, там же) — чес. поет, нар. письменник Чехословаччини (з 1945). Дебютував як прибічник *символізму* збіркою лат. мовою «Nemesis, bonorum custos» («Справедливість — охорона добрих», 1895). В збірках «Чеські пісні» (1910), «Книга лісів, горбів і вод» (1914) реалістично показав соціальний протест нар. мас, оспівав рідну землю. Брав участь у сусп.-політ. житті, у створенні 1921 КПЧ. В 1920 у вид-ві «Червен» («Червень»), засн. Н., надруковано в перекл. чес. мовою працю В. І. Леніна «Держава і революція». Зб. «Червоні пісні» (1923) — одна з визначних книг чес. пролетарської поезії. В збірках «Серце і хмари» (1935), «Соната життєвих горизонтів» (1937) відобразив боротьбу робітн. класу Чехословаччини, любов до Країни Рад. У 1932 і 1933 побував на Закарпатті, виступив на захист соціальних і нац. прав укр. трудящих (нарис «Терличі з Попа Івана», 1933; щоденник «Карпатське літо», 1934; цикл віршів «Карпатські мелодії» в зб. «Бездонний рік», 1945; статті «Чеський письменник і Підкарпатська Русь», «Про екзотичний роман» тощо). У 1973 в ЧССР встановлено пам'ятну медаль і премію ім. Ст. К. Неймана, якої 1980 удостоєно О. Гончара за кн. «Злата Прага».

Л. Р. Нейман.

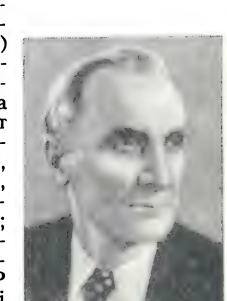

Ст. К. Нейман.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Чеська поезія. К., 1964; [Вірші]. «Жовтень», 1975, № 8; Рос. перекл.— Избранное. М., 1953; Избранное. М., 1958.

Літ.: Шерлаимова С. А. Станислав Костка Нейман. М., 1959; Копистянська Н., Моторний В. Во ім'я радості, краси й життя нового «Жовтень», 1975. № 8.

І. М. Лозинський.

НЕ́ЙМАН Чеслав Гермогенович (1852—1906)— польс. і укр. фольклорист та етнограф ліберально-демократич. напряму. Працював присяжним повіреним у Вінниці. Там у кін. 80-х рр. 19 ст. близько зійшовся з М. Коцюбинським. Був активним співробітником журн. «*Киевская старина*». Ав-

тор праць з питань укр. фольклору та історії: «Куплетні форми народної південноруської пісні» (1883), «Малоруський пісенник XVIII ст.» (1884), «Українські думи» (1885), «Стара Брацлавщина та її люди» (1889), «Малоруська балада про Бондарівну і пана Каньовського» (1902) та ін. *Ф. П. Погребенник.*

НЕ́ЙМАНА ЗАДА́ЧА — задача про відшукування розв'язку диференціального рівняння з частинними похідними 2-го порядку еліптичного типу (див. *Рівняння математичної фізики*) в деякій області, якщо (в найпростішому випадку) на межі розглядуваної області задано похідні розв'язку по нормалі до цієї межі. Названа за ім'ям нім. математика К. Г. Неймана (1832—1925), що першим систематично дослідив цю задачу. Див. *Крайові задачі*.

НЕ́ЙМАРК Ізраїль Овсійович [н. 8 (21).VIII 1907, с. Підгородне, тепер смт Дніпроп. р-ну Дніпроп. обл.] — укр. рад. хімік, доктор хім. наук (з 1953), професор (з 1959). Член КПРС з 1948. Закінчив (1931) Дніпроп. фіз.-хім.-математичний ін-т. З 1933 працює в Ін-ті фізичної хімії ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР (у 1957—75 — зав. відділом, з 1975 — наук. консультант). Осн. наук. дослідження — в галузі синтезу, вивчення геом. структури та хімії поверхні мінеральних адсорбентів і носіїв каталізаторів, теорії адсорбції газів і пари. Вперше синтезував вітчизняні мол. сита — цеоліти. Результати багатьох досліджень Н. впроваджені в народне господарство. Державна премія УРСР, 1972.

НЕ́ЙМЕГЕН — місто на Сх. Нідерландів, у пров. Гелдерланд. Розташований на р. Ваал (рукав Рейну). Вузол з-ць і водних шляхів. 148 тис. ж. (1975). Розвинуте суднобудування та електротех. пром-сть. Підприємства хім., фарфоро-фаянсової, швейної, паперової, шкіряно-взуттєвої, харчосмакової галузей. Ун-т (засн. 1923). Музеї, театр. Архіт. пам'ятки 11—17 ст.

НЕ́ЙРАТ (Neurath) Отто (10.XII 1882, Відень — 22.XII 1945, Оксфорд) — австр. філософ, соціолог і економіст, один із засновників *Віденського гуртка*. З 1940 — професор Оксфордського ун-ту (Великобританія). Філос. погляди Н. являють собою еклектичну суміш елементів стихійного, природничонаук. матеріалізму (див. *Стихійний матеріалізм*) з ідеями *логічного позитивізму*. Осн. завданням філософії науки вважав встановлення єдності знань шляхом запровадження «уніфікованої мови» на базі мови фізики й математики. Разом з Р. *Карнапом* видавав «Міжнародну енциклопедію уніфікованої науки» (1938—40). Брав активну участь у революц. битвах 1918—23 в Австрії й Німеччині, в боротьбі проти фашизму. За сусп.-політ. поглядами — прихильник *австромарксизму*.

М. М. Верников.

НЕЙРИ́Т, невріт (від грец. νεῦρον — жила, нерв) — те саме, що й *аксон*.

НЕЙРОГЛІ́Я, глія (від грец. νεῦρον — жила, нерв і γλοιός — клей) — складова частина *нервової тканини,* що заповнює проміжки між нервовими клітинами (*нейронами*), їхніми відростками й мозковими капілярами. Н. поділяють на макроглію і мікроглію. Макроглія походить з *ектодерми* і складається з епендими, астроглії та олігоглії. Клітини епендими мають циліндричну форму, щільно прилягають одна до одної; вистеляють шлуночки головного мозку й центр. канал спинного мозку. Астроглія — зірчасті клітини, що, сплітаючись своїми відростками, утворюють остов мозку; осн. елемент *гематоенцефалічного бар'єру*; регулює *водно-сольовий обмін*. Клітини олігоглії дрібніші, з короткими відростками, оточують переважно тіла нейронів і *аксони*; беруть участь в утворенні *мієлінових оболонок* аксонів; забезпечують транспорт речовин у нейрони. Мікроглія представлена поодинокими клітинами з невеликими відростками; розвивається з *мезенхіми*. Клітини її здатні до *фагоцитозу* і виконують у *нервовій системі* захисні функції.

НЕЙРОГОРМО́НИ (від грец. νεῦρον — жила, нерв і *гормони*), нейросекрети — біологічно активні речовини, виробляються нейросекреторними клітинами і виділяються в кров або тканинну рідину. Більшість Н.— *пептиди* (*вазопресин,* кортиколіберин та ін.), деякі — *катехоламіни*. Н. регулюють діяльність клітин деяких ендокринних *залоз* (див. *Рилізинг-гормони*), впливають на клітини ін. органів. Місце *біосинтезу* пептидних Н.— *ендоплазматична сітка* тіла *нейрона*. У головному мозку ссавців Н. виробляються у нейросекреторних клітинах *гіпоталамуса*. Див також *Нейросекреція*.

НЕ́ЙРО-ГУМОРА́ЛЬНА РЕГУЛЯ́ЦІЯ (від грец. νεῦρον — жила, нерв і лат. humor — рідина) — регуляція діяльності різних систем організму тварин і людини, що здійснюється за участю *нервової системи* і гуморальних факторів (біологічно активних речовин — *метаболітів, гормонів, медіаторів* тощо), які переносяться кров'ю, лімфою і тканинною рідиною. Поєднання нервових і гуморальних компонентів забезпечує тривалість регуляції. Н. р. підтримує сталість внутр. середовища (*гомеостаз*). Нервові й гуморальні процеси тісно взаємозв'язані і взаємообумовлені. Нервова система впливає на утворення, надходження в кров, лімфу і тканинну рідину та перенесення цими рідинами біологічно активних речовин, зокрема на функцію ендокринних *залоз* (напр., гіпоталамус впливає на утворення гормонів *гіпофіза,* які, в свою чергу, активізують діяльність щитовидної, статевих і кіркової речовини надниркових залоз). У свою чергу, гуморальні фактори діють на нервову систему, спричинюючи певні зміни в організмі. Цей вплив може бути або рефлекторним, коли зміни складу крові й лімфи подразнюють інтерорецептори (див. *Рецептори*), або прямим, коли біологічно активні речовини впливають безпосередньо на нервові клітини (напр., вуглекислий газ, що утворюється в процесі *обміну речовин,* надходячи у кров, впливає на дихальний центр головного мозку). Див. також *Гуморальна регуляція, Нервова регуляція*.

Літ.: Комісаренко В. П. Регулятори життєвих процесів. К., 1979.

В. П. Комісаренко.

НЕЙРОДЕРМІ́Т (від грец. νεῦρον — жила, нерв і δέρμα — шкіра) — шкірне захворювання, характерною ознакою якого є свербіння шкіри. В основі Н. лежить порушення стану нервової системи, спадкова схильність, порушення функції залоз внутр. секреції, захворювання шлунково-кишкового тракту та ін. Розрізняють Н. обмежений, дифузний і ексудативний. Перебіг Н. тривалий. На початку захворювання шкіра свербить на обмежених ділянках тіла (переважно в ліктьових і колінних згинах, на потилиці тощо). Від постійного розчухування з'являються дрібні вузлики, вкриті тонкими лусочками, шкіра в ділянках вогнищ суха, шорстка, потовщена. Інші спостерігаються мокнучі ділянки. Лікування медикаментозне (вітаміни групи В, гормони, мазі тощо), курортне.

НЕЙРОЕНДОКРИНОЛО́ГІЯ (від грец. νεῦρον—жила, нерв та *ендокринологія*) — розділ ендокринології, що вивчає утворення *нейрогормонів* спеціалізованими нервовими клітинами, а також роль цих гормонів у взаємодії *центральної нервової системи* з ендокринною системою організму. Н. пов'язана з багатьма науками, зокрема *гістологією, біохімією* та *нейрофізіологією*. Як окремий розділ ендокринології Н. оформилася в 50-і рр. 20 ст. Цьому сприяло відкриття *нейросекреції* та описання ворітної системи вен, які зв'язують *гіпоталамус* з *гіпофізом* (австр. вчені Г. Т. Поуп, 1930, та Г. Б. Вислоцький, 1936). На основі цих відкриттів англ. вчений Дж. В. Гарріс створив теорію гіпоталамічного контролю секреції гормонів передньої частки гіпофіза (аденогіпофіза). Доведено, що, незважаючи на відсутність секреторних нервових волокон від мозку до аденогіпофіза, центр. нервова система контролює діяльність цієї залози за допомогою хім. речовин (*рилізинг-гормонів*), які виробляються в нейросекреторних клітинах гіпоталамуса і надходять до гіпофіза по ворітних венах. З'ясовано хім. будову рилізинг-гормонів, деякі з них синтезовано і впроваджено в клінічну практику (Р. Гійємен та Е. В. Шеллі). Завдяки тому, що аденогіпофіз зв'язаний з основними залозами внутрішньої секреції за допомогою тропних гормонів, які виробляються в ньому, центр. нервова система впливає через гіпофіз на всю ендокринну систему. *Нервові центри* гіпоталамуса об'єднуються з гіпофізом та залозами внутр. секреції в цілісні нейроендокринні системи, які регулюють такі важливі процеси, як *проміжний обмін,* ріст і розвиток організму, *адаптація* тощо. Прикладом нейроендокринної системи є гіпоталамо-гіпофізарно-наднир-

кова система. Нервовий центр гіпоталамуса під впливом *імпульсів нервових* та змін складу крові посилює виділення кортикотропін-рилізинг-гормона, що стимулює секрецію *адренокортикотропного гормона* гіпофіза. Останній впливає на функцію *надниркових залоз*, гормони яких — *кортикостероїди* — регулюють *обмін речовин*, пристосовуючи його до потреб організму, зокрема при *стресі*. В свою чергу, кортикостероїди при надлишку їх у крові гальмують діяльність нейронів гіпоталамічного центру, припиняючи виділення кортикотропін-рилізинг-гормона. Подібна взаємодія нервових та ендокринних елементів характерна для гіпоталамо-гіпофізарно-гонадної системи, що регулює функцію *репродуктивних органів*, та для ін. нейроендокринних систем. Гормони та їхні похідні (див. *Опіоїдні пептиди*) впливають і на функцію ін. відділів нервової системи. Такі двосторонні зв'язки забезпечують узгодженість взаємодії нервової та ендокринної систем. Координацію досліджень у галузі Н. здійснює Міжнародне т-во нейроендокринологів, що видає наук. журнал «Neuroendocrinology». Розвиткові Н. в СРСР сприяли праці вчених А. Л. Полєнова, М. І. Митюшова, В. Г. Шаляпіної, Є. В. Науменка, В. М. Бабичева та ін., зокрема укр.— Б. В. *Алешина*, Б. Г. Новикова, Н. В. Поповиченко та ін. В УРСР питання Н. вивчають в н.-д. ін-тах ендокринології (Київ, Харків) та на кафедрах університетів.

Літ.: Алешин Б. В. Гистофизиология гипоталамо-гипофизарной системы. М., 1971; Поповиченко Н. В. Роль гипоталамической нейросекреторной системы в приспособительных реакциях организма. (К проблеме нейрогормональных взаимоотношений). К., 1973; Neuroendocrinology, v. 1—2. New-York — London, 1966—67.

К. І. Несен.

НЕЙРО́Н, неврон (від грец. νεῦρον — жила, нерв) — нервова клітина, основний структурний і функціональний елемент *нервової системи*. Складається із тіла і відростків (*аксона, дендритів*; див. мал.). Крім характерних для тваринних клітин *органоїдів*, у *цитоплазмі* (нейроплазмі) Н. завжди містяться *нейрофібрили* і т. з. тигроїдна речовина. Розрізняють Н. чутливі (аферентні), які сприймають інформацію із зовн. середовища або з рецепторних клітин (див. *Рецептори*); ефекторні (еферентні), які посилають *імпульси нервові* до виконавчих органів (напр., мотонейрони — до м'язів); вставні (інтернейрони), які зв'язують один Н. з іншим. За формою тіла та кількістю відростків розрізняють Н. уніполярні (з одним т. з. вставним відростком, тіло більш-менш кулястої форми), біполярні (з двома відростками, тіло видовжене), мультиполярні (з багатьма відростками, тіло неправильної багатокутної форми). Розміри Н. різні: у ссавців, у т. ч. людини,— від 5—7 до 150 мкм, у безхребетних — до 500 мкм. Н. зв'язуються один з одним, а також з органами і тканинами, які вони іннервують, за допомогою своїх відростків, що їх кінцеві відділи утворюють *нервові закінчення*. Тіла Н. містяться переважно в *центральній нервовій системі* або в *гангліях*, а відростки, об'єднуючись, утворюють *нервові волокна*.

НЕЙРО́ННА ТЕО́РІЯ, теорія контакту — теорія, яка стверджує, що *нервова система* утворена цілком відокремленими *нейронами*, які взаємодіють між собою в місцях контакту. Контакти мають складну будову і наз. *синапсами*. Дані про це були одержані С. *Рамон-і-Кахалем*, О. О. *Заварзіним*, Б. І. Лаврентьевим та ін. при вивченні мікроскопічної будови нервової системи, її *зародкового розвитку*, а також *дегенерації* і *регенерації* нейронів. До цього існувала теорія, за якою речовина одного нейрона переходить в речовину іншого без перерви, а цю безперервність нервової тканини забезпечують *нейрофібрили*.

НЕЙРОПЛЕГІ́ЧНІ ЗА́СОБИ (від грец. νεῦρον — жила, нерв і πληγή — удар, ураження) — лікарські речовини, що мають здатність заспокоювати, зменшувати напруженість і хвилювання, розслабляти м'язи. Належать до *психотропних засобів*.

НЕЙРОПСИХОЛО́ГІЯ — галузь *психології*, що вивчає мозкову основу психічних процесів і їхній зв'язок з окремими системами *головного мозку*. Становлення Н. пов'язане з успіхами *неврології* та *нейрохірургії*, які дали велику кількість спостережень про зв'язок порушення тієї або ін. психічної функції з ураженням певної ділянки мозку. В сучас. Н. застосовують методи електрофізіології, мікроелектродної техніки, метод вживлених електродів, метод викликаних потенціалів, методи подразнення і руйнування окремих мозкових структур та ін. Розвиваються й методи *біоніки* та матем. моделювання нейропсихічних процесів. Теор. основи сучас. Н. базуються на принципі функціональних систем, який висунув П. К. *Анохін*: складні форми психічної діяльності, які сформувалися в процесі сусп. розвитку і є вищими формами свідомого відображення дійсності, являють собою складні функціональні системи, в організації яких бере участь комплекс зон мозку, склад яких динамічний, визначається результатом системи і має певну внутр. архітектоніку. Існують і крайні теор. течії Н.— локалізаціолізм та еквіпотенціолізм, пов'язані з уявленнями про локальний або розлитий характер зв'язку психічних процесів з структурами мозку. Н. має важливе значення для розуміння механізмів *психічних процесів*. Великий внесок у розвиток Н. зробили Л. С. *Виготський*, О. Р. *Лурія*, О. М. *Леонтьєв*, Н. П. Бехтерева (СРСР), О. Зангвілл (Великобританія), Е. Вейгль (НДР), Б. Мілнер (Канада), Х. Л. Тойбер, К. Прибрам (США), А. Екаен (Франція) та ін. Працює міжнар. т-во нейропсихологів. Виходять журнали «Neuropsychologia» (з 1963), «Cortex» («Кора мозку»; з 1964).

Літ.: Анохин П. К. Биология и нейрофизиология условного рефлекса. М., 1968; Лурия А. Р. Основы нейропсихологии. М., 1973.

А. М. Карпухіна.

НЕЙРОСЕКРЕ́ЦІЯ (від грец. νεῦρον — жила, нерв і лат. secretio — відділяння) — здатність особливих (нейросекреторних) клітин *нервової тканини* виробляти *нейрогормони*, що надходять у кров та *спинномозкову рідину*. Нервовим клітинам звичайного типу властиве вироблення *медіаторів*. Н. зумовлена рядом клітинних процесів, внаслідок яких у нейросекреторних клітинах утворюються гранули секрету в перикаріоні (навколо ядра). Потім гранули переміщуються в кінцеві закінчення *аксонів* і виділяються в *міжклітинну рідину* чи кров, або в ендокринні залози (напр., *гіпофіз*). Нейросекреторні клітини є у безхребетних тварин усіх типів (крім губок, кишковопорожнинних та погонофор); найбільшого розвитку вони досягли у членистоногих і хребетних.

НЕЙРОТИ́ЗМ (від грец. νεῦρον — жила, нерв) — характерологічна особливість людини, що виражається в схильності до невротичних реакцій, нервових зривів, стану тривоги та ін. Зумовлюється як певними особливостями типологічного складу нервової системи індивіда, так і тривалими несприятливими умовами життя й виховання.

НЕЙРОФІБРИ́ЛИ (від грец. νεῦρον — жила, нерв і лат. fibrilla — волоконце) — ниткоподібні утвори в нервових клітинах (*нейронах*) і їхніх відростках (гол. чин. *аксонах*). Н. розміщуються у вигляді густої сітки в тілі клітини або паралельно одна одній у її відростках. Серед Н. відростків розрізняють трубчасті (нейротрубули), що, як вважають, забезпечують транспорт речовин по аксону, і ниткоподібні (нейрофіламенти), яких багато в кінцевих ділянках ростучих аксонів.

НЕЙРОФІБРОМАТО́З, нейрофіброматоз, хвороба Реклінгаузена — системне захворювання, при якому виникають множинні пухлинні вузли по ходу нервових стовбурів і нервових закінчень у шкірі, кістках, залозах внутр. секреції та пігментні плями на шкірі. Найчастіше спостерігається у чоловіків, виникає у дитячому віці. Нейрофіброматозні вузли звичайно утворюються на спині, шиї, зрідка — на кінцівках; найчастіше уражаються нервові сплетення (шийне, плечове) та сідничний нерв. Вузли бувають одиночні (у вигляді яйцеподібної щільної пухлини) або множинні. Перебіг Н. тривалий, доброякісний, однак хвороба може прогресувати. Лікування здебільшого хірургічне.

НЕЙРОФІЗІОЛО́ГІЯ — розділ *фізіології*, що вивчає функції *нервової системи* (НС). Наукові уявлення про принципи функціонування НС висунув ще в 17 ст. Р. *Декарт*, проте як наука Н. розвивається з 1-ї пол. 19 ст., коли для вивчення НС почали застосовувати експериментальні методи (англ. учений

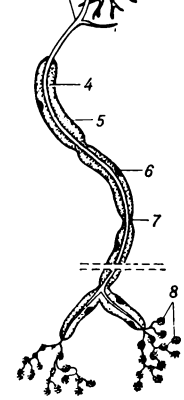

Схематичне зображення **нейрона:**
1 — дендрити; *2* — тіло клітини; *3* — аксонний горбик (тригерна ділянка); *4* — аксон; *5*— мієлінова оболонка; *6* — ядро шваннівської клітини; *7* — перехват Ранв'є; *8* — ефекторні нервові закінчення.

Ч. Белл і франц. — Ф. Мажанді та ін.). Важливим етапом у розвитку Н. стало відкриття І. М. *Сеченовим* (1863) центр. *гальмування*, яке поряд із *збудженням* лежить в основі всіх форм мозкової діяльності. В 2-й пол. 19 ст. було одержано детальні відомості про функціональне значення різних відділів НС та про осн. закономірності їхньої рефлекторної діяльності (праці рос. вчених М. Є. Введенського, В. М. Бехтерева, П. В. Овсянникова, М. О. Мирославського, англ.— Ч. Шеррінгтона, франц.— П. Флуранса, італ.— Л. Лючіані та ін.). Експериментальне вивчення функцій *кори великих півкуль головного мозку* почалося з дослідів по подразненню та видаленню їх (праці нім. учених Ф. Гольца, Г. Фрітча та Е. Гітціга); особливо велике значення мало створення І. П. Павловим методу *умовних рефлексів* і застосування його для об'єктивного дослідження *вищої нервової діяльності*. З'ясуванню природи процесів збудження та гальмування сприяла розробка способів точної реєстрації електр. коливань, які лежать в основі цих процесів і тому найточніше відображають їхній перебіг (нім. вчені Г. Гельмгольц, Е. Дюбуа-Реймон, Л. Герман, Е. Пфлюгер, рос.— М. Є. Введенський, О. Ф. Самойлов, нідерл.— В. Ейнтховен, амер.— Дж. Ерлангер, Г. Гассер та ін.). В сучас. Н. особливо широко застосовується пряма реєстрація процесів, що відбуваються в окремих нервових клітинах, за допомогою мікроелектродів. Така реєстрація дала змогу точно виміряти розвиток процесів збудження та гальмування в нервових клітинах різного типу, з'ясувати внутрішньоклітинні механізми й закономірності їх синаптичної (див. *Синапси*) передачі, дослідити способи кодування та переробки інформації в НС тощо. Важливу роль у розвитку сучас. Н. відіграють електронно-мікроскопічне дослідження структури НС, застосування електронно-обчислювальної техніки. Н. тісно змикається з такими дисциплінами, як нейрокібернетика (див. *Кібернетика біологічна*), нейрохімія, нейробіоніка (див. *Біоніка*).

Літ.: Общая физиология нервной системы. Л., 1979.

П. Г. Костюк.

«НЕЙРОФИЗИОЛО́ГИЯ» — науковий періодичний орган Відділення фізіології АН СРСР і Відділення біохімії, фізіології і теоретичної медицини АН УРСР. Засн. 1969 (редакція — при *Фізіології інституті* ім. О. О. Богомольця). Журнал публікує статті з проблем заг. фізіології нервової системи, фізіології нервових сіток і центрів, нервових механізмів регуляції системних функцій, функціональної морфології і моделювання функцій нервової системи. Видається раз на 2 місяці.

НЕЙРОХІРУРГІЇ КИЇВСЬКИЙ НАУКО́ВО - ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1927 як Київ. психоневрологічний ін-т; сучас. назва з 1980. У структурі ін-ту — 7 відділень, 6 лабораторій, 3 відділи. Ін-т розробляє проблеми: «Біологічні властивості, діагностика і хірургічне лікування пухлин центральної нервової системи», «Патогенез, діагностика і лікування черепномозкової травми», «Хірургічна патологія судин головного мозку і магістральних судин голови», «Проблема болю», «Комбіноване лікування злоякісних пухлин головного мозку при застосуванні хіміотерапії», «Проблеми функціональної нейрохірургії». В ін-ті працювали О. І. *Арутюнов*, Б. М. *Маньківський* та ін. видатні вчені. Ін-т є провідним центром в УРСР з організації нейрохірургічної допомоги, підготовки нейрохірургів (підготовлено понад 1 тис. чол.) та спеціалістів суміжних професій. Ін-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1977).

А. П. Ромоданов

НЕЙРОХІРУРГІ́Я — галузь клінічної медицини, що розробляє методи діагностики і хірургічного лікування ушкоджень *нервової системи*. Основними розділами Н. є: нейротравматологія, нейроангіологія (наука про ураження судин мозку), нейроонкологія, хірургія ускладнень і наслідків інфекційних і запальних процесів нервової системи, вад її розвитку, функціональна нейрохірургія (хірургічне лікування епілепсії, підкіркових гіперкінезів, невтоленного болю), психохірургія (лікування деяких проявів гострих і хронічних психічних захворювань). Н. як самостійна дисципліна відокремилася на поч. 20 ст. Цьому сприяли успіхи фізіології, неврології, рентгенології, патоморфології, біохімії, анестезіології, терапії, удосконалення хірургічної і медичної техніки тощо. Становленню Н. в Росії сприяли праці М. І. *Пирогова*, М. В. *Склифосовського*, В. І. Разумовського та ін. В 1898 В. М. *Бехтерєв* відкрив при клініці нервових і психічних хвороб Військово-мед. академії першу в світі нейрохірургічну операційну, в якій працював Л. М. Пусепп. Справжнього розвитку вітчизн. Н. набула лише після Великої Жовтн. соціалістичної революції. У 1926 в Ленінграді за ініціативою С. П. Федорова і О. Г. Молоткова був створений перший у світі Ін-т хірургічної невропатології, що 1938 за пропозицією А. Л. Полєнова був реорганізований в Ін-т нейрохірургії. У Москві М. Н. *Бурденко* і В. В. Крамер 1929 відкрили нейрохірургічну клініку (з 1934 — Ін-т нейрохірургії, з 1944 — Ін-т нейрохірургії АМН СРСР). Зі створенням цих ін-тів формується єдина рад. нейрохірургічна школа, яка зробила великий внесок у розробку комплексного дослідження і лікування хворих, у вивчення функцій і структур нервової системи при порушеннях різних її відділів, впливу цих процесів на цілісний організм. Значний вплив на розвиток Н. за рубежем мали праці Г. *Кушінга*, І. Данді, П. Бюсі (США), У. Пенфілда (Канада), В. Хорслі (Великобританія), Т. де Мартеля, Р. Леріша (Франція), О. Ферітера (Німеччина), Х. Олівекрона (Швеція) та ін. Виділення Н. в самостійну клінічну дисципліну дало змогу організувати кваліфіковану нейрохірургічну допомогу пораненим у роки Великої Вітчизн. війни. На Україні у 90-х рр. минулого століття хірурги К. Н. Сапежко, Б. С. Козловський та інші вперше здійснили видалення внутрішньочерепних пухлин, П. В. Волкович, О. В. Тихонович, О. Л. Рава, М. К. Лисенков та ін. запропонували методи хірургічного лікування травм і природжених захворювань нервової системи. Нейрохірургічні втручання на поч. 20 ст. провадили П. С. Бабицький (Київ), Е. К. Істомін (Харків). Першими осередками розвитку Н. на Україні були клініки при Н.-д. ін-ті психоневрології у Харкові (1931), де працював З. Й. Гейманович, і у Києві (1935), в якому працював П. С. Бабицький. В 1935 при Харківському мед. ін-ті була відкрита нейрохірургічна клініка (В. М. *Шамов*). У Києві до Великої Вітчизн. війни певну роботу в галузі Н. проводили О. П. *Кримов*, І. М. *Іщенко*, М. Б. Юкельсон, Л. Л. Корейша, в Харкові — Ф. Ю. Розе, С. Ю. Мінкін. В 1950 нейрохірургічна клініка Київ. н.-д. психоневрологічного ін-ту була реорганізована в *Нейрохірургії київський науково-дослідний інститут*, який очолював О. І. *Арутюнов*; він же створив школу укр. рад. нейрохірургів і заклав основи розвитку Н. як галузі охорони здоров'я і медичної науки на Україні. Тепер у кожній обл. лікарні є нейрохірургічне відділення, у великих населених центрах — міські нейротравматичні відділення. З 1977 створені спеціалізовані міжобласні нейрохірургічні центри. Організаційну, лікувальну, науково-методичну роботу і підготовку кадрів нейрохірургів в УРСР очолює Київ. н.-д. ін-т нейрохірургії, а також кафедри мед. ін-тів та інститутів удосконалення лікарів (у Києві, Донецьку, Запоріжжі, Харкові). Головні напрями досліджень у галузі нейрохірургії в УРСР: вивчення реакцій мозку на ріст пухлин і травми (співвідношення загальномозкових і вогнищевих реакцій), проблем набряку і набрякливості мозку, кровообігу мозку при патологічних процесах, хірургічне лікування пухлин, інсультів мозку, аневризм мозкових судин, епілепсії, травм спинного мозку тощо. В СРСР 1947 створено Всесоюзне т-во нейрохірургів, з 1937 видається журнал «Вопросы нейрохирургии». У Києві виходить темат. міжвідомчий збірник «Нейрохірургія».

Літ.: Иргер И. М. Нейрохирургия. М., 1971; Ромоданов А. П. [та ін.]. Атлас топической диагностики заболеваний нервной системы. К., 1979.

А. П. Ромоданов.

НЕ́ЙРУЛА (лат. neurula, від грец. νεῦρον — жила, нерв) — стадія розвитку *зародка* хордових тварин і людини (настає за *гаструлою*), на якій відбувається процес *нейруляції*. Н. наз. і зародок на цій стадії розвитку.

НЕЙРУЛЯ́ЦІЯ — процес утворення нервової трубки під час *зародкового розвитку* хордових тварин і людини. При Н. зовн. *зародковий листок — ектодерма* на спин-

До ст. **Новаківський О. Х.**

1. Портрет Г. Голубовської. 1930.
2. Автопортрет з дружиною. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.
3. Музика. 1929.
4. Натюрморт. Пастель. 1916. Львівський музей українського мистецтва.

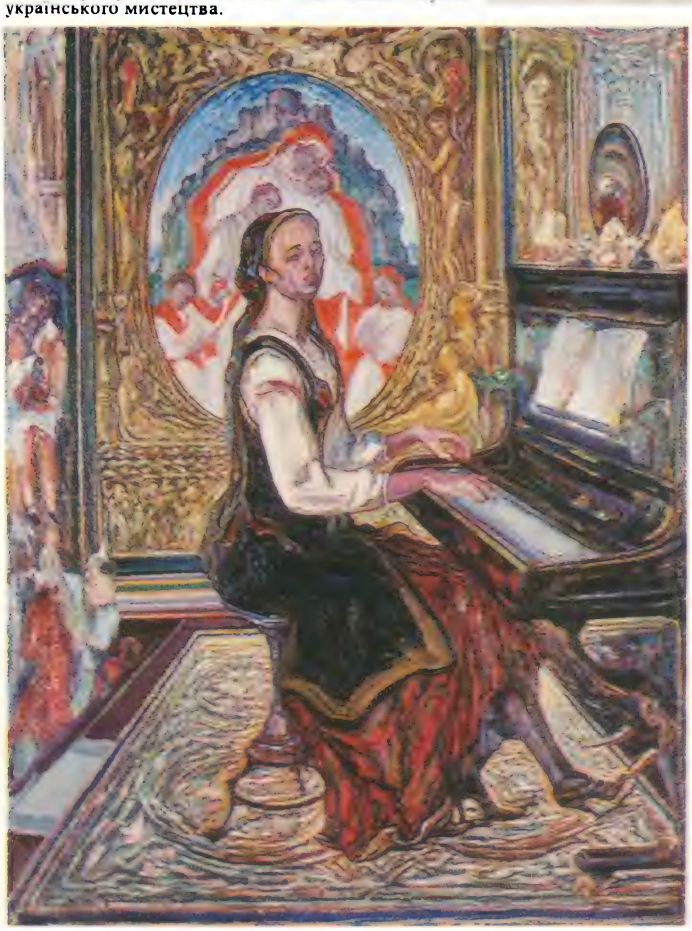

До ст. **Ірод Ф. Ф.**

1. Ескіз декорації до опери «Ярослав Мудрий» Г. І. Майбороди, 1975.

2. Ескіз декорації до опери Т. М. Хренникова «В бурю» 1973. Обидва — Київський театр опери та балету імені Т. Г. Шевченка.

3. Ескіз костюма Мурмана до опери З. П. Паліашвілі «Абесалом і Етері». 1972.

4. Ескіз костюма Хазяйки Мідної гори до балету «Кам'яна квітка» С. С. Прокоф'єва. 1965. Обидва — Київський театр опери та балету імені Т. Г. Шевченка.

1

2

3

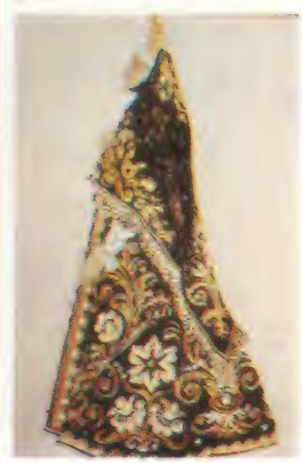

4

ній стороні зародка (*нейрули*) потовщується і утворює нервову пластинку з валиками по краях. Середня частина нервової пластинки поглиблюється, а її краї разом з валиками зближуються і змикаються по середній лінії, утворюючи нервову трубку, що являє собою зачаток *центральної нервової системи*. Ектодерма, що залишилась над нервовою трубкою, змикається і утворює покривний *епітелій*. В період Н. в *ентодермі* і *мезодермі* також відбуваються вичленування зачатків окремих систем органів. Наприкінці Н. зародок має план будови дорослого організму: на спинній стороні розміщується нервова трубка, під нею — хорда, під хордою — кишечник.

НЕЙСТО́Н (від грец. νευστός — плавучий) — сукупність організмів континентальних та морських водойм, які живуть і переміщаються по поверхневій плівці води зверху (е п і н е й с т о н) чи знизу (г і п о н е й с т о н) або прикріплюються до неї. Н. утворюють комахи (*вертячкові*, водомірки, личинки комарів), деякі *гіллястовусі ракоподібні*, *найпростіші*, одноклітинні *водорості* та ін. Н. поширений здебільшого в прісноводних водоймах. До морського гіпонейстону відносять також мальків риб, дрібних ракоподібних та ін. насельників поверхневого шару води (0—5 см), які живуть там цілу добу або тільки вночі.

НЕЙТРАЛІЗА́ЦІЯ (франц. neutralisation, від лат. neuter — ні той, ні інший), нейтралізації реакція — хімічна реакція між еквівалентними кількостями речовин з властивостями *кислоти* і *основи*, внаслідок якої втрачаються характерні кислотні і, відповідно, основні властивості обох сполук. Напр., $HCl + NaOH = NaCl + H_2O$ або спрощено: $H^+ + OH^- \rightarrow H_2O$. Якщо в реакцію Н. вступає слабка кислота або слабка основа, то реакція є зворотною і до кінця не іде: у системі залишається невелика кількість H^+ або OH^-. Точка еквівалентності реакції Н. визначається за зміною *водневого показника* титрованої суміші в ході реакції. На Н. грунтуються деякі методи *титриметричного аналізу*. Н. широко використовують при хім. контролі багатьох виробництв, у наук. дослідженнях тощо.

Є. Ю. Перш.

НЕЙТРАЛІТЕ́Т (нім. Neutralität, від лат. neuter — ні той, ні інший) — у міжнародному праві становище (статус) держави, що не бере участі у війні, зберігає мирні відносини з воюючими сторонами і не подає жодній з них воєнної допомоги. Права та обов'язки нейтральних д-в під час війни закріплено в *Гаагських конвенціях 1899 і 1907*. Конвенції передбачають недоторканність території нейтральних д-в, заборону використовувати її для будь-яких воєнних дій тощо. Нейтральна д-ва зобов'язана не допускати на своїй території формування військ. загонів, вербування військ, спорудження і виходу в море суден, призначених для участі у воєнних діях. Про свій Н. д-ви звичайно заявляють на початку воєнних дій між ін. д-вами, але можуть зробити це ще в мирний час. Ряд д-в, напр., Швейцарія (за доктриною політ. департаменту 1945), Австрія (за союзним конституц. законом 1955) дотримують постійного нейтралітету.

«НЕЙТРА́ЛЬНА ЗО́НА» — територія завширшки 10 км між кордонами Рад. Росії і окупованої австро-нім. загарбниками України (див. *Австро-німецька окупація України 1918*). «Н. з.» було встановлено договором про перемир'я, укладеним 4.V 1918 делегацією Рад. Росії і представниками нім. окупаційного командування. Восени 1918 в «Н. з.» формувалися збройні сили Рад. України (*Перша Українська радянська дивізія*, *Друга Українська радянська дивізія*), які почали бойові дії проти австро-нім. окупантів, *гетьманщини* й петлюрівської *Директорії*.

НЕЙТРИ́ННА АСТРОНО́МІЯ — розділ *астрофізики*, що вивчає космічні об'єкти шляхом реєстрації їхнього нейтринного випромінювання. Н. а. використовує винятково проникну здатність *нейтрино*, для яких *зорі* й *галактики* здебільшого наскрізь прозорі. Нейтрино, зокрема, виникають при *термоядерних реакціях*, що відбуваються в надрах зір. Вважають, що прозорість зорі для власного нейтринного випромінювання — одна з причин *колапса гравітаційного* зорі після вичерпання термоядерних джерел енергії. Зовні ця подія спостерігається як явище *наднової зорі*.

Н. а.— засіб експериментального вивчення зоряних надр. Прикладом такого експерименту є спроба реєстрації сонячних нейтрино. З цією метою у 1968 в США на глибині 1480 м під землею було споруджено радіохім. детектор з 610 т рідкого перхлоретилену, принцип роботи якого полягає в підрахунку кількості ядер аргону, що утворились при взаємодії сонячних нейтрино з ядрами хлору. В експерименті зареєстровувалось 0,3—0,4 ядра аргону на добу замість 0,9, як передбачає стандартна модель внутр. будови Сонця. Остаточної розгадки цієї розбіжності поки що не знайдено. На ін. принципі збудовано рад. установки: Баксанський нейтринний телескоп (Пн. Кавказ) і Артемівський нейтринний детектор. Обидві — гігантські підземні споруди, здатні реєструвати короткочасні (10—30 с) спалахи нейтринного випромінювання від наднових зір. Питання про взаємодію нейтрино з ін. *елементарними частинками* має велике значення при розв'язуванні космологічних проблем, коли важливо оцінити внесок нейтрино у серед. густину матерії у Всесвіті. Масу нейтрино необхідно враховувати також при вивченні ранніх стадій розширення Всесвіту (див. *Космологія*), коли первісна гаряча плазма стала неоднорідною, утворивши потім скупчення галактик, галактики, зірки. У 1980 рад. фізики одержали експериментальні дані, що свідчать про наявність у нейтрино малої, але відмінної від нуля маси спокою. Якщо ці результати підтвердяться, то доведеться значно змінити сучас. космологічні моделі, в яких не враховувалась прихована маса нейтрино.

Л. М. Шульман.

НЕЙТРИ́НО (італ. neutrino, зменшене від neutróne — *нейтрон*), ν — стабільна електрично нейтральна *елементарна частинка* зі *спіном* $^1/_2$ і масою, набагато меншою за масу *електрона*. Належить до класу *лептонів* і бере участь (крім гравітаційних) лише в *слабких взаємодіях*. За сучас. теор. уявленнями, існує кілька типів Н., кожен з яких при взаємодії елементарних частинок виступає в парі з певним зарядженим лептоном. Кожному типу Н. відповідає *античастинка* (антинейтрино, $\tilde{\nu}$) з протилежними *лептонним зарядом* і спіральністю λ — проекцією спіну частинки на напрям її руху. Всі Н.— лівоспіральні ($\lambda = -^1/_2$), а антинейтрино — правоспіральні ($\lambda = +^1/_2$). Експериментально доведено існування електронного (ν_e) і мезонного (ν_μ) нейтрино. Н. першого типу та його античастинка ($\tilde{\nu}_e$) народжуються в парі з електроном або *позитроном* (напр., при *бета-розпаді*), а Н. другого типу і його античастинка ($\tilde{\nu}_\mu$) — в парі з *мюоном* (напр., при розпаді заряджених *мезонів*). Ведуться експериментальні пошуки Н. третього типу — т. з. тау-нейтрино, яке випромінюється при розпаді важкого τ-лептона. Імовірно, що Н. такі ж поширені в природі частинки, як і *фотони*. Вони випромінюються внаслідок ядерних перетворень у надрах Землі і її атмосфері, всередині Сонця і зір. Припускають, що потужні потоки Н. генеруються при *колапсі гравітаційному*. Енерг. спектр Н. дуже широкий — від $\sim 10^{-4}$ еВ (реліктові Н., див. *Реліктове випромінювання*) аж до 10^{20} еВ (Н., що утворюються при взаємодії *космічного проміння* з атомними ядрами космічного середовища). Штучними джерелами Н. (точніше — антинейтрино) низьких енергій є *ядерні реактори*, Н. більш високих енергій (до сотень ГеВ) генерують *прискорювачі заряджених частинок*.

Н. характеризуються надзвичайно великою проникною здатністю. Так Н., що виникають у ядерних реакціях, можуть, напр., вільно проходити крізь Землю і Сонце, практично не зазнаючи зіткнень. Ця обставина утруднює реєстрування Н., проте робить їх важливим інструментом як для дослідження структури мікросвіту, так і вивчення будови і еволюції Всесвіту в цілому (див. *Нейтринна астрономія*).

Гіпотезу про існування нейтральної частинки з надзвичайно великою проникною здатністю, яка випромінюється разом з електроном при β-розпаді, висловив 1930 В. *Паулі*. Після відкриття 1932 нейтрона Е. *Фермі* запропонував назвати її нейтрино.

НЕЙТРО́Н (англ. neutron, від лат. neuter — ні той, ні інший), *n* — електрично нейтральна *елементарна частинка* з масою спокою $m_n = 1{,}6749 \cdot 10^{-27}$ кг, *спіном* $^1/_2$ і *магнітним моментом* $\mu_n =$

З. І. Некрасов.

М. М. Некрасов.

= —1,913 $\mu_{яд}$, де $\mu_{яд}$ — ядерний *магнетон*. Належить до класу *баріонів*. Відкрив Н. 1932 Дж. *Чедвік*. З Н. і *протонів* (їхня спільна назва — *нуклони*) складаються всі *атомні ядра* (крім ядра легкого ізотопу водню). У вільному стані Н. нестійкий, він розпадається на протон, *електрон* і *антинейтрино з піврозпаду періодом* $T_{1/2}$ = = (1,01 ± 0,03) · 10^3 с. Взаємодіючи з атомними ядрами речовини, вільні Н. спричинюють різноманітні *ядерні реакції*, зокрема радіаційне захоплення Н. і поділ важких ядер. Н. застосовують в *атомній енергетиці*, *нейтронографії*, *радіоактиваційному аналізі*, а також для одержання штучних *радіоактивних ізотопів*. *Античастинкою* щодо Н. є антинейтрон, який відрізняється від Н. знаком магн. моменту. Див. також *Нейтронна фізика*.

НЕЙТРО́ННА БО́МБА — різновид ядерних боєприпасів з підвищеним виходом нейтронного випромінювання, в яких використовують *ядерні реакції* поділу та синтезу. Осн. вихідними речовинами в Н. б. є суміш *дейтерію* і *тритію*. Ланцюгова реакція поділу необхідна лише для нагрівання вихідних речовин (до кількох десятків млн. градусів С).

Основна частина енергії вибуху Н. б. утворюється при ядерній реакції синтезу і виділяється в простір гол. чин. у вигляді потоку швидких *нейтронів*. Нейтрони спричинюють осн. уражаючу дію на особовий склад військ, у т. ч. і на той, що перебуває в танках, укриттях і т. п. Рад. Союз, вся прогресивна громадськість світу рішуче виступають проти виробництва і розгортання нейтронної зброї — нового засобу масового знищення людей.

НЕЙТРО́ННА СПЕКТРОСКОПІ́Я — див *Нейтронна фізика*.

НЕЙТРО́ННА ФІ́ЗИКА — галузь *ядерної фізики*, яка вивчає взаємодію *нейтронів* з речовиною. Характер цієї взаємодії залежить від кінетичної енергії E нейтронів, які в Н. ф. умовно поділяють на повільні ($E < 10^5$ еВ) та швидкі ($E > 10^5$ еВ). Серед повільних розрізняють ультрахолодні ($E < 10^{-7}$ еВ), холодні ($E = 10^{-4} \div 5 \cdot 10^{-3}$ еВ), теплові ($E = 5 \cdot 10^{-3} \div 0{,}5$ еВ), резонансні ($E = 0{,}5 \div 10^4$ еВ) та проміжні ($E = 10^4 \div 10^5$ еВ). Нейтрон, як і будь-яка мікрочастинка, характеризується хвильовими властивостями. Довжина *Бройля хвилі* вже для теплових нейтронів становить кілька *ангстрем*, а для ультрахолодних — така ж сама, як для *ультрафіолетового проміння*. Тому при взаємодії повільних нейтронів з речовиною спостерігаються явища, аналогічні оптичним, зокрема заломлення і відбивання нейтронних пучків на межі двох середовищ, *дифракція* нейтронів на окремих неоднорідностях та на періодичних структурах. Хвильові властивості швидких нейтронів проявляються в *дифракційних ядерних процесах*. Оскільки нейтрони не мають електр. заряду, їхня взаємодія з речовиною зводиться в основному до пружного та непружного розсіяння на атомних ядрах (див. *Розсіяння мікрочастинок*), а також до захоплення нейтронів ядрами (див. *Ядерні реакції*). Важливим розділом Н. ф. є нейтронна спектроскопія — вивчення структури ядра шляхом дослідження залежності *ефективного перерізу* σ взаємодії нейтронів з атомними ядрами від енергії нейтронів. Найбільш універсальним процесом, який спостерігається на всіх ядрах при будь-якій енергії нейтронів, є пружне розсіяння. Непружне розсіяння стає можливим починаючи з енергії, рівної $(1 + 1/A)E^*$, де A — масове число розсіюючого ядра, E^* — енергія його першого збудженого рівня. Ця енергія, як правило, перевищує десятки кеВ, а для сферичних парно-парних ядер досягає кількох МеВ. Характерною особливістю енерг. залежності σ взаємодії резонансних нейтронів з ядрами є різке зростання (до 10^5 раз) поглинання і розсіяння нейтронів при певних значеннях їхньої енергії — т. з. нейтронні резонанси. До ядерних реакцій під дією нейтронів належать: перехід збудженого складаного ядра в осн. стан з випромінюванням γ-квантів (т. з. радіаційне захоплення), реакції з випромінюванням заряджених частинок (протонів, α-частинок і т. д.) або двох і більше нейтронів, *поділ атомних ядер*. Залежність перерізів реакцій у різних областях енергії для різних ядер може бути дуже різноманітною. Результати нейтронноспектроскопічних досліджень використовують при побудові і перевірці *ядерних моделей*. Н. ф. є наук. основою *атомної енергетики*, її досягнення широко застосовуються при вивченні будови й елементного складу речовини (див. *Нейтронографія, Радіоактиваційний аналіз*). На Україні перші дослідження з Н. ф. почато 1935 в Укр. фізико-тех. ін-ті під керівництвом О. І. *Лейпунського*. Питання Н. ф. вивчають в Ін-ті ядерних досліджень АН УРСР (до 1970 — в Ін-ті фізики АН УРСР) та Київському університеті.

Літ.: Гуревич И. И., Тарасов Л. В. Физика нейтронов низких энергий. М., 1965; Пасечник М. В. Нейтронная физика. К., 1969; Власов Н. А. Нейтроны. М., 1971; Физика быстрых нейтронов. М., 1977; Нейтроны и твердое тело. т. 1. М., 1979.

В. П. Вертебний.

НЕЙТРО́ННІ ЗО́РІ — надгусті зорі, речовина яких складається в основному з виродженого газу *нейтронів* з невеликою домішкою інших *елементарних частинок*. Маса Н. з. близька до маси *Сонця*, радіус ~ 10—20 км, серед. густина ~ $2 \cdot 10^{14}$ г/см^3. Є кінцевими стадіями *еволюції зір* з масами 1,5—2 маси Сонця (див. *Колапс гравітаційний*) і утворюються після спалахів *наднових зір*. Н. з. виявляють себе як *пульсари*, а також як барстери — *зорі* з потужним випромінюванням енергії в рентгенівському діапазоні, що спалахують з величезною енергією. Можливість існування Н. з. вперше передбачив Л. Д. *Ландау* (1932); відкрили їх 1967.

В. В. Цимбал.

НЕЙТРОНОГРА́ФІЯ (від *нейтрон* і грец. γράφω — пишу) — метод дослідження будови речовини, який грунтується на явищі *дифракції* нейтронів. Н. разом з *електронографією* доповнює і значно розширює можливості *рентгеноструктурного аналізу*. Розсіяння нейтронів речовиною, оскільки вони не мають електр. заряду, зумовлене гол. чином їхньою взаємодією з *атомними ядрами*. При цьому розсіююча здатність (точніше т. з. амплітуда розсіяння) повільних нейтронів немонотонно змінюється зі зміною атомного номера хім. елемента і неоднакова для різних *ізотопів* одного й того ж елемента, хоч має в усіх випадках той самий порядок величини. Тому Н. широко застосовують для дослідження структури сплавів сусідніх за ат. н. елементів, а також сполук, що містять водень (зокрема органічних). Взаємодія між магн. моментами нейтронів і електронних оболонок атомів, яка приводить до додаткового, т. з. магнітного розсіяння нейтронів, дає змогу застосовувати Н. для дослідження магн. структури речовини. Внаслідок близькості значень енергії теплових нейтронів і теплових коливань атомів у кристалах, вивчення непружного розсіяння таких нейтронів є універсальним методом дослідження динамічної структури твердого тіла.

В. П. Вертебний.

НЕЙТРОФІ́ЛИ (від лат. neuter — ні той, ні інший і грец. φιλέω — люблю), мікрофаги, спеціальні лейкоцити — одна з форм *лейкоцитів* крові у хребетних тварин і людини. Діаметр 9—12 мкм. Білкові гранули цитоплазми Н. забарвлюються як лужними, так і кислими барвниками (нейтральна зернистість, звідки й назва). За ступенем зрілості Н. розрізняють: *мієлоцити* (юні Н.), паличкоядерні Н. (ядро у вигляді зігнутої палички) та сегментоядерні Н. (з сегментованим ядром). Н. здатні до *фагоцитозу*. У дорослої людини становлять 60% заг. кількості лейкоцитів.

НЕК (англ. neck, букв.— шия) —те саме, що й *жерловина*.

НЕКАПІТАЛІСТИ́ЧНИЙ ШЛЯХ РО́ЗВИТКУ — специфічний революційний процес переходу країн від докапіталістичного та незрілого капіталістичного ладу до соціалізму, минаючи розвинутий капіталізм. На такому шляху розвитку виявляється специфіка створення об'єктивних матеріально-тех., соціально-екон. і політ. передумов для перемоги соціалістичної революції і переходу до соціалістичного розвитку країн, що визволилися від колоніального гніту. Це шлях ліквідації екон. відсталості й залежності від імперіалізму, зміцнення політ. становища, нац. відродження. Заг. закономірності переходу економічно слаборозвинутих країн до соціалізму після перемоги в них соціалістичної революції такі самі, як і для всіх ін. країн.

Можливість Н. ш. р. була вказана К. Марксом і Ф. Енгельсом. Виходячи з потреб революц. практики, В. І. Ленін всебічно розробив теорію Н. ш. р. Він зазначав, що

«неправильно вважати, що капіталістична стадія розвитку неминуча для відсталих народностей, ...» і «що з допомогою пролетаріату передових країн відсталі країни можуть перейти до радянського ладу і через певні ступені розвитку — до комунізму, минаючи капіталістичну стадію розвитку» (Повне зібр. тв., т. 41, с. 234). Теорія Н. ш. р. набуває дальшого висвітлення у програмних документах КПРС та міжнар. комуністичного руху. Перехід на шлях соціалістичної орієнтації зумовлюється зовн. і внутр. передумовами. Утворення *світової системи соціалізму*, її зміцнення і перетворення на вирішальний фактор світового розвитку є постійно діючий фактор, що полегшує такий перехід і дає змогу країнам, які визволилися, розвиватися в некапіталістичному напрямі. *Соціалістична співдружність* виконує по відношенню до країн, що визволилися, роль міжнар. пролетарського авангарду, тобто сили, яка показує приклад і надає народам цих країн дедалі зростаючу підтримку (відбивання імперіалістичного експорту контрреволюції, подання політ., екон. і тех. допомоги тощо). Це полегшує країнам, що звільнилися, можливість розвиватися в некапіталістичному напрямі, незважаючи на протидію імперіалізму. Внутр. передумови визначаються співвідношенням класових сил в кожній країні, боротьбою осн. революц. сил суспільства проти спільного ворога — феодалізму, місцевої реакції й неоколоніалізму, за здійснення прогресивних перетворень. Виходячи з того, що в більшості країн, які визволилися, робітничий клас ще слабкий і не може виконувати роль гегемона, а його партії або взагалі не існують, або ще не досить впливові, керівною силою, спрямовуючою рух по некапіталістичному шляху, має бути єдиний нац. демократичний фронт усіх патріотичних сил нації або партія типу нац. фронту.

Основою цього фронту (партії) є союз робітничого класу і селянства. Його організуючим ядром виступає, як правило, послідовно революц. марксистська або революц.-демократична партія. В боротьбу за соціалістичну орієнтацію розвитку включаються робітничий клас, народні маси, тому що цей розвиток відповідає інтересам абсолютної більшості народу. Для здійснення програми загальнодемократичних перетворень необхідно також створити нац.-демократичну д-ву, яка виражала б волю сил, об'єднаних у нац. фронт, діяла б у їхніх інтересах. Ідея створення такої д-ви була вперше проголошена в Заяві Наради комуністичних і робітничих партій 1960. На сучас. етапі велика група країн (понад 20) Азії, Африки і Лат. Америки, що визволилися від колоніального гніту, обрала соціалістичну орієнтацію і вступила на Н. ш. р. В цих країнах відбуваються глибокі соціально-екон. і культур. перетворення антифеод. і антикапіталістичного характеру, формуються соціально-екон. основи Н. ш. р. у вигляді держ. і кооп. секторів економіки і відповідних їм форм загальнонац. і кооп. власності. Активно співробітничаючи з країнами соціалістичної співдружності, спираючись на їхню екон. допомогу і досвід у будівництві нового суспільства, країни, що розвиваються, мають можливість прискорити створення соціально-екон. та ін. основ некапіталістичного шляху розвитку.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 39. Доповідь на II Всеросійському з'їзді комуністичних організацій народів Сходу 22 листопада 1919 р.; т. 41. II Конгрес Комуністичного Інтернаціоналу 19 липня — 7 серпня 1920 р. Доповідь комісії по національному і колоніальному питаннях 26 липня; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Климко Г. Н. Некапіталістичний шлях розвитку країн, які визволяються від колоніального гніту. К., 1970; Старушенко Г. Б. Социалистическая ориентация в развивающихся странах. М., 1977; Брутенц К. Н. Освободившиеся страны в 70-е годы. М., 1979.

Г. Н. Климко.

НЕККЕ́Р (Necker) Жак (30.IX 1732, Женева — 9.IV 1804, Коппе, поблизу Женеви) — франц. держ. і політ. діяч, фінансист. У 1762, розбагатівши на фінанс. операціях у ході *Семилітньої війни 1756—63*, відкрив власний банк. У 1776 — директор королівської скарбниці. У 1777—81, 1788—90 (з перервою) — міністр фінансів. Намагався уникнути фінанс. кризи за допомогою помірковаих реформ. Відіграв значну роль у підготовці скликання *Генеральних штатів* 1789.

НЕКЛІТИ́ННІ РОСЛИ́НИ — *нижчі рослини, слань* яких (розміром від 1 см до 1 м) являє собою одну величезну клітину з багатьма ядрами. Слань Н. р. зовні нерідко досить складно розчленована (напр., у *каулерпи*). До Н. р. належать *сифонові водорості* та деякі ін. водорості; з грибів — *ооміцети*. У *філогенезі* Н. р. виникли, імовірно, внаслідок сильного розростання й ускладнення однієї клітини.

НЕКРА́СОВ Зот Ілліч [н. 26.XII 1907 (8.I 1908), м. Мелітополь] — укр. рад. вчений у галузі доменного виробництва, академік АН УРСР (з 1961), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1968), Герой Соціалістичної Праці (1969). Член КПРС з 1939. Закінчив (1930) Дніпроп. металургійний ін-т. Працював у Дніпроп. н.-д. ін-ті металів (1930—38), Дніпроп. металург. ін-ті (1938—41, 1943—60), Магнітогорському гірничо-металург. ін-ті (1941—43). З 1951 — заст. директора, 1952—78 — директор, з 1978 — зав. відділом Ін-ту чорної металургії АН УРСР (тепер М-ва чорної металургії СРСР). Осн. праці — з теорії і практики доменної плавки, зокрема з питань використання в доменних печах природного газу в поєднанні зі збагаченим киснем дуттям, одержання міцного офлюсованого агломерату, проектування і спорудження надпотужних доменних печей. Розробив новий спосіб огрудкування заліз. руд. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1941. Ленінська премія, 1960.

НЕКРА́СОВ Микола Миколайович [н. 18.VI (1.VII) 1906, Іркутськ] — рад. економіст, акад. АН СРСР (з 1968). Член КПРС з 1950. Закінчив екон. ф-т Іркутського ун-ту (1929). В 1957—66 — заст. голови Ради по вивченню продуктивних сил при АН СРСР (з 1960 в підпорядкуванні Держплану СРСР), з 1966 — її голова, з 1968 — наук. керівник комплексних досліджень по розробці генеральних схем розвитку та розміщення продуктивних сил СРСР на перспективу. Осн. праці з питань регіональної економіки, економіки галузей нар. г-ва, соціальних проблем розміщення продуктивних сил СРСР. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1970.

НЕКРА́СОВ Микола Олексійович [28.XI (10.XII) 1821, м. Немирів, тепер Вінн. обл.— 27.XII 1877 (8.I 1878) Петербург] — рос. поет, літературний діяч. Раннє дитинство провів у с. Юзвині (тепер Некрасове Вінницького р-ну Вінн. обл.). Друкуватися почав 1838. Перша зб. ще недосконалих віршів — «Мрії і звуки» (1840). Писав фейлетони, рецензії, водевілі («Петербурзький лихвар», 1844, опубл. 1930; «Осіння нудьга», 1848, опубл. 1856, та ін.). У 1842—43 зблизився з В. Бєлінським і його гуртком. У 1844—45 видав збірки «Фізіологія Петербурга» і «Петербурзький збірник» (1846), де були надруковані твори письменників *натуральної школи*. З 1847 видає журн. «*Современник*», згодом залучає до роботи в ньому М. Чернишевського і М. Добролюбова. Під час розколу в редакції підтримав демократичний напрям журналу. Після закриття «Современника» очолив журн. «*Отечественные записки*» (1868). Поезія Н. 50—60-х рр. позначена революц.-демократичною спрямованістю, симпатією до народу («Думки біля парадного під'їзду», 1858; «Пісня Єрьомоньці», 1859; «Орина, мати солдатська», 1864, та ін.), викриттям бурж.-капіталістичного підприємництва («Залізниця», 1865; «Плач дітей», 1861), непохитною вірою в революц.-демократичні ідеали л-ри («В. Бєлінський», 1855; «Поет і громадянин», 1856; «Пам'яті Добролюбова», 1864). У поемі «Кому на Русі жити добре» (1866—76) зобразив життя народних мас, зростання самосвідомості і революц. активності народу. Поему «Російські жінки» (1872—73) присвятив дружинам декабристів; у поемі «Мороз, Червоний ніс» (1864) відобразив селян. життя, тяжку долю рос. жінки; у поемі «Сучасники» (1875) викривав хижацтво можновладних. Революц.-демократичні погляди Н. виявились у віршах «Мати», «Душно! без щастя і волі» (обидва — 1868).

Для творчості Н. характерні мотиви братерської дружби між російським і українським народами, розуміння спільності їхніх інтересів. В поемі «Кому на Русі жити добре» він змалював образ українця, який розповідає подорожнім про страждання українського народу. Н. з великою повагою ставився

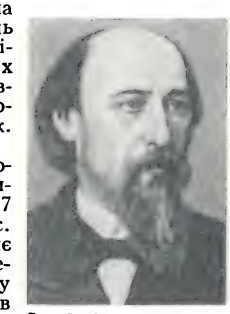

М. О. Некрасов.

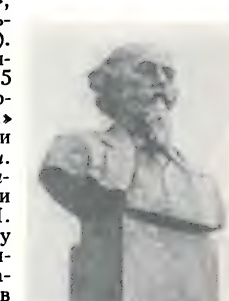

Пам'ятник **М. О. Некрасову** в місті Немирові Вінницької області. Скульптор О. П. Скобликов, архітектори В. К. Жигулін і А. В. Крейчі. Бронза. 1971.

до укр. культури, популяризував твори укр. письменників Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, Т. Шевченка, Марка Вовчка. Написав вірш «На смерть Шевченка» (1861), в якому підкреслював віддапість українського поета народній справі. Брав активну участь у вшануванні пам'яті Т. Шевченка, всемірно сприяв виданню його творів. У вірші «Зелений шум» використав укр. нар. пісні. Багато віршів Н. покладено на музику. Твори Н. укр. мовою перекладали І. Франко, П. Грабовський, М. Старицький та ін. Літ.-меморіальні музеї Н.: Музей-квартира у Ленінграді (з 1946) та Музей-садиба в с. Карабиха Яросл. обл. (з 1947). В 1971 в Немирові Н. встановлено пам'ятник.

О. І. Некрасов.

Тв.: Полное собрание сочинений и писем, т. 1—12. М., 1948—53; Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1971; Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1979; Укр. перекл. — Вибрані твори. К., 1946; Вибрані твори. К., 1949; Дітям. К., 1954.

Літ.: Некрасов в русской критике. М., 1944; Евгеньев-Максимов В. Жизнь и деятельность Н. А. Некрасова, ч. 1—3. М.—Л., 1947—52; Чуковский К. Мастерство Некрасова. М., 1962; Н. А. Некрасов в воспоминаниях современников. М., 1971; Малкін В. М. О. Некрасов і прогресивна література Західної України. Львів, 1952; Шабліовський Є. М. О. Некрасов і українська література. К., 1971; Чалий Д. В. Некрасов і Україна. К., 1971; Чалый Д. В. Некрасов и украинская дооктябрьская поэзия. К., 1971; Тичина П. Великий патріот. В кн.: Тичина П. Читаю, думаю, нотую. К., 1974; Добровольский Л. М., Лавров В. М. Библиография литературы о Н. А. Некрасове. 1917—1952. М.—Л., 1953; Лазеба Є. М. М. О. Некрасов і українська література. Бібліографічний покажчик. Львів, 1972.

Ю. З. Янковський.

НЕКРА́СОВ Олександр Іванович [27.XI (9.XII) 1883, Москва — 21.V 1957, там же] — рос. рад. вчений у галузі механіки, академік АН СРСР (з 1946). Закінчив (1906) Московський ун-т, викладав у вузах Москви (з 1918 — в МДУ). В 1930—38 працював у Центр. аерогідродинамічному ін-ті, з 1945— в Ін-ті механіки АН СРСР. Основні наукові праці — з нестаціонарної аеродинаміки, теорії хвиль на поверхні важкої нестискуваної рідини.

Досліджував дифузію вихору у в'язкій рідині, задачу про флатер (самодовільні коливання) крила літака та ін., в математиці — нелінійні інтегральні рівняння з симетричним ядром. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Державна премія СРСР, 1952.

НЕКРАШЕ́ВИЧ Іван Георгійович (1742, с. Вишеньки, тепер Бориспільського р-ну Київ. обл.— після 1796) — укр. письменник. Закінчив Київ. академію (1763), згодом був священиком у рідному селі. Ще в академії виступав з промовами лат. мовою. Автор віршованих листів-послань і гумористично-сатиричних віршів, у яких подав яскраву картину звичаїв укр. селянства кінця 18 ст., викривав сваволю і зажерливість духовенства. Н. сміливо запроваджував у свої твори нар. мову, прислів'я, приказки. Осн. твори: віршовані діалоги «Суперечка душі і тіла» (1773, переробка 1781), «Сповідь» (1789), «Ярмарок» (1790). Деякі дослідники приписують Н. сатиричний діалог «Замисел на попа».

Літ.: Кістяківська Н. Твори Івана Некрашевича —українського письменника XVIII віку. (Розвідка й тексти). К., 1929; Хрестоматія давньої української літератури (доба феодалізму). К., 1952. *В. П. Колосова.*

НЕКРОБАКТЕРІО́З, некробацильоз — інфекційна хвороба ссавців і птахів, що характеризується гнійним змертвінням (некрозом) уражених тканин. Сприйнятлива до Н. і людина. Збудник — бактерія Bact. necrophorum. Джерело інфекції — хворі тварини. Уражені тварини відмовляються від корму, кульгавіють, на губах і слизовій оболонці рота утворюються виразки, т-ра підвищується до 40°. Часто захворювання ускладнюється ураженням печінки й легенів. Смертність досягає 100%. Заходи боротьби. В г-ві вводять обмеження згідно з діючою вет. інструкцією; хворих тварин ізолюють і лікують. Молоко від них, а також туші і уражені органи (при септичній формі) знищують. Обмеження знімають через 30 днів після останнього випадку видужування тварини.

НЕКРОБІО́З (від грец. νεκρός — мертвий та βίος — життя) — зміни в клітині, які передують її смерті. В основі Н. лежать різні дистрофічні зміни (див. *Дистрофія*), зумовлені діянням того чи ін. шкідливого чинника, що супроводжуються порушеннями обміну речовин. Характерними ознаками Н. є зміни клітинного ядра (каріопікноз, каріорексис, каріолізис), порушення в'язкості *цитоплазми* тощо. В ряді випадків Н. є оборотним процесом, але при тривалому діянні хвороботворного фактора і несприятливому стані організму дистрофічні зміни закінчуються *некрозом*.

НЕКРО́З (грец. νέκρωσις — змертвіння) — змертвіння окремих частин тіла в живому організмі. Н. може зумовлюватись діянням різноманітних фіз. і хім. факторів (висока або низька т-ра, електр. струм, міцні розчини кислот і лугів та ін.), токсинів (при *туберкульозі, сифілісі*) тощо. Здебільшого причиною Н. є розлади місцевого *кровообігу* (*тромб, емболія, інфаркт, гангрена*), порушення трофічної функції нервової системи (*сирингомієлія*) тощо. При Н. виникають характерні зміни клітин (ядро і цитоплазма зморщуються) і міжклітинної речовини. Розрізняють Н. сухий, або коагуляційний (змертвілі тканини підсихають), і Н. вологий, або колікваційний (змертвілі тканини розріджуються). Наявність вогнищ Н. негативно впливає на організм у цілому.

НЕКРО́ПОЛЬ (від грец. νεκρός — мертвий і πόλις — місто) — кладовище, *могильник*. Н. називають могильники Давнього Сходу й античного світу (відомі, зокрема, Дипілонський Н. Стародавніх Афін, у Стародавньому Єгипті — Н. міста Фів з гробницями фараонів і знаті та ін.). На Пд. України відомі Н., гол. чин. з курганними похованнями, біля руїн античних міст *Ольвії* (урочище Сто могил), *Херсонеса, Пантікапея* тощо. Н. також називають кладовища, де поховано видатних людей.

НЕКРОЦЕНО́З (від грец. νεκρός — мертвий і κοινός — загальний) — скупчення на одній ділянці мертвих організмів (або їхніх решток), причини і час загибелі яких найрізноманітніші. Приклад Н.— нагромадження течією річки загиблих у різний час і з різних причин організмів або їхніх решток (комах, молюсків, кісток наземних хребетних). Термін «некроценоз» іноді вживають як синонім *танатоценозу*.

НЕКТА́Р (грец. νέκταρ) — 1) У грец. міфології напій богів. Н. і *амброзія* зберігали їм вічну молодість і безсмертя. 2) Солодка цукриста рідина, що її виділяють *нектарники*. Н. являє собою водний розчин цукрів (*сахарози, глюкози, фруктози*), набір і процентний вміст яких у різних рослин неоднакові. У невеликій кількості в Н. містяться спирти, *декстрини*, азотисті ароматичні речовини, мінеральні солі, к-ти, *ферменти*. Для багатьох комах (переважно *перетинчастокрилих*, а також *двокрилих, метеликів*) та для деяких тропічних птахів Н. є осн. поживою. Збираючи Н., вони водночас здійснюють *перехресне запилення* рослин. Бджоли переробляють Н. на мед (див. *Мед бджоляний*). Н. деяких рослин (напр., вовчих ягід, рододендрона, багна) отруйний. 3) Перен. о с н о — дуже смачний і ароматний напій.

НЕКТА́РНИКИ — залозисті утвори у рослин, що виділяють *нектар*. Н. утворюються в ентомофільних (див. *Ентомофілія*) і орнітофільних (див. *Орнітофілія*) квітках, рідше поза квітками. Розташування, число і форма Н. спадково постійні для даного виду рослин, що використовується в систематиці. Квіткові Н. містяться на *оцвітині*, тичинкових нитках, *зав'язі*, квітколожі та ін. частинах квітки. У деяких рослин (напр., у нічної фіалки, настурції, орликів, дельфінію) нектар накопичується у вирості оцвітини, т. з. шпорці. Іноді на Н. перетворюються органи квітки (напр., пелюстки у чемерника), рідко — окремі квітки (напр., у едельвейса, деяких акацій). Позаквіткові Н. розміщуються на сім'ядолях (рицина), черешках листків (черешня, слива), прилистках (горошок), приквітках (бавовник) тощо.

НЕКТО́Н (від грец. νηκτός — плаваючий) — сукупність активно плаваючих *водяних тварин*, які здатні протистояти силі течії та активно переміщуватись на значні відстані. Н. утворюють риби, *китоподібні, ластоногі*, водяні змії, водяні черепахи, пінгвіноподібні птахи. Нектонні тварини мають обтічну форму тіла та добре розвинені органи руху.

НЕ́КУЛЧЕ (Neculce) Йон (1672, Ясси — бл. 1745) — румуно-молд. літописець і політ. діяч. З придвор-

них бояр. Поборник визволення Молдавії з-під тур. іга за допомогою Росії. Написаний Н. 1736—44 «Літопис землі Молдавської» охоплює події 1662—1743, викладені з позиції боярства. Центр. місце в ньому займає опис *Прутського походу 1711*, учасником якого був Н. як гетьман молд. війська, радник господаря Д. *Кантеміра* і царя *Петра I*. В літописі є, зокрема, відомості про тогочасні події на буковинських землях.

НЕЛЄПО Борис Олексійович (н. 15.VIII 1932, Москва) — рад. океанолог, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1964. Закінчив Моск. ун-т (1955). У 1963—70 працював у *Морському гідрофізичному інституті* АН УРСР у Севастополі (з 1968 — заст. директора ін-ту). В 1970—74 — зав. лабораторією Ін-ту океанології АН СРСР у Москві. З 1974 — директор Мор. гідрофіз. ін-ту АН УРСР; з 1980 — академік-секретар Відділення океанології і географії АН УРСР. Осн. праці з питань фізики океану, ядерної гідрофізики і супутникової океанології, експериментальних досліджень фіз. процесів у океані. Н.—керівник кількох великих міжвідомчих і міжнар. океанографічних експедицій. Держ. премія УРСР, 1979. *В. М. Єремєєв.*

НЕЛЄПП Георгій Михайлович [7 (20).IV 1904, с. Бобруйки, тепер Козелецького р-ну Чернігівської обл.— 18.VI 1957, Москва] — рос. рад. співак (драматичний тенор), нар. арт. СРСР (з 1951). Член КПРС з 1940. В 1930 закінчив Ленінгр. консерваторію. В 1929—44 — соліст Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова, 1944—57 — Великого театру СРСР. Партії: Юрій, Герман («Чародійка», «Пікова дама» Чайковського), Єнік («Продана наречена» Сметани), Садко (однойменна опера Римського-Корсакова), Хозе («Кармен» Бізе). В камерному репертуарі Н. були романси М. Лисенка. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1942, 1949, 1950.

НЕЛІНІ́ЙНА АКУ́СТИКА — розділ *акустики*, який вивчає поширення інтенсивних звукових хвиль у твердому тілі, рідині, газі. При значній інтенсивності звуку спостерігаються специфічні явища, ефективність проявлення яких залежить від його інтенсивності. До таких явищ належить зміна форми звукової хвилі, взаємодія звукових хвиль з різними частотами, яка призводить до появи хвиль з комбінованими частотами, взаємодія поздовжніх та поперечних звукових хвиль у твердому тілі. Поширення інтенсивних звукових хвиль супроводиться утворенням напрямленої течії середовища (т. з. звукового вітру) та порожнин у ньому (див. *Кавітація*).

НЕЛІНІ́ЙНА О́ПТИКА — розділ фізичної *оптики*, який вивчає взаємодію інтенсивного світлового випромінювання з речовиною (твердим тілом, рідиною, газом). Така взаємодія призводить до появи нових, незнаних у рамках оптики слабких світлових пучків, явищ: зміна частоти світла, його самофокусування і самодефокусування, збільшення або зменшення коеф. поглинання, т. з. багатофотонні процеси тощо.

Нелінійні оптичні явища відкрив С. І. *Вавилов*, який 1923 виявив зменшення поглинання урановим склом світла при збільшенні його інтенсивності. Бурхливий розвиток Н. о. почався лише після створення *лазерів* — джерел потужного когерентного випромінювання. В оптиці слабких світлових пучків (т. з. лінійній оптиці) характер оптичних процесів визначається лінійним зв'язком поляризації середовища (див. *Поляризація діелектриків*) p з напруженістю електр. поля світлової хвилі E: $p = \varkappa E$, де $\varkappa$ — *діелектрична сприйнятливість*. Цей зв'язок випливає з класичної моделі взаємодії світла з речовиною, за якою поведінка атома в полі світлової хвилі еквівалентна коливанням гармонічного *осцилятора*. Він має місце при $E \ll E_a$, де $E_a = 10^7 \div 10^8$ В/м — напруженість внутрішньоатомного поля. Під дією ж лазерного випромінювання, яке створює напруженість, близьку до E_a, атомний осцилятор здійснює негармонічні коливання, що призводить до нелінійної залежності p від E. При $(E/E_a) < 1$ її можна подати у вигляді ряду: $p = \varkappa E + \chi E^2 + \theta E^3 + \ldots$, де χ, θ, ... — т. з. нелінійні сприйнятливості (за порядком величини $\chi \sim 1/E_a$, $\theta \sim 1/E_a^2$ і т. д.). Нелінійною залежністю поляризації середовища від напруженості світлової хвилі пояснюються основні нелінійні оптичні явища. Так, при проходженні крізь середовище інтенсивної монохроматичної хвилі з частотою ω нелінійні складові поляризації χE^2, θE^3 і т. д. зумовлюють виникнення в ньому хвиль відповідно з частотами 2ω, 3ω і т. д., тобто другої, третьої і т. д. оптичних гармонік. При певних умовах у другу гармоніку може переходити більш як 50% енергії падаючої хвилі, ефективність генерування 3-ї, 4-ї та ін. вищих гармонік набагато менша. Якщо в середовищі поширюються дві або більше інтенсивних хвиль з частотами ω_1, ω_2 і т. д., то поряд з їхніми гармоніками виникають хвилі комбінованих частот $\omega_1 + \omega_2$, $\omega_1 - \omega_2$ і т. д. Наявність складової θE^3 призводить також до нелінійної зміни *заломлення показника n* середовища. До такої зміни можуть привести й ін. фактори, зокрема лазерне нагрівання середовища та *електрострикція* в світловому полі. В напівпровідникових кристалах великі нелінійні зміни n відбуваються внаслідок утворення значної концентрації вільних електронів. Якщо в області середовища, де проходить лазерний пучок, n зростає, то периферійні промені починають відхилятися до центра пучка і відбувається його самофокусування. В разі, коли n освітленої ділянки середовища стає меншим, ніж неосвітленої, спостерігається розширення пучка — його самодефокусування. До нелінійних оптичних явищ належить багатофотонне поглинання, при якому атом (молекула) переходить з одного енерг. рівня на ін. за рахунок поглинання кількох квантів світла (*фотонів*) у одному елементарному акті. Багатофотонне поглинання призводить до того, що середовище, яке було прозорим для слабкого випромінювання, стає непрозорим для інтенсивного. З ростом інтенсивності світлового пучка поглинання світла деякими речовинами може і зменшуватися. Таке «просвітлення» середовища пояснюється тим, що в сильному електромагн. полі більшість атомів (молекул) переходить у збуджений стан і не може поглинати світла. Нелінійні оптичні явища широко застосовують у квантовій електроніці, зокрема для розширення діапазону когерентного випромінювання. Дослідження з Н. о. дають принципово нові відомості про електронні властивості речовини. Питання Н. о. на Україні вивчають ін-ти фізики та напівпровідників АН УРСР, радіофіз. ф-т Київ. ун-ту, а також ін. н.-д. установи і кафедри ряду вузів республіки.

Літ.: Ахманов С. А., Хохлов Р. В. Проблемы нелинейной оптики. М., 1964; Клышко Д. Н. Фотоны и нелинейная оптика. М., 1980; Бломберген Н. Нелинейная оптика. Пер. с англ. М., 1966; Ярив А. Квантовая электроника и нелинейная оптика. Пер. с англ. М., 1973. *М. С. Бродин.*

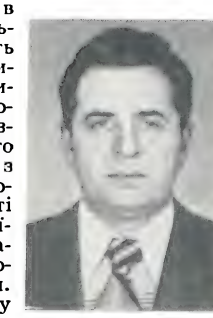

Б. О. Нелєпо.

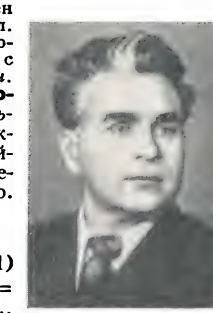

Г. М. Нелєпп.

НЕЛІНІ́ЙНІ ДИФЕРЕНЦІА́ЛЬНІ РІВНЯ́ННЯ — *диференціальні рівняння*, в які невідома функція та її похідні входять нелінійно. Якщо невідома функція залежить від однієї змінної, то Н. д. р. має вигляд:

$$f(x,\ y(x),\ y'(x),\ \ldots,\ y^{(n)}(x)) = 0 \qquad (1)$$

і функція $F(x, y_0, y_1, \ldots, y_n) = f(x, y_0, y_1, \ldots, y_n) - f(x, 0, \ldots, 0)$, визначена при $a \leqslant x \leqslant b$, $-\infty < y_i < +\infty$, $i = 0, 1, \ldots, n$ не є *лінійною функцією* відносно змінних $y_0, y_1, \ldots, y_n$. Розв'язок рівняння (1) існує, взагалі кажучи, локально (на малому інтервалі зміни x), і його область існування істотно залежить від поведінки функції $f(x, y_0, \ldots, y_n)$ при $|y_0 + \ldots + |y_n| \to \infty$. Обмеження на характер цієї поведінки накладаються при вивченні нелокальної розв'язності Н. д. р. Так, для рівняння $y'' = f(x, y, y')$ таким обмеженням є $|f(x, y, y')| \leqslant \varphi(y)(1 + |y'|^2)$, де $\varphi(y)$ — *неперервна функція*. Н. д. р. виникають при описуванні реальних фіз. процесів, що протікають в умовах великих швидкостей, напружень, деформацій, т-р, коли недопустимі припущення про *лінійну залежність* між параметрами, що характеризують процес. Н. д. р. виникають також у багатьох геом. задачах. *І. В. Скрипник.*

НЕЛІНІ́ЙНІ КОЛИВА́ННЯ — *коливання*, що відбуваються в *нелінійних системах*.

НЕЛІНІ́ЙНІ СИСТЕ́МИ — *коливальні системи*, параметри яких (маса, жорсткість, ємність, опір і т. д.) залежать від процесів, що в них відбуваються. Прикладом Н. с. є *коло електричне*, що складається з елементів, параметри яких залежать від сили струму і прикладеної напруги.

В. О. Неллі.

НЕ́ЛЛІ Володимир Олександрович [5 (17).II 1895, Ровно — 22.I 1980, Київ] — рос. рад. режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1946), нар. арт. Чеч.-Інг. АРСР (з 1944). У 1919 закінчив драм. школу-студію при Другому *Театрі Української Радянської Республіки* імені Леніна, в якому з того ж року почав працювати актором. Пізніше режисер театрів: РРФСР 1-го (Москва, 1920), Чернігівського (1921—23), Харків. Червонозаводського рос. драм. театру (1923—27), Саратовського (1927—29), одеського «*Червоний факел*» (1929—31), Київ. рос. драм. театру ім. Лесі Українки (1931—62, з перервами) та ін. Вистави: «Живий труп» Л. Толстого, «Три сестри» А. Чехова, «Вороги» М. Горького, «Ходіння по муках» за О. Толстим, «Оптимістична трагедія» В. Вишневського (1933, вперше в Рад. Союзі), «Бронепоїзд 14-69» В. Іванова, «Полум'ярі» А. Луначарського, «Кадри» І. Микитенка, «Двобій» Ю. Мокрієва, «Фіолетова щука», «В степах України», «Загибель ескадри» О. Корнійчука, «Під золотим орлом» Я. Галана, «Навіки разом» Л. Дмитерка, «Вільгельм Тель» Ф. Шіллера та ін. Викладав 1933—80 в Київ. ін-ті театрального мист. ім. І. Карпенка-Карого (професор — з 1961). Серед учнів Н.— А. *Слісаренко*, А. *Паламаренко*, Ю. *Мажуга*, Ф. *Стригун*, Б. *Мешкіс*, В. *Бегма*, В. *Рудницький* та ін. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Робота режисера. К., 1962; Про режисуру. К., 1977. *В. Г. Давидов.*

НЕЛЬГО́ВСЬКИЙ Юрій Панасович (н. 28. VIII 1918, м. Костянтиноград, тепер Красноград Харків. обл.) — укр. рад. архітектор, мистецтвознавець. Член КПРС з 1943. В 1941 закінчив Київ. худож. ін-т. Зробив ряд обмірів та проектів реставрації пам'яток архітектури. З 1947 працює як мистецтвознавець. Брав участь у колективних працях: «Нариси історії архітектури Української РСР. Дожовтневий період» (К., 1957), «Історія українського мистецтва» (т. 2. К., 1968), «Всеобщая история архитектуры» (т. 2. М., 1968), «Українське мистецтво» (К., 1976), «Історія Української РСР» (т. 1, кн. 2. К., 1979). Автор книги «Львів. Історико-архітектурний нарис» (К., 1969, разом з А. Шуляром). Держ. премія УРСР, 1971.

НЕ́ЛЬМА (Stenodus leucichthys nelma) — риба родини лососевих. Підвид *білорибиці*. Довж. тіла до 1,3 м, маса до 50 кг. Поширена в басейні Пн. Льодовитого ок., від Білого моря до річок Пн. Америки. Н.— напівпрохідна або прісноводна риба, для розмноження заходить у річки (до 3500 км і вище). Нерест у жовтні — листопаді, відкладає до 400 тис. ікринок. Статевої зрілості досягає в 7—12 років. Хижак, живиться рибою, молодь — дрібними безхребетними тваринами. Цінна пром. риба; об'єкт розведення.

Нельма.

НЕ́ЛЬСОН (Nelson) Горацio (29. IX 1758, Бернем-Торп, графство Норфолк — 21.X 1805, поблизу мису Трафальгар, Іспанія) — англ. флотоводець, віце-адмірал (1801), віконт (1801). З 1770 служив на флоті. Став відомий після битви 1798 в Абукірській зат. (Середземне м.), під час якої очолена ним англ. ескадра розгромила франц. флот, ізолювавши армію Наполеона Бонапарта в Єгипті. Здобув перемогу над франко-ісп. флотом у *Трафальгарській битві 1805*, під час якої його було смертельно поранено. Похований у Лондоні, де йому споруджено пам'ятник (колона Н. на Трафальгарській площі).

Літ.: Трухановский В. Г. Адмирал Нельсон. М., 1980.

НЕМАГНІ́ТНА СТАЛЬ — сталь з низькою *магнітною проникністю* і високим питомим *електричним опором*. Належить до *легованих сталей* з стійкою аустенітною (див. *Аустеніт*) структурою, яку набуває після *гартування*. Н. с. застосовують в електромашинобудуванні і спец. апаратобудуванні як замінник кольорових сплавів.

НЕМАГНІ́ТНИЙ ЧАВУ́Н — чавун з низькою *магнітною проникністю* і високим питомим *електричним опором*; різновид *легованих чавунів*. З Н. ч. виготовляють кришки масляних вимикачів, кронштейни для кабелів, станини електродвигунів тощо.

НЕМАГНІ́ТНІ МАТЕРІА́ЛИ — матеріали з *магнітною проникністю*, що не перевищує 1,5. Найпоширенішими є металеві Н. м.: кольорові метали і їхні сплави (напр., мідь, алюміній, *бронза, латунь, алюмінію сплави*), *немагнітна сталь, немагнітний чавун*. У Н. м. на основі кольорових металів значно нижча магн. проникність, ніж у немагн. сталей і чавунів, вони добре піддаються обробці різанням і тиском, однак їхні мех. властивості не завжди задовільні, а електр. опір низький. Магн. і мех. властивості металевих Н. м. змінюють, піддаючи їх *гартуванню, нормалізації* і мех. *зміцненню*. До неметалевих Н. м. належать *полімери, скло,* деревина та ін. матеріали. Н. м. використовують в електро- і машинобудуванні, у високовольтному апаратобудуванні тощо.

НЕМА́НИЧІ (Немањићи) — династія правителів Сербії з 2-ї пол. 12 ст. до 1371. Заснована *Стефаном Неманем*. Гол. представники: Стефан Першовінчаний (правив 1196—1227, 1217 прийняв королівський титул) і *Стефан Душан* (правив 1331—55), який створив сербо-грец. царство і прийняв 1346 титул «царя сербів та греків».

НЕМАТИЦИ́ДИ, нематоциди (від *нематоди* і лат. caedo — вбиваю) — хімічні речовини для боротьби з нематодами. Н. застосовують для знезараження грунту перед посівом насіння або перед висаджуванням розсади. В СРСР, зокрема на Україні, використовують Н., які належать до таких класів хім. сполук: хлорорганічні (препарати ДД та ДДБ), фосфорорганічні (гетерофос), гетероциклічні (тіазон) та карбамати (карбатіон). Н. випускають у формі рідких технічних продуктів, водних розчинів, порошків та гранул. Рідкі препарати застосовують способом поливання, а гранульовані та порошкові — розсівають і загортають у грунт. Знищення нематод відбувається внаслідок фумігаційної дії Н. Нематициди згубно діють на рослини, токсичні для людини. Тому треба суворо додержуватись рекомендацій щодо зберігання, транспортування й застосування їх та техніки безпеки при роботі з ними. Див. також *Пестициди*.

Літ.: Бондаренко Н. В., Поляков И. Я., Стрелков А. А. Вредные нематоды, клещи, грызуны. Л., 1977; Кульчицкий Б. И. Нематоды. В кн.: Вредители сельскохозяйственных культур и лесных насаждений, т. 1. К., 1973. *В. П. Васильєв.*

НЕМАТО́ДИ, круглі черви (Nematoda) — клас типу *первинно-порожнинних червів*. Тіло звичайно видовжене, нитко- або веретеноподібне, в поперечному розрізі кругле, вкрите *кутикулою*, під якою міститься *гіподерма*. Довж. тіла вільноживучих видів 0,5—50 мм, паразитич.— до 8,4 м. Травний апарат складається з ротової порожнини, стравоходу, середньої і задньої кишок; у деяких видів він редукований. Кровоносної і дихальної систем немає. Видільна система представлена одноклітинними шкірними залозами, у багатьох видів пов'язаними з довгими видільними каналами. Центральна нервова система — навкологлоткове кільце, з яким зв'язані поздовжні нервові стовбури, сполучені між собою комісурами (поперечними перемичками). Н., як правило, роздільностатеві. Більшість відкладає яйця, проте є живородні. Н. живуть у морях, прісних водоймах, вологому грунті, гниючих речовинах. Багато Н. є паразитами рослин, тварин і людини. Людина і тварини заражуються при проковтуванні яєць Н. разом із забрудненою ними їжею або водою; деякі паразити на стадії личинки активно проникають у тіло свого хазяїна. Паразитичні Н. можуть спричиняти небезпечні, часто масові захворювання людини і тварин (див. *Гельмінтози, Нематодози*), завдавати великої шкоди с.-г. культурам (див. *Нематодні хвороби рослин*). Н., що паразитують на шкідливих тваринах (зокрема, ентомогельмінти — паразити комах), приносять користь. Водяні форми є поживою для риби. Н. поширені всесвітньо. Відомо понад 12 тис. видів, з яких прибл. половина — паразитичних, у т. ч. *кривоголовка, трихінела, волосоголовець людський, ришта,* аскарида, *гострик, фітогельмінти* та ін. У викопному стані Н. відомі починаючи з еоцену.

Літ.: Основы нематодологии, т. 1—29. М.—Л., 1949—79; Маркевич О. П. Основи паразитології. К., 1950; Парамонов А. А. Основы фитогельминтологии, т. 1—3. М., 1962—70.

О. П. Маркевич.

НЕМАТО́ДНІ ХВОРО́БИ РОСЛИ́Н, нематодози рослин, гельмінтози рослин — група хвороб рослин, що їх спричинюють круглі черви, або *нематоди*. Н. х. р. спостерігаються в трав'янистих, дерев'янистих і чагарникових рослин. Характеризуються уповільненням поділу клітин верхівкової *меристеми*, стимулюванням поділу і *гіпертрофією* клітин. Зовні уражені рослини відстають у рості,

пригнічені, жовтіють і нерідко всихають. Найчастіше хворобу рослин спричинюють *фітогельмінти* з ряду тиленхід (Tylenchida). Вони викликають ураження стебел та ін. надземних органів у вигляді потовщення (стеблова нематода суниці), розтріскування стебла (стеблова нематода цибулі й часнику), суху гниль бульб (стеблова нематода картоплі), утворення галів замість зерна (пшенична нематода), плям, смуг і викривлення стебел (рисова стеблова нематода — карантинний об'єкт) та ін. Пригніченість рослин, гіллястість і поверхневе розміщення коріння спричинюють нематоди родини Heteroderidae (вівсяна, бурякова, картопляна, хмельова, люцернова та ін.). Ураження бруньок і піхов листків з утворенням симптому «цвітної капусти» (сунична нематода) викликають афеленхоїдові (Aphelenchoididae). Мозаїчні і некротичні плями листя спричинює хризантемна нематода; «біловерхівковість» і побуріння волоті рису — рисовий афеленх та ін.

Заходи боротьби. Додержання сівозмін з повторним висівом уражуваної культури не раніше як через 4 роки. Сівба здоровим насінним матеріалом, боротьба з бур'янами, особливо тими, що можуть бути живителями нематод, знищення післяжнивних решток, забезпечення рослин підвищеними нормами елементів живлення, застосування *нематицидів*, додержання карантинних заходів.

Літ. див. до ст. *Нематициди*.

В. Ф. Пересипкін.

НЕМАТОДО́ЗИ — гельмінтозні хвороби людини, тварин і рослин, спричинювані круглими червами, або *нематодами*. Паразити уражають майже всі органи і тканини організму (гол. чин. травний тракт) усіх видів хребетних тварин. Н. завдають значної шкоди тваринництву, знижуючи продуктивність тварин і спричинюючи їх загибель. Виникненню Н. сприяють кліматич. умови (т-ра, вологість), наявність проміжних хазяїв, погані умови утримання тварин, низька якість лікувальних і профілактич. заходів тощо. Найпоширеніші Н. тварин: *аскаридоз, альфортіоз, амідостомоз, буностомоз, гемонхоз, диктіокаульоз, онхоцеркоз, телязіоз, трихінельоз* та ін. Див. також *Нематодні хвороби рослин*.

НЕМЕЗІ́ДА, Немесіда (Νέμεσις) — 1) У грец. міфології богиня відплати, яка карала за порушення суспільних і морально-етичних норм, дочка *Нюкти*. 2) Переносно «Немезіда» — доля, відплата.

НЕМЕНТО́ВСЬКИЙ (Niementowski) Єжи (літ. псевд.— Юрко Кравченко та ін.; 7.I 1889, с. Сілець, тепер Дрогобицького р-ну Львів. обл.— 28.XI 1918, Яворів, тієї ж обл.) — польс. письменник і художник. Син У. *Кравченка*. Творчість Н. пройнята жагою до життя, мотивами смутку і смерті, насичена автобіогр. матеріалом. Автор поеми «Лист» (1913), сатиричної повісті «З клубу павуків» (вид. 1973), роману «Про життя й славну смерть Францішка Гузика» (вид. 1973), віршів, оповідань. Змальовував дерев'яну архітектуру Прикарпаття. В 1917 в Перемишлі, 1918 у Львові організовано виставки його картин. В окремих худож. творах розробляв укр. тематику. Перекладав польс. мовою поезії У. Кравченко, Лесі Українки.

Р. П. Головин.

НЕМЕНТО́ВСЬКИЙ (Niementowski) Стефан (4.VIII 1866, Жовква, тепер м. Нестеров Львів. обл.— 13.VII 1925)—польс. хімік, акад. Краків. АН (з 1920), член Варшав. Академії тех. наук. У 1892—1925—професор Політех. школи у Львові. Виконав ряд синтезів ароматич., а також гетероциклічних сполук. Йому належить понад 100 праць, у т.ч. підручники «Енциклопедія хімії» та «Органічна хімія».

НЕМЕРТИ́НИ (Nemertini) — тип *безхребетних* тварин. Тіло переважно видовжене, більш-менш сплющене в спинно-черевному напрямі; довж. від 1 мм (Areno nemertes) до 30 м (Lineus longissimus); здебільшого 20—60 см, шир. 0,5—5 мм. За багатьма ознаками наближаються до *війчастих червів*. Але Н. характеризуються вищим ступенем морфофізіол. організації (є кровоносна система, задній відділ кишечника, анальний отвір). Н. мають довгий висувний хоботок — орган захоплювання здобичі та захисту, *дотику органи, очі, статоцисти*, хеморецептори. Роздільностатеві. Розмноження переважно статеве. Розвиток прямий або з *метаморфозом* (личинка — *пілідій*). Тип включає 1 клас — немертини з 2 підкласами: неозброєні Н. (Anopla) і озброєні Н. (Enopla). Живуть у морях (переважно в складі *бентосу*), зрідка прісних водах та у вологих *біотопах* суходолу. Хижаки (живляться молюсками та червами). Деякі перебувають у *симбіозі* з молюсками, крабами та ін. тваринами. Відомо бл. 1000 видів Н., з них в СРСР — понад 100, у т. ч. у Чорному м.— бл. 35. Багато Н. є поживою для риб. Цілком імовірно, Н. є нащадками стародавніх війчастих червів. У викопному стані невідомі.

Літ.: Жизнь животных, т. 1. М., 1968; Определитель фауны Чёрного и Азовского морей, т. 1. К., 1968.

О. П. Маркевич.

НЕ́МЕТ (Német) Ласло (18.IV 1901, Надьбаня, тепер Бая-Маре, Румунія — 3.III 1975, Будапешт) — угор. письменник, критик, перекладач. У 30-х рр. став провідним учасником руху «народних письменників», які передусім цікавились життям селян. У романах «Траур» (1935), «Гріх» (1936), «Огида» (1947), «Естер Егете» (1956) реалістично зобразив тяжке життя селянства в хортистській Угорщині. Автор багатьох драм. творів, що увійшли до збірок «Історичні драми» (1957), «Суспільні драми» (1958). Перекладав твори У. Шекспіра, письменників Франції, Чехословаччини, Німеччини, багатьох рос. письменників (О. Пушкіна, І. Гончарова, Л. Толстого, О. Толстого, Максима Горького та ін.). Питанням рос. л-ри присвячено ряд його літ.-критичних праць.

Тв.: Рос. перекл.— Галилей. М., 1958; Траур. М., 1971; Эстер Эгетё. М., 1974.

К. О. Шахова.

НЕМЕТАЛЕ́ВІ ВКЛЮ́ЧЕННЯ в металах — макро- і мікрочастинки, що містяться в металах,— гол. чин. *карбіди, нітриди, оксиди, сульфіди* і *фосфіди*, рідше — ін. неметалеві сполуки. Деякі з них (сполуки металів з розчиненими в них хім. елементами) утворюються в самих металах — найчастіше при плавленні їх. Інші потрапляють в метал з шихтових (вихідних) матеріалів або з вогнетривких матеріалів, якими викладають плавильні печі. Н. в., як правило, погіршують якість металу: знижують пластичність, загартовуваність і опір руйнуванню від втомленості, зумовлюють виникнення тріщин. Найефективнішими способами видалляння Н. в. є вакуумування (див. *Вакуумування сталі*), *вакуумно-дуговий переплав, електрошлаковий переплав*.

НЕМЕТАЛЕ́ВІ КОРИ́СНІ КОПА́ЛИНИ — група природних мінеральних утворень, які за сучасного рівня розвитку економіки й техніки не використовуються для вилучення з них металів, а також непридатні як горючі корисні копалини. До Н. к. к. відносять силікати, карбонати, сульфати, галоїди, нітрати, фосфати, борати, оксиди тощо. Родовища Н. к. к. дуже поширені в *земній корі*, серед них відомі усі генетичні типи. Н. к. к. широко використовують як *мінеральну сировину* майже в усіх галузях народного г-ва, зокрема у металургії, хім., електротех., паперовій і буд. матеріалів пром-сті, а також як *дорогоцінне каміння* та *виробне каміння*. Здебільшого Н. к. к. використовують у неперероблюному вигляді, деякі — після хім. чи термічної обробки. З окремих видів Н. к. к. вилучають фосфор, барій, бор тощо. В УРСР є значні поклади Н. к. к., зокрема самородної сірки, кам. та калійної солей, вогнетривких глин, каолінів, графіту, вохри та ін. (див. *Корисні копалини*). Найдефіцитніші види Н. к. к. одержують також штучно (див. *Мінерали штучні*).

В. С. Міщенко.

НЕМЕТА́ЛИ — хімічні елементи, що характеризуються переважною здатністю приєднувати *електрони*. У вільному стані Н. утворюють *прості речовини*, що не мають властивостей, притаманних *металам*: металічного блиску, ковкості, високої електро- і теплопровідності. До Н. звичайно відносять 22 елементи. Багато з них за звичайних умов газоподібні — *водень, азот, кисень, фтор, хлор* та *інертні гази; бром* — рідина; *бор, вуглець, кремній, фосфор, миш'як, сірка, селен, телур, йод, астат* — тверді тіла. Н., приєднуючи електрони, утворюють негативні *іони* (аніони), а їхні типові оксиди і гідроксиди мають кислотний характер. Застаріла назва Н.— металоїди. Теперметалоїдами наз. елементи, які за властивостями займають проміжне положення між металами та неметалами.

В. С. Телегус.

НЕМЕТАЛОРУ́ДНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *будівельних матеріалів промисловості*, підприємства якої видобувають і збагачують неметалорудні корисні ко-

Немезіда. Розпис червонофігурної амфори. Близько 440 до н. е.

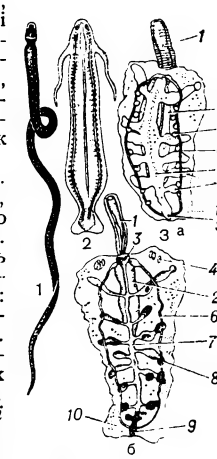

Немертини:
1 — Lineus torquatus; 2 — Nectonemertes major (самець); 3 — Pelagonemertes brinkmanni (*а* — самка, *б* — самець; через прозорі шкірні покриви видно внутрішні органи): *1* — хоботок; *2* — піхва хоботка; *3* — шлунок; *4* — сім'яники; *5* — яєчники; *6* — бічні нервові тяжі; *7* — середня кишка; *8* — кишкові кармани; *9* — пряма кишка; *10* — хвостовий плавець.

палини — *графіт, каолін, тальк, слюду,* плавиковий шпат (див. *Флюорит*), *пегматит,* андезит тощо. Продукцію Н. п. широко використовують в електротех. і хім. пром-сті, в чорній металургії, а також для виготовлення абразивів, паперу, гуми, фарб, скловиробів, виробів з фарфору і фаянсу, кераміки. В дореволюц. Росії, в т. ч. на Україні, в незначній кількості видобували лише каолін і графіт. Швидкого розвитку ця галузь набула за роки Рад. влади. СРСР посідає перше місце у світі за видобутком товарного графіту. На тер. України є 4 родовища графітової руди. Найбільше підприємство по видобуванню і збагачуванню графіту в республіці і країні — виробниче об'єднання «Кіровоградграфіт», яке розробляє *Заваллівське родовище графіту.* На тер. України розробляють 11 родовищ первинних і вторинних каолінів. Вони дають 56,8% видобутку каоліну країни. Найбільші підприємства по видобуванню і збагачуванню каолінів: Просянський (Дніпропетровська область) і Глуховецький (Вінницька область) комбінати. УРСР має незначні поклади пегматиту та слюди. Розробляють їх у Житомир., Ровен., Запоріз. областях. На Закарпатті видобувають *андезит.* Див. також *Корисні копалини.*

Є. Ф. Коваленко.

Немирів (Вінницька область). Пам'ятка архітектури. Початок 19 ст.

НЕ́МЕЦЬ (Němec) Богуміл (12.III 1873, Прасек, біля м. Новий Биджов — 7.IV 1966, Прага) — чес. ботанік, акад. Чес. АН (з 1918; з 1952 — Чехосл. АН). Закінчив Празький ун-т (1895), де і викладав (з 1903 — професор). У 1901—38 — директор створеного ним Ін-ту анатомії і фізіології рослин. Один з основоположників експериментальної цитології рослин. Осн. наук. праці— з питань *поліплоїдії, тропізмів,* фізіології росту, подразливості і запліднення у рослин, мікології, фітопатології, історії ботаніки.

НЕМИ́РІВ — селище міського типу Вінн. обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція. Вузол автомоб. шляхів. 10,8 тис. ж. (1980). Засн. в кінці 14 ст. Після *Люблінської унії 1569* Н. загарбала шляхет.Польща (1672—99 Н. був під владою Туреччини), після 2-го поділу Польщі (1793) Н. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1924 Н.— с-ще міськ. типу. В роки Великої Вітчизняної війни в період нім.-фашист. окупації (22.VII 1941 — 10.I 1944) в Н. діяла підпільна організація. У селищі — хлібний комбінат, спиртовий, цукр., залізобетонних виробів та цегельний заводи, швейна фабрика «Подолянка», дільниця виробничо-худож. об'єднання «Вінничанка», маслоцех Вінн. мол. з-ду, міжгосп. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Буд. технікум, профес.-тех. уч-ще, 3 заг.-осв., музична і спорт. школи; лікарня, будинок відпочинку «Авангард». Будинок культури, кінотеатр, 10 б-к; музеї: краєзнавчий та літ.-меморіальні Марка Вовчка і М. О. Некрасова. Архіт. пам'ятки: палац і парк (19 ст.); гімназія (тепер с. ш., 1838, арх. Ф. Мєхович), костьол (1801), церква Трійці (1881), за 3 км від міста — *Немирівське городище* ранньоскіфського періоду (7—6 ст. до н. е.). Пам'ятники В. І. Леніну (1978, скульптор В. Борисенко, арх. А. Ігнащенко), М. О. Некрасову (1971, скульптор О. П. Скобликов, арх. В. Жигулін та А. Крейчі), Марку Вовчку (1975, скульптор П. Мовчун, арх. О. Гайдученя). В Н. народився М. О. *Некрасов.* У 1855—58 тут жили Марко *Вовчок,* укр. фольклорист і етнограф О. В. *Марковіч.* У Н. навчався рос. поет Г. О. *Мачтет,* працював укр. живописець І. М. *Сошенко.* В Н. не раз бував М. І. *Пирогов.*

Літ.: Дець В. Немирів. Путівник. Одеса, 1978.

НЕМИ́РІВСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ (місцева назва — Великі Вали) — велике городище ранньоскіфського часу (7—6 ст. до н. е.) біля с. Сажків Немирівського р-ну Вінн. обл. Досліджували його 1909, 1910, 1914, 1946—48. Займає площу бл. 150 га, оточену високим (9 м заввишки) земляним валом і глибоким ровом. Археол. розкопками встановлено, що заселеною була внутрішня, додатково укріплена територія, т. з. Замчисько. Тут виявлено залишки жител — великих землянок, стіни яких були обшиті деревом, з глинобитними печами. Знайдено глиняний посуд, бронзові наконечники стріл, прикраси тощо. Населення Н. г., яке жило патріархально-родовим ладом, займалося землеробством і скотарством, а також підтримувало торг. зв'язки з *Ольвією.* На тер. Замчиська в 3—2-му тис. до н. е. було поселення *трипільської культури,* а в 10—13 ст.— давньоруське поселення.

НЕМИ́РІВСЬКИЙ РАЙО́Н — в центр. частині Вінн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км². Нас. 75,2 тис. чол. (1980). У районі — 93 населені пункти, підпорядковані 3 селищним і 32 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Немирів.*

Н. р. розташований у межах Подільської височини. Поклади граніту. Найбільша ріка — *Південний Буг.* Грунти чорноземні та опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, дуб, ясен, клен, береза, липа) займають 20 тис. га. У пром-сті провідне місце посідає переробка с.-г. продукції. Найбільші підприємства: немирівські цукр., спирт., комбікорм., залізобетонних виробів, Ситковецький цукр. з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Немирів) та 4 будинки побуту. Землеробство зерново-буряківничого, тваринництво — м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 97,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 89,9 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, цукр. буряки, картопля, овочеві. Скотарство, свинарство, птахівництво. У Н. р.— 27 колгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Немирів, Фердинандівка, Кароліна, Самчинці й Ситківці. Автомоб. шляхів — 582 км, у т. ч. з твердим покриттям — 368 км. У районі — с.-г. (смт Брацлав) та буд. (Немирів) технікуми, профес.-тех. уч-ще (Немирів), 49 заг.-осв., музична і спорт. школи, 82 лік. заклади, у т. ч. 6 лікарень; будинок відпочинку «Авангард» (Немирів). 30 будинків культури, 55 клубів, 2 кінотеатри, 75 кіноустановок, 86 б-к. Музеї: краєзнавчий та літ.-меморіальні Марка Вовчка і М. О. Некрасова у Немирові. В с. Шолудьках Н. р. народився укр. архітектор В. В. *Городецький,* у с. Ометинцях — матрос, герой оборони Севастополя у Кримській війні 1853—56 П. М. *Кішка,* в с. Монастирку — укр. композитор М. Д. *Леонтович,* у с. Луці — укр. рад. художник-графік О. С. *Пащенко.* В Н. р. видається газ. «Колгоспні вісті» (з 1931).

М. А. Леванчук.

НЕМИРО́ВИЧ-ДА́НЧЕНКО Володимир Іванович [11 (23). XII 1858, Озургети, тепер м. Махарадзе Груз. РСР — 25.IV 1943, Москва] — рос. рад. режисер, театр. діяч і педагог, письменник, драматург, нар. арт. СРСР (з 1936). У 1876—79 навчався на фіз.-матем. ф-ті Моск. ун-ту. В 70-х рр. почав виступати як театр. критик, писати прозаїчні твори. В 1891—1901 викладав акторську майстерність в муз.-драм. уч-щі при

Моск. філармонічному т-ві (серед його учнів — І. *Москвін*, О. *Кніпер-Чехова*, В. *Мейєрхольд* та ін.). Разом з К. *Станіславським* 1898 став засновником і керівником Моск. худож. театру (з 1920— академічний), спільно виступали проти рутини, театральних штампів, боролися за реалізм і правду життя в мистецтві, розробили основи новаторської режисури, приділяючи увагу розкриттю внутрішньої суті п'єси, відтворенню стилю драматурга й атмосфери епохи. Поставили спектаклі «Чайка», «Дядя Ваня», «Три сестри», «Вишневий сад» А. Чехова. Спектаклі Н.-Д.: «Воскресіння», «Анна Кареніна» за Л. Толстим, «На дні», «Вороги» М. Горького, «Пугачовщина», «Любов Ярова» Треньова, «Кремлівські куранти» М. Погодіна, за п'єсами У. Шекспіра, Г. Гауптмана, Г. Ібсена та ін. Широку діяльність вів Н.-Д. в галузі муз. театру; організував (1919) Муз. студію при МХТ (з 1926 — Муз. театр ім. В. І. Немировича-Данченка), де здійснив спектаклі або був керівником вистав за творами Т. Хренникова, Д. Шостаковича, Ж. Бізе, Дж. Верді та ін. Серед драм. творів Н.-Д.— «Нова справа» (1889), «Золото» (1894), «Ціна життя» (1896). Н.-Д. високо цінував творчість М. *Заньковецької*, П. *Саксаганського*, М. *Садовського*, був ініціатором постановки «Платона Кречета» О. Корнійчука на сцені МХАТу. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1942, 1943.

Тв.: Театральное наследие, т. 1—2. М., 1952—54; Пьесы. М., 1962; Избранные письма (1879—1943), т. 1—2. М., 1979.

Літ.: Марков П. А. Режиссура Вл. И. Немировича-Данченко в музыкальном театре. М., 1960.

НЕМИРО́ВСЬКИЙ Олександр Сергійович [30.III (11.IV) 1859, Полтав. губ.— р. см. невід.] — укр. та рос. композитор, музикознавець і педагог. Закінчив Петерб. (1881) та Моск. (екстерном, 1894) консерваторії. З 1894 викладав гру на фортепіано в муз. уч-щах Харкова і Тбілісі, а також у муз.-драм. уч-щі Моск. філармонічного т-ва. Автор вокальних («Бандура»), фп. творів і перекладень («Історичний альбом»); музикознавчих праць: «Вища практична школа гри на гармоніумі» (1891), «Порівняльна таблиця кількості інструментів, використовуваних в оркестрі, відносно фортепіано». *І. М. Лисенко.*

НЕ́МІТЦ Олександр Васильович [26.VII (7.VIII) 1879, с. Котюжани, тепер Брічанського р-ну Молд. РСР — 1.X 1967, Ялта] — рад. військ. діяч, віце-адмірал (1941). Закінчив Мор. академію (1912). Контр-адмірал (з 1917). У серпні — грудні 1917 — команд. Чорномор. флотом. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції перейшов на бік Рад. влади. В 1920—21 — команд. мор. силами Республіки, керував бойовими діями флоту проти англ. інтервентів на Каспійському м. і проти врангелівців. Після громадян. війни — на керівній роботі у ВМС і на викладацькій роботі у вищих військ. закладах. З 1947 — у відставці. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора.

НЕМІША́ЄВЕ (1917—28 — Шевченкове) — селище міського типу Бородянського р-ну Київ. обл. УРСР. Залізнична станція. 5,8 тис. ж. (1980). З-д біохім. препаратів, Укр. н.-д. ін-т картопляного г-ва. Радгосп-технікум, середня школа, лікарня, Будинок культури, 2 клуби, 5 б-к. Н. засн. 1900.

НЕ́МІЯ, Немия — річка у Вінн. обл. УРСР, ліва притока Дністра. Довж. 64 км, площа бас. 411 км². Бере початок на *Подільській височині*. Використовують для пром. та с.-г. водопостачання. Риборозведення. Біля впадіння Н. у Дністер — м. *Могилів-Подільський*.

НЕМОШКА́ЛЕНКО Володимир Володимирович (н. 26.III 1933, Волгоград) — укр. рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1973). Член КПРС з 1961. Після закінчення 1956 Київ. політех. ін-ту працює в Ін-ті металофізики АН УРСР (з 1963 — зав. відділом). Осн. наук. праці — з фізики твердого тіла, зокрема дослідження електронної структури перехідних металів, їхніх сплавів і сполук методами рентгенівської і фотоелектронної спектроскопії. Разом з ін. вченими відкрив наявність неокислених ультрадисперсних форм простих речовин у місячному грунті. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани» і медаллю. Держ. премія УРСР, 1980. Премія ім. К. Д. Синельникова АН УРСР, 1977.

НЕМЦЕ́ВИЧ (Niemcewicz) Юліан Урсин [16.II 1757 (за ін. даними — 1758), Скоки, тепер Брест. обл. БРСР — 21.V 1841, Париж] — польс. письменник та історик. Учасник польс. повстань 1794 і 1830—31. У політ. комедії «Повернення посла» (1790) відстоював потребу соціально-освітніх змін. Байки, памфлети й сатири «На тарговицьких ватажків» та «Уривок із Тарговицької біблії» (обидві — 1792) спрямовані проти польс. магнатів. «Історичні пісні» (1816) пройняті патріотич. мотивами. В романі «Ян з Тенчина» (1825) показав життя і побут Польщі 16 ст. В 1782, 1786, 1818, 1820 відвідав Україну, про що писав у «Спогадах моїх літ» (вид. 1848). В монографії «Історія панування Сигізмунда III» (т. 1—3, 1819), «Збірнику історичних мемуарів про давню Польщу» (т. 1—5, 1822—30) подав відомості про Г. Лободу, С. Наливайка, Б. Хмельницького, про Київ, соціальні рухи і побут на Україні, істор. пісні й думи. Уривки з трагедії Н. «Богдан Хмельницький» опубліковано в журн. «Пам'ятник літерацкі» («Літературні записки», 1906).

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Антологія польської поезії, т. 1. К., 1979; Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Польская поэзия, т. 1. М., 1963. *І. М. Лозинський.*

НЕ́МЦОВА (Němcová) Божена (уродж.— Барбора Панклова; Божена — псевд.; 4.II 1820, Відень — 21.I 1862, Прага) — чес. письменниця. Дебютувала віршами «Чеським жінкам» і «Славний ранок» (обидва — 1843). Перші книги прози — «Народні казки й перекази» (ч. 1—7, 1845—47). З глибоким співчуттям зустріла революцію 1848. За просв. роботу серед селянства і волелюбні виступи в прогресивній пресі зазнала переслідувань влади. Оповідання й повісті з нар. життя «Дика Бара», «В замку й біля замку», «Гірське село» (усі — 1856) і особливо повість «Бабуся» (1855) пройняті співчуттям до бідного селянства, розкривали гострі соціальні контрасти, ставили питання про місце жінки в сусп. житті. Вони відіграли важливу роль у формуванні реалізму в чес. л-рі. Зібрала й видала в перекладі чес. мовою «Словацькі казки» (1857—58).

Тв.: Укр. перекл.— Три казки. К., 1958; Бабуся. К., 1962; Дика Бара та інші твори. К., 1970; Рос. перекл.— Дикая Бара и другие рассказы. М., 1954; Бабушка. М., 1956; Сказки.— Повести.— Рассказы. М.— Л., 1961; В замке и около замка. Л., 1970.

Літ.: Мішкова О. Л. Велика чеська письменниця Божена Немцова. К., 1962; Фучик Ю. Борющаяся Божена Немцова. В кн.: Фучик Ю. Избранное. М., 1955. *І. М. Лозинський.*

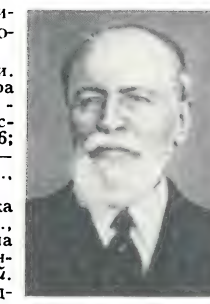

В. І. Немирович-Данченко.

НЕНА́ДКЕВИЧ Євген Олександрович [17 (29).XII 1882, с. Довгалівка, тепер Білогірського р-ну Хмельн. обл.— 30.IX 1966, Житомир] — укр. рад. літературознавець і педагог. Н. закінчив Петерб. духовну академію. Друкуватися почав 1904. Працював учителем л-ри в школах Кременчука та Житомира (1907—19). З 1920 викладав укр. та рос. л-ру у вузах. З 1947 жив у Житомирі. Автор книг «Творчість Т. Г. Шевченка після заслання (1857—58)» (К., 1956), «З творчої лабораторії Т. Г. Шевченка. Редакційна робота над творами 1847—1858 рр.» (К., 1959), статей про творчість Шевченка.

І. М. Лисенко.

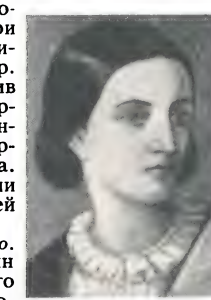

Б. Немцова.

НЕНА́ПАДУ ПРИ́НЦИП — один з основних принципів сучасного *міжнародного права*, який проголошує недопустимість розв'язання війни або ін. застосування збройної сили однією державою проти іншої з будь-яких політ., економічних, стратегічних або ін. міркувань. Дотримуючись цього принципу, д-ва тим самим на практиці проводить політику *мирного співіснування*. Н. п. є одним з гол. принципів *Статуту ООН*, що зобов'язує д-ви утримуватися в міжнар. відносинах від погрози силою чи її застосування як проти тер. недоторканності або політ. незалежності будь-якої д-ви, так і якимось ін. чином, не сумісним з цілями ООН. Закріплений у ряді багатосторонніх і двосторонніх договорів про ненапад. Незастосування сили або погрози силою визначено в зобов'язаннях д-в — учасниць *Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі*. Рад. Союз, ін. соціалістичні країни послідовно виступають за підвищення ефективності принципу незастосування сили. XXIV з'їзд КПРС одним із завдань зміцнення миру та безпеки народів визначив перетворення відмови від застосування сили і погрози її застосування для розв'язання спірних питань на закон міжнар. життя. Реалізуючи настанови схваленої XXV з'їздом КПРС програми дальшої боротьби за мир і міжнар. співробітництво, за свободу

В. І. Ненашев.

і незалежність народів, Рад. д-ва внесла у 1976 на розгляд Генеральної Асамблеї ООН і настійно домагається укладення всесвітнього договору про незастосування сили в міжнар. відносинах. Конституція СРСР (ст. 29) одним з принципів суверенної рівності, на основі якого грунтуються відносини СРСР з ін. д-вами, визначила взаємну відмову від застосування сили або погрози силою.

Ю. В. Костенко.

НЕНАСИ́ЧЕНИЙ РО́ЗЧИН — *розчин,* в якому концентрація розчиненої речовини менша, ніж у *насиченому розчині* (за тих же умов). В Н. р. (при сталих зовн. умовах) речовина може розчинятися, доки розчин не стане насиченим.

НЕНАСИ́ЧЕНІ ВУГЛЕВО́ДНІ — органічні сполуки з незамкненим ланцюгом, що складаються з вуглецю та водню і містять один чи кілька вуглець-вуглецевих *кратних зв'язків* у молекулі. Н. в., що містять один *подвійний зв'язок* — олефіни заг. формули C_nH_{2n}, становлять *гомологічний ряд* етилену, а ті, що містять *потрійний зв'язок* і мають заг. формулу C_nH_{2n-2}, утворюють гомологічний ряд ацетилену. Н. в. ряду етилену з числом атомів вуглецю до 4 (C_4) — гази, від C_5 до C_{17} — рідини, вищі за C_{18} — тверді речовини. Вони малорозчинні у воді. Етилен і ще більшою мірою ацетилен утворюють з повітрям вибухові суміші. Н. в. — реакційноздатні сполуки, для яких характерні реакції *полімеризації,* приєднання в місцях подвійних або потрійних зв'язків водню, води, галогенів, галогеноводнів, кисню та ін. Для ацетилену та його гомологів характерна реакція заміщення водню при потрійному зв'язку металами. Велику кількість Н. в. ряду етилену добувають при *крекінгу* нафти. Н. в. широко застосовують у виробн. *пластичних мас* (поліетилену, поліпропілену), синтетичного *каучуку* та багатьох важливих органічних сполук: *спирту, вінілхлориду, етиленгліколю, ацетальдегіду, вінілацетату* тощо.

О. І. Толмачов.

НЕНА́ШЕВ Володимир Іванович (н. 14.III 1923, с. Русаново, тепер Борисоглєбського р-ну Ворон. обл.) — рос. рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1973). Член КПРС з 1947. Після закінчення 1944 Моск. ін-ту театр. мист-ва працював режисером у театрах Таганрога, Ростова-на-Дону, гол. режисером Харків. рос. драм. театру ім. О. Пушкіна (1963—75), Київ. рос. драм. театру ім. Лесі Українки (1975—78). Вистави: «Лихо з розуму» О. Грибоєдова, «Три сестри» А. Чехова, «Безприданниця» О. Островського, «Піднята цілина» за М. Шолоховим, «Кремлівські куранти» М. Погодіна, «Пам'ять серця» О. Корнійчука, «Пора жовтого листя» М. Зарудного та ін. З 1978 — викладає в Ін-ті театр. мист. в Москві. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

НЕ́НЕЦЬКА МО́ВА — мова *ненців.* Належить до *самодійських мов.* Розмовляють нею 24 тис. чол. (1979, перепис). У Н. м. розрізняють тундрове й лісове наріччя. Характерні риси: наявність трьох ступенів довготи голосних, двох гортанних проривних фонем. Форми слів утворюються здебільшого за допомогою суфіксальної *аглютинації.* Є три числа, категорії роду немає. Широко вживаються *післяйменники.* Писемність 1931—37 — на лат. основі, з 1937 — на базі рос. графіки.

Н. М. Терещенко.

НЕ́НЕЦЬКИЙ АВТОНО́МНИЙ О́КРУГ — у складі Арх. обл. РРФСР. Утворений 15.VII 1929. Розташований на крайньому Пн. Сх. Східно-Європейської рівнини. Омивається водами Білого, Баренцового та Карського морів. Включає о-ви Колгуєв та Вайгач. Площа 176,7 тис. км². Нас. 48 тис. чол. (на 1.I 1980). Осн. населення — ненці, живуть також комі, росіяни, українці та ін. Міськ. нас.— 59%. В окрузі — 1 місто й 1 с-ще міськ. типу. Центр — м. *Нар'ян-Мар.* Н. а. о. нагороджено орденами Дружби народів (1973) і Трудового Червоного Прапора (1979). Поверхня — погорбована рівнина, зайнята *Большеземельською тундрою* та Малоземельською тундрою. На Пн. Сх.— хр. Пай-Хой (вис. до 467 м), на Зх.— відроги Тіманського кряжа, на п-ові Канін — хр. Канін-Камінь. Виявлено поклади нафти, горючого газу. Клімат суворий, з холодною зимою і прохолодним коротким літом. Пересічна т-ра січня від —12 до —22°, липня від +5 до +13°. Опадів 280—420 мм на рік. Поширена *багаторічна мерзлота.* Найбільша ріка — *Печора.* Багато озер. Майже повсюдно болота. Пн. частина округу розташована в зоні тундри, пд.— в зоні лісотундри. Грунти тундрові глейові й торфово-глейові. Осн. галузі г-ва — оленярство (Н. а. о.— один з провідних оленярських районів СРСР), рибальство, мисливство, мор. звіробійний та хутровий промисли. Значного розвитку набуло кліткове звірівництво (блакитний песець, сріблясто-чорна лисиця, норка). Дедалі більшого значення набуває тваринництво м'ясо-мол. напряму. Пром. виробн. базується гол. чин. на переробці місц. сировини (рибна, мол., м'ясоконсервна галузі). Гол. підприємства — у Нар'ян-Марі. Заготівля й переробка деревини. Велике значення для розвитку Н. а. о. має *Північний морський шлях.* Мор. порти — Нар'ян-Мар, Амдерма. Судноплавство по Печорі, у Нар'ян-Марі — аеропорт. **Культура.** В 1914 серед ненецького населення було 98% неписьменних. За роки Рад. влади створено писемність ненецькою мовою, ліквідовано неписьменність. У 1978/79 навч. р. у заг.-осв. школах округу налічувалося 8,5 тис. учнів, у зоовет. технікумі і пед. уч-щі (обидва — в Нар'ян-Марі) — 600 учнів. У Нар'ян-Марі працює с.-г. дослідна станція Н.-д. ін-ту с. г. Крайньої Півночі. В окрузі 37 масових б-к, 56 клубних закладів, Будинок нар. творчості, Будинок піонерів, 59 кіноустановок, окружний краєзнавчий музей (1979). Виходить окружна газ. рос. мовою «Наръяна вындер» (підзаголовок — «Красный тундровик»). Радіомовлення ненецькою і рос. мовами. Телезв'язок Нар'ян-Мара і найближчих нас. пунктів здійснюється за допомогою наземної приймальної станції «Орбіта». **Народне мистецтво.** Здавна поширені аплікація з хутра, шкіри й сукна, різьблення на дереві, кістці й бересті. Одяг і взуття роблять з хутра й шкіри, оздоблюють смугами геометризованого орнаменту. Шкіряні сумки й кисети розшивають кольоровим бісером. У минулому з дерева виготовляли антропоморфні ідоли — «сядеї».

Ненецький автономний округ.
Ненецький кисет. Мозаїка з хутра.

НЕ́ННІ (Nenni) П'єтро (9.II 1891, Фаенца, Равенна — 1.I 1980, Рим) — діяч італ. і міжнар. соціалістичного руху. За фахом журналіст. Учасник 1-ї світової війни 1914—18. З 1921 — член Італ. соціалістичної партії (ІСП). В 1922—23 — редактор газ. «*Avanti!*». В 1931—39 — генеральний секретар ІСП, член Виконкому *Інтернаціоналу 2-го.* Учасник нац.-революц. війни в Іспанії 1936—39. У 1943—44, 1949—63 — генеральний секретар ІСП. У 1945—47, 1963—68 — член урядів. У 1950—55 — віце-президент *Всесвітньої Ради Миру.* В 1966—69 — голова Об'єднаної соціалістичної партії (з 1968 — ІСП — Італ. секція Соціалістичного інтернаціоналу). В 1969 обраний віце-головою *Соціалістичного інтернаціоналу.* В 1973—80 — голова ІСП. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1952.

НЕ́НЦІ (самоназва — ненець; кол. назва — самоїди, юраки) — народ, який живе переважно в *Ненецькому автономному окрузі, Ямало-Ненецькому автономному окрузі, Таймирському (Долгано-Ненецькому) автономному окрузі.* Чисельність — 30 тис. чол. (1979, перепис). Мова — ненецька (див. *Ненецька мова*). Н., ймовірно, склалися в результаті змішання самодійських саянських племен, які в 1-му тис. переселилися на Пн., з місц. населенням сибірської тундри. В 16 ст. увійшли до складу Рос. д-ви. Частина Н. сприйняла православ'я, але більшість додержувалась анімістичних вірувань (див. *Анімізм*), було поширене *шаманство.* До поч. 20 ст. у Н. лишалися значні пережитки родового ладу. За Рад. влади в житті Н. відбулися докорінні зміни. Н. здобули автономію. В колгоспах поряд з традиційними заняттями— оленярством, рибальством, мисливством — розвиваються городництво та звірівництво. Частина Н. працює в пром-сті. Створилась і зросла своя інтелігенція.

НЕО... (від грец. νέος — новий) — частина складних слів, яка означає «новий» (напр. *неологізми*).

НЕОА́НТРОПИ (від *нео...* і грец. ἄνθρωπος — людина) — людина сучасного типу (Homo sapiens), з'явилась на межі серед. і пізнього *палеоліту.* Щодо походження Н. існує дві теорії — *поліцентризм* і *моноцентризм.* Давні Н. створили багату пізньопалеолітичну культуру (знаряддя праці з каменю, кістки й рогу, житла, шитий одяг, поліхромний живопис на стінах печер, скульптура тощо). Для Н. характерні пряме широке чоло без надорбітального валика, роз-

винутий головний мозок, виступаюче підборіддя. Серед Н. Європи і пд.-зх. Азії переважав високорослий т. з. кроманьйонський тип (див. *Кроманьйонці*), що був основою формування європеоїдної раси та її розгалужень. Як і сучас. європейці, цей тип характеризувався виступаючим носом; ряд його рис (дуже довгий вузький череп, широке обличчя тощо) фіксуються у слов'ян і балтів за середньовіччя. Палеоантропологія свідчить, що поділ на великі раси намітився в Н. уже за пізнього палеоліту.

В. Д. Дяченко.

НЕОБЕРЕ́ЖНІСТЬ — одна з форм вини особи. Див. *Вина.*

НЕОБІХЕВІОРИ́ЗМ — напрям у сучасній, переважно амер. психології. Виник у 30-і рр. 20 ст. як спроба подолати прямолінійність і спрощення класичного *біхевіоризму*. Представники Н. (Е. Толмен, К. Халл, Б. *Скіннер*), не довіряючи даним інтроспекції, запроваджують у біхевіористичну схему поведінки «стимул — реакція» (поведінка — безпосередня реакція на зовн. стимул) ще т. з. проміжні змінні, які слід розуміти як сукупність різних пізнавальних і спонукальних факторів. Механіцизм класичного біхевіоризму Н. намагається виправляти телеологізмом — ідеалістичною постановкою проблеми цілеспрямованості поведінки тварин і людини. В особі Б. Скіннера сучасний Н., наслідуючи традиції Дж. Уотсона, проголошує ідеї вдосконалення бурж. суспільства без радикальної зміни його класової структури. Філос. основою Н. є *операціоналізм*.

Літ.: Ярошевский М. Г. Психология в XX столетии. М., 1974; Роменець В. А. Історія психології. К., 1978.

В. А. Роменець.

НЕОБОРО́ТНИЙ ПРОЦЕ́С — фізичний процес, який не може протікати у зворотному напрямі так, щоб система, яка його здійснює, пройшла через усі ті ж проміжні стани. Н. п. є *нерівноважним процесом*. При Н. п. система не може повернутися у початкове положення без того, щоб у станах зовн. тіл, з якими вона взаємодіє, не залишилось яких-небудь змін. Внаслідок тертя, дифузії, теплообміну, випромінювання і т. д. всі реальні процеси є необоротними. В ізольованих системах Н. п. супроводиться зростанням *ентропії*.

НЕОБОРО́ТНІ РЕА́КЦІЇ — хімічні реакції, при яких взаємодіючі речовини повністю перетворюються на продукти реакції, що не взаємодіють між собою в умовах реакції. Напр., реакції горіння, розкладання багатьох речовин тощо.

НЕОБОРО́ТНІСТЬ — характеристика спрямованості процесів, яка виключає можливість повторення попередніх станів, повернення до вихідного етапу. Н. зумовлена нескінченністю і невичерпною складністю структури *матерії*, наявністю в ній безлічі можливостей змін. У розвитку явищ Н. набуває діалектичного характеру. Здійснюється через свою протилежність — о б о р о т н і с т ь, яка виражається в закономірності повторення (на новій основі) в *розвитку* явища лише певних рис його вихідного стану (див. *Заперечення заперечення закон, Необоротності еволюції закон*).

НЕОБОРО́ТНОСТІ ЕВОЛЮ́ЦІЇ ЗАКО́Н, Долло закон — закон, що відображає хід історичного розвитку органічного світу і виключає можливість здійснення еволюційного процесу в зворотному напрямі. Ще Ч. *Дарвін* підкреслював, що *вид* або якась інша систематична група організмів, яка зникла, не може з'явитися знову. Зниклий вид не може бути відтворений, навіть якщо б виниклі від нього форми потрапили знову в умови життя, тотожні з тими, в яких він існував. До того ж точне відтворення умов існування, в яких розвивався цей вид, неможливе. Вперше Н. е. з. був чітко сформульований бельг. палеонтологом Л. *Долло* (1893). За цим законом організм не може повернутися, навіть частково, до попереднього стану, вже досягнутого в ряду його предків. Деякі дослідники вказували, що цей закон не може мати абсолютного значення по відношенню до окремих органів. Дійсно, статистично ймовірне відтворення окремих ознак предків. Проте абсолютно неможливе відтворення генної основи організмів, що зникли в процесі істор. розвитку, отже, і характерної для них організації.

О. П. Маркевич.

НЕОБХІ́ДНА ОБОРО́НА — в кримінальному праві обставина, що відповідно до закону виключає *відповідальність кримінальну* особи за шкоду, яку вона заподіяла іншій особі (нападникові). Дія, вчинена в стані Н. о., не є злочином, оскільки вона позбавлена сусп. небезпеки і не є протиправною. Ст. 13 *Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР ст. 15 КК УРСР) допускає Н. о. при захисті інтересів Рад. д-ви, громад. інтересів, особи чи прав того, хто обороняється, або ін. людини від суспільно небезпечного посягання. Закріплюючи право рад. громадян на Н. о., д-ва цим створює умови для своєчасного відвернення шкоди, яка загрожує охоронюваним законом інтересам, захисту *правопорядку*, полегшує боротьбу зі *злочинністю*. Осн. зміст Н. о. полягає в тому, що нападникові заподіюється шкода з тим, щоб змусити його припинити напад. Така дія вважається правомірною, якщо вона відповідає певним вимогам. Вона, зокрема, має бути спрямована проти суспільно небезпечного посягання і завдавати шкоди лише особі, яка посягає на правоохоронювані інтереси, а не ін. особі (див. *Крайня необхідність*). Н. о. є правомірною, якщо посягання було наявним, тобто коли напад або почався або існувала реальна загроза нападу. І, нарешті, вона не повинна перевищувати меж необхідності. При цьому треба враховувати реальні можливості особи, яка зазнала нападу, визначити в конкретних умовах характер загрожуючої небезпеки і обрати відповідні засоби захисту. Якщо через душевне хвилювання, викликане раптовістю нападу, особа не спроможна була це зробити і завдала нападникові більшої шкоди, ніж це викликалося необхідністю, її дії вважаються вчиненими в стані Н. о. Перевищенням меж Н. о. визнається лише явна невідповідність засобів захисту характерові і небезпечності посягання.

Ф. Г. Бурчак.

НЕОБХІ́ДНА ПРА́ЦЯ — праця, затрачена працівниками матеріального виробництва на створення *необхідного продукту*, що йде на відтворення *робочої сили*. За первіснообщинного ладу з його низькою продуктивністю праці вся праця була практично необхідною. З розвитком продуктивних сил, зростанням продуктивності праці Н. п. становить лише частину *робочого дня*, решта є *додатковою працею*. За капіталізму поділ праці на Н. п. і додаткову має антагоністичний характер, а співвідношення їх виражає ступінь експлуатації трудящих капіталом. За соціалізму між Н. п. і додатковою не існує антагоністичних суперечностей. Поділ праці на необхідну і додаткову відображає особливості розподілу *сукупного суспільного продукту* в інтересах усіх членів суспільства.

П. Непш.

НЕОБХІ́ДНИЙ ПРОДУ́КТ — частина *сукупного суспільного продукту*, створена *необхідною працею* трудівників сфери матеріального виробництва, що йде на утримання самих працівників та їхніх сімей, а також на підготовку й навчання працівників. За капіталізму Н. п. дорівнює вартості *робочої сили*. Капіталісти намагаються обмежити Н. п. для збільшення *додаткового продукту*, а отже і *додаткової вартості*. За соціалізму Н. п. і додатковий в кінцевому підсумку використовують в інтересах усіх трудящих, які працюють на себе, на своє суспільство. В соціалістичному суспільстві трудящі одержують Н. п. у формі *заробітної плати*, виплат із *суспільних фондів споживання, оплати праці* в колгоспах, доходів від *особистого підсобного господарства*. Відтворення Н. п. підпорядковане всебічному й гармонійному розвиткові людини, що випливає з *основного економічного закону соціалізму*.

НЕОБХІ́ДНИЙ РОБО́ЧИЙ ЧАС — частина робочого дня, протягом якої створюються матеріальні блага, необхідні для відтворення робочої сили самого працівника та утримання його сім'ї. Протягом Н. р. ч. створюється *необхідний продукт*. Н. р. ч. за *капіталізму* є час, що витрачається на *відтворення* змінного *капіталу*. В гонитві за *прибутком* капіталісти намагаються зменшити Н. р. ч., посилюючи експлуатацію *робітничого класу*. Це спричинює загострення класової боротьби між працею і капіталом. За *соціалізму* Н. р. ч.— це час, протягом якого працівник соціалістичного виробн. створює ту частину сусп. продукту, яка забезпечує як відтворення його життєвих сил, так і всебічний розвиток його фіз. і духовних здібностей.

НЕОБХІ́ДНІ І ДОСТА́ТНІ УМО́ВИ в математиці. Н е о б х і д н и м и у м о в а м и є такі умови, без яких твердження напевно не може бути правильним, а д о с т а т н і м и у м о в а м и — умови, за яких твердження обов'яз-

ково правильне. Напр., необхідною умовою *подільності* цілого числа на 4 є те, щоб воно закінчувалось парною цифрою. Але ця умова не є достатньою (напр., 22 не ділиться на 4). Достатньою умовою подільності багатозначного числа на 4 є, напр., те, щоб воно закінчувалось на 20. Але ця умова не є необхідною, бо, напр., 128 також ділиться на 4. Н. і д. у. подільності цілого числа $N > 10$ на 4 така: двозначне число, на яке закінчується дане, повинно ділитися на 4.

НЕОБХІ́ДНІСТЬ І ВИПАДКО́ВІСТЬ — філософські категорії для позначення двох протилежних форм всезагального зв'язку між явищами дійсності. Необхідність відображає внутр. закономірність у зв'язках між явищами, яка зумовлює їхнє існування, виникнення і зникнення. Необхідністю є те, що неодмінно має статися в даних умовах. Кожний об'єктивний закон розвитку природи або суспільства відбиває необхідний зв'язок між предметами і явищами об'єктивної дійсності. Випадковість виражає зовн. зумовленість явищ, те, що може статися або не статися, відбутися так чи по-іншому. Невизнання об'єктивного характеру випадковості представниками домарксистського детермінізму призводило в кінцевому підсумку до *фаталізму*, а заперечення необхідності суб'єктивно-ідеалістичними теоріями (скептицизм, прагматизм тощо) зводить пояснення всіх явищ до випадковості. Діалектико-матеріаліст. розуміння Н. і в. дала лише марксистсько-ленінська філософія. Розкривши об'єктивну основу Н. і в., вона показала діалектичний характер їх взаємовідношення як взаємопов'язаних категорій, що в процесі розвитку переходять одна в одну. Будь-яка випадковість містить у собі момент необхідності, так само як необхідність проявляється через випадковість. Одне й те саме явище, випадкове в одному відношенні, виступає як необхідне в іншому. Категорії Н. і в. нерозривно пов'язані з *причинністю*, закономірністю, *можливістю і дійсністю*, свободою (див. *Свобода і необхідність*) та ін. категоріями діалектики. Як і всі закони і категорії матеріалістич. діалектики, Н. і в. є вузловими пунктами пізнання об'єктивної дійсності і знаряддям її перетворення. *В. Г. Яценко.*

НЕОВІТАЛІ́ЗМ — ідеалістичне вчення в біології, одна з форм *віталізму*. Н. прийшов на зміну «старому» віталізму у 2-й пол. 19 ст. Основоположником Н. вважають Г. *Дріша*, який стверджував, що цілісність і гармонійність розвитку організму визначаються особливим надматеріальним динамічним фактором, або «ентелехією», і що саме вона («ентелехія») зумовлює успадковування нащадками властивостей батьків та вищу нервову діяльність. На протилежність вченню Ч. *Дарвіна* про відносний характер органічної *доцільності* Г. Дріш стверджував, що вона має абсолютний характер і контролюється «ентелехією». Інші прибічники Н. вважають основою фізіол. процесів і розвитку організмів такі «організуючі фактори», як «домінанта», «життєва енергія», «силове поле» тощо, дія яких також пов'язується з нематеріальним началом. Кінець кінцем Н. змикається з *теологією* і гальмує прогрес біол. науки.

Б. Г. Новиков.

НЕОГЕГЕЛЬЯ́НСТВО — течія ідеалістичної філософії кінця 19 — 1-ї третини 20 ст., яка використовувала деякі мотиви діалектики та ідеалістичного вчення Г. В. Ф. *Гегеля* про *дух* з метою буржуазно-ліберального примирення суспільних суперечностей імперіалізму. Для Н. характерні заперечення об'єктивної діалектики, інтерпретація її виключно як діалектики духу, витлумачення гегелівської філософії в дусі *ірраціоналізму*. Н. розглядає суспільство і природу як «абсолютне поняття», в якому містичним чином ліквідуються всі класові конфлікти і розв'язуються наук. проблеми. Поклавши початок популяризації філософії Гегеля у Великобританії та США, Н. було тісно пов'язане з апологією «тоталітарної» д-ви, яка нібито долає клас. суперечності, забезпечує єдність нації. В Італії та Німеччині вульгаризоване Н. безпосередньо вплинуло на формування ідеології *фашизму*. На сучас. етапі Н., яке ніколи не було чітко оформленим єдиним напрямом, по суті розчинилося в ін. течіях бурж. філософії. Н. стимулювало осн. ідеї *персоналізму*, а його ірраціоналізм був підхоплений *«філософією життя», екзистенціалізмом, франкфуртською школою*. Існують «Міжнародне гегелівське об'єднання» і «Міжнародне гегелівське товариство» (ФРН), що проводять симпозіуми, конгреси, публікують матеріали з проблем, постановка яких пов'язана з діалектичним ідеалізмом Гегеля. *Є. К. Бистрицький.*

НЕОГЕ́НОВИЙ ПЕРІ́ОД І НЕОГЕ́НОВА СИСТЕ́МА, неоген (від *нео...* і грец. γένεσις — походження) — другий період кайнозойської ери та відклади, що утворилися в той час. Настав після палеогенового періоду (бл. 25 млн. років тому) і тривав до антропогенового (четвертинного) періоду (бл. 23,5 млн. років). Неогенову систему виділив англ. геолог Ч. *Лайєль* 1833, назву запропонував австр. геолог М. Гернес 1853. Неогенову систему поділяють на два відділи: нижній — міоцен (див. *Міоценова епоха і міоценовий відділ*) та верхній — пліоцен (див. *Пліоценова епоха і пліоценовий відділ*). В СРСР у міоцені виділяють бурдигальський, гельветський, баденський, сарматський і меотичний яруси, у пліоцені — понтичний, кімерійський і куяльницький яруси. У неогені продовжувалося формування *альпійської геосинклінальної (складчастої) області*. Тривали активні тектонічні процеси, підняття гірських хребтів Альп, Карпат, Піренеїв, Апеннін, Криму, Кавказу та ін., утворення міжгірних та *передових прогинів*. Значні тер. земної поверхні звільнилися від моря, на них утворилися червоноколірні піщано-глинисті *континентальні відклади*. У мор. басейнах нагромаджувалися потужні товщі (до кількох тисяч метрів) уламкових та органогенних відкладів, у лагунах — соленосні відклади. У кінці неогенового періоду утворилися западини внутр. морів — Лігурійського, Тірренського, Іонічного, Адріатичного, Мармурового, Чорного і Каспійського. Мор. басейни населяли різні риби, *двостулкові молюски, черевоногі молюски, форамініфери*, остракоди (див. *Черепашкові ракоподібні*), *голкошкірі, моховатки* та ін. Значно змінилася наземна фауна. З'явилися ведмеді, борсуки, гієни, *мастодонти, гіпаріони*, свині, антилопи, олені, бики, вівці, людиноподібні мавпи. Великого розвитку набули птахи, особливо страуси. У верх. міоцені виник сухопутний зв'язок між Європою, Азією і Пн. Америкою, який зумовив міграцію *ссавців* і їхнє дальше розселення. Клімат Пн. півкулі на поч. неогенового періоду був тепліший і вологіший, ніж у сучасну епоху, близький до субтропічного. У міоцені в пн. частині Європи і Пн. Америці поряд з хвойними росли широколистяні ліси з представниками вічнозеленої флори; на Пд. Європи були субтропічні, а місцями й тропічні ліси. На тер. України відклади неогенової системи поширені гол. чин. у *Причорноморській западині, Передкарпатському прогині* й *Закарпатському прогині*, нерідко вони виходять на поверхню. Переважають *теригенні відклади* (гол. чин. піски, глини, галечники, конгломерати), органогенні (вапняки), хемогенні (гіпси, солі) та вулканогенні (останні в межах *Карпатської складчастої системи*) відклади. З ними пов'язані поклади нафти і газу, бурого вугілля, кам. і калійної солей, заліз. руди, бентонітових глин, буд. матеріалів, а також мінеральні води.

Літ.: Андрусов Н. И. Избранные труды, т. 1—4. М., 1961—65; Стратиграфия СССР, т. 12. Неоген СССР. М.—Л., 1940; Стратиграфія УРСР, т. 10. К., 1975.

В. Я. Дідковський.

НЕОГЕ́Я (від *нео...* і грец. γῆ — земля) — біогеографічний підрозділ (царство), рівнозначний *Неотропічній біогеографічній області*.

НЕОДАРВІНІ́ЗМ — еволюційна концепція, що являє собою спробу обновлення, нового тлумачення класичного *дарвінізму*. Основи закладені А. *Вейсманом*. Захищаючи теорію Ч. Дарвіна, Вейсман розвинув умоглядну теорію *спадковості*, згідно з якою в організмі існують соматична (див. *Сома*), або тілесна, плазма та зародкова плазма (гіпотеза «зародкової плазми»), або речовина спадковості. Зародкова плазма, в свою чергу, складається із внутрішньоклітинних одиниць спадковості — детермінант, які містяться в *хромосомах* і не залежні від соматоплазми та умов навколишнього середовища. Вейсман помилково вважав, що об'єктом *добору природного* є не організми, а тільки їх детермінанти. При цьому нові ознаки можуть виникнути лише в результаті боротьби детермінант та їх перекомбінації, що відбувається в процесі *запліднення*

(гіпотеза «зародкового добору»). Недоліком концепції Вейсмана є також повне заперечення ним ролі неспадкової *мінливості* (див. *Модифікації* в біології) в еволюції. Таким чином, спроби Вейсмана пов'язати дані *генетики* з теорією Дарвіна виявилися неспроможними. Проте слід зазначити, що окремі уявлення Вейсмана (напр., про визначення деяких ознак незалежними спадковими внутрішньоклітинними елементами), сформульовані в його теорії спадковості, виявилися перспективними і набули розвитку в сучас. генетиці.

О. П. Маркевич.

НЕОДИ́М (Neodymium; від грец. νέος — новий і δίδυμος — подвійний), Nd — хім. елемент III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 60, ат. м. 144,24; належить до *лантаноїдів*. Відкрив 1885 австр. хімік К. А. фон Вельсбах. Вміст Н. у земній корі $2{,}5 \cdot 10^{-3}$% за масою. Н.— рідкісноземельний метал сріблясто-білого кольору, густ. 7007 кг/м³, $t_{пл}$ 1016° С, $t_{кип}$ 3082° С. Солі Nd^{+3} фіолетово-блакитного кольору. Застосовують Н. у металургії, у виробн. скла, в радіоелектроніці тощо.

НЕОЗНА́ЧЕНА ФО́РМА ДІЄСЛО́ВА — незмінна форма дієслова. Див. *Інфінітив*.

НЕОІМПРЕСІОНІ́ЗМ — течія в живописі. Представники Н. розвивали суб'єктивні тенденції *імпресіонізму*, намагалися науково обгрунтувати, надати методичного характеру прийомам розкладання складних тонів на чисті кольори (див. *Пуантилізм*). Твори Н. нагадували *мозаїку*, в них було втрачено матеріальність при передачі реальних явищ. Н. виник у Франції бл. 1885, наприкінці 19 — поч. 20 ст. Н. поширився в Бельгії, Італії та ін. країнах. Представники: Ж. Сера, П. *Сіньяк* та ін.

Літ.: Синьяк П. От Эж. Делакруа к неоимпрессионизму. Пер. с франц. М., 1913.

НЕОКАНТІА́НСТВО — ідеалістичний напрям бурж. філософії, що виник у Німеччині в 2-й пол. 19 ст. на основі суб'єктивно-ідеалістичної інтерпретації вчення І. *Канта*. Засновники Н.— О. Ліберман і Ф. Ланге висунули гасло «Назад до Канта», яке означало перегляд його філософії з позицій ідеалізму, вилучення з неї матеріалістичних елементів, посилення *агностицизму*. Н. поширилося в Італії, Франції, Росії та ін. країнах. У Росії Н. пропагували Г. *Челпанов*, О. *Введенський* та представники *«легального марксизму»*. На Україні погляди Н. поділяли І. Личков, Л. Лежнєв, Д. Богдашевський, О. *Кістяківський*. З численних шкіл Н. найвпливовішими були *марбурзька школа* і *баденська школа*. Ідеї Н. у галузі етики були розвинуті в т. з. теорію *«етичного соціалізму»*, яку використали лідери *Інтернаціоналу 2-го* для ревізії марксизму, оголосивши соціалізм недосяжною метою класової боротьби пролетаріату. Класики марксизму-ленінізму викрили опортуністичну сутність Н., показали його об'єктивний зв'язок з класовими інтересами буржуазії. Н. ідейно вплинуло на *неогегельянство*, *позитивізм*, *феноменологію*, філософську *герменевтику*, сучасний соціал-реформізм. Різні ідеалістичні інтерпретації творчої спадщини Канта пропагує «Кантівське товариство» (ФРН).

Є. К. Бистрицький.

НЕОКАТАСТРОФІ́ЗМ — концепція в геології, яка розглядає історію розвитку Землі як періодичне чергування тривалих періодів осадконагромадження в умовах тектонічного спокою з більш короткими періодами складкоутворення і *гороутворення*, що відбувалися одночасно на всій планеті. Прихильники Н. відроджують деякі концепції *катастрофізму*. Ідеї Н. сформулював нім. геолог Г. Штілле 1924. Зародилися вони у 1-й пол. 19 ст. в працях французького вченого Елі де Бомона — послідовника Ж. *Кюв'є*. Погляди Г. Штілле радянський вчений М. С. *Шатський* охарактеризував як «неокатастрофізм». Деякі представники Н. розвивають уявлення про катастрофічні події в масштабі *Всесвіту*. Рад. геологи, базуючись на діалектичному вченні, дотримуються поглядів про безперервно переривчастий хід тектонічних рухів. Суть його полягає в тому, що в процесі геол. розвитку Землі тривалі епохи повільного росту складок гірських порід і одночасного осадконагромадження періодично чергуються з порівняно короткочасними епохами інтенсивного складко- та гороутворення. Однак останні не відбуваються одноактно у загальнопланетарному масштабі, а проявляються на обмежених територіях. Про це свідчать і нові дані про будову і розвиток Землі.

Літ.: Шатский Н. С. О длительности складкообразования и о фазах складчатости. «Известия АН СССР». Серия геологическая, 1951, № 1; Хаин В. Е. Общая геотектоника. М., 1973; Штилле Г. Избранные труды. Пер. с нем. М., 1964.

Ю. М. Довгаль.

НЕОКЕЙНСІА́НСТВО — бурж. концепції державно-монополістичного регулювання процесу капіталістичного *відтворення*. Виникло після 2-ї світової війни відповідно до нових істор. умов як модифікація осн. принципів *кейнсіанства*. Представники — Р. Харрод, Н. Калдор, Дж. Робінсон (Великобританія), Е. Домар, А. Хансен (США) та ін. Концепції Н. базуються на аналізі кількісних залежностей макроекономічних величин (див. *Макроекономіка*) при повному ігноруванні соціально-екон. факторів. З метою пошуку шляхів забезпечення сталих темпів екон. розвитку капіталістичної системи Н. осн. увагу приділяє проблемам екон. зростання (див. *«Економічного зростання теорії»*). Важливе місце в них відводиться проблемам *нагромадження капіталу* та використання *інвестицій*. З 70-х рр. 20 ст., коли нестійкість розвитку капіталістичної економіки ще більше посилилась і умови відтворення погіршились, Н. стало складовою частиною нової системи поглядів на екон. зростання та розподіл, названої *посткейнсіанством*.

М. Й. Лозюк.

«НЕОКЛА́СИКИ» — угруповання в укр. літературі 20-х рр. Створилося з представників укр. інтелігенції, які об'єднувалися (1918—20) навколо журн. *«Книгар»* (М. Зеров, П. Филипович, М. Рильський, М. Драй-Хмара, О. Бургардт). Найактивніше діяли 1922—27. Вважаючи себе представниками «чистого мистецтва», проповідували аполітизм, орієнтувалися на античні зразки, але гол. чин. на бурж. мистецтво Заходу. Під час літ. дискусії 1925—28 підтримували націонал-ухильницькі заклики М. Хвильового, що їх поділяло і керівництво *Вапліте*. Дальший розвиток л-ри Рад. України визначив різну долю учасників угруповання — поступовий перехід М. Рильського й П. Филиповича на позиції соціалістичного реалізму, неприйняття соціалістичної естетики М. Зеровим, М. Драй-Хмарою і еміграцію О. Бургардта (Ю. Клена), який опинився в бурж.-націоналістичному таборі.

С. А. Крижанівський.

НЕОКЛАСИЦИ́ЗМ — загальна назва різних за своїм ідейним змістом течій в мистецтві останньої третини 19—20 ст., які зверталися до традицій *античності*, *Відродження* та *класицизму*. Виник як прагнення протиставити суперечливій реальності «вічні» естетичні цінності, ідеальні, звільнені від усього історично конкретного, образи, строгість і величавість форм. За своєю соціальною та естетичною суттю Н. часто є проявом бурж. естетства, що намагається протиставити живій реальності абстрактні, запозичені з далекого минулого, образи та стилістичні норми. Звернення до сучасності в неокласицистичних творах іноді набувало формалістичного стилізаторства і претензійності.

Особливе поширення Н. мав у архітектурі й образотворчому мистецтві, позначився також на розвитку літератури та музики. Іноді цим терміном називають класицизм 18 — поч. 19 ст. на відміну від класицизму 17 ст.

В архітектурі Н. вперше широко проявився на поч. 20 ст. як реакція проти декоративних надмірностей та конструктивної невизначеності *модерну* (О. *Перре* — у Франції, П. *Беренс* — у Німеччині, О. Вагнер — у Австрії, та ін.). В 30-х рр. принципи Н. широко використовувалися в архітектурі Італії та Німеччини для створення помпезних споруд. З кінця 50-х рр. Н. розвивався переважно в архітектурі США, особливо в офіційних спорудах (Е. Стоун, В. Гропіус, Е. Саарінен, Ф. Джонсон, У. Гаррісон та ін.).

В Росії Н. відбився у творчості архітекторів І. Жолтовського, І. *Фоміна* та ін. На Україні звернення до прийомів Н. помітне в спорудах кін. 19 — поч. 20 ст., зокрема в їхньому скульптурному і живописному оздобленні. Він виявився в прагненні використати традиції рос. класицизму, в еклектичному поєднанні елементів *ренесансу* і *бароко*. Серед укр. архітекторів — представників Н.: П. Андреєв (будинок кол. Волзько-Камського банку на Хрещатику в Києві, 1912—13), М. Верьовкін (будинок кол. т-ва «Саламандра» у Харкові, 1913—14). Принципи Н. дістали част-

кове відображення також у рад. архітектурі другої пол. 30-х та поч. 50-х рр.

В образотворчому мистецтві початки Н. проявилися в формі «неоідеалізму» в Німеччині, в прагненні митців відродити монументальність і пластичну чіткість класичного мистецтва (А. Фейєрбах, А. Гільдебранд та ін.). Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. Н. поширився як реакція на *імпресіонізм* і орієнтувався передусім на античну *архаїку*, раннє Відродження та класицизм. У творчості майстрів Н. не втрачає гуманістичної основи (скульптори А. *Майоль*, Е. *Бурдель* — у Франції, І. *Мештрович* — у Югославії, О. Матвєєв, С. *Меркуров* — у Росії, живописці Ф. Годлер — у Швейцарії, П. Пюві де Шаванн, М. Дені — у Франції, Л. Бакст, В. Сєров, К. Петров-Водкін — у Росії). Данину Н. віддали й укр. скульптори П. *Війтович*, Г. *Кузневич*, А. *Попель*. Близькі до Н. такі течії, як «нова речевість» у Німеччині, регіоналізм (ріджіоналізм) у США та ін. Н. широко використовувався офіц. мистецтвом фашист. режимів (А. Фуні, М. Сіроні — в Італії, А. Брекер — в Німеччині).

У музиці Н.— один з напрямів 20 ст., що виник у противагу романтизму й особливо імпресіонізму та експресіонізму. Проявився у відродженні стильових рис ранньокласичного й докласичного періодів, поєднанні бахівської логіки, принципів будови й розвитку *музичної форми* з найновішими засобами муз. мови. Риси Н. властиві творчості Й. Брамса, С. Франка, К. Сен-Санса, М. Регера, І. Стравінського, П. Хіндеміта, О. Респігі, Л. Маліп'єро, окремим творам Д. Мійо, А. Онеггера, Ф. Пуленка, С. Прокоф'єва, Д. Шостаковича.

В літературі Н. не становив єдиної теор. обгрунтованої течії. Наслідування античності було притаманне англ. письменникам та художникам *прерафаелітам* і франц. групі «*Парнас*» (Леконт де Ліль, Т. Готьє, Ж. М. Ередіа та ін.). Античні мотиви пройняли творчість поетів-символістів Р. М. Рільке (Австрія), С. Георге (Німеччина), П. Валері (Франція), В. Брюсова, М. Кузміна (Росія). На Україні в 20-х рр. неокласиками називали групу укр. поетів і літературознавців (див. «*Неокласики*»).

Літ.: Борисова Е. А. Неоклассицизм. В кн.: Борисова Е. А., Каждан Т. П. Русская архитектура конца XIX — начала XX века. М., 1971; Мачульский Г. К. Неоклассицизм 60-х годов (Филипп Джонсон). В кн.: Архитектура Запада. М., 1972; Рейнгардт Л. «Новая вещественность» и риджионилизм. В кн.: Модернизм. М., 1973; Бенуа А. Н. Русский неоклассицизм. Возрождение классики. В кн.: Александр Бенуа размышляет... М., 1968.

В. А. Афанасьєв, Л. З. Мазепа (Н. у музиці).

НЕОКЛАСИ́ЧНА ШКО́ЛА — одна з основних течій *вульгарної політичної економії*. Виникла в 70-х рр. 19 ст. як негативна реакція на марксизм. Була спробою обгрунтувати оптимальне використання ресурсів господарськими одиницями та виявити принципи встановлення екон. рівноваги в умовах вільної *конкуренції*. Концепції Н. ш. спрямовані на апологію приватнокапіталістичної власності та механізму стихійного ринку. Її родоначальники — К. Менгер, Ф. Візер, Є. Бем-Баверк (*австрійська школа*), У. Джевонс, Л. Вальрас, В. Парето (*математична школа*), А. Маршалл (*кембріджська школа*), Дж. Б. Кларк (амер. школа). Сучасні представники Н. ш.— Дж. Хігс, Дж. Мід (Великобританія), Ж. Рюефф (Франція), Ф. Хайєк, Р. Солоу, М. Фрідмен (США) та ін. Центр. місце в методології Н. ш. посідає *маржиналізм*, що досліджує екон. категорії у відриві від соціального ладу.

Для неокласиків характерний мікроаналіз. Предметом дослідження є поведінка і суб'єктивні мотиви т. з. «економічної людини», ціни товарів. Н. ш. не виходить за межі аналізу техніко-екон., кількісних взаємозв'язків економіки переважно статичного характеру. В основі Н. ш. лежать псевдонаукові концепції «*граничної корисності*» і «граничної продуктивності», за допомогою яких бурж. економісти намагаються спростувати марксистську теорію трудової вартості і *додаткової вартості*. Безроздільне панування в бурж. політ. економії Н. ш. було підірване в 30-х рр. 20 ст. розвитком *кейнсіанства*. Між неокласиками і неокейнсіанцями точиться боротьба з питань держ. регулювання капіталістичної економіки (див. *Неокейнсіанство*). В 60—70-х рр. 20 ст. значно посилився вплив Н. ш. в формі т. з. монетаризму (див. *Монетарна теорія*). В сучас. умовах ідеологи буржуазії намагаються еклектично об'єднати ці осн. течії бурж. політ. економії для захисту *державно-монополістичного капіталізму*.

П. М. Леоненко.

НЕОКОЛОНІАЛІ́ЗМ — політика імперіалістичних держав, спрямована на підкорення і експлуатацію колишніх колоніальних і залежних країн за допомогою системи екон., політ., воєнних, ідеологічних і культурних заходів в умовах краху *колоніальної системи імперіалізму* та зміни співвідношення сил на користь *світової системи соціалізму*. Н. спрямований на забезпечення можливості експлуатації людських і природних ресурсів молодих д-в, на інтеграцію їх у систему світового капіталістичного г-ва як «промислової периферії» шляхом часткової індустріалізації (особливо галузей добувної і обробної пром-сті), перенесення в ці країни трудомістких, матеріаломістких, екологічно шкідливих виробництв з метою прибрання до рук їх природ. багатств міжнар. монополіями. Н. прагне до збереження політ. впливу в *країнах, що розвиваються*, насадження в них реформістської ідеології, ізоляції їх від соціалістичних країн, протидіє становленню в цих країнах соціалістичної орієнтації. Для досягнення своєї мети Н. вдається поряд з традиційними формами, властивими *колоніалізмові* (військ. тиск, відкрите збройне втручання), до нових засобів:у галузі економічній — до держ. кредитів і позик, розширення експорту приватного капіталу при активній участі міжнар. фінанс. орг-цій (*Міжнародний валютний фонд, Міжнародний банк реконструкції і розвитку*, Європейський фонд розвитку), до «допомоги» у вигляді субсидій (дотації т. з. благодійних та філантропічних фондів); у галузі технічної «допомоги» — до підготовки тех. і військ. кадрів, надання експертів і радників, до поставок озброєння і спорядження для нац. армій, передачі наук.-тех. знань і технології. Крім того, Н. вдається до використання таких заходів, як нееквівалентний обмін, втягнення країн, що розвиваються, в замкнуті воєн.-політ. та екон. союзи і т-ва (асоціація з *Європейським економічним товариством*, участь в *зоні франка, стерлінговій зоні*), в *гонку озброєнь*, укладення з ними нерівноправних договорів, насадження маріонеткових режимів, розпалювання міжплемінної, міжнац., міждерж. ворожнечі, провокування прикордонних конфліктів, дестабілізація прогресивних режимів аж до підтримки внутр. *контрреволюції* або *агресії* ззовні.

Як відзначалося на XXVI з'їзді КПРС, імперіалісти тисячами шляхів і способів намагаються прив'язати до себе країни, що визволилися, щоб вільніше розпоряджатися їхніми природними багатствами, використовувати їхні території у своїх стратегічних замірах. Однак, незважаючи на всі спроби пристосуватися до сучасної обстановки, Н. не вдалося відвернути перехід *національно-визвольного руху* в антиімперіалістичну стадію, відвернути посилення боротьби країн, що розвиваються, за *новий міжнародний економічний порядок* на демократичних засадах, за рівноправність в політ. відносинах між д-вами, розширення співробітництва з соціалістичними країнами, за зміцнення соціалістичної орієнтації в країнах, що розвиваються.

М. І. Маймескул.

НЕОКОЛОНІАЛІ́СТСЬКІ ТЕО́РІЇ — комплекс бурж. і реформістських концепцій, об'єднаних загальною метою зберегти і зміцнити капіталістичні порядки в *країнах, що розвиваються*, посилити експлуатацію їхніх народів. Ідеологи *неоколоніалізму* Ф. Аншпренгер (ФРН), Р. Нуркс, С. Блек, Р. Бендікс, Б. Хіггінс (США), Дж. Стрейчі (Великобританія) та інші проповідують капіталістичний шлях розвитку для цих країн, намагаються довести переваги капіталізму перед соціалізмом, дискредитувати цілі й принципи нац.-визвольного руху і боротьбу за *некапіталістичний шлях розвитку*. Соціально-класовою основою поширення Н. т. у країнах Азії, Африки, Лат. Америки є стратегічні цілі міжнар. імперіалізму і вся система нерівноправних екон. і політ. відносин, нав'язаних імперіалістичними д-вами країнам «третього світу». Н. т. спрямовані на утримання країн, що визволилися від колоніалізму, в рамках *світової системи капіталізму*. Методологія Н. т. характеризується використанням окремих положень екон. і соціально-

політ. концепцій, які поширені в умовах сучас. капіталістичного світу (теорії єдиного «*індустріального суспільства*», «*мішаної економіки*», «*постіндустріального суспільства*», «*стадій економічного зростання*», «*конвергенції теорія*» та ін.). Серед Н. т. найбільш поширеною є концепція модернізації суспільства (С. Ліпсет, С. Блек, Д. Е. Аптер — США, та ін.). Її автори виступають проти марксистсько-ленінського вчення про сусп.-екон. формації, твердячи, що в світі є нібито або «традиційні» або «модернізовані» суспільства, тому метою країн «третього світу» має бути створення модернізованого суспільства, а не суспільства, що йде по некапіталістичному шляху розвитку. При цьому повністю відкидається теза про необхідність соціальної революції, навпаки, наголошується на наук.-тех. революції. Проте весь хід істор. розвитку з усією очевидністю показує, що проблеми подолання екон. відсталості й ліквідації залежності економічно слаборозвинутих країн від капіталістичних монополій неможливо розв'язати без корінних соціально-екон. перетворень.

В. А. Вергун.

НЕОКОНФУЦІА́НСТВО — релігійно-ідеалістична школа кит. філософії. Сформувалося в 10—13 ст. на основі *конфуціанства* й значною мірою під впливом ідей *буддизму* і *даосизму* в процесі боротьби проти них. Визначну роль у розвитку Н. відіграв *Чжу Сі* (12 ст.), який прагнув пристосувати конфуціанство до умов феод. абсолютизму. Н. твердило, що над світом панує універсальна сила, проявом якої є лі — духовне, вічне і незмінне начало-закон, обстоювало ідеї монархічної влади, соціальної нерівності, проповідувало покору, беззастережне підкорення «нижчих» верств «вищим». У кін. 13 — на поч. 14 ст. Н. стало офіц. ідеологією в Китаї й зберігало своє панівне становище в кит. філос. і громад.-політ. думці до поч. 20 ст.

НЕОЛАМАРКІ́ЗМ — сукупність різних напрямів в еволюційній теорії, які розвивають помилкові сторони вчення Ж. Б. П. А. *Ламарка* і до того ж часто фальсифікують його. Н. виник у 2-й пол. 19 ст. Прихильники Н. заперечують творчу роль *добору природного* і, по суті, виступають проти матеріалістичного розуміння *еволюції*. До Н. відносять *механоламаркізм, психоламаркізм* та деякі ін. напрями, що мають ідеалістичний або механістичний характер. Свого часу Н. був взятий на озброєння Т. Д. *Лисенком* та його прибічниками.

О. П. Маркевич.

НЕОЛІБЕРАЛІ́ЗМ — один з напрямів бурж. політичної економії. Склався в 30-х рр. 20 ст. Являє собою оновлений варіант екон. лібералізму. На відміну від нього неоліберали не відмовляються від активного втручання д-ви в екон. життя, виступають за поєднання вільної конкуренції з певними формами держ. регулювання економіки. Представники Н.— В. Репке (Швейцарія), Л. Ерхард (ФРН), А. Афталіон (Франція) та ін. спрямовують свої «теорії» проти соціалізму, намагаючись довести переваги вільного підприємництва. Вони не визнають об'єктивного істор. характеру екон. законів, а також вирішальної ролі форм *власності* на засоби виробництва в усій сукупності історично зумовлених сусп. відносин. Центром сучас. Н. стала ФРН. Представники нім. Н. (В. Ейкен та ін.) розвивають вчення про «ідеальні типи» в економіці, згідно з яким всі існуючі системи, а також ті, що існували раніше, можна поділити на два типи: централізовано-кероване г-во, до якого вони відносять поряд з рабовласницьким і феодальним соціалістичне г-во, і вільне або конкурентно-ринкове г-во, до якого належать дрібнотоварне і приватнокапіталістичне г-во. Прихильники Н. висувають тезу про «соціальне господарство», яке, на їхню думку, служить досягненню заг. блага і яке можливе лише на шляху створення ринкового г-ва. Вони твердять, що в сучас. капіталістичному суспільстві вже немає класового антагонізму, існує соціальний мир між робітниками і капіталістами як «рівноправними» учасниками виробництва.

В. А. Вергун.

НЕОЛІНГВІ́СТИКА — напрям у *мовознавстві*. Виник у 20-х рр. 20 ст. в Італії на противагу *молодограматизмові*. Еклектично поєднує ідеалістичну філософію В. *Гумбольдта* і Б. *Кроче*, естетизм К. Фосслера і методи *лінгвістичної географії*. Представники Н. заперечують реальність загальнонар. мови, яку вони вважають такою сукупністю *діалектів* і різнорідних *ізоглос*, що не має конкретних меж, або сукупністю естетичних виразів. Вони вбачають у мові тільки індивідуальну духовну діяльність і свідому художню творчість. Гол. представники Н.— Дж. Бартоні, М. Бартолі, Дж. Бонфанте — заперечуючи роль *фонетичних законів*, перебільшували значення *мовних контактів* у мовному розвитку, недооцінювали системно-структурні властивості мови, не розрізняли понять *мова* і *мовлення*, яке змішували зі стилем. Прихильником Н. є В. Пізані. Чимала заслуга Н. у розробці методів *лінгвістики ареальної*.

Літ.: Звегинцев В. А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях, ч. 1. М., 1964.

С. В. Семчинський.

Неоліт. Речі з археологічних пам'яток на території України: 1—3 — глиняні горщики; 4 і 5 — крем'яні ніж і сокира; 6—8 — кам'яні сокира, човник, булава; 9 — рогова мотика.

НЕОЛІ́Т (від *нео...* і грец. λίθος — камінь), новий кам'яний вік — заключний період *кам'яної доби*, що заступив *палеоліт* і *мезоліт* і передував *мідному віку*. Неолітичний період пережили всі народи світу. В зв'язку з нерівномірністю розвитку суспільства тривалість Н. на різних територіях була неоднакова; почалася і закінчилася ця епоха на різних територіях у різний час. В країнах Старод. Сходу, наприклад, неолітич. період тривав протягом 8—7-го тис. до н. е., а в Європі — від 6 до 3-го тис. до н. е. Н. характеризувався відчутним розвитком продуктивних сил. На значній тер. Старого Світу відбувся перехід людства від привласнюючих способів добування засобів існування (мисливство, рибальство, *збиральництво*) до відтворюючих форм г-ва — землеробства і скотарства. В країнах Старод. Сходу, де приручення свійських тварин і вирощування злаків почалося ще за мезоліту, виділився т. з. докерамічний Н., в лісовій зоні Європи відомі неолітичні культури із значним розвитком керамічного виробництва, але носії цих культур ще не знали ні землеробства, ні скотарства. Глиняний посуд, що вперше з'явився за Н., був досить примітивним, ліпили його від руки. Він був товстостінним, мав здебільшого гостре або округле дно, але майже завжди був орнаментований складними візерунками, які наносили за допомогою відтисків різних штампів — гребінцевого, ямкового, часто орнамент складався з прокреслених ліній. У деяких місцях посуд розписували фарбами. За Н. розвивалася далі техніка обробки каменю і кістки, виникли, зокрема, шліфування, розпилювання і свердління каменю. Широко вживалися знаряддя для обробки дерева — сокири, тесла, клини, свердла тощо. Мисливсько-рибальські племена виготовляли різноманітні стріли, гарпуни, що свідчить про досить високий розвиток у них мисливського г-ва. Виникло прядіння, ткацтво. Неолітичні стоянки і поселення розташовували переважно на берегах річок і озер. Стоянки мисливців і рибалок були звичайно невеликими і короткочасними, а поселення землеробсько-скотарських племен — більш тривалими. Інколи житла будували на палях на воді. В ін. районах (Середня Азія, країни Старод. Сходу, Балкани), де глинобитні житла довгий час будували на одному місці, виникли високі «житлові горби», т. з. телі, або тепе. В культурах Переднього Сходу за Н. з'явилися й перші укріплені поселення (Єрихон, *Чатал-Хююк*). На значній тер. СРСР за Н. намітився перехід до осілого життя. В межах Європи і Азії виділився ряд неолітичних культур, які в цілому поділялися на дві великі групи: землеробсько-скотарську, що займала більш пд. території (*лінійно-стрічкової кераміки культура*, Кріш-Старчево на Балканах, Чатал-Хююк в Малій Азії, Джармо в Ірані, Джейтун в Серед. Азії) і мисливсько-рибальські культури — кампінійська, Ертебел-

ле в Зх. Європі, *ямково-гребінцевої кераміки культура* і волго-камська в межах Європ. частини СРСР, кельтимінарська в Серед. Азії та ін. На тер. України відомо кілька сот неолітичних стоянок і поселень, досліджено понад 20 неолітичних могильників — *Маріупольський могильник*, Вовнизький (див. *Вовнизькі могильники і поселення*). Дерїївський (див. *Дерїївське поселення і могильник*) та ін. Виділено також бл. десяти окремих культур — *буго-дністровська культура, сурсько-дніпровська культура, дніпро-донецька культура,* лінійно-стрічкової кераміки культура, крішська культура на Закарпатті та ін. Первіснообщинний лад епохи Н. характеризувався розквітом *матріархату*. За Н. відбувався процес дальшого формування племен, виникали групи племен. Мистецтво неолітичного часу представлене орнаментикою кераміки, нерідко дуже багатою і різноманітною, реалістичною скульптурою і пластикою, наскельними зображеннями.

Літ.: Брюсов А. Я. Очерки по истории племён Европейской части СССР в неолитическую эпоху. М., 1952; Массон В. М. Средняя Азия и Древний Восток. М.—Л., 1964; Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. К., 1968; Даниленко В. Н. Неолит Украины. К., 1969; Чайлд Г. Древний Восток в свете новых раскопок. Пер. с англ. М., 1956. *Д. Я. Телегін.*

НЕОЛОГІ́ЗМИ (від *нео...* і грец. λόγος — слово) — нові слова, словосполучення або звороти, що входять у мову в зв'язку з розвитком суспільно-політ. життя, науки, техніки для називання нових предметів, явищ чи понять. Н. творяться за законами даної мови на основі її власних структурних елементів (цілинник, сінаж, лічильна машина) або запозичаються з ін. мов (комп'ютер). Лексичний склад мови безперервно поповнюється Н. Крім загальномовних, є й індивідуальні, авторські Н., створювані з стилістичною метою («Краси зоріння золоте», М. Рильський). *М. А. Жовтобрюх.*

НЕОМАЛЬТУЗІА́НСТВО — сучасний реакційний напрям у бурж. соціології, що намагається, модернізуючи ідеї *мальтузіанства*, пояснити і виправдати суперечності капіталістичного суспільства не соціально-екон., а демографічними факторами (див. *Демографія*). Теорії Н., які грунтуються на спрощеній схемі відношення абстрактного «населення» і «засобів існування», ідеологи імперіалізму використовують для пояснення екон. криз і безробіття, вбачають причину всіх соціальних лих у тому, що виробн. засобів існування не встигає за зростанням населення. На відміну від Т. Р. *Мальтуса*, вони не вважають хвороби й війни універсальними регуляторами кількості населення, а вимагають скорочення народжуваності, особливо в країнах, що розвиваються. Н., зокрема, поширилося останнім часом у зв'язку зі швидким зростанням чисельності населення. Марксизм-ленінізм, не заперечуючи ролі демографічних факторів, вважає, що вирішальну роль у сусп. розвитку відіграють соціально-екон. фактори, викриває наук. неспроможність Н., яке фальсифікує дійсний стан сусп. розвитку, намагається відвернути увагу трудящих від класової боротьби.

Літ.: Попов А. Я. Современное мальтузианство. М., 1960; Валентей Д. И. Реакционные теории народонаселения периода общего кризиса капитализма. М., 1963. *М. І. Михальченко.*

НЕОМЕРКАНТИЛІ́ЗМ — концепція *вульгарної політичної економії*, прихильники якої намагаються використати *меркантилізм* для захисту державно-монополістичного капіталізму. Сформувався на першому етапі *загальної кризи капіталізму* і значно поширився в 30-х рр. 20 ст., що було об'єктивно пов'язане з пошуками методів запобігання економічним кризам і підготовкою найбільш агресивних імперіалістичних д-в до війни. Представники Н.— В. *Зомбарт* (Німеччина), Дж. *Кейнс* (Великобританія) та ін.— виступали за активне втручання бурж. д-ви в екон. життя, захищали *протекціонізм*, намагались виправдати загарбання великими імперіалістичними країнами зовн. ринків і хижацьку експлуатацію колоній Бурж. ідеологи використали Н. як теор. базу для обгрунтування політики створення самодостатнього, відносно замкнутого г-ва (див. *Автаркія*). Неомеркантилісти надають першості сфері *обігу* над сферою *виробництва*, класові відносини зводять лише до відносин у процесі обміну товарів. Антиісторизм Н. яскраво виявляється в механічному перенесенні соціально-екон. умов розвитку меркантилізму на держ.-монополістичний капіталізм. *П. М. Леоненко.*

НЕО́Н (Neon; від грец. νέος — новий), Ne — хім. елемент VIII групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 10, ат. м. 20, 179; належить до *інертних газів*. Атмосферний Н. складається із суміші стабільних ізотопів ^{20}Ne (90,9%), ^{21}Ne (0,3%) і ^{22}Ne (8,8%). Відкрили Н. 1898 англ. вчені У. *Рамзай* і М. Траверс. Міститься в атмосфері ($1{,}8 \times 10^{-3}$% за об'ємом). Н.— газ без запаху і кольору; при т-рі 0° С і тиску 10^5 Па густ. 0,89994 кг/м^3; $t_{пл}$ — 248,6° С; $t_{кип}$ — 245,9° С. У пром-сті Н. одержують при розділенні рідкого повітря. Н. застосовують гол. чин. для заповнення газосвітних і сигнальних ламп (червоне світло) та в *кріогенній техніці*.

НЕО́НОВА ЛА́МПА — лампа, що випромінює світло внаслідок електричного розряду між електродами в середовищі неону; газорозрядне *джерело світла*. Являє собою наповнений неоново-гелієвою сумішшю балон, в торці якого впаяно *електроди*. Іноді внутрішню поверхню балона покривають шаром *люмінофора* (див. *Люмінесцентна лампа*). Світло Н. л.— оранжево-червоне. Н. л. використовують як сигнальні вогні, для рекламного і декоративного освітлення.

НЕОПЛАТОНІ́ЗМ — ідеалістичний напрям в античній філософії 3—6 ст. Заснував *Плотін*. Н. являв собою спробу поєднати на основі вчення *Платона* (див. *Платонізм*) різні античні філос. системи, зокрема *стоїцизм, скептицизм, піфагореїзм* і вчення *Арістотеля*, для боротьби проти *християнства*. Проповідував вчення про містичне випромінювання (*еманацію*) матеріального світу з духовного першоначала, про звільнення від усього матеріального і досягнення блага шляхом екстазу. Практично Н. виродився в *теософію*. Справив вплив на християнство і почасти на містичну філософію нового часу (напр., на Ф. В. *Шеллінга*, В. С. *Соловйова, неотомізм, ірраціоналізм*).

НЕОПОЗИТИВІ́ЗМ — один з основних напрямів і одна з гол. тенденцій розвитку бурж. філософії 20 ст. Сформувався на основі вихідних принципів *позитивізму* та *махізму*. Вже представники початкової форми Н.— *логічного позитивізму*, прагнучи осмислити новітні досягнення науки, відмовилися від філософії («метафізики») як раціонального, науково обгрунтованого світогляду. Прийнявши за еталон спеціальне наук. знання, логічний позитивізм виступив з претензією на розв'язання актуальних філософсько-методологічних проблем, поставлених розвитком сучас. науки,— про можливості і форми математизації і формалізації знань, співвідношення емпіричного і теоретичного в наук. знанні та ін. Але розв'язати ці проблеми не змогли логічні позитивісти як 20—30-х рр. (*Віденський гурток* та ін.), так і 40—60-х рр. (Р. *Карнап*, Г. Фейгль, К. Гемпель) через суб'єктивно-ідеалістичний характер їхньої філософії (див. *Суб'єктивний ідеалізм*) і неможливість виправдати орієнтовані на спростування «метафізики» принципи зведення теор. знання до емпіричного, до *верифікації принципу*. Разом з тим виявилась безпідставність звуження функції філософії до аналізу *логіки* та *мови науки*. Поряд з логічним позитивізмом, а також у міру виявлення його суперечностей складалися інші форми Н.: критичний раціоналізм К. *Поппера, операціоналізм* П. Бріджмена, школа «*загальної семантики*», *лінгвістична філософія* та ін. Спроби підновити неопозитивістські принцип та методологію, а також «лібералізація антиметафіз. настанов» не привели до подолання принципових суперечностей Н. Нині Н. втратив провідні позиції в бурж. філософії, але одна з її гол. тенденцій проявляється в запозиченні окремих ідей та методів Н. як постпозитивізмом (Т. *Кун*, І. Лакатош, П. Фейєрабенд), так і окремими представниками *екзистенціалізму* й *неотомізму*.

Літ.: Нарский И. С. Современный позитивизм. М., 1961; Заиченко Г. А. К вопросу о критике современного английского позитивизма. Х., 1971; Современная буржуазная философия. М., 1977. *Г. А. Заіченко.*

НЕОРГАНІ́ЧНА ХІ́МІЯ — розділ *хімії*, в якому вивчаються хімічні елементи та їхні сполуки, за винятком органічних і *елементоорганічних сполук*, методи їх добування і дослідження, фізичні та хімічні властивості тощо. Основоположником Н. х. в Росії є М. В. *Ломоносов*, який запропонував

(1752) поділ речовин на органічні та неорганічні. Найважливіші закони і теорії, що лягли в основу Н. х.: закони збереження маси речовин, хім. еквівалентів, *кратних відношень закон*, *сталості складу закон*, атомно-молекулярне вчення, *періодичний закон Д. І. Менделєєва*, координаційна теорія А. Вернера, теорії електролітичної дисоціації, радіоактивного розпаду тощо. Відповідно до періодичного закону хімічні властивості елементів є функціями зарядів ядер їхніх атомів. Один елемент може утворювати кілька простих речовин (див. *Алотропія*). Складні неорганічні сполуки за складом (кількістю елементів, що входять до них) поділяються на бінарні, тернарні, квартерні і т. д., а за будовою і властивостями — на *оксиди, карбіди, бориди, нітриди, силіциди, гідриди*, гідрани, гідрини, кислоти-елементоводні, *гідроксиди*, кисневмісні к-ти та їхні солі, ізо- та *гетерополікислоти* і їхні солі, галогено- та тіоангідриди, сполуки несольового типу, *координаційні сполуки, неорганічні полімери, міжгалогенні сполуки, металіди*. Сучасна Н. х., крім вчення про хім. елементи і їхні сполуки, приділяє також багато уваги вивченню *хімічного зв'язку* (див. *Валентність*), електронної будови атомів, будови молекул, хімії ізотопів, хімії радіоактивних речовин, координаційній хімії, розробці і наук. обгрунтуванню способів створення нових матеріалів з потрібними для сучас. техніки властивостями та ін. Для розв'язання цих питань в Н. х. широко застосовують теор. уявлення і методи *фізики, кристалографії, кристалохімії, аналітичної хімії, фізичної хімії, електрохімії, квантової хімії* тощо. Так, для досліджень в Н. х. використовується синтез, хімічний аналіз та фіз.-хім. аналіз (побудова діаграм стану склад — властивість та їх інтерпретація), *спектроскопія* (електронна, інфрачервона, коливальна, рентгенівська, радіоспектроскопія), *рентгенографія, нейтронографія*, електронний парамагнітний і *ядерний магнітний резонанс* та ін. методи. Всього до серед. (70-х рр.) 20 ст. вивчено бл. 100 000 неорганічних сполук. Видатними відкриттями в галузі Н. х. в цей час були: синтез і вивчення сполук інертних елементів, семивалентних брому, нептунію, плутонію, комплексів перехідних металів з мол. азотом та ін. На базі теор. основ Н. х. розроблено і створено технологію виробн. неорганічних речовин (кислот, лугів, солей, мін. добрив, напівпровідникових і лазерних матеріалів), кольорових та рідкісних металів (див. *Металургія*), одержання нових видів пального, будівельних матеріалів тощо.

Н. х. в своєму розвитку тісно переплітається з заг. прогресом хімії і пов'язана з іменами таких учених, як А. Л. *Лавуазьє*, Р. *Бойль*, Дж. *Дальтон*, Й. Я. *Берцеліус*, Ж. Л. *Пруст*, Ш. *Жерар*, С. *Канніццаро*. Великий вклад у розвиток Н. х. внесли рос. вчені Т. Є. *Ловіц*, В. В. Любарський (хімія платинових металів), а пізніше — М. С. *Курнаков*, Л. О. *Чугаєв*, І. І. *Черняєв*, В. І. *Вернадський*, В. Г. *Хлопін*, а також М. М. *Жаворонков*, В. І. *Спицин*, І. В. *Тананаєв* та інші. Розвиток Н. х. на Україні нерозривно пов'язаний з розвитком її в Росії. Тут працювали хіміки-неорганіки М. М. *Бекетов*, П. Г. Мелікішвілі (хімія пероксосполук), Л. В. *Писаржевський* та багато інших. Найбільші успіхи були досягнуті в хімії ізотопів (О. І. *Бродський*), хімії координаційних сполук та хімії рідкісних елементів (К. Б. *Яцимирський*, Я. А. *Фіалков*, А. К. *Бабко*, Є. С. *Бурксер*, І. А. *Шека*, А. М. Голуб, Г. В. *Самсонов*), хімії силікатів (П. П. *Будников*, Б. С. *Лисін*, Ф. Д. *Овчаренко*, А. С. *Бережной* та ін.), металохімії (Є. І. Гладишевський). Дослідження з Н. х. проводяться в *Загальної та неорганічної хімії інституті* АН УРСР, в ін. н-д. ін-тах і вузах України.

Літ.: Менделеев Д. И. Основы химии, т. 1—2. М.—Л., 1947; Голуб А. М. Загальна та неорганічна хімія, ч. 1—2. К., 1968—71; Делимарский Ю. К. Неорганическая химия. К., 1973; Коттон Ф., Уилкинсон Дж. Современная неорганическая химия, ч. 1—3. Пер. с англ. М., 1969.

Ю. К. Делімарський.

НЕОРГАНІ́ЧНЕ СКЛО — див. *Скло неорганічне*.

НЕОРГАНІ́ЧНІ ПОЛІМЕ́РИ — *полімери* з неорганічним, що не містить атомів вуглецю, остовом *макромолекули*, утвореним ковалентними або координаційними зв'язками і неорганічними боковими групами. Відомі природні та синтетичні Н. п. За будовою Н. п. поділяються на лінійні, розгалужені (поліфосфазени, *азбест*, *сірка*, неорганічне скло, поліфосфати, поліборати, боросилікати, металосилікати), структури з конденсованих циклів, шаруваті (гексагональний нітрид бору, *графіт*, *слюди*) і тривимірні сітчасті (кубічний нітрид бору, *алмаз*, *кварц* та ін. мінерали, сучас. неорганічні матеріали). За складом Н. п. переважно гетеронуклеарні, тобто побудовані з атомів різних елементів. При цьому один з цих елементів обов'язково електронегативний і має вільні електронні пари, а інші — електропозитивні і мають вакантні електронні орбіталі. В основі Н. п. здебільшого лежать зв'язки E_1 — O, E_1 — N, E_1 — S, або E_1 — O — E_2, E_1 — N — E_2, E_1 — S — E_2, де E_1 і E_2 — Si, B, P, Al, Ti, Sn, Mo, W та ін.

Гомонуклеарні неорганіч. полімери, молекули яких побудовані з атомів одного елемента, на відміну від органіч. полімерів, малохарактерні і нестійкі. Їх утворюють лише деякі елементи (S, Se, Te, Si). Осн. способами одержання синтетичних Н. п. є *поліконденсація* і *полімеризація* з розкриттям циклу. Характерною особливістю Н. п. порівняно з органічними є їхня вища термостабільність. Тривимірні сітчасті Н. п. з ковалентними зв'язками характеризуються також легкістю, міцністю, твердістю, сорбційною здатністю та інертністю. Н. п. перспективні як термостійкі матеріали, високотемпературні мастила, захисні покриття, антипірени тощо.

Літ.: Неорганические полимеры. М., 1961; Толстогузов В. Б. Неорганические полимеры. М., 1967; Неорганические полимеры. Пер. с англ. М., 1965.

К. М. Бойко.

НЕОРЕАЛІ́ЗМ — прогресивний напрям в італ. кіно та літературі серед. 40 — серед. 50-х рр. 20 ст. Н. виник на грунті антифашист. *Руху Опору*. Об'єднав митців різних політ. партій та угруповань на основі розвитку й утвердження реалістичних традицій італ. мистецтва, заперечення антиреалістичних течій, які панували в часи фашист. диктатури. Визначальними рисами Н. є демократизм і гуманізм, увага до життя трудящої людини, наявність документальної основи твору (принцип вірності факту). Осн. теми Н.— викриття фашизму, показ героїки партизанської війни, боротьби за соціальну справедливість. Н. найповніше проявився, зокрема, в творчості режисерів Р. *Росселліні* («Рим — відкрите місто»), Л. *Вісконті* («Земля тремтить»), П. Джермі («Дорога надії»), В. *Де Сіки* («Викрадачі велосипедів», «Дах», «Умберто Д.»), Дж. *Де Сантіса* («Рим, 11-а година»), в сценаріях і теор. працях Ч. *Дзаваттіні*, в акторських роботах А. *Маньяні*. Представники Н. шукали нових виражальних засобів, знімали у фільмах робітників, селян, прагнули до точності деталей у відтворенні важких умов їхнього життя. Н. італійського кіно вплинув на розвиток реалізму в кіномистецтві багатьох країн світу (в т. ч. США, Франції, Індії, Польщі).

Н. вплинув і на театр (п'єси Е. *Де Філіппо*) та образотворче мист. (Р. *Гуттузо*, А. Піццінато, А. Сальваторе). В серед. 50-х рр. Н., не зумівши розкрити кардинальні й складні суперечності нової дійсності, вичерпав себе. Проте він відіграв важливу естетичну та ідейну роль, зокрема повернув італ. мистецтву інтерес до тем і проблем нар. життя. Традиції Н. в 70-х рр. розвинулися у прогресивних фільмах «політичного кіно», зокрема у творчості режисерів Е. Сколи («Ми так любили одне одного»), П. і В. Тавіані («Батько-господар»), Е. Ольмі «(Дерево для черевиків»), Ф. *Розі* («Христос зупинився в Еболі» за твором К. *Леві*).

Н. в літературі. Творчість письменників-неореалістів характеризується демократичною спрямованістю, гуманістичною вірою в ідеали свободи і соціальної справедливості. Тема Руху Опору, боротьби проти фашизму реалістично відображена в ліричних спогадах В. Пратоліні, романах Р. Вігано, І. Кальвіно, повістях Дж. *Бассані* та ін. Гострим соціальним проблемам присвячені романи В. Пратоліні «Повість про бідних закоханих» (1947) і «Метелло» (1954), нариси К. Леві «Слова — каміння» (1955), комедії Е. Де Філіппо «Неаполь — мільйонер» (1945) і «Брехня на довгих ногах» (1948), поетична творчість П. П. *Пазоліні* та ін.

Літ.: Потапова З. М. Неореализм в итальянской литературе. М., 1961; Дзаваттини Ч. Некоторые мысли о ки-

но. В кн.: Дзаваттини Ч., Умберто Д. От сюжета к фильму. Пер. с итал. М., 1960; Базен А. Что такое кино? Пер. с франц. М., 1972.

НЕОРЕАЛІ́ЗМ у філософії — течія в англо-американській бурж. філософії, що виникла на поч. 20 ст. як спроба подолати суб'єктивний (*прагматизм*) та абсолютний (англ. *неогегельянство*) ідеалізм в гносеології, залишаючись у цілому в рамках ідеалізму. Гол. представники (у Великобританії — Д. Е. *Мур*, А. Н. *Уайтхед*, С. *Александер*; в США — Р. Б. *Перрі*, У. П. *Монтегю*) відстоювали тезу про незалежне існування об'єкта від суб'єкта (див. *Суб'єкт і об'єкт у філософії*), однак під об'єктом розуміли як матеріальні, реально існуючі речі, так і ідеальні поняття. Теорія пізнання Н. (одна з назв — «епістемологічний монізм») пов'язана з махістською (див. *Махізм*) концепцією «нейтральних елементів» досвіду та розрізненням фіз. і психічних явищ. В *онтології* Н. визнає реальність заг. понять, які мають «ідеальне існування», а також незалежність речей від тих відносин, у які вони вступають («теорія зовн. відносин»). Гносеологічним джерелом Н. є абсолютизація незалежності змісту пізнання від процесу пізнання; онтологічним — відрив загального від одиничного (див. *Одиничне, особливе, загальне*). З 30-х рр. Н. як самостійна течія не існує.

НЕОРОМАНТИ́ЗМ — умовна назва ряду естетичних тенденцій, що виникли в літературі та мистецтві європ. країн наприкінці 19 ст. Н. не склався в окрему худож. течію, а виявлявся у взаємодії й переплетінні як з реалістичними, так і декадентськими літ. напрямами. Для неоромантичних творів характерний гострий сюжет, в основі якого — боротьба, небезпеки, нерідко гаємничі події. В літературі Н. найчіткіше виявився в Англії, де він тяжів до таких жанрів, як пригодницький (Дж. Конрад, Р. Кіплінг), історичний (Р Стівенсон), детективний (Г Честертон). У Німеччині Н. зближувався з імпресіонізмом і символізмом (окремі п'єси Г. Гауптмана, вірші С. Георге). В л-рі США данину Н. віддав Дж. Лондон. Неоромантичні мотиви й образи простежуються в деяких творах рос. поетів (К. Бальмонт, З. Гіппіус) і прозаїків (Л. Андрєєв). У музиці характерними ознаками Н. є зв'язок музики з л-рою, програмність муз. творів (див. *Програмна музика*). Риси Н. виявилися в творчості Ф. Ліста, Р. Вагнера, А. Брукнера, Г. Малера, Г. Вольфа, Р. Штрауса, Г. Берліоза та ін.

НЕОСУ́ДНІСТЬ — психічний стан людини, за якого вона під час вчинення суспільно небезпечного діяння не могла усвідомлювати своїх дій або керувати ними внаслідок хронічної душевної хвороби, тимчасового розладу душевної діяльності, слабоумства чи ін. хворобливого стану. До такої особи за рад. законодавством (в УРСР — ст. 12 КК УРСР) за призначенням суду застосовуються лише примусові заходи мед. характеру. Закон вказує на дві ознаки — медичну та юрид. (психологічну), при наявності яких людина повинна бути визнана судом неосудною. Медична ознака Н. полягає в наявності душевної хвороби (шизофренії, епілепсії, прогресивного паралічу тощо) або слабоумства — природженої недорозвиненості розумових здібностей (дебільність, ідіотія тощо). Юрид. (психологічна) ознака Н.— неможливість особи за такого хворобливого стану усвідомлювати свої дії (інтелектуальний момент) або керувати ними (вольовий момент). Для встановлення наявності цих ознак у особи слідчі й судові органи призначають *судово-психіатричну експертизу*. Н. виключає кримінальну відповідальність і покарання. Не підлягає покаранню також особа, яка вчинила злочин у стані *осудності*, але до винесення судом вироку захворіла на душевну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії або керувати ними. До такої особи за призначенням суду можуть застосовуватись примусові заходи мед. характеру, а після одужання вона може підлягати покаранню. Не є неосудною особа, яка вчинила правопорушення у стані сп'яніння.

П. С. Матишевський

НЕОСХОЛА́СТИКА — загальна назва філософських і богословських ідей, що виникли в серед. 16 ст. на основі спроб оновити середньовічну *схоластику*. Основоположником католицької Н., яка розвивалася гол. чин. в руслі *неотомізму*, вважають Ф. Суареса, протестантської — Ф. Меланхтона. Нині в межах Н. існує кілька філос. і теологічних шкіл. Незважаючи на деякі відмінності філос. доктрин, їхні суть і призначення однакові — філос. апологетика релігії та боротьба проти марксистсько-ленінської філософії і наук. *атеїзму*.

НЕОТЕКТО́НІКА — розділ *тектоніки*, що вивчає найновіші (неогенові й антропогенові) рухи *земної кори* та геол. структури, утворення яких зумовлене цими рухами. Неотектонічні рухи мають коливальний характер (див. *Коливальні рухи земної кори*). Сумарні амплітуди вертикальних рухів змінюються для платформеної частини України від +450 м на *Волино-Подільській плиті* до —600 м у *Причорноморській западині*; для гірських районів (*Кримські гори, Карпати Українські*) до +1500—2000 м. Амплітуди горизонтальних рухів досягають 25 км і більше (насув Скибової зони Карпат). Осн. методи неотектонічних досліджень: геол. (аналіз висотного положення та деформованості верств гірських порід), геоморфологічний (аналіз висотного положення та деформованості *поверхонь вирівнювання*, річкових та мор. терас тощо). Сучасні вертикальні рухи вивчають за допомогою точних інструм. методів, горизонтальні рухи — за допомогою повторних *тріангуляцій* і визначень координат окремих пунктів. Швидкість сучас. вертикальних рухів обчислюють у міліметрах за рік. Макс. швидкості сучасних неотектонічних піднять на тер. УРСР відомі в районі Кривого Рога — до 10 мм на рік. Методами неотектонічних досліджень користуються при пошуках нафтогазових структур, родовищ поліметалевих руд, розсипних родовищ, при інженерно-геол. дослідженнях тощо. Термін «неотектоніка» ввів рад. геолог С. С. Шульц (1937), виділення Н. як самостійного розділу тектоніки обгрунтував В. О. *Обручев* (1948). На Україні неотектонічні дослідження проводять у *Секторі географії* АН УРСР та Київському університеті.

Літ.: Николаев Н. И. Неотектоника и её выражение в структуре и рельефе территории СССР. М., 1962; Соколовский И. Л., Волков Н. Г. Методика поэтапного изучения неотектоники. К., 1965; Карта новейшей тектоники юга СССР. М., 1973.

І. Л. Соколовський.

НЕОТЕНІ́Я (від грец. νέος, тут — молодий, незрілий і τείνω — розтягую, подовжую) — здатність деяких організмів досягати статевої зрілості й розмножуватися на стадії *личинки* або на ранній стадії *онтогенезу*. Типовим прикладом Н. є розмноження *аксолотля*, що втратив здатність до *метаморфозу* в звичайних умовах. У безхвостих земноводних Н. можна спричинити штучно. Н. відома також у деяких ракоподібних, павукоподібних, червів, комах, а з рослин — серед мохоподібних, плауновидних, папоротей та ін. голонасінних і покритонасінних. Н. у тварин слід відрізняти від *педогенезу* — розмноження личинок без запліднення.

НЕОТОМІ́ЗМ — філософське вчення *католицизму*. В 1879 енцикликою папи Льва XIII проголошений офіц. доктриною церкви. Н. відтворює осн. положення схоластичного вчення *Фоми Аквінського* (див. *Томізм*), еклектично поєднує їх з елементами *кантіанства, феноменології, екзистенціалізму* тощо. Виник у серед. 19 ст. Найвідоміші неотомісти — Ж. *Марітен*, Е. *Жільсон*, Ю. М. *Бохенський* та ін. Неотомістський реалізм, який обстоює незалежне від людської свідомості існування природи й суспільства і водночас проголошує останні продуктом творчої діяльності бога та об'єктом його управління, є реліг. різновидом *об'єктивного ідеалізму*. Виходячи з принципу «гармонії» віри й розуму, Н. проголошує зверхність «істин одкровення» над «істинами розуму», дає теологічне тлумачення наук. теорій, фальсифікуючи їх у своїх цілях. Людський розум, за Н., неспроможний пізнавати сутність явищ. Його вище покликання неотомісти вбачають у «доказі» буття бога шляхом осмислення «ідей», нібито закладених богом у матеріальному світі. Прикриваючись принципом «християнської любові до ближнього», неотомісти закликають до «класової солідарності». Водночас вони проповідують ідеї *антикомунізму*.

Літ.: Гараджа В. И. Неотомизм — разум — наука. М., 1969; Желнов М. В. Критика гносеологии современного неотомизма. М., 1971; Быховский Б. Э. Эрозия «вековечной» философии. М., 1973.

В. А. Стокяло.

НЕОТРОПІ́ЧНА БІОГЕОГРАФІ́ЧНА ОБЛА́СТЬ — біогеографічний підрозділ, що охоплює пд. тропічні частини п-овів Каліфорнія і Флоріда, низовини і узбережжя Пд. Мексіки, Центр. Америку, більшу частину Пд. Америки (до 45° пд. ш.), Антільські, Галапагос, Хуан-Фернандес та ін. прилеглі до неї о-ви (див. карту до ст. *Біогеографічне районування*, т. 1, с. 416—417); єдина біогеографічна область *Неогеї*. Неотропічна *флора* має спільне походження з флорою *Палеогеї*. Для флори Н. б. о. характерні пантропічні (поширені в тропіках всієї земної кулі) родини — анонові, гернандієві, діленієві, анакардієві, лаврові, перцеві, баобабові, миртові, молочайні тощо та космополітні (див. *Космополіти* в біології) родини — складноцвіті, зозулинцеві, бобові, злакові та ін. Для Н. б. о. ендемічними (див. *Ендеміки*) є 24 родини вищих рослин: маркгравієві, біксові, брунелієві, колумелієві, геліконієві, каннові, циклантові та ін. У *фауні* Н. б. о. переважають *плацентні*, є *сумчасті* (багаторізцеві сумчасті, ценолестові), відсутні однопрохідні, бичачі, хоботні, гієнові, віверові, крилани та вузьконосі мавпи. Типовими ендеміками області є представники *неповнозубих*. Поширені кажани (5 родин з 8 ендемічні), *широконосі мавпи*. Багато своєрідних гризунів. Серед хижаків немає вовків, є багато лисиць; численні птахи (понад 20 ендемічних родин) і риби (2400—2700 ендемічних видів); характерні каймани, черепахи, ігуани, удави. Багато яскравих і великих метеликів, цикад, велетенських жуків, павуків-птахоїдів тощо. Н. б. о. поділяють на 3 підобласті. В Гвіано-Бразільській підобласті панують *гілеї* (найбільший масив вологих тропічних лісів на земній кулі), у флорі яких бл. 500 ендемічних родів, понад 3 тис. ендемічних видів. Багато пальм, ліан, поширені бобові, миртові, лаврові, рутові, меліеві та ін., серед зозулинцевих, бромелієвих, ароїдних трапляються *епіфіти*. Для багатьох рослин характерна *кауліфлорія*. В підобласті є *рідколісся* і *савани*, в яких поширені бомбаксові, пальмові, молочайні, кактусові, на Пд. підобласті — араукарієві та листопадні субтропічні ліси. Для *кампосів* характерні злакові, складноцвіті, бобові, губоцвіті, що ростуть поряд з деревними породами. Флора Гвіанського нагір'я — стародавня, в ній бл. 100 ендемічних родів (бл. 4000 ендемічних видів зосереджено у високогір'ї), зустрічаються представники магнолієвих, вінтерових та ін. родин. На о-вах Вест-Індії багато ендемічних (51% видів) рослин. У фауні підобласті відображаються найтиповіші риси фауни всієї області. Характерні лазячі по деревах тварини (ігрунки, ревуни, капуцини, лінивці, мурахоїди, чіпкохвості дикобрази, ягуар тощо), броненосці, опосуми, лісовий собака, кажани (у т. ч. м'ясоїдні). Численні птахи (папуги, гоацин, тукани, кракси, колібрі тощо); з плазунів — удави (анаконда, боа), гримучникові; з земноводних — піпові, квакшеві; метелики, мурашки тощо. В річках водяться китовидні дельфіни, каймани, лепідосирен, електричний вугор, арапайма та ін. У флорі Чілійсько-Патагонської підобласті поряд з *автохтонами* Н. б. о. (хінне дерево, ананас, арахіс, тютюн) ростуть представники антарктичної (азорела, калюжниця тощо) та голарктичної (дуб, барбарис, калина, смородина, шолудивник та ін.) флори. Поширені різнотравно-злакові пампаси та кам'янисті степи з нечисленними злаками, чагарниками, кактусами. В горах — ліси з хінного дерева, пд. бука, сосен, араукарій, гірські пустелі з кактусами, молочаями, мімозами. Для фауни характерні лами, олені — пампаський і пуду, пума, андійський ведмідь, гризуни — мара, шиншила, віскача; нутрія, броненосці, мурахоїд великий, деякі сумчасті. Багато ендемічних птахів — нанду, тінаму, колібрі, пеламедеї, кондор, серед земноводних — ринодерма. В Центральноамериканській підобласті поширені гірські і низинні тропічні ліси. Типовими рослинами підобласті є кактуси, агави, юки. Ця підобласть — центр походження кукурудзи, бавовнику та ін. культурних рослин. Трапляються тварини голарктичної фауни — зайці, ховрахи, рись, отрутозуб. Типовими для фауни підобласті є броненосець, тапір, ягуар, пума, кінкажу, мавпи коати. колібрі, тінаму тощо.

Літ. див. до ст. *Біогеографічне районування*.

НЕОФАШИ́ЗМ — ідеологія і політика крайньоправих реакційних течій, угруповань і партій в капіталістичних країнах, ідейною основою яких є значною мірою трансформовані і пристосовані до сучасної соціальної структури концепції *фашизму*. Зародження Н. пов'язане з загостренням кризисних явищ у соціально-екон., суспільній і політ. системі імперіалізму (див. *Загальна криза капіталізму*). Соціальну базу Н. становлять переважно серед. верстви населення, передусім декласовані елементи дрібної буржуазії. Неофашисти поповнюють свої ряди частково також серед чиновництва і реакц. вояччини. З метою завоювання на свій бік невдоволених капіталістичною дійсністю неофашисти вдаються до демагогічної критики бурж. урядів і монополій, виряджаються в тогу захисників дрібної і серед. буржуазії від натиску великого капіталу. Насправді ж вони діють в інтересах зміцнення соціально-екон. системи, яка забезпечує панування монополістичної буржуазії, мають тісні контакти з правлячим класом, що дає їм змогу діяти на політ. арені. Характерні риси всіх неофашист. політ. течій і орг-цій — глибокий соціально-політ. консерватизм, войовничий *антикомунізм* і антирадянщина, крайній *націоналізм, расизм* і соціальна демагогія. Неофашист. партії і групи діють у понад 60 капіталістичних країнах; користуються значною матеріальною підтримкою монополій, які утримують їх як ударну силу проти робітн. руху. З 70-х рр. активізували діяльність профашист. орг-ції у Великобританії («Нац. фронт»), Бельгії, Голландії, Данії, Австрії, Норвегії, Франції, ПАР («Союз братів»). У США активно діють неофашист. угруповання «Націонал-соціалістична партія білих», «Націонал-соціалістична партія Америки», «Націонал-соціалістичний рух»; специфічний різновид Н. становить «Т-во Джона Берча» та ін. ультраправі орг-ції. Особливе місце серед неофашист. партій посідають Італ. соціальний рух — Нац. праві сили і Націонал-демократична партія (ФРН). Ці партії гуртують навколо себе нелегальні і напівлегальні правоекстремістські орг-ції, діяльність яких активно посилилась з серед. 70-х рр. У міжнар. масштабі дії неофашист. орг-цій координують Всесвітня спілка націонал-соціалістів, гол. опору якої становлять нац.-соціалістичні партії США, Європ. соціальний рух (т. з. Мальмський інтернаціонал), Європ. новий порядок. Європ. нац. партія та ін.

В сучасних умовах Н. проявляється насамперед як реакція на посилення нац.-визвольного руху, страйкової боротьби, на розмах боротьби за мир і розрядку міжнар. напруженості. Тактика Н. зводиться до створення обстановки нестабільності й підриву бурж.-демократичних режимів з метою встановлення фашист. диктатури. Боротьба проти Н. в усіх його формах і проявах є важливою частиною антиімперіалістичної боротьби трудящих.

В. Н. Гулевич.

НЕОФІ́Т (від грец. νεόφυτος — новонавернений) — 1) Новохрещений, новопострижений, взагалі новий прихильник релігії.

2) Переносно — новак, що пристав до якогось учення, руху тощо.

НЕОФРЕЙДИ́ЗМ — напрям у сучасній бурж. філософії та психології (Е. *Фромм*, К. Хорні, Г. Салліван). Виник у 30-і рр. 20 ст. внаслідок ідейної взаємодії *фрейдизму* й амер. соціологічних учень. Н. прагне обумовити всі соціальні явища (звичаї і навіть війни) *інстинктами* людей, розвиток *особистості* — культурою, активність — біологічними й соціальними потребами тощо. Осн. потребами вважає: спілкування, творчість, усталення в суспільстві, самоутвердження, орієнтацію в навколишньому середовищі, а шляхами задоволення їх — любов до ближнього, вміння бути в злагоді з людьми, свободу особистості й розвитку, узгодженість суспільних та особистих потреб. Оскільки позитивістська за своєю спрямованістю амер. соціологія, на яку спирався Н., містила значні елементи біол. механіцизму, «соціологізація» класичного фрейдизму була лише формальним актом. Існує концепція «гуманістичного психоаналізу» Е. Фромма, яка намагається поєднати фрейдизм з деякими вирваними із заг контексту і тому спотвореними ідеями К. Маркса. Цей т. з. фрейдо-

марксизм близький до *екзистенціалізму, персоналізму* та ін.

В. Ф. Шморгун.

НЕП — див. *Нова економічна політика.*

НЕПА́Л, Королівство Непал — держава в Пд. Азії. Розташований у центр. частині Гімалаїв. У адм. відношенні поділяється на 14 районів.

Державний лад. Н.— конституційна монархія. Діючу конституцію прийнято 1962 (доповнено 1967). Глава д-ви — король. Йому належить уся повнота держ. влади. Законодавчий орган (з обмеженою компетенцією) — Нац. панчаят (135 членів, з яких 112 обираються зональними панчаятами, а 23 призначаються королем). Уряд країни — Рада міністрів на чолі з прем'єр-міністром.

П. Ф. Мартиненко.

Природа. Більшу частину тер. Н. займають *Гімалаї* з найвищою вершиною світу г. *Джомолунгмою*, вис. 8848 м (на кордоні з Китаєм). Гори розділені численними долинами й улоговинами, найбільша з яких — долина Катманду (найбільш густонаселений і освоєний у госп. відношенні район). На крайньому Пд.— частина *Індо-Гангської рівнини*. Невеликі поклади заліз., мідної, свинцевої, цинкової руд, золота, платини, урану, графіту, кам. вугілля, слюди та ін. корисних копалин. Клімат у Гімалаях гірський субтропічний і високогірний, на Пд. країни — субекваторіальний мусонний. Пересічна т-ра січня у внутр. районах від 0 до +10°, на Пд. +15°; липня — відповідно +20 і +30°. На Пд. Н. і на схилах гір випадає понад 2000 мм опадів на рік, в міжгірних улоговинах — менш як 1500 мм. Річки гірські, порожисті, з великими запасами гідроенергії. Найбільші з них — Карналі, Гандак, Косі, Багхматі. Бл. 30% площі країни вкрито тропічними й субтропічними лісами з цінними породами дерев (сал, сису, асна) на алювіальних грунтах і гірських жовтоземах. В серед. частині гірських схилів поширені вічнозелені й листопадні широколистяні ліси на гірських бурих лісових грунтах. У Н. створено нац. парки Лантанг, Сагарматха, Нагарджун та ін.

Населення. Н. населяють народи, які говорять 60 мовами і на діалектах двох мовних груп — індійської і тібето-бірманської. Осн. народ — непальці (понад 50%; див. *Гуркхи*); серед ін. народів — майтхілі, бходжпурі, тамангі, тхару, невари. Живуть також вихідці з Індії. Офіц. мова — непалі (див. *Непальська мова*). Міське населення становить бл. 4%. Найбільші міста: Катманду, Лалітпур, Бхактапур.

Історія. Найдавнішим держ. утворенням на тер. Н. (в долині Катманду) була ранньофеод. д-ва на чолі з дин. Ліччхавів (серед. 1-го тис. н. е.). У серед. віки на тер. Н. існувало кілька держ. утворень. У 16—17 ст. посилилося князівство Горкха. В 2-й пол. 18 ст. під його владою було об'єднано

Краєвид у Гімалаях.

більшу частину непальських Гімалаїв, передгірні райони (тераї), Сіккім, Гархвал, Кумаон. У 1769 князівство захопило долину Катманду. Королем централізованої д-ви став Прітхві Нараян, столицею — м. Катманду. Процес об'єднання і централізації Н. був перерваний протидією англ. *Ост-Індської компанії*. Після англо-непальської війни 1814—16 компанія анексувала значні території країни і нав'язала Н. договір, що обмежив його суверенітет. У 1846 при потуранні англійців владу в Н. захопив феод. рід Рана (стали спадковими прем'єр-міністрами). Королі Н. залишалися номінальними главами д-ви. За правління Рана Н. було перетворено на напівколонію Великобританії, постачальника солдатів для брит. колоніальної армії. Після 2-ї світової війни в Н. розгорнувся нац.-визвольний рух проти режиму Рана, який очолила партія Непальський нац. конгрес (засн. 1947, з 1950 — Непальський конгрес). Значну роль у нац.-визвольній боротьбі відіграла Компартія Н. (засн. 1949). В 1951 було ліквідовано режим Рана, Н. проголошено конституційною монархією. В 1956 Н. встановив дипломатичні відносини з СРСР. У 1960 король *Махендра Бір Бікрам Шах Дева* в умовах загострення соціальних та екон. конфліктів розпустив парламент, ввів режим прямого правління, 1961 заборонив діяльність політ. партій і орг-цій. Згідно з конституцією 1962 в Н. запроваджено позапартійну систему панчаятів — органів місц. самоуправління і створено на неполітичній основі т. з. класові орг-ції: робітничу, селянську, жіночу, молодіжну, кол. військовослужбовців, а також орг-цію, членами якої є особи у віці понад 45 років, що не входять у перелічені орг-ції. В 1979 відновив свою діяльність ряд політ. партій. У 1980 в ході референдуму більшість населення висловилася за збереження «панчаятської демократії». У Н. відбувається капіталістична трансформація суспільства. Н. проводить політику позитивного нейтралітету, неприєднання, мирного співіснування та співробітництва з усіма країнами, виступає за *розрядку міжнародної напруженості*, за заг. і повне роззброєння, проти імперіалізму, колоніалізму і расизму. Між Н. і СРСР укладено угоди: про культур. і наук. співробітництво (1964), торговельні (1965, 1970), про екон. і технічне співробітництво (1959, 1964, 1976). З 1955 Н.— член ООН.

Б. А. Іванов.

Господарство. Н.— агр. країна з низьким рівнем розвитку продуктивних сил. В г-ві переважають докапіталістичні суспільно-екон. відносини. Довгий час країна розвивалася в умовах зовн. ізоляції. З 1963 проводиться агр. реформа, яка в умовах феод. відносин проходить дуже повільними темпами і не торкається форм землеволодіння. На основі загальнодерж. планів уряд країни вживає заходів по скороченню експорту сировини і розширенню експорту готової продукції, розвитку держ. сектора шляхом буд-ва пром. підприємств переважно місцевої пром-сті, підготовці кваліфікованих кадрів тощо. Значну екон. допомогу Н. подають різні міжнар. орг-ції та окремі країни, в т. ч. СРСР, з допомогою якого збудовано цукр., с.-г. знарядь з-ди, цигаркову ф-ку, ГЕС та ін. Основа економіки — с. г., в якому створюється (1979) більш як 60% валового нац. продукту і зайнято понад 90% економічно активного населення. В обробітку — 16% площі країни (2,3 млн. га, з них 10% зрошується). Понад 60% всієї посівної площі належить феодалам та поміщикам. Осн. угіддя — в передгір'ях та міжгірних улоговинах. Гол. с.-г. культури (збір, тис. т, 1978/79): рис — 2400, кукурудза — 750, пшениця — 401, картопля — 300; технічні: цукр. тростина — понад 300, джут — 65, тютюн — 6,5. Вирощують також олійні культури (арахіс, гірчицю), кардамон, манго, банани, цитрусові, овочі тощо. Поголів'я (млн., 1979): великої рогатої худоби — 11,1 (в т. ч. яки, буйволи), овець і кіз — бл. 4,5. Пром-сть розвинута слабо.

Герб Непалу.

НЕПАЛ

Площа — 140,8 тис. км²

Населення — бл. 13,5 млн. чол. (1979, оцінка)

Столиця — м. Катманду

Терасовані поля на схилах Гімалаїв.

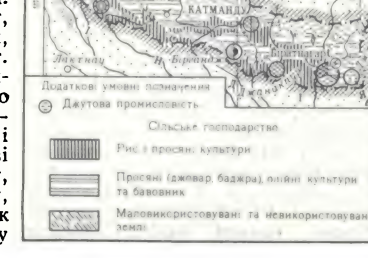

В невеликій кількості видобувають магнезит (120 тис. т, 1978), кустарними способами — залізну, мідну, цинкову, свинцеву руди, золото, слюду, мармур, вапняк. Обробна пром-сть представлена кількома джутовими, текст., взут., тютюновою ф-ками, цукр., с.-г. машин, цем. з-дами, лісопильними підприємствами, авторем. майстернями. Численні невеликі рисоочисні, борошномельні, пивоварні, молочні й олійницькі підприємства. Кустарне виготовлення килимів, посуду, тканин, сувенірів, прикрас та ін. Виробн. електроенергії — 180 млн. кВт · год (1978). Транспорт розвинутий слабо. Довж. (1979) з-ць — 102 км, автошляхів — понад 4 тис. км, з них бл. 2500 км — з твердим покриттям. У Катманду — міжнар. аеропорт. З Н. вивозять рис, насіння олійних культур, джут і вироби з нього, лісоматеріали, шкірсировину тощо. Довозять машини й устаткування, нафтопродукти й продовольство. Бл. 60% зовнішньоторг. обороту припадає на Індію, ін. торг. партнери — Японія, ФРН, Великобританія, США. Розвиваються торг.-екон. відносини з СРСР. Важлива стаття доходів — іноз. туризм, альпінізм. Грош. одиниця — непальська рупія. За курсом Держбанку СРСР 100 непальських рупій = 6,11 крб. (липень 1981).

Б. П. Яценко.

Медичне обслуговування. В 1977 в Н. було 1,9 тис. лікарняних ліжок (1,5 ліжка на 10 тис. ж.); більша частина ліжкового фонду (бл. 75%) належить д-ві; мед. допомогу 1977 подавали 340 лікарів (0,3 лікаря на 10 тис. ж.), 16 зубних лікарів, 1 фармацевт. Лікарів готують у Індії. В 1963 СРСР побудував у Катманду і передав у дар Н. госпіталь (на 50 ліжок) з поліклінікою.

А. М. Сточик.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. На поч. 1979 понад 80% нас. було неписьменним. У 1971—76 запроваджено нову, 10-річну структуру загальноосв. школи: поч. школа — 3 роки, молодша середня — 4 роки й старша середня — 3 роки. Навчання в 1—5-х класах безплатне, вік обов'язкового навчання — від 6 до 10 років. Викладання в школах — непальською мовою, у серед. школі вивчається англ. мова. В 1976/77 навч. р. у поч. школах було 643,8 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 262,7 тис. Вищу освіту дають Ун-т ім. Трібхувана (засн. 1958—59) в Кіртіпурі — передмісті Катманду, а також ряд ін-тів і коледжів: с. г. і ветеринарії, інженерний, пед., мист. і музики тощо. В 1975/76 навч. р. в них навчалося 23,5 тис. студентів. Вищу освіту непальці здобувають також в Індії, СРСР та ін. країнах. Королівська академія Н. у Катманду (засн. 1957). Найбільші б-ки: Нац. Н., ун-ту, б-ка «Бір» (засн. у 14 ст.) з 15 тис. давніх рукописів, усі — в Катманду. Нац. музей Н. в Катманду (засн. 1938).

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення. В 1980 в Н. видавалося бл. 150 газет і журналів заг. тиражем бл. 50 тис. прим. Найзначніші газети: непальською мовою — «Горкхапатра» («Газета гуркхів», засн. 1901) — урядова, «Непал таймс» («Непальський час», з 1954); англ. мовою — «Райзінг Непал» («Непал, що піднімається», з 1965) — урядова, «Коммонер» («Проста людина», з 1954), «Мазерленд» («Батьківщина», з 1957); щотижнева непальською мовою — «Самікша» («Критика», з 1958). Інформація поширюється урядовим акц. т-вом (засн. 1962) — Нац. інформ. агентством Н. «Радіо Непал» — урядова служба, засн. 1951. Мовлення ведеться непальською та англ. мовами.

Б. А. Іванов.

Катманду. В старій частині міста.

Література Н. існує на *санскриті, непальською мовою* і неварською. Найдавніші пам'ятки (твори реліг. характеру, генеалогії, істор. хроніки тощо) були написані санскритом. Осн. теми л-ри 8—9 ст.— протест нижчих каст проти кастової дискримінації, вимога соціальної рівності. В 15—18 ст. існувала світська л-ра на санскриті (поезія, драми на сюжети із *«Махабхарати», «Рамаяни», пуран,* трактати про театр і музику).

Неварською мовою л-ра розвивається з кін. 14 ст. (істор. хроніки, генеалогії, переклади з санскриту, перської та араб. мов). У 18—19 ст. зазнала занепаду. Відродилася в 20 ст. Перший визначний прозаїк — Ніштхананд Баджрачар'я (1858—1935). З дидактичними поемами виступив Сіддхідас Аматья (1867—1930). Деякі твори світової класики переклав Джагатсундар Малла (1882—1952). Повалення 1951 династії Рана сприяло пожвавленню розвитку л-ри. Письменники, часто використовуючи традиційні сюжети й образи, вносять в них риси сучасності. Сударшан Срамарен, Сатьямохан Джоші, Хемлал Джоші пишуть істор. драми, Ішварананда Шрестхачар'я — реалістичні романи. Соціальні проблеми — в центрі романів Дхусвана Сейми, хоча на них і позначився вплив зх. модерністської л-ри. Громадян. пафос притаманний поезії Дургалала Шрестхі, Премананди, Крішни Чандри, Кхвабілу та ін.

Непальською мовою л-ра почала розвиватися з 19 ст. Поети Басанта, Індірас, Ядунатх, Рагхунатх, Б. Кесарі використовували традиційні сюжети (історія життя *Крішни* тощо). Новий етап відкрила поезія Бханубхакти Ачар'ї (1812—68). На поч. 19 ст. виникла проза. Важливу роль в її розвитку відіграв просвітитель Мотірам Бхатта. Визначні поети поч. 20 ст.— Лекхнатх Паудьялай і Джарнідхар Коїрала, який заклав основи громадян. лірики. Л-ра зазнала впливу інд. романтичного напряму чхваявада й англ. *«Озерної школи».* Одним з осн. напрямів поезії 30-х рр. стала «поезія природи» (Лакшмірасад Девкота, 1908—58; Сіддхічаран Шрестха, н. 1912). У 40-х рр. до соціальної тематики в поезії звернулися Б. Тіварі, Б. Сама, в прозі — Г. Майналі, П. Шамшер, Б. Бхікшу, К. Малла та ін. Гострі соціальні проблеми в драматургії, що почала розвиватися в 30-х рр., порушують Б. Сама, в публіцистиці 40-х рр.— Л. Девкота. Після 1951 в поезії переважають ідеї миру, братерства людей усіх рас і національностей (поема «Це снаряди» Л. Девкоти, вірші «Я люблю людей», «Людині» Б. Сами, «Воднева бомба» М. Гхіміре). Соціальні теми — в центрі прозових творів К. Малли, Готхале, М. Дхунгела, драматичних — Готхале, Б. Малли та ін. У 60-х рр. вірші громадян. звучання створили Б. Шерчан, реалістичні романи — Б. П. Коїрала, Д. Бішта.

Л. О. Аганіна.

Архітектура та образотворче мистецтво. Давні споруди Н.— *ступи* Бодхнатх та Сваямбхунатх поблизу Катманду (3 ст. до н. е., перебудовані в 8—9 ст.) — масивні кам. напівсфери з баштоподібним завершенням, з інкрустованими з чотирьох боків зображеннями «ока Будди». Розквіт середньовічної архітектури Н. припадає на 15—18 ст., коли споруджували величні храми й палаци в формах, близьких до інд. та кит. архітектури (храм Ньятапола, 1700—08; «Палац 55 вікон», перебудований 1697, обидва — в Бхактапурі). В кін. 19 ст. у формах будівель відчувається вплив перс. та араб., а на поч. 20 ст. і європ. архітектури. З 50-х рр. в містах споруджують будівлі в дусі сучас. архітектури (аеропорт, госпіталь у Катманду, 1960—62, рад. арх. К. Матаян). Нар. житло Н.— цегляні та обмазані глиною бамбукові будівлі.

На мист. Н. великий вплив мали худож. принципи Індії та Китаю. Будівлі здавна прикрашали багатим різьбленням на дереві, декор. оздобами з металу. З 1—2 ст. н. е. відома кругла скульптура. В 10—17 ст. досягла розквіту дрібна пластика з бронзи, в 11—14 ст. — мініатюра в рукописах. У 15—16 ст. поширився станковий живопис, близький за характером до тібетського. Сучас. художники працюють у напрямі новітніх зх.-європ. течій.

Музика, театр. З давніх-давен у Н. були поширені пов'язані з реліг. культами нар. вистави нритья — символічні танці з муз. та хоровим супроводом. У 15—18 ст. в ці вистави вводився елемент драм. дії (актор говорив кілька фраз, зміст яких потім розкривав у танці в супроводі хору). Під впливом нар. вистав сформувався класичний жанр хореографічної вистави — гітинатья (в супроводі хору й солістів), який існує в Н. і тепер. Сюжети запозичені з міфологічних і легендарних джерел, епічних опо-

Жінка, що сидить. Бронза. 16—17 ст. Галерея Хіраманек. Нью-Йорк.

Ступа Бодхнатх поблизу Катманду. 3 ст. до н. е., перебудова 8—9 ст.

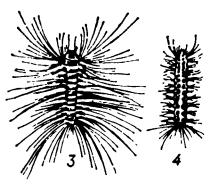

Непарний шовкопряд: *1* — самка; *2* — самець; *3* — гусениця першого віку; *4* — гусениця останнього віку.

відей «Махабхарата» та «Рамаяна». Постійно діючого драм. театру немає. В 60-х рр. створено напівпрофес. театр. колектив (при радіо Н.), який періодично ставить п'єси сучас. авторів. У 1973 створено професіональний муз.-танц. колектив. При Королівській академії існує відділ музики, нар. пісні й танцю. Серед сучас. композиторів — Шіва Шанкар, Ната Каджа.

Літ.: Непал: история, этнография, экономика. М., 1974; Редько И. Б. Очерки социально-политической истории Непала в новое и новейшее время. М., 1976; Непал: проблемы новой и новейшей истории. М., 1980; Костинский Д. Н. Непал. М., 1971; Яковлев Г. И. Сельское хозяйство и аграрный строй Непала. М., 1975; Козлов И. М. Здравоохранение в Непале. Л., 1976; Аганина Л. А. Непальская литература. М., 1964; Прокофьев О. Искусство Непала. В кн.: Всеобщая история искусства, т. 2, кн. 2. М., 1961; Короцкая А. А. Архитектура Непала. В кн.: Всеобщая история архитектуры, т. 9. Л.—М., 1971.

НЕПА́ЛЬСЬКА МО́ВА, непалі, гуркхали, кхас-кура — мова непальців. Належить до *індійських мов* індоєвроп. сім'ї. Характерні риси: протиставлення довгих і коротких, назалізованих і чистих голосних, наявність ретрофлексних приголосних. За типологією — аналітично-синтетична мова. Іменник має два роди, два відмінки. Для Н. м. використовують письмо *деванагарі*. Найдавніші писемні пам'ятки Н. м. належать до 14 ст. Про л-ру Н. м. див. *Непал*, розділ Література.

Літ.: Королев Н. И. Язык непали. М., 1965. *М. І. Корольов.*

НЕПА́РНИЙ ШОВКОПРЯ́Д (Ocneria dispar) — метелик родини *хвилянкових*. Крила у самок (розмах 4,5—6,5 см) жовтувато-білі або білі з чорним малюнком, у самців (розмах 3,8—4,8 см) — сіруватo-коричневі з чорним малюнком. Літ метеликів у липні — серпні. Самка відкладає по 400—500 яєць і вкриває їх шаром сіруватожовтих волосків. Личинка зимує в яйцевих оболонках, з'являється навесні наступного року. Молода гусениця (1-го віку) вкрита довгими волосками. Н. ш.— небезпечний шкідник плодових і дикорослих листяних порід дерев. Поширений майже по всій Європі, в Пн. Африці, помірних широтах Азії, завезений у Пн. Америку. Є в СРСР, в тому числі на Україні. Заходи боротьби — див. *Кільчастий шовкопряд*.

НЕПАРНОКОПИ́ТІ (Perissodactyla) — ряд *ссавців*. Довж. тіла 180—500 см, вис. 75—200 см. Ноги пристосовані до швидкого бігу. Пальців на передніх кінцівках — 1 або 3 (у тапірів — 4), на задніх — 1 або 3. Найрозвиненіший третій палець, через який проходить вісь кінцівки. Кінці пальців вкриті роговими чохлами-копитами. Дикі види Н. поширені в різноманітних ландшафтах (переважно на відкритих місцевостях) Центр. і Пд. Азії, Африки, Америки, а свійські — на всіх материках. Виключно рослиноїдні тварини. Живуть поодиноко або невеликими групами, полігами (див. *Полігамія* в біології). Самка після бл. 12 міс. вагітності народжує 1 маля. Ряд об'єднує 9 викопних і 3 сучас. родини (*конячі, тапірові, носорогові*). Деякі види — об'єкти полювання. Окремі види (напр., *кінь Пржевальського,* індійський носоріг) стали рідкісними і включені до *Червоної книги*. *Тарпан* та дикий осел — родоначальники свійських тварин — коней (див. *Кінь свійський*) та *осла*. Н. мають спільних з *парнокопитими* предків серед *креодонтів*. У викопному стані Н. відомі починаючи з еоцену.

НЕПЕ́НТЕС (Nepenthes) — рід *комахоїдних рослин* родини непентесових. Більшість видів Н.— витккі півкущі. Квітки одностатеві, зібрані у волотевидні суцвіття. Плід — коробочка. Листки чергові; нижня частина їхніх черешків розширена (пластинчаста), зелена, є асиміляційним органом; середня — вузенька, вусиковидна; верхня частина перетворена на глечиковидні ловильні апарати з невеликою кришечкою, часто яскраво забарвлені. У багатьох видів вони виділяють нектар з сильним запахом. Все це приваблює комах, які потрапляють у глечик і перетравлюються в рідині на його дні. Понад 70 видів, поширених переважно у тропіках і субтропіках Сх. півкулі (від Мадагаскару до Пн. Австралії). Багато видів і гібридів Н. культивують (зокрема в СРСР) в оранжереях.

НЕ́ПЕР (Napier) Джон (1550, Мерчістон-Касл, поблизу Едінбурга — 4.IV 1617, там же) — шотландський математик, винахідник *логарифмів*. Навчався в Едінбурзькому ун-ті. У праці «Опис чудової таблиці логарифмів» (1614) Н. подав визначення логарифмів, пояснив їхні властивості, застосування тощо. У праці «Побудова чудової таблиці логарифмів», написаній раніше за «Опис...», але виданій лише 1619, викладено теорію створених Н. логарифмів та ідею створення *десяткових логарифмів*. Н. належить також ряд зручних для логарифмування формул розв'язування сферичних трикутників. Н. був непримиренним противником католицизму.

НЕ́ПЕР, Нп, Np — одиниця логарифмічної відносної величини; дорівнює натуральному логарифму відношення двох однойменних фізичних величин. $1\ Нп = \ln(F/F_0)$ при $F/F_0 = e$, де F і F_0 — фіз. «силові» величини (напруга, сила струму, тиск і т. д.), e — основа натуральних логарифмів. Названа ім'ям Дж. *Непера*. Співвідношення між Н., *белом* і *децибелом*: 1 Нп ≈ 0,8686 Б = 8,686 дБ.

НЕ́ПЕРА ЧИСЛО́, число e — *границя* виразу $\left(1+\frac{1}{n}\right)^n$, коли $n \to \infty$, тобто

$$e = \lim_{n\to\infty}\left(1+\frac{1}{n}\right)^n =$$

$= 2{,}718281828459045...$; є основою *натуральних логарифмів*. Ш. *Ерміт* довів, що Н. ч. є *трансцендентним числом*. Назву пов'язують з ім'ям Дж. *Непера*.

НЕПЕРЕБО́РНА СИ́ЛА у цивільному праві—надзвичайна за своїм характером подія, шкідливі наслідки якої зобов'язана особа (див. *Зобов'язання*) не могла жодним, що в її силах, засобом відвернути або передбачити. В рад. цивільному праві наявність Н. с., як правило, є підставою, що звільняє від відповідальності (виняток становить ст. 101 Повітряного кодексу СРСР, за якою цивільна авіація відповідає і за шкоду, заподіяну Н. с.). До Н. с. відносять явища стихійного характеру: землетрус, повінь, шторм тощо.

«НЕПЕРЕМО́ЖНА АРМА́ДА» — великий військ. флот, створений Іспанією 1586—88 для завоювання Англії під час англо-ісп. війни 1587—1604. Складався з 128 високобортних важкокерованих кораблів, пристосованих гол. чин. для абордажного бою, оскільки іспанці недооцінювали роль артилерії у мор. бою. Бл. 20 кораблів «Н. а.» було потоплено англ. флотом у Ла-Манші, понад 40 кораблів загинуло від шторму під час повернення до Іспанії. В 1588 до Іспанії повернулося 65 кораблів. Загибель «Н. а.» підірвала мор. могутність Іспанії.

НЕПЕРЕ́РВНІ ДРО́БИ — те саме, що й *ланцюгові дроби*.

НЕПЕРЕ́РВНІ ФУ́НКЦІЇ — функції, що дістають нескінченно малий приріст при нескінченно малому прирості аргументу (див. *Нескінченно малі величини*). Інакше — *функція* $f(x)$ наз. неперервною в точці x_0, якщо для довільного $\varepsilon > 0$ існує таке $\delta(x_0, \varepsilon) > 0$, що при $|x - x_0| < \delta(x_0, \varepsilon)$ виконується нерівність $|f(x) - f(x_0)| < \varepsilon$. Коли ця умова виконується лише для $x \geqslant x_0$ (або для $x \leqslant x_0$), то $f(x)$ наз. Н. ф. справа (відповідно зліва). При виконанні цієї ж умови в кожній точці $x_0 \in A$ $f(x)$ наз. Н. ф. на множині A; якщо $\delta(x_0, \varepsilon)$ не залежить від x_0, функція $f(x)$ наз. рівномірно неперервною на A. Н. ф. на відрізку $[a, b]$ завжди рівномірно неперервна на ньому, обмежена і досягає своїх найбільшого і найменшого значень. Диференційовна функція завжди неперервна, але існують Н. ф., які не диференційовні. Інтеграл від Н. ф. на відрізку завжди існує. Найважливіший і найпростіший клас Н. ф. складають *многочлени* $P_n(x) = a_n x^n + a_{n-1}x^{n-1} + \ldots + a_1 x + a_0$. Використовуючи їх, можна наближати (див. *Наближення функцій*) будь-які Н. ф.

Н. ф. відіграють значну роль у математиці, бо з їх допомогою можна наближати переважну більшість всіх ін. функцій, а доведення багатьох тверджень можна спочатку робити для Н. ф., після чого переносити на заг. випадок переходом до *границі*. Див. також *Неперервність* однозначного відображення.

Літ.: Фихтенгольц Г. М. Курс дифференциального и интегрального исчисления, т. 1—3. М., 1970; Натансон И. П. Теория функций вещественной переменной. М., 1974.

Г. П. Буцан.

НЕПЕРЕ́РВНІСТЬ однозначного відображення — одне з найважливіших математичних понять. Узагальнює поняття *неперервної функції* на випадок *відображення* $f(x)$ з одного *топологічного простору* в інший. Якщо топологію можна задавати за допомогою збіжних послідовностей, визначення Н. відображення $f(x)$ в точці x_0 таке:

для довільної збіжної до x_0 послідовності x_1, x_2,... послідовність $f(x_1)$, $f(x_2)$,... збігається до $f(x_0)$. Див. також *Топологія*.

Г. П. Буцан.

НЕ́ПЕРІВ ЛОГАРИ́ФМ — те саме, що й *натуральний логарифм*.

НЕПИЙПИ́ВО Василь Гнатович [н. 28.XII (10.I) 1916, с. Кам'янка, тепер Диканського району Полтавської обл.] — український радянський живописець, засл. художник УРСР (з 1977). Учас-

В. Г. Непийпиво. Косовиця на Канівщині. 1974.

ник Великої Вітчизн. війни. Твори: «Ромашки» (1936), «Керченська протока» (1954), «Полтавщина» (1956), «Річка Ворскла» (1960), «Загорськ. Собор» (1966), «Травневі луки» (1968), «Псков. Вежа» (1970), «Дальні печери. Весна» (1974), «Софія Київська» (1977), «Село на Полтавщині» (1978), «Ранкові хліба» (1980). Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Літ.: Василь Непийпиво. Каталог. К., 1980.

НЕ́ПЛАТОСПРОМО́ЖНІСТЬ — неспроможність підприємства своєчасно платити за своїми фінансовими зобов'язаннями. В умовах капіталізму у зв'язку з анархією виробн., жорстокою конкуренцією та екон. кризами Н. має масовий характер, що призводить до банкрутства й ліквідації підприємств і монополістичних об'єднань, загострення антагоністичних суперечностей капіталістичного *відтворення*. За соціалізму в умовах безкризового розвитку економіки поняття «неплатоспроможність» застосовують у практиці для визначення незадовільного фінанс. стану підприємства, що виявляється в неплатежах. Вони виникають через те, що у соціалістичних підприємств іноді не вистачає власних оборотних коштів внаслідок невиконання ними планових завдань, розбіжності в часі грош. виручки за реалізовану продукцію із строками поточних платежів, порушень фінанс. дисципліни, недоліків в організації постачання, виробн. і збуту продукції. Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979) визначено заходи щодо посилення платоспроможності виробничих об'єднань, підприємств і організацій.

В. О. Сизоненко.

НЕПЛІ́ДНІСТЬ — те саме, що й *безпліддя*.

НЕПЛІ́ДНІСТЬ сільськогосподарських тварин — порушення здатності зрілого організму відтворювати потомство. Н. буває в усіх видів і обох статей тварин. Завдає значних збитків г-ву. Неплідна корова не додає 25—30% молока. Збитки від Н. в цілому перевищують втрати від заразних і незаразних захворювань тварин. Н. може бути природжена, набута, постійна і тимчасова. Останню усувають відповідним лікуванням і поліпшеною годівлею. Н. у великої рогатої худоби спричинюється неповноцінною годівлею (аліментарна Н.), порушеннями в організації й проведенні *осіменіння* (штучно набута Н.) і захворюваннями статевого апарату (симптоматична Н.). До Н. призводять також порушення правил утримання (кліматична Н.) і експлуатації тварин (експлуатаційна Н.), природжені аномалії та старечі зміни в статевому апараті (природжена і стареча Н.). Щоб запобігти Н., застосовують методи стимулювання статевої функції у неплідних корів і телиць, стежать за повноцінною годівлею їх під час вагітності й у післяродовому періоді, правильним та своєчасним осімененням маток, додержанням сан.-гіг. правил на фермах, станціях і пунктах природного та *штучного осіменіння* тварин. Див. також *Гінекологія ветеринарна*.

Г. В. Звєрєва.

НЕПО́ВНА СЕРЕ́ДНЯ ШКО́ЛА — див. *Семирічна школа, Восьмирічна школа*.

НЕПОВНОЗУ́БІ (Edentata) — ряд *ссавців*. Тіло (довж. від 12 см до 1,2 м, маса від 90 г до 55 кг) вкрите волоссям або панцирем із скостенілих шкірних щитків (броненосці). Зубів немає (мурахоїди) або вони спрощеної будови (без коренів, позбавлені емалі, однорідні, з віком не змінюються і постійно ростуть). Передні кінцівки з могутніми кігтями на 2-му і 3-му пальцях, пристосовані до риття або лазіння по деревах. Ряд включає 7 викопних і 3 сучас. родини: *броненосцеві*, *лінивцеві* і *мурахоїдові*. Пошир. в Пд., Центр. і Пн. Америці. Населяють різноманітні ландшафти. Живляться тваринною і рослинною їжею. У виплоді по 1—4 малят (у броненосців іноді до 12). М'ясо Н. їстівне. Деякі види (велетенський мурахоїд, ошийниковий лінивець, окремі броненосці) стали рідкісними і взяті під охорону. Викопні Н. відомі починаючи з пізнього палеоцену Пд. Америки. Предками Н. вважають примітивних *комахоїдних*.

НЕПОВНОЛІ́ТНІ в праві — особи, які не досягли віку, з якого закон визнає їх повністю дієздатними (див. *Дієздатність*). В СРСР повнолітніми є особи, які досягли 18-річного віку. Рад. законодавство спеціально врегульовує правове становище Н. у різних галузях життя. При цьому воно виходить з фізіол., психологічних і соціальних особливостей Н. різного віку (див. *Вік* у праві), які дають їм змогу (або, навпаки, не дають) свідомо визначати свою сусп. поведінку, правильно розуміти значення своїх вчинків та їхніх наслідків, брати участь у сусп. виробництві, цивільних правовідносинах тощо. Саме враховуючи це, рад. законодавство встановлює ті або ін. обмеження щодо вчинення Н. дій, з якими пов'язане настання певних правових наслідків. Зокрема, в галузі держ.-правових відносин Н. не користуються *виборчими правами*. У цивільно-правових відносинах Н. віком від 15 до 18 років вправі укладати угоди лише за згодою своїх батьків (усиновителів) або піклувальників; проте вони можуть самостійно вчиняти дрібні побутові угоди, розпоряджатися своєю заробітною платою (заробітком) або стипендією, здійснювати авторські або винахідницькі права. Н. віком від 15 до 18 років відповідають за заподіяну ними шкоду. Разом з тим закон встановлює, що коли у них немає майна або заробітку, достатнього для відшкодування її, то вона у відповідній частині має бути відшкодована їхніми батьками (усиновителями) або піклувальниками. За Н. до 15-річного віку (малолітніх) угоди укладають від їхнього імені батьки (усиновителі) або опікуни; вони вправі учиняти лише дрібні побутові угоди. За заподіяну ними шкоду відповідають їхні батьки (усиновителі) або опікуни чи навчальний, виховний або лікувальний заклад, під наглядом якого вони були під час вчинення шкоди. В разі одруження до виповнення 18 років Н. набуває цивільної дієздатності в повному обсязі. Спеціально врегульовуються законом права і обов'язки Н. у галузі трудових правовідносин. Зокрема, їх можна приймати на роботу по досягненні 16 років, а у виняткових випадках (за згодою ФЗМК) — 15 років. Для Н. встановлюється скорочений *робочий день* з виплатою заробітної плати в тому ж розмірі, що й дорослим працівникам відповідних категорій, вони користуються правом на подовжену (тривалістю в один календарний місяць) *відпустку*, яка має надаватись у літній час, правом на виробниче навчання за рахунок підприємства. Заборонено застосування праці Н. на важких, зокрема на підземних, роботах, на роботах зі шкідливими й небезпечними умовами праці, залучення їх до надурочних і нічних робіт, а також до роботи у вихідні дні тощо. Звільнення Н. з роботи з ініціативи адміністрації може провадитись лише за наявності попередньої згоди комісії в справах неповнолітніх при виконкомі відповідної Ради нар. депутатів. В галузі адм. правовідносин відповідальність Н. настає за заг. правилом з 16 років. Кримінальній відповідальності також підлягають особи, яким до вчинення злочину минуло 16 років. Н., які вчинили злочин у віці від 14 до 16 років, підлягають кримінальній відповідальності лише за вбивство, умисне заподіяння тілесних ушкоджень, що спричинили розлад здоров'я, згвалтування, крадіжку, грабіж, розбій, злісне або особливо злісне хуліганство, за умисне знищення або пошкодження державного, громадського майна або особистого майна громадян, що потягло тяжкі наслідки, а також за умисне вчинення дій, що можуть спричинити аварію поїзда, тощо. Щодо Н. не

можна застосовувати такі *покарання*, як смертна кара, позбавлення волі на строк понад 10 років, заслання та вислання. Для них законом встановлено більш пільговий, ніж для дорослих, порядок застосування *умовно-дострокового звільнення* від покарання. До участі в справі про Н. захисник допускається з моменту пред'явлення обвинувачення. До неповнолітнього обвинуваченого можна застосовувати й такий захід, як передача його під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, а до Н., які виховуються в дитячому закладі,— під нагляд адміністрації цього закладу. Рад. законодавство встановлює також ряд профілактичних заходів, спрямованих на забезпечення належного формування особистості Н. Так, законом заборонено продаж Н. спиртних напоїв, встановлено крим. відповідальність за втягнення Н. у злочинну діяльність, у пияцтво, в заняття жебрацтвом, *проституцією*, азартними іграми тощо, а також за мордування Н., розбещення їх. Охорона прав та інтересів Н. покладається на органи *опіки* та *піклування*, а також на комісії в справах Н. при виконкомах місц. Рад нар. депутатів та на деякі інші, зокрема *правоохоронні органи*.

Ф. Г. Бурчак.

«НЕПОДІЛЬНИХ» МЕТОД — найменування сукупності різних методів визначення відношення площ фігур чи об'ємів тіл. Заснований на припущенні, що фігури, відношення розмірів яких потрібно знайти, складаються з сукупності «неподільних» елементів. Поняття про «неподільні» різні вчені розуміли по-різному. *Демокріт*, мабуть, розглядав тіла як «суми» надзвичайно великого числа надзвичайно малих «неподільних» атомів. *Архімед* обчислив площі та об'єми багатьох фігур, вважаючи, що плоска фігура складається з нескінченної кількості паралельних прямих відрізків, а геом. тіло — з паралельних плоских перерізів. Назву запропонував Б. *Кавальєрі*. «Н.» м. був одним з етапів у розвитку *інтегрального числення*.

НЕПОДІЛЬНІ ФОНДИ КОЛГОСПУ — основні (виробничі і невиробничі) фонди і оборотні виробничі засоби, які не підлягають розподілові між членами колгоспу і планомірно використовуються для розширеного *відтворення* громадського виробництва та поліпшення культурно-побут. обслуговування колгоспників. Разом з держ. власністю на землю неподільні фонди є екон. основою колг. ладу. На перших етапах організації колгоспів Н. ф. к. утворювались із вступних внесків та відрахувань від вартості усуспільненого майна сел. г-в. Із зміцненням і розвитком колгоспного ладу Н. ф. к. збільшувались і якісно змінювались. Пайові внески в сучас. умовах втратили своє екон. значення. Н. ф. к. виступають у вартісній і натурально-речовій формах. Осн. джерелами поповнення Н. ф. к. є відрахування від *чистого доходу колгоспу*, а також майно і кошти, безплатно передані д-вою. Відповідно до *Примірного Статуту колгоспу* (1969) відрахування від чистого доходу на збільшення *основних фондів* і *оборотних засобів* є обов'язковими. Розміри їх щороку встановлюють заг. збори членів колгоспу залежно від потреб у різних засобах для безперервного зростання громад. виробн. До Н. ф. к. включають також його кошти, вкладені на пайових засадах у міжколг. та держ. колг. підприємства (див. *Міжгосподарські підприємства і об'єднання, Міжколгоспні фонди*). До речового складу Н. ф. к. належать трактори, комбайни, двигуни, реманент, трансп. засоби, робоча і продуктивна худоба, багаторічні насадження, будівлі і споруди виробничого і культур.-побутового призначення, меліоративні споруди тощо. Зокрема, 1970 Н. ф. к. України становили 14,47 млрд. крб., на поч. 1980 — 32,28 млрд. крб., у т. ч. осн. засоби — відповідно 13,26 і 29,37 млрд. крб.

Г. М. Підлісецький.

НЕПОЛО́КІВЦІ — селище міського типу Кіцманського р-ну Чернів. обл. УРСР. Розташовані на р. Пруті при впадінні в нього Черемошу, за 3 км від залізничної ст. Оршівці. 2,5 тис. ж. (1980). Деревообр. та хлібопродуктів комбінати, харчосмакова ф-ка, гравійно-піщаний кар'єр. Середня школа, лікарня, Будинок культури, клуб, 3 бібліотеки. Відомі з 1425.

НЕПОНО́ВЛЮВАНІ ПРИРО́ДНІ РЕСУ́РСИ — ресурси природи, які зовсім не відновлюють свій кількісний та якісний стан після використання їх або відновлюють його протягом дуже тривалого часу. Належать до вичерпних *природних ресурсів*. Н. п. р. є більшість *корисних копалин* — різні руди, кам. вугілля, природні горючі гази, горючі сланці, мінеральні буд. матеріали тощо. У зв'язку з тех. прогресом потреби нар. г-ва у різних видах *мінеральних ресурсів* збільшуються, що призводить до зростання інтенсивності видобування корисних копалин. Напр., якщо 1970 на всій планеті було видобуто 7 млрд. т умовного палива (вугілля, нафти, природних горючих газів), то до 2000 року цей показник має досягти, за прогнозом, 25 млрд. т. До 70-х рр. 20 ст. було видобуто понад 35 млрд. т нафти, з них 70% — за останні 25 років, заліз. руди — відповідно 12 млрд. т і 50%. Масштаби, темпи та характер видобування корисних копалин визначаються як природними, так і, гол. чин., соціально-екон. факторами. В умовах капіталістичного г-ва гонитва за прибутками призводить до швидкого вичерпання запасів Н. п. р., загострення боротьби за володіння природними ресурсами, політ. і воєнних конфліктів. У країнах соціалізму видобування й експлуатація Н. п. р. здійснюються планово, на наук. основі. В СРСР питання раціонального використання та охорони Н. п. р. регламентуються *Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про надра* (1975), на Україні — *Кодексом УРСР про надра* (1976) та відповідними постановами. Осн. напрями розв'язання цієї проблеми: економне використання ресурсів, боротьба з непродуктивними витратами; організація комплексного видобування та переробки копалин поблизу місця видобування; пошуки замінників з менш дефіцитних матеріалів, у т. ч. штучно синтезованих; використання джерел енергії, не пов'язаних з витратами палива та хім. сировини (сонячної, падаючої води, вітру та ін.). Див. також *Відтворення природних ресурсів*.

М. Д. Воїнственський.

НЕПОРО́ЖНІЙ Петро Степанович [н. 30.VI (13.VII) 1910, с. Тужилівка, тепер у складі м. Яготина Київ. обл.] — рад. держ. діяч і вчений у галузі енергетичного будівництва, дійсний член Академії будівництва і архітектури СРСР та УРСР (1956—63), член-кор. АН СРСР (з 1979). Член КПРС з 1940. Закінчив (1933) Ленінгр. ін-т інженерів водного транспорту. Працював на буд-ві Чирчицької ГЕС, в апараті Наркомату електростанцій СРСР (1937—40), на буд-ві ГЕС, зокрема Свірської і Каховської (1940—54). Заст. голови Ради Міністрів УРСР і голова Держбуду УРСР (1954—59), перший заст. міністра буд-ва електростанцій СРСР (1959—62), міністр енергетики і електрифікації СРСР (з 1962). З 1963 — кандидат у члени ЦК, з 1971 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1968.

НЕПОРУ́ШНОСТІ КОРДО́НІВ ПРИ́НЦИП — принцип *міжнародного права*, нерозривно пов'язаний з закріпленими в Статуті ООН *незастосування сили принципом*, поважання держ. суверенітету, територіальної цілісності держав та ін. принципами. В Декларації 1970 про принципи міжнародного права (див. *Декларації ООН*) Н. к. п. закріплено як один з компонентів нормативного змісту принципу незастосування сили в міжнар. відносинах. У договорах соціалістич. країн (СРСР з Болгарією 1967, СРСР з Чехословаччиною 1970, СРСР з Румунією 1970 та ін.) було визначено роль Н. к. п. як гол. передумови створення безпеки в Європі. Дальшим важливим етапом у формуванні та міжнародно-правовому закріпленні Н. к. п. як основоположного для досягнення миру на європ. континенті були договори між СРСР і ФРН 1970, ПНР і ФРН 1970, НДР і ФРН 1972, ЧССР і ФРН 1973. Закріплення в них Н. к. п. відіграло важливу роль у тому, що його було підтверджено *Нарадою з питань безпеки і співробітництва в Європі* (1975) і зафіксовано в її Заключному акті. В документі передбачається, що держави—учасниці Наради розглядають як непорушні кордони всіх держав Європи і тому будуть утримуватися нині і в майбутньому від будь-яких посягань на ці кордони. Держави зобов'язуються утримуватися й від будь-яких вимог або дій, спрямованих на загарбання і узурпацію частини або

всієї території будь-якої держави-учасниці. В Конституції СРСР (ст. 29) Н. к. п. названо серед принципів, якими СРСР керується у відносинах з іншими державами. Див. також *Територіальної недоторканності принцип*.

Н. М. Ульянова.

«НЕПОХО́ЖІ» СЕЛЯ́НИ — основна категорія сільського населення *Великого князівства Литовського*, у т. ч. України й Білорусії, що входили до складу князівства в 14—16 ст. «Н.» с. були феодально залежними (на відміну від «похожих» селян, які мали право переходу від одного землевласника до іншого); залежність юридично оформлено 1447. Спочатку «Н.» с. мали право на вихід (див. *Вихід селянський*), якщо знаходили собі заміну. За лит. статутами 1566 і 1588 «Н.» с. остаточно перейшли в залежний стан. Одну з груп «Н.» с. становили *отчичі*. На Україні після *Люблінської унії 1569* «Н.» с. почали називати *кріпаками, холопами* тощо.

НЕПРАЦЕЗДА́ТНІСТЬ — втрата або відсутність здатності до праці. Рад. трудове законодавство передбачає, що Н. може бути викликана заг. захворюванням, трудовим або побутовим каліцтвом, *професійними хворобами, вагітністю* і пологами, старістю. Н. буває тимчасовою (обмежується відносно нетривалим періодом часу), тривалою або постійною (веде до необхідності припинити роботу взагалі чи на тривалий час або змінити умови праці). При Н. громадяни СРСР мають право на матеріальне забезпечення (ст. 43 Конституції СРСР), яке гарантується *соціальним страхуванням* робітників, службовців і колгоспників, допомогою по тимчасовій непрацездатності, виплатою за рахунок д-ви і колгоспів пенсій за віком, інвалідністю, у зв'язку з втратою годувальника, працевлаштуванням громадян, які частково втратили працездатність, піклуванням про громадян похилого віку і про інвалідів, податковими пільгами, безплатним протезуванням, збереженням стипендії за учнями, грошового й натурального забезпечення за військовослужбовцями та ін. формами *соціального забезпечення*.

І. С. Александров.

НЕПРИЄДНА́ННЯ ПОЛІ́ТИКА — зовнішньополіт. курс і міжнародно-правове становище держави у мирний час, які характеризуються проведенням *неприєднання принципу*. Н. п. має антиімперіалістичну, антивоєнну, антиколоніальну спрямованість. Д-ви, які дотримуються Н. п., здобули назву країн, що не приєдналися (в політ. і міжнар.-правовій л-рі Н. п. називають також політикою позитивного *нейтралітету* або нейтралізмом). Н. п. оформляється д-вою кількома засобами: прийняттям односторонніх декларацій або заяв; закріпленням цієї політики у внутр. законодавстві; підписанням відповідних комюніке та двосторонніх договорів; прийняттям на *конференціях країн, що не приєдналися,* спільних рішень; укладенням багатосторонніх угод, що містять зобов'язання дотримуватися Н. п. Велике значення для вироблення Н. п. мали рішення *Бандунзької конференції 1955*, конференцій солідарності народів Азії і Африки, конференцій неутралістських д-в, Гаванської конференції країн, що не приєдналися (1979) тощо. Н. п. зумовлює тактику і стратегію зовнішньополіт. діяльності країн, що не приєдналися, але виступає лише одним із складових елементів їх зовн. політики. Політ. цілі Н. п. формулюються в боротьбі протилежних поглядів, що зумовлено неоднорідним у соціально-політ. плані складом *неприєднання руху*. Н. п. виступає важливою силою революц. перетворень міжнар. відносин, справляє всезростаючий вплив на розв'язання міжнар. проблем.

С. В. Ісакович.

НЕПРИЄДНА́ННЯ ПРИ́НЦИП — зовнішньополіт. принцип держави в мирний час, який передбачає відмову від участі в мілітаристських блоках і оборонних союзах, а також неприпустимість надання своєї території під військ. бази іноземних держав. Вперше Н. п. був сформульований 1947 Дж. *Неру* як зовнішньополіт. принцип Індії. В 1961 на Белградській конференції глав д-в і урядів країн, що не приєдналися (див. *Конференції країн, що не приєдналися*), він був проголошений як міжнар.-правовий принцип. Дальший розвиток *неприєднання руху* зумовив загальне визнання Н. п., що повністю відповідає принципам Статуту ООН та ін. міжнар. документів, в яких закріплено принцип *мирного співіснування*. Відповідно до заключної декларації Гаванської конференції країн, що не приєдналися (1979), та договірної практики цих країн Н. п. передбачає забезпечення нац. незалежності, суверенітету і тер. недоторканності, вільного сусп. розвитку всіх країн; боротьбу проти імперіалізму, колоніалізму, расизму і, зокрема, сіонізму, проти всіх форм експансіонізму, іноз. окупації, панування і гегемонії. Н. п. включає також активне мирне співіснування всіх д-в; невтручання у внутр. і зовн. справи ін. країн; встановлення *нового міжнародного економічного порядку* і розвиток міжнар. співробітництва на основі рівноправ'я, права на самовизначення і незалежність усіх народів, що перебувають під колоніальним і іноз. пануванням; підтримку національно-визвольної боротьби при зобов'язанні не вступати до воєнних блоків імперіалістичних д-в і оборонних союзів країн соціалізму. Н. п. відображає в міжнар.-правовій формі реально існуючу єдність цілей руху неприєднання і *неприєднання політики* з зовнішньополіт. діяльністю країн *соціалістичної співдружності* по забезпеченню миру на земній кулі та по розвитку мирного співіснування держав протилежних сусп. систем.

С. В. Ісакович.

НЕПРИЄДНА́ННЯ РУХ — міжнар. політика і практика більшості країн Азії, Африки, Латинської Америки і деяких країн Європи, спрямована проти імперіалізму, колоніалізму, *неоколоніалізму*, расизму, *сіонізму* та гегемонізму, на захист і зміцнення політ. та екон. незалежності цих країн, усунення нерівноправності й дискримінації у міжнар. екон. відносинах в умовах глобального протиборства між двома протилежними соціально-екон. системами. В основі Н. р. лежить відмова д-ви від членства у воєнно-політ. блоках імперіалістичних д-в та оборонних союзах соціалістичних країн, а також у недопустимості надання своєї території під військ. бази іноземних д-в. Н. р. зародився 1947. На *Бандунзькій конференції 1955* вперше були сформульовані спільні для країн Азії і Африки найважливіші позитивні принципи їхньої зовн. політики — принципи *мирного співіснування*, які в подальшому стали основою *неприєднання принципу*. Організаційно Н. р. почав оформлюватися 1970 на Лусацькій 3-й конференції країн, що не приєдналися (див. *Конференції країн, що не приєдналися*). На ній було утворено постійно діюче Координаційне бюро, склад якого обирається на кожній черговій конференції глав д-в і урядів країн, що не приєдналися, і діє протягом трьох років до наступної конференції. За рішенням конференції міністрів закорд. справ 1972 у Джорджтауні (Гайана) було створено Постійний к-т у кількості 7 держав-членів. Учасниками Н. р. на поч. 80-х рр. було бл. 100 країн (з них 5 соціалістичних країн, понад 15 країн соціалістичної орієнтації, а також країни капіталістичного розвитку). Н. р., як зазначив XXVI з'їзд КПРС,— важливий фактор сучас. міжнар. відносин. Сила його — у спрямованості проти імперіалізму і колоніалізму, проти війни і агресії. З багатьох гострих світових проблем Н. р. виступає на підтримку політики країн *соціалістичної співдружності*.

Літ.: Движение неприсоединения в документах и материалах. М., 1979; Ганюшкин Б. В. Нейтралитет и неприсоединение. М., 1965; Ганусець О. І. Рух неприєднання — впливова міжнародна сила сучасності. К., 1978.

О. *І. Ганусець.*

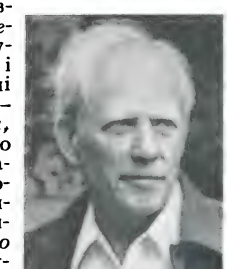

Ю. М. Непринцев.

НЕПРИ́НЦЕВ Юрій Михайлович [н. 2 (15).VIII 1909, Тбілісі] — рос. рад. живописець і графік, нар. художник СРСР (з 1965), дійсний член АМ СРСР (з 1970). Навчався в Ленінграді: 1926—30 в студії В. *Савинського*, 1934—38 — в АМ у І. *Бродського*. Твори: картини — «Остання граната» (1948), «Відпочинок після бою» (1951, варіанти 1953 і 1955), «Метробудівники-прохідники» (1959); серія офортів «Розповіді про ленінградців» (1960—67); «Хліб. 1941» (1964), «Рідна земля» (1967), «Балтійці» (1970), «Ось солдати ідуть» (1971), «Молодість світу» (1974), «Солідарність» (1975). З 1948 викладає в ленінгр. Ін-ті живопису, скульптури та архітектури ім. І. Ю. Рєпіна (з 1954 — професор). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

Літ.: Мямлин И. Юрий Непринцев. Л., 1976.

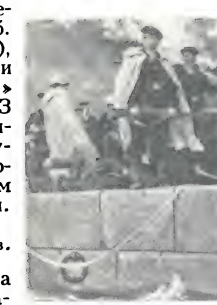

Ю. М. Непринцев. Балтійці. 1970.

НЕПРИТО́МНІСТЬ — раптова нетривала втрата притомності внаслідок гострої недостатності кровопостачання головного мозку. Н.

Нептун. Фонтан роботи скульптора Г. Вітвера на площі Ринок у Львові. 1793.

спричинюється психічним перенапруженням (хвилювання, переляк, страх), крововтратою, сильним болем (ниркова, кишкова, печінкова коліки), тепловим або сонячним ударом, раптовою зміною положення тіла (з горизонтального у вертикальне) тощо. Крім того, Н. може бути симптомом гострих порушень діяльності серця або *центральної нервової системи*. Під час Н. у хворого спостерігається заг. кволість, збліднення, холодний піт, *запаморочення*, слідом за чим настає втрата притомності; пульс слабкий і частий, дихання неглибоке. При легких ступенях Н. втрата притомності нетривала (1—2 хв). При тривалій втраті притомності хворого кладуть в горизонтальне положення з трохи піднятими ногами або низько опущеною головою, розстібають одяг, забезпечують приплив свіжого повітря; дають нюхати нашатирний спирт, обприскують обличчя холодною водою, кінцівки зігрівають грілками тощо. Якщо притомність не відновлюється, необхідно викликати швидку допомогу.

НЕПРОДУКТИ́ВНА ПРА́ЦЯ — праця, результатом якої є нематеріальні блага, що задовольняють потреби суспільства в охороні здоров'я, освіті й духовному розвиткові, громад. управлінні. Застосовують гол. чин. у *невиробничій сфері*. Суть Н. п. визначають не стільки певні її види, скільки панівні виробничі відносини даної *суспільно-економічної формації*. За капіталізму Н. п. є праця, яка безпосередньо не створює *додаткової вартості*.

За соціалізму Н. п. є суспільно корисною і необхідною. Затрати її зумовлені необхідністю організації *відтворення* суспільного продукту та управління суспільством у цілому, задоволення матеріальних і духовних потреб населення (освіта, культура) тощо. Розвиток соціалістичного суспільства під впливом *науково-технічної революції* вимагає збільшення затрат Н. п. Соціалістичне суспільство свідомо регулює пропорції між затратами *продуктивної праці* та Н. п., виходячи з *основного економічного закону соціалізму*.

НЕПРОДУКТИ́ВНІ ВИ́ТРАТИ — неплановані витрати і втрати виробничих підприємств, госп. орг-цій і установ, спричинені в основному безгосподарністю у використанні екон. ресурсів (трудових, матеріальних, природних і фінансових) і порушенням планово-договірної дисципліни. До Н. в. належать: втрати від простоїв цехів з вини підприємств; штрафи, пеня і неустойки за простої вагонів, невиконання різних пунктів договірних зобов'язань; втрати від браку і сплата процента за прострочені позички; необгрунтовані перевитрати фонду заробітної плати, сировини, матеріалів, палива тощо. Всебічне скорочення і ліквідація Н. в. на основі вдосконалення планово-екон. механізму господарювання і підвищення відповідальності за використання всіх видів ресурсів — важливий резерв зниження собівартості і підвищення ефективності госп. діяльності соціалістичного підприємства. *В. П. Нестеренко.*

НЕПРОХІ́ДНІСТЬ КИШЕ́ЧНИКА — тяжке захворювання, яке характеризується розладами рухової діяльності кишок, що пов'язана з просуванням кишкового вмісту (хімусу). За ступенем порушення розрізняють Н. к. повну і часткову, за перебігом — гостру, при якій просування їжі в кишках раптово припиняється, і хронічну, що розвивається поступово. Залежно від механізму розвитку розрізняють Н. к. механічну, яка виникає при наявності перешкоди (пухлини, спайок та ін.) у шлунково-кишковому тракті, і динамічну, в основі якої лежить порушення рухової функції кишечника. Н. к. можуть спричиняти: переїдання, якщо йому передувало тривале голодування, різні запальні процеси у слизовій оболонці кишечника (коліти, ентерити) і дизентерія, які посилюють перистальтику, що може призвести до завороту та інвагінації (заглиблення однієї частини кишки в іншу) кишок. Заг. ознаки Н. к.: перейменодібний біль у животі, посилена перистальтика кишечника, затримання випорожнення й газів, здуття живота, блювання, прискорений пульс, зниження кров'яного тиску. Лікування: термінова операція.

НЕПРЯМА́ МО́ВА — чужа мова, відтворена тим, хто говорить, без збереження її лексичних, синтаксичних, емоційних і інтонаційних особливостей. Виступає у вигляді підрядного речення, яке доповнює в гол. частині складнопідрядного речення дієслова типу «сказати», «подумати» тощо (напр.: «Остап сказав усім, щоб вони йшли до хати»). При передачі чужої мови в вигляді Н. м. висловлювання трансформується за певними правилами. Див. також *Пряма мова*. *Л. Г. Скрипник.*

«НЕ́ПСАБАДШАГ» («Népszabadság» — «Народна свобода») — щоденна газета, центральний орган *Угорської соціалістичної робітничої партії*. Засн. 1.II 1942 під назвою «Сабад неп» («Вільний народ») як орган КП Угорщини. До 25.III 1945 виходила нелегально. З листопада 1956 має сучас. назву. Видається в Будапешті.

НЕПТУ́Н (лат. Neptunus) — 1) У римській міфології спочатку бог джерел і річок. Пізніше його ототожнили з грец. *Посейдоном* і вшановували як бога морів. 2) Планета Н.— морська стихія.

НЕПТУ́Н — восьма за віддаллю від Сонця планета *Сонячної системи*, астр. знак ♆ або Ψ. Серед. віддаль від *Сонця* 30,071 *астрономічної одиниці* (4498,6 млн. км). *Ексцентриситет* орбіти 0,008, нахил її до площини *екліптики* — 1°46′, період обертання навколо Сонця 164,788 року, а навколо осі — бл. 16 год. Екваторіальний радіус Н. 24 300 км (3,82 земного), маса становить 17,25 маси *Землі*. Серед. густина речовини Н. 1,71 г/см³, як і у решти *планет-гігантів*. Прискорення сили тяжіння на екваторі 15 м/с², друга *космічна швидкість* біля поверхні Н. 25 км/с. Атмосфера Н. складається з молекулярного водню з невеликими домішками метану. Т-ра зовн. шарів її бл.— 200° С. Неозброєним оком Н. не спостерігається (його блиск бл. 7,8 візуальної *зоряної величини*). В телескоп його видно як зеленуватий диск з кутовим діаметром бл. 2,5″, без помітних деталей. Н. має два природні супутники — *Нереїду* і *Тритон*.

Відкриття Н.— одне із значних досягнень астрономії. У 1783, через 2 роки після відкриття *Урану*, рос. астроном А. І. Лексель (1740—84), що вивчав його рух, виявив систематичні відхилення Урану від обчисленого шляху і висловив гіпотезу, що ці відхилення спричинюються гравітаційною дією восьмої, невідомої *планети*. Цю гіпотезу підтримав Д. Ф. Араго. Її матем. обробку виконали незалежно один від одного Дж. К. *Адамс* і У. *Левер'є*, які вказали те місце на небі, де потрібно було шукати невідому планету. По обчисленнях У. Левер'є нім. астроном Й. Г. Галле (1812—1910) відкрив 1846 цю планету.

Літ.: Рябов Ю. А. Движения небесных тел. М., 1977; Бронштэн В. А. Планеты и их наблюдение. М., 1979; Цесевич В. П. Что и как наблюдать на небе. М., 1979; Климишин И. А. Астрономия наших дней. М., 1980; Аллен К. У. Астрофизические величины. Пер. с англ. М., 1977.

В. П. Цесевич.

НЕПТУНІ́ЗМ (від імені бога морів *Нептуна*) — напрям у геології, прихильники якого вважали, що всі гірські породи на Землі утворилися у мор. басейнах внаслідок кристалізації або мех. осаджування; один з напрямів *катастрофізму*. Нептуністи, зокрема нім. геолог А. *Вернер*, не визнавали існування будь-якої енергії всередині Землі (вулкани вони розглядали як підземні пожежі) й вважали, що всі геол. процеси пов'язані виключно з діянням води. Протилежний напрям у геології — *плутонізм*. У 20-х рр. 19 ст., коли остаточно було доведено вулканічне походження *базальтів* і поширилось вірне уявлення про походження кристалічних гірських порід, Н. було спростовано.

НЕПТУ́НІЙ (Neptunium; від назви планети *Нептун*), Np — штучно одержаний радіоактивний хім. елемент; ат. н. 93, ат. м. 237, 0482; належить до *актиноїдів*. Стабільних ізотопів не має. Найбільш довгоживучий — ізотоп ^{237}Np з періодом піврозпаду $2{,}14 \cdot 10^6$ р. Відкрили Н. 1940 амер. учені Е. *Макміллан* і Ф. Абельсон. Н.— сріблясто-білий метал, густ. бл. 20450 кг/м³; $t_{пл}$ 637° С; $t_{кип}$ 4082° С. Взаємодіє з воднем, киснем, азотом, сіркою та ін. елементами. Ізотоп ^{237}Np утворюється в ядерних реакторах. Його використовують для одержання ізотопу ^{238}Pu, застосовуваного у космічних дослідженнях і мікроенергетиці.

НЕРАЦІОНА́ЛЬНІ ПЕРЕВЕ́ЗЕННЯ — економічно недоцільні, неоптимальні перевезення вантажів. Н. п. спричинюють зростання затрат ресурсів і часу на доставляння продукції з місця виробн. до місця споживання. Видами Н. ц. є дальні й зустрічні перевезення. Дальні Н. п. виникають вна-

слідок нераціонального розміщення виробн., зустрічні — внаслідок недоліків у плануванні виробн. й розподілу *матеріальних ресурсів*, недосконалості *матеріально-технічного постачання* тощо. Скороченню Н. п. сприяють раціоналізація розподілу праці між районами, комплексний розвиток усіх районів країни, вдосконалення внутр. і міжрайонного кооперування підприємств, наближення підприємств до джерел сировини та енергії, районів збуту і споживання готової продукції, складання *матеріальних балансів* виробн. і споживання осн. видів продукції по всіх екон. районах. Раціоналізація перевезень пов'язана з їхнім доцільним розподілом між окремими видами транспорту та оптимізацією схем вантажопотоків. По кожному масовому вантажу затверджують загальносітьові схеми нормальних вантажопотоків, обов'язкові для вантажовідправників і трансп. орг-цій. Оптимальне планування перевезень потребує розв'язання багатоваріантних задач. Вибір найкращого варіанта прикріплення споживачів до постачальників продукції визначають, застосовуючи матем. методи. Критерієм оптимальності планів при розв'язанні трансп. задач є досягнення мінім. витрат на перевезення, а при перспективному плануванні — досягнення мінім. величини сукупних нар.-госп. витрат на виробн. і перевезення тієї чи ін. продукції.

В. К. Черняк.

НЕРВА́ЦІЯ (від лат. nervus — жила, жилка, нерв) у рослин — те саме, що й *жилкування*.

НЕ́РВИ (лат. nervi, від грец. νεῦρον — жила, нерв) — сукупність *нервових волокон*, що з'єднують *головний мозок* і *спинний мозок* або нервові вузли з ін. органами і тканинами тіла; у хребетних та більшості безхребетних тварин і людини здійснюють їхню *іннервацію*. Нервові волокна в Н. утворюють пучки різної товщини; пучків у Н. буває від одного до сотень. Зовні Н. хребетних вкриті сполучнотканинною оболонкою — епіневрієм, нервові пучки — періневрієм, а окремі нервові волокна — ендоневрієм. Залежно від характеру нервових волокон, що входять до складу Н., розрізняють рухові (відцентрові, еферентні; див. *Відцентрові нервові волокна*) та чутливі (доцентрові, аферентні; див. *Доцентрові нервові волокна*) Н. У людини і хребетних тварин від головного мозку відходять черепномозкові нерви, від спинного мозку — спинномозкові нерви. Кілька Н. можуть утворювати т. з. *сплетення нервові*. Особливу групу становлять Н. *вегетативної нервової системи*. Н. сполучаються між собою переходом нервових пучків або нервових волокон з одного Н. в інший. Сукупність Н. в організмі формує периферичну *нервову систему*.

НЕ́РВІ (Nervi) П'єр Луїджі (21.VI 1891, Сондріо, Ломбардія — 1979, Рим) — італ. інженер і архітектор. У 1908—13 навчався на інж. ф-ті Болонського ун-ту. В 20—30-х рр. створив великогабаритні залізобетонні конструкції, а з ними й нові архіт. форми (кінотеатр «Аугустео» в Неаполі, стадіон на 35 тис. чол. у Флоренції; ангари, курзали та криті плавальні басейни в Орв'єто, Генуї, Римі, Неаполі та ін. містах). Після 1945 Н. створював і запроваджував у спорудах просторові *армоцементні конструкції* (Палац виставок у Туріні, 1948). Споруди Н. 50—60-х рр. відзначаються оригінальністю конструктивних і архітектурних рішень, поєднаних з їх функціональністю (комплекс спорт. споруд в Римі; Палац праці в Туріні; будинок ЮНЕСКО в Парижі, у співавт. з М. Л. Брейєром та Б. Зерфюссом, іл. див. на окремому аркуші до ст. Архітектура, т. I, с. 224—225; багато цивільних, пром. та інж. споруд в ін. країнах світу).

Літ.: Иванова Е. К., Кацнельсон Р. А. Пьер Луиджи Нерви. М., 1968.

О. П. Силин.

НЕРВІ́ЗМ — вчення про провідну роль нервової системи в механізмах регуляції усіх функцій організму тварин і людини. Ідея Н. була закладена працями І. М. *Сєченова* та С. П. *Боткіна*. Термін «нервізм» запровадив І. П. *Павлов* (1883). Основою Н. є павловське вчення про *вищу нервову діяльність, безумовні рефлекси* і *умовні рефлекси*. Помилково вплив нервової системи протиставлявся дії гуморальних (див. *Гуморальна регуляція*) або гормональних (див. *Гормональна регуляція*) факторів. Сучас. уявлення про *нейрогуморальну регуляцію* функцій відводить істотну роль у регулюванні фізіол. процесів не тільки нервовій регуляції, але й гуморально-гормональним факторам.

НЕРВО́ВА РЕГУЛЯ́ЦІЯ — регуляція життєдіяльності організму тварин і людини за участю *нервової системи*; один з осн. механізмів *саморегуляції*. Забезпечує упорядкованість усіх життєвих функцій організму, завдяки чому організм виступає як єдине ціле. У багатоклітинних організмів, які не мають нервової системи (напр., губки), упорядкованість функцій забезпечується міжклітинними взаємодіями, зокрема за допомогою продуктів обміну речовин (див. *Гуморальна регуляція*). Н. р. здійснюється за участю *медіаторів* — речовин, при виділенні яких виникає сигнал (*імпульс нервовий*), що швидко поширюється. Н. р. тісно зв'язана з *гормональною регуляцією*. Див. також *Нейросекреція, Нейро-гуморальна регуляція*.

НЕРВО́ВА СИСТЕ́МА — сукупність структур в організмі тварин і людини, що здійснюють взаємозв'язок окремих органів між собою і всього організму з навколишнім середовищем. Н. с. сприймає зовн. та внутр. подразнення, аналізує інформацію, що надходить до організму, і регулює діяльність всіх його органів і систем, зумовлюючи їхню функціональну єдність (див. *Нервова регуляція*). В процесі *еволюції* вдосконалюються будова і функції Н. с. Так, у одноклітинних і нижчих багатоклітинних тварин (губки) Н. с. не розвинена. У нижчих кишковопорожнинних (напр., гідра) є диференційовані розсіяні в тілі нервові клітини (*нейрони*) і *нервові волокна*, що утворюють сітку (дифузна Н. с.). Удосконалення функцій Н. с. пов'язане з диференціацією і концентрацією нервових елементів. У вільноплаваючих кишковопорожнинних з'являються нервові структури, що сприймають подразнення,— *рецептори*; нервові клітини скупчуються й утворюють нервові вузли (*гангліїї*), зв'язані один з одним (дифузно-вузлова Н. с.). Кільчастим червам, членистоногим, голкошкірим, молюскам властива вузлова Н. с., нервові клітини якої зосереджені у вузлах (головні вузли більш розвинені й домінують), з'єднаних нервовими волокнами між собою, з рецепторами і виконавчими органами. Принципово іншу будову має Н. с. хребетних. Як зазначив Ф. Енгельс у праці «Діалектика природи», істотною ознакою хребетних тварин є групування усього тіла навколо Н. с.; саме цим створюється можливість для розвитку самопізнання. З моменту свого виникнення Н. с. являє собою єдину функціонуючу систему. Проте у хребетних розрізняють *центральну нервову систему — головний мозок*, передні відділи якого з розвитком і ускладненням Н. с. набувають більшого значення, в *онтогенезі* ссавців з них, зокрема, диференціюється *кора великих півкуль головного мозку*, і *спинний мозок* та *периферичну нервову систему*. Остання складається з *черепномозкових нервів* і *спинномозкових нервів*, які з'єднують центральну Н. с. з рецепторами та різними органами. Виділяють також *вегетативну нервову систему*. Основними структурно-функціональними елементами Н. с. є нейрони, які разом з *нейроглією* утворюють *нервову тканину*. Н. с. відзначається високою *збудливістю* та *провідністю*, в основі її діяльності лежать *рефлекси*. Головні процеси, що відбуваються в Н. с.,— *збудження* й *гальмування* (див. також *Нейросекреція, Вища нервова діяльність*). Будову, функції та розвиток Н. с. вивчає *неврологія*. Одним з перспективних сучас. напрямів вивчення Н. с. є біокібернетичний (див. *Кібернетика*). *Нервові хвороби* — предмет *невропатології* й *нейрохірургії*.

Літ.: Енгельс Ф. Діалектика природи. К., 1980; Рубашкін В. Я. Механізми й апарати нервової системи. Х., 1926; Сепп Е. К. История развития нервной системы позвоночных. М., 1959; Костюк П. Г. Физиология центральной нервной системы. К., 1977; Куффлер С., Николс Дж. От нейрона к мозгу. Пер. с англ. М., 1979.

Ю. М. Квітницький-Рижов.

НЕРВО́ВА ТКАНИ́НА — основна тканина *нервової системи*, що складається з нервових (*нейронів*) і допоміжних (*нейроглії*) клітин. В організмі виконує функції сприйняття подразнень і проведення *збудження*. Н. т. утворюється в період зародкового розвитку з *ектодерми*.

НЕРВО́ВИЙ ЦЕНТР — сукупність нервових клітин (*нейронів*), які здійснюють регуляцію певної функції організму хребетних і деяких безхребетних тварин та люди-

Нереїди, що біжать. Метоп. Піщаник. Кінець 6 ст. до н. е. Музей у Пестумі.

Нерей і Доріда. Деталь великого фриза Пергамського вівтаря. Мармур. Близько 180 до н. е. Пергамський музей. Берлін.

ни і беруть участь у здійсненні *рефлексу*. В найпростіших випадках Н. ц. складається з кількох нейронів, утворюючи *ганглій* (напр., серцевий ганглій у деяких раків складається з 9 нейронів). У високоорганізованих тварин Н. ц. входять до складу *центральної нервової системи* і складаються з багатьох тисяч і навіть мільйонів нейронів. У Н. ц. від *чуттів органів* або від ін. Н. ц. надходить інформація у вигляді *імпульсів нервових* по *доцентрових нервових волокнах*, тут вона переробляється і по *відцентрових нервових волокнах* доставляється до периферичних органів чи ін. Н. ц. Нейрони в Н. ц. з'єднані між собою за допомогою *синапсів* і утворюють складні комплекси — т. з. нейронні сітки. Крім того, до Н. ц. можуть входити нейрони — ритмоводії, які мають власний *автоматизм*. Одним з важливих принципів роботи Н. ц. є принцип *домінанти*.

НЕРВО́ВІ ВОЛО́КНА — відростки (*аксони*) нервових клітин (*нейронів*) разом з їхніми оболонками; проводять *імпульси нервові*. Відповідно до особливостей будови оболонок розрізняють Н. в. м' я к о т н і, або мієлінові, та безм'якотні. У тих і ін. оболонка утворена *шваннівськими клітинами*, які у безм'якотних Н. в. формують шваннівську оболонку, а в м'якотних — також і *мієлінову оболонку*. Між сусідніми шваннівськими клітинами є проміжки завдовжки до 1 мкм, які наз. перехватами Ранв'є. Нервовий імпульс по безм'якотному волокну поширюється безперервно, а по м'якотному — стрибками, від одного перехвата до іншого і швидше, ніж по безм'якотному.

НЕРВО́ВІ ЗАКІ́НЧЕННЯ, терміналі — кінцеві утвори нервових клітин (*нейронів*), що служать для передавання або сприйняття інформації. Сприймають подразнення чутливі, або рецепторні (див. *Рецептори*), Н. з. (утворені відростками чутливих нервових клітин); передають *збудження* ефекторні Н. з. (утворені розгалуженнями *аксонів*), або ефектори. Ефекторні Н. з. мають *мітохондрії* й скупчення секреторних пухирців, або гранул; секретують (виділяють) у позаклітинний простір *медіатори*; розташовані в кінці аксона (т. з. рухові бляшки) або по ходу аксона (т. з. варикозні розширення). Див. також *Синапси*.

НЕРВО́ВІ ХВОРО́БИ — захворювання *нервової системи*. Н. х. поділяють на органічні і функціональні. В основі органічних Н. х. лежать певні структурні, анатомічні зміни центральної або периферичної нервової системи; причини — інфекційні захворювання, інтоксикації, травматичні ушкодження, захворювання судин, пухлини тощо. При о р г а н і ч н и х Н. х. ушкодження різних ділянок головного або спинного мозку, периферичних нервів спричинюють *паралічі*, судороги, *гіперкінези*, порушення *рефлексів*, розлади чутливості, болі тощо. Ф у н к ц і о н а л ь н і Н. х. не супроводяться видимими анатомічними ушкодженнями нервової системи. До них належать *неврози*. В особливу групу виділяють спадкові захворювання нервової системи (міопатія, міотонія та ін.). Н. х. вивчають *неврологія, невропатологія*. Найпоширенішими Н. х. є неврози, мозковий *інсульт, енцефаліт, менінгіт, поліомієліт, неврит, радикуліт, епілепсія* та інші.

В. Г. Гулявв.

НЕРВЮ́РА (франц. nervure, букв. — прожилки) — 1) В а р х і т е к т у р і — виступаюче й профільоване ребро, гол. чин. готичного хрестового склепіння. Система Н. утворює *каркас*, який підтримує полегшену кладку склепіння. 2) Н. літального апарата — поперечний силовий елемент конструкції *крила*, оперення або ін. несучої частини літального апарата, який забезпечує необхідну форму їхньому профілю, передає крутні моменти та навантаження від обшивки поздовжнім елементам конструкції (*лонжеронам, стрингерам*).

НЕРЕЄСТРО́ВІ КОЗАКИ́ — частина укр. козацтва, яка не була включена урядом *Речі Посполитої* в реєстр (список прийнятих на держ. службу козаків). Поділ козаків на реєстрових і нереєстрових існував з 1572, коли вперше був запроваджений реєстр. За Н. к. влада не визнавала козац. прав і привілеїв, намагалася перетворити їх на кріпаків. Питання про збільшення реєстру стало традиційним на переговорах козаків з представниками уряду Речі Посполитої. Н. к. брали активну участь у сел.-козац. повстаннях кін. 16 — 1-ї пол. 17 ст. та *визвольній війні українського народу 1648—54*. Виступаючи проти гніту феодалів, повсталі маси запроваджували в себе козац. порядки — збиралися на ради, обирали отаманів, суддів тощо. Відстоюючи свою свободу, значна частина Н. к. йшла на Запоріжжя. Під час нар.-визвольної війни 1648—54 поділ на реєстрових і нереєстрових козаків перестав існувати. Відновився (див., зокрема, *Городові козаки*) після 1660, коли замість реєстрів почали складати козац. списки — *компути*. Однак багато козаків на Лівобережній Україні не було включено в компути. Вони наполягали на збереженні за ними козацьких прав і привілеїв і дістали назву «шукаючих козацтва» (див. *«Шукання козацтва»*). Поділ на реєстрових і Н. к. остаточно зник після ліквідації царським урядом 1783 козац. війська на Лівобережній Україні.

М. М. Кравець.

НЕРЕЇДА — супутник планети *Нептун*. Діаметр бл. 300 км, серед. віддаль від центра планети бл. 5,5 млн. км. Відкрив 1949 Дж. П. *Койпер*. Див. *Супутники планет*.

НЕРЕЇДИ (Νηρηΐδες) — у грец. міфології морські *німфи*, дочки морського божества *Нерея*. У Гесіода названо імена 50 Н., які уособлювали різні якості спокійного, тихого моря.

НЕРЕЇДОВІ, нереїди (Nereidae) — родина *багатощетинкових червів*. Довж. тіла 4—90 см. Живуть на дні мілководних ділянок (нереїдні, або донні форми). Хижаки, деякі рослиноїдні. Розмноження статеве, іноді нестатеве (поперечний поділ). Статевозрілі (гетеронереїдні) форми ведуть пелагічний спосіб життя, спливають на поверхню води, де й розмножуються. Відомо бл. 350 видів, в СРСР — бл. 30, у т. ч. у Чорному й Азовському морях — понад 10 (Nereis zonata, N. succinea, Lycatopsis pontica та ін.). Н. мають значення як корм для багатьох морських риб, зокрема *осетрових*.

НЕРЕ́Й (Νηρεύς) — у грец. міфології морське божество, син Понта і *Геї*, чоловік Доріди, батько *нереїд*. Н.— добрий, мудрий і справедливий. Володів даром віщування і перевтілення.

НЕ́РЕСТ — викидання рибами статевих продуктів — *ікри* і *молочка* з наступним заплідненням. Кожний вид риб пристосувався до Н. в певний сезон і за певних умов (т-ра і солоність води, характер грунту тощо) на *нерестовищах*. Н. типових морських і прісноводних риб відбувається у водоймах, де вони постійно живуть; *напівпрохідні риби* і *прохідні риби* мігрують для Н. (див. *Міграція тварин*) до інших водойм. Одні риби (напр., в'язь, окунь, плітка) відкладають ікру за один раз, інші (напр., карась, верховодка) — окремими порціями, за 2—4 і навіть 5—6 разів, іноді — протягом 1—2 місяців. У багатьох риб під час Н. розвивається шлюбний убір, більш виявлений у самців.

НЕРЕСТО́ВИЩЕ — водойма або ділянка водойми, на якій відбувається *нерест* риб. Риби, що мають клейку *ікру*, відкладають її на мілинах на затоплену рослинність (фітофільні риби) або на твердий грунт (літофільні риби). У риб з неклейкою ікрою нерест відбувається на ділянках з швидкою течією. У зв'язку з будівництвом гідротех. споруд, які утруднюють підхід цінних промислових риб до природних Н. або призвели до їх затоплення та забруднення, а також при штучному риборозведенні створюють штучні Н. В руслах річок штучні Н. споруджують на різній глибині з гальки, щебеню (для осетрових, лососів, форелі, сига) або роблять плавучі Н. з гілок ялини, рогозу, а також з невеликих прибережних дерев і чагарників, прикріплюючи їх до грунту (для ляща, сазана, карася, судака). Штучні Н. використовують і для боротьби зі «смітною» рибою — збирають з них і викидають відкладену нею ікру. Для проходу риби до природних Н. через штучні перешкоди (греблі тощо) будують *рибопропускні споруди*.

НЕРЖАВІ́ЮЧА СТАЛЬ — сталь, стійка проти іржавіння (корозії) в атмосферних умовах і слабоагресивних середовищах; різновид *легованої сталі*. Осн. легуючим елементом, що підвищує її опір корозії (див. *Корозія металів*), є хром (12—20%). Висока *корозійна стійкість* сталі зумовлюється наявністю на її поверхні захисної оксидної плівки. Крім того, важливе значення мають однорідність металу, відповідний стан поверхні, відсутність у сталі схильності до руйнування міжкриста-

літною корозією, а також надмірно високих напружень, що призводять до розтріскування металу і зварних з'єднань. Розрізняють Н. с. хромисті, хромонікелеві і хромонікельмарганцеві. З хромистих сталей виготовляють деталі пічного устаткування, елементи нагрівальних електр. печей. Хромонікелеві і хромонікельмарганцеві сталі служать матеріалом для деталей апаратів і виробів, що їх експлуатують при високій т-рі під тиском.

НЕРИНЕ́Я (Nerinea) — рід викопних *черевоногих молюсків*. Мали присадкувато-баштовидну раковину (висотою до 20 см) з трьома внутр. спіральними складками. Рештки Н. (бл. 100 видів) відомі з юрських і крейдових відкладів; найвищого розквіту Н. досягли у пізній юрі. N. terenairensis характерна для титонських відкладів Криму.

НЕРИ́ТОВА О́БЛАСТЬ (від грец. νηρίτης — морський молюск) — прибережна мілководна частина Світового ок., гол. чин. у межах *материкової обмілини*. Характеризується значними швидкостями мор. течій, коливаннями т-р, проникненням сонячного світла крізь усю водну товщу, у зв'язку з чим Н. о. має різноманітну фауну і флору.

НЕРИ́ТОВІ ВІДКЛА́ДИ — геологічні відклади, що утворилися у межах *неритової області*. Представлені галечниками, конгломератами, пісками, пісковиками, вапнистими мулами, вапняками. Більшість осадочних гірських порід мор. походження являють собою Н. в. давніх геол. епох. Див. також *Морські відклади*.

НЕРІВНОВА́ЖНИЙ ПРОЦЕ́С — фізичний процес, який включає *нерівноважні стани*. Н. п. є, напр., процес встановлення рівноваги (термодинамічної або статичної) в системі, яка раніше перебувала в нерівноважному стані, перехід системи з рівноважного стану в нерівноважний або з одного нерівноважного в інший під дією зовн. збурення. В неізольованій системі Н. п. може протікати стаціонарно, тобто без зміни фіз. стану системи (напр., *теплопередача* теплопровідністю при сталій різниці т-р).

НЕРІВНОВА́ЖНИЙ СТАН — стан термодинамічної або статистичної системи, виведеної з положення рівноваги (див. *Рівновага термодинамічна, Рівновага статистична*). В ізольованій системі, що перебуває в Н. с., відбуваються *необоротні процеси*, які повертають її в рівноважний стан. Система, від якої відводиться (або до якої підводиться) енергія або частинки речовини, може перебувати в стаціонарному (незмінному з часом) нерівноважному стані.

НЕРІВНОМІ́РНОСТІ ЕКОНОМІ́ЧНОГО І ПОЛІТИ́ЧНОГО РО́ЗВИТКУ КАПІТАЛІ́ЗМУ В ЕПО́ХУ ІМПЕРІАЛІ́ЗМУ ЗАКО́Н. Відкритий і науково обґрунтований В. І. Леніним. Полягає в неоднаковості темпів розвитку як окремих підприємств і галузей, так і суспільного виробництва в цілому в різних країнах. З нерівномірністю екон. розвитку капіталістичних країн за імперіалізму тісно пов'язане неодночасне визрівання політ. передумов революц. боротьби пролетаріату, створення революц. ситуації. В. І. Ленін зазначав: «Нерівномірність економічного і політичного розвитку є безумовний закон капіталізму. Звідси виходить, що можлива перемога соціалізму спочатку в небагатьох або навіть в одній, окремо взятій, капіталістичній країні» (Повне зібр. тв., т. 26, с. 334). Вчення про закон нерівномірності економічного і політичного розвитку капіталізму в епоху імперіалізму — складова частина ленінської теорії пролетарської революції. Зазначений закон визначив можливість не одночасної, а різночасної перемоги соціалістичної революції в різних країнах. Прорив імперіалістичної системи відбувся 1917 в Росії. Нерівномірність розвитку капіталістичного г-ва притаманна *капіталізму* на всіх його істор. етапах. Однак за *імперіалізму* нерівномірність розвитку окремих країн набуває нової якості, стрибкоподібного характеру внаслідок швидкого зростання *продуктивних сил* під впливом *науково-технічного прогресу*, значного прискорення концентрації і централізації виробн. і капіталу. Все це веде до порівняно швидкої зміни співвідношення сил між капіталістичними країнами, зумовлює боротьбу за переділ сфер впливу, екон. експансію і воєнні конфлікти. В. І. Ленін указував, що за капіталізму неможливі інші засоби відновлення порушеної рівноваги як кризи в пром-сті, війни в політиці (див. там же, т. 26, с. 333). Виникнення 1-ї і 2-ї світових воєн підтверджують глибину екон. суперечностей капіталістичних країн під впливом діяння закону нерівномірності розвитку. Після 2-ї світової війни також значно змінюється співвідношення сил між капіталістичними країнами. В сучас. умовах загострились суперечності між осн. капіталістичними центрами — США, Японією та *Європейським економічним товариством*. Після 2-ї світової війни на шлях соціалізму став ряд країн Європи і Азії. Значна частина країн обрала *некапіталістичний шлях розвитку*, відбувся розпад *колоніальної системи імперіалізму*. Утворилася світова система соціалізму, посилився робітничий і нац.-визвольний рухи. В умовах поглиблення *загальної кризи капіталізму* і розвитку наук.-тех. прогресу загострюються міжімперіалістичні суперечності. Імперіалістичні країни намагаються усунути їх шляхом екон. і політ. інтеграції, створення різних держ.-монополістичних об'єднань типу Європейського екон. т-ва, посилення ролі *державно-монополістичного капіталізму*, гонки озброєнь. Але ці заходи не можуть змінити діяння об'єктивних законів капіталізму.

М. М. Кирієнко.

НЕРІ́ВНОСТІ в математиці — співвідношення між скалярними *величинами*, що вказують, які з них більші за інші. Для позначення Н. вживають знак $>$, звернений вістрям до меншої величини. Якщо величина a більша або рівна величині b, то пишуть, що $a \geqslant b$ (чи $b \leqslant a$). Запис $a \neq b$ означає, що величини a і b не рівні, але не вказує, яка з них більша. Всі ці співвідношення також наз. Н. До обох частин Н. можна додавати одну й ту саму (додатну чи від'ємну) величину, при цьому знак Н. не змінюється (одержується Н. того ж змісту). Якщо обидві частини Н. помножити на одну й ту саму додатну величину, одержуємо Н. того ж змісту; при множенні на від'ємну величину — протилежного змісту. Н. однакового змісту можна лише почленно додавати, протилежного — віднімати, при цьому в новій Н. ставимо знак тієї Н., від якої віднімаємо. Н. однакового змісту між додатними величинами можна почленно перемножувати, протилежного — ділити. Розв'язати Н., що містить невідомі, означає знайти всі значення невідомих, при яких ця Н. справджується. Напр., Н. $5x - 6 > x - 2$ справджується при всіх $x > 1$. Найвищий степінь невідомого в Н. наз. її порядком. Н. можна об'єднувати в системи нерівностей. Н. використовують у матем. аналізі (див., напр., *Буняковського нерівність*, *Коші нерівність*), обчислювальній математиці (напр., для оцінювання величини *похибки*, див. *Похибок теорія*) та ін. розділах математики.

Літ.: Коровкин П. П. Неравенства. М., 1974; Завало С. Т., Костарчук В. М., Хацет Б. І. Алгебра і теорія чисел, ч. 2. К., 1976.

НЕРІ́С Саломея [справж. прізв. — Бачинскайте-Бучене; 4 (17).XI 1904, с. Кіршяй, тепер Вілкавішкського р-ну Лит. РСР — 7.VII 1945, Москва] — лит. рад. поетеса, нар. поет Лит. РСР (з 1954, посм.). Вчителювала. Друкуватися почала 1923. Перші збірки поезій — «Рано вранці» (1927), «Сліди на піску» (1931). Ранні твори позначені впливом символізму. У збірках «По льоду, що ламається» (1935), «Демядисом зацвіту» (1938) засуджує соціальну несправедливість, підносить подвиг в ім'я щастя народу. Поема «Егле — королева вужів» (1940) написана за нар. мотивами. У творах періоду Великої Вітчизн. війни (збірки «Співай, серце, про життя», «Крізь свистіння куль», обидві — 1943, поема «Марія Мельникайте», 1944) оспівувала героїзм рад. людей. Теми рад. патріотизму, дружби народів присвятила вірші «Москва», «Син Дніпра», «Мотуле». В 1945 вийшла зб. поезій «Соловей не може не співати». Опублікована 1946 зб. «Мій край» удостоєна 1947 Держ. премії СРСР.

Тв.: Укр. перекл.— Поезії. К., 1950; Рос. перекл.— Стихи. М., 1961; Лирика. М., 1971; Сквозь бурю. Вильнюс, 1974; Ветер новых дней. М., 1979.

В. Кубілюс.

НЕРНСТ (Nernst) Вальтер Герман (25.VI 1864, Брізен, тепер Вомбжезьно, ПНР — 18.XI 1941, Оберцібелле, поблизу Мускау, тепер НДР) — нім. фізик і фізикохімік, іноз. член АН СРСР (з 1926). Навчався в Цюріхському, Грацькому і Вюрцбурзькому ун-тах (1883—87). Професор Геттінген. (з 1891) та Берлін. (з 1905) ун-тів, директор Ін-ту фізи-

С. Неріс.

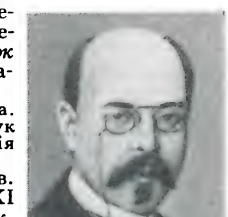

В. Г. Нернст.

Нереїдові. Nereis sp.: *1* — пелагічна форма; *2* — донна форма.

Нерон. Лувр. Париж.

Р. Н. Нерсесян.

Г. В. Нерода та інші. Пам'ятник Перемоги в Новгороді. Бронза, граніт. 1974.

ки при Берлін. ун-ті (1924—33). Відкрив (1886) явище виникнення електр. поля в тілах при наявності градієнта т-р і перпендикулярного до нього магн. поля (т. з. явище Нернста); встановив (1890), що в двох рідинах, які не змішуються або обмежено змішуються, відношення концентрацій розчиненої в них третьої рідини є сталою величиною (т. з. закон розподілу Нернста), сформулював (1906) третє *термодинаміки начало*. Розвинув теорію електрорушійних сил в розчинах з локальною зміною концентрації, теорію електролітичного розчинення металів, теорію електродних потенціалів, дифузійну теорію кінетики гетерогенних хім. реакцій на межі двох фаз. Нобелівська премія, 1920.

НЕРОВЕ́ЦЬКИЙ Олександр Іннокентійович [5 (17).III 1884, Черкаси — 31.XII 1950, Київ] — укр. рад. вчений у галузі технології і організації будівництва, чл.-кор. Академії архітектури СРСР (з 1941), дійсний член Академії архітектури УРСР (з 1945). Член КПРС з 1949. Закінчив (1907) Київ. політех. ін-т. Працював у буд. організаціях України, брав участь у спорудженні та реконструкції великих пром. об'єктів, у т. ч. Харків. тракторного та Краматорського машинобуд. з-дів. Професор Харківського (з 1934) і Київського (з 1944) інженерно-буд. ін-тів. Очолював Укр. н.-д. ін-т споруд у Харкові (1936—39), Ін-т буд. техніки в Києві (1945—48) та Відділення буд. наук Академії архітектури УРСР (1947—50). Один з основоположників впровадження в УРСР індустріальних та швидкісних методів будівництва.

НЕРО́ДА Георгій Васильович [н. 17 (29).I 1895, Чернігів] — рос. рад. скульптор, нар. художник РРФСР (з 1967), чл.-кор. АМ СРСР (з 1967). В 1913—17 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури (в С. *Волнухіна*). Член *АХРР* (з 1926). Брав участь у здійсненні ленінського плану *монументальної пропаганди* на Україні (пам'ятник В. І. Леніну в Чернігові, 1921). Твори: портрети — А. В. Луначарського (1928), Я. М. Свердлова (1932), В. І. Леніна (1970); пам'ятники — Г. К. Орджонікідзе у Кисловодську (1939), В. І. Леніну в Пермі (відкритий 1954), героям-морякам у Сєвероморську Мурм. обл. (1973), Перемоги в Новгороді (1974), два останні — в співавт.; «Робітник» у Москві (1979). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

НЕРОЗРИ́ВНОСТІ РІВНЯ́ННЯ — одне з осн. рівнянь *гідродинаміки*, яке виражає закон збереження маси рухомої рідини (газу). Має вигляд:

$$\frac{\partial \rho}{\partial t} + \operatorname{div}(\rho \vec{v}) \equiv \frac{\partial \rho}{\partial t} + \frac{\partial (\rho v_x)}{\partial x} + \frac{\partial (\rho v_y)}{\partial y} + \frac{\partial (\rho v_z)}{\partial z} = 0,$$

а в разі нестисливої рідини

$$\operatorname{div} \vec{v} \equiv \frac{\partial v_x}{\partial x} + \frac{\partial v_y}{\partial y} + \frac{\partial v_z}{\partial z} = 0,$$

де ρ — густина рідини, $\vec{v}$ — її швидкість у даній точці, v_x, v_y і v_z — проекції $\vec{v}$ на координатні осі. При усталеному русі нестисливої рідини Н. р. спрощується і набуває вигляду $Sv = \text{const}$, де S — площа поперечного перерізу струмини, v — швидкість рідини в цьому перерізі.

НЕРО́Н Клавдій Цезар (Claudius Caesar Nero; 37—68) — римський імператор з 54 з династії Юліїв-Клавдіїв. Перші роки правив у згоді з сенатом, потім з метою зміцнення своєї влади з винятковою жорстокістю (вбивства, конфіскація майна, репресії) вів боротьбу проти опозиційних сенаторів. У числі жертв Н. були його родичі (в т. ч. мати) та видатні діячі (*Сенека*, Петроній та ін.). Н. жорстоко розправлявся з християнами, обвинувативши їх у підпаленні Риму (64). За Н. було окуповано ряд міст *Боспорської держави*, приєднано *Понтійське царство*. Позбавлений сенатом влади, Н. покінчив життя самогубством.

НЕ́РПА ЗВИЧА́ЙНА, кільчаста нерпа — ссавець родини тюленевих. Те саме, що й *кільчастий тюлень*.

НЕРСЕ́С ШНОРАЛІ́ (1102, фортеця Цовк у Кілікії — 1172 або 1173, фортеця Ромкла, там же) — вірм. поет і церковний діяч. Автор поем «Елегія на здобуття Едеси» (1145—46), «Про небо і світила» (1160), «Слово про віру» (опубл. 1647) та ін.; бл. 300 загадок у віршах. Прозова зб. «Послання» (опубл. 1788) має істор. і худож. значення.

НЕРСЕСЯ́Н Рачія Нерсесович [12 (24).XI 1895, Нікомедія, тепер Ізміт, Туреччина — 6.XI 1961, Єреван] — вірм. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1956). З 1915 брав участь у виставах вірм. драм. труп у Туреччині. В 1922 з групою акторів (В. *Папазян*, М. Джанан та ін.) переїхав до Рад. Союзу. З 1923 — в Театрі ім. Г. Сундукяна. Ролі: Елізбаров («Задля честі» Ширван-заде), Багдасар («Дядько Багдасар» Пароняна), Протасов («Живий труп» Л. Толстого), Берсеньєв («Розлом» Лавреньова), Платон Кречет (однойменна п'єса Корнійчука), Макбет, Отелло («Макбет», «Отелло» Шекспіра) та ін. З 1920 знімався в кіно: Рустам («Намус», 1925), Акопян («Зангезур», 1938) та ін. Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

НЕ́РУ Джавахарлал (14.XI 1889, Аллахабад — 27.V 1964, Делі) — політ. і держ. діяч Індії. Один із лідерів інд. нац.-визвольного руху. Н. в сім'ї адвоката. В 1905—12 навчався в аристократичній школі Харроу і Кембріджському ун-ті (Великобританія). В 1912 повернувся до Індії, вступив до *Індійського національного конгресу* (ІНК). На формування світогляду Н. значний вплив мали Б. *Тілак* і М. К. *Ганді*. Н. був знайомий з працями К. Маркса і В. І. Леніна. Майбутнє Індії Н. вбачав у соціалізмі, проте побудованому не шляхом класової боротьби, а через соціальний компроміс. У 1921 за активну участь у політ. діяльності був заарештований; за роки англ. панування в Індії перебував у в'язницях понад 10 років. У 1929—30, 1936—37, 1946, 1951—54 — голова ІНК. У 1929 висунув програмний лозунг «пурна сварадж» (повна незалежність). Під час 2-ї світової війни Н. активно виступав проти фашист. агресії, на підтримку Рад. Союзу. З часу утворення незалежної Індії (1947) Н. до кінця життя був прем'єр-міністром і міністром закорд. справ. Н. активно сприяв зміцненню дружби та розвитку тісного й різнобічного співробітництва між Індією та СРСР. Тричі відвідав Рад. країну (1927, 1955, 1961).

С. П. Полюк.

НЕ́РУ Рамешварі (1886 — 8.XI 1966, Делі) — громадська діячка Індії, послідовниця М. К. *Ганді*. З серед. 20-х рр. стала одним з організаторів жіночого руху, була ініціатором заснування «Делійської жіночої ліги» (1926). З 1954 — віце-президент Загальноіндійського т-ва інд.-рад. культурних зв'язків. З 1955 — перший голова Загальноіндійської асоціації солідарності країн Азії і Африки. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1961.

НЕРУ́ДА (Neruda) Пабло (справж. ім'я та прізв.— Нефталі Рікардо Рейєс Басуальто; 12.VII 1904, м. Парраль, Пд. Чілі — 23.IX 1973, Сантьяго) — чіл. поет і громад. діяч. Член Компартії Чілі з 1945, член ЦК з 1958. Популярність Н. принесла зб. «Двадцять поем кохання і одна пісня відчаю» (1924). З кін. 20-х рр.— на дипломатичній службі (1934—37 — чіл. консул в Іспанії, 1941—44 — у Мексиці). В кн. віршів «Іспанія в серці» (1937) оспівав боротьбу ісп. народу проти фашизму, учасником якої був і сам. «Дві пісні любові Сталінградові» (1942—43) пройняті теплими почуттями до героїчного рад. народу. В 1945 повернувся на батьківщину, перебував у підпіллі. В 1948 завершив «Всесвітню пісню» (вид. 1950) — епопею про Лат. Америку. В останньому розділі її утверджував комуністичні ідеали. В 1949—52 — в еміграції. Брав активну участь у міжнар. русі прихильників миру. Кілька разів відвідав СРСР. Філос. «Оди простим речам» (кн. 1—3, 1954—57), збірки «Виноградники й вітри» (1954), «Естравагаріо» (1958), «Плавання й повернення» (1959), «Сто сонетів про кохання», «Каміння Чілі» (обидві — 1960), «Кінець світу» (1969), поема-автобіографія «Меморіал Чорного острова» (т. 1—5, 1964) свідчать про поетико-філос. освоєння Н. найважливіших проблем людського існування. Революції на Кубі присвятив поему «Пісня про подвиг» (1960). Міжнар. премія Миру, 1950; Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1953; Нобелівська премія, 1971.

Тв.: Укр. перекл.— Поеми та вірші. К., 1951; Лірика. К., 1975; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1978—79; Избранные произведения, т. 1—2. М., 1958; О поэзии и о жизни. Избранная проза. М., 1974; Местожительство — Земля. Стихи разных лет. М., 1977.

Літ.: Венок Неруде. Воспоминания о поэте и его стихи. М., 1974; Ян-

ковський Ю. З. Пабло Неруда. К., 1975; Анненков Ю. Л. Дерево жизни. М., 1978; Полєк В. Уклонитися вашому серцю. «Вітчизна», 1979, № 12; Шур Л. А. Пабло Неруда. Биобиблиографический указатель. М., 1960.

В. С. Харитонов.

НЕ́РУДА (Neruda) Ян (9.VII 1834, Прага — 22.VIII 1891, там же) — чес. письменник. З кін. 50-х рр.— редактор і співробітник ряду прогресивних газет, журналів, літ. альманаху «Май». Публіцистика Н. відбивала суспільну й літ. боротьбу в Чехії в 50—80-х рр. (збірки «Статті короткі й ще коротші», 1876; «Жарти грайливі й колючі», 1877, та ін.). У збірках «Малюнки з чужини» (1872), «Близькі мандри» (1877) — нариси й репортажі про подорожі в Європу та на Бл. Схід. Поетичним збіркам «Кладовищенські квіти» (1857), «Книги віршів» (1868), «Космічні пісні» (1878), «Балади й романси» (1883), «Прості мотиви» (1883), «Пісні страсної п'ятниці» (вид. 1896) притаманні демократичне спрямування, матеріалістичне світосприйняття, патріотичні й нац.-визвольні ідеали. В прозі (збірки «Арабески», 1864; «Малостранські повісті», 1878; повість «Босяки», 1872) відтворив боротьбу трудящих проти соціального зла, реалістично показав життя сучасного йому міста, змалював позитивні образи людей праці. Шанував рос. культуру (статті про М. Гоголя, О. Островського, В. Верещагіна). Високо цінував творчість Т. Шевченка (стаття «Тарас Григорович Шевченко», 1889), сприяв публікації його творів у перекладі чес. мовою. Був знайомий з Марком Вовчком, писав про неї. Творчість Н. відіграла значну роль у розвитку реалістичної чес. л-ри. Твори Н. укр. мовою перекладав І. Франко, а також укр. рад. письменники.

Тв.: Укр. перекл.— Вибране. К., 1952; Рос. перекл.— Избранное, т. 1—2. М., 1959; Стихотворения.— Рассказы.— Малостранские повести.— Очерки и статьи. М., 1975.

Літ.: Соловьёва А. П. Ян Неруда и утверждение реализма в чешской литературе. М., 1973.

В. А. Моторний.

НЕРУ́ДНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *будівельних матеріалів промисловості*, підприємства якої виробляють з природного каменю щебінь, подрібнений пісок, бутовий камінь, блоки, облицьовувальні плити, а також добувають і збагачують гравій і будівельний пісок. Продукцію Н. п. застосовують у буд-ві для виготовлення буд. деталей, для спорудження шляхів, як матеріали в різних галузях промисловості. Осн. підприємства — дробильно-сортувальні з-ди і кар'єри. В дореволюц. Росії 1913 налічувалося 282 дрібні кам'яні і гравійно-піщані кар'єри, які виробляли 1,6 млн. м³ бутового каменю, щебеню, гравію та піску. В СРСР обсяг виробн. нерудних буд. матеріалів (щебеню, бутового каменю і піску) 1979 становив понад 900 млн. м³ (1940— 20 млн. м³). На Україні підприємства Н. п. розташовані гол. чин. у межах *Українського щита*. Обсяг виробн. продукції галузі республіки 1979 дорівнював 169,9 млн. м³ (1913— 0,3 млн. м³, 1940 — 3,2 млн. м³). Значну частину нерудних буд. матеріалів УРСР становить щебінь і гравій (66,9%). Найбільші підприємства галузі: Гніванський (Вінн. обл.), Запорізький, Передаточнинський (Запоріз. обл.) кар'єри, Токівський дробильно-тесальний з-д, Новопавлівський кар'єр (Дніпроп. обл.). Широко розвинулося на території УРСР виробн. гранітних блоків, плит, а також виробів з природного каменю. В республіці є унікальні за запасами та декоративними якостями родовища блокового граніту. Значна кількість гранітних блоків поставляється багатьом каменеобробним підприємствам ін. союзних республік, експортується до ФРН та Італії. Найбільші кар'єри: Капустянський (Кіровогр. обл.), Янцівський (Запоріз. обл.), Головинський, Корнинський і Омелянівський (Житомир. обл.). Найбільші каменеобробні підприємства республіки — Білицький каменеобробний з-д (Київ. обл.), Головинський кар'єр (Житомир. обл.), з-д «Граніт» (Київ).

Є. Ф. Коваленко.

НЕРУ́ДНІ БУДІВЕ́ЛЬНІ МАТЕРІА́ЛИ — будівельні матеріали мінерального походження, що їх використовують у природному вигляді. Одержують Н. б. м. мех. переробкою (дробленням, сортуванням, помелом, розколюванням, розпилюванням, шліфуванням, поліруванням та ін. способами, див. також *Каменеобробка*) гірських порід, які видобувають гол. чин. у *кар'єрах*. До Н. б. м. належать *гравій, пісок, щебінь*, камені, блоки і плити, мінеральні порошки (див. *Кам'яні матеріали і конструкції*). Для сипких Н. б. м. регламентуються зерновий склад (іноді й форма зерен), вміст пилуватих і глинистих частинок, шкідливих домішок, слабких і вивітрілих порід, міцність, *морозостійкість*; для поштучних Н. б. м.— лінійні розміри, стан лицьової поверхні тощо. Н. б. м. застосовують як *заповнювачі* для бетонів і розчинів, стінові й *облицьовувальні матеріали*, дорожньобудівні матеріали тощо. Див. також *Нерудна промисловість*.

Літ.: Справочник по добыче и переработке нерудных строительных материалов. Л., 1975.

НЕРУ́ДНІ КОРИ́СНІ КОПА́ЛИНИ — те саме, що й *неметалеві корисні копалини*.

НЕРУНО́ВИЧ Інокентій [р. н. невід., Київ — 26.VI (7.VII) 1747, Іркутськ] — укр. і рос. церковний та культурно-осв. діяч. Закінчив Київ. академію (1721) і залишився в ній як викладач піітики й риторики. Був професором Моск. академії (з 1728), її префектом (1730). З 1732 — іркутський єпископ. Дослідники приписують Н. авторство драми «Милость Божия...», поставленої в Києві 1728. В ній відображено визвольну боротьбу укр. народу на чолі з Б. Хмельницьким проти польсько-шляхетського панування, уславлюється возз'єднання України з Росією.

В. П. Колосова.

НЕРУХО́МІСТЬ, нерухоме майно — за цивільним правом деяких країн, зем. ділянки та капітальні будівлі, споруди, ін. об'єкти, що стоять на них. Термін «нерухоме майно» вживається й у *міжнародному приватному праві*. Поділ майна на нерухоме й рухоме найбільш властивий бурж. цивільному праву. У рад. праві такого поділу майна не існує, бо земля — власність д-ви і угоди з приводу неї заборонено, щодо будівель тощо існує особливий правовий режим. Законодавство окремих соціалістичних країн Європи користується терміном «нерухомість».

НЕ́РЧИНСЬКИЙ ДОГОВІ́Р 1689 — перший договір між Рос. державою і маньчжурською Цінською імперією, підписаний 27.VIII (6.IX). Цим договором завершився воєнний конфлікт 80-х рр. 17 ст., причиною якого було прагнення маньчжурської дин. *Цін* до завоювання освоєного росіянами Приамур'я. Рос. посольство очолював Ф. О. *Головін*. Переговори велися побл. Нерчинського острога, що його тримала в облозі маньчжурська армія. Частина нав'язаних Росії статей договору була невигідною для неї. Зокрема, вона змушена була відмовитися від обширної тер. Албазинського воєводства. Кордонна лінія була дуже невизначена, у деяких випадках розмежування земель взагалі не проводилося. Все ж договір відкривав можливості розвитку мирних політ. і торг. відносин між обома країнами. Росія вела багаторічну дипломатичну боротьбу за перегляд Н. д., що завершилася підписанням *Айгунського договору 1858* і *Пекінського договору 1860*.

НЕРЮНГРИ́НСЬКЕ РОДОВИ́ЩЕ КАМ'ЯНО́ГО ВУГІ́ЛЛЯ — у пд. частині Якут. АРСР, у межах Пд.-Якутського кам'яновугільного басейну. Площа бл. 30 км². Пром. запаси вугілля бл. 0,5 млрд. т (1980). В геоструктурному відношенні родовище пов'язане з брахісинклінальною складкою (див. *Брахісинкліналь*), ускладненою підкидами й насувами. Вугілля — у відкладах нижньокрейдового віку (див. *Крейдовий період і крейдова система*). Осн. робочий пласт «Потужний», потужність від 20 до 55 м. Глиб. заляг. вугілля від 0 до 300 м. Вугілля коксівне, з низьким вмістом сірки і фосфору, вміст золи пересічно 18,5%. Родовище відкрито 1953, детальну розвідку завершено 1974. Експлуатується вуглерозріз. Н. р. к. в.— нова сировинна база коксівного вугілля Сибіру і Далекого Сходу. З-цею Тинда — Беркакіт сполучається з трасою БАМ.

В. Х. Череповський.

НЕСАМОВРЯ́ДНІ ТЕРИТО́РІЇ — колоніальні і залежні території, на які після 1945 не поширювалась *опіка міжнародна*. Інститут Н. т.— тимчасовий, перехідний захід на шляху до здобуття самоврядування і незалежності. Статус Н. т. і осн. принципи, які мають застосовуватися щодо Н. т., закріплено в *Статуті ООН*. Члени ООН, які несуть або беруть на себе відповідальність за управління Н. т., зобов'язуються забезпечувати їхній політ., екон. і соціальний прогрес, розвивати самоврядування. Перелік Н. т., вміщений у меморандумі Секретаріату ООН

Дж. Неру.

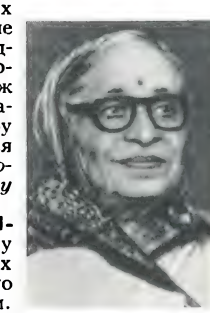

Р. Неру.

П. Неруда.

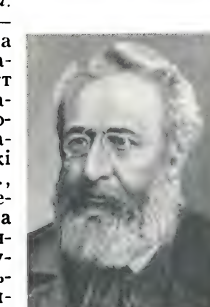

Я. Неруда.

1946, оголошував Н. т., населення яких становило 181 млн. чол. За час існування ООН більшість Н. т. всупереч опору колоніальних д-в домоглася незалежності. В системі органів ООН є Департамент по опіці і Н. т. Після прийняття ООН 1960 Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам (див. *Декларації ООН*) основним органом ООН у справі Н. т. став спеціальний комітет з питань про хід здійснення згаданої Декларації.

Б. П. Григор'єв.

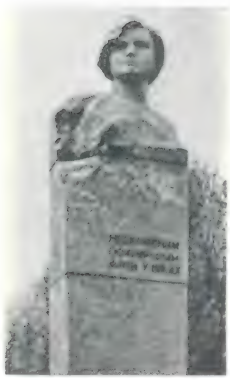

«Нескорена полтавчанка». Пам'ятник розстріляним фашистами патріотам. 1967. Скульптори Л. Г. Жуковська, Д. Г. Сова, К. С. Посполітак, архітектор В. А. Пасічний.

НЕСВІДО́МЕ у психології — психічні процеси й стани людини, протилежні свідомим (див. *Свідомість*). Термін «несвідоме» широко вживається в філософії, соціології, психології, психіатрії, мистецтвознавстві, юриспруденції тощо. Ідеалістичні реакц. концепції Н. пояснюють його природу з позицій *містицизму, ірраціоналізму, окультизму, інтуїтивізму*. На противагу цим антинаук. ідеям, матеріалістична психологія на основі марксистсько-ленінської філософії обґрунтовує визначальну роль свідомості в поведінці людини та підкорення їй процесів Н. Фізіологічною основою Н., за І. П. Павловим, є наявність у корі головного мозку ділянок зі зниженою збудливістю. Н. може відігравати як позитивну роль (*навички* та ін. автоматизми, що підвищують професійну майстерність), так і негативну (машинальні акти, що стали звичними, можуть знижувати творчий рівень діяльності людини). Див. також *Підсвідоме*.

Літ.: Бассин Ф. В. Проблема «бессознательного». М., 1968.

О. Т. Губко.

НЕСВІ́ТСЬКИЙ Яків Іванович [27.IV (10.V) 1911, с. Потапці, тепер Канівського р-ну Черкас. обл. — 28.IV 1974, Київ] — укр. рад. вчений у галузі автомобільного транспорту, доктор тех. наук (з 1966), професор (з 1966). Член КПРС з 1944. Після закінчення (1936) Харків. ін-ту механізації сільського г-ва працював в установах АН УРСР, М-ва сільського г-ва УРСР. З 1948 — у Київ. автомоб.-дорожньому ін-ті. Розробив теоретичні основи експлуатації рухомого складу автомоб. транспорту на основі теорії надійності машин. Автор підручника «Технічна експлуатація автомобілів». Держ. премія УРСР, 1976 (посмертно).

Я. В. Хом'як.

НЕСЕСЕ́Р (франц. nécessaire, букв.— потрібний, необхідний) — 1) Дорожній футляр з речами туалету.

2) Скринька з речами для рукоділля.

НЕСІМІ́ [Насімі (справж. ім'я — Сеїд Імадеддін; бл. 1369, м. Шемаха — 1417, Алеппо)]— азерб. поет. Писав азерб., перською та араб. мовами. Викривав духівництво, релігійні забобони, оспівував красу життя, створив перший зразок філос. газелі азерб. мовою. Писав антифеод. сатири («Бахарія»). Страчений духівництвом за виступи проти релігії. Лірика Н. мала вплив на дальший розвиток азерб. літератури.

Тв.: Рос. перекл.— [Поезії]. В кн.: Поэты Азербайджана. Л., 1970; Рубаи. Баку, 1973; Избранная лирика, т. 1—2. Баку, 1973—76.

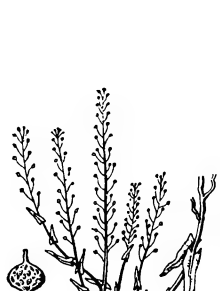

Неслія волотиста. Рослина та плід.

НЕСКІНЧЕ́ННИЙ ДЕСЯТКО́ВИЙ ДРІБ — *десятковий дріб*, який не можна виразити скінченним числом десяткових знаків (напр., $1/3 = 0{,}3333\ldots$; $\sqrt{2} = 1{,}4142\ldots$). Н. д. д. поділяються на *періодичні дроби* (див. також *Раціональні числа*) і непері́одичні дроби (*ірраціональні числа*).

НЕСКІНЧЕ́ННИЙ ДОБУ́ТОК — добуток нескінченного числа співмножників $v_1, v_2, \ldots, v_n, \ldots$, тобто вираз вигляду $v_1 v_2 \ldots v_n \ldots = \prod_{n=1}^{\infty} v_n$. Розрізняють Н. д. збіжні і розбіжні. Якщо послідовність частинних добутків $p_1 = v_1;\ p_2 = v_1 v_2;\ \ldots;\ p_n = v_1 v_2 \ldots v_n = \prod_{i=1}^{n} v_i$ збігається до *границі* $p \neq 0$ при $n \to \infty$, то Н. д. наз. збіжним, а p — його значенням, і пишуть $p = \prod_{n=1}^{\infty} v_n$. Якщо ж $p = 0$ або не існує, то Н. д. наз. розбіжним. Н. д. вперше використовували в зв'язку з обчисленням числа π; *Л. Ейлер* застосовував їх для зображення функцій.

НЕСКІНЧЕ́ННО ВЕЛИ́КІ ВЕЛИЧИ́НИ — змінні величини, які, починаючи з деякого моменту в процесі їхньої зміни, стають і надалі лишаються більшими (за *модулем*) будь-якого наперед заданого числа (про поняття «моменту в процесі зміни» див. *Границя*). Напр., коли змінна x послідовно приймає числові значення $x_1, x_2, \ldots, x_n \ldots$, то кажуть, що вона є Н. в. в., якщо для будь-якого числа $M > 0$ існує такий номер N, що для всіх $n > N$ виконується нерівність $|x_n| > M$; тут в ролі моменту виступає номер N. Коли величина x є Н. в. в., то обернена величина $1/x$ є *нескінченно малою величиною*, і навпаки. Те, що x є Н. в. в., записують у вигляді $\lim x = \infty$ або $x \to \infty$.

М. П. Слободенюк.

НЕСКІНЧЕ́ННО ВІДДА́ЛЕНІ ЕЛЕМЕ́НТИ — невласні точки, прямі і площини, якими доповнюється *евклідів простір* при вивченні центральної *проекції*. Поняття про Н. в. е. виникло при встановленні *взаємно однозначної відповідності* між променями пучка прямих на площині і точками прямої, що перетинає їх. Так, пряму пучка, паралельну даній, доповнюють нескінченно віддаленою точкою, яку розглядають як точку перетину з даною прямою. При цьому вважають, що всі прямі, паралельні даній, мають спільну невласну точку. Аналогічно вводиться невласна пряма площини. Весь евклідів простір доповнюється невласною площиною, що являє собою сукупність невласних точок і прямих. Такий поповнений простір наз. проективним. У *проективній геометрії* власні (звичайні) елементи і Н. в. е. вважають рівноправними, оскільки при проективних перетвореннях вони переходять один в одного. Поняття «нескінченно віддалені елементи» поширюється на *багатовимірний простір*, причому для введення Н. в. е. використовуються однорідні *координати*.

В. П. Білоусова.

НЕСКІНЧЕ́ННО МАЛІ́ ВЕЛИЧИ́НИ — змінні величини, границею яких є нуль. Конкретна змінна величина x наз. Н. м. в., якщо для довільного як завгодно малого числа $\varepsilon > 0$, починаючи з певного моменту в процесі зміни, буде справджуватись нерівність $|x| < \varepsilon$ (про поняття «моменту в процесі зміни» див. *Границя*). Коли величина x є Н. м. в., то обернена величина $1/x$ є *нескінченно великою величиною*, і навпаки. Те, що x є Н. м. в., записують у вигляді $\lim x = 0$ або $x \to 0$. Н. м. в. відіграють важливу роль у *математичному аналізі* (див. *Диференціальне числення, Інтегральне числення*).

М. П. Слободенюк.

«НЕСКО́РЕНА ПОЛТАВЧА́НКА» — підпільна антифашист. комсомольсько-молодіжна група, що діяла в Полтаві з листопада 1941 до травня 1942 під час нім.-фашист. окупації. Група об'єднувала 20 чол. Командир групи — О. К. *Убийвовк*, нач. штабу — С. Т. Сапіга. Підпільники вели агітацію серед населення міста, підтримували зв'язок з партизанами, приймали зведення Радінформбюро, які використовували для написання листівок (понад 30 найменувань), організовували саботаж на підприємствах, псували відремонтовані на місц. з-ді мотори фашистських танків, зривали графіки їх ремонту, діставали зброю й боєприпаси (кулемети, пістолети, патрони), які передавали партизанам. Члени групи допомогли 50 рад. військовополоненим утекти до партизанів. На поч. травня 1942 фашисти вистежили групу, заарештували 10 підпільників і після тривалих тортур шістьох з них 26.V 1942 розстріляли.

НЕ́СЛІЯ (Neslia) — рід однорічних трав'янистих рослин родини *хрестоцвітих*. Листки довгасто-ланцетні, нижні — черешчаті, середні і верхні — сидячі, при основі стріловидні. Квітки жовті, зібрані в китиці. Плід — нерозкривний стручечок. 2 види, поширений в Європі й Азії, Пн. Африці; зустрічаються в СРСР: Н. волотиста (N. paniculata) — майже по всій території СРСР, у т. ч. в УРСР, Н. гострокінцева (N. apiculata) — в Криму, на Кавказі і в Серед. Азії. Бур'яни посівів зернових культур. Насіння Н. містить до 29% жирної олії, листки — синю фарбу.

НЕСЛУ́ХІВСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — багатошарове поселення, виявлене у верхів'ях Зх. Бугу поблизу с. Неслухова Кам'янсько-Бузького р-ну Львів. обл. Досліджувалось 1898—99, 1903, 1946, 1949. Розкопками відкрито культурний шар *черняхівської культури* з залишками напівземлянкових і землянкових жител, госп. ям, госп. і гончарних печей, шар 7—9 ст. з залишками напівземлянкових жител і госп. ям. Виявлено також залишки наземних жител 12—13 ст. і кілька поховань *бронзового віку*. Знайдено ліпний і кружальний посуд, уламки античних амфор, вироби з заліза, бронзи, кістки та скляні прикраси.

НЕСМЕ́ЯНОВ Олександр Миколайович [28.VIII (9.IX) 1899, Москва — 17.I 1980, там же] — рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1943), президент АН СРСР (1951—61), двічі Герой Соціалістичної Праці (1969, 1979). Член КПРС з 1944. Закінчив Московський ун-т (1922), працював там же (з 1935 — професор, 1944—48 — декан хім. ф-ту, 1948—51—ректор). З 1935—керівник лабораторії Ін-ту органічної хімії АН СРСР, 1939—54—директор цього ін-ту. З 1954 до кінця життя очолював Ін-т елементоорганічних сполук АН СРСР. Осн. дослідження — в галузі теор. органічної хімії і хімії елементоорганічних сполук. У 1929 запропонував метод синтезу ртутьорганічних сполук, який пізніше був поширений на інші металоорганічні сполуки (див. *Несмєянова реакція*). Всебічно вивчив ферроцен та його аналоги. Встановив багато закономірностей хім. перетворень і одержав важливі дані про природу хім. зв'язку. Створив новий наук. напрям, пов'язаний з одержанням продуктів харчування з нехарчової сировини. Нагороджений 7 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943. Ленінська премія, 1966. Золоті медалі АН СРСР ім. М. В. Ломоносова (1961) та Д. І. Менделєєва (1977). *В. П. Кухар*

НЕСМЕ́ЯНОВА РЕА́КЦІЯ — синтез *металоорганічних сполук* ароматичного ряду розкладанням металевими порошками подвійних солей арилдіазонійгалогенідів з галогенідами важких металів, напр.: $[ArN_2]^+HgX_3^- + Cu \rightarrow ArHgX + N_2 + CuX_2$, де Ar — ароматичний радикал, X — атом галогену. Н. р. використовується для синтезу металоорганічних сполук ртуті, олова, свинцю, талію, сурми та ін. Відкрив 1929 О. М. *Несмєянов*. Реакція відіграла важливу роль у становленні й розвитку хімії металоорганічних сполук. *В. П. Кухар*.

НЕСПРАВЕДЛИ́ВІСТЬ — соціально-етичне поняття. Див. *Справедливість і несправедливість*.

НЕСПРА́ВЖНІ БОРОШНИСТОРО́СЯНІ ГРИБИ́ — родина грибів класу ооміцетів. Те саме, що й *пероноспорові гриби*.

НЕСПРА́ВЖНІ ДРОТЯ́НИКИ — личинки жуків з родин *чорнотілкових* та *пилкоїдових*. Зовні нагадують *дротяників*. Тіло (довж. до 5 см) 13-членикове, пружне, жовтого або коричневого кольору. Розвиваються перев. у грунті, живлячись підземними частинами рослин, насінням тощо. На орних землях України поши. понад 20 видів Н. д., які ушкоджують кукурудзу, цукрові буряки, розсаду овочевих, баштанних та ін. культур. Найнебезпечнішими є личинки медляків: степового (Blaps halophila), широкогрудого (B. lethifera), кукурудзяного (Pedinus femoralis). Личинки *хрущаків борошняних* ушкоджують борошно, зернопродукти. Заходи боротьби такі самі, як і з дротяниками. *В. Г. Долін*.

НЕСПРА́ВЖНІЙ СУГЛО́Б, псевдоартроз — стійка патологічна рухомість на будь-якій ділянці трубчастої кістки. Виникає найчастіше внаслідок неправильного лікування перелому (травматичний Н. с.) або гнійного запалення кістки (*остеомієліт*), зрідка — як наслідок перелому кістки, ураженої пухлиною (патологічний Н. с.), або у випадку природженого недорозвинення кістки (природжений Н. с.). Клінічні ознаки Н. с.: ненормальна рухомість та біль у місці колишнього перелому, порушення функції кінцівки; наявність щілини між уламками кістки (визначається рентгенологічно). Профілактика: своєчасне і правильне лікування переломів, зменшення всіх видів травматизму. Лікування: оперативне (пересаджування кістки, взятої у самого хворого або консервованої в лабораторії), з'єднання кінців Н. с. за допомогою різних металевих конструкцій тощо.

К. С. Терновий.

НЕСПРА́ВЖНЯ БОРОШНИ́СТА РОСА́, пероноспороз — хвороба рослин, що її спричиняють *пероноспорові гриби*. На верхньому боці уражених листків рослини з'являються жовтуваті плями, з нижнього боку яких утворюється ніжний білий або сіруватий з фіолетовим відтінком борошнистий наліт. При ураженні Н. б. р. сповільнюється ріст рослин, знижується продуктивність, вони гірше розвиваються, а іноді зовсім гинуть. На Україні найнебезпечнішими є Н. б. р. буряків, гороху, тютюну, цибулі, гарбузових, капустяних, маку, хмелю. Н. б. р. винограду в радянській літературі називається *мілдью*.

В. Ф. Пересипкін.

НЕСТА́ЙКО Всеволод Зіновійович (н. 30.I 1930, м. Бердичів, тепер Житомир. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1977. Закінчив Київ. ун-т (1952). Друкуватися почав 1954. Перша зб. оповідань — «Шурка і Шурко» (1956). Автор прозових книжок для дітей і юнацтва «Це було в Києві» (1957), «Космо-Натка» (1963), «Пригоди Робінзона Кукурузо» (1964), «Таємниця трьох невідомих» (1970), «Пригоди журавлика» (1979) та ін. П'єси — «Марсіанський жених» (1968), «Робінзон Кукурузо» (1970), «Вітька Магелан» (1974). Телефільм «Тореадори з Васюківки» одержав премію Гран-прі на Міжнар. фестивалі в Мюнхені (1968). Міжнар. рада з дитячої та юнацької л-ри 1979 внесла повість «Тореадори з Васюківки» до особливого почесного списку Г. К. Андерсена.

Тв.: Тореадори з Васюківки. К., 1980; Рос. перекл.— Тайна трёх неизвестных. М., 1975.

Л. М. Маляренко.

НЕСТАРІ́ЮЧА СТАЛЬ — низьковуглецева сталь (до 0,15% С), що її мех. властивості майже не змінюються з часом після холодного деформування. Схильність Н. с. до деформаційного старіння (див. *Старіння металів*) знижують, піддаючи її *розкисленню* алюмінієм, *легуванню* алюмінієм, титаном, ванадієм або ніобієм (по 0,05—0,1%), термічній обробці. Н. с. застосовують гол. чин. в автомобіле- і котлобудуванні.

НЕСТАТЕ́ВЕ РОЗМНО́ЖЕННЯ — процес відтворення нових особин без участі статевих клітин (*гамет*) та без запліднення. При Н. р. новий організм розвивається з однієї або групи соматичних клітин (див. *Сома*). Осн. типи Н. р.— спороутворення (див. *Спорогенез*) і *вегетативне розмноження*. Н. р. обмежує спадкову різноманітність нащадків, оскільки генетично вони в основному ідентичні, але створює необмежені умови для збільшення чисельності нащадків з подібною спадковістю. Н. р. як найдавніший спосіб розмноження дуже поширене у низькоорганізованих форм і не властиве молюскам, членистоногим, хребетним, проте має місце у вищих рослин. Поряд з Н. р. видам, як правило, властиве і статеве (див. *Чергування поколінь*).

НЕСТЕРЕ́НКО Анатолій Дмитрович [25.III (6.IV) 1899, с. Благодатне, тепер Арбузинського р-ну Микол. обл.— 30.V 1975, Київ] — укр. рад. вчений у галузі електротехніки, чл.-кор. АН УРСР (з 1951). Член КПРС з 1953. Закінчив (1926) Київ. політех. ін-т, викладав у ньому. У 1936—38 — зав. лабораторією Енергетичного ін-ту АН СРСР, 1938—44 — гол. конструктор Київ. з-ду електротех. апаратури (тепер завод «Точелектроприлад»). З 1944 працював (1951—59 — директор) в Ін-ті електротехніки (тепер Ін-т електродинаміки) АН УРСР, одночасно (з 1945) викладав у Київ. політех. ін-ті. Осн. праці — з теоретичних проблем електротехніки, з електровимірювальної техніки і приладобудування. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1951. Держ. премія УРСР, 1978.

О. М. Несмєянов.

Є. Є. Нестеренко.

НЕСТЕРЕ́НКО Ганна Дмитрівна (н. 17.XII 1924, с. Яблуневе, тепер Оржицького р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. педагог, чл.-кор. АПН СРСР (з 1968), Герой Соціалістичної Праці (1960). Член КПРС з 1951. У 1956 закінчила Київ. пед. ін-т ім. О. М. Горького. На пед. роботі з 1943. З 1959 — директор Вербської школи-інтернату Дубнівського р-ну Ровен. обл. Була делегатом XXII з'їзду КПРС. У 1967—71 обиралась депутатом Верховної Ради УРСР 6—8-го скликань, членом Президії Верховної Ради Укр. РСР, кандидатом у члени ЦК Компартії України. Автор праць з питань комуністичного виховання учнів.

М. Д. Ярмаченко.

НЕСТЕРЕ́НКО Євген Євгенович (н. 8.I 1938, Москва) — рос. рад. співак (бас), нар. арт. СРСР (з 1976). Член КПРС з 1974. В 1961 закінчив Ленінгр. інженерно-буд. ін-т, 1965 — Ленінгр. консерваторію. В 1963—67 — соліст Ленінгр. Малого театру опери та балету, 1967—71 — Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова, з 1971 — Великого театру СРСР. Партії: Борис Годунов, Досифей («Борис Годунов», «Хованщина» Мусоргського), Руслан, Сусанін («Руслан і Людмила», «Іван Сусанін» Глинки), Мефістофель (однойменна опера Бойто), Андрій («Жовтень» Мураделі). В «Ла

Нестеров. Церква Різдва на Винниках. 1705.

М. В. Нестеров.

М. В. Нестеров. Артистка М. К. Заньковецька в ролі Харитини у виставі «Наймичка» І. Карпенка-Карого. Етюд. 1884. Башкирський музей імені М. В. Нестерова. Уфа.

Пам'ятник на місці загибелі П. М. Нестерова. Село Воля Висоцька Нестеровського району Львівської області.

Скала» (Мілан) виконував партії Філіппа («Дон Карлос» Верді), Терезія («Цар Едіп» Стравінського), Мойсея (однойменна опера Россіні), Аркеля («Пеллеас і Мелізанда» Дебюссі). Концертна й пед. діяльність.

Літ.: Гусев А. Евгений Нестеренко. М., 1980. *В. С. Мурза.*

НЕСТЕРЕ́НКО Максим (р. н. і см. невід.) — корсунський полковник. Був одним із сподвижників Б. *Хмельницького*. Очолюючи корсунський реєстровий полк, брав участь у сел.-козац. повстанні 1637 під проводом *Павлюка* і К. *Скидана*. Разом з Б. Хмельницьким Н. брав участь у підготовці нар. повстання проти польс.-шляхет. гноблення. На початку нар.-визвольної війни 1648—54 Н. очолював облогу повстанцями *Кодака*. За дорученням Б. Хмельницького в грудні 1649 — березні 1650 вів у Варшаві переговори про затвердження *Зборівського договору 1649*. У 1655 разом з І. *Богуном* очолював загін козаків і рос. ратних людей, які захищали район Немирова і Брацлава від крим. татар.

НЕСТЕРЕ́НКО Олексій Костянтинович (1911—1942) — укр. рад. живописець. У 1934—40 навчався в Київ. художньому інституті у Ф. *Кричевського*. Відомий твором «Проводи партизана» (1940, ДМУОМ). Загинув на фронті.

НЕСТЕРЕ́НКО Олексій Олексійович [н. 20.II (4.III) 1904, с-ще Пристань, тепер у складі м. Охтирки Сум. обл.] — укр. рад. економіст, чл.-кор. АН УРСР (з 1958), засл. діяч науки УРСР (з 1974). Член КПРС з 1936. У 1930 закінчив Харків. ін-т комуністичної освіти. З 1930 — на керівній роботі в органах нар. освіти та на викладацькій роботі. У 1946—48 — зав. кафедрою політ. економії Київ. ун-ту, 1950—53 — директор Ін-ту сусп. наук АН УРСР у Львові, з 1953—65 — директор Ін-ту економіки АН УРСР, з 1965 — професор кафедри політ. економії Київ. торг.-екон. ін-ту. Праці з питань історії нар. г-ва УРСР, політ. економії, розвитку продуктивних сил УРСР тощо. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

НЕ́СТЕРОВ Михайло Васильович [19 (31).V 1862, Уфа — 18.X 1942, Москва] — рос. рад. живописець, засл. діяч мист. РРФСР (з 1942). В 1877—81 та 1884—86 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури у В. *Перова*, О. *Саврасова* та І. *Прянишникова*, 1881—84 — в петерб. АМ у П. *Чистякова*. З 1889 — експонент, з 1896 — член Т-ва *передвижників*. У ранній період Н. писав жанрові та історичні картини («Іспити в сільській школі», 1884; «Обрання Михайла Федоровича на царство», 1886). Пізніше звернувся до реліг. тематики («Видіння отрокові Варфоломею», 1889—90; «Великий постриг», 1897—98), зображення російської природи («На горах», 1896, Київ. музей рос. мистецтва; «Осінній пейзаж», 1906). Виконав портрети — артистки М. К. Заньковецької в ролі Харитини у виставі «Наймичка» І. Карпенка-Карого (1884), художника М. Ярошенка (1897, Полтав. художн. музей), М. Горького (1901), польс. художника Я. Станіславського (1906). Яскраве обдарування і реалістична майстерність Н. найповніше виявилася за рад. часів, коли він створив низку портретів своїх сучасників — акад. І. Павлова (1935), скульптора В. Мухіної (1940) та ін. Кращі твори Н. зберігаються в ДТГ, ДРМ. Творчість Н. тісно пов'язана з Україною, зокрема з Києвом. Художник уперше приїхав сюди на запрошення А. В. *Прахова* в березні 1890. В 1890—95 Н. жив тут і займався розписами *Володимирського собору*. Перебуваючи в Києві, він спілкувався з відомими укр., рос. і польськими митцями, зокрема з В. *Васнецовим*, братами О. і П. *Свєдомськими*, Я. *Станіславським*. Часто бував у маєтку Н. Г. Яшвіль на хуторі Княгинине на Сумщині, де написав багато портретів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1941.

Тв.: Нестеров М. В. Давние дни. Встречи и воспоминания. М., 1959. *Літ.:* Дурылин С. Н. Нестеров-портретист. М.—Л., 1949; Никонова И. И. Михаил Васильевич Нестеров. М., 1962.

НЕ́СТЕРОВ Павло Петрович [10 (23).II 1903, Тула — 17.X 1978, Харків] — укр. рад. вчений у галузі гірничої механіки, чл.-кор. АН УРСР (з 1948). Член КПРС з 1926. Закінчив (1932) Моск. гірничий ін-т. Викладав (1933—35) у Київ. гірничо-геолог. ін-ті. У 1935—38 працював в Ін-ті гірничої механіки АН УРСР (тепер Ін-т гірничої механіки ім. М. М. Федорова), 1938—48 — в Ін-ті гірничої справи АН СРСР, з 1948 — в Харків. гірничому ін-ті (тепер Ін-т радіоелектроніки) та Ін-ті гірничої справи (тепер Ін-т геотехнічної механіки) АН УРСР. З 1978 — зав. відділом Ін-ту проблем машинобудування АН УРСР. Осн. праці — з теорії і практики шахтного підйому, питань конструювання і виготовлення сталевих канатів. Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани», медалями.

НЕ́СТЕРОВ Петро Миколайович [15 (27). II 1887, Нижній Новгород, тепер м. Горький — 26.VIII (8.IX) 1914, побл. Жовкви, тепер м. Нестеров Львів. обл., поховано в Києві] — рос. військ. льотчик, штабс-капітан. Н. в сім'ї офіцера. З 1906 — на службі в армії. Закінчив офіцерську повітроплавну школу в Петербурзі (1912). В 1913 — нач. авіац. загону 7-ї повітроплавної роти в Києві, пізніше — нач. 11-го корпусного загону 3-ї авіац. роти. Засновник вищого пілотажу. В серпні 1913 вперше в світі зробив у районі Києва на літаку замкнену петлю (див. *Нестерова петля*). В 1913—14 взяв участь у першому в історії авіації груповому польоті за маршрутом Київ—Остер—Ніжин—Київ, здійснив рекордні перельоти Київ — Одеса — Севастополь і Київ — Гатчина. Під час 1-ї світової війни воював на Пд.-Зх. фронті, зробив 7 бойових вильотів. Загинув у бою, вперше застосувавши повітр. таран і знищивши австр. літак.

О. К. Нестеренко. Проводи партизана. 1940. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

НЕ́СТЕРОВ (до 1951 —Жовква) — місто Львів. обл. УРСР, райцентр, на р. Свині (бас. Бугу). Залізнична ст. Нестеров-Львівський. Вперше згадується в писемних джерелах 1368 як с. Винники. В 1603 вже як місто Жовква дістало *магдебурзьке право*. Після 1-го поділу Польщі (1772) Жовкву загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919 — бурж.-поміщицька Польща. В 1939 Жовкву в складі Зх. України возз'єднано з УРСР. В 1951 місто перейменоване на Н. (на честь рос. льотчика П. М. *Нестерова*, який загинув поблизу від нього). У місті — заводи: склоробний, консервний, «Шляхіндустрія» та цегельний. Лісгоспзаг, міжгосп. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 6 заг.-осв. і музична школи; лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки, філіал Львів. держ. істор. заповідника. Архіт. пам'ятки: замок (1596—1630, за участю арх. П. *Щасливого*), кафедральний костьол (1604—09, арх. А. *Прихильний* та Щасливий), церква (1612), монастир і костьол домініканців (1653); синагога (арх. П. Бебер); 2 в'їзні брами (Звіринецька і Глинська); торгові ряди; частина оборонних мурів (всі — 17 ст.); дерев'яні церкви — Різдва (1705); Трійці (1720). В 17—18 ст. Н.— центр різьблення на дереві, ткацтва, живопису (див. *Жовківська школа художників*). Пам'ятник П. М. Нестерову (1963, скульптор О. Толмачов). В Н. народився укр. живописець Й. *Кондзелевич*. Іл. с. 337.

НЕ́СТЕРОВА ПЕТЛЯ́, «мертва петля» — одна з фігур вищого *пілотажу*, що являє собою замкнену криву у вертикальній площині. Н. п. (мал.) названа за ім'ям П. М. *Нестерова*, який вперше здійснив її 27.VIII (9.IX) 1913.

НЕ́СТЕРОВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Львів. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 1,3 тис. км². Нас. 111,4 тис. чол. (1980). У районі — 196 населених пунктів, підпорядкованих 3 міським, 2 селищним і 24 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Нестеров*. Лежить у межах *Малого Полісся*. На Пд. Зх.— *Розточчя*. Корисні копалини: буре вугілля, торф, вапняки, гончарні глини, пісок. Річки — *Рата* з прит. Свинею й Білою (бас. Бугу). Грунти дерново-підзолисті у комплексі з дерново-карбонатними, сірі опідзолені, дернові, лучні й болотні. Ліси (сосна, дуб, бук, ялина, граб, береза, вільха) займають 30,8 тис. га. В межах району Волицький та По-

телицький держ. заказники. Найбільші пром. підприємства: нестеровські склоробний, «Шляхіндустрія» і консервний з-ди, лісгоспзаг, рава-руські спиртовий з-д та лісгоспзаг, Куликівська взут. ф-ка, Добросинський деревообр. комбінат. Комбінат побутового обслуговування (Нестеров). Спеціалізація с. г.— землеробство льонарсько-зернового, тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 79,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 52,1 тис. га. Гол. культури: льон-довгунець, озима пшениця, жито, ячмінь, картопля, овочеві, цукр. буряки. Скотарство, свинарство, птахівництво. У Н. р. — 16 колгоспів, 2 радгоспи, у т. ч. племптахорадгосп-репродуктор, навч. г-во Львів. с.-г. ін-ту, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Зашків, Куликів, Нестеров-Львівський, Глинсько, Добросин, Рава-Руська та ін. Автомоб. шляхів — 678 км, у т. ч. з твердим покриттям — 433 км. У районі — Львів. с.-г. ін-т (м. Дубляни), профес.-тех. уч-ще (м. Рава-Руська), 79 заг.-осв. і 2 муз. школи; 73 лік. заклади, у т. ч. 9 лікарень. 12 будинків культури, 89 клубів, 5 кінотеатрів, 74 кіноустановки, 86 б-к, філіал Львів. держ. істор. заповідника (Нестеров), у смт Куликові, на батьківщині укр. рад. письменниці А. Ф. *Турчинської*,— літ.-меморіальний музей, в с. Монастирку — літ.-меморіальний музей Л. *Мартовича*, у с. Річках — істор.-краєзнавчий музей. Меморіальний комплекс на місці загибелі рос. льотчика П. М. *Нестерова* (с. Воля-Висоцька). Архіт. пам'ятки: в с. Крехові — ансамбль Василіанського монастиря (17—18 ст.), дерев'яні церква Параскеви й дзвіниця (1724), в с. Потеличі — дерев'яна дзвіниця церкви (16 ст.). У м. Рава-Руській Н. р. народився польс. історик О. *Гурка*. В Н. р. видається газ. «Нове життя» (з 1939). *Д. С. Павлось.*

НЕ́СТОР (р. н. невід.— п. після 1113) — давньоруський письменник і літописець 11 — поч. 12 ст. В 1073 став ченцем Києво-Печерського монастиря. Був високоосвіченою людиною. Як вважають дослідники, Н.— автор «Читання про життя і згублення... Бориса і Гліба» (80-і рр. 11 ст.), церковно-істор. твору «Житіє Феодосія, ігумена Печерського» (бл. 1091). В своїх працях поряд з проповіддю християнських ідей підкреслював самостійність Русі щодо Візантії, закликав давньоруських князів боротися за єдність руських земель, був прихильником сильної великокнязівської влади. Н.— автор і упорядник «*Повісті временних літ*». Гробниця Н.— в печерах *Києво-Печерської лаври*. На вшанування Н. 1873 в Києві було засновано *Історичне товариство Нестора-літописця*. Образ Н. відобразив у скульптурі М. М. *Антокольський*. Іл. див. т. 1, с. 212. *Літ.:* Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. М., 1963.

НЕСТОРІА́НСТВО — християнське богословське вчення, яке виникло у Візантії в 5 ст. Засновник — константинопольський патріарх Несторій. Зберігало елементи античного *раціоналізму*. За вченням Н., «богоматір» і Ісус *Христос* були смертними людьми. Розглядаючи Христа водночас як божество («бог-син») і людину (Ісус), послідовники Н. твердили, що божественне і людське начала в ньому співіснували, але ніколи не зливались (тим часом як ортодоксальна церква підкреслювала єдність людського і божественного начал в особі Христа). В 431 на Ефеському соборі Н. засуджено як єресь. Користувалося значним впливом до 13 ст. в Сірії, Ірані (де до 7 ст. існувала несторіан. церква), було поширене в Серед. Азії, Китаї. Прихильники Н. є в Ірані, Іраку, Сірії.

НЕ́СТУРХ (Нештурха) Федір Павлович [10 (22).VI 1857, Одеса — 1.V 1936, там же] — укр. рад. архітектор. У 1887 закінчив петерб. АМ. У 1888—1900 працював гол. міським архітектором у Пскові, з 1900 — на цій же посаді в Одесі. Споруди: будинок швидкої допомоги (1903—05), міська публічна б-ка (тепер Одеська наукова б-ка ім. О. М. Горького, 1904—07; іл. див. т. 1, с. 439), психіатрична лікарня (1910—12), Фруктовий пасаж (1914—16), всі — в Одесі. В 1928—33 — професор Одес. худож. інституту.

НЕСТЯЖА́ТЕЛІ — представники релігійно-політ. течії в Росії кін. 15 — поч. 16 ст. Н. засуджували «стяжательство» ченців, вимагали скасування церк. землеволодіння, проповідували моральне самовдосконалення, критично ставилися до окремих догматів християн. церкви. Очолював Н. *Ніл Сорський*. Н. підтримали поставлене *Іваном III* на церк. соборі 1503 питання про *секуляризацію* церк. земель. Однак представники войовничої церкви — *йосифляни* відстояли право церкви на зем. та ін. власність. Влада пішла на компроміс з церквою, щоб дістати її підтримку в боротьбі проти великих світських феодалів. Останні, в свою чергу, інколи користувалися ідеями Н. в боротьбі проти зем. політики великокнязівської влади. Полеміка з йосифлянами завершилася засудженням Н. на церк. соборі 1531. Ідеї Н. мали вплив на формування поглядів Ф. *Косого* та ін. *єретиків* серед. 16 ст.

НЕСУМІ́СНІСТЬ ІМУНОЛОГІ́ЧНА — неможливість спільного існування генетично різнорідних субстанцій (інородні речовини — пересаджені органи і тканини, бактерії, віруси тощо); виявляється в здатності імунокомпетентної системи організму відторгати або знищувати різні субстанції, що є сторонніми для даного індивідуума. Обов'язковою умовою чужорідності є наявність у певного *антигена* детермінант (ділянки, які викликають розвиток імунологічної реакції індивідуума), відсутніх у антигенів хазяїна (*реципієнта*). Доведено, що основні антигени кожного індивідуума містяться на *лімфоцитах*. Це стало основою уявлення про систему антигенів людини — HLA (human lymphocytes antigens) — гол. антигенів гістосумісності. Визначено осн. комплекс гістосумісності — MHC (major histocompatibility complex), що являє собою ділянку 6-ї *хромосоми*, до складу якої входить бл. 500 *генів*, у т. ч. гени гістосумісності (Н-гени). Класичним прикладом Н. і. є відторгнення трансплантатів, тобто органів і тканин, пересаджених від *донора* реципієнту (див. *Трансплантація*). Антигенна структура кожного трансплантата включає антигени, що мають найбільш виявлену чужорідність щодо реципієнта і наз. трансплантаційними, або Н-антигенами, яким належить провідна роль у стимулюванні імунокомпетентної системи реципієнта і формуванні трансплантаційного *імунітету*, що й спричинює відторгнення органів і тканин. В основі Н. і. лежать генетичні відмінності між донором і реципієнтом; її ступінь зростає із збільшенням цієї різниці. Тому, як правило, відторгаються органи і тканини, взяті від донорів того самого біол. виду (алотрансплантати) та від донорів ін. біол. видів (ксенотрансплантати), і не відторгуються трансплантати, взяті від однояйцевих близнят. Процес відторгнення трансплантата дуже складний і визначається його анатомічними і фізіол. особливостями, ступенем чужорідності трансплантатних антигенів, станом імунокомпетентної системи реципієнта тощо. У розвитку трансплантаційного імунітету провідна роль належить Т-лімфоцитам, у зв'язку з чим поняття про нього, як правило, асоціюється з клітинним імунітетом. Важливе значення при цьому мають і ін. клітинні популяції — (клітини фагоцитарної системи, зокрема *макрофаги*). Поряд з клітинними механізмами трансплантаційного імунітету важливе значення мають і фактори гуморального імунітету, тобто антитіла проти трансплантаційних антигенів, що утворюються β-лімфоцитами. Вони виявляються особливо ефективними при пересаджуванні кровотворних і лімфоїдних тканин, а також при повторних пересадках органів і тканин, коли формування трансплантаційного імунітету йде за типом вторинної імунної відповіді. Весь комплекс механізмів, що визначають процес відторг-

П. М. Нестеров.

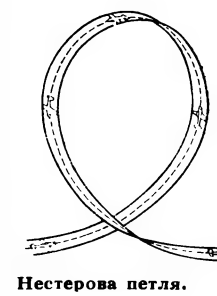

Нестерова петля.

Нетопир малий.

нення трансплантата, увійшов в імунологію під назвою «реакція хазяїна проти трансплантата» — РХПТ. Проте взаємодія трансплантата і реципієнта далеко не завжди однобічний процес, який призводить до відторгнення. Нерідко трансплантат активно впливає на організм реципієнта, спричинюючи його загибель. У такому разі прийнято говорити про «реакцію трансплантат проти хазяїна» — РТПХ. Ці обидва типи реакції дуже широко використовуються як моделі для вивчення різних аспектів не тільки трансплантаційного імунітету, а й багатьох провідних питань сучас. *імунології*.

Літ.: Петров Р. В. Иммунология и иммуногенетика. М., 1976; Говалло В. И. Иммунитет к трансплантатам и опухолям. К., 1977. *Н. М. Бережна.*

НЕСУПЕРЕ́ЧЛИВІСТЬ — 1) Якість правильного логічного *мислення*, яка свідчить, що в міркуванні, доведенні, теорії немає логічно протилежних чи суперечливих думок про один і той самий предмет, узятий в один і той самий час і в одному й тому самому відношенні. Це означає, що в даному міркуванні, доведенні, теорії не можна одночасно вивести судження (чи висловлювання) і його заперечення (див. також *Несуперечливості закон*). 2) Властивість формальної системи, що відповідає інтуїтивній вимозі, щоб ніяка формула, яку можна витлумачити як логічно абсурдне чи змістово суперечливе твердження, не була вивідною. Розробка засобів доказу Н. наукових теорій є важливою проблемою сучасної логіки і центральним завданням в обгрунтуванні основ *науки*.

НЕСУПЕРЕ́ЧЛИВОСТІ ЗАКО́Н — один з чотирьох осн. законів *формальної логіки*; принцип логічного *мислення*, за яким висловлювання в одному й тому самому процесі *міркування* не може бути одночасно істинним і хибним. Це означає, що в процесі логічного виводу не можуть бути одночасно істинними якесь висловлювання і його заперечення. Н. з. відіграє надзвичайно важливу роль у процесі мислення й пізнання світу. Його дотримання є необхідною умовою правильності процесів міркування та доведення істинності наук. теорій. Визнання Н. з. не означає заперечення діалектичних суперечностей мислення й пізнання, а навпаки. Вимога Н. з., з одного боку, якраз передбачає, що такі суперечності неодмінно виникають, і, з другого боку, що тільки розв'язання їх є об'єктивною основою розвитку *пізнання*.

Нетреба звичайна. Гілочка та суплідля.

НЕСУЦІ́ЛЬНЕ СПОСТЕРЕ́ЖЕННЯ — вид спостереження, який охоплює не всі одиниці досліджуваної сукупності, а тільки певну частину, однак достатньо масову, щоб одержати узагальнюючі статистичні характеристики. Див. *Спостереження статистичне*.

НЕСУ́ЧІ КОНСТРУ́КЦІЇ — будівельні конструкції, що становлять несучий остов (*каркас*) будинку або споруди, забезпечуючи їхню надійність і довговічність. Н. к. сприймають осн. навантаження (власну масу, масу устаткування, людей, снігу, напір вітру, тиск грунту на підземні частини будинку або споруди тощо) і передають їх на основу. Розрізняють Н. к. вертикальні, що сприймають гол. чин. стискальні зусилля (*колони, фундаменти*, несучі *стіни* та ін.), і горизонтальні, що перебувають під дією переважно розтягальних (*мембрани*, ванти, підвіски) або згинальних (напр., панелі і балки *перекриттів*) зусиль. Є Н. к.: лінійні (*арки, балки, ферми*, колони, *ригелі*, відтяжки), площинні (плити, *панелі*, настили) і просторові (*куполи, оболонки, склепіння*, див. також *Просторова система* в будівельній механіці); суцільні і гратчасті (див. *Гратчасті конструкції*). Н. к. виготовляють з бетону, залізобетону, сталі, каменю, пластичних мас, деревини Перспективними є конструкції з легких сплавів, *пневматичні будівельні конструкції*. Н. к. розраховують на міцність, жорсткість, стійкість і витривалість (металеві Н. к.). Якщо Н. к. є одночасно і *огороджувальними конструкціями*, їх товщину визначають з урахуванням теплотех. і звукоізоляційних вимог.

Літ.: Металлические конструкции. М., 1976; Байков В. Н., Сигалов Э. Е. Железобетонные конструкции М., 1978; Мельников Н. П. Металлические конструкции, ч. 1—2. М., 1975—78; Гринь И. М. Строительные конструкции из дерева и синтетических материалов. К., 1979. *В. Д. Сургучов.*

НЕСУ́ЧІСТЬ — кількість яєць, одержаних від птиці за певний період (місяць, сезон, рік). Птиця починає нестись з досягненням статевої зрілості: курки у 3—6 міс., індички — 6,5—8 міс., качки і гуски — у 8—10 міс. Н. залежить від виду і породи птиці, віку, умов утримання й годівлі. Від курок несучих порід одержують за рік 180—300 (макс. 365) яєць, індичок — 70—120 (200), качок — 80—150 (230), гусок — 10—70 яєць. У курок несучих порід Н. більша на 10—12%, ніж у м'ясних. Н. знижується з віком і триває до 10 років. Для рівномірного одержання яєць протягом року стадо птиці комплектують молодими несучками, виведеними в різні сезони. Див. також *Птахівництво, Птахофабрика*.

М. М. Карпусь.

НЕСХРЕ́ЩУВАНІСТЬ — неможливість одержання нащадків при *схрещуванні* або неможливість схрещування систематично віддалених форм (при міжвидовій, міжродовій та ін. *гібридизації*). У тварин Н. виникає найчастіше внаслідок екологічної *ізоляції*, морфологічних відмінностей та відмінностей поведінкових реакцій. У рослин Н. зумовлена наявністю спец. *генів* несумісності; виявляється у нездатності пилку проростати на приймочці *маточки* материнського організму або в ранній загибелі *пилкових зерен*, що вже проросли. Все це робить неможливим *запліднення*. Зрідка, хоч запліднення відбулося, зародок гине внаслідок його генетичної несумісності з тканинами *ендосперму* насінини. Іноді Н. можна подолати за допомогою спец. прийомів, напр. методами попереднього вегетативного зближення, посередника (розроблені І. В. *Мічуріним*), штучного запліднення тощо. Одним з нових методів подолання Н. у рослин є парасексуальна гібридизація, в основі якої лежить злиття позбавлених оболонок клітин — *протопластів* і одержання з таких гібридних клітин нормальних рослин. В процесі еволюції Н. виникла як один із засобів збереження сталості біол. *виду*.

В. А. Труханов.

НЕ́ТЕЛЬ — тільна (вагітна) телиця. Вік Н. може бути різний і залежить від скороспілості тварин, їхнього індивідуального розвитку й госп. використання. Нормально розвинених телиць використовують для *відтворення стада* з 16—18-місячного віку. Передчасне парування недорозвинених телиць негативно впливає на молодий організм Н. і якість приплоду, пізнє — невигідне г-ву і, крім того, може призвести до *неплідності*. В структурі та *обороті стада* кількість Н. має становити 20—25 голів на 100 корів.

НЕ́ТЕР (Noether) Еммі (23.III 1882, Ерланген — 14.IV 1935, Брін-Мор, США) — нім. математик. У 1922—33 працювала позаштатним професором у Геттінгенському ун-ті, 1928—29 читала лекції в Моск. ун-ті. Осн. праці стосуються алгебри. Праці Н. сприяли створенню заг., або абстрактної алгебри (заг. теорія *ідеалів*, теорія *кілець*, груп тощо). Сформулювала 1918 одну з фундаментальних теорем теор. фізики, що пов'язує закони збереження з симетріями системи (див. *Нетер теорема*).

НЕ́ТЕР ТЕОРЕ́МА — фундаментальна теорема фізики, яка встановлює зв'язок між властивостями симетрії фіз. системи і *збереження законами*. Сформулювала 1918 Е. *Нетер*. Читається так: якщо фіз. система описується рівняннями руху у вигляді системи диференціальних рівнянь, одержаних з *варіаційного принципу механіки*, то кожному перетворенню (неперервно залежному від одного параметра системи), яке залишає інваріантним варіаційний функціонал, відповідає певний закон збереження (див. *Інваріантність*). До таких неперервних перетворень у просторі-часі належать: зсув у часі (однорідність часу), з якого випливає закон збереження енергії; зсув у просторі (однорідність простору) — закон збереження імпульсу; тривимірне просторове обертання — закон збереження моменту кількості руху; чотиривимірне обертання в просторі-часі, зокрема *Лоренца перетворення* — узагальнений закон руху центра мас. Н. т. широко застосовують у класичній і квантовій механіці. Важливе значення має Н. т. у квантовій теорії поля, де закони збереження, які випливають з існування певної групи симетрії, часто є осн. джерелом інформації про властивості досліджуваних об'єктів.

Літ.: Полак Л. С. Вариационные принципы механики, их развитие и применение в физике. М., 1960; Боголюбов Н. Н., Ширков Д. В. Введение в теорию квантованных полей. М., 1978.

НЕТІ́ШИН — селище міського типу Славутського р-ну Хмельн.

обл. УРСР. Розташований на р. Горині (бас. Дніпра), за 7 км від залізнич. ст. Кривин. 3,4 тис. ж. (1981). У Н.— колгосп, восьмирічна школа, 2 фельдшерсько-акушерські пункти, 2 клуби, 2 бібліотеки.

НЕТКА́НИХ МАТЕРІА́ЛІВ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь легкої промисловості, підприємства якої виробляють неткані текстильні матеріали. Осн. продукція: неткані матеріали для білизни, верх. одягу, основа штучної шкіри, напівовняні матеріали для спортивного одягу, неткані матеріали типу ватинів тощо. Див. *Текстильна промисловість*.

НЕТКА́НІ МАТЕРІА́ЛИ — текстильні матеріали з *волокон, ниток* або синтетичних плівок, з'єднаних механічними і фізико-хімічними способами без застосування методів *ткацтва*. Набули значного поширення з 40-х рр. 20 ст. Осн. видами Н. м. є: в'язально-прошивні, ниткопрошивні, голкопробивні, валяльно-повстяні та клеєні. У в'язально-прошивних матеріалах волокна (у ниткопрошивних — нитки) з'єднують, прошиваючи їх нитками або пряжею. Волокна голкопробивних матеріалів переплутують між собою, багаторазово пробиваючи (прошиваючи) їхній шар зазубленими голками. Валяльно-повстяні матеріали одержують звалюванням вовняних волокон у процесі мех. або теплової обробки у вологому середовищі. Волокна та нитки клеєних Н. м. з'єднують клеями або термопластичними матеріалами під тиском при підвищеній т-рі. При з'єднанні термопластичних волокон і плівок клеєних Н. м. вдаються до термічної обробки або *ультразвукового зварювання*. З Н. м. виготовляють матеріали для білизни, верхнього одягу, килими, ковдри, пакувальні матеріали, утеплюючі прокладки для взуття й одягу, вони є основою у виробн. штучної шкіри (*замші*) тощо. Технологія виготовлення Н. м. значно продуктивніша, ніж тканих матеріалів. В СРСР 1980 вироблено 755,3 млн. м² нетканих матеріалів, у т. ч. в УРСР — 88,7 млн. м².

Літ.: Козенко К. М. Производство нетканых материалов для изготовления обуви. К., 1968; Гензер М. С. Механическая технология нетканых текстильных полотен. М., 1978; Гусев В. Е., Озеров Б. В. Оборудование поточных линий и технология производства нетканых материалов. М., 1978.

К. М. Козенко.

НЕ́ТО (Нету; Neto) Агостіньйо (17.IX 1922, Кашікана, округ Луанда, Ангола — 8.IX 1979, Москва) — держ. і політ. діяч Анголи, поет. У 1957 закінчив мед. ф-т ун-ту в м. Коїмбрі (Португалія). З 1962 — голова орг-ції *Народний рух за визволення Анголи* (МПЛА). Після проголошення незалежності Анголи (1975) Н.— президент країни, голова Революц. ради Нар. Республіки Анголи. З 1977 Н.— голова *МПЛА — Партії праці*. Автор збірок «Вірші» (1961), «З сухими очима» (1963). Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1976.

НЕТОПИ́Р (Pipistrellus) — рід *ссавців* род. гладконосих *кажанів*. Тіло (довж. 37—55 мм) вкрите коротким бурим волоссям. Морда широка, вкорочена, череп малий, зубів 34, крила порівняно вузькі й довгі. Н. зустрічаються в лісистих, гірських і безлісих місцевостях, живуть групами, селяться в щілинах скель, дуплах дерев, будівлях. Живляться комахами. Самка щороку в червні народжує 2 малят. Н. поширені в Європі, Пн. Африці, Азії, в Австралії і Пн. Америці (до Пд. Мексіки). 39 видів, з них в СРСР — 5, у т. ч. в УРСР — 4. Найпоширеніші Н. малий, або звичайний (P. pipistrellus), і Н. Натузіуса (P. nathusii). Н. середземноморський (P. kuhli) та Н. кожанковидний (P. savii) включені до *Червоної книги* Української РСР. Викопні рештки Н. відомі починаючи з олігоцену. Деякі зоологи об'єднують Н. з *кожанами* в один рід Vespertilio.

НЕТРЕ́БА (Xanthium) — рід рослин родини *складноцвітих*. Однорічні однодомні опушені трави. Листки лопатеві, прості. Маточкові квітки зібрані в двоквіткові суцвіття — кошики, тичинкові квітки — в багатоквіткові кошики. Понад 30 видів (за ін. даними, всього кілька видів), ростуть майже по всій земній кулі. В СРСР — понад 10 видів, у т. ч. в УРСР — 4; з них найпоширеніші — бур'яни Н. колюча (X. spinosum), до 100 см заввишки, з довгими 2—3-роздільними колючками при основі листків і Н. звичайна, або зубовидна (X. strumarium), до 100 см заввишки, усі частини рослини містять йод, насіння — до 40% жирної олії.

НЕТРИМА́ННЯ СЕ́ЧІ — мимовільне витікання сечі без позиву на сечовипускання. Розрізняють справжнє, несправжнє та нічне Н. с. Справжнє Н. с.— постійне виділення сечі. Спричинюється недостатністю замикального апарата *сечового міхура* внаслідок його ушкоджень, природженими вадами *сечівника* та сечового міхура, захворюваннями та ушкодженнями *центральної нервової системи*, мех. перешкодами до сечовипускання. При несправжньому Н. с. сеча витікає крізь *фістулу* сечового міхура чи *сечовода* або з сечовода при його ектопії (зміщенні). Нічне Н. с. полягає в тому, що у хворого під час сну не виникає позив і сечовипусканню не передує пробудження. Нічне Н. с. найчастіше пов'язане з функціональними розладами центрів *головного мозку*, які регулюють сечовипускання. Н. с. може виникати також внаслідок неправильного виховання дитини, порушень режиму, інфекційних захворювань, рідше — при ураженні поперекових та крижових корінців *спинного мозку*, захворюваннях сечового міхура. Лікування: медикаментозне, фізіотерапія, хірургічне тощо; при нічному Н. с.— також гіпноз, *голкотерапія*.

В. І. Сапсай.

НЕТРУДОВІ́ ДОХО́ДИ — доходи, одержані власником або володільцем майна незаконним шляхом, а також внаслідок незаконної трудової діяльності чи вчинення злочину. Конституція СРСР (ст. 13) та конституції союзних республік (в УРСР — ст. 13 Конституції УРСР), *Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* (ст. 23) покладають на громадян заг. обов'язок не використовувати майно, що є в особистій власності або в *користуванні*, для одержання Н. д. Істотною ознакою Н. д. є їхня неправомірність. У зв'язку з цим до Н. д. відносять доходи, одержані шляхом здавання в найом майна за плату понад встановлені розміри; використання майна з застосуванням найманої праці (напр., одержання за допомогою найманої праці на присадибній ділянці с.-г. продукції для продажу її) та використання предметів особистої власності для кустарного промислу без відповідного дозволу, а також доходи, одержані громадянином внаслідок вчинення злочину (напр., заняття забороненим промислом, спекуляція). ЦивК УРСР встановлює санкції за одержання Н. д., зокрема стягнення в доход держави пайового внеску члена житлобудівного або дачнобудівного кооперативу, який внесено за рахунок Н. д. (ст. 36 ЦивК УРСР), вилучення майна, яке використовується для одержання Н. д. (ст. 106, 107 ЦивК УРСР). За Указом Президії Верховної Ради УРСР від 29.VIII 1962 передбачено безоплатне вилучення будинків, дач та ін. будівель, споруджених або придбаних за рахунок Н. д. тощо. Таке вилучення може бути здійснене лише в судовому порядку. Особи, винні в одержанні Н. д., не користуються щодо них захистом цивільних прав.

Д. В. Боброва.

НЕ́ТТО (італ. nétto, букв.— чистий) — вага товару без упаковки (тари). Вживаються також вирази Н.-прибуток і Н.-бюджет — чистий прибуток і чистий бюджет після вирахування витрат.

НЕТУШИ́Л Іван Вячеславович (2.V 1850, м. Простейов, тепер Пд.-Моравської обл. ЧССР — 21.II 1928, Харків) — рос. філолог та історик, чл.-кор. Петерб. АН (з 1910). Чех за національністю. Освіту здобув в ун-тах Оломоуця, Праги та Петербурга. З 1885 — професор Харків. ун-ту (1906—12 — проректор, 1912—19 — ректор). Вивчав переважно ранню історію Старод. Риму, зокрема проблеми походження магістратур, зовн. політику Риму до 4 ст. до н. е., генезис лат. мови. Події політ. життя розглядав у відриві від соціальної історії.

НЕУЙМІ́НА КОМЕ́ТИ — шість комет, що їх відкрив 1913—41 рад. астроном Г. М. Неуймін (1886—1946) на обсерваторії в Сімеїзі. До них належать *комети*: 1913 III — короткоперіодична сімейства Сатурна (період обертання 17,8 року); 1914 III з гіперболічною орбітою; 1916 II (5,4 року), 1929 III (10,9 року), 1936 IV (8,6 року) і 1941 VII (5,5 року) — короткоперіодичні сімейства Юпітера. Блиск усіх цих комет дуже невеликий. Комети 1914 III, 1936 IV і 1941 VII Неуймін відкрив одночасно з ін. астрономами, але незалежно від них.

НЕУНИ́ЛОВ Борис Олександрович [н. 20.IX (3.X) 1908, Данков,

А. Нето.

тепер Липец. обл.] — рад. грунтознавець, агрохімік і рисівник, чл.-кор. АН СРСР (з 1970), акад. ВАСГНІЛ (з 1966), Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1940. По закінченні Далекосхідного с.-г. ін-ту (1935) працював на Далекосхідній рисовій дослідній станції і в рисорадгоспі до 1963. В 1964—70 — на посаді голови Президії Далекосхідного філіалу Сибірського відділення АН СРСР, з 1970 — перший заст. голови Президії Далекосхідного наук. центру АН СРСР. В 1973—78 — зам. директора по науці Всесоюзного н.-д. ін-ту рису ВАСГНІЛ (Білозерне, Краснодар. кр.). З 1978 — на пенсії, наук. консультант. Праці присвячені наук. основам і агротех. заходам, спрямованим на підвищення родючості грунту на рисових полях. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

НЕУРЯДО́ВІ МІЖНАРО́ДНІ ОРГАНІ́ЗАЦІЇ (НМО) — об'єднання національних товариств (асоціацій), груп чи окремих громадян країн світу для досягнення спільних цілей та розвитку міжнародного співробітництва в різних галузях.

Виникли в 2-й пол. 19 ст. у зв'язку з інтенсифікацією міжнар. зв'язків. На 1980 налічувалося понад 2,5 тис. НМО. Розрізняють НМО універсальні (до них належать нац. т-ва, групи чи окремі громадяни усіх чи майже всіх країн світу), регіональні (охоплюють країни окремих географічних регіонів), субрегіональні (входять частини регіонів). Розрізняють також НМО *загальні* (входять представники всіх соціально-політ. систем, віросповідань тощо) і *однотипні* (за політ.-ідеологіч. ознаками). Серед НМО є громадсько-політ., профспілкові, жін., молодіжні, наук., культурно-освітні, філантропічні та ін. В основі діяльності НМО лежить, як правило, установчий акт (статут, декларація), де викладено осн. принципи і цілі, зафіксовано структуру, форми діяльності орг-ції. Найвищим органом НМО є, як правило, заг. збори членів. Між сесіями заг. зборів діє обраний ними виконавчий орган (к-т, рада, президія). Великі НМО мають постійні секретаріати, деякі — лише ген. секретаря. Фінансуються вони за рахунок внесків та різних субсидій. Деякі мають свої друковані органи. Багато НМО одержали т. з. *консультативний статус* при ООН або *ЮНЕСКО*, МОП та ін. Залучення їх до діяльності ООН через *Економічну і соціальну раду ООН* передбачено ст. 71 Статуту ООН. Існує К-т ООН по неурядових орг-ціях. НМО, що мають консультативний статус, об'єднує міжнар. орг-ція — Конференція неурядових орг-цій. Ряд НМО робить значний внесок у боротьбу за мир, розрядку і міжнар. співробітництво (*Всесвітня Рада Миру*, МДФЖ, ВФДМ, ВФП та ін.). Авторитетною орг-цією є *Міжпарламентський союз*. Деякі НМО стоять на реакційних позиціях (сіоністські, окремі релігійні та профспілкові).

Ю. М. Кочубей.

НЕУСТО́ЙКА — визначена законом або договором грошова сума, яку одна сторона повинна сплатити іншій стороні в разі невиконання або неналежного виконання нею зобов'язання. Різновидами Н. є пеня, штраф.

НЕУХИ́ЛЬНОГО ЗРОСТА́ННЯ ПРОДУКТИ́ВНОСТІ СУСПІ́ЛЬНОЇ ПРА́ЦІ ЗАКО́Н — специфічний екон. закон комуністичного способу виробництва, суть якого полягає в об'єктивній необхідності й можливості постійного скорочення суспільно необхідного *робочого часу* на виробництво одиниці продукції. В. І. Ленін вказував, що «продуктивність праці, це, кінець кінцем, найважливіше, найголовніше для перемоги нового суспільного ладу. Капіталізм створив продуктивність праці, небачену при кріпосництві. Капіталізм може бути остаточно переможений і буде остаточно переможений тим, що соціалізм створює нову, далеко вищу продуктивність праці» (Повне зібр. тв., т. 39, с. 20). Підвищення *продуктивної сили праці* властиве всім *суспільно-економічним формаціям*. Кожна з них накладає на цей процес свій відбиток, оскільки підвищення *продуктивності праці* залежить не тільки від рівня розвитку продуктивних сил, а й від панівного *способу виробництва*, характеру сусп. ладу. Так, підвищення продуктивності праці за *капіталізму* відбувається стихійно, в умовах анархії та циклічного розвитку виробн., що переривається *економічними кризами*. Нерівномірний розвиток капіталістичного виробн. зумовлює нестійке зростання продуктивності праці. Тому закон підвищення продуктивності праці в капіталістич. економіці має умовне, відносне, а не абсолютне значення. У капіталістичному суспільстві підвищення продуктивності праці підпорядковане інтересам одержання найбільшого прибутку капіталістами. Тому підвищення продуктивності праці не супроводиться відповідним зростанням добробуту трудящих, призводить до посилення *експлуатації*, зростання *безробіття*, погіршення умов продажу *робочої сили*. За соціалізму, де *засоби виробництва* і продукти праці належать усьому суспільству, продуктивність праці неухильно зростає і є гол. джерелом збільшення сусп. багатства і зростання *добробуту* кожної людини. Соціалізм докорінно змінює характер праці, роблячи її вільною, творчою, створює об'єктивні умови й можливості постійного, неухильного зростання продуктивності сусп. праці, народжує нове ставлення до праці, *соціалістичне змагання*. Планомірний розвиток народного господарства в умовах соціалізму дає змогу усунути непродуктивні затрати сусп. праці, забезпечити раціональне використання матеріально-речових і особистого факторів виробн., що сприяє неухильному зростанню продуктивності сусп. праці, а це, в свою чергу, визначає безперервне і швидке збільшення *сукупного суспільного продукту*, підвищення добробуту народу, всебічний розвиток усіх членів суспільства. В цьому й полягає соціально-екон. аспект даного закону. В соціалістичних країнах продуктивність праці зростає значно швидшими темпами, ніж у капіталістичних. В СРСР, зокрема, середньорічні темпи зростання продуктивності сусп. праці за 1951—79 більш як утричі вищі, ніж у США. Рівень продуктивності праці у пром-сті Рад. Союзу вищий, ніж у багатьох капіталістичних країнах Зх. Європи і значно наблизився до рівня США. На етапі *розвинутого соціалістичного суспільства* створюються ще більш сприятливі умови для діяння Н. з. п. с. п. з. Суспільство має могутній *потенціал економічний* та *потенціал науково-технічний*, що дає можливість планомірно прискорювати *науково-технічний прогрес*. Дальшому підвищенню продуктивності праці сприяє *соціалістична економічна інтеграція*, що поглиблює спеціалізацію і *кооперування виробництва*. Неухильне і більш швидке зростання продуктивності суспільної праці за соціалізму є гол. умовою успішного здійснення програми комуністичного будівництва, забезпечення перемоги соціалізму в *економічному змаганні двох світових систем*.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг, відділ 3; т. 23. Маркс К. Капітал, т. 1; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 36. Чергові завдання Радянської влади; т. 39. Великий почин; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Об улучшении планирования и усилении воздействия хозяйственного механизма на повышение эффективности производства и качества работы. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 12 июля 1979 г. М., 1979.

А. А. Чухно.

НЕФ (франц. nef, від лат. navis — корабель), нава — витягнуті у довжину приміщення в базилікальних (див. *Базиліка*) спорудах або хрестово-купольних храмах, відокремлені одне від одного хрещатими стовпами, колонадами або *аркадами*, на які спирається перекриття. Часто середній Н. ширший і вищий за бокові й має самостійне перекриття.

НЕФЕЛІ́Н (від грец. νεφέλη — хмара) — мінерал класу *силікатів*. $Na_3K[AlSiO_4]_4$. *Сингонія* гексагональна. Густ. 2,6. Твердість 6. Безбарвний або сірий з жовтуватим, буруватим, червонуватим відтінками. Блиск скляний. Н.— породоутворюючий мінерал *лужних гірських порід*. У Рад. Союзі великі родовища Н. є в РРФСР (на Кольському п-ові, Уралі, Алтаї, в Краснояр. кр.); на Україні є в межах приазовської частини *Українського щита*; за кордоном — у Гренландії, Норвегії, Швеції, ФРН, Кенії. Н. одержують і штучно. Використовують як *алюмінієву руду*, у виробн. *кераміки*, як сировину для одержання соди, *силікагелю*, *поташу*, цементу тощо.

НЕФЕЛІ́НОВИЙ СІЄНІ́Т — магматична яснокристалічна лужна гірська порода, що складається з *нефеліну*, лужних польових шпатів і кольорових мінералів (біотиту, лужних піроксенів, амфіболів). Як *акцесорні мінерали* Н. с.

містять апатит, циркон, сфен, магнетит, ільменіт і рідкісноземельні мінерали. З Н. с. пов'язані родовища нефеліну, апатиту, графіту, кріоліту, цирконію та ін. В СРСР Н. с. поширені на Кольському п-ові, Уралі, на Україні (у Приазов'ї).

НЕФЕЛІ́НОВИЙ ЦЕМЕ́НТ — цемент, одержуваний тонким помелом нефелінового шламу (відходу виробн. окису алюмінію з *нефелінів, сієнітів* та ін. гірських порід) і добавок (вапна, портландцементу, гіпсу), що регулюють строки тужавіння і тверднення; гідравлічна *в'яжуча речовина*. Характеризується малим тепловиділенням, стійкістю в хім. агресивному середовищі, *морозостійкістю*. Марки Н. ц. за міцністю на стиск 200, 300, 400 і 500. Найефективнішим є застосування Н. ц. при виготовленні буд. *силікатних виробів* автоклавного тверднення. Бетони на Н. ц. використовують у пром., гідротех. та цивільному будівництві.

НЕФЕРТІ́ТІ — єгипетська цариця (кін. 15 — поч. 14 ст. до н. е.), дружина *Аменхотепа IV*, можливо, його зведена сестра. Ймовірно, брала участь у проведенні реліг. реформ чоловіка. В 1912 в *Тель-ель-Амарні* (поблизу Каїра) знайдено скульптурні портрети Н., створені майстром Тутмесом (зберігаються в музеях Каїра, Берліна і Зх. Берліна). Іл. див. на окремому аркуші, т. 4, с. 96—97.

НЕФРИ́ДІЇ (від грец. νεφρός — нирка та ...ιδιον — зменшувальний суфікс) — органи виділення деяких безхребетних тварин. У плоских червів, коловерток, гастротрихів, немертин, деяких багатощетинкових червів тощо — найпримітивніші Н. (*протонефридії*). Н. більшості кільчастих червів представлені *метанефридіями*. Див. також *Видільна система*.

НЕФРИ́Т (від грец. νεφρός — нирка) — мінерал класу *силікатів*, прихованокристалічна відміна *актиноліту*. Колір білий, сірий, зелений з різними відтінками. Великі родовища Н. є в СРСР (на Уралі, в Забайкаллі, Саянах); за рубежем — у Китаї, Новій Зеландії, Полінезії. Використовують як *виробне каміння*.

НЕФРИ́Т, гломерулонефрит [від грец. νεφριτις (νόσος) — ниркова хвороба і лат. glomerulus — клубочок] — двостороннє запальне захворювання нирок з переважним ураженням клубочків. Найчастіше до виникнення Н. призводять гострі інфекційні захворювання (*ангіна*, запалення легень, гострі запальні захворювання верхніх дихальних шляхів, деякі вірусні хвороби). Сприяють виникненню Н. охолодження тіла, перевтома, зловживання алкоголем. Н.— захворювання імунної природи (див. *Імунопатологія*). За механізмом розвитку розрізняють імунокомплексний та автоімунний Н. При першому комплекси *антиген — антитіло* формуються поза ниркою і виявляють свій деструктивний вплив, осідаючи на мембрани клубочків. Автоімунний Н. зумовлений наявністю в організмі антитіл (автоантитіл) проти структурних елементів клубочків, імунні комплекси формуються безпосередньо в них. За перебігом захворювання Н. поділяють на гострий, підгострий злоякісний, швидко прогресуючий та хронічний. Гострий Н. частіше виникає в холодну пору року, і початок його характеризується переважно *набряком* тіла, підвищенням кров'яного тиску, зменшенням кількості виділюваної сечі, наявністю в ній білка, *еритроцитів* (іноді при великій домішці крові сеча набирає кольору м'ясних помиїв). Крім сечового синдрому, гострий Н. може проявлятися *нефротичним синдромом*. Підгострий злоякісний та швидко прогресуючий Н. трапляються рідко, прогноз при них несприятливий. Хронічний Н. може бути наслідком гострого або виникає як первинно-хронічне захворювання; характеризується сечовим або нефротичним синдромом, в процесі прогресування виникають підвищення кров'яного тиску, *ниркова недостатність*. Лікування: дієта, медикаментозне — сечогінні засоби, препарати для зниження кров'яного тиску; ліки, що впливають на імунну реактивність організму; при хронічному Н.— курортне, при нирковій недостатності (залежно від її ступеня) — малобілкова дієта, заходи для зниження кров'яного тиску, поліпшення водно-сольового та азотного обміну, застосування апарата *нирка штучна*, а також *трансплантація* нирки. *Л. А. Пиріг.*

НЕФРОЛІТІА́З (від грец. νεφρός — нирка і λίθος — камінь) — те саме, що й *нирковокам'яна хвороба*.

НЕФРОЛО́ГІЯ (від грец. νεφρός — нирка і λόγος — слово, вчення) — розділ медицини, що вивчає хвороби нирок, а також розробляє методи профілактики та лікування їх. В самостійний розділ Н. виділилась у 50—60-х рр. 20 ст. (1-й Міжнар. конгрес нефрологів — 1960). Цьому сприяли досягнення у вивченні ультраструктури нирки, експериментальні дослідження функції *нефрона*, успіхи експериментальної та клінічної *імунології*. Основи Н. заклав англ. лікар Р. Брайт, який вперше (1827) описав клінічну суть гломерулонефриту (див. *Нефрит*). Великий внесок у розвиток Н. зробили нім. вчений Ф. Фольгард, амер.— Т. Аддіс, англ.— Д. Блек, франц. — Ж. Амбюрже, нім.— Г. Сарре; вітчизняні — О. М. Шумлянський (1782 довів наявність на початку ниркового канальця порожнини, утвореної капсулою), В. К. Ліндеман (1900 за допомогою нефротоксичної сироватки вперше викликав нефротоксичний нефрит у кролів), Ф. Г. Яновський і його учень О. Ф. Каковський (представники київ. терапевтичної школи) та ін.; з сучас. вчених — Є. М. Тареєв, Г. П. Шульцев, М. Я. Ратнер, А. П. Пелещук (представник київ. школи нефрологів) та ін. Значними досягненнями Н. останніх двох десятиріч є з'ясування природи деяких хвороб нирок, впровадження імунотропних методів лікування, *трансплантації* нирки, виявлення спадкових і природжених захворювань, застосування апарата *нирка штучна*. Все це стало можливим завдяки прогресові біохімії, імунології, генетики, фармакології. Формування нефрологічної служби в країні почалося у 1965 (були відкриті перші спеціалізовані нефрологічні відділення). На 1980 в УРСР такі відділення є майже в усіх областях республіки та ряді міст. У 1969 в СРСР засновано Всесоюзне наук. т-во нефрологів. На базі *Захворювань нирок і сечовивідних шляхів* (*урології*) *київського науково-дослідного інституту* відкрито Республіканський нефрологічний центр (1979). Підготовка лікарів-нефрологів здійснюється на базі цього ж інституту та Центрального інституту вдосконалення лікарів (Москва).

Літ.: Рябов С. И., Наточин Ю. В., Бондаренко Б. Б. Диагностика болезней почек. Л., 1979; Пиріг Л. А., Мельман Н. Я. Хвороби нирок. К., 1980. *Л. А. Пиріг.*

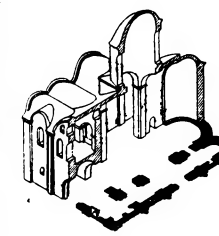

Неф.

НЕФРО́Н (від грец. νεφρός — нирка) — основний структурний і функціональний елемент *нирок* хребетних тварин і людини. До складу Н. входить *мальпігієве тільце* (відсутнє у деяких риб), де відбувається осн. процес *сечоутворення*.

НЕФРОСКЛЕРО́З (від грец. νεφρός — нирка і σκλήρωσις — ущільнення) — ущільнення та зморщування нирок внаслідок розростання сполучної тканини. Спостерігається в кінцевій стадії *гіпертонічної хвороби*, при *пієлонефриті*, туберкульозі нирок, дифузному гломерулонефриті, *нирковокам'яній хворобі* та ін. При Н. уражаються дрібні ниркові артерії (артеріоли); вони склерозуються й руйнуються, внаслідок чого гине нирковий епітелій. Лікування: безсольова дієта, медикаментозне (засоби, що знижують артеріальний тиск), іноді хірургічне.

НЕФРОТИ́ЧНИЙ СИНДРО́М — комплекс характерних для уражень нирок симптомів: *набряк* тіла (не обов'язковий симптом), виділення білка з сечею (більше 3,5 г за добу), зменшення вмісту білка (насамперед за рахунок *альбумінів*) та збільшення вмісту *холестерину* в сироватці крові. Н. с. може бути виявом первинних (гломерулонефриту — див. *Нефрит*, амілоїдозу нирок, нефропатії вагітних, колагенових нефропатій — див. *Колагенові хвороби*) та вторинних (при цукровому *діабеті*, хворобах крові, злоякісних пухлинах, *сифілісі* та ін.) захворювань нирок. Вважають, що в основі його лежить зумовлене порушенням імунної реактивності організму ураження стінок капілярів клубочків, значна втрата білка і зменшення його вмісту в сироватці крові, що призводить до зменшення *онкотичного тиску* плазми крові, внаслідок чого рідина з крові переходить в тканини — виникає набряк. Лікування Н. с. залежить від його причини. Застосовують також сечогінні засоби та препарати, що поліпшують білковий обмін. *Л. А. Пиріг.*

НЕФРОТО́М (від грец. νεφρός — нирка і τομή — відрізок) — зачаток органів виділення у зародків хордових тварин і людини. Кожний

Нечуйвітер волохатенький:
1 — загальний вигляд рослини; *2* — квітка; *3* — плід.

І. І. Нехода.

Д. Нечай.
Фрагмент малюнка худ. О. Г. Данченка.

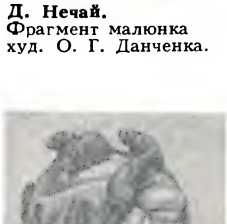

Нецке.

Г. В. Нечипоренко.
Серпень. 1972.

Н.— парний метамерний (див. *Метамерія*) утвір, розташований між спинним сегментом (*сомітом*) і несегментованою черевною частиною *мезодерми*. З Н. розвиваються *нирки*, їхні протоки й сім'явивідний канал.

НЕФТЕКА́МСЬК — місто респ. підпорядкування, центр Краснокамського р-ну Башк. АРСР. Розташований за 8 км від р. Ками. Залізнична станція. 72 тис. ж. (1980). Видобування нафти. Комбінат штучних шкір, бавовнопрядильна фабрика.
Кармановська ДРЕС. Підприємства харч., лісової та лісохім. пром-сті. Нафт. технікум. Н. виник 1957, місто — з 1963.

НЕФТЕЮГА́НСЬК — місто окружного підпорядкування Ханти-Манс. авт. округу Тюмен. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на березі Юганської Обі (прот. Обі), за 50 км від м. Сургута. 51 тис. ж. (1980). Один з центрів нафтодобувної пром-сті (Усть-Балицьке та ін. родовища). Утворений 1967.

НЕФУ́Д ВЕЛИ́КИЙ — кам'янисто-піщана пустеля на Пн. Аравійського півострова, в Саудівській Аравії. Довж. 500 км, шир. до 300 км. Поверхня — плато з масивами рухомих пісків червонуватого кольору, над яким підносяться окремі *останці*, складені гол. чин. із пісковиків. Клімат різко континентальний, сухий. Опадів — до 100 мм на рік. Характерні сухі русла (*ваді*). Рослинність пустельна.

НЕФУ́Д МАЛИ́Й, Дехна — піщана пустеля на Сх. Аравійського п-ова, в Саудівській Аравії. Простягається на 1200 км вузькою (від 20 до 70 км) смугою від *Нефуда Великого* до пустелі *Руб-ель-Халі*. Переважають масиви рухомих пісків. Клімат дуже жаркий, сухий. Рослинність пустельна. На Сх.— зарості білого саксаулу.

НЕХО́ДА Іван Іванович [11 (24). VI 1910, с. Олексіївка, тепер Краснокутського р-ну Харків. обл.— 17.X 1963, Київ] — укр. рад. поет. Член КПРС з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Харків. ін-т нар. освіти (1932) та ін-т кінематографії в Москві (1940). В 1945—57 — гол. редактор вид-ва «Молодь», 1957 — 63 — голова Кримської організації СПУ. Друкувати вірші почав 1925. Автор збірок поезій «Червона Армія» (1931), «Я іду в бій» (1942), «Дума про дружбу» (1954), «Хто сіє вітер» (1959) та ін., поеми «Повість про моїх друзів» (1952), книг для дітей. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, ін. орденами, медалями.
Тв.: Вибране. К., 1980; Рос. перекл.— Чудесный Сад. К., 1962; О времени и о себе. М., 1963.

НЕ́ЦКЕ — твір мініатюрної декоративно-ужиткової пластики з дерева, слонової кістки, металу. Був поширений в Японії (кін. 17—19 ст.). За допомогою Н. до пояса прикріплювались люлька, кисет тощо. Мала вигляд фігурок, плоских дисків з рельєфною металевою вставкою.

НЕЧА́ЄВ Олександр Петрович [24.X (5.XI) 1870 — 6.IX 1948] — рос. рад. психолог, один із засновників вітчизняної *експериментальної психології* і *експериментальної педагогіки*. Закінчив Петерб. ун-т. Розробляв гол. чин. проблеми індивідуальних особливостей людини й питання *педагогічної психології*. Організатор ряду психологічних лабораторій, зокрема першої в Росії лабораторії експериментальної педагогіки (1901), ініціатор скликання Всеросійських з'їздів з пед. психології (1906 і 1909) та експериментальної педагогіки (1910, 1913 і 1916). За рад. часу працював у наук. установах і вузах Москви й Семипалатинська. На 2-му психоневрологічному з'їзді (січень 1924), не зрозумівши завдань перебудови психології на основі марксизму, Н. намагався утвердити принципи *емпіризму*. Позицію Н. було піддано критиці.

НЕЧА́ЄВ Сергій Геннадійович [20.IX (2.X) 1847, с. Іваново, тепер м. Іваново — 21.XI (3.XII) 1882, Петербург] — рос. революціонер; дотримувався змовницької тактики. Син маляра. В 1868—69 був вільним слухачем Петерб. ун-ту, брав участь у студентському русі. В березні 1869 виїхав до Швейцарії, де зблизився з М. О. *Бакуніним* і М. П. *Огарьовим*. Восени, повернувшись у Москву, створив таємне революц.-змовницьке товариство «*Народна розправа*». В грудні в зв'язку з арештами втік до Швейцарії. В основу написаного Н. «Катехізиса революціонера» покладено єзуїтський лозунг «мета виправдовує засоби»; керувався ним у своїй революц. діяльності. Програму Н., викладену у виданому ним за кордоном журн. «Народна розправа», К. Маркс і Ф. Енгельс назвали взірцем «*казарменого комунізму*» (див. Твори, т. 18, с. 397). В 1872 заарештований швейцарською поліцією і виданий царському урядові. У 1873 засуджений до 20 років каторги. Помер у Петропавловській фортеці.

НЕЧА́ЄВЦІ — учасники таємного революційно-змовницького товариства, створеного 1869 в Москві С. Г. *Нечаєвим*. Див. «*Народна розправа*».

НЕЧА́Й Данило [р. н. невід.— п. 20.II (2.III) 1651] — герой *визвольної війни українського народу 1648—54*, сподвижник Б. Хмельницького. Після *Корсунської битви 1648* брав участь в організації нар. повстань проти польс.-шляхет. гніту на Правобережній Україні. Був першим полковником *Брацлавського полку*. Козаки полку на чолі з Н. брали участь у *Пилявецькій битві 1648* та визвольному поході на зх.-укр. землі 1648, у *Збаразькій облозі 1649* та *Зборівській битві 1649*. Будучи противником компромісного *Зборівського договору 1649*, Н. в кін. 1649 — на поч. 1650 очолив нар. повстання на Брацлавщині, Волині та Поділлі. Восени 1650 під час походу сел.-козац. війська проти союзника *Речі Посполитої* молд. господаря В. *Лупу* передові укр. полки під командуванням Н. оволоділи Яссами. Після повернення з Молдавії козаки Брацлавського полку на чолі з Н. охороняли зх. кордон визволеної території. Вночі проти 20.II (2.III) 1651 польс.-шляхет. військо напало на містечкс Красне. Н. загинув у бою. Про Н. укр. народ склав пісні («Ой, з-за гори високої» та ін.). Між тепер. селами Красним і Черемошним, де, за переказами, похований Н., йому встановлено пам'ятник.
Літ.: Історія Української РСР, т. 2. К., 1979; Полухін Л. М. Кривоніс, Д. Нечай, І. Богун — народні герої визвольної війни 1648—1654 рр. К., 1954; Лола О. П. Данило Нечай. К., 1956. *М. М. Кравець.*

НЕЧИПОРЕ́НКО Генріх Вікторович (н. 6.VII 1935, Київ) — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1977). В 1960 закінчив Київ. художній ін-т, де навчався в С. *Григор'єва*. Твори: «Перша борозна» (1960), «Поет» (1964), триптих «Народжена перемагати» (1965—80), «На рубежі» (1970), «Серпень» (1972), «Святковий вечір» (1976), «Початок шляху» (1977), «Зорепад» (1979).

НЕ́ЧКІНА Милиця Василівна [н. 12 (25).II 1901, м. Ніжин, тепер Чернігів. обл.] — рос. рад. історик, акад. АН СРСР (з 1958), дійсний член АПН РРФСР (з 1947; з 1966 — АПН СРСР). В 1921 закінчила істор.-філологічний ф-т Казанського ун-ту. З 1924 — на викладацькій роботі у вузах Москви. З 1935 працює також в Ін-ті історії АН СРСР. Розробляє питання історії рос. революц. руху і громад. думки 19 ст., історіографії і методології історії, заг. концепцію рос. істор. процесу. Н.— один з авторів колективних праць «Історія пролетаріату СРСР» (1930—35), «Історія Москви» (т. 3, 1954), автор ряду розділів і редактор перших рад. підручників для вищої і серед. шкіл, ряду розділів «Нарисів історії історичної науки в СРСР» (т. 2—4, 1960—66). Н. належить ряд праць з історії руху *декабристів*. Нагороджена 3 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1948. Портрет с. 346.

НЕЧУЙВІ́ТЕР (Hieracium) — рід рослин родини *складноцвітих*. Багаторічні опушені трави. Листки цілокраї або глибокозубчасті, обернено-яйцевидно-ланцетні, тупуваті, до основи звужені в черешок, зверху зелені, зісподу сірувато-повстисті. Квітки двостатеві, язичкові, гол. чин. жовті, в суцвіттях — кошиках, одиночних або зібраних у загальне суцвіття. Плід — сім'янка. Багатьом видам Н. властиве розмноження шляхом *апоміксису*. Бл. 1000 видів, поширених у холодній і помірній зонах Пн. півкулі і Пд. Америці. В СРСР— бл. 700 (за ін. джерелами, понад 780) видів, з них в УРСР — 154. Найпоширеніший Н. волохатенький (H. pilosella), що росте на галявинах, вирубах, вздовж доріг. Деякі види вирощують як декоративні. Іл. с. 343.

НЕЧУЙ-ЛЕВИ́ЦЬКИЙ Іван Семенович [справж. прізв. — Левицький; 13 (25).XI 1838, містечко Стеблів, тепер смт Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл.— 15.IV 1918, Київ] — укр. письменник демократичного напряму. Н. в сім'ї священика. Закінчив Київ. духовну академію (1865). Викладав

у Полтав. духовній семінарії (1865—66), в гімназіях Каліша, Сєдлеця (1866—73), Кишинева (1873—85). Після відставки (1885) оселився в Києві. Літ.-естетичні погляди, реалістичний метод Н.-Л. формувалися під впливом творів Т. Шевченка, Марка Вовчка і передової рос. (М. Гоголь, І. Тургенев, М. Салтиков-Щедрін) та зарубіж. (Ч. Діккенс, Е. Золя) л-ри. У 1868 виступив з повістю «Дві московки» — про царську солдатчину, тяжку долю жінки. У повісті «Микола Джеря» (1878) на широкому тлі кріпосницької і пореформеної дійсності подано образ селянина-бунтаря. В ній, як і в повісті «Бурлачка» (1880), Н.-Л. відтворив глибокі соціальні суперечності між поміщиками й селянами, процеси первісного капіталістич. нагромадження, початкову стадію пролетаризації селянства. У фантазії «Бідний думкою багатіє» (1875) перед читачем постають картини вільного майбутнього. Як і рос. письменники-шестидесятники, Н.-Л. зображував народ без будь-яких прикрас. Безпросвітна темрява, забобонність, приватновласницька психологія селян за капіталізму знайшли відображення в соціально-побутовій повісті «Кайдашева сім'я» (1879) та оповіданнях «Баба Параска і баба Палажка» (1887). В сатиричних повістях і оповіданнях «Старосвітські батюшки та матушки» (1885), «Афонський пройдисвіт» (1890), «Поміж ворогами» (1893) Н.-Л. дошкульно висміював релігію, церкву, паразитичне життя і побут духівництва, а в пізніших творах «Старі гультяї», «Телеграма до Грицька Бинди» (1911), «Сільська старшина бенкетує» (1912) — сільських багатіїв та начальство. Зображенню життя і прагнень інтелігенції різних ідейних напрямів присвячено романи і повісті «Хмари» (1874), «Над Чорним морем» (1890), «Неоднаковими стежками» (опубл. 1910), «На гастролях в Микитянах» (опубліковано 1911). В цих творах, а також у деяких публіцистичних статтях («Сьогочасне літературне прямування», 1878—84, та ін.) виявились ідейна суперечливість, елементи бурж. об'єктивізму і нац. обмеженості. З ліберально-бурж. позицій Н.-Л. висвітлював істор. минуле України: казка «Запорожці» (1873), повість «Гетьман Іван Виговський» (1899), роман «Князь Єремія Вишневецький» (1897, опубл. 1932). Проте і в цих творах Н.-Л. поставив проблему ролі нар. мас в історії, високо підніс героїв визвольної боротьби укр. народу — С. Наливайка, Б. Хмельницького, М. Кривоноса, І. Сірка та ін. Н.-Л. написав ряд наук.-популярних істор. праць: «Унія і Петро Могила...» (1875), «Український гетьман Богдан Хмельницький» (1878), «Історія Русі» (1879) та ін. Істор. темам присвятив драми «Маруся Богуславка» (1875, за мотивами нар. дум), і «В диму та в полум'ї» (1910). В комедіях «На Кожум'яках» (1875) і «Голодному й опеньки — м'ясо» (1887) Н.-Л. висміяв міщанство. Перероблена М. Старицьким комедія «На Кожум'яках» (нова назва — «За двома зайцями») здобула широку популярність на сцені укр. театру. В період революції 1905—07 Н.-Л. виражав демократичні настрої, співчував учасникам революції, які стали жертвами реакції. Як літ. критик захищав принципи реалізму й народності, боровся проти декадентства («Без пуття», 1900). У лінгвістичних працях («Сьогочасна часописна мова на Україні», 1907; «Криве дзеркало української мови», 1912; «Граматика української мови», ч. 1—2, 1914) обстоював чистоту укр. літ. мови, дбав про її близькість до нар. джерел. Написав ряд праць з етнографії й фольклористики. Перекладав укр. мовою твори М. Салтикова-Щедріна. Н.-Л. утвердив в укр. л-рі жанр соціальної повісті й роману, розширив її ідейно-тематичні обрії, стояв біля джерел робітн. теми. Визначний письменник-реаліст, він збагатив укр. літ. мову лексикою, взятою з живої нар. мови. Творчість Н.-Л. підготувала грунт для появи соціальних романів Панаса Мирного та дальшого розвитку прозових жанрів у творчості І. Франка, М. Коцюбинського, Н. Кобринської, Б. Грінченка та ін. укр. реалістів. У Стеблеві — *Нечуя-Левицького І. С. музей,* 1968 там же відкрито пам'ятник письменникові. Деякі твори Н.-Л. екранізовано: «Микола Джеря» (1927), «Бурлачка» (під назвою «Василина», 1928). Іл. див. на окремому аркуші між с. 432—433.

Тв.: Твори, т. 1—4. К., 1956; Зібрання творів, т. 1—10. К., 1965—68; Твори. т. 1—2. К., 1977; Рос. пер. кл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1956.

Літ.: Франко І. «Микола Джеря», повість Івана Нечуя. В кн.: Франко І. Твори, т. 17. К., 1955; Бернштейн М. Д. До характеристики світогляду раннього І. Нечуя-Левицького. «Радянське літературознавство», 1966, № 9; Білецький О. І. Іван Семенович Левицький (Нечуй). В кн.: Білецький О. І. Зібрання праць, т. 2. К., 1965; Власенко В. О. Художня майстерність І. С. Нечуя-Левицького. К., 1969; Крутікова Н. Є. Творчість І. С. Нечуя-Левицького. К., 1961; Тараненко М. П. Боротьба І. Нечуя-Левицького проти декадентства. «Радянське літературознавство», 1965, № 10; Шавловський І. І. Вивчення творчості І. С. Нечуя-Левицького в школі. К., 1969.

М. П. Тараненко.

НЕЧУЯ-ЛЕВИ́ЦЬКОГО І. С. МУЗЕЙ у Стеблеві — літературно-меморіальний будинок-музей. Відкритий 1968 (1960—67 працював на громад. засадах) у будинку, де народився і жив у різні роки письменник. У кабінеті експонуються особисті речі Н.-Л., письмове приладдя, альбом з фотографіями рідних і знайомих, книжки з автографами Н.-Л., твори письменника мовами народів СРСР та ін. В літ. експозиції — копії листування з І. Франком, М. Коцюбинським, Панасом Мирним, В. Короленком. У художній експозиції — твори І. Труша, Ф. Красицького, А. Базилевича, В. Полтавця та ін. укр. художників. На тер. музею встановлено пам'ятник І. Нечую-Левицькому.

Літ.: Хаврусь С. Л. Стеблівський будинок-музей І. С. Нечуя-Левицького. Путівник. Дніпропетровськ, 1971; Будинок-музей І. С. Нечуя-Левицького. (Буклет). К., 1980.

С. Л. Хаврусь.

НЕША́ВСЬКІ СТАТУ́ТИ 1454, Нешавські привілеї — привілеї, які дістала польс. шляхта від короля *Казимира IV* під м. Нешавою під час війни Польщі проти *Тевтонського ордену* за підтримку в боротьбі короля з магнатами. Н. с. закріпили політ. панування шляхти, надаючи їй законодавчі права: видання законів, вирішення питань війни і миру.

Шляхта звільнялася від суду королівських чиновників (за винятком особливих випадків). Н. с. скасовували також виключне право *магнатів* обіймати вищі держ. посади і частково обмежували права міст.

НЕЩАДИ́МЕНКО Рита (Харитина) Петрівна [1 (13).IV 1890, с. Сердегівка, тепер Шполянського р-ну Черкас. обл.— 25.IV 1926, Київ] — укр. рад. актриса. В 1914—15 навчалася в театр. студії Ф. Комісаржевського в Москві. В 1918 вступила до «*Молодого театру*», працювала й у *Першому театрі Української Радянської Республіки* імені Шевченка (1919—20 і 1921—22), в «*Кийдрамте*» (1920—21) й у «*Березолі*» (1922—26). Ролі: Перше слово поета («Гайдамаки» за Шевченком), Таня («Ziля Королевич» Васильченка), Люцілла («Адвокат Мартіан» Лесі Українки), Мотренька («Комуна в степах» М. Куліша), Едрітта («Горе брехунові» Ф. Грільпарцера), Дагні («Північні велетні» Ібсена), Ізабелла («Жакерія» за Меріме) та ін. Портрет с. 346.

В. В. Гаккебуш.

НЕЩЕРЕ́ТІВСЬКІ КУРГА́НИ — кургани на лівому березі р. Білої біля с. Нещеретового Білокуракинського р-ну Ворошиловгр. обл. В 1928—29 розкопано 9 курганів з різночасними похованнями. Більшість з них належала до *бронзового віку*. В двох курганах виявлено поховання 10—13 ст. У двох похованнях пізньосарматського часу (2—3 ст.) знайдено кістяки людей з деформованими черепами, а також глиняний посуд, уламки залізного меча і срібні застібки.

НЕЯ́ВНІ ФУ́НКЦІЇ — *функції,* задані одним або кількома співвідношеннями, не розв'язаними відносно залежних змінних. Напр., співвідношення $x^2 + y^2 = 1$ задає Н. ф. $y = y(x)$, співвідношення $x = \rho \cos \varphi \sin \theta$, $y = \rho \sin \varphi \times \sin \theta$, $z = \rho \cos \theta$ задають Н. ф. $\rho = \rho(x, y, z)$, $\varphi = \varphi(x, y, z)$, $\theta = \theta(x, y, z)$. Н. ф. є одним з аналітичних способів задання функції. В найпростіших випадках Н. ф. можна виразити через *елементарні функції*. Так, у першому з наведених вище прикладів маємо $y = \pm \sqrt{1 - x^2}$, а в другому випадку

$$\rho = \pm \sqrt{x^2 + y^2 + z^2},$$

$$\varphi = \operatorname{Arctg} \frac{y}{x},$$

$$\theta = \operatorname{Arccos}\left(\pm \frac{z}{\sqrt{x^2 + y^2 + z^2}}\right).$$

Взагалі ж таких функцій знайти не вдається. Існують співвідношення між змінними, які не задають ніякої Н. ф.; напр., співвідношення $a^{xy} = 0$ $(a \neq 0)$ не задовольняється ніякою парою дійсних чи комплексних чисел.

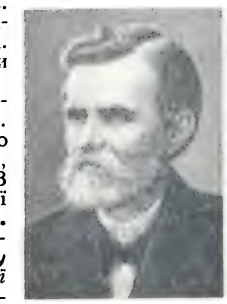

І. С. Нечуй-Левицький.

Пам'ятник І. С. Нечую-Левицькому в Стеблеві. Скульптор Г. Н. Кальченко, архітектор А. Ф. Ігнащенко. 1968.

Нечуя-Левицького І. С. музей. Меморіальна кімната.

М. В. Нечкіна.

Р. П. Нещадименко.

О. Ф. Нємець.

В. С. Нємчинов.

НЕЯ́СИТЬ — рід птахів ряду совоподібних. Те саме, що й *сіра сова*.

«НЕ́ВСКАЯ ЗВЕЗДА́» — легальна більшовицька газета. Видавалася в Петербурзі з 26.II (10.III) по 5 (18).X 1912; всього вийшло 27 номерів. Після 22.IV (5.V) виходила замість закритої «Звезды». Роботою газети керував із-за кордону В. І. Ленін; у «Н. з.» було опубліковано 20 його статей. Часто зазнавала репресій. З 27 номерів «Н. з.» 9 було конфісковано, на 2 накладено штраф. Закрита царським урядом 11 (24).X 1912.

НЕ́ГІН Євген Аркадійович (н. 16.I 1921, м. Бор Горьк. обл.) — рос. рад. вчений у галузі механіки, акад. АН СРСР (з 1979), Герой Соціалістичної Праці (1956). Член КПРС з 1943. Закінчив (1944) Військово-повітряну інженерну академію ім. М. Є. Жуковського. З 1949 — на н.-д., конструкторській та керівній роботі. Осн. праці стосуються газодинаміки. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1951, 1953; Ленінська премія, 1959.

НЕ́МЕЦЬ Олег Федорович (н. 13. II 1922, Київ) — укр. рад. фізик, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1951. Закінчив Київ. політех. ін-т (1947). У 1949—70 працював в Ін-ті фізики АН УРСР, з 1970 — в Ін-ті ядерних досліджень (з 1974 — директор). Наук. праці з ядерної фізики. Разом зі співробітниками експериментально обгрунтував оптичну модель для дейтронів і α-частинок, встановив зв'язок між механізмом ядерних реакцій та ймовірністю збудження ядерних рівнів різної природи. Виявив значну відмінність ймовірностей розщеплення дейтронів на близьких за масами ядрах (явище Нємця) і показав, що поверхня магічних ядер менш дифузна, ніж звичайних. Перший розпочав вимірювання *g*-факторів ядерних рівнів методом спотвореної кутової кореляції безпосередньо під пучком циклотрона, а також експериментально визначив усі спін-тензори поляризації дейтронів при пружному розсіянні. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

НЕ́МЧИНОВ Василь Сергійович [2 (14).I 1894, с. Грабово, тепер Пензенського р-ну Пенз. обл.— 5.XI 1964, Москва] — рад. економіст і статистик, акад. АН СРСР (з 1946), акад. АН БРСР (з 1940), дійсний член ВАСГНІЛ (з 1948). Член КПРС з 1940. Закінчив екон. відділення Моск. комерц. ін-ту (1917). В 1917—26 — на керівній роботі в держ. статистичних органах. З 1928 — на наук.-пед. роботі, 1940—48 — директор Моск. с.-г. академії ім. К. А. Тімірязєва. В 1949—63 — голова Ради по вивченню продуктивних сил АН СРСР. У 1958 організував першу в СРСР лабораторію економіко-матем. досліджень, на базі якої 1963 створено Центр. економіко-матем. ін-т (ЦЕМІ) АН СРСР. Осн. праці — з питань теорії і практики статистики, проблем розвитку продуктивних сил і структури суспвиробн., з питань розробки моделей планового г-ва та ін. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946. Ленінська премія, 1965 (посмертно).

«НИ́ВА» — укр. літературно-науковий журнал. Виходив 1865 у Львові тричі на місяць під ред. К. Горбаля. Мав поміркований, «народовський» напрям. Тут друкувалися твори Т. Шевченка, Марка Вовчка, Ю. Федьковича, М. Старицького, О. Стороженка, поезії О. Пушкіна, М. Лермонтова, байки І. Крилова в перекладі М. Старицького, твори А. Міцкевича в перекладі О. Навроцького, «Гамлет» У. Шекспіра в перекладі П. Свенціцького тощо. «Н.» публікувала фольклорні розвідки (цикл «Буковинські пісні з голосами»), висвітлювала театр. життя, подавала інформацію про літ. життя на Україні та в ін. слов'ян. народів. Вийшло 20 номерів.

«НИ́ВА» — рос. ілюстрований щотижневий журнал. Виходив 1870—1918 у Петербурзі. У 1891—96 видавався «Сборник „Нивы"», 1894—1916 — «Ежемесячные литературные приложения», що містили белетристику, наук.-популярні і критичні статті. Передплатники «Н.» одержали як безплатний додаток зібрання творів багатьох рос. й зарубіж. письменників: О. Грибоєдова, О. Кольцова, І. Тургенєва, І. Гончарова, М. Гоголя, А. Чехова, Л. Толстого, І. Буніна, О. Блока, Г. Гейне, Мольєра, М. Метерлінка та ін. Одночасно в додатку виходили тенденційно-монархічні романи тощо. У висвітленні суспіліт. життя журнал стояв на ліберально-бурж. позиціях.

В. В. Яременко.

«НИ́ВА» — укр. літературно-художній альманах. Вийшов в Одесі 1885. В ньому опубліковано повість І. Нечуя-Левицького «Чортяча спокуса», оперета М. Старицького «Утоплена» (драм. переробка за М. Гоголем), уривок з Гомерової «Одіссеї» у перекладі П. Ніщинського, фольклорно-етногр. матеріали, зібрані на Одещині. В альманасі надруковано також вірші й оповідання Дніпрової Чайки, Б. Грінченка, А. Бобенка. В часи царських заборон і переслідувань укр. видань «Н.» відіграла позитивну роль у згуртуванні сил укр. літератури.

НИЖАНКІ́ВСЬКИЙ Амвросій Юліанович (8.IV 1873, Коломия, тепер Івано-Фр. обл.— 7.II 1943, там же) — укр. актор. В 1892—1914, 1923—24 працював в укр. *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові, в укр. мандрівних трупах Ю. Косиненка (1896), В. *Коссака*, в *Театрі імені І. Тобілевича* (1929—32) та ін. Ролі: Потап («Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» Старицького), Нечипір, Сотник («Пошились у дурні», «Вій» Кропивницького), Омелько, Зеленський («Безталанна», «Хазяїн» Карпенка-Карого), Городничий («Ревізор» Гоголя), Актор, Тетерев («На дні», «Міщани» Горького), Де Сантос («Уріель Акоста» Гуцкова). Працював у театрах також балетмейстером.

П. К. Медведик.

НИЖАНКІ́ВСЬКИЙ Андрій (бл. 1590, Галичина — 1655, Краків) — органіст, українець за походженням. Учень Дж. *Фрескобальді*. Був органістом у соборі св. Петра в Римі, потім — у домініканському костьолі в Кракові.

І. М. Лисенко.

НИЖАНКІ́ВСЬКИЙ Нестор Остапович (31.VIII 1893, Бережани, тепер місто Терноп. обл.— 12.IV 1940, Лодзь, тепер у ПНР) — укр. композитор і муз. діяч. Син О. Й. *Нижанківського*. Вивчав фортепіано та композицію у Львові й Відні. В 1926 закінчив Школу вищої майстерності у В. *Новака* в Празькій консерваторії. З 1929 викладав муз.-теор. дисципліни у Вищому муз. ін-ті ім. М. Лисенка у Львові. Виступав як піаніст, акомпаніатор і муз. критик. Автор музики до комедії «Кирка з Льолею» Ю. Косача (1938), хорів («Піскар», 1912; «Наймит» 1933; «Був май», «Галочка»), маршу «За мир» (слова В. Сосюри), романсів на тексти І. Франка, І. Манжури, У. Кравченко, О. Олеся; естрадних пісень; фп. творів («Імпровізація на українську тему», 1923; «Маленька сюїта», 1929; «Коломийка», «Інтермеццо»); обробок нар. пісень.

Літ.: Булка Ю. Нестор Нижанківський. К., 1972. *П. К. Медведик.*

НИЖАНКІ́ВСЬКИЙ Остап Йосипович (24.I 1863, м. Стрий, тепер Львівської області — 22.V 1919, там же) — український композитор, хоровий диригент, муз.-громадський діяч. У 1887 закінчив Львів. духовну семінарію. В 1896 склав іспит у Празькій консерваторії на шкільного вчителя співів. У 1885 засн. муз. вид-во «Бібліотека музикальна», яке видавало твори укр. композиторів, зокрема вперше в Галичині — хори М. Лисенка. Був організатором виїзних студентських концертів «Артистичні мандрівки» (1889, 1892), в яких виступав як диригент. У 1892 створив у Бережанах філію Львів. «*Бояна*». В 1894—95 — учитель співу в гімназії у Львові, 1895—96 — гол. диригент Львів. «Бояна», редактор багатьох його видань. Автор хорів («Гуляли», «З окрушків» — на слова Ю. Федьковича, «В'язанка слов'янських гімнів», «Наша дума, наша пісня» — на слова Т. Шевченка), солоспівів («Пісня вечірня», «О не забудь», «В гаю зеленім»; на тексти Т. Шевченка — «Вітер в гаю нагинає», «Минули літа молодії»), вокальних ансамблів (дует «Люблю дивитись»), фп. п'єс (цикл «Вітрогони»), обробок нар. пісень (зб. «Українсько-руські народні пісні», 1907). Учасник шевченківських концертів у Львові, Бережанах, Тернополі, Стрию, Дрогобичі, Рогатині. Розстріляний білополяками.

Літ.: Загайкевич М. П. Музичне життя Західної України другої половини XIX ст. К., 1960; Колесса Ф. М. Музикознавчі праці. К., 1970; Людкевич С. Остап Нижанківський і наша суспільність. В кн.: Людкевич С. Дослідження, статті, рецензії. К., 1973. *Л. І. Савицька.*

НИЖАНКО́ВИЧІ — селище міського типу Старосамбірського р-ну Львів. обл. УРСР. Розташовані на р. Вігорі (прит. Сяну). Залізнична станція. 2,2 тис. ж. (1980). У Н.— меблева ф-ка — філіал Добро-

мильського деревообр. комбінату. 2 заг.-осв. школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, б-ка. Відомі з 13 ст. під назвою Загуменки, з 15 ст.— під сучас. назвою. Архіт. пам'ятки: костьол (15 ст.), церква (16 ст.).

НИ́ЖНЄ — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Первомайській міськраді. Розташоване на р. Сіверському Дінці, за 3 км від залізнич. ст. Тошківка. 4,5 тис. ж. (1980). Видобування вугілля, будинок побуту. 2 заг.-осв. школи, мед. амбулаторія, 2 клуби, 2 б-ки. Засн. 1754.

НИ́ЖНИКОВА Тамара Миколаївна (н. 9.III 1925, Самара, тепер Куйбишев) — білорус. рад. співачка (колоратурне сопрано), нар. арт. СРСР (з 1964). Член КПРС з 1955. В 1949 закінчила Моск. консерваторію. В 1949—76 — солістка Білоруського театру опери та балету. Партії: Марфочка, Баба Лопотуха («Алеся», «Михась Підгорний» Тикоцького), Маринка («Маринка» Пукста), Волхова й Марфа («Садко», «Царева наречена» Римського-Корсакова), Любов Шевцова («Молода гвардія» Мейтуса), Віолетта, Джільда («Травіата», «Ріголетто» Верді), Лакме (однойменна опера Деліба). З 1964 викладає в Мін. консерваторії (з 1976 — професор). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора. Портрет с. 348.

НИ́ЖНІ ВОРО́ТА (до 1945 — Нижні Верецьки) — селище міського типу Воловецького р-ну Закарп. обл. УРСР. Розташовані на р. Латориці (бас. Дунаю), за 14 км від залізнич. ст. Воловець. 2,9 тис. ж. (1980). Воловецькі райсільгосптехніка та райсільгоспхімія, міжгосп. буд. орг-ція, будинок побуту. Зональна Гірськокарпатська с.-г. дослідна станція. 2 заг.-осв. школи, лікарня. 2 клуби, 6 б-к. Відомі з 12 ст.

НИ́ЖНІ СІРОГО́ЗИ — селище міського типу Херсон. обл. УРСР, райцентр, за 15 км від залізнич. ст. Сірогози. 6,6 тис. ж. (1980). Засн. на поч. 19 ст. Рад. владу проголошено в січні 1918. З 1960 Н. С.— с-ще міськ. типу. Хлібний з-д, харчосмакова ф-ка, будинок побуту. 2 заг.-осв. і музична школи, лікарня. Будинок культури, 2 клуби, кінотеатр, 3 бібліотеки.

НИ́ЖНІЙ НАГО́ЛЬЧИК — селище міського типу Антрацитівського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР. Розташований на р. Нагольній (бас. Міусу), за 15 км від залізнич. ст. Антрацит. 1,9 тис. ж. (1980). Тепличний комбінат, радгосп, будинок побуту. Середня школа, мед. пункт, санаторій-профілакторій, будинок культури, бібліотека.

НИ́ЖНІЙ НО́ВГОРОД — колишня (до 1932) назва м. *Горького*, центру Горьков. обл. РРФСР.

НИ́ЖНІЙ ТАГІ́Л — місто обласного підпорядкування, центр Пригородного р-ну Свердл. обл. Розташований на сх. схилі Серед. Уралу, на р. Тагілі (бас. Обі). Залізнична станція. 400 тис. ж. (1980). Поділяється на 3 міські райони. Значний центр металург. (*Нижньотагільський металургійний комбінат*) та маш.-буд. (Уральський вагонобудівний, котельно-радіаторний заводи) пром-сті. Є підприємства хім., легкої, харч. та буд. матеріалів пром-сті. Газ надходить по газопроводу з Зх. Сибіру. В Н. Т.— пед. ін-т, філіал Уральського політех. ін-ту, 9 серед. спец. навч. закладів. Театри — драм. та лялькок; музеї — історико-революц. і образотворчих мистецтв. Засн. 1725 у зв'язку з буд-вом металург. заводу. Н. Т. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1971).

НИ́ЖНЯ ДУВА́НКА — селище міського типу Сватівського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР. Розташована біля злиття річок Красної і Дуванки (бас. Сіверського Дінця), за 25 км від залізнич. ст. Сватове. 3,4 тис. ж. (1980). Дільниця Сватівського мол. з-ду, міжколг. буд. орг-ція, виробниче відділення райсільгосптехніки, плодорозсадницький радгосп, комбінат побутового обслуговування. Середня школа, філіал Сватівської муз. школи, лікарня. Будинок культури. 2 бібліотеки. Засн. 1732.

НИ́ЖНЯ КРИ́НКА — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Радянській райраді м. Макіївки. Розташована на р. Кринці (прит. Міусу), за 4 км від залізнич. ст. Нижньокринка. 17,8 тис. ж. (1980). Видобування кам. вугілля, підприємства побутового обслуговування. 4 заг.-осв. школи, лік. комплекс. Палац культури, 2 клуби, 5 б-к. Виникла 1788.

НИ́ЖНЯ ПАЛА́ТА — складова частина (поряд з *верхньою палатою*) двопалатного *парламенту* (див. *Двопалатна система*) в бурж. державах (*Палата громад* у Великобританії, *Палата представників* у США, *Національні збори* у Франції та ін.). Формується шляхом прямих виборів депутатів населенням.

НИ́ЖНЯ ПЕРЕ́ДНЯ — гора в Карпатах Українських, на Пн. Сх. хребта *Негровець* у Закарп. обл. УРСР. Вис. 1547 м. Складена пісковиками і сланцями. Схили вкриті хвойними лісами, на вершині — гірські луки, *полонини*. Трапляються осередки сніжних лавин. Ведуться лісорозробки.

М. М. Койнов.

НИ́ЖНЯ РОЗПРА́ВА — нижча ланка станового суду в феод. Росії для *державних селян*. Створена за указом 1775 в місцевостях, де жила значна кількість цих селян (зокрема, на Лівобережній і Слобідській Україні). Н. р. очолював розправний суддя, призначуваний губ. правлінням з чиновників. До її складу входило 8 засідателів. Вищою інстанцією для Н. р. була верхня розправа, яка розглядала в апеляційному порядку справи, що надходили з Н. р. На тер. України Н. р. існували 1782—96. Див. також *Розправи*.

НИ́ЖНЬОВА́РТОВСЬК — місто окружного підпорядкування Ханти-Мансійського авт. окр. РРФСР, райцентр. Порт на правому березі Обі. 122 тис. ж. (1980). Один з центрів нафтодобувної (на базі Самотлорського та групи Вар'єганських родовищ нафти) та газопереробної пром-сті. Нафтопроводи Самотлор — Альметьєвськ, Н.— Куйбишев та ін. Місто — з 1972.

НИ́ЖНЬОГІ́РСЬКИЙ — селище міського типу Крим. обл. УРСР, райцентр, на р. Салгирі. Залізнич. ст. Нижньогірська. 9,9 тис. ж. (1980). З 17 ст. відоме як с-ще Сейтлер (Сегидлер). У складі Криму 1783 приєднано до Росії. Рад. владу встановлено 7 (20).I 1918. З 1938 — с-ще міськ. типу. Під час Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (30.X 1941—12.IV 1944) в с-щі з травня по серпень 1943 діяв Сейтлерський підпільний райком партії. В 1945 с-ще перейменовано на Нижньогірський. У селищі — консервний, мол., винно-соковий і комбікормовий з-ди, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв., музична і спорт. школи; лікарня, поліклініка. Будинок культури, 2 клуби, кінотеатр, 7 бібліотек.

НИЖНЬОГІ́РСЬКИЙ РАЙО́Н — у сх. частині Крим. області УРСР. Утворений 1930. Площа 1,2 тис. км². Нас. 52,3 тис. чол. (1980). У районі — 59 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 18 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Нижньогірський*. Поверхня рівнинна. Район розташований у межах *Причорноморської низовини*. Поклади глини, є лік. грязі. Найбільша річка — *Салгир* з прит. Біюк-Карасу. Територією Н. р. проходить *Північно-Кримський канал* імені Комсомолу України. Грунти темно-каштанові, пд. чорноземи. Лежить у степовій зоні. Найбільші пром. підприємства: нижньогірські консервний, винно-соковий, мол. і комбікормовий з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Нижньогірський). Спеціалізація с. г.: землеробство зерново-виноградо-садівничого та тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 86,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 65,4 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, рис, соняшник. Значні площі під садами, зокрема яблуневими, виноградниками. У Н. р.— 10 колгоспів, 9 радгоспів, Кримська дослідно-меліоративна станція (с. Желябовка). райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізнич. ст. Нижньогірська. Автомоб. шляхів — 278 км (усі з твер-

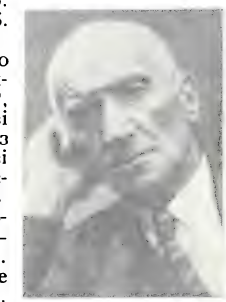

А. Ю. Нижанківський.

Н. О. Нижанківський.

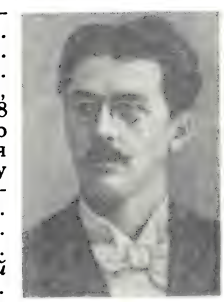

О. Й. Нижанківський.

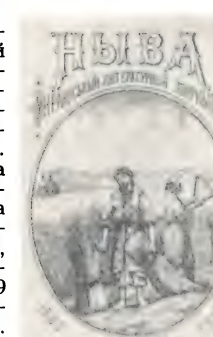

Обкладинка альманаху «Нива».

НИЖНЬОДНІПРОВСЬКИЙ ТРУБОПРОКАТНИЙ ЗАВОД

Т. М. Нижникова.

дим покриттям). У районі — 26 заг.-осв., 2 муз. і спорт. школи; 39 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 13 будинків культури, 31 клуб, кінотеатр, 45 кіноустановок, 41 б-ка. У с. Андріївці (тепер с. Желябовка) Н. р. пройшли дитячі роки члена виконавчого к-ту «Народної волі» А. І. *Желябова*. У Н. р. видається газ. «Трудовая слава» (з 1933).

Літ.: Расцветают степи Нижнегорья. Симферополь, 1970.

Л. Г. Фоменко.

НИЖНЬОДНІПРО́ВСЬКИЙ ТРУБОПРОКА́ТНИЙ ЗАВО́Д імені К. Лібкнехта — підприємство чорної металургії. Розташований у Дніпропетровську. Засн. 1909 як з-д Т-ва рос. залізнич. пром-сті на базі майстерень по ремонту залізнич. вагонів. У 1913 тут збудовано трубний цех, який випускав незначну кількість суцільнокатаних труб. Робітники з-ду вели активну революц. боротьбу. За роки Рад. влади з-д перетворено на потужне підприємство. В 1922 йому присвоєно ім'я К. Лібкнехта. За 1931—35 збудовано і введено в експлуатацію 5 мартенівських печей, перший у країні цех по виробн. залізних суцільнокатаних колес, новий трубопрокатний цех, цех по виробн. балонів з труб та ряд допоміжних цехів. У 1939 цехи металевих виробів виділено в окреме підприємство — Нижньодніпровський завод металевих виробів. У післявоєнні роки поряд з відбудовою провадили докорінну реконструкцію з-ду, споруджували нові цехи та окремі металург. агрегати. З-д виробляє сталь, труби (кулькопідшипникові, високоміцні обсадні, нафтопровідні безшовні, тонкостінні електрозварні), залізничні суцільнокатані колеса. На підприємстві систематично ведуться роботи щодо впровадження нової техніки і прогресивних технологічних процесів. Н. т. з. нагороджено орденом Жовтневої Революції (1971).

А. І. Козловський.

НИЖНЬОДНІСТРО́ВСЬКА ЗРО́ШУВАЛЬНА СИСТЕ́МА — іригаційна будова для *зрошення* земель у посушливих степах Одес. обл., на лівому березі Дністровського лиману, в межах Біляївського та Овідіопольського р-нів. Будівництво провадиться з 1964, з 1968 вводиться в експлуатацію. Площа зрошення 1980 — 27 тис. га, в перспективі — 47 тис. га. Джерело водопостачання — р. Дністер. Воду з Дністра забирають за допомогою гол. насосної станції потужністю 8 м³/с і подають по двох напірних трубопроводах діаметром 1,8 м, завдовжки 7,8 км до приймального басейну Н. з. с. З басейну вода самопливом надходить до зрошувальної мережі та до 6 насосних станцій другого підйому заг. потужністю 3 м³/с, які подають воду на підвищені ділянки зрошуваних земель. Заг. протяжність відкритих каналів — 411 км, у т. ч. довж. магістрального каналу — 28 км, міжгосподарських розподільних каналів, облицьованих бетоном та залізобетонними плитами,— 45 км. Внутрігосподарську мережу прокладено в залізобетонних лотоках та в залізобетонних трубах. Поливають с.-г. культури за допомогою *дощувальних машин й установок*, багаторічні насадження — по борознах. Г-ва, що використовують воду Н. з. с., спеціалізовані на виробн. овочів, картоплі, винограду та зернових культур.

О. Ф. Рубан.

НИЖНЬОДУНА́ЙСЬКА НИЗОВИ́НА, Румунська низовина — низовина між Карпатами на Пн. та Старою Планиною на Пд., в межах Румунії та Болгарії. Довж. 560 км, шир. 150 км. Поверхня Н. н. полого нахилена із Зх. на Сх. від 150—200 м до 10—50 м. Підвищена зх. частина (Олтенія) розчленована притоками Дунаю. У сх. частині (Мунтенії) великі площі долини і гирла Дунаю заболочені, багато озер — стариць і проток. Грунти гол. чин. чорноземні. Н. н.— район розвинутого землеробства. Вирощують пшеницю, кукурудзу, цукр. буряки; садівництво, виноградарство. На Н. н.— столиця Румунії Бухарест.

НИЖНЬОКА́МСЬК — місто респ. підпорядкування Тат. АРСР, райцентр. Розташований на лівому березі Ками, за 35 км від залізнич. ст. Кругле Поле і за 6 км від річкового порту Нижньокамський. 139 тис. ж. (1980). У Н.— комплекс нафтохім. виробництв по випуску синтетичного каучуку (виробниче об'єднання «Нижньокамськнафтохім»), виробн. шин та автокамер (виробниче об'єднання «Нижньокамськшина»); буд. індустрія (виробниче об'єднання «Каменергобудпром») та ін. 2 ТЕС. Підприємства харч. та ін. галузей промсті. Філіал Казанського хім.-технологічного ін-ту, 4 серед. спец. навч. заклади. Місто — з 1966.

«НИЖНЬОКАМСЬКНАФТОХІ́М» — виробниче об'єднання нафтохім. пром-сті. Розташований у м. Нижньокамську Тат. АРСР. Утворений 1976 на базі Нижньокамського нафтохім. комбінату. Буд-во комбінату почато 1961, першу продукцію одержано 1967. До складу об'єднання входять 11 з-дів. Осн. продукція: синтетичні каучуки, дивініл, етилен, бензол, стирол, пропан, окис етилену, пропілен, дизельне паливо, мазут, етиленгліколі, абсорбенти. Підприємство випускає також товари нар. споживання. На об'єднанні високий рівень автоматизації, вперше в СРСР почали діяти комплекс ЕП-450 та одна з найбільших у світі система етиленопроводів.

Т. О. Власова.

НИЖНЬОСИРОВА́ТСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1915 — антиурядовий виступ селян с. Нижньої Сироватки (тепер Сумського р-ну Сум. обл.). Навесні 1915 дружини призваних на 1-у світову війну солдатів заявили місц. владі, що не допустять жодних змін у землевпорядкуванні до повернення їхніх чоловіків з фронту. Оскільки землевпорядкувальні роботи тривали, бл. 3 тис. селян рушили до будинку волосного правління. Роззброївши поліцію, що охороняла будинок, селяни розправилися з місц. адміністрацією та куркулями, які ховалися в будинку. Заворушення тривало кілька днів і припинилося тільки після прибуття до села стражників з Харкова і наряду поліції з Сум. 70 учасників виступу було заарештовано й ув'язнено.

НИЖНЬОСІРОГО́ЗЬКИЙ РАЙО́Н — на Сх. Херсон. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км². Нас. 23,2 тис. чол. (1980). У районі — 27 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 11 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Нижні Сірогози*. Поверхня району рівнинна. Поклади глини. Грунти темно-каштанові й пд. чорноземи. Розташований у степовій зоні. Найбільші підприємства: хлібний з-д, харчосмакова ф-ка (Нижні Сірогози), комбінат хлібопродуктів та з-д масла і сухого молока (с-ще Сірогози). Будинок побуту (Нижні Сірогози). Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 120,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 108,4 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, соняшник, рицина. Скотарство, свинарство. У Н. р.— 8 колгоспів, 4 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Сірогози. Автомоб. шляхів — 209 км, у т. ч. з твердим покриттям — 130 км. У районі — 28 заг.-осв. і музична школи; 26 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 23 будинки культури і клуби, кінотеатр, 28 кіно-

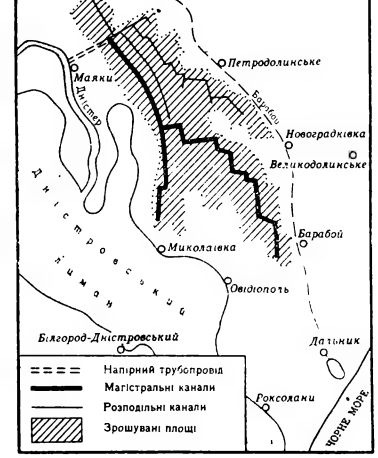

установок, 19 б-к. У Н. р. видається газ. «Червоний промінь» (з 1932). *Д. К. Ткаченко.*

НИЖНЬОТАГІ́ЛЬСЬКИЙ МЕТАЛУРГІ́ЙНИЙ КОМБІНА́Т імені В. І. Леніна — підприємство чорної металургії СРСР з повним металургійним циклом. Розташований у м. Нижньому Тагілі Свердл. обл. Створений 1957 на базі Новотагільського металург. з-ду, введеного в експлуатацію 1940. До складу комбінату входять: гірниче управління (Високогірський, Лебяжинський та Гороблагодатський рудники) із збагачувальними та агломераційними ф-ками; вогнетривне та коксохімічне виробн., старий металург. з-д (засн. 1725, належав М. Демидову), доменні, мартенівські, киснево-конверторні цехи, прокатні стани, обслуговуючі підрозділи. Нижньотагільські металурги відомі славними революц. традиціями. Вони брали участь у страйках (1874, 1889, 1905), активно боролися за встановлення Рад. влади в Нижньому Тагілі, у складі червоногвардійських загонів захищали Рад. владу в період громадян. війни та воєнної інтервенції; зробили великий внесок у перемогу рад. народу у Великій Вітчизн. війні 1941—45. Комбінат виробляє чавун, сталь, прокат, ванадієвий шлак, кокс, шамотні та магнезіальні вогнетриви, буд. матеріали, хім. продукцію понад 30 видів. В 1960 комбінату присвоєно ім'я В. І. Леніна. Н. м. к. нагороджений орденом Леніна (1966) та орденом Жовтневої Революції (1975); коксохім. виробн. комбінату — орденом Трудового Червоного Прапора (1943), Високогірський рудник — орденом Леніна (1945). *М. А. Третьяков.*

НИ́ЖЧІ РОСЛИ́НИ, сланеві рослини (Thallobionta, або Thallophyta) — одно- та багатоклітинні організми, тіло яких (т. з. *слань*, або талом), на відміну від *вищих рослин*, не поділене на корінь, стебло і листки, має просту анатоміч. будову, розміри від кількох нанометрів до 40 м. До Н. р. відносять *водорості*, *гриби*, *лишайники*. Відомо бл. 200 тис. видів, поширених по всій земній кулі в найрізноманітніших *біотопах*. Серед Н. р. є *гетеротрофи* (голозойні, сапрофіти, паразити), *автотрофи* (хемо- та фото-), фіксатори атмосферного азоту. Розмноження нестатеве (вегетативне та спеціалізованими клітинами — спорами) і статеве. Статевий процес — галогаметогамія (*ізогамія*, *гетерогамія*, *оогамія*), *кон'югація*. Органи розмноження (*спорангії*, *гаметангії*) майже завжди одноклітинні. Н. р. відіграють велику роль у природі, житті та господарській діяльності людини. *Н. П. Масюк.*

НИЗ — у 16—18 ст. назва нижньої течії Дніпра, де селилися запорожці. Див. *Запорізька Січ*.

НИЗИ́ (до середини 19 ст.— Низ) — селище міського типу Сумського р-ну Сум. обл. УРСР, на р. Псні (прит. Дніпра). Залізнична станція. 3,5 тис. ж. (1980). У селищі — цукр. комбінат, середня школа, лікарня, клуб, 2 б-ки. Літ.-меморіальний музей П. І. *Чайковського*, який протягом 1871—79 майже щоліта відпочивав у Н. Засн. 1662.

НИЗОВИНА́ — ділянка суходолу, висота якої не перевищує 200 м над р. м. Поверхня Н. переважно рівнинна, слабо хвиляста, зрідка горбиста. Складені Н. здебільшого з річкових або мор. відкладів. Є Н., які розташовані нижче р. м. (напр., *Прикаспійська низовина*). Найбільші Н. світу: Амазонська, Зх.-Сибірська, Міссісіпська та ін.; на Україні — *Придніпровська низовина*, *Причорноморська низовина*.

НИ́ЗЬКЕ — категорія *естетики*, що містить негативну оцінку явищ, які викликають у людини почуття огиди і презирства. Н. являє собою узагальнену в процесі сусп.-істор. практики естетичну оцінку невідповідних гармонійному розвитку людини сусп. умов, аморальності вчинків і помислів. Н. має відносний, конкретно-істор. характер. Протилежною Н. «категорією є *піднесене*.

НИ́ЗЬКІ ТЕМПЕРАТУ́РИ, кріогенні температури — температури, при яких тепловий рух атомів речовини в конденсованому стані зменшується настільки, що починають проявлятися її квантові властивості. Здебільшого до Н. т. відносять т-ри, нижчі за точку кипіння повітря (73 К). Проте, строго кажучи, поняття «низькі температури» своє для кожного конкретного явища. Так, у випадку *надпровідності* металів Н. т. вважають т-ри від точки кипіння рідкого водню (20 К) до 0,1 К, хоч *Дебая температура* для металів лежить у межах 100—200 К. Т-ри, нижчі за 0,1 К, наз. наднизькими. Для одержання Н. т. використовують зріджені гази (азот, водень, гелій), застосовуючи при цьому посудини Дьюара або *кріостати*. Т-ри, нижчі за 4,2 К, одержують за допомогою відкачки пари над рідким гелієм. При одержанні т-р, нижчих за 0,3 К, застосовують розчинення ізотопів гелію (^{3}He в ^{4}He), *магнітне охолодження*, *Померанчука явище*. Найнижча досягнута т-ра становить $\sim 10^{-6}$ К. Н. т. дедалі ширше використовують у техніці, зокрема для одержання надсильних (понад 10 Тл) і вимірювання гранично низьких (до 10^{-16} Тл) магн. полів, реєстрування і підсилення слабких електр. сигналів (до 10^{-17} В), одержання наднизького вакууму (до 10^{-10} Па) тощо. Фіз. явища, які проявляються при Н. т. (див. *Фізика низьких температур*), використовуються при створенні передової технології, що стимулює швидкий розвиток нових науковотех. напрямів — космічного матеріалознавства, кріоелектромашинобудування, низькотемпературного приладобудування, кріобіології та ін. *Б. І. Веркін.*

НИКИ́ФОР (Νικηφόρος; н. після 741 — п. 828) — патріарх константинопольський (бл. 792—828), візант. історик. Автор полемічних церк. творів і «Бревіарію» («Короткої історії»). В «Бревіарії», в якому Н. описав події з історії Візантії за 602—769, містяться важливі матеріали з історії давніх слов'ян.

НИКИ́ФОР II Фока (Νικηφόρος II Φωκᾶς; бл. 912 — 11.XII 969) — імператор *Візантії* з 963. Проводив політику, яка відображала інтереси стратіотів (воїнів) і динатів (великих землевласників). Виступав проти зростання церк.-монастирського землеволодіння. Провів військ. реформу, зробив гол. силою армії важку кінноту лицарського типу. Відвоював у арабів Кріт (961), Кілікію і Кіпр (обидва 965), Пн. Сірію (969), частину Пн. Месопотамії. В 966 почав війну проти Болгарії, намагаючись при цьому використати військ. сили київ. князя *Святослава Ігоровича*. Занепокоєний перемогами рус. війська, Н. II підбурив *печенігів* напасти на Київ, примусивши Святослава повернути до Придніпров'я. Н. II був убитий внаслідок змови.

НИКИ́ФОР ГРИГОРА́ (Νικηφόρος ὁ Γρηγοράς; між 1290 і 1295 — 1359 або 1360) — візант. історик, богослов. Гол. праця Н. Г.— «Римська історія» (або «Ромейська історія») охоплює події 1204—1359, висвітлюючи гол. чин. церковно-богословську боротьбу у Візантії. Н. Г. у своєму творі з ворожих позицій описав виступи *зилотів*.

НИКИ́ШЕВ Дмитро Микитович [11 (23).IX 1898, с. Сергієвський Боровок, тепер Новодеревенського району Рязанської області — 20. XII 1973, Москва] — радянський військовий діяч, генерал-майор (1940). Член КПРС з 1917. В Рад. Армії з 1918. В роки громадян. війни брав участь у боях проти денікінців і військ бурж.-поміщицької Польщі. В 1927 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — заст. команд. і команд. 9-ю, а потім — 57-ю арміями Пд. фронту, нач. штабу Сталінградського фронту. Після війни Н.— на викладацькій роботі, з 1954 — в запасі. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

НИ́КОЛОВ Андрей (12.V 1878, Враца — 17.XII 1959, Софія) — болг. скульптор, нар. художник НРБ (з 1953). В 1896—1903 навчався в Міському рисувальному уч-щі в Софії, 1903—07 — в АМ у Парижі. В 1914—26 жив у Римі. Твори: портрети — «Фанні» (1906), письменника І. Вазова (1910), художника В. Димитрова-Майстори (1953); композиції — «Дух і матеріал», «Мати» (обидві — 1924), «Радянський воїн — охоронець миру» (1950, у співавт.). Викладав у Худож.-індустріальному уч-щі (1910—14) та АМ (1931—40) в Софії. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Болгарія*, т. 1, с. 448—449.

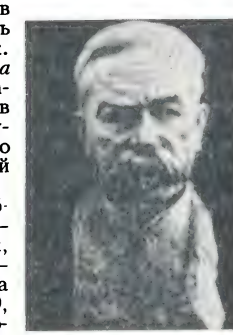

А. Николов. Портрет С. Михайловського. 1923.

НИ́КОН (р. н. невід.— 1088, Київ) — церковно-політ. діяч *Київської Русі*, літописець. З 1074 — ігумен Києво-Печерського монастиря. Виступав проти княжих міжусобиць, за єдність Руської землі. Двічі втікав від князівського гніву в *Тмутаракань*, заснував там монастир (1061). Повернувшись до Києва, здійснив переробку найдавнішого літописного зведення, складеного в 30-х — на поч. 40-х рр. 11 ст. Н. уточнив хронологію його,

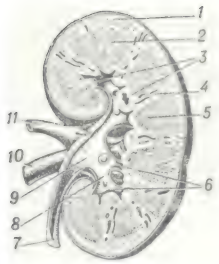

Нирка людини (поздовжній розріз): *1* — кіркова речовина; *2* — мозкова речовина; *3* — ниркові сосочки; *4* — ниркова стовп; *5* — ниркова піраміда; *6* — малі ниркові чашечки; *7* — сечовід; *8* — велика ниркова чашка; *9* — ниркова миска; *10* — ниркова вена; *11* — ниркова артерія.

доповнив новими усними переказами (про поєдинок тмутараканського князя Мстислава з касозьким князем Редедею, про хрещення кн. Володимира, про три помсти княгині Ольги древлянам та ін.), надав йому виразного антивізант. спрямування. Літописне зведення Н. (1073) було одним із джерел «*Повісті временних літ*» (1113).

В. П. Колосова.

НИ́КОН [Микита Минов; 1605, с. Вельдеманово, тепер Перевозького р-ну Горьк. обл.— 17 (27).VIII 1681, Ярославль] — рос. церковно-політ. діяч. Н. в сім'ї мордовського селянина. З 1635 був ченцем. У 1648 — митрополит Новгородський. З 1652 — патріарх Московський. У 1653—56 Н. провів церк. реформу. Богослужбові книги було приведено у відповідність з грец. оригіналами (Н. запросив, зокрема, до Москви для виправлення і перекладу грец. текстів *біблії* укр. учених *Єпіфанія Славинецького*, А. Сатановського, Ф. *Сафоновича* та ін.), змінено деякі церк. обряди.

Невизнання церковної реформи Н. частиною духівництва і віруючих призвело до церковного *розколу* (див. *Старообрядництво*). Н. активно проводив політику зміцнення впливу церкви, встановлення зверхності церк. влади над світською. Це викликало невдоволення уряду. Церк. собор 1667 позбавив Н. сану і засудив до заслання.

НИКОНЕ́НКО Архип (р. н. невід., с. Оржиця, тепер смт Полтав. обл.— прибл. 1855, там же) — укр. кобзар і лірник. Один з найкращих виконавців *дум*, майстер імпровізації, грав на *кобзі* й *лірі*. Своєму мистецтву надавав великого виховного значення. В репертуарі Н. були укр. нар. пісні та думи («Козак Голота», «Про вдову і трьох синів», «Сестра і брат», «Втеча трьох братів з города Азова» та ін.). Думи від Н. записав і опублікував П. *Куліш* в «Записках о Южной Руси» (т. 1, СПБ, 1856).

Літ.: Кирдан Б. П., Омельченко А. Ф. Народні співці-музиканти на Україні. К., 1980.

М. П. Полотай.

НИ́ЛІН Павло Пилипович [н. 3 (16).I 1908, Іркутськ] — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкується з поч. 30-х рр. Перша книга — «Людина піднімається вгору. Нариси звичайного життя» (1936). Автор оповідань «Кохана дівчина» (1936, однойм. фільм, 1940), «Остання крадіжка» (1939), «Про кохання» (1940), сценарію фільму «Велике життя» (1-я серія, 1940, Держ. премія СРСР, 1941; 2-я серія, 1958), повістей «Жорстокість» (1956; однойм. фільм, 1958), «Іспитовий термін» (1956, однойм. фільм, 1960), «Через кладовище» (1962; однойм. фільм, 1965) та ін. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Дружби народів, медалями.

Тв.: Знаменитый Павлюк. М., 1968; Четыре повести. М., 1970; Испытательный срок. Л., 1979; Укр. перекл.— Жорстокість.— Іспитовий термін. К., 1960; Через кладовище. К., 1965.

І. М. Давидова.

НИ́РКА ШТУ́ЧНА, гемодіалізатор — апарат, призначений для тимчасової активної заміни втраченої видільної і частково регуляторної (підтримання водно-електролітного балансу і кислотно-лужної рівноваги в організмі) функції нирок при гострій і хронічній *ниркові недостатності*, різних отруєннях та *інтоксикаціях*. Відомо понад 100 моделей портативної і стаціонарної Н. ш. індивідуального та групового користування, основаних гол. чин. на екстракорпоральному *діалізі* крові крізь напівпроникні мембрани. Гол. складовою частиною Н. ш. є діалізатор (найпоширеніші пластинчаті, котушкові і капілярні) одноразового або багаторазового користування. Мембрани, що застосовуються в діалізаторах — це модифікований целофан, гідратцелюлозна мембрана купрофан 150-РМ та ін. Розробляються принципово нові системи і апарати Н. ш., що в майбутньому дадуть змогу створити портативний апарат для *імплантації*.

Є. Я. Баран.

НИ́РКИ — парний орган *видільної системи* хребетних тварин і людини. Через Н. з організму виділяються кінцеві продукти *азотистого обміну*, чужорідні й токсичні сполуки, а також надлишок неорганічних і органічних речовин. Н. відіграють важливу роль у підтриманні сталості концентрації осмотично активних речовин в рідинах організму (див. *Осморегуляція*) і об'єму цих рідин, а також *кислотно-лужної рівноваги*. В Н. утворюються біологічно активні речовини (*ренін*, *простагландини* тощо), які беруть участь у регуляції артеріального тиску, еритропоезі (див. *Кровотворення*), *зсіданні крові*. Розрізняють 3 типи Н.: передниркy (*пронефрос*), первинну Н. (*мезонефрос*) і вторинну Н. (*метанефрос*), які в *еволюції* хребетних, а також в *онтогенезі* вищих хребетних послідовно змінюють одна одну. У ссавців, у т. ч. людини, Н. містяться по обидва боки хребта (у людини на рівні 12-го грудного і 2—3-го поперекових хребців), у черевній порожнині тіла позаочеревинно (лише передня поверхня Н. вкрита *очеревиною*). За формою Н. схожа на біб. Колір поверхні Н. червоно-бурий, тканина щільна. У дорослої людини довжина кожної Н. становить 11—12 см, ширина — бл. 6 см, товщина — 3—4 см; маса — 120 — 200 г. Нирки вкриті фіброзною, а також (разом з *надниркovими залозами*) жировою капсулами. На внутр. краї Н. є ниркові ворота, через які проходять кровоносні й лімфатичні судини, нерви і *сечоводи*. Н. складаються з внутрішньої мозкової і зовнішньої кіркової речовин. Мозкова речовина утворена окремими острівцями — ниркovими пірамідами, яких буває від 15—20 до 30—35. 2—3 піраміди, зливаючись своїми кінцями, утворюють спільний сосочок. Кожний сосочок обернений всередину порожнини малої ниркової чашечки, яка переходить у велику ниркову чашечку, з неї *сеча* надходить у ниркову миску і далі — у сечовід (див. *Сечовиділення*).

Кіркова речовина становить осн. масу Н., більшою своєю частиною лежить на периферії органа, але заходить і в глибину Н. до ниркової миски, утворюючи між окремими пірамідами ниркові стовпи. Морфофізіол. одиницею Н. є *нефрон*. Початковий відділ нефрона — *мальпігієве тільце* (ниркове тільце), що складається з судинного клубочка, оточеного бокаловидною капсулою. Остання переходить в *проксимальний* сечовий каналець (спочатку звивистий, потім — прямий), який продовжується в тонку низхідну ділянку петлі Генле, товста висхідна ділянка якої повертається до клубочка. *Дистальний* відділ нефрона (через зв'язуючий відділ) з'єднується із збірними трубками, що містяться в кірковій речовині Н. Збірні трубки, зливаючись, утворюють в сосочку беллінієві протоки, які відкриваються в ниркову миску. Мальпігієві тільця і звивисті канальці складають основу кіркової речовини, прямі збірні трубочки — мозкової. Захворювання Н. вивчає *нефрологія* (див. також *Сечоутворення*).

Б. Є. Єсипенко.

НИРКОВА́ НЕДОСТА́ТНІСТЬ — синдром порушення функцій *нирок*. Може виникати раптово (гостра Н. н.) або поступово (хронічна). Гостра Н. н. може спостерігатись при різкому зниженні кров'яного тиску, що спричинюється сильною кровотечею, мех. травмою або виникає під час переливання несумісної крові, внаслідок електротравми, при септичному аборті тощо (це т. з. ренальні фактори); при безпосередньому ушкодженні паренхіми нирок внаслідок отруєння грибами, солями ртуті, урану, хрому, деякими ліками тощо (ренальні фактори); при гострому порушенні прохідності обох сечоводів внаслідок закупорки їх ниркovими камінцями або здавлювання пухлиною (постренальні фактори); при травматичних ушкодженнях (роздавлювання) обох або єдиної в організмі людини нирки (аренальні фактори).

Гостра ниркова недостатність спричинює тяжкі порушення функцій, в т. ч. розлад водного, електролітного, азотного та ін. обмінів. Клінічно виявляється різким зменшенням або припиненням виділення нирками сечі — *анурією*, *уремією*.

Хронічна Н. н. розвивається як ускладнення хронічних прогресуючих захворювань нирок і сечових шляхів — гломерулонефриту, гломерулосклерозу, *пієлонефриту*, *туберкульозу* і полікістозу нирок, *нирковокам'яної хвороби*, *аномалій* розвитку тощо. Ознаки: сухість у роті, спрага, нудота, блювання, свербіння шкіри, недокрів'я, порушення діяльності органів дихання, серцево-судинної системи, шлунково-кишкового тракту тощо. Лікування: гострої Н. н.— в стаціонарі (очищення крові за допомогою апарата *нирка штучна* і корекція лужно-кислотних і електролітних порушень); хронічної — дієта і медикаментозне, в пізніх стадіях — *трансплантація* нирки.

Ю. І. Кушнірук

НИРКОВОКАМ'ЯНА́ ХВОРО́БА, нефролітіаз — захворювання людини і тварин, яке характеризується утворенням у ниркових мисках або їхніх чашечках каменів (*конкрементів*). На Н. х. жінки хворіють частіше, ніж чоловіки. Причинами Н. х. бувають заг. порушення *обміну речовин,* особливо мінерального, неправильне харчування, нестача вітамінів, хвороби шлунково-кишкового тракту, гіперфункція *паращитовидних залоз* і місцеві (гнійнозапальні процеси в нирках, напр. *пієлонефрит*). Ознаками Н. х. є болі в ділянці нирок і наявність крові в сечі, причому кров з'являється після болю. Болі бувають тупими або гострими і часто мають приступоподібний характер з іррадіацією в ділянку статевих органів (ниркова колька). Біль виникає після ходьби, труської їзди, фіз. навантаження і пов'язаний з порушенням відтікання сечі з нирок. Найдостовірнішим симптомом хвороби є вихід з сечею каменців. Методи діагностики в основному рентгенологічні. Лікування: якщо діаметр каменців не перевищує 1 см та при локалізації їх у чашечках нирок — консервативне (певний водний режим — не менш 1,5 л рідини на добу, дієтотерапія, медикаментозне, курортне); в ін. випадках — хірургічне.

В. С. Карпенко.

НИ́СЬКИЙ Георгій Григорович [н. 8 (21).I 1903, ст. Новобілицька, тепер Гом. обл.] — рос. рад. живописець, нар. художник РРФСР (з 1965), дійсний член АМ СРСР (з 1958). В 1922—30 навчався в Моск. ВХУТЕМАСі-ВХУТЕІНі. Твори: «Біля берегів Далекого Сходу», «Пейзаж з маяком», «Порт Одеса (теплохід ,,Росія'')», всі — 1950, «Підмосковна зима» (1951), «Колгосп ,,Загор'є''» (1959), «Над снігами» (1959—60). Картини Н. зберігаються в ДТГ, ДРМ, Дніпропетровському худож. музеї, Львів. картинній галереї. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Державна премія СРСР, 1951.

Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Пейзаж.*

Г. Г. Ниський. Підмосков'я. Лютий. 1957. Державна Третьяковська галерея в Москві.

НИ́ТКА текстильна — тонкий, гнучкий і міцний виріб значної довжини з хім. або натуральних текстильних *волокон.* Розрізняють Н.: вихідні, що не діляться у поздовжньому напрямі без порушення (напр., Н. елементарні натуральні, у т. ч. шовк-сирець), первинні (*пряжа* та Н. комплексні, що складаються з кількох елементарних) і вторинні (Н., одержувані звичайно *скручуванням* кількох первинних). Н. поділяють на однорідні — з волокон одного виду (бавовняні, віскозні та ін.) і мішані — з волокон різних видів (напр., льонолавсанові). Є Н. комбіновані, що одержують скручуванням пряжі і комплексних ниток. Н. бувають прості, фасонні (з потовщеннями, петлями та ін.), текстуровані (високооб'ємні) й армовані, обвиті по всій довжині ін. волокнами або нитками. Лінійна густина (товщина) Н. визначається відношенням її маси (в г) до довжини (в км). Чим більше це відношення, тим Н. товща. Використовуючи різні *переплетення ниток,* виготовляють тканини і трикотаж. Н. застосовують також у виробн. *хутра штучного, нетканих матеріалів,* швейних ниток (ними скріплюють деталі одягу, взуття та ін. виробів), канатів тощо.

НИ́ТЧАСТІ БАКТЕ́РІЇ — бактерії, що утворюють нитки завдовжки до 1 см, розділені перегородками на клітини. Є *аеробами,* хемоорганотрофами (одержують енергію за рахунок окислення органічних сполук), нехвороботворні. Оточені слизовою оболонкою — піхвою. Н. б. розмножуються шляхом фрагментації ниток, а також відщепленням від їхнього кінця клітин — *гонідій,* здатних рухатись. У деяких Н. б. спостерігається несправжнє галуження. Найвідомішими Н. б., що живуть у прісній воді, є нитчасті *сіркобактерії* родів Beggiatoa, Thiothrix, Thioploca, нитчасті *залізобактерії* родів Sphaerotilus, Leptothrix, Spirothrix, Clonothrix, Lieskeela. Представники інших родів (напр., Sagyophanon, Oscillospira) виявлені в гною, *рубці* жуйних тварин.

Ж. П. Коптєва.

НИФОНТОВА Руфіна Дмитрівна (н. 15.IX 1931, Москва) — рос. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1978). Член КПРС з 1972. Після закінчення 1957 Театру-студії кіноактора працює в *Малому театрі* (Москва). Ролі: Катерина («Гроза» О. Островського), Одинцова («Батьки і діти» Тургенєва), Комісар («Оптимістична трагедія» В. Вишневського), Ольга, Вероніка («Чому посміхалися зорі», «Сторінка щоденника» Корнійчука), Ілона («Кам'яне гніздо» Вуолійокі), Любов («Любов Ярова» К. Треньова) та ін. З 1955 знімається в кіно. Ролі у фільмах: «Вольниця», трилогія «Сестри», «Вісімнадцятий рік», «Похмурий ранок»; «Помилка Оноре де Бальзака» та «Сім'я Коцюбинських», обидва — на Київ. кіностудії ім. О. П. Довженка, та ін. Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

НИЧИПОРЕ́НКО Іван Іванович [25.IX (8.X) 1842, Межигір'я поблизу Вишгорода, тепер у складі смт Вишгорода Київ. обл.— 12 (25).I 1910, Київ] — укр. педагог і осв. діяч. У 1863 закінчив Київ. ун-т. З 1865 до 1879 викладав історію і географію в гімназіях Полтави, Немирова, Мурома (тепер Володимир. обл., РРФСР). У 1879—90 був директором *Колегії Павла Галагана* в Києві. Багато уваги приділяв активізації методів навчання, самостійним роботам учнів.

Ю. Й. Гуща.

НИЧИПОРЕ́НКО Сергій Петрович [н. 25.IX (8.X) 1900, м. Володимир-Волинський, тепер Волин. обл.] — укр. рад. вчений у галузі колоїдної хімії, доктор тех. наук (з 1960), професор (з 1969). Закінчив (1928) Волинський індустріальний політехнікум. Працював на підприємствах Донбасу, Уралу, Баку, в Експериментальному ін-ті хім. машинобудування (Харків). У 1944—58 — на керівних посадах у М-ві пром-сті буд. матеріалів УРСР, Н.-д. ін-ті буд. матеріалів Академії будівництва і архітектури УРСР, 1959—67 — в Ін-ті заг. і неорганічної хімії, з 1968 — в Ін-ті колоїдної хімії і хімії води АН УРСР. Осн. праці — з питань фізико-хім. механіки дисперсних структур та їх застосування у пром-сті. Держ. премія СРСР, 1950. Держ. премія УРСР, 1969.

Р. Д. Нифонтова.

НИШ — місто на Пд. Сх. Югославії, в Соціалістичній Республіці Сербії. Розташований на р. Нишаві. Вузол з-ць і автошляхів. 127,7 тис. ж. (1971). Підприємства маш.-буд., металург., електронної (виробн. телевізорів, радіоприймачів, рентген. апаратів), хім., цем., шкіряно-взут., текст., харчосмакової пром-сті. Ун-т. Поблизу Н.— бальнеологічний курорт Нишка-Баня.

НІАГА́РА-ФОЛС — місто на Пд. Сх. Канади, у провінції Онтаріо. Розташований на лівому березі р. Ніагари, біля *Ніагарського водоспаду.* Мостом сполучається з амер. м. Ніагара-Фолс, що є фактично передмістям м. *Буффало.* 67 тис. ж. (1971). На базі місц. електроенергії розвинута маш.-буд. та хім. пром-сть. З-д по виробництву автомобільного скла. Центр туризму.

НІАГА́РСЬКИЙ ВОДОСПА́Д — водоспад у Пн. Америці, на р. Ніагарі. Козячим островом Н. в. поділяється на 2 потоки: зх. (належить Канаді) — шир. до 800 м, вис. падіння води 48 м та сх. (належить США) — шир. 300 м, висота падіння 51 м. Гідроресурси частково використовуються (ГЕС). В обхід Н. в. споруджено судноплавний канал Уелленд. Туризм.

НІАМЕ́Й — столиця Нігеру. Гол. політ., екон. і культур. центр країни. Розташований на р. Нігері. Вузол автошляхів, річкова пристань, аеропорт міжнар. значення. Бл. 300 тис. ж. (1978). У місті працюють газовий, цем., миловарний, борошномельний, молочний, по виробн. пива і безалкогольних напоїв з-ди, металовиробів, меб-

Ніагарський водоспад.

Нівелір.

лева, пластмасових виробів, текст. ф-ки. ТЕС. Розвинуті кустарні промисли (гончарні, із золота, срібла та дерева вироби, чинення шкур тощо). Ун-т (засн. 1973). Нац. адм. школа (при ній — б-ка), Нац. школа охорони здоров'я. Бюро геології та гірничої справи. Тех. центр тропічного лісівництва, Ін-т тропічної агрономії та ін. наукові заклади. Нац. музей Нігеру, при ньому — Центр худож. ремесел.

НІБЕЛУ́НГИ — в старовинному нім. епосі міфічний народ карликів, нащадки короля Нібелунга. Див. *«Пісня про Нібелунгів»*.

НІ́БУР (Niebuhr) Бартольд Георг (27.VIII 1776, Копенгаген — 2.I 1831, Бонн) — нім. історик античності. Викладач Берлінського (1810—13) і Боннського (з 1823) ун-тів. Гол. праця — «Римська історія» (т. 1—3) залишилася незакінченою, викладення історії Рима доведено до 241 до н. е. Н.— засновник науково-критичного методу вивчення історії.

НІ́БУР (Niebuhr) Рейнгольд (21.VI 1892, Райт-Сіті, шт. Міссурі — 1.VI 1971, Стокбрідж, шт. Массачусетс) — амер. теолог, представник т. з. діалектичної *теології*. В умовах екон. кризи 1929—33 і розчарування в лібералізмі очолив тих амер. протестантських теологів, які відійшли від *модернізму*. Відмовляючись від ідей соціального прогресу, вдосконалення людської особистості, Н. твердив, що будь-які спроби побудувати справедливий сусп. лад вступають у суперечність із злою і егоїстичною («гріховною») сутністю людини. Тому слід переконати віруючого, що соціальні злигодні в певному розумінні є наслідком зіпсованості його душі, викликати в нього почуття провини перед богом, змусити відмовитися від кардинальних соціальних перетворень і обмежитися повсякденною практичною діяльністю, спрямованою лише на пом'якшення суперечностей, які в принципі не можуть бути розв'язані.

НІВА́ЛЬНИЙ ПО́ЯС (від лат. nivalis — сніговий) — пояс вічних снігів, верхній природний висотний пояс гір, розміщений, як правило, вище кліматичної *снігової межі*. Для ландшафтів Н. п. характерні *сніжники* і *льодовики*, інтенсивне фіз. вивітрювання. Органічний світ бідний. Рослинність розріджена (лишайники, мох, окремі види квіткових рослин), тварини трапляються рідко; мешкають постійно лише деякі види птахів і комах. Нижня межа Н. п. біля Полярного кола проходить на р. м., а в горах Центр. Азії піднімається до 6500 м (місцями вище).

НІВА́ЦІЯ [від лат. nix (nivis) — сніг] — руйнівна дія снігового покриву на гірські породи в процесі *морозного вивітрювання* в умовах попеременного замерзання і танення. Відбувається поблизу *снігової межі*. Переважає гол. чин. у полярних, субполярних і високогірних районах. Н. зумовлює появу відносних знижень, які нерідко перетворюються на *кари* й цирки.

НІВЕЛІ́Р (від франц. niveler — вирівнювати, niveau — рівень) — геодезичний інструмент для визначення різниці висот двох будь-яких точок земної поверхні при *нівелюванні*. Осн. частинами Н. є *зорова труба* й горизонтальний рівень. До Н. додаються ще *рейки нівелірні*. Існують Н.-автомати, що автоматично записують елементи профілю місцевості, барометри тощо. *А. С. Харченко.*

НІВЕЛЮВА́ННЯ — визначення висоти різних точок земної поверхні відносно певної вихідної точки

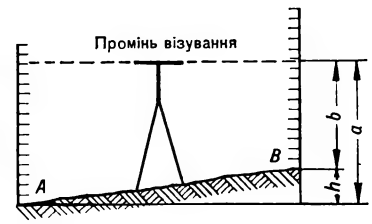

або над рівнем моря. Один з видів геодезичних вимірювань (див. *Геодезія*). За призначенням розрізняють Н. загальнодержавне і тех. За точністю загальнодерж. Н. поділяють на Н. I, II, III і IV класу; за методами вимірювання — на геом., тригонометричне, барометричне, мех., гідростатичне і радіотех. Загальнодержавне Н. здійснюють з метою створення осн. держ. нівелірних сіток. Тех. Н. застосовують при буд-ві шляхів, каналів, гідровузлів та ін. споруд. Точки Н. закріплюють на місцевості особливими знаками — *реперами*, марками. На території СРСР створено держ. нівелірну сітку високої точності. Геометричне Н. є найточнішим; його використовують при створенні держ. нівелірних сіток. Воно полягає в безпосередньому вимірюванні різниці висот $h = a - b$ точок A і B, розміщених на віддалі не більше 200—300 м (мал.). Таке вимірювання проводять за допомогою *нівеліра* і *рейок нівелірних*. Тригонометричне Н. широко застосовують при топографо-геодезичних роботах. Різницю висот визначають обчисленням, вимірюючи кут нахилу візирної лінії до горизонту за допомогою *теодоліта* і віддаль між точками в горизонтальній площині. Барометричне Н. застосовують при експедиційних дослідженнях місцевості. Здійснюють його за допомогою *анероїдів* і гіпсотермометрів. Різницю висот точок обчислюють за різницею атм. тиску в цих точках. Механічне Н. застосовують у шляховому будівництві. Здійснюють його за допомогою нівелірів-автоматів, які монтують на рамі велосипеда або на автомобілі. Ці нівеліри автоматично викреслюють профіль або зазначають висоти точок. При гідростатичному Н. різницю висот визначають за допомогою шкал двох посудин, наповнених рідиною і з'єднаних гнучким шлангом. Користуються цим методом зрідка. Радіотехнічне Н. застосовують при аерофотознімання та аеровізуальних дослідженнях місцевості. Здійснюють його за допомогою *радіовисотомірів*, які автоматично фіксують висоту польоту літака, і статоскопів. Астрономо-гравіметричне Н. застосовують для вивчення фігури *геоїду* способом вимірювання сили ваги. *А. С. Харченко.*

НІ́ВІНА Людмила Діонисівна (н. 27.XII 1919, Харків) — укр. рад. архітектор. У 1937—46 навчалася на архіт. ф-ті Харків. інж.-буд. ін-ту. З 1946 працює в проектних установах Львова. Серед робіт — Палац культури ім. Ю. О. Гагаріна (1961), лабораторний корпус н.-д. ін-ту буд. матеріалів (1965), забудова житл. районів по вул. Пасічної (1958—60), вул. Терешкової (1965—70), вул. Любинської (1966—72), Сріблястий (1974—78) та ін.; готелі «Львів» (1965), «Інтурист» (1972—75), всі — у Львові й у співавт. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1980.

НІ́ВХИ (застар.— гіляки) — народ, який живе в басейні нижньої течії р. Амуру (Хабаровський край РРФСР) і на о. Сахалін. Чисельність — 4,4 тис. чол. (1979, перепис). Мова — нівхська, яку відносять до *палеоазіатських мов*. Офіційно більша частина Н. вважалася православною, але фактично зберігалися давні реліг. уявлення, *шаманство*. Н., імовірно,— безпосередні нащадки найдавнішого населення басейну р. Амуру та узбережжя Охотського м. До поч. 20 ст. у Н. зберігалися значні пережитки родоплемінного ладу. За Рад. влади докорінно змінилося життя і побут Н. У колгоспах Н. поряд з традиційними заняттями — рибальством, мор. промислом і мисливством — розвиваються городництво і тваринництво. Частина працює в пром-сті. Зросла нац. інтелігенція.

НІ́ВХСЬКА МО́ВА (застар. назва — гіляцька мова) — мова *нівхів*. Традиційно Н. м. відносять до *палеоазіатських мов*. Говорить нею бл. 1,4 тис. чол. (1979, перепис). Зв'язки її з ін. мовами остаточно не встановлено. Ряд дослідників відзначає, що типологічно й матеріально Н. м. близька до *алтайських мов*. Н. м. є мовою аглютинативно-синтетичного типу. Іменник має категорії відмінка, числа й присвійності. Прикметника як окремої частини мови немає. У Н. м. розрізняють три основні діалекти: східно-сахалінський, північносахалінський та амурський. Писемність 1931—53 — на лат. графічній основі, з 1953 — на основі рос. алфавіту. В усній народній поетичній творчості нівхів відбито їхні найдавніші уявлення про будову Всесвіту, про природу, відображено жит-

Ніамей. Будинок Національних зборів.

тя народу. Писемна л і т е р а т у р а зародилася за Рад. влади. Написано п'єси, публіцистичні твори (збірки «Тайга й тундра», 1928—33; «Про наше життя», 1929). Найвизначніший представник нівхської л-ри — В. М. *Сангі*. У своїх творах він зображує істор. минуле нівхів, їхній побут, становлення їх як соціалістичної народності. Опублікував «Нівхські легенди» (1961), «Легенди Ихміфа» (1967) тощо.

Літ.: Панфилов В. З. Грамматика нивхского языка, ч. 1—2. М.—Л., 1962—65.

В. З. Панфілов.

НІГЕР [справж. прізв., ім'я, по батькові — Джанаєв Іван Васильович; 21.X (2.XI) 1896, с. Сіндзісар Нарського повіту, тепер Пн.-Осетинської АРСР—3.V 1947, м. Орджонікідзе] — осет. рад. поет і літературознавець. Друкуватися почав 1920 як поет. Автор поем «Гиці» (1934), «На березі Тереку» (1939), «Червоноармієць буде розповідати» (1945); поеми «Син Уахатага — відважний Гуйман», «Танок Баделяти» (обидві — 1935) та ін. написані на сюжети нар. пісень і переказів. Дослідник творчості К. *Хетагурова*, Ц. *Гадієва*, *нартського епосу*. Перекладач поезій Т. Шевченка.

НІГЕР — ріка в Зх. Африці, в межах Гвінеї, Малі, Нігеру, Беніну та Нігерії. Довж. 4160 км, площа бас. 2092 тис. км². Бере початок на Леоно-Ліберійському масиві, де має назву Джоліба. Впадає в Гвінейську зат. Атлантичного ок., утворюючи заболочену дельту площею бл. 24 тис. км². Гол. притоки: Міло, Бані (праві), Сокото, Кадуна, Бенуе (ліві). У верхів'ї має гірський характер, нижче — рівнинна, лише місцями порожиста.

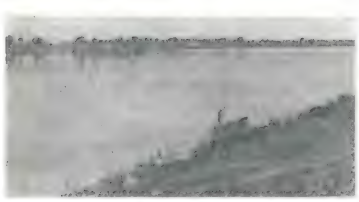

Ріка Нігер.

Живлення за рахунок літніх мусонних дощів, буває 2 паводки, під час яких вода піднімається на 7—8 м. Пересічна витрата води в дельті до 12 000 м³/с. Н. має значні запаси гідроенергії. Використовується для зрошування; споруджено греблі, канали. Судноплавний від гирла до м. Локоджі, вище — на окремих ділянках. Найбільші міста на Н.— Бамако (Малі), Ніамей (Нігер), у гирлі — Порт-Харкорт (Нігерія).

В. С. Гаврилюк.

НІГЕР, Республіка Нігер — держава в Зх. Африці. В адм. відношенні поділяється на 7 департаментів. **Державний лад.** Н.— республіка. Конституцію прийнято 1960. Після військ. перевороту 1974 дію конституції припинено, найвищий орган законодавчої влади — Нац. збори розпущено. Верховна держ. влада належить Вищій військ. раді (ВВР), що складається з представників армії. Голова ВВР виконує функції глави д-ви й уряду (президента).

П. Ф. Мартиненко.

Природа. Більша частина тер. країни розташована в *Сахарі*. Рельєф переважно рівнинний, вис. 300—500 м, в центрі — підвищене, дуже розчленоване плато Аїр заввишки до 1900 м (г. Багезан — найвища точка Н.). Поклади уранових руд, нафти, фосфоритів, кам. солі, руд олова, вольфраму, ніобію, заліза. Клімат тропічний, жаркий і сухий, на Пд.— субекваторіальний. Пересічна річна т-ра найхолодніших місяців (грудня, січня) від

Ніамей. Вид частини міста.

+20 до +24°, найтеплішого (травня) від +32 до +34°. Опадів на Пн. і Пн. Сх. менш як 100 мм на рік, на Пд. і Пд. Зх. до 600—800 мм. Бувають багаторічні посухи. Єдина непересихаюча ріка — *Нігер*, поширені *ваді*. Переважає пустельна рослинність на кам'янистих і піщаних грунтах, на крайньому Пд.— савана на червоно-бурих грунтах.

Населення. Бл. 50% нас. Н. становлять *хауса*. Живуть також джерма, *сонгаї*, *фульбе*, *туареги*, тубу та ін. Офіц. мова — французька. Пересічна густота нас.— 4 чол. на 1 км² (1978, оцінка). Міське населення становить понад 8%. Найбільші міста: *Ніамей*, Зіндер.

Історія. Археол. знахідки свідчать, що тер. Н. заселена з періоду *неоліту*. В 7—19 ст. частина тер. Н. входила до складу середньовічних суданських д-в, зх. та пд.-зх. частини — до д-ви *Сонгаї*, окремі райони — до ряду ін. держ. об'єднань. У кін. 19 ст. Н. захопила Франція і включила його 1904 до колонії Верхній Сенегал — Нігер, що входила до колоніальної федерації Франц. Зх. Африки. Народи Н. вели постійну боротьбу проти колонізаторів (повстання народу джерма 1905, тубу і туарегів 1906—14, туарегів та ін. 1914—17). Після 2-ї світової війни в країні розгорнувся нац.-визвольний рух. У 1947 Н. здобув статус «заморської території» Франції. В 1958 Н. було проголошено «автономною республікою» в складі франц. Співтовариства. 3.VIII 1960 Н. здобув незалежність. Проте уряд Н. дотримувався такої політ. орієнтації, яка виключала можливість радикальних соціально-екон. перетворень. У 1974 в Н. відбувся військ. переворот. Новий уряд Н. засудив антинар. характер скинутого режиму, амністував політ. в'язнів, почав боротьбу проти корупції. В міжнар. відносинах уряд Н. дотримується політики неприєднання. В 1972 Н. встановив дипломатичні відносини з СРСР. Між Н. і СРСР підписано угоди про торгівлю і культур. співробітництво (1962). З 1960 Н.— член ООН. Н.— член *Ради згоди*, *Загальної афро-маврікійської організації*, *Організації африканської єдності*, асоційований член *Європейського економічного товариства*. Діяльність політ. партій 1974 заборонено. Об'єднання профспілок трудящих Нігеру засн. 1959.

І. Д. Шевченко.

Господарство. Н.— економічно відстала агр. країна, с. г. якої спеціалізується гол. чин. на вирощуванні арахісу. Після проголошення незалежності іноз. капітал (гол. чин. французький) продовжує утримувати провідні позиції в усіх галузях г-ва, поряд з цим уряд країни вживає заходів щодо створення і розширення держ. сектора. Д-ва контролює (з 1974) виробн. буд. матеріалів, деякі підприємства по обробці с.-г. сировини, частину експортно-імпортних операцій, закупки й продаж арахісу, заохочує розвиток збутової кооперації тощо. В с. г. зайнято 97% самодіяльного населення і створюється бл. 40% валового внутрішнього продукту (1978). Воно не задовольняє потреб країни в продовольстві. Переважає общинне землекористування, невеликі натуральні та напівнатуральні г-ва. В обробітку — 22% тер. Н., з них лише 5 тис. га зрошується. Техніка обробітку землі дуже примітивна. Виробн. арахісу, яке на поч. 70-х рр. становило бл. 50% вартості товарної с.-г. продукції, внаслідок тривалих посух знизилося з 312 тис. т 1966/67 до 73,7 тис. т 1977/78. З товарних культур вирощують також бавовник, тютюн, фініки, овочі; для власного споживання — просо, сорго, маніок, рис, цукр. тростину, батат, ямс. Поширене пасовищне кочове та напівкочове тваринництво, значної шкоди якому також завдають посухи. Поголів'я (млн., 1978): великої рогатої худоби — 2,99

Герб Нігеру.

НІГЕР

Площа — 1267 тис. км²

Населення — бл. 5,3 млн. чол. (1978, оцінка)

Столиця — м. Ніамей

Караван у пустелі.

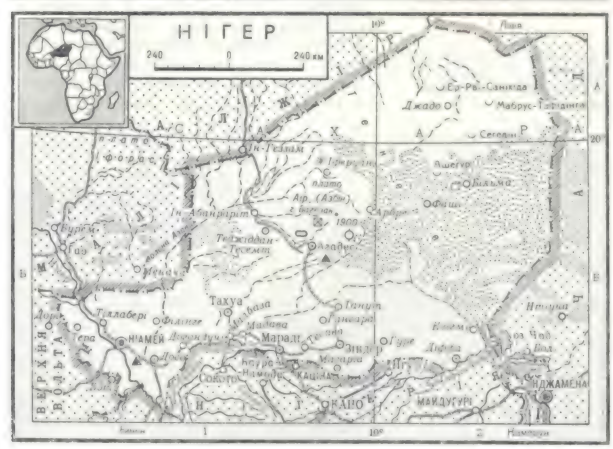

(проти 4,2 млн. 1972), овець і кіз — 9,5 (проти 9,1 млн.). Щорічний вилов риби пересічно 12 тис. т. Пром-сть представлена гол. чин. гірничодобувною галуззю та галузями, що переробляють місц. с.-г. сировину. Розробляють родовища урану (1978 вироблено 2250 т уранового концентрату), видобувають також олов'яну руду, кам. сіль, соду. Невеликі підприємства по очистці арахісу, рису, бавовни та ін., а також текст., цем., шкіряної галузей, ф-ки металовиробів та виробів з пластмаси, мінеральних добрив. Розвинуті кустарні промисли. В 1978 було вироблено 45,5 млн. кВт год електроенергії. Гол. пром. центр — Ніамей. З-ць в країні немає. Осн. вид транспорту — автомобільний. Довж. автошляхів (тис. км, 1978) — понад 18, у т. ч. асфальтованих — понад 2. У Ніамеї — міжнар. аеропорт. З Н. вивозять урановий концентрат (бл. 75% вартості експорту), арахіс та ін. с.-г. продукти, живу худобу; довозять транспортні засоби, машини, нафтопродукти, продукти харчування тощо. Гол. торг. партнери — Франція та Нігерія. Підтримуються зовнішньоторг. зв'язки з СРСР та ін. соціалістичними країнами.

Грошова одиниця — афр. франк. 1 афр. франк = 0,02 франц. франка. *І. Д. Шевченко.*

Медичне обслуговування. В 1975 в Н. було 3,7 тис. лікарняних ліжок (8,3 ліжка на 10 тис. ж.); бл. 90% ліжкового фонду належить д-ві; мед. допомогу 1976 подавали 110 лікарів (0,2 лікаря на 10 тис. ж.), 6 зубних лікарів, 8 фармацевтів. У 1976 в Ніамеї відкрито Вищу школу для підготовки лікарів. *А. М. Сточик.*

Освіта наукові та культурно-освітні заклади. В 1977 94% нас. було неписьменним, поч. школою було охоплено 13% дітей віку поч. навчання. Строк навчання в поч. школі 6 років, у середній — 7 (4 + 3). Поряд з державними є приватні школи. В 1977/78 навчальному році у початкових школах налічувалося 177,6 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 21,9 тис. У Ніамеї містяться: ун-т (засн. 1971; статус ун-ту з 1973; 1978/79 навч. р.— 850 студентів), Нац. адм. школа (засн. 1963). Наук. заклади: Геол. служба, дослідний ін-т гуманітарних наук при ун-ті (засн. 1976), Нац. дослідний ін-т с. г., ветеринарна лабораторія, усі — в Ніамеї. Б-ки: ун-ту, Нац. адм. школи, Регіонального центру досліджень і документації в галузі фольклору; архів (засн. 1913), Нац. музей (засн. 1959), усі — в Ніамеї. *В. З. Клепиков.*

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1980 в Н. видавалися 1 щоденна, 1 щотижнева газети та 6 ін. періодичних видань. Газети: щоденна «Сахель» (з 1960) та щотижнева «Сахель хебдо» (з 1961) — урядові, видаються франц. мовою, тираж — по 3 тис. прим. «Журналь офісьєль де ла Репюблік дю Ніжер» («Офіційний вісник республіки Нігер», з 1933) — урядовий щомісячник, тираж — 1 тис. прим. У 1967 створено урядову службу — Управління радіомовлення і телебачення Н. Радіопередачі ведуться франц. та п'ятьма місц. мовами.

Архітектура та декоративно-ужиткове мистецтво. Нар. житло Н. на Пд. Зх.— солом'яні хатини, на Сх.— глинобитні або кам. будинки з трав'яною покрівлею, на Пн.— намети, вкриті шкірами. В містах — будинки і мечеті з банко (суміш глини з соломою), нові квартали забудовують спорудами сучас. архітектури. В Н. поширені худож. ремесла — виготовлення сумок, сандалій, посудин, намиста з шкіри, оздоблені тисненням, плетіння, гончарство, ткацтво (тканини яскраво розписують). Центрами, де працюють нар. майстри, є Агадес, Зіндер, Ніамей, Тахуа.

Музика, театр, кіно. Музика Н.— синтез традиц. мист. народів хауса, джерма, сонгаї, капурі, фульбе, туарегів. Носіями муз. культури були профес. співаки й музиканти — гріоти. Муз. інструменти: дундун, гуду-гуду, барабани (в хауса — об'єднані в ансамблі), комбі, отебель, лютні гонджe (у джермі та сонгаї), кунтуги, ріжки, тріскачки. Після 1960 створено ряд ансамблів традиційної музики (композитори Іса Хамані, Ібрахім Арба, Махамууду), розвиваються нові види музики — естрадні пісні, музика до кінофільмів (композитор Дауд Різо та ін.), муз. освіта. Проводяться фестивалі музики й танцю (в Ніамеї, Мараді та ін.).

Розвиток театр. мист. Н. пов'язаний з країнами Пн. Африки. В Н. «мандрівні комедіанти» з ляльками розігрували *фарси* на побутові теми. Сучас. театр розвинувся лише в 50-х рр. 20 ст. при культур. центрах. Перший драматург — Дандобі Махаман, який написав п'єси «Пригоди кози» та «Легенда Кабрін Кабра». Найпопулярніший театр. колектив — «Амікаль Ніамея». В його репертуарі — п'єси «Дзеркало», «Соні Алі Бер» Бубу Хама. З 1964 щорічно проводяться театральні тижні. Поширені фольклорні програми (істор. драма «Танімуне» Андре Саліфу). Кіно бере початок з 1957, коли франц. режисер Ж. Руш зняв тут фільм «Я — чорний». З 1961 виходять документальні фільми кінематографістів Н. («Ауре», реж. М. Алассан); серед фільмів — «Кабас-кабо» (1969), «Шайтан» (1974; обидва — реж. Умару Ганда), «Дружина, вілла, машина, гроші» (1971, реж. М. Алассан). У 1970 виникла Асоціація нігерських кінематографістів.

В одному з цехів текстильного комбінату «Нітекс» поблизу міста Ніамея.

НІГЕ́РІЯ, Федеративна Республіка Нігерія — держава в Зх. Африці. На Пд. омивається водами Гвінейської зат. Атлантичного ок. В адм. відношенні поділяється на 19 штатів. Карти див. на окремому аркуші, с. 96—97.

Державний лад. Н.— республіка. За формою держ. устрою — федерація. Входить до Співдружності, очолюваної Великобританією. Згідно з чинною конституцією 1979 глава д-ви й уряду — президент, який обирається населенням строком на 4 роки. Законодавчу владу здійснюють Нац. збори, що складаються з двох палат: сенату (95 членів; по 5 сенаторів від кожного штату) і палати представників (450 депутатів). Обираються населенням строком на 4 роки. Виконавчу владу в штатах здійснюють губернатори, яких призначає глава уряду, законодавчу — Палата зборів штату.

П. Ф. Мартиненко.

Природа. Берегова лінія розчленована мало, береги низовинні, місцями заболочені, на Зх. численні *лагуни*. Рельєф переважно рівнинний. Більша частина тер. Н. — хвилясте плоскогір'я заввишки 350—600 м з окремими останцевими гірськими масивами (плато Джос, Йоруба, Уді, Шебші та ін.) заввишки до 2042 м (пік Фогель — найвища точка країни). На Пд.— низовинна примор. рівнина. Надра Н. багаті на нафту і газ, є також поклади кам. та бурого вугілля, олов'яна, заліз., вольфрамова, ніобієва, молібденова,

Нігер.
Урановий рудник в Арлі

уранова, свинцева, цинкова, титанова руди, золото, фосфорити, вапняки. Клімат екваторіальний, мусонний. На всій тер. Н. пересічна річна т-ра перевищує +25°. Опадів на Пн. до 500 мм на рік, у центр. частині 1000—1350 мм, на узбережжі до 4000 мм. Річкова сітка густа, річки повноводні, найбільші з них — *Нігер* та його притока Бенуе. Поширені червоні, червоно-бурі й червоно-жовті латеритні грунти. Рослинний покрив — *савана*, на Пд.— вологі тропічні ліси з цінними породами дерев (кайя, сапеле, іроко, опепе та ін.), на узбережжі — мангрові зарості.

Населення. Н.— найбільша за кількістю населення афр. країна. Її населяють понад 200 народів, які говорять різними мовами. Найчисленніші з них *хауса, йоруба, ібо, фульбе, канурі*. Офіц. мова — англійська. Пересічна густота нас.— 86 чол. на 1 км² (1973, перепис). Міське населення становить 23%. Найбільші міста: *Лагос, Кано, Ібадан, Огбомошо*.

Історія. Перші поселення на території сучас. Н. належать до періоду *палеоліту*. Не пізніше 8—10 ст. н. е. тут утворилися ранньокласові д-ви (Хауса, Канем-Борну, *Бенін*). У 1472 на тер. Н. з'явилися португальські, а 1553 — англ. колонізатори. В 1861 англійці захопили Лагос, в кін. 70-х рр. 19 ст.— басейн р. Нігер, у кін. 19 ст.— Бенін, на поч. 20 ст. встановили контроль над тер. пн. Н. З 1914 вся тер. сучас. Н. стала називатися «Колонія та протекторат Нігерії». Населення Н. не раз повставало проти колонізаторів (повстання 1907—08 в Лагосі, 1908—13 у містах пд. Н., 1918 в зх. Н., 1929 в Абі та ін.). Нац.-визвольний рух посилився після 2-ї світової війни 1939—45. 1.X 1960 Н. здобула незалежність, залишившись у складі *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Цього самого року Н. встановила дипломатичні відносини з СРСР. 1.X 1963 Н. було проголошено федеративною республікою. В період 1-ї республіки (1963—66) уряд Н. відображав інтереси феод.-поміщицьких верств і дотримувався прозахідної орієнтації, що викликало невдоволення прогресивних сил. 15.I 1966 в Н. відбувся військ. переворот. Н. було проголошено унітарною республікою. Непослідовна політика нового уряду знову призвела (29.VII 1966) до військ. перевороту. Було відновлено федеративну форму правління (2-а республіка), усунуто від керівництва д-вою феод.-компрадорські елементи. Іноз. монополії, які прагнули перешкодити незалежному політ. і екон. розвиткові Н., взяли курс на розкол країни. Вони підтримали сепаратистський заколот у сх. Н. (1970—75) з метою відділення її від федерації і створення т. з. Республіки Біафра. В серед. 1975 в Н. загострилася внутріполіт. обстановка. 29.VII 1975 в країні відбувся військ. переворот. До влади прийшов уряд ген. М. Мохаммеда, який проводив прогресивну політику. 13.II 1976 реакційні проімперіалістичні кола зробили спробу здійснити держ. переворот, вбили М. Мохаммеда. Проте віддані уряду війська заарештували заколотників. Протягом 1976—79 в Н. здійснено ряд прогресивних перетворень. 1.X 1979 військ. уряд передав правління цивільному урядові. У внутр. політиці взято курс на розвиток національної економіки. В зовнішній політиці Н. виступає проти расизму, колоніалізму та підступів імперіалістичних сил на африканському континенті, дотримується *невтручання політики*, розвиває взаємовигідні екон. зв'язки з багатьма країнами, в т. ч. з СРСР. Між Н. і СРСР підписано ряд екон., торг. і культур. угод (1968, 1970, 1971, 1978, 1979). З 1960 Н.— член ООН. Н.— член *Організації африканської єдності, Економічного товариства країн Західної Африки*.

І. Д. Шевченко.

Політичні партії, профспілки. Національна партія Нігерії, засн. 1978. З 1979 — правляча. Спирається гол. чин. на мусульман пн. штатів. Нігерійська партія єдності, засн. 1978. Нігерійська народна партія, засн. 1978. Партія народного відродження, засн. 1978. Народна партія Великої Нігерії, засн. 1978. Нігерійський конгрес праці — єдиний профцентр. Засн. 1978.

Господарство. Н.— агр. країна з відносно розвинутою добувною, особливо нафтодобувною пром-стю. Структура економіки Н. склалася в умовах тривалого колоніального панування англ. монополістичного капіталу, спеціалізуючись на вирощуванні окремих експортних с.-г. культур та видобуванні мінеральної сировини. Після проголошення 1960 незалежності в країні розпочався процес створення нац. економіки. З 70-х років уряд Н. вживає деяких заходів щодо ослаблення залежності країни від іноз. капіталу. Створюється і зміцнюється держ. сектор, розвивається обробна пром-сть, вдосконалюється її структура, націоналізовано окремі галузі промсті тощо. Проте іноз. капітал продовжує утримувати значні позиції в економіці країни. В капіталістич. світі Н. посідає одне з провідних місць за виробн. продуктів олійної пальми, бобів какао, арахісу, натурального каучуку, видобуванням нафти, виробн. олов'ян. концентрату, ніобію. Різнобічну підтримку Н. в розвитку нац. г-ва надає Рад. Союз, з допомогою якого збудовано нафтопровід, в Аджаокуті споруджується (1981) великий металург. комплекс, проводяться геологорозвідувальні роботи, підготовка кваліфікованих кадрів тощо.

С. г., в якому зайнято бл. 70% економічно активного населення, поки що лишається основою економіки країни. Частка його у валовому внутр. продукті поступово зменшується і 1978/79 становила 18,4% проти 61,2% 1960. Поширене общинне землеволодіння, подекуди збереглися феод. пережитки. Переважають невеликі сел. г-ва, розширюється капіталістичний сектор. Провідна галузь с. г.— рослинництво. Гол. експортні культури (закуплено у населення; тис. т, 1978): олійна пальма (пальмісти— 239), какао (бобів какао — 160), арахіс (140), бавовник (бавовникусирцю — 117), каучуконоси (каучуку — 58). Для власного споживання вирощують просо, сорго, кукурудзу, ямс, касаву, рис, маніок, цукр. тростину тощо. Тваринництво екстенсивного характеру. Розводять (поголів'я, млн., 1978): велику рогату худобу — 11,5, овець — 8,5, кіз — 23,6, свиней — 1,0, домашню птицю та ін. Розвинуте рибальство (1,1 млн. т риби, 1978).

Частка пром-сті становить понад 50% валового внутрішнього продукту (1977), у т. ч. добувної — понад 40%. В ній зайнято бл. 20% самодіяльного населення. Найшвидшими темпами розвивається нафтодобування, частка держави в якому з 1976 становить 58%. Нафту переробляють на заводах у Варрі та поблизу Порт-Харкорта. Видобувають також природний газ, олов'яну та ніобієву руди, кам'яне вугілля, у невеликій кількості — вольфрам, тантал, торій, циркон, поліметалеві руди, золото тощо. Серед галузей обробної пром-сті найбільш розвинуті текст. та харчова (олійницька, пивоварна, тютюнова, м'ясоконсервна, кококонсервна, борошномельна, цукр., по переробці бобів какао).

Окремі підприємства оловоплавильної, сталепрокатної, металообр. (складання автомобілів, тракторів, велосипедів, швейних машин, радіоапаратури, виробн. сталевих труб), хім. (виробн. пластмас, синтетичного волокна, лаків, фарб та ін.), деревообр., целюлозно-паперової, цем., бавовноочисної, шкіряно-взут. пром-сті; виробн. шин з натурального каучуку. В 1978 вироблено 3,5 млрд. кВт · год електроенергії (переважно на ГЕС). Гол. пром. центри: Лагос, Ібадан, Порт-Харкорт, Кадуна. 80% перевезень припадає на автомоб. та залізничний транспорт. Довж. (тис. км, 1978): з-ць — 3,5, автошляхів — 104,3, у т. ч. з бітумним покриттям — 29,0. Осн. мор. порти — Лагос та Порт-Харкорт. У Лагосі, Кано та Ілоріні — міжнар. аеропорти. З Н. вивозять нафту (понад 90% валютних надходжень), арахіс, боби какао, продукти олійної пальми, олово, ніобій, каучук тощо; довозять машини й устаткування, товари широкого вжитку, хімікати, продовольство. Гол. торг. партнери — США, Великобританія, Франція, ФРН, Японія. Розвиваються зовнішньоторг. відносини з СРСР та ін. соціалістич. країнами.

Грош. одиниця — найра. 1 найра = 1,6 дол. США (1980).

Л. Л. Фітуні.

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1975 в Н. було 53,9 тис. лікарняних ліжок (8,6 ліжка на 10 тис. ж.), понад 60% ліжкового фонду — в держ. лікарнях; мед. допомогу подавали 1977 4,2 тис. лікарів (0,6 лікаря на 10 тис. ж.), 168 зубних лікарів, 1,5 тис. фармацевтів. Лікарів готують мед. ф-т ун-ту в Ібадані, школи в Ла-

Герб Нігерії.

НІГЕРІЯ

Площа — 923,8 тис. км²

Населення — 79,7 млн. чол. (1973, перепис)

Столиця — м. Лагос

Видобування основних видів мінеральної сировини

Сировина	1970	1978
Нафта, млн. т	54,1	115 *
Природний газ, млн. м³	81,0	70,0
Олов'яна руда, тис. т	8,0	4,4
Ніобіт (колумбіт), тис. т	1,4	0,8

* 1979.

НІГЕРО-КОРДОФАНСЬКІ МОВИ

Декоративна маска із слонової кістки. 16 ст.

Маска народу екої. Дерево.

У. Океке. Молода дівчина. Акварель. 1963.

госі й Заріі. В 1969 було поставлено з СРСР мед. устаткування, 1968 і 1970 — медикаменти, перев'язні засоби, 1971 — вакцина для боротьби з епідемією холери. *А. М. Сточик.*

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Переважна частина нас. Н. лишається неписьменною (70% у 70-х рр.). У 1976 проголошено заг. поч. навчання. Здійснюється перехід до нової системи нар. освіти, яку становлять 6-річна поч. школа, 3-річна молодша серед. і 3-річна старша серед. школи. Викладання нац. мовами хауса, йоруба та ібо. В 1978/79 навч. р. поч. школою було охоплено 11,4 млн. дітей, серед. школою — 530 тис. Розвивається профес. освіта. Вищу освіту здобувають у 13 ун-тах і 7 коледжах університетського рівня. Найбільші вузи: Ібаданський ун-т (засн. 1962; 1978/79 навч. р.— 8,8 тис. студентів; до складу ун-ту входять ін-т дослідження Африки, ін-т педагогіки, охорони здоров'я дітей), ун-т у Лагосі (засн. 1962; 1978/79 навч. р.— 5,8 тис. студентів), Ун-т ім. Ахмаду Белло в м. Заріа (засн. 1962; 1977/78 навч. р.— 13,6 тис. студентів), Нігерійський ун-т у м. Нсукка (засн. 1960; 1978/79 навч. р.— 6,2 тис. студентів). Планує і координує наук. дослідження Рада з науки і техніки (засн. 1970). Працюють Федеральний ін-т пром. досліджень в Ошоді (засн. 1955), Федеральний центр с.-г. досліджень у Моорі (засн. 1910), н.-д. ін-т бобів какао в Ібадані, Нігерійський ін-т пальмової олії в Беніні, Нігерійський ін-т соціальних та екон. досліджень в Ібадані. В 1977 засн. Нігерійську академію наук в Ібадані. Діють також наук. т-ва і асоціації. Найбільші 6-ки містяться при ун-тах, Нац. б-ка — в Лагосі. Музеї: Нац. музей у Лагосі, Музей старожитностей у Беніні, музей у Іфе тощо. *В. П. Лапчинська.*

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1980 в Н. видавалося понад 100 періодичних видань заг. тиражем понад 1 млн. примірників. Найзначніші газети: щоденні «Дейлі таймс» («Щоденний час», з 1925) — урядова, «Найджіріан трібюн» («Нігерійська трибуна», з 1949), «Дейлі Скетч» («Щоденний нарис», з 1964), «Нью найджіріан» («Новий нігерієць», з 1965); щотижнева «Санді таймс» («Недільний час», з 1953), всі — англ. мовою. Нац. інформ. агентство — Агентство новин Нігерії засн. 1976, діє з 1979. Радіомовлення — з 1935, телебачення — з 1959. З 1957 діє Федеральна радіокорпорація (попередня назва — Нігерійська радіомовна корпорація). Передачі ведуться англ., араб., франц., нім. і місц. мовами.

Література Н. розвивається мовами йоруба, ібо, хауса. Більшість письменників пише англ. мовою. В кін. 19 — на поч. 20 ст. зародилася публіцистика. В 20—40-х рр. була поширеною громадян. поезія, найяскравіший представник якої — Д. Ч. Осадебей. У 30-х рр. відбувалося становлення драматургії. В 50-х рр. з прозовими творами, що значною мірою спиралися на фольклор йоруба, виступив А. Тутуола. Автор першого роману в л-рі Н. «(Люди міста», 1954) — С. Еквенсі. Нові мотиви, підвищена увага до внутр. світу людини притаманні поезії того часу. З кін. 50-х рр. значне місце в л-рі займає соціальна тематика. В 60-х рр. все більшого значення набуває розробка проблем побудови нового суспільства, боротьби нового з старим, ліквідації патріархальних і колоніальних пережитків. Письменники все частіше аналізують складний процес сусп. розвитку й зростання самосвідомості африканців. Найпомітнішими в л-рі стали романи «Все руйнується» (1953), «Спокою більше немає» (1960), «Стріла бога» (1964), «Людина з народу» (1966) Ч. Ачебе, «Інтерпретатори» (1965) та «Час беззаконня» (1969) В. Шоїнки, повість «Голос» (1964) Г Окари. В 70-х рр. виступили молоді прозаїки К. Омотосо і О. Мезу. В кращих зразках поезії Н. поєднано традиції нар.-пісенної афр. творчості та світової англомовної поезії. Найвідоміші поети. В. Шоїнка, Г. Окара, Дж. П. Кларк та К. Окігбо (1932—67). Крім яскраво виражених політ. віршів, їм належать також твори, в яких широко використано міфологію народів Н. Розвиток драматургії пов'язаний з іменами Дж. П. Кларка і В. Шоїнки, п'єси якого «Танок лісів» (1960), «Дорога» (1965), «Жнива Конгі» (1968) поставлено в багатьох країнах Африки і за її межами. Вірші Г. Окари в перекладі укр. мовою опубліковано в журн. «Всесвіт» (1975, № 12). *В. К. Кухалашвілі.*

Архітектура та образотворче мистецтво. Нар. житла Н. різноманітні — прямокутні чи круглі (дерев'яні, глинобитні), вкриті соломою або пальмовим листям й оздоблені орнаментальним і фігурним різьбленням будинки. В 13—15 ст. розвивалися міста з регулярним плануванням у пд. районах та радіальним — у північних, будували мечеті, прямокутні в плані, часто без мінаретів. У кін. 19 ст. у формах будівель Н. з'явилися елементи латиноамер. *барокко,* згодом — сучас. європ. архітектури. Місц. архітектори (О. Олумуїва, А. Аджемі) широко застосовують скульптурний декор.

З часів культури Нок збереглися теракотові статуетки, з перших століть н. е.— фігурки людини з бронзи. Значного розвитку досягла скульптура *Беніну* й Іфе (12—17 ст.), ритуальні маски. Серед нар. ремесел поширені різьблення на дереві, ювелірна справа, виготовлення вибивних тканин, гончарство тощо. Після проголошення незалежності країни з'явилося профес. мист. (живописці У. Океке, А. Онаболу, І. Грілло; скульптори О. Ідах, Ф. Ідубор, А. Аканджі, Б. Енвонву, Б. Осабе; графік І. Вангбоже).

Музика. Культова музика розвинулася в епоху середньовіччя. «Мовою барабанів» музиканти передавали найважливіші події, легенди й міфи. В 19 ст. діяльність католицьких місіонерів призвела до відмирання культової музики. З серед. 20 ст. поширились європ. муз. інструменти, виникли нові муз. форми, основані на афр. нар. музиці. В 60—70-х рр. з'явилися твори профес. композиторів Акіна Юби, Фели Сованде, Сема Акробота та ін. Щорічні фестивалі музики й танцю організують Філармонічний хор Ібадана, Хорове т-во ун-ту Іфе, Нігерійське муз.-культурне т-во в Лагосі.

Театр Н. бере початок з побутових й обрядових танців. У дні свят влаштовуються театралізовані процесії. На поч. 20 ст. розвинувся театр європ. типу. Одним із засновників театру на мові йоруба був Г. Огунде (1944—45 він організував пересувний театр; з 1960 ця трупа стала професійною). В 50-х рр. 20 ст. К. Огунмола заснував пересувний театр, для якого пише п'єси Д. Ладіпо. З кін. 50-х рр. почав активно розвиватися аматорський театр, чому допомогла діяльність Ібаданського коледжу (1955 споруджено «Артс тіетр», 1962 створено школу драми). З аматорських труп найвідоміша «Маски, 1960» (керівник — В. Шоїнка). В 1964 з цієї трупи створено профес. трупу «Орісун тіетр» (працювала до 1969). Найвідоміші аматорські трупи Лагоса: «Театральна майстерня» (керівник — С. Ійаму, створено 1962), «Нігерійський плейхаус» (керівник — К. Екійє, створено 1968) та ін. У кожному штаті Н. є Рада мистецтв, яка сприяє розвитку аматорських колективів.

Кіно. В 1947 було організовано англ. кінокомпанію (з 1950 наз. «Федерал філм юніт»). З серед. 60-х рр. з'являються кадри нігерійських кінематографістів, які здобули освіту в європ. кіношколах. Деякі фільми Н. демонструвалися на міжнар. кінофестивалях, зокрема в Ташкенті та Москві («Боротьба за свободу», 1979). Іл. див. на окремому аркуші, с. 432—433.

Літ.: Нигерия. Современный этап развития М., 1978; Тимофеев А. И. Нигерия: этапы развития. М., 1978; Зотова Ю. Н. Традиционные политические институты Нигерии. Первая половина XX в. М., 1979; Русаков Е. П. Экономическая история Федеративной Республики Нигерии. М., 1971; Вавилов В. Н. Проза Нигерии. М., 1973; Вавилов В. Н., Щеглов Ю. К. Литература Нигерии. В кн.: Современные литературы Африки. М., 1973; Вавилов В. Н. Роль фольклора в становлении нигерийского романа. В кн.: Фольклор и литература народов Африки. М., 1970; Вознесенская Ю. А., Эльвова В. А. Писатели Нигерии. 1960—1977. Биобиблиографический справочник. 1960—1977. М., 1979; Воронина В. Л. Архитектура Западной и Восточной Африки. В кн.: Всеобщая история архитектуры, т 10. М., 1972.

НІГЕРО-КОРДОФА́НСЬКІ МО́ВИ, конго-кордофанські мови — сім'я мов корінних народів Африки. Н.-к. м.— одна з чотирьох сімей, на які амер. лінгвіст Дж. Грінберг ділить усі африканські мови. За його теорією, Н.-к. м. розгалужуються на дві гілки: кордофанську (мови коаліб, гегалі, талоді, тумтум тощо) й нігеро-конголезьку. Нігеро-конголезькі мови він поділяє на 6 груп: зх.-атлантичну (мови фула, волоф, серер та ін.), манде (бамбара, менде тощо), гур, або вольтійську (мосі, грусі, догон та ін.), ква, або гві-

нейську (мови еве, *йоруба,* едо тощо), бенуе-конголезьку (мови тив, бітаре та ін., а також мови *банту*), адамауа-убангійську, або адамауа-східну (мови чамба, мумуйє, санго, занде тощо). За типологією Н.-к. м. різноманітні: аглютинативні, ізолюючі, деякі з них — флективні. Для більшості Н.-к. м. характерна система *іменних класів.* *В. Я. Порхомовський.*

НІГІЛІ́ЗМ (від лат. nihil — ніщо, нічого) — заперечення усталених суспільних норм, ідеалів, принципів, законів, авторитетів, традицій тощо. На ранніх етапах заг.-демократичного революц. руху Н. може відігравати певну прогресивну роль, оскільки висловлює негативне ставлення до відживаючого реакц. сусп. ладу, як це було в Росії в 60-х рр. 19 ст., коли виразником Н. була передова різночинна інтелігенція. Але загалом Н., для якого характерна відсутність чіткої позитивної програми, є реакційним явищем, оскільки огульно заперечує цінності людської *культури* і *моралі, норми права* тощо і є виявом кризи соціальних цінностей бурж. суспільства. Н. характерний, зокрема, для *ніцшеанства, екзистенціалізму.*

НІҒМАТІ́ Рашит [справж. прізв., ім'я, по батькові — Нігматуллін Рашит Нігматуллінович; 27.I (9.II) 1909, с. Дінгізбай, тепер Большечерніговського р-ну Куйб. обл.— 13.X 1959, Уфа] — башкирський радянський поет, народний поет Башкирської АРСР (з 1959). Член КПРС з 1944. Друкуватися почав 1926. Перша збірка віршів — «Вступ» (1933). У поемах «Голос історії» (1934), «Життя, народжене бурею» (1936), «Чудові долини Ак-Іделі» (1940) та ін. оспівував героїчну боротьбу башк. народу за нове життя. Автор «Поеми про героя» (1941), героїко-патетичної поеми «Убий, сину мій, фашиста!» (1942). Тема праці рад. людей звучить у поемі «Дівчина із Сакмара» (1952), зб. віршів «Слово привіту» (1955) та ін. Поема «Із іскри полум'я» присвячена В. І. Леніну. Виступав як драматург. Писав твори для дітей. Дружба башк. та укр. народів відображена в поемі «Більшовик» (1948), у віршах «Україна», «Ми стоїмо за мир». Переклав поему «Катерина» Т. Шевченка. Нагороджений двома орденами, медалями.

НІ́ГТІ — щільні рогові пластинки, що вкривають тильну поверхню кінцевих фаланг пальців у напівмавп, мавп і людини. Являють собою видозмінені *кігті.* Нігтьова пластинка міститься на нігтьовому ложі (ділянці *дерми*) і оточена шкірною складкою — нігтьовим валиком. Розрізняють передній вільний край Н., тіло Н. і задню частину Н.— його корінь, який заходить під задню частину нігтьового валика. Ділянка нігтьового ложа, на якій міститься корінь Н., є місцем росту Н. Швидкість росту Н. становить 0,1—0,2 мм на добу. Повне оновлення Н. відбувається протягом 95—115 днів. Ураження Н. поділяють на оніхії (ураження самого Н.) та пароніхії (ураження нігтьового валика).

НІДЕРЛА́НДИ, Королівство Нідерландів (неофіц. назва — Голландія) — держава в Зх. Європі. На Пн. і Зх. омивається Північним м. До складу Н. входять Зх.-Фризькі о-ви. В адм. відношенні поділяється на 11 провінцій.

Державний лад. Н.— конституційна монархія. Діючу конституцію прийнято 1887 (з доповненнями і змінами 1920—65). Глава д-ви—король (королева). Законодавчу владу здійснюють король і двопалатний парламент — Генеральні штати. Перша (верхня) палата (75 депутатів) обирається провінційними штатами (виборними органами самоврядування провінцій) на 6 років; 37 або 38 депутатів переобираються кожні 3 роки. Друга (нижня) палата (150 депутатів) обирається населенням строком на 4 роки. Виконавча влада належить урядові — Раді міністрів, очолюваній прем'єр-міністром.

Краєвид на півночі країни. Амстердам. На одній з вулиць міста.

Природа. Берегова лінія розчленована численними затоками та бухтами. Вздовж берегів — дюни, *вати.* Бл. 40% тер. країни лежить нижче рівня моря. Споруджено численні греблі і дамби, що захищають прибережні низовини (*марші* та *польдери*) від затоплення. В рельєфі переважають погорбовані низовинні рівнини. Поклади природного газу, кам. вугілля, нафти, кам. солі, каоліну. Клімат морський. Пересічна т-ра липня +16, +17°, січня — від +1 до +3°. Опадів 650—750 мм на рік. Багато повноводних річок та озер. На Пд. Зх.— пониззя *Рейну, Маасу* і Шельди. Поширені дерново-підзолисті, в примор. частині — родючі мулисті грунти маршів. Природна рослинність значно змінена людиною. Під лісами — бл. 8% площі країни (на Пд. збереглися дубові та букові гаї, на дюнах — штучні насадження з сосни і тополі). Створено 3 нац. парки (Велювезом, Кеннемерські дюни, Хоге-Велюве) й 8 заповідників.

Населення. Понад 96% нас. становлять *голландці* й споріднені з ними *фламандці* та *фризи.* Живуть також німці та інші. Офіц. мова — нідерландська (голландська). Пересічна густота населення — 342 чол. на 1 км² (1979). Міське населення становить 78%. Найбільші міста: *Амстердам, Гаага, Роттердам, Утрехт, Ейндховен.*

Історія. Тер. Н. було заселено ще за часів *неоліту.* У 2-й пол. 1-го тис. до н. е. тут жили кельтські племена (див. *Кельти*), яких на поч. н. е. витіснили *германці.* В 1 ст. до н. е. частина тер. Н., яку заселяли герм. племена, ввійшла до складу Рим. імперії. У 3—4 ст. на тер. Н. оселилися *франки,* сакси і фризи. У 5 ст. тер. Н. увійшла до *Франкської держави,* за *Верденським договором 843* — до володінь Лотаря I. В 10—11 ст. на тер. Н. виникли перші самостійні феод. володіння: *Фландрія,* Голландія, Гелдерн, Зеландія, Утрехт та ін.

З 12 ст. почався швидкий розвиток міст, які стали центрами ремесла й торгівлі. Утворення *Ганзи* сприяло поширенню товарно-грошових відносин і зростанню міст. Протягом 12—14 ст. між окремими князівствами точилася гостра міжусобна боротьба за владу, яка значно ослабила Н. Політ. роздробленість, а також *Столітня війна 1337—1453* призвели до підкорення Н. в 1-й пол. 15 ст. герцогами Бургундськими (див. *Бургундія*). З кін. 15 ст. Н.— під владою *Габсбургів,* з 1556, після розпаду імперії *Карла V,*— під владою Іспанії. В кін. 15 — на поч. 16 ст. в Н., завдяки швидкому розвиткові міст, їхнім міжнар. зв'язкам, зародженню торг.-ремісничого устрою, що прийшов на зміну феод.-лицарському, а також завдяки вигідному місцеположенню Н. (між Францією і Німеччи-

Герб Нідерландів.

НІДЕРЛАНДИ

Площа — 41,2 тис. км² (з внутрішніми водами)

Населення — 14,1 млн. чол. (1979)

Столиця — м. Амстердам, резиденція короля та уряду — м. Гаага

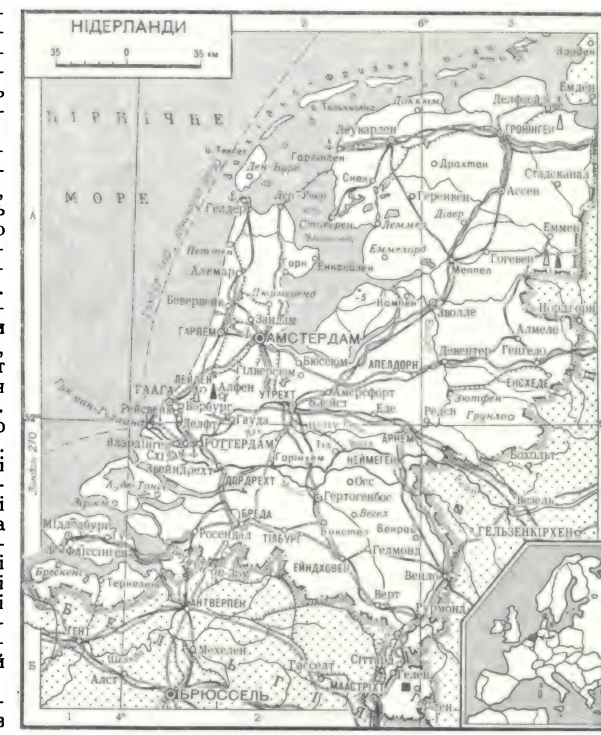

ною), відбувався швидкий розвиток капіталістичних відносин, з'явилися перші в Європі *мануфактури*. Однак капіталістичний розвиток гальмувався пануванням ісп. абсолютизму й католицької церкви, проти яких в серед. 16 ст. розгорнувся широкий нар. рух, що поклав початок першій бурж. революції в Європі (див. *Нідерландська буржуазна революція 16 століття*). Гегемоном революції виступила молода буржуазія, ідеологією якої став *кальвінізм*. Після революції, що перемогла тільки на Пн. країни, відбулося відособлення Пн. і Пд. Н.: на Пн. утворилася суверенна д-ва — Республіка Сполучених провінцій (див. *Утрехтська унія 1579*), яка з 17 ст. дістала назву Голландія, пд. частина залишилася під владою Іспанії. Перемога революції сприяла швидкому капіталістичному розвиткові країни. В 17 ст. Н.— одна з найпередовіших д-в Європи, з розвинутою торгівлею і мореплавством, — почали широкі колоніальні загарбання, гол. чин. у Пд.-Сх. Азії (див. *Ост-Індські компанії*). В 1795—1813 Н.— під владою Франції. За рішенням *Віденського конгресу 1814—15* Голландію і Бельгію було об'єднано в Нідерландське королівство. В результаті революції 1830 Бельгія відокремилася від Голландії. В 1-й пол. 19 ст. в Н. розгорнувся процес капіталістичної індустріалізації, в країні виникли перші монополії. В 1839 споруджено першу залізницю. Внаслідок дальшого посилення експлуатації трудящих метрополії, а також використання природних ресурсів Індонезії Н. перетворилися на країну з високорозвинутою пром-стю. З серед. 19 ст. в Н. почав розвиватися робітн. рух. У 1881 було створено С.-д. союз Н., 1894 — С.-д. робітн. партію (СДРП). В роки 1-ї світової війни 1914—18 Н. додержувалися нейтралітету. В 1918 засн. Компартію Н. У 1940 країну було окуповано нім.-фашист. військами. Уряд Н. евакуювався до Великобританії. Нар. маси на чолі з Компартією розгорнули боротьбу проти окупантів, у якій брали участь і рад. військовополонені (повстання на о. Текселу у квітні 1945). В 1942 встановлено дипломатичні відносини між емігрантським урядом Н. і СРСР. У 1945 Н. було визволено союзними військами. В післявоєн. період у країні реорганізовано політ. партії і профспілки, 1946 на базі СДРП створено Партію праці. Після 2-ї світової війни посилилося проникнення в Н. амер. капіталу, почався розпад нідерл. колоніальної системи. В 1945 першою проголосила незалежність Індонезія; на 1980 у складі колоніальних володінь Н. залишилися тільки Нідерландські Антільські о-ви. Зовн. політика Н. визначається участю їх у НАТО і *Європейському економічному товаристві*. Н. перебувають в екон. і митному союзі з Бельгією та Люксембургом (див. *Бенілюкс*). З 60-х рр. посилилися ділові контакти Н. з СРСР (1965—66 відбувся обмін парламентськими делегаціями). Торг.-екон. відносини між Н. і СРСР регулюються договором (липень 1972) про співробітництво в екон., пром. і технічній галузях. У 1978 підписано програму культурного і наукового співробітництва між СРСР і Н. З 1945 Н.— член ООН. З 1949 — член *НАТО*, з 1954 — *Західноєвропейського союзу*.

Т. Г. Солтановська.

Заводи концерну «Філіпс» у місті Ейндховені.

Політичні партії, профспілки. В країні кілька десятків політ. партій. Партія праці, засн. 1946. Реформістська. Входить до *Соціалістичного інтернаціоналу*. Християнсько-демократичний заклик (ХДЗ) — блок трьох клерикальних партій, засн. 1976 (складається з Католицької народної партії, засн. 1945, Антиреволюційної партії, засн. 1878, Християнсько-історичного союзу, засн. 1908). Народна партія за свободу і демократію (НПСД), засн. 1948. Ліберальна. Політична партія радикалів, засн. 1968. «Демократи-66», засн. 1966. «Демократичні соціалісти-70», засн. 1970. Державна реформістська партія, засн. 1918. Селянська партія, засн. 1963. Реформістський політичний союз, засн. у 50-х рр. Пацифістська соціалістична партія, засн. 1957. *Комуністична партія Нідерландів*, засн. 1918. Федерація нідерландських профспілок, засн. 1976. Входить до МКВП. Нідерландське національне об'єднання християнських профспілок. Входить до ВКП.

Господарство. Н.— високорозвинута індустр.-агр. країна з експортною орієнтацією г-ва і широкими зовнішньоторг. зв'язками. За обсягом пром. виробн. посідає 9-е місце в капіталістичному світі (1979). Характерна висока концентрація виробн. і капіталу. В осн. галузях панують великі нац. та транснац. монополії, зокрема «Ройял датч-Шелл» (нафтопереробка), «Філіпс» (радіоелектроніка та електротехніка), «Юнілевер» (харч. і хім. пром-сть), «Естел» (виробн. чорних металів), «АКЗО» (виробн. хім. волокон). Разом з тим зростає роль державного сектора, на який 1978 припадало 17% пром. продукції. Але, незважаючи на заг. високі темпи розвитку економіки, для г-ва країни характерні кризові явища — диспропорції в розвитку окремих галузей, поглиблення нерівномірності розміщення виробничих сил, зростання інфляції, цін, безробіття (6% самодіяльного населення, 1979) тощо.

Промисловість разом з будівництвом дає 40% нац. доходу країни. В ній зайнято понад 30% економічно активного населення. 60% енергетичного балансу Н. припадає на природний газ, за видобутком якого країна посідає

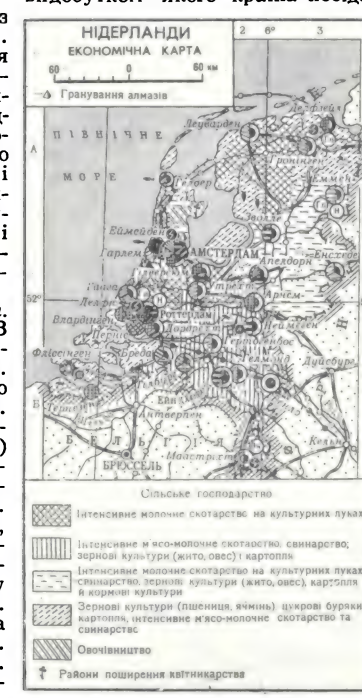

одне з провідних місць у світі. У невеликій кількості видобувають нафту та кам. сіль. Обробна пром-сть Н. працює переважно на довізній сировині. Провідні її галузі — машинобудування (особливо суднобудування, електротехнічне, електронне, автомобілебудування, виробн. підйомно-транспортного та пром. устаткування), металообробка, чорна і кольорова (виплавка чавуну, сталі, олова, цинку, свинцю, кадмію, алюмінію) металургія. Значного розвитку набули нафтохімія (нафтопродукти та виробн. пластмас) та хіміч. пром-сть. (виробн. мінерал. добрив, лаків, барвників, волокон). Численні підприємства харч. пром-сті (м'ясні й молочні вироби, плодоовочеві консерви, виробн. шоколаду, пива та ін.). Розвинуті також огранка алмазів, текст., швейна, шкіряно-взут., фарм. та буд. матеріалів пром-сть. Гол. пром. центри: Амстердам, Роттердам, Ейндховен.

Сільське господарство Н. відзначається високою продуктивністю і товарністю. Переважають великі та середні капіталістичні г-ва. Поширені закупівельно-збутові кооперативи, очолювані великими землевласниками. Бл. 70% всієї с.-г. продукції дає тваринництво. Поголів'я (тис., 1979): великої рогатої худоби — 5128, (у т. ч. молочних корів — 2319), свиней — 9608. Розвинуте птахівництво. Заг. площа с.-г. угідь становить 2,2 млн. га (включаючи осушені ділянки кол. мор. заток), з них 62% займають луки та пасовища. На орних землях вирощують пшеницю, ячмінь, картоплю, цукр. буряки. Значного розвитку набуло тепличне г-во (овочі та вирощування квітів, гол. чин. тюльпанів).

Транспорт. Найважливіший вид транспорту — водний (річковий та морський). Тоннаж мор. торг. флоту, приписаного до Н. (без володінь),— 3,2 млн. брутто реєстрових т (1978). Головні мор. порти: Роттердам (найбільший у світі) та Амстердам. 53% внутр. перевезень припадає на автомоб. транспорт. Довж. з-ць — понад 3,2 тис. км (1979). Гол. міжнар. аеропорт — Схіпгол (Амстердам).

Зовнішня торгівля. 70% вартості експорту припадає на пром. продукцію: судна, електроустаткування, радіоприймачі, нафтопродукти, пластмаси, синтетичне волокно, медикаменти тощо. Вивозять також худобу, мол. продукти, овочі, квіти та ін. Довозять мінеральну сировину, трансп. засоби, хім. товари тощо. Гол. торг. партнери — країни Європейського економічного товариства і США. Частка соціалістичних країн у зовнішньоторг. товарообороті Н. 1978 становила 2,1%. Грош. одиниця — *гульден*. За курсом Держбанку СРСР 100 гульденів = = 28,60 крб. (липень 1981).

С. Б. Лавров.

Медичне обслуговування. В 1975 в Н. було 132,1 тис. лікарняних ліжок (9,4 ліжка на 10 тис. ж.); більшість лікарень належить д-ві; мед. допомогу 1978 подавали 23,8 тис. лікарів (17 лікарів на 10 тис. ж.), 4,8 тис. зубних лікарів, 1,3 тис. фармацевтів. Лікарів готують на 8 мед. ф-тах ун-тів. Міжнар. примор. курорт Схевенінген (поблизу Гааги), невеликі курорти в районі Гук-ван-Голланд та ін.

А. М. Сточик.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. З 1950 в країні діє закон про обов'язкове безплатне 8-річне навчання. Поч. школа — 6-річна, її відвідують діти віком від 7 до 12 років. Серед. школи двох типів: 6-річні, що дають право

Плантація тюльпанів.

вступити до ун-ту, т. з. передуніверситетські школи — гімназії, атенеуми й ліцеї; загальноосв. серед. школи, що включають молодші, проміжні й старші серед. школи. Лише 30% поч. і серед. шкіл у Н.— державні, в основному *конфесіональні школи*. На базі поч. школи будується система профес. і серед. спец. освіти з тривалістю навчання від кількох місяців до 5 років. У 1976/77 навч. р. у Н. налічувалося 9,4 тис. поч. шкіл (1,5 млн. учнів), 1,5 тис. серед. шкіл (766 тис. учнів), 2 тис. профес. і серед. спец. шкіл (517 тис. учнів). Повну вищу освіту дають 9 ун-тів, 3 тех. ун-ти й 4 коледжі університетського рівня, в т. ч. Вища с.-г. школа у Вагенінгені. Держ. ун-ти: Лейденський (засн. 1575), в Утрехті (засн. 1636), Гронінгені (засн. 1614), найбільший — муніципальний в Амстердамі (засн. 1877), у Лімбургу (засн. 1975), ім. Е. Роттердамського в Роттердамі та ін. Є т. з. вільні (приватні) ун-ти — протестантський в Амстердамі й католицький у Неймегені. Позауніверситетська система вищої освіти включає тех. навч. заклади підвищеного рівня, с.-г., худож. та ін. школи. В 1976/77 навч. р. таких закладів було 384 (111 тис. студентів).

Наук. установи держ. і приватні. До державних належать ін-ти при ун-тах, ін-ти Центральної орг-ції з прикладних досліджень (засн. 1930), ін-ти *Нідерландської академії наук* (засн. 1808) й м-в, Нідерл. орг-ції по розвитку фундаментальних досліджень (засн. 1950), Центр. рада з ядерної енергії (засн. 1963), Ін-т міжнар. відносин (засн. 1945). Наук. т-ва — Історичне в Утрехті, Королівське любителів старожитностей в Амстердамі та ін. До приватних орг-цій належать ін-ти приватних фірм (таких як концерн «Філіпс») і університетів.

Найбільші б-ки: ун-ту в Амстердамі, Лейденського ун-ту, Королівська в Гаазі. В Амстердамі містяться: Держ. музей (засн. 1808), Нац. музей Ван Гога (засн. 1972), Будинок-музей Рембрандта (засн. 1907), Музей Королівського ін-ту тропіків (засн. 1910) та ін.; у Гаазі — Муніципальний музей (засн. 1862), Королівський кабінет картин (Мауріцгейс, засн. 1820), Поштовий музей (засн. 1929) та ін.; у Лейдені — Нац. музей етнографії (засн. 1837), Нац. музей геології й мінералогії (засн. 1820) та ін.

В. П. Лапчинська.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1980 в Н. видавалося 8 центр. і 80 провінційних щоденних газет. Найзначніші газети: «Де Телеграаф» («Телеграф», з 1893), «Алгемейн дагблад» («Загальний щоденний листок», з 1946), «НРК — Ганделсблад» («НРК — торговельний листок», з 1970), «Де Фолкскрант» («Народна газета», з 1920), «Гаагсе курант» («Гаазька газета», з 1883), «Де Гелдерландер» («Гелдерландець», з 1848). Газета «*Де Ваархейд*» («Правда», з 1940) — орган ЦК Компартії Н. Інформаційне агентство Н.— «Алгемейн Недерландс Персбюро» (АНП), об'єднання видавців нідерл. газет, засн. 1934. Радіомовлення — з 1923, телебачення — з 1951 (з 1967 — кольорове). Нідерл. радіомовна корпорація — офіціозна орг-ція радіомовлення і телебачення, засн. 1969. Радіомовлення на закордон ведеться 7 мовами.

Література. Найдавніші літ. пам'ятки нідерл. мовою належать до 9 ст. Першим відомим поетом був творець придворного епосу в нідерл. і нім. л-рі Г. ван Фельдеке (бл. 1140—1200). Вершина середньовічної л-ри — позначена антифеод. й антиклерикальними мотивами нар. поема «Пісня про Рейнарда» (бл. 1250), що мала великий вплив на розвиток нар. поезії і драми (зокрема, святкової містерії). В 13 ст. розвивалися л-ра містичного напряму, чільне місце в якій належить поетесі Гадевейх, і бюргерська л-ра, найвизначнішим представником якої був Я. ван Марлант. Ідеї доби *Відродження* знаходять свій вияв у творчості письменника й мислителя *Еразма Роттердамського* та його послідовників поетів Я. ван дер Нота, К. ван Мандера, Д. Корнгерта, Ф. Марнікса де Сінт-Алдегонде, Г. Л. Спігела. Перемога бурж. революції 16 ст. спричинилася до бурхливого розвитку нідерл. культури, через що 17 ст. називають її «золотим віком». Демократичними ідеями позначена творчість поета і драматурга Г. А. Бредеро, драматурга С. Костера. Велику роль у розвитку л-ри відіграв т. з. Мейденський гурток на чолі з поетом, драматургом та істориком П. К. Гофтом, який проголошував ідеї бурж. республіканізму. З дидактичними віршами виступав Я. Катс. У поезії Я. Зута і Я. Лейкена відчутний вплив філософ. поглядів Б. *Спінози*. Найбільшим поетом нідерл. класицизму був Й. ван ден *Вондел*. Екон. занепад Н. у 18 ст. викликав застій л-ри. Письменники переважно наслідували взірці франц. класицизму, нім. сентименталізму, нім. та англ. романтизму. На тлі цієї л-ри вирізнялися твори драматурга П.

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	1979
Електроенергія, млрд. кВт·год	64,7
Природний газ, млрд. м³	93,6
Нафтопродукти, млн. т	63,4
Чавун, тис. т	4814
Сталь, тис. т	5877
Прокат, тис. т	3755
Алюміній, тис. т	259
Цемент, тис. т	3700
Азотні добрива, тис. т	1524
Судна, тис. брутто реєстрових т	277
Бавовняні тканини, тис. т	24 *
Масло, тис. т	203
Сир, тис. т	425

* 1978.

А. Паламедес. Портрет дами з гвоздикою. 1660. Київський музей західного та східного мистецтва

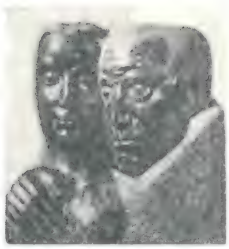

Х. Кроп. Ранок і вечір. Сієніт. 1919. Музей Кроллер-Мюллер. Оттерло.

Лангендейка. Прогресивні тенденції помітні в поезії В. ван Гарена і О. З. ван Гарена. Про піднесення нідерл. л-ри в 19 ст. свідчила творчість поетів А. К. В. Старінга, Е. Й. Поттітера, прозаїка Н. Бетса. Найвище досягнення критичного реалізму в нідерл. л-рі — творчість *Мультатулі,* в якій критика голл. колоніалізму і взагалі капіталістичного суспільства набула значної гостроти. Високого формального рівня досягла поезія Ж. Перка (1859—81), В. Клоса (1859—1938), А. Вервея (1865—1937), проте їхній творчості властивий нахил до індивідуалізму. В 2-й пол. 19 — 1-й пол. 20 ст. суспільні проблеми порушували прозаїки Л. ван Дейссел, Ф. ван Еден, Л. Куперус, Г. *Гейєрманс,* А. ван Схендел. З революц. позицій виступали поети А. ван Коллем, Г. Гортер, Г. Роланд-Голст ван дер Схалк. Екон. криза 30-х рр., встановлення фашист. диктатури в Німеччині й розв'язана нею 2-а світова війна посилили антифашист. і антибурж. тенденції в творчості А. Колена, Г. ден Брабандера, С. Вестдейка, Т. де *Фріса,* А. Бламан та ін. У 50-х рр. під впливом загальноєвроп. течій у творчості поетів молодшого покоління був помітний нахил до експериментаторства (Л. Фроман, П. Роденко, Люсеберт, Р. Камперт та ін.), а в прозі — захоплення ідеями *екзистенціалізму* (твори Г. Лампо, В. Германса, Г. К. ван гет Реве, А. Космана, Я. Волкерса, Г. Мюліса та ін.). У 60—70-х рр. у творчості цих письменників та молодших за них В. Рюїслінка, Г. Гересма, Ж. Гамелінка, Я. Кремера та ін. дедалі сильнішими стають реалістичні тенденції. Укр. мовою перекладено деякі твори Мультатулі, Г. Гейєрманса.

Є. О. Попович.

Архітектура. На тер. Н. збереглися мегалітичні споруди *неоліту,* кельтське поселення (1-е тис. до н. е.), давньорим. будівлі (1—3 ст.), культові споруди епохи *Каролінгів* (див. також *«Каролінгське відродження»*).

За середньовіччя (див. *Нідерландське мистецтво*) зводили (в основному кам'яні) міські укріплення, романські й готичні церкви, ратуші (в основному цегляні); за доби *Відродження* — ратуші (ратуша в Мідделбурзі, 1452—1520, арх.— сім'я Келдерманс), будинки бюргерів і церкви з багатим кам. декором; у 17—18 ст.— громад. і торг. будівлі, будинки гільдій, храми в стилі голл., пізніше — франц. *класицизму* (ратуша в Амстердамі, 1648—55, арх. Я. ван *Кампен*; палац Гюгетан у Гаазі, 1734—36, арх. Д. Маро). В 19 ст. інтенсивно розвивалися міста, забудовувалися переважно еклектичними спорудами; в 20 ст. реконструюються старі (Роттердам), споруджуються нові (Еммелорд) міста, в архітектурі яких переважають *функціоналізм* (арх. Я. Ауд, Г. Рітвелд та ін.) та *раціоналізм* (арх. Й. А. Брінкман, Я. Дейкер та ін.). В 60—70-х рр. архітектура Н. тісно пов'язана з *дизайном* (аеропорт Схіпгол в Амстердамі, 1963—67, арх. М. Ф. Дейнтьєр).

Палац Юстиції в Гаазі. 1830.

Образотворче мистецтво. На тер. Н. збереглися кераміка часів неоліту, металеві вироби 1-го тис. н. е. В 15 ст. в розвиток нідерл. живопису доби Відродження значний внесок зробили художники пн. провінцій (Я. *ван Ейк*, Р. ван дер Вейден, Г. ван дер *Гус*, Г. *Мемлінг*, Г. *Босх* та ін.). В 16 ст., поряд з картинами на реліг. тематику, з'являються пейзаж, натюрморт, твори на побутові теми (*Лука Лейденський*, К. Массейс, Я. Госсарт, П. *Брейгель* Старший). Скульптура не мала великого поширення в Н. (майстри 17 ст. Х. де Кейсер, А. Квеллін). У той час широко розвинулися різні види графічної техніки — малюнок, офорт, різцева гравюра — і особливо живопис (Ф. *Гальс*, А. ван *Остаде*, Я. *Стен*, Г. Терборх, Я. *Вермер* Делфтський, Я. *ван Рейсдал*, П. Поттер, В. *Калф*), який відзначався яскравим демократизмом і реалістичністю. Особливе місце займає творчість *Рембрандта* — одного з найвидатніших майстрів 17 ст. У 18 ст. в мист. помітний відхід від демократичних традицій. Високою майстерністю виконання позначені твори декор.-ужиткового мист. (фаянс, меблі тощо). На поч. 19 ст. з'явилися твори, для яких характерні риси *академізму* (Я. Крюсеман) та умовною і зовн. романтизацією образів (А. Шеффер, Д. Й. Блес, А. Сгелфгаут та ін.). У 2-й пол. 19 ст. розвинулася гаагська школа живопису (Й. *Ісраелс*, Г. В. Месдаг та ін.), що втілювала реалістичну лінію в мистецтві. Соціальна насиченість реалістичних образів, експресія властиві картинам В. *ван Гога*, створеним на батьківщині. У 20 ст. склалася голл. школа скульптури (Й. Мендес да Коста, Л. Зейл, М. Андріссен та ін.). В сучас. живописі поширені різні модерністські течії (живописці П. Мондріан, Б. ван дер Лек, скульптор А. Волтен). Поряд з цим існують і демократичні тенденції (Чарлі Тороп, Г. Шабо, П. Алма). Див. *Нідерландське мистецтво.*

М. М. Нікулін.

Музика. З кін. 12 ст. у Н. розвивалося мист. *менестрелів.* У 14 ст. утворилися хорові капели при різних *цехах,* профес. співацькі школи (метризи) при великих кафедральних соборах. Серед муз. пам'яток 15 ст.— пісні флагелантів та ін. реліг. сект. З 2-ї пол. 16 ст. в Амстердамі проводилися прилюдні органні концерти, поширилася гра на дзвонах — карійон. У період буржуазної революції (16 ст.) виникли пісні *гезів*, спрямовані проти іспанського панування. Профес. музика досягла високого рівня в епоху Відродження, зокрема, важливу роль у становленні класичної європ. *поліфонії* відіграла т. з. нідерл. композиторська школа (15—16 ст.; композитори Г. Дюфаї, Й. Окегем, Я. Обрехт, *Жоскен Депре*, О. *Ласо*). З 17 ст. розвивалася інструм. музика, на високому рівні було виробництво муз. інструментів. Визначним композитором-інструменталістом 16 — поч. 17 ст. був Я. П. Свелінк. З кін. 17 ст. у Н. переважала англ., франц. та італ. музика; розвивався балет. Перша голл. опера в стилі класицизму — «Торжествуюче кохання» К. Гакуарта (1673). В кін. 18 ст. утворилися перші муз. т-ва, пожвавилося концертне життя. З серед. 19 ст. розгорнулася діяльність композиторів Й. Фергюлста, Р. Гола, В. Ніколаї та ін. В кін. 19 — на поч. 20 ст. формувалися риси нац. нідерл. школи в творчості основоположників нової голл. музики Б. Зверса (хорові та оркестрові композиції), А. Діпенброка (пісні, театр. музика), Й. Вагенара (симф. твори, кантати). Відомі композитори поч. і 1-ї пол. 20 ст. К. Дюппер (програмні симфонії), С. Дресден, В. Пейпер (у їхній творчості традиції старовинної музики поєднуються з новаторськими тенденціями). Серед музикантів середини — 2-ї пол. 20 ст.: композитори Г. Ландре, С. Бессем, К. ван Баттен, Т. де Леув, Я. Герадс, Ю. Андріссен, Г. Кокс; диригенти П. Гюпертс, Б. Гайтінк; піаністи К. де Грот, Л. Понсе, Г. Генкеманс; клавесиніст Г. Леонгардт; скрипалі Т. Олоф, Г. Кребберс; вокалісти Т. Байле, Ф. Вронс, Г. Браувенстейн; діячі балету О. де Гас, Я. Фліер, І. Сандерс. У Н. існують «Де Недерландсе опера», оперні компанії «Де Зейд-Недерландсе опера», «Форум»; Нідерл. нац. балет (гастролював в СРСР, 1971), Нідерл. танц. театр; 12 симф. оркестрів, у т. ч. «Консертгебау» (з 1883), «Резіденсі» (з 1899), Амстердамський філармонічний (засн. 1951; гастролював в СРСР 1971, 1972); 7 консерваторій, 3 муз. ліцеї, Нідерл. ін-т католицької церк. музики та ін.; кілька муз. т-в («Гаагський художній клуб», «Доменус», «Молодь і музика», «Нова музика» та ін.). У Н. поширена робітн. муз. самодіяльність, існує хорове об'єднання «Голос народу» (з 1907, Гаага). Серед хорів —

Г. Шабо. Пожежа Роттердама. 1940. Музей у Гаазі.

«Аполлон» (чоловічий; Амстердам), «Гаагські співаки» (з 1917).

М. П. Загайжевич.

Театр. З кін. 12 ст. на тер. сучас. Н. влаштовували постановки церковних драм, а також світських драм. творів. У 14—16 ст. з'явилися аматорські т-ва літератури і театру, т. з. камери риторів (або редерейкерів), які ставили *фарси* й *моралітє*. В 1638 засн. Міський театр у Амстердамі (в репертуарі п'єси Й. Вондела, Г. А. Бредеро та ін.). Було багато й *мандрівних труп*. Відомі профес. актори цього часу: Л. Карлсзон, А. К. ван Гермез, А. Ноземан та ін. В 1874 в Амстердамі відкрилася Школа декламації, 1870 створено «Нідерландське театральне об'єднання», 1875 — театр «Нідерландська сцена», 1892 — трупа «Нідерландське театральне об'єднання», в репертуарі якої п'єси Г. Гейєрманса («Гетто»), а також М. Емантса, Ф. Едена та ін. В 1912—17 цю трупу очолював Гейєрманс, йшли п'єси Ю. А. Стріндберга, Г. Гофмансталя, грали тут актори Л. Бауместер, Я. Мюс та ін. В 20-х рр. 20 ст. великого поширення набули аматорські колективи. В 10—30-х рр. власні трупи очолили актори і режисери В. Ройярдс, Е. Феркаде, Л. Салборн та ін. В 40—60-х рр. провідними колективами були «Гаагська комедія» (очолювана К. Ласером, П. Стенбергеном) та «Нідерландська комедія» (під керівництвом Г. В. ван дер Берг та Й. де Местр) в Амстердамі. Починаючи з 50-х рр. і тепер на сценах Н. йдуть п'єси нац. драматургів Я. Стала, С. Нотебома, Я. ван дер Мерве та ін., а також твори рос. авторів А. Чехова, Ф. Достоєвського, М. Гоголя, М. Горького та ін. Театри працюють у містах Арнемі, Роттердамі; в країні багато театр. кабаре, є експериментальна трупа «Студіо», для дітей — «Арена». Серед сучас. митців — А. ван Далсюм, К. ван Дейк, Е. ван Лінген, В. Фос, Л. де Бур та інші.

Кіно. Випускати документальні фільми почали 1898, художні — 1910. В 1927 в Амстердамі було організовано кіноклуб «Фільм-ліга», куди входили кінопрацівники, які ставили фільми соціального спрямування: «Мертва вода» (1934, реж. Г. Рюттен) та ін. Після визволення Н. від нім.-фашист. окупації вийшли документальні фільми, присвячені Рухові Опору. Згодом відомими стали науково-популярні кінокартини «Амстердам, місто води» (1958, реж. М. Гас) та ін. й художні фільми, серед яких — «Фанфари» (1958), «Голос водн» (1966), обидва — реж. Б. Ганстра), «Колеги, припиніть шум» (1960, реж. Ф. Рademакерс), «Франк і Єва» (1973, реж. П. де Ла Парра), «Турецький фрукт» (1973, реж. П. Фергувен).

Літ.: Серебрянный Л. Р. Нидерланды. М., 1974; Волевич И. В. Современная литература Нидерландов. М., 1962; Крашенинникова Н. Л. Современная архитектура Нидерландов. (Голландия). М., 1971; Виппер Б. Р. Становление реализма в голландской живописи XVII века. М., 1957; Гершензон-Чегодаева Н. М. Нидерландский портрет XV века. М., 1972; Голландская и фламандская живопись. Альбом. Прага—Л., 1970; Никулин Н. Н. Нидерландская живопись XV—XVI веков в Эрмитаже. Л., 1980; Егорова К. С. Художественные музеи Голландии. М., 1969; Грубер Р. И. История музыкальной культуры, т. 1, ч. 2; т. 2, ч. 2. М.—Л., 1941—59.

НІДЕРЛА́НДСЬКА АКАДЕ́МІЯ НАУ́К, Королівська Нідерландська академія наук — головна наук. установа в Нідерландах. Засн. 1808 в Амстердамі як Королівський ін-т наук, л-ри і мистецтв. Після ряду реорганізацій (1851, 1855) став академією. Сучас. назва — з 1938. В складі Н. а. н. два відділення: математики і природничих наук; філології, л-ри, історії та філософії. Серед іноз. членів академії — рад. учені П. Л. Капіца (з 1969), А. М. Колмогоров (з 1963), О. Н. Фрумкін (з 1965). Н. а. н. публікує вісник академії, щорічники, доповіді, періодичні видання відділень.

А. В. Санцевич.

НІДЕРЛА́НДСЬКА БУРЖУА́ЗНА РЕВОЛЮ́ЦІЯ 16 СТОЛІ́ТТЯ — бурж. революція 1566—1609 в Нідерландах, які перебували під владою Іспанії; поєднувала антифеод. боротьбу з нац.-визвольною війною проти icп. *абсолютизму*. Гол. рушійною силою революції були нар. маси, що найбільше терпіли від феод. і капіталістичної експлуатації. Боротьбу очолили революц. елементи буржуазії, які виступали під прапором *кальвінізму*. Згодом до них приєдналася частина ліберального дворянства (графи Егмонт, *Горн*, принц *Вільгельм I Оранський* та ін.). Революц. виступи, які почалися влітку 1566 і охопили майже всю країну, були спрямовані проти католицької церкви і влади іспанців. Улітку 1567 в Нідерланди вступили icп. війська на чолі з герцогом *Альбою*, який встановив у країні режим кривавого терору. Це викликало героїчний опір нар. мас. Партизани (лісові і морські *гези*) винищували icп. солдатів, католицьких попів, громили icп. флотилії та мор. опорні пункти. В 1572 почалися широкі революц. виступи в пн. провінціях. Боячись посилення нар. руху, велика торг. буржуазія цих провінцій восени 1572 передала владу Вільгельму Оранському. Icп. військам 1572—75 не вдалося придушити революцію на Пн., де закладались основи майбутньої бурж. республіки. 4.IX 1576 в Брюсселі перемогло антиicп. повстання. Влада перейшла до Генеральних штатів. У 1576 революц. і визвольний рух охопив пд. провінції. В 1579 дворяни Пд., налякані сел. рухом, уклали між собою Арраську унію, а потім — сепаратний договір з icп. королем *Філіпом II*, за яким вони визнавали його законним монархом, а като-

Ніжин. Миколаївський собор. 1668.

лицизм — пануючим віросповіданням. Революц. провінції Пн. відповіли на це підписанням *Утрехтської унії 1579* про спільні дії проти іспан. загарбників і зрадників. 26.VII 1581 Генеральні штати проголосили незалежність Нідерландів від Іспанії. В 1583—85 іспан. військам удалося придушити революцію на Пд. Провінції Пн. продовжували боротьбу. Після ряду поразок Іспанія 1609 визнала незалежність бурж. Республіки Сполучених провінцій (таку назву здобула утворена внаслідок революції д-ва на Пн. Нідерландів). Н. б. р. 16 ст. відкрила епоху бурж. революцій в Європі.

Т. Г. Солтановська.

НІДЕРЛА́НДСЬКА МО́ВА, голландська мова — мова *голландців* і *фламандців*. Належить до зх.-герм. підгрупи герм. групи *індоєвропейських мов*. Н. м. сформувалася на основі нижньофранкських діалектів. В історії Н. м. виділяють два періоди — середньонідерл. (1200—1500) і новонідерл. (з 1500). Літ. норма склалась у 16—17 ст. Сучас. Н. м. має два тер. варіанти — голландський (поширений у Нідерландах, Суринамі, на Антільських о-вах) і фламандський (поширений у Бельгії). У Н. м. розрізняють багато діалектів. Характерні риси — багатство голосних і *дифтонгів*. За типологією — *аналітична мова*. Іменник і займенник відмінюються (є два відмінки), прикметник незмінний. Категорія роду зникає. Дієслово має 2 прості і 6 складних форм часу, 2 стани, 3 способи. Алфавіт Н. м.— на основі латинського. Про л-ру Н. м. голландським варіантом див. *Нідерланди*, розділ Література; фламандським варіантом — *Бельгія*, розділ Література.

Літ.: Миронов С. А. Нидерландский (голландский) язык. М., 1965; Жлуктенко Ю. О., Яворська Т. А. Вступ до германського мовознавства. К., 1978.

Ю. О. Жлуктенко.

НІДЕРЛА́НДСЬКЕ МИСТЕ́ЦТВО — художня школа, що розвинулася на території Нідерландів за середньовіччя (включно до Нідерландської бурж. революції 16 ст.). Після революції відбувся поділ Н. м. на голл. (див. *Нідерланди*) та фламандське (див. *Бельгія*). За *Каролінгів* (див. «*Каролінгське відродження*») на території Нідерландів будувалися церкви-базиліки (Онзеліве Врау в Маастріхті, 10—16 ст.), іноді центричні капели. Романський стиль був поширений в 11—13 ст. (церква Сен-Бартелемі в Льєжі, 11—12 ст., та ін.). В цей час з'явилися ранні громад. будівлі (міські башти в Турні, Генті; замок графів Фландрських у Генті, 1180—1200). В 13 ст. значні архіт. споруди звели також в Брабанті й приморській Фландрії. В 13—15 ст. виросли міста навколо замків і ринкових площ з будинками гільдій та цехів, міськ. баштами і ратушами. Будувалися міські стіни з баштами, укріплені мости. В долинах Маасу в архітектурі сполучалися риси романського й готичного стилів (Нотр-Дам в Дінані, 1227—79). В Пн. Нідерландах розвинулася готика з цегли й дерева (Сінт-Якобскерк в Гаазі, 14—16 ст.). Серед споруд 14—16 ст.— собори в Брюсселі, Мехелені, Антверпені; ратуші в Брюгге, Брюсселі, Генті; суконні ряди в Левені, Мехелені; цехові споруди тощо.

Ніжин. Пам'ятник Ю. Ф. Лисянському.

З 11 ст. поширилися мініатюра («Біблія зі Ставло», 1093—97), литво з бронзи, золотарство; в 13 — на поч. 15 ст.— готична скульптура («Богоматір» в церкві Сен-Жан у Льєжі), монументальний («Розп'яття» в церкві Сінт-Пітерскерк в Утрехті, бл. 1300) і станковий (художники Ж. Малуель, А. Бельшоз, М. Брудерлам) живопис. З нідерландських скульпторів стали відомими К. Слютер і К. де Верве, з мініатюристів — брати Лімбург. У 15—16 ст. за часів нідерл. *Відродження* у вівтарних картинах, портретах, мініатюрі художники правдиво відтворювали навколишнє життя (живописці Р. Кампен, Я. *ван Ейк*, Д. Баутс, Рогір ван дер Вейден, Г. ван дер *Гус*, Г. *Мемлінг*, Г. *Босх*). У 2-й пол. 16 ст. розвивалися світські різновиди живопису: портрет (А. Мор, Д. Якобус), пейзаж (І. Патінір), побутовий жанр (*Лука Лейденський*, П. *Брейгель* Старший). В цей період розквітло виробництво шпалер, золотарство, почали виробляти мереживо. Іл. див. на окремому аркуші, с. 432—433, а також на окремих аркушах до ст. *Бельгія*, т.1, с. 448—449, *Нідерланди*, т. 7.

Літ.: Бенеш О. Искусство Северного Возрождения. Пер. с англ. М., 1973.

НІ́ДЕРЛЕ (Niederle) Любор (20. IX 1865, Клатові — 14.VI 1944, Прага) — чес. археолог, етнограф та історик-славіст, член Чес. АН. У 1887 закінчив філос. ф-т Празького ун-ту. Вивчав античну й первісну археологію та історію слов'ян. народів. Осн. праця Н.— «Слов'янські старожитності» (т. 1—4, 1902—34). На основі істор., археол., етногр. та лінгвістичних джерел Н. довів культурну спільність слов'ян за середньовіччя. Він рішуче виступав проти спроб деяких реакційних учених принизити культуру слов'ян.

Тв.: Рос. перекл.— Славянские древности, в. 4. Л., 1962.

НІ́ЄДРЕ Яніс Янович (н. 24.V 1909, Тіхвін, тепер Ленінгр. обл.)— латис. рад. письменник, літературознавець, засл. діяч культури Латв. РСР (з 1959). Член КПРС з 1934. Друкуватися почав 1927. Автор зб. оповідань «В камерах п'яти корпусів» (1941) — про своє перебування в тюрмі за часів бурж. Латвії; трилогії «Село Пушкани» (т. 1—3, 1941—61) — про революц. боротьбу трудящих в дорадянській Латгалії — сх. частині сучасної Латв. РСР; романів «Весняні води» (1959, рос. перекл. 1960), «За вікном росте реп'ях» (1966); біографічних романів із життя латис. революціонера П. Стучки «Кожному своє щастя» (1968, рос. перекл. 1970) і «Острівець в бурхливому морі» (1970, рос. перекл. 1972); історичних «Я повернусь» (1972, рос. перекл. 1974), «Не кожному довіряють найважче» (1978), праць «Латиський фольклор» (1948) і «Латиська література» (т. 1—2, 1952—53) та ін. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Люди, візьміть моє серце! К., 1961.

Б. К. Звайгзне.

НІЄЛО (італ. nièllo — чернь) — техніка декорування металевих виробів. Див. *Чернь*.

НІЖЕ́ВИЧ Матвій Федорович (бл. 1710, Україна — 1761, Петербург) — укр. бандурист. Муз. освіту здобув у Петербурзі. З 1740 — соліст Придворної співацької капели; бандурист при дворі імператриці Єлизавети Петрівни.

НІ́ЖИН — місто обласного підпорядкування Черніг. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Остр (притока Десни). Вузол залізнич. та автомобільних шляхів. 71 тис. ж. (1980).

Вперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1147 як Уненеж. З серед. 14 ст. входив до складу *Великого князівства Литовського*. З 1514 відомий як Н. За *Деулінським перемир'ям 1618* відійшов до шляхет. Польщі. В 1625 Н. було надано *магдебурзьке право*. В 1648 військо на чолі з Б. Хмельницьким визволило Н. З 1648 до 1782 Н.— полкове місто *Ніжинського полку*. В Н. відбулася *Чорна рада 1663*. За *Андрусівським перемир'ям 1667* Н. відійшов до Росії. З 2-ї пол. 17 ст. Н.— один з центрів внутр. і зовн. торгівлі України. В 1820 відкрито Гімназію вищих наук, реорганізовану 1832 на *Ніжинський ліцей*. У 1904 створено групу РСДРП. Рад. владу проголошено в листопаді 1917. Проти австро-нім. окупантів і гетьманщини вибухнуло *Ніжинське збройне повстання 1918*. Під час Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (13.IX 1941—15.IX 1943) в місті діяла *Ніжинська підпільна комсомольсько-молодіжна організація* під керівництвом Я. П. *Батюка*. У Н.— з-ди: «Ніжинсільмаш», «Прогрес», мех., лакофарбовий, гумових виробів, буд. матеріалів. Підприємства харч. (виробничо-аграрне об'єднання консервної пром-сті, з-ди: прод. товарів, молочний, пивоварний та ін.) і легкої (швейна та худож. виробів ф-ки) пром-сті. Меблева ф-ка, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, 2 комбінати побутового обслуговування. *Ніжинський педагогічний інститут* імені М. В. Гоголя, технікум механізації с. г., мед., культур.-осв. та 3 профес.-тех. уч-ща, 17 заг.-осв., музична, спортивна школи; 8 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. Будинок культури, 5 клубів, 3 кінотеатри, драм. театр, 5 б-к, краєзнавчий музей та музей М. В. Гоголя. У Н. понад 20 архіт. пам'яток. Серед них: собори — Миколаївський (1668), Благовіщенський (1716) і Введенський (1778), церкви — Грецька Всіхсвятська, Іванівська (обидві — 18 ст.), Грецька Михайлівська (1731), Троїцька (1733) й Покровська (1757), ліцей (тепер корпус пед. ін-ту, 1807—20, арх. А. Руска), житл. будинки (18 ст.). Пам'ятники: В. І. Леніну, М. В. Гоголю, Героям Радянського Союзу Я. П. Батюку, С. П. Мохову, обеліск визволителям Н. від нім.-фашистських загарбників та ін. В Н. народилися укр. церк. і культур. діяч Г. *Конисський*, мореплавець Ю. Ф. *Лисян-*

ський, укр. рад. матеріалознавець М. В. *Корноухов,* рад. історик л-ри В. П. *Адріанова-Перетц,* рад. історик М. В. *Нечкіна,* укр. рад. живописець М. С. *Самокиш,* фольклорист Ю. М. *Соколов.* У Н. навчалися М. В. Гоголь, Л. І. *Глібов,* Є. П. *Гребінка,* укр. і рос. письменник, етнограф О. С. *Афанасьєв-Чужбинський,* рос. поет М. В. *Гербель,* укр. поет В. М. *Забіла,* рос. письменник Н. В. *Кукольник,* білорус. поет-демократ Ф. К. *Богушевич,* рос. філософ П. Г. *Редькін,* укр. фольклорист К. М. *Сементовський.* У 1846 сюди приїздив Т. Г. Шевченко. У Н. тривалий час жила укр. актриса М. К. *Заньковецька,* не раз бували *Карпенко-Карий,* М. К. *Садовський,* П. К. *Саксаганський.* У 1897—1900 у духовному училищі навчався М. І. *Подвойський.* У 1888—1904 жив О. О. *Богомолець,* 1905—09 — латис. живописець Ю. І. *Федер,* 1908—14 — С. П. *Корольов.*

НІЖИНСЬКА ПІДПІЛЬНА КОМСОМО́ЛЬСЬКО - МОЛОДІ́ЖНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ — антифашистська орг-ція, що діяла в Ніжині під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Після загарбання міста фашистами в ньому виникла підпільна антифашист. група на чолі з Я. П. *Батюком.* Вона здійснила ряд диверсій, поширювала серед населення повідомлення Радінформбюро. В лютому 1943 відбулась орг. нарада, на якій було створено підпільну орг-цію (17 чол.). У березні 1943 встановлено зв'язок з Носівським підпільним райкомом партії. Підпільники переправляли рад. військовополонених у партизан. загін, передали партизанам бл. 150 гвинтівок, багато боєприпасів і медикаментів, збирали розвідувальні дані, вели агіт.-масову роботу серед населення, здійснювали саботаж і диверсії на залізницях і шосейних шляхах тощо. В кін. липня 1943 гітлерівці натрапили на слід орг-ції. Більшість її учасників було заарештовано і страчено. Ті члени орг-ції, що врятувалися, пішли в партизанський загін. *Ю. В. Бабко.*

НІ́ЖИНСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧО-АГРА́РНЕ ОБ'Є́ДНАННЯ КОНСЕ́РВНОЇ ПРОМИСЛО́ВОСТІ. Розташоване в м. Ніжині Черніг. обл. Ств. 1974 на базі Ніжинського консервного комбінату (гол. підприємство, засн. 1927 як засолювальний пункт). До складу об'єднання (1980) входять: центр. з-д (цехи: консервні, засолювальний, квасильний, фабрикатний, тарний, бляшанобанковий тощо), філіали та 2 радгоспи. Осн. продукція: плодоовочеві консерви, сухі, солоні й квашені овочі, фруктові соки. Значно розширено асортимент продукції (1960 — 14 видів, 1980 — 28). Консервні та засолювальний цехи оснащено потоково-механізованими лініями.

В. П. Кулик.

НІ́ЖИНСЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1918 — виступ трудящих Ніжинського пов. Черніг. губ. проти австро-нім. окупантів і *гетьманщини.* Почалося за наказом *Всеукраїнського Центрального Військово-Революційного Комітету* в серпні 1918. Очолив повстання створений у липні 1918 підпільним Черніг. губкомом КП(б)У та губревкомом Центр. військ. повстанський штаб (нач. штабу М. Г. *Кропив'янський*), який поширював свою діяльність на Черніг. і частину Полтав. губерній. Центром повстання став Ніжинський пов., де налічувалося бл. 6 тис. повстанців. Повстання почалося вночі проти 6.VIII. Першими виступили партизан. загони під командуванням П. К. Маруні і К. А. Січкаря. В руках повстанців опинилися містечко Вертіївка, села Дримайлівка, Хибалівка, Вересоч, Дроздівка, Орлівка, Стодоли, Смолянка, Жуківка, Куликівка. Проти повстанців окупанти кинули регулярні війська. Вночі проти 9.VIII загони під командуванням М. К. Кропив'янського та С. П. Покиньбороди почали наступ на Ніжин і вдень оволоділи ним. Проте під натиском переважаючих сил противника, який дістав значне підкріплення, повстанці змушені були відступити. Бойові дії розгорнулись і в ін. повітах Чернігівщини. Окупаційне командування кинуло проти повстанців десятки тисяч нім. солдатів і гетьманців. Повстання було жорстоко придушено. Повстанці розділилися на невеликі загони і продовжували партизан. дії. В кінці серпня вони перейшли у *«нейтральну зону»*. Більшість з них пізніше ввійшла до складу *Першої Української радянської дивізії.* Незважаючи на поразку, Н. з. п. відіграло велику роль у розвитку повстанського руху на Україні.

Літ.: Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сборник документов и материалов, т. 1, кн. 1. К., 1967; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 1. К., 1967. *В. І. Власенко.*

НІЖИ́НСЬКИЙ Вацлав Хомич [28.II (12.III) 1889, Київ — 11.IV 1950, Лондон] — рос. артист балету, балетмейстер. Після закінчення 1907 Петерб. театр. уч-ща — соліст Маріїнського театру (до 1911). В 1909—13, 1916—17 — танцівник і хореограф у «Російських сезонах» і в балетній трупі С. Дягілева. Н. відновив мист. чоловічого танцю, розширив балетну лексику. Гол. партії в балетах, поставлених М. Фокіним: «Петрушка» Стравінського, «Єгипетські ночі» Аренського, «Шопеніана», «Привид троянди» — на музику Вебера. Поставив балети «Післяполудневий відпочинок Фавна» на музику Дебюссі (1912), «Весна священна» Стравінського, «Ігри» Дебюссі (обидва — 1913), всі — в Парижі; «Тіль Уленшпігель» Р. Штрауса (1916, Нью-Йорк). В 1917 припинив виступи через хворобу.

НІ́ЖИНСЬКИЙ ЛІЦЕ́Й — один з найстаріших вищих навч. закладів на Україні. Засн. 1820 на кошти кн. І. А. Безбородька в Ніжині як Гімназія вищих наук (гуманітарного профілю). Призначалася для дітей небагатого дворянства. Закінчило її бл. 100 чол., серед них доктор права П. Г. Редькін, рос. і укр. письменники М. В. Гоголь, Н. В. Кукольник, Є. П. Гребінка, В. М. Забіла, О. С. Афанасьєв-Чужбинський, художник А. М. Мокрицький, громад. діяч В. В. Тарновський (старший; див. *Тарновські*) та ін. У 1821—26 директором гімназії був І. С. *Орлай.* Викладали: письменник і літератор І. Г. Кульжинський, професори М. Г. Білоусов (1820—30), І. А. Сребницький, художник К. С. Павлов (1820—39) та ін. Під впливом декабристів у гімназії виникла прогрес. група професорів, що сприяла вихованню революц. світогляду молоді. З посиленням реакції гімназія зазнала репресій. У 1827—30 відбулося слідство у «Справі про вільнодумство». В 1832 гімназію реорганізовано у фіз.-матем. ліцей для підготовки офіцерських кадрів. Випускниками його були укр. етнограф К. М. *Сементовський,* учені інженери Д. І. *Журавський* і П. І. *Собко* та ін. У 1840 фіз.-матем. ліцей перетворено на юридичний, що мав готувати чиновників судових установ. З нього вийшли укр. байкар Л. І. *Глібов,* поет М. В. *Гербель.* У 1875 ліцей реорганізовано в істор.-філол. ін-т ім. кн. Безбородька. Ін-т готував учителів класичних мов, рос. мови та історії для серед. навч. закладів. З 1876 ін-т видавав протягом 45 років «Известия историко-филологического института». Серед студентів були представники селян, міщан та ін. верств населення. Закінчили його історики М. С. *Державін,* М. Н. *Петровський,* філолог-славіст Є. Ф. Карський, укр. історик педагогіки М. Ф. Даденков, укр. мовознавець І. М. *Кириченко,* білорус. поет-демократ Ф. К. *Богушевич,* художник М. С. *Самокиш* та ін. Викладали: мовознавець Г. А. *Ільїнський,* педагог О. Ф. *Музиченко,* психолог і філософ М. Я. Грот, проф. В. В. Качановський, укр. фольклорист О. Н. *Малинка,* літературознавець і педагог П. К. Волинський та ін. В кін. 19 — на поч. 20 ст. в ін-ті виникли революц. студентські орг-ції, які відверто виступали проти існуючого держ. ладу, поліцейсько-чиновницького свавілля в ін-ті. Значним було заворушення студентів 1899. Студенти брали участь у виступах 1905, революц. подіях 1917. У 1920 за Рад. влади ін-т реорганізовано в ін-т нар. освіти. Див. *Ніжинський педагогічний інститут* імені М. В. Гоголя.

М. Д. Ярмаченко.

НІ́ЖИНСЬКИЙ ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені М. В. Гоголя — вищий навч. заклад М-ва освіти УРСР, один з найстаріших в СРСР гуманітарних вузів. Як пед. вуз створено 1920 на базі Ніжин. історико-філол. ін-ту імені кн. Безбородька (див. *Ніжинський ліцей*). Ім'я М. В. Гоголя присвоєно 1939. В 1980/81 навч. р. в ін-ті було 5 ф-тів: філол., фізико-матем., природничий, музики і співів, англ. і нім. мов, на яких налічувалося 2824 студенти, зокрема на денному відділенні 1963. Є заочне й підготовче відділення. При ін-ті — б-ка (понад 500 тис. одиниць зберігання), музей М. В. Гоголя, картинна галерея, працює літ. студія, з якої вийшли Ю. *Збанацький,* Є. *Гуцало,* О. *Ющенко* та ін. У Н. п. і. навчалися академіки АН УРСР літературознавець

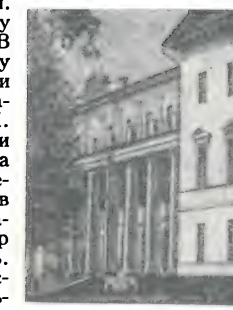

Ніжинський педагогічний інститут імені М. В. Гоголя.

Нізамі Гянджеві.

М. З. *Шамота,* фізіолог і біофізик П. Г. *Богач,* Герой Рад. Союзу О. В. *Тканко* та ін. У різний час в ін-ті працювали літературознавець, член-кор. АН СРСР В. І. *Рєзанов,* історик, чл.-кор. АН УРСР М. Н. *Петровський,* педагог М. Ф. *Даденков,* психолог О. М. *Раєвський,* мовознавець, академік АН СРСР і АН УРСР І. К. *Білодід,* філолог і палеограф О. С. *Грузинський* та ін. З часу організації у пед. ін-ті підготовлено 28 тис. спеціалістів. Ін-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1970). Будинок Н. п. і.— пам'ятка архітектури поч. 19 ст., зведений у стилі класицизму за проектом А. І. *Руски.*

Г. П. Васильківський.

НІЖИНСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Лівобережній Україні. Створений на поч. нар.-визвольної війни 1648—54. Адм. центром Н. п. був Ніжин. У 1663 пн. частина Н. п. (10 сотень) увійшла до складу новоствореного *Стародубського полку.* У 2-й пол. 18 ст. Н. п. складався з 22 сотень. За ревізією 1764 в Н. п. налічувалося 141 775 душ чоловічої статі. Сел.-козац. маси Н. п. брали участь у нар.-визвольній війні 1648—54, повстанні 1658 під керівництвом М. *Пушкаря* і повстанні 1659 під проводом І. *Богуна,* в *Кримських походах 1687 і 1689, Азовських походах 1695—96,* в *Північній війні 1700—21,* в рос.-тур. війнах 18 ст. В 1782, в зв'язку зі скасуванням полково-сотенного адм.-тер. устрою на Лівобережній Україні, Н. п. було ліквідовано, а його територія ввійшла до складу *Чернігівського намісництва.*

Літ.: Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. К., 1851.

О. І. Путро.

НІЖИНСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд. частині Черніг. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,5 тис. км². Нас. 56,2 тис. чол. (1980). У районі — 75 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 25 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Ніжин.* Поверхня району рівнинна. Корисні копалини: торф, глина, пісок. Осн. річка — *Остер* (прит. Десни). Грунти дерново-підзолисті, болотяні, темно-сірі опідзолені. Пн. частина району розташована в зоні мішаних лісів (Полісся), пд.— у лісостеповій. Ліси (сосна, липа, осика, береза, вільха, ясен) займають 6,9 тис. га. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Ніжин. У районі переважають підприємства по переробці с.-г. сировини. Районний комбінат побутового обслуговування (Ніжин), 5 будинків побуту. С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових (озима пшениця, жито, ячмінь, гречка), цукр. буряків, овочевих культур (в осн. огірків), картоплі, ефіроолійних культур (гол. чин. м'яти). Площа с.-г. угідь 1980 становила 115,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 73,0 тис. га. Скотарство, свинарство, вівчарство, бджільництво, птахівництво. У Н. р.— 16 колгоспів, 9 радгоспів, держ. племінна станція, навч. г-во Ніжинського технікуму механізації сільського г-ва, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями, райсільгоспхімія. Залізнич. вузол Ніжин, залізничні станції: Вертіївка, Липів Ріг, Лосинівка, Яхнівка. Автомобільних шляхів — 403 км, у т. ч. з твердим покриттям — 326 км. У районі — 54 заг.-осв. і музична школи, 24 будинки культури, 30 клубів, 57 кіноустановок, 52 б-ки. Музеї:

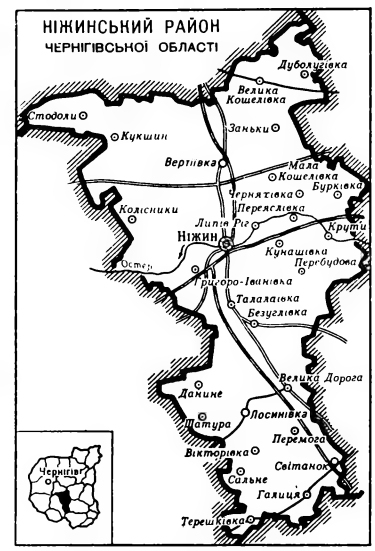

меморіальний М. К. *Заньковецькій* на її батьківщині в с. Заньках, істор.-меморіальний М. І. *Подвойського* на його батьківщині в с. Кунашівці та меморіальний М. П. *Кирпоноса* на його батьківщині в с. Вертіївці. У Н. р. видається газ. «Під прапором Леніна» (з 1919).

П. С. Арендар.

НІЖИНСЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені М. М. Коцюбинського. Засн. 1927 в Києві як *Театр Київської обласної Ради профспілок* ім. М. М. Коцюбинського. З 1934 — в Ніжині. Серед засновників театру — Б. *Лучицький,* К. *Лучицька.* На його сцені виступали А. *Бучма,* Н. *Ужвій,* М. *Литвиненко-Вольгемут,* О. *Петрусенко.* Серед вистав — «Украдене щастя» І. Франка, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «За двома зайцями» М. Старицького, «Наймичка» І. Карпенка-Карого, «Неосвячене кохання» М. Коцюбинського, «Дикий ангел» О. Коломійця, «Влада темряви» Л. Толстого, «Кремлівські куранти» М. Погодіна, «І змовкли птахи» І. Шамякіна, «Мачуха» О. Бальзака, «Бразільський скарб» М. Машаду. В театрі також працювали нар. арт. СРСР Е. *Бистрицька,* нар. арт. УРСР В. *Ігнатенко,* засл. артисти УРСР В. Авраменко, В. Тось та ін.

Д. Ш. Шарипов.

НІЗАМІ́ ГЯНДЖЕВІ́ Абу Мухаммед Ільяс Ібн-Юсуф (бл. 1141, м. Гянджа, тепер Кіровабад — 12.III 1203, там же) — азерб. поет і мислитель. Здобув різносторонню освіту; досконало володів араб. мовою, вивчав історію, філософію, л-ру, математику, медицину, астрономію. Писав перською мовою. У ранніх ліричних творах оспівував красу та розум людини, засуджував соціальну несправедливість. Осн. твір Н. Г.— «П'ятериця» («Хамсе») складається з 5 поем: «Скарбниця таємниць» (написана між 1173 — 1180), «Хосров і Ширін» (1181), «Лейлі і Меджнун» (1188), «Сім красунь» (1197) та «Іскандер-наме» (бл. 1203). У першій дидактико-філос. поемі «Скарбниця таємниць» поет виступав захисником знедоленої людини, співцем праці, яка звеличує трудівника. Водночас у ній наявні релігійні мотиви. В основу романтичної за змістом поеми «Хосров і Ширін» покладено тему щирого кохання, що надихає на героїчні вчинки. У поемі «Лейлі і Меджнун», написаній на сюжет старовинної араб. легенди, Н. Г. засуджував жорстокість пануючого феодального ладу, відстоював право людини на щастя та любов. У поемі «Сім красунь» поет розгорнув картини нар. страждань, показав простих людей чесними, працьовитими, сміливими; викривав підступність і жадібність придворних шаха. Змалював образ сміливої і мужньої руської дівчини, висловив глибоку повагу до Русі. П'ята поема «Іскандер-наме» — про мудрого правителя, вся діяльність якого спрямована на благо народу. В епоху жорстокого феод. гніту та реліг. фанатизму Н. Г. висловлював повагу до різних народів, вірив у нове суспільство, в якому всі люди будуть рівними. За мотивами поем Н. Г. створено оперу «Лейлі і Меджнун» (композитор Уз. Гаджибеков) і балет «Сім красунь» (композитор К. Караєв). На могилі Н. Г., поблизу Кіровабада, споруджено пам'ятник і мавзолей (1947); пам'ятник встановлено також у Баку на площі Нізамі.

Тв.: Укр. перекл.— Лейла і Меджнун. Перекл. Л. Первомайського. К., 1947; Рос. перекл. — Лирика. Баку, 1979.

Пам'ятник **А. Нікітіну** в місті Калініні. Скульптор С. М. Орлов, архітектор Г. Захаров. 1955.

НІЗДРЮВА́ТИЙ БЕТО́Н — високопористий бетон з рівномірно розподіленими порами у вигляді чарунок розміром 1—2 мм; вид *легкого бетону.* Одержують Н. б. в результаті тверднення попередньо спученої пороутворювачем суміші мінеральної *в'яжучої речовини,* тонкодисперсного кремнеземистого компонента і води. За способом утворення пористої структури (заг. пористість 80—90%) Н. б. поділяють на *газобетон* і *пінобетон.* Такі бетони бувають: автоклавні (див. *Автоклавні матеріали*) і неавтоклавні (тверднуть при т-рі до 100° С); теплоізоляційні, конструкційно-теплоізоляційні і конструкційні. З Н. б. виготовляють стінові панелі і блоки, плити покриттів, тепло- і звукоізоляційні вироби.

НІЇГА́ТА — місто в Японії, адм. ц. префектури Ніігата. Розташована на зх. узбережжі о. Хонсю, в гирлі р. Сінано. Значний мор. порт (у т. ч. регулярне сполучення з рад. портом Находка). 420 тис. ж. (1975). Найбільше розвинуті нафтопереробка та нафтохімія. Металург. (виплавка алюмінію, виробн. феросплавів), маш.-буд.

(електротех. і транспортне машинобудування, судноверф), текст. (виробн. шовкових і штучних тканин), лісопильна, паперова, цементна промисловість. Університет. Великі оранжереї.

НІЇХА́МА — місто в Японії, на Пн. острова Сікоку. Порт на узбережжі Внутр. Японського м. 134 тис. ж. (1975). Розвинута хім. (у т. ч. нафтохім. комбінат) і верстатобуд. пром-сть. На місцевій сировині працюють глиноземний та по рафінуванню міді заводи.

НІ́КА — у грец. міфології богиня перемоги. Див. *Ніке*.

НІКАРА́ГУА — найбільше озеро Центр. Америки. Розташоване на тер. д-ви Нікарагуа. Площа 8,4 тис. км², глиб. до 70 м. Лежить у тектонічній западині (на вис. понад 30 м над р. м.) на кілька метрів нижче від оз. Манагуа, з яким сполучене р. Тіпітапа. З Н. витікає р. Сан-Хуан, що впадає у Карибське м. В зх. частині Н.— о. Ометепе з вулканом тієї самої назви (вис. 1556 м). Судноплавне.

НІКАРА́ГУА, Республіка Нікарагуа — держава в Центр. Америці. На Сх. омивається водами Карибського м., на Пд. Зх.— Тихого ок. В адм. відношенні поділяється на 16 департаментів і 1 територію.

Державний лад. Н.— республіка. З вересня 1979 найвищим органом влади є Уряд нац. відродження. Його діяльність координує Керівна рада — колегіальний орган у складі 5 осіб. У травні 1980 створено також Держ. раду республіки у складі 47 представників політ., громад., профспілкових та ін. орг-цій.

Природа. Узбережну частину Карибського м. займає алювіальна низовина — Москітовий берег. У внутр. районах країни підноситься нагір'я заввишки до 2438 м, на Зх.— тектонічна западина з великими озерами Нікарагуа та Манагуа. Вузька рівнинна смуга Тихоокеанського узбережжя з Пн. Сх. оточена пасмом діючих і згаслих вулканів (найбільший діючий вулкан — Ель-В'єхо, вис. 1780 м). Часто бувають землетруси. Поклади золота, срібла, мідної, свинцево-цинкової руд, нафти. Клімат тропічний. Пересічна річна т-ра на низовині від +25 до +28°, в горах — від +16 до +18°. Опадів від 2—4 тис. мм до 6,5 тис. мм на рік. Річки багатоводні, найбільша з них — Ріо-Гранде. Понад 50% площі країни — під лісами. Для внутр. районів характерна *савана*.

Населення. Бл. 85% нас. становлять *нікарагуанці*. Переважно в лісних зонах живуть індіан. племена. Пересічна густота нас.— понад 16 чол. на 1 км² (1978). Міське населення становить 48%. Найбільші міста: *Манагуа, Леон,* Гранада.

В порту Корінто

Історія. Здавна тер. Н. населяли індіанські племена, гол. чин. *чибча, ацтеки, тольтеки*. Узбережжя сучас. Н. відкрив Х. *Колумб* 16.IX 1502. В 1524 ісп. завойовники перетворили Н. на свою колонію. В 1573 Н. було включено до генерал-капітанства Гватемала, а 1823 ввійшла до Федерації Об'єднаних провінцій Центр.

Манагуа. Палац героїв революції.

Америки. В 1838 Н. проголосила незалежність. З серед. 19 ст. в країну почав проникати амер. капітал. У 1855—60 Н. окупували амер. війська. В 1893 уряд лібералів провів у країні ряд бурж. реформ, зокрема було запроваджено заг. виборче право. В 1911 США шляхом інтервенції вдалося повалити уряд Н. і окупувати країну (1912—33). З липня 1927 в Н. розгорнулася нац.-визвольна боротьба під керівництвом А. *Сандіно,* яка завершилася перемогою патріотів і виведенням військ США. Але в лютому 1934 команд. нац. гвардією А. Сомоса з допомогою США організував убивство А. Сандіно і 1936 здійснив держ. переворот. У країні було встановлено військ.-поліцейську тиранію сім'ї Сомоси. В зовн. політиці уряд Сомоси йшов у фарватері агресивної політики США (участь у контрреволюц. перевороті в Гватемалі 1954, у придушенні гватемальської революції, у вторгненні в Домініканську Республіку 1965). З поч. 60-х рр. у країні розгорнувся широкий робітн. і демократичний рух. У 1961 було створено Сандіністський фронт нац. визволення (СФНВ), програма якого передбачала повалення тиранії Сомоси і створення уряду нац. єдності. СФНВ став провідною політ. і військ. силою народу Н. в боротьбі проти режиму Сомоси. Демократичний союз визволення, створений 1974, об'єднав ведучі опозиційні партії країни, 1978 було створено Широкий фронт опозиції. В 1979 засн. Патріотичний фронт і Рух єдиного народу — орг-ції, що вели боротьбу під керівництвом СФНВ. Диктатура Сомоси опинилася в повній ізоляції і спиралася лише на допомогу США. В серпні 1978 почалося нар. повстання, яке охопило всю країну. 19.VII 1979 нар. революція перемогла, диктатуру А. Сомоси було повалено. Влада в країні перейшла до Уряду національного відродження, що об'єднав усі соціальні верстви і політ. угруповання, які підтримують революцію, ведучою силою уряду є СФНВ. Протягом 1979—80 в країні було націоналізовано банки, проведено часткову грош. реформу, встановлено монополію зовн. торгівлі. З 18.IX 1979 нормалізовано дипломатичні відносини між Н. і СРСР (встановлено 1944). В 1980 укладено торговельну угоду, угоди про екон. і тех. співробітництво, культур. і наук. співробітництво, консульську конвенцію між обома країнами. Н. підтримує *неприєднання рух*. *Є. Г. Лапшев.*

Політичні партії, профспілки. Сандіністський фронт національного визволення, засн. 1961. Об'єднує широкі верстви трудящих — робітників, селян, студентство, прогресивну інтелігенцію. Незалежна ліберальна партія, засн. 1941. Виражає інтереси дрібної буржуазії та інтелігенції. Соціал - християнська партія, засн. 1957. Виражає інтереси серед. верств буржуазії. Нікарагуанський демократичний рух, засн. 1978. Виражає інтереси великої нац. буржуазії. Консервативна партія Н., засн. в серед. 19 ст. Партія великих землевласників. Сандіністський профцентр трудящих ім. Хосе Бенітo Ескодара, засн. 1979. Загальна конфедерація праці (незалежна), засн. 1953. Асоціація сільських трудящих, засн. 1976. Комітети сандіністського захисту, засн. в липні 1979.

Господарство. Н.— слаборозвинута в економічному відношенні країна. Після перемоги революції 1979 новий уряд країни експропріював землі та ін. маєтність, які належали диктатору Сомосі та його прислужникам, націоналізував природні багатства країни. Згідно з діючим Надзвичайним планом активізації екон. діяльності 62% держ. бюджету країни виділено на житл. буд-во, освіту і охорону здоров'я, встановлено сталі ціни на осн. продукти харчування, зростає частка держ. сектору у пром-сті (бл. 40% у 1980 проти 15% у 1978) тощо. Але в багатьох галузях г-ва ще значні позиції посідає іноз. капітал. Ос-

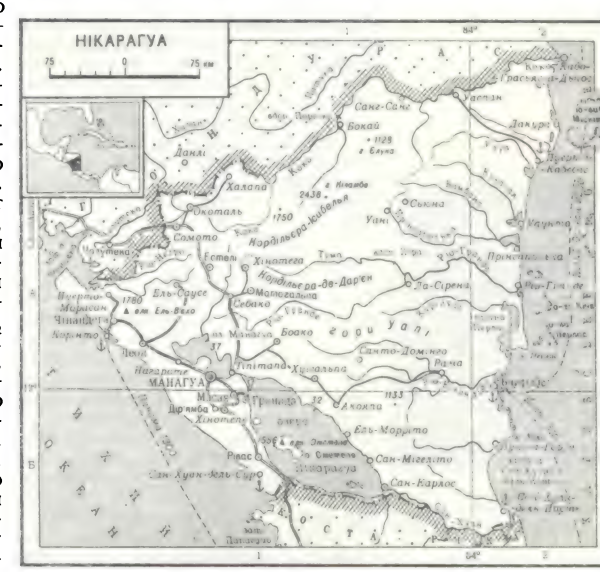

Герб Нікарагуа.

НІКАРАГУА

Площа — 148 тис. км²

Населення — 2,4 млн. чол. (1978)

Столиця — м. Манагуа

нова економіки — с. г., в якому зайнята більша частина самодіяльного населення. Створюються перші кооперативи, проте гол. роль продовжує відігравати приватний сектор, який дає 75% валютних надходжень країни. На експорт вирощують (збір, тис. т, 1978): бавовник — 144 (волокно), каву — 60, банани — 157; для власного споживання — кукурудзу — 209, сорго — 58, квасолю — 51 та ін. Тваринництво в основному пасовищне. Розводять (поголів'я, млн., 1977): велику рогату худобу — бл. 3 і свиней — 0,6. Заготівлі деревини цінних порід дерев (червоного, палісандрового та ін.). На узбережжі — рибальство, мор. промисли. Пром-сть розвинута слабо. Видобувають (1976): золото (1,4 т), срібло (1,8 т), мідну (0,7 тис. т) та свинцево-цинкову (17,2 тис. т) руди, нафту. Провідні галузі обробної пром-сті — харч. та легка (гол. чин. текст. і взут.). Невеликі підприємства металообр., хім., фарм., цем., паперової, деревообр. галузей. Поблизу Манагуа — нафтопереробний з-д. У 1977 було вироблено бл. 680 млн. кВт · год електроенергії. Гол. пром. центри: Манагуа, Леон та Масая. Довж. з-ць — 373 км, автошляхів — 12,5 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 1,6 тис. км. Мор. порти: Корінто, Блуфілдс, Сан-Хуандель-Сур. З Н. вивозять бавовник та бавовникове насіння, каву, м'ясо, цукор, деревину, мінеральну сировину; довозять машини і устаткування, готові вироби, сировину тощо. Осн. торг. партнери — США, країни Латинської Америки. Грош. одиниця — кордоба. 10 кордоб = 1 дол. США (вересень 1979).

О. І. Полоса.

Медичне обслуговування. В 1975 в Н. було 4,7 тис. лікарняних ліжок (22 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу 1976 подавали 1,4 тис. лікарів (6,6 лікаря на 10 тис. ж.), 1975 працювали 350 зубних лікарів, 481 фармацевт. Лікарів готують на мед. ф-ті Нац. автономного ун-ту Н. в Леоні та в мед. коледжі в Манагуа.

А. М. Сточик.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. За диктатури А. Сомоси освіта перебувала в занепаді. В 1978—79 бл. 70% нас. країни, а в сільс. місцевості понад 90% були неписьменні. Формально поч. школа (строк навчання — 6 років) була обов'язковою і безплатною для дітей віком від 7 до 13 років. Після перемоги нар. революції з 1979 запроваджується заг. обов'язкове поч. навчання, серед. освіта [строк навчання у серед. школі 5 (3 + 2) або 6 (3 + + 3) років] стала безплатною. В країні створюється нова демократична система освіти. Розгорнуто нац. кампанію по ліквідації неписьменності, завдяки чому процент неписьменних знизився до 15 (1981). Вузи: Нац. автономний ун-т Н. у м. Леоні (засн. 1812; 1977/78 навч. р. 14,9 тис. студентів), Нікарагуанське відділення Ун-ту Центр. Америки в м. Манагуа (засн. '961; 1977/78 навч. р. 4,1 тис. студентів), університет у Манагуа (засн. 1976). Наук. установи: Нікарагуанська академія мов (засн. 1928), Академія географії та історії (засн. 1934), Нац. академія філософії (засн. 1964), Геол. служба, Ін-т с. г., усі — в Манагуа. Нац. б-ка в Манагуа, Центр. б-ка ун-ту і Муніципальна б-ка — в Леоні. Нац. музей у Манагуа (засн. 1896), музей «Тендері» в м. Масая.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1980 в Н. видавалося

5 газет і 1 журнал. Найзначніші газети: «Барикада», з 1979 — офіційний орган Сандіністського фронту нац. визволення (СФНВ), «Пренса» («Преса», з 1926), «Нуево діаріо» («Нова газета», з 1980), усі — щоденні. Щотижневий журнал «Подер сандініста» («Сандіністська влада», з 1979) — офіц. орган СФНВ. Урядове інформ. агентство Нуева Нікарагуа засн. 1979. Радіостанції: «Голос Нікарагуа» — урядова, засн. 1979; «Радіо Сандіно» — радіостанція СФНВ, засн. 1978. Телебачення з 1956. Сандіністська система телебачення засн. 1979.

Література Н. почала розвиватися ісп. мовою з 2-ї пол. 16 ст., після приходу іспанців у Центр. Америку. Першою літ. пам'яткою вважають «Історію Нікарагуа» Фернандеса де Ов'єдо-і-Вальдеса (кін. 16 ст.). В кін. 18 ст. з наук.-популярними творами і політ. статтями виступали М. Ларрайнага і Р. Ф. Осехо. *Війна за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26* дала поштовх розвиткові л-ри в країні. Збірка пісень і сатир учасника цієї війни Ф. Кіньйонеса Сунсіна («Поезії», 1826) поклала початок романтизму в л-рі Н., який панував до кін. 19 ст. Його представляли також А. Арагон, Л. А. Вілья, К. Діас та ін. В прозі кін. 19 ст. утверджується *костумбризм* (романи Г. Гусмана, нариси Х. Д. Гамеса, А. Флетеса Баланьйоса). Поет Рубен *Даріо* в кін. 19 ст. заклав основи іспано-амер. модернізму. Пошук національно-самобутніх шляхів розвитку мистецтва, протистояння північноамер. культур. експансіонізмові поєднувалися в його творчості з поетикою західноєвроп. модернізму. Нікарагуанські «рубендаристи» (Х. Р. Авілес, Х. Р. Герра та ін.) засвоювали переважно песимістичні мотиви поезії Рубена Даріо. Проте у віршах Сантьяго Аргуельйо з'являються оптимістичні громадян. мотиви. На поч. 20 ст. виник пізньоромантичний напрям з ухилом до інтимної лірики (Солон Аргуельйо, Х. Т. Оліварес, Х. А. Сальгадо, С. Сакаса). Антиімперіалістична тема звучала в романах Е. Роблето (н. 1892), у віршах С. де ла Сельви (1893—1960). Після встановлення в 30-х рр. диктатури родини Сомоси було ув'язнено і фізично знищено багатьох прогресивних літераторів — поетів Е. Кастро, А. Кортеса, Р. Лопеса Переса. В партизан. боротьбі з армією Сомоси загинув молодий поет Л. Ругама. В еміграції померли С. де ла Сельва, А Пальяйс. Незважаючи на переслідування, боротьбу за демократичні свободи продовжували Г. Алеман Боланьйос, П. Антоніо Куадра, Х. Пасос, Х. Коронель Утречо. Проти амер. експансії виступали Е. Карденаль, Е. Мехія Санчес, К. Мартінес Рівас та ін., твори яких виходили нелегально або анонімно. В 1963 видано антологію нікарагуанських поетів. Знищення Сандіністським фронтом нац. визволення режиму Сомоси відкрило широкі можливості для розвитку л-ри. Найвідоміші поети 70-х рр.: Дж. Беллі, Е. Ільєскас, К. Перес Алонсо, Е. Гутьєррес, Фанор Тельєс, Хуліо Вальє-Кастільйо. В перекладі укр. мовою видано «Вибране» Р. Даріо (К., 1968) та патріотичні вірші Дж. Беллі (журн. «Всесвіт». 1980, № 3).

В. С. Харитонов.

Архітектура та образотворче мистецтво. За колоніальних часів для міст Н. характерна прямокутна сітка вулиць, озеленені площі, одноповерхові будинки з внутр. подвір'ями. Церкви 17—19 ст.— прямокутні в плані, з елементами стилю *барокко* (собор у Леоні, 1747—1825), пізніше — *класицизму* (церква Сан-Франсіско в Гранаді, 1862). В м. Манагуа будівлі неокласичної і сучас. архітектури (арх. П. Дамбах та ін.). Давні індіан. культури Н. перебували під впливом цивілізацій Мексіки, Колумбії та Панами. Збереглися петрогліфи, круглі кам'яні стовпи з рельєфами, статуї і статуетки, вази з кераміки тощо. Серед сучас. митців: живописець А. Алонсо Рочі, різьбяр Х. Амадор Ліра, гравер С. Бараона. Поширені різні види нар. мист.: різьблення на дереві, кераміка, вишивання.

Літ.: Гонионский С. А. Сандино. М., 1965; Леонов Н. С. Очерки новой и новейшей истории стран Центральной Америки. М., 1975; Булычев И. М. Никарагуа на пути национального возрождения. М., 1980; Мамонтов С. П. Испаноязычная литература стран Латинской Америки в XX в. М., 1972; Латинская Америка. Справочник. М., 1976.

НІКАРАГУА́НЦІ — народ, основне населення Нікарагуа. Чисельність — 2,1 млн. чол. (1978, оцінка). Говорять *іспанською мовою*. За релігією — переважно католики, незначна частина — про-

тестанти. Н. в основному метиси («ладино») — нащадки іспан. переселенців 16—20 ст., які змішалися з аборигенами (індіанцями міскіто, сумо та ін.) і неграми (біглі невільники 17 ст.), а також *креоли* і нащадки вихідців з США і країн Європи. Осн. заняття — землеробство, тваринництво, рибальство; частина працює в пром-сті. Про історію, г-во і культуру Н. див. *Нікарагуа*.

НІ́КЕ (Ніка; Νίκη) — у грец. міфології богиня перемоги в битвах, а також у спортивних, музичних та ін. змаганнях. Зображували її молодою жінкою з крилами, з лавровим вінком у руках. У римлян їй відповідає *Вікторія*.

НІ́КЕЛЕВІ РУ́ДИ — мінеральні утворення з вмістом нікелю в таких кількостях, що його доцільно вилучати за сучасного рівня розвитку техніки й економіки. У природі відомо бл. 45 мінералів, до складу яких входить нікель. Пром. значення мають *нікелін* (містить до 44% нікелю), герсдорфіт NiAsS (понад 35%), *пентландит* (понад 34% нікелю), нікелистий *піротин* (0,25—14,2%), нікелистий нонтроніт Fe_2 $[(OH)_2Si_4O_{10}] \times$ $\times H_2O$ (до 3% NiO_2). Як домішки Н. р. містять залізо, мідь, кобальт, метали платинової групи, селен, телур, сурму. Гол. пром. типи Н. р.— сульфідні й силікатні. В СРСР пром. родовища Н. р. є в РРФСР (у Сх. Сибіру, на Кольському п-ові, Уралі), на Україні (Побужжя й Серед. Придніпров'я), за кордоном — у Канаді, Австралії, Новій Каледонії, Індонезії, на Кубі, Філіппінах та ін.

О. І. Заріцький.

НІКЕЛІ́Н — мінерал класу сульфідів та їхніх аналогів. NiAs. *Сингонія* гексагональна. Густ. 7,78. Твердість 5,5—6,0. Колір мідно-червоний. Блиск металевий. Найбільші родовища Н.— в Канаді і НДР; в СРСР є в Кемер. обл. та в Тувинській АРСР. Н. одержують і штучно. Використовують як *нікелеву руду*.

НІ́КЕЛЮ СПЛА́ВИ — сплави на основі *нікелю*. Бувають конструкційні, електротехнічні, з особливими фіз. і хім. властивостями, жароміцні і жаростійкі (див. *Жаростійкі сплави*). Конструкційні Н. с. відзначаються високими емісійними (див. *Емісія електронна*) властивостями, підвищеною мех. міцністю і корозійною стійкістю, піддаються мех. обробці навіть у холодному стані. Такі сплави застосовують в електронній техніці, приладобудуванні тощо. Електротехнічні Н. с. мають великий питомий *електричний опір* і високу *жаростійкість*; при нагріванні — значну *електрорушійну силу*. З них виготовляють *термопари, резистори* високоточних вимірювальних приладів, нагрівальні елементи електр. печей (див. *Ніхром*) тощо. До Н. с. з особливими фіз. і хім. властивостями належать магнітно-м'які, корозійностійкі та інші сплави. Найвищою *магнітною проникністю* у слабких *магнітних полях* відзначаються магнітно-м'які Н. с., що містять 79% Ni, 16% Fe і 5% Mo. Магнітно-м'які сплави використовують у виробн. осердь малогабаритних трансформаторів і дроселів, магн. екранів і підсилювачів тощо (див. також *Магнітні матеріали*). Корозійностійкі сплави застосовують в хім. апаратобудуванні. З жароміцних (деформівних, ливарних) і жаростійких Н. с. виготовляють деталі і вузли газових турбін, авіац. двигунів та ін.

О. І. Єфімов.

НІ́КЕЛЮ СПОЛУ́КИ — хімічні сполуки, до складу яких входить *нікель* переважно в ступені окислення +2. Відомі також Н. с. зі ступенем окислення +3, рідше +4, +1 і 0. Найпоширеніші Н. с.— *оксиди, гідроксиди, сульфіди, галогеніди* тощо. Моноксид нікелю NiO — зеленкуваті кристали, нерозчинні у воді, розчиняються у к-тах. Утворюється при нагріванні гідроксиду, карбонату, оксалату, нітрату нікелю. Застосовують як *каталізатор*, у керамічній пром-сті, для виготовлення *фарб* і *емалей*, як напівпровідниковий матеріал тощо. Гідроксид нікелю $Ni(OH)_2$ — світло-зеленого кольору, осаджується з розчинів нікелевих солей гідроксидами лужних металів; розчиняється у к-тах, аміаку. Застосовують для виготовлення лужних акумуляторів. Сульфід нікелю NiS — чорного кольору, осаджується з розчинів солей сульфід-іонами; служить пром. каталізатором в органічному синтезі. Галогеніди нікелю NiF_2, $NiCl_2$, $NiBr_2$, NiI_2 — розчинні у воді; використовуються як каталізатори. Сульфат нікелю кристалізується з розчинів у вигляді смарагдово-зелених кристалів $NiSO_4 \cdot 7H_2O$ (нікелевий купорос) і синьо-зеленого $NiSO_4$; застосовуються як каталізатори, для *нікелювання*, для виготовлення акумуляторів та ін. Інші бінарні сполуки одержують безпосередньо взаємодією нікелю з неметалами (H, C, P, N, B тощо). Для нікелю характерні реакції комплексоутворення. При цьому Ni (II) утворює *координаційні сполуки* переважно з координаційними числами 4, 5, 6, напр. $[Ni(NH_3)_6]Br_2$. Координаційні сполуки нікелю з диметилгліоксимом використовують для аналітичного визначення нікелю. При дії CO на тонкоподрібнений порошок нікелю утворюється карбоніл нікелю $Ni(CO)_4$, термічною *дисоціацією* якого одержують найбільш чистий нікель.

С. В. Волков.

НІКЕЛЮВА́ННЯ — нанесення на поверхню металевих і неметалевих виробів шару *нікелю*. Товщина такого покриття становить, як правило, від 1—2 до 40—50 мкм. Нікель наносять найчастіше електролітичним способом (див. *Гальванотехніка*), рідше — хімічним (відновленням іонів нікелю з його солей, напр., гіпофосфітом натрію у водних розчинах). Щоб зменшити пористість електролітичних покриттів і тим самим поліпшити їхню захисну здатність, вдаються до попереднього *латунування, міднення* або наносять багатошарові покриття (напр., мідь — нікель — хром). Нікелюванням створюють *захисні покриття*, підвищують стійкість виробів проти зношування, надають їм декоративного вигляду. Н. застосовують у виробн. хім. апаратури, мед. інструментів, автомобілів і велосипедів, побутових виробів тощо.

НІ́КЕЛЬ [Niccolum; від назви мінерала купфернікеля (нім. Kupfernickel, від Kupfer — мідь і Nickel — злий дух, що нібито заважав одержанню міді)], Ni — хім. елемент VIII групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 28, ат. м. 58, 70. Природний Н. складається з п'яти стабільних ізотопів: ^{58}Ni, ^{60}Ni, ^{61}Ni, ^{62}Ni і ^{64}Ni. Вперше одержав 1751 швед. хімік А. Ф. Кронштедт (1722—1765). Вміст Н. у земній корі $8 \cdot 10^{-3}$% за масою. У природі буває в мінералах *нікеліні, пентландиті, гарнієриті* та ін. (див. *Нікелеві руди*). Н.— сріблясто-білий метал з коричневим відтінком, дуже пластичний і ковкий; відзначається високою електро- і теплопровідністю; густ. (т-ра 20° С) 8900 кг/м³, $t_{пл}$ 1453° С, $t_{кип}$ бл. 3000° С. Слабо реагує (без вологи) з киснем, сіркою, галогенами; при нагріванні взаємодіє з ними досить енергійно з утворенням *оксидів, сульфідів, галогенідів*; легко утворює *координаційні сполуки*, входить до складу рослинних та тваринних організмів (див. *Нікелю сполуки*). З металами (Bi, Sn, Ti, V, W, Zn та ін.) дає *інтерметалеві сполуки*. Порошкуватий Н. на повітрі спалахує, розкладає воду, поглинає велику кількість газів (H_2, CO тощо). У розведених кислотах — азотній Н. розчиняється добре, соляній та сірчаній — важче. Стійкий до дії лугів, концентрованої азотної к-ти. Одержують Н. *електролізом* водних розчинів його солей, відновленням оксиду Н., термічною *дисоціацією* летючого Ni $(CO)_4$. Застосовують для виготовлення різних сталей, сплавів (див. *Нікелю сплави*), анодів лужних акумуляторів, каталізаторів, гальванічного покриття (див. *Нікелювання*), у хім. і реакторобудуванні тощо.

С. В. Волков.

НІ́КІЙ (Νικίας, бл. 469 до н. е., Аттіка — 413 до н. е., Сіракузи) — держ. діяч Стародавніх *Афін*, багатий рабовласник. Після смерті *Перікла* очолив помірковано-демократичну течію, яка виступала за припинення *Пелопоннеської війни* (431—404 до н. е.). Тому укладений 421 до н. е. мир був названий його ім'ям. Після поновлення війни 415 до н. е. очолив військ. експедицію до Сіцілії, яка завершилася 413 до н. е. розгромом афін. армії і флоту. Взятого в полон Н. сіракузці стратили.

НІКІТЕ́НКО Віктор Васильович (н. 22.V 1938, с. Шилівка Добропільського р-ну Донец. обл.) — новатор у металург. пром-сті, металург, Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1967. В 1957—79 працював на Макіївському металург. з-ді ім. С. М. Кірова підручним сталевара, сталеваром. Бригада, очолювана Н., протягом багатьох років добивалася найвищого в галузі зйому сталі з 1 м² поду печі, не раз встановлювала світові рекорди виплавки сталі на мартенівських печах серед. потужності. В 1973 без відриву від виробн. Н. закінчив Донец.

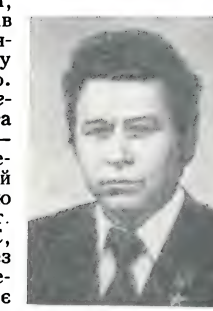

В. В. Нікітенко.

Ніке Самофракійська. Мармур. Кінець 4 ст. до н. е. Лувр. Париж.

І. М. Нікітін. Портрет напольного гетьмана. 20-і роки 18 ст. Державний Російський музей у Ленінграді.

В. П. Нікітін.

В. М. Нікітін.

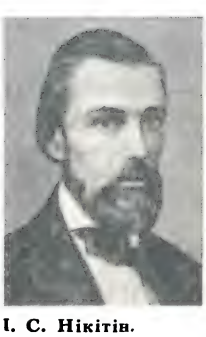
І. С. Нікітін.

А. Нікіш.

політех. ін-т. З 1979 — слухач Академії сусп. наук при ЦК КПРС. Делегат XXV з'їзду КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 9—10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом «Знак Пошани», медалями. *О. Г. Кандала.*

НІКІТІН Андрій Іванович (н. 23. VI 1927, м. Богуслав Київ. обл.) — укр. рад. вчений у галузі кібернетики, доктор тех. наук (з 1974), професор (з 1978). Закінчив (1957) Казанський ун-т. З 1958 працює в Ін-ті кібернетики (до 1962 — Обчислювальний центр) АН УРСР. Осн. праці стосуються операційних систем ЕОМ, багатомашинних комплексів та мереж ЕОМ. Держ. премія УРСР, 1972.

НІКІТІН Афанасій (р. н. невідомий — п. 1472) — рос. мандрівник, тверський купець. У 1466—69 через ханство Шемаху і Баку та м. Ормуз здійснив мандрівку до Індії, де прожив бл. 3 років. Повертаючись на батьківщину, відвідав афр. берег (Сомалі), м. Маскат на Аравійському п-ові, Персію, Туреччину. В 1472 прибув до Кафи (Феодосія). По дорозі до Твері (тепер м. Калінін) поблизу Смоленська восени того ж року помер. Залишив записки — «Ходіння за три моря» — цінну літ.-істор. пам'ятку. В них Н. описав відвідані райони Індії та Ірану, а також (на основі розповідей) Шрі-Ланки, Китаю та ін. д-в. У 1955 в м. Калініні встановлено пам'ятник А. Нікітіну. Іл. с. 364.

НІКІТІН Валер'ян Олексійович (н. 23.XI 1929, с-ще Васильсурськ Горьк. обл. РРФСР) — укр. рад. лікар-стоматолог, професор (з 1977). Член КПРС з 1965. В 1952 закінчив Харків. мед. стоматологічний ін-т, 1957—67 працював на кафедрі стоматології цього ін-ту, а з 1967 — зав. кафедрою терапевтичної стоматології Укр. ін-ту удосконалення лікарів (Харків). Праці Н. присвячені розробці, дослідженню і впровадженню в стоматологічну практику нових кріогенних методів і апаратури, а також нових комбінованих лікарських препаратів в аерозольних упаковках тощо. Держ. премія УРСР, 1977.

НІКІТІН Василь Петрович [2 (14). VIII 1893, Петербург — 16.III 1956, Москва] — рос. рад. вчений у галузі електромеханіки й електрозварювання, академік АН СРСР (з 1939). Член КПРС з 1938. Закінчив (1914) Петерб. політех. ін-т. Працював у Дніпроп. гірничому ін-ті (1925—29), Моск. гірничій академії (1929—32, тепер Моск. ін-т сталі), Моск. вищому тех. уч-щі ім. М. Е. Баумана (з 1933, директор — з 1950). Осн. праці — з теорії електр. машин, проблем створення апаратів для дугового електрозварювання. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

НІКІТІН Володимир Миколайович [н. 26.VII (7.VIII) 1907, Архангельськ] — укр. рад. фізіолог, акад. АН УРСР (з 1967), засл. діяч науки УРСР (з 1955). Член КПРС з 1938. Закінчив Харків. ін-т нар. освіти (1929; тепер Харків. ун-т). В 1930—53 — співробітник Харків. зоотехнічного ін-ту з 1953 — професор Харків. ун-ту. Праці Н. присвячені проблемам вікової й порівняльної фізіології та біохімії тварин, зокрема вивченню вікових змін білкового, нуклеїнового, ліпідного й ферментативного складу органів і тканин в *онтогенезі*, питанням ендокринології, травлення у жуйних, вікової і порівняльної гематології, дослідженню ролі нервової системи в регуляції процесів старіння тощо. Нагороджений трьома орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Премія АН УРСР ім. О. О. Богомольця, 1974.

НІКІТІН Іван Микитович (бл. 1690, Москва — 1742) — рос. живописець, один із засновників світського портретного живопису в Росії. Навчався в Петербурзі, 1716—19 — у Венеції та Флоренції. Автор портретів: цесарівни Анни Петрівни та Наталії Олексіївни (обидва — до 1716), Петра I, т. з. напольного гетьмана (обидва — 20-і рр. 18 ст.), «Петро на смертному ложі» (1725), С. Строганова (1726). В 1732 був заарештований у справі наклепу на Феофана Прокоповича, 1737 засланий до Тобольська (помер у дорозі з заслання в Москву). Твори Н. зберігаються в ДТГ і ДРМ. Іл. с. 367.

НІКІТІН Іван Савич [21.IX (3.X) 1824, Воронеж — 16 (28).X 1861, там же] — рос. поет. Друкуватися почав 1853. У ранніх віршах Н. поряд з реліг.-містичними звучать соціальні мотиви («Тиша ночі», «Помста»). У творчості 50-х рр. Н. звертається до показу нар. життя («Бурлак», «Дружина ямщика», «Орач»), висловлював гнівний протест проти самодержавства («Пісня бобиля», «Впаде зневаглене тиранство», поеми «Перекупник», 1858; «Тарас», 1860, та ін.). У «Щоденнику семінариста» (1861) відобразив побут бурси, створив позитивний образ різночинця. Н. — визнаний майстер рос. поетичного пейзажу. На слова Н. створено понад 60 романсів і пісень («Зустріч зими» М. Римського-Корсакова, Р. Гліера, «Пісня бобиля» С. Монюшка, «Русь» Е. Направника та ін.). Укр. мовою твори Н. перекладали Панас Мирний, В. Самійленко, П. Грабовський та ін.

Тв.: Сочинения, т. 1—4. М., 1960—61; Полное собрание стихотворений. М.—Л., 1965; Сочинения. М., 1980.

О. О. Білявська.

НІКІТІН Микола Миколайович [27.VII (8.VIII) 1895, Петербург — 26.III 1963, Ленінград] — рос. рад. письменник. Друкуватися почав 1921. Зб. оповідань «Бунт» (1923), «Тепер на Заході. Берлін — Рур — Лондон» (1924), «З олівцем у руці» (1926) та ін. Романи «Злочин Кирика Руденка» (1927), «Це почалось у Коканді» (1939) — про соціалістичне будівництво, дружбу народів; «Північна Аврора» (1950; Держ. премія СРСР, 1951) — про боротьбу молодої Рад. республіки з англо-амер. інтервенцією на Півночі 1918—19. Писав п'єси, нариси-спогади про М. Горького, О. Толстого. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. Л., 1968; Северная Аврора. Л., 1971; Укр. перекл.— Північна Аврора. К., 1952.

НІКІ́ТСЬКА ЯЙЛА́ — гірський масив у пд.-зх. частині Головного пасма *Кримських гір*. Переважні висоти 1300—1400 м, найбільша — 1473 м (г. Авінда). Н. я. розділяє Ялтинський та Гурзуфський південнобережні амфітеатри. Розвинуті карстові форми рельєфу: воронки, улоговини, кари. Рослинність гірсько-лучна. На скелястих вапнякових схилах — ліси з кримської сосни. Входить до складу *Кримського заповідно-мисливського господарства*. *О. В. Ена.*

НІКІ́ТСЬКИЙ БОТАНІ́ЧНИЙ САД — комплексна науково-дослідна установа М-ва сільс. г-ва СРСР, підпорядкована ВАСГНІЛ. Засн. 1812 Х. Х. *Стевеном* за 6 км на Сх. від Ялти, поблизу с. Нікіта (тепер смт Ботанічне). У складі саду — 13 наук. відділів і 4 виробничо-експериментальні г-ва: Центральне (поблизу Ялти), Приморське (смт Фрунзенське), Степове (смт Гвардійське) та Джанкойський карантинний розсадник (смт Медведівка). Площа Н. б. с. разом з виробничо-експеримент. г-вами становить (1981) бл. 990 га. В колекціях саду (без гібридного фонду) — понад 15 тис. видів, різновидів, форм і сортів рослин, в *гербарії* — понад 112 тис. аркушів, у фонді наук. б-ки — понад 188 тис. одиниць зберігання. Науковці саду вивчають світові рослинні ресурси з метою використання їх у нар. г-ві; здійснюють *інтродукцію, акліматизацію* і *селекцію* деревних декоративних, квіткових, плодових, у т. ч. субтропічних, і горіхоплідних культур, нових тех. рослин тощо. Наук. досягнення саду впроваджуються в основному на Пд. Європ. частини СРСР, зокрема на Кавказі і в Серед. Азії. За досягнення в розвитку пд. садівництва Н. б. с. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1962). Іл. с. 372.

Є. Ф. Молчанов.

НІ́КІШ (Nikisch) Артур (12.X 1855, Лебені-Сент-Міклош — 23.I 1922, Лейпциг) — угор. диригент, композитор, педагог. У 1866—73 навчався у Віденській консерваторії. З 1878 — диригент, 1882—89 — гол. диригент оперного театру в Лейпцігу (1905—06 — його директор). Очолював оркестри: Бостонський симф. (1889—93), Гамбурзький (1897), Лейпцігський «Гевандгауз» (1895—1922), одночасно — Берлінський філармонічний, з яким гастролював у європ. країнах і США. Не раз приїздив до Петербурга й Москви (вперше 1899). В 1893—95 — гол. диригент і директор оперного театру в Будапешті. В 1902—07 викладав у Лейпцігській консерваторії. Пропагував творчість рос. композиторів, особливо — музику Чайковського. Автор оркестрових творів, кантати, струнного квартету, сонати для скрипки й фортепіано. Син Н. — Митя Нікіш (1899—1936) — відомий піаніст.

НІ́КЛОТ (р. н. невід.— п. 1160) — князь *бодричів* бл. 1131—60. Очолював боротьбу полабо-прибалт. слов'ян проти нім. і дат. феод.

НІМЕЦЬКА ДЕМОКРАТИЧНА РЕСПУБЛІКА

НІМЕЦЬКА ДЕМОКРАТИЧНА РЕСПУБЛІКА, ЕКОНОМІЧНА КАРТА

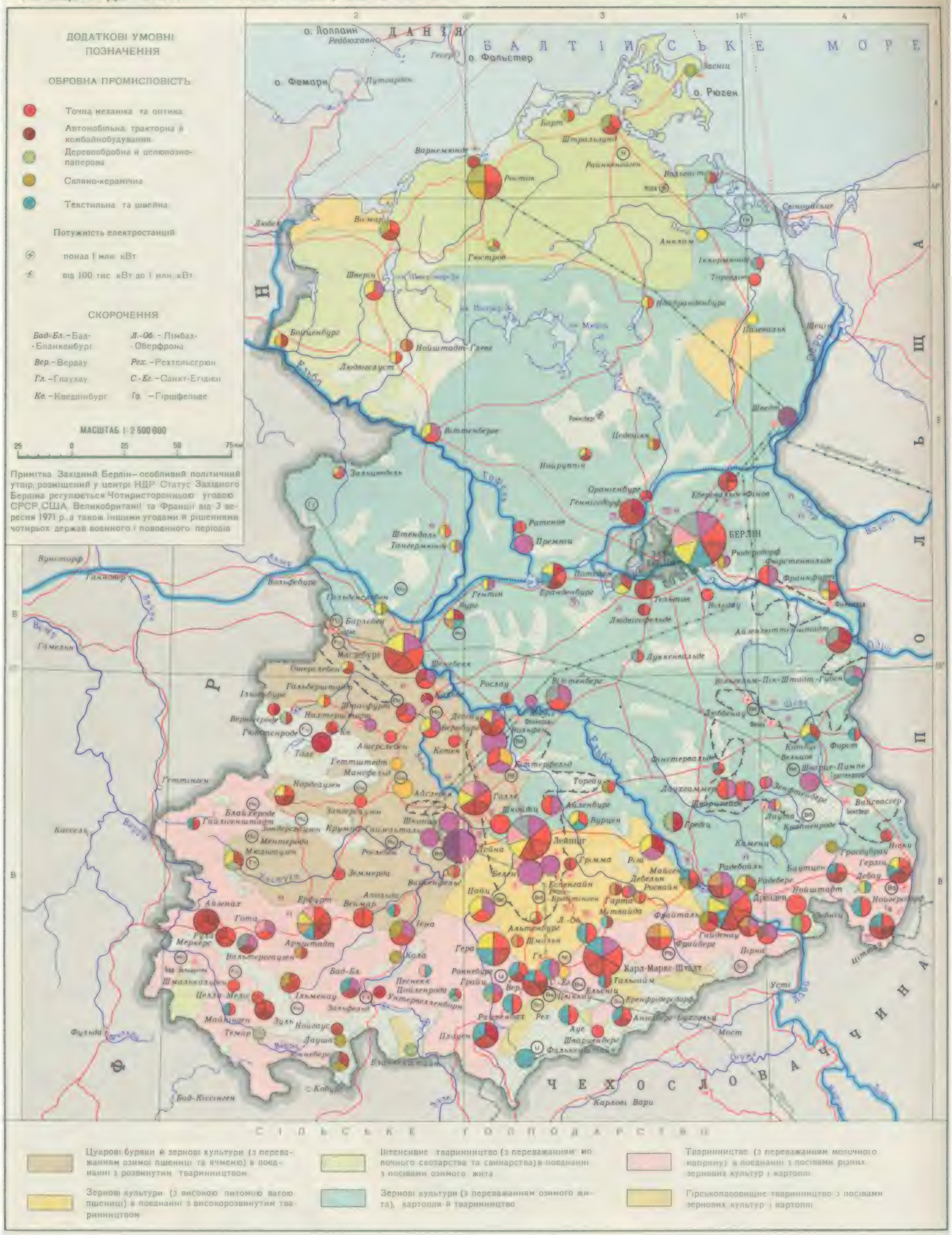

агресії. Під час *хрестового походу проти слов'ян 1147* завдав ряд поразок хрестоносцям. Убитий у сутичці з військом нім. феодала *Генріха Лева*.

НІКОБА́РСЬКІ ОСТРОВИ́ — група з 19 островів між Бенгальською зат. та Андаманським м. в Індійському ок. Територія Індії. Пл. 1,6 тис. км². Великі острови — вершини підводного хребта, вис. до 642 м, інші — коралового походження. Клімат субекваторіальний, вологий. Тропічна рослинність. Плантації кокосової пальми. Рибальство, вилов трепангів.

НІКОБА́РЦІ — група племен, корінне і основне населення Нікобарських о-вів (Індія). Чисельність — 20 тис. чол. (1978, перепис). Мова — нікобарська, монкхмерської сім'ї мов. У Н. поширені анімістичні вірування (див. *Анімізм*). Н. перебувають на різних стадіях розкладу первіснообщинного ладу. Осн. заняття — землеробство, рибальство, тваринництво. Розвинуті гончарство, будівництво човнів тощо.

НІКОЗІ́Я, Нікосія — столиця Кіпру, гол. екон. і культурний центр країни. Розташована в центр. частині острова. Вузол автошляхів, аеропорт міжнар. значення. 120 тис. ж. (1974, з передмістями). Пром-сть представлена підприємствами металообр., деревообр., текст., шкіряно-взут., харч. галузей. Розвинуті кустарні промисли, особливо гончарство. Численні наук. т-ва (у т. ч. по вивченню Кіпру, музичне, друзів старовини), Центр наук. досліджень та ін. Музеї: Кіпрський, нар. мистецтва, нац. реліквій, Кіпрський турецький, ікон, Лапідарій (фрагменти середньовічних будов). Архіт. пам'ятки 13—16 ст. Н. засн. приблизно у 7 ст. до н. е. З 1960 — столиця. Н.— центр архієпископства православної автокефальної кіпрської церкви.

НІКОЛА́ДЗЕ Яків Іванович [16 (28).V 1876, Кутаїсі — 10.III 1951, Тбілісі] — грузинський радянський скульптор, нар. художник Груз. РСР (з 1946), дійсний член АМ СРСР (з 1947). Член Комуністичної партії з 1939. В 1892—94 навчався в Строгановському уч-щі в Москві, 1894—95 і 1897—98 — Одес. рисувальній школі, 1899—1901 і 1904—10 — в Парижі, де понад рік працював у майстерні О. *Родена*. Брав активну участь у здійсненні ленінського плану *монументальної пропаганди*. Твори: «Вітер» (1905), «Саломея» (1906); портрети — В. Месхішвілі (1896), А. Церетелі (1914), І. Чавчавадзе, Ш. Руставелі (обидва — 1937), поета 12 ст. Чахрухадзе (1944), «Ленін у період створення „Іскри"» (1947); пам'ятники — надгробок І. Чавчавадзе в Пантеоні на горі Мтацмінда в Тбілісі (1908—10, відкритий 1913) та ін. Один із засновників і професор Тбіліської АМ. Нагороджений орденом Леніна та ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1948. Іл. с. 372.

НІКОЛА́ЄВ Анатолій Васильович [14 (27).XI 1902, Оренбург — 13.II 1977, Новосибірськ] — рад. хімік-неорганік, акад. АН СРСР (з 1966). Член КПРС з 1960. Закінчив (1924) Ленінгр. ун-т. З 1957 — директор Ін-ту неорганічної хімії Сибірськ. відділення АН СРСР (у Новосибірську). Праці Н. про природні солі (1927—34) послужили наук. обгрунтуванням для будівництва Кучукського сульфатного комбінату та ін. промислів. Н. встановив 4 типи твердих розчинів солей рідкісноземельних елементів. Його дослідження з теорії екстракції неорганічних сполук виявили характер нижньої критичної точки області розшаровування (розпад клатратів) і дали змогу рекомендувати нові й ефективні екстрагенти для лантаноїдів, актиноїдів, багатьох кольорових і благородних металів. Н. уперше використав результати рентгеноспектральних досліджень екстрагентів для встановлення характеру зв'язків з видобуваними речовинами. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Премія ім. В. І. Вернадського АН СРСР, 1946. Премія ім. М. С. Курнакова АН СРСР, 1977.

НІКОЛА́ЄВ Анатолій Петрович [(24.I (5.II) 1896, Тараща, тепер Київ. обл.— 6.VII 1972, Київ] — укр. рад. акушер-гінеколог, дійсний член АМН СРСР (з 1952). Член КПРС з 1952. Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1917). В 1922—41 працював у Києві, Полтаві, Донецьку; 1944—54 — на керівних посадах в ін-тах акушерства і гінекології АМН СРСР (Москва, Ленінград); з 1954 — заступник директора по науковій частині Ін-ту охорони материнства та дитинства в Києві. Праці Н. присвячені вивченню перебігу родового акту, боротьбі з внутрішньоутробною *асфіксією* плода, проблемі знеболювання родів (зокрема, розробці методу психопрофілактичної підготовки вагітних), питанням про токсикози вагітності тощо. Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1952.

НІКОЛА́ЄВ Андріян Григорович (н. 5.IX 1929, с. Шоршели Маріїнсько-Посадського р-ну Чувaської АРСР) — льотчик-космонавт СРСР, двічі Герой Радянського Союзу (1962, 1970), Герой Соціалістичної Праці НРБ (1971), Герой Праці СРВ (1962), Герой МНР (1965), генерал-майор авіації. Член КПРС з 1957. Закінчив Фрунзенське військове авіац. училище (1954) та Військово-повітряну інженерну академію ім. М. Є. Жуковського (1968). Канд. тех. наук (з 1975). В загоні космонавтів з 1960. 11—15.VIII 1962 здійснив космічний політ на кораблі «Восток-3» (див. «*Восток*»). З 12 по 15.VIII 1962 «Восток-3» перебував у груповому польоті з кораблем «Восток-4», пілотованим П. Р. *Поповичем*. Між кораблями було встановлено радіозв'язок, найменша віддаль між ними становила 6,5 км. З обох кораблів велись телевізійні передачі. 1—19.VI 1970 разом з В. І. *Севастьяновим* здійснив космічний політ як командир корабля «Союз-9» (див. «*Союз*»). У польоті була виконана велика програма наук.-тех. та мед.-біол. досліджень. Н.— почесний член Міжнар. академії астронавтики. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Ім'ям Н. названо кратер на зворотному боці Місяця.

НІКОЛА́ЄВ Володимир Миколайович (1847, Царське Село, тепер м. Пушкін — 11.XI 1911, Київ) — укр. архітектор. У 1870 закінчив петерб. АМ, академіком якої був з 1892. З 1870 працював у Києві. За його проектом було збудовано: театр Бергоньє (тепер Рос. драм. театр ім. Лесі Українки, 1873), приватний будинок (тепер адм. будинок; кін. 19 ст.), будинок купецького зібрання (тепер філармонія, 1882), трапезну церкву в Києво-Печерській лаврі (1893—95), комплекс Дегтярьовської богадільні (1902), Миколаївський собор Покровського монастиря (1902), ряд житл. будинків. Брав участь у спорудженні *Володимирського собору* (в співавт., 1862—96), оперного театру (за проектом В. *Шретера*, 1898—1901) та Міського музею (тепер ДМУОМ, за проектом В. *Городецького*, 1897—1900). Автор постаменту пам'ятника Б. Хмельницькому. Один з організаторів і директор (1901—11) Київ. худож. училища. *В. Є. Ясієвич*.

НІКОЛА́ЄВ Георгій Олександрович [н. 4 (17).I 1903, Москва] — рос. рад. вчений у галузі зварних конструкцій і зварювального виробництва, акад. АН СРСР (з 1979), Герой Соціалістичної Праці (1969), засл. діяч науки і техніки РРФСР (з 1956). Член КПРС з 1953. Закінчив Моск. ін-т інженерів залізнич. транспорту (1925) та МДУ (1928). У 1925—33 працював в Ін-ті інженерних досліджень Наук.-тех. комітету Народного Комісаріату шляхів. З 1931 — у Московському автогенно-зварювальному ін-ті (згодом ф-т зварювального виробн. МВТУ ім. М. Е. Баума-

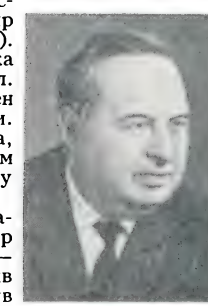

А. В. Ніколаєв.

А. П. Ніколаєв.

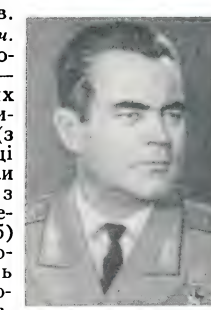

А. Г. Ніколаєв.

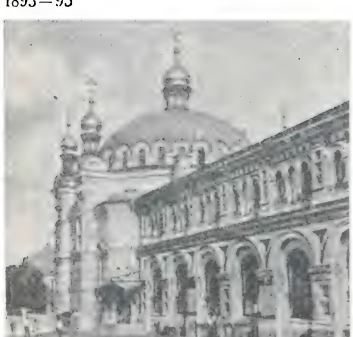

В. М. Ніколаєв. Трапезна палата з церквою в Києво-Печерській лаврі. 1893—95

Нікозія. В центральній частині міста.

Г. О. Ніколаєв.

М. Ф. Ніколаєв.

Г. Т. Ніколаєва.

В. В. Ніколаєва-Терешкова.

на). З 1939 — заст. директора, з 1964 — ректор МВТУ ім. М. Е. Баумана. Осн. праці — з питань розрахунку зварних з'єднань та міцності зварних конструкцій, проектування та виготовлення таких конструкцій, спец. методів зварювання. Депутат Верховної Ради РРФСР 7—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1972.

НІКОЛА́ЄВ Іполит Володимирович (1870 — р. см. невід.) — укр. архітектор. Син В. М. *Ніколаєва.* У 1893 закінчив петерб. АМ. У 1893—1917 працював у Києві, побудував драм. театр на Петровській алеї (1912, не зберігся), лікарню (тепер ім. Калініна; 1902), ряд житл. будинків. Брав участь у спорудженні кінотеатру Шанцера (зруйнований під час Великої Вітчизн. війни) й політех. ін-ту. Для творчості Н. характерне використання форм *класицизму.* В 1904—07 викладав у Київ. політех. ін-ті та Київ. худож. училищі.

НІКОЛА́ЄВ Лев Петрович [29.I (10.II) 1898, м. Таганрог — 10.XII 1955, Харків] — укр. рад. антрополог і біомеханік-ортопед, доктор мед. наук (з 1934). В 1916 закінчив природниче відділення Паризького ун-ту, а 1920 — мед. ф-т Харківського ун-ту. У 1924—30 — зав. кафедрою анатомії, професор Харків. ін-ту нар. освіти і одночасно (з 1928) — зав. антропологічним підвідділом Укр. н.-д. ін-ту ортопедії та травматології, де 1934 організував перший в СРСР відділ *біомеханіки,* яким керував до кінця життя. Праці присвячені антропологічним дослідженням населення Лівобережної України, динаміці його фіз. розвитку. Вперше в СРСР розробив науково обгрунтовані стандарти одягу і взуття та біомеханічні основи протезування.

Тв.: В кн.: Материалы по антропологии Украины, сб. 1—3. Х., 1926—27; Антропометрические материалы для изготовления стандартной обуви. Х., 1931; Биомеханические основы протезирования. М., 1954.

В. Д. Дяченко.

НІКОЛА́ЄВ Микола Федорович (н. 12.VI 1922, с-ще Моспине, тепер м. Донец. обл.) — парт. і держ. діяч Укр. РСР. Член КПРС з 1949. Н. в сім'ї робітника. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1944—47 працював на з-ді в Челябінську. Після закінчення 1952 Донец. індустріального ін-ту працював ст. інженером тресту, нач. шахтобудівного управління, нач. шахтоуправління, заст. керуючого трестом «Шахтарськантрацит» у Донбасі. З 1956 — на відповідальній роботі в апараті ЦК Компартії України: зав. сектором, заст. зав. відділом, зав. відділом важкої пром-сті. З січня 1980 — заст. Голови Ради Міністрів УРСР. З 1971 — член ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 8—10-го скликань. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, 3 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Слави 3-го ступеня, медалями.

НІКОЛА́ЄВ Сергій Миколайович [н. 10 (23).III 1908, с. Абдаєво, тепер Моркинського р-ну Мар. АРСР] — мар. рад. драматург, нар. письменник Мар. АРСР (з 1958). Член КПРС з 1940. Перші п'єси — «Біла міль», «Тривога» (обидві — 1930). Автор комедій «Саліка» (1938), «Нові плоди» (1940), істор.-революц. драм «Заграва» (1940), «Акпарс» (1951), «Велика хвиля» (1961), «Комісари» (1972), п'єс про Велику Вітчизн. війну «Дівчина в шинелі» (1942), «На березі Ілеті» (1944). Книга спогадів рос. мовою — «Роки творчих пошуків» (1978). Перекладач п'єс І. Франка, О. Корнійчука. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, двома орденами «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Рос. перекл.— Пьесы. Йошкар-Ола, 1952; Большая волна. Драма. Йошкар-Ола, 1967; Комиссары. Драма. Йошкар-Ола. 1972.

І. М. Давидова.

НІКОЛА́ЄВА (справж. прізв.— Волянська) Галина Євгеніївна [5 (18).II 1911, с. Усманка, тепер Маріїнського р-ну Кемер. обл.— 18.X 1963, Москва] — рос. рад. письменниця. Друкуватися почала 1939. Писала вірші (зб. «Крізь вогонь», 1946), новели («Загибель командарма», 1945), нариси («Колгосп „Трактор"», 1948; «Риси майбутнього», 1949). Роман «Жнива» (1950; Держ. премія СРСР, 1951; на його осн. створено фільм «Повернення Василя Бортникова», 1953), «Повість про директора МТС і головного агронома» (1954) — про післявоєнну відбудову колг. господарства. В романі «Битва в дорозі» (1957; однойм. фільм, 1961) показала широку картину життя рад. суспільства 50-х рр., соціалістичні відносини між особистістю і колективом. Автор «Оповідань бабки Василини про чудеса» (1962), роману «Сильна взаємодія» (незакінчений) і лірико-філос. щоденника «Наш сад» (обидва — видано 1964). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1972—73; Укр. перекл.— Риси майбутнього. К., 1950; Жнива. К., 1952; Повість про директора МТС і головного агронома. К., 1955; Битва в дорозі. К., 1965.

НІКОЛА́ЄВА Ганна Тимофіївна (н. 5.V 1922, м. Острогозьк, тепер Ворон. обл.) — рос. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1972). Член КПРС з 1953. В 1939 після закінчення драм. студії в м. Орлі працювала в театрах Орла, Кишинева, Одеси. З 1952 — в Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. Ролі: Євгенія («Тепленьке місце» О. Островського), Донна Анна («Камінний гість» Пушкіна), Маша («Три сестри» Чехова), Матрьона («Влада темряви» Л. Толстого), Меланья («Діти сонця» М. Горького), Кіра Карлівна («Дочка прокурора» Ю. Яновського), Кесарія («Поки горба не перевернулась» Іоселіані), місіс Севідж («Дивна місіс Севідж» Дж. Патрика) та ін. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями.

НІКОЛА́ЄВА Маргарита Миколаївна (н. 23.IX 1935, м. Іваново) — укр. рад. гімнастка, засл. майстер спорту (з 1960). Олімпійська чемпіонка в опорному стрибку і командній першості (1960).

НІКОЛА́ЄВА - ТЕРЕШКО́ВА Валентина Володимирівна (н. 6.III 1937, с. Масленниково Тутаївського р-ну Яросл. обл.) — перша в світі жінка-космонавт, льотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу (1963), Герой Соціалістичної Праці ЧССР (1963), Герой Соціалістичної Праці НРБ (1963), Герой Праці СРВ (1963), Герой МНР (1965), полковник-інженер. Член КПРС з 1962. Трудову діяльність почала 1954 в Ярославлі. У 1960 закінчила Ярославський заочний технікум легкої пром-сті, 1969 — Військово-повітряну академію ім. М. Є. Жуковського. Кандидат тех. наук (з 1977). Займалась парашутним спортом в Ярославському аероклубі. В загоні космонавтів з 1962. 16—19.VI 1963 здійснила політ у космос. Пілотований нею корабель «Восток-6» (див. «*Восток*») здійснив груповий політ з кораблем «Восток-5» (космонавт В. Ф. *Биковський*). Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Член Президії Верховної Ради СРСР з 1974. На XXIV — XXVI з'їздах КПРС обиралась членом ЦК КПРС. Голова Комітету рад. жінок (з 1968), віце-президент Міжнар. демократичної федерації жінок (з 1969), член Всесвітньої Ради Миру. На ознаменування видатного подвигу Н.-Т. в Москві споруджено (1963) бронзовий бюст героїні. Нагороджена 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Ім'ям Терешкової названо кратер на зворотному боці Місяця.

НІКОЛА́ЄНКО Марія Харитонівна (н. 15.X 1936, с. Кірове Немирівського р-ну Вінн. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1959. Працювала телятницею, а згодом — дояркою у колгоспі «Україна». У 1979 середньорічний надій молока на корову закріпленої групи становив 4611 кг. Н.— делегат XXIV з'їзду КПРС, депутат Верховної Ради УРСР 6—8-го скликань. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Ю. С. Жугін.

НІКОЛАЇ Леопольд Федорович [30.XI (12.XII) 1844, с. Іжевський Завод, тепер м. Іжевськ Удм. АРСР — 11 (24).III 1908] — рос. вчений у галузі мостобудування і будівельної механіки. Закінчив Казанський ун-т (1866) і Петерб. ін-т інженерів шляхів (1871). З 1880 — професор, 1901—05 — директор цього ін-ту. Осн. праці — з питань теорії розрахунку мостів: визначення поперечних розмірів опор залежно від допустимих для мостів навантажень і напружень, розрахунку гратчастих і безрозкісних ферм, знаходження абс. згинального моменту в балках тощо; з механіки грунтів — визначення тиску сипких тіл на підпірні стінки. Автор двох капітальних підручників з курсу мостів, а також праць у галузі проектування залізниць.

НІКО́ЛЕНКО Дмитро Федотович [н. 26.X (7.XI) 1899, с. Жаботин, тепер Кам'янського р-ну Черкас. обл.] — укр. рад. психолог, один із засновників укр. рад. психології, професор (з 1974), засл. працівник вищої школи УРСР (з 1980). Після закінчення 1924 Київ. ін-ту нар. освіти працював у навч.

га н.-д. закладах Києва, з 1930 — у Київ. пед. ін-ті ім. Горького (з 1952 — зав. кафедрою психології). Осн. праці — в галузі дитячої і пед. психології, особистості вчителя, психології праці, профорієнтації і профдобору, історії психології. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. *О. Т. Губко.*

НІКОЛЕ́СКУ (Nicolescu) Мірон (27.VIII 1903, Джурджу — 30.VI 1975, Бухарест) — рум. математик, акад. АН СРР (з 1955), Герой Соціалістичної Праці СРР, засл. діяч науки СРР, іноз. член АН СРСР (з 1971). Закінчив (1924) Бухарестський ун-т. Директор Матем. ін-ту АН СРР (з 1963), президент АН СРР (з 1966). Осн. праці — в галузі геом. теорії функцій. Н.— один з засновників сучас. рум. матем. школи. Нагороджений багатьма орденами й медалями Соціалістичної Республіки Румунії. *О. І. Бородін.*

НІКОЛЕ́СКУ (Nicolescu) Татяна (н. 9.VII 1923, Кишинів) — рум. літературознавець і перекладач. Професор (з 1973) рос. л-ри Бухарест. ун-ту. Досліджує рум.-рос.-укр. літ. взаємини. Автор книг «Творчість Гоголя в Румунії» (1959), «Толстой та румунська література» (1963), «Сучасні радянські прозаїки» (1968), «Іван Бунін» (1970), «На щаблях часу» (1972), багатьох передмов до рум. видань творів рос. і рад. письменників. Перекладач творів Л. Толстого, І. Буніна, Л. Андрєєва, А. Бєлого, С. Антонова, В. Шукшина та ін. Написала статтю «Шевченко — народний бард України» (1965). Нагороджена рад. орденами «Знак Пошани» та Дружби народів. *О. С. Романець.*

НІКОЛЯ́ (Nicolas) Арман (н. 28.I 1925, Ніцца, Франція) — діяч комуністичного руху Мартініки. Н. в сім'ї педагога. В 1945—51 навчався в Сорбонні. Здобув філологічну та істор. освіту. В 1947 вступив до Французької КП (ФКП). Засновник і голова Асоціації студентів Мартініки, учасник руху студентів колоніальних країн. У 1951—61 — викладач ліцею в м. Фор-де-Франс (Мартініка). З 1953 — гол. ред. газети комуністів «Жюстіс» [«Справедливість»; тепер ЦО Мартінікської КП (МКП)], член Бюро Мартінікської федерації ФКП. З 1957, після створення МКП,— член її Політбюро і секретар ЦК. Зазнавав переслідувань з боку франц. влади. З 1963 — ген. секретар МКП. Автор праць з історії Мартініки.

НІКО́ЛЬСЬКИЙ Борис Петрович [н. 1 (13).X 1900, Мензелінськ, тепер Тат. АРСР] — рад. фізикохімік і радіохімік, акад. АН СРСР (з 1968), Герой Соціалістичної Праці (1970). Після закінчення Ленінгр. ун-ту (1925) працює там же, одночасно з 1946 — зав. лабораторією Радієвого ін-ту ім. В. Г. Хлопіна. Досліджував процеси обміну іонів між водними розчинами і різними твердими системами — грунтами, іонітами та ін., розробив теорію таких процесів, які застосовують в іонообмінній хроматографії, запропонував також іонообмінну теорію скляного електрода. Нагороджений 3 орденами Леніна, медалями. Ленінська премія, 1961. Держ. премія СРСР, 1949, 1973.

НІКО́ЛЬСЬКИЙ Володимир Васильович [н. 2 (15).VIII 1906, с. Квашонки, тепер Талдомського р-ну Моск. обл.] — рад. мікробіолог і вірусолог, доктор вет. наук (з 1940), професор (з 1940), засл. діяч науки УРСР (з 1967). Член КПРС з 1941. Закінчив Ленінгр. вет. ін-т (1929). З 1933 — зав. кафедрою мікробіології Троїцького вет. ін-ту Челяб. області, 1944—56 — Свердл. с.-г. ін-ту, а 1956—79 — зав. кафедрою мікробіології і вірусології Укр. с.-г. академії. Наук. праці з питань інфекц. (вірусних) хвороб, резистентності та імунолог. реактивності організму тварин. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. *В. А. Бортничук.*

НІКО́ЛЬСЬКИЙ Михайло Васильович [1848 — 2 (15).VII 1917] — рос. історик-сходознавець, основоположник ассиріології в Росії. Закінчив Моск. духовну академію. В 1887 організував Сх. комісію при Моск. археол. т-ві. В 1893 очолив, разом з антропологом О. А. Івановським, археол. експедицію до Закавказзя, під час якої зняв копії значної кількості урартських написів 8—7 ст. до н. е. Видав шумерські документи госп. звітності 3-го тис. до н. е., що створило основу для вивчення екон. і соціальних відносин старод. Дворіччя. Зробив спробу зіставити шумерський клинопис із старод. *піктографічним письмом.*

НІКО́ЛЬСЬКИЙ Олександр Михайлович [20.II (4.III) 1858, Астрахань — 8.XII 1942, Харків] — укр. рад. зоолог, акад. АН УРСР (з 1919). Закінчив Петерб. ун-т (1881). З 1896 — зав. відділом риб, амфібій і рептилій Зоол. музею АН в Петербурзі. В 1903—20 — професор Харків. ун-ту, 1921—31 — зав. н.-д. кафедрою зоології Харків. ін-ту нар. освіти, одночасно 1921—26 — професор Харків. мед. ін-ту. Праці присвячені вивченню тваринного світу різних областей Росії, зокрема Криму, та прилеглих пд. країн. Н. описав 69 нових видів і 16 підвидів хребетних тварин. Провадив наук.-промислові дослідження риб на рр. Мурмані, Волзі та у Чорному м. В перекладах Н. та за його редакцією опубліковано ряд широко відомих книг, зокрема «Життя тварин» А. Е. Брема та ін.

Тв.: Позвоночные животные Крыма. СПБ, 1891; География животных. Х., 1909; Визначник риб України. Х.—К., 1930.

НІКО́ЛЬСЬКИЙ Сергій Михайлович [н. 17 (30).IV 1905, З-д Талиця Перм. губ., тепер м. Талиця Свердл. обл.] — рос. рад. математик, акад. АН СРСР (з 1972). Член КПРС з 1952. Закінчив (1929) Катеринославський ін-т нар. освіти (тепер Дніпропетровський ун-т). У 1930—40 працював там же, з 1940 працює в Матем. ін-ті ім. В. А. Стеклова АН СРСР, з 1947 — також у Моск. фіз.-тех. ін-ті. Осн. праці стосуються функціонального аналізу, теорії наближень функцій, теорії вкладень класів диференційовних функцій багатьох змінних, обгрунтування прямих методів варіаційного числення, теорії крайових задач для рівнянь з частинними похідними. Нагороджений орденом Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1952, 1977. Премія ім. П. Л. Чебишова АН СРСР, 1972.

НІКО́ПОЛЬСЬКА БИ́ТВА 1396 — битва біля м. Нікополя (Болгарія) 25.IX між армією тур. султана Баязіда I (бл. 200 тис. чол.) і учасниками хрестового походу проти турок (бл. 70 тис. чол.) на чолі з угор. королем Сигізмундом I. Завершилася поразкою хрестоносців. Внаслідок цієї перемоги Туреччина закріпила своє панування на Балканському півострові.

НІ́КОПОЛЬ — місто обласного підпорядкування Дніпроп. обл. УРСР, райцентр, на березі Каховського водосховища. Залізнична станція, річковий порт. 149 тис. ж. (1980). На місці сучас. Н. в 16 ст. існувала переправа Микитин Ріг. На поч. 17 ст. тут виникло с-ще Микитине. Після ліквідації 1775 *Запорізької Січі* біля с-ща почали будувати фортецю і місто Слов'янськ. У 1782 його перейменовано на Н. Через Н. проходив чумацький шлях до Криму. Пром. розвиток міста почався в кінці 19 ст. в зв'язку з розробкою марганц. руд. На поч. 1-го десятиліття 20 ст. в Н. створено орг-цію РСДРП. Залізничники Н. брали участь у заг. політ. страйку в грудні 1905. Наприкінці грудня 1905 страйк трудящих Н. переріс у збройний виступ. Рад. владу в Н. встановлено 28.X (10.XI) 1917. Під час Великої Вітчизн. війни в районі Н. діяли партизан. загони. Внаслідок *Нікопольсько-Криворізької операції 1944* Н. був визволений від нім.-фашист. окупантів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1980).

Н.— центр *Нікопольського марганцевого басейну.* Провідні галузі пром-сті міста — металург. (*Нікопольський південнотрубний завод* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, *Нікопольський завод феросплавів*) та маш.-буд. (*Нікопольський краснобудівний завод* імені В. І. Леніна, мех., рем.-мех. заводи). Підприємства по виробн. буд. матеріалів (залізобетон. конструкцій та ін.), легкої (швейна, прядильно-ниткова ф-ки) та харч. пром-сті. Райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Гідромеліорації та механізації с. г. і металург. технікуми; мед., пед. і 3 профес.-тех. уч-ща, 28 заг.-осв. та музична школи, 14 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень. Палац і Будинок культури, 8 клубів, 2 кінотеатри, 25 б-к, краєзнавчий музей. В Н. народився нар. артист СРСР В. М. *Дальський.* У різні роки тут бували письменники О. С. *Афанасьєв-Чужбинський,* І. О. *Бунін,* О. П. *Стороженко,* рос. рад. композитор С. С. *Прокоф'єв,* рос. живописці І. Ю. *Рєпін,* В. О. *Сєров.*

Літ.: Меньшиков Г. И., Позняков К. И., Пятигорец А. И. Никополю — 200. Днепропетровск, 1980.

НІ́КОПОЛЬСЬКИЙ ЗАВО́Д ФЕРОСПЛА́ВІВ — підприємство чорної металургії. Розташований у

М. Х. Ніколаєнко.

Б. П. Нікольський.

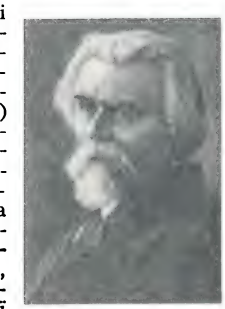

О. М. Нікольський.

С. М. Нікольський.

НІКОПОЛЬСЬКИЙ КРАНОБУДІВНИЙ ЗАВОД

Нікітський ботанічний сад. Алея віялолистих пальм трахікарпів.

Я. І. Ніколадзе. Скульптурний портрет Іллі Чавчавадзе. Мармур. 1937 Державний музей мистецтв Грузинської РСР. Тбілісі.

Нільгау.

м. Нікополі Дніпроп. обл. Буд-во почато 1962. Першу продукцію одержано 1966. З-д випускає феросплави (силікомарганець, феромарганець), флюси для механізованого зварювання та електрошлакового переплаву сплавів. Осн. цехи підприємства по виробництву феросплавів обладнано унікальними рудотермічними електропечами, системою мокрої газоочистки; централізовано підготовку та подавання шихтових матеріалів у піч. Цех по виробн. електроплавлених флюсів (єдиний у світі за обсягом і номенклатурою виробів) обладнано потужними електропечами, системою мокрої газоочистки, припічною грануляцією готової продукції. *Б. Ф. Величко.*

НІКОПОЛЬСЬКИЙ КРАНОБУДІВНИЙ ЗАВОД імені В. І. Леніна — підприємство будівельного машинобудування. Розташований у м. Нікополі Дніпроп. обл. Засн. 1885. Випускав с.-г. машини та інвентар. У 1924 підприємству присвоєно ім'я В. І. Леніна. В роки довоєнних п'ятирічок з-д реконструйовано і на ньому освоєно серійне виробн. підйомно-трансп. устаткування широкої номенклатури (транспортери, автонавантажувачі, шнеки, штабелеукладачі тощо). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 устаткування з-ду було евакуйоване на схід країни. Відбудова почалася 1944. В 1950 з-д почав освоювати виробн. баштових кранів. Підприємство виробляє (1981): самохідні гідравлічні та баштові крани, уніфіковані вузли, запасні частини та ланки гусениць до тракторів і екскаваторів, спортивні товари, вироби госп.-побутового призначення. Виробничі процеси механізовано й автоматизовано.

А. Ф. Гонтаренко.

НІКОПОЛЬСЬКИЙ МАРГАНЦЕВИЙ БАСЕЙН — на Пд. України, у межах Дніпроп. і Запоріз. областей. За запасами марганцевих руд належить до найбільших у світі. Включає Нікопольський, Великотокмацький та Інгулецько-Дніпровський марганцеворудні райони. Рудоносна товща поширена вздовж пд. схилу *Українського щита* смугою завдовжки бл. 250 км і завширшки до 20 км від долини р. Інгульця до пд.-зх. околиці Приазовського кристалічного масиву. Пром. запаси марганцевих руд — понад 2,3 млрд. т (1980). У геол. будові Н. м. б. беруть участь архейські (див. *Архейська ера і група*) і протерозойські (див. *Протерозойська ера і група*) кристалічні породи, на яких залягають осадочні відклади крейдової, палеогенової й антропогенової (четвертинної) систем. Кристалічний фундамент у межах басейну має нерівну поверхню, особливо на Правобережжі Дніпра. Марганцеві руди — в мор. піщано-глинистих відкладах олігоцену (див. *Олігоценова епоха і олігоценовий відділ*). Вони поширені у вигляді стяжінь, конкрецій, нальотів і проверстків. Потужність рудоносного пласта до 2—5 м. Глиб. залягання руд від 15 до 140 м. У Н. м. б. виділяють три типи марганцевих руд: окисні, карбонатні й окисно-карбонатні. Окисні руди поширені в Інгулецько-Дніпровському і Нікопольському марганцеворудних районах, вони складаються з *оксидів* і *гідроксидів* марганцю (*піролюзит, псиломелан, манганіт,* брауніт та ін.). Карбонатні руди виявлено переважно у Великотокмацькому марганцеворудному районі. До їхнього складу входять марганцевистий *кальцит* і кальцієвий *родохрозит*. Окисно-карбонатні руди є в усіх марганцеворудних районах басейну, але не мають значного поширення. Марганцеву руду в межах Н. м. б. виявлено 1874, пром. розробку розпочато 1886. Добувають руду відкритим і шахтним способами. Руду збагачують (див. *Збагачування корисних копалин*) на гірничо-збагачувальних фабриках, одержуючи концентрат з вмістом марганцю до 50%. З концентрату одержують *феросплави,* які йдуть на потреби гол. чин. *чорної металургії* України та ін. республік. Марганець та його сполуки використовують у *кольоровій металургії,* при *електрозварюванні,* в *хімічній промисловості, фармакології* тощо. Див. також *Марганцеворудна промисловість.*

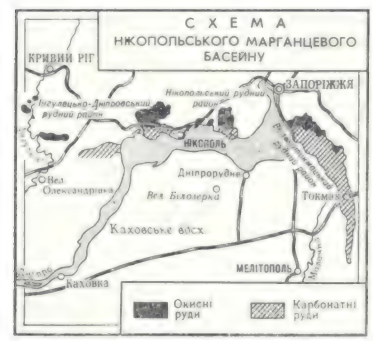

Літ.: Бетехтин А. Г. Промышленные марганцовые руды СССР. М.—Л., 1946; Никопольский марганцеворудный бассейн. М., 1964.

В. Д. Войлошников.

НІКОПОЛЬСЬКИЙ ПІВДЕННОТРУБНИЙ ЗАВОД імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — підприємство чорної металургії. Розташований у м. Нікополі Дніпроп. обл. Буд-во почато 1931, введено в дію 1935. Виробляв безшовні сталеві труби. На початку Великої Вітчизн. війни 1941—45 осн. устаткування з-ду було евакуйоване на Урал. Споруди під час окупації міста були зруйновані нім.-фашист. загарбниками. Відбудову почато 1944, завершено 1947. Було введено в дію всі осн. і допоміжні цехи, збудовано стан 350. В наступні роки тривало нове буд-во. В 1959—79 стали до ладу цехи: відцентрового виливання, трубоелектрозварювальний, перший в СРСР цех обробки труб для геологорозвідувальних робіт, вертикального та горизонтального пресування, трубоволочильний, потужний трубний цех безперервного прокатування з унікальним станом 30—102 та ін. Всього на з-ді 1980 діяло 12 осн. та 26 допоміжних цехів. Підприємство випускає сталеві безшовні труби методами гарячого, холодного та теплого прокатування, відцентрового виливання, пресування; електрозварні труби з вуглецевих, легованих, нержавіючих марок сталей і сплавів (діаметр від 0,1 до 920 мм, стінки завтовшки від 0,1 до 160 мм) для потреб усіх галузей нар. г-ва.

З-д виробляє також товари нар. споживання і прокатний інструмент. Н. п. з. експортує труби майже в 40 країн світу. Всі цехи підприємства оснащено високопродуктивним устаткуванням, ряд виробничих процесів автоматизовано. Н. п. з. нагороджено орденом Леніна (1966). *Г. Й. Хаустов.*

НІКОПОЛЬСЬКИЙ РАЙОН — у пд. частині Дніпроп. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 2,0 тис. км². Нас. 47,7 тис. чол. (1980). В районі — 72 населені пункти, підпорядковані селищній і 10 сільс. Радам нар. депутатів.

Центр — м. *Нікополь.* Поверхня району —рівнина, подекуди розчленована долинами річок, балками. На Пд. омивається *Каховським водосховищем.* У межах району — *Нікопольський марганцевий басейн.* Є поклади бокситів, вапняків, піску, глини, гранітів тощо. Річки: *Базавлук* з прит. *Кам'янкою* і *Солоною* та *Томаківка* (бас. Дніпра). Грунти в осн. чорноземні. Розташований у степовій зоні. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Нікополь.

Найбільші підприємства у районі — Нікопольський комбінат хлібопродуктів та Новопавлівський гранітний кар'єр (с-ще Кам'янське). У районі — 8 будинків побуту. Розвинуті землеробство зернового і тваринництво мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 134,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 115,8 тис. га. Зрошується 22,3 тис. га. Великі роботи проводять щодо рекультивації земель. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, соняшник, рицина, овочеві. Садівництво. Скотарство, свинарство. птахівництво. У Н. р.— 15 колгоспів, 2 риболовецькі; 2 радгоспи, птахофабрика, міжколг. бройлерна ф-ка, 2 міжколг. об'єднання (рибомеліоративне та по переробці овочів і фруктів), міжколг. птахоінкубаторна станція, міжколг. агропром. садівниче підприємство, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Нікополь, Лошкарівка, Чортомлик, Павлопілля, Ревун. Майже всі автомоб. шляхи (407 км) з

твердим покриттям. У районі — 25 заг.-осв. шкіл, 39 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень. 15 будинків культури, 29 клубів, 47 кіноустановок, 36 б-к. У с. Шолоховому Н. р. народився двічі Герой Рад. Союзу П. А. *Таран*. Біля с. Чкалового — скіфський курган *Чортомлик*, біля с. Олександрополя — *Олександропільський курган*. На тер. Н. р.— *Товста могила*. У с. Капулівці поховано кошового отамана І. Д. *Сірка*. Біля цього села на о. Чортомлик, або Базавлук, 1593—1709 існувала *Чортомлицька Січ*. У Н. р. видається газ. «Південна Зоря» (з 1930). *В. І. Остапченко.*

НІКОПОЛЬСЬКО-КРИВОРІЗЬКА ОПЕРАЦІЯ 1944 — наступальна операція, проведена 30.I—29.II під час Великої Вітчизняної війни рад. військами 3-го (командуючий — ген. армії Р. Я. *Малиновський*) і 4-го (командуючий — ген. армії Ф. І. *Толбухін*) Укр. фронтів з метою знищення нім.-фашист. угруповання в районі Нікополя і Кривого Рога. Гол. удару завдавали війська 3-го Укр. фронту в напрямі на с-ще Апостолове. 30.I війська цього фронту почали наступ на допоміжних напрямах, 31.I в наступ перейшло осн. угруповання, 6.II війська 3-го Укр. фронту визволили Апостолове. Війська 4-го Укр. фронту почали наступ 31.I і до 8.II очистили весь лівий берег Дніпра і у взаємодії з військами 3-го Укр. фронту визволили Нікополь. Війська 3-го Укр. фронту, долаючи опір ворога, 22—24.II визволили Кривий Ріг і захопили плацдарм на правому березі р. Інгульця. Одночасно війська 4-го Укр. фронту форсували Дніпро в районі Великої Лепетихи й завдали удару ворогові на Пд.-Зх. напрямі й до 29.II вийшли на рубіж Блакитне — Качкарівка. Внаслідок Н.-К. о. було розгромлено нікопольсько-криворізьке угруповання ворога, рад. війська зайняли вигідну позицію для наступу на Пд. України.

НІКОТИ́Н — *алкалоїд*, що міститься (у вигляді солей оцтової, яблучної, лимонної к-т) переважно в листках і насінні рослин роду *тютюн*. Н.— безбарвна рідина з характерним запахом, добре розчиняється у воді та органічних розчинниках, на повітрі набуває коричневого кольору, $t_{кип}$ 247° С. Вперше до Європи тютюн завіз з Америки (1560) француз Ж. Нікo (звідси й назва рослини — Nicotiana tabacum та алкалоїду). Н. вилучено з рослини 1828, синтезував його (1904) швейц. хімік А. Пікте. При окисленні хромовою к-тою Н. перетворюється на *нікотинову кислоту*. Н.— один з найотруйніших алкалоїдів (за ступенем дії наближається до синильної кислоти). Кілька крапель Н. (100—200 мг, тобто кількість, яка міститься в 200 г тютюну), відразу введені людині, можуть призвести до смерті. При *курінні* Н. разом з димом потрапляє в дихальні шляхи, всмоктується слизовими оболонками і впливає на діяльність перв. системи. Н. в малих дозах справляє на організм збуджуючу дію, у великих — пригнічуючу і може призводити до паралічу нервової системи, припинення дихання та серцевої діяльності. Н. при курінні спричинює хронічне отруєння організму. В разі гострого отруєння необхідна допомога, спрямована на підтримку дихання. 40%-ний водний розчин сульфату Н. та водні екстракти тютюну використовують як *інсектициди*. В пром-сті з Н. одержують нікотинову кислоту.

НІКОТИНАМІДАДЕНІНДИНУКЛЕОТИ́Д (NAD) — кофермент *окислювально-відновних реакцій*, наявний в клітинах усіх типів. Входить до складу *дегідрогеназ*. Є динуклеотидом (див. *Нуклеотиди*), що містить амід *нікотинової кислоти* (нікотинамід), *аденін*, вуглевод *рибозу* та неорганічний фосфор. В NAD дві мононуклеотидні одиниці з'єднуються між собою макроергічним (див. *Макроергічні сполуки*) ангідридфосфатним зв'язком. Інший макроергічний (глікозидний) зв'язок локалізований на ділянці між азотом нікотинамідного ядра та рибозою. Активною ділянкою NAD є нікотинамід, піридинове кільце якого здатне до зворотного окислення і відновлення. NAD існує в окисленому (NAD^+), а також у відновленому станах (NADH). В ході ферментативного окислення органічних субстратів відбувається приєднання відщеплених від них електронів до NAD^+ з утворенням NADH. Останній окислюється в процесі клітинного *дихання* і тим самим виступає в ролі енергетичного субстрату. Див. також *Окислення біологічне*.

А. Г. Халмурадов.

НІКОТИНАМІДАДЕНІНДИНУКЛЕОТИДФОСФА́Т (NADP) — кофермент *окислювально-відновних реакцій*, наявний в усіх живих клітинах. Є необхідним для виявлення каталітичної (див. *Каталіз*) активності багатьох *дегідрогеназ*. Як і *нікотинамідаденіндинуклеотид* (NAD), існує в окисленому ($NADP^+$) та відновленому (NADPH) станах. Будова NADP подібна до будови NAD. Різниця полягає в наявності в NADP додаткової моноефірної фосфатної групи, приєднаної до спиртової групи біля другого атома вуглецю рибозного компонента аденілової ділянки молекули NADP. Каталітично активним центром NADP є амід *нікотинової кислоти*, здатний до зворотного окислення та відновлення. NADP бере участь в реакціях *біосинтезу* жирних к-т, *стеринів*, стероїдних *гормонів*, а також у процесах фіксації CO_2.

А. Г. Халмурадов.

НІКОТИ́НОВА КИСЛОТА́, ніацин, вітамін РР (протипелагричний фактор), 3-піридинкарбонова кислота, $C_6H_5O_2N$ — водорозчинний *вітамін* групи В. У чистому вигляді являє собою безбарвні кристали. Н. к. входить до складу *коферментів* більшості *дегідрогеназ* у вигляді нікотинаміду. На Н. к. багаті дріжджі, картопля, висівки, житнє борошно, внутр. органи тварин (печінка, нирки). Багато які тварини та бактерії-симбіонти синтезують Н. к. з амінокислоти *триптофану*. Добова потреба людини в Н. к. становить бл. 20 мг. Нестача Н. к. в організмі призводить до виникнення захворювання — *пелагри*. Н. к. і нікотинамід застосовують для профілактики і лікування пелагри, при хворобах печінки, а також при лікуванні судинних, шлунково-кишкових захворювань тощо. Н. к. у пром-сті добувають окисленням *нікотину*.

НІКС — у грец. міфології богиня ночі. Див. *Нюкта*.

НІ́КСОН (Nixon) Річард Мілгауз (н. 9.I 1913, Йорба-Лінда, шт. Каліфорнія) — держ. діяч США. За фахом юрист. В 1953—61 — віце-президент США в адміністрації Д. *Ейзенхауера*. В 1969—74 — президент США від *Республіканської партії*. В обстановці зростаючої могутності СРСР та ін. країн соціалістичної співдружності Н. висунув концепцію переходу від «ери конфронтації до ери переговорів». Брав участь у рад.-амер. переговорах на найвищому рівні, які поклали початок взаємовідносинам між СРСР і США на принципах *мирного співіснування* (див. *Радянсько-американські документи*). У 1973 адміністрація Н. змушена була підписати угоду про припинення війни і відновлення миру у В'єтнамі (див. *Паризька угода 1973*). В обстановці внутріполіт. міжпарт. конфлікту, викликаного *«уотергейтською справою»*, Н. 9.VIII 1974 вийшов у відставку. *І. М. Кравченко.*

Л. В. Нікулін.

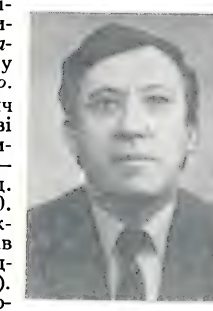

Ю. В. Нікулін.

НІКУ́ЛІН Лев Веніамінович [справж. прізв., ім'я та по батькові — Ольконицький Лев Володимирович; 8 (20).V 1891, Житомир — 9.III 1967, Москва] — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1940. Учасник громадян. війни на Україні, Балтиці. Друкуватися почав 1910. Перша книга — «Чотирнадцять місяців в Афганістані» (1923). Революційно-пригодницькі і хронікальні романи — «Таємниця сейфу» (1925), «Ад'ютанти господа бога» (1927), автобіогр. роман «Час, простір, рух» (т. 1—2, 1933). Автор істор. романів «Росії вірнії сини» (1950; Держ. премія СРСР, 1952), «Московські зорі» (кн. 1—2, 1954—57), «Мертва хвиля» (1965) та ін. Писав спогади і біографічні нариси — «Люди російського мистецтва» (1947), «Федір Шаляпін» (1954), «Чехов. Бунін. Купрін» (1960), мемуари — «Люди і мандри. Спогади» (1962), п'єси («Порт-Артур», 1938; поставлена у Києві). Нагороджений двома орденами, медалями.

Тв.: Сочинения, т. 1—3. М., 1956; Избранные произведения, т. 1—2. М., 1979; Укр. перекл.— Росії вірнії сини. Х., 1953; Московські зорі. К., 1957; Мертва хвиля. К., 1968.

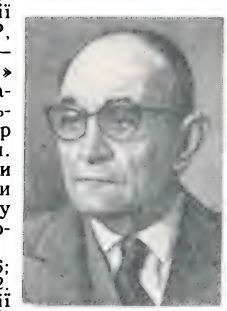

М. Німеллер.

НІКУ́ЛІН Юрій Володимирович (н. 18.XII 1921, м. Демидов Смол. обл.) — рос. рад. артист цирку (клоун), нар. арт. СРСР (з 1973). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1950 закінчив студію розмовних жанрів при Моск. цирку. Працював у клоунській групі під керівництвом *Карандаша*. З 1950 виступає в дуеті з нар. арт. РРФСР М. Шуйдіним і є автором багатьох виконуваних інтермедій. Відомий як кіноактор. Грав у кінокомедіях: «Пес Барбос і незвичайний крос» (1961), «Операція „И" та інші пригоди Шурика» (1965), «Кав-

О. Німейєр. Каплиця Палацу президента в місті Бразіліа. 1959.

П. О. Нілус. Автопортрет. 1935.

П. О. Нілус. Відпочинок. 1896. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

О. Німейєр.

Нім. «Мезон Каррей», 1 ст. до н. е.

казька полонянка» (1967); виконав драматичні ролі у фільмах «Коли дерева були великими» (1962), «До мене, Мухтар!» (1965), «Старики-розбійники» (1972), «Вони воювали за Батьківщину» (1976), «20 днів без війни» (1978). Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Почти серьёзно. М., 1979.

НІЛ — ріка на Сх. Африки, в межах Уганди, Судану та Єгипту. Довж. 6671 км, площа бас. 2870 тис. км². За витік Н. вважають р. Кагеру, яка бере поч. на тер. Руанди і впадає в оз. Вікторія, витікаючи з нього під назвою Вікторія-Ніл. Нижче озер Кйога і Мобуту-Сесе-Секо Н. має назву Бахр-ель-Джебель, нижче впадіння притоки Бахр-ель-Газалі — Білий Ніл. Біля м. Хартума Білий Н. зливається з Голубим Н. і ріка дістає назву Ніл. Н. впадає у Середземне м., утворюючи велику *дельту* (пл. 24 тис. км²), розчленовану численними рукавами. У верх. течії Н.— гірська ріка з порогами і водоспадами. Далі має переважно рівнинний характер. У межах Нубійської пустелі, між Хартумом і Асуаном, Н. перетинає кристалічне плато, утворюючи 6 порогів (т. з. катарактів). У зв'язку з великою протяжністю басейну Н. має складний режим. Живлення переважно дощове, найбільші рівні води — у червні та вересні — жовтні. Пересічна витрата води біля Асуана 2600 м³/с, найбільша — 15 000 м³/с. Річний стік — 84 км³. Твердий стік становить 62 млн. м³ на рік, більша частина його під час повені осідає у вигляді мулу і використовується як природні добрива. Долина Н.— один з центрів давньої цивілізації (див. *Єгипет* Стародавній). Н. має велике нар.-госп. значення як джерело зрошування, побутового та пром. водопостачання, як головна трансп. магістраль для країн бас. ріки, особливо для Єгипту. В долині Н. розташовані осн. с.-г. райони країни і зосереджено бл. 97% населення. На Н. з метою регулювання стоку споруджено ГЕС та водосховища, зокрема Асуанську греблю (за екон. та тех. допомогою СРСР). Довж. судноплавних шляхів Н. понад 3000 км. У верхів'ї — судноплавство на окремих ділянках. Рибальство (нільський окунь, тигрова риба, зубатий короп тощо). На Н.— міста Хартум (Судан), Асуан, Каїр, у дельті — мор. порт Александрія (Єгипет).

П. В. Ковальов.

НІЛ СО́РСЬКИЙ (Микола Майков, бл. 1433—1508) — рос. церковний і громад. діяч, ідеолог *нестяжателів*. Після пострижения в ченці мандрував по країнах Сходу, вивчав у Константинополі і Афоні візант. релігійно-філос. л-ру. Повернувшись, заснував скит на р. Сорі, поблизу Кирило-Білозерського монастиря. У своїх творах викривав користолюбство і неробство ченців, виступав за *секуляризацію* церк. земель, проповідував моральне самовдосконалення, аскетизм, перенесення релігійності з обрядової сторони її у внутр. світ людини.

Д. П. Кирик.

НІ́ЛО-САХА́РСЬКІ МО́ВИ — гіпотетична велика сім'я мов частини корінного населення Африки. Генетична єдність Н.-с. м., а також внутр. класифікація їх ще потребують обгрунтування. Багато мов цієї сім'ї мало вивчені. Гіпотезу про об'єднання всіх корінних мов Африки в 4 макросім'ї (однією з них є Н.-с. м.) висунув 1963 амер. учений Дж. Грінберг. За його гіпотезою, Н.-с. м. поділяються на 6 гілок: сонгаї; сахарська (канурі, теда, загава та ін. мови); маба, рунга, мімі, каранга; фур; шарінільська (нілотські, нубійські, кунама, маді, мангбету, берта тощо); кома, гуле, мао. Можливо, до Н.-с. м. належить мертва мероїтська мова. Типологічно Н.-с. м. флективні, з розвиненою *внутрішньою флексією* і тональними протиставленнями, *іменних класів* немає.

В. Я. Порхомовський.

НІЛО́ТИ — група народів (динка, нуер, шилук, *джолуо*, барі, *масаї, канді* та ін.), які живуть у Судані, Кенії, Уганді, Танзанії, а також у прикордонних районах Заїру, Ефіопії та Єгипту. Заг. чисельність — бл. 10 млн. чол. (1970, перепис). Говорять нілотськими мовами, що належать до *ніло-сахарських мов*. За релігією Н. здебільшого анімісти (див. *Анімізм*), є також мусульмани. Осн. заняття Н.— скотарство, землеробство, рибальство і мисливство.

НІ́ЛУС Петро Олександрович [9 (21).II 1869, маєток Бушени на Поділлі — 23.V 1943, Париж] — укр. живописець. В 1883—89 навчався в Одес. рисувальній школі в К. *Костанді*, пізніше — в петерб. АМ. Активний діяч *Товариства південноросійських художників* і член Т-ва *передвижників* (з 1899). Твори: «По знайомих» (1892), «Відпочинок» (1896), «На бульварі» (90-і рр. 19 ст.), «Біля каси театру» (1901), «В майстерні художника» (1903), пейзажі. В 1917 написав серію «Перші маніфестації». З 1920 жив за кордоном, де створив картини — «Травневий день» (1923), «Антракт» (1925), «Вулиця Парижа» (1930), «Весна» (1938), «Вихід з метро» (1942) та ін. Твори Н. зберігаються в ДМУОМ, Одес. худож. музеї, ДРМ.

Літ.: Афанасьєв В. Петро Олександрович Нілус. К., 1963.

НІЛЬГА́У (Boselaphus tragocamelus) — парнокопитний ссавець з групи *антилоп*. Довж. тіла самців до 2 м, вис. в холці бл. 1,5 м, маса до 200 кг; роги відносно короткі, прямі; забарвлення блакитнувато-сіре. Самки дещо менші, безрогі, пісочно-коричневі. Поширена в лісах на Пд. від Гімалаїв, в Індії й Пакистані. Живиться пагонами та листям рослин. Самка після 240—245 діб вагітності народжує 2 телят. Н. добре витримує неволю, може розмножуватись у зоопарках і піддається одомашнюванню. Акліматизована в заповіднику *Асканія-Нова*. Іл. с. 372.

Ріка Ніл.

НІЛЬСБО́РІЙ (Nielsbohrium; за ім'ям Н. *Бора*), Ns — штучно одержаний радіоактивний хім. елемент V групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 105. Н. відкрив 1970 Г. М. *Фльоров* з співробітниками у Дубні (СРСР). Ізотоп ^{261}Ns з $T_{1/2}$ = = 1,8 ± 0,6 с був одержаний в результаті опромінення мішені, що містить ізотоп ^{243}Am, прискореними іонами ^{22}Ne. Потім в СРСР і США були синтезовані ін. ізотопи Н.: ^{260}Ns ($T_{1/2}$ = 1,6 с) і ^{262}Ns ($T_{1/2}$ = 40 с). Амер. вчені запропонували для 105-го елемента назву «ганій» (на честь О. *Гана*). За хім. властивостями Н. нагадує *тантал*.

НІ́ЛЬСЕН (Nielsen) Аста (11.IX 1881, Копенгаген — 25.V 1972, там же) — датська актриса «німого» кіно. В 1901—10 — артистка датських театрів. З 1911 жила в Німеччині. В 1911—32 грала в датському й німецькому кіно. Серед кращих ролей — Гамлет («Гамлет», 1920, за Шекспіром), Анастасія Пилипівна («Ідіот», 1921, за Достоєвським), Юлія («Фрекен Юлія», 1921, за Й. А. Стріндбергом), Гедда Габлер («Гедда Габлер», 1924, за Г. Ібсеном), Міцці («Безрадісний провулок», 1925). Після приходу до влади фашистів у Німеччині повернулася на батьківщину, де до кін. 30-х рр. працювала в театрі.

Тв.: Безмолвная муза. Пер. с дат. Л., 1971.

НІ́ЛЬСЕН (Hielsen) Карл Август (9.VI 1865, Норре-Люндельсе, поблизу Оденсе — 3.X 1931, Копенгаген) — дат. композитор, диригент, педагог і муз. письменник. У 1884—86 навчався в Н. *Гаде* в Копенгагенській консерваторії (з 1916 — її викладач, в 1931 — директор). У 1908—14 диригував оркестром Королівського театру, 1915—27 — Муз. т-ва в Копенгагені. Автор опер «Саул і Давид» (1902), «Маскарад» (1906), кантат, симфоній, увертюр, концертів для інструментів з оркестром, камерно-інструм. ансамблів, п'єс, пісень, музики до драм. вистав. У Копенгагені проводяться фестивалі музики Нільсена.

НІ́ЛЬСЕН (Nilsen) Рудольф (28. II 1901, Осло — 23.IV 1929, Париж) — норв. поет, журналіст. Член Компартії Норвегії з 1923. Літ. діяльність почав 1921. В 1924—26 працював у комуністичній пресі. Перша зб. віршів «На кам'янистому грунті» (1925) — про життя робітників. Зб. «До побачення» (1926) написана під враженням перебування в СРСР. Вірш із цієї збірки «Голос революції» став робітн. піснею. У зб. «Будні» (вид. посмертно 1929) змальовував життя робітників, закликав їх до солідарності в боротьбі за соціалізм.

Тв.: Рос. перекл.— Песнь поколения. М., 1968.

О. Д. Сенюк.

НІМ — місто на Пд. Франції, адм. ц. департаменту Гар. Вузол з-ць

і автошляхів. 130 тис. ж. (1975). Найбільше розвинута маш.-буд. і швейна пром-сть. Підприємства взут., трикотажної, виноробної, олійницької (оливкова олія) галузей. Відомий з 4—3 ст. до н. е. Серед архіт. пам'яток: рим. часів — арка Августа (після 16 р. до н. е.), подіумний храм з колонами корінфського ордеру «Мезон Карре» (1 ст. до н. е.), амфітеатр (кін. 1 ст. до н. е.— поч. 1 ст. н. е.), «храм Діани» (частина лазень-терм — поч. 2 ст.), акведук Пондю-Гар (кін. 1 ст. до н. е.); собор Сен-Кастор (башта 11—15 ст.).

НІ́МАН, Німунас — ріка на Зх. Європ. частини СРСР, у межах БРСР і Лит. РСР, частково на кордоні з Калінінгр. обл. РРФСР. Довж. 937 км, площа бас. 98,2 тис. км². Бере початок на пд. схилах Мінської височини, впадає в Куршську зат. Балтійського м., утворюючи велику *дельту*. Має рівнинний характер, при перетині Балтійського пасма утворює пороги. Живлення мішане. Для Н. характерні осінні паводки. Замерзає в грудні, скресає в березні. Гол. притоки: Щара, Шешупе — ліві, Березина, *Вілія* (Няріс) — праві. Н. з'єднаний каналами з Дніпром і Віслою. Регулярне судноплавство від м. Бірштонаса. Сплав лісу. На Н.— Каунаська ГЕС та водосховище; міста — Гродно (БРСР). Каунас (Лит. РСР).

«НІМЕ́» КІНО́ — назва кінематографа перших 30-и років його існування. Відсутність звуку визначала принципи побудови фільму, його естетичні особливості. В «Н.» к. т. з. ігрові фільми передавали зміст і розвиток подій без слів за допомогою зображення. Виражальними засобами, характерними для «Н.» к., особливо в ранній період його розвитку, були: специфіка акторського виконання (експресивна манера гри з зовнішньою виразністю *міміки* й жесту), а також написи, які повинні були пояснювати дії. До основних виражальних засобів, які, починаючи з 20-х рр., виробило «Н.» к. і які лягли в основу *кіномистецтва,* належали: чергування *планів кінематографічних,* зміна *ракурсів кінознімання, монтаж,* який організовував твір в єдине ціле й надавав йому відповідного трактування. Перші «німі» фільми франц. режисерів братів *Люм'єр* (документальні) та Ж. Мельєса (казково-фантастичні) визначили головні напрями розвитку світового кіно. Пошуки худож. форми та стилістики «Н.» к. вели представники франц. «*Авангарду*» (у перший період його діяльності), нім. *експресіонізму,* амер. кінорежисери Д. У. Гріффіт, Ч. Чаплін, Р. Флаерті. Серед видатних зарубіжних акторів «Н.» к. — А. Нільсен, Б. Кітон, М. Ліндер, Ч. Чаплін, Д. Фербенкс, М. Пікфорд, Л. Гіш. Визначним досягненням «Н.» к. стала творчість рад. митців: режисерів С. Ейзенштейна, В. Пудовкіна, О. Довженка, Дз. Вертова та ін.; операторів Е. Тіссе, А. Головні, А. Москвіна (зокрема й укр.— Б. Завелєва, Д. Демуцького); акторів: Н. Вачнадзе, О. Хохлової, М. Баталова, В. Барановської, укр.— А. Бучми, Д. Капки, М. Надемського, І. Замичковського, С. Свашенка, С. Шкурата та ін. У число 12 кращих фільмів усіх часів і народів, визначених на Брюссельській міжнар. виставці 1958, увійшло 9 «німих» фільмів: рад.— «Броненосець „Потьомкін"» (реж. С. Ейзенштейн, 1925), «Мати» (реж. В. Пудовкін, 1926), «Земля» (реж. О. Довженко, 1930); зарубіжні — «Нетерпимість» (реж. Д. У. Гріффіт, 1916), «Кабінет доктора Калігарі» (реж. Р. Віне, 1919), «Жадібність» (реж. Е. Штройгем, 1924), «Золота лихоманка» (реж. Ч. Чаплін, 1925), «Остання людина» (реж. Ф. Мурнау, 1925), «Страсті Жанни д'Арк» (реж. К. Т. Дрейєр, 1927). Мист. кіно в окремих сучас. фільмах звертається до «Н.» к. як до власного першоджерела, відтворюючи на екрані його кумирів, стиль і форми («Останній кіносеанс», реж. П. Богданович; «Раба кохання», реж. М. Михалков), творчо розвиваючи його кращі традиції.

Літ.: Журов Г. В. З минулого кіно на Україні. К., 1959; Звёзды немого кино. М., 1968; Арнхейм Р. Кино как искусство. Пер. с англ. М., 1960.

Л. І. Брюховецька.

НІМЕ́ЙЄР (Niemeyer) Оскар (власне — Німейєр Суаріс Фільо; н. 15.XII 1907, Ріо-де-Жанейро) — бразільський архітектор, один із засновників сучасної школи браз. архітектури. Член Бразільської компартії. В 1934 закінчив Нац. худож. школу в Ріо-де-Жанейро. Твори Н. відзначаються новаторською розробкою залізобетонних конструкцій, пошуками їхньої естетичної виразності, вільним плануванням, експресією і пластичністю архіт. форм. Серед споруд — банк Боавіста (1946), власний будинок Н. (1953), госпіталь «Південна Америка» (1953), готель «Насьйонал» (1970), всі — у Ріо-де-Жанейро; Музей красних мистецтв у Каракасі (Венесуела; 1955—56); будинок ЦК Франц. компартії в Парижі (1966—71), громад. будівлі в Гані, Лівані, Італії, Алжірі. З 1957 — автор забудови м. *Бразіліа.* Член Президії Всесвітньої Ради Миру. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1963. Іл. с. 373.

Тв.: Мой опыт строительства Бразилиа. Пер. с португ. М., 1963.
Літ.: Хайт В. Л., Яницкий О. Н. Оскар Нимейер. М., 1963; Архитектура и общество: Оскар Нимейер. М., 1975.

НІМЕ́ЙРІ Джафар Мухаммед (н. 1930, Омдурман) — держ. і політ. діяч Демократичної Республіки Судан (ДРС), маршал. Нар. в дрібнобурж. сім'ї. Здобув вищу військ. освіту у ФРН і США. 25.V 1969 очолив держ. переворот офіцерів, підтриманих прогресивними силами країни, проти реакційного блоку бурж.-поміщицьких і феод.-племінних верств. У 1969—71— голова Революц. ради, 1971—76— прем'єр-міністр, головнокомандуючий збройними силами. З 1971 — президент, прем'єр-міністр ДРС. З 1972 — голова партії Суданський соціалістичний союз.

НІМЕ́ЛЛЕР (Niemöller) Мартін (н. 14.I 1892, Ліпштадт) — громадський діяч ФРН, антифашист, учасник *Руху прихильників миру.* Пастор євангелічної церкви. Під час 1-ї світової війни 1914—18 — офіцер підводного флоту. З 1919 вивчав теологію в Мюнстері. З 1924 — священнослужитель. У 1937—45 ув'язнений у фашист. концтаборах (*Заксенгаузен, Дахау* та ін.). В 1947—64 — голова євангелічної церкви в Гессені і Нассау. В 1961—68 — один з президентів Всесвітньої ради церков. З 1957 — президент Нім. т-ва миру. З 1969 — член Президії *Всесвітньої Ради Миру.* Золота медаль Миру ім. Жоліо-Кюрі, 1965. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1967. Портрет с. 373.

НІМЕ́ЦЬКА ДЕМОКРАТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА, НДР — держава в Центральній Європі. Омивається Балтійським м. НДР належить ряд островів (Рюген, Пель, зх. частина о. Узедом та ін.). В адм. відношенні поділяється на 15 округів. На тер. НДР — *Західний Берлін,* який має особливий політ. статус. Карти див. на окремому аркуші, с. 368—369.

Державний лад. НДР — соціалістич. д-ва. Діючу конституцію прийнято 1968 (з доповненнями 1974). Найвищий орган держ. влади і єдиний законодавчий орган — однопалатна Нар. палата, що складається з 500 депутатів, які обираються населенням строком на 5 років. В ній представлені всі політ. партії і осн. громадські орг-ції НДР. Нар. палата обирає строком на 5 років Держ. раду, яка виконує функції Нар. палати в період між її сесіями. Найвищий виконавчий і розпорядчий орган держ. влади — Рада міністрів, яку очолює голова. Місц. органами держ. влади в округах, районах, містах, міських районах, общинах і об'єднаннях общин є відповідні нар. представництва.

Природа. Берегова лінія розчленована численними затоками і мілководними лагунами; характерне чергування низьких і обривистих берегів. Рельєф пн. і центр. частин країни рівнинний (Середньоєвропейська рівнина, вис. до 150—200 м), переважають льодовикові й водно-льодовикові форми рельєфу. На Пд. і Пд. Зх.— середньовисокі гори Гарц, Тюрінгенський Ліс, пн. схили Рудних гір (з найвищою точкою НДР — г. Фіхтельберг, 1214 м), розчленовані річковими долинами. Корисні копалини: буре вугілля, калійна і кам. солі, каолін, уранова і нікелева руди. Невеликі поклади нафти й газу, залізної, свинцево-цинкової, мідної, поліметалевої руд, кам. вугілля та ін. Клімат помірний, перехідний до континентального, на Пн. і Пн. Сх.—

Росток. Панорама частини міста.

Герб Німецької Демократичної Республіки.

НІМЕЦЬКА ДЕМОКРАТИЧНА РЕСПУБЛІКА

Площа — 108,2 тис. км²

Населення — 16,8 млн. чол. (1979)

Столиця — м. Берлін

ВИРОБНИЦТВО ФОТОАПАРАТІВ (тис. шт.)

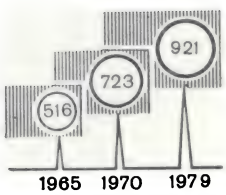

морський. Пересічна т-ра січня на рівнині від +0,1 до —1,5° (в горах до —5°), липня — від +16 до +18,5° (в горах до +16°). Опадів 480—650 мм, в горах до 1500 мм на рік. Гол. ріки — *Ельба* (з прит. Зале, Гафель) і *Одра*. Багато річок з'єднані каналами (Ельба — Гафель, Гафель — Одер, Одер — Шпре та ін.). На Пн. і в серед. частині країни — багато озер і боліт, найбільші озера — Мюріц, Шверінер-Зе, Плауер-Зе. Переважають підзолисті, бурі й сірі лісові грунти. В сх. і пн. передгір'ях Гарцу — чорноземи. Під лісами — бл. 27% тер. країни. На Пн.— масиви соснових лісів, у горах — букові й мішані ліси. Для охорони природи створено заповідники Мюріц, Обергарц та ін.; 17% площі країни оголошено територіями, які охороняються.

Населення. Понад 99% нас. становлять *німці*. На Пд. Сх. країни (округи Котбус і Дрезден) живуть також *лужичани*, або сорби, та ін. Пересічна густота населення — понад 155 чол. на 1 км² (1979). Міське населення становить 76%. Найбільші міста: *Берлін, Лейпціг, Дрезден,* Карл-Маркс-Штадт, *Магдебург*.

Історія. Після розгрому нім. фашизму в 2-й світовій війні 1939—45 Сх. Німеччина ввійшла в Рад. зону окупації. Відповідно до рішень *Потсдамської конференції 1945* тут було послідовно проведено заходи по демілітаризації, *денацифікації* і демократизації. У квітні 1946 в результаті об'єднання в Сх. Німеччині комуністичної і с.-д. партій на основі марксизму-ленінізму було створено Соціалістичну єдину партію Німеччини (СЄПН). Під керівництвом робітн. класу і його авангарду СЄПН у Сх. Німеччині було проведено глибокі революц. перетворення, створено справді демократичні органи самоуправління, конфісковано й передано народу власність воєн. злочинців і монополій, націоналізовано великі підприємства і банки, проведено агр. реформу. В зх. зоні окупації США, Великобританія і Франція, порушивши Потсдамські угоди, в союзі з великими нім. капіталістами і юнкерами взяли курс на відродження нім. мілітаризму і розкол Німеччини. Завершенням цієї політики було утворення у вересні 1949 сепаратної зх.-нім. д-ви — *Федеративної Республіки Німеччини*. 7.X 1949 Нім. Нар. рада проголосила Нім. Демократичну Республіку. Нар. раду було перетворено на тимчасову Нар. палату, яка прийняла Конституцію НДР. 10.X 1949 уряд СРСР передав тимчасовому урядові НДР функції керівництва, що належали до цього Рад. військ. адміністрації. 15.X 1949 СРСР першим визнав НДР. З утворенням НДР у ній разом із завершенням антифашист.-демократичних перетворень почався процес створення основ соціалізму. II конференція СЄПН (1952) проголосила побудову основ соціалізму гол. завданням НДР. Незважаючи на підривну діяльність зх.-нім. реакц. сил і організацію численних провокацій (у т. ч. контрреволюц. путчу 17.VI 1953), соціалістичне будівництво проводилося успішно. Під час виконання 1-го п'ятирічного плану (1951—55) було закладено основи соціалізму. До кін. 50-х рр. соціалістичний сектор став домінуючим у пром-сті. В 1960 в основному завершилася колективізація с. г. Важливе значення в успіхах НДР мала підтримка, надана їй Рад. Союзом та ін. соціалістич. країнами. В 1950 НДР було прийнято до *Ради Економічної Взаємодопомоги* (РЕВ). З 1955 НДР — член *Організації Варшавського Договору*. З метою забезпечення своїх держ. інтересів, а також безпеки ін. соціалістич. країн і припинення підривної діяльності з Зх. Берліна НДР, за погодженням і схваленням д-в Варшавського договору, здійснила в серпні 1961 заходи щодо зміцнення охорони і контролю на кордоні з Зх. Берліном. VI з'їзд СЄПН (1963) прийняв Програму партії — програму розгорнутого будівництва соціалізму. В 1968 прийнято нову, соціалістичну Конституцію НДР. IX з'їзд СЄПН (1976) прийняв нову Програму партії, затвердив директиви 5-річного плану розвитку нар. г-ва (1976—80). У Програмі ставиться завдання дальшого будівництва розвинутого соціалістичного суспільства і створення тим самим осн. передумов для поступового переходу до комунізму. X з'їзд СЄПН (1981) прийняв план розвитку нар. г-ва на 1981—85. В результаті спільних зусиль соціалістич. д-в було зірвано імперіалістичну політику міжнар. ізоляції НДР. У 1972 між НДР і ФРН було укладено договір, що поклав початок нормалізації відносин між ними на міжнар.-правовій основі. В 1973 НДР було прийнято в ООН. У серпні 1978 згідно з програмою «*Інтеркосмос*» вперше громадянин НДР, космонавт-дослідник З. *Йєн* у складі міжнар. екіпажу, разом з В. *Биковським* узяв участь у роботі на борту орбітального науково-дослідного комплексу «Салют-6» — «Союз-29» — «Союз-31». Важливу роль у зміцненні міжнар. політ. і екон. позицій НДР відіграють її двосторонні договори про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу з СРСР, УНР, ПНР, НРБ, ЧССР та ін. соціалістичними країнами. Діючий тепер Договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між СРСР і НДР укладено 1975. 5.X 1979 в Берліні підписано програму спеціалізації і кооперування виробн. між СРСР і НДР до 1990. 27.I 1981 у Москві підписано плач культур. і наук. співробітництва між СРСР і НДР на 1981—85. *В. Н. Гулевич.*

Політичні партії, профспілки та інші громадські організації. *Соціалістична єдина партія Німеччини,* створена 1946. Ліберально-демократична партія Німеччини, засн. 1945. Християнсько-демократичний союз, створений 1945. Демократична селянська партія Німеччини, засн. 1948. Національно-демократична партія Німеччини, засн. 1948. Об'єднання вільних німецьких профспілок, засн. 1946. Входить до ВФП. У 1946 засн. Союз вільної німецької молоді, 1947 — Демократичний жіночий союз Німеччини, 1945 — Культурбунд НДР. *Національний фронт НДР,* засн. 1949—50.

Народне господарство. НДР — високорозвинута індустр. країна з багатогалузевою пром-стю та інтенсивним с. г., яка входить до числа десяти найрозвинутіших у пром. відношенні д-в світу. Успішний розвиток продуктивних сил у країні став можливим завдяки ліквідації наслідків війни, усуненню диспропорцій у економіці, викликаних поділом Німеччини, удосконаленню галузевої структури нар. г-ва, інтенсивному включенню НДР в систему міжнар. соціалістич. поділу праці. Соціально-екон. перетворення за роки нар. влади — зем. реформа, експропріація майна військ. злочинців і активних нацистів, націоналізація більшої частини великих пром. підприємств, банків і транспорту, створення с.-г. виробничих кооперативів, перехід до загальнодерж. форм планування та ін. — дали змогу уже 1950 більш як половину нац. доходу виробляти на соціалістич. підприємствах. За 1949—78 нац. доход збільшився в 7 разів. У 1978 на соціалістич. сектор припадало 96,4% нац. доходу. Динамічний і стабільний екон. розвиток НДР базується на глибокому й всебічному співробіт-

На одній з дільниць нафтопроводу «Дружба».

Узбережжя острова Рюген.

Силосні башти в одному з господарств країни.

ництві з СРСР та ін. соціалістич. країнами. В рамках РЕВ НДР спеціалізується в таких галузях, як судно- і верстатобудування, с.-г., поліграф., хім. і точне машинобудування, електротех. і електронна пром-сть, виробн. товарів широкого вжитку. Успіхи в галузі матеріального виробн. є основою підвищення матеріального і культурного рівня життя трудящих. За 1979 реальні доходи на душу населення зросли на 3,4%.

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	1965	1979
Електроенергія, млрд. кВт·год	53,5	96,9
Буре вугілля, млн. т	251,0	256,0
Чавун, млн. т	2,3	2,4
Сталь, млн. т	3,9	7,0
Цемент, млн. т	6,1	12,3
Сірчана кислота, тис. т	804,0	971,0 *
Пластмаси і синтетичні смоли, тис. т	219,0	762,0 *
Легкові автомобілі, тис. шт.	102,9	171,0
Телевізори, тис. шт.	536,7	567,0

* 1978.

Промисловість характеризується наявністю двох секторів: соціалістичного, який складається з держ. (1978 — 96,4%) і кооп. (0,6%) підприємств, і приватного (3,0% підприємств, переважно невеликі ремонтні майстерні, кустарні виробництва). За роки нар. влади здійснено соціалістич. реконструкцію пром-сті, створено ряд нових галузей, зокрема машинобудування. Прискореними темпами розвиваються галузі, які мають найбільший вплив на хід і динаміку наук.-тех. прогресу (електроніка, приладобудування, хім. пром-сть та ін.). Провідне місце займає обробна пром-сть. Гол. її галузь — машинобудування. Особливо розвинуте важке (Берлін, Магдебург, Лейпціг, Ерфурт, Карл-Маркс-Штадт, Плауен та ін.), транспортне (Лейпціг, Потсдам, Айзенах, Баутцен, Герліц, Дессау, Людвігсфельде та ін.), в т. ч. суднобудування (гол. чин. у Ростоку, Варнемюнде, Вісмарі), с.-г. і тракторобудування (Шенебекк, Веймар, Лейпціг), а також електротехніка, електроніка і приладобудування (Берлін, Дрезден, Ерфурт, Потсдам, Франкфурт). Точна механіка і оптика представлені з-дами в Ієні, Дрездені, Ерфурті, Берліні, Карл-Маркс-Штадті. Значна частина продукції машинобудування експортується. 2-е місце за обсягом валової продукції належить хім. пром-сті. У зв'язку з недостатньою забезпеченістю сировиною в НДР взято курс на розвиток гол. чин. нафтохімії на базі поставок нафти з СРСР по нафтопроводу «Дружба» (власне видобування не перевищує 200 тис. т на рік). Гол. центри хім. пром-сті: округи Галле і Лейпціг (нафтохімія, азотні добрива, продукти органічного синтезу), Котбус (вугільні брикети, газ, кокс, хім. продукти), Потсдам (штучні волокна), Берлін (фотохімія), Шведт в окрузі Франкфурт (переробка нафти і нафтохімія). За роки соціалістич. будівництва практично заново створено металургію. Збудовані металург. комбінат «Ост» в Айзенгюттенштадті, який працює на радянській заліз. руді й польському коксі, цинкоплавильний з-д у Фрайберзі, мідеплавильний комбінат ім. В. Піка в Айслебені; реконструйовано сталеплавильні й прокатні з-ди в Бранденбурзі, Різі, Гредіці, Фрайталі та ін. З галузей легкої пром-сті найбільше значення мають текст. (особливо вовняна) і швейна. Гол. центри: округи Карл-Маркс-Штадт, Берлін, сх. частина округу Дрезден і зх. частина округу Ерфурт. Розвинуті також харч., фарфорова (Мейсен), скляна, меблева галузі. Високого технологічного рівня досягла поліграфія (Лейпціг). Електроенергетика НДР базується гол. чин. на бурому вугіллі, за добуванням якого країна займає 1-е місце в світі. Найбільші електростанції — в межах буровугільних басейнів. З допомогою СРСР збудовано ряд АЕС, які працюють на місцевій урановій руді. Добування бурого вугілля (гол. чин. відкритим способом) зосереджено в округах Котбус, Лейпціг і Галле. З ін. галузей гірничодобувної пром-сті виділяється видобування калійних солей (на Пд. Зх. і в передгір'ях Гарцу), руд нікелю (район м. Глаухау), олова, цинку, свинцю (Рудні гори), заліза (Гарц, Тюрінгенський Ліс).

Сільське господарство. Частка с. г. в сукупному суспільному продукті НДР становила 9,6% (1978). Соціалістич. сектору належить бл. 95% с.-г. угідь. За 1965—78 капіталовкладення в с. г. і лісове г-во НДР збільшилося з 2,8 млрд. до 5,1 млрд. марок. Гол. виробники продукції — с.-г. виробничі кооперативи, а також нар. маєтки і садівничі виробничі кооперативи. Осн. напрямом розвитку с. г. є його інтенсифікація. В 1978 площа орних земель становила 4,8 млн. га, луків — 1,2 млн. га. С. г. високомеханізоване: 1978 в країні налічувалося 139,5 тис. тракторів і понад 13 тис. комбайнів. Гол. його галузь — тваринництво. Поголів'я (тис., 1979): великої рогатої худоби — 5596, свиней — 12132, овець — 1979. Велике значення в цій галузі має перехід до пром. методів виробн., створення великих тваринницьких комплексів. Розвинуте птахівництво.

В рослинництві гол. культури — жито, пшениця, овес, ячмінь, цукр. буряки.

Валовий збір основних сільськогосподарських культур (тис. т)

С.-г. культури	1965	1978
Пшениця	1802	3147
Жито	1910	1895
Ячмінь	1651	4135
Овес	758	595
Цукрові буряки	5804	7569
Картопля	12 857	10 777

Транспорт. НДР має розвинуту сітку шляхів. Довж. з-ць (1979) — 14,2 тис. км, автошляхів вищої категорії — 13 тис. км, судноплавних внутр. водних шляхів — 2,5 тис. км. Численні трансєвропейські й міжнар. перевезення. Тоннаж мор. флоту — 1,9 млн. т дедвейт. Гол. мор. порти — Росток, Вісмар, Штральзунд. Внутр. судноплавство гол. чин. по Одеру, Ельбі й каналах між ними. Найбільший міжнар. аеропорт — Шенефельд (Берлін).

Виробництво продукції тваринництва (тис. т)

Продукція	1965	1978
М'ясо і сало (в забійній вазі)	1577,5	2375
Молоко	6371,4	8226
Яйця, млн. шт.	3935	5219

Зовнішні економічні зв'язки. Бл. 70% зовнішньоторг. обороту НДР припадає на країни РЕВ, у т. ч. 36% — на СРСР (1979). У торгівлі з соціалістич. країнами експорт НДР складається гол. чин. з готових пром. виробів (машин, устаткування й предметів широкого вжитку), імпорт — з сировини, палива, напівфабрикатів і окремих видів пром. устаткування. Зовнішньоторг. зв'язки з країнами, що розвиваються, характеризуються експортом машин і устаткування, в т. ч. комплектного, в імпорті переважають сировина, паливо, напівфабрикати та деякі види продовольства. НДР успішно розвиває торгово-екон. відносини з промислово розвинутими країнами. Грош. одиниця — марка НДР. За курсом Держбанку СРСР 100 марок = 40,5 крб. (липень 1981).

А. С. Філіпенко.

Охорона здоров'я. В 1976 в країні було 180,5 тис. лікарняних ліжок (107 ліжок на 10 тис. ж.); мед. допомогу 1975 подавали 31,3 тис. лікарів (18,5 лікаря на 10 тис. ж.), 7,7 тис. зубних лікарів, 3,1 тис. фармацевтів. Лікарів готують на мед. ф-тах 6 ун-тів і в 3 мед. академіях. Відомі бальнеологічні курорти: Візенбад, Брамбах, Бад-Ельстер і кліматичні — Обервізенталь, Бінц та ін.

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Конституцією НДР 1968 запроваджено обов'язкову безплатну 10-річну серед. освіту. Всі діти віком від 6 до 16 років охоплені обов'язковим навчанням у загальноосв. політех. неповній серед. 10-річній школі. На її основі діють 2 річні розширені повні серед. школи, по закінченні яких одержують атестат зрілості. Профес. навчання провадиться на базі 10-річної серед. школи в 2-річних і на базі 8 класів — у 3-річних школах. Багато які профес. школи видають атестати зрілості. В системі серед. спец. освіти — технікуми, інженерні школи. Вчителів молодших класів готують 3—4-річні вчительські ін-ти, викладачів 5—12 класів — вузи. В 1979/80 навч. р. у 5073

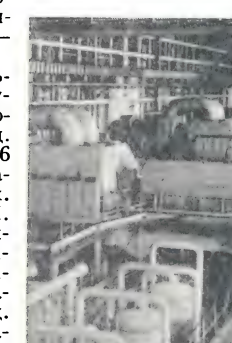

В одному з залів електростанції у Боксбержі.

загальноосв. політех. неповних серед. школах навчалося 2314,2 тис. учнів, у 282 2-річних розширених повних серед. школах — 46,4 тис.; у 981 профес. школі — 462,2 тис., у 236 середніх спеціальних навчальних закладах — 169,7 тис. студентів, у 53 вищих навчальних закладах — 129,6 тис. студентів. Найбільші вузи: *Берлінський університет* імені Гумбольдтів (засн. 1809), *Лейпцігський університет* імені Карла Маркса (засн. 1409; 1963 уклав договір про співробітництво з Київським ун-том ім. Т. Г. Шевченка), Галле-Віттенберзький ун-т ім. М. Лютера в Галле (засн. 1694). Ієнський ун-т ім. Ф. Шіллера (засн. 1557), тех. ун-т у Дрездені (засн. 1828), ун-т ім. Е. М. Арндта в Грайфсвальді (засн. 1456). Наук. центри: *Німецької Демократичної Республіки Академія наук* у Берліні, Академія с.-г. наук, Академія пед. наук, Академія д-ви і права, Академія будівництва. На 1981 27 наук.-дослідних установ НДР співробітничали з 13 н.-д. ін-тами АН УРСР, зокрема Ін-т електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР і Центр. ін-т зварювальної техніки НДР, Ін-т кібернетики АН УРСР і комбінат «Роботрон» НДР, Ін-т металофізики АН УРСР і Центр. ін-т фізики твердого тіла і матеріалознавства АН НДР. У 1978 АН НДР здійснила переклад нім. мовою «Енциклопедії кібернетики» (видання *Головної редакції Української Радянської Енциклопедії*). Найбільші б-ки: Держ. і Центр. пед. б-ки в Берліні, Німецька нац. і б-ка ун-ту ім. К. Маркса в Лейпцігу. Гол. музеї: Нім. історії, Держ. і Пергамський музей в Берліні, *Дрезденська картинна галерея,* Нац. музей нім. класичної л-ри у Веймарі, Музей історії робітничого руху, Музей В. І. Леніна, «Искры», Г. Димитрова, Музей образотворчих мистецтв, усі — в Лейпцігу, Меморіальний музей пам'яті жертв фашизму в Бухенвальді. *Л. І. Писарєва.*

Преса, радіомовлення, телебачення. В НДР 1980 виходило 39 щоденних газет заг. тиражем бл. 8,5 млн. прим., понад 500 журналів та ін. періодичних видань заг. тиражем 27 млн. прим. Осн. газети: щоденні — «*Нойєс Дойчланд*», з 1946 — орган ЦК СЄПН, «Трібюне» («Трибуна», з 1945), «Юнге вельт» («Юний світ», з 1947), «Нойє цайт» («Новий час», з 1945), «Національ-цайтунг» («Національна газета», з 1948); щотижневі — «Вохенпост» («Щотижнева пошта», з 1953) — орган СЄПН, «Зоціалістіше демократі» («Соціалістична демократія», з 1962), «Горіцонт» («Горизонт», з 1968). Осн. журнали: «Айнгайт» («Єдність», з 1946) — теор. орган ЦК СЄПН, «Ді арбайт» («Праця», з 1946), «Фрайє вельт» («Вільний світ», з 1954). *АДН* — телеграфне агентство НДР, створене 1946. Радіомовлення ведеться через 66 радіостанцій 11 мовами, телебачення (з 1952) — за двома програмами; діють 21 осн. і 440 ретрансляційних передавачів. Роботу радіостанцій і телестудій планують Державні комітети по радіомовленню і телебаченню при Раді Міністрів НДР. *О. В. Ткачов.*

Література. В 1945—49 в Сх. Німеччині відбувалася консолідація передових літ. сил. Боротьбу за нову л-ру очолили засновники нім. соціалістич. л-ри 20 ст. Й. *Бехер,* А. *Зегерс,* Б. *Брехт,* В. *Бредель,* Е. *Вайнерт* та ін., які повернулися з еміграції. З часу створення НДР (1949) до поч. 60-х рр. формувалася соціалістич. нац. л-ра. В боротьбі проти бурж. ідеології, за комуністичну партійність, переборюючи схематизм і спрощенство, л-ра НДР розвивалася шляхом утвердження та вдосконалювання методу соціалістич. реалізму. В л-ру прийшло нове покоління письменників (Е. *Штрітматтер,* Ф. Фюман, Г. *Кант,* Д. Нолль, М. В. Шульц, Е. Кладіус, Й. *Бобровський,* Г. Байєрль, Ю. Брезан та ін.). Гол. зміст л-ри НДР — засудження фашист. минулого й розв'язаної нім. імперіалізмом війни, боротьба антифашистів у Німеччині та ін. країнах, утвердження ідей пролет. інтернаціоналізму й миру, будівництво соціалістич. суспільства, життя і праця робітн. класу, селянства, інтелігенції, формування соціалістич. особистості. В 60—70-х рр. л-ра НДР характеризується новаторськими худож. пошуками в осягненні соціально-політ. процесів, індивідуальної психології людини, морально-етичних проблем, в аналізі нерозривних взаємозв'язків між суспільним і особистим. В НДР видаються переклади творів укр. класичної л-ри (Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, М. Коцюбинського), укр. рад. письменників (М. Рильського, П. Тичини, М. Бажана, Л. Первомайського, О. Гончара, Н. Рибака, В. Собка та ін.), ведеться наук. робота по вивченню їхньої творчості. На Україні л-ра НДР представлена перекладами творів Г. *Фаллади,* Б. *Келлермана,* А. Зегерс, Б. Брехта, В. Бределя, Ф. *Вольфа,* Л. *Ренна,* Е. Штрітматтера, Ю. Брезана, Б. *Апіца* та багатьох інших. *Н. М. Матузова.*

Архітектура. Після 1949 в НДР проведено велику роботу по реконструкції міст і відновленню цінних архіт. пам'яток (двірцевий ансамбль Цвінгер у Дрездені та ін.). Збудовано нові міста — Айзенгюттенштадт, Гойерсверда та ін. В 1-й пол. 50-х рр. переважала фасадна периметральна забудова й традиційний ордерний декор (1-а черга вул. Карл-Маркс-алле в Берліні, вул. Ернст-Тельман-штрасе в Дрездені, центр. площа в Магдебургу, вул. Лангештрасе в Ростоку). З 2-ї пол. 50-х рр. 20 ст. утверджуються нові архіт. форми, функціональні засоби планування, індустр. методи буд-ва з стандартизованих елементів. Естетична виразність будівель і архіт. ансамблів визначається більш вільною архіт.-просторовою композицією й більшою культурою оздоблювальних робіт (2-а черга Карл-Маркс-алле, реконструкція вул. Унтер-ден-Лінден, Маркс-Енгельс-плац, Александр-плац; арх. Г. Гензельман, Р. *Паулік,* К. Г. Лангхас та ін.; будинки Держ. ради, 1964, арх. Р. Корн, та Міністерства іноз. справ, 1967, арх. Й. Кайзер; зал Конгресгалле, 1964, арх. Г. Гензельман, телевізійна оглядова вежа, вис. понад 360 м, 1969, арх. К. Кольман, Г. Франке, К. Тімм, інж. В. Герцог та ін., готель Штадт-Берлін, 1969, арх. Р. Корн, Г. Шарліпп, Г. Богацкі, Палац Республіки, 1976, арх. Г. Граффундер, К. Гаппель, К. Ланге та ін., всі — у Берліні, реконструкція центрів Дрездена, Лейпціга, Магдебурга).

Музей імені Г. Димитрова в Лейпцігу. Архітектор Л. Гофман та ін. 1888—95.

Образотворче мистецтво НДР грунтується на традиціях нім. пролет. революц. мистецтва. В становленні соціалістич. реалізму в мист. НДР велику роль відіграли художники Г. *Грундіг,* Л. *Грундіг,* М. *Лінгнер,* О. *Нагель,* Дж. *Хартфілд,* скульптори Ф. *Кремер,* В. Арнольд та ін. Темі будівництва нового життя в країні присвячено твори живописців і графіків В. Вомаки, Б. Кречмара, скульпторів В. Ферстера, Г. Роммеля, Г. Ліхтенфельда. Багато майстрів образотворчого мистецтва викривають злочини фашизму, втілюють у своїй творчості ідею боротьби за мир (живописці й графіки В. Зітте, Г. Гакенбек, К. Е. Мюллер, В. Клемке та ін.). Зростає значення монументального мист., до якого звертається багато майстрів. Ряд пам'ятників виконав нім. скульптор Ф. Кремер (Бухенвальдський монумент, 1952—58). На тер. НДР створено монументи й рад. митцями («Воїнам Радянської Армії, полеглим в боях з фашизмом» у Трептов-парку в Берліні, Є. Вучетич і Я. Белопольський, 1946—49; пам'ятник В. І. Леніну в Берліні, Н. Томський, 1970; пам'ятник Карлу Марксу в Карл-Маркс-Штадті, Л. Кербель, 1971, та ін.). Великого розвитку набула й нар. творчість.

Музика. З утворенням НДР склалися умови для розвитку соціалістич. муз. культури, що характеризується масовістю, демократичністю й реалістичною спрямованістю, тісно пов'язана з прогресивними традиціями нім. культури. Значний внесок у формування муз. культури НДР зробили композитори, зв'язані з антифашист. і робітн. рухом,— Г. *Ейслер,* П. *Дессау,* Е. Г. Майєр, К. Швен. Серед муз. діячів НДР — композитори М. Буттінг, О. Герстер, Р. Вагнер-Регені, Ф. Фінке, І. Чілензек, З. Маттус, Г. Кохан, А. Азріель, Г. Вольгемут, Й. Верцлау, З. Курц; музикознавці Г. Бесселер. Г. Кнеплер, М. Шнайдер, Г. А. Брокгауз. Великого розвит-

ку набула музична виконавська майстерність. Регулярно проводяться міжнародні конкурси й фестивалі (Берлінські фестивальні дні, муз. «Дворічники» — в Берліні, фестивалі й конкурси ім. Й. С. Баха — в Лейпцігу, ім. Р. Шумана — в Цвіккау, Генделівські торжества — в Галле). Серед виконавців — диригенти Г. Абендрот, Г. Бонгарц, К. Зандерлінг, Ф. Конвічний, К. Мазур, О. Зуїтнер; вокалісти Е. Флайшер, І. Арнольд, П. Шрайєр, Г. Унгер, Г. Штольц; співак і драматичний актер Е. *Буш*; піаністи Д. Цехлін, А. Шмідт. Вищі муз. школи — в Берліні, Лейпцігу, Дрездені, Веймарі; консерваторії — в Цвіккау, Галле, Шверіні, Ростоку; балетні школи — в Берліні, Дрездені та Лейпцігу. Діють *Німецька державна опера* та «Комісе опер» в Берліні, оперні театри в Дрездені, Веймарі, Лейпцігу та ін. містах; 40 театрів мають муз. трупи. В країні — 88 держ. оркестрів, з них 30 симфонічних («Гевандгауз» у Лейпцігу, Дрезденської філармонії, Держ. симф. оркестр у Берліні та ін.); хорові колективи (Берлінська держ. капела, лейпцігський «Томанерхор» та ін.). У 1951 засн. Спілку нім. композиторів і музикознавців. Між НДР і СРСР встановлено тісні муз. зв'язки. В 1968 між Лейпцігською вищою муз. школою та Київською консерваторією укладено договір про дружбу і співробітництво. В 1978 Лейпцігський оперний театр гастролював у Києві.

М. П. Загайкевич.

Театр. В репертуарі театрів НДР — кращі твори світової класики, рос. класичної і рад. драматургії. Життю нової Німеччини присвячено п'єси драматургів Г. Вангенгайма, Ф. Вольфа, Й. Бехера, Г. Ціннер, Е. Штрітматтера, Г. Канта, Г. Байєрля. Велике значення мала творчість Б. Брехта — організатора і керівника театру *«Берлінер ансамбль»*, в якому було втілено його новаторські принципи. В 1957, 1968 театр гастролював у СРСР. Один з провідних театр. колективів НДР — *Німецький театр* («Дойчес театр») в Берліні (засн. 1883). Стверджуючи нац. реалістичні традиції, він ставить п'єси Ф. Шіллера, У. Шекспіра, Г. Е. Лессінга, Й. В. Гете, сучас. авторів НДР (Р. Керндля, Г. Луке, В. Шрайєра, К. Гаммеля та ін.), європ. драматургів 20 ст., рос. класичної і рад. драматургії; в 1975 театр гастролював у СРСР. Працюють театри: «Каммершпіле», «Фольксбюне», «Театр ім. М. Горького» і «Театр дер Фройндшафт», всі — в Берліні; «Штатстеатр» у Дрездені, Нім. нац. театр у Веймарі, «Фолькстеатр» у Ростоку, «Шаушпільгауз» і театр для дітей — «Театр дер юнген Вельт» (відкритий 1946), обидва — в Лейпцігу та ін. Значний внесок у розвиток театру НДР зробили режисери В. Ланггофф, О. Ланг, М. Векверт; актори: Е. Буш, Г. Вайгель, П. Вегенер, Е. *Гешоннек*, В. Клайнау, Е. Шалль, Г. Май та ін. Діють театр. ін-т у Веймарі, Лейпцігська вища театральна школа, драматичне училище в Берліні.

І. Г. Посудовська.

Кіно. Після 2-ї світової війни в Сх. Німеччині було створено кіностудію «ДЕФА». В 1946 вийшов перший худож. фільм «Вбивці серед нас» (реж. В. Штаудте). Ряд фільмів присвячено викриттю фашизму: «Шлюб у затінку» (1947), «Строкатокартаті» (1949, реж. обох — К. Метціг), «Ліссі» (1957), «Зірки» (1959), «Професор Мамлок» (1961), «Мені було 19» (1967, всі — реж. К. *Вольф*); «Голий серед вовків» (1963, реж. Ф. Байер). Про Рух Опору розповідали картини «Сильніше ночі» (1954, реж. З. Дудов), «Червона капела» (1970, реж. Г. Е. Бранд). Про нім. робітн. клас — «Непереможені» (1953, реж. А. Поль), «Ернст Тельман — син свого класу» (1954, реж. К. Метціг), «Поки я живий» (1965, реж. Г. Райш). Сучасності й проблемам моралі присвячено фільми «Дружина Лота» (1965, реж. Е.Гюнтер), «Час жити» (1969), «Спілі вишні» (1975, реж. обох — Г. Земан), «Наше коротке життя» (1981, реж. Л. Варнеке). Спільно з рад. кіностудіями поставлено картини: «П'ять днів — п'ять ночей» (1960, реж. Л. О. Арнштам), «На шляху до Леніна» (1970, реж. Г. Райш), «Гойя» (1971, реж. К. Вольф). У документальному кіно широко відомі імена Анелі й Андре Торндайк («Ти і твої товариші», 1956, в рад. прокаті «Це не повинно повторитися»), Г. Шоймана і В. Хайновського («Людина, що сміється», 1971; «Чистий путч», 1975). Серед акторів: Е. Гешоннек, Г. Зімон, У. Тайн, В. Кох-Гоге, А. Домрезе, А. Бюргер, Г. Вольф. Нім. актор Г. Грайф знімався в укр. фільмах «Вершники» (1939), «Богдан Хмельницький» (1941). Кінопрацівників готує Вища школа кіно й телебачення НДР. Іл. див. на окремому аркуші, с. 432—433.

Літ.: Ульбрихт В. Избранные статьи и речи. Пер. с нем. М., 1961; Хонеккер Э. Роль рабочего класса и его партии в социалистическом обществе. Пер. с нем. М., 1973; История Германской Демократической Республики. 1949—1979. М., 1979; Отношения СССР с ГДР. 1949—1955 гг. Документы и материалы. М., 1974; СССР — ГДР: сотрудничество и сближение (К 30-летию ГДР). М.— Берлин, 1979; ГДР в период развёрнутого строительства социализма. М., 1965; Дружба и сотрудничество СССР и ГДР — яркое воплощение ленинских идей социалистического интернационализма. Волгоград, 1974; Кулінич І. М. Перша на німецькій землі. К., 1974; Кулінич І. М. Німецька Демократична Республіка в співдружності країн соціалізму. К., 1976; Дернберг С. Краткая история ГДР. Пер. с нем. М., 1965; Бовтрук А. П. СЕПГ — боевой отряд международного коммунистического движения. К., 1977; Германская Демократическая Республика. М., 1973; Сальников С. С. Германская Демократическая Республика. Л., 1977; ГДР: становление и рост. Пер. с нем. М., 1977; Литература Германской Демократической Республики. М., 1958; Творчество и жизнь. Пер. с нем. М., 1976; Лук'янова В. П. З історії радянсько-німецьких літературних взаємин (На матеріалі української радянської літератури 20—30-х років). К., 1977; Лук'янова В. П. Голоси демократичної Німеччини. К., 1978; Geschichte der Literatur der Deutschen Demokratischen Republik. Berlin, 1976; Кренц Г. Современная архитектура ГДР. Пер. с нем. М., 1975; Марченко Е. Художники Германской Демократической Республики. М., 1971; Пышновская З. С. Немецкие художники-антифашисты. М., 1976; Буттинг М. История музыки, пережитая мной. Пер. с нем. М., 1959; Избранные статьи музыковедов Германской Демократической Республики. Пер. с нем. М., 1960; История зарубежного театра, ч. 2. М., 1972; Касьянова Л. И., Каравашкин А. В. Дорога к мастерству. М., 1973; 50 фильмов киностудии ДЕФА. М., 1976.

НІМЕ́ЦЬКА ДЕРЖА́ВНА О́ПЕРА (Die Deutsche Staatsoper) — музичний театр НДР, один з найстаріших у Німеччині. Відкритий 1742 (арх. Г. В. Кнобельсдорф) в Берліні (до 1918 — Королівська опера). В театрі поставлено опери В. А. Моцарта, Л. Бетховена, К. М. Вебера, Л. Шпора, Р. Вагнера та ін. композиторів, твори італ. і франц. майстрів. Роки фашист. режиму згубно позначились на діяльності Н. д. о. Під час 2-ї світової війни (1939—45) будинок було пошкоджено. В 1955 театр відкрито у відновленому будинку (арх. Р. Паулінк). Н. д. о. розвиває кращі традиції нім. оперного мист-ва, пропагує твори світової класики (зокрема, Чайковського, Глинки, Римського-Корсакова, Мусоргського), рад. композиторів (Д. Шостаковича, С. Прокоф'єва), композиторів країн соціалістичної співдружності. В різний час у театрі працювали диригенти Ф. Вейнгартнер, Р. Штраус, Л. Блех, В. Фуртвенглер, К. Краус, О. Клемперер, Г. Караян, Ф. Конвічний, О. Сюйтнер та ін.

«НІМЕ́ЦЬКА ІДЕОЛО́ГІЯ». Критика новітньої німецької філософії в особі її представників Фейєрбаха, Б. Бауера і Штірнера і німецького соціалізму в особі його різних пророків» — одна з ранніх праць К. Маркса і Ф. Енгельса, в якій вперше сформульовано як цілісну концепцію *матеріалістичне розуміння історії*, її осн. принципи і закони (див. *Історичний матеріалізм*). В «Н. і.» піддано критиці ідеалістичне розуміння історії у представників *молодогегельянства* і в споглядальному матеріалізмі Л. *Фейєрбаха*, викрито реакц. характер бурж. *індивідуалізму* й *анархізму* М. *Штірнера* та *«істинного соціалізму»*. К. Маркс і Ф. Енгельс показали залежність сусп. свідомості від сусп. буття, заклали основи вчення про *суспільно-економічні формації*, про визначальну роль матеріального виробництва в житті суспільства, діалектику взаємодії й розвитку *продуктивних сил* і *виробничих відносин* (які в «Н. і.» ще наз. «формами спілкування»), довели наявність об'єктивних законів розвитку суспільства тощо. В «Н. і.» закладено основи теорії *класів суспільних* і *класової боротьби*. В праці з'ясовано осн. матеріальні передумови комуністичного перетворення суспільства, пов'язані з розвитком продуктивних сил і формуванням революц. класу.— пролетаріату, що дало змогу зробити висновок про історичну неминучість пролетарської революції; покладено початок теорії *наукового комунізму*. Написана 1845—46. За життя авторів через цензурні умови не видавалася; опублікована повністю 1932 в

СРСР. «Н. і.» є важливим етапом у становленні вихідних положень марксистської теорії.

О. М. Булатов.

НІМЕ́ЦЬКА КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (НКП). Засн. 25.IX 1968, коли у ФРН почав роботу Федеральний к-т по створенню НКП. Орг. оформлення партії завершив її Ессенський з'їзд (12—13.IV 1969), який прийняв програмну заяву і статут. У документах з'їзду підкреслювалося, що НКП є марксистсько-ленінською партією робітн. класу і своєю метою ставить соціалістичне перетворення суспільства. НКП розвиває традиції революц. робітн. руху в Німеччині (див. *Комуністична партія Німеччини*), бореться за єдність дій робітн. класу, за демократичні і соціальні перетворення у ФРН, проти влади монополістич. капіталу, загрози неонацизму і мілітаризму, за зміцнення міжнар. і європ. безпеки. Дюссельдорфський з'їзд партії (1971) прийняв тези «НКП проти великого капіталу, за мир, демократичний прогрес і соціалізм», у яких узагальнено досвід класової боротьби останніх років. Мангеймський з'їзд (1978) прийняв програму НКП, яка визначила її найближчу мету — здійснення повороту до демократичного і соціального прогресу в країні й кінцеву — побудову соціалізму. Ганноверський з'їзд НКП (травень 1981) намітив чергові завдання партії в боротьбі за інтереси трудящих, за мир і соціальні перетворення. Під впливом НКП працює спілка Соціалістична нім. робітн. молодь (утв. 1968) та ін. прогресивні орг-ції. НКП брала участь у Конференції комуністичних і робітн. партій Європи 1976. Чисельність — близько 50 тис. чол. (1981). Голова — Г. *Міс* (з 1973). Друк. органи: ЦО — газ. «*Унзере цайт*», журн. «Праксіс» («Практика») та ін.

В. Н. Гулевич.

НІМЕ́ЦЬКА МО́ВА — належить до зх.-герм. підгрупи герм. групи індоєвропейської сім'ї мов. Говорять нею в НДР, ФРН, Зх. Берліні, Австрії, частково Швейцарії, Люксембургу та ін. Австр. і швейц. варіанти Н. м. мають своєрідні особливості.

Літературна Н. м. є наслідком екстра- й інтралінгвістичних уніфікаційних процесів, які відбувалися в нім. землях у 14—19 ст. Вона базується на центр.-східному діалекті Верх. Саксонії. У мовному об'єднанні Німеччини, для якої й досі характерна глибока діалектна диференціація, важливу роль відіграли *Селянська війна 1524—26* і *Реформація*, а пізніше — діяльність над удосконаленням і унормуванням мови т. з. мовних академій 17—18 ст., праці теоретиків мови і класиків нім. літератури. Н. м. написали більшість своїх творів К. Маркс і Ф. Енгельс. Осн. риси фонетичної будови Н. м.: фонологічне протиставлення довгих і коротких голосних, наявність 3 *дифтонгів*, 2 *африкат*, протиставлення приголосних за дзвінкістю — глухістю, словесний наголос рухомий (переважає початковий). Для типології Н. м. характерне використання синтетичних (зовн. та *внутрішньої флексії*, зокрема аблауту й умлауту) й аналітичних засобів (широко вживаються відмінювані *артиклі*, а також допоміжні дієслова). Іменник має категорії роду, числа й відмінка. Прикметник зберіг т. з. сильну й слабку відміни. Дієслову властиві категорії особи, часу, числа, способу і стану, є два типи дієвідмінювання: т. з. слабке (продуктивне) й сильне (архаїчне). Порядок слів у реченні відносно сталий. Алфавіт Н. м.— на основі латинського. Про л-ру Н. м. див. розділ Література в статтях *Німецька Демократична Республіка, Німеччина, Федеративна Республіка Німеччини, Австрія, Швейцарія*.

Літ.: Жирмунский В. М. История немецкого языка. М., 1965; Сунцова І. П. Вступний курс фонетики німецької мови. К., 1960; Адмони В. Г. Синтаксис современного немецкого языка. Л., 1973; Moskalskaja O. I. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. M., 1971; Stepanowa M. D., Černyševa I. I. Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. M., 1975; Баран Я. А. Основні питання загальної та німецької фразеології. Львів, 1980.

Б. М. Задорожний.

НІМЕ́ЦЬКИЙ ТЕА́ТР (Deutsches Theater) — драм. театр у Берліні (НДР). Засн. 1883, перебував у приміщенні, в якому з 1848 працював літній, а з 1850 — постійний міськ. театр. Н. т. відкрито п'єсою Шіллера «Підступність і кохання» (в ролі Фердінанда — Й. *Кайнц*). Засновники театру — актори Е. Поссарт, Л. Барнай та ін., разом з драматургом Л'Аронжем, задумали його як нац. театр з переважно класичним репертуаром (трагедії Шіллера, Гете, Лессінга, Клейста та ін.). В 1894—1904 колектив очолював режисер і літ. критик О. Брам — прихильник *натуралізму* в мистецтві (поставив цикли п'єс Г. Гауптмана і Г. Ібсена, «Владу темряви» Л. Толстого). В 1905—33 (з перервами) театром керував М. *Рейнгардт*; здійснив вистави за творами У. Шекспіра, Л. Толстого, М. Гоголя, Есхіла, Софокла, в яких успішно грали А. *Моїссі*, Г. Ейзольд, П. Вегенер, В. Краус, А. Бассерман. В 1944 театр було закрито, з червня 1945 знову відкрито. В 1946—63 його очолював В. Лангтофф, який почав ставити сучасні п'єси антифашист. спрямування («Німці» Кручковського, «Страх і відчай Третьої імперії» Брехта, «Російське питання» Симонова та ін.), твори світової та нім. класики. В репертуарі були п'єси й укр. драматургів — «Платон Кречет» (в нім. постановці — «Хірург») Корнійчука, «Прага залишається моєю» (в нім. постановці — «Юліус Фучик») Буряківського (в гол. ролі Е. *Буш*). В 1963—70 театр очолював В. Гайнц, який орієнтувався на *Станіславського*

систему, з 1972 ним керує Х. Шеннеман. Серед відомих акторів Н. т. 60—80-х рр.— Е. Буш, В. Клейнау, Ф. Зольтер, Р. Людвіг, Д. Дюрен. У 1927 вистави театру переглянув Л. *Курбас*; 1930 група акторів Н. т. була на виставах «*Березоля*» і зустрічалася з його колективом. При Н. т. діє його філіал, експериментальна сцена — «Каммершпіле» (засн. 1906 М. Рейнгардтом), а також театр. товариство. *І. Г. Посудовська.*

НІМЕ́ЦЬКОГО БА́НКУ ФІНА́НСОВА ГРУ́ПА — найбільша фінансово-монополістична група ФРН. Почала складатися наприкінці 19 — на поч. 20 ст. Фінанс. центром групи є Німецький банк, засн. 1870 у Берліні. В 1947 був поділений на 10 регіональних банків. У 1957 відбулося злиття їх в єдиний банк, який є одним з 10 найбільших банків світу. Гол. контора — у Франкфурті-на-Майні. Пром. ядро групи — один з провідних електротех. концернів світу «Сіменс» (сума активів 1979 становила 29,7 млрд. марок) і металург. концерн «Манесман» (сума активів 1979 — 8,5 млрд. марок). До складу групи входять також найбільші маш.-буд., хім., гірничодобувні концерни, провідні страхові й торг. монополії. Група контролює бл. 1/3 всього акц. капіталу ФРН. Має тісні зв'язки з різними фінанс. групами *Морганів, Рокфеллерів, Ротшільдів* тощо. *С. В. П'ятенко.*

НІМЕ́ЦЬКОЇ ДЕМОКРАТИ́ЧНОЇ РЕСПУ́БЛІКИ АКАДЕ́МІЯ НАУ́К — головна наук. установа в НДР. Засн. 1700 як Прусська академія наук, реорганізована 1946. У складі академії 29 центр. ін-тів, 15 ін-тів та ін. установ (1977). Провідні напрями: суспільні і соціально-екон. науки; математика і фізика; ядерна фізика й техніка ізотопів; матеріалознавство; космічна фізика; біол. науки; хімія. Видає «Щорічник», «Вісник» і серію наук. журналів. При академії функціонує 12 наук. т-в: астронавтичне, біол., хім., геогр., геол., істор., матем., фіз., психологічне та ін. *А. В. Санцевич.*

НІМЕ́ЧЧИНА — держава в Центр. Європі, існувала до кінця 2-ї світової війни 1939—45. З 1945 по 1949 була розділена на окупаційні зони: амер., англ., франц. і радянську. З 1949 на тер. Н. існують дві держави — *Німецька Демократична Республіка* і *Федеративна Республіка Німеччини,* окремий статус має *Західний Берлін.* Площа Н. 1914 становила 540,8 тис. км², напередодні 2-ї світової війни — 468,7 тис. км² (без Саарської обл.), в межах, визначених *Потсдамською конференцією 1945,* — 356 тис. км². Населення за заг. переписом 1946 становило 65,9 млн. чол. Столицею Н. був *Берлін.*

Історія. Первісна людина на тер. Н. з'явилася в епоху раннього *палеоліту.* До 6—1 ст. до н. е. більшу частину тер. Н. заселили племена *германців,* які утворили ряд племінних союзів. У 6—8 ст. вся тер. Н. була завойована *франками* і ввійшла до складу *Франкської держави,* а після її розпаду (9 ст.) — до Сх.-Франкського королівства, яке поклало початок держ. відокремленню нім. областей. До кін. 11 ст. у Н. в основному завершилося формування феод. відносин. Нім. феодали проводили агресивну зовн. політику. Її гол. об'єктами стали землі *полабських слов'ян* та ін. прибалт. народів, а також Італія. За *Оттона I* в серед. 10 ст. було завойовано серболужицькі землі, Пн. і Серед. Італію, утворено «*Священну Римську імперію*». В 12—13 ст. нім. князі (особливо саксонські) в результаті *хрестових походів* проти поганців захопили землі *бодричів, лютичів, пруссів,* литів і естів. Дальшу експансію німецьких лицарів на схід («*Дранг нах Остен*») припинили слов'янські народи (див. *Льодове побоїще 1242, Грюнвальдська битва 1410*). В 13—15 ст. у всіх галузях г-ва поширилися товарно-грошові відносини, зросло цехово-ремісниче виробництво. Нім. міста зосередили в своїх руках посередницьку торгівлю в Європі. Було створено союзи міст (*Ганза,* Рейнський союз). Екон. піднесення відбувалося в умовах посилення феод. роздробленості. До поч. 14 ст. Н. розпалася на окремі князівства. Великі князі (*курфюрсти*) привласнили собі право обирати імператора. З 1438 до 1806 імператорський престол в Н. посідали *Габсбурги.* В 15 ст. почали зароджуватися капіталістичні відносини, що призвело до загострення соціальних і політ. суперечностей. Посилилася антифеод. боротьба селянства. В 1517 в Н. почалася *Реформація* — масовий рух проти католицької церкви, що переріс у *Селянську війну 1524—26.* Поразка Сел. війни посилила феод. реакцію. В 2-й пол. 16 — на поч. 17 ст. Н. зазнавала екон. занепаду. Тяжкі наслідки для соціально-екон. і політ. розвитку Н. мала *Тридцятилітня війна 1618—48,* що закінчилася *Вестфальським миром 1648,* який закріпив політ. роздробленість країни. В 17—18 ст. з існуючих на тер. Н. більш як 300 д-в виділилися *Австрія* і *Пруссія* (з 1701 — королівство), які вели боротьбу за панування в Н. В результаті війни за австр. спадщину 1740—48 і *Семилітньої війни 1756—63* Пруссія закріпила за собою Сілезію. Австрія і Пруссія брали участь у поділах Польщі 1772, 1793 і 1795, вели війни проти революц. Франції. В 1803—04 *Наполеон I* ліквідував дрібні нім. д-ви, створив *Рейнський союз 1806—13* нім. д-в. «Священна Римська імперія» припинила своє існування. В 1812 Австрія і Пруссія брали участь у війні наполеонівської Франції проти Росії, а 1813 приєдналися до антифранц. коаліції. За рішенням *Віденського конгресу 1814—15* було створено Нім. союз з 39 д-в (у т. ч. 4 міста), керівну роль у якому відігравала Австрія. Політику нім. д-в значною мірою визначав *Священний союз.* У 40-х рр. 19 ст. в Н. почався пром. переворот. Зростала чисельність пролетаріату, створювалися перші соціалістичні орг-ції. В 1844 відбулося повстання сілезьких ткачів. У 40-х рр. 19 ст. почали свою діяльність К. Маркс і Ф. Енгельс. Вони очолили першу міжнар. пролет. орг-цію *Союз комуністів.* У 1848—49 в Н. відбулася бурж.-демократична революція, що мала на меті об'єднання країни і ліквідацію феод.-абсолютистського ладу (див. *Революція 1848—49 в Німеччині*). Після поразки революції об'єднання Н. проходило не революц. шляхом, а «зверху», внаслідок династичних воєн Пруссії і Австрії проти Данії 1864, *австро-прусської війни 1866* і *франко-прусської війни 1870—71.* 18.I 1871 Н. було проголошено імперією на чолі з кайзером, яким став прусський король *Вільгельм I.* Канцлером Н. став О. *Бісмарк.*

Панівною силою в Н. було прусське *юнкерство.* В 70-х рр. 19 ст. робітн. клас Н. досяг значних успіхів. У 1875 було створено Соціалістичну робітн. партію (з 1890 — *Соціал-демократична партія Німеччини,* див. також *Готська програма, Ерфуртська програма* Соціал-демократичної партії Німеччини). В 1877 вона одержала на виборах до рейхстагу майже 1/2 млн. голосів. Відповіддю на це був Винятковий закон проти соціалістів, проведений 1878 через рейхстаг. У 1879 Н. уклала союзний договір з Австро-Угорщиною, до якого 1882 приєдналася Італія (див. *Троїстий союз*). Блокові цих д-в протистояла *Антанта.* В кін. 19 ст. Н. розгорнула активну політику колоніальних загарбань в Африці й районі Тихого ок. На межі 19 і 20 ст. Н. вступила в стадію імперіалізму. Характерною рисою його в Німеччині був класовий союз юнкерства і великої буржуазії. Нім. імперіалізм вів активну боротьбу за переділ світу, 1914 розв'язав *першу світову війну 1914—18.* Під час війни лідери С.-д. партії зайняли соціал-шовіністичні позиції. Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції в Росії викликала в Н. революц. піднесення. На поч. 1918 нім. імперіалісти, скориставшись з тимчасової слабкості молодої Рад. д-ви (див. *Брестський мир 1918*), окупували Україну (див. *Австро-німецька окупація України 1918*), Білорусію, Прибалтику і частину Закавказзя. Нім. окупанти підтримували на окупованій території контрреволюц. режими, зокрема на Україні — *Центральну раду* і *гетьманщину.* Внаслідок *Листопадової революції 1918* в Н. було повалено монархічний лад. Але до влади прийшли праві с.-д. лідери, які взяли курс на придушення революції. Зазнавши поразки у війні, Н. 11.XI 1918 підписала *Комп'єнське перемир'я 1918* з Антантою. 30.XII 1918 — 1.I 1919 на установчому з'їзді в Берліні було засновано Комуністичну партію Н. 15.I 1919 контрреволюціонери по-звірячому вбили її вождів — К. *Либкнехта* і Р. *Люксембург.* Було жорстоко придушено *Бременську Радянську республіку* і *Баварську Радянську республіку.* В лютому 1919 у Веймарі відкрились Установчі збори, які 31.VII 1919 прийняли конституцію, що узаконила встановлення в Н. бурж. парламентської республіки (див. *Веймарська республіка*). 28.VI 1919

Н. підписала *Версальський мирний договір 1919*. Н. зобов'язана була сплатити величезні репарації (див. *Дауеса план, Юнга план*). Восени 1923 в Н. склалася революц. ситуація (див. *Гамбурзьке повстання 1923*). Розправившися з революц. виступами, нім. буржуазія почала з допомогою США, Великобританії і Франції відновлення воєнно-пром. потенціалу Н. Світова екон. криза 1929—33 різко загострила становище в Н. Монополії Н., неспроможні далі зберегти своє панування методами бурж. демократії, взяли курс на тоталітарний режим. У 1933 в країні було встановлено фашист. диктатуру (див. *Фашизм*). У березні 1933 заборонено компартію. Гітлерівці розгорнули підготовку до війни за світове панування. В 1936—37 було створено агресивний «*Антикомінтернівський пакт*» (Н., Японія, Італія). В 1937—39 Н. брала участь у інтервенції проти респ. Іспанії. В березні 1938 Н. захопила Австрію (див. *Аншлюс*). У вересні 1938 при сприянні Великобританії, Франції і США (див. *Мюнхенська угода 1938*) вона анексувала частину, а в березні 1939 окупувала всю Чехословаччину. Відмова Великобританії і Франції від організації системи колективної безпеки проти агресора змусила Рад. Союз, який прагнув запобігти створенню єдиного антирад. фронту імперіалістичних д-в, 23.VIII 1939 укласти з Н. договір про ненапад (див. *Радянсько-німецькі документи*). Агресією проти Польщі 1.IX 1939 Н. розв'язала *другу світову війну 1939—45*. 3.IX 1939 Великобританія і Франція оголосили війну Н. В 1940 Н. окупувала Данію, Норвегію, Бельгію, Голландію, Люксембург, розгромила Францію, 1941 захопила Югославію і Грецію. 22.VI 1941 вона вчинила напад на СРСР. Почалася *Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—45*. Війна завершилася повним розгромом фашист. Н. 8.V 1945 Н. капітулювала. Верх. владу в ній взяли на себе уряди СРСР, США, Великобританії і Франції; війська кожної з цих д-в займали одну з 4 окупаційних зон. *Потсдамська конференція 1945* визначила принципи політики СРСР, США і Великобританії щодо Н., яка розглядалася як єдине екон. і політ. ціле. Відповідно до рішень *Кримської конференції 1945* потсдамські угоди передбачали здійснення демілітаризації, денацифікації і демократизації Н. Але зх. д-ви порушили ці принципи, що призвело до розколу Н. на дві д-ви — Німецьку Демократичну Республіку і Федеративну Республіку Німеччини.

В. Н. Гулевич.

Наука. Розвиткові науки в Н. сприяли розширення економічних зв'язків у 13—15 ст., виникнення університетів (14—15 ст.), винайдення Й. *Гутенбергом* у 40-х рр. 15 ст. *книгодрукування*. В 16 ст. почали розвиватися природничі науки: астроном і математик Й. *Кеплер* відкрив закони руху планет (див. *Кеплера закони*); Г. В. *Лейбніц* незалежно від І. *Ньютона* завершив створення диференціального та інтегрального числень. У 17—18 ст. у Н. почали виникати наук. т-ва і академії. Середина 18 ст. ознаменувалася появою космогонічної гіпотези І. *Канта* (див. *Космогонія*). Й. Р. Глаубер добув хімічно чисті азотну і соляну кислоти та ряд нових солей. У 19 ст. сформульовано осн. положення *клітинної теорії* будови організмів (Т. *Шванн*, 1838) і закон перетворення та збереження енергії (Ю. Р. Майєр, Г. Л. Ф. *Гельмгольц*, 40-і рр. 19 ст.), з'явилися праці А. *Гумбольдта* з географії (1845—62), розроблено метод *спектрального аналізу* (Г. Р. *Кірхгоф*, Р. В. *Бунзен*, 1859), відкрито рентгенівське проміння (В. К. *Рентген*, 1895). Величезний внесок у розвиток природознавства зробили К. *Маркс* і Ф. *Енгельс*, які довели, що єдино правильним методом пізнання природи є матеріалістична діалектика. На поч. 20 ст. А. *Ейнштейн* сформулював заг. теорію відносності. В 1924—27 В. *Гейзенберг* і М. *Борн* створили (поряд з Е. *Шредінгером* і П. *Діраком*) *квантову механіку*. Нім. філософія пройшла в своєму розвитку ряд етапів. Її початковою формою була середньовічна *схола-*

стика (найвизначніші представники — *Альберт Великий* і *Фома Аквінський*). У 15—16 ст. в Н. розвивався *гуманізм* (Й. Рейхлін, *Еразм Роттердамський*, У. фон *Гуттен*), що висунув проблему людини та її духовної свободи як осн. світоглядну проблему. Боротьба за духовне розкріпачення особи тривала в 17—18 ст. під знаком ідей *Просвітительства* і просвітительського раціоналізму, під впливом яких центр. поняттям ряду філос. вчень від Г. В. Лейбніца до Г. В. Ф. *Гегеля* став розум. Відмітною рисою філософії Н. цього періоду є переважно ідеалістичний характер філос. систем. Незважаючи на це, в нім. філософії 17—18 ст. значну питому вагу мали матеріалістичні тенденції, що виявилися в природничоісторичному матеріалізмі, *пантеїзмі* (Г. Е. *Лессінг*, Й. Г. *Гердер*, Й. В. *Гете*, К. Кноблаух), атеїстичних ідеях, характерних навіть для деяких ідеалістичних вчень. Інша важлива риса нім. філософії — становлення й розвиток *діалектики*. Вона виникла в пантеїстичній формі у Я. Беме й *Миколи Кузанського*, в раціональній формі на грунті ідеалізму у Г. В. Лейбніца і розвивалася під впливом досягнень природничих та сусп. наук, прогресу філос. знань (праці Г. Е. Лессінга, Й. Г. Гердера, Й. В. Гете, Г. Фостера та ін.), готуючи наступний етап історії філос. думки в Н.— *класичну німецьку філософію* (кін. 18 ст.— 30—40-і рр. 19 ст.), год. представники якої — І. Кант, Й. Г. Фіхте, Ф. В. Й. *Шеллінг*, Г. В. Ф. Гегель, Л. *Фейєрбах*. Нім. філософи того періоду вперше створили ряд систем діалектики, найрозвинутішою з яких була гегелівська. Найвищим ступенем домарксистського матеріалізму був антропологічний матеріалізм Л. Фейєрбаха, що став поряд з діалектикою одним з теор. джерел марксистської філософії — *діалектичного матеріалізму* та *історичного матеріалізму*, створених К. Марксом і Ф. Енгельсом у серед. 40-х рр. З виникненням марксизму історія філософії в цілому і нім. філософія, зокрема, поляризується на марксистську і немарксистську. Боротьба матеріалізму та ідеалізму набула якісно нового характеру, стала філос. проявом боротьби двох антагоністичних класів — буржуазії і пролетаріату. Посилилася боротьба цих двох світоглядів і в Н. З серед. 19 ст. на противагу марксизмові виник ряд ідеалістичних течій: *неокантіанство, махізм, волюнтаризм, «філософія життя», неогегельянство, неотомізм*. Слідом за бурж. класичною філософією виникли *вульгарний матеріалізм* (Л. *Бюхнер*, К. *Фогт*, Я. *Молешотт*), ідеалізм гегельянців (див. *Гегельянство*), *еклектизм* Є. *Дюрінга*, позитивізм Е. *Маха*, Р. *Авенаріуса* та ін. У філософії Н. кін. 19 — поч. 20 ст. панували ідеалістичні течії, які протистояли марксизмові (*неопозитивізм, прагматизм*, неотомізм та ін.). Боротьба з марксистською філософією в Н. набула також форми *ревізіонізму* (Е. *Бернштейн*, К. *Каутський*, К. Шмідт, К. Форлендер та ін.). В той же час послідовники К. Маркса і Ф. Енгельса Й. *Діцген*, А. *Бебель*, В. *Лібкнехт*, Ф. *Мерінг* відстоювали й розвивали діалектичний матеріалізм. Деякі реакційні течії нім. філософії — *ніцшеанство* та ін. використав у своїх ідеологічних цілях нім. фашизм. Після 2-ї світової війни і утворення НДР марксистська філософія стала панівним світоглядом у робітничо-сел. нім. д-ві. Створено розгалужену мережу н.-д. установ, об'єднаних навколо Центрального Інституту АН НДР. У ФРН продовжують займати провідне місце бурж. філос. концепції, які певним чином змінюються під впливом соціально-політ. і духовного життя: *феноменологія, екзистенціалізм*, неопозитивізм (і постпозитивізм). Значний вплив мають *герменевтика*, соціальна філософія *франкфуртської школи*, навіть релігійна філософія.

На екон. думку Н. в 17— 1-й пол. 19 ст. істотно вплинула екон. та політ. відсталість країни. Екон. вчення того часу належать до *вульгарної політичної економії*. В 17 ст. поширилася камералістика (спец. цикл адм. та екон. дисциплін); на поч. 19 ст. склалася романтична школа (А. Мюллер та ін.), яка ідеалізувала прусську монархічну д-ву. Ф. Ліст і його послідовники обґрунтували ідеї *протекціонізму* і сприяння бурж. д-ви розвиткові нац. економіки. В 40-х рр. 19 ст. революц. переворот у політ. економії здійснили К. Маркс і Ф. Енгельс, екон. вчення яких стало складовою частиною *марксизму-ленінізму*. В серед. 19 ст. в бурж. політ. економії Н. виникли *історична школа* (В. Рошер, Б. Гільдебранд та ін.), вульгарні концепції *«граничної продуктивності»*, *«державного соціалізму»*, згодом *нова історична школа*. В останні десятиліття 19 ст. поширилися погляди *австрійської школи*, представники якої вели гостру боротьбу проти марксизму. На захист ідеології нім. імперіалізму з концепціями *реформізму, «планового (регульованого) капіталізму», «ультраімперіалізму»* виступили теоретики нім. соціал-демократії. З 1933 фашисти підкорили екон. науку в країні своїм загарбницьким цілям. Після 1949 екон. наука в НДР служить справі побудови розвинутого соціалістич. суспільства. В ФРН у бурж. політ. економії розвинулися концепції *неоліберализму, неокейнсіанства* та ін.

М. А. Булатов (філософія).

Література. Найдавніші з відомих пам'яток нім. л-ри належать до 8—9 ст. Пізніше виникли епос нар. мандрівних співців (шпільманів), героїчний епос (*«Пісня про Нібелунгів»*), куртуазна (придворна) лірика — т. з. мінезанг, віршований куртуазний роман. З розвитком міст з'явилася міська л-ра — шванк, містерія, мейстерзанг (поезія цехових ремісників). Гуманістична л-ра епохи Відродження розвивалася під впливом Реформації та Селян. війни. Соціальні потрясіння в Н. 17 ст. відображено в л-рі *барокко* й нім. *класицизму*. Л-ра Просвітительства 18 ст. досягла найвищого розквіту в творчості Г. Е. Лессінга, Й. В. Гете, Й. К. Ф. *Шіллера*. В 70-х рр. виступили письменники *«Бурі і натиску»*. В кін. 18 — на поч. 19 ст. виникла л-ра *романтизму*. Твор-

Маркграф Еккегард та його дружина Ута. Камінь. Близько 1250—60. Собор у Наумбургу.

Г. Гольбейн Молодший. Портрет Еразма Роттердамського. 1528—32. Публічне художнє зібрання. Базель.

чість її демократичних представників (Г. *Гейне*) з часом набула реалістичного характеру. З прогресивним рухом початку 30-х рр. 19 ст. пов'язана творчість революц. демократа Г. *Бюхнера*, письменників «*Молодої Німеччини*». Бурж. демократичне піднесення 40-х рр. викликало до життя політ. і сатиричну поезію та прозу. В роки революції 1848—49 Г. Гейне, Ф. *Фрейліграт*, Г. *Веєрт*, які співробітничали з К. Марксом, у своїх творах відстоювали соціалістич. ідеали. Поразка революції сприяла засиллю в 2-й пол. 19 ст. аполітичної та реакційно-апологетичної л-ри. Їй протистояли критичний реалізм, л-ра революц. соціал-демократії, творчість кращих представників натуралізму, що виник у 80—90-х рр. (Г. *Гауптман*). З поч. 20 ст. спостерігається піднесення нім. критичного реалізму (Г. *Манн*, Т. *Манн*, Б. *Келлерман*, А. *Цвейг*, Л. *Фейхтвангер* та ін.). У 10—20-х рр. виникла л-ра експресіонізму. В 1918—33 народжується революційно-пролетарська л-ра, яка заклала фундамент нім. л-ри соціалістич. реалізму (Й. Р. *Бехер*, Б. *Брехт*, А. *Зегерс*, Е. *Вайнерт*, Ф. *Вольф*, В. *Бредель*, Е. Е. *Кіш*, К. *Грюнберг*, Л. *Ренн* та ін.). Після приходу до влади фашистів 1933 більшість прогресивних письменників покинули батьківщину. Розвиток л-ри нім. антифашист. еміграції (1933—45) характеризується видатними творчими досягненнями — романи А. Цвейга «Виховання під Верденом» (1935), А. Зегерс «Сьомий хрест» (1942), дилогія Г. Манна про Генріха IV (1935—38), поезія Й. Р. Бехера, драматургія Б. Брехта та багато ін творів. Л-ра антифашист. опору існувала і в гітлерівській Німеччині. Після 1945 і утворення двох нім. держав (1949) л-ра в них розвивається різними шляхами. Див. *Німецька Демократична Республіка* і *Федеративна Республіка Німеччини*. розділи Література

Н. М. Матузова.

Архітектура. На тер. Н. збереглися рештки мегалітичних споруд і будов на палях доби неоліту, давньорим. міст і таборів, слов'ян. храмів (1-е тис. н. е.). У 8—9 ст. під впливом пізньоантичної та візантійської культур склалися т. з. каролінгська архітектура (палацова капела в Ахені, бл. 796—98, освячена 805). Каролінгські традиції стали базою для нім. ранньороманського, т. з. оттонівського мистецтва (Ціріакускірхе в Гернроде, після 961; Міхаельскірхе в Гільдесгаймі, після 1001—33). В романський період (11—13 ст.) в Н. будували міста, зводили найбільші монастирські церкви (Марія-Лаг, 1093—1156) і собори (у Шпайєрі, Вормсі, Наумбургу, Бамбергу). Нім. *готика* (13—15 ст.) розвивалася під впливом франц. архітектури. В той час споруджувалися міські укріплення, ратуші (в Любеку, 13—16 ст.), будівлі цехів, складів, кам. й фахверкові міські будинки, велетенські кам. собори (у Кельні, буд-во почато 1248), цегляні церкви (Маріенкірхе в Любеку, бл. 1270—1350). Нім. архітектурі 16 ст. притаманні ренесансні риси (портик ратуші в Кельні, 1569—73, арх. В. Фернуккен). З поч. 17 ст. в Н. набула поширення архітектура барокко (ратуша в Аугсбургу, 1615—20, арх. Е. Голль; міський палац у Берліні, 1698—1722, арх. А. Шлютер; ансамбль Цвінгер у Дрездені, 1711—22, арх. М. Д. Пеппельман), а з серед. 18 ст.— *рококо* (заміський палац Фрідріха II Сан-Сусі в Потсдамі, 1745—47, арх. Г. В. Кнобельсдорф). У 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. в нім. архітектурі утвердився *класицизм* (Бранденбурзькі ворота, 1788—91, арх. К. Г. Лангганс, Нова вартівня, 1816—18, Драм. театр, 1819—21, і Старий музей, 1824—28, у Берліні, усі — арх. К. Ф. Шінкель). На будовах середини й 2-ї пол. 19 ст. позначився вплив *еклектизму* (рейхстаг, 1884—94, арх. П. Валлот). На поч. 20 ст. для нім. архітектури стають характерними риси *конструктивізму* та *функціоналізму* (архіт. комплекс фірми «АЕГ» у Берліні, 1909—12, арх. П. Беренс; будинок «Баугауз» у Дессау, 1926, арх. В. Гропіус; павільйон Н. на виставці в Барселоні, 1929, арх. Л. Міс ван дер Рое). Центром нових архіт. пошуків стала школа «Баугауз». З встановленням фашист. диктатури багато видатних архітекторів емігрувало. В нім. архітектурі з'явилися хибна монументальність і показна урочистість, які спиралися на неокласицистичні догми.

Образотворче мистецтво. На тер. Н. виявлено пам'ятки мист. палеоліту (жіночі статуетки, фігурки тварин), неоліту (кераміка, статуетки), бронзового та залізного віків. До початку н. е. належить розквіт культури германців (оздоблення будинків різьбленням та розписом, прикраси «*звіриного стилю*»), 8—9 ст. пов'язані з «*Каролінгським відродженням*». Власне нім. мистецтво склалося в добу середньовіччя (фрески в храмах, різьблення на кістці, мініатюра, ювелірні вироби). В 13—15 ст. в Н. розвинулося мист. готики, поряд з скульптурою в храмах з'явилися вітражі. Статуї соборів набули більшої життєвості, виник станковий живопис, досягли розквіту різні види худож. ремесел. У 15 ст. в образотворчому мист. Н. посилилися реалістичні тенденції (живописці Л. Мозер, М. Пахер; скульптори Т. Ріменшнайдер, графік М. Шонгауер). Для кін. 15 — поч. 16 ст. характерні риси *Відродження*. В той період працювали такі видатні художники-реалісти, як А. *Дюрер*, Г. *Гольбейн* Молодший, М. Нітгардт (Грюневальд), Л. *Кранах* Старший, скульптори Ф. *Штос* (В. Ствош) і П. Фішер. У 17 ст. широкого розвитку набуло монументально-декоративне мист. (скульптор А. Шлютер). У 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. у мист. Н. утвердився класицизм (живописці А. Р. Менгс, А. Кауфман; скульптори Й. Г. Шадов, Й. Г. Даннеккер). Риси просвітительського реалізму можна простежити в творчості художників А. *Графа*, Д. Н. Ходовецького та ін. На поч. 19 ст. сформувалося мист. *назарейців* (П. *Корнеліус*, Ф. Овербек, К. Д. Фрідріх, О. Рунге), представників *дюсельдорфської школи*, *бідермайєра* (Й. П. Газенклевер, К. Хюбнер). В серед. 19 ст. поряд з академізмом (В. Каульбах, К. Пілоті) розвивалися реалістичні напрями (А. *Менцель*, В. Лайбль, М. *Ліберман*), *імпресіонізм* (Л. Коринт, М. Слефогт), *символізм* (Ф. Штук, М. Клінгер). З кін. 19 — поч. 20 ст. у Н. виступили групи графіків, представників критичного реалізму (Г. *Цілле*). В той самий час виник *експресіонізм* (Е. Л Кірхнер, К. Шмідт-Ротлуф). Після 1-ї світової війни антивоєнні теми знайшли відображення у творчості пролет. художників К. *Кольвіц*, Г. *Грундіга*, Л. *Грундіг*, а також Ж. *Гроса*, О. *Дікса*. За часів фашист. диктатури такі художники, як К. Кольвіц, Е. Барлах, О. *Нагель*, Г. і Л. Грундіги продовжували працювати нелегально. В післявоєн. період демократичні традиції нім. мистецтва відродились у НДР; ряд представників прогресивних напрямів живопису та ін. видів образотворчого мист. працюють і в ФРН.

Музика. У давніх герм. племен існувала військова й танц. музика, були поширені духові (мисливські роги, кістяні флейти) та ліроподібні муз. інструменти. В часи середньовіччя носіями нар. муз. культури були мандрівні музиканти — ваганти й шпільмани, які виконували істор. й сатиричні пісні. В 12—15 ст. розквітло муз.-поетич. мистецтво мінезингерів; у 14—16 ст. існували цехові об'єднання поетів-співаків — мейстерзингерів (Г. Сакс); поширилася також вокальна та інструм. музика. Реформація та Сел. війна сприяли розповсюдженню хорової музики (протестантський хорал). У 1627 Г. Шюц створив першу нім. оперу «Дафна», 1638 — перший балет «Орфей та Евридика». Творчість Д. Букстегуде, Й. Пагельбеля, Й. Кунау сприяла формуванню характерних рис нім. органної та клавірної музики. Вершина муз. культури Н. 18 ст.— творчість Й. С. *Баха* та Г. Ф. *Генделя*. З серед. 18 ст. розвивалися жанри комічної опери зингшпіль і пісні в нар. стилі, в музиці виникла течія, споріднена з напрямом «Бурі і натиску» в л-рі (К. Ф. Е. Бах, представники мангеймської школи та ін.). Великий вплив на розвиток нім. нац. музики мали К. В. *Глюк* та представники *віденської класичної школи* (Ф. Й. *Гайдн*, В. А. *Моцарт*, Л. *Бетховен*). На поч. 19 ст. в музиці Н.

Кадр з фільму «Остання людина». Режисер Ф. В. Мурнау. 1925.

утвердився *романтизм*, який знайшов вираження в опері, пісенно-романсовому жанрі, в симф. та камерно-інструм. музиці (К. М. *Вебер*, Г. Маршнер, Л. Шпор, Я. Л. Ф. *Мендельсон-Бартольді*, Р. *Шуман*, В. Р. *Вагнер*). Продовжувачем традицій бетховенського симфонізму був Й. *Брамс*. У 2-й пол. 19 ст. поширилися аматорські хори, зокрема робітничі хорові т-ва. Розвивалася наука про музику. В кін. 19 — на поч. 20 ст. на муз. культурі Н. позначився вплив *неокласицизму*, експресіонізму, конструктивізму (М. Регер, Р. *Штраус*, П. Гіндеміт). Великого розмаху набула діяльність робітничих муз. об'єднань, популяризувалися революц. пісні (Г. *Ейслер* та ін.). Фашист. режим згубно позначився на муз. культурі країни. Багато прогресивних музикантів змушені були емігрувати. В 19—20 ст. у Н. працював ряд видатних виконавців: диригенти Г. Бюлов, Ф. Вайнгартнер, піаністи К. Вік, Ф. Калькбренер, К. Таузіг, вокалісти Л. Леман, А. Німан та ін. Серед оркестрових та хорових колективів: симф. оркестр при Гевандгаузі в Лейпцігу (засн. 1743), Берлінський філармонічний оркестр (засн. 1882), берлінська «Співоча академія» (засн. 1791). Провідні оперні театри: Дрезденська опера (засн. 1667), оперний театр у Веймарі (створений у кін. 17 ст.), Нім. держ. опера (засн. 1742), Лейпцігська опера (засн. 1693), «Байройтський театр» (збудований 1872—76). У Лейпцігській консерваторії (засн. 1843) вчилися укр. композитори М. *Лисенко* та М. *Калачевський*.

М. П. Загайкевич.

Театр. Джерела нім. театру — в народних іграх та обрядах, у мистецтві мандрівних акторів — *шпільманів*. В середні віки виникли *літургійна драма, містерія, міракль, мораліте*. Найдемократичнішим жанром був нім. фарс — фастнахтшпіль. У 17 ст. розвивався *шкільний театр*, створено першу нім. профес. трупу. В 18 ст. театр перебував під впливом ідей Просвітительства; в його репертуар було введено класицистичну трагедію та просвітительську драму. Драматург і теоретик театру Г. Е. Лессінг створив нац.-реалістичну драматургію. Його принципи здійснив Гамбурзький нац. театр (засн. 1767), 1777 відкрився Мангеймський нац. театр, 1791 — Веймарський театр, на чолі якого стояли видатні представники руху «Бурі й натиску» Й. В. Гете й Ф. Шіллер; тут було закладено основи нім. режисури й ансамблевої гри. Відомі діячі театру Н. 18 ст.— К. Екгоф, Ф. Л. *Шредер*, А. В. Іффланд. У кін. 18 — на поч. 19 ст. в театрі панував романтизм. У другій пол. 19 ст. став популярним Майнінгенський театр (засн. 1831). На розвиток реалізму в театр. мистецтві вплинула худож. практика Дюссельдорфського театру (1832—37), творчість актора К. *Зейдельмана*. Для «Вільного театру» (засн. 1889) й *Німецького театру* («Дойчес театр»; засн. 1883, 1894 ним керував О. Брам, а з 1905 — М. *Рейнгардт*) був характерний *натуралізм*. У 19 — на поч. 20 ст. високою виконавською майстерністю відзначалися актори А. Матковський, Л. Барнай, Е. Поссарт, Й. *Кайнц*, А. Бассерман, О. *Моїссі* та ін. У роки 1-ї світової війни театр Н. відійшов від реалістичних традицій, зазнавши впливу *експресіонізму* (режисери Л. Йєснер, К. Г. Мартін). У 1927 відкрився «Театр Піскатора», для якого була характерна публіцистична спрямованість (режисер Е. *Піскатор*). У 1929 виникли театр. трупи («Театр молодих акторів» та ін.) й робітничі аматорські колективи («Червоний рупор»). Для революц. театру писали п'єси Б. Брехт, Ф. Вольф, працювали режисер М. *Валлентін*, актори Е. *Буш*, Г. Отто та ін. З приходом до влади нацистів багато які прогресивні діячі театру емігрували. В 1944 театри були закриті. Після розгрому фашизму почався процес відновлення театру Н. В репертуарі театрів з'явилися п'єси нім. драматургів антифашист. змісту, а також п'єси рад. драматургів. Розвиток театр. мистецтва в НДР і ФРН пішов різними шляхами.

І. Г. Посудовська.

Кіно виникло в Н. 1895. Випуск повнометражних фільмів почався напередодні 1-ї світової війни («Празький студент», 1913, реж. С. Ріє). В 1917 створено велику виробничу фірму «УФА». В 20-х рр. в нім. кіномистецтві чільне місце посіли фільми, що належали до *експресіонізму*: «Кабінет лікаря Калігарі» (1920, реж. Р. Віне), «Кабінет воскових фігур» (1925, реж. П. Лені). Водночас ставилися фільми, що відображали безсилля людини перед долею («Втомлена смерть», 1921; «Нібелунги», 1924, реж. обох — Ф. Ланг), й реалістичні в жанрі камерної драми («Остання людина», 1925, реж. Ф. Мурнау; «Безрадісний провулок», 1925, реж. Г. Пабст). Серед відомих фільмів — «Мадам Дюбаррі» (1919, реж. Е. Любич), «Блакитний ангел» (1930, реж. Дж. Штернберг), «Тригрошова опера» (1931, музичний, реж. Г. Пабст). Фільми «Подорож матінки Краузе в щастя» (1929, реж. П. Ютці), «Куле Вампе» (1932, реж. З. Дудов), «Нічия земля» (1930, реж. В. Трівас) та ін. відзначалися соціальною антивоєн. спрямованістю. В 1928—29 діяло прогресивне товариство «Союз Народного кіно», куди входили Б. *Балаж*, К. *Кольвіц*, Г. *Манн*, Г. В. Пабст (пропагувало досягнення революц. кіно). Відомі нім. актори кіно: Е. *Яннінгс*, К. Фейдт, Г. Портен. За часів фашист. диктатури кіно перетворилося на знаряддя нацистської пропаганди.

Літ.: Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения: т. 7. Энгельс Ф. Крестьянская война в Германии; т. 8. Энгельс Ф. Революция и контрреволюция в Германии; т. 18. Энгельс Ф. Заметки о Германии; Ленин В. И. Германская социал-демократия и вооружения. Полное собрание сочинений, т. 23; Очерки истории Германии с древнейших времен до 1918 г. М., 1959; Петряев К. Д. Очерки по истории Германии начала XX века (1900—1914 гг.). Одесса, 1959; Куліныч І. М., Кошик М. М. Революційна діяльність німецької комуністичної групи «Спартак» на Україні. К., 1959; Кульбакин В. Д. Очерки новейшей истории Германии. М., 1962; Смирин М. М. Германия эпохи Реформации и Великой Крестьянской войны. М., 1962; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. К., 1963; Куліныч І. М. Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму. К., 1963; Розанов Г. Л. Германия под властью фашизма. М., 1964; Еруслимский А. С. Германский империализм: история и современность. М., 1964; Куліныч І. М. Українсько-німецькі історичні зв'язки. К., 1969; Овчаренко Н. Е. Германская социал-демократия на рубеже двух веков. М., 1975; Очерк истории немецкого рабочего движения. Пер. с нем. М., 1964; Цельт И. [та ін.]. О влиянии Великой Октябрьской социалистической революции на немецкое рабочее движение. Пер. с нем. М., 1967; Германия во второй мировой войне. Пер. с нем. М., 1971; Шинкарук В. И. Логика, диалектика и теория познания Гегеля. К., 1964; Булатов М. А. Ленинский анализ немецкой классической философии. К., 1974; История немецкой литературы, т. 1—5. М., 1962—76; Девякин В. Н. Немецкая антифашистская литература. 1933—1945 гг. М., 1965; Лук'янова В. П. З історії радянсько-німецьких літературних взаємин. К., 1977; Мартынов И. И. Очерки о зарубежной музыке первой половины XX века. М., 1970; Искусство, которое не покорилось. М., 1972; Психологическая история немецкого кино. Пер. с англ. М., 1977.

Німеччина. К. Кольвіц Вдова. Гравюра на дереві. 1923.

НІ́МКИ (Mutillidae) — родина паразитичних перетинчастокрилих комах. Тіло (довж. 4—14 мм) волохате, з яскравими плямами і смужками. Самці крилаті, самки безкрилі, дещо схожі на *мурашкових*. Більшість видів Н. розвивається на личинках і лялечках бджолиних, ос та деяких ін. комах (напр., Mutilla glossina паразитує на мусі *цеце* і є природним регулятором її чисельності). Відомо бл. 2 тис. видів Н., поширених переважно у тропіках. В СРСР бл. 80 видів, у т. ч. в УРСР — 20 видів, серед них Н. європейська (M. europea), що паразитує в гніздах бджіл і джмелів.

НІМОТА́ — відсутність мовлення у людини при збереженні слуху. До Н. можуть спричинитися різноманітні ураження відповідних відділів головного мозку (травма, пухлини, інфекційні захворювання тощо), деякі психічні захворювання, істерія, ушкодження органів мовлення. Якщо порушення центральної нервової системи не глибоке або своєчасно проведено лікування, то функція мовлення в ряді випадків може відновитись. Див. також *Алалія, Афазія, Глухонімота*.

НІ́МФА (від грец. νύμφη — наречена; лялька або личинка) — одна із стадій післязародкового розвитку більшості членистоногих тварин, що розвиваються з неповним перетворенням (див. *Метаморфоз*). Характерна для кліщів, усіх первиннобезкрилих і деяких крилатих *комах*. В результаті багаторазового *линяння* перетворюється на статевозрілу особину — *імаго*. Н. наз. також сам організм на цій стадії.

НІМФА́ЛОВІ, німфалідові, німфаліди (Nymphalidae) — родина денних *метеликів*. Крила (розмах від 2,5 до 18 см) яскраво забарвлені, часто з плямистим малюнком; передні ноги вкорочені. Гусениця вкрита шиповидними виростами та волосками; живиться трав'янистими рослинами і листям

Німка європейська (самка).

Ф. Ф. Нірод.

Німфа, яку вжалив скорпіон. Скульптура Л. Бартоліні. Мармур. Державний Ермітаж у Ленінграді.

Німфей. Теракотовий рельєф із зображенням танцівниці. Кінець 5 ст. до н. е.

деревних порід. Н. поширені всесвітньо, найчисленніші в тропіках. В родині бл. 2 тис. видів, в СРСР — бл. 140 видів, з них на Україні — бл. 45, у т. ч. *адмірал,* кропивниця (Vanessa urticae) та інші.

НІМФЕ́Й — давньогрецьке місто на зх. березі Керченської протоки, залишками якого є городище біля с. Героївського (кол. Ельтиген; тепер у складі м. Керчі). Засн. в 6 ст. до н. е. на місці скіфського поселення. Осн. галузь г-ва — землеробство та експорт зерна в Грецію. Були розвинуті також рибальство, виноградарство і різні ремесла. В кін. 5 ст. до н. е. включений до складу *Боспорської держави.* В серед. 3 ст. н. е. Н. зруйнували *готи.* Розкопки провадяться з 1939. Відкрито залишки будинків, вулиць, цистерн для води, залишки виноробні, мурів, святилища Афродіти і кабірів (підземних богів), святилища Деметри, де знайдено теракотові статуетки, монети.

Літ.: Худяк М. М. Из истории Нимфея VI—III веков до н. э. Л., 1962.

НІ́МФИ (νύμφαι) — у грец. міфології жіночі божества природи. Н., що жили в деревах, наз. дріадами; в горах і гротах — ореадами; в морях і океанах — *нереїдами,* океанідами та ін.; у водах на материку — *наядами* тощо. Н. були довговічними, але не безсмертними. В мистецтві зображували їх вродливими юними дівчатами.

НІ́МЦІ — основне населення ФРН (55,6 млн. чол., тут і нижче оцінка 1978), НДР (16,6 млн. чол.) і Зх. Берліна (1,8 млн. чол.). Живуть також у США (4,5 млн. чол.), СРСР (1,9 млн. чол., 1979, перепис), Канаді (1,2 млн. чол.) і Бразілії (0,7 млн. чол.). Меншими групами вони розселилися майже в усіх країнах Європи і Лат. Америки, в Австралії і країнах Пд. Африки. Говорять *німецькою мовою.* В НДР більшість віруючих — лютерани, у ФРН — лютерани і католики. В 10—13 ст. в результаті змішання герм. племен (див. *Германці* стародавні) з *кельтами,* романськими народами, зх. слов'янами та прибалт. племенами сформувалася нім. народність. У бурж. націю Н. консолідувались у 2-й пол. 19 ст. Участь у формуванні нім. народу різних етнічних елементів, тривала роздробленість Німеччини, належність окремих її частин до різних держ. утворень — все це сприяло збереженню обласної самосвідомості (за рядом культурних, мовних і побутових особливостей ще й досі визначаються баварці, саксонці, гессенці, мекленбуржці та ін.). Після утворення 1949 НДР почалося формування соціалістичної нім. нації цієї країни. Про історію, економіку і культуру Н. див. *Німеччина, Німецька Демократична Республіка, Федеративна Республіка Німеччини.* *С. І. Брук.*

НІНЕ́ВІЯ (сучас. пагорби Куюнджик і Телль-Небі-Юнус) — стародавнє місто *Ассирії,* на лівому березі р. Тігру (тер. сучас. Іраку). З серед. 5-го тис. до н. е.— спочатку поселення, потім місто. У кін. 8—7 ст. до н. е.— столиця Ассирії. В той час Н. простягалася на 4 км вздовж Тігру, місто мало строге планування. За царя Ашшурбаніпала (7 ст. до н. е.) в Н. було створено бібліотеку-сховище, яка містила понад 30 тис. клинописних табличок. У 612 до н. е. Н. зруйнували союзні війська *Вавілонії* та *Мідії.*

НІН-І-КАСТЕЛЬЯ́НОС (Nin y Castellanos) Хоакін (29.IX 1879, Гавана — 24.X 1949, там же) — кубинський композитор, піаніст, музикознавець. Муз. освіту здобув у Барселоні й Парижі. Виступав як піаніст у країнах Європи й Пд. Америки. В 1910 засн. у Гавані консерваторію й концертне т-во. З 1913 працював у Парижі та Брюсселі, 1939 повернувся в Гавану, займався фольклористичними дослідженнями, був професором консерваторії. Автор балету «Блакитний шарф» (1937), мімодрами «Другий» (1913), «Іберійської рапсодії» для скрипки і фортепіано, «Іспанської сюїти» для віолончелі і фортепіано (обидві — 1930), фп. творів, пісень, обробок нар. пісень. Уклав збірник для фортепіано творів icп. композиторів 16—18 ст.

НІНСЯ́-ХУЕ́ЙСЬКИЙ АВТОНО́МНИЙ РАЙО́Н — на Пн. Китаю. Площа 170 тис. км². Нас. понад 3 млн. чол. (1976). Адм. ц. — м. Іньчуань. Більша частина території — плоскогір'я заввишки до 1000 м, зайняте пустелею Алашань. Клімат посушливий. Економічно відсталий район Китаю. Основа г-ва — землеробство (у т. ч. поливне). Вирощують рис, пшеницю, гаолян, кунжут, ріпак, коноплі, бавовник. Тваринництво. Видобувають кам. вугілля. Окремі підприємства маш.-буд., хім., текст. (бавовняної та вовняної), харч. (зокрема, борошномельної) пром-сті. Гол. пром. центр — Іньчуань. *М. В. Фурманов.*

НІО́БА (Ніобея; Νιόβη) — у грец. міфології дочка *Тантала,* дружина фіванського царя Амфіона. Маючи багато дітей, Н. насміхалася з богині *Лети,* в якої було їх тільки двоє. Діти Лети, *Аполлон* і *Артеміда,* жорстоко помстилися за зневагу до матері: за один день стрілами повбивали всіх дітей Н., і вона з найщасливішої на світі матері стала найнещаснішою. З горя Н. скам'яніла. Але навіть перетворившись на скелю, вона не перестала відчувати болю: з-під каменя весь час тік струмок з її сліз. Образ Н., що став символом матері-страдниці, широко відтворено в мистецтві й л-рі (Гомер, Евріпід, Овідій, Сапфо, Піндар та ін.). В укр. л-рі його використали Леся Українка, О. Кобилянська та ін.

НІО́БІЄВІ РУ́ДИ — мінеральні утворення, що містять ніобій у таких кількостях, що його доцільно вилучати за сучасного рівня розвитку економіки й техніки. Осн. мінерали Н. р.: *колумбіт* (вміст Nb_2O_5 до 78,8%), *пірохлор* (понад 73%); менше значення мають фергусоніт $Y(Nb, Ta)O_4$ (38—58%) і евксеніт (Y, Er, Ce, U, Pb, Cu) $[(Nb, Ta, Ti)_2(O, OH)_6]$ (понад 35%). Найбільші родовища Н. р.— у Бразілії, Канаді, Нігерії, Малайзії, Мозамбіку та Заїрі.

НІО́БІЙ (Niobium; за ім'ям давньогрец. богині *Ніоби,* дочки *Тантала*), Nb — хімічний елемент V групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 41, ат. м. 92,9064. У природі існує стабільний ізотоп ^{93}Nb. Відкрив Н. 1801 англ. хімік Ч. Гетчет (1765—1847) і дав йому назву колумбій Cb. Вдруге Н. був відкритий 1844 нім. хіміком Г. Розе (1795—1864), який назвав його ніобієм для підкреслення схожості з *танталом.* Н.— рідкісний елемент, середній вміст його у земній корі $2 \cdot 10^{-3}$%. Зустрічається у природі разом з танталом у мінералах *колумбіті,* лопаріті, *пірохлорі* (див. *Ніобієві руди*). Н.— пластичний метал сірого кольору; густ. 8570 кг/м³; $t_{пл}$ 2467° С; $t_{кип}$ 4760° С. За хім. властивостями дуже подібний до танталу. Хімічно малоактивний, дуже корозійностійкий метал; не взаємодіє з к-тами, за винятком плавикової та сумішей її з азотною к-тою. Н. розчиняється у розплавлених лугах, сплавляється з багатьма металами. Одержують Н. відновленням оксиду Nb_2O_5 вуглецем, карбідом Н. NbC; застосовують також *алюмінотермію,* відновлення фтороніобату калію K_2NbF_7 металевим натрієм. Н. входить до складу багатьох жаро- і корозійностійких сплавів (див. *Ніобієві сплави*), застосовується в атомній енергетиці, електроніці тощо.

В. Л. Павлов.

НІОБІ́Т — мінерал класу оксидів і гідроксидів. Те саме, що й *колумбіт.*

НІО́БІЄВІ СПЛА́ВИ — сплави на основі *ніобію.* У Н. с. висока *жароміцність,* порівняно невелика густина, вони пластичні і добре зварюються, стійкі в деяких к-тах і в розплавлених лужних металах, але при нагріванні (т-ра понад 400° С) в повітрі та ін. окислювальних середовищах окислюються. Розрізняють Н. с. жароміцні і надпровідні (див. *Надпровідники*). Жароміцні Н. с. поділяють на: низькоміцні (їх застосовують до т-ри 1100—1150° С), леговані гол. чин. титаном, цирконієм або гафнієм, інколи — ванадієм і танталом; середньоміцні (використовувані до т-ри 1200—1250° С), що містять, крім титану, цирконію і гафнію, молібден, вольфрам і тантал, та високоміцні (їх експлуатують до т-ри 1250—1300, короткочасно — до т-ри 1450—1500° С) — зі значною кількістю (в сумі до 25%) вольфраму і молібдену. До надпровідних Н. с. належать сплави на основі систем ніобій — цирконій, ніобій — титан, ніобій — титан — цирконій і ніобій — олово. Н. с. застосовують в електронній і космічній техніці, атомній енергетиці, хім. пром-сті тощо.

НІРА́ЛА Сур'якант Тріпатхі (1896, с. Меданіпур, Бенгалія — 15.X 1961, Аллахабад) — інд. письменник. Писав *гінді мовою.* Один із засновників (разом із Дж. *Прасадом* і С. *Пантом*) романтичної течії чхаявад в поезії гінді. Літ. діяльність почав 1916. Рання творчість позначена суб'єктивізмом, романтичним смутком, оспівуванням кохання й краси. Основою поетичного кредо Н. пізнішого часу

стали гуманізм і боротьба людини за добро й справедливість. Проза Н. має соціально-критичне спрямування. Автор збірок поезій «Безіменна» (1923), «Аромат» (1930), «Пісенник» (1936), «Нове листя» (1946), «Поклоніння» (1950), «Дзвін пісень» (1954); романів «Небесна діва» (1931), «Алака» (1933), «Мертва хватка» (1946), «Чорні діяння» (1950), повістей «Кулі Бхатт» (1939), «Козлятник Біллесур» (1946); збірок оповідань «Лілі» (1933), «Дружина пана Шукли» (1941).

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. «Всесвіт», 1970, № 9; 1973, № 9; Рос. перекл.— Алака. Избранная проза. М., 1960; Поток. Стихи, песни и поэмы. М., 1961.

Літ.: Покальчук Ю. Поет епохи. «Всесвіт», 1967, № 4; Покальчук Ю. Поезія краси і страждання. «Всесвіт», 1970, № 9; Челышев Е. П. Сурьякант Трипатхи Нирала. М., 1978.

Ю. В. Покальчук.

НІРВА́НА (санскр., букв.— згасання, затухання) — одне з основних понять у *буддизмі*, *джайнізмі* та *індуїзмі*, що означає вищий стан «блаженства» людської душі, яка звільняється від безперервного потоку перевтілень, страждань і зливається з духовною, «божественною» першоосновою світу. Н. нібито настає внаслідок відмови людини від задоволення «земних» потреб, чуттєвих бажань і життєвих радощів.

НІ́РЕНБЕРГ Маршалл Уоррен (н. 10.IV 1927, Нью-Йорк) — амер. біохімік, член Нац. АН США (з 1967) та Амер. академії мистецтв і наук (з 1966). Закінчив ун-т штату Флоріда (1952). З 1962 — зав. лабораторією біохім. генетики Лінгівського нац. ін-ту серця. Осн. наук. праці — з питань *генетики*, зокрема розшифрування *генетичного коду* (показав, що матрицею синтезу поліфенілаланіну є поліуридилова к-та і що *кодон* УУУ, або урацил-урацил-урацил, визначає включення амінокислоти фенілаланіну в поліпептидний ланцюг в процесі *біосинтезу* білка). Нобелівська премія, 1968 (разом з Р. У. Холлі та Х. Г. *Кораною*).

НІ́РОД Федір Федорович [н. 31.III (13.IV) 1907, Петербург] — укр. рад. театральний художник, нар. художник СРСР (з 1965). Член КПРС з 1946. В 1930 закінчив Київ. худож. ін-т. У 1934—45 працював у Запоріз. (нині Львів.) укр. драм. театрі ім. М. Заньковецької (оформив вистави — «Правда» О. Корнійчука, 1937; «Украдене щастя» І. Франка, 1940; «Навала» Л. Леонова, 1943—44), 1950—60 — у Львів. театрі опери та балету ім. І. Франка («Далібор» Б. Сметани, 1951; «Лісова пісня» В. Кирейка, 1953; «Молода гвардія» Ю. Мейтуса, 1954), з 1961 — в Київ. театрі опери та балету ім. Т. Г. Шевченка («Милана», 1957, і «Тарас Шевченко», 1964, Г. Майбороди; «Загибель ескадри» В. Губаренка, 1967; «Ромео і Джульєтта» С. Прокоф'єва, 1971; «Князь Ігор» О. Бородіна», 1975; «Спартак» А. Хачатуряна, 1977; «Лебедине озеро» П. Чайковського, 1979). Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, медалями. Іл. див. на окремому аркуші, с. 304—305.

Літ.: Панфілова М. К. Федір Нірод. К., 1969.

НІС Степан Данилович [літ. псевд. — С. Волошин та ін.; 24.IV (6.V) 1829, с. Понори, тепер Талалаївського р-ну Черніг. обл.— 29.XII 1900, м. Городня, тепер райцентр Черніг. обл.] — укр. етнограф і фольклорист. Закінчив мед. факультет Київ. ун-ту (1854). Працював земським лікарем на Україні (зокрема, в Чернігові), в Росії та в Болгарії. Зібрав багато пісень, приказок та прислів'їв, які частково опублікував у «Черниговских губернских ведомостях» (1859—60), збірках А. Метлинського, П. Чубинського та ін. Автор оповідань з життя селян та козаків. «Хуртовина», «Шворин рід», «Про Конотіп» (усі — 1861), «Запорожець Абиух» (1897) тощо. Написав кілька розвідок з етнографії та нар. медицини («Про хвороби та як їм запомогти», 1874; «У всякого народа своя природа», 1888, тощо).

Літ.: Бріцина О. Ю. Фольклорно-етнографічна діяльність С. Д. Носа. «Народна творчість та етнографія», 1980, № 1. *Ф. П. Погребенник.*

НІС — початковий відділ дихальних шляхів хребетних тварин і людини, в якому містяться *нюхові органи*. Н. у людини складається з зовн. частини, що утворена кістково-хрящовим скелетом і вкрита м'язами і шкірою, та порожнини Н., обмеженою кістками лицьового та частково мозкового *черепа*, в передньому відділі — хрящами. Вертикальна поздовжня перегородка поділяє порожнину Н. на дві майже симетричні половини. Через парні отвори (ніздрі) передній відділ Н. сполучається з зовн. середовищем, отвори заднього відділу (хоани) ведуть у *носоглотку*. Порожнина Н. сполучається з *придатковими пазухами носа*, від ротової порожнини відділена твердим і м'яким *піднебінням*. Носові раковини (по три на кожній зовн. стінці) ділять порожнину Н. на верх., серед. і нижній носові ходи. Слизова оболонка нюхової частини порожнини Н. (верх. раковин і верх. частини перегородки) містить нюхові *рецептори*; в дихальній частині вона вкрита миготливим *епітелієм*, що виділяє слиз. Порожнина Н. бере участь у виконанні дихальної, нюхової, захисної та резонаторної функцій. Захворювання Н. вивчає *оториноларингологія*.

НІ́СА — стародавнє місто, тепер руїни за 18 км на Пн. Зх. від Ашхабада (Туркм. РСР). Н. виникла як родове поселення, за рабовласницького періоду перетворилася на значне місто *Парфянського царства*. Залишками Н. є городища Нова Н. і Стара Н. Розкопувались 1930—36; систематичні розкопки провадяться з 1946. Городище Нова Н. (бл. 18 га) займає територію кол. міста і цитаделі. Городище Стара Н. (бл. 14 га) є залишками укріпленої резиденції парфянських царів, яка занепала після падіння (224) Парфянського царства. За середньовіччя Н. була великим містом Хорасану — області д-ви *Саманідів*. Серед археол. знахідок найбільший інтерес становлять пам'ятки парфянського часу: залишки фортечних мурів, палаців, храмів і госп. споруд. Знайдено невелику металеву, теракотову й мармурову скульптури, прикраси, посуд, унікальні культові *ритони* із слонових бивнів, оздоблені різьбленими рельєфами і скульптурними фігурками. Виявлено численні документи парфянського архіву 1 ст. до н. е., написані на глиняних черепках, частину яких прочитали рад. вчені. З 1980 городища Н. оголошено держ. археол. заповідником. Іл. також с. 388.

НІСТА́ГМ (від грец. νυσταγμός — сонливий стан, дрімота) — мимовільні швидкі ритмічні рухи очних яблук. Залежно від напряму руху очних яблук розрізняють горизонтальний, вертикальний, ротаторний (коловий), діагональний і мішаний Н. Звичайно Н. буває двостороннім, зрідка — одностороннім. Н. може бути фізіологічним (спостерігається при розглядуванні предметів, що швидко рухаються, при швидкому обертанні тіла, вливанні у вухо холодної або гарячої води тощо), патологічним (коли у людини слабкий зір, при паралічі очних м'язів, *лабіринтиті*, *істерії*, інтоксикаціях тощо). Трапляється і професійний Н.— у гірників. Лікування: усунення осн. причини ністагму.

НІСТАТИ́Н — лікарський протигрибковий препарат з групи *антибіотиків*. Застосовують при *кандидамікозах* (рота, піхви, шлунково-кишкового тракту, легень, сечовивідних шляхів, шкіри тощо) та з метою профілактики розвитку цього захворювання при тривалому вживанні антибіотиків.

НІТ (від лат. niteo — блищу) — застаріла назва одиниці яскравості поверхні, яка застосовувалась замість назви «кандела на квадратний метр» (кд/м²). Див. *Кандела*.

НІ́ТРА — місто на Пд. Сх. Чехословаччини, у Словацькій Соціалістичній Республіці. Розташована на р. Нітрі. 68 тис. ж. (1976). Розвинуті машинобудування та харч. (особливо пивоварна) пром-сть. Виробн. буд. матеріалів. С.-г. і пед. ін-ти. Н.— одне з найдавніших словацьких міст (800—500 до н. е.— велике поселення, в 9 ст.— столиця Нітранського князівства). Архіт. пам'ятки 9—17 ст.

НІТРАГІ́Н — один з видів бактеріальних добрив, що їх виготовляють з чистої культури бульбочкових бактерій. Див. *Ризоторфін*.

НІТРА́ТИ — солі азотної (нітратної) кислоти HNO_3. В природі поширені у вигляді мінералів натрієва (або чілійська) селітра $NaNO_3$ і калієва селітра KNO_3. Н.— безбарвні кристалічні речовини, стійкі у звичайних умовах; добре розчиняються у воді. При високих т-рах легко віддають кисень і є сильними окислювачами. Одержують Н. внаслідок дії HNO_3 на метали, оксиди і гідроксиди металів, солі тощо. Застосовують як добрива ($NaNO_3$, KNO_3, NH_4NO_3 та ін.), у виробн. *вибухових речовин* [KNO_3, NH_4NO_3, $Ba(NO_3)_2$], як протраву при фарбуванні [$Al(NO_3)_3$, $Cr(NO_3)_3$ та ін.] тощо. Н. амонію, лужних і лужно-

Ніоба. Мармур. Римська копія з грецького оригіналу близько 320—280 до н. е. Галерея Уффіці. Флоренція.

Ніса. Культовий ритон із слонової кістки. 2 ст. до н. е. Музей історії Академії наук Туркменської РСР. Ашхабад.

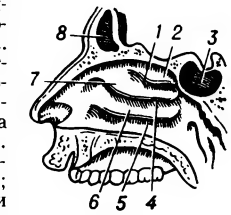

Бічна стінка порожнини **носа**:
1 — верхній носовий хід; *2* — верхня носова раковина; *3* — клиновидна пазуха; *4* — середній носовий хід; *5* — нижній носовий хід; *6* — нижня носова раковина; *7* — середня носова раковина; *8* — лобна пазуха.

Ніса. Мармурова статуя, 2 ст. Музей історії Академії наук Туркменської РСР. Ашхабад.

земельних металів наз. також *селітрами*. Крім солей, бувають органічні Н. (напр., ефіри) — нерозчинні у воді рідини, розчиняються у спирті з ефіром; термічно нестійкі. Застосовують для виробн. вибухових речовин та *порохів* (див. *Нітрогліцерин*, *Нітрати целюлози*).

НІТРА́ТИ ЦЕЛЮЛО́ЗИ, нітроцелюлоза — складні *ефіри* целюлози й азотної кислоти заг. формули $[C_6H_7O_2(OH)_{3-x}(ONO_2)_x]_n$, де x може змінюватися від 0 до 3. Пухка біла волокниста маса з густ. 1590—1650 кг/м³. Ступінь заміщення, або вміст азоту в Н. ц., визначає їхні властивості. Н. ц., що містять до 2% N, розчиняються у розведених лугах, 9—11% N — в етиловому спирті, до 13% N — в суміші етилового спирту з ефіром. Усі види Н. ц. добре розчинні в ацетоні, не розчиняються у воді, а також у неполярних *розчинниках*. Вони помірно гігроскопічні, відзначаються низькою теплостійкістю, вибуховими властивостями. Розрізняють види Н. ц.: колоксилін (10,7—12,2% N); піроколодій (12,4—12,6% N), відкритий Д. І. *Менделєєвим*; піроксилін № 2 (12,2—12,5% N) і піроксилін № 1 (13,0—13,5% N). Одержують Н. ц. нітруванням целюлози нітруючою сумішшю (суміш к-т HNO_3 і H_2SO_4). зберігають при вмісті 20—40% води або етилового спирту. Колоксилін застосовують для виробн. *целулоїду*, *нітролаків*, піроксилін — для одержання *вибухових речовин*. Осн. недолік Н. ц.— горючість, через те (у виробн. плівок, лаків) вони витісняються ацетатами целюлози і синтетичними полімерами.

В. А. Боголюбський.

НІТРИ́ДИ — хімічні сполуки азоту з іншими, більш електропозитивними елементами, гол. чин. з металами. За будовою і властивостями Н. поділяють на групи: 1) Н. лужних і лужноземельних металів. Це типові *солі* легко розкладаються водою з утворенням *аміаку*. 2) Н. металів III групи періодичної системи хімічних елементів Д. І. Менделєєва і Н. неметалів. Ці Н. (напр., AlN, BN, Si_3N_4) стійкі проти дії к-т, тугоплавкі і дуже термостійкі. Застосовують для виготовлення жароміцних сплавів, термоізоляції та ін. 3) Н. перехідних металів (TiN, ZrN, W_2N тощо). Відзначаються високими твердістю, крихкістю, тугоплавкістю, електропровідністю, теплопровідністю та ін. На поверхні металів Н. утворюють щільні й міцні захисні плівки (див. *Азотування*).

Літ.: Самсонов Г. В. Нитриды. К., 1969.

НІТРИ́ЛИ — органічні сполуки заг. формули R — CN, де R — органічний радикал (—CH_3, —C_2H_5, —C_6H_5 тощо). До Н. належать акрилонітрил $CH_2 = CH—CN$, ацетонітрил $CH_3—CN$ та ін. Будовою і властивостями відрізняються від ізомерних їм *ізонітрилів*. Н. легко вступають у реакції приєднання, відновлення тощо. Взаємодією Н. з водою (при наявності синильної кислоти) одержують *карбонові кислоти*. Один з найважливіших методів добування Н. є діяння *ціанідами* металів на галогенопохідні. У пром-сті застосовують акрилонітрил — вихідну сировину для синтезу *поліакрилонітрилу*, *бутадієн-нітрильних каучуків*.

НІТРИ́ТИ — солі азотистої (нітритної) кислоти HNO_2. Безбарвні кристалічні речовини, добре розчинні у воді (за винятком $AgNO_2$). Виявляють як окислювальні, так і відновні властивості. Одержують Н. діянням суміші NO і NO_2 на оксиди і гідроксиди металів, відновленням нітратів та ін. Застосовують Н. гол. чин. у виробн. органічних барвників (Н. натрію $NaNO_2$). Н. органічні — похідні азотистої к-ти (ефіри тощо), напр амілнітрит $C_5H_{11}ONO$; використовують у медицині.

НІТРИФІКА́ЦІЯ (від грец. νίτρον — сода, селітра і лат. facio — роблю) — мікробіологічний процес перетворення в грунті й воді амонійних солей і *аміаку* в *нітрати* (солі азотної кислоти) — основну форму азотного живлення рослин. За оптимальних для Н. умов *нітрифікуючі бактерії*, що спричинюють Н., протягом літа можуть нагромадити в орному шарі грунту бл. 300 кг/га нітратів. Нітрифікуючі бактерії є в усіх грунтах, найменше їх у кислих. Вапнування кислих грунтів (див. *Вапнування грунтів*) сприяє розвиткові цих бактерій. Посилює процес Н. *мульчування*.

НІТРИФІКУ́ЮЧІ БАКТЕ́РІЇ — рухливі *бактерії*, що окислюють аміак та амонійні солі до *нітратів*. Поширені в грунті, прісно- і солоноводних водоймах. Вперше виділені рос. мікробіологом С. М. *Виноградським* 1890). Н. б.— хемолітотрофи (одержують енергію за рахунок окислення неорганічних сполук), аероби, грамнегативні (див. *Грама метод*). Окислення аміаку до нітратів (див. *Нітрифікація*) відбувається в 2 етапи і здійснюється двома групами Н. б. На першому етапі нітритні бактерії (Nitrosomonas, Nitrosolobus та ін.) окислюють аміак до *нітриту*:

$$NH_4^+ + 1\frac{1}{2}\,O_2 \rightarrow NO_2^- + 2H^+ + H_2O.$$

На другому етапі нітратні бактерії (Nitrobacter, Nitrococcus та ін.) окислюють нітрит до нітрату: $NO_2^- + \frac{1}{2}\,O_2 \rightarrow NO_3^-$. Взаємовідношення між цими двома групами Н. б. метабіотичні (для нітратних бактерій субстратом є продукти життєдіяльності нітритних бактерій). Н. б. можуть також засвоювати вуглець атмосферного CO_2 або *карбонатів*. *С. Б. Яновер.*

НІТРОАМОФО́СКА — складне азотно-фосфорно-калійне *мінеральне добриво*. Містить 50—54% N, P_2O_5 і K_2O. Одержують шляхом обробки фосфорної к-ти, нейтралізованої *аміаком*, сплавом *аміачної селітри*, додаючи хлористий калій або сульфат калію. Випускають у гранулах. Усі поживні речовини Н. легко засвоюються рослинами. Див. також *Складні добрива*.

Ж. Т. Головащук.

НІТРОБЕНЗО́Л, $C_6H_5NO_2$ — найпростіша ароматична *нітросполука*. Н.— маслянista рідина жовтуватого кольору з запахом гіркого мигдалю; отруйний; густ. (т-ра 15° С) 1208 кг/м³, $t_{пл}$ 5,7° С, $t_{кип}$ 210,9° С. Малорозчинний у воді, добре змішується з органічними розчинниками. При відновленні (залежно від умов) Н. перетворюється на *анілін* або ін. продукти (азобензол, гідразобензол тощо). Одержують Н. *нітруванням* бензолу нітруючою сумішшю (суміш азотної й сірчаної к-т). Застосовують для виробн. аніліну, *бензидину* тощо, у виробн. *барвників*, як окислювач та ін.

НІТРОГЛІКО́ЛЬ, глікольдинітрат, $O_2NOCH_2 — CH_2ONO_2$ — повний ефір *етиленгліколю* й *азотної кислоти*. Н.— безбарвна в'язка рідина, токсичний; густ. (т-ра 15° С) 1500 кг/м³, $t_{пл}$ — 20° С; погано розчинний у воді, змішується з органічними розчинниками. Одержують Н. *нітруванням* етиленгліколю сумішшю азотної й сірчаної к-т. Н.— *вибухова речовина*, застосовується разом з *нітрогліцерином* і *нітратами целюлози* для виготовлення *динамітів* і *порохів*.

НІТРОГЛІЦЕРИ́Н, гліцеринтринітрат, $CH_2ONO_2 — CHONO_2 — CH_2ONO_2$— складний *ефір* гліцерину й азотної кислоти. Безбарвна олійста рідина, без запаху, солодка на смак, густ. (т-ра 25° С) 1591,8 кг/м³. Кристалізується у двох модифікаціях — стабільній біпірамідально-ромбічній) з $t_{пл}$ 13,5° С і лабільній (триклінній) з $t_{пл}$ 2,8° С; добре розчиняється в ефірі, хлороформі, оцтовій к-ті, обмежено — у воді, етиловому спирті сірковуглеці. Н.— сильна *вибухова речовина*, вибухає при незначному ударі, теплота вибуху 6,3 МДж/кг, швидкість *детонації* 7,7 км/сек, об'єм газоподібних продуктів вибуху 713 л/кг; т-ра спалаху ~ 200° С. Одержують Н. *нітруванням* гліцерину сумішшю к-т HNO_3 і H_2SO_4. Застосовують у виробництві *динамітів*, *порохів* тощо.

У мед. практиці Н. застосовують як судинорозширювальний засіб. Він розслабляє гладенькі м'язи, особливо коронарних судин; розширюючи капіляри, поліпшує кровопостачання і забезпечує киснем *міокард*, знижує артеріальний тиск, прискорює серцевий ритм, поглиблює і підсилює дихання. Призначають при *стенокардії*, *астмі бронхіальній*, печінковій і кишковій *коліках*. У великих дозах токсичний.

В. А. Боголюбський (фіз.-хім. властивості).

НІТРОЗОСПОЛУ́КИ — органічні сполуки, що містять нітрозогрупу — N = O, зв'язану з атомом вуглецю, напр. $C_6H_5—N = O$ — нітрозобензол. Багато Н. існують у димерній формі, що легко переходить у мономерну: $(R_3CNO)_2 \rightleftarrows 2R_3CNO$. Мономерні Н.— забарвлені рідини або гази (сині, зеленкуваті), димерні — безбарвні тверді речовини. Н. дуже реакційноздатні. Їх можна окислити у відповідні *нітросполуки*, відновити до *амінів* (абс гідроксиламінів) тощо. Одержують Н. різними способами з олефінів, амінів, нітросполук, оксимів. Н. ароматичного ряду застосовують як *барвники*, напівпродукти в органічному синтезі, аналітичні реагенти та ін.

НІТРОЛА́КИ — *лаки* на основі *нітратів целюлози*. Для виготовлення Н. застосовують гол. чин. *колоксилін* і органічні *розчинники* (ацетон, метилетилкетон, складні ефіри оцтової кислоти та ін.). До складу Н. можуть входити також природні або синтетичні *смоли* (гліфталеві та пентафталеві смоли, феноло-формальдегідні, сечовино-формальдегідні, епоксидні смоли тощо) та *пластифікатори* (напр., фосфати, фталати, касторова олія, хлоровані парафіни). Для одержання кольорових Н. додають *пігменти*. Суміш Н. з неорганічними або органічними *наповнювачами* наз. емалевими фарбами (нітроемалями). Н. вогненебезпечні. Швидко висихають, утворюючи плівки, стійкі до дії бензину, мінер. масел, обмежено водостійкі, нестійкі до дії лугів, концентрованої H_2SO_4, а також до нагрівання тощо. Застосовують для покриття дерев'яних та металевих виробів. Нітролакові покриття добре поліруються. Н. поступово витісняються матеріалами на основі синтетичних *плівкоутворюючих речовин*.

В. Я. Починок.

НІТРОМЕТА́Н, CH_3NO_2 — найпростіша *нітросполука* аліфатичного ряду. Безбарвна рідина із своєрідним запахом; густ. (т-ра 20° С) 1138 кг/м³; $t_{кип}$ 101,2° С; малорозчинна у воді, добре розчиняється в більшості органічних розчинників; утворює азеотропну (нероздільно киплячу) суміш з водою ($t_{кип}$ 83,6° С; 76,4% Н.). Н. легко взаємодіє з альдегідами, кетонами, етиленоксидом та ін. сполуками; напр. з формальдегідом: $CH_3NO_2 + CH_2O \rightarrow HOCH_2CH_2NO_2$. У пром-сті Н. одержують деструктивним *нітруванням* парафінових вуглеводнів (найчастіше використовують *пропан*). Застосовують Н. як *розчинник*, для *екстрагування* ароматичних вуглеводнів, у виробн. хлорпікрину, деяких *вибухових речовин* тощо. Н.— отруйний (гранично допустима концентрація у повітрі 0,01%).

С. М. Васіна.

НІТРО́Н — торговельна назва синтетичного *волокна* з *поліакрилонітрилу*, яке виробляють в СРСР. В ін. країнах наз. орлон, кашмілон тощо. Застосовують для виготовлення тканин і різних тех. виробів.

НІТРОСПОЛУ́КИ — органічні сполуки, що містять у молекулі одну або кілька нітрогруп — NO_2, зв'язаних з атомами вуглецю. Залежно від кількості нітрогруп Н. поділяють на моно-, ди-, три- і полінітросполуки. Розрізняють Н.: 1) аліфатичні, або жирного ряду, в яких нітрогрупа міститься безпосередньо біля атома вуглецю аліфатичного ланцюга, напр., *нітрометан* CH_3NO_2, 2) ароматичні, що містять нітрогрупу в ароматичному ядрі, напр., *нітробензол* $C_6H_5NO_2$; 3) жирноароматичні — з нітрогрупою у боковому ланцюзі, напр., фенілнітрометан $C_6H_5CH_2NO_2$. Найпростіші Н. аліфатичного ряду — безбарвні рідини з приємним запахом, одержують їх нітруванням *насичених вуглеводнів* азотною к-тою за *Коновалова реакцією*. Ароматичні Н.— жовтуваті рідини або кристалічні речовини, добре розчинні в органічних розчинниках; одержують *нітруванням* ароматичних сполук сумішшю азотної і сірчаної к-т. Аліфатичні Н. застосовують як розчинники, в органічному синтезі при одержанні *амінів, альдегідів, кетонів, карбонових кислот* тощо; ароматичні — для виробн. *барвників*, деякі — як вибухові речовини (*тринітротолуол*).

С. М. Васіна.

НІТРОФІ́ЛЬНІ РОСЛИ́НИ (від грец. νίτρον — сода, селітра і φιλέω — люблю) — рослини, які добре розвиваються лише на грунтах, багатих на засвоювані сполуки азоту, гол. чин. на солі азотної кислоти, амонію тощо. До Н. р. належать рослини пасовищ, зокрема ті, що ростуть на стоянках худоби (напр., борщівник, бугила), багато які *бур'яни* (пирій, лобода, лутига, щириця та ін.), рослини смітних місць (кропива, блекота, будяк, собача кропива, полин гіркий), рослини, які оселяються на лісових вирубках (хаменерій, малина) і використовують сполуки азоту, що утворилися при розкладанні *лісової підстилки* та порубкових решток. Серед культурних рослин Н. р. є пшениця, льон, соняшник тощо.

НІТРОФО́С, нітрофосфат — складне азотно-фосфорне *мінеральне добриво*. Осн. складовими частинами Н. є нітрат амонію, фосфат амонію, дикальційфосфат і частково монокальційфосфат. Містить в середньому 38% N та P_2O_5. Випускають у гранулах. Застосовують під усі с.-г. культури. Див. також *Складні добрива*.

Ж. Т. Головащук.

НІТРОФО́СКА — складне мінеральне добриво, що містить азот, фосфор і калій. Загальний вміст поживних речовин, залежно від методу виробн., коливається від 35 до 52%, в Н., одержуваних на основі фосфатів амонію, може досягати 60%. Випускають у гранулах. Н., як і ін. *складні добрива*, застосовують під усі с.-г. культури.

В. П. Ніжко.

НІТРОЦЕЛЮЛО́ЗА — те саме, що й *нітрати целюлози*.

НІТРОЦЕМЕНТА́ЦІЯ, газове ціанування — дифузійне насичення поверхні сталевих або чавунних виробів одночасно азотом і вуглецем у газовому середовищі; різновид *хіміко-термічної обробки*. Проводиться переважно в шахтних або муфельних (див. *Муфель*) печах, до ендотермічного (з вбиранням тепла) середовища яких додають природний газ (5—10%) і аміак (3—10%). Товщина дифузійного (див. *Дифузія*) шару становить прибл. 0,25—1,5 мм. Розрізняють Н. низькотемпературну (при т-рі 500—700° С) і високотемпературну (840—930° С). Н. підвищує твердість, стійкість проти зношування і витривалість матеріалів, а іноді і їхню корозійну стійкість, збільшуючи тим самим довговічність і надійність деталей машин.

НІТРУВА́ННЯ — введення нітрогрупи — NO_2 в молекули органічних сполук за схемою: $R — H + HO — NO_2 \rightarrow R — NO_2 + H_2O$. Н. здійснюють за допомогою концентрованої або розведеної азотної к-ти HNO_3, нітруючої суміші (суміш к-т HNO_3 і H_2SO_4), діоксиду азоту NO_2 тощо. Нітруючим агентом є катіон нітронію NO_2^+, що утворюється за схемою $HONO_2 + 2H_2SO_4 \rightarrow NO^+ + H_3O^+ + 2HSO_4^-$, який реагує, напр., з молекулою ароматичної сполуки за рівнянням: $Ar — H + NO_2^+ \rightarrow Ar — NO_2 + H^+$. Н. насичених вуглеводнів розведеною к-тою HNO_3 винайшов і розробив 1888 М. І. *Коновалов* (див. *Коновалова реакція*), а Н. ароматичних сполук — нім. хімік Е. Мітчерліх (1834). Н. застосовують у виробн. органічних *барвників, вибухових речовин*, парфюмерних та фарм. препаратів.

С. М. Васіна.

НІТШ (Nitsch) Казімеж (1.II 1874, Краків — 26.IX 1958, там же) — польс. мовознавець, акад. (з 1911), президент Польс. АН (1946—52), чл.-кор. АН СРСР (з 1947). Закінчив Краківський ун-т (1898). Професор Краківського (1911—52, з перервами) і Львів. (1917—20) ун-тів. Автор праць з історії польс. мови, діалектології, лінгвістичної географії, лексикографії: «Діалекти польської мови» (1915, перероблп. вид. 1957), «Мовний атлас польського Підкарпаття» (1934, у співавт.), «З історії малопольського наріччя» (1928). У своїх працях («З географії польських слів» та ін.) використовував матеріали укр. мови.

Т. Б. Лукінова.

НІУ́Е, Савідж — острів у центр. частині Тихого ок., в *Полінезії*, володіння Нової Зеландії. Площа 259 км². Нас. 3,8 тис. чол. (1976, оцінка). Адм. ц.— Алофі. Н.— кораловий острів вис. до 91 м. В центр. частині — западина (залишок колишньої лагуни). Острів відкрив 1774 Дж. *Кук*. З 1901 — володіння Нової Зеландії. З жовтня 1974 Н. дістав внутр. самоврядування в рамках «вільної асоціації» з Новою Зеландією. Основа економіки — вирощування кокосової пальми і бананів, виробн. копри на експорт. Розвинуті кустарні промисли. Зовн. зв'язки здійснюються через Нову Зеландію. Туризм.

«НІХО́НГІ», «Ніхон секі» («Аннали Японії») — япон. *хроніка* з давніх часів до 697 (31 том). Складена 720. 1—2-й томи містять япон. міфи, 3—30-й — хроніку правління імператорів, витяги з япон. документів і кор. хронік. Останній том, який складався з геральдичних записів, втрачено. Продовженням «Н». є «Секу Нихонгі» («Продовження анналів Японії», 40 томів, що охоплюють період з 697 по 791).

НІХРО́М — сплав *нікелю* з *хромом*; один із *нікелю сплавів*. Містить 65—80% Ni і 10—30% Cr. Н. піддають *легуванню* кремнієм (до 1,5%) або алюмінієм (до 3,5%), мікродобавками рідкісно- і лужноземельних елементів. Сплав відзначається рідкісним поєднанням високої *жаростійкості* з великим питомим *електричним опором*. За певних умов ніхрому притаманна *надпластичність*, він добре піддається зварюванню й обробці

П. І. Ніщинський.

різанням. З Н. виготовляють нагрівальні елементи електр. печей і побутових приладів, вироби, що їх експлуатують при високій т-рі і невеликому мех. навантаженні, інколи — реостати і високоточні резистори. Н., в якому замість частини нікелю є залізо, наз. феронікромом.

НІ́ЦЦА — місто на Пд. Франції, адм. ц. департаменту Приморські Альпи. Порт на узбережжі Середземного м. Вузол з-ць і автошляхів. 344 тис. ж. (1975). Один з гол. курортних центрів *Лазурового берега*. Окремі підприємства електротех., текст., швейної, меблевої, парфюмерної, харч. та ін. галузей пром-сті. Виготовлення сувенірів. Обслуговування туристів. Ун-т. 8 музеїв (у т. ч. археол., природничої історії, красних мистецтв та ін.). Кіностудія. Архіт. пам'ятки 17—18 ст. У Н. народився Дж. *Гарібальді*, поховано О. І. *Герцена*. Колишня столиця графства Ніцца, що входило до *Сардінського королівства* (Італія). У складі Франції — з 1860. Н.— один з найбільших кліматичних курортів Європи, який функціонує протягом цілого року (*кліматотерапія*, зокрема *сонцелікування*). Показання: функціональні розлади нервової системи, перевтома тощо. В Н. є численні готелі, пансіонати, санаторії.

НІ́ЦШЕ (Nietzsche) Фрідріх (15. X 1844, Реккен, Саксонія — 25.VIII 1900, Веймар) — нім. філософ, представник *ірраціоналізму* та *волюнтаризму*, один із засновників «*філософії життя*». Навчався в Боннському та Лейпцігському ун-тах, викладав класичну філологію у Базельському ун-ті (1869—79). Погляди Н. формувалися під впливом філософії А. *Шопенгауера*, естетичних ідей і мистецтва В. Р. *Вагнера*, *позитивізму* та *соціального дарвінізму*. Центр. поняттям філософії Н. є категорія «життя», що як єдина реальність звільнена від матеріальності, є формою прояву «космічної закономірності» — містичної «волі до влади», проявами якої у людини є довічний інстинкт самозбереження, боротьба за існування, прагнення до панування. Крайній ірраціоналізм у поєднанні з волюнтаристською містикою, що заперечують об'єктивно існуючий світ і можливості його пізнання, стали у Н. фундаментом для побудови реакційних соціальних концепцій, які відверто і цинічно відобразили потреби і прагнення монополістичної буржуазії. Нерівність і експлуатацію Н. обґрунтовує різною мірою «волі до влади» у окремих людей, що неминуче призводить до поділу суспільства на *еліту* і маси. Н. оспівує культ «надлюдини», якій нібито дозволено все, *насильство*, війну як засіб очищення культури. Погляди Н. покладено в основу найреакційніших соціологічних концепцій імперіалістичної буржуазії (див. *Ніцшеанство*).

Л. К. Куличенко.

Нічна красуня. Верхня частина квітучої рослини.

НІЦШЕА́НСТВО — реакційна ідеалістична філософська течія, яка склалася наприкінці 19 ст. під впливом філософії Ф. *Ніцше*. *Ірраціоналізм* і *волюнтаризм*, апологія соціальної нерівності та експлуатації людини людиною, міф про властиву всім людям «волю до влади», проповідь війни та вандалізму, зоологічна ненависть до трудящих мас тощо, притаманні поглядам Ніцше, набули дальшого розвитку й теор. обґрунтування у Н. В руслі Н., як одного з напрямів «*філософії життя*», формувалися філос. концепції О. *Шпенглера*, Г. Файгінгера, Л. Клагеса, Е. Юнгера та ін. Н. справило помітний вплив на *екзистенціалізм*, *феноменологію*, *позитивізм*, *інтуїтивізм*, *прагматизм*, сучас. бурж. історіографію. В кін. 19 ст. Н. взяли на озброєння ідеологи *пангерманізму*, в 20 ст.— верховоди нім. *фашизму*. Антидемократизм і аморалізм Н. згубно вплинули на певні кола бурж. інтелігенції та дрібнобурж. верстви, сприяли злиттю їх з реакційними силами. Вплив Н. позначився на творчості багатьох бурж. письменників, зокрема в Росії — М. Арцибашева, Д. Мережковського, на Україні — Є. Маланюка, М. Сріблянського, А. Товкачевського та ін. В епоху загострення заг. кризи бурж. суспільства Н. стало ідейним прапором ворогів миру, демократії і соціалізму. *Л. К. Куличенко.*

НІЧЛА́ВА — річка у Терноп. обл. УРСР, ліва притока Дністра. Довж. 33 км, площа бас. 871 км². Бере початок і тече *Подільською височиною*. Є ставки. На Н.— м. *Копичинці*.

НІ́ЧНА КРАСУ́НЯ, мірабіліс красива (Mirabilis jalapa) — багаторічна трав'яниста рослина родини почецвітних. Листки супротивні, суцільні. Квітки з приємним запахом червоні, жовті або білі, зібрані в волоті, розкриваються тільки ввечері. Плід — горішок. Дико росте в Пд. Америці. В СРСР, у т. ч. в УРСР, культивують як однорічну декоративну рослину.

НІ́ЧНА РОБО́ТА — за рад. правом робота з 10 годин вечора до 6-ї години ранку. Згідно з ст. 25 *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю* (в УРСР — ст. 54 КЗпП УРСР) тривалість роботи (зміна) в нічний час скорочується на 1 годину. Тривалість Н. р. дорівнює денній, коли це необхідно за умовами виробництва, зокрема в безперервних виробництвах, а також на змінних роботах при 6-денному робочому тижні з одним вихідним днем. До Н. р. забороняється залучати вагітних жінок і матерів, які мають дітей віком до одного року; осіб, молодших за 18 років, ряд перелічених у законодавстві (ст. 55) ін. осіб (напр., хворих на туберкульоз). Робота жінок у нічний час не допускається, за винятком тих галузей нар. г-ва, де це викликається особливою необхідністю і дозволяється як тимчасовий захід (ст. 175). Не допускається залучення до Н. р. інвалідів без їхньої згоди (ст. 172).

НІ́ЧНИЦЯ (Myotis) — рід ссавців род. гладконосих *кажанів*. Довж. тіла 37—93 мм, крила широкі й тупі, вуха відносно довгі, волосяний покрив бурувато-сірий або іржаво-бурий. Переважно нічні тварини; вдень зграями або групами ховаються в дуплах дерев, щілинах скель, на горищах тощо. Живляться комахами. Самка раз на рік народжує 1 маля. Бл. 100 сучас. видів, що зустрічаються на суходолах Зх. та Сх. півкуль, на Пн.— до меж поширення деревних рослин. В СРСР — 11 видів, з них в УРСР — 9, у т. ч. Н. велика (M. myotis), Н. водяна (M. daubentoni), Н. гостровуха (M. oxygnathus, синонім M. blythi) та ін. Викопні рештки Н. відомі починаючи з олігоцену.

НІ́ЧНІ МЕТЕ́ЛИКИ — група комах. Те саме, що й *різновусі*.

НІ́ША (франц. niche) — 1) В геоморфології — незначне заглиблення на схилі або біля підніжжя височини. Утворюються внаслідок *вивітрювання*, руйнівної дії хвиль, *ерозії* тощо, а також на місці накопичення і прориву газів у момент застигання лави. 2) В архітектурі — заглиблення в стіні будівлі для встановлення статуй, ваз, розміщення вбудованих шаф тощо. Іноді Н. застосовують для пластичної обробки стіни. 3) У військовій справі — укриття, влаштоване в окопах під бруствером (в інших спорудах — у стінах і крутосхилах) і призначене для захисту одиночного військовослужбовця від куль, осколків, уражаючих факторів ядерних вибухів або для збереження боєприпасів і продовольства. У твердих грунтах Н. викопують, не укріплюючи їх, у м'яких — обшивають дошками.

НІШТА́ДТСЬКИЙ МИ́РНИЙ ДОГОВІ́Р 1721 — договір між Росією і Швецією, що закріпив перемогу рос. військ у *Північній війні 1700—21*. Підписаний 30.VIII (10.IX) 1721 в м. Ніштадті (Фінляндія). За Н. м. д. до Росії відійшли *Ліфляндія* з Ригою, Естляндія з Ревелем і Нарвою, частина Карелії з Кексгольмом, Інгерманландія (Іжорська земля), о-ви Езель, Даго та ін. землі від Виборга до курляндського кордону. Росія повернула Швеції Фінляндію. Договір відновив рос.-швед. торгівлю. Укладення Н. м. д. закріпило за Росією вихід до Балтійського м., а також ліквідувало загрозу загарбання Лівобережної і Слобідської України Польщею.

НІЩИ́НСЬКИЙ Петро Іванович [псевд.— Петро Байда; 9 (21).IX 1832, с. Неменка тепер Іллінецького р-ну Вінн. обл.— 4 (16).III 1896, с. Ворошилівка, тепер Тиврівського р-ну Вінн. обл.] — укр. композитор і поет-перекладач. Муз.-теор. освіту здобув у Київ. духовному уч-щі. З 1850 — півчий церкви рос. посольства в Афінах; закінчив там ун-т (1856, філологічний та богословський ф-ти), здобув ступінь магістра наук. З 1857 жив у Петербурзі, з 1860 — в Одесі, з 1875 — в Ананьєві; викладав у гімназіях рос. та грец. мови, писав музику, організував хори й керував ними. Широкоосвічена людина прогресивних поглядів, Н. був знайомий з рос. революц. демократом А. *Желябовим*, спілкувався з корифеями укр. муз.-театр. культури М. *Лисенком*, П. *Сокальським*, М. *Кропивницьким*, І. *Карпенком-Карим*, М. *Садовським*, П. *Саксаганським*. Найвизначніший твір Н.— муз.

картина з нар. життя «Вечорниці», яку він створив 1875 на власний текст як вставну сцену до 2-ї дії драми «Назар Стодоля» Т. Шевченка. Вперше виконаний того ж року єлизаветградським артистичним гуртком, твір набув самостійного значення. Славнозвісний чоловічий хор з «Вечорниць»— «Закувала та сива зозуля» — популярний і в наші дні. Н.— автор обробок укр. нар. істор. пісень (зокрема, «Про козака Софрона», «Ой п'є Байда», «Ой гук, мати»), романсів «Порада» і «Нудьга». Відомий і як автор перших перекладів укр. мовою безпосередньо з оригіналу «Антігони» Софокла (вид. в Одесі 1883), «Одіссеї» (вид. у Львові, 1889, 1892) та «Іліади» (незакінчений) Гомера; грец. мовою — «Слова о полку Ігоревім». Брав участь у складанні рос.-укр. словника; автор підручника грец. граматики.

Літ.: Довженко В. П. І. Ніщинський. К., 1955. *Л. Б. Архімович.*

НІЯЗІ [справж. прізв. та ім'я — Тагі-заде-Гаджибеков Ніязі Зульфугарович; н. 7 (20).VIII 1912, Тбілісі] — азерб. рад. диригент, композитор, муз.-громадський діяч, нар. арт. СРСР (з 1959). Член КПРС з 1942. Навчався в Тбіліській консерваторії (1925—31) й аспірантурі Бакинської консерваторії (1933—34). З 1938 (з перервами) — худож. керівник і гол. диригент Азерб. симф. оркестру. В 1937—48 — диригент, 1951—52, 1958—59 — гол. диригент, 1961—65 — директор, худож. керівник і гол. диригент Азерб. театру опери та балету ім. М. Ф. Ахундова. За диригуванням Н. поставлено опери «Нергіз» А. М. М. Магомаєва (1938) й «Севіль» Амірова (1953), балет «Легенда про любов» А. Мелікова (1962) та ін. Автор муз. творів, серед яких опера «Хосров і Ширін» (1942), балет «Чітра» (1962), симф. мугам «Раст». Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1951, 1952.

НКРУ́МА (Nkrumah) Кваме (21.IX 1909, Нкрофул, Золотий Берег — 27.IV 1972) — діяч афр. нац.-визвольного руху, держ. діяч Гани. В 1935—45 жив у США, 1945—47 — у Великобританії. Закінчив Лінкольнський і Пенсільванський ун-ти. В 1949 заснував Нар. партію конвенту, яка очолила визвольну боротьбу проти англ. колонізаторів. З 1952 очолив перший афр. уряд Золотого Берега, з 1957 — прем'єр-міністр Гани, з 1960 — одночасно президент. Усунутий внаслідок військ. перевороту 1966. Останні роки жив в еміграції у Гвінеї. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1961.

НО́А КУЛЬТУ́РА — археологічна культура *бронзового віку*, яку датують 13—11 ст. до н. е. Поширена на тер. Сх. Румунії, а також на тер. СРСР (Молд. РСР і пд.-зх. частина УРСР). Назва походить від могильника, виявленого в передмісті Брашова (Ноа — буквально Нове місто) в Румунії. На тер. УРСР досліджено поселення і могильник біля с. Острівця Городенківського р-ну Івано-Фр. обл. та поселення поблизу с. Магали Новоселицького р-ну Чернів. обл. (див. *Магала*). Для поселень Н. к. характерна наявність *зольників*, поблизу яких були наземні житла та господарсько-виробничі споруди. Могильники — великі грунтові (до 200 поховань), зі скорченим трупопокладенням. При дослідженні пам'яток Н. к. знайдено глиняний посуд, кістяні наконечники стріл, бронзові листовидні наконечники списів, втулчасті *кельти*, дзеркала, шпильки тощо. Носії Н. к. займалися скотарством, землеробством, бронзоливарною справою, підтримували тісні зв'язки з племенами *комарівської культури* та ін.

Літ.: Культура Ноа. В кн.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971.

НО́БЕЛІВСЬКІ ПРЕ́МІЇ — міжнародні премії, що присуджуються з 1901 за рахунок прибутків Нобелівського фонду — процентів на капітал, заповіданий для цієї мети шведським промисловцем А. Б. *Нобелем*. Щорічний прибуток від цього фонду поділяється на 5 рівних частин і присуджується щороку (за винятком років 2-ї світової війни) у вигляді Н. п. за найважливіші дослідження і відкриття в галузі фізики, хімії, фізіології або медицини, за кращі літ. твори, за діяльність по зміцненню миру. З 1968 щорічні премії пам'яті Нобеля присуджуються й у галузі екон. наук (засновані держ. банком Швеції на честь свого 300-річчя). Н. п. присуджується незалежно від расової і нац. належності, статі, віросповідання, можуть присуджуватися і за праці, виконані раніше, якщо їхнє значення стало очевидним пізніше. Н. п. присуджуються окремим особам, за винятком премій миру, і лише один раз. Як виняток, Н. п. було присуджено двічі М. *Склодовській-Кюрі* (1903, 1911), Л. *Полінгу* (1954, 1962) і Дж. *Бардіну* (1956, 1972). Право висунення кандидатур на здобуття Н. п. належить лише особам (не орг-ціям), коло яких визначено положенням про кожний вид Н. п. Присудження Н. п. з хімії, фізики, економіки доручено королівській академії наук, з фізіології або медицини — Королівському Каролінгському медико-хірургічному інституті, з л-ри — Шведській академії (всі ці установи — в Стокгольмі), які утворюють для цієї мети к-ти по Н. п. За діяльність по зміцненню миру Н. п. присуджує Нобелівський к-т, спеціально призначуваний норвезьким парламентом. Рішення про присудження премій оскарженню і скасуванню не підлягають. Лауреатові Н. п. вручається золота медаль із зображенням А. Б. Нобеля і відповідним написом, диплом і чек на встановлену грошову суму, розмір якої залежить від прибутків Нобелівського фонду (від 30 до 70 тис. доларів). Лауреат Н. п. повинен протягом 6-ти місяців після вручення йому Н. п. (вручаються 10 грудня) виступити з популярною лекцією на тему своєї роботи, як правило, в Стокгольмі або Осло. Н. п. за наук. заслуги удостоєно ряд видатних учених, у т. ч. радянських: М. М. Семенова (з хімії, 1956), П. О. Черенкова, І. М. Франка, І. Є. Тамма (з фізики, 1958), Л. Д. Ландау (з фізики, 1962), М. Г. Басова і О. М. Прохорова (з фізики, 1964), рад. письменника М. О. Шолохова (1965), Л. В. Канторовича (з екон. наук, 1975), П. Л. Капіцу (з фізики, 1978) та ін. Першим з рос. учених Н. п. одержав І. П. Павлов (1904). В ряді випадків рішення про присудження Н. п., особливо за літ. твори і діяльність по зміцненню миру, були тенденційними й визначалися політ. інтересами реакційних кіл. *В. В. Мрига.*

НО́БЕЛІЙ (Nobelium; за ім'ям А. Б. *Нобеля*), No — штучно одержаний радіоактивний хім. елемент, ат. н. 102; належить до *актиноїдів*. Перше повідомлення про одержання елемента 102 було зроблено 1957 міжнар. групою вчених, що працювала у Стокгольмі, яка й запропонувала назву Н. Наступні досліди (СРСР і США) показали помилковість цього повідомлення. Правильні дані про 102-й елемент і його хім. властивості було одержано (1963—67) в Дубні Г. М. Фльоровим і його співробітниками, які запропонували для цього елемента назву «жоліотій» (за ім'ям Ф. *Жоліо-Кюрі*). Але питання про назву елемента 102 остаточно не розв'язано, і тому його знак у періодичній системі взято в дужки. Відомо дев'ять ізотопів Н. з масовими числами 251—259, серед яких найбільш довгоживучий ізотоп ^{259}No ($T_{1/2}$ бл. 1,5 год.). За хім. властивостями Н. близький до *фермію* і *каліфорнію*.

К. Нкрума.

НО́БЕЛЬ (Nobel) Альфред Бернгард (21.X 1833, Стокгольм — 10.XII 1896, Сан-Ремо, Італія) — швед. інженер-хімік і підприємець. Член Лондонського королівського т-ва і Шведської АН. У 1863 налагодив пром. виробн. *динаміту*, а 1867 дістав патенти на вибухові речовини і на гримучортутний капсуль-детонатор. Організатор і співвласник підприємств по виробн. динаміту в багатьох країнах Зх. Європи. Засновник щорічних міжнар. премій (див. *Нобелівські премії*).

НО́БІЛЕ (Nobile) Умберто (25.I 1885, Лауро, Авелліно — 30.VII 1978, Рим) — італ. конструктор дирижаблів і полярний дослідник. В 1926 — командир дирижабля «Норвегія» власної конструкції, на якому група дослідників на чолі з Р. *Амундсеном* здійснила переліт з о. Шпіцберген через Пн. полюс на Аляску. Очолив (1928) італ. експедицію до Пн. полюса на дирижаблі «Італія», який в районі Шпіцбергена зазнав катастрофи. В рятуванні Н. та його супутників брав участь рад. криголам «Красін». У 1932—36 Н. працював у Москві консультантом з питань дирижаблебудування. У 1939 емігрував до США. Після другої світової війни повернувся до Італії, викладав в ун-ті Неаполя.

НОБІЛІТЕ́Т [від лат. nobilitas (nobilitatis) — знать] — привілейована замкнута правляча верхівка рабовласницького класу в Стародавньому *Римі* в період республіки. Сформувався до поч. 3 ст. до н. е. Н. володів монопольним правом на заміщення вищих держ. по-

Нічниця гостровуха.

сад, був оплотом реакції під час рухів за аграрні реформи і демократизацію держ. ладу. В період імперії Н. втратив колишнє значення. В ширшому розумінні Н.— знать.

НОВА́ БОРОВА́ — селище міського типу Володарсько-Волинського р-ну Житомир. обл. УРСР. Залізнична станція. 6,3 тис. ж. (1980). Залізобетонних виробів, рем.-мех. та овочесушильний з-ди, пром. комбінат, лісництво. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури. Виникла у 2-й пол. 17 ст.

НОВА́ БРИТА́НІЯ — вулканічний острів у зх. частині Тихого ок., у *Бісмарка архіпелазі*. Тер. *Папуа — Нової Гвінеї*. Пл. 36,6 тис. км². Нас. (з прилеглими островами) 166 тис. чол. (1973). Вис. до 2300 м (діючий вулкан Улавур). Тропічні вологі ліси. Вирощують кукурудзу, банани, кокосову пальму. Рибальство. Осн. місто і порт — Рабаул.

НОВА́ ВОДОЛА́ГА — селище міського типу Харків. обл. УРСР, райцентр, на р. Вільховатці (бас. Сіверського Дінця). Залізнична ст. Водолага. 14,1 тис. ж. (1980). Засн. бл. 1675. Рад владу встановлено в січні 1918. З 1938 Н. В.— с-ще міськ. типу. У селищі — комбінати: «Буддеталь», плодоовочевий та хлібний; мол., асфальтовий з-ди, міжколгоспна будівельна організація, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 5 заг.-осв., музична, спорт. і художня школи, 6 лік. закладів, у т. ч. лікарня. Будинок культури, 2 бібліотеки. В 20-х рр. у Н. В. бували парт. і держ. діячі М. І. Калінін, Г. І. Петровський, П. П. Постишев, 1932 — О. М. Ярославський.

НОВА́ ГАЛЕ́ЩИНА — селище міського типу Козельщинського р-ну Полтав. обл. УРСР. Залізнич. ст. Галещина. 3,1 тис. ж. (1980). Біофабрика. Середня школа, лікарня, клуб, кінотеатр, б-ка. Утворена 1958.

НОВА́ ГВІНЕ́Я, Іріан — найбільший з островів *Меланезії*, у Тихому ок., розташований на Пн. від Австралії. Зх. частина Н. Г.— *Західний Іріан* — тер. Індонезії, східна — тер. *Папуа — Нової Гвінеї*. Пл. 829 тис. км² (другий за розмірами острів після Гренландії). Нас. бл. 3,2 млн. чол. (1971). Рельєф пн. частини переважно гористий (г. Джая, 5029 м), є вулкани, пд.-сх.— низовинний. Клімат екваторіальний, на Пд.— з сухим зимовим періодом. Пересічні місячні т-ри від 24 до 27°. Опадів до 4000 мм на рік. Більша частина тер. Н. Г. вкрита вічнозеленими лісами, на Пд.— листопадні екваторіальні ліси й *савани*, в горах (до 3000 м) — гірсько-тропічні ліси. Багатий тваринний світ: єхидна, кенгуру, до 500 видів птахів (райські птахи, папуги), з плазунів характерні гекони, крокодили. Плантації каучуконосів, чаю кави, хінного дерева, цукр. тростини. На Зх. острова — видобування нафти. Рибальство. Гол. порти — Соронг (Зх. Іріан), Порт-Морсбі, Маданг (Папуа — Нова Гвінея). На Н. Г. проводив дослідження М. М. *Миклухо-Маклай*.

«НОВА́ ГЕНЕРА́ЦІЯ» — 1) Літературна організація укр. футуристів-лефівців (члени літ. групи «Левый фронт искусств»). Створена 1927 в Харкові; очолював М. *Семенко*. До орг-ції входили Г. Шкурупій, О. Полторацький, М. Скуба та ін. Продовжуючи лінію *«Аспанфуту»*, учасники «Н. г.» заперечували реалізм і заміняли його «функціональним мистецтвом», відкидали класичну спадщину, проголошували гасла про «нову форму», під якою часто розуміли некритичне перенесення на рад. грунт різних течій та формалістичних прийомів бурж. мистецтва. «Н. г.» змінювала назву: з 1929 — ВУСКК (Всеукр. спілка робітників комуністичної культури), а з 1930 — ОППУ (Об'єднання пролет. письменників України). Самоліквідувалася у січні 1931.
2) Щомісячний журнал укр. лефівців. Виходив з жовтня 1927 по грудень 1930 у Харкові. Стоячи на вульгарно-соціологічних позиціях і пропагуючи ідеї літ. орг-ції «Н. г.», журнал виступав за т. зв. раціональну поезію та мистецтво без емоцій, проти лірики й психологізму в худож. прозі, заперечував навчання худож. майстерності в класиків літератури. Проте в деяких худож. творах уже відчувався відхід ряду письменників від футуризму.

А. А. Тростянецький.

«НОВА́ ГРОМА́ДА» — укр. рад. літературно-мистецький та економічно-науковий журнал, орган Всеукркоопспілки. Виходив 1922—31 у Києві. Висвітлював кооперативний рух на Україні, екон. і культурне життя села. З 1932 наз. *«Соціалістична громада»*.

«НОВА́ ГРОМА́ДА» — укр. літературно-художній місячник ліберально-буржуазного напряму. Виходив у Києві протягом 1906. Вийшло 12 номерів. Видавці журналу — укр. поміщики В. Леонтович, Є. Чикаленко — планували його як орган укр. буржуазії. Піднесення громад. руху на Україні, участь у ньому широкої письменницької громадськості сприяли проникненню в журнал ліберальних та демократичних ідей. У журналі друкувалися, зокрема, укр. прогресивні письменники: М. Коцюбинський, Леся Українка, А. Тесленко, М. Кропивницький, Л. Яновська та ін. Тут уперше опубліковано деякі поезії Т. Шевченка («Сова», «Три літа») і П. Грабовського. «Н. г.» друкувала переклади творів зх.-європ. письменників, літературознавчі матеріали, статті з питань міжнар. життя, хроніку й бібліографію. В ряді публіцистичних виступів (статті С. Єфремова, Ф. Матушевського) містилися різкі випади проти марксизму, пропагувалися націоналістичні ідеї.

«НОВА́ ДУ́МКА» — суспільно-політичний та літературно-художній ілюстрований журнал, орган Союзу русинів і українців Хорватії. Виходить з 1971 неперіодично (2—3 книги на рік обсягом до 10 аркушів кожна) у м. Вуковар. Висвітлює громад.-політ. життя русинів і українців у Югославії, історію закарп. українців в умовах соціального і нац. поневолення (16—19 ст.), публікує худож. твори і етногр. матеріали. Вміщує інформацію про досягнення Рад. України.

О. В. Мишанич.

НОВА́ ЕКОНОМІ́ЧНА ПОЛІ́ТИКА (неп) — *економічна політика* КПРС і Рад. держави в *перехідний період від капіталізму до соціалізму*. Запроваджена на основі рішень *Десятого з'їзду РКП(б)* 1921, коли політика *«воєнного комунізму»* себе вичерпала. Осн. риси екон. політики перехідного періоду В. І. Ленін визначив ще 1918 у творах «Чергові завдання Радянської влади», «Про „ліве" хлоп'ятство і про дрібнобуржуазність». Неп був новим порівняно з політикою «воєнного комунізму», яку Рад. д-ва змушена була проводити в умовах громадян. війни для забезпечення перемоги. Але в мирних умовах *продрозверстка* і звуження ринку не відповідали екон. інтересам *селянства*, яке переважало в країні, ослаблювали матеріальні стимули розвитку с.-г. виробн., що негативно впливало й на пром-сть. Це зумовило об'єктивну необхідність переходу до непу. Наукове обгрунтування непу В. І. Ленін здійснив у доповідях і промовах на X і XI з'їздах РКП(б), III і IV конгресах Комінтерну, в брошурі «Про продовольчий податок» та ін. Суть непу полягала, як указував В. І. Ленін, у зміцненні на екон. основі *союзу робітничого класу і селянства*, госп. змички між соціалістичною промисловістю і дрібнотоварним сел. господарством. Неп грунтувався на використанні товарно-грош. відносин для соціалістичного будівництва. Основу непу становили: заміна продрозверстки *продподатком*, допущення вільної торгівлі при регулюванні її з боку органів Рад. влади, здача в оренду частини дрібних держ. підприємств приватним особам, дозвіл на організацію невеликих приватних підприємств, допущення в певних межах *оренди землі* і використання *найманої праці*, залучення іноз. капіталу до відбудови пром-сті у формі *концесій*. Розмір продподатку встановлювався набагато менший за продрозверстку. Сплативши його, селянин мав право вільно розпоряджатися продовольчими лишками. Це матеріально стимулювало його для розвитку землеробства і тваринництва, створювало сприятливі умови для розвитку с. г. і піднесення соціалістичної пром-сті. Порівняно з воєнним комунізмом неп являв собою певного роду відступ, допускав тимчасовий розвиток приватного капіталу, але наявність командних висот економіки в руках Рад. д-ви, політика обмеження капіталістичних елементів затримували зростання їх і забезпечували неухильне зміцнення позицій соціалізму в усіх сферах госп. життя країни. Питома вага соціалістичного сектора в СРСР у виробн. пром. продукції зросла за 1922—28 з 68,3% до 82,4, у роздрібній торгівлі (включаючи й громад. харчування) — з 26,4 до 76,4%. Все це створило передумови для проведення соціалістичної *індустріалізації* і *колективізації сільського господарства*, ліквідації багатоукладності

в економіці країни і побудови соціалізму спільними зусиллями всіх трудящих під керівництвом Комуністичної партії. Конституція 1936 законодавчо закріпила перемогу соціалізму в СРСР, у зв'язку з чим відпала необхідність у непі. Досвід СРСР у здійсненні розроблених В. І. Леніним принципів економічної політики в перехідний період від капіталізму до соціалізму має міжнар. значення, творчо використовується ін. соціалістичними країнами.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 36. Про «ліве» хлоп'ятство і про дрібнобуржуазність; т. 43. X з'їзд РКП(б) 8—16 березня 1921 р.— Про продовольчий податок; т. 45. IV Конгрес Комуністичного Інтернаціоналу. 5 листопада — 5 грудня 1922 р.; История Коммунистической партии Советского Союза, т. 4, кн. 1. М., 1970.

М. В. Черненко.

НОВА́ ЗЕЛА́НДІЯ — держава в пд.-зх. частині Тихого ок. Розташована на двох великих островах — Північному (пл. 114,7 тис. км²) і Південному (пл. 150,6 тис. км²) та численних невеликих островах. В адм. відношенні поділяється на 109 графств; для статистичних цілей — на 13 статистичних районів.

Державний лад. Н. З.— конституційна монархія. Осн. діючий конституційний акт було прийнято англ. парламентом 1852. Входить до *Співдружності,* очолюваної Великобританією. Глава д-ви — англ. король (королева), що його представляє генерал-губернатор. Найвищий законодавчий орган — Палата представників (92 депутати, обираються населенням на 3 роки). Виконавчу владу здійснює уряд — кабінет міністрів на чолі з прем'єр-міністром.

Природа. Рельєф Н. З. переважно гористий. На більшій частині Південного о.— гори заввишки до 3764 м (г. Кука — найвища точка країни), поверхня Північного о. — погорбована рівнина. Низовини лише по долинах річок та подекуди вздовж узбережжя океану. Є діючі вулкани, гейзери, гарячі мінеральні джерела, грязьові озера. Часто бувають землетруси. Поклади заліз., мідної та поліметалевих руд, золота, кам. та бурого вугілля, нафти, газу. Клімат переважно субтропічний, морський, на крайньому Пд.— помірний. Пересічна т-ра найхолоднішого місяця (липня) від +12° на Пн. до +5° на Пд.; найтеплішого (січня) — відповідно від +19 до +14°. Опадів від 2000—5000 мм на Зх. до 400—700 мм на рік на Сх. На Південному о. в горах значні площі займають льодовики. Річкова сітка густа, річки повноводні, гірські, найбільші з них — Уаїкато й Клута, багато міжгірних озер. На Північному о. поширені жовтоземи, на Південному о.— чорноземовидні, в горах — гірські лісові і бурі грунти. Під лісами — бл. 25% площі країни, гол. чин. в горах, на решті території переважає чагарникова та трав'яниста рослинність. Бл. 75% видів рослин — *ендеміки.* В Н. З. створено 9 нац. парків, найбільший — Фйордленд на Південному о.

Веллінгтон. Вид частини міста.

Гора Егмонт на Північному острові.

Населення. Осн. населення — *новозеландці,* складаються з англоновозеландців і *маорі.* Живуть також англійці, англо-австралійці, голландці, ірландці та ін. Офіц. мова — англійська. Пересічна густота населення — 11,7 чол. на 1 км² (1979). Міське населення становить 81,5%. Найбільші міста країни: *Веллінгтон, Крайстчерч, Окленд.*

Історія. Здавна тер. Н. З. населяли племена маорі. Н. З. відкрито голл. експедицією А. *Тасмана* 1642, досліджено 1769 англ. мореплавцем Дж. *Куком,* 1819—21 — рос. експедицією Ф. Ф. *Беллінсгаузена.* В 1840 вождям маорі Великобританія нав'язала угоду, за якою Н. З. фактично перетворилася на її колонію. Колонізатори знищили значну частину корінного населення, захопили кращі землі, на яких створили великі вівчарські г-ва. В 1843—72 розгорнулася збройна боротьба (маорійські війни) проти англ. колонізаторів, що була жорстоко придушена. В 1907 Н. З. дістала статус домініону. В 1-й світовій війні 1914—18 новозеландські війська входили до складу брит. армії у Франції і на Бл. Сході. Після війни в результаті поділу нім. колоній (1919) Н. З. спільно з Великобританією і Австралією одержала мандат на управління кол. німецькими колоніями Зх. Самоа і о. Науру, що було затверджено *Лігою націй* 1920. В 1921 засн. Компартію Н. З. В 20-х рр. відбувався процес становлення Н. З. як самостійної капіталістичної держави. Велика залежність економіки від зовнішнього ринку зумовила для Н. З. надзвичайну гостроту екон. кризи 1929—33. Н. З. брала участь у 2-й світовій війні 1939—45 на боці антифашист. коаліції. В 1944 Н. З. встановила дипломатичні відносини з СРСР. Після війни в країні зміцніли позиції іноз., особливо амер., капіталу. В 1951 Н. З. вступила в *АНЗЮС,* 1954 — в *СЕАТО,* 1966 — в *АЗПАК,* 1971 — в *АНЗЮК.* Її війська брали участь в імперіалістичних агресіях у Кореї та Індокитаї. В 1962 Н. З. змушена була надати незалежність Зх. Самоа, 1968 — о. Науру.

Уряд Н. З. (1975 до влади прийшла Національна партія) виражає інтереси великого капіталу і підпорядковує політ. курс країни інтересам імперіалістичних держав. З 1945 Н. З.— член ООН.

Ю. Й. Патлажан.

Політичні партії, профспілки. Національна партія, засн. 1936. Виражає інтереси великої буржуазії і фермерства. З 1975 — правляча. Лейбористська партія, заснована 1916. Партія соціального кредиту, заснована 1954. Об'єднує представників дрібної і серед. буржуазії. Комуністична партія Н. З., засн. 1921. *Партія соціалістичної єдності Нової Зеландії,* засн. 1966. Об'єднує комуністів, які виступають з позицій пролет. інтернаціоналізму. Новозеландська федерація праці, засн. 1937. Об'єднує більшість профспілок. Входить до МКВП.

Ю. Й. Патлажан.

Господарство. Н. З.— високорозвинута капіталістична країна, економіка якої базується на виробн. на експорт продукції тваринництва. Країна посідає 1-е місце в капіталістичному світі за експортом тваринного масла, 2-е — за експортом м'яса й вовни. Значні позиції в г-ві належать іноз. капіталу, вживаються заходи щодо посилення держ.-монополістичного регулювання економіки, вдосконалення структури г-ва, розвитку пром-сті.

Герб Нової Зеландії.

НОВА ЗЕЛАНДІЯ

Площа — 268,7 тис. км²

Населення — 3,1 млн. чол. (1979)

Столиця — м. Веллінгтон

Держ. сектор контролює електростанції, вугільні шахти, закупівлі та збут с.-г. продукції, імпорт, буд-во, освоєння нових земель, залізничний транспорт тощо. В результаті екон. кризи капіталістичного г-ва 70-х рр. у країні зростають інфляція, безробіття (25,9 тис. безробітних у серпні 1979), дефіцит платіжного балансу. Основа економіки — с. г., в якому зайнято 12% економічно активного населення. Характерні висока механізація і продуктивність цієї галузі. Переважають великі й середні ферми. Бл. 80% вартості всієї с.-г. продукції припадає на тваринництво. Поголів'я (млн., 1979): великої рогатої худоби — 8,5, свиней — 0,5, овець — 62,2 (1978). Рослинництво має невелике значення. Вирощують кормові культури, пшеницю, овочі; садівництво. Розвинуте лісове г-во, понад 60% деревини заготовляють у штучно насаджених лісах. На узбережжі — рибальство. В промсті створюється 50% вартості нац. доходу країни. В невеликій кількості видобувають вугілля, природний газ, залізисті піски, золото та ін. Осн. галузь обробної пром-сті — харчосмакова (гол. чин. м'ясна, маслоробна та сироварна). Є підприємства маш.-буд. (трансп., електротех. і невелике суднобудування), деревообр., целюлозно-паперової, хім. (виробн. мінеральних добрив), металург. (у т. ч. виплавка алюмінію з довізного глинозему), буд. матеріалів, нафтопереробної, текст. пром-сті. В 1979 було вироблено 2,3 млн. т хім. добрив, 1,2 млн. т целюлози, 712 тис. т паперу і картону, 750 тис. т цементу, 1,8 млн. м³ пиломатеріалів, 21,7 млрд. кВт год електроенергії. Гол. пром. центри — Окленд, Веллінгтон, Крайстчерч, Данідін. Довж. (тис. км, 1979): з-ць — 5,6, автошляхів — 96. Розвинутий мор. транспорт. Осн. мор. порт — Окленд, спеціалізовані — Фангареї (нафта) і Тауранга (целюлоза, папір). У Веллінгтоні, Окленді і Крайстчерчі — міжнар. аеропорти. З Н. З. вивозять вовну, молочні продукти, м'ясо і м'ясопродукти, целюлозу і папір; довозять машини, устаткування, мінеральну сировину, паливо, споживчі товари. Гол. торг. партнери — Великобританія, Австралія, Японія, США. Грош. одиниця — новозеландський долар. За курсом Держбанку СРСР 100 новозеландських доларів = 63,93 крб. (липень 1981).

В. М. Юрковський.

Виробництво основних видів продукції тваринництва (тис. т)

Продукція	1979
Вовна (на базі немитої)	321
М'ясо (всіх видів)	1317
Масло	252
Сир	90

Медичне обслуговування. В 1976 в Н. З. було (не враховуючи психіатричних лікарень) 22,6 тис. лікарняних ліжок (73 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 4,1 тис. лікарів (13 лікарів на 10 тис. ж.), 1,1 тис. зубних лікарів, 2,4 тис. фармацевтів. Лікарів готують в 4 держ. школах і на 2 мед. ф-тах університетів.

А. М. Сточик.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В Н. З. навчання всіх дітей і підлітків від 6 до 15 років обов'язкове. Поряд з державними є приватні школи. Строк навчання в поч. школі 6 років, у проміжній — 4 роки. 10-річною школою (поч. і проміжною) охоплено всіх дітей відповідного віку. Строк навчання в серед. школі — 3 роки. У 1976/77 навч. р. в поч. школах налічувалося 442 тис. учнів, у проміжних — 83 тис., у серед. навч. закладах — 361,7 тис., у вищих навч. закладах — 74,9 тис. студентів, у т. ч. в 7 ун-тах — 45,1 тис. Ун-ти: в Окленді (засн. 1882), Кентерберійський у Крайстчерчі (засн. 1873), Массей у Палмерстон-Норті (засн. 1926), Отаго в Данідіні (засн. 1869), Вікторія у Веллінгтоні (засн. 1897), Вайкато в Гамільтоні (засн. 1964) й університетський коледж Лінкольна у Крайстчерчі (засн. 1878). Наук. установи: Королівське т-во Н. З. (засн. 1867) — вища наук. установа країни з 43 відділеннями й філіалами в різних містах, Департамент наук. та індустр. досліджень (засн. 1926), Рада пед. досліджень (засн. 1933), астр. обсерваторія (засн. 1939), всі — у Веллінгтоні, Рада мед. досліджень у Данідіні (засн. 1950), Ін-т екон. досліджень у Веллінгтоні (засн. 1958) та ін. Нац. б-ка у Веллінгтоні (засн. 1966; включає 5 б-к), публічні в Окленді (засн. 1880), Крайстчерчі (засн. 1859), Веллінгтоні (засн. 1893), б-ка Нац. музею та ін. У Веллінгтоні містяться Нац. музей (засн. 1865) і Нац. худож. галерея (засн. 1934—36); музеї у містах Данідіні, Крайстчерчі, Окленді та ін.; худож. галереї у Данідіні, Окленді та ін. містах.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1980 у Н. З. видавалося 33 щоденні газети заг. тиражем бл. 900 тис. примірників. Найзначніші газети: «Нью-Зіленд геральд» («Новозеландський вісник», з 1863), «Окленд стар» («Зірка Окленда», з 1870), «Івнінг пост» («Вечірня пошта», з 1865), «Домініон» (з 1907), «Пресс» («Преса», з 1861). Найбільші щотижневики: «Нью-Зіленд трус» («Новозеландська правда», з 1904), «Нью-Зіленд уїменз уїклі» («Новозеландський жіночий щотижневик», з 1934), «Санді таймс» («Недільний час», з 1965). Діє інформ. агентство Нью-Зіленд Пресс Ассошіейшн, засн. 1879. Радіомовлення — з 1925, телебачення — з 1958. Радіо- і телевізійна служба здійснюється держ. Новозеландською радіомовною корпорацією (засн. 1962); крім того, є кілька приватних радіокомпаній.

Література розвивається з серед. 19 ст. англ. мовою. В записах серед. 19 ст. і пізнішого часу зберігся багатий фольклор маорі (міфи, легенди, пісні, прислів'я). В поч. період розвиток л-ри відбувався під впливом англ. л-ри. Твори поетів 50—80-х рр. 19 ст. А. Дометта і Т. Бреккена мали романтичний характер. Мотивами свободолюбства пройнята поезія У. Голдера і Дж. Барра. Картини колоніального життя змалювали прозаїки М. Е. Баркер, Дж. Уайт, Дж. Г. Уїлсон. Риси нац. своєрідності в л-рі проявилися в кін. 19 — на поч. 20 ст., коли предметом зображення стало власне новозеландське

1. Гідроелектростанція на річці Уайкато.
2. Пакування вовни на експорт.
3. На паперовій фабриці у Веллінгтоні.
4. В одному з цехів м'ясокомбінату у Веллінгтоні.

життя з його соціальними і расовими проблемами. З 90-х років з'являються поезії У. Пембера, Джессі Маккей, яка виступала проти соціальної несправедливості, романи Дж. Вестон, Г. Б. Вогеля, Дж. Шам'єра, У. Сатчелла, оповідання А. А. Грейса, У. Бока та ін., на поч. 20 ст.— психологічні новели Кетрін Менсфілд (її творчість належить також англ. л-рі), феміністичні романи Джейн Мандер та ін. Л-ра 30—40-х рр. відобразила сувору пору світової екон. кризи, боротьбу трудящих за свої права. Цим темам присвятили романи Дж. А. Лі, Робін Гайд, Ф. Сарджесон, вірші — Р. А. К. Мейсон, Д. Гловер, А. Керноу та ін. З 50-х рр. у поезії переважає морально-філос. проблематика (Дж. Бакстер, А. Кемпбелл та ін.). Зміцнює свої позиції реалістична проза — романи 40—60-х рр. Д. Баллантайна, Д. Девіна, Н. Гілліарда та ін. Популярним жанром стала новела, в т. ч. психологічна (М. Шедболт, Б. Міткаф та ін.). У творчості деяких письменників (перш за все в романах Джанет Фрейм) помітні модерністські впливи. В 70-х рр. в л-ру прийшли письменники-маорі В. Іхімаер та Х. Туваре.

Архітектура та образотворче мистецтво. Напередодні англ. колонізації маорі жили в укріплених селищах з прямокутними в плані дерев'яними будинками, вкритими двосхилими трав'яними дахами. В 2-й пол. 19 ст. виросли міста з чітким плануванням (Крайстчерч, Окленд) або пов'язані з рельєфом місцевості (Веллінгтон). Адм. й культові будівлі споруджували спочатку в неокласичному та неоготичному стилях, у 20—30-х рр. 20 ст.— в сучас. формах, у 60—70-х рр. широко застосовували нові буд. матеріали і конструкції. Найдавніші пам'ятки мист. маорі — петрогліфи, орнаментальне різьблення, наскельні розписи. У кін. 19 — на поч. 20 ст. склалася місц. худож. школа (художники Г. Ліндауер, Ф. Годжкінс, Ч. Ф. Голді, П. ван дер Велден, Дж. Нейрн, А. Ф. Ніколл, Л. Мітчелл; скульптор Р. О. Гросс; графік Е. Мервін Тейлор та ін.).

Музика. У народу маорі побутували ритуальні пісні й танці; епічні, ліричні й трудові пісні завжди пов'язані з пластикою. Муз. інструменти: духові — сурми (пу), виготовлені з раковин, дерева, гарбуза; різновиди флейт (поруту, уїо, коауау); тріскачки, свистки; ударні — гонги, кастаньєти (токере). В пісенно-танц. мистецтві поширене звуконаслідування голосам природи. На поч. 19 ст. поширилося мист. китобоїв, лісорубів — переселенців з Брит. о-вів. На основі місцевих та зх.-європ. муз. традицій у 19 ст. виникло профес. муз. мист. У кін. 19 ст. створено перші симф. оркестри. В 20 ст. відродився інтерес до нац. мист. (т. з. младомаорійський рух, очолюваний А. Нгатою). Було організовано ряд фольклорних ансамблів, у т. ч. «Нгаті Понеке» у Веллінгтоні (музиканти-маорі В. Гуата, Те Рема Карепа). В серед. 20 ст. поширився т. з. гавайський стиль — стилізація під фольклор маорі (нац. інструменти замінено гітарою). Серед сучас. профес. колективів — симф. оркестр Новозеландської радіомовної корпорації (з 1947), Молодіжний оркестр (1959), Нац. оперна (1954) та Нац. балетна (1955) трупи (у Веллінгтоні). Муз. ф-ти — в ун-тах Вікторії у Веллінгтоні (там же з 1966 студія електронної музики), Окленді і Данідіні. Серед композиторів — Г. Хілл, Д. Лілберн, Д. Фаркуаер, К. Смол, Е. Локвуд. Асоціація новозеландських композиторів — з 1974.

Будинок парламенту у Веллінгтоні. Початок 20 ст.

Театр. В 30-х рр. з'явилися аматорські трупи (драматичні й оперні), з поч. 50-х рр.— пересувні профес. трупи («Нью-Зіленд плейєрс», «Саутерн комеді плейєрс», «Даунстейдж», «Ком'юніті артс сервіс тіетр»). У 1960 створено профес. Новозеландський балет. Працюють напівпрофес. театри «Сентрал тіетр» в Окленді, приватний «Глоб тіетр» у Данідіні (виник 1958, керівники — подружжя П. та Р. Карі). Серед сучас. театр. митців: режисери С. Бірн, Р. Баркер, К. Кеткарт; актори Р. Стоун, Д. Фермейд. Відомі драматурги — Дж. Бакстер, Дж. Коппард, А. Керноу.

Кіно. Перший фільм (документальний) було знято 1898. В 1912 створено держ. кіностудію «Нейшенал філм юніт». Засновник худож. кінематографії — реж. Р. Гейуорд («Дорогою дружби», 1936; «Любити маорі», 1972). В 1936 при сприянні Дж. *Гріpсона* було створено значні документальні стрічки: «Каботажне судно» (реж. С. Холмс), «Гаряча земля» (реж. Дж. Фіні) та ін. Серед худож. фільмів — «Зламана перешкода» (реж. Р. Майрамс і Дж. О'ші), «Картинки для тестів» (1977, реж. Д. Стівенс), «Сплячі собаки» (1977, реж. Р. Доналдсон).

Університет Отаго в Данідіні. Засновано 1869.

Літ.: Андреева В. М. Новая Зеландия. М., 1963; Андреева В. М., Малаховский К. В., Петриковская А. С. Новая Зеландия. М., 1974; Выставка живописи и графики Новой Зеландии. Каталог. М.—Л., 1959; Новозеландские рассказы. Пер. с англ. М., 1963.

НОВА́ ЗЕМЛЯ́ — група островів у Пн. Льодовитому океані між Баренцовим і Карським морями; входить до Арх. обл. РРФСР. Складається з двох великих островів — Північного і Південного, розділених протокою Маточкін Шар, та багатьох дрібних. Заг. площа понад 83 тис. км². Береги переважно фіордові. Рельєф гірський (вис. до 1547 м), лише на Пд. є низовинні ділянки. Клімат арктичний. Річкова мережа розвинута слабо. Є невеликі річки (Безіменна, Промислова), що зимою промерзають до дна. Опадів 150—250 мм. Часто бувають сильні вітри. Бл. 25% тер. Н. З. вкрито материковим льодом. Значна частина Н. З. належить до зони арктичних пустель, пд.— до *тундрової зони*. На островах водяться лемінги, песці, білі ведмеді; влітку — «пташині базари» (кайри, люрики, гаги та ін.), в прибережній частині моря — тюлені, моржі, нерпи; з риб — тріска, пікша тощо. Населені пункти: Русаново, Красіно та ін. Метеорологічні станції.

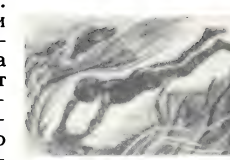

Нова Зеландія. Е. Мервін Тейлор. Краболов. Гравюра на дереві. 20 ст.

НОВА́ ІРЛА́НДІЯ — вулканічний острів у Тихому ок., в *Бісмарка архіпелазі*. Частина тер. *Папуа — Нової Гвінеї*. Площа 8,6 тис. км². Нас. (з прилеглими островами) 50 тис. чол. (1973). Рельєф гористий, вис. до 2150 м (г. Ламбел). Клімат екваторіальний. Вологі тропічні ліси. Вирощують кокосову пальму, цукр. тростину, банани. Рибальство. Гол. місто — Кавієнг.

НОВА́ ІСТОРИ́ЧНА ШКО́ЛА — напрям *вульгарної політичної економії*, що виник в останній третині 19 — на поч. 20 ст. внаслідок зміни істор. обстановки — переростання капіталізму в монополістичний капіталізм, поширення марксизму. Представники її — Г. Шмоллер, Л. Брентано, К. Бюхер, М. Вебер, А. Вагнер, В. Зомбарт (Німеччина), Ф. Сіміан (Франція), А. Тойнбі (Великобританія) та ін. В своїх дослідженнях представники Н. і. ш., як і власне *історичної школи*, заперечували діяння об'єктивних екон. законів і підміняли наук.-теор. аналіз суспільно-екон. життя вульгарно-істор. описом одиничних явищ госп. життя. Н. і. ш. характеризувала розвиток капіталізму як процес еволюційних змін у продуктивних силах при збереженні гол. устоїв капіталістичного способу виробн. Так, К. Бюхер, ігноруючи реальні соціально-екон. відносини між класами, підміняв їх тех.-екон. відносинами між керівниками й виконавцями і тим самим затушовував відмінності між сусп.-екон. формаціями, знімав питання про об'єктивну неминучість революц. переходу від однієї формації до іншої, виключав необхідність соціалістич. революції. В. Зомбарт, ідеалістично трактуючи екон. процеси, твердив, що основа сусп.-екон. системи визначається типом госп. мислення. Л. Брентано вважав реформізм засобом стримання революц. ру-

ху робітн. класу, твердив, що в умовах капіталістичного ладу можливе істотне поліпшення становища трудящих. На цій основі виникли концепції «*державного соціалізму*», «*загального добробуту держави*» та ін. В сучас. умовах концепції Н. і. ш. розвинуті у США (теорія «*стадій економічного зростання*»). Н. і. ш. широко використала ідеї класового співробітництва буржуазії і пролетаріату. Псевдонаук. концепції Н. і. ш. використовували ідеологи фашизму для пропаганди расових теорій, виправдання агресивної політики імперіалістичних д-в і придушення революц.-демократичних сил у Німеччині, Австрії, Італії та ін. країнах.

Д. П. Богиня.

НОВА́ ІСТО́РІЯ — згідно з періодизацією *всесвітньої історії*, прийнятою в марксистській історичній науці, епоха від *Англійської буржуазної революції 17 століття* до *Великої Жовтневої соціалістичної революції*; історична наука, що вивчає цей період. Гол. змістом Н. і. є виникнення капіталістичного ладу (див. *Капіталізм*) і його перемога над *феодалізмом*. У наук. періодизації Н. і. виділяють два осн. періоди: перший — період перемоги і утвердження капіталізму в Європі і Америці (1640—1870), другий — від *Паризької комуни 1871* до перемоги Великого Жовтня.

НОВА́ КАЛЕДО́НІЯ — група островів (найбільший — о. Нова Каледонія) в пд.-зх. частині Тихого ок., в *Меланезії*; «заморська територія» Франції. Площа 19 тис. км². Нас. бл. 140 тис. чол. (1979). Адм. ц.— м. Нумеа. Острови вулканічного походження, оточені кораловими рифами. Вис. до 1628 м (г. Паньє на о. Нова Каледонія). Значні поклади нікелю, а також хрому, міді, заліза, кобальту та ін. металів. Клімат тропічний. Пересічна т-ра січня +24°, +26°, липня +20°. Річна кількість опадів від 700 мм на Зх. до 3000 мм на Сх. Багато невеликих порожистих річок. Поширені вічнозелені тропічні ліси й *савани*. Н. К. відкрита 1774 експедицією Дж. *Кука* і названа стародавнім ім'ям Шотландії (Каледонія). З 1853 Н. К.— володіння Франції, з 1860 — франц. колонія. В 1878 в Н. К. відбулося антиколоніальне повстання, яке було жорстоко придушене колонізаторами. В 1864—96 Н. К. була місцем каторги. За цей час тут відбувало покарання бл. 40 тис. в'язнів, у т. ч. 4 тис. учасників *Паризької комуни 1871*. Під час 2-ї світової війни 1939—45 адміністрація Н. К. у вересні 1940 приєдналася до руху «*Вільна Франція*». З 1946 має статус «заморської території» Франції.

Основа економіки — гірничорудна пром-сть. Видобувають нікелеву (бл. 20% видобутку нікелю в капіталістич. світі) та ін. руди. У 1978 вироблено 44 тис. т нікелю (в перерахунку на метал). Є підприємства лісопильної, меблевої, буд. матеріалів пром-сті, по переробці с.-г. сировини. Більшість населення зайнята в с. г. На плантаціях вирощують кокосову пальму, каву, банани, цукр. тростину, бавовник; для власного споживання — таро, батат, кукурудзу тощо. Розводять велику рогату худобу. Рибальство. З Н. К. вивозять нікель, нікелеву та ін. руди, копру, кокосову олію, каву.

Л. О. Лещенко (історія).

НОВА́ КАХО́ВКА — місто обл. підпорядкування Херсон. обл. УРСР. Порт на лівому березі Дніпра, за 6 км від залізнич. ст. Каховка, поблизу *Каховської ГЕС*. Засн. 1950 на місці с. Ключового (відоме з 1891) у зв'язку з будівництвом Каховської ГЕС. З 1952 — місто Нова Каховка. У місті — електромашинобуд., залізобетонних конструкцій, гідротех. металоконструкцій з-ди. Підприємства харч. пром-сті (м'ясокомбінат, хлібозавод тощо). Виробн. меблів. Радгосп-завод «Таврія». Комбінат побутового обслуговування. Електромех. та гідромеліорації, механізації і електрифікації с. г. технікуми, 3 профес.-тех. уч-ща. 15 заг.-осв., музична і спорт. школи; 8 лік. закладів. Палац і 4 будинки культури, 6 клубів, кінотеатр, 19 б-к, краєзнавчий музей радгоспу-заводу, картинна галерея. Пам'ятники: героям громадян. та Великої Вітчизн. воєн (1957, арх. Ю. Насєдкін), В. І. Леніну (1967, скульптори М. Вронський і О. Олійник, арх. Є. Ящунський), героям громадян. війни (1967, скульптор М. Вронський). У 1952—53 тут жив рад. кінорежисер і письменник О. П. *Довженко*.

Літ.: Касьяненко О. Є. Місто молодості — Нова Каховка. Одеса, 1965.

«НОВА́ КРИ́ТИКА» — напрям у літературознавстві ряду зарубіжних країн. Виник в англійській і американській літературній критиці в 20—30-х рр. 20 ст. і поширився (*структуралізм*) в європ. л-рах (Франція, Італія. ФРН). Теоретики «Н. к.» (Дж. Ренсом, К. Брукс, Р. Барт та ін.) розглядають худож. твір як замкнену самодостатню структуру. Зміст твору вони виводять виключно з особливостей форми (слово, ритм, композиція, символіка і т. д.) поза соціально-політ., ідеологічним, культур.-істор. контекстом реальності, ігноруючи особистість автора. «Неокритики» певною мірою сприяли розвиткові поетики. Найбільшого впливу «Н. к.» набула в 40—50-х рр., пізніше почала втрачати свої позиції. Рад. літературознавство розглядає «Н. к.» як формалістичний напрям (див. *Формалізм*), що відображає кризисний стан бурж. ідеології й культури серед. 20 ст.

Літ.: Оленева В. О «новой критике» в США. В кн.: Элитарные представления об искусстве и современный мир. К., 1980.

Т. Н. Денисова.

НОВА́ МАЯ́ЧКА — селище міського типу Цюрупинського р-ну Херсон. обл. УРСР, за 29 км від залізнич. ст. Каховка. 7,6 тис. ж. (1980). Хлібозавод, 2 радгоспи, будинок побуту. Заг.-осв. школа, філіал Цюрупинської муз. школи, лікарня, дитячий санаторій. Будинок культури, клуб, кінотеатр. Засн. на поч. 19 ст.

НОВА́ ОДЕ́СА — місто Микол. обл. УРСР, райцентр. Розташована на р. Пд. Бузі, за 28 км від залізнич. ст. Баловне. В серед. 18 ст. на місці сучас. Н. О. були *зимівники* запорізьких козаків. У 1776 тут засновано с. Федорівку. Жителі села брали участь у *Бузьких козаків повстанні 1817*. З 1832 село має назву Н. О. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1976 Н. О.— місто. У місті — буд. матеріалів і сироробний з-ди, хлібний та харч. комбінати, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, будинок побуту. 4 заг.-осв., музична і спорт. школи, профес.-тех. уч-ще; лікарня, поліклініка. 2 будинки культури, кінотеатр, 3 б-ки, істор.-краєзнавчий музей.

«НОВА́ ОПОЗИ́ЦІЯ» — антипарт. фракційне угруповання, що сформувалося 1925 всередині ВКП(б) на платформі *троцькізму*. Її організаторами були Г. Зінов'єв і Л. Каменєв. Як і «стара», тобто троцькістська, опозиція, «Н. о.», базуючись на хибному твердженні про неможливість побудови соціалізму в СРСР до перемоги світової пролет. революції, виступала проти ленінського курсу на соціалістичну *індустріалізацію*, проти монополії зовн. торгівлі, орієнтувала нар. г-во СРСР переважно на розвиток с.-г. експорту та ввіз пром. виробів з-за кордону, прикаючи цим Рад. Союз на роль аграрно-сировинного придатку імперіалістичних д-в. «Н. о.», перебільшуючи куркульську небезпеку, вплив приватнокапіталістичних елементів у нар. г-ві СРСР, виступала проти *нової економічної політики*, проти зміцнення союзу робітничого класу з середнім селянством. «Н. о.» твердила, ніби держ. пром-сть СРСР є не соціалістичною, а держ.-капіталістичною. Антиленінську суть своєї платформи «Н. о.» намагалася замаскувати псевдореволюц. фразеологією. В результаті широкої полеміки з представниками опозиції, що розгорнулася з поч. грудня 1925, парт. орг-ції засудили розкольницьку діяльність «Н. о.», в усіх питаннях підтримуючи лінію ЦК партії. «Н. о.» та її прибічників у КП(б)У рішуче засудив *Дев'ятий з'їзд КП(б) України* (1925). На *Чотирнадцятому з'їзді ВКП(б)* «Н. о.» відкрито виступила проти лінії партії. З'їзд рішуче засудив «Н. о.». Проте опозиціонери не підкорилися і розгорнули боротьбу проти рішень з'їзду. Так, лідери «Н. о.» продовжували пропаганду антиленінських поглядів у Ленінгр. парт. орг-ції, ще до з'їзду зробивши спробу перетворити її на свою опору. З'їзд звернувся до ленінградських комуністів із спец. відозвою, в якій викрив антипарт. поведінку лідерів «Н. о.». XXIII Ленінградська губ. парт. конференція (1926) переважною більшістю (97%) голосів схвалила рі-

шення з'їзду, засудила «Н. о.» і обрала новий губком партії на чолі з С. М. Кіровим. Розгром «Н. о.» зміцнив єдність парт. рядів, згуртував усіх комуністів на ідейній основі марксизму-ленінізму. Проте опозиціонери не припинили боротьбу проти партії. Влітку 1926 вони об'єдналися з троцькістами у *троцькістсько-зінов'євський антипартійний блок*, остаточно розгромлений партією 1927.

Ф. Ю. Шерстюк.

НОВА́ ПРА́ГА — селище міського типу Олександрійського р-ну Кіровогр. обл. УРСР. Розташована на р. Бешці (прит. Інгульця), за 14 км від залізнич. ст. Пантаївка. 9,6 тис. ж. (1980). Цегельний та асфальтовий з-ди, маслосироцех Олександрійського мол. з-ду, консервний цех Новопразького консервного з-ду, розташованого в м. Олександрії, виробниче відділення райсільгосптехніки, комбінат побутового обслуговування. 5 заг.-осв. та музична школи, лікарня. 3 будинки культури, 3 клуби. 5 б-к. Засн. 1730.

«НОВА́ РЕ́ЙНСЬКА ГАЗЕ́ТА» («Neue Rheinische Zeitung») — щоденна газета, орган пролет. крила нім. і європ. революц. демократії. Виходила в Кельні під час *революції 1848—49 в Німеччині* (з 1.VI 1848 до 19.V 1949; з 28.IX до 11.X 1848 була заборонена). Її гол. редактором був К. Маркс, до редакції входили Ф. Енгельс, В. *Вольф*, Г. *Веєрт* та ін. члени *Союзу комуністів*. «Н. Р. г.» відстоювала революц. шлях об'єднання Німеччини у формі демократич. республіки, боролася за розв'язання завдань бурж.-демократич. революції в інтересах нар. мас. Згуртовуючи навколо себе широкі демократичні кола, була спрямовуючим центром їхніх революц. дій. Видання газети припинилося в зв'язку з репресіями прусського уряду. В. І. Ленін вважав «Н. Р. г.» «найкращим, неперевершеним органом революційного пролетаріату» (Повне зібр. тв., т. 26, с. 75).

НОВА́ СЕ́РБІЯ — адм.-тер. одиниця на Правобережній Україні. Створена 1752 царським урядом у зв'язку з організацією *військових поселень* для оборони Пд. України від нападів турків і татар. У 1751 з Австрії на Україну емігрувало 218 сербів і угорців. Наступної весни прибули нові подунайські переселенці — серби, болгари, волохи, греки. Вони зайняли територію від Дніпра на Сх. до р. Синюхи на Зх., від верхів'їв річок Інгулу та Інгульця на Пд. до річок Великої Висі та Омельника на Пн. Чоловіче населення поділялося на 2 полки: гусарський і Пандурський піхотний, що об'єднувалися в корпус. Штаб-квартира містилася в Новомиргороді. Адміністративним центром Н. С. стала фортеця св. Єлизавети, засн. 1754 (з 1775 — місто Єлизаветград; тепер Кіровоград).

В 1754 у Н. С. переселено багато укр. козаків з Лівобережної України, з яких сформували окремий полк. У 1764 військ. поселення в Н. С. було ліквідовано, її територія ввійшла до *Новоросійської губернії*.

НОВА́ СІ́Ч — остання *Запорізька Січ* на Дніпрі (1734—75). Заснована козаками кол. *Олешківської Січі*, які в кін. березня 1734 дістали від царського уряду офіц. дозвіл на повернення в межі Рос. д-ви. Запорожці збудували Н. С. за 3—5 км від Старої (Чортомлицької) Січі, біля тепер. с. Покровського Нікопольського р-ну Дніпроп. обл. Крім Н. С., яка була місцеперебуванням вищого військ. управління — Коша Запорізької

Козацька військова рада на Новій Січі.

Січі, запорожці збудували ряд укріплень, т. з. бекетів, або маяків, уздовж кордону з Крим. ханством, на переправах через Дніпро, Самару, Пд. Буг. Запоріжжя було поділено на 8 *паланок* (округів). У с. г. значне місце посіли *зимівники* (бл. 4 тис.) старшини і заможних козаків. Осн. робочою силою в зимівниках були наймити — *аґрати*. Переважна частина запорізького населення жила в *слободах* (їх було понад 100), які виникли гол. чин. у пн. місцевостях Запоріжжя. Населення запорізьких земель поділялося на козаків і *посполитих*. Козаки, які жили в слободах, поділялися в основному на 3 соціально-екон. групи: заможних, дрібних власників і *голоту*. Заможні козаки експлуатували наймитів, а також *підсусідків*. Застосування вільнонайманої праці сприяло формуванню на Запоріжжі капіталістичних відносин. Адм.-військ. і судова влада на Н. С. зосереджувалася в руках старшини, яка поділялася на кошову, паланкову, курінну старшину і військ. служителів. Кошова старшина (кошовий отаман, військ. суддя, військ. писар, осавул) обиралася щороку 1.I на заг. військ. раді (див. *Козацька рада*), курінна старшина — на курінних сходках. Паланкову старшину призначав Кіш. У виборах старшини мали право брати участь усі козаки. Але заможне козацтво добивалося призначення на керівні посади своїх представників. Запорізьке військо Н. С. поділялось на 38 *куренів*. У мирний час запорожці охороняли пд. кордони Запоріжжя від нападів крим. і ногайських татар. Під час рос.-тур. воєн (1735—39, 1768—74) запорізька піхота, кіннота й військ. флотилія разом з частинами рос. армії брали участь у боях проти тур.-тат. військ. Запорізьке низове військо поповнювалося переважно з селян — втікачів з Лівобережної, Слобідської, Правобережної України. Кіш не повертав селян-втікачів. Це пояснювалося прагненням запорізької старшини зміцнити автономію Запоріжжя, збільшити чисельність Запорізького низового війська та доходи військ. скарбу, бажанням старшини і заможного козацтва забезпечити своє г-во робочою силою. Крім того, значну роль відігравало співчуття до втікачів рядового козацтва і посполитих. Жорстока експлуатація старшиною і заможними козаками трудового козацтва і посполитих зумовлювала запеклу класову боротьбу, яка не вщухала протягом всього існування Н. С. Великі виступи сіроми відбулися в січні 1749, березні 1754, січні 1761. Під впливом *Коліївщини* вибухнуло *сіроми повстання на Запорізькій Січі 1768*. Однак суспільно-політичний устрій Н. С. зберігав певні демократичні риси. Як і раніше — в 16—17 ст.— Запоріжжя у 18 ст. відігравало роль важливого осередку антифеод. боротьби пригноблених нар. мас України і Росії.

Проводячи централізаторську політику, посилюючи феод.-кріпосницьке гноблення на Лівобережній і Слобідській Україні, царський уряд став на шлях поступового обмеження політ. автономії й самоврядування Н. С., а потім і ліквідації її. Після переможного закінчення рос.-тур. війни 1768—74 царський уряд, переправляючи війська з Дунаю на Волгу для придушення сел. війни під керівництвом О. І. *Пугачова*, наказав генералові П. Текелію зайняти Січ. Наприкінці травня — на поч. червня 1775 царське військо вступило на Запоріжжя. 4 (15).VI царські полки оточили Січ і 5 (16). VI, роззброївши запорожців, захопили січову фортецю. Козац. землі почали роздавати рос. і укр. поміщикам, а місцеве населення закріпачувати. Частина козацтва втекла в пониззя Дунаю, де заснувала під владою Туреччини т. з. *Задунайську Січ*. Територія Н. С. ввійшла до складу Новоросійської і Азовської губерній.

Літ.: Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734—1775. К., 1961; Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского, ч. 1—3. Одесса, 1885—86.

В. О. Голобуцький.

НОВА́ У́ШИЦЯ — селище міського типу Хмельн. обл. УРСР, райцентр. Розташована на р. Калюсі (прит. Дністра), за 48 км від залізнич. ст. Дунаївці. 4,2 тис. ж. (1980). Вперше згадується в писемних джерелах під 1439 як с. Літнівці. Після 2-го поділу Польщі (1793) Літ-

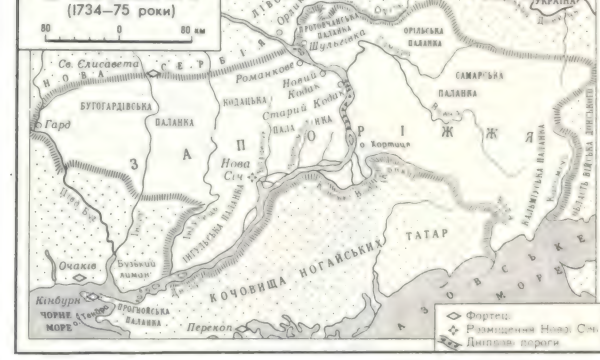

нівці в складі Правобережної України возз'єднано з Росією. В 1829 перейменовано на Н. У. Під час революції 1905—07 в Н. У. відбулися сел. заворушення. Рад. владу встановлено в кін. січня 1918. З 1924 Н. У.— с-ще міськ. типу. У селищі — консервний, хлібний і комбікормовий з-ди, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжгосп. буд. орг-ція, лісомеліоративна станція, комбінат побутового обслуговування, будинок побуту. Технікум механізації с. г. Середня і музична школи, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

О. Х. Новаківський.

«НОВА́ ХВИ́ЛЯ» — напрям у франц. кіно 50 — 60-х рр. 20 ст. Передумовами його виникнення були: потреба митців порушити актуальні соціальні питання, розширити виражальні засоби кіно, а також засилля комерційного кіно, гостра криза бурж. кіномистецтва, що змушувала молодих кінорежисерів створювати фільми, які б коштували дешево, в напіваматорських умовах з непрофесійними акторами. Представники «Н. х.» — кінокритик А. Базен, режисери Ф. *Трюффо*, К. Шаброль, Ж. Рівет, Ж. Л. Годар, П. Каст та інші, спочатку в журнальних публікаціях, а потім і в фільмах виступили з критикою капіталістич. суспільства, його моралі й соціальних суперечностей; відкинули канони комерційного кіно — традиційні сюжети, засилля «кінозірок», пишноту постановок. Найвідоміші фільми — «400 ударів» (реж. Ф. Трюффо, 1958), «На останньому подихові» (реж. Ж. Л. Годар), «Хіросіма, любов моя» (реж. А. *Рене*), обидва — 1959. Згодом режисери «Н. х.» вели пошуки тільки щодо форми, соціальний зміст вихолощувався, а разом з ним втрачалося і прогресивне значення цього напряму.

Л. І. Брюховецька.

НОВА́ ШОТЛА́НДІЯ — провінція на Пд. Сх. Канади. Розташована на п-ові Нова Шотландія та о. Кейп-Бретон. Площа 54,6 тис. км². Нас. 812 тис. ж. (1976). Адм. ц.— м. Галіфакс. Більшу частину поверхні займає низовинна погорбована рівнина. Поширені мішані ліси. Видобувають вугілля, барит, гіпс. Розвинуті чорна металургія, нафтопереробка, коксохімія, трансп. машинобудування. Підприємства деревообр., целюлозно-паперової, харч. (гол. чин. рибоконсервної) пром-сті, 2 з-ди по виробн. важкої води. Гол. пром. центри й осн. мор. порти — Сідні, Галіфакс. С. г. переважно приміськ. типу. Садівництво. Значна частина населення зайнята рибальством. Туризм.

НО́ВАК Вілен Захарович (н. 3.I 1938, с. Глезне, тепер Любарського р-ну Житомирської області) — український радянський кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1963. В 1972 закінчив Київ. ін-т театрального мист. ім. І. Карпенка-Карого. З цього ж року — на Одес. кіностудії худож. фільмів. Поставив фільми: «Ринг» (1973), «Червоні дипкур'єри» (1978), «Камертон» (1979, телевізійний), «Вторгнення» (1980).

НО́ВАК (Novák) Вітезслав (15.XII 1870, Каменіце — 18.VII 1949, Скутеч) — чес. композитор, нар. арт. ЧССР (з 1945). Муз. освіту здобув у Празькій консерваторії (з 1909 — її викладач, 1919—22 — директор; 1919—39 — професор композиції в Школі вищої майстерності при консерваторії). Розвивав реалістичні традиції чес. муз. класики. Автор 4 опер (у т. ч. «Ліхтар», 1923), 2 балетів-пантомім (обидва пост. 1930), творів — симф. (зокрема, «Травневої симфонії», присвяченої визволенню Чехословаччини від фашист. окупації, 1945), камерно-інструм., хорових, для фортепіано; романсів, пісень, обробок словац. і морав. нар. пісень. Серед учнів Н.— укр. композитори В. *Барвінський*, Н. *Нижанківський*, М. *Колесса*, Р. *Сімович*.

Літ.: Бэлза И. Витезслав Новак. М., 1957.

НОВА́К Григорій Ірмович (5.III 1919, м. Чорнобиль Київ. обл.— 10.VI 1980, Москва) — укр. рад. спортсмен-важкоатлет, артист цирку, засл. майстер спорту (з 1945), засл. артист РРФСР (з 1969). Перший рад. чемпіон світу (1946). Чемпіон Європи (1947), чемпіон СРСР (1940, 1943—46, 1948, 1949, 1951) в різних вагових категоріях. Встановив 69 світових рекордів, у т. ч. в триборстві для середньої ваги (1946; 425 кг). Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани», медалями.

НО́ВАК Терентій Федорович (н. 30.X 1912, Гоща, тепер смт Ровен. обл.) — учасник підпільного антифашист. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Член КПРС з 1934. Н. в сел. сім'ї. З 1936 — член Волинського підпільного окружкому КПЗУ. Після возз'єднання Зх. України з УРСР (1939) брав активну участь у створенні і зміцненні органів Рад. влади на Ровенщині. Був обраний депутатом *Народних Зборів Західної України*. Під час Великої Вітчизн. війни — керівник підпільної орг-ції, що 1941—44 діяла на тер. Ровен. обл. Після визволення області — командир партизан. з'єднання, яке діяло на тер. Польщі. Після Великої Вітчизн. війни — на парт. і рад. роботі. В 1967—76 — директор Львів. істор. музею. Автор ряду спогадів і повістей. Нагороджений орденом Леніна, іноз. орденами, медалями.

НОВАКІ́ВСЬКИЙ Олекса Харлампійович [2 (14).III 1872, с. Слободо-Ободівка Ольгопільського повіту Кам'янець-Подільської губ.— 29.VIII 1935, Львів] — укр. живописець. Початкову худож. освіту здобув в Одесі у Ф. Клименка. В 1892—1900 навчався в Краківській академії красних мистецтв у Л. *Вичулковського* та ін. Довгий час працював у с. Могилі поблизу Кракова, з 1913 жив у Львові. Твори: «Діти» (1905), «Коляда» (1907—10), «Весна в селі Могила», «Автопортрет» (обидва — 1911), «Народне мистецтво», «Наука» (обидва — 1915—16), «Пробудження», «Гора Грегіт», «Автопортрет з дружиною», «Революціонерка» (1924), «Дзвінка», «Довбуш» (обидва — 1931), натюрморти, пейзажі. Картини Н. зберігаються в ДМУОМ, Львів. музеї укр. мист. та ін. зібраннях. Заснував (1913) у Львові художню школу, де навчалися С. *Гебус-Баранецька*, В. Іванюх, Г. Смольський, Р. Сельський та ін. У Львові відкрито художньо-меморіальний музей О. Х. Новаківського. Іл. див. на окремому аркуші, с. 304—305, а також на окремому аркуші до ст. *Живопис*, т. 4, с. 120—121.

Літ.: Островський В. Олекса Новаківський. К., 1964; Олекса Новаківський. Альбом. К., 1973

В. О. Островський.

НОВАКІ́ВСЬКИЙ Ярослав Олексійович (н. 1.I 1920, Львів) — укр. рад. архітектор. Син художника О. *Новаківського*. В 1950 закінчив Львів. політех. ін-т. Серед архіт. споруд — реконструкція Будинку офіцерів у Коломиї (1954), спортивний комплекс басейну «Динамо» (1953—56), житл. будинок на вул. Пархоменка (1956), комплекс споруд телецентру (1956—57) у Львові; проекти забудови приміських зон Чернівців (1963—65), Ужгорода, Львова (1964—66). Участь у розробці проектів реконструкції істор. осередку Львова. Автор статей з історії архітектури.

НОВА́ЛІС (Novalis; справж. ім'я та прізв.— Фрідріх фон Гарденберг; 2.V 1772, Відерштедт, поблизу Мансфельда — 25.III 1801, Вайсенфельс) — нім. поет і філософ, представник раннього *романтизму*. За філос. поглядами — об'єктивний ідеаліст. У своїй філософії, яку назвав «магічним ідеалізмом», розглядав світ як єдине ціле, де протилежності становлять два ряди явищ, з яких один виступає як позначення другого. Це створює передумову для взаємопереходу протилежностей, можливість загального перетворення одних явищ на інші. Улюблений жанр Н.— поетично-філос. фрагмент («Фрагменти», 1798; це — уривки з численних нотаток природознавчого й гуманітарного змісту). В повісті «Учні в Саїсі» (1800) критикував сучасне йому суспільство, засуджував хижацьке ставлення до природи. В ліричних віршах і прозовому циклі «Гімни до Ночі» (1800) висловлював тугу за потойбічним, нескінченним буттям, протиставляючи його короткочасному життю на цьому світі. В романі «Генріх фон Офтердінген» (незакін., вид. 1802), задуманому як «роман виховання» (чи «роман розвитку»), звеличував поезію як найглибшу, первісну силу життя.

Б. М. Гавришків.

НОВА́ТОРСТВО (від лат. novator — той, що будує заново, оновлювач) — в СРСР творча діяльність людей у праці, спрямована на створення нового, прогресивного в науці, техніці, виробництві, мистецтві, культурі. Н. має велике соціально-екон. значення. Воно сприяє зростанню продуктивності праці, прискоренню науково-технічного прогресу, відіграє важливу роль у зміцненні зв'язків науки з виробн., стимулює підвищення культур.-тех. рівня трудящих, їхньої кваліфікації. Н.— явище, властиве соціалізмові. Широкі можливості розвитку

Н. в Рад. Союзі відкриті перед усіма трудящими. Конституція СРСР (1977, ст. 47) гарантує всім громадянам країни свободу наук., тех. і художньої *творчості*, яка сприяє широкому розвиткові наук. пошуків, винахідницької і раціоналізаторської діяльності. В СРСР масовий рух новаторів — одна з найважливіших форм *соціалістичного змагання* і його найвищої форми — руху за комуністичне ставлення до праці. Для Н. періоду розвинутого соціалізму дедалі більш притаманним стає колективізм. Це виявляється в патріотичних починаннях підприємств, галузей нар. г-ва, міст, областей, республік. Творча ініціатива трудящих народжує різні форми організації і розвитку Н.: ради новаторів, громадські конструкторські і технологічні бюро, творчі комплексні бригади тощо. Розвиток Н., масової творчості трудящих — важливе завдання партійних, профспілкових, комсомольських орг-цій, госп. органів. Див. також *Винахідництво, Раціоналізація виробництва*.

В. М. Савенок.

НОВА́ЦІЯ (лат. novatio — оновлення, зміна) — в *цивільному праві* угода про заміну одного *зобов'язання* між тими самими особами іншим, яка приводить до припинення попереднього зобов'язання і виникнення на його основі нового. За рад. правом найчастіше застосовується в кредитно-розрахункових відносинах (напр., покупець замість сплати грошей за куплену річ видає за згодою продавця боргову розписку). Н. передбачено, зокрема, ст. 220 ЦивК УРСР. Між соціалістичними орг-ціями Н. допускається в разі, якщо це не суперечить актам планування народного господарства.

НО́ВАЧЕК (Nováček) Радім (21.III 1905, м. Усті, тепер ЧССР — 13.II 1942, Маутгаузен, Австрія) — чеський мінералог. Закінчивши Празький ун-т (1927), працював асистентом, з 1936 — доцент цього ун-ту. Досліджував мінерали тер. Чехословаччини. Наук. праці Н. присвячені вивченню уранових мінералів, пегматитів, кобальтових руд, розробці мікрохім. методів дослідження мінералів, кристалографії й оптичних властивостей ряду органічних сполук. Загинув у фашист. концентраційному таборі. Ім'ям Н. названо мінерал новачекіт.

НОВАЧЕ́НКО Микола Петрович [5 (17).XII 1898, с. Буринь Курської губ., тепер м. Буринь Сум. обл.— 1966, Харків] — укр. рад. ортопед-травматолог, чл.-кор. АМН СРСР (з 1957), засл. діяч науки УРСР (з 1952). Член КПРС з 1946. Закінчив Харків. мед. ін-т (1922). В 1922—66 працював в Укр. н.-д. ін-ті протезування, ортопедії та травматології ім. проф. М. І. Ситенка. З 1940 — його директор.

Праці Н. присвячені вивченню регенерації кісткової тканини в умовах експерименту, питанням лікування переломів кісток, протезування тощо, запропонував ряд ефективних кістковопластичних операцій, ряд апаратів. Депутат Верховної Ради УРСР 4-го скликання. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами і медалями.

«НО́ВАЯ ЖИЗНЬ» — перша легальна більшовицька газета. Видавалася з 27.X (9.XI) по 3 (16).XII 1905 в Петербурзі. Вийшло 28 номерів. Офіц. редактором-видавцем був поет М. М. Мінський, видавницею — М. Ф. *Андрєєва*. Після приїзду В. І. Леніна на поч. листопада з еміграції в Петербург газета стала виходити під його безпосереднім керівництвом. «Н. ж.» стала фактично центральним органом РСДРП. В газеті було надруковано 14 статей В. І. Леніна. «Н. ж.» мала свої відділення й агентства в Москві, Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі та ін. містах. Зазнавала урядових репресій. 2 (15).XII 1905 заборонена урядом. Останній, 28-й, номер вийшов нелегально.

НО́ВГОРОД — місто, центр Новгород. обл. РРФСР. Розташований на р. Волхові. Вузол з-ць, пристань. 192 тис. ж. (1980). Поділяється на 2 міські райони.

Н.— одне з найдавніших рус. міст, центр *ільменських слов'ян*. Перша згадка в літописі датується 859. Другий за значенням центр *Київської Русі* (з кін. 10 ст.), столиця *Новгородської феодальної республіки* (1136—1478), осередок ремесла і торгівлі. Великого значення в Н. набуло *віче*. Боротьба *посадських людей* проти феодалів і купців не раз виливалася в збройні повстання (в середині 12 ст., в 13—15 ст.), а також проявлялася у формі *єресей*. Давній Новгород був значним культурним центром (див. *Берестяні грамоти, Новгородські літописи, Новгородська школа архітектури та живопису*). Новгородці в складі війська *Олександра Невського* розбили шведів у *Невській битві 1240*, а в *Льодовому побоїщі 1242*— нім. лицарів. З 1478 Н.— у складі *Російської централізованої держави*. Одним з проявів класової боротьби було *Новгородське повстання 1650*. З 1727 — губернське місто. У 1896 створено с.-д. гурток і підпільну друкарню. На поч. 1906 оформилася група РСДРП. Рад. владу встановлено 14 (27).XI 1917. З 1944 Н.— обласний центр. Провідна галузь господарства — машинобудування (гол. підприємства об'єднань «Планета», «Волна», «Элкон», «Комплекс»). Розвивається хімічна (завод скловолокна, виробниче об'єднання «Азот»), деревообр., легка і харч. пром-сть. Виробн. буд. матеріалів. У Н.— політех. та пед. ін-ти, філіал Ленінгр. с.-г. ін-ту, 6 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр, Новгородський держ. об'єднаний історико-архіт. музей-заповідник з філіалом (музей народного дерев'яного зодчества «Вітославлиці»).

На тер. Новгород. кремля (11 ст.) збереглися *Софійський собор* (1045—50, фрески — 2-а пол. 11 ст., 1108 і 1144), дзвіниця (15—17 ст.), Єпископське подвір'я з «Грановитою палатою» (1433) й дозорною вежею (1673), присутствені місця (18—19 ст.), пам'ятник «Тисячоліття Росії» (1862, скульптор М. Микешин) та ін. Серед ін. архіт. пам'яток — собори Миколо-Дворищенський — на Ярославовому дворищі (закладений 1113), Різдва богородиці в Антонієвому монастирі (закладений 1117), Георгіївський в Юр'євому монастирі (буд-во почато 1119, будівничий Петро) та ін.; церкви Спаса на Нередиці (1198, розписи 1199), Параскеви П'ятниці (1207), Миколи на Липні (1292), Федора Стратилата на Ручаї (1360—61), Спаса на Ільїній вул. (1374; фрески 1378, *Феофан Грек*) та ін.; в стилі *класицизму* — Гауптвахта (поч. 19 ст.), Шляховий палац (1771, перебудовано 1824—28, арх. В. Стасов). Пам'ятники: В. І. Леніну (1926—56, скульптор Д. Шварц), меморіал героїв громадянської і Великої Вітчизн. воєн. Н.— один з центрів туризму.

Новгород. Церква Федора Стратилата. 1360—61.

НОВГОРО́ДКА — селище міського типу Кіровогр. обл. УРСР, райцентр. Розташована на р. Кам'янці (прит. Інгулу), за 13 км від залізнич. ст. Куцівка. 7,2 тис. ж. (1980). Вперше згадується в документах 1770 як хутір Куцівка. З 1822 має назву Н. Рад. владу встановлено на поч. лютого 1918. З 1965 Н.— с-ще міськ. типу. У с-щі — з-ди по розливу мінеральної води та щебеневий, харч. комбінат, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Сільс. профес.-тех. уч-ще, 3 заг.-осв. і музична школи, лікарня. Будинок культури, 2 клуби, кінотеатр, 4 бібліотеки. В Н. народився невропатолог Д. І. *Панченко*.

НОВГОРО́ДКІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Кіровогр. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1 тис. км². Нас. 23,9 тис. чол. (1980). У районі — 30 населених пунктів, підпорядкованих селищній та 9 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Новгородка*. Н. р. розташований в межах *Придніпровської височини*. Поверхня хвиляста, розчленована річковими долинами і балками. Корисні копалини — граніти і глини. Річки — *Інгул* з прит. Кам'янкою (бас. Пд. Бугу). Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Найбільші підприємства: новгородківські з-д по розливу мінеральної води та харч. комбінат. Комбінат побутового обслуговування (Новгородка) та будинок побуту (с. Погребняківе). С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових (пшениця, кукурудза) і тех. (соняшник, цукр. буряки) культур та виробн. молока і м'яса. Площа с.-г. угідь 1980 становила 87,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 77,7 тис. га. У Н. р.—

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКА ГІМНАЗІЯ

Новгород-Сіверський. Спасо-Преображенський монастир. Надбрамна дзвіниця. Кінець 17 ст.

10 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Куцівка. Автомоб. шляхів — 183 км, у т. ч. з твердим покриттям — 142 км. У районі — 20 заг.-осв. і музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; 19 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні, 10 будинків культури, 20 клубів, кінотеатр, 31 кіноустановка, 25 б-к. У с. Верблюжці (тепер с. Погребнякове Н. р.) народився укр. рад. парт. і держ. діяч П. Л. *Погребняк*. У Н. р. видається газ. «Маяк комунізму» (з 1935). *В. І. Ткачук.*

НО́ВГОРОД-СІ́ВЕРСЬКА ГІМНА́ЗІЯ — один з найстаріших середніх навч. закладів дореволюц. України. Засн. 1804 на базі головного нар. уч-ща, відкритого 1789. Довгий час була центром освіти кол. Чернігів. губ. В різні роки гімназію закінчили відомі діячі науки і освіти М. О. *Максимович*, К. Д. *Ушинський*, П. П. *Заблоцький-Десятовський*, революціонери-народники О. Д. *Михайлов* і О. І. Баранников, письменник П. *Куліш* та ін. У 1869—71 в ній навчався революціонер-народник і винахідник М. І. *Кибальчич*, який був організатором видання рукописного журналу «Винт», бібліотечного гуртка і нелегальної бібліотеки. *Б. Н. Митюров.*

НО́ВГОРОД-СІ́ВЕРСЬКА ДРУКА́РНЯ. Засн. 1674 у *Спасо-Преображенському соборі* в Новгороді-Сіверському на кошти черніг. архієпископа Л. *Барановича*. Тех. керівником був С. *Ялинський*. Більшість видань Н.-С. д. становлять полемічні та моралізаторські твори Л. Барановича й І. *Галятовського*. Тут надруковано також «Анфологіон», вірш О. Бучинського «Чигирин...» про героїчну оборону міста від тур.-тат. військ 1677, букварі та ін. навч. посібники. В 1679 устаткування Н.-С. д. перевезено до Чернігова, де засн. *Чернігівську друкарню*. *Я. Д. Ісаєвич.*

НО́ВГОРОД-СІ́ВЕРСЬКА СТОЯ́НКА — поселення кінця оріньяко-солютрейської пори (епохи) пізнього *палеоліту* на високому правому березі Десни, на території сучас. м. Новгорода-Сіверського Черніг. обл. Виявлена 1933, досліджувалась 1935—38 і 1954. Культурні залишки залягали під навісами і в гротах великих піщовикових брил (скель), які, напевно, були житлами й сховищами мешканців Н.-С. с. Знайдено крем'яні різці, скребки, вістря. Унікальними крем'яними виробами є три великі знаряддя — гігантоліти. Інтерес становить також ребро мамонта, орнаментоване численними лінійними насічками. Знайдено кілька уламків черепа пізньопалеолітичної людини та численні кістки тварин.

Літ.: Підоплічко І. Г. Пізньопалеолітична стоянка Новгород-Сіверськ. В кн.: Палеоліт і неоліт України, т. 1. К. 1947.

НО́ВГОРОД-СІ́ВЕРСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — одне з удільних князівств *Чернігово-Сіверської землі*. Див. *Сіверське князівство.*

НО́ВГОРОД-СІ́ВЕРСЬКЕ НАМІ́СНИЦТВО — адм.-тер. одиниця на Лівобережній Україні в кінці 18 ст. Створене 1782 з території кол. *Стародубського полку* та окремих частин кол. Чернігівського і Ніжинського полків. Складалося з 11 повітів. Адм. ц. намісництва був Новгород-Сіверський. За ревізією 1782 у Н.-С. н. було 11 міст, 20 містечок, 2186 ін. населених пунктів з населенням 371 046 душ чоловічої статі. В 1791 Конотопський і частину Коропського повітів було включено до *Чернігівського намісництва*. За указом Павла I від 12 (23).XII 1796 про поділ Рос. д-ви на губернії Н.-С. н. 1797 було ліквідовано, а його територія ввійшла до складу *Малоросійської губернії*.

НО́ВГОРОД-СІ́ВЕРСЬКИЙ — місто Черніг. обл. УРСР, райцентр, на р. Десні (прит. Дніпра). Залізнична станція, пристань. Відомий з 1044. З 1098 Н.-С.— центр удільного князівства *Київської Русі*. В 1356 його загарбала феод. Литва. Після рос.-лит. війни 1500—03 — у складі Рос. д-ви. За *Деулінським перемир'ям 1618* місто відійшло до шляхет. Польщі. В 1620 йому надано *магдебурзьке право*. В 1654 Н.-С. у складі Лівобережної України возз'єднано з Росією. В 1904 в місті виникла с.-д. група. Рад. владу встановлено в січні 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації Н.-С. (26.VIII 1941—16.IX 1943) в районі діяв партизанський загін на чолі з Г. С. *Артозеєвим*. У місті — асфальтовий, буд. матеріалів, льонообр., сироробний і прод. товарів з-ди, птахокомбінат, бавовноткацька ф-ка, міжгосп. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Мед. уч-ще, 4 заг.-осв., музична і спорт. школи, лікарня. Будинок культури, 2 кінотеатри, 3 б-ки, краєзнавчий музей. Архіт пам'ятки: Успенська церква (кін. 17 — поч. 18 ст., дзвіниця — 1820), дерев'яна церква Миколи (1760); ансамбль Спасо-Преображенського монастиря (засн. в 11 ст.), до якого входять: надбрамна дзвіниця кін. 17 ст., Петропавлівська церква з трапезною (17 ст.), бурса (1657—67), келії (17 ст.), корпус настоятеля (17 ст.) з прибудованою Іллінською церквою (1785—95); собор Спаса (1791—96, арх. Дж. Кваренгі; під собором виявлено рештки Спасо-Преображенського собору, кін. 12 — поч. 13 ст.; іл. див. до ст. Дж. *Кваренгі*, т. 5, с. 83), ряд будівель у стилі *класицизму* (Тріумфальна арка, 1786; торговельні ряди, поч. 19 ст.; гімназія, 1808).

Новгород-Сіверський. Пам'ятник воїнам-землякам, які загинули під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. 1971.

У Н.-С. народився укр. і рос. скрипаль і композитор Г. А. *Рачинський*, навчались у 20-х рр. 19 ст. укр. історик і філософ М. О. *Максимович*, у 30-х рр. 19 ст.— рос. педагог К. Д. *Ушинський*, у 60-х рр. 19 ст.— революц. народники М. І. *Кибальчич* і О. Д. *Михайлов*, працював укр. фольклорист і етнограф О. В. *Маркович*.

НО́ВГОРОД-СІ́ВЕРСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Сх. Черніг. обл. УРСР. Утворений 1930. Площа 1,8 тис. км². Нас. 50,1 тис. чол. (1980). У районі — 99 населених пунктів, підпорядкованих міській і 25 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Новгород-Сіверський*. Поверхня району — хвиляста рівнина, подекуди порізана ярами і балками. Корисні копалини: крейда, вапняки, торф. Річки — *Десна* та її притоки Судость і Вара. В заплаві Десни — озера. Грунти підзолисті. Розташований у зоні мішаних лісів. Площа лісів (сосна, береза, дуб) 59 тис. га. Найбільші підприємства району: новгород-сіверські сироробний і льонообробний з-ди, бавовноткацька ф-ка, птахокомбінат. Комбінат побутового обслуговування (Новгород-

Новгород-Сіверський. Торговельні ряди. Початок 19 ст.

Сіверський), будинок побуту. С. г. району спеціалізується на виробн. м'яса і молока та вирощуванні зернових (озима пшениця й озиме жито), картоплі й льону. Площа с.-г. угідь 1980 становила 107,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 80,0 тис. га, сіножаті й пасовища — 26,2 тис. га. У Н.-С. р.— 26 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізнична станція Новгород-Сіверський. Автомобільних шляхів — 412 км, у т. ч. з твердим покриттям — 182 км. У районі — мед. уч-ще (Новгород-Сіверський), 52 заг.-осв., музична, спорт. і однорічна с.-г. школи; 47 лік. закладів, у т. ч. 10 лікарень. 22 будинки культури, 31 клуб, 2 кінотеатри, 59 кіноустановок, 51 б-ка, краєзнавчий музей. У с. Бириному Н.-С. р. народився укр. фольклорист О. Ю. *Андрієвський*, в с. Вороб'ївці — вітчизняний хірург і анатом І. В. *Буяльський* та герой громадян. війни на Україні Т. В. *Черняк*, у с. Лісконогах — рад. економіст Я. Г. *Фейгін*. У Н.-С. р. видається газ. «Радянське Полісся» (з 1919).

М. П. Золотоноша.

НОВГОРО́ДСЬКА ЗЕМЛЯ́ — північна частина території Давньої Русі, що була населена *ільменськими слов'янами*. Центром Н. з. був басейн озера Ільмень, річок Волхова, Ловаті, Мсти та Мологи з їхніми притоками. Н. з. включала також значні володіння Новгорода в басейнах річок Онеги, Пн. Двіни, Мезені, Печори і на Пн. сягала Білого моря, на Сх.— Уральських гір. Н. з. поділялася на п'ять частин (п'ятин): Бєжецьку, Водську, Деревську, Обонезьку, Шелонську. Внаслідок феод. роздробленості Київської Русі відбулося (1136) політ. відокремлення Н. з. (див. *Новгородська феодальна республіка*).

НОВГОРО́ДСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 5.VII 1944. Розташована на Зх. Європ. частини СРСР. Площа 55,3 тис. км². Нас. 725 тис. чол. (1980). Осн. населення — росіяни, живуть також українці, білоруси та ін. Міськ. нас.— 66%. Поділяється на 21 район, має 10 міст і 21 с-ще міськ. типу. Центр — м. *Новгород*. Нагороджена орденом Леніна (1967).

Зх. частина Н. о. зайнята Приільменською низовиною, східна — Валдайською височиною (заввишки до 296 м, г. Рижоха). На Пн. Сх.— Тіхвінське пасмо (заввишки до 280 м). Корисні копалини: буре вугілля, торф, вогнетривкі й буд. глини, вапняки, кварцові піски, мінеральні фарби, боксити. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня від —7,5 до —10,2°, липня +16,5, +17,5°. Опадів 700—800 мм на рік. Найбільші ріки — *Волхов* (витікає з оз. *Ільмень*), Шелонь, Ловать, Мста (впадають в це озеро). Крім оз. Ільмень, на тер. Н. о. розташовані озера Валдайське, Пірос, Вельє та багато ін. Грунти переважно підзолисті. Н. о. розташована в зоні хвойних лісів, якими зайнято понад 50% її тер. Подекуди трапляються *діброви*. Значні площі зайняті луками і торф'яними болотами. Провідна галузь пром. комплексу Н. о.— точне машинобудування й металообробка. Розвиваються хім., лісова, скляна і фарфоро-фаянсова, легка та харч. пром-сть. Гол. маш.-буд. підприємства розміщені в Новгороді (об'єднання «Волна», «Планета», «Элкон», «Комплекс»). Є підприємства хімічного машинобудування, виробництво приладів і медичних інструментів (Стара Руса), верстатів-автоматів для деревообр. пром-сті (Боровичі) та ін. Хім. пром-сть представлена виробн. азотних добрив та скловолокна (Новгород). Гол. центри деревообр. й целюлозно-паперової пром-сті — Парфіно, Окуловка, Боровичі, Чудово, Пестово. В м. Боровичах — комбінат вогнетривів (працює на місц. сировині). Виготовлення фарфоро-фаянсових виробів у селищах Краснофарфорному та Пролетарії. Значна кількість підприємств легкої (льонообробні, швейні, трикотажні) та харч. пром-сті. Збереглися кустарні промисли — виготовлення доріжок, виробів з бересту, металу; різьблення на дереві. У смт Крестцях — ф-ка «Крестецька строчка» по виготовленню строчковишитих виробів. Добування торфу. С. г. спеціалізується на льонарстві та м'ясо-мол. скотарстві. Вирощують зернові (ячмінь, пшениця, жито, овес), картоплю, овочі, кормові культури. Розводять велику рогату худобу, овець, свиней і птицю. Н. о. перетинає з-ця Москва — Ленінград, є також лінії: Бологоє — Псков, Ленінград — Дно, Луга — Новгород. Використовуються автомоб. та водні шляхи. В області — політех. і пед. ін-ти, 14 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр у Новгороді. Музеї: Новгородський держ. об'єднаний історико-архіт. і худож. музей-заповідник з філіалами (музей народного дерев'яного зодчества «Вітославлиці» у Новгороді, краєзнавчі музеї в містах Стара Руса, Валдай, Боровичі; меморіальні будинки-музеї Ф. М. Достоєвського в Старій Русі, М. О. Некрасова та Г. І. Успенського в м. Чудово, Музей-садиба О. В. Суворова у с. Кончанському-Суворовському). На тер. області — 7 санаторіїв, у т. ч. бальнеогрязьовий у Старій Русі. Гол. центри туризму: Новгород, Стара Руса, Валдай (пам'ятка архітектури 17 ст. Іверський монастир на одному з островів Валдайського озера).

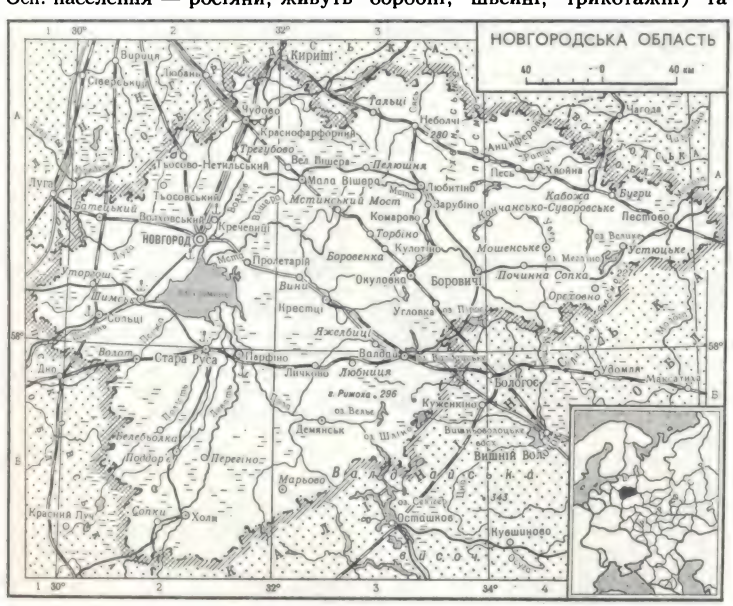

Столицею в Новгороді, що виникла в результаті феод. роздробленості *Київської Русі*. Тер. Н. ф. р. весь час розширювалась і в 15 ст. простягалася від Балтійського м. до Пн. Уралу і від Баренцового м. до верхів'я Волги. Гол. заняттями осн. населення Н. ф. р.— феодально залежного селянства — були землеробство і скотарство. Розвинуті були також лісові промисли, льонарство, видобування солі й виплавляння заліза. Міста Новгород, Стара Руса, Ладога, Торжок, Орешек та ін. являли собою значні ремісничі центри. Жорстока експлуатація селян і міськ. ремісників боярами і монастирями призводила до численних повстань міської бідноти й селян (зокрема, 1136, 1207, 1228—29, 1270, 1418, 1446—47). Новгородські купці мали

«НОВГОРО́ДСЬКА СУ́ДНА ГРА́МОТА» — судовий кодекс *Новгородської феодальної республіки* 15 ст., присвячений судоустрою та судопереведенню у Великому Новгороді. Джерелами «Н. с. г.» були окремі статті *«Руської правди»* і місц. новгородське право. Дійшла до нас у редакції 1471 в єдиному списку (без кінця). Досліджував «Н. с. г.» М. Ф. *Владимирський-Буданов*. Грамота визначала компетенцію судів архієпископа, посадника, тисяцького та ін. осіб, розглядала різні суд. казуси. Особливу увагу приділяла розглядові зем. спорів. Охороняла інтереси пануючих верств населення, зокрема бояр, відобразила політику Івана III. «Н. с. г.» є одним з джерел пізніших *уставних грамот* і *Судебника 1497*.

НОВГОРО́ДСЬКА ФЕОДА́ЛЬНА РЕСПУ́БЛІКА —

НОВГОРОДСЬКА ШКОЛА АРХІТЕКТУРИ ТА ЖИВОПИСУ

Новгородська школа архітектури та живопису.
Богоматір Знамення. Розпис церкви Спаса на Нередиці в Новгороді. 1198.
Чудо Георгія про змія. Розпис церкви Георгія на Старій Ладозі. Близько 1167.

Новгородська школа архітектури та живопису.
Церква Спаса на Нередиці в Новгороді. 1198.

широкі торг. зв'язки з ін. землями та зарубіж. країнами. Зокрема, через Київ вони вели торгівлю з *генуезькими колоніями Північного Причорномор'я*. Будучи за монголо-тат. іга деякий час залежною від *Золотої орди*, Н. ф. р., проте, зберігала свою екон. і політ. могутність. За своїм держ. ладом Н. ф. р. була аристократичною боярською республікою на чолі з архієпископом. Найвищий орган влади — новгородське *віче*. Фактично влада була в руках боярства. В 13—15 ст. населення Н. ф. р. вело боротьбу проти агресії нім., швед. і дат. загарбників. Новгородці на чолі з кн. *Олександром Невським* розбили в *Невській битві 1240* війська швед. феодалів, а в *Льодовому побоїщі 1242* — нім. лицарів. У серед. 15 ст. моск. великокнязівський уряд ліквідував політ. незалежність Новгорода. В 1478 тер. Н. ф. р. відійшла до складу Рос. централізованої держави.

Висока культура Н. ф. р. розвивалася на основі культури, створеної в період розквіту Київ. Русі. Під час розкопок у Новгороді знайдено численні *берестяні грамоти*. Новгород був значним центром літописання (див. *Новгородські літописи*), образотворчого мистецтва (див. *Новгородська школа архітектури та живопису*).

Літ.: Лихачёв Д. С. Новгород Великий. Очерк истории культуры Новгорода XI—XVII вв. М., 1959; Бернадский В. Н. Новгород и Новгородская земля в XV в. М.—Л., 1961; Хорошкевич А. Л. Торговля Великого Новгорода с Прибалтикой и Западной Европой в XIV—XV веках. М., 1963.

НОВГОРО́ДСЬКА ШКО́ЛА АРХІТЕКТУ́РИ ТА ЖИВО́ПИСУ — одна з осн. шкіл давньорус. мистецтва. Склалася у *Новгороді* в період феод. роздробленості, на основі мистецтва *Київської Русі* і під впливом мистецтва народів, зокрема *Візантії*. В архітектурі 12 — 1-й пол. 13 ст. ця школа характеризується монументальністю та пластичністю форм, компактністю об'ємів і простотою композицій (Георгіївський собор Юр'євого монастиря, буд-во розпочато 1119; храми Спаса на Нередиці, 1198; Георгія на Старій Ладозі, 2-а пол. 12 ст., та ін.). Твори живопису цього періоду відзначаються емоційною виразністю образів, яскравістю кольорової гами, різкою графічністю бліків (фрески вищезгаданих храмів, ікони «Устюзьке благовіщення», ДТГ, Москва, «Ангел Злати власи», ДРМ, Ленінград, та ін.). У спорудах кін. 13 — поч. 14 ст. для більшої виразності архіт. композиції іноді застосовували елементи *романського стилю* (церква Успіння на Волотовому полі, 1352); в 2-й пол. 14 — на поч. 15 ст. вільне використання декоративних елементів поєднується з тектонічною ясністю об'ємів (церква Федора Стратилата, 1360—61). В живописі відчуваються одухотворена патетика, драматична експресія письма (фрески *Феофана Грека*, ікони «Флор і Лавр», «Битва новгородців з суздальцями, ДТГ). Н. ш. а. та ж. відіграла велику роль у розвитку рос. худож. культури.

Літ.: Лазарев В. Н. Искусство Новгорода. М., 1947; Лазарев В. Н. Новгородская иконопись. М., 1976; Древнерусское искусство. Художественная культура Новгорода. М., 1968.

Ю. С. Асєєв.

НОВГОРО́ДСЬКЕ (до 1951 — Нью-Йорк) — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Дзержинській міськраді, на р. Кривому Торці (бас. Сіверського Дінця). Залізнич. ст. Фенольна. 13,0 тис. ж. (1980). Цегельний завод, комбінат хлібопродуктів, відділення Костянтинівської райсільгосптехніки, Донецька протиерозійна дослідна станція, будинок побуту.
6 заг.-осв. і музична школи, лікарня. 7 клубів, 7 б-к. Виникло в кін. 18 ст.

НОВГОРО́ДСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1650 — одне з антифеод. міських повстань у Рос. державі в середині 17 ст. Гол. причиною Н. п. було загострення суперечностей між міською біднотою і заможними верствами. Приводом до Н. п. були підвищення цін і спекуляція уряду хлібом, що погіршило становище міської бідноти. Повсталі (більшість їх становили *посадські люди*, яких підтримали стрільці) в серед. березня розгромили двори «кращих» людей і скинули воєводу. Влада перейшла до обраних земських старост. Спроби повсталих зв'язатися з повстанцями у Пскові (див. *Псковське повстання 1650*) зазнали невдачі. Царське військо з допомогою заможної верхівки міськ. населення 13 (23). IV придушило повстання.

НОВГОРО́ДСЬКІ ЛІТО́ПИСИ — важливе джерело для вивчення суспільно-політ. історії рус. земель, особливо Новгородської землі 11—17 ст. Н. л. умовно поділяють на 5 зведень. Найдавнішим з них є складений на основі щорічних записів, що велися в Новгороді з 11 ст., Н. л. I (виклад подій доведено в ньому до 1330). До його складу включено коротку редакцію «*Руської правди*» і юрид. збірник. Наступним за хронологією є Н. л. IV, в якому висвітлювалися події не тільки з історії Новгорода, а й всієї Русі (в одних списках до 1443, в інших — до 1473). Осн. частина Н. л. V доведена до 1446. Н. л. II і III пізнішого походження (II — кін. 16 ст., III — кін. 17 ст.). Н. л. II містить відомості про час царювання *Івана IV*. В Н. л. III подано церк. історію Новгорода, а також багато відомостей з історії архітектури. Осн. частина його доведена до 1674.

НОВЕ́ — селище міського типу Кіровогр. обл. УРСР, підпорядковане Кіровській райраді м. Кіровограда. Залізнична ст. Лелеківка. 3,1 тис. ж. (1980). Чавуноливарний і асфальтобетонний з-ди, комбінат великопанельного домобудування. Школа, лікарня, фельдшерсько-акушерський пункт, бібліотека.

«НОВЕ́ ЖИТТЯ́» — щотижнева легальна газета, орган масової легальної революц. організації Зх. України «*Сельроб*». Виходило з 8.IV 1928 по 18.VIII 1929 в м. Хелмі (тепер ПНР). Було продовженням газ. «Наше життя». Призначалося для трудящих Хелмщини, Волині, Полісся і Підляшшя. Газета боролася проти бурж. ідеології, пропагувала інтернаціоналізм, міжнар. пролет. солідарність, закликала трудящих до антифашист. боротьби. Вона знайомила з життям трудящих Рад. Союзу, закликала до возз'єднання з Рад. Україною. «Н. ж.» було заборонено урядом бурж. Польщі.

«НОВЕ́ ЖИТТЯ» — щотижнева газета, орган ЦК Культурного союзу укр. трудящих ЧССР. Виходить у м. Пряшеві (з 1951) укр. мовою. Газета інформує про соціалістичне будівництво в країні, висвітлює соціальне, культурно-освітнє життя і побут населення укр. походження в ЧССР, чехословацько-рад. зв'язки, вміщує матеріали про життя на Рад. Україні, художні твори.

НОВЕ́ І СТАРЕ́ — філософські категорії, які відображають перехід від одного якісного стану до іншого в процесі розвитку. *Старе* — те, що перестало бути необхідним і гальмує дальший розвиток. Воно змінюється *новим*, яке має майбутнє. У процесі розвитку Н. і с. перебувають у діалектичному взаємозв'язку. Поява нового завжди є стрибком, завершенням старих суперечностей і початком нових. Нова якість, заперечуючи стару, не знищує її цілком. При цьому *запереченні* виступає як момент зв'язку, розвитку, з удержанням усього позитивного (див. Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 29, с. 192). Проте не все, що виникає, є новим. Нове характеризується особливими рисами: воно є закономірним наслідком попереднього розвитку; нове вбирає все багатство, все позитивне старого; перетворює спадщину старого у відповідності з умовами, що змінилися; набуває таких властивостей, елементів зв'язку, які прискорюють рух уперед. Нове, що виникло,— це невитрачена можливість дальшого прогресивного розвитку. Всі ці особливості породжують нездоланність нового, прогресивного в розвитку. Становлення нового в природі й суспільстві відбувається не однаково. В суспільстві завдяки наявності свідомості створюється можливість сприяти появі і становленню нового, або, навпаки, гальмувати цей процес. Революц. сили активно сприяють утвердженню нового, прогресивного.

В. І. Плотников.

«НОВЕ́ МИСТЕ́ЦТВО» — щотижневий ілюстрований журнал. У 1925—26 — орган Управління відділу мистецтв Головполітосвіти УРСР, 1927—28 видання відділу мистецтв управління політосвіти УРСР. Виходив у Харкові. Висвітлював питання театрального, музичного, образотворчого та кіномистецтва. У «Н. м.» друкувалися, зокрема, фейлетони Остапа Вишні, малюнки О. *Довженка*.

НОВЕ́ЛА (італ. novèlla, букв.— новина) — невеликий за обсягом жанр художньої прози. Див. *Оповідання*.

НОВЕ́ЛА (від лат. novellae leges — нові закони) у праві — історико-правовий термін, що позначає сукупність законів, виданих після закінчення *кодифікації*, які до-

повнюють або змінюють будь-які з встановлених нею норм права. З'явилися під час перших кодифікацій римського права. Закони, видані після опублікування кодексу імператора Сх. Римської імперії Феодосія (438), дістали назву «Новели Феодосія». Широко відомі також новели Юстініана у Візантії. Спочатку збірники Н. видавали в приватному порядку. Згодом (за середньовіччя) вони ввійшли до зводу римського права (див. *Корпус юріс цівіліс*). Умовно термін «новела» в теорії права застосовується й для позначення нововведень у попереднє законодавство (напр., для нових положень у тому чи ін. кодексі порівняно з попереднім).

Н. С. Прозорова.

НОВЕ́Р (Noverre) Жан Жорж (29. IV 1727, Париж — 19.X 1810, Сен-Жермен-ан-Ле) — франц. балетмейстер. Працював у Парижі (в оперному театрі, 1776—80) та Лондоні (1755—57, 1781—94). Поставив понад 80 балетів. Заклав основи сучас. балету. В своїй праці «Листи про танець і балети» (1759) обстоював принципи балету-п'єси, створюваного в співдружності композитора, хореографа та художника.

НО́ВИЙ (Nový) Карел (справж. прізв.— Новак; 8.XII 1890, Бенешов — 23.XI 1980, Прага) — чес. письменник, нар. митець ЧСРР (з 1960). В л-ру вступив зб. оповідань «Дорога життя» (1919). У романі «Містечко Раньков» (1927) показав життя провінції. Визнання Н. принесла трилогія «Залізне коло» (романи «Хутір Кршешин», 1927; «Серце серед бурі», 1930; «Обличчям до обличчя», 1932), в якій реалістично змалював життя селян в умовах бурж. суспільства. Гострі соціальні проблеми порушив у романах «Гроші» (1931), «Хочемо жити» (1933), «На роздоріжжі» (1934). Події 1-ї світової війни відобразив у романі «Замах» (1935). Середньовічній історії Чехії присвятив роман «Лицарі й розбійники» (1940). В роки фашист. окупації був кинутий до концтабору. Значне місце в повоєнній творчості Н. займає роман «Полум'я і вітер» (1959) — про долю молодого покоління початку 20 ст. Писав книги для дітей.

Тв.: Укр. перекл.— Мандрівний миливець. К., 1968; Рос. перекл. — На распутье. М., 1962; Пламя и ветер. М., 1965; Мы хотим жить. М., 1970.

В. А. Моторний.

НОВИЙ АФО́Н — кліматичний приморський передгірний курорт в Гудаутському р-ні Абх. АРСР. Лікувальні фактори — кліматотерапія, морські купання. Показання: хвороби органів дихання нетуберкульозного характеру, деякі захворювання нервової й серцево-судинної систем, порушення обміну речовин, *анемії*. Санаторій, турбази, пансіонати.

НОВИЙ БИКІВ — селище міського типу Бобровицького р-ну Чернігів. обл. УРСР. Розташований на р. Супої (прит. Дніпра), за 28 км від залізнич. ст. Кобижча. 2,7 тис. ж. (1980). У селищі — цукр. з-д, середня школа, лікарня, клуб. Відомий з 2-ї пол. 16 ст.

НОВИЙ БУГ — місто Микол. обл. УРСР, райцентр, за 5 км від залізнич. ст. Новий Буг. Виник у 2-й пол. 18 ст. як поселення Куца Балка. Пізніше мало назви Семенівка, Новопавлівка. З 1832 дістало назву Н. Б. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1961 Н. Б.— місто. У місті — сироробний, консервний, хлібний, комбікормовий, конопляний з-ди, хлібопродуктів комбінат, швейний цех вознесенського виробничого об'єднання «Южанка», цех Микол. меблевої ф-ки, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Технікум механізації та електрифікації с. г., пед. уч-ще, 8 заг.-осв., музична і спорт. школи; лікарня, поліклініка. 4 будинки культури, 2 клуби, кінотеатр, 7 б-к, істор. музей. В Н. Б. народились укр. рад. поет і літературознавець С. А. *Крижанівський*, скульптор В. Х. *Федченко*.

«НОВИЙ ГУМАНІЗМ» — ідеалістична школа в естетиці і літературознавстві США, очолювана професором Гарвардського ун-ту І. Беббітом, філософом П. Е. Мором і поетом Т. Х'юмом. Найактивніше діяла у 10—30-х рр. 20 ст. «Неогуманісти» осуджували гуманізм епохи *Відродження*, вважаючи його відповідальним за індивідуалізм бурж. суспільства 20 ст. Романтизм вони критикували як апофеоз індивідуалізму, а соціально-критичний реалізм (Т. Драйзер, К. Сендберг, С. Льюїс) — за його підкреслену увагу до соціальних умов життя людини. «Неогуманісти» вважали людину від природи суперечливою істотою, якій притаманне не так добро, як зло, всіляко підкреслювали роль розуму й самодисципліни у процесі самовдосконалення особистості — єдиного, на їхню думку, засобу збереження цивілізації. На грунті «Н. г.» виникла літ. течія «*Нова критика*».

Т. Н. Денисова.

НОВИЙ ЗАВІТ — частина *Біблії*, яку, на відміну від *Старого завіту*, визнає за «священне писання» лише *християнство*, основи віровчення і моралі якого він викладає. Богослов'я приписує авторство Н. з. найближчим учням Ісуса Христа, проте наукою доведено, що текст Н. з. складався поступово в 1—2 ст. (остаточно затверджений церквою в 4 ст.). Н. з. включає 27 книг (4 *євангелія*, «Діяння святих апостолів», 21 «Послання апостолів» та «Одкровення Іоанна Богослова», або *Апокаліпсис*).

НОВИЙ ЛЬВІВСЬКИЙ ТЕАТР— товариство акторів. Засн. 1919 на базі *Тернопільського українського драматичного театру* та групи акторів *Театру товариства «Руська бесіда»* зі Львова. Худож. керівництво колективу здійснювали режисери *А. Бучма*, В. *Калин*, М. *Бенцаль*.

Н. л. т. гастролював у Чорткові, Кам'янці-Подільському, Могилеві-Подільському, Проскурові (тепер Хмельницький), Вінниці та ін. Актори: Я. *Бортник*, М. *Крушельницький*, К. *Рубчакова*, І. *Рубчак*, Т. Демчук, С. Зубрицький, П. Сорока, Г. Юрчакова, Н. та К. Пилипенки, зав. муз. частиною — Б. *Крижанівський*. В репертуарі вистави: «Зимовий вечір» М. Старицького, «Невольник» і «Пошились у дурні» М. Кропивницького, «Суєта», «Мартин Боруля», «Безталанна», «Бондарівна» І. Карпенка-Карого; «Ведмідь» А. Чехова, «Молодість» М. Гальбе, «Мірандоліна» К. Гольдоні та ін. Внаслідок об'єднання в січні 1920 Н. л. т. з групою акторів кол. «*Молодого театру*» на чолі з Г. *Юрою*, які працювали у Першому театрі Укр. Рад. Республіки ім. Шевченка, у Вінниці засновано Новий драматичний театр ім. І. Франка (тепер — *Київський український драматичний театр* імені І. Франка).

П. К. Медведик.

НОВИЙ МІЖНАРОДНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ ПОРЯДОК — програма молодих політично незалежних держав щодо перебудови міжнар. економічних відносин, висунута в умовах загострення кризи системи імперіалістичної експлуатації паливно-сировинних і трудових ресурсів країн, що розвиваються. Зафіксована в документах 6-ї спец. сесії Генеральної Асамблеї ООН з питань сировини та розвитку (травень 1974). Програма включає вимоги політ., екон., правового характеру. Н. м. е. п. пропонує дотримуватись у міжнар. відносинах принципів суверенної рівності д-в, тер. цілісності, невтручання у внутр. справи. Обов'язковою вимогою д-в, що стали на шлях нац. незалежності, є право кожної країни на самовизначення, вибір соціально-екон. системи, право контролю над своїми госп. ресурсами. У проектах Н. м. е. п. відображено проблеми, які стоять перед молодими країнами Азії, Африки та Лат. Америки. Одна з найгостріших — проблема справедливих відносин у галузі *зовнішньої торгівлі*. Оскільки існує великий розрив між цінами на сировинні товари, які експортують молоді незалежні д-ви, та цінами на пром. товари, що надходять у ці країни з розвинутих капіталістичних д-в, країни, що розвиваються, пропонують запровадити систему індексації цін на сировину щодо цін на пром. товари, щоб встановити справедливе співвідношення між ними. Серед реформ, які намагаються провести в галузі зовн. торгівлі,— ліквідація тарифних і нетарифних бар'єрів у розвинутих країнах для товарів країн, що розвиваються, розвиток пром-сті по обробці й переробці сировини у цих країнах, створення міжнар. запасів сировини та міжнар. фонду фінансування їх. Прямим наслідком політики імперіалістичних країн є зовн. заборгованість молодих незалежних країн, що на кін. 1979 становила понад 360 млрд. дол. (за даними 11-ї спец. сесії Генеральної Асамблеї ООН з екон. питань 1980). У зв'язку з цим одним з положень проектів Н. м. е. п. є вжиття заходів, спрямованих на усунення зовн. заборгованості. В умовах *науково-технічної революції* високий ступінь монополізації ринку технології зумовлює залежність країн, що розвиваються, від імперіалістичних д-в при одержан-

А. Г. Новиков.

Г. Т. Новиков.

М. І. Новиков.

ні нової техніки і технології. Тому пропонується розширити допомогу країнам, що стали на шлях нац. незалежності, у розвитку їхнього науково-технічного потенціалу, відкрити їм доступ до найновіших досягнень науки і техніки. У проектах Н. м. е. п. зафіксовано вимоги д-в «третього світу» щодо перебудови світ. валютної та кредитної систем, створення власних нац. валют, надання країнам, що розвиваються, продовольчої допомоги. Проекти Н. м. е. п. мають антимонополістичну спрямованість. В них ставиться питання про обмеження, а потім і ліквідацію засилля *міжнародних монополій* в економіці слаборозвинутих країн Азії, Африки та Лат. Америки. Осн. положення Н. м. е. п. активно підтримують країни світової *соціалістичної співдружності*.

Л. О. Канищенко.

«НО́ВЫЙ МИР» — щомісячний літ.-художній і громадсько-політ. журнал. Орган Спілки письменників СРСР. Виходить з січня 1925 у Москві. Першими редакторами були А. Луначарський, Ю. Стеклов, І. Скворцов-Степанов; з 1926 редактор журналу — В. Полонський (1926—31), К. Симонов (1946—50, 1954—58), О. Твардовський (1950—54; 1958—70), В. Косолапов (1970—74), С. Наровчатов (1974—81). «Н. м.» публікує й твори представників багатонац. рад. л-ри. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1975).

НОВИ́Й ОРЛЕА́Н — місто на Пд. США, в штаті Луїзіана. Вузол з-ць і автошляхів, значний порт у дельті р. Міссісіпі, за 175 км від її впадіння в Мексіканську зат. Аеропорт. 581 тис. ж. (1976). Найрозвинутіша нафтопереробна, хім. (особливо виробн. синтетичного каучуку й продуктів осн. хімії) та харч. (очищення цукру, переробка продуктів тропічного землеробства, що надходять з країн Лат. Америки) пром-сть. Виробн. глинозему та виплавка алюмінію. Суднобудування й судноремонт. Підприємства авіакосмічної, військової, деревообр., паперової, швейної галузей. 5 ун-тів. Ін-т по вивченню Мексіки та країн Центр. Америки. Н. О. засн. 1718. У 18 і 1-й пол. 19 ст.— один з центрів работоргівлі.

НОВИ́Й ПІВДЕ́ННИЙ УЕ́ЛЬС — штат на Пд. Сх. Австралії. Площа 801,4 тис. км². Нас. 4,7 млн. чол. (1973). Адм. ц.— м. Сідней. У межах штату розташована столиця Австралії — м. *Канберра*. Поверхня переважно рівнинна. На Сх.— Великий Вододільний хр. Найбільша ріка — Муррей з прит. Дарлінг і Моурамбіджі. Поширена напівпустельна чагарникова *савана*, на схилах гір та узбережжі — ліси. Економічно найрозвинутіший штат країни. Видобування вугілля, руд, свинцю, цинку, срібла, міді, титану. Значні чорна й кольорова металургія. Автомобіле-, авіа-, локомотиво- й суднобудування, виробн. с.-г. машин, залізничного устаткування. Підприємства вовняної, м'ясохолодобійної, борошномельної, м'ясоконсервної, сироробної та ін. галузей. Пром-сть зосереджена гол. чин. на узбережжі у великих містах Сіднеї, Ньюкаслі, Порт-Кемблі, Вуллонгонзі. З с.-г. культур вирощують пшеницю, овес, ячмінь, кукурудзу, цукр. тростину, бавовник. Значні площі зайняті пасовищами. Розвинуте тваринництво м'ясо-мол. напряму. Судноплавство по р. Муррей. Гол. мор. порти — Сідней, Ньюкасл, Порт-Кембла.

НОВИ́Й РОЗДО́Л — місто Миколаївського р-ну Львів. обл. УРСР, за 25 км від залізнич. ст. Миколаїв-Дністровський. Засн. 1953 в зв'язку з будівництвом сірчаного комбінату. З 1965 Н. Р.— місто. У місті — роздольське виробниче об'єднання «Сірка», комбінат буд. матеріалів, рем.-механіч. з-д та ін. Будинок побуту. Політехнікум, 2 профес.-тех. уч-ща, 5 заг.-осв., музична і спорт. школи, лік. містечко. Палац культури, кінотеатр, 4 бібліотеки.

«НОВИ́Й РОМА́Н» — течія в бурж. літературі середини 20 ст. Див. *«Антироман»*.

НОВИ́Й САД — місто на Пн. Сх. Югославії, в Соціалістичній Республіці Сербії, адм. ц. автономного краю *Воєводина*. Значний порт на Дунаї, вузол автошляхів, залізнична станція. 152 тис. ж. (1972). Провідна галузь г-ва — машинобудування (с.-г. машини, верстати, інструменти, приладо-, літако- та суднобудування). Підприємства електротех., хім., зокрема фарм., шкір.-взут., текст., харч. пром-сті. Важливий ринок с.-г. продукції. Ун-т. Музей Воєводини, картинна галерея. Одне з місць поселення українців у Югославії. В Н. С.— школа з укр. мовою навчання, видавництво «Руське слово».

НОВИ́Й СВІТ — селище міського типу Старобешівського р-ну Донец. обл. УРСР, на березі Старобешівського водосховища, за 6 км від залізнич. ст. Менчугове. 9,6 тис. ж. (1980). У селищі — *Старобешівська ДРЕС* імені В. І. Леніна, з-ди «Буддеталь» та хлібний, Старобешівське відділення Донец. рибокомбінату, будинок побуту. Профес.-тех. уч-ще, 4 заг.-осв. і музична школи, лікарня, поліклініка. Палац культури, 2 кінотеатри, 3 б-ки. Засн. 1954 у зв'язку з будівництвом ДРЕС.

НОВИ́Й СТИЛЬ — див. *Григоріанський календар, Календар*.

НОВИ́Й ЯРИЧІВ — селище міського типу Кам'янсько-Бузького р-ну Львів. обл. УРСР, за 7 км від залізничної станції Борщовичі. 2,4 тис. ж. (1980).

У селищі — філіал львів. виробничого текст.-галантерейного об'єднання «Юність», комбінат комунальних підприємств. Середня школа, лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, б-ка. Відомий з 1370.

НО́ВИК Катерина Йосипівна [н. 2 (14).XII 1898, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ] — укр. рад. геолог і палеоботанік, чл.-кор. АН УРСР (з 1951), засл. діяч науки УРСР (з 1978). Член КПРС з 1946. Закінчивши Дніпроп. ін-т нар. освіти (1923), працювала викладачем у школі. З 1928 — наук. співробітник н.-д. кафедри геології при Дніпроп. гірничому ін-ті. З 1930 — наук. співробітник геол. музею АН УРСР, з 1934 — *Геологічних наук інституту* АН УРСР (1945—70 — зав. відділом). Осн. праці — з стратиграфії та палеоботаніки кам.-вуг. відкладів Європ. частини СРСР, історії геол. науки. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами. *В. В. Пермяков.*

НО́ВИКОВ Анатолій Григорович [н. 18 (30).X 1896, Скопін, тепер Рязан. обл.] — рос. рад. композитор і громад. діяч, нар. арт. СРСР (з 1970), Герой Соціалістичної Праці (1976). Член КПРС з 1952. У 1927 закінчив Моск. консерваторію (клас Р. *Глієра*). Керував самодіяльними, армійськими хорами (20 — 30-х рр.), ансамблями пісні ВЦРПС, Всесоюзного радіо та ін. (1930—43). З 1958 — голова Всерос. хорового т-ва. Автор понад 50 пісень на слова рад. поетів («Росія», «Дороги», «Гімн демократичної молоді світу», «Вася-Васильок», «Смуглянка», «Марш комуністичних бригад»), муз. комедій «Ліша» (1957), «Коли ти зі мною» (1961), «Особливе завдання» (1965), «Василь Тьоркін» (1971); творів для духового оркестру, хору; музики до драм. вистав. У деяких піснях («Пісня про Котовського», цикл «Побратими») використав укр. нар. мелос. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1948. *Літ.:* Поляновский Г. А. Анатолий Новиков. М., 1976.

НО́ВИКОВ Анатолій Григорович (н. 5.VII 1927, м. Костянтинівка, тепер Донец. обл.) — рос. рад. режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1977). Член КПРС з 1957. В 1958 закінчив Держ. ін-т театр. мист. ім. А. В. Луначарського (Москва). Працював у театрах Саратова, Брянська, Пермі, з 1972 — гол. режисер і директор Крим. рос. драм. театру ім. М. Горького (Сімферополь). Вистави: «Анна Кареніна» за Л. Толстим, «Чайка», «Дядя Ваня» А. Чехова, «Єгор Буличов та інші» М. Горького, «Вони були акторами» Г. Натансона та В. Орлова, «Щаблі» М. Зарудного, «Гамлет» У. Шекспіра та ін. Викладає в драм. студії при театрі. Держ. премія СРСР, 1977.

НО́ВИКОВ Володимир Михайлович [літ. псевд.— Кюннюк Уастиров; н. 26.IV (9.V) 1907, Еміський насліг, тепер Амгинського р-ну Якут. АРСР] — якут. рад. поет, нар. поет Якут. АРСР (з 1967). Член КПРС з 1940. Друкуватися почав 1925. У першій зб. «В пробудженому краї» (1932) оспівав нових людей. Поема «Комуніст Семен» (1932) — про колективізацію с. г. Почуттям рад. патріотизму пройнята лірична поема «Баба Нужда і дівчина Свобода» (1936). Автор поетичної обробки нар. якут. епосу (олонхо) «Богатир тойон Джагарима на рижому коні» (1941); поеми «Північна райдуга» (1947), що відображає бойовий подвиг Героя Радянського Союзу якута Ф. Попова, який 1943 брав участь у форсуванні Дніпра, збірок «40 пісень» (1937), «Світлий струмок» (1969). Багато віршів Н. покладено на музику. Перекладач творів Т. Шевченка, М. Рильського. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Рос. перекл.— Любимые перелески. Стихи. Поэмы. Якутск, 1971. *Г. М. Васильєв.*

НО́ВИКОВ Гнат Трохимович [н. 20.XII 1906 (2.I 1907), с. Кам'янське, тепер м. Дніпродзержинськ Дніпроп. обл.] — рад. держ. і парт. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1961). Член КПРС з 1926. Н. в сім'ї робітника. Трудову діяльність почав 1919 шахтарем. З 1923 — робітник на металург. з-ді у Кам'янському. Після закінчення 1932 Дніпродзержинського металург. ін-ту працював нач. цеху, гол. енергетиком на з-ді у Ворошиловську (тепер Комунарськ), директором електростанції, гол. механіком Чимкентського свинцевого з-ду, директором з-ду в Саратові. В 1941—43 — секретар Саратовського обкому партії. В 1943—50 — нач. Гол. управління Наркомату, потім Мін-ва електростанцій СРСР. У 1950—54 — заст. нач. буд-ва Горьковської ГЕС. У 1954—58 — нач. управління буд-ва Кременчуцької ГЕС. У 1958 — заст. міністра електростанцій СРСР, з грудня 1958 — міністр будівництва електростанцій СРСР. У 1962 — міністр енергетики і електрифікації СРСР, з листопада 1962 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР і голови Держбуду СРСР. З 1961 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 6—10-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами і медалями.

НО́ВИКОВ Іван Олексійович [1 (13).I 1877, с. Ільково Мценського повіту, тепер Орлов. обл.— 10.I 1959, Москва] — рос. рад. письменник. У 1901—08 працював у Києві. Друкуватися почав 1899. Писав романи («Між двома зорями», 1914, та ін.), повісті («Повість про коричневе яблуко», 1917), оповідання (зб. «Шукання», 1904), п'єси, сценарії, вірші. Найзначніші твори Н.— романи «Пушкін у Михайловському» (1936) і «Пушкін на півдні» (1943), об'єднані пізніше у книгу «Пушкін у вигнанні» (1947). Писав книги історико-літ. характеру — «,,Слово о полку Ігоревім" та його автор» (1938), «Пушкін і ,,Слово о полку Ігоревім"» (1951), «Письменник і його творчість» (1956) та ін. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1966—67; Укр. перекл.— Оповідання Наталі Степанівни. Х., 1930; Пушкін у вигнанні. К., 1955.

НО́ВИКОВ Микола Васильович (н. 10.IV 1932, Київ) — укр. рад. вчений у галузі механіки і міцності матеріалів, чл.-кор. АН УРСР (з 1979). Член КПРС з 1954. Закінчив (1954) Київ. політех. ін-т. У 1957—61 працював в Ін-ті металокераміки і спецсплавів (тепер Ін-т проблем матеріалознавства) АН УРСР, 1961—68 — консультантом і зав. сектором ЦК КП України. Заст. директора Ін-ту проблем міцності АН УРСР (1968—77), директор Ін-ту надтвердих матеріалів АН УРСР (з 1977). Осн. праці — з проблем мех. коливань, міцності матеріалів і конструкцій в умовах низьких т-р. Розробив методи дослідження фізико-мех. властивостей моно- і полікристалів надтвердих матеріалів, композиційних матеріалів. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія УРСР, 1973.

НОВИКО́В Микола Іванович [27.IV (8.V) 1744, родовий маєток Тіхвінське-Авдотьїно, поблизу села (тепер міста) Бронниць під Москвою — 31.VII (12.VIII) 1818, там же] — рос. просвітитель, письменник, журналіст, книговидавець. Видавав сатиричні журнали «Трутень» (1769—70), «Пустомеля» (1770), «Живописец» (1772—73), «Кошелёк» (1774), в яких викривав соціальні суперечності рос. суспільства 18 ст. З кін. 70-х рр. видавав філос. журн. «Утренний свет» (1777—80), «Детское чтение для сердца и разума» (1785—89), газ. «Московские ведомости» (1779—89, з додатками), а також навч. посібники, заг.-осв. книги з прикладних наук тощо. В кн. «Спроба історичного словника про російських письменників» (1772) значне місце приділив укр. письменникам, зокрема, Л. Барановичу, І. Галятовському, А. Радивиловському. Опублікував пам'ятки рос. історії та л-ри «Стародавня російська вівліофіка» (1773—75, 1788—91). Автор художніх (цикл сатиричних оповідань «Прислів'я російські», 1782), філос. та екон. («Про торгівлю взагалі», 1783, та ін.) творів. Педагогічні погляди виклав у трактаті «Про виховання і наставлення дітей. Для поширення загальнокорисних знань і загального благополуччя» (1783). В 1792 за просв. діяльність був ув'язнений на 15 років у Шліссельбурзькій фортеці; 1796 звільнений без дозволу продовжувати попередню діяльність. Видання Н. були відомі в Харкові, Києві, Полтаві, Ніжині та ін. За його допомогою відкрито цивільну друкарню при Київ. духовній академії (1787), створено у Глухові просв. центр, який очолили Я. Козельський і Ф. Гуманський. Видав підручник з рос. мови І. Переверзєва для українців (1787); у зб. «Повне нове зібрання російських пісень» вмістив 17 укр. пісень, у «Стародавній російській вівліофіці» — щоденник українського і російського письменника Димитрія Ростовського (див. *Туптало* Д. С.).

Тв.: Избранные сочинения. М.—Л., 1951; Избранные педагогические сочинения. М., 1959. *Е. Г. Гайнцева.*

НО́ВИКОВ (Novicov) Міхай (н. 27.VIII 1914, Одеса) — рум. літературознавець, письменник, громад. діяч. Професор Бухарест. ун-ту. Член Рум. компартії з 1932. За королівського режиму перебував 1934 і 1935—40 в ув'язненні. Н. належать книги «За літературу нового життя» (1953), «Реалізм. Критичний реалізм. Соціалістичний реалізм» (1961), «Література і життя» (1965), «Російська радянська література» (1975), «Михайло Шолохов» (1977). У кн. «Російські письменники» (1972) досліджує творчість О. Пушкіна, М. Лермонтова, О. Герцена, С. Єсеніна у зв'язках із рум. літературою. Автор праць про Т. Шевченка і рум. літературу. Збірки: «Оповідання про Дофтану» (1957), «Народження пісні» (1964).

Тв.: Рос. перекл.— Конец Дофтаны. Рассказы бывшего политзаключённого. М., 1963.

О. С. Романець.

НО́ВИКОВ Олександр Олександрович [6 (19). XI 1900, с. Крюково, тепер Нерехтського р-ну Костром. обл.— 3.XII 1976, Москва] — рад. військ. діяч, Головний маршал авіації (1944), двічі Герой Рад. Союзу (квітень, вересень 1945). Член КПРС з 1920. В Рад. Армії з 1919. Учасник громадян. війни. В 1930 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. З 1933 — у ВПС Рад. Армії, 1938 — нач. штабу ВПС Ленінгр. військ. округу. Під час рад.-фінл. війни 1939—40 — нач. штабу ВПС Пн.-Зх. фронту. З 1940 — команд. ВПС Ленінгр. військ. округу. З поч. Великої Вітчизн. війни — команд. ВПС Пн. (з серпня 1941 — Ленінгр.) фронту, в лютому — квітні 1942 — 1-й заст. команд., 1942—46 — команд. ВПС Рад. Армії (одночасно 1942—43 — заст. наркома оборони СРСР). З 1953 — команд. Далекосяжною авіацією, 1954—55 — заст. головкома ВПС. З 1956 — у запасі. Нагороджений 3 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

О. О. Новиков.

НО́ВИКОВ Петро Сергійович [15 (28).VIII 1901, Москва — 9.I 1975, там же] — рос. рад. математик, акад. АН СРСР (з 1960). Закінчив Моск. ун-т (1925). У 1929—34 працював у Моск. хім.-технологічному ін-ті, з 1934 — в Матем. ін-ті ім. В. А. Стеклова АН СРСР (з 1957 керував відділом матем. логіки). Осн. праці стосуються теорії множин, матем. логіки та алгебри. Створив один з методів дослідження проблем дескриптивної теорії множин (т. з. «принцип порівняння індексів»). Одержав важливі результати в проблемі *континууму* і близьких до неї проблемах потужності та вимірності проективних множин. Створив метод доведення несуперечливості формальних систем, заснований на понятті регулярної формули. Довів нерозв'язність проблеми тотожності, спряженості та ізоморфізму в теорії груп. Разом з своїми учнями розв'язав відому проблему Бернсайда про періодичні групи. Створив школу матем. логіки в СРСР. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора та медалями. Ленінська премія, 1957.

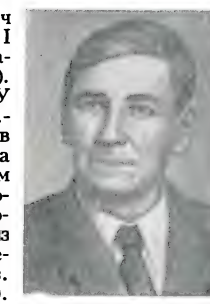

П. С. Новиков.

НО́ВИКОВ Сергій Петрович (н. 15. XII 1949, Москва) — укр. рад. спортсмен, засл. майстер спорту з *дзю-до* (з 1974), олімпійський чемпіон у важкій ваговій категорії (1976). Чемпіон Європи (1973—74, 1976), чемпіон СРСР (1974—78). Нагороджений орденом «Знак Пошани».

НО́ВИКОВ-ПРИБО́Й (справж. прізв.— Новиков) Олексій Силович [12 (24).III 1877, с. Матвєєвське, тепер Сасовського р-ну Рязан. обл.— 29.IV 1944, Москва] — рос. рад. письменник. У 1899—1906 — матрос Балт. флоту. За політ. діяльність переслідувався цар. властями. Під час рос.-япон. війни 1904—05 брав участь в Цусімській битві. В 30-х рр. часто приїздив на Україну — був у Києві

О. С. Новиков-Прибой.

В. П. Новинська.

О. П. Новицький.

Харкові, Одесі. Друкуватися почав 1906. Перша зб. «Морські оповідання» (1914, надрук. 1917). Писав твори в осн. з життя моряків («Море кличе», 1919; «Підводники», 1923; «Єралашний рейс», 1925; «Жінка в морі», 1926; «Солона купіль», 1929, та ін.). Кращий твір — істор. епопея «Цусіма» (ч. 1—2, 1932—35; 4-а ред. 1940, Держ. премія СРСР, 1941). У роки Великої Вітчизн. війни виступав з нарисами і статтями про рад. флот, працював над романом «Капітан першого рангу» (ч. 1—2, 1942—44, незакін.). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1963; Избранное. М., 1979; У к р. п е р е к л.— В бухті «Відрада». Х., 1928; На вибоях. Х.—К., 1930; Морці з «Дельфіна». Х., 1930; Капітан першого рангу. Одеса, 1953; Цусіма. К., 1977.

Літ.: Красильников В. А. А. С. Новиков-Прибой. Жизнь и творчество. М., 1966; Карлов Л. До творчої історії романа Новикова-Прибоя «Цусіма» «Жовтень», 1954, № 7.

Л. І. Левандовський.

«НОВИНИ КІНОЕКРАНУ» — щомісячний критико-публіцистичний ілюстрований журнал, орган Держ. комітету УРСР по кінематографії та Спілки кінематографістів України. Виходить з 1961. Публікує матеріали, присвячені проблемам кіно України, союзних республік, а також інформацію про зарубіжне кіно.

НОВІЙНСЬКА Віра Петрівна [н. 19. VII (1.VIII) 1900, Київ] — укр. рад. актриса муз. комедії (сопрано), нар. арт. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1940. Виховувалась у сім'ї укр. акторів. На сцені — з 1908 (трупа Д. Гайдамаки). В 1919—29 працювала в театрах Краснодара, Баку, Тбілісі, Ростова, Ленінграда та ін. Працювала в театрах муз. комедії в Харкові (1929—34) та Києві (1935—72; з 1967 — театр оперети). Ролі: Сільва, Маріца («Сільва», «Маріца» Кальмана), Перікола, Еврідіка («Перікола», «Орфей у пеклі» Оффенбаха), Хівря, Софія («Сорочинський ярмарок», «Весілля в Малинівці» Рябова), Парася, Матвіївна («Трембіта», «Дівочий переполох» Мілютіна). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

НОВІЙНСЬКИЙ Мстислав Олександрович [17.II (1.III) 1841, Новгород — 11 (24).I 1914, Петербург] — російський вет. лікар, основоположник експеримент. онкології. В 1874 закінчив вет. відділення петерб. Медико-хірург. академії. В 1875—77 провадив н.-д. роботу при зоохірург. кабінеті тієї ж академії. Після цього працював вет. інспектором на залізниці. Дисертація Н. (1877) присвячена перещепленню злоякісних пухлин (раку, саркоми) у піддослідних тварин. Н. теоретично обгрунтував можливість і здійснив таке перещеплення (первинне і вторинне).

НОВІЙЦЬКИЙ Григорій Ілліч (р. н. невід.— п. після 1727) — укр. етнограф, дослідник Сибіру. Походив з укр. старшинської сім'ї. Навчався в *Київській академії*. Був полковником кінного охотського полку. Під час війни зі Швецією приєднався до Карла XII, але незабаром залишив табір швед. окупантів, повернувся з повинною. З 1709 за наказом Петра I жив у Москві. Але 1712 Н. було заслано до Сибіру. Н.— автор першої етнографічної праці про остяків (хантів) «Короткий опис про народ остяцький» (1715). Цю працю 1721 було видано (без зазначення автора) німецькою, 1884— рос. мовами.

Тв.: Краткое описание о народе остяцком. 1715. Новосибирск, 1941.

НОВІЙЦЬКИЙ Іван Петрович [1844, м. Тараща, тепер Київ. обл. — 31.VII (12.VIII) 1890, Київ] — укр. бурж.-ліберальний історик, етнограф і журналіст. Н. в сім'ї чиновника. Навчався на історико-філологічному ф-ті Київ. ун-ту. Автор праць «Нарис історії селянського стану Південно-Західної Росії в XV—XVIII ст.» (1876), «Адам Кисіль — воєвода київський» (1885), «Довідковий словник юридичних термінів давньої актової мови Південно-Західної Росії» («Университетские известия». К., 1871, № 8; 1872, № 3). В своїх працях вказував на поміркованоліберальний характер нац. руху укр. буржуазії, відстоював ліберальні методи «умиротворення краю»; антифеод. рухи укр. селянства, зокрема рух під проводом У. *Кармалюка,* намагався зобразити як звичайні розбійницькі виступи.

НОВІЙЦЬКИЙ Михайло Михайлович [8 (20).IX 1892, Ніжин — 29.III 1964, Київ] — укр. рад. літературознавець. Закінчив Петрогр. ун-т (1919). Автор праць про життя і творчість Т. Г. Шевченка: «Арешт Шевченка в 1859 р.» (1924), «Шевченко в процесі 1847 р. і його папери», «До історії арешту Шевченка 1850 р.» (обидві — 1925) та ін. За участю Н. здійснено текстологічну підготовку бл. 30 різних видань творів Шевченка, зокрема «Кобзаря» (рос. перекл., 1934), 10-томного (т. 7—10. К., 1961—64) і 6-томного (т. 1, 3. К., 1963) академ. видань повного зібрання творів поета. *Ф. К. Сарана.*

НОВІЙЦЬКИЙ Олекса Миколайович [н. 7 (20). IV 1914, с. Пії, тепер Миронівського р-ну Київ. обл.] — укр. рад. поет, перекладач, засл. працівник культури Груз. РСР (з 1964). Член КПРС з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни. З 1933 — на журналістській роботі. Навчався в Літ. ін-ті ім. О. М. Горького (1939—41). Друкуватися почав 1930. Видав збірки поезій «Ми йдемо на бій» (1942), «Живи, Україно» (рос. мовою, 1943), «Україна сонячна моя» (1966), «Славлю мою Батьківщину» (1978). Автор розвідки «Тарас Шевченко й Айра Олдрідж» (1966) та багатьох статей про взаємозв'язки укр. л-ри з л-рами братніх народів Рад. країни. Написав тексти пісень «Розлягалися тумани», «Колгоспна застольна», «Розмова Дніпра з Волгою», «Ти любов моя» та ін. Праці в галузі перекладу з рос., білорус., грузинської та ін. мов народів СРСР. Упорядник двотомної антології «Поезія грузинського народу» (1961, у співавт.), антології молодої поезії «Сонячне гроно» (1970), «Райдужними мостами» (1968), «Голоси Азербайджану» (1981) та ін. видань, редактор кількох збірників перекладів.

В. Х. Косян.

НОВІЙЦЬКИЙ Олексій Петрович (20.IV 1862, Симбірськ, тепер Ульяновськ — 24.IX 1934, Київ) — укр. рад. історик мистецтва, акад. АН УРСР (з 1922). В 1887 закінчив математичний ф-т Моск. ун-ту, водночас вивчав історію мистецтва. Зробив описи Румянцевського музею й галереї П. Третьякова. В 1911 організував у Москві ювілейну виставку малярських і графічних творів Шевченка, за рад. часу розробляв питання історії рос. і укр. мистецтва й архітектури, очолював археол. комітет при АН УРСР. Осн. праці — «Передвижники і їхній вплив на російське мистецтво» (1897), «Історія російського мистецтва...» (2 тт., 1902—05), «Тарас Шевченко як маляр» (1914), «До питання про походження дерев'яної укр. архітектури» (1927) та ін. Працював над підготовкою академічного видання мистецької спадщини Шевченка.

НОВІЙЦЬКИЙ Орест Маркович (25.I 1806, с. Пилипи, тепер Чудніського р-ну Житомир. обл.— 4.VI 1884) — укр. філософ, психолог, представник «філософії неортодоксального православ'я». Н. в сім'ї священика. Закінчив 1831 Київ. духовну академію. В 1834—50 — професор Київ. ун-ту, викладав філософію, психологію і логіку. За філос. поглядами — дуаліст (див. *Дуалізм*), прихильник апріоризму в теорії пізнання. В «Настановах з досвідної психології» (1840) та ін. творах він намагався довести необхідність примирення науки і релігії. В галузі психології висунув ряд передових на той час положень, зокрема, про активний характер процесу сприйняття, яке є відображенням дійсних властивостей предметів, тощо. Був одним з популяризаторів філософії Сарод. Сходу, але висвітлював її з ідеалістичних позицій.

НОВІЙЦЬКИЙ Яків Павлович (14.X 1847, с. Аули, тепер Криничанського р-ну Дніпроп. обл.— 19. V 1925, Запоріжжя) — укр. фольклорист, етнограф і педагог. Був учителем (з 1869). З 1881 — попечитель земських шкіл у м. Олександрівську (тепер Запоріжжя). За рад. часу працював в органах нар. освіти. Зібрав на Катеринославщині величезні фольклорні, етногр. і краєзнавчі матеріали. Їх опубл. частково в зб. М. Драгоманова «Малоруські народні перекази та оповідання» (1876) та в інших збірках. Основні праці: «З берегів Дніпра» (1905), «Малоруські історичні пісні, зібрані в Катеринославщині (з 1874 по 1903 рр.)» (1908), «Народна пам'ять про Запоріжжя» (1911).

І. П. Березовський.

НОВИЧЕ́НКО Леонід Миколайович [н. 18 (31).III 1914, с. Русанівка, тепер Липоводолинського р-ну Сум. обл.] — укр. рад. літературознавець, критик, чл.-кор. АН УРСР (з 1958). Член КПРС з 1944. Закінчив Київ. ун-т (1939). Друкується з 1938. В роки Великої Вітчизн. війни був військ. кореспондентом; 1943—46 — відповідальний редактор газ. «Літерату-

ра і мистецтво», потім «Літературної газети»; 1950—52 — головний редактор журн. «*Вітчизна*». З 1949— в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. З 1959 — секретар Правління Спілки письменників СРСР. Автор праць з теорії соціалістичного реалізму, історії укр. л-ри, вивчення взаємозв'язків л-р народів СРСР і слов'ян. л-р, зокрема книг про Т. Шевченка, М. Рильського, П. Тичину, М. Ірчана. Один з авторів і редакторів «Історії української літератури» (т. 1—8, 1967—71). За книгу про творчість П. Тичини «Поезія і революція» (1956) удостоєний премії АН СРСР ім. В. Г. Бєлінського, 1958; за книгу «Не ілюстрація — відкриття!» (1967) — Держ. премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1968. Нагороджений трьома орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Павло Тичина. К., 1941; Повість про поета. К., 1941; Мирослав Ірчан. К.,1958; Про багатство літератури. К., 1959; Шевченко і сучасність. К., 1964; Проблеми стильової диференціації в сучасних східнослов'янських літературах. К., 1968; Життя як діяння. К., 1974; Український радянський роман. К., 1976; Поетичний світ Максима Рильського. К., 1980; Рос. перекл. — Литературно-критические очерки. К., 1951; Поэзия и революция. М., 1957; Не иллюстрация — открытие! М., 1969. *В. Г. Дончик.*

НОВІ БІЛОКОРО́ВИЧІ — селище міського типу Олевського р-ну Житомирської обл. УРСР, на р. Жереві (притока Тетерева). Залізнична ст. Білокоровичі. 3,1 тис. ж. (1980). Щебеневий з-д, лісгоспзаг, будинок побуту. 2 середні школи, мед. амбулаторія і мед. пункт. 2 клуби, 3 б-ки. Н. Б. виникли 1901.

НОВІ БІЛЯРИ́ (до 1914 — Ананталь) — селище міського типу Комінтернівського р-ну Одес. обл. УРСР, на березі Малого Аджалицького (Григорівського) лиману, за 45 км від залізнич. ст. Одеса-Сортувальна. 4,6 тис. ж. (1980). Булдинський з-д стінових матеріалів; комбінат побутового обслуговування. Середня школа, лікарня, Будинок культури, б-ка. Засн. на поч. 20 ст.

«НОВІ ВИДАННЯ УРСР» — щодекадний бібліографічний бюлетень *Книжкової палати УРСР* імені Івана Федорова. Видається з 1958. До 1974 виходив під назвою «Нові книги УРСР». Готується на основі контрольного примірника видань, який одержує Книжкова палата. Вміщує відомості про продукцію вид-в України — книги, брошури, ноти, альбоми, плакати, портрети, відкриті листи тощо. Матеріал у бюлетені розміщено за «Єдиною схемою класифікації літератури для книговидання в СРСР». Має алфавітний допоміжний покажчик. Метою бюлетеня є повна й оперативна бібліографічна інформація бібліотечних працівників і всіх, хто працює з книгою, про вихід у світ видавничої продукції, сприяння роботі б-к у пропаганді літератури. *Ю. Б. Медведєв.*

НОВІ ГЕБРИ́ДИ — 1) Архіпелаг у пд.-зх. частині Тихого ок., в *Меланезії*. Складається з 80 островів (найбільші — Еспіріту-Санто, Малекула, Амбрім, Ефате). Загальна пл. 14,8 тис. км². Нас. 112 тис. чол. (1979), гол. чин. *меланезійці*. Острови вулканічного походження, гористі. Є діючі вулкани, мінеральні джерела. Поклади марганцевої руди, сірки. Клімат тропічний, вологий. Поширені вологі тропічні ліси та рідколісся. 2) Колишнє співволодіння (кондомініум) Великобританії і Франції. З 30.VII 1980 — незалежна д-ва *Вануату* (див. т. 12, Додаток).

НОВІ ДОКТРИ́НИ ПРИРО́ДНОГО ПРА́ВА — «відродження», модернізація природного права у 20 ст. Див. *Природне право*.

НОВІ ЗО́РІ — *змінні зорі*, блиск яких за період від одного до кількох сотень днів зростає у 10^3—10^6 разів, після чого протягом кількох або десятків років спадає і досягає вихідної величини. Внаслідок цього навіть дуже слабка *зоря* може стати видимою неозброєним оком (звідси назва). До початку 80-х рр. 20 ст. у нашій *Галактиці* зареєстровано понад 200 Н. з. Виявлено спалахи Н. з. і в ін. *галактиках*. Причиною спалаху, який супроводиться викидом речовини (10^{-3}—10^{-5} маси зорі), є порушення сталості зовн. шарів зорі, що входить до складу тісної *подвійної зорі* і перебуває на пізній стадії еволюції. Спалахи типових Н. з. можуть повторюватися через кілька тисяч років.

Літ.: Шкловский И. С. Звёзды. Их рождение, жизнь и смерть. М., 1977. *М. Я. Орлов.*

«НОВІ ЛІ́ВІ» — ліворадикальний рух, що виник у кінці 50-х — на поч. 60-х рр. 20 ст. і поширився у Франції, Італії, ФРН та ін. країнах Заходу, гол. чин. серед інтелігенції й студентства. Аморфний в орг. і політ. відношенні рух «Н. л.» включає різні течії стихійного антиімперіалістичного, антимонополістичного, демократичного руху непролет. верств міського населення. Його теор. основою є дрібнобурж. радикалізм, зокрема концепція Г. *Маркузе*. «Н. л.» висловлювали невдоволення деякими рисами розвитку бурж. суспільства: бюрократично-монополістичною централізацією, урбанізацією, забрудненням навколишнього середовища тощо, певною мірою підтримували боротьбу за соціальне і нац. визволення в країнах Азії, Африки, Лат. Америки, але водночас заперечували революц. роль робітн. класу і його партій, вважаючи осн. революц. силою інтелігенцію і студентство. Проголошуючи марксизм-ленінізм застарілим, «Н. л.» намагалися поєднати деякі його положення з концепціями бурж. філософії, *анархізмом* тощо. В ряді випадків діяльність «Н. л.» об'єктивно сприяла реакційним колам, які використовували прояви крайнього радикалізму (аж до тероризму) як привід для репресій проти демократичних сил. У 70-х рр. рух «Н. л.» пішов на спад. *В. Г. Кремень.*

«НОВІ ОСМА́НИ» — учасники таємної політ. організації «Т-во нових османів», засн. 1865 у Стамбулі представниками молодої тур. інтелігенції. Виступали за встановлення конституційного ладу і проведення прогресивних реформ. Заперечували право нетурецьких народів імперії на самостійний розвиток і проповідували ідею єдиної «османської нації». В 1876 верстви, близькі до «Н. о.», домоглися прийняття першої тур. конституції (скасована 1878 султаном *Абдул-Гамідом II*). Наступниками «Н. о.» були *молодотурки*.

НОВІ ПЕТРІ́ВЦІ — село Вишгородського району Київ. обл., на правому березі Київського моря, на шосе Київ — Мінськ. Н. П. відомі з часів Київської Русі. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 тут на поч. листопада 1943 був командний пункт 1-го Укр. фронту (команд.— генерал армії М. Ф. *Ватутін*), звідки здійснювалося керівництво *Київською наступальною операцією 1943*. На території Н. П.— пам'ятник-музей (філіал *Українського музею історії Великої Вітчизняної війни 1941—45*) визволення Києва від нім.-фашистських загарбників (1958, арх. А. Милецький та В. Бакланов, скульптор І. Першудчев; іл. див. т. 5, с. 127). Складова частина експозиції музею — діорама «Битва за Київ. Лютізький плацдарм. 1943» (1980, художник М. Присекін).

Л. М. Новиченко.

НОВІ САНЖА́РИ — селище міського типу Полтав. обл. УРСР, райцентр. Розташовані на р. Ворсклі (прит. Дніпра), за 7 км від залізнич. ст. Нові Санжари. 8,1 тис. ж. (1980). Засн. в 1-й пол. 17 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1925 Н. С.— с-ще міськ. типу. У селищі — шкіряний з-д, харчосмакова ф-ка, філіал виробничого худож. об'єднання «Полтавчанка», цех об'єднання «Полтавдерев», меблевий цех полтавської ф-ки «Реммебліі», цех Кобеляцького молочно-консервного комбінату, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Заг.-осв. та муз. школи, лікарня, поліклініка, санаторій, будинок відпочинку, турбаза. Будинок культури, 2 бібліотеки.

НОВІ СТРІ́ЛИЩА — селище міського типу Жидачівського р-ну Львів. обл. УРСР, за 25 км від залізнич. ст. Ходорів. 1,2 тис. ж. (1980). У селищі — майстерні побутового обслуговування, середня школа, лікарня, Будинок культури, кінотеатр, б-ка. Відомі з 1513.

«НОВІ ШЛЯХИ́» — укр. літературно-науковий, мистецький і громадський журнал. Виходив 1929—32 щомісяця у Львові під редакцією прогресивного громад. діяча А. В. *Крушельницького*. Журнал викривав ідеологію бурж. націоналізму, пропагував досягнення Рад. України у політ., екон. і літ.-мистецькому житті. В журналі друкувалися пролет. письменники з групи «*Горно*» — В. Бобинський, Я. Галан, М. Калинчук-Пасанто, Я. Кондра та ін., передруковувалися твори укр. і рос. рад. письменників — Максима Горького, В. Маяковського, П. Лісового та ін., подавалася широка інформація про літ. життя у Зх. Європі. Після заборони «Н. ш.» польс. владою А. В. Крушельни-

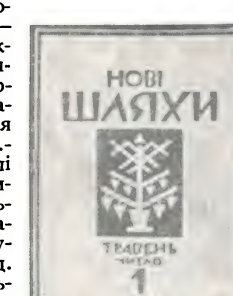

«Нові шляхи». Обкладинка.

цький видавав антифашист. журн. «Критика» (1932 вийшло чотири номери). *В. І. Півторадні.*

НОВІ́ТНЯ ІСТО́РІЯ — згідно з періодизацією *всесвітньої історії*, прийнятою в марксистській історичній науці, епоха від Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917 до нашого часу; історична наука, що вивчає цей період. Гол. змістом Н. і. є перехід людства від капіталізму до соціалізму. В наук. періодизації Н. і. виділяють три осн. періоди: перший — від перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції до 2-ї світової війни, другий — від 2-ї світової війни до серед. 50-х рр. 20 ст., третій — від серед. 50-х рр. до нашого часу.

НОВОАЗО́ВСЬК — місто Донец. обл. УРСР, райцентр. Розташований на березі Азовського м., в гирлі р. Грузький Єланчик, за 42 км від м. Жданова. Засн. 1849 як козац. станиця Новомиколаївська. Рад. владу встановлено на поч. 1918. В 1923 перейменована на Будьоннівку, 1959 — на Н. З 1966 — місто. У Н.—племінний вівцезавод, комбікормовий, мол., хлібний, 2 асфальтобетонні та цегельний з-ди, птахофабрика, харчосмакова ф-ка, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 4 заг.-осв. та музична школи, лікарня, 3 пансіонати. Будинок культури, 4 клуби, 10 бібліотек.

НОВОАЗО́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Донец. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа бл. 1 тис. км². Нас. 39,8 тис. чол. (1980). У районі — 54 населені пункти, підпорядковані міській, селищній і 10 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Новоазовськ*. На Пд. Н. р. омивається *Азовським морем*. На Пн. району — відроги *Приазовської височини*, пд. частина розташована в межах *Причорноморської низовини*. Корисні копалини: піски, глина, вапняки. Річки — *Кальміус* та *Грузький Єланчик*. Ґрунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. На тер. району — філіал *Українського степового заповідника* — Хомутівський степ. Переважають підприємства харч. пром-сті: новоазовські мол. і хлібний з-ди, харчосмакова ф-ка. Кривокосівський (смт Сєдове) рибообр. цех Ждановського виробничого рибоконсервного комбінату. Комбінат побутового обслуговування (Новоазовськ).

Спеціалізація с. г.— землеробство овочево-зернового, тваринництво мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 89,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 76,2 тис. га. Гол. культури: озима та яра пшениця, соняшник, ячмінь, кукурудза, овочеві. В Н. р. — 12 колгоспів, у т. ч. 3 риболовецькі, 5 радгоспів, птахофабрика, міжгосп. підприємство по виробн. свинини, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 600 км, у т. ч. з твердим покриттям — 530 км.

В районі — 3 профес.-тех. уч-ща, 19 заг.-осв. та 3 муз. школи, 33 лік. заклади, у т. ч. 3 лікарні; на узбережжі Азовського м.— пансіонати і турбази. 35 будинків культури і клубів, 41 кіноустановка, 26 б-к; музеї: меморіальний в смт Сєдовому (кол. хутір Крива Коса) на батьківщині вітчизняного полярного дослідника Г. Я. *Сєдова* та флори і фауни при філіалі Укр. степового заповідника — Хомутівський степ (с. Хомутове). У Н. р. видається газ. «Строитель коммунизма» (з 1933).

В. П. Гриценко.

НОВОАЙДА́Р — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Айдарі (прит. Сіверського Дінця), за 3 км від залізнич. ст. Новий Айдар. 6,7 тис. ж. (1980). Засн. в 2-й пол. 17 ст. Жителі Н. брали участь у *Булавінському повстанні 1707—09*. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1957 — с-ще міськ. типу.

У селищі — птахофабрика, харчосмакова ф-ка, цех Сєвєродонецького мол. з-ду, елеватор, дільниця Ворошиловгр. ф-ки госп. виробів, лісомеліоративна станція, міжколг. буд. орг-ція; райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побут. обслуговування. 3 заг.-осв., муз. і спорт. школи, лікарня. Палац культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

НОВОАЙДА́РСЬКИЙ РАЙО́Н— у центр. частині Ворошиловгр. обл. УРСР. Утворений 1925. Площа 1,5 тис. км². Нас. 30,4 тис. чол. (1980). У районі — 38 населених пунктів, підпорядкованих селищній та 11 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Новоайдар*. У межах Н. р.— відроги Середньоросійської височини. Корисні копалини — мергель і глини. Вздовж пд.-зх. межі району тече *Сіверський Донець*, територією району — його прит. *Айдар* та *Євсуг*. Ґрунти в осн. чорноземні. Лежить у степовій зоні.

Найбільші підприємства району: новоайдарські елеватор та харчосмакова ф-ка. Комбінат побутового обслуговування (Новоайдар). Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 98,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 76,0 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, жито, ячмінь, овес, горох, кукурудза, соняшник, овочеві. Скотарство, свинарство, птахівництво. У Н. р. — 11 колгоспів, 9 радгоспів, птахофабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Новий Айдар, Красноозеровка, Штормове. Автомоб. шляхів — 314 км, у т. ч. з твердим покриттям — 304 км. У районі — 23 заг.-осв., музична і спортивна школи, 29 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 6 будинків культури, 24 клуби, 34 кіноустановки, 26 б-к. У Н. р. видається газ. «Красное знамя» (з 1931).

І. І. Забурдаєв.

НОВОАЛТА́ЙСЬК (до 1962 — Чесноковка) — місто крайового підпорядкування, центр Первомайського р-ну Алт. краю РРФСР. Розташований на правому березі Обі. Залізнич. ст. Алтайська. 50 тис. ж. (1980). Вагонобудівний з-д. Виробн. залізобетонних виробів. Худож. уч-ще. Засн. у 20-х рр. 17 ст., місто — з 1942.

НОВОАМВРО́СІЇВСЬКЕ — селище міського типу Амвросіївського р-ну Донец. обл. УРСР. Розташоване за 12 км від залізнич. ст. Амвросіївка. 3,3 тис. ж. (1980). У селищі — друге і третє виробництва *Амвросіївського цементного комбінату;* філіал Амвросіївського комбінату побутового обслуговування. 2 заг.-осв. школи, лікарня, мед. амбулаторія. Клуб, 2 б-ки. Виникло в кін. 19 ст.

НОВОАРХА́НГЕЛЬСЬК — селище міського типу Кіровогр. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Синюсі (прит. Пд. Бугу), за 69 км від залізнич. ст. Помічна. 8,4 тис. ж. (1980). Засн. 1742 як поселення Архангельський городок. На поч. 50-х рр. 18 ст. мав назву Архангел-город. У 1764 перейменований на Н. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1957 Н.— с-ще міськ. типу. У селищі — сироробний, комбікормовий, асфальтовий і цегельний з-ди, харч. комбінат, птахоінкубаторна станція, міжгосп. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, ГЕС, комбінат побутового обслуговування. 5 заг.-осв., музична і спорт. школи, лікарня, 2 будинки культури, кінотеатр, 7 бібліотек.

НОВОАРХА́НГЕЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Кіровогр. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км². Нас. 40,8 тис. чол. (1980). У районі — 66 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 17 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Новоархангельськ*. Н. р. розташований у межах *Придніпровської височини*.

Корисні копалини: граніт, пісок, глина. Річки — *Синюха* з прит. Великою Виссю, Кагарликом та Ятранню. Новоархангельське й Тернівське водосховища. Грунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, ясен, клен, липа) та лісосмуги займають бл. 10 тис. га.

Найбільші підприємства: новоархангельські сироробний та комбікормовий, Підвисоцький консервний з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Новоархангельськ). Землеробство району спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці, кукурудзи, ячменю, цукр. буряків; тваринництво м'ясо-мол. напряму (скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство). Площа с.-г. угідь 1980 становила 95,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 87,6 тис. га. У Н. р.— 15 колгоспів, птахофабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 333 км, у т. ч. з твердим покриттям — 261 км. У районі — 29 заг.-осв., музична і спорт. школи, 41 лік. заклад, у т. ч. 9 лікарень. 20 будинків культури, 24 клуби, кінотеатр, 53 кіноустановки, 38 б-к, 4 істор. музеї (в селах Кам'янечому, Кальниболотах, Підвисокому, Надлаку). У с. Нерубайці Н. р. народився укр. рад. письменник П. А. *Байдебура*, в с. Кальниболотах — укр. рад. актор В. Г. *Магар*, в с. Іванівці — укр. рад. письменник Н. С. *Рибак*. У Н. р. видається газ. «Колос» (з 1932). *І. С. Зубець.*

НОВОБУ́ЗЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх. частині Микол. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км². Нас. 36,1 тис. чол. (1980). У районі — 69 населених пунктів, підпорядкованих міській і 10 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Новий Буг. Н. р. лежить у смузі переходу від пд. відрогів *Придніпровської височини* до *Причорноморської низовини*. Корисні копалини: глина, пісок, вапняки, граніт. Найбільша річка — *Інгул*. Софіївське водосховище. Грунти чорноземні. Розташований у степовій зоні. У районі переважають підприємства по переробці с.-г. сировини; найбільші: новобузькі сироробний, консервний, хлібний з-ди; комбінат побутового обслуговування. С. г. району спеціалізується на виробн. зерна, м'яса та молока. Площа с.-г. угідь 1980 становила 109 тис. га, у т. ч. орні землі — 94,4 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, цукр. буряки, соняшник, коноплі. У Н. р.— 17 колгоспів, 2 радгоспи, племзавод, міжколг. птахопідприємство, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Новий Буг, Новополтавка. Автомоб. шляхів — 442 км, у т. ч. з твердим покриттям — 173 км. У районі — технікум механізації і електрифікації с. г., пед. уч-ще, 34 заг.-осв., музична і спортивна школи, 32 лік. заклади, у т. ч. 4 лікарні, 12 будинків культури, 12 клубів, кінотеатр, 47 кіноустановок, 25 б-к, істор. музей. У с. Новодмитрівці (тепер с. Новомихайлівка Н. р.) народився двічі Герой Радянського Союзу В. І. *Михлик*. У Н. р. видається газ. «Вперед» (з 1930).

Є. О. Заудальський.

НОВОВАСИ́ЛІВКА — селище міського типу Приазовського р-ну Запоріз. обл. УРСР, за 40 км від залізнич. ст. Мелітополь. 3,4 тис. ж. (1980). У селищі — прод. товарів та цегельний з-ди, виробниче відділення Приазовської райсільгосптехніки; комбінат побутового обслуговування. Середня школа, лікарня, 2 клуби, кінотеатр, б-ка. Засн. 1823.

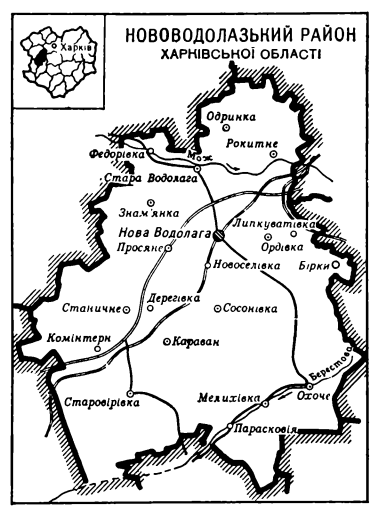

НОВОВОДОЛА́ЗЬКИЙ РАЙО́Н — у зх. частині Харківської обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км². Нас. 48,2 тис. чол. (1980). У районі — 74 населені пункти, підпорядковані 2 селищним і 12 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Нова Водолага*. Поверхня району — хвиляста рівнина, подекуди розчленована долинами річок, балками та ярами. Корисні копалини: природний газ, кварцовий пісок, глина. Річки — Мож, Берестова, Вільхуватка (бас. Сіверського Дінця). Грунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, сосна, береза, осика) займають 14,9 тис. га. Найбільші підприємства району: комбінати «Буддеталь» та плодоовочевий і молочний заводи (Нова Водолага). Комбінат побутового обслуговування (Нова Водолага). В землеробстві району переважає вирощування озимої пшениці, жита, ячменю, вівса, кукурудзи, гречки, соняшнику, цукр. буряків. Тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1980 становила 87,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 71,4 тис. га, сіножаті і пасовища — 15,4 тис. га. В Н. р.— 17 колгоспів, радгосп, птахофабрика, міжколг. об'єднання по виробн. свинини, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Водолага, Власівка, Ордівка, Кварцовий. Автомоб. шляхів — 332 км, у т. ч. з твердим покриттям — 213 км. У районі — радгосп-технікум (с. Липкуватівка), сільс. профес.-тех. уч-ще (с. Рокитне), 40 заг.-осв., музична, спорт. і художня школи, 43 лік. заклади, у т. ч. 5 лікарень, міжколг. санаторій. 12 будинків культури, 37 клубів, 38 кіноустановок, 43 б-ки. У Н. р. видається газ. «Ленінець» (з 1931).

В. Д. Мирошник.

НОВОВОЛИ́НСЬК — місто обласного підпорядкування Волин. обл. УРСР, за 20 км від залізнич. ст. Володимир-Волинський. Населений пункт виник 1950 у зв'язку з початком експлуатації Львівсько-Волинського кам.-вуг. басейну. В 1951 засновано с-ще Нововолинське. З 1957 Н.— місто. Один із центрів *Львівсько-Волинського вугільного басейну*. Заводи: по ремонту гірничого устаткування, спец. технологічного устаткування, будівельних матеріалів, залізобетонних виробів, мол., хлібний, харч. концентратів. М'ясо- та деревообр. комбінати, бавовнопрядильна ф-ка; комбінат побутового обслуговування. У Н.— відділення заг.-тех. ф-ту Луцького філіалу Львів. політех. ін-ту, електромех. технікум, 2 профес.-тех. уч-ща, 10 заг.-осв. і музична школи; лік. містечко. 2 палаци культури, кінотеатр, 7 бібліотек.

НОВОВОЛИ́НСЬКИЙ ЗАВО́Д СПЕЦІА́ЛЬНОГО ТЕХНОЛО́ГІ́ЧНОГО УСТАТКУВА́ННЯ імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — підприємство електротех. пром-сті. Розташований в м. Нововолинську Волин. обл. Збудований 1979 згідно з міжурядовою угодою в межах РЕВ між СРСР, НДР і ПНР. Випускає спец. технологічне устаткування для комплексної механізації і автоматизації специфічних робіт в електротех. пром-сті, закрема електроморотоборудуванні.

А. Я. Ковилін.

НОВОВОРО́НЕЗЬКА АЕС імені 50-річчя СРСР. Розташована за 40 км від м. Воронежа, в смт Нововоронезький Каширського р-ну Воронез. обл. Встановлена потужність станції (1980) — 2,5 млн. кВт. Перший блок потужністю 210 тис. кВт введено в експлуатацію 1964, другий (365 тис. кВт) — 1969, третій (440 тис. кВт) — 1971, четвертий (440 тис. кВт) — 1972, п'ятий енергоблок-гігант (1 млн. кВт) — 1980. На АЕС встановлено водо-водяні реактори. Електроенергія по лініях електропередачі надходить до Єдиної Європейської енергосистеми. Н. АЕС нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1976).

В. К. Сєдов.

НОВОВОРОНЦО́ВКА — селище міського типу Херсон. обл. УРСР, райцентр. Пристань на березі Каховського водосховища, за 23 км від залізнич. ст. Ток. 6,8 тис. ж. (1980). У 2-й пол. 18 ст.

на місці Н. були запорізькі *зимівники*. В кін. 18 ст. тут засновано с. Миколаївку. З 1821 село належало графові М. С. *Воронцову*, який незабаром перейменував його на Н. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1956 Н.— с-ще міськ. типу. У селищі — буд. матеріалів, маслоробний і хлібний з-ди, харчосмакова ф-ка, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, птахоінкубаторна станція, комбінат побутового обслуговування. С.-г. технікум бухгалтерського обліку, заг.-осв. і музична школи, лікарня. Будинок культури, 2 кінотеатри, 2 б-ки, історичний музей.

НОВОВОРОНЦО́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Херсон. обл. УРСР. Утворений 1935. Площа 0,9 тис. км². Нас. 27,2 тис. чол. (1980). У районі — 21 населений пункт, підпорядкований селищній і 12 сільс. Радам нар. депутатів.

Центр — смт *Нововоронцовка*. Н. р. на Сх. омивається *Каховським водосховищем*. Поверхня рівнинна. Корисні копалини: вапняк, глина тощо. Грунти чорноземні. Розташований у степовій зоні. Найбільші підприємства — нововоронцовські маслоробний з-д і харчосмакова ф-ка. Комбінат побутового обслуговування (Нововоронцовка). Землеробство району спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці, кукурудзи, соняшнику, рицини. Тваринництво мол.-м'ясного напряму (скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво). Площа с.-г. угідь 1980 становила 78,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 70,5 тис. га. У Н. р.— 11 колгоспів, у т. ч. 1 риболовецький, 4 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 203 км (усі з твердим покриттям). У районі — с.-г. технікум бухгалтерського обліку (Нововоронцовка), профес.-тех. уч-ще (с. Гаврилівка), 17 заг.-осв. і музична школи, 21 лік. заклад, у т. ч. 4 лікарні. 12 будинків культури, 7 клубів, 2 кінотеатри, 24 кіноустановки, 20 б-к, істор. музей (Нововоронцовка). У Н. р. видається газ. «Ленінський шлях» (з 1935). *А. Г. Половинко.*

НОВОГРА́Д-ВОЛИ́НСЬКИЙ — місто обласного підпорядкування Житомир. обл. УРСР, райцентр, на р. Случі (бас. Прип'яті). Вузол залізнич. і автомоб. шляхів. Вперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1257 як місто Звягель. У 1340 його захопили лит. феодали, після *Люблінської унії 1569* — шляхет. Польща. Після 2-го поділу Польщі (1793) Звягель у складі Правобережної України возз'єднано з Росією і 1795 перейменовано на Н.-В. У 1823—25 Н.-В. був одним із центрів руху *декабристів*: тут служили брати А. І. та П. І. *Борисови* — засновники *Товариства об'єднаних слов'ян*. У створенні товариства брав участь і польс. революціонер, уродженець міста Ю. *Люблінський*. Радянську владу встановлено в листопаді 1917. У місті з-ди: с.-г. машин, рем.-мех., металовиробів, буд. матеріалів і конструкцій, каменедробильний, комбікормовий, кормового біоміцину, маслоробний, пивоварний, хлібний; м'ясний комбінат, швейна та меблева ф-ки, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Маш.-буд. технікум, профес.-тех. уч-ще, 13 заг.-осв., музична і спорт. школи, лікарня. Палац культури, 9 клубів, 4 б-ки. В Н.-В. народилася Леся Українка. Є літ.-меморіальний музей поетеси, встановлено їй пам'ятник. У 1846 місто відвідав Т. Г. Шевченко.

НОВОГРА́Д-ВОЛИ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — на Зх. Житомир. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 2,1 тис. км². Нас. 67,6 тис. чол. (1980). У районі — 110 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 34 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Новоград-Волинський*. Поверхня району — хвиляста рівнина, в межах району — сх. схили *Волинської височини*. Корисні копалини: торф, граніт, пісок, глина. Річки — *Случ* з прит. Смілкою, Черемом, Тнею (бас. Дніпра). Грунти переважно дерново-підзолисті супіщані та глейові, а також сірі опідзолені. Розташований у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, дуб, береза, осика, вільха) займають 12,7 тис. га. В межах району — Городницький і Туганівський держ. заказники. Найбільші підприємства: фарфоровий (смт Городниця) та склоробний (смт Броницька Гута) з-ди, паперова ф-ка (с. Чижівка). З будинки побуту. Землеробство району спеціалізується на вирощуванні зернових культур (озимі жито й пшениця), картоплі, овочевих, льону-довгунця, цукр. буряків, хмелю. Тваринництво мол.-м'ясного напряму (скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво); бджільництво. Площа с.-г. угідь 1980 становила 99,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 78,1 тис. га, сіножаті і пасовища — 14,3 тис. га. У Н.-В. р.— 29 колгоспів, 6 радгоспів, 2 міжгосп. г-ва (по відгодівлі великої рогатої худоби та свиней), райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями, райсільгоспхімія. Залізнична станція Новоград-Волинський. Автомоб. шляхів — 447 км, у т. ч. з твердим покриттям — 258 км. У районі — Житомирський технікум землевпорядкування (с. Ярунь), 80 заг.-осв. шкіл, 71 лік. заклад, у т. ч. 11 лікарень. 23 будинки культури, 69 клубів, 87 кіноустановок, 96 бібліотек. У Н.-В. р. видається газ. «Радянський прапор» (з 1930).

В. М. Антонюк.

НОВОГРО́ДІВКА — місто Донец. обл. УРСР, підпорядковане Селидівській міськраді, за 4 км від залізнич. ст. Гродівка. Виникла 1939. З 1958 Н.— місто. У Н.— 2 кам.-вуг. шахти, збагачувальна ф-ка, будинок побуту. 2 профес.-тех. уч-ща, 6 заг.-осв. і музична школи, лікарня. Палац культури, 4 бібліотеки.

НОВОГУ́ЙВИНСЬКЕ — селище міського типу Житомирського р-ну Житомир. обл. УРСР, за 12 км від залізнич. ст. Житомир. 2,8 тис. ж. (1980). Рем. з-д, фельдшерсько-акушерський пункт, клуб, б-ка. Засн. 1932.

НОВОДА́Р'ІВКА (до 1932 — Дар'ївка) — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Ровеньківській міськраді. Залізнич. ст. Дар'ївка. 5,3 тис. ж. (1980). Кам.-вуг. шахта, газокомпресорна станція, асфальтобетонний та щебеневий з-ди, радгосп. 4 заг.-осв. школи, лікарня, мед. амбулаторія, 3 клуби, 3 б-ки. Виникла 1876—78.

НОВОДВО́РСЬКИЙ Андрій Осипович [псевд.— А. Осипович; 1853, Липовецький повіт Київ. губ., тепер Липовецький р-н Вінн. обл.— 2 (14).IV 1882, Ніцца] — рос. письменник. Навчався в Київ. ун-ті (1872—74). Співробітничав у журн. «*Отечественные записки*». У творчості Н. відображено епоху 70-х рр., показано кризу народницького руху («Епізод з життя ні пави, ні ворони», 1877; «Кар'єра», 1880; «Мрійники», 1881). В оповіданнях «Напередодні ліквідації» (1880), «Роман» (1881), «Історія» (1882) та ін. Н. створив образи революц. молоді тих часів. У багатьох творах Н. події відбуваються на Україні.

Тв.: «Сувенир», и другие рассказы. М., 1960.

НОВОДІ́ВИЧИЙ МОНАСТИ́Р, Богородице-Смоленський монастир — колишній жіночий монастир у Москві, з 1922 — Музей історії і рос. мистецтва 16—17 ст., з 1934 — філіал *Історичного музею* в Москві. Н. м. засн. 1524 великим кн. *Василієм III* на честь здобуття Смоленська. Архіт. ансамбль включає фортечні мури (кін. 17 ст.) з узорчастими верхами і баштами, Смоленський собор (1524—25) з розписами 16—17 ст. і різьбленим дерев'яним іконостасом (1683—85), трапезну (1685—87) дзвінницю (1689—90), Преображенську і Покровську надбрамні церкви, Лопухінські і Мар'їнські житлові палати (всі 1683—88). У Н. м. було сховище книг 16—19 ст. На т. з. Старому кладовищі Н. м. поховано Д. В. *Давидова*, декабристів М. І. *Муравйова-Апостола*, С. П. *Трубецького* та ін. На Новому кладовищі — могили М. В. *Гоголя*, А. П. *Чехова*, В. В. *Маяковського*, О. П. *Довженка* та ін. видатних діячів вітчизн. культури. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Москва*.

НОВОДМИ́ТРІВСЬКЕ РОДОВИ́ЩЕ БУ́РОГО ВУГІ́ЛЛЯ — одне з найбільших на Україні родовищ бурого вугілля. Розташоване біля с. Нової Дмитрівки Барвінківського

р-ну Харків. обл. УРСР. Заг. геол. запаси 536,7 млн. т, промислові — бл. 390 млн. т (1981). Пл. 12 км². Родовище пов'язане з *грабеном*, виповненим осадочними відкладами кайнозойського віку потужністю до 1000 м. Вугілля — у відкладах верх. олігоцену (див. *Олігоценова епоха і олігоценовий відділ*) та нижнього міоцену (див. *Міоценова епоха і міоценовий відділ*). Виявлено 25 пластів бурого вугілля. Потужність їх від кількох десятків сантиметрів до 74 м (пласт «Основний»), глиб. залягання пром. пластів від 86 до 404 м. Зольність вугілля пересічно від 14,2% до 24,5%, вміст сірки від 1,04% до 5,5%, вологість 42—64%; нижча теплота згоряння на робоче паливо 1412—2560 ккал/кг. Вугілля пласта «Основного» завдяки високому виходу бітумів придатне для брикетування, виготовлення гірського воску, решти пластів — для спалювання на теплових електростанціях. Наявність вугілля встановлена 1950. Розвідку закінчено 1973.

В. Б. Шпакова.

НОВОДНІСТРО́ВСЬК — селище міського типу Сокирянського р-ну Чернів. обл. УРСР. Розташований за 18 км від залізнич. ст. Романківці. 4,3 тис. ж. (1980). Управління буд-ва Дністровського комплексного гідровузла. Філіал Куйбишевського буд. технікуму, середня школа, філіал Сокирянської муз. школи, поліклініка, кінотеатр, 2 б-ки. Утворений 1975 у зв'язку з спорудженням Дністровського комплексного гідровузла.

НОВОДОНЕ́ЦЬКЕ—селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Добропільській міськраді, поблизу залізнич. ст. Легендарна. 7,0 тис. ж. (1980). Кам.-вуг. шахта, меблева ф-ка, Легендарненський елеватор; будинок побуту. 3 заг.-осв. школи, поліклініка, клуб, 3 б-ки. Виникло 1956.

НОВОДРУ́ЖЕСЬК — місто Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Лисичанській міськраді. Розташований на р. Сіверському Дінці, за 3 км від залізнич. ст. Насвітевич. Засн. 1935 в зв'язку з будівництвом вугільної шахти. З 1963 Н.— місто. Кам.-вуг. шахта, пивоварний з-д. 4 заг.-осв. школи, лікарня, клуб, 6 бібліотек.

НОВОЕКОНОМІ́ЧНЕ (кол. Каракове) — селище міського типу Красноармійського р-ну Донец. обл. УРСР. Розташоване на р. Казенному Торці (бас. Сіверського Дінця), за 12 км від залізнич. ст. Красноармійськ. 3,6 тис. ж. (1980). Більшість населення працює на навколишніх шахтах; комбінат побутового обслуговування. Середня школа, мед. амбулаторія. Будинок культури, б-ка. Засн. в кінці 18 ст.

НОВОЕКОНОМІ́ЧНЕ — колишня (з 1957 до 1972) назва м. *Димитрова*.

НОВОЖИ́ЛОВ Валентин Валентинович [н. 5 (18).V 1910, м. Люблін, тепер ПНР] — рад. вчений у галузі механіки, акад. АН СРСР (з 1966), Герой Соціалістичної Праці (1969). Закінчив (1931) Ленінгр. фіз.-мех. ін-т, працював у н.-д. ін-тах. З 1945 — в Ленінгр. ун-ті. Осн. праці — з теорій пружності й пластичності, розрахунку оболонок і міцності корабельних конструкцій. На основі праць Н. і під його керівництвом створено практичні методи статичного й динамічного розрахунку суден, розроблено норми міцності. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

НОВОЗЕЛА́НДЦІ — основне населення *Нової Зеландії*. Чисельність — бл. 2,8 млн. чол. (1978, оцінка). Включають *маорі* (280 тис. чол.) і англо-новозеландців (т. з. пакеха — бл. 2,5 млн. чол.). Останні за походженням європейці, які почали селитися в Новій Зеландії в кін. 18 ст. (гол. чин. нащадки переселенців з Англії, Шотландії та Ірландії). Н. говорять англ. мовою (маорі зберігають і рідну маорійську мову). За релігією — християни. Між пакеха і маорі зберігається політична, економічна й соціальна нерівність, що бере початок з часів, коли Великобританія захопила Нову Зеландію. Культура Н. склалася на основі культури, перенесеної переселенцями з Британських о-вів, увібравши в себе деякі елементи культури маорі.

НОВОКАЇ́Н — лікарський препарат з групи *знеболювальних засобів*; гідрохлорид діетиламіноетилового ефіру параамінобензойної кислоти. Н. широко застосовують у хірургічній практиці як знеболювальний засіб (див. *Анестезія*), для *блокад новокаїнових*, при гіпертонічній хворобі, атеросклерозі, деяких шкірних захворюваннях тощо; іноді — як розчинник лікарських препаратів.

НОВОКАХО́ВСЬКИЙ ЕЛЕКТРОМАШИНОБУДІВНИ́Й ЗАВО́Д імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — підприємство електротех. пром-сті. Розташований у м. Новій Каховці Херсон. обл. Буд-во почато 1955. Першу продукцію одержано 1957. З-д виробляє електродвигуни потужністю від 1 до 3,5 тис. кВт, які використовують у різних галузях нар. г-ва країни і експортують в десятки країн світу. Н. е. з.— осн. постачальник двигунів 4А225 та 4А250 для комплектації кормоприготувальної техніки на тваринницьких фермах. Крім того, з-д випускає товари культур.-побутового призначення.

А. В. Гловацький.

НОВОКРАМАТО́РСЬКИЙ МАШИНОБУДІВНИ́Й ЗАВО́Д імені В. І. Леніна — підприємство важкого машинобудування. Розташований в м. Краматорську Донец. обл. Введено в дію 1934. На поч. Великої Вітчизн. війни осн. устаткування підприємства було евакуйовано в райони Пд. Уралу, Сибіру та в м. Електросталь Моск. обл. Після визволення Краматорська від нім.-фашист. загарбників вже наприкінці 1944 видано першу післявоєнну продукцію. В наступні роки на підприємстві здійснювалося широке нове буд-во, реконструйовано на новій тех. базі старі цехи. Н. м. з. випускає металургійне, прокатне, гірничорудне та важке ковальсько-пресове устаткування. Крім того, з-д є найбільшим постачальником унікальних виливків і поковок для енерг. машинобудування, верстатобудівної пром-сті та ін. галузей важкої індустрії. Осн. продукція підприємства (1980): слябінги, напівбезперервні та безперервні широкосмугові стани гарячого прокатування сталі, товстолистові стани гарячого й холодного прокатування сталі, товстолистові стани гарячого й холодного прокатування алюмінію та його сплавів, крокуючі екскаватори, розкривні й добувні роторні комплекси, потужні шахтні підйомні машини й рудорозмелювальні млини, міксери для чавуну, ковальсько-пресове устаткування та ін. Завод нагороджений орденами Леніна (1945), Жовтневої Революції (1971), Трудового Червоного Прапора (1976). З 1976 Н. м. з.— гол. підприємство виробничого об'єднання «Новокраматорський машинобудівний завод».

В. О. Александров.

НОВОКРИВОРІ́ЗЬКИЙ ГІРНИЧО-ЗБАГА́ЧУВАЛЬНИЙ КОМБІ́НАТ імені Ленінського комсомолу — підприємство гірничорудної пром-сті. Розташований в м. Кривому Розі Дніпроп. обл. Буд-во комбінату на базі покладів залізистих кварцитів, відкритих на лівому березі р. Інгульця, почато 1956. Введено в дію наприкінці 1959 в складі рудного кар'єру та збагачувальної ф-ки. В 1961 збудовано першу чергу агломераційної ф-ки, 1962 — другу. До складу Н. г. к. входять (1980): три кар'єри, дробильна (три стадії подрібнювання) й збагачувальна (14 секцій магн. збагачування) ф-ки, агломераційна ф-ка (2 спікальні цехи, шихтове відділення) та 12 допоміжних цехів. Протягом 1963—75 проведено реконструкцію комбінату. Зросли виробничі потужності підприємства (1960—79): по видобутку руди — в 3,7 раза, виробн. залізорудного концентрату — у 4,2 раза, агломерату — в 5,6 раза. Н. г. к. обладна-

НОВОКРИВОРІЗЬКИЙ ГІРНИЧО-ЗБАГАЧУВАЛЬНИЙ КОМБІНАТ

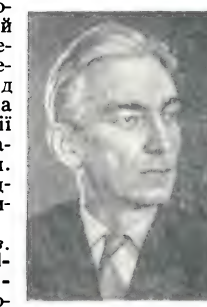

В. В. Новожилов.

ний високопродуктивними машинами й устаткуванням.

Ю. А. Хватов.

НОВОКУЗНЕ́ЦЬК (кол. Кузнецьк, 1931—32 — Новокузнецьк, 1932—61 — Сталінськ) — місто обласного підпорядкування Кемеровської обл. РРФСР, райцентр. Розташований на берегах р. Томі. Вузол залізниць. 545 тис. ж. (1980). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора та Жовтневої Революції (1971, 1981). Один з найбільших металург. центрів СРСР (*Кузнецький металургійний комбінат*, з-ди: алюмінієвий та феросплавів, *Західно-Сибірський металургійний завод*). Машинобудування спеціалізується на виробн. гірничого устаткування. Розвинута легка, харч. та буд. матеріалів пром-сть. Хіміко-фармацевтичний з-д. Видобування вугілля. В Н.— Сибірський металург. і пед. ін-ти, 11 серед. спец. навч. закладів, н.-д. ін-ти по гідродобуванню вугілля, по проектуванню металург. підприємств та ін. Театри — драм. та ляльок; цирк; музеї: краєзнавчий, геол. та рад. образотворчого мистецтва.

НОВОКУ́ЙБИШЕ́ВСЬК — місто обласного підпорядкування Куйб. обл. РРФСР. Розташований на лівому березі Волги, за 5 км від залізнич. ст. Новокуйбишевська. 110 тис. ж. (1980). Нафтохім. комбінат, нафтопереробний та синтетичного спирту з-ди. Підприємства буд. матеріалів, харч. та легкої пром-сті. В Н.— н.-д. і проектні організації нафтопереробки й нафтохімії, вечірні ф-ти куйб. політех. та інженерно-буд. ін-тів, нафтохім. та індустріально-пед. технікуми, мед. уч-ще. Н. утворений 1952.

НОВОЛИ́ПЕЦЬКИЙ МЕТАЛУРГІ́ЙНИЙ ЗАВО́Д. Розташований в м. Липецьку РРФСР. Буд-во почато 1931 на базі Липецького залізорудного родовища. Перший чавун одержано 1934. На початку Великої Вітчизн. війни 1941—45 устаткування доменного цеху і ТЕЦ було демонтовано й евакуйовано в Челябінськ. Відбудову почато 1949, в грудні 1950 введено в експлуатацію першу доменну піч, 1957 — цех гарячого прокатування трансформаторної сталі, 1958—59 — електросталеплавильний цех з установками безперервного розливання сталі (УБРС), 1960 — цех холодного прокатування трансформаторної сталі. Н. м. з. виробляє кокс, чавун, сталь, прокат, він є осн. постачальником холоднокатаної трансформаторної сталі в країні. Значна частина продукції експортується. Всі осн. процеси на підприємстві механізовано й автоматизовано; застосовується електронно-обчислювальна техніка. Н. м. з. нагороджено орденом Леніна (1971).

НО́ВОМЕСЬКИЙ (Novomeský) Лацо (справж. ім'я — Ладіслав Міхал; 27.XII 1904, Будапешт — 4.IX 1976, Братіслава) — словац. поет, критик і громад. діяч, нар. письменник ЧССР (з 1964). Член Компартії Чехословаччини з 1925. В 20—30-х рр. — редактор кількох словац. і чес. комуністичних газет і журналів. Виступав на 1-му з'їзді рад. письменників. Під час 2-ї світової війни — учасник Руху Опору, член підпільного ЦК Компартії Словаччини, один з керівників Словац. нац. повстання 1944. Після війни — міністр освіти і культури Словаччини. Соціально загострені збірки віршів «Неділя» (1927), «Ромбоїд» (1932), «Відчинені вікна» (1935) — нове явище в словац. пролет. поезії. У збірках «Святий за селом» (1939), «Забороненим олівцем» (1948) викривав фашизм, показував роль трудящих в антифашист. боротьбі. Поема «До міста 30 хв.» (1963) і зб. «Звідти й інші» (1964) сповнені роздумів про діалектику людського життя, непохитну вірність гуманістичним ідеалам. Поема «Вілла Тереза» (1963) — гімн Великій Жовтн. соціалістичній революції, В. І. Леніну, безсмертю його ідей. У репортажах 1931 — поч. 1932 захищав поневолене населення Закарпатської України, його політ., національні й культур. права. У ст. «Слов'янський ювілей» (1939) підкреслив велику політ. актуальність творчості Т. Шевченка. В 1969 Рад. уряд нагородив Н. орденом Леніна.

Тв.: Укр. перекл.— Простим оком невидиме. Пряшів, 1975; [Вірші]. В кн.: Словацька поезія. К., 1964; Чорне й червоне. «Жовтень», 1966, № 3; Вілла Тереза. «Всесвіт», 1971, № 11; Рос. перекл.— Избранное. М., 1966; Стихи. Поэмы. Статьи. М., 1976.

І. М. Лозинський.

НОВОМИКОЛА́ЇВКА — селище міського типу Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Залізнична ст. Верхньодніпровськ. 4,1 тис. ж. (1980). Племптахорадгосп-репродуктор. Середня школа, лікарня, фельдшерсько-акушерський пункт, Будинок культури, б-ка. Засн. 1917.

НОВОМИКОЛА́ЇВКА — селище міського типу Запоріз. обл. УРСР, райцентр. Розташована на р. Верхній Терсі (бас. Дніпра), за 30 км від залізнич. ст. Гайчур. 5,5 тис. ж. (1980). Засн. в останній чверті 18 ст. як с-ще Кочережки. З 1813 має назву Н. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1957 Н.— с-ще міськ. типу. У селищі — маслоробний, прод. товарів та комбікормовий з-ди, міжгосп. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. З заг.-осв. та музична школи, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, клуб, 3 бібліотеки.

НОВОМИКОЛА́ЇВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Запоріз. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,9 тис. км². Нас. 23 тис. чол. (1980). У районі — 76 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 12 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Новомиколаївка*. Поверхня району — хвиляста рівнина, подекуди порізана ярами та балками. Осн. корисна копалина— граніт. Річки — *Верхня Терса* та *Гайчур* (бас. Дніпра). Грунти переважно чорноземні. Розташований у степовій зоні. Найбільші підприємства: новомиколаївські прод. товарів, маслоробний та комбікормовий з-ди, Тернуватська меблева ф-ка. Комбінат побутового обслуговування (Новомиколаївка). В с. г. переважають землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 79,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 69,9 тис. га, луки і пасовища — 7,7 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, соняшник, рицина. Скотарство, свинарство, вівчарство. У Н. р.—14 колгоспів, кінний з-д, міжгосп. підприємство по виробн. продуктів птахівництва, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнич. ст. Гайчур. Автомоб. шляхів — 272 км, у т. ч. з твердим покриттям — 190 км. У районі — 21 заг.-осв. та 2 муз. школи, 21 лік. заклад, у т. ч. 5 лікарень. 51 клубна установа, 2 кінотеатри, 40 кіноустановок, 32 б-ки. У Н. р. видається газ. «Ленінським шляхом» (з 1932).

В. В. Дем'янов.

НОВОМИ́РГОРОД — місто Кіровогр. обл. УРСР, райцентр, на р. Великій Висі (бас. Пд. Бугу). Залізнична ст.

Засн. 1740. В січні 1893 в Златополі (тепер у складі Н.) О. Г. *Шліхтер* організував с.-д. гурток. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1960 Н.— місто. У місті — буровуг. шахта; з-ди: буд. матеріалів, шкіряний, прод. товарів, плодоконсервний, комбікормовий; меблева фабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Зоотехнічний технікум, 6 заг.-осв., музична і спорт. школи, 2 лікарні. 2 будинки культури, кінотеатр, 5 клубів, 6 б-к, істор.-краєзнавчий музей. В Н. народилися декабрист Є. П. *Оболенський*, укр. рад. поет П. М. *Біба*, укр. рад. письменники Б. А. *Гончаренко*, Ю. О. *Мокрієв*, рос. рад. актор і педагог В. М. *Давидов*, укр. лікар, мікробіолог І. С. *Дудченко*, укр. рад. живописець Ф. Ф. *Кличко*. Деякий час у Н. жили І. П. *Котляревський*, укр. революц. демократ С. А. *Подолинський*. У Н. бували О. С. Пушкін, А. А. *Фет*.

НОВОМИ́РГОРОДСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Кіровогр. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1 тис. км². Нас. 46,5 тис. чол. (1980). У районі — 54 населені пункти, підпорядковані міській,

селищній і 16 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Новомиргород*. Н. р. розташований у межах *Придніпровської височини*. Корисні копалини: буре вугілля, каолін, граніт, глина тощо. Річки — Велика Вись з прит. Малою Виссю (бас. Пд. Бугу). Грунти чорноземні. Майже весь район лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, клен, ясен) займають 4,3 тис. га. Підприємства вуг., буд. матеріалів, легкої та харч. пром-сті (новомиргородські буровуг. шахта, шкіряний, прод. товарів, буд. матеріалів з-ди та меблева ф-ка, Капітанівський цукр. з-д). Комбінат побутового обслуговування (Новомиргород). Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 84,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 75,8 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, горох, овочеві, цукр. буряки, соняшник, соя. Скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство. В Н. р.— 14 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Новомиргород і Капітанівка. Автомоб. шляхів — 226 км, у т. ч. з твердим покриттям — 143 км. У районі — зоотех. технікум, професс.-тех. уч-ще (Капітанівка), 33 заг.-осв., музична і спорт. школи; 36 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень. 45 будинків культури і клубів, кінотеатр, 54 кіноустановки, 37 б-к. У с. Арсенівці (тепер у межах с. Веселівки) народився укр. драматург і актор *Карпенко Карий* (І. К. Тобілевич), у с. Петроостров — рос. рад. письменник Є. Ю. *Поповкін*. У Н. р. видається газ. «Червона зірка» (з 1930). *О. Г. Ладявва.*

НОВОМОСКО́ВСЬК — місто обласного підпорядкування Дніпроп. обл. УРСР, райцентр, на р. Самарі (прит. Дніпра). Залізнич. вузол, пристань. 70 тис. ж. (1980). В 17 ст. запорізькі козаки заснували тут кілька хуторів-зимівників. У 1-й пол. 18 ст. біля збудованої тут фортеці виникла слобода Новоселиця (або Самарчик). Біднота Новоселиці 1768 брала активну участь у *Коліївщині*. У 1784 Новоселиця була перейменована на Н. і дістала статус міста. З 1906 в Н. діяв Новомосковський к-т Катеринославської окружної орг-ції РСДРП. Рад. владу встановлено в кінці грудня 1917.

В місті — *Новомосковський трубний завод* імені 50-річчя Радянської України, залізобетонних та електротех. виробів, шпалопросочувальний, хлібний, прод. товарів з-ди, комбінат хлібопродуктів, меблева і швейна ф-ки тощо. Райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Металургійний і кооперативний технікуми, радгосп-технікум, професс.-тех. уч-ще, 19 заг.-осв., музична і спорт. школи, 2 лікарні. Палац металургів, Будинок культури, 3 клуби, кінотеатр, 41 б-ка, худож. музей нар. ужиткового мистецтва. Пам'ятник В. І. Леніну (1973; скульптор М. С. Суходолов, арх. О. Крикін). Пам'ятка дерев'яної архітектури — Троїцький собор (1773—81, майстер Я. *Погребняк*). В Н. народився укр. рад. живописець М. П. *Глущенко*.

НОВОМОСКО́ВСЬК (до 1934 — Бобрики, 1934—61 — Сталіногорськ) — місто обласного підпорядкування Тул. обл. РРФСР, райцентр. Розташований біля витоків річок Дону і Шату. Залізнична станція. 147 тис. ж. (1980). Н. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1971). Один з центрів хім. пром-сті СРСР (новомосковське виробниче об'єднання «Азот», виробниче об'єднання «Новомосковськпобутхім», з-ди: органічного синтезу, «Полімерконтейнер»). Авторемонтний, котельно-мех., вогнетривів та ін. з-ди. ДРЕС. Добування вугілля (об'єднання «Новомосковськвугілля»), виробн. буд. матеріалів. Харч. та легка пром-сть. У Н.— Підмосковний н.-д. ін-т вугільної пром-сті, Держ. проектно-конструкторський технологіч. ін-т підйомно-транспортного машинобудування та ін., філіал Моск. хім.-технологіч. ін-ту, 5 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр, музей історії міста. Утв. 1930.

НОВОМОСКО́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Дніпроп. обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 2 тис. км². Нас. 75,6 тис. чол. (1980). В районі — 60 населених пунктів, підпорядкованих 4 селищним і 13 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Новомосковськ*. Район розташований у межах *Придніпровської низовини*. Осн. корисні копалини —кам. вугілля і природний газ. Найбільша річка — *Самара*, на пн. межі району тече *Оріль*, на пд.-зх.— р. Кільчень (усі — бас. Дніпра). Тер. району проходить траса *Дніпро — Донбас каналу*. Грунти в осн. чорноземні. Лежить у степовій зоні. В межах району — держ. заказник Балка Бандурка. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Новомосковськ. У районі найбільші підприємства — цукровий завод (смт Губиниха), комбінат хлібопродуктів (Новомосковськ), ремонтно-механічний, залізобетонних виробів (смт Меліоративне), конопляний (смт Перещепине), консервний (с. Піщанка) з-ди. Районний комбінат побутового обслуговування (Перещепине). Землеробство району спеціалізується на вирощуванні зернових культур, цукр. буряків, соняшнику та овочевих культур; тваринництво м'ясо-мол. напряму (скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво). Площа с.-г. угідь 1980 становила 141,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 118,3 тис. га. Зрошується 11,4 тис. га. У районі — 20 колгоспів, 8 радгоспів, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізнич. вузол Новомосковськ, залізничні станції: Орлівщина, Вільне, Губиниха, Кільчень, Перещепине. Автомоб. шляхів — 455 км (усі з твердим покриттям). У районі — 43 заг.-осв. і музична школи; 48 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень; дит. санаторій. 19 палаців і будинків культури, 32 клуби, 65 кіноустановок, 46 б-к. У с. Голубівці Н. р. народився двічі Герой Рад. Союзу Г. П. *Кравченко*. У Н. р. видається газ. «Новомосковська правда» (з 1919). *А. А. Щудро.*

НОВОМОСКО́ВСЬКИЙ ТРУ́БНИЙ ЗАВО́Д імені 50-річчя Радянської України — підприємство чорної металургії. Розташований у м. Новомосковську Дніпроп. обл. Буд-во почато 1932. Введено в дію 1935 як бляхокатальний з-д. У 1940 виробляв тонкий лист, оцинковану покрівлю, білу бляху. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 осн. технологічне устаткування з-ду евакуйовано на Урал. Споруди підприємства були зруйновані нім.-фашист. загарбниками. Відбудову почато відразу після визволення міста, завершено 1947. В 1961 на підприємстві організовано виробн. електрозварних труб. Осн. продукція з-ду: тонколистовий прокат, електрозварні труби, сталевий емальований та оцинкований посуд. Всі технологічні операції механізовано і автоматизовано. *І. Г. Баранцов.*

НОВОНАРО́ДЖЕНА ДИТИ́НА — дитина після народження і до 28-го дня життя. В цей період дитина пристосовується до нових умов — поза утробою матері. Н. д. може бути доношеною (при строках вагітності до 10 місяців, або 40 тижнів, або 280 днів) чи недоношеною (строк вагітності зменшується), або переношеною, від чого залежить її дальший розвиток. Доношена Н. д. має масу тіла 2500—4500 г, зріст 47—54 см, окружність голови 32—34 см. Н. д. властиві велика голова (20—25% довжини тіла), довгий тулуб, короткі кінцівки (руки і ноги однакової довжини), червоного кольору шкіра (тонкий підшкірно-жировий шар), вкрита сировидною змазкою.

В нормі на 1—5-й день дитина втрачає 6—10% своєї маси, до кінця періоду новонародженості маса відновлюється. Ранка після відпадіння пуповини загоюється на 5—8-й день. На голові кістки черепа не зрощені (велике або, рідше, мале тім'ячко). В перші 3—4 дні випорожнення у Н. д. темно-зеленого кольору (меконій), потім стають жовтими з кислим запахом. Сечовиділення в перші кілька днів буває 10—12, а потім — 20 разів на добу. Дихання часте — до 50 разів за 1 хв, серцебиття — 130—150 ударів за 1 хв. Для нормального розвитку Н. д. її треба годувати 6—7 разів на добу, краще грудним молоком або *молочними сумішами* (див. *Вигодовування дитини*), часто сповивати (кожний раз після випорожнення і сечовиділення). Т-ра в кімнаті має становити 22° С. Система захисту від інфекцій у Н. д. слабо розвинена, тому її слід оберігати від зараження. Батьки повинні звертати увагу на найменші ознаки відхилення в стані здоров'я Н. д. (кволість, відмова від груді, порушення сну, неспокій, зменшення маси тіла тощо) та її поведінці й негайно звертатися до лікаря. Див. також *Грудна дитина, Охорона материнства і дитинства, Дитячі хвороби*.

П. С. Мощич.

НОВООДЕ́СЬКИЙ РАЙО́Н — у центр. частині Микол. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,4 тис. км². Нас. 37,0 тис. чол. (1980). У районі — 45 населених пунктів, підпорядкованих міській і 14 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Нова Одеса*.

Н. р. на Пд. Зх. омивається Бузьким лиманом. Розташований в межах *Причорноморської низовини*. Корисні копалини — граніти, пісок. Річки — *Південний Буг* з прит. Гнилим Єланцем та Громоклією. Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Найбільші підприємства: нововодеські буд. матеріалів, сироробний та Сухоєланецький комбікормовий з-ди. 5 будинків побуту. Землеробство зернового, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 121,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 101,4 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, соняшник. У Н. р.— 14 колгоспів, 4 радгоспи, об'єднання «Міжгосптахопром», райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Баловне. Автомоб. шляхів — 350 км, у т. ч. з твердим покриттям — 304 км. У районі — 24 заг.-осв., музична, спорт. школи, профес.-тех. уч-ще; 35 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 10 будинків культури, 20 клубів, 2 кінотеатри, 37 кіноустановок, 31 б-ка, істор.-краєзнавчий музей. Село Кандибине цього району 1891 відвідав М. Горький. У Н. р. видається газ. «Ленінський промінь» (з 1931).

М. П. Кобзар.

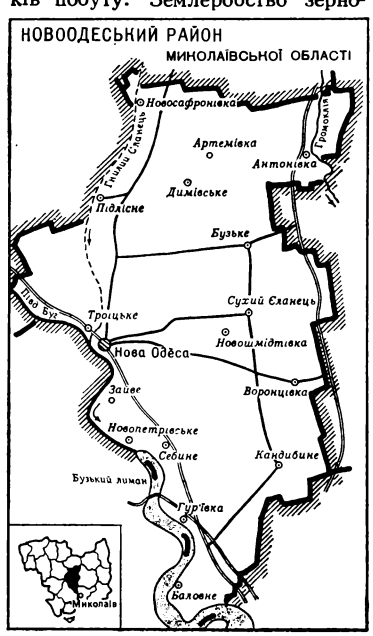

НОВООЗЕ́РНЕ — селище міського типу Крим. обл. УРСР, підпорядковане Євпаторійській міськраді. Розташоване на березі оз. Донузлав, за 34 км від залізнич. ст. Євпаторія. 4,5 тис. ж. (1980). Комбінат побутового обслуговування. Середня школа, філіал Євпаторійської міської поліклініки. Будинок культури, клуб, 3 б-ки. Засн. 1971.

НОВООЗЕРЯ́НКА — селище міського типу Олевського р-ну Житомир. обл. УРСР, за 7 км від залізнич. ст. Діброва Олевська. 1,2 тис. ж. (1980). Озерянський комбінат залізобетонних і гідротех. конструкцій. Восьмирічна школа, мед. пункт, Будинок культури, б-ка. Буд-во Н. почато 1963 у зв'язку з спорудженням комбінату.

НОВООЛЕКСА́НДРІВКА — селище міського типу Краснодонського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР, на р. Великій Кам'янці (бас. Сіверського Дінця). Залізнична ст. Встрєчна-Донецька. 2,1 тис. ж. (1980). Борошномельний з-д, відділення Краснодонського птахорадгоспу. Середня школа, мед. пункт, клуб, б-ка. Засн. у 17 ст.

НОВООЛЕКСІ́ЇВКА — селище міського типу Генічеського р-ну Херсон. обл. УРСР. Залізнич. вузол. 9,4 тис. ж. (1980). Плодоовочеконсервний з-д, комбінат хлібопродуктів, 2 радгоспи, виробниче відділення Геніческої райсільгосптехніки, Геніческа дослідна станція Всесоюзного н.-д. ін-ту кукурудзи, комбінат побутового обслуговування. 3 заг.-осв. школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, лікарня. Будинок культури, клуб, б-ка. Засн. в кін. 19 ст.

НОВООРЖИЦЬКЕ — селище міського типу Оржицького р-ну Полтав. обл. УРСР, за 35 км від залізнич. ст. Лубни. 1,9 тис. ж. (1980). Цукр. з-д. Середня школа, фельдшерсько-акушерський пункт, б-ка. Утворене 1979.

НОВОПИЛИ́ПІВСЬКІ КУРГА́НИ — група курганів біля с. Новопилипівки Мелітопольського р-ну Запоріз. обл. Досліджували їх 1951—52. Розкопано 13 курганів, де виявлено понад 70 різночасних поховань. Більшість становлять поховання *ямної культури*. Серед знахідок у цих похованнях інтерес становить антропоморфна стела, що перекривала яму осн. поховання в одному з курганів. При розкопках Н. к. виявлено кілька поховань *катакомбної культури* і 20 поховань *зрубної культури*.

НОВОПОКРО́ВКА (до 1859 — Шамшеве) — селище міського типу Солонянського р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Розташована у верхів'ї р. Комишуватої Сури (бас. Дніпра), за 18 км від залізнич. ст. Єлізарове. 3,0 тис. ж. (1980). Колгосп, будинок побуту. 3 заг.-осв. школи, лікарня, клуб, б-ка. Засн. у кін. 18 ст.

НОВОПОКРО́ВКА — селище міського типу Чугуївського р-ну Харків. обл. УРСР. Розташована на р. Уді (прит. Сіверського Дінця). Залізнична ст. Есхар. 4,5 тис. ж. (1980). У селищі — з-д по виготовленню закладних деталей і ремонту оснастки, Введенська птахофабрика, будинок побуту. Середня школа, мед. амбулаторія, Будинок культури, клуб, б-ка. Засн. 1818.

НОВОПО́ЛОЦЬК — місто обласного підпорядкування Вітеб. обл. БРСР. Розташований на лівому березі Зх. Двіни. Залізнична станція. 70 тис. ж. (1980). У місті — виробниче об'єднання «Полімір»; з-ди: нафтопереробний, білкововітамінних концентратів, залізобетонних виробів; підприємства автомоб., залізнич. та трубопровідного транспорту. ТЕЦ. Політех. ін-т, нафт. технікум, муз. уч-ще. Краєзнавчий музей. Н. утворений 1963.

НОВОПСКО́В — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, райцентр. Розташований при впадінні р. Кам'янки в р. Айдар (прит. Сіверського Дінця). 8 тис. ж. (1980). Засн. в серед. 17 ст. як с-ще Закам'янка. Жителі селища брали участь у *Булавінському повстанні 1707—09*. В 1829 с-ще перейменовано на Н. Рад. владу встановлено на поч. січня 1918. З 1957 Н.— с-ще міськ. типу. В селищі — лінійно-виробниче управління магістральних газопроводів, маслоробний і комбікормовий з-ди, хлібокомбінат, харчосмакова ф-ка, міжколгоспна будівельна орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-осв., музична і спорт. школи, лікарня, санаторій-профілакторій. Будинок культури, клуб, 7 бібліотек.

НОВОПСКО́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Ворошиловгр. обл. УРСР. Утворений 1932. Площа 1,6 тис. км². Нас. 39,8 тис. чол. (1980). У районі — 40 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 12 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Новопсков*. Поверхня Н. р.— хвиляста рівнина, подекуди розчленована долинами річок, балками, ярами. Корисні копалини: крейда, пісок, глина. Є джерела мінеральних вод. Річки — *Айдар* з прит. Білою та Кам'янкою (бас. Сіверського Дінця). Грунти в осн. чорноземні. Лежить у степовій зоні. Найбільші підприємства району — новопсковські харчосмакова ф-ка, хлібокомбінат, маслоробний і комбікормовий з-ди, Білолуцький комбінат буд. матеріалів. Комбінат побутового обслуговування (Новопсков). Спеціа-

лізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 133,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 102,7 тис. га, луки і пасовища — 26,2 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, соняшник, кормові. Скотарство, свинарство. У Н. р.— 20 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 236 км, у т. ч. з твердим покрит-

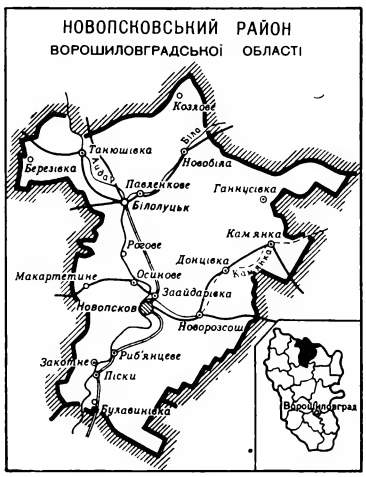

тям — 215 км. У районі — 30 заг.-осв., 3 муз. і спортивна школи, 32 лік. заклади, у т. ч. 5 лікарень; санаторій-профілакторій. 32 будинки культури і клуби, 33 кіноустановки, 32 б-ки. Під час *Булавінського повстання 1707—09* на місці сучас. села Булавинівки Н. р. був військ. табір К. О. *Булавіна*. В селі йому встановлено пам'ятник. У Н. р. видається газ. «Перемога» (з 1932). *К. Г. Бойко.*

НОВОРА́ЙСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ ВОГНЕТРИВКИ́Х ГЛИН — у Костянтинівському і Слов'янському р-нах Донец. обл. УРСР. За запасами (60 млн. т) та видобутком глин найбільше на Україні. Пл. 32 км². Вогнетривкі глини — у відкладах міоценового віку (див. *Міоценова епоха і міоценовий відділ*). Потужність пласта 0,1—6,5 м, глиб. залягання від 0,2 до 56 м. Глини родовища складаються гол. чин. з *гідрослюд, каолініту й кварцу*; тонкодисперсні, високопластичні, мають низьку спікливість. Вогнетривкість їх 1580—1750°. Родовище відкрито 1930, експлуатується з 1959 (відкритим способом). Глини родовища використовують у металург., фарфоро-фаянсовій, скляній, нафт. та ін. галузях промисловості.

В. І. Груба.

НОВОРОСІ́ЙСЬК — місто крайового підпорядкування Краснодар. краю РРФСР. Порт на березі незамерзаючої Цемеської (Новоросійської) бухти Чорного м. Значний залізничний вузол. 162 тис. ж. (1980). Поділяється на 3 міські райони. Н. засн. 1838 як військ. укріплення. З 1866 — центр Чорноморського округу, 1896—1920 — центр Чорноморської губ. Першу марксистську групу в місті створено 1892. В грудні 1905 в Н. відбулося збройне повстання (див. *«Новоросійська республіка»*). Рад. владу встановлено 1 (14).XII 1917. У Новоросійській бухті 18.VI 1918 за наказом Рад. уряду затоплено частину кораблів Чорноморського флоту, щоб вони не потрапили до рук нім. імперіалістів. Під час Великої Вітчизн. війни більшу частину міста захопили нім.-фашист. загарбники (див. *Новоросійська оборонна операція 1942*). Вночі проти 4.II 1943 в р-ні Мисхако (див. *Мала земля*) висадився десант рад. моряків, які 225 днів утримували плацдарм до повного визволення міста (див. *Новоросійсько-Таманська операція 1943*). Н. нагороджено орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня (1966). У 1973 йому присвоєно почесне звання «Місто-герой» з врученням ордена Леніна і медалі «Золота Зірка». Провідна галузь пром-сті — цементна. Розвинута також металообр. (з-ди: «Червоний двигун», вагоно- та суднорем., металовиробів), буд. матеріалів (з-ди: азбоцем. виробів «Комунар», залізобетонних виробів), харч. (борошномельно-елеваторний комбінат, з-ди: мол., пивоварний з цехом по виробн. напою «пепсі-кола», рибозавод) пром-сть. Об'єднання «Новоросійськрибпром» та меблеве «Чорноморець».

Новоросійське морське пароплавство. У Н.— Вище інженерне морське уч-ще, філіал політех. ін-ту, 4 серед. спец. навч. заклади; історико-краєзнавч. музей, планетарій. Меморіальний комплекс пам'яті захисників Малої землі та меморіальний комплекс «Долина смерті».

НОВОРОСІ́ЙСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — 1) Адм.-тер. одиниця, утворена 1764 як військ. округ для боротьби проти нападів тур.-тат. агресорів на Україну. До її складу ввійшли *Нова Сербія*, Новослобідське козацьке поселення, *Слов'яно-Сербія, Українська лінія*, 13 сотень *Полтавського полку*, дві сотні *Миргородського полку*. Адм. ц. Н. г. було м. Кременчук. Населення 1773 становило бл. 163 тис. чол., складалося з укр. селян, козаків, рос. селян, молдаван, сербів, болгар, греків, угорців; було воєнізованим і приписаним до гусарських і *пікінерських полків*. Тяжке становище військ. поселенців викликало 1769—70 повстання в Дніпровському і Донецькому пікінерських полках (див. *Пікінерів повстання 1769—70*). У 1775 до Н. г. було приєднано частину земель *Нової Січі*, а Бахмутський повіт Н. г. передано до новоствореної *Азовської губернії*. В 1783 Н. г. ліквідовано і включено до складу *Катеринославського намісництва*. 2) Адм.-тер. одиниця, створена за указом Павла I від 12 (23).XII 1796. До Н. г. ввійшла більша частина Катеринославського намісництва. Н. г. складалася з 12 повітів. Адм. ц.— Катеринослав (1797—1802 — Новоросійськ). Населення 1797 становило 835 тис. чол. У 1802 Н. г. було поділено на Миколаївську (з 1803 — Херсонську), Катеринославську і Таврійську губернії. *А. Д. Бачинський.*

НОВОРОСІ́ЙСЬКА ОБОРО́НА ОПЕРА́ЦІЯ 1942 — операція рад. військ Пн.-Кавказького фронту у взаємодії з силами Чорноморського флоту та Азовської військ. флотилії, проведена з 19.VIII по 26.IX під час Великої Вітчизн. війни. Для оборони Таманського п-ова і Новоросійська рад. командування створило Новоросійський оборонний район (команд.— генерал-майор Г. П. Котов, з 8.IX — генерал-майор А. А. *Гречко*) в складі 47-ї армії, Азовської військ. флотилії, мор. баз і зведеної авіац. групи. 19. VIII ворог при значній перевазі в живій силі і техніці перейшов у наступ, завдаючи гол. удару в напрямі станиць Абинської, Кримської і допоміжних ударів на Темрюк і Таманський п-ів. Ціною великих втрат ворог захопив Таманський п-ів, м. Анапу і прорвався до Новоросійська. В запеклих боях рад. війська 11.IX зупинили противника в пд.-сх. частині міста. 26.IX нім.-фашист. війська змушені були перейти до оборони. Героїзм і мужність рад. військ та місц. населення зірвали ворожий план прориву в Закавказзя через Новоросійськ.

«НОВОРОСІ́ЙСЬКА РЕСПУ́БЛІКА» — революційно-демократична диктатура робітників і селян, встановлена внаслідок взяття влади в Новоросійську 12—25.XII 1905 (25.XII 1905—7.I 1906) Радою робітничих депутатів (див. *Грудневі збройні повстання 1905*). Раду було обрано в ході політ. страйку 8—10 (21—23).XII, що почався на заклик Чорноморського к-ту РСДРП. До Ради входило понад 70 депутатів; крім більшовиків, тут були представники й ін. партій. В результаті роботи більшовиків значна частина військ. гарнізону відмовилася виступити проти робітників. Рада закрила урядові установи (крім банку), запровадила 8-годинний робочий

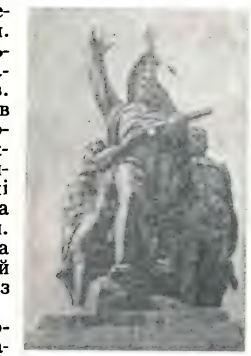

Новоросійськ. Пам'ятник воїнам-захисникам міста. 1963.

день, створила робітн. к-ти і робітн. дружини, роззброїла поліцію, обклала податком буржуазію і чиновників, звільнила політ. в'язнів. 24.XII 1905 (6.I 1906) для придушення виступу царський уряд направив війська і броненосець. Рада «Н. р.» з метою збереження революц. сил вирішила не чинити опір і припинила свою діяльність. У місті було заарештовано бл. 1 тис. чол.; керівників «Н. р.» засуджено до каторжних робіт.

НОВОРОСІЙСЬКЕ КОЗА́ЦЬКЕ ВІ́ЙСЬКО. Сформоване у Пд. Бессарабії в грудні 1806 з задунайських козаків, які повернулися на батьківщину (див. *Задунайська Січ*), та укр. і рос. селян-втікачів. Затверджене царським указом від 20.II (4.III) 1807 під назвою Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо. Брало участь у боях проти тур. військ на Дунаї. У вересні 1807 ліквідоване в зв'язку з масовими втечами до війська селян з Херсонщини і Поділля. Переважна більшість козаків осіла в придунайських степах. Відновлене в червні 1828 під назвою Дунайське козац. військо. До нього ввійшли кол. козаки, рос. відставні солдати і волонтери з балканських країн. Військо охороняло держ. кордони по Дунаю та Чорноморському узбережжю, під час *Кримської війни 1853—56* брало участь в боях у Добруджі, на Кавказі та в обороні Одеси в квітні 1854. В 1856 перейменоване на Н. к. в. У 1868 складалося з 10 станиць (13 150 чол.). Серед козацтва точилася класова боротьба, що супроводилася масовими виступами рядових козаків проти старшини і царської адміністрації (1843—45, 1849, 1857, 1868). Указом від 3 (15).XII 1868 Н. к. в. ліквідовано. *А. Д. Бачинський.*

НОВОРОСІ́ЙСЬКИЙ КРАЙ — істор. область на Пд. України і частково на Пд. Росії з 2-ї пол. 18 до поч. 20 ст. (див. *Новоросія*).

НОВОРОСІ́ЙСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т. Відкритий в Одесі 1865. Під такою назвою існував до 1920. Див. *Одеський університет* імені І. І. Мечникова.

НОВОРОСІ́ЙСЬКО-ТАМА́НСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1943 — наступальна операція рад. військ Пн.-Кавказ. фронту (команд.— генерал-полковник І. Ю. *Петров*) у взаємодії з Чорномор. флотом (команд.— віце-адмірал Л. А. *Владимирський*) та Азовською військ. флотилією (команд.— контр-адмірал С. Г. *Горшков*), проведена 9.IX—9.X під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 для розгрому нім.-фашист. військ на Таманському п-ові. Рад. командування з метою сприяння військам Пн.-Кавказ. фронту протягом 4.II—16.IX провело ряд десантних операцій у районі Пд. Озерейки та на зх. березі Цемеської бухти, в районі Станички, передмістя Новоросійська. Рад. десантникам у районі Цемеської бухти і Станички вдалося не тільки захопити плацдарм (пізніше названий *Малою землею*), але розширити й укріпити його. З 16.II почалася багатоденна героїчна оборона Малої землі, яка відіграла значну роль у проведенні Н.-Т. о. Рад. військам протистояла 17-а нім.-фашист. армія, що мала 16 піхотних д-зій (440 тис. чол.). 9, 56 і 18-а рад. армії Пн.-Кавказ. фронту мали 18 стріл. д-зій, 4 стріл. бригади і 2 танк. полки, переважали противника за чисельністю в 1,5 раза. Згідно з планом Н.-Т. о. гол. удар завдавався в районі Новоросійська силами 18-ї армії з суходолу і десантниками Чорномор. флоту, а війська 9-ї і 56-ї армій завдавали ударів на правому фланзі та в центрі фронту. 10.IX кораблі Чорномор. флоту прорвалися в Новоросійський порт і висадили 3 десанти. Одночасно почався наступ на суходолі сх. і зх. груп 18-ї армії, зх. групи — з плацдарму Мисхако — Мала земля. 11.IX перейшли в наступ війська 9-ї армії, які завдавали удару на Темрюк, а 14.IX — війська 56-ї армії, які діяли на центр. ділянці фронту. В Новоросійську в ході запеклих боїв 15.IX сх. і зх. групи 18-ї армії з'єдналися, і до світанку 16.IX місто було визволено. Для сприяння наступаючим військам Чорномор. флот висадив морські десанти в тилу ворога, в районах оз. Солоне та Благовєщенська, а Азовська військ. флотилія — на пн. узбережжі Таманського п-ова. Прорвавши оборону противника, війська Пн.-Кавказ. фронту 9.X вийшли до Керченської протоки. Внаслідок Н.-Т. о. було розгромлено таманське угруповання ворога і створено сприятливі умови для визволення Криму. *К. Є. Науменко.*

НОВОРО́СІЯ, Новоросійський край — істор. область на Пд. України і частково на Пд. Росії. Назва виникла у зв'язку з освоєнням Рос. д-вою тер. Пн. Причорномор'я в 2-й пол. 18 ст. В той період Н. ототожнювалася з *Новоросійською губернією* і *Азовською губернією*, згодом — з *Катеринославським намісництвом*. Після входження *Бессарабії* до Росії 1812 Н. охоплювала Катеринославську, Таврійську, Херсонську губернії і Бессарабську область. На поч. 20 ст. Н. називали територію, до якої входили Бессарабська, Катеринославська, Таврійська (без Криму), Херсонська, Ставропольська губернії та Область Війська Донського. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції назва «Новоросія» вийшла з ужитку. Територія Н. ввійшла до складу РРФСР, УРСР і Молдавської РСР.

НОВОСАНЖА́РСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Полтав. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км². Нас. 49,3 тис. чол. (1980). У районі — 84 населені пункти, підпорядковані селищній і 20 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Нові Санжари*. Н. р. розташований в межах *Придніпровської низовини*. Корисні копалини: нафта, природний газ, сіль, торф. Є джерела мінеральних вод. Річки — *Ворскла* з прит. Тагамликом та *Оріль* (всі — бас. Дніпра). Грунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, ясен, берест, клен, липа, граб) займають 11 тис. га. Найбільші підприємства: новосанжарські експедиція глибокого буріння, шкіряний з-д, філіал виробничого худож. об'єднання «Полтавчанка», цех виробничого об'єднання «Полтавдерев», меблевий цех полтавської ф-ки «Реммеблі» й Руденківський консервний з-д. Комбінат побутового обслуговування (Нові Санжари). С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових, цукр. буряків, соняшнику, овочевих культур, картоплі та виробн. молока, м'яса, яєць і вовни. Площа орних земель 1980 становила 83,5 тис. га, сіножатей і пасовищ — 13,8 тис. га. У Н. р.— 18 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Нові Санжари. Автомоб. шляхів — 401 км, у т. ч. з твердим покриттям — 121 км. У Н. р. — 51 заг.-осв., 2 муз. школи, 49 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень; санаторій, будинок відпочинку, турбаза. 18 будинків культури, 38 клубів, 61 кіноустановка, 49 б-к. У Н. р. видається газ. «Червоний прапор» (з 1932).

Б. П. Дроботенко.

НОВОСВІ́ТЛІВКА — селище міського типу Краснодонського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР. Розташована на р. Луганчику (прит. Сіверського Дінця), за 3 км від залізнич. ст. Новосвітлівський. 3,3 тис. ж. (1980). Асфальтобетонний з-д, радгосп, комбінат комунальних підприємств. Середня і муз. школи, лікарня, Будинок культури, 2 б-ки. Засн. у 60-х рр. 19 ст.

НОВОСЕ́ЛИЦЯ — місто Чернів. обл. УРСР, райцентр, на р. Прут. Залізнична станція. Вперше згадується в джерелах 1456 під назвою Шишківці. З 1617 село відоме як Новоселиця. За *Бухарестським мирним договором 1812* Н. в складі Бессарабії було возз'єднано з Росією. На поч. 20 ст. в Н. створено с.-д. групу, що допомагала переправляти з-за кордону в Росію марксистську л-ру. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1918 Н. загарбала бурж.-поміщицька Румунія. 28.VI 1940 Н. в складі Хотинщини повернуто

СРСР. З цього самого року Н.— місто. У місті — підприємства харч. пром-сті (птахокомбінат, плодоконсервний, лікеро-горілчаний, маслосироробний з-ди, харчосмакова ф-ка). Працюють також з-д залізобетонних виробів, меблева ф-ка, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Мед. уч-ще, 3 заг.-осв., музична, художня і спорт. школи; лікарня, Будинок культури, 2 кінотеатри, б-ка. У 1907 в Н. бував рос. письменник В. Г. *Короленко*, 1915 — амер. журналіст Дж. *Рід*, 1916 деякий час жив Д. М. *Карбишев*.

НОВОСЕ́ЛИЦЬКЕ РОДО́ВИЩЕ КАОЛІ́НІВ — на пд.-зх. околиці с. Новоселиці Катеринопільського р-ну Черкас. обл. УРСР. Складається з первинних і вторинних (перевідкладених) каолінів. Первинні каоліни ранньокрейдового віку залягають на каолінізованих продуктах *вивітрювання* кристалічних порід. Поклади вторинних каолінів пов'язані з осадочними відкладами серед. еоцену (див. *Еоценова епоха і еоценовий відділ*). Глиб. залягання каолінів від 25 до 63 м. Родовище розробляється з поч. 20 ст. Уперше розвідане 1935. Використовують каоліни як сировину для виготовлення вогнетривких та фарфоро-фаянсових виробів. *К. О. Суходольський.*

НОВОСЕ́ЛИЦЬКИЙ РАЙО́Н — у східній частині Чернів. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 0,7 тис. км². Нас. 86,8 тис. чол. (1980). У районі — 42 населені пункти, підпорядковані міській і 25 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Новоселиця*. Н. р. розташований в межах Прут-Дністровського межиріччя. Поверхня гол. чин. рівнинна. Поклади гіпсу. Річки — *Прут* (на пд. межі району) з притоками Рингачем і Черленою. Грунти чорноземні та темносірі опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, бук, граб, берест, дика груша) займають 3% тер. району. Найбільші підприємства: новоселицькі птахокомбінат, маслосироробний і залізобетонних виробів з-ди, меблева ф-ка, Мамалигівське заводоуправління буд. матеріалів. Комбінат побутового обслуговування (Новоселиця). Землеробство зернового, тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 57,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 45,8 тис. га. Гол. культури: озимі пшениця і жито, ячмінь, горох, овес, кукурудза, цукр. буряки, соя, картопля, овочеві. У Н. р. — 20 колгоспів, бройлерна ф-ка, міжколг. комплекси по відгодівлі великої рогатої худоби та свиней, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції — Новоселиця, Мамалига. Автомоб. шляхів —577 км, у. т. ч. з твердим покриттям — 557 км. У районі — мед. уч-ще, 40 заг.-осв., 3 муз., художня і спорт. школи, 36 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень. 46 клубних установ, кінотеатр, 42 кіноустановки, 55 б-к. У с. Ванчинець Н. р. народився укр. рад. композитор С. О. *Сабадаш*, в с. Маршинцях — укр. рад. співачка С. М. *Ротару*. В Н. р. видається газ. «Ленінським шляхом» (з 1944). *А. В. Білик.*

НОВОСЕ́ЛІВКА (до 1808 — хутір Заболочанський) — селище міського типу Краснолиманського р-ну Донец. обл. УРСР. Розташована на р. Нетриусі (бас. Сіверського Дінця), за 15 км від залізнич. ст. Слов'яногірськ. 1,8 тис. ж. (1980). Ставки «Донрибкомбінату». Середня школа, мед. амбулаторія, клуб, 2 б-ки. Засн. у 17 ст.

НОВОСЕ́ЛІВСЬКЕ — селище міського типу Роздольненського р-ну Крим. обл. УРСР, за 33 км від Євпаторії. 4,0 тис. ж. (1980). У селищі — виноробний з-д, птахофабрика, виробниче відділення Роздольненської райсільгосптехніки тощо. Середня школа, сільс. профес.-технічне училище, лікарня. Будинок культури, бібліотека. Засн. 1928.

НОВОСЕ́ЛІВСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ СКЛЯНИ́Х ПІСКІ́В — у Нововодолазькому р-ні Харків. обл. УРСР, на Пн. Зх. від с. Новоселівки. В геол. будові родовища беруть участь осадочні гірські породи палеогенового, неогенового і антропогенового (четвертинного) віку. Пром. товща пісків — у відкладах міоцену (див. *Міоценова епоха і міоценовий відділ*), потужність їх від 6,8 до 17,5 м. Складається з трьох ділянок. За якістю пісків — краще на Україні. Уперше родовище розвідано 1932. Експлуатується з 1936. Піски родовища використовують у скляній пром-сті України та ін. республік. *К. О. Суходольський.*

НОВОСИБІ́РСЬК (до 1926 — Новоніколаєвськ) — місто, центр Новосиб. обл. РРФСР. Розташований на обох берегах р. Обі. Значний трансп. вузол. 1343 тис. ж. (1981). Поділяється на 9 міськ. районів. Роком заснування Н. вважається 1894. В 1902 в залізничному депо створено с.-д. групу. З грудня 1903 — місто. Рад. владу проголошено 13 (26).XII 1917. 26.V 1918 внаслідок контрреволюц. заколоту владу в місті захопив есеро-меншовицький білогвард. уряд, 18.XI 1918 — колчаківці (див. *Колчаківщина*). Частини Червоної Армії і повсталі робітники визволили місто 14.XII 1919. В 1921—25 — центр Новоніколаєвської губ., з 1925 — центр округу Сибірського краю, з 1930 — центр Зх.-Сибірського краю, з 1937 — Новосибірської обл. Н.— один з найбільших пром., наук. і культур. центрів СРСР. Провідні галузі пром-сті — машинобудування (з-ди: важких верстатів і гідропресів, тягового електромашинобудування, електротермічного устаткування, «Сибсільмаш», приладобудування) та металургійна (металург. з-д, оловокомбінат та ін.). Розвинута хім., легка (шкіряно-взут. і бавовняний комбінати, швейні ф-ки та ін.), харч. (млинарський, жировий, м'ясоконсервний комбінати) та буд. матеріалів пром-сть. Електроенергія надходить від Новосиб. ГЕС та ТЕЦ. В Н.— *Сибірське відділення АН СРСР*, Сибірське відділення ВАСГНІЛ, Сибірське відділення АМН СРСР. 14 вузів, у т. ч. *Новосибірський університет*, 39 середніх спеціальних навчальних закладів. Театри: опери та балету, «Червоний факел», муз. комедії, юного глядача, ляльковий, драм., філармонія, цирк. Публічна наук.-тех. б-ка Сибірського відділення АН СРСР. Краєзнавчий музей (філіал — Будинок-музей С. М. Кірова), картинна галерея, студія кінохроніки. Архіт. пам'ятки: собор (1897, арх. Г. Косяков), вокзал, торг. корпус, театр (всі — між 1900—12, арх. О. Крячков). Серед споруд рад. архітектури — будинки міськкому та обкому КПРС (1924—25), облвиконкому (1931—33), театру опери та балету (1931—45), залізничного вокзалу (1930—41), цирку (1968—71). Пам'ятники: Героям революції (1922, скульптор В. Сибіряков), Монумент Слави (1967, художник А. Чернобровцев).

НОВОСИБІ́РСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 28.IX 1937. Площа 178,2 тис. км². Нас. 2637 тис. чол. (1980). Розташована на півдні Зх. Сибіру. Осн. населення — росіяни, живуть також українці, казахи, татари. Міськ. нас.— 72%. Поділяється на 30 районів, має 14 міст і 20 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Новосибірськ*. Нагороджена 2 орденами Леніна (1957, 1970). Н. о. займає пд.-сх. частину *Західно-Сибірської рівнини* (*Барабинський степ*, пн. окраїна *Кулундинського степу*). На Пд. Сх.— Приобське плато та відроги Салаїрського кряжа. Корисні копалини: кам. вугілля, залізна руда, торф, нафта, газ, глини, піски, вапняки. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня від —18 до —21°, липня +17, +20°. Опадів 200—500 мм на рік, максимум — влітку. Для пд. районів характерні посухи. Гол.

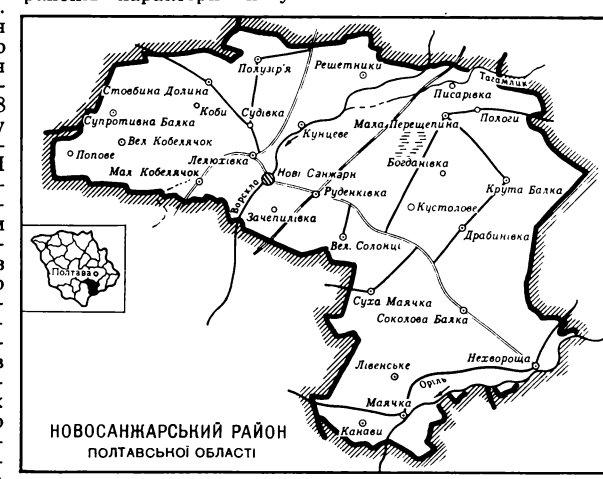

О. В. Новосьолова.

М. Новотко.

ріка — *Об*, на Пн. Зх.— притоки *Іртиша* — Ом і Тара. На Обі — Новосибірське водосховище. Багато озер: Чани, Сартлан, Убінське, Урюм та ін. Бл. 26% площі області під болотами. Грунти переважно підзолисті, сірі лісові та чорноземні. Понад 20% території вкрито лісом (ялиця, ялина, сосна, кедр, подекуди з березою, осикою, модриною), на Барабинській низовині — березові *колки*.

Для нар.-госп. комплексу Н. о. характерне поєднання значної обробної пром-сті з розвинутим багатогалузевим с. г. Енергетика базується на вугіллі Кузбасу, гідроенергії Обі (Новосибірська ГЕС) та енергії, що надходить з Сх. Сибіру. Провідне місце в пром. комплексі Н. о. посідає машинобудування і металообробка, у т. ч. виробн. важких металорізальних верстатів, ковальсько-пресових машин, електротех. устаткування. Підприємства радіотех. пром-сті та приладобудування. Харч. пром-сть представлена молочномаслоробною, м'ясною, жировою, борошномельною, кондитерською та ін.; легка — бавовняною, швейною, шкіряно-взут., трикотажною та ін. галузями. Більша частина пром. підприємств — у Новосибірську. Лісозаготівлі, лісова і лісохім. пром-сть розміщені на Пн. Сх. області. Розвинуте виробн. буд. матеріалів (Іскітім, Дорогіно, Горний).

Спеціалізація с. г.: землеробство зернового й тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Провідна зернова культура — яра пшениця (на Н. о. припадає бл. 20% заг. її збору в Зх. Сибіру). Вирощують також зернобобові, кормові культури, льон-довгунець, картоплю та овочі. Окремі г-ва спеціалізуються на вирощуванні лікар. рослин. Розводять велику рогату худобу, тонкорунних овець, свиней, коней. Навколо Новосибірська — приміське г-во. Тер. області перетинає дільниця Транссибірської залізнич. магістралі (електрифікована), з-ці Новосибірськ — Кузбас, . Новосибірськ — Барнаул. Дільниця Середньосибірської магістралі: Новосибірськ — Каменьна-Обі — Карасук. Судноплавство по Обі. В Новосибірську — 2 аеропорти. В Н. о.— *Сибірське відділення АН СРСР*, сибірські відділення ВАСГНІЛ та АМН СРСР; 14 вузів, у т. ч. *Новосибірський університет*, 51 серед. спец. навч. заклад, 6 театрів (Новосибірськ); музеї — краєзнавчий (його філіал — Будинок-музей С. М. Кірова), обл. картинна галерея у Новосибірську, музей В. В. Куйбишева в м. Куйбишеві та ін. Грязебальнеологічний курорт Карачі, санаторії.

НОВОСИБІ́РСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені Ленінського комсомолу — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти РРФСР. Засн. 1959 як частина Новосибірського наук. центру *Сибірського відділення АН СРСР*. У складі Н. у. (1981) ф-ти: механіко-матем., фіз., природничих наук, геолого-геофіз., екон., гуманітарний, спеціальний, підвищення кваліфікації; аспірантура; підготовче відділення. При ун-ті працюють ін-т підвищення кваліфікації, фізикоматем. школа, 11 наук. лабораторій, обчислювальний центр, б-ка. В 1980/81 навч. р. в ун-ті налічувалось бл. 4 тис. студентів. У 1963—81 рр. у вузі підготовлено близько 10,5 тис. спеціалістів. Н. у. видає збірники наук. праць.

В. Д. Бондар.

НОВОСИБІ́РСЬКІ ОСТРО́ВИ — архіпелаг у Пн. Льодовитому ок., між морями Лаптєвих і Східно-Сибірським. Входять до складу Якут. АРСР. Пл. майже 38 тис. км². Складаються з трьох груп: власне Н. о., або о-ви Анжу (пл. 31 тис. км²), Ляховські та *Де-Лонга острови*. До першої групи входять о-ви Котельний, Фаддєєвський, Нова Сибір і Бєльковський. Між о-вами Котельним і Фаддєєвським лежить Земля Бунге — піщана рівнина, що по краях заливається морем. Поверхня в основному низовинна, висота до 374 м (г. Малакатин-Тас на о. Котельному). Клімат арктичний. Поширена *багаторічна мерзлота*. Рослинність арктична, тундрова. Багато озер. На Н. о. живуть пн. олені, песці, лемінги. Влітку багато птахів. Мор. і звіробійний промисли.

НОВОСІ́ЛЕЦЬКИЙ Роман Михайлович (н. 8.III 1926, с. Потелич, тепер Нестеровського р-ну Львів. обл.) — укр. рад. геолог, доктор геолого-мінералогічних наук (з 1975). У 1953 закінчив Львів. політехнічний ін-т. Працює у *Геологорозвідувальному українському науково-дослідному інституті* (з 1971 — зав. відділом). Наук. праці присвячені вивченню будови й умов формування нафт. і газових родовищ, процесам нафтогазоутворення, міграції газів. Держ. премія УРСР, 1977. *В. О. Вітенко.*

НОВОСЬО́ЛОВА Олександра Василівна [н. 10 (22). III 1900, с. Верезіно, тепер Кашинського р-ну Калінін. обл.] — рад. хімік-неорганік, акад. АН СРСР (з 1970), Герой Соціалістичної Праці (1980). Закінчила Моск. ун-т (1925). З 1926 працює там же. Осн. наук. праці — розробка методів синтезу, дослідження фазових діаграм, фіз.-хім. властивостей і будови багатьох сполук рідкісних елементів, особливо сполук берилію. Уперше в СРСР застосувала для синтезу тугоплавких сполук метод хім. газотранспортних реакцій і одержала (разом з Б. П. Соболєвим) монокристали силікатів берилію, цинку, алюмінію, марганцю. Нагороджена 3 орденами Леніна, а також медалями. Держ. премія СРСР, 1948.

НОВО́ТКО (Nowotko) Марцелій (8.VIII 1893, Варшава — 28.XI 1942, там же) — діяч комуністич. руху Польщі. Н. в сім'ї с.-г. робітника. В 1916 вступив до партії *Соціал-демократія Королівства Польського і Литви*. З 1918 (з часу заснування) — член КП Польщі (КПП). В 1920 брав участь у роботі Тимчас. революц. к-ту Польщі. В 1922—23 за дорученням КПП працював у Компартії Зх. України (1923 — член її ЦК, секретар львів. орг-ції), згодом — секретар ряду окружних к-тів КПП. Не раз зазнавав репресій (загалом пробув у тюрмах 10 років). У 1939—41 — в СРСР, очолював створену 1941 Ініціативну групу польс. комуністів (у Москві). В грудні 1941 повернувся на батьківщину. Один із засновників Польс. робітн. партії (5.I 1942), перший секретар її ЦК. Вбитий провокатором.

НОВОТРО́ЇЦЬК — місто обласного підпорядкування Оренб. обл. РРФСР. Розташований на р. Уралі. Залізнична ст. Новотроїцьк I. 97 тис. ж. (1980). В Н.— Орсько-Халіловський металург. комбінат, підприємства хім. і буд. матеріалів пром-сті. Металург. і буд. технікуми. Н. утворено 1945.

НОВОТРО́ЇЦЬКЕ — селище міського типу Волноваського р-ну Донец. обл. УРСР. Розташоване на р. Сухій Волновасі (бас. Кальміусу), за 8 км від залізнич. ст. Великоанадоль. 8,9 тис. ж. (1980). У селищі — рудоуправління по добуванню доломіту та вапняку, відділення Волноваської райсільгосптехніки. 3 заг.-осв. школи, лікарня. 3 будинки культури, 3 б-ки. Засн. 1773.

НОВОТРО́ЇЦЬКЕ — селище міського типу Херсон. обл. УРСР, райцентр, за 30 км від залізнич. ст. Новоолексіївка. 10,1 тис. ж. (1980).

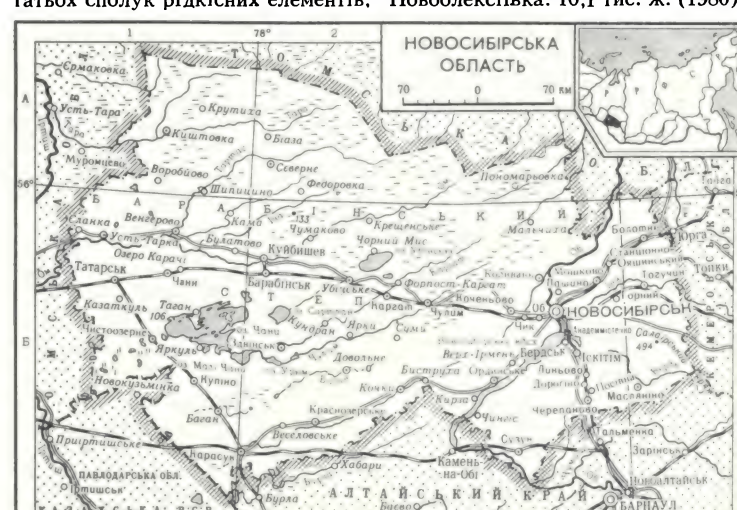

Засн. в 60-х рр. 19 ст. на місці аулу Сарабулат, перша писемна згадка про який належить до поч. 19 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1958 Н.— с-ще міськ. типу. У Н.— птахокомбінат, маслосироробний, комбікормовий, м'ясокісткового борошна з-ди, харчосмакова ф-ка, управління експлуатації зрошувальних систем, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 3 заг.-осв., музична і спорт. школи, лікарня, поліклініка. Палац культури, кінотеатр, 3 б-ки, краєзнавчий музей.

НОВОТРО́ЇЦЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — ранньослов'янське городище 8—10 ст., виявлене поблизу с. Новотроїцького (тепер у складі с. Пристайлового) Лебединського р-ну Сум. обл. Розташоване на мисі правого берега р. Псла. Досліджувалося 1952—54. При розкопках відкрито залишки 50 напівземлянкових жител, бл. 100 госп. і виробничих споруд. Знайдено різні знаряддя — землеробські (лемеші, коси, серпи, мотики), для обробки дерева (сокири, тесла, долота тощо), рибальські й мисливські, зброю, бронзові й срібні жіночі прикраси (вискові кільця, підвіски, сережки, браслети, персні, гривни), глиняний, здебільшого ліпний, посуд (горщики, миски, сковорідки) тощо.

Літ.: Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое. М.—Л., 1958.

НОВОТРО́ЇЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Херсон. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 2,1 тис. км². Нас. 46,3 тис. чол. (1980). У районі — 48 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 13 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Новотроїцьке*. Н. р. лежить у межах *Причорноморської низовини*. На Пд. омивається зат. *Сивашем*. Корисні копалини: глини, пісок, солі Сиваша. Грунти каштанові солонцюваті в комплексі з солонцями. Розташований у степовій зоні. В межах району — частина *Азово-Сивазького заповідно-мисливського господарства*. Підприємства — в осн. по переробці с.-г. сировини (новотроїцькі птахокомбінат, маслосироробний з-д, харчосмакова ф-ка). Комбінат побутового обслуговування (Новотроїцьке) та 4 будинки побуту. Землеробство району — зернового напряму, тваринництво — м'ясо-молочного. Площа с.-г. угідь 1980 становила 174,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 146 тис. га. Зрошується 41,1 тис. га (магістральний канал Каховської зрошувальної системи та ін.). Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, соняшник, багаторічні трави, овочеві, баштанні. Садівництво, виноградарство. Скотарство, вівчарство, птахівництво. У Н. р.— 13 колгоспів, 5 радгоспів, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 368 км, у т. ч. з твердим покриттям — 195 км. У районі — 39 заг.-осв. і музична школи; 41 лік. заклад, у т. ч. 5 лікарень. Палац культури, 14 будинків культури, 25 клубів, 2 кінотеатри, 47 кіноустановок, 34 б-ки. В смт Сиваському Н. р. народився рос. рад. письменник Ф. Д. *Залата*. У Н. р. видається газ. «Трудова слава» (з 1932).

В. М. Тимошенко.

НОВОУКРАЇ́НКА — місто Кіровогр. обл. УРСР, райцентр, на р. Чорному Ташлику (бас. Пд. Бугу). Залізнична станція. В 1754 на місці Н. засновано фортецю Павлівськ і військ. поселення. В 1764 перейменовано на Новопавлівськ, з 1773 — посад Павлівський, з 1830 має назву Н. Під час революції 1905—07 в Н. відбулися сел. заворушення. Рад. владу встановлено на поч. лютого 1918. З 1938 Н.— місто. У Н.— цукр., прод. товарів, комбікормовий, цегельний, 2 щебеневих, залізобетонних виробів з-ди, хлібопродуктів і харч. комбінати, меблева ф-ка, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування тощо. 8 заг.-осв., музична, спортивна школи, лікарня. Палац і 4 будинки культури, 8 клубів, кінотеатр, 8 бібліотек. В Н. народились укр. актор Ф. В. *Левицький*, укр. співачка Р. М. *Сергієнко*.

НОВОУКРАЇ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд. частині Кіровогр. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,6 тис. км². Нас. 57,7 тис. чол. (1980). У районі — 83 населені пункти, підпорядковані міській і 16 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Новоукраїнка*. Поверхня району — рівнина, подекуди розчленована долинами річок, балками і ярами. Корисні копалини — глина й граніт. Річки — *Чорний Ташлик, Сухий Ташлик* і Плетений Ташлик (бас. Пд. Бугу). Грунти гол. чин. чорноземні. Пн. частина району розташована у лісостеповій зоні, пд. (більша) — в степовій. Підприємства по виробн. буд. матеріалів, а також харч. пром-сті: новоукраїнські цукр. і комбікормовий з-ди, комбінат хлібопродуктів, Капустинський кар'єр (с. Кам'яний Міст). Комбінат побутового обслуговування (Новоукраїнка). С. г. району спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці, кукурудзи, ячменю, цукр. буряків, соняшнику та виробн. м'яса, яєць, вовни (скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство). Площа с.-г. угідь 1980 становила 140,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 129,6 тис. га. У Н. р.— 18 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Новоукраїнка, Адабаш, Кропивницька. Автомоб. шляхів — 434 км, у т. ч. з твердим покриттям — 401 км. У районі — 32 заг.-осв., 2 муз. і спортивна школи, 51 лік. заклад, у т. ч. 6 лікарень. Палац культури, 18 будинків культури, 51 клуб, 45 б-к, літ.-меморіальний музей І. К. *Микитенка* на батьківщині письменника в с. Рівному. В с. Бежбайраках (тепер с. Кропивницьке) народився укр. драматург М. Л. *Кропивницький*, у с. Глодосах — укр. рад. поет Т. Г. *Масенко*, в с. Комишуватому — новатор с.-г. виробн. О. В. *Гіталов*, у с. Димиону — укр. рад. письменник М. О. *Далекий*. У Н. р. видається газ. «Радянське село» (з 1930).

В. Я. Круценко.

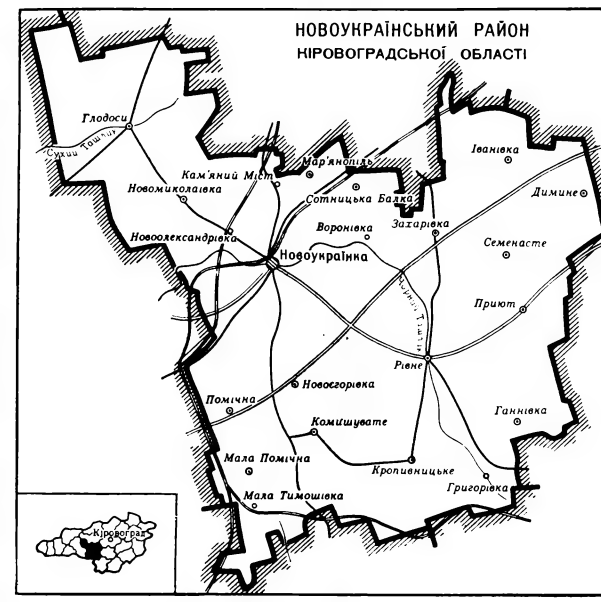

НОВОУТВО́РЕННЯ в медицині — те саме, що й *пухлини*.

НОВОУ́ШИЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Хмельн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,8 тис. км². Нас. 48 тис. чол. (1980). В районі — 64 населені пункти, підпорядковані селищній і 19 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Нова Ушиця*. Н. р. розташований в межах *Подільської височини*. Річки — *Дністер* (на пд. межі району) та його притоки *Ушиця* і *Калюс*. Грунти сірі, світло-сірі та темно-сірі опідзолені й опідзолені чорноземи. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, дуб, береза, ясен) займають 16% тер. району. Найбільші підприємства — новоушицькі консервний, хлібний і комбікормовий з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Нова Ушиця) та 5 будинків побуту. Землеробство району спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці, ячменю, гороху, кукурудзи, тютюну, овочевих культур, садівництві; тваринництво мол.-м'ясного напряму (скотарство, свинарство). Площа с.-г. угідь 1980 становила 54,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 45,6 тис. га. У Н. р.— 17 колгоспів, 6 радгоспів, райсіль-

госптехніка, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 326 км, у т. ч. з твердим покриттям — 292 км. У районі — технікум механізації с. г., 38 заг.-осв. і музична школи; 49 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 18 будинків культури, 34 клуби, кінотеатр, 51 кіноустановка, 53 б-ки, музей історії с. Тимків. В с. Глібів Н. р. народився укр. літературознавець К. О. *Копержинський*. У Н. р. видається газ. «Наддністрянська правда» (з 1922).

В. О. Петручак.

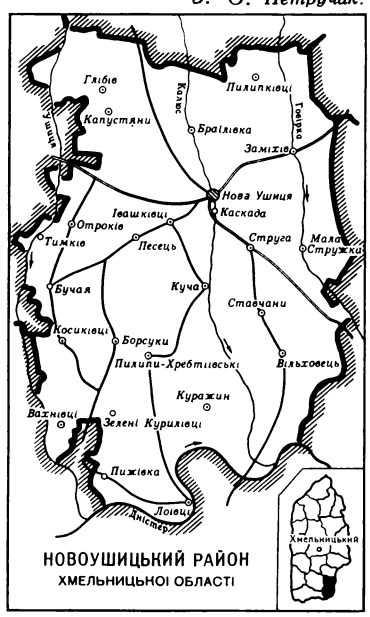

НОВОЧЕБОКСА́РСЬК — місто республіканського підпорядкування Чув. АРСР. Розташований на Волзі, за 20 км від залізнич. ст. Чебоксари. 89 тис. ж. (1980). З-д «Рембудмаш», залізобетонних конструкцій та домобуд. комбінати, ТЕЦ. Чебоксарська ГЕС (будується, 1981). Хім.-мех. технікум. Утворений 1965.

НОВОЧЕРКА́СЬК — місто обласного підпорядкування Ростов. обл. РРФСР. Розташований на р. Аксай (бас. Дону), залізнична станція. 185 тис. ж. (1980). Поділяється на 2 міські райони. Н.— значний центр маш.- буд., хім. та ін. галузей пром-сті. Осн. підприємства: з-ди електровозобуд., верстатобудівний, електродний, синтетичних продуктів, нафт. машинобудування, виробниче об'єднання «Магніт» та ін. Підприємства харч. пром-сті — виноробний, спирто-горілчаний, мол. з-ди, м'ясокомбінат, конд. ф-ка. Поблизу Н.— Новочеркаська ДРЕС. У місті — політех. та інженерно-меліоративний ін-ти, 13 серед. спец. навч. закладів. Н.-д. установи, в т. ч. Південний н.-д. ін-т гідротехніки і меліорації, Всеросійський н.-д. ін-т виноробства та виноградарства, н.-д. ветеринарний ін-т. Драм. театр, музей історії донського козацтва (відкритий 1899), його філіал — Будинок-музей М. Б. *Грекова*, меморіальний будинок художника-пейзажиста І. І. Крилова. Місто засн. 1805.

НОВОША́ХТИНСЬК — місто обласного підпорядкування Ростов. обл. РРФСР. Залізнич. ст. Михайлово-Леонтьєвська. 105 тис. ж. (1980). Видобування вугілля. Підприємства коксохім., легкої, харч. і буд. матеріалів пром-сті. Вечірній гірничий технікум. Утворений 1939.

НОВОЯ́ВОРІВСЬКЕ — селище міського типу Яворівського р-ну Львів. обл. УРСР. Залізнич. ст. Янтарна. 9,1 тис. ж. (1980). Поблизу селища — яворівське виробн. об'єднання «Сірка», з-д залізобетонних виробів, комбінат побутового обслуговування. 2 середні школи та школа мистецтв; лік. містечко. Будинок культури, б-ка. Н. засн. 1965.

НОГА́ЙСЬК — колишня (до 1964) назва м. *Приморська* Запоріз. обл. УРСР.

НОГА́ЙСЬКА МО́ВА — мова *ногайців*. Належить до кипчацької групи *тюркських мов*. Розмовляють нею понад 54 тис. чол. (1979, перепис). У Н. м. є три діалекти. Осн. риси Н. м.: сильна *редукція* голосних, *сингармонізм*. Іменам властиві категорії відмінка, числа, присвійності й присудковості. Широко вживаються післяйменники. До 1928 для Н. м. використовувалася араб. графіка, 1928—37 — латинська, з 1938 — рос. алфавіт. Про л-ру Н. м. див. *Карачаєво-Черкеська автономна область*, розділ Культура.

НОГА́ЙСЬКА ОРДА́ — тат. феодальне держ. утворення на території від Пн. Прикаспія і Приаралля до Тури і Ками і від Волги до Іртиша. Виникла наприкінці 14 ст. внаслідок розпаду *Золотої орди*. Остаточно оформилася в 40-х рр. 15 ст. Центр орди — м. Сарайчик (Сарайджук) у пониззі р. Яїка (тепер р. Урал). У серед. 16 ст. Н. о. розпалася на Велику Н. о. (на Сх. від Волги, 1557 добровільно підкорилася Росії), Алтиулську орду (басейн р. Ембі) і Малу Н. о. (між Кабардою і Азовом). У 2-й пол. 16 ст. Мала Н. о. перекочувала в пд.-укр. степи, де розпалася на *Білгородську орду, Єдисанську орду, Джамбуйлуцьку орду* та *Єдичкульську орду*, які були васалами *Кримського ханства*. В 1770 підвладні Крим. ханству ногайці перейшли під протекторат Росії, в 2-й пол. 19 ст. емігрували з укр. степів до Туреччини. В 17 ст. Велика Н. о. і Алтиулська орда були розгромлені *калмиками*. Залишки ногайців відступили в пн.-дагестанські степи.

НОГА́ЙСЬКИЙ СТЕП — напівпустельна рівнина в Передкавказзі, в межиріччі Тереку і Куми, в межах Даг. АРСР. Площа бл. 25 тис. км². Вис. до 170 м на Зх.; на Сх. подекуди лежить нижче р. м. (до — 28 м). Рослинність — гол. чин. полин і солянки. Бл. 70% території використовують як зимове пасовище. Зрошується водами Терсько-Кумського каналу.

НОГА́ЙЦІ (самоназва — ногай) — народність, яка живе переважно в Даг. АРСР і Ставропольському краї, а також у Чечено-Інгушській АРСР, Карачаєво-Черкеській а. о. Заг. чисельність — 60 тис. чол. (1979, перепис). Мова — ногайська (див. *Ногайська мова*). Віруючі Н.— мусульмани-суніти. Н.— нащадки різних монг. і тюрк. племен, які входили до складу улусу золотоординського воєначальника Ногая (звідси самоназва), що змішалися з тюркомовними *половцями* і сприйняли їхню мову. Протягом 16—19 ст. Н. прийняли рос. підданство. За Рад. влади докорінно змінилося життя Н. Вони перейшли до осілості. Осн. заняття — тваринництво, землеробство; частина працює в пром-сті. Зросла нац. інтелігенція.

НОГА́ТА — срібна монета високої проби — куфічний (монета з написом без зображення) *дирхам*. Разом з *куною* становила кунногрошову систему Давньої Русі. Н. з'явилася в 10 ст. і важила бл. 2,5 г. В 11 ст. Н. дорівнювала $^1/_{20}$ *гривні*.

НОГІ́Н Віктор Павлович [2 (14).II 1878, Москва — 22.V 1924, там же] — рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1898. Н. у сім'ї прикажчика. За революц. діяльність 1897 заарештований і 1898 висланий до Полтави, де 1900 включився в роботу групи сприяння «*Искре*». В 1900 емігрував за кордон. У 1901 повернувся в Росію; агент «Искры» в Москві, Петербурзі. В 1903 — член Катеринослав. к-ту РСДРП. Після II з'їзду РСДРП — більшовик. Був членом к-тів РСДРП в Ростові-на-Дону, Москві, Миколаєві, Петербурзі, Баку. 7 раз був засланий до Сх. Сибіру, на Північ, 6 раз здійснював втечі. В 1917 — голова Моск. Ради робітн. депутатів. У першому складі Рад. уряду — нарком у справах торгівлі і пром-сті. З 1918 — на рад., профспілковій, відповідальній госп. роботі. На V, VI з'їздах і VII (Квітневій) конференції РСДРП(б) обирався членом ЦК, на IX з'їзді РКП(б) — кандидатом у члени ЦК. В 1921—24 — голова Центр. ревізійної комісії РКП(б). Похований у Москві на Красній площі.

НОГІ́НСЬК (до 1930 — Богородськ) — місто обласного підпорядкування Моск. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на р. Клязьмі (прит. Оки). Залізнична ст. 120 тис. ж. (1980). В Н.— Глуховський бавовняний комбінат ім. В. І. Леніна, з-д паливної апаратури та ін. Філіал Всесоюзного заочного політех. ін-ту, технікум рад. торгівлі, мед. і пед. уч-ща. Драм. театр, краєзнавчий музей. Названий на честь В. П. *Ногіна*. Виник у 16 ст. як с. Рогожа, місто — з 1781.

НОГОХВО́СТИ, ногохвістки, подури (Podura, синонім Collembola) — ряд первиннобезкрилих *комах*. Часто Н. вважають окремим класом. Тіло (довж. 0,2—10 мм) вкрите лусочками і волосками. *Фасеткових очей* немає, у деяких видів є лише прості очки. Черевце з 6 (і менше) сегментів, з стрибальною вилкою на кінці або без неї. Н. зустрічаються у вологих місцях, в лісовій підстилці, в ґрунті, взимку часто трапляються на снігу; окремі види — у воді. Живляться рослинною і тваринною їжею. Бл. 3,5 тис. видів, поширених всесвітньо. В СРСР відомо 500 видів; на Україні — понад 200. Н. беруть активну участь у біотичному кругообігу та процесах

грунтоутворення. Деякі Н. (бл. 40 видів) шкідники культурних рослин та харч. продуктів. У викопному стані відомі починаючи з девону. *О. П. Криталь.*

НОГОЩЕ́ЛЕПИ — кінцівки 1—3-го передніх грудних сегментів у *ракоподібних*. За будовою Н. нагадують нижні щелепи (*максили*) і ходильні ноги. Н. виконують функції захоплювання і подрібнення їжі, відчуття смаку і дотику, нерідко — дихання і вентиляції зябрових порожнин. У *губоногих* Н. наз. кігтеподібні ніжки 1-го сегмента тулуба.

«НОДО́Н СІ́НМУ́Н» («Робітнича газета») — щоденна газета, орган ЦК *Трудової партії Кореї*. Видається в Пхеньяні з 1.XI 1945. До вересня 1946 виходила під назвою «Чонно» («Вірний шлях»).

НОДЬЄ́ (Nodier) Шарль (29.IV 1780, Безансон — 27.I 1844, Париж) — франц. письменник, член Франц. академії (1833). Відіграв важливу роль у формуванні франц. романтизму (романи «Вигнанці», 1802, «Зальцбурзький живописець», 1803). Виступав проти диктатури Наполеона I (сатирична ода «Наполеонна», 1803). Співчував визвольній боротьбі балкан. народів. Широку популярність здобув «розбійницьким» романом «Жан Сбогар» (1818), герой якого стає борцем проти соціальної несправедливості. З 20-х рр. виступав у жанрі казки і фантастики (казки «Смарра», 1821; «Трілбі», 1822; фантастична повість «Фея з крихтами», 1832; новела «Інес де Лас Сьєррас», 1837).

Тв.: Рос. перекл.— Избранные произведения. М.—Л., 1960.

В. І. Пащенко.

НО́ЖИЦІ — інструмент або машина-знаряддя, якими ріжуть (стрижуть) матеріали. Н. (мал.) бувають: ручні, що їх використовують у побуті, медицині, слюсарній або ін. справі, та машинні (з електр., гідравлічним чи пневматичним *приводом*), застосовувані переважно на металообробних підприємствах. Є Н. з паралельними, похилими (т. з. гільйотинні Н.), дисковими та ін. ножами. Для фігурного різання листового матеріалу служать висічні та вібраційні Н. При поперечному різанні прокатного металу, що рухається, використовують «летючі» ножиці (барабанні, ударні та ін.).

НОЖОВА́ ОБЕРТО́ВА БОРОНА́ — одна з сучасних конструкцій *борони*, що поєднує принцип роботи зубової і дискової борін. Іл. див. т. 1, с. 539.

НОЗЕМАТО́З — інвазійна хвороба бджіл і шовкопрядів (див. *Пебрина*), що спричинюється одноклітинними паразитами роду нозема ряду *мікроспоридій*. Збудник Н. бджіл — Nosema apis, паразитує в кишечнику дорослих комах, спричинюючи розлад травлення (пронос). Цикл розвитку паразита проходить у клітинах кишок, де він перетворюється на *спору*. Разом з екскрементами спори потрапляють на *стільники бджоляні*, рамки, мед, *пергу*, спричинюючи масове зараження комах. Хворі бджоли в'ялі, випорожнюються, не вилітаючи з *вулика*, слабнуть і гинуть цілими сім'ями. Найбільшого розвитку Н. досягає в кінці зими та навесні в *омшаниках* з підвищеною вологістю і т-рою понад 6°. Заходи боротьби. Бджолам згодовують лікувальні сиропи з домішкою антибіотика фумагіліну. Уражені сім'ї після виставлення з омшаника пересаджують в нові або продезинфіковані вулики, поліпшують умови утримання бджіл та ін.

НОЗОГЕОГРА́ФІЯ (від грец. νόσος — хвороба і *географія*) — розділ *медичної географії*, що вивчає закономірності географічного поширення окремих хвороб людини. Осн. завдання Н.— визначення сукупності зовн. факторів, що зумовлюють виникнення певної хвороби, та нозоареалів (районів поширення окремих хвороб) і вивчення їхньої динаміки. Методи Н. включають аналіз структури нозоареалів, розробку і зіставлення спец. нозокарт та дослідження медико-статистичних даних.

НО́Ї́В КОВЧЕ́Г — за біблійною легендою судно, на якому під час «всесвітнього потопу», що його бог наслав на Землю за «гріхи» людей, урятувалися «праведник» *Ной* з родиною та різними тваринами, щоб заселити ними світ після потопу.

НОЇН-УЛА́ — могильник гуннської знаті (кін. 1 ст. до н. е.— поч. 1 ст. н. е.), міститься у горах Ноїн-Ула на Пн. Монголії. Має понад 200 великих курганів. Розкопки могильника провадилися 1924—25 під керівництвом П. К. *Козлова*, а згодом К-том наук МНР. Знахідки характеризують культуру *гуннів* часів кит. династії *Хань*, коли існували зв'язки гуннської знаті з кит. двором. Померлих ховали в рублених поховальних камерах. У похованнях знайдено гуннські вироби (предмети побуту, озброєння, мистецтва), численні кит. предмети з бронзи, дерева, нефриту, а також шовкові тканини. Інтерес становлять також знайдені в Н.-У. вовняні тканини високої худож. цінності — бактрійські, парфянські, малоазійські, що свідчать про широкі торг. зв'язки гуннів.

НОЙ — за біблійною легендою «праведник», який за своє доброчесне життя був урятований разом з сім'єю під час «всесвітнього потопу» і через своїх синів Сіма, Хама й Яфета став родоначальником людських рас.

НОЙБРА́НДЕНБУРГ — місто на Пн. Сх. НДР, адм. ц. округу Нойбранденбург. Вузол з-ць. 72,2 тис. ж. (1978). Підприємства машинобудування (у т. ч. устаткування для харч. пром-сті), буд. матеріалів, деревообр. та харчової пром-сті. Ін-ти с.-г. наук та економіки с. г. (у складі Грайфсвальдського ун-ту). Центр туризму в т. з. Мекленбурзькій Швейцарії.

«НО́ЙЄС ДО́ЙЧЛАНД» («Neues Deutschland» — «Нова Німеччина») — щоденна газета, орган ЦК *Соціалістичної єдиної партії Німеччини*. Видається в Берліні з 23.IV 1946.

НОКА́УТ (англ. knock-out — удар, що збиває з ніг) — стан боксера, коли він не може продовжувати бій внаслідок розладу функцій організму (запаморочення, часткова або повна втрата орієнтації, іноді — свідомості), спричинений ударом противника. Боксеру, який програв бій Н., як правило, забороняють брати участь у змаганнях протягом трьох місяців і більше.

НОКДА́УН (англ. knock-down — нищівний удар) — стан боксера під час бою, коли він від удару противника втрачає координацію рухів і орієнтацію й не здатний кілька секунд продовжувати бій. Якщо після рахунку 9 боксер, який перебуває у Н., не приймає бойової постави, його противнику присуджується перемога *нокаутом*.

НО́КСВІЛЛ — місто на Пд. США, в штаті Теннессі. Вузол з-ць і автошляхів, порт на р. Теннессі (початковий пункт судноплавства). 425 тис. ж. (1975, з передмістями). Підприємства електрометалург., маш.-буд., металообробної, хім., текст., швейної, меблевої пром-сті. У передмісті — великий алюм. комбінат і атомна пром-сть. Ун-т. Н. засн. 1786.

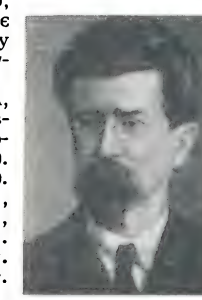

В. П. Ногін.

НОКТЮ́РН (франц. nocturne, букв.— нічний) — 1) У 18 ст.— багаточастинні муз. п'єси сюїтного типу для інструм. ансамблю. Виконувались на відкритому повітрі у вечірні години (звідси й назва). 2) У 19 ст.— одночастинний муз. твір наспівного, ліричного, мрійливого характеру. Творець фп. Н.— Дж. Філд (Англія); дальшого розвитку набув у творчості Ф. Шопена. Н. пишуть також для ін. інструментів та інструм. ансамблів (Н. у 2-му струнному квартеті О. Бородіна, Н. для фп. тріо С. Людкевича). Сценічне втілення ноктюрнові образи дістали, зокрема, в опері «Ноктюрн» М. Лисенка.

НОМ (грец. νομός) — 1) Грец. назва давньоєгип. округу (єгип.— сепат). Кожний Н. мав політ. і реліг. центр, військо, символічне зображення та богів-покровителів. На чолі Н. стояв номарх. 2) Одиниця адм.-тер. поділу сучас. Греції.

НО́МА (від грец. νομή — поширення), водяний рак — захворювання, що характеризується розвитком вологої *гангрени* тканин обличчя, іноді — слизової оболонки піхви, прямої кишки, рідко — шкіри шиї, пальців рук і ніг. Назва «водяний рак» виникла у зв'язку з тим, що руйнування тканин при Н. дещо подібне до загибелі їх при раку, однак ніяких ознак злоякісного росту Н. не має. Виникає у осіб з недостатнім харчуванням (гол. чин. у дітей), особливо в роки народного лиха (війна, неврожай), або після тяжких інфекційних захворювань (кір, тифи та ін.). Лікування: *антибіотики*, повноцінне харчування, протигангренозні сироватки, переливання крові тощо.

НОМЕНКЛАТУ́РА (лат. nomenclatura — перелік, список імен, назв) — 1) Система назв і термінів, вживаних у певній галузі науки, техніки, мистецтва. 2) Перелік назв продукції, яка виробляється пром. підприємствами (див. *Номенклатура продукції*). 3) Перелік рахунків *бухгалтерського обліку*. 4) Перелік *службових осіб*, призначення чи затвердження яких

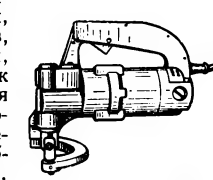

Електричні **ножиці**.

М. Номис.

на відповідну посаду входить до компетенції вищестоящого органу.

НОМЕНКЛАТУ́РА ПРОДУ́КЦІЇ — класифікований перелік матеріальних благ, що їх виготовляють підприємства всіх галузей нар. господарства. В СРСР діє єдина планова і звітна Н. п. За ступенем деталізації або узагальнення окремих різновидів продукції розрізняють номенклатуру розгорнуту (специфіковану) за типами, марками, профілями, розмірами, артикулами, сортами; групову, де окремі позиції розгорнутої номенклатури об'єднано в однорідні групи за єдиним найменуванням; зведено-планову — найбільш укрупнений перелік продукції. Планомірне регулювання Н. п. в масштабі нар. г-ва та його окремих ланок є могутнім важелем підвищення *економічної ефективності соціалістичного виробництва.*

НОМЕНКЛАТУ́РА ХІМІ́ЧНА — система назв хімічних елементів і їхніх сполук, яка служить для позначення складу, хім. будови і групових властивостей речовин. Раніше вживали назви, що вказували на природні джерела або походження (червона кров'яна сіль, мурашина к-та, сечовина, кофеїн), особливості речовини (гримуча к-та) та її дію на організм (антипірин), географічне місце її використання або відкриття (іприт, жавелева вода), на ім'я вченого, якому таке відкриття належить (бертолетова сіль, сіль Рейнеке, вуглеводень Чічібабіна), та ін. Ці назви переобтяжували пам'ять і були на заваді систематизації фактичного матеріалу. Необхідна була наукова Н. х., яка б однозначно характеризувала формулу речовини. Перша Н. х. була розроблена 1787 Комісією франц. хіміків під головуванням А. Л. *Лавуазьє.* Рос. Н. х. створювалась протягом 19 ст. у працях Я. Д. *Захарова,* В. М. *Севергіна,* Г. І. *Гесса,* Д. І. *Менделєєва* та ін. Назви більшості хімічних елементів, як правило,— це запозичені латинські терміни (uranium — уран, kalium — калій) або кальки з них (hydrogenium — «водород»). В основі укр. Н. х. лежать рос. хім. назви (з урахуванням особливостей мови). Проте російська і українська Н. х. зберегла традиційні назви таких давно відомих елементів, як залізо, золото, мідь, миш'як, олово, ртуть, свинець, сірка, срібло, сурма. В укр. Н. х. сюди належать також водень, кисень і вуглець. З метою впорядкування міжнар. Н. х. Номенклатурною комісією *Міжнародного союзу теоретичної та прикладної хімії* (IUPAC) завершено розробку правил Н. х. неорганічних і органічних сполук. Назви неорганічних сполук утворюються відповідно до їхньої класифікації. При цьому в них відображаються вид зв'язаних атомів і їхній *окислення ступінь.* Так, назви *оксидів* складаються з двох слів, першим з яких є «оксид» з множинним префіксом. Він показує співвідношення між числом атомів кисню і даного елемента [$^1/_2$ — гемі-, 1 — моно-(звичайно випускається), $^3/_2$— сескві-, 2 — ди-(ді-) і т. д.]. Друге слово — назва елемента в родовому відмінку, напр., N_2O — геміоксид азоту, CO — монооксид (оксид) вуглецю, Fe_2O_3 — сесквіоксид заліза, SO_2 — діоксид сірки. Оксиди називають ще так: після слова «оксид» дається назва елемента в родовому відмінку з вказівкою (в дужках) на його ступінь окислення: Fe_2O_3 — оксид заліза (III), SO_2 — оксид сірки (IV). Назви *гідроксидів* складаються з слова «гідроксид» і назви елемента в родовому відмінку з зазначенням його ступеня окислення, напр., NaOH — гідроксид натрію, $Fe(OH)_2$ — гідроксид заліза (II), $Cr(OH)_3$ — гідроксид хрому (III), $Sn(OH)_4$ — гідроксид олова (IV). Назви кисневмісних к-т найчастіше утворюють поєднанням прикметника від назви відповідного елемента і слова «кислота», ступінь окислення кислотоутворюючого елемента (нижча і вища) передають суфіксами (відповідно -ит і -ат), напр., HNO_3 — азотна (нітратна) к-та, H_2SO_4 — сірчана (сульфатна) к-та, $HClO_2$ — хлоритна к-та, $HClO_4$ — перхлоратна к-та. При позначенні *солей* спочатку називають кислотний залишок, а потім — у родовому відмінку — катіон з вказівкою на ступінь окислення металу. Наявність у солі H^+ або OH^- передається префіксами відповідно гідро- і гідроксо-, напр., $NaNO_2$ — нітрит натрію, $AgNO_3$ — нітрат срібла, $Fe_2(SO_4)_3$ — сульфат заліза (III), $(NH_4)_3PO_4$ — фосфат амонію, $Ca(CH_3COO)_2$ — ацетат кальцію, CuCl — хлорид міді (I), K_2HPO_4 — гідрофосфат калію, KH_2PO_4 — дигідрофосфат калію, $Cu_2(OH)_2SO_4$ — гідроксосульфат міді (II), $Fe(OH)_2Cl$ — дигідроксохлорид заліза (III), $K_4[Fe(CN)_6]$ — гексаціаноферат (II) калію, $K_3[Fe(CN)_6]$ — гексаціаноферат (III) калію.

В Н. х. неорганічних речовин широко використовуються терміни на означення атомних груп й іонів: NH_4^+ — амоній, PH_4^+ — фосфоній, H_3O^+ — гідроксоній. Назви органічних сполук відображають не тільки склад, а й хім. їх будову. Вони виходять з принципу заміщення в молекулі відповідного вуглеводня, від якого можна утворити дану сполуку. Так, у сполук жирного ряду вихідними вважаються алкани з нерозгалуженими ланцюгами: CH_4 — метан, CH_3CH_3 — етан, $CH_3CH_2CH_3$ — пропан, $CH_3CH_2CH_2CH_3$ — бутан і т. д.

Для вуглеводневих радикалів з однією вільною валентністю (такі радикали часто бувають замісниками) використовують назви алканів із заміною суфікса -ан на -ил (-іл): CH_3 — метил, CH_3CH_2 —етил тощо. Кратні зв'язки, цикли, замісники та їх кількість виражаються спеціальними префіксами і закінченнями, а положення вказаних елементів структури в молекулі позначаються араб. цифрами. Для побудови назви вуглецеві атоми нумерують за певними правилами; використовують ті ж множинні префікси (ди- або ді-, три- або трі- тощо), що й у назвах неорганічних сполук; подвійний зв'язок позначається закінченням -ен (-єн) замість -ан у назві відповідного алкана, потрійний — закінченням -ин (-ін), про наявність групи OH свідчить закінчення -ол, групи CO — закінчення -он і т. д. Напр.: $CH_2=CH-$ $-CH=CH_2$ — бутадієн-1,3; $-(CH_3)_2C-CO-CH_3$ — 3,3-диметилбутанон - 2; $CH_2=CH-$ $-CH_2OH$ — пропен-2-ол-1. Розроблено також Н. х. аліциклічних, ароматичних, гетероциклічних, поліфункціональних сполук, а також представників спец. класів органічних речовин — вуглеводів, стероїдів, терпенів тощо. Н. х. використовується поряд з хім. символікою (див., зокрема, *Знаки хімічні*), що однозначно або в заг. рисах визначає хім. будову речовин.

Літ.: Номенклатурные правила ИЮПАК по химии, т. 1—2. М., 1979; Справочник химика. Дополнительный том. Л., 1968.

В. В. Скопенко, М. Ю. Корнилов.

НО́МИС М. [справж. прізв., ім'я та по батькові — Симонов Матвій Терентійович; 17 (29). XI 1823, с. Заріг, тепер Оржицького р-ну Полтав. обл.— 26.XII 1900 (8.I 1901), Лубни] — укр. етнограф, фольклорист, письменник і педагог. Закінчив Київ. ун-т (1848). Учителював у Ніжинській та Немирівській гімназіях. З 1855 служив чиновником у Петербурзі, Пскові, Катеринославі, Житомирі. З 1873 був у Лубнах директором гімназії, з 1877 —голова земства, мировий суддя, займав ін. посади. Зібрав цінний матеріал про нар. побут, звичаї та обряди, багато зразків нар. творчості. Друкуватись почав 1858. Опублікував кілька статей про укр. нар. звичаї та обряди. Співробітничав у журн. «Русская беседа», «Основа», «Киевская старина» та ін. Найвизначніша праця Н.— «Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О. В. Марковича і других. Спорудив М. Номис» (СПБ, 1864), яка містила понад 14,5 тис. приказок і загадок. У ній опубл. також записи С. Руданського, В. Білозерського, М. Білозерського, П. Куліша, В. Лазаревського, Марка Вовчка та ін. Автор збірки «Оповідання М. Т. Симонова (Номиса)» (1900).

Літ.: Пыпин А. Этнография малорусская. В кн.: Пыпин А. История русской этнографии, т. 3. СПБ, 1891.

С. В. Мишанич.

НОМІНА́Л (лат. nominalis — іменний, від nomen — ім'я, назва) — 1) Номінальна вартість, що її зазначають на *цінних паперах* (акціях, облігаціях тощо), паперових грошових знаках і монетах. 2) Номінальна ціна товару, позначена в *прейскуранті* або на самому товарі. 3) Книжковий Н.— комплексна роздрібна ціна, зазначена на книжковій, нотній, образотворчій та періодичній друкованій продукції, призначеній для продажу, а також на геогр. та ін. картах.

НОМІНАЛІ́ЗМ (лат. nominalis — іменний; nomen — ім'я, назва) — напрям у середньовічній схоластичній філософії (схоластиці), представники якого на противагу середньовіч. *реалізмові* вважали, що реально існують тільки окремі речі, а загальні поняття (*універсалії*) є лише назвами, або іменами

(звідси назва напряму), що їх створило людське мислення. Найвидатнішими номіналістами 11—14 ст. були І. *Росцелін, Іоанн Дунс Скот*, У. *Оккам*. Хоч Н. визнавав первинність речей і вторинність понять, обмежував втручання бога в природу, і, за висловом К. Маркса, був першим виразом матеріалізму в середні віки (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 2, с. 135), номіналісти не розуміли об'єктивного характеру змісту заг. понять, що відображають загальне, істотне, закономірне в об'єктивно існуючих речах і явищах навколишнього світу. Елементи *суб'єктивізму* в поясненні природи понять, які Н. розглядав як витвір розуму, позбавлений будь-якого реального значення, згодом використав суб'єктивний ідеалізм. Позитивні моменти Н. набули розвитку в англ. і франц. матеріалізмі 17—18 ст. В 20 ст. суб'єктивістську концепцію Н. підхопили *неопозитивізм* і сучас *семантичний ідеалізм*. Н. існує і як течія в філос. обгрунтуванні математики (т. з. матем. Н.). Його представники (У. Куайн, Н. Гудмен) відмовляються від абстрактних сутностей як передумови математики.

НОМІНАЛІСТИ́ЧНА ТЕО́РІЯ ГРО́ШЕЙ — напрям бурж. економічної думки з питань походження та суті *грошей*. Полягає в запереченні товарної природи грошей, зводить їх до умовних знаків, які не мають внутр. вартості і зв'язку з золотом. Прихильники Н. т. г.— бурж. економісти Дж. М. *Кейнс* (Великобританія), П. *Семюелсон*, М. Фрідмен (США) та ін. Виникнення грошей, за Н. т. г., це результат законодавчих актів д-ви чи угоди між людьми для полегшення *обміну*. Вартість грошей трактується з суб'єктивно-психологічних позицій. Вона нібито надається грошам д-вою чи самим ринком за їхню надзвичайну корисність як купівельного і платіжного засобу. Наук. неспроможність Н. т. г. довів К. Маркс. Він показав, що вона базується на абсолютизації однієї функції грошей — як засобу обігу, заперечуючи інші, перш за все функцію міри вартості. Н. т. г. суперечить вимогам *вартості закону* про визначення мінових пропорцій затратами абстрактної суспільно необхідної праці. Положення Н. т. г. використовують, щоб обгрунтувати втручання д-ви в грош. сферу з метою держ.-монополістичного регулювання економіки.

М. І. Савлук.

НОМІНА́ЛЬНА ЗАРОБІ́ТНА ПЛА́ТА — див. *Заробітна плата*.

НОМІНАТИ́ВНА КОНСТРУ́КЦІЯ в мовознавстві — конструкція речення, в якій *підмет* при перехідному й неперехідному дієсловах виражається називним відмінком. З неперехідними дієсловами вживається тільки один варіант Н. к. («Робітник працює»), а з перехідними — два варіанти, представлені активним і пасивним зворотами («Шахтарі добувають вугілля» і «Вугілля добувається шахтарями»). Н. к. властива індоєвроп., уральським, тюркським та ін. мовам. Див. також *Ергативна конструкція* в мовознавстві.

І. Р. Вихованець.

НОМІНА́ЦІЯ (лат. nominatio — називання, найменування) в мовознавстві — процес і результат утворення мовних одиниць для позначення предметів і явищ дійсності. Н. характеризує мовні одиниці з погляду співвіднесеності їх з дійсністю. Об'єктом (позначуваним) Н. можуть бути предмет, ознака (дерево, високий, бігати), предмет з його ознаками (високе дерево), а також подія («Гроза!», «Відлетіли журавлі»). Залежно від характеру об'єкта розрізняють лексичні Н., що мають форму слів, сполучень слів та фразеологізмів, і Н. події (ситуації), що мають форму речення.

Літ.: Языковая номинация, ч. 1—2. М., 1977.

І. Р. Вихованець.

НОМОГЕНЕ́З (від грец. νόμος — закон і γένεσις — походження) — ідеалістична, антидарвіністська гіпотеза *еволюції* живої природи. Висунута на поч. 20 ст. рад. вченим Л. С. *Бергом*. Згідно з Н., в істор. розвитку живої природи провідну роль відіграють внутр. (автономні) причини, які визначають всі осн. властивості організмів і спрямовують еволюційний процес в строго визначеному і завжди прогресивному напрямі. Що ж до умов існування організмів, то згідно з гіпотезою Л. С. Берга їх роль в істор. розвитку організмів не суттєва. Н. стверджує принцип поліфілітичного (див. *Поліфілія*) розвитку органічних форм, заперечує творчу роль *добору природного*, а органічну *доцільність* помилково розглядає як властивість, споконвічно притаманну живій матерії. Див. також *Ортогенез*.

Б. Г. Новиков.

НОМОГРА́МА (від грец. νόμος — закон і γράμμα — риска, літера, написання) — спеціальне креслення для зображення функціональної залежності (рівняння, формул, таблиці) між величинами. Дає змогу без обчислень знайти значення однієї змінної за даними значеннями решти та дослідити цю залежність (див. *Номографія*).

НОМОГРА́ФІЯ (від грец. νόμος — закон і γράφω — пишу) — розділ *обчислювальної математики*, що вивчає методи графічного зображення функціональної залежності за допомогою номограм. Кожну *номограму* будують для конкретної функціональної залежності в заданих межах зміни змінних. На номограмах обчислювальна робота замінюється простими геом. операціями, вказаними в схемі користування, яка додається до номограми, та зчитуванням відповідей. Змінні зображаються на номограмах шкалами і сімействами позначених ліній. Методи Н. дають можливість компактно й наочно зображати на аркуші паперу досить широкий клас залежностей з багатьма змінними. Для номографування даної залежності її точно чи наближено приводять до номографовного вигляду та записують рівняння елементів номограми в прямокутній системі координат. Параметри перетворення, які входять у ці рівняння, підбирають так, щоб надати номограмі зручного для користування вигляду. Потім розраховують таблиці координат окремих елементів, після чого креслять номограму. Номограми, в яких відповідь знаходиться шляхом виконання однієї геом. операції (одне накладання лінійки, одна засічка циркулем тощо), наз. елементарними. До них належать номограми: з вирівняних точок, з рівновіддалених точок, циркульна, барицентрична та ін. Кожному типові елементарної номограми відповідає своя канонічна форма залежності, яку можна зобразити такою номограмою. Елементарними номограмами з вирівняних точок (мал.) можна подавати деякі залежності з числом змінних від 3 до 6. В заг. випадку така номограма має 3 бінарні поля (бінарне поле — це сітка, утворена двома сімействами позначених ліній). В таких номограмах використовується умова розташування трьох точок на одній прямій: якщо точки бінарних полів лежать на одній прямій, то позначки (значення змінних, приписані точці) їх задовольняють номографовну залежність. Застосовують також складені номограми, утворені з елементарних номограм одного і того ж або різних типів. Клас залежностей, які можна подати ними, відповідно розширюється. В середньому номограми забезпечують одержання відповіді з 2—3 правильними значущими цифрами. Номограми застосовують для дослідження екстремальних властивостей, проведення аналізу впливу різних змінних на відповідь, виявлення області існування розв'язку, розв'язування задач на підбір параметрів емпіричних формул за дослідними даними, *апроксимації* однієї функції іншою тощо. Щоб збільшити коло залежностей, які допускають побудову номограм, застосовують наближене номографування. Його використовують, напр., для зображення номограмами таблиць з кількома входами, в т. ч. і таблиць, одержаних при розв'язуванні задач на ЕОМ.

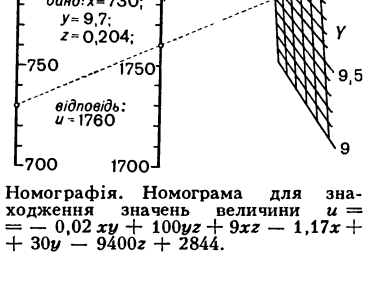

Номографія. Номограма для знаходження значень величини $u = -0{,}02xy + 100yz + 9xz - 1{,}17x + 30y - 9400z + 2844$.

В 70-х рр. 20 ст. розвинулась машинна Н. Розроблено програми для автоматизації побудови номограм.

Літ.: Хованский Г. С. Основы номографии. М., 1976; Хованский Г. С. Номография и её возможности. М., 1977; Словарь-справочник автора. М., 1979.

Г. С. Хованський.

НОНЕ́Т (італ. nonétto, від лат. nonus — дев'ятий) — 1) Музичний твір у сонатно-циклічній формі для 9 виконавців (переважно інструменталістів). 2) Музичний ансамбль з 9 виконавців.

НОНЕШВІ́ЛІ Йосип Еліозович (6.IV 1918, с. Карданахі, тепер Гурджанського р-ну Груз. РСР — 7.X 1980, Тбілісі) — груз. рад. поет. Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1938. Перша зб.— «Поезії» (1940). Автор збірок «Після бурі» (1949), «Повість про одну дівчину» (1952), «На землі Казахстану» (1955), «Вибране» (1964), «Створення Грузії» (1971), «Однотомник» (1978), «Вірші, переклади, виступи» (1979), в яких писав про соціалістичні перетворення, про мужність рад. людей, боротьбу за мир, дружбу народів. Україні присвятив вірші «Гурамішвілі на Україні», «Пісня про Україну». Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Поезія грузинського народу. Антологія, т. 2. К., 1961.

Р. Ш. Чилачава.

Герб Норвегії.

НОНПАРЕ́ЛЬ (франц. nonpareille, букв.— незрівнянний) — один з найменших друкарських шрифтів, *кегель* якого дорівнює 6 *пунктам*, або 2,25 мм. Нонпареллю складають переважно допоміжний текст (напр., підписи до малюнків, бібліографічні дані) до тексту, набраного *петитом*.

НОНФІГУРАТИ́ВНЕ МИСТЕ́ЦТВО (англ. nonfigurative) — одна з поширених у західноєвроп. та амер. мистецтвознавстві назв *абстрактного мистецтва*.

НООСФЕ́РА (від грец. νόος — розум і σφαῖρα — куля) — оболонка земної кулі, де відбувається взаємодія природи і людського суспільства. Формується в умовах складних взаємовідносин і взаємозв'язків природи й суспільства, дедалі більшого впливу людської діяльності на *навколишнє середовище*. Важливими факторами утворення Н. є соціально-екон. умови життя людини, зокрема її виробнича та наук. діяльність. Людина, пізнаючи закони природи й суспільства і вдосконалюючи техніку, сама будучи часткою природи, активно впливає на її перетворення. За таких умов вплив людини поширюється на різні оболонки земної кулі. Таким чином можна виділити сукупність оболонок, пов'язаних з людською діяльністю, тобто Н. Серед складових частин Н. виділяють антропосферу — сукупність людей як організмів, техносферу — сукупність штучних об'єктів, створених цілеспрямованою діяльністю людини та природних об'єктів, змінених цим процесом; до Н. входять змінена людиною жива та нежива природа, освоєні людиною *природні ресурси*, природоохоронні об'єкти. Деякі дослідники виділяють також соціосферу — сукупність соціальних факторів, характерних для даного етапу розвитку суспільства в його взаємодії з природою. Ідею про виникнення Н. висунув 1880—90 В. І. *Вернадський*, який вперше обгрунтував матеріалістично усвідомлене наук. поняття про неї. Термін «ноосфера» запровадили в 20-х рр. 20 ст. франц. вчені П. Тейяр де Шарден та Е. Леруа. Деякі вчені розуміють Н. як *біосферу*, раціонально змінену людиною відповідно до об'єктивних законів природи і суспільства (Ю. П. Трусов, О. І. Перельман), або як біосферу на новітньому етапі розвитку її (М. А. Голубець). Дискусійним є й питання про межі ноосфери.

Е. Т. Палієнко.

НОП — див. *Наукова організація праці*.

НОРАДРЕНАЛІ́Н, норепінефрин, артеренол, аміноетанолпірокатехін — *гормон* мозкової речовини *надниркових залоз*; *медіатор* нервової системи. За хім. будовою належить до *катехоламінів*. За характером біол. дії Н. подібний до *адреналіну* і є його попередником в організмі. Н. виділяється переважно адренергічними *нейронами* симпатичної нервової системи (див. *Вегетативна нервова система*), в яких він відіграє роль медіатора. Н. в крові може бути показником стану (тонусу та реактивності) нервової системи. Н. застосовують у мед. практиці при зниженні кров'яного тиску, шоці, крововтраті тощо. Одержують Н. синтетичним способом.

НОРВЕ́ГІЯ, Королівство Норвегія — держава на Пн. Європи, займає пн. та зх. частини *Скандінавського півострова* та прилеглі острови. Омивається Баренцовим, Норвезьким та Північним морями, на Пд.— прот. Скагеррак. В адм. відношенні поділяється на 19 фюльке (областей). Н. належить група островів Свальбард (архіпелаг Шпіцберген, о. Ведмежий та ін.) у Пн. Льодовитому ок., а також острови Ян-Майєн та Буве в Атлантичному ок.

Державний лад. Н.— конституційна монархія. Діючу конституцію прийнято 1814 (з наступними змінами й доповненнями). Глава д-ви — король. Найвищий орган законодавчої влади — двопалатний парламент — *стортинг* (155 депутатів, що обираються населенням на 4 роки; з свого складу стортинг обирає $^1/_4$ депутатів, які утворюють *лагтинг*, решта — *одельстинг*). Постанови стортингу набувають сили закону після затвердження королем. Виконавча влада належить урядові на чолі з прем'єр-міністром, якого призначає король.

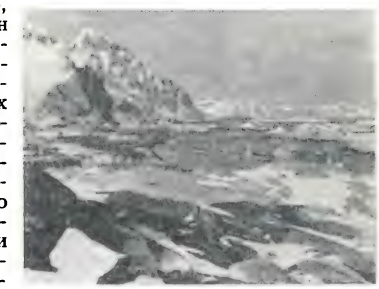

Узбережжя Норвезького моря.

Природа. Мор. береги Н. підвищені, скелясті, порізані численними *фіордами*. Більшу частину території займають *Скандінавські гори* (вис. до 2470 м, г. Гальхепігген). Сх. схили гір пологі, західні — стрімкі, високими уступами обриваються до фіордів. Тектонічні западини поділяють Скандінавські гори на платоподібні масиви — фієльди. Невеликі низовини лише на Пд., в районі *Осло-фіорда*. Поклади заліз., нікелевої, мідної, молібден., титанової, ніобієвої, уранової, кобальтової та срібної руд. Клімат помірний, у прибережних р-нах — океанічний, на крайній Пн.— субарктичний. Пересічна т-ра січня на Пн. — від 2 до —4°, на Пд. під дією теплої *Північно-Атлантичної течії* підвищується до +2°. Літо прохолодне (пересічна т-ра липня від +10 до +14°). Опадів на узбережжі понад 2000 мм на рік, у внутр. районах 500—600 мм. На багатьох фієльдах поширені льодовики, заг. площа зледеніння бл. 5 тис. км². Багато повноводних порожистих річок, найбільші з них — Гломма, Логен (Гудбрандсдаль), Логен (Нумедаль). У горах — численні мальовничі озера. На Пн. поширені малопотужні підзолисто-глейові, в центр. частині — підзолисті, на Пд.— бурі лісові грунти. Бл. 25% тер. країни — під хвойними лісами, на Пн.— переважно тундрова рослинність. У Н. створено кілька нац. парків, найбільший з яких — Бергеф'єлль.

Населення. Бл. 98% нас. становлять *норвежці*. Нац. меншостями є *саами* і квени (норвезькі фінни). Живуть також шведи, датчани, німці та ін. Офіц. мова — норвезька. Пересічна густота нас.— 12,5 чол. на 1 км² (1980). Міське нас. становить понад 50%. Найбільші міста: *Осло*, *Тронгейм*, *Берген*.

Історія. В серед. 1-го тис. до н. е. на тер. Скандінавського п-ова розселилися герм. племена, які потіснили місц. населення на тер. Н.— саамів. Становлення феод. д-ви на тер. Н. ознаменувалося широ-

кою зовн. експансією, походами *вікінгів* (норманнів; «епоха вікінгів» — кін. 8 — серед. 11 ст.). В 9—10 ст. почалося політ. об'єднання Н., яке завершилося після громадян. воєн 2-ї пол. 12 — поч. 13 ст. В 1046—66 Н. правив *Гаральд Суворий*, що був одружений з дочкою Ярослава Мудрого — *Єлизаветою Ярославною*. Цей шлюб зміцнив політ. зв'язки Н. з Київ. Руссю. В 1262—64 до складу Н. ввійшла Ісландія. В 1319 було укладено особисту унію Н. з Швецією, 1380 — з Данією, 1397 — *Кальмарську унію* трьох сканд. королівств під владою дат. короля. В 15—16 ст. ішов процес підкорення Н. владі дат. королів і феодалів. *Реформація*, проголошена 1536 дат. держ. радою, стала засобом дальшого підкорення Н. Данією. У 1537 Н. було перетворено на дат. провінцію. З розвитком капіталістичних відносин у кін. 18 ст. в Н. зміцнів нац. рух за вихід з-під дат. політ. панування. За Кільським договором 1814, відповідно до таємного зговору учасників антинаполеонівської коаліції, Н. (без її давніх володінь у Пн. Атлантиці) відійшла до Швеції як плата за участь швед. армії в боротьбі проти *Наполеона I*. Період шведсько-норвезької унії 1814—1905 характеризувався боротьбою населення Н. за незалежність. У 1884 організаційно оформилися загальнонац. партії Венстре і Хейре. В 1887 було створено Норвезьку робітничу партію (НРП). На поч. 20 ст. Н. завоювала нац. обласну автономію, мала свою конституцію, нац. органи влади. В 1905 норв. парламент (стортинг) під тиском нар. мас і впливом революц. подій у Росії проголосив незалежність Н. Під час 1-ї світової війни 1914—18 Н. зберігала нейтралітет. Норв. підприємці збагатилися на торгівлі з обома воюючими угрупованнями. В 1918 в Н. під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції розгорнувся масовий революційний робітн. рух. На поч. 1918 в Н. почали виникати Ради робітн. і солдат. депутатів, але через перешкоду з боку буржуазії і правих сил не стали революц. органами влади. В 1923 було створено Компартію Н. В 1924 Н. встановила дипломатичні відносини з СРСР. В умовах світової екон. кризи 1929—33 бурж. уряди Н. посилили репресії проти робітників, сприяли діяльності фашист. орг-цій. НРП, прийшовши до влади 1935, провела ряд соціальних реформ, що дало змогу Н. подолати кризу. Під час 2-ї світової війни Н. 1940 було окуповано гітлерівською Німеччиною, уряд емігрував до Лондона; 1942 фашисти створили в країні колабораціоністський уряд В. *Квіслінга*. На тер. Н. розгорнувся масовий *Рух Опору*, в складі якого перебували й громадяни СРСР (кол. військовополонені нім.-фашист. концтаборів на тер. Н.). В жовтні 1944 Рад. Армія, розгромивши нім.-фашист. війська у Заполяр'ї, визволила від гітлерівських загарбників Пн. Н. 8.V 1945 нім.-фашист. війська в Центр. Н. капітулювали перед силами норв. Руху Опору. В післявоєн. період політ. курс Н. в основному зумовлений її участю в *НАТО* (з 1949) і спрямований на тісне політ. і військ.-екон. співробітництво з США, Великобританією, ФРН (але Н. не допускає розміщення на своїй території іноземних військ. баз і ядерної зброї). На поч. 70-х рр. в Н. розгорнулася гостра боротьба у питанні про приєднання її до *Європейського економічного товариства* (ЄЕТ). Всенар. референдум 1972 відхилив домагання норв. правлячих кіл включити Н. в ЄЕТ. Уряд Н. проводить політику розвитку добросусідських відносин і ділового співробітництва з СРСР (угоди про екон., пром. і наук.-технічне співробітництво, травень 1972). У 1978 підписано нову програму культурного і наукового співробітництва між СРСР і Н. на 1979—83. З 1945 Н. — член ООН.

Б. М. Гончар.

Політичні партії, профспілки. *Норвезька робітнича партія*, засн. 1887. Входить до *Соціалістичного інтернаціоналу*. Партія Хейре, засн. 1884. Виражає інтереси великої буржуазії. Партія Венстре, засн. 1884. Представляє інтереси серед. і дрібної буржуазії, деякої частини службовців та інтелігенції. Партія Центру, засн. 1920. Представляє інтереси гол. чин. великих і серед. землевласників та лісовласників. Християнська народна партія, засн. 1933. Об'єднує клерикальні верстви. Соціалістична ліва партія, засн. 1975. *Комуністична партія Норвегії*, засн. 1923. Центральне об'єднання профспілок Норвегії, засн. 1899. Входить до МКВП.

Господарство. Н.— розвинута індустр.-агр. капіталістична країна. В економіці переважає приватнокапіталістичний сектор, характерна висока концентрація капіталу, значні позиції посідають багатонац. корпорації. Г-во має експортну спрямованість (вартість експорту — понад 40% валового внутр. продукту) і значною мірою залежить від імпорту та кон'юнктури на світовому ринку; велике значення має участь норв. торг. флоту в світових мор. перевезеннях. У 70-х рр. значно посилилися кризові явища в економіці Н.— зростають інфляція, вартість життя, число безробітних 1979 становило 25,6 тис. чол. (пересічно за місяць), зовн. заборгованість досягла 105 млрд. крон. Частка пром-сті у валовому внутр. продукті становила 22,6% (1978). Видобувають залізо., мідну, нікелеву, титанову руди, пірит, вугілля; на шельфі Північного моря — нафту й газ. Нафту переробляють на 4 нафтоперегінних з-дах заг. потужністю 13 млн. т (1978). На базі дешевої електроенергії ГЕС (Н. посідає 1-е місце в капіталістичному світі за виробн. електроенергії на душу населення) значного розвитку набула електрометалург. (виплавка електрочавуну, електросталі, феросплавів, алюмінію, цинку, нікелю, міді, магнію) та електрохім. (гол. чин. виробн. азотних добрив) пром-сть. Значне місце посідає машинобудування, зокрема суднобудування, а також заг., електротехнічне, радіоелектронне, турбінобудування та целюлозно-паперова пром-сть. Легка пром-сть представлена переважно виробн. вовняних тканин, теплого одягу, взуття. Розвинута харч. пром-сть, особливо рибообробна та виробн. молочних продуктів. Гол. пром. центри — Осло, Берген, Тронгейм, Ставангер.

Природні умови Н. не сприяють розвиткові с. г. Обробляють бл. 3% тер. країни. Переважають невеликі фермерські г-ва. Поширена виробничо-збутова кооперація. Провідна галузь — інтенсивне тваринництво м'ясо-мол. напряму. Поголів'я (тис., 1979): великої рогатої худоби — 954, овець — 1912, свиней — 703. Вирощують гол. чин. зернові та картоплю. С. г. не задовольняє потреб країни в продовольстві. Важливе місце в г-ві займає рибальство, за експортом продукції якого Н. посідає 2-е місце в світі. В 1979 виловлено 2,4 млн. т риби. Розвинуте також хутрове звірівництво. В лісах значні заготівлі деревини. Осн. вид транспорту — морський. Тоннаж торг. мор. флоту на кін. 1979 становив 38,3 млн.

Осло. Панорама частини міста.

дедвейт т. Довж. (тис. км, 1979): з-ць — 4,2, автошляхів — 79,8. Гол. мор. порти — Осло, Берген, Ставангер; аеропорти — Форнебу (Осло) та Сула (Ставангер). З Н. вивозять машини та устаткування (включаючи судна), нафту та нафтопродукти, чорні й кольорові метали, целюлозно-паперові вироби, рибу і рибопродукти; довозять машини, мінеральну сировину, метали і металовироби, автомобілі тощо. Гол. торг. партнери — Великобританія, Швеція, ФРН. Частка соціалістичних країн у зовнішньоторг. обороті Н.— 3% (1979). Грошова одиниця — *крона*. За курсом Держбанку СРСР 100 крон = 12,47 крб. (липень 1981).

А. П. Ревенко.

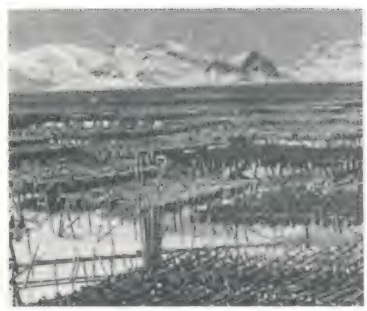

В'ялення риби.

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1977 в Н. було 68,3 тис. лікарняних ліжок (169 ліжок на 10 тис. ж.), бл. 75% ліжкового фонду — в держ. лікарнях; мед. допомогу подавали 7,5 тис. лікарів (18,5 лікаря на 10 тис. ж.), 4 тис. зубних лікарів. Готують лікарів 2 мед. ф-ти ун-тів. Бальнеологічні курорти — Санкт-Олафс-Кілле, Саннефіорд, Ларвік; на зх. узбережжі — примор. кліматична станція Берген, поблизу Осло — кліматогрязьовий курорт Ганке.

А. М. Сточик.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1848 запроваджено обов'язкове навчання дітей віком від 7 до 13—14 років, 1968 — продовжено до 16 років. До сучас. системи освіти входять: дошкільні заклади; обов'язкова елементарна школа — 6-річна молодша і 3-річна старша; серед. загальноосв. школа — гімназія, що дає право вступу до ун-ту або ін. вищої школи університетського рівня; профес.-тех. і серед. спец. навч. заклади. В 1976/77 навч. р. у Н. налічувалося 3,4 тис. обов'язкових елементарних шкіл (584,9 тис. учнів), 277 гімназій (73,9 тис. учнів), 695 профес.-тех. уч-щ (78,5 тис. учнів), 88 серед. спец. навч. закладів (3,4 тис. учнів); у вузах — 40,7 тис. студентів, у вищих школах неуніверситетського рівня — 14,8 тис. студентів. Вищу освіту здобувають у 4 ун-тах: в Осло (засн. 1811), Бергені (засн. 1948), Тронгеймі (засн. 1968), Тромсе (засн. 1972), 10 вищих школах — Норвезькій економіки й управління виробництвом, архітектурній, Норвезькій комерційній, ветеринарній тощо. Наук. дослідження в країні координують Держ. к-т з науки і техніки та Консультаційна рада з наук. досліджень. В 1978 в Н. налічувалося понад 300 н.-д. ін-тів, 300 лабораторій пром. і торг. фірм, бл. 40 наук. т-в. Діє *Норвезька академія наук і літератури* (засн. 1857).

Найбільші бібліотеки — при ун-тах, міська б-ка в Осло. Музеї: Норв. народний (засн. 1894), Університетський нац. старожитностей (засн. 1828), Нац. галерея (засн. 1837), Музей прикладного мистецтва (засн. 1876), Музей Мунка (засн. 1963), Музей Вігеланна (засн. 1947), Зоологічний (засн. 1820), музеї, в яких зберігаються судна норв. вікінгів, корабель Р. Амундсена й Ф. Нансена «Фрам», пліт Т. Хейєрдала «Кон-Тікі», усі — в Осло.

В. П. Лапчинська.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1980 в Н. видавалося 160 газет заг. тиражем понад 2 млн. прим. (з них 72 щоденні заг. тиражем 1,7 млн. прим.) та бл. 2 тис. ін. періодичних видань заг. тиражем понад 2 млн. прим. Найвпливовіші газети: «Афтенпостен» («Вечірня пошта», з 1860), «Дагбладет» («Денна газета», з 1869), «Верденс ганг» («Світ у русі», з 1945), «Адрессеавісен» («Адресна газета», з 1767), «Арбейдербладет» («Робітнича газета», з 1884), «Бергенс тіденде» («Бергенська газета», з 1868), «Ставангер афтенблад» («Вечірня газета Ставангера», з 1893), «Нашунен» («Нація», з 1896). Газета «Фріхетен» («Свобода», з 1923; до 1940 наз. «Арбейдерен») — центр. орган Комуністичної партії Норвегії. Інформ. агентство — Норв. телеграфне бюро — акціонерне т-во норв. газет, засн. 1867. Радіомовлення і телебачення контролює служба Норв. держ. радіомовлення, засн. 1933. Телебачення ведеться з 1960.

Література. Пам'яток старод. норв. л-ри майже не залишилось. Про неї судять в основному з пам'яток ісланд. л-ри, що своїм корінням сягають в усну нар. традицію: це міфологічна й героїчна еддична поезія та частина прозових *саг*. Норвезцями були найдавніші творці скальдської поезії (див. *Скальди*) Брагі Боддасон, Тедольв із Гвіна, Торб'єрн Горнклові (9 ст.). Найвизначніші пам'ятки 13 ст.— поема «Сонне видиво» та дидактичний діалог «Королівське дзеркало», пов'язані з розвитком феодалізму і з християнством. У добу унії з Данією літ. життя занепало, розвивався тільки фольклор. Літературною була дат. мова. За часів *Відродження* й *Реформації* найзначнішими були історико-географічна праця «Про норвезьку державу» (1567) А. Педерсена Беера та поетичний опис норв. Півночі «Нурланнська сурма» П. Дасса. На 1-у пол. 18 ст. припадає діяльність видатних письменників, які належать до норв. і дат. культур: творця сканд. театру Л. *Гольберга* і попередника романтизму поета К. Тулліна. В 1772 в Копенгагені утворилося «Норвезьке товариство», що ставило за мету відродження норв. л-ри. Того ж року Ю. Н. Брун створив першу нац. драму «Ейнер Тамбешельвер» і перший нац.гімн Н.З нац.-патріотичними ліричними віршами виступали К. Фастінг, К. Фріман. 1-а пол. 19 ст. знаменна зростанням зацікавлення нац. історією і фольклором. П. К. Асб'єрнсен і Й. Е. Му зібрали й видали норв. нар. казки, з'явилися записи нар. пісень і балад М. Б. Ланнстада. Після відокремлення Н. від Данії та унії з Швецією посилюється нац.-патріотичний рух. Центр. постаттю в л-рі став Г. А. *Вергеланн* — творець нової лірики, що поєднувала в собі соціальну, філос. й інтимну тематику. Проти радикалізму й демократизму Г. А. Вергеланна з вузькою нац. програмою виступив Ю. С. Вельгавен, який у 40-х рр. очолив літ. напрям, названий «національною романтикою». В 2-й пол. 19 ст. осн. напрямом стає критич. реалізм. На цей час припадає розквіт творчості письменників, які піднесли нац. л-ру до світового рівня — Г. *Ібсена*, Б. М. Б'єрнсона (*Бйорнсона*), Ю. Лі, А. Л. *Хєлланна*. У драмах, романах, оповіданнях вони гостро критикували капіталістичне суспільство і бурж. мораль. Конфлікт міста з селом у своїх романах відтворив А. Гарборг. Виділялася соціально насичена й патріотична поезія П. Сівле. Нахил до натуралізму помітний у творах Г. Гейберга, Г. Єгера та ін. З реалістично-психологічними романами виступив К. *Гамсун*. У 90-х рр. значного поширення набула лірика імпресіоністського характеру (С. Обстфеллер, В. Краг та ін.). На поч. 20 ст. в л-ру прийшли прозаїки Ю. Боєр (*Бойєр*), У. Дуун, С. *Унсет* та ін. Під впливом робітн. руху й Великої Жовтн. соціалістичної революції зародилася норв. про-

Берген. Панорама частини міста.

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	1973	1978
Електроенергія, млрд. кВт·год	69,0	89,0
Нафта, млн. т	1,6	18,0
Залізна руда (концентрат), млн. т	3,9	3,8
Сталь, тис. т	963	1120
Чавун, тис. т	690	660
Алюміній первинний, тис. т	618	660
Целюлоза і паперова маса (в перерахунку на суху вагу), тис. т	2105	1440
Судна (спущені на воду, тоннажем більше 100 брутто реєстрових т)	1071	390

лет. л-ра: в поезії і драматургії виступили Р. *Нільсен* і Н. *Гріг*, у прозі — Ю. Фалькбергет і К. Упдаль. Високого емоційного напруження досягла громадян. поезія Г. Вільденвея, А. Еверланна, І. Гагеруп. Глибоким проникненням у людську психологію відзначається творчість С. Гуля, А. Омре, А. Сандемусе, Т. Весоса, Ю. Боргена. Під час 2-ї світової війни і в 50-х рр. домінуючою в л-рі була антифашист. тема — вірші Н. Гріга, А. Еверланна, І. Гагеруп, повісті та оповідання Т. Недреос, Е. Булстада. В 50—70-х рр. у норв. поезії спостерігається відхід від традиційних форм. Р. Якобсен, Я. М. Брюгейм, А. Є. Андерсен, П. Брекке, Г. Юганнесен, С. Мерен у складних асоціативних віршах намагаються відобразити складність довколишнього світу. В повістях та оповіданнях І. Свінсоса, А. Мюкле, Т. Стігена, К. Гольта, С. Крістов, С. Гельмебакка та ін. переважає суворий реалізм. У творах Г. Люнде, Е. Говардсголма та ін. поглиблюється критика бурж. суспільства.

На Україні про норв. л-ру писали І. Франко, Леся Українка, Н. Кобринська. В перекладі укр. мовою побачили світ окремі поезії Г. А. Вергеланна, Ю. С. Вельгавена, Б. М. Б'єрнсона, Г. Ібсена, А. Гарборга, добірка віршів сучас. норв. поетів («Всесвіт», 1973, № 3), п'єси Г. Ібсена, романи та оповідання К. Гамсуна, Г. Бойєсена, Г. Онруда, повісті Т. *Хейєрдала*, збірка «Сучасна норвезька новела» (К., 1975), добірка оповідань Т. Недреос («Всесвіт», 1980, № 12). Серед перекладачів творів норв. л-ри — І. Франко, П. Грабовський, М. Загірня, А. Крушельницький.

О. Д. Сенюк.

Архітектура. За середньовіччя в Н. значного розвитку набула *дерев'яна архітектура*, склався своєрідний тип церкви з подвійним каркасом — «ставкірка» (в Урнесі, 1060—1130; Боргунні, бл. 1150; іл. див. на окремому аркуші до ст. Дерев'яна архітектура, т. 3, с. 448—449). В кам. будівництві 12 — поч. 16 ст. відчувається вплив англ. романської (собор у Ставангері, 1130—1300) й готичної (собор у Тронгеймі, бл. 1140—1320) архітектури. Елементи архітектури *Відродження* помітні в спорудах 2-ї пол. 16—17 ст. (башта Розенкранц у Бергені, 1562—68); *барокко* і *рококо* — у 18 ст. (церква в Сер-Фруне, 1787, арх. С. Аспос; будинок садиби Дармсгорд у Бергені, 1770—95); *класицизму* — в 19 ст. (королівська резиденція, т. з. Стіфтсгорден у Тронгеймі, 1774—78). У 2-й пол. 19 ст. в архітектурі Н. панував *еклектизм* (замок Оскарсголль на п-ові Бюгде в Осло, 1847—52, арх. Ю. Г. Небелонг); у кін. 20 — на поч. 30-х рр. 20 ст.— *функціоналізм* (ресторан «Скансен» в Осло, 1926—27, арх. Л. Баккер). У післявоєнні роки архітектори Н. ведуть пошуки самобутніх нац. форм архітектури (ратуша в Осло, 1933—50, арх.

Ф. Таулов. Місячна ніч. Київський музей західного та східного мистецтва.

А. Арнеберг та М. Поульсон; готель «Вікінг», 1948—52, арх. К. Кнутсен; Будинок уряду, 1958, арх. Е. Вікше, всі — в Осло; музей в Ховікаддене, 1964—69, архітектори Й. Ейквар, С. Е. Енгебретсен).

Є. М. Сільверсван.

Образотворче мистецтво. З часів неоліту і бронзи на тер. Н. збереглися наскельні розписи. З серед. 1-го тис. н. е. тут поширився «*звіриний стиль*». Наприкінці 8 ст. сформувалося середньовічне мистецтво (різьблення на дереві, слоновій кістці тощо). Власне норвезьке мист. сформувалося в 19 ст. (живописець і графік Ю. К. К. Даль; художники А. Тідеманн, Г. Гуде, Ф. Коллетт, Г. Баккер, Ф. Таулов; скульптори Г. Мікельсен, Ю. Міддельтун та ін.). В кін. 19 ст. з'явилися худож. твори з патріотичною тематикою (живописці К. Крог, Г. Мунте, Т. Кіттельсен і скульптор Г. Вігеланн). У цей час працював представник *експресіонізму* Е. *Мунк*. На поч. 20 ст. розвинулося монументально-декор. мист. (А. Револьль, П. Крог та ін.). З 2-ї пол. 20 ст. поширилися різні модерністські течії (живописці Я. Вейдеман, Г. С. Гундерсен, І. Сіттер). Прогресивні демократичні тенденції зберігалися в творах живописця Г. Фінне, графіка П. Гогена. Серед відомих скульпторів — Р. Лунне, Г. Янсон та ін. З видів декор.-ужиткового мист. поширені: різьблення на дереві, кераміка, виготовлення металевих виробів, ткацтво, вишивання, плетіння мережива. Окремі твори художників Н. зберігаються в Київ. та Одес. музеях зх. та сх. мистецтва.

Музика. Самобутні норв. нар. пісні (епічні, ліричні, пісні-балади, пастушачі, рибальські), танці (халінг, спрингар та ін.), інструм. награші (люарслоти та ін.). Муз. інструменти: духові — букегорн (козиний ріг), прилар (бичачий ріг), сельє (різновид флейти); струнний — гартингфеле (різновид скрипки) та ін. У 16 ст. розвинулося мист. нар. співаків — зингмейстерів. Серед перших норв. музикантів — органіст і диригент Ф. Грот, композитор А. Флінтенберг, органіст Ф. Фогель, збирач фольклору, педагог і теоретик, органіст-композитор Л. М. Ліннеман (2-а пол. 18 — поч. 19 ст.). На джерелах нар. мистецтва грунтувалася творчість композиторів серед. 19 ст.— Х. Х'єрульфа (автора лірич. пісень, фп. п'єс), У. Булля (автора концерту для скрипки з оркестром, скрипкових творів, засновника першого в Н. театру «Національна сцена»), Р. Нурдрока (автора нац. гімну, засновника муз. т-ва «Євтерпа»). Піднесення муз. культури Н. пов'язане з творчістю й громад. діяльністю Е. *Гріга*, який зробив величезний вплив на розвиток нац. муз. школи. В кін. 19 — на поч. 20 ст. нац. напрям розвивали композитори Ю. Свенсен, Ю. Хальворсен, Ю. Сельмер, А. Баккер-Грендаль, К. Еллінг, Я. Боргстрем. Основоположник сучас. норв. музики — Ф. У. Вален (вдається до додекафонії). Серед композиторів серед. 20 ст.— Х. Северуд, К. Егге (засн. спілку композиторів скандінав. країн), Е. Твейт; автори сучас. церк. музики — композитори й органісти Л. Нільсен та А. Санволь. У 40—60-х рр. 20 ст. відомі композитори Л. Йєнсен, У. Х'єлланн, У. Фален, С. Юрдан, А. Нургейм, А. Янсон; диригенти Е. Ф'єльстад, О. Грюнер-Хегге, К. Гарагулю; співаки І. Андерсен, Й. Оселіо, К. Норена, співачки С. Арнольдсон, Г. Греруд, К. Флагстад; артисти балету А. Борг, Х. Мюрер, Р. Даленг, Л. Ліхі, Р. Люкас. У Н. працюють: Норв. опера з балетною трупою (з 1958; Осло), консерваторії — в Осло (з 1883) та Бергені (з 1905), Вища школа музики в Тронгеймі; симф. оркестри (Осло, Берген), струнний квартет при Філармонічному т-ві; секція музикознавства (з 1954) при Ін-ті філософії і історії ун-ту в Осло; Спілка норв. композиторів.

Театр. Драм. театр Н. почався з реліг. та побутових обрядів. У 16 ст. учні церк. шкіл влаштовували вистави у вигляді *містерій* і *моралітe*. З серед. 18 ст. в Крістіанії (тепер Осло) та в Бергені з'явилися перші аматорські трупи (1780 тут створено постійний театр, який ставив п'єси У. Шекспіра, К. Гольдоні, Б. Анкера та Е. Фаллесена). З 1794 почав діяти театр у Бергені, з 1827 — в Крістіанії. В 1850 в Бергені відкрито Норв. театр (керівники — драматурги

К. Крог. Суворий вітер. 1882. Королівський палац. Осло.

Н. Аструп. Дощ у Йєльстері. 1905. Колекція Р. Мейєра. Берген.

Собор у місті Тронгеймі. Близько 1140—1320. Внутрішній вигляд.

Різьблення на порталі дерев'яної церкви в Хюлестаді. Кінець 12 ст.

Норвегія.
Г. Вігеланн. Бюст Г. Ібсена. Мармур. 1903. Національна галерея. Осло.

Норвегія.
Е. Мунк. Портрет письменника Г. Єгера. 1889. Національна галерея. Осло.

Г. Ібсен, згодом Б. Бйорнсон). У 1899 організовано Нац. театр в Осло. В його репертуарі були п'єси Ібсена, Бйорнсона, У. Шекспіра, Ф. Шіллера, Ю. А. Стріндберга, Б. Шоу та ін.; грали актори Х. Крістенсен, А. Одвар, Г. Стурмоен, Д. Кнудсен, Г. Гріг та ін. В кін. 19 — на поч. 20 ст. виникли нові театри в Крістіанії, Бергені, Тронгеймі, Ставангері. В репертуарі були п'єси Х. Крога, Н. Гріга, М. Горького та ін. В 1937—45, за часів фашизму, театри Н. переживали кризу. Після визволення країни організовувалися експериментальні трупи, які протистояли комерційній театр. політиці. В Нац. театрі ставляться твори світової і нац. класики, а також рад. драматургії. Працюють також Норвезький театр (засн. 1913), Новий театр Осло (засн. 1929), численні театр. кабаре. В 1953 в Осло відкрито Держ. театр. школу.

Кіно. Виробн. фільмів почалося 1908. На ранні фільми Н. мала вплив «шведська класична школа» («Анна-підкидьок», 1920, реж. Р. Брейстейн; «Наречена з Гломдаля», 1925, реж. К. Т. *Дрейєр*). У 30-х рр. з'явилися фільми з гострою соціальною тематикою: «Бродяга» (1937), «Торрес Снертевольт» (1940; обидва — реж. Т. Ібсен). Найвищим досягненням норв. кіно стали фільми, присвячені Рухові Опору: «Ми хочемо жити» (1946, реж. У. Дальгар), «Біженці» (1946, реж. Т. Санне), «Битва за важку воду» (1948, реж. Т. Вібе-Мюллер спільно з франц. реж. Ж. Древілем), а також фільми реж. А. Скоуена «Вимушена посадка» (1952), «Дев'ять життів» (1957), «Оточення» (1960). У 60-х рр. вийшли фільми режисерів Н. Мюллера, Н. Р. Крістенсена, Т. Вібе-Мюллера та ін., присвячені бунтові молоді проти святенницької моралі. Було випущено фільми спільного рад.-норв. виробництва: «Лише одне життя» (1968, реж. С. Мікаелян), «Під кам'яним небом» (1973, реж. К. Андерсен, І. Масляников). У Н. розвинуте також документальне, наук.-популярне (реж. П. Хест, А. Берг, Т. Хейердал) та мультиплікаційне кіно (реж. І. Капріно).

Літ.: Похлёбкин В. В. Норвегия. М., 1957; История Норвегии. М., 1980; Кан А. С. История скандинавских стран. М., 1971; Голошубов Ю. И. Скандинавия и проблемы послевоенной Европы. М., 1974; Неустроев В. П. Литература Скандинавских стран. 1870—1970. М., 1980; Норвежская новелла XIX—XX веков. Пер. с норв. Л., 1974; Ланге К., Эствед А. Норвежская музыка. Пер. с англ. М., 1967.

НОРВЕ́ЖЦІ — нація, яка становить бл. 98% населення Норвегії. Заг. чисельність — 4,72 млн. чол. (1978, оцінка). Живуть також у США і Канаді. Говорять *норвезькою мовою*. Віруючі Н.— лютерани. Норв. народність сформувалася в кін. 1-го тис. н. е. в результаті змішання герм. племен з давньофінськими і давньолопарськими племенами. Н. консолідувалися в бурж. націю в кін. 19 ст. Сучасні Н. в містах працюють у пром-сті, на мор. транспорті, в торгівлі. Осн. заняття Н.-селян — тваринництво, землеробство, рибальство. Розвинуті художні промисли, фольклор, музика, танці. Про історію, г-во і культуру Н. див. *Норвегія*.

НОРВЕ́ЗЬКА АКАДЕ́МІЯ НАУ́К І ЛІТЕРАТУ́РИ — вища наукова установа в Норвегії. Засн. 1857 у Крістіанії (тепер м. Осло). Академія має два відділення: математики і природничих наук; істор. і філос. наук. Випускає праці, доповіді, щорічники, а також періодичні видання з окремих наук. галузей. *А. В. Санцевич.*

НОРВЕ́ЗЬКА МО́ВА — мова *норвежців*. Належить до пн. (скандінавської) підгрупи герм. групи *індоєвропейських мов*. У Н. м. розрізняється велика кількість діалектів. Найдавніші рукописні пам'ятки Н. м. належать до 12 ст. З кін. 14 ст., після загарбання Норвегії Данією, в країні поширилась писемна *датська мова*, хоч розмовною залишалася Н. м. З серед. 19 ст. у Норвегії почалася боротьба між двома формами літ. мови — між риксмолом (або букмолом), що грунтується на дат. лексиці та граматиці й норв. фонетиці, і лансмолом (або нюношком), створеним внаслідок штучного синтезу норв. діалектів; поширенішим є риксмол. Осн. фонетичні риси Н. м.: глухі зімкнені після голосних зберігаються, наголошені склади перетворюються на довгі, наголос музичний. Осн. граматичні риси: давня система трьох родів, іменник має два відмінки, дієслово не має особових закінчень, вживаються *артиклі*. Алфавіт — на основі латинського. Про л-ру Н. м. див. *Норвегія*, розділ Література.

Літ.: Стеблин-Каменский М. И. Грамматика норвежского языка. М.—Л., 1957. *М. І. Стеблін-Каменський.*

НОРВЕ́ЗЬКА РОБІТНИ́ЧА ПА́РТІЯ (НРП). Засн. 1887. Соціал-демократична. Соціальну основу НРП становлять робітники, службовці, дрібні селяни, частина інтелігенції. В 1919 ввійшла до Комінтерну. В 1921 з НРП виділилося праве крило, яке утворило Норв. с.-д. робітн. партію (НСДРП). У 1922 на чолі НРП стали центристи. Після виходу НРП з Комінтерну (1923) її ліве крило заснувало *Комуністичну партію Норвегії*. В 1927 НРП об'єдналася з НСДРП. З 1935 до 1965 НРП — правляча партія. В роки 2-ї світової війни члени НРП брали участь у *Русі Опору*. Зовнішньополіт. курс НРП спрямований на співробітництво Норвегії з *НАТО* і водночас — на забезпечення нац. інтересів країни, розвиток її відносин з СРСР та ін. соціалістичними д-вами. В 1961 ліва опозиція в НРП, що виступила проти участі в НАТО, вийшла з партії і створила Соціалістичну нар. партію Норвегії. В 1965—70 — в опозиції. В 1971—72 і з жовтня 1973 знову при владі. Входить до *Соціалістичного інтернаціоналу*. Друкований орган — газ. «Арбейдербладет» («Робітнича газета»).

Б. М. Гончар.

НОРВЕ́ЗЬКЕ МО́РЕ — окраїнне море Пн. Льодовитого ок., між островами Шетландськими, Фарерськими, Ісландією, Ян-Майєном і Ведмежим, а також Скандінавським п-овом. Площа 1388 тис. км², найбільша глиб. 3970 м. Солоність до 35‰. Завдяки впливові теплої Пн.-Атлантичної течії Н. м. не замерзає. Біля берегів Норвегії — мілини (*банки*), багаті на рибу. Гол. порти: Тронгейм, Тромсе, Нарвік.

НО́РВІД (Norwid) Ципріан Камілль (24.IX 1821, Лясково-Глухи, поблизу Варшави — 23.V 1883, Париж) — польс. письменник. З 1842 жив за кордоном. За життя Н. опубліковано лише окремі твори — кращі з них: вірш «Фортепіано Шопена» (1865), полемічний трактат «Про мистецтво (для поляків)» (1858). Створив поетичний цикл «Vade-mecum» («Інформатор», 1865—66), незакінч. філос. поему «A Dorio ad Phrygium» («Від дорійського до фрігійського», 1871), вірш «Громадянинові Джону Брауну» (1859), трагедії «За кулісами» (1865—66, перероб. 1869), «Клеопатра» (1870—78, незакінч.), «Перстень великосвітської дами» (1872), пройняті критикою бурж. цивілізації, ідеалами солідарності народів, позначені філос. роздумами про сенс життя, праці, мистецтва. Займався також живописом і скульптурою. Укр. мовою твори Н. перекладали М. Бажан, І. Драч, Д. Павличко та ін.

Тв.: Укр. перекл.— Поезії. К., 1971; [Вірші]. В кн.: Антологія польської поезії, т. 1. К., 1979; Рос. перекл.— Стихотворения. М., 1972.
Літ.: Липатов А. В. Циприан Камиль Норвид. В кн.: История польской литературы. т. 1. М., 1968.

І. М. Лозинський.

НОРД Бенедикт Наумович (справж. прізв.— Левін; 26.X 1901, Брусилів, тепер Коростишівського р-ну Житомир. обл.— 5.X 1965, Москва) — укр. та рос. рад. режисер, педагог, нар. арт. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1941. Навчався в худож. студії О. *Мурашка* (1918) в Києві. В 1926 закінчив Білорус. театр. ін-т, який тоді знаходився в Москві. Працював у театрах Мінська, Москви; з 1936 — на Україні; 1941—46 — в театрі, який діяв при військ. округах і фронтах (згодом *Львівський російський драматичний театр Радянської Армії*). В 1946—51 — гол. режисер Київ. укр. драм. театру ім. І. Франка, в 1952—63 — Харків. укр. драм. театру ім. Т. Г. Шевченка. Вистави: «Макар Діброва» Корнійчука, «Любов на світанку» Галана, «Без вини винуваті» О. Островського, «Діти сонця», «Єгор Буличов та інші» М. Горького, «Гамлет» Шекспіра, «Учень диявола» Шоу. З 1936 викладав у театр. ін-тах Москви, Києва, Харкова (з 1960 — професор). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

НО́РДГАУЗЕН — місто на Пд. Зх. НДР, в окрузі Ерфурт. Вузол з-ць і автошляхів. 46,2 тис. ж. (1978). Найрозвинутіше важке машинобудування (пром. і шахтне устаткування, тракторобудування). Виробн. засобів зв'язку, сталевого литва. Підприємства швейної та харчової промисловості.

НО́РДЕНШЕЛЬД (Nordenskiöld) Нільс Адольф Ерік (18.XI 1832, м. Гельсінгфорс, тепер Хельсінкі — 12.VIII 1901, Дальбю, поблизу Мальме) — швед. геолог і географ,

мореплавець, член Стокгольмської АН (з 1858), чл.-кор. Петерб. АН (з 1879), почесний член Рос. геогр. т-ва (з 1881). В 1853 закінчив ун-т у Гельсінгфорсі. В 1858—73 здійснив ряд експедицій на Шпіцберген. У 1870 та 1883 керував експедиціями в Гренландію. В 1878—79 на судні «Вега» вперше здійснив наскрізне плавання *Північним морським шляхом*. Ім'ям Н. названо архіпелаг у Карському м., затоку і мис на Новій Землі, мис і льодовик у Гренландії, річку в Канаді та ін. геогр. об'єкти.

НО́РДЕНШЕ́ЛЬДА АРХІПЕЛА́Г — група островів на Пд. Сх. Карського м. (Краснояр. кр. РРФСР). Складається з 90 островів, які утворюють 5 груп (Вільки́цького, Цивольки, Пахтусова, Літке, Східні). Найбільший — о. Руський (довж. 38 км, шир. до 14 км). Острови вкриті тундровою рослинністю. Частину архіпелагу відкрив 1893 Ф. *Нансен*, решту — 1900 рос. експедиція під керівництвом Е. В. Толля. Названий на честь Н. *Норденшельда*.

НОРДИ́ЗМ (від нім. Nord — північ) — різновид *расизму*, антинаукова теорія, яка стверджує, що творцями осн. здобутків людської *цивілізації* є нібито лише представники «вищої», т. з. нордичної (північної) раси (німці, англо-сакси, скандінавські народи). В основу Н. покладено реакційні ідеї франц. соціологів Ж. А. *Гобіно* та Ж. В. *Лапужа*. У фашист. Німеччині Н. було зведено в ранг офіційної ідеології.

НО́РДКАП — скелястий мис на о. Магерейа, в Норвегії. Вис. до 300 м. Одна з найвідоміших пн. точок Європи (71° 10′ пн. широти і 25° 47′ сх. довготи).

НОРДКА́ПСЬКА ТЕЧІ́Я — тепла течія біля пн. берегів Скандінавського і Кольського п-овів, відгалуження теплої *Північно-Атлантичної течії*. Пересічна річна т-ра води +4, +8°, солоність 35‰. Швидкість 0,9—1,9 км/год. Завдяки впливові Н. т. пд. і пд.-зх. частини Баренцового м. не замерзають.

НО́РДКІН — скелястий мис на пн. узбережжі Скандінавського п-ова, в Норвегії. Крайня пн. точка материкової частини Європи (71° 08′ пн. широти і 27° 42′ сх. довготи).

НОРЕЙКА́ Віргіліус Кястутіс Леоно (н. 22.IX 1935, Шяуляй, тепер Лит. РСР) — лит. рад. співак (тенор), нар. арт. СРСР (з 1970). Член КПРС з 1971. У 1958 закінчив Вільнюську консерваторію (клас К. *Петраускаса*). З 1957 — соліст Лит. театру опери та балету (з 1975 — його худож. керівник і директор). Партії: Герцог («Ріголетто» Верді), Хозе («Кармен» Бізе), Вертер («Вертер» Массне), Ленський («Євгеній Онєгін» Чайковського), Тадас («Заблудлі птахи» Лаурушаса), Скудутіс («Даля» Дваріонаса), Нагліс та Андрюс («Вайва», «Дочка» Клови). Голова Театр. т-ва Лит. РСР (з 1974).

НОРИ́Н — річка в Житомир. обл. УРСР, ліва притока Ужу (бас. Прип'яті). Довж. 84 км, площа бас. 832 км². Живлення дощове й грунтове. В басейні Н.— значні масиви лісів, береги заболочені. Використовують для пром. водопостачання. На Н.— м. *Овруч*.

НОРИ́Т (норв. norit, від Norge — Норвегія) — магматична гірська порода, різновидність *габро*, що складається з ромбічного піроксену, осно́вного плагіоклазу та оливіну. Як домішки містить різні рудні мінерали: магнетит, титаномагнетит, сульфіди тощо. Родовища Н. є в РРФСР (на Кольському п-ові й на Уралі), на Україні (Волинь, Приазов'я). Використовують як буд. матеріал.

НОРИ́ЦЯ — неприродний канал або отвір у людини і експериментальних тварин, що сполучає якусь порожнину або орган з поверхнею тіла чи ін. органом. Те саме, що й *фістула*.

НО́РІДЖ — місто на Сх. Великобританії, адм. ц. графства Норфолк. Розташований на р. Уенсем. Вузол з-ць і автошляхів. 119 тис. ж. (1976). Значний центр шкіряно-взут. пром-сті, підприємства маш.-буд., харч. галузей. Ун-т, публічна б-ка. Архіт. пам'ятки 12—15 ст.

НОРІ́ЛЬСЬК — місто крайового підпорядкування Краснояр. краю РРФСР. Одне з найпівнічніших міст світу, розташоване за Північним полярним колом. Сполучене з-цею з портом Дудінка на р. Єнісеї. Аеропорт. 182 тис. ж. (1980). Н. нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1971). В місті — *Норільський гірничо-металургійний комбінат* (працює на місц. сульфідних мідно-нікелевих рудах), підприємства металообр., харч. і буд. матеріалів пром-сті. Вечірній індустр. ін-т, мед. та муз. уч-ща. Н.-д. ін-т с. г. Крайньої Півночі. Драм. театр. Буд-во Н. розпочато 1935, місто — з 1953.

НОРІ́ЛЬСЬКИЙ ГІРНИ́ЧО-МЕТАЛУРГІ́ЙНИЙ КОМБІНА́Т імені А. П. Завенягіна — підприємство кольорової металургії СРСР. Розташований у м. Норільську Краснояр. краю РРФСР. Буд-во комбінату почато 1935. Першу вугільну шахту і перший рудник здано в експлуатацію 1936. Н. г.-м. к.— багатогалузевий комплекс, до складу якого (1980) входять гірничі, збагачувальні, металург., транспортні, енергетичні, ремонтно-мех. виробництва, порт Дудінка на Єнісеї з причалами для мор. і річкових суден, автономна з-ця Дудінка — Норільськ — Талнах, обчислювальний центр, заводи будівельних матеріалів, харч. та с.-г. підприємства, буд. орг-ції. Осн. продукція — нікель, мідь, кобальт, платиноїди, селен, сірка. З місцевої сировини виготовляють також залізобетон, стінові панелі, цеглу й цемент. Н. г.-м. к. нагороджено орденом Леніна (1965) та орденом Трудового Червоного Прапора (1976).

Б. І. Колесников.

НО́РІЯ (ісп. noria — водокачка, з араб.), ківшовий підйомник — транспортувальна машина у вигляді нескінченного ланцюга або стрічки з закріпленими на них *ківшами;* різновид *елеватора*. Норією піднімають у вертикальному або круто похилому напрямі рідкі й сипкі матеріали. Висота підйому не перевищує звичайно 25 м. Н. застосовують найчастіше у харч. та хім. пром-сті.

НО́РКА (Mustela, синонім Lutreola) — рід хижих ссавців род. *куницевих*. Довж. тіла 28—54 см, маса від 400 г до 1,5 кг, забарвлення волосяного покриву темно-коричневе. Живу́ть у долинах річок та біля озер. Оселяються в норах, дуплах дерев, серед бурелому. Добре плавають. Живляться мишовидними гризунами, жабами, рибою. *Гін* у лютому — квітні. Самка після 32—75 діб вагітності народжує 2—17 (частіше 5—6) малят. Н.— цінні хутрові звірі. 2 види: Н. з в и ч а й н а (M. lutreola), поширена в Європі й Пн.-Зх. Азії, в УРСР — по всій території, крім Криму, але рідкісна; Н. а м е р и к а н с ь к а (M. vison) у Пн. Америці (акліматизована в СРСР); є одним з осн. об'єктів *звірівництва* (зокрема в УРСР). Виведено різні породи Н. різноманітного забарвлення (сірого, білого, білого з чорним та ін.) і великих розмірів. У викопному стані відомі з плейстоценових відкладів.

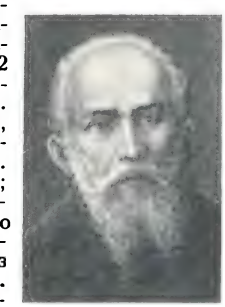

Ц. К. Норвід.

НО́РМА (лат. norma — правило, взірець) — міра, взірець, звичайний стан. Напр., Н. поведінки, Н. представництва, Н. літературної мови; середня кількість чогось, напр. *норма часу*.

НО́РМА в м а т е м а т и ц і — поняття, що узагальнює *модуль* числа на більш складні об'єкти. Н. *вектора* x наз. його довжина. Н. *кватерніона* $x = a + bi + cj + dk$ називається число $\| x \| = \sqrt{a^2 + b^2 + c^2 + d^2}$. Для *векторного простору* L Н. вектора x (позначається $\| x \|$) наз. функція, що задовольняє умови: $\| x \| > 0$ при $x \neq 0$ і $\| x \| = 0$ при $x = 0$; $\| \alpha x \| = | \alpha | \cdot \| x \|$ для будь-якого $x \in L$ і дійсного α; $\| x + y \| \leqslant \| x \| + \| y \|$ для будь-яких x, $y \in L$. Векторний простір, у якому визначена Н., наз. н о р м о в а н и м. У будь-якому *евклідовому просторі* Н. можна виразити за допомогою скалярного добутку (див. *Векторне числення*): $\| x \| = \sqrt{(x, x)}$. Використовуючи Н. у векторному просторі L, вводять Н. для лінійних функціоналів (див. *Функціональний аналіз*) f за формулою $\| f \| = \sup_{x \in L} [| f(x) | / \| x \|]$ та для лінійних *операторів* A за формулою $\| A \| = \sup_{x \in L} [\| Ax \| / \| x \|]$.

Б. Н. Норд.

НО́РМА ВИ́РОБІТКУ — кількість одиниць продукції або операцій, яку повинен виконати працівник (або бригада) за одиницю часу (годину, робочу зміну, місяць) у певних організаційно-технічних умовах. Н. в. залежно від виду роботи можуть бути виражені в штуках, одиницях міри довжини, площі, об'єму або ваги. Визначають за формулою:

$$Нв = \frac{Т_р \cdot ч}{Т_н},$$

де Нв — норма виробітку, $Т_р$ — тривалість періоду (у годинах, хвилинах), на який встановлюють Н. в., ч — кількість працівників, які беруть участь у виконанні ро-

В. К. Л. Норейка.

Норка звичайна.

НОРМА ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ

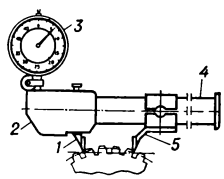

Накладний **нормалемір:**
1 — вимірювальна губка; *2* — корпус; *3* — відліковий пристрій; *4* — штанга; *5* — переставна губка.

боти, $T_н$ — норма часу на дану роботу або один виріб (у людино-годинах, людино-хвилинах). Науково обгрунтовані Н. в. є одним з вирішальних факторів економії живої праці, підвищення її продуктивності. Див. також *Нормування праці*.

НО́РМА ДОДАТКО́ВОЇ ВА́РТОСТІ — відносна величина, яку визначають відношенням *додаткової вартості* до *змінного капіталу* $\left(\frac{m}{v}\right)$. Виражають в процентах. Н. д. в. показує ступінь *експлуатації* робітників капіталістами. Якщо робітник половину робочого дня відтворює вартість своєї робочої сили, а другу половину працює на капіталіста, то ступінь експлуатації дорівнює 100%. З розвитком капіталізму, в гонитві капіталістів за надприбутком норма додаткової вартості підвищується.

НО́РМА МО́ВНА — одна з обов'язкових ознак *літературної мови*, система правил, що визначають *культуру мови*. Н. м. встановлює правила вимови, словоформовживання, побудови фрази. Це історично змінне явище, яке, однак, на всіх етапах розвитку літ. мови зміцнює основи *системи мовної*, сприяє всебічному розвиткові внутр. закономірностей мови. Розрізняють норми безваріантні і варіативні (напр., паралельне вживання форм «дубу» і «дубові», варіантів наголошування «новий» і «но́вий»). Н. м. регулює писемне й усне *мовлення*. Поряд з системою мови вона є одним з об'єктів *мовознавства*. Вироблені мовознавством рекомендації закріплюються в працях з *орфоепії, граматики, лексикографії*, впроваджуються в практику книгодрукування й засобів масової інформації.

В. М. Русанівський.

НО́РМА НАГРОМА́ДЖЕННЯ — показник, що характеризує міру (ступінь) використання *національного доходу* для нагромадження. Визначають Н. н. (Н) як відношення нагромаджуваної частини нац. доходу (*фонду нагромадження*, Фн) до всього нац. доходу (НД) у процентах: $Н = \frac{Фн}{НД} \cdot 100$.

Заг. Н. н. визначає конкретне співвідношення нагромадження і споживання за кожний період часу, тобто частку ресурсів нац. доходу, спрямовану на розвиток сусп. виробн. і зростання нар. добробуту. Поряд із заг. Н. н. розрізняють норму виробничого нагромадження, що характеризує частку або ступінь використання нац. доходу для забезпечення приросту засобів виробн., для розширення сфери матеріального виробн. Її обчислюють як відношення фонду виробничого нагромадження до заг. обсягу нац. доходу.

В. П. Нестеренко.

НО́РМА ПРА́ВА — загальнообов'язкове правило поведінки, що встановлюється або санкціонується і забезпечується (гарантується) державою. У Н. п., як у *праві* в цілому, виражається зумовлена матеріальними відносинами *воля* пануючих класів чи окремих соціальних груп або всього народу (в *розвинутому соціалістичному суспільстві*). В експлуататорських суспільствах Н. п. закріплюють і охороняють приватну власність, різні форми примусу експлуатованих, структуру політичної влади, яка забезпечує привілеї пануючого класу, юридичну і фактичну нерівність між людьми.

У соціалістичному суспільстві за допомогою Н. п. забезпечується планомірне і раціональне ведення нар. г-ва, контроль і облік за мірою праці і споживання, організованість *суспільних відносин*, послідовно здійснюється принцип рівноправності у відносинах між громадянами, між усіма націями і народностями. Н. п. за соціалізму служать неухильному вдосконаленню і поглибленню *соціалістичної демократії*, розвиткові та охороні прав і свобод громадян, виконанню ними своїх обов'язків. Здійснення Н. п. тут забезпечується не лише юрид. засобами, зокрема державним примусом, а головним чином організаторською і виховною роботою державних органів та громадських організацій.

За структурою Н. п., як правило, складається з 3 частин: г і п о т е з и, де викладено умови, при наявності яких *суб'єкти права* здійснюють дану норму; д и с п о з и ц і ї, яка визначає права і обов'язки учасників *правовідносин*, що виникають за умов, передбачених гіпотезою; с а н к ц і ї, де визначено заходи держ. впливу, гол. чин. у формі примусу, в разі невиконання норми. Н. п. класифікуються: 1) за юрид. силою залежно від органів, що їх видають (закон, указ, постанова та ін.); 2) залежно від об'єкту, який вони регулюють (держ., трудове, кримінальне право тощо), від меж їхньої дії (див. *Чинність закону*) тощо; 3) залежно від обов'язковості виконання їх — є т. з. імперативні Н. п., тобто обов'язкові для виконання, та диспозитивні, які дозволяють учасникам правовідносин визначати свої права і обов'язки в межах, встановлених законом.

М. І. Козюбра.

НО́РМА ПРИБУ́ТКУ — відношення *додаткової вартості* до всього *авансованого капіталу*, виражене в процентах. Визначають за формулою:

$$p' = \frac{m}{c+v} \cdot 100,$$

де m — маса додаткової вартості, c — *постійний капітал* і v — *змінний капітал*. Н. п. є перетвореною формою *норми додаткової вартості;* вона затушовує капіталістичну експлуатацію, оскільки прибуток зовні виступає як породження всього авансованого капіталу, а не його змінної частини. Величина Н. п. залежить від норми додаткової вартості, *органічної будови капіталу*, швидкості *обороту капіталу*. В результаті міжгалузевої конкуренції і переливання капіталів встановлюється серед. прибуток на рівновеликі капітали. За імперіалізму капіталісти одержують *монопольний надприбуток*.

НО́РМА РЕА́КЦІЇ в г е н е т и ц і — діапазон модифікаційної *мінливості* організму, що залежить від умов зовн. середовища, в яких відбувається реалізація *генетичної інформації*, закладеної у *генотипі*. Від цих умов залежить ступінь виявлення ознаки. Напр., забарвлення квітки льону змінюється залежно від температури повітря. Різні ознаки навіть того самого організму мають неоднакову Н. р. Так, зріст і маса людини змінюються в широких межах, в той час як *групи крові* та колір райдужної оболонки *ока* практично не змінюються. Н. р. враховують при селекційній роботі: для підвищення продуктивності рослин і тварин створюють оптимальні умови їхнього вирощування й утримання.

В. А. Труханов.

НО́РМА ЧА́СУ — час, встановлений на виготовлення одиниці продукції або виконання визначеного обсягу роботи одним або групою робітників відповідної кваліфікації в певних організаційно-тех. умовах. Н. ч. обчислюють у людино-годинах або людино-хвилинах. Н. ч. є мірою праці у всіх типах виробн. В СРСР використовується при встановленні необхідної чисельності робітників для виконання виробничої програми, пропускної спроможності використовуваного устаткування, при розстановці робітників на виробн. та організації їхньої праці. На основі Н. ч. на соціалістич. підприємствах визначають планове завдання щодо затрат робочого часу на виконання роботи або виготовлення одиниці продукції. Н. ч. складається з норми штучного часу (затрат часу на одиницю роботи) та норми підготовчо-заключного часу (затрат часу на підготовку та роботи, пов'язані з її завершенням). Між Н. ч. і *нормою виробітку* існує обернена залежність. З удосконаленням нової техніки та зміною організаційно-технічних умов зменшується й норма часу.

НОРМАЛЕМІ́Р — прилад, яким вимірюють довжину загальної *нормалі* циліндричних зубчастих коліс із зовнішнім зачепленням; різновид *контрольно-вимірювальних засобів*. Н. (мал.) бувають накладні (прилад накладають на зубчасте колесо) і стаціонарні (зубчасте колесо встановлюють на прилад). Найпоширенішими є Н. накладні (на базі *мікрометра*) — т. з. зубомірні мікрометри. Границя вимірювань ними до 700 мм. Ціна поділки 0,01 мм, величина допустимої *похибки* — 0,005 мм.

НОРМАЛІЗА́ЦІЯ (франц. normalisation — упорядковування) в т е р м о о б р о б ц і — попередня або остаточна термічна обробка сталі, що полягає в нагріванні її до т-ри, вищої за т-ру верхніх *критичних точок*, витримуванні при цій температурі і наступному охолодженні на спокійному повітрі або струменем повітря. Н. надає сталі однорідну дрібнозернисту структуру (див. *Структура металу*), підвищує *пластичність* і *ударну в'язкість*, знімає напруження, виправляє дефекти (див. *Дефекти металів*), що виникають у процесі штампування, кування або прокатки. Н. провадять у камерних, ковпакових та роликових печах, нагріваючи вироби

прибл. до т-ри 750—950° С. Швидкість охолодження становить звичайно 150—250° С на годину. В багатьох випадках Н. застосовують для змінювання структури подрібнюванням зерен перед *гартуванням*.

НОРМА́ЛЬ (від лат. normalis — прямолінійний) до кривої (поверхні) в даній точці M_0 — пряма, що проходить через M_0 перпендикулярно до *дотичної прямої (дотичної площини)* в цій точці. Плоска крива в кожній звичайній точці має єдину Н. Якщо ця крива задана параметричними рівняннями $x = x(t)$, $y = y(t)$, то рівняння її Н. в точці (x_0, y_0), який відповідає значення t_0 параметра t, має вигляд

$$(x - x_0)\frac{dx(t_0)}{dt} + (y - y_0)\frac{dy(t_0)}{dt} = 0.$$

Для кривої, заданої рівнянням $F(x, y) = 0$, рівняння Н. має вигляд

$$(x - x_0)\frac{\partial F(x_0, y_0)}{\partial x} + (y - y_0)\frac{\partial F(x_0, y_0)}{\partial y} = 0.$$

Просторова крива в кожній своїй звичайній точці має безліч Н., що заповнюють *нормальну площину* P (мал.). Н. M_0N, що лежить у *стичній площині*, наз. головною нормаллю. Н. M_0B, перпендикулярна до стичної площини, наз. бінормаллю. Дотична M_0T, гол. Н. та бінормаль утворюють т. з. супровідний *тріедр* кривої. Для поверхні, заданої рівнянням $F(x, y, z) = 0$, рівняння Н. має вигляд

$$\frac{x - x_0}{\frac{\partial F(x_0, y_0, z_0)}{\partial x}} = \frac{y - y_0}{\frac{\partial F(x_0, y_0, z_0)}{\partial y}} = \frac{z - z_0}{\frac{\partial F(x_0, y_0, z_0)}{\partial z}}$$

Поняття Н. відіграє істотну роль як у *диференціальній геометрії*, так і в застосуваннях її до геометричної оптики, механіки тощо.

НОРМА́ЛЬНА ПЛОЩИНА́ просторової кривої в даній точці — площина P, що проходить через дану точку перпендикулярно до *дотичної прямої* в цій точці [див. мал. до ст. *Нормаль* до кривої (поверхні) в даній точці]. Містить всі нормалі до кривої в цій точці.

Якщо крива задана параметричними рівняннями $x = x(t)$, $y = y(t)$, $z = z(t)$, то рівняння Н. п. в її звичайній точці $M_0(x_0, y_0, z_0)$, якій відповідає значення t_0 параметра t, має вигляд

$$(x - x_0)x'(t_0) + (y - y_0)y'(t_0) + (z - z_0)z'(t_0) = 0.$$

НОРМА́ЛЬНА ШКО́ЛА — педагогічний навч. заклад, що готує гол. чин. учителів для початкової школи в ряді капіталістичних країн. Виникла в Австрії 1777, у Франції — в кін. 18 ст. В 19 ст. Н. ш. поширилися в англо-саксонських країнах, де пізніше дістали назву учительських чи пед. *коледжів*. Функціонують також у Бельгії, Люксембурзі, франкомовних р-нах Швейцарії і Канади, в більшості країн Лат. Америки, в ряді афр. країн. Строк навчання різний — від 3 до 6 років. У Франції є вищі Н. ш., що готують педагогів для середніх загально-освітніх і Н. ш. У деяких країнах є вищі технічні Н. ш. для підготовки викладачів технічних коледжів та професійних шкіл.

А. В. Санцевич.

НОРМА́ЛЬНИЙ ПЕРЕ́РІЗ — лінія перерізу поверхні з площиною, проведеною через *нормаль* до цієї поверхні. Використовуючи Н. п., вивчають викривлення *поверхні* в різних (дотичних) напрямах, що виходять з даної точки. Серед цих напрямів є два (взаємно перпендикулярні) гол. напрями, для яких нормальна кривина (тобто *кривина* відповідного Н. п.) досягає найбільшого й найменшого значень k_1 і k_2 (т. з. головні кривини поверхні в даній точці). Кривину k_n будь-якого ін. Н. п. виражають через гол. кривини за допомогою формули Ейлера: $k_n = k_1 \cos^2\varphi + k_2 \sin^2\varphi$, де φ — кут між площинами Н. п. і першого гол. напряму. Використовуючи нормальні кривини, знаходять також кривини похилих перерізів. Кривина k похилого перерізу a, що проходить через дану дотичну пряму a, виражається формулою Менье: $k = k_n/\cos\varphi$, де k_n — нормальна кривина поверхні в напрямі прямої a, φ — кут між площиною α і нормаллю до поверхні. Див. також *Поверхонь теорія*.

НОРМА́ЛЬНИЙ РОЗПО́ДІЛ в теорії імовірностей — один з найважливіших *розподілів випадкових величин*. Характеризується *густиною імовірності*

$$p(x) = e^{-(x-a)^2/2\sigma^2}/\sigma\sqrt{2\pi},$$

де a — *математичне сподівання* випадкової величини, σ^2 — її *дисперсія* ($\sigma > 0$). Якщо $a = 0$ і $\sigma = 1$, Н. р. наз. стандартним, або нормованим; для нього складено таблиці. *Випадкові величини*, для яких справедливий Н. р., застосовують у *похибок теорії*, балістиці тощо. Див. також *Біноміальний розподіл*, *Центральна гранична теорема*.

Літ.: Гнеденко Б. В. Курс теории вероятностей. М., 1969; Справочник по теории вероятностей и математической статистике. К., 1978

НОРМА́ЛЬНІ УМО́ВИ — стандартні фізичні умови, які визначаються тиском $p = 101325$ Па (760 мм рт. ст.) і абсолютною температурою $T = 273{,}15$ К ($t = 0°$ С).

НОРМА́ЛЬНІСТЬ РО́ЗЧИНУ — *концентрація* розчину, виражена числом еквівалентів розчиненої речовини (кількість речовини в *молях*, яка взаємодіє з молем атомів водню або відповідною кількістю ін. елементів) в 1 л розчину. Спосіб вираження концентрації розчинів через Н. р. широко використовують в аналіт. хімії, що значно спрощує розрахунки.

НОРМА́НДІЯ — історична область на Пн. Зх. Франції. В давні часи на тер. Н. жили *кельти*. В серед. 1 ст. до н. е. Н. завоювали римляни. В 486 Н. увійшла до *Франкської держави*. На поч. 10 ст. Н. завоювали *норманни* (звідси її назва) і заснували тут герцогство. В 11 ст. відбулося *Нормандське завоювання Англії 1066*. В 1204 Н. увійшла до складу володінь франц. короля. Під час *Столітньої війни 1337—1453* Н. 1417—50 була під владою Англії. В 1468 франц. король *Людовік XI* включив Н. до королівського домену. В період *релігійних воєн* 16 ст. в Н. поширився *кальвінізм*. У 1790 тер. Н. поділено на департаменти Приморська Сена, Ер, Кальвадос, Манш, Орн. Головні міста Н.— Руан, Гавр, Кан, Шербур.

«НОРМА́НДІЯ — НІ́МАН» — 1-й окремий винищувальний авіаційний полк «Франції, що бореться», (офіц. назва руху за визволення Франції від нім.-фашистських окупантів та їхніх ставлеників), який діяв 1943—45 на рад.-нім. фронті під час 2-ї світової війни 1939—45. На підставі рад.-франц. угоди від 25.XI 1942 про формування на тер. СРСР франц. авіац. ескадрильї 28.XI 1942 до СРСР прибув особовий склад ескадрильї франц. льотчиків. У березні 1943 ескадрилья вступила в бойові дії на рад. літаках, а 5.VII 1943 була розгорнута в полк. Він брав участь у *Курській битві 1943*, Білоруській та ін. операціях. Під час боїв по визволенню Литви і форсування р. Німану полку присвоєно почесне найменування «Німанський».

У 1943—45 французькі льотчики здійснили понад 5 тис. бойових вильотів, провели 869 повітр. боїв, збили 273 ворожі літаки. Полк нагороджено орденами Червоного Прапора, Олександра Невського і франц. орденами, 83 франц. льотчиків — рад. бойовими орденами. Льотчики М. Альбер, Р. де ла Пуап, Ж. Андре і посмертно М. Лефевр стали Героями Рад. Союзу.

НОРМА́НДСЬКЕ ЗАВОЮВА́ННЯ А́НГЛІЇ 1066 — вторгнення в Англію французько-нормандських феодалів на чолі з герцогом Нормандії Вільгельмом. Приводом до вторгнення були претензії Вільгельма на англ. престол, основані на родинних зв'язках з англосаксон. королем Едуардом Сповідником, який помер на поч. 1066. Форсувавши на вітрильних кораблях Ла-Манш, військо Вільгельма завдало поразки новому англосаксонському королю Гарольду в битві поблизу м. Гастінгса. Гарольд загинув у бою. 14.X 1066 Вільгельм став королем Англії (був коронований 25.XII 1066; див. *Вільгельм I Завойовник*). В Англії було встановлено сильну королівську владу, яка спиралася на централізовану військ.-феод. систему. Землеволодіння англосаксонської знаті було конфісковано й поділено серед наближених нового короля. Нові феодали покріпачили значні маси селян, які раніше мали особисту свободу. Н. з. А. сприяло завершенню процесу феодалізації країни.

Г. Й. Хенегар.

НОРМА́НДСЬКІ ОСТРОВИ́ — група островів у прот. Ла-Манш.

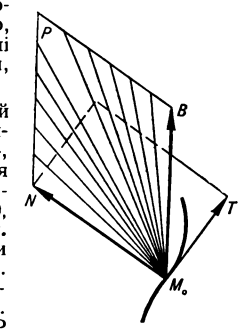

Нормаль. Супровідний тріедр до кривої в точці M_0.

Норманське мистецтво. Голова фантастичної тварини з Усеберга. Норвегія. Різьблення. 9 ст. Музей кораблів вікінгів на півострові Бюгде. Осло.

Норманське мистецтво. Корабель з Усеберга (реконструкція). Норвегія. 9 ст. Музей кораблів вікінгів на півострові Бюгде. Осло.

Тер. Великобританії. Площа 196 км². Нас. 125 тис. чол. (1971). Найбільші острови — Джерсі та Гернсі. Клімат морський. Опадів до 750 мм на рік. Садівництво, парникове овочівництво. Рибальство. Гол. місто — Сент-Хеліер (о. Джерсі).

НОРМА́ННИ (від сканд. northman — північна людина) — назва, під якою в Зх. Європі були відомі народи Скандінавії в період їхньої експансії кін. 8 — серед. 11 ст. У Скандінавії учасників походів називали *вікінгами*, на Русі — *варягами*.

НОРМА́НСЬКА ТЕО́РІЯ — антинаукова теорія в дворянській і буржуазній історіографії 18—20 ст. Її створили і пропагували реакційні нім. історики, які працювали в 2-й пол. 18 ст. в Росії (Г. З. Байєр, Г. Ф. Міллер, А. Л. Шлецер). Намагаючись виправдати іноз. засилля в Росії, в т. ч. і в рос. науці, історики-норманісти, спираючись на легендарний переказ «*Повісті временних літ*» про трьох варязьких князів *Рюрика, Синеуса і Трувора*, нібито запрошених слов'янами на князювання, утверджували концепцію про вирішальну роль *варягів* (норманнів) у створенні давньорус. д-ви і формуванні її матеріальної і духовної культури. За Н. т. норманське походження має і сам термін *Русь*. Згодом і серед рос. дворянських (М. М. *Карамзін* та ін.) і бурж. істориків з'явилися прибічники і послідовники Н. т. Неспроможність Н. т. була очевидною для передових учених Росії, як тільки ця теорія виникла. Проти неї активно виступали М. В. Ломоносов, пізніше — рос. революц. демократи В. Г. Бєлінський, О. І. Герцен, історики Д. І. *Іловайський*, С. А. Гедеонов, М. О. *Максимович*. Критикуючи окремі положення Н. т., історики 19 ст., проте, не змогли розкрити її антинаук. змісту, ворожої політ. спрямованості. В Зх. Європі й Америці положення Н. т. увійшли складовою частиною в бурж. концепцію історії Київської Русі. Для сучас. норманізму характерною є оборонна позиція. Історики-норманісти, всупереч археол. і писемним джерелам, намагаються довести. ніби норманни відіграли вирішальну роль у формуванні пануючого класу, походженні великого землеволодіння, розвитку торгівлі й прокладанні торг. шляхів Київської Русі. Для багатьох бурж. і бурж.-націоналістичних істориків Заходу норманізм став зброєю ідеологічної боротьби.

Рад. вчені (Б. Д. *Греков*, М. М. *Тихомиров*, Б. О. *Рибаков*, Л. В. *Черепнін*, В. Т. Пашуто та ін.), спираючись на величезний археол. матеріал, переконливо довели, що виникнення давньорус. д-ви було зумовлене процесами внутр. соціально-екон. і сусп.-політ. розвитку слов'ян. Перші держ. утворення з'явились у сх. слов'ян уже в 6 ст. (*поляни, древляни, сіверяни* та ін.). На межі 8 і 9 ст. у Серед. Придніпров'ї, на базі міжплемінних князівств, утворилося держ. об'єднання — Руська земля, а в 2-й пол. 9 ст. завершився процес формування давньорус. д-ви. Норманни, які потрапляли на Русь і вступали на службу до давньорус. феод. верхівки, не лишили помітного сліду в багатій матеріальній і духовній культурі Київської Русі, оскільки досить швидко злилися з корінним населенням і ослов'янились. Ці факти спростовують антинаукові твердження норманістів.

Літ.: Шушарин В. П. О сущности и формах современного норманизма. «Вопросы истории», 1960, № 8; Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. М., 1963; Шаскольский И. П. Норманская теория в современной буржуазной науке. М.—Л., 1965. *П. П. Толочко.*

НОРМА́НСЬКЕ МИСТЕ́ЦТВО — мистецтво норманів (*вікінгів*) кін. 8—11 ст. Збереглися предмети з поховань у кораблях, поховальних камерах у Норвегії, стели й камені в Скандінавії, написи й орнаменти на рельєфах та о-вах Пн. Атлантики. У 8 ст. у візерунках переважав «*звіриний стиль*», в 9—10 ст., з поширенням християнства — плетінка й зображення людини і тварин, у 11 ст.— символічні мотиви. Будівлі мали вигляд витягнутих споруд з 2—3-ма рядами стовпів і двосхилими дахами.

НОРМАТИ́ВИ в економіці — науково обгрунтовані розрахункові величини затрат робочого часу, матеріальних і фінансових ресурсів, що їх обчислюють при нормуванні, плануванні та управлінні виробничою та госп. діяльністю підприємств (об'єднань) і організацій. Н. визначають у натурально-речовій та вартісній формах, їх виражають в абсолютних і відносних величинах. В СРСР розроблено єдину систему науково обгрунтованих норм і нормативів для планування економічного і соціального розвитку, яка включає Н. витрат праці і заробітної плати, Н. освоєння та використання виробничих потужностей, Н. капітальних вкладень і капітального буд-ва, Н. потреб і запасів устаткування, Н. фінансові, Н. соціально-екон., Н. охорони навколишнього середовища тощо. Економічні Н. забезпечують дальший розвиток госп. розрахунку підприємств (об'єднань) на основі встановлення залежності між кінцевими результатами діяльності та гарантованою величиною ресурсів, що залишаються в їхньому розпорядженні. До таких Н. належать Н. відрахувань від прибутку, Н. формування фондів екон. стимулювання, Н. заробітної плати на 1 крб. чистої продукції, Н. формування єдиного фонду розвитку науки і техніки, Н. плати за виробничі фонди та ін. За сферою використання Н. поділяють на міжгалузеві, які застосовують у різних галузях нар. г-ва, галузеві, або відомчі, які застосовують у межах даної галузі, і заводські, що діють на даному підприємстві. За строками функціонування Н. бувають тривалої дії (використовуються при перспективному плануванні) та поточні; за ступенем обов'язковості — типові й довідкові. Н. мають бути прогресивними, враховувати сучас. досягнення в галузі науки і техніки, нові методи й форми управління та організації виробн. і праці, передовий досвід. *В. М. Ніколенко.*

НОРМАТИ́ВИ З ПРА́ЦІ — регламентовані розрахункові величини, що їх застосовують на підприємствах, встановлюючи технічно обгрунтовані норми аналітично-розрахунковим методом. До Н. з п. належать нормативи часу, чисельності, *нормативи обслуговування*, нормативи режимів роботи устаткування. За сферою застосування нормативи поділяють на міжгалузеві (використовують на підприємствах кількох м-в та відомств) та галузеві; за адм.-тер. ознакою — на загальносоюзні, республіканські, районні (басейнові) та місцеві; за ступенем укрупнення — на диференційовані (елементні), які встановлюють на окремі відносно самостійні операції, та укрупнені, що їх розраховують на певний завершений комплекс робіт. Щодо обов'язковості застосування Н. з п. бувають єдиними (обов'язковими) й типовими. Міжгалузеві Н. з п. розробляє Центр. бюро нормативів з праці, галузеві— н.-д. та нормативні орг-ції м-в і відомств, місцеві — безпосередньо підприємства, виробничі об'єднання. Методичне керівництво розробкою Н. з п. на всіх рівнях нар. г-ва здійснює Центр. бюро нормативів з праці. Створення Н. з п. сприяє встановленню однаково напружених норм праці, зниженню трудомісткості продукції, вдосконаленню організації праці на наук. основі. *В. М. Данюк.*

НОРМАТИ́ВИ ОБСЛУГОВУВА́ННЯ — розрахункові величини, які визначають необхідну кількість верстатів, машин, технологічного устаткування, величину виробничої площі, що їх обслуговують один робітник або виробнича бригада за певний проміжок часу. Н. о. встановлюють на основі норм часу обслуговування. Н. о. бувають індивідуальні (для окремого робітника) і колективні (для бригади); за строком дії Н. о. поділяють на тимчасові (запроваджують на час освоєння устаткування чи випуску нової продукції) і постійні (встановлюють, як правило, методами тех. нормування). З удосконаленням нормування осн. і допоміжного виробн., з розвитком нових форм організації праці (див. *Бригадний підряд*), створенням комплексних бригад (див. *Бригада виробнича*), які працюють за єдиним нарядом, з розширенням зон обслуговування та суміщення професій зростає значення впровадження прогресивних нормативів обслуговування.

В. М. Ніколенко.

НОРМАТИВІ́ЗМ у праві — одна з бурж. теорій права, що базується на філософії *позитивізму* і *неокантіанства*. В Європі був особливо поширений в період між 1-ю і 2-ю світовими війнами. Засновник Н.— австр. юрист Г. Кельзен та його послідовники А. Меркль, Й. Кунц, А. Фердросс та ін. розглядають право як замкнуту систему норм, джерело яких міститься у межах цієї системи, що існує незалежно від соціальної реальності, екон. і політ. умов. Назвавши цю доктрину «чистою теорією права», її

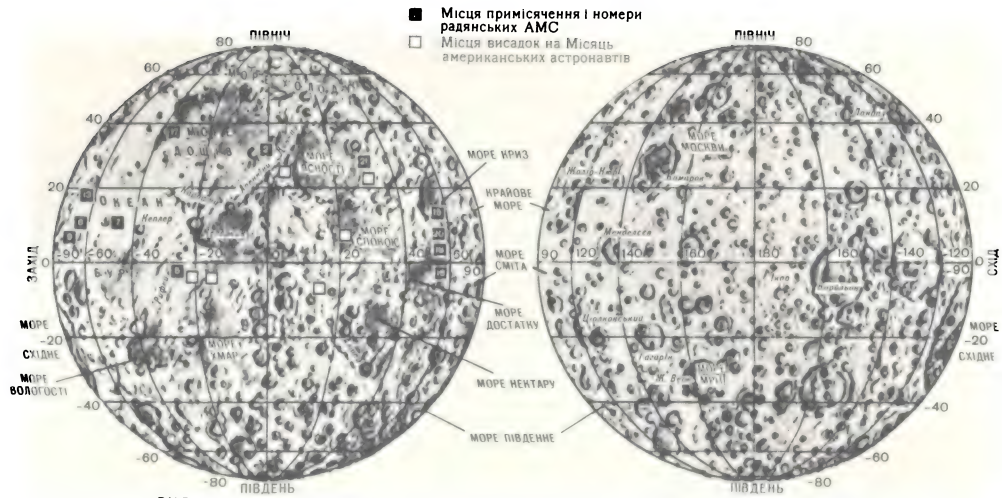

ВИДИМА ПІВКУЛЯ МІСЯЦЯ ЗВОРОТНА ПІВКУЛЯ МІСЯЦЯ

До ст. **Місяць.**

1. Карти півкуль Місяця.

2. Схід планети Земля над поверхнею Місяця (*а, б, в* — послідовні стадії).

3. Знімок поверхні Місяця, виконаний 18.II 1973 з борту «Лунохода-2». Виразно видно сліди від коліс «Лунохода».

4. Знімок поверхні Місяця, виконаний з борту «Аполлона-11». Видно сліди людини на поверхні Місяця.

5. Кратери ударного походження на поверхні Місяця. Кратери з крутими стінками мають пізніше походження.

6. Для порівняння метеоритний кратер на Землі (поблизу Уїнслоу в Арізоні, США).

1

2
3

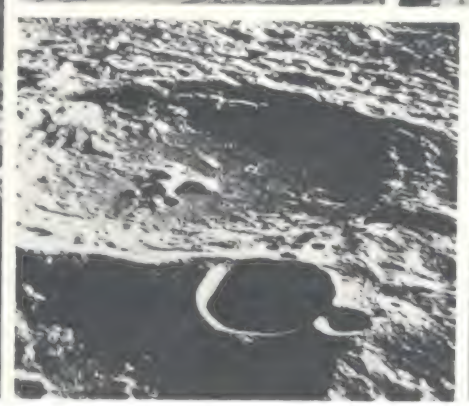

4
5
6

До ст. **Містобудування.**

1. Москва. Проспект Калініна. 1964–69. Архітектори М. В. Посохін, А. А. Мндоянц та ін.
2. Київ. Панорама лівобережжя. На передньому плані ліворуч – житловий масив Русанівка. 1963–73. Архітектори В. Є. Ладний і Г. С. Кульчицький; праворуч – масив Березняки. 1968–78. Архітектори В. М. Гречина, С. Б. Шпільт, Г. М. Блінова і В. І. Козлова.
3. Варшава. Лазенковська магістраль. 1972–74. Архітектор А. Цибаровський, інженери Є. Мазур, Ю. Матурський і Ч. Судлярек.
4. Місто Шевченко Казахської РСР. 1967–77. Архітектори Г. М. Вилегжанін, М. І. Левін, Є. Б. Федоров і С. С. Целярицький.
5. Париж. Площа Зірки, тепер де Голля та прилеглі квартали. 1853–69. За планом архітектора Ж. Османа.
6. Чікаго. Забудова набережної озера Мічіган. 60-і роки 20 ст.
7. Токіо. Центр міста. Район Акасака. 70-і роки 20 ст.
8. Місто Кам'янець-Подільський. Замок. 15–16 ст.
9. Черкаси. Ансамбль центральної площі. 1968–72. Архітектори В. М. Халковський, С. М. Фурсенко і Г. А. Урсатий.
10. Донецьк. Площа 50-річчя СРСР. 1967–70. Архітектори В. П. Кишкань, Г. І. Благодатний та ін.

До ст. **Міфологія.**

1. «Рогата богиня», або «Біла дама». Епоха неоліту. Ауанрхет. Сахара.
2. Поклоніння богові сонця Атонові. Рельєф із храму в Ахетатоні. Стародавній Єгипет. 1-а чверть 14 ст. до н. е.
3. Ороміла — дух пророкування. Статуетка з слонової кістки (з Беніну). 19 ст.
4. Набу — бог писемності. Ассірійська статуя.
5. Якшині — божество плодючості. Матхура. Кушанське царство. 2 ст. н. е.
6. Тешуб — головний бог хеттів. Хеттська держава. 2-е тис. до н. е.
7. Богиня плодючості годує цапів (з Рас-Шамри). Фінікія. 14 ст. до н. е.
8. Догу — втілення сил плодючості (з Кіта-Акіта). Японія. Кераміка. 2,5—1,5 тис. до н. е.
9. Людина-тигр — дух, який відлякує від могили демонів. Китай. 16—11 ст. до н. е.
10. Шіпе-Тотек — бог оновлення природи. Культура ацтеків. 14—16 ст.
11. Бог сонця. Горельєф із Паленке. Культура майя. 7—8 ст.
12. Зображення предка. Мистецтво аборигенів Нової Зеландії.
13. Голова моаї — кам'яного ідола. Острів Пасхи. 12—17 ст.
14. Голова бога війни Ку. Мозаїка з пір'я, черепашок і собачих зубів. Гавайські острови. Полінезія.
15. Культова статуетка. Розфарбоване дерево. Арнхемленд. Австралія.

До ст. **Міфологія.**

1. «Венера з кубком». Барельєф. Пізній палеоліт. Лоссель. Франція. **2.** Богиня зі зміями (із Кноського палацу на острові Кріт). Фаянс. 17—16 ст. до н. е. **3.** Гера і Зевс. Метоп храму Гери в Селінунті (на острові Сіцілія). Туф. Близько 470—460 до н. е. **4.** Химера. Бронза. Стародавній Рим. Близько 480 до н. е. **5.** Культовий візок із Трунхольма з зображенням коня, який везе сонячний диск. Скандінавія. Близько 14—12 ст. до н. е. **6.** Боротьба міфологічних героїв. Бронзовий брактеат із Торслунде. Швеція. 7 ст. **7.** Символи плодючості. Глиняні жіночі статуетки, знайдені в селі Колодяжному Дзержинського р-ну Житомирської обл. Трипільська культура. 4—3-є тис. до н. е. **8.** Скіфська змієнога богиня. Зображення на кінському налобнику (з кургану Велика Цимбалка на нижньому Дніпрі). 4 ст. до н. е. **9.** Збруцький ідол (поганський бог Святовит?), знайдений біля села Личківців Гусятинського р-ну Тернопільської обл. **10.** Рельєф на кам'яній стіні поганського капища, виявленого в селі Буші Ямпільського р-ну Вінницької обл. 1-е тис. н. е. **11.** Кам'яний ідол із розкопок біля села Акулинино Московської обл. 10—11 ст. **12.** Божество плодючості, знайдене у форті Ленчиця. Центральна Польща. 12 ст. **13.** Культова кам'яна баба з південноукраїнських степів. 11—13 ст. **14.** Людські фігури, які переходять у зображення качок і змій. Бронзова фібула, знайдена в околиці міста Зінькова Полтавської обл. 7 ст. **15.** Зображення грифона на керамічній плитці з давнього міста Галича (тепер тут село Крилос Івано-Франківської обл.). 12 ст.

1
2

До ст. **Молдавська РСР.**

1. Центральномолдавська височина.
2. Кишинів. Проспект Миру.
3. У складальному цеху кишинів. приладобуд. заводу «Мезон».
4. Молдавська ДРЕС імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції.
5. В одному з цехів Дрокіївського цукрового заводу.
6. В одному з цехів Унгенського консервного заводу.
7. У ткацькому цеху Бендерського шовкового комбінату.
8. Міжколгоспний тваринницький комплекс по відгодівлі свиней виробничого об'єднання «Колгосптваринпром» Ради колгоспів Сорокського району.
9. Збирання винограду комбайном у радгоспі-заводі «Бошканський» Кріулянського району.
10. Витримка виноматеріалів у радгоспі-заводі Пуркари Суворовського району.

3
4

5
6
7

8
9
10

До ст. **Молдавська РСР.**

1. Фортеця в Сороках. 1543.
2. Дмитріївський собор в Оргєєві. 1631–36.
3. Пам'ятник Г. І. Котовському в Кишиневі. 1953. Скульптори Л. І. Дубиновський та ін., арх. Ф. П. Наумов.
4. Державний художній музей Молдавської РСР у Кишиневі.
5. Будинок ЦК Компартії Молдавської РСР у Кишиневі. 1976. Арх. О. Черданцев.
6. Розпис фасаду церкви монастиря у Воронці 1548–50.
7. І. В. Саїнчук. Маса маре. 1960. Державний художній музей Молдавської РСР. Кишинів.
8. М. Г. Греку. Дитинство. З триптиха «Історія одного життя». 1967.
9. Сцена з вистави «Каса маре» Й. Друце. Молдавський академічний музично-драматичний театр імені О. С. Пушкіна. Кишинів. 1962
10. Сцена з опери В. Белліні «Норма». Молдавський театр опери та балету. Кишинів. 1975.
11. Кадр із фільму «Лаутари». Режисер Е. В. Лотяну. 1971.

До ст. **Монгольська Народна Республіка.**

1. Краєвид на заході країни.
2. У передгір'ях Великого Хінгану.
3. Проспект Миру в Улан-Баторі.
4. Дарханська ТЕЦ.
5. Добування вугілля на родовищі Шарин-Гол.
6. На гірничо-збагачувальному комбінаті «Ерденет».
7. В цеху Улан-Баторського м'ясного комбінату.
8. Виробництво килимів на Улан-Баторській килимовій фабриці.
9. Загальний вигляд Дарханського цементного заводу.
10. В цеху Улан-Баторського молочного заводу.
11. Збирання пшениці.
12. На пасовищі.

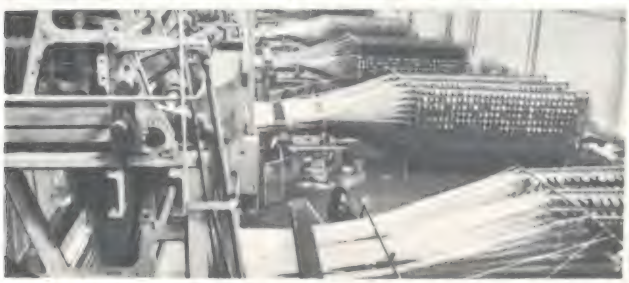

До ст. **Монгольська Народна Республіка.**

1. Храм Мегджіт-Джанрай-сег монастиря Гандан в Улан-Баторі. 1911—13. **2.** Головний храм Богдо-Хан у комплексі Ногон-Орго. Улан-Батор. **3.** Палацовий комплекс Ногон-Орго в Улан-Баторі. «Свята брама». 1832. **4.** Будинок уряду (50—60-і рр. 20 ст.), арх. Чімід, М. М. Щепетильников і В. М. Павлов) та усипальниця Сухе-Батора і Чойбалсана (50-і рр. 20 ст., арх. Чімід і Б. С. Мезенцев) в Улан-Баторі. **5.** Килим з Ноїн-Ули. Кінець 1-го ст. до н. е.— початок 1 ст. н. е. ДЕ у Ленінграді. **6.** Голова меморіальної статуї принца Кюль-Тегіна. Мармур. 6—8 ст. Центральний музей МНР. Улан-Батор. **7.** Д. Амгалан. Зустріч. 1977. **8.** О. Мягмар. Мати. 1978. **9.** Живопис 19 ст. Музей образотворчих мистецтв. Улан-Батор. **10.** Скульптура з зображенням божества. Мідь. 17 ст. Музей образотворчих мистецтв. Улан-Батор. **11.** Кадр із фільму «Вихід». Реж. А. І. Бобровський і Ж. Бунтар. 1968. **12.** Народний музикант.

1
2
3

4
5
6

7
8

До ст. **Настінні розписи.**

1. Гості. Фрагмент розпису в гробниці Нахта у Фівах. 15 ст. до н. е. **2.** Портрет однієї з дочок Ярослава Мудрого. Фрагмент фрески в Софійському соборі в Києві. 11 ст. **3.** Розпис вілли містерій поблизу Помпей. Стародавній Рим. 2-а половина 1 ст. до н. е. **4.** Втеча до Єгипту. Фрагмент фрески в церкві Миколи в селі Горянах (тепер Нестеровського р-ну Львівської області). 13—14 ст. **5.** А. Рубльов. Фрагмент розпису «Хід праведних у рай» в Успенському соборі в місті Владимирі. 1408. **6.** П. Веронезе. Розпис «Діалектика» в Палаці дожів у Венеції. 1577. **7.** Д. Рівера. Фрагмент розпису «Класова боротьба нового часу (Маркс)» у Національному палаці в Мехіко. 1935. **8.** А. О. Шепа. Розпис «Легенда про народного героя Пінту» в ресторані смт Бурштин Галицького р-ну Івано-Франківської області. 1968. **9.** О. М. Захарчук. Фрагмент розпису «Легенда про Гайдара» в бібліотеці музею А. Гайдара в Каневі Черкаської області. 1967. **10.** О. П. Філатчев та ін. Фрагмент розпису «Студенти» в Інституті нафтохімічної промисловості в Москві. 1975.

9
10

1
2
3

4
5
6

7

До ст. **Нечуй-Левицький І. С.**

Ілюстрації українських художників до творів І. С. Нечуя-Левицького:

1. «Микола Джеря». В. І. Касіян. 1951.

2. «Микола Джеря». В. В. Полтавець. 1974.

3. «Дві московки». М. П. Глущенко. 1948.

4, 5. «Кайдашева сім'я». А. Д. Базилевич. 1980.

6. «Баба Параска та баба Палажка». А. Д. Базилевич. 1959.

Кадри з кінофільмів:

7. «Микола Джеря». Одеська кінофабрика. 1927.

8. «Василина», за повістю «Бурлачка». Одеська кінофабрика. 1928

9. «За двома зайцями», за мотивами комедії «На Кожум'яках» у переробці М. Старицького. Київська кіностудія ім. О. П. Довженка. 1963.

10. Сцена з вистави «Микола Джеря». Київський академічний український драматичний театр ім. І. Франка. 1975.

8
9
10

1
2

3
4

До ст. **Нігерія.**

1. Краєвид на плато Джос.
2. Панорама міста Лагоса.
3. ГЕС Каїнджі на ріці Нігер.
4. Нафтопереробний завод у Порт-Харкорті.
5. Збирання каучуку на плантації гевеї.
6. Глинобитні хатини народу нупе.
7. Орнаментована стіна житлового будинку в Зарії.
8. Будинок Асамблеї в Ібадані.
9. Воїн на коні. Бронза. Кінець 17 — початок 18 ст. Британський музей. Лондон.
10. Ф. Ідубор. Голова юнака. Бронза. Національний музей. Лагос.
11. Б. Онобракпайє. Настінний розпис у павільйоні мистецтв і ремесел на виставці сучасного мистецтва в Лагосі. 1960.
12. Сцена з вистави «Лев і скарб» Воле Шоїнка. Трупа Ібаданського університету. 1959.

5

6
7
8

9
10
11
12

До ст. **Нідерландське мистецтво.**

1. Рогір ван дер Вейден. Різдво. Центральна частина вівтаря. Середина 15 ст. Берлін. **2.** Лука Лейденський. Корівниця. Гравюра на міді. 1510. **3.** Г. Босх. Сад насолод. Кінець 15 ст. Фрагмент. Прадо. Мадрід. **4.** П. Брейгель. Фламандські приказки. Фрагмент. 1559. Берлін. **5.** Я. Вермер. Келих вина. Між 1658 і 1660. Берлін. **6.** Рембрандт. Портрет Ніколаса Брейнінга. 1652. Кассель. **7.** Я. Стен. Хвора і лікар. Близько 1660. Амстердам. **8.** Я. ван Ейк. Портрет людини в тюрбані. 1433. Національна галерея. Лондон.

1
2

До ст. **Німецька Демократична Республіка.**

1. Ландшафт на північному заході країни.
2. Гірський масив у Саксонії.
3. В одному з цехів заводу поліграфічних машин «Планета» поблизу Дрездена.
4. Нафтогазохімічний комплекс Лойна-2 в Галле.
5. Берлін. Карл-Маркс-алле.
6. Ремонт судна в сухому доці порту Росток.
7. На верстатобудівному заводі в Берліні.
8. Буровугільний розріз Вельцов-Зюд в окрузі Коттбус.
9. Механічне доїння корів.
10. На птахофабриці.
11. Збирання зернових.

3
4
5

6
7
8

9
10
11

До ст. **Німецька Демократична Республіка.**

1. Потсдам. Палац Сан-Сусі. 1745—47. Арх. Г. В. Кнобельсдорф.

2. Лейпціг. Стара ратуша. Будівництво почато 1556. Арх. І. Лоттер.

3. Магдебург. Карл-Маркс-штрасе. 1963—65. Арх. Г. Дальхау, Г. Гайнеман і Ф. Якобс.

4. Берлін. Трептов-парк з пам'ятником воїнам Радянської Армії. 1946—49. Скульптор Є. Вучетич, арх. Я. Білопольський.

5. Г. Грундіг. Жертвам фашизму. 1946—49. Дрезден.

6. Ф. Кремер. Портрет Б. Брехта. Бронза. 1956. Німецька академія мистецтв у Берліні.

7. О. Нагель. Озброєні робітники. Літографія. 1958.

8. Сцена з вистави «Матінка Кураж та її діти» Б. Брехта в театрі «Берлінер ансамбль».

9. Кадр з фільму «Червона капела». Режисер Г. Е. Брандт. 1970.

10. Виступ самодіяльного хорового колективу округу Дрезден у палаці Цвінгер.

До ст. **Одеса.**

1. Будинок міськвиконкому (колишня Стара біржа). 1828—34, перебудова 1871—73. Арх. Ф. О. Моранді.
2. Вулиця Дерибасівська.
3. Пам'ятник В. І. Леніну. 1967. Скульптори М. Г. та О. М. Манізери.
4. Потьомкінські сходи. 1834—41. Арх. Ф. К. Боффо.
5. Частина вулиці В. І. Леніна.
6. Інститут очних хвороб і тканинної хірургії ім. академіка В. П. Філатова. 1939. Арх. М. А. Кац і Л. Л. Кордовський.
7. Український музично-драматичний театр ім. Жовтневої революції.
8. Готель «Чорне море». 1972. Арх. І. М. Іванов та ін.
9. Пам'ятник Невідомому матросу. 1960—69. Скульптор М. І. Нарузецький, арх. П. В. Томилін і Г. В. Топуз.
10. Залізничний вокзал. 1952. Архіт. Л. М. Чуприн.
11. Вид на порт. На передньому плані — пам'ятник А. Е. Рішельє. 1823—28. Скульптор І. П. Мартос, арх. А. І. Мельников.

1

2

До ст. **Неаполь Скіфський.**

1. Настінний розпис в одному з поховальних склепів.

2. Мармуровий рельєф із зображенням скіфського царя Скілура та його сина Палака.

До ст. **Ольвія.**

1. Сучасний вигляд городища Ольвії з півночі.

2. Залишки оборонної башти. 2 ст. н. е.

3. Предмети, знайдені при розкопках Ольвії: а — мармурова голова жінки (можливо, богині здоров'я Гігієї). 3 ст. до н. е.; б — аттічний чорнофігурний лекіф. 5 ст. до н. е.; в — корінфський чорнофігурний бомбілій. 6 ст. до н. е.; г — ситула (велика ваза). Елліністичний час; д — теракотова статуетка богині родючості Кібели. 3 ст. до н. е.; е — бронзове дзеркало. 6 ст. до н. е.; є — свинцевий букраній (голова бика). Елліністичний час; ж — бронзовий дельфін (грошовий знак). 5—4 ст. до н. е.; з — срібна монета. 295—285 до н. е.

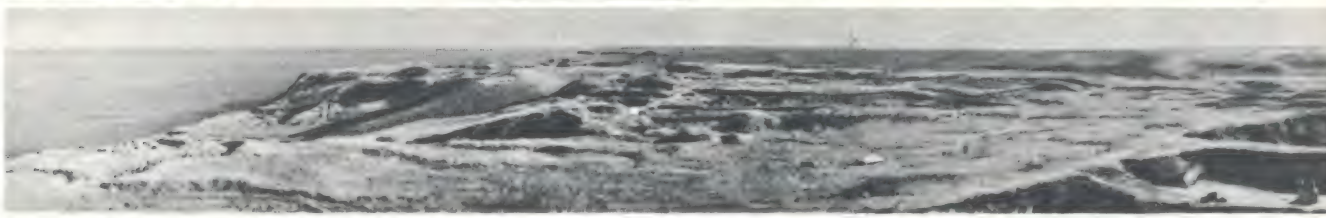

1

2

3

прихильники, на відміну від марксизму-ленінізму, розглядають *норми права* поза простором і часом, розривають форму і зміст *права*, ігнорують класову оцінку діючого права. Звідси провідна теза Н.: «право може бути зумовлене тільки правом, сила права — у ньому самому». Заг. джерелом норм права виступає невизначена «основна» норма, яка проголошується передумовою всього бурж. правопорядку, в т. ч. конституції. Створення всіх ін. юрид. норм прихильники Н. покладають як на законодавця, так і на особу, яка застосовує право. Н. у праві використовується для обгрунтування порушення режиму бурж. законності. Нині Н. у праві особливо поширений у країнах Лат. Америки.

В. К. Забігайло.

НОРМАТИ́ВНА ГРАМА́ТИКА — систематизований виклад правил побудови слів, уживання форм і конструкцій літ. мови. Н. г. є різновидом описової граматики, що грунтується на усталених (традиційних) наук. положеннях, відображаючи існуючі в мові граматичні (морфологічні, синтаксичні, словотвірні), а також фонетичні, орфоепічні, орфографічні та ін. норми. Н. г., характеризуючи узаконені (літературно правильні) форми й конструкції (див. *Норма мовна*), відмежовується від нестійких, нерегулярних уживань, відкидаючи їх як неправильні з погляду літературної мови або розглядаючи їх із певними застереженнями. Описова Н. г. відрізняється від теор. наук. граматики, метою якої є поглиблене дослідження граматичної будови мови (чи якоїсь з її мікросистем) на сучас. етапі (в плані *синхронії*) або в попередні епохи (в плані *діахронії*) з використанням, крім описового, ін. методів дослідження.

М. Я. Плющ.

НОРМАТИ́ВНИЙ АКТ — виданий уповноваженим на це нормотворчим органом держави акт про встановлення, зміну або скасування *норми права*. Конституція СРСР і конституції союзних і авт. республік надають право видання Н. а. точно визначеному колу органів. *Верховна Рада СРСР*, Верховні Ради союзних і авт. республік приймають *закони*, що мають вищу юрид. силу. Н. а. всіх ін. органів є *підзаконними актами*. *Президія Верховної Ради СРСР*, Президії Верховних Рад союзних і авт. республік видають *укази* і приймають постанови; *Рада Міністрів СРСР*, Ради Міністрів союзних і авт. республік — постанови й розпорядження; загальносоюзні, союзно-респ. і респ. міністерства та держ. к-ти СРСР, держ. к-ти союзних республік та особи, що їх очолюють,— накази та інструкції, *місцеві Ради народних депутатів* та їхні виконкоми — рішення й розпорядження. Важливим видом Н. а. в СРСР є спільні постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, ЦК компартій і Рад Міністрів союзних республік. Н. а. за дорученням або за згодою держ. органів можуть видавати масові *громадські організації*. Від Н. а. слід відрізняти індивідуальний юрид. акт, що не встановлює нових заг. норм права і є формою застосування положень Н. а. до окремої особи (напр., указ про нагородження орденом).

НО́РМИ ДО́СВІДНО-СТАТИСТИ́ЧНІ — норми, що їх встановлюють з досвіду нормувальника або майстра, на основі звітно-статистичних даних про фактичні затрати часу на таку саму роботу в минулому або порівнюючи дану операцію з однаковою чи подібною, на яку норму встановлено. Н. д.-с. запроваджують, не проводячи критичного аналізу орг.-тех. умов виконання роботи та методів і прийомів її здійснення. Вони не враховують зростання тех. озброєності праці, передових досягнень технології та організації виробн., передового досвіду новатора, а лише фіксують досягнутий рівень виробн. в минулому. Тому Н. д.-с., як правило, занижені. Підвищення ефективності виробн. в СРСР потребує планомірної роботи на підприємствах щодо заміни Н. д.-с. прогрес. технічно обгрунтованими нормами. Див. *Нормування праці*.

НО́РМИ СОЦІА́ЛЬНІ — зразки, стандарти діяльності, що склалися історично або усталилися як певні правила *поведінки*, виконання яких окремою людиною чи групою людей є необхідною умовою підпорядкування особистої діяльності суспільним вимогам. За сферою вияву, своїм офіц. статусом та санкціями в разі невиконання розрізняють моральні, естетичні, правові, релігійні Н. с., які в сукупності відіграють вирішальну роль у розвитку й функціонуванні соціального контролю. Система Н. с. є *мірою* діяльності, спрямованої на задоволення людиною своїх потреб, інтересів, на досягнення певних цілей. Вона окреслює межі допустимого, «нормального», зумовлює санкції за відхід від них. Н. с. становлять основу визначення активної життєвої позиції людини. За змістом Н. с. мають класовий, парт. характер (напр., норми комуністичної моралі, норми партійного життя). Наук. пояснення природи Н. с. дає лише марксизм-ленінізм, що розглядає суспільство як цілісну систему виникнення, функціонування, закріплення та передачі від покоління до покоління Н. с. Наступність передачі Н. с. у формі *звичаїв*, *традицій*, правил тощо є основою сусп. виховання. Прилучення особи до соціальних стандартів («соціалізація») та інтерналізація Н. с. (перетворення зовні існуючих вимог на внутр. звичку і потребу людини) — двоєдиний процес, що лежить в основі сусп. виховання. В соціалістичному суспільстві, з становленням комуністичних сусп. відносин, на перший план виходять моральні норми.

М. А. Гнилицький.

НО́РМИ СПОЖИВА́ННЯ — екон. показники, що характеризують рівень споживання матеріальних благ та забезпеченість населення послугами. В соціалістичних країнах Н. с. застосовують при складанні планів розвитку нар. г-ва, зростання *добробуту* трудящих та аналізі виконання цих планів. При цьому виходять з науково обгрунтованих норм: споживання осн. продуктів харчування, важливих непродовольчих товарів, забезпечення населення товарами тривалого користування, ін. непродовольчими товарами, задоволення населення різними послугами. В Рад. Союзі Н. с. обчислюють як в цілому по країні, так і по кожній союзній республіці та її екон. районах у розрахунку на одну людину. Деякі з них розраховують по місту і селу. Н. с. товарів тривалого користування і забезпечення населення окремими видами послуг встановлюють у розрахунку на одну сім'ю, на 100 сімей або господарств. Н. с. матеріальних благ і споживчих послуг змінюються залежно від соціально-екон. умов життя й використовуються для аналізу *життєвого рівня* населення країни.

В. М. Савенок.

НОРМУВА́ННЯ ВИ́ТРАТ МАТЕРІА́ЛЬНИХ РЕСУ́РСІВ — встановлення максимально допустимої міри витрат сировини, матеріалів, палива, енергії на виробництво одиниці продукції або виконання певного обсягу робіт. Характеризує міру використання *предметів праці* в процесі виробн. За допомогою норм здійснюється матеріальне планування у всіх галузях нар. г-ва; на їхній основі проводять планові розрахунки потреби в *матеріальних ресурсах* по підприємствах і в цілому по нар. г-ву. Норми витрат є тех.-екон. базою розробки *матеріальних балансів*. Вони мають бути прогресивними, динамічними й обгрунтованими і відповідати сучас. рівневі передової техніки, технології і організації виробн. За призначенням норми поділяють на 2 групи: норми витрат сировини, *матеріалів основних* і *матеріалів допоміжних*. Окремо нормують витрати палива і електроенергії. У зв'язку з тим, що сировина і осн. матеріали речовинно входять у продукт, норми їхніх витрат, як правило, встановлюють на одиницю виготовлюваної продукції. За ступенем укрупнення Н. в. м. р. бувають індивідуальні і групові. Індивідуальні норми встановлюють на виробн. одиниці конкретної продукції і певного підприємства, цеху або виробничої дільниці, групові (укрупнені) — на виробн. однотипної продукції на ряді однорідних підприємств або цехів у масштабі галузі (галузеві норми). За періодом дії розрізняють перспективні, річні й поточні норми. У практиці застосовують 3 осн. методи Н. в. м. р.: звітно-статистичний, дослідно-виробничий, аналітично-розрахунковий. За звітно-статистичним методом норми витрат встановлюють на основі звітних даних про серед. фактичну витрату матеріалів за минулий період, за дослідно-виробничим методом — на основі проведення практичних дослідів по використанню матеріалів. Найбільш прогресивним і досконалим методом нормування є аналітично-розрахунковий, згідно з яким норми витрат матеріалів визначають на основі аналізу первинної тех. документації та тех. розрахунків величини витрачання їх на виробн. одиниці продукції тощо.

О. М. Носалевич.

НОРМУВА́ННЯ ПРА́ЦІ — встановлення обгрунтованої міри затрат праці на виготовлення одиниці продукції або заданого обсягу роботи за конкретних організаційно-технічних умов. Є однією з найважливіших складових частин *організації праці*. Розрізняють *норми часу, норми виробітку,* обслуговування, чисельності, управління (кількості підпорядкованих осіб одному керівникові). Осн. функції Н. п.: встановлення рівнонапружених норм праці за однакових умов виробн. незалежно від відомчої підпорядкованості підприємств; сприяння досягненню суспільно необхідної інтенсивності праці на всіх ділянках соціалістичного виробн.; встановлення відповідності між мірою праці і мірою заробітної плати; забезпечення випереджаючих темпів зростання продуктивності праці порівняно з темпами зростання серед. заробітної плати. Н. п.— це основа поточного і перспективного планування тех.-екон. показників виробн. Роль науково обгрунтованого Н. п. значно зросла в умовах *інтенсифікації виробництва,* вдосконалення планування госп. діяльності підприємств відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979). За способом і характером обгрунтування розрізняють досвідно-статистичне Н. п.— норми встановлюють на основі досвіду нормувальника, технолога чи майстра або на основі статистичних даних про фактичні затрати робочого часу; технічно обгрунтоване — враховують тех.-організаційні фактори виробн.; наук., або комплексне, Н. п. відрізняється від технічного тим, що враховує також соціальні, фізіологічні та психологічні фактори і пов'язане з *науковою організацією праці.* У практиці Н. п. застосовують сумарні та аналітичні методи встановлення норм. До сумарних методів належать досвідний, статистичний, аналоговий, метод нормування за укрупненими типовими та єдиними нормативами. Для цих методів загальним є те, що норма встановлюється на кожну технологічну операцію без розчленування її на складові частини. З аналітичних методів Н. п. відомі два — аналітично-розрахунковий та аналітично-дослідний. Основу кожного з них становить розчленування робочого процесу на складові частини, ретельний аналіз їх, проектування найпрогресивнішого методу роботи виконавця, розрахунок норм часу на кожну складову частину. Заг. керівництво процесом Н. п. у країні здійснює Держ. комітет СРСР з праці та соціальних питань. Методичне керівництво та розробку міжгалузевих нормативів з праці покладено на Центр. бюро нормативів з праці.

В. М. Данюк.

Норцеподібні. Норець великий з пташенятами.

Носар.

НО́РРІС (Norris) Френк (повне ім'я — Бенджамін Франклін; 5.III 1870, Чікаго — 25.X 1902, Сан-Франціско) — амер. письменник. Як журналіст брав участь в англо-бурській війні (90-і рр.) і в американо-ісп. війні на Кубі (1898). Перший твір — романтична поема «Івернел» (1892). Романи «Мак-Тіг» (1899), «Вандовер і звір» (1895, вид. 1914) створив під впливом франц. натуралістичної школи, зокрема Е. Золя. Найбільшим здобутком Н. є епос про пшеницю, складовими частинами якого стали романи «Спрут» (1901) і «Вир» (1903). В них Н. відобразив боротьбу амер. фермерів проти монополії власників залізниць на землю. Автор зб. літ.-критичних статей «Відповідальність романіста» (вид. 1903).

Тв.: Укр. перекл.— Вир. «Літературно-науковий вістник», 1905, кн. 1—3, 6—9; Рос. перекл.— Омут. Л., 1925; Сильная духом. Л., 1928; Спрут. М., 1980.

Літ.: Садагурский А. С. Фрэнк Норрис и американский роман. Кишинёв, 1976.

Т. Н. Денисова.

НО́РРІШ (Norrish) Роналд Джордж Рейфорд (9.XI 1897, Кембрідж — 7.VII 1978) — англ. фізико-хімік. Після закінчення коледжу в Кембріджі (1915) брав участь як англ. військовослужбовець у воєнних діях у Європі (у 1918 — військовополонений). Потім займався н.-д. і пед. діяльністю, гол. чин. у Кембріджському ун-ті, де 1937—65 очолював ф-т фіз. хімії. Осн. праці — з кінетики хім. процесів. Нобелівська премія, 1967 (разом з Дж. *Портером* та М. *Ейгеном*).

НОРТГЕ́МПТОН — місто в центр. частині Великобританії, адм. ц. графства Нортгемптоншір. Розташований на р. Нін. Залізнична ст. 142 тис. ж. (1976). Значний центр шкіряно-взут. пром-сті. Виробн. устаткування для взут. пром-сті, підйомно-транспортних та землерийних машин, частин літаків і автомашин, радіоелектронних приладів. Церкви 12—14 ст. Н. уперше згадується 914.

НО́РТРОП (Northrop) Філмер (н. 27.XI 1893) — амер. філософ. З 1923 — професор Єльського університету. Праці Н.— у галузі загальної соціології та методології науки. Як прихильник *інструменталізму* пропонував відмовитися від пошуків єдиного універсального методу в науці й визнати необхідність застосування різних методів, кожний з яких слід використовувати на певній стадії дослідження й для певного кола проблем. У соціології Н. визнавав примат у суспільстві духовного життя й вирішальну роль ідеології, вважаючи її позакласовою. Шлях до подолання «ідеологічного конфлікту між Сходом і Заходом» Н. вбачав в поєднанні сх. (ціннісно орієнтованої, інтуїтивістської) та зх. (наукової, раціональної за своєю основою) філос. позицій, у створенні на цій основі «синтезу ідеологій», який сприятиме розв'язанню всіх соціальних конфліктів.

А. К. Бичко.

НО́РФОЛК — володіння Австралії на острові тієї самої назви в пд.-зх. частині Тихого ок. Площа 35 км². Нас. 1,5 тис. чол. (1975). Адм. ц.— м. Кінгстон. Острів вулканічного походження (вис. до 316 м), оточений кораловими рифами. Клімат і рослинність тропічні. Основа економіки — землеробство (вирощування цитрусових, бананів, овочів) та рибальство. Розвивається туризм.

НО́РФОЛК — місто на Пд. Сх. США, в штаті Віргінія. Порт на березі зат. Хемптон-Родс, залізнична станція. 290 тис. ж. (1975). Розвинуті суднобудування, автоскладальна та хім. пром-сть (у т. ч. виробн. мінеральних добрив). Підприємства харч. (зокрема, переробка арахісу та насіння бавовнику) пром-сті. Військ.-морська та військ.-повітряна бази. Н. засн. 1688.

НОРЦЕПОДІ́БНІ (Podicipediformes) — ряд водоплавних *птахів.* Тіло (довж. 23—60 см, маса від 150 г до 1,5 кг) валькувате, дзьоб прямий, загострений, шия довга, на голові часто є пучок довгих пер. Ноги зміщені назад, кожен палець з плавальною шкірною оторочкою. Оперення спини темне, черевця — сріблясто-біле. Н. поширені по всій земній кулі, крім субантарктичних і субарктичних зон. Живуть на прісноводних водоймах, перев. на озерах. Добре плавають та пірнають, залишаючись під водою 1—3 хв. Живляться водяними безхребетними, іноді рибою. Гніздо плавуче. У кладці 2—8 яєць. Н.— *виводкові птахи.* В ряді 1 родина — норцеві (Podicipedidae) з 4 родами і 18—20 видами. В СРСР, у т. ч. в УРСР — 5 видів: норець великий (Podiceps cristatus), норець сірощокий (P. griseigena) та ін. У викопному стані відомі з олігоцену. Н.— мисливські птахи (використовують шкурки).

М. А. Воїнственський.

НОРЦО́В Пантелеймон Маркович [н. 15 (28).III 1900, с. Пасківщина, тепер Яготинського р-ну Київ. обл.] — рос. рад. співак (ліричний баритон) і вокальний педагог, нар. арт. РРФСР (з 1947). У 1925 закінчив Київ. консерваторію. Ще студентом 1924 був зарахований до трупи Київ. опери, 1925 — Великого театру (Москва). В 1926—27 співав в оперних театрах Харкова та Києва. В 1927—54 — соліст Великого театру СРСР. Один із кращих на рад. сцені виконавців партії Онєгіна («Євгеній Онєгін» Чайковського), виступав у ній 590 раз. Партії: Мазепа, Світлійший, Єлецький, Роберт («Мазепа», «Черевички», «Пікова дама», «Іоланта» Чайковського), Мизгір («Снігуронька» Римського-Корсакова), Дон Жуан (однойменна опера Моцарта), Ескамільйо («Кармен» Бізе), Жермон («Травіата» Верді). Відомий камерний співак. З 1951 викладач сольного і камерного співу Муз.-пед. ін-ту ім. Гнесіних (професор — з 1973). Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1942. .

В. С. Мурза.

НО́РЧЕПІНГ — місто на Сх. Швеції. Розташований на р. Муталі, між оз. Глан і Бровікен-фіордом Балтійського м. Значний порт, залізнична станція, вузол автошляхів, аеропорт. 119 тис. ж. (1976). Провідні галузі пром-сті — електротех., радіоелектронна, гумова й хім. Металообробка, виробн. паперу. Старовинний (з 17 ст.) текст. центр країни. Замок 16 ст. Н. засн. у 14 ст.

НО́САКА Сандзо (н. 30.III 1892, м. Хагі) — діяч япон. і міжнар. комуністичного руху. В 1917 закінчив ун-т Кейо (Токіо). З 1922 працював у Япон. федерації праці. Член Компартії Японії (КПЯ) з 1922. В 1924 — один з організаторів легальної орг-ції КПЯ — Бюро по вивченню проблем пром. праці, був його керівником. У 1928—30 — в ув'язненні. З 1930 — член ЦК КПЯ. З 1931 — представник КПЯ в Комінтерні, з 1935 — член Президії ВККІ. З 1940 працював у Китаї, був одним з організаторів Ліги визволення япон. народу, що вела політ. роботу серед япон. військовополонених. У 1946 повернувся в Японію. В 1946—70 — член Президії (до 1955 — Політбюро) ЦК КПЯ, 1964—70 — її Постійного бюро. В 1950—55 працював у підпіллі. З 1955 — перший секретар, з 1958 — голова ЦК КПЯ. В 1946—50, 1956—77 — деп. парламенту.

НОСАЛЄ́ВИЧ Олександр Модестович (21.III 1874, с. Біличі, тепер Білич Старосамбір. р-ну Львів. обл.— 19.I 1959, Вісбаден, ФРН) —укр. співак (бас). У 1898 закінчив Віденську консерваторію. Був солістом оперних театрів Штутгарта (1898—99), Альтенбурга (1901—02), Гамбурга (1902—03), Нюрнберга (1907—08), Відня (1911—20), Вісбадена (1920—32) та ін. європ. міст. Партії: Мефістофель («Фауст» Гуно), Фігаро («Севільський цирульник» Россіні), Рокко («Фіделіо» Бетховена), Ескамільйо («Кармен» Ж. Бізе), Герман («Тангейзер» Вагнера). Концертував у Львові, Перемишлі, Станіславі, Коломиї, Золочеві, за рубежем. Виконував укр. нар. пісні й романси укр. композиторів Д. Січинського, М. Лисенка, зокрема на тексти Т. Шевченка — «Ой чого ти почорніло, зеленеє поле», «Реве та стогне Дніпр широкий», «Ой Дніпре мій, Дніпре», «Учітеся, брати мої».

П. К. Медведик.

НОСА́Р, бубир (Acerina acerina)— прісноводна риба ряду *окунеподібних*. Довж. тіла до 20 см, маса до 100 г. Тіло вкрите дрібною лускою, видовжене, особливо рило. Забарвлення світло-жовте, на боках і спині темні округлі плямочки. Поширений в усіх великих річках, що впадають в Чорне і Азовське моря (крім Дунаю), та деяких притоках цих річок. Живиться донними безхребетними, дрібною рибою. Нерест у квітні — травні на перекатах з піщаним або кам'янистим дном. Пром. значення не має.

А. Я. Щербуха.

НОСА́Ч Павло Варламович [10 (22). IX 1890, с. Бовкун, тепер Таращанського р-ну Київ. обл— 20.X 1966, Київ] — укр. рад. кобзар. Рано залишився сиротою, був наймитом. Під час 1-ї світової війни 1915 тяжко поранений, утратив зір. У 1928 навчився грати на кобзі в О. А. *Маркевича*. В репертуарі Н. були нар. пісні, пісні на слова Т. Шевченка та його власні твори: «Про Щорса», «Ленінська зоря», «Зорі комунізму», «Дума про великого Кобзаря», «Гей, чого ти розквітаєш» та ін. Під час фашистської окупації ходив по селах, співав патріотичні пісні, створив кілька власних пісень, спрямованих проти окупантів.

Літ.: Лавров Ф. Кобзарі. К., 1980.

М. П. Полотай.

НОСАЧЕ́НКО Данило (рр. н. і см. невід.) — рос. співак (бас) 18 ст. За походженням українець. Співу навчався в Петербурзі. Служив при дворі О. Розумовського, 1764 дебютував на сцені Придворного театру в Петербурзі. Виступав в італ. і рос. операх.

І. М. Лисенко.

НОСАЧО́В Андрій Петрович [н. 30.XI (13.XII) 1913, с. Гіржове, тепер Великомихайлівського р-ну Одес. обл.] — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1960. Після закінчення (1933) драм. студії при Донец. театрі муз. комедії (педагог Д. *Козачківський*) працював в Криворізькому театрі «Кривбас» (1933—34), колгоспному театрі ім. Жовтневої революції (ст. Довгинцеве Дніпроп. обл., 1934—38), Уральському укр. муз.-драм. театрі Каз. РСР (1938—41), з 1941 — в *Сумському українському театрі драми і комедії* ім. М. С. Щепкіна. Ролі: Микола Задорожний («Украдене щастя» Франка), Іван Непокритий («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького), Часник («В степах України» Корнійчука), Іван Сірошапка («Зачарований вітряк» Стельмаха), Витягайченко («Конармія» за Бабелем), Сандро («Виходячи на пенсію, не гасіть світло» Хугаєва), Ланс («Два веронці» Шекспіра). Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

НОСЕ́НКО Іван Миколайович (н. 26.IX 1920, с. Олександрівка, тепер Михайловського р-ну Орлов. обл.) — укр. рад. скульптор, засл. художник УРСР (з 1976). Член КПРС з 1967. В 1941 закінчив Дніпропетровське худож. уч-ще, де вчився в М. *Погрібняка* та О. *Жираджова*. Твори: пам'ятники — П. Осипенко (1953), морякам-десантникам (1972) — у Бердянську; «Запорожці» (1961), «У найми коси побіліють» (1961), «Молодий Горький» (1963), «Металург» (1967), «Сталевар, ударник комуністичної праці А. Гаврилюк» (1976), «Я. М. Свердлов» (1979) та ін.— в співавт. з Н. Носенко.

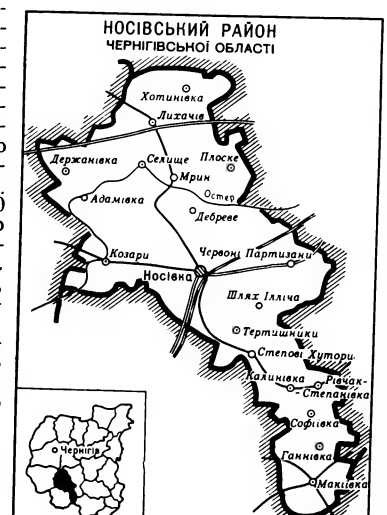

НО́СІВКА — місто Черніг. обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція. Давньорус. поселення Носів на Руді згадується в *Іпатіївському літописі* під 1147. В серед. 14 ст. Н. захопили лит. феодали, після *Люблінської унії 1569* — шляхет. Польща. В 1654 Н. у складі Лівобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. В роки Великої Вітчизняної війни в період нім.-фашист. окупації (14.IX 1941—15.IX 1943) в Н. діяв підпільний райком партії, в районі — партизанське з'єднання «*За Батьківщину*». З 1960 Носівка — місто. У Н.— цукровий комбінат, філіал *Ніжинського виробничо-аграрного об'єднання консервної промисловості*, маслоробний, хлібний, цегельний з-ди, меблева ф-ка, міжгосп. об'єднання по виробн. яєць і м'яса птиці, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 6 заг.-осв. і музична школи, 4 лік. заклади, у т. ч. лікарня. 2 будинки культури, 5 клубів, кінотеатр, 6 б-к, істор.-краєзнавчий музей. В Н. народились укр. рад. драматург І. А. *Кочерга*, укр. рад. художник С. Ф. *Шишко*.

НО́СІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Черніг. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км². Нас. 50,7 тис. чол. (1980). У районі — 49 населених пунктів, підпорядкованих міській і 15 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Носівка*.

Поверхня району рівнинна, з незначним коливанням відносних висот. Корисні копалини — торф, глини. Найбільша річка — *Остер* (прит. Десни). Грунти переважно сірі опідзолені та чорноземні лучні. Пн. частина району розташована в зоні мішаних лісів, пд.— у лісостеповій. Ліси (сосна, дуб, береза) займають 18,2 тис. га. Підприємства харч., деревообр. і буд. матеріалів пром-сті. Найбільші з них: носівські цукр. комбінат, меблева ф-ка, маслоробний з-д. Комбінат побутового обслуговування (Носівка), 2 будинки побуту. Землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясомол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 81,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 60,6 тис. га, луки і пасовища — 19,4 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, цукр. буряки, картопля, кукурудза, льон. У Н. р.— 22 колгоспи, радгосп, міжгосп. об'єднання по виробн. яєць і м'яса птиці, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична станція Носівка. Автомобільних шляхів — 272 км, у т. ч. з твердим покриттям — 219 км. У районі — 36 заг.-осв. і музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще (с. Мрин); 38 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 12 будинків культури, 22 клуби, кінотеатр, 37 кіноустановок, 34 б-ки, істор.-краєзнавчий музей. У с. Володьковій Дівиці (тепер с. Червоні Партизани) народився рад. військ. діяч М. Г. *Кропив'янський*. У Н. р. видається газ. «Прапор комунізму» (з 1932).

М. М. Фурса.

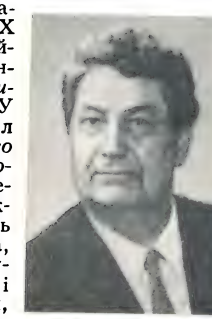

А. П. Носачов.

П. В. Носач.

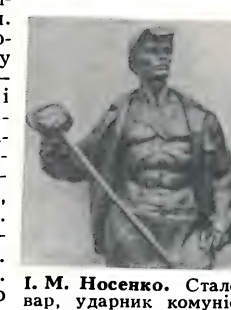

І. М. Носенко. Сталевар, ударник комуністичної праці А. Гаврилюк. Мідь. 1976.

НО́СКЕ (Noske) Густав (9.VII 1868, Бранденбург — 30.XI 1946, Ганновер) — діяч правого крила нім. соціал-демократії. Під час *Листопадової революції 1918* — член уряду — Ради нар. уповноважених. У січні 1919, мобілізувавши військ. сили контрреволюції, придушив революц. виступи робітників Берліна, Бремена та ін. міст Німеччини (за визначенням самого Н., виконав роль «кривавого собаки»). У лютому 1919 — березні 1920 — військ. міністр; з 1920 — у відставці.

НО́СКО Петро Васильович [8(20). XII 1885, с. Бубнівщина, тепер Прилуцького р-ну Черніг. обл. — 22.V 1976, Київ] — укр. рад. живописець. У 1903—09 навчався в Київ. художж. уч-щі, 1909—16 — в петерб. АМ. Твори: «Розгром поміщицького маєтку в 1905 році» (1926), «Т. Г. Шевченко серед кріпаків» (1927), «Взяття Овруча партизанами» (1945), «Т. Г. Шевченко-кріпак» (1948), «В. І. Ленін за роботою» (1949), «Окопна правда» (1957), «Продаж кріпаків» (1964), «До Червоної Армії» (1965), «В партизани збираються» (1970—71). Картини Н. зберігаються в ДМУОМ. Київ. музеї Т. Г. Шевченка.

НОСКО́В Борис Олексійович [1 (13).VIII 1899, Нижній Новгород, тепер м. Горький — 5.XI 1970, Харків] — укр. рад. вчений у галузі ливарного виробництва, доктор тех. наук (з 1964), професор (з 1960). Член КПРС з 1939. Закінчив (1927) Моск. гірничу академію, працював на машинобуд. з-дах міст Коломни, Кірова, Харкова. З 1946 викладав у Харків. політех. ін-ті (з 1956 — зав. кафедрою технології ливарного виробництва). Осн. праці — з теорії металург. процесів, теорії і практики застосування плавильних агрегатів. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

НО́СОВ Микола Миколайович [10 (23).XI 1908, Київ — 26.VII 1976, Москва] — рос. рад. письменник. Учасник Великої Вітчизн. війни. Працював кінорежисером (1932—51). Друкуватися почав 1938. Автор книг для дітей: гумористичних оповідань (зб. «Фантазери», 1957, однойм. фільм, 1966), повістей «Весела сімейка» (1949), «Щоденник Колі Синицина» (1950), «Вітя Малєєв у школі і вдома» (1951; Держ. премія СРСР, 1952; фільм «Два друга», 1955), трилогії «Пригоди Незнайки та його друзів» (1954), «Незнайка у Сонячному місті» (1958), «Незнайка на Місяці» (1964—65), «Повісті про мого друга Ігоря» (1972), автобіографічної повісті «Таємниця на дні колодязя» (1976) та ін. Деякі твори Н. інсценізовано. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями.

М. Ф. Гетьманець.

НОСОГЛО́ТКА — верхня, або носова, частина глотки. У людини Н. сполучається з порожниною *носа* з допомогою *хоан*. Зверху Н. обмежена склепінням, знизу — м'яким *піднебінням*. На бокових стінках Н. є глоткові отвори слухових труб, які сполучають Н. з *барабанною порожниною*. Слизова оболонка Н. вистелена багатошаровим миготливим *епітелієм*. Хвороби Н. вивчає *оториноларингологія*.

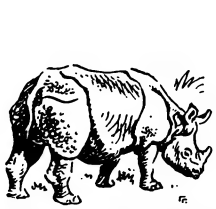

Носорогові. Індійський носоріг.

НОСОРО́ГОВІ (Rhinocerotidae) — родина ссавців ряду *непарнокопитих*. Тіло (довж. до 5 м, вис. в холці до 1,8 м, маса до 3,6 т) масивне, кінцівки короткі, трипалі. Шия коротка. Очі маленькі, на лобі й переніссі 1—2 роги (у чорного носорога до 5), розташовані один за одним. Шкіра дуже товста, майже без волосся. Поширені в тропіч. областях Африки і Пд.-Сх. Азії. 5 видів, які відносять до 4 родів: суматранський носоріг (Didermocerus), індійський носоріг (Rhinoceros) з 2 видами, чорний носоріг (Diceros), білий носоріг (Ceratotherium). Живуть Н. у лісах, саванах, по болотах тощо. Тримаються поодинці або парами (іноді групами). Живляться рослинами. Самка після бл. 550-денної вагітності раз у 2—3 роки народжує 1 (рідше 2) маля. Статевозрілими стають у віці від 3 до 9 років. Тривалість життя 50—60 років. Через непомірне полювання чисельність Н. дуже знизилась. Всі види Н. включені до *Червоної книги*. Викопні види (бл. 30 родів) відомі з еоцену; деякі з них досягали великих розмірів (див. *Індрикотерій*). В антропогені до пізнього голоцену на тер. України жив *волохатий носоріг*.

НО́СТОК (Nostoc) — рід синьозелених водоростей класу гормогонієвих. Н. утворює мікро- або макроскопічні, часто кулясті колонії, які складаються з багатоклітинних нерозгалужених однорядних ниток, занурених у спільний слиз. Розмножуються спорами і фрагментами ниток, поділом та брунькуванням колоній. Бл. 50 видів, поширені у прісних водоймах, на ґрунті, скелях тощо. Відомі азотфіксуючі Н. (див. *Азотфіксуючі мікроорганізми*). Деякі їстівні.

НОСТРАТИ́ЧНІ МО́ВИ (від лат. nostratis — місцевий) — гіпотетична велика сім'я мов, до якої включають індоєвропейські, алтайські, уральські, дравідійські, картвельські та деякі ін. мови Євразії й Африки, в яких виявлено ознаки віддаленої *спорідненості мов*. Гіпотезу про генетичну спорідненість Н. м. висунув на поч. 20 ст. дат. учений Х. Педерсен. Завдяки працям рад. мовознавця В. М. Іллiча-Свiтича, присвяченим реконструкції вихідної фонологічної системи ностратичної *прамови* і створенню етимологічного словника Н. м., ця гіпотеза стала доказовою мовознавчою теорією.

Літ.: Иллич-Свитыч В. М. Опыт сравнения ностратических языков, т. 1—2. М., 1971—76.

Й. Ф. Андерш.

НО́ТА ДИПЛОМАТИ́ЧНА (лат. nota — позначка, письмовий знак) — офіційне письмове звернення однієї держави до іншої. Один з видів дипломатичного листування. Див. також *Меморандум*.

НОТА́БЛІ (франц. notables, від лат. notabilis — визначний) — у Франції 14—18 ст. члени особливих зборів, що скликалися королем для обговорювання держ. (гол. чин. фінансових і адм.) питань. Призначалися королем з числа найвидатніших представників дворянства, вищого духівництва, міських верхів. Збори Н. збиралися нерегулярно, мали дорадчий характер. Останні збори Н. відбулися 1788 напередодні *Великої французької революції*.

НОТАРІА́ЛЬНИЙ АКТ — документ, що його видав, посвідчив або засвідчив нотаріальний орган (див. *Нотаріат*). За рад. законодавством, Н. а. є нотаріальні свідоцтва про право на *спадщину*, про *право власності* на частку в спільному майні подружжя та ін., *написи виконавчі*, засвідчення вірності копій документів і виписок з них, справжності підпису на документах тощо. Порядок вчинення Н. а. встановлено Законом СРСР про державний нотаріат від 25.XII 1973 та республіканськими актами (в УРСР — Законом УРСР про державний нотаріат, прийнятим Верховною Радою УРСР 25.XII 1974, зміни і доповнення 1978, 1979). Н. а., як правило, можна вчиняти в будь-якій держ. нотаріальній конторі. Вірність копій актів найвищих органів держ. влади і держ. управління СРСР та союзної республіки, які стосуються особистих прав та інтересів громадян, а також копії документів, викладених іноземною мовою, засвідчуються в перших держ. нотаріальних конторах. При оформленні Н. а. нотаріус перевіряє законність усіх угод і документів, встановлює особу громадянина, його представників, перевіряє справжність підписів учасників угод та ін. осіб, які звернулися за вчиненням Н. а., з'ясовує *дієздатність* громадян і перевіряє *правоздатність* юрид. осіб. При посвідченні Н. а. нотаріус вчиняє посвідчувальний напис, який підписує і скріплює гербовою печаткою державної нотаріальної контори. Держ. нотаріуси та ін. службові особи, які вчиняють Н. а., зобов'язані додержувати таємниці щодо їхнього оформлення. Термін «нотаріальний акт» часто вживають і в розумінні дій нотаріальних органів взагалі.

П. Ю. Глущенко.

НОТАРІА́ЛЬНІ ДІЇ — дії, що їх вчиняють нотаріальні органи (див. *Нотаріат*) для посвідчення правочинів, засвідчення і видачі документів. В СРСР коло Н. д. визначається насамперед Законом СРСР про державний нотаріат 1973 і прийнятими в союзних республіках відповідними норма-

П. В. Носко. Окопна правда. 1957. ДМУОМ в Києві.

гивними актами, зокрема в УРСР Законом про державний нотаріат 1974 (зміни і доповнення 27.IV 1978, 14.IX 1979), а також інструкцією про порядок вчинення нотаріальних дій держ. нотаріальними конторами УРСР 1975. До Н. д. належать посвідчення договорів, довіреностей, заповітів, різних угод; видача нотаріальних свідоцтв про право на спадщину, про купівлю будівель та ін.; нотаріальне засвідчення вірності копій і виписок з документів, факту перебування громадянина в живих тощо. Н. д. є вчинення виконавчих нотаріальних написів, протестів векселів, морських протестів тощо. До Н. д. належить і вжиття заходів щодо охорони майна, яке залишилося після померлих, прийняття в депозит грошових сум і цінних паперів тощо. За бажанням сторін у нотаріальному порядку можуть бути посвідчені й ін. угоди, якщо вони не суперечать законові. Див. також *Нотаріальний акт*.

П. Ю. Глущенко.

НОТАРІА́Т (від лат. notarius — писар, секретар)— система держ. органів, на які покладено обов'язок посвідчувати права і факти, що мають юрид. значення, та вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені законом, з метою надання їм юрид. вірогідності. Згідно з ст. 1 Закону СРСР про державний нотаріат, прийнятого 19.VII 1973, завданнями держ. Н. є охорона соціалістичної власності, прав і законних інтересів громадян, держ. установ, підприємств і орг-цій, колгоспів та ін. кооп. і громад. орг-цій, зміцнення *соціалістичної законності* і *правопорядку*, запобігання правопорушенням шляхом правильного і своєчасного посвідчення *договорів* та ін. угод, оформлення спадкових прав, вчинення *написів виконавчих* тощо. Діяльність Н. проводиться нотаріусами з метою надати документам і діям громадян і соціалістичних орг-цій безспірного характеру і цим забезпечити охорону їхніх законних прав і інтересів від правопорушень. В населених пунктах, де немає держ. нотаріальних контор, певні нотаріальні дії (посвідчення заповітів, довіреностей тощо) вчиняють виконкоми відповідних місц. Рад нар. депутатів. Окремі нотаріальні дії (посвідчення заповітів і довіреностей) можуть провадитись також відповідними службовими особами лікувально-профілактичних закладів, санаторіїв, суден, експедицій, військових частин тощо. Виконання нотаріальних дій за кордоном покладається на *консульські установи* СРСР. Держ. нотаріуси та ін. службові особи, які виконують нотаріальні дії, керуються в своїй діяльності законами СРСР і союзних республік, а також постановами і розпорядженнями Уряду СРСР і урядів союзних республік. В Українській РСР діє Закон УРСР про державний нотаріат 1974 та ін. нормативні акти.

П. Ю. Глущенко.

НО́ТИ (лат. nota — позначка, письмовий знак) — 1) Умовні графічні позначення звуків певної висоти й тривалості. Складовими частинами сучас. Н., що визначають тривалість звуків, є: голівка, незаповнена (— т. з. біла) або заповнена (— т. з. чорна); штиль (вертикальна риска) — вгору праворуч від голівки ( ) або вниз ліворуч ( ); хвостик — простий, подвійний, потрійний (, ,), або ребра (в'язки, ,). Висота звуків визначається місцем голівки Н. на п'яти паралельних лінійках (*нотному стані*) і між ними, а також на додаткових лінійках — зверху, знизу і між ними. Тривалість звуків позначається Н.: ціла — , половина — , чверть — , восьма — , шістнадцята — і т. д. Назви Н. застосовують буквені (нім.-англ.): C, D, E, F, G, A, H або складові (італ.-франц.): до, ре, мі, фа, соль, ля, сі. Назва й висота однієї з Н., відносно якої визначаються всі інші, фіксується на початку нотного стану ключовим знаком. 2) Аркуші, зошити, томи з записом муз. творів. Див. також *Нотне письмо*.

НОТИФІКА́ЦІЯ (від лат. notifico — оповіщаю) — офіційне повідомлення (шляхом надіслання *ноти дипломатичної* або ін. документа) однією державою іншої про свою позицію з якогось питання зовнішньої політики або міжнародних відносин. Поширена в дипломатичній і договірній практиці держав.

НО́ТНЕ ПИСЬМО́, нотація — система графічних знаків для записування музики, а також сам запис музики. В Стародавній Греції існувала буквена система фіксації звуків (їхньої висоти, а не тривалості). В 10 ст. грец. букви замінено латинськими (в цьому варіанті Н. п. застосовується і в 20 ст. для визначення окремих звуків і тональностей). У серед. віки було поширене невменне Н. п. — графічні знаки (невми) проставляли над текстом для нагадування мелодії наспіву. На поч. 11 ст. Гвідо д'Ареццо запровадив 4 нотні лінії.

Згодом було введено 5-лінійну систему (утворився сучасний *нотний стан*), а невми замінено *нотами* з квадратними голівками (хоральна нотація). Для ритмічного погодження між окремими голосами поліфонічної музики виникла т. з. мензуральна нотація, що фіксувала і висоту, і тривалість звуків. У 15—17 ст. одночасно існувала буквена або цифрова система (табулатура) для запису інструм. музики (в л-рі для нар. інструментів нотно-цифрова система вживається досі). В 17—18 ст. акорди позначалися цифрами над або під нотами басового голосу (т. з. генерал-бас).

В Київській Русі безлінійне Н. п. виникло в 10 ст. (т. з. *крюки*). В Росії й на Україні 5-лінійна нотна система почала застосовуватись у 16 ст. в Києві, в 17 ст. відбувся перехід від крюкового письма до 5-лінійної системи. Сучас. Н. п. визначає звуковисотне положення нот, їх метроритмічні співвідношення, дає змогу точно фіксувати нотний текст муз. твору. Є різноманітні способи скорочення окремих деталей Н. п.— *абревіатури*.

НО́ТНИЙ СТАН, нотоносець — рядок з 5 горизонтальних паралельних ліній, на яких пишуть *ноти* (див. *Нотне письмо*). Для рояля, баяна, арфи та голосів (в оркестрі, хорі) застосовують по 2 і більше Н. с., об'єднуючи їх ліворуч дужкою — аколадою.

НОТОГЕ́Я (від грец. νότος — південь і γή — земля) — біогеографічний підрозділ (царство) суші, рівнозначний *Австралійській біогеографічній області*.

НОТОТЕ́НІЯ (Notothenia) — рід морських придонних риб ряду *окунеподібних*. Бл. 30 видів. Поширена в антарктичних водах, біля берегів Патагонії. Найпоширеніші лускатоока Н. (N. kempi) біля берегів Антарктиди на глибині до 830 м, мармурова Н. (N. rossi), сіра Н., або скварма (N. squamifrons), і зелена Н. (N. gibberifrons) — об'єкт пром. лову. Найбільша мармурова Н. (довж. тіла до 1 м, маса 9 кг); забарвлення плямисто-мармурове. До 5—6 років живе в прибережній зоні, а при досягненні статевої зрілості виходить у відкрите море. Живиться рачками. Плодючість 70—90 тис. донних ікринок. Нерест осінньо-зимовий. М'ясо нототеній смачне (особливо копчене).

НОТТА́РА (Nottara) Константін (5.VI 1859—15.X 1935) — рум. актор, режисер і педагог. У 1879 закінчив Бухарестську консерваторію драм. мист. З 1877 — в Нац. театрі (Бухарест), в 1889—92 директор (разом з Г. Манолеску і С. Юліаном), з 1892 — режисер цього театру. Ролі: Лука Арбор («Завірюха» Делавранчі), Горацій («Джерело Бландузії» Александрі), Тіпетеску («Загублений лист» Караджале) та ін. Поставив спектаклі за п'єсами І. Л. Караджале, В. Александрі, Б. Делавранчі, М. Сарбула та ін. рум. драматургів, а також У. Шекспіра, Ф. Шіллера, В. Гюго. В 1891—1927 викладав у Бухарестській консерваторії драматичного мистецтва.

НО́ТТІНГЕМ — місто в центр. частині Великобританії, адм. ц. графства Ноттінгемшір. Розташований на р. Трент. Вузол з-ць і автошляхів. 280,3 тис. ж. (1976). Розвинуті машинобудування (верстати, мотоцикли, велосипеди, мед., хім., авіа- й залізничне устаткування тощо), виробн. трикотажу й мережив. Підприємства бавовняної, шкіряно-взут., фарм., харчосмакової пром-сті. Ун-т. Архіт. пам'ятки 11—18 ст. Н. відомий з 9 ст.

НОУ́МЕН (від грец. νοούμενον — осягнуте розумом) — у філософії *Платона* й середньовічній *схоластиці* — те, що осягається розумом на противагу даному в чуттях (*феномену*). В філософії І. *Канта* — синонім поняття «річ у собі» (див. «*Річ у собі*» і «*Річ для нас*»), яке фіксує, що межею пізнання є чуттєвість.

НОУ-ХАУ (англ. know-how, букв. — знаю як) — у *міжнародному приватному праві* зобов'язання, що полягає в передачі однією країною іншій тех. досягнень і знань, викладених у формі документації, а також виробничого досвіду і на-

М. Нуайме.

виків, необхідних для виготовлення тих чи ін. виробів чи організації виробничого процесу тощо. Характерними рисами Н.-х. є: науково-тех. і екон. цінність, практична застосовність, повна чи часткова конфіденційність тощо. Ці риси зумовлюють можливість розглядати знання і досвід як об'єкт комерційної угоди, оформленої у вигляді ліцензійного договору (безпатентна *ліцензія*) чи здійсненої відповідно до договору про тех. співробітництво. До Н.-х. відносять тех. рішення, виконані на рівні винаходів, але внаслідок ряду причин не запатентовані чи взагалі непатентноспроможні за законами тієї або іншої країни, а також досвід і знання тех., комерційного чи управлінського характеру, які практично застосовані у виробництві й професійній діяльності. Н.-х. поряд з патентами на винаходи, авторськими свідоцтвами й товарними знаками є власністю підприємства і передача його здійснюється згідно з угодою шляхом передачі документації, організації навчання робітників, направлення спеціалістів для налагодження виробничого процесу тощо. В умовах прискорення науково-технічного прогресу кількість ліцензійних угод на Н.-х. зростає значно швидше, ніж продаж патентних ліцензій. Передача Н.-х. стає невід'ємною частиною пром. кооперування, продажу комплектних підприємств, спільних наук. досліджень тощо.

С. І. Соколенко.

НОЧЕСВІ́ТКА, ноктилюка (Noctiluca) — рід найпростіших ряду панцирних *джгутикових*. Тіло (діаметр 0,6—3 мм) кулясте. Живиться Н. мікроскопічними планктонними організмами. Розмножується поділом або *пупкуванням*. Здатна до свічення у темряві (див. *Біолюмінесценція*), що виникає при окисленні жирових включень (див. *Включення клітини*). 1 вид — N. miliaris, поширений в помірних і тропічних водах Світового ок., в СРСР — у Чорному і далекосхідних морях. Н.— один з осн. компонентів морського *планктону*, що спричинює свічення моря.

НУА́ЙМЕ Міхаїл (н. 17.X 1889, Біскінта, Ліван) — ліван. письменник і критик. Освіту здобув у рос. школі в рідному селі та в учительській семінарії в Назареті (Палестина); 1906—11 навчався в Полтав. духовній семінарії, де познайомився з рос. і укр. л-рами. В 1911 емігрував до США. З 1932— в Лівані. В 1956 і 1962 відвідав СРСР, побував, зокрема, у Києві і Полтаві. Дебютував 1913 як критик. У 1918 опублікував комедію «Батьки й сини», 1923 — зб. критичних статей «Сито», в якій обстоював реалізм і соціальний прогрес. Після повернення до Лівану видав книгу про Х. Дж. *Джубрана* (1934), збірки новел «Було — не було» (1937), «Знатні» (1956), збірки віршів «Шепіт вій» (1943), «Роздуми при заході сонця» (1973) та ін., філос. твори («Етапи», 1932; «Книга Мірдада», 1948), роман «Останній день» (1963) тощо. В 1959—60 вийшли спогади «Сімдесят...» (т. 1—3). Популяризатор рос. і укр. культури в араб. світі, борець за мир.

Тв.: Укр. перекл.— Знатні. К., 1958; Рос. перекл.— Ливанские новеллы. М., 1959; Мои семьдесят лет. М., 1980.

Літ.: Имангулиева А. И. «Ассоциация пера» и Михаил Нуайме. М., 1975; Кочубей Ю. Гордість арабської літератури. «Всесвіт», 1978, № 5.

Ю. М. Кочубей.

НУАКШО́Т — столиця Мавританії. Гол. політ., екон. і культур. центр країни. Значний порт на узбережжі Атлантичного ок., осн. транспортний вузол країни, аеропорт міжнар. значення. 140 тис. ж. (1978). Невеликі підприємства металообр., деревообр. та харч. пром-сті. ТЕС. Установка для опріснення мор. води. Пед. ін-т. Н.-д. центр з проблем гірничої справи й пром-сті. Центр. публічна б-ка, Нац. б-ка. Іл. див. т. 6, с. 287.

НУБІ́ЙСЬКА ПУСТЕ́ЛЯ — пустеля в Африці, гол. чин. в межах Судану. Лежить між р. Нілом та Червоним м., від якого відокремлена хр. Етбай. Являє собою плато, складене з кристалічних порід, що поступово знижується з Сх. на Зх. (від 1000 до 300 м). Клімат тропічний. Опадів 25 мм на рік. Характерні *ваді*. Рослинність пустельна, багато *ксерофітів*. Скотарство. Через Н. п. прокладено з-цю та автомоб. дорогу.

НУБІ́ЙЦІ — народ, який живе по берегах Нілу, на Пн. *Судану*, а також в Єгипті. Заг. чисельність — 1,71 млн. чол. (1978, оцінка). Незначна кількість Н. (гірські Н.) живе в горах Кордофану. Говорять нубійською мовою, що належить до ніло-сахарської сім'ї, а також *арабською мовою*. За релігією — мусульмани-суніти. Н.— нащадки населення Давньої Нубії. Здавна Н. займаються зрошуваним землеробством, ремеслами. В сучас. Н., крім того, розвинуте тваринництво. Значна частина Н. осіла у великих містах Судану.

НУ́БІЯ (Каш, Куш — у давніх єгиптян, Нільська Ефіопія — в античних авторів) — історична область в Африці, між 1-м і 6-м порогами Нілу. З 16—15 до 11 ст. до н. е. тер. Н. перебувала під владою Старод. *Єгипту*. Тепер тер. Пн. Н. до 2-го порога входить до складу Єгипту, решта — до Судану.

НУВІ́СТОР (від італ. nuovo — новий і vista — вигляд) — надмініатюрна металокерамічна *лампа електронна*. Осн. частинами Н. (мал.) є анод, катод та одна (*тріод*) або дві (*тетрод*) сітки циліндричної форми, закріплені на керамічній основі у металевому балоні. Висота лампи найчастіше 20—25 мм. Н. відзначаються стійкістю проти дії радіоактивного випромінювання, вібрації, у них низький рівень електр. шумів. Частота підсилюваних ними електр. коливань не перевищує звичайно 800 МГц. Н. застосовують гол. чин. у малогабаритній радіоелектронній апаратурі підвищеної надійності.

НУДО́ТА — неприємне відчуття в ділянці ямки під грудьми і глотці, що нерідко передує *блюванню*. Виникає гол. чин. при харчових *отруєннях* і захворюваннях органів черевної порожнини, на ранніх строках *вагітності*, при ураженні *центральної нервової системи* та ін. Н. нерідко виникає при сильних хвилюваннях, негативних емоціях. Механізм виникнення Н. такий самий, як і при блюванні. Лікування залежить від причини нудоти.

НУКЛЕА́ЗИ — ферменти, що каталізують розщеплення *нуклеїнових кислот* (НК) шляхом *гідролізу* фосфодіефірних зв'язків. Виявлені практично в усіх біол. об'єктах. Одні з них специфічні лише по відношенню до *рибонуклеїнових кислот* (рибонуклеази), інші — до *дезоксирибонуклеїнової кислоти* або ДНК (дезоксирибонуклеази), деякі виявляють активність по відношенню до обох типів НК (неспецифічні Н.). Розрізняють також ендонуклеази, що розщеплюють полімерний ланцюг нуклеїнової к-ти всередині молекули, та екзонуклеази, які послідовно розщеплюють фосфодіефірні зв'язки одного з кінців ланцюга. Н. беруть участь у перетравлюванні і розщепленні чужорідних для даного організму НК, репарації («виправленні») молекул ДНК тощо.

НУКЛЕЇ́НОВІ КИСЛО́ТИ (НК), полінуклеотиди — найважливіші біологічно активні *біополімери*, що складаються з великої кількості зв'язаних між собою *нуклеотидів*. Розрізняють два гол. типи Н. к.: *рибонуклеїнові кислоти* (РНК) та *дезоксирибонуклеїнову кислоту* (ДНК). Біол. роль Н. к. полягає в збереженні, реалізації та передачі спадкової інформації, «записаної» в молекулах Н. к. у вигляді *генетичного коду*.

НУКЛЕОЗИ́ДИ — природні органічні сполуки, до складу яких входять залишок азотистої основи та вуглевод *рибоза* чи *дезоксирибоза*. Наз. відповідно рибонуклеозидами і дезоксирибонуклеозидами. Н. утворюються в клітинах організмів при гідролітичному розщепленні *нуклеїнових кислот* і *нуклеотидів*. До Н. належать *аденозин*, гуанозин, іназин, уридин та ін.

НУКЛЕО́ЛЬ (від лат. nucleus — ядро і oleum — олія) — постійна складова частина *ядра* рослинних і тваринних клітин; те саме, що й *ядерце*.

НУКЛЕОПРОТЕЇ́ДИ — складні речовини, побудовані з простих білків і *нуклеїнових кислот* (НК). Залежно від типу НК, яка входить до складу Н., розрізняють дезоксирибонуклеопротеїди (ДНП) та рибонуклеопротеїди (РНП). ДНП зосереджені в клітинних ядрах та головках *сперматозоїдів*, РНП — у багатьох *вірусах*, інформосомах (часточки, наявні в тваринних клітинах; складаються з високомолекулярної РНК та білка), *рибосомах*. Біол. роль Н. в організмі зумовлюється функціями НК.

НУКЛЕОТИ́ДИ — нуклеозидфосфати — складова частина *нуклеїнових кислот* (НК), багатьох *коферментів* та ін. біологічно активних сполук. Крім того, Н. містяться в живій клітині у вільному стані й відіграють важливу роль в *обміні речовин*. До складу Н. входять вуглевод (*рибоза* або *дезоксирибоза*), залишок фосфорної кислоти і азотиста основа (звичай-

Ночесвітка:
1 — навколоротова западина; *2* — джгутик; *3* — щупальце (товстий джгутик); *4* — ядро; *5* — тяжі цитоплазми.

но пуринова або піримідинова). Сполуки, що містять залишки двох Н., наз. динуклеотидами, трьох — тринуклеотидами, залишки невеликої кількості Н.— олігонуклеотидами, великої — полінуклеотидами, або НК.

НУ́КЛЕУС (лат. nucleus — ядро), ядрище в археології — кусок кременю або каменю іншої породи, від якого відбивали відщепи або ножевидні пластинки для виготовлення кам'яних знарядь. Н. завжди має т. з. ударну площинку, тобто площину, що залишилася від відколотого першого куска каменю. Дисковидні й черепаховидні Н. характерні для *мустьєрської культури*. За пізнього *палеоліту, мезоліту, неоліту* і *мідного віку* були пірамідальні й призматичні.

НУКЛІ́ДИ — атоми з різною кількістю протонів або (і) *нейтронів* у ядрі чи різним енерг. станом ядра. Так, *ізотопи* одного й того ж хім. елемента є Н., які різняться кількістю нейтронів у ядрі.

НУКЛО́НИ (від лат. nucleus — ядро) — спільна назва для *протонів* і *нейтронів*, тобто частинок, з яких складаються *атомні ядра*. Протони й нейтрони близькі за масою і мають багато спільних властивостей. Зокрема, *ядерні сили* взаємного притягування між двома протонами, протоном і нейтроном та між двома нейтронами однакові (якщо частинки відповідної пари перебувають в однаковому стані). Тому протон і нейтрон можна розглядати як два різні «зарядові стани» однієї й тієї ж частинки — Н., які різняться значенням проекції *спіну ізотопічного*.

НУКУАЛО́ФА — столиця держави Тонга. Порт на о. Тонгатапу в зх. частині Тихого ок. Понад 25 тис. ж. (1979). Невеликі підприємства по переробці с.-г. сировини. Торг. центр. Вивіз копри й бананів.

НУКУ́С — місто, столиця Каракалп. АРСР. Розташований на правому березі Амудар'ї, за 38 км від залізнич. ст. Ходжейлі. Вузол автомоб. та залізнич. шляхів. Аеропорт. 113 тис. ж. (1980). Місто Н. засн. 1932 на місці аулу Нукус, що виник у 60-х рр. 19 ст. З 1939 Н.— столиця Каракалп. АРСР. Н.— один з найбільших пром. і культур. центрів республіки. Провідні галузі пром-сті — металообр. (з-ди по ремонту с.-г. і шляхових машин) та буд. матеріалів (комбінати домобудівний і буд. матеріалів; цегельний, гранітно-мармуровий з-ди). Юртоповстяний комбінат. Розвинуті легка та харч. галузі. Меблева ф-ка. В Н.— *Нукуський університет* імені Т. Г. Шевченка, 15 серед. спец. навч. закладів. Каракалп. філіал АН Узб. РСР, 15 н.-д. та проектних ін-тів. Театри: муз. драми і комедії ім. К. С. Станіславського та юного глядача, філармонія. Музеї: краєзнавчий та мистецтв.

НУКУ́СЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені Т. Г. Шевченка — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти Узбецької РСР. Засн. 1976 на базі Каракалпацького пед. ін-ту. В складі ун-ту (1980) ф-ти: матем., фіз., хіміко-біол., сільськогосподарсько-екон., філол., рос. мови й л-ри, романо-герм. філології, фіз. виховання, історико-геогр., заочний; підготовче відділення; аспірантура; 4 навч.-консультаційні пункти, наук. лабораторії, обчислювальний центр, б-ка (фонд — 350 тис. одиниць зберігання). В 1979/80 навч. р. налічувалося понад 5,5 тис. студентів. З 1976 ун-т підготував бл. 2 тис. спеціалістів. *Ч. А. Абдиров.*

НУЛІСО́МІЯ (від лат. nullus — ніякий і грец. σῶμα — тіло) — відсутність в організмі або клітині в диплоїдному хромосомному наборі (див. *Каріотип*) пари гомологічних хромосом (див. *Анеуплоїдія*). Такий організм або клітину наз. нулісоміком. Н., особливо у вищих тварин, часто призводить до загибелі організму. Використовуються нулісоміки в *селекції* рослин. За допомогою нулісомного аналізу визначають групи *зчеплення генів*.

НУЛІФІКА́ЦІЯ ГРО́ШЕЙ (від лат. nullus — ніякий і facio — роблю) — один з методів стабілізації *валюти*, при якому держава скасовує знецінені грошові знаки і замінює їх новими. Застосовується в тих випадках, коли купівельна спроможність *грошей* падає так низько, що вартість, представлена паперовогрош. одиницею, зводиться практично до нуля.

НУЛЬ (від лат. nullus —ніякий) — *цифра* в будь-якій *системі числення*, що показує відсутність одиниць якого-небудь розряду; *число*, властивістю якого є те, що будь-яке число не змінюється при додаванні його. Позначається символом 0. Добуток будь-якого дійсного чи комплексного числа на Н. дорівнює Н.; ділення на Н. неможливе. Якщо добуток двох чисел дорівнює Н., то хоча б одне з цих чисел дорівнює Н. Однак існують сукупності елементів (напр., *кільце* квадратних *матриць* порядку *n*, кільце *векторів* тривимірного простору), для яких ця властивість не виконується. Ненульові елементи таких сукупностей, добуток яких дорівнює Н., наз. дільниками нуля.

НУЛЬОВА́ ЕНЕ́РГІЯ, енергія нульових коливань — найменша кінетична енергія мікрочастинок, які перебувають у зовн. полі (електронів в атомі, нуклонів в атомному ядрі, атомів у молекулі або кристалі і т. д.). Скінченність величини Н. е. зумовлена квантовими властивостями речовини і випливає з *невизначеностей співвідношення*. Зокрема, більша за енергію взаємодії Н. е. атомів у рідкому гелії перешкоджає його кристалізації аж до абс. нуля т-р (див. *Квантова рідина*), а нульові коливання електромагн. поля приводять до *лембівського зсуву рівнів*.

Е. А. Пашицький.

НУЛЬОВИ́Й МЕРИДІА́Н — те саме, що й *початковий меридіан*.

«НУЛЬОВО́ГО ЗРОСТА́ННЯ ТЕО́РІЯ» — сучасна бурж. концепція щодо взаємодії суспільства і природи, представники якої під приводом збереження навколишнього середовища в умовах науково-технічної революції і встановлення «глобальної рівноваги» між суспільством і природою пропонують відмовитися від розширеного *відтворення*. Виникла в кінці 60 — на поч. 70-х рр. 20 ст. під безпосереднім впливом різкого загострення екологічних проблем в капіталістич. системі. Представники «Н. з. т.» — Дж. Форрестер, Д. Г. Медоуз, Д. Л. Медоуз, Дж. Рендерс, У. Беренс (США), Г. Річардсон (Великобританія) та ін. Вони розглядають проблеми навколишнього середовища виключно з техніко-екон. позицій, поза системою капіталістичних *виробничих відносин*, абстрагуються від наявності двох протилежних соціально-екон. систем. Причину екологічної кризи бурж. ідеологи хибно вбачають в *економічному зростанні*, а не в антагоністичних суперечностях його капіталістичної сусп. форми. «Н. з. т.» спрямована на припинення економічного зростання двох світових систем, збереження існуючого розриву між ними в рівнях розвитку *продуктивних сил*. Втілення в життя «Н. з. т.» в країнах капіталізму означало б різке збільшення *безробіття* і «заморожування» особистого споживання трудящих, а в країнах, що розвиваються,— збереження їхньої соціально-екон. відсталості. *П. М. Леоненко.*

НУМЕ́А — адм. ц. Нової Каледонії. Мор. порт на узбережжі Тихого ок. 60 тис. ж. (1978). Виплавка нікелю. Вивіз нікелю, заліз. руди, копри.

НУМІ́ДІЯ (лат. Numidia) — у давнину область у Пн. Африці (сх. частина сучас. Алжіру). В 1-му тис. до н. е. на тер. Н. виникли *поліси* (Цірта, Тугга, Тевесте, Сікка та ін.). В 3 ст. до н. е. Н. підкорив *Карфаген*. У період 2-ї Пунічної війни (218—201 до н. е.; див. *Пунічні війни*) цар сх. частини Н. Масінісса підтримав Рим у боротьбі проти Карфагену, за що Рим допоміг йому стати 201 до н. е. володарем всієї Н. Внаслідок невдалої *Югуртинської війни* (111—105 до н. е.) Н. з Римом посилилася її залежність від Риму. В 46 до н. е. Н. стала рим. провінцією (Нова Африка). В 429 або 430 н. е. Н. завоювали *вандали*, 533 — *Візантія*, в 7 ст.— *араби*.

НУМІЗМА́ТИКА [лат. numisma (numismatis) — монета, від грец. νόμισμα] — наука про *монети*; допоміжна історична дисципліна. Місце Н. серед ін. істор. дисциплін і її значення визначаються тісним зв'язком Н. з історією обміну, що виник за найдавніших часів на базі сусп. поділу праці. Предметом вивчення Н., крім монет, є також скарби монет, замінники монет, примітивні гроші, давня грошова й монетна термінологія. В процесі розвитку Н. встановлено деякі закономірності грошового обігу, вироблено ряд специфічних методів, що застосовуються при аналізі скарбів або груп монет (напр., метод порівняння штемпелів, методи точних наук, переважно для аналізу металу та ін.). Дослідження нумізматичного матеріалу дає змогу робити точні висновки щодо ступеня розвитку товарного виробн., ролі і функцій грошей при обміні, грошово-вагових систем тощо. Завданням Н. є вивчення історії монетної справи та грошового

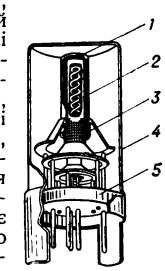

Нувістор:
1 — анод; *2* — катод; *3* — сітка; *4* — балон; *5* — основа.

Нут звичайний: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — квітка; *3* — біб; *4* — насінини.

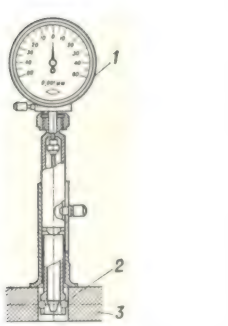

Кульковий індикаторний **нутромір**: *1* — відліковий пристрій; *2* — вимірювальна кулька; *3* — деталь.

Нутрія.

обігу конкретної території, держави, міста. Виникнення Н. пов'язане з колекціонуванням давніх монет, переважно античних, яке зародилося в епоху *Відродження*. Вже в 16 ст. були закладені основи держ. колекцій Австрії, Німеччини і Франції, які разом з колекціями Ермітажу, Британського музею і Американського нумізматичного т-ва (Нью-Йорк) є найбільшими в світі сховищами монет. Основоположником Н. вважається австр. абат Й. Еккель (1737—98) — автор 8-томної праці «Наука про давні монети». В 19 ст. завершилося становлення Н. як науки. З'явилися періодичні видання «Revue Numismatique» («Нумізматичний огляд», 1836), «The Numismatic Chronicle» («Нумізматична хроніка», 1838), створено узагальнюючі праці з Н. В Росії інтерес до давніх монет зародився в кін. 17 ст. У 18—19 ст. складено каталоги монет приватних і держ. зібрань. У 19 ст. Н. в Росії стала на наук. основу. В дореволюц. і рад. час розвинулися й досягли значних успіхів російська (О. Д. Чертков, С. І. Шодуар, І. І. Толстой, О. В. *Орєшников*, І. Г. Спаський, О. О. Ільїн, В. Л. Янін), східна (Х. Д. Френ, П. С. Савельєв, В. Г. Тізенгаузен, О. К. Марков, Р. Р. Фасмер, Є. О. Пахомов, О. А. Давидович та ін.) і антична Н. (Б. В. Кене, О. Л. *Бертьє-Делагард*, О. М. Зограф, Д. Б. Шелов, К. В. Голенко). На Україні осн. увагу приділено знахідкам рим. монет (В. Г. Ляскоронський) і проблемам грошового обігу за середньовіччя (К. В. Болсуновський, В. А. Шугаєвський, М. Ф. Котляр), а також античній нумізматиці (П. Й. Каришковський, В. О. Анохін).

В СРСР виходять наук. збірники з Н. «Нумизматика и эпиграфика» (в. 1—13, 1960—80) і «Нумизматика и сфрагистика» (в. 1—5, 1963—74). Регулярно скликаються міжнар. конгреси нумізматів (1953, 1961, 1967, 1973 і 1979), видаються міжнар. анотовані покажчики л-ри («Numismatic Literature» — «Нумізматична література») і скарбів монет («Coin Hoards» — «Скарби монет»).

Літ.: Толстой И. И. Древнейшие русские монеты великого княжества Киевского. СПБ, 1882; Марков А. К. Древняя нумизматика, ч. 1—2. СПБ, 1901—03; Трутовский В. К. Нумизматика, в. 1. М., 1909; Шугаевский В. А. Монета и денежный счёт в Левобережной Украине в XVII веке. Чернигов, 1918; Спасский И. Г. Русская монетная система. Л., 1970; Казаманова Л. Н. Введение в античную нумизматику. М., 1969; Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. К., 1971; Русская нумизматика XI—XX веков. Материалы и исследования. Л., 1979; Нумизматический словарь. Львов, 1980; Clain-Stefanelly E. Select numismatic bibliography. New York, 1965; Nohejlova-Prátova Em. Základy numismatiky. Praha, 1975; Kraay C. M. Archaic and classical greek coins. London, 1976.

В. О. Анохін.

НУМУЛІ́ТИ, нумулітоподібні (Nummulitida) — ряд переважно викопних одноклітинних організмів — *форамініфер*. Разом із сучасними формами об'єднує 60 родів, 5 з яких поширені в наш час в екваторіальній частині океанів. Вапнякова черепашка Н. (1—160 мм у діаметрі) дисковидної, сочевицевидної або зірчастої форми; складається з численних спіральних завитків, що наростають в одній площині і поділені септами (перегородками) на камери. Н. ведуть придонний спосіб життя, прикріплюючись *псевдоподіями* до водоростей. Рештки Н. відомі з верхньокрейдових та палеогенових відкладів тропіків і субтропіків Європи, Азії, Африки, Америки. Н. як провідні викопні мають значення для *стратиграфії*.

Д. Є. Макаренко.

НУНАТА́КИ (ескімоське) — окремі скелі чи скелясті вершини, що виступають над поверхнею льодовика в місцях з відносно невеликою потужністю льоду. Характерні для крайових частин льодовикового покриву Гренландії та Антарктиди.

НУ́НЦІЙ (від лат. nuntius — вісник) — дипломатичний представник *папи римського*. За *дипломатичним рангом* відповідає надзвичайному і повноважному послу.

НУ́ПЕ (самоназва — нупесизі) — народ, який живе в *Нігерії*. Чисельність — 1780 тис. чол. (1978, оцінка). Мова Н. належить до нігерокордофанської сім'ї мов. Релігія — іслам, частково зберігаються традиційні вірування і культи. За середньовіччя створили д-ву, що існувала до поч. 19 ст. Осн. заняття Н.— землеробство; здавна розвинуті ремесла.

НУРА́ — річка в Караганд. та Цілиногр. областях Каз. РСР. Довж. 978 км, площа бас. 60,8 тис. км². Бере початок у Каркаралінських горах, тече у межах Казах. дрібносопковика. Впадає в безстічне оз. Тенгіз. Живлення переважно снігове. У верхів'ї влітку пересихає. На Н. споруджено водосховища. Використовують для пром.-побутового водопостачання та зрошування. У гирлі Н.— *Кургальджинський заповідник*.

НУРАЛІ́ Бяшим Юсупович [4 (16).I 1900, аул Ашхабад, тепер у складі м. Ашхабада — 2.I 1965] — туркм. рад. живописець, нар. художник Туркм. РСР (з 1947). В 1926—30 навчався в моск. ВХУТЕІНі в П. *Кузнецова*. Твори: диптих «Туркменський старий побут» і «Туркменський новий побут» (обидва — 1927),«Подруги» (1957), «Бахші серед чабанів» (1964). У 1932—48 викладав у Туркменському худож. училищі в Ашхабаді. Відомий також як народний поет і співак. Нагороджений 2 орденами.

НУРЕ́КСЬКА ГЕС. Розташована на р. Вахші в Пулісангинській ущелині, поблизу м. Нурека Тадж. РСР. Буд-во почато 1961. Перші 2 агрегати стали до ладу 1972. Встановлена потужність — 2,4 млн. кВт (9 агрегатів по 300 тис. кВт кожний). Виробн. електроенергії в середній за водністю рік — 11,2 млрд. кВт · год. Гребля утворює Нурекське водосховище. Нурекська ГЕС входить до Об'єднаної енергосистеми Середньої Азії.

НУРИСТА́НЦІ—основне населення Нуристану в Афганістані, частина живе також у Чітралі в Пакистані. Складаються з племен катті, прасун, вайгалі, ашкуні, вама. Говорять *індоіранськими мовами*. Чисельність — 125 тис. чол. (1978, оцінка). Осн. заняття чоловіків — відгінне скотарство, жінок — землеробство; розвинуті також садівництво, виноградарство, ремесла. В минулому сусідні мусульманські народи Н. наз. *кафірами*, а їхню країну — Кафірістаном. У кін. 19 ст. Н. були насильницьки обернені на мусульман, але в них збереглися домусульманські дуалістичні (див. *Дуалізм*) реліг. вірування.

НУРЇ Закі (справж. прізв.— Нурутдінов Закі Шарафутдінович; н. 24.XII 1921, с. Татарські Тюки, тепер Буїнського р-ну Тат. АРСР) — тат. рад. поет. Член КПРС з 1948. У роки Великої Вітчизн. війни був нач. розвідки в партизанському загоні К. *Заслонова* в Білорусії. Друкуватися почав 1937. Автор поем «Дорога слави» (1949) і «Сходження» (1956), збірок «Вірші» (1949), «Ми живемо на Волзі» (1951), «Поглядом прямим» (1963), «Роки і дороги» (1971), «Подумай і посміхнись» (1976), «Промінь серця» (1980) — про мужність і героїзм рад. людей у роки Великої Вітчизн. війни, духовний світ сучасників; книги оповідань і нарисів «І мертві мстили» (1962) — про бойові будні партизан. Пише твори для дітей. Перекладач творів рос., укр., білорус. і поетів Рад. Сходу. Переклав тат. мовою ряд віршів Т. Шевченка, присвятив йому статтю «Школа Кобзаря» (1961). Н.— упорядник і перекладач зб. «Поети України» (1972), куди увійшли вірші 42 укр. поетів (від Сковороди до сучасних рад. поетів) з короткими біограф. довідками. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, ін. орденами, медалями.

Р. К. Ганієва.

НУРІ́ЄВ Зія Нурійович [н. 8 (21).III 1915, с. Верхньолачентау, тепер Бірського р-ну Башк. АРСР) — рад. державний і парт. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1975). Член КПРС з 1939. Закінчив Бірський пед. технікум (1933) і ВПШ при ЦК КПРС (1951); кандидат екон. наук. У 1933—38 і 1940—42 працював у системі нар. освіти. В 1938—40 — в Рад. Армії. З 1942 — на парт. роботі; в 1952—57 — секретар, 2-й секретар, 1957—69 — перший секретар Башк. обкому КПРС. У 1969—73 — міністр заготівель СРСР, член Союзної ради колгоспів. З квітня 1973 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР. З 1961 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 4—10-го скликань; 1954—69 — член Президії Верховної Ради СРСР. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора та медалями.

НУ́РМІ (Nurmi) Пааво (13.VI 1897, м. Турку — 2.X 1973, Хельсінкі) — фінський легкоатлет, бігун на середні й довгі дистанції. Олімпійський чемпіон 1920 (на 10 000 м, у кросі — на 8000 м), 1924 (на 1500 і 5000 м; в командному бігу — на 3000 м, у кросі — на 10 000 м), 1928 (на 10 000 м). Н. встановив 22 світові рекорди. В Хельсінкі Н. споруджено прижиттєвий пам'ятник.

НУС (від грец. νοῦς, νόος — мисль, розум) — одне з основних понять античної, переважно грецької, філософії, що означало узагальнення всіх актів *свідомості* й *мислення*, всіх смислових, розумових і мислительних закономірностей, яким підпорядковані космос і людина. У античних матеріалістів Н. виступає як сукупність законів природи або їхнє джерело, яке вони уявляли в чуттєвій матеріальній формі (напр., *Анаксагор*). Ідеалістично тлумачили Н. *Платон* і особливо *Арістотель*, для якого Н. є формою всіх форм, що перебуває у вічному самоспоглядданні. Н.— одне з гол. понять *неоплатонізму*.

НУТ, баранячий горох (Cicer) — рід трав'янистих рослин родини *бобових*. Листки непарноперисті, опушені. Квітки одиночні, білі, рожеві або червоні. Плід — біб. 27 видів, поши. у Серед. і Малій Азії, Афганістані, Ірані, Ефіопії. В СРСР — 14 видів, у т. ч. в УРСР — один культурний вид: Н. звичайний, або баранячий горох, турецький горох (C. arietinum) — однорічна трав'яниста рослина заввишки 30—60 см. Насіння містить 16—30% білка, 5—8% олії, понад 60% безазотистих екстрактивних речовин, вітамін B_1, використовується як харч. продукт і на корм худобі. Врожайність зерна 12—20 ц/га. На Україні районовані (1981) сорти: Високорослий 30, Дніпровський високорослий, Дніпровський 1, Краснодарський 213, Краснокутський 195, Совхозний 14.

НУТАЛІО́З — хвороба коней, ослів, мулів; спричиняється одноклітинними паразитами нуталіями родини *піроплазмід*, які живуть і розмножуються в еритроцитах крові. Збудників Н. переносять *пасовищні кліщі*. У хворих тварин підвищена т-ра тіла, жовтяничність і крововиливи на слизових оболонках, зменшується кількість еритроцитів та гемоглобіну. Діагноз встановлюють на основі виявлення в крові нуталій. Заходи боротьби. Застосовують флавакридин, піроплазмін тощо. Згодовують легкоперетравні корми. Профілактика — знищення кліщів-переносників.

НУТА́ЦІЯ (лат. nutatio — коливання). 1) Н. у механіці — коливний рух осі власного обертання тіла, який відбувається одночасно з *прецесією* і при якому змінюється кут між віссю власного обертання тіла і віссю, навколо якої відбувається прецесія. 2) Н. в астрономії — зумовлені притяганням Сонця і Місяця невеликі коливання земної осі, що накладаються на її прецесійний рух. Відкрив 1737 Дж. *Брадлей*.

НУТА́ЦІЯ у рослин — обертальний рух ростучих частин різних органів — стебел, листків, квітконосів, вусиків, коренів та ін. Зумовлена нерівномірністю росту різних частин рослинних органів. Найкраще Н. виявлена у *витких рослин*. У більшості рослин обертання відбувається зліва направо. Див. також *Рухи* у рослин.

НУТРІЯ (Myocastor, синонім — Myopotamus) — єдиний рід гризунів родини нутрієвих. Включає 1 вид — нутрія, або болотяний бобер (Myocastor coypus), поширений у Пд. Америці. Довж. тіла 50—85 см, маса 6—7,5 кг (зрідка до 12 кг і більше). Хвіст (довж. 30—45 см) вкритий рідким щетинистим волоссям; задні кінцівки з плавальними перетинками, молочні залози і соски (4—5 пар) розміщені високо по боках тулуба. Волосяний покрив бурувато-коричневий, складається з жорсткої ості й короткого ніжного підшерстя. Шляхом селекції виведено різноманітні кольорові форми нутрії. Веде напівводний спосіб життя, селиться по берегах річок, озер, на болотах. Живиться рослинами. Гнізда влаштовує на воді в густих заростях або риє нори в крутих берегах. Самка 1—2 рази на рік після 130-добової вагітності народжує 1—14 (частіше 4—5) добре розвинутих, зрячих малят. Статевозрілими стають у 5—7 міс. Тривалість життя до 10 років. Н. як цінний хутровий звір акліматизована в ряді країн. В СРСР розводять з 1930, зокрема на Україні з 1950 у клітках та напіввільних умовах на фермах (у Львів., Закарпат., Сум. та ін. областях), а також в індивідуальних г-вах. М'ясо Н. їстівне. *Л. В. Колесов.*

НУТРОМІ́Р — прилад, яким вимірюють внутрішні лінійні розміри отворів, пазів деталей машин та ін. виробів; різновид *контрольно-вимірювальних засобів*. Н. (мал.) бувають: мікрометричні (див. *Мікрометр*) та індикаторні (див. *Індикатор*); за типом *передачі* від вимірювального наконечника до відлікового пристрою — конусні, важільні і клинові; за конструкцією вимірювальних наконечників — цангові, кулькові та ін. Границя вимірювань Н. від 0,2 до 10 м. Ціна поділки переважно 0,01 мм, величина допустимої *похибки* до 0,09 мм. Інша назва Н.— штихмас.

НУ́ТРОЩІ — органи людини і тварин, що містяться в основному в грудній та черевній порожнинах. Це — *дихання органи*, органи серцево-судинної системи, *травної системи*, *видільної системи* і внутр. *статеві органи*. До Н. відносять також *залози* внутр. секреції. Вчення про Н. наз. *спланхнологією*.

НУХА́ — одне з найстародавніших міст Аз. РСР; див. *Шекі*.

НУЦЕ́ЛУС (від лат. nucella — горішок) — центральна багатоклітинна частина *насінного зачатка* насінних рослин. Гомологічний мегаспорангію (див. *Спорангій*) папоротеподібних. Всередині Н. диференціюється мегаспороцит (материнська клітина), внаслідок редукційного поділу якого (див. *Мейоз*) виникає жіночий *гаметофіт* (первинний *ендосперм* у голонасінних і *зародковий мішок* у покритонасінних). В міру розвитку *насінини* Н. покритонасінних здебільшого поглинається *зародком* та ендоспермом, у деяких рослин він зберігається і в насінині (див. *Перисперм*).

НУ́ШИЧ (Нушић) Бранислав [8.X 1864, Белград (за ін. даними — м. Смедерево) — 19.I 1938, Белград] — серб. письменник, дійсн. член Серб. АН і мистецтв (з 1933). За фахом — юрист. Був на дипломатичній службі, директором театрів у ряді міст. Літ. діяльність почав 1883 комедією «Народний депутат» (поставлено 1896, надрук. 1924). В 1887 був ув'язнений за спрямовану проти короля Мілана Обреновича сатиричну пісню «Двоє рабів». Автор бл. 40 драм. творів, переважно комедій. Найвідоміші з них: «Підозріла особа» (первісний підзаголовок — «Гоголіада в двох діях», 1887, поставлена 1923, надрук. 1924), «Звичайна людина» (1900), «Пані міністерша» (1929), «Д-р» (1936), «Небіжчик» (1937), гол. темою яких є викриття міщанства, раболіпства, жадоби до влади й грошей. Гнівний протест проти війни звучить в «Оповіданнях одного капрала про сербсько-болгарську війну» (1885), кн. «Тисяча дев'ятсот п'ятнадцятий», присвяченій пам'яті сина, який загинув під час 1-ї світової війни. Широко відомі роман «Дитя громади» (1902), гумористична повість «Автобіографія» (1924). Писав також статті, фейлетони, гуморески. П'єси Н. ставилися на сценах укр. театрів.

Тв.: Укр. перекл.— Д-р (доктор філософії). К., 1958; Гайдуки. К., 1969; Міністерське порося. К., 1969; Автобіографія. К., 1980; Рос. перекл.— Комедии. М., 1956; Избранное. М., 1958; Ослиная скамья. М.—Л., 1964; Автобиография. М., 1972; Дитя общины.— Избранное. М., 1975.

Літ.: Жуков Д. А. Бранислав Нушич. М., 1972; Лихачёва Л. П. Бранислав Нушич. Библиографический указатель. М., 1965. *В. Г. Гримич.*

НЮА́НС (франц. nuance — відтінок) — відтінок, перехід в інтонаціях мови, у значенні слів, у барвах. 1) В літературі (поезія) — перехід у ліричному вірші від одного настрою до іншого; при віршескладанні — чергування різних розмірів вірша. 2) В образотворчому мистецтві — незначна різниця в кольорі або світлосилі між двома близькими тонами. 3) В музиці — відтінки в *динаміці*, *темпі*, засобах звуковидобування, які посилюють художньо-емоційну виразність твору. Сукупність відтінків, застосовуваних при виконанні муз. твору, наз. нюансуванням. Спосіб нюансування залежить від змісту й побудови твору, а також від стилю виконання.

НЮ́КТА, Нікс (Νύκτος, Νύξ) — у грец. міфології могутня богиня ночі, яку шанував навіть *Зевс*. Дочка *Хаоса*, сестра і дружина *Ереба*, від якого вона народила ясний *Ефір*, День, *Гіпноса*, а також *Танатоса*, *Еріду*, *Немезіду*, *Харона* та ін. Іл. с. 442.

НЮ́РНБЕРГ — місто на Пд. ФРН, у землі Баварія. Розташований на р. Пегніц. Вузол з-ць і автошляхів, аеропорт. 499 тис. ж. (1976). Один із значних пром. центрів ФРН. Провідна галузь — машинобудування (особливо електротехнічне, а також верстатобудування, точна механіка, виготовлення металовиробів, мотоциклів, велосипедів та ін.). Підприємства хім., деревообр., поліграф., шкіряної, текст., швейної, харчосмакової

З. Н. Нурієв.

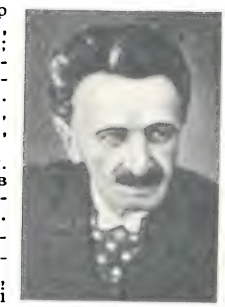

Б. Нушич.

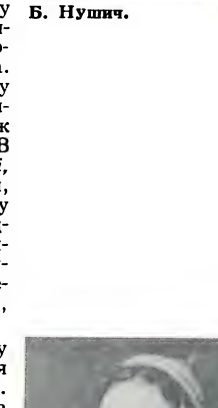

Б. Ю. Нуралі. Портрет дівчини-туркменки. 1937. Державний музей образотворчих мистецтв Туркменської РСР. Ашхабад.

П. М. Нятко.

пром-сті. Виробн. іграшок, олівців. Численні ремісничі майстерні. Академія прикладної техніки, Академія образотворчого мистецтва, Вища школа педагогіки та ін. Німецький нац. музей, музей транспорту, ремесла, іграшок. Архіт. пам'ятки 13—17 ст. Після розгрому фашизму в 2-й світовій війні в Н. відбувся судовий процес над групою головних воєнних злочинців (див. *Нюрнберзький процес*). Перші згадки про Н. належать до 1050. В Н. народився А. *Дюрер*.

НЮРНБЕ́РЗЬКИЙ ПРОЦЕ́С — судовий процес над головними нім.-фашистськими воєнними злочинцями, що відбувся 20.XI 1945—1.X 1946 в Нюрнберзі в Міжнар. Військ. Трибуналі (представлений СРСР, США, Великобританією, Францією). Підсудні звинувачувались у злочинах проти миру, воєнних злочинах і злочинах проти людяності. Трибунал засудив до страти на шибениці Г. Герінга (покінчив самогубством перед стратою), М. Бормана (заочно), І. фон Ріббентропа, В. Кейтеля, Е. Кальтенбруннера, А. Розенберга, Г. Франка, В. Фріка, Ю. Штрейхера, Ф. Заукеля, А. Йодля, А. Зейс-Інкварта (вирок було виконано 16.X 1946); Р. Гесса, В. Функа, Е. Редера — на довічне ув'язнення; Б. фон Шираха, А. Шпеєра — до 20 років, К. фон Нейрата — до 15 і К. Деніца — до 10 років ув'язнення. Підсудних Г. Шахта, Ф. фон Папена і Г. Фріче було виправдано, Р. Лей покінчив самогубством до початку процесу, Г. Круппа через хворобу не судили. Трибунал визнав злочинними орг-ціями керівний склад *Націонал-соціалістської партії* Німеччини, *гестапо*, СД (служба безпеки) та СС (охоронні загони фашист. партії). Проте не було визнано злочинними СА (штурмові загони фашист. партії), гітлерівський уряд, верх. командування та генштаб. Член трибуналу від СРСР (Р. А. Руденко) заявив про свою незгоду з рішенням трибуналу про невизнання злочинними цих орг-цій, а також щодо виправдання Г. Шахта, Ф. фон Папена і Г. Фріче. Н. п.— перший в історії міжнар. суд над воєнними злочинцями, що визнав агресію найтяжчим кримінальним злочином. *Літ.:* Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов, т. 1—3. М., 1965—66. *А. К. Мартиненко.*

Нюкта (Нікс). Деталь великого фриза Пергамського вівтаря. Мармур. Близько 180 до н. е. Пергамський музей. Берлін.

НЮХ — здатність людини і тварин сприймати й розрізняти різноманітні запахи. Один з видів *хеморецепції*. Здійснюється нюховим *аналізатором*. Н. відіграє значну роль у найважливіших життєвих функціях організму (в живленні, рятуванні від ворогів, *біоорієнтації, спілкуванні тварин*, розмноженні тощо). Серед безхребетних тварин дуже добре розвинений Н. у комах. Ссавців залежно від рівня розвитку Н. поділяють на макросматичних — з гострим Н. (хижаки, копитні та ін.), мікросматичних — з слаборозвиненим Н. (ластоногі, примати, зокрема людина) і аносматичних — типові органи Н. відсутні (дельфіни, зубаті кити). Природними подразниками нюхових *рецепторів* є молекули пахучих речовин, які досягають *нюху органів* через ніздрі (разом з атмосферним повітрям) або через *хоани* з ротової порожнини під час *ковтання*. Гострота Н. змінюється залежно від т-ри, вологості повітря, змін стану центр. нервової системи тощо.

НЮХУ ОРГАНИ, нюхові рецептори — органи людини, усіх хребетних та багатьох безхребетних тварин, що сприймають різноманітні запахи. Осн. елементом Н. о. є нюхові клітини, які являють собою нервові клітини (*нейрони*) з 2 відростками: периферичним, що сприймає ароматичне подразнення, і центр., за допомогою якого Н. о. зв'язані з *центральною нервовою системою*, зокрема у більшості хребетних тварин і людини — з *корою великих півкуль головного мозку*. Найпростіше побудовані Н. о. безхребетних, у яких нюхові клітини розкидані по всій поверхні тіла або скупчені в групи. У риб Н. о. мають вигляд парних нюхових мішків, що сполучаються з ротовою порожниною жолобками, у дводишних ці жолобки перетворилися на канали — носові ходи (див. *Ніс*), які одним отвором відкриваються назовні, другим (хоани) — в ротову порожнину. У земноводних вже намічається поділ носових ходів на два функціонально різні відділи: нижній — дихальний і верх.— нюховий (в якому розміщені Н. о.). Ці відділи добре виявлені у плазунів, птахів і ссавців, у т. ч. людини. У наземних хребетних (за винятком птахів) у Н. о. відокремлюється т. з. *якобсонів орган*. У ссавців з добре розвиненим *нюхом* площа нюхової частини порожнини носа, вкритої *епітелієм* з нюховими рецепторами, збільшується за рахунок додаткових раковин.

С. Ф. Манзій.

«НЯН ЗАН» («Nhân Dân» — «Народ») — щоденна газета, орган ЦК *Комуністичної партії В'єтнаму*. Засн. 11.III 1951. Видається в Ханої.

НЯРІС — назва р. *Вілії* в Лит. РСР.

НЯТКО Поліна Мусіївна [дівоче прізв.— Омельченко; н. 8 (21).X 1900, с. Карабачин, тепер Коростишівського р-ну Житомир. обл.] — укр. рад. актриса, режисер і театральний педагог, нар. арт. УРСР (з 1951). Член КПРС з 1953. В 1916—18 навчалася в *Музично-драматичній школі Миколи Лисенка*, 1918—19 — в драм. студії *«Молодого театру»* (Київ), в якому почала творчу діяльність. Працювала в *«Центрострудії»* (Київ, 1920—21), Київ. шостому районному театрі ім. Лесі Українки (1921—22), театрі *«Березіль»* (1923—24), театрах Одеси, Дніпропетровська, Донецька, з 1940 постійно — в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Ролі: Мавка, Аврелія («Лісова пісня», «Адвокат Мартіан» Лесі Українки), Оксана («Гайдамаки» за Шевченком), Ганна Петрівна («Не судилось» Старицького), Котька, Небаба («Кадри», «Диктатура» Микитенка), Катерина, Марія Смерека, Ага Щука («В степах України», «Макар Діброва», «Калиновий гай» Корнійчука), Діана Михайлівна («Не називаючи прізвищ» Минка), Мамаїха («Дума про Британку» Ю. Яновського), Меланія, Альошка («Єгор Буличов та інші», «На дні» М. Горького), Беатріче, Катарина («Багато галасу даремно», «Приборкання непокірної» Шекспіра), Мабель Сміт («Джіммі Хіггінс» за Сінклером) та ін. Вистави: «Лісова пісня» Лесі Українки, «Мірандоліна» Гольдоні та ін. Знялася у фільмах «Позбавлені дня» (1927), «Коліївщина» (1933), «Прометей» (1936), «Поема про море» (1958), «Смужка нескошених диких квітів» (1978) та ін. Концертна діяльність (з 1918). З 1921 викладала в драм. студіях при різних театрах, 1940—60 — в Київ. ін-ті театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. Серед учнів Н.— О. *Кусенко*, А. *Роговцева*, Е. *Бистрицька*, Ю. *Тимошенко*, Ю. *Березін*. Держ. премія СРСР, 1948, 1950.

Літ.: Лабінський М. Г. Те, що не вмирає. «Український театр», 1980, № 4. *М. Г. Лабінський.*

П. М. Нятко в ролях Мавки («Лісова пісня» Лесі Українки) та Марії Смереки («Макар Діброва» О. Корнійчука).

НЬЄРЕ́РЕ (Nyerere) Джуліус Камбарадже (н. 1922, с. Бутіама, пров. Мусома) — політ. і держ. діяч Об'єднаної Республіки Танзанії. В 1952 закінчив Едінбурзький ун-т. З 1954 — президент партії Афр. нац. союз Танганьїки (ТАНУ). З 1958 обіймав ряд держ. посад. Після проголошення незалежності Танганьїки (1961) — прем'єр-міністр (до 1962). В 1962—64 — президент Танганьїки. Після об'єднання Танганьїки і Занзібару (1964) — президент Об'єднаної Республіки Танзанії. З 1977 — голова партії Чама ча Мапіндузі (революц.-демократична партія, утворена в результаті злиття ТАНУ з партією Афро-Ширазі).

«НЬЮ ЕЙДЖ» («New Age» — «Новий вік») — щотижнева газета, ЦО Нац. ради *Комуністичної партії Індії*. Засн. 4.X 1953. Видається в Делі англ. мовою.

НЬЮ-БЕ́ДФОРД — місто на Пн. Сх. США, в штаті Массачусетс. Порт на узбережжі Атлантичного ок. в зат. Баззардс. 153 тис. ж. (1975). Значна текст. і швейна пром-сть. Підприємства верстатобуд., електротех., металург. та гумової галузей. База риболовецького флоту. Н.-Б. засн. 1760.

НЬЮ-БРА́НСУЇК — провінція на Сх. Канади, на узбережжі Атлантичного ок. Пл. 72,5 тис. км². Нас. 664 тис. чол. (1976), гол. чин. франко-канадці. Адм. ц. — м. Фредеріктон. Поверхня — височина до 825 м заввишки. Покла-

ди кам. вугілля, нафти, газу й поліметалів. Річки належать до бас. р. Сент-Джон. На узбережжі зат. Фанді — припливи вис. 15—18 м (найбільші в світі). Бл. 75% території займають ліси. Провідні галузі г-ва — деревообр. і целюлозно-паперова. Розвинута гірнича пром-сть. На базі покладів міді, нікелю, свинцю, цинку й срібла в Батерсті працює комплекс гірничорудних, металург. і хім. підприємств. Нафтохім., маш.-буд. (у т. ч. суднобудівна), буд. матеріалів, взут. і харч. галузі. Гол. пром. центр і порт — Сент-Джон. С. г. має місцеве значення. Переважає землеробство. За вирощуванням насінної картоплі провінція займає провідне місце в країні. Рибальство.

НЬЮ-ГЕМПШИ́Р — порода курей м'ясо-яєчного напряму. Виведена в США (штат Нью-Гемпшір) добором *род-айландів* за несучістю і скороспілістю. Птиця має прямокутний глибокий тулуб, міцний кістяк, листовидний гребінь. Оперення каштаново-червоне із золотистим полиском. Жива маса півнів 3,5—4 кг, курок 2,5—3 кг.

Несучість курей м'ясного типу 160—180, несучого — 220—230 яєць на рік. Маса яйця бл. 60 г. Н.-г. поширені у більшості країн Європи. В СРСР завезені 1946. На Україні курей цієї породи використовують для виведення гібридної птиці (див. *Гібрид*) та при вирощуванні *бройлерів*.

НЬЮ-ГЕ́МПШІР — штат на Пн. Сх. США, на кордоні з Канадою. На Пд. Сх. омивається водами зат. Мен Атлантичного ок. Пл. 24,2 тис. км². Нас. 849 тис. чол. (1977). Адм. ц.— м. Конкорд. Поверхня гориста, зайнята хребтами *Аппалачів* (Білі гори вис. до 1916 м). На узбережжі — приморська низовина. Багато озер. Поширені хвойні ліси. Розвинуте машинобудування (зокрема, електротех., текст. і взуттєве, а також суднобудування), деревообр., целюлозно-паперова, шкіряно-взут. і текст. галузі. Гол. пром. центр — Манчестер. У с. г. переважає тваринництво мол. напряму й птахівництво. Вирощують кормові трави, кукурудзу, картоплю. Заготівля лісу. Туризм.

НЬЮ-ДЖЕ́РСІ — штат на Сх. США. Розташований на узбережжі Атлантичного ок. Площа 20,3 тис. км². Нас. 7,3 млн. чол. (1977). Адм. ц.— м. Трентон. Більшу частину території займає заболочена Приатлантична низовина, на Пн.— передгір'я *Аппалачів*. Поширені піщані пустища. Один з найбільш урбанізованих штатів США (див. *Урбанізація*). Видобування цинкової руди та буд. матеріалів. Провідна галузь обробної пром-сті — машинобудування (у т. ч. електротех., електронне й авіаційне, а також суднобудування, виробн. пром. устаткування, складання автомобілів). Кольорова металургія. Хім., у т. ч. гумова, нафтопереробна, силікатно-керамічна, текст., швейна, трикотажна пром-сть. Гол. пром. центри — Ньюарк, Джерсі-Сіті (фактично — передмістя Нью-Йорка). С. г. приміського типу — птахівництво, городництво, мол. тваринництво. На узбережжі — курорти (головний — Атлантік-Сіті).

НЬЮ-ЙО́РК — штат на Пн. Сх. США, на узбережжі Атлантичного ок., на кордоні з Канадою. Пл. (включаючи о. Лонг-Айленд) — 128,4 тис. км². Нас. 19,9 млн. чол. (1977). Адм. ц.— м. Олбані. Більшу частину території займають відроги *Аппалачів*. На о. Лонг-Айленд, у долині р. Святого Лаврентія та в районі оз. *Онтаріо* переважає рівнинний рельєф. Гол. ріка — Гудзон. Поширені хвойні та мішані ліси. Один з економічно найрозвинутіших штатів країни. Видобувають цинк, кам. сіль, буд. матеріали, в невеликій кількості залізну руду. Провідна галузь пром-сті — обробна, зокрема маш.-буд. (електротех., радіоелектронна, авіаракетна, суднобуд., оптико-мех., приладобуд., виробн. пром. устаткування тощо). Значна поліграф. і швейна пром-сть. Металург. (у т. ч. виплавка алюмінію), нафтопереробні, хім., фарм., трикотажні, шкіряно-взут., харч. та ін. підприємства. На ріках Ніагарі та Св. Лаврентія — великі ГЕС. Гол. пром. центри — Нью-Йорк, Буффало, Рочестер. С. г. приміськ. типу. Переважає мол. тваринництво. Вирощують гол. чин. кормові культури; садівництво, городництво. Осн. порти — Нью-Йорк і Буффало (на *Великих озерах*). Розвинутий туризм. *В. О. Малєєв.*

НЬЮ-ЙО́РК — місто на Пн. Сх. США, в штаті Нью-Йорк. Найбільший госп., фінансовий і культур. центр країни. Розташований на узбережжі Атлантичного ок. у гирлі р. Гудзону. Площа (в муніципальних межах, включаючи акваторії) 816 км². Нас. 7,42 млн. ж., з передмістями — 9,56 млн. ж. (1976, оцінка). Разом з найближчими містами Джерсі-Сіті, Ньюарком, Патерсоном, Кліфтоном та ін. в штатах Нью-Йорк та Нью-Джерсі утворює міську агломерацію Нью-Йорка заг. площею бл. 10 тис. км² з нас. понад 16 млн. чол. Поділяється на 5 районів: Мангаттан, Бруклін, Куінс, Бронкс і Річмонд. Центр. частина міста розташована на о. Мангаттан, ін. райони і передмістя — на обох берегах та на островах дельти р. Гудзону і на о-ві Лонг-Айленд. Засн. 1626 під назвою Новий Амстердам. У 1664 захоплений англійцями і перейменований на Н.-Й. У 1785—90 Н.-Й.— тимчасова столиця США. З 60—70-х рр. 19 ст.— гол. фінанс. центр США. Тут — штаб-квартири

Нью-Йорк. Вид частини міста.

ООН та ін. міжнар. орг-цій. Н.-Й. — один з центрів робітн. руху США. Гол. галузі пром-сті — машинобудування (зокрема, електротех., радіоелектронне, авіаракетне, оптикомеханічне, автоскладання, суднобудування) і металообробка. Важливе місце (за кількістю зайнятих) посідають швейна і поліграф. галузі. Розвинуті кольорова металургія, нафтопереробна, хім. і харч. пром-сть. Виготовлення галантерейних і ювелірних виробів, обробка хутра та ін. Багато невеликих і середніх підприємств. Важка пром-сть розміщена переважно у передмістях. Н.-Й.— найголовніший у країні й один з найбільших у світі мор. порт. Вузол з-ць, автошляхів і трансатлантичних авіаліній (3 аеропорти, в т. ч. Дж. Кеннеді). Міськ. метрополітен (з 1868). У Н.-Й. зосереджені правління більшості банків, страхових компаній, пром. та ін. корпорацій країни, фондова біржа. У місті — 6 ун-тів (у т. ч. Колумбійський). Серед наук. закладів — Нью-Йоркська АН, Амер. академія мистецтв і л-ри, Академія політ. наук, Нью-Йоркська мед. академія, Бруклінський політех. ін-т, Ін-т фізики, Амер. ін-т хімії, Амер. ін-т аеронавтики і астронавтики та ін. Найбільші б-ки — Нью-Йоркська публічна, Колумбійського ун-ту, Комерційна, Амер. музею природничої історії, Нью-Йоркського істор. т-ва ООН ім. Д. Хаммаршельда та ін. Музеї: Метрополітен-му-

Нью-Йорк. Будинок Організації Об'єднаних Націй. Архітектори К. Рош і Дж. Дінкелу. 1975—76.

зей, амер. мистецтва Уїтні, сучас. мистецтва, Амер. природничої історії, амер. індіанців, міста Н.-Й. та ін. Театральні зали зосереджені переважно на одній з гол. вулиць — Бродвеї, у т. ч. «Елвін-тіетр», «Бродвей-тіетр» та ін. Лінкольнівський центр виконавчих мистецтв, у складі якого відома «Метрополітен-опера», «Філармонічний зал», репертуарний драм. театр «Вівіан Бомонт», «Нью-Йорк сіті балеі», Джульярдська школа (консерваторія), театр. б-ка і музей. Концертні зали. Бруклінська академія музики. Ботанічний сад. Центр. частина міста — о. Мангаттан має прямокутну систему планування, що склалася на поч. 19 ст. По діагоналі Мангаттан перетинається широкою магістраллю — Бродвеєм. Тут зосереджені осн. торг. й громад. споруди. Поздовжні (авеню) й поперечні (стріт) вулиці поділяють острів на великі квартали з різкими контрастами забудови і благоустрою. Скупченістю, антисанітарією відзначаються р-ни трудового населення (негритянські квартали *Гарлему*, Іст-Сайд та ін.). Діловий центр Н.-Й.— вул. Уолл-стріт у пд. частині Мангаттану з хмарочосами банків, бірж, великих підприємств тощо. Збереглися будівлі 17 — поч. 20 ст. у стилі *класицизму* (ратуша 1803—12, арх. Дж. Мангін, Дж. Мак-Комб); *неокласицизму* (Федерал-Холл, 1839—42, арх. У. Росс та ін.), неоготики (церква Трініті-черч, 1833—46, арх. Р. Апджон); еклектичні (Б-ка Моргана, 1902—05, арх. Ч. Ф. Мак-Кім та ін.). Хмарочоси: Трібюн-білдінг (1874, арх. Р. М. Хант), Мак-Гроу-Гілл-білдінг (1928—31, арх. Р. Гуд та ін.), Емпайр стейт білдінг (1930—31), Сігрем-білдінг (1956—58, арх. Л. *Міс ван дер Рое* та Ф. Джонсон), Центр міжнар. торгівлі (1971—73, арх. М. Ямасакі та ін.). Серед споруд 60—70-х рр.— Музей Соломона Р. Гуггенгейма (1956—59, арх. Ф. Л. *Райт*; іл. див. на окрем. арк. до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225), аеровокзал в аеропорту Дж. Кеннеді (1962, арх. Е. *Саарінен*), «Метрополітен-опера» (1966, арх. У. К. Гаррісон). Мости: Бруклінський (1869—83, інж. Дж. та У. Реблінги), Дж. Вашінгтона (1931, арх. К. Гілберт, інж. О. Амман) та ін. Пам'ятники: статуя Свободи (1886, скульптор Ф. Бартольді, арх. Р. М. Хант), арка Дж. Вашінгтона (1895, арх. Ч. Ф. Мак-Кім, І. Нід, С. Уайт), О. С. Пушкіну (скульптор О. Ковальов), Т. Г. Шевченку (скульптор В. Бородай), обидва — в Арров-парку, 1970.

«НЬЮ-ЙОРК ТАЙМС» («New York Times» — «Нью-Йоркський час») — найбільша щоденна газета в США. Видається в Нью-Йорку. Засн. 1851. Відображає інтереси великого монополістичного капіталу. Належить до найбільш впливових і поінформованих газет США. Формально незалежна, але в основному підтримує Демократичну партію. Має закордонні видання в Парижі й Лімі (Перу). *О. В. Зайчук.*

НЬЮКА́СЛ-АПО́Н-ТАЙН — місто на Сх. Великобританії, адм. ц. графства Тайн-енд-Уїр. Порт у гирлі р. Тайн, поблизу її впадіння в Північне м. Вузол з-ць і автошляхів. 296 тис. ж. (1976). Центр *конурбації* Тайнсайд. Підприємства металург., суднобудівної, судноремонтної, електротех. пром-сті, виробн. котлів, турбін, суднових двигунів, гірничо-шахтного та ін. устаткування. Ун-т, музей науки і техніки (експонується паровоз Дж. Стефенсона), картинна галерея. Архіт. пам'ятки 11—17 ст.

НЬЮ́КОМ (Ньюкомб; Newcomb) Саймон (Сімон; 12.III 1835, Уолліс, Нова Шотландія, Канада — 11.VII 1909, Вашінгтон) — амер. астроном, член Національної АН США (з 1869), член Лондон. королівського т-ва (з 1877), почесний член Петерб. АН (з 1896). Закінчив (1858) Гарвардський ун-т. У 1861—77 — професор Морської академії у Вашінгтоні. Осн. праці стосуються небесної механіки, астрометрії, навігаційної астрономії. Н. був талановитим популяризатором науки, він написав відомі книги «Астрономія в загальнозрозумілому викладі» (рос. видання 1896), «Астрономія для всіх» (рос. видання 1905).

НЬЮ-МЕ́КСІКО — штат на Пд. Зх. США, на кордоні з Мексікою. Площа 315 тис. км². Нас. 1,2 млн. чол. (1977). Адм. ц.— м. Санта-Фе. Рельєф гористий (*Скелясті гори*, плато Колорадо й Льяно-Естакадо). Гол. річка — *Ріо-Гранде*. *Савана* й степова рослинність, у горах — соснові ліси. Розвинута гірничодобувна пром-сть: видобувають уранову руду, калійні солі, нафту, природний газ, мідь, цинк, поліметали. Провідні галузі обробної пром-сті — кольорова металургія, атомна. Підприємства харч. пром-сті. Гол. пром. центр — Альбукерке. Основа с. г.— пасовищне тваринництво (велика рогата худоба, вівці). На зрошуваних землях вирощують кормові трави, бавовник, сорго, пшеницю, овочі. Розвинутий туризм.

НЬЮПОРТ — місто на Пд. Зх. Великобританії, в графстві Гуент, в Уельсі. Значний порт на р. Аск, поблизу її впадіння в естуарій р. Северн, вузол з-ць. 134 тис. ж. (1976). Розвинуті металургія (сталеливарна, міделавильна та ін. галузі) і машинобудування (у т. ч. суднобудування та судноремонт). Виробництво гуми, шкіри, азбесту.

НЬЮТОН (Newton) Ісаак (4.I 1643, Вулсторп — 31.III 1727, Лондон; похований у Вестмінстер. абатстві) — англ. вчений, один з основоположників сучас. природознавства, член Лондон. королів. т-ва (з 1672) і його президент (з 1703). Закінчив Кембрідж. ун-т (1665), в якому 1669—1701 очолював фізико-матем. кафедру; з 1695 — доглядач, з 1699 — директор Монетного двору. В 1705 за наук. заслуги одержав титул лорда. Питання природознавства, які розробляв Н., були тісно пов'язані з наук. проблематикою його часу. Дослідження з оптики він розпочав ще в студентські роки пошуком способів усунення вад оптичних приладів. У 1666 за допомогою тригранної скляної призми розклав біле світло на окремі кольорові складові і довів, що *дисперсія світла* спричинює спотворення зображень у лінзових оптичних системах — *хроматичну аберацію*. Намагаючись позбутися цієї аберації, сконструював (1668) телескоп-рефлектор, у якому замість лінзи використав угнуте сферичне дзеркало (т. з. телескоп Ньютона). Вивчаючи кольори тонких плівок, відкрив (1675) інтерференційні смуги у вигляді кілець (див. *Ньютона кільця*) і висловив припущення про періодичність світлового процесу. Результати оптичних досліджень Н. опублікував у фундаментальній праці «Оптика» (1704). Більшість наук. праць Н. були опубліковані через багато років після написання їх, а деякі вийшли в світ вже після смерті автора. Причиною цього була висока вимогливість Н. щодо своїх висновків, а також бажання уникнути дискусій, що відволікали його від наук. досліджень. Питання природознавства, які вивчав Н., вимагали розробки принципово нових матем. методів. Виходячи з потреб механіки Н. розробив (незалежно від Г. *Лейбніца*) *диференціальне числення* та *інтегральне числення*, які в його термінології одержали назву методу флюксій. Осн. ідеї методу склалися 1665—66 під впливом праць учителя Н. в Кембріджському ун-ті І. Барроу (1630—77), праць Б. *Кавальєрі*, П. *Ферма*, Дж. *Валліса*; найповніший виклад методу Н. зробив у творі «Метод флюксій...» (1670—71, опубл. 1736). Велике значення мали також праці Н. з алгебри (див., зокрема, *Ньютона біном*, *Ньютона метод*), інтерполяції і геометрії. Вершиною наук. діяльності Н. є твір «Математичні начала натуральної філософії» (1687). В «Началах» Н., узагальнивши дослідження Г. *Галілея*, Й. *Кеплера*, Р. *Декарта*, Х. *Гюйгенса*, Р. *Гука*, Е. *Галлея* та свої власні, створив стрункy систему земної й небесної механіки, яка лягла в основу всієї класичної фізики. Тут Н. дав поняття маси, кількості руху, інерції, сили, прискорення, доцентрової сили; сформулював 3 осн. закони руху (див. *Ньютона закони механіки*), а також закон всесвітнього тяжіння (див. *Ньютона закон тяжіння*), на основі якого розробив теорію руху небесних тіл. Н. показав, що із закону всесвітнього тяжіння випливають *Кеплера закони* і найважливіші відхилення від них. У «Началах» Н. розглянув також рух тіл у суцільному середовищі (газі, рідині), швидкість поширення звуку в пружних середовищах, приділив велику увагу законові мех. подібності.

Визначальним у поглядах Н. на природу був *стихійний матеріалізм*. Як вчений-природознавець, він визнавав об'єктивне існування матерії, простору і часу, об'єктивність законів природи та їх принципову пізнаванність. Проте, виходячи з метафізичних позицій, Н. не зміг пояснити причину виникнення руху і зводив її до акту «божественного першопоштовху». Т. ч., його матеріалізм набував форми *деїзму*. Основоположники марксистської філософії, підкреслюючи історичну обмеженість його світогляду, високо оцінювали роль Н. в розвитку науки, його вплив на характер наук. і філос. уявлень цілої епохи.

Літ.: Вавилов С. И. Исаак Ньютон. М., 1961; Кордун Г. Г. Історія фізики. К., 1980.

НЬЮТОН, Н, N — одиниця сили й ваги в *Міжнародній системі одиниць* (СІ); дорівнює силі, яка надає тілу масою 1 кг прискорення 1 м/с² у напрямі дії сили. Названо за ім'ям І. *Ньютона*.

НЬЮТОНА БІНОМ — формула для обчислення будь-якого цілого додатного степеня бінома (двочлена) через степені його доданків. Має вигляд: $(a+b)^n = a^n + C_n^1 a^{n-1} b + C_n^2 a^{n-2} b^2 + \ldots + C_n^k a^{n-k} b^k + \ldots + b^n$, де a і b — будь-які числа, C_n^k — *коефіцієнт* $(k+1)$-го члена розкладу, що дорівнює числу комбінацій з n елементів по k (див. *Комбінаторний аналіз*). Коеф. розкладу (біноміальні коефіцієнти) мають багато цікавих властивостей; напр., біноміальні коеф., рівновіддалені від кінців, є однаковими; сума всіх біноміальних коеф. дорівнює 2^n. Формула Н. б. для цілого додатного показника була відома задовго до І. *Ньютона*; проте він 1676 вказав можливість поширення її на дробові й від'ємні показники степеня. Н. б. узагальнено й на випадок довільного дійсного чи комплексного показника; при цьому права частина є нескінченним *рядом*, який збігається при $|a| > |b|$. Н. б. використовують у багатьох розділах математики.

НЬЮТОНА ЗАКО́Н ТЯЖІ́ННЯ, закон всесвітнього тяжіння — універсальний закон природи. Відкрив І. *Ньютон*. За Н. з. т. дві матеріальні частинки взаємно притягуються з силою F, яка прямо пропорційна їхнім масам m_1 і m_2 і обернено пропорційна квадрату віддалі r між ними:

$$F = \gamma (m_1 m_2)/r^2, \qquad (1)$$

де γ — *гравітаційна стала*; сила F напрямлена вздовж прямої, що з'єднує ці частинки. Під матеріальними частинками тут мають на увазі тіла, розміри яких набагато менші за віддалі між ними, тобто *матеріальні точки*. Силу притягання (тяжіння) між реальними тілами (з урахуванням їхніх розмірів, форм і густини) можна визначити, знайшовши геом. суму сил взаємодії між парами окремих малих частинок, на які уявно розбиваються ці тіла. З цього випливає, що силу взаємного притягання між двома кулями (однорідними або з сферичним розподілом густини речовини) можна знайти за формулою (1), коли за r взяти віддаль між центрами куль.

НЬЮТОНА ЗАКО́НИ МЕХА́НІКИ — три осн. закони класичної *механіки*. Сформулював І. *Ньютон* (1687), узагальнивши численні спостереження, досліди і теор. дослідження Г. *Галілея*, Х. *Гюйгенса*, Р. *Гука* та свої власні. Перший закон (закон інерції): «Усяке тіло продовжує вдержуватися у своєму стані спокою або прямолінійного і рівномірного руху, поки й оскільки воно не змушується прикладеними силами змінювати цей стан». Другий закон: «Зміна кількості руху пропорційна прикладеній рушійній силі і відбувається в напрямі тієї прямої, по якій ця сила діє». Третій закон: «Дії завжди відповідає рівна їй і протилежно напрямлена протидія, тобто дії двох тіл одного на одне завжди рівні і напрямлені по одній прямій у протилежні сторони». За сучас. уявленнями і термінологією в першому і другому Н. з. м. під тілом треба розуміти *матеріальну точку*, а під рухом — рух в *інерціальній системі відліку*. Матем. вираз другого закону має вигляд: $\frac{d(mv)}{dt} = F$ або $ma = F$, де m — маса точки, v і a — її швидкість і прискорення, t — час, F — діюча сила. Н. з. м. справджуються для макротіл, що рухаються з швидкостями, які набагато менші за *швидкість світла* у вакуумі. Рух мікрочастинок описується *квантовою механікою*, а рух тіл з швидкостями, близькими до швидкості світла,— механікою Ейнштейна (див. *Відносності теорія*).

НЬЮТОНА КІ́ЛЬЦЯ — інтерференційна картина, яка виникає в тонкому повітряному проміжку між сферичною поверхнею плосковипуклої лінзи та плоскою поверхнею скляної пластинки (мал. 1; див. *Інтерференція світла*). Відкрив 1675 І. *Ньютон*. У відбитому *монохроматичному світлі* Н. к. являють собою систему світлих і темних смуг (кілець), що чергуються, в центрі картини — темна пляма (мал. 2). У прохідному світлі спостерігається доповняльна картина — центральна пляма світла. Радіуси світлих r_c і темних $r_т$ кілець визначаються за формулами: $r_c = \sqrt{(2m-1)R(\lambda/2)}$ і $r_т = \sqrt{mR\lambda}$,

І. Ньютон.

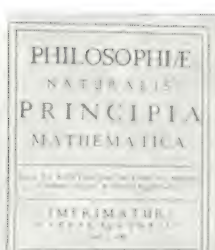

Титульний лист першого видання праці І. Ньютона «Математичні начала натуральної філософії».

Мал. 1. Схема оптичної системи для одержання Ньютона кілець.

Мал. 2. Ньютона кільця у відбитому світлі.

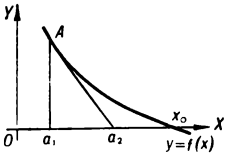

Ньютона метод. Знаходження кореня x_0 рівняння $f(x) = 0$.

де m — номер кільця, рахуючи з центральної (нульової) плями, R — радіус кривини лінзи, λ — довжина світлової хвилі. В білому світлі, внаслідок залежності радіусів Н. к. від довжини хвилі, інтерференційна картина являє собою систему кольорових кілець зі значним накладанням одних кольорів на інші. Правильна форма Н. к. спотворюється при навіть незначних дефектах у обробці опуклої поверхні лінзи і верхньої поверхні пластинки. Тому спостерігання форми кілець є зручним методом контролю якості шліфування пластинок і лінз, а також близькості поверхонь лінз до сферичної форми.

НЬЮТОНА МЕ́ТОД, метод дотичних — один з наближених методів знаходження *кореня* x_0 рівняння $f(x) = 0$. Полягає в тому, що за «першим» (вихідним) наближенням $x = a_1$ знаходять друге (точніше), проводячи дотичну до графіка $y = f(x)$ в точці $A(a_1, f(a_1))$ до її перетину з віссю OX (мал.); точка перетину $x = a_2 = a_1 - f(a_1)/f'(a_1)$ береться за нове наближення кореня. Повторюючи процес, одержують дедалі точніші наближення кореня x_0 за умови, що похідна $f'(x)$ монотонна і зберігає знак на *сегменті*, який містить x_0. *Похибка* $\varepsilon_2 = x_0 - a_2$ нового значення пов'язана зі старою похибкою $\varepsilon_1 = x_0 - a_1$ формулою $\varepsilon_2 = -\varepsilon_1^2 f''(\xi)/f'(a_1)$, де ξ лежить між x_0 і a_1. Метод розробив 1669 І. *Ньютон*. Дальший розвиток ідеї Ньютона привів до створення ефективного методу знаходження розв'язків операторних рівнянь.

НЬЮ́ТОНА МЕХА́НІКА — механіка, в основі якої лежать *Ньютона закони механіки*; те саме, що й *механіка класична*.

НЬЮФА́УНДЛЕНД — острів в Атлантичному ок., біля сх. берегів Пн. Америки. Тер. Канади. Пл. 111 тис. км². Поверхня погорбована (вис. до 814 м). Клімат помірний. Опадів 750—1500 мм на рік. Багато озер і боліт. Масиви лісу з цінними породами (біла й чорна ялини, бальзамічна ялиця тощо). Родовища заліз., мідних, цинкових руд. Гол. місто — Сент-Джонс.

НЬЮФА́УНДЛЕНД — провінція на Сх. Канади. Розташований на о. Ньюфаундленд і в пн.-сх. частині п-ова *Лабрадор*. Омивається водами Атлантичного ок. Площа 404,6 тис. км². Нас. 549 тис. чол. (1976). Адм. ц.— м. Сент-Джонс. Поверхня Н. погорбована (вис. 200—300 м). Багато річок і озер. Значні площі під хвойними лісами. Видобувають залізну руду, свинець, цинк, мідь, плавиковий шпат. Провідні галузі пром-сті — целюлозно-паперова й рибопереробна. Нафтохімія та машинобудування (гол. чин. транспортне). Осн. пром. центр і мор. порт — Сент-Джонс. С. г. приміськ. типу. Розвинуте рибальство.

НЬЯМВЕ́ЗІ, ваньямвезі — найчисленніший народ Танзанії, який живе на території між озерами Вікторія і Руква. Чисельність — 3,7 млн. чол. (1978, оцінка). Говорять мовами кіньямвезі (ньямвезі) сх. групи мов *банту*. Більшість Н.— мусульмани-суніти, решта — християни. Осн. заняття — землеробство.

НЬЯРУА́НДА, баньяруанда — народ, який населяє *Руанду*. Живуть також у Конго та Уганді. Заг. чисельність — 8390 тис. чол. (1977, оцінка). Мова Н.— уруньяруанда, належить до нігеро-кордофанської сім'ї мов. За походженням, мовою і культурою Н. близькі до *рунді*. Більшість Н. зберігає місц. традиційні вірування, частина — християни. Осн. заняття — землеробство, скотарство.

НЬЯ́СА — озеро на Сх. Африки, в межах Мозамбіку, Танзанії, а також Республіки Малаві (де має назву Малаві). Лежить у западині на вис. 472 м над р. м. Пл. 30,8 тис. км². Глиб. до 706 м (у пн. частині). Береги переважно високі, скелясті. Район активного вулканізму, часто бувають шторми. В озеро впадає кілька невеликих річок, витікає р. Шіре (прит. Замбезі). Бл. 230 видів риби, є крокодили, бегемоти, гніздуються водоплавні птахи. Відкрите на поч. 17 ст. португальцями, першу карту склав 1861 англ. дослідник Д. *Лівінгстон*.

НЬЯ́Я (санскр.— правило міркування, логічний висновок, логіка) — філософська школа в Індії, засновником якої вважають давньоінд. філософа Готаму. Представники старод. Н. додержувались переважно матеріалістичних поглядів. Осн. увагу вони зосереджували на проблемах *пізнання теорії* і *логіки*. Визнавали чотири джерела пізнання: чуттєве *сприймання*, свідчення авторитету, *аналогію* та *умовивід*. У системі логіки Н. значний інтерес становить розвиток вчення про *силогізми*. За середньовіччя вчення Н. тлумачилося в дусі ідеалізму. Його прихильники обстоювали ідею існування бога, безсмертя душі.

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ БУКВИ *О*
Давньо-єгипетська	
Сінайська	
Фінікійська	
Давньо-грецька	
Візантійська	
Латинська	
Романська	
Готична	
Кирилиця	
Глаголиця	
Російська й українська	

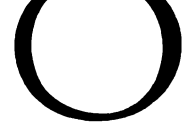

О — вісімнадцята буква укр. алфавіту. Є в усіх алфавітах, створених на слов'яно-кириличній і лат. графічній основі. За формою накреслення — трохи видозмінена буква, що походить з грецької. В сучасній укр. літ. мові цією буквою позначають лабіалізований голосний звук заднього ряду середнього підняття (око, вогонь). Ненаголошений голосний «о» в позиції перед складом з наголошеним «у» вимовляється близько до «у» (ко^{у}жу́х, зо^{у}зу́ля).

«О ВОСПИТА́НИИ ЧАД» — один із перших друкованих посібників з виховання дітей у сім'ї. Перші 200 прим. книги надруковано у *Львівській братській друкарні* 1609. Осн. його частину становить церк.-слов'ян. переклад повчань «отців церкви», насамперед Іоанна Златоустого. На думку деяких дослідників, упорядником «О в. ч.» був І. *Борецький* — ректор *Львівської братської школи*, який підібрав цитати, що відповідали його власним поглядам на виховання. Хоча посібник і має реліг. характер, в ньому виявляються гуманістичні ідеї, підкреслюється важливість виховання й навчання в житті людини. Упорядник піддає сумніву вчення церкви про визначення долі людини наперед. Радить батькам віддавати дітей у науку, оскільки наука — джерело всього доброго. Вважає, що виховання треба починати з раннього віку, що навички, прищеплені з дитинства, визначають поведінку людини протягом усього життя. Плоди доброго виховання, які передаються з покоління в покоління, вплинуть на моральність народу, його характер. Книга збереглася в двох примірниках: у Львів. музеї укр. мистецтва й у Софійській нар. бібліотеці (Болгарія).

Літ.: Науменко Ф. І. Педагог-гуманіст і просвітитель І. М. Борецький. Львів, 1963; Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966; Митюров Б. Н. Развитие педагогической мысли на Украине в XVI—XVII вв. К., 1968.

О. І. Пенішкевич.

ОА́ЗИС (грец. Ὄασις — назва одного з давньоєгип. міст, оточеного пустелею) — ділянка деревної, а також чагарникової і трав'янистої рослинності в пустелі чи напівпустелі. Існування О. зумовлене більш інтенсивним, порівняно з прилеглими районами, зволоженням (природним чи штучним). Площа О. від кількох десятків гектарів до десятків тисяч квадратних кілометрів (напр., частини *Ферганської долини* в Середній Азії, долина р. Нілу). Як правило, густо заселені. Розвинуте інтенсивне землеробство. О. наз. також звільнені від льоду ділянки в Антарктиді.

ОАПЕК — див. *Організація арабських країн — експортерів нафти*.

ОАС (франц. OAS; Organisation armée secrète — таємна збройна організація) — ультра-колоніалістське угруповання військ.-фашистського типу у Франції. Утворено в березні 1961 в період боротьби алж. народу за незалежність. Гол. метою ОАС було збереження колоніального панування Франції над Алжіром, встановлення військ.-фашист. диктатури у Франції. Діючи в обох країнах, ОАС проводила масовий терор серед мирного араб. населення, організувала замахи на президента Франції Ш. де *Голля*, вчиняла численні терористичні акти проти громад. діячів і діячів культури, прихильників миру в Алжірі. Після завоювання Алжіром незалежності (березень 1962) ОАС, втративши мету свого існування і масову базу, перетворилася на групу карних злочинців. Під тиском демократичних сил Франції на червень 1962 ОАС було знешкоджено.

М. І. Маймескул.

ОБ — ріка в Зх. Сибіру, одна з найбільших в СРСР. Утворюється злиттям Бії, яка витікає з Телецького оз., та Катуні, що бере початок на Алтаї з льодовика на схилах г. Бєлухи. Впадає в Обську губу Карського м. Довж. 3650 км,

площа бас. 2990 тис. км². За гідрографічними умовами О. поділяють на три частини — верхню, середню та нижню. Верхня О. (від місця злиття Бії й Катуні до гирла Томі) тече погорбованою рівниною серед крутих берегів. Шир. долини 5—10 км, глиб. від 1,5 до 5 м. Русло розчленоване на численні протоки. В місцях перетину відрогів Салаїрського кряжа — перекати. Нижче Каменя-на-Обі О. виходить на *Західно-Сибірську рівнину*. Долина розширюється до 20 км. Вище м. Новосибірська в результаті спорудження ГЕС створено Новосибірське водосховище. В серед. течії (до гирла Іртиша) О. тече заболоченою тайговою рівниною. Шир. долини до 30—50 км, у заплаві багато озер і стариць. Русло О. утворює рукави, з'єднані численними протоками. Після впадіння *Іртиша* О. стає потужною рікою з широкою (до 50—60 км) долиною (глиб. русла досягає 4—8 м). У районі с. Перегребного О. ділиться на Велику О. (правий рукав) і Малу О. (лівий), які вище Салехарда зливаються в один потік завширшки до 20 км. У гирлі О. утворює дельту з гол. рукавами — Хаманельська О. (лівий) і Надимська О. (правий). О. приймає багато приток (Чумиш, Іня, Том, Чулим, Кеть, Тим, Вах, Казим — праві; Чариш, Васюган, Іртиш, Пн. Сосьва — ліві). Живлення ріки мішане, з переважанням снігового. Рівень води під час водопілля піднімається до 5 м у верхів'ї, у середній та нижній течії — до 10 м. Середньорічні витрати води від 1470 м³/с біля Барнаула до 12 300 м³/с біля Салехарда (макс. відповідно від 9690 до 42800 м³/с). Пересічний річний стік становить бл. 400 км³. Замерзає О. у жовтні — листопаді, скресає у верхів'ї в квітні, у пониззі — в травні — червні. О.— осн. водотранспортна магістраль Зх. Сибіру. Значення бас. О. зростає в зв'язку з освоєнням природних ресурсів цього району — нафти, газу (див. *Західно-Сибірська нафтогазоносна провінція*), бурого вугілля, торфу, лісових ресурсів. О. судноплавна на всьому протязі. Має великі запаси гідроенергії (збудовано Новосибірську ГЕС, на Іртиші — Бухтарминську та Усть-Каменогорську ГЕС). Рибальство розвинуте переважно у нижній течії. Пром. значення мають осетер, стерлядь, нельма, муксун, сиг, пелядь, а також щука, окунь, налим, карась тощо. Води бас. О. використовують для водопостачання й зрошування (канали Іртиш — Караганда, Кулундинський та ін.). Гол. міста і пристані: Барнаул, Каменьна-Обі, Новосибірськ, Колпашево, Нижневартовськ, Сургут, Салехард. *Г. В. Бачурін.*

Ріка Об.

О́БАЛЬ Петро Павлович [н. 7 (19). IV 1900, с. Ободівка, тепер у складі с. Лозівка Підволочиського р-ну Терноп. обл.] — укр. радянський живописець і графік. У 1920—26 навчався в краків. АМ у Т. Аксентовича й В. Яроцького. Після навчання повернувся на Україну. Твори: живописні — «Автопортрет» (1926), «Золоте Поділля» (1931), «Портрет дружини» (1932), «Лемківські ниви» (1940), «Жертви війни» (1945), «Карпатські верби» (1958); графічні — «На базар» (1926), «Безробітні» (1933), «Каменяр» (1935), «Знайомство з Карпатами» (1964), «Квітень» (1966). Картини О. зберігаються у Львів. музеї укр. мистецтва. В 1925—56 викладав малювання в серед. навч. закладах.

ОББИВА́ЛЬНА МАШИ́НА — машина, якою очищають зерна пшениці й жита від пилу і бруду, частково видаляють з них зародок, відокремлюють плодові оболонки, лущать зерна вівса та ячменю; один із засобів борошномельного, комбікормового і *круп'яного виробництва*. Робочим органом О. м. є обертовий барабан з поздовжніми або радіальними штабками (бичами), що рухається всередині циліндричного корпусу, притискаючи зерна до його внутр. поверхні — сталевої або з *абразивних матеріалів*.

ОБВА́Л — раптове обрушення гірських порід і переміщення їх униз по схилу від діяння сили тяжіння. Відбуваються О. внаслідок ослаблення цільності (зв'язності) порід в результаті *вивітрювання*, діяльності поверхневих і підземних вод, *землетрусів*, неправильного проведення земляних робіт при буд-ві споруд тощо. Найчастіше О. трапляються на крутих схилах гір, берегах морів і річок. У результаті великих О. у долинах річок іноді утворюються озера (Ріца на Кавказі, Сарезьке на Памірі та ін.). Вивчення і прогноз О. мають велике значення для буд-ва в районах, де вони можливі.

ОБВА́ЛКУВА́ННЯ ЗУ́БУ — див. *Валкування ґрунту*.

ОБВАЛУВА́ННЯ — обнесення земляними валами (*дамбами*) території для захисту її від затоплення повеневими чи зливовими водами або для *затримання талих вод* на певній площі. О. застосовують також, щоб запобігти заболочуванню водами поверхневого стоку, при *осушенні земель* і *гідромеханізації*.

ОБВИНУВА́ЛЬНИЙ ВИ́СНОВОК — у рад. кримінальному процесі акт, у якому слідчим чи органом дізнання підводяться підсумки *попереднього розслідування* по справі. О. в. є актом, на підставі якого *обвинувачений* підлягає *відданню до суду*, і водночас однією з гарантій *права обвинуваченого на захист*. Копія О. в. повинна бути вручена обвинуваченому не менш як за три доби до слухання справи в суді (ст. 254 КПК УРСР). О. в. встановлює межі *судового розгляду справи*, оскільки суд розглядає конкретну справу тільки в межах пред'явленого обвинувачення і щодо тих обвинувачених, яких згідно з О. в. віддано до суду. Відповідно до ст. 223 КПК УРСР О. в. складається з описової і резолютивної частин. В описовій викладається суть справи і всі її обставини так, як їх встановлено слідством; систематизуються докази, які підтверджують наявність злочину і *вину* обвинуваченого. В резолютивній частині коротко викладаються суть пред'явленого обвинувачення і юрид. кваліфікація дій обвинуваченого із зазначенням статей КК УРСР, що передбачають скоєний злочин. До О. в. додаються: список осіб, що підлягають виклику в судове засідання, довідки про речові докази тощо. О. в. підлягає затвердженню прокурором (ст. 229 КПК УРСР). *М. І. Бажанов.*

ОБВИНУВА́Ч — у праві особа, що підтримує *обвинувачення* в суді під час розгляду кримінальної справи. За рад. законодавством (в УРСР — п. 9 ст. 39 КПК УРСР) здійснення обвинувачення покладено на *прокурора*, який підтримує в суді держ. обвинувачення, на *громадських обвинувачів*, а також на потерпілих у справах *приватного обвинувачення*, які порушуються лише за скаргами потерпілих (про наклеп, образу тощо).

ОБВИНУВА́ЧЕНИЙ — за рад. правом особа, що у встановленому законом порядку притягнена до *відповідальності кримінальної*. За рад. законодавством (в УРСР — ст. 5, 43 гл. 12 КПК УРСР) ніхто не може бути притягнений як О. інакше як на підставах і в порядку, встановлених законом. Конституція СРСР (ст. 158), конституції союзних (в УРСР — ст. 156 Конституції УРСР) і авт. республік визнають *право обвинуваченого на захист*. Для його здійснення кримінально-процесуальне законодавство (ст. 21 Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік) надає О. широкі права. Підставами пред'явлення особі обвинувачення є наявність достатніх *доказів*, що вказують на вчинення саме нею *злочину*. О. має право знати, в чому його обвинувачують; давати пояснення щодо пред'явленого йому *обвинувачення*; подавати докази; заявляти будь-які клопотання, що мають значення для встановлення істини в справі (напр., про проведення експертизи, допит свідків, витребування документів); заявляти відвід слідчому чи особі, яка провадить дізнання, прокуророві, експертові і перекладачеві; знайомитися з усіма матеріалами справи після закінчення попереднього слідства тощо. Для реального здійснення цих прав органи *попереднього розслідування* зобов'язані роз'яснити їх О., пред'явити списки експертів, питання, що їм поставлено, та ін. Для подання О. необхідної правової допомоги закон допускає участь захисника з моменту оголошення О. про закінчення слідства в його справі. Захисник О. має право робити виписки з матеріалів справи, мати по-

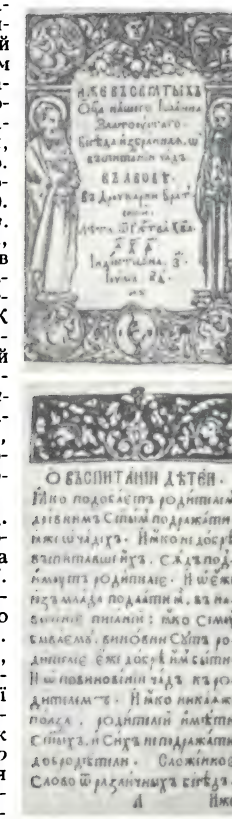

«О воспитании чад». Обкладинка і одна з сторінок книжки.

П. П. Обаль. Річка Стрий. 1973.

Обвійник грецький. Квітуча гілка.

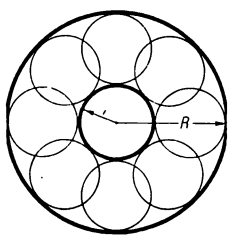

Обгортка сім'ї кіл однакового радіуса, центри яких розміщені на одному колі.

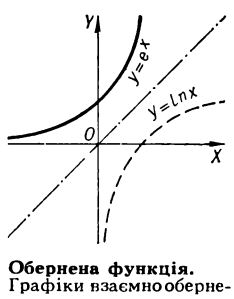

Обернена функція. Графіки взаємно обернених функцій $y = e^x$ і $y = \ln x$.

Графіки **обернених тригонометричних функцій:**
1) $y =$ Arcsin x;
2) $y =$ Arccos x;
3) $y =$ Arctg x;
4) $y =$ Arc ctg x.

бачення з О., подавати докази, оскаржувати дії та рішення слідчого і прокурора тощо. Закон забороняє домагатися показань О. шляхом насильства, погроз та ін. незаконних заходів (ст. 175 КК УРСР, ч. 3 ст. 22 КПК УРСР). Пред'явлення обвинувачення неповнолітньому та ін. особам, що не мають змоги повною мірою здійснювати свої процесуальні права, допит їх та ін. слідчі дії обов'язково здійснюються за участю захисника, *законних представників* О. Після *віддання до суду* О. стає *підсудним*. *Р. І. Гричук.*

ОБВИНУВА́ЧЕННЯ — 1) В рад. *кримінальному судочинстві* діяльність (функція) уповноважених законом органів або осіб, зміст якої полягає в доведенні *вини* особи, притягненої до кримінальної відповідальності. Держ. О. здійснює прокурор (див. *Державний обвинувач*), громад. О.— *громадський обвинувач*. У справах т. з. *приватного обвинувачення* О. підтримує потерпілий особисто або через свого представника. Завданням О. є забезпечення правильного застосування закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, зазнав справедливого покарання і жодний невинний не був притягнений до кримінальної відповідальності і засуджений. 2) Зміст тверджень обвинувача про винність особи, сформульованих, зокрема, в мотивованій постанові органів розслідування про притягнення особи як *обвинуваченого*, чи в постанові судді про віддання обвинуваченого до суду, в промові держ. чи громад. обвинувача під час судових дебатів.

ОБВІ́ЙНИК (Periploca) — рід кущових витких рослин родини *ластівневих*. Листки цілісні, супротивні. Квітки п'ятичленні. Плід — листянка. 10—15 видів, поширених у Середземномор'ї, в тропічній Африці, в помірних і субтропічних областях Азії. В СРСР — 1 вид: О. г р е ц ь к и й (P. graeca) — ліана до 12 м заввишки, листки еліптичні; квітки зеленувато-бурі, великі, в цимозних суцвіттях. Кора містить алкалоїди і глікозид периплоцин. Культивують як декоративну рослину на Пд. Серед. Азії і в Молдавії.

ОБВО́ДИ СУДНА́ — обриси зовнішньої поверхні корпусу судна. Форма обводів багато де в чому зумовлює експлуатаційні та *морехідні якості* судна, його зовнішній вигляд. Розрізняють О. с. гострі та тупі. Найвигіднішу форму обводів обирають, випробовуючи моделі суден у спец. басейнах.

ОБВО́ДНЕННЯ — комплекс гідротехнічних заходів, проведення яких забезпечує подачу води до безводних чи маловодних районів для водопостачання населених пунктів, ферм, пасовищ, задоволення ін. господарсько-побутових і виробничих потреб у воді. О. здійснюють насамперед на базі місцевих водних ресурсів, будуючи *водосховища*, необхідні *водозабірні споруди*. Якщо ж місцеві водні ресурси недостатні, воду подають водопровідними і *зрошувальними каналами* із джерел, розміщених за межами території О. У цих випадках О. здійснюють у комплексі зі *зрошенням*. На Україні для зрошення і О. споруджено ряд водопровідних *каналів*, зрошувальних каналів, *зрошувальних систем*, *Інгулецьку зрошувально-обводнювальну систему* та ін. Див. також *Водне господарство*.
Літ. див. до статей *Зрошення* та *Водне господарство*.
В. М. Долинська.

ОБГОРТА́ННЯ — водолікувальна процедура. О. полягає в тому, що роздягненого хворого обгортають змоченим водою (т-ра 25—30° С) простиралом, а поверх нього — теплою ковдрою. Тривалість О.— 10—60 хв. Призначається як жарознижуючий і збуджуючий засіб при *інфекційних хворобах* (короткочасні О.), як *заспокійливий засіб* при перезбудженні нервової системи, зокрема при *безсонні* (О. серед. тривалості), та як *потогінний засіб* (тривалі обгортання).

ОБГО́РТКА (обвідна) сім'ї ліній на площині — лінія, яка в кожній своїй точці дотикається до якоїсь лінії цієї сім'ї, причому кожна її дуга дотикається до нескінченної множини цих ліній. Напр., два концентричні *кола* з радіусами R і r є О. сім'ї всіх розташованих між ними кіл з радіусами $(R - r)/2$ (мал.); еволюта (див. *Еволюта і евольвента*) є О. сім'ї всіх *нормалей* евольвенти. Якщо $f(x, y, \lambda) = 0$ — рівняння сім'ї ліній на площині, то для одержання рівняння О. потрібно виключити параметр λ із системи $f(x, y, \lambda) = 0$, $f'_\lambda(x, y, \lambda) = 0$. Аналогічно визначається О. сім'ї поверхонь у просторі. Поняття О. застосовується як у геометрії, так і в деяких питаннях матем. аналізу, теор. фізики тощо.

ОБДАРО́ВАНІСТЬ — індивідуальна потенціальна своєрідність *задатків* людини, завдяки яким вона може досягти значних успіхів у певній галузі діяльності. Матеріал. основою природних її можливостей є особливості будови та функціональні властивості мозку й окремих його *аналізаторів*. Необхідні для розвитку О., природні задатки самі по собі не визначають її. О. розвивається в процесі засвоєння індивідом духовних та ін. надбань людства, його творчої діяльності.
Розрізняють О. технічну, наукову, зокрема математичну, музичну, поетичну, художню, артистичну та ін. Високий ступінь спеціальної О. наз. *талантом*. Говорять також про загальну О., маючи на увазі особливості людей, що виявляють здібності до різних галузей діяльності. Видатні люди часто відзначались різносторонньою О. (Леонардо да Вінчі, А. Дюрер, М. Ломоносов, Г. Сковорода, Т. Шевченко та ін.). Антинауковими є фаталістичні погляди на О. як на властивість, що нібито випадає на долю тільки деяких, «обраних» індивідів. Соціалістичне суспільство всемірно сприяє виявленню і розвитку О., надає кожному громадянину всі можливості для всебічного розвитку в різних галузях діяльності.
Літ.: Лейтес Н. С. Об умственной одаренности. М., 1960; Теплов Б. М. Проблемы индивидуальных различий. М., 1961; Ковалёв А. Г. Психология личности. М., 1965; Костюк Г. С. Психологія. К., 1968.
Г. С. Костюк.

ОБДО́РСЬК — колишня (до 1933) назва м. *Салехарда*.

ОБЕЗЗЕМЕ́ЛЮВАННЯ СЕЛЯ́Н — відокремлення селян, безпосередніх виробників, від землі як основного засобу їхньої праці. Масове О. с. почалося в період розкладу *феодалізму*, було одним з методів *первісного нагромадження капіталу*. В Англії відбувалося у формі насильницького привласнювання сел. землі лендлордами (див. *Огороджування*). В Росії, в т. ч. на Україні, в результаті *селянської реформи 1861* поміщики відрізали в своє володіння майже 1/5 сел. землі. Розвиток капіталізму в с. г. посилював О. с., поглиблював розшарування *селянства* і перетворював мільйони селян на безземельних, найманих робітників (див. *Наймана праця*).

ОБЕЛІ́СК (грец. ὀβελίσκος, букв. — невеликий рожен) — гранчастий кам'яний стовп, що звужується догори і має пірамідальне завершення. О. були поширені в Старод. Єгипті як пам'ятники. З Єгипту багато О. вивезено до Старод. Риму, пізніше у міста Європи й Америки. В Росії О. споруджуються з 18 ст. Звичайно вони являють собою пам'ятники військової слави: Румянцевський О. у Ленінграді (1799), пам'ятник Невідомому солдату в Києві (1957), обеліск Солдатської Слави в Полтаві (1969) та інші.

ОБЕ́Р (Auber) Даніель Франсуа Еспрі (29.I 1782, Кан — 12.V 1871, Париж) — франц. композитор і муз. діяч. Член Ін-ту Франції (з 1829). Навчався у Л. *Керубіні*. В 1842—71 — директор Паризької консерваторії, з 1857 також придворний капельмейстер. О.— один з майстрів т. з. великої опери. Найвідоміша — «Німа з Портічі» («Фенелла», 1828); її тема — повстання неаполітанських рибалок проти ісп. панування в Італії в 17 ст. О.— майстер франц. комічної опери («Фра-Дьяволо», 1830; «Бронзовий кінь», 1835, «Чорне домино», 1837). Більшість опер О. написав на лібретто Е. *Скріба*.
Л. Б. Архімович.

ОБЕ́РНЕНА ФУ́НКЦІЯ до даної функції $y = f(x)$ — *функція* $x = \varphi(y)$, яка задається тим же законом відповідності (у випадку, коли відповідність є взаємно однозначною) між змінними x і y, що й дана функція $f(x)$, але в оберненому порядку: $y \to x = \varphi(y)$. Напр., $x = \ln y$ є О. ф. для $y = e^x$, $x = +\sqrt{y}$ для $y = x^2$ $(x \geqslant 0)$. Функції $y = f(x)$ і $x = \varphi(y)$ наз. в з а є м н о о б е р н е н и м и. Область визначення однієї з двох таких функцій є областю значень другої і навпаки. Графіки взаємно обернених функцій (де незалежна змінна позначена однією і тією ж буквою x) симетричні відносно бісектриси першого і третього координатних кутів (мал).

ОБЕ́РНЕНІ ГІПЕРБОЛІ́ЧНІ ФУ́НКЦІЇ — *функції*, що виражаються формулами Arsh x =

До ст. **Мімікрія.** Мімікрія у тварин. Їстівні незахищені комахи, схожі на неїстівних захищених: 1 — муха дзюрчалка осовидна і 2 — метелик склівка шершневидна, схожі на шершня – 3; 5 — муха джмелевидка звичайна, схожа на джмеля земляного — 4; 18 — метелик білан дисморфія, схожий на метелика геліконіду лікорею — 19. Членистоногі, у позі спокою схожі на предмети навколишнього середовища: 6 — паличник листовидка, 7 — зелений деревний клоп, 11 — гусінь метелика п'ядуна зеленого, схожа на зелені листки; 8 — метелик носатка у позі спокою, схожий на сухий листок, і 9 — він же в польоті; 10 — метелик С-біле, схожий на сухий листок; 13 — метелик совка мома в позі спокою і 14 — його гусінь, схожі на лишайник, та 12 — той же метелик у польоті; 15 — метелик червона орденська стрічка у позі спокою, схожий на кору, і 16 — він же в польоті; 17 — гусінь п'ядуна березового, схожа на сучок; 20 — метелик каліма у позі спокою, схожий на сухий листок, і 21 — він же в польоті; 22 — паличник бацилюс, схожий на гілочки; 23 — богомол диявольський, схожий на квітку орхідеї; 24 — павук драсус, схожий на бруньку дерева — 25. Мімікрія у рослин: 26 — ловильний апарат непентеса, схожий на квітку орхідеї; 27 — квітка рефлезії Арнольда, схожа на гниюче м'ясо.

До ст. **Мутації.**

I. Мутації забарвлення оперення у канарки: 1 — дикий тип (зелене); 2–3 — мутантні форми (2 — жовте, 3 — плямисте). II. Мутації забарвлення шерсті у миші хатньої: 1 — дикий тип (сіре); 2–6 — мутантні форми (2 — біле, 3 — жовте, 4 — чорне, 5 — коричневе, 6 — дрібнокрапкове). III. Мутації забарвлення і форми очей у дрозофіли: 1 — дикий тип (тьмяно-червоні очі); 2–4 — мутантні форми (2 — рожеві очі, 3 — білі, 4 — «смуговидні», зменшені). IV. Мутантні форми ячменю: пізня полегла (праворуч) і рання неполегла (ліворуч). V. Соматичні мутації, спричинені у рослин іонізуючою радіацією (рентгенівським або гама-промінням): поява білого забарвлення в червоних квітках тютюну (1) і двох сортів ротиків (2 і 3, 4). На мал. **3** — нормальна квітка, **4** — мутантна.

$= \ln(x + \sqrt{x^2+1})$, $-\infty < x < +\infty$ (гіперболічний ареасинус), $\operatorname{Arch} x = \ln(x + \sqrt{x^2-1})$, $1 \leqslant x < \infty$ (гіперболічний ареакосинус), $\operatorname{Arth} x = \frac{1}{2}\ln\frac{1+x}{1-x}$, $|x| < 1$ (гіперболічний ареатангенс); *обернені функції* по відношенню до *гіперболічних функцій*. Позначення і назва походять від лат. area — площа (гіперболічні функції можна розглядати як функції площі гіперболічного сектора). Похідні О. г. ф. виражаються формулами $(\operatorname{Arsh} x)' = 1/\sqrt{x^2+1}$; $(\operatorname{Arch} x)' = 1/\sqrt{x^2-1}$; $(\operatorname{Arth} x)' = 1/(1-x^2)$; інтеграли — формулами $\int \operatorname{Arsh} x\,dx = x \operatorname{Arsh} x - \sqrt{x^2+1} + C$; $\int \operatorname{Arch} x\,dx = x \operatorname{Arch} x - \sqrt{x^2-1} + C$; $\int \operatorname{Arth} x\,dx = x \operatorname{Arth} x - \ln\sqrt{1-x^2} + C$; тому О. г. ф. часто з'являються при інтегруванні раціональних дробів та квадратичних ірраціональностей. У комплексній області О. г. ф. багатозначні. Їхні гол. значення ($\operatorname{arsh} z$, $\operatorname{arch} z$, $\operatorname{arth} z$) одержуються, якщо брати гол. значення *логарифмів*. З гол. значеннями *обернених тригонометричних функцій* вони пов'язані формулами: $\operatorname{arsh} z = -i \times \arcsin iz$; $\operatorname{arch} z = i \arccos z$; $\operatorname{arth} z = -i \operatorname{arctg} iz$.

ОБЕ́РНЕНІ ТРИГОНОМЕТРИ́ЧНІ ФУ́НКЦІЇ, колові функції, аркфункції — *функції*, що визначають дугу (число) за даним значенням її *тригонометричних функцій*, що розглядаються на певних проміжках монотонності. Розрізняють такі О. т. ф.: 1) $\operatorname{Arcsin} x$ («арксинус x») — множина *обернених функцій* до $\sin x$; 2) $\operatorname{Arccos} x$ («арккосинус x») — до $\cos x$; 3) $\operatorname{Arctg} x$ («арктангенс x») — до $\operatorname{tg} x$; 4) $\operatorname{Arcctg} x$ («арккотангенс x») — до $\operatorname{ctg} x$; 5) $\operatorname{Arcsec} x$ («арксеканс x») — до $\sec x$; 6) $\operatorname{Arccosec} x$ («аркосеканс x») — до $\operatorname{cosec} x$. Функції $\operatorname{Arcsin} x$ та $\operatorname{Arccos} x$ визначені при $|x| \leqslant 1$, $\operatorname{Arctg} x$ та $\operatorname{Arcctg} x$ — для всіх дійсних x, $\operatorname{Arcsec} x$ та $\operatorname{Arccosec} x$ — при $|x| \geqslant 1$; останні дві функції вживаються рідко. Оскільки тригонометричні функції є *періодичними функціями*, для кожної з них існує нескінченна множина обернених функцій (мал.). З них виділяються гол. значення $\arcsin x$, $\arccos x$, $\operatorname{arctg} x$, $\operatorname{arcctg} x$ (на мал. виділено жирною лінією), $\operatorname{arcsec} x$, $\operatorname{arccosec} x$, які визначаються з умов: $-\pi/2 \leqslant \arcsin x \leqslant \pi/2$, $0 \leqslant \arccos x \leqslant \pi$, $-\pi/2 \leqslant \operatorname{arctg} x \leqslant \pi/2$, $0 \leqslant \operatorname{arcctg} x \leqslant \pi$, $0 \leqslant \operatorname{arcsec} x \leqslant \pi$, $-\pi/2 \leqslant \operatorname{arccosec} x \leqslant \pi/2$. Заг. значення О. т. ф. пов'язані з їхніми гол. значеннями формулами: $\operatorname{Arcsin} x = n\pi + (-1)^n \times \arcsin x$; $\operatorname{Arccos} x = 2n\pi \pm \arccos x$; $\operatorname{Arctg} x = n\pi + \operatorname{arctg} x$; $\operatorname{Arcctg} x = n\pi + \operatorname{arcctg} x$; $\operatorname{Arcsec} x = 2n\pi \pm \operatorname{arcsec} x$; $\operatorname{Arccosec} x = n\pi + (-1)^n \operatorname{arccosec} x$. Будь-яке співвідношення між тригонометричними функціями можна замінити співвідношенням між О. т. ф. Напр., з рівності $\operatorname{tg} x = \sin x/\sqrt{1-\sin^2 x}$ випливає, що $\arcsin x = \operatorname{arctg}(x/\sqrt{1-x^2})$. О. т. ф. можна подати степеневими *рядами*. Напр., $\arcsin x = x + \frac{1}{2}\cdot\frac{x^3}{3} + \frac{1\cdot3}{2\cdot4}\cdot\frac{x^5}{5} + \frac{1\cdot3\cdot5}{2\cdot4\cdot6}\cdot\frac{x^7}{7} + \ldots$; $\operatorname{arctg} x = x - \frac{x^3}{3} + \frac{x^5}{5} - \frac{x^7}{7} + \ldots$; ці ряди збігаються при $|x| \leqslant 1$. Існують співвідношення, які пов'язують О. т. ф. з *оберненими гіперболічними функціями*.

ОБЕ́РНЕНІ ЧИ́СЛА — два числа, добуток яких дорівнює одиниці. О. ч. є, напр., 3 і $\frac{1}{3}$, $-\frac{2}{5}$ і $-\frac{5}{2}$. Для всякого числа $a \neq 0$ існує обернене число $1/a$.

ОБЕ́РНЕННЯ у фотографії — одержання позитивного зображення (*позитива*) об'єкта на тому ж *фотографічному матеріалі*, на якому цей об'єкт знято. За способом О. світлочутливий шар фотоматеріалу спочатку піддають дії світла і наступному *проявленню фотографічному*, внаслідок чого *приховане фотографічне зображення* перетворюється на видиме негативне (*негатив*). Далі з проявленого, але не фіксованого (див. *Фіксування фотографічне*) фотоматеріалу видаляють, занурюючи його в спец. розчин, металеве срібло (воно створює негативне зображення). При повторному діянні світла і вторинному проявленні металеве срібло, що залишилося на фотоматеріалі, зумовлює появу позитивного зображення. В разі О. зображень на кольорових фотоматеріалах при першому проявленні одержують негативне зображення з металевого срібла, при другому — з металевого срібла і барвників. Після видалення всього срібла на фотоматеріалі залишаються лише барвники, які й створюють кольорове зображення. Порівняно з способом двоступеневим (негативно-позитивним) спосіб О. економічніший (витрачається лише один фотоматеріал замість двох), дає змогу набагато швидше одержувати позитивне зображення. При О. перевага надається т. з. оборотним фотоматеріалам (плівкам, паперу), що їх властивості сприяють цьому процесу фотографічної обробки. О. застосовують у професіональній, аматорській, наук. і учбовій фотографії і кінематографії, в телебаченні.

ОБЕ́РНЕНО ПРОПОРЦІ́ЙНІ ВЕЛИЧИ́НИ — дві змінні величини, пов'язані між собою так, що зі збільшенням (зменшенням) однієї з них у кілька разів друга зменшується (збільшується) у стільки ж разів. Для О. п. в. x і y справджується залежність $xy = k$ (k — стале). Ця залежність графічно зображується рівнобічною *гіперболою*.

ОБЕРО́Н — один з супутників планети *Уран*. Діаметр О. 1460 км, середня віддаль від центра планети 587000 км. Площина *орбіти* О. майже перпендикулярна до площини орбіти Урана. Відкрив 1787 В. *Гершель*. Див. *Супутники планет*.

О́БЕРТ (Oberth) Герман (н. 25.VI 1894, Германштадт, Трансільванія, тепер Сібіу, Румунія) — нім. вчений, один з піонерів ракетної техніки. Навчався в ун-тах Мюнхена (1913—14 та 1919—20), Клужа (1919), Геттінгена (1920—21), Гейдельберга (1921—23). У 1925—38 — професор коледжу Рот в Медіаші (Румунія). З 1938 займався питаннями розробки й використання ракетної техніки, зокрема для дослідження атмосфери, розробляв теорію ракетних двигунів тощо. О.— один із засновників Нім. т-ва ракетної техніки й космічного польоту (ФРН). У 1951 т-во запровадило медаль О., яку присуджують за фундаментальні дослідження з ракетної техніки й *космонавтики*. З 1963 т-ву присвоєно ім'я Оберта.

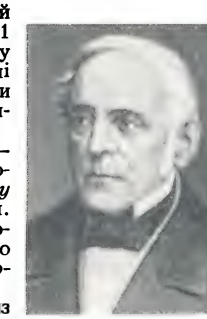

Д. Ф. Е. Обер.

ОБЕРТА́ЛЬНИЙ МОМЕ́НТ — величина, що характеризує силове діяння, яке змінює *кутову швидкість* тіла, що обертається. О. м. дорівнює алгебр. сумі моментів усіх сил, які діють на тіло відносно осі обертання (див. *Момент сили*).

ОБЕРТА́ННЯ ЗЕМЛІ́ — один з рухів Землі. Відбувається з заходу на схід. О. З. пояснюється зміна дня і ночі, відхилення тіл, які падають, на схід тощо. Встановлено, що напрям осі О. З. непостійний, а саме обертання нерівномірне. Час одного оберту Землі навколо своєї осі, який дорівнює відрізкові часу між двома послідовними верхніми кульмінаціями точки весняного *рівнодення*, наз. зоряною *добою*. Див. також *Пори року*.

Обеліск на Гострій Могилі у Ворошиловграді, встановлений на честь героїв оборони міста 1919.

ОБЕРТО́ВА ПІ́Ч, трубчаста піч — промислова горизонтальна або трохи похила піч циліндричної форми, корпус якої обертається навколо поздовжньої осі. Розрізняють О. п. (мал.) на пилоподібному, кусковому, рідкому і газовому паливі, а також О. п. з електр. нагрівом. Сировина або вироби нагріваються в печі, повільно переміщуючись під час обертання її корпуса. Нагрів може бути прямим, непрямим (через стінку *муфеля*) або комбінованим. Є О. п.: нагрівальні, в яких металеві заготовки обробляють для кування і штампування; термічні, де металеві

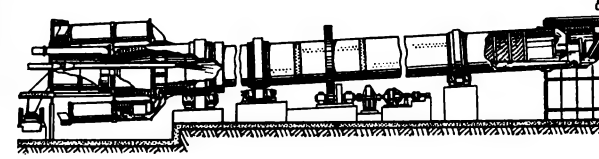

Обертова піч.

ві вироби піддають термічній обробці; випалювальні, застосовувані для випалу *клінкеру,* руд, нерудних матеріалів і залізорудних окатишів та ін. Довжина О. п. 50—230, діаметр 3—7,5 м. Продуктивність досягає 150 т/год готової продукції.

ОБЕРТО́НИ (нім. Oberton, одн., від ober — верхній і Тоn — звук, тон) — прості (синусоїдальні) складові коливань, частота яких більша за частоту осн. коливання (коливання найменшої частоти). О., частоти яких кратні частоті осн. коливання, наз. гармоніками, або гармонічними О. Якщо відношення частоти О. до частоти осн. коливання не є цілим числом, такий О. наз. негармонічним, або ангармонічним. Від сукупності осн. коливання і О. залежить тембр звука.

ОБ'ЄДНАНА ЕНЕРГЕТИ́ЧНА СИСТЕ́МА ПІ́ВДНЯ (ОЕС Півдня) — виробниче і територіальногалузеве об'єднання електроенергетичних систем УРСР і Молд. РСР, які при загальному оперативному управлінні ними з єдиного диспетчерського пункту зберігають самостійне адм.-госп. управління. Входить до складу *Єдиної енергетичної системи СРСР.* Диспетчерську службу ОЕС Півдня створено 1940 в результаті об'єднання потужних теплових і гідравлічних електростанцій Донбасенерго і Дніпроенерго лінією електропередачі (ЛЕП) напругою 220 кВ. У 1980 до складу ОЕС Півдня входило 9 енергосистем: Донбасенерго, Дніпроенерго, Харківенерго, Київенерго, Вінницяенерго, Львівенерго, Одесаенерго, Кременерго та Молдавголовенерго. Встановлена потужність електростанцій системи на 1.I 1980 дорівнювала 44,1 млн. кВт, виробн. електроенергії — 243,6 млрд. кВт · год (1979). Основу її становлять теплові електростанції (понад 86% заг. потужності системи). Найбільші електростанції ОЕС Півдня: *Запорізька ДРЕС, Вуглегірська ДРЕС, Криворізька ДРЕС, Бурштинська ДРЕС, Придніпровська ДРЕС, Трипільська ДРЕС, Ладижинська ДРЕС, Чорнобильська АЕС, Дніпрогес* та ін. Енерг. системи в ОЕС Півдня об'єднано гол. чин. ЛЕП напругою 220 кВ і вище (їхня протяжність на 1.I 1980 становила понад 17 тис. км). В об'єднанні експлуатується трансукр. ЛЕП напругою 750 кВ Донбас — Дніпро — Вінниця — Західноукраїнська — Албертірша (УНР) та ЛЕП 750 кВ Чорнобильська АЕС — Західноукраїнська; ЛЕП постійного струму напругою 800 кВ Донбас — Волгоград. Відповідно до контрактів, укладених на основі міжурядових угод, з 1962 Львівську енергосистему об'єднано з енерг. системами країн — членів РЕВ у міжнар. енергосистему «*Мир*». Оперативне керівництво енергосистемами, що входять до ОЕС Півдня, здійснює об'єднане диспетчерське управління, яке міститься в Києві.

О. С. Бурлака.

ОБ'ЄДНАНА ЕНЕРГОСИСТЕ́МА — сукупність *енергетичних систем,* з'єднаних міжсистемними *лініями електропередачі* напругою переважно 220—750 кВ. Розподілом електроенергії в О. е. керують з єдиного диспетчерського пункту (за єдиним графіком), що дає змогу ефективніше використовувати енергетичні ресурси і, отже, поліпшувати умови енергопостачання усіх галузей пром-сті та ін. споживачів. Першу в СРСР О. е. було створено (1942—43) на Уралі для керування Свердловською, Пермською та Челябінською енерг. системами. В СРСР (1980) — 11 об'єднаних енергосистем. Дев'ять з них, гол. чин. на території Європ. частини СРСР, входять до складу *Єдиної енергетичної системи СРСР.* Енергосистеми УРСР (разом з енергосистемою Молд. РСР) становлять *Об'єднану енергетичну систему Півдня.* Перспективним є приєднання енергосистем Середньої Азії та Далекого Сходу до єдиної енергосистеми СРСР, пов'язане з дальшим розвитком ліній електропередачі надвисокої (1150—1500 кВ) напруги. Створено О. е. країн — членів РЕВ (див. «*Мир*») з Центральним диспетчерським управлінням в м. Празі.

О. О. Шевченко.

ОБ'ЄДНАНА ПА́РТІЯ ГАЇТЯ́НСЬКИХ КОМУНІ́СТІВ (ОПГК). Засн. в грудні 1968 внаслідок об'єднання Партії нар. єднання Гаїті (ПНЄГ; ств. 1959) і Союзу гаїтянських демократів (ств. 1954, до 1966 — Нар. партія нац. визволення). З часу заснування діє в підпіллі. Декларація про об'єднання партій проголосила антиімперіалістичну і антифеод. програму, закликала до створення єдиного фронту антифеод. і антиімперіалістичних сил під керівництвом робітн. класу, до збройної боротьби проти диктаторського режиму. І з'їзд ОПГК (вересень 1978) прийняв програму, в якій закликав усі прогресивні сили до демократичної, нар., нац. революції, та статут партії. ОПГК брала участь у Нараді комуністичних і робітн. партій 1969 (ПНЄГ — в Нараді комуністичних і робітн. партій 1960). Ген. секретар ЦК — Рене Теодор. Друк. органи: ЦО — щоміс. газ. «Букан» («Багаття», з 1969, розповсюджується нелегально) та ін.

Є. Г. Лапшев.

ОБ'ЄДНАНИЙ ІНСТИТУ́Т ЯДЕРНИХ ДОСЛІ́ДЖЕНЬ (ОІЯД) — міжнар. ядерно-фіз. центр соц. країн. Розташований у м. Дубні Моск. обл. Засн. 1956. Осн. завдання ін-ту — забезпечення спільного проведення фундаментальних теор. і експериментальних досліджень у галузі ядерної фізики вченими соц. країн. В ОІЯД працюють (1981) вчені з 11 країн-членів: НРБ, СРВ, КНДР, Республіки Куба, МНР, НДР, ПНР, СРР, СРСР, УНР і ЧССР. Найвищим органом управління ін-том є Комітет повноважних представників (по одному представникові від країни-члена), наук. діяльністю ін-ту керує Вчена рада, до складу якої входять провідні вчені країн-членів. Першим директором ін-ту був Д. І. *Блохінцев,* з 1964 ін-т очолює М. М. *Боголюбов.* У складі ОІЯД шість лабораторій (теор. фізики, високих енергій, ядерних проблем, ядерних реакцій, нейтронної фізики, обчислювальної техніки й автоматизації), які за своїми масштабами є ін-тами з самостійними напрямами досліджень, а також відділ нових методів прискорення. В ін-ті проводяться експериментальні й теор. дослідження в галузі фізики елементарних частинок, ядерної і нейтронної фізики, прискорювальної техніки. Експериментальні роботи виконуються на унікальних базових установках: прискорювачах протонів — синхрофазотроні і синхроциклотроні, циклотронах для прискорювання важких іонів, імпульсному реакторі. ОІЯД здійснює широке наук. співробітництво з нац. ін-тами багатьох країн. З 1970 ін-т видає періодичний журнал «Физика элементарных частиц и атомного ядра».

О. Н. Сисакян.

Герб Об'єднаних Арабських Еміратів.

ОБ'ЄДНАНІ АРАБСЬКІ ЕМІРАТИ

Площа — 83,6 тис. км²

Населення — 891,6 тис. чол. (поч. 1980, оцінка)

Столиця — м. Абу-Дабі

ОБ'ЄДНАНІ АРА́БСЬКІ ЕМІРА́ТИ, ОАЕ — держава на Сх. Аравійського п-ова, федерація, яка включає 7 еміратів — Абу-Дабі, Дубай, Шарджа, Аджман, Умм-ель-Кайвайн, Ель-Фуджайра та Рас-ель-Хайма. Омиваються водами Перської та Оманської заток. Корінне населення — араби; 70% — вихідці з ін. араб. країн, Індії, Пакистану, Ірану та ін. Держ. мова — арабська.

Державний лад. Діючу конституцію ОАЕ (тимчасову) прийнято 1971. Найвищим законодавчим органом є Вища рада емірів (ВРЕ), що складається з глав еміратів. ВРЕ із свого складу обирає главу (президента) ОАЕ. Виконавчу владу здійснює Рада міністрів, очолювана прем'єр-міністром. Орган представництва еміратів — Федеральна нац. рада (40 членів), яка виконує дорадчі функції.

П. Ф. Мартиненко.

Природа. Берегова лінія малорозчленована. На узбережжі поширені заболочені чи замулені ділянки, зайняті солончаками (сабха). Більша частина тер. ОАЕ — пустельна рівнина, яка лише на Сх. переходить в кам'янисте плато заввишки до 1310 м (г. Хатта). Надра вивчені мало. Виявлено значні поклади нафти, невеликі поклади руд, міді та свинцю, сірки, червоного окису заліза (вохри). Клімат тропічний, сухий. Пересічна т-ра січня бл. +20°, липня — від +30 до +35°, іноді до +50°. Опадів до 150 мм на рік. Постійних річок немає, поширені *ваді.* Переважає пустельна рослинність, в оазисах — фруктові дерева, фінікова пальма, тамарикс, акація тощо.

Історія. Тер. ОАЕ в давнину була районом поселення семітських племен, історично пов'язаних з д-вами *Месопотамії.* В кін. 1-го тис.

до н. е. тут утвердилися *араби*. З 7 ст. ця територія, на якій існував ряд князівств, входила до складу араб. *Халіфату*, з 14 ст.— Ормузької д-ви. В 16—17 ст. вона частково підпала під владу португ. колонізаторів. З 18 ст. її населення, яке займалося каботажною торгівлею, вело боротьбу проти англ. Ост-Індської компанії (за це англійці прозвали район князівств «Піратським берегом»). У 1820, 1835, 1839, 1853, 1892 англ. Ост-Індська компанія підписала угоди з правителями місц. князівств, що призвело до встановлення англ. протекторату над цією територією. З 20-х рр. 20 ст. в князівствах почався антиангл. рух. У роки 2-ї світової війни цю територію використовували як базу військ.-повітр. сил Великобританії та США. Після закінчення війни Великобританія, прагнучи зберегти свій вплив у цьому районі, намагалася створити підконтрольну їй федерацію з 9 князівств (з включенням Бахрейну й Катару). Проте під тиском нац.-визвольного руху вона 1971 була змушена вивести звідти свої війська. 2.XII 1971 правителі 6 князівств (Абу-Дабі, Аджман, Дубай, Умм-ель-Кайвайн, Ель-Фуджайра, Шарджа) проголосили про створення суверенної федеративної д-ви — ОАЕ. В 1972 до її складу ввійшло також князівство Рас-ель-Хайма. В 1971 ОАЕ встановили дипломатичні відносини з СРСР. Того самого року Великобританія уклала з ОАЕ договір «про дружбу», який передбачає в разі необхідності взаємні консультації з усіх питань, що їх цікавлять. З 1971 ОАЕ — член ООН. ОАЕ входять до *Ліги арабських держав*. Діяльність політ. партій заборонено. *Г. Г. Зубіна*.

Господарство. Основа економіки — видобування нафти (понад 80 млн. т, 1979). Родовища нафти розробляють гол. чин. іноз. компанії, але частка нац. капіталу з 1978 становить не менше 51%. В 1979 доходи країни від продажу нафти становили 12,5 млрд. дол. Значна частина їх використовується для створення сучас. *інфраструктури*. В незначній кількості видобувають мідь, свинець, сіль, вохру, сірку. Працюють нафтоперероб. завод, нафтохім., по зрідженню газу, алюмінієвий, цем., металовиробів, безалкогольних напоїв, пластмасових труб, рибоконсерв. заводи. Невелика судноверф, деревообр. і тютюнова ф-ки, установки по опрісненню мор. води та ін. Розвинуті кустарні промисли (виготовлення килимів, тканин, кинджалів, виробів з дорогоцінних металів тощо). Більшість населення зайнята в с. г. В обробітку — бл. 8% тер. країни. Кращі землі належать феод.-племінній знаті. Розвивається іригаційне буд-во. В оазисах вирощують фініки, виноград, фрукти, а також зернові, тютюн і бавовник. Переважає кочове скотарство, розводять велику рогату худобу та верблюдів. На узбережжі — рибальство (бл. 50 тис. т риби, 1978), промисел перлів. С. г. не задовольняє потреб країни в продовольстві. Асфальтованих автошляхів — 1412 км (1979). У Абу-Дабі, Шарджі та Дубаї — міжнар. аеропорти. Гол. мор. порти — Мінаер-Рашід і Дубай. З ОАЕ вивозять нафту, зріджений газ, в'ялену рибу, перли, тютюн, шкірсировину, фініки; довозять товари широкого вжитку, продовольство, машини і устаткування, буд. матеріали. Гол. торг. партнери — Японія, США, Великобританія, Саудівська Аравія, Оман, Катар. Грош. одиниця — федеральний дірхам. 3,77 дірхама = 1 дол. США (кін. 1979). *Г. М. Биков*.

Культура. Після здобуття незалежності в країні запроваджено обов'язкову 4-річну поч. освіту. Система освіти складається з 2-річних дит. садків (охоплюються діти 4—6 років), 4-річної початкової, 4-річної проміжної й 4-річної серед. шкіл. У 1978/79 навч. р. у 350 початкових і середніх навчальних закладах налічувалося 94,4 тис. учнів. У містах Абу-Дабі, Шарджа і Рас-ель-Хаймі є ряд серед. тех. і пед. навч. закладів, зокрема, в Абу-Дабі —професс. заклад підвищеного типу — Ін-т професс. освіти. Ун-т ОАЕ в Абу-Дабі (засн. 1974, почав працювати з 1977; 1979/80 навч. р.— бл. 3 тис. студентів). Центр документації наук. досліджень (засн. 1968), відділення Брит. ради — в Абу-Дабі й Дубаї, б-ка ун-ту, публічні б-ки в Абу-Дабі й Дубаї, археол. музей в Абу-Дабі.

В ОАЕ 1980 виходили 4 щоденні газети та 2 щомісячні журнали. Найвідоміша газета — «Аль-Іттіхард» («Єдність», з 1972, араб. мовою). Інформ. агентство ОАЕ засн. 1976. Радіо і телебачення ОАЕ є урядовою службою, засн. 1972. Радіомовлення ведеться араб., англ., франц. та урду мовами.

В. П. Лапчинська (освіта).

Літ.: Абдалла Я. Ю. Объединенные Арабские Эмираты. М., 1978; Клековский Р. В., Луцкевич В. А. Объединенные Арабские Эмираты. М., 1979.

«ОБ'ЄДНАНІ ІРЛАНДЦІ» («United Irishmen») — ірл. бурж. національно-визвольне товариство. Засн. 1791 в Белфасті. Лідери «О. і.» (Т. Уолф Тоун, Р. Еммет) виступали за незалежну ірландську республіку, за єднання католиків і протестантів у боротьбі проти англійського колоніального панування і *англіканської церкви*. В русі «О. і.» взяло участь бл. 150 тис. чол. У 1795 на чолі т-ва стала підпільна революц. Директорія (містилася у Дубліні), що висунула респ. програму. З 1796 т-во почало підготовку до збройного повстання. В 1798 повстання охопило лише частину пров. Лейнстер і *Ольстер* (через арешт і страту більшості лідерів напередодні виступу). Спроба члена Директорії т-ва Р. Еммета підняти повстання 1803 також зазнала невдачі. Англ. правлячі кола, намагаючись утримати колонію, домоглися включення Ірландії до складу метрополії (англо-ірл. унія 1801).

С. В. Толстов.

ОБ'ЄДНАНІ НАЦІЇ — термін, яким прийнято називати країни, що під час 2-ї світової війни 1939—45 входили до *антигітлерівської коаліції* і 1945 утворили *Організацію Об'єднаних Націй*. Вживається також як скорочена назва ООН.

ОБ'ЄДНАННЯ АРХІТЕКТОРІВ-УРБАНІСТІВ, АРУ. Існувало 1928—31 у Москві. В деклараціях і теор. працях члени О. а.-у. закликали архітекторів перейти від проектування окремих споруд до створення єдиної просторової системи міста, розглядати будівлю, як частину міста. В плануванні структурі міст особливу увагу приділяли функціональному зонуванню міської території з урахуванням майбутнього розвитку. Теор. положення О. а.-у. відобразилися в сучас. *містобудуванні*. В 1931 О. а.-у. влилося у Всесоюзне архітектурне наукове товариство.

ОБ'ЄДНАННЯ МОЛОДИХ МИТЦІВ УКРАЇНИ (ОММУ) — творче угруповання укр. рад. художників. Виникло й сформувалося 1929—31. Існувало до 1932. Загалом обстоювало реалістичні позиції, але на його діяльності позначилися вульгарно-соціологічні тенденції, рецидиви хибних настанов *Пролеткульту*. До складу ОММУ входили переважно студенти худож. інститутів республіки; деякі з них згодом стали визначними майстрами (В. Агібалов, С. Григор'єв, В. Мухін, О. Пащенко, Г. Пивоваров, М. Попенко-Коханий, В. Федченко та ін.).

ОБ'ЄДНАННЯ НА ПІДТРИМКУ РЕСПУБЛІКИ (ОПР) — бурж. партія Франції. Заснована у вересні 1958 прибічниками Ш. де *Голля* під назвою Союз за нову республіку, 1962 злилася з угрупованням лівих голлістів і офіційно почала називатися Союз на захист нової республіки — Демократичний союз праці (1967 було перейменовано на Союз демократів за П'яту республіку). З 1968 він дістав назву Союз демократів за республіку. З грудня 1976 має сучас. назву. Виражає інтереси ряду монополій, поряд з цим здійснює вплив на серед. верстви, селянство, частину трудящих, заохочуючи їх лозунгами боротьби за авторитет д-ви, нац. незалежність Франції і окремі соціальні реформи. Представники ОПР до травня 1981 входили до складу уряду.

ОБ'ЄДНАННЯ СУЧАСНИХ АРХІТЕКТОРІВ (ОСА) — творче об'єднання рад. архітекторів, створене 1925 в Москві. Члени ОСА виступали під лозунгами *функціоналізму* та *конструктивізму*, пропагували наук. підхід до вирішення архіт. завдань, використання найновіших конструкцій та матеріалів, типізацію й індустріалізацію буд-ва, нові принципи соціалістичного розселення. Члени ОСА провадили наук.-дослідну та пед. діяльність в Ін-ті худож. культури й *ВХУТЕМАСі*. Серед членів ОСА — брати *Весніни*, М. Гінзбург, Г. *Орлов*, І. Леонідов. На Україні відділенням ОСА було *Товариство сучасних архітекторів України*. ОСА існувало до 1931. *В. Є. Ясієвич*.

ОБ'ЄДНАННЯ СУЧАСНИХ МИТЦІВ УКРАЇНИ (ОСМУ) — творче об'єднання укр. рад. художників. Засн. 1927 групою майстрів, що вийшла з *АРМУ*. Іс-

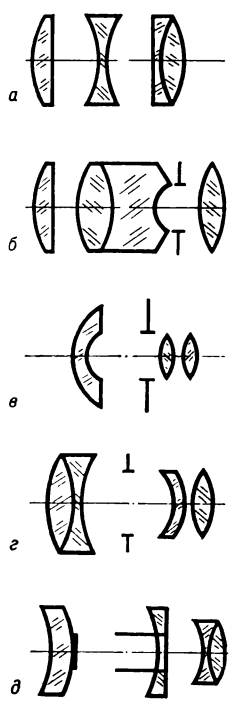

Мал. 1. Схема деяких типів фотографічних **об'єктивів:** *а* і *б* — універсальні «Індустар» і «Юпітер»; *в* — ширококутовий Гілля; *г* і *д* — довгофокусні «Телемар-22» і МТО-500.

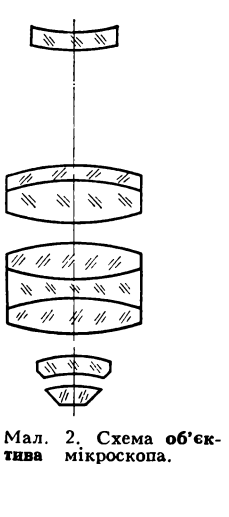

Мал. 2. Схема **об'єктива** мікроскопа.

нувало до 1932. ОСМУ ставило собі за мету створити на Україні «ідеологічно одностайну групу нових радянських реалістів», що прагнули «виявити новий ритм нашої революційно-реконструктивної доби». ОСМУ орієнтувалося на новітнє мистецтво Зх. Європи, насамперед прогресивне, заперечуючи значення вітчизняної реалістичної класики 19 ст. За своєю ідейно-творчою програмою і практикою ОСМУ було близьке до рос. «Общества станковистов» (ОСТ). Члени ОСМУ зверталися переважно до сучасної тематики, відтворювали революц. події, працю рад. людей, гол. чином індустріальну. В складі ОСМУ були: Л. Крамаренко, В. Пальмов, А. Петрицький, І. Плещинський, А. Таран, О. Усачов, М. Шаронов, молоді художники І. Беклемішева, О. Жданко, Ю. Садиленко, Д. Шавикін, І. Штільман та ін.

Л. В. Владич.

ОБ'ЄКТ (від лат. objectus — предмет, явище) — фрагмент дійсності, на який спрямовано практичну або пізнавальну діяльність суб'єкта (див. *Суб'єкт і об'єкт* у філософії).

ОБ'ЄКТ ПРАВА — суспільні відносини, на які спрямовується дія *права* і які регулюються за допомогою системи правових норм. Певна галузь сусп. відносин регулюється відповідною сукупністю правових норм і являє собою об'єкт регулювання даної *галузі права*. Так, майнові відносини регулюються нормами цивільного права і становлять їхній об'єкт, проступки регулюються нормами адм. права, сімейні відносини є об'єктом правового регулювання сімейного права. Сусп. відносини, що є О. п., регулюються шляхом впливу на вольову (див. *Воля* у праві) поведінку учасників цих відносин (вибору варіанта в межах права), від яких норми права вимагають вчинення певних дій чи утримання від них. Учасники конкретних *правовідносин*, що виникають при регулюванні О. п., наділені в рад. праві т. з. суб'єктивними правами, тобто мають можливість діяти певним чином відповідно до закону і вимагати певних дій (або утримання від них) від ін. зобов'язаних осіб. Від О. п. слід відрізняти конкретну *річ* (предмет), яка є об'єктом спору. О. п. завжди є сусп. відносини, пов'язані з *правом власності* на річ, а не сама річ, яка являє собою безпосередній предмет правового спору.

М. П. Стеценко.

ОБ'ЄКТИ́В (від лат. objectivus — предметний) — повернута в бік матеріального об'єкта частина *оптичної системи* (або вся система), яка створює його дійсне зображення. Це зображення або безпосередньо спостерігають в *окуляр*, або одержують на плоскій (інколи викривленій) поверхні (напр., на світлочутливому шарі фотоплівки). За складом оптичних елементів розрізняють лінзові, дзеркальні та дзеркально-лінзові О., а за призначенням — фотографічні, проекційні, О. *мікроскопів*, телескопічні тощо. Осн. характеристиками О. є: *фокусна віддаль f'*, діаметр вхідної зіниці *d* (зображення апертурної *діафрагми*, утворене елементами О., розташованими перед цією діафрагмою), відносний отвір *d*/*f'*, який визначає *світлосилу* О., *поле зору* та *роздільна здатність*. Відносний отвір позначають на оправах деяких О. у вигляді 1 : *a*, де $a = f'/d$ (напр., 1 : 3,5 або просто 3,5). О. може бути й однаєдина лінза, проте для одержання необхідної якості зображення, зокрема для виправлення аберацій (див. *Аберації оптичних систем*), доводиться застосовувати О., які складаються із значної кількості елементів. Сучас. фотографічні О. (фотооб'єктиви), до яких належать О. *фотографічних апаратів*, *кінознімальних апаратів* і аерофотоапаратів (див. *Аерофотознімання*), виготовляють у вигляді лінзових та дзеркально-лінзових систем, що в них виправлено осн. аберації. Перевагами дзеркально-лінзових О. перед лінзовими є менші поздовжні розміри і маса. За своїми характеристиками фотооб'єктиви поділяються на універсальні (нормальні), світлосильні, ширококутові та довгофокусні (телеоб'єктиви). На мал. 1 подано схеми найбільш відомих фотографічних О. В універсальних О. $f'/d = 1 : 1{,}8 \div 1 : 4{,}0$, а поле зору бл. 50°. Світлосильні О. мають відносний отвір від 1 : 1,8 до 1 : 0,8, їхнє поле зору, як правило, менше, ніж в універсальних. Ширококутовими наз. фотооб'єктиви з полем зору більшим за 70° (до 180°), з відносним отвором 1 : 5,6 і меншим. До телеоб'єктивів відносять О., фокусна віддаль яких перевищує трикратну величину лінійного поля зору (100—2000 мм); кут їхнього поля зору звичайно менший за 30°, а відносний отвір не перевищує 1 : 4,5 ÷ 1 : 5,6. Фото- і кінооб'єктиви із змінною фокусною віддаллю наз. панкратичними. Застосування таких О. дозволяє міняти масштаб зображення без зміни віддалі до об'єкта. При зніманні й демонструванні широкоекранних кінофільмів застосовують т. з. анаморфотні насадки (з циліндричними лінзами) на фотооб'єктиви. Проекційні О. використовують для утворення на екранах збільшених зображень плоских предметів (див. *Проекційний апарат*). Проекційні О. за конструкцією простіші, ніж фотооб'єктиви, оскільки вимоги до них щодо аберацій значно менші. О. мікроскопів (мікрооб'єктиви) є лінзові або дзеркально-лінзові системи з малими фокусними віддалями (від 30—40 мм до 2 мм). Різняться лінійним *збільшенням оптичним* (від 2—3 до 100—120), числовою апертурою, застосуванням імерсії — рідини з великим показником заломлення, яка міститься між досліджуваним об'єктом і першою лінзою О. На мал. 2 подано схему лінзового О. мікроскопа, т. з. планапохромата. Телескопічні О., до яких належать О. *зорових труб*, геодезичних приладів (напр., *теодолітів*) і *телескопів*, характеризуються невеликим полем зору (від 10—15° до 1° і менше). Діаметри таких О.— від кількох см до 5 м і більше. О. зорових труб — переважно дволінзові системи. Об'єктиви телескопів можуть бути лінзовими і дзеркально-лінзовими (див. *Рефрактор*, *Рефлектор*, *Менісковий телескоп*). Для збільшення світлосили сучас. лінзові О. роблять просвітленими (див. *Просвітлення оптики*).

С. П. Парняков.

ОБ'ЄКТИВІ́ЗМ — бурж. світоглядна позиція, в основу якої покладено фальшиву тезу про утримання науки від критичного, партійного ставлення до зображуваних фактів, подій і явищ; протилежна комуністичній *партійності*. Гносеологічну основу О. становить абсолютизація специфіки об'єкта, метафізичний відрив його від суб'єкта (див. *Суб'єкт і об'єкт* у філософії). Це безпосередньо виявляється, зокрема, в дуалістичному роз'єднанні і протиставленні пізнавальної й оціночної здатності людини. Керуючись переважно емпіричними уявленнями, прихильники О. наголошують гол. чин. на зовнішніх, безпосередньо спостережуваних сторонах дійсності в її відриві від можливості (див. *Можливість і дійсність*); звідси вихідною практичною настановою О. є споглядальність, яка неминуче змушує тлумачити *відображення* як пасивне, дзеркальне, щось на зразок відбитку печатки на воску. Найвиразніше виявляється О. у *позитивізмі*, *неопозитивізмі*, у мистецтві — в *натуралізмі*. Проголошувана О. «безсторонність» насправді є своєрідною ідеологічною маскою, за якою прихована бурж. партійність. Змальовуючи екон. і політ. владу пануючого класу як «об'єктивні обставини», О. проповідує соціальну *індиферентність*, що виступає замаскованою апологією віджилих сусп. порядків. Зокрема, розгляд істор. відносин у відриві від практичної діяльності т. з. об'єктивною історіографією надає їй реакційного характеру. Долаючи споглядальність, марксистський матеріалізм на відміну від бурж. О. доводить наук. аналіз до викриття соціальних суперечностей і класової основи досліджуваних соціальних явищ і, не обмежуючись констатацією наявного становища, науково розробляє цілі і засоби революц. перетворення дійсності. Матеріалізм, зазначав В. І. Ленін, включає в себе партійність, «зобов'язуючи при всякій оцінці події прямо і відкрито ставати на точку зору певної суспільної групи» (Повне зібрання творів, т. 1, с. 390).

І. В. Бичко.

ОБ'ЄКТИ́ВНА І́СТИНА — зміст людських знань, «який не залежить від суб'єкта, не залежить ні від людини, ні від людства» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 18, с. 112). Питання про істинність наших знань — одне з найважливіших у *пізнання теорії*. Проблема істини органічно пов'язана з розв'язанням *основного питання філософії*. *Діалектичний матеріалізм* виходить з того, що свідомість є *відображення* об'єктивного світу, яке здійснюється на основі *практики*. Практика разом

з тим виступає і як об'єктивний критерій істини. Будучи результатом пізнавальної діяльності суб'єкта, О. і. за своїм змістом збігається з об'єктом, адекватно відображує його і в цьому розумінні є незалежною від суб'єкта. В тлумаченні істини діалектичний матеріалізм протилежний *ідеалізмові*, який заперечує пізнання як відображення *матерії* і розглядає істину як цілком зумовлену свідомістю (людською — *суб'єктивний ідеалізм*, надлюдською, божественною — *об'єктивний ідеалізм*). Діалектичний матеріалізм відрізняється й від *метафізичного матеріалізму*, який розглядає О. і. як незмінне, закінчене знання. Насправді О. і. відображає істор. процес розвитку людських знань, рух від відносної істини до абсолютної (див. *Абсолютна і відносна істини*).

Ю. Ф. Бухалов.

ОБ'ЄКТИ́ВНА РЕА́ЛЬНІСТЬ — див. *Матерія*.

ОБ'ЄКТИ́ВНЕ — 1) Характеристика природної і соціальної дійсності як такої, що існує поза і незалежно від свідомості суб'єкта. 2) Характеристика істинного знання, яка вказує на те, що воно є відображенням об'єктивної дійсності і що зміна його не залежить від людей. 3) Характеристика практичного й пізнавального ставлення до дійсності, яке свідомо виходить з визнання перших двох моментів.

ОБ'ЄКТИ́ВНИЙ ІДЕАЛІ́ЗМ — один з основних різновидів *ідеалізму*. На противагу *суб'єктивному ідеалізмові*, що першоосновою вважає свідомість окремого індивіда, О. і. першоосновою проголошує абс. ідеальне начало (світовий дух, *абсолютну ідею* тощо), яке існує поза людським розумом і незалежно від нього. О. і. розглядає матеріальний світ як продукт діяльності об'єктивного духу (розуму, ідеї), як «інобуття духу». Гносеологічним корінням О. і. є абсолютизація *мислення, понять* і ідей, відрив їх від чуттєвого світу, перетворення мислення на самостійну активну силу, нібито здатну створити все існуюче. «Абсолютний дух» в О. і. — це абсолютизоване поняття, відірване від *матерії* і протиставлене їй. О. і. є філос. основою *теології*. Найвизначніші представники О. і.: в античній філософії — *Платон*, у нім. класичній філософії — Ф. В. *Шеллінг*, Г. В. Ф. *Гегель*, у сучас. бурж. філософії — школи *неотомізму* і *персоналізму*.

В. Г. Яценко.

ОБ'ЄКТИ́ВНІСТЬ — один з основних принципів марксистської *діалектики*, який виражає необхідність неупередженого наукового осягнення дійсності, відображення об'єкта таким, яким він є сам по собі, в його різноманітних відношеннях і розвитку. Саме такий підхід забезпечує досягнення істинного *знання*, адекватного об'єктові. В марксизмі-ленінізмі О. збігається з принципом *партійності*, вимагає розкривати класову сутність сусп. явищ, доводити наук. пояснення дійсності до необхідності революц. перетворення її відповідно до об'єктивних законів. О. спрямована проти *суб'єктивізму*, довільності в розгляді об'єкта, проти викривлення дійсності, намагання видати бажане за дійсне. Разом з тим О. протистоїть *об'єктивізмові*, який на словах проголошує, що партійність несумісна з науковістю, а насправді є проявом бурж. партійності.

Ю. Ф. Бухалов.

ОБ'Є́М — 1) *Міра множини* точок, що утворюють певне тіло K в тривимірному просторі, яка не змінюється при довільних *рухах* простору. В найпростішому випадку О. тіла вимірюється кількістю розміщених у ньому *кубів*, ребро кожного з яких дорівнює одиниці довжини. У заг. випадку розглядають усі можливі *многогранники*, вписані в K і описані навколо нього (див. *Вписані і описані фігури*). Якщо V_- — верхня грань (див. *Верхня та нижня грані*) всіх вписаних, а V_+ — нижня грань всіх описаних навколо K многогранників, то шуканий О. має бути не меншим за V_- і не більшим за V_+. Коли $V_- = V_+ = V$, то число V наз. О. тіла K. Його обчислюють, використовуючи, напр., формулу $V = \iiint\limits_K dxdydz$ (див. *Кратні інтеграли*). Поняття О. узагальнено і на багатовимірний простір. 2) О. питомий речовини — фіз. величина, обернена до *густини* речовини.

Літ.: Хинчин А. Я. Краткий курс математического анализа. М., 1953; Шилов Г. Е. Математический анализ (конечномерные линейные пространства). М., 1969; Лебег А. Об измерении величин. Пер. с франц. М., 1960.

В. П. Білоусова.

ОБ'Є́МНА МА́СА ЗЕРНА́, об'ємна вага зерна, натура зерна — вага одиниці об'єму (здебільшого 1 л) зерна в грамах. О. м. з. характеризує виповненість і технологічні (борошномельні) якості зерна. О. м. з. визначають за допомогою спец. приладу — пурки — на хлібоприймальних підприємствах та при експорті зерна. О. м. з. часто називають н а т у р о ю з е р н а, на відміну від абсолютної ваги (див. *Маса 1000 насінин*). За об'ємною масою зерно поділяють на 4 категорії. До 1-ї відносять пшеницю, у якої О. м. з. становить 785 г і більше — це зерно високої натури; до 2-ї — 765—784 — вище середньої натури; до 3-ї — 725—764 — середньої натури; до 4-ї — нижче 725 г — низьконатурне. О. м. з. (перераховану на масу 1м³ зерна у кг) використовують при розрахунках розмірів складських приміщень, визначенні наближеної маси зерна у складах і під час транспортування. ГОСТом на сортове насіння О. м. з. не враховується.

І. П. Яковлев.

ОБ'Є́МНЕ ШТАМПУВА́ННЯ — обробка об'ємних металевих та неметалевих заготовок (прутків тощо) тиском у *штампах*; різновид *штампування*. В процесі О. ш. (мал.) метал заповнює внутрішню частину штампа, набуваючи відповідної форми. Надлишок металу витискується у спец. порожнину, потім його обрізують. Розрізняють О. ш. гаряче і холодне. Для гарячого О. ш. матеріали нагрівають до т-ри 200—1300° С в полуменевих печах, індукційних або ін. типу установках. Далі ці матеріали піддають обробці в осн. на штампувальних *молотах* і *пресах*. Таким способом виготовляють зубчасті колеса, колінчасті вали та ін. вироби. При холодному О. ш. використовують переважно ковальсько-пресові автомати, одержуючи вироби з чистою гладенькою поверхнею: болти, заклепки, цвяхи тощо. Див. також *Ковальсько-штампувальне виробництво*.

О. П. Грудєв.

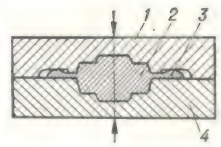

Об'ємне штампування: *1* — верхня частина штампа; *2* — виріб у внутрішній частині штампа; *3* — надлишок металу; *4*—нижня частина штампа.

ОБ'Є́МНО-БЛО́КОВЕ ДОМОБУДУВА́ННЯ — зведення будинків з об'ємних *блоків* повної заводської готовності; один з етапів *індустріалізації* будівництва. О.-б. д. значно знижує, порівняно з великоблоковим і великопанельним (див. *Великоблокові конструкції*, *Великопанельні конструкції*) буд-вом, витрату матеріалів, поліпшує умови праці на *будівельному майданчику*, сприяє зниженню трудомісткості й скороченню строків виконання робіт, зменшує вартість буд-ва. Застосування об'ємних блоків, наприклад блоків-кімнат, санітарно-кухонних і сходово-ліфтових вузлів, санітарно-тех. кабін (вони бувають монолітні й збірно-монолітні вагою до 10 т і більше), підвищує заг. жорсткість будинків (зокрема, об'ємно-панельних), що дає змогу зводити їх у складних умовах буд-ва, напр. в р-ні гірничих виробок, у сейсмічних р-нах і в зоні *осідання грунту*. В СРСР О.-б. д. розпочато 1954, зокрема в УРСР — 1958. В УРСР будинки з об'ємних блоків споруджують здебільшого у Кременчуці, Полтаві, Харкові. Блоки-кімнати для О.-б. д. виготовляє переважно Кременчуцький з-д об'ємного домобудування (став до ладу 1970), організовано виробн. об'ємних блоків на Ворошиловград. домобудівному комбінаті. Над проблемами О.-б. д. працюють у *Будівельних конструкцій науково-дослідному інституті*, *Діпроцивільпромбуді*, *Типового і експериментального проектування житлових та громадських будинків інституті*.

М. І. Медведєв.

ОБЖИ́НКИ — свято завершення збирання врожаю. Супроводилися відповідними діями: сплітання вінка з колосків і польових квітів, піснями (див. *Обжинкові пісні*) тощо. Колгоспні О. мають новий, соціалістичний зміст і відомі як свято врожаю. На ньому, крім деяких традиційних форм і дій, влаштовуються концерти, спорт. змагання, ігри, танці тощо.

ОБЖИ́НКОВІ ПІСНІ, жниві пісні, жниварські пісні — народнопоетичні обрядові твори, що їх виконують під час жнив і *обжинків*. Генетично й функціонально пов'язані з трудовим процесом збирання хлібних рослин вручну за допомогою серпа чи коси (звідси косарські пісні) і машинами. О. п. є в усіх слов'ян. народів. Осн. тематика: збирання врожаю, любов до рідної землі, тяжка праця наймита в господаря-експлуататора, в деяких піснях — протест проти соціального гніту. О. п.— це високопоетичні твори, щирі,

глибоко емоційні. Деякі О. п. за тематикою, мотивами, худож. образами близькі до *весільних пісень*. Серед О. п. є величальні, сатиричні й гумористичні. За рад. часу частина О. п. відійшла в минуле, частина оновилась у зв'язку з корінними змінами в суспільно-екон. житті. Рад. О. п. прославляють трудовий героїзм селянства, його самовіддану працю на колгоспній ниві.

Видання: Жниварські пісні. К., 1971. *Літ.:* Круть Ю. З. Хліборобська обрядова поезія слов'ян. К., 1973.

М. М. Шубравська.

ОБИТО́ЧНА, Обитічна — річка в Запоріз. обл. УРСР, впадає в Обиточну зат. Азовського м. Довж. 100 км, площа бас. 1430 км². Тече Приазовською височиною. На О. споруджено водосховище й 13 ставків. Використовують для пром. і с.-г. водопостачання та для зрошування. Риборозведення. На О.— м. Приморськ. У долині річки виявлено залишки поселень бронзового віку (3 — 1-е тис. до н. е.). Досліджено курган і поселення скіф. часу (4 ст. до н. е.).

ОБИТО́ЧНА ЗАТО́КА — мілководна затока в пн. частині Азовського м. Зі Сх. обмежена *Обиточною косою*. Омиває береги Запоріз. обл. УРСР. Взимку замерзає. Т-ра води влітку до +28°. В О. з. впадає р. *Обиточна*.

ОБИТО́ЧНА КОСА́ — коса на пн. узбережжі Азовського м., в межах Запоріз. обл. УРСР. Вдається в море більш як на 25 км між Обиточною і Бердянською затоками. Зх. берег розчленований, сх.— прямолінійний. В найвужчому місці (ширина бл. 8 м) косу під час осінніх і весняних штормів заливає море. Складена з піску та черепашнику. Рослинність сухих степів. Місце гніздування, зимівлі та відпочинку під час перельоту багатьох видів водоболотяних птахів, масового нересту морських риб (уздовж узбережжя). Держ. заказник. Біля О. к. 15.IX 1920 Азовська флотилія здобула перемогу над врангелівськими мор. силами.

ОБІГ в економіці — характерна для *товарного виробництва* форма обміну продуктів праці через купівлю-продаж. Екон. функцією О. є зміна форм вартості — перетворення товарів на *гроші* і грошей — на товари. Розвивається з простого обміну однієї споживної вартості на іншу (Т—Т), проте суттєво відрізняється від нього, оскільки опосередковується грішми (Т—Г—Т), розпадається на два послідовні етапи: Т—Г і Г—Т. Безперервність О. є умовою нормального руху екон. процесів у суспільстві, тому можливість розриву між продажем і купівлею зумовлює, як показав К. Маркс, потенціальну можливість *економічних криз* уже в простому товарному виробн.

В капіталістичному суспільстві він стає знаряддям для реалізації *додаткової вартості* і, перш за все, відбувається як О. капіталу, в т. ч. і змінного. Його процес виражається формулою Г—Т—Г', де обмін споживних вартостей є не метою, а лише засобом для одержання *прибутку*. З розвитком капіталізму окремі функціональні форми капіталу відокремлюються, утворюючи специфічний О. капіталу (*торгового капіталу*, позичкового та ін.). За капіталізму О. підпорядкований стихійному діянню його екон. законів, відбувається в умовах анархії виробн. та конкурентної боротьби між капіталістами, супроводиться відставанням платоспроможного попиту трудящих від пропозиції товарів, екон. кризами. Процеси О. відбуваються і в соціалістичному суспільстві, оскільки на першій фазі комуністичного *способу виробництва* зберігаються товарно-грош. відносини. О. за соціалізму зумовлюється сусп. формою *власності* на *засоби виробництва* та його основним економічним законом і докорінно відрізняється від капіталістичного: звужується сфера його діяння — в О. не вступають *робоча сила*, заводи, фабрики, земля та ін. природні багатства, цінні папери (*акції*) тощо. О. використовується як засіб реалізації *основного економічного закону соціалізму*. В соціалістичній економіці О. засобів виробн. і О. продуктів нар. споживання існує в таких формах: *матеріально-технічне постачання* держ. підприємств і колгоспів, закупівлі с.-г. продуктів, торгівля товарами нар. споживання, зовнішня торгівля. Крім того, відбувається *грошовий обіг*, що його контролює і планує Держ. банк СРСР. Всю сферу О. засобів виробн. і переважну частину О. предметів споживання (за винятком незначної частини, що виробляється в *особистому підсобному господарстві*) планомірно регулює соціалістична держава.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 13. Маркс К. До критики політичної економії; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг; т. 23—25. Маркс К. Капітал, т. 1—3; Ленін В. І. Карл Маркс. Повне зібрання творів, т. 26; Маневич В. Е. Проблемы теории денежного обращения в советской экономической литературе 1917—1926 года. М., 1979; Обращение средств производства в условиях социалистического хозяйствования. М., 1980.

О. М. Розинко.

ОБІНЬЄ (d'Aubigné) Теодор Агріппа д' (8.II 1552, Сентонж, поблизу Пона — 29.IV 1630, Женева) — франц. поет, історик, мемуарист. Учасник *релігійних воєн*, соратник Генріха Наваррського (див. *Генріх IV*). Гугенот, пристрасний борець проти феод.-католицької реакції. Після прийняття Генріхом IV католицизму зазнав переслідувань, останні роки перебував у вигнанні. Літ. творчість почав під впливом «*Плеяди*» (зб. «Весна», вид. 1874). У «Трагічних поемах» (ч. 1—7, 1616) реалістично зобразив народні страждання, викривав папство й інквізицію. В романі «Пригоди барона Фенеста» (кн. 1—4, 1617—30) нещадно висміював придворне дворянство. Автор «Всесвітньої історії» (1616—25), в якій є згадки про епізоди з укр. історії останньої третини 16 ст., мемуарів (вид. 1729), численних памфлетів.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 1. К., 1971; З «Трагічних поем». [Уривок]. «Всесвіт», 1976, № 3; Рос. перекл.— Поэты французского Возрождения. Л., 1938; Трагические поэмы.— Мемуары. М., 1949; Европейские поэты Возрождения. М., 1974.

Т. Т. Духовний.

ОБЛАК Ватрослав (15.V 1864, Целе — 15.VIII 1896) — словенський мовознавець-славіст. Закінчив Віденський ун-т (1890). Учень В. *Ягича*. Працював в ун-ті в Граці (з 1894). Автор наук. праць: «До історії відмінювання імен у словенській мові» (1888), «Церковнослов'янський переклад Апокаліпсиса» (1890), «Македонські студії» (1896). Питанням укр. мови присвячена рецензія на працю П. Г. Житецького «Нарис літературної історії малоруського наріччя» (опубл. 1899).

ОБЛАСНА́ ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП(б) ДОНЕ́ЦЬКО-КРИВОРІ́ЗЬКОГО БАСЕ́ЙНУ — об'єднання більшовицьких орг-цій Донбасу, Харків. і Катеринослав. губерній 1917—18. Була утворена на 1-й обл. парт. конференції, що проходила в Катеринославі 13—16 (26—29).VII 1917 за участю 33 делегатів від 13 парт. орг-цій, які представляли 13 648 членів партії. Розглянувши доповіді з місць, питання про поточний момент, екон. становище в Донбасі, конференція відзначила зростання впливу партії в масах, висловила впевненість у неминучості перемоги соціалістичної революції, обрала обл. к-т, до якого ввійшли *Артем* (Ф. А. Сергєєв), В. А. Бистрянський, Я. В. Залмаєв, А. З. Каменський, Е. Й. *Квірінг*, М. В. Копилов, М. І. Острогорський. К-т працював у Харкові. Органом к-ту була газ. «*Донецкий пролетарий*». Загалом за час існування орг-ції відбулися 3 обл. парт. конференції. На *Шостому з'їзді РСДРП(б)* орг-цію представляли 12 делегатів від 8 місц. орг-цій. Схваливши рішення з'їзду, більшовицькі орг-ції Донецько-Криворізької обл. розгорнули боротьбу за втілення в життя курсу партії на збройне повстання. Посилення впливу більшовиків знайшло вияв у більшовизації Рад робітн. і солдат. депутатів басейну. Серед 60 делегатів Рад краю на *Другому Всеросійському з'їзді Рад* 44 були більшовиками. На цей час обл. парт. орг-ція налічувала до 33 тис. чол., тобто більше як половину заг. чисельності більшовиків України.

О. о. РСДРП(б) Д.-К. б. відіграла велику роль у встановленні Рад. влади на Україні. 5—6 (18—19). XII 1917 2-а обл. парт. конференція схвалила ленінський «*Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради*», націлила більшовиків краю на посилення боротьби за владу Рад. 11—12 (24—25).XII 1917 в Харкові відбувся *Перший Всеукраїнський з'їзд Рад*, який проголосив утворення Укр. Рад. республіки. Після з'їзду більшовики спрямували боротьбу трудящих мас на розгром *каледінщини* і *Центральної ради*. За допомогою революц. військ, що прибули з Рад. Росії, Червона гвардія Донецько-Криворізького басейну в грудні 1917 — січні 1918 встановила на території краю владу Рад, подала підтримку трудящим ін. районів України. 24—25.I (6—7.II)

1918 в Харкові відбулася 3-я обл. парт. конференція. Поряд з правильними постановами, які сприяли зміцненню парт. орг-цій і місц. Рад, здійсненню перших соціалістичних перетворень, тут було прийнято й помилкове рішення про утворення *Донецько-Криворізької Радянської республіки* і виділення її зі складу України (затверджене на IV обл. з'їзді Рад Донецько-Криворізького басейну). В. І. Ленін і ЦК РСДРП(б) піддали принциповій критиці цей крок як такий, що порушував єдність революц. сил України. Помилку було частково виправлено участю делегатів Рад Дон.-Криворіз. області в *Другому Всеукраїнському з'їзді Рад* (березень 1918). В березні — квітні обл. більшовицька орг-ція провела велику роботу по створенню частин Червоної Армії, мобілізації трудящих на боротьбу проти австро-нім. загарбників, евакуації рад. установ і матеріальних цінностей на територію Рад. Росії. О. о. РСДРП(б) Д.-К. б. існувала до поч. окупації краю австро-нім. військами (квітень 1918).

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Нариси історії Харківської обласної партійної організації. Х., 1970; Корольов Б. На шляху до Жовтня. К., 1968; Шиловцев Ю. В. Партійне будівництво на Україні. (Листопад 1917 — липень 1918 рр.). Х., 1972; Варгатюк П. Л., Курас И. Ф., Солдатенко В. Ф. В. И. Ленин и большевистские организации Украины в Октябрьской революции. К., 1980. *П. Л. Варгатюк.*

ОБЛАСНА́ ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП(б) ПІВДЕ́ННО-ЗАХІ́ДНОГО КРА́Ю — місцеве об'єднання більшовиків Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської, Полтавської, частини Херсонської та пд. частини Могильовської губ. Ініціатором створення обл. орг-ції виступив Київ. к-т РСДРП, який ще 26.III (8.IV) 1917 розглянув питання про скликання обл. конференції. Першим кроком на шляху утворення обл. орг-ції була окружна нарада РСДРП Пд.-Зх. краю, що відбулася 15—17 (28—30). IV 1917. На нараді були представлені більшовики Києва, Білої Церкви, Брусилова, Василькова, Козятина, Сміли (Київ. губ.), Чернігова, Конотопа (Черніг. губ.), Кременчука (Полтав. губ.), Вінниці (Поділ. губ.), Гомеля (Могильов. губ.). У роботі наради взяли участь представники Російського бюро ЦК РСДРП О. Ф. *Розмирович*, М. О. *Савельєв*, І. І. *Шварц*. Нарада визнала за необхідне створити Пд.-Зх. окружне парт. об'єднання і обрала окружний к-т РСДРП(б), що об'єднав роботу парт. орг-цій РСДРП(б), в яких на квітень 1917 налічувалося 2611 комуністів. До складу к-ту увійшли Є. Б. *Бош* (секретар), І. С. *Гаєвський* [його було обрано й делегатом на *Сьому (Квітневу) Всеросійську конференцію РСДРП(б)*], І. М. *Крейсберг*, К. Т. Неровня, М. П. *Тарногородський* та ін. Окружний к-т розгорнув активну роботу по зміцненню місц. парт. орг-цій, створенню обл. орг-ції, яка була оформлена на обл. конференції РСДРП(б) Пд.-Зх. краю, що відбулася 10—12 (23—25).VII 1917. На конференції були представлені парторганізації Києва, Одеси, Малина, Білої Церкви, Переяслава, Вінниці, Чернігова, Конотопа, Остра, Клинців, Гомеля, а також представники від орг-цій РСДРП(б) Харкова та Катеринослава. Делегати заслухали доповідь Київ. окружного к-ту РСДРП(б), доповіді з місць, прийняли рішення про поточний момент, про боротьбу проти наклепницької кампанії бурж. преси, про конструювання обл. орг-ції. Особливу увагу конференція звернула на посилення роботи в масах, зокрема серед солдатів і селян, на озброєння трудящих, створення загонів *Червоної гвардії*. До складу обраного конференцією обл. к-ту РСДРП(б) увійшли 9 чол.: Є. Б. Бош (голова), А. В. Гриневич, К. Т. Неровня, М. П. Тарногородський та ін. Велику допомогу обл. орг-ції надавав ЦК РСДРП(б), який підтримував з нею постійний зв'язок. Після *Шостого з'їзду РСДРП(б)*, на якому обл. орг-цію представляла Є. Б. Бош, осн. увага більшовицьких орг-цій краю була спрямована на підготовку трудящих мас до вирішальної боротьби проти бурж. уряду. У вересні обл. к-т вирішив скликати чергову обл. конференцію для обговорення поточного моменту, нац. питання, а також питань про вибори до *Установчих зборів*, про організацію с.-г. пролетаріату, про перегляд парт. програми, про вибори до земського самоврядування тощо. Проте з 25 орг-цій краю лише 10 змогли надіслати представників до Києва. Тому замість конференції 12 (25).IX 1917 було проведено нараду, яка обговорила доповідь Є. Б. Бош про поточний момент, заслухала доповіді з місць, що показали всебічне посилення діяльності більшовицьких орг-цій. Представники обл. к-ту взяли участь у роботі Всерос. з'їзду копальників та возіїв буряків [Київ, 13—15 (26—28).VIII 1917], де було ухвалено більшовицьку резолюцію про передачу поміщицької землі сел. к-там, у роботі двох конференцій більшовиків Пд.-Зх. фронту (вересень). За порадою ЦК РСДРП(б) при обл. к-ті було створено бюро фронтових і тилових орг-цій РСДРП(б) Пд.-Зх. фронту. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції обл. орг-ція виступила одним з ініціаторів створення на Україні єдиного парт. центру. Обл. к-т провів підготовку до скликання обласного (крайового) з'їзду РСДРП(б) у Києві, який відбувся 3—5 (16—18).XII, обрав *Головний комітет соціал-демократії України*. Після з'їзду обл. орг-ція припинила своє існування.

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. (Март — ноябрь 1917 г.). Сборник документов и материалов. К., 1957. *Б. І. Корольов.*

ОБЛАСНИ́Й (КРАЙОВИ́Й) З'ЇЗД РСДРП(б) У КИЄВІ. Відбувся 3—5 (16—18). XII 1917. Скликаний з ініціативи обл. к-ту більшовиків Пд.-Зх. краю з метою консолідації парт. сил на Україні і створення загальноукр. парт. центру. В роботі з'їзду взяли участь 47 делегатів з ухвальним голосом від 24 орг-цій, що налічували понад 18 тис. комуністів, 7 делегатів з дорадчим голосом від 6 орг-цій, а також 6 представників Київ. та Пд.-Зх. к-тів РСДРП(б) і 4 більшовики-делегати, що прибули на Всеукраїнський з'їзд Рад з Харкова і Миколаєва. Крім орг-цій Пд.-Зх. краю, на з'їзді були представлені Катеринославська, Єлизаветградська і 6 орг-цій Пд.-Зх. фронту. Хоча з'їзд не мав формального мандата від усіх парт. орг-цій України, за характером обговорених питань і прийнятими рішеннями він сприяв розв'язанню назрілих завдань парт. будівництва і встановлення Рад. влади на Україні. З'їзд констатував зростання впливу більшовицької партії, Ради Нар. Комісарів серед трудящих України, відзначив посилення боротьби мас за владу Рад, засудив реакційну націоналістичну політику *Центральної ради*, викрив антинар. характер укр. дрібнобурж. партій і закликав трудящих до боротьби за ліквідацію бурж.-націоналістичної контрреволюції, за встановлення влади Рад, утворення Укр. Рад. д-ви. У спец. резолюції з приводу ультиматуму Раднаркому Центр. ради заявлялося, що ультиматум пред'явлено не укр. народові, а його ворогам. З'їзд закликав трудящих України до ще тіснішого згуртування з робітниками, селянами і солдатами всієї країни для спільної боротьби за Рад. владу. Центральним на з'їзді було питання про парт. роботу в краї і про крайовий парт. орган. Було ухвалено утворити на Україні єдину парт. орг-цію, як складову частину більшовицької партії, під назвою «РСДРП(б) — Соціал-демократія України» і обрано її керівний центр — *Головний комітет соціал-демократії України*.

В. Ф. Солдатенко.

ОБЛАСНИ́Й СУД — ланка радянської судової системи, що в межах своєї компетенції здійснює *правосуддя* на території *області*. О. с. утворюються в республіках, які мають обл. поділ. Відповідно до ст. 152 Конституції СРСР О. с. обирається обл. Радою нар. депутатів строком на 5 років у складі голови, його заступників, членів і нар. засідателів. Діє у складі двох колегій — у цивільних і кримінальних справах — та президії. Колегії, як суди першої інстанції, розглядають цивільні та кримінальні справи, віднесені законом до відання О. с. (див. *Підсудність*). Крім того, О. с. може вилучити з *районного* (*міського*) *народного суду* даної області будь-яку справу і прийняти її до свого провадження. Рішення, вироки та ухвали суд. колегій О. с. можуть бути оскаржені до Верховного Суду республіки. В першій інстанції справи розглядаються суд. колегією в складі головуючого (голова суду, його заступник або член суду) і двох нар. засідателів. У касаційному порядку (див. *Касаційний розгляд справ*) О. с. розглядають справи

за касаційними скаргами та *протестами прокурора* на рішення, вироки та ухвали нар. судів. У касаційному порядку справи розглядаються суд. колегією в складі трьох членів О. с., один з яких призначається головуючим. Президія О. с. розглядає в порядку суд. нагляду (див. *Перегляд у порядку судового нагляду*) протести на рішення, вироки і ухвали нар. судів та на касаційні ухвали суд. колегій О. с., що набрали законної сили. Президію О. с. затверджує виконком обл. Ради нар. депутатів у складі голови, його заступників і 2—4 членів обласного суду. *Я. П. Нагнойний.*

ОБЛАСТЬ — 1) В СРСР велика адм.-тер. і господарська одиниця в адміністративно-територіальному устрої союзної республіки. Встановлення обл. (крайового) адм.-тер. поділу Конституція СРСР (ст. 79) відносить до компетенції союзної республіки. О. утворюється Верховною Радою союзної республіки з урахуванням природних і екон. особливостей республіки, розміру території, кількості населення, тяжіння населених пунктів до обл. центру. О. складається з районів і міст обл. підпорядкування. За станом на 1.I 1980 у складі 10 союзних республік є 121 О. (у т. ч. в УРСР — 25) та 8 *автономних областей*. Обл. поділ в УРСР встановлено 1932. Кількість і перелік О. закріплюється в Конституції союзної республіки. В УРСР є О.: Вінницька, Волинська, Ворошиловградська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Кримська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Ровенська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська. Органом державної влади в О. є обл. Рада нар. депутатів, держ. управління — виконком обл. Ради нар. депутатів. Закон СРСР «Про основні повноваження крайових, обласних Рад народних депутатів, Рад народних депутатів автономних областей і автономних округів» від 25.VI 1980 та «Закон УРСР про обласну Раду народних депутатів УРСР» від 31.X 1980 встановлюють, що обл. Рада нар. депутатів вирішує всі питання місц. значення, виходячи з загальнодерж. інтересів та інтересів громадян, що проживають на території О., проводить у життя рішення вищестоящих держ. органів тощо. 2) В царській Росії назва деяких адм.-тер. одиниць, що відповідали *губерніям*, але управлялися за особливим положенням. Див., напр., *Область Війська Донського*.

І. М. Разнатовський.

ОБЛАСТЬ у математиці — будь-яка відкрита (див. *Відкриті і замкнені множини*) зв'язана множина у даному просторі. Зв'язність означає, що при довільному розбитті множини на дві неперетинні частини принаймні одна з них містить граничну точку (див. *Топологія*) другої. Напр., на прямій О. є будь-який скінченний чи нескінченний *інтервал*. Якщо О. доповнити всіма її граничними точками, одержимо замкнену область. Іноді О. наз. всяка відкрита множина в просторі. Див. також *Многозв'язна область*, *Однозв'язна область*.

ОБЛАСТЬ ВІЙСЬКА ДОНСЬКОГО — адм.-тер. одиниця в царській Росії; включала територію вздовж середньої і нижньої течій р. Дону, заселену переважно *донськими козаками*. Створена 1792 під назвою «Земля Війська Донського» (з 1870 називалась О. В. Д.) з центром у Новочеркаську. В 1802 цю територію поділено на округи. Управляв нею військ. наказний отаман Донського козачого війська. В 1887 до О. В. Д. приєднано Ростовський пов. і Таганрозьке градоначальство. На поч. 1920 О. В. Д. увійшла до складу РРФСР як Донська обл. (існувала до 1924). Тепер тер. О. В. Д. входить до складу Ростовської і Волгоградської областей РРФСР, Донецької і Ворошиловгр. областей УРСР.

ОБЛИВАННЯ — лікувально-профілактична процедура, яка полягає в тому, що на тіло людини виливають 2—3 відра води. О. проводять щоденно протягом 4—6 тижнів, поступово знижуючи т-ру води з 32—34° до 20—22° С. Призначають О. для *загартовування організму*, а також на початку курсу *водолікування*.

ОБЛИСІННЯ, плішивість — порідшання або повна відсутність волосся на обмеженій ділянці чи на всій поверхні волосистої частини шкіри. Розрізняють старече О.— фізіол. явище, зумовлене віковими змінами; передчасне О.— спостерігається в будь-якому віці, пов'язане з порушеннями здоров'я людини, найчастіше спричиняється *себореєю*; природжене — буває рідко, як наслідок недорозвинення волосяних цибулин; колоподібне (гніздове) — утворення лисинок розміром з 15—20-копійкову монету, спричинюється нервово-ендокринними розладами, інтоксикацією організму. Лікування залежить від причини облисіння, проводиться під контролем лікаря.

ОБЛИЦЬОВУВАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ — матеріали (вироби) для *облицьовувальних робіт*; різновид *опоряджувальних матеріалів*. Розрізняють О. м.: природні й штучні; власне облицьовувальні й конструкційно-облицьовувальні; для зовн. і внутр. облицьовування. До природних О. м. належать плити і камені з *граніту, габро, лабрадориту, діориту, вапняку, мармуру, туфу, пісковику* та ін. гірських порід. Лицьову поверхню таких О. м. роблять борознистою, точковою, шліфованою або полірованою (див. також *Каменеобробка*). Штучними О. м. є керамічні плитки, плити і камені, лицьова *цегла* (див. також *Керамічні матеріали*), вироби із *скла* (листи, склопакети, склоблоки, килимо-мозаїчні плитки, панелі з *склопрофілітy*), плити з *ситалів, шлакоситалів, мармуру штучного, деревноволокнисті плити* і *деревностружкові плити*. Застосовують також листи з *азбестоцементу, склопластиків*, декоративної *фанери*, гіпсокартону, рулонні, листові і плиткові полімерні матеріали, декоративно-акустичні плити (напр., типу «Акмігран», див. *Звуковбирні матеріали*) тощо. Крім того, фасади будинків і споруд оздоблюють профільованими виробами з алюмінію, сталі і декоративного бетону. *О. О. Литвинов.*

ОБЛИЦЬОВУВАЛЬНІ РОБОТИ — будівельні роботи, пов'язані з облицьовуванням поверхонь конструктивних елементів будинків і споруд; різновид *опоряджувальних робіт*. Підвищують довговічність і поліпшують архітектурно-художню виразність будинків і споруд. Осн. операції О. р. полягають у сортуванні і підготовці *облицьовувальних матеріалів*; виготовленні буд. розчинів, клеїв і мастик; підготовці і розмічуванні облицьовуваної поверхні; пробиванні отворів для *кріпильних деталей* і власне облицьовуванні. Розрізняють О. р. зовнішні (оздоблювання фасадів будинків і споруд) та внутрішні (оздоблювання стін, стель, колон, пілястр). Зовн. О. р. виконують одночасно з кладкою стін або після їх зведення, застосовуючи (в разі потреби) *риштування* та помости. До стін облицьовувальні матеріали прикріплюють металевими *анкерами*, гаками або цементними розчинами. Внутр. О. р. провадять після закінчення загальнобуд. робіт, прикріплюючи облицьовувальні матеріали за допомогою буд. розчинів, мастик або клеїв. Деякі матеріали (напр., *деревностружкові плити, деревноволокнисті плити*, декоративно-акустичні плити «Акмігран») навішують на спеціальні каркаси. О. р. виконують спеціалізовані ланки робітників. У заводському домобудуванні облицьовування зовн. і внутр. поверхонь великорозмірних будівельних конструкцій провадять одночасно з їх виготовленням на домобудівних комбінатах. *О. О. Литвинов.*

ОБЛІГАЦІЯ (лат. obligatio — зобов'язання) — цінний папір, який дає його власникові доход у вигляді фіксованого *процента* від його номінальної вартості або виграшу. О. являє собою довгострокове боргове зобов'язання, за яким позичальник зобов'язується повернути позичену суму й виплатити позикодавцеві доход у формі виграшів або оплатити *купони*. В капіталістичних країнах О. випускають д-ва та приватні *акціонерні товариства*. О. є однією з форм *фіктивного капіталу*. За соціалізму О. випускає тільки д-ва, використовуючи їх для розміщення серед населення внутр. позик (див. *Позики державні*).

ОБЛІК ВИТРАТ НА ВИРОБНИЦТВО — сукупність облікових операцій, що забезпечують повне та своєчасне виявлення всіх витрат на виробництво і розподіл їх за об'єктами *калькуляції*. Виробничі витрати в пром-сті обліковують на рахунках «Основне виробництво» і «Допоміжне виробництво». В *аналітичному обліку* ці рахунки, в свою чергу, поділяють за цехами, стадіями обробки, замовленнями тощо. Первинні документи (наря-

ди, маршрутні листи, вимоги на матеріали тощо) групують за об'єктами калькуляції собівартості, а потім у нагромаджувальних відомостях записують результативні суми розподілу витрат за цільовим призначенням. Залежно від технології, процесу виготовлення продукції, організації виробн. і конкретних умов роботи підприємства в обліку застосовують простий, попереробний, позамовний і нормативний методи калькулювання собівартості продукції.

В с. г. витрати на виробн. облічують окремо по рослинництву, тваринництву, пром-сті, допоміжному виробн. та ін. на відповідних синтетичних рахунках.

Для аналітичного обліку використовують спец. книги, відомості, журнали-ордери, при цьому витрати на виробн. зазначають за статтями (елементами).

М. О. Приходько.

ОБЛІК ГОТОВОЇ ПРОДУКЦІЇ — реєстрація надходження, зберігання, відвантаження та реалізації готової продукції. Готову продукцію, що надійшла на склад або відвантажена замовникам безпосередньо з цеху, оформляють приймально-здавальною накладною, відомістю або актом. За цими документами бухгалтерія складає нагромаджувальні відомості випуску продукції з виробн. Продукцію, яку відпускають покупцям зі складу, облічують у видаткових накладних, на підставі яких бухгалтерія складає рахунок-платіжну вимогу. Щоденно ці вимоги реєструють у нагромаджувальних відомостях відвантаження і реалізації продукції, а в кінці місяця підсумкові результати переносять у зведену відомість. У *бухгалтерському обліку* рух продукції відображують на рахунку «Готова продукція», витрати по реалізації— на рахунку «Позавиробничі витрати». Аналітичний облік проводять за місцем зберігання готової продукції і окремо за матеріально відповідальними особами, на складах — за сортами в натуральному виразі. В колгоспах і радгоспах готову продукцію облічують на основі відповідних первинних документів, уніфікованих для колгоспів і радгоспів (реєстру відправки зерна та ін. продукції з поля, актів про прийняття продукції, відомостей зважування тварин та ін.). В колгоспах і радгоспах надходження с.-г. продукції облічують на рахунку «Продукція сільськогосподарського виробництва».

М. О. Приходько.

ОБЛІК НАРОДНОГОСПОДАРСЬКИЙ — система організованого спостереження, кількісного вимірювання і відображення соціально-екон. процесів у всіх ланках народного господарства з метою планового керівництва соціалістичною економікою.

О. н. можливий лише в соціалістичному суспільстві. Створення єдиної системи О. н. зумовлено сусп. власністю на засоби виробн. і єдиним нар.-госп. планом. О. н. має своєчасно забезпечувати органи управління на всіх рівнях науково обгрунтованими і достовірними даними, що об'єктивно характеризують хід виконання держ. планів, завдань і зобов'язань, ефективність сусп. виробн. і *науково-технічного прогресу,* темпи і пропорції в розвитку галузей нар. г-ва тощо. «Облік і контроль — ось головне, що потрібне для „налагодження", для правильного функціонування першої фази комуністичного суспільства» (Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 33, с. 96). Єдина система О. н. включає *облік оперативно-технічний, бухгалтерський облік* і *статистику.* Відображаючи різні сторони процесу розширеного соціалістичного *відтворення,* окремі види обліку взаємно розвивають і доповнюють один одного. Взаємозв'язок між різними видами соціалістичного обліку забезпечують, застосовуючи єдину первинну документацію. Так, бухгалтерський і статистичний облік узагальнюють та науково обробляють дані оперативно-тех. обліку. Статистика часто використовує відомості, одержані бухгалтерським обліком і навпаки. В соціалістичному обліку статистика виконує організуючу роль. Вона забезпечує планомірне збирання й групування облікових даних, їхні єдність і порівнянність. В СРСР застосовують єдині для всіх галузей нар. г-ва принципи обліку валової і товарної продукції, капітальних вкладень, основних і оборотних засобів, собівартості продукції, товарообороту тощо, а також єдині форми звітності та інструкції щодо заповнення їх. Єдність обліку і статистики значною мірою посилюється внаслідок широкого застосування в економіці ЕОМ, створення автоматизованих *банків даних,* встановлення взаємодії між *автоматизованими системами управління підприємств* (АСУП), галузевими *автоматизованими системами управління* (АСУ), *автоматизованою системою державної статистики* (АСДС) і автоматизованою системою планових розрахунків (АСПР). За Конституцією СРСР організація єдиної системи О. н. в Рад. Союзі перебуває у віданні найвищих органів держ. влади та органів держ. управління. Нар.-госп. обліком керує Центр. статистичне управління СРСР, яке разом з Держпланом СРСР, М-вом фінансів СРСР, Держбанком СРСР та ін. м-вами й відомствами розробляє єдину наукову методологію обліку.

Літ. див. до ст. *Бухгалтерський облік, Статистика.*

Т. І. Таланова.

ОБЛІК ОПЕРАТИВНО-ТЕХНІЧНИЙ — система поточного нагляду за ходом господарських операцій та процесів. Використовується для оперативного планування. Разом з *бухгалтерським обліком* і *статистикою* становить єдину систему *обліку народногосподарського.* Для О. о.-т. застосовують натуральні, трудові та грош. вимірники. За допомогою О. о.-т. на пром. підприємствах одержують дані про навантаження машин та устаткування, виконання *норм виробітку,* витрати електроенергії, матеріалів тощо. У с. г. за допомогою О. о.-т. одержують дані про хід виконання посівних робіт, обробіток полів, збирання врожаю тощо. О. о.-т. широко застосовують і в ін. галузях нар. г-ва. Дані обліку реєструють у журналах, книгах, на картках, у рапортичках, вони можуть передаватись усно, по телефону, телетайпом. Обробляють дані і складають зведену документацію, як правило, за допомогою спец. машин.

М. О. Приходько.

ОБЛІК ОСНОВНИХ ЗАСОБІВ — сукупність облікових операцій, що забезпечують контроль за надходженням основних засобів, переміщенням їх, збереженням кожного інвентарного об'єкта, своєчасне нарахування *амортизації* і зношування. Осн. засоби облічують за первинною вартістю, яка складається з витрат на буд-во або придбання їх, включаючи вартість доставки та встановлення. *Бухгалтерський облік* наявності і руху осн. засобів ведуть на рахунку «Основні засоби», а зношування їх — на регулюючому пасивному рахунку «Зношування основних засобів». Одиницею О. о. з. є окремий об'єкт. О. о. з. при невеликій кількості їх ведуть в інвентарній книзі. Однотипні об'єкти облічують на типових інвентарних картках групового обліку або на одному рахунку інвентарної книги. *Аналітичний облік* осн. засобів підприємства і госп. орг-ції проводять за інвентарними об'єктами, згрупованими відповідно до типової класифікації *основних фондів* ЦСУ СРСР.

Обліпиха крушиновидна. Гілка з плодами та маточкова квітка.

ОБЛІПИХА (Hippophaë) — рід дводомних рослин родини маслинкових. Кущі або дерева від 0,1—0,5 до 10—15 м заввишки. Листки лінійно-ланцетні, чергові, зверху зелені, зісподу сріблясто-сірі. Квітки одностатеві, дрібні. Плід — овальна або майже куляста несправжня кістянка жовтого, оранжевого або оранжево-червоного кольору. 3 (за ін. джерелами, 4) види, поширені в Європі й помірному поясі Азії. В СРСР, у т. ч. в УРСР,— 1 вид: О. крушиновидна (H. rhamnoides) — технічна, харчова, лікарська і декоративна рослина. Плоди і насіння О. містять жирну олію, вітаміни B_1, B_2, B_c, C, E, PP, каротиноїди, органічні к-ти, глікозиди, цукри, дубильні речовини. Обліпихова олія застосовується при лікуванні опіків і променевих ушкоджень шкіри, кольпітів, пролежнів, ендоцервіцитів, виразки шлунка та ін. Плоди О. використовують у нар. медицині як знеболювальний і протицинготний засоби. Культивують О. як плодову і декоративну рослину. Розмножується насінням і вегетативно. Плодоносить на 4—5-й рік. Урожайність до 100 ц/га. Основні сорти: Вітамінна, Дар Катуні, Золотий початок, Новина Алтаю, Щербинка 1.

А. П. Лебеда.

ОБЛІТЕРА́ЦІЯ (лат. obliteratio — стирання, згладжування) в медицині — зарощення або закриття просвіту порожнистого чи трубчастого органа внаслідок розростання тканини (найчастіше сполучної). О. може настати в результаті запального процесу або розростання пухлини і впливати на фізіологічний стан організму. Так, напр., О. яйцепроводів може

спричинити *безплідність*, а О. плевральної порожнини при плевриті — вилікування.

ОБЛО́ГА — спосіб ведення воєнних дій для оволодіння фортецею (укріпленим містом) або іншим пунктом фортечного типу. Фортецю оточували війська, які будували навколо неї одну або дві смуги облогових укріплень, укріплені табори, проводили атаки, що звичайно завершувалися штурмом фортеці. О. іноді мала характер блокади (див. *Блокада воєнна*). Під час О. застосовували поступову або прискорену атаку, підкопи, облогову техніку, *метальні машини*. З винаходом пороху та появою артилерії почали застосовувати при О. підземні *міни* і бомбардування обложених об'єктів. У 17 ст. франц. військ. інженер С. *Вобан* удосконалив метод поступової атаки, що його потім застосовували всі армії світу до 2-ї пол. 19 ст. В кін. 19 ст. з удосконаленням артилерії для О. фортець почали застосовувати прискорену атаку. Для цього створювали спец. облогові армії з потужною артилерією. Укр. козаки володіли високим мистецтвом О. фортець (м. Кафа 1628; фортеці Кодак 1648; Кам'янець-Подільський, Замостя 1648; Львів 1648, 1655; Збараж 1649). Після 1-ї світової війни з втратою фортецями воєнного значення О. не застосовується.

ОБМА́НКИ — група мінералів з напівметалевим блиском та з ін. ознаками (колір, густина), властивими як рудам металів, так і нерудним мінералам. Назву запропонували в середні віки рудокопи, які часто помилялись у визначенні цих мінералів. Тепер назва «обманка» збереглася лише за деякими мінералами: цинкова О. (*сфалерит*), кадмієва О. (гринокіт), *рогова обманка* (відміна *амфіболів*) тощо.

О́БМІН в економіці — об'єктивно необхідна фаза суспільного *виробництва*, що зв'язує виробництво і *розподіл*, з одного боку, і споживання — з другого. Розвивається на основі сусп. *поділу праці*. Сусп. поділ праці як заг. умова розвитку *продуктивних сил* неодмінно породжує і зумовлює відносини О. діяльністю між учасниками уже поділеної праці. К. Маркс і Ф. Енгельс дали глибоко наук. аналіз взаємозв'язку виробн. і О., визначили природу і місце О. в екон. житті суспільства. Зокрема, Ф. Енгельс у праці «Анти-Дюрінг» виробн. і О., як дві різні сусп. функції, назвав «абсцисою і ординатою економічної кривої» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 20, с. 140). Характер і форми його зумовлюються *способом виробництва*.

О. може проявлятися у формі О. конкретними видами праці (О. діяльністю) і бути стадією внутрішньо притаманною виробн., тобто обміном, що здійснюється безпосередньо у виробн., а також самостійною фазою *відтворення*, де здійснюється обмін продуктами праці в натуральній чи вартісній формах. Ці різні форми О. не існують відокремлено, автономно, вони тісно взаємопов'язані і є в кожній виробничій ланці, що перебуває в сфері сусп. поділу праці і кооп. зв'язків. Виробн. відіграє визначальну роль щодо О., як і до ін. фаз відтворення. Проте і О. діяльністю пронизує всі стадії сусп. виробн., виступаючи необхідною умовою екон. розвитку. О. як сусп. функція, набуваючи самостійності, виділяється в окрему фазу відтворення, відокремлюється в специфічну сферу екон. життя. Ця самостійність О. проявляється в тих особливих функціях, які він виконує в процесі відтворення, в діянні законів, притаманних сфері О. (напр., закони *попиту і пропозиції*, *грошового обігу* та ін.), в набутті ряду конкретних форм, що виходять за межі, зумовлені безпосередньо процесом виробн. (напр., біржові операції з цінними паперами), в посиленні впливу на процес регулювання виробн. (напр., нова роль банків у період монополістичного капіталізму). Однак все це не означає, що О. набуває визначальної ролі в сусп. виробн., яку йому приписують захисники мінової концепції, де товарний О. виступає осн. сферою екон. життя суспільства.

Обмін розвивався і вдосконалювався з розвитком сусп. виробн. За первіснообщинного ладу він існував лише як О. діяльністю між членами общини, а вже при спілкуванні двох або більше общин здійснювався О. продуктами. Дальший розвиток сусп. поділу праці і приватної власності перетворює цей випадковий О. продуктами на регулярний процес товарного О. з притаманними йому рисами *конкуренції*, антагонізму, розшарування виробників. Найвищого розвитку товарний О. досяг за капіталізму, коли він набув всеохоплюючого характеру, де *товаром* стає і *робоча сила*. О. виступає як засіб пограбування трудящих мас, є способом реалізації *додаткової вартості*.

За соціалізму докорінно змінюється класова суть О. В умовах сусп. власності на засоби виробництва він набуває планомірного характеру відносин товариського співробітництва. Сфера дії О. за соціалізму обмежена, робоча сила перестала бути товаром, не підлягають купівлі-продажу соціалістичні підприємства, а також земля.

На вищій фазі комунізму, коли відімруть товарно-грош. відносини, О. товарами перестане існувати, О. діяльністю між людьми досягне найвищого розвитку. На сучас. етапі товарний О. широко використовується як одна з найважливіших форм екон. зв'язків і співробітництва різних країн на міжнар. арені.

В. І. Стаховський.

О́БМІН ЖИТЛОВИ́Х ПРИМІ́ЩЕНЬ — за рад. законодавством, взаємна передача прав і обов'язків двома і більше особами на приміщення, яким вони користуються за *житлового найму договором* або як члени *житлобудівного кооперативу*, з наступним переселенням в обміняні приміщення. Регулюється законодавством Союзу РСР і союзних республік, зокрема в УРСР — ст. 309—311 ЦивК УРСР. Предметом обміну можуть бути конкретні (не менше однієї кімнати) житлові приміщення, розташовані в одному або різних населених пунктах. У будинках підприємств, установ і організацій обмін допускається за згодою останніх, у будинках, що належать громадянам на праві особистої власності, — за згодою власника будинку. О. ж. п. можна здійснювати лише за письмовою згодою всіх дорослих членів сім'ї, у т. ч. й тимчасово відсутніх, які постійно проживають у обмінюваних приміщеннях. Відмову у згоді на обмін можна оскаржити в суд. порядку, крім випадків обміну приміщень у будинках житлобудівних кооперативів і належних громадянам. О. ж. п. оформляється ордером, який видається виконавчим комітетом відповідної місц. Ради нар. депутатів. Відмову у видачі обмінного ордера можна оскаржити в судовому порядку. *Т. М. Лісниченко.*

О́БМІН РЕЧОВИ́Н, метаболізм — закономірний порядок перетворення речовин і енергії у живих системах, спрямований на їх збереження і самовідтворення; основна ознака живої *матерії*. Являє собою тонко відрегульовану, цілісну систему хім. реакцій в організмі, що склалася в результаті тривалої *еволюції*. О. р. лежить в основі всіх проявів *життя* — росту, розмноження, збудження, руху, пристосування до зміни умов існування тощо. Ф. *Енгельс* зазначав, що найважливішим моментом існування живих тіл є постійний О. р. між ними і навколишньою природою, причому з припиненням цього обміну припиняється і життя. О. р. складається з двох нерозривних, взаємозумовлених процесів — *асиміляції* і *дисиміляції* органічних та неорганічних речовин і здійснюється за допомогою безлічі хім. реакцій, кожна з яких (за деякими винятками) каталізується спец. білками — *ферментами*. Суттєва роль у процесах О. р. належить *вітамінам*, похідні яких входять до складу ферментів. У процесах перетворення речовин в організмі беруть участь також вода і мінеральні сполуки. В ході асиміляції з речовин, що надходять в організм із зовн. середовища, синтезуються сполуки, специфічні для даного організму. Ці сполуки, входячи до складу організму, не залишаються незмінними, а піддаються постійному розщепленню з виділенням енергії і виводяться з нього у вигляді т. з. кінцевих продуктів О. р. (CO_2, H_2O, NH_3 та ін.). Процеси асиміляції і дисиміляції у цілком сформованих живих системах в нормі зрівноважені, при *старінні* в О. р. переважають процеси дисиміляції. В процесі еволюційного розвитку форм життя на Землі склалися різні типи О. р. Проте у зв'язку з єдністю походження всіх організмів осн. риси існуючих типів О. р. подібні, зокрема найсуттєвіші біохім. ланки клітинного О. р., «набір» ферментів, що беруть участь у *окисленні біологічному* органічних енергетично ефективних сполук тощо.

Асиміляція. Залежно від способу живлення та типу О. р. усі орга-

нізми поділяють на *гетеротрофів* і *автотрофів*. Біосинтез вуглеводів у автотрофів відбувається в осн. за рахунок фіксації вуглекислого газу, який відновлюється в процесі фотохім. розкладу води за участю *хлорофілу* (див. *Фотосинтез*), рідше за рахунок енергії, одержуваної при *окислювально-відновних реакціях* (див. *Хемосинтез*). При цьому спочатку утворюються первинні органічні сполуки, з яких далі синтезуються тривуглецеві фосфатні сполуки. З останніх за участю ферментів синтезуються пентози і *гексози*. Моносахариди в свою чергу є осн. матеріалом для синтезу *дисахаридів* та *полісахаридів*, з яких можуть утворюватися й інші безазотисті речовини. Гетеротрофи одержують вуглеводи в основному з їжею у вигляді ди- і полісахаридів. Проте вони можуть синтезувати їх за рахунок ін. низькомолекулярних сполук (*оцтової кислоти*, деяких *амінокислот* та ін.). У травному тракті вуглеводи розщеплюються до моносахаридів, які всмоктуються в кров і розносяться по всіх тканинах організму. В тканинах з моносахаридів синтезується запасний полісахарид — *глікоген*. Див. *Вуглеводний обмін*. Біосинтез ліпідів (жирів та ін. жироподібних речовин) у гетеротрофів і автотрофів перебігає в принципі однаково — за рахунок тривуглецевої сполуки гліцерофосфату та оцтової к-ти. Людина і тварини одержують жири також з їжею. У травному тракті вони ферментативно розщеплюються на *гліцерин* та *жирні кислоти* (див. *Жировий обмін*). Біосинтез білків у автотрофів починається із засвоєння неорганічного азоту та синтезу амінокислот за рахунок *аміаку* і органічних к-т (див. *Карбонові кислоти*), які утворюються переважно в результаті дисиміляції вуглеводів. Деякі мікроорганізми здатні засвоювати молекулярний азот, перетворюючи його на амінний (див. *Азотфіксуючі мікроорганізми*). З'єднання синтезованих амінокислот у поліпептидні ланцюги (див. *Пептиди*), тобто утворення білкових молекул, відбувається на спец. субклітинних *органелах* — *рибосомах*. Інформація про первинну структуру кожного білка закодована в *дезоксирибонуклеїновій кислоті* (ДНК) і реалізується в клітині внаслідок процесів *транскрипції* і *трансляції*. Механізм *біосинтезу* білків у гетеротрофів та автотрофів принципово не відрізняється. Проте в організмі гетеротрофів деякі амінокислоти не синтезуються (див. *Незамінні амінокислоти*) і надходять в організм з білками їжі. Інші (замінні) амінокислоти гетеротрофи в основному одержують з їжею, але вони можуть також синтезувати їх за рахунок амонійного азоту та окремих продуктів обміну вуглеводів і ліпідів. Див. також *Білковий обмін*. Біосинтез нуклеїнових кислот. Синтез *рибонуклеїнових кислот* (РНК) та ДНК в організмі починається з біосинтезу пентоз, деяких амінокислот (*гліцин, глютамінова кислота, аспарагінова кислота*) і *мурашиної кислоти*. При наявності цих сполук, а також CO_2, NH_3, АТФ (аденозитрифосфорна к-та; див. *Аденозинфосфорні кислоти*) та ряду ін. факторів у клітинах утворюються т. з. пуринові й піримідинові рибо- і дезоксирибонуклеотиди (див. *Нуклеотиди*). Перші є матеріалом для біосинтезу РНК, а другі — ДНК.

Дисиміляція — сукупність реакцій, в результаті яких вивільнюються енергія та ряд метаболітів, необхідних для забезпечення життєдіяльності організмів. Процеси розпаду білків, жирів, вуглеводів, нуклеїнових к-т та ін. компонентів тіла живих організмів відрізняються від процесів біосинтезу цих речовин як за локалізацією, так і за характером метаболічних (див. *Метаболізм*) реакцій. Розщеплення більшості складних органічних сполук до простих відбувається в організмі від діяння специфічних гідролітичних ферментів (*ліпаз*, протеаз, *амілаз* та ін.). Утворені низькомолекулярні сполуки частково використовуються при біосинтезі специфічних структур тканин організму або окислюються до CO_2, H_2O, NH_3 та ін. кінцевих продуктів обміну; при цьому енергія, що виділяється, трансформується в енергію макроергічних зв'язків (див. *Макроергічні сполуки*) аденозинтрифосфорної к-ти. Найважливішими шляхами окислення вуглеводів є *гліколіз* та пентозофосфатний шлях (див. *Пентозофосфатний цикл*), в ході яких цукор окислюється до CO_2 та H_2O. Розщеплення жирів в організмі відбувається за участю ліпаз і перебігає з утворенням жирних к-т і гліцерину. Продукти розщеплення жирів у свою чергу можуть легко окислюватись і в результаті ряду перетворень кінець кінцем давати CO_2 та H_2O. Жирні к-ти окислюються в ланцюгу реакцій β-окислення з утворенням оцтової к-ти, яка або використовується для синтезу ряду сполук (ліпідів, ізопреноїдів тощо), або окислюється до CO_2 та H_2O. Гліцерин також може перетворюватися з утворенням піровиноградної, молочної та оцтової к-т. При розпаді в організмі азотових сполук утворюються аміак та низькомолекулярні органічні к-ти. Вільний аміак, який утворюється в процесі дисиміляції білків, отруйний для організму; частина його знешкоджується шляхом зв'язування з аспарагіновою або глютаміновою к-тою з утворенням аспарагіну і глютаміну, а ін. частина виводиться з організму у вигляді амонійних солей або *сечовини* та *сечової кислоти*. Центральною ланкою процесів окислення ди- і трикарбонових к-т, що утворюються як проміжні продукти при дисиміляції білків, вуглеводів і жирів, є т. з. *трикарбонових кислот цикл*. Реакції цього циклу супроводяться утворенням значної кількості енергії, трансформованої в енергію макроергічних зв'язків АТФ (див. *Окислювальне фосфорилювання*).

Всі біохім. реакції, що разом становлять О. р. в організмі, найщільніше пов'язані й узгоджені між собою, відзначаються чіткою просторовою локалізацією в клітині. Остання досягається завдяки існуванню складної системи *мембран біологічних*, на (або в) яких «прикріплена» більшість ферментів, що забезпечують послідовні перетворення окремих речовин у певних субклітинних структурах. Стабільності та регулюванню О. р. у клітині сприяє також здатність біол. мембран забезпечувати вибірковість надходження поживних речовин (див. *Мембранний транспорт*, *Проникність біологічних мембран*) у клітину. Єдність процесів О. р. в організмі в цілому забезпечується складними регуляторними механізмами, у високоорганізованих тварин і людини особливого значення набувають *гормональна регуляція* та *нервова регуляція*. Порушення процесів О. р. або механізмів їх регуляції призводить до певних захворювань або навіть до смерті організму. Глибоке і всебічне вивчення процесів О. р. є одним з першорядних завдань *біохімії*, *фізіології*, *мікробіології* та ряду ін. наук і значною мірою зумовлює сучас. досягнення медицини, ветеринарії, тваринництва, мікробіологічної, харч. та легкої промисловості.

Літ.: Енгельс Ф. Діалектика природи. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20; Гулый М. Ф. Основные метаболические циклы. К., 1968; Гулый М. Ф. Природа и биологическое значение некоторых метаболических приспособительных реакций организмов. К., 1977; Ленинджер А. Биохимия. Пер. с англ. М., 1976; Мецлер Д. Биохимия, т. 1—3. Пер. с англ. М., 1980.

Д. О. Мельничук,

ОБМІННА ВЗАЄМОДІЯ — взаємний вплив однакових, тотожних мікрочастинок, який проявляється як результат особливої *взаємодії*. О. в. є квантовомех. явищем, яке не має аналога в класичній фізиці. Існування О. в. випливає з *тотожності принципу*. Вона виникає навіть при відсутності прямої силової взаємодії між частинками і починає проявлятися, коли серед. віддаль між ними стає порівнянною з довжиною *Бройля хвиль*. О. в. має характер взаємного відштовхування для *ферміонів* (внаслідок дії *Паулі принципу*) і притягування — для *бозонів*. У зовн. полі внаслідок О. в. відбувається певна узгодженість (кореляція) руху тотожних частинок (напр., електронів у кулонівському полі атомних ядер), яка може привести як до збільшення, так і до зменшення енергії взаємодії в системі. Напр., у *феромагнетиках* енергетично вигідніший стан, при якому спіни електронів незаповнених електронних оболонок сусідніх атомів паралельні, а в молекулах з *ковалентним зв'язком* — стан, коли спіни валентних електронів атомів цих молекул антипаралельні. Під О. в. у *квантовій теорії поля* розуміють взаємодію між частинками поля шляхом обміну *віртуальними частинками*.

ОБМІНСЬКИЙ Тадеуш (16.IV 1874, Львів — 18.VII 1932, там же) — укр. архітектор. У 1898 закінчив Львів. політех. ін-т, де пізніше працював викладачем. До 1914 періодично співробітничав з архіт. майстернею І. *Левинського*. Автор

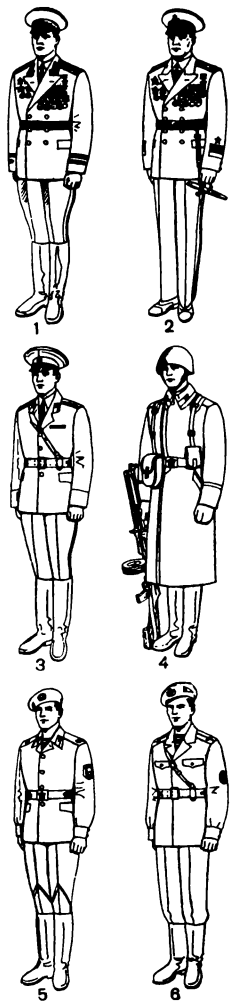

Обмундирування військове. Формений одяг військовослужбовців Збройних Сил СРСР: 1 — літній парадний маршалів і генералів (крім авіації) — для строю; 2 — літній парадний адміралів і генералів ВМФ (форма № 1); 3 — літній повсякденний офіцерів, прапорщиків і військовослужбовців надстрокової служби — для строю; 4 — зимовий польовий сержантів і солдатів (на особливий період); 5 — літній повсякденний сержантів, солдатів та курсантів повітряно-десантних військ; 6 — літній польовий офіцерів, прапорщиків і військовослужбовців надстрокової служби морської піхоти.

житл. та громад. споруд у стилі *модерн* — готель «Народний» (1909), будинок Науково-технічної б-ки Львів. політех. інституту (1932).

ОБМУНДИРУВА́ННЯ ВІЙСЬКО́ВЕ — формений одяг військовослужбовців, який має відмітні ознаки — однакові крій (конструкцію), колір, кант, гудзики та ін. В О. в. звичайно включають верхній одяг (шинель, пальто, бушлат, плащ-накидку, мундир, кітель, тужурку, брюки тощо), верхні сорочки, галстуки, кашне, рукавички, головні убори (шапку, кашкет, пілотку, берет та ін.), взуття, поясний ремінь. Вибір матеріалів і крою О. в. залежить від його призначення і загальногігієнічних вимог, нац. традицій країни, своєрідності побудови збройних сил, кліматичних та ін. умов. Певне поєднання осн. предметів О. в., *знаки розрізнення військовослужбовців* та спорядження, яке прийняте для особового складу збройних сил, наз. військ. формою одягу. Вона затверджується найвищими урядовими органами і сприяє строгому виконанню обов'язків військ. служби, підвищує організованість і дисципліну військовослужбовців, дає змогу розрізняти їхню належність до збройних сил держави, видів збройних сил, родів військ і *звання військові*. В Збройних Силах СРСР є такі види військ. форми одягу: парадна, парадно-вихідна, повсякденна, польова, робоча. Кожна з них поділяється на літню та зимову, а у Військ.-Мор. Флоті має нумерацію. При парадній формі одягу на мундирах носять ордени, медалі і знаки розрізнення (порядок ношення їх уточнено Указом Президії Верховної Ради СРСР від 28.III 1980); при парадно-вихідній, повсякденній і польовій — орденські планки і знаки розрізнення. На постачанні Рад. Армії і ВМФ є й додаткові види О. в.— утеплене (для районів з холодним кліматом), полегшене (для жаркого клімату), особливо парадне (для почесних караулів), захисний і спец. одяг. Порядок використання предметів О. в. визначено Правилами ношення військ. форми одягу, затвердженими міністром оборони СРСР. Право ношення військ. форми одягу в СРСР мають усі військовослужбовці, а також генерали, адмірали, офіцери, прапорщики і мічмани, звільнені у запас або у відставку з таким правом. *Є. С. Дяченко.*

ОБНІ́НСЬК — місто обласного підпорядкування Калуз. обл. РРФСР. Розташований на р. Протві (прит. Оки). Залізнична ст. Обнінське. 76 тис. ж. (1980). В О.— перша в СРСР атомна електростанція (*Обнінська АЕС*). Н.-д. ін-ти: мед. радіології, фізико-енергетичний, експериментальної метеорології; сейсмологічна обсерваторія та ін. Філіал Моск. інженерно-фіз. ін-ту. Будівництво О. розпочато 1950, місто — з 1956.

ОБНІ́НСЬКА АЕС — перша в СРСР атомна електростанція. Розташована в м. Обнінську Калузької обл. РРФСР. Перший пром. струм одержано 1954. Теплова потужність реактора становить 30,0 тис. кВт, електрична — 5,0 тис. кВт. На станції використано уран-графітовий реактор канального типу з охолоджуванням водою під тиском. Схема АЕС двоконтурна. З 1957 реактор станції працює в режимі випробувального реактора. На О. АЕС було випробувано тепловиділяючі елементи для *Бєлоярської АЕС* імені І. В. Курчатова, Білібінської АДРЕС та ін. установок. О. АЕС — база для підготовки кадрів для атомної енергетики. *В. С. Сєвєр'янов.*

ОБНОВЛЕ́НЦІ — прихильники радикального оновлення руського *православ'я* з метою пристосування його до умов соціалістичної д-ви. Практичну діяльність по модернізації православ'я почали на поч. 20-х рр., коли з розрізнених обновленських груп (див., зокрема, «*Жива церква*») було утворено обновленську церкву (1923), гол. натхненником та ідеологом якої став митрополит О. І. Введенський. О. засудили контрреволюц. діяльність церк. керівництва на чолі з патріархом Тихоном, визнали Рад. владу, переглянули соціально-етичні догми руського православ'я в дусі «комуністичного християнства» і водночас почали проводити в життя широку програму кардинальних церк. реформ, що передбачала модернізацію православного віровчення і обрядовості (див. *Модернізм* у релігії). Такий радикалізм у галузі церк. перетворень відштовхнув від О. осн. масу віруючих, яким більше імпонував реліг. традиціоналізм. Уже в 30-х рр. О. довелося відмовитися від церк. реформаторства і поступово повернутися до догматів патріаршої церкви, яка на той час уже твердо стояла на позиціях лояльності по відношенню до рад. сусп. і держ. ладу. Згодом чимало церковно-реформаторських ідей О. почали реалізовувати прихильники модернізму в сучас. рус. православ'ї.

Літ.: Гордиенко Н. С. Современное православие. М., 1968; Шишкин А. А. Сущность и критическая оценка «обновленческого» раскола русской православной церкви. Казань, 1970.

М. С. Гордієнко.

ОБНО́РСЬКИЙ Віктор Павлович [11 (23).XI 1851, м. Грязовець, тепер Волог. обл.— 17.IV 1919, Томськ] — рос. робітник-революціонер. Н. в сім'ї унтер-офіцера. В 1869—73 працював слюсарем на з-дах Петербурга. В 1871—72 брав участь в організації робітн. гуртків, зблизився з членами гуртка *чайковців*. Восени 1873 виїхав до Одеси. Працюючи там на пром. підприємствах, вів революц. пропаганду серед робітників. О. тричі був за кордоном (Лондон, Париж, Женева). Познайомився з документами і діяльністю *Інтернаціоналу 1-го*, встановив зв'язки з зх.-європ. соціалістами. В 1878 у Петербурзі разом з С. М. *Халтуріним* заснував «*Північний союз російських робітників*», був одним з авторів його програми. В лютому 1879 заарештований у Петербурзі. В 1880 О. засуджено до 10 років каторги, яку відбував на Карі. З червня 1884 — на поселенні в Сибіру. Працюючи механіком, слюсарем, продовжував брати участь у політичному житті. Вітав Велику Жовтневу соціалістичну революцію.

ОБНО́РСЬКИЙ Сергій Петрович [14 (26).VI 1888, Петербург — 13.XI 1962, Москва] — рос. рад. мовознавець, акад. АН СРСР (з 1939). Закінчив Петерб. ун-т (1910), учень О. О. *Шахматова*. Професор Пермського (1916—22), Ленінгр. (1922—41), Моск. (з 1943) ун-тів. Директор Ін-ту рос. мови АН СРСР (1944—50). Автор праць з історії, діалектології, лексикології й лексикографії рос. мови («Іменне відмінювання в сучасній російській мові», в. 1—2, 1927—30; «Нариси з морфології російського дієслова», 1953, тощо). У праці «Нариси з історії російської літературної мови старшого періоду» (1946) обґрунтував оригінальну теорію про самобутність давньорус. літ. мови, її народну сх.-слов'ян. основу. В дослідженнях широко використовував дані укр. мови. Нагороджений трьома орденами Леніна. Держ. премія СРСР, 1947. Ленінська премія, 1970.

Тв.: Избранные работы по русскому языку. М., 1960.

В. Ю. Франчук.

ОБОВ'ЯЗКО́ВА ЧА́СТКА — частина *спадщини*, яка незалежно від змісту *заповіту* належить *неповнолітнім* або непрацездатним спадкоємцям — дітям спадкодавця (в т. ч. усиновленим), його непрацездатним дружині, батькам (усиновителям) і утриманцям. Передбачена ч. 2 ст. 119 *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік*. В УРСР згідно з ст. 535 ЦивК УРСР О. ч. становить не менше як $^2/_3$ частки, яка належала б кожному з названих спадкоємців при спадкоємності за законом. Заповіт, яким ці спадкоємці позбавлені права спадкоємства, закон визнає недійсним у частині, що не відповідає О. ч. Правила про О. ч. не поширюються на заповіти щодо вкладів в державних ощадних касах і Держбанку СРСР.

ОБОВ'ЯЗКО́ВЕ НАВЧА́ННЯ — принцип осв. політики, здійснюваний державою, відповідно до якого діти певного віку в законодавчому порядку повинні здобути освіту в установленому обсязі. Є необхідною умовою демократизації системи *народної освіти*. В СРСР обов'язкова *середня освіта* (див. *Загальна освіта*, а також розділи про освіту в статтях про країни світу).

ОБОВ'ЯЗКО́ВЕ СТРАХУВА́ННЯ — в СРСР одна з форм *страхування* державного, за якою правовідносини між страховою організацією (органом Держстраху СРСР) і страхувальником виникають безпосередньо з закону (без укладання договору). О. с. може бути майновим і особистим. Страхувальниками цього виду страхування є колгоспи, міжколгоспні орг-ції, а також громадяни, в г-ві яких є об'єкти, що підлягають О. с. (будівлі, госп. тварини у колгоспах, транспортні засоби тощо). За майновим О. с. страхова орг-ція відшкодовує збитки, заподіяні внаслідок страхового випадку (пожежі, граду тощо), а страхувальник вносить встановлені страхові

платежі. О. с. *майна* колгоспів здійснюється відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 28.VIII 1967 «Про державне обов'язкове страхування майна колгоспів», громадян — відповідно до Закону СРСР про обов'язкове окладне страхування від 4.IV 1940. Чинне законодавство передбачає один вид особистого О. с.— страхування пасажирів від нещасних випадків, що поширюється на пасажирів усіх видів транспорту (крім залізничного приміського сполучення та внутріобл. маршрутів автомобільного транспорту). Свідченням виникнення страхового зобов'язання є проїзний квиток, при продажу якого відповідна транспортна організація стягує з пасажира страховий збір.

ОБО́В'ЯЗОК — одна з основних категорій *етики*, що виражає моральні вимоги, які для особи, класу, соціальної групи в конкретних соціальних умовах є внутрішньо прийнятними моральними зобов'язаннями. В історії моральної свідомості людства зміст О. тлумачився відповідно до загальносоціального чи класового розуміння обов'язків особи в ту чи ін. епоху. Представники різних напрямів домарксистської етики шукали джерела й підстави О. в божественій волі (неопротестантизм, *неотомізм*), в апріорному моральному законі (*кантіанство, інтуїтивізм*), у вічній незмінній природі людини (*натуралізм*) та ін. Наукове витлумачення природи О. вперше дала марксистсько-ленінська етика, яка розглядає О. як результат усвідомлення людиною моральних норм свого класу, що, в свою чергу, визначається її конкретно-істор. практикою. В умовах соціалізму усвідомлення громад. О. в конкретній формі діяльності людини відображує її активну життєву позицію, її особисту *відповідальність* за долю країни, за соціальний прогрес людства. *Б. О. Рутковський.*

ОБОДО́ВА КИ́ШКА — відділ *товстої кишки* ссавців, у т. ч. людини. О. к. є продовженням *сліпої кишки* і у вигляді обідка облямовує петлі *тонкої кишки*. У вищих ссавців розрізняють висхідну, поперечну і низхідну частини О. к., а в людини — ще й сигмовидну частину ободової кишки.

ОБО́ЗНИЙ — виборна службова особа, що обіймала одну з найвищих адм.-військ. посад на Україні в 17—18 ст. О. поділялися на генеральних і полкових. Генеральні О. керували артилерією, відали організацією і постачанням козацького війська, брали участь у переговорах з іноз. послами, засідали в генеральному суді тощо. Полкові О. вважалися заступниками полковника в козац. війську. Як правило, О. ставали представники найзаможнішої верхівки козацтва (див. *Генеральна старшина*). Указом 1835 царський уряд закріпив за О. та їх родинами спадкове дворянство.

ОБО́Л (грец. ὀβολός) — грошова і вагова одиниця в Стародавній Греції з 7 ст. до н. е. Оболами називалися срібні та мідні монети вартістю в 1/6 *драхми*. Карбували й срібні монети вартістю в 2, 3 і 4 О.: діоболи, тріоболи і тетроболи. В 5—1 ст. до н. е. монети перелічених номіналів карбували в *Боспорській державі, Ольвії* і *Херсонесі*. За середньовіччя О. також називалися монети у Франції, Італії, Іспанії, Угорщині, Португалії, Голландії, Польщі, Литві.

ОБОЛЕ́НСЬКИЙ Євген Петрович [9 (20).IV 1796, Новомиргород, тепер місто Кіровогр. обл.— 26.II (10.III) 1865, Калуга] — декабрист, князь, поручик лейб-гвардії Фінляндського полку. Член «*Союзу порятунку*», «*Союзу благоденства*», один із засновників *Північного товариства декабристів*. Додержувався респ. поглядів. Активний учасник повстання в Петербурзі 14 (26).XII 1825. Засуджений до смертної кари, яку замінено 20 роками каторги. Покарання відбував у Нерчинську. З 1839 — на поселенні в Сибіру. Після амністії 1856 жив у Калузі.

ОБОЛО́НКА в будівництві і техніці — просторова конструкція, обмежена двома криволінійними поверхнями, віддаль між якими (товщина) мала порівняно з іншими її розмірами. Залежно від форми серединної поверхні (вона ділить товщину О. навпіл) О. поділяють на циліндричні, сферичні, конічні, параболічні, гіперболічні, тороїдальні, призматичні (складчасті) та ін. За *повною кривиною* (т. з. гауссовою) поверхні розрізняють оболонки з поверхнею позитивної *кривини*, нульової і негативної. Вони бувають: тонко- і товстостінні (залежно від відношення товщини до радіуса кривини серединної поверхні); одно-, дво- і багатошарові; ізотропні (див. *Ізотропія*) й анізотропні (див. *Анізотропія*); монолітні, збірно-монолітні й збірні. Їх виготовляють з залізобетону, сталі і легких сплавів (див. *Листові конструкції*), пластичних мас, деревини тощо. О. відзначаються високими жорсткістю і міцністю (ними перекривають великі прогони без проміжних опор), легкістю, економічністю (за витратою матеріалів), архіт. виразністю; водночас є несучими й огороджувальними конструкціями. Вади О.— складність розрахунку та виготовлення. Застосовують О. як *покриття* (у т. ч. висячі) будинків і споруд, у конструкціях літальних апаратів, резервуарів, силосних башт тощо. Див. також *Купол, Складчасті конструкції, Склепіння*. Іл. с. 462.

ОБОЛО́НКА РОСЛИ́ННОЇ КЛІТИ́НИ — утвір, що оточує *протопласт* рослинної клітини, продукт його життєдіяльності. Захищає клітину від пошкоджень, бере участь у вбиранні й проведенні речовин, *транспірації, секреції* тощо. Розрізняють О. р. к. первинну — тоненька, еластична, вкриває переважно молоді, твірні та генеративні клітини, вторинну — утворюється внаслідок відкладання на первинну О. р. к. речовин, що містять переважно *целюлозу*, і складається з трьох шарів, з яких внутрішній іноді виділяють у третинну оболонку. До складу О. р. к. входять *вуглеводи* типу целюлози, геміцелюлоз і пектинів, іноді *лігнін*, суберин, *кутин*, у багатьох грибів — *хітин*. О. р. к. має пори, через які проходять *плазмодесми*, що здійснюють зв'язок між клітинами. В процесі розвитку клітин структура і склад О. р. к. змінюються. Залежно від хім. змін в О. р. к. відбувається *здерев'яніння*, скорковіння, мінералізація, кутинізація і ослизнення.

ОБОЛО́НКИ ЗЕМЛІ́ — концентричні оболонки, з яких складається Земля. Те саме, що й *геосфери*.

ОБОЛО́НСЬКІ — родина майстрів художніх тканин і килимів 2-ї пол. 18 ст. (Андріїха О. та її сини Василь, Михайло, Григорій і Овсій). Жили і працювали в м. Кролевці (тепер Сум. обл.). Виготовляли квітчасті килими, ткані червоним по білому, рушники, тканини для оздоблення стін, вибійчані тканини з зображенням птахів і квітів, а також геом. орнаментом (ромби і прямокутники). У Полтав. худож. музеї зберігається килим роботи О. з витканим підписом.

ОБОЛО́НЬ — народна назва низовинних заболочених лук, узлісся. Поширена переважно на Україні. Іноді вживається як власна назва. Так, наприклад, низовинний, частково заболочений, район на пн. околиці Києва здавна наз. Оболонню. Тепер на цьому місці виріс сучас. житл. масив.

ОБО́РІН Лев Миколайович [29.VIII (11.IX) 1907, Москва — 5.I 1974, там же] — рос. рад. піаніст і педагог, нар. арт. СРСР (з 1964). В 1926 закінчив Моск. консерваторію (клас К. *Ігумнова*), з 1930 — її викладач (з 1935 — професор). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

В. П. Обнорський.

С. П. Обнорський.

Л. М. Оборін.

ОБО́РОНА — вид бойових дій, що застосовується з метою зриву або відбиття наступу переважаючих сил противника, прикриття або утримання зайнятих позицій (району), а також з метою економії сил і засобів на другорядному напрямі для створення переваги на головному напрямі. О. дає змогу виграти час і створити умови для переходу в *наступ*. О. можна застосовувати в тактичному, оперативному і стратегічному масштабах, вимушено або з наміром. В давнину та в середні віки для О. використовували засічні смуги, *вали*, рови, *фортеці, замки*, пізніше споруджували *флеші, редути, каземати, бастіони, окопи*, загородження, *траншеї, бліндажі*; системи довгочасних фортифікацій становили *укріплені райони*, смуги, лінії. Побудова О. включає угруповання військ (сил), систему оборонних рубежів (районів) та позицій, підготовлені вогневі удари і удари авіації, системи вогню та загороджень. Вона організується і ведеться відповідно до конкретних особливостей місцевості, театру воєнних дій, оперативно-тактичних обставин. Суть О. полягає в ураженні противника, коли він висувається на вихідні рубежі, наступає і атакує передні краї тих, що обороняються, в ході бою за утримання оборонних рубежів та об'єктів. З цією метою

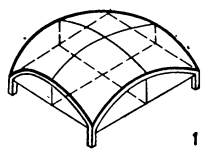
1

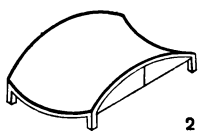
2

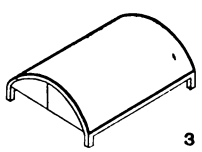
3

Оболонки:
1 — з поверхнею позитивної кривини; 2 — з поверхнею негативної кривини; 3 — з поверхнею нульової кривини.

противникові завдають масованих ударів усіма видами зброї, проводяться вогнева *контрпідготовка, контрудари* та *контратаки*. За методом ведення О. поділяється на позиційну й маневрену. Сучас. О. звичайно поєднує обидва ці методи. Вона повинна бути стійкою й активною, тобто здатною протистояти масованим ударам усіх видів зброї, боротися проти танків, десантів та аеромобільних військ противника. Стійкість і активність О. підвищується за рахунок насиченості її броньованими засобами, глибокого ешелонування та розосередження сил і засобів, різноманітності способів ведення оборонних дій. *Є. С. Дяченко.*

ОБОРО́НСТВО — опортуністична, соціал-шовіністична політика угодовських партій *Інтернаціоналу 2-го*, спрямована на захист нац. інтересів імперіалістичної буржуазії в період 1-ї світової війни (1914—18). На поч. війни соціал-демократи Німеччини, соціалісти Франції та Бельгії, праві соціалісти Англії та Австро-Угорщини виступили за надання своїм урядам воєнних кредитів. Ці партії, всупереч інтересам трудящих, закликали до відмови від класової боротьби всередині країни на час війни в ім'я перемоги над іноз. ворогом. Така позиція завдала великої шкоди міжнар. робітн. рухові. Політику О. в Росії відстоювали меншовики, есери та ін. дрібнобурж. і націоналістичні партії. Укр. бурж. і дрібнобурж. угруповання — ТУП, частина УСДРП також виступали на боці оборонців. Під керівництвом В. І. Леніна партія більшовиків, вірна принципам пролет. *інтернаціоналізму*, засудила оборонців як агентів імперіалістичної буржуазії. Більшовики домагалися поразки бурж. урядів в імперіалістичній війні, перетворення імперіалістичної війни на громадянську. Величезну роботу більшовицька партія провела після Лютневої революції 1917 по викриттю «революційного О.» дрібнобурж. партій, які твердили, нібито після перемоги революції 1-а світова війна перестала бути імперіалістичною, перетворилася на війну на захист завоювань революції. Більшовики роз'яснювали масам, що покінчити з імперіалістичною війною і домогтися миру можливо, лише скинувши владу буржуазії. Керована В. І. Леніним більшовицька партія забезпечила перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції і вихід Росії з імперіалістичної війни. *Ю. П. Лавров.*

ОБОРО́Т КАПІТА́ЛУ — *кругообіг капіталу*, взятий не як окремий акт, а як періодичний процес поновлення і повторення руху всього *авансованого капіталу*. В результаті кожного кругообороту до капіталіста повертається у грош. формі лише частина авансованого капіталу. Повний оборот *капітал* здійснює лише тоді, коли вся капітальна *вартість* повертається до капіталіста у своїй первинній (грошовій) формі, збільшеній на величину *додаткової вартості*. Час, протягом якого авансований капітал проходить стадію *виробництва* і стадію *обігу*, становить час О. к. За одиницю виміру швидкості О. к. приймають рік.

За характером обороту капітал поділяють на *основний капітал* і *оборотний капітал*. За час обороту осн. капіталу оборотний капітал здійснює кілька оборотів. Відповідно до того, в яких пропорціях *продуктивний капітал* поділяється на осн. і оборотний, залежить час його обороту. Число оборотів даного капіталу обчислюють за формулою: $n = \frac{O}{o}$, де n — число оборотів, O — одиниця виміру швидкості обороту капіталу, o — час обороту даного капіталу.

Прискорення О. к. дає можливість зменшити величину авансованого капіталу, яка обертається в кожному окремому циклі обороту. Це сприяє збільшенню річної маси додаткової вартості і відповідно збільшенню річної *норми прибутку*. Чим швидше обертається капітал, тим швидше обертається його змінна частина (див. *Змінний капітал*) і тим більшу додаткову вартість одержує капіталіст внаслідок експлуатації найманої *робочої сили*. *Р. А. Сліпоморий.*

ОБОРО́Т СТА́ДА — зміни чисельності поголів'я виробничих, вікових і статевих груп тварин як у цілому по г-ву, так і на фермах, у бригадах та відділках за певний календарний період (рік, сезон, квартал, місяць). Один з елементів організаційно-екон. заходів, що відображують рівень розвитку тієї чи іншої галузі *тваринництва* в г-ві та потреби *відтворення стада*. Зміни чисельності поголів'я відбуваються в зв'язку з надходженням приплоду, купівлею чи продажем худоби, забоєм на госп. потреби, з переведенням молодняка у старші вікові групи, на плем'я, для відгодівлі тощо. Плановий О. с. складають при розробці виробничо-фінансового, перспективного, організаційно-госп. планів, а також госпрозрахункових завдань відділкам, бригадам, фермам. Тут враховують поголів'я на початок року, план виробн. і продажу державі продуктів тваринництва, строки парувань і розплоджування тварин, намічуване збільшення поголів'я на запланований період і чисельність його на кінець періоду. Фактичний О. с. показує зміни чисельності поголів'я за звітний період. О. с. служить основою для розрахунку виробн. валової і товар. продукції тваринництва, зростання поголів'я, потреби в кормах, приміщеннях, робочій силі, матеріалах, фонду оплати праці, витрат на формування осн. *стада* та купівлю плем. тварин, визначення *собівартості* продукції тощо.

ОБОРО́ТНИЙ КАПІТА́Л — частина *продуктивного капіталу*, вартість якої входить у створювані товари цілком і яка повністю повертається до капіталіста в грошовій формі після їхньої реалізації. До О. к. відносять *капітал*, авансований на купівлю *предметів праці*, а також ту частину капіталу, яку авансують на купівлю *робочої сили* (див. *Змінний капітал*).

ОБОРО́ТНИЙ ПЛУГ — знаряддя для гладкої оранки без розгінних борозен і звальних гребенів. О. п. рухається човниковим способом і кладе (обертає) скибу в один бік. Використовують О. п. в основному на схилах. О. п. є тракторні та кінні. Будову О. п. навісного двокорпусного ПОН-2-30 див. на мал. Агрегатують з тракторами Т-40, Т-40А. На кінній тязі використовують О. п. ПГ-25. Див. також *Плуг*. *В. С. Гапоненко.*

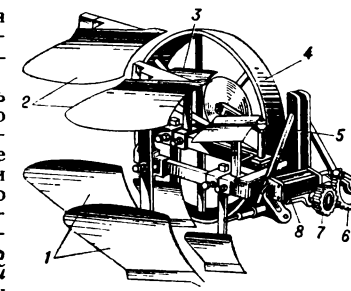

Оборотний плуг навісний ПОН-2-30: *1* — правообертальні корпуси; *2* — лівообертальні корпуси; *3* — передплужник; *4* — опорне колесо; *5* — навіска; *6* — зубчастий сектор; *7* — зубчасте колесо; *8* — гідроциліндр.

ОБОРО́ТНИЙ ПРОЦЕ́С — фіз. процес, який може протікати в зворотному напрямі так, щоб система, яка його здійснює, проходила через усі ті самі проміжні стани. О. п. є ідеалізацією реальних процесів, які внаслідок тертя, дифузії, випромінювання і т. д. завжди є *необоротними процесами*. Процес вважають оборотним, якщо він настільки повільний, що його можна розглядати як неперервний ряд рівноважних станів. Зокрема, в *термодинаміці* під оборотним розуміють такий процес, який протікає набагато повільніше, ніж встановлюється *термодинамічна рівновага* в даній системі. Поняття О. п. широко застосовують при теор. розгляді теплових циклів (див., напр., *Карно цикл*), а також при розв'язуванні багатьох задач механіки, електродинаміки та гідроаеромеханіки.

ОБОРО́ТНІ ЗА́СОБИ — сукупність *оборотних фондів* виробництва і *фондів обігу* на соціалістичних підприємствах і в господарських організаціях. О. з., які перебувають у виробн., належать до оборотних фондів, а ті, що їх використовують у сфері *обігу*,— до фондів обігу. За структурою О. з. поділяють на матеріальні й грошові. До матеріальних О. з. належать: сировина, запаси *матеріалів основних* і купованих *напівфабрикатів*, *матеріали допоміжні*, паливо й пальне, електроенергія, тара й тарні матеріали, запасні частини для поточного ремонту, малоцінні та швидкозношувані предмети, насіння, тварини на відгодівлі й молодняк, незавершене виробництво, витрати майбутніх періодів, запаси *готової продукції* на складі. Грошові О. з.— це товари, відвантажені покупцеві, гроші за які ще не одержано, кошти в касі підприємства та на його рахунку

в банку, кошти в розрахунках (дебіторська заборгованість). О. з. бувають нормовані (встановлені планом) і ненормовані (засоби, вкладені у відвантажену продукцію, дебіторська заборгованість, кошти на рахунках у банку). Потреби в нормованих О. з. забезпечуються гол. чин. з власних коштів, а в ненормованих покриваються кредиторами, в т. ч. Держбанком СРСР.

ОБОРО́ТНІ РЕА́КЦІЇ — *хімічні реакції*, які одночасно протікають у двох протилежних напрямах (прямому і зворотному) і перебувають у стані динамічної рівноваги, напр., $H_2 + I_2 \rightleftarrows 2HI$.

ОБОРО́ТНІ ФО́НДИ — частина виробничих фондів, яка повністю споживається в кожному виробничому циклі, цілком переносить свою вартість на створену продукцію і для продовження виробництва відтворюється у натуральній та у вартісній формах після кожного виробничого циклу. О. ф. складаються з двох частин: предметів праці, які перебувають на підприємстві у вигляді виробничих запасів, і предметів праці, що вступили у процес виробн. До першої частини належать сировина, матеріали основні і матеріали допоміжні, паливо й пальне, електроенергія, куповані напівфабрикати, тара й тарні матеріали, запасні частини для поточного ремонту осн. фондів; до другої — незавершене виробництво й витрати на освоєння нової продукції та напівфабрикати власного виготовлення. Щоб визначити потреби підприємств у О. ф. та для екон. використання їх, кожному підприємству встановлюють норми витрат і норми запасів сировини, матеріалів тощо (див. *Нормування витрат матеріальних ресурсів*).

ОБОРО́ТНІСТЬ ОБОРО́ТНИХ ЗА́СОБІВ — показник ефективності використання *оборотних засобів*. Оборотні засоби у своєму русі проходять три стадії: на першій оборотні засоби змінюють грош. форму на товарну, на другій відбувається процес продуктивного споживання предметів праці, що завершується виробн. *готової продукції*, на третій оборотні засоби вступають у сферу *обігу* і після реалізації продукції знову набувають грош. форми. Отже, відбувається кругообіг оборотних засобів. О. о. з. підприємств визначають за показниками коефіцієнта оборотності, тривалості одного обороту (в днях) тощо. Екон. значення О. о. з. полягає в тому, що від неї залежить розмір коштів, що їх потребує підприємство за даних обсягів виробн. і *реалізації продукції*. Осн. напрямами прискорення О. о. з. є встановлення прогресивних норм виробничих запасів, ліквідація наднормативних запасів оборотних засобів, скорочення тривалості виробничого циклу, прискорення реалізації готової продукції, поліпшення організації *матеріально-технічного постачання* підприємств.

ОБПИ́ЛЮВАННЯ — нанесення на рослини і грунт порошковидних *пестицидів* за допомогою *обпилювачів* для боротьби з шкідниками та хворобами с.-г. і лісових культур, а також для знищення бур'янів. Застосовують О. і при *дефоліації* та *десикації*. Використовують для О. препарати в формі дустів. Обпилюють в тиху погоду, найкраще рано-вранці, коли немає вітру і є роса, та у вечірні години. Забороняється обпилювати рослини в період цвітіння (можливі опіки квіток і отруєння бджіл). Час О. і норму дустів на 1 га визначають спеціалісти, враховуючи біол. особливості шкідників і збудників хвороб с.-г. рослин, а також метеорологічні умови. О. дуже забруднює навколишнє середовище, тому його все більше витискує *обприскування*.

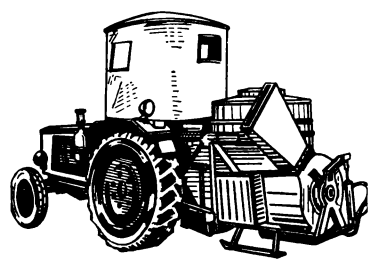

Обпилювач ОШУ-50А.

ОБПИ́ЛЮВАЧ — машина або апарат для обпилювання сухими порошкоподібними *пестицидами* с.-г. культур з метою захисту їх від шкідників і хвороб. Пром-сть СРСР випускає О. двох видів: навісні тракторні й ранцеві ручні. Навісних тракторних О. найпоширеніший універсальний ОШУ-50А (мал.), призначений для боротьби з шкідниками і хворобами садів, виноградників, польових, технічних і овочевих культур, а також лісових смуг і масивів. Продуктивність при обпилюванні садів і виноградників — 5 га/г, польових культур — 27 га/г. Ранцевих ручних О. широко застосовують ОРВ-1 для обпилювання садів, виноградників, овочевих і ін. культур на ділянках, не доступних для тракторних О., а також на присадибних ділянках. Продуктивність 0,17 га/г роботи.

ОБПРИ́СКУВАННЯ — спосіб застосування *пестицидів;* нанесення на рослини хімічних препаратів у вигляді розпиленої рідини за допомогою *обприскувачів* для захисту с.-г. і лісових культур від шкідників, хвороб і знищення бур'янів. О. застосовують також при *дефоліації* та *десикації*, *позакореневому підживленні рослин*, *дезинсекції* складських приміщень, овочесховищ, теплиць і парників, *дезинфекції* і дезинсекції тваринницьких приміщень. Для боротьби з шкідливими комахами застосовують *інсектициди*, із збудниками хвороб — *фунгіциди*, з бур'янами — *гербіциди*. Для обприскування виготовляють робочі рідини із концентрованих емульсій, порошків та технічних препаратів. Строки О. і норми витрати робочої рідини визначають спеціалісти, враховуючи біол. особливості шкідників і збудників хвороб. Щоб запобігти можливому отруєнню людей, тварин, зокрема птахів, бджіл тощо, при О. необхідно суворо додержуватись інструкцій.

ОБПРИ́СКУВАЧ — машина або апарат для хімічного захисту с.-г. культур від шкідників та хвороб, а також для знищення бур'янів шляхом *обприскування* пестицидами. О. поділяють на універсальні (обладнані змінними розпилювальними пристроями) і спеціальні (для польових культур, садів, виноградників, хмелю та ін.); за способом розпилення — на гідравлічні, пневматичні та аерозольні (див. *Аерозольний генератор*); за способом приведення в дію й транспортування — на ранцеві, кінно-моторні, тракторні та авіаційні, причіпні, навісні та напівнавісні. В СРСР найпоширеніші уніфіковані навісні О. серії ОН, які включають базову модель ОН-400 і 5 його модифікацій (ОН-400-1 — для хім. обробки технічних культур, ОН-400-2 — для обприскування чайних плантацій, ОН-400-3 — для хім. обробки зернових і технічних культур, ОН-400-4 — для обприскування хмелю, ОН-400-5 — для обприскування виноградників), та причіпні: садовий ОВС-А і вентиляторний ОВТ-1В і навісний піджившовач-обприскувач універсальний ПОУ. Будову і технологічну схему О. марки ОН-400 див. на мал. Обприскувач ОН-400 агрегатують з тракторами класу 6 і 20 кН. Ширина захвату 10 м.

В. С. Гапоненко.

ОБРА́ДОВИЧ (Обрадовић) Доситей (до посвячення в чернці — Димитрије; бл. 1739, с. Чаково, тепер на тер. Соціалістичної Республіки Румунії — 28.III 1811, Белград) — серб. письменник, громад. діяч. Перший міністр освіти Сербії; зачинатель нової серб. л-ри нар. мовою. Відвідав багато європ. країн, був проїздом на Україні, а також у Білорусії (1787). Найвідоміші твори — автобіогр. роман «Життя і пригоди Димитрія Обрадовича, нареченого в чернецтві Доситеєм» (ч. 1—2, 1783—88), книги «Поради здорового розуму» (1784), «Езопові та інших байкарів байки» (1788), «Зібрання різних повчальних речей» (1793). Гол. мотив творів О. — засудження реліг. фанатизму, бездуховності чернечого життя, протиставлення їм

а

Навісний універсальний **обприскувач** ОН-400: *а* — загальний вигляд; *б* — будова і технологічна схема: *1* — резервуар; *2* — ежектор; *3* — перемикач; *4* — підведення від заправних засобів; *5* — пульт керування; *6* — манометр; *7* — штанга з розпилювачами; *8* — фільтр всмоктувальний; *9* — насос; *10* — запобіжний клапан; *11* — гідромішалка; *12* — всмоктувальний рукав.

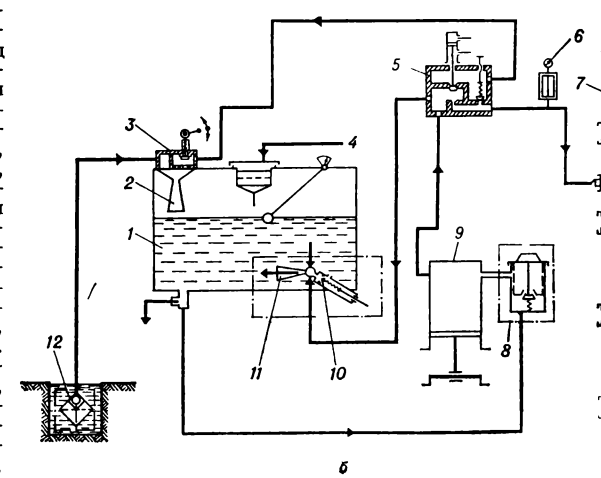

б

В. П. Образцов.

В. М. Образцов.

І. П. Образцов.

знань і розуму. У віршах і статтях оспівував визвольну боротьбу серб. народу проти турків, австро-угор. панування.

Літ.: Радченко К. Ф Досиѳей Обрадовичъ и его литературная деятельность. К., 1897. *В. Г. Гримич.*

О́БРАЗ — форма і продукт суб'єктивного, ідеального *відображення* об'єктивної реальності в *свідомості* людини. О. поділяють на чуттєві (*відчуття, сприймання, уявлення*) та уявні, що існують у вигляді *понять*, позбавлених чуттєвої наочності. Здатність людини до образного відображення світу розвинулась і функціонує на основі сусп. *практики* й *діяльності* і забезпечує змістовне, цілеспрямоване перетворення предметного світу, регулювання *поведінки* й діяльності людей. Природа О. і заг. закони відтворення дійсності в О. вивчаються філософією в межах *відображення теорії*, що вважає О. відображенням реального об'єкта у формах психічної діяльності суб'єкта на грунті певних нейрофізіологічних процесів; т. ч. О. є вторинним, похідним від об'єкта й щодо нього ідеальним. Суб'єктивний за формою, О. здатний нести в собі об'єктивний зміст (інформацію), тією чи ін. мірою відповідати оригіналові. В певному відношенні О. виступає аналогом об'єкта, його ідеальним «відбитком», «копією». Лише завдяки подібній адекватності об'єктові О. може бути об'єктивно істинним, а відображення — пізнавальним. Цим О. принципово відрізняється від *знаків, символів* тощо, які є не відтворенням, а довільним і умовним позначенням об'єктів. Повнота відображення об'єкта в О. завжди відносна, пізнання, безконечно наближуючись до змісту предмета, не вичерпує всієї повноти його. Тому відображення світу в свідомості завжди є процесом створення й розгортання серії О., їхньої зміни, уточнення, перевірки. В науці, напр., пізнавальні О. організуються в суворо впорядковані, обгрунтовані й апробовані системи. Це — наук. *ідеї, гіпотези, теорії*. Своєрідністю відзначаються *образи художні* в мистецтві. Створення складних О., що відображають глибинні зв'язки явищ, потребує творчої роботи свідомості, здатності до *аналізу і синтезу, узагальнення*, продуктивної уяви. Виникаючи в суб'єктивній свідомості, О. об'єктивуються, матеріалізуються в практичних діях, мові, різних знаково-символічних системах. За допомогою закріплення в знаках вони передаються й сприймаються в процесі спілкування, утверджуючись як сусп. надбання. В них знаходить вияв сукупний підсумок пізнання й духовно-практичного освоєння світу. Цим пояснюється важлива роль О. у відображенні й розумній організації всіх сфер людського життя. *В. П. Іванов.*

О́БРАЗ ХУДО́ЖНІЙ — специфічна форма відображення дійсності в *мистецтві*, основний продукт художньої творчості, який характеризується особливою здатністю естетичного впливу на людину. О. х. властиві всі закономірності образного відтворення дійсності, сформульовані в марксистсько-ленінській *відображення теорії*, а його своєрідність (художність відображення) полягає в чуттєво-емоційній природі, доступній духовному переживанню. Як результат доцільної творчої діяльності О. х. є конкретно-чуттєвим втіленням певної мети, художнього задуму. Цей задум, у якому об'єктивну дійсність пропущено в свідомості художника крізь призму його естетичних смаків, *ідеалів, світогляду* та соціально-класової позиції, становить ідейний і тематичний зміст О. х. До форми О. х. належать його композиційно-сюжетна побудова, стильові й жанрові особливості втілення в чуттєвому матеріалі — словах, звуках, барвах тощо. Заг. законом О. х. й усієї худож. творчості виступає єдність *змісту і форми*, що надає О. х. цілісності, досконалості, виразності й оживляє його в сприйнятті як особливу реальність, у якій не живуть по-справжньому, а лише переживають. Найважливішими властивостями О. х. є правдивість і реалістичність, тобто відповідність реальному життю й передовим сусп. естетичним ідеалам. О. х. не копіює, а узагальнює явища життя. Для цього існують різні творчі прийоми, серед яких гол. роль відіграють типізація й індивідуалізація. Кожний худож. твір являє собою або окремий О. х. або їхню систему, а мистецтво в цілому створює цілий світ О. х. , що є активним засобом формування духовної культури людини. *В. П. Іванов.*

ОБРА́ЗА — за рад. правом *злочин*, що полягає в умисному приниженні честі і гідності особи, вираженому в непристойній формі. В УРСР передбачена ст. 126 КК УРСР. О. може бути завдана різноманітними непристойними діями, виголошенням нецензурних або лайливих висловлювань, написанням образливих листів тощо. О. (на відміну від *наклепу*) є наявною незалежно від того, відповідає чи ні дійсності негативна оцінка на адресу потерпілого. Покарання за О.— виправні роботи на строк до 3-х місяців чи штраф або громадський осуд. Справи про О. порушуються тільки за скаргою потерпілого (див. *Приватне обвинувачення*). Закон (ст. 189, 189[1] КК УРСР) окремо передбачає прилюдну О. представника влади або громадськості при виконанні ним службових обов'язків або з приводу виконання їх; О. працівників міліції або нар. дружинників у зв'язку з покладеним на них обов'язком по охороні *громадського порядку*. Одним з *військових злочинів* є О. підлеглим начальника і начальником — підлеглого, а також одним військовослужбовцем іншого. Див. також *Захист честі і гідності, Злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи*. *А. Я. Свєтлов.*

«ОБРАЗОТВО́РЧЕ МИСТЕ́ЦТВО» — двомісячний ілюстрований журнал з питань теорії і практики укр. образотворчого мистецтва, орган М-ва культури УРСР та Спілки художників України. Засн. 1935 у Києві. У 1935—39 виходив під назвою «*Малярство і скульптура*». З поч. Великої Вітчизн. війни не виходив. Видання відновлено 1970. Друкує статті про творчість укр. і рос. рад. художників, митців братніх республік, класиків світового мистецтва.

ОБРАЗОТВО́РЧІ МИСТЕ́ЦТВА — розділ пластичних мистецтв, що об'єднує *живопис, скульптуру, графіку*, фотомистецтво. О. м. відображують дійсність у наочних образах, відтворюють об'єктивно існуючі властивості реального світу: об'єм, колір, просторовість, матеріальну форму предмета, світлоповітряне середовище тощо. О. м. зображують не тільки те, що доступне безпосередньому зоровому сприйняттю, а й передають розвиток подій у часі, певну фабулу, розгорнуту оповідь. Вони розкривають духовний склад людини, її психологію. У своїй сукупності О. м. створюють реальну картину життя людини й природи, а іноді й наочно втілюють не існуючі в реальності образи, які є наслідком людської фантазії. О. м. відтворюють різні епохи в історії людства. Одна з форм пізнання світу, О. м. є фактором формування суспільної свідомості (див. *Мистецтво*). Боротьба ідейних тенденцій в сфері О. м. є частиною ідеологіч. боротьби двох систем— соціалістичної та капіталістичної.

ОБРАЗЦО́В Василь Парменович [1 (13).I 1849 (за ін. відомостями — 1851), м. Грязовець, тепер Волог. обл. РРФСР (за ін. відомостями — Вологда) — 14.XII 1920, Київ] — рос. і укр. терапевт. Закінчив петерб. Медико-хірургічну академію (1875). В 1877—78 брав участь як полковий лікар у російсько-турецькій війні. З 1893 — професор Київ. ун-ту (1904—18 очолював факультетську терапевтичну клініку). У докторській дисертації (1880) О. довів, що існують проміжні форми розвитку червонокрівців, чим сприяв становленню т. з. унітарної теорії *кровотворення*. О. розробив метод фіз. дослідження органів черевної порожнини (глибока методична ковзна пальпація) й особливу методику вистукування грудної клітки. Вніс багато нового у вчення про механізм роздвоєння тонів серця і ритму галопу, удосконалив *діагностику* ряду захворювань органів травлення. В 1909 О. разом зі своїм учнем М. Д. *Стражеском* вперше у світі поставив зажиттєвий діагноз закупорки вінцевих артерій серця, а 1910 описав клінічну картину *інфаркту* міокарда. О. був головою Київ. фізико-мед. т-ва, Київ. т-ва лікарів. Створив київ. терапевтичну школу, яка значною мірою впливала на дальший розвиток вітчизн. терапії. На території Київ. лікарні ім. Жовтневої революції О. споруджено 1950 пам'ятник.

ОБРАЗЦО́В Володимир Миколайович [6 (18).VI 1874, Миколаїв — 28.XI 1949, Москва] — рос. рад. вчений у галузі транспорту, академік АН СРСР (з 1939). Закінчив (1897) Петерб. ін-т інженерів шляхів, працював на залізницях, викладав (з 1901) у Моск. інженерному уч-щі та ін. учбових закла-

До ст. **Монета.** Зразки радянських монет.

До ст. **Овочеві культури.**

дах. У 1919—22 — професор Моск. ін-ту цивільних інженерів, 1923—49 — Моск. ін-ту інженерів залізничного транспорту, 1935—40 — начальник Н.-д. ін-ту залізничного транспорту (Москва). З 1939 очолював секцію по наук. розробці проблем транспорту АН СРСР. Осн. праці — з питань залізнич. транспорту, взаємодії і розвитку мережі різних видів транспорту в СРСР. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1943.

ОБРАЗЦО́В Іван Пилипович (н. 28.VII 1920, с. Бики, тепер Максатихинського р-ну Калінін. обл.) — рос. рад. вчений у галузі будівельної механіки і теорії міцності літальних апаратів, акад. АН СРСР (з 1974). Член КПРС з 1944. Після закінчення (1944) Моск. авіац. ін-ту ім. С. Орджонікідзе викладав у ньому (1958—72 — ректор). З 1972 — міністр вищої і середньої спец. освіти РРФСР. Осн. праці — в галузі теорії і заг. методів розрахунку тонкостінних просторових систем, а також методів розрахунку оптим. конструкцій заданої надійності при складній сукупності зовн. навантажень й експлуатаційних режимів. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1976.

ОБРАЗЦО́В Сергій Володимирович [н. 22.VI (5.VII) 1901, Москва] — рос. рад. актор і режисер, театральний діяч, нар. арт. СРСР (з 1954), Герой Соціалістичної Праці (1971). Син В. М. *Образцова.* Навчався на живописному факультеті моск. ВХУТЕМАСу. У 1922—30 — актор Муз. студії МХАТу (з 1926 — Муз. театр ім. В. І. Немировича-Данченка), 1930—36 — МХАТу 2-го. В 1920 (працюючи в театрі) почав виступати на естраді, створив пародійно-сатиричний жанр мініатюр з ляльками. В 1931 очолив Центр. театр ляльок у Москві. Серед вистав для дітей — «Каштанка» Сперанського, «По щучому велінню» Тараховської, «Містер Твістер» Маршака; для дорослих — «Ніч проти різдва»; «Король-олень» Сперанського, «Незвичайний концерт», «Чортів млин», «Божественна комедія» Штока. З 1956 працює також у кіно як сценарист і режисер. З 1935 почав пед. роботу (з 1973 — професор). Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946.

Тв.: Образцов С. В. Эстафета искусств. М., 1978; Сергей Образцов. Моя профессия, 1981.

ОБРАЗЦО́ВА Олена Василівна (н. 7.VII 1939, Ленінград) — рос. рад. співачка (меццо-сопрано), нар. арт. СРСР (з 1976). У 1964 закінчила Ленінгр. консерваторію. З того ж року — солістка Великого театру СРСР. Партії: Марина Мнішек, Марфа («Борис Годунов», «Хованщина» Мусоргського), Кончаківна («Князь Ігор» Бородіна), Графиня, Поліна («Пікова дама» Чайковського), Елен Безухова («Війна і мир» Прокоф'єва), Женя («Зорі тут тихі» Молчанова), Амнеріс («Аїда» Верді), Кармен («Кармен» Бізе). Неодноразово виступала на сценах зарубіж. театрів. Партії Шарлотти («Вертер» Массне) і Еболі («Дон-Карлос» Верді) виконувала в театрі «*Ла Скала*». Концертна діяльність. Нагороджена 2 орденами Трудового Червоного Прапора. Ленінська премія, 1976.

О'БРА́ЙЄН (O'Brien) Уїльям Сміт (17.X 1803, Дромоленд — 18.VI 1864, Бангор) — діяч ірл. нац.-визвольного руху. З 1828 — один з лідерів ірл. опозиції в англ. парламенті. В 1843 приєднався до рипілерів (прибічників скасування англо-ірл. унії 1801), після розколу Асоціації рипілерів (засн. 1840) — до радикалів. Брав участь у створенні орг-ції Ірл. конфедерація (1847), де виступав як прихильник конституційних методів боротьби Ірландії за незалежність. Під час ірл. повстання 1848 додержувався оборонної тактики. Після поразки повстання висланий до Тасманії. В 1856 повернувся на батьківщину.

ОБРЕЇМОВ Іван Васильович [н. 24.II (8.III) 1894, Аннесі, Франція] — рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1958). Закінчив Петрогр. ун-т (1915). У 1919—24 і 1942—44 працював у Держ. оптичному ін-ті, 1924—29 — Ленінгр. фізико-тех. ін-ті, 1929—41 — Укр. фіз.-тех. ін-ті (Харків, 1929—33 — директор), 1944—54 — Ін-ті органіч. хімії АН СРСР, 1954—65 — Ін-ті елементоорганіч. сполук АН СРСР, з 1965 — Ін-ті заг. і неорганічної хімії АН СРСР. Осн. наук. праці — з фізики кристалів і мол. спектроскопії. Розробив метод вирощування монокристалів з розплаву, дослідив їх пластичну деформацію й оптичні властивості. Вивчав спектри органічних кристалів при низьких т-рах. О.— автор монографії «Про застосування френелевої дифракції для фізичних та технічних вимірювань» (1945), в якій виклав розроблені ним теорію і метод визначення дисперсії в широкому частотному інтервалі (метод Обреїмова). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946.

ОБРЕ́НОВИЧІ (Обреновићи) — династія в Сербії (1815—42, 1858—82 — князівська; 1882—1903 — королівська). У внутр. політиці спиралися на великих землевласників напівфеод. типу. В 1842—58 — у вигнанні. Представники: засновник *Милош Обренович* (1815—39, 1858—60), Михайло (1839—42; 1860—68), Милан (1868—89), Олександр (1889—1903). Проавстрійська зовн. політика Олександра призвела до повалення династії. В 1903 до влади прийшли *Карагеоргієвичі.*

ОБРІЗНА́ ГРАВЮ́РА — вид *ксилографії.*

ОБРІ́ЗУВАННЯ РОСЛИ́Н — спеціальний прийом догляду за деревами і кущами, спрямований на формування крони шляхом укорочування та видалення частини гілок. О. р. здійснюють у плодових, ягідних культур і лісових декоративних порід: укорочування пагонів чи гілок, коли вони зменшуються за довжиною, й проріджування, коли їх видаляють повністю. О. р. сприяє зміні біохімічних процесів у рослині, активізує ріст. О. р. в садівництві провадять в осінньо-зимовий період, навесні й літом з різною інтенсивністю для зерняткових і кісточкових, горіхових і ягідних порід. В декоративному садівництві для архітектурного формування О. р. здебільшого провадять напровесні і влітку. Місця зрізів замазують садовим варом, олійною фарбою. Розрізняють О. р. на кільце, шип, вирізування шипів, пагонів, *пінцирування,* обрізування на пень, обрізування сучків, для формування крони.

О. р. на кільце — видалення секатором, садовим ножем чи ножівкою гілки або пагона біля їх основи по кільцевому напливу кори. Товсті гілки спочатку підрізують з нижнього боку, а потім з верхнього. Застосовується для плодових і лісових декоративних порід. О. р. на шип застосовують при розмноженні рослин (плодових, декоративних) окулюруванням. Весною, до пробудження бруньок, *підщепу* обрізають на висоті 10—15 см вище заокулірованого вічка. Шип служить кілочком, до якого підв'язується культурний пагін (окулянт), щоб він не відламався і ріс вертикально. Вирізування шипів роблять у серпні, після того як окулянт здерев'яніє в основі. Шип вирізують на кільце біля основи окулянта. Видаляють пагони у плодових і декоративних розсадниках при вирощуванні штамбових дерев і кущів (бузку, троянди). При формуванні крони пагони, що відростають на штамбі, обламують ще молодими або вирізують у дорослому стані. У зоні крони зайві пагони, непотрібні для закладення гілок, спочатку пінцирують, а в липні вирізують на кільце. Обрізування на пень — догляд за деревами і чагарниками в зеленому будівництві,

С. В. Образцов.

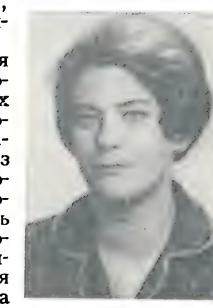

О. В. Образцова.

І. В. Обреїмов.

До ст. **Овочеві культури.** **1.** Капуста цвітна Вітчизняна. **2.** Капуста червоноголова Гако. **3.** Капуста білоголова Амагер 611. **4.** Кольрабі Віденська біла 1350. **5.** Капуста брюссельська Геркулес. **6.** Перець солодкий помідоровидний. **7.** Перець солодкий Новочеркаський 35. **8, 9.** Перець гострий український гіркий (у технічній і біологічній стиглості). **10.** Помідори Донецькі 3/2—1. **11.** Помідори Київські 139. **12.** Баклажан Сімферопольський 105. **13.** Квасоля овочева Конкурент 230/9. **14.** Горох лущильний Овочевий 76. **15.** Горох цукровий Невиснажний 195. **16.** Огірок Зозуля. **17.** Огірок Ніжинський 12. **18.** Часник Український білий гуляйпільський. **19.** Цибуля ріпчаста Каба дніпропетровська. **20.** Цибуля ріпчаста Стригунівська носівська. **21.** Цибуля Ялтинська місцева. **22.** Батун. **23.** Салат Першотравневий. **24.** Морква Шантене сквирська. **25.** Морква Нантська харківська. **26.** Буряк столовий Бордо 237. **27.** Буряк столовий Носівський плоский. **28.** Пастернак Студент. **29.** Петрушка коренева Урожайна. **30.** Селера Яблучна. **31.** Редька Зимова кругла біла. **32.** Редька Зимова кругла чорна. **33.** Редиска Льодяна бурулька. **34.** Редиска Червона з білим кінчиком. **35.** Редиска Рубін. **36.** Шпинат Вікторія. **37.** Кабачки Грибовські 37. **38.** Диня Козачка 244. **39.** Патисони Білі 13. **40.** Кавун Мелітопольський 60. **41.** Кавун Скоростілка харківська. **42.** Щавель Бельвільський. **43.** Ревінь Вікторія. **44.** Гарбуз Мозоліївський 15.

спрямований на стимулювання росту й галуження, формування певної форми крони, одержання цільових стандартів рослин. Таке обрізування викликає посилений ріст молодих пагонів з вегетативних і сплячих бруньок біля кореневої шийки (у самшиту, тису, свидини, бирючини, жовтої акації та ін. рослин). Обрізують напровесні (березень — початок квітня). Обрізування сучків роблять протягом року спец. садовими ножівками і секаторами, місця зрізів замазують фарбою. Обрізування для формування крони — формування дерев і чагарників з метою створення міцного скелета дерева з відповідним до заданої форми крони розташуванням скелетних та обростаючих гілочок, зручною для догляду та збирання врожаю (ярусна, розріджено-ярусна, чашевидна, навкісна і вільноростуча пальмета, формові крони та ін.), а в зеленому будівництві — певної декоративної форми (куляста, конічна, прямокутна та ін.). Під час формування крони поряд з обрізуванням (прорідження, укорочування) застосовують пінцирування, згинання пагонів і гілок з підв'язуванням їх до шпалери чи тимчасових опор. *І. Н. Гегельський.*

ОБРІСТ (Obrist) Йоганн Георг (26.V 1843, Тіроль, Австрія — 1901) — австр. літературознавець, перекладач, педагог. В 1868—73 жив у Чернівцях, працював учителем гімназії. Один із перших дослідників творчості Т. Шевченка і перекладачів його творів нім. мовою. Автор кн. «Тарас Шевченко, малоросійський поет. Біографічний нарис з додатком спроб вільних переспівів його поезій» (1870). У нарисі вказував на органічний зв'язок Т. Шевченка з нар. творчістю, високо оцінював його соціально-критичні поезії. Серед Шевченкових творів, перекладених О., у книзі вміщено: «Гамалія», «Іван Підкова», «Лілея», «Русалка», «Тарасова ніч», «Утоплена», уривки з поеми «Гайдамаки» тощо. Переклади О. було опубліковано і 1914 в ювілейному номері журн. «Україніше рундшау» («Український огляд», № 3—4) та окремою збіркою — «Тарас Шевченко — найбільший поет України» (Відень, 1914).

Б. М. Гавришків.

ОБРОБІ́ТОК ГРУ́НТУ — механічне діяння на *ґрунт* робочими органами машин і знарядь, яке створює найкращі умови для розвитку і росту вирощуваних культур. Застосовуючи необхідні прийоми О. г., поліпшують фізичні властивості ґрунту, його тепловий, повітряний, водний і поживний режими; знищують бур'яни, збудників хвороб і шкідників с.-г. культур; захищають с.-г. угіддя від водної та вітрової *ерозії ґрунту*; забезпечують загортання в ґрунт добрив і насіння с.-г. культур на оптимальну глибину, активізують мікробіол. процеси тощо. Одноразове діяння на ґрунт ґрунтообробними машинами та знаряддями наз. прийомом О. г. Осн. прийомами О. г. є: *оранка, лущення стерні, культивація, боронування, коткування, шлейфування, фрезерування ґрунту*. Під час О. г. здійснюються такі осн. технологіч. процеси: перевертання, розпушування, перемішування, ущільнення ґрунту, вирівнювання його поверхні тощо. Сукупність прийомів О. г., які виконують в оптимальні агротехніч. строки у певній послідовності, наз. системою О. г. Її застосовують з урахуванням ґрунтово-кліматичних умов та біол. особливостей вирощуваних культур. На Україні поширені такі системи О. г. Система основного, *зяблевого обробітку ґрунту* — під ярі культури. Система напівпарового зяблевого О. г.— див. *Напівпар*. Система передпосівного О. г. під ярі культури включає шлейфування, боронування, культивацію, коткування та ін. прийоми. Система О. г. під озимі культури включає обробіток чистих і зайнятих парів (див. *Пар*), а також непарових попередників. Система післяпосівного О. г. забезпечує нормальні умови для росту й розвитку рослин у післяпосівний період — досходове і післясходове боронування посівів, *міжрядний обробіток ґрунту, букетування, підгортання рослин* та ін. На Україні поряд з полицевим (плужним) О. г. г-ва застосовують безполицевий (плоскорізний) О. г. із збереженням більшої частини пожнивних залишків на поверхні ґрунту. Набуває поширення мінімальний О. г. Він забезпечує зменшення енергетичних затрат на одиницю площі й запобігає розпиленню та надмірному ущільненню ґрунту завдяки скороченню кількості прийомів О. г.; зменшенню глибини обробітку; суміщенню кількох технологіч. операцій (напр., передпосівної культивації, сівби, внесення *добрив* і *гербіцидів*) за один прохід трактора по полю за допомогою комбінованих агрегатів; мінімалізації обробітку ґрунту під час догляду за просапними культурами і чистими парами при застосуванні ефективних гербіцидів. Окремо виділяють системи *обробітку ґрунту на зрошуваних землях*, на осушених землях (див. *Освоєння осушених земель*) та проти водної і вітрової ерозії ґрунту (див. *Протиерозійна система обробітку ґрунту*).

Літ.: Рубін С. С., Михайловський А. Г., Ступаков В. П. Землеробство. К., 1980. *І. С., Руденко.*

ОБРОБІ́ТОК ГРУ́НТУ НА ЗРОШУВАНИХ ЗЕ́МЛЯХ — система *обробітку ґрунту*, тісно пов'язана з режимом *зрошення*. За строками виконання і найважливішими якісними показниками вона відрізняється від системи обробітку ґрунту, що склалася в богарному (неполивному) землеробстві. Суть відмінності в тому, що на богарі обробіток ґрунту спрямований гол. чин. на нагромадження вологи, а О. г. на з. з., крім цього, має створити найбільш сприятливі умови для доброї аерації ґрунту, мобілізації поживних речовин, а також для запобігання засоленню (див. *Засолені ґрунти*) зрошуваних земель. Способи зрошення та способи *поливу* створюють необхідність додаткової диференціації О. г. на з. з., зокрема проведення спец. агротехприйомів, пов'язаних з підготовкою ґрунту до поливу, післяполивних розпушувань міжрядь просапних культур тощо. Однак в О. г. на з. з. є ряд спільних способів і прийомів з тими, що їх застосовують на богарі, напр. осн., *зяблевий обробіток ґрунту, шлейфування, культивація* тощо, за рахунок диференційного застосування яких на зрошуваних землях одержують значні прибавки врожаю всіх с.-г. культур. Розробкою теоретичних і практичних питань щодо удосконалення існуючих і застосування нових систем О. г. на з. з. займається, зокрема, *Зрошуваного землеробства український науково-дослідний інститут*.

В. І. Остапов.

ОБРО́БКА ДЕРЕВИ́НИ — сукупність технологічних процесів, пов'язаних з наданням *деревині* та виробам з неї певних форм, розмірів і властивостей. Деревину обробляють, використовуючи *лісозаготівельне устаткування, деревообробні верстати* і *дереворізальні інструменти*, механічними способами: різанням *(довбанням, лущенням*, пиляннням, *свердлінням, струганням, фрезеруванням, шліфуванням)*, гнуттям, *пресуванням*, розколюванням (див. також *Лісозаготівельні роботи, Лісопилляння, Столярні роботи, Теслярські роботи*). Найпоширеніший хім. спосіб — просочування деревини синтетичними смолами, аміаком (модифікована деревина), *антипіренами, антисептичними засобами* (див. *Консервування*). Деревину (вироби) піддають також *сушінню*, вимочуванню (з видаляннням рослинних соків), *поліруванню*, на неї наносять захисні (у т. ч. вогнезахисні, див. *Вогнезахищені матеріали*) і декоративні покриття тощо. Спец. видами О. д. є різьблення, випалювання, *інкрустація* (зокрема, *інтарсія*). В УРСР проблеми О. д. досліджуються у *Механічної обробки деревини українському науково-дослідному інституті*, Івано-Франківському проектно-конструкторському технологічному ін-ті, ін. установах. Див. також *Деревообробна промисловість*.

Літ.: Власов Г. Д., Куликов В. А., Родионов С. В. Технология деревообрабатывающих производств. М., 1967; Бухтияров В. П. Оборудование для отделки изделий из древесины. М., 1978; Справочное руководство по древесине. Пер. с англ. М., 1979.

ОБРО́БКА МЕТАЛІ́В РІ́ЗАННЯМ, різання металів — сукупність технологічних процесів, пов'язаних зі зміною форми металевих заготовок при зрізуванні з них поверхневих шарів. До осн. видів О. м. р. належать *довбання, протягання, свердління, струганя, точіння* і *фрезерування*. Найпоширенішими викінчувальними операціями О. м. р. є *шліфування, доводка* і *хонінгування*. Обробку різанням поділяють на лезову (інструментами з різальними ребрами правильної геом. форми) і абразивну (див. *Абразивна обробка*). Її режим визначається в основному швидкістю різання, подачею і глибиною різання. Для О. м. р. засто-

совують *металорізальні верстати* і *металорізальні інструменти*. Іноді зону різання міцних металів нагрівають електр. струмом (див. *Електромеханічна обробка*), вдаються до *вібраційного різання*. Порівняно з *обробкою металів тиском* О. м. р. супроводиться більшими втратами (в стружку) металу на виріб, однак забезпечує вищу точність обробки, дає змогу виготовляти вироби будь-якої конфігурації. Розвиток О. м. р. зумовлений необхідністю інтенсифікувати процеси різання, підвищувати точність і якість обробки, автоматизувати і механізувати її. Важливі праці з питань О. м. р. належать вітчизняним вченим І. А. *Тіме*, К. О. *Зворикіну*, Г. І. Грановському, Т. М. Лоладзе, С. С. *Руднику*, М. Ф. *Семку*, П. І. Ящерицину та ін. В УРСР проблеми О. м. р. досліджують, зокрема, у Київському і Харківському політех. ін-тах, *Надтвердих матеріалів інституті* АН УРСР та ін. установах. На Україні найбільшими підприємствами з розвинутою О. м. р. є *Київський завод верстатів-автоматів*, *Кременчуцький автомобільний завод*, *Харківський тракторний завод*.

Літ.: Подураев В. Н. Резание труднообрабатываемых материалов. М., 1974; Бобров В. Ф. Основы теории резания металлов. М., 1975; Родин П. Р. Металлорежущие инструменты. К., 1979.

П. Р. Родін.

ОБРО́БКА МЕТА́ЛІВ ТИ́СКОМ — 1) Сукупність технологічних процесів, пов'язаних зі зміною форми металевих заготовок при пластичному деформуванні під впливом зовнішніх сил. Обробці тиском піддають більшість металів і сплавів, за винятком крихких, напр. чавунів. До осн. видів О. м. т. належать *кування*, *штампування*, *прокатка*, *волочіння*, *пресування* і *гнуття*. О. м. т. буває переважно гарячою (при т-рі, вищій за т-ру *рекристалізації*) і холодною (звичайно при кімнатній т-рі). Після холодної обробки пластичні властивості металів (див. *Наклеп* металів і сплавів) відновлюють *відпалом*. Іноді вдаються до теплої обробки металів (в межах проміжних т-р). Для О. м. т. застосовують *молоти*, *преси*, *прокатні стани*, *волочильні стани* та ін. Поряд зі зміною форми заготовок О. м. т. дає змогу поліпшувати якість виробів: підвищувати міцність, зменшувати шорсткість поверхні (напр., обробка обкатуванням роликами і кульками). Порівняно з *обробкою металів різанням* О. м. т. відзначається меншими витратами металу на виріб, її легше механізувати й автоматизувати. 2) Теорія обробки металів тиском — наукова дисципліна про визначення зусиль, що зумовлюють пластичне деформування, про розрахунок розмірів і форми заготовок, вивчення закономірностей *текучості* матеріалу та ін. Пов'язана з фізикою металів, теорією *пластичності*. Важливі праці з різних питань О. м. т. належать рад., зокрема укр., вченим: О. І. *Цєликову*, О. П. *Чекмарьову*, П. Т. *Ємельяненку*, С. І. Губкіну, І. М. Павлову, В. С. Смирнову та ін. В УРСР дослідження в галузі О. м. т. провадять, зокрема, у *Чорної металургії інституті*, *Металів українському науково-дослідному інституті*, *Трубної промисловості всесоюзному науково-дослідному і конструкторсько-технологічному інституті*, *Дніпропетровському металургійному інституті* та ін. установах. На Україні до найбільших підприємств, де розвинута О. м. т., належать *ждановський металургійний завод «Азовсталь»*, *Ждановський металургійний завод «Запоріжсталь»*, *Криворізький металургійний завод* та ін. Див. також *Ковальсько-штампувальне виробництво*, *Прокатне виробництво*.

Літ.: Клименко В. М., Шаповал В. Н. Вибрационная обработка металлов давлением. К., 1977; Сторожев М. В., Попов Е. А. Теория обработки металлов давлением. М., 1977; Гун Г. Я. Теоретические основы обработки металлов давлением. М., 1980; Суворов И. К. Обработка металлов давлением. М., 1980.

О. П. Грудев.

ОБРО́БНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — сукупність галузей виробництва, підприємства яких обробляють і переробляють промислову та с.-г. сировину й матеріали. На відміну від *добувної промисловості*, предмет праці якої — в природі, О. п. обробляє предмети, що вже самі є продуктами праці. До неї належать підприємства по виробн. чорних і кольорових металів, хім. та нафтохім. продуктів, машин і устаткування, виробів деревообробки та целюлозно-паперової пром-сті, цементу та ін. буд. матеріалів, продукції легкої і харч. пром-сті, а також підприємства по ремонту пром. виробів тощо. За роки Рад. влади О. п. країни, в т. ч. й УРСР, набула широкого розвитку. Створено потужну тех. базу галузей і виробництв О. п. Див. *Будівельних матеріалів промисловість*, *Деревообробна промисловість*, *Кольорова металургія*, *Легка промисловість*, *Машинобудування*, *Металообробна промисловість*, *Нафтохімічна промисловість*, *Харчова промисловість*, *Чорна металургія* та ін. статті про окремі галузі обробної промисловості.

ОБРО́К, чинш — платежі, що їх виплачували селяни феодалам у формі продуктової (натуральний О.) або грошової (грошовий О.) феод. *земельної ренти*. На ранніх стадіях феодалізму селяни сплачували О. продуктами. З розвитком товарно-грошових відносин натуральний О. почав поступово замінюватися грошовим. У Росії до скасування кріпацтва О. був однією з осн. форм феод.-кріпосницької експлуатації селянства. На Україні О. був менше поширений. Тут переважала *панщина*. Після *селянської реформи 1861* О. було замінено викупними платежами.

ОБРОСТА́ННЯ, обрость — поселення водяних організмів на предметах або спорудах, що стикаються з водою. Утворення О. звичайно починається з оселення бактерій на твердих підводних предметах. Основу О. становлять прикріплені тварини і рослини: губки, актинії, гідроїди, двостулкові молюски, вусоногі ракоподібні, асцидії, водорості та ін. *водяні тварини* і *водяні рослини*. Серед них оселюються рухливі тварини, гол. чин. черви та ракоподібні. Мор. О. (до 100 і більше кг/м²) різноманітніші й потужніші, ніж прісноводні. Багато які організми О. розселюються за допомогою суден. О. призводять до руйнування підводних споруд, спричинюють зниження швидкості ходу суден (до кількох десятків процентів), закупорювання водопровідних труб, зменшення ефективності охолоджувальних пристроїв тощо. Заходи боротьби з О.: регулярне мех. очищення підводних поверхонь суден і споруд від О., промивання водоводів гарячою водою або розчинами хім. речовин, отруйних для О., покриття поверхонь, що обростають, отруйними фарбами.

ОБРО́ЦЬКИЙ Ян (Іван; бл. 1730 — бл. 1800) — укр. скульптор. Жив у Львові. Автор скульптур та декоративних оздоб з каменю й дерева, а також виліплених по алебастру (Латинський кафедральний собор у Львові). В творах О. риси стилю *рококо* поєднуються з елементами *класицизму*.

Володимир Опанасович Обручев.

ОБРУЧЕВ Володимир Олександрович [1836—30.I (12.II) 1912, Петербург] — учасник революц. руху 60-х рр. в Росії. Закінчив Академію Генштабу (1858), але незабаром вийшов у відставку. Співробітничав у *«Современнике»*. В жовтні 1861 заарештований за розповсюдження революц. прокламації «Великорус» і 1862 засуджений до трьох років каторги в Сибіру. В 1865—74 жив в Іркутську, Верхньоуральську. В 1874 повернувся із заслання. Розправу царизму з О. та ін. учасниками революц. руху 60-х рр. 19 ст. свого часу затаврував В. І. Ленін (див. Повне зібр. тв., т. 5, с. 28).

ОБРУЧЕВ Володимир Опанасович [28.IX (10.X) 1863, с. Клепеніно, тепер Ржевського р-ну Калінін. обл. РРФСР — 19.VI 1956, Москва] — рад. геолог і географ, акад. АН СРСР (з 1929; чл.-кор. з 1921), Герой Соціалістичної Праці (1945), почесний президент Геогр. т-ва СРСР (з 1947). Закінчив Гірничий ін-т у Петербурзі (1886). Професор Том. технологічного (тепер політех.) ін-ту (1901—12), Таврійського ун-ту в Сімферополі (1918—19), Моск. гірничої академії (1921—29). З 1930 — голова Комісії (Комітету) по вивченню вічної мерзлоти АН СРСР, з 1939 — директор Інституту мерзлотознавства АН СРСР у Москві. В 1942—46 — акад.-секретар Відділення геолого-географічних наук АН СРСР. О.— відомий дослідник геології і географії Сибіру, Серед. та Центр. Азії, здійснив ряд експедицій у ці регіони. Відкрив гірські хребти у Наньшані, родовища нафти, золота та ін. металів у Джунгарії. Велику увагу приділяв розробці окремих проблем антропогенового (четвертинного) періоду, зокрема походженню *лесу* (розвинув еолову гіпотезу), вивченню неотектонічних рухів (див. *Неотектоніка*). Осн. наук. праці пов'язані із з'ясуванням проблем зледеніння і *багаторічної мерзлоти* в Сибіру, з заг. питаннями тектоніки і тек-

тонічної будови Сибіру, геологією родовищ золота тощо. Автор кількох підручників, багатьох наук.-популярних книг, наук.-фантастичних романів — «Плутонія» (1924), «Земля Санникова» (1926) та ін. За праці по дослідженню Центр. Азії О. присуджено премію ім. М. М. Пржевальського, велику золоту медаль Рос. геогр. т-ва і 2 премії ім. П. О. Чихачова від франц. АН. У 1947 АН СРСР присудила О. першу золоту медаль ім. О. П. Карпінського. Ім'ям О. названо гірський хребет у Тув. АРСР, гору у верхів'ях р. Вітіму, оазис в Антарктиді та ін. геогр. об'єкти, а також мінерал обручевіт. У 1938 АН СРСР встановила премію ім. В. О. Обручева за кращі праці з геології Сибіру. О. нагороджено 5 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Премія ім. В. І. Леніна, 1926. Держ. премія СРСР, 1941, 1950.

Тв.: Геология Сибири, т. 1—3. М.—Л., 1935—38; Избранные работы по географии Азии, т. 1—2. М., 1951; Избранные труды, т. 1. М., 1958.

Літ.: Наливкин Д. В. Научная деятельность академика Владимира Афанасьевича Обручева. «Известия АН СССР. Серия геологическая», 1944, № 1; Поступальская М., Ардашникова С. Обручев. М., 1963.

ОБРЯ́ДИ — соціальне явище, що являє собою комплекс символічних, визначених традицією умовних дій, спрямованих на оформлення (обряжання) певних подій у житті людей, держави, приурочених окремим етапам трудової діяльності, а також відзначенню деяких пір року (О. поховальні, *весілля*, *обжинки*, новорічного, весняного циклу, т. з. купальські О., пов'язані з *Купалом*, та ін.). Вони є складовою частиною традиційно-побутової культури народу й містять у собі елементи пісенного, хореографічного, драматичного, *декоративно-ужиткового мистецтва*.

О. виникли в первісному суспільстві, і характер їх зумовлювався трудовою діяльністю, побутовими, суспільними умовами. Протягом століть церква використовувала традиційні О. для потреб реліг. культу. В СРСР за роки Рад. влади з перебудовою побуту О. втратили реліг. зміст, більшість їхніх позитивних традиційних елементів переосмислюється відповідно до сучасних соціалістичних ідейно-естетичних вимог. Надається великого значення розвиткові радянських громадян. О. В УРСР Указом Президії Верховної Ради УРСР від 1.IX 1978 затверджено Положення про комісії по радянських традиціях, святах та обрядах Української РСР. Координує і спрямовує обрядотворчий процес у республіці Комісія по радянських традиціях, святах та обрядах при Раді Міністрів УРСР. Для практичного впровадження О. створено спеціалізовані держ. обрядові служби з широкою мережею салонів і святкових залів. Для проведення родинно-громадян. та ін. О. функціонують палаци та будинки урочистих подій, будинки трауру. Від імені держави О. проводять обрядові старости, організатори ритуалів, урочистості супроводяться хоровим співом, грою оркестрів. Використовується багата традиційна й сучас. держ. символіка й атрибутика.

Літ.: Весілля, т. 1—2. К., 1970; Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні. К., 1978; Социалистическая обрядность и формирование нового человека. К., 1979.

В. Т. Кузьва.

ОБРЯДО́ВА ПОЕ́ЗІЯ — народнопоетичні твори (переважно пісні), що супроводять побутові *обряди* в житті людей. О. п. можна поділити на календарно-обрядову, яка виконується в певні періоди року (*колядки, щедрівки, веснянки,* русальні, *купальські пісні*) або під час певних трудових процесів (*обжинкові пісні,* косарські, гребовицькі пісні), і на родинно-обрядову (*весільні пісні, голосіння,* хрестинні й колискові пісні). О. п. найдавніша за походженням. В ній відбилися різні періоди сусп. розвитку. Різновиди О. п. є в усіх народів світу. Тематично О. п. відображає хід того чи ін. обряду, його дії, а також мрії селянина про світле прийдешнє, роздуми про гірку жіночу долю, тяжку працю селянина, оспівує красу природи, кохання. Більшість зразків О. п. відзначається ліризмом, задушевністю. О. п. багатожанрова. За рад. часу у зв'язку з перебудовою умов життя людей на соціалістичних засадах деякі жанри старої О. п. зникають або набувають нового змісту, нових форм побутування, втрачаючи магічний характер. Багато обрядових пісень побутує й тепер.

Видання: Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, собранные П. П. Чубинским, т. 4. СПБ, 1877; Ігри та пісні. Весняно-літня поезія трудового року. К., 1963; Весілля, кн. 1—2. К., 1970.

Літ.: Потебня А. А. Объяснения малорусских и сродных народных песен, т. 2. Колядки и щедровки. Варшава, 1887; Українська народна поетична творчість, т. 1. К., 1958; Круть Ю. З. Хліборобська обрядова поезія слов'ян К.. 1973.

М. М. Шубравська.

ОБСАДНІ ТРУ́БИ — тонкостінні труби (сталеві, азбестоцементні, поліетиленові тощо), якими закріплюють (обсаджують) стінки *бурових свердловин*. В кільцевий простір між трубами і стінками свердловини нагнітають цементний розчин, глину, полімерні композиційні або ін. матеріали. Діаметр О. т. від 44 до 3600 мм. З'єднання їх між собою — різьбове («труба в трубу», за допомогою *муфт*, ніпелів) або безрізьбове (напр., електрозварне, клейове).

ОБСЕРВАТО́РІЇ ТА ІНСТИТУ́ТИ АСТРОНОМІ́ЧНІ — науково-дослідні установи, що ведуть наукову роботу в галузі *астрономії*. На астр. обсерваторіях в основному спостерігають і досліджують небесні світила та явища, в ін-тах розробляють теор. проблеми астрономії та інтерпретують дані спостережень. Однак обсерваторії часто виконують також теор. дослідження, а деякі ін-ти — спостереження. Для цього О. та і. а. устаткковуються *телескопами* та ін. *астрономічними інструментами*, спец. лабораторними приладами і обчислювальними машинами. В СРСР координацією діяльності О. та і. а. займається Астр. рада АН СРСР, в міжнар. масштабі узгодження планів спостережних і теор. робіт ведуть галузеві Комісії *Міжнародного астрономічного союзу*. Виникнення астр. обсерваторій сягає глибокої давнини. Залишки старод. споруд астр. призначення є в СРСР (Вірменія, Узбекистан), на Бл. Сході (Вавілон), у Мексиці, Перу, Англії та ін. місцях.

В 70-х рр. 20 ст. у світі було більш як 500 О. та і. а., з них в СРСР — понад 40. Найстаріші обсерваторії — Паризька (з 1667), Грінвіцька (з 1675) та ін. В Росії першою обсерваторією була Пулковська (заснована 1839). Найбільші з рад. обсерваторій: *Астрономічна обсерваторія головна АН СРСР, Кримська астрофізична обсерваторія* АН СРСР, *Спеціальна астрофізична обсерваторія* АН СРСР (на якій встановлено найбільший у світі телескоп — з діаметром дзеркала 6 м; другий за величиною — з діаметром дзеркала 5 м — встановлено в Маунт-Паломарській астр. обсерваторії, шт. Каліфорнія, США), Бюраканська астрофіз. обсерваторія АН Вірм. РСР, Абастуманська астрофіз. обсерваторія АН Груз. РСР, Шемахинська обсерваторія АН Аз. РСР, Радіоастрофіз. обсерваторія АН Лат. РСР; найбільші ін-ти: Держ. астр. ін-т ім. П. К. Штернберга (в складі Моск. ун-ту), Ін-т теор. астрономії АН СРСР (Ленінград), Ін-т астрофізики і фізики атмосфери АН Ест. РСР, Ін-т астрофізики АН Каз. РСР, Ін-т астрофізики АН Тадж. РСР. На Україні, крім Кримської астрофіз. обсерваторії, є *Астрономічна обсерваторія головна АН УРСР, Київська астрономічна обсерваторія, Львівська астрономічна обсерваторія, Миколаївська астрономічна обсерваторія, Одеська астрономічна обсерваторія* та *Харківська астрономічна обсерваторія*. Астр. дослідження ведуться також на *Полтавській гравіметричній обсерваторії* АН УРСР, в спец. лабораторії Ужгород. ун-ту та на відповідних кафедрах Київ., Одеського та Харків. ун-тів і Львів. та Одеського політех. ін-тів. Радіоастр. дослідження з допомогою спец. установок проводять Харк. ін-т радіоелектроніки (установка МАРС) та Ін-т радіофізики та електроніки АН УРСР (Харків).

В. П. Цесевич.

ОБСЕРВА́ЦІЯ (лат. observatio — спостереження, нагляд) — медичний нагляд за тимчасово ізольованими в спец. приміщеннях особами, які виїжджають або прибувають з населених пунктів і країн, неблагополучних щодо *чуми, віспи, холери,* жовтої гарячки. О. здійснюється сан.-епідемічною службою. Тривалість О. визначається *інкубаційним періодом* захворювання, з приводу якого вона призначається. Див. також *Дезинфекція, Дезинсекція, Карантин*.

ОБСЕРВА́ЦІЯ в навігації — спосіб визначення місцеположення (*координат географічних*) суден у морі за результатами спостережень об'єктів, координати яких відомі, або за випромінюванням від об'єктів. Розрізняють О. навіга-

ційну — за береговими орієнтирами, астронавігаційну — засобами *мореплавної астрономії* та радіонавігаційну — за напрямом на джерело радіохвиль (напр., *радіомаяки*, навігаційні *штучні супутники Землі*).

ОБСИДІА́Н — вулканогенна гірська порода; різновидність *вулканічного скла* чорного кольору.

ОБСКУРАНТИ́ЗМ [від лат. obscurans (obscurantis) — той, що затемнює, потьмарює] — мракобісся, вороже ставлення до науки, освіти й соціального прогресу, відвертий захист релігійних передсудів. Термін виник у 16 ст. в зв'язку з поширенням *Просвітительства* і боротьбою проти реакц. ідей у Зх. Європі.

ОБСТА́ВА СУДНОПЛА́ВНА — сукупність візуальних плавучих пристроїв (знаків) і берегових споруд, що сприяють безпеці судноплавства гол. чин. на внутр. *водних шляхах*. До плавучих пристроїв (знаків) належать *бакени*, буї, віхи та ін. Береговими спорудами є найчастіше стовпи (щогли) із спец. знаками (вдень) і сигнальними вогнями (вночі). Знаками О. с. позначають *фарватер* і небезпечні місця водних шляхів, напрям руху суден, глибини на перекатах і мілинах, забороняють рух або причалювання суден тощо.

ОБСТА́ВИНА — другорядний член речення, який пояснює дію чи стан, вказуючи на їхнє місце, час, причину чи мету, а також характеризує дію чи ознаку щодо способу здійснення, якості, міри або ступеня вияву. За характером цих значень, з якими співвідносяться відповідні питання, виділяють кілька розрядів О.: місця (відповідає на питання — де?), часу (відповідає на питання — коли?), причини (чому?), мети (для чого?), допусту (незважаючи на що?), способу дії (як? яким способом?), міри або ступеня (скільки? якою мірою?). О. найчастіше виражаються *прислівниками*. У функції О. можуть виступати й дієприслівники, інфінітиви, іменники у непрямих відмінках (з прийменниками чи без них), словосполучення (напр.: «Я згарячу забувся», «Пізньої осені повернувся Гуща»). Межа між О. та ін. другорядними членами речення, зокрема *додатками* й *означеннями*, буває нечіткою, коли вони виражаються іменниками в непрямих відмінках з прийменниками (напр.: «Тече вода з-під явора» — відповідає на питання і «звідки?», і «з-під чого?»).

І. К. Кучеренко.

ОБСТРУ́КЦІЯ (лат. obstructio — перешкода) — демонстративна дія, до якої вдаються, щоб зірвати певні заходи, пропозиції тощо. Один із методів парламентської боротьби в бурж. країнах, спрямований на зрив обговорення або прийняття того чи ін. законопроекту.

О́БСЯГ ВИРОБНИ́ЦТВА — кількість виготовленої продукції та виконаних робіт за певний період часу (рік, півріччя, квартал, місяць). О. в. встановлюють залежно від рівня організації сусп. виробн. (підприємство, цех або ін. виробнича одиниця, галузь, нар. г-во в цілому) та мети аналізу. Визначаючи О. в., використовують натуральні та вартісні вимірники. Залежно від мети аналізу застосовують показники валової, товарної, чистої (нормативної), реалізованої продукції. Особливо велике значення для визначення дійсного О. в. на всіх рівнях його організації має показник обсягу продукції в натуральному виразі. О. в. залежить від рівня *продуктивності праці, режиму економії* тощо.

ОБСЬКА ГУБА́ — затока Карського м. біля пн. берегів СРСР, між п-овами Ямал і Гиданський. Довж. 800 км, шир. 30—90 км, переважні глиб. 10—12 м. В О. г. впадає р. *Об*. На Сх. відгалужується Тазовська губа. Більшу частину року вкрита кригою. На зх. березі О. г.— мор. гавань Новий Порт.

ОБТИРА́ННЯ — лікувально-профілактична процедура, що полягає в швидкому і енергійному розтиранні всього тіла або його окремих частин (руки, ноги тощо) мокрою тканиною чи губкою, а потім сухим рушником. О. проводять щоденно, поступово знижуючи т-ру води з 30—32° до 18—20° С. О. застосовують з метою *загартовування організму*, при перевтомі, неврастенії тощо. Див. також *Водолікування*.

ОБТИСКНИ́Й СТАН — прокатний агрегат (система машин і пристроїв), на якому великі сталеві зливки обтискують на *блюми*, *сляби* і фасонні заготовки, з яких на інших прокатних станах виготовляють *прокат*. До О. с. належать *блюмінги*, *блюмінги-слябінги* і *слябінги*.

ОБТЮРА́ТОР (франц. obturateur, від лат. obturo — закупорюю) — 1) Пристрій, яким періодично (на час, необхідний для зміни кадра) перекривають світловий потік у кінознімальних і кінопроекційних апаратах, а також здійснюють *модуляцію світла* в деяких оптико-мех. та фотоелектр. пристроях. Розрізняють О. (мал.) з обертовим рухом (дискові, конусні, циліндричні) та з рухом зворотно-поступальним (шторні); з дзеркальним покриттям або без нього. 2) Пристрій в затворах гармат роздільного заряджання, що усуває прорив порохових газів під час пострілу.

ОБТЮРА́ЦІЯ (франц. obturation, від лат. obturo — закупорюю) — герметизація каналу ствола під час пострілу з вогнепальної зброї, яка запобігає прориву порохових газів, забезпечує далекобійність та безпеку стрільби. В зброї з гільзовим заряджанням О. досягається за рахунок пружності *гільзи*, яка, розширюючись під час пострілу, щільно притискується до стінок патронника й забезпечує герметизацію ствола з казенної частини. В арт. гарматах з безгільзовим зарядженням О. досягається застосуванням у *затворі* спец. пристрою (обтюратора) з пружистим елементом, що притискується під час пострілу до стінок камори. Прориву порохових газів уперед перешкоджають у нарізній зброї пояски снарядів, оболонки куль, у мінометах — кільцеві канавки на циліндричній частині мін та ін. пристосування; в динамореактивних системах — спец. деталь на стабілізаторі у вигляді конуса, юбки; у гладкоствольній зброї — спец. пристрої на снарядах. Під час пострілу ці спец. деталі й пристрої притискуються до каналу ствола і цим забезпечують обтюрацію.

1 2 3

Дискові **обтюратори** кіноапаратів: 1— однолопатевий; 2— дволопатевий; 3 — трилопатевий.

О́БУХ Володимир Олександрович [25.III (6.IV) 1870, маєток Свібло, тепер Вітеб. обл. БРСР — 14.VI 1934, Москва] — рос. рад. лікар, один з організаторів рад. охорони здоров'я. Член Комуністичної партії з 1894. В 1901 закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту. Брав активну участь у революційному русі. В 1919—20 очолював Моск. міський відділ охорони здоров'я. Лікував В. І. Леніна. В 1929—31 завідував кафедрою соціальної гігієни 2-го Моск. мед. ін-ту. О. сприяв організації диспансерів по боротьбі з туберкульозом, венеричними хворобами, наркоманією, нічних і денних санаторіїв тощо.

ОБУ́ХІВ — місто Київ. обл. УРСР, райцентр, за 45 км від Києва. Вперше згадується в істор. документах 14 ст. як поселення Лукавиця. З кін. 16 ст. має сучас. назву. Після 2-го поділу Польщі (1793) О. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в кінці січня 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (30.VII 1941—8.XI 1943) в О. з осені 1942 діяв підпільний райком партії, в районі — партизан. загін. З 1979 О.— місто. У місті — з-ди: госп. виробів, цегельний, мол.; райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. Будуються (1981) картонно-паперовий комбінат і з-д силікатних стінових матеріалів. 4 заг.-осв. і музична школи, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки. В О. народився укр. рад. поет А. С. *Малишко*.

ОБУ́ХІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у центр. частині Київ. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,8 тис. км². Нас. 59, 4 тис. чол. (1980). У районі — 46 населених пунктів, підпорядкованих 2 міським, селищній і 19 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Обухів*. Поверхня переважно горбиста. В межах району — відроги *Придніпровської височини*. Корисні копалини: торф, буд. і керамічні глини. Вздовж пн.-сх. межі О. р.

О. М. Обухов.

Н. А. Обухова.

тече *Дніпро (Канівське водосховище)*, в межах району — його прит. *Стугна* та Красна. Грунти чорноземні, сірі й світло-сірі опідзолені. Розташований в лісостеповій зоні. Ліси (сосна, береза, дуб, осика, вільха) займають 4,4 тис. га. Найбільші пром. підприємства: *Трипільська ДРЕС*, Григорівський цукр., Обухівський комбікормовий (с. Матяшівка), Халеп'янський та Обухівський цегельні з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Обухів). Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясомол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 45 тис. га, у т. ч. орні землі — 35 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, жито, ячмінь, горох, овес, цукр. буряки, овочеві. Розвинуті скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. В О. р.— 12 колгоспів, у т. ч. 1 риболовецький, радгосп-комбінат, птахоінкубаторна станція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Трипілля-Дніпровське, річковий порт Трипілля. Автомоб. шляхів — 364 км, у т. ч. з твердим покриттям — 147 км. У районі — 31 заг.-осв., 2 муз. та автомобільна школи, профес.-тех. і мед. уч-ща; 37 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 13 будинків культури, 19 клубів, 36 кіноустановок, 32 б-ки, музей комсомольської слави (с. Трипілля), літ.-меморіальний будинок-музей О. Є. Корнійчука (с. Плюти). В с. Щербанівці О. р. народився укр. рад. письменник Г. М. *Косинка*, в с. Копачеві — укр. рад. мистецтвознавець П. І. *Говдя*, в с. Германівці (тепер с. Красне Друге) — укр. рад. письменник А. С. *Михайлюк*, у с. Германівській Слобідці (тепер с. Красна Слобідка) — організатор колгоспного виробн. і. Ф. *Кабанець*, у с. Григорівці — укр. рад. диригент І. Є. *Іващенко*. Поблизу с. Трипілля відкрито пам'ятки *Трипільської культури*. На тер. О. р.— с. Витачів (за часів Давньої Русі — місто *Витечів*). В О. р. видається газ. «Зоря Жовтня» (з 1931).

В. С. Крятов.

ОБУ́ХОВ Олександр Михайлович (н. 5.V 1918, Саратов) — рад. геофізик, акад. АН СРСР (з 1970). Після закінчення Моск. ун-ту (1940) працював в Ін-ті теоретичної геофізики АН СРСР, з 1946 — у Геофіз. ін-ті АН СРСР. З 1949 — професор, з 1964 — зав. кафедрою Моск. ун-ту. З 1956 — директор Ін-ту фізики атмосфери АН СРСР. Осн. наук. праці з фізики атмосфери, турбулентності та матем. статистики. О.— один з авторів спектральної теорії турбулентності. Розробив теорію подібності турбулентності у приповерхневому шарі повітря (1946). Автор праць по обґрунтуванню гідродинамічної теорії короткочасного прогнозу погоди (1949—62). Запропонував метод статистично-ортогональних розкладань випадкових полів (1960). Ввів поняття систем гідродинамічного типу. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

Г. В. Перепьолкіна.

ОБУ́ХОВ Павло Матвійович [30.X (11.XI) 1820, Воткінський з-д, поблизу м. Воткінська, тепер Удм. АРСР — 1 (13).I 1869, с. Пятра, на території теперішнього м. Пятра-Нямц, Соціалістична Республіка Румунія, похований у Петербурзі] — рос. металург. Закінчив (1843) Ін-т корпусу гірничих інженерів (Петербург), працював на підприємствах Уралу, зокрема в Златоусті (з 1861 — управитель Златоустівського гірничого округу). У 1857 одержав привілей на масове виробництво високоякісної (тигельної) сталі. На Всесвітній виставці в Лондоні (1862) гармату з такої сталі, що витримала без пошкоджень понад 4 тис. пострілів, було відзначено золотою медаллю. З 1863 О. керував спорудженням у Петербурзі сталеливарного з-ду, що дістав назву Обуховського (тепер з-д «Більшовик»).

ОБУ́ХОВА Надія Андріївна [22.II (6.III) 1886, Москва — 15.VIII 1961, Феодосія, похована у Москві] — рос. рад. співачка (меццо-сопрано), нар. арт. СРСР (з 1937). В 1912 закінчила Моск. консерваторію (клас У. Мазетті). В 1916—43 — солістка *Великого театру СРСР* (Москва). О. — представниця рос. вокальної школи. Мала сильний красивого тембру й широкого діапазону голос, високу вокальну техніку. Партії: Любаша, Ганна («Царева наречена», «Майська ніч» Римського-Корсакова), Марфа («Хованщина» Мусоргського), Кармен («Кармен» Бізе), Кларіче («Любов до трьох апельсинів» Прокоф'єва). Була майстром камерного співу. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1943.

Літ.: Надежда Андреевна Обухова. Воспоминания. Статьи. Материалы. М., 1970; Поляновский Г. Мои встречи с Н. А. Обуховой. М., 1971; Поляновский Г. А. Н. А. Обухова. М ,1980

«ОБУ́ХОВСЬКА ОБОРО́НА» 1901 — страйк робітників казенного Обуховського заводу (тепер з-д «Більшовик») в Петербурзі. Почався 7 (20).V після відмови адміністрації поновити на роботі 26 звільнених з з-ду учасників маївки. Робітники з-ду на заклик соціал-демократів почали страйк, висунувши такі вимоги: запровадження 8-годинного робочого дня, щорічне святкування 1 Травня, вибори уповноважених від робітників, повернення на з-д звільнених за участь у маївці, підвищення заробітної плати, звільнення пом. начальника з-ду та деяких майстрів тощо. Внаслідок сутички з поліцією 7 робітників було вбито, десятки поранено, 120 чол. заарештовано. 8.V до обуховців приєдналися робітники ін. підприємств. Адміністрація змушена була піти на деякі поступки. 13—14 (26—27). V страйк був припинений, але 6 (19).VII він знову почався у зв'язку з поверненням на з-д ненависного робітникам пом. начальника з-ду. Царизм жорстоко розправився з учасниками страйку. З 800 заарештованих у травні — липні страйкарів більшість було вислано з Петербурга, 29 засуджено до каторги.

ОБЧИ́СЛЮВАЛЬНА МАТЕМА́ТИКА — розділ математики, що вивчає питання, пов'язані з дослідженням реальних процесів засобами *обчислювальної техніки*. Включає *моделювання математичне*; розробку та дослідження *чи́сельних методів* і *алгоритмів* розв'язування типових задач, що виникають при дослідженні матем. моделей; теорію та технологію *програмування*. О. м. вивчає за допомогою обчислювального експерименту (о. е.) явища, що допускають матем. описування. Осн. етапи о. е.: 1) побудова матем. моделі явища, що вивчається, та її попередній аналіз аналітичними методами; 2) побудова обчислювального алгоритму та теор. дослідження його якості; 3) програмування; 4) розв'язування задачі на ЕОМ; 5) аналіз одержаних числових результатів, порівняння з фіз. експериментом, оцінка точності і перегляд матем. моделі. Якщо матем. модель потрібно змінити, то весь вказаний вище цикл повторюють знову. Оскільки при о. е. розраховують серію варіантів для різних матем. моделей, то необхідно створювати комплекси (пакети) програм, що дозволяють оперативно розв'язувати класи задач різноманітної природи. Велике значення в О. м. має теорія чи́сельних методів. Її кінцева мета полягає у створенні економічних алгоритмів, що дозволяють знайти розв'язок задачі з потрібною точністю за мінім. машинний час. Ця теорія є самостійною наукою, що використовує весь арсенал сучас. математики і має свої власні методи та фундаментальні результати. Осн. напрямами в області чи́сельних методів розв'язування типових задач є розробка наближених методів розв'язування *диференціальних рівнянь* (як звичайних, так і з частинними похідними), некоректно поставлених задач. Розвиток О. м. пов'язаний з роботами по розв'язуванню таких проблем, як використання ядерної енергії, динаміка космічних польотів, фізика плазми та ін.

Літ.: Березин И. С., Жидков Н. П. Методы вычислений, т. 1—2. М., 1962—66; Самарский А. А. Теория разностных схем. М., 1977; Ляшко И. И., Макаров В. Л., Скоробогатько А. А. Методы вычислений. К., 1977.

В. Л. Макаров, О. А. Самарський.

ОБЧИ́СЛЮВАЛЬНА МАШИ́НА — пристрій або комплекс пристроїв, що оперують з числами, словами в скінченних алфавітах, *матрицями*, графами та іншими дискретними значеннями змінних величин. Застосовується для механізації й автоматизації процесу обробки *інформації* й обчислень. За способом представлення інформації сучас. О. м. діляться на *аналогові обчислювальні машини*, *цифрові обчислювальні машини* та *гібридні обчислювальні системи*. Числа в О. м. подаються в певній *системі числення*. Найчастіше застосовують десяткову систему, використовувану в рахівницях, підсумовуючих машинах, арифмометрах, настільно-клавішних, лічильно-аналітичних та ін. машинах. В *електронних обчислювальних машинах* звичайно використовують двійкову систему числення. В ЦОМ цифри і літери алфавіту зображаються дискретними множинами станів деякого запам'ятовуючого середовища. Високий рі-

вень автоматизації обчислень досягається шляхом вводу даних в О. м. за допомогою *перфораційних карт, перфораційних стрічок* та ін. носіїв інформації. Повна автоматизація обробки дискретної інформації забезпечується в ЦОМ з автом. (програмним) керуванням. Див. також *Обчислювальна техніка.*

К. Л. Ющенко.

ОБЧИ́СЛЮВАЛЬНА ТЕ́ХНІКА— сукупність технічних і математичних засобів, методів і прийомів, що використовуються для автоматизації обчислень та обробки *інформації*. Розрізняють цифрові, аналогові та гібридні засоби О. т. (див. *Обчислювальна машина*). Найбільш поширені електронні ЦОМ. Перша ЦОМ створена 1946 (США). У 1950 в АН УРСР під керівництвом С. О. *Лебедєва* створена (Київ) перша в континентальній Європі мала електронна лічильна машина «*МЭСМ*». Її структуру покладено в основу серії вітчизн. лампових та напівпровідникових машин «БЭСМ». ЦОМ на електронних лампах та напівпровідниках витісняються ЦОМ на інтегр. га *великих інтегральних схемах* (ВІС). В країнах РЕВ широко використовують ЦОМ, що входять в *єдину систему електронних обчислювальних машин* (ЄС ЕОМ), яка включає універсальні обчислювальні машини для *обчислювальних центрів*. Для автоматизації технологічних процесів та складних експериментів використовують ЦОМ, що входять у систему малих ЕОМ, які відносяться до класу *міні-ЕОМ*, що з'явились в 60-х рр. 20 ст. Обидві системи виконані на інтегральних схемах. Їхні моделі відрізняються продуктивністю (від кількох десятків тисяч до кількох мільйонів операцій за секунду), об'ємами пам'яті, вартістю тощо. В 70-х рр. 20 ст. з'явились дуже перспективні ЦОМ на ВІС, що одержали назву *мікро-ЕОМ*. Досягнення сучас. технології дозволяють розмістити мікро-ЕОМ (без зовн. пристроїв) на кількох кристалах невеликих розмірів (напр., 6 × ×6, 12 × 12 мм). Намічається створення однокристальних (монолітних) мікро- та міні-ЕОМ, а в майбутньому — розміщення на одному кристалі осн. частини (*процесора*) потужної універсальної ЕОМ. Перехід до ВІС робить ЦОМ дешевшими, що значно поширює їхнє застосування в пром-сті та техніці. О. т. як наука розвиває осн. принципи побудови та проектування засобів О. т. Див. також *Аналогова обчислювальна машина, Гібридна обчислювальна система, Цифрова обчислювальна машина.*

Літ.: Справочник по цифровой вычислительной технике. (Процессоры и память). К., 1979; Справочник по цифровой вычислительной технике. (Электронные вычислительные машины и системы). К., 1980.

Б. М. Малиновський.

ОБЧИ́СЛЮВАЛЬНИЙ ЦЕНТР — науково-дослідна установа, що займається розробкою програмного забезпечення ЕОМ, методів розв'язування прикладних задач у різних галузях науки, техніки, управління. О. ц. надають також послуги по виконанню обчислювальних робіт зовн. замовникам (надання машинного часу, консультації з методів розв'язування задач і методів програмування). Під О. ц. розуміють, крім того, підприємства, призначені для виконування складних і трудомістких обчислювальних робіт за допомогою ЕОМ.

О. ц. почали виникати після створення *електронних обчислювальних машин*. Перші ЕОМ використовувались для наук.-тех. розрахунків. В подальшому ЕОМ стали застосовувати для розв'язування проблем управління економікою. Точні кількісні методи широко застосовують у біології, медицині, геології, соціології та ін. науках, для чого, природно, потрібно було розробити матем. методи розв'язування задач в цих галузях. Розробку таких методів ведуть О. ц. В СРСР О. ц. існують гол. чин. у складі АН СРСР і АН союзних республік, а також при міністерствах, відомствах, на підприємствах, в ун-тах. Останнім часом створюються О. ц. заг. призначення, завданням яких є обслуговування споживачів незалежно від відомчої належності. При створенні потужних О. ц. враховують ефект устаткування, що використовується. В розпорядженні О. ц.— потужні машини високої вартості, користування якими, внаслідок їхньої великої продуктивності та повного завантаження, дешевше, ніж користування машинами, що перебувають у власності окремих споживачів. Звідси доцільність звернення до О. ц. для розв'язування складних задач. З появою мультипрограмних ЕОМ, тобто машин, які можуть одночасно розв'язувати кілька задач, стало можливим звернення споживача до ЕОМ безпосередньо із свого «робочого місця» через виносні пульти (*термінали*), зв'язані з машиною *каналами зв'язку* (телефонними, телеграфними і навіть через супутники зв'язку). Так з'явилися О. ц. колективного користування. Вони мають потужний парк ЕОМ, з'єднаних каналами зв'язку з великою кількістю організацій-споживачів. Для споживача наявність у нього терміналу еквівалентна (за можливостями) наявності власної ЕОМ. Крім того, О. ц. колективного користування мають програмне забезпечення в такому обсязі, в якому його практично не може мати окремий споживач. На Україні перший такий О. ц. створено в Ін-ті кібернетики АН УРСР 1972, коли замість малої ЕОМ «МИР-2» почали використовувати інформаційно-обчислювальні можливості великої ЕОМ «БЭСМ-6». Пов'язані між собою О. ц. колективного користування створюють мережу О. ц. (див. *Мережі ЕОМ*), що дає можливість споживачеві використовувати будь-яку розроблену де завгодно програму, тобто користуватися всім досвідом, досягнутим людством у галузі розробки методів розв'язування різних задач і програмування. Вперше проект мережі О. ц. для потреб республіки було розроблено на Україні в 60-х роках. Ін-т кібернетики АН УРСР здійснює наук.-методичне керівництво по створенню мережі О. ц. і є гол. орг-цією з цієї проблеми. О. ц. є однією з ланок *автоматизованої системи управління*. Значна робота по створенню таких систем, запровадженню нових форм і методів управління галуззю за допомогою сучас. засобів *обчислювальної техніки* проводиться і на Україні. Зокрема, у чорній металургії

Класифікація обчислювальних систем.

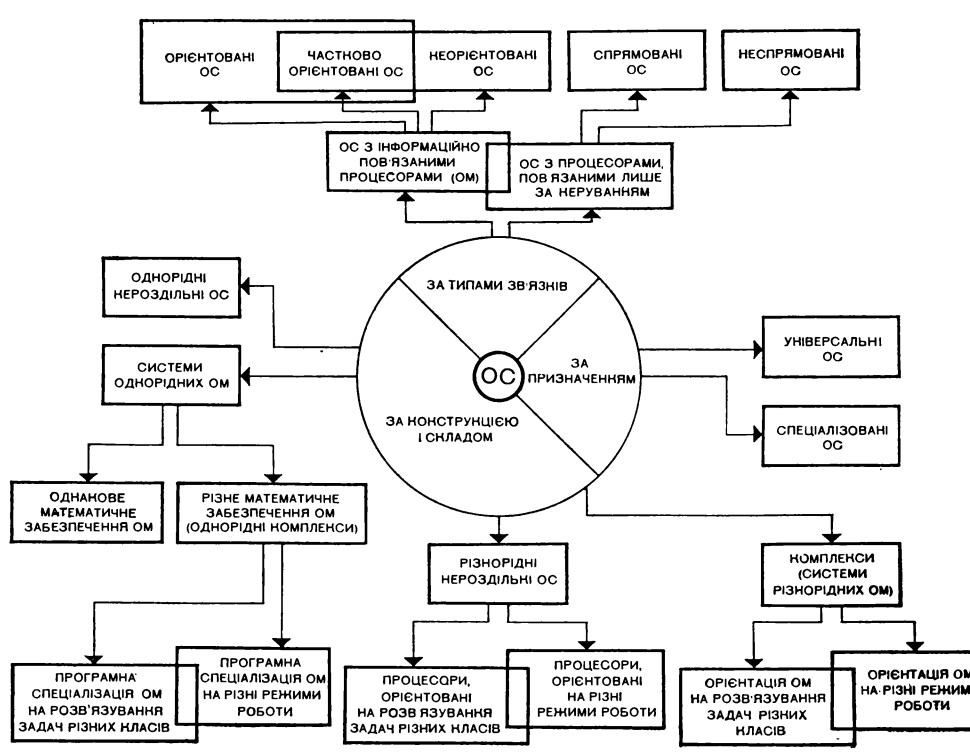

створена системотех. база, що забезпечує розв'язання важливих практичних завдань галузі. О. ц. колективного користування організовано в пром. центрах Донецьку і Кривому Розі. В них є розвинуті комплекси програмних засобів. З врахуванням специфіки галузі розроблено та запроваджено загальносистемні програмні засоби для диспетчеризації завдань, пакетної обробки, керування *банками даних*, засобами телеобробки тощо, що в 2—3 рази збільшило продуктивність прикладного програмування. Така розробка і запровадження ефективних методів і засобів автоматизованого управління підприємствами чорної металургії УРСР забезпечила підвищення ефективності металургійного виробництва за рахунок виявлення та реалізації резервів сировини і виробничих потужностей, зниження транспортних та невиробничих витрат, більшу оперативність тощо. *А. О Дородніцин.*

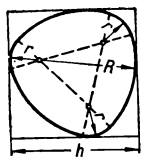

Один з овалів постійної ширини.

ОБЧИ́СЛЮВАЛЬНІ СИСТЕ́МИ — взаємопов'язані сукупності засобів *обчислювальної техніки*. До складу кожної О. с. входить не менше двох *процесорів*, один з яких — основний. Осн. процесор — складова частина *обчислювальної машини*, що виконує обчислення, передбачені *алгоритмами* розв'язуваних задач. Допоміжний процесор обробляє *інформацію*, не передбачену осн. алгоритмами, виконує неосн. обчислення тощо. Створення О. с. підвищує продуктивність порівняно з окремими однопроцесорними обчислювальними машинами, дає змогу ефективніше використовувати обчислювальне устаткування та *банки даних*, забезпечує більшу надійність в роботі при розв'язуванні задач. О. с. класифікують за конструкцією і складом осн. процесорів, за типами зв'язку і призначенням (мал.). За конструкцією розрізняють нероздільні О. с., в яких неможлива автономна робота процесорів, та роздільні, в яких допустима автономна робота кожної з машин. За складом осн. процесорів О. с. бувають однорідні та різнорідні. За типами зв'язків О. с. ділять на 3 групи: з інформаційно пов'язаними процесорами; з процесорами, пов'язаними тільки по керуванню; О. с. зі зв'язками обох типів. За призначенням розрізняють О. с. спеціалізовані та універсальні. Див. також *Мережі ЕОМ*. Іл. с. 471.

В. І. Брановицький.

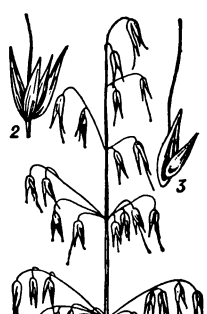

Овес сорту Радянський: *1* — верхня частина рослини; *2* — колосок; *3* — зернівка в квітковій лусці.

О́БШУК — у кримінальному судочинстві слідча дія, що полягає в примусовому обстеженні приміщень, ділянок місцевості та окремих громадян з метою відшукання й вилучення знарядь злочину, речей і цінностей, здобутих злочинним шляхом, а також ін. предметів і документів, що мають значення для встановлення істини по конкретній кримінальній справі. Конституція СРСР (ст. 55) гарантує *недоторканність житла* громадян. Відповідно до цього положення процесуальний закон (в УРСР — гл. 16 КПК УРСР) визначає підстави й порядок проведення О. Він здійснюється за мотивованою постановою органу *дізнання*, слідчого і з санкції прокурора. Ця дія проводиться, як правило, вдень у присутності двох понятих, особи, що займає дане приміщення, а при її відсутності — представника місц. Ради нар. депутатів або житл.-експлуатаційної контори тощо. Про проведення О. і його наслідки складається протокол. О. осіб і приміщень, що користуються *дипломатичними привілеями та імунітетами*, провадять за згодою дипломатич. представника, в присутності прокурора та представника М-ва закордонних справ. *О. Й. Ляхович.*

ОБЩИ́НА — 1) Первісна форма соціальної організації людей, що виникла при *первіснообщинному ладі* і в різних трансформаціях зберігалася століттями в класовому суспільстві. За Ф. Енгельсом, О. «є явищем, спільним для всіх народів на певному ступені розвитку» (К. Маркс, Ф. Енгельс. Тв., т. 22, с. 416). О. як кооперація трудящих індивідів була першою великою продуктивною силою. Об'єктивно зумовлена примітивністю засобів виробництва, О. спочатку являла собою госп.-громад. об'єднання кровних родичів (родова О.). Дальший розвиток продуктивних сил, удосконалення і диференціація госп. діяльності людини привели до виникнення сімейної О., яка включала кілька поколінь нащадків батьківського роду, що спільно володіли землею і осн. знаряддями праці. В процесі розкладу первіснообщинного ладу, поглиблення майнової диференціації, появи класів виникла сільська (сусідська, поземельна) О.— територіальна спільність людей, пов'язаних між собою залишками колективної власності на землю. Сусідська О. найкраще вивчена на прикладі герм. *марки*. В надрах сільської О. у багатьох народів (в т. ч. у росіян і українців — під назвою *дворище*, земля) до 20 ст., як пережиток, зберігалася і сімейна О.

Давньослов'ян. О. (*верв, мир*) існувала і в період Київ. Русі. З розвитком майнової нерівності вона розкладалася, рядові общинники — *смерди* — потрапляли в екон. залежність від феодалів. З утвердженням великого феод. землеволодіння в Росії О. перетворилася з вільної на залежну від пануючого класу та його д-ви орг-цію безпосередніх виробників, яку використовували з метою їх експлуатації. Побудована на основі кругової поруки, О. була колективним відповідачем за всі дії її членів, розподіляла повинності на користь феодала і д-ви між окремими дворищами і *димами*. Феодали прагнули підірвати виборне управління О., примусово ставили на чолі її своїх людей, використовували у власних інтересах общинні суди. В умовах феод. суспільства О., незважаючи на розвиток майнової нерівності, певною мірою зберігала свою демократичну природу і дещо стримувала експлуататорські тенденції тих общинників, які розбагатіли. Антифеод. боротьба селян часто проходила під гаслами захисту общинних порядків. У традиційному вигляді О. зберігалася в Росії серед *державних селян* до 19 ст., а в Галузі землекористування (система відкритих полів, примусова сівозміна, спільне користування лісами і пасовищами) — серед усіх категорій селян до поч. 20 ст. Певну роль О. відіграла у соціально-екон. розвитку суспільства (освоєнні нових земель, прокладанні шляхів, меліоративному буд-ві тощо). Рос. О. займала значне місце в теоретичних концепціях народників (див. *Народництво*). Вони вбачали в О. екон. осередок народоправ'я і справедливого сусп. ладу, сподівалися використати її для переходу до соціалізму, минаючи капіталізм. В. І. Ленін довів неспроможність народницького розуміння О. В своїх працях він показав реакційну сутність О., що гальмувала розвиток капіталізму в с. г. і розкладалась під його впливом (див. Повне зібрання творів, т. 2, с. 401; т. 3, с. 143; т. 4, с. 411, та ін.). На Україні поширенню общинної форми землекористування сприяла *визвольна війна українського народу 1648—54*. Зокрема, на Лівобережжі та Слобожанщині в 2-й пол. 17 ст. багато О. (*громад*) виникло на раніше не освоєних землях. Після визволення Пн. Причорномор'я в 2-й пол. 18 ст. тут утворилися сел. О., штучно насаджені поміщиками. На Правобережжі О. існували здавна (з обов'язковою сівозміною, але без обов'язкових переділів землі). Бурж.-націоналістична «теорія» про панування на Україні подвірного землеволодіння та існування тут О. лише у вигляді судово-адм. інституту не відповідає істор. дійсності. За *селянською реформою 1861* О. та її виборні органи стали нижчою ланкою адм. управління на селі. Ліквідацію О. і заміну общинного землеволодіння одноосібним здійснила *столипінська аграрна реформа*. Залишки общинного землекористування в СРСР, у т. ч. в УРСР, існували до суцільної колективізації сільського г-ва. В більшості *країн, що розвиваються*, О. існує досі. 2) В ряді соціалістичних країн (Болгарія, НДР, Польща, Югославія)— низова адм.-тер. одиниця.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 23—25. Маркс К. Капітал, т. 1—3; т. 19. Енгельс Ф. Марка; т. 21. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 1. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?; т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 6. Аграрна програма російської соціал-демократії; т. 16. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років; т. 17. Аграрне питання в Росії на кінець XIX століття; Греков Б. Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века, кн. 1—2. М., 1952—54; Мишко Д. І. Соціально-економічні умови формування української народності. К., 1963; Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст. К., 1963; Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60—90-і роки XIX ст.). К., 1959; Дубровский С. М. Столыпинская аграрная реформа. М., 1963; Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР. К., 1970; Лаптин П. Ф. Община в русской историографии последней трети XIX — начала XX в. К., 1971. *В. Г. Сарбей.*

ОБЩИ́ННА ТЕО́РІЯ, маркова теорія — бурж. теорія, згідно з якою вихідним пунктом аграрної еволюції і всього соціального ладу середньовіччя була *община* (*марка*). О. т. склалася в 2-й пол. 19 ст. (осн. принципи викладено Г. Л. *Маурером*). У 70—90-х рр. 19 ст. О. т. стала панівною в рос. *медієвістиці*. Осн. наук. досягненням О. т. було обгрунтування положення про те, що суспільному ладу, заснованому на приватній зем. власності, передував лад, заснований на колективному обробітку землі та на колективній власності на землю. Водночас О. т. заперечувала соціальні антагонізми у феод. епоху, припускала недооцінку ролі насильства і переоцінку правових ін-тів, уявляла общину як незмінний ін-т. З кін. 90-х рр. 19 ст. О. т. зазнала критики з боку істориків реакційних напрямів, які обстоювали вічність приватновласницьких відносин. З 30-х рр. 20 ст. О. т. втратила самостійне значення.

ОВА́ЛИ (франц. ovales, від лат. ovum — яйце) — опуклі замкнені плоскі криві. Найпростішими О. є *коло* і *еліпс*. До будь-якого О. можна провести рівно дві *дотичні прямі*, паралельні довільному напрямові в площині цього овала. О. мають ряд цікавих властивостей. Напр., на будь-якому О. є не менше 4-х точок, в яких *кривина* досягає максимуму чи мінімуму; якщо *віддаль* між двома паралельними дотичними до О. (ширина О.) постійна в усіх напрямах, то довжина О. дорівнює добуткові числа π на цю віддаль. Найпростішим О. постійної ширини є коло. Ін. прикладом такого О. може бути фігура, одержана так: з вершин рівностороннього *трикутника* зі стороною a проводять дуги 6 кіл — три довільним радіусом r, три інші радіусом $R = r + a$ (мал.).

ОВАНІСЯ́Н Нар Михайлович [н. 30.III (12.IV) 1913, Тбілісі] — вірм. рад. співак (бас), нар. арт. СРСР (з 1964). У 1941 закінчив Тбіліську консерваторію. В 1945—51 — соліст Груз. театру опери та балету, з 1951 — Вірм. театру опери та балету, одночасно 1954—63 — викладач Єреванської консерваторії. Партії: Давид-Бек (однойменна опера Тиграняна), Надір-шах («Алмаст» Спендіарова), Кочубей («Мазепа» Чайковського), Мельник («Русалка» Даргомижського), Мефістофель («Фауст» Гуно), Вальо (Молода гвардія» Мейтуса). Нагороджений орденом Леніна.

ОВЕ́Н — одне з сузір'їв *зодіаку*. Найяскравіші зорі — 2 та 2,6 візуальної *зоряної величини*. Видно на всій території СРСР (в кінці літа, восени та взимку). Астр. знак О. ♈ використовують для позначення точки весняного *рівнодення*, де вона перебувала бл. 2000 р. тому, хоча зараз вона міститься в сузір'ї *Риб*. Див. карту до статті *Зоряне небо*.

ОВЕ́РНЬ — історична область Франції, в межах Центр. Франц. масиву. Назва походить від найменування галльського племені арвернів, яке населяло її в давнину. О. з 8 ст.— графство, яке входило до королівства, потім герцогства Аквітанії. З 1154 до поч. 13 ст. О. разом з Аквітанією була володінням Англії. В 1271 частина тер. О., а в 16 ст. вся О. увійшла до франц. королівського *домену*. В 1791 тер. О. було поділено на департаменти Альє, Пюї-де-Дом, Канталь, Верхня Луара. Гол. місто О.— Клермон-Ферран.

ОВЕ́С (Avena) — рід трав'янистих рослин родини *злакових*. Бл. 33 (за ін. джерелами, бл. 70) видів, поширений гол. чин. у середземноморських країнах; в СРСР — 18 видів, з них в УРСР — 8. Рід поділяють на 2 секції: Avenastrum (включає багаторічні лучні й степові трави, що їх використовують як кормові рослини); Euavena (однорічні види, у т. ч. культурні й вівсюги). Листки лінійні. Суцвіття — розлога волоть, складається з 1—3-квіткових або багатоквіткових колосків. Плід — зернівка. У багатьох країнах, здебільшого Пн. півкулі, найбільше значення має О. посівний (A. sativa), що його вирощують як кормову і почасти круп'яну культуру. Зерно вівса містить багато крохмалю, білків, жирів та вітамінів і є цінним концентрованим кормом для с.-г. тварин. 100 кг зерна містить 100 *кормових одиниць*, 4—5 кг жиру і 8,5 кг перетравного протеїну, 100 кг соломи — відповідно 31,2 і 1,4. Овес широко застосовують для травосумішей на *сіно* й *зелений корм*. *Зерно* вівса використовують для виготовлення круп'яних, багатих на білки (до 17%), які добре засвоюються. Білки вівсяних круп'яних містять багато незамінних амінокислот (лізину, аргініну, триптофану), і тому їх широко використовують у дієтичному і дитячому харчуванні. За площею посіву у світовому землеробстві О. займає сьоме місце серед зернових культур. Площа його становить бл. 30 млн. га. Серед зарубіжних країн найбільші площі вівса в США, Канаді, Польщі, Франції. В СРСР (1978) О. займав 12,1 млн. га. На Україні під посіви вівса відводять бл. 780 тис. га. Середня врожайність вівса в УРСР — 23 ц/га, в передових г-вах 30—40 ц/га. Деякі види вівса — злісні бур'яни. На Україні (1981) районовано 12 сортів вівса (табл.).

Літ.: Митрофанов А. С., Митрофанова К. С. Овес. М., 1972; Бугай С. М. Рослинництво. К., 1978.

С. М. Бугай.

ОВЕ́ЧКІН Валентин Володимирович [9 (22).VI 1904, Таганрог — 28.I 1968, Ташкент] — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1929. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1928. Перша книга — «Колгоспні оповідання» (1935). Повість «З фронтовим привітом» (1945), цикл нарисів з життя повоєнного колг. села «Районні будні» (1952—56). Автор п'єс «Настя Колосова» (1949), «Назустріч вітру» (1958), «Літні дощі» (1959) та ін., незакінченої автобіографічної кн. «Невидумані нариси» (опубл. 1972). Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М., 1963; Пусть это сбудется. Пьесы. М., 1962; Статьи, дневники, письма. М., 1972; Укр. перекл.— З фронтовим привітом. К., 1946; Нариси з колгоспного життя. К., 1955.

Літ.: Вильчек Л. Ш. Валентин Овечкин. М., 1977.

В. Я. Буран.

ОВ'ЄДО — місто на Пн. Іспанії, головне в історичній області Астурія, адм. ц. провінції Ов'єдо. Вузол з-ць і автошляхів. Аванпорт О.— м. Хіхон на узбережжі Біскайської зат. Атлантичного ок. 164 тис. ж. (1974). Центр найбільшого в країні Астурійського кам.-вуг. басейну. Розвинуті металургія, важке машинобудування, хім. (вибухівка, добрива) пром-сть. Підприємства цем., керамічної, текст. і харч. галузей. ТЕС. Ун-т (засн. 1604). Провінційний археол. музей. Картинна галерея. Архіт. пам'ятки 14—18 ст. О. засн. у 8 ст. на місці рим. поселення.

ОВІ́ДІЙ (Публій Овідій Назон; Publius Ovidius Naso; 20.III 43 до н. е., м. Сульмон у Серед. Італії — 18 н. е., м. Томи, тепер Констанца в СРР) — рим. поет. Прославився любовними поезіями — збірки «Любовні елегії», «Героїні» («Послання»), «Наука кохання», «Засоби від кохання», «Косметичні засоби». Автор «Фастів» (незакінч.) — поетичного коментаря до рим. календаря. Найвизначніший твір — «Метаморфози» (незакінч.). У 8 н. е. за наказом імператора Августа його заслано у м. Томи. В останні роки написав автобіогр. «Скорботні елегії» і «Понтійські послання», пройняті тугою за батьківщиною. Із спадщини О. не збереглися драма «Медея», зб. віршів, написана мовою гетів, тощо. Твори О. здавна були популярними на Україні. З 16 ст. їх вивчали в школах. Одним із перших перекладачів творів О. укр. мовою був Ф. Прокопович. Поему «Ібіс» переклав 1915 І. Франко. Укр. мовою твори О. перекладали також І. Стешенко, М. Зеров, М. Білик та ін. Ім'ям О. названо *Овідіополь*, де, за припущенням (яке було помилковим), перебував поет на засланні.

Тв.: Укр. перекл.— Метаморфози. Львів, 1893; Перетворення. В кн.: Питання класичної філології, в. 3. Львів, 1963; Любовні вірші.— Фасти. «Іноземна філологія», 1970, в. 20; Понтійські послання.— Скорботні елегії. «Іноземна філологія», 1974, в. 36; [Елегії]. «Всесвіт», 1975, № 9; 1981, № 9; Рос. перекл.—Amores. Любовные элегии. М., 1963; Элегии и малые поэмы. М., 1973; Метаморфозы. М., 1977; Скорбные элегии.— Письма с Понта. М., 1978.

Літ.: Публій Овідій Назон. Львів, 1960.

Р. П. Головин.

ОВІДІО́ПОЛЬ — селище міського типу Одес. обл. УРСР, райцентр, на лівому березі Дністровського лиману. Залізнична станція. 9,9 тис. ж. (1980). На поч. 18 ст. на місці с-ща була тур. фортеця Хаджи-Дере. За *Ясським мирним договором 1791* вона відійшла до Росії. В 1793 тут було закладено нову фортецю. Поселення біля фортеці назване О. Рад. владу встановлено в кін. січня 1918. З 1970 О.— с-ще міськ. типу. У селищі — пресових вузлів, прод. товарів та мол. з-ди, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. Сільс. профес.-тех. уч-ще, 5 заг.- осв. і музична школи, лікарня, поліклініка. Палац і Будинок культури, 2 клуби, 3 бібліотеки. В 1843 тут побував

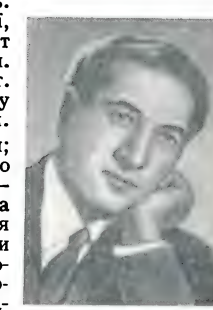

Н. М. Ованісян.

Сорти вівса, районовані (1981) на Україні

Артемівський 107
Астор
Геркулес
Льговський 78
Льговський 1026
Маріно
Мирний
Надійний
Радянський
Синельниківський 21
Черкаський 1
Чернігівський 83

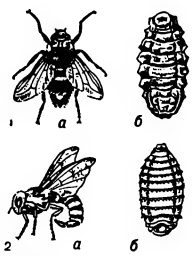

Оводи:
1 — овід бичачий (*а* — самка, *б* — личинка);
2 — гачок, або овід великий кінський (*а* — самка; *б* — личинка).

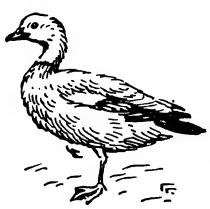

Огар.

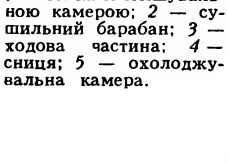

Овочесушарка:
1 — топка зі змішувальною камерою; *2* — сушильний барабан; *3* — ходова частина; *4* — сниця; *5* — охолоджувальна камера.

польс. письменник Ю. І. *Крашевський.*

ОВІДІО́ПОЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд. частині Одес. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,8 тис. км². Нас. 46,5 тис. чол. (1980). У районі — 27 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 7 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Овідіополь*. О. р. на Зх. омивається *Дністровським лиманом*, на Сх.— Чорним м. Розташований в межах *Причорноморської низовини*. Корисні копалини: глина, пісок, ракушняк тощо. Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. В межах району — Дальницький держ. заказник. Найбільші пром. підприємства: овідіопольські пресових вузлів, прод. товарів і мол. та Великодолинський залізобетонних виробів з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Овідіополь). Спеціалізація с. г.— землеробство зернового, тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 54,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 44,9 тис. га. Зрошується 14,3 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, соняшник, овочеві та баштанні. Виноградарство, садівництво. Розвинуті скотарство, свинарство, птахівництво. В О. р.— 9 колгоспів, у т. ч. 2 риболовецькі, 8 радгоспів, птахофабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Овідіополь, Аккаржа, Барабой, Каролина-Бугаз. Автомоб. шляхів — 251 км (усі з твердим покриттям).
У районі — 26 заг.-осв. та музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; 31 лік. заклад, у т. ч. 3 лікарні. 28 клубних установ, 33 кіноустановки, 28 б-к. В О. р. видається газ. «Наддністрянська правда» (з 1939). *В. Х. Даценко*

ОВІ́СТИ (від лат. ovum — яйце) — біологи 17—18 ст., які помилково вважали, що в жіночій статевій клітині — яйці міститься сформований мікроскопічний організм, розвиток якого вони зводили лише до простого росту. Див. також *Анімалькулісти, Преформізм.*

ОВНАТА́Н НАГА́Ш (1661, с-ще Шорот, тепер Сісіанський р-н Вірм. РСР — 1722, там же) — вірм. поет і художник. Жив у Тбілісі та Єревані. Багато подорожував. В поезіях оспівував кохання і дружбу («Пісні кохання», «Пісні весни і радощів», «Люба, згляньсяя»). Твори О. Н. відзначаються реалістичними рисами, близькістю до нар. поезії ашугів. У деяких віршах виступав проти церк. мракобісів. Створив фрески собору в м. *Ечміадзіні.*

ОВНАТАНЯ́Н Каро Томасович [6 (19).X 1902, Баку — 29.VI 1970, Донецьк] — укр. рад. хірург, доктор мед. наук (з 1937), засл. діяч науки УРСР (з 1963). Закінчив мед. ф-т Азерб. університету ім. Н. Нариманова (1927), при якому й залишився працювати. В 1943—52 — професор Північноосетинського мед. ін-ту (м. Орджонікідзе), а з 1952 — Донец. мед. ін-ту. Праці О. присвячені питанням хірургії печінки і жовчних шляхів, селезінки, торакальної хірургії, урології тощо. Запропонував ряд методів оперативного втручання і нових хірургічних інструментів. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, 3 орденами Червоної Зірки, медалями. *В. С. Карпенко.*

ОВОГЕНЕ́З (від лат. ovum — яйце і грец. γένεσις — походження), оогенез — процес розвитку *яйцеклітин* у тварин і людини. Розрізняють три періоди О. В період розмноження відбувається збільшення кількості овогоніїв (первинних яйцеклітин) внаслідок розмноження їх шляхом *мітозу*. В період росту поділ овогоніїв припиняється і вони вже наз. *овоцитами* 1-го порядку. Деякі з них заглиблюються в тканину яєчника, вкриваються оболонками, утворюючи *фолікули*. На початку періоду росту овоцит збільшується незначно, але в його *ядрі* відбуваються процеси, що підготовлюють *редукцію* генетичного матеріалу (див. *Мейоз*). В кінці цього періоду овоцит швидко росте (іноді об'єм його збільшується в десятки тисяч разів) і накопичує *жовток*. Період дозрівання гаметоцитів, або мейозу, включає два послідовні поділи. Внаслідок першого утворюються овоцит 2-го порядку і перше *полярне тільце*, а після другого — зріла яйцеклітина і друге полярне тільце. Розрізняють О. дифузний і локалізований. Дифузний відбувається в будь-якій ділянці тіла тварин, властивий губкам і деяким плоским червам. Локалізований О. відбувається в певних органах (яєчниках), властивий всім іншим тваринам і людині. Див. також *Сперматогенез.*

ОВОДИ́ — група коротковусих *двокрилих* комах. Довж. тіла 7—16 мм. Дорослі особини протягом життя (3—20 днів) нічого не їдять (живуть за рахунок поживних речовин, накопичених личинкою). Личинки червовидні, без голови, з ротовими гачками: паразитують в організмі різних ссавців (зрідка — людини), спричинюючи *оводові хвороби;* живляться гноєвидними виділеннями, кров'ю або лімфою хазяїна. Залежно від локалізації личинок в організмі тварини-хазяїна розрізняють чотири родини О.: носоглоткові (Oestridae), підшкірні (Hypodermatidae), шлункові (Gastrophilidae) і шкірні (Cuterebridae). Відомо бл. 150 видів О., поширених на всіх материках, крім Антарктиди; переважна більшість — у тропічних і субтропічних, зонах. В СРСР — бл. 40 видів, з них на Україні — 9, у т. ч. О. бичачий (Hypoderma bovis), гачок, або О. великий кінський (Gastrophilus intestinalis), та ін.
Г. В. Бошко.

ОВОДО́ВІ ХВОРО́БИ — ентомозні хвороби тварин, спричинювані личинками *оводів* (див. *Ентомози*). Завдають значної шкоди тваринництву і шкіряній пром-сті. Збудники паразитують у підшкірній клітковині (*гіподерматози* великої рог. худоби), шлунково-кишковому тракті (гастрофільози коней), носовій і лобній порожнинах (есторз овець). Хворі тварини втрачають спокій, худнуть, знижують молочну продуктивність, на спині (в місцях залягання личинок) утворюються болючі шкірні жовна з отворами. Навколо личинки виникає запалення тканин, що може призвести до загибелі тварин, особливо овець. Заходи боротьби. Знищення личинок в організмі тварин *інсектицидами*, а також оводів у всіх фазах їх розвитку, зміна пасовищ, у період льоту оводів випасають тварин вночі.

ОВОСКО́П (від лат. ovum — яйце і грец. σκολέω — розглядаю) — прилад для визначення якості яєць просвічуванням, а також для контролю за розвитком зародка в процесі інкубації яєць. Застосовують О. марки И-11А (мал. *а*) з міражним столом СМУ-А (мал. *б*) для просвічування яєць в інкубаторних лотках. *С. А. Притченко.*

ОВОЦИ́ТИ (від лат. ovum — яйце і грец. κύτος — вмістище, тут — клітина), ооцити — жіночі статеві клітини в період їх росту й дозрівання. Див. *Овогенез.*

ОВОЧЕ́ВА СІВА́ЛКА — машина для висівання насіння *овочевих культур*. Пром-сть СРСР випускає навісні О. с. марки СО-4,2 (мал.) — висіває різне за розміром насіння разом з *мінеральними добривами*, широкорядним та стрічковим способами на рівній, грядковій і гребеневій поверхні грунту з міжряддям 45, 60, 70, 80, 90, 140 см, а також (при стрічковому способі) за схемою 60 + 20,8 + 62, 40 + 100, 32 + 32 + 76 і 50 + 110 см. Ця О. с. комплектується одно- і дворядковими сошниками. Осн. вузлами її є: рама з пневматичними колесами, насіннєвий і туковий ящики з висівними апаратами, привод висівних апаратів і брус з сошниками та їх поводками. Продуктивність до 4 га/г. Агрегатують з тракторами класу 1,4 і 2 тс.
С. О. Карпенко.

ОВОЧЕ́ВИЙ КУЛЬТИВА́ТОР — знаряддя для *міжрядного обробітку грунту* й підживлення ово-

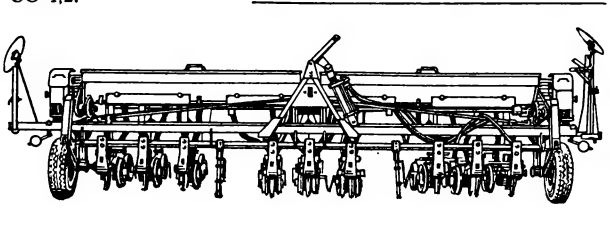

Овочева сівалка СО-4,2.

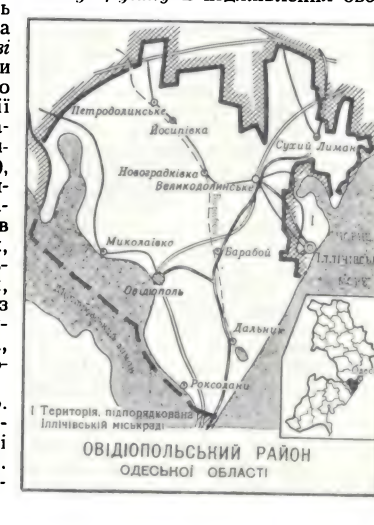

чевих та ін. просапних культур. За заг. будовою всі О. к. подібні до культиватора КРН-4,2 (див. *Культиватор*), відрізняються лише шириною захвату, кількістю робочих секцій та набором робочих органів.

ОВОЧЕ́ВІ ЗБИРА́ЛЬНІ МАШИ́НИ — платформи, бурякопідіймачі, копачі, комбайни, ін. знаряддя і машини для механізації збирання овочевих культур. В СРСР, зокрема на Україні, найширше застосовують такі О. з. м. Платформа овочева універсальна причіпна ПОУ-2,0 — для збирання овочів з механізованим вивантаженням або перевантаженням у транспортні засоби. Вантажопідйомність — 2 т. Агрегатують з тракторами Т-25А і Т-40М. Продуктивність до 0,2 га/г. Платформа навісна НПСШ-12А — для збирання помідорів, огірків та ін. з укладанням їх у ящики. Навішують на самохідні шасі Т-16М. Продуктивність 0,2—1 га/г. Комбайн МСК-1 (мал.) — для суцільного збирання капусти з одночасним доведенням її до товарного вигляду і вивантаженням у кузов транспорту, що йде поруч з комбайном. Продуктивність 0,16 га/г. Цибулекопач ЛКГ-1,4 (мал.) — для викопування цибулі, ріпки й укладання її у валки для просушування та підбирання з валків і вантаження у транспортні засоби. Продуктивність на підкопуванні до 0,7 га/г, на підбиранні — 0,9 га/г. Агрегатують з тракторами класу 1,4 тс. Комбайн самохідний томатозбиральний СКТ-2 (мал.) — для суцільного разового збирання спеціальних одночасно достигаючих томатів консервного призначення, а також для останнього збирання столових сортів. Продуктивність 0,17—0, 22 га/г. Комбайн ФМЕ-963 — для збирання зеленого горошку (продуктивність 0,42 га/г) і машину ФЗБ — для збирання зеленої квасолі (продуктивність 0,26 га/г) в СРСР завозять з УНР. *С. О. Карпенко.*

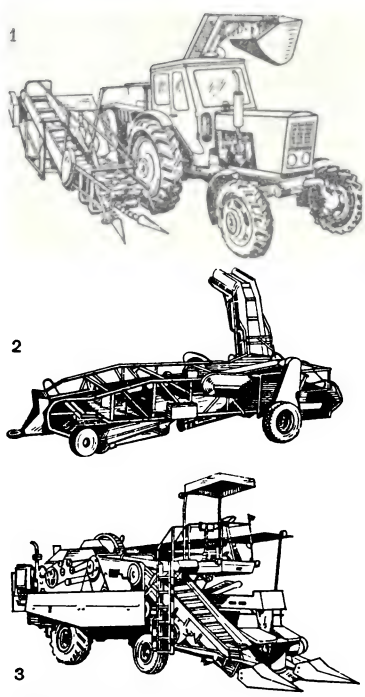

Овочеві збиральні машини.
1. Комбайн МСК-1.
2. Цибулекопач ЛКГ-1,4.
3. Самохідний томатозбиральний комбайн СКТ-2.

ОВОЧЕ́ВІ КУЛЬТУ́РИ — трав'янисті рослини, соковиті частини яких (*овочі*), багаті на вуглеводи, вітаміни та ін. поживні речовини, використовують у їжу. Найпоширеніші овочеві рослини належать до 11 родин: капустяних (*хрестоцвітих*) — капуста (білоголова, червоноголова, савойська, брюссельська, цвітна, пекінська, китайська, кольрабі), бруква, ріпа, редиска, редька, хрін, крес-салат, листкова гірчиця; селерових (*зонтичних*) — морква, петрушка, пастернак, селера, кріп; *гарбузових* — огірки, гарбузи, кабачки, патисони, кавуни, дині; пасльонових — помідори, перець, баклажани, фізаліс; *бобових* — квасоля, горох, боби; *лілійних* — цибуля (ріпчаста, батун, порей, шніт, багатоярусна), часник; спаржевих — спаржа; айстрових (*складноцвітих*) — салат-латук, артишок, скорцонера, естрагон, салатний цикорій, ендивій; лободових — столові буряки, листкові буряки— мангольд, шпинат; гречкових — щавель, ревінь; *злакових* — овочева (цукрова) кукурудза. За тривалістю життя О. к. бувають одно-, дво- та багаторічні, а за продуктивними органами поділяються на: листкові — капуста, кріп, петрушка та селера (листки), салат, шпинат; плодові — огірки, дині, кавуни, кабачки, гарбузи, патисони, перець, помідори, баклажани, горох, квасоля, боби, кукурудза; коренеплідні — морква, буряки, редька, селера, редиска, пастернак, ріпа, бруква, петрушка; цибулинні — часник, цибуля (ріпчаста, порей, батун, шніт). Серед О. к. є пряні рослини, що містять ефірні олії (кріп, петрушка, естрагон та ін.), які поліпшують смак, викликають апетит і сприяють кращому засвоєнню їжі. Майже всі О. к. є цінною сировиною для консервної пром-сті. Цибуля, часник і деякі ін. овочі містять *фітонциди*, які вбивають хвороботворні організми. Батьківщиною О. к. є тропічні і субтропічні зони. Тому О. к. теплолюбні й вибагливі до родючості грунту та його вологості. Рад. вчені вивели багато нових цінних сортів О. к., пристосованих до певних грунтово-кліматичних зон країни. Лише на Україні на 1981 районовано понад 240 сортів О. к. Розроблено ефективні прийоми вирощування О. к. у відкритому та закритому грунті, зокрема методом *гідропоніки*. Див. також *Овочівництво*. Про окремі О. к. див. статті за їхніми назвами. Іл. див. на окремому аркуші, с. 464—465.

Літ.: Овочівництво відкритого грунту. К., 1977; Матвеев В. П., Рубцов М. И. Овощеводство. М., 1978; Овочівництво закритого грунту. К., 1978; Сорти овочевих і баштанних культур. К., 1978. *Ф. Я. Попович.*

ОВОЧЕСУША́РКА — машина для сушіння насіння овочевих та ін. культур. В СРСР, зокрема на Україні, використовують О. пересувну СПБ-50. Осн. вузли її — див. на мал. Працює на будь-якому місцевому паливі (дрова, торф, кам'яне вугілля тощо). В сушильному барабані О. насіння сушиться сумішшю топкових газів з повітрям. Продуктивність О. при сушінні насіння (за годину чистої роботи, в кг): огірків — 64, помідорів — 44, баклажанів — 95, кабачків — 65, перцю — 55, моркви — до 150. Обслуговують машину 2 робітники. Широко застосовують на Україні сучасні потокові лінії (див. *Насіннєвидільні машини*). *С. О. Карпенко.*

ОВОЧЕСХО́ВИЩЕ — приміщення або інша споруда для зберігання овочів, кормових і технічних коренебульбоплодів та насінників. О. бувають постійні й тимчасові (*бурти, траншеї*). Постійні О.— в основному одноповерхові приміщення (цегляні, залізобетонні тощо), на підвищених місцях з заглибленням на 1,5 — 2 м; у місцях з високим рівнем грунтових вод будують гільки наземні О. Стіни, підлогу й стелю О. вкривають теплоізоляційним матеріалом. Посередині О. роблять поздовжній прохід (проїзд) шириною 1,5—3,5 м. По боках проходу влаштовують засіки або стелажі. Для підтримання необхідного режиму температури та вологості повітря О. обладнують припливною або припливно-витяжною *вентиляцією*. Найдосконалішими є великі за місткістю О. (понад 1000 т), де свіжі овочі зберігають у контейнерах сучас. конструкції (до 500 кг кожний). Всі виробничі процеси в О. повністю механізовано (діють *транспортери, підйомники, навантажувачі*, підбирачі тощо), використовують і різні транспортні засоби. *В. Л. Снєжко.*

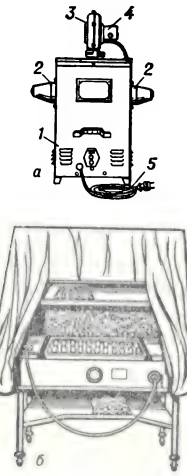

Овоскоп:
а — настільний овоскоп И-11А (*1* — корпус; *2* — губуси; *3* — вентилятор; *4* — електродвигун; *5* — електрокабель);
б — стіл міражний з овоскопом СМУ-А.

О́ВОЧІ—соковиті частини овочевих рослин, придатні для споживання людиною. Здебільшого як їжу використовують коренеплоди (буряки, морква), стеблоплоди (кольрабі), цибулини (цибуля), розрослі верхівкові бруньки (капуста), розетки листків (шпинат), черешки листків (ревінь), сукупність потовщених соковитих квітконосних стебел (цвітна капуста), недорозвинені плоди (огірки, кабачки), стиглі плоди (помідори, кавуни), недостигле насіння (зелений горошок) тощо. В харчуванні людини О. належить особлива роль. Становлячи значну частину вуглеводів їжі, О., крім того, підвищують перетравність і засвоєння неовочевої їжі, нейтралізують шкідливі к-ти, які нагромаджуються в організмі, постачають людині важливі міне-

Основні показники розвитку овочівництва в СРСР

	1940		1979	
	СРСР	у т. ч. УРСР	СРСР	у т. ч. УРСР
Посівна площа овочевих культур, млн. га	1,5	0,5	1,7	0,5
Валовий збір овочів, тис. т	13 732	5486	27 215	7216
Врожайність, ц з 1 га	91	113	156	141
Державні закупівлі овочів, тис. т	2970	1329	18 010	4779

ОВОЧІВНИЦТВА І БАШТАННИЦТВА УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ

Сорти і гібриди огірків, районовані на Україні (1981)

Сорти і гібриди для відкритого грунту

Витязь
Воронезький
Донський 175
Конкурент
Кущовий
Молдавський 12 (F_1)
Ніжинський місцевий
Ніжинський 12
Передовий
Призив 238 (F_1)
Росинка
Сигнал 235 (F_1)
Урожайний 86
Успіх 221 (F_1)
Харківський

Гібриди огірків для закритого грунту

Квітневий (F_1)
Дружний 85 (F_1)
Зозуля (F_1)
Травневий (F_1)
Манул (F_1)
Московський тепличний (F_1)
Джерельце (F_1)
Садко (F_1)
Сигнал 235 (F_1)
Сюрприз 66 (F_1)
ТСХА 1 (F_1)
Успіх 221 (F_1)

Овочівництво. Зрошування капусти в радгоспі імені К. Лібкнехта Дніпропетровської області.

У теплиці радгоспу імені С. Орджонікідзе Ворошиловградської області.

ральні сполуки. Так, морква і шпинат містять солі *заліза*; капуста та цибуля — солі *кальцію*; гарбузи, часник, кольрабі — солі *фосфорної кислоти* та ін. Пересічно О. містять (у %): вуглеводів (крохмаль, цукор) 2—14; азотистих речовин 1—2 (в зелених плодах гороху та квасолі до 7); клітковини й мінеральних речовин 0,3—0,5; води — 85—92 (в часнику 65). Вуглеводи О. засвоюються організмом людини на 85—95%, азотисті речовини—на 60—70%. Калорійність коливається від 9 кал (на 100 г огірків) до 39 кал (на 100 г буряків). О. є важливим джерелом вітамінів B_1, B_2, B_3, C, PP, K, каротину, органіч. к-т, ферментів, фітонцидів та мікроелементів. Листяні О. (салат, шпинат, щавель, листя буряків) містять велику кількість вітамінів B_2, C та каротину; помідори — вітамін C і каротин; морква (особливо з оранжево-жовтими коренеплодами) — значну кількість каротину. Погіршують якість О. несвоєчасний збір урожаю, тривала кулінарна обробка, довгочасне зберігання. О. вживають сирі (салат, редиска, редька, цибуля, капуста червоноголова, листя кропу, петрушки, селери); сирі та перероблені (помідори, огірки, дині, кавуни, цибуля, часник); перероблені (капуста, коренеплоди, горох, квасоля, боби, спаржа). О. збирають у їстівній стиглості для споживання у свіжому вигляді; у збиральній — закладають на довгочасне зберігання (див. *Заморожування харчових продуктів, Квашення, Мариновання*); у технічній — для технологічної переробки та транспортування на далеку віддаль; у фізіол. стиглості — для одержання насіння. Див. також *Овочеві культури, Овочівництво.*

ОВОЧІВНИ́ЦТВА І БАШТА́ННИЦТВА УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа Міністерства плодоовочевого г-ва. Розташований у м. Мерефі Харків. обл. Засн. 1947 на базі Ін-ту соцземлеробства. В ін-ті 17 відділів і лабораторій, 1 опорний пункт у радгоспі «Київська овочева фабрика». Ін-тові підпорядковані Донецька, Дніпропетровська і Сімферопольська овочево-баштанні дослідні станції, Сквирська селекційно-дослідна станція овочівництва і Київська овочево-картопляна дослідна станція. Ін-т координує н.-д. роботу з овочівництва і баштанництва 22 наук. і учбових установ. Здійснюючи свої осн. завдання, ін-т та його станції вивели 136 сортів і гібридів овочевих та баштанних культур, придатних для механізованого вирощування і збирання, з яких районовано 70, що займають на Україні бл. 60% заг. площі посіву цих культур; розробили і впровадили у виробн. різних зон науково обгрунтовані прогресивні технології виробн. високоякісної продукції овочівництва і баштанництва; розробили осн. питання розвитку галузі в УРСР на базі міжгосподарської кооперації і промислової інтеграції. Щорічно ін-т з дослідною мережею передає об'єднанню «Сортнасіннєовоч» понад 2000 ц насіння *еліти* 44 овочевих та баштанних культур. Ін-т має аспірантуру. Видає міжвідомчий збірник «Овочівництво та баштанництво» і «Науково-технічний бюлетень». При ін-ті працює республіканська школа підвищення кваліфікації агрономів-овочівників і учбовий центр підготовки овочівників масових спеціальностей. *Г. Л. Бондаренко.*

ОВОЧІВНИ́ЦТВО — 1) Галузь сільського господарства, вирощування *овочевих культур*. Розрізняють О. закритого грунту, яке дає можливість ліквідувати сезонність у постачанні населенню свіжих овочів, і О. відкритого грунту, що об'єднує польове і присадибне вирощування овочів. Перші згадки про вирощування овочів на тер. СРСР належать до 5 ст. В дореволюц. Росії бл. 85% посівів овочевих культур розміщувалось у дрібних сел. г-вах. За роки Рад. влади О. в країні стало однією з найважливіших галузей с. г. (див. табл. с. 475).

Навколо великих міст і пром. центрів створено мережу спеціалізованих радгоспів. О. просунулось у пн. і сх. райони країни. Розширився асортимент овочевих культур за рахунок вирощування раніше малопоширених овочевих рослин (баклажанів, солодкого перцю, цвітної капусти, салатних, ароматичних, пряних та ін.). Значно зросло вирощування парниково-тепличних овочів. Створено пром-сть по переробці овочів (виробн. овочевих консервів, томатного соку, пюре, пасти, заморожених овочів тощо).

На Україні (1981) вирощують понад 240 сортів овочевих культур. Найбільші площі — під помідорами (24,4%), капустою (19,2%), огірками (17,0%), буряками і морквою (11,9%). Інтенсивно розвивається О. у південних районах зрошуваного землеробства. В областях зони Степу розміщено 49,1% посівів овочевих культур, Лісостепу — 15,3%. Високі врожаї овочів одержують в спеціалізованих радгоспах республіки — радгоспі «Берестовий» ім. 50-річчя Великого Жовтня Костянтинівського р-ну Донец. обл., радгоспі «Саки» Крим. обл., ім. І. Д. Черняховського Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл. та ін. Дальший розвиток О. відбувається в тісному зв'язку з ін. галузями *агропромислового комплексу* на основі формування агропромислових підприємств і об'єднань. Серед країн — членів РЕВ в галузі О. здійснюється широке економічне кооперування щодо виробн. с.-г. техніки, насінництва, овочевих культур та постачання окремих видів продукції. 2) Наука, що вивчає біологію овочевих рослин та прийоми вирощування їх. Науково роботу щодо дальшого розвитку О. в СРСР, зокрема на Україні, проводять комплексні н.-д. станції, лабораторії, конструкторські бюро і відповідні кафедри с.-г. інститутів. Вони розробляють наукові основи О., біологічно, економічно і технічно обгрунтовані методи підвищення продуктивності рослин, системи живлення рослин і зрошення, нові машини для сівби, садіння, догляду за рослинами і збирання врожаю, типи і конструкції культиваційних споруд і сховищ, ефективні засоби боротьби з шкідниками, хворобами і бур'янами, нові сорти і прийоми *насінництва*. Центром н.-д. роботи з О. в республіці є *Овочівництва і баштанництва український науково-дослідний інститут*. Питання О. в республіці висвітлюються в журналі «Вісник сільськогосподарської науки» та в ін. виданнях. *В. І. Бойко.*

О́ВРУЦЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1918—19 — виступ трудящих Овруцького пов. Волинської губ. проти нім. окупантів і петлюрівської *Директорії* в листопаді 1918 — квітні 1919. Невеликі партизансько-повстанські загони, які діяли в повіті в 2-й пол. 1918, посилили бойову діяльність у листопаді — грудні, коли почалась евакуація нім. військ з України. На поч. грудня 1918 повстанці на деякий час оволоділи Овручем. У січні — березні 1919 влада в місті і повіті не раз переходила до рук повстанців. У серед. лютого 1919 в Овручі оформилася більшовицька організація, що сприяло значній активізації боротьби. Влада Рад в Овруцькому повіті була відновлена в 1-й половині квітня 1919.

О́ВРУЦЬКЕ РОДО́ВИЩЕ КВАРЦИ́ТІВ — в Овруцькому р-ні Житомир. обл. УРСР. Пром. запаси—62,5 млн. т (1980). Пов'язане з відкладами верхньопротерозойського віку. Кварцити рожевого, сірого, рідше бурого кольору; текстура масивна. Складаються гол. чин. з кварцу (до 93%), уламків кварцового *порфіру* (1—5%) і *пірофіліту* (2—5%). Об'ємна вага кварциту 2,66 г/см³, густ. 2,61—2,67, пористість 1,99—3,50; водопоглинання після обпалювання 0,7—1,47. Пересічна потужність кварцитів 65,4 м. Родовище відоме з 2-ї пол. 19 ст. Детально розвідане 1965 — 67. Кварцити родовища використовують як динасову сировину (див. *Динас*) для металургійної промисловості.

К. О. Суходольський.

О́вруцький кряж, Словечансько-Овруцький кряж — височина на Пн. Житомир. обл. УРСР. Простягається з Зх. на Сх. на 50 км. Шир. до 17 км, вис. до 316 м. Складається з осадочно-метаморфічних порід (кварцити, сланці, пісковики), перекритих лесовидними суглинками. Поверхня розчленована річковими долинами, ярами та балками. Схили вкриті переважно мішаними лісами (сосна, дуб).

О́вруцький район — у пн.-сх. частині Житомир. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 3,2 тис. км². Нас. 94,0 тис. чол. (1980). У районі — 158 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 32 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Овруч*. О. р. лежить у межах *Поліської низовини*. Лише на Пд. Зх. підноситься *Овруцький кряж*. Корисні копалини: кварцити, граніти, пісковики, торф, вогнетривкі глини, кварцовий пісок, пірофіліт. Річки — *Словечна* з притокою Ясенець, Жолонь, Болотна, *Норин* (усі — басейну Дніпра). Грунти в основному дерново-підзолисті супіщані, глеюваті, глейові й торфово-болотні. Розташований в зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, дуб, береза, осика) займають 67% тер. району. В межах району — частина *Поліського заповідника* та держ. заказник «Дідове озеро». Підприємства гірничодобувної, буд. матеріалів, приладобуд. пром-сті та по переробці с.-г. сировини. Найбільші підприємства: філіал Київ. дослідного з-ду порційних автоматів, мол.-консерв. комбінат (Овруч), рудоуправління (видобування кварцитів, смт Першотравневе), Овруцький та Товкачівський щебеневі з-ди, льонозавод та кар'єр (с. Ігнатпіль). Комбінат побутового обслуговування (Овруч). Землеробство району спеціалізується на вирощуванні льону та картоплі (в основному на насіння), тваринництво м'ясо-мол. напряму (скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво). Площа с.-г. угідь 1980 становила 74,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 45,5 тис. га. В О. р.— 20 колгоспів, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Овруч, Ігнатпіль, Хайчноринь, Велідники. Автомоб. шляхів — 1946 км, у т. ч. з твердим покриттям — 980 км. У районі — 74 заг.-осв., музична і спорт. школи, профес.-тех. уч-ще; 81 лік. заклад, у т. ч. 9 лікарень. 25 будинків культури, 114 клубів, кінотеатр, 104 кіноустановки, 101 б-ка, 2 музеї (краєзнавчий в Овручі та партизанської слави Полісся у с. Словечному). В О. р. видається газ. «Зоря» (з 1930). *В. К. Мизіна-Сороκіна.*

О́вруч — місто Житомир. обл. УРСР, райцентр, на р. Норині (бас. Прип'яті). Залізнич. вузол. Вперше згадується в писемних джерелах 977 під назвою Вручий. Бл. 1362 його загарбала феод. Литва, після *Люблінської унії 1569* — шляхет. Польща. Після 2-го поділу Польщі (1793) О. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. В Овруцькому пов. відбулося *Овруцьке збройне повстання 1918—19* проти нім. окупантів і петлюрівської *Директорії*. Під час Великої Вітчизн. війни О. 17.XI 1943 був визволений партизан. з'єднанням під командуванням О. М. *Сабурова*. В бою за місто загинув командир словацького загону Ян *Налепка*. В О.— молочноконсервний комбінат, консерв., хлібний, виноробний, льонообр. з-ди, філіал Київ. дослідного з-ду порційних автоматів. Підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, лісгоспзаг, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 4 заг.-осв., музична та спорт. школи; 2 лікарні. Будинок культури, кінотеатр, б-ка, музей історії міста. В О. збереглися архіт. пам'ятки: часів Київської Русі — церква Василія (кін. 12 — поч. 13 ст., майстер, імовірно, П. *Милонег*; реставрована 1908—12, арх. О. *Щусєв* та П. Покришкін; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Київська Русь*, т. 5, с. 128—129); монастирські будівлі поч. 20 ст. (арх. Щусєв). Пам'ятники: Героєві Рад. Союзу, нац. герою Чехословаччини Яну Налепці (1963; іл. див. до ст. *Житомирська область*, т. 4, с. 131), древлянському кн. Олегу. В О. народилися рад. етнограф і письменник В. Г. *Богораз*, вітчизн. лісівник В. Є. *Граффф*.

О́всень — персонаж міфології сх. слов'ян; як Усень відомий також у латис. міфології. В дохристиянські часи — бог родючості, пізніше — покровитель коней і бджіл. Ще в 19 ст. О. вшановували в переддень Нового року. На Україні паралеллю О. була *Коляда* (звідси подібність укр. *колядок* до рос. овсеньок). О. й Коляду уявляли у вигляді цапа або кози.

Овся́нико-Кулико́вський Дмитро Миколайович [23.I (4.II) 1853, містечко Каховка, тепер місто Херсон. обл.— 9.X 1920, Одеса] — рос. літературознавець і мовознавець, почесний академік Петерб. АН (з 1907). Навчався в Петерб. (1871—73) та Новоросійському в Одесі (1873—76) ун-тах. Професор Новоросійського, Харків., Петерб. та ін. ун-тів. На Україні найпліднішим був період праці О.-К. у Харків. ун-ті (1888—1905). Представник психологічної школи у літературознавстві, послідовник О. О. *Потебні*. Досліджував психологію творчості, вважав, що існує пряма залежність худож. манери письменника від особливостей його духовного складу («Питання психології творчості», 1902, та ін.). Осн. праці присвятив синтаксисові російської мови, теорії та історії л-ри (творчості М. Гоголя, О. Пушкіна, І. Тургенєва, Л. Толстого, А. Чехова, Максима Горького та ін.); редактор «Історії російської літератури 19 ст.» (т. 1—5, 1908—10). Автор досліджень із *санскриту*, з ведичної міфології та філософії. Психологізм мовознавчої концепції О.-К. найповніше виявився в праці «Синтаксис російської мови» (1902). Значну увагу приділяв питанням укр. культури. Автор статей «Пам'яті Т. Г. Шевченка» (1911), «Національні й загальнолюдські елементи в поезії Т. Г. Шевченка» (1914). Підтримував дружні стосунки з М. *Драгомановим*, М. *Зібером* та ін.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—9. М.—Пг., 1923—24. *В. М. Брицин.*

Овся́нкін Михайло Федорович (н. 6.IX 1922, с-ще Пєсочня, тепер місто Кіров Калуз. обл.) — укр. радянський скульптор, засл. діяч мист. УРСР (з 1978). Член КПРС з 1952. В 1954 закінчив Харків. худож. ін-т, де навчався у В. *Агібалова*, О. *Кудрявцевої* та ін. Твори: «Отокар Ярош» (1961), «Генерал армії Л. Свобода» (1964), «Я. Свердлов» (1967); монумент Вічної Слави в Дніпропетровську (1967, у співавт.), монумент на честь проголошення Радянської влади на Україні (1975, у співавт.) та пам'ятники М. Скрипнику й А. Макаренку (обидва — 1968), всі —у Харкові; пам'ятники жертвам фашизму в Кременчуку (1973), В. І. Леніну в Красноградi (1977); меморіал Вічної Слави в Харкові (1977, співавт.) та ін. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1977. Іл. див. до ст. *Кременчук*, т. 5, с. 492 і на окремому аркуші до ст. *Меморіальні споруди*, т. 6, с. 448—449.

Д. М. Овсянико-Куликовський.

ОВСЯ́ННИКОВ Пилип Васильович [14 (26).VI 1827, Петербург — 29.V (11.VI) 1906, маєток Запілля, тепер Лузький р-н Ленінгр. обл.] — рос. фізіолог і гістолог, акад. Петерб. АН (з 1863). Закінчив Дерптський (тепер Тартуський) ун-т (1853). В 1856—63 — професор Казан., 1864—92 — Петерб. ун-тів. Організував (1864) і керував (до 1906) першою фізіол. лабораторією Петерб. АН. Праці О. присвячені питанням нейрогістології, порівняльної гістології та фізіології. Вивчав механізми нервової регуляції дихання, зокрема центри довгастого мозку (1871). Ряд праць присвячено паразитології й токсикології.

ОВУЛЯ́ЦІЯ (від лат. ovum — яйце) — фізіологічний процес виходу готової до запліднення *яйцеклітини* з яєчника людини і тварин в порожнину тіла або в лійку маткових труб. У ссавців, у т. ч. людини, під час О. розривається стінка *граафового пухирчика*. У самок більшості хребетних тварин О. відбувається періодично, у деяких — лише при *копуляції*; у

Огамічний алфавіт. Напис на камені, що в місті Ебойні (поблизу Абердіна) в Шотландії.

А. М. Овчаренко.

В. І. Овчаренко.

Ф. Д. Овчаренко.

І. П. Овчаренко. Портрет хірурга Ю. Єненка. Тонований гіпс. 1969.

жінок — найчастіше між 7-м і 14-м днями після *менструації*. О. стимулюється *гонадотропним гормоном* гіпофіза.

ОВЧАРЕ́НКО Анатолій Миколайович (н. 10.IV 1937, м. Ігрень, тепер у складі Дніпропетровська) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1968. Після закінчення 1960 Київ. ін-ту театр. мист. ім. І. Карпенка-Карого працює у Вінницькому укр. муз.-драм. театрі ім. М. Садовського. Ролі: Гриць («У неділю рано зілля копала...» за Кобилянською), Льонька («Острів твоєї мрії» Зарудного), Олексій («Оптимістична трагедія» В. Вишневського), Таланов («Навала» Леонова), Федір («Третя патетична» Погодіна), Груя («Святая святих» Друце), Маргус («Перевертень» Кіцберга) та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ОВЧАРЕ́НКО Василь Іванович (1.XII 1899, с. Драбівці, тепер Золотоніського р-ну Черкас. обл. — 14.IV 1978, Дніпропетровськ) — укр. рад. актор, режисер, нар. арт. УРСР (з 1959). Творчу діяльність почав 1923 в укр. пересувних театрах. У 1933 закінчив Дніпроп. театр. технікум. В 1930—74 — в Дніпроп. укр. муз.-драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка. Ролі: Гриць («Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» Старицького), Михайло Гурман («Украдене щастя» Франка), Свічка («Свіччине весілля» Кочерги), Ріварес («Овід» за Войнич) та ін. Вистави: «Безталанна» Карпенка-Карого, «Маруся Богуславка» Старицького, «Майська ніч» за М. Гоголем, та ін. Держ. премія СРСР, 1951.

ОВЧАРЕ́НКО Дмитро Павлович (1.XI 1906, м. Мерефа, тепер Харків. обл.— 10.XI 1976, Харків) — укр. рад. художник театру, засл. діяч мист. УРСР (з 1960). В 1929 закінчив Харків. худож. ін-т, де навчався в О. *Хвостенка-Хвостова* й М. *Бурачека*. Оформляв вистави в Донец. укр. драм. театрі, Харків. театрі опери та балету ім. М. Лисенка, Харків. укр. драм. театрі ім. Т. Шевченка. Кращі серед них — «Пісня про Свічку» І. Кочерги (1936), «В бурю» Т. Хренникова (1950), «Богдан Хмельницький» К. Данькевича, «Князь Ігор» О. Бородіна (обидві — 1954), «Тарас Бульба» М. Лисенка (1955), «Комуніст» Д. Клебанова (1967), «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» М. Старицького (1970). З 1931 викладав у Харків. худож.-пром. ін-ті (до 1963 — Харків. худож. інститут).

ОВЧАРЕ́НКО Ілля Пантелійович (26.IX 1926, с. Мусіївка, тепер Міловського р-ну Ворошиловгр. обл.— 25.VIII 1978, Ворошиловград) — укр. рад. скульптор. Член КПРС з 1952. В 1944—49 навчався у Ворошиловгр. худож. уч-щі у В. *Агібалова* та В. *Федченка*. Твори: портрети — матері (1960), В. І. Леніна (1970), генерал-лейтенанта М. Григоренка (1975); пам'ятники — В. Сосюрі в м. Лисичанську (1966), Т. Шевченкові в с. Соколовій Балці Новосанжарського р-ну Полтав. обл. (1967, в співавт.), монумент «Україна — визволителям» у смт Мілове Ворошиловгр. обл. (1972, у співавт.) та ін. Державна премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1973.

ОВЧАРЕ́НКО Олександр Іванович (н. 28.I 1922, с. Григор'євка Семиреченської обл., тепер Іссик-Кульської обл. Кирг. РСР) — рос. рад. літературознавець. Член КПРС з 1948. Праці О. присвячені творчості Максима Горького, питанням теорії соціалістичного реалізму («Соціалістичний реалізм. Проблеми. Аналіз творів. Спори», 1977, та ін.). Автор статей про рос., укр. і білорус. письменників (О. Гончара, М. Стельмаха, І. Шамякіна та ін.). Удостоєний премії АН СРСР ім. В. Г. Бєлінського. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

М. Ф. Гетьманець.

ОВЧАРЕ́НКО Федір Данилович [н. 26.I (8.II) 1913, хутір Василівщина, тепер село Білопільського р-ну Сумської обл.] — укр. рад. хімік, спеціаліст у галузі колоїдної хімії, акад. АН УРСР (з 1961). Член КПРС з 1939. Закінчив Глухівський пед. ін-т (1934), де працював до 1936. Викладач Київ. ветеринарного ін-ту (1937—41 і 1945—49). Учасник Великої Вітчизняної війни. У 1949—67 працював в Ін-ті загальної та неорганічної хімії АН УРСР. Голова Відділу хім. і геол. наук (1959—62). З 1967 і з 1973 — зав. відділом Ін-ту колоїдної хімії та хімії води АН УРСР (1967 — 68 — директор). Дослідження з питань періодичного осадоутворення та структури дисперсних мінералів, їхніх адсорбційних, іонообмінних та електрокінетичних властивостей. Створив новий напрям у дослідженні ліофільності дисперсних мінералів, з'ясував механізм взаємодії полярних і неполярних речовин з їхньою поверхнею. В 1968—72 — секретар ЦК Компартії України. В 1966—68 — кандидат, 1968—75 — член ЦК Компартії України, кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верх. Ради СРСР 6—7-го скликань. Депутат Верх. Ради УРСР 7—8-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1969. Премія ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР, 1981.

ОВЧИ́НА—шкура, знята з дорослої вівці. К о ж у х о в і О. одержують від *грубововних овець* з вовною, не коротшою за 6 см. Найкращу кожухову О. одержують з *романовської породи овець* та ін. порід *овчинно-шубних овець*. Від *тонкорунних овець*, напівтонкорунних і напівгрубововних одержують х у т р о в і О. З них виготовляють хутрові шапки, комір, пальто та ін. вироби, в яких О. ставлять назовні, а з боку *міздрі* вкривають тканиною. Вовновий покрив не коротший за 2,5 см. Найкращі хутрові О. з шкур *цигайської породи овець*. Ш к і р я н і О. мають вовну до 2,5 см; з них виробляють легке взуття (див. *Шевре*), одяг та різні шкіргалантерейні вироби. Товарних властивостей О. набувають у процесі *консервування*, вичинки та фарбування.

Д. К. Міхновський.

ОВЧИ́ННИКОВ Василь Федорович [12 (25).XII 1907, Кам'янське, тепер м. Дніпродзержинськ — 5.IV 1978, Київ] — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1969). Член КПРС з 1928. В 1928—32 навчався в Київ. худож. ін-ті у В. *Пальмова*, О. *Богомазова* та М. *Рокицького*. Твори: картини «Кохання» (1931), «Сестра-партизанка» (1937), «Шевченко серед друзів» (1939); графічні серії — «Героїчний Сталінград» (1943), «Велика Вітчизняна війна» (1944—45); триптих «Бабин Яр» (1947), серії картин «З іскри — полум'я» (1950—57), «Між двома війнами» (1962—64); «Солдат» (1967), серія «Космос» (1962—77).

Літ.: З іскри — полум'я. Картини Василя Овчинникова. [Альбом]. К., 1961; Василь Овчинников. Альбом. К., 1972.

ОВЧИ́ННИКОВ Юрій Анатолійович (н. 2.VIII 1934, Москва) — рад. хімік та біохімік, акад. АН СРСР (з 1970), член Президії (з 1973), віце-президент АН СРСР (з 1974), Герой Соціалістичної Праці (1981). Член КПРС з 1962. Закінчив Моск. ун-т (1957). З 1960 працює в Ін-ті біоорганічної хімії ім. М.М. Шемякіна АН СРСР, з 1970 — директор цього ж ін-ту; зав. кафедрою біоорганічної хімії Моск. ун-ту (з 1972). Наук. праці в галузі біоорганічної хімії та фізико-хім. біології, зокрема присвячені вивченню біологічних мембран, хімії та фізико-хімії білково-пептидних речовин. О. належать розроблення мас-спектрометричного методу визначення послідовності амінокислотних залишків у пептидах та визначення первинної структури ферменту аспартат-амінотрансферази, відкриття нового типу мембрано-активних комплексонів тощо. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1977, 1978. Премія ім. О. П. Карпинського (ФРН), 1979.

ОВЧИ́ННО-ШУ́БНІ ВІ́ВЦІ — породи *грубововних овець*, яких розводять з метою одержання високоякісних *овчин*. До них належать *романовська порода овець*, кулундинська, північна короткохвоста і сибірська короткожирнохвоста вівці. Шубних овець почали розводити у зв'язку з попитом на теплий хутровий одяг. Високої якості овчинам надає особливість вовнового покриву О.-ш. в., який на відміну від вовни ін. овець складається тільки з пуху й ості. Внаслідок більш інтенсивного росту пух переростає остьові волокна на 2—3 см і утворює косиці з дрібними завитками. Найбільш цінні овчини одержують з 5—8-місячного молодняка. Крім овчин, від О.-ш. в. одержують м'ясо, сало, молоко.

ОГ (Haug) Гюстав Еміль (19.VI 1861, Дрюзенем, тепер Франція — 29.VIII 1927, Нідерброн, Франція) — франц. геолог, член франц. АН (з 1917), чл.-кор. Петерб. АН (з 1909). З 1904 — професор Паризького ун-ту. Наук. праці з різних питань *геології, стратиграфії, тектоніки*, регіональної геології. Склав геол. карту Франції. Відомі праці О. з питань вчення про *геосинкліналі*. О. уперше поділив *земну кору* на мобільні — складчасті й стабільні — жорсткі ділянки. Він намагався довести, що *трансгресії* в геосинкліналях супроводяться *регресіями мо-*

ря на суміжних *платформах* і навпаки, проте ці погляди не підтвердились. Курс геології О. сприяв систематизації геол. знань і підняттю рівня викладання геології.

ОГА́ЙО — ріка у США, найбільша ліва прит. *Міссісіпі*. Утворюється злиттям рік Мононгахіла та Аллегейні, які беруть початок в *Аппалачах*. Довж. (від місця злиття) 1580 км, площа бас. 528,1 тис. км². Живлення переважно снігове й дощове. Бувають катастрофічні повені (вода піднімається на 15—20 м). У районі м. Луїсвілл — пороги, в обхід яких споруджено канали. Води О. забруднені стічними водами пром. підприємств. Судноплавна. ГЕС. Найбільші міста на О.— Піттсбург, Цінциннаті, Луїсвілл.

ОГА́ЙО — штат на Пн. Сх. США. Пл. 106,8 тис. км². Нас. 10,7 млн. чол. (1977). Адм. ц.— м. Колумбус. Більшу частину тер. займають хвилясті Центральні рівнини, на Сх.— Аллеганське плато заввишки до 460 м. Найбільша ріка — Огайо (судноплавна). На Пн.— оз. *Ері*. На плато місцями збереглися ліси. О.— один з економічно найрозвинутіших штатів країни. Видобувають кам. вугілля, нафту, природний газ. Провідні галузі обробної пром-сті — металург. (за виплавкою чавуну й сталі О. посідає одне з провідних місць у США), маш.-буд. (важке й електротех. машинобудування, верстато-, авіаракетне і автомобілебудування; виробн. ковальсько-пресового устаткування, радіоелектронних приладів, лічильних і побутових машин, шарикопідшипників тощо) та нафтохім. (виробн. гуми для автомобілів). Підприємства хім. (коксохім., електрохім.; по виробн. кислот, лугів, лаків, фарб, ліків та ін.), цем., силікатної, керамічної, склоробної, паперової, харч. пром-сті. Виробн. урану-235. АЕС. Гол. пром. центри — Клівленд і Цінциннаті. У с. г. переважає тваринництво м'ясо-мол. напряму. З с.-г. культур вирощують кукурудзу, сою, пшеницю, овес, сіяні трави, овочі. Садівництво й виноградарство. У внутр. перевезеннях найбільше значення має мор. транспорт (судноплавство по *Великих озерах*); осн. порти — Клівленд і Толідо. *В. О. Малєєв.*

ОГАМІ́ЧНИЙ АЛФА́ВІТ (ірл. ogham) — буквене письмо стародавніх *кельтів* і піктів. Літери О. а. складаються з коротких або довгих рисочок, що відходять від стовбура (чим нагадують дерево), та з крапочок. Сукупність рисочок становить літеру, що позначає приголосний звук, а сукупність крапочок — літеру, що позначає голосний. Кількість рисочок або крапочок у літері — від 1 до 5. Написи О. а. знайдено в Ірландії, в Пд. Уелсі, на о. Мен, в Корнуоллі, Шотландії тощо. Більшість написів О. а. відносять до 4—6 ст. О. а. був витіснений з ужитку *латинським алфавітом*. До 17 ст. в Ірландії його використовували для тайнопису. Іл. с. 477.

О́ГАР (Casarca) — рід птахів род. *качачих*. 1 вид — о г а р, або р у д а к а ч к а (C. ferruginea). Довж. тіла бл. 60 см, маса 1,1—1,6 кг. Оперення яскраве, рудувате, голова біла, на шиї вузька чорна поперечна смуга, дзьоб і ноги чорні. Поширений у степовій і пустельній зонах Євразії, в Пн.-Зх. Африці. В СРСР — від Сиваша до Приамур'я. В УРСР — нечисленний перелітний птах морського узбережжя; у напіввільному стані О. розводять в *Асканії-Новій*. Селиться поблизу водойм. Гнізда робить у глибоких норах (до 4 м), щілинах покинутих будівель, дуплах тощо. Кладку з 8—12 яєць самка насиджує 27—29 днів. Живиться рослинною та тваринною їжею. О. часто утримують у зоопарках. Включений до *Червоної книги* Української РСР. Іл. с. 474.

ОГА́РКОВ Микола Васильович [н. 17 (30).X 1917, с. Молоково, тепер Молоковського р-ну Калінін. обл.] — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1977), Герой Рад. Союзу (1977). Член КПРС з 1945. В Рад. Армії з 1938. В 1941 закінчив Військ. інженерну академію ім. В. В. Куйбишева. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — на Зх., Карельському і 3-му Укр. фронтах на відповідальних посадах по інженерному забезпеченню бойових дій військ. У 1959 закінчив Військ. академію Генштабу. З 1968 — 1-й заст. нач. Генштабу Збройних Сил СРСР, з 1974 — заст. міністра оборони СРСР, з 1977 — нач. Генштабу Збройних Сил СРСР. На XXIII з'їзді КПРС обраний кандидатом у члени ЦК партії, на XXIV — XXVI з'їздах — членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ОГАРЬО́В Микола Платонович [24.XI (6.XII) 1813, Петербург — 31.V (12.VI) 1877, Грінвіч, поблизу Лондона; 1966 прах О. перевезено в Москву на Новодівче кладовище] — рос. революціонер, поет, публіцист. Навчався в Моск. ун-ті (1829—33), де разом з О. Герценом організував гурток, учасники якого вивчали твори зх.-європ. утопістів-соціалістів. Влітку 1834 О. був заарештований і 1835 висланий у Пенз. губ. У 1841—46 жив за кордоном. Вдруге заарештований 1850. В 1856 емігрував за кордон. Оселився у Лондоні, де приєднався до початої Герценом революц. пропаганди і очолив разом з ним *Вільну російську друкарню*. Був одним із ініціаторів видання *«Колокола»* (1857—67), брав участь у виданні альманаху *«Полярная звезда»*. О.— один з організаторів т-ва *«Земля і воля»*. З метою революц. пропаганди в народі Герцен і О. створили газ. «Общее вече» (1862—64). У 1865 переїхав до Швейцарії. На формування світогляду О., що пройшов складний шлях ідейного розвитку від дворянської революційності до селянського революц. демократизму (див. *Народництво*), значний вплив зробили повстання *декабристів*, а також ідеї *Великої французької революції* й зх.-європ. *утопічного соціалізму*. Знайомство О. з матеріалістичною філософією Л. *Фейєрбаха* та досягненнями сучас. йому природознавства, критичне сприйняття діалектики Г. В. Ф. Гегеля зумовили його перехід у серед. 40-х рр. на позиції філос. матеріалізму та атеїзму. В 60-х рр. О. перейшов на революц.-демократичні позиції, одним з перших виступив з викриттям грабіжницького характеру селянської реформи 1861 і критикою лібералізму. Закликав до знищення кріпацтва, вимагав передачі землі селянам. З матеріалістичних позицій підходив до аналізу багатьох конкретних сусп. явищ, залишаючись у цілому в межах ідеалістичного розуміння історії. В питаннях естетики був прихильником реалістичного напряму, обстоював суспільну роль і *народність мистецтва*, боровся за його високу ідейність, рішуче відкидаючи при цьому ідеалістичну теорію *«мистецтва для мистецтва»*. Як поет виступив у 30-х рр. Ранні вірші О.— революц.-романтичного характеру, сповнені соціального протесту проти тогочасного ладу. У віршах «Сільський» (1840), «Дорога» (1841), «Хата» (1842) та ін. реалістично показав життя покріпаченого села. В поемі «Гумор» (ч. 1—2, 1840—41; ч. 3, 1869), віршованих повістях «Село» (1847), «Зимовий шлях» (1854—55) реалізм поезії О. поглибився. Цикл «Монологи» (1844—47), вірш «Сподівання. Рік 1848» та ін.— зразки громадян. революц. поезії. У творах О. років еміграції посилилися мотиви боротьби й протесту проти самодержавства («В'язниця», 1857—58; «Свобода», 1858; «Пам'яті Рилєєва», 1859; «Студент», 1868). Вірші 70-х рр. («На Новий рік», «Героїчна симфонія Бетховена» та ін.) пройняті ліризмом і революц. пафосом. Автор літ.-критичних праць, мемуарів, статей про мистецтво і л-ру, революц. прокламацій тощо.

О. мав зв'язки з укр. культурою; пропагував за кордоном твори Т. Шевченка, Марка Вовчка. Поезії О. укр. мовою перекладали П. Грабовський, М. Старицький. В Москві О. встановлено пам'ятник (скульптор М. А. Андреєв).

Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М., 1956; Стихотворения и поэмы. Л., 1956; Избранное. М., 1977; У к р. п е р е к л.— [Вірші]. В кн.: Антологія російської поезії в українських перекладах. Х., 1925.

Літ.: Чернишевский М. Г. Поезії М. Огарьова. В кн.: Чернишевский М. Г. Літературно-критичні статті. К., 1951; Путинцев В. А. Н. П. Огарев. Жизнь, мировоззрение, творчество. М., 1963. *Е. Г. Гайнцева.*

ОГБОМО́ШО — місто на Зх. Нігерії. Вузол автошляхів, залізнич. станція. 432 тис. ж. (1976). Невеликі підприємства харч. пром-сті, кустарне виготовлення тканин; взут. ф-ка. Торгівля бобами какао й продуктами олійної пальми. Учительський коледж.

О'ГЕ́НРІ (O'Henry; справж. ім'я та прізв.— Уїльям Сідні Портер; 11.IX 1862, Грінсборо, Пн. Кароліна — 5.VI 1910, Нью-Йорк) — амер. письменник. Змінив багато професій. Літ. діяльність почав 1894 з видання гумористичного щотижневика. Автор більш як 600 новел, що ввійшли до збірок «Чотири мільйони» (1906), «Серце Заходу» (1907), «Милий шахрай» (1908) тощо. В романі «Королі і капуста» (1904), що являє собою

Ю. А. Овчинников.

М. В. Огарков.

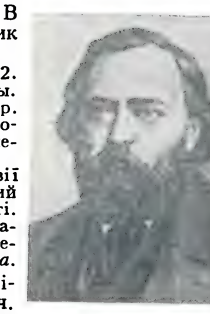

М. П. Огарьов.

В. Ф. Овчинников. Ніч перед повстанням 1905 року. З серії «З іскри — полум'я». 1950—57.

О'Генрі.

М. К. Огінський.

В. М. Оглоблін.

К. Д. Огнєвой.

низку новел, дещо пов'язаних сюжетно, сатирично зобразив амер. колонізаторів у Лат. Америці. Кращі твори О'Г. створюють в цілому картину життя капіталістичної Америки, де прості люди ведуть постійну боротьбу за існування. О'Г.— майстер гостросюжетної новели з несподіваним закінченням.
Тв.: Укр. перекл.— Вибрані оповідання. Х.— Одеса, 1930; Останній листок. К., 1946; Дари волхвів. К., 1956; Королі і капуста. К., 1980; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1960; Сочинения, т. 1—3. М., 1975; Короли и капуста. — Рассказы. М., 1977; Избранные новеллы. М., 1978.
Лит.: Левидова И. М. О. Генри и его новелла. М., 1973; Левидова И. М. О'Генри. Биобиблиографический указатель. М., 1960.

Д. С. Яхонтова.

ОГІЄ́ВСЬКИЙ Анатолій Володимирович (31.VIII 1894, м. Стародуб Черніг. губ., тепер Брян. обл. РРФСР — 3.IV 1952, Київ) — укр. рад. гідролог, доктор тех. наук (з 1936), професор (з 1937). У 1922 закінчив Київ. політех. ін-т. З 1926 працював у Ін-ті водного г-ва АН УРСР (тепер Ін-т гідромеханіки АН УРСР), з 1933 — зав. відділом гідрології цього ін-ту. В 1928—32 керував Службою гідрологічного оповіщення Дніпробуду. В 1944—47 — директор Київ. н.-д. гідрологічної обсерваторії. Вів також пед. діяльність: з 1931 викладав у Київ. інженерно-меліоративному ін-ті (тепер Укр. ін-т інженерів водного г-ва), з 1934 — зав. кафедрою гідрології цього ж ін-ту. Розробив теорію осн. закономірностей формування поверхневого стоку у річкових басейнах і на її основі — методи гідрологічних прогнозів і розрахунків. Автор підручників для вузів з гідрології суші та гідрометрії.
Літ.: Железняк И. А. Анатолий Владимирович Огиевский. Л., 1973.

Й. А. Железняк.

ОГІЄ́ВСЬКИЙ Василь Дмитрович [30.I (11.II) 1861, м. Кролевець, тепер Сум. обл.— 1.VI 1921, Київ] — вітчизн. вчений-лісівник, один з основоположників лісової дослідної справи в Росії. У 1886 закінчив Петербурзький лісовий ін-т. З 1912 — проф. цього ж ін-ту, з 1919 — проф. Київ. політехнічного ін-ту. Н.-д. роботи О. проводив на організованих ним у Європ. частині Росії опорних пунктах, серед яких основні були у Собицькому і Микільському лісництвах кол. Черніг. губ. і в Тульських засіках. Вивчав плодоношення сосни, її природне поновлення, випробовував різні способи й агротехніку сівби та садіння сосни й дуба. В Собицькому лісництві збереглися закладені О. посадки сосни різного географіч. походження. В лісовому г-ві застосовують розроблений О. гніздовий спосіб сівби дуба, т. з. густий посів жолудів місцями. В 1909 О. організував у Петербурзі першу в Росії Контрольну і дослідну станцію лісового насіння.

ОГІЄ́ВСЬКИЙ Володимир Васильович [28.IV (10.V) 1890, с. Крапивна, тепер Щокінського р-ну Тул. обл.— 26.II 1979, Київ] — укр. рад. вчений у галузі радіотехніки. Закінчив (1914) Київ. політех. ін-т. В 1917 обраний до Ради військ. радіотелеграфу РРФСР (з 1918 — голова). Викладав (з 1921, з 1939 — професор) у Київ. політех. ін-ті. Працював над проблемами радіопередач, теор. основ радіотехніки й автом. радіовимірювань. Під керівництвом О. створено (1924) першу в Києві радіомовну станцію. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

ОГІЄ́ВСЬКИЙ-ОХО́ЦЬКИЙ Петро (1814—88) — укр. письменник, етнограф і фольклорист. Був сільським священиком на Чернігівщині. Збирав матеріали про нар. побут, обряди, звичаї, записував фольклор. Автор статей «Народні звичаї» (1873) та ін. Як письменник і етнограф публікувався в «Черниговских губернских ведомостях». Фольклорні записи О.-О. частково використано у виданнях Б. Грінченка. О.-О. належать і збірки поезій та байок («Думки на могилі», 1854, та ін.).

С. В. Мишанич.

ОГІ́НСЬКИЙ (Ogiński) Міхал Клеофас (Михайло Андрійович; 25.IX 1765, Гузув, поблизу Варшави — 15.X 1833, Флоренція) — польс. композитор і політ. діяч, граф. Учасник визвольного повстання 1794 під керівництвом Т. *Косцюшка*. З 1802 жив у Залісі (поблизу Вільна), часто бував у Петербурзі (сенатор Рос. імперії), в 1822—33 жив у Флоренції. О.— автор бл. 40 фп. творів, у т. ч. бл. 20 полонезів (серед яких широко відомий — «Прощання з батьківщиною»); вальсів, мазурок, ін. танців; військ. патріотичних пісень і маршів, романсів, опери «Зеліс та Валькур, або Бонапарт у Каїрі» (1799). Написав «Мемуари про Польщу і поляків з 1788 по 1815 р.» (вид. 1826—27), трактат «Листи про музику».
Літ.: Бэлза И. Ф. Михал Клеофас Огиньский. М., 1974.

ОГІРО́К (Cucumis sativus) — однорічна однодомна трав'яниста рослина родини *гарбузових*. Стебло шорстко-волосисте, розгалужене, лежаче або лазяче, завдовжки 1,5—2 м і більше. Листки чергові, 3—5-лопатеві. Квітки одностатеві, жовті. Плід — несправжня ягода (гарбузина) 6—100 см завдовжки. Насіння жовтувате, довгасте, сплюснуте, зберігає нормальну схожість протягом 3—6 років. Походить О. з Індії. О. вирощують в багатьох країнах як овочеву рослину. На Україні вони займають 22% загальної площі *овочевих культур*. О.— цінний продукт харчування. Плоди містять цукри (1—2,5%), вітаміни С (4—19 мг%), B_1, B_2, каротин, органічні к-ти та мінеральні солі тощо. Споживають їх свіжими, солоними, маринованими. Найкращі для маринування є дрібні зелені О.— *корнішони*. О. є важливою сировиною для консервної пром-сті. Врожайність у передових г-вах до 300 ц/га і більше. На Україні районовані (1981) сорти і гібриди для відкритого і закритого грунту (табл., с. 476).
Літ.: Щербакова Г. С., Титаренко Г. Р. Огірки. К., 1973; Белик В. Ф., Кузьмина К. Н., Соломина И. П. Огурцы. кабачки, патиссоны. М., 1979.

Г. С. Щербакова.

ОГІРО́К-ПИРСКА́Ч, скажений огірок (Ecballium elaterium) — багаторічна трав'яниста, переважно однодомна рослина родини гарбузових. Стебла сланкі, шорсткуваті. Листки серцевидні. Квітки блідо-жовті, роздільностатеві (тичинкові — в китицях, маточкові — поодинокі). Плоди довгасті, щетинисті, завбільшки з сливу. Росте переважно по берегах Середземного і Чорного морів, на сухих відкритих місцях; в СРСР, у т. ч. в УРСР, на Пд. степової частини в Криму, на Кавказі, зрідка в Серед. Азії. Дозрілий плід поштовхом відокремлюється від плодоніжки і з силою викидає через утворений отвір насіння з слизом, яке розсівається і сприяє поширенню цієї рослини.

ОГІРО́ЧНИК, огіркова трава (Borago) — рід рослин родини шорстколистих. Одно- або багаторічні трави з великими цілісними листками, що мають огірковий запах і смак (звідки назва). Квітки голубі, рожеві, білі, правильні, зібрані в небагатоквіткові суцвіття (завійки); плід — з чотирьох горішків. 3 види, поширений в Середземномор'ї, в СРСР, у т. ч. УРСР,— один здичавілий вид: О. лікарський (B. officinalis) — однорічна рослина заввишки до 60 см з темно-голубими, рідше з білуватими квітками. Росте на городах, серед бур'янів; медонос; молоді листки використовують як салат. Застосовується в нар. медицині як обволікаючий і пом'якшувальний засіб.

ОГЛЕ́ЄННЯ ГРУ́НТУ — відновлення в анаеробних умовах окисних сполук грунту (гол. чин. заліза) в закисні, шкідливі для рослин сполуки. Дуже оглеєний *грунт* втрачає структуру, що погіршує *родючість грунту*. О. г. зумовлюється неглибоким заляганням підгрунтових вод, які підтоплюють грунт знизу, або періодичним затоплюванням грунту зверху. Залежно від ступеня оглеєння розрізняють грунти глеюваті (оглеєнням зачеплена лише верхня частина *материнської породи*), глейові (оглеєні середні горизонти з глибини 40—50 см) і болотні (грунтова товща оглеєна доверху). Періодично затоплювані грунти називають поверхнево оглеєними. На Україні оглеєні грунти поширені на Поліссі та в Передкарпатті, а також у заплавах річок. Глейові грунти поліпшують зниженням рівня грунтових вод, а поверхнево оглеєні — відведенням з поверхні застійної води.

О. М. Можейко.

ОГЛО́БЛІН Володимир Миколайович [н. 28.VI (11.VII) 1915, с. Вільшана, тепер смт Дергачівського р-ну Харків. обл.] — укр. рад. актор і режисер, засл. діяч мистецтв УРСР (з 1980). Навчався в Моск. ун-ті. В 1939 закінчив драм. студію Київ. рос. драм. театру (педагоги — К. *Хохлов*, Б. *Норд*, І. *Чужой*). Працював у театрах Пермі, Саратова, Одеси, Львова, Миколаєва, Дрогобича, Сум, Сімферополя; 1952—58 і 1967—71 — в Харків. укр. драм. театрі ім. Т. Шевченка, 1958—67 і з 1979 — в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Серед ролей — Незнамов («Без вини винуваті» О. Островського), Петро («Міщани» М. Горького), Федір («Навала» Леонова).

ОДЕСЬКА ОБЛАСТЬ

ЕКОНОМІЧНА КАРТА

ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

ПРОМИСЛОВІСТЬ

- Хімічна нафтохімічна й нафтопереробна
- Судноремонтна
- Виноробна
- Комбікормова

Видобування

- пиляльного вапняку
- вапняку
- цементної сировини
- піску
- лікувальних грязей

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

- Молочно-м'ясне скотарство, свинарство, виробництво цукрових буряків і зернових культур
- Молочно-м'ясне скотарство, свинарство, виробництво зерна, соняшника й цукрових буряків
- Овоче-молочне господарство приміського типу
- Зернове господарство, виноградарство, овочівництво, вирощування соняшнику, молочно-м'ясне скотарство, свинарство, птахівництво й вівчарство

МАСШТАБ 1:2 500 000

ОКЕАНІЯ

на схід від Гринвіч 180° на захід від Гринвіч
ТИХИЙ ОКЕАН
ІНДІЙСЬКИЙ ОКЕАН
ПІВДЕННИЙ ОКЕАН
Примітка. За теперішнього часу Східний Тімор окупований Індонезією і включений до складу цієї країни всупереч резолюції Генеральної Асамблеї та Ради Безпеки ООН.

Поставив спектаклі: «Безталанна» Карпенка-Карого, «Розплата» Корнійчука, «Не називаючи прізвищ» Минка, «Восени, коли зацвіла яблуня» Верещака, «Дикий Ангел» Коломійця, «Васса Желєзнова» М. Горького, «Король Лір» Шекспіра, «Привиди» Ібсена та ін. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1980.

ОГЛО́БЛІН Дмитро Миколайович [29.VIII (11.IX) 1905, Перм — 12.X 1968, Донецьк] — укр. рад. вчений у галузі маркшейдерії, доктор тех. наук (з 1940), професор (з 1940), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1965). Член КПРС з 1942. Закінчив (1928) Урал. політех. ін-т, працював в Урал. гірничому ін-ті (з 1942— директор). З 1948 — зав. кафедрою Донецького політех. ін-ту. Осн. праці — з методики маркшейдерських робіт. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. *М. Г. Папазов.*

ОГНЄВО́Й Костянтин Дмитрович (н. 30.IX 1926, Дніпропетровськ) — укр. рад. співак (тенор), нар. арт. УРСР (з 1972). Член КПРС з 1965. В 1955 закінчив Моск. консерваторію. У 1955—73 — соліст Київ. театру опери та балету, 1973—78 — Київ. філармонії. Партії: Лученціо («Приборкання непокірної» Шебаліна), Ленський («Євгеній Онєгін» Чайковського), Сінодал («Демон» Рубінштейна), Юродивий («Борис Годунов» Мусоргського), Фауст (однойменна опера Гуно), Альфред («Травіата» Верді), Таміно («Чарівна флейта» Моцарта). Концертна діяльність. З 1965 викладає в Київ. консерваторії.

О́ГНІВЦЕВ Олександр Павлович (27.VIII 1920, с. Петровське, тепер місто Ворошиловградської обл. —7.IX 1981, Москва) — рос. рад. співак (бас), нар. арт. СРСР (з 1965). Після закінчення 1949 Кишинівської консерваторії — соліст Великого театру СРСР. Партії (понад 30): Борис Годунов, Досифей («Борис Годунов», «Хованщина» Мусоргського), Грозний («Псковитянка» Римського-Корсакова), Вожак («Оптимістична трагедія» Холмінова), Генерал, Болконський («Гравець», «Війна і мир» Прокоф'єва), Мефістофель («Фауст» Гуно), Філіпп II («Дон Карлос» Верді). Концертна діяльність. Знявся у фільмах «Римський-Корсаков» (роль Шаляпіна, 1953), «Алеко» (1954). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1951.

ОГОЛО́ШЕННЯ ПОМЕ́РЛИМ — визнання в судовому порядку померлим безвісно відсутнього у місці постійного проживання громадянина (див. *Безвісна відсутність*). Регулюється ст. 10 *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 21 ЦивК УРСР, ст. 261—264 ЦПК УРСР). Відбувається за заявою заінтересованих осіб. Застосовується до громадянина, про місце перебування якого немає відомостей протягом 3-х років, а в разі, коли він пропав безвісти за обставин, що загрожували його життю,— при відсутності відомостей протягом 6 місяців. Відносно осіб, які пропали під час воєнних дій, О. п. може мати місце не раніше 2-х років по закінченні цих дій. На підставі рішення суду про О. п. реєструється смерть відсутньої особи і настають відповідні наслідки в пов'язаних з нею особистих, майнових та ін. відносинах (успадковується її *майно*, припиняється шлюб, призначається *пенсія* непрацездатним утриманцям тощо). Якщо оголошена померлою особа виявиться живою, рішення про її О. п. скасовується.

Є. Ф. Мельник.

«ОГОНЁК» — рос. рад. громадсько-політичний і літ.-художній ілюстрований щотижневий журнал. Виходить з 1923 у Москві. Перший редактор — М. *Кольцов*; з 1953 — А. *Софронов*. «О.» публікує хроніку сучасного життя, оповідання, нариси, вірші, фоторепортажі. Як додаток з 1925 виходить бібліотечка «О.», з 1928 — твори рос. і зарубіжних письменників. Нагороджений орденом Леніна (1973).

ОГОНО́ВСЬКИЙ Іларій Михайлович (6.XII 1854, с. Чагрів, тепер Рогатинського р-ну Івано-Фр. обл. — 10.VII 1929, Львів) — укр. філолог і педагог. Закінчив Львівський ун-т (1884). Працював викладачем гімназії у Львові. Автор досліджень: «Про IV еклогу Вергілія», «Про вплив Ізая на промови Демосфена» тощо. Написав «Методичну граматику...» (1894, у співавт.). Уклав «Словар до Гомерової Одіссеї і Іліади» (1900). Перекладав твори грец. і рим. письменників. *Ю. К. Редько.*

ОГОНО́ВСЬКИЙ Омелян Михайлович (3.VIII 1833, с. Григорів, тепер Рогатинського р-ну Івано-Фр. обл.— 28.X 1894, Львів) — укр. літературознавець бурж.-націоналістичного напряму. Брат І. *Огоновського*. Був головою т-ва «*Просвіта*» у Львові (1877—94), професором Львів. ун-ту (з 1888). Автор шеститомної «Історії літератури руської» (1887—94), перекладу «Слова о полку Ігоревім» і приміток до нього. Писав також вірші, оповідання, драми («Гальшка Острозька», «Федір Острозький»), складав шкільні підручники, досліджував історію укр. мови. Видав «Кобзар» Т. Шевченка (т. 1—2, 1893). І. Франко та М. Драгоманов гостро критикували О. за тенденційне висвітлення історії укр. л-ри, зокрема творчості Т. Шевченка.

ОГОРО́ДЖУВАЛЬНІ КОНСТРУ́КЦІЇ — будівельні конструкції, що становлять зовнішню (огороджувальну) частину будинків (споруд) або поділяють їх на окремі приміщення. Захищають будинок (споруду) від дії зовн. факторів — вологи, вітру, шуму, температурного впливу, забезпечують *звукоізоляцію* (іноді й *теплоізоляцію*) приміщень. Часто О. к. є і *несучими конструкціями*. Розрізняють О. к. вертикальні (напр., *стіни, перегородки*) і горизонтальні (*перекриття, покриття*, дахи). Вони бувають: монолітні, збірні й збірно-монолітні (див. *Монолітні конструкції, Збірні конструкції, Збірно-монолітні конструкції*); прості, або одношарові, й комплексні, або багатошарові; з дрібних (напр., плит, щитів, настилів) і великорозмірних елементів (див. *Великоблокові конструкції, Великопанельні конструкції, Каркасно-панельні конструкції*). Виготовляють О. к. з бетону (у т. ч. *легкого бетону*), залізобетону, азбесто- і армоцементу, сталі, сплавів алюмінію, цегли, каменю, деревини, скла, пластмас, повітронепроникних тканин і плівок тощо. Осн. характеристики О. к.— міцність, жорсткість, стійкість, волого-, вогне- і морозостійкість, довговічність, архітектурна виразність. Удосконалення О. к. пов'язане із зниженням їхньої маси і вартості, поліпшенням теплофіз. властивостей і конструктивних рішень, з підвищенням ступеня заводської готовності.

Літ.: Повышение эффективности металлических и деревопластмассовых конструкций. К., 1978; Дехтяр А. Ш. Облегченные конструкции металлических стен промышленных зданий. М., 1979; Шерешевский Й. А. Конструирование промышленных зданий и сооружений. Л., 1979; Каменные и армокаменные конструкции. К., 1980.

Л. В. Косицький, Л.-Л. Л. Сазикіна.

ОГОРО́ДЖУВАЛЬНІ СПОРУ́ДИ — гідротехнічні споруди, що захищають портову *акваторію* від хвиль, течій, наносів і криги. Бувають внутрішні (вони запобігають утворенню хвиль в акваторії *порта*) і зовнішні. До О. с. належать *моли* й *хвилеломи* (на морях, водосховищах, озерах), льодозахисні *дамби* і *льодорізи* (на річках). Між берегом і О. с. або між О. с. залишають прохід (ворота), ширина якого не менша довжини найбільшого судна, що має входити у порт. З боку моря (водосховища, озера) кожна О. с. обмежовується розширеною (головною) частиною обтічної у плані форми. Цю частину споруджують, як правило, на глибині, не меншій, ніж двократна висота розрахункової хвилі. Обсяг робіт при зведенні О. с. зменшують, використовуючи природні миси, острови, підводні мілини тощо. При розміщенні О. с. враховують конфігурацію берега і дна, напрям вітрів, течій і наносів; розташування О. с. в плані перевіряють лабораторними випробуваннями. *М. І. Губина.*

ОГОРО́ДЖУВАННЯ — одна з форм масового обезземелення селянства; основа т. з. *первісного нагромадження капіталу*. О. полягало в насильницькому згоні селян феодалами з землі, яку вони потім огороджували і приєднували до свого *домену*. Класичний вияв О. мало в Англії кін. 15 — поч. 19 ст. Селяни, які позбавлялися землі і перетворювалися здебільшого на бродяг і злидарів, підіймали численні повстання (зокрема, *Кета Роберта повстання 1549*). Т. з. парламентські О. (дозволені актами парламенту) у 18 — на поч. 19 ст. привели у Великобританії до ліквідації селянства як класу. О. було поширено також у Нідерландах, Франції та Німеччині.

ОГРЕ́НИЧ Микола Леонідович (н. 8.XII 1937, с. Іванівка, тепер смт Іванівського р-ну Одес. обл.) — укр. рад. співак (тенор), нар. арт. УРСР (з 1975). У 1968 закінчив Одес. консерваторію. В 1962—65 — артист Одес. театру муз. комедії, з 1966 — соліст Одес. театру опери та балету. Партії: Петро

О. П. Огнівцев.

М. Л. Огренич.

Огірок сорту Успіх 221. Листок, плід та зав'язь.

Огірок-цирскач. Пагін з квітками та плодами.

В. І. Одайник.

В. І. Одайник. Молодиці. 1970. Кіровоградський краєзнавчий музей.

Огуз. Срібний кінський нащічник.

Огуз. Золота сережка.

(«Наталка Полтавка» Лисенка), Андрій («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Ленський, Водемон («Євгеній Онєгін», «Іоланта» Чайковського), Каварадоссі («Тоска» Пуччіні), Хозе («Кармен» Бізе), Оттавіо («Дон Жуан» Моцарта).

ОГУ́З — скіфський царський курган кін. 4 ст. до н. е. за 4 км на Пн. Сх. від смт Нижніх Сірогоз Херсон. обл. Розкопували його 1891—94, 1902, 1972, 1979—80 (дослідження тривають). Насип кургану (заввишки 20 м) був оточений ровом (діаметр 125 м) і валом. Під курганом відкрито 3 поховальні споруди — центральну і 2 бокові (всі пограбовані в давнину). Інтерес становить центр. поховальна споруда (найбільша з досліджених аналогічних скіфських пам'яток): у великій ямі було збудовано кам'яний склеп. У підземних коридорах, що вели до центр. поховальної споруди, знайдено багато золотих і срібних оздоб кінського спорядження, золоті прикраси. В пн. боковій могилі, відкритій 1980, виявлено поховання жінки, яка, ймовірно, належала до скіфської верхівки. У вхідній ямі знайдено численні бронзові штамповані прикраси, кістяки 3 коней, збруя яких була оздоблена срібними зображеннями вершника з пантерою, божества з левом, сцени шматування оленя грифонами. В підземній камері виявлено залишки античного саркофага, оздобленого платівками з кістки, що утворювали стилізовану картину «рослинного світу». Знайдено бл. 6 тис. золотих прикрас. Серед них: серга у вигляді скульптурного зображення сфінкса, платівки з зображенням Великої скіфської богині, персонажів античної міфології: *Афіни, Аполлона, Геракла, Горгони* та ін., підвіски у вигляді барана, лева, негроїдних облич. Предмети з О. зберігаються в *Ермітажі* та в *Музеї історичних коштовностей УРСР*.

Літ.: Лесков О. Скарби курганів Херсонщини. К., 1974.

Ю. В. Болтрик.

ОГУ́ЗИ — тюркомовні племена в Центр. і Серед. Азії. На поч. 7 ст. в складі *Тюркського каганату* виник племінний союз токуз-О. (буквально — дев'ять О.). У 9 ст. О., яких витіснили киргизи, переселилися на тер. сучас. Сіньцзяну і сучас. пров. КНР Ганьсу, де назва «токуз-О.» поступово витіснилася етнонімом «уйгур». У кін. 9 — серед. 10 ст. склався союз О. і в Приараллі і Прикаспії. В 10 ст. у пониззі Сирдар'ї виникла д-ва О. (з центром в Янгікенті), яку в серед. 11 ст. розгромили *половці*. Частина огузьких племен переселилася в південнорус. степи (в літописах відомі під ім'ям *торків*). Друга частина О., очолена *сельджуками*, завоювала країни Передньої Азії. О. відіграли важливу роль в етногенезі туркменів, азербайджанців, турків, а також гагаузів і каракалпаків.

О́ДА (від грец. ᾠδή — пісня) — в Стародавній Греції — урочистий ліричний вірш для хору. Пізніше О.— урочиста величальна пісня, присвячена якійсь видатній події чи особі. За часів *античності* О. писали Піндар (Греція) і Горацій (Рим); в епоху *Відродження* — П. Ронсар (Франція). Значного поширення О. набула в поезії *класицизму* (Ж. Ж. Руссо у Франції та ін.). В Росії О. була найбільш поширена у творчості М. Ломоносова, Г. Державіна, революц. змісту надали цьому жанрові О. Радищев («Вольність»), О. Пушкін («Вольність»), К. Рилєєв. В укр. л-рі попередниками О. були *панегірики*, до О. наближається твір І. Котляревського «Пісня на Новий 1805 год пану нашому і батьку, князю Олексію Борисовичу Куракіну» (1804). В 20-х рр. 19 ст. класична О. стала об'єктом бурлескних переробок (П. Гулак-Артемовський «До Пархома», «До Гараська» тощо). Рад. поети терміном «ода» підкреслюють високе громадянське звучання своїх творів («Ода революції» В. Маяковського, «Ода Конституції» І. Неходи).

ОДА́ЙНИК Вадим Іванович (н. 29.VII 1925, Одеса) — укр. рад. живописець, нар. художник УРСР (з 1978). Член КПРС з 1958. В 1952 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався в І. *Штільмана*, В. *Костецького*, С. *Григор'єва*. Учасник Великої Вітчизняної війни. Твори: «Жнива» (1949), «Дорогі гості» (1952), «В. І. Ленін серед гуралів» (1957), «Тарасові шляхи» (1961), «Монтажники» (1964), «Напередодні» (1967), «Комуністи» (1969), «Гуцульське весілля» (1970), «Жито» (1970—71), «Червона кузня» (1972), «Дорога на Косів» (1976), «За кожну п'ядь рідної землі» (1977—78). Нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня, Червоної Зірки, медалями. Іл. див. також до ст. М. Ю. *Лермонтов*, т. 6, с. 130.

Літ.: Вадим Одайник. Альбом. К., 1979.

ОДВІ́РОК — дерев'яні бруси, що обрамовують дверний отвір. У нар. архітектурі О. часто оздоблюють різьбленням.

О́ДЕЛЬСТИНГ (норв. odelsting) — *нижня палата* парламенту Норвегії — *стортингу*. Утворюється $^3/_4$ депутатів стортингу ($^1/_4$ обирається стортингом до *верхньої палати — лагтингу*).

О́ДЕНСЕ — місто в Данії, на о. Фюн, адм. ц. амту Оденсе. Розташоване в пониззі р. Оденсе. Вузол з-ць і автошляхів. 168 тис. ж. (1974). Провідна галузь пром-сті — суднобудування. Розвинуті також складання автомобілів та велосипедів, виробн. елеваторів та електроустаткування. Підприємства харч., текст. і швейної пром-сті. Ун-т. Музеї: художній, історико-культурний, «Фюнське селище», будинок-музей Г. К. *Андерсена*, який народився в О. Архіт. пам'ятки 12—15 ст.

О́ДЕР — нім. назва р. *Одри*.

ОДЕ́СА — місто, обласний центр УРСР. Розташована на пн.-зх. узбережжі Чорного м. 1 057 тис. ж. (1980). Поділяється на 8 міських районів.

На тер. сучасної О. існувало тат. поселення Качибей (Хаджибей). Перша згадка про нього належить до 1415. На території, що за *Ясським мирним договором 1791* відійшла до Росії, 1793 почали буд-во фортеці, 1794 — нового міста. В 1795 офіційно затверджено його сучас. назву. Спочатку О. розвивалась як мор. порт. Особливо зросло екон. значення міста після прокладення з-ць О.— Балта — Єлизаветград (тепер Кіровоград)— Кременчук і О.— Київ. У 2-й пол. 19 ст. за обсягом зовн. торгівлі О. була на 2-му місці після Петербурга. В 19 ст. вона стала значним пром., наук. і культур. центром Пд. України. В 1817 в О. засн. *Рішельєвський ліцей*, перетворений згодом (1865) на Новоросійський ун-т в Одесі. В 1839 почало працювати *Одеське товариство історії і старожитностей*. О. відіграла значну роль у нац.-визвольному русі грец. і болг. народів. У 1814 було засновано грец. нац.-визвольне т-во «*Філікі етерія*», 1854 — «*Одеське болгарське настоятельство*». В 70-х рр. 19 ст. О.— центр народницького руху на Пд. України. З О. пов'язана революц. діяльність В. М. *Фігнер*, А. І. *Желябова*, В. П. *Обнорського*, С. М. *Халтуріна*. Влітку 1875 в О. створено «*Південноросійський союз робітників*». На ознаменування 7-ї річниці Паризької комуни відбулася *Одеська сходка революційних гуртків 1878*. У 1898 створено Одес. к-т РСДРП [див. *Одеська організація РСДРП(б)*]. У 1901—02 оформилися с.-д. орг-ції «*Південна революційна група соціал-демократів*», «*Південний революційний союз соціал-демократів*», «*Робітнича воля*». Значну допомогу Одес. орг-ції РСДРП подавали В. І. Ленін (делегат III з'їзду РСДРП від Одес. орг-ції РСДРП), газ.

Одеса. Ріг вулиць Дерибасівської та Радянської Армії.

«*Искра*», її агенти Д. І. *Ульянов*, В. В. *Воровський*, Р. С. *Землячка* та ін. Робітники міста брали участь у *Загальному страйку на Півдні Росії 1903*. В 1904 в О. перебувало Пд. бюро к-тів більшості (див. *Південне бюро ЦК РСДРП 1904*). В 1905—07 О.— один з центрів революц. боротьби. Тут відбувся *Одеський червневий збройний виступ 1905*. Вночі проти 15 (28).VI 1905 до О. прибув повсталий броненосець «*Потьомкін*».

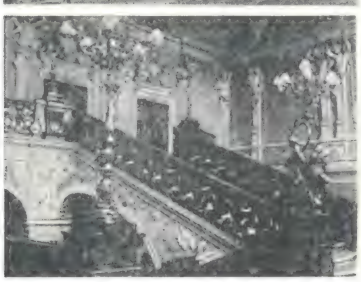

Аркада. 18 ст.
Будинок Нової біржі (тепер філармонія). Архітектор О. О. Бернардацці. 1894—99.
Театр опери та балету.
Архітектори Г. Гельмер та Ф. Фельнер. 1874—77. Інтер'єр.

Робітники О. брали участь у *Жовтневому всеросійському політичному страйку 1905*. В листопаді 1905 в О. виникла Рада робітн. депутатів. Відбулися *Одеські страйки робітників 1909—10, 1914*. У травні 1917 створено *Румчерод*. 17 (30).І 1918 внаслідок перемоги *Одеського січневого збройного повстання 1918* в місті встановлено Рад. владу. Більшовики керували боротьбою трудящих О. проти австро-нім. окупантів і англо-франц. інтервентів. У підпіллі діяли *Одеський підпільний обласний комітет КП(б)У* та «*Іноземна колегія*» при Одес. обл. к-ті КП(б)У. Внаслідок *Одеської операції 1920* місто було визволено від денікінців. З 1932 О.— обл. центр. В роки Великої Вітчизн. війни з 5.VIII по 16.X 1941 тривала оборона міста від нім.-фашист. загарбників (див. *Одеська оборона 1941*). Під час нім.-рум. окупації 1941—44 в О. діяли підпільні обком партії, 6 міських райкомів партії, в районі О.— 5 партизанських загонів. 10.IV 1944 місто було визволено внаслідок *Одеської операції 1944*. В 1942 встановлено медаль «За оборону Одеси». В 1965 місту-герою О. вручено орден Леніна і медаль «Золота Зірка». Містами-побратимами О. є Варна, Сегед, Спліт, Александрія, Генуя, Ліверпуль, Марсель, Тріполі, Оулу, Констанца, Йокогама, Ванкувер, Балтімор.

В О. народилися декабрист О. В. *Поджіо*, рос. революц. діяч П. П. *Шмідт*, рад. військ. діяч Р. Я. *Малиновський*. В О. деякий час жили декабристи П. І. Пестель, брати С. І. та М. І. Муравйови-Апостоли, С. Г. Волконський, М. І. Лорер, М. С. Лунін, М. Ф. Орлов, О. П. Юшневський, болг. революц. діячі і поети Х. Ботев, Г. С. Раковський, болг. революц. діяч Д. Благоєв. Попечителем Одес. навч. округу деякий час був М. І. Пирогов. Викладали в Новоросійському ун-ті в Одесі І. І. Мечников, І. М. Сєченов, В. П. *Філатов*. Дореволюц. О. була значним пром. центром і трансп. вузлом Росії з відносно розвинутою харч. (консервною, борошномельною, цукрорафінадною, тютюновою, м'ясною), металообр. та легкою промстю. На імпортній сировині розвинулася джутова, хім. та деякі ін. галузі пром-сті. За роки соціалістичного будівництва, особливо у післявоєн. час, докорінно реконструйовано старі пром. підприємства і збудовано нові. Сучасна О. — великий індустр. центр країни з високорозвинутою багатогалузевою пром-стю, важливий міжнар. мор. порт. У місті — понад 170 пром. підприємств. Провідне місце у нар.-госп. комплексі О. посідає маш.-буд. і металообр. пром-сть. Найбільші підприємства цієї галузі: *Одеський завод важкого вагобудування* імені П. Старостіна, *Одеський завод важкого кранобудування* імені Січневого повстання, *одеське виробниче об'єднання «Пресмаш»* імені 60-річчя Жовтня, *Одеський завод радіально-свердлильних верстатів* імені В. І. Леніна, *одеське виробниче об'єднання по плугах і боронах «Одесагрунтомаш»*, наук.-виробниче об'єднання «Кисеньмаш», з-д «Кінап», всесоюзне наук.-виробниче об'єднання «Харчопромавтоматика»; «Продмаш», «Одесакабель», «Будгідравліка», «Центролив», судорем. та ін. з-ди. Осн. продукція машинобудування: радіально-свердлильні, фрезерні, алмазно-розточувальні, прецизійні верстати, ковальсько-пресові й грунтообр. машини, устаткування для харч. пром-сті тощо. Хім. пром-сть представлена припортовим, нафтопереробним і суперфосфатним з-дами; хім.-фарм.— *одеським виробничим хіміко-фармацевтичним об'єднанням «Біостимулятор»*. Розвивається виробн. синтетичних матеріалів. Значне місце за випуском пром. продукції міста посідає багатогалузева харч пром-сть (*Одеський дослідний консервний завод* імені В. І. Леніна *Одеський цукрорафінадний завод* імені XXVI з'їзду КПРС, хлібний завод № 4, комбінат харч. концентратів, завод шампанських вин, винно-коньячний комбінат, експериментальний винний з-д). О.— значна база рибопром. флоту (чорноморське виробн. об'єднання рибної пром-сті «Антарктика» — веде промисел в Атлантичному та Тихому ок.,Чорному й Азовському морях). Провідні підприємства легкої пром-сті — *Одеське виробниче швейне об'єднання* імені В. В. Воровського, *Одеська фабрика технічних тканин*, хутрова, суконна, взуттєві ф-ки. Виробн. буд. матеріалів (*одеський лінолеумовий завод «Більшовик»*, виробничі об'єднання «Одесбудматеріали», «Одесзалізобетон», цем. з-д та ін.).

О.— значний центр трансп. комунікацій країни (мор., залізнич., авіац. та автомоб.). Тут міститься *Чорноморське морське пароплавство, Одеський морський порт* торговельний, управління *Одеської залізниці*.

О.— важливий культур. центр республіки. В 1979/80 навч. р. у місті налічувалося 112 загально-

Пам'ятник О. С. Пушкіну. Скульптор Ж. А. Полонська, архітектор П. Х. Васильєв. 1888.

Пам'ятник Т. Г. Шевченку. Скульптори А. Ю. Білостоцький та О. О. Супрун. 1966.

осв. шкіл (115 тис. учнів), 15 музичних, 3 худож. школи, 25 серед. спец. навч. закладів (36 тис. учнів), 20 профес.-тех. уч-щ (13,9 тис. учнів), 15 вищих навч. закладів (понад 86 тис. студентів), зокрема *Одеський університет* імені І. І. Мечникова, *Одеський інститут інженерів морського флоту*, Вище інженерне мор. уч-ще ім. Ленінського комсомолу, Технологіч. ін-т харч. пром-сті ім. М. В. Ломоносова, політех., гідрометеорологічний, нар. г-ва, мед., пед., консерваторія ім. А. В. Нежданової, інженерно-буд., електротех. зв'язку, с.-г., Технологічний ін-т холодильної пром-сті (див. окремі статті), а також Вища парт. школа. Працюють *Південний науковий центр АН УРСР* з наук. установами, що входять до нього, *Селекційно-генетичний всесоюзний науково-дослідний інститут* ВАСГНІЛ, на базі якого діє координаційний центр по розробці теор. основ селекції і насінництва в межах РЕВ, *Виноградарства і виноробства український науково-дослідний інститут* імені В. Є. Таїрова, *Очних хвороб і тканинної терапії одеський науково-дослідний інститут* імені акад. В. П. Філатова, *Вірусології і епідеміології одеський науково-дослідний інститут* імені І. І. Мечникова, *Одеська астрономічна обсерваторія*, Одес. відділення Азово-Чорномор. н.-д. ін-ту мор. рибного г-ва і океанографії та ін. наук. установи й проектні орг-ції. В місті 511 б-к різних підпорядкувань і відомств (книж. фонд — 28,5 млн. од.), серед яких одна з найстаріших б-к України — *Бібліотека одеська наукова* імені О. М. Горького (1980 нагороджено орденом Дружби народів), 63 клубні заклади, 105 кіноустановок, у т. ч. 23 кінотеатри, 6 театрів: опери та балету, укр. муз.-драм., рос. драм., юного глядача, муз. комедії, ляльок, обл. філармонія, кіностудія, цирк. Функціонують 6 музеїв: *Одеський археологічний музей* АН УРСР, *Одеський історико-краєзнавчий музей*, Музей мор. флоту СРСР, Художній музей, Літ. музей, Музей західного та східного мистецтва. В О. 8 палаців і будинків піонерів і школярів, дві станції юних техніків, станція юних натуралістів, юнацька мор. флотилія, дит. спорт. школи тощо. Є зоопарк. Працює респ. вид-во «*Маяк*». Виходять 26 газет, у т. ч. обласні — «*Чорноморська комуна*», «*Знамя коммунизма*» та «Комсомольська іскра», міська — «Вечерняя Одесса», 22 багатотиражні газети. Обл. радіомовлення й телебачення. Телецентр.

З О. пов'язана творчість багатьох письменників. Тут жили як засланці О. Пушкін (1823—24), А. Міцкевич (1825). Помітний слід у літ. житті О. залишило перебування в місті В. Бєлінського (1846), М. Гоголя (1848, 1850—51), О. Островського (1860), М. Добролюбова (1861). В О. працювали бібліограф і критик М. *Комаров*, літературознавець Д. *Овсяніко-Куликовський*, прозаїки і поети П. *Ніщинський*, О. *Ган*, А. Марченко, М. *Венгер*, *Дніпрова Чайка*, *Менделе Мойхер-Сфорім*, Л. Кармен, М. *Щербина*, А. *Бобенко*, Г. Комарівна. В О. було видано укр. альманахи «*Нива*», «*З-над хмар і долин*», «*Багаття*». Пожвавленню літ. життя сприяло видання журналів «Юг» (1882), «По морю и суше» (1895—96), «Жизнь юга» (1897), «Южные записки» (1903—05), діяльність літ.-артистичного (1897—1916) та бібліографічного (1911—18) т-в. О. відвідували Леся Українка і М. Коцюбинський. У 1909 і 1911 тут лікувався І. Франко. В О. вчився болг. письменник І. *Вазов*; жив і працював класик рум. і молд. л-ри М. *Емінеску*. Короткий час 1891 працював вантажником в одес. порту М. Горький. Жив в О. і писав про неї О. Купрін, відвідував місто І. Бунін. У 1919 в О. вийшов літ. альманах «Червоний вінок», у якому було надруковано твори укр. рад. письменників П. Тичини, В. Чумака, В. Блакитного (Еллана), М. *Терещенка*. Вперше в О. виступив В. Сосюра (1920). У 20—30-х рр. в О. жили і працювали О. Довженко, Ю. Яновський, М. Куліш, М. Бажан, І. Микитенко, О. Корнійчук, С. Олійник. В О. народилися рос. рад. письменники А. Ахматова, Е. Багрицький, І. Бабель, В. Катаєв, В. Інбер, С. Кірсанов, І. Ільф, Є. Петров, тут працювали Ю. Олеша, Л. Славін та ін. Жили в О. або побували тут В. Маяковський, К. Паустовський, Н. Хікмет, Л. Арагон, Т. Драйзер, М. Залка. Зростанню літ. сил сприяли створена 1924 філія «*Гарту*», літ. об'єднання «Потоки Октября» (1924—27), редакції журналів «Лава» (1920), «Юголеф» (1924—27), «Шквал» (1924—33), «*Металеві дні*», «*Літературний Жовтень*». У післявоєнні роки видано 23 випуски альманаху «Літературна Одеса», тепер виходить періодичний літ.- художній і громад.-політичний збірник «Горизонт». З 1934 працює відділення Спілки письменників України.

О. забудовувалася за регулярним планом (1794, інж. Ф. Деволлан; перероблено 1803, затверджено 1814). Були створені центр. міські ансамблі, в т. ч. Приморський бульвар (інж. К. Потьє, арх. Ф. К. Боффо) і напівкругла площа (тепер пл. К. Маркса; 1826—29, арх. А. Мельников). Від площі до моря ведуть Потьомкінські сходи (довж. 142 м, 1834—41, арх. Боффо). Серед архіт. пам'яток у стилі *класицизму*: палац Воронцова (тепер Палац піонерів ім. Я. Гордієнка; 1826—27), Стара біржа (тепер міськвиконком; 1828—34, перебудова 1871—73, арх. Ф. О. Моранді), обидва — арх. Боффо, палац Потоцького (тепер Худож. музей; кін. 18 — поч. 19 ст.), госпіталь (тепер клініка мед. ін-ту; 1806—21, арх. Ж. Тома де Томон), палац Наришкіної (тепер Палац культури моряків ім. М. Горького; 1829—30, арх. Боффо); еклектизму: Театр опери та балету (1884—87, арх. Г. Гельмер та Ф. Фельнер), Нова біржа (тепер філармонія; 1894—99, арх. О. Бернардацці), Археол. музей (1883, арх. Ф. Гонсіоровський), пасаж (1899—1903, арх. Л. Владек та Т. Фішель), будинок Наук. б-ки ім. М. Горького (1905—07, арх. Ф. Нестурх). В рад. час споруджено санаторії ім. Ф. Е. Дзержинського (1930—32, арх. А. Дубинін) і «Росія» (1939, арх. М. Кац та М. Кліфер), Ін-т очних хвороб і тканинної терапії ім. В. Філатова (1939, арх. Кац та Л. Кордовський), залізнич. вокзал (1952, арх. Л. Чуприн), будинок обкому Компартії України (1953, арх. Г. Топуз та ін.), мор. вокзал (1965—66, арх. В. Головін та В. Кремляков), гол. корпус політех. ін-ту (1965—67, арх. Л. Раджеро-Афанасьєва та М. Куткіна), готель «Чорне море» (1972, арх. І. Іванов, В. Савченко, Л. Ващенко та ін.), нове приміщення Театру муз. комедії (1981, арх. Г. Топуз). Пам'ятники: А. Е. Рішельє (1823—28, скульптор І. Мартос), М. С. Воронцову (1853, скульптор Ф. Бруггер, арх. Боффо), О. С. Пушкіну (1888, скульптор Ж. Полонська, арх. П. Васильєв), борцям за владу Рад (1960, скульптор П. Кравченко), Невідомому матросу (1960—69, скульптор М. Нарузецький), «Потьомкінцям — нащадки» (1965, скульптор В. Богданов), Т. Г. Шевченку (1966, скульптори А. Білостоцький та О. Супрун), В. І. Леніну (1967, скульптори М. та О. Манізери), В. П. Філатову (1967, скульптор О. Ковальов), Л. М. Толстому (1967, скульптори О. Князик та А. Соловйов), М. Горькому (1972, скульптор Князик). З 1932 діє обл. відділення Спілки архітекторів УРСР.

Мистецьке життя О. розгорнулося на поч. 19 ст. В 60-х рр. 19 ст. в місті засновано Т-во заохочування красних мист., при якому з 1865 існувала *Одеська рисувальна школа*. В її діяльності активну участь брали Н. Кондаков, О. Павловський, Л. Іоріні, К. Костанді, Г. Ладиженський. З 1872 в О. регулярно влаштовувалися виставки *передвижників*. У 1890—1922 діяло *Товариство південно-російських художників*. Серед мистецьких осередків О. 1922—29 відзначалося *Товариство художників імені К. К. Костанді*, з яким були зв'язані Д. Крайнєв, П. Волокидін, Є. Буковецький, О. Шовкуненко, В. Заузе та ін. В 1922 в О. існував Худож. ін-т (з 1934 — *Одеське художнє училище*). В О. містяться *Одеський художній музей*, *Одеський музей західного та східного мистецтва*. В О. жили і працювали художники М. Жук, Л. Мучник та ін. Є обласна організація Спілки художників УРСР.

Музичне життя розвивалося з перших років існування міста. Вже 1799 тут був музикантський цех (див. *Музикантські цехи на Україні*). В 1804 відбулися перші вистави рос. мовою (аматорська постановка опери «Мельник — чаклун, обманщик і сват» Соколовського). В 1810 відкрито міський театр (збуд. 1809, арх. Ж. Тома де Томон), у якому 1811 виступала кріпацька оперна і драм. трупа князя О. Шаховського за участю кріпацького оркестру М. Куликовського, а згодом — італ. оперні трупи (антрепризи Замбоні, з 1821 — Буонаволіо та ін.). В 1827—47 вистави італ. опери чергува-

лися з рос. спектаклями трупи І. Штейна та ін.; пізніше виступали тільки італ. трупи, в їхніх виставах брали участь і рос. співаки. В 1847 в О. виступав Ф. Ліст. З 70-х рр. 19 ст. утворилася рос. антреприза (виконувалися уривки з опер «Іван Сусанін», «Руслан і Людмила» Глинки, опери А. Рубінштейна та ін.). В 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. до О. приїздили композитори М. Мусоргський (1879), П. Чайковський (1893, пост. «Пікової дами»), М. Римський-Корсаков (1894), О. Глазунов, М. Іпполитов-Іванов, С. Рахманінов; диригенти В. Сафонов, О. Виноградський; співаки Ф. Шаляпін, С. Крушельницька, Л. Собінов; балерини А. Павлова, К. Гельцер та ін. В О. жили і працювали укр. композитори П. Ніщинський, П. Сокальський, М. Аркас. Концертне життя вело Філармонічне т-во (засн. 1842), яке 1870 об'єдналося з Т-вом любителів музики (засн. 1865 з ініціативи П. Сокальського) й дістало назву Одес. муз. т-во. В 1884 створено Одес. відділення Рос. муз. т-ва, при якому 1897 відкрито муз. уч-ще, перетворене 1913 на консерваторію. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції в Одес. опері було поставлено твори укр. композиторів В. Фемеліді, К. Данькевича та ін. З О. пов'язана діяльність композиторів М. *Вілінського,* В. *Золотарьова,* диригентів Й. *Прибіка,* А. *Маргуляна,* А. *Пазовського,* хорового диригента К. *Пігрова,* скрипалів П. *Столярського* і Д. Ойстраха, піаніста Я. Зака, співаків М. Гришка, І. Паторжинського, Ю. Кипоренко-Доманського, О. *Благовидової,* П. Цесевича, балетмейстерів К. Голейзовського, П. Вірського, М. Мойсеєва. В місті працюють *Одеський театр опери та балету, Одеський театр музичної комедії,* філармонія (засн. 1937), *Одеська консерваторія* імені А. В. Нежданової, спец. дит. муз. школа-десятирічка ім. П. С. Столярського, муз. уч-ще, дит. диригентсько-хорова школа (з 1966). Муз. освіту дає і муз.-пед. ф-т при Одес. пед. ін-ті ім. Ушинського (з 1966). Одес. відділення спілки композиторів України — з 1937. Театр. життя О. почалося 1803 з аматорських вистав та виступів «мандрівних комедіантів». З 1809 грала кріпацька трупа О. *Шаховського.* Пізніше тут гастролювали М. Щепкін, П. Мочалов, К. *Соленик.* В 40-х рр. трупи К. Зелінського і Рикановського ставили укр. муз.-драм. вистави «Наталка Полтавка» Котляревського та «Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка. В 1861—82 в місті тримав антрепризу М. Милославський, який залучив до участі у виставах М. *Рощина-Інсарова,* М. *Іванова-Козельського,* І. *Киселевського,* В. Андрєєва-Бурлака. В 1871 в О. почав свій творчий шлях М. Кропивницький у ролі Стецька («Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка). В 1883—93 він щороку виступав тут разом з ін. видатними діячами укр. сцени — М. Заньковецькою, М. Садовським, П. Саксаганським, Г. Затиркевич-Карпинською. В серпні 1918 гастролював київський *«Молодий театр»,* керований Л. Курбасом. У перші роки Рад. влади в О. було створено нові театри: *Одеський Перший український робітничо-селянський театр* імені І. Франка (1924—25), Укр. драм. театр, «Массодрам» («Майстерня соціалістичної драматургії»), Районний драм. театр, театр *«Червоний факел»* та ін. В 1946—53 в О. функціонував Театр Рад. Армії (з 1954 — у Львові). В театрах О. працювали видатні артисти укр. рад. театру та кіно Ю. Шумський, І. Замичковський. Тепер у місті діють *Одеський український музично-драматичний театр* імені Жовтневої революції, *Одеський російський драматичний театр* імені А. В. Іванова, *Одеський театр юного глядача* імені М. Островського, *Одеський театр ляльок.* На поч. 1900-х рр. в Одесі відкрилися стаціонарні кінотеатри. В 10-х рр. 20 ст. засновано кіноательє «Мирограф» (фільми: «Одеські катакомби», 1912, режисери Д. Марченко, М. Медведєв; «Апостол», 1917, реж. М. Салтиков). У 1919 на базі націоналізованих приватних кіноательє засн. *Одеську кіностудію художніх фільмів,* яка до 1930 була гол. осередком укр. рад. кінематографії. На цій студії працювали укр. рад. письменники Ю. Яновський, О. Корнійчук; режисери В. *Гардін,* А. Лундін, П. *Чардинін,* Г. Стабовий, О. Довженко, Г. *Тасін,* І. Кавалерідзе; кінооператори Б. Завелєв, Д. *Демуцький* та ін.; знімались актори М. Заньковецька, А. Бучма, І. Замичковський, Ю. Шумський. Іл. див. на окремому аркуші, с. 432—433.

Літ.: В борьбе за Октябрь. (Март 1917 — январь 1918). Сборник документов и материалов. Одесса, 1957; В огне гражданской войны. Сборник документов и материалов. Одесса, 1962; Одесская область в Великой Отечественной войне. 1941—1945 гг. Документы и материалы. Одесса, 1970; История городов и сел Украинской ССР. Одесская область. К., 1978; Одесса. Очерк истории города-героя. Одесса, 1957; Міста-герої України. К., 1966; Долженкова А. Н., Дяченко П. Ф. Одесса. Путеводитель. Одесса, 1978; Балацкий В. Г. Подвиг Одессы. Путеводитель. Одесса, 1978; Изобразительное искусство Одессы. М., 1981.

П. С. Дацко (господарство, освіта),
Г. Д. Зленко (література),
В. А. Афанасьєв (образотворче мистецтво).

ОДЕ́СЬКА АСТРОНОМІ́ЧНА ОБСЕРВАТО́РІЯ, Астрономічна обсерваторія Одеського держ. університету — науково-дослідна установа. Засн. 1871. О. а. о. має дві позаміські спостережні станції в селах Маяки Біляївського р-ну та Крижанівка Комінтернівського р-ну Одес. обл. Гол. інструменти: 5 рефлекторів, 5 рефракторів, катадіоптричний телескоп, камера Шмідта, 2 метеорні патрулі, семикамерний астрограф, меридіанний круг. З 1981 в с. Маяки почав працювати декаметровий радіотелескоп УРАН-4 (належить АН УРСР). Основні напрями наукової роботи: меридіанні визначення небесних координат зір і планет, вивчення змінних зір та метеорів, розробка нових телескопічних систем та електронних приладів. З О. а. о. пов'язана діяльність О. К. *Кононовича,* О. Я. *Орлова,* В. П. *Цесевича* та ін.

ОДЕ́СЬКА ЗАЛІЗНИ́ЦЯ (до 1979 — у складі Одесько-Кишинівської залізниці) — перша на Україні залізниця. Заг. довжина 4090 км. Обслуговує Одеську, Кіровоградську, Черкаську, Миколаївську, Херсонську і частково Вінницьку області. Взаємодіє з Одеським, Іллічівським, Миколаївським, Херсонським, Білгород-Дністровським, Ізмаїльським портами і забезпечує експортно-імпортні перевезення. Управління міститься в Одесі. На тер. сучас. району дії О. з. першими 1865 були збудовані дільниці Одеса — Балта, Роздільна — Кучурган. У 1870 Одесу було з'єднано залізницею з Києвом і відповідно з Москвою і Петербургом. Залізничники О. з. під керівництвом більшовиків брали активну участь у революц. боротьбі, зокрема в *загальному страйку на Півдні Росії 1903,* в *Одеському червневому збройному виступі 1905,* у *Всеукраїнському страйку залізничників 1918.* За роки Рад. влади проведено генеральну реконструкцію О. з. Збудовано нові лінії: Херсон — Вадим, Арциз — Ізмаїл, Колосівка — Водопій (Миколаїв-Сортувальний), Снігурівка — Нововесела, Одеса—Іллічівськ та ін. Майже весь обсяг перевезень здійснюється прогресивними видами тяги, в т. ч. електричною — 60%. Впроваджуються автоматизація і централізація управління рухом. О. з. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1976).
В. С. Шрамко.

ОДЕ́СЬКА КІНОСТУ́ДІЯ ХУДО́ЖНІХ ФІ́ЛЬМІВ. Створена в 1919 на базі приватних кіноательє, як кіносекція політвідділу 41-ї дивізії Червоної Армії. В 1920 наз. Одес. відділом Всеукр. кінокомітету, 1922 реорганізована в Одес. кінофабрику ВУФКУ, 1929 — в

Одеса. Пам'ятник «Потьомкінцям—нащадки». Скульптор В. О. Богданов, архітектори М. М. Волков, Ю. С. Лапін. 1965.

Одес. кінофабрику «Укрaїнфільм», 1938—41 — О. к. х. ф. В 1941 була евакуйована до Серед. Азії. Після визволення Одеси відродилася як Чорноморська кінофабрика — виробнича база «Мосфільму» та ін. кіностудій. У 1955 реорганізована в О. к. х. ф. Перший худож. фільм («Шведський сірник», реж. Лесь Курбас) було випущено 1922. В 1926 на Одес. кіностудії дебютував О. Довженко («Вася-реформатор»), де поставив фільми: «Сумка дипкур'єра» (1927), «Звенигора» (1928), «Арсенал» (1929). Із студією пов'язана діяльність письменників Ю. Яновського, М. Бажана, О. Корнійчука. В різний час на студії працювали: П. Чардинін, В. Гардін, П. Лундін, Г. Стабовий, Г. Тасін, Лесь Курбас, І. Кавалерідзе, М. Хуцієв, оператори Б. Завелєв, Д. Демуцький, художник В. Кричевський; знімались актори М. Заньковецька, Н. Ужвій, А. Бучма, Ю. Шумський, Г. Юра та ін. Серед фільмів, створених на студії, — «Остап Бандура» (1924, реж. В. Гардін), «Тарас Шевченко» (1926, реж. П. Чардинін), «Два дні» (1927, реж. Г. Стабовий), «Микола Джеря» (1928, реж. М. Терещенко), «Нічний візник» (1929, реж. Г. Тасін), «Злива» (1929, реж. І. Кавалерідзе), «Танкер ,,Дербент''» (1940, реж. О. Файнціммер), «Весна на Заріччі вулиці» (1956, реж. М. Хуцієв), «Спрага» (1959), «Приходьте завтра» (1963, обидва — реж. Є. Ташков); «Наш чесний хліб» (1964, реж. К. та О. Муратови), «Вірність» (1965, реж. П. Тодоровський), «Червоні дипкур'єри» (1978, реж. В. Новак), «Багряні береги» (1979, реж. Я. Лупій).

ОДЕ́СЬКА КОМІ́СІЯ КРАЄЗНА́ВСТВА — науково-дослідна установа при АН УРСР, що існувала 1923—31 в Одесі. Головою її був С. С. *Дложевський*. О. к. к. складалася з кількох секцій: археологічної, етнографічно-лінгвістичної, вивчення природних багатств, соціально-історичної та ін. Вчені, які входили до О. к. к., зробили вагомий внесок у справу організації та розвитку рад. історичної, географічної науки на Пд. України. О. к. к. випускала «Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук» (в. 1—5, 1924—30).

ОДЕ́СЬКА КОНСЕРВАТО́РІЯ імені А. В. Нежданової, Одеська державна консерваторія імені А. В. Нежданової — вищий спец. муз. навч. заклад системи М-ва культури УРСР. Утворена 1913 на базі муз. уч-ща (засн. 1897) Одес. відділення Рос. муз. т-ва. В 1923 була розділена на муз. ін-т і технікум-вуз, які 1928 об'єднано в муз.-драм. ін-т ім. Л. Бетховена. В 1934 О. к. відновлено в попередньому профілі, з 1950 — імені А. В. Нежданової. Навчання ведеться на ф-тах: фортепіанному, оркестровому, вокально-хоровому, музикознавчому. Є денна, вечірня й заочна форми навчання. При О. к. — оркестри (симф. і нар. інструментів), хор, оперна студія (1961), спец. дит. муз. школа-десятирічка ім. П. С. Столярського (з 1933). В різний час в О. к. викладали Б. Рейдер, О. *Благовидова* (спів), П. *Столярський* (скрипка), П. Бібер, М. Старкова (фортепіано), К. *Пігров* (хорове диригування), композитори М. *Вілінський*, В. *Золотарьов*, К. *Данькевич*, диригент Й. *Прибік*. Серед випускників консерваторії — нар. артисти СРСР скрипаль Д. *Ойстрах*, піаністи Е. *Гілельс*, Я. *Зак*, співаки М. *Гришко*, О. *Кривченя*, Є. *Чавдар*, Б. *Руденко*; нар. арт. РРФСР Г. *Олійниченко*. З вихованців О. к. було організовано Молд. хорову капелу «Дойна» (1930) та ін. колективи.

ОДЕ́СЬКА ОБЛАСНА́ ПАРТІ́ЙНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ — одна з обласних організацій *Комуністичної партії України*, створена 1932. Історія її бере початок від Одес. орг-ції РСДРП [див. *Одеська організація РСДРП(б)*], марксист. гуртків і груп, що виникли в кін. 19 — на поч. 20 ст. в Одесі, Акермані, Ананьєві, Балті. В класових битвах проти царизму і капіталізму авторитет більшовиків, їхній вплив на маси невпинно зростали. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції трудящі Одещини і Придунайського краю піднялися на боротьбу за владу Рад. Під керівництвом більшовиків відбулося *Одеське січневе збройне повстання 1918*. 17 (30). I 1918 було встановлено Рад. владу в Одесі, а згодом — по всій Одещині. Але в січні — лютому 1918 боярська Румунія при підтримці *Антанти* захопила Ізмаїльщину, в березні 1918 тер. Одещини окупували австро-нім. війська. Більшовики перейшли на нелегальне становище. У згуртуванні сил парт. підпілля важливу роль відіграв *Перший з'їзд КП(б) України*. Влітку 1918 ЦК КП(б)У направив в Одесу досвідчених парт. працівників І. Ф. *Смирнова* (М. Ласточкіна), С. І. *Соколовську*, Л. Й. *Картвелішвілі*, І. Є. *Клименка* та ін. Було створено *Одеський підпільний обласний комітет КП(б)У*, який очолив боротьбу трудящих за відновлення влади Рад. Почала виходити нелегальна газета «*Коммунист*». 27.XI 1918 Одесу окупували війська Антанти. Для розгортання революційної роботи серед них за вказівкою ЦК РКП(б) при обкомі було створено «*Іноземну колегію*». В лютому 1919 відбулася обл. парт. конференція, яка відзначила, що, незважаючи на жорстокий терор окупантів, більшовики зміцнили свої ряди. За кілька місяців роботи в підпіллі чисельність їх зросла в 5 раз. У квітні 1919 всю Одещину було визволено від інтервентів. Проте в серпні 1919 її захопили війська Денікіна. Парт. підпілля, яке керувало повстанським рухом і страйковою боротьбою проти денікінців, постійну допомогу подавали ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У. До кін. лютого 1920 в містах і селах губернії було відновлено Рад. владу. В 1920 утворено Одес. губернію. 16.XI 1920 відбулася 1-а губ. парт. конференція, яка намітила завдання по відбудові нар. г-ва. В 1923 було створено Одеський округ. У 1925 ліквідовано губернію. Одес. окружна парт. орг-ція налічувала в тому році 9721 комуніста. Відповідно до курсу партії на здійснення *ленінського плану побудови соціалізму в СРСР* парт. орг-ція мобілізувала трудящих на завершення відбудови нар. г-ва, реконструкцію старих і будівництво нових підприємств. У роки довоєнних п'ятирічок Одес. окружна, з 1930 — міська, а з 1932 — обл. парт. орг-ція спрямовала свої зусилля на здійснення соціально-екон. перетворень у місті і на селі. Соціалістична реконструкція нар. г-ва супроводжувалася підвищенням матеріального добробуту і культур. рівня трудящих. Зростали ряди парт. орг-ції. В травні 1938 вона налічувала бл. 20 тис. комуністів, березні 1940 —32 тис., квітні 1941 — понад 38 тис. На поч. Великої Вітчизн. війни в Червону Армію пішли 60% складу Одес. міської парт. організації. Партійна організація була організатором *Одеської оборони 1941*. Для керівництва антифашист. підпільним і партизан. рухом на тер. сучас. Одес. області було утворено Одес. підпільний обком КП(б)У, 9 райкомів партії. Під час фашист. окупації тут активно діяли партизан. і розвідувально-диверсійні загони (зокрема, загін В. О. *Молодцова*) і групи, підпільні орг-ції і групи. ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У подавали одес. підпіллю постійну допомогу.

Після вигнання окупантів Одес. обл. парт. орг-ція спрямовала зусилля трудящих на відбудову і дальший розвиток нар. г-ва. За роки четвертої п'ятирічки (1946—50) ліквідовано наслідки руйнувань, заподіяних фашист. загарбниками г-ву області. Після успішної відбудови нар. г-ва гол. увагу обласної партійної організації було зосереджено на завданнях дальшого розвитку економіки, науки і культури. У зв'язку з включенням 1954 до складу Одеської області Ізмаїльщини чисельність О. о. п. о. зросла. В роки наступних п'ятирічок парт. орг-ція приділяла велику увагу розвиткові пром-сті, особливо машинобудівної і металообробної, легкої і харчової, орг. зміцненню колгоспів, а також молодих г-в Придунайського краю. Здійснюючи рішення XXIII—XXVI з'їздів КПРС, з'їздів Компартії України, обл. парт. орг-ція спрямовує орг. і масово-політ. роботу на виконання завдань комуністичного будівництва, всемірне впровадження в нар. г-во досягнень науково-тех. прогресу, підвищення ефективності сусп. виробн., поліпшення якості продукції. Обл. парт. орг-ція виховала багатьох передовиків і новаторів виробництва. 182 з них удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці, а М. О. *Посмітному* та П. П. *Ведуті* це звання присвоєно двічі. Успішному виконанню нар.-госп. планів сприяє традиційне змагання трудящих області з трудящими ін. областей УРСР і братніх республік. Обл. парт. орг-ція проводить велику роботу по вихованню трудящих у дусі рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму, зміцнення дружби народів, активної боротьби за перетворення в життя комуністичних ідеалів.

За час існування обл. парт. орг-ції відбулося 24 обл. парт. конференції. О. о. п. о. об'єднує 5 міських, 8 міських районних і 25 сільс. районних парт. орг-цій, у яких на 1.I 1981 налічувалося 156,4 тис. комуністів.

У різний час парт. орг-цію очолювали М. М. *Майоров*, Є. І. *Вегер*, А. Г. Колибанов, О. І. *Кириченко*, О. О. *Єпішев*, Л. І. Найдек та ін. Вірним помічником парт. орг-ції є обл. комсомольська орг-ція, що налічує 316 135 чол. (на 1.I 1981). Органами Одес. обл. парт. орг-ції є газ. «*Чорноморська комуна*» та «*Знамя коммунизма*». Про розвиток економіки і культури області див. також *Одеська область*.

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Из истории Одесской партийной организации. Очерки. Одесса, 1964; История городов и сёл Украинской ССР. Одесская область. К., 1978.

М. К. Кириченко.

ОДЕ́СЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Української РСР. Утворена 27.II 1932. Розташована на крайньому Пд. Зх. республіки. На Пд. омивається Чорним м. До області належить о. *Зміїний*. Поділяється на 26 районів, 349 сільрад, має 17 міст і 29 с-щ міськ. типу. О. о. нагороджено орденом Леніна (1958). Карти див. на окремому аркуші, с. 480—481.

Природа. Берегова лінія Чорного м. в межах області розчленована багатьма лиманами (*Дністровський лиман, Хаджибейський лиман, Куяльницький лиман, Тилігульський лиман* та ін.), які повністю або частково відокремлені від моря піщано-черепашниковими пересипами. Поверхня О. о.— хвиляста рівнина, що поступово знижується з Пн. Зх. на Пд. Сх. Більша, пд. частина О. о. лежить у межах *Причорноморської низовини*. На Пн.— відроги *Подільської височини* (вис. до 268 м). На Зх. в межі області заходять відроги Молдавської височини. В цілому поверхня області значно розчленована, особливо у пн. частині. Серед корисних копалин найбільше значення мають різні буд. матеріали (черепашник, граніти, гнейси, глини, пісок). Є також графіт, кам. сіль. Джерела мінеральних вод («Куяльник» та ін.), лікувальні грязі. Клімат області помірно континентальний, з недостатньою зволоженістю. Зима коротка, м'яка, з частими відлигами, літо тривале, жарке. Пересічна т-ра повітря у січні від —2° на Пд. до —5° на Пн. Сх., липня від + 21° на Пн. Зх. до + 23° на Пд. Річна кількість опадів від 350 мм на Пд. до 460 мм на Пн. і Пн. Зх. Вегетаційний період 170—200 днів. Річки О. о. належать до бас. Чорного м. На Пд. області, на кордоні з Румунією тече р. *Дунай* (його *Кілійське гирло*), на Зх.— пониззя *Дністра* з прит. *Кучурганом*, на Пн.— *Кодима* і *Савранка* (прит. Пд. Бугу). В області багато невеликих річок, які впадають у озера і лимани, влітку ці річки часто пересихають (Великий і Малий Куяльник, *Когильник, Сарата, Тилігул* та ін.). Найбільші озера: *Кагул, Ялпуг, Кугурлуй, Катлабух, Китай, Сасик* (Кундук) — прісні, *Шагани, Алібей*, Бурнас — солоні. Найпоширеніші грунти — чорноземи південні і звичайні середньогумусні та малогумусні. На Пн. переважають темно-сірі опідзолені грунти та чорноземи опідзолені; у примор. смузі — малогумусні чорноземи та темно-каштанові грунти, по долинах річок і балках — лучні і чорноземно-лучні. Пн. частина області лежить у лісостеповій зоні, решта — в степовій. Ліси (дуб, клен, граб, в'яз, біла акація, терен, верба, тополя) збереглися переважно на невеликих ділянках вододілів, по долинах річок і в балках. Багато полезахисних смуг (акація, абрикос, лох, клен). Лісом вкрито 3,5% тер. області. Степова рослинність (різнотравно-типчаково-ковилові і типчаково-ковилові угруповання) збереглися лише на невеликих ділянках. Степові простори області майже повністю розорані. У пониззі Дунаю і Дністра значні площі займають очеретяні плавні. На тер. області зустрічаються вовк, лисиця, козуля, дика свиня, заєць-русак, дикий кролик, хом'як, ховрах крапчастий, сурок, польова миша; птахи — перепел, сіра куріпка, дрофа, шпак, жайворонок, кібчик та ін.; плазуни — мідянка, гадюка степова, вуж, ящірка та ін. В плавнях — норка, видра, горностай, ондатра, качки, гуси, лебеді, пелікани, баклани, чаплі, кулики. В річках — сазан, лящ, дунайський оселедець, щука. У прибережних водах Чорного м.— бички, ставрида, кефаль, які мають пром. значення; в ставках — короп. Для охорони природи в області створено філіал *Чорноморського заповідника* (Дунайські плавні) та держ. заказники (Коса Стрілка, Петровський, Староманзирський, Дальницький).

Лісостеповий краєвид області.

Населення. Осн. населення — українці. Живуть також росіяни, болгари, молдавани, євреї та ін. Пересічна густота нас.— 77 чол. на 1 км² (1980). Найгустіше заселені пн. і пд.-зх. райони області. Міське населення становить 63%. Найбільші міста: *Одеса, Ізмаїл, Білгород-Дністровський, Іллічівськ*.

Народне господарство. До Великої Жовтн. соціалістич. революції територія сучас. О. о. була переважно агр. районом з однобічним г-вом зерново-тваринницького напряму. Майже вся пром-сть (в основному підприємства харч. промсті, по виробн. с.-г. ремонту, ремонту суден і залізничного рухомого складу) була зосереджена в Одесі. Г-во значною мірою було пов'язане з зовн. ринком; більшу частину зерна вивозили за кордон, значна кількість підприємств (цукрорафінадні, борошномельні та ін.) також виробляла товари на експорт або переробляла імпортну сировину (джутова, коркова, чаерозважувальна та ін. ф-ки). У пд.-зх. частині області, яка 1918—40 у складі *Бессарабії* перебувала під владою боярської Румунії, пром-сті не було зовсім, а с. г. було надзвичайно відсталим. У 1940 цю територію було возз'єднано з Рад. Україною.

За роки Рад. влади О. о. перетворилася на одну з високорозвинутих в екон. відношенні областей республіки з потужною маш.-буд., хім., нафтохім., легкою і харч. галузями пром-сті, багатогалузевим с. г., рибальством, розвинутим транспортом, курортним г-вом.

Промисловість. Область посідає провідне місце в союзному і респ. виробництві ряду видів продукції — на неї припадає 100% союзного випуску устаткування для газополуменевої обробки металів, 28,6% кранів на пневматичному ходу, 53,2% тракторних плугів, понад 50% респ. випуску металорізальних верстатів, понад 16% ковальсько-пресових машин (1980). У структурі пром-сті провідне місце належить маш.-буд. і металообр. (23,5% валової продукції, 1979), а також хім. і нафтохім. (4%), харч. (40%) та легкій (20%) галузям. Основу електроенергетики становить електроенергія Молдавської, Каховської, Криворізької-II та Ладижинської ДРЕС і

ОДЕСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 33,3 тис. км²

Населення — 2556 тис. чол. (1980)

Центр — м. Одеса

ПОСІВНІ ПЛОЩІ ОСНОВНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР (1979, %)

Пором Іллічівськ — Варна в Іллічівському порту.

На Одеському заводі важкого кранобудування імені Січневого повстання.

В одному з цехів Одеського заводу шампанських вин.

Дубоссарської ГЕС, які входять до Єдиної енерг. системи Європ. частини СРСР, та Одеської ТЕЦ. Машинобудівні і металообр. підприємства зосереджені в основному в Одесі: *одеське виробниче об'єднання по плугах і боронах «Одесагрунтомаш»*, *Одеський завод важкого кранобудування* імені Січневого повстання, *Одеський завод важкого вагобудування* імені П. Старостіна, *одеське виробниче об'єднання «Пресмаш»* імені 60-річчя Жовтня, *Одеський завод радіально-свердлильних верстатів* імені В. І. Леніна, одеське науково-виробниче об'єднання «Кисеньмаш», Одеський завод «Кінап», судоремонтні заводи в Одесі, Іллічівську, Ізмаїлі тощо. Ці підприємства виробляють алмазно-розточувальні та універсально-фрезерні верстати, засоби автоматизації, самохідні крани, кіноапаратуру, тарні та технологічні ваги, устаткування для холодильної, хім. і поліграф. пром-сті тощо. Дедалі більшого значення набуває хім., нафтохім. і нафтопереробна та хіміко-фармацевтична промисловість (одеські припортовий, суперфосфатний, нафтопереробний з-ди, *одеське виробниче хіміко-фармацевтичне об'єднання «Біостимулятор»*). В області значно розвинута багатогалузева харч. промисловість, яка представлена такими галузями: консервною (*Одеський дослідний консервний завод* імені В. І. Леніна, Ізмаїльський, Кодимський та ін. консервні з-ди), борошномельною (Одеса, Білгород-Дністровський), цукровою (*Одеський цукрорафінадний завод*, цукр. з-ди у Зеленогірському, Котовську, Радісному), олійно-жировою (Одеса), м'ясною (Одеса, Котовськ, Ізмаїл, Арциз, Білгород-Дністровський), рибною (чорноморське виробниче об'єднання рибної пром-сті «Антарктика» з філіалами: рибоконсервним у Білгороді-Дністровському та рибообр. у Ізмаїлі та Вилкові; рибзавод в Одесі), молочною (Одеса, Ізмаїл, Білгород-Дністровський, Балта, Березівка, Тарутине, Красні Окни), виноробною (одеські завод шампанських вин, винно-коньячний комбінат, експериментальний винний з-д; 23 радгоспи-заводи; найвідоміші серед вин — «Шабське» і «Перлина степу»). Серед галузей легкої промисловості найбільшого розвитку набули текст. (Одеса, Татарбунари), джутова (Одеса), взут. (Одеса) і швейна (*Одеське виробниче швейне об'єднання* імені В. В. Воровського, Балтська і Білгород-Дністровська швейні ф-ки). Підприємства деревообр. і целюлозно-паперової пром-сті в Одесі, Котовську, Балті, Ізмаїлі. Пром-сть буд. матеріалів розвивається на базі нерудних корисних копалин (виробн. цементу, лінолеуму, залізобетонних виробів, руберoїду, черепиці, стінових плит, вапна та ін.; осн. центри — Одеса, Іллічівськ, Білгород-Дністровський, Арциз, Ізмаїл).

Центральна частина се ла Шабо Білгород-Дністровського району.

Червонознам'янський тваринницький комплекс Іванівського району.

Парк основних сільськогосподарських машин у колгоспах і радгоспах (тис. шт., 1979)

Трактори (фіз. одиниць)	21,7
Зернозбиральні комбайни	4,5
Вантажні автомобілі	12,8

С і л ь с ь к е г о с п о д а р с т в о. Важливою частиною нар.-госп. комплексу області є с. г., насамперед землеробство (дає 53% заг. кількості с.-г. продукції) та інтенсивне тваринництво мол.-м'ясного напряму. В 1979 в О. о. було 319 колгоспів, у т. ч. 16 риболовецьких, 132 радгоспи, 40 об'єднань райсільгосптехніки та їхніх виробничих відділень, 26 об'єднань райсільгоспхімії. С. г. області має високий рівень механізації (табл.). У 1979 в області використовувалося с.-г. підприємствами й г-вами 2871,7 тис. га землі, під с.-г. угіддями було 2569,9 тис. га, з них орних земель — 2078,6 тис. га. Зрошується 137,6 тис. га — Татарбунарська, Нижньодністровська, Суворовська, Червоноярська та ін. зрошувальні системи; будується (1981) Дунай-Дністровська зрошувальна система. Провідне місце у землеробстві займає зернове г-во — виробн. озимої пшениці і кукурудзи. Крім того, великого поширення набули технічні культури — соняшник, цукрові буряки, рицина, тютюн. Тут відведено значні площі під пд. овочеві і баштанні культури, виноградники (на Пд. Зх.) і товарні сади (яблуні, груші, сливи, черешня, абрикоси, персики). Площа плодово-ягідних насаджень 1979 становила 45,3 тис. га, в т. ч. у плодоносному віці — 34,7 тис. га; виноградних насаджень — відповідно 98,1 тис. га і 77,6 тис. га. У тваринництві розвинуті мол.-м'ясне скотарство, свинарство, птахівництво і вівчарство. Кормова база тваринництва включає вирощування кормових культур (кукурудза, однорічні й багаторічні трави), продукцію комбікормової промисловості, а також відходи харчової (цукрової, плодоовочевої та олійно-жирової) пром-сті. Осн. породи: великої рогатої худоби — червона степова, свиней — велика біла, овець — цигайська. В 1979 в області діяло 21 спеціалізоване г-во по виробн. яловичини, 29 — по відгодівлі свиней, 70 — по виробн. молока, 25 — по вирощуванню нетелів, 12 птахофабрик і 44 спеціалізовані птахівничі колгоспи, 4 міжгосп. підприємства по виробн. продукції тваринництва, 24 міжгосп. птахоінкубаторні станції, 3 агр.-пром. комплекси (об'єднання «Одеськлодоовочегосп» та промислово-аграрні об'єднання — Ізмаїльське консервної пром-сті і Тарутинське виноградарських радгоспів).

Т р а н с п о р т. О. о. є значним районом зосередження трансп. комунікацій країни. Експлуатаційна довж. з-ць заг. користування 1979 становила 1800 км. Територією області проходять залізничні лінії Одеса — Москва, Одеса — Ленінград, Одеса — Новосибірськ, Одеса — Київ, Одеса — Харків, Одеса — Ростов-на-Дону та ін. Залізничні вузли: Застава 1, Сортувальна, Роздільна, Котовськ. Довжина автошляхів — 7740 км, у тому числі з твердим покриттям — 6755 км. Головні автомагістралі: Одеса — Кишинів, Рені — Ростов-на-Дону, Одеса — Кишинів, Одеса — Ізмаїл, Полтава — Кишинів. Діє *Чорноморське морське пароплавство* і Радянське Дунайське пароплавство. Мор. порти: *Одеський морський порт* торговельний, Іллічівський, Білгород-Дністровський, Південний, Ізмаїльський, Ренійський, Кілійський, Усть-Дунайський. У 1978 почала діяти морська міжнар. залізнична поромна переправа Іллічівськ — Варна (Болгарія) — одна з найбільших у світі. Судноплавство по Дністру й Дунаю. Територією області проходить траса газопроводу Шебелинка — Одеса, аміакопроводу Тольятті — Одеса. В Одесі — 2 аеропорти.

Український науково-дослідний інститут виноградарства і виноробства імені В. Є. Таїрова в Одесі.

Нові санаторні корпуси Куяльницького курорту в Одесі.

Будівництво. В області ведеться велике пром. і житл. буд-во. За період 1971—79 капітальні вкладення в нар. г-во області становили (у порівнянних цінах) 8854 млн. крб., у т. ч. 1979 — 1118 млн. крб. В О.о. діє 171 держ. і кооп. первинна підрядна буд. і монтажна орг-ція і 56 міжгосп. буд. орг-цій. За 1971—79 держ. і кооп. підприємства і орг-ції, колгоспи і населення збудували житл. будинки площею 7086 тис. м², у т. ч. 1979 — 574 тис. м². **Торгівля й побутове обслуговування.** На кін. 1979 в області було 10 774 підприємства роздрібної торгівлі й громад. харчування. Заг. обсяг роздрібного товарообороту держ. і кооп. торгівлі й громад. харчування 1979 зріс проти 1970 в 1,5 раза. Підприємств побутового обслуговування було 3311, у т. ч. у сільс.

До карти **ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ.**

1. Пам'ятник бійцям партизанського загону «Буревісник», що діяв у Саврані під час нім.-фашист. окупації.
2. Місце народження художника Є. І. Столиці. Меморіальний музей Є. І. Столиці.
3. Пам'ятник першому секретареві комсомольської орг-ції села Ухожани С. Ф. Ухожанському, який загинув від рук бандитів 1921.
4. Місце народження двічі Героя Соціалістичної Праці Є. В. *Блажевського.* Погруддя Є. В. Блажевського.
5. Пам'ятник-склеп Г. І. *Котовського.*
6. Пам'ятник активному учаснику боротьби за Рад. владу у Придністров'ї В. П. Самборському.
7. Будинок, у якому 1924 відбувся з'їзд трудящих Молдавії, що прийняв звернення до ВУЦВК про створення Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки в складі УРСР.
8. Істор.-краєзнавчий музей ім. Г. І. Котовського.
9. Пам'ятник на братській могилі червоноармійців, які загинули в роки громадян. війни.
10. Будинок, у якому 1875—82 жив композитор П. І. *Ніщинський.*
11. Меморіальна кімната-музей Героя Радянського Союзу кулеметниці 25-ї Чапаєвської дивізії Н. А. Онилової.
12. Погруддя двічі Героя Соціалістичної Праці П. П. *Ведути.*
13. Пам'ятник одному з зачинателів колгоспного руху на Україні двічі Героєві Соціалістичної Праці М. О. *Посмітному.*
14. Будинок, у якому в лютому 1920 перебував штаб бригади Г. І. Котовського.
15. Братська могила підпільників, розстріляних фашистами, і рад. воїнів, які загинули під час визволення Березівки від нім.-фашист. загарбників.
16. Братські могили рад. воїнів, які загинули під час визволення Великої Михайлівки від нім.-фашист. загарбників.
17. Місце народження двічі Героя Рад. Союзу С. Є. *Артеменка.* Погруддя С. Є. Артеменка.
18. Парк 19 ст.
19. Стоянка доби раннього палеоліту.
20. Будинок, у якому 1902 працював лікарем земської грязелікарні брат В. І. Леніна Д. І. Ульянов.
21. Катакомби, де в роки нім.-фашист. окупації базувався розвідувально-диверсійний загін Героя Рад. Союзу В. О. Молодцова (Бадаєва). Скульптурна група. Музей партизанської слави.
22. Городище й некрополь античного часу.
23. Катакомби, де базувалися партизанські загони під час нім.-фашист. окупації.
24. *Усатівські поселення та кургани.*
25. Пам'ятник учасникам повстання на броненосці «Потьомкін».
26. Пам'ятник борцям за владу Рад.
27. Будинок, де 14 (27) січня 1918 відбулися заг. збори робітничих, селян. і матроських депутатів; на цих зборах проголошено Рад. владу в Одесі.
28. Алея Слави і пам'ятник Невідомому матросу.
29. Меморіальний комплекс на честь 411-ї батареї берегової оборони, що захищала Одесу 1941.
30. Пам'ятник Маршалу Рад. Союзу Р. Я. *Малиновському.*
31. Пам'ятник льотчику-космонавту СРСР Г. Т. *Добровольському.*
32. Пам'ятник двічі Герою Соціалістичної Праці академікові АН СРСР В. П. *Глушку.*
33. Пам'ятник О. С. Пушкіну.
34. Пам'ятник О. М. Горькому.
35. Пам'ятник Л. М. Толстому.
36. Пам'ятник рос. математику і механіку О. М. *Ляпунову.*
37. Пам'ятник одному з організаторів повстання на броненосці «Потьомкін» Г. М. *Вакуленчуку.*
38. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові.
39. Пам'ятник Героєві Соціалістичної Праці академіку АН УРСР та АМН СРСР В. П. *Філатову.*
40. Пам'ятник М. С. *Воронцову.*
41. Пам'ятник А. Е. *Ріщельє.*
42. Будинок колишньої гімназії, в якій 1863—65 навчався болг. поет-революціонер Х. *Ботев.*
43. Будинок, де 1887—89 жив болг. письменник І. *Вазов.*
44. Будинок, у якому 1889, 1890 та 1893 зупинялася Леся *Українка.*
45. Будинок, у якому 1902 жив брат В. І. Леніна Д. І. Ульянов.
46. Будинок, у якому 1850—51 жив М. В. Гоголь.
47. Будинок, у якому 1867—88 жив вітчизн. біолог І. І. *Мечников.*
48. Місце народження рос. радянського письменника І. Е. *Бабеля.*
49. Місце народження рос. радянського поета Е. Г. *Багрицького.*
50. Місце народження рос. радянського письменника В. П. *Катаєва.*
51. Місце народження рос. радянського письменника Іллі *Ільфа.*
52. Місце народження рос. радянського письменника Є. П. *Петрова.*
53. Гармата — пам'ятка Кримської війни 1853—56.
54. Потьомкінські сходи — архіт. пам'ятка середини 19 ст.
55. Будинок *Одеського театру опери та балету* — архіт. пам'ятка кінця 19 ст.
56. Будинок Одес. ун-ту — архіт. пам'ятка середини 19 ст.
57. Напівциркульні будинки — архіт. пам'ятка першої пол. 19 ст.
58. Аркада — архіт. пам'ятка 18 ст.
59. Палац піонерів ім. Яші Гордієнка (кол. палац Воронцова — архіт. пам'ятка першої пол. 19 ст.).
60. *Одеський історико-краєзнавчий музей.*
61. Літ.-меморіальний музей О. С. Пушкіна.
62. *Одеський художній музей.*
63. *Одеський музей західного та східного мистецтва.*
64. Музей морського флоту СРСР.
65. *Одеський археологічний музей.*
66. Літературний музей.
67. Бот. сад Одес. ун-ту.
68. Городище античного часу.
69. Музей рос. і рад. художнього фарфору.
70. Меморіал слави на честь рад. воїнів, які загинули під час визволення Білгорода-Дністровського від нім.-фашист. загарбників.
71. Пам'ятник солдатам — героям рос.-япон. війни 1904—05.
72. Білгород-Дністровська фортеця — архіт. пам'ятка 14—17 ст.
73. Залишки античного міста-держави *Тіри.*
74. Істор.-краєзнавчий музей.
75. Залишки античного міста Ніконія.
76. Кімната-музей болг. поета-революціонера Х. Ботева.
77. Пам'ятник на братській могилі учасників *Татарбунарського повстання 1924.*
78. Преображенський собор — пам'ятка архітектури 19 ст.
79. Багатошарове поселення 4—3-го тис. до н. е.— 9—11 ст. н. е.
80. Місце народження Маршала Рад. Союзу С. К. *Тимошенка.* Пам'ятник С. К. Тимошенку.
81. Пам'ятник радянським воїнам, які загинули в боях за визволення Кілії від нім.-фашист. загарбників.
82. Пам'ятник Б. Хмельницькому.
83. Миколаївська церква — пам'ятка архітектури 17 ст.
84. Пам'ятний знак на місці розташування штабу рос. військ напередодні штурму фортеці Ізмаїл. 1790.
85. Пам'ятник на місці переправи рос. військ через Дунай під час рос.-тур. війни 1828—29 (встановлено 1888).
86. Бронекатер Дунайської Червонопрапорної військової флотилії, встановлений на честь захисників Ізмаїла в роки Великої Вітчизн. війни.
87. Пам'ятник О. В. Суворову.
88. Покровський собор — архіт. пам'ятка 19 ст.
89. Музей О. В. Суворова.
90. Діорама «Штурм фортеці Ізмаїл російськими військами в 1790 р.».
91. Пам'ятник на меридіані, відрізок якого від ріки Дунаю до Північного Льодовитого океану виміряно геодезистами Росії, Швеції й Норвегії 1816—52.
92. Братська могила учасників Татарбунарського повстання 1924.

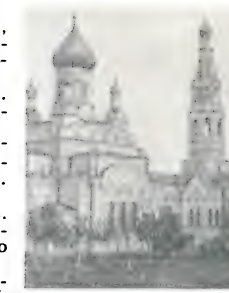

Балтський собор. 18 ст.

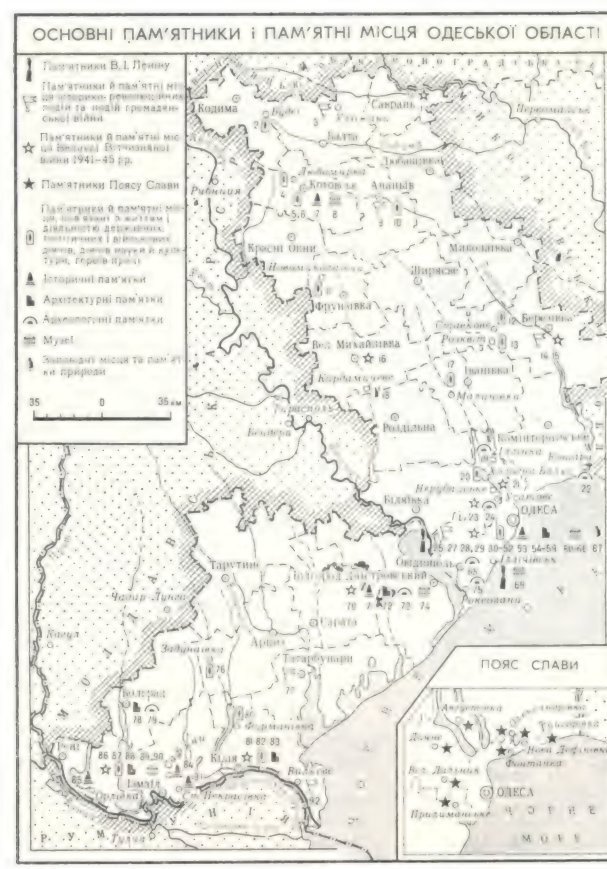

Одеська область. Один з пам'ятників Поясу Слави поблизу села Прилиманського Овідіопольського району, де 1941 проходила лінія оборони Одеси. Скульптор М. Я. Мироненко, архітектор І. В. Подолянський. 1967.

Одеська область. Пам'ятник учасникам Татарбунарського повстання в місті Татарбунарах. Скульптори М. П. Конищев, К. Л. Литвак, А. С. Чорнозубенко, Е. В. Чумак, архітектор В. І. Мироненко. 1974.

місцевості — 1087. Обсяг побутових послуг населенню 1979 зріс проти 1970 у 2 рази.

Охорона здоров'я. В 1979 в О. о. було 29,7 тис. лікарняних ліжок (116,2 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 11 646 лікарів (45 6 лікаря на 10 тис. ж.) та 26,9 тис. осіб серед. мед. персоналу. Діють 239 жіночих консультацій, дит. поліклінік та амбулаторій. Про курорти О. о. див. *Одеський курортний район*.

Культура. В 1979/80 навч. р. в О. о. було 928 загальноосв. шкіл (337 тис. учнів), 66 дит. муз. і худож. шкіл, 36 серед. спец. навч. закладів (44,9 тис. учнів), 46 профес.-тех. уч-щ (30,7 тис. учнів); 16 вузів: *Одеський університет* імені І. І. Мечникова, *Одеський електротехнічний інститут зв'язку* імені О. С. Попова, *Одеський інститут інженерів морського флоту*, *Одеське вище інженерне морське училище* імені Ленінського комсомолу, *Одеська консерваторія* імені А. В. Нежданової, *Ізмаїльський педагогічний інститут*, політех., Технологічний ін-т харч. пром-сті, нар. г-ва, інженерно-будівельний, с.-г., гідрометеорологічний, Технологічний ін-т холодильної пром-сті, мед., пед., а також Вища парт. школа (див. окремі статті; всього 87,6 тис. студентів).

Працюють *Південний науковий центр АН УРСР* з наук. установами, що входять до нього, *Селекційно-генетичний всесоюзний науково-дослідний інститут* ВАСГНІЛ, на базі якого діє координаційний центр по розробці теор. основ селекції та насінництва в межах РЕВ, *Виноградарства і виноробства український науково-дослідний інститут* імені В. Є. Таїрова, *Очних хвороб і тканинної терапії одеський науково-дослідний інститут* імені академіка В. П. Філатова, *Вірусології і епідеміології одеський науково-дослідний інститут* імені І. І. Мечникова, *Одеська астрономічна обсерваторія*, Одес. відділення Азово-Чорномор. н.-д. ін-ту мор. рибного г-ва й океанографії та ін. наук. установи і проектні організації. У вузах і н.-д. установах О. о. працюють 13 академіків і чл.-кор., 355 докторів і 3835 кандидатів наук. У області діють обл. відділення творчих спілок письменників (з 1934), архітекторів (з 1932), композиторів (з 1937), кінематографістів (з 1957), обл. орг-ції художників (з 1938), журналістів (з 1959), міжобл. відділення Укр. театр. т-ва (з 1947), обл. орг-ція Муз. т-ва УРСР (з 1968), обл. орг-ція Т-ва охорони пам'ятників історії і культури (з 1969).

В О. о.—1278 масових б-к (фонд — 22,5 млн. одиниць зберігання), 1038 клубних закладів, 1243 кінотеатри й кіноустановки з платним показом; 6 театрів — *Одеський театр опери та балету*, *Одеський український музично-драматичний театр* імені Жовтневої революції, *Одеський російський драматичний театр* імені А. В. Іванова, *Одеський театр музичної комедії*, *Одеський театр юного глядача* імені М. Островського, *Одеський театр ляльок*, обл. філармонія, цирк, *Одеська кіностудія художніх фільмів*. Функціонують 8 держ. музеїв: *Одеський археологічний музей* АН УРСР, *Одеський історико-краєзнавчий музей*, Музей мор. флоту СРСР, *Одеський художній музей*, Літ. музей, *Одеський музей західного та східного мистецтва* і його філіал в Іллічівську, Ізмаїльський музей О. В. Суворова, Білгород-Дністровський краєзнавчий музей, понад 150 музеїв працюють на громад. засадах; 7 парків культури й відпочинку, зоопарк в Одесі. В області понад 10 тис. колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь понад 200 тис. аматорів, 37 колективам присвоєно звання заслужених і народних, серед них засл. хорова капела Палацу культури ім. Лесі Українки м. Одеси, засл. хорова капела радгоспу «Шабо» (с. Шабо, Білгород-Дністровського р-ну), нар. кіностудія Балтського районного будинку культури та ін. Позашкільні заклади: 44 палаци й будинки піонерів, 30 станцій юних техніків і юних натуралістів, обл. екскурсійно-туристська станція, юнацька мор. флотилія, 24 дит. спорт. школи, дит. Палац спорту. Працює респ. вид-во «*Маяк*». Виходять три обл. газети — «*Чорноморська комуна*», «*Знамя коммунизма*» і «Комсомольська іскра», 29 міськ-районних і районних газет. Обл. радіомовлення й телебачення ведуть передачі укр., рос. і молд. мовами. Існують дружні зв'язки між трудящими О. о. і Варненського округу НРБ, Чонградської обл. УНР і Констанцського повіту СРР. Тер. області багата на істор., архіт. і етногр. пам'ятки, 1997 з них охороняються д-вою. В О. о. чимало пам'ятних місць, пов'язаних з революц. подіями, діяльністю революц., держ. і парт. діячів, відомих представників вітчизн. і зарубіжної науки і культури (див. карту «Основні пам'ятники і пам'ятні місця Одеської області», окремі статті про Одесу, райони, райцентри й окремі населені пункти Одеської області).

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область. К., 1969; История городов и сел Украинской ССР. Одесская область. К., 1978; Природа Одесской области. К.— Одесса, 1979; Градов Г. Л. Південний економічний район СРСР. К., 1970; Народне господарство Української РСР у 1979 році. Статистичний щорічник. К., 1980.

М. К. Кириченко.

ОДЕ́СЬКА ОБОРО́НА 1941 — оборонна операція під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. Провадилася силами радянських військ Окремої Приморської армії (командуючий — генерал-лейтенант Г. П. *Софронов*, з 5.X — генерал-майор І. Ю. *Петров*), військ Одеської військово-морської бази (контр-адмірал Г. В. *Жуков*), значної частини сил Чорномор. флоту (віце-адмірал П. С. *Октябрський*) за участю населення міста, партизанів і підпільни-

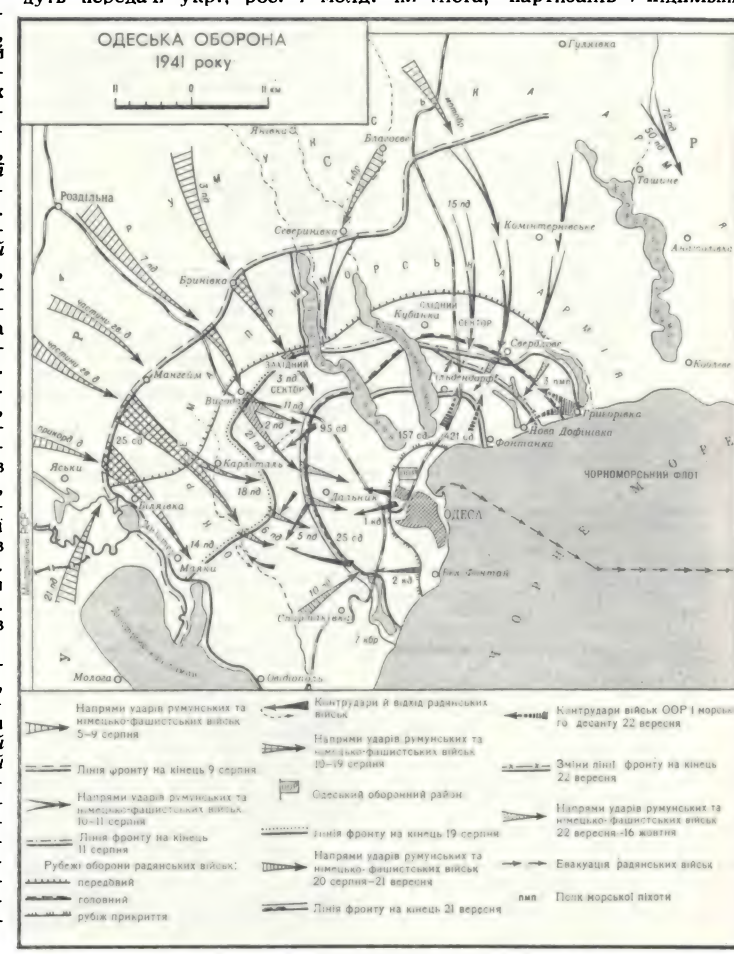

ків. Тривала з 5.VIII по 16.X. Зважаючи на важливе воєнно-політ. значення Одеси, рад. командування і місц. органи влади почали готувати місто до оборони з липня 1941. На поч. серпня правому крилу нім.-фашист. групи армій «Південь» вдалося відрізати Окрему Примор. армію в районі Одеси від гол. сил Пд. фронту. Верховне Головнокомандування дало наказ обороняти Одесу до останньої можливості. 5.VIII Окрема Примор. армія відійшла на рубіж Березівка — Роздільна — Кучурганський лиман і зайняла оборону на далеких підступах до Одеси. Для оволодіння містом противник зосередив сили 4-ї рум. армії та 72-ї нім. піхотної д-зії (які у 5 раз переважали рад. війська). 8.VIII в Одесі було оголошено стан облоги. На передові рубежі пішло 30 тис. нар. ополченців, 100 тис. трудящих взяло участь у будівництві оборонних рубежів. 10.VIII Окрема Примор. армія з боями відійшла на рубіж Олександрівка — ст. Буялик — Дністровський лиман. Одеса опинилася в напівкільці й була повністю ізольована з суходолу. 19.VIII було утворено Одес. оборонний район (команд.— контр-адмірал Г. В. Жуков), в який увійшли війська Окремої Прим. армії та Одес. військ.-мор. бази. 16.IX на допомогу Одесі з Новоросійська було направлено 157-у стрілецьку д-зію та дивізіон реактивних мінометів. Усі ворожі атаки, проведені з 19.VIII по 10.X, було відбито. Однак, у зв'язку з ускладненням становища в Криму, війська Одес. оборонного району 16.X залишили Одесу, їх було перекинуто на Крим. п-ів. О. о. мала велике воєнно-політ. і стратегічне значення. Рад. війська під час оборони скували понад 18 д-зій ворога і завдали їм значних втрат. 73-денна оборона Одеси є одним з яскравих прикладів стійкості і героїзму рад. військ, єдності армії і народу. 22.XII 1942 було встановлено медаль «За оборону Одеси», 1965 місту-герою вручено орден Леніна і медаль «Золота Зірка».

Одеська область.
Пам'ятник бійцям партизанського загону «Буревісник» у селищі міського типу Саврані. Скульптор О. Б. Князик, архітектор Н. Голод. 1972; Бронекатер Дунайської військової флотилії, встановлений на честь захисників Ізмаїла. 1967.

ОДЕ́СЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1920 — наступальні бойові дії рад. військ 14-ї армії Пд.-Зх. фронту (командарм — І. П. *Уборевич*) проти денікінців. Тривали з 11.I до 7.II і завершилися визволенням Одеси. 14-й армії протистояло 15-тисячне угруповання білогвардійських військ. Після запеклих боїв Латис. д-зія, що наступала з району Єлизаветграда, 3.II визволила м. Ольвіополь (тепер у складі Первомайська); 45-а стріл. д-зія на поч. лютого вийшла в район Вознесенська—Тирасполя, а кав. бригада Г. І. *Котовського,* що діяла в її складі, 6.II вийшла на підступи до Одеси, яку визволила 7.II у взаємодії з частинами 41-ї стріл. д-зії, що наступала на місто з району Очакова. Внаслідок О. о. 14-а армія вийшла на р. Дністер, ліквідувавши білогвард. угруповання. Рад. війська захопили в полон 13 тис. білогвардійців і взяли значні трофеї. О. о. завершилася визволенням від денікінців Правобережної України.

ОДЕ́СЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1944 — наступальна операція під час Великої Вітчизняної війни. Була здійснена силами рад. військ 3-го Укр. фронту (командуючий — генерал армії Р. Я. *Малиновський*) при сприянні сил Чорноморського флоту (командуючий — адмірал П. С. *Октябрський*). Проведена 26.III—14.IV з метою визволення пн.-зх. узбережжя Чорного м., Микол. і Одес. областей. Надаючи важливого значення утриманню Чорномор. узбережжя в районі Одеси, фашисти на підступах до міста створили чотири оборонні рубежі. Подолавши опір ворога, рад. війська 28.III визволили Миколаїв (див. *Миколаївська десантна операція 1944*), 29.III форсували Пд. Буг, 31.III визволили Очаків, 4.IV — ст. Веселий Кут, 5.IV— Роздільну, 9.IV підійшли до Одеси. Вранці 10.IV, після штурму, з допомогою партизанів і підпільників Одесу було визволено. 14.IV рад. війська очистили весь сх. берег Овідіопольського лиману. Війська правого крила фронту 12.IV оволоділи Тирасполем і форсували р. Дністер. Внаслідок О. о. було визволено Микол. і Одес. області, створено умови для проведення *Кримської операції 1944* та *Ясько-Кишинівської операції 1944.*

ОДЕ́СЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП(б) — одна з найстаріших орг-цій більшовицької партії на Україні. Її історія бере початок з марксист. гуртків, що виникли в Одесі на поч. 90-х рр. 19 ст. Восени 1898 утворився Одес. к-т РСДРП. К-т мав зв'язки з соціал-демократами Петербурга, Москви, Києва, Миколаєва, Харкова, Катеринослава та ін. міст. У 1898 — 1902 в Одес. орг-ції точилася гостра боротьба між революц. соціал-демократами і прихильниками *«економізму»*. В. І. Ленін надавав Одесі, як одному з центрів робітн. руху на Пд. Росії, важливого значення, подавав допомогу революц. крилу орг-ції в його боротьбі проти *опортунізму*. Революц. соціал-демократи поступово виділялися в самостійні орг-ції: *«Південну революційну групу соціал-демократів»* (жовтень 1901), *«Південний революційний союз соціал-демократів»* (вересень 1902), які потім злилися з Одес. к-том РСДРП. Одеса була одним з осн. пунктів транспортування газ. *«Искра»*. Ленінська «Искра» і її агенти відіграли вирішальну роль у зміцненні революц. напряму в Одес. орг-ції РСДРП. Активну боротьбу проти економістів 1902 в Одесі вели Д. І. *Ульянов,* Р. С. *Землячка.* У квітні 1903 Одес. к-т РСДРП визнав «Искру» своїм керівним органом. Делегат Одес. к-ту Р. С. Землячка на *Другому з'їзді РСДРП* відстоювала ленінську позицію. В період між Другим і *Третім з'їздом РСДРП* Одес. к-т підтримував тісний зв'язок з В. І. Леніним, став опорою більшовизму на Півдні у боротьбі проти *меншовизму.* В Одесі діяло *Південне бюро ЦК РСДРП 1904,* яке провело велику роботу по підготовці III з'їзду партії. Своїм делегатом на III з'їзд Одес. к-т обрав В. І. Леніна. Більшовики Одеси очолювали революц. виступи трудящих міста під час *Жовтневого всеросійського політичного страйку 1905, Одеського червневого збройного виступу 1905,* брали активну участь у створенні й діяльності Ради робітничих депутатів.

В ході революц. боїв Одес. орг-ція РСДРП зміцніла ідейно, зросла кількісно. Якщо влітку 1905 вона налічувала 350 чол., то на кінець року її чисельність досягла 1500 чол. Більшовики вели агітацію серед робітників і селян. Для революц. роботи в армії при Одес. к-ті РСДРП було створено військ. орг-цію. Активну участь у діяльності Одес. орг-ції РСДРП в той час брали С. І. *Гусєв,* О. М. *Ярославський,* О. В. *Шотман.*

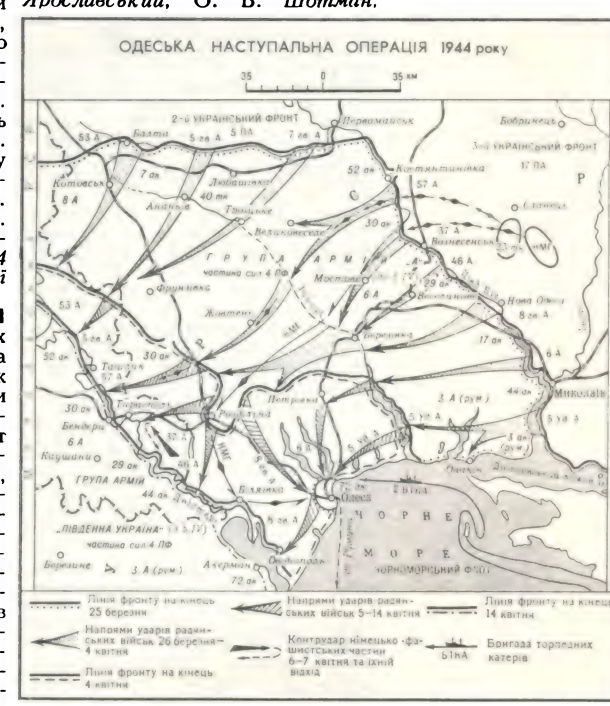

Й. А. *Пятницький*, А. В. *Трофимов*, К. Й. Левицький, П. І. *Старостін*, Г. П. *Ачканов*, Л. М. *Кніпович* та ін. Після поразки 1-ї рос. революції в Одесі почалися масові арешти. Незважаючи на жорстокі репресії, більшовики в умовах глибокого підпілля продовжували революц. роботу в масах, боролися проти опортунізму меншовиків і одзовістів, за їхньою участю відбулися *Одеські страйки робітників 1909—10, 1914*. Після Лютн. революції 1917 більшовики Одеси вийшли з підпілля. В травні 1917 вони всередині об'єднаної орг-ції, до якої входили разом з меншовиками, створили свою фракцію, яка встановила зв'язок з ЦК РСДРП(б). ЦК допомагав одес. більшовикам л-рою, кадрами. В червні 1917 на загальноміських зборах більшовики прийняли рішення про відмежування від меншовиків-оборонців і обрали Одес. міський к-т РСДРП, в який увійшли більшовики і меншовики-інтернаціоналісти. Остаточне відмежування більшовиків Одеси від меншовиків і створення самостійної орг-ції відбулося у кін. вересня 1917. Одес. к-т РСДРП(б) розгорнув активну орг. та агіт.-масову роботу, очолив боротьбу мас проти контрреволюції. Активно діяла військова організація при Одес. к-ті РСДРП(б). Значну роль у революц. боротьбі трудящих відіграла більшовицька газ. *«Голос пролетария»*. До осені 1917 Одес. парт. орг-ція зміцніла, зросла її чисельність. У кін. 1917 вона налічувала 4000 чол. Одес. к-т РСДРП(б) проводив енергійну роботу по мобілізації мас на боротьбу за встановлення Рад. влади. Під керівництвом к-ту проходило *Одеське січневе збройне повстання 1918*, в результаті якого 17 (30).I 1918 в Одесі було встановлено Рад. владу. Одеські більшовики взяли діяльну участь в організації КП(б)У. Див. також *Одеська обласна партійна організація*.

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Из истории Одесской партийной организации. Одесса, 1964; История городов и сёл Украинской ССР Одесская область. К., 1978; Мельник С. Делегат більшовиків Одеси. Одеса, 1970. *М. М. Якупов.*

ОДЕ́СЬКА РИСУВА́ЛЬНА ШКО́ЛА — середній художній навч. заклад. Засн. 1865 як Рисувальна школа Одес. т-ва заохочування красних мистецтв. У 1885 її перетворено на серед. навч. заклад. У 1899 перейшла у відання петерб. АМ як худож. уч-ще. В 1918—20 перетворено на Вище худож. уч-ще, потім — Держ. художньо-виробничі майстерні, а 1921 — на Академію мистецтва. В 1922—34 — Одес. худож. ін-т (називався й Ін-том образотворчих мистецтв і Політехнікумом). З 1934 — *Одеське художнє училище* імені М. Б. Грекова. В школі здобули мист. освіту К. Костанді, П. Нілус, Б. Едуардс, П. Волокидін, Є. Буковецький, Я. Ніколадзе, П. Сабсай, Б. Йофан, І. Бродський, М. Греков, О. Шовкуненко, Є. Кибрик та ін.

ОДЕ́СЬКА СХО́ДКА РЕВОЛЮ́ЦІЙНИХ ГУРТКІ́В 1878 — збори представників революційно-народницьких робітн. гуртків і демократичної інтелігенції на честь 7-ї річниці *Паризької комуни 1871*. Відбулася 18 (30). III в Одесі. За неповними даними, в сходці взяло участь до 150 чоловік. На знак солідарності з паризькими комунарами учасники зборів прийняли рішення надіслати франц. робітникам вітальний адрес, у якому підкреслювалося, що рос. робітники ведуть боротьбу за ті ж самі ідеали, за які віддали своє життя тисячі паризьких комунарів. В адресі вказувалось на інтернац. характер інтересів усіх народів і висловлювалась тверда впевненість у тому, що настане час, коли франц. робітники знову «підніму́ть червоний прапор соціальної революції». Адрес було надруковано в народницькому журн. «Община» (Женева, 1878, № 3—4) рос. і франц. мовами.

С. О. Сосновчик.

ОДЕ́СЬКА ФА́БРИКА ТЕХНІ́ЧНИХ ТКАНИ́Н — підприємство конопледжутової пром-сті. Розташована в Одесі. Засн. 1887. До Великої Жовтн. соціалістич. революції на підприємстві виробляли полотно з інд. джуту. За роки Рад. влади ф-ку докорінно реконструйовано. Збудовано снувально-шліхтувальний цех, прядильний корпус, мех. цех та ін. Під час Великої Вітчизн. війни виробничі приміщення майже цілком зруйнували нім.-фашист. загарбники. Відбудова здійснювалась на базі нової техніки. В 1945 вироблено першу післявоєнну продукцію. О. ф. т. т. дає 27% всіх конопледжутових тканин СРСР, в основному мішки для цукру, руди тощо; вона є єдиним підприємством у країні, яке виробляє джутову тканину для виготовлення лінолеуму. На підприємстві встановлено автом. машини для розкроювання тканин, ланцюгові конвейєри, впроваджується високопродуктивне прядильне й ткацьке устаткування.

О. О. Чиванов.

ОДЕ́СЬКЕ АРХЕОЛОГІ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО — науково-освітня громадська організація, яка досліджує і популяризує археологічні пам'ятки Пн. Причорномор'я. Засн. 1959 в Одесі. Т-во об'єднує бл. 500 учених — археологів і краєзнавців Одеси, Києва, Москви, Ленінграда, Сімферополя, Керчі, Кишинева та ін. міст. О. а. т. провадить розкопки археол. пам'яток Пн. Причорномор'я. Видало «Записки Одесского археологического общества» (т. 1—2, 1960—67).

ОДЕ́СЬКЕ БІБЛІОГРАФІ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО — наукове т-во, засноване при Новоросійському ун-ті в Одесі; існувало з 1911 до 1922. Основним завданням т-ва була організація бібліографії на Україні, зокрема краєзнавчої. Т-во влаштовувало засідання з читанням рефератів, повідомлень тощо, видавало «Известия Одесского библиографического общества» (1911—16), в яких вміщувалися рецензії, бібліографічні покажчики, постанови та звіти ради т-ва. В роботі О. б. т. брав участь М. Ф. *Комаров*.

«ОДЕ́СЬКЕ БОЛГА́РСЬКЕ НАСТОЯ́ТЕЛЬСТВО» («Одесското българско настоятелство») — організація болг. емігрантів із захоплених Туреччиною Придунайських областей, яка існувала 1854—1917 в Одесі. Засновником «О. б. н.» був М. Х. Палаузов. «Настоятелство» допомагало болг. емігрантам, підтримувало зв'язки із зарубіжними болгарами, надсилало до Болгарії болг. книги, які друкували в Росії, збирало пожертвування, що витрачались під час *Кримської війни 1853—56* на підготовку повстання в Болгарії, а після закінчення війни — на культурно-освітні потреби країни. Найбільшого розмаху діяльність «О. б. н.» досягла в 50—70-х рр. 19 ст.

ОДЕ́СЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'Є́ДНАННЯ ПО ПЛУГА́Х І БО́РОНАХ «ОДЕСАГРУНТОМА́Ш». Створено 1973 в складі Одес. з-ду с.-г. машинобудування ім. Жовтневої революції (гол. підприємство; засн. 1854), з-ду «Ждановсільмаш», з-ду сільгосп. машин у Кам'янці-Подільському, гол. спеціалізованого конструкторського бюро, буд.-монтажного управління. Осн. продукція: плуги заг. та спец. призначення, розпушувачі, борони, машини для обробітку грунту садів і виноградників, кам'янистих та заболочених грунтів, для роботи в різних грунтово-кліматичних зонах в агрегаті з усіма типами тракторів, що випускаються в країні, а також запасні частини для с.-г. машин. Об'єднання виробляє бл. 70% загальносоюзного випуску плугів загального та 100% плугів спец. призначення. На підприємстві розроблено нові конструкції 7-, 9- і 12-корпусних плугів, впроваджено нові засоби механізації і автоматизації, технологічні процеси: автом. та напівавтом. зварювання під шаром флюсу, у середовищі вуглекислого газу, контактне; потоково-механізовані лінії виготовлення лемешів і полиць та ін. Одес. з-д с.-г. машинобудування ім. Жовтневої революції нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1966).

О. С. Жилко.

ОДЕ́СЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'Є́ДНАННЯ «ПРЕСМА́Ш» імені 60-річчя Жовтня. Створено 1976. В складі об'єднання — 7 підприємств: 2 з них розміщені в Одесі — з-д пресів та автоматів (гол. підприємство; збудовано 1952), з-д ковальсько-пресового устаткування; решта — в містах Одес. і Микол. областей. Осн. продукція: важкі й унікальні ковальсько-пресові машини, виливні машини для переробки пластмас, преси для брикетування й пакетування металевих відходів, гарячого й холодного штампування, пресування паперу, картону, шкіри, солі, абразивів, твердих сплавів, глибокого витягування деталей, вигинання труб тощо. Підприємства об'єднання оснащено сучас. устаткуванням. Щороку освоюється випуск 10—14 нових видів моделей машин, збільшується випуск пресів, оснащених програмним керуванням, промисловими роботами-маніпуляторами. Ковальсько-пресові машини, вироблені об'єднанням, не раз експонувались на багатьох міжнар. виставках і ярмарках.

А. Л. Луговський

ОДЕ́СЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ХІМІКО-ФАРМАЦЕВТИ́ЧНЕ ОБ'Є́ДНАННЯ «БІОСТИМУЛЯ́ТОР». Створено 1977. До складу об'єднання входять: з-д хім.-фарм. препаратів і біогенних стимуляторів (гол. підприємство; засн. 1921 на базі галенової лабораторії «Стела») та вітамінний з-д (засн. 1944). Підприємство виробляє лікар. засоби 52 найменувань, зокрема хім.-фарм., галенофарм. препарати, лікар. засоби для ін'єкцій, таблетки, вітаміни-порошки й розчини, органопрепарати, рідкі й сухі лікар. засоби, перев'язні засоби та різні мед. вироби. Виробн. складається з 8 осн. та 3 допоміжних цехів. На підприємстві встановлено конвейєрні та автом. лінії.

Г. В. Чебак.

ОДЕ́СЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ШВЕ́ЙНЕ ОБ'Є́ДНАННЯ імені В. В. Воровського. Створено 1965. До складу об'єднання входять: одеські ф-ки — швейна ім. В. В. Воровського (гол. підприємство; засн. 1920) та білизняних виробів; Балтська та Болградська швейні фабрики. Основна продукція: верхній жіночий одяг, плаття жіночі й дитячі з різних тканин. Підприємства об'єднання оснащено новими високопродуктивними універсальними спец. машинами, пневматичними пресами. На головному підприємстві введено в дію інформаційно-обчислювальний центр, впроваджено автоматизовану систему управління виробництвом.

ОДЕ́СЬКЕ ВИ́ЩЕ ІНЖЕНЕ́РНЕ МОРСЬКЕ́ УЧИ́ЛИЩЕ імені Ленінського комсомолу — вищий навч. заклад М-ва морського флоту СРСР. Засн. 1944. В 1978 уч-щу присвоєно ім'я Ленінського комсомолу. В училищі 5 ф-тів (1980): судноводійний, судномеханічний, електромеханічний, автоматики і заочний; аспірантура. Є 5 великотоннажних мор. учбово-виробничих суден. Фонд б-ки налічує (1980) 470 тис. одиниць зберігання. В уч-щі навчається (1980) 5 тис. курсантів. За роки існування в ньому підготовлено 13 тис. спеціалістів.

В. М. Зальотов.

ОДЕ́СЬКЕ СІЧНЕ́ВЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1918 — повстання робітників, революційних солдатів і матросів в Одесі проти контрреволюц. *Центральної ради*. Боротьба трудящих Одеси проти Центр. ради почалася ще в листопаді 1917, коли вона та есеро-меншовицьке керівництво *Румчероду* об'єднали в місті всі контрреволюц. сили, щоб перешкодити встановленню Рад. влади. Більшовики Одеси, готуючи маси до збройної боротьби, формували загони Червоної гвардії, вели агітаційну роботу серед солдатів гарнізону. В грудні 1917 під впливом більшовиків 2-й з'їзд Румчероду обрав більшовицький виконком і ухвалив рішення про передачу влади Радам. 4 (17).I 1918 на нараді фабзавкомів було обрано військ.-революц. к-т («Комітет 15-ти»), до складу якого ввійшли більшовики В. Г. *Юдовський* (голова), П. І. *Старостін*, Г. П. *Ачканов*, М. І. *Чижиков* та ін. Конференція представників 49 підприємств, солдатів і матросів, що відбулася наступного дня, висловилася за встановлення Рад. влади. Повстання почалося 14 (27).I. В ньому взяли участь червоногвард. загони, Охтирський гусарський полк, 40-й і 49-й запасні полки та ін. військ. частини. Повстанців підтримали команди броненосців «Сіноп», «Ростислав» і крейсера «Алмаз», де перебував штаб по керівництву повстанням в Одесі. Червоногвардійці зайняли штаб військ. округу, вокзал, поштамт, банки та ін. установи. Але 15 (28).I гайдамаки, що дістали підкріплення, захопили штаб округу, вокзал і поштамт. 16 (29).I червоногвардійці, революц. солдати і матроси в запеклих боях завдали поразки військам Центральної ради, які 17 (30). I капітулювали. В Одесі було встановлено Рад. владу. О. с. з. п. відіграло значну роль у перемозі влади Рад на Пд. Україні.

Літ.: В борьбе за Октябрь. (Март 1917 — январь 1918). Сборник документов и материалов об участии трудящихся Одессы в борьбе за установление Советской власти. Одесса, 1957; Борці за Жовтень, в. 3. Одеса, 1957; Из истории Одесской партийной организации. Одесса, 1964; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2. К., 1967.

С. Я. Єлисаветський.

ОДЕ́СЬКЕ ТОВАРИ́СТВО ІСТО́РІЇ І СТАРОЖИ́ТНОСТЕЙ — перше наукове товариство на Україні, що займалося вивченням і охороною археологічних та історичних пам'яток Пн. Причорномор'я. Існувало 1839—1922. Здійснювало археол. розкопки античних міст *Пантікапея, Тіри, Херсонеса, Ольвії*, а також на островах Зміїний і Березань. У його віданні перебували Феодосійський музей старожитностей (з 1850), Білгород-Дністровська і Судацька фортеці (з 1865), *Мелек-Чесменський курган* тощо. В 1840 при т-ві організовано музей, який 1858 об'єднано з Одеським міським музеєм старожитностей (див. *Одеський археологічний музей* АН УРСР). Видавало «Записки Одесского общества истории и древностей» (т. 1—33, 1844—1919), каталоги, монографії та покажчики.

ОДЕ́СЬКЕ ХУДО́ЖНЄ УЧИ́ЛИЩЕ імені М. Б. Грекова — середній художній навч. заклад М-ва культури УРСР. Має художньо-педагогічне, скульптурне і керамічне відділення. Готує викладачів малювання та креслення для середніх шкіл, художників, у тому числі для фарфоро-фаянсової пром-сті. Бере свій початок від *Одеської рисувальної школи*. З 1934 — сучас. назва.

Одеський археологічний музей.

ОДЕ́СЬКИЙ АРХЕОЛОГІ́ЧНИЙ МУЗЕ́Й АН УРСР. Засн. 1825 під назвою «Одеський міський музей старожитностей». У 1858 його об'єднано з музеєм *Одеського товариства історії і старожитностей*. З 1971 перебуває у віданні Академії наук УРСР. Має 4 відділи: «Північне Причорномор'я в епоху первіснообщинного ладу», «Племена Північного Причорномор'я скіфо-сарматського часу», «Античні міста Північного Причорномор'я», «Північне Причорномор'я в епоху ранніх слов'ян і Київської Русі». У фондах музею налічується понад 154 тис. експонатів (1981). Це одна з найбагатших колекцій археол. джерел з історії Пн. Причорномор'я, а також пам'яток стародавніх Єгипту, Греції, Риму, Кіпру, монет різних країн і часів. У музеї відкрито постійно діючі виставки — «Пам'ятки Стародавнього Єгипту» та «Золота кладова». На базі музею з 1959 працює *Одеське археологічне товариство*. Музей щорічно проводить польові археол. дослідження, публікує збірники наук. праць, популярні видання.

Літ.: Дзис-Райко Г. А. 150 лет Одесскому археологическому музею. В кн.: Материалы по археологии Северного Причерноморья, в. 8. К., 1976.

Г. О. Дзис-Райко.

ОДЕ́СЬКИЙ ГІДРОМЕТЕОРОЛОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. Засн. 1932. Має 4 ф-ти: метеорологічний, гідрологічний, агрометеорологічний та заочного навчання. В складі ін-ту — 17 кафедр (теор. метеорології та метеорологічних прогнозів, гідрології, океанології, агрометеорології та ін.), аспірантура. Ін-т готує інженерів-метеорологів, гідрологів, океанологів та агрометеорологів. Осн. напрям н.-д. роботи — проблеми гідрометеорології (охорона *навколишнього середовища* та раціональне використання природних ресурсів, активні впливи на гідрометеорологічні процеси, гідрометеорологічні прогнози та вимірювання, гідрологічні розрахунки, кліматологія пром. буд-ва тощо). У 1980—81 навч. році в ін-ті було понад 2250 студентів. З часу заснування у вузі підготовлено бл. 11 тис. спеціалістів.

Є. В. Терентьєв.

ОДЕ́СЬКИЙ ДО́СЛІДНИЙ КОНСЕ́РВНИЙ ЗАВО́Д імені В. І. Леніна — підприємство консервної промисловості. Засн. 1867 як невелике консервно-ковбасне підприємство. Робітники з-ду брали активну участь у революц. боротьбі. В 1923 з-ду присвоєно ім'я В. І. Леніна. В роки перших п'ятирічок з-д реконструйовано і значно розширено. В післявоєнні роки підприємство відбудовано і спеціалізовано (з 1959) на випуску консервів для дитячого харчування. З 1967 має сучасну назву. О. д. к. з. — гол. спеціалізоване підприємство харч. пром-сті СРСР по виробн. консервів для дитячого харчування. В складі з-ду (1980) — 2 технологічні (фруктовий та овочевий), фабрикатний та склотарний цехи. Підприємство виробляє (1980) понад 50 видів консервів для хар-

ОДЕСЬКИЙ ЕЛЕКТРОТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ ЗВ'ЯЗКУ

чування дітей чотирьох вікових груп (2-, 4-, 6-, 9-місячного віку), в т. ч. протерті м'ясні, м'ясо-овочеві, овочеві, фруктові пюре, овочефруктові, фруктові та овочеві соки. О. д. к. з. нагороджено орденом «Знак Пошани» (1974).

Б. Д. Кузьмичов.

ОДЕ́СЬКИЙ ЕЛЕКТРОТЕХНІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т ЗВ'ЯЗКУ́ імені О. С. Попова — вищий навчальний заклад М-ва зв'язку СРСР. Заснований 1930. В ін-ті 5 факультетів (1980): автоматичного електрозв'язку, багатоканального електрозв'язку, радіозв'язку і радіомовлення, вечірній та заочний; є аспірантура. Філіал з вечірнім і заочним ф-тами у Києві, учбово-консультаційний пункт у Кишиневі. Фонд б-ки налічує (1980) 748 тис. одиниць зберігання. В О. е. і. з. навчається (1980) 7760 студентів. За роки існування в ін-ті підготовлено понад 21 тис. спеціалістів. Ін-т нагороджено (1981) Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

І. П. Панфілов.

ОДЕ́СЬКИЙ ЗАВО́Д ВАЖКО́ГО ВАГОБУДУВА́ННЯ імені П. І. Старостіна — підприємство важкого машинобудування. Засн. 1882 як ваговий з-д; виготовляв вагонні, возові, багажні та ін. ваги. Робітники підприємства брали активну участь у революц. подіях 1905—06; із зброєю в руках боролися проти контрреволюції під час громадян. війни. В 1922 з-ду присвоєно ім'я революціонера-більшовика П. І. Старостіна. В роки довоєнних п'ятирічок на підприємстві освоєно виробн. пром. технологічних вагів для зважування *мульд*, прокату та ін. продукції металург. підприємств, електровагонів-вагів тощо. За післявоєнні роки з-д реконструйовано й значно розширено. В 1956 його переведено на виробн. гол. чин. важких вагів і перейменовано на з-д важкого вагобудування. О. з. в. в. випускає (1980) унікальне технологічне ваговимірювальне та вагодозувальне устаткування важкого типу для підприємств чорної та кольорової металургії, гірничорудної, коксохім., хім. та ін. галузей пром-сті, а також ваги заг. призначення — автомобільні, залізничні кранові тощо. З 1978 О. з. в. в.— гол. підприємство одеського виробничого об'єднання «Точмаш».

В. К. Кузьмич.

ОДЕ́СЬКИЙ ЗАВО́Д ВАЖКО́ГО КРАНОБУДУВА́ННЯ імені Січневого повстання — підприємство важкого машинобудування. Засн. 1863 як Гол. залізничні майстерні. Робітники майстерень вели активну революц. боротьбу. Вони були одним з передових революц. загонів пролетаріату на Пд. Росії. В січневі дні 1918 весь колектив майстерень брав участь у розгромі контрреволюції в місті, за що підприємству присвоєно ім'я Січневого повстання. До 1930 тут провадили капітальний ремонт паровозів і товарних вагонів. У 1930 майстерні перетворено на кранобудівний з-д. Перший паровий колійний кран випущено 1931. У довоєнні роки на з-ді виготовлено дослідну партію парових кранів, моторні крани на гусеничному ходу та ін. Після визволення Одеси від нім.-фашист. загарбників розпочато відбудову зруйнованого ними підприємства. У 1946 тут почали серійний випуск автомоб. кранів. З 1960 О. з. в. к. спеціалізовано на випуску великовантажних пневматичних колісних кранів. Підприємство виробляє (1980) пневматичні колісні крани вантажопідйомністю 25, 40, 63 і 100 т. На з-ді діють комплексно-механізовані дільниці, потокові й конвейерні лінії. З 1975 О. з. в. к.—гол. підприємство виробн. об'єднання важкого кранобудування ім. Січневого повстання.

О. з. в. к. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1963).

ОДЕ́СЬКИЙ ЗАВО́Д РАДІА́ЛЬНО-СВЕРДЛИ́ЛЬНИХ ВЕРСТА́ТІВ імені В. І. Леніна — підприємство верстатобудування. Буд-во з-ду почато 1944. Першу продукцію одержано 1946. З-д виробляє верстати радіально-свердлильні, алмазно-розточувальні, хонінгувальні, глибокого свердління, спеціальні й агрегатні. Ряд моделей верстатів, що виготовляє підприємство, може працювати в автоматичному і напівавтоматичному режимі; частина верстатів оснащена програмним керуванням. Освоєно випуск верстатів високої і підвищеної точності. О. з. р.-с. в.— єдине підприємство в СРСР, яке виробляє радіально-свердлильні верстати потоково-конвейєр. способом. З 1976 О. з. р.-с. в.— гол. підприємство Одес. верстатобудівного виробн. об'єднання.

ОДЕ́СЬКИЙ ІНЖЕНЕ́РНО-БУДІВЕ́ЛЬНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навчальний заклад М-ва вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Засн. 1930 на базі буд. ф-ту Одеського індустріального інституту та архітектурного ф-ту Одеського художнього ін-ту. В 1951—57 — Одеський гідротех. ін-т. В ін-ті (1980) 7 ф-тів (з денною, вечірньою або заочною формою навчання): архітектурний, пром. і цивільного буд-ва, конструювання в пром. і цивільному буд-ві, енерг. буд-ва, будівельно-технологічний, санітарно-технічний і загальнотехнічний; є підготовче відділення, аспірантура. Філіал у м. Миколаєві. Фонд б-ки налічує (1980) понад 500 тис. одиниць зберігання. У 1979/80 навч. році кількість студентів становила 7760. За роки існування в ін-ті підготовлено понад 26,5 тис. спеціалістів. Інститут нагороджено (1980) Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

Л. П. Латишева.

ОДЕ́СЬКИЙ ІНСТИТУ́Т ІНЖЕНЕ́РІВ МОРСЬКО́ГО ФЛО́ТУ — вищий навчальний заклад М-ва морського флоту СРСР. Засн. 1930 як Одес. ін-т інженерів водного транспорту, з 1945 — сучасна назва. В ін-ті 8 ф-тів (1980): управління мор. транспортом, судномеханічний, економічний, кораблебудівний, механізації портів, гідротехнічний, вечірній і заочний; є підготовче відділення, ф-т підвищення кваліфікації працівників мор. флоту, аспірантура. Вечірні й заочні ф-ти в Баку і Жданові. Фонд б-ки налічує (1980) бл. 500 тис. одиниць зберігання. У 1979/80 навч. році кількість студентів становила бл. 7,5 тисяч. За роки існування в ін-ті підготовлено понад 21 тис. спеціалістів. Ін-т видає наук.-тех. збірники. Нагороджений орденом «Дружба» СРВ (1978), Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1980).

В. О. Загоруйко.

ОДЕ́СЬКИЙ ІНСТИТУ́Т НАРО́ДНОГО ГОСПОДА́РСТВА — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. Створений 1921 на базі екон. кафедр Одеського ун-ту. В 1931 реорганізовано в Одеський кредитно-екон. ін-т, 1966 — в Одеський ін-т нар. г-ва. В 1979/80 навч. році мав ф-ти: планово-екон., фінанс.-екон., кредитно-екон., економіки праці, обліково-екон. Є підготовче відділення, вечірній і заочний ф-ти. При ін-ті— курси підвищення кваліфікації інженерно-тех. працівників пром-сті, аспірантура, обчислювальний центр. У 1980 в ін-ті створено ф-т підвищення кваліфікації працівників орг-цій і установ М-ва фінансів УРСР. У фонді б-ки — 500 тис. одиниць зберігання (1980). У 1980/81 навч. році налічувалось 8,3 тис. студентів. За роки існування ін-т підготував 28 тис. спеціалістів.

В. П. Бородатий.

ОДЕ́СЬКИЙ ІСТО́РИКО-КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й. Створений 1955 на базі Музею оборони Одеси та обл. краєзнавчого музею. Має відділи природи, історії, історії «*Філікї етерії*» (грецьке таємне революційне т-во), меморіал 411-ї берегової батареї, літературно-меморіальний музей О. С. Пушкіна. На 1981 у фондах музею налічувалося понад 50 тис. експонатів. З матеріалів дореволюц. періоду — колекція давньої зброї, етнографічні матеріали, старовинні гравюри та літографії, унікальні документи тощо. Експонати післяжовтневого часу — видання місц. підпільних більшовицьких газет, що їх випускали в період тимчасової окупації Одещини іноз. інтервентами, ескізи плакатів «Юг РОСТА», особисті речі учасників боротьби за встановлення Рад. влади, громадян. і Великої Вітчизн. воєн, реліквії з кораблів, що захищали Одесу 1941, та ін.

Літ.: Одесский историко-краеведческий музей. Путеводитель. Одесса, 1974.

М. М. Пустовойтенко.

ОДЕ́СЬКИЙ КУРО́РТНИЙ РАЙО́Н — група бальнео-грязьових, бальнео-кліматичних і кліматичних приморських курортів союзного значення, розташованих в Одесі і поблизу неї. Перші курорти О. к. р. виникли в 20-х рр. 19 ст., але бурхливий розвиток їх почався лише після громадянської війни. Постановою РНК СРСР від 9.III 1932 О. к. р. проголошено курортом загальносоюзного значення. Клімат курорту — морський і степовий, м'який, з великою кількістю сонячних днів. Лікувальні фактори: мулові грязі, ропа лиманів, морські й штучні мінеральні (вуглекислі, сірководневі, радонові, кисневі, азотні) та сонячні й повітряні ванни (*талассотерапія*) тощо. Показання: захворювання серцево-су-

динної і нервової систем, опірно-рухового апарату, органів дихання нетуберкульозного характеру, органів травлення тощо. Осн. курорти: бальнео-грязьові та кліматичні — Аркадія, Куяльницький, Лермонтовський, Холодна Балка, бальнео-кліматичні — Великий Фонтан, Затока, Лузанівка, Приморське, Чорноморка; грязьові й кліматичні — Лебедівка, Сергіївка, Хаджибейський курорт.

ОДЕ́СЬКИЙ ЛІНО́ЛЕУМОВИЙ ЗАВО́Д «БІЛЬШОВИ́К» — підприємство промисловості будівельних матеріалів. Збудований 1913; виготовляв вироби для закупорювання пляшок та в невеликій кількості лінолеум. В роки перших п'ятирічок на з-ді освоєно виробн. термічної ізоляції, лінкрусту, візерунчастого лінолеуму, виробів з пластичних мас. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 устаткування з-ду було евакуйовано на схід країни, виробничі приміщення майже повністю зруйнували нім.-фашист. загарбники. За післявоєнні роки на з-ді проведено ряд заходів щодо вдосконалення виробничих процесів, організації нових виробництв. На основі переробки коркової натуральної сировини з-д випускає (1980) лінолеум алкідний, плитку поліхлорвінілову, вироби для закупорювання пляшок, пресовані автотракторні прокладки та прокладки для кроненкорка та ін. деталей, поліетиленові пробки, рятувальні жилети для оснащення мор. суден, рятувальні круги, мастики, погонажні вироби, лінкруст, термоізоляцію, крупи коркові, ворсолін, оліфу, товари нар. споживання. О. л. з.— єдине підприємство в країні по випуску декеля для друкарень. *Ю. А. Григор.*

ОДЕ́СЬКИЙ МЕДИ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені М. І. Пирогова — вищий навчальний заклад М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1900 як мед. ф-т Новоросійського ун-ту (в Одесі), реорганізований в ін-т 1920; з 1950 — імені М. І. *Пирогова.* В інституті — 4 факультети: лікувальний, педіатричний, стоматологічний, удосконалення лікарів; навчається (1980/81) 5 тис. студентів; є аспірантура і клінічна ординатура. За час існування в інституті підготовлено понад 27 тис. лікарів. В б-ці ін-ту налічується 700 тис. томів. Науковці ін-ту розробляють проблеми фізіол. і патологічної *адаптації* людини до умов океану, біохімії радіаційних ушкоджень, *ревматизму, ішемічної хвороби серця*, регенерації кісткової тканини, очищення стічних вод; вивчають умови виникнення ускладнень і запобігання їм при хірургічних втручаннях, компенсаторні функції організму при ушкодженні мозку, взаємозв'язок організму матері і плода тощо.
С. І. Корхов.

ОДЕ́СЬКИЙ МОРСЬКИ́Й ПОРТ торговельний. Розташований на пн.-зх. узбережжі Чорного м., у пд.-зх частині Одеської затоки. Засн. 1794. Робітники порту брали активну участь у *«Південноросійському союзі робітників»*, боролися за встановлення Рад. влади на Україні. За роки перших п'ятирічок О. м. п. докорінно реконструйовано. В післявоєнні роки значно зросли тех. оснащеність та пропускна спроможність його. В порту переробляють експортно-імпортні та каботажні вантажі: генеральні (джут, метали, устаткування, чай, фрукти тощо), навалочні (зерно, цукор), наливні (нафта, нафтопродукти) та ін. О. м. п.— базовий порт *Чорноморського морського пароплавства*,

який виконує всі операції, пов'язані з підготовкою суден до рейсів (постачання паливом, водою, тех. матеріалами, продовольством). Вантажно-розвантажувальні операції майже повністю механізовано, здійснюються комплексними та укрупненими бригадами докерів. Порт обслуговує також пасажирів у малому *каботажі* та в закордонному плаванні. О. м. п. нагороджено орденом Леніна (1966). *В. І. Золотарьов.*

ОДЕ́СЬКИЙ МУЗЕ́Й ЗАХІ́ДНОГО ТА СХІ́ДНОГО МИСТЕ́ЦТВА — зібрання творів образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва країн Зх. Європи та Сходу. Засн. 1920 як Галерея старовинного живопису, з 1945 — сучасна назва. В музеї є відділи античного, західноєвроп. і східного мист. В античному відділі музею представлені: зліпки з творів видатних давньогрец. і рим. скульпторів, кераміка й скло; в зх.-європ.— твори італ. художників М. Караваджо, А. Маньяско, Ф. Гварді, нідерландських, фламандських та голландських живописців Луки Лейденського, Д. Тенірса Молодшого, Ф. Гальса та ін. У відділі Сходу — твори китайських, японських, іранських та індійських майстрів.
І. Ю. Глєбова.

ОДЕ́СЬКИЙ ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені К. Д. Ушинського — вищий навч. заклад М-ва освіти УРСР. Утворений 1920 як ф-т соціального виховання Одес. ін-ту нар. освіти; з 1932 — пед. ін-т. У 1946 О. п. і. присвоєно ім'я К. Д. Ушинського. В складі ін-ту 5 ф-тів (1980) — фізико-матем., фіз. виховання, музично-пед., художньо-графічний і підготовки вчителів поч. класів з відділенням дошкільного виховання; заочне й підготовче відділення, аспірантура. В ін-ті чотири н.-д. лабораторії, б-ка (фонд — 364 тис. одиниць зберігання). В 1980/81 навч. р. в ін-ті налічувалося 3233 студенти, зокрема 2172 — на денному відділенні. З часу заснування в ін-ті підготовлено понад 30 тис. спеціалістів. Вуз нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1970). *В. Б. Петрович.*

ОДЕ́СЬКИЙ ПЕ́РШИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ РОБІТНИ́ЧО-СЕЛЯ́НСЬКИЙ ТЕА́ТР імені І. Франка. Засн. в серпні 1924. Керівник — Є. *Коханенко*, режисери — Г. *Воловик*, О. Предславич, О. Ходимчук. До складу театру увійшли актори з Харківського укр. драм. театру ім. І. Франка — П. *Нятко*, П. *Самійленко*, Г. *Мещерська*, К. Блакитний, М. Донець, К. Коханова, Ю. Красноярський, Ф. Федорович; митці одес. театрів — Л. *Мацієвська*, С. *Мануйлович*, О. Панасевич-Ремез, О. Романенко, В. Маленятко, І. Селюк, В. Селюкова та ін.; актори *«Березолю»* — Ф. *Радчук*, Л. *Комарецька*, М. Домашенко; Д. *Козачківський* (з Полтави). Театр гастролював по містах і селах Одещини і Херсонщини (в Херсоні, Очакові, Алешках, Голій Пристані, Британах, Бериславі та ін.). В репертуарі — «Гайдамаки» за Т. Шевченком, «Сорочинський ярмарок» Старицького, «Вій» Кропивницького, «Лісова пісня» Лесі Українки, «97» М. Куліша, «Мірандоліна» К. Гольдоні, «Овеча криниця» Лопе де Вега та ін. В жовтні 1925 театр припинив роботу у зв'язку з організацією Одеської держдрами (див. *Одеський український музично-драматичний театр* імені Жовтневої революції), до складу якої увійшла значна кількість акторів театру.
Літ.: Предславич Л. Пересувний робітничо-селянський театр. Х., 1928.
М. Г. Лабінський.

ОДЕ́СЬКИЙ ПІДПІ́ЛЬНИЙ ОБЛАСНИ́Й КОМІТЕ́Т КП(б)У Створений у липні 1918 за рішенням *Першого з'їзду КП(б) України* для керівництва повстансько-партизанською боротьбою трудящих Півдня України проти австро-нім. загарбників. Поширював свою діяльність на тер. Херсон. губернії й Пн. Таврії. Головою першого складу к-ту був Я. Б. *Гамарник*. К-т видавав нелегальну газ. *«Коммунист»*. Після вигнання австро-нім. окупантів Одесу наприкінці листопада 1918 захопили війська Антанти. Боротьбу трудящих Одещини проти внутр. і зовн. контрреволюції очолив підпільний обком партії, обраний наприкінці листопада 1918 на нелегальній конференції. Головою обкому був обраний І. Ф. *Смирнов* (М. Ласточкін), секретарем — С. І. *Соколовська*. До обкому ввійшли Л. Й. *Картвелішвілі*, І. Є. *Клименко*, Я. Л. *Єлін* та ін. Під керівництвом обкому відновили діяльність підпільні парт. орг-ції. Продовжувався вихід газ. «Коммунист», видавалися листівки, прокламації. Організацією збройних сил підпілля займався створений при обкомі військ.-революц. к-т. Для посилення революц. пропаганди серед військ інтервентів у грудні 1918 при обкомі партії було створено *«Іноземну колегію»*. З— 5.II 1919 в Одесі відбулась обл. парт. конференція за участю 27 делегатів, що представляли 2 тис. комуністів. Вона націлила парт. орг-ції на активізацію підпільно-партизанського руху. К-т ліквідовано в квітні 1919 у зв'язку з

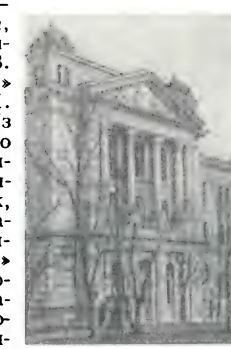

Одеський медичний інститут. Вхід до головного корпусу.

ОДЕСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ

Одеський політехнічний інститут. Головний навчальний корпус. Архітектор Л. М. Тишкіна. 1966.

Одеський театр ляльок. Архітектор О. Й. Бернардацці. 1896.

відновленням Рад. влади в Одесі та обранням губ. і міських к-тів КП(б)У. *М. Ю. Раковський.*

ОДЕ́СЬКИЙ ПОЛІТЕХНІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навчальний заклад М-ва вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Заснований 1918. В ін-ті працювали В. О. *Добровольський*, Л. І. *Мандельштам*, М. Д. *Папалексі*, І. Є. *Тамм*, Б. Л. Ніколаї, В. М. Пінегін та ін. вчені. В О. п. і. 13 ф-тів (1980): машинобудівний, механіко-технологічний, теплоенергетичний, хіміко-технологічний, атомноенергетичний, автоматизації й електрифікації пром-сті, радіотех., автоматики і обчисл. техніки, інженерно-екон., вечірній, заочний підготовчий для іноз. громадян, підвищення кваліфікації; є підготовче відділення й аспірантура. Фонд б-ки налічує (1980) 1 млн. 340 тис. одиниць зберігання. В О. п. і. навчається (1980) понад 10 тис. студентів. За роки існування в ін-ті підготовлено бл. 37 тис. спеціалістів. О. п. і. нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1968) і орденом Трудового Червоного Прапора (1971). *К. І. Заблонський.*

ОДЕ́СЬКИЙ РОСІ́ЙСЬКИЙ ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені А. В. Іванова. Засн. 1927. В перше десятиліття в театрі працювали актори М. *Астангов*, М. *Ляров*, М. *Коміссаров*, В. *Високов*, А. *Аркадьєв*, В. *Халатов*, С. *Петров*, Д. Зеркалова, режисери В. *Вільнер*, О. Грипич та ін.

В роки Великої Вітчизняної війни театр не діяв, відновив роботу 1944. Серед кращих вистав — твори рос. та укр. класичної л-ри («Маленькі трагедії» Пушкіна, «Маскарад» Лермонтова, «Ревізор» Гоголя, «Дядя Ваня» Чехова, «Вовки та вівці», «Безприданниця» О. Островського, «Обрив» за Гончаровим, «Нові люди» за Чернишевським, «Житейське море» Карпенка-Карого), п'єси рос. та укр. рад. драматургів («Бронепоїзд 14-69» Вс. Іванова, «Вогняний міст» Ромашова, трилогія Погодіна «Людина з рушницею», «Кремлівські куранти» і «Третя патетична», «Оптимістична трагедія» В. Вишневського, «Любов Ярова» К. Треньова, «Богдан Хмельницький», «Платон Кречет» і «Пам'ять серця» Корнійчука та ін.); твори авторів братніх республік («Не турбуйся, мамо» Думбадзе) і зарубіж. авторів («Ромео і Джульєтта», «Король Лір», «Отелло» Шекспіра, «Підступність і кохання» Шіллера, «Мачуха» Бальзака, «Нора» Ібсена та ін.). Здійснено виставу «Відродження» (за твором Л. І. Брежнєва). У різні роки в театрі також працювали: нар. артисти УРСР П. *Михайлов*, О. *Соломарський*, М. *Ошеровський*, В. *Освецимський*, Ю. *Величко*, засл. діячі мист. УРСР В. *Бортко*, Л. Альшиць, нар. художник УРСР П. *Злочевський*, засл. художник УРСР М. Івницький, засл. арт. РРФСР Б. Зайденберг та ін. В трупі (1981): нар. артисти УРСР Л. *Бугова*, А. *Гончар*, В. Терентьєв (з 1979 — гол. режисер), нар. арт. РРФСР С. *Простяков*, засл. артисти УРСР Є. Амінова, Н. Дубровська, І. Колесніченко, В. Піменов, І. Шелюгін, В. Кулакова, Є. Котов, Т. Мороз, Г. Ноженко, В. Наумцев, Л. Полякова, В. Стороженко, Л. Чиніджанц, засл. арт. Узб. РСР Л. Маренников, засл. арт. Латв. РСР О. Безсонов. *А. М. Деркач.*

Одеський російський драматичний театр імені А. В. Іванова.

ОДЕ́СЬКИЙ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навчальний заклад у системі Міністерства с. г. СРСР. Засн. 1918 на базі природничого відділення Новоросійського (в Одесі) ун-ту й с.-г. курсів при с.-г. товаристві Пд. Росії. В ін-ті—7 факультетів: агрономічний; плодоовочівництва й виноградарства; ветеринарний; зооінженерний; економічний; економічної кібернетики; підвищення кваліфікації керівних кадрів і спеціалістів с. г. та відділення заочного навчання. При ін-ті є 2 навчально-дослідні г-ва (заг. площа землі 5780 га) з племінними тваринницькими фермами, необхідним машинно-тракторним парком, садами, виноградниками, виноградним розсадником, автоматизованим виноробним з-дом. Студентів (1981) — 5187, у т. ч. на заочному відділенні — 3121. Фонд бібліотеки—понад 300 тис. книг. Є аспірантура. Ін-т видає наукові праці. *І. С. Самойленко.*

ОДЕ́СЬКИЙ ТЕА́ТР ЛЯЛЬО́К. Засн. 1934 як філіал Одес. театру юного глядача, з 1945 — виділився в окремий театр. В репертуарі «Івасик-Телесик» А. Шияна, «Казка про рибака та рибку» О. Пушкіна, «Байки Крилова», «Червона шапочка» Є. Шварца, «Мальчиш-Кибальчиш» за А. Гайдаром, «Буратіно» за О. Толстим, «Стійкий олов'яний солдатик» за Г. К. Андерсеном та ін. В театрі працювали засл. артисти УРСР Ю. Гімельфарб, С. Єфремов та ін. Гол. режисер театру — В. Левченко (з 1978).

ОДЕ́СЬКИЙ ТЕА́ТР МУЗИ́ЧНОЇ КОМЕ́ДІЇ. Засн. 1947 у Львові. В Одесі — з 1954. В репертуарі театру твори укр. («Весілля в Малинівці» Рябова, «На світанку» Сандлера) і рос. («Вільний вітер» Дунаєвського, «Москва, Черемушки» Шостаковича, «Сто чортів і одна дівчина» Хренникова) рад. композиторів, а також композиторів братніх республік («Витівки Хануми» Канчелі, «Серце моє тут» Цабадзе) і країн соціалістичної співдружності («Дайте волю пісні», «Лісістрата» Дендріно, «Майя» Фенєрша), зарубіжної класики (Штрауса, Оффенбаха, Легара та ін.). В театрі працювали народні артисти УРСР В. *Скляренко*, Д. *Козачківський*, М. *Ошеровський*, засл. діячі мистецтв УРСР І. *Гріншпун*, Д. *Островський*, Е. Митницький, І. Беркун. У трупі театру (1981): нар. арт. СРСР М. *Водяной* (з 1979 — худож. керівник і директор), нар. артисти УРСР М. *Дьоміна*, Л. *Сатосова*, засл. діячі мист. УРСР І. *Кільберг* (з 1954 — гол. диригент), О. *Вінницький*; засл. артисти УРСР Є. Дембська, Ю. Динов, С. Крупник, І. Іванова, В. Алоїн, С. Валова, Г. Жадушкіна, В. Применко, засл. художник УРСР М. Івницький (з 1968 — гол. художник).

Літ.: Станішевський Ю. О. Барви української оперети. К., 1970.

Одеський театр музичної комедії. Архітектор Г. В. Топуз. 1981.

ОДЕ́СЬКИЙ ТЕА́ТР О́ПЕРИ ТА БАЛЕ́ТУ, Одеський академічний театр опери та балету — укр. рад. муз. театр, один з найстаріших в СРСР. Створений 1926 як укр. оперний театр на базі Одес. рос. опери, засн. 1809. Спочатку в театрі йшли драм. й оперні вистави; крім рос. і укр., виступали італ. і франц. трупи. В 20-х рр. 19 ст. ставились опери «Дніпровська русалка» Кауера, «Князь-невидимка» Кавоса, балети. В 1873 будинок театру згорів, новий споруджено 1884—87 (австр. арх. Ф. Фельнер та Г. Гельмер; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225). У дожовтн. роки в театрі виступали як диригенти П. Чайковський, А. Рубінштейн, М. Римський-Корсаков, Е. Направник, А. Аренський, О. Глазунов; співаки — Ф. Шаляпін, С. Крушельницька, Л. Собінов, М. Фігнер, А. Павлова, А. Дункан, К. Гельцер, гастролювали зарубіжні митці — Е. Карузо, М. Баттістіні, Тітта Руффо. У драм. виставах грали М. Кропивницький, М. Заньковецька, М. Садовський, П. Саксаганський, В. Комісаржевська, а також С. Бернар, Е. Дузе та ін. Велику роль в історії театру й пропаганді вітчизн. музики відіграв диригент нар. арт. УРСР Й. Прибик (муз. керівник 1894—1937). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції в театрі було поставлено твори рад. авторів, сформовано постійну балетну трупу (1923). Під час Великої Вітчизн. війни театр працював у Красноярську, 1944 відновив діяльність в Одесі. В репертуарі — вітчизняна й зарубіж. класика, твори рад. композиторів. Серед вистав: класичні опери — «Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського (1954), «Катерина» Аркаса (1958), «Тарас Бульба» Лисенка (1971), «Садко» Римського-Корсакова (1955), «Сіцілійська вечірня» (1955), «Макбет» (1959) і «Дон Карлос» (1962) Верді; твори рос. радянських («Петро Перший» А. Петрова, 1979; «В бурю» Т. Хренникова, 1981), укр. радянських композиторів:

опери «Розлом» Фемеліді (1929), «Золотий обруч» (1930) і «Щорс» (1938) Лятошинського, «Яблуневий полон» Чишка (1931), «Трагедійна ніч» Данькевича (1935), «Сотник» Вериківського, «Жорстокість» (1968) та «Лейтенант Шмідт» (1972) Кравченка, «Біліє парус одинокий» Баневича (1969), «Арсенал» Майбороди (1970); балети «Карманьйола» Фемеліді (1928), «Ференджі» Яновського (1931), «Княгиня Волконська» (1971), «Свіччине весілля» (1974) Знатокова. В театрі працювали: диригенти — нар. арт. СРСР А. Пазовський, нар. артисти УРСР А. Маргулян, М. Покровський; режисери — нар. арт. РРФСР В. Лосський, нар. артисти УРСР М. Стефанович, В. Манзій; балетмейстери — К. Голейзовський, М. Мойсєєв, нар. артисти СРСР П. Вірський, В. Вронський; співаки — нар. артисти СРСР М. Гришко, К. Лаптєв, І. Паторжинський, Б. Руденко, Н. Ткаченко, нар. артисти РРФСР Г. Олійниченко, П. Цесевич, нар. артисти УРСР Ю. Кипоренко-Доманський, М. Бем, О. Благовидова, І. Воликівська; балерина І. Михайличенко та ін. У трупі театру (1981) співаки: нар. артисти СРСР Р. Сергієнко, нар. артисти УРСР З. Лисак М. Огренич, О. Ріхтер, засл. артисти УРСР Г. Дранов, Є. Іванов, А. Макаров, Т. Мороз, В. Нещеретний, В. Олійникова; артисти балету — нар. артистка УРСР Н. Баришева, засл. арт. РРФСР Л. Фоміних, засл. арт. УРСР С. Вальтер, Е. Караваєва, С. Антипова, В. Новицький, П. Фомін. Гол. диригент — нар. арт. РРФСР Б. Афанасьєв, гол. балетмейстер — В. Смирнов-Голованов, гол. хормейстер — Л. Бутенко.

Літ.: Артемов А., Игнаткин И. Одесский оперный театр. К., 1970.

ОДЕ́СЬКИЙ ТЕА́ТР ЮНОГО ГЛЯДАЧА́ імені М. Островського. Засн. 1931, з 1941 — ім. М. Островського. Серед організаторів театру—перший художній керівник С. *Мануйлович*, М. Зайцев (учень О. *Брянцева*), І. Полетаєв. В репертуарі: «Зайчик-листоноша» Г. Фуре, «Син полку» та «Біліє парус одинокий» В. Катаєва, «У списках немає» Б. Васильєва, «Прозорий Джакомо» М. Светозарова і Н. Щербакової, «Шукай вітра у полі» В. Ліфшиця, «Зупинити Малахова» В. Аграновського, «Босонога птаха» М. Воліна, «Він ішов на Одесу...» С. Ларіонова. В творчій трупі (1981): засл. діяч мист. УРСР В. *Мягкий* (з 1978 — директор театру), засл. артисти УРСР Б. Мисенко, Г. Осташевська. Гол. режисер — В Туманов (з 1980). *В. Н. Бондарчук.*

ОДЕ́СЬКИЙ ТЕХНОЛОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛО́ВОСТІ імені М. В. Ломоносова — вищий навчальний заклад М-ва вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Заснований 1922 на базі Одеського млинотехнічного училища, з 1969 — сучасна назва. В ін-ті 9 ф-тів (1980): технології зерна, технології комбікормів і біохім. виробництв, технології консервування, технології м'ясних і молочних продуктів, механічний, механіко-технологічний і автоматики, інженерно-економічний, вечірній і заочний; є підготовче відділення, курси підвищення кваліфікації інженерно-тех. працівників, аспірантура. Фонд б-ки налічує (1980) 550 тис. од. зберігання. В О. т. і. х. п. навчається (1980) понад 8 тис. студентів. За роки існування в ін-ті підготовлено понад 28 тис. спеціалістів. *Є. Г. Кротов.*

ОДЕ́СЬКИЙ ТЕХНОЛОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т ХОЛОДИ́ЛЬНОЇ ПРОМИСЛО́ВОСТІ — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. Засн. 1930 як Одес. харч. ін-т (1931—50 — Одес. технологічний ін-т консервної пром-сті, 1950—70 — Одес. технологічний ін-т харч. і холодильної пром-сті; теперішня назва — з 1970). В ін-ті 7 ф-тів (1980): холодильної техніки, кріогенної техніки, кондиціювання повітря, теплофізичний, холодильних машин, вечірній і заочний. Є підготовче відділення, курси підвищення кваліфікації спеціалістів з холодильної техніки, аспірантура. Загальнотех. ф-ти у мм. Ізмаїлі й Первомайську. Фонд б-ки налічує (1980) бл. 364 тис. одиниць зберігання. У 1979/80 навч. році кількість студентів становила 6,2 тис. За роки існування в ін-ті підготовлено понад 20 тис. спеціалістів. *В. П. Алексєєв*

ОДЕ́СЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ МУЗИ́ЧНО-ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені Жовтневої революції. Засн. 1925 під назвою Одеська держдрама (з 1930 — Театр Революції, з 1945 — імені Жовтневої революції). До складу театру ввійшла група акторів «*Центростудії*», актори *Одеського Першого українського робітничо-селянського театру* ім. І. Франка. Засновники театру — І. *Замичковський*, М. *Тінський*, Є. *Хуторна*, Н. *Ужвій*, Л. *Мацієвська*, П. *Нятко*, Ю. *Шумський*, М. *Терещенко*, М. Загорський, Є. Паламарчук, Ю. Розумовська та ін. Театр відкрився виставою «Полум'ярі» А. В. Луначарського (на прем'єрі присутній був автор). В репертуарі: класичні й сучас. твори укр. літератури («Гайдамаки» за Шевченком, «Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка, «Лісова пісня», «Камінний господар» Лесі Українки, «Безталанна» Карпенка-Карого, «Вій» Кропивницького, «Земля» за Кобилянською, «97» М. Куліша, «Правда», «Калиновий гай» Корнійчука); рос. класична й сучас. драматургія («Борис Годунов» Пушкіна, «Ліс» О. Островського, «Сорочинський ярмарок» за М. Гоголем, «Васса Желєзнова» М. Горького, «Кремлівські куранти» М. Погодіна, «Заколот» за Д. Фурмановим, «Російські люди» К. Симонова); п'єси драматургів братніх республік («Трибунал» О. Макайонка, «Честь» Г. Мдівані); зарубіжних авторів — У. Шекспіра, Ф. Шіллера, К. Гольдоні, Б. Брехта, Бомарше, В. Гюго, Ж. Б. Мольєра, Е. Золя та ін. В театрі працювали: нар. артисти СРСР В. *Василько*, нар. артисти УРСР Л. *Гаккебуш*, А. *Крамаренко*, Б. *Борін*, Б. *Тягно*, В. *Вільнер*, Б. *Норд*, В. *Скляренко;* засл. артисти УРСР В. *Довбищенко*, Г. Юхименко та ін. В трупі (1981): нар. артисти УРСР І. *Твердохліб*, О. *Луценко*, В. *Туз*, Ю. *Божек*, Г. *Осташевський*, Б. *Мешкіс* (з 1975—гол. режисер), М. *Сльозка;* засл. артисти УРСР В. Бойко, Г. Бутовська, А. Дриженко, І. Максимов, Б. Митрофанов, О. Похилко, І. Черкаська, С. Шиманська. В 1975 театр нагороджено орденом «Знак Пошани». Іл. див. на окремому аркуші до статті *Одеса.*

Літ.: Дузь І. М. Театр імені Жовтневої революції. К., 1975.

М. О. Пресич.

ОДЕ́СЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені І. І. Мечникова — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти УРСР, один з найстаріших ун-тів країни. Засн. 1865 з ініціативи М. І. *Пирогова* як Новоросійський університет на базі *Рішельєвського ліцею*. У перші роки Рад. влади реорганізувався в ряд самостійних вузів. У 1933 ун-т відновлено і названо Одеським. У 1945 присвоєно ім'я І. І. Мечникова. В складі О. у. 9 ф-тів (1981) — механіко-матем., фіз., хім., біол., геолого-геогр., істор., юрид., філол. і романо-герм. філології; вечірнє, заочне й підготовче відділення, аспірантура. Працюють н.-д. ін-т фізики, астр. обсерваторія, бот. сад, 5 проблемних і 3 галузеві н.-д. лабораторії, обчислювальний центр, н.-д. сектор, наук. б-ка (фонд — понад 2,5 млн. одиниць зберігання). В 1980/81 навч. р. навчалося 12 тис. студентів, зокрема на денному відділенні 5,5 тис. З О. у. пов'язана діяльність видатних учених: біологів І. І. Мечникова, І. М. Сеченова, О. О. Ковалевського, хіміка М. Д. Зелінського, фізика М. О. Умова, географа Г. І. Танфільєва, істориків Є. М. Щепкіна, Ф. І. Успенського, А. Г. Готалова-Готліба, психолога М. М. Ланге, фізіолога В. І. Григоровича, математиків О. М. Ляпунова і М. Г. Чеботарьова, офтальмолога В. П. Філатова та ін. Серед вихованців ун-ту — М. Ф. Гамалія, Д. К. Заболотний, О. О. Богомолець та ін. Видаються зб. наук. праць «Геологія узбережжя і дна Чорного та Азовського морів», «Питання стереохімії», «Питання літератури народів СРСР» та ін. За роки Рад. влади ун-т підготував понад 47 тис. спеціалістів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1965).

В. В. Сердюк.

Одеський університет імені І. І. Мечникова. Головний корпус.

ОДЕ́СЬКИЙ ХУДО́ЖНІЙ МУЗЕ́Й — зібрання творів укр. та рос. образотворчого мистецтва. Засн. 1899 як Міський музей красних мистецтв, з 1965 — сучасна назва. В музеї є відділи: давньоруського мист., мист. 18 — поч. 20 ст., радянського часу й декоративно-ужиткового мист. Представлено твори В. Тропініна, І. Крамського, І. Рєпіна, І. Айвазовського, І. Шишкіна, В. Маковського, В. Серова, К. Костанді, П. Нілуса, М. Жука, О. Шовкуненка, М. Божія, Л. Мучника та ін. Експонується також живопис, скульптура і графіка митців рад. союзних республік.

ОДЕ́СЬКИЙ ЦУКРОРАФІНА́ДНИЙ ЗАВО́Д імені XXVI з'їзду КПРС — підприємство цукрової промисловості. Створений 1897.

Одеський художній музей. Початок 19 ст.

ОДЕСЬКИЙ ЧЕРВНЕВИЙ ЗБРОЙНИЙ ВИСТУП 1905

Робітники підприємства брали активну участь у революц. подіях 1917. За роки довоєнних п'ятирічок на з-ді збудовано нові цехи, модернізовано устаткування. Потужність підприємства 1940 становила 400 т цукру-рафінаду за добу. В повоєнні роки було переоснащено виробничу базу з-ду, розширено асортимент продукції, збудовано (1963) цех для переробки тростинного цукру-сирцю. О. ц. з. виробляє (1980) цукор-пісок, цукор-рафінад пресований (насипом і фасований), рафінований цукор-пісок (насипом і фасований), рафінадну пудру і дорожній цукор-рафінад. Добова потужність підприємства (1980): 920 т цукру-сирцю, 866 т цукру-рафінаду. *А. Я. Мігуш.*

ОДЕ́СЬКИЙ ЧЕРВНЕ́ВИЙ ЗБРО́ЙНИЙ ВИ́СТУП 1905 — виступ 13—16 (26—29). VI робітників і матросів під керівництвом більшовиків проти самодержавства. Поштовхом стали проведені 8—12 (21—25).VI масові арешти робітників. 13 (26).VI застрайкували робітники підприємств пролет. околиці Одеси — Пересипу, а також порту. Під час мітингів і демонстрацій більшовики закликали готуватися до збройного повстання. Сталися збройні сутички з поліцією і військами. 14 (27).VI страйк став загальним. Трудящі вітали революц. матросів «*Потьомкіна*», який вночі проти 15 (28).VI прибув до Одеси. На політ. демонстрацію перетворився похорон 16 (29).VI Г. М. *Вакуленчука*. Склалися умови для взяття матросами і робітниками влади в місті. Однак ослаблення більшовицької організації в результаті арештів, дезорганізаторські дії меншовиків і бундівців перешкодили реалізації цієї можливості. Скориставшись з цього, власті вчинили криваву провокацію. Вночі проти 16 (29).VI вони підпалили порт і направили туди війська. Під приводом боротьби з пожежею і крадіжками війська розстріляли сотні людей. Із запровадженням у місті 16 (29).VI воєнного стану почалися масові репресії. Події в Одесі мали значний вплив на розгортання революц. боротьби в країні. «Повстання в Одесі і перехід на сторону революції броненосця „Потемкин" ознаменували новий і великий крок вперед у розвитку революційного руху проти самодержавства» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 10, с. 319).

Літ.: Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов, т. 1—2. К., 1955; Хроника революционных событий на Одесщине в годы первой русской революции (1905—1907 гг.). Одесса, 1976.

В. П. Ващенко.

ОДЕ́СЬКІ ЛИМА́НИ — на пн.-зх. узбережжі Одеської зат. Чорного м., в районі м. Одеси. До них належать *Куяльницький лиман* та *Хаджибейський лиман*. О. л. утворилися внаслідок *інгресії* моря і відчленування від моря понизза річок *Великий Куяльник* і *Малий Куяльник* спільним піщано-черепашковим пересипом. Довж. пересипу становить 7,5 км, шир.— від 2,5 до 4,5 км. Пересип підноситься над морем на 1,5—2 м. По ньому проходять з-ця, трамвайна колія, шосе. Лимани розділені вузьким вододілом. Гідрологічний режим О. л. дуже мінливий, він змінюється залежно від об'єму води, концентрації солей, біол. активності тощо. Т-ра води влітку 28—30°. Вода О. л. насичена різними солями (хлористі й сірчисті солі Ca, Mg, K; йодисті, бромисті та ін. сполуки). Пересічна солоність Куяльницького лиману 74,3‰ (макс. 269‰); 1860—1931 тут добували сіль. Пересічна солоність Хаджибейського лиману 22‰. Дно О. л. вкрите шаром чорного мулу потужністю від 0,5 до 2 м, який має цінні лік. властивості й використовується для грязелікування (див. *Одеський курортний район*). За запасами і лік. властивостями грязей О. л. належать до найбагатших водойм СРСР. *Ю. О. Амброз.*

ОДЕ́СЬКІ СТРА́ЙКИ РОБІТНИКІ́В 1909—10, 1914 — виступи трудящих Одеси проти капіталістичного гноблення та на знак солідарності з пролетарями Петербурга. Під час с т р а й к і в 1909—10 робітники вимагали поліпшення умов праці, підвищення заробітної плати, повернення на роботу звільнених товаришів. Страйки відбувалися під керівництвом більшовиків. У січні 1909 страйкували 756 робітників цукрорафінадного з-ду, влітку відбулися страйки на машинобудівному, механічному з-дах та деяких ін. підприємствах. Восени страйковий рух посилився. На боротьбу піднялися робітники з-ду Рос. т-ва пароплавства і торгівлі (РОПІТ), цвяхово-дротового з-ду, вантажники порту, друкарі Південнорос. т-ва друкарської справи та ін. Деякі страйки закінчилися перемогою робітників. Протягом січня — жовтня 1910 відбулося кілька страйків робітників з-ду РОПІТ, вантажників порту і моряків (понад 3,5 тис. учасників). У січні страйкували робітники коркового з-ду, в березні — травні — шкіряних з-дів і ф-ки вагів, у червні — вересні — будівники з-ці Одеса — Балта. В листопаді в Одесі пройшли страйки і демонстрації у зв'язку з смертю Л. М. Толстого. С т р а й к 1914 був виявом протесту проти кривавої розправи поліції з робітниками Путіловського з-ду в Петербурзі, які 3 (16).VII зібралися на мітинг солідарності з страйкуючими нафтовиками Баку. 8 (21).VII застрайкували робітники 17 підприємств Одеси. Вночі проти 9 і 10 (22 і 23).VII поліція провела масові обшуки й арешти серед активних учасників страйку, членів Одес. орг-ції РСДРП. У місті було встановлено посилене патрулювання поліції і жандармів. Незважаючи на арешти, 10 (23).VII страйки солідарності тривали на ряді пром. підприємств міста.

В. П. Ващенко.

«ОДЕ́ССКИЙ РАБО́ЧИЙ» — більшовицька нелегальна газета, орган Одес. к-ту РСДРП. Видавався в лютому — травні 1908. Вийшло 4 номери. № 3—4 (здвоєний) опубліковано двічі під назвами «О. р.» і «Рабочий листок» (зміст ідентичний). Організатор і редактор «О. р.» — В. В. *Воровський*. У газеті було надруковано статті про події *Дев'ятого січня 1905*, про Держ. думу, кореспонденції про робітн. рух у Києві, Катеринославі, Миколаєві та ін. пром. центрах. Газ. «*Пролетарий*» в № 43 опублікувала кореспонденцію з Одеси, в якій відзначено популярність «О. р.» серед робітників. Друкарню газети розгромила поліція.

ОДЗОВІ́СТИ — лівоопортуністична група, що виникла серед більшовиків в 1908. Очолював її О. О. *Богданов*. До групи входили: Г. О. Алексінський, А. В. Соколов (С. Вольський), А. В. *Луначарський*, М. М. *Лядов*, М. М. *Покровський* та ін. Утворилася в РСДРП влітку 1908. О. в умовах реакції, яка настала після поразки революції 1905—07 в Росії, вимагали відкликання с.-д. депутатів з 3-ї Держ. думи (звідси назва), припинення парт. роботи в легальних і напівлегальних організаціях робітн. класу (профспілках, кооперативах, клубах) і зосередження її в нелегальних парт. орг-ціях. Вважаючи, що бурж.-демократична революція вже відбулася, ігноруючи роль селянства в революції, О. вимагали здійснення пролет. революції і тому наполягали на збереженні лозунга збройного повстання. Різновидом О. був ультиматизм (див. *Ультиматисти*). Політика О., їхня відмова від використання легальних форм роботи вела до відриву партії від мас, до перетворення її на сектантську орг-цію. В. І. Ленін характеризував одзовізм як «ліквідаторство зліва», як меншовизм навиворіт (див. Повне зібр. творів, т. 17, с. 345) і закликав до боротьби проти них. V конференція РСДРП (грудень 1908) засудила *ліквідаторство* і рішуче відмежувалася від О. Незважаючи на це, О. продовжували фракційну діяльність. *Нарада розширеної редакції «Пролетария»* 1909 визнала одзовізм несумісним з більшовизмом. Частина О. (Луначарський, Лядов, Покровський та ін.) пізніше визнала свої помилки. У боротьбі проти різного роду фракціонерів-опортуністів більшовики в роки реакції відстояли нелегальну марксистську партію, її революц. теорію, революц. принципи і традиції.

В. О. Кондратюк.

ОДИНА́ДЦЯТА ВСЕРОСІ́ЙСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ РКП(б). Відбулася 19—22.XII 1921 в Москві. В роботі конференції взяли участь 125 делегатів з ухвальним і 116 — з дорадчим голосом, які представляли понад 500 тис. комуністів. Порядок денний: 1) Чергові завдання партії у зв'язку з відбудовою г-ва; 2) Пром-сть; 3) Сільс. г-во; 4) Кооперація; 5) Попередні підсумки чистки партії; 6) Питання Комуністичного Інтернаціоналу. Через хворобу В. І. Ленін не зміг бути на конференції; у зв'язку з цим з порядку денного було знято загальнополіт. доповідь ЦК, яку він мав зробити. Конференція, враховуючи перший досвід здійснення *нової економічної політики*, вказала на чергові завдання в галузі відбудови нар. г-ва, гол. чин. важкої пром-сті. Виходячи з цих завдань, конференція визнала за необхідне піднести сільс. г-во,

оволодіти ринком. Рад. держава прийняла рішення про встановлення твердої грошової системи, про бездефіцитний бюджет, про госп. розрахунок на держ. пром. підприємствах, про здачу частини держ. підприємств в оренду приватним підприємцям, кооперативам тощо. Одночасно було підкреслено важливість всемірного зміцнення командних висот у руках держави (велика пром-сть, транспорт, кредит, монополія зовн. торгівлі та ін.). Конференція вказала на потребу ширше залучати бідняцькі верстви села до с.-г. кооперації. В резолюції «По питанню про зміцнення партії, у зв'язку з урахуванням досвіду перевірки особистого складу її» було визначено заходи, спрямовані на поліпшення партійно-орг. та партійно-виховної роботи, вдосконалення стилю роботи парт. к-тів, посилення парт. керівництва профспілковими, комсомольськими і кооп. орг-ціями, поліпшення політ. роботи в Червоній Армії. Конференція приєдналася до тез Виконкому Комінтерну в питанні проведення тактики єдиного робітничого фронту.

Літ.: Ленін В. І. Лист до П. А. Залуцького, А. О. Сольца і всіх членів Політбюро про чистку партії і умови прийому до партії. Повне зібрання творів, т. 44; Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2. К., 1979; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. т. 4, кн. 1. К., 1972.

Л. Ю. Беренштейн.

ОДИНАДЦЯТИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітн., сел. і червоноармійських депутатів, що відбувся 7—15.V 1929 у Харкові. В роботі з'їзду взяли участь 1333 делегати (з них 893 — з ухвальним голосом). Серед делегатів було 937 комуністів. Порядок денний: звітна доповідь Уряду СРСР, звітна доповідь Уряду УРСР, доповідь про п'ятирічний план розвитку нар. г-ва України, прийняття Конституції УРСР, доповідь про стан і перспективи культур. будівництва тощо. З'їзд повністю схвалив діяльність урядів СРСР та УРСР, заходи щодо *індустріалізації* країни, відзначив великі досягнення УРСР у розвитку пром-сті. З'їзд розглянув і схвалив п'ятирічний план розвитку нар. г-ва України, одностайно прийняв Конституцію УРСР у новій редакції, що відобразила істотні зміни, які сталися в республіці з часу прийняття Конституції УРСР 1919 і були зумовлені створенням Союзу РСР. З'їзд обрав новий ВУЦВК у складі 315 членів і 110 кандидатів. До Ради Національностей ЦВК СРСР з'їзд обрав 5 членів і двох кандидатів.

Літ.: Съезды Советов в документах. 1917—1937, т. 5. М., 1964; История государства и права Украинской ССР. К., 1976.

ОДИНАДЦЯТИЙ З'ЇЗД КП(б) УКРАЇНИ. Відбувся 5—15.VI 1930 в Харкові. На з'їзді було 760 делегатів з ухвальним голосом і 254 — з дорадчим, які представляли 210 105 членів і 109 347 кандидатів у члени партії. Порядок денний з'їзду: 1. Доповідь про роботу ЦК ВКП(б); 2. Доповідь про роботу ЦКК ВКП(б); 3. Політ. звіт ЦК КП(б)У; 4. Орг. звіт ЦК КП(б)У; 5. Звіт Центр. ревізійної комісії; 6. Звіт ЦКК КП(б)У; 7. Про виконання п'ятирічного плану пром-сті України; 8. Про колгоспний рух і піднесення с. г. України; 9. Про завдання профспілок у реконструктивний період; 10. Вибори керівних органів КП(б)У. З'їзд відбувався в умовах політ. і трудового піднесення, викликаного підготовкою до *Шістнадцятого з'їзду ВКП(б)*, розгорнутим наступом соціалізму по всьому фронту. Основою всіх прийнятих з'їздом рішень стали тези ЦК ВКП(б) до XVI з'їзду партії. Делегати з'їзду одностайно схвалили політ. і орг. лінію ЦК ВКП(б). Підбивши підсумки роботи ЦК КП(б)У за звітний період, з'їзд констатував, що на основі ленінської політики було досягнуто значних успіхів у госп., культур. будівництві й підвищенні матеріального добробуту трудящих. Цих успіхів здобуто завдяки рішучій боротьбі партії за єдність своїх рядів, в результаті ідейного й орг. розгрому *троцькізму*, непримиренної боротьби проти *правого ухилу у ВКП(б)*. В результаті здійснення ген. лінії партії на індустріалізацію країни питома вага пром-сті в усій продукції нар. г-ва УРСР піднялася з 44% у 1926/27 до 60% у 1929/30, а важкої пром-сті — з 37,7% до 45,4%. З'їзд розробив заходи, спрямовані на виконання п'ятирічки за 4 роки, зобов'язав ЦК КП(б)У прискорити темпи розвитку провідних галузей пром-сті, а також транспорту. Особливу увагу було звернено на підвищення продуктивності праці і зниження собівартості продукції. Здійснюючи соціалістичну реконструкцію сільс. г-ва, масову *колективізацію сільського господарства* на основі *кооперативного плану В. І. Леніна*, партія на час роботи з'їзду домоглася усуспільнення 47% посівної площі і 35% сел. господарств. У резолюції «Про колгоспний рух і піднесення сільського господарства України» з'їзд високо оцінив роль МТС, *двадцятип'ятитисячників*, визначив конкретні завдання партії в розвитку сільс. г-ва. З'їзд рішуче засудив намагання правих ухильників використати тимчасові труднощі в здійсненні колективізації для дискредитації лінії партії в колгосп. будівництві. З'їзд відзначив, що в братній сім'ї рад. народів, у непримиренній боротьбі проти *українського буржуазного націоналізму* і *великодержавного шовінізму* було досягнуто значних успіхів у здійсненні ленінської нац. політики в республіці. З'їзд поставив перед партією завдання і надалі вести послідовну боротьбу проти *націонал-ухильництва* і насамперед проти укр. бурж. націоналізму. З'їзд розробив широку систему заходів, спрямованих на дальше підвищення культур. рівня трудящих. По доповіді про завдання профспілок, підкресливши провідну роль робітн. класу в будівництві соціалізму, з'їзд схвалив тези ЦК ВКП(б) до XVI з'їзду ВКП(б) з цього питання. З'їзд обрав ЦК КП(б)У, Центр. ревізійну комісію та ЦКК.

Літ.: XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України (5—15 червня 1930 року). Стенографічний звіт. Х., 1930; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977.

Н. С. Носкова.

ОДИНАДЦЯТИЙ З'ЇЗД РКП(б). Відбувся 27.III — 2.IV 1922 в Москві. В роботі з'їзду брали участь 522 делегати з ухвальним і 165 — з дорадчим голосом, які представляли 532 тис. членів партії. Порядок денний: 1) Політ. звіт ЦК; 2) Орг. звіт ЦК; 3) Звіт ревізійної комісії; 4) Звіт ЦКК; 5) Звіт делегації РКП(б) в Комінтерні; 6) Професійні спілки; 7) Про Червону Армію; 8) Фінансова політика; 9) Підсумки чистки партії і зміцнення її рядів; співдоповіді: про роботу серед молоді, про пресу і пропаганду; 10) Вибори ЦК і ЦКК. В. І. Ленін відкрив з'їзд, виступив з політ. звітом ЦК, заключним словом по звіту і промовою при закритті з'їзду. Висунуті В. І. Леніним ідеї і положення лягли в основу рішень з'їзду. Проаналізувавши перші підсумки *нової економічної політики* (непу), В. І. Ленін відзначив, що змичка з сел. економікою встановлюється, союз робітн. класу з селянством зміцнів, госп. досягнення наявні, і визначив нове завдання: припинення екон. відступу і перегрупування сил для наступу на капіталістичні елементи. Вирішальною ареною суперництва між соціалізмом і капіталізмом за принципом «хто — кого?» була госп. діяльність. Щоб перемогти буржуазію в цій справі, треба було, як указував В. І. Ленін, навчитись господарювати, поєднувати боротьбу за комуністичні ідеали з насущними екон. інтересами селян. Осн. підойму в подоланні всіх труднощів і перешкод на шляху висхідного руху В. І. Ленін вбачав у старанному доборі й розстановці кадрів і перевірці виконання директив партії і уряду. Великого значення надавав В. І. Ленін розвиткові держ. і кооп. торгівлі для витіснення з неї капіталістичних елементів і задоволення екон. потреб селянства. Наголошуючи на цьому, він висунув гасло «вчитись торгувати», торгувати культурно. З'їзд, схваливши політ. і орг. лінію ЦК, визнав зроблені приватногосп. капіталові поступки вичерпаними, екон. відступ закінченим, намітив перегрупування сил для забезпечення перемоги над капіталістичними елементами. Резолюція з'їзду «Про роботу на селі» вимагала надання практичної допомоги трудівникам села в збільшенні с.-г. виробництва. Разом з тим з'їзд звернув увагу на необхідність першочергового піднесення великої пром-сті. Це спростовувало твердження меншовиків і троцькістів, що неп ніби ігнорує потреби пром. розвитку та інтереси робітн. класу. В галузі фінанс. політики з'їзд намітив заходи по зміцненню курсу карбованця, впорядкуванню бюджету. Найважливішою політ. умовою подолання перешкод пере-

М. П. Одинцов.

Одін. Скульптура Б. Е. Фогельберга. Національний музей. Стокгольм.

хідного періоду, успішної побудови соціалізму В. І. Ленін вважав зміцнення єдності, підвищення керівної ролі і боєздатності партії. Щоб досягти цього, з'їзд встановив 3 категорії для вступаючих у партію, що мало перешкодити проникненню в її ряди випадкових і ворожих елементів. Зміцненню партії були підпорядковані й постанови з'їзду «Про завдання і цілі контрольних комісій», «Положення про контрольні комісії», «Положення про Центральну ревізійну комісію». З'їзд суворо попередив лідерів *«робітничої опозиції»*, які не підкорились рішенням *Десятого з'їзду РКП(б)* про розпуск фракційних угруповань і вели фракційну боротьбу, що в разі продовження антипарт. діяльності їх буде виключено з партії. В резолюції з'їзду про профспілки було вказано, що вони повинні бути найближчим спільником держ. влади в усій її політ. і госп. діяльності. Делегати з'їзду схвалили діяльність РКП(б) в *Комуністичному Інтернаціоналі*. З'їзд обрав ЦК і ЦКК. XI з'їзд РКП(б) був останнім, на якому був присутній В. І. Ленін. На першому засіданні обраного з'їздом ЦК РКП(б) Генеральним секретарем ЦК було обрано Й. В. Сталіна.

Літ.: Ленін В. І. XI з'їзд РКП(б) 27 березня — 2 квітня 1922 р. Повне зібрання творів, т. 45; Одиннадцатый съезд РКП(б). Март — апрель 1922 года. Стенографический отчет. М., 1961; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 4, кн. 1. К., 1972; История КПСС. М., 1980.

М. В. Черненко.

ОДИНА́ДЦЯТИЙ П'ЯТИРІ́ЧНИЙ ПЛАН — єдиний державний перспективний план розвитку нар. г-ва СРСР на 1981—85. Розроблений на підставі Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року, затверджених XXVI з'їздом КПРС. Гол. завдання п'ятирічки — забезпечення дальшого зростання добробуту рад. людей на основі сталого, поступального розвитку нар. г-ва, прискорення *науково-технічного прогресу* і переведення економіки на інтенсивний шлях розвитку, більш раціонального використання виробничого потенціалу країни, всемірної економії усіх видів ресурсів і поліпшення якості роботи. Див. *П'ятирічні плани* розвитку народного господарства СРСР.

ОДИНИ́ЦІ ФІЗИ́ЧНИХ ВЕЛИЧИ́Н — фіз. величини, яким за визначенням присвоєно числові значення, що дорівнюють 1. О. ф. в. поділяють на системні, які входять до певної *системи одиниць*, і позасистемні (напр., *дебай, кінська сила*). Системні О. ф. в. підрозділяють на основні, які вибираються довільно (напр., *метр, кілограм, секунда*), і похідні, які визначаються через ін. одиниці системи за допомогою рівнянь, що зв'язують фіз. величини між собою (напр., метр за секунду, *ньютон*), і додаткові, що не належать ні до основних, ні до похідних (напр., *радіан* і *стерадіан* у *Міжнародній системі одиниць*). Для зручності вираження величин, що в багато разів більші або менші за О. ф. в., застосовують т. з. кратні і частинні О. ф. в. У *метричній системі мір* ці О. ф. в. (за винятком одиниць кута і часу) утворюються множенням системної одиниці на 10^n, де n — ціле додатне або від'ємне число. Назви деяких О. ф. в. та їхні скорочені позначення, а також компоненти для утворення десяткових кратних і частинних одиниць див. т.1, с.542.

Літ.: Чертов А. Г. Единицы физических величин. М., 1977.

ОДИНИ́ЦЯ — 1) Найменше з натуральних чисел. В Італії, Франції та деяких ін. країнах найменшим натуральним числом вважають *нуль*. 2) В *груп теорії* — елемент e, який визначається рівностями $a*e = e*a = a$, де a — будь-який елемент групи. В теорії алгебр. чисел і алгебраїчних функцій дільник одиниці — такий елемент a, для якого можна знайти елемент b, щоб виконувалась рівність $ab = 1$. 3) Уявна О.— комплексне число i таке, що $i^2 = -1$. 4) Одиниця виміру — величина (довжини, маси, часу тощо), прийнята за основу порівняння вимірюваних величин (метр, кілограм, секунда тощо). Див. також *Одиниці фізичних величин*.

Г. П. Бевз.

ОДИНИ́ЧНЕ ВИРОБНИ́ЦТВО — тип виробництва, що характеризується одиничним (штучним) виготовленням продукції різної і непостійної номенклатури. О. в., на відміну від *масового виробництва* і *серійного виробництва*, характеризується універсальністю робочих місць і частою зміною технологічного процесу.

ОДИНИ́ЧНЕ, ОСОБЛИ́ВЕ, ЗАГА́ЛЬНЕ — філософські категорії, що відображають діалектичну єдність і відмінність між речами та явищами дійсності. В категорії одиничного (чи окремого, індивідуального) фіксуються окремі речі та явища, які характеризуються відповідними просторовими й часовими межами, відповідною якістю. Одиничне існує як діалектична протилежність і *міра* загального, як спосіб буття загального. В категорії загального фіксується об'єктивно існуюча спільність між предметами, явищами та процесами в межах конкретної якісної визначеності. Загальне не існує поза одиничним. У категорії особливого відображається момент діалектичної єдності загального й одиничного, особливе виступає як конкретний вияв загального. В особливому долається однобічність як одиничного, так і загального. В. І. Ленін підкреслював діалектичну єдність одиничного, особливого й загального. «Окреме не існує інакше як у тому зв'язку, який веде до загального. Загальне існує лише в окремому, через окреме. Всяке окреме є (так чи інакше) загальне. Всяке загальне є (частинка або сторона або сутність) окремого. Всяке загальне лише приблизно охоплює всі окремі предмети. Всяке окреме неповно входить у загальне і т. д. і т. д. Всяке окреме тисячами переходів зв'язане з іншого роду окремими (речами, явищами, процесами) і т. д.» (Повне зібр. тв., т. 29, с. 300). Відображаючи об'єктивну діалектику речей, категорії О., о., з. мають важливе значення для розв'язання актуальних проблем сучасності, напр., співвідношення заг. закономірностей і специфічних особливостей переходу різних країн від капіталізму до соціалізму.

М. О. Парнюк.

ОДИНЦО́В Михайло Петрович (н. 18.XI 1921, с. Полозово, тепер Частинського р-ну Перм. обл.) — рад. військ. льотчик, генерал-полковник авіації, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945), засл. військ. льотчик СРСР (з 1967). Член КПРС з 1943. В Рад.Армії з 1938. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир ланки, ескадрильї, заст. командира гвард. штурмового авіаполку брав участь у боях на Пд.-Зх., Брянському, Калінінському, Воронезькому, Степовому, 2-му і 1-му Укр. фронтах. Здійснив 215 бойових вильотів. У 1952 закінчив Військ.-політ. академію ім. В. І. Леніна, 1959 — Академію Генштабу. З липня 1976— генеральний інспектор ВПС. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ОДИНЦО́В Олександр Васильович [20.VII (1.VIII) 1895—26.IX 1940] — парт. і рад. діяч УРСР. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в с. Андріївці (тепер Кролевецького р-ну Сум. обл.) в сім'ї священика. В 1916 закінчив Київ. комерційний ін-т, навчався на юрид. факультеті Київ. ун-ту. Брав участь у революц. студентському русі. В 1917 — секретар Остерського к-ту РСДРП(б), член військ.-революц. к-ту. В 1919 — політпрацівник у Червоній Армії, секретар Черніг. губкому КП(б)У. В 1920 — секретар Київ., 1921 — Черніг., 1921—22 — Одес. губкомів КП(б)У. В 1923—31 — голова правління с.-г. кооперації «Сільський господар», заст. наркома землеробства УРСР та СРСР. У 1932—33 — нарком землеробства УРСР. З 1934 — нач. Азово-Чорноморського крайового зем. управління. В 1932—33 — член ЦК КП(б)У. Був членом ВЦВК, ВУЦВК.

ОДИНЦО́ВО — місто обласного підпорядкування Моск. обл. РРФСР, райцентр. Залізнична станція. 104 тис. ж. (1980). Комбінати буд. конструкцій і меблевих деталей, з-ди вогнетривких виробів, емальованого посуду, гумових виробів. Утворене 1957.

О́ДІН (давньосканд. Odinn) — у сканд. міфології верховний бог. У найдавніші часи — бог вітру й бурі, творець Всесвіту, богів і людей, пізніше — бог війни, покровитель торгівлі й мореплавства, володар *Валгали*, повелитель *валькірій*. У старод. германців континенту О. відповідав Вотан (Водан).

ОДІССЕ́Й (Ὀδυσσεύς) — у грец. міфології цар о-ва Ітака. На прохання *Агамемнона* й *Менелая* брав участь у *Троянській війні*, де прославився відвагою, винахідли-

вістю й хитромудрістю. Численні пригоди О. під час його десятилітніх мандрів і повернення на батьківщину до вірної дружини *Пенелопи* показано в Гомеровій «*Одіссеї*». Образ О. відбито в трагедіях Софокла, Евріпіда та ін. і в мистецтві.

«ОДІССЕ́Я» — давньогрец. епічна поема, автором якої вважають *Гомера*. Датується 8—7 ст. до н. е. Написана *гекзаметром*. У поемі розповідається про численні пригоди одного з героїв троянської війни *Одіссея*, про життя на о. Ітака його родини — дружини *Пенелопи* й сина Телемаха. «О.», як і «*Іліада*», мала великий вплив на розвиток античних, а згодом і європ. л-р. Рос. віршований переклад «О.» В. Жуковського з'явився 1849, прозові переклади — з кін. 18 ст. Сучас. поетичний переклад належить В. Вересаєву (опубл. 1953). Укр. мовою «О.» перекладали Леся Українка, В. Самійленко та ін., повністю переклали П. Ніщинський (1—12 пісні, 1883; 13—24, 1892) і Борис *Тен* (1963, 2-е вид. 1968).

Видання: Укр. перекл.— Одіссея. К., 1968; Рос. перекл.— Одиссея. М., 1981.

Літ. див. до ст. *Гомер*.

А. О. Білецький.

ОДНИ́НА — форма *числа*, яка в іменниках означає один предмет серед однорідних (стіл). Форму О. мають і назви предметів, що не підлягають лічбі,— т. з. збірна О. (срібло, боротьба). Для позначення класу чи роду предметів вживається родова О. (Кінь — корисна тварина). О. вказує також на відношення до іменника, що означає один предмет, прикметника (дубовий стіл) чи дієслова (стіл стоїть). У більшості індоєвроп. мов О. протиставляється *множині*. Див. також *Двоїна*.

Р. Г. Іванченко.

ОДНОГОЛО́СНОСТІ ПРИ́НЦИП В ООН — закріплений *Статутом ООН* порядок голосування в *Раді Безпеки ООН* для прийняття рішень по всіх питаннях (крім питань процедурного характеру). Рішення вважаються прийнятими, якщо за них подано голоси 9 членів Ради Безпеки, включаючи голоси всіх постійних членів Ради (СРСР, США, Великобританія, Франція, Китай). Рішення вважається прийнятим і у випадку утримання від голосування одного чи кількох постійних членів, якщо за рішення подано не менше як 9 голосів. Прийняття поправок і змін у Статуті ООН також відбувається відповідно до О. п. Цей принцип наз. правом *вето* постійних членів Ради Безпеки. О. п.— важлива гарантія проти перетворення ООН на знаряддя політики тієї чи іншої групи імперіалістичних д-в. Він сприяє розвиткові співробітництва великих д-в у справі підтримки миру й забезпеченню таким чином *мирного співіснування*.

В. С. Семенов.

ОДНОГОЛО́ССЯ — виклад музичної думки, який зводиться лише до однієї мелодичної лінії, *мелодії*. Див. *Монодія*.

ОДНОДВІ́РЦІ — одна з категорій *державних селян* у Росії. Склалася з нащадків рос. служилих людей, які в кін. 16—17 ст. на *Бєлгородській лінії* та ін. оборонних рубежах охороняли кордони Рос. д-ви. Після створення на поч. 18 ст. рос. регулярної армії служилі люди були перетворені на особливу групу держ. селян — О. Вони володіли спадковими, жалуваними або купленими в приватну власність землями, платили *подушну подать* і 4-гривенний *оброк*. Принцип розподілу громад. земель між О. був не подушним, а подвірним (можливо, звідси їхня назва). На Україні О. з'явилися як переселенці на поч. 18 ст. За 8-ю ревізією (1833—35) в Харків., Полтав., Херсон., Катеринославській і Таврійській губерніях було 50 430 душ О. чоловічої статі, що становили понад 4% від заг. кількості О. в Росії. Після *селянської реформи 1861* О. були зрівняні з усім сел. станом.

ОДНОДЕ́НКИ (Ephemeroptera) — ряд *комах*. Довж. тіла 2—40 мм. Крила перетинчасті, прозорі, задні коротші від передніх або зовсім відсутні; на кінці черевця є 2—3 хвостові нитки. Дорослі (крилаті) комахи (субімаго та *імаго*) мають редукований ротовий апарат, протягом життя не живляться; їхній заповнений повітрям кишечник виконує функцію аеростатичного апарата. Дорослі О. живуть від кількох годин до 10 днів, найчастіше 1 день (звідки й назва). Розвиток з неповним перетворенням. Личинки розвиваються у прісних водоймах протягом 1—3 років, за цей час у них відбувається по 20—25 линянь. 23 родини (понад 2 тис. видів), поширені на всіх материках, з них в СРСР — 17 родин (понад 200 видів), у т. ч. на Україні — понад 50 видів, зокрема О.: звичайна (Ephemera vulgata), двокрила (Cloëon dipterum), берегова (Polymitarcys virgo) та інші. О.— природний корм для промисл. риб.

В. М. Єрмоленко.

ОДНОДО́ЛЬНІ, односім'ядольні (Monocotyledoneae, Monocotyledones) — клас покритонасінних рослин. О. переважно одно-, дво- і багаторічні трави, рідше — дерева, кущі та ліани. О. мають один зародковий листок (*сім'ядолю*), головний корінь здебільшого не розвивається, замість нього розвиваються додаткові та бічні корені; на відміну від *дводольних* судинно-волокнисті пучки стебла розкидані, закриті (без *камбію*); листки гол. чин. прості, цілісні і цілокраї, сидячі, дворядно розташовані на стеблі, з паралельним або дуговидним *жилкуванням*; квітки переважно тричленного типу; запасні речовини та продукти метаболізму (ефірні олії, *дубильні речовини, алкалоїди, глікозиди* та ін.) менш різноманітні, ніж у дводольних. Більшість О. добре витримують несприятливі умови життя. У багатьох з них органи вегетативного розмноження — кореневища, бульби, цибулини — зберігаються в ґрунті (*геофіти*). Деякі О. ростуть за вологих умов (на болотах, берегах водойм), інші, навпаки, є рослинами посушливих місць (*ксерофіти*). О. складають значну частину травостою лук, степів і саван. Понад 65 тис. видів, поширених на всіх континентах, в СРСР понад 2600 видів. Клас О. включає багато корисних і економічно важливих с.-г. рослин світу: хлібні злаки, зокрема *пшеницю, жито, ячмінь, овес, кукурудзу, рис, сорго, просо*, цінні *кормові трави* та *овочеві культури*, декоративні рослини — *лілії*, пізньоцвіти, *тюльпани, конвалії, амариліси, півники*, крокуси тощо, лікарські, волокнисті та ін. рослини. До класу О. належать, зокрема, рослини родин: амарилісових, злакових, лілійних, орхідних, півникових, рогозових, ситникових та ін.

ОДНОДО́МНІ РОСЛИ́НИ — рослини, у яких чоловічі й жіночі статеві органи (тичинкові й маточкові квітки — у квіткових рослин, *архегоній* і *антеридій* — у архегоніальних рослин, *оогоній* і антеридії — у нижчих рослин) містяться на одній і тій самій рослині. О. р. є береза, дуб, сосна, ялина, кукурудза, багато які мохи, водорості та ін. рослини. Див. також *Дводомні рослини, Багатодомні рослини*.

ОДНОЗВ'Я́ЗНА О́БЛАСТЬ — відкрита або замкнена *область*, у якій будь-який замкнений контур можна неперервно стягнути в точку, не залишаючи меж області. О. о. є, наприклад, *інтервал, сегмент, круг, куля* (відкриті чи замкнені).

О. о. має ряд властивостей, що відрізняють їх від ін. областей. Напр., якщо функція $t(x, y)$ є *гармонічною функцією* в плоскій О. о. G, то інтеграл по будь-якому колу, яке цілком лежить у G, поділений на довжину кола, дорівнює значенню функції в центрі кола. Це твердження не виконується для *многозв'язних областей*.

ОДНОЗЕРНЯ́НКИ — група видів *пшениці*, у яких у кожному колоску складного колоса розвивається по одній зернівці. Колос вузький, плескатий, стиснутий з боків, щільний. 4 види: 2 культурні й 2 дикорослі. О. культурна (Triticum monococcum) — яра форма заввишки до 1,3 м. В СРСР зустрічається в гірських районах Криму і Кавказу. Пшениця Синської (T. sinskajae) є природним голозерним мутантом О. культурної. Дикі види: О. беотійська (T. boeoticum) і О. урарту (T. urarthu) відрізняються від О. культурної озимістю, більш низькими стеблами, вузькими і ламкими колосами. О. урарту зустрічається у Вірменії, де росте на сухих схилах передгір'їв. О. беотійська росте в Криму, Закавказзі, в країнах Перед. Азії, зокрема Ірані, Туреччині, Сірії, Іраку, а також на Балканському п-ові, переважно в степових і напівпустельних районах, піднімаючись до 1700 м над р. м.

В. М. Ремесло.

ОДНОКЛІТИ́ННІ ОРГАНІ́ЗМИ — тваринні і рослинні організми, тіло яких складається (на відміну від *багатоклітинних організмів*) з однієї клітини. За рівнем організації є *прокаріотами* (напр., бактерії) або *евкаріотами* (напр., найпростіші). Представлені організмами від дуже простої (напр., *амебоподібні, хлорели*) до досить складної (напр., *інфузорії*) будо-

Одноденка берегова. Доросла комаха та личинка.

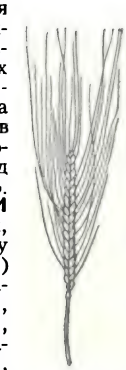

Однозернянка культурна. Колос рослини.

О. І. Одоєвський.

ви. О. о. можуть утворювати колонії (див. *Колоніальні організми*).

ОДНОПАЛА́ТНА СИСТЕ́МА — структура законодавчого органу держави, при якій він складається з однієї палати. Існує, як правило, в *унітарних державах*. Однопалатними, напр., є Верховні Ради союзних і автономних республік в СРСР. Див. також *Двопалатна система*.

ОДНОПОКРИ́ВНІ (Monochlamydeae) — група *первиннопокривних* дводольних рослин, які здебільшого мають одностатеві квітки без оцвітини або з малопомітною зеленуватою чашечковидною, рідше віночковидною оцвітиною (звідки і назва). О.— переважно дерев'янисті рослини, іноді — трави; запилюються за допомогою вітру. До О. належать рослини родин вербових, березових, букових, в'язових, казуаринових, конопляних та ін. Тривалий час О. вважали за найпримітивнішу групу квіткових рослин. Тепер примітивність будови квіток О. розглядається як вторинне явище. Багато систематиків не виділяє О. в окрему групу.

ОДНОПРОХІ́ДНІ, клоачні (Monotremata) — єдиний ряд підкласу *яйцекладучих* ссавців. Поширені в Австралії, на Тасманії та Новій Гвінеї. Включає 2 родини: ехидниз 2 родами — *єхидна*, проєхидна та качконосиз 1 родом — *качконіс*.

ОДНОРІ́ДНА ФУ́НКЦІЯ — *функція*, для якої справджується тотожність $f(\lambda x_1, \lambda x_2, \ldots, \lambda x_n) = \lambda^k f(x_1, x_2, \ldots x_n)$, де λ — довільне число, k — деяка стала (степінь однорідності функції). О. ф. є, напр., $f(x, y, z) = x^3 - x^2y + 3xyz + z^3$ $(k = 3)$; $f(x, y) = 1/\sqrt{x^2y + xy^2}$ $(k = -3/2)$; $f(x, y) = e^{x/y}$ $(k = 0)$.

О. ф. часто є в геом. формулах. Напр., права частина *Герона формули* є О. ф. відносно сторін трикутника $(k = 2)$; права частина формули для об'єму *зрізаного конуса* — О. ф. відносно висоти і радіусів основ його $(k = 3)$.

ОДНОРІ́ЧНІ КОРМОВІ́ ТРА́ВИ — однорічні культурні та дикорослі рослини, що їх використовують на корм худобі. Вирощувані О. к. т. належать переважно до двох родин — *злакових* і *бобових*. Серед злакових О. к. т. найпоширенішими є суданська трава, чумиза, могар, африканське просо, пайза, райграс однорічний, сорго, кукурудза, теф та ін.; серед бобових — вика яра й озима, чина, серадела, люпин кормовий, пелюшка, буркун однорічний. На зелений корм вирощують також горох, сою, кормові боби тощо. Вирощують О. к. т. в чистих культурах і в злаково-бобових сумішах. Правильно підібрані злаково-бобові суміші дають більший вихід кормів та протеїну з одиниці площі й краще впливають на родючість грунту, ніж чисті посіви злакових. Вирощують О. к. т. на *зелений корм*, випас, силос, сіно й насіння. Окремі О. к. т. здатні відростати після скошування, що робить їх незамінними для *зеленого конвейєра*. Однорічні злакові трави збирають на початку викидання волотей, бобові — в період цвітіння.

В. І. Мойсеєнко.

ОДНОРІ́ЧНІ РОСЛИ́НИ, однорічники — рослини, які закінчують свій *життєвий цикл* протягом одного *вегетаційного періоду*. До О. р. належить більшість польових с.-г. рослин: пшениця, жито, овес, гречка, горох, квасоля, соя, арахіс, соняшник, рижій, льон, коноплі, гірчиця та ін. Серед О. р. розрізняють *ефемерів*, життєвий цикл яких закінчується протягом кількох тижнів і які часто встигають дати кілька поколінь за один рік (напр., жовтозілля звичайне). Багато які О. р.— характерні рослини пустель і степів. При погіршанні умов вирощування (в Пн. півкулі в напрямку з Пд. на Пн., в горах — знизу вгору) кількість видів О. р. звичайно зменшується. Деякі О. р. при запізнілому проростанні насіння можуть зимувати у фазі розетки (напр., волошка, грициків), інші в суворих кліматичних умовах стають *багаторічними рослинами* (напр., тонконіг однорічний в Арктиці та високогір'ї). Див. також *Дворічники*.

ОДНОСТОРО́ННІ ПОВЕ́РХНІ — *поверхні*, які не мають двох окремих сторін. Якщо в будь-якій точці О. п. обрати нормальний вектор [див. *Нормаль* до кривої (поверхні) в даній точці] і неперервно вести його вздовж замкненої лінії на О. п., то можна прийти у вихідну точку з *вектором*, протилежним до обраного. Найпростішою О. п. є *мебіусів листок*. Замкнена О. п. (напр., *Клейна поверхня*) не ділить тривимірний простір на дві області, на відміну, напр., від *сфери*, яка є спільною межею таких областей (внутрішньої і зовнішньої). О. п. є неорієнтовними поверхнями (див. *Орієнтація* в математиці).

ОДНОСТОРО́ННІЙ ЗВ'ЯЗО́К — спосіб *електрозв'язку* між двома абонентами або одного абонента з багатьма, за яким повідомлення передають лише в одному напрямі. О. з. застосовують для передачі сигналів точного часу, звукового та телевізійного мовлення, поточної інформації (напр., в метеорологічній службі) тощо. Див. також *Двосторонній зв'язок*.

ОДНОЧЛЕ́Н — вираз виду $ax_1^{k_1}x_2^{k_2} \ldots x_n^{k_n}$, де $a \neq 0$ — числовий *коефіцієнт*, а $k_1, k_2, \ldots k_n$ — невід'ємні цілі числа. Число $k_1 + k_2 + \ldots k_n$ наз. степенем одночлена. О., які або нічим не відрізняються, або відрізняються лише коефіцієнтами, наз. подібними. Суму таких О. можна замінити одним О. Це перетворення наз. зведенням подібних членів. Напр., $2x^2y + 3x^2y - 4x^2y = x^2y$. Див. також *Многочлен*.

ОДОА́КР (Odoacer; бл. 431 — 15.III 493, Равенна) — правитель («король») Італії 476 — 493. Був начальником однієї з германських дружин, що перебувала на службі в імператора *Західної Римської імперії*. Прийшов до влади, скинувши останнього зх.-рим. імператора Ромула Августула (з цим пов'язують падіння імперії). До 493 д-ву О. захопили *остготи*. Їхній вождь *Теодоріх* убив Одоакра.

ОДО́ЄВСЬКИЙ Володимир Федорович [1 (13).VIII 1803, Москва — 27.II (11.III) 1869, там же] — рос. письменник, філософ, музикознавець. Друкуватися почав 1820. Разом з В. *Кюхельбекером* 1824—25 видавав альманах «Мнемозина», один із співредакторів пушкінського «Современника». Писав фантастич. романтичні твори, іноді позначені ідеалістичними тенденціями («Косморама», «Саламандра», обидва — 1840, та ін.), та реалістичні, часто сатирично загострені повісті («Княжна Мімі», 1834; «Княжна Зізі», 1839); «Казки й повісті для дітей дідуся Іринея» (1841). Автор роману-утопії «4338 рік» (1840, вид. 1926). Статті про творчість В. А. Моцарта, Л. Бетховена, Г. Берліоза, Р. Вагнера. Схвально писав про виступи С. Гулака-Артемовського. Відзначав як кращі — зб. укр. пісень у виданні А. Коціпінського «Пісні думки і шумки руського народа на Подоллі, Україні і в Малоросії» (1862) та зб., складену Марком Вовчком,— «Двісті українських пісень» (1866).

ОДО́ЄВСЬКИЙ Олександр Іванович [26.XI (8.XII) 1802, Петербург — 10 (22).X (за ін. відомостями — 15 (27).VIII) 1839, укріплення Псезуапе, тепер с-ще Лазаревське поблизу Сочі] — рос. поет, декабрист. Взимку 1824—25 вступив до Пн. таємного т-ва декабристів, примкнув до його радикальної частини. За участь у повстанні 14 грудня 1825 засуджений до 8 років каторги. В 1837 переведений з Сибіру рядовим на Кавказ, де зблизився з передовими діячами рос., а також груз. культури. Вірші О., написані до 1825, майже не збереглися. Після 1825 О. у своїх творах відобразив настрої засланих декабристів, оспівував боротьбу з самодержавством, палку любов до батьківщини. У віршах про героїчне минуле рос. народу поетизував свободу («Тризна», 1828; «Зосима», 1827—29), був одним з виразників ідеї дружби народів («Слов'янські діви», 1830; «Одруження Грузії з Російським царством», 1838). Його відповідь на «Послання в Сибір» О. Пушкіна набула великої популярності. Вираз «Із іскри полум'я займеться!» В. І. Ленін узяв як епіграф до газ. «*Искра*».

Тв.: Полное собрание стихов. Л., 1958; Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Поети-декабристи. К., 1950.

ОДОМА́ШНЕННЯ ТВАРИ́Н — ступінь приручення диких тварин і перетворення їх на *свійських тварин*, яких людина розводить для задоволення своїх госп. та ін. потреб. Свійські тварини значно відрізняються від диких не тільки зовн. формами (*екстер'єром*) та внутр. будовою (*інтер'єром*), але гол. чин. більшою продуктивністю, що є результатом багаторічної цілеспрямованої праці людини. О. т. почалося у часи пізнього *палеоліту* (собака) в період первіснообщинного суспільства (бл. 12—15 тис. років до н. е.) і продовжується залежно від потреб і в наш час. О. т. стало важливим етапом у розвитку продуктивних сил суспільства, тому що привело до виникнення галузі *тварин-*

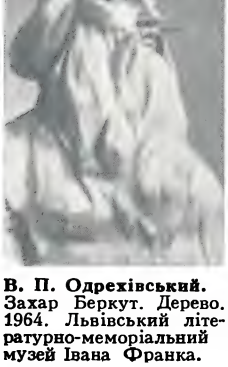

В. П. Одрехівський. Захар Беркут. Дерево. 1964. Львівський літературно-меморіальний музей Івана Франка.

ництва. Одомашнено бл. 60 видів тварин. Найважливіші с.-г. тварини були одомашнені в різний час і не в одному місці. Головними центрами О. т. були країни в Центр. Азії, Середземномор'ї і Причорномор'ї (включаючи й Пд. Україну). Матеріали розкопок поселень первісної людини свідчать про те, що насамперед були одомашнені предки сучас. собаки, згодом у пізньому *неоліті* — дикі предки кіз, овець, свиней, великої рог. худоби, коня і осла. Курей, голубів, шовковичного шовкопряда одомашнено в 3-му тис. до н. е., буйволів і верблюдів — у 3—2-му тис. до н. е., північного оленя — в різних місцях 1—2 тис. років тому. Вперше у наш час в СРСР одомашнюються деякі промислові звірі (лисиці, соболі, песці, норки, пантові олені та ін.), зокрема на Україні проводиться робота по О. т. диких у заповіднику *Асканії-Новій*. Ряд тварин (дронт, моа та ін.), яких доцільно було б одомашнити заради м'яса, в 16—18 ст. були знищені. В процесі О. т. використовують *добір штучний* та вплив умов зовн. середовища (особливо умов годівлі й утримання) для закріплення бажаних змін у тварин.

Літ.: Боголюбский С. Н. Происхождение и преобразование домашних животных. М., 1959; Тваринництво. К., 1979.

О'ДО́ННЕЛЛ (O'Donnell) Педар (н. 22.II 1893, графство Донегол, Пн.-Зх. Ірландія) — ірл. письменник, член Ірл. літ. академії. В 1922—23 брав участь у громадян. війні на боці республіканців. Перший роман про визв. боротьбу ірл. народу — «Буря» (1925) — написав у тюрмі. В романі «Ми ще поборемось» (1930) створив образи борців за соціальні й нац. права трудящих. Автобіогр. романи «Ворота розчинились» (1932) і «Салют! Ірландець в Іспанії» (1937) мали велике значення для згуртування передових сил в роки боротьби з фашист. загрозою. Учасник нац.-революційної війни ісп. народу 1936—39, один із засновників Міжнар. асоціації письменників на захист культури. В післявоєнний час — редактор прогрес. журн. «Белл» («Дзвін»), керівник ірл. руху прихильників миру.

Тв.: Рос. перекл.— Мы ещё поборемся. М.—Л., 1934; Гордый остров. М., 1979.

Літ.: Земляной О. И. Героическая Испания в творчестве П. О'Доннелла. Исследования по романской и германской филологии. К., 1977.

О. І. Земляний.

ОДОРОЛО́ГІЯ КРИМІНАЛІСТИ́ЧНА (від лат. odor — запах і грец. λόγος — вчення) —в *криміналістиці* науково-тех. засіб, за допомогою якого встановлюють утворення запахових слідів, а також засоби й методи знаходження їх, консервації, дослідження й використання для розкриття й розслідування *злочинів*. Виникла в 60-х рр. 20 ст. як новий метод встановлення й *ідентифікації* об'єктів по запахах, що залишаються на місці події. Основи О. к. розробили рад. вчені. Для роботи з запаховими слідами використовують біол. і тех. детектори. Біол. детектори (нюх службово-розшукового собаки) застосовують для розшуку злочинця по сліду й вибірки речей за запахом, тех. детектор (газоаналізатор) — для збирання й ідентифікації невідомих речей за їхніми газоподібними слідами. Застосування засобів О. к. здійснюється спеціалістами: кінологами й експертами.

М. В. Салтевський.

О́ДРА, Одер — ріка у Зх. Європі. Довж. 912 км, площа бас. 119 тис. км². Бере початок у Сх. Судетах, в межах Чехословаччини. Тече гол. чин. тер. Польщі та по її кордону з НДР, впадає у Щецінську зат. Балтійського м. У верхів'ї — гірська, нижче виходить на терасовану рівнину; шир. долини становить від 2—3 км до 10—20 км. Береги О. обвалувані. У пониззі, за 84 км від гирла, О. ділиться на 2 рукави, зх.— судноплавний. Гол. притоки: Варта (права), Ниса-Клодська, Бубр, Ниса-Лужицька (ліві). Живлення дощове і снігове. Пересічна річна витрата води у гирлі від 480 до 3000 м³/с. Замерзає у суворі зими. Судноплавна від гирла до м. Козле. Каналами сполучена з *Ельбою* та *Віслою*. На О.— міста Острава (Чехословаччина), Вроцлав, Щецін (Польща), Франкфурт (НДР). Під час Великої Вітчизн. війни на О. було проведено *Вісло-Одерську операцію 1945*.

ОДРЕХІ́ВСЬКІ — родина укр. рад. нар. різьбярів. Усі родом із с. Вілька на Лемківщині, тепер у ПНР. Павло Васильович О. (н. 5.VII 1899—31.III 1973, Львів) — майстер рельєфного різьблення на дереві, яким оздоблював декоративні тарілки, скриньки, палиці тощо. Василь Павлович О. (н. 18.II 1921) — майстер тематичної скульптури, портретів з дерева, засл. діяч мист. УРСР (з 1964). Син Павла Васильовича О. У 1957 закінчив Львівський інститут прикладного та декоративного мистецтва, де навчався в І. *Севери* та М. *Рябініна*. Твори: «На ярмарок» (1946), «Лемки в дорозі» (1947), «Збирання винограду», «Шахтар і колгоспниця», «Возз'єднання» (всі три — 1949), «Велика дружба» (1954), «Юрій Шкрібляк» (1957), «Лук'ян Кобилиця» (1960), «Композитор С. Людкевич» (1967), «Василь Стефаник» (1971), «Іван Франко» (1976). Один із авторів пам'ятників Франку у Львові (1964) та Дрогобичі (1967). Іван Павлович О. (н. 10.X 1923) — майстер тематичної скульптури з дерева. Син Павла Васильовича О. Твори: «Рубач» (1949), «Свинарка» (1950), «Чабан» (1956), «Вівчар» (1957), «Довбуш» (1965). В галузі декоративно-ужиткового мист. працюють і сини Василя Павловича О. — Володимир Васильович О. (скульптура, садово-паркова пластика) та Роман Васильович О. (художнє скло). Твори О. зберігаються в музеях Києва і Львова. Іл. див. також до ст. *Львів*, т. 6, ст. 267.

О́ДУД (Upupa) — рід птахів род. одудових. Єдиний вид роду — одуд звичайний (U. epops). Довж. тіла 27—32 см, маса 68—75 г. Дзьоб довгий, загнутий донизу, на голові великий чуб з рудих пір'їн з чорними кінцями, який періодично то розпускається віялом, то складається. Забарвлення яскраве, передньої частини тіла — руде, на крилах і спині — чорно-білі смуги, хвіст чорний з білою перев'яззю. О. поширений в Європі, Азії, Африці. В СРСР, у т. ч. в УРСР, трапляється повсюди, перелітний птах (зимує в осн. в екваторіальній Африці та Пд. Азії). Гнізда будує в будь-яких укриттях: дуплах, серед каміння, в щілинах будівель тощо. Кладку з 5—6 (іноді до 12) яєць брудно-білого кольору самка насиджує бл. 18 діб. *Нагніздний птах*. Живиться комахами, в т. ч. шкідливими.

ОДУ́ХА Антон Захарович [12 (25). II 1910, с. Янушівці, тепер с. Іванівка Славутського р-ну Хмельн. обл.— 17.V 1967, Львів] — учасник підпілля і партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1943. З листопада 1942 — командир загону ім. Ф. М. Михайлова, перетвореного у вересні 1943 на партизан. з'єднання, що діяло до травня 1944 на тер. Кам'янець-Подільської, Волинської, Житомирської, Ровенської, Тернопільської областей. О. був членом підпільного Кам'янець-Подільського обкому партії і першим секретарем Славутського підпільного райкому, а також членом обл. штабу партизан. руху. З 1945 — на рад. роботі. З 1956 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора, Богдана Хмельницького 1-го ступеня, медалями.

А. З. Одуха.

О́ДЯГ — сукупність предметів, що їх людина носить для захисту тіла від негативних впливів зовн. середовища; виконує також естетичні функції, відображає відмінності статей і віку, національні особливості тощо. Існував уже за часів пізнього *палеоліту*. Поняття «одяг» включає і *взуття*, головні убори, рукавиці. Розвиток О. відбувався залежно від геогр. середовища, форм г-ва, сусп. відносин, культури, етнічної належності тощо. Всі види О. розвинулися від 2 первісних типів О.: плечового (накинута на плечі шкура, накидка, сплетена з трави, листя, пір'я) і поясного (різні настегнові пов'язки). Згодом плечовий О. набув таких різноманітних форм, як плащі, сорочки, каптани; поясний О.— штани, *плахти*, спідниці, фартухи тощо. Коли люди освоїли прядіння, плетіння і ткацтво, осн. матеріалом для О. стали тканини. З'явився кроєний і шитий О. Із зростанням продуктивних сил суспільства, з розвитком процесу поділу праці, особливо з виникненням класів, О. все більше диференціювався. Відмінності в О. залежать і від віку й статі. Обрядовий О. відрізняється від буденного та святкового.

У Старод. Єгипті чоловіки носили лише настегнові пов'язки й фартух, жінки — прямокутний шматок тканини, яким обвивали все тіло. У давніх ассірійців був поширений О. у вигляді довгої сорочки і верхнього плаща-покривала з каймою. Давні греки носили хітони,

Одуд звичайний.

Жіночий і чоловічий одяг давніх єгиптян. 3-є тисячоліття — 4 ст. до н. е.

Жіночий і чоловічий одяг давніх ассірійців Кінець 3-го тисячоліття — 7 ст. до н. е.

Західноєвропейські жіноча сукня і чоловічий костюм. 16 ст.

Західноєвропейські жіноча сукня і чоловічий костюм. 17 ст.

туніки, гіматії (плащі) та хламіди. У Старод. Римі були короткі і довгі туніки, тоги, різноманітні плащі. За часів ранньої імперії в Римі чоловіки почали носити штани. У візантійців туніка стала короткою і щільно облягала тіло, поширені були плащі-мантії, каптаноподібний О.— кабат.

З посиленням екон. зв'язків між народами у феод. і особливо капіталістичному суспільствах форми О. пануючих класів передових країн запозичувалися пануючими класами ін. країн (так, у Зх. Європі в 11—14 ст. були поширені франц. моди, в 14—16 ст.— фландрські та бургундські, з 2-ї пол. 16 ст.— іспанські, з 2-ї пол. 17 ст.— знову французькі). Розвиток О. певною мірою пов'язаний із стилями в архітектурі та образотворчому мистецтві. Так, у 10—12 ст. в О. пануючих класів Зх. Європи поширеним був *романський стиль*, для якого типовою була довга сорочка і накинутий на плечі плащ. У 12—15 ст. у Зх. Європі носили короткий вузький О. у стилі *готики*. За часів *Відродження* (15—16 ст.) чоловіки носили короткі буф'ясті штани, а жінки — О. з короткими буф'ястими рукавами, корсажем і широкою спідницею. В 16—18 ст. поширився стиль *барокко,* що його характерною ознакою в чоловічому О. були короткі і вузькі штани, черевики на високих підборах, довга перука, а в жіночому — широка спідниця, надмірно завужена в талії, пірамідальна зачіска. О. обох статей оздоблювали мереживом, зборками, бантиками. У 18 ст. існував стиль *рококо,* за часів панування якого перука в чоловіків стала трохи простішою, взуття нижчим і ширшим, корсаж у жінок вужчим, декольте більшим, спідниці почали розширяти обручами. Після Великої франц. революції почався процес спрощення форм О. пануючих класів Зх. Європи. За його основу було взято О. третього стану (буржуазії, міщан). Цей О. поступово поширився серед пануючих класів ін. континентів.

На тер. Рад. Союзу О. з тканини відомий з часів *неоліту*. В 1-му тис. до н. е. у скіфо-сарматських племен чоловіки носили сорочки, тканинні й хутряні штани, каптани, гостроверху шапку, чоботи, жінки — широкі сорочки, плащоподібний верхній О. В Київській Русі особливості в О. відповідали соціальній диференціації суспільства. Князівське вбрання цього часу було довгополе, вільне, багато прикрашене вишивкою, коштовним камінням. Шапки оторочували дорогим хутром. Взуття — червоні сап'янові чоботи. На О. пануючих класів відчувався вплив О. Візантії. О. простого народу, на основі якого в майбутньому формувався О. укр., рос. і білорус. народів, складався з довгої полотняної сорочки прямого крою, сукні, верхнього О., личаків, постолів, чобіт. Верхній О. (переважно плащі-корзно, *опанчі*) виготовлявся з доморобної вовни, *кожухи* — з овчини. Найдавніші види прямоспинного О. побутували до поч. 20 ст. в Карпатах, на Поділлі (гунька-манта, бруслук, катанка, *киптар*, гугля). Давнім слов'янським О. була і полотнянка (зберігалася до поч. 20 ст. на Поліссі, а також у росіян і білорусів), за кроєм подібна до *свити*. Чоловічим поясним О. були вузькі полотняні штани. О. типу *запасок* і горботок був характерним жіночим поясним О. Шапки валяні напівсферичної або конусовидної форми, оздоблені хутром, пізніше з деякими змінами стали елементом традиційного О. росіян, українців і білорусів.

Для рос. чоловічого нар. О. кінця 19 — поч. 20 ст. характерні сорочка-косоворотка навипуск, нешироки штани — порти. В пд. районах побутувала й тунікоподібна сорочка з розрізом пазухи посередині. Сорочки вишивали або оздоблювали кумачем. Жіночий О. — сорочки і сарафани косоклинні «круглі», з ліфом і фартухи-нагрудники. На Пд. жінки носили й поньови (розпашний поясний О.). Плечовий рос. жіночий О.— довгорукавка, шугай, душогрія, козачок, корсетка тощо. Верхній чоловічий і жіночий О.: каптан, старовинний різновид каптана балахон, армяк, тулуп, зіпун тощо. Головні убори: чоловічі — шлик, магерка, картуз, малахай, жіночі — повійник, сорока, *кокошник* та ін. Взуття: лапті, унти, валянки, черевики, постоли, чоботи. Рос. дворянство з поч. 18 ст. носило загальноєвроп. О.

Для чоловічого укр. нар. О. кінця 19 — поч. 20 ст. типові сорочка з призбиранням, стоячим коміром (на Серед. Придніпров'ї), до гестки (на Слобожанщині й на Пд. Україні), з відкладним коміром (на Поділлі, в зх. областях), штани широкі «наддніпрянські» (в центр. районах України), вузькі (на Поліссі, в зх. областях України), шапки півсферичної форми, стовбуваті, конусоподібні із смушку, повстяні капелюхи, солом'яні брилі. Жіночий нар. О.— сорочки з вставками прямокутної форми (на Серед. Придніпров'ї) або з суцільним рукавом (на Поділлі), до гестки (на Пд. України). Вишивка на чоловічих і жіночих сорочках — червоно-чорна (в центр. районах України), жовтогаряча, темно-синя (на Поділлі), багатоколірна (в зх. областях України). Жіночий поясний О.— плахта, запаска та ін., плечовий — *керсет* та ін. Верхній чоловічий і жіночий О.— біла свита або свита рудого кольору (Серед. Придніпров'я), гуньки та ін. (на Поділлі), вовняні сердаки, каптани, *жупани* (в зх. областях). У негоду одягали бурки, *киреї* та ін. Жіночі головні убори — *очіпки,* капори, *намітки,* хустки. Взуття — постоли, черевики, чоботи.

Обов'язковим атрибутом О. укр. старшини 17—18 ст. була сорочка з тонкого полотна або серпанку, за кроєм подібна до народних, вишита шовком, сріблом або золотом, широкі оксамитові або шовкові шаровари, жупан, або опанча, в урочистих випадках — шуба, оздоблена коштовною запоною. Шапки переважно оксамитові, оздоблені хутром соболя, рисі, лисиці з розточиною спереду. Полковники прикрашали головні убори золотими аграфами (пряжками), а гетьмани до аграфів прикріплювали страусове пір'я. Одяг рядових козаків майже не відрізнявся від селянського. В кінці 18 ст. під впливом європ. моди укр. панство почало носити загальноєвроп. костюм.

У білорусів чоловічий нар. О.— сорочка навипуск, вузькі полотняні штани, свита, жіночий — довга сорочка, смугаста спідниця, безрукавка, фартух. Сорочки прикрашали орнаментом. Обов'язковою складовою частиною чоловічого і жіночого сх.-слов'ян. О. був пояс.

Серед народів СРСР близьким до сх.-слов'янського був О. молдаван-чоловіків, які носили сорочку навипуск, вузькі штани, кептар і кожух, та жінок, що одягали сорочку, широку спідницю, кофту. До поч. 20 ст. відзначався своєрідністю О. народів Прибалтики, Поволжя, Кавказу, Серед. Азії, Сибіру, Півночі. Напр., литовці-чоловіки носили сорочку навипуск, вузькі штани, свиту, жінки — довгу сорочку, спідницю, фартух. Чоловічий О. народів Поволжя (удмуртів, марійців, мордви) здебільшого майже не відрізнявся від рос. О.: жінки одягали довгу сорочку, розпашний або каптаноподібний О., шаровари (крім мордви-ерзі). Татари Поволжя і башкири носили шаровари, камзол, козакин, бешмет, а жінки — й сорочку-сукню (кюльмек) і нагрудник (кюкрекчі). На Кавказі (в грузинів, вірмен, азербайджанців та ін.) чоловіки носили довгу сорочку, вузькі штани, бешмет, черкеску з газирями,бурку, папаху, жінки— довгу сукню з вузьким ліфом і широким подолом, шаровари, невеличку шапочку, прозоре покривало. Основу нац. О. народів Середньої Азії (киргизів, туркменів, узбеків, таджиків) становили довга сорочка, широкі штани, халат, тюбетейка, чалма або хутряна шапка (у жінок ще й *паранджа*). Основою О. скотарських народів Сибіру (бурятів, алтайців, хакасів, тувинців) були довга сорочка, широкі штани, халат, безрукавка, чоботи з загнутими носками. Для народів Рад. Півночі (ненців, хантів, чукчів, евенків та ін.) характерним був О. з хутра, риб'ячої шкіри, кишок морських тварин. Напр., ненці-чоловіки одягали глухий, з капюшоном, хутром усередину О. (малицю), а поверх нього — такий самий О. хутром назовні (совик), хутряні штани, чоботи (піми) й панчохи; жінки носили кожух з подвійним хутром (назовні та всередину).

За Рад. влади відбулися великі зміни в нац. О. народів СРСР. Стирається різниця в О. робітників, селян та інтелігенції. О. розрізняється не за класовою належністю, а за призначенням (буденний, святковий, спортивний, формений — див., зокрема, *Обмундирування військове,* тощо). Розвиток науки і техніки зумовлював появу нових, спеціалізованих форм О. Так, напр., у процесі опанування людиною космічного простору створено принципово новий за матеріалом,

До ст. **Одяг.**

Одяг стародавніх народів світу: **1.** Скіфи. **2.** Давні греки. **3.** Давні римляни. **4.** Заможні візантійці. Одяг часів Київської Русі: **5.** Давньоруські князь і княгиня. **6.** Давньоруські воїни. **7.** Давньоруські селяни. Російський традиційний одяг 17–1-ї пол. 20 ст.: **8.** Селяни 17 ст. **9.** Бояри 17 ст. **10.** Селяни 18 ст. **11.** Селяни кінця 19 — початку 20 ст. Український традиційний одяг 17–18 ст.: **12.** Селяни 18 ст. **13.** Запорізькі козаки 17–18 ст.: а — простий козак, б — полковник. **14.** Українське панство 17 ст. **15.** Дворяни Росії початку 19 ст. **16.** Святковий одяг робітників Росії початку 20 ст.

До ст. **Одяг.**

Основні територіальні комплекси українського народного одягу 19—початку 20 ст.: **1.** Київщина. **2.** Полтавщина. **3.** Харківщина. **4.** Поділля. **5.** Буковина. **6.** Львівщина. **7.** Полісся. **8.** Закарпаття. **9.** Сучасний одяг трудящих Радянської України з використанням елементів народного одягу. Традиційний (кінець 19 ст.) одяг народів, які населяють сучасну територію СРСР: **10.** Білоруси. **11.** Молдавани. **12.** Литовці. **13.** Латиші. **14.** Естонці. **15.** Грузини. **16.** Вірмени.

.До ст. **Одяг.**

Традиційний (кінець 19 ст.) одяг народів, які населяють сучасну територію СРСР (продовження): **1.** Азербайджанці. **2.** Узбеки. **3.** Таджики. **4.** Туркмени. **5.** Казахи. **6.** Киргизи. **7.** Ненці.

Традиційний (кінець 19—початок 20 ст.) одяг народів Центральної і Південно-Східної Європи: **8.** Чехи. **9.** Словаки. **10.** Поляки. **11.** Болгари. **12.** Серби. **13.** Хорвати. **14.** Румуни. **15.** Угорці. **16.** Албанці.

До ст. **Одяг.**

Традиційний (19—1-а половина 20 ст.) одяг народів Західної Європи, Америки, Азії та Африки: **1.** Французи. **2.** Іспанці. **3.** Італійці. **4.** Німці. **5.** Шотландці. **6.** Індіанці Північної Америки. **7.** Кубинці. **8.** Китайці. **9.** Корейці. **10.** Монголи. **11.** В'єтнамці. **12.** Гіндустанці. **13.** Індонезійці. **14.** Японці. **15.** Араби Алжіру. **16.** Африканці Гвінеї.

конструкцією і призначенням О. космонавтів. Сучас. художники-модельєри постійно звертаються до кращих зразків нар. вбрання. Орнамент, колористику, вишивку, мереживо, конструктивні форми нар. О. використовують при моделюванні сучас. костюма. Моделі О. розробляються в будинках моделей, спеціалізованих ін-тах (зокрема, Укр. ін-ті асортименту легкої пром-сті і культури одягу). Моду О. пропагують спец. журнали (в т. ч. на Україні збірник «Краса і мода»).

Близький до сх.-слов'янського національний О. пд. слов'ян (болгар, сербів, хорватів, чорногорців, словенців, македонців) і західних (поляків, чехів, словаків, лужичан). Напр., болгари-чоловіки на Пд. і Зх. Болгарії носили довгу сорочку, вузькі штани, суконний верхній О. переважно білого кольору, а в ін. районах — коротку сорочку, широкі штани і суконний верхній О. здебільшого чорного кольору, жінки — поверх довгої сорочки одягали розпашний поясний О. типу запаски або сукню типу сарафана (сукман, сая) та фартух. До пд.-слов'ян. О. близький нац. О. румунів і албанців. Із зх. слов'ян чехи-чоловіки, напр., носили коротку сорочку з відкладним коміром і чорним бантом, вузькі короткі шкіряні штани, жінки — оздоблену мереживом сорочку, широку спідницю, зашнуровану безрукавку. До поч. 20 ст. у Зх. Європі нац. О. побутував серед селян і частини міщан. До складу нац. чоловічого О. французів, італійців, іспанців, німців входили сорочка з відкладним коміром, короткі широкі й вузькі (напр., у іспанців, італійців, німців) або довгі вузькі (напр., у французів) штани, барвиста безрукавка і куртка, жіночого — сорочка, спідниця, фартух, безрукавка, кофта і сукня. О. скандінавських народів (шведів, норвежців, фіннів) відрізнявся від О. ін. народів Зх. Європи наявністю більш закритих форм верхнього О., що краще зберігають тепло. Оригінальні форми нац. О. були в народів Великобританії. Напр., шотландці-чоловіки носили коротеньку картату спідницю і плед, жінки — однотонну спідницю, блузу і плед. У країнах Азії і Африки у селян до серед. 20 ст. значною мірою побутував нац. О. Напр., китайці носили О. переважно синього кольору — штани, розпашну натільну кофту, безрукавку, куртку, халат. Корейці мали О. переважно білого кольору — шаровари, куртку, халат, а жінки ще, крім того, довгу спідницю, підперезану вище талії широким поясом, коротку кофту. Монголи носили коротку сорочку, штани, безрукавку, довгий халат, чоботи з загнутими носками. Нац. О. в'єтнамців — шаровари, куртка, солом'яний капелюх. Типовим О. індонезійців є каїн (полотнище барвистої тканини), саронг (прямокутний шмат тканини, зшитий по вертикалі), коротка куртка і широкий пояс. Основу О. народів Індії становлять: у чоловіків — дхоті (настегнова пов'язка у вигляді коротких штанів), сорочка, куртка, тюрбан; у жінок — *сарі* (довгий шмат тканини), спідниця, шаровари, кофта. Японці носять *кімоно,* білу настегнову пов'язку (сита-обі), штани, коротку куртку (хапі), солом'яний плащ. Араби-чоловіки одягають білу сорочку, штани, плащ, сандалі; жінки (зокрема, єгиптянки) — довгу сукню. О. корінного негроїдного населення Африки був: у чоловіків — настегнова пов'язка, плащ (карос), у жінок — фартух. Під впливом європейців та арабів африканці в містах почали носити сорочки, штани тощо.

Майже не зберігся традиційний О. корінного населення Австралії, Океанії та Америки. Австралійці і тасманійці носили настегнову пов'язку, плащ із шкіри звірів, вузькі пояси. Корінне населення Океанії носило тканий і плетений О., оздоблений пір'ям. О. ескімосів Пн. Америки був близький до О. народів Півночі СРСР. Індіанці пн.-зх. узбережжя Пн. Америки носили накидку з лика або пуху гірських кіз, індіанці прерій і пн.-сх. районів (зокрема, ірокези) — настегнову пов'язку, фартух, спідничку, плащ, пояс із замші або хутра, а пд.-сх. районів — такий самий О. з шкіри, пальмового листя, кори і пір'я. Індіанці Пд. Америки (зокрема, араукани) одягали шмат тканини, що закріплювався поясом (чирипі), та широкий довгий плащ з прорізом для голови (пончо).

Сучас. народи Америки успадкували елементи О. індіанців та європейців. Напр., мексіканці-чоловіки носять білу сорочку, штани, барвисту накидку (сароме), широкополий солом'яний капелюх (сомбреро), індіанські сандалі (гуарачес), жінки — бавовняну блузу, вузьку спідницю, барвисту шаль (рабосо). Аргентинці-чоловіки одягають сорочку, широкі шаровари, індіанське пончо, шкіряний пояс, хустку на шию, м'які чоботи, жінки — спідницю та шаль. В наш час О. народів світу поступово все більше набуває спільних рис.

Гігієнічні вимоги до одягу. О. захищає тіло людини від негативних впливів зовн. середовища, дає змогу підтримувати температуру повітря під О. на рівні 28—32°, а вологість на рівні 20—40%. О. зменшує тепловтрати організму, зберігає його енергетичні ресурси. Крім того, О. захищає шкірний покрив від мех. і хім. ушкоджень, пилу і бруду. Осн. гігієнічними вимогами до О. є відповідність його теплозахисної здатності й повітропроникності до клімату, інтенсивності м'язової праці, особливостей статі, віку, стану здоров'я людини тощо. Конструкція і крій О. повинні забезпечувати максимальну свободу рухів, не утруднювати дихання і кровообіг.

Іл. див. на окремих аркушах, с. 504—505.

Літ.: Маслова Г. С. Народная одежда русских, украинцев и белорусов в XIX — начале XX в. В кн.: Восточнославянский этнографический сборник. М., 1956; Косвен М. О. Очерки истории первобытной культуры. М., 1957; Українське народне мистецтво. Вбрання. К., 1961; Киреева Е. В. История костюма. М., 1976; Матейко К. І. Український народний одяг. К., 1977; Стамеров К. К. Нариси з історії костюмів, ч. 1—2. К., 1978.

В. В. Миронов.

О́ДЯГ СЦЕ́НИ — система спеціальних драпіровок, що обрамляють ігровий простір *сцени.* Див. *Сукна.*

О́ЖЕЛЕДЬ — шар льоду на поверхні землі, що утворюється після дощу або відлиги при зниженні т-ри (нижче 0°), а також внаслідок замерзання мокрого снігу чи дощу при зіткненні з охолодженою поверхнею. О. завдає шкоди посівам, перешкоджає руху транспорту на дорогах.

ОЖЕ́ШКО (Orzeszkowa) Еліза (6.VI 1841, с. Мільковщизна, поблизу м. Гродно, тепер БРСР — 18.V 1910, м. Гродно) — польс. письменниця. Брала участь у польс. повстанні 1863—64. З 1870 майже постійно жила в Гродно. Літ. діяльність почала 1866 — оповідання «Малюнок голодних літ». У повістях «Пан Граба» (1869), «Марта» (1873) відобразила безправне становище жінки; в оповіданнях 70-х рр. «Сіренька ідилія», «Юліанка» та ін.— тяжке існування міської бідноти і разючі соціальні контрасти бурж. міста; в повісті «Меїр Езофович» (1878) — нац. нерівність. Повісті «Низини» (1883), «Дзюрдзі» (1885), «Хам» (1889) — з життя білорус. селянства. Різкою критикою шляхти і земельної аристократії відзначаються романи «Помпалінські» (1875), «Над Німаном» (1887), бурж. верхівки — роман «Аргонавти» (1899). Серія оповідань «Gloria victis» («Слава переможеним», 1910) — спогади про польс. повстання 1863—64. Виявляла постійний інтерес до рос. й укр. л-р, листувалася з М. Салтиковим-Щедріним та І. Франком, знала твори І. Котляревського, Т. Шевченка, Панаса Мирного, робила спроби перекладати твори Марка Вовчка, І. Франка, М. Старицького. Творчість О., що є значним внеском в розвиток прогресивної польської літератури, високо оцінив І. Франко.

Е. Ожешко.

Тв.: Укр. перекл.— Вибрані твори. К., 1950; Оповідання та повісті. К., 1956; Аргонавти. К., 1966; Рос. перекл.— Сочинения, т. 1—5. М., 1953—54; Хам. М., 1972; Последняя любовь. М., 1975.

Літ.: Цыбенко Е. З. Элиза Ожешко. В кн.: История польской литературы, т. 1. М., 1968.

Ю. Л. Булаховська.

ОЖИ́ВЛЕННЯ ОРГАНІ́ЗМУ — комплекс лікувальних заходів, спрямованих на відновлення життєдіяльності вмираючого організму, на виведення його з стану клінічної *смерті.* Див. *Реанімація.*

ОЖИ́КА (Luzula) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини ситникових. Листки лінійні з замкнутими піхвами, по краю пластинок вкриті білими волосинками. Квітки двостатеві, дрібні, зібрані в колосовидних, зонтиковидних чи головчастих верхівкових суцвіттях. Плід — коробочка. Бл. 80 видів, поширені у холодних і помірних зонах земної кулі. В СРСР бл. 30 видів, з них в УРСР — 11. Найпоширеніші О. бліда (L. pallescens), О. волосиста (L. pilosa) і О. багатоквіткова (L. multiflora), які ростуть по луках, лісах, трав'янистих місцях.

Ожика волосиста: *1* — нижня частина рослини; *2* — верхня частина рослини; *3* — квітка.

Ожина звичайна. Квітуча гілка та плоди.

ОЖИ́НА (Eubatus) — підрід рослин роду Rubus родини *розоцвітих*. Чагарники або напівчагарники, здебільшого з трійчастими або непарноперистими листками. Квітки двостатеві, білі, рідше рожеві, у волотистих суцвіттях. Плід — чорна або чорно-червона соковита збірна ягода. Понад 250 видів, пошир. в Пн. Америці, Європі, Серед. Азії. В СРСР понад 40 видів, у т. ч. в УРСР — 21, з них найпоширеніша О. с и з а, або звичайна (R. caesius). Плоди О. містять до 8% цукрів і до 1,4% кислот, вітамінів, каротин (провітамін А); їстівні, вживаються свіжими, сушеними і консервованими, використовуються при виготовленні вина, кондитерських виробів та ін. Бл. 300 сортів О. вирощують як ягідні рослини.

ОЖИРІ́ННЯ — різної *етіології* надмірне відкладання жиру в тканинах організму (гол. чин. у підшкірній клітковині). Найчастіше О. спостерігається у віці 40—50 років і пов'язане з віковими змінами *обміну речовин*. Причиною О. може бути надмірне споживання їжі, багатої на жири, вуглеводи, що посилює виділення в організмі *інсуліну*, який сприяє перетворенню вуглеводів на жири, а також споживання алкоголю, малорухливий спосіб життя, *спадковість*, порушення нервової і гормональної регуляції обміну речовин. З розвитком О. вторинно порушується регуляція з боку гіпоталамічних центрів *нервової системи*, що ще більше посилює відкладання жиру. Прийнято розрізняти 4 ступені ожиріння залежно від маси хворого: 1-й — перевищення маси тіла порівняно з нормою до 30%, 2-й — від 30 до 50%, 3-й — від 50 до 100% і 4-й — більше 100%.

О. негативно впливає на організм, знижує працездатність, стійкість до інфекцій, сприяє виникненню цукрового *діабету, жовчнокам'яної хвороби, атеросклерозу, гіпертонічної хвороби, інфаркту міокарда* та ін. захворювань. Л і к у в а н н я: суворе і систематичне додержання *дієти* (тільки за рекомендацією лікаря), посилені фіз. вправи тощо.

В. П. Комісаренко.

ОЗАРИНЕ́ЦЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — поселення раннього етапу *трипільської культури* (кін. 4-го — поч. 3-го тис. до н. е.), виявлене в с. Озаринцях Могилів-Подільського р-ну Вінн. обл. Досліджували його 1927. Розкопками відкрито залишки жител, знайдено уламки глиняного тонкостінного, оздобленого орнаментом, і товстостінного посуду, шліфовані сокири, крем'яні знаряддя, скульптурне зображення людської голови та глиняну статуетку тварини.

ОЗА́РКЕВИЧ Євген Іванович (8.VI 1861, с. Белелуя, тепер Снятинського р-ну Івано-Фр. обл.— 21.IX 1916, Львів) — укр. лікар. Мед. освіту здобув у Віденському ун-ті. Працював лікарем у Боснії (з 1888) та різних місцях Галичини, а з 1897 — у Львові, де заснував лікарню «Народна лічниця». О. очолював Укр. т-во лікарів у Львові й редагував журн. «Здоровле», що його видавало це т-во. Праці О. присвячені питанням гігієни, курортології, укр. медичної термінології; популяризував мед. знання серед населення Зх. України.

ОЗАРКЕ́ВИЧ Іван (1795, Галичина — 1854, м. Коломия, тепер Івано-Фр. обл.) — укр. письменник. Закінчив Львів. духовну семінарію. Для аматорського театру в Коломиї (1848—50) переробив п'єси «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник» І. Котляревського, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «Купала на Івана» С. Писаревського на «комедіоопери» «Дівка на відданню, або На милування нема силування», «Жовнір-чарівник», «Сватання, або Жених навіжений», «Весілля, або Над цигана Шмагайла нема розумнішого», надавши їм місцевого покутського колориту. У 50-х рр. 19 ст. писав поетичні і драматичні твори «язичієм».

Р. Я. Пилипчук.

ОЗВУ́ЧЕННЯ ФІ́ЛЬМУ — запис звукового супроводу кіно- або телефільму; один з процесів створення звукових фільмів (див. *Звукове кіно, Звукозапис*). Звук записують одночасно (синхронно) із зніманням зображень (у *павільйонах кінознімальних*) або окремо від нього, вдаючись до попереднього або наступного озвучення (у спец. ательє звукозапису). При попередньому О. ф. спочатку одержують *фонограму*, а потім, відтворюючи її, провадять *кінознімання*. Попереднє О. ф. забезпечує високу якість звучання, дає змогу точно синхронізувати на кіноплівці зображення з муз. супроводом, дозволяє акторам краще координувати з муз. супроводом свої дії (напр., при зніманні оперних сцен), полегшує роботу кіноператора. Наступне О. ф. полягає у створенні фонограми відповідно до проекції на екран раніше знятого зображення, тобто у синхронізації звуку з дією, що відбувається на екрані. Таке О. ф. застосовують, якщо через сторонні шуми в умовах натурного зняття (поза кінознімальним павільйоном) одержати високоякісну фонограму неможливо. Різновидом наступного О. ф. є *дублювання фільму*.

М. М. Сафронов.

ОЗЕЛЕ́НЕННЯ МІ́СТ — створення зелених насаджень у містах та ін. населених пунктах. Див. *Озеленення населених місць*.

ОЗЕЛЕ́НЕННЯ НАСЕ́ЛЕНИХ МІ́СЦЬ — комплекс заходів по створенню і використанню зелених насаджень у населених пунктах. О. н. м. сприяє поліпшенню мікроклімату й сан.-гіг. умов, створює в нас. пункті природне пейзажне середовище, збагачує архіт. обличчя міст, селищ і сіл. В СРСР О. н. м. є держ. справою. О. н. м. здійснюють як систему рівномірно розміщених на заселеній тер. зелених насаджень, пов'язаних у єдине ціле з позаміськими зеленими масивами. Озеленення заселеної тер. вирішується у вигляді насаджень заг. користування (*парки, сади, сквери, бульвари, лісопарки*), спеціального призначення (бот. та зоол. сади тощо), обмеженого користування (у садибах шкільних, дошкільних та лік. закладів; на житлових тер., на тер. громад. і пром. споруд). В О. н. м. застосовують регулярні й ландшафтні прийоми *садово-паркової архітектури;* поодинокі та групові посадки дерев, суцільні зелені масиви з дерев і чагарників, живі огорожі з чагарника й стрижених дерев, газони багаторічних трав і клумби. У вертикальному озелененні застосовують витки та лазячі багаторічні ліани. Див. також ст. *Ландшафтна архітектура*.

Літ.: Северин С. И. Комплексное озеленение в благоустройстве городов. К., 1975.

С. М. Северин.

Озеленення населених місць. Київ. Голосіївський парк.

Озеленення населених місць. Луцьк. Сквер на вулиці В. І. Леніна. Черкаси. Парк імені 50-річчя Жовтня. Донецьк. Набережна річки Кальміусу.

ОЗЕ́НА (від грец. ὄζω — пахну), смердючий нежить — хронічне захворювання порожнини носа, що характеризується вираженим потоншанням (*атрофією*) слизових оболонок і кісткового скелета носових раковин, а також густими виділеннями з носа. При О. в носі утворюється багато смердючих кірочок, голос стає гугнявим, втрачається нюх. В деяких випадках О. може поширюватись і на *глотку, гортань*. Л і к у в а н н я: розм'якшування і видалення смердючих кірочок шляхом застосування різних мазей, промивання носа тощо.

ОЗЕРЕЦЬКО́ВСЬКИЙ Микола Якович [1750, с. Озерецьке Дмитровського пов. Моск. губ.— 28.II (12.III) 1827, Петербург] — рос. дослідник природи, мандрівник, член Петерб. АН (1782). У 1768—72 брав участь в академічній експедиції по вивченню Росії. Досліджував озера Онезьке, Ладозьке, Ільмень, Селігер, а також верхів'я

Волги. Наук. праці присвячені історико-геогр., етногр., природничим, археол. та ін. питанням вивчення Росії.

ОЗЕ́РНА — карстова печера в Борщівському р-ні Терноп. обл. УРСР, одна з *Печер Подільських*. Утворилась у двадцятиметровій товщі неогенових гіпсових відкладів, які перекриваються породами, що не карстуються. Заг. протяжність лабіринтової системи становить 104 км. Довж. окремих залів досягає 100 м, шир.— 12—20 м. Під час повені печера підтоплюється підземними водами. Вхід до печери відомий з поч. 20 ст. Досліджена 1963—73. *В. М. Дублянський*

«ОЗЕ́РНА ШКО́ЛА» — група англ. поетів кін. 18 — поч. 19 ст., які з 1800 жили в озерному р-ні Пн. Англії. До «О. ш.» (поняття існує з 1817) належали: У. *Вордсворт*, С. Т. *Колрідж* і Р. *Саут*. Їх об'єднувало зречення ідеалів франц. революції 1789, політ. реакційність (особливо Р. Сауті), ідеалізація середньовіччя чи патріархально-дрібновласницького селянського устрою, реліг. проповідь покірності, що характерне для консервативного напряму англ. романтизму. «О. ш.» не раз різко критикували Дж. Г. Байрон, Е. Браунінг та ін. Однак кращі ранні твори С. Т. Колріджа та особливо У. Вордсворта ввійшли до класичної спадщини англ. поезії.

Б. Б. Бунич-Ремізов

ОЗЕ́РНИЙ Марко Остапович [22.V (3.VI) 1890, с. Мишурин Ріг, тепер Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл.— 27.XII 1957, там же] — новатор с.-г. виробництва, зачинатель руху передовиків с. г. за одержання високих урожаїв кукурудзи, Герой Соціалістичної Праці (1947). Член КПРС з 1940. З 1933 — колгоспник, з 1936 і до кінця життя — ланковий Мишуринорізького колгоспу «Червоний партизан». У 1936 посушливому році ланка, яку очолював О., виростила по 103,6 ц/га кукурудзи, 1937 — по 108,3, 1939 і 1940 — по 120, 1948 — по 208,6, а 1949 — по 223,8 ц/га на площі 2 га і по 175 ц/га на площі 8 га, встановивши світовий рекорд урожайності цієї культури. Застосувавши міжсортову гібридизацію, О. вивів високоврожайний сорт кукурудзи Партизанка. О.— делегат XVI—XVIII з'їздів Компартії України, депутат Верховної Ради УРСР 2 — 4-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1946.

ОЗЕ́РНИЙ Михайло Іванович (н. 28.V 1938, с. Василівка, тепер Лебединського р-ну Сумської обл.) — укр. радянський художник, майстер декоративного мистецтва. Член КПРС з 1963. В 1965 закінчив Косівське уч-ще прикладного мист. Працює в галузі худож. кераміки. Твори: «Лісоруб», «Пісня» (обидва — 1966), «Згін худоби з полонини» (1968), «Бринзовіз» (1969), «Трубач» (1977), «На тренуванні» (1978), «Сорочинський ярмарок» (1981). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1981.

ОЗЕ́РНІ ВІ́ДКЛАДИ — геол. відклади, що утворилися на дні озер. За походженням їх поділяють на уламкові (галька, пісок, глина), хім. (гіпси, солі) та органогенні (торф, сапропеліт, діатоміт). Такі О. в., як торф, сапропеліт, солі й гіпси, є цінною *мінеральною сировиною*.

О́ЗЕРО — природна водойма, яка заповнена в межах озерної улоговини водою і не має безпосереднього зв'язку з морем. За походженням озерних улоговин розрізняють О. тектонічні, льодовикові, річкові (стариці), приморські (лагуни, *лимани*), провальні (див. *Карст*), вулканічні, загатні. Джерелом живлення О. є поверхневий і підземний стік, а також атм. опади. За характером водного балансу виділяють О. стічні й безстічні, за хім. складом — прісні, солонуваті й солоні, окрему групу становлять мінеральні О. (гідрокарбонатні, сульфатні, хлоридні). Форма, розміри та рівень води О. значно змінюються з часом в результаті нагромадження донних відкладів, змін обрисів берегів, балансу вологи. За ступенем розвитку органічного життя О. поділяють на е в т р о ф н і (високопродуктивні з великим вмістом розчинених солей і *планктону*), о л і г о т р о ф н і (малопродуктивні — мало солей і планктону, вода насичена киснем) та д и с т р о ф н і — з невеликою мінералізацією і вмістом планктону, але збагачені гуміновими сполуками.

Заг. площа О. земної кулі 2,1 млн. км² (бл. 1,4% площі суходолу). В СРСР налічується 2,8 млн. О. заг. площею бл. 490 тис. км². Серед О. земної кулі найбільші — *Верхнє озеро, Вікторія, Гурон, Мічіган, Танганьїка, Велике Ведмеже озеро, Ньяса;* в СРСР — *Аральське море* (найбільше в світі — пл. 64 тис км²), *Байкал* (найглибше у світі — до 1620 м), *Балхаш, Ладозьке озеро* та ін. На тер. УРСР — понад 7 тис. О. з площею від 0,1 км² і більше, а з урахуванням дрібних — бл. 20 тис. Найбільші з них — у плавнях Дунаю *(Ялпух, Кагул, Катлабух)*, на узбережжі Чорного м. *(Сасик, Алібей, Шагани, Донузлав)*, у бас. Бугу *(Світязь)*. Серед гірських озер України найвідоміше *Синевир*. О. мають велике нар.-госп. значення, зокрема для водного транспорту, водопостачання, зрошування, розведення риби, водоплавної птиці та цінних хутрових звірів; з деяких О. видобувають солі, лік. грязі й ропу. О. — акумулятори значної кількості прісної води. Вони мають велике значення для організації туризму та відпочинку. Гідрологічний режим природних і штучних (водосховищ, ставків) О. досліджує *озерознавство*. Див. статті про окремі О. й таблиці в статтях про материки.

О́ЗЕРО ІМЕНІ ЛЕ́НІНА — розширена, озерна частина *Дніпровського водосховища*, в гирлі р. Самари.

О́ЗЕРОВ Юрій Миколайович (н. 26.I 1921, Москва) — рос. рад. кінорежисер, нар. арт. СРСР (з 1977). Член КПРС з 1947. В 1944 закінчив військ. академію ім. Фрунзе, 1951 — ВДІК. З 1952 — режисер «Мосфільму». Поставив фільми: «Син» (1956), «Кочубей» (1958), «Велика дорога» (1963, спільна рад.-чехословацька постановка), кіноепопеї «Визволення» (1970—72) і «Солдати свободи» (1977), присвячені подвигу рад. воїнів у Великій Вітчизн. війні 1941—45, «О спорт, ти — мир!» (1980). Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1972.

ОЗЕРОЗНА́ВСТВО, лімнологія— галузь гідрології суходолу, що вивчає континентальні водойми з уповільненим водообміном — природні (озера) та штучні (ставки, водосховища). О. досліджує гідрологічний режим водойм (водний баланс, коливання рівнів, джерела живлення, течії тощо, термічний режим, льодові явища), фіз. та біохім. процеси, органічне життя, походження, розміри й перетворення озерних улоговин, характер донних відкладів. Важливе завдання О.— розрахунки та прогноз режиму водойм, зокрема штучних, охорона їх від забруднення. Матеріал для озерознавчих досліджень збирають на стаціонарних озерних станціях, в гідрометеорологічних обсерваторіях (зокрема, на тер. УРСР такі обсерваторії створено на Кременчуцькому, Дніпровському і Каховському водосховищах). О. тісно пов'язане з *гідрохімією, гідрофізикою, геологією, гідробіологією* та ін. науками. Широко використовує аерокосмічні, електрометричні, фотометричні та ін. методи досліджень. Засновником О. вважають швейц. вченого Ф. Фореля, який, узагальнивши багаторічні дослідження *Женевського озера*, видав перший посібник з О. (1901). В Росії спостереження за озерами відомі з поч. 19 ст. У розвитку О. значне місце посідають праці Д. М. *Анучина*, Л. С. *Берга*, Г. Ю. Верещагіна, С. І. Кузнецова. В УРСР озера вивчають *Гідробіології інститут* АН УРСР, *Гідромеханіки інститут* АН УРСР, *Рибного господарства український науково-дослідний інститут* та ін.

Літ.: Богословский Б. Б. Озероведение. М., 1960; Зайков Б. Д. Очерки по озероведению, [ч. 1—2]. Л., 1955—60; Швець Г. І. Голубі перлини України. К., 1969; Хатчинсон Д. Лимнология Пер. с англ. М., 1969.

Л. Г. Будкіна.

ОЗЕРЯ́НСЬКИЙ КРЯЖ — кряж в околицях с. Озерян Олевського р-ну Житомир. обл. УРСР. Має вигляд вузького (від 0,5 до 1 км завширшки) пасма довж. бл. 8,5 км, витягнутого з Зх. на Сх. Абс. вис. 190 м. Розташований в межах *Українського щита*. Схили круті. Рельєф О. к. ускладнений гребенями з тривких щодо руйнування порід. Складений кварцитами, пісковиками та піщано-глинистими відкладами. Серед рослинного покриву переважають соснові ліси.

О́ЗИ (швед. ås, одн., букв.— хребет, пасмо) — вузькі невисокі звивисті вали, складені пісками, гравієм, галькою, часто з домішкою валунів. Вис. до 20—30 м і більше, шир. від кількох метрів до 2—3 км, довж. до 40, іноді понад 500 км. Схили круті (до 30—40°). Виникнення пов'язане з внутрішньольодовиковими потоками талих вод. Поширені на Пн. Зх. СРСР (Естонія, Латвія, Ленінгр. обл.), а також у Фінляндії та ін. районах.

М. О. Озерний.

Ю. М. Озеров.

Ойнохоя.

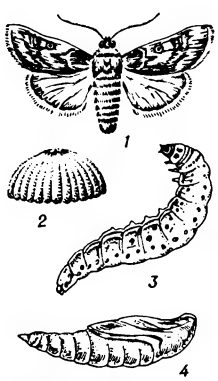

Озима совка: *1* — метелик; *2* — яйце; *3* — гусениця; *4* — лялечка.

Окапі.

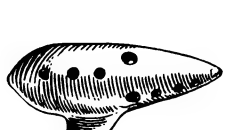

Окарина.

ОЗИ́МА СО́ВКА (Agrotis segetum, синонім Scotia segetum) — метелик род. *совкових*. Небезпечний шкідник с.-г. культур, особливо озимих злаків, кукурудзи, проса, цукрових буряків, овочевих і баштанних культур. Поширена в Європі, Азії, Африці, на о-вах Шрі-Ланка і Мадагаскар. Є в СРСР, у т. ч. УРСР. Передні крила метелика (розмах 34—45 мм) від жовтувато-сірого до майже чорного забарвлення, на кожному по круглій, ниркоподібній або клиновидній плямі з тонкою чорною облямівкою; задні — білувато-сірі. Гусениця (довж. 40—50 мм) землисто-сіра з темними смужками вздовж спини і по боках; живиться тканинами листків, висіяного насіння та сходів рослин; зимує у грунті на глибині 10—25 см, заляльковується навесні. Розвиток лялечки триває 23—35 діб. Метелики літають у травні — червні та в другій половині липня — вересні. Самка відкладає 470—2200 яєць, які розвиваються 3—5 (при низьких т-рах до 24) діб. За рік дають 1—2 покоління. Характерні спалахи масового розмноження О. с. З а х о д и б о р о т ь б и: агротехнічні (глибока зяблева оранка, культивація парів, зрощування земель тощо); біологічні (використовують *трихограму*); хімічні (обробка насіння та посівів *інсектицидами*).

З. Ф. Ключко.

ОЗИ́МІ КУЛЬТУ́РИ — однорічні с.-г. рослини, які для проходження стадії *яровизації* потребують у початковий період розвитку тривалого діяння знижених температур. Для нормального розвитку О. к. їх сіють восени; в наступному році вони викидають стрілку й утворюють насіння. Основна відмінність О. к. від ярих полягає в тому, що при весняній сівбі типові озимі форми в рік сівби не плодоносять. В СРСР, у т. ч. на Україні, в с.-г. практиці найбільше значення мають озимі хліба — *пшениця, жито, ячмінь*. Вони здебільшого врожайніші, ніж ярі, і крім того дають значні організаційно-госп. вигоди, оскільки здійснення великого обсягу посівних робіт восени знижує напруження в період весняної сівби. О. к. вегетують восени 1,5—2 місяці. За цей час вони розвивають міцну кореневу систему, загартовуються (див. *Загартовування рослин*) і майже цілком закінчують *кущіння*. За сприятливих умов загартовування рослин в їх організмі відбуваються фізіол. та біохім. зміни, внаслідок яких підвищується *зимостійкість рослин* до низьких температур та ін. несприятливих умов зимівлі. Навесні О. к. починають рости з перших теплих днів. До О. к. належать і озима вика, деякі озимі форми дворучок, зимуючі форми гороху, озимий ріпак, деякі форми рижію.

Літ.: Бугай С. М. Рослинництво. К., 1978.

ОЗНА́ЧЕННЯ — другорядний *член речення*, що вказує на якусь ознаку предмета, явища тощо. Приєднується до означуваного слова атрибутним зв'язком. Залежно від характеру зв'язку з означуваним словом О. бувають узгоджені і неузгоджені (див. *Узгодження*). Узгоджені О. виражаються прикметником, дієприкметником, займенником і порядковим числівником. Вони набувають однакових з означуваним словом граматичних форм (карі очі, мій син). Неузгоджені О. виражаються іменником або займенником у непрямому відмінку, прислівником, інфінітивом та ін. Вони зв'язані з означуваним словом за допомогою *керування* або *прилягання* (книжка сестри, читання вголос). Часто буває важко провести межу між неузгодженими означеннями, вираженими іменниками в непрямих відмінках, і додатками та обставинами (напр., «письменник з Москви» — відповідає на питання і «який», і «звідки»). Відокремлене О. перебуває в атрибутивно-предикативному зв'язку з підметом («Досвітні вогні, переможні, урочі, прорізали темряву ночі», Леся Українка). Особливим різновидом О. є прикладка (учень-відмінник). Про образне означення див. *Епітет*.

Р. Г. Іванченко.

ОЗОКЕРИ́Т (від грец. ὄξω — пахну і κηρός — віск) — природна воскоподібна суміш твердих насичених вуглеводнів. Як домішки містить рідкі нафт. масла і смоли. Колір жовтий, жовто-бурий, зеленуватий або чорний. Густ. 0,85—0,95. Утворюється О. кристалізацією з парафінової *нафти* при її охолодженні. Залягає у гірських породах у вигляді жил або заповнює пори та порожнини. Т-ра плавлення О. від 50 до 90°. З руди О. одержують варінням у воді (розплавлений О. спливає на поверхню) або *екстрагуванням* розчинниками (напр., бензином). Найбільші родовища О.— в СРСР, зокрема на Україні (*Бориславське родовище озокериту*), в Туркм. РСР та Узб. РСР. Натуральний і очищений О. (церезин) використовують для виготовлення електро- і водоізоляторів, різних мастил і лаків; у парфумерній і фарм. пром-сті, в медицині.

Л. С. Мончак.

ОЗО́Н (від грец. ὄξω — пахну), O_3— алотропна видозміна *кисню* (див. *Алотропія*). Синій газ з різким запахом, $t_{пл}$ — 192,7° С, $t_{кип}$ — — 112° С, добре розчинний у воді. Рідкий О.— темно-синій, твердий — темно-фіалковий, майже чорний. О.— вибухонебезпечний і токсичний: є *мутагеном* і руйнує *еритроцити*. Сильний окислювач, окислює майже всі метали, крім золота, платини, іридію. У природі О. виникає з O_2 під час грозових розрядів і від дії ультрафіолетового проміння в атмосфері. У пром-сті одержують в осн. дією тихих електр. розрядів на O_2, *електролізом* перхлоратної к-ти $HClO_4$ та опроміненням рідкого O_2 γ-промінням ізотопу ^{60}Co. Найкраще О. зберігається в адсорбованому стані (алюмогель, силікагель) та у фреонових розчинах. О.— потужний окислювач *ракетного палива*, вперше запропонований Ю. В. *Кондратюком*. Використовують О. у хім. синтезі, для вибілювання паперу, воску, стерилізації води, для дезинфекції і *дезодорації* повітря тощо.

М. Д. Василега-Дерибас.

ОЇДІЇ (від грец. φόν — яйце та ... ιδιον — зменшувальний суфікс) — заокруглені чи кулясті клітини, що виникають і відокремлюються на кінцях грибних *гіфів* під час поділу останніх численними перегородками. О. здебільшого проростають в *грибницю*. За допомогою О. відбувається *вегетативне розмноження* грибів, зокрема мукорових, гіменоміцетів та інших.

О́ЇТА — місто в Японії, на Пн. Сх. о. Кюсю, адм. ц. префектури Оїта. Значний мор. порт (Оїта-Цурусакі), вузол з-ць. 316 тис. ж. (1975). Підприємства металург. (сталеливарний і алюм. з-ди), нафтопереробної, хім., целюлозно-паперової, цем., текст., харчової промисловості. ТЕС.

О́ЙБУРСЬКЕ О́ЗЕРО — солоне озеро на Зх. Кримського п-ова. Довж. 4 км, шир. до 1,5 км, глиб. до 0,7 м. Площа 5 км². Від моря відокремлене піщаним пересипом. Живиться мор. та підземними водами. Дно замулене. Солоність до 17‰. У затоках — природне осідання солі.

ОЙНОХО́Я (грец. οἰνοχόη, від οἶνος — вино і χέω — лію) — давньогрец. посудина для розливання вина — глек з овальним (яйцевидним) корпусом і шийкою у формі трилисника (з трьома носиками).

ОЙРА́ТИ — в минулому назва зх. монголів (дербетів, баїтів, торгутів, хошутів, захчинів та ін.). В 13 ст. група монголомовних племен — О. чинила опір *Чінгісхану*, але незабаром підкорилася йому. В 17 ст. одна частина О. відкочувала в район оз. *Кукунор*, друга — в межі Росії, де почала називатися калмиками, третя стала осн. населенням Ойратського ханства в *Джунгарії*. В МНР термін «ойрати» практично втратив значення. Групи зх. монголів, які консолідуються з монголами-халха, називаються там дербетами, баїтами, захчинами; живуть переважно в Убсунурському і Кобдоському аймаках (заг. чисельність — 89,2 тис. чол., 1970, перепис). Значні групи О. входять до складу монголів КНР.

ОЙРО́ТСЬКА АВТОНО́МНА О́БЛАСТЬ — колишня (до 1948) назва *Горно-Алтайської автономної області*.

ОЙРО́Т-ТУРА́ — колишня (з 1932 до 1948) назва м. *Горно-Алтайська*.

О́ЙСТРАХ Давид Федорович [17 (30).IX 1908, Одеса — 24.X 1974, Амстердам, похований у Москві] — рос. рад. скрипаль, нар. арт. СРСР (з 1953). Член КПРС з 1942. В 1926 закінчив Одес. музичний ін-т (клас П. *Столярського*). З 1934 викладав у Моск. консерваторії (з 1939 — професор). Серед учнів О.— нар. арт. РРФСР В. Климов, засл. артисти УРСР О. Криса та О. Пархоменко. О.— один з визначних скрипалів сучасності. До його репертуару входили твори класичної і сучас. скрипкової музики. Перший виконував присвячені йому скрипкові концерти й сонати Д. Шостаковича, С. Прокоф'єва, концерти А. Хачатуряна, М. Мясковського та ін. О. був

чл.-кор. Академії мист. в Берліні (НДР, з 1961), доктором Кембріджського ун-ту (з 1969), почесним членом Нац. академії «Санта-Чечілія» (Рим, з 1961). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943. Ленінська премія, 1960. Син і учень О.— Ігор Давидович Ойстрах (н. 27.IV 1931, Одеса) — скрипаль, нар. арт. РРФСР.

ОЙУ́НСЬКИЙ (справж. прізв.— Слєпцов) Платон Олексійович [30.X (11.XI) 1893, Таттінський улус, тепер Алексєєвський р-н — 31.X 1939] — якут. рад. письменник, громад. діяч, основоположник якут. рад. л-ри. Член Комуністичної партії з 1917 (за ін. даними — 1918). Учасник громадян. війни. Друкуватися почав 1917. В поезіях оспівував революц. боротьбу пролетаріату («Чи не все одно», 1919; «Пісня свободи», 1922; «Заповіти орла», 1929), героїку соціалістичного будівництва («Залізний кінь», 1926; «Влада Радам», 1927). Автор вірша «На смерть вождя» (1924), драматич. поеми «Червоний шаман» (1918, 2-а ред. 1925), повісті «Вихід із тванi» (1936), оповідань, мемуарів, п'єс «Більшовик» (пост. 1926), «Туйаарима-Куо» (пост. 1928) та ін., лінгвістичних і літературознавчих праць.

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. М., 1963; Стихотворения. Л., 1978. *Літ.:* Семенов В. А. Творчество П. А. Ойунского и становление социалистического реализма в якутской советской литературе. Новосибирск, 1980.

ОКА́ — ріка в Європ. частині СРСР, найбільша права притока Волги. Тече територією Орлов., Тул., Калуз., Моск., Рязан., Влад. і Горьк. областей РРФСР. Довж. 1500 км, площа бас. 245 тис. км². Бере початок на Середньоросійській височині. В серед. і нижній течії русло О. звивисте, заплава широка, багато *стариць*. Живлення переважно снігове. Замерзає в листопаді, скресає в квітні. Гол. притоки: Угра, Москва, Клязьма (ліві), Мокша (права). Судноплавна від м. Чекаліна до гирла (1200 км). Осн. вантажі: ліс, нафтопродукти, машини, прод. товари. Рибальство. На О.— міста Орел, Калуга, Серпухов, Коломна, Рязань, Муром, Горький (у гирлі).

ОКАВА́НГО — ріка в Пд. Африці, в межах Анголи (де має назву Кубанго), а також Намібії і Ботсвани. Довж. 1600 км, площа бас. 800 тис. км². Бере початок на масиві Біє. Тече в порожистому руслі, закінчується в пн. частині безстічної улоговини Калахарі, утворюючи заболочену внутріматерикову *дельту*. Під час літніх дощів часто бувають паводки.

ОКАЗІОНАЛІ́ЗМ [від лат. occasio (occasionis) — випадок, привід] — релігійно-ідеалістичний напрям у зх.-європ. філософії 17 ст., який ідеалістично вирішував поставлене Р. *Декартом* питання про взаємовідношення душі і тіла. Представники О.—Й. Клауберг (Німеччина), А. Гейлінкс (Бельгія), Ж. де Кордемуа і Н. *Мальбранш* (Франція) вважали, що між фіз. і психічними явищами немає безпосереднього причинного зв'язку, а тіло є лише знаряддям діяння бога на душу людини. На їхню думку, те, що в досвіді здається причиною явищ, у дійсності є випадковою причиною (звідки й назва), а єдино істинною причиною для діяння є тільки бог.

ОКА́ЛИНА — оксид або суміш *оксидів*, що утворюються на поверхні металів (сплавів) при підвищеній температурі. Хім. склад О. визначається хім. складом металів (сплавів). Так, О. на поверхні чистого заліза, яке окислюється на повітрі (див. *Окислення металів*), складається переважно з Fe_3O_4. О. сплавів на основі заліза містить також оксиди *легуючих елементів*: нікелю, вольфраму, ванадію, кремнію та ін. З О. киплячих сталей одержують залізний порошок, застосовуваний для магн. дефектоскопії, в порошковій металургії. О. *легованих сталей* і сплавів, в якій є цінні метали, піддають спец. обробці, видобуваючи з неї ці метали. О., що відшарувалася з поверхні під час прокатки, кування або штампування, використовують у конверторному, доменному або мартенівському виробництві. О., що залишилась на поверхні, погіршує якість металу. Втрати металу в О. іноді досягають 6% маси виробів. Видаляють О. переважно травленням (див. *Травлення* в техніці) й *електрогідравлічною обробкою*.

ОКА́НЕНКО Аркадій Семенович [н. 4 (16).III 1894, Сміла, тепер Черкас. обл.] — укр. рад. фізіолог і біохімік рослин, доктор біол. наук (з 1948), професор (1948), чл.-кор. АН УРСР (з 1967), засл. діяч науки УРСР (з 1974). Після закінчення Київ. с.-г. ін-ту (1926) до 1950 — на науковій роботі у Всесоюз. н.-д. ін-ті цукр. буряків (Київ), з 1950—зав. лабораторією, зав. відділом Ін-ту фізіології рослин АН УРСР. Осн. наук. праці присвячені питанням фізіології і біохімії цукр. буряків, механізмам цукронагромадження і ролі коренеплодів та листя в цьому процесі. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1969. *Д. М. Гродзінський.*

ОКА́ПІ (Окаріа) — рід парнокопитих ссавців род. жирафових. Довж. тіла бл. 2,1 м, вис. в холці 1,5—1,7 м, маса бл. 250 кг. Забарвлення каштаново-буре з чорно-білими смугами на верхніх частинах кінцівок та крупі. Голова видовжена, у самців з двома невеликими ріжками; вуха великі, трубкоподібні; хвіст з китицею подовженого волосся на кінці. Єдиний вид — о к а п і (O. johnstoni), поширений в неприступних хащах тропічних лісів Центр. Африки (бас. р. Конго). Тримається поодинці або парами. Активний вночі. Живиться листям та молодими пагонами рослин. Самка після бл. 14—15 міс. вагітності народжує 1 маля. Рідкісна тварина.

ОКАРИ́НА (італ. ocarina, букв.— гуселя) — духовий муз. інструмент, рід *флейти*. Корпус О. (глиняний або фарфоровий) яйцевидної чи сигароподібної форми. Для зміни висоти звуків у корпусі є 7—10 отворів. Звукоряд діатонічний, проте штучно можна видобувати хроматичні звуки. Деякі О. мають цуг (висувний поршень) і клапани. О. поширені у всіх народів світу. До окаринових інструментів належать керамічні свистульки (укр. нар. дитячі іграшки — півники, баранчики).

О́КАС Евальд Карлович [н. 15 (28). XI 1915, Таллін] — ест. рад. живописець і графік, нар. художник СРСР (з 1963), дійсний член АМ СРСР (з 1975), почесний член флорентійської АМ (з 1963). В 1937 закінчив Вищу худож.-промислову школу, 1941 — Вищу худож. школу в Талліні. Твори: живопис — «Війна в Махтрі» (1958), серії «Хіросіма» (1965), «Італія» (1966) і «Канада» (1967 та 1969); «Герої» (1975), «Наша сім'я» (1976), «Будівництво електростанції» (1977); графіка — серія «Сланцева промисловість Естонської РСР», іл. до ест. епосу «Калевіпоег» (обидва — 1959), серія «Париж» (1962), «В. І. Ленін» (1964 та 1969). З 1944 викладає в Худож. ін-ті Ест. РСР в Талліні (з 1954 — професор). Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями. Іл. див. також до ст. *Естонська РСР*, т. 4, с. 59 та на окремому аркуші, с. 448—449.

ОКА́ТИШІ, пелети — міцні, випалені, однорідні за складом і однакові за розміром (звичайно 10—15 мм) кульки з дрібної (пилоподібної) залізної руди або тонкоподрібненого концентрату (напр., мідного). Бувають неофлюсованими й офлюсованими (з добавкою *флюсів*). Залізорудні О. містять 57—69% Fe, зв'язаного в оксидах Fe_2O_3 або Fe_3O_4. Використовуються переважно у *доменному виробництві*. Залізорудні О., в яких частина заліза (від 30 до 95%) відновлена до металевого, наз. металізованими. О. з макс. ступенем металізації застосовують гол. чин. у виробн. *якісної сталі*. О. дають змогу збільшувати газопроникність *шихти*, підвищувати продуктивність металург. агрегатів.

ОКАЯ́МА — місто в Японії, адм. ц. префектури Окаяма. Розташована на Пд. Зх. о. Хонсю. Вузол з-ць. Через аванпорт — м. Уно — залізничне й поромне сполучення з о. Сікоку. 517 тис. ж. (1975). Підприємства електромаш.-буд., суднобуд., хім., паперової, гончарно-керамічної, харч. пром-сті. Алюм. з-д. Розвинуті бавовняна та вовняна галузі. Кустарне виробн. фарфору й циновок. Університет.

ОКЕА́Н (Ὠκεανός) — 1) У грец. міфології бог моря і всієї водної стихії. За Гесіодом, син *Урана* й *Геї*, один з могутніх *титанів*, батько морських німф — океанід. У пізніших міфах його витіснив *Посейдон*. 2) Міфічна величезна ріка, що оточує Землю і дає початок усім річкам, джерелам та морським течіям.

ОКЕА́Н — неперервна водна оболонка земної кулі. Див. *Світовий океан*.

ОКЕАНА́РІУМ, океанарій — морський *акваріум*, призначений для утримання морських тварин з метою їх вивчення й демонстрування. О., в яких вивчаються і дресируються дельфіни, наз. *дельфінаріями*.

Д. Ф. Ойстрах.

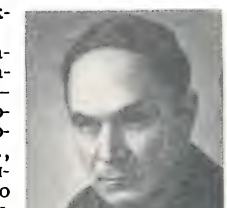

Е. К. Окас.

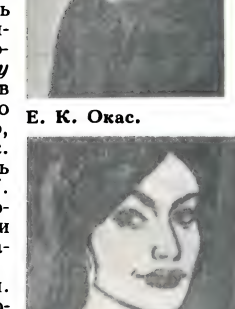

Е. К. Окас. Маріанна. З серії «Париж». Суха голка, акватинта. 1962.

Океан. Деталь великого фриза Пергамського вівтаря. Мармур. Близько 180 до н. е. Пергамський музей. Берлін.

ОКЕАНІ́ЧНА ПІВКУ́ЛЯ — півкуля Землі, поверхня якої в основному зайнята океанами. Утворюється в результаті умовного перетину Землі великим кругом перпендикулярно осі, один з полюсів якої (полюс О. п.) міститься у Тихому ок. біля Нової Зеландії, а другий (полюс *Материкової півкулі*) — в Європі біля гирла Луари. Океани займають 91% заг. поверхні О. п. Найбільша площа в О. п. припадає на *Тихий океан*. Карту див. т. 6, ст. 401.

ОКЕАНІ́ЧНІ ВІ́ДКЛАДИ — див. *Морські відклади*.

ОКЕА́НІЯ — сукупність численних островів і острівних груп у пд. і пд.-зх. частинах Тихого ок. При поділі всього суходолу на *частини світу* О. об'єднують з Австралією. За особливостями природи й населення в О. виділяють чотири великі групи островів: *Меланезія* — об'єднує найбільші острови на Пд. Зх. О.; *Мікронезія* — дрібні острови на Пн. Зх. О., переважно на Пн. від екватора; *Полінезія* — острівні групи, що простягаються дугою в сх. частині О., та *Нова Зеландія*. Заг. площа О. 1,26 млн. км². Нас. 8,6 млн. чол. (1979). Карту див. на окремому аркуші с. 480—481.

Природа. Переважна більшість островів О. мають коралове походження або є вершинами підводних вулканів чи хребтів. Коралові рифи й *атоли* невисокі (переважно 3—4 м над р. м.), складені з уламків коралового вапняку. Вони характерні для центр. і зх. частин О. Поширені також вулканічні острови (діючі вулкани острівних дуг, вулканічні плато, хребти і масиви давніх вулканів, що підносяться над водою). Лише великі острови внутр. поясу О. материкового походження. Вони переважно гористі (макс. вис. 5029 м, г. Джая на о. Нова Гвінея), прибережні низовини оточують ці острови нешироκими смугами. Для О. характерні інтенсивні неотектонічні рухи (див. *Неотектоніка*), вулканізм, висока сейсмічність, що зумовлено положенням її в межах Тихоокеанського рухливого поясу та в області розвитку *земної кори* океанічного типу. Надра островів розвідані мало. Виявлено поклади кам. вугілля, заліз. та мідної руд, нафти (Нова Гвінея, Нова Зеландія), нікелю, хрому (Нова Каледонія), золота (Нова Гвінея, Соломонові о-ви, о. Фіджі), фосфатів — Науру, Банаба (Ошен), Каролінські о-ви та ін. О. розташована гол. чин. у екваторіальному, субекваторіальному і тропічному геогр. поясах, пд. її частина — у субтропічному й помірному поясах. Особливістю кліматичних умов О. є відсутність значних температурних контрастів, достатня зволоженість більшості островів. Пересічні річні т-ри вздовж екватора становлять + 27, + 28°, у міру віддалення на Пн. і на Пд. клімат змінюється на жаркий влітку (+ 25°) і теплий взимку (+ 20°), на островах пд. частини О. т-ри знижуються відповідно до + 16 і + 5°. На клімат зх. частини О. значний вплив мають *мусони*, центр. і сх. її частин — переважно *пасати*, тому зх. сектор О. одержує більше опадів (3000—4000 мм на рік, на навітряних схилах гір — до 10 000 мм), ніж східний (700—1000 мм). Характерні тропічні урагани (*тайфуни*). Поверхневі води формуються гол. чин. за рахунок дощів. Значні ріки є лише у Новій Зеландії та на найбільших островах Меланезії. На коралових і вулканічних островах — невеликі озера, у т. ч. термальні та солоні. Для О. характерна велика різноманітність природних комплексів, що пов'язано з особливостями гірських порід, своєрідністю термічних факторів та умов зволоження, наявністю численних азональних компонентів, а також з тим, що багато *біогеоценозів* перебувають на стадії формування. Зональні відмінності в О. проявляються, як правило, не в переходах від одного типу рослинності до ін., а в зміні числа видів, наявності певних рослин або їхніх угруповань, а також у сезонних ритмах природних процесів. Найбагатша рослинність на гористих островах зх. частини О. Навітряні схили гір вкриті вологими тропічними лісами на латеритних та червоноземних грунтах. У цих лісах ростуть пальми, деревовидні папороті, бамбуки, банани, багато *епіфітів*. На підвітряних схилах переважає *савана*, напівпустельна та чагарникова рослинність. Особливо бідна на види рослинність коралових островів сх. частини О. (кокосова пальма, панданус, хлібне дерево тощо). Природна рослинність О. певною мірою змінена в результаті госп. діяльності людини, в зв'язку з розширенням плантацій с.-г. культур значно скоротилися площі лісів. Фауна О. має острівний характер і відзначається нечисленністю видів ссавців та земноводних, великою кількістю птахів. Із ссавців живуть: деревний кенгуру, кускуси, проєхидна та ін.; з птахів — ківі, папуги, медососи, кагу, голуби, райські птахи тощо. Багато *ендеміків*. Для охорони природи створено нац. парки, резервати (на Новій Гвінеї, Новій Каледонії, Норфолку та ін.).

Історія дослідження. Відкриття і дослідження островів О. європейцями припадає на 1-у пол. 16 ст. У 1521 Ф. *Магеллан* проклав мор. шлях через тропічну частину О. і відкрив Маріанські о-ви. До кін. 16 ст. ісп. та португ. мореплавці відкрили найбільші острівні групи Мікронезії, Соломонові та деякі ін. острови у Меланезії. У 1642—43 голл. експедиція А. *Тасмана* відкрила о. Нову Зеландію, о-ви Тонга і Фіджі. Наприкінці 17 — на поч. 18 ст. ряд островів у центр. і сх. частинах О. відкрили англ. (С. Уоллес та ін.) і франц. (зокрема Л. Бугенвіль) мореплавці. В результаті трьох експедицій англ. мореплавця Дж. *Кука* (1768—79) відкрито острови в архіпелагах Туамоту, Тонга, Нові Гебриди, Нова Каледонія, Гавайські о-ви, о-ви Кука та ін. Важливе значення мали дослідження рос. мореплавців 19 ст., зокрема перше кругосвітнє плавання під командуванням І. Ф. *Крузенштерна* і Ю. Ф. *Лисянського* (1803—06), плавання Ф. Ф. *Беллінсгаузена* і М. П. *Лазарєва* (1819—21), О. Є. *Коцебу* (1815—18, 1823—26), Ф. П. *Літке* (1826—29), а також дослідження М. М. *Миклухо-Маклая* на Новій Гвінеї (1871—72, 1876—77, 1883).

Є. І. Стеценко.

Населення. Заг. чисельність населення О.— 11 млн. чол. (1978, оцінка). На окремих островах густота нас. дуже різна. На маленькому о. Мбау в архіпелазі Фіджі вона становить 5000 чол. на 1 км², а на найбільшому — о. Нова Гвінея — 4 чол. на 1 км². Є в О. й незаселені острови. $^2/_3$ населення О. становлять корінні народи (аборигени), $^1/_3$ — неаборигени. Бл. половини аборигенів говорять мовами австронезійської сім'ї, 2-а половина (сконцентровані переважно на Новій Гвінеї) — *папуаськими мовами*. Понад 700 папуаських народів і понад 400 т. з. меланезійських народів в антропологічному відношенні належать до австралоїдної раси, утворюючи особливу групу типів, інші ж австронезійськомовні (бл. 40 полінезійських і бл. 10 мікронезійських народів) сформувалися в результаті змішання кількох рас (насамперед австралоїдів і монголоїдів). Найчисленніші народи О.: полінезійський — *маорі* (бл. 300 тис.), мікронезійський — тунгару (понад 60 тис.), меланезійський — толаї (бл. 90 тис.), папуаський — енга (бл. 200 тис.). Крім того, один з найчисленніших народів О.— *фіджійці* (бл. 300 тис.) —

Політичний поділ Океанії

Держави, володіння, території	Площа, тис. км²	Населення, тис. чол.	Столиця або адміністративний центр
Держави:			
Вануату	14,8	112 (1979)	Віла
Західне Самоа	2,8	160 (1979) *	Апіа
Іріан-Джая — частина Індонезії	412,9	931 (1961)	Джаяпура
Кірібаті	0,7	56 (1979)*	Тарава
Науру	0,022	7,5 (1979)*	Мененг
Нова Зеландія	268,7	3128 (1979)	Веллінгтон
Папуа—Нова Гвінея	462,8	3000 (1978)*	Порт-Морсбі
Соломонові Острови	29,8	220 (1979)*	Хоніара
Тонга	0,7	100 (1979)*	Нукуалофа
Тувалу	0,026	10 (1979)*	Фунафуті
Фіджі	18,3	612 (1980)	Сува
Володіння			
Гуам (США)	0,549	113 (1978)	Аганья
Мідуей (США)	0,005	2,5	—
Нова Каледонія (франц.)	19	137 (1979)	Нумеа
Норфолк (австрал.)	0,035	1,8 (1977)	Кінгстон
Полінезія (франц.)	4,0	137 (1977)	Папеете
Східне Самоа (США)	0,197	30 (1977)	Паго-Паго
Токелау острови (новозел.)	0,01	1,5 (1976)	Факаофо
Уейк (США)	0,008	2,0	—
Уолліс і Футуна острови (франц.)	0,275	7,0 (1977)	Мата-Уту
Володіння, самоврядні території			
Кука острови (новозел.)	0,234	19 (1978)	Аваруа
Ніуе (новозел.)	0,269	3,8 (1976)*	Алофі
Підопічні території ООН під управлінням США			
Каролінські, Маріанські, Маршаллові острови	1,8	120 (1978)	Сайпан

* Оцінка.

займає в антропологічному і культур. відношенні проміжне становище між *меланезійцями* і *полінезійцями*. До неаборигенів належать англо-новозеландці (2,4 млн. чол.), американці (понад 300 тис. чол., гол. чин. на Гавайських о-вах), англійці (бл. 200 тис. чол.), індійці (понад 300 тис. чол., на о-вах Фіджі), японці (понад 250 тис., на Гавайях) та ін.

П. І. Пучков.

Історичний нарис. Перші мешканці в О. (можливо, протоавстралоїди) з'явилися 20—30 тис. років тому (прийшли з Пд.-Сх. Азії). 5—6 тис. років тому в О. проникли протомеланезійці. Заселення Мікронезії та Полінезії відбувалося в 1-му тис. н. е. (закінчилося до 14 ст.). На поч. 16 ст. населення островів О. перебувало на різних стадіях розкладу первіснообщинного ладу і становлення ранньокласового суспільства. Значного розвитку досягли різні ремесла. Океанійці здебільшого були вмілими і відважними мореплавцями. На о-вах Фіджі, Гаваях, Таїті і Тонга склалася певна ієрархія спадкових каст і сформувалися примітивні д-ви. В 1565 Іспанія оголосила про анексію Маріанських о-вів. З поч. 19 ст. в О. проникали численні християнські місіонери, торговці, в т. ч. работорговці. Особливо поширилася работоргівля в Меланезії і на Маркізьких о-вах. У 1828 Нідерланди захопили зх. частину о. Нова Гвінея. В 40-х рр. 19 ст. почалося загарбання островів О. європ. країнами і США. В 1840 було проголошено англ. колонією Нову Зеландію. В 1842 Франція захопила Маркізькі о-ви, 1843 — о. Таїті та ін. острови Товариства, 1853 — Нову Каледонію, яку було перетворено на місце заслання. Європ. колонізація порушила природний хід культурно-істор. процесу в О. і завдала незліченних страждань її корінному населенню. В останній чверті 19 ст. процес колоніального поділу О. прискорився. В 1874 Великобританія перетворила о. Фіджі на свою колонію. В 1884 Німеччина захопила пн.-сх. частину о. Нова Гвінея, а Великобританія — його пд.- сх. частину (Папуа). В 1898 США анексували Гавайські о-ви. Внаслідок поразки Іспанії в *іспано-американській війні 1898* її володіння в О. було поділено: США захопили о. Гуам, Німеччина «придбала» Маріанські (крім Гуаму) і Каролінські о-ви, купивши їх у Іспанії. В 1899 Німеччина і США поділили між собою о-ви Самоа. В 1900 було проголошено англ. протекторат над о-вами Тонга. Встановленням 1906 *кондомініуму* Великобританії і Франції над о-вами Нові Гебриди завершився поділ О. В 1-й пол. 20 ст. внаслідок 1-ї та 2-ї світових воєн змінювалися лише імперіалістичні «власники» окремих територій О.

Протягом усього періоду колоніального панування народи О. не припиняли боротьби проти колонізаторів (повстання 1878—79, 1913 і 1917 проти франц. адміністрації в Новій Каледонії, 1909 — самоанців проти нім. колонізаторів та ін.). Після 1-ї світової війни в О. з'явилися політ. орг-ції, які виступали за скасування колоніального режиму. В роки 2-ї світової війни О. стала театром воєнних дій (Нова Гвінея, Соломонові, Маршаллові, Каролінські і Маріанські о-ви). Після 2-ї світової війни в О. розширилася мережа військ. баз імперіалістичних країн. Зокрема, імперіалісти США перетворили «Підопічну тер. Тихоокеанські острови», яка була передана під амер. управління, на гол. полігон для випробування (1946—58) ядерної зброї. Після війни стихійні розрізнені виступи окремих етнічних і соціальних груп в О. заступила організована боротьба за незалежність цілих архіпелагів проти використання островів О. у військ. цілях. 1.I 1962 Зх. Самоа було проголошено незалежною країною. В 1962 визволився від голл. колоніального ярма Зх. Іріан — частина тер. Індонезії, яку незаконно утримували колонізатори. Незалежності добилися також Науру (31.I 1968), Тонга (4.VI 1970), Фіджі (10.X 1970), Папуа — Нова Гвінея (16.IX 1975), Соломонові о-ви (7.VII 1978), Тувалу (1.X 1978, о-ви Еліс), Кірібаті (12.VII 1979, о-ви Гілберта, Лайн, Фенікс і о. Банаба), Вануату (30.VII 1980, кол. о-ви Нові Гебриди). В 1965 о-ви Кука здобули статус «самоврядної території, асоційованої з Новою Зеландією». З 1974 Ніуе має внутр. самоуправління в межах «вільної асоціації» з Новою Зеландією. Імперіалістичні країни намагаються зберегти контроль над своїми колишніми володіннями, перешкоджають остаточному завершенню ліквідації в О. прямого колоніального панування.

Б. М. Гончар.

Літ.: Говоров К. А. Океания. Физико-географическая характеристика. М., 1971; Игнатьев Г. М. Тропические острова Тихого океана. М., 1979.

ОКЕАНОГРА́ФІЯ (від *океан* і грец. γράφω — пишу), фізика океану — наука, яка вивчає фіз. властивості *Світового океану* та його окремих частин. Складається з трьох підрозділів: гідротермодинаміки, оптики океану й акустики океану. Гідротермодинаміка досліджує тепловий і водний баланс Світового ок., розподіл т-ри, солоності й густини мор. води, динаміку хвильових та ін. процесів (мор. хвиль, *цунамі*, мор. течій, *припливів та відпливів* тощо), вертикальне перемішування і *турбулентність* мор. вод. Оптика океану вивчає поширення, розсіювання і поглинання світла у мор. воді. Оптичні характеристики мор. води визначаються властивостями самої води та речовинами, які містяться в ній (осадочний матеріал, мікроорганізми тощо). Акустика океану досліджує закономірності поширення звукових хвиль у водному середовищі.

Важливе завдання О.— вивчення закономірностей взаємодії океану й атмосфери, що є основою для довгострокових прогнозів клімату і погоди, а також для прогнозування явищ і процесів у самому Світовому ок. Іноді термін «океанографія» вживають як синонім терміна «*океанологія*». Див. також *Радіоокеанографія*.

Б. О. Нелепо.

ОКЕАНОЛО́ГІЯ (від *океан* і грец. λόγος — вчення) — комплекс наук, які вивчають фіз., хім., геологічні та біологічні процеси, що відбуваються у океанах і морях. Об'єднує фізику океану, хімію океану, біологію океану та деякі суміжні науки. Всі вони мають єдиний об'єкт дослідження — *Світовий океан*, спільну методологічну основу вивчення (трансформація і обмін енергії та речовини в океані), користуються в основному однаковими тех. засобами. О. застосовує комплексні методи; всі гідрофіз., гідрохім. і гідробіол. процеси вивчає у їхній взаємодії та взаємозв'язку. О. базується на фактичних даних океанологічних досліджень, які проводять на н.-д. суднах, спец. буйкових і берегових станціях, у підводних лабораторіях, а також з літаків і штучних супутників Землі. Вивчення природи океану, крім наукового, має велике практичне значення для мор. судноплавства (зокрема, підвищення його ефективності), раціонального використання біол., мінеральних та енерг. ресурсів вод і дна океану, удосконалення методів *прогнозу погоди* тощо.

Фізика океану виявляє закономірності взаємодії океану й атмосфери, досліджує фіз. властивості Світового ок. (див. *Океанографія*). Хімія океану включає гідрохімію його вод й геохімію *морських відкладів*. Гідрохімія досліджує походження і геохім. еволюцію мор. вод, кількісний вміст у них речовин, їхній елементарний та ізотопний склад, фізико-хім. й біохім. перетворення, а також хім. забруднення океану. Геохімія мор. відкладів вивчає їхній хім. склад, міграцію й концентрацію в них різних речовин, процеси перетворення осадків на гірські породи, утворення корисних копалин.

Геологія океану досліджує рельєф океанського дна, склад та процеси утворення осадочної товщі, структуру *земної кори* в межах Світового океану та ін. геофізичні характеристики (див. *Геологія моря*). Об'єктом вивчення біології океану є рослинний і тваринний світ мор. вод — *планктон, нектон, бентос,* нейстон (організми, що живуть під поверхневою плівкою океану) та мікроорганізми. До найважливіших її завдань належать якісна та кількісна оцінка біол. продуктивності Світового ок. і окремих його частин, наук. організація охорони біол. ресурсів океану, а також розробка основ підвищення їхньої продуктивності (див. *Аквакультура*).

Початкові знання про окремі океани та моря люди здобули ще в стародавні часи під час перших мор. подорожей єгиптян, фінікійців, китайців, греків та ін. народів. Ці знання значно розширилися в епоху великих геогр. відкриттів (15—17 ст.) і пов'язаних з ними кругосвітніх подорожей. У 18 ст. океанологічні дослідження були більш різнобічними: складено першу карту течій Світового ок., розроблено теорію припливів, зібрано перші відомості про рель-

Ш. О'Кейсі.

єф мор. дна. З 2-ї пол. 19 ст. починається дослідження Світового ок. спец. океанологічними експедиціями (на судні «Челленджер» 1872—76; на судні «Витязь» під керівництвом С. О. *Макарова* 1886—89, на судні «Фрам» під керівництвом Ф. *Нансена* 1893—96 та ін.). Однією з перших праць, що узагальнила матеріали з усіх розділів О., була «Океанографія» Ю. М. *Шокальського* (1917). Найбільш інтенсивно почали досліджувати Світовий ок. під час Міжнар. геофіз. року 1957—58 і в наступний період. Зокрема, на основі міжнар. співробітництва досліджено тропічну частину Атлантичного ок. (1962), здійснено Міжнар. Індоокеанічну експедицію за участю н.-д. суден 14 країн тощо. Значний вклад внесли рад. вчені, здійснюючи систематичні рейси на н.-д. суднах «Витязь», «Михайло Ломоносов», «Академік Курчатов», «Професор Візе», «Отто Шмідт» та ін. В Рад. Союзі проблеми О. вивчають Ін-т океанології ім. П. П. Ширшова АН СРСР, Арктичний та Антарктичний н.-д. ін-т, Держ. океанографічний ін-т, Всесоюзний н.-д. ін-т рибного г-ва і океанографії та ін. установи. В УРСР роботи в галузі О. ведуть *Морський гідрофізичний інститут* АН УРСР та *Біології південних морів інститут* імені О. О. Ковалевського АН УРСР.

Літ.: Парамонов А. Н., Кушнир В. М., Забурдаев В. И. Современные методы и средства измерения гидрологических параметров океана. К., 1979; Проблемы исследования и освоения Мирового океана. Л., 1979; Успехи советской океанологии: Материалы Первого съезда советских океанологов. М., 1979; Лакомб А. Физическая океанография. Пер. с франц. М., 1974; Океанографическая энциклопедия. Пер. с англ. Л., 1974. *Б. О. Нелєпо.*

О'КЕЙСІ (O'Casey) Шон (30.III 1880, Дублін — 18.IX 1964, Торкі, Англія) — ірл. письменник. Член Компартії Великобританії з 1937. З 1926 жив у Англії. В 10—20-х рр.— учасник революц. боротьби ірл. народу проти англ. колонізаторів. П'єси «Тінь стрільця» (1923), «Юнона й павич» (1924), «Плуг і зірки» (1926) присвятив подіям нац.-визв. руху ірл. народу поч. 20 ст. В художній манері ранніх творів поєднуються реалістичні й романтичні тенденції. П'єса «Зірка стає червоною» (1940) пройнята революц. ідеями. В епопеї «Автобіографія» (тт. 1—6, 1939—54) показав шлях людини з нар. низів до вершин світової цивілізації, творчості, до боротьби за соціальний прогрес. У п'єсах «Багаття єпископа» (1955), «Барабани отця Неда» (1958) розвінчував верхівку католицького духівництва Ірландії. Виступав проти модернізму, стверджував принципи реалістичного мистецтва (збірки есе «Зелений крук», 1956; «Під кольоровою шапкою», 1963). Публіцистичні твори О'К. служать справі боротьби за мир.

Тв.: Укр. перекл.— Я стукаю в двері.— На порозі. К., 1975; Рос. перекл.— Я стучусь в дверь. — На пороге. М., 1957; Пьесы. М., 1961. За театральным занавесом. М., 1971.

Літ.: Саруханян Л. Творчество Шона О'Кейси. М., 1965; Ремізов Б. [Післямова]. В кн.: О'Кейсі Ш. Я стукаю в двері... К., 1975; Левидова И. М., Парчевская Б. М. Шон О'Кейси. Биобиблиографический указатель. М., 1964. *О. І. Земляний.*

ОКИ́СЛЕННЯ — одна з діалектичних протилежностей у єдиному процесі окислення — відновлення (див. *Окислювально-відновні реакції*). Спочатку під О. розуміли приєднання кисню до речовини, під відновленням — його віднімання. Тепер під окисленням — відновленням розуміють не тільки процеси з участю кисню, а й процеси, що супроводяться переходом електронів або перерозподілом електронної густини між атомами. Сутність О. полягає у втраті електронів речовиною-відновником, а відновлення — у приєднанні їх речовиною-окислювачем. Зокрема, в реакції горіння металевого натрію у газоподібному хлорі: $2\overset{0}{Na} + \overset{0}{Cl}_2 = 2\overset{+1}{Na}\overset{-1}{Cl}$ натрій є відновником: $2\overset{0}{Na} = 2Na^+ + 2e$, а хлор — окислювачем: $\overset{0}{Cl}_2 + 2e = 2Cl^-$. Створенню електронної теорії окислення — відновлення сприяли праці Л. В. *Писаржевського*. *Ф. М. Тулюпа.*

ОКИ́СЛЕННЯ БІОЛОГІ́ЧНЕ — процес поступового вивільнення енергії з органічних речовин у живих системах, що здійснюється в результаті перебігу в них реакцій *окислення*. Реакції О. б. в організмі каталізуються (див. *Каталіз*) ферментами оксидоредуктазами. О. б. пов'язане з передачею т. з. відновлювальних еквівалентів (ВЕ) — атомів водню або електронів від донорів (відновників) до акцепторів (окислювачів). У *аеробів* кінцевим акцептором є кисень. Донорами ВЕ можуть бути як органічні, так і неорганічні речовини. Енергія, що вивільнюється при О. б., в основному трансформується в енергію фосфатних зв'язків молекул аденозинтрифосфорної к-ти, або АТФ (див. *Аденозинфосфорні кислоти*) та енергію ін. *макроергічних сполук* і надалі використовується організмом для здійснення всіх життєвих функцій і підтримання структури його тіла. О. б., що не пов'язане з трансформацією енергії в енергію макроергічних сполук, а супроводжується утворенням тепла, наз. вільним окисленням. Окислення біосубстратів у живих організмах може відбуватись як за участю атмосферного кисню, тобто аеробним шляхом, так і без його участі, тобто анаеробним шляхом. О. б. в живій клітині здійснюється в умовах постійної і порівняно низької т-ри, а хім. сполуки, що беруть участь у цих процесах, частково існують у вигляді водного розчину в вузькому інтервалі кислотності (або лужності). Гол. клітинним «паливом» при анаеробному вивільненні енергії є *гексози*, в першу чергу D-глюкоза. Найважливішими шляхами окислення вуглеводів є т. з. *гліколіз* та *пентозофосфатний цикл*, у ході якого глюкоза окислюється до проміжних продуктів обміну. Анаеробне *бродіння* слід розглядати як найпростішу форму О. б., можливо, властиву найдавнішим організмам, що існували в безкисневій на той час атмосфері Землі і були *анаеробами*. Розщеплення *глюкози* при відсутності кисню у факультативних анаеробів перетворилось в обов'язкову першу стадію, за якою настає аеробна фаза — *дихання*, в ході якого продукти обміну вуглеводів, жирів та білків зазнають багатоступінчастого окислення до CO_2 та H_2O.

В процесі гліколізу вивільнюється лише незначна кількість тієї хім. енергії, яка потенціально може бути одержана з молекули глюкози. Повне аеробне окислення глюкози, тобто окислення її до CO_2 та H_2O, є значно ефективнішим процесом, оскільки в ході його вивільнюється значно більше енергії, ніж при анаеробному перетворенні глюкози. Загальнозаключним етапом, яким завершуються осн. шляхи окислювального розщеплення вуглеводів, жирних к-т та амінокислот і який має значення для здійснення зв'язку вуглеводного, жирового та білкового обмінів, є *трикарбонових кислот цикл*, головна функція якого полягає в дегідруванні *оцтової кислоти*, що приводить до утворення двох молекул CO_2 і чотирьох пар атомів водню. Останні (або відповідні їм електрони) включаються в дихальний ланцюг, що складається з серії переносників електронів (дихальних *ферментів*). Процес перенесення електронів по дихальному ланцюгу до кінцевого акцептора — молекулярного кисню супроводжується значним зменшенням вільної енергії. Більша частина цієї енергії трансформується в енергію фосфатного зв'язку АТФ, який утворюється в результаті спряженого з окисленням фосфорилювання аденозиндифосфорної к-ти, або АДФ (див. *Окислювальне фосфорилювання*). Ефективність функціонування дихального ланцюга забезпечується чіткою послідовністю роботи його складових компонентів. Молекули — переносники електронів, що складають ланцюг перенесення електронів, згруповані в надмолекулярні структури, т. з. дихальні ансамблі, вмонтовані в структуру внутр. мембрани (див. *Мембрани біологічні*) мітохондрій. Див. також *Біоенергетика, Фотосинтез, Обмін речовин.*

Літ.: Фердман Д. Л. Биохимия. М., 1966; Збарский Б. И., Иванов И. И., Мардашев С. Р. Биологическая химия. Л., 1972; Кретович В. Л. Биохимия растений. М., 1980; Ленинджер А. Биохимия. Пер. с англ. М., 1976. *М. М. Великий.*

ОКИ́СЛЕННЯ МЕТА́ЛІВ — сполучення металів з киснем навколишнього середовища, внаслідок якого утворюються *оксиди*. Згідно з електронною теорією О. м. наз. відщеплення електронів від атомів, молекул або іонів елемента, що окислюється (див. *Окислювально-відновні реакції*), з утворенням різних сполук, напр. *сульфідів, хлоридів*. Окислення при підвищеній т-рі призводить до появи на поверхні металів *окалини*, яка погіршує їхні якість і товарний вигляд. Іноді до О. м. вдаються навмисно, щоб захистити вироби від корозії або надати їм декоративного вигляду (див. *Оксидування*).

ОКИ́СЛЕННЯ СТУ́ПІНЬ, окислювальне число — умовний заряд, який виник би на атомі у *молекулі,* коли б кожна пара електронів, що зв'язує його з іншими атомами, була повністю зміщена до найбільш електронегативного атома. О. с. використовують при складанні рівнянь *окислювально-відновних реакцій* і позначають над знаком хім. елемента числом зі знаком мінус (для атомів з більшою *електронегативністю*) або зі знаком плюс (для атомів з меншою електронегативністю), напр. $\overset{+8}{Xe}\overset{-2}{O_4}$, $\overset{+2}{O}\overset{-1}{F_2}$, $\overset{+1}{H_2}\overset{-1}{O_2}$, $\overset{+1}{Na}\overset{-1}{H}$. При визначенні числового значення О. с. виходять з того, що молекула в цілому повинна бути електронейтральною. При цьому враховують, що О. с. атома у простій речовині дорівнює нулеві, фтору — 1, кисню — 2 (за винятком сполук OF_2, H_2O_2), лужних металів і водню +1, одноатомного іона у сполуках з іонним зв'язком — електр. зарядові цього іона і т. д. Напр., щоб визначити О. с. атома I у сполуці H_5IO_6, підставляють у її формулу постійні значення О. с. для H (+1) і O (—2), звідси 5 (+1) + 6 (—2) = —7. Отже, О. с. атома I дорівнює +7. О. с. не завжди збігається з *валентністю.* Так, у сполуках CH_4, CH_3OH, CH_2O, HCOOH, CO_2 вуглець чотиривалентний, а його О. с. дорівнює відповідно — 4, —2, 0, + 2 і + 4. *Ф. М. Тулюпа.*

О́КИСИ — те саме, що й *оксиди.*

ОКИ́СЛЮВАЛЬНЕ ФОСФОРИЛЮВА́ННЯ — *біосинтез* аденозинтрифосфорної кислоти, або АТФ з аденозиндифосфорної кислоти (див. *Аденозинфосфорні кислоти*) та фосфорної кислоти за рахунок енергії окислення молекул органічних речовин. Здійснюється ферментним комплексом — АТФ-синтетазною системою, який може каталізувати (див. *Каталіз*) і зворотну реакцію — розщеплення АТФ. Відбувається в *мітохондріях,* які містять ферментні системи, що забезпечують генерацію відновних еквівалентів — основного субстрату О. ф., а саме: ферменти β-окислення жирних к-т та *трикарбонових кислот циклу.* Фосфорилювання може перебігати як за участю атмосферного кисню, тобто в аеробних умовах (О. ф.), так і без його участі, тобто в анаеробних умовах (субстратне фосфорилювання). Найважливіше значення має ресинтез АТФ у процесі тканинного *дихання,* а саме при перенесенні пари електронів по дихальному ланцюгу від нікотинамідаденіндинуклеотиду (NADH) до молекулярного кисню. В ланцюгу переносників електронів від NADH до O_2 існують три ділянки, в яких енергія, що звільняється в процесі *окислювально-відновних реакцій,* трансформується в енергію фосфатного зв'язку. Однією з найважливіших проблем сучас. біохімії є з'ясування механізму О. ф. Існує кілька гіпотез щодо цієї проблеми, але вони не в змозі дати повний опис процесу трансформації енергії в енергію макроергічних зв'язків (див. *Макроергічні сполуки*) АТФ. Найпоширенішою є хіміоосмотична гіпотеза механізму О. ф., за якою в процесі перенесення електронів вздовж дихального ланцюга створюється багатий на енергію трансмембранний *градієнт* концентрації іонів H^+, який і є безпосереднім джерелом енергії для окислювального фосфорилювання. Див. також *Окислення біологічне, Цитохроми.*

Літ.: Скулачев В. П. Трансформация энергии в биомембранах. М., 1972; Рэкер Э. Биоэнергетические механизмы. Пер. с англ. М., 1967.

М. М. Великий.

ОКИ́СЛЮВАЛЬНО - ВІДНО́ВНІ РЕА́КЦІЇ — фіз.-хім. процеси, в основі яких лежать переходи електронів від відновників до окислювачів, внаслідок чого *окислення ступінь* елемента-відновника підвищується, а елемента-окислювача знижується. Напр., $\overset{0}{H_2}$ (відновник) + $\overset{0}{S}$ (окислювач) ⇄ ⇄ $\overset{+1}{H_2}\overset{-2}{S}$; $\overset{0}{H_2} = \overset{+1}{2H} + 2e$ (окислення), $\overset{0}{S} + 2e = \overset{-2}{S}$ (відновлення). При протіканні реакцій невалентних перетворень ступінь окислення елементів не змінюється, напр. 2HCl + FeS ⇄ H_2S + $FeCl_2$ або $2H^+ + S^{2-} \rightleftarrows \overset{+1}{H_2}\overset{-2}{S}$. При О.-в. р. дуже часто відбувається не повне перенесення електронів, а лише зміщення електронної густини від одних атомів до інших. Перебіг О.-в. р. визначається потенціалами іонізації й енергіями *спорідненості до електрона* атомів окислювача й відновника, теплотворенням сполук, енергіями їхніх кристалічних граток і *сольватації,* величинами концентрацій окислювача й відновника, т-рою і тиском, характером середовища, насамперед значенням *водневого показника* розчину, утворенням осадів і комплексів (напр., $2Cu^{2+} + 4I^- = 2\overset{+1}{Cu}\overset{-1}{I}\downarrow + \overset{0}{I_2}$, $\overset{0}{Au} + 4HCl + H\overset{+5}{N}O_3 = H[\overset{+3}{Au}Cl_4] + \overset{+2}{N}O + 2H_2O$), наявністю каталізаторів тощо. За характером взаємодії між окислювачами і відновниками бувають реакції міжатомного і міжмолекулярного окислення — відновлення ($2\overset{0}{Na} + \overset{0}{H_2} = 2\overset{+1}{Na}\overset{-1}{H}$; $\overset{+4}{N}O_2 + \overset{+2}{C}O = \overset{+2}{N}O + \overset{+4}{C}O_2$); внутрішньомолекулярного та внутрішньокристалічного ($2\overset{+7}{Mn_2}\overset{-2}{O_7} = 4\overset{+4}{Mn}O_2 + 3\overset{0}{O_2}$); диспропорціонування (самоокислення—самовідновлення) $3\overset{0}{S} + 6KOH = \overset{+4}{K_2}\overset{+4}{S}O_3 + 2\overset{-2}{K_2}\overset{-2}{S} + 3H_2O$. Для складання рівнянь О.-в. р. застосовують різні методи, найпоширеніші з них — методи електронного балансу та напівреакцій (електронно-іонний метод), що базуються на принципі: кількість електронів, що віддаються відновником, має дорівнювати кількості електронів, приєднуваних окислювачем.

У методі електронного балансу підраховують кількість приєднаних і відданих електронів на основі значень ступенів окислення елементів до і після реакції. Напр.: $H\overset{+1+5-2}{Cl}O_3 + \overset{0}{P} + H_2O \rightarrow \overset{+1+5-2}{H_3}PO_4 + \overset{+1-1}{H}\overset{+5}{Cl}$ ($\overset{+5}{Cl}$ є окислювачем, а $\overset{0}{P}$ — відновником). Потім складають часткові реакції окислення і відновлення:

$$6 \mid \overset{0}{P} - 5e = \overset{+5}{P}$$

$$5 \mid \overset{+5}{Cl} + 6e = \overset{-1}{Cl}$$

і визначають кількість атомів хлору і фосфору, яке необхідно взяти для рівності приєднаних і відданих електронів (відповідно 6 і 5). Одержані величини підставляють у заг. рівняння реакції $5HClO_3 + 6P + H_2O \rightarrow 6H_3PO_4 + 5HCl$. Звідси за балансом атомів водню знаходять кількість молекул води $5HClO_3 + 6P + 9H_2O = 6H_3PO_4 + 5HCl$. Правильність значень підібраних коефіцієнтів перевіряють за балансом атомів кисню. Метод напівреакцій, як правило, використовується при складанні рівнянь О.-в. р., які протікають у водних розчинах. При цьому сильні електроліти записують у вигляді іонів, а неелектроліти, слабкі електроліти, гази і осади — у вигляді молекул. Іони, що не змінюються в результаті реакції, у таку схему не входять. Напр., $KMnO_4 + FeSO_4 + H_2SO_4 \rightarrow MnSO_4 + Fe_2(SO_4)_3 + K_2SO_4 + H_2O$ в іонному вигляді: $MnO_4^- + Fe^{2+} + H^+ = Mn^{2+} + Fe^{3+} + H_2O$. Записуємо часткові рівняння реакцій окислення і відновлення:

$$1 \mid MnO_4^- + 5e + 8H^+ = Mn^{2+} + 4H_2O$$

$$5 \mid Fe^{2+} - e = Fe^{3+}.$$

Для збалансування електронів, відданих іоном Fe^{2+} і приєднаних MnO_4^-, необхідно перше рівняння помножити на 1, друге — на 5 і ці коефіцієнти підставити у заг. рівняння в іонному вигляді: $MnO_4^- + 5Fe^{2+} + 8H^+ = Mn^{2+} + 5Fe^{3+} + 4H_2O$.

$2KMnO_4 + 10FeSO_4 + 8H_2SO_4 = 2MnSO_4 + K_2SO_4 + 5Fe_2(SO_4) + 8H_2O$.

О.-в. р. широко використовують у двигунах внутр. згоряння, металург. та хім. пром-сті, у хім. аналізі, а також в електрохімії — для виділення й рафінування металів, захисту їх від корозії тощо. Вони лежать в основі роботи електрохім. джерел струму (гальванічних елементів, акумуляторів, паливних елементів і т. д.). У біол. процесах важливу роль відіграють каталітичні і т. з. спряжені реакції окислення — відновлення (напр., *фотосинтез, дихання, бродіння*). Див. також *Окислення біологічне.*

Літ.: Голуб А. М. Загальна та неорганічна хімія, ч. 1. К., 1968; Василега М. Д. Окислювально-відновні реакції. К., 1974; Кудрявцев А. А. Составление химических уравнений. М., 1979.

Ф. М. Тулюпа, М. Д. Василега.

О́КІЛ точки — множина точок у *метричному просторі,* віддалі яких від даної точки *P* менші за певне число. В більш заг. випадку О.— будь-яка відкрита множина (див. *Множин теорія*), елементом якої є *P*. Таке означення придатне

В. В. Окіпна.

О. П. Окладников.

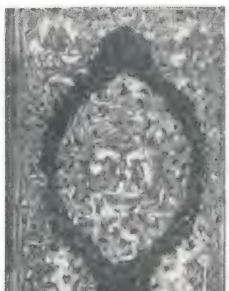

Оклад Євангелія. Майстер І. Атаназевич. Срібло, карбування. 1768. Києво-Печерський історико-культурний заповідник.

для будь-яких *топологічних просторів*. Поняття «окіл» є одним з основних у *топології*.

ОКІНА́ВА — найбільший острів в архіпелазі Рюкю в Японії. Омивається Тихим ок. і Сх.-Китайським м. Пл. 1254 км². Поверхня рівнинна, на Пн. погорбована (вис. до 498 м). Клімат мусонний. Часто бувають *тайфуни*. Плантації ананасів, цукр. тростини, рисові поля. Гол. місто і порт — Наха.

ОКІ́ПНА Валентина Володимирівна (н. 14.I 1939, с. Бикова Гребля Білоцерківського р-ну Київ. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1965. У 1957—60 — ланкова буряківничої ланки колгоспу ім. Калініна (тепер ім. XXIV з'їзду КПРС, Білоцерківського р-ну Київ. обл.). Закінчила Білоцерківський с.-г. ін-т (1965), Вищу партійну школу при ЦК КПРС (1977). У 1965—70 — головний агроном колгоспу ім. XXIV з'їзду КПРС Білоцерківського р-ну Київ. обл., 1970—74 там же — голова колгоспу. В 1974—75 — другий секретар Білоцерківського райкому Компартії України, 1975 — 80 — перший секретар Ставищенського райкому Компартії України Київ. обл., а з листопада 1980 — нач. Київ. обл. інспекції Держ. комітету по охороні природи. О.— депутат Верховної Ради УРСР 8-го скликання. Нагороджена орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. *М. Н. Петренко.*

ОКІ́СТЯ, періост — зовнішній сполучнотканинний шар *кістки* (його немає на суглобових поверхнях, шорстких лініях, горбастостях). В О. розрізняють зовн., середній і внутр. шари. Зовн. шар (адвентиція) складається з волокнистої сполучної тканини; середній (фібробластичний) — з фібробластоподібних клітин, *колагенових волокон*, поодиноких еластичних волокон і осн. речовини; внутр. (остеобластичний) — переважно з *остеобластів* та окремих волокон. О. містить численні кровоносні судини і нерви; бере активну участь у процесах живлення, росту і *регенерації* кістки; з'єднує кістки з оточуючими тканинами.

О́ККАМ (Occam, Ockham) Уїльям (бл. 1285, Оккам, графство Суррей — 1349, Мюнхен) — англ. філософ і богослов, гол. представник *номіналізму*, один із лідерів пізньої *схоластики*. Ідеолог боротьби світських феодалів проти зазіхань католицької церкви на світську владу, виступав проти абсолютизму церк. і світської влади. Вважав реальним існування лише окремих речей, визнавав матеріальну субстанцію вічною і безконечною. Розмежовуючи сфери віри і розуму, розглядав реліг. догмати лише як об'єкт віри і тим самим виключив богослов'я з сфери науки. Був звинувачений у *єресі*. Видатний логік середньовіччя.

ОКЛА́Д, шата — декоративне покриття із золота чи срібла на іконі або книжковій оправі. О. оздоблювався карбуванням, сканню, черню, емаллю, а також дорогоцінним камінням. Книжкові О. відомі з 7—8 ст. О. на іконах поширені переважно в країнах православного культу. Оздоблення книжкової оправи дорогоцінними металами в укр. *золотарстві* були найбільше розвинуті в 17—18 ст. На обтягнуту оксамитом чільну дошку накладали срібні або золоті клейма — наріжники та середник. Прикрашали також корінець, береги чільної і спідньої дощок, простір між головними клеймами тощо.

ОКЛА́Д ПОСАДО́ВИЙ — за рад. трудовим правом розмір щомісячної *заробітної плати*, що його встановлюють у централізованому порядку за певною посадою. О. п. застосовують для оплати праці керівних, інженерно-тех. працівників і службовців, а також деяких категорій робітників. Розміри О. п. встановлюють за схемами О. п. керівних інженерно-тех. працівників і службовців, що їх затверджує Рада Міністрів СРСР або за її дорученням Держ. к-т Ради Міністрів СРСР у питаннях праці й заробітної плати за погодженням з ВЦРПС. Схеми О. п. керівних та інженерно-тех. працівників затверджують для кожної галузі (або групи галузей) нар. г-ва, враховуючи їхню роль і значення в заг. системі соціалістичного г-ва. Найбільш кваліфікованим спеціалістам призначаються персональні О. п. В схемах О. п. за кожною посадою передбачено макс. і мінім. розміри окладу.

ОКЛА́ДНИКОВ Олексій Павлович [н. 20.IX (3.X) 1908, с. Константиновщина, тепер Жигаловськ. р-ну Ірк. обл.— 18.XI 1981, Москва] — рад. археолог, історик, акад. АН СРСР (з 1968), Герой Соціалістич. Праці (1978). Член КПРС з 1946. В 1938—61 працював у Ленінгр. відділенні Ін-ту археології АН СРСР. З 1961 — зав. відділом гуманітарних досліджень Ін-ту економіки Сибірського відділення АН СРСР; з 1966 — директор Ін-ту історії, філології і філософії того самого відділення; з 1962 — професор і зав. кафедрою Новосибірського ун-ту. О. відкрив і вивчив рештки *неандертальця* в гроті *Тешик-Таш*, пам'ятки часів *палеоліту, неоліту, бронзового віку, залізного віку* на тер. Сибіру і Далекого Сходу, в Серед. Азії і МНР. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950, 1973.

Тв.: Петроглифы Нижнего Амура. Л., 1971; Открытие Сибири. М., 1979; Петроглифы Центральной Азии. Л., 1980.

ОКЛАХО́МА — штат на Пд. США. Площа 181,1 тис. км². Нас. 2,8 млн. ж. (1977). Адм. ц.— м. *Оклахома-Сіті*. Рельєф переважно рівнинний, на Зх.— плато завишки до 1516 м, на Сх.— плато Озарк та гори Уошіто. Гол. ріки — Арканзас і Ред-Рівер. У горах частково збереглися широколистяні ліси. О. посідає провідне місце в країні за видобутком нафти й природного газу. Видобувають також цинк і вугілля. Машинобудування представлене виробн. гірничого та буд. устаткування, будівельних металоконструкцій, частин для літаків й автотягачів. Нафтопереробна, хім., харч. (у т. ч. м'ясоконсервна та борошномельна) пром-сть. Гол. пром. центри — Талса й Оклахома-Сіті. Провідна галузь с. г. — тваринництво м'ясо-мол. напряму. Вирощують пшеницю та бавовник, а також кормові трави, арахіс, сорго.

ОКЛАХО́МА-СІТІ — місто на Пд. США, адм. ц. штату *Оклахома*. Розташована на р. Норт-Канейдіан. Вузол з-ць і автошляхів. 369 тис. ж. (1976). Видобування нафти, нафтопереробна й хімічна пром-сть. Виробн. устаткування для нафт. пром-сті та ін. Авіаційний з-д (у передмісті). Харчова промисловість (бойні, консервні з-ди, млини). Торг. центр с.-г. району.

О́КЛЕНД — місто в Новій Зеландії, на Північному о. Значний мор. порт у зат. Гауракі Тихого ок., залізнична станція, аеропорт міжнар. значення. 743 тис. ж. (1976, з передмістями). Розвинуті електротех. й транспортне машинобудування (у т. ч. суднобудування), а також харч. (особливо маслосироробна, м'ясна) пром-сть. Хім., деревообр., текст., шкіряно-взут., поліграф., швейні підприємства. В О. зосереджені найбільші банки країни. Ун-т (засн. 1882). Публічна б-ка, б-ка при Оклендському ун-ті. Художня галерея, музей маорійського мистецтва. Численні парки, пляжі. О. засн. 1840.

ОКЛЮ́ЗІЯ (від лат. occlusus — замкнений, прихований) — 1) Захоплення домішок (сторонні іони, розчинник тощо) в процесі утворення кристалічного осаду. 2) Поглинання газів не лише поверхневим шаром, а й усім об'ємом розплавленого або твердого металу (напр., О. водню металами VIII групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва). Оклюдована речовина може утворювати *твердий розчин*, хім. сполуку (напр., *гідрид*), залишатися сторонньою домішкою. О. дуже затруднює одержання хімічно чистої сполуки; О. газів металами значно погіршує мех. властивості металів. 3) О., фронт оклюзії в метеорології — атмосферний фронт, що утворюється при зіткненні холодних і теплих мас повітря в центр. областях *циклонів*. Спостерігається в заключній стадії розвитку циклону, коли теплий приземний сектор повітря витискується у верхні шари холодним повітрям. Такі циклони наз. оклюдованими. 4) О. в медицині — змикання зубів верхньої і нижньої щелеп. Див. *Прикус*.

«О́КНА РО́СТА», «Окна сатиры РОСТА» — плакати, створені 1919 — 21 рад. художниками і поетами, які працювали в системі *Російського телеграфного агентства* (РОСТА). «О. Р.» — вид агітаційно-масового мистецтва, що виник в часи громадян. війни та воєнної інтервенції 1918—20. Плакати закликали до боротьби проти зовн. та внутрішніх ворогів молодої Радянської республіки. Перші плакати «О. Р.» розмножували технікою трафарету від руки. Вони мали узагальнені лаконічні малюнки і короткі, але гострі й влучні тексти. Над «О. Р.» працювали В. Маяковський, М. Черемних, В. Лебедєв, О. Хвос-

тенко-Хвостов. Випускали їх у Москві, Петрограді, Саратові, Баку, на Україні (див. *«Вікна УкРОСТА»*). Традиції «О. Р.» продовжувалися в роки Великої Вітчизн. війни в *«Окнах ТАСС»*.

Літ.: Бутник-Сиверский Б. Советский плакат эпохи гражданской войны. 1918 — 1921. М., 1960; Маяковский В. В. Революционный плакат. — Окна сатиры РОСТА. В кн.: Маяковский В. В. Полное собрание сочинений, т. 12. М., 1959.

«ОКНА ТАСС» — агітаційні політ. плакати, що їх випускало *Телеграфне агентство Радянського Союзу* в Москві в роки Великої Вітчизняної війни 1941—45. Малюнки й тексти «О. Т.» закликали до боротьби з ворогом, прославляли подвиги рад. людей. «О. Т.» виконувалися технікою трафарету, гол. чином, у плані героїкоромантичних та сатиричних композицій, за стильовими ознаками були прямим продовженням політ. плаката передвоєнних років та мист. традицій *«Окон РОСТА»*. В створенні їх брали участь художники Д. Моор, В. Дені, Кукринікси, І. Тоїдзе, поети Д. Бєдний, В. Лебедєв-Кумач, С. Маршак та ін. «О. Т.» випускалися також в ін. містах Рад. Союзу (зокрема Ташкенті, Баку, Свердловську). За зразком «О. Т.» у Києві, Харкові, Одесі, Алма-Аті, Ашхабаді та безпосередньо на фронті випускали «Агітвікна», над створенням яких працювали укр. художники К. Агніт-Следзевський, О. Довгаль, І. Кружков, В. Литвиненко, Р. Мельничук, С. Отрощенко, З. Толкачов, письменники О. Вишня, Я. Галан, П. Козланюк, С. Олійник, Л. Первомайський, В. Сосюра, М. Терещенко та ін.

О́КО — орган *зору* людини, всіх хребетних і деяких безхребетних тварин. У деяких *членистоногих*, хижих *кільчастих червів* і окремих *молюсків* являє собою зорову ямку, закриту прозорою роговою оболонкою. В передній частині ямки міститься *кришталик*. У багатьох членистоногих — *фасеткові очі*. Найдосконаліші, т. з. камерні, О. є у людини і хребетних тварин. Це — парні органи, що містяться в *орбітах* на лицьовій частині голови. У людини і вищих хребетних тварин О. складається з власне О. (очне яблуко) та допоміжних частин (повік, слізних органів та окорухових м'язів). Очне яблуко за допомогою зорового нерва з'єднане з головним мозком; має форму неправильної кулі, що складається з ядра і капсули. Ядро поділяється на дві частини. В меншій передній частині містяться передня і задня камери, заповнені т. з. водянистою вологою, і кришталик; більша задня частина вміщує скловидне тіло. Капсула складається з трьох оболонок: зовн.— білкової, або *склери*, яка спереду переходить у *рогівку*; серед.— *судинної оболонки*, яка спереду переходить в *райдужну оболонку* з отвором у центрі — зіницею; внутр.— *сітківку*. Рогівка, водяниста волога, кришталик і скловидне тіло є світлозаломним апаратом О., що діє як двоопукла лінза. Зображення передається на сітківку, що є власне світлочутливою ділянкою О. Тут містяться світлочутливі елементи — *колбочки* і *палички*. Місце найкращого бачення сітківки наз. жовтою плямою, а ділянка сітківки, що відповідає місцю виходу з О. зорового нерва,— *сліпою плямою*. Див. також *Очні хвороби*.

К. І. Кульчицький.

ОКО́ЛЬСЬКИЙ (Okolski) Шимон (1580, Кам'янець-Подільський — 10.VI 1653, Львів) — польс. історик, геральдик. Був домініканським ченцем. Залишив два щоденники (видано в Замості 1638 і 1639), в яких з ворожих до укр. народу позицій описав сел.-козац. повстання 1637—38 під проводом П. М. *Павлюка*, Я. *Остряніна*, Д. Т. *Гуні*. В щоденниках є відомості про хід ряду битв, воєнну тактику повстанців, соціальний склад сел.-козац. військ, про зв'язки між запорізькими і донськими козаками, наведено документи, підписані Б. Хмельницьким.

ОКОМІ́РНЕ ЗНІМА́ННЯ — знімання місцевості за допомогою *планшета* з наклеєним папером, компаса та лінійки. Віддаль вимірюють кроками, по *спідометру* або на око. О. з. проводять за маршрутами. Застосовують для одержання у великому масштабі (1 : 25 000 і більший) спрощених планів незначних ділянок чи маршрутів (при польових геол. роботах, у військ. справі та ін.).

О'КО́ННЕЛ (O'Connell) Денієл (6.VIII 1775, поблизу Карсівіна, Керрі — 15.V 1847, Генуя) — лідер ліберального крила ірл. нац. руху. За фахом адвокат. У 1823 заснував Католицьку асоціацію, яка очолила боротьбу за надання пасивного виборчого права католикам. З 1829 — голова ірл. фракції в англ. парламенті. Підтримував вимогу скасування англо-ірл. унії 1801, що ліквідувала автономію ірл. парламенту. Був одним з ініціаторів заснування 1840 Асоціації рипілерів (прибічників скасування унії). Суперечності між О'К. і респ. крилом Асоціації (див. *«Молода Ірландія»*) призвели до її розколу (1846).

О'КО́ННОР (O'Connor) Артур (4.VII 1763, Мітчелстаун, Корк — 25.IV 1852, Біньйон, Франція) — діяч ірл. нац.-визвольного руху. В 1791—95 — член ірл. парламенту. Виступав з критикою англ. законодавства щодо Ірландії. В 1796 примкнув до т-ва *«Об'єднані ірландці»*. Напередодні ірл. повстання 1798 заарештований, 1803 звільнений і висланий до Франції. Згодом відійшов від політ. життя.

О'КО́ННОР (O'Connor) Фергюс Едуард [18.VII 1796 (?), Коннорвілл, Ірландія — 30.VIII 1855, Лондон] — один з лідерів *чартизму* у Великобританії. Публіцист. У 1837 заснував чартистську газ. «Нортерн стар» («Північна зоря») і став її гол. редактором. Один з керівників чартистського Великого пн. союзу (засн. 1838). Обстоював революц. методи боротьби. В 1840 і 1843 ув'язнений. З 1843 — член Виконав. к-ту Нац. чартистської асоціації. В 1847 став першим робітн. депутатом англ. парламенту. Після ірл. повстання 1848 перейшов на реформістські позиції.

ОКО́П, окіп, шанець — фортифікаційна споруда відкритого типу, призначена для ведення вогню та захисту особового складу і військ. техніки від засобів ураження. Розрізняють О. стрілецькі, артилерійські, мінометні, а також для танків, бойових машин піхоти та ін. Стріл. О. бувають одиночні, парні та на відділення (одиночні й парні О., що з'єднані *траншеєю*). О. складається з рову, бруствера, *берми* та площадок для встановлення зброї. В О. на відділення (50—60 м) споруджуються запасні кулеметні площадки, щілина або бліндаж, *ніші*. Арт. і мінометні О. складаються з площадок з примикаючими до них ровиками, в яких споруджуються ніші та щілини. Площадку для протитанк. гармат або обладнують на поверхні землі з насипним захисним бруствером, або заглиблюють і обладнують *апареллю*. О. для танків, бронетранспортерів та ін. техніки складаються з котлована з апареллю, щілини та іноді ніші. Копання О. провадиться самими військами; якщо сприяють обставини, — спец. землерийними машинами. О. маскують під фон навколишньої місцевості. На слабких грунтах їх зміцнюють дерном, хмизом та ін. матеріалами. На заболоченій місцевості споруджують насипні О., взимку роблять снігові окопи.

«ОКО́ПНАЯ ПРА́ВДА» — більшовицька фронтова газета, виходила з 30.IV (13.V) 1917 до серед. лютого 1918 спочатку в Ризі, з 12 (25).X 1917 — у м. Вендені (тепер — м. Цесіс Латв. РСР). 1917 її закрив Тимчасовий уряд. Замість неї з 23.VII (5.VIII) по 28.X (10.XI) 1917 виходила газ. «Окопный набат». З 29.X (11.XI) газета знову виходила під назвою «О. п.».

ОКРЕ́МА СКА́РГА — процесуальний документ, що його в рад. судочинстві мають право подати до касаційної інстанції потерпілий, цивільний позивач чи відповідач, підсудний та ін. особи на *ухвалу судову* та постанову судді, які ще не набрали законної сили. Може бути подана й на *окрему ухвалу*. Прокурор має право подати окре-

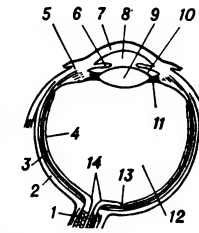

Око людини: *1* — зоровий нерв; *2* — склера; *3* — судинна оболонка; *4* — сітківка; *5* — кон'юнктива; *6* — райдужка; *7* — рогівка; *8* — передня камера ока; *9* — кришталик; *10* — задня камера ока; *11* — зв'язка, що фіксує кришталик; *12* — скловидне тіло; *13* — жовта пляма; *14* — сліпа пляма.

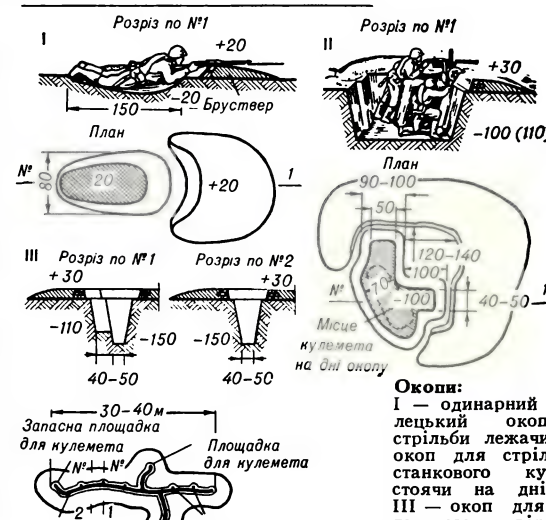

Окопи: I — одинарний стрілецький окоп для стрільби лежачи; II — окоп для стрільби із станкового кулемета, стоячи на дні рову; III — окоп для стрілецького відділення (розміри подано в см).

мий протест (див. *Протест прокурора*). Порядок подачі, розгляду тощо О. с. такий самий, як і касаційної скарги (див. *Касаційний розгляд справ*).

ОКРЕ́МА УХВА́ЛА — в СРСР процесуальний документ, який виносить рад. суд одночасно з *вироком* у кримінальній справі або *судовим рішенням* у цивільній справі з приводу виявлених порушень *соціалістичної законності*, прав громадян, недоліків у роботі підприємств, орг-цій, *службових осіб* тощо. Відповідно до чинного законодавства (в УРСР — ст. 340, 383 КПК УРСР та ст. 235 ЦПК УРСР) О. у. суд направляє керівникам відповідних установ, підприємств, орг-цій та ін. службовим особам, громад. орг-ціям та колективам трудящих з метою усунення виявлених у процесі суд. розгляду порушень соціалістичної законності, правил соціалістич. співжиття або істотних недоліків у роботі держ. і громад. орг-цій, а також причин і умов, що сприяли вчиненню правопорушення тощо. В місячний строк керівники зобов'язані повідомити суд про вжиті ними заходи щодо вимог, поставлених в окремій ухвалі.

ОКРЕ́МЕ — те саме, що й одиничне. Див. *Одиничне, особливе, загальне*.

ОКРЕ́МЕ ПРОВА́ДЖЕННЯ — вид рад. цивільного судочинства; в порядку О. п. суди розглядають віднесені до їхньої компетенції справи, в яких немає матеріально-правового спору. Передбачене *Основами цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — гл. 33 ЦПК УРСР). Справами О. п. є: визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним (див. *Дієздатність*), безвісно відсутнім чи оголошення його померлим (див. *Безвісна відсутність, Оголошення померлим*); встановлення неправильності запису в книгах *актів громадянського стану*; встановлення фактів, що мають юрид. значення (див. *Факт юридичний*); відновлення прав на втрачені *цінні папери* на пред'явника; оскарження дій нотаріусів та ін. органів, що виконують *нотаріальні дії*. Особа, яка звертається до суду про порушення справи О. п., є не позивачем, а заявником. Справи О. п. суд розглядає з участю заявника і заінтересованих осіб, органів держ. управління, установ тощо.

О́КРУГ — 1) У дореволюц. Росії (кін. 18 — поч. 20 ст.) адм. одиниці, на які поділялись *області* і деякі *губернії* (зокрема, чорноморські, сибірські). 2) В СРСР заг. для всієї країни адм.-тер. одиниці, створені замість *повітів*. Уперше утворені на Україні і на Уралі 1923. В УРСР ліквідовані 1930 (див. *Адміністративно-територіальна реформа в УРСР*). Адм. О. існували на тер. Закарпатської обл. 1946—53. 3) За Конституцією СРСР 1977, складова частина *національно-державного устрою СРСР* (див. *Автономний округ*). 4) Частина тер. д-ви, що виділяється для певної галузі управління (напр., *округ військовий*) чи для проведення виборчих кампаній (див. *Виборчий округ*).

О́КРУГ ВІЙСЬКО́ВИЙ — територіальне загальновійськове об'єднання частин, з'єднань, військ. навчальних закладів та різних місцевих військ. установ. Поділ тер. країни на О. в. є в багатьох д-вах. Він має на меті забезпечити проведення заходів, пов'язаних з підготовкою країни і збройних сил до оборони й полегшити управління військами. В Росії О. в. засновано 1862—64. В Рад. країні перші О. в. створені в березні 1918 в період громадянської війни у зв'язку з необхідністю підготовки великих військ. резервів для діючих фронтів. О. в. очолює команд. військами округу, який підпорядкований М-ву оборони СРСР. Проведення бойової, політ. та мобілізаційної роботи і всіх заходів команд. військами О. в. здійснює з допомогою штабу округу, політ. управління та ін. окружних органів. Важливі питання діяльності О. в. розв'язує *Військова рада*.

ОКСАЛА́ТИ (від грец. ὀξαλίς — щавель) — солі *щавлевої кислоти*. Розрізняють О. кислі (напр., HOOC — COOK) і середні (KOOC — COOK та ін.). О.— кристалічні речовини, погано розчиняються у воді (за винятком О. лужних металів і амонію). О. калію і кальцію містяться у клітинному соку багатьох рослин (щавлю, шпинату, огірків тощо). У тваринному організмі є продуктом *обміну речовин* і бувають однією з причин нирковокам'яної хвороби. Застосовують в аналітич. хімії (О. амонію), у фарбуванні (О. алюмінію і сурми), у фотографії тощо.

ОКСАЛА́ТНА КИСЛОТА́ — те саме, що й *щавлева кислота*.

ОКСАМИ́Т — тканина з натур. шовку або хім. волокна з густим розрізним ворсом на лицьовому боці. Довжина ворсу звичайно 1—2 мм. Грунтова основа О., як правило, бавовняна. Осно́вний О. з високим ворсом (2,2 мм) наз. також *плюшем;* пітканевий О., або напівоксамит,— *вельветом*. О. використовують для пошиття одягу, для оздоблення та з декоративною метою. О.— одна з найдавніших тканин (Індія, Китай, Італія). З 10 ст. відомий у Київській Русі.

ОКСИГЕМОГЛОБІ́Н, оксигенований гемоглобін, HbO_2 — нетривка сполука, яка утворюється в результаті приєднання молекулярного кисню до «відновленого» *гемоглобіну* (Hb). Міститься в *еритроцитах* хребетних тварин і людини. В Hb молекула кисню зв'язується атомом заліза (Fe^{2+}) *гема*; при цьому валентність заліза не змінюється. Реакція приєднання кисню до Hb зворотна і залежить від *парціального тиску* O_2. У капілярах тканин відбувається дисоціація (розклад) HbO_2 на Hb та кисень, який надходить у клітини органів і тканин.

ОКСИГЕМОМЕТРІ́Я, оксиметрія [від новолат. oxy(genium) — кисень, грец. αἷμα — кров і μετρέω — вимірюю] — безкровний фотоелектричний метод вимірювання насичення киснем артеріальної крові людини. Цей метод заснований на спектральних властивостях *оксигемоглобіну* і відновленого *гемоглобіну*. Провадиться О. за допомогою приладу — оксигемометра. При дослідженні вушну раковину просвічують пучком світла, який, пройшовши крізь тканини вуха, падає на фотоелемент з світлофільтром. Застосовується О. в медицині та фізіології праці й спорту.

ОКСИГЕНОТЕРАПІ́Я (від новолат. oxygenium — кисень і *терапія*) — те саме, що й *киснева терапія*.

ОКСИДА́ЗИ — *ферменти* класу *оксидоредуктаз*; каталізують у живих клітинах процес перенесення водню від речовини, яка окислюється, на кисень повітря з утворенням перекису водню (H_2O_2) або води (H_2O). За структурою О.— *металопротеїди* (напр., тирозиназа) або *флавопротеїди* (напр., глюкозооксидаза). Див. також *Окислювально-відновні реакції*.

ОКСИ́ДИ (від грец. ὀξύς — кислий), окисли — бінарні сполуки хімічних елементів з киснем, у молекулах яких всі атоми кисню мають ступінь окислення — 2, зв'язані безпосередньо з атомами іншого елемента і не зв'язані між собою. Майже всі хім. елементи, крім гелію, неону, аргону, утворюють О. Назви О. відповідають їхнім найпростішим формулам (напр.: CO — моноксид вуглецю, або оксид вуглецю (II), CO_2 — діоксид вуглецю, або оксид вуглецю (IV), P_2O_5 — гемпентоксид фосфору, або оксид фосфору (V). За хім. властивостями О. поділяють на солетвірні та несолетвірні. До останніх належать, напр., NO, CO, не здатні утворювати ні *кислот*, ні основ (див. *Основи неорганічні*). Солетвірні О. поділяють на осно́вні, кислотні та амфотерні. До о с н о́ в н и х належать О. металічних елементів (Na_2O, CaO та ін.) зі ступенем окислення до +4, вони реагують з к-тами або з кислотними О., даючи *солі*. До к и с л о т н и х — О. неметалічних елементів (напр., Cl_2O, CO_2, N_2O_5, SO_3) та О. металічних елементів зі ступенями окислення +4, +5. +6, +7 (напр., TiO_2, Nb_2O_5, CrO_3, Mn_2O_7). Кислотні О. взаємодіють з основами або з осно́вними О., утворюючи солі. А м ф о т е р н і О. (ZnO, Al_2O_3 тощо) проявляють властивості осно́вних О. при взаємодії з к-тами або з кислотними О. і властивості кислотних О. при взаємодії з основами або осно́вними О. Оксиди поширені в природі, напр., H_2O, CO_2, SiO_2, Fe_2O_3. Широко застосовуються у техніці, хім. пром-сті тощо.

В. Л. Павлов.

ОКСИДОРЕДУКТА́ЗИ (від грец. ὀξύς — кислий і лат. reducto — повертаю назад, відновлюю) — клас *ферментів*, що каталізують *окислювально-відновні реакції* в живій клітині. Залежно від природи *кофермента*, що входить до складу О. і служить безпосереднім переносником водню й електронів у окислювально-відновних реакціях, ферменти цього класу поділяють на кілька груп. Найпоширенішою є група О., небілковий компонент яких представлений *нікотинамідаденінди-нуклеотидом* (NAD). Найважливіші представники О.: *дегідрогена-*

зи, оксидази, пероксидази, гідроксилази, оксигенази. Див. також *Окислення біологічне.*

ОКСИДУВА́ННЯ — створення на поверхні металевих виробів оксидної плівки. Такі плівки (завтовшки від частин мікрометра до 500—600 мкм) підвищують *корозійну стійкість*, стійкість проти зношування та електроізоляційні властивості виробів, надають їм декоративного вигляду (див. *Патина*). Оксидуванню піддають вироби з заліза і його сплавів, легких і кольорових металів, їхніх сплавів. Способи О.: термічний (О. заліза і низьколегованих сталей наз. *воронуванням* або чорнінням), хімічний (в розчинах кислот, лугів, спец. речовин) та електрохімічний анодний (див. *Анодування, Ематалювання*). О. використовують у приладо-, літако- і машинобудуванні, для оздоблення буд. і архіт. деталей, металевих виробів побутового призначення тощо. Див. також *Окалина, Окислення металів, Оксиди.*

ОКСИКИСЛО́ТИ — органічні сполуки, молекули яких одночасно містять карбоксильну (—COOH) та гідроксильну (—OH) групи. Розрізняють за кількістю COOH-груп (основність) і загальною кількістю OH-груп (атомність), наприклад, молочна кислота $CH_3CHOHCOOH$ — одноосно́вна двохатомна к-та. В одноосно́вних О. група -OH може бути в α-, β-, γ-, δ- та ін. положеннях відносно карбоксильної групи. О. властиві всі реакції *спиртів* і *карбонових кислот*. α-О. сильніші, ніж відповідні карбонові к-ти. О. по-різному змінюються при нагріванні: напр., з α-О. утворюються циклічні складні ефіри — лактиди, β-О. дають ненасичені к-ти, γ- і δ-О.— *лактони*. Багатьом О. властива оптична активність. Деякі О. є в рослинних і тваринних організмах (*лимонна кислота, винні кислоти* тощо). З ароматичних О. найширше застосовують *саліцилову кислоту*.

О. В. Стеценко.

ОКСИЛІКВІ́ТИ [від лат. oxy-(genium) liquidus — рідкий кисень] — вибухові суміші рідкого кисню з горючими пористими матеріалами (вугілля, торф, солома тощо). В СРСР широко застосовувались на поч. 30-х рр. на буд-ві Дніпрогесу. Витіснені аміачно-селітровими *вибуховими речовинами*.

ОКСИЛОФІ́ТИ (від грец. ὀξύς — кислий, ὶλύς — баговиння і φυτόν— рослина) — рослини, що добре ростуть на кислих грунтах. До О. належать рослини сфагнових *боліт* та кислих *лук* — сфагнові мохи, чагарнички род. вересових, карликова береза, низькорослі верби, деякі осоки, росичка, журавлина, чорниця та ін. Для О. характерні ознаки ксерофітів (див. *Ксероморфізм*), спричинені фізіол. сухістю грунту, та гігрофітів (значний розвиток *міжклітинників*, відносно низька *транспірація*). Багато які О. водночас є *психрофітами*.

ОКСИ́МОРОН, оксюморон (грец. ὀξύμωρον, букв. — дотепно-безглузде) — стилістичний засіб, який полягає у свідомому поєднанні протилежних за змістом понять, які логічно, здавалось би, виключають одне одного, а спільно створюють нове уявлення: живий труп, дзвінка тиша, багата бідність, солодкий біль. Іноді це — поєднання контрастних означень того самого предмета чи явища, напр., у Т. Шевченка: «На нашій — не своїй землі». *В. М. Лесин.*

ОКСИПРОЛІ́Н, 4-оксипіролідин-2-карбонова кислота — гетероциклічна *амінокислота*. Мол. м. 131,14. Має 4 оптично активні форми (L- і D-О. та ало-L і ало-D-О.), а також два рацемати. Природний L-О. входить до складу білків сполучної тканини — *колагену* та *еластину*, а також деяких рослин. Ало-L-О.— складова частина отруйних *пептидів* блідої поганки; у вільному стані міститься в санталовому дереві. В організмі L-О. утворюється з *проліну*. О. був вперше виділений Е. *Фішером* (1902).

ОКСИТОЦИ́Н (від грец. ὀξύς, тут — швидкий і τόκος — пологи), пітоцин — гормон, що синтезується нейросекреторними клітинами передніх ядер *гіпоталамуса*. По нервових волокнах надходить в задню частку *гіпофіза*, з якої секретується в *кров*. За хім. будовою близький до *вазопресину*. Циклічний *пептид*. Мол. маса — 1000. О. стимулює скорочення гладенької мускулатури матки, м'язів сечового міхура та кишечника, секрецію молока молочними залозами в період *лактації*. Секрецію О. пригнічує *адреналін*. О. виділяють у чистому вигляді з біол. об'єктів, а також одержують синтетично. Застосовують у терапії та акушерській практиці.

ОКСНЕР Альфред Миколайович [3 (15).II 1898, Єлизаветград, тепер Кіровоград — 20.XI 1973, Київ] — укр. радянський ботанік-ліхенолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1968). Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1924). У 1931—73 працював в Ін-ті ботаніки АН УРСР (1968 — 70 — директор) і одночасно у Київ. гідромеліоративному ін-ті. Наук. дослідження з питань флористики, систематики і *філогенезу* рослин, *ботанічної географії* та *фітоценології*. Створив гербарій, що став базою для флористичних і систематичних досліджень в галузі *ліхенології* на Україні. Заснував укр. школу ліхенологів.

ОКСО́НІЄВІ СПОЛУ́КИ — сполуки, що містять позитивно заряджений атом кисню, зв'язаний трьома *ковалентними зв'язками* з органічними радикалами (трьома простими або одним простим і одним подвійним зв'язками) та *іонним зв'язком* з аніоном, наприклад $[(C_2H_5)_3O^+]\,BF_4^-$. О. с.— солеподібні сполуки з досить високою т-рою плавлення, розчинні в полярних *розчинниках* (напр., ацетоні, нітробензолі), не розчиняються в ефірі та вуглеводнях. Найбільш стійкі ароматичні О. с. Відзначаються сильними алкілуючими властивостями (див. *Алкілування*). Використовують для синтезу ін. онієвих сполук, напр. сульфонієвих; застосовують для одержання різних реакційноздатних сполук, напр. ацеталів амідів к-т і лактамів.

О́КСФОРД — місто на Пд. Великобританії, в Англії. Адм. ц. графства Оксфордшір. Розташований на р. Темзі. Вузол з-ць і автошляхів. 117 тис. ж. (1976). Пром-сть зосереджена гол. чин. у передмісті О. — Коулі. Великі автомобілебуд. з-ди, електротех., паперові та поліграф. підприємства. В О.— *Оксфордський університет*. Музей Ашмола (археол. і художня колекції ун-ту). Пам'ятки архітектури середніх віків. Місто згадується в писемних джерелах 912. Серед архіт. пам'яток: пізньороманський собор (осн. буд-во в 12 ст.), романські та готичні церкви; в стилі *класицизму* — театр Шелдона (1664—69, арх. К. Рен) і б-ка Редкліффа (1737—49, арх. Дж. Гіббс) та ін.

ОКСФО́РДСЬКИЙ ВІК І ЯРУС (від назви м. Оксфорда у Великобританії) — другий вік пізньоюрської епохи юрського періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади О. я. (глини, вапняки, конгломерати) поширені в *Дніпровсько-Донецькій западині, Галицько-Волинській синеклізі*, в Донбасі, Карпатах і Криму. Їхня потужність до 3 тис. м. З відкладами О. я. пов'язані родовища буд. матеріалів (мармуровидні вапняки). Див. також *Юрський період і юрська система.*

ОКСФО́РДСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — один з найстаріших університетів Великобританії. Засн. у 2-й пол. 12 ст. з гуманітарним, права, богословським і мед. ф-тами. В середні віки тут викладали Р. Бекон, Й. Дунс Скотт, Дж. Уїкліф, у добу *Відродження* — Еразм Роттердамський, Т. Мор, у 17 ст.— Дж. Локк, Р. Бойль, з 1703 професором ун-ту був Е. Галлей. О. у. — це самоврядна корпорація, що складається з 39 коледжів (1980). Ф-ти: права, клінічної медицини, богословський, англ. мови і л-ри, класичний, середньовічних і сучас. європ. мов і л-р, нової й новітньої історії, сходознавства, фіз. наук, психології, соціальних наук, антропології й географії, мистецтвознавства й музики. В 1979/80 навч. р. налічувалося 12,2 тис. студентів. При ун-ті працюють н.-д. ін-ти математики, мед. досліджень, сходознавства, педагогіки, експериментальної психології, досліджень з економіки, с. г. та ін.; н.-д. лабораторії неорганічної хімії, фіз. хімії, хім. кристалографії, фіз. Кларендонська, обчислювальний центр, школа малювання й красних мистецтв, кілька музеїв, у б-ці Бодлі (засн. 1602) — 4,2 млн. томів. *В. П. Лапчинська.*

ОКСЮТИНЕ́ЦЬКІ КУРГА́НИ — курганні могильники скіфського часу на мисах правого берега р. Сули, напроти с. Оксютинців (тепер у складі с. Пустовійтівки Роменського р-ну Сум. обл.). В них налічувалося кількасот насипів. Деякі могили мали 10—20 м заввишки. Розкопували їх наприкінці 19 ст. Знайдено зброю, кінське спорядження, начиння, прикраси, твори мистецтва. Матеріали з О. к. характеризують г-во, побут і культуру скіфського племені,

Оксютинецькі кургани. Бронзове навершя.

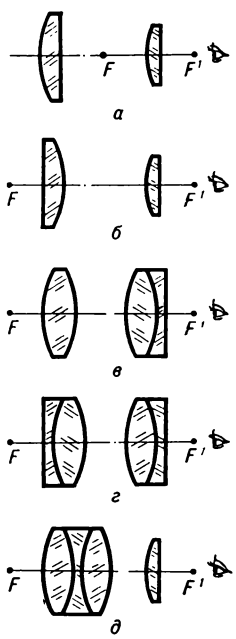

Схеми деяких типів **окулярів.**

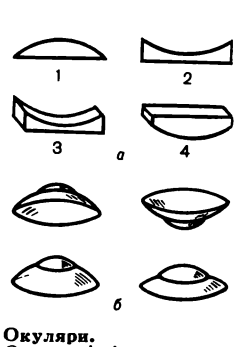

Окуляри.
Окулярні лінзи:
а — різні форми окулярних скелець; 1 — плоскоопукле; 2 — плосковгнуте; 3 — циліндричне вгнуте; 4 — циліндричне опукле; *б* — контактні окулярні лінзи.

яке жило в серед. 1-го тис. до н. е. в басейні р. Сули.

ОКТА́ВА (від лат. octava — восьма) — одна з класичних форм вірша: восьмирядкова строфа з обов'язковим римуванням абабабвв (у перших шести рядках рима повторюється тричі). Як правило, О. пишуть п'яти- або шестистопним *ямбом*. Ця форма набула поширення з часів *Відродження* (Л. Аріосто, Т. Тассо). В укр. поезії О. писали І. Франко, Леся Українка, В. Самійленко, М. Рильський. *М. М. Плісецький.*

ОКТА́ВА в музиці — 1) Інтервал, що охоплює 8 ступенів діатонічного звукоряду або 6 цілих тонів. 2) Восьмий ступінь діатонічного звукоряду. 3) Частина муз. звукоряду, до якого входять усі осн. ступені (до, ре, мі, фа, соль, ля, сі), або 12 півтонів хроматичної гами. Вживана в музиці звукова шкала має 7 повних і 2 неповних О., які розміщені в такому порядку: крайня басова О.— субконтроктава (графічне зображення звука ля — A_2 або $Ля_2$), контроктава (A_1), велика О. (А), мала О. (а), перша О. ($а^1$ або $ля^1$), друга О. ($а^2$) і т. д. 4). В хоровому ансамблі — низький бас, що дублює басову партію октавою нижче.

ОКТАВІА́Н Гай Юлій Цезар (63 до н. е.— 14 н. е.) — ім'я, прийняте Гаєм Октавієм 44 до н. е. після усиновлення його *Юлієм Цезарем* (див. *Август*).

ОКТА́ЕДР (грец. ὀκτάεδρον, від ὀκτώ — вісім та ἕδρα — грань) — 1) Один з п'яти типів правильних *многогранників*. У О. є вісім трикутних граней, 12 ребер, 6 вершин (у кожній сходиться 4 ребра). 2) У *кристалографії* — одна з найпростіших форм *кубічної сингонії*. У формі О. кристалізуються магнетит, мідь, срібло, золото, алмаз та деякі ін. мінерали.

ОКТА́Н (від грец. ὀκτώ — вісім), C_8H_{18} — органічна сполука, *насичений вуглеводень*. Відомо 18 ізомерів (див. *Ізомерія*). Нормальний О. $CH_3—(CH_2)_6—CH_3$ — безбарвна рідина із специфічним запахом; густ. (при 20° С) 702,5 кг/м³; $t_{кип}$ 125,67° С; $t_{пл}$ — 56,8° С. Нормальний О. характеризується низьким *октановим числом*; його розгалужені ізомери, навпаки, стійкі проти *детонації*. З них найчастіше застосовують *ізооктан* як еталон для визначення октанового числа палива.

ОКТА́НОВЕ ЧИСЛО́ — умовний показник стійкості моторного палива (бензину або гасу) проти *детонації*. О. ч. знаходять порівнянням досліджуваного палива з еталонним. Як еталон використовують *ізооктан* і *гептан* нормальний. Для ізооктану О. ч. умовно прийнято за 100, а для гептану — за нуль. О. ч. палива чисельно дорівнює процентному (за об'ємом) вмісту ізооктану в такій суміші з гептаном, яка за стандартних умов випробування на спец. одноциліндровому двигуні детонує так, як і досліджуване паливо.

ОКТЕ́Т (італ. ottétto, від лат. octo — вісім) — 1) Муз. твір (переважно інструментальний) для 8 виконавців. 2) Муз. ансамбль з 8 виконавців (інструменталістів або вокалістів).

ОКТРОЙО́ВАНА КОНСТИТУ́ЦІЯ (від франц. octroyer — жалувати, дарувати) — конституція, вироблена без участі представницьких органів, за бурж. термінологією, «дарована» народові монархом або «жалувана» колонії метрополією. О. к. є наслідком компромісу між великою буржуазією і феод. монархією або між урядом метрополії та реакційними колами колоній. Основна особливість О. к. полягає в тому, що вона в будь який момент може бути «відібрана».

ОКТЯБРИ́СТИ, «Союз 17 октября» — контрреволюц. партія великих поміщиків і буржуазії в Росії. Створена в листопаді 1905 після опублікування маніфесту 17 (30).X 1905 (звідси й назва партії). До неї ввійшли представники правого крила *земсько-ліберального руху*. Лідерами О. були О. І. Гучков, М. В. Родзянко та ін. Друковані органи — газети «Слово» (1905—06) і «Голос Москвы» (1905—15). Програма О. зводилася до визнання конституційної монархічної влади, підтримки великодержавної політики царизму щодо неросіян, зокрема українців, збереження «єдиної і неділимої» Росії. В *Державній думі* блокувалися з *чорносотенцями* і *кадетами*, входили до опозиційного «Прогресивного блоку»; брали участь у Земських і міських радах, *воєнно-промислових комітетах*. О. прагнули шляхом поміркованих бурж. реформ запобігти революції, зберегти монархію і довести імперіалістичну війну до «переможного кінця». В 1917 О. І. Гучков входив до складу *Тимчасового уряду*. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції О. активно боролися проти Рад. влади, за допомогою австро-нім. окупантів сприяли захопленню влади на Україні гетьманом П. Скоропадським (див. *Гетьманщина*). О. вели боротьбу проти Рад. влади і в еміграції. *А. Ф. Вовчик.*

ОКТЯ́БРСЬКЕ — селище міського типу Красногвардійського р-ну Крим. обл. УРСР. Залізнична ст. Елеваторна. 9,0 тис. ж. (1980). В О.—комбінат хлібопродуктів, ремонтний і виноробний з-ди, цех залізобетонних виробів, виробниче відділення Красногвардійської райсільгосптехніки. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, 2 кінотеатри, 3 б-ки. Засн. 1805, с-ще міськ. типу — з 1957.

ОКТЯ́БРСЬКИЙ Пилип Сергійович [Іванов; 11 (23).X 1899, с. Лукшино, тепер Старицького р-ну Калінін. обл. — 8.VII 1969, Севастополь] — рад. військ. діяч, адмірал (1944), Герой Рад. Союзу (1958). Член КПРС з 1919. В рад. ВМФ з 1918. В 1928 закінчив курси при Вищому військ.-мор. уч-щі ім. М.В. Фрунзе. В 1939—48 (з перервою) — команд. Чорномор. флотом. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 Чорномор. флот, очолюваний О., брав участь в обороні Одеси, Севастополя, у визволенні Криму та ін. воєнних операціях. У 1948—52 — 1-й заст. Головкому ВМС. У 1952—54 і з 1957 — на керівній роботі у ВМС. Нагороджений 3 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ОКТЯ́БРСЬКИЙ — місто республіканського підпорядкування Башк. АРСР. Розташований на р. Ік (прит. Ками), за 22 км від залізнич. ст. Туймази. 91 тис. ж. (1980). Один з центрів нафтової пром-сті *Волго-Уральської нафтогазоносної провінції*. З-ди: по ремонту нафтового устаткування та засобів автоматики для нафтових промислів, по виробн. автоприладів, низьковольтної електроапаратури, вагонів-будинків та металоконструкцій, буд. матеріалів, залізобетонних конструкцій, керамічної плитки та фарфорових виробів, шкіряний. Швейна, меблева та взут. ф-ки. Всесоюзний н.-д. ін-т геофізичних досліджень свердловин, нафт. та комунально-буд. технікуми, музичне училище. Засн. 1937 у зв'язку з відкриттям Туймазинського родовища нафти.

«ОКТЯ́БРЬСКИЕ ВСХО́ДЫ» — двотижневий ілюстрований журнал для дітей шкільного віку. Орган Наркомосу УРСР та ЦК ЛКСМ України. Видавався 1924—30 в Харкові. Журнал знайомив школярів з громадсько-політ. життям рад. Батьківщини і зарубіж. країн, друкував матеріали про дит. комуністичний рух, статті з питань науки й техніки, твори рос. і укр. рад. письменників.

ОКУДЖА́ВА Булат Шалвович (н. 9.V 1924, Москва) — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1955. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1953. Перша зб.— «Лірика» (1956). Збірки віршів: «Острови» (1959), «Веселий барабанщик» (1964), «Березень великодушний» (1967), «Арбат, мій Арбат. Вірші та пісні» (1976) та ін. — про фронтові враження, романтику наших буднів. Автор і виконавець власних ліричних пісень. Прозові твори — повість «Ковток свободи» (1971) — про П. І. Пестеля, сатирична повість з рос. життя 19 ст. «Мерсі, або Пригоди Шипова» (1971), «Подорож дилетантів» (1976) та ін. Книга для дітей «Фронт приходить до нас» (1965). кіносценарії.

М. М. Радецька.

ОКУЛІРО́ВКА (від лат. oculus — вічко, брунька) — один із видів *щеплення рослин*, при якому на дичку (підщепу) щеплять бруньку (вічко) культурного сорту.

ОКУ́ЛОВА (Теодорович) Глафіра Іванівна [23.IV (5.V) 1878, с. Шошино, нині Мінусінського р-ну Краснояр. кр.— 19.X 1957, Москва] — учасниця революційного руху в Росії. Член КПРС з 1899. Нар. у сім'ї золотопромисловця. Навчалась у Москві на пед. курсах, 1896 заарештована за участь у студент. демонстрації, вислана до Єнісейської губ. В 1899 повернулась із заслання, працювала в Києві (член Київ. к-ту РСДРП), Уфі, Полтаві, Іваново-Вознесенську. Як агент «Искры» працювала в Самарі і Москві. В 1902 кооптована до складу Орг. к-ту по скликанню II з'їзду РСДРП, заарештована, вислана в Якутську область. У 1905—08 вела парт. роботу в Петербурзі. Після Лютн.

революції 1917 — член Красноярського губкому партії і президії губвиконкому. З 1918 — на держ., парт. і наук.-пед. роботі. З 1954 — персональний пенсіонер. Нагороджена орденом Леніна.

ОКУЛЯ́Р (лат. ocularius — очний, від oculus — око) — останній елемент складної оптичної системи (напр., *зорової труби, мікроскопа*), який служить для розглядання (як у *лупу*) проміжного зображення, утвореного *об'єктивом* або комбінацією об'єктива з іншим елементом системи, що стоїть за ним. Осн. характеристиками О. є *фокусна віддаль*, яка визначає *збільшення оптичне*, та кут *поля зору*. Видиме збільшення О. $\Gamma' = 250/f'$, де f' — задня фокусна віддаль у мм. О. може бути з додатною (додатний О.) або з від'ємною (від'ємний О.) фокусною віддаллю. В комбінації з об'єктивом від'ємний О. дає пряме зображення, додатний — обернене. Найпростішим від'ємним О. є розсіювальна *лінза* (окуляр Галілея). Через малі збільшення і поле зору та неможливість сумістити проміжне зображення з вимірювальною шкалою такий О. використовують рідко (гол. чин. у театральних *біноклях*). Широко застосовують дволінзові додатні окуляри Гюйгенса (мал., *а*) і Рамсдена (мал., *б*), які мають поле зору 35—45° і фокусну віддаль 15—20 мм. Набули поширення також окуляр Кельнера (мал., *в*), симетричний О. (мал., *г*) та ортоскопічний О. (мал., *д*) з полем зору 35—50° і фокусною віддаллю 10—25 мм. У вимірювальних оптичних приладах застосовують також О. з підсвіченою шкалою. О. з великим полем зору (70—100° і більше) є складними багатолінзовими системами, іноді з застосуванням асферичних лінз. Для одержання чіткого зображення (залежно від особливостей ока спостерігача) в багатьох оптичних системах передбачено можливість поздовжнього переміщення окуляра.

С. П. Парняков.

ОКУЛЯ́РИ — оптичний прилад, який застосовують для виправлення вад зору (аномалій *рефракції ока* та *акомодації* ока) або для захисту очей від механічних ушкоджень і шкідливого впливу променевої енергії. Промені світла, заломлюючись у прозорих середовищах ока, збираються у фокусі, який у нормальному оці знаходиться на *сітківці*, в короткозорому оці фокус міститься перед сітківкою, у далекозорому — позаду неї. Щоб забезпечити чіткий зір, застосовують О., які виправляють хід променів так, що вони збираються у фокусі саме на сітківці — коригуючі О. Залежно від положення головного фокуса окулярні скельця, або лінзи, поділяють на дві групи: збиральні (опуклі) і розсіювальні (вгнуті). Збиральні скельця застосовують при *далекозорості*, розсіювальні — при *короткозорості*. Крім того, окулярні лінзи поділяють на сферичні, у яких заломна сила в усіх напрямах однакова, і циліндричні, у яких заломна сила неоднакова в різних напрямах (заломлюють промені світла лише у напрямі, перпендикулярному до осі циліндричного скельця). Циліндричні скельця також бувають опуклі й вгнуті; їх застосовують для виправлення зору при *астигматизмі*. Оптичну силу окулярних скелець вимірюють у *діоптріях*. При великому зниженні зору застосовують телескопічні О., що складаються з 2—3 пар лінз, які збільшують зображення на сітківці. При *косоокості* призначають призматичні О. Особливим видом О. є т. з. контактні О.— оптичні лінзи, які накладаються безпосередньо на очне яблуко (носити їх можна 4—16 годин підряд). Захисні О. призначені для захисту очей від шкідливого діяння дуже яскравого світла, а також для роботи, пов'язаної з небезпекою механіч. ушкодження очей.

ОКУЛЯ́РНА ЗМІЯ, індійська кобра (Naja naja) — отруйна змія роду *кобра*. Довж. тіла 160—180 см. Забарвлення мінливе від жовто-сірого до буруватого, іноді чорного. На задньому боці шиї є світлий малюнок, що нагадує окуляри (звідси й назва О. з.) Під час роздратування змія піднімає передню третину тулуба, при цьому шия розширюється і сплющується, малюнок стає добре помітним. Бл. 10 підвидів О. з., поширених у Серед., Малій, Пд. і Пд.-Сх. Азії, на Шрі-Ланці, Зондських і Філіппінських островах. В СРСР (у Середній Азії) зустрічається підвид О. з. — середньоазіатська кобра.

ОКУЛЬТИ́ЗМ (від лат. occultus — прихований, таємний) — псевдонаукове містичне вчення, яке намагається надати позитивного пізнавального характеру *містицизму* і *магії*, дати обгрунтування різним забобонним уявленням. Визнає існування надприродних сил і можливість безпосереднього спілкування з ними. Гол. джерелом пізнання О. вважає одкровення і містичну *інтуїцію*. Автором першого трактату з О. «Смарагдова скрижаль» вважають легендарного Гермеса Трісмегіста, звідси друга назва окультизму — «герметичні науки». О. досить широко розповсюджений у сучас. капіталістичних країнах. Див. також *Спіритизм*.

ОКУЛЬТУ́РЮВАННЯ ГРУ́НТУ — застосування комплексу агротехнічних і меліоративних заходів для поліпшення природних властивостей *ґрунту*, підвищення його родючості. В процесі окультурення ґрунти зазнають неоднакових змін, що залежать від особливостей вихідного ландшафту, а також від характеру застосовуваних заходів. На *дерново-підзолистих ґрунтах* поглиблюють орний шар, збагачують його на органічну речовину, посилюючи цим життєдіяльність корисних мікроорганізмів. Кислі ґрунти вапнують (див. *Вапнування ґрунтів*), угноюють та ін. Солонцеві ґрунти гіпсують (див. *Гіпсування ґрунтів*), збагачують їх на органічну речовину, висіваючи буркун на *зелене добриво* і силос. На піщаних ґрунтах, щоб поліпшити їхній водний режим, пошарово вносять торфогнойові *компости*. До заходів О. г. при освоєнні осушених боліт входять *культуртехнічні роботи*. На перезволожених ґрунтах влаштовують *дренаж* тощо, на схилах здійснюють протиерозійні заходи (див. *Ерозія ґрунту*). В засушливих степах важливим способом О. г. є *зрошення*.

О. М. Грінченко.

ОКУНЄ́ВСЬКА-МОРАЧЄ́ВСЬКА Софія Дмитрівна (12.V 1865, с. Сторожинець на Буковині, тепер м. Сторожинець Чернів. обл.— 24.II 1926) — український лікар. Закінчила мед. ф-т ун-ту в Цюріху (1894), після чого працювала акушером-гінекологом у Львові та ін. населених пунктах Зх. України, була першим укр. лікарем в Галичині. Працю О.-М. «Вплив температури на осмотичний тиск еритроцитів» опубліковано у лікарському збірнику (т. 1, 1898), що видавався наук. т-вом ім. Т. Г. Шевченка у Львові. Приятелювала з О. Ю. *Кобилянською*.

П. С. Октябрський.

ОКУНЕПОДІ́БНІ, колючопері (Perciformes) — ряд *костистих риб*. Тіло О. симетричне. Спинних плавців найчастіше 2, передній здебільшого складається з колючих променів. Черевні плавці містяться під грудними або попереду них. *Луска* ктеноїдна, рідко циклоїдна. Плавальний міхур не сполучається з кишечником. О.— найчисленніший ряд; об'єднує 20 підрядів 149 родин. Представники ряду населяють морські й прісні води. У викопному стані відомі з верхньокрейдових відкладів. О. мають важливе промислове значення, особливо риби родин *горбилевих*, скумбрієвих, тунцевих, окуневих. В УРСР цінним об'єктом рибного промислу є *судак, ставрида, бички, барабуля* та ін., які виловлюються гол. чин. у Чорному й Азовському морях.

О́КУНЬ ЗВИЧА́ЙНИЙ (Perca fluviatilis) — риба родини окуневих; довж. до 30—50 см, маса до 2, іноді до 4 кг. Тіло стиснене з боків, високе, зеленувато-жовтого кольору; на боках 5—9 поперечних темних смуг. Черево сріблясто-жовте. О. — численна риба, поширена у прісних водах Пн. Азії, Європи і Сх. частині Пн. Америки; в СРСР — майже повсюдно. Живиться переважно нижчими ракоподібними, личинками комах, дрібними молюсками, ікрою риб; великі О.— рибою. Статевої зрілості досягає в 2—4 роки. В умовах УРСР нерест О. в березні — травні. Відкладає від 12 до 200 тис. ікринок. Об'єкт промислу.

Окулярна змія.

ОКУПА́ЦІЯ (лат. occupatio — оволодівання, загарбання) — 1) У Стародавньому Римі заволодіння речами, що не мали власника, в т. ч. зем. ділянками. 2) О. в і й с ь к о в а — в *міжнародному праві* тимчас. зайняття збройними силами однієї д-ви частини або всієї території ін. д-ви. Правила окупаційного режиму регулюються міжнар. угодами і звичаями, зокрема Положенням про закони і звичаї сухопутної війни, доданим до IV Гаазької конвенції 1907 (див. *Гаазькі конвенції 1899 і 1907*), Женевською конвенцією 1949. В них передбачено, що окупаційна влада зобов'язана підтри-

Окунь звичайний.

мувати порядок у зайнятих місцевостях, поважати гідність, сімейні права та життя громадян, не знищувати майно, культурні цінності, не розв'язувати питання про політ. долю окупованої території тощо. Порушення режиму О. є міжнар. злочином, а особи, що несуть за це відповідальність, розглядаються як *воєнні злочинці*. Встановлення окупаційного режиму та притаманної йому системи насильства, терору і грабежів характерне для імперіалістичних держав.

ОКУ́ПНІСТЬ ВИ́ТРАТ — відшкодування витрат; розрахунковий метод порівняння витрат з доходами, що їх одержують через ці витрати; один з показників використання коштів. Для визначення О. в. на виробн. продукції надходження від реалізації продукції за певний період (рік, квартал) порівнюють з прибутками від реалізації. Час О. в. розраховують за формулою: $T_{ок} = \frac{B}{Ц - C}$, де B — витрати на виробн. продукції, $Ц$ — реалізована продукція в оптових цінах, C — собівартість продукції. Важливе значення має визначення О. в. в капітальному будівництві (див. *Окупність капітальних вкладень*).

ОКУ́ПНІСТЬ КАПІТА́ЛЬНИХ ВКЛА́ДЕНЬ — відшкодування витрат на *капітальні вкладення* за рахунок зумовленого ними економічного ефекту. О. к. в.— один з показників *економічної ефективності капітальних вкладень*. Відношення вартості капітальних вкладень до середньорічного приросту *національного доходу* або *прибутку*, спричиненого цими вкладеннями, дорівнює строкові їхньої окупності. Щоб визначити строк О. к. в. (T) для всього нар. г-ва, застосовують формулу:

$$T = \frac{K}{\Delta Д},$$

де K — капітальні вкладення, $\Delta Д$ — приріст нац. доходу. Строк О. к. в. (у роках) для галузей пром-сті і окремих об'єктів (T) визначають за формулою:

$$T = \frac{K}{\Delta П},$$

де K — капітальні вкладення, $\Delta П$ — приріст річного прибутку. Строк О. к. в. використовують також як показник порівняльної екон. ефективності капітальних вкладень при виборі їхнього оптимального варіанта. Порівняльну екон. ефективність варіантів визначають як співвідношення різниці капітальних вкладень і різниці поточних витрат (собівартості продукції). Чим менший строк окупності, тим вища екон. ефективність капітальних вкладень. Нормативний строк О. к. в. для нар. г-ва в цілому (згідно з діючою типовою методикою 1980) становить 7 років. *М. С. Герасимчук.*

ОЛА́Р (Aulard) Франсуа Віктор Альфонс (19.VII 1849, Монброн — 23.X 1928, Париж) — франц. історик. Здобув філологічну освіту. В 1886—1922 — професор Сорбонни. З 1887 — голова Т-ва історії Франц. революції. Автор ряду праць з історії Великої франц. революції (головна — «Політична історія Французької революції», 1909; рос. переклад, 4 вид., 1938), що грунтуються на вивченні великої кількості архівних матеріалів. Проте весь хід революції розглядав лише з позицій боротьби ідей. У період 1-ї світової війни 1914—18 займав шовіністичну позицію. Вороже ставився до Великої Жовтн. соціалістич. революції, однак 1919 виступив у пресі проти антирад. інтервенції імперіалістичних держав.

О́ЛБІ (Albee) Едуард Франклін (н. 12.III 1928, Вашінгтон) — амер. драматург. Дебютував одноактною п'єсою «Що трапилось у зоопарку» (1959). Викриття расової нерівності — в центрі п'єси «Смерть Бессі Сміт» (1960), критика амер. способу життя — в п'єсах «Пісочниця» (1960) й «Американська мрія» (1961). У першій багатоактній п'єсі «Хто боїться Віргінії Вулф?» (1962) зображено деградацію, занепад людини у бурж. суспільстві. Автор п'єс «Балада про печальне кафе» (1963, за повістю К. Мак-Каллерс), «Дивна рівновага» (1966), «Все скінчилось» (1971).

Тв.: Рос. перекл.— «Смерть Бесси Смит» и другие пьесы. М., 1976.

Т. Н. Денисова.

«О́ЛД ВІК» (Old Vic Theatre) — англ. драм. театр. Засн. у Лондоні. Історія «О. В.» має два періоди: перший — з 1818 до 1898 (наз. «Кобург тіетр», 1833 перейм. в Театр Вікторії), другий — з 1898 до 1963, коли «О. В.» із театру типу *мюзик-хола* перетворився на провідний театр країни. «О. В.» часто наз. «Домом Шекспіра». В 1914 «О. В.» відкрив свій перший шекспірівський сезон, а до 1923 на його сцені були поставлені всі п'єси Шекспіра. Засуджуючи політику комерційного театру, колектив ставив переважно твори класичної англ. і зарубіж. драматургії (зокрема, Чехова, Тургенєва). У різний час на сцені «О. В.» виступали Л. *Олів'є* (1944—49 був один із керівників театру), Дж. *Гілгуд*, Р. Річардсон, С. Торндайк, Д. Уолфіт та ін. Театр гастролював у багатьох країнах світу, зокрема 1960 — в СРСР (в Москві й Ленінграді) з виставами «Макбет» Шекспіра, «Як важливо бути серйозним» Уайльда, «Свята Іоанна» Шоу. З 1963 у приміщенні театру «О. В.» грає Нац. театр Великобританії (до 1973 під кер. Л. Олів'є). До 1981 театр «О. В.» був пересувним. Припинив діяльність через фінансові труднощі.

О́ЛДІНГТОН (Aldington) Річард (8.VII 1892, Гемпшір, Великобританія — 27.VII 1962, Сюрі-ан-Во, Шер, Франція) — англ. письменник. У збірках поезій «Образи старі й нові» (1915), «Образи війни», «Образи бажань» (обидві — 1919) та ін. був близький до поетів-імажистів. Участь у 1-й світовій війні визначила характер творчості О. Популярність здобув антивоєнним романом «Смерть героя» (1929), де зобразив трагедію т. з. втраченого покоління. Ця тема є центр. і в зб. оповідань «Шляхи до слави» (1930) та романі «Всі люди — вороги» (1933). Романи «Дочка полковника» (1931), «Жінки повинні працювати» (1934), «Справжній рай» (1937) пройняті критикою бурж. суспільства. В 1939 емігрував до США, з 1946 жив у Франції. Автор кн. спогадів «Життя заради життя» (1940), романів «Веллінгтон» (1943), «Роман Казанови» (1946), «Лоуренс Аравійський» (1955).

Тв.: Рос. перекл.— Все люди — враги. М., 1959; Прощайте, воспоминания. М., 1961; Семеро против Ривза. М., 1968; Стивенсон. Портрет бунтаря. М., 1973; Смерть героя. М., 1976.

Літ.: Урнов М. В. Ричард Олдингтон. М., 1968; Урнов М. В. На рубеже веков. М., 1970; Парчевская Б. М. Ричард Олдингтон. Библиографический указатель. М., 1965.

Д. С. Яхонтова.

О́ЛДОВАЙ, Олдувай — ущелина в Сх. Африці на Пн. Танзанії, в товщі якої (складена з лавових потоків, *конгломератів* та озерних відкладів) виявлено численні багатошарові стоянки найдавнішої, т. з. олдовайської, епохи *палеоліту*. Розкопки цих стоянок провадили з 1931 Л. *Лікі* та його дружина М. Лікі. У нижньому шарі (1,9 млн. років тому) знайдено кістки *презинджантропів*, *зинджантропів*, кістки тварин, кам'яні знаряддя *(скребла, відщепи)*. У шарі, що залягав над нижнім, знайдено кістки кількох олдовайських *пітекантропів* (490 тис. років тому). Верхні шари в О. належать до *ашельської культури*.

Ю. Г. Колосов.

О́ЛДРІДЖ (Aldridge) Айра Фредерік (24.VII 1807, Нью-Йорк — 7. VIII 1867, Лодзь) — негритянський актор. З 20-х рр. почав виступати в аматорській негр. трупі в Нью-Йорку. Після розгрому трупи расистами виступав разом з Е. *Кіном* під час його амер. гастролей і виїхав з ним до Англії. В 1827 дебютував у лондонському театрі «Ройялті» в ролі Отелло (однойменна трагедія У. Шекспіра). Гастролював в англ. та ірл. провінціях. Повернувшись до Лондона, працював у театрах «Ковент-Гарден», «Ліцеум» та ін. Переслідування расистів змусили О. в 30-х рр. виїхати з Англії. В 50-х рр. він здійснив гастрольну подорож по багатьох країнах Європи (Швеції, Франції, Бельгії, Австрії, Угорщині та ін.). Виступав у ролях Отелло, Ліра, Річарда III, Шейлока, Макбета («Отелло», «Король Лір», «Річард III», «Венеціанський купець», «Макбет» Шекспіра). Мав великий успіх, зокрема в Росії, де перебував (з перервою) 1858—67. Грав на сценах театрів Петербурга, Москви, міст Поволжя, Центральної Росії та України (у Києві — 1861, 1866, Харкові — 1862, 1863, 1865, Одесі — 1861, 1866, Єлизаветграді — 1866, Житомирі — 1866, Полтаві). Творча дружба зв'язувала О. з М. Щепкіним, П. Садовським, О. Мартиновим та ін. діячами рос. культури. Особливо дружніми були стосунки О. і Т. Шевченка, з яким актор познайомився в Петербурзі 1858. Того ж року Шевченко написав його портрет. Укр. поет високо цінував гру актора. Працював О. і як режисер.

Літ.: Дурылин С. Н. Айра Олдридж (Ira Aldridge). М.—Л., 1940; Куліяич І. М. Поет і трагік. К., 1964.

Р. Олдінгтон.

А. Ф. Олдрідж. Портрет роботи Т. Г. Шевченка. Олівець. 1858. Київський музей Т. Г. Шевченка.

ОЛДРІДЖ (Aldridge) Джеймс (н. 10.VII 1918, Уайт-Гілс, шт. Вікторія, Австралія) — англ. письменник і громад. діяч. З 1938 живе в Англії. Під час 2-ї світової війни побував у багатьох країнах Зх. Європи як воєнний кореспондент. Кілька разів відвідав СРСР. У романах «Справа честі» (1942), «Морський орел» (1944), зб. новел «Про багатьох людей» (1946) відобразив визвольну боротьбу народів Європи проти фашизму. В п'єсі «Сорок дев'ятий штат» (1946) засуджує залежність англ. правителів від політики США. В романі-епопеї «Дипломат» (1949, Золота медаль Миру, 1953) порушив проблему боротьби за мир і нац. незалежність народів світу. Роман «Мисливець» (1950) сповнений роздумів про високі моральні якості простих людей. У центрі романів «Герої пустинних горизонтів» (1954), «Не хочу, щоб він помирав» (1957), «Останній вигнанець» (1961) — тема визв. руху в колоніальних і залежних країнах. Автор романів «Бранець своєї землі» (1962), «Підступна гра» (1966), «Каїр» (1969), «Гори і зброя» (1974, продовження роману «Дипломат»), повістей «Мій брат Том» (1966), «Дивовижний монгол» (1974), «Останній погляд» (1977; про Е. Хемінгуея і Ф. С. Фіцджеральда), повісті антибурж. спрямування «Прощай, Анти-Америко!» (1979), циклу австрал. оповідань і романів, куди ввійшов роман «Недоторканний Джулі» (1975). Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1973.

Тв.: Укр. перекл.— Герої пустинних горизонтів. К., 1956; Бранець своєї землі.— Підступна гра. К., 1971; Твори. К., 1974; Не хочу, щоб він помирав.— Останній дюйм.— Акуляча клітка. К., 1978; Дивовижний монгол. К., 1980; Рос. перекл.— Морской орёл. М., 1958; Дело чести.— Охотник.— Не хочу, чтобы он умирал. Л., 1958; Последний изгнанник, т. 1—2. М., 1963; Пленник чужой страны.— Опасная игра. М., 1970; Каир. М., 1970; Последний дюйм. Рассказы и повесть «Мой брат Том». М., 1971; Дипломат. М., 1976; Горы и оружие. М., 1976; Последний взгляд. «Иностранная литература», 1978, № 12.

Д. С. Яхонтова.

ОЛДРІН (Aldrin) Едвін (н. 20.I 1930, Глен-Рідж, поблизу Монтклера, Нью-Джерсі) — астронавт США, полковник ВПС. У 1951 закінчив Військ. академію США і 1963 — Массачусетський технологічний ін-т. Займався розробкою проекту «*Джеміні*». З 1963 — у групі астронавтів. Разом з Дж. *Ловеллом* (11—15.XI 1966) здійснив політ на космічному кораблі «Джеміні-12». Під час експерименту проводилась розгерметизація кабіни, О. виходив у відкритий космос. З Н. *Армстронгом* і М. *Коллінзом* (16—24.VII 1969) здійснив перший політ на Місяць на космічному кораблі «Аполлон-11». Посадка була проведена 20 липня 1969 в р-ні Моря Спокою. На місячну поверхню вийшов 21 липня 1969 через 20 хв після Н. Армстронга. Ім'ям О. названо кратер на зворотному боці Місяця.

ОЛЕА́НДР (Nerium) — рід рослин родини барвінкових. Вічнозелені кущі. Листки шкірясті, супротивні або в *кільцях*, містять отруйний молочний сік. Квітки рожеві, червоні, жовті, білі, запашні, зібрані у щитковидні суцвіття. 5—8 видів, поширений у Середземномор'ї та субтропічній Азії. В СРСР, у т. ч. й УРСР, культивують 1 вид: О. звичайний (N. oleander) — до 8 м заввишки з компактною кроною. Вирощують у відкритому грунті в Криму, на Чорноморському узбережжі Кавказу і на Пд. Серед. Азії; на Пн.— в оранжереях і кімнатах. Уся рослина дуже отруйна, з неї добувають глікозиди олеандрин, корнерин та нериолін, які застосовують для лікування серцево-судинної системи.

ОЛЕ́ВСЬК, Олеськ — селище міського типу Житомир. обл. УРСР, райцентр, на р. Уборті (прит. Прип'яті). Залізнична станція. 12,0 тис. ж. (1980). Вперше згадується 1488. Після *Люблінської унії 1569* О. загарбала шляхет. Польща. В 1641 О. надано *магдебурзьке право*. Після 2-го поділу Польщі (1793) О. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1924 О.— с-ще міськ. типу. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації О. (5.VIII 1941—30.XII 1943) в с-щі з травня 1943 діяв підпільний райком партії, в районі — партизан. загін. У селищі — фарфоровий, тракторних нормалей, овочесушильний, хлібний, мол., льонообр. і комбікормовий з-ди, лісгоспзаг, пром. комбінат, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побут. обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 4 заг.-осв. і муз. школи; лікарня. 2 будинки культури, кінотеатр, бібліотека.

ОЛЕ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Зх. Житомир. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 2,2 тис. км². Нас. 60,1 тис. чол. (1980). В районі — 61 населений пункт, підпорядкований 4 селищним і 20 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Олевськ*. О. р. розташований в межах *Поліської низовини*, на Пн. Сх.— відроги *Овруцького кряжа*. Корисні копалини: граніт, пісок, глини, торф. Річки — *Уборть* з прит. Пергою (бас. Дніпра). Грунти дерново-підзолисті, сірі опідзолені й торфово-болотні. Лежить у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, дуб, береза, вільха, осика, азалія понтійська) займають 77% тер. району. В межах О. р.— частина *Поліського заповідника* та Поясківський держ. заказник.

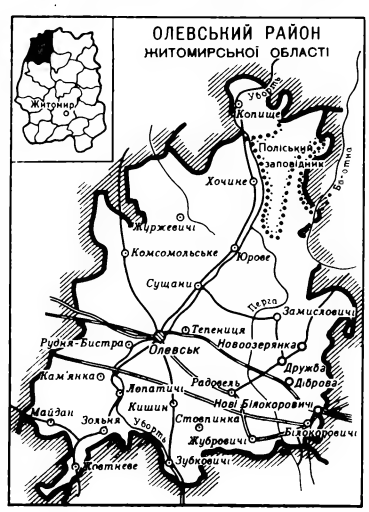

Найбільші підприємства району — олевські тракторних нормалей та льонообробний, Бучманівський торфобрикетний з-ди, Озерянський комбінат залізобетонних гідротех. конструкцій. Комбінат побутового обслуговування (Олевськ). Землеробство спеціалізується на вирощуванні хмелю, льону, картоплі; тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 40,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 21,1 тис. га. У О. р.— 17 радгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Олевськ, Поясски, Діброва Олевська, Рудня-Радовельська, Білокоровичі. Автомоб. шляхів — 420 км, у т. ч. з твердим покриттям — 388 км. У районі — 52 заг.-осв. та музична школи, профес.-тех. уч-ще; 40 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень. 52 будинки культури та клуби, кінотеатр, 54 кіноустановки, 49 б-к. У с-щі Вербовому О. р. народився укр. рад. письменник В. С. *Кучер*. У О. р. видається газ. «Будівник комунізму» (з 1930).

І. Ф. Існюк.

ОЛЕ́Г (р. н. невід.— п., за даними Лаврентіївського літопису, 912, за даними Новгородського першого літопису, 922) — давньорус. князь. Походив з варягів (норманнів). За свідченням літописів, після смерті Рюрика (879) (див. *Рюрик, Синеус і Трувор*), родичем якого він був, О. князював у Новгороді, як правитель при малолітньому *Ігорі*. В 882 на чолі новгородської дружини, в складі якої були наймані варяги, О. здобув Смоленськ, Любеч і, вбивши *Аскольда і Діра*, оволодів Києвом. Літопис приписує О. слова, сказані про Київ: «Це буде мати городам руським». У 883—885 підкорив *древлян, сіверян, радимичів, уличів* та ін. О. не раз успішно воював проти *хозарів*. У 911 здійснив вдалий похід у Візантію. На знак перемоги прибив свій щит на воротах Константинополя. Уклав вигідний для Русі договір з Візантією.

Літ.: Греков Б. Д. Київська Русь. К., 1951; История СССР. Первая серия, т. 1. М., 1966.

ОЛЕ́Г СВЯТОСЛА́ВИЧ (серед. 11 ст.— 1.VIII 1115) — давньорус. князь, син великого князя київського *Святослава Ярославича*. Після смерті батька (1076) дістав м. Володимир-Волинський, але 1077 його вигнав звідти кн. *Ізяслав Ярославич*. У 1078 втік до *Тмутаракані*. Там його згодом взяли в полон хозари й передали Візантії. До 1083 О. С. перебував на засланні на о. Родос. У 1083—94 князював у Тмутаракані. В 1094 О. С. в союзі з *половцями* відібрав у Володимира Мономаха Чернігівське князівство, але 1096 був змушений віддати його братові Давиду. За рішенням *Любецького з'їзду 1097* О. С. одержав Новгород-Сіверське князівство, де князював до кінця життя. За розпалювання князівських міжусобиць

ОЛЕГ СВЯТОСЛАВИЧ

Дж. Олдрідж.

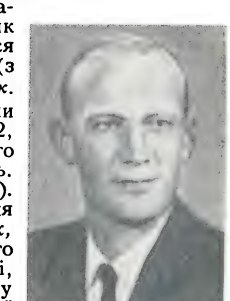

Е. Олдрін.

Олеандр звичайний. Квітуча гілка та плід.

ОЛЕЇНОВА КИСЛОТА

Олександр Невський. Фрагмент картини П. Коріна. 1942—43.

Орден Олександра Невського.

О. С. названо в «Слові о полку Ігоревім» Гориславичем.

ОЛЕЇНОВА КИСЛОТА́ (від лат. oleum — олія), $CH_3(CH_2)_7CH = CH(CH_2)_7COOH$ — одноосно́вна ненасичена *карбонова кислота*; оліїста рідина без кольору й запаху; густ. (т-ра 20° С) 890,6 кг/м³; $t_{пл}$ 14° С; $t_{кип}$ 225—226° С (при 1,33 кН/м). О. к. існує також у вигляді двох кристалічних модифікацій: α- з $t_{пл}$ 13,4° С і β- з $t_{пл}$ 16,3° С. К-та нерозчинна у воді, добре розчиняється у спирті, ефірі, бензолі, хлороформі. У вигляді складного ефіру гліцерину входить до складу багатьох рослинних і тваринних *жирів* (напр., в оливковій олії є 70—85% О. к., у мигдалевій олії — 77%). Одержують О. к. *гідролізом* жирів з наступним виділенням її з суміші к-т шляхом фракціонування і багаторазовою кристалізацією з 90%-ного водного метанолу. Застосовують для виробн. *мила*, як *пластифікатор* у виробн. пластичних мас, в аналітичній хімії.

З. Д. Скрипник.

ОЛЕКСА́НДР I [12 (23).XII 1777 Петербург — 19.XI (1.XII) 1825, Таганрог] — рос. імператор з 12 (24).III 1801. Вступив на престол після вбивства *Павла I* внаслідок двірцевої змови. На початку царювання О. I було проведено помірковано-ліберальні реформи (указ про *вільних хліборобів*, відкриття Петербурзького, Харківського і Казанського ун-тів та ін.). За О. I до складу Росії ввійшли Грузія (1801—10), Фінляндія (1809), Бессарабія (1812), Азербайджан (1813). Після *Вітчизняної війни 1812* О. I у внутр. і зовн. політиці став на шлях відкритої реакції (див. *Аракчеєвщина, Військові поселення*). Був одним з керівників *Віденського конгресу 1814—15* і організаторів *Священного союзу* (1815).

ОЛЕКСА́НДР II [17 (29).IV 1818—1 (13).III 1881, Петербург] — рос. імператор з 19.II (3.III) 1855. Старший син *Миколи I*. В умовах гострої кризи феод.-кріпосницької системи, піднесення громадського й революц. руху змушений був у 60—70-х рр. провести ряд бурж. реформ (*селянська реформа 1861*, земська, судова, міська, військова та ін. реформи). В кін. 70-х рр. уряд О. II посилив репресії проти революц. народників («*процес 50-ти*», «*процес 193-х*»), було розгромлено перші робітн. орг-ції — «*Північний союз російських робітників*» у Петербурзі і «*Південноросійський робітничий союз*» в Одесі. В зовн. політиці О. II орієнтувався на Німеччину. Велику увагу рос. уряд приділяв т. з. сх. питанню, зокрема боротьбі за скасування умов *Паризького мирного договору 1856*. У 1877—78 Росія вела війну проти Туреччини (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*). О. II проводив політику нац. гніту (див. *Валуєвський циркуляр 1863, Емський акт 1876*). Жорстоко придушив *польське повстання 1863—64*. О. II був убитий І. Й. *Гриневицьким* за вироком виконавчого к-ту «*Народної волі*».

ОЛЕКСА́НДР III [26.II (10.III) 1845—20.X (1.XI) 1894] — рос. імператор з 1 (13).III 1881. Другий син *Олександра II*. Проводив політику, спрямовану на зміцнення самодержавства, виражав інтереси найконсервативніших кіл дворянства. На поч. 80-х рр. 19 ст. в умовах революц. ситуації уряд О. III змушений був провести ряд реформ (скасування подушної податі, запровадження обов'язкового викупу зем. наділу кол. поміщицькими селянами, зниження викупних платежів; див. *Викупна операція*). В кін. 80 — на поч. 90-х рр. було проведено «*контрреформи*». В країні насаджувався великодержавний шовінізм, переслідувалася культура нац. меншостей. У зовн. політиці уряд О. III пішов на зближення з Францією, що закінчилося укладенням *франко-російського союзу* (1891—93).

ОЛЕКСА́НДР ДО́БРИЙ (р. н. невід.— п. 1432) — молд. господар з 1400. Вжив ряд заходів щодо зміцнення централізованої влади та незалежності *Молдавського князівства*, створення його війська, фінансів, судочинства. О. Д. успішно боровся проти агресії тат. ханів, польс. і угор. феодалів. Захопив *Покуття*, приєднав до Молдавії Бессарабію.

ОЛЕКСА́НДР НЕ́ВСЬКИЙ (бл. 1220—14.XI 1263) — давньоруський держ. діяч, полководець, князь новгородський (1236—51), великий князь владимирський (з 1252), син князя *Ярослава Всеволодовича*. Очолював боротьбу пн.-зх. земель Русі проти експансії нім. і швед. феодалів. На чолі рус. дружини здобув перемогу над швед. загарбниками в *Невській битві 1240*; за це його було прозвано Невським. У *Льодовому побоїщі 1242* новгородське військо під командуванням О. Н. завдало нищівної поразки нім. лицарям *Тевтонського ордену*, поклавши край нім. агресії на Пн.-Зх. Русь. З 1249 до володінь О. Н. ввійшли Київ і Київська земля. Ставши великим князем, О. Н. виявив себе й блискучим дипломатом. Умілою політикою сприяв запобіганню нових руйнівних монголо-тат. навал на Русь, перешкодив союзові феод. Литви і *Золотої орди*. О. Н. прагнув зміцнити великокнязівську владу й обмежити вплив великих феодалів. Одночасно жорстоко придушував антифеод. виступи селян і міських низів. Підтримував династичні зв'язки з галицько-волин. князями. Помер у Городці на Волзі, повертаючись із Золотої орди. За наказом Петра I останки О. Н. було перевезено до Петербурга. На честь О. Н. 1942 встановлено рад. військ. *Олександра Невського орден*.

Літ.: Данилевський В. В. Олександр Невський. К., 1945; Пашуто В. Т. Александр Невский. М., 1974.

ОЛЕКСА́НДРА АРХІПЕЛА́Г — група островів у сх. частині Тихого ок., біля узбережжя Пн. Америки. Входить до складу США (штат *Аляска*). Пл. 36,8 тис. км². Найбільші острови: Баранова, Чичагова, Принца Уельського. Вис.1432 м. Переважають хвойні ліси, луки. Осн. заняття населення — рибальство, звіріництво. Гол. місто — Сітка. О. а. відкрив 1741 рос. мореплавець О. І. *Чириков*.

ОЛЕКСА́НДРА НЕ́ВСЬКОГО О́РДЕН — рад. військовий орден, встановлений Указом Президії Верховної Ради СРСР від 29.VII 1942 на честь *Олександра Невського*. Ним нагороджувались командири д-зій, бригад, полків, батальйонів, рот і взводів за особисту мужність і вміле керівництво бойовими діями під час Великої Вітчизн. війни. Вперше О. Н. о. було нагороджено ряд командирів — учасників оборони Сталінграда. Всього О. Н. о. нагороджено понад 42 тис. чол., більш як 1480 частин і з'єднань, у т. ч. франц. авіаполк «*Нормандія—Німан*».

ОЛЕКСАНДРИ́Т — мінерал класу оксидів і гідроксидів, різновидність *хризоберилу*. $BeAl_2O_4$. Густ. 3,7. Твердість 8,5. Колір смарагдово-зелений, при штучному освітленні — фіолетово-червоний. Блиск скляний. Родовища — в СРСР, Бразілії, країнах Пд. Африки і Шрі-Ланці. Використовують як *дорогоцінне каміння*. О. одержують і штучно.

ОЛЕКСА́НДРІВКА — селище міського типу Донец. обл. УРСР, райцентр. Розташована на р. Самарі (прит. Дніпра), за 2 км від залізнич. ст. Золоті Пруди. 4,2 тис. ж. (1980). О. засн. 1762. Рад. владу встановлено в кінці жовтня 1917. З 1965 О.— с-ще міськ. типу. У селищі — цегельний з-д, птахоінкубаторна станція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, агрохімоб'єднання, міжгосп. буд. орг-ція, комбінат побут. обслуговування. 2 заг.-осв. та музична школи, профес.-тех. уч-ще, 2 лікарні. Будинок культури, 6 бібліотек.

ОЛЕКСА́НДРІВКА (до 1903 — Кремінна) — селище міського типу Мар'їнського р-ну Донец. обл. УРСР, за 6 км від залізнич. ст. Мандрикине. 5,2 тис. ж. (1980). Колгосп. Значна частина населення працює на шахтах м. Донецька. Середня школа, мед. амбулаторія, б-ка. Засн. 1841.

ОЛЕКСА́НДРІВКА — селище міського типу Кіровогр. обл. УРСР, райцентр, на р. Тясмині. Залізнична ст. Фундукліївка. 12,0 тис. ж. (1980). Засн. в 1-й пол. 17 ст. Селяни О. брали участь у *Київській козаччині 1855*. З 1957 — с-ще міськ. типу. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селищі — цукр. комбінат, компресорна станція газопроводу «Союз», райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 6 заг.-осв., музична та спортивна школи, 4 лік. заклади, у т. ч. лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 8 бібліотек. В О. народився вітчизн. корабельний інженер і льотчик Л. М. *Мацієвич*.

ОЛЕКСА́НДРІВКА — селище міського типу Вознесенського р-ну Микол. обл. УРСР. Розташована на р. Пд. Бузі, за 3 км від залізнич. ст. Трикратне. 6,5 тис. ж. (1980). Комбінати буд. матеріалів і хлібопродуктів; з-ди: каменедробильний, залізобетонних конструкцій, силікатної цегли, коноплезавод; 2 гранітні кар'єри, комбінат побутового обслуговування та філіал комбінату комунальних підприємств, ГЕС. Заг.-осв. школа, лікарня, Будинок культури. Засн. на поч. 18 ст.

ОЛЕКСА́НДРІВКА (до 1944 — Арнаутівка) — селище міського типу Одес. обл. УРСР, підпорядковане Іллічівській міськраді, поблизу залізнич. ст. Іллічівськ. 6,5 тис. ж. (1980). Навчальне г-во Одес. с.-г. ін-ту. Середня школа. Будинок культури, бібліотека. О. засн. у 70-х рр. 19 ст.

ОЛЕКСА́НДРІВКА — урочище біля с. Тимкового Кодимського р-ну Одес. обл., де виявлено залишки поселення *трипільської культури*. Досліджували 1950 — 53. Відкрито сліди глинобитних жител, госп. ями, знаряддя праці з каменю, кременю, кістки й рогу. Знайдено уламки глиняного посуду (ваз, мисок, черпаків), що був оздоблений розписним орнаментом, наліпними валиками, заглибленим орнаментом у вигляді різних геометричних фігур, а також численні жіночі статуетки тощо. Поселення датується поч. 3-го тис. до н. е.

ОЛЕКСА́НДРІВСЬК — місто Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Артемівській райраді м. Ворошиловграда. Розташований на р. Луганці (прит. Сіверського Дінця), за 3 км від залізнич. ст. Мілова. Засн. у 70-х рр. 18 ст. (село Олександрівка). Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1961 О.— місто з сучас. назвою. Радгосп, Лутугинська райсільгосптехніка, 5 буд. орг-цій, навчально-дослідне г-во Ворошиловгр. сільськогосподарського інституту, комбінат побутового обслуговування. 3 заг.-осв. школи, 2 лікарні, Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

ОЛЕКСА́НДРІВСЬК — колишня (до 1921) назва м. *Запоріжжя*.

ОЛЕКСА́НДРІВСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП(б). Створена в жовтні 1917. До червня 1917 більшовики Олександрівська (тепер Запоріжжя) входили до складу об'єднаної орг-ції РСДРП разом з меншовиками. З червня 1917 більшовики міста почали діяти самостійно і встановили зв'язок з ЦК РСДРП(б). Оформлення більшовиків у самостійну орг-цію завершилось 3 (16).X 1917, коли на зборах більшовиків міста було обрано Олександрівський к-т РСДРП(б). Орг-ція, яка налічувала 200 чол., діяла під керівництвом Катеринославського комітету РСДРП(б). Роботу серед солдатів місц. гарнізону проводила Військ. орг-ція РСДРП(б), яка також мала зв'язок з ЦК РСДРП(б). О. о. РСДРП(б) очолила боротьбу трудящих за встановлення в місті Рад. влади. Див. також *Запорізька обласна партійна організація*.

Б. І. Корольов.

ОЛЕКСА́НДРІВСЬКЕ ГРУДНЕ́ВЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1905 — один із виступів робітників України проти царизму під час революції 1905—07. Відбулося 12—14 (25—27).XII в Олександрівську (тепер м. Запоріжжя). 10 (23).XII під впливом *Грудневого збройного повстання 1905* в Москві в місті вибухнув заг. політ. страйк.

12 (25).XII бойові дружини робітників-залізничників захопили Катеринославський і Севастопольський вокзали, телефон, телеграф. Повстанням керувало Робітн. бюро. На допомогу повсталим прибули бойові дружини з Синельникового, Нікополя, Нижньодніпровська, а також селяни навколишніх сіл. 14 (27).XII царські війська почали наступ. Незважаючи на героїзм і мужність робітників, повстання було придушено. Протягом двох днів боїв було вбито й поранено близько 200 чоловік. У 1906 над учасниками повстання відбувся суд. 53 чол. засудили до різних строків каторжних робіт, 8 керівників повстання — до смертної кари, яку пізніше замінили довічною каторгою.

ОЛЕКСА́НДРІВСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1917 — збройний виступ робітників м. Олександрівська (тепер Запоріжжя) під керівництвом більшовиків проти бурж.-націоналістичної *Центральної ради*. О. п. очолив більшовицький штаб. У повстанні, яке почалося 12 (25).XII 1917, взяв участь також загін чорноморських моряків на чолі з О. В. *Мокроусовим*. Повстанці оволоділи телефонною станцією, електростанцією і частиною міста. Після 3-денних боїв повстання було придушено. Рад. владу в Олександрівську встановлено 2 (15).I 1918.

ОЛЕКСА́НДРІВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Зх. Донец. обл. УРСР. Утворений 1924. Площа 1 тис. км². Нас. 25,4 тис. чол. (1980). В районі — 62 населені пункти, підпорядковані селищній та 11 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Олександрівка*. Поверхня району рівнинна. Поклади кам. вугілля. Річки — *Самара* (бас. Дніпра) і Маячка (бас. Сіверського Дінця). Грунти переважно чорноземні. Розташований у степовій зоні. В районі — 3 кам.-вуг. шахти («Піонер», «Красноармійська-2» та «Новодонецька»), комбікормовий з-д (с. Степанівка) та підприємства харч. пром-сті. Комбінат побутового обслуговування (Олександрівка) і 16 будинків побуту. В с. г. району переважає тваринництво м'ясо-мол. напряму з розвинутим землеробством зернового напряму. Площа с.-г. угідь 1980 становила 86,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 70,7 тис. га, сіножаті і пасовища — 14,7 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, соняшник, ячмінь, кукурудза. Ставкове рибництво. В О. р.— 16 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, агрохім. об'єднання. Залізнична ст. Золоті Пруди. Автомоб. шляхів — 296 км, у т. ч. з твердим покриттям — 257 км. У районі — 24 заг.-осв. і музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; 31 лік. заклад, у т. ч. 3 лікарні. 10 будинків культури, 18 клубів, 40 кіноустановок, 53 б-ки. В О. р. видається газ. «Радянський патріот» (з 1933).

М. І. Крижко.

ОЛЕКСА́НДРІВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Кіровогр. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км². Нас. 49,2 тис. чол. (1980). У районі — 51 населений пункт, підпорядкований 2 селищним і 16 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Олександрівка*.

О. р. розташований в межах *Придніпровської височини*. Корисні копалини: горючі сланці, граніт, глини, піски. Найбільша річка — *Тясмин* з прит. Осотянкою. Грунти—опідзолені чорноземи, темно-сірі, сірі, світло-сірі опідзолені. Лежить у межах лісостепової зони. Ліси (дуб, ясен, клен, берест, липа) займають 18,1 тис. га. В пром-сті переважають підприємства по переробці с.-г. сировини (Олександрівський цукр. комбінат, Цибулівський консервно-овочесушильний з-д та ін.). Комбінат побутового обслуговування (Олександрівка). Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів (скотарство, птахівництво). Площа с.-г. угідь 1980 становила 80,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 71,4 тис. га, пасовища і сіножаті — 1,9 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, цукр. буряки, соняшник, овочеві. Розвинуте садівництво. В О. р.— 12 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Фундукліївка і Цибулеве. Автомоб. шляхів — 296 км, у т. ч. з твердим покриттям — 272 км. У районі — 32 заг.-осв., музична і спорт. школи; 50 лік. закладів, у т.ч. 8 лікарень. 20 будинків культури, 22 клуби, кінотеатр, 52 кіноустановки, 42 б-ки. У с. Федварі (тепер с.Підлісне) народилися укр. рад. артисти Г. П. *Юра*, Т. П. *Юра* і О. П. *Юра-Юрський*. В с. Бовтищі довгий час жив, а в с. Розумівці помер і похований герой Вітчизн. війни 1812 М. М. *Раєвський*. У О. р. видається газ. «Вперед» (з 1935).

С. Х. Тарапенко.

ОЛЕКСА́НДРІЇСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — поселення *мідного віку*, виявлене на лівому березі р. Осколу поблизу с. Олександрії Борівського р-ну Харків. обл.

Парк «Олександрія» в місті Білій Церкві. Сосновa алея.

Олександропільський курган. Бронзове навершя.

ОЛЕКСАНДРІЙСЬКИЙ РАЙОН

Олександро-Невська лавра. Благовіщенська церква. Архітектори Д. Трезіні, Т. Швертфегер. 1717—22. Троїцький собор. Архітектор І. Є. Старов. Головна нава. 1778—90

Досліджувалося 1956—57. Знайдено крем'яні ножі, скребки, наконечники стріл і списів, гостродонну кераміку, оздоблену гребінцевим, накольчастим, рідше — шнуровим орнаментом, мідні вироби тощо. На території О. п. розкопано 33 поховання. Матеріали О. п. мають велике значення для вивчення генезису *ямної культури*.

ОЛЕКСАНДРІ́ЙСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Сх. Кіровогр. обл. УРСР. Утворений 1930. Площа 1,9 тис. км². Нас. 55,4 тис. чол. (1980). В районі — 91 населений пункт, підпорядкований 2 селищним і 22 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Олександрія*. Поверхня району — підвищена хвиляста рівнина, розчленована подекуди річковими долинами, балками і ярами. Корисні копалини: буре вугілля, граніт, каолін тощо. Гол. річка — *Інгулець* з прит. Бешкою, Кам'янкою та ін. Іванівське водосховище. Грунти в основному чорноземні. Пн. частина О. р. розташована у лісостеповій зоні, пд.— в степовій. Під лісами (дуб, ясен, берест, клен, сосна) і чагарниками зайнято 8,5 тис. га.

Осн. пром. і культур. центр — місто обл. підпорядкування Олександрія. У районі — підприємства буровугільної і харч. пром-сті: шахти (Верболозівська, Світлопольська, Медвежоярська), вуглерозрізи (Бандурівський та ін.), Новопразький харч. комбінат. Районний комбінат побутового обслуговування (Олександрія) та 3 будинки побуту. Площа с.-г. угідь 1980 становила 152,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 131,7 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, цукр. буряки, соняшник, овочеві. Мол.-м'ясне скотарство, птахівництво, вівчарство. В О. р.— 19 колгоспів, 8 радгоспів, кінний з-д, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Олександрія-Херсонська, Пантаївка, Користівка, Шарівка. Автомоб. шляхів — 399 км, у т. ч. з твердим покриттям — 365 км. У районі — 44 заг.-осв. і музична школи, 2 сільс. профес.-тех. уч-ща, радгосп-технікум; 72 лік. заклади, у т. ч. 8 лікарень; міжколг. санаторій. 22 будинки культури, 23 клуби, 68 кіноустановок, 52 б-ки, 6 музеїв. У смт Новій Празі О. р. народився укр. рад. фізіолог рослин І. Ф. *Бузанов*, у с. Червоній Кам'янці — декабрист І. І. *Сухинов*. У О. р. видається газ. «Ленінський прапор» (з 1919).

Ю. Г. Петренко.

ОЛЕКСАНДРІ́Я — місто обласного підпорядкування Кіровогр. обл. УРСР, райцентр, на р. Інгульці. Залізнич. станція. 84 тис. ж. (1980). Засн. як поселення Усівка у 18 ст., перейменоване в 50-х рр. 18 ст. на Бечею (Беча, Бечка). З 1784 — місто Олександрійськ, пізніше — Олександрія. Рад. владу встановлено в кін. січня 1918. Під час Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації О. (6.VIII 1941—6.XII 1943) в місті діяли підпільні молодіжні групи. О.— один з центрів *Дніпровського буровугільного басейну* (3 вуглерозрізи, 2 шахти, 2 брикетні ф-ки). З-ди: електромех., підйомно-транспортного устаткування, гірського воску, 2 авторем.; ф-ка діаграмних паперів. Підприємства легкої і харч. (з-ди: прод. товарів, хлібний і пивоварний; м'ясокомбінат) пром-сті. Загальнотех. ф-т Дніпропетровського гірничого ін-ту, індустріальний технікум, мед., пед. і культур.-осв. уч-ща, радгосптехнікум, 6 профес.-тех. уч-щ, 22 заг.-осв., 2 муз., художня і 2 спорт. школи; 11 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 5 будинків культури, 6 клубів, 4 кінотеатри, 11 б-к, краєзнавчий музей. В О. народилися Маршал Рад. Союзу П. К. *Кошовий*, рад. письменник В. Н. *Білль-Білоцерковський*, льотчик-космонавт СРСР Л. І. *Попов*. Тут працював нар. артист СРСР Г. П. *Юра*.

Літ.: Белявін Ф. К., Пом'ятунов А. С. Олександрія — місто гірників. Дніпропетровськ, 1968.

«ОЛЕКСАНДРІЯ» — заповідний дендрологічний парк АН УРСР. Розташований в м. Білій Церкві Київ. обл., на лівому березі р. Росі; пл. 201,48 га. Заснований на базі старовинного декоративного парку, закладеного 1793—97 у ландшафтному стилі з використанням вікової діброви. Парк був створений руками кріпаків за проектом майстрів паркового будівництва Моффо та Енса; названий за ім'ям кол. його власниці польської графині Олександри Браницької. «О.» — видатна пам'ятка садово-паркової архітектури України кін. 18 ст. На тер. «О.» органічно поєднуються природні пейзажі з численними архітектурними спорудами — альтанками, павільйонами, колонадами, містками, з романтичними назвами («Руїни», «Турецький будиночок», «Китайський місток», «Колона печалі», «Ехо» та ін.). В колекції заповідного парку — 1800 видів, різновидностей та форм рослин місцевої, інорайонної та зарубіжної флори. За Рад. влади «О.» взято під охорону держави; є базою АН УРСР для н.-д. роботи з *інтродукції* та *акліматизації* декоративних рослин. Іл. с. 523.

ОЛЕКСАНДРО́ВИЧ Тихін (р. н. невід.— п. 1746) — укр. педагог. З 1743 — викладач піїтики і риторики в *Київській академії*. Автор підручника з піїтики.

ОЛЕКСА́НДРО-НЕ́ВСЬКА ЛА́ВРА — історико-архітектурний заповідник у Ленінграді, колишній монастир. Заснований Петром I 1710 в пам'ять про *Олександра Невського*. В 1797 дістав статус лаври. До архіт. ансамблю О.-Н. л. входять: Благовіщенська церква (1717—22, арх. Д. Трезіні, Т. Швертфегер), Федорівська церква (1742—50, арх. П. Трезіні), Троїцький собор у стилі *класицизму* (1778—90, арх. І. Є. Старов) та ін. В О.-Н. л. розміщено Музей міськ. скульптури з некрополем 18 ст. (Лазаревське кладовище з надгробками роботи І. *Мартоса*, М. *Козловського* та ін.) і некрополем майстрів мистецтв (Тіхвінське кладовище). На тер. О.-Н. л. поховано М. В. Ломоносова, О. В. Суворова, М. М. Карамзіна, І. А. Крилова, М. І. Глинку, П. І. Чайковського, М. П. Мусоргського, Ф. М. Достоєвського, В. В. Стасова та ін. видатних діячів 18—20 ст.

ОЛЕКСАНДРО́ПІЛЬСЬКИЙ КУРГА́Н, Лугова могила — один з найбільших (висота понад 20 м) і найбагатших скіфських царських курганів 4—3 ст. до н. е. Розташований поблизу с. Олександрополя Нікопольського р-ну Дніпроп. обл. Досліджували його 1852—56. Розкопками було відкрито гол. поховання, могили слуг, поховання 15 коней з численними золотими та срібними прикрасами збруї, залишки колісниць. Матеріали з О. к. свідчать про зв'язок Скіфії з античним світом, характеризують соціальний лад і культуру скіфського суспільства за часів його розквіту. Іл. с. 523.

ОЛЕ́КСЕНКО Степан Антонович [10 (22).XII 1904, с. Пляківка, тепер у складі с. Ревівки Кам'янського р-ну Черкас. обл.— 25.IX 1976, Київ] — один з організаторів партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член КПРС з 1927. Н. в сел. сім'ї. В 1933 закінчив Київ. ін-т механізації і електрифікації с. г. Працював на керівній парт. і госп. роботі. В квітні 1943 за рішенням ЦК КП(б)У призначений секретарем Кам'янець-Подільського підпільного обкому партії, нач. обл. штабу партизан. руху, командиром партизан. з'єднання. Під керівництвом підпільного обкому, очолюваного О., в тилу ворога діяло 37 партизан. загонів, об'єднаних у 5 з'єднань (понад 10 тис. партизанів), які завдавали ударів по Шепетівському залізничному вузлу. З квітня 1944 О.— на керівній парт., рад. і госп. роботі. Депутат Верховної Ради СРСР 1—3-го скликань. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

ОЛЕ́КСЕНКО Степан Степанович (н. 22.X 1941, станиця Михайлівка, тепер Волгогр. обл.) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1976. Після закінчення 1964 Київ. ін-ту театрального мистецтва (курс Л. *Олійника*) працює в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Ролі: Роман («Дві сім'ї» Кропивницького), Михайло Гурман («Украдене щастя» Франка), Долон («Кассандра» Лесі Українки), Лука («Патетична соната» М. Куліша), Микита («Ярослав Мудрий» Кочерги), Чорний («Голубі олені» Коломійця), Васька Шустрий («Гаряче серце» О. Островського), Войниць-

кий («Дядя Ваня» Чехова), Яків («Старик» М. Горького), Гемон («Антігона» Софокла), Урієль («Урієль Акоста» Гуцкова) та ін. Ролі в кіно («Гамлет», «Солдати свободи», «Платон мені друг»).

ОЛЕКСІЄВО-ДРУЖКІВКА — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Дружківській міськраді, на р. Кривому Торці (бас. Сіверського Дінця). Залізнична ст. Кіндратівка. 8,9 тис. ж. (1980). З-д вогнетривів, харчосмакова ф-ка, Костянтинівська міжколг. буд. орг-ція. 4 заг.-осв. школи, 2 лік. установи. Клуб, 4 б-ки. В О.-Д.— пам'ятка природи — Дружківські скам'янілі дерева. Виникла на поч. 18 ст.

ОЛЕКСІЄНКО Олексій Михайлович (справж. прізв.— Алексєєв; 1876, Харків — 31.I 1942) — актор укр. дожовтневого театру, один з перших укр. кінорежисерів. З 1896 грав у драм. трупі Д. *Гайдамаки*. Першим у вітчизн. кіно звернувся до творів укр. л-ри. В 1909 випустив на екрани програму кіноводевілів («Як вони женихалися, або Три кохання в мішках» за повістю М. Гоголя «Ніч перед різдвом»; «Бувальщина» за Велисовським і «Москаль-чарівник» за Котляревським), в яких виконував різні ролі. Ці фільми були зафіксованими театр. спектаклями в скороченому вигляді, до яких О. залучав акторів трупи О. *Суходольського*. В 1910—11 екранізував водевіль «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка» Старицького, «Кум-мірошник» Дмитренка та ін. За рад. часу працював у худож. самодіяльності.

ОЛЕКСІЇВСЬКИЙ РАВЕЛІН — секретна політ. тюрма в зх. частині *Петропавловської фортеці* в Петербурзі; існувала з 1797 до 1884. Відзначався особливо жорстоким режимом. Серед його в'язнів — *декабристи, петрашевці*, учасники *польського повстання 1830—31*, революц. демократи 60-х рр. (М. Г. Чернишевський та ін.), члени *Кирило-Мефодіївського товариства* (М. І. *Гулак* та ін.), *Харківсько-Київського таємного товариства* (Я. М. Бекман, П. С. Єфименко, П. В. Завадський), народники М. Ф. Фроленко, І. М. Мишкін, М. О. Морозов та ін. В 1895 будинок О. р. знесено.

ОЛЕКСІЙ (рр. н. і см. невід.) — укр. живописець 16 ст. Твори: ікона «Успіння богородиці» з Смільника (1547, Львів. музей укр. мист.), намісна ікона «Богородиця» та «Нерукотворний Спас», велика ікона «Богородиця» з Ровеня (тепер тер. ПНР).

ОЛЕКСІЙ (рр. н. і см. невід.) — будівничий 13 ст. Спорудив (між 1279 і 1289) вежі в Кам'янці на Льостні та в Чорторийську (не збереглася) за наказом волинського князя Володимира Васильковича.

ОЛЕКСІЙ МИХАЙЛОВИЧ [19 (29).III 1629 — 29.I (8.II) 1676] — рос. цар з 1645. Батько *Петра I*. В період царювання О. М. було розширено права дворянства, верхівки посадських людей (див. *Соборне уложення 1649*), проведено церковну реформу, що зміцнила царську владу, почалася організація регулярної армії. В 1653 прийнято Митний, 1667 — Новоторговий статути, що сприяли розвиткові зовн. і внутр. торгівлі. Посилення феод. експлуатації зумовило наростання антифеод. боротьби нар. мас (*Московське повстання 1662, Селянська війна під проводом С. Т. Разіна 1667—71*). Найбільшим успіхом у зовн. політиці О. М. було *возз'єднання України з Росією 1654*, повернення частини споконвічних рус. земель, у т. ч. Смоленська, Сіверської землі з Черніговом і Стародубом (див. *Андрусівське перемир'я 1667*).

ОЛЕКСІЙ ПЕТРОВИЧ [18 (28). II 1690 — 26.VI (7.VII) 1718] — рос. царевич, старший син *Петра I*. В 1705—06 навколо О. П. згрупувалась опозиція з духівництва і боярства, яка протидіяла реформам Петра I. В кін. 1716, боячись покарання, О. П. втік до Відня, в травні 1717 — до Неаполя. Погрозами й обіцянками Петро I домігся повернення сина (січень 1718) і позбавив його прав на престол. 24.VI (5.VII) 1718 верховний суд засудив О. П. до смертної кари.

ОЛЕКСІЙ ПОПОВИЧ — герой однойменної укр. нар. думи. О. П. зневажив батька й матір, не шанував старших, ображав сусідів. Під час плавання козацьких суден на Чорному морі розгулялась буря, яку нібито викликали гріхи О. П. Тільки після того, як він покаявся перед козаками, стихія втихомирилась. Думу про О. П. часто виконували *кобзарі*, любив її Т. Шевченко (вмістив у «Букварі южнорусском»). Один з найкращих варіантів записали Леся Українка з К. Квіткою від кобзаря Г. Гончаренка. Мотиви думи використали Є. Гребінка, М. Кропивницький, Д. Мордовець.

ОЛЕКСЮК Михайло Павлович (1898, с. Несвіч, тепер Луцького р-ну Волин. обл.— 1937) — учасник революц. руху на Зх. Україні. Член КПЗУ з 1923. Н. в сел. сім'ї. Був наймитом. У 1916 мобілізований до царської армії. З 1919 — учасник революц. боротьби, 1923—24 брав участь у повстанському русі на Зх. Волині. В 1924—29 працював в УРСР, де 1925 вступив у КП(б)У. З 1930 — секретар Хелмського підпільного окружкому КПЗУ. В березні 1930 О. було заарештовано й засуджено за «*Луцьким процесом 57-и*» (1934) до тривалого ув'язнення. В 1936 був амністований і емігрував за кордон. У 1937 в складі *роти імені Тараса Шевченка* брав участь у нац.-визвольній війні исп. народу. Загинув у бою.

ОЛЕЛЬКО ВОЛОДИМИРОВИЧ (Олександр Володимирович; р. н. невід.— п. 1455) — удільний київ. князь (1443—55). Походив з лит. великокнязівського роду — онук *Ольгерда*. Спираючись на укр. феодалів і православне духівництво, О. В. прагнув розширити політ. автономію *Київського князівства* і зміцнити свою владу. Значну увагу О. В. приділяв захистові пд. кордонів князівства від тат. нападів.

ОЛЕНЕБИК (Taurotragus) — рід *антилоп*. Довж. тіла до 3,3 м, вис. в холці — до 1,8 м, маса — до 900 кг. Роги є у обох статей (довж. до 1 м), гвинтоподібно закручені біля основи. Поширені О. в Африці (на Пд. від Сахари). Відомо 2 види: *канна* і бонго (T. eurycerus), який зустрічається в лісах з густим підліском; рідкісний вид.

ОЛЕНІВКА — селище міського типу Волноваського р-ну Донец. обл. УРСР. Залізнична станція. 5,5 тис. ж. (1980). В О.— вагонне депо, комбінат хлібопродуктів, плодорозсадницький радгосп, комбінат побут. обслуговування та ін. 2 заг.-осв. школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; лікарня. Будинок культури, кінотеатр, б-ка. Засн. 1840, с-ще міськ. типу — з 1938.

ОЛЕНІВСЬКЕ РОДОВИЩЕ ФЛЮСОВИХ ВАПНЯКІВ — у Волноваському р-ні Донец. обл. УРСР, за 15 км на Пд. від смт Оленівки. Пл. 30 км². Пром. запаси 820 млн. т (1981), найбільше в СРСР. Вапняки у відкладах нижнього карбону (див. *Кам'яновугільний період і кам'яновугільна система*). Залягають у вигляді пластів потужністю 50—70 м. Глиб. залягання 10—60 м. Вапняки від світло- до темно-сірих, високоякісні, з незначним вмістом сірки й фосфору. Гідрогеол. умови сприятливі для відкритої розробки. Родовище відкрито 1930. Розвідувалось періодично з 1932 до 1975. Використовують вапняки як *флюси* у металург. промисловості.

В. І. Груба.

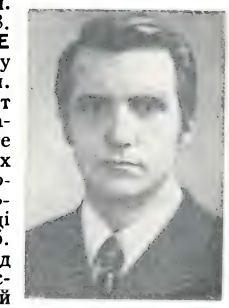

С. С. Олексенко.

ОЛЕНКА ВОЛОХАТА, бронзівка волохата (Epicometis hirta) — жук род. *пластинчастовусих*. Тіло (довж. 6—12 мм) чорного кольору, вкрите білуватими волосками. Поширена в Серед. і Пд. Європі, Зх. Азії, в СРСР — на Пд. Європ. частини (у т. ч. на Україні — повсюди), на Кавказі, в Зх. Казахстані. Шкідник плодових дерев, зернових злаків та ін. рослин. Заходи боротьби. Збирають та знищують жуків.

ОЛЕНЦЕВІ, оленькові (Tragulidae) — родина *жуйних* парнокопитних ссавців. Довж. тіла 45—100 см, вис. в холці 20—40 см, маса 2—15 кг. Голова невелика, рогів немає, шлунок трикамерний, верхні ікла добре розвинені, видаються вперед, кінцівки чотирипалі, задні довші від передніх. Волосяний покрив короткий, густий від рудувато-бурого до сірочорного кольору. Поширені в Зх. Африці, Пд.-Сх. Азії, включаючи о-ви Суматра, Ява, Калімантан, Шрі-Ланка та ін. 2 роди: азіатський оленець, або канчиль (Tragulus), з 3 видами та африканський, або водяний, оленець (Hyemoschus) з 1 видом. Живуть поодиноко в лісах, заростях чагарника тощо. Ведуть нічний спосіб життя. Живляться переважно рослинами. Самка після 150—172 днів вагітності народжує 1 — 2 малят. Викопні рештки О. відомі в Пд. Азії і Пд. Європі з неогенових відкладів.

Оленка волохата: жук і личинка.

ОЛЕНЯЧИЙ МОХ — науково неточна назва лишайників з роду *кладонія*. Див. *Ягель*.

ОЛЕНЬ (Cervus) — рід парнокопитних ссавців род. оленевих. Тіло (довж. 105—270 см, вис. в холці 55—165 см, маса 40—500 кг) стрункe, кінцівки тонкі. Забарвлення волосяного покриву в основному сірих і бурих тонів, біла хвоста — світла пляма («дзеркало»). Самці мають роги, які вони

Оленцеві. Азіатський оленець малий, або канчиль яванський.

О. Олесь.

Олеський замок. 14—17 ст.

Олень звичайний (на передньому плані — самець).

щороку скидають. О. живуть у рівнинних ландшафтах з деревною рослинністю. Тримаються невеликими групами. Живляться листям, пагонами, корою, травою тощо. Полігами (див. *Полігамія* в біології). Статевої зрілості досягають у 1,5—2 роки. Самка після бл. 8 міс. вагітності народжує 1 теля плямистого забарвлення. 12 видів, поширених в Європі, Азії, Пн. Америці і Пн.-Зх. Африці. У фауні СРСР — 3 види: О. плямистий (C. nippon), *олень звичайний, лань*. На Україні О. збереглися в Карпатах і Криму. Акліматизовані в багатьох мисливських г-вах лісової, лісостепової та степової зон. О.— мисливсько-промислові тварини, але у зв'язку із зменшенням їх чисельності полювання на них обмежене, а в деяких місцях поширення — заборонене. О. бухарський та уссурійський включені до *Червоної книги* СРСР. Окремих О. (*марала*, О. плямистого) розводять у неволі заради *пантів*. У викопному стані О. відомі починаючи з пліоцену Пд. Азії і Європи; на тер. України — з раннього антропогену.

ОЛЕНЬ ЗВИЧАЙНИЙ, олень благородний (Cervus elaphus) — парнокопитний ссавець роду *олень*. Довж. тіла до 220—250 см, вис. в холці 87—165 см, маса до 500 кг. Роги мають не менше 5 відростків (звичайно 6—9). Розрізняють понад 15 підвидів О. з., серед них *марал, ізюбр*, бухарський олень та ін. О. з. поширений у лісових і лісостепових місцевостях Євразії і Пн. Америки, в Пн. Африці. Акліматизований в Австралії, Новій Зеландії, Аргентині і Чілі. На Україні раніше зустрічався по всій території, тепер зберігся в Карпатах, в Криму; реакліматизований (див. *Реакліматизація*) у ряді мисливських господарств та заповідників. О. з.— об'єкт мисливства і напіввільного розведення заради *пантів*, шкури, м'яса тощо. В УРСР полювання на нього регламентоване.

ОЛЕНЬО́К — ріка в Сх. Сибіру, в межах Краснояр. кр. РРФСР і Якут. АРСР. Довж. 2292 км, площа бас. 220 тис. км². Бере початок з озера на Вілюйському плато, впадає в Оленьокську зат. моря Лаптєвих, утворюючи велику *дельту* (площею 475 км²). На річці — населені пункти Оленьок, Таймилир, Усть-Оленьок.

ОЛЕНЬООСТРІВСЬКИЙ МОГИ́ЛЬНИК — 1) Неолітичний могильник (2-е тис. до н. е.) на південному Оленьому острові Онезького озера. Розкопували його 1936—38. Досліджено 177 поховань. 2) Могильник середини 1-го тис. до н. е. на Оленьому острові в Кольській затоці Баренцового м. Розкопували його 1926 і 1947—48. Досліджено 23 поховання. Могильник належав, очевидно, давнім предкам *саамів*.

Літ.: Гурина Н. Н. Оленеостровский могильник. М.—Л., 1956.

ОЛЕОГРА́ФІЯ (від лат. oleum — олія і грец. γράφω — пишу, малюю) — особливий спосіб хромолітографії, який застосовувався наприкінці 19 ст. і метою якого було передати, крім кольору, характер поверхні картини, написаної олією, структуру полотна, рельєф мазків пензля. Для цього багатокольорову *літографію* вкривали лаком і робили рельєфне тиснення. Художня якість О. здебільшого була невисокою.

ОЛЕ́СЬ Олександр [справж. прізвище, ім'я та по батькові — Олександр Іванович Кандиба; 23.XI (5.XII) 1878, с. Білопілля, тепер місто Сум. обл.— 22.VII 1944, Прага] — укр. поет. Закінчив Харків. ветеринарний ін-т (1902). До 1911 жив у Харкові, потім переїхав до Києва, де працював ветлікарем, згодом редагував журн. «*Літературно-науковий вістник*». Літ. діяльність почав 1903. У зб. «З журбою радість обнялась» (1907) вітав революцію 1905 (вірші «Сонце на обрії, ранок встає», «Капітану Шмідту», «Ми не кинемо зброї своєї» та ін.), виявив себе глибоким ліриком («Сміються, плачуть солов'ї», «Ой не сійтесь, сніги» та ін.). Поразка революції викликала в О. мотиви зневіри й розпачу, які відбилися в зб. «Поезії» (1909), написаній у роки реакції. Відхід від революц. боротьби, від соціальної тематики ще більше позначився на наступній зб. поезій «Твори» (1914), основу якої становить ліричний цикл «Щороку», присвячений оспівуванню природи. Того ж року вийшла зб. драм. етюдів, занепадницьких за своїм характером («По дорозі в казку» та ін.). Лютневу революцію 1917 О. зустрів захоплено (вірш «Воля!? Воля!? Воля!? Сниться може?», «1 мая»). Проте брак чітких ідейно-суспільних поглядів, вплив націоналістич. середовища спричинились до того, що О. опинився в таборі петлюрівської еміграції. Виїхавши 1919 в Будапешт, він жив спершу в Австрії, а з 1923 — в Чехословаччині. За кордоном видав пройняті тугою за батьківщиною, настроями самотності і приреченості збірки «Чужиною» (Відень, 1920), «Кому повім печаль мою» (Львів, 1931) та ін. Переконавшись у зрадницькій діяльності націоналістичних політиканів, написав про них ряд сатиричних віршів (зб. «Перезва», 1921). Створив за фольклорними мотивами віршовані казки, драм. поему «Ніч на полонині», вірші для дітей. Переклав укр. мовою «Пісню про Гайавату» Лонгфелло, казки В. Гауфа. Його вірші поклали на музику М. Лисенко («Айстри», «Гроза пройшла»), Я. Степовий («Не беріть із зеленого лугу верби»), К. Стеценко («Сосна»), С. Людкевич («Тайна»), деякі з них стали нар. піснями.

Тв.: Вибране К., 1958; Поезії. К., 1964; Твори. К., 1971; Рос. перекл.— Лирика. М., 1962.

О. К. Бабишкін.

ОЛЕ́СЬКИЙ ЗА́МОК — пам'ятка фортифікаційної архітектури 14—17 ст. неподалік смт *Олесько* Львів. обл. В істор. джерелах О. з. вперше згадується 1327. У 2-й пол. 15 ст. О. з. втратив значення оборонної споруди й перетворився на резиденцію магнатів Радзивіллів. У 16—17 ст. кілька разів перебудовувався. О. з. являє собою дитинець, в центрі якого — монументальна споруда замку-палацу в формах італ. *Відродження*. Спочатку мав дві напівкруглі башти, зведені на віддалі одна від одної. Первісно не мав ніяких оздоб. Пізніше зали палацу було оздоблено декоративним живописом, мозаїчними композиціями з алегоричними зображеннями, білий зал прикрашено стінописом на мисливські теми. Ліпне оздоблення замку виконав у 18 ст. франц. скульптор Б. Ж. Леблан. О. з. відіграв важливу роль у боротьбі мешканців Олеська проти іноз. поневолювачів (1431 — польс. королівських загонів; 1442, 1453 — татар). У приміщенні О. з. розміщується музей-заповідник 10—18 ст. «Олеський замок» — відділ Львів. картинної галереї.

Літ.: Возницький Б. Олеський замок. Львів, 1977.

ОЛЕ́СЬКО — селище міського типу Буського р-ну Львів. обл. УРСР. Розташоване на автомагістралі Київ — Львів, за 6 км від залізнич. ст. Ожидів-Олесько. 1,8 тис. ж. (1980). В О.— торфобрикетний і мінеральної води з-ди, хлібокомбінат, цех Буського харч. комбінату, комбінат побутового обслуговування. Сільс. профес.-тех. уч-ще, автошкола. 2 заг.-осв. та музична школи; лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, б-ка. Пам'ятки архітектури — *Олеський замок* (14—17 ст.), костьол (15 ст.), костьол і монастир капуцинів з келіями (1739); пам'ятник бійцям Першої кінної армії (1976, скульптор В. Борисенко і арх. А. Консулов; іл. див. до ст. *Львівська область*, т. 6, с. 273). О. відоме з 12 — 13 ст., с-ще міськ. типу — з 1940.

ОЛЕТЕТРИ́Н — комбінована лікарська форма антибіотиків *тетрацикліну* та олеандоміцину. Має широкий протимікробний спектр дії. Застосовується при пневмонії, бронхіті, коклюші, пієлонефриті, циститі, гонореї, сифілісі, трахомі, сальмонельозі, в хірургічній практиці тощо. Форма випуску — таблетки.

О́ЛЕУМ (від лат. oleum vitrioli — купоросна олія) — димуча сірчана кислота, розчин сірчаного ангідриду у безводній *сірчаній кислоті*. Безбарвна рідина, у вологому повітрі «димить» внаслідок реакції між парою SO_3 і H_2O з утворенням важколеткої сірчаної к-ти H_2SO_4. Звичайно випускають О., що містить 18—20% SO_3 (іноді до 60%). Застосовують О. в органічному синтезі, у виробн. *барвників, вибухових речовин*, лікар. препаратів тощо.

НАУКОВІ КОНСУЛЬТАНТИ ШОСТОГО І СЬОМОГО ТОМІВ
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

В. Г. Бондарчук — акад. АН УРСР (загальні питання геології, тектоніка), **В. П. Васильєв** — акад. АН УРСР (захист рослин), **І. М. Коваленко** — акад. АН УРСР (теорія ймовірностей), **В. М. Корецький** — акад. АН УРСР (міжнародне право, загальна історія держави і права), **Г. С. Костюк** — дійсний член АПН СРСР (психологія), **Л. Г. Ткачук** — акад. АН УРСР (петрографія), **А. В Чекунов** — акад. АН УРСР (геофізика); **А. Є. Бабинець** — чл.-кор. АН УРСР (гідрогеологія), **М. С. Бродин** — чл.-кор. АН УРСР (оптика), **В. І. Войтко** — чл.-кор. АПН СРСР (психологія), **П. О. Дмитренко** — чл.-кор. АН УРСР (агрохімія), **Є. І. Квасников** — чл.-кор. АН УРСР (мікробіологія), **В. І. Куценко** — чл.-кор. АН УРСР (істор. матеріалізм), **В. К. Лішко** — чл.-кор. АН УРСР (біохімія), **О. С. Мельничук** — чл.-кор. АН УРСР (мовознавство), **В. М. Русанівський** — чл.-кор. АН УРСР (мовознавство), **О. Г. Ситенко** — чл.-кор. АН УРСР (теор. фізика), **В. В. Скопенко** — чл.-кор. АН УРСР (неорганічна хімія), **К. С. Терновий** — чл.-кор. АН УРСР (ортопедія), **В. П. Цесевич** — чл.-кор. АН УРСР (астрономія), **А. А. Чухно** — чл.-кор. АН УРСР (загальні питання політ. економії), **А. М. Шлепаков** — чл.-кор. АН УРСР (новітня історія капіталістичних країн), **К. Л. Ющенко** — чл.-кор. АН УРСР (кібернетика), **М. Д. Ярмаченко** — чл.-кор. АПН СРСР (педагогіка); **А. М. Алексюк** — доктор пед. наук (педагогіка, нар. освіта), **Ю. О. Анісімов** — доктор істор. наук (історія техніки), **І. І. Артеменко** — доктор істор. наук (археологія), **І. В. Архипов** — полковник (військова справа), **Ю. С. Асєєв** — доктор архітектури (архітектура), **В. А. Афанасьєв** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **С. В. Баженов** — доктор вет. наук (ветеринарія), **І В. Бичко** — доктор філос. наук (історія філософії), **Ю. Г. Блавдзевич** — канд. тех. наук (електротехніка), **Ю. М Бобошко** — канд. мистецтвознавства (театр), **М. К. Бородій** — канд. мед. наук (історія медицини), **В. Є. Бражников** — канд. юрид. наук (державне право), **С. І. Брук** — доктор геогр. наук (етнографія), **Ф. Г. Бурчак** — канд. юрид. наук (теорія держави і права, кримінальне право), **Т. П. Булат** — доктор мистецтвознавства (музика), **Б. С. Бутник-Сіверський** — канд. істор. наук (народне мистецтво), **С. М. Бухало** — доктор екон. наук (конкретна економіка), **П. Л. Варгатюк** — доктор істор. наук (історія КПРС), **Д. Я. Василенко**— доктор с.-г. наук (зоотехнія), **Л. В. Владич** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **М. А. Воїнственський** — доктор біол. наук (орнітологія), **С. А. Генсірук** — доктор с.-г. наук (лісівництво), **К. І. Геренчук** — доктор геогр. наук (фіз. географія), **М. О. Голодний** — канд. юрид. наук (теорія держави і права, цивільне право), **М. М. Гордійчук** — доктор мистецтвознавства (музика), **В. С. Горський** — доктор філос. наук (історія філософії), **П. Ф. Гринюк** — канд. істор. наук (міжнар. комуністичний рух), **А. М. Грінченко** — канд. мед. наук (гематологія), **О. Т. Губко** — канд. психологічних наук (психологія), **В. М. Данюк** — канд. екон. наук (конкретна економіка), **В. Г. Денисов** — доктор тех. наук (космонавтика), **В. Г. Долін** — доктор біол. наук (ентомологія), **А. Я. Дороговцев** — доктор фіз.-мат. наук (матем. аналіз), **В. Д Дяченко** — канд. біол. наук (антропологія), **В. Г. Єна** — канд. геогр. наук (фіз. географія), **М. М. Жербін** — доктор тех. наук (будівництво), **М. П. Загайкевич** — канд. мистецтвознавства (музика), **А. П. Золовський** — доктор геогр. наук (картографія), **С. К. Кілессо** — канд. архітектури (архітектура), **Л. М. Корецький** — доктор екон. наук (загальні питання економіки, екон. географія), **О. П. Корнєєв** — професор (теріологія), **М. Ю. Корнилов** — канд. хім. наук (органічна хімія), **В. Н. Котов** — доктор істор. наук (історія СРСР), **І. Т. Крук** — доктор філол. наук (рос. література), **К. І. Кульчицький** — доктор мед. наук (анатомія), **І. Ф. Курас** — канд. істор. наук (історія КПРС), **П. М. Леоненко** — канд. екон. наук (критика бурж. теорій); **Г. Н. Логвин** — доктор мистецтвознавства (архітектура), **К. Т. Логвинов** — доктор геогр. наук (метеорологія), **В. І. Мазепа** — доктор філос. наук (естетика), **Л. З. Мазепа** (музика), **В. М. Мазур** — доктор екон. наук (політ. економія), **Б. М. Мазурмович** — доктор біологічних наук (систематика безхребетних, історія зоології), **А. К. Мартиненко** — доктор історичних наук (новітня історія), **А. Г. Медяник** — канд. фізико-математичних наук (геометрія), **М. Ф. Мезенцев** — канд. біол. наук (зоотехнія), **Є. Ф. Мельник** — доктор юрид. наук (цивільне право), **В. П. Меньшов** — канд. істор. наук (історія міжнар. відносин), **Л. С. Міляєва** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **Ю. В. Мовчан** — канд. біол. наук (іхтіологія), **Л. З. Мороз-Погрібна** — канд. мистецтвознавства (кіно), **Д. С. Наливайко**— канд. філол. наук (зарубіжна література), **В. І. Наулко** — доктор істор. наук (етнографія), **Б. Г. Новиков** — доктор біол. наук (загальна біологія), **О. С. Онищенко** — доктор філос. наук (науковий атеїзм), **В. І. Павлишин** — канд. геол.-мінералогічних наук (мінералогія), **В. Л. Павлов** — канд. хім. наук (неорганічна і фіз. хімія), **І. О. Пашков** — канд. тех. наук (будівництво), **Р. Я. Пилипчук** — канд. мистецтвознавства (театр), **Ф. П. Погребеиник** — канд. філол. наук (укр. література), **Л. П. Погребняк** — канд. біол. наук (ветеринарія), **М. В. Попович** — доктор філос. наук (логіка), **І. С. Руденко** — канд. с.-г. наук (землеробство), **Л. М. Сак** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **К. Б. Свєчин** — доктор с.-г. наук (зоотехнія), **А. М. Сердюк** — канд. мед. наук (охорона здоров'я), **Г. М. Сивокінь** — канд. філол. наук (теорія літератури), **С. І. Соколенко** — канд. екон. наук (зовнішньоекон. зв'язки СРСР), **І. М. Солдатенко** — канд. пед. наук (культурно-освітня робота), **Ю. О. Станішевський** — доктор мистецтвознавства (театр), **С. М. Старченко** — канд. мед. наук (історія медицини), **В. І. Стрельський** — доктор істор. наук (спеціальні й допоміжні істор. дисципліни), **В. І. Таращук** — канд. біол. наук (систематика земноводних), **Ю. М. Теппер** — канд. пед. наук (фізкультура і спорт), **Ф. П. Тринус** — доктор мед. наук (фармакологія), **Н. М. Ульянова** — канд. юрид. наук (міжнар. право), **П. І. Фомін** — доктор фіз.-мат. наук (фізика), **В. О. Хилько** — професор (політ. економія соціалізму), **Г. М. Цвєтков** — доктор істор. наук (історія міжнар. відносин), **Г. Д. Цибуляк** — канд. екон. наук (культурне будівництво), **В. С. Чарін** — доктор фіз.-мат. наук (алгебра), **М. П. Черенько** — доктор мед. наук (хірургія), **В. І. Чопик** — доктор біол. наук (систематика рослин), **К. І. Чурюмов** — канд. фіз.-мат. наук (астрономія), **М. К. Шикула** — доктор с.-г. наук (грунтознавство), **М. М. Щербак** — доктор біол. наук (систематика плазунів), **М. І. Щербань** — доктор геогр. наук (метеорологія, кліматологія), **В. М. Юрковський** — канд. геогр. наук (екон. географія), **В. Є. Ясієвич** — канд. архітектури (архітектура), **О. І. Яценко** — доктор філос. наук (діалектичний матеріалізм).

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Мімікрія, с. 448—449
Мініатюра, с. 32—33
Містобудування, с. 432—433
Місяць, с. 432—433
Міфологія, с. 432—433
Мозаїка, с. 48—49
Молдавська РСР, с. 432—433
Монгольська Народна Республіка, с. 432—433
Монета, с. 464—465
Москва, с. 144—145
Мурашко М. І., с. 176—177
Мурашко О. О., с. 176—177
Мутації, с. 448—449
Нарбут Г. І., с. 192—193
Народна творчість, с. 192—193
Настінні розписи, с. 432—433
Натюрморт, с. 288—289
Неаполь Скіфський, с. 432—433
Нечуй-Левицький І. С., с. 432—433
Нігерія, с. 432—433
Нідерландське мистецтво, с. 432—433
Німецька Демократична Республіка, с. 432—433
Нірод Ф. Ф., с. 304—305
Новаківський О. Х., с. 304—305
Овочеві культури, с. 464—465
Одеса, с. 432—433
Одяг, с. 504—505
Ольвія, с. 432—433

СПИСОК КОЛЬОРОВИХ КАРТ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Мови народів світу, с. 80—81
Молдавська РСР, оглядова, с. 80—81
Молдавська РСР, економічна, с. 80—81
Монгольська Народна Республіка, оглядова, с. 96—97
Монгольська Народна Республіка, економічна, с. 96—97
Морські течії та температура води на поверхні Світового океану (літо), с. 128—129
Морські течії та температура води на поверхні Світового океану (зима), с. 128—129
Нігерія, оглядова, с. 96—97
Нігерія, економічна, с. 96—97
Німецька Демократична Республіка, оглядова, с. 368—369
Німецька Демократична Республіка, економічна, с. 368—369
Одеська область, оглядова, с. 480—481
Одеська область, економічна, с. 480—481
Океанія, оглядова, с. 480—481

ПОМІЧЕНІ НЕТОЧНОСТІ

Стор.	Колонка	Рядок	Надруковано	Слід читати
			5-й том	
183	права	38-й згори	660 тис. ж.	66,0 тис. ж.
296	середня	19-й згори	У 1913 закінчив Харків. муз.-драм. ін-т	У 1931 закінчив Харків. муз.-драм. ін-т
			6-й том	
244	ліва	2-й знизу	Член КПРС з 1973	Член КПРС з 1943
385	права	37-й знизу	Чернівці	Київ
429	права	3-й знизу	Д. І. Ульянов	Л. Д. Ульянов
448—449	вклейка «Литво художнє»		1. Скіфське бронзове литво. Північна Європа. 2-е тис. до н. е.	1. Скіфське бронзове литво. Північне Причорномор'я. 1-е тис. до н. е.

УКРАИНСКАЯ СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ, том 7

(на украинском языке)

В томі вміщено 24 сторінки ілюстрацій офсетного друку на окремих аркушах (468 сюжетів, з них 253 — кольорові), 12 сторінок вклейок високого друку (58 сюжетів, з них — 32 кольорові), 5 вклейок кольорових карт (14 карт) і 1 кольорова вкладка основних умовних позначень на картах УРЕ. В тексті 1096 ілюстрацій і 104 карти. Кольорові карти складено в НРКП і надруковано на фабриці № 10 ГУГК, ілюстрації, виконані способом високого і офсетного друку, — на Головному підприємстві республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига».

Інформ. бланк № 24.

Том здано до набору 3.03.81, підписано до друку 31.07.81. БФ 10604. Формат 84×108¹/₁₆. Папір для тексту виготовлено на фабриці ім. Ю. Яноніса. Гарнітура Кудряшовська енциклопедична. Друк високий. Фіз. друк. аркушів 33 + 3,125 аркушів вклейок. Умовних фарбовідбитків 88,93. Облік.-вид. арк. 60,69. Тираж 50 000 примірників. Замовлення № 342. Ціна одного тому 7 крб. 50 коп.

Адреса Головної редакції Української Радянської Енциклопедії: 252650, м. Київ-30, МСП, вул. Леніна, 51.

Надруковано з матриць Головного підприємства на Київській книжковій фабриці республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Київ, вул. Воровського, 24.

ОСНОВНІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА КАРТАХ УРЕ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ

(на загальногеографічних картах: держав, володінь зарубіжних держав, адміністративних одиниць та островів)

ЗА ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

- Столиці держав, союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ
- Столиці АРСР, центри країв та областей СРСР, центри володінь
- Центри автономних областей та автономних округів СРСР
- Центри районів СРСР, адміністративних одиниць І-го порядку зарубіжних держав
- Інші населені пункти
- Львів — Руїни стародавніх міст

ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

КИЇВ	понад 1 000 000	Населені пункти міського типу СРСР і зарубіжних держав
ЛЬВІВ	від 300 000 до 1 000 000	
ЧЕРНІГІВ	від 100 000 до 300 000	
Коростень	від 30 000 до 100 000	
Балта	від 10 000 до 30 000	
Любомль	до 10 000	Населені пункти міського типу СРСР
Чорнобаївка	понад 10 000	Населені пункти сільського типу СРСР
Високе	до 10 000	Населені пункти: а) сільського типу СРСР б) міського й сільського типу зарубіжних держав
Балаклава	Віддалені частини міста	

КОРДОНИ Й МЕЖІ

- Державні
- Полярних володінь СРСР
- Державні невстановлені та спірні
- Союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ
- АРСР, країв та областей СРСР, адміністративних одиниць зарубіжних держав
- Державні
- Союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ

На картах світу, материків, півостровів і гірських країн

- Автономних областей та автономних округів СРСР
- Районів УРСР
- Територій, підпорядкованих міськрадам
- Демаркаційна лінія між Індією та Пакистаном у Кашмірі, між КНДР і Південною Кореєю
- Заповідників

Примітка. Адміністративні одиниці, однойменні з їхніми центрами, на картах не підписані.

ШЛЯХИ СПОЛУЧЕННЯ

на кольорових картах: — *на текстових картах:*

- Залізниці, тунелі
- Залізниці, що будуються
- Залізничні пороми

на кольорових картах: — *на текстових картах:*

- Безрейкові шляхи
- Караванні шляхи та стежки
- Канали морські

- Судноплавні річки
- Канали судноплавні
- 1852 — Морські рейси та відстані в км
- а — Морські порти, б — Річкові порти

ІНШІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

- Обмілини й вати
- а — Озера: а — прісні, б — солоні; 651 — Позначки глибин
- 560 — Позначки рівнів вод річок та озер над рівнем моря
- а — Початок судноплавства на річках, б — Пороги, водоспади
- Річки, що пересихають
- Межі плавучої криги
- Межі постійної криги
- Межі замерзання морів
- Меліоративні канали

- Дамби
- а — Піски, б — Лавові поля
- Мангрові зарості
- а — Болота, б — Солончаки
- Скелі, уступи
- Сухі русла (вади)
- Сухі русла (вади) на текстових картах
- Вічні сніги, льодовики
- Материкові льоди

- Діючі вулкани
- Перевали
- 3738 — Позначки висот над рівнем моря
- а — Водорості, б — Коралові рифи
- Колодязі

МОРСЬКІ ТЕЧІЇ

на кольорових картах: — *на текстових картах:*

- теплі
- холодні
- теплі
- холодні

- Магнітні полюси

НА СХЕМАТИЧНИХ ПЛАНАХ МІСТ

- Межі міст
- Монмартр — Назви районів міста
- Вокзали й залізничні станції
- Аеродроми та аеропорти
- Стадіони
- Молн та доки
- Маяки
- Форти
- Собори й церкви
- Мечеті
- Буддійські храми
- Кладовища
- Парки та сквери

НА СХЕМАХ РАЙОНІВ УРСР

ЗА АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

- Центри районів
- Міста обласного підпорядкування
- Міста, селища міського типу
- Центри сільських Рад
- Села
- Території в межах районів, підпорядковані міськрадам

ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

КИЇВ	понад 1 000 000	Міста
ЛЬВІВ	від 300 000 до 1 000 000	
ЧЕРНІГІВ	від 100 000 до 300 000	
Коростень	від 30 000 до 100 000	
Балта	від 10 000 до 30 000	
Любомль	до 10 000	
Баранівка	понад 10 000	Селища міського типу
Солотвин	до 10 000	
Чорнобаївка	понад 10 000	Населені пункти сільського типу
Високе	до 10 000	

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА ЕКОНОМІЧНИХ І ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ УРЕ

КОРИСНІ КОПАЛИНИ

Родовища паливні

- Кам'яне вугілля
- Буре вугілля
- Горючі сланці
- Торф
- Нафта
- Горючий газ

Родовища рудні

- Залізні руди
- Залізонікелеві руди
- Марганцеві руди
- Хромітові руди
- Ванадієві руди
- Титанові руди
- Нікелеві руди
- Вольфрамові руди
- Молібденові руди
- Алюмінієві руди
- Мідні руди
- Свинцеві руди
- Цинкові руди
- Срібні руди
- Поліметалеві руди
- Вісмутові руди
- Олов'яні руди
- Сурм'яні руди
- Ртутні руди
- Золоті
- Платинові
- Уранові руди

Родовища нерудні

- Берилієві руди
- Азбест
- Графіт
- Слюда
- Фосфорити й апатити
- Барит
- Миш'якові руди
- Сірка
- Пірити
- Сода
- Калійні солі
- Кухонна сіль
- Глауберова сіль
- Флюорит (плавиковий шпат)
- Магнезит
- Асфальт
- Гіпс
- Каолін
- Мармур
- Пемза
- Туфи
- Граніт
- Глини бентонітові
- Перліти, обсидіан
- Алмази
- Лазурит
- Коштовні камені
- Джерела мінеральних вод

ОСНОВНІ ГАЛУЗІ ПРОМИСЛОВОСТІ

На кольорових картах

- Чорна металургія
- Кольорова металургія
- Хімічна
- Нафтохімічна
- Нафтопереробна
- Машинобудування й металообробка
- Важке, енергетичне, транспортне машинобудування
- Електротехнічна й радіотехнічна
- Верстатобудівна та інструментальна
- Автомобільна
- Тракторна

На текстових картах

- Сільськогосподарське машинобудування
- Суднобудування
- Лісова й деревообробна
- Целюлозно-паперова
- Виробництво будівельних матеріалів
- Цементна
- Скляна
- Фарфоро-фаянсова
- Легка промисловість
- Текстильна
- Трикотажна

На кольорових картах

- Бавовноочисна
- Бавовняна
- Шерстяна
- Пряжа
- Виробництво штучного волокна й шовку
- Швейна
- Шкіряна, хутрова, взуттєва
- Харчова промисловість
- М'ясна
- Маслобойна, сироварна, молочна

На текстових картах

- Цукрова
- Консервна
- Спиртова
- Рибна
- Тютюнова
- Поліграфічна
- Різні галузі
- Центри первинної обробки бавовнику
- Центри первинної обробки льону
- Килимові промисли

Примітка. Розміри пунсонів промислових центрів (великих, середніх та ін.) дано умовно, для кожної карти окремо

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ КУЛЬТУРИ

- Пшениця
- Жито
- Кукурудза
- Рис
- Просо
- Ячмінь
- Овес
- Бавовник
- Льон
- Хміль
- Коноплі
- Джут
- Садівництво
- Цукрові буряки
- Цукрова тростина
- Соняшник
- Олійні культури
- Тютюн
- Каучуконоси
- Цитрусові
- Чай
- Троянди
- Виноград
- Манго
- Кава
- Какао
- Ананаси
- Земляний горіх
- Городництво
- Бобові
- Оливи
- Банани
- Кокосові пальми
- Фінікові пальми
- Олійні пальми
- Перець та ін. прянощі
- Ефіроолійні та лікувальні рослини
- Шовківництво

ТВАРИННИЦТВО

- Велика рогата худоба
- Вівці
- Каракулеве вівчарство
- Кози
- Свині
- Коні
- Оленярство
- Звірівництво
- Морський промисел
- Риболовні порти

ІНШІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

На кольорових картах

- Теплові електростанції
- Гідроелектростанції
- Атомні електростанції

На текстових картах

- Нафтопроводи
- Газопроводи
- Продуктопроводи
- Межі районів спеціалізації сільського господарства

На кольорових картах

- Ліси
- Сухі ліси

На текстових картах

- Райони залягання вугілля

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ ТА СКОРОЧЕННЯ НА ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ

- Напрями ударів
- Що плануються
- Загальновійськових
- Танкових
- Кавалерійських
- Спільні дії загальновійськових і танкових з'єднань
- Райони зосередження: а—загальновійськові, б—кавалерії
- Знищення оточеного угруповання
- Відступ військ
- Переміщення й передислокація військ
- Дії авіації
- Дії флотів

1-й УКР. ФРОНТ 17 ПА 8 гв. А	Радянські війська
ГР. АРМІЙ „ЦЕНТР" 6 ПФ 117 пд	Війська противника
адбр	Авіадесантна бригада
ак	Армійський корпус
А	Армія
бр	Бригада
бтд	Бронетанкова дивізія
гв.	Гвардійський
гск	Гірськострілецький корпус
ГР., гр.	Група
дес	Десант
д	Дивізія
кд	Кавалерійська дивізія
кк	Кавалерійський корпус
КА	Кінна армія
КМГ	Кінно-механізована група
к	Корпус
мк	Механізований корпус
мд	Моторизована дивізія
мсбр	Мотострілецька бригада
ОР	Оборонний район
пд	Піхотна дивізія
ПА	Повітряна армія
пдк	Повітряно-десантний корпус
ПФ	Повітряний флот
Р	Резерв
сд	Стрілецька дивізія
ск	Стрілецький корпус
ТА	Танкова армія
тд	Танкова дивізія
тк	Танковий корпус
УД. А	Ударна армія
УР	Укріплений район
Ф	Флот
ФР.	Фронт

Примітка. На окремих картах у разі необхідності даються додаткові умовні позначення.